PRVI MEĐUNARODNI INTERDISCIPLINARNI SKUP MLADIH NAUČNIKA DRUŠTVENIH I HUMANISTIČKIH NAUKA

THE FIRST INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE FOR YOUNG SCHOLARS IN SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

CONTEXTS

Novi Sad
2014

Zbornik radova
Book of Proceedings

FILOZOFSKI FAKULTET · NOVI SAD ·

www.ff.uns.ac.rs

Prvi međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka

KONTEKSTI

1. decembar 2012.

ZBORNIK RADOVA

Izdavač:
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu

The First International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities

CONTEXTS

December 1, 2012

BOOK OF PROCEEDINGS

Publisher:
Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

Za izdavača:
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš,
dekanica

For the publisher:
Prof. Dr Ivana Živančević Sekeruš,
dean

www.ff.uns.ac.rs

http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2014-0

ISBN
978-86-6065-292-0

UDK
3(082)
009(082)

COBISS.SR-ID
291579655

FILOZOFSKI FAKULTET · NOVI SAD ·

Novi Sad
2014

IMPRESSUM
Prvi međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka
KONTEKSTI
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
1. decembar 2012.
ZBORNIK
RADOVA

IMRESSUM
The First International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities
CONTEXTS
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
December 1, 2012
BOOK OF
PROCEEDINGS

RECENZENTI RADOVA/ PEER REVIEWERS

Dragin Nataša, Slobodan Pavlović, Vladislava Ružić, Željko Marković, Refik Bulić, Edita Andrić, Iren Lanc, Sabina Halupka Rešetar, Biljana Radić Bojanić, Laura Spariosu, Janko Ramač, Jarmila Hodolič, Milivoj Alanović, Jasmina Dražić, Nataša Dragin, Marina Kurešević, Isidora Bjelaković, Nadežda Silaški, Nada Arsenijević, Ivana Antonić, Milan Ajdžanović, Gordana Dragin, Snežana Gudurić, Jasmina Grković Mejdžor, Biljana Mišić Ilić, Nataša Milivojević, Nada Arsenijević, Dušanka Zvekić Dušanović, Nataša Kiš, Divna Vuksanović, Dragan Koković, Gordana Štrbac, Zorica Hadžić, Slobodan Vladušić, Ivana Latković, Vladimir Gvozden, Željko Milanović, Aleksander Urkom, Ivana Vidović Bolt, Virđinija Popović, Carmen Darabus, Eva Toldi, Kornelija Farago, Nermin Vučelj, Branka Jakšić Provči, Sofija Košničar, Juliana Beli Genc, Boris Dudaš, Vladislava Gordić Petković, Jovan Ljuštanović, Jasmina Ahmetagić, Gorana Raičević, Sanja Paripović, Bojana Stojanović Pantović, Ivana Đurić Paunović, Ljiljana Pešikan Ljuštanović, Jasmina Jokić, Đorđe Despić, Adam Svetlik, Sonja Veselinović, Nataša Kampmark, Arijana Luburić Cvijanović, Predrag Novakov, Jovana Milutinović, Slađana Zuković, Olivera Knežević Florić, Svetlana Kostović, Tamara Borovica, Spomenka Budić, Vera Vasić, Gordana Štasni, Jasmina Klemenović, Đura Hardi, Ivan Jordović, Janko Ramač, Milan Popadić, Vladimir Dimovski, Ksenija Šulović, Sanja Savkić, Vladan Gavrilović, Borut Ošlaj, Jasna Šakota Mimica, Željko Kaluđerović, Dejan Donev, Milenko Perović, Srđan Šljukić, Marko Škorić, Pavle Milenković, Zoran Matevski, Ilija Aceski, Marija Grujić, Dubravka Valić Nedeljković

UREDNIČKI ODBOR/ EDITORIAL BOARD

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, Kristina Ivšić, Maja Bjelica, Ana Halas, Nevena Jevtić, Milica Pasula, Laslo Patoč, Boris Stojkovski, Jelena Kleut, Stefan Ninković, Veljko Jovanović, Dragan Žuljević, Ivana Janjić, Aleksej Kišjuhas, Jelena Redli, Danka Urošević, Ivana Miljak, Igor Lekić

ORGANIZACIONI ODBOR/ ORGANISING COMMITTEE

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, predsednica Organizacionog odbora, prof. dr Vladislava Gordić-Petković, doc. dr Željko Kaluđerović, doc. dr Nikolina Zobenica, prof. dr Eržebet Čanji, doc. dr Dejan Mikavica, prof. dr Miodrag Radović, prof. dr Dubravka Valić-Nedeljković, prof. dr Svetlana Kostović, prof. dr Jasmina Kodžopeljić, prof. dr Snežana Gudurić, doc. dr Laura Spariosu, prof. dr Julijan Tamaš, doc. dr Marija Stefanović, prof. dr Mihal Harpanj, prof. dr Dušan Marinković, prof. dr Vladislava Ružić, prof. dr Gorana Raičević

DIZAJN/ DESIGNED BY
Miroslav Dimitrijević

Sadržaj
Contents

REČ UREDNIKA 18

I
Semantics, Culture and Cognition/ Languages and Cultures in Contact/ Language and Contexts

Nevena Tanasić
STUPNJEVI SEMANTIČKE PROMJENE IZMEĐU RIJEČI U KANONSKOME OBLIKU I ISTE RIJEČI U SVEZAMA 25

Virna Karlić
ODREĐENOST I NEODREĐENOST KAO SKALARNI KONCEPTI 41

Nina Zavašnik
ŠTO SLOVENCIMA SMETA KADA BOŠNJACI, CRNOGORCI, HRVATI I SRBI PRIČAJU NA SLOVENSKOM 55

Eszter Gábrity
SERBIAN AND HUNGARIAN MIGRANTS' LANGUAGE IDEOLOGIES IN VOJVODINA 67

Danica Jerotijević
FLOUTING CONVERSATIONAL MAXIMS IN A POPULAR AMERICAN SITCOM *THE THIRD ROCK FROM THE SUN* 79

Zorica Trajkova
BUILDING AUTHORITY AND ACKNOWLEDGING THE READERS IN NEWSPAPER EDITORIALS 93

Brenner János
KOGNITÍV METAFORÁK TANULMÁNYOZÁSA A MAGYAR SZÓ NAPILAP BELFÖLD ÉS KÜLFÖLD CÍMŰ ROVATAIBAN 109

Daniela Gheltofan
DESPRE PARADOX ŞI PARADOXISM 121

Александер Мудри
НАЗВИ МЕРОХ ХТОРИ ШЕ ХАСНУЮ У ПОЛЬОДЇЛСТВЕ ПРИ РУСНАЦОХ У ВОЙВОДИНИ 129

Данка Урошевић
МОДИФИКАЦИЈЕ БИБЛИЈСКИХ ЦИТАТА У НАЗАРЕНСКОЈ ПРОПОВЕДИ 137

Ивана Чанчар
СЕМАНТИКА ПРИДЕВА СА ОСНОВАМА BLAG- И DOBR-
У *ЖИТИЈУ СВЕТОГ СИМЕОНА* СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ 153

Јелена Јанковић
О ПРИДЕВУ *БЛАГ* У ЗНАЧЕЊУ „МРСАН" У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 165

Svetlana Stamenov Rašeta
ŠTA SVE MOŽEMO PROGUTATI – DOMEN JEDENJA KAO IZVOR
METAFORIČKE EKSTENZIJE U SRPSKOM I ENGLESKOM JEZIKU 185

Jelena Redli
KOGNITIVNOLINGVISTIČKA ANALIZA ADNOMINALNOG
KVALIFIKATIVNOG GENITIVA U SRPSKOM JEZIKU 199

Тања Милосављевић
НАЗИВИ ЗА СУКЊУ И КЕЦЕЉУ У КОНТЕКСТУ КОНТАКТНЕ
ЛИНГВИСТИКЕ 213

Ана Тешић
КУХИЊСКА И КУЛИНАРСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА РОМАНСКОГ
ПОРЕКЛА У ГОВОРУ СПИЧА 225

Жељко Степановић
НАЗИВИ ОБЈЕКАТА ЗА СМЕШТАЈ И ПРЕРАДУ НАМИРНИЦА,
ЖИТАРИЦА, КРМНИХ И ДРУГИХ БИЉАКА У *РЕЧНИКУ СРПСКИХ
ГОВОРА ВОЈВОДИНЕ* 241

Јелена Лома
УПОТРЕБА АПСОЛУТНОГ ДАТИВА У СТАРОНОРВЕШКОМ ДЕЛУ
ПРЕВОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ *THOMASSAGAERKIBYSKUPS* 255

Vojislav Jovanović
PARCIJALNA EKVIVALENCIJA: ENGLESKI *PRESENT PERFECT* I NJEGOVI
SRPSKI EKVIVALENTI 273

Jelena Josijević
FUNKCIJE PREKIDANJA SAGOVORNIKA U KONTEKSTU 285

Tatjana Čikara
PRAGMATIČKA I SINTAKSIČKO-LEKSIČKA ANALIZA REALIZACIJE
GOVORNOG ČINA ZAHTEVA U SRPSKOM JEZIKU U KONTEKSTU
TEORIJE UČTIVOSTI P. BRAUN I S. LEVINSONA 299

Бојана Раденковић Шошић
ХИПЕРРЕАЛНОСТ У ЈЕЗИКУ ОГЛАШАВАЊА 317

Татјана Ловре
УПОТРЕБА ГЛАГОЛА КОМУНИКАТИВНИХ И ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ РАДЊИ У ШТАМПАНИМ ВЕСТИМА 329

Милена С. Зорић
СЛАВЕНИЗМИ И КЊИШКЕ РЕЧИ У КОНТЕКСТУ ЛАЖЕ И ПАРАЛАЖЕ ЈОВАНА СТЕРИЈЕ ПОПОВИЋА 345

Mirna Buić
LANGUAGE IDEOLOGIES AND LANGUAGES IN CONTACT: SPEAKERS' COMMUNICATION AND DISCURSIVE STRATEGIES IN THE TOWNS OF SLOVENE ISTRIA 359

Maja Rančigaj
IZRAŽANJE OSEBKA V ČEŠČINI IN SLOVENŠČINI 375

Anita Ujvari Tot
JELZŐI ÉRTÉKŰ HÁTRAVETETT HATÁROZÓS SZERKEZETEK A MAI MAGYAR SAJTÓBAN 385

II
Literature and Culture
Identities and Literature
Literary Contexts

Dubravka Bogutovac
MOŽE LI SE PRIPOVIJEDATI BEZ UPLITANJA OKOLNOSTI? (*PRIČE U NESTAJANJU* SVETISLAVA BASARE KAO OBRAT NARACIJE K AUTOREFERENCIJALNOSTI) 403

Dijana Mikšić
INTERKULTURNI DIJALOG KAO TEMATSKO-IDEJNI SLOJ ŠEHOVIĆEVA ROMANA *PROKLETA ERGELA* 411

Marina Goreta
LIRSKI INZULARNI IDEOLOGEMI HRVATSKE OTOČKE ARKADIJE 421

Natali Nanić Volarić
NACIONALNA KLASIFIKACIJA KNJIŽEVNIKA B. SEJRANOVIĆ, "NIGDJE NIOTKUDA" 431

Dragana Božić Lenard
FRAZEOLOGIZMI U NEKIM DJELIMA MIRE GAVRANA 439

Марија Тодоровска
СВЕТО/ПРОФАНО, ЧИСТО/НЕЧИСТО – ДИЈАЛЕКТИЧКА КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА 471

Corina Ecaterina Boldeanu
ENGAGEMENT DE LA POÉSIE IRONIQUE..... 487

Gabor Crnković
A KULTÚRLENYOMATOK IDENTITÁSFORMÁLÓ HATÁSA HERCEG JÁNOS NOVELLÁIBAN 497

Fabrizio Fioretti
MAFIJAŠKI KONTEKST: ANALIZA PROBLEMA I INTERPRETACIJA 503

Nastasja Pisarev
RELATIVIZACIJA, DEMATERIJALIZACIJA I MISTIFIKACIJA POETIČKOG PROSTORA CARIGRADA U ROMANU *SAVRŠENO SEĆANJE NA SMRT* RADOSLAVA PETKOVIĆA 515

Zorana Kovačević
ROMAN *QUADERNO PROIBITO* ALBE DE SESPEDES: PRIČA O POLOŽAJU I ULOZI ŽENE U KONTEKSTU ITALIJANSKOG DRUŠTVA PEDESETIH GODINA XX VIJEKA 527

Ливија Екмечић
УСМЕНА БАЛАДА „ХАСАНАГИНИЦА“ У КОНТЕКСТУ ПОЗОРИШТА И ФИЛМА 541

Milica Pasula
SOCIJALNO DETERMINISANI IDENTITETI U ROMANU *GRETHEN* RUT BERGER 553

Jelena Stefanović
RODNA PERSPEKTIVA U ROMANIMA *GLASAM ZA LJUBAV* I *GLASOVI U VETRU* GROZDANE OLUJIĆ 563

Žarka Svirčev
ŽENSKI KIHOT U PROZI DRAGE GAVRILOVIĆ 569

Sofija Perović
POTRAGA ZA IDENTITETOM U SARTROVOJ DRAMI *MUVE* I U KAMIJEVOJ DRAMI *NESPORAZUM* 583

Martyna Ecler
ЈЕЗИЧКИ ИДЕНТИТЕТ „СТРАНОГ ЛИЦА” КАО СТИЛСКО СРЕДСТВО У ПРЕВОДИЛАЧКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ (НА ПРИМЕРУ РОМАНА *РУСКИ КОНЗУЛ* ВУКА ДРАШКОВИЋА) 593

Laslo Patoč
TRANSFORMATIVNI ASPEKTI OPAŽANJA U ROMANU LASLA DARVAŠIJA *„A KÖNNYMUTATVÁNYOSOK LEGENDÁJA”* 605

Марија Гичић Пуслојић
МИТОЛОШКО РУХО РАСТКА ПЕТРОВИЋА У *БУРЛЕСКИ ГОСПОДИНА ПЕРУНА БОГА ГРОМА* 611

Бојана Ђоројевић
СИГНАЛИЗАМ У ПРВИМ ПЕСНИЧКИМ МАНИФЕСТИМА МИРОЉУБА ТОДОРОВИЋА 625

Љиљана Бајац
РОМАН МОДЕРНЕ КАО ПРЕТЕЧА ЕКСПРЕСИОНИСТИЧКОГ РОМАНА *ДНЕВНИК О ЧАРНОЈЕВИЋУ* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ 643

Виолета Стојменовић
ПРОБЛЕМ КОНТЕКСТА У ТЕОРИЈИ ПЈЕРА БАЈАРА 657

Снежана Пасер
ЗБИРКА „ТРАЖИМ ПОМИЛОВАЊЕ“ У СВЕТЛУ НОВОГ ИСТРАЖИВАЊА..... 671

Bojana Aćamović*
POSTMODERNISTIČKI PANTEON DŽONA BARTA: MITOLOGIJA U KONTEKSTU NIZA PRIČA *IZGUBLJEN U KUĆI SMEHA* 693

Вања Прстојевић
НАРОДНЕ ЕРОТСКЕ ПЕСМЕ О ПОПОВИМА И КАЛУЂЕРИМА 705

Andrijana Janković
IRONIJA KAO ČITALAČKA STRATEGIJA U DELIMA MILANA KUNDERE *SMEŠNE LJUBAVI* I ITALA KALVINA *TEŠKE LJUBAVI (GLI AMORI DIFFICILI)* 717

Исидора Белић
ХОРИЗОНТ СУСРЕТА HOMO POETICUSA И HOMO POLITICUSA: ЖАН-ПОЛ САРТР И ДАНИЛО КИШ 729

Стеван Брадић
РЕЖИМИ ЧУЛНОСТИ У ЉУБАВНОМ ПЕСНИШТВУ ШАРЛА БОДЛЕРА..... 743

Ivana Marić
ASPEKTI STVARNOSTI I FIKCIJE: METAFIKCIJA U ROMANU *ISTRAJNA LJUBAV* IJANA MAKJUANA 761

Бојана Анђелић
УЧИТЕЉСКИ ЖИВОТ У РОМАНИМА *СЕОСКА УЧИТЕЉИЦА* СВЕТОЛИКА РАНКОВИЋА И *ЂУРЂИЦА АГИЋЕВА* КСАВЕРА ШАНДОРА ЂАЛСКОГ – УПОРЕДНА АНАЛИЗА..... 771

Maša Zavrtanik
MEDZI ETNOLÓGIOU, LITERATÚROU A SEMIOTIKOU : DIELO MARTINA KUKUČÍNA A JEHO KONTAKT MEDZI CHORVÁTSKOM A SLOVENSKOM..... 779

Primož Tanko
TRAVMATIČNI SPOMINI V SLOVENSKI LITERATURI 789

Rok Bozovičar
KO TE JE SKORAJDA SRAM POVEDATI, DA SO TVOJE KNJIGE FIKCIJA. AVTORSKA FUNKCIJA IN IDENTITETA PISATELJA TER PRIPOVEDOVALCA V LITERARNEM DELU MILJENKA JERGOVIĆA 797

Cvetka Rezar
SLOMŠKOVA PRIDIGA OB SOČASNIH LITERARNIH PROGRAMIH 803

Mirna Stevanović
PROSTOR, MESTO, GRANICA – POTRAGA ZA IDENTITETOM U *DOPLERU* ERLENDA LUA, *VALDENU* HENRIJA DEJVIDA TOROA I FILMU *INTO THE WILD* ŠONA PENA 815

Ivana Miljak
PROMENE U UMETNOSTI POSLE OKTOBRA: PRILOG INTERDISCIPLINARNOM ISTRAŽIVANJU AVANGARDE..... 825

III
Cultural Contexts in Foreign Language Teaching
Educational Contexts

Barbara Jovanović
UČENJE I USVAJANJE SRPSKOG KAO DRUGOG JEZIKA U KONTEKSTU VEĆINSKE ZAJEDNICE 833

Gordana Mušura
SAVREMENA ITALIJANSKA UČIONICA U KONTEKSTIMA VIŠEJEZIČNOSTI 847

Rajka Bračun Sova
INSTITUCIONALNI, IZKUSTVENI IN DISCIPLINARNI KONTEKSTI ZA ŠTUDIJO O INTERPRETACIJI UMETNOSTI V MUZEJIH KOT EDUKACIJSKE PRAKSE 855

Bilyana Nikolova
THE OTHERS AND I - GROUP MUSIC THERAPY FOR CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS..... 869

Katarina Radojković Ilić
PREPORUKE ZAJEDNIČKOG EVROPSKOG OKVIRA ZA JEZIKE U KONTEKSTU NASTAVE JEZIKA STRUKE..... 877

Marija Lazović
SAVREMENE TEHNOLOGIJE U NASTAVI STRANOG JEZIKA..... 889

Милица Савић
РЕКЛАМНИ ОГЛАС КАО КОНТЕКСТ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ МОДЕЛА ПРОСТЕ РЕЧЕНИЦЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА..... 901

Stanislava Marić Jurišin
PREDŠKOLSKO VASPITANJE I OBRAZOVANJE U KONTEKSTU EKOLOŠKE KULTURE I ODRŽIVOG DRUŠTVA – OD REALNOSTI DO VIZIJE..... 915

Snežana Jelačić
OBRAZOVANJE U KONTEKSTU DRUŠTVENIH NEJEDNAKOSTI..... 927

IV
Scopes of Modern Historiography/ History and Culture - Contexts and Intertwining

Zora Žbontar
THE BODY IN MEDIEVAL WESTERN CULTURE: FUSION AND COLLISION BETWEEN CHRISTIANITY AND PAST MYTHICAL CONCEPTIONS 945

Tetiana Soloshchenko
ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ ПОЛЯКОВ УМАНИ (КОНЕЦ XVIII - НАЧАЛО XX ВВ.)..... 953

Ана Јованов
ОРИЈЕНТАЛНИ И РОДНИ КОНТЕКСТИ У ПОЕТСКОМ РЕАЛИЗМУ МАЈДЕ КУРНИК НА ПРИМЕРУ СЛИКЕ *МРТВА ПРИРОДА С ПОРТРЕТОМ МАРКЛЕНА МОСИЈЕНКА* (1956)..... 967

Sanja Stošić
FILIPINI U ŠPANSKO KOLONIJALNO DOBA: VIŠE OD GRANICE KA AZIJI 979

Klaudija Sedar
PARISHES OF THE FORMER PREKMURIAN PART OF THE BEXIN ARCHDEACONSHIP TODAY 995

V
Philosophy between Theory and Practice

Maša Gedrih
IZZIVI UNIVERZALNE ETIKE 1013

Péter Horváth
RETHINKING THE ARISTOTELIAN NOTION OF *POLITIKĒ PHILIA* 1025

Јасмина Наумоска
ПЛАТОН И ДЕРИДА - „PHARMAKON„ И „KHÔRA“ КАКО DIFFÉRANCE ... 1035

Михаило Смиљанић
РЕЦЕПЦИЈА ВИТГЕНШТАЈНОВЕ ФИЛОСОФИЈЕ У КУЛТУРНОЈ АНТРОПОЛОГИЈИ 1045

Stanko Vlaški
BITI U KONTEKSTU (HERMENEUTIČKI OGLED) 1055

Nevena Jevtić
SISTEM PRIVIDA.
KANTOVO UČENJE O TRANSCENDENTALNOM PRIVIDU 1065

Mina Okiljević
ISTINA TEORIJE I PRAKSE
HEGELOV POJAM SLOBODNOG DUHA 1077

Marica Rajković
IGRA KAO FILOZOFSKI PROBLEM 1083

Уна Поповић
ХАЈДЕГЕРОВ ПРОЈЕКАТ ФИЛОЗОФИЈЕ ЈЕЗИКА 1095

VI
Modern Society and Social Theory
Culture, the Individual, Society
Human Kind and Identity

Darija Rupčić, Ivica Kelam
RAĐANJE ČOVJEČANSTVA – DIJETE KAO PARADIGMA BUDUĆNOSTI.....1111

Milena Gnjatović
SLIKE IZ STAROG ALBUMA – LIČNO NASLEĐE KROZ FOTOGRAFIJE MOJE BAKE 1125

Tanja Kovačič
CAN ASEXUALITY BE A SEXUAL ORIENTATION AND IDENTITY? APPLYING THE MODEL OF HOMOSEXUAL IDENTITY FORMATION TO ASEXUALITY 1139

Драган Стефановски
GLOBAL ILLUSIONS IN THE POST-SOCIALIST SOCIETIES.....1155

Jelena Dinić
FENOMEN „ODLIV MOZGOVA" - ISTRAŽIVANJE STAVOVA STUDENATA UNIVERZITETA U NIŠU PREMA PROCESU ODLIVA MOZGOVA.....1171

Jelena Josipović
UPOTREBA RODNO OSETLJIVOG JEZIKA KOD STUDENTSKE POPULACIJE U REPUBLICI SRBIJI: ANALIZA KOMUNIKATIVNE PRAKSE I VREDNOSNIH STAVOVA 1185

Slobodan Vasić
ANALIZA PREDSTAVLJANJA ŽENE U LISTU PRAVOSLAVLJE 1195

Aleksej Kišjuhas
TEORIJA KONTROLE IDENTITETA I NJEN ZNAČAJ ZA SOCIOLOGIJU EMOCIJA 1213

Ivanka Huber
PORODICA I PORODIČNI ŽIVOT TOKOM 20. VEKA NA SEVEROISTOKU SLOVENIJE - GORIČKO..... 1235

VII
Contexts of the Media

Smiljana Milinkov
POLOŽAJ ŽENA U NOVINARSTVU: ODNOS REALNOSTI I STEREOTIPA U KONSTRUKCIJI LIKA NOVINARKE U ROMANU *TITO JE UMRO* MIRJANE NOVAKOVIĆ..... 1253

Reč urednika

Poštovane koleginice i kolege,

pred vama se nalazi Zbornik radova izloženih na Prvom međunarodnom interdisciplinarnom skupu mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka *Konteksti*, održanom 1. decembra 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Skup je zamišljen kao svojevrstan doprinos afirmaciji mladih naučnika, studenata doktorskih studija na univerzitetima širom sveta, kojima se pružila prilika da izlože rezultate svog dosadašnjeg rada i upoznaju kolege iz srodnih oblasti a sve u svrhu razmene iskustava i ideja. Ovakav jedan skup odličan je podsticaj i promocija interkulturalnog i interdisciplinarnog dijaloga, podrška razvoju međunarodne mreže mladih naučnika, a sve to kroz različite aktivnosti kao što su plenarna sednica, okrugli sto i, pre svega, kroz prezentovanje rezultata interdisciplinarnih istraživanja iz oblasti društvenih i humanističkih nauka i diskusije o njima. Budući da je u istraživanjima takve vrste neophodno uzimati u obzir različite (društveno-političke, psihološke, kulturne i dr.) kontekste, glavna tema skupa nosila je naziv *Konteksti.* Zahvaljujemo se kako svim mladim naučnicima, koji su svojim učešćem na ovom skupu pomogli da se ostvare upravo ovi ciljevi, tako i renomiranim profesorima i docentima sa fakulteta širom Evrope, koji su kao recenzenti pristiglih radova svojim savetima i sugestijama pomogli mladim naučnicima i podstakli ih na dalji rad i zalaganje u oblastima kojima se bave. Iskreno se nadamo da delite naše zadovoljstvo učinjenim.

U ime Organizacionog odbora Prvog međunarodnog interdisciplinarnog skupa mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka Konteskti, želimo vam puno uspeha u daljem studiranju i budućem naučnom radu, kao i u kontaktima sa kolegama ostvarenim tokom našeg skupa. Nemojte posustajati pred izazovima i hrabro se uhvatite u koštac sa svim tekućim problemima kojima se društvene i humanističke nauke bave kako bismo svi zajedno doprineli izgradnji lepše i bolje sutrašnjice.

U nadi da ćemo se videti na nekim narednim Kontekstima, srdačno vas pozdravljamo.

Urednički odbor Zbornika radova
sa Prvog međunarodnog interdisciplinarnog skupa mladih
naučnika društvenih i humanističkih nauka Konteksti

Letter from the Editor

Dear colleagues,

What you have in front of you is the Book of Proceedings of the First International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities *Contexts*, which took place on December 1, 2012 at the Faculty of Philosophy in Novi Sad. The conference was intended to be one of a kind contribution to the promotion of young scholars, PhD students from universities all around the world, who were given the opportunity to present results of their previous work and meet colleagues from related fields with the purpose of exchanging experience and ideas. Such a conference is a great encouragement and promotion of intercultural and interdisciplinary dialogue, a support in the development of an international network of young scholars, and all this was achieved through various activities such as plenary sessions, round tables and, above all, through presentations of interdisciplinary research results in social sciences and humanities and discussions about them. Since such research requires taking into account different (social and political, psychological, cultural, etc.) contexts, the main topic of the Conference was ***Contexts.*** We would like to thank not only the young scholars, whose participation in the conference helped in achieving these set goals, but also the renowned professors and assistant professors from universities across Europe, who, as peer reviewers of the submitted papers, helped the young scholars with their advice and suggestions and encouraged them to continue their work and stay dedicated to the research in their areas of interest. We sincerely hope that you share our satisfaction with what has been done.

On behalf of the Organizing Committee of the First International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities *Contexts*, we wish you much success in your further studies and future research, as well as in making contacts with colleagues you met during our conference. Do not get discouraged by the challenges and courageously tackle all the current problems you will be faced with in social sciences and humanities in order to contribute in building better and brighter future.

Hoping to see you at some future *Contexts*, we send you kind regards.

Editorial Board of the Book of Proceedings
of the First International Interdisciplinary Conference
for Young Scholars in Social Sciences and Humanities
Contexts

ORGANIZACIJA
ORGANISATION

Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

POKROVITELJI
SUPPORTED BY

Pokrajinski sekretarijat za nauku i tehnološki razvoj
Provincial Secretariat for Science and Technological Development

Industrija mesa „Matijević" Novi Sad
"Matijević" Meat Industry, Novi Sad

Stylos doo Novi Sad

Štamparija „Feljton" Novi Sad
"Feljton" Press, Novi Sad

Hotel „Veliki" Novi Sad

Javno komunalno preduzeće „Gradsko zelenilo" Novi Sad
Public Utility Company "City Parks" Novi Sad

Tehnička škola „Mileva Marić Ajnštajn" Novi Sad
"Mileva Marić Ajnštajn" Technical School, Novi Sad

DIZAJN
DESIGN BY

HIQULUS
AUDIOVISUAL SOLUTIONS

I

Semantics, Culture and Cognition/ Languages and Cultures in Contact/ Language and Contexts

Nevena Tanasić[1]
(Filozofski fakultet, Osijek)

STUPNJEVI SEMANTIČKE PROMJENE IZMEĐU RIJEČI U KANONSKOME OBLIKU I ISTE RIJEČI U SVEZAMA[2]

The paper examines Croatian language with respect to how words with their prototypical meaning given by the dictionary change their semantic weight when they are in correlation with other words. The goal of the paper is to prove that the nature of the most of these word correlations, namely collocations is metaphoric, especially when construction subject + predicate is in question, some are metonymic, and some are only an indicator of the different levels of context-dependent semantic variation. Most of the examples illustrating the phenomenon are found in different Croatian journalistic publications. The paper tries to explain the phenomenon in light of the two opposite branches of Linguistics, namely Cognitive Linguistics and European Structuralism.

Key words: word, collocation, Cognitive Linguistics, European Structuralism, semantic modification, context.

Uvod

U radu će biti riječi o jednom od najvećih jezikoslovnih izazova; riječ je dakako o značenju (riječi), čija je narav sama po sebi vrlo promjenjiva i nestabilna, ali i o semantičkoj modifikaciji iste riječi u svezama. Na temelju pronađenih primjera pokazat će se da je većina primjera metaforička po svojoj prirodi – to se u prvome redu odnosi na konstrukciju subjekt + predikat. Osim toga, promjena semantičke težine neke riječi u odnosu s drugim riječima (u svezi) promatra se i kroz dosta čestu uporabu metonimije kao postupka kojim se na nešto referira. Drugim riječima, u radu će biti riječi o stupnjevima semantičke promjene uvjetovane kontekstom, a promatrane u svjetlu kognitivne lingvistike i europskog strukturalizma. No da bi se razumio *meritum* stvari, valja se svakako ukratko podsjetiti prirode odnosa među sljedećim lingvističkim disciplinama – leksikologijom, leksikografijom, semantikom, gramatikom i pragmatikom te povezanosti tih disciplina sa spomenutim lingvističkim pravcima – kognitivnom lingvistikom i europskim strukturalizmom.

---

[1] nevenatanasic@gmail.com

[2] Rad je nastao na Poslijediplomskome doktorskom studiju Jezikoslovlje na Filozofskome fakultetu u Osijeku u okviru kolegija Leksikologija pod mentorstvom dr. sc. Ljiljane Kolenić, prof.

Teorijski okvir

Riječ i značenje u kontekstu mogućnosti nekog jezika – prvi interesi

Značenje je samo po sebi vrlo složen i poprilično nezahvalan pojam kojim su se mnogi lingvisti bavili kroz povijest jezikoslovlja, a mnogi se bave i danas. Neki pak jezikoslovci i filozofi poput Wittgensteina smatraju kako je bitnija uporaba neke riječi od njezinoga značenja jer uporaba je ono što dobrim dijelom zapravo i definira značenje (Palmer, 1976, p. 30). Nadalje, i de Saussure je tvrdio da „dok se langage temelji na sposobnosti koju ljudi dobivaju od prirode, jezik je nešto što se stječe (u društvu) i što je konvencionalno te se ne može odvojiti od govora prema kojemu je u opreci" (Glovacki-Bernardi, 2001, str. 85). Postavlja se pitanje koje sve mogućnosti jezik može imati, odnosno, kako bi ovaj svijet funkcionirao da ne postoji jezik koji služi kao posrednik između čovjeka i svijeta, a samim time i između ljudi međusobno. Iz svega gore navedenoga proizlazi da je jezik kao sustav sa svim svojim pravilima i zakonitostima zapravo rezultat konvencije, odnosno dogovora među ljudima, a ne neki usputni proizvod pojedinca, jer da je tako, da svatko govori svojim privatnim jezikom, komunikacija među ljudima bila bi nemoguća. Konvencionaliziranost takvoga sustava kao što je jezik zahvalna je jezična činjenica koja nam omogućava da proučavamo jezik u njegovoj sveobuhvatnosti i kompleksnosti, a ujedno i da ga razvijamo i usklađujemo s novim izvanjezičnim činjeničnim datostima svijeta u kojem živimo.

Leksikologija i leksikografija

Dvije su discipline bitne kada se razmatra problem riječi i značenja koja ona može imati; riječ je dakako o leksikologiji i leskikografiji. Kada se govori o semantičkom potencijalu neke riječi, odnosno o porijeklu rječničke natuknice u okviru rječnika koji je predmetom bavljenja leksikografije, Palmer navodi sljedeće: „Indeed dictionaries attempt to satisfy this interest by quoting at least the most recent origin of each word" (1976, p. 13). No prije nego li se te dvije discipline dovedu u vezu, nužno je ukratko objasniti predmet bavljenja leksikografije, a to je rječnik. Rječnik je popis svih riječi nekoga jezika koji nosi obavijesti o svakoj od njih. Dragičević pak navodi sljedeću definiciju:

„Dakle, u leksikon spadaju samostalne leksičke jedinice. One mogu biti jednočlane i višečlane. Jednočlane leksičke jedinice su lekseme i one predstavljaju jezgro leksikona. Postoji više tipova višečlanih leksičkih jedinica. Najčešće se navode tri tipa, koja se, prema D. Mršević-Radović (1987: 20–24), nazivaju frazeologizmi, terminološke sintagme i ustaljene fraze" (Dragičević, 2007, str. 40).

Tablica 1. prikazuje vrste rječnika prema različitim kriterijima. Svaki rječnik sastoji se od popisa rječničkih natuknica koje odgovaraju i nude potpuni semantički opis nekoga pojma. Kolenić stoga tvrdi da „kada govorimo o rječničkim natuknicama, onda

mislimo na jednu riječ u lijevom stupcu rječnika, istaknutu posebnom vrstom slova, koja je u kanonskom obliku" (2006, str. 63). Te dvije znanstvene discipline svakako su zanimljive i važne za temu rada prvenstveno jer je za semantičko određenje neke riječi bez konteksta potreban rječnik, čime ulazimo u domenu lekikografije, a da bismo znali značenje riječi u svezama potrebno je ući u domenu leksikologije, ali i gramatike, semantike te pragmatike. No nameće se pitanje kako zapravo nastaju riječi i što su riječi? Može se reći da su riječi grafičke jedinice kojima pripada određeni sadržaj, dakle one predstavljaju odnose između ljudi neke zajednice i nekog entiteta stvarnosti koja ih okružuje. Riječ *pas* primjerice, nije motivirana riječ, već je rezultat konvencije, tj. dogovora među govornicima hrvatskog jezika (riječi *pas* odgovara pojam životinje koja ima četiri noge, rep, njušku...). Dakle, ne postoji prirodna poveznica između riječi *pas* i pojma (u smislu enciklopedijskog znanja) koji ta riječ predstavlja. No valja naglasiti da u svakom jeziku, pa tako i u hrvatskom, postoje neke riječi koje su motivirane, a to su uglavnom onomatopeje. Valja još spomenuti i kako Darinka Gortan-Premk vidi riječi i uopće funkcioniranje leksičkih jedinica u jeziku kao sustavu: „A to znači da reči, kao i sve druge jezičke jedinice, samo u odnosu jedna prema drugoj, dobijaju u sistemu određeno mesto i svoje prave vrednosti, i u vezi sa značenjem, i u vezi sa funkcijom, i u vezi sa oblikom" (2004, str. 33).

Leksikografija i gramatika

Leksikografija kao znanstvena disciplina koja se bavi rječnicima, odnosno sastavljanjem popisa riječi nekoga jezika može se dovesti u vezu s gramatikom. Rječnik popisuje sve riječi nekoga jezika i razvrstava ih prema razredima, a podjela na razrede vrši se na temelju onih zajedničkih karakteristika različitih riječi. Važan je kombinirani pristup teorije i prakse u proučavanju leksikografskih pojavnosti:

„Zadatak je leksikografa, i kada je u pitanju metonimijska, i kada je u pitanju svaka druga disperzija, da na osnovu opštih leksikoloških postavki, s jedne strane, i analize leksičke realnosti, s druge strane, identifikuju semantički sadržaj, ili semantičke sadržaje, svake lekseme" (Darinka Gortan-Premk, 2004, str. 78).

Gramatika pak propisuje što će se i na koji način sintaktički povezati u smislenu cjelinu. Jedino kada su zadovoljena ta dva uvjeta, neki govornik može usvojiti strani jezik; dakle, prvo usvoji vokabular, a potom nauči pravila slaganja tih naučenih riječi u smislenu rečenicu koja omogućava komunikaciju. Katičić je te dvije znanstvene discipline – leksikografiju i sintaksu (gramatiku) – povezao s dvama načelima koja vuku svoje korijenje još iz doba Antike. Riječ je naime, o analogistima i anomalistima, a Katičić kaže da bi načelu analogije odgovarala sintaksa (gramatika) jer se bavi onim značajkama u jeziku koje su pravilne (analogne) i jer ona propisuje kako što upotrebljavati. Analogisti su smatrali da u jeziku postoje mnoge pravilnosti te da je u svakoj jezičnoj pojavi vidljiva određena analogija. Nasuprot tomu, anomalisti su smatrali da je jezik pun određenih anomalija (nepravilnosti), odnosno iznimaka od pravila i Katičić upravo to

načelo anomalista povezuje s leksikografijom, odnosno s leksičkom razinom za koju je već rečeno da je najnestabilnija i najsklonija promjenama. On stoga zaključuje sljedeće:

„Tek zajedno nam, u takvoj usklađenosti, mogu dati ono što trebamo od njih. To na prvom mjestu znači da u rječniku moraju biti obilježene sve pojedinačne natuknice na koje se odnosi koje gramatičko pravilo. A pri formulaciji pravila u gramatici treba da bude valjano određen razred rječničkih natuknica na koje se ono primjenjuje" (Katičić, 1994, str. 282).

Semantika kod kognitivaca i strukturalista

Semantika kao disciplina čiji je predmet bavljenja značenje nema isti položaj kod kognitivaca i strukturalista. Značenje je jedna od onih jezičnih pojava koje je teško definirati i staviti okvire njezine definicije, no kao takvo predstavlja možda i najveći izazov u okviru svakog pravca unutar jezikoslovlja kao znanosti. Svaka riječ ima svoj semantički potencijal te se kao takva, struktura riječi može analizirati i naći svoju primjenu u leksikografiji i kognitivnim naukama. O tome Šipka navodi:

„U leksikografiji, analiza značenjskih komponenata bitna je prvenstveno u definisanju, kako značenja u cjelini, što podrazumijeva i mapiranje polisemijske strukture, tako i pojedinih smislova. U kognitivnim naukama, prvenstveno kompjuterskom osposobljavanju konstruisanih modela od velikog je značaja formalizacija semantičkih komponenata odnosno prototipa. Na osnovu takve formalizacije određuje se i njihovo povezivanje sa drugim riječima, pa time i funkcionisanje leksema u realizacijskom nizu" (2006, str. 48).

Kada je riječ o strukturalistima (bilo da je riječ o europskom ili američkom strukturalizmu), tada se može reći da je odnos prema značenju uvjetno rečeno negativan. Naime, de Saussure koji smješta semantiku isključivo u sinkronijska proučavanja tvrdi da se „značenje nikada ne može proučavati neovisno od označitelja (ne postoji 'semantika izvan forme'), dok se označitelj može proučavati neovisno od značenja)" (Berruto, 1994, str. 34). Što se tiče američkog strukturalizma, čiji je glavni predstavnik Bloomfield, važna je njegova tvrdnja da je „opis značenja /.../ slaba točka proučavanja jezika /.../" (Berruto, 1994, str. 35). Nadalje, osim njih, posebno formalistički nastrojen pristup proučavanja svih jezičnih pojava, pa tako i značenja, ima Noam Chomsky koji pristupa značenju na sljedeći način:

„U daljnjim radovima Chomskog i njegovih sljedbenika, pojam 'značenje' prevodi se u pojam 'semantička interpretacija', a ona se tumači uz pomoć sistema pravilâ koja konstituentima sintagmatskih indikatora pridružuju 'čitanja', čitanja što se izdvajaju kroz definiciju iz 'rječnika'" (Berruto, 1994, str. 61).

Lyons u svojoj knjizi *Language and Linguistics* iz 1981.[3] navodi da su temeljni strukturalni odnosi u svim ljudskim jezicima upravo oni koji izražavaju suprotnost

[3] Parafrazirano

smisla; jednako tako, važni su i odnosi hiponimije (p. 155). Drugim riječima, to znači da se značenje neke riječi može shvatiti tek onda kada postoji riječ suprotnoga značenja u tome jeziku. U prvome primjeru riječ tlo može se shvatiti tek onda kada znamo da postoji riječ nebo kao nešto što je svojim položajem čista suprotnost od tla. Naravno, ta riječ dobiva svoj puni smisao tek u suodnosu s drugim riječima, konkretno u primjeru (1): Bit će to pravosudna utakmica, možda najveća koju smo gledali na hrvatskome tlu. Najvažnija je značajka svakog suodnosa riječi, odnosno svake sveze ta što je određena kontekstom, kako jezičnim, situacijskim, tako i kulturalnim. Kontekst je ono sredstvo preoblikovanja koje određenom semantičkom potencijalu neke riječi daje različite smislove, a samim time i različite pragmatičke učinke omogućavajući pritom komunikaciji da postane *modus operandi*.

Nadalje, kada je riječ o odnosu semantike i gramatike, Lyons navodi sljedeće: „The meaning of a sentence is the product of both lexical and grammatical meaning: i.e. of the meaning of the constituent lexemes and of the grammatical constructions that relate one lexeme, syntagmatically, to another" (1981, p. 156).

Što se pak kognitivnog pristupa značenju tiče, a to će biti i dominantniji pristup ovome radu, valja reći da je nekakvo opće stajalište kognitivaca da je jezik samo jedan od načina čovjekovog spoznajnog procesa (uz percepciju, razmišljanje, zaključivanje, povezivanje, mišljenje...). Osim tog općenitog zaključka, kognitivci polaze od premise da sve što se nalazi u čovjekovoj okolini neposredno se izražava u jeziku kojim taj čovjek govori. Lakoff i Johnson stoga objašnjavaju kako je naš konceptualni sustav u velikoj mjeri metaforičan po svojoj prirodi: „Our conceptual system thus plays a central role in defining our everyday realities. If we are right in suggesting that our conceptual system is largely metaphorical, then the way we think, what we experience, and what we do every day is very much a matter of metaphor" (1980, p. 3).

Strukturalisti i kognitivci slažu se u jednome – riječi se ne mogu promatrati u izolaciji. Lakoff i Johnson stoga navode: „Concepts are not defined solely in terms of inherent properties; instead, they are defined primarily in terms of interactional properties" (1980, p. 125).

Sveza riječi

Svaka riječ u rječniku ima svoju rječničku natuknicu koja nosi sav semantički potencijal te riječi i koja joj omogućava ulazak u odnose s drugim riječima tvoreći pritom željeni smisao u semantičkom smislu i/ili učinak u pragmatičkom smislu. Osim rječničke natuknice koja daje sve relevantne podatke o nekoj riječi, jednako važnu ulogu u stvaranju smisla i postizanju željenog učinka od strane sugovornika ima i sintaksa koja predstavlja skup pravila koja se primjenjuju na razrede riječi popisane u rječniku. Cilj je ovoga rada pokazati stupnjeve semantičke promjene neke riječi u svezama. Pod pojmom 'semantičke promjene' ne misli se samo na promjenu značenja, već i na pojačavanje nekog određenog smisla koji je određen kontekstom, odnosno okolinom u kojoj se određena riječ pojavljuje. U okvire semantike ne ulazi dakako samo pojam

'značenja', već i pojam 'smisla', a osnovna je razlika među dvama pojmovima ta što svaka riječ ima svoje značenje, no smisao se tek dobiva u suodnosu s drugim riječima, odnosno u nekoj svezi. John Lyons također tvrdi da je značenje nekog leksema određeno kontekstom u kojem se pojavljuje te navodi da su značenje i smisao međuovisni; drugim riječima, jedno ne funkcionira bez drugoga.[4] (1981, p. 152). Osim toga, Danko Šipka navodi sljedeće: „Kada je u pitanju razvoj jednog značenja od drugog, možemo razlikovati ishodišno, koje je osnov za pojavljivanje izvedenog značenja. Kako smo vidjeli, metafora i metonimija funkcionišu kao mehanizmi izvođenja jednog značenja od drugog" (2006, str. 42).

Polisemija kao mehanizam generiranja novih značenja

Svaka riječ ima svoj semantički potencijal koji joj omogućava stupanje u odnose s drugim riječima. Na koji način riječi stupati u odnose s drugim riječima, ovisit će o mnogim čimbenicima, a najvećim dijelom o polisemičnosti, odnosno višeznačnosti nekog pojma, a to joj omogućava njezin semantički potencijal. Tome u prilog Gortan-Premk tvrdi sljedeće: „Semantički sadržaj je unutrašnja vrednost, značenje kakve lekseme. To je semantička identifikacija pojma na koji se odnosi nominacija kakve lekseme. I ta se semantička identifikacija, ili, po drugoj terminologiji, semema, sastoji iz pojmovne vrednosti referenta i njegovih relevantnih elemenata realizacije" (2004, str. 85). Izravni proizvodi mehanizma polisemije su metafora, metonimija i sinegdoha. Rajna Dragičević dijeli metaforu i metonimiju na „pojmovnu, leksičku i poetsku" (2007, str. 147). Poetski tip metafore i metonimije možda je i najmanje relevantan za ovaj rad, a Dragičević kaže da je „pojmovna metafora mehanizam mišljenja. Apstraktne pojave razumevamo tako što ih pomoću pojmovne metafore konkretizujemo" (2007, str. 147). Primjer (2) u sljedećem poglavlju rada pokazateljem je takve pojave. S druge pak strane, kada govori o leksičkoj metafori (a znamo da metafora funkcionira po načelu sličnosti), Dragičević tvrdi sljedeće:

„Sličnost izvornog i ciljnog pojma nikad nije apsolutna i kompletna, već je zasnovana na nekoj komponenti, kao što su, recimo, funkcija, oblik, boja, položaj, poreklo, itd. Tako se, na primer, osnovno značenje lekseme *krilo* odnosi se na deo tela ptice. Sekundarno značenje ove lekseme u primeru krilo aviona nastalo je leksičkom metaforom" (2007, str. 148).

Metaforička priroda sveze riječi. Budući da je dosad bilo navedeno samo ono što se tiče odnosa riječi promatranoga s leksikografskog i semantičkog aspekta, valja ponešto reći i o utjecaju gramatike na leksik nekoga jezika, a što se može dovesti u vezu sa sve češćom metaforičkom uporabom riječi. Tome u prilog Radovanović navodi moguće razloge i uzroke uporabe dekomponiranoga predikata čija je priroda najčešće metaforička:

„...nominalizacioni procesi, kao i procesi dekomponovanja predikata, u

[4] Prevedeno i parafrazirano iz izvorne knjige.

srpskohrvatskom jeziku, barem, posebno frekventno zastupljeni primjerima u tzv. specijalnim funkcionalnim stilovima jezičkog standarda, tj. u onim njegovim ulogama kada ovaj funkcioniše kao instrument intelektualizovanih, a po tematici, relativno uopštenih i apstraktnih domena jezičke upotrebe, kao što su npr. pravo, nauka, novinarstvo, politika, administracija itd. U kontekstu takvih razmišljanja značajan je i podatak da do dekomponovanja predikata u srpskohrvatskom jeziku po pravilu dolazi kada su u pitanju predikacije koje su predstavljene glagolskim leksemama vrlo apstraktnoga značenja (npr. Procenjujem → Vršim procenu...)" (1990, str. 54).

Sljedeći primjeri pokazateljem su kako riječi mijenjaju svoje značenje, odnosno kako se mijenja smisao u suodnosu s drugim riječima, te kako je većina takvih primjera zapravo metaforička po svojoj prirodi.

(1) tlo

Bit će to pravosudna utakmica, možda najveća koju smo gledali na hrvatskome tlu. (*24 sata ekspres*, 24. lipnja 2011., br. 51, god. 2., str. 13.).

Riječ tlo ima sljedeću rječničku natuknicu: tlo - sr < G tla, N mn tlȁ, G tálā, D L I tlima

1. površina zemljišta ili druga osnovna površina (po kojoj se hoda, na kojoj se što podiže i sl.); 2. geol. površinski sloj Zemljine kore koji se sastoji od mineralne i organske tvari, vode i zraka; čvrsto tlo - zemlja u odnosu na zrak ili kopno ili more, Δ biti na svom tlu - dobro uspijevati, Δ gubiti tlo pod nogama - gubiti oslonac, podršku, sigurnost, □ izmiče mu tlo pod nogama - gubiti oslonac, podršku, sigurnost, □ pasti na plodno tlo - dati rezultata, imati učinka (o idejama, zamislima, učenjima) (Anić, 2004, str. 1559).

Rječnička natuknica ukazuje da je značenje riječi tlo u primjeru (1) pomalo promijenjeno. Naime, tlo u primjeru (1) djelomično podrazumijeva zaista tlo u onom rječničkom značenju, no ono značenje koje ta riječ zaista podrazumijeva, a na temelju konteksta koji nam daje cijela rečenica, sljedeće – „u Hrvatskoj". Podvučene riječi mogli bismo shvatiti kao ontološku metaforu VIZUALNA POLJA SU SPREMNICI, gdje hrvatsko tlo funkcionira kao spremnik, dakle u značenju „u granicama Hrvatske", ne u Austriji, Sloveniji, već u Hrvatskoj, ovo gledali sugerira, a pravosudna utakmica funkcionira kao vizualno polje.

Sljedeći pak primjer slično ilustrira prethodno navedeno objašnjenje u primjeru (1):

(2) dijeliti (dijele)

Svi muški potomci u obitelji Knez dijele istu ljubav prema sportu. (*24 sata ekspres*, 24. lipnja 2011., br. 51, god. 2., str. 37.).

Riječ dijeliti (se) ima sljedeću rječničku natuknicu:

dijeliti (se) - nesvrš. <prez. dijelim (se), pril. sad. - lēći (se), prid. trpni (dijeljen), gl. im. dijeljenje>

1. što (a) raščlanjivati na manje komade, po nekom smislu ili omjeru [dijeliti kruh], (b) mat. izvoditi operaciju dijeljenja; (c) (što s kim) zajednički koristiti, upotrebljavati i sl. [dijeliti sobu]; 2. (kome) davati (što) od nečega većeg, brojnijeg ili cjelovitijeg

[dijeliti milostinju]; 3. (se) razgraničavati u parovima na neko imanje ili imovinu [dijeliti se s braćom]; (Anić, 2004, str. 214).

Očito je da značenje rječničke natuknice riječi dijeliti i značenje u zadanome primjeru (2) nije baš posve isto. Dijeliti ljubav u kontekstu zadane rečenice ne znači baš doslovce prepoloviti ili podijeliti ljubav kao što bismo primjerice prepolovili papir. U čemu je razlika? Razlika je u tome što je u prvome slučaju riječ o apstraktnome pojmu (riječi), dakle nečemu što je fizički neuhvatljivo i neopipljivo, dok je u potonjem slučaju riječ o nečemu što je fizički opipljivo, stoga se može podijeliti/prepoloviti. Dijeliti ljubav prema (čemu) zapravo je konvencionalizirano i znači – „voljeti nešto". Može se, dakle reći da je riječ o metaforičkoj projekciji u kojoj je apstraktan pojam ljubavi konceptualiziran radnjom dijeljenja za koju bi se očekivalo da se može pojavljivati jedino u kontekstu konkretnih entiteta. Iz svega navedenoga može se izvesti još jedan zaključak i tu se pronalazi primjetna poveznica s Katičićevom teorijom, a to je da se u stvaranju različitih sveza (frazema, kolokacija) koriste određene analogije. Dakle, kao što postoji dijeliti sobu, što se prema rječničkoj natuknici može dijeliti, stvorilo se, analogno tomu i temeljem konvencije, dijeliti ljubav. Ti i mnogi drugi primjeri pokazateljem su kako je u velikoj mjeri točno ono što su osamdesetih godina prošloga stoljeća Lakoff i Johnson govorili o metafori u svojoj knjizi *Metaphors We Live By*. U knjizi su ukazali na činjenicu kako dnevno izgovorimo stotinjak metafora, a da toga nismo svjesni, što ide u prilog činjenici da je jezik dijelom naših kognitivnih sposobnosti i kao takav, on ne funkcionira kao zaseban modul, već u ovisnosti s drugim modulima. Nadalje, nije li jednostavnije reći vole umjesto dijele ljubav prema? Radovanović navodi da je mogući razlog dekompozicije predikata, ali i njegova sve češća uporaba koja takvu svezu riječi gotovo uvijek čini metaforičkom jest „značenjska distanciranost i neutralnost u odnosu na druga slična postojeća rešenja" (1990, str. 56).

Sljedeći primjer pokazuje slično:

(3) prigrliti

No, vjeruju da će njihovi umjetnički nadareni mladi susjedi prepoznati i prigrliti njihov stil. (*Gloria*, 24. lipnja 2011., br. 859., izd. 02511, str. 25)

Riječ prigrliti ima ovu rječničku natuknicu: prigrliti (koga, što), svrš. <prez. - īm, pril. pr. - īvši, prid. trpni - prigrljen>

1. obgrliti u ljubavi ili nježnosti, privući na grudi; 2. pren. primiti kao svojega, prihvatiti s ljubavlju; (Anić, 2004, str. 1188).

Objašnjenje primjera (3) može se objasniti gotovo jednako kao primjer (2). Naime, prigrliti, kao što se vidi iz natuknice, prvenstveno se odnosi na neku vrstu grljenja, a samim time prva je pomisao da se grli nešto opipljivo, kao što su primjerice ljudi. No kao što je vidljivo iz primjera (3), može se prigrliti i stil, koji je, baš poput ljubavi u primjeru (2), apstraktan pojam. Dakle, opet je riječ o svojevrsnoj analogiji koja se primjenjuje na riječi koje (samo) naočigled ne mogu stupati u sveze s određenim drugim riječima, a koje ipak, opet temeljem konvencije, tvore frazemske jedinice čije je pak značenje dodatno pojačano cijelim kontekstom rečenice. Prigrliti stil u primjeru (3) znači zapravo „prihvatiti stil, odnosno slagati se sa svim onime što taj stil podrazumijeva". Bratanić

ukazuje na važnost gramatike u nastajanju različitih kolokacija u jeziku te navodi da „u takvu sustavu pravila što „modeliraju" mehanizam koji pretače značenja u tekstove i tekstove u odgovarajuća značenja, možemo raspoznati ono što se tradicionalnije naziva gramatikom" (1993, str. 356). U prilog tome ide i tvrdnja jednog od najvećih zagovornika kontekstualističkog poimanja pojma značenje – Hallidaya koji je tvrdio da je „značenje oblik ponašanja, a značiti jest jednako činiti" (Berruto, 1994, str. 53/54). Dakle, prigrliti stil zapravo znači ne samo pozitivno misliti o nečijem stilskome izričaju, već da se osoba i sama stilski izrazi na taj način. Drugim riječima, prigrliti nosi sav onaj semantički potencijal potreban govorniku „'kako bi jezično djelovao u nekom 'kontekstu'" (Berruto, 1994, str. 53).

(4) sajam

Izdavači su uglavnom, bez obzira na probleme koje muče ovaj sajam, bili zadovoljni zaradom. (http://www.jutarnji.hr/rat-velikih-hrvatskih-nakladnika-zbog-hita-godine--50-nijansi-sive-/1067411/)

Rječnička je natuknica za sajam sljedeća: <G – jma, N mn – jmovi> 1. sastanak prodavača i kupaca u određeno vrijeme godine ili na određeni dan radi izravnog trgovanja ili radi zaključivanja trgovačkih poslova na osnovi izloženih uzoraka [petrvoski ~; ~ automobila]; 2. velika poslovna priredba općeg ili specijaliziranog tipa [~ proizvođača elektronske opreme;] velesajam (Anić, 2004, str. 1364).

U ovome je primjeru riječ o metafori AKTIVNOST JE SPREMNIK gdje je sajam konceptualiziran kao aktivnost (a to sugerira i rječnička natuknica), a proces mučenja kao spremnik. Štoviše, riječ je o personifikaciji jer je sajam kao primjer nekog događaja antropomorfiziran, dakle date su mu ljudske osobine. U tom primjeru, baš kao i svim ostalim primjerima, jasno je da u jeziku ništa nije izolirano te da riječi dobivaju puni smisao tek u suodnosu s drugim riječima i upravo u tome očituje se saussureovsko shvaćanje jezika, a samim time i značenja te stoga kaže „svaka riječ ima vrijednost samo unutar nekog semantičkog polja koje je jezična stvarnost koja posreduje između jedne riječi i cijelog leksika" (Berruto, 1994, str. 37).

(5) otkaz

Otkaz dobilo 480 radnika TŽV-a Gredelj (*Glas Slavonije*, 6. 11. 2012., str. 6)

Otkaz je definiran na sljedeći način: 1. akt kojim se (koga) udaljava, otpušta s radnog mjesta; [dati ~ ; pod ~]; 2. čin kojim se što otkazuje [~ predstave; ~ putovanja] (Anić, 2004. str. 969).

Primjer (5) mogao bi se smatrati metaforom AKTIVNOSTI SU OBJEKTI jer ono što se obično dobiva i daje su objekti, predmeti, dakle nešto opipljivo; nasuprot tome ovdje je riječ o nečemu što je apstraktno pa je samim time riječ o metafori jer je to apstraktno konceptualizirano posredstvom procesa preslikavanja elementom domene konkretnoga, dakle objekta. No, u ovome bi se primjeru moglo polemizirati ako se postavi pitanje u kojim se kontekstima otkaz pojavljuje ako ne gotovo uvijek s glagolima primiti, dati, uručiti... U tom smislu, konstrukcija imenice otkaz i glagola gotovo je uvijek metaforička po svojoj prirodi.

Iako je cilj ovoga rada pokazati koji su stupnjevi semantičke težine neke riječi u

svezi s drugim riječima, ipak nezaobilazno mjesto u proučavanju odnosa među riječima u nekom jeziku ima Ferdinard de Saussure. On je, naime udario temelje strukturalističkoj misli i potaknuo mnoge struje strukturalističke orijentacije – Sapirov mentalizam, Bloomfieldov biheviorizam (distribucionalizam), Prašku fonološku školu, glosematiku, Martinetov funkcionalizam... U osnovi je svih strukturalističkih struja sljedeće: „Svi strukturalizmi polaze od činjenice da je jezik sustav koji ima strukturu, a to znači da se elementi toga sustava i njihovi uzajamni odnosi mogu opisati na temelju određenog (i ograničenog) broja pravila" (Glovacki-Bernardi, 2001, str. 107).

Dakle, očito je kako su odnosi leksikografije i gramatike neraskidivi i uvelike određuju prirodu značenja sveze, bila ona obična kolokacija, frazem ili idiom. U sljedećem primjeru, ali i u ostalim primjerima riječ je o tome da riječi svoj smisao dobivaju tek u suodnosu s drugim riječima i upravo u tome nalazi se poveznica teme ovoga rada i osnovnih postulata strukturalističke misli.

(6) povijest

Umro još jedan simbol socijalizma - Tomos otišao u povijest (prilog *Autoglas* u *Glasu Slavonije*, 6. 11. 2012., str. 4/5)

Rječnička je natuknica za povijest sljedeća: <I – i/išću> 1. term. ukupnost prošlih činjenica, prošla stvarnost (res gestae), predmet bavljenja povjesničara; 2. razg. historija; 3. a. školski predmet; b. žarg. meton. udžbenik za taj predmet; Δ~ bolesti – med. dokument o zdravstvenom stanju bolesnika koji ispunjava liječnik od trenutka kad počne liječiti bolesnika; □ otići na smetlište ~ i, v. smetlište □; o tome ~ šuti kad je riječ o nečemu što treba ostati nepoznato; o čemu je bolje ne govoriti; ući u ~ ostaviti trag u prošlosti; biti sačuvan u pamćenju ljudi (Anić, 2004, str. 1131).

U ovome je primjeru riječ o vrlo učestaloj metafori VRIJEME JE KRETANJE.

(7) radost

Kratkog vijeka bila je radost nogometaša Osijeka u susretu protiv Lokomotive. (*Glas Slavonije*, 6. 11. 2012., str. 35)

Radost ima sljedeću natuknicu: <G –osti/ošću> osjećaj ponesenosti i dragosti izazvan ljepotom, ljubavlju, skladom i unutrašnjim zadovoljstvom; [(lud) od ~i; topi se u ~i; vrlo je radostan]; □ na ~ (koga) tako da mu pričini zadovoljstvo (Anić, 2004, str. 1277).

U ovome je pak primjeru riječ o metafori EMOCIONALNA STANJA SU OBJEKTI/STVARI/NAPRAVE. Dakle, apstraktan je pojam radosti konceptualiziran nekim konkretnim, fizički opipljivim entitetom kao što je naprava ili objekt koji ima neki rok trajanja. Tu je riječ o konstrukciji imenica + glagol, točnije u okviru sintakse riječ je o subjektu radost i imenskom predikatu je bila kratkoga vijeka. Uvjetno rečeno, primjer (7) može se također smatrati primjerom pojave dekomponiranoga predikata jer postoji semikopulativni predikat je bila koji je upotpunjen subjektom radost te atributnim skupom kratkoga vijeka. Tomu u prilog Radovanović navodi sljedeće:

„Ovakvi sintaksički modeli s dekompovanim predikatom, u funkcionalnim stilovima u kojima se frekventnije pojavljuju, pokazuju i tendenciju frazeologiziranja, tačnije, obrazuju se relativno stalne veze određenih deverbativnih imenica s odgovarajućim

kopulativnim odnosno semikopulativnim glagolima, koje, na taj način, postaju i važan distinktivan sintaksički elemenat – sa ulogom indiciranja funkcionalnih stilova čija su osobenost. U tom smislu npr. evidentno je, između ostalog, i prodiranje primera s dekomponovanim predikatom u srpskohrvatski razgovorni stil" (1990, str. 57).

(8) u

Velike rupe u sjećanju (http://www.jutarnji.hr/nije-silovana-ni-mikserom-ni-bocom----stravicne-ozljede-nanesene-su-rukom-/1067946/)

Prijedlog u ima sljedeću natuknicu: 1. (s L) označava da se nešto nalazi ili biva unutar čega u granicama, u opsegu čega [u gradu]; 2. (s A) označava a. kretanje ka mjestu, točki, položaju unutar nečega, dospijevanje u takav odnos [ići u grad] b. djelovanje neke radnje na koji predmet ili njegov dio [ubosti u prst] c. smjer, usmjerenost čega [zaljubljen u slikarstvo] d. označava uključivanje, pristupanje komu ili čemu [umiješao se u gomilu] e. označava pristupanje nekoj radnji [poći u ribolov]; 3. (s G) a. ukazuje na što, što je svojstveno kojoj sredini, zajednici ili što se događa u njoj [u nas, kod nas] b. u pridjevskoj službi kad nadređen ili širi pojam obuhvaća podređen ili uži [jedinac u majke – majčin jedinac (ne može se reći majka u jedinca)] c. ekspr. reg. uz gl. kretanja [ići u liječnika – ići liječniku] (Anić, 2004, str. 1641).

Primjer (8) zorno prikazuje kako se značenje cijelog naslova novinskoga članka mijenja svezom prijedloga u i ostalih leksičkih jedinica; opet, ta je sveza riječi metaforička. Riječ je, naime o metafori PSIHOLOŠKA STANJA SU SPREMNICI. Sjećanje je u tome primjeru konceptualizirano kao neki spremnik upravo zbog prijedloga u koji ukazuje na odnos unutra-van, a to pak implicira da je riječ o nečemu što ima svoje granice, granice van i unutar kojih nešto može postojati, a pojam rupe upravo pojačava percepciju sjećanja kao nekakvog spremnika. Prijedlog u odnosi se na nešto što sugerira odnose unutra ili van nekih granica pa se može reći da je to njegova referencija u odnosu na izvanjski svijet, dok taj isti prijedlog kada je stavljen u svezu s ostalim riječima (u primjeru (8)) dobiva novi smisao, smisao koji je metaforičkoga karaktera. Tomu u prilog ide i sljedeća tvrdnja:

„Reference deals with the relationship between the linguistic elements, words, sentences, etc., and the non-linguistic world of experience. Sense relates to the complex system of relationships that hold between the linguistic elements themselves (mostly the words); it is concerned only with intra-linguistic relations" (Palmer, 1976, p. 30).

(9) sumoran

Ugledna američko-francuska politologinja i angažirana intelektualka primila je u svojem domu u Parizu *Globusove* novinare i iznijela sumornu sliku nove Europe: sve je spremno za najcrnji totalitarizam (http://globus.jutarnji.hr/hrvatska/fasizam-ce-se-vratiti-u-europu)

Sumor|an ima sljedeću natuknicu <odr. – rni> 1. koji je taman [~no nebo]; mračan, tmuran, natmuren; 2. koji je neveseo [~na jesen, ~no raspoloženje]; melankoličan, potišten, tužan (Anić, 2004, str. 1501).

U primjeru je (10) riječ o metafori VIZUALNA POLJA SU SPREMNICI. Sumoran kao pridjev je u ovome primjeru relevantan utoliko što modificira imenicu ispred koje stoji, a ona je pak konceptualizirana kao vizualni spremnik jer gledamo u nju, odnosno njezin sadržaj. S druge strane, glagol iznijeti sugerira spremnik upravo zbog prefiksa –iz. Dakle, opet je riječ o tome da se sve u jeziku odvija u skladu s našim iskustvima, a kognitivna lingvistika objašnjava da je jedno od najvažnijih takvih iskustava odnos unutra – van te da se to očituje u jeziku, a taj je primjer pokazateljem te činjenične datosti.

Metonimijska priroda sveze. (10) biblijsk|i

Srljamo u katastrofu biblijskih proporcija (http://dnevnik.hr/vijesti/svijet/srljamo-u-katastrofu-biblijskih-proporcija.html)

Biblijsk|i ima sljedeću rječničku natuknicu: 1. koji se odnosi na Bibliju; 2. *pren*. koji je velike starosti, drevan, prastar; Δ~a katastrofa pren. nepogoda, nesreća velikih razmjera; ~i papir – specijalni tanki bezdrvni papir, upotrebljava se za tiskanje posebnih izdanja; ~i rukopisi; *pov*. rani rukopisi biblijskog teksta i drevni odlomci (nastali od 3. st. pr. Kr. do otprilike 4. i 5. st.) (Anić, 2004, str. 76).

Primjer (9) nije primjer metafore, već metonimije CJELINA ZA DIO. Ako vidimo da je značenje pridjeva biblijski „drevan, prastar i onaj koji se odnosi na Bibliju", a znamo koje sve konotacije pojam Biblija nosi, tada je jasno da je cijela Biblija, odnosno pridjev izveden iz tog pojma uzet kako bi se ukazalo na veličinu katastrofe. Drugim riječima, cijela je Biblija, odnosno pridjev izveden iz tog pojma, uzet za razumijevanje snage katastrofe. Pritom je naravno riječ o onome dijelu Biblije koji govori o Velikome potopu i ta priča, dakle taj dio Biblije je uzet kako bi se ukazalo na veličinu katastrofe na razini sadržaja, ali na razini izraza ipak je uzeta cjelina – Biblija (biblijski).

Ni metaforička, ni metonimijska priroda sveze. (11) danas

U kojim su područjima globalni problemi danas najmanje rješivi? (http://globus.jutarnji.hr/hrvatska/fasizam-ce-se-vratiti-u-europu)

Prilog danas definiran je na sljedeći način: 1. ovoga dana, u današnjem danu (prije i poslije trenutka govora) [~ počinje nastava]; 2. u ovo vrijeme, u današnje vrijeme, u današnjici [~ teško možeš susresti u gradu poznatoga čovjeka]; Δ dan-~ (pojačano zn.) od nekog vremena u prošlosti do danas, čak do danas, do dana današnjega [to se događa i dan~]; ~ jesmo, sutra nismo, *žarg*. uvriježeni izraz za prolaznost, kratkoću čovjekova življenja; ~-sutra – u neko neodređeno vrijeme u budućnosti, prije ili poslije, kad-tad, jednoga dana, jednom, nekada (Anić, 2004, str. 188).

Primjer (11) nije pokazateljem metaforičke, a ni metonimijske prirode sveze, već činjenice da bi se značenje cijelog pitanja protumačilo drugačije da nema toga priloga. Naime, da nema priloga danas, pitanje bi se moglo odnositi i na probleme od prije 2000 godina, prije tri stoljeća ili od vremena Velikog praska jer globalni su problemi postojali

i postojat će, no u tome primjeru, upravo zahvaljujući prilogu, mijenja se semantička i pragmatička snaga pitanja. Tomu u prilog ide i tvrdnja Malinowskoga koji je samo jedan od predstavnika kontekstualističkog pristupa definiranja značenja: „‘u primitivnom jeziku svaka pojedina riječ u najvećoj mjeri ovisi o kontekstu’; svaka rečenica postaje razumljivom tek kada se sagleda u ‘kontekstu situacije’. Pod ‘kontekstom situacije’ razumije se a) ‘jezični kontekst’ /.../; b) ‘situacija’ /.../; c) ‘kulturalni kontekst’” (Berruto, 1994, str. 52). Svi navedeni primjeri osvjetljuju jezičnu pojavu semantičke promjene neke riječi koja ima svoj semantički potencijal, potencijal određen rječničkom natuknicom, a koji se preoblikuje ulaskom te riječi u suodnos s drugim riječima. Ponekad određena riječ koja često ulazi u svezu s nekom drugom riječju postane frazeologizirana što je rezultat (pre)česte uporabe i opće prihvaćenosti od strane određene društvene i jezične zajednice (npr. dijeliti ljubav).

Naposljetku, nakon što smo vidjeli najčešće tipove sveza, valja svakako napomenuti stajalište Darinke Gortan-Premk koje na neki način daje okvir cijelome radu: „Nije svaka metonimija, sinegdoha i metafora i leksička metonimija, sinegdoha i metafora. One leksičke realizuju se u određenoj semantičkoj poziciji i rezultiraju uvek novom semantičkom realizacijom” (2004, str. 116). Dakle, riječi iskorištavaju svoj semantički potencijal i dobivaju nove smislove i značenja, a to dakako ovisi o prirodi sveze.

Zaključak

Cilj je ovoga rada bio pokazati stupnjeve semantičke promjene između riječi u kanonskome obliku i iste riječi u svezama s drugim riječima. Većina je takvih sveza, barem kada je riječ o publicističkome stilu hrvatskoga jezika, metaforička po svojoj prirodi, neke su metonimijske, a neke su samo pokazateljem u kojoj se mjeri mijenja značenje sveze riječi, te kako ta sveza daje novi smisao. Kad se kaže da je većina sveza metaforička po svojoj prirodi, najčešće se misli na sintaktičku konstrukciju subjekt + predikat (npr. dijele ljubav, iznijela sumornu sliku...), no to nije ujedno i jedina sintaktička konstrukcija metaforičkoga karaktera (npr. velike rupe u sjećanju). Razlogom takve uporabe dekomponiranoga predikata (sa sintaktičkog gledišta) može se smatrati želja za postizanjem nekakvog neutralnog učinka, odnosno značenjske distanciranosti (usp. dijele ljubav nasuprot vole). Osim toga, uporaba je takvih sintaktičkih konstrukcija poput dekompozicije predikata prisutna u jeziku ponajviše s glagolima apstraktnoga značenja (npr. vršiti procjenu nasuprot procjenjivati), a kada je riječ o leksemima apstraktnoga značenja, tada u prvi plan dolazi metafora kao sredstvo razumijevanja tog apstraktnog leksema putem nekog entiteta druge domene, dakle domene konkretnog (npr. problemi koji muče ovaj sajam). U ovom se radu toj jezičnoj pojavi pristupilo u svjetlu strukturalizma i kognitivne lingvistike, a *summa summarum* obaju pristupa svodi se na to da se riječi ne mogu promatrati zasebno te da se ni značenju ne može pristupiti u izolaciji, već jedino u nekom kontekstu, tj. u svezi s drugim riječima.

PRILOZI

Prilog 1.
Tablica 1.
Vrste rječnika

KRITERIJ PODJELE	RJEČNICI
broj jezika	jednojezični, dvojezični, višejezični
obuhvaćeni leksik	opći, posebni (terminološki, rječnik žargona, rječnik stranih riječi, rječnik sinonima, rječnik antonima, rječnik homonima...)
raspored građe	abecedni (i odostražni), sustavni, čestotni
Razdoblje	povijesni, suvremeni
odnos prema korpusu	korpusni, napametni
Nosač	klasični (knjiga), elektronički (CD, internet)

IZVORI

24 sata express, 24. 6. 2011. br. 51, god. 2.
Glas Slavonije, 7. 7. 2011., br. 28703.
Gloria, 24. 6. 2011., br. 468.
Fabrio, B. (2012). *Fašizam će se vratiti u Europu*. Preuzeto 24. studenoga 2012. s: http://globus.jutarnji.hr/hrvatska/fasizam-ce-se-vratiti-u-europu
Kukec, T. (2012). *Studentica nije silovana ni bocom ni mikserom: Stravične ozljede nanesene su rukom*. Preuzeto 25. studenoga 2012. s: http://www.jutarnji.hr/nije-silovana-ni-mikserom-ni-bocom----stravicne-ozljede-nanesene-su-rukom-/1067946/
Piteša, A. (2012). *Rat velikih hrvatskih nakladnika zbog hita godine „50 nijansi sive"*. Preuzeto 21. studenoga 2012 s: http://www.jutarnji.hr/rat-velikih-hrvatskih-nakladnika-zbog-hita-godine--50-nijansi-sive-/1067411/
B. V. (2012). *Srljamo u katastrofu biblijskih razmjera*. Preuzeto 23. studenoga 2012. s: http://dnevnik.hr/vijesti/svijet/srljamo-u-katastrofu-biblijskih-proporcija.html

LITERATURA

Anić, V. (2004). Veliki rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb: Novi Liber.
Berruto, G. (1994). Semantika. Zagreb: antiBARBARUS.
Bratanić, M. (1992). Prema novoj leksikografiji: Teorija modela značenje-tekst i objasnidbeno-kombinatorni rječnik. Suvremena lingvistika 34, 355–366.
Glovacki-Bernardi, Z. (Ur.) (2001). Uvod u lingvistiku. 1. izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
Katičić, R. (1994). Leksikografija i gramatika. Filologija 22-23, 281–286.
Kolenić, Lj. (2006). Riječi u svezama: Povijest hrvatske frazeologije. Osijek: Matica hrvatska, Ogranak Osijek.
Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago.
Lyons, J. (1981). Language and Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
Palmer, F. R. (1976). Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
Radovanović, M. (1990). Spisi iz sintakse i semantike. Novi Sad: IZDAVAČKA KNJIŽARNICA ZORANA STOJANOVIĆA SREMSKI KARLOVCI.
Šipka, D. (2006). Osnovi leksikologije i srodnih disciplina. Novi Sad: Matica Srpska.
Драгичевић, Р. (2007). Лексикологија српског језика. Београд: Завод за уџбенике.
Гортан-Лремк, Д. (2004). Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Virna Karlić[1]
(Filozofski fakultet, Zagreb)

ODREĐENOST I NEODREĐENOST KAO SKALARNI KONCEPTI[2]

The paper deals with definiteness and indefiniteness as scalar concepts, and the possibility of applying this approach to the study of the Serbian language. The first part introduces the disadvantages of having traditionally interpreted the given phenomena as binary oppositions of superordinate grammatical category. Furthermore, it highlights the advantages of abandoning the Aristotelian concept of categories and, consequently, affirming the interpretation of definiteness and indefiniteness as complex semantic-pragmatic scalar concepts. The second part deals with definiteness and indefiniteness as language-specific grammatical categories whose means of expression are subject to change over time. In conclusion, the paper points out the advantages and knowledge that the presented approach brings, as well as its applicability to the analysis of the Serbian language.
Keywords: definiteness, indefiniteness, semantics, pragmatics, scalarity, Serbian language.

Uvod

Rad se bavi promišljanjem određenosti i neodređenosti kao skalarno organiziranih koncepata te mogućnošću primjene takvog pristupa na proučavanje srpskog jezika. Kao polazište za takvo tumačenje koriste se teorijski modeli čije temelje postavljaju Hawkins (1978) i Greenberg (1978), a nadalje razvijaju Rissanen (1988), Chesterman (1991), Schroeder (2006) i Ch. Lyons (2009), baveći se pritom trima temeljnim pitanjima: (1) što točno podrazumijevaju pojmovi određenosti i neodređenosti u pojedinim jezicima; (2) u kakvim su odnosima različita sredstva njihova iskazivanja te (3) kako teče razvojni put članova u jezicima s primarnom određenošću i neodređenošću? Glavni cilj ovoga rada jest ukazati na mogućnosti koje nudi tumačenje tih fenomena kao složenih skalarno organiziranih koncepata nastalih uslijed višefaznih razvojnih procesa, zbog čega su njihove funkcije i sredstva iskazivanja među jezicima varijabilna i zato teško svediva pod zajednički nazivnik. U kontekstu ovakvog pristupa problematici, otvorit će se rasprava o statusu, obilježjima i sredstvima iskazivanja određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku.

U prvom dijelu rada predstavljaju se nedostaci tradicionalnog tumačenja danih

[1] vkarlic@ffzg.hr
[2] Ovaj rad je rađen u okviru Poslijediplomskog doktorskog studija lingvistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, pod mentorstvom prof. dr. Ive Pranjkovića te komentorstvom prof. dr. Milivoja Alanovića.

pojava isključivo kao binarno oponentnih obilježja ove kategorije. Nadalje se ukazuje na prednosti koje općenito donosi napuštanje aristotelovskog „tvrdog" koncepta kategorije i, shodno tome, afirmacija tumačenja određenosti i neodređenosti kao složenih semantičko-pragmatičkih skalarno organiziranih koncepata zamišljenih u vidu skupova podobilježja.

Drugi dio rada je posvećen određenosti i neodređenosti kao jezično specifičnim gramatičkim kategorijama čija su sredstva iskazivanja podložna promjenama kroz vrijeme. Na koncu slijedi zaključak o prednostima i mogućim spoznajama koje pruža prikazani pristup, kao i o njegovoj primjenjivosti u analizi srpskog jezika.

Određenost i neodređenost kao skalarni koncepti

Tradicionalni pristup proučavanju određenosti i neodređenosti (kao binarno ustrojenim plus/minus obilježjima zajedničke kategorije) u primjeni je pokazao višestruke nedostatke prilikom analize sredstava njihova iskazivanja. Suočivši se s ograničenjima takve paradigme, Chesterman (2005, str. 213) progovara o važnosti njezina napuštanja, „[...] budući da se pokazala neadekvatnom i ograničavajućom za proučavanje suvremenog svijeta". Nearistotelovski pristup u suvremene lingvističke teorije donosi koncept skalarnosti, što je nastupilo kao reakcija na suočavanje s jezičnim kategorijama koje Lakoff (1973, str. 271) određuje atributom *fuzzy* (eng. *nejasne, rasplinute, labave*). U ovom radu se preispituju mogućnosti koje takav pristup otvara u proučavanju određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku.

Određenost i neodređenost – dekonstrukcija binarne konceptualizacije

Tradicionalne definicije određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku uglavnom se zasnivaju na obilježju poznatosti referenta u diskursu. Prema takvim su definicijama određene one imenice čije referente slušatelj u govornom događaju može identificirati na temelju njihova kontekstualnog, situacijskog ili asocijativnog povezivanja, dok su neodređene one imenice čije referente slušatelj nije u mogućnosti identificirati. O manjkavostima i ograničenjima tradicionalnog tumačenja određenosti i neodređenosti kao binarnih opozicija „krovne" kategorije svjedoči nekomplementarna distribucija određenog i neodređenog člana u jezicima koji ih posjeduju, kao i rezultati usporedbe konkurentnih sredstava njihova iskazivanja. Kao primjer njihove semantičke varijabilnosti mogu poslužiti oblici koji se tradicionalno svrstavaju u zajedničku skupinu sredstava iskazivanja neodređenosti:

(a) <u>Jedan kolega</u> mu je javio da će dobiti otkaz.
(b) <u>Neki kolega</u> mu je javio da će dobiti otkaz.
(c) <u>Bilo koji kolega</u> mu je mogao javiti da će dobiti otkaz.

Iako se referent označen imenicom *kolega* u svim navedenim primjerima može odrediti kao slušatelju nepoznat, iz priloženih primjera je uočljiva semantičko-pragmatička heterogenost navedenih neodređenih oblika, na što upućuje i raznolikost

njihove upotrebe i funkcija u iskazu. U primjeru (a) pojavljuje se leksem *jedan* u funkciji neodređenog člana, kojim se u konkretnom iskazu izražava specificiranost referenta, što znači da je govornik, za razliku od slušatelja, upoznat s referentom označenim imenicom; u primjeru (b) riječ je o neodređenoj zamjenici kojom se iskazuje pojedinačnost i moguća specificiranost referenta (iz primjera se ne može donijeti zaključak o tome je li govorniku poznat referent označen imenicom); u primjeru (c) riječ je o kompleksnom neodređenom determinatoru kojim se signalizira nereferencijalnost, a time i nespecificiranost pojma označenog imenicom.

Iz priloženih primjera proizlazi zaključak da su dani neodređeni oblici na semantičko-pragmatičkom planu kompleksni sklopovi podobilježja koja u danim kombinacijama rezultiraju različitim podvrstama neodređenosti – ovisno o stupnju nepoznatosti/neprepoznatljivosti referenta slušatelju u kontekstu pojedinih govornih događaja. U ovome je slučaju od ključne važnosti diferencijacija neodređenih oblika s obzirom na obilježje stupnja specificiranosti referenata, čiju zastupljenost valja promatrati skalarno (uz napomenu da takva skala nije uvijek nužno linearna). S obzirom na različitost sadržaja koje enkodiraju pojedina sredstva iskazivanja neodređenosti u srpskom jeziku, može se pretpostaviti da su pojedini sadržaji tj. sklopovi podobilježja koja sačinjavaju različite podvrste neodređenosti – više ili manje prototipni.

Tumačenje određenosti i neodređenosti kao složenih, skalarno organiziranih skupova podobilježja poput prepoznatljivosti, poznatosti, specificiranosti, generičnosti, jedinstvenosti i dr. omogućava bolje razumijevanje funkcija primarnih i sekundarnih sredstava njihova iskazivanja. Zastupa se stav da ovakav tip opisa može uvelike doprinijeti u više smjerova: (1) u postavljanju preciznijih definicija određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku; (2) u određivanju prirode odnosa između određenosti i neodređenosti; (3) u određivanju primarnih i sekundarnih sredstava iskazivanja određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku te njihovih funkcija i obilježja, na temelju čega bi se mogao odrediti njihov međusobni odnos i hijerarhijski ustroj s obzirom na razne kriterije; (4) u određivanju odnosa između određenosti i neodređenosti u srpskom i drugim jezicima svijeta; (5) u detektiranju promjena na planu semantičkog sadržaja i funkcija primarnih i sekundarnih sredstava iskazivanja određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku koje se odvijaju kroz vrijeme; (6) u određivanju vanjskih faktora koji utječu na dana podobilježja te efekata koje ti faktori uzrokuju.

Nedostaci tradicionalnog definiranja određenosti i neodređenosti

Definicije određenosti i neodređenosti u srbističkoj literaturi se uglavnom zasnivaju na obilježju poznatosti odnosno nepoznatosti referenta u diskursu. Budući da poznatost referenta jest prototipno obilježje određenih imenskih izraza u brojnim jezicima, takva je definicija u suštini ispravna, ali u mnogočemu nepotpuna. Analize jezika s primarnom određenošću i neodređenošću pokazuju da u nekim slučajevima obilježje poznatosti/nepoznatosti referenta u iskazu nije dovoljno za pun opis sadržaja enkodiranog članovima. Taj problem uočavaju Christophersen (1939) i Hawkins

(1978), koji polaze od pretpostavke da određeni članovi ne moraju nužno vršiti funkciju prijenosa informacije o poznatosti ili nepoznatosti referenta označenog imenicom, nego da u nekim pozicijama samo upućuju slušatelja na referent imenskog izraza, i to na način da mu signaliziraju mogućnost njegove identifikacije. U tom procesu asocijativnog povezivanja ključnu ulogu ima svođenje govornikova i slušateljeva zajedničkog skupa potencijalnih referenata na jedan element, s tim da obilježje jedinstvenosti referenta može biti apsolutno ili zadano kontekstom.

Analiza primjera iz prethodnog poglavlja donosi zaključak da nisu svi imenski izrazi određeni ili neodređeni na jednak način, odnosno da imenski izrazi, uvjetno rečeno, mogu biti više ili manje određeni/neodređeni u odnosu na druge. Drugim riječima, različita sredstva iskazivanja određenosti i neodređenosti, kao i jezični i izvanjezični konteksti u kojima se pojavljuje imenski izraz, rezultiraju varijacijama tj. stupnjevima intenziteta (prototipnosti/rubnosti) ovih dvaju obilježja. U tom se smislu može zaključiti da tradicionalne definicije određenosti i neodređenosti zanemaruju njihovu skalarnost, kao i njihova semantičko-pragmatička podobilježja i faktore koji ih uvjetuju, što rezultira njihovim simplificiranim tumačenjem. Da bi se to ispravilo, potrebno je opisati obilježja prototipnih (a na osnovi toga onda i onih manje prototipnih te rubnih) određenih i neodređenih imenskih izraza, kako bi se na temelju njih postavila definicija kao polazna točka za određivanje sredstava njihova iskazivanja u srpskom jeziku. Opis svojstava određenosti i neodređenosti pomoću navedenih podobilježja omogućava određivanje hijerarhijskog ustrojstva među sredstvima njihova iskazivanja, i to s obzirom na različite kriterije, što bi omogućilo tumačenje zasnovano na nijansiranju danih pojava, a ne „krutom" presuđivanju – kako je to nalagao tradicionalni pristup.

Hijerarhijski odnosi sredstava iskazivanja određenosti i neodređenosti

Pođe li se od pretpostavke da su određenost i neodređenost skalarne pojave, valja odrediti faktore koji uvjetuju njihovu varijabilnost. Intenzitet određenosti/neodređenosti referenta označenog imenskim izrazom zavisi od spoznajnog obzora aktera govornog događaja, govornikove komunikacijske namjere i pretpostavke o slušateljevu jezičnom i izvanjezičnom znanju te sposobnostima asocijativnog povezivanja i zaključivanja, kao i od jezičnog i izvanjezičnog konteksta u kojemu se odvija govorni događaj. Nijanse poznatosti/nepoznatosti referenta označenog imenicom iskazuju se različitim sredstvima, koja se mogu prikazati u vidu hijerarhijski organizirane ljestvice s obzirom na više različitih kriterija: (1) njihovu morfologiziranost/nemorfologiziranost u jeziku; (2) percepciju određenosti i neodređenosti i sredstava njihova iskazivanja među izvornim govornicima srpskog jezika; (3) učestalost njihove upotrebe; (4) intenzitet određenosti/neodređenosti iskazan pojedinim sredstvima te njihove međusobne „odnose moći" s obzirom na taj kriterij.

Podjela određenosti i neodređenosti na primarni i sekundarni tip zasniva se na kriteriju postojanja odnosno nepostojanja određenog i/ili neodređenog člana u nekom

jeziku[3]. Prema podjeli Ch. Lyonsa (2010, str. 62−86), u slučajevima kada se određenost i neodređenost iskazuju članom, riječ je o primarnoj određenosti i neodređenosti, dok sekundarna određenost i neodređenost podrazumijevaju situacije kada to obilježje u imenskom izrazu nije izraženo samostalno (nego u kombinaciji s nekim drugim obilježjem) ili se, pak, pojavljuje kao „nuspojava" nekog drugog obilježja[4]. Prema ovome kriteriju, primarno sredstvo iskazivanja određenosti u srpskom jeziku bile bi duže pridjevske forme, koje odgovaraju Ch. Lyonsovoj (2010, str. 64) definiciji vezanih promjenjivih članova – afikasa najčešće navezanih na glavnu imenicu u imenskom izrazu, koji često vuku porijeklo iz leksičkih determinatora. S obzirom na kriterij morfologiziranosti, pridjevski vid svakako jest prototipno sredstvo iskazivanja određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku, no taj status dovode u pitanje ostali kriteriji – semantičko-pragmatički sadržaj koji se njima prenosi (o kojemu treba svjedočiti njihova upotreba u suvremenom jeziku, a ne historijski uvid u nekadašnje stanje u jeziku) te percepcija funkcija i semantičkog sadržaja nastavaka za pridjevski vid među izvornim govornicima srpskog jezika, kao i njihov status u odnosu na ostala sredstva iskazivanja određenosti i neodređenosti. Analize distribucije, a time i funkcija dugih i kratkih pridjevskih formi u suvremenom srpskom jeziku svjedoče potiskivanje neodređenih pridjevskih oblika i gubljenje naglasne raznolikosti određenih i neodređenih pridjeva. Osim što je upotreba dugog i kratkog oblika u mnogim situacijama zadana gramatičkim kontekstom u rečenici, a ne određenošću ili neodređenošću imenice koju pridjev određuje ili ograničenjima formalne prirode, istraživanja pokazuju da većina govornika u današnje vrijeme sve više gubi osjećaj za razliku u njihovoj upotrebi te ih počinje doživljavati kao slobodne varijante.

Što se tiče kriterija učestalosti upotrebe pojedinih sredstava iskazivanja određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku, sve upućuje na to da se angažman dugih i kratkih pridjevskih oblika u funkciji iskazivanja određenosti i neodređenosti imenskog izraza gubi te u nekim situacijama biva zamijenjen sekundarnim sredstvima. U najvećem broju slučajeva sud o određenosti i neodređenosti imenskog izraza u srpskom jeziku slušatelj donosi na temelju informacija iz jezičnog i izvanjezičnog konteksta te vlastitog enciklopedijskog znanja i sposobnosti asocijativnog povezivanja, što znači da se govornici srpskog jezika dominantno oslanjaju na implicitne informacije iz kojih izvode zaključak o semantičkom statusu poznatosti referenta (Trenkić, 2000, str. 219). Tako se gubljenjem člana govornikova uloga kodiranja danih obilježja u govornom događaju u većini slučajeva prebacuje na slušatelja, koji treba interpretirati status referenta na osnovi jezičnog i izvanjezičnog konteksta.

Na temelju do sada iznesenih podataka, može se donijeti zaključak da srpski jezik posjeduje primarno sredstvo iskazivanja određenosti, no s obzirom na učestalost njegove upotrebe i osviještenost njegove funkcije među govornicima, upitno je može

[3] Ovdje pojam 'član' podrazumijeva sve markere čiji gramatički i semantički sadržaj čini obilježje određenosti odnosno neodređenosti.

[4] Pranjković (2000, str. 244−248) smatra da se sekundarna određenost i neodređenost iskazuju padežnim oblicima, upotrebom jednine ili množine, glagolskim vidom, redom riječi i rečeničnim naglaskom, složenim rečenicama i leksičkim sredstvima.

li se pridjevski vid smatrati prototipnim sredstvom iskazivanja određenosti. Kriterij percepcije određenosti i neodređenosti te načina njihova izražavanja u srpskom jeziku ne ide u prilog niti jednom od pretpostavljenih sredstava njihova iskazivanja, dok kriterij učestalosti upotrebe na prvo mjesto smješta implicitno ukazivanje na određenost/neodređenost referenta u iskazu te upotrebu pokaznih i neodređenih zamjenica u slučajevima kada je njihov status određenosti ili neodređenosti nejasan bez dodatnih markera. Sva ostala sekundarna sredstva Zergollern-Miletić (2006, str. 102) određuje kao sporedna.

Ključni kriterij hijerarhijskog ustrojavanja sredstava iskazivanja određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku jest intenzitet određenosti/neodređenosti koju enkodiraju te njihov međusobni odnos s obzirom na taj faktor. Preduvjet za uspostavljanje takve ljestvice jest precizno određivanje semantičkih i pragmatičkih obilježja imenskih izraza čiji je status izražen pojedinim vrstama markera ove kategorije.

Određenost i neodređenost: dijakronijska perspektiva

Porijeklo i razvojni ciklusi članova

Pođe li se od pretpostavke da određenost i neodređenost kao gramatičku kategoriju posjeduju isključivo jezici s primarnim tipom njezina markiranja (jezici s članom), riječ je o kategoriji koja se ne može odrediti kao univerzalna. S druge strane, svi jezici svijeta posjeduju određenost i neodređenost kao semantičko-pragmatičke koncepte, koji mogu i ne moraju biti morfologizirani. Rezultati analiza sredstava njihova iskazivanja u različitim jezicima svjedoče o tome da je riječ o vrlo varijabilnim konceptima, koje je teško svesti pod zajednički nazivnik, što znatno otežava postavljanje njihovih općih definicija. Jedan od načina na koji se njihova izražena varijabilnost (na planu sredstava iskazivanja, obilježja i funkcija) može dijelom usustaviti jest određivanjem njihovih razvojnih faza, čiji obrasci pokazuju nezanemarive međujezične podudarnosti. U prvoj cjelini ovoga poglavlja slijedi prikaz teorija o razvojnim procesima određenih i neodređenih članova, dok se u drugoj cjelini otvara pitanje statusa potencijalnih sredstava iskazivanja primarne određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku.

Na temelju rezultata komparativnih i kontrastivnih analiza sredstava iskazivanja primarne određenosti i neodređenosti u jezicima svijeta, Greenberg (1978), Givón (1981), Rissanen (1988), Schroeder (2006) i Ch. Lyons (2009) uspostavljaju teorije o razvojnim procesima određenih i neodređenih članova. Dane razvojne kontinuume autori tumače kao stupnjevite procese, što otvara prostor za interpretaciju uzroka različitih funkcija, upotrebe i distribucije određenih i neodređenih članova u pojedinim jezicima. Drugim riječima, razlike u funkcijama, upotrebi i distribuciji članova se u okviru ovakve teorije mogu tumačiti kao posljedica njihovih diferenciranih razvojnih faza u pojedinim europskim jezicima. Time (višestruko osporavana) ideja o univerzalnosti određenosti i neodređenosti kao gramatičke kategorije biva zamijenjena fleksibilnijom teorijom o međujezičnoj analogiji razvojnih faza njezinih primarnih markera.

Razvojni procesi primarnih sredstava iskazivanja određenosti i neodređenosti Schroeder dijeli na dvije temeljne vrste. Ta podjela će u ovome radu poslužiti kao okvir za prikaz tumačenja razvoja članova iz tzv. funkcionalnih riječi: (1) razvoj neodređenog člana iz broja *jedan;* (2) razvoj određenog člana iz pokaznih zamjenica i posvojnih oblika.

Razvoj neodređenog člana iz broja 'jedan'

Pojava neodređenog člana u brojnim je jezicima svijeta rezultat procesa semantičkog slabljenja broja *jedan.* Shodno tome, Ch. Lyons (2009, str. 335) smatra da se neodređeni članovi u jezicima razvijaju postepeno, kao i njihova distribucija. Unatoč zadršci kada je u pitanju postavljanje univerzalnog razvojnog modela, autor ukazuje na pravilo prema kojemu je upotreba neodređenih članova u ranijim razvojnim fazama ograničena na specificirane neodređene imenske izraze, nakon čega se postepeno razvija njihova nespecificirana upotreba.

Na pitanje zašto je baš leksem *jedan* najčešći izvor razvoja neodređenih članova pokušava odgovoriti Givón (1981, str. 35), koji smatra da objašnjenje leži u činjenici da leksem *jedan* paralelno označava referencijalnost imenice uz koju stoji te implicira sadržaj 'jedan u skupu', zbog čega predstavlja idealan izbor za funkciju označavanja novog referenta prezentiranog slušatelju kao jednog od postojećih tipova koji se ne može pojedinačno identificirati.

Detaljniji prikaz stupnjevitog razvojnog procesa funkcionalnog razdvajanja broja *jedan* i neodređenog člana nudi Schroeder (2006, str. 557−8), prema čijem tumačenju razvojnih faza neodređenog člana početnu razvojnu točku neodređenog člana predstavlja upotreba leksema *jedan* kao sredstva iskazivanja specificiranosti imenice uz koju stoji. Nadalje, uvjet za razvoj druge (pragmatičke) funkcije neodređenog člana jest njegova upotreba prilikom uvođenja novog referenta u diskurs. Ta se pretpostavka zasniva na hipotezi da je za uvođenje novog elementa u diskurs nužna njegova karakterizacija kao individualnog pojma, budući da se čini da je prototipni referent u europskim jezicima živo biće ili konkretan brojiv predmet (Schroeder, 2006, str. 600). U narednoj razvojnoj fazi upotreba leksema *jedan* se širi na sve neodređene referencijalne imenske izraze – bez obzira na pragmatičke funkcije koje vrše u iskazu, čime doprinosi distinkciji između referencijalnih i nereferencijalnih imenica te indiciranju nepoznatosti/neprepoznatljivosti referenta imenskog izraza. U jezicima koji imaju razvijeni neodređeni član te se funkcije kombiniraju s drugima, i tako neodređeni član evoluira u marker svih neodređenih jediničnih brojivih imenica.

O statusu leksema 'jedan' u srpskom jeziku. O sintaktičko-semantičkoj vrijednosti leksema *jedan* u srpskom jeziku do danas je pisano razmjerno malo. Ozbiljniju raspravu o toj temi otvorila je M. Ivić (1971), postavivši pitanje može li se leksem *jedan* zaista smatrati neodređenim članom. Autorica svoje istraživanje zasniva na pretpostavci da ne postoje dovoljno čvrsti argumenti koji bi išli u prilog tumačenju leksema *jedan* kao neodređenog člana. Svoj stav zasniva na usporedbi između funkcija i distribucije leksema

jedan u srpskom jeziku te neodređenog člana u romanskim i germanskim jezicima. Unatoč činjenici da ne postoji apsolutno poklapanje među jezicima kada su u pitanju funkcije i distribucija neodređenog člana, ona polazi od pretpostavke da su temeljni principi ograničenja njegove upotrebe u suštini uvijek isti. Na osnovi tog kriterija zaključuje da leksem *jedan,* unatoč svojoj distribuciji u mnogočemu analognoj neodređenom članu, ipak ne pokriva sve njegove tipične pozicije te da je „člansko ponašanje" leksema *jedan* samo prividno, pošto mu nedostaju neki neophodni gramatički prerogativi bez kojih u jeziku ne može biti prave članske funkcije (M. Ivić, 1971, str. 119).

Uzrok neslaganja među autorima koji smatraju da leksem *jedan* ima status neodređenog člana i onih koji se s tim ne slažu leži u različitim kriterijima od kojih polaze. Autori koji tvrde da leksem *jedan* ima status člana svoju hipotezu zasnivaju na činjenici da u pojedinim pozicijama on zaista ima semantičko-pragmatičku funkciju analognu neodređenim članovima u drugim jezicima. S druge strane, M. Ivić smatra da to nije dovoljno kredibilno mjerilo te kao glavni kriterij procjene statusa leksema *jedan* uzima njegovu upotrebu i pravila distribucije.

Ukoliko se ovo pitanje razmotri iz dijakronijske perspektive te mu se pristupi uz pomoć Schroederove podjele na razvojne faze neodređenog člana, može se zaključiti da odgovor na njega ne mora nužno biti jednoznačan i isključiv. Prema Schroederovu (2006, str. 579) mišljenju, u srpskom jeziku je zastupljen pragmatički tip neodređenog člana, kojim se iskazuje specificiranost referenta te se označavaju nove informacije u diskursu. Iako postoje neka odstupanja u odnosu na te dvije funkcije, čini se da se leksem *jedan* u srpskom jeziku zaista može smjestiti u drugu razvojnu fazu Schroederove ljestvice.

Shodno teorijama o razvojnim procesima neodređenih članova i rezultatima poredbenih i kontrastivnih analiza primarne neodređenosti u jezicima svijeta, Ch. Lyons (2009) raspravlja o problemu pojma 'član', koji se tradicionalno definira kao slaba forma s minimalnim semantičkim sadržajem. Uzevši u obzir brojna odstupanja kada su ta dva kriterija u pitanju, autor nudi razrađeniju podjelu na prave i neprave/kardinalne neodređene članove, uz napomenu da je granica među tim dvjema kategorijama prilično maglovita. U kategoriju pravih neodređenih članova Ch. Lyons (2009, str. 89) svrstava jezična sredstva sljedećih karakteristika: (1) sredstva koja enkodiraju obilježje [−određenost]; (2) sredstva koja nisu identična ili derivacijski poveziva s kardinalnim riječima (takvi primjeri su iznimno rijetki); (3) sredstva čija je distribucija određena strogim pravilima te (4) sredstva koja pokazuju fonološku ili morfološku slabost (vezane forme i nenaglašeni, reducirani leksemi). Uzmu li se svi Ch. Lyonsovi kriteriji u obzir, zaključak je da su pravi markeri iznimno rijetka pojava (pogotovo s obzirom na kriterij pod brojem 2). S druge strane, nepravi/kardinalni neodređeni članovi su jezična sredstva koja poput pravih članova enkodiraju obilježje [−određenost], ali se od njih razlikuju po sljedećim karakteristikama: (1) imaju opcionalnu upotrebu[5]; (2) riječ je o slobodnim, samostalnim formama koje su nerijetko fonološki identične broju *jedan*; (3) derivirani su iz kardinalnih riječi. S obzirom na stavku pod brojem 2, očekivani problem

[5] Taj kriterij valja uzeti s rezervom, budući da svi jezici pokazuju određenu dozu opcionalnosti upotrebe člana.

koji proizlazi iz ove podjele jest razgraničavanje nepravih/kardinalnih članova i broja *jedan.* Mogući kriteriji njihova razgraničavanja su naglašenost/nenaglašenost te funkcije i detaljnija pravila distribucije.

Unatoč nejasnim granicama među navedenim kategorijama, ova podjela može poslužiti kao osnova za opis primarne neodređenosti u srpskom jeziku: Leksem *jedan* u srpskom jeziku u nekim situacijama može vršiti funkciju enkodiranja obilježja neodređenosti imenskih izraza specificiranog referenta, s tim da je njegova upotreba u većini situacija opcionalna. Kada vrši funkciju iskazivanja neodređenosti imenskog izraza, leksem *jedan* je nenaglašen. S obzirom na obilježja, funkcije i upotrebu leksema *jedan* u srpskom jeziku te nejasne kriterije razgraničavanja nepravih/kardinalnih članova i broja *jedan*, primjena Ch. Lyonsove podjele ne dovodi do jednoznačnog odgovora na pitanje postoji li primarna neodređenost u srpskom jeziku.

Razvoj određenog člana iz pokaznih zamjenica

Kao jedno od ključnih sredstava iskazivanja sekundarne određenosti u jezicima bez člana najčešće se navode pokazne zamjenice[6]. Povezanost pokaznih zamjenica i semantičko-pragmatičkog koncepta određenosti proizlazi iz obilježja pokaznosti, koje se u govornom događaju interpretira kao ukazivanje na referent za koji govornik implicitno pretpostavlja da je prepoznatljiv slušatelju. Budući da je upravo pragmatički koncept poznatosti/prepoznatljivosti, unatoč brojnim varijacijama među različitim jezicima, prototipni sadržaj poveziv s upotrebom određenog člana, pokazne zamjenice se uglavnom smatraju sekundarnim sredstvom iskazivanja semantičko-pragmatičke kategorije određenosti. Drugim riječima, njihovo obilježje pokaznosti podrazumijeva poznatost/prepoznatljivost referenta, koja je, pak, prototipno podobilježje semantičko-pragmatičkog koncepta određenosti.

Funkcionalno i semantičko-pragmatičko preklapanje pokaznih zamjenica i članova lako je objašnjivo iz dijakronijske perspektive, budući da u većini jezika određeni članovi vuku porijeklo upravo iz pokaznih zamjenica. Razvoj određenih članova Schroeder (2006, str. 601) objašnjava pretpostavkom da je prototipna upotreba određenih članova anaforična, odnosno da je njihova funkcija u tekstu ili deiktična ili se njima iskazuje odnos *dio-cjelina,* što predstavlja osnovu za daljnji razvoj njihove neanaforičke upotrebe. Budući da su pokazne zamjenice deiktička vrsta riječi, one nude mogućnost da se iz njih razviju određeni članovi, čime deiksa preuzima ulogu hijerarhizacije informacija u iskazu.

Razvojni put od pokazne zamjenice do određenog člana podrazumijeva dijakronijski proces slabljenja odnosno gubljenja leksičko-semantičkog obilježja pokaznosti, s time da u nekim jezicima određeni članovi zadržavaju deiktičke distinkcije koje se izvorno iskazuju pokaznim zamjenicama. To je u praksi mnogo rjeđi slučaj, tako da se u većini

[6] Određeni članovi ne moraju nužno vući porijeklo iz pokaznih zamjenica, iako je to statistički najčešće slučaj. Tako su se, primjerice, određeni članovi u nekim uralskim jezicima razvili iz posvojnih sufikasa.

jezika s određenim članom njihov deiktički sadržaj gubi zajedno s obilježjima pokaznosti.

Životni ciklus članova

Nakon završetka procesa semantičkog slabljenja i konačne transformacije pokazne zamjenice u član, slijedi njegov daljnji razvojni put, koji Greenberg (1978) naziva *životnim ciklusom članova.* Prema njegovu tumačenju, životni ciklus članova se dijeli na tri temeljne faze, koje određuje s obzirom na njihovu distribuciju i funkcije u iskazu: (1) u prvoj razvojnoj fazi određeni član ima funkciju iskazivanja određenosti, što znači da se pojavljuje isključivo u određenim imenskim izrazima; (2) u drugoj razvojnoj fazi upotreba člana se širi izvan okvira kategorije određenosti te gravitira k markiranju svih imenica u rečenici; (3) u trećoj, konačnoj fazi član poprima nove uloge, poput primjerice uloge markera nominalnosti, imeničkog razreda, gramatičkog roda ili čak padežnog morfema. Granice među Greenbergovim fazama životnog ciklusa članova su prilično nejasne i arbitrarne, a sam autor implicira mogućnost da član pređe iz prve u drugu razvojnu fazu prije realizacije svog punog potencijala kao markera određenosti. Tim prelaskom član u suštini prestaje imati ulogu markera određenosti i postaje prazan marker nominalnosti ili poprima neku drugu funkciju, a shodno tome se mijenja (u pravilu širi) njegova distribucija. U završnoj fazi razvoja nastupa ekstenzija tog „bivšeg člana" na sve ili većinu nominalnih konteksta.

Pridjevski vid u srpskom jeziku. Kao primjer razvojnog procesa člana nastalog iz pokaznih zamjenica može poslužiti razvoj složenih oblika pridjevske deklinacije u staroslavenskom jeziku, kojima se iskazivala određenost ili poznatost referenta (Ham, 1958, str. 139−140). Ti staroslavenski oblici vuku porijeklo iz praslavenskog jezika, a razvili su se još u starije baltoslavensko doba. Prema Matasoviću (2008, str. 216), u prošlosti se ova kategorija u baltoslavenskim jezicima iskazivala posebnim određenim oblicima pridjeva nastalim dodavanjem osnove anaforičke zamjenice na pridjev u nekom padežu. Isprva su se i pridjev i zamjenica deklinirali po padežima, no potom su se njihove osnove stopile (Matasović, 2008, str. 216). Složeni oblici prvotno su se upotrebljavali samo kao atributi, i to onda kada su govorili o osobinama osoba ili predmeta koje su po govornikovu mišljenju poznate njegovu sugovorniku. Na osnovu toga, Damjanović (2005, str. 107) zaključuje da je spomenuta zamjenica zapravo imala ulogu člana.

Iako su određeni oblici pridjeva bili tipološka osobitost baltoslavenskih jezika, s vremenom je većina slavenskih jezika izgubila ili reducirala sustavno razlikovanje određenih i neodređenih pridjeva. U suvremenom srpskom jeziku nastupa potiskivanje neodređenih pridjevskih oblika. S obzirom na takve promjene, Ch. Lyons (2009, str. 339) situaciju u suvremenom srpskom jeziku povezuje s procesima koje Greenberg opisuje u okviru druge faze životnog ciklusa člana. U toj fazi član počinje gubiti ulogu markera određenosti (u ovom slučaju duži pridjevski oblik) i postaje prazan marker nominalnosti ili poprima neku drugu funkciju, a shodno tome njegova distribucija biva slobodnija.

Pokazne zamjenice u suvremenom srpskom jeziku. Svrstavanje zamjenica među glavna sredstva iskazivanja sekundarne određenosti podrazumijeva činjenicu da njihova primarna funkcija nije obilježavanje određenosti imenice koju determiniraju, nego da je to tek „nuspojava" pokaznosti kao njihovog primarnog obilježja. Upravo ih to obilježje razgraničava od članova, kojima je označavanje određenosti imenica prva i uglavnom jedina funkcija. Unatoč spomenutim razlikama, jasno je da se funkcije te semantička obilježja člana djelomično preklapaju. Njihov međusobni odnos lingvisti tumače na različite načine:

Ch. Lyons (2009, str. 332) smatra da je funkcionalno preklapanje pokaznih zamjenica i određenih članova snažno te da u mnogim slučajevima izbor između pokaznih zamjenica i određenog člana predstavlja malu ili nikakvu razliku u prijenosu poruke. Shodno tome, zaključuje da jezici bez člana imaju statistički učestaliju upotrebu pokaznih zamjenica. S tim stavom slaže se i Mišeska-Tomić (1974), koja polazi od pretpostavke da su pokazne zamjenice u srpskom jeziku prijevodni ekvivalenti određenih članova u engleskom jeziku.

Tim pitanjem detaljnije se bavila Trenkić (2000), koja ne dovodi u pitanje pretpostavku da su pokazne zamjenice na dijakronijskom planu izvor određenih članova, ali zato propituje tumačenje da su pokazne zamjenice u jezicima bez člana nužno njihovi prijevodni ekvivalenti te da je domena pokaznih zamjenica u srpskom jeziku šira nego u engleskom. Trenkić smatra da bi u slučaju ispravnosti te pretpostavke frekventnost pojavljivanja pokaznih zamjenica u srpskom trebala biti statistički bitno veća nego u engleskom. Da bi to provjerila, autorica je na korpusu internetskih novina provela analizu učestalosti pojavljivanja članova i pokaznih zamjenica u engleskom i srpskom jeziku. Analiza je pokazala da je razlika u frekventnosti zanemariva te da izostanak određenog člana govornici srpskog jezika ne nadomještaju češćom upotrebom pokaznih zamjenica. Shodno tome, Trenkić (2000, str. 120) zaključuje da pokazne zamjenice uvijek imaju istu funkciju ukazivanja na specificirani referent, bez obzira na to posjeduje li jezik određeni član. Prema njezinu mišljenju, njihova funkcija nije određivanje, jer su pokazne zamjenice u srpskom jeziku ograničene na neposrednu situaciju i anaforičku upotrebu, tako da je u oba slučaja referent već dan kontekstualno, zbog čega ga je moguće posredno identificirati. Budući da se govornici srpskog jezika većinom oslanjaju na implicitne informacije iz koji izvode zaključak o semantičkom statusu određenosti referenta, Trenkić (2000, str. 120) zaključuje da nema razloga da se određeni članovi prevode pokaznim zamjenicama, osim kada je status određenog referenta potencijalno nejasan i zbunjujući.

Skeptičnost prema pretpostavci da se pokaznim zamjenicama iskazuje određenost imenice iskazuje i Ch. Lyons (2009, str. 279), koji smatra da se u jezicima bez člana pokaznim zamjenicama aktivira koncept poznatosti/prepoznatljivosti referenta, a ne određenosti imenskog izraza, a da pokazne zamjenice poprimaju status određenog člana tek uslijed gubljenja leksičko-semantičkog obilježja pokaznosti.

Shodno tumačenjima koja nude Trenkić (2000) i Ch. Lyons (2009), može se zaključiti da pokazne zamjenice i određeni članovi imaju jedno ključno zajedničko

obilježje zbog kojeg ih neki lingvisti smatraju funkcionalno analognima, a to je funkcija iskazivanja poznatosti ili prepoznatljivosti referenta imenskog izraza. Kada je riječ o pokaznim zamjenicama, poznatost ili prepoznatljivost referenta proizlazi iz obilježja pokaznosti, dok je u slučaju određenih članova njihova poznatost/prepoznatljivost središnje tj. prototipno podobilježje određenosti kao složene kategorije koju iskazuju. U procesu semantičkog slabljenja pokaznih zamjenica, odnosno gubljenjem obilježja pokaznosti, nastupaju transformacije na njihovoj značenjskoj, funkcionalnoj i upotrebnoj razini, uslijed čega postepeno poprimaju status određenih članova. Budući da u srpskom jeziku nisu nastupile takve transformacije, pokazne zamjenice se smatraju sredstvom iskazivanja sekundarne određenosti.

Zaključak

Ovim se radom željelo ukazati na nedostatke i ograničenja tradicionalnog pristupa proučavanju određenosti i neodređenosti, koji je nalagao njihovo tumačenje isključivo kao binarno oponentnih obilježja krovne gramatičke kategorije. U prvoj cjelini poglavlja prikazala se semantičko-pragmatička varijabilnost sredstava iskazivanja određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku, čime se željelo rasvijetliti u kojoj je mjeri „kruta" „aristotelovska" konceptualizacija kategorije zamagljivala varijabilnost danih pojava i time ograničavala njihovo preciznije opisivanje i definiranje. Smatra se da se napuštanjem težnje za donošenjem strogih „presuda" i svođenjem varijabilnih pojava pod zajednički nazivnik otvara prostor za nova viđenja i tumačenja određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku.

U drugom se dijelu poglavlja željelo ukazati na važnost promatranja analiziranih pojava iz dijakronijske perspektive, budući da se smještanjem pojedinih pojava u kontekst njihovih razvojnih procesa otvaraju bolji uvidi u status potencijalnih sredstava iskazivanja primarne određenosti i neodređenosti u srpskom jeziku. Osim toga, njihovim se rangiranjem na univerzalno zamišljenoj skali razvojnih faza člana omogućava njihovo jasnije pozicioniranje u odnosu na druge jezike. Primjerima rasprave o statusu leksema *jedan,* pridjevskom vidu te pokaznim zamjenicama u srpskom jeziku željela se posvjedočiti praktična primjenjivost tumačenja određenosti i neodređenosti kao skalarnih pojava.

LITERATURA

Aljović, N. (2002). Long adjectival inflection and specificity in Serbo-Croatian. *Recherches linguistiques de Vincennes, 31*, 27-42.

Chesterman, A. (1991). *On Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.

Christophersen, P. (1939). *The articles: A study of their theory and use in English*. Copenhagen: Einar Muksgaard.

Damjanović, S. (2005). *Staroslavenski jezik*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Djordjevic, R. (1989). *Engleski i srpskohrvatski jezik: Kontrastivna gramatika imeničke*

grupe. Beograd: Naučna knjiga.

Givón, T. (1981). On the development of the numeral 'one' as an indefinite marker. *Folia Linguistica Historica*, *2*, 35-53.

Greenberg, J. H. (1978). How does a language acquire gender markers?. *Universals of human language, 3*, 47-82.

Hamm, J. (1958). *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Hawkins, A. J. (1978). *Definiteness and indefiniteness: a study in reference and grammaticality prediction*. London: Croom Helm.

Ivić, M. (1973). Elementi neodređenog člana u savremenom srpskohrvatskom jeziku. U B. Novaković (Ur.), *Referati za VII međunarodni kongres slavista u Varšavi* (pp. 11−14). Novi Sad: Filološki fakultet.

Lakoff, G. (1973). Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. *Journal of Philosophical Logic, 2/4,* 458-508.

Lyons, C. (2010). *Definiteness.* Cambridge: Cambridge University Press.

Matasović, R. (2008). *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Mišeska-Tomić, O. (1974). The definite determiner in English and Serbo-Croatian. *Reports 9.* Zagreb: Institute of linguistics.

Pranjković, I. (2000). Izražavanje neodređenosti/određenosti imenica u hrvatskome jeziku. U D. Stolac (Ur.), *Riječki filološki dani 3* (pp. 343−349). Rijeka: Filozofski fakultet.

Schroeder, C. (2006): Articles and article systems in some areas of Europe. In Ö Dahl and M. Koptjevskaja- Tamm (Eds.), *The circum-baltic languages* (pp. 545-615). Amsterdam: John Benjamins.

Silić, J. (2000). Kategorija neodređenosti/određenosti i načini njezina izražavanja. U D. Stolac (Ur.), *Riječki filološki dani 3* (pp. 401−405). Rijeka: Filozofski fakultet.

Trenkić, D. (2002). Establishing the definiteness status of referents in dialogue (in languages with and without articles). *Research centre for English and applied linguistics working papers, 7,* 107-131.

Trenkić, D. (2004). Definiteness in Serbian/Croatian/Bosnian and some implications for the general structure of the nominal phrase. *Lingua, 114,* 1401-1427.

Zergollern-Miletić, L. (2008). *Kategorija određenosti i neodređenosti u engleskom i hrvatskom jeziku.* (Nepublicirana doktorska disertacija). Filozofski fakulte, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

Ивић, М. (1971). Лексема један и проблем неодређеног члана. У *Зборник за филологију и лингвистику, XIV/1,* 103−120.

Радовановић, М. (2009). *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Nina Zavašnik[1]
(Karl-Franzens-Universität Graz)

ŠTO SLOVENCIMA SMETA KADA BOŠNJACI, CRNOGORCI, HRVATI I SRBI PRIČAJU NA SLOVENSKOM

In this paper I am presenting the results of my research carried out by a questionnaire with which I obtained answer to questions related to intolerance of native Slovenian speakers of Bosnians, Croats, Serbs and Montenegrins when speaking Slovenian. Responses indicate that language (pronunciation, intonation, wrong use of grammatical structures ...) is not the cause of tension as it appears on the attitude of Slovenes towards immigrants from the former Yugoslavia, but it is simply a means behind which the real reasons are hidden. At the same time the article raises the question of the meaning of "four walls" behind those a significant part of the respondents are 'permitting' of speaking in a mother tongue.
In the particular case in this article, which is not isolated in the world, we should consider reasonableness of introducing a term linguistic (in) tolerance.

Keywords: tolerance, south slavonic languages, languages in contact.

UVOD

Na istraživanje problema, vezanog za stigmatizaciju bosanskih, crnogorskih, hrvatskih i srpskih doseljenika u Sloveniju na osnovi jezika - uklapanje njihovog materinjeg u slovenski govorni prostor i specifičnosti u govoru kada govore na slovenskom - potaknuo me članak bivšeg slovenskog ustavnog suca Matevža Krivica[2] u kojem pokušava odgovoriti na pitanje kojim jezikom smiju u Sloveniji govoriti Bošnjaci. Članak se odnosi na otvoreno pismo čitatelja Mihe Jazbinšeka[3] u prilogu *Sobotna priloga* dnevnika *Delo* u kojem se autor bavi »nečuvenim« skandalom slovenske nacionalne televizije, konkretnije, Jazbinšeku je zasmetala dvojezičnost transparenta u kurban-bajramskoj čestitci tadašnjeg muftija Osmana Đogića (osim slovenskog prijevoda

[1] N.zavasnik@gmail.com

[2] Matevž Krivic je slovenski pravnik, publicist i civilno-društveni aktivist. Kao aktivist i pravni zastupnik pomogao je tisućama »obrisanih« iz slovenskog registra stanovništva (radi se o aferi »Izbrisani« koja se u Sloveniji odvijala skoro 20 godina, čije glavni predmet je (bio) nestanak cca. 24.000 ljudi iz slovenskog registra, po većini onih koji su rođeni u bivšim jugoslavenskim republikama te njihovoj djeci koja su do kraja afere u Sloveniji živjela bez ikakvih prava) i azilantima.

[3] Miha Jazbinšek, slovenski arhitekt i političar, član gradskog vijeća u Ljubljani.

gledatelji su mogli vidjeti i pročitati natpis na izvornom jeziku – Islamska zajednica u Republici Sloveniji). Za takvu dvojezičnost na slovenskoj javnoj nacionalnoj televiziji po Jazbinšekovom mišljenju nema osnove. Postavlja se pitanje, je li za takvu upotrebu dana pravna osnova za internu upotrebu u zajednici. Budući da gdin. Jazbinšek nije jedini Slovenac koji ima taj problem, odlučila sam provesti istraživanje među izvornim govornicima slovenskoga jezika i time potražiti (jezične) elemente koji im smetaju u komunikaciji s govornicima bivšeg srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika te posljedično otežavaju međusobne odnose.

DRUŠTVENA PREOSJETLJIVOST ILI OZBILJAN JEZIČNI PROBLEM?

Nakon raspada Jugoslavije čije je »šareno« stanovništvo dugi niz godina živjelo pod okriljem ideologije bratstva i jedinstva te tako bilo u svijetu često predstavljeno kao model za mir i simbiozu među narodima, sve se okrenulo naopako. Do izražaja je došla za vrijeme režima prikrivena netolerancija ili čak mržnja prema određenim skupinama ljudi. Slovenija je 25. lipnja 1991. godine proglasila neovisnost i time prvi put u svojoj povjesti postala samostalna država. Konačno je, puna zanosa, krenula na put prema toliko poželjnom zapadu. Zbog ratnog je stanja u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini prihvatila određeni broj izbjeglica što je kod mnogih izazvalo nezadovoljstvo i negodovanje – »tek smo izašli iz Jugoslavije i opet ih imamo za vratom«. Pojavile su se parole poput »Srbe na vrbe« i »južnjake v smetnjake«. Razdoblje od 1945. do 1991. u ljudima - čak onima koji u tom periodu nisu bili ni rođeni ili su na svijet došli krajem 80-ih odn. početkom 90-ih – još i danas budi različite osjećaje i predstavlja zanimljivu te neiscrpnu temu za političke rasprave.

Već prije rata, koji se početkom 90-ih razmahao na teritoriju bivše Jugoslavije, u Sloveniji je živio poprilično velik broj stanovnika iz bivših jugoslavenskih republika koji su doselili tijekom ekonomske migracije, a njihov je dolazak u Sloveniju usprkos događajima i dan danas još uvijek konstantan (radnici fizičkih poslova, sezonski radnici, rijeđe studenti). Unatoč sličnostima u jeziku - slovenski zajedno s jezicima bivšeg srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) govornog područja, makedonskim i bugarskim pripada južnoslavenskoj jezičnoj porodici - poželjno je da oni koji su za stalno doselili u neku državu, a uz to možda i podnijeli molbu za državljanstvo, nauče službeni jezik države u kojoj žive. U obzir treba uzeti i činjenice da: a) (fizički) radnici nemaju vremena, često ni novca za skupe jezične tečajeve; poslodavac najčešće - pogotovo ako se radi o srodnim jezicima- radnicima ne omogućava obrazovanje ovakve vrste; b) usprkos svim sličnostima u jeziku, njegovo nepoznavanje je prevelika prepreka na putu do informacija o jezičnom obrazovanju i c) nisu svi ljudi podjednako talentirani za usvajanje novog jezika. Doseljenici su se tako snalazili - i još uvijek se snalaze - na različite načine, najčešće učenjem jezika iz okoline. Budući da se slovenski razgovorni jezik, da o dijalektima ne govorimo, veoma razlikuje od svog standarda, na što njegovi govornici u razgovorima sa strancima ne obraćaju posebnu pažnju, možemo kao proizvod jezičnog

usvajanja iz okoline čuti dijalektalno-razgovorno-standardno-žargonski koktel sa bhs začinom.

Na drugoj se strani jezične šahovnice nalaze izvorni govornici slovenskog jezika koji ponekad baš i nemaju strpljenja prema »neslovenskom« govorenju na javnom mjestu ili »neslovenskim« elementima u slovenskom koji nose miris iste jezične porodice. Razlozi za takav odnos su različiti. Često se pri tome zaboravlja na činjenice: a) upotreba jezika koji nije slovenski na javnom mjestu u Republici Sloveniji nije propisana zakonom b) nematerinji govornici slovenskoga jezika nisu imali mogućnost organiziranog učenja jezika i c) govorni aparat svakog pojedinca - time i slovenskih govornika - se tijekom usvajanja prvog (materinjeg) jezika prilagođava njegovom izgovoru zbog čega su određene fonetske specifičnosti poput naglašavanja, artikulacije određenih glasova… prisutne i u nematerinjim jezicima koje je osoba naučila kasnije - izuzetak su lingvisti kojii su tijekom studija i drugih oblika jezičnih specijalizacija usavršili i fonetske osobine jezika. Iznad svega među Slovencima postoji uvjerenost da bez grešaka govore hrvatski odn. srpski odn. bosanski koji su naučili usput, pa bi po toj logici i govornici hrvatskoga, srpskoga i bosanskoga trebali uraditi jednako sa slovenskim.

Kada je u pitanju jezik, stanovnici bivših jugoslavenskih republika vole se hvatati za Ustav jer u njemu vide spas za svoje probleme i predrasude. Po članku 11 Ustava Republike Slovenije službeni je jezik u Republici Sloveniji slovenski, uz talijanski i mađarski – jezike nacionalnih manjina. Pri tumačenju ovoga članka rado se zaboravlja da odredba o službenom jeziku obvezuje samo službene državne institucije te da upotreba drugih jezika time nije zabranjena, nego u slučaju upotrebe stranoga jezika postoji rizik da ga sugovornik možda neće razumijeti. Što se tiče odbijanja davanja odgovora od strane službenika na pitanja koja su postavljena na hrvatskom odn. srpskom odn. bosanskom jeziku, u većini se slučajeva ne radi o nerazumijevanju, nego o svjesnom odbijanju komunikacije. Takvo se ponašanje može smatrati nekulturnim, pogotovo kada je klijent jednostavan čovjek koji u nevolji, uzrujanosti ili ljutnji nije upotrijebio svoj jezik radi arogancije, već radi lošeg poznavanja slovenskog jezika ili se u Sloveniji nalazi kao turist, naime prečesto se sudi da imaju svi govornici hrvatskoga odn. srpskoga odn. bosanskoga jezika u Sloveniji stalni boravak te bi posljedično trebali govoriti slovenskim. Slovenski filozof Lev Kreft nadodaje da: »Netolerancija u javnom mišljenju nije osobina naroda, nego produkt populističke politike vladajuće koalicije« (Kreft, 2004, str. 43).

U Sloveniji postoji negodovanje zbog »neslovenskog« govorenja u javnom i privatnom neformalnom životu, dokle ustavna odredba o slovenskom kao službenom jeziku ne seže. Osim članka 11 treba voditi računa i o članku 61 Ustava Republike Slovenije koji određuje da svatko ima pravo na slobodno čuvanje i izražavanje svoje kulture te upotrebu svog jezika i pisma, što je univerzalno i neograničeno ustavno pravo. Druga stvar koju ne određuje zakon je pitanje, do koje mjere opća kultura zahtijeva -

ili može zahtijevati - od doseljenika da nauče i aktivno koriste jezik okoline u kojoj žive. Ako do toga ne dođe, doseljenici time mogu prekršiti kulturne i moralne granice čime riskiraju (nepotrebno) zaoštravanje odnosa s većinskim stanovništvom. Slovensko bi stanovništvo trebalo biti - ili postati - svjesno prava govornika drugih materinjih jezika jer njihovo pravo nije, na svom jeziku govoriti isključivo u svom društvu (unutar četiri zida), nego i u miješanom ili slovenskom društvu, ako riskiraju da ih oni možda neće (potpuno) razumijeti ili će njihov način komunikacije shvatiti kao nepoštovanje Slovenije, njene kulture i jezika. Prije će takav prijezir prema obrazovanom čovjeku postati neopravdan nego prijezir prema neobrazovanom. U svijetu su poznata dva koncepta: tradicionalni, koji pripadnicima određene nacionalne zajednice garantira posebna građanska prava te ih sankcionira - radi se o zaštitnim normama koje se prije svega odnose na pojedinca i preko njega na zajednicu kao cijelinu, a drugi koncept čuva nacionalnu zajednicu kao cjelinu i time i svakog njenog pojedinca. Razlika među njima je u pitanju garantiranja i čuvanja isključivo individualnih ili također kolektivnih prava. U Republici Sloveniji vrijedi opće etničko načelo za sve stanovnike te posebna prava koja se odnose i vrijede za autohtonu talijansku i mađarsku etničku zajednicu.

Ne smijemo zaboraviti da se slovenski humor često bazira na junacima koji su porijeklom iz Bosne, npr. portir Veso iz serija Teater paradižnik, aktualne u prvoj polovici 90-ih i Naša mala klinika, aktualne početkom prošloga desetljeća[4], čistačica Fata iz serije TV dober dan, aktualne u drugoj polovici 90-ih, i brojni junaci - češće muškarci - u pojedinim dramskim predstavama, koji su snalažljivi, sveznali, lukavi, nerijetko nepošteni, bave se sumnjivim poslovima, svuda imaju veze i u sve se miješaju; njihova karakteristika je da su smješteni na najniža radna mjesta, a posebnu notu im daje njihovo verbalno izražavanje (psovanje, zaklinjanje, nepoznavanje slovenskoga jezika i posljedično izražavanje na »slovensko-hrvatsko-srpsko-bosanskom esperantu«[5]). Time je stereotip o doseljeniku iz bivših jugoslavenskih republika koji se godinama formirao u slovenskim glavama realiziran u umjetnosti, najčešće u komedijama čiji je autor nerijetko porijeklom iz jedne od republika bivše Jugoslavije.

CILJ, METODA ISTRAŽIVANJA I HIPOTEZE

Glavni i već u uvodu spomenuti cilj ovoga istraživanja je potražiti jezične elemente u slovenskom jeziku Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba koji smetaju govornicima slovenskog kao materinjeg te odgovoriti na pitanja: zašto određeni jezični elementi smetaju, koliko slovenskim govornicima smeta »neslovensko« govorenje u javnosti, koji jezici su na javnom mjestu nepoželjni, smetaju li im slova ć i đ u osobnim imenima, kakvo je njihovo mišljenje o odgoju djeteta čiji su roditelji odn. bake i djedovi porijeklom iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije ili Crne Gore što se tiče učenja maternjeg

[4] Portira Vesu je u obje serije glumio priznati slovenski glumac Jernej Šugman.

[5] U vrijeme emitiranja serije TV dober dan je među slovenskim govornicima - pogotovo među ženama - postala jako popularna i proširena upotreba uzrečice »kukulele« što je upotrebljavala čistačica Fata, iako im značenje ovoga uzvika nije bilo poznato.

jezika njegovih roditelja odn. baka i djedova i upoznavanja s kulturom tog govornog područja, i na kraju, kako bi ocijenili svoje znanje hrvatskoga odn. srpskoga jezika te gdje su ga naučili. Istraživanje je bilo provedeno isključivo preko upitnika postavljenog na internetskoj stranici http://www.1ka.si čime je ispitanicima bila osigurana stopostotna anonimnost, zbog čega se uključio veći broj sudionika koje sam podijelila glede na spol, dob (do 20 godina, od 20 do 40 godina, 40 do 60 godina te više od 60 godina), stupanj obrazovanja (osnovna škola, obrtnička škola, srednja škola, viša i visoka stručna škola, univerzitet, magisterij i doktorat), regiju i vjersku pripadnost (ova je opcija bila izborna).

Hipoteze pretpostavljaju da će se netolerancija odnositi glede na spol - muškarci će biti netolerantniji - i stupanj obrazovanja - ispitanici nižeg obrazovanja (i nižom prosječnom ocjenom iz slovenskoga jezika u srednjoj školi) će imati manje razumjevanja i strpljenja. Najviši stupanj netolerancije će se pokazati prema »neslovenskom« govorenju na javnim mjestima - tolerancija će se opravdati time da ljudi na svom jeziku mogu govoriti unutar svoja četiri zida - i odgoju djeteta (upoznavanje s jezikom i kulturom) čiji roditelji odn. bake i djedovi dolaze iz bivših jugoslavenskih republika, a definiranje jezičnih osobina u slovenskom jeziku Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba koje su nepoželjne, smetaju ili spomenuti govornici njima izražavaju nepoštovanje slovenskog jezika, kulture i time Slovenije, ispitanicima će predstavljati težak zadatak. Slovenci će se ocijeniti tolerantnima prema strancima i svoje će znanje hrvatskoga odn. srpskoga jezika, koji su u najvećem broju slučajeva stekli na moru u Hrvatskoj, ocijeniti kao vrlo dobro.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I INTERPRETACIJA

Online upitnik bio je prosljeđen putem različitih internetskih kanala (elektroničke pošte, društvene mreže Facebook, foruma i sl.) s namjerom obuhvaćanja čim većeg i različitijeg uzorka ispitanika, a nikako ne uzrujavanja dijela populacije koji će naići na njega. Pomalo provokativan naslov, a zatim kratka i jasna, direktna pitanja digli su prašinu među ispitanicima koji su se možda pronašli u ovoj temi ili se osjećali prozvanima. Reagirali su s oštrim komentarima i kritikama, npr. autor upitnika ih ovakvim pitanjima potiče na negativno i diskriminatorno razmišljanje. Ponajviše ih je zanimalo tko se bavi ovom temom te kakve svrhe još stoje za istraživanjem budući da se ovakva problematika ne istražuje sama po sebi. Prednost online upitnika je omogućavanje stopostotne anonimnosti ispitanicima što dovodi do njihove veće otvorenosti i iskrenosti. Usprkos tome se prikupljeni rezultati ne mogu protumačiti kao činjenični stav slovenskoga stanovništva prema određenom društvenom problemu i nisu pokazatelj objektivnog stanja jer je a) na upitnik počela odgovarati samo polovica onih koji su ga otvorili i pročitali jedan njegov dio (269 osoba), a do kraja je došlo 166 kandidata i b) sudeći po komentarima i, naravno, rezultatima je na anketu odgovarao vrlo mali postotak krajnje netolerantnih, a također i vrlo tolerantnih ispitanika – dosta njih je poslije komentara

npr. »ništa mi ne smeta »ili »boli me uvo za čefure[6]« završilo popunjavanje - zbog čega slika slovenskog društvenog stava nije potpuna.

Od 166 ispitanika sudjelovalo je 39% muškaraca i 61% žena, od toga njih 5% do 20 godina, 73% između 21 i 40 godina, 19% ispitanika od 41 do 60 godina te 3% onih iznad 60 godina. Ova slika pokazuje lošu stranu online upitnika – oni nisu dostupni svima, pogotovo što se starija generacija manje služe računalom.

5% ispitanika je kao najviši stupanj postignutog obrazovanja navelo osnovnu školu, 3% obrtničku, 28% srednju školu, 14% višu, a 6% visoku stručnu školu. 38% ispitanika završilo je diplomski studij na fakultetu, 4% ih ima magisterij - ova grupa je najproblematičnija jer su se u nju mogli ubrojiti oni koji su završili magistarski studij po starom studijskom programu (što je bilo i zamišljeno) kao i oni koji su nazivom magistar završili 2. stupanj sveučilišnog diplomskog studija po bolonjskom programu - a 2% njih postiglo je najviši stupanj - doktorat.

Najviše ispitanika (53%) dolazi iz središnje slovenske regije što nije problematično budući da ova regija obuhvaća veliki dio države. Slijede Gorenjska (11%), Podravska s 8%, a iz svih ostalih regija zastupljenost je manja od 5% za pojedinu regiju (Obalno-kraška nema nijednog predstavnika). Pitanje vjerske pripadnosti bilo je neobavezno i na njega je odgovorilo 80 ispitanika, od kojih ih se 18 opredjelilo za ateiste, neopredjeljene ili ne vjeruju, 2 ispitanika su agnostici, 1 baptist, 1 osoba pripada pravoslavnoj crkvi, 1 osoba se okarakterizirala za kleptomaterijalista, a 57 ispitanika su katolici.

Gledajući općenito rezultate, teško je povući crtu na osnovi spola, dobi, stupnja obrazovanja, lokacije ili vjerske pripadnosti i postaviti tvrdnju koja bi se s vremenom mogla pretvoriti u stereotip jer npr. nema isti postotak zastupnika određene starosne grupe ili regije i, kako je već poznato, puno stvari ovisi o karakternim osobinama, strahovima i predrasudama pojedinca i njegovom odgoju. Svejedno možemo reći da rezultati, unatoč manama u strukturi ispitanika koji su do kraja popunili upitnik i čimbenika koji nisu (mogli biti) obuhvaćeni u istraživanju, otprilike pokazuju generalnu strukturu razmišljanja slovenskog društva o obrađenom problemu te njegovom odazivanju na njega. Zanimljiva je činjenica da su muški ispitanici direktnije i oštrije komentirali određena pitanja. Također ne smijemo zanemariti konstataciju da je više tolerantnijih komentara došlo od strane ispitanika koji su se klasificirali kao nevjernici ili svoju vjersku pripadnost nisu otkrili, za razliku od manjeg broja koji se opredijelio za katolike. Sasvim je očekivano, ali neprihvatljivo, da dio populacije netolerancijom ili čak mržnjom reagira na situaciju, pogotovo ako se takvi ljudi ubrajaju među vjernike, od

[6] Čefur je jedan od najčešće upotrebljavanih stilski obojenih pejorativnih izraza u slovenskom jeziku. Označava stanovnika Slovenije koji po nacionalnosti dolazi iz jedne od bivših jugoslavenskih republika. Riječ se u rječniku slovenskoga jezika pojavila 1991. godine, ali je u kasnijim izdanjima bila maknuta. Izvorno se radi o turcizmu čifut (turski cüfut, arapski yähud; posljednji nosi značenje Žid).

kojih društvo ima drugačija očekivanja, s kojim je povezano i više tolerancije.

39% ispitanika tvrdi da im »neslovensko« govorenje u javnosti ne smeta, ako se govornici drugih jezika slovenskim govornicima obraćaju na slovenskom, a 34% ispitanika je mišljenja da svatko ima pravo govoriti svojim jezikom, pa im zbog toga prisutnost nekog drugog jezika na javnom mjestu ne smeta. 11% ispitanika svoju toleranciju prema »neslovenskim« govornicima izražava mišljenjem, neka svojim jezikom govore kod kuće - događanja unutar četiri zida ih se ne tiču - ali u javnosti trebaju govoriti na slovenskom. Je li dozvola za izražavanje na svom jeziku unutar četiri zida stvarno izražaj tolerancije ili samo floskula, izvrsno pomagalo za one kojima ipak smeta, ali ih je sram glasno priznati, naime razlika je biti zaista tolerantan ili se pomoću ustaljenih fraza samo praviti takvim. 3% ispitanika zagovara tvrdnju da je službeni jezik u Republici Sloveniji slovenski, a 2% ispitanika smeta »neslovensko« govorenje jer se u Sloveniji govori na slovenskom. 4% ispitanika svoj je odgovor još dodatno potkrijepilo komentarom / ponovljenom tvrdnjom da im govorenje na stranom jeziku na javnom mjestu u Sloveniji zaista ne smeta, a bilo je i objašnjenja da njihov stav ovisi o okolnostima, npr. ako se prodavačica u Sloveniji kupcu ne obrati na slovenskom to svakako smeta, dok upotreba stranog jezika na ulici nije problematična. U javnosti osoba treba koristiti standardni razgovorni slovenski, što se odnosi i na strance, zaposlene u uredima koji trebaju koristiti slovenski ili naučiti odn. barem se potruditi govoriti standardni jezik gostujuće države.

Od jezika na koje su Slovenci na javnom mjestu osjetljivi, ispitanici su naveli (po 2 ispitanika) albanski, engleski, njemački (jer ne razumiju), a kineski ili svi jezici osim engleskog smetaju po jednom ispitaniku. Najviše se njih opredijelilo za jezike bivšeg srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) govornog područja gdje su proizašle razne varijacije njihovih imena (trebamo uzeti u obzir da rijetki govornici slovenskoga znaju razlikovati hrvatski i srpski): bosanski, hrvatski, srpski, srpskohrvatski, balkanski, čefurski, južnjački jezik. Pitanje koje je slijedilo za ispitanike koji su se opredijelili da im na javnom mjestu smetaju hrvatski odn. srpski odn. bosanski jezik donijelo je otkriće, naime svoj stav su argumentirali tvrdnjama da: a) ne smeta toliko jezik koliko ponašanje koje kod većine ide uz jedan tih jezika, b) budući da ne živimo u nijednoj od tih država, ne se očekuje da se taj jezik koristi ovdje, c) ti ljudi većinom govore i slovenski, ali odaberu bosanski, hrvatski, srpski, ne trude se i time ne poštuju našu slovensku državu, d) svi ostali se trude govoriti, čefuri nikako, e) ne radi se o turistima, nego o osobama koje u Sloveniji žive duže vrijeme zbog čega bi trebale osjetiti potrebu po prilagodbi okolini te zaboraviti na razmišljanje da će se okolina prilagoditi njima, f) sve im je na raspolaganju, u drugim državama nije tako; ne gleda se kroz prste, treba naučiti jezik i točka i dobro je tako, g) kod nas se govori slovenski i mi kod njih trebamo govoriti njihov jezik[7], h) možda

[7] Ovu bi se izjavu moglo prokomentirati da nigdje - barem na području bivše Jugoslavije - ne postoji pravilo da ulaskom u državu treba progovoriti na službenom jeziku koji se u toj zemlji koristi jer treba voditi računa da stanovnici Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore nisu baš vješti govorenju makedonskog ili slovenskog i obrnuto. Druga je stvar ako osoba osjeća

je stereotip, ali smeta me ponašanje, gledanje s visoka, agresija i ponižavanje, i) toga ima previše, samo se širi, a slovenski se gubi, j) postali su izvanredno arogantni, k) u sebi nosim asocijacije vezane uz »čefure«: nasilje, neobrazovanje, bande, gnjavaža … l) koristi se neopravdano, bez obzira na to da bi se moglo govoriti na slovenskom, m) ni ne potrude se govoriti na slovenskom i primjećujem da zbog njih ni djeca ne znaju slovenski i n) ponekad se osjećam da sam negdje na jugu jer se još rijetko gdje može čuti slovenski. Ovi komentari ukazuju na to da jezik nije glavni problem, ali u konfliktu igra veliku ulogu, veću nego što smo svjesni, nego je često samo sredstvo za ispoljavanje drugih smetnji. Zanimljivo je da nitko ne konkretizira što je zapravo »ono nešto« što ih toliko podsjeća, asocira, čini živčanima…

39% ispitanika ne voli kada Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi standardni slovenski miješaju s njegovom razgovornom varijantom, slengom, dijalektnim osobinama i elementima hrvatskoga odn. srpskoga odn. bosanskoga jezika. 38% njih ne voli kada govornici slovenske riječi miješaju riječima iz hrvatskog odn. srpskog odn. bosanskog jezika, 24% ih »ima alergiju« na pogrešnu upotrebu dvojine, 23% ispitanika smetaju pogrešno naglašavanje i upotreba hrvatskih odn. srpskih nastavaka. 18% ih nije zadovoljno redom riječi, 16% aveolarom l, 15% aveolaroma l i r i 13% širokim izgovorom samoglasnika e i o. Ispitanici su nadodali puno natuknica u kojima su izrazili svoje zadovoljstvo, ako se ljudi potrude govoriti na slovenskom. Još komentiraju da psovkama i oslovljavanjem sa ti umj. sa vi izopačuju slovenski jezik i time pokazuju svoju nekulturu. Upozoravaju na upotrebu riječi koje slovenski govornik ne razumije što otežava komunikaciju te da bi trebalo provjeriti i znanje slovenskoga kod slovenskih govornika jer je u upotrebi popriličan broj pogrešnih gramatičkih oblika.

83% ispitanika je mišljenja da slova ć i đ, koja slovenska abeceda ne poznaje, u osobnim imenima i prezimenima ne smetaju jer se ona ne mijenjaju - osobno su pravo svakog pojedinca, a 6% ispitanika misli da ih treba zamijeniti sa č i dž. Kao argument za njihovo mijenjanje javlja se izjava da su i slova asocijacija na »čefure«, ali kao protuargument stoji da su ta dva slova bila potpuno prihvaćena u bivšoj SFRJ, a poslije nasilno maknuta. Jedan od ispitanika navodi da slova ne smetaju jer označavaju meke glasove koje slovenski nema i zamjena sa č i dž nije odgovarajuća. Na ovoj točki ispitanici ukazuju i na novi problem: različito zapisivanje osobnih imena (npr. Đorđević, Đorđevič, Dordevič, Djordjević i sl.) što slovenskog govornika dovodi do zabune jer mu fonetska pravila hrvatskoga i srpskoga jezika nisu poznata. Neovisno o slovima, slovenski govornici savjetuju da doseljenici svojoj djeci trebaju dati imena koja se bolje uklapaju u slovenski prostor.

Najčešća prosječna ocjena slovenskog jezika ispitanika u srednjoj školi je bila 4 (47%), sljedi 5 (26%), zatim 3 (19%), a 2 i 1 imao je 1 postotak ispitanika. 32% ispitanika se prema samoprocjeni čini da poznaju razlike između hrvatskoga i srpskoga

da treba napraviti taj korak.

jezika, 30% ih uopće ne poznaje, za 18% su razlike očigledne, 5% ih je studiralo na studijskom programu Hrvatski, srpski i makedonski jezik s književnostima na Odsjeku za slavistiku Filozofskog fakulteta u Ljubljani, a za 2% to je jedno te isto. Svoje tvrdnje su ispitanici komentirali s: a) svjestan sam razlika, ali ih jedva primjećujem – ako uopće, b) po osjećaju; u društvu srpskih patriota govorim kratko da ne bih rekao što previše, c) poznajem neke razlike, d) učila sam srpskohrvatski, jedna od razlika je pismo, e) umjetno razlikovanje dva dijalekta poslije 1991. godine je očigledno i ujedno tragikomično i f) znam da ih ima, ali ih ne primjećujem. Što se tiče samoprocjene ispitanika glede znanja hrvatskoga jezika 30% njih tvrdi da taj jezik razumije, ali ga loše priča i ne zna pisati, 23% njih ga razumije i priča, ali ne zna pisati, 15% slovenskih govornika hrvatski odlično razumije, na njemu priča i piše, 11% njih ga samo razumije, 8% ih loše razumije, ali na tom jeziku ne zna pričati i pisati te 4% ih hrvatski ne razumije, ne zna pričati i pisati. Što se srpskog jezika tiče, također 30% ispitanika taj jezik razumije, ali loše priča i ne zna pisati, 17% njih ga razumije, ali ne zna govoriti i pisati, 14% ih taj jezik loše razumije, ne zna govoriti i pisati i isti ih postotak razumije, priča, ali ne zna pisati srpskim. 11% ispitanika odlično priča, razumije i piše na srpskom jeziku, a 5% ima onih koji ne razumiju, ne govore i ne pišu na tom jeziku. Stoga možemo zaključiti da isti postotak ispitanika (30%) jezik razumije, ali ga loše priča i ne zna pisati. Osim toga možemo vidjeti da veći broj anketiranih komunicira na hrvatskom. Upitnik je nudio mogućnost da svatko od ispitanika odgovara za oba jezika. Manjem postotku ispitanika nije jasno zašto se u pitanjima odvajaju imena hrvatski i srpski jezik jer se po njihovom radi o jednom jeziku. Objašnjavanje jezične situacije na bivšem srpskohrvatskom (hrvatskosrpskom) govornom prostoru i davanje zadovoljavajućeg odgovora veoma je kompleksno, ali budući da to nije tema ovoga članka samo ću napisati da hrvatski i srpski jezik imaju status samostalnih jezika što treba uvažavati te ih ravnopravno obrađivati. Usprkos komentaru nekoliko ispitanika, da nije pošteno što upitnik ne nudi opciju da ispitanik govori malo jedan i malo drugi jezik, ovu odluku treba argumentirati da termin poznavanje jezika znači imati (djelomično) ili ne imati znanje jednoga jezika. Slovenski govornici prečesto misle da ako ne znaju hrvatski ili srpski, onda govore srpskohrvatski jer je to po njima jezik bez pravila, ime koje se može dodijeliti slovenskim riječima s malo drugačijim naglaskom, nepostojanjem dvojine i ubacivanjem minimalnog postotka morfoloških i leksičkih dodataka hrvatskoga odn. srpskoga jezika.

Kao najčešći način odn. mogućnost učenja jezika navodi se godišnji odmor na hrvatskoj obali - možda je zato veći postotak slovenskih govornika sigurniji u znanje hrvatskoga jezika, slijede praćenje televizijskih programa s bivšeg srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezičnog prostora, kontakt s prijateljima, rodbinom i poznanicima iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine ili Srbije, učenje jezika od doseljenika u Sloveniji odn. ljudi koji tim jezicima govore, putovanja u države gdje se govori hrvatskim, srpskim ili bosanskim jezikom (neki od ispitanika navode samo jedno putovanje – valjda se već za nekoliko dana može naučiti / usvojiti novi jezik), slušanje glazbe, starije generacije navode srpskohrvatski kao obavezni predmet u osnovnoj školi i obavezni vojni rok

u JNA za muškarce, rjeđe se navode mogućnosti poput čitanja novina, knjiga, studij spomenutih jezika, učenje tih jezika kod kuće, poznavanje hrvatskoga jezika radi blizine hrvatske granice, posjećivanje lektorata hrvatskoga jezika na Filozofskom fakultetu, a ima i junaka koji su jezik naučili sami - na koji način odn. čime su si pomogli nisu otkrili.

29% ispitanika ne smeta da roditelji iz Bosne, Crne Gore, Hrvatske i Srbije uče svoju djecu svoj materinji jezik, 28% ispitanika je mišljenja da djeca trebaju znati jezik svojih roditelja, po mišljenju 20% ispitanika su djeca koja znaju više, u prednosti, a 4% ih je protiv upoznavanja djece s jezikom i kulturom njihovih roditelja jer će djeca pohađati slovenske vrtiće i škole. 1% ispitanika je uvjereno da oni koji žive u Sloveniji trebaju govoriti slovenski, također je 1% ispitanika uvjereno da djeca s državama, odakle dolaze njihovi roditelji, bake i djedovi, nemaju ništa zajedničko. 1% ih misli da djeca trebaju biti odgojena u kulturi svojih predaka. Ispitanici u komentarima navode da djeca trebaju znati i službeni jezik države gdje su rođeni; lijepo je da poznaju svoje korijene, ali je nedopustivo da djeca koja su rođena i odgojena u Sloveniji ne znaju slovenski. Također ih smeta činjenica da roditelji svoje dijete ne nauče gdje mogu upotrebljavati svoj materinji, a gdje treba komunicirati na slovenskom jeziku. Također se ne može pobjeći slavnim zidovima, unutar kojih ljudi mogu raditi što hoće i ta četiri zida su postali sredstvo za izražavanje tolerancije.

Zanimljiva je samoprocjena Slovenaca na pitanje jesu li općenito tolerantni prema strancima. 43% ih misli da je slovenska tolerancija srednja, 17% da je visoka, 16% ih misli da je vrlo niska, 10% da je iznimno visoka, a 4% da je nikakva. Što se tiče samoprocjene tolerancije prema Bošnjacima, Crnogorcima, Hrvatima i Srbima 33% slovenskih govornika misli da je njihova tolerancija prema toj skupini ljudi srednja, 23% da je niska, 16% da je iznimno niska, 11% da je nikakva, a 7% da je iznimno visoka.

Ispitanici koji su do kraja popunili upitnik ocijenili su ga vrlo zanimljivim te izrazili želju za objavom rezultata. Ovim se istraživanjem otvorilo jedno vrlo osjetljivo područje slovenskog društva o kojem se do sada nije previše govorilo – najčešće se na njega osvrtalo u umjetnosti kada mu se dodao komičan prizvuk. Prvi je na ozbiljnost problema ukazao pisac, kolumnist, pjesnik, scenarist te filmski i televizijski režiser Goran Vojnović u knjizi *Čefurji raus!*[8] Zbog koje je najprije trebao na sud, a kasnije je za nju primio nagradu Kresnik za najbolji roman godine. Ovaj se problem povezivao isključivo s rasnom netolerancijom. Usprkos tome da su rezultati pokazali da kada se radi o jeziku nije riječ isključivo o jezičnom problemu, nego je često jezik sredstvo, za kojim se kriju drugi, istinski razlozi za napetost i netoleranciju. Također na osnovi ovoga istraživanja ne možemo i ne smijemo povući crtu u smislu »Slovenci su netolerantni« jer znanost nije produkcija strahova, predrasuda i stereotipa, nego otkriva i razmatra probleme te za njih traži odgovarajuća rješenja. Osim toga, ovo nije jedinstven slučaj u svijetu, nego isključivo konkretan primjer koji upozorava na neophodno rješavanje

[8] Prijevod i na hrvatskom.

te potrebnu međusobnu toleranciju. Budući da se stalno govori o vjerskoj, rasnoj, spolnoj… netoleranciji trebalo bi razmisliti o uvođenju pojma jezična netolerancija koji bi se odnosio na konfliktne društvene situacije u kojima je glavni predmet ili jedan od elemenata rasprave jezik - možda samo određeni jezični čimbenici kao što su neke fonetske, morfološke i leksičke osobine hrvatskoga odn. srpskoga odn. bosanskoga jezika za slovenske govornike.

Za konkretan slučaj još treba provesti istraživanje i unutar govornika bivšeg srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika koji žive u Sloveniji te na taj način pokušati dobiti i uvid u njihov način razmišljanja, shvaćanja situacije te probleme s kojima se susreću u slovenskom društvu. Na osnovu prikupljenih rezultata treba pronaći odgovarajuće rješenje koje bi doseljenicima omogućilo manju stigmu, a Slovencima život sa što manje smetnji. Potreban će biti kompromis na koji će trebati biti spremne obje strane i svaka će trebati učiniti male promjene – bez obzira na to radi li se o domaćem stanovništvu ili doseljenicima. Prvo pravilo koje bi trebali već davno usvojiti je da se čovjeka ne sudi na osnovu njegove nacionalne pripadnosti, nego po njegovim djelima. Također bi bilo zanimljivo isti upitnik postaviti Slovencima još jedanput, s razlikom da se umj. na strance odnosi na same Slovence i njegovanje maternjeg jezika.

LITERATURA

Gomboc, Simona (2009): Zmanjšati nestrpnost pomeni preseči predsodke. Panika: širimo psihološka obzorja, letn. 14, br. 1 (okt), str. 36-38.

Koren Miran, Šumi Irena, Polič, Vasilij … (2003): Zgodbe o sosedovih kravah: slovenska diskriminacija drugih, drugačnih, bližnjih, bolj oddaljenih, na cesti, skozi politiko in zakone: kdo potem sploh še ostane? Politična elita brez vizije. Večer letn. 59, br. 124 (31. srpanj 2003), str. 40-41.

Kreft, Lev (2004): Nestrpnost in populistična politika. Dialogi, letn. 40, br. ½, str. 43-46.

Krivic, Matevž (2004): Kako smejo v Sloveniji govoriti Bošnjaki? Dialogi, letn. 40, br. ½, Str. 47-52.

Kržišnik-Bukić, Vera (2008): Narodnomanjšinsko vprašanje v Sloveniji po razpadu Jugoslavije: o družbeni upravičenosti vprašanja statusa manjšin Albancem, Bošnjakom, Črnogorcem, Hrvatom, Makedoncem in Srbom v Republiki Sloveniji s predlogi urejanja njihovega narodnomanjšinskega položaja. Razprave in gradivo : revija za narodnostna vprašanja = Treatises and documents: journal of ethnic studies, Br. 56/57, str. 120-156.

Pezdir, Tatjana (2011): Migracijske prakse Bošnjakov v Sloveniji. Ljubljana: [T. Pezdir].

Požgaj Hadži, Vesna (2002): Slovenščina in hrvaščina v stiku / Slovenski i hrvatski u kontaktu. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Repolusk, Peter (2006): Spremembe v etničnem opredeljevanju muslimanskega prebivalstva v Sloveniji, priseljenega iz Bosne in Hercegovine, v popisnih podatkih 1991 in 2002. Annales: anali za istrske in mediteranske študije / annali di studi

istriani e mediterranei / annals for istrian and mediterranean studies, series historia et sociologia, letn. 16, br. 2, str. 307-316.

Ravter Nada, Leskošek Vesna, Kuhar Roman i Hanžek, Matjaž (2005): V politiki se nagrajuje nestrpnost: slovenska nestrpnost. 7 dni, letn. 54, br. 26 (29. srpanj 2005), str. 6-8.

Silić Josip i Pranjković, Ivo (2005): Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta. Zagreb: Školska knjiga.

Toporišič, Jože (2001): Slovenska slovnica. Maribor: Obzorje.

Eszter Gábrity[1]
Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku u Subotici
University of Szeged, Doctoral School in Linguistics

SERBIAN AND HUNGARIAN MIGRANTS' LANGUAGE IDEOLOGIES IN VOJVODINA[2]

In this study, I examine and compare Hungarian minority commuters' and Serbian refugees' views, beliefs and ideas about their mother tongues, the state and minority languages as well as other languages in the framework of language ideologies. The purpose of the present paper is to illuminate how the Hungarian migrants (from Vojvodina) who live in Hungary (or commute between the two countries) and Serbian migrants who arrived to Vojvodina as refugees during the South Slavic war perceive their linguistic situation through the examination and comparison of their language ideologies. The study focuses on the language ideologies of migrants (and commuters) who have experienced and still experience diverse linguistic encounters in various languages and varieties and lead their every-day lives in a multilingual environment. The present research analyzes ordinary people's views upon the relationship between their vernaculars (Serbian or Hungarian) and the state language (Serbian in Serbia and Hungarian in Hungary), other languages they command (or would like to command) as well as their bilingual/bidialectal language use. I intend to reveal and compare how members of migrant communities locate, interpret and rationalize (if so) sociolinguistic complexities of their everyday lives.
Key words: language ideology, Hungarian minority from Vojvodina to Hungary, Serbian refugees in Vojvodina, mother tongue, state language, foreign languages.

Ova studija ima za cilj uporediti stavove i uverenja mađarske manjine i srpskih izbeglica o njihovom materinjem jeziku, državnom jeziku i o manjinskim jezicima, kao i o višejezičnosti u okviru jezičnih ideologija. Istraživanje ima nameru da mapira jezične ideologije Vojvođanskih migranata Mađara i srpskih izbeglica, to jest, kako oni tumače i racionaliziraju složene svakodnevne jezične situacije.
Ključni reči: jezične ideologije, Vojvođanski Mađari u migraciji i srpski izbeglici,

[1] esztig@gmail.com
[2] The present study presents a segment of a research project: Integrating (trans)national migrants in transition states (TRANSMIG) – joint research project in the framework of the co-operation program SCOPES (2009-2012), submitted to the Swiss National Science Foundation (SNSF), coordinated by Prof. Dr. Doris Wastl-Walter (Department of Geography, University of Bern).

maternji jezik, zvanični jezik, strani jezici.

Introduction

The purpose of the present study is to provide a comparison of language ideologies among migrating groups of Vojvodina. To be specific, two differing groups will be compared: Hungarian minorities who travel from Serbia to Hungary on a regular basis with employment purposes and Serbian refugees who came to Vojvodina as a result of the South Slavic war with the purpose of establishing a new, peaceful life. Their linguistic standpoints from three aspects will be analyzed within the framework of language ideologies. Their views upon multilingualism, their own vernaculars and towards each others' language will be discussed and compared. The study aims to touch upon some linguistic challenges of the subjects as well as provide a comparison of the research subjects' linguistic complexities.

Literature review

Migration in Vojvodina

The territory of Vojvodina has been subject to migration for centuries. Considerable external and internal migrations still characterize the territory. Some migratory movements, their social and economic background relevant for the present paper will be discussed in brief.

Migration of the refugees to Vojvodina. From 1991 the region became the target of 'outer and inner migration' (Marinić–Bugarin, 2006). From the 1990's Vojvodina is the main target land for hundred-thousands of refugees. In 2002 the 9.2% of the population were refugees (Penev, 2006). The refugees of the civil war were attracted to the region for its economic development and the possibility to migrate abroad. The arrival of the refugees brought about considerable economic, social and political changes, resulting crisis and the various challenges either for the autochthonous population and the newcomers. Both groups' adaptation processes included not only social, economic, but linguistic matters as well. The present study aims to look at the refugees' views upon languages, multilingualism, dialects and their accommodation processes into the new society.

Pendulum migration of the Hungarians to Hungary. In the recent years, a new form of migratory movements has appeared on the territory of Vojvodina. Modern technology and infrastructure enables the population to move quickly and freely, which contributed to the appearance of pendulum migration mostly among the Hungarian minority population in Vojvodina. Geographical, cultural and linguistic proximity of Hungary encouraged the unemployed and ambitious population to work outside the territory of Serbia, however, regularly (daily, weekly, monthly) return to the homeland

and avoid total migration. The motives behind the decision for such life style is usually the worsening economic conditions, the low living standards, the lack of workplaces as well as their poor language proficiency of the state language. The expectations of commuters from their new life style are gaining higher life standards, steady jobs or educational purposes.

The linguistic challenges of refugees in Vojvodina and Hungarians (from Vojvodina) in Hungary

Upon the linguistic challenges of refugees in Vojvodina. The multiethnic and multilingual traditions of Vojvodina can be demonstrated by the historical fact that the following languages have been spoken on the territory of Vojvodina, as a result of its speakers' co-habitation: Albanian, Croatian, Czech, Gypsy, Hungarian, Italian, Macedonian, Romanian, Ruthenian, Serbian, Slovenian, Slovak, Turkish and Ukrainian (Göncz 2005). Through the history of the region, the above mentioned languages, more specifically, their speakers have come into contact at various times. Following the collapse of Yugoslavia, not only political, but linguistic boundaries were established. The idea of a shared language (as well) fell apart and previously close language varieties were regarded as different or even different languages. With the purpose of forming new national identities as well as in- and out-groups the emphasis of 'us' and 'them' on the basis of linguistic differences (or differentiations) immediately began. Currently, the official language of the Republic of Serbia is Serbian according to the law on the official and public language use (1991).

In the northern Serbian province of Vojvodina numerous ethnic groups lived harmoniously side by side, even with a high degree of intermingling in a truly multilingual and intercultural setting, where ethnic boundaries were virtually mere fences. In this region the situation still remains the same in principle, despite certain inevitable setbacks. Yet this interethnic harmony has been seriously disturbed by the appearance of the 'new minorities', the refugees. During the last decade over half a million refugees from Croatia and Bosnia, later also from Kosovo flooded to central Serbia and Vojvodina to stay there for an indefinite length of time. Their displacement led to rearrangements on the dialectal level, an occurrence possibly unique in present-day Europe. Whole local dialects were often lifted from their home ground and transplanted into another speech community. However, they mostly speak the Ijekavian version of Serbo-Croatian, and are thus spotted as different by the indigenous Ekavian population the moment they open their mouths. Given the economic plight of the majority of the local people themselves as well as of the immigrants, the 'alien' speech of the latter contributed to their construction, by their hesitant hosts, as unwelcome guests. In this way relatively subtle linguistic differences, being the sole marker of other-ness, built a psychological wall round the newly arrived, reinforcing negative stereotypes about the newcomers on one side and inducing collective anomie on the other. The vacillation between sticking to one's own dialect or adapting to the new one immediately emerged.

Upon the linguistic challenges of Hungarians (from Vojvodina) in Hungary. As a result of their frequent cross-bordering and mobile lifestyle between Serbia and Hungary, migrants and commuters need to juggle with two languages (Hungarian and Serbian) as well as two varieties (Hungarian standard variety spoken in Hungary and Contact Variety of Hungarian spoken in Vojvodina). Such compound linguistic situations provide an opportunity to investigate language ideologies of various kinds. As a consequence of belonging to more than one speech community in two different countries, Hungarian commuters have differing practices of their use of the languages and/or varieties they interact with, which are naturally influenced and guided by varying language ideologies, however, one element of these ideologies is common in both countries. Regardless of the Hungarian minority migrants and commuters place of residence they are in minority position, i.e. their status stands in opposition with the majority of the society either as Hungarian speaking minority in Serbia or as (ex-)Serbian citizens in Hungary, which has a major influence on the language ideologies. The peripheral position of the variety spoken in Vojvodina results a devaluating tendency among its speakers. In lack of wide domains of language use, the Hungarian contact variety (similarly to other contact varieties outside the borders of Hungary) bears low status and prestige among its speakers. In addition, the bilingual language mode of the speakers, the natural phenomena (however, not perceived as natural by neither monolingual, nor bilingual speakers) of language contact and interference between Serbian and Hungarian as a result of long-term co-habitation of its speakers is not viewed positively, but rather regarded as shameful and subject to avoidance. Therefore, speakers of Hungarian contact variety of Vojvodina often perceive their variety to be less valuable in comparison to either to the Standard Variety spoken in Hungary or to Serbian (Csernicskó, Szabómihály, 2010, Kontra, 2006, 2011)

Language ideology

The investigation of language ideologies is a relatively new research field in social studies. Researchers have lately come to the assumption that language ideologies form a socially shared set of beliefs and organize as well as monitor our linguistic behavior within a social group. Language ideologies, however, are not related to language(s) exclusively, they are not about language alone, but they reflect the ideologies of the wider society, in other words, social relations and constructions are reflected in language ideologies. Knowledge about language ideologies and their operation reveal that language ideologies cannot be linguistically explained, but they underline some wider reasoning unattached to language, but rather to social practices. Ideologies about language are not about languages, but they rather reflect issues of social relations, however manifest in linguistic practices, i.e. how people talk, what their language choice and use is. Silverstein (1979, p. 193) defines language ideologies as

> ‘sets of beliefs about language articulated by the users as a rationalization or justification of perceived language structure and use.’

According to Susan Gal language ideologies:
'are the culturally specific notions which participants and observers bring to language, the ideas they have about what language is good for, what linguistic differences mean about the speakers who use them why there are linguistic differences at all.' (Gal, 2002, p. 197)

In other words, language ideologies are shared bodies of commonsense notions, unstated assumptions, and naturalized opinions that unconsciously operate, guide speakers' language use and influence speakers' language(s) perceptions. Language ideologies can be imagined as frames through which we understand linguistic practices. Such ideologies operate in the socio-cultural space. They locate, interpret and rationalize sociolinguistic complexities in the society, i.e. ideologies are macro-level systems that shape micro-level language use. They are not necessarily the products of straightforward reasoning, however, ideologies are never questioned, they are historical and cultural products which are culture-specific, unnoticeably changing from time and place to another without questioning the reasons and causes of their change (Irvine and Gal, 2000, Laihonen, 2009, Lanstyák, 2011). Ideologies are transmitted, produced and continuously reproduced by social institutions, such as schooling, law, state regulations and any dimensions of power (Woolard, 2010).

The investigation of language ideologies proves to be of high importance in multilingual, heterogeneous societies since ideologies about language prove to reflect the power relations among members of society who speak different varieties of the same language languages or different languages. The relationship of various languages (and their varieties) used in a multilingual and linguistically complex milieu mirror the social relationship of society members speaking various languages (and their varieties). Issues of power relation and dominance among society members are reflected in the symbolic dominance of languages or their varieties. While contemporary linguists regard various languages including their varieties equal in value, social reality shows differentiation in their role, evaluation, value and prestige. Certain languages or varieties prove to appear superior, more valuable and sophisticated over the others. However, not linguistic, but political, social and economic factors influence such discriminations. The misrecognized valorization of certain languages' or varieties' over the others results not only language-based discrimination, but also the symbolic power of those who master the language/variety perfectly and fluently. Speakers' perception of the language statuses are rooted in their social and cultural experiences, which indeed reflect the social statuses of the speakers themselves. Thus, power relations between dominant and subordinate groups within a society are reflected in its language ideologies. The group that is in control of the material and social wealth and resources seeks to maintain this control through practices that serve their interests, including linguistic dominance and superiority, to be specific ideologies about languages (re)produce social difference between different languages (and their varieties) in the interest of the social group in power. They assist

legitimizing the status and prestige of the language (or variety) spoken by the group in power over any other languages (or varieties) spoken by subordinate or minority groups. Dominant ideologies percolate through to subordinate groups as a result of its powerful influence whose members indeed 'misrecognize' the language of the dominant group as superior (Blackledge, 2005, McLaren, 1999, Kroskrity, 2000).

The study of language ideologies form a bridge between linguistic and social phenomena, linking language use, attitude, beliefs with power, social relations and dominance. The present research aims to investigate which language ideologies are embedded and what ideas and evaluations of languages are represented among Serbian refugees who came to Vojvodina and Hungarian migrants who commute to Hungary. The study aims to analysis three areas of language ideologies, to be specific, ideologies towards multilingualism, towards each others' languages (i.e. Serbian and Hungarian) and towards one's own dialect/variety.

Methodology

As a means of research data collection semi-structured in-depth interviews were chosen. This method allows the research to explore important, but unanticipated subjects and matters. However, one must bear in mind that the possibility of generalization is less. The data cannot be considered as representative. Thus, the data is good for displaying the complexity of language ideologies in the multilingual context of Vojvodina.

Data come from a collection of 11 interviews out of which 6 subjects (2 females and 4 males between the ages of 24 and 52) were pendulum migrants who commute between Hungary and Serbia on a regular basis, while 5 subjects (1 female and 4 males between the ages of 34 and 49) were Serbian refugees who left their original countries as a result of the South Slavic war in hope of finding better life conditions and new, peaceful life in Vojvodina. The interviews were semi-structured and aimed at eliciting data about the interviewees' life story. The narratives provided valuable information concerning the subjects' relations to various languages, including the relationship of their vernacular and the variety they encounter in Hungary.

Data analysis and discussion

Ideology towards multilingualism. The following section discusses the opinions and attitudes of the interviewees regarding the concept of multilingualism and its everyday aspects. Both groups, either the Hungarian commuters/migrants and the Serbian refugees show similar ideas towards multilingualism. To be specific, the research subjects specify the benefits and advantages of speaking more languages in various aspects of life. They prove to form positive attitudes towards multilingualism and claim one can have only benefits and success from the ability to speak more than one language, both in their private and their professional lives, as well.

The subjects' reports upon multilingualism can be divided into two major groups.

On the basis of the interviewees' opinions, the advantages of multilingualism can be approached from a practical and a phatic aspect, i.e. the respondents prove to see both professional, economic and every-day level benefits from multilingualism as well as an emotional, private side of the ability of speaking more languages.

The following extracts demonstrate the practical aspects of multilingualism.

(1) *'Well, the fact that I can communicate in more languages, I can make myself understood, I could benefit from that on several occasions. I could easily find my way around abroad, I could study, I could work. I have to keep in contact with my German colleagues every day, so I use German and English to communicate with them.'* (Ervin, 26, IT specialist)

(2) *'Well I had advantages from speaking two languages, when I was looking for a job that was an advantage. A big one.'* (Árpád, 24, unemployed)

(3) *'...it is richness. It is a condition for basic survival. I even plan to send my children to German classes after 5th grade. These are the factors that will play a crucial role in their future: easier way to get jobs and finding their ways in life, and raising their life quality.'* (Zoran, 43, economist)

Ervin, Árpád and Zoran prove to have similar stands regarding the benefits of multilingualism. Each believes speaking more than one's mother tongue would raise one's chances of employment and success on the labor market, would ensure wider range of opportunities in further education and would also ensure finding one's way around abroad as well. The above listed examples underline the economic and practical benefits of multilingualism that can make one's life easier and raise one's opportunities on the labor market.

The research subject, however, prove to believe that the advantages of bilingualism cannot be viewed only from a practical aspect, but the ability to speak other languages should be looked at from a phatic angle. To be more specific, speaking a common language with another person ensures a higher level of intimacy and closeness that cannot be achieved by speaking a third language by both parties.

The following interview extracts demonstrate this aspect of multilingualism.

'*Multilingualism has an advantage for the purpose of friendship, 'cause you can talk in English with everyone, but friendships form primarily on the basis of speaking the other person's language or if they speak our language. It is always more intimate… it always feels good if someone can greet us in our mother tongue… Friendships form through speaking each others' languages. So one really needs to learn languages*.' (Attila, 49, historian)

'*It is richness, personal richness. You can get to know other cultures, other people, it opens your mind. … I think that if you talk to someone in their mother tongue, even if not on an advanced level, they will be kinder towards you, they will interact with you with more pleasure*.' (Jelica, 34, accountant)

Both Attila and Jelica believe that speaking another person's mother tongue raises the possibilities of establishing a higher level of intimacy with the interlocutor and also raises the level of trust among the parties. The subjects believe that establishing

friendships is more successful and trust-based when the parties speak the same language, i.e. people will feel more positive, open and trust-worthy towards those who speak their mother tongue, rather towards those who speak a foreign language.

Ideology towards Serbian and Hungarian. Being aware of the attitudes and opinions towards the languages that are used and spoken in a community is extremely important in a multilingual, multicultural context. Mapping out such networks of linguistic relationships and attitude stands provides valuable information regarding the level of tolerance and respect as well as the quality of inter-ethnic relations. Vojvodina has been inhabited by various ethnicities for centuries speaking different languages, multilingual and multinational co-habitants have been living together for centuries. In this section the ideologies and attitudes of the Hungarian commuters and Serbian refugees towards each other's languages will be analyzed.

Currently, Serbian language enjoys the highest privileges among the languages that are spoken in Vojvodina. It is the official state language supported by the law, used in all institutions, in education, in court, in the media, i.e. in all public spheres as well as in private domains. The languages of the minority ethnicities enjoy less privilege. Their use is restricted, less supported and prestigious in relation to the state language. Such unbalanced relationship of languages transmits the idea the one language is more valuable and worth of knowing than the other, since it ensures wider range of economic advancement, employment and social successes as well.

The Hungarian commuters prove to believe that speaking the state language in Serbia is a must, one has to master the language in order to find their way in the Serbian-dominated country. The interview extracts show that the subjects consider Serbian language knowledge is a key to success in their professional lives, however, at the same time, also regard their mother tongue never to be abandoned or forgotten.

> '*It is, of course, good to study in one's mother tongue, but later how will they manage or succeed*.' (Zsolt, 43, doctor)
>
> '*I find it very important that my children speak it (Serbian), I have a 7-year-old son whose mother tongue is Hungarian, but I have him learn Serbian, because we live in Serbia. Who lives here in Serbia, they need to speak both languages.*' (Zsuzsa, 41, entrepreneur)
>
> '*Well, of course, I speak Serbian, that I don't even consider a foreign language, since we use that in professional circles, and well we live in Serbia*.' (Attila, 49, historian)

Zsolt realizes the practical need of speaking the state language, that one's economic, social and educational opportunities widen by mastering the language of power, prestige and the dominating group. Zsuzsa claims one needs to speak the language of the country that one lives in, besides speaking the mother tongue. Zsuzsa's opinion reflects the idea of mutual respect towards each others' languages and the expectation from the dominant group to master the language of the minority. Her utterance of '*Who lives here in Serbia, they need to speak both languages.*' suggests an expectation of a more balanced relationship between the majority and the minority nation, i.e. not only the minorities

should learn to speak the state language, but the majority should make an effort to speak minority languages. The utterance of Attila also underlines the idea of considering the state language indispensable for one's professional advancement and success, plus if one lives in Serbia, they should speak the language of the majority.

The viewpoint of the refugees towards Hungarian is necessarily different. First, they come from a region where multilingualism has not been common and has no traditions, second, their language matches with the language of the majority, however, dialectal differences do occur.

'*… we came here from the inlands, what do we need Hungarian for, this is Serbia… I believe it was a rejection which I think was a huge mistake. One huge fallacy and the more languages you know, the more of a person you are, and now my job forces me to speak some Hungarian*.' (Bogdan, 49, unemployed, sells at the marketplace)

'*No, unfortunately, not. I did not, but I would like to speak Hungarian. ... if you live here at least you should speak Hungarian. It's important for jobs and communication. ...as now I've been living in Subotica for so many years, well I still don't really know Hungarian.*' (Dušan, 43, economist)

Both Bogdan and Dušan prove to have come from monolingual contexts in which speaking the state language used to be enough. Not being aware of the multinational and multilingual features of Vojvodina, it might come as a surprise for those who arrive for the first time that the region is ethnically and linguistically so diverse. Bogdan admits that at the beginning his standpoint towards a minority language (Hungarian) was rather dismissive, and claimed one does not need to master the language of the minority. However, he has realized the necessity and advantages of mastering Hungarian in a region where a lot of Hungarians live, both from social and economic aspects. Currently, his work situation requires the effort to master some Hungarian, since he has a lot of Hungarian customers at the marketplace. Dušan also reports upon the economic and social benefits of speaking Hungarian, however, admits that he has failed to master the language of Hungarian minority so far which might suggest the lack of actual and everyday need of speaking or using Hungarian in his daily social or professional interactions.

Ideology towards one's own dialect. The following section examines the respondents' viewpoints regarding their own vernaculars. Attitudes towards our own dialects provide valuable information regarding the status of the dialect within the community. Both the Hungarian commuters and the Serbian refugees find themselves in a superior linguistic situation. To be specific, the standard and prestigious variety of Hungarian is spoken in Hungary, in comparison, the Contact Variety spoken in Vojvodina enjoys less prestige and status, similarly the dialectal varieties spoken by the Serbian refugees are also less prestigious and less recognized than the Standard Serbian variety spoken in Serbia.

The Hungarian commuters feel positive about their mother tongue and choose to identify themselves with the Contact Variety used in Vojvodina. Both Judit and Zsuzsa also claim they consider their variety to be more beautiful than that spoken in Hungary and regard their vernacular to be their first source of linguistic identification, explaining their standpoints with the mere fact that they were born in Vojvodina.

'*My mother tongue is more beautiful, of course. This is what I am used to, this is where I grew up*.' (Judit, 52, factory worker)

'*Hungarian spoken in Vojvodina is more beautiful for me, I live here, this is who I am*.' (Zsuzsa, 41, entrepreneur)

The speech community of minority Hungarians in Vojvodina often report on being unable to avoid mixing Serbian language elements, words, expressions into their Hungarian speech, which is a normal, every-day phenomenon of bilingual speakers, however, the ideology of purism (the fallacy of having to speak one language exclusively without any other language interference) has such deep roots within the community that the Hungarian minority commuters also believe they commit a serious linguistic error by not speaking pure Hungarian. Their fears and effort to speak 'pure' Hungarian are reflected in their words. The point of reference for the correct and pure language use is always the Standard Variety spoken in Hungary, since that variety is considered the example to be followed.

'*I try to speak pure Hungarian at home too*.' (Judit, 52, factory worker)

'*But ever since I have taken over the correct words*…(that are used in Standard Hungarian in Hungary)' (Árpád, 24, unemployed)

The Serbian refugees, however, struggle with different linguistic challenges, to be specific, with the challenge of accommodating to the new dialect or preserving the original one. Nedo reports upon being split between two communities (the new and the original ones) linguistically as well. Although having lived here for years, his language use still contains Bosnian dialectal features, however, when returning home to Bosnia, his relatives, family members and friends notice the linguistic features typical for Serbians from Vojvodina.

'*Well, yes, yes, they notice, mostly they notice, and say: 'you are from Bosnia', even that I have been living here for 25-26 years. They notice it, but to tell the truth, when I'm in Bosnia, they notice that I pronounce words differently, as people from Subotica do. Sort of like I didn't belong anywhere*….' (Nedo, 41, lightning technician)

Conclusion

The present research aimed at analyzing the language ideologies of Hungarian minority commuters from Vojvodina to Hungary and the Serbian refugees arriving to Vojvodina regarding three linguistic aspects, their ideologies towards multilingualism, their own dialects/vernaculars and towards each others' languages, i.e. Serbian and Hungarian.

On the basis of the research subjects' responses it can be concluded that both groups of subjects feel positive towards multilingualism and regard it to be socially, professionally and economically advantageous. Both groups identify positively with their vernaculars, however, struggle with different challenges. Among Hungarian commuters' fear of language interference between Hungarian and Serbian languages

is present, while among refugees the loss of linguistic identity is reflected. Finally, regarding their standpoints towards Hungarian (among Serbian refugees) and Serbian (among Hungarian commuters) is also positive. Hungarian commuters view Serbian language as a necessary tool for success and advancement as well as make an effort to master the language. The Serbian refugees also realize the benefits of speaking Hungarian in a multilingual community, mostly for economic and professional purposes.

References

Csernicskó, I. and Szabómihály G. (2010): Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In B. Bitskey (Ed.) *Határon túli magyarság a 21. században* (pp. 167-198). Budapest: KEH.

Gal, S. (2002). Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power. In L. Keresztes and S. Maticsák (Eds.), *A magyar nyelv idegenben* (pp. 197-204). Debrecen: Debreceni Egyetem.

Göncz, L. and Vörös, O. (2005). Hungarian in the former Yugoslavia (Vojvodina and Prekmurje). In A. Fenyvesi (Ed.), *Hungarian language contact outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language (pp. 187-240). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.*

Irvine, J. and Gal, S (2000). Language ideology and linguistic differentiation. In P.V. Kroskrity (Ed.), *Regimes of language: Ideologies, polities, and identities* (pp. 35-84). Santa Fe: School of American Research Press.

Kontra, M. (2011). Language contact issues in Central Europe. *Jezyk, Komunikacja, Informacja 6*, 45-61.

Kontra, M. (2006). A határon túli magyar nyelvváltozatok. In F. Kiefer (Ed.): Magyar nyelv (Akadémiai kézikönyvek) (pp. 549–576). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Laihonen, P. (2009). *Language Ideologies in The Romanian Banat. Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarians and Germans*. Jyväskylän: Jyväskylän University Printing House.

Lanstyák, I. (2011). Nyelvi problémák és nyelvi ideológiák. In K. Hires-László, Z. Karmacsi, A. Márku (Eds.), *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika* és *nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben* és *gyakorlatban*. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai. (48-58). Budapest-Beregszász: Tinta Könyvkiadó.

Marinović, I. & Bugarin, R. (2006). Migracione karakteristike stanovništva Vojvodine. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 121, 59-67.

Penev, G. (2006). Vojvođanske migracije tokom 1990-ih godina: više doseljenih, manje

odseljenih. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke 121, 77-84.*

Silverstein, M. (1979). Language Structure and Linguistic Ideology. In P. R. Clyne, W.F. Hanks and C.J. Hofbauer (Eds.), *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels* (193-247). Chicago: Chicago Linguistic Society.

Woolard, K. A. (2010). Language ideology: Issues and approaches. *Pragmatics 2:3*, 235-249.

Danica Jerotijević[1]
(The Faculty of Philology and Arts, Kragujevac)

FLOUTING CONVERSATIONAL MAXIMS IN A POPULAR AMERICAN SITCOM *THE THIRD ROCK FROM THE SUN*

The present paper aims at investigating the functions of deliberate violation of Gricean Cooperative Principle and the conversational maxims thereby. The corpus was collected from the six seasons of American TV sitcom *The Third Rock from the Sun* which was broadcast from 1996 to 2001 incorporating 138 episodes overall. Using descriptive and qualitative method we sought to explore which maxims are flouted the most and for which purposes. After a brief account of the fundamental theoretical notions, the examples of conversational turns are classified and discussed, followed by the conclusion drawn based on the previously accounted examples focusing predominantly on the functions of flouting. Furthermore, the shortcomings and advantages of the Gricean approach are underscored and expanded.
Keywords: Cooperative Principle, conversational maxims, flouting, sitcom

Introduction

Human communication would be far less complicated if people constantly spoke what they meant, yet, fortunately for linguists, the actual situation is quite different. Although our choice of words oftentimes matches the intended meaning verbatim, the number of occasions in which we do not really say exactly what we mean is by no means negligible. Thus, the notions of "what is said" and "what is meant" represent some of the fundamental problems in inferential pragmatics research, the cornerstone for which was laid by Paul Grice (1975). Even though they seem completely distinct, the aforementioned notions are interrelated, since it is downright impossible to say something without having meant anything (Wharton, 2002). Grice's primary concern, regarding the distinction between saying and meaning, was discovering the cognitive mechanism that underlies the process by which a speaker knows how to produce implicit meaning that the addressee will be able to understand (Davies, 2007). In order to explain the mechanism in question the British philosopher introduced the theory based on the Cooperative Principle incorporating four conversational maxims that need to be observed for communication to be successful (Grice, 1975).

The present paper aims at investigating the features of humour in the American TV sitcom *The Third Rock from the Sun* from the perspective of Gricean pragmatics. More

[1] danicajerotijevic@gmail.com

precisely, the paper explores the functions and purposes of the flouting of conversational maxims following the concept of the Cooperative principle, according to which both speaker and hearer involve in an exchange willing to convey and interpret a message, cooperating thus and making communication efficient (Grundy, 1995). Consequently, conversational maxims help us to determine and interpret the underlying implication of an utterance, yet they can be flouted. However, a deliberate flouting of maxims does not lead to ineffective interaction, since the speaker does not seek to mislead the hearer but wants them to find conversational implicatures, i.e. to interpret the message relying on the context (Thomas, 1995). The aforementioned TV sitcom abounds in conversational exchanges in which maxims are intentionally flouted for the purpose of humour and every character is depicted by the way they interact. Hence, our goal is to explain the actual intentions of speakers by describing conversational implicatures as well as to relate them to the actual personalities of characters which altogether creates the humorous effect on the target audience. After a brief theoretical account, the examples are presented and discussed, followed by a conclusion with suggestions for further research.

The Cooperative Principle and Conversational Maxims

The Cooperative Principle says "Make your contribution such as required, at the stage at which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged" (Yule, 2000: 145), which means that speakers involved in smooth and meaningful interaction are assumed to be helpful and cooperative. Although it is formulated as a rule, Grice had no intention of telling speakers what to do, yet he was suggesting that in interaction people assume that a certain unstated set of rules is in operation, unless indicated reversely (Hu, 2012). For further specification and comprehension of the principle in question, four conversational maxims need to be introduced and explained (Grice, 1975):

The maxim of quantity

1. Make your contribution as informative as required (for the current purpose of the exchange).
2. Do not make your contribution more informative than is required.

The maxim of quality

1. Do not say what you believe to be false.
2. Do not say that for which you lack adequate evidence.

The maxim of relation

Be relevant.

The maxim of manner

1. Avoid obscurity of expression.
2. Avoid ambiguity.
3. Be brief (avoid unnecessary prolixity).
4. Be orderly.

Namely, the underlying idea of maxims is that we believe that people normally say

what is true in a clear and relevant manner, i.e. they provide an appropriate and relevant amount of information sincerely. Generally, communicators follow the principle and the maxims, however, they may likewise disobey them so as to achieve particular effects, without always intending to deceive or mislead (Thomas, 1995), in which case *conversational implicatures* are generated (Grice, 1975). Speakers may fail to observe the maxims by means of violation, flouting, infringing, opting out or suspension (Thomas, 1995), depending on whether the speaker aims to deliberately cause misunderstanding by refraining from using a maxim, whether the speaker persuades the addressee to infer the meaning behind the expressed utterance, or does not intend to do so and still fails to observe the maxim, moreover, whether the speaker indicates linguistically that the exploitation of the maxim will occur and, finally, whether the speaker fails to provide adequate information because they are not expected to for cultural or any other situation-specific reasons.

The present paper will merely focus on flouting the maxims, which is a special silent way of having an addressee draw inferences and hence recover an implicature, or what the speaker actually intended to say or implicate (Grundy, 2000).

Even though it is frequently criticized for describing ideal and non-problematic exchanges, the Gricean approach proved to be one of the most influential in modern pragmatics (Thomas, 1995) since it served as a sound basis later expanded into Politeness Theories by Lakoff (1973) as well as Leech (1983), and later into Relevance Theory (Sperber and Wilson, 1986) and followed by numerous Neo-Gricean researchers (Harnish, 1976; Levinson, 1983). The very theory of conversational maxims was endorsed in papers regarding humour and jokes (Attardo, 1997; Norrick, 1993). Attardo (1994) demonstrated that jokes may stem from flouting all the conversational maxims and that analyzing humour through Gricean approach may help to incorporate humour research into mainstream linguistics. Raskin (1985) suggested that jokes, despite disobeying the maxims, remain crucially cooperative and relevant since they carry certain communicative functions.

Studies conducted to investigate the humorous effects of maxim flouting in situational comedies demonstrated that the most frequently exploited maxim is that of quality, followed by relation and quantity, and that the least exploited one was the maxim of manner (Hu, 2012; Paakkinen, 2010; Kalliomäki, 2005; Xiaosu, 2009)). However, previous studies predominantly focused on demonstrating that flouting maxims can produce a comic effect often combining Gricean and other theories as theoretical background, whereas our intention is not only to show which maxims are disobeyed predominantly, but also to concentrate on the functions of the maxim exploitations within the very conversational turns, in a specific context provided by our source, an American TV sitcom *The Third Rock from the Sun*.

A Brief Summary of *The Third Rock from the Sun*

The American TV sitcom *The Third Rock from the Sun* was broadcast from 1996

to 2001 incorporating 138 episodes and it revolves around the everyday situations of four aliens Dick, Harry, Sally and Tommy Solomon, who arrive to Earth on a mission to explore the human race. Dick is the "High Commander", in charge of the mission, who assumed the role of a physics professor, often egocentric and pompous. Sally is the second in command since she used to be an excellent soldier on her home planet which is why she is not very happy with her role of woman on Earth. Tommy is ironically the youngest in the family, yet he was actually the oldest on their home planet, now he is a teenager with all the problems this may bring. Finally, Harry is said to have come because they had an extra seat, however, it will be discovered that he has a chip inserted in his brain for transmitting the information from the Big Giant Head, their commander from space. Although their mission was supposed to last only a few weeks, it took much longer since Dick met Dr. Mary Albright, a University professor, as well, and fell in love. The rest of the group adapted to the life on Earth themselves, so the humour in the show stems basically from the group's misunderstandings and unfamiliarity with human customs, conversational rules and life habits.

Research Methodology

Corpus and Method

The corpus of the current paper represents a collection of conversational exchanges carefully selected from the 138 episodes of TV sitcom The Third Rock from the Sun by means of introspective-analytical method employed by the author of the paper, as a primary data-gathering instrument (Lincoln & Guba, 1985). The exchanges were transcribed and classified according to the flouting of maxims (Grice, 1975) and later analyzed using the qualitative-descriptive method, involving exemplifications and explanations of the relevant material.

Research questions

The present research seeks to find answers to the following research questions:

1. Which maxims are flouted in *The Third Rock from the Sun*?
2. What are the functions and effects of maxim flouting?

Examples and Discussion

Flouting the Maxim of Quality

The examples of flouting the maxim of quality predominantly include ironic expressions, without the intention of misleading or actually lying to the addressee, but to express disapproval or irritation.

*Example 1***.** Season 3 Episode 12; Situation: Dick is annoyed because there is no

entrance for people in wheelchairs next to the place where he usually parks his vehicle. He is arguing with Mary, who is telling him that there is a ramp after all. Nina, the secretary, is listening to them.

Mary Albright (explaining to Dick that there is a ramp for people in wheelchairs): The ramp is on the south side.

Dick: It might as well be in Portugal.

Nina: Because it's so far away?

Dick: No, Nina, because Portugal is an ancient land of fascinating maritime culture…

In example 1 the speaker flouts the maxim of quality for he is obviously telling a lie, since he clearly does not mean to say that Portugal is a fascinating country, that is, he is being ironic, expressing thus annoyance and disapproval towards the question. Having the speaker's personality in mind, he might as well be expressing superiority and domination towards the addressee, since she is his secretary and throughout the show their exchanges are characterized by harsh and even disrespectful language.

Example 2. Season 3 Episode 12; Situation: Dick is giving a speech to his students related to the issue of the lack of entrance for the disabled although he became aware that there is an entrance yet not on the side he would want it to be on.

Dick: Mary, look! It appears that the mob loves me.

Mary: That's always a good sign.

Example 2 shows another instance of the speaker flouting the maxim of quality since she does not believe that the love of the mob is a good sign. Again, by means of irony the speaker is expressing a negative attitude towards the other speaker's actions.

Example 3. Season 1 Episode 3; Situation: Nina and Mary are talking about Dick's sudden change of behavior.

Mary: Exactly when does puberty end for a man?

Nina: Six months after death.

The exploitation of the quality maxim is obvious in example 3 since nothing can happen six months after someone's death, let alone puberty, which ends far earlier in a man's life. By uttering this sentence anyhow, Nina wishes to criticize man's irrational behavior typical of puberty (in this case Dick's change of hair colour, sudden desire to see younger women and wear leather pants).

Example 4. Season 3 Episode 18; Situation: Dick and Mary are talking about their lives and working at the University.

Dick: Do you ever wonder if maybe you've made a wrong choice in life, you know, with your job?

Mary: No, no. I always wanted to teach half-baked morons at a second-rate University.

By failing to observe the maxim in example 4, the speaker expresses dissatisfaction with the current state of affairs, also by use of irony, since no one actually wishes to work with intellectually challenged people at a less respected University.

Example 5. Season 1 Episode 8; Situation: Dr. Henley is a respected University professor, yet he is not highly appreciated among his colleagues because he is awfully sarcastic and mean at times. He is attending a party at Dean Sumner's house.

Dean Sumner's wife: Dr. Henley we so admire your accomplishments.

Dr. Henley: Well, I admire your courage, Mrs. Sumner. An audubon print over the mantel passing for art… That takes guts!

Bearing in mind that the speaker's personality is characterized by egocentrism and constant sarcasm, the flouting of the maxim of quality is expected since the speaker enjoys making fun of others expressing his superiority thus. Clearly he does not admire the courage of the hostess, which is evident from the continuation of the utterance.

Example 6. Season 3 Episode 3; Situation: Sally had just broken up with Don, but she found another boyfriend soon enough. She is talking to Don about her new love, while Don is still in pain.

Don: No need wasting precious seconds pining over Don.

Sally: Exactly!

Example 6 represents the flouting of the maxim of quality since the speaker does not actually mean what he says, as a matter of fact, he wants to stress the importance of his feelings since he clearly still has feeling towards Sally, who is apparently ignorant of them. Without realizing the irony, Sally confirms Don's statement. The example demonstrates one of many instances of misunderstanding resulting from the four aliens' inability to process human irony. Such examples are very frequent sources of humour in the show.

Flouting the Maxim of Quantity

By providing insufficient or excessive information speakers are assumed to disobey the maxim of quantity which is common in the corpus of the present study.

Example 7. Season 3 Episode 4; Situation: Dick is having dinner with Mary's parents for the first time.

Dick: Martha, this is the most delicious exquisitely flavored palate-teasing dish I've ever tasted! What do you call it again?

Example 7 demonstrates the speaker's desire for approval and acceptance by the addressee, since by expressing the superlative and only one epithet the speaker could already have expressed admiration towards the taste of the meal, yet he opts for further description that results in the deliberate exploitation of the maxim of quantity.

Example 8. Season 4 Episode 4; Situation: Back in her primary school days Mary spelt the word *because* wrongly at the spelling competition as *b-e-c-a-w-s-e,* now her mother is mockingly asking her why.

Martha: Magpie, why'd you miss such an easy word?

Mary: Because.

Dick: She can say it, she just can't spell it.

The utterance in example 8 is uninformative for the participants in the interaction

thus flouting the maxim of quantity, yet having the context in mind the utterance is a particular word play alluding to the fact that she could not spell the word in question. The flouting creates the comic effect for the audience and for the interlocutors themselves it shows that the speaker has not overcome the former problem so it expresses a kind of refusal to speak, dissatisfaction and disappointment.

Example 9. Season 4 Episode 23; Situation: The Big Giant Head (the commander in space who sent the four aliens on the mission in the first place) is coming to visit the Solomons for the first time. They are at the airport welcoming him.

Dick: Welcome, oh great and glorious leader whose presence in which we, your humble and insignificant subordinates, are barely worthy of asking?

Big Giant Head: Right. This is some body I picked up…

The flouting of the maxim in example 9 is an instance of circumlocution intended to express false humility, respect and obedience towards the superior, considerably higher in hierarchy.

Example 10. Season 5 Episode 1; Situation: Vicky, Mrs. Dubchek's daughter, has had an affair with the Big Giant Head and now she is pregnant. Everyone is afraid of the outcome of her labour and whether the baby would be an alien species.

Sally: Look at it it's so cute!

Harry: Vicky's baby is a baby!

Example 10 is especially intriguing because it would not be interesting if the main characters in the show were not aliens from space. Of course the speaker is stating the obvious and is thus uninformative, yet, given the circumstances, the flouting of the maxim is justified since the speaker is surprised and startled even, however, relieved since he obtained the confirmation since he was afraid the baby might turn out to be an alien.

Example 11. Season 1 Episode 2; Situation: Dick is talking about Tommy's day at school. Tommy is a teenager, his hormones are raging, and he previously spoke about Dina's breasts going up and down as she was jumping in the gym.

Tommy: I had my first makeup session.

Dick: Good for you.

Tommy: It was with Dina my lab partner.

Sally: Dina? The one with the…?

Tommy: Oh yeah…

Tommy is aware what Sally is talking about since he described it thoroughly a few days ago, and they now know how to refer to the same person. The information left out is "breasts jumping up and down". Evidently, the speakers provide less information than is required for an outsider to understand what they are talking about in example 11, however, the function of the utterances is to show how well acquainted the speakers are with their own lives and thoughts, so their intention is not to mislead or disable communication but to express mutual comprehensibility.

Example 12. Season 6 Episode 18; Situation: After breaking up with Dick, Mary got involved with Liam, Dick's alien enemy from space. Mary is in love and Dick is

trying to talk her out of it.

Dick: Oh Mary I just don't want you to get hurt. Liam is just not what he appears to be.

Example 12 demonstrates the flouting of the maxim of quantity since the speaker does not provide enough information for the hearer to draw her own conclusion based on the objective evidence. The speaker must not reveal the truth because he would compromise his own position and expose his own real alien identity, yet he still tries to achieve his goal of talking the hearer out of the relationship. The function of this flouting is avoidance and evasion.

Flouting the Maxim of Relation

By flouting the maxim of relation the speaker deliberately chooses to diverge from the topic, aiming to achieve various effects, by no means being irrelevant.

Example 13. Season 1 Episode 9; Situation: Dick is expecting Mary and her brother to come.

Dick: Sally, the Albrights will be here any minute! Now, this is a special occasion. Where's the salmon moose, the duck terrine, the smoked chub?

Sally: You know, Dick, I have a cleaver in my hand.

In example 13 the speaker is deliberately not being relevant to the question since she disapproves of the other speaker's attitude and intention. She thus expresses threat by flouting the maxim of relation.

Example 14. Season 1 Episode 3; Situation: Dick dyed his hair black since he wanted to look younger.

Dick (after dyeing his hair): How do I look?

Sally: Dick, hm, ok, if somebody were helping you with an experiment and things went array and you became horribly disfigured you wouldn't hold that against them, now, would you?

Clearly in example 14 the speaker does not want to answer the question and choose to flout the maxim of relation by avoiding the direct answer, probably to avoid being rude and hurting the other speaker's feelings.

Example 15. Season 4 Episode 14; Situation: Mary and Dick have had a fight and now Dick is trying to turn everyone against her at the University.

Dick: Mary and I have had a falling out, we're over, and I'd like to get a good plot going against her. Got anything on that?

Judith: Dick, I have a class.

The speaker flouts the maxim of relation in example 15 since she does not want to participate in the proposed scheme. She deliberately chooses to stay unbiased and uninvolved by avoiding to directly answer the question.

In both examples 16 and 17, by failing to observe the maxims in order to avoid the answer in both cases to hide some information. Thus, one of the functions of flouting the maxim of relation can be avoiding the truth.

Example 16. Season 3 Episode 12; Mrs. Dubchek is famous for being very seductive and fond of men, but also for keeping her age a secret. Don, the gatekeeper at a night club and Sally's boyfriend, surprised at seeing her real age in the ID card is now asking about it.

Don: You were born in 1968?

Mrs Dubchek: I don't want the boys to be intimidated by my experience.

Mrs Dubchek obviously avoids confirming her age by evading the direct answer, wanting to hide the truth about her age as always. However, the speaker gives a tacit confirmation by using the word "experience" which may mean that the speaker admits to being born in the specified year.

Example 17. Season 1 Episode 5; Situation: Tommy came back from school and Sally is asking him about his day.

Sally: So, Tommy, how was your science fair?

Tommy: Remember that frog I reanimated? Well, it kind of developed the taste for human flesh. And someone's gotta go see my science teacher tomorrow.

Tommy avoids the direct answer to the question since he is probably feeling guilty and knows that there is nothing positive to report about his day at school.

Example 18. Season 3 Episode 9; Situation: Dick came back home from work and wants to eat.

Dick: Where's dinner?

Tommy: Sally's not home yet.

In example 18, the speaker does not answer the question directly and apparently gives irrelevant information. However, the utterance is not actually irrelevant since Sally is the only person who does the cooking in the house. Thus, the speaker's flouting has the intention to remind the interlocutor that there can be no dinner if Sally is not at home, at the same time refusing to assume any responsibility.

Flouting the Maxim of Manner

Speakers flout the maxim of manner if they use ambiguous or obscure expressions, i.e. if they use inappropriate linguistic means.

Example 19. Season 4 Episode 8; Situation: Tommy likes Alisa who sat next to him during their chemistry class. He is embarrassed and confused.

Alisa: We've been in the class all year and we've never met.

Tommy: No, we have not never met.

Example 19 shows flouting of the maxim of manner, since the speaker is not being orderly, by inserting the "not" adverb, and giving a linguistically inappropriate sentence, since the correct sentence in Standard English would be "No, we have never met." or "No, we haven't met." The function of the flouting is to express confusion and embarrassment characteristic of someone who is in love.

Example 20. Season 1 Episode 7; Situation: Mary is going to a party without Dick who desperately wanted to come.

Dick: Hey, Dr. Albright, you forgot your, you forgot your… meee!

The flouting of the maxim in example 20 expresses regret by means of inappropriate

linguistic expression, since the use of object pronoun "me" is not found after a possessive determiner "your" in Standard English. Nevertheless, the intonation clearly shows that the speaker feels sad and disappointed.

Example 21. Season 1 Episode 7; Situation: Mary has had a fight with Dick and now they take revenge on each other. Nina chooses to be take sides with Mary.

Dick: Nina, you work for me, too, and when I ask you to do something you are to do it immediately no questions asked!

Nina: (laughs inappropriately loudly)

The speakers' inappropriate laughter in example 21 and hence the inappropriate way of responding to her boss exploits the maxim of manner in order to express negative attitude, disobedience and even rebellion.

Example 22. Season 4 Episode 12; Situation: Mary and Dick are in their office discussing paying taxes. Dick has never heard of it, but pretends he knows everything about it.

Dick: Well, Nina does all my filing. Nina, bring me my return.

Nina: Your return?

Dick: My return. My return. (to Mary) You see what I have to deal with? (louder) My return!

In example 22, the speaker's repetition of the same expression without any additional explanation hints to a possible flouting of the maxim of quantity by being uninformative for the addressee, yet the use of inappropriate suprasegmental features of the utterance as a means of requesting something points to the flouting of the maxim of manner. The example is ambiguous and proves the points of scholars who criticized Grice's approach because of the overlapping of maxims (Thomas, 1995: Mooney, 2004). The function of the aforementioned flouting is disguising the lack of knowledge on the part of the speaker and anger at the same time.

A twofold interpretation is by no means an exception, since many examples, including the ensuing Example 24, allow at least two possible alternatives in terms of maxim violation. It should be pointed out that it often happens that speakers flout more than one maxim within one and the same utterance.

Example 23. Season 23. Season 3 Episode 5; Situation: It's Halloween. Mrs. Dubchek is trying to guess Harry's costume.

Mrs. Dubchek: And Harry you're an alien.

Harry: No, I'm not! Yes I am.

The speaker's utterance in example 23 is obscure, thus flouting the maxim of manner, yet it is clear. Harry does not deliberately intend to mislead the addressee, but he is afraid that he might be discovered and hesitates even though the interlocutor has no intention of revealing the speaker's real identity, since she is not even aware of it. The flouting can further be explained by taking Harry's personality into consideration, which is quite insecure, hesitant and uncertain in almost every single situation.

Example 24. Season 3 Episode 12; Situation: Tommy was refused admission to a popular night club, since he is under age. He is disguised as an older man and is again

trying to get in.

Tommy: Hello, I am an adult of legal age and I have come to patronize your establishment.

The flouting of the maxim of manner results from the speaker's inappropriate use of vocabulary. Namely, in order to represent himself as somebody else, the speaker opts for too formal vocabulary for the situation he is in, because obviously this choice of words could never be expected in front of a night club. Someone would expect a sentence such as "I want to go in" without mentioning the age, yet that is not what the speaker utters here. In this case the purpose of deliberate flouting is deception.

Conclusion

To summarize, the exploitations of the maxims in *The Third Rock from the Sun* had of course one fundamental function – to provide humour for the target audience, yet our purpose was to further investigate their functions and we came to the conclusion that the maxims may be flouted for different reasons, i.e. the speakers wanted the addressees to infer the implied meaning without directly expressing it. Similarly to previous research (Khosravizadeh & Sadehvandi, 2011; Hu, 2012; Zhang, 2012), our corpus showed that the most frequently flouted maxims were maxims of quality (35 recorded instances), relation (29 instances) and quantity (22 examples). However, the maxim of manner should not be disregarded since it was flouted in a considerable number of examples (14), which was not the case in the previous studies, which possibly results from the uniqueness of the sitcom since the characters are aliens not entirely familiar with human communication etiquette. The maxim of quality was preponderantly flouted for the purpose of expressing disapproval, criticism, disappointment, superiority, mockery, annoyance and irritation. The functions of disobeying the maxim of quantity were mostly expressions of surprise, confirmation, false and sincere appraisal, humility, understanding and sometimes even ridicule. The maxim of relation was flouted to express threat, disgust and surprise, as well as to avoid the answer. Finally, the prevailing functions of flouting the maxim of manner are the expressions of hesitation, confusion, disapproval, anger, avoidance and occasionally even regret.

Future research may include the analysis from a different theoretical perspective so as to overcome and overcome the possible limitations of the approach employed in the previously presented study as well as to provide potential clues to the functions of maxim violation exceeding the scope of Gricean theory.

SOURCES

DVD *The Third Rock from the Sun,* American TV Sitcom, six seasons, 1996-2001.

REFERENCES

Attardo, Salvatore. (1994). *Linguistic Theories of Humour*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Attardo, Salvatore. (1997). The semantic foundations of cognitive theories of humour. *Humour,* 10-4, 395–420.

Davies, Bethan L. (2007). Grice's Cooperative Principle: Meaning and rationality. *Journal of Pragmatics,* 39. pp. 2308–2331.

Grice, Paul. (1975). Logic and conversation. In: Cole, P., Morgan, J. (Eds.), *Syntax and Semantics*, Vol. 3. London: Academic Press, pp. 41–58.

Grundy, P. (1995). *Doing Pragmatics*. London: Edward Arnold.

Grundy, P. (2000). *Doing Pragmatics* (2nd ed.). NY: Oxford University Press, Inc.

Harnish, R. M. (1976). Logical form and implicature. In T. Bever, J. Katz, & T. Langendoen (Eds). *An integrated theory of linguistic ability* (pp. 313-392). New York: Crowell.

Hu, Shuqin. (2012). An Analysis of Humour in *The Big Bang Theory* from Pragmatic Perspectives. *Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 2, No. 6, pp. 1185-1190.

Kalliomaki, L.(2005) *Ink and incapability. Verbal humour in TV-sitcom Blackadder a pragmatic and rhetorical analysis*. (Unpublished M.A. thesis), University of Jyvaskyla.

Khosravizadeh, Parvaneh, Sadehvandi, Nikan. (2011). Some Instances of Violation and Flouting of the Maxim of Quantity by the Main Characters (Barry & Tim) in *Dinner for Schmucks*. *2011 International Conference of Languages, Literature, and Linguistics, IPEDR*, vol.26 (2011) Singapore: IACSIT Press.

Lakoff, R. (1973). Language and woman's place. *Language in Society 2, 45-79.*

Leech, Geoffrey. (1983). *Principles of Pragmatics.* London: Longman.

Levinson, Stephen. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lincoln, YS., Guba, EG. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Mooney, Annabelle. (2004). Co-operation, violations and making sense. *Journal of Pragmatics,* 36 (5), 899–920.

Norrick, Neal R., (1993). *Conversational Joking. Humour in Everyday Talk*. Bloomington: Indiana University Press.

Paakkinen, A. (2010). *Verbally Expressed Humour In The American Television Series Gilmore Girls*. (Unpublished Pro Gradu Thesis). Finland: University of Eastern Finland press.

Raskin, Victor. (1985). *Semantic Mechanisms of Humour*. Dordrecht: Reidel.

Sperber, Dan, Wilson, Deirdre. (1986). *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.

Thomas, J. (1995). *Meaning in Interaction: an Introduction to Pragmatics*. NY: Longman Group Limited.

Wharton, Tim. (2002). Paul Grice, saying and meaning. *UCL Working Papers in Linguistics,* 14: pp. 207-248.

Xiaosu, Yan. (2009). *Conversational Implicature Analysis of Humour in American*

Situation Comedy "Friends". (Unpublished M.A. thesis). University Gent.
Yule, G. (2000). *Pragmatics*. London: Oxford University Press.
Zhang, Xiaochun. (2011). Humorous effects created by violating the cooperative principle. *Communication in foreign languages, 1,* 20-21.

Zorica Trajkova[1]
(Blaze Koneski Faculty of Philology, English Department, Skopje)

BUILDING AUTHORITY AND ACKNOWLEDGING THE READERS IN NEWSPAPER EDITORIALS[2]

This paper aims to demonstrate how Macedonian and American editorial writers build their authority in the text and at the same time acknowledge the presence of the readers through the use of two metadiscourse categories: self-mentions and engagement markers. By making themselves visible in the text, writers display their confidence in the ideas and evaluations they present. However, while the use of these forms is a powerful rhetorical strategy, it is essential for writers to know how to balance them in order to avoid being intrusive and appear more persuasive for the readership.
This paper sets out to explore the function and use of self-mentions and engagement markers, i.e. personal pronouns, directives, questions, interjections and asides in 9 editorials from American and 9 editorials from Macedonian newspapers. Although carried out on a relatively small corpus, the analysis gives an insight into the use of these markers in editorials as a newspaper genre in both languages. It shows that Macedonian editorial writers use both types of markers much more frequently than American writers. Furthermore, it shows cultural differences in the preference for the various subcategories of these markers. This indicates that the newspaper editorials, as a genre, are perceived and presented differently by the two cultures. Overall, this paper contributes to our understanding of the authorial reference and the dialogic nature of persuasion in editorials as a written genre.
Key words: newspaper editorials, metadiscourse, self-mention, engagement markers, persuasion.

Introduction

This article explores the role of self-mentions and engagement markers, as interpersonal metadiscourse markers, in building the writer's authority and establishing an appropriate relationship with the readers in editorials as a written genre. The aim

[1] trajkova_zorica@flf.ukim.edu.mk
[2] This paper is a part of the research carried out for my doctoral dissertation on the pragmatic function of metadiscourse markers in the attainment of persuasion in spoken and written texts in Macedonian and English, Department of English Language and Literature, Faculty of Philology, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (mentor: Eleni Buzarovska, PhD)

is to see to what extent these markers are used in this specific genre in two different societies (Macedonian and American) and how the use of specific markers defines this written genre in both societies. Furthermore, the use of these markers contributes to the persuasive effect of the texts on the readers because it helps in building a credible and authoritative personality of the writer, who is presented as an expert in the area she/he is writing about.

Interpersonal metadiscourse: self-mention and engagement markers

Metadiscourse (a term coined by Zellig Harris in 1959) offers a way of understanding language in use, representing a writer's (or speaker's) attempts to guide a receiver's perception of a text (Hyland, 2005a, p.3). Interpersonal metadiscourse[3] offers a framework for understanding communication as social engagement and refers to the features writers use to express their views concerning the propositional material and help readers accept and share their views (ibid, p.4).

Self-mentions and engagement markers have been classified as interpersonal metadiscourse markers (see, for instance, Hyland, 2001, 2002, 2005a,b), and many authors have categorized these two types of markers in one group of markers called *commentaries* (Kopple, 1985; Crismore, Markannen & Steffensen, 1993; Dafouz-Milne, 2008). *Self-mentions*, as their name suggests, are language features which help authors present (or mention) themselves explicitly to the readers. By choosing to do so, they show that they "stand behind" their arguments. *Engagement markers*, on the other hand, help the author engage the readers actively in the text by involving them in the propositions through different language strategies (e.g. by using *second person pronouns, directives, questions* etc.).

Newspaper discourse: editorials as a genre

Editorials, as a written genre, are argumentative texts written by journalists with the aim to persuade the readers in a specific stance and to make them act in a certain way. Newspaper discourse has been analysed by several authors (e.g. Fairclough, 1995; Richardson, 2007; Fowler, 1991), who attempted to find out in what way the language of journalists reveals the identity of the newspaper and the journalist, as well as the relationship between the journalist and readers.

According to Connor (1996, p. 143), newspaper discourse, and especially editorials, are the most typical example of persuasive writing. In order to persuade the readership,

[3] When linguists tried to define metadiscourse they followed Halliday's classification (1974), according to which language has three main metafunctions: *ideational* (the proposition itself), *interpersonal* and *textual*. Therefore, according to many of them (Vande Kopple 1985; Crismore and Farnsworth 1990; Crismore et al. 1993; Hyland 1998), metadiscourse can be *textual* and *interpersonal*. *Textual metadiscourse* organizes the text and directs readers towards the intended interpretation. *Interpersonal metadiscourse*, on the other hand, helps writers to express their attitude towards the proposition and establish a certain relationship with the readers.

writers must build credibility or *ethos*[4] and that can best be done through the use of metadiscourse. There have been some attempts to define editorials as a genre (Le, 2009) and to examine the type of metadiscourse markers used to qualify them as such (Le, 2004; Dafouz-Milne, 2008). Elisabeth Le's analysis on argumentation in editorials shows that editorials contain less textual than interpersonal metadiscourse, and that each of the markers used has a specific function (Le, 2004, p.706-7).

Methodology and corpus

Our corpus consists of 9 editorials from Macedonian newspapers (*Utrinski vesnik* (*Утрински весник*) and *Dnevnik* (*Дневник*)) and 9 from American newspapers (*The New York Times* and *The Arizona Republic*). The topics of the selected articles are very similar in both languages, i.e. of social interest for both societies (1. problems with drugs/ smoking, 2. protection of the language, 3. admission at university, 4. pollution, 5. health, 6. (un)employment, 7. media, 8. immigration, 9. education). The corpus consists of 11 005 words in total or 5439 words in the Macedonian corpus (Macedonian written language) and 5566 words in the English corpus (English written language).

The analysis was carried out both manually and with the help of computer software. Firstly, the programme *concordance* AntConc 3.2.3w (as well as the *'Wordsmith tools':* software used to list most frequent word uses in a selected corpus, *Key Words* by Mike Scott, 1998) was used to obtain a list of all the uses of a certain word/ phrase in the corpus. Then, the ones which have a metadiscourse function in the texts were selected and analysed semantically (i.e. whether their meaning is positive or negative and how that influences the readers). Finally, they were analysed formally, i.e. they were classified in an appropriate word group (pronouns, verbs, adjectives, nouns etc.), or treated as phrases or even whole sentences.

Hypothesis

Before carrying out the analysis we posed one hypothesis. Our initial expectation was that the analysis would show differences in the use of these markers in the editorials as a written genre, in both societies and that the choice of specific (sub)types of markers will define the format of the genre in both Macedonian and American society.

[4] Since metadiscourse helps writers to engage their audience, signal relationships, appraise of varying certainty and guide their understanding of a text, metadiscourse pursues persuasive objectives (Hyland, 2005a, p. 63), and accordingly is very closely connected to rhetoric, which is known as the art of persuasion. Aristotle in his *Rhetoric*, introduces three major means of persuasion: **ethos** (relates to credibility appeals and it concerns the writer's authority and competence), **pathos** (the appeal to emotions) and **logos** (the appeal to reason) (Hyland, 2005a, p.64).

Analysis

Self-mention

As we mentioned previously, the use of self-mentions "reveals the level of author's presence in the text measured through the frequency of the use of the personal pronouns and possessive adjectives (I/ jac, me/ мене, mine/ мое, exclusive we[5]/ исклучиво ние, our/ наш, ours/ наше)" (Hyland, 2005a, p.53). According to Hyland (2004a, p.106) the use of self-mentions is probably the most important strategy which helps in building the role of the author as an authority and a person who is reliable and knowledgeable.

It is always up to the authors to decide whether they will only implicitly refer to themselves or will explicitly reveal their identity in the text. This, however, reflects the way they see themselves and the relationship they strive to establish with the readers. Or, as Kuo (1998, p.123) says: *"*the choice of a certain personal pronoun for a given context, or even the presence or non-presence of a personal pronoun […] can often reveal how writers view themselves, their relationship with the readers, and their relationship with the discourse community they belong to*"*. For instance, the research done by Hyland (2002a) on the use of personal pronouns by undergraduate students, showed that they avoid presenting themselves explicitly in the text, while, on the other hand, doctoral students (2004b) feel much more confident in their claims, so they use these markers almost four times more frequently than students working on their master theses.

It is important to emphasize that in the Macedonian language, besides the explicit use of the pronouns (as in example 1 from the English corpus), the grammatical person can also be expressed in the verb form, for instance: *чувствувам* (1st person sg.), *ние* ***сме*** (1st person pl.), so both these uses were taken into consideration in our analysis (see example 2). However, it should be noted that when the pronoun and the verb occurred together, we counted those as one example[6].

(1) *Don't get me wrong.* ***I****'m not a climate change skeptic.* ***I*** *believe that the idea of a carbon footprint is a little too glib, a little too soothing, a little too likely to persuade…* (AE-2)

(2) *Чувствув****ам*** *дека преовладува мислење оти сите што се надвор се предавници на некој начин, демек само* ***ние*** *тука што* ***сме*** *останале сме достојни да бидеме патриоти./* ***I*** *feel that you think that all those people who went abroad are traitors, and only* ***we****, who stayed here, are …*(ME-8)

5 exclusive "we" excludes the reader (the writer uses it to refer to himself/herself or some specific group of people which does not include the reader).

[6] For instance, if "јас мислам" was used (the 1st person pronoun (јас) + the person indicated in the verb form (мислам)), it was counted as one instance of self-mentions..

The analysis of the distribution and use of self-mentions in our corpus (see Table 1 below) shows that they were about twice as frequently used in Macedonian editorials compared to the American ones (4.41 versus 2.34 – frequency per 1000 words). This indicates that Macedonian journalists tend to reveal their presence in the text more explicitly and at the same time write more subjectively than American ones. American journalists, on the other hand, tend to 'hide' behind their message and use more passive forms for that purpose. This might be an indication of a different perception of this genre by the two societies, i.e. the format of this genre might be perceived differently by the journalists in the two societies. While it might be normal for Macedonian journalists to use more direct language, Americans might feel they need to be more impersonal so that their arguments are easily accepted by the readers.

Table 1

The distribution of self-mentions in the corpus

English corpus			Macedonian corpus				
Self-mentions	'n'	Use in 1000 words	Self-mentions	'n'		Use in 1000 words	
I	4	0.72	јас (*explicit* I)/ verb form marked for 1st. person sg.	1 8	9	0.18 1.47	1.65
me	2	0.40	мене ме/ ми	1		0.18	
my	-	-	мое (*my*)	-		-	
our/наше (*exclusive*)	3	0.54	наш/а,и,е (*exclusive our*)	4		0.73	
us/нас, нам (*exclusive*)	1	0.18	(нас) не/ (*excl. us*)	3		0.55	
			(нам) ни (*exclusive us*)	1		0.18	
we/ние (*exclusive*)	3	0.54	ние (*excl. we*)/ verb form marked for 1st. person pl.	- 6	6	- 1.10	1.10
Total	n = 13	2.34	**Total**	n = 24		4.41	

The discourse functions of these markers (i.e. the function they have in the text)

usually derive from the verbs which follow the pronouns. The main discourse function of self-mentions in editorials is to point out the **aim of the text** or of the specific proposition. For instance, in (3) the aim of the journalist is to persuade the readers that they should protect their language. She/He brings herself/himself into the text with the 1st person pronoun ***јас*** *велам* (*I say*), *давам поддршка (I support)* and *упатувам критика* (*I criticize*). Therefore, she/he explicitly tells the readers what her/his stance is and what exactly she/he aims to achieve with the text. In (4), the writer uses exclusive 'we' (referring to himself and his colleagues-journalists) to criticize the media for being under the influence of the government and protecting some specific people's interests rather than those of all the citizens. So, with the use of exclusive 'we', the author 'reveals' that she/he herself/himself is part of the 'body' of journalists and tries to convince the readers that she/he as a journalist takes responsibility of what is going on with the media and is against it.

(3) ***Јас*** *велам, никогаш не е доцна и неприродно да се брани своето наследство.* Им ***давам*** *целосна поддршка на напорите што се прават за зачувување на јазикот и писмото, но и* ***упатувам*** *критика до.../* ***I say****, it's never too late and unnatural to protect your own legacy.* ***I*** *completely* ***support*** *the efforts made to protect the language, but at the same time* ***I criticize****...* (ME-2)

(4) ***Наше*** *е само дали и понатаму* ***ќе чекаме*** *„Фридом хаус" да ни ја каже вистината или* ***самите ќе се обидеме*** *да ги претвориме* ***нашите*** *медиуми во „куќа на слободата". / Are* ***we*** *still going to wait for the "Freedom House" to tell us the truth or* ***we*** *will try to turn our media into a 'house of freedom'?* (ME-7)

In (5), with the use of the *exclusive 'we',* the journalists, authors of the editorial, reveal their purpose with the text: all journalists should be trained to be honest, persistent and ready to act for the social good. In (6), the journalist talks about the adoption of foreign phrases and words in the language and expresses her/his anxiety about it - which clearly shows the aim she/he tries to achieve with the text.

(5) *As deans of journalism schools,* ***we*** *are devoting* ***our*** *working lives to the proposition that honest, aggressive, well-trained reporters and editors will be a powerful force for good in society.* (AE-7)

(6) *What makes* ***me*** *uneasy is simply knowing how quickly humans adopt new phrases and how readily we confuse them with the reality — or the unreality — of our actions*. (AE-2)

Engagement markers

Engagement markers are another group of interpersonal markers and they are used

by the authors to help them address the readers explicitly and focus their attention on the arguments and at the same time involve them as direct participants in the discourse. The use of engagement markers also helps the authors to provoke the readers' affective feelings and in this way, on the one hand, create an effective *pathos* and, on the other hand, present themselves as competent in the specific subject area, which contributes to the creation of an effective *ethos*. More precisely, with the help of these markers, the writers meet the readers' expectations by involving them in the discourse as direct participants in the argument, by means of:

1. **pronouns** (*you/ ти, your/ твое, inclusive we*[7]*/ вклучително ние*) and
2. **interjections;**

At the same time they 'lead' readers towards an appropriate interpretation of their intention, by means of:

3. **questions** (rhetorical),
4. **directives** (mainly imperatives),
5. **asides** (Hyland, 2005a, p. 53)[8].

According to Hyland (2004a, p. 110) the markers writers choose to use in the text define the type of text or genre and the aim they want to achieve with it. Therefore, it is expected that our analysis will show how the use of these specific engagement markers helps in defining the editorials as a genre in both societies.

The overall analysis shows that engagement markers are more frequent in the Macedonian editorials (15.08 versus 10.6 – frequency per 1000 words). The most frequently used engagement markers in the Macedonian corpus are pronouns and rhetorical questions, and in the English corpus: personal pronouns, questions, directives and asides.

Table 2

The distribution of engagement markers in the corpus

English corpus (engagement markers)	'n'	frequency per 1000 words	Macedonian corpus (вклучувачки маркери)		'n'	frequency per 1000 words
we (*inclusive*)	9	1.62	we / ние (*inclusive*)	explicit we/ *ние*	3	6.24
				1p.sg. –verb form	31	

[7] Inclusive "we" includes the reader (when the writer uses it he/she means "you (the reader) and I (the writer)"

[8] We exclude obligation modal verbs (which are part of Hyland's categorisation) from our analysis because we believe that they are a huge category of markers which need to be analysed separately and more deeply.

you		8	1.44	you/ ти, вие	explicit you/ *вие* 2p.sg.–verb form	- 6	1.10
your		7	1.26	your/ твое, ваш/а,е,и		-	-
our (*inclusive*)		8	1.44	our/ наш/а,е,и (*inclusive*)		5	0.92
us (*inclusive*)		3	0.54	us/ нас,нам (inclusive)	не (*incl.*) ни (*incl.*)	3 4	1.29
directives	cognitive physical textual	6 - -	1.08	directives/ директиви	cognitive physical textual	- 1 -	0.18
questions	rhetorical short/tag	5 -	0.90	questions/ прашања	rhetorical short/tag	19 1	3.68
asides		13	2.34	asides/дополн.. комент.		7	1.29
interjections		-	-	interjections/ извици		1	0.18
let's		-	-	let's/ aj, ајде		1	0.18
Total:		n=59	10.6	Total:		n = 82	15.08

(Personal) Pronouns

1st and *2nd* person pronouns are known as personal metadiscourse or personal reference because they show who the addresser and the addressee are, i.e. they help us locate the writer and the reader in the text.

A. First person pronoun - plural 'we/ ние'

The use of inclusive 'we' helps the writers involve the readers in the discourse, and at the same time, lower the potential risk of their disagreement with the arguments. In editorials as a genre, where there is no direct contact between the writer and the reader, the use of inclusive 'we' as a metadiscourse marker is especially important because it helps writers to establish contact with the readers. At the same time, the use of the 1st person plural pronoun shows the readers that although they do not have a direct contact with the writer, their presence, wishes and stances are taken into consideration.

The overall analysis shows that the first person plural pronoun 'we/ние'[9] was more

[9] It is important to note again that in the analysis of the Macedonian corpus, both the explicit use of this pronoun and the verb forms marked for 1st person plural were included (however, they were

frequent in the Macedonian corpus. However, in both corpuses it had the same pragmatic function: to help the writers express their stance and at the same time attribute it to the readers as if it were their own standpoint and in this way 'pull' them into the discourse. For instance, in (7) the writer includes the readers in the group of Macedonians, in which he himself belongs, to persuade them that they (he included) have no right to think that they are the only patriots in the country just because they live there. In (8), the journalist includes the readers as being equally responsible for the manipulations with the language and the inadequate treatment of the new phrases which enter the language.

(7) *Чувствувам дека преовладува мислење оти сите што се надвор се предавници на некој начин, демек само* ***ние*** *тука што* ***сме останале сме*** *достојни да бидеме патриоти. Никој досега или многу малку се запрашале зошто тие луѓе заминале? / I feel that people believe that all those who have gone abroad are traitors in a way, like, it is only* ***we,*** *who are here, that deserve to be called patriots. No one has ever asked, or maybe just few have, why did those people leave the country in the first place?* (ME-8)

(8) *The two things* ***we*** *seem to do most instinctively are manipulate language and create markets, and those two instincts converge when it comes to carbon footprints*. (AE-2)

B. Second person pronoun 'you/ ти, вие'

The second person pronoun *you/ ти, вие* has a metadiscourse function too and it can refer to the imagined reader or, it can be an example of a generic use of *you, your/ ти,* which can be replaced with *we/ние* or with *one/ човек*. In the analysis both these uses were included because, in our opinion, they both refer to the readers: in the first case, to directly address them, and in the second, to indirectly refer to them. Sometimes, it is difficult to distinguish the difference between these two uses and that is why we didn't go deeply into analysing these differences.

The analysis showed that this marker was used very rarely in the editorials, which indicates that the writers avoid addressing the readers directly in this written genre. Written genres, and especially editorials, are considered to be rather objective and impartial texts because there is no direct contact between the writer and the reader. Overall, this pronoun is used either generically, as in (9), or it is directed towards the imagined reader, as in (10) and (11). In the last two examples the writer builds a relationship of trust and confidence which is expected to 'make' the readers accept the arguments the writer offers much more easily.

(9) *А, чаре? Можеби има. Прво* ***прекинете*** *со делбите,* ***борете*** *се за вистинско демократско општество, а со него ќе дојде и вистински*

counted as one instance when they occurred together). All the uses of this pronoun in quotations and indirect speech were excluded.

економски раст. / Any way out? Maybe there is. First ***(you)*** *stop the divisions, fight for a real democratic society, and then there will be a real economic boom.* (ME-8)

(10) ***Знаете*** *ли зошто замина Венко? Судбината на Венко ја доживеаја илјадници, кои беа принудени да емигрираат кој поблиску кој подалеку./ Do* ***you*** *know why Venko left? Thousands of people shared his destiny. They were forced to emigrate in a nearby country or somewhere far away.* (ME-8)

(11) *Imagine* ***yourself*** *an admissions director of a status-seeking college that wants desperately to move up in the rankings. With next year's freshman class nearly filled,* ***you*** *are choosing between two applicants…* (AE-3)

2. Directives

Directives are a type of engagement markers employed by the writers to provoke readers' participation in the text by urging them to carry out an action or see things from the writer's perspective. With the use of these markers, the writer tries to take control both over the text and the readers and show authority (Hyland, 2005b, p.371). In our analysis, we followed Hyland's (2002b) classification of the three main functions of directives in the text:

а) ***textual*** (these directives are used to help the writers to lead the readers to some textual act, directing them towards some part of the text or another text),

б) ***physical*** (they are used to make the readers carry out some physical act, such as an activity in the real world), and

в) ***cognitive*** (they are used to lead the readers towards a cognitive act, rely on their cognitive capacity in order to understand a certain point) (Hyland, 2005b, p. 372; 2004a, p.101).

Therefore, directives are not simple commands but complex rhetorical strategies used by the writers to shape their relationship with the readers and lead them to the appropriate interpretation of the text. However, they can threaten the face of the reader, so it is very important that they are used appropriately.

The analysis shows that directives are hardly ever used at all in Macedonian editorials, even though Macedonians are known to be more direct in their address. American journalists, on the other hand, use them more often, which indicates that they consider them to be an efficient strategy for establishing an interpersonal relationship with the readers and persuading them in their arguments. This argument supports our initial hypothesis that the format of this genre is different in the two societies.

In example (12), taken from the Macedonian corpus, the author urges readers towards a cognitive act which is presented as a physical act, i.e. when he says: *Stroll through history,* he actually asks them to think deeply about what happened in the past so that they can understand his point (*the people who emigrated fought for the country*

as well).

(12) *А, идентитетот?* ***Прошетајте низ времето*** *и ќе се уверите дека многу повеќе го*
бранеле тие надвор отколку тукашните. И Петре и Димитар и Венко и.../ And the identity? Stroll through history and you will realize that it was better defended by those living outside the country, than those in the country. Peter and Venko and… (ME-8)

In the English corpus, all the directives used were cognitive. In (13) and (14) the author directs readers to think about what he says and eventually accept his arguments.

(13) Don't get me wrong*. I'm not a climate-change skeptic*. (AE-2)

(14) ***Think about it properly****, and it leads you to a profound critique…* (AE-2)

3. Questions

Rhetorical questions are another type of engagement markers and they are used by the writers to show their awareness of the readers by inviting them to answer the posed question[10] while suggesting them the correct answer. In that way writers indirectly try to persuade the readers in their ways of seeing things, which are supposed to be the right ones.

Questions were more frequently used in the Macedonian editorials (3.68 versus 0.90 in the English corpus – frequency per 1000 words), which shows that whereas Macedonian journalists avoid direct address with personal pronouns or directives, they use questions for that purpose. The use of the questions in examples (15) and (16) helps the writers to direct the attention of the readers towards their point of view. Then, in both cases the author gives them the correct answer – the one they should accept as the one and only.

(15) Што тоа значи? *Тоа дека една убава работа како што е медиумскиот плурализам, толку важна за демократијата во секоја земја, се претвора во својата спротивност./* ***What does that mean?*** *It means that this nice thing like the media pluralism, which is so important for the democracy of a country, turns into something completely different*. (ME-7)

(16) Why does all this matter? *Because just as the United States has relied on foreigners…*
(AE-8)

However, there are also examples in which the author does not give the readers the answer but just gives them a hint to it. For instance, in (17) the use of the negation *Don't* directs readers to the totally opposite answer (in this specific case: *that small town*

[10] See more about the use of questions as a type of metadiscourse markers in Hyland, 2002c.

news organizations need help too), and even though the author does not give the answer, he indirectly refers to it and it is clear enough what exactly he expects the readers to accept as the truth (*small-town news organizations do need help too*). In (18) the author tries to persuade readers that the new law of the Government for a compulsory primary and secondary education, is not very good because not everyone can afford that. So, by posing the question: *Compulsory education – yes, but under which conditions*, she/he aims at pointing out that the law does not work for everyone. And although she/he gives no answer, it is clear, from what she/he stated in the previous argument that she/he is against it.

(17) ***Don't small-town news organizations need help, too?*** (AE-7)

(18) *Како родителите од најсиромашните слоеви да ги пратат на училиште своите деца, кога немаат да се прехранат, а не, пак, да плаќаат за превоз, храна, облека и што ли уште не? Задолжително образование - да ,* ***ама под кои услови?*** / *How can the poorest parents send their children to school when they have nothing to feed them, first, and then to pay for transportation, food, clothes etc.? Compulsory education – yes,* ***but under what conditions?*** (ME-1)

4. Interjections

Another type of engagement metadiscourse markers identified in the corpus are the interjections. Being multifunctional, they are difficult to include in only one group of pragmatic markers: they can be attention signals, discourse markers, transition markers, self-correction markers, topic-changes, they can express doubt, etc. However, they are not really typical of any written genre, so in our corpus there was only one example of the use of interjections (in the Macedonian corpus, see example 19). Its function was to attract the readers' attention towards a specific situation.

(19) *Како се чувствува некој што сака да се врати назад макар и да ја види родната грутка неговата или на неговите предци и -* ***оп*** *на граница виза. / How does somebody who wants to come back and see his birthplace or the country of his ancestors feel when –****Oops****… a visa required on the border.* (ME-8)

In this category of markers we also included the use of *let's*/*aj, ајде* used to summon the readers and make them act in a certain way.

(20) *Убаво,* ***aj*** *сега нешто и да се преземе …/ Nice,* ***let's*** *do something about it now…* (ME-1)

5. Asides

Asides shortly interrupt the flow of discourse to give a comment on what is said. They give extra information, which is separated with commas or put in brackets. They show how the writer sees his text and in which way she/he engages the readers in a short dialogue (Hyland, 2005a, p. 152). According to Hyland (ibid.), although this strategy is not used very often, it is still very important because it shows the orientation towards the reader.

The analysis of asides in the corpus shows that they are pretty frequently used in this genre. However, they are used about twice as often in the Macedonian corpus (2.34 versus 1.29 – frequency per 1000 words), probably because the writers feel the need to be clear and precise when expressing their arguments so that the readers understand their intended meaning well. In (21), the writer gives extra information to explain the type of visa (the information is separated by hyphens), and in (22) the writer is a bit sarcastic, by pointing out (separating the information in brackets) the trivial things that supporters of a political party need to do in order to get something in return.

*(21) After hearing from other students that it's "impossible" to get an H-1B visa -- **the kind***
***given to highly-skilled workers in fields such as engineering and science** -- she teamed up with a classmate to start a technology company in Shanghai.* (AE-8)

(22) Ако ја одберат вистинската политичка партија и ако се истакнат кај своите
*партиски шефови **(со лепење плакати),** може да се надеваат дека .. / If they choose the right political party and show their loyalty to their chiefs **(by gluing posters to walls)**, then they can hope that…* (ME-6)

Discussion

The analysis of the distribution and use of self-mentions and engagement markers in our corpus (see graph 1 below) shows that both these interpersonal markers are used more frequently in the Macedonian corpus. Therefore it seems reasonable to conclude that Macedonian journalists tend to reveal their presence in the text more explicitly and write more subjectively than American ones. American journalists, on the other hand, tend to 'hide' behind their message and use other types of markers to get their message through to the readers. This is an indication of a different perception of this genre by the two societies, i.e. an indication that the format of this genre might be perceived differently by the journalists in the two societies. While it might be normal for Macedonian journalists to use more direct language to address the readers, Americans might feel they need to be more impersonal when expressing their opinion so that it is

easily accepted.

Graph 1

Overall distribution of self-mentions and engagement markers in the corpus

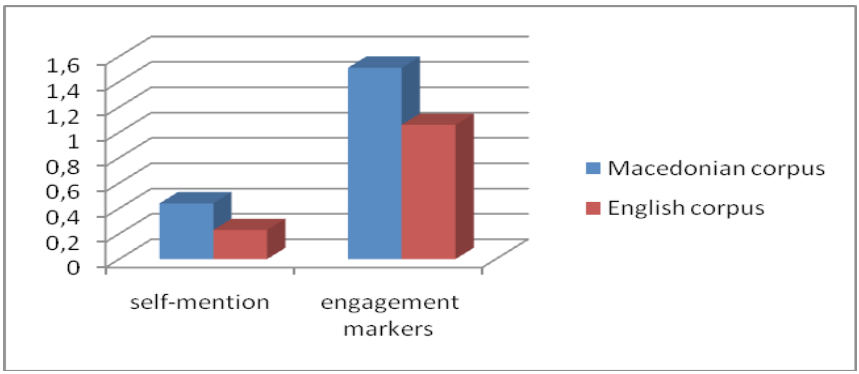

The distribution of the types of engagement markers in both corpuses shows that the most frequently used ones are the personal pronouns and questions in the Macedonian corpus, while in the English corpus, there is a greater variety of markers used including: personal pronouns, questions, directives and asides. Therefore, the analysis shows that American and Macedonian journalists do not really choose to use the same metadiscourse markers to address and involve the readers in the discourse in order to persuade them in their arguments. The preference of different types of engagement markers also indicates that the format of the editorials as a written genre differs in both societies, i.e. the use of the different markers, defines this genre in both societies. And this proves our hypothesis true.

Conclusion

This paper aimed to demonstrate the use and pragmatic function of two types of interpersonal metadiscourse markers: self-mentions and engagement markers, in Macedonian and American editorials as a written genre. The analysis showed that the main pragmatic function of self mentions in editorials is to help the writers reveal their stance and views by making themselves visible in the text. Therefore, they help the authors display their confidence in the ideas they present and in that way appear as experts who 'stand behind' their arguments. On the other hand, the pragmatic function of engagement markers is to help the writers establish a relationship with the readers by acknowledging and involving them in the discourse and attributing to them equal responsibility for the arguments.

Furthermore, the analysis showed that Macedonian editorial writers use both these markers more frequently than American ones and that there are differences in the preference for the various subcategories of these markers in the two languages. While

Macedonian writers tend to include the readers in the text with inclusive pronouns and rhetorical questions, American writers do the same with a wider variety of markers like: personal pronouns, directives, questions and asides. This indicates that newspaper editorials, as a specific type of written genre, are perceived and presented differently by the two cultures which proved our initial hypothesis true.

References:

Crismore, A. & Farnsworth, R. (1990). Metadiscourse in popular and professional science discourse. In Nash, W. *The writing scholar, Studies in Academic Discourse* (pp. 118 – 136). SagePublications, Inc.

Crismore, A., Markannen, R., Steffensen, M. (1993). Metadiscourse in persuasive writing. A study of text

written by American and Finnish university students. *Written Communication,* 10 (1), 39 –71.

Connor, U. (1996). *Contrastive rhetoric*. Cambridge University Press.

Dafouz-Milne, E. (2008). The pragmatic role of textual and interpersonal metadiscourse markers in the construction and attainment of persuasion: A cross-linguistic study of newspaper discourse. *Journal of Pragmatics*, 40 (1), 95–113.

Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis*. Essex: Longman.

Fowler, R. (1991). *Language in the news: Discourse and ideology in the press*. Routledge.

Halliday, M.A.K. (1974). *Explorations in the functions of language*. Edward Arnold Publishers Ltd.

Hyland, K. (1998). Persuasion and context: The pragmatics of academic metadiscourse. *Journal of Pragmatics,* 437–455.

Hyland, K. (2001). Humble servants of the discipline? Self-mention in research articles. *English for Specific Purposes,* 20 (3), 207–226.

Hyland, K. (2002a). Authority and invisibility: authorial identity in academic writing. *Journal of Pragmatics,* 34, 1091–1112.

Hyland, K. (2002b). Directives: Power and engagement in academic writing. *Applied Linguistics*, 23(2), 215–239.

Hyland, K. (2002c). What do they mean? Questions in academic writing. *Text*, *22*(4), 529–557.

Hyland, K. (2004a). A convincing argument: Corpus analysis and academic persuasion. In Connor, U. and Upton, T. A. (2004). *Discourse in the professions: Perspectives from corpus linguistics* (pp. 87–112). John Benjamins B. V.

Hyland,K. (2004b). Disciplinary interactions: metadiscourse in L2 postgraduate writing. *Journal of Second Language Writing*, 13 (2), 133–151.

Hyland, K. (2005a). *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*. MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall.

Hyland, K. (2005b). Representing readers in writing: Student and expert practices.

Linguistics and Education, 16, 363–377.

Kuo, C. (1998). The use of personal pronouns: role relationships in scientific journal articles. *English for Specific Purposes,* 18 (2), 121–138.

Le, E. (2004). Active participation within written argumentation: metadiscourse and editorialist's authority. *Journal of Pragmatics,* 36, 687–714.

Le, E. (2009). Editorials' genre and media roles: Le Monde's editorials from 1999 to 2001. *Journal of Pragmatics,* 41, 1727–1748.

Richardson, J. (2007). *Analysing newspapers: An approach from critical discourse analysis*. Palgrave, Macmillan.

Vande Kopple,W. (1985). Some explanatory discourse on metadiscourse. *College Composition and Communication,* 36, 82–93.

Brenner János[1]
(Bölcsészettudományi Kar, Újvidék)

KOGNITÍV METAFORÁK TANULMÁNYOZÁSA A MAGYAR SZÓ NAPILAP BELFÖLD ÉS KÜLFÖLD CÍMŰ ROVATAIBAN[2]

We use many strategies in order to acquire knowledge about the world around us. One of these strategies is representing the world by metaphors, since the metaphors have indispensable role in human's thinking and understanding. It is obvious that the research on metaphors is important field of cognitive linguistics. The fundamental thesis of our presentation is Zoltan Kövecses's statement according to which even the everyday people use metaphors effortlessly without being aware of it. In our research we study the metaphors that occur in national and world news articles in the only Hungarian daily newspaper in Vojvodina, Serbia, and analyze them according to the above mentioned aspects. We primarily group the selected lexical units by source and target domains proving that the metaphors are not so much the attributes of the words as of the concepts behind them. Their cognitive functions are undisputable.

Key words: Thinking, cognition, cognitive linguistics, cognitive theory of metaphors, conventional metaphors, conceptual metaphors, metaphorical expressions, source domain, target domain, conceptualisation.

A probléma áttekintése

Azzal semmi újat sem mondunk, hogy az ember társadalomban él, kisebb-nagyobb csoportok tagja. Egyedfejlődése során szép lassan birtokba veszi a világot, elkezd gondolkodni, interperszonális kapcsolatokat épít ki, és teszi mindezt – többek között – a nyelv segítségével. Szavakat tanul meg, „jelentéseket", amelyeket aztán az idők során bővít, újabb jelentésegységekkel ruház fel, sőt olykor új komponensekkel gazdagítja a már meglévő lexikai egységeket.

A világ „birtokba vételére" tehát különféle stratégiákat alkalmazunk. A jelen dolgozat is egy ilyen stratégiával foglalkozik, azaz a *metaforá*val és – nem véletlenül – e problémakör kognitív megközelítésével.

A kognitív szemlélet másfajta aspektusból közelíti meg a metafora hagyományos kérdéseit. *Lakoff* és *Johnson* 1980-ban megjelent munkájában kezdi ki a hagyományos felfogást, hozzáállásuk a metafora kognitív nyelvészeti megközelítéseként vált híressé.

[1] brenner.j.janos@gmail.com

[2] A dolgozat a mesterképzésen készült a Nyelvtudományi irányzatok és nyelvelméletek elnevezésű tárgy keretén belül dr. Láncz Irén mentorálása mellett.

A „[...] hagyományos metaforafelfogás kritikáját a következőképp fogalmazták meg:

- a metafora elsősorban a fogalmak, és nem a szavak jellemző tulajdonsága;
- a metafora funkciója az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését, és nem csupán művészi vagy esztétikai célokat szolgáljon;
- a metafora gyakran nem a hasonlóságon alapszik;
- *a metaforákat a köznapi emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják* (anélkül, hogy ennek tudatában lennének), ez nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága;
- metafora nem egy fölösleges, bár kellemes nyelvi díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke" (Kövecses, 2005a, 14. o. – *kiemelés és pontokba rendezés tőlem*).

Nem véletlenül emeltük ki a negyedik pontban megfogalmazott megállapítást, hisz ennek a dolgozatnak épp ez a tétel az elméleti alapja. Kutatásunkban ugyanis a Magyar Szó napilap egy teljes héten át (2009 májusában) megjelenő számaiban, a belföld és külföld rovatokban – vagyis napi politikai tudósítások, helyzetértékelő írások, jelentések szövegeiben – előforduló metaforákat vesszük górcső alá, és elemezzük kognitív nyelvészeti megközelítésből.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy mi dolgunk lehet az ahhoz hasonló metaforákkal, metaforikus kifejezésekkel, mint amilyenek a *„[025] milyen gondot kell **orvosolni**"* vagy *„[020] a válság megoldását a nyugdíjak **befagyasztás**ával és **lefaragás**ával kezdik"*? Szinte fel sem merül a megjelölt lexikai egységek metafora volta, hiszen olyannyira részeivé váltak a mindennapi kommunikációnak, hogy voltaképpen átsiklunk felettük, ám „[...] észrevétlenül uralják gondolkodásunkat – pontosan hétköznapi jellegüknél fogva. [...] Az ő megközelítésükben [értsd: Lakoff és Johnson] a metafora nem csupán a szavak vagy nyelvi kifejezések tulajdonsága, hanem a fogalmi rendszer és az emberi gondolkodás jellemzője, melyben *az egyik fogalmat a másik terminusai révén fogjuk fel, értjük meg.* [...] A Lakoff és Johnson által kidolgozott kognitív nyelvészeti megközelítés szerint a metafora fogalmi természetű. Ebben a megközelítésben a metafora nem csupán a kreatív irodalmi képzelőerő alkotóeleme, hanem egy *értékes kognitív eszköz,* mely nélkül sem a költők, sem a hozzánk hasonló hétköznapi emberek nem boldogulnak" (Kövecses, 2005a, 15. o. – *kiemelés tőlem*).

Éppen ezért meglehetősen nehéz dolgunk volt az ún. konvencionális metaforák „kihalászásában", mert többnyire észrevétlenül rejtőzködtek a cikkekben. Elsősorban az ún. forrástartományok alapján rendszereztük a korpuszban szereplő metaforikus nyelvi kifejezéseket, és ebből építettük tovább – az elméleti háttér alapján – a többi rendszerezési lehetőséget. Összetettebb feladat volt a céltartományok szerinti besorolás, de erre is kísérletet tettünk. A dolgozat elméleti gerincét Kövecses Zoltán: *A metafora* (Kövecses, 2005a) című munkája képezi, bár megállapításait, felsorolásait stb. itt-ott – célkitűzéseink igényei szerint – módosítottuk.

Fogalmi metaforák és metaforikus nyelvi kifejezések

Kövecses egy rendkívül szűk definícióval határozza meg a metafora fogalmát: „kognitív nyelvészeti szempontból a metafora egy fogalmi tartománynak egy másik fogalmi tartomány terminusaival történő megértését jelenti" (Kövecses, 2005a, 20. o.). Fogalmi tartományoknak tekintjük tulajdonképpen a forrás- és a céltartományt. Míg előbbi konkrét (például az utazással, erővel, háborúval stb.), utóbbi elvont (például a politikával, gazdasággal stb. kapcsolatos) fogalomkör. Maga a *fogalmi metafora* e két fogalomkörből, fogalmi tartományból áll össze, a metafora egyik kognitív szerepe pedig éppen az, hogy ezen elvont kategóriákat a konkréttal „magyarázza meg". A fentiekből az következik, hogy fogalmi metaforának számít például a következő kijelentés: *a gazdaság(i válság) erő.*

A fogalmi metaforákon kívül léteznek *metaforikus nyelvi kifejezések* is. Ezek olyan szavak vagy kifejezések, amelyek a „konkrétabb fogalmi tartomány" terminológiájából kerülnek ki, példát statuálva az elvont kategóriának. A gazdaság mint elvont kategória egy metaforikus nyelvi kifejezéssel, vagyis az elvont kategóriának a konkréttá tételével (pontosabban a forrástartomány „erőfogalmának" felhasználásával) világossá, „megfoghatóvá" tehető. Bel- és külpolitikai rovatokról lévén szó egy evidens példát választottunk a fentiek igazolására, összefoglalására: *[040] a világgazdasági válság különös mértékben* ***sújtja*** *a fémipart* stb. Jelen dolgozatban tehát ezeket a nyelvi kifejezéseket (sok esetben: lexémákat) gyűjtöttük össze a Magyar Szó két rovatából.

Forrás- és céltartományok

A fenti gondolatokat tovább fűzve megvizsgáljuk a rovatok cikkeiben előforduló forrás- és céltartományokat. Így választ kaphatunk azokra a kérdéskörökre, hogy milyen konkrét fogalmak jelennek meg e szövegekben az elvont fogalmak értelmezésére. Kövecses Zoltán felosztásrendszerét követve (több esetben azonban saját meglátásaink szerint módosítva, újabb kategóriákat hozzáadva) csoportosítottuk a begyűjtött példákat.

Az összes listába foglalt adatot nem soroljuk fel, csupán a legszemléletesebb példákat mutatjuk be. A metaforikus nyelvi kifejezéseket félkövérrel szedtük, a példákat pedig szögletes zárójelbe helyezett számokkal jelöltük, így ez alapján a teljes korpuszból könnyedén visszakereshetők.

a) Forrástartományok

▪ *Az ember* – ideális forrástartomány, jól ismerjük, jól körülhatárolható. Az emberi test számos nyelvben kap szerepet a metaforikus megértés során. Természetesen a rovatok cikkeiben is igen nagy arányban fordultak elő az emberi testet alapul vevő metaforikus nyelvi kifejezések. A probléma komplexitása miatt ezen belül a csoporton belül újabb alcsoportokat vezettünk be. Vagyis léteznek:

- *Elsősorban az emberi testtel kapcsolatba hozható metaforák* – pl. *[078] mielőtt* ***orral*** *előre zuhanni kezdett volna [ti. az óriásgép]* stb.

- *Személyekkel összefüggő metaforák* – pl. *[112] a **pásztor** távollétében a nyájat egyelőre elvezetgetheti a **pásztorbojtár** is? [ti. vallási értelemben]* stb.
- *Az emberi testtel és egyéb élő szervezetekkel összefüggésbe hozható metaforák* – pl. *[016] a magasabb szintű egészségvédelem és az orvostudomány **fejlődése;** [030] ebből a pártból **nőtt ki** a most kormányzó AKP; [093] az európaiak 31 százaléka arra a jelöltre szavazna a legszívesebben, aki gazdasági **növekedés**t ígér* stb.
- *Tevékenységekkel kapcsolatos metaforák* – célszerűnek tartottuk a bizonyos *általános és emberi tevékenységek*kel kapcsolatos metaforikus nyelvi kifejezések külön csoportban való említését, hisz ezek szintén kapcsolatba hozhatók magával az emberrel. Pl. *[001] Európa fölött **aratott** győzelmeként értékelte [...]; [021] **megszülessenek** azok a tantervek, amelyek alapul szolgálnak a tudásanyag gazdagításához; [031] [...] hogy **„kimossa"** a jelenlegi olasz kormányfőt a 90-es években ellene folytatott két perben; [061] Szerbia máris **lehívta** a készenléti csomag első részletét; [066] ez a három gócpont szépen **ki is rajzolja** azt a Bermuda-háromszöget; [101] elsősorban az anyaországi üzletemberek érdeklődését szeretnék **felkelteni;** [108] mint a miniszter **leszögezte,** a törvény alapvető célja* stb.

▪ *Egészség és betegség* – noha szorosan kapcsolódnak a(z emberi) test attribútumaihoz, mégis külön kategóriának tekinti őket Kövecses. Pl. *[025] milyen gondot kell **orvosolni;** [029] a kivitel serkentését tartja szükségesnek a gazdasági válság **leküzdésé**hez; [065] az ipar **föléledés**ét szolgálja, [...]*stb.

▪ *Állatok* – leginkább az embereket szoktuk az állatok tulajdonságaival felruházni. Ezt a Magyar Szóban talált egyetlen példa is remekül alátámasztja: *[112] a pásztor távollétében a **nyáj**at egyelőre elvezetgetheti a pásztorbojtár is?*

▪ *Növények* – a metaforikus konceptualizációban a növényekkel kapcsolatban három fogalomkör játszik szerepet: a növények részei, a növényekkel kapcsolatos teendők, a növények életszakaszai. A napilapban talált legtisztább példa a következő: *[109] **lankadó** figyelemmel kíséri a szerb média [...].* (Egyéb példák *Az emberi testtel és egyéb élő szervezetekkel összefüggésbe hozható metaforák* alpontban is találhatók.)

▪ *Épületek, építkezés* – az épület, az épület részei, az építkezés folyamata stb. szintén fontos a metaforikus konceptualizációban. Pl. *[044] mi vagyunk Európa **kapuja;** [102] [...] továbbra is demokratikus, többnemzetiségű társadalom **kiépítés**én kell fáradozniuk; [111] az ellenállás **falát** nem lehetett áttörni; [123] az oktatás **bázisá**t képezte* stb.

▪ *Gépek és eszközök* – gépeink a munkánkban segítenek, a különféle eszközökkel például játszhatunk is stb. A gépekkel, eszközökkel kapcsolatos fogalmak a következő módokon fejezhetnek ki elvont kategóriákat: *[046] a költségvetés **átütemezés**e után; [...]; [047] akik újra **beindíthatnák** a termelést; [073] a szabadság pedig nem azonos az eszmei **zűrzavar**ral; [088] ezzel ki lehetne kerülni az ügynökség munkájának **akadozás**át; [114] ennek az alapvető problémának csak kisebb **melléktermé**ke* stb.

▪ *Sport és játékok* – a játékok és a sport szabályozott tevékenység, különféle „terminusokkal" is rendelkezik. Pl. *[024] a közös **cél** érdekében együttműködést kialakítani; [034] az eddigi HDZ-s polgármester **kiesett a versenyből** [ti. a választásból];*

[092] mi az európai parlamenti választás ***tét****je az emberek számára, [...]; [097]* ***„csapata”*** *[ti. Timosenkóé] készül arra, hogy részt vegyen a következő elnökválasztáson* stb.

▪ *Pénz és üzlet* – az árucseréhez többféle cselekvés és résztvevő hozzátartozik: a tárgy, a tárgyért adott ellenérték, a tárgy átadása, az ellenérték átvétele stb. Lássunk néhány példát a Magyar Szóból: *[013] számos kísérőrendezvény is* ***gazdagítja*** *a programot; [022] élettörténetének elmondásával* ***adóztak*** *Radnóti Miklós költő emlékének; [057] rájöttek arra, hogy a jó* ***információ arany****at ér* stb.

▪ *Főzés és ételek* – a főzés összetett folyamat, több cselekvésből áll: a cselekvőből, a receptből, hozzávalókból, az elkészítés módjából, magából az ételből, az étellel kapcsolatos „folyamatokból” stb. A napilap példái a következők: *[017] de ide kell sorolni a 100 évesek [ti. 'életre vonatkozó'] „****recept****jeit” is; [037] a két ország kapcsolata csak azt követően* ***romlott meg*** stb.

▪ *Hideg és meleg* – ezt a forrástartományt elsősorban a társainkhoz és a körülöttünk lévő dolgokhoz fűződő viszonyunk ábrázolására használjuk. De megjelenhetnek például az országok közti viszonyok kifejezésekor: *[052] a nagy amerikai szövetségeshez fűződő viszony* ***lehűlés****étől tartanak Izraelben* vagy: *[063] jól jelzi ez, hogy milyen* ***égető*** *szüksége van az országnak a pénzre* stb.

▪ *Erők* – számos (akár még természeti értelemben is vett) erő és erőforrás létezik, amely eltérő módon hat. A hatás mindig valamilyen változást indukál. Ez a konceptualizáció pontosan kivehető a következő példákban: *[018]* ***kemény akarat****tal ez is lehetséges; [019] az öregedés olyan folyamat, melyet nem lehet* ***megállít****ani,* ***lassít****ás azonban lehetséges; [027] „rettenetes mértékben* ***csorbult****” a testület megítélése; [028] a tüzet késő délutánra* ***megfékezték;*** *[038] Josika unokáját* ***mélyen megrendítették*** *a történtek; [040] a világgazdasági válság különös mértékben* ***sújtja*** *a fémipart; [045] a válságnak* ***ellenálljunk;*** *[050] kinevezése befektetéseket* ***vonzhat*** *a szigetországba; [051] az országot az utóbbi két évtizedben számos válság és államcsíny* ***rázta meg;*** *[053] használja ki a történelmi lehetőséget a békefolyamat* ***előmozdítás****ára, [...]; [067] ha Ratko Mladić már ott ül az egyik hágai cellában – nyilván amerikai* ***ráhatás****ra; [071]* ***vissza kell szorítani*** *azt a közösségi érzést, ami [...]; [072] a VMDP ellenzi a családok* ***szétszakítás****át; [075] Oroszország izraeli* ***nyomásra*** *leállította a repülőgépek eladását; [092] [...] és az állampolgárok milyen területeken várnak el nagyobb* ***erőfeszítés****t az Európai Uniótól; [095] a jelenlegi orosz kormány megpróbálja megszilárdítani ellenőrzését a hatalom felett, és* ***el akarja fojtani*** *az ellenzéki hangokat; [100] délután is* ***feszült*** *maradt a helyzet; [111] [...] az ellenállás falát nem lehetett* ***áttörni;*** *[125] a* ***megszorító*** *intézkedések mellett újabb ideiglenes takarékossági programcsomagot vezetne be* stb.

▪ *Mozgás és irányok* – ezek is alapvető tapasztalatainkhoz tartoznak. Pl. *[001] a lisszaboni szerződés* ***átment*** *a prágai szenátuson; [009] a hadművelet* ***jó irányban halad;*** *[039] a határidőn már rég* ***túllépett*** *szerbiai magánosítás; [043] mélyebbre nem* ***süllyed****het a két fél között a viszony; [064] messzire* ***elkerül*** *bennünket a külföldi tőke; [110] komolyabb* ***elmozdulás****t sikerüljön elérni az új egyházfő kinevezésének az ügyében* stb.

▪ *Egyéb* – a Kövecses Zoltán-féle forrástartományok mellett fontosnak tartottunk újabb forrástartományokat bevezetni. Ezek ugyan lazábban kapcsolódnak a fenti kategóriákhoz (tulajdonképpen „átmenetieknek" is felfoghatók), mégis talán indokolt külön forrástartományokként való említésük:

- *Háború* – pl. *[026] hiszen mi itt mindannyian a fennmaradásért* ***harcolunk;*** *[042] a kapcsolat fellendítése és az állam területi szuverenitásának* ***védelme;*** *[083] az utóbbi időben két kijelentése miatt került a bírálatok* ***pergőtüzébe;*** *[085] a szakértők egyöntetűen a válság további mélyülésétől, a munkanélküliek* ***hadának*** *állandó gyarapodásától tartanak* stb.
- *Utazás* – pl. *[003] a választások előtt és alatt Kasmirban* ***menetrendszerűen*** *tüntettek; [007] szövetségeseivel együtt sem sikerült megszereznie az önálló* ***kormányzás****hoz szükséges abszolút többséget; [067] [...] Szerbia csak akkor folytathatja* ***út****ját az Európai Unió felé, ha [...]; [115] a világgazdaság amerikai* ***mozdony****a csakis amerikai* ***sínek****en halad* stb. (Utóbbi példáról lejjebb részletesen értekezünk.)
- *Természet, univerzum* – pl. *[049] áll a B92, a hágai törvényszékhez közel álló* ***forrásai*** *szerint a hágai főügyész ENSZ BT-nek elküldött jelentésében; [111] az egyházkormányzásban előállt hatalmi* ***úr*** stb.
- *Művészet* – pl. *[004] a szrinagari csetepaték egyik frissebb* ***felvonás****a.*

b) Céltartományok – egy-egy forrástartomány tehát többféle céltartomány konceptualizálására ad lehetőséget, persze a céltartományoknak is lehet egynél több forrástartománya. A céltartományok absztrakt kategóriák, metaforikus konceptualizációjuk így számos esetben indokolt. A példamondatok fölösleges ismételgetését elkerülendő, most csak egy-egy példát hozunk fel az előforduló céltartományok igazolására. (A céltartományokról még említést teszünk az *Összegzés, következtetések* fejezetben.) Lássuk, milyen céltartományokat fejeznek ki a Magyar Szóban szereplő példák:

▪ *Érzelmek* – érzelmeink legnagyobb részét fogalmi metaforákkal konceptualizáljuk. Az érzelmek céltartományának forrástartománya legtöbbször valamilyen erőfogalmon alapul. Pl. *[038] Josika unokáját mélyen megrendítették a történtek* stb.

▪ *Vágyak* – a vágyakat is valamilyen erő segítségével fogalmazzuk meg: fizikai erővel, az éhség vagy szomjúság fiziológiai jelenségével, de sokszor még a hőséggel is. Pl. *[063] jól jelzi ez, hogy milyen égető szüksége van az országnak a pénzre* stb.

▪ *Erkölcs* – az erkölcsi kategóriák, például a becsület, a bátorság, az őszinteség stb. szintén konkrétabb fogalmakkal konceptualizálható. Erre megfelelők a gazdasági tranzakciók, az erők, a világosság és sötétség, a föl-le irányultság fogalmai. Pl. *[072] a VMDP ellenzi a családok szétszakítását* stb.

▪ *Gondolatok* – Kövecses meglátása szerint a racionális gondolkodás – többek között – fizikai munkaként konceptualizálható: Pl. *[014] aki akar és hajlandó viselni az ezzel járó gondokat, problémákat és életnehézségeket* stb.

▪ *Társadalom, nemzet* – e kategóriákról gyakran mint egy személyről vagy családról gondolkodunk. Pl. *[096] egy öngyilkos merénylő egy Amerika-barát, szunnita*

félkatonai alakulat hét tagját ölte meg stb.

▪ *Politika* – a hatalom gyakran erőként értelmezhető, de egyéb „összetevői" is vannak, amelyek értelmezhetők például a sport, az üzlet vagy a háború fogalmain keresztül. Pl. *[033] nem hozott áttörést a palesztinközi tárgyalások ötödik fordulója sem; [116] hogyan ütnek most vissza a globalizálódás kevésbé látható eredményei* stb. A Magyar Szó vizsgált rovatai esetében természetesen magától értetődő ennek a céltartománynak a megterheltsége. (A politikához köthető egyéb észrevételeinket az *Összegzés, következtetések* fejezetben részletezzük.)

▪ *Gazdaság* – ezt leggyakrabban az épület, a növények, az utazás (mozgás, irányok) forrástartományain keresztül értelmezzük – utal rá Kövecses. Pl. *[039] a határidőn már rég túllépett szerbiai magánosítás* stb.

▪ *Emberi kapcsolatok* – operálhatunk többek között a barátság, szerelem, házasság fogalmaival is. Ezeket növények, gépek vagy épületek forrástartományán keresztül konceptualizáljuk. A Magyar Szó két rovata ezt a fogalmat egyetlen metaforával sem konceptualizálta. Talán nem véletlen, hogy a bel- és külpolitikai rovat ezt a „tematikát", vagyis az „emberi kapcsolatok" céltartományt nem részletezi. „Sajnos" ez jó példa e rovatok tartalmi irányvonalára.

▪ *Kommunikáció* – a kommunikációnak, a folyamat építőelemeinek a tartály, a tárgy, illetve az átadás felel meg. A következő példa inkább valamilyen erőfogalommal hozható kapcsolatba: *[077] diplomáciai nyomásgyakorlással próbálja leállítani Teherán erre irányuló törekvéseit – erősítette meg az amerikai külügyminiszter* stb.

▪ *Idő* – az idő kategóriáját szintén nehéz megérteni, gyakran egy mozgó „tárgy" ábrázolja: *[076] a nyugat-balkáni országoknak még nagyon hosszú, nagyon nehéz utat kell megtenniük az európai uniós tagságig* stb.

▪ *Élet és halál* – ezek is igen erősen metaforikus kategóriák. Az utazáson kívül a nap, a világosság, a melegség fogalomköre is alkalmazható ezek konceptualizálására. A születés érkezésként fogható fel, míg a halál a távozással, az éjszakával, a sötéttel, illetve a hideggel azonosítható. Pl. *[091] a Reuters hírügynökségnek dolgozó ukrán kollégájának életét oltották ki* stb.

▪ *Vallás* – Isten gyakran személyként jelentkezik. A következő vallási témát boncolgató mondat tehát annak „terminológiájából" merít: *[112] a pásztor távollétében a nyájat egyelőre elvezetgetheti a pásztorbojtár is?*

▪ *Események, cselekvések* – ezek gyakran mozgásként vagy erőként konceptualizálhatók. Pl. *[009] a hadművelet jó irányban halad* stb.

Leképzés és konvencionalitás (konvencionális metaforák)

Visszatérve a fogalmi metafora és a metaforikus nyelvi kifejezések viszonyrendszerére, a Magyar Szóból kiválasztott egy-egy példán illusztráljuk az összefüggést:

fogalmi metaforák	*„a választás versengés”*	*a gazdaság(i válság) erő*
metaforikus nyelvi kifejezések (félkövér)	*- [005] és ezzel **behozhatatlan előny**re tett szert a BJP-vel szemben*	*- [040] a világgazdasági válság különös mértékben **sújtja** a fémipart*

A fentiek szerint a fogalmi metaforák és a metaforikus nyelvi kifejezések közötti kapcsolat így jellemezhető: „[...] a nyelvi kifejezések (a beszéd elemei) megjelenítik, explicitté teszik a fogalmi metaforákat (a gondolkodás elemeit). Másképp szólva a metaforikus nyelvi kifejezések utalnak a fogalmi metaforák létére. A forrástartomány azon kifejeződési formái, amelyeket felhasználunk a metaforikus folyamatban, bizonyítékul szolgálnak a fogalmi metafora létezésére” (Kövecses, 2005a, 21. o.).

A folyamat során tulajdonképpen absztrakt fogalmakat konkretizálunk, így egyirányú folyamatról beszélünk – figyelmeztet Kövecses. A forrás- és céltartományok tehát nem mindig cserélhetők fel (persze léteznek bizonyos kivételek, amelyeket most nem áll módunkban részletezni).

A *[005]*-ös számú példa esetében természetesen nem arról van szó, hogy az egyes pártok és képviselők például egy autóverseny résztvevői lennének, hanem arról, hogy egy kiélezett küzdelemben vesznek részt, amelyben az egyik párt komoly szavazattöbbséget szerzett a másikkal szemben. Ez utóbbi értelmezés esetében egyfajta leképzési rendszert fogalmazunk meg a forrás- és a céltartomány elemei között.

Ezek a leképzések konvencionálisak: ismerni egy metaforát annyit jelent, mint ismerni a forrás- és a céltartományok közötti szisztematikus leképzéseket (vö. Kövecses, 2005a, 45. o.). Mindebből persze az következik, hogy a fent felsorolt metaforák az esetek túlnyomó többségében konvencionálisak.

A metaforák konvencionalitása tehát azt jelenti, hogy mennyire mindennapi egy metafora, mennyire van jelen az átlagember hétköznapi kommunikációjában. Ha egy metaforát egy meghatározott beszélőközösség gyakran, „különösebb erőfeszítés” nélkül használ, akkor az a metafora konvencionálisnak tekinthető. Sőt voltaképpen ugyanúgy tanuljuk meg őket, mint a lexémáinkat, szintagmáinkat, frazémáinkat.

A metaforák konvencionalitásának skálája

Az efféle „könnyedén” tanulható, mindennap használatos metaforák persze azért nagyban különböznek az „újszerű” (nem konvencionális) metaforáktól – figyelmeztet Kövecses –, amelyek előfordulási terepe a szépirodalom (vö. Kövecses, 2005a, 45–48. o.). A publicisztikában tehát vagy soha nem jelennek meg, vagy csak egy bizonyos idő elteltével, amennyiben persze a beszélőközösség magáévá tette őket.

Ide kell sorolnunk az ún. *képi metaforák*at, amelyek valamilyen részletes képen alapulnak. Inkább a szépirodalomban fordulnak elő, de néha-néha beszivárognak a köznyelvbe is. Részletes, már-már komplex képzettársításon alapul a Magyar Szóban fellelt következő példa, amely esetében a félkövérrel szedett alakulat szinte hapaxszerű lexéma: *[089] termetes **jéglabdák** képében köszönt rá [ti. a vihar]* stb. Az efféle

metaforáknak a publicisztikai műfajokban való megjelenésére érzékenyebben reagálunk.

A konvencionális metafora „közérthetősége", valamint az „újszerű" metafora első ránézésre rendszeridegen volta akár egy képzeletbeli „érthetőségi" skála kezdő- és végpontjaként is felfogható. A végponthoz közelítő metaforák absztraktabbak, ezért a publicisztikai műfajok – objektivitásukból eredően – kerülik őket, persze itt-ott megjelenhetnek. Ilyen metaforával találkozhatunk például a következő mondatban: *[115] a világgazdaság amerikai* ***mozdonya*** *csakis amerikai* ***síneken*** *halad.* E mondat dekódolásakor nem árt „képben" lennünk, mert meglehetősen elvont párosításról (vonatközlekedés és világgazdaság) van szó. Persze a kontextus segítségünkre van az értelmezésben, hisz a bel- és külpolitikai publicisztikai szövegek egyszerűen nem engedhetik meg maguknak a többértelmű jelentéssíkok szövegbe történő ágyazását. Ebből az is egyértelműen következik, hogy az efféle metaforák sajtóbeli megjelenése, funkciója még véletlenül sem a díszítés, hanem egyszerűen a (kreatív) megszólalási „kényszer" hívja őket életre.

A kreativitás logikája nyilván nem a hétköznapi ember beszédtevékenységében rejtezik, hanem igen is a „különleges emberek" alkotóképességében. Ezek az alkotások aztán – mint utaltunk rá – vagy beáramlanak a köznyelvbe, vagy nem. E képzettársítások – véleményünk szerint – azonban inkább kötődnek egy kreatív nyelvhasználó (egyéni) kognitív folyamatához, mintsem egy adott nyelv nyelvtani rendszeréhez, annál sokkal tágabb dimenziók. Míg például a szóösszetétellel történő lexikai gyarapodás szinte konkrét grammatikai képletekkel megragadható (vö. Brenner, 2010, 146. o.), addig a „metaforaalkotás" (értsd: „gondolkodási elem") a nyelven kívüli valóság képzettársításainak megtapasztalásával van kapcsolatban, persze nem zárható ki a nyelv mint az egész folyamatot kontrolláló immanencia.

Összegzés, következtetések

Meglehetősen sok példát (összesen 125-öt) listáztunk ki a Magyar Szó napilap két rovatából, de biztosan akadtak olyanok, amelyek felett – a metaforák konvencionális jellege miatt is – átsiklott a figyelmünk.

A legnagyobb erőfeszítést a korpuszban szereplő példák csoportosítása jelentette. Ez a kérdéskör érzékenységénél fogva legalkalmasabb a vitára. Az alábbiakban grafikusan ismertetjük a dolgozatban előfordult forrás-, valamint céltartományi kategóriák százalékarányos eloszlását (bevonva persze az összes begyűjtött példát), és ezekből vonunk le néhány lényeges tanulságot.

Azzal a kijelentéssel mindenképpen egyetértünk, amely szerint az emberi test, az emberrel kapcsolatos tevékenységek stb. ideális forrástartomány, hisz jól ismerjük, jól körülhatárolható. Nem árt ebből a szempontból egy pillantást vetni az alábbi grafikonra, amely a metaforák forrástartományi kategóriáinak százalékarányos eloszlását vázolja fel:

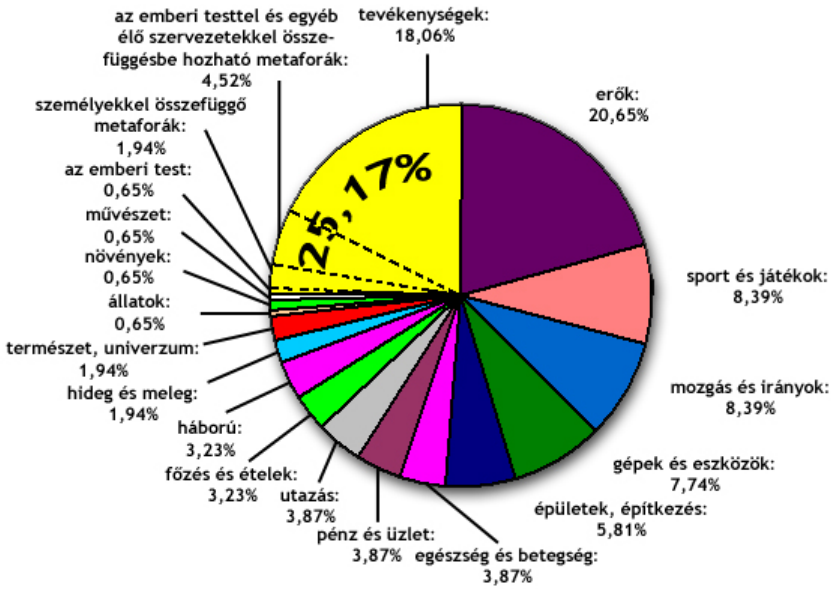

1. grafikon. A forrástartományi kategóriák eloszlása

Ha összesítjük az (emberi) testtel összefüggésbe hozható alkategóriákat, akkor 25,17%-os arányt kapunk. Kicsivel marad el ezután az „erő”-höz tartozó forrástartomány számaránya. Arról már említést tettünk, hogy miért képvisel ekkora arányt az emberhez fűződő forrástartomány. Kövecses egy másik tanulmányában szintén kitér e kategóriának a gazdaság, a jog, az ország, a város, a politikai rendszer, a társadalmi szervezet, az ipar stb. igen komplex fogalmainak metaforikus konceptualizálásában betöltött szerepére (vö. Kövecses, 2005b, 73. o.). Ehhez még egy kontrasztív (univerzális) vonatkozású megállapítást is csatol: „a kognitív nyelvészet terminusaival élve: az EMBER, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP forrástartományok fő céltartományának a magyarban (de a *Cobuild* szótár alapján az angolban is) az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER céltartomány tűnik” (Kövecses, 2005b, 74. o. – *kiemelések: Kövecses*).

Érdemes azonban elgondolkodni azon, hogy vajon miért pont az *erők* kategóriája áll a második helyen. A metaforák igazi kognitív vonulata, jellemzője itt szépen kirajzolódik, ha feltesszük a kérdést: miről is „szól” a politika? Állandó nyomásgyakorlásról, befolyásról stb. Ezek kifejezésére pedig kiválóan alkalmas az erők forráskészlete, jól summázva a politika, a gazdaság lényegét. Hasonlók vonatkoznak a *sport és játékok,* valamint a *mozgás és irányok* kategóriákra is. A politikának szabályai vannak, különféle áramlások, mozgások zajlanak le benne. Ebbe az eszmefuttatásba sorolható továbbá a *háború* kategóriája is. Kiválóbbnál kiválóbb példák ezek a(z aktuál)politika megragadására, „megfestésére”.

Kísérletet tettünk továbbá a példamondatok céltartomány szerinti csoportosítására, vagyis arra, hogy a konkrét forrástartományi elemek milyen elvont kategóriákat fejeznek ki. Persze a csoportosítás itt is többé-kevésbé önkényes volt. Meg kell jegyezni, hogy a céltartományok elemzésekor nem volt elég a példamondatokra támaszkodnunk, ebben az esetben a teljes kontextust is figyelembe kellett vennünk. Az egyes céltartományok számaránya a következőképpen oszlott el:

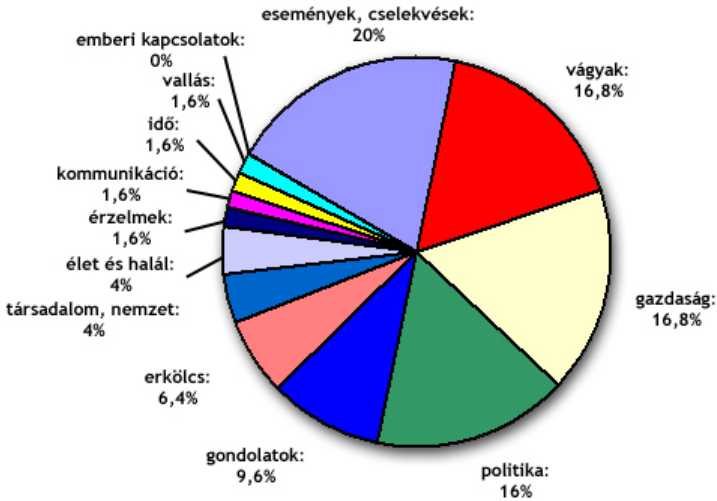

2. *grafikon.* A céltartományi kategóriák eloszlása

Nem meglepő, hogy a belföld és a külföld rovat az *események, cselekvések,* a *gazdaság,* a *politika* céltartományokat jelenítette meg a legnagyobb arányban, hisz a rovatoknak tulajdonképpen ez is a „feladatuk". Érdekes elgondolkodni azon, hogy vajon miért ilyen tág a *vágyak* céltartomány konceptualizálási horizontja. A vágyakba természetesen beletartoznak az „akarat", a „követelés", az „elvárás" céltartományai is, ami jól tükrözi a mai politika irányvonalát. Másról sem szólnak a hírek, minthogy az egyik ország nyomást gyakorol a másikra, egyik népcsoport megfenyeget egy másikat akaratának érvényesítése végett stb. Nem véletlen az *érzelmek,* az *život és halál* tematika ilyen csekély előfordulása, hisz a publicisztikai műfaj a lehető legobjektívebb műfaj, célja a tájékoztatás, az információközlés, az elemzés stb., ahol ezeknek a „célcsoportoknak" nincs semmi keresnivalójuk. Az *emberi kapcsolatok* „hiánya"– folytatva a gondolatmenetet – pedig szinte már nem is meglepő.

A forrástartományok és a céltartományok együtt látása, a két kategória közötti kapcsolat feltárása egyértelműen magyarázza a metaforának a (nyelvi) megismerésben vállalt óriási szerepét. A dolgozatban felsorolt, megemlített példák, példamondatok egytől egyig alátámasztják a fogalmi metaforák azon szerepét, hogy a világ nehezen megérthető

kategóriáit (például az érzelmeket, gondolatokat stb., de esetünkben nyilvánvalóan a politika szövevényes, elvont tartalmi apparátusát) világossá, befogadhatóvá tegyék. Segítségükkel (konvencionális voltukkal összefüggésben) tehát az emberi megismerés (nyelvi) kategóriája – minden kétséget kizáróan – egy „újabb" tényezővel bővül. És e tényt egyben az is alátámasztja, hogy metaforáink igen jelentős részét hétköznapi emberek is könnyedén, nem tudatosan építik mentális lexikonukba.

IRODALOM

Bárczi G., Országh L. (szerk.) (1959–1962). *A magyar nyelv értelmező szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Brenner J. (2010). A szóösszetételi produktivitás vizsgálata. *Tanulmányok, 43,* 145−156.

Kövecses Z. (2005a). *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Budapest: Typotex.

Kövecses Z. (2005b). Túl a fogalmi metaforákon. In Kertész A., Pelyvás P. (Szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.* (pp. 71–88). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Daniela Gheltofan[1]
(Universitatea de Vest din Timişoara)

DESPRE PARADOX ŞI PARADOXISM[2]

The fascinating profile of paradox has been debated from the logic and philosophy up to the language and literature. Defined as „the reunion of two ideas in appearance irreconcilable" it can be found in poems and in prose and it is also at the foundation of a relatively new literary current, *paradoxism* (an international avant-garde movement in literature, art, science, based on excessive use of antitheses, antinomies, contradictions, parables, odds, paradoxes in creations) and of a literary species, *paradoxist distich*. Using contextual-literary analysis, in our paper work we propose to surprise the functionality of the two basic principles in the creation of *paradox* and *paradoxism* – the principle of *Jung's ambivalence* and the principle of *Lupasco's dynamic antagonism* (St. Lupasco is the creator of a logico-philosophical system), esspecially in the paradoxism's current, initiated by Florentin Smarandache. Also, we present the Smarandache's typology of the paradox, founded on the antonymy.
Keywords: paradox, paradoxism, paradoxist distich, contrast, ambivalence, dynamic antagonism, interdisciplinary, contextual-literary analysis.

i. Studiul paradoxului l-am încadrat în capitolul „Statutul contextual-funcţional al antonimelor" al tezei noastre, în care am încercat să evidenţiem funcţiile stilistice ale antonimiei, fie că era vorba de natura sistemică a acesteia, fie de cea extrasistemică, reperabilă, îndeosebi, la nivelul vorbirii, prin reconstruirea semantismului opus şi a raporturilor de contrarietate şi contradicţie logică.

Noutatea abordării noastre semantico-stilistice asupra antonimelor constă în sublinierea rolului şi impactului *ambivalenţei*. În acest demers, de la bun început, am pornit de la ideea renumitului semiotician român Ivan Evseev (1983, p. 134) care susţinea că, în mod teoretic sau potenţial, orice semn lingvistic poate fi la un moment dat ambivalent, întrucât inserţia sa în diferite contexte situaţionale determină şi justifică orientarea semantică a sensului iniţial, de bază, spre polul opus. Mai mult, pentru cercetătorul român, ambivalenţa devine o particularitate a gândirii umane. În consecinţă, la nivelul situaţional, ambivalenţa a reprezentat, în opinia noastră, liantul dintre cuplul

[1] danielagheltofan@yahoo.com
[2] Această lucrare face parte din teza noastră doctorală *Dimensiunea sistemică şi extrasistemică a antonimiei* (studiu contrastiv româno-rus) [The systemic and extra-systemic dimension of antonymy (Romanian-Russian contrastive study], sub conducerea ştiinţifică a prof. univ. dr. Mihai N. Radan, în cadrul Şcolii Doctorale, a Universităţii de Vest din Timişoara (România); teza se află în curs de redactare.

antonimic sau cuvintele suspecte de a avea un antonim contextual (ocazional) şi structurile stilistice, pe care le-a însoţit constant, până la identificare.

ii. Scopul principal al prezentului studiu este de a arăta că, prin conştientizarea rolului *ambivalenţei*, se clarifică şi se lărgeşte considerabil câmpul de interpretare a particularităţilor paradoxului. De asemenea, alături de caracterul ambivalent al structurilor paradoxale, luăm în discuţie şi imixtiunea însemnată a principiului antagonismului lupascian. Aşadar, vom studia paradoxul ca expresie lingvistică, numai cu referire la contractarea raporturilor de antonimie sau la procesul de antonimizare, accentuând infiltrarea principiului ambivalenţei şi a logicii dinamice a contradictorului în mecanismul paradoxal.

Pentru o exemplificare eficientă a celor menţionate, ne oprim asupra frazemului „în vecii vecilor" (1), (2). Latura evident ambivalentă a acestui frazem alimentează şi modifică planul semantic, jucând rolul de intermediar în crearea unui paradox de origine enantiosemică, fundamentat pe opoziţia contextual-semantică „*niciodată – pentru totdeauna*":

(1) În vecii vecilor nu va reuşi la examen. (= niciodată).

(2) În vecii vecilor, amin! (= pentru totdeauna).

Metodele studiului sunt legate de observaţie, de analiza semantico-stilistică şi de analiza contextual-situaţională.

iii. Profilul fascinant al *paradoxului* a fost dezbătut de la logică şi matematică până în

lingvistică şi literatură. Definit ca „reunire a două idei în aparenţă ireconciliabile" (DŞL, 2001, p. 369), îl regăsim în versuri şi în proză, chiar la baza unui nou curent literar, *paradoxismul*, şi a unei specii literare, *distihul paradoxist* (6), (7), (8), (9).

Structurat antagonic, *paradoxul* se creează prin suprapunerea unor universuri contrarii, prin amestecul voit al sensurilor, prin suprapunerea ficţiunii cu absurdul, prin opunerea dramatică, chiar şocantă, în general:

(3) „Căci *Cel-ce-ştie însă nu cunoaşte*" (Arghezi); „*Ruga* mea e *fără cuvinte*,/ Şi *cântul*, Doamne, mi-e *fără glas*" (Arghezi); „*Gem şi zbier ca un mut*" (Arghezi); „*Şi odaia cu mucegai/ A mirosit toată noaptea a rai*" (Arghezi); „Ne *spuneam* atât de multe/ *Făr-a zice un cuvânt*" (Eminescu); „Şi *te uram* cu înverşunare/ *Te blestemam*, căci *te iubesc*" (Eminescu); „*Toate's vechi* şi *nouă toate*" (Eminescu) etc.

Scrierile religioase, bunăoară, de tipul *Octoihului*, *Ceaslovului*, *Penticostarului* şi altele, abundă în expresii şi formule de natură contrastantă, îndeosebi în structuri paradoxale şi oximoronice. Într-un mod straniu şi, în acelaşi timp, miraculos, aceste formule de contrast participă activ la crearea atât a unui lexic sau cod simbolico-religios:

(4) „mormântul vieţii", „cu grai negrăit", „Cunoscătorul celor nearătate", „prunc tânăr", „Maică nenuntită", „vorbire a muţilor", „umblare a şchiopilor", „nădejdea celor deznădăjduiţi" (*Apud* Drăghicescu 2009),

cât şi a unor imagini biblice:

(5) „o fecioară născând", „Cel nezidit se naşte,/ Cel ne-ncăput încape", „Că fiind fără de maică din Tatăl,/ fără de tată din Fecioara S-a făcut", „şi după naştere, te-ai arătat

fecioară cu adevărat", „Purtat-ai pe Cel ce poartă toate", „piatră, care ai adăpat pe cei însetaţi de viaţă", „Cu patima Ta, Hristoase, din patimi ne-am liberat", „moartea şi iadul cu moartea Ta ai omorât" (*Apud* Drăghicescu 2009) etc.,

fiind evidentă şi prevalentă latura, de cele mai multe ori, paradoxală a acestor mecanisme lingvistice cognitive, de a codifica realitatea biblică, religioasă. Astfel, evitând banalul, prin aceste expresii şi enunţuri (4), (5), impregnate de paradoxal, se reuşeşte încifrarea misterelor divine, cu scopul de a invita la meditaţia adevărată asupra mesajului dumnezeiesc, ce conduce, în final, la cristalizarea cunoaşterii de tip religios-spiritual.

Esteticianul Titu Popescu (2001, p. 19) defineşte astfel *paradoxul*: „plus cunoaşterea minus cunoaşterii", ceea ce, în opinia sa, se poate reda poetic prin versurile blagiene: „şi-ntocmai cum cu razele ei albe luna/ nu micşorează, ci tremurătoare/ măreşte şi mai tare taina nopţii,/ aşa îmbogăţesc şi eu întunecata zare/ cu largi fiori de sfânt mister/ şi *tot ce-i neînţeles/ se schimbă-n neînţelesuri şi mai mari*".

În viziunea altui matematician, preocupat de relaţia dintre realitate şi limbaj, Solomon Marcus (1984), *paradoxul* este „...rezultatul suprapunerii confuziei sau identificării a două planuri distincte ale realităţii, ale limbajului, ale gândirii sau ale comportamentului".

Dat fiind faptul că „... cel puţin unul dintre termeni (cuvânt /propoziţie) nu trebuie înţeles în sensul său propriu, ci presupun un sens figurat" (DŞL, 2001, p. 369), T. Popescu vede în *paradox* concretizarea obiectuală a metaforei. Acest fapt nu face decât să adâncească înţelegerea particularităţilor paradoxului.

Paradoxul este, probabil, transpunerea supremă într-un text a atitudinii de incoerenţă, de haos a lumii, pe care au sesizat-o prima dată romanticii, simboliştii, apoi scriitori moderni şi postmoderni, într-un mod „coerent". În încercarea de a oferi un tablou autentic al lucrurilor, al certitudinilor şi al evidenţelor, ei s-au confruntat cu stări opuse – cu neclaritatea, cu incertitudinea, cu fantomaticul, cu absconsul. Soluţia găsită a fost propagarea teoriei simbolului, a imaginilor simbolice şi a principiului *ambivalenţei*.

Pe această bază, a principiului ambivalenţei, al armoniei contrariilor, Florentin Smarandache îşi alcătuieşte manifestul despre curentul literar, pe care îl denumeşte *paradoxism*, construit cu ajutorul „...excesive contradictions, strong antithesiaes, figurative expressions interpreted in a personal way, the semantic transformations, opposite comparisons" (*cf.* Vasiliu, 1994, p. 6; Smarandache, 2002, p. 5).

În principiu, *paradoxismul* este un curent avangardist, care îşi propune, pe baza *paradoxului*, să creeze o literatură reunită cu antiliteratura (*cf.* Smarandache, 2002, p. 6).

Curentul, iniţiat de Fl. Smarandache, s-a propagat în întreaga lume, fiind foarte apreciat. De remarcat că postulatele teoriei paradoxistului român şi-au găsit ecou şi în ştiinţele extralingvistice: matematică, medicină, robotică, aviaţie, cercetarea militară, logică, teoria mulțimilor, a probabilităţiilor, statistică, geometrie, teoria multispațială și multistructurală, transdisciplinaritate, fizică, filosofie, artă.

iv. Fl. Smarandache, de formaţie matematician, pune *paradoxismul* sub următoarea deviză: „Totul este posibil,/ Chiar şi imposibilul!" şi îl asociază cu acest simbol

(*Apud* Soare, 2001, p. 7):

Matematic sau logic, Smarandache (2003, p. 53) reprezintă *paradoxul* astfel:

A este nonA, iar *nonA este A*,

ceea ce aminteşte, într-o anumită măsură, de schema principiului antagonismului energetic, postulat de Ştefan Lupaşcu (1982), în cadrul sistemului său logico-filosofic ternar:

(eA U noneP) U (noneA U eP) U T.

În legătură cu relevanţa acestui sistem, iniţiat de filosoful francezo-român, reţinem observaţia întemeiată a lui Joseph E. Brenner (2010, p. 271), care consideră că: „... The Lupasco logic is a real logic of processes, a logic of real phenomenal processes, applicable in many fields of philosophy and science, that can be used to make valuable inferences about their evolution".

Subscriem afirmaţiei lui T. Popescu (2001, p. 19) că „... teoria lupasciană poate să explice apetenţa combinatorie a '*paradoxului*' şi ilimitarea posibilităţilor de decodare, profunzimea specifică a mecanismului" şi că „... distihul antinomic smarandachean concretizează logica contrariilor, dezvoltată de Stèphane Lupasco" (*Ibid.*, p.130).

Identificăm, astfel, o legătură importantă între expresia logică a *paradoxului* şi expresia logico-matematică a logicii lupasciene, ambele presupunând unirea sau reuniunea a tot ceea ce este cu plus cu ceea ce este cu minus, iar *actualizarea* şi *potenţializarea* (elemente-cheie ale logicii lupasciene), din schema de mai sus, pot fi corelate, în cazul *paradoxului*, cu codificarea şi recodificarea semantică şi cu *ambivalenţa*, implicit, ceea ce va conduce la sporirea expresivităţii.

În lumina acestor consideraţii, devine evident faptul că în gândirea trialectică de tip lupascian sau a logicii contradicţionale se încorporează logica dihotomico-statică aristotelică (*interior-exterior*, de pildă) şi se reactivează principiul *ambivalenţei* jungiene (conjuncţia contrariilor), specific simbolurilor şi arhetipurilor, aplicabil la orice fenomen, element, eveniment sau particulă a universului. În consecinţă, se poate extinde această teorie şi la orice cuvânt ca expresie lingvistică a unui eveniment sau proces din realitate.

Iată cum arată aplicaţia noastră pe baza cuplului antonimic *exterior-interior*:

(interior U –interior) U (exterior U –exterior) U T

unde

T = (interior U –interior) U (exterior U –exterior)

aşadar,

(interior U –interior) U (exterior U –exterior) U [(interior U –interior) U (exterior U –exterior)],

formând un şir neîntrerupt, fără finalitate, fără limită, întrucât este alimentat permanent de (re)actualizare, (re)potenţializare, la care se adaugă şi neliniaritatea în timp şi spaţiu datorată stării T (a terţiului inclus).

Trebuie măcar să amintim că această relaţie se complică odată cu postularea transdisciplinarităţii, iniţiată de Basarab Nicolescu, care duce mai departe formula lupasciană prin adăugarea unui element nou, dar indispensabil, şi anume „nivelul de realitate" (*cf.* Militaru 2010).

v. Revenind, un rezultat concret al ideilor postulate în teoria paradoxismului este volumul cu titlul *Distihuri paradoxiste* (1998) al lui Fl. Smarandache.

În *Cu/vânt înainte-înapoi* (p. I-XX), autorul precizează exact maniera în care compune aceste versuri. Dintre observaţiile din preambul reţinem că *paradoxul* este organizat „la nivel semantic: ideatic, social, politic, teologic, lingvistic, psihologic, filosofic, chiar ştiinţific" (Smarandache 1998, p. II) cu contribuţia esenţială a expresiilor antitetice şi oximoronice, dar şi a „metaforelor contrare", a parodierii, a ambiguizării etc., subliindu-se, în acelaşi timp, că unul dintre scopurile artistice este eliminarea anodinului şi a previzibilului.

Autorul (1998, p. IV) ţine să sublinieze că distihurile paradoxiste

„*... nu se interpretează ca simple calambururi, ci ca înţelesuri ale neînţelesului [mai adânci, mergând la substanţă, la miez], alteori chiar neînţelesuri ale înţelesului [impresii facile, în urma unei lecturi superficiale, că stăpânim materialul până'n profunzime]*".

Pentru a da contur şi substanţă teoriei sale, Fl. Smarandache (1998, p. V) citează din Eminescu, Caragiale sau Arghezi: „Eminescu despre fecioară: 'Mai nu vrea/ Mai se lasă'; – trecând pe la Caragiale, cu al său: Curat/ Murdar; – şi olteanul Arghezi, cel şugubăţ: 'Una vorbim/ şi alta fumăm!'".

Ca urmare a stabilirii unor criterii semantice sau de altă natură, autorul clasifică distihurile paradoxiste în 37 de tipuri, dintre care reţinem doar clasele, întemeiate pe intervenţia cuplurilor antonimice canonice sau contextuale/ocazionale:

(6) parafrazarea clişeelor (aici, întâlnim jocul de cuvinte, fundamentat pe substituţia antonimică): „Omul *potrivit*/ La locul *nepotrivit*" = Infractor;

(7) dubla negaţie, care înseamnă afirmare: „*Război*/ Împotriva războiului" = *Pace*; *negarea clişeelor* (dar care să producă antiteze): „Primeşte/ ce ţi se dă", devine: „Primeşte/ Ce nu ţi se dă" = Neconformist; „Lasă-mă să te las", devine „Lasă-mă să nu te las" = Răzbunător;

(8) antonimizare (substantivală, adjectivală etc.): „Dulce ca/ mierea", devine „Dulce ca/ Fierea" = Bitter; „Amar ca/ fierea", devine „Amar ca/ mierea" = Sirop de zahăr;

(9) dublu paradox: „Melodie anarhică/ Sau anarhie melodică" = Jazz.

În definitiv, se susţine că prin paradox, conjugat cu ambivalenţa şi cu logica contradicţională, se ajunge la dezideratul propus al paradoxismului – de a surprinde „sensul nonsensului". De fapt, paradoxismul se angajează să desluşească profunzimea mecanismelor angrenate în ipostazele create şi definite prin *non-*, *anti-*, *contra-*,

prezente în emisiile paradoxiste smarandacheene precum „nonsensul”, „nonromanul”, „nonpoemele”, „nondesenele”, „non-textul”, „contra-poemele”, „contra-sensul”, „contra-timpul”, „anti-textul” etc.

Trebuie să remarcăm că această paradigmă este completată de anti-proverbele cu iz paradoxal (Smarandache, 2010, p. 3), rezultate prin reparemiologizarea sau parafrazarea unor proverbe cunoscute, cu scopul de a defini o situaţie prezentă în societatea actuală, spre exemplu:

(10) „Fie pâinea cât de rea, tot mai bine-n ţara mea”
s-a schimbat în
„Fie pâinea cât de rea, tot ţi-o fură cineva”;
(11) „Cine fură azi un ou, mâine va fura un bou”
în
„Cine fură azi un ou şi se lasă prins e bou”;
(12) „Nu lăsa pe mâine ce poţi face azi”
în
„Lasă pe mâine ce poţi face azi, că poate mâine nu mai e nevoie” etc.

În lumina acestor constatări, conchidem că, prin interconectarea, sondarea şi exploatarea particularităţilor paradoxului, a ambivalenţei şi a logicii contradictorii, se ajunge la identificarea cheii sesamice a sensului şi nonsensului.

REFERINŢE

Brenner, Joseph E. (2010). The Philosophical Logic of Stéphane Lupasco (1900–1988). *Logic and Logical Philosophy*, *19*, 243–285.

Drăghicescu, Raluca. (2009). Oximoronul şi paradoxul – expresii apofatice ale divinului în rugăciunea ortodoxă. *Revista Teologica*, *1*, 188-199.

Evseev, Ivan. (1983). *Cuvânt-mit-simbol*. Timişoara: Facla.

Lupasco, Stéphane. (1984). *Logica dinamică a contradictorului*. Bucureşti: Politică.

Marcus, Solomon. (1984). *Paradoxul*. Bucureşti: Albatros.

Militaru, Petrişor. (2010). De la „paradoxurile” din fizica modernă spre o nouă logică non-aristotelică. (from unpublished doctoral thesis *Suprarealismul şi ştiinţa modernă. O abordare transdisciplinară*. Facultatea de Studii Europene. Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca).

Popescu, Titu. (2001). *Estetica paradoxismului*. (ediţia a II-a). Râmnicu Vâlcea: Offsetcolor.

Smarandache, Florentin. (1998). *Distihuri paradoxiste*. Aalborg: Dorul (Traducere în sârbo-croată. Prezentare a autorului de către Ioan Baba, (2000). *Paradoksistički Dvostihovi*. Novi Sad: Lumina).

Smarandache, Florentin. (2010). *Paradoxismul şi folclorul*. Bucureşti: Dacoromână TDC.

Soare, Ion. (2001). *Paradoxism and postmodernism in Florentin Smarandache' works*. Retrieved from http://fs.gallup.unm.edu//IonSoare2.PDF.

Vasiliu, Florin. (1994). *Paradoxism's main roots*. Phoenix: Xiquan Publishing house. Retrieved from http://fs.gallup.unm.edu//ParadoxismRoots.pdf.

Vrănceanu, Angela *et alii*. (2001). *Dicţionar de ştiinţe ale limbii* (DŞL). Bucureşti: Nemira.

Александер Мудри[1]
Филозофски факултет Нови Сад

НАЗВИ МЕРОХ ХТОРИ ШЕ ХАСНУЮ У ПОЛЬОДЇЛСТВЕ ПРИ РУСНАЦОХ У ВОЙВОДИНИ

This paper describes and analyzes the names of the measures that are used in agriculture in the Ruthenian language in Vojvodina. We follow the change of name and change of meaning throughout history. Since the relocation of Ruthenias in the mid-eighteenth century Backa, Ruthenian lexicon is divided into old and new lexicon. The material is placed in the context western Ukranian and eastern Slovak dialects. In determining the membership of a particular lexeme to old or new layer is taken into account whether it is present in the dialects of the Carpathian area.
Key words: Ruthenian language, agricultural lexicon, measures, old and new lexicon.

У роботи ше представя и анализує часц польодїлскей лексики, односно назви мерох хтори ше хасную при Руснацох у Войводини. Лексеми хтори буду представени, позберани зоз интервюованьом информаторох у местох Руски Керестур и Коцур подчас виглєдованя за мастер роботу *Польодїлска лексика*.

Циль тей роботи одредзиц походзенє назвох мерох, односно припадносц тих лексемох старому або новому лексичному пасму руского язика. Тота класификация ше виводзи з оглядом на историйни момент приселєня Руснацох зоз Горнїци до нєшкайшей Бачки. При одредзованю припадносци одредзеней лексеми старому або новому пасму бере ше до огляду чи вона присутна у заходноукраїнских або восточнословацких бешедох. Тиж так, информациї о походзеню ше глєдаю у етимолоґийних словнїкох русийского, українского, словацкого, польского и сербского язика.

Кельо ми познате, при Руснацох, нє писане о назвох мерох. Хасновити информациї о тей лексики находзиме у приручнїку *Лексика руского язика* (Рамач, 1983). Тиж так, мери хтори ше хасновали цеком историї представени и у моноґрафиї *Руснаци у Южней Угорскей*, Янка Рамача (Рамач, 2007).

О назвох народних мерох на Закарпат'ю писал Й. О. Дзендзелївски у роботи „Спостереження над термінологією народної метрології говірок закарпатської області" (Дзендзелівський, 1955). Автор у тей роботи представя мери хтори ше хасную за означованє часу, числово назви, мери у ткацтву алє и мери у польодїлстве зоз хторима ше интересує и тота робота.

[1] mudrisasa@gmail.com

З оглядом на уплїв сербского язика по приселєню до нового краю значни информациї о мерох хтори ше хасновали на територийох бувшей Югославиї находзиме у *Словнїкох наших старих мерох – у прецеку викох* (*Речник наших старих мера – у току векова*), Милана Влаїнца (Влајинац 1961; 1964; 1968; 1974). Тоти словнїки окреме важни пре информациї у вязи зоз запровадзованьом мерох з боку рижних администрацийох. Так, на самим початку, представени народни мери хтори були общи при Славянох, потим гевти хтори прияти з римскей, австро-угорскей та югославянскей администрациї.

Славянє през историю познали рижни способи мераня. Нє мож зоз сиґурносцу повесц чи тоти мери були точно утвердзени и чи були признати у рамикох своїх племенох. Часто ше хасновали природни способи мераня хтори подрозумйовали хасноване часцох цела, напр. *локец*, *палєц* / *перст*, *гарсц* итд. (Влајинац, 1961, б. 2), од хторих нєшка у язику Руснацох присутна лєм мера *гарсц*.

Предпоставя ше же система мерох при Руснацох у найвекшей мири славянского походзеня, у векшей або меншей мири з характеристиками заходно або восточно славянских язикох. Пожички у тим пасме гуторя о економских контактох Руснацох зоз народами у старим и новим краю. Тиж так, интересантне реконструовац стару метрологийну систему та одвитовац на питанє цо уплївйовало на зявйованє нових и траценє назвох старих народних менох та у якей мири ше нєшкайша метрологийна система розликує од системи мерох у бешедох старого краю.

Держави у хторих жили Руснаци зоз ушорйованьом метрологийней системи уплївйовали и на формованє окремних пасмох лексики у руским язику. Зоз уводзеньом австро-угорских мерох и Руснаци почали хасновац назви *шух*, *ват*, можебуц и *риф*, *цол*, *аков*. Подобни уплїв мож провадзиц и после 1918. року, а окреме по Другей шветовей войни. З оглядом на историйни обставини, односно пременки администрацийох, метрологийна система, народна и службена досц рижнородна. Тоту рижнородносц мерох мож спатрац двояк (Влајинац, 1961, б. 13). З єдного боку, позитивне то же ше дружтво упознавало зоз системнима мерами хтори точно одредзени за розлику од народних хтори часто були нє доконца одредзени. З другого боку, визначує ше и подли бок тей рижнородносци. Основни проблем у тим же зоз рижнима уплївами онєможлївене формованє єдинственей системи.

Мери хтори на тим месце буду представени можеме класификовац по їх наменки. То шлїдуюци ґрупи:

1. за длужину: *рендлап*, *шух*, *ват*.
2. за поверхносц: *ланєц*, *ланц*, *гольт* / *голт* / *голд* / *голчик*, *гектар*, *ферталь*.
3. за обсяг, волумен: *кабел*, *гарсц*, *мирка*, *миричка*, *мирица*.
4. за глїбину: *ашов*.
5. за чежину: *мажа*, *ваґон*, *метер*, *пожонєц*.

Мери за длужину: *рендлап*, *шух*, *ват*.

Лексема *шух* ше хасновала як назва за меру длужини од коло трецини метра. То длужина, односно ширина двох дланьох кед им вельки пальци нацагнути єден ґу другому и дорушую ше. Лексема нємецкого походзеня, од форми *Schuh* (=30, 48 cm) (Kluge, 1957, 682, б. 683), (Duden, 1983, б. 624). Присутна є у заходноукраїнских закарпатскей и гуцулскей бешеди *шух* "народна мера" (Сабадош, 2008, б. 426), (Закревська, 1997, б. 222), (Піпаш, 2005, б. 230). При Дзендзелївскому находзиме форми *чух*, *шуф*, *шуп*, *шук* (=30cm) (1955, б. 86), тиж так и у восточнословацких бешедох *šuch* (Buffa, 2004, б. 238).

Тей мери приблїжно одвитує анґлийска и русийска мера *фут* (0, 3048 м) (Дзендзелївський, 1955, б. 86). У бешедох на Закарпат'ю зазначени и народни мери *перст* або *палєц* хтори менши од *шуху* (Дзендзлївський, 1955, б. 86). На истим месце, Дзендзелївски зауважел же лексеми *сяг* / *сяжень*, *локоть*, *шух*, *палєц* / *перст* формую систему: 1 сяг = 3 локтї = 6 шухи = 72 персти (пальци); 1 локть = 2 шухи = 24 персти (пальци); 1 шух = 12 персти (пальци) (Дзендзлївський, 1955, б. 87). Попри тих системних мерох, Дзендзелївски наводзи и нєсистемни *пядь*, *крок*, *крочай*, *ступинь*, *ступлай*. Можлїве же Руснаци у старим краю хасновали тоти назви.

За меранє длужини хаснує ше мера од 1.895 м хтора ше означує зоз лексему *ват*. З оглядом же подобну форму нє находзиме у словнїкох заходноукраїнских и восточнословацких диялектох можлїве же тота лексема прийа зоз сербского язика дзе находзиме форму *хват* (Николић, 2007, б. 1457).

Розстоянє медзи двома дильовами у хотаре хторе виноши 400 вата (коло 800 м) лексично ше реализує зоз словом *гони*. Зазначени вирази: *исц* (*кошиц*, *орац*) *през цали ~*, *перши ~*, *натлачиц три ~*. Тото слово зоз меншима розликами познате у скоро шицких славянских язикох. Воно ше найчастейше хаснує зоз значеньом длужини або поверхносци. На самим початку було хасноване зоз значеньом длужини, односно яку длугоку бразду мож виорац. Вредносци тей мери ше у славянских язикох розликую.

Длужина хтора ше хаснує при опису одредзеней роботи менує ше зоз словом *рендлап* (*кошиц на*, *копац*, *претарговац ~*). Точнєйше, то "часц поля хтора одредзена за кошенє и под.". Од мадярского *rend* "шор" и *lab* "нога". У сербским язику ше хасную назви *образдак*, *зажањ*.

Мери за поверхносц: *ланєц*, *ланц*, *гольт / голт / голд / голчик*, *гектар*, *ферталь*.

Єдинка за меранє поверхносци жеми од 10.000 м² (сто ари) ше преноши зоз лексему *гектар*. Предпоставям же зме тоту лексему прийяли постредством сербского язика, дзе находзиме форму *хектар* (Николић, 2007, б. 1459), а хтора по походзеню зоз французкого язика. Тота лексема присутна и у українским язику *гектар*, тиж так од французкого *hektare* (Билодід I, 1970, б. 47).

Мера за поверхносц жеми: 5.754,6 м² або 1.600 квадратни вати ше означує зоз лексему *гольт* и коцурску вариянту *голт*. Як фамилиярно офарбене ше хаснує слово *голчик*. У литератури, з малу фреквенцию, зазначена и форма *голд*. Лексема мадярского походзеня, од форми *hold* (Szarvas I, 1890, б. 1476). Блїзки форми находзиме у заходноукраїнских гуцулских бешедох *голд* (Піпаш, 2005, б. 36).

Як мера поверхносци хаснує ше и мера *ланц* (7.193 м²) и бешедна форма *ланєц* (Рамач 2010, б. 358). Лексема *ланц* мадярского походзеня дзе находзиме форму *lánc* "исте". У руским язику можлїво, постредно зоз сербского. Тота назва заменєла стару меру *ютар* (Влајинац, 1964, б. 519). Мера цеком часу меняла вредносц од 1000 квадратни вати по 2500 вати. Тоти розлични вредносци ше означовали зоз рижнима сложенима назвами, напр. *угорски* (*мадярски*) або *пожунски ланєц*, *Австрийски - долньовстрийски - катастрални* або *мали ланєц*, *Бачки* або *потиски ланєц*, *Новосадски* або *вельки ланєц* (Влајинац, 1964, б. 517). Можлїве же и Руснаци хасновали даєдни з тих назвох.

Лексему *ланц* находзиме и у заходноукраїнских бешедох: бойковске *ланц* "исте" алє и форми *ланцо́к*, *ланцу́х* (Онешкевич I, 1984, б. 403), буковинске *ланц, ла́ниц* "исте" *Ланц то бу́ла ни́ва...* (Карпенко, 1971, б. 13), гуц. *ланц* "исте" (Закревська, 1997, б. 109), (Піпаш, 2005, б. 91). У восточнословацких бешедох находзиме шлїдуюци форми: *lanc*, *lancuch* "исте" (Buffa, 2004, б. 147).

Штварцина поля ше наволує *ферталь*. То ґерманизем *Viertel* хтори зме прияли зоз мадярского язика *fertály* (Рамач, 1983, б. 188). По Рамачови форма *ферталь* присутна и у карпатских українских *ферталь* и восточнословацких бешедох *fertal'* (Рамач, 1983, б. 188).

Мера за обсяг: *кабел*, *мирка*, *миричка*, *мирица*, *гарсц*.

Як назва мери за волумен у прешлосци хаснована лексема *кабел* "суд за воду, ведро". По Рамачови, од (старонємецкого) ґерманизма *kubil*, (сучасне) *Kübel* (Kluge, 1957, б. 408), (Duden, 1983, б. 374), ище у праславянскей епохи *kъblъ* (Рамач, 1983, б. 131). На истим месту ше Гнатюковей предпоставки о сербскому походзеню тей лексеми процивставяю паралели зоз бешедох карпатского ареалу. У словнїкох находзиме шлїдуюце: бойковске *кобиля* (Онешкевич I, 1984, б. 362), гуцулске *кобел* (Закревська, 1997, б. 97), *кобел*, *кобелї* (Піпаш, 2005, б. 80). З другого боку, у восточнословацких бешедох находзиме идентични форми *kabel* (Halaga, 2002, б. 321), (Buffa, 2004, б. 115). У других славянских язикох ше стретаю шлїдуюци форми: у українским *кобе́ля* (Мельничук I, 1982, б. 476), русийским *кобел* "мера" (Фасмер II, 1986, б. 267), словацким *kabela* (Machek, 1957, б. 247), польским *kobiałka* (Boriś, 2005, б. 240), сербским *кабел* (Skok II, 1972, б. 8-9).

По Рамачови, лексема *кабел* ше зявела после праславянскей лексеми *ведро* хтора присутна лєм у народних писньох по руски (Рамач, 1983, б. 131). Можлїве же у нашей старей системи исновали и судзини-мери менши од *кабла*, а хтори исную у бешедох на Карпатох. По Дзендзелївскому, мера *кабел* ше далєй дзелї

на 4 менши нєєднаки мери. Наприклад, 1/4 кабла то *мирка*, односно *мірка* (Дзендзелівський, 1955, б. 95). Окрем *мирки* хтора існує и у нашей метрологийней системи, присутни и назви *ферділ*, *фирділ* и *віко*, війко. То назви малих судзинох хтори ше хасновали за меранє кромплї, кукурици. У нас ше вредносц мери *вико* (коло 32 литри – 27–30 кґ) означовала и зоз назву *корец*. Тота мера виношела пол *пожунского кабла* хтори виношел 62, 52 литри (55–60 кґ), исновала и мера *полкорче*, односно 1/4 *пожонского кабла*, коло 16 литри (13–15 кґ). Предпоставя ше же розлики у вредносци даєдних мирох на Горнїци и у новим краю и прето же ше у Габзбуржскей монархиї хасновали вецей кабли: *бечки* (хтори векши од пожунского), *пожунски* и други, а кажди ше вец дзелєл на 1/2 и 1/4. Ту, односно у Южней Угорскей бул прилапени *пожунски кабел*, у нїм ше мерало зарно кед ше плацело порциї, та бул прилапени у каждодньовим живоце.

Лексема *мирка* зачувана у руским язику. Зоз ню ше менує "судзина як мера" и "процент хтори бере окончователь услуги", односно зоз значеньом сербского слова *ушур* (Рамач, 1983, б. 144). Форму *мирка* находзиме у українским язику у форми *мі́рка* зоз значеньом "судзина як мера од 16-25 кґ" (Билодід IV, 1973, б. 746). У заходноукраїнских бешедох находзиме идентичну форму. У закарпатскей бешеди *мі́рка* означує судзину од 3-5 кґ (Сабадош, 2008, б. 173), гуцулске *мі́рка*, *мирє́нка*, *мирту́к* "судзина (2 кґ)" (Закревська, 1997, б. 124), (Піпаш, 2005, б. 102). Тоту форму находзиме и у восточнословацких бешедох *mirka* без информациї кельо килоґрами ма судзина (Halaga, 2002, б. 426).

Подобна до *мирки* назва *мирица* односно суд на зарно хтора виноши коло 12 кґ. Менша *мирица* ше менує зоз деминутивну форму *миричка*. У сербским *мерица* (Драгин, 1990, б. 34). Форму *merica* (40 кґ) находзиме у восточнословацких бешедох (Buffa, 2004, б. 159).

Зоз лексему *гарсц* означує ше мера з хтору ше одредзує кельо особа руцала при шацу. Окрем того, зоз лексему гарсц ше означує и "наруче наодбераного жита при кошеню з косу (пол снопа)" и "влакно з єдного витартого снопа конопи". Слово общеславянске, у других славянских язикох го стретаме у шлїдуюцих формох: українске *го́рстка* "пучок, сніпок, "исте", *го́рсточка* (Мельничук I, 1982, б. 572), (Билодід I, 1970, б. 140), русийске *горсть* (Фасмер I, 1986, б. 444), словацке *hrst´* (Machek, 1957, б. 185), польске *garść* (Bruckner, 1985, б. 136), (Boriś, 2005, б. 156), сербске *гр́ст* у *прегршт* (Skok, 1971, б. 625).

У заходноукраїнских бешедох находзиме шлїдуюци форми: бойковске *го́рстка* "исте" (Онешкевич, 1984, б. 187), закарпатске *горсть* "~ зібраних стебел конопель, жита" (Сабадош, 2008, б. 51). Идентични форми находзиме у восточнословацких бешедох: *harsc* "исте" (Halaga, 2002, б. 269), *harsc zarna usipala huśom. Harsce lenu brala a stojački z ňich robila. Skośene zarno nakladl´i na harsce*. (Buffa, 2004, б. 89).

Мери за глїбину: *ашов.*

За означованє глїбини викопаней дзири хаснує ше мера *ашов*. То значи двараз

викопане з ашовом, два длужини желєзней часци. Основне значенє того слова то „алатка подобна до лопати чия ше желєзна часц при верху зужує, а хтора ше хаснує за викоповање жеми. Тота лексема представя уплїв мадярского язика зоз хторого форма *ásó* адаптирована до форми *ашов*. Мадярски длуги вокал *ó* ше у руским язику адаптирує зоз *ов* (Рамач, 2006, б. 406). У українских заходних диялектох ше стретаю шлїдуюци форми: *аршу́в*, *аршúв*, *аршу*, *алшув*, *алшив*, *алшов* (Дзендзелівський, 1959, б. 53). По Дзендзелївскому, форма *аршов* новша хтора заменєла лексему *рыскаль* (1959, б. 53). У сербским язику присутни форми *ашов* (Николић, 2007, б. 54) и *аршов* (Skok I, 1971, б. 71). По Влаїнцу, у сербским язику тиж так з мадярского лєм нє зоз значеньом „желєзней лопати" алє окремней алатки подобней до лопати хтора ше хаснує за викопованє (Влајинац, 1961, б. 136). На истим месце находзиме же тота мера за глїбину виноши 25 сантиметри.

Мери за чежину: *метер*, *ваґон*, *мажа*, *пожонєц*.

Сто кґ плоду одредзеней рошлїни означує ше зоз назву *метер*. У руским язику од мадярского *meter* (Рамач, 1983, б. 58) або сербского *метар* (Николић, 2007, б. 702-703), а тото од француского *métre*. У бешедох карпатског ареала находзиме идентични форми. У словнїкох заходноукраїнских закарпатских бешедох зазначена лексема *ме́тер* "мера длужини и чежини" (Сабадош, 2008, б. 171), у гуцулским *ме́тер* "мера длужини" (Закревська, 1997, б. 122). Тиж так, у восточнословацких шаришских бешедох *meter* "исте" *predal meter zarna* (Buffa, 2004, б. 160). На основи формох тих паралелох зоз карпатского ареалу може ше предпоставиц же тота лексема стари мадяризем хтори Руснаци прилапели у старим краю пред досельованьом до Бачкей.

Мера од 100 метери, односно тона реализує ше зоз словом *ваґон*. По Влаїнцу то (першобутно) обща медзинародна назва за гайзибански ваґон. Од нємецкого *Waggon* (Duden, 1983, б. 750), (Рамач, 1983, б. 100). Лексема присутна у українским язику *ваґо́н* (Мельничук I, 1982, б. 318) и сербским (Skok III, 1973, б. 559). У обидвох язикох, по Скоку и авторох ЕСУМу, лексема зоз нємецкого (*Waggon*) або француского язика (*wagon*). У бешедох карпатского ареалу, тота лексема зазначена у шаришскей восточнословацкей бешеди *vagon* (Buffa, 2004, б. 296).

Одредзене вимеране количество терхи на мажи менує ше зоз назву направи на хторей є вимеране, односно з лексему *мажа*. Од мадярского *mázsa* (Szarvas II, 1891, б. 711) хторе на початку значело "одредзене вимеране количество терхи", а чийо значенє ше познєйше специялизовало, зужело на означованє "100 килограми". Тота лексема у 18. вику у мадярским язику мала и значенє "вага за меранє векших терхох" (Рамач, 1983, б. 213). У словнїкох заходноукраїнских диялектох форма *ма́жа* ознаує меру без информациї о точней вредносци, количеству (Сабадош, 2008, б. 166), (Піпаш, 2005, б. 97). Лєм у восточнословацких бешедох тота лексема *taža* ма значенє "100 килограми" (Піпаш, 2005, б. 97).

Дакеди ше медзи Руснацами хасновала и назва мери *стара мажа* бо ю у

своєй *Хронїки Руского Керестура* хаснує Гавриїл Костельнїк (Костельнїк, 1998, б. 67). Вредносц тей мери 100 фунти, односно 56 кґ. Од информаторох сом нє достал тоту лексему.

У прешлосци ше за меранє зарна хасновала мера *пожонєц*. У сербским язику *пожонац*, по Скоку од старей назви города Пожона хтори ше нєшка вола Братислава (Skok, 1973, б. 20).

Заключенє

Анализа походзеня назвох за означованє мерох указує же найвекша часц лексемох славянского походзеня. При тим, як руски мож видзелїц: *гони*, *гарсц*, *мирка*, *миричка*, *мирица* (5). За сербски уплїв тримаме лексеми хтори прияти постредно, напр. *ват*, *гектар* (2).

Часц старей карпатскей лексики стари гунґаризми: *ланєц*, *ланц*, *гольт* / *голт* / *голд* / *голчик*, *ферталь* (ґерманизем постр. мадь.), *мажа* (6) и стари ґерманизми: *шух*, *кабел*, *ваґон* (3). Назви мерох хтори зме прияли у новим краю зоз мадярского: *рендлап*, *ашов* (2).

На основи того мож повесц же метрологийна система при Руснацох у Войводини у велькей мири розликує од метрологийней системи бешедох у старим краю. Вона пообщена и пременєта под уплївом других язикох. Тот факт мож оправдац зоз историйнима обставинами односно уплївами державох и їх администрациї хтора пановала на тих крайох.

Литература

Білодід, І. К. и др. (ур.) (1970–1980). *Словник української мови*, *I–XI*. Київ: Академія наук української РСР.

Дзендзелівський, Й. О. (1955). Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області, *Наукові записки*, *14*, 81-139.

Дзендзелівський, Й. О. (1959). Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говорах Закарпатської області, *Наукові записки*, *37*, 41-69.

Драгин, Г. (1991). Ратарска и повртарска терминологија Шајкашке, *Српски дијалектолошки зборник*, *36*, 621–708.

Закревська, Я. (1997). *Гуцульськи говірки: короткий словник*. Львів: Національна академия наук України.

Карпенко, Ю. О. (1971–1979). *Матеріали до словника буковинських говірок*, *I–VI*. Чернівці: Міністерство вищої и середньої спеціальної освіті.

Костельнїк, Г. (1998). *Liber memorabilium грекокатолїцкей парохиї Бачкокерестурскей (Хронїка Руского Керестура)*. Нови Сад: Союз Руснацох и Українцох Югославиї.

Мельничук, О. С. (1982–2006). *Етимологічний словник української мови*, *I–VII*. Київ: Наукова думка.

Николић, М. (ур.) (2007). *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.
Онешкевич, М. Й. (1984). *Словник бойківських говірок*, *I–II*. Київ: Академія наук української РСР.
Піпаш, Ю. (2005). *Матеріали до словника гуцульських говірок*. Ужгород: Ужгородський національний університет.
Рамач, Ю. (1983). *Лексика руского язика*. Нови Сад: Универзитет у Новим Садзе, Филозофски факултет, Институт за педаґоґию, Катедра за руски язик.
Рамач, Ю. (2006). *Ґраматика руского язика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Рамач, Ю. (ур.) (2010). *Руско-сербски словнїк*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за русинистику, Завод за културу војвођанских Русина.
Сабадош, І. (2008). *Словник закарпатського села Сокирниця хустського району*. Ужгород: Ужгородський національний університет.
Фасмер, М. (1986). *Этимологический словарь русского языка I–IV*. Москва: Прогресс.

*

Bruckner, A. (1985). *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
Buffa, F. (2004). *Slovník šarišských nárečí*. Prešov: Vydavateľstvo Nauka.
Duden, K. 1983. *Deutsches Universalwörterbuch.* Bibliographisches Institut : Dudenverlag. Mannheim

Halaga, O. R. (2002). *Východoslovenský slovník*, *I–II*. Košice, Prešov: Universum.
Kluge, F. (1957). *Etymologisches Wörterbuch der deutchen sprache*. Berlin: Walter de Gruzter & Co.
Machek, V. (1957). *Etymologický slovník jazika českého*. Praha: Československá academia věd.
Skok, P. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*. Zagreb: JAZU.
Szarvas, G. (1890–1893). *Magyar Nyelvtörtenéi szótár*, *I–III*. Budapest: Kiadja Hornyánszky Viktor Akadémiami Könyvkereskedése.

Данка Урошевић[1]
(Филозофски факултет, Нови Сад)

МОДИФИКАЦИЈЕ БИБЛИЈСКИХ ЦИТАТА У НАЗАРЕНСКОЈ ПРОПОВЕДИ[2]

The paper deals with the usage of Biblical citations in the three sermons given by different ministers in 2004 in Prayer House of Nazarene Christian Community in Novi Sad. The research was conducted with the goal to examine if, in what way and to what extent the formal and semantic modifications of the Biblical citations occur. The analysis is partially linguistic stylistics. The analysis of excerpted examples has shown, among other things, that Biblical citations frequently suffer formal and semantic changes, which make the Biblical text more actualized, more understandable for the listeners and put it in a more modern context. Knowing certain Nazarene dogmas and the social structure of the community can help us understand these processes much better.
Key words: Serbian language, Discourse analysis, homily, Nazarene Christian Community, Biblical citations.

Увод

О мотивима за истраживање ове теме

„Naš govor u svim oblastima života i ideološkog stvaralaštva prepun je tuđih reči, prenetih u najrazličitijem stepenu tačnosti i objektivnosti" (Bahtin, 1989, стр. 99). Један од домена у којима туђа реч заузима веома важно место јесте сфера верског мишљења и речи. Стога је туђи говор у религијском дискурсу веома плодно тло за социолингвистичка и психолингвистичка истраживања.

Узајамни однос ауторског и туђег говора у католичким хомилијама анализирали су Свенка Савић и Тадеј Војновић (1992) применом Бахтинове филозофско-лингвистичке теорије (Bahtin,1980; 1989). Аутори напомињу да су један од препознатљивих типова туђег говора који се појављује у проповеди католичког

[1] dankamejl@yahoo.com
[2] Рад је проистекао из семинарског рада урађеног у оквиру курса Социологија религије са елементима антропологије и психологије религије на докторским студијама Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду под менторством проф. др Зорице Кубурић, а уједно представља и део рада на пројекту *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (178020), који финансира Министарство науке и просвете Републике Србије. Захваљујем рецензенту на корисним саветима и сугестијама, све евентуалне преостале грешке у раду искључиво су моје.

свештеника цитати из библијског текста (граматички речено − директан говор), но њихову употребу подробније не испитују.

Када су у питању проповеди у другим црквама и верским заједницама у Србији, ова проблематика, колико ми је познато, није ни дотакнута.

Назаренске хомилије, међутим, чине се врло погодним за таква испитивања из више разлога.

У назаренској заједници проповед, која у богослужењу заузима централно место и од свих богослужбених обреда најдуже траје (Ђорђевић, 2003, стр. 35; Đurić-Milovanović, Maran i Sikimić, 2011, стр. 72), обилује цитатима библијских стихова.[3]

У назаренским заједницама у којима се богослужење одвија на српском језику користи се искључиво Даничићев и Караџићев превод Светог писма на ијекавску верзију српског језика (Бошњаковић, 2011, стр. 661). Стога можемо поставити питање: Како се библијски цитати у погледу ијекавског изговора преносе на екавском говорном подручју?

Истраживачи назаренске верске заједнице напомињу да током богослужења, односно проповеди, проповедници користе свакодневни језик како би проповед била разумљива свим верницима (Алексов, 2010, стр. 175; Đurić-Milovanović et al., 2011, стр. 69).[4] Питање које се у вези с тим намеће јесте: Како се то одражава на туђи говор (из Светог писма) пренет помоћу шаблона директног говора у проповеди?

Какве, уопште, реперкусије на преношење библијских цитата у проповеди имају поједине назаренске догме, ставови, обредна пракса и социјална структура назаренске верске заједнице?

Управо се у овом раду желело одговорити на та питања.

[3] Хришћанска назаренска заједница је неопротестантска заједница чији почеци сежу у двадесете и тридесете године XIX века (Алексов, 2010, стр. 71). Назаренска догматика темељи се на схватању да је једини извор верског живота, односно обредне праксе, Свето писмо, пре свега Нови завет (Ђорђевић, 2003, стр. 19, 40). Стога назаренски проповедници не похађају верске школе (Kuburić, 2010, стр. 197; Đurić-Milovanović et al., 2011, стр. 64). Назарени у Србији не објављују верску литературу нити пишу о себи. Редовно публикују једино песмарицу *Харфа Сиона*, састављену од песама које су користили баптисти, реформате и лутерани (Бјелајац, 2010, стр. 29; Kuburić, 2010, стр. 199). Једна од значајних догми која регулише функционисање назаренске заједнице и понашање верника јесте догма о слободи духа. Дух свети, који Бог дарује вернику крштењем, сходно његовој личности и вери, води га кроз живот, почев од оних свакодневних питања па до тумачења библијских текстова (Ђорђевић, 2003, стр. 24).

[4] Судећи по мом корпусу, није то баш у потпуности свакодневни језик (в. нпр. (...) и ви, драга децо, и остали, који немате тијех дара (...) [ПII]).

Циљ истраживања

Циљ истраживања је да се утврди да ли, на који начин и у којој мери долази до формалне и смисаоне модификације туђег говора из Светог писма који назаренски проповедник у току проповеди преноси помоћу шаблона директног говора[5], те да се резултати истраживања сагледају у контексту назаренских учења, ставова, обредне праксе и социјалне структуре назаренске заједнице. Парцијално се залази и у домен лингвостилистике.

Корпус и методологија истраживања

Анализирани су транскрипти трију проповеди које су различити проповедници одржали 2004. године у Молитвеном дому Хришћанске назаренске заједнице у Новом Саду.[6] Приликом транскрипције вођено је рачуна о томе да се посебним знацима обележе оне карактеристике снимљеног говора релевантне за испитивање одабране теме.[7]

Сви проповедници живе на подручју Бачке, с тим што су родитељи трећег проповедника пореклом из Баната. У време снимања испитиваних проповеди први проповедник имао је око 80, други око 70, а трећи око 40 година.[8] Први проповедник завршио је средњу школу, док други и трећи имају вишу стручну спрему.

За потребе истраживања неколико пута сам присуствовала богослужењу и разговорала са проповедницима и осталим верницима назаренске заједнице. Били су то спонтани разговори и интервјуи без стриктног упитника (в. Đurić-Milovanović et al., 2011, стр. 46).

Резултати истраживања

Анализа корпуса показала је да цитати изузетно ретко остају језички неизмењени. У ПІІ ниједан цитат није дословно репродукован. Највише

[5] У овом истраживању у обзир ће се узети и модификован директан говор (укључујући и поједине типове индиректно-директног говора), односно сви они случајеви у којима се језичким и(ли) интонационим средствима сигнализује дословно преношење туђих речи.

[6] Прва проповед [ПІ] (читано *Јеванђеље по Луци*, 19. глава) траје 39 минута, друга [ПІІ] (читано *Јеванђеље по Луци*, 5. глава) 31 минут, а трећа [ПІІІ] (читана *Тимотију посланица II*, 2. глава) 44 минута. Краће проповеди другог присутног проповедника, такозване (према усменом саопштењу једног проповедника) завршне речи, којима се богослужење завршава, нису уврштене у корпус.

[7] О поступцима записивања говора в. у Savić, 1993, стр. 54–72. У нашим текстовима знаци интерпункције се употребљавају у вредности коју имају у стандардном језику. Поред тога, зарезом се означава врло кратка пауза, знаком ... пауза дужа од оне означене зарезом, а употребљава се и знак /, којим се обележава пауза дужа од паузе означене са три тачке. Користи се и симбол ? |нрзв| – неразговетно. Акценат се наводи само када је то неопходно. Директан говор у проповеди стављен је у курзив, а не међу наводнике.

[8] До прецизнијих података о старосној доби проповедника, нажалост, нисам могла доћи.

немодификованих цитата у погледу њихових формалних обележја има у ПIII. Најчешће се дословно репродукују (а) кратки стихови којима се саопштава какав догађај и који се читају и (б) стихови који представљају заправо сентенције. (У тим стиховима по правилу нема континуаната *јата*.) Но, и када се читају, цитати се често у мањој или већој мери модификују (пре свега, екавизирају). Промене су некад минималне − тичу се измене реда речи, изостанка неке лексеме, гласовне промене својствене говорном језику и сл.

С обзиром на то да све модификације библијских цитата због ограниченог простора излагања овде није могуће представити, по језичким „нивоима" навешће се само основне измене, које ће бити илустроване са неколико примера. Из истог разлога само у релевантним случајевима наводиће се и изворни библијски текст (Даничићев и Караџићев превод).

Модификације цитата на фонетско-фонолошком плану

У домену фонетике и фонологије најприметније је екавизирање текста:

Каже, *где се двоје, или троје скупе у име моје, онде сам ја, међу, њима.* (ПIII).

Будући да се Нови Сад налази на екавском говорном подручју и да су и проповедник и аудиторијум екавци, то је сасвим разумљиво.

У корпусу су запажени и икавизми који су својствени екавској варијанти стандардног српског језика, односно војвођанском говорном подручју.

У одричној форми глагола *јесам* икавизам војвођанског типа одлика је и екавске верзије стандардног српског језика, док је у ијекавској верзији замена *јата* у датом глаголу ијекавска, што се јавља и у библијском тексту (Даничићевом и Караџићевом преводу):

Па каже овде баш то, *па зашто, ниси дао мојега сребра, трговцима* (...) (ПI).

Дијалекатски икавизам у прилогу *где*, у којем је дошло и до упрошћавања сугласничке групе *гд-*, регистрован је само у ПI:

(...) јел он је рекао, *ди гот се, скупите, двое или трое, онде сам ја међу вама*.

Икавизми својствени ијекавском говорном подручју и ијекавској верзији стандардног српског језика, те и језику Светог писма, по правилу се замењују са *е*:

(...) *и ако сам кога занео, вратићу онолико четворо*. (ПI).

Они ијекавизми који су нарочито маркирани често изостају. Особени су у том погледу дијалекатски ијекавизми у одговарајућим наставцима заменичко-придевске промене, који често бивају замењени стандардним *-и-*, чак и када се библијски стих чита:

(...) *а неки Фарисеји из народа рекоше му, учитељу, запрети ученицима својим*. (ПI), (...) *кад би ти знао, у овај, твој, дан, шта је за мир твој, али је, сад, сакривено, од очију, твојих*. (ПI).

Но, у ПIII такви ијекавизми се срећу јер их проповедник, управо због њихове маркираности, користи као посебно изражајно средство, средство узвишеног библијског стила. Често се срећу у сентенцијама и у речима које су носиоци

логичког акцента:

(...) даље напомиње, каже, *опомињи се Господа Исуса Христа који уста из мртвијех*.

Они су присутни не само у туђем него и у „ауторском" говору. Међутим, проповедник није доследан у употреби тих ијекавизама:

(...) а љубазни, ми имамо и оде у овоме дому от слушалаца који још нису познали нити окусили небескијех дара Господњих.

У испитиваним проповедима (и)јекавизми се могу задржати и у цитатима који нису интегрисани у „ауторску" реченицу и који се обично читају (на шта упућује пре свега интонација), јер су у таквим случајевима слабије изложени утицају проповедниковог језика:

/ *И кад дође Исус, на оно мјесто, погледавши горе, видје га*. (ПІ).

У библијским цитатима јављају се и хибридне структуре у којима се реализују и екавизми и (и)јекавизми, а понегде и икавизми:

/ *А оне моје непријатеље који нису хтјели, да ја будем, цар над њима, доведите амо, и исеците преда мном*. (ПІ).

Што је цитат више парафраза цитата, то је доследност у употреби екавизама и икавизама војвођанског типа већа.

У цитатима су приметне и различите гласовне промене својствене великом броју српских дијалеката, односно разговорном језику:[9] редукција вокала (*колко* (ПІ), сви *ћте* [ПІІ]), губљење сугласника *х*, нарочито у финалној позицији (1. л. јд. *би* (ПІ), *одма* (ПІ), из уста *својије* (ПІІІ), *тели* [ПІ]), гласова *ј*, пре свега у интервокалској позицији (*двое* (ПІ), *трое* [ПІ]), и *в*, често испред *љ* (*оде* (ПІ), *поздрављате* (ПІІІ), *приправљен* [ПІІІ]), упрошћавање сугласничких група (*ди* (ПІ), *Закеју* (ПІ), *Закеј* (ПІ), *ка ће* (ПІІ), *о тога* (ПІІІ), *са ће се* [ПІ]), асимилације и контракције самогласника (*Аврамов* (ПІІ), *дошо* [ПІІ]), супституције сугласника (*јел* (ПІ), [ПІІ]), одсуство прегласа (*пређашњога* [ПІІІ]) и сл.:

(...) кад је казо Господ, *сви ћте се,* каже, *ви одрећи мене* (...) (ПІІ), *Зашто ниси дао трговцима, ту кесу, па би ја сада о-, па би сада имао добитак?* (ПІ), (...) јел он је рекао, *ди гот се, скупите, двое или трое, онде сам ја међу вама*. (ПІ), / А каже, *ко дакле, себе очисти од овога, биће суд за част, освећен, и потребан, домаћину приправљен, за свако добро дело*. (ПІІІ), Зато он каже, *ја нисам дошо да зовем праведнике, него грешнике на покајање*. (ПІІ), (...) јел е Христос рекао, *сиђи брзо, јел ми данас ваља бити у твојој кући* (...) (ПІ), *И оне, сиромашне жене*, каже, *служаху њему, имањем својим, и за њим су ишле, и они који су били пређашњога лошег живота* (...) (ПІІІ).

[9] У корпусу су регистроване и различите, типичне говорне, грешке на свим језичким нивоима, које обично прати самоисправљање. На пример: *И неће остати, оставити, у теби, и неће оставити у теби камена на камену.* (ПІ), *Он*, каже, *плужи, пружи руку, и дохвати га.* (ПІІ), (...) *дођоше птице, и побол-, позобаше га* (...) (ПІІІ).

Модификације цитата на морфолошко-творбеном плану

И на морфолошко-творбеном нивоу могу се јавити форме познате војвођанским и многим другим говорима, односно језичком супстандарду: аналитички футур (*ћу* толико *да* му *вратим* [ПІ]),[10] неправилно саграђен синтетички футур глагола на *-ћи* (*отићете* [ПІІ]),[11] прилог за време с партикулом *-к* (*ондак* [ПІ]), рефлексивизација непрелазних глагола (*се сиђеш* [ПІ]) (в. Поповић, 1968, стр. 233), придев *сребрени* [ПІІІ] (в. РСГВ 2008) и др.:

(...) *пола имања даћу сиромасима, и ако сам некога занео, четири пута ћу толико да му вратим*. (ПІ), (...) кад је казо Господ, *сви ћте се,* каже, *ви одрећи мене, и отићете од мене*, он каже, *ја нећу*. (ПІІ), (...) али каже, *ја сам дошао најпре за израиљски народ да се спасе, па ондак незнабожачки*. (ПІ), (...) јел е Христос рекао, *сиђи брзо, јел ми данас ваља бити у твојој кући, данас је спасење твојој кући и треба брзо да се сиђеш доле да добијеш то спасење* (...) (ПІ), (...) јер оде каже, *нису сви, судови, у дому једноме, златни и сребрени* (...) (ПІІІ).

У ПІІІ запажене су аутокорекције при употреби маркираних дијалектизама:

И да та, каже, *бегај од жеља ма-, младости, бежи од жеља младости*.

У сфери морфологије забележене су и измене којима се библијски текст осавремењује. Облици који су архаични, књишки и карактеристични за ијекавско говорно подручје, супституишу се онима који су присутни у савременом стандардном језику, разговорном стилу, односно на војвођанском терену, мада не увек.[12] Тако се, на пример, уместо акузатива једнине личне заменице трећег лица за мушки род *њ* може реализовати савремени облик *њега* (ПІІ), уместо неуобичајеног придева неодређеног вида *човечиј* [ПІ, ПІІ] (који РМС 2007 ни не региструје) користи се облик одређеног вида, архаичније *изиђе* супституише се са *изађе* (ПІІ), које је у говору Новог Сада далеко чешће од прве варијанте (Алановић и Вујовић, 2011, стр. 48), архаичнији и поетски номинатив множине *суди* замењује се формом *судови* (ПІІІ) и др.:

(...) каже, *и гле људи, донесоше на одру, човека, који бијаше узет, и тражаху, да га, унесу, и метну пред њега*. (ПІІ), Даље каже ово, *јер је син, човечији, дошао да нађе, и спасе, што је изгубљено.* (ПІ), *Изађи од мене*, каже. (ПІІ), (...) јер оде каже, *нису сви, судови, у дому једноме, златни и сребрени* (...) (ПІІІ).

Услед непостојања језичке компетенције за аорист може се употребити приповедачки презент када се ова два облика разликују само у акценту:

[10] О извесним тенденцијама у избору одговарајуће (синтетичке или аналитичке) форме футура у говору Новог Сада в. Алановић и Вујовић, 2011, стр. 53.

[11] Глаголи на *-ћи*, наиме, понекад граде футур на исти начин као и глаголи на *-ти* (*дођу* [< *до* + *ћу*] као *узећу* [< *узе* + *ћу*]). Испадање вокала *и* између два *ћ* у примерима типа *ићу, доће* и сл. уопштено је у многим штокавским говорима (Ивић, Бошњаковић и Драгин, 1994, стр. 298; 1997, стр. 183).

[12] Што је цитат пренесен помоћу шаблона директног говора више парафраза цитата, више је и црта (на свим језичким нивоима) карактеристичних за савремени језик, односно војвођанско говорно подручје.

/ *А кад они то слушаху, на̀ста̄ви казивати причу* (…) (ПІ).

Уколико се аорист и морфолошки разликује од презента он не бива супституисан другом глаголском формом када се цитат чита:

Исус изађе, каже, *и виде цариника, по имену Левије, да седи на царини, и рече му, хајде за мном*. (ПІІІ).

Међутим, у парафразираним цитатима употребљава се перфекат наместо њега:

„И извукавши обје лађе на земљу оставише све, и отидоше за њим." (Лк 5: 11) → И каже... *кад је Господ био са њима, рибарима, он је, одлазио. Они су сви оставили ти, ти, тај Јаков, Јован, синови Зеведејеви и, овај, Симон, оставили су лађе своје и отишли за Господом*. (ПІІІ).

Модификације цитата на лексичком плану

На пољу лексике такође се запажа осавремењивање библијских цитата. Поједине лексеме могу се заменити онима које су уобичајеније у савременом стандардном језику, у његовом разговорном стилу, односно у војвођанским говорима, при чему може доћи и до семантичких промена и употребе неодговарајуће лексеме.

Тако је, на пример, перифрастички израз *творити грех* супституисан глаголом *грешити* у примеру индиректно-директног говора:

Јован, на многим местима сведочи, да каже, *који греши*, каже, *од ђавола е*. (ПІІІ).

Уместо лексме *саблазнити се (о)* употребљава се *одрећи се*:

(...) кад је казо Господ, *сви ћте се,* каже, *ви одрећи мене, и отићете од мене,* он каже, *ја нећу*. (ПІІ).

Глагол *искати* замењује се глаголом *тражити* у цитату који је врло добро уклопљен у ауторски говор:

(...) и ви, драга децо, и остали, који немате тијех дара, *тражите од Господа, Госпот ће дати. Куцајте, и отвориће вам се*. (ПІІІ).

У следећем примеру уместо лексеме *одар*, која данас има значење 'лежај на којем се налази тело покојника пре сахране', а која је некад имала и значење 'лежај уопште' (квалификовано у РМС 1971 као застарело и покрајинско), јавља се лексема *покривач*, и то у прилично парафразираном цитату:

/ Он рече узетом, каже, *теби говорим. Устани, узми свој покривач* (...) (ПІІ).

Модификације цитата на синтаксичко-семантичком плану

И у области синтаксе и семантике примећују се црте које одликују разговорни језик.

Тако се уместо глаголских прилога могу употребити лични глаголски облици:

„И пруживши руку дохвати га се (...)" (Лк 5: 13) → *Он*, каже, *плужи, пружи руку, и дохвати га.* (ПІІ).

Уместо синдетских паратактичких реченица срећу се асиндетске паратактичке

реченице:

„Не мислите да сам ја дошао да покварим закон или пророке: нијесам дошао да покварим, него да испуним.” (Мт 5: 17) → Тако је и рекао, *ја нисам дошао да укинем ништа, ја сам дошао да испуним*. (ПП).

Свакако да у неким случајевима долази и до семантичких и прагматичких промена. Употреба одређених структура условљена је и другачијом перспективизацијом догађаја.

Архаичније структуре и оне које одликују штокавски запад замењују се структурама које су присутне у савременом стандардном српском језику (екавској верзији) и на војвођанском терену. Понекад долази и до семантичкопрагматичких промена.

Тако се, на пример, уместо искључног *до* реализује транспарентнији искључни предлог *осим*:

„А Исус рече им: нигдје није пророк без части до на постојбини својој и у роду и у дому своме.” (Мр 6: 4) → Јел казо је он, *нигде није, човег бес части, осим на постојбини својој, и у роду својему, и у дому својему*. (ПП).

У следећем примеру употребом везника *да* уместо везника *где* губи се динамичка, односно експресивна, семантичка компонента израза:

„И потом изиђе, и видје цариника по имену Левија гдје сједи на царини, и рече му: хајде за мном.” (Лк 5: 27) → *Исус изађе*, каже, *и виде цариника, по имену Левије, да седи на царини, и рече му, хајде за мном*. (ПП).

Читава структура реченице, понекад врло компликована, може се променити како би била транспарентнија:

„Каза им пак и причу: нико не меће закрпе од нове хаљине на стару хаљину, иначе ће и нову раздријети, и старој не личи што је од новога.” (Лк 5: 36) → И каже, *каза им, пак и причу*, каже, *нико не меће, закрпе, од нове хаљине на стару хаљину, иначе ће нову, раздерати, и стара неће личити ни на шта*. (ПП).

Модификације цитата на семантичкопрагматичком плану

У испитиваном корпусу приметне су извесне модификације цитата којима се библијски текст актуелизује, односно смешта у контекст у којем се проповедник и аудиторијум налазе у тренутку проповеди.

Нарочиту пажњу привлачи употреба личних заменица и глагола у облицима за друго лице, тј. облицима директне комуникације, као у примеру:

„Јер гдје су два или три сабрани у име моје ондје сам ја међу њима.” (Мт 18: 20) → (...) јел он је рекао, *ди гот се, скупите, двое или трое, онде сам ја међу вама*. (ПП).

На тај начин цитат се смешта у садашњи тренутак и успоставља се комуникација Бога и аудиторијума. Прималац поруке која се преноси цитатом постаје аудиторијум, а не „неко трећи”, тј. порука се директно преноси аудиторијуму.

Подстицање верника на активност постиже се употребом императива у другом лицу множине у следећем примеру:[13]

[13] Цитат је доживео и друге модификације.

„Исус им пак опет рече: ја сам видјело свијету: ко иде за мном неће ходити по тами, него ће имати видјело живота.” (Јв 8: 12) → Јел он је дошао, био је видело свету, и нама је реко, *будите видело свету*, *будите свети, јер и ја сам свет*. (ПІІ).

У следећем примеру уместо првог лица једнине глагола *бацити* употребљава се прво лице множине, такође и прво лице множине анафорског *учинити*, а уместо лексеме *мрежа* анафора *то*, чиме се алудира на вернике који треба да *учине* исто што су учинили актери описаног догађаја, да баце мрежу дубоко у море, али не буквално, већ у духовном смислу − да иду у дубину Светог писма, да га тумаче. То после проповедник и експлицитно каже:

„И одговарајући Симон рече му: учитељу! сву ноћ смо се трудили, и ништа не ухватисмо: али по твојој ријечи бацићу мрежу.” (Лк 5: 5) → *Па* каже, *Господе*, каже, *па ми смо*, каже, *сву ноћ*, каже, *трудили се, и ништа нисмо ухватили*, *али*, каже, *али, по твојој речи, учинићемо то. Учинићемо то да бацимо мрежу.* И бацили су мрежу у море, у дубину мора. Он нас оде, он нас оде упућује, да ми идемо у дубину писма, да то писмо, у дубину, идемо, да га тумачимо. Јел ово је писмо написано, и много се може о њему говорити, данима и ноћима и никад се не може исцрпити. *Ал* каже, *ал*, *по твојој речи, ћемо то учинити.* (ПІІ).

Промене могу бити условљене жељом да се постигне већа сугестивност и драматичност у приповедању. Тако се уместо конектора *и* може појавити *а*, нарочито када се уводи нешто ново, почетак нове целине, реплике:

„И кад се приближи, угледа град и заплака за њим” (Лк 19: 41) → / *А кат се приближи граду... у-, а кат се приближи, угледа, град, и заплака се за њим*. Христос, син Божији, заплако се, за Јерусалимом, кад га је угледао. Зашто љубазни? (ПІ).

Приметне су и модификације у циљу нарочитог истицања нечега, интензификовања одређеног садржаја:

„Ко може опраштати гријехе осим једнога Бога?” (Лк 5: 21) → Ал кажу фарисеји, *ко може*, кажу, *опрастати, опраштати грехе, некоме, осим јединога Бога живога*. (ПІІ), „Јер гдје су два или три сабрани у име моје ондје сам ја међу њима.” (Мт 18: 20) → (...) јел он је рекао, *ди гот се, скупите, двое или трое, онде сам ја међу вама*. (ПІ).

Присутно је и понављање цитата када проповедник посебно жели нешто да истакне или објасни:

Каже, *ја сам човек грешан*. *Ја сам човек грешан.* Па он је, љубазна браћо и сестре, таквима и дошао. (ПІІ), / *И учаше сваки дан у цркви, а главари свеш* ? |нрзв.|, *књижевници, и старјешине народне, гледаху да, га, погубе*. *Главари свештенички.* Ми знамо, шта су главари свештенички (...) (ПІ).

Цитат може бити згуснут и сажет, при чему се догађаји могу другачије перспективизовати и довести у другачију семантичку везу. То је често случај када проповедник поново употребљава један цитат:

„И он му заповједи да ником не казује: него иди и покажи се свештенику, и принеси дар за очишћење своје, како је заповједио Мојсије за свједочанство њима.” (Лк 5: 14) → Па каже њему, *иди принеси дар,* да се покаже свештенику, да

покаже, да, принесе дар. (ПІІ), „И почеше помишљати књижевници и фарисеји говорећи: ко је овај што хули на Бога?" (Лк 5: 21) → / Кад је он казо, *опраштају се греси*, каже, *твоји*, а они кажу, *ко је овај, ко је овај*, не верују сат ко је овај. (ПІІ).

Помоћу шаблона туђег директног говора проповедник поједине цитате може појаснити, експлицирати, дати своју интерпретацију и оцену садржаја библијског стиха:

„И што си чуо од мене пред многијем свједоцима, оно предај вјернијем људима, који ће бити вриједни и друге научити." (Тим II 2: 2) → (...) а оде, љубазни, напомиње, вернима у Господу, и ти који имају задужења, каже, *а ти, пренеси ову, реч Божију, и науку свету, пред-, чисту, незазорну...* (ПІІІ).

Нарочита сугестивност постигнута је овим средством у следећем примеру, где проповедник, након изношења поруке и савета који су упућени целој заједници укључујући и њега самог (солидарно: ми и онај који слуша), усмеравањем поруке ка појединцу, а помоћу граматичког шаблона туђег директног говора, у који је смештен не само цитат, него и проповедникова парафраза, појашњење цитата, успоставља везу између верника и Христа (= 'Христос сада говори теби'), јер према учењу назарена кроз лични контакт с Богом (на чему се у назаренској заједници инсистира) спасење је једино могуће:

„Закхеју! сиђи брзо; јер ми данас ваља бити у твојој кући." (Лк 19:5), „А Исус му рече: данас дође спасеније кући овој; јер је и ово син Авраамов." (Лк 19:9), „Јер је син човјечиј дошао да нађе и спасе што је изгубљено." (Лк 19:10) → *Сиђи брзо!* Шта то значи, љубазни? Да, и ми, када и онај, који слуша ове речи, овога спасења, да треба брзо, да тражи спасење својој души, да не треба да оклева, јел е Христос рекао, *сиђи брзо, јел ми данас ваља бити у твојој кући, данас је спасење твојој кући и треба брзо да се сиђеж доле да добијеш то спасење, јер си заслужио*, љубазни, јел ср-, Христос, провиди свако срце. (ПІ).

Користећи шаблон туђег директног говора проповедник појашњава и образлаже понашање одређених учесника ситуације исказане у цитату:

„И почеше помишљати књижевници и фарисеји говорећи: ко је овај што хули на Бога? Ко може опраштати гријехе осим једнога Бога?" (Лк 5: 21) → / Кад је он казо, *опраштају се греси*, каже, *твоји*, а они кажу, *ко је овај, ко је овај*, не верују сат ко је овај. *Јел кад,* пише ту у писму, *знамо оца и матер, знамо да је отац његов дрводеља, да је мати Марија, како он може бити син Божији*. Нису га веровали, ни његова браћа, ни сестре, његови домаћи. (ПІІІ).

У следећем примеру, најпре се наводи цитат, који се потом тумачи, уз објашњење текстовног контекста, али у форми, у извесној мери модификованог, туђег директног говора, чиме уверљивост протумаченог цитата бива јача; глагол *казати* употребљен у трећем лицу једнине презента испред објашњења имплицира 'то заправо значи, Исус заправо каже следеће':[14]

[14] Овде би се могло говорити и о индиректном говору јер је употребљена реч *Христов*, а не *мој*, но у библијском тексту није необично да Исус, када реферише о себи, користи лексеме које се односе на треће лице.

„Каза им пак и причу: нико не мође закрпе од нове хаљине на стару хаљину, иначе ће и нову раздријети, и старој не личи што је од новога.” (Лк 5: 36), „И нико не љева вина новога у мјехове старе; иначе продре ново вино мјехове и оно се пролије, и мјехови пропадну.” (Лк 5: 37), „Него вино ново у мјехове нове треба љевати, и обоје ће се сачувати.” (Лк 5: 38) → И каже, *каза им, пак и причу,* каже, *нико не мође, закрпе, од нове хаљине на стару хаљину, иначе ће нову, раздерати, и стара неће личити ни на шта. И нико, не љева* ? |нрзв.|, *вина новога, у мехове старе, иначе ће пролити ново вино, и мехове, и оно се пролије, и мехови пропадну.* Каже, *нико не мође, речи Христове, ове које је он проповедао, у Стари завет... него нове речи у Нови завет.* Тим заветом, он је дао, сведочанство, и печат, овоме светом јеванђељу, да је истинито. (ПII).

Слично је и у следећем примеру:

„И нико пивши старо неће одмах новога; јер вели: старо је боље.” (Лк 5: 39) → Нису Јевреји могли да приме, речи Христове, зато је он казо, *нико пивши старо, неће, одма новога*. Стари завет су тели, стари закон, нису хтели, овај нови, нову веру, Исуса Христа, коју је он донео, каже, *јер*, каже, *старо је боље.* Е ти, стари, ти јеврејски народ, израиљски народ, они су рекли, *старо је боље*, *закон је бољи, од овога што је Господ донео.* Ал Господ је, дошао, донео е, то јеванђеље, да испуни оно што је Бог казао. (ПII).

Закључак

Бројним језичким изменама цитата постиже се боље разумевање текста, он се актуелизује и повезује са садашњошћу. Неке уочене црте својствене су разговорном језику, поједине су дијалекатски маркиране. У говореном дискурсу цитати су свакако подложнији модификацијама него у писаном. Туђе речи се модификују и у зависности од проповедникове интерпретације текста и од тога шта жели да стави у фокус пажње, шта жели да постигне навођењем туђих речи.

Што је туђа реч разумљивија и у чвршћој, ближој вези са стварним окружењем аудиторијума, то ће њена убеђивачка снага бити већа. Имајући у виду чињеницу да је Свето писмо једини извор назаренске догматике, те догму о слободи духа, јасно је зашто цитат ретко бива дословно репродукован. Догма о слободи духа дозвољава проповеднику да изнесе своје виђење речи Божије и да изабере начин на који ће о њој говорити, но у границама назаренских догми. Проповедник се одлучује за ону форму проповедања и изношења цитата, коју сматра најсугестивнијом и најразумљивијом аудиторијуму.

Ако се узме у обзир то да назаренско хришћанство инсистира на унутрашњој (духовној), а не спољашњој раскоши, поједине модификације цитата постају разумљиве. Јер, суштински значај има садржај Божије речи, а не њена форма. Но, да би реч Божија (њен смисао) продрла дубоко у срца верника, потребно је пронаћи ону форму за њено преношење помоћу које ће се то најбоље остварити.

Језик проповедника (језик туђе речи) мора бити прилагођен језику

аудиторијума, формулације морају одговарати тренутној ситуацији у којој се одржава проповед. Будући да је аудиторијум сачињен махом од старијих људи средњег и нижег образовања, ни проповедников говор не сме бити превише „учен". Но, не само због тога. Цисарж и Маринковић истичу да је један од услова за успех проповеди природност у проповедању.

„Савремени човек не подноси и не воли свечани и укочен начин проповедања наших проповедника, нити пак воли да слуша онога ко са проповедаонице парадира говорништвом. Но, ако проповедник са њим разговара истим тоном, истим изразима, истим покретима као када разговорају два стара пријатеља – он ће му поклонити сву своју пажњу." (Цисарж и Маринковић, 1969, стр. 71)

Управо је та природност у проповедању постигнута и неприпремљеношћу говора, која, између осталог, условљава појаву језичких црта својствених разговорном стилу. Да речи онога који доноси Божија сведочанства и поучава не треба да буду „високе и надговорљиве речи људске премудрости", говори и апостол Павле.

„Јер Христос не посла мене да крстим, него да проповиједам јеванђеље, не премудријем ријечима, да не изгуби силу крст Христов." (Кор I, 1: 17), „И ја дошавши к вама, браћо, не дођох с високом ријечи или премудрости да вам јављам свједочанство Божије." (Кор I, 2: 1), „И ријеч моја, и поучење моје не бијаше у надговорљивијем ријечима људске премудрости, него у доказивању Духа и силе." (Кор I, 2: 4).[15]

Посматрано са становишта *аутсајдера*, тих црта разговорног језика понекад је превише. Осим тога, јављају се и хибридне структуре.

Да бисмо разумели поједине модификације цитата, треба имати у виду следеће податке. Назаренски проповедници не похађају верске школе и међу њима, као и међу осталим члановима заједнице, влада став да треба смањити или у потпуности елиминисати праћење радио и телевизијских програма, те читање друге верске литературе као и световних књига, што у стварности, ипак, није увек примењено (Ђорђевић, 2003, стр. 40, 53). Како истиче Сања Ђорђевић (2003, стр. 52), „однос назаренске заједнице према широј друштвеној средини може се окарактерисати високим степеном изолованости, заправо затвореношћу према социјалном окружењу". Све то, укључујући и социјалну структуру назаренске заједнице, односно друштвену мрежу којој припадају проповедници, има великог утицаја на стил изражавања проповедника и објашњава употребу дијалектизама у библијским цитатима.[16]

Такође се мора узети у обзир и чињеница да је Караџићев превод Новог

[15] Управо ове речи наводи један огранак назаренске цркве у Америци када образлаже зашто назаренски проповедници не похађају верске школе (http://www.apostolicchristian.org/faith_worship.php).

[16] Скрећем, међутим, пажњу на то да високо образовање проповедника не значи одсуство дијалектизама у проповеди. Управо ми је један назаренски проповедник са високим образовањем саопштио да језик проповеди мора бити прилагођен аудиторијуму, те да он некада из тог разлога употребљава дијалектизме.

завета, превод на српски народни језик (који додуше има и много књишких црта, односно архаизама). Стога се у њему могу наћи језичке појединости које су данас дијалекатски маркиране, одлике језичког супстандарда, односно разговорног српског. А тај језик је донекле и узоран језик проповеди. Но, када се у цитату нађу оне архаичне форме, компликоване конструкције или дијалекатске црте непознате војвођанским говорима, проповедник ће их заменити структурама својственим савременом стандардном језику и војвођанском говорном подручју. Међутим, то није увек спроведено. Када се цитат чита, мање се и модификује, те се структуре непознате војвођанском говорном простору у том случају могу задржати. Осим тога, поједине црте које нису присутне на војвођанском подручју проповедник може препознати као врло изражајно средство, као што је то случај с ијекавизмима у заменичко-придевској промени, који се користе у трећој проповеди.

Исто тако значајан је и утицај језика назаренске песмарице *Харфа Сиона* на проповедников говор. Песме је на српски језик, разумљив, разговоран и неизвештачен, схватљив и средњем и нижем слоју друштва (Бошњаковић, 2011, стр. 658) превео, тачније препевао, познати српски песник, Јован Јовановић Змај. У његовом језику забележени су остаци књижевних језика и дијалектизми војвођанског типа, „особине условљене метриком стиха, али и оригиналне творевине" (Бошњаковић, 2011, стр. 659). Готово сви дијалектизми, односно супстандардне и разговорне форме забележене у анализираним цитатима, реализују се и у овом препеву.

Ауторска слобода постоји, али она не сме прећи границе које су назаренске догме поставиле. Да би Божија реч била што разумљивија верницима, да би ушла у њихова срца, и постала делатна, проповедник је мора објаснити, растумачити, појаснити и показати њену примењивост и смисао у савременом животу верника. Врло ефектно средство за постизање тога јесте шаблон директног говора у којем се заправо реализује ауторска интерпретација, парафраза или појашњење туђег говора, што се може назвати *скривеним ауторским говором*. Шаблон директног говора је погодан јер има највећу ауторитарност. Указати на Свето писмо, на Бога, као извор проповедникових саопштења и тврдњи, врло је важно, јер је једино Божија реч ауторитарна, а таква реч захтева од нас признање и усвајање, захтева безусловно прихватање (в. Bahtin, 1989, стр. 104, 105), те има најјачу аргументативну моћ.

Но, како ће и у којој мери цитати бити модификовани и „понародњени" зависи од самог проповедника, односно његове личности.

Будућа, опсежнија, истраживања назаренских хомилија треба да покажу у којој мери свака варијабла, старост, образовање и личност проповедника, те састав аудиторијума, утиче на језик проповеди. Занимљиво би било испитати и стил проповедања назаренских проповедника у другим језичким заједницама.

ЛИТЕРАТУРА

Алановић, М. и Вујовић, Д. (2011). Типична морфосинтаксичка обележја у говору Новог Сада. *Лингвистичке свеске*, *9: Говор Новог Сада. Свеска 2: Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине*, 39−55.

Алексов, Б. (2010). *Назарени међу Србима. Верска трвења у јужној Угарској и Србији од 1850. до 1914.* Београд: Завод за уџбенике.

Бјелајац, Б. (2010). *Протестантизам у Србији. Прилози за историју реформацијског наслеђа у Србији. II део*. Београд: Сотериа.

Бошњаковић, Ж. (2011). Говор Новог Сада у језику Косте Трифковића и Змаја. *Лингвистичке свеске*, *9: Говор Новог Сада. Свеска 2: Морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине*, 644–664.

Ђорђевић, С. (2003). *Хришћанска назаренска заједница*. Ниш: Јунир Пунта.

Ивић, П., Бошњаковић, Ж. и Драгин, Г. (1994). Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Прва књига: Увод и фонетизам. *Српски дијалектолошки зборник, XL*.

Ивић, П., Бошњаковић, Ж. и Драгин, Г. (1997). Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: Морфологија, синтакса, закључци, текстови. *Српски дијалектолошки зборник, XLIII*.

Нови завјет Господа нашега Исуса Христа, превео Вук Стеф. Караџић. Београд: Библијско друштво, 1981.

Поповић, И. (1968). *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*. Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење литературе и језика.

РМС (1971). *Речник српскохрватскога књижевног језика*. *Књига четврта*. *О−П (ограшје−претња)*. Нови Сад: Матица српска.

РМС (2007). *Речник српскога језика.* Нови Сад: Матица српска.

РСГВ (2008). *Речник српских говора Војводине*. *Свеска 8: риба−С*. Нови Сад: Матица српска.

Свето писмо, Стари завјет (превод: Ђура Даничић), *Нови завјет* (превод: Вук Стефановић Караџић). Преузето 31. августа 2012. са: http://www.pouke.org/svetopismo/biblija.php?lang=ijekav&search

Цисарж, Б. и Маринковић, Ж. (1969). *Омилитика или теорија црквеног говорништва. Уџбеник за IV разред богословија*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

*

Apostolic Christian Church of America. Преузето 31. августа 2012. са: http://www.apostolicchristian.org/

Bahtin, M. (1980). *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.

Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Beograd: Nolit.

Đurić-Milovanović, A., Maran, M. i Sikimić, B. (2011). *Rumunske verske zajednice u*

Banatu. Prilog proučavanju multikonfesionalnosti Vojvodine. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Pavlov".

Kuburić, Z. (2010). *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*. Novi Sad: CEIR.

Savić, S. (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Savić, S. i Vojnović, T. (1992). „Nek' Božja riječ dođe u naš život": diskursne osobine propovedi. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, *XXXV(2)*, 133–159.

Ивана Чанчар[1]
(Филозофски факултет, Нови Сад)

СЕМАНТИКА ПРИДЕВА СА ОСНОВАМА благ- И добр- У *ЖИТИЈУ СВЕТОГ СИМЕОНА* СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ[2]

This paper examines semantic potential of lexemes with bases благ- and добр- in the Vita of Saint Simeon by Stefan Prvovencani. Lexemes of cognitive domain of good characteristics are grouped according to their morphological base. The primary task is to determine the productivity of one, as well as the other base and their akin lexemes, then to find semantic similarities and differences between them. We found that the base добр- mostly indicates worldly qualities and the base благ- dominates in a sphere of divine attributes and qualities of saints.
Key words: lexeme, semantics, cognitive domain, good characteristics, morphological base.

1. Увод

1.1. Предмет и циљ истраживања

Полазна тачка у овом раду јесте испитивање творбено-семантичког потенцијала придева позитивне евалуације са основама благ- и добр- у *Житију Светог Симеона* Стефана Првовенчаног. Рад на датом корпусу веома је погодан за утврђивање семантичке разуђености ових придева будући да представља језик оригиналног дела средњовековног писца у најранијем периоду српске редакцијске писмености, те се јасно може уочити колико се и како семантика испитиваних придева променила у односу на језик старословенских споменика.

Само дело приказује Симеона Немању као светитеља, али и као сина, брата, оца, мужа и владара, што даје могућност да се разуђеност семантике прати на духовном и световном плану.

Житије Светог Симеона је настало између 1208. и 1216. године. Оно није сачувано у оригиналу. Најстарији и једини целовит препис постоји у рукописном зборнику насталом око 1320. године, који се чува у Националној библиотеци

[1] ivanamcancar@gmail.com

[2] Овај рад рађен је у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Методологија проучавања српскословенске писмености, под менторством проф. др Наташе Драгин.

Рад је настао као део пројекта Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције (178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у Паризу (Cod. Slav 10). На основу овог преписа приређено је издање које се у овом истраживању користи (СП, 1999, стр. 15–107). Посматране лексеме прате се паралелно и у млађем препису *Житија* из средине 15. века (Јовановић, 2011–2012) како би се уочило да ли је временом дошло до одређених промена у погледу њихове творбе и семантике.

Основе благ- и добр- посматрају се у оквиру лексичко-граматичких категорија придева и супстантива. Рад је подељен на две целине: на придеве са основом благ-/блаж- и на оне са основом добр-. У свакој од њих најпре се наводе једнокоренске лексеме, а потом сложенице чије се постојање, као и семантички потенцијал, осим у СС, прате и у ПЦС, РКСС, МДЯ, LPGL.

Циљ датог испитивања јесте утврђивање продуктивности ових основа у наведеним категоријама и степена заступљености сложених и једнокоренских лексема. Такође, задатак истраживача јесте да покаже да ли постоје разлике у семантици и опсегу употребе ових придева у односу на старословенски канон, те да ли је дошло до утицаја народног језика у овом делу и како се он рефлектује.

1.2. Добро у светлу божанског принципа средњег века

Средњовековно схватање *добра* било је персонификовано будући да се односило пре свега на Бога. Оно јесте тежња човека да се у животу води прихваћеним нормама, обрасцима, правилима понашања (Вендина, 2002, стр. 183–185). Способност човека да чини *добро* јесте врлина која га приближава Богу.

Спознаја Бога сматрала се могућом само у самом Богу, а потврђена лексика даје могућност да се Бог види тако како га је замишљао средњовековни човек. Та лексика има велики значај зато што обухвата и оно што човек мисли о Богу, како га доживљава, а то је уједно и спознавање човека самог. Прво што се примећује при упознавању са средњовековном лексиком јесте то да средњовековни човек интерпретира Бога као личност. Постојање таквог божанског лика у језику средњовековне писмености објашњава се тиме што хришћанство по својој суштини није само теоцентрично, него и антропоцентрично. Ова људска природа Бога одиграла је важну улогу у духовној еволуцији средњовековног хуманизма (Вендина, 2002, стр.158–159).

Анализа лексике која улази у сферу духовног живота средњовековног човека показала је да се цео његов идеални свет формирао око божанског принципа средњег века који се реализује у опозицији *добро~зло*, *дух~тело*, *живот~смрт*, *вера~невера*, *част~бешчашће*, *сиромаштво~богатство*, *простодушност~лукавост*. Цео овај свет доживљавао се кроз категорију *божанско~земаљско*, *горе~доле* а било какав етички конфликт налазио је свој одговор у оквирима хришћанства (Вендина, 2002, стр. 182–183). Контраст материје и духа, тела и душе, садржи у себи антитезу низине и врха. Оно што је горе божанско је и *добро*, а доле је овоземаљско, пролазно. Према томе, просторни појмови нераскидиво су повезани са религиозно-моралним (Гуревич, 1994, стр. 91), а појмовно и просторно контрастирање имају

свој пандан и у језичком изразу, који се заснива на опозицији основа благ- и добр-.

2. Лексеме са основом благ- / блаж-

Семантика лексема у периоду који је претходио хришћанском не може се са сигурношћу реконструисати, те је и значење придева *bolgъ у касном прасловенском језику ’добар, мио, пријатан‘ (ESJS, 1990, стр. 64–65) условног карактера. Старе словенске основе христијанизацијом почињу да се јављају у новим контекстима, а опсег њихове употребе се шири примајући нова значења. С обзиром на то да је ова лексема први пут забележена у старословенским споменицима, њена семантика ’добар, пријатан‘ (СС, 1999, стр. 90–91) условљена је новим хришћанским културним обрасцем, који је одиграо важну улогу у семантичкој промени одређених прасловенских лексема (Грковић-Мејџор, 2008, стр. 54). У језику редакцијских писмености благь ’благ‘ увек упућује на оно што припада сфери духовног, небеског, божанског (Писарь, 2001, стр. 52), док у словенским језицима развија значења ’пријатан, угодан, мек, нежан, тих сладак, укусан‘ (ЭССЯ, 1975, стр. 173).

2.1. Једнокоренске лексеме

2.1.1. Основно значење лексеме *благ* у савременом српском језику везује се за човека ’који је добре, питоме нарави, доброћудан; на (у) коме се испољава, очитује доброта, нежност‘ и за Бога и светитеље ’милостив‘ (РМС, 2007, стр. 90).

А) У испитиваном делу придевом благь ’милостив; на (у) коме се испољава, очитује доброта‘ ближе се одређује именица господь:

кⷭ҇то стрьпить непостоꙗн’ныи гнѣвь твои ѥже на нась грѣшныихь нь ѡбоюдоу благь ѥси господи и благаꙗ твориши ꙗко милосрьдь тѣм’же и мы и дивеще се силѣ твоѥи вьпиѥм’ ти слава чловѣколюбию ти господи вь вѣкы аминь (стр. 58).

Уз именицу дѣло атрибут благь такође има значење ’у коме се испољава, очитује доброта‘:

бисери бо и камыци ꙁемльнымь м’нит’ се тлѣн’ны камыкь и бысеры а пророкь мѣнить благыхь дѣль напльненоу соущоу ꙗко бисера и камыкь многоцѣн’ныхь ѥмоу же и сиꙗ сподоби се оугодьнаꙗ творещи прѣдь господомь оу домоу моужа своѥго (стр. 22).

Бисер и драго камење имају овде одговарајућу метафоричку и симболичку носивост духовне лепоте или узвишених дела (Лазић, 1994, стр. 101), те се и придевом благь именици општег типа даје духовна етичка вредност.

Придеви добрь и благь истовремено се јављају уз именицу оуспитаниѥ што говори у прилог томе да међу овим семантички блиским лексемама постоји и разлика коју писац наглашава. У ’добром‘ васпитању које је Стефан Немања пружио свом сину ’испољавају се доброта и нежност‘ (РМС, 2007, стр. 90):

како ли ꙁаблоудоу добраꙗ и благаꙗ оуспитаниꙗ твоꙗ христось бо доухь вьдьхноу вь ме а тыи вьспита ме и наказа и наоучи (стр. 60).

Даље нијансирање значења овога придева у језику *Житија* условљено је семантиком синтагме уз коју стоји (иго христово), те се на тај начин отвара и могућност његове другачије интерпретације: ’који се лакше подноси, сношљив‘ (РМС, 2007, стр. 90). Христов јарам је сношљив, а бреме лако:

да вьстани оубо вьстани и под’визаи се игоу благомоу христовоу и брѣменеви льг’комоу да ѡтьврьзеть ти христось д’в’ри царьствиꙗ своѥго (стр. 50).

Именице дѣло и оуспитаниѥ припадају општем регистру, док су синтагма иго христово и именица господь религијски маркиране. Грађа показује да маркиране именице везују за себе придев благь, док се оне немаркиране могу наћи и уз један и уз други придев у зависности од семантичког аспекта који се жели истаћи, што видимо у примеру са именицом оуспитаниѥ.

Б) Лексема благь у форми средњег рода реализује се као супстантив у значењу ’дело у коме се испољава, очитује доброта‘ (7х):

слава ти господи исоусе христе творещоумоу страшна прѣслав’наꙗ ꙗкоже изволиль ѥси хвалоу ти вьздаѥмь ѡ всѣх’ благыхь твоихь бывающихь вь дьни сиѥ (стр. 54).

2.1.2. Придевом блажень и његовом емфатичком варијантом прѣблажень на директан или индиректан начин упућује се на Светог Симеона.

а) Значење ’савршен у верском погледу, свети; који ужива вечиту срећу, благословен‘ (РМС, 2007, стр. 92) јавља се уз именице отьць, сѵмеѡнь чиме се истиче узвишеност самог Светитеља, посвећеност Богу и божанском сазнању:

житиѥ и жизнь светаго и блаженаго и прѣподобьнаго ѡтьца нашего сѵмеѡна прѣжде бывшаго наставника и оучителꙗ (стр. 14);

прѣбываше же блаженыи сѵмеѡнь безьмльвьствоуѥ сь дѣтищемь своимь савою и безьмльвьствоующа вь монастири своѥмь вь храмѣ прѣсветыиѥ богородице (стр. 66).

Семантичку нијансу ’испуњен осећањем највећег задовољства и среће‘ (РМС, 2007, стр. 92) придев остварује уз именицу покои:

... помени ны прѣподобьне вь блаженыи твои покои (стр. 70).

Супстантив блажень у значењу ’Свети Симеон‘ јавља се само једном:

и дивлꙗхоу се в’си зреще сихь и ськоутав’ше тѣло блаженаго сь псальми и пѣсьньми (стр. 72).

У млађем препису *Житија* једном се уместо придева блажень јавља прѣблажень (Јовановић, 2011–2012, стр. 165). Префиксом прѣ- појачава се семантика придева блажень, те је једина разлика међу овим придевима управо у степену присуства дате особине, односно у њеном интензитету.

б) Придев прѣблажень јавља се уз именицу оугодьникь (1х) којом се идентификује Свети Симеон као „естетички објекат” („субјекат насладе”, односно њен активни прималац јесте сам писац, Стефан Немањић (Лазић, 1994, стр. 25)):

ꙗко оумножиль ѥси на м’нѣ милость твою боже и наставиль ѥси чловѣколюбиꙗ ти прѣподобьнаго своѥго прѣблаженаго оугодьника твоѥго выноу неизречен’ныими молитвами и благословени и оутврьждени не ѡставлꙗти мене недостоинаго (стр. 66).

2.2. Сложенице

2.2.1. Основа благ- *као први творбени елемент у сложеницама.*

а) Сложеницама благовоньнь (1х) ’мирисан, благомирисан, добромирисан‘ (СС 1999: 84) и благооуханьнь (1х) ’мирисан‘ (СС, 1999, стр. 91) упућује се на свето миро (масть ’миро‘ (СС, 1999, стр. 323) и мѵро ’миро‘ (СС, 1999, стр. 345)) као материјалну манифестацију Светог:

и абиѥ вь тьь чась скоримь ѥго посѣщениѥмь приспѣ доухь светыи и испльни се масти благовон’ыиѥ в’са црьковь и изліа се благооухан’ноѥ мѵро (стр. 102).

Чулно доживљавање света путем повезаних чулних асоцијација помаже човеку као естетичком субјекту да успостави контакт са духовном лепотом и постане носилац естетичког доживљаја лепог, односно духовне насладе (Лазић, 1994, стр. 61–62).

б) Етичка димензија реализује се у придевима благовѣрьнь ’благоверан, побожан‘ (СС, 1999, стр. 85) (1х) и благочьстивь ’побожан, богобојажљив‘ (СС, 1999, стр. 91). Они се јављају као атрибути уз исту именицу, којом се ближе упућује на родитеље Стефана Немање. Истовременом употребом два семантички врло блиска придева писац жели да нагласи побожност родитеља свога оца:

питающоу же се ѥмоу вь благовѣр’ныю и благочьстивоу родителю ѥго вьзираста же родителꙗ ѥго на ѡтроче не вѣдоуща божиѥ таини и милосрьдиꙗ поучины хотещеѥ быти на нѥмь (стр. 20).

Лексема благовѣрьнь се у значењу ’свети‘ бележи у РКСС (1962, стр. 43) и у LPGL (1862–1865, стр. 23), у значењу ’који исповеда истинску веру, правоверан, православни; стални епитет кнежева, царева, епископа‘ бележи се у ПЦС (1900, стр. 40), док је значење ’побожан, честит‘ забележено у МДЯ (1893, стр. 92).

Њој семантички близак придев благочьстивь ’побожан, богобојажљив‘ (СС, 1999, стр. 91) упућује на указивање поштовања / уважавања према Богу, а у осталим речницима има значења ’свети, религиозан, који верује, правоверан, предан‘ (РКСС, 1962, стр. 48; LPGL, 1862–1865, стр. 29; МДЯ, 1893, стр. 109) и ’побожан, који поштује Бога‘ (ПЦС, 1900, стр. 46).

У млађем препису *Житија* се уместо придева благовѣрьнь јавља именица са истом сложеном основом: питающоу же се ѥмоу вь благовѣрїи (Јовановић, 2011–2012, стр. 134).

в) Придев благословень ’благословен, узвишен, слављен, уздигнут‘ (СС, 1999, стр. 89–90) (1х) јавља се само уз именицу богь. Значење овог придева дефинише се на следеће начине: ’благословен, блажен‘ (РКСС, 1962, стр. 47; МДЯ, 1893, стр. 104), ’похваљен, слављен, који се испраћа благословом‘ (ПЦС, 1900, стр. 44). У LPGL ове лексеме нема, а у издвојеном контексту овај придев има значење ’благословен, слављен‘:

благословень богь мои наоучаѥ роуцѣ мои на ѡпльчениѥ и прьсти моѥ на брань (стр. 90).

Придеви благословень, благовоньнь, благооуханьнь јављају се уз религијски маркиране именице богь, масть, мѵро, док се придеви благовѣрьнь и благочьстивь јављају уз именицу општег регистра родителꙗ.

2.2.2. Основа блаж- *као други творбени елемент у сложеницама.* Стара бројна основа трь- придеву блажень даје семантику снажнијег интензитета дате особине,

те тако трьблаженьнь има значење ’најсавршенији у верском погледу, блажен на највишем ступњу‘ (8х). Док се творбеном основом прѣ- указивало на интензитет, старом основом трь- упућивало се на квантитет. Међутим, већ у старословенској епоси старији начин грађења елементом трь- био је семантички маркиран. Основа три- исказивала је конкретно значење (три пута), а трь- виши степен појављивања особине исказане другим делом сложенице (Цейтлин, 1977, стр. 266). Према томе, прѣблаженьнь и трьблаженьнь семантички су се изједначили.

Придев трьблаженьнь јавља се уз именице старьць (3х), сѵмеѡнь, господь ’господин‘, дрѣво:

дивлꙗхоу се ꙁреще толикаа божиꙗ смотрениꙗ бываѥма на владыцѣ семь ѡть благословениꙗ и сладости прѣподобьнаго и трьблаженаго стар’ца (стр. 64);

мы же ѡтьтидосмы кьждо вь своꙗ си славеще ѡтьца и сына и светаго доуха и светаго сего трьблаженаго сѵмеѡна скораго помощ’ника нашего и нынꙗ и присно и вь вѣкы вѣкомь аминь (стр. 106);

быстроѥ течениѥ створихь кь рацѣ трьблаженаго господи моѥго светаго оутѣшителꙗ моѥго и скораго вь бѣдахь помощ’ника (стр. 100);

ѡ трьблаженоѥ дрѣво на нѥм’ же протеже се христось царь и господь (стр. 64).

На два места придев се јавља као супстантив са значењем ’Свети Симеон‘:

трьблаженыи же поꙗше с’ ними в’сѣмь ꙁрещемь и тако прѣдаа доухь свои вь роуцѣ господьни слав’но (стр. 72).

3. Лексеме са основом добр-

Претпоставља се да је **dobrъ* ’који пристаје, одговарајући‘ (ESSJ, 1990, стр. 137), већ у касном прасловенском језику био придев опште позитивне евалуације (Грковић-Мејџор, 2008, стр. 51).

У споменицима старословенског језика значење овог придева је ’добар, ваљан‘ (СС, 1999, стр. 192). У раду на корпусу текста четворојеванђеља Јасмина Грковић-Мејџор истиче да лексема добрь у најстаријем словенском књижевном језику служи за означавање физичког аспекта појма укључујући и његову функцију, док благь семантичком транспозицијом добија значење ’онакав какав треба да буде у духовном погледу‘ (Грковић-Мејџор, 2008, стр. 51).

Основно значење лексеме *добар* у савременом српском језику односи се такође на функционални домен квалитета: ‘који је високог квалитета, који поуздано, ваљано служи, квалитетан; који задовољава одређену намену, сврху, функцију, подесан, погодан’ (РМС, 2007, стр. 289–290).

3.1. Једнокоренске лексеме

3.1.1. Лексема добрь се у испитиваном делу јавља као придев и као супстантив.

А) У језику *Житија* придев добрь ’добар, онакав какав треба да буде‘ (11х) своја изнијансирана значење формира у синтагматским комбинацијама са именицама

општег регистра: дѣтѣль (2х), ньравь, памєть, пастирь (3х), скровищє срьдьца, оукрашєниѥ, оуспитаниѥ, оучєниѥ, чловѣкь.

’Племенита и хумана‘ (РМС, 2007, стр. 289–290) су дела Светог Симеона, која је чинио пре заточеништва у пећини, у борби против богумила и према свом народу:

си же в’са смотре добриѥ дѣтѣли господина ми светаго сынь ѥго юнѣи по истинѣ цѣломоудри юноша прѣбываше неѡтьстоуп’но веселе разоумомь изредныимь ѡтьць своѥго и матерь ꙗ коже вещаѥть притьч’никь сынь прѣмоудрь веселить ѡтьца своѥго и матерь (стр. 46),

хоте на оун’шеѥ прѣвести трьблаженаго стар’ца вьздати ѥмоу хоте ѡправ’даниꙗ ѥго за троудь ѥго и за истаꙗниѥ тѣла и за оумножениѥ сльзьнаго источ’ника и за в’сакоѥ исправлѥниѥ добриѥ дѣтели призвати и кь таинѣи трапезѣ и напоити источ’ника бесмр’т’наго и оудворити на мѣстѣ хлад’нѣ пажити ѡноѥ (стр. 68);

сего же паки кротости ради прав’ди и див’наго смѣрениꙗ и всакыихь добриихь ради н’равь владыка прѣмилостивы роукою своѥю креп’кою і мыш’цею высокою изведь ис камен’ныѥ пещі на стол’ оузведе ѡтьчьствиꙗ ѥго и владыкоу велика вьздвиже мироу всемоу (стр. 26).

Свети Симеон је ’узоран, ваљан, примеран‘ (РМС, 2007, стр. 289–290) пастир свом стаду (’народу‘):

по истинѣ бо ѥси пастирь добрии положивь доушоу свою за ѡв҃це своѥ и прогнавь мысльныѥ ꙗко вльки ѥретичьскаꙗ оучениꙗ ѡть нѥго (стр. 60),

какь бо ѡбичаи примоу не насищаѥ се добраго пастыра своѥго кыи ли ѡбычаи примоу бесѣдѣ доушевнѣи оу кого полоучоу оутѣхоу мою к’то ицѣлить ми доушевныи врѣдь оумоли владыкоу своѥго да примеши ме сь собою вь вѣчныѥ крови не могоу бо трьпѣти разлоучениꙗ свѣте мои слад’кыи и вси ꙗко ѥдинѣми оусти рѣше помени ны прѣподобьне вь блаженыи твои покои (стр. 70),

радоуи се пастироу добрии словесниимь ѡв’цамь христовѣмь наимника ме с’твори паствѣ твоѥи юже стежа владыка чьстьною си крьвию (стр. 96).

’Племенит‘ је човек који има ’племенито‘ скровиште срца (РМС, 2007, стр. 289–290) које га упућује на добра дела. Из примера који се наводи видимо да је зьль антоним придева добрь у конструкцијама добрь чловѣкь и зьль чловѣкь:

добри чловѣкь ѡть добраго скровища срьдьца своѥго износить благаꙗ а злыи чловѣкь ѡть злаго скровища срьдьца своѥго износить з’лаꙗ (стр. 84).

’Узорне‘ (РМС, 2007, стр. 289–290) су успомене (памєть) Светог Симеона:

тоу помощь оулоучити тьщеще се на заколениѥ светаго и памети ѥго добрыѥ и дѣла ѥго разорити ... (стр. 30).

’Подесно, одговарајуће и право‘ (РМС, 2007, стр. 289–290) јесте васпитање и учење (оуспитаниѥ, оучениѥ) које је Свети Симеон пружио својим синовима. А он са̑м јесте ’прави‘ украс (оукрашениѥ) у овоземаљском животу, на који архијереји треба да се угледају:

како ли заблоудоу добраꙗ и благаꙗ оуспитаниꙗ твоꙗ христось бо доухь вьдьхноу вь ме а

тыи вьспита ме и наказа и наоучи (стр. 60),
приложь слад'каꙗ и добраꙗ и медоточ'наꙗ оученꙗ своꙗ (стр. 86);
радоуи се ар'хиниѥреѡмь доброѥ оукрашениѥ (стр. 96).

Б) *Добро* се као супстантив манифестује у значењима:
а) 'добро, имање' (2х):
доуше имаши много добра на вса лѣта пии и ꙗждь и весели се (стр. 40);
б) 'добро дело, добро стање'(3х):
то аз̑ сьврьшхь сиѥ да ѥже добро мнѣ боуди аще ли зло мнѣ боуди сиѥ (стр. 24);
в) 'оно што је боље, боља дела' као супстантивирани компаратив придева благь / добрь: лоучьшаꙗ (2х) и оуньшеѥ (2х):
и прѣжде вь тѣлеси твоѥмь пекыи се нами и нынꙗ на лоучьшаꙗ прѣшьдь не ѡстави нась (стр. 82);
прѣдьподьвизаста се на оуньшеѥ ꙗкоже и прѣспѣти прочихь (стр. 68).

3. 2. Сложенице

3.2.1. Особине доброньравьнь, доброплодьнь и добропобѣдьнь манифестују се у односу према људима и условљене су друштвеним нормама које у датом културном обрасцу владају.

а) Придев доброньравьнь не бележи се у СС, а у осталим речницима, као и у издвојеном контексту, има значење 'пун врлина'. Односи се на православне цареве:
приложь слад'каꙗ и добраꙗ и медоточ'наꙗ оученꙗ своꙗ ꙗкоже приѡбрѣсти и вь мѣрило право живоущихь чловѣкь и доброн'равныихь царьь православ'ныиѥ бо царе господь христиꙗ не нарече (стр. 86).

б) Придев доброплодьнь 'доброплодан; плодоносан, који доноси добре плодове; који доноси многобројне плодове' не бележи се у СС, а у остали речницима бележе се иста значења као и у испитиваном корпусу, где се односи на Светог Симеона:
радоуи се граде оумныи ѡтьчьствию своемоу радоуи се лозо доброплодьнаꙗ (стр. 98).

в) За Светог Димитрија и тело Светог Симеона везује се особина добропобѣдьнь 'победоносан, онај који побеђује' (СС, 1999, стр. 191). Остали речници такође потврђују овакву семантику. Елемент добро- овој сложеници даје емфатичку нијансу, док се семантички садржај крије већ у самом придеву побѣдьнь (СС, 1999, стр. 455):
ꙗкоже добропобѣд'нии и пособивыи и ѡтьчьствиюлюб'ць страстотр'пьць димитрии проньзи цара ближикоу сего (стр. 86);
ѡбьѥмь ракоу мощеи ѥго идѣже лежить добропобѣд'ноѥ тѣло ѥго (стр. 100).

3.2.2. Придеви који се на основу своје инхерентне семантике примарно сврставају у домен чулне перцепције, могу се семантички проширити и на домен апстрактнијег поимања. Ово се манифестује у примеру добробьгрьнь 'пурпуран'. Он

се у СС не региструје, а у осталим речницима и у млађем препису *Житија* (радоуи се свѣтлолични и добробьгрьни цвѣте) (Јовановић, 2011–2012, стр. 185) такође има значење ’пурпуран‘, док се у старијем препису на истом месту овај придев не бележи:

радоуи се свѣтлолич’ны цвѣте вьѡроужив’ се силою крьстьною и ѡроужиѥмь непобѣдимимь бранити вльком стада твоѥго нападающихь на нѥ на всако врѣме (стр. 96).

У византијској култури пурпурна боја је имала велики значај. Сматрала се императорском бојом. Само се василевс као посредник између Бога и народа потписивао пурпурним мастилом, седео на пурпурном трону и носио пурпурне чизме (Бичков, 1991, стр. 123).

Сједињујући у себи природно несједињиве делове спектра (сиви и црвени) ова боја затвара круг боја. Активност и природа пурпурне боје су јединствени. У себи обједињује активни и пасивни, врели и хладни део круга боја у њиховом максималном интензитету, тј. обједињује, уклања супротности, а на равни византијске симболике боја, пурпур је обједињавао вечно, небеско, трансцендентно (плаво) са земаљским (црвено) (Бичков, 1991, стр. 123–124).

Пурпурна боја, дакле, осликава добро: оно што је пурпурне боје налази се близу Бога, а у потврђеном примеру овај придев упућује на Светог Симеона као посредника између Свевишњег и народа који у њега верује. Он је овоземаљски цвет који својом пурпурном бојом обједињује земаљско и пролазно са небеским и вечним.

3.2.3. Придев добрословесьнь ’доброразуман, разуман‘ није забележен ни у једном од коришћених речника, као ни у старијем препису *Житија*. Јавља се само у млађем препису, ближе одређујући синтагму са значењем ’Христове овце‘ (народ који следи Христа), односно јавља се уз посесум именице пастирь: радоуи се пастирѹ добрословеснимь ѡвцамь х҃ве҃мь и наимника ме сьтвори (Јовановић, 2011–2012, стр. 185).

У старијем препису *Житија* уз именицу пастирь јавља се придев добрь, а придев словесьнь ’који влада разумом, разуман‘ (СС, 1999, стр. 611) ближе одређује именицу овьца:

радоуи се пастироу добрии словесниимь ѡв’цамь христовѣмь наимника ме с’твори паствѣ твоѥи юже стежа владыка чьстьною си крьвию (стр. 96).

Између лексема словесьнь и добрословесьнь нема разлике у значењу. Могуће је да је сложеница овде употребљена као средство емфазе или као случајна контаминација двају придева. Творбени елемент благо- у комбинацији са основом -словесьнь није потврђен у испитиваном делу, а у СС, LPGL и МДЯ ова сложеница бележи значење ’благословен‘ (СС, 1999, стр. 89; LPGL, 1862, стр. 27; МДЯ, 1893, стр. 105). Елемент добро- сложеници даје ново, апстрактније значење ’доброразуман, разуман‘.

Придев добропобѣдьнь јавља се уз религијски маркирану именицу димитрии и уз именицу општег регистра тѣло, док се добробьгрьнь, доброньравьнь, доброплодьнь и добрословесьнь налазе у синтагматским спојевима само са именицама општег

регистра (лоꙁа, овьца, царь, цвѣть). Сваки од њих забележен је једном, осим придева добропобѣдьнь, који се јавља два пута.

Сложени придеви са првим елементом благо- и другом основом -бьгрьнь и -побѣдьнь нису потврђени ни у једном од речника, као ни у једном препису *Житија*, што највероватније говори о томе да се придеви са основама -бьгрьнь, -побѣдьнь у свести писца не везују за духовну сферу.

4. Закључна разматрања

У спроведеном истраживању потврђена је већа фреквенција придева са основом благ-/блаж- (9 : 6), али зато већу продуктивност показују придеви са основом добр-, који за себе везују већи број различитих именица (15 : 12).

Међу сложеницама нешто су чешће оне са основом благ-/блаж- (6 : 5).

Придеви са основом благ-/блаж- за себе везују следеће именице: богь, господь, дѣло, иго христово, масть, мѵро, отьць, покои, родителꙗ, сѵмеѡнь, оугодьникь, оуспитаниѥ. Половина ових именица је религијски маркирана (богь, господь, иго христово, масть, мѵро, сѵмеѡнь).

Придеви са основом добр- везују за себе именице димитрии, дѣтѣль, лоꙁа, ньравь, овьца, паметь, пастирь, скровище срьдьца, тѣло, оукрашениѥ, оуспитаниѥ, оучениѥ, царь, цвѣть, чловѣкь. Само је именица димитрии религијски маркирана.

Може се извести закључак да се придеви са основом благ-/блаж- употребљавају једнако и уз маркиране и уз немаркиране именице у зависности од семантичког аспекта који се жели истаћи, док се придеви са основом добр- примарно везују за именице општег регистра.

Ширење придева са основом добр- у семантичку сферу основе благ- добар је показатељ утицаја народног језика. То се можда најбоље види код придева добробьгрьнь, који инхерентном семантиком прве основе указује на овоземаљске, а семантиком друге на небеске, божанске особине. Спајањем световног и духовног света на нивоу сложенице писац представља Светог Симеона (цвѣть) као посредника између Бога и људи. Исто тако, употреба придева добропобѣдьнь уз религијски маркирану именицу сведочи о ширењу основе добр- на духовни домен у језику писца.

Семантички опсег придева благь: ’благ, милостив; на (у) коме се испољава, очитује доброта, нежност; који се лакше подноси, сношљив‘ и блажень ‘савршен у верском погледу, свети; који ужива вечиту срећу, благословен; испуњен осећањем највећег задовољства и среће’ приближно је једнак као код придева добрь, који развија значења: ’добар; племенит, хуман; узоран, ваљан, примеран; подесан, одговарајући, прави‘.

Уколико упоредимо све семантичке нијансе придева добрь и благь у језику оригиналног дела Стефана Првовенчаног са значењима која се наводе у речнику старословенских споменика (’добар, ваљан‘, ’добар, пријатан‘), видимо далеку већу семантичку изнијансираност испитиваних придева у српскословенском

језику.

Придеви благъ, благословєнь односе се само на Бога, док се блажєнь и трьблажєнь никада не везују за име Господа, већ на директан и индиректан начин упућују на Светог Симеона.

Према томе, благъ и благословєнь јесу особине које представљају идеал духовне лепоте, идеал узвишеног, неприкосновеног Господа, док је Свети Симеон узор својим синовима и народу, посредник између Господа и овоземаљског живота који и после смрти брине о својој земљи: блажєнь, прѣблажєнь, трьблажєнь.

ИЗВОРИ

Јовановић, Т. (2011–2012). Житије Светог Симеона Стефана Првовенчаног према препису средине XV века. *Археографски прилози 33*, 103–192.

СП: Стефан Првовенчани (1999). *Сабрана дела.* Предговор, превод дела и коментари: др Љ.Јухас-Георгиевска. Издање на српскословенском: др Т. Јовановић. Београд: СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА

Бичков, В. В. (1991). *Византијска естетика. Теоријски проблеми.* Београд: Просвета.

Вендина, Т. И. (2002). *Средневековый человек в зеркале старославянского языка*. Москва:

Индрик.

Грковић-Мејџор, Ј. (2008). О семантици старсловенских придева добръ и благъ. *Јужнословенски филолог LXIV*, 51–60.

Гуревич, А. (1994). *Категорије средњовековне културе*. Нови Сад: Матица српска.

Лазић, М. М. (1994). *Православна естетика Стефана Првовенчаног*. Призрен: Епархија рашко-призренска.

МДЯ: Срезневский И. И. (1893–1912). *Материалы для древнерусскаго языка по письменным памятникам.* Санкт-Петербург: Тип. Имп. Академии Наук.

Писарь, Н. В. (2011). Оценочная лексика с семантикой «благой/добрый» как способ репрезентации концепта «бог» в древнерусских текстах XI—XIV веков. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Вып. 8*, 50–55.

ПЦС: Дьяченко Г. (1900). *Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений).* Москва: Издательский отдел Московского патриархата.

РКСС: Даничић Ђ. (1863–1864). *Речник из књижевних старина српских I–III*. Београд: Државна штампарија.

РМС: Николић, М. (ур.) (2007). *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

СС: Цейтлин Р. М., Вечерка Р., Благова Э. (ред.) (1999). *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык.

Цейтлин, Р. М. (1977). *Лексика старославянского языка*. Москва: Наука.

ЭССЯ Трубачёв О. Н. (ред.) (1974–). *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Москва: Наука.

*

ESJS *Havlová E. (red.) (*1989–). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha: *Nakladatelstvi československé Akademie Ved.*

LPGL: Miklosich, F. (1862–1865). *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus

Braumueller.

Јелена Јанковић[1]
(Филолошки факултет, Београд)

О ПРИДЕВУ *БЛАГ* У ЗНАЧЕЊУ „МРСАН” У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ[2]

Adjective *blag* is reconstructed as a PSl. adjective **bolgъ* „good, gentle” and it has extensive lexical family in the Serbian language. One of the meanings of the adjective *blag* is „containing fats”, so in our work we focus on a more detailed description of this semantic shift „good” > „containing fats”. The object of our research is semantic and formative analyses of words: *blag*, *blažan* „id.”, *blažiti* „to eat fat meals”, *blagovati* „to eat (dinner); to enjoy”, *blago* „treasure; property; livestock” and special attention is devoted to the lexicon and expressions related to the Serbian folk calendar.
Key words: adjective *blag*, semantics, synaesthesia, folk calendar, Serbian language, South Slavic languages.

0.1. Предев *благ, блага, благо* има богату полисемантичку структуру у српском језику. Његова примарна, општа семантичка реализација је „добар”[3], која је први пут посведочена у XII веку: *иго мое благо есть* (цитат из Јеванђеља по Матеју 11, 29, Даничић, I, стр. 49; Ф. Миклошич, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae 1858, RJAZU; Вук, 1818; 1852; 1935[4]; РСАНУ). У старосрпским споменицима придев *благ* је означавао моралне квалитете, али временом значења су се мењала у српском језику[4] (в. Грковић-Мејџор, 2007, стр. 341). Данас се употребљава за позитивно вредновање човека и ствари око њега и њиме се одређују најразличитији домени стварности (в. РСАНУ; Skok, 1, стр. 166, s.v. *blag, blaga*). Уједно и семантика његових деривата у великом броју случајева проистиче из комплекса значења самог придева.

Придев *благ* има разгранату лексичку породицу, изводи се од псл. **bolgъ*

---

[1] enanikolic11@yahoo.com; JelenaJankovic@isj.sanu.ac.rs

[2] Рад је настао у оквиру пројекта *Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика* (178007), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[3] По П. Скоку, то значење је очувано у топониму *Благај* на Буни у Херцеговини, в. Skok, 1, стр. 166, s.v. *blag, blaga*, а детаљније у Skok, 1937 и Будимир, 1936, стр. 167.

[4] Ђ. Даничић је у РЈАЗУ у одредници *благ* изнео коментар да је негде било више у обичају говорити *благ* него сада и да се раније за многе ствари говорило *благ* а сада *добар*. С обзиром на то да се семантичко поље придева *благ* поклапало у великој мери са придевом *добар*, дошло је до замене због колокативне презасићености. Придеву *благ* се услед фреквентне употребе ширио спектар својих значења, па се због те широкозначности десемантизовао, што се десило и код придева *добар* (о томе више код Драгићевић, 2001).

(слог *бла-* настао је по закону метатезе ликвида) и на ширем словенском плану има бројне паралеле. Забележен је у скоро свим словенским језицима са значењем „добар”: стсл. *blagъ*, буг. и мак. *благ*, слн. *blâg*, хрв. *blag*, слч. и чеш. *blahý*, пољ. *błogi* од XVI в., док су рус. *бологой*, арх. дијал. *благой* и укр. арх. *благий* из цсл. (SP, 1, стр. 306–307, s.v. *bolgъ* 1; ЭССЯ, 2, стр. 174, s.v. **bolgъ(jь)*; SSKJ, стр. 142; Bezlaj, стр. 23; ESJS, стр. 64; Gluhak, стр. 134; Snoj, стр. 35; Boryś, стр. 32; Аникин, стр. 22–23).

0.2. Значење „мрсан” придева *благ* посведочено је само у РСАНУ и регистровано је у стручној научној литератури (в. Якушкина, 2003; Толстая, 2008; Jakubowicz, 2010), међутим није детаљније разматрано. У овом раду анализирамо придев *благ* и његове деривате у том значењу, са циљем да опишемо семантички помак „добар” > „мрсан” и одредимо његову семантичку мотивацију, као и ареалну распрострањеност.

Придев *благ* „мрсан”

1.0. Придев *благ* у значењу „у који се мрси, мрсан (о дану)” (1899, Пирот) посведочен је једино у РСАНУ, док РЈАЗУ, Вук и дијалекатски речници не помињу то значење. Међутим, то значење забележено је код сложенице *благдан* и у склопу израза, који су везани за народни календар (*благи дани*, *блага среда*, *благи петак*, *блага недеља*).

1.1. Именицом мушког рода ***благдан*** означава се „дан када се мрси” (РСАНУ, М. Станојевић, 1899, Пирот), *благдан* (Марковић I, Црна Река), *благдан / благден* (Златковић I, Пирот; Ћирић, Лужница) и *благдьн* (Златановић I, Врање). У буг. дијал. израз *благ ден* означава „дан када се не пости”: Чунким за в благ ден има да ям, али през великите пости. (РБЕ, стр. 617; SP, 1, стр. 306, s.v. *bolgъ* 1). На ширем дијалекатском терену, та сложеница употребљава се у значењу „празник, обично већи; слава” (RJAZU; РСАНУ; РСГВ, Војв.; Reić i Bačlija, бачки Буњевци; Sekulić; Томић I, Свиница; Живковић, Пирот; Митровић, Лесковац; Стојановић, Црна Трава; Жугић, Јабланица; Динић, Тимок; RHKKJ; Hraste, Šimunović und Olesch).[5] У том значењу и у мак. *благден* (SP, 1, стр. 306, s.v. *bolgъ* 1). По мишљењу П. Скока, *благдан* у том значењу је самостална креација према латинско-грчким узорима, а право значење је „дан у који се сме јести месо, мрсити” (Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*).

1.2. У Поповом Пољу ***благи дани*** трају <u>од Божића до Богојављања</u> (код католика до Три краља) и тих се дана не пости (в. Мићевић, 1952, стр. 154).

1.3. Изрази ***блага среда*** и ***благи петак*** означавају уопште дане када се не

[5] И придев *благ* употребљава се у значењу „празничан, славски (о данима)”: Ујесен ... настају „благи дани“ (славе) и свадбе (РСАНУ). Тако у изразу *благ дан* „празник, као дан који се осим недеље у добру не у труду проводи”, од XV века: У очи великих благих дана и светковина обичај јест постити (RJAZU; РСАНУ; РСГВ, Избиште; Томић, Радимља; Радић, Копаоник; Hraste et. al., Брусје). Код Вука (1818) и у значењу „слава”. У народном календару Срба Д. Антонића „Свака недеља је *БЛАГИ ДАН*” (1997, стр. 15).

пости, када се мрси (РСАНУ), нпр. у том значењу *блага ср·еда* и *благи п·етак* (Марковић I, Црна Река), *блага среда* и *благи петак* (Јовановић I, Каменица код Ниша), *благи петьк* (Стојановић, Црна Трава; Јовановић I, Каменица код Ниша).

1.4. ***Блага среда*** празнује се у трећој седмици пред Велики ускршњи пост (пред зимске Задушнице), тако што се тога дана (као и у петак) не пости, тј. може да се мрси (Недељковић, 1990, стр. 28). Отуда и назив за целу ту седмицу ***блага недеља*** у Хомољу (Милосављевић, 1914, стр. 10).

1.5. ***Благи петак*** у околини Ниша „Зове се петак у који се мрси, јер у остале петке старе Нишлије посте. Тако има 1 петак у 'недељу свих светих'. – мрси се целе недеље. 2. петак у 'недељу Мит[ра]. и фарисеја'. 3. петак у недељу сирну."[6] (грађа РСАНУ, 1900). *Сирна* или *бела недеља*, седмица пред Велики пост у којој су среда и петак разрешени поста, у Врањском Поморављу назива се ***блага недеља*** (Николић-Стојанчевић, 1974, стр. 159). У буг. *Блага неделя* је назив за седмицу пред Велики пост, када се једе месо (Агапкина, 2002, стр. 38).

1.6. У одређеним деловима Србије позната су „два блага (мрсна) петка у години: један је у Светлој недељи, први по Ускрсу, а други је у Тројичкој недељи, први по Тројицама." (СМР, стр. 23). Међутим, „Нема сумње да сваки ... зна, да одличито име Благи петак, не може да носи сваки петак, до само онај из светле недеље ускршње" (грађа РСАНУ, Д. Стојановић, 1896). ***Благи петак***, први петак по Ускрсу, у народу се у тој седмици изузетно не пости (СМР, стр. 23). Тај дан празнује се у околини Пирота (Николић, 1900, стр. 89–90) и под називом *блаћи петак* „кад се, мимо обичаја, 'блажи' – једе мрсна храна" (Живковић). У неким крајевима се недеља, седмични дан, у тој првој седмици после Ускрса назива ***Блага недеља*** (Недељковић, 1994, стр. 18). У Лужници и Нишави: „Има два блага (мрсна) петка. Један је преко Светле Недеље. Но њега не празнују сви сељаци.", „Петак преко Светле недеље свуда се назива 'Благи петак'. Тај се петак мрси, и у неким селима га празнују као сеоску славу само без литургије. Но тај Благи Петак је познат у Нишави и око Пирота највише због сабора на граници код Обреновца и у Пироту, када се састају сељаци из пограничних села." (Николић, 1910, стр. 139–140, 133; СМР, стр. 23). У Левчу и Темнићу, такође, празнују *Благи (Мрсни) петак* у светлој недељи (Недељковић, 1990, стр. 28). *Благи петак*, у Тројичиној недељи је у седмици када је дозвољено да се мрси, јер је то петак пред Петров пост, који је најтежи за одржавање, јер пада у време када људи имају напорне пољске радове, па посна јела исцрпљују тело (Недељковић, 1994, стр. 22; СМР, стр. 23). Празнује се у околини Пирота и тада „'коље се молитва' (јагње) као жртва за стоку" (СМР, стр. 23; Николић, 1900, стр. 89–90). Исто тако у Лужници и Нишави: „Преко Тројичне недеље петак се опет зове 'благи'. У неким местима тај петак празнују као сеоску славу и носе крста, па још кољу и 'молитву'." (Николић, 1910, стр. 139–140). Такође, и у Левчу и Темнићу слави се тада *Благи петак* (Недељковић,

[6] У току године има укупно пет седмица које се још називају *трапавим недељама*, јер су разрешени поста среда и петак. То су: седмица од Божића до Крстовдана, седмице пре и после Великог поста, пред Петров пост и у недељи митара и фарисеја, тј. треће недеље пред Велики пост (Недељковић, 1990, стр. 241).

1990, стр. 28).

1.7. У српском језику придев *благ* „мрсан” праћен је изведеницама: *блажан* „мрсан” (са којим показује готово исту лепезу значења и израза) и *блажити* „мрсити”, које ћемо сада изложити, а након тога следи творбена и семантичка анализа у § 4.

Придев *блажан* „мрсан”

2.0. Изведени описни придев *блажан*, *-жна*, *-жно* забележен је у речницима РЈАЗУ, РСАНУ и дијалекатским речницима у значењу „мрсан, зготовљен с мрсом, с месом или машћу (о јелу, храни)”: Мрсна или блажна јела. (М. Ђ. Милићевић, 1876), Од поклада па до Божића нема у мојој кући блажна јела (Ј. Ј. Змај, 1898–1902) (1897, Срем. Карловци – све РСАНУ), *блажан* изрека: Од блажна ела, нема зла дела (Динић, Тимок), Нешто сам болан, па не смем да едем блажно (Јовановић I, Каменица код Ниша), Д’н’ске ће је блажан руч’к, доста смо постили (Митровић, Лесковац), Доктур му не дава да еде млого блажно — Сък си носу у петък блажно на гробје, раније тој неје могло (Стојановић, Црна Трава) (Богдановић, црнотравска Кална; Златковић I, III, Пирот; Марковић I, Црна Река; Ћирић, Лужница). Такође, користи се за описивање посуђа у којем се готове мрсна јела: Што давиш тај блажни суд, кад ми треба посни? (1899, Сврљиг, Пирот, Ниш, Тимок), Блажан значи мрсан, лонац н. пр. у коме је месо кувано; он је блажан за пост (1900–1904, Тупижница – све РСАНУ), Требе ми суд куи не блажан (Динић, Тимок); као и када је неко или нешто замазано маснућом: Не пипај га с блажне руће (id.). У буг. *блажен, -жна, -жно* користи се у значењима: „о храни, јелу, које је животињског порекла или садржи месо, млеко, јаја, маслац и сл.”: През пости не се яде месо, сирене, масло, мляко, яйца, защото са блажна храна; „мастан” у изр. *блажна баница* (в. нап. 21); „који је мастан, намазан машћу”: Луга е пепеливата оная вода, с която мият блажните съдове; „о времену, када се једе храна животињског порекла”: А кога отговеем за Коледа, мама в блажни дни ще ми сложи при хляба сиренце (РБЕ, стр. 647–649; БЕР, стр. 53).

2.1. Изразом ***блажни дани*** именују се „дани ван поста, када се може јести месо” у околини Бољевца: „Меснице трају од Божића до Чистог понедеоника. [...] Меснице се зову и *Месојеђе*. Остали дани кад се једе месо зову се *блажни дани*.” (Грбић, 1909, стр. 6; Недељковић, 1990, стр. 30; РСАНУ), *блажни дни*: Понеделник, торник, четвртак, субота и недеља су блажни дни, а среда и петък несу (Динић, Тимок), Куј нема и у блажни дни ће пости, а куј има ће блажи (Јовановић I, Каменица код Ниша) (Живковић, Пирот); „дани од Божића до Богојављења када се може јести мрсна храна сваког дана, па и средом и петком” (Динић, Тимок). У том значењу и именице: *блажићњаци* м мн. (РСАНУ, 1899, Тимок) и *блажичњаци* (Динић, Тимок). У буг. дијал. *блажнотии* мн. „дани од Божића до недеље пред Велики пост када се мрси” (РБЕ, стр. 647–649). Изразима ***блажна среда*** и ***блажни петак*** именују се дани пред Покладе, у седмици пред Велики пост, када се мрси

(РСАНУ, 1899, Сврљиг, Пирот, Ниш, Тимок; 1900, Врање).

2.2. Забележен је и изведени прилог ***блажно*** у значењу „мрсно, у време мрса": Гаје доста и пернату живину ... те у свечаним данима, кад је блажно, кољу и часте се (1899), (А. Белић, Књажевац – све РСАНУ), *блажно*: Свиње се кољу кьд је блажно, а не преко пости (Динић, Тимок); затим поименичени придев средњег рода у значењу „масно, мрсно јело": *блажно* (Манић, Лужница), Они не посте, увек еду блажно (Јовановић I, Каменица код Ниша) (Марковић I, Црна Река). У буг. *блажно* прил. и *блажно* с. означавају „јело с месом или храна животињског порекла, мрсна храна", а дијал. „време када се једе таква храна" (РБЕ, стр. 647–649).

2.3. Даље, изведене су именице: *блажнина* ж „дани у које се једу мрсна јела" (РСАНУ) и *блажак* м „мрсни дан (време када се не пости)" (Марковић I, Црна Река),[7] као и у значењу „мрс, маснoћа": *блажнина* ж: Подрум неје длибок, па не можемо лети у њега да чувамо блажнину (Златановић I, Врање), *блажнина* еуф. (Златковић III, Пирот; Живковић; Ћирић, Лужница); *блажнинка*: Ако нема ништа „од блажнинку", ми си понесемо некоју црвену шушпу [паприку] и мало хлеб, па тов је довољно мезе за вино (РСАНУ, 1910, Лужница, Нишава), *блажнинка* (Златковић III, Пирот; Живковић). У буг. дијал. *блаж(н)ина* користи се у значењу „мрсна храна, јело" (< *блаж(н)инка* дем., РБЕ, стр. 648–649).

Глагол *блажити* „мрсити"

3.0. Вук је забележио несвршени глагол *блажити* у значењу „мрсно јести, мрсити", са коментаром „доље преко Мораве" (Вук 1818; 1935[4]), а РЈАЗУ дословно га цитира. У том значењу у РСАНУ *блажити (се)*: Кад нема да се наједем, нећу ни да се блажим (А. Васиљевић, 1899) и *блажим* 1.л.јд. у Пироту (Живковић; Златковић I), Црној Трави: О[д]-тој паре купи кило мас и с тој сам блажила деца целу годину (Стојановић), Лужници (Манић) и Тимоку: Кьд нема да се наедем, не це ни блажим (Динић).

3.0.1. Забележени су и префигирани облици: ***за****блажити* „почети мрсити" (Врање, средњи Тимок); *наблажити се* „најести се" (околина Сиња – све РСАНУ); ***о****блажити се* „омрсити се": Неће млого да се облажи кад му је овакој мала свиња (грађа ЕРСЈ, Власотинце), *облаживати се* „понекад јести мрсну храну": Сиротиња два-три пут на години се облажујев (РСАНУ, Момина клисура), *облажуе* 3.л.јд. „id.": Нема с кво да облажуе децу (> *облажа* ж „мала количина хране недовољна ни за пробу") и ***пре****блажи се* 3.л.јд. „појести неки пут мрсну храну": Преблажимо се с млекце и сьс сирињице, с друго не (> *преблажа* ж „повремено једење мрсне хране": Заклали смо едно вепре колко да имамо месце за преблажу) (Динић, Тимок). У мак. дијал. *блажи* значи „јести месо" (SP, 1, стр. 315, s.v. *bolžiti*).

3.1. У народу, међутим, тај се глагол чешће употребљава када се жели

[7] У слн. *blažji* „пролеће": blažji je prišel — v blažji bodemo orali (Pleteršnik, 2006, стр. 33) односи се на отопљење које доноси пролеће након зиме, тј. добијено је од *blag* о времену (и у срп. користи се *благ* у значењу „топао, пријатан").

нагласити да неко мрси или не мрси у време поста, што се види из примера: Својему најмлађему сину ... допустио је да блажи у посте (М. Ђ. Милићевић, 1891), Ми не блажимо. Данас је посни дан: среда (Шапчанин, 1896. – све РСАНУ), Нећу да блажим, искам да се причестим (> *блажење* с гл. им. „употреба мрсних јела") (Митровић, Лесковац), Даньс не блажим, још су пости — Сък си блажу и у петък (Стојановић, Црна Трава), Шта ће да једу у блажак, кад у п·ос блаже (Марковић I, Црна Река), Ће ти оцече поп уши што блажиш преко пости (Јовановић I, Каменица код Ниша), У четвртък се блажи, а у петък се не блажи (Динић, Тимок) (Богдановић, црнотравска Кална).

3.1.1. Ту нијансу у значењу региструјемо и међу префигираним облицима, као што су: ***за**блажим* 1.л.јд. „почети мрсити након поста" (Живковић, Пирот), Заблажи, доста и тој постење (Митровић, Лесковац), Заблажил сам пред Светог Николу, нек ми Бог опрости (Јовановић I, Каменица код Ниша), *заблажи (се)* 3.л.јд.: И кьд се заблажи и тьг се посте среда и петък (Динић, Тимок), Изумила сам на пости, па се ненагодно заблажи (Стојановић, Црна Трава); ***о**блажити (се)* „омрсити (се) за време или после поста": Облажити значи – дати некоме који пости мрсна јела (1900, средњи Тимок) — Грех на твоју душу, што ме облажи у петак! (1900, Ниш) — Тим се вином ујутро укућани, пре него се омрсе („облаже"), причесте (1929, Тимок) — Ако се дете облажи преко заповести – осећи ће му поп уши (1900–1904, Тимок) — Кад који пости па узме од чега што је блажно, кажу да се облажил (1899, Књажевац) (1900, Врање, 1900–1907, Заглавак; 1948, Момина клисура – све РСАНУ), *облажим (се)* 1.л.јд.: Облажи-(с)мо се по голем пос (Симоновић, Врање), Ајде малко месо да си купимо, ред је и ми да се облажимо (Митровић, Лесковац), Неје имаја да се облажи ни на Велигден (Златановић II, Врање,), Кь[д] це несьм облажила цели пости, мог да искарам и овија николко дьна (Жугић, Јабланица), Облажи се у велики пости, па се плашим да ме Бог не смери (Јовановић I, Каменица код Ниша), Облажил сам се у петак, срам ме било — На Божич се облажимо сьс врапца (Динић, Тимок), Деда кара унуку што се г·решки облажила док је још п·ос (Марковић I, Црна Река), Кво му тој даде да поеде, облажи ми дете на светьц! — Забораила сам дека су даньс пости, па се, црна, облажи — Немој се јутре облажиш, голем је светьц, а и петък је (Стојановић, Црна Трава) (Живковић, Пирот; Манић, Лужница) и *облазити се*: Сви посте посте најуредније и не ће сељак за живу главу, да се облази (омрси) у посте (РСАНУ, Заплање; в. Белетич, 2007, стр. 15 и нап. 27 на стр. 20–21); ***пре**блажи* 3.л.јд. свр. „за време поста појести мрсну храну": Бьба ни плашила да куј преблажи, поп че му оцече патку, „понекад (и када се не пости) појести мрсну храну": Ако ни нећи даде нећипут, ми преблажимо, онак не (> *преблажуе* 3.л.јд. несвр. у оба значења: Боже ме сачувај, ја Големи пости не преблажуем, па да знаем да чу јутре да умрем од глади — Купимо по нећи пут месце та преблажуемо децу) (Динић, Тимок); ***про**блажи* 3.л.јд. „прекинути пост, почети јести мрсну храну" (Јовановић II, Каменица код Ниша), Одавно су се постили сви постови, па кад д·оће вр·еме да проблаже, деца се млого радују (Марковић I, Црна Река), Постила три дена, па

проблажила, вели не мож да издржи на посан васуљ; и „почне да једе мрсну храну након поста”: Едва чекам када че проблажимо (Динић, Тимок). Композицијом добијена је сложеница *блажипетко* м „онај који не пости кад треба, па ни петком”: Блажипетко Потурњак (потурчењак) тури главу у трњак, па напуни свој тулбак (РСАНУ, М. Т. Станојевић, М. Влајинац, Д. Стојановић).[8] У буг. глагол *блажа (се)* 1.л.јд. несвр. значи „јести мрсно, када је време поста”: Криво съм учел децата ... учел съм хората да не постят и съм блажел през велики пости (РБЕ, стр. 647; БЕР, стр. 53; SP, 1, стр. 314, s.v. *bolžiti*).

3.2. Глагол *блажити* употребљава се у вези са храном која садржи маст, масноћу: „снабдевати мрсом”: Готово свака кућа у јесен угоји по једну свињу, која целу кућу блажи — Сваки сељак гледа да има и по неколико брава, од којих вуну стриже ... а млеко и сиром своју кућу блажи (РСАНУ, 1875) и *блажи се* 3.л.јд. „прљати се нечим масним”: Мрдни од казанат (у коме се кува маст) да се не блажиш (Динић, Тимок).

3.2.1. Префигирани облици: ***за****блажи* 3.л.јд. „справити јело на масти”: Запржи и заблажи пасуљ добро, нећу да га ј·ем посан, ем пасуљ, ем посан! (Марковић I, Црна Река); ***о****блажи* 3.л.јд. „умастити”: Кьв си блесав и натема, мож се льсно деси да облажиш нећи нож (Динић, Тимок), *облажи се* фиг. претња: Видим ја, ће му облажиш секирче, колко се испизмил на тебе! (Стојановић, Црна Трава), поствербали: *облаж* м „храна која садржи масноће” (РСАНУ), *облаж* „id.” (Живковић, Пирот; по мишљењу П. Скока, од *облажати се* (sic!), Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*), *облажа* ж „id.”: Облажа је све што се добије од заклане свиње преко поста за благдана, т. ј. и маст, и сланина, и пастрма и кавурма (1900–1907, Књажевац) (А. Белић, Бела Паланка; Лесковац, Јаковљево, Власотинце – све РСАНУ), *облажа* „омашћивање” (грађа ЕРСЈ, Власотинце), „мрс, масна храна” (Динић, Тимок; Златковић II, III, Пирот; > *облажица* ж еуф. Златковић III); *облажина* ж „маст, масноћа, мрс” (Златановић, Г. Требешиње, Врање; РСАНУ); ***у****блажи (се)* 3.л.јд. „упрљати (се) масноћом”: Кьд едем ђибаницу ја си ублажим и руће и браду — Сьв сам се ублажил док сам варил маз, *ублажи* 3.л.јд. „учини масним, омасти”: Буди миран да не ублажиш нож (Динић, Тимок). У буг. дијал. *блажа* 1.л.јд. несвр. значи „давати мрсну храну”: Домашните животни: крави, кози, гъски и кокошки им блажат и веселят къщата (РБЕ, стр. 647).

Анализа наведеног материјала

4.0. Са творбеног становишта, слика је потпуно јасна, псл. **bolžiti* „чинити благим; чинити срећним; благословити” добијено је од придева **bolgъ* (SP, 1, стр. 314–315, s.v. *bolžiti*) и стсл. облик *blažiti* „благословити” од *blagъ* (ESJS, стр. 64; у том значењу у срп. в. Даничић, I, стр. 49). По мишљењу П. Скока, *блажити* у значењу „уживати рајско добро” је деноминал (без детаљнијег објашњења, в. Skok,

[8] Уп. са сложеницом *мрсипетко* м (Косово) и *мрсипетак* м „онај који мрси, који једе мрсну храну у петак и уопште у доба поста” (РСАНУ, Параћин, Лика).

1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*). С обзиром на то да је у српском језику најфреквентније значење тог глагола „чинити благим, ублажавати", лингвисти га разматрају са синхронијске тачке, па тако И. Клајн (2003, стр. 343) сматра да би срп. *блажити* могло да буде од компаратива или од позитива, а Б. Николић од придева *благ* (1972, стр. 11–12).[9]

4.1. М. Јакубович сматра да је то пасивни партицип од глагола **blažiti* < **bolžiti* (Jakubowicz, 2010, стр. 109). Ђ. Даничић је навео да је придев *блажан* у вези са *блажити* „мрсити" (RJAZU), док по мишљењу П. Скока, добијен је од придева *благ* и суф. *-ъn* (Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*). О суф. *-ан* П. Скок каже да је свеслов. и ие. порекла, да се додаје на придевске основе (да би се боље означила придевска функција) и на глаголске основе и да се семантички тешко може описати (да је без одређеног значења и служи у морфолошкој функцији, id., стр. 36–38, s.v. *-(a)n*[1]). И. Клајн (2003, стр. 259) цитира С. Бабића, да је тај суфикс семантички празан и да придеви имају различита значења према значењу основе. По његовом мишљењу, придеви са тим суфиксом могу се добити од придевске домаће основе, али су ти примери ретки и застарели, а од глаголских основа гради се много придева, посебно од граматичких термина, као што је трпни и у тим примерима суфикс има агентивно значење (id., стр. 263, 265).

4.2. Придев *благ* има велики семантички и творбени потенцијал наслеђен из псл. периода који се развио у свим словенским земљама. П. Скок је забележио да „pridjev *blag* je značio i 'kad se može meso jesti'" (Skok 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*, проред мој – J.J.). За придев **bolgъ* нема довољно потврда у словенским језицима да би се утврдило да је већ у псл. периоду значио „мрсан", јер је посведочен само у срп. и буг. (тако и у SP, 1, стр. 306, s.v. *bolgъ* 1). То значи да то значење није општесловенско нити прасловенско, него иновација на јсл. терену, која је обухватила бугарски, македонски и источне српске говоре. Деривациони низ је следећи: **bolgъ* > *bolžiti* > *блажити* > *блажьн*, где је придев на *-ьnъ* изведен од глагола, са значењима „када се мрси (о дану), којим се може омрсити (о јелу)" и то је јсл. изведеница са ареалом који одговара ономе придева *благ* 'мрсан' и *блажити* 'мрсити'. Н. И. Толстој, наводећи примере из македонског и бугарског (придеве *благ* „сладак" и *блажен* „мрсан; мастан"), закључује да је тај семантички развој вероватно старијег датума (Толстой, 1995, стр. 354).

4.3. Да бисмо што целовитије представили семантички потенцијал придева *благ*, размотрићемо именицу *благо* и њен дериват – глагол *благовати*.

Именица *благо* „стока"

5.0. Именица *благо* своје порекло води од псл. облика **bolgo*, поименичeног

[9] Б. Николић (1972, стр. 11–12) сматра да је тај придев „употребљен у функцији глагола (у предикату)", зато је добио „значење глаголности (радња, стање, бивање)", тј. добио је значење „'чинити онаквим како означава тај придев'", док „наставак за творбу инфинитивне основе *и-* долази да обележи промену функције (придев > глагол) и значења (одредбеност > глаголност)", а тај механизам у језику делује аутоматски.

придева средњег рода (< *bolgъ), који је означавао „добро (духовно), срећу, просперитет" (тако у скоро свим слов. језицима). Тој именици се семантички инвентар у јсл. језицима проширио на „добро (материјално), богатство, иметак, имање" (уп. стсл. *blago* „добро; имање" ESJS, стр. 64; в. објашњење у § 5.4.).

5.1. У српском језику примарно значење именице *благо* је „богатство", од XIII в. (RJAZU). По мишљењу П. Скока, значење те именице полази од „добар" у материјалном смислу[10] (Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*). Отуда именица *благо* у РЈАЗУ у значењу „што год добро уопште, телесно или умно", од XIII и XIV в., и „што тко има, те му је од њега добро, добро, имање", када се односи на добро уопште, велико и мало, покретно или непокретно, нпр. земља, волови, виноград, врт: Остављам Марку все благо гибуће или негибуће — Све ча има имања, или живине или инога блага гибућега — Живот је човику дражи него благо, јербо човик не даде живота за благо, веће благо за живот (све RJAZU). Одатле секундарно значење „стока, марва"[11]: Неки црви ... увлаче се благу на ноздрве (М. Беговић, 1887) — Во се не може осамарити, да се употребљава као товарно благо, попут коња (1895) — На Бадњи дан пред вече ... упале две свеће, те их однесу око крупног „блага", а ситно „благо" ... пролази између њих (Ј. Ердељановић, 1930) — Стока се у Ресави зове „сермија" или „благо" (Ресава; Буковица – све РСАНУ) (РСГВ, Војв.; Peić i Bačlija, бачки Буњевци; Боричић, Васојевићи; Станић, Ускоци; Ајџановић, Лика; Петровић, Банија и Кордун; Јовичић, Дрвар; Филиповић, 1967, стр. 307, зап. Босна; Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*, Водице, Жумберак католици), затим у кајкавском (RHKKJ) и *блого* у чакавском (Hraste et. al., Драчевица), „говедо, рогата грла, марва" (одатле изрази *крупно благо* „говеда" и *ситно благо* „свиње и овце" Sekulić, бачки Буњевци) и „богатство у стоци": Вел'ику земљу и вел'ико благо он има (Hadžić, Рожаје; Вујичић, Прошћење). Отуда израз *живо благо* за волове, краве, овце и коње: Послаше искати блага живога — У *Хрватској* ситно благо: *козе и овце*; *а* крупно: *говеда*. (Вук) — Мазгу зову божје благо у западном приморју. (Вук – све RJAZU) — Од живога блага врањски округ има, и то: ... коња 300 грла (М. Ђ. Милићевић, 1884) — Том живом благу био је домаћи пас опрезан стражар (С. Тројановић, 1896. – све РСАНУ), *божје благо* „мазга" (зап. кр., Вук, 1935[4]; РСАНУ). Значење се са „стоке" шири и на „животињу уопште", посебно у планинским крајевима (RJAZU; Далмација, Поткозарје; Вуковић, 1934, стр. 25). Одатле изведени облици: придев *блажни* „који је у вези са стоком" и деминутиви *благинче* (Пожега), *блашче* „марвинче" (све РСАНУ) и кајк. *блашче* „id." (RHKKJ).

5.2. Поред срп. и хрв. примера, у слн. дијал. зап. *blagô*, такође, у значењу „стока" (Šašelj, стр. 242, Бела Крајина; Jakomin, Копар; Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag,*

[10] Уп. израз *божје благо* за пшеницу и хлеб (RJAZU, Вук, НП), као и *благ* „богат, родан, плодан за усеве" (РСАНУ).

[11] Међутим, забележени су одређени називи и имена домаћих животиња који своје порекло воде од значења „миран" придева *благ*, нпр. за вола: *благоња* (Елезовић, Дрсник, Космет; РСАНУ, Босна, Поцерина, Хрв. Крајина); краву: *благуља* (Елезовић, Косово; Станић, Ускоци; РСАНУ, ЦГ, Врњци); овцу: *благојка* (РСАНУ) и козу: *благуноша* (Златановић I, Врање).

blaga; SP, 1, стр. 305, s.v. *bolgo*; ЭССЯ, 2, стр. 173, s.v. **bolgo*; SSKJ, стр. 143; Bezlaj, стр. 23; Gluhak, стр. 133; док Snoj на стр. 35 није забележио то значење), као и изведено дијал. *blažce* „id." (Gregorič, Костел; Šašelj, стр. 243, Бела Крајина).

5.3. У буг. дијал. *благо* мн. *блага* у значењу „мрсно јело; дан када се не пости"[12] (SP, 1, стр. 305, s.v. *bolgo*) и *благо* „мрс; мрсна храна" (ЭССЯ, 2, стр. 173, s.v. **bolgo*), односи се на мрсну храну која садржи маслац, млеко, сир, сланина и сл.[13] и по примерима односи се на време у којем се може јести мрсна храна, за време или пре – после поста: На Великден, овчарите говея на първият ден, ... защото, който ядял благо тоя ден, много червеи щяо да има по овцете — А за някоймного голям празник, като е благо, разбира се, тато ще купи и малко месо — В пятък яде ляща, в благо мерджемек (РБЕ, стр. 617). У Пироту користи се прилог *наблаго* „у сласт" (Златковић I), „са задовољством, с апетитом, слатко" (Живковић). За ове потврде в. коментар у § 7.0.1.

5.4. Семантички помак (*благ* „добар" >) *благо* „добро (духовно или материјално)" > „богатство покретно или непокретно, имање"[14] > „стока" развио се на јсл. терену после распада псл. заједнице. За стоку постоје и други називи који се користе за именовање имовине: имања непокретног (шире значење) и покретног (уже значење – стоке), нпр.: *сермија*, *мал*, *марва*, *живо* и *хајван* (више о томе код Вуковића, 1934), а и сам назив *стока* (од псл. **tek-*) на Космету означава и трговачку робу (Skok, 3, стр. 450b, s.v. *tèći*).[15]

Глагол *благовати* „јести"

6.0. Од секундарног значења „стока" именице *благо* добијен је деноминал *благовати* „јести". П. Скок је тај развој објаснио на следећи начин: „јести месо" > „јести добро" (Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*).

[12] Уп. у срп. *облага* ж „масна, мрсна храна" (РСАНУ), *облага* „маснећа, масна храна": Спремио сам си убаву облагу, сал да проминев овија големи пости (Митровић, Лесковац).

[13] Уп. у буг. још и *благина* ж „мрсна храна (маслац, млеко, сир, сланина и сл.)" (> *благинка* дем.), дијал. *благина* „маст (у храни); мрсна храна (месо, сир); месо, сир, спремљени за зиму", *благ'ина* „припремљена јела за зиму од меса и млечних производа", од псл. **bolgyni*, основа **bolg-* са суф. *-yni* (ЭССЯ, 2, стр. 174–175, s.v. **bolgyni*; РБЕ, стр. 618).

[14] М. Јакубович, анализирајући придеве наслеђене из псл. којима се описују људске особине, приметила је тај јсл. семантички развој „добар" > „добро у материјалном смислу" (Jakubowicz, 2010, стр. 109). Сличан развој региструје се код придева *добар* и његове изведенице *добро* „имање" (Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*). Слично у енгл. *good* > *goods*. Уп. у нем. *Schatz* „благо" < „стока", а исто и за реч у прасл. **skotъ*. Е. Бенвенист тај семантички помак, од ие. *реси* „стока" у изведеницама у три велика дијалекта: индоиранском, италском и германском (уп. лат. *ресūпіа* назив за новац као средство плаћања), објашњава да је произашао „из семантичког ширења термина који је испрва означавао богатство по превасходству – стоку" (2002, стр. 31).

[15] Тај помак добијен је метонимијом, јер је то системска промена, забележена и код осталих лексема исте тематске групе, а јавља се у виду модела који се може применити на целу групу лексема.

6.1. Глагол *благовати* употребљава се у значењима: „јести" од XVI в.: Обилатије благују јидући месо — Или ћемо враговати или ћемо благовати? НП — Масло и мед благовати ће — Не благовати месо у петак — Цареву краву тко благује, до десет јој годиш кости бљује (> *благовање* с „једење; јело, храна", од XVI века) и у повратном облику: Сад брашно туј дајте, нека се благује — Како се пости? Не благује се мрсно. — У пост не могу се благовати јеше мрсне (све RJAZU), Сваког дана благујемо крува и сланине (Sekulić, бачки Буњевци), у кајкавском *благовати / благувати* (> *благување* с „једење, оброк, јело") (RHKKJ); „вечерати": Или ћемо враговати, или ћемо *благовати* (у приповеци) — Ајте сада пијте и *благујте* (Вук, 1852; 1935[4]); „обедовати; гостити се": Све нас зовну за сто благовати (П. П. Његош, 1885) — Деси л' се у торби мало сланине, ми заједно благујемо! (Ђ. Јакшић) (К. Руварац, 1886–1889, С. Матавуљ, Д. Шимуновић, 1930. – све РСАНУ; РСГВ, Сомбор; Sekereš, Слав. Подравина). Забележени су префигирани облици са префиксима: *до-*, *на-*, *по-* и *про-*[16], а малобројни деривати су углавном са територије Хрватске.[17]

6.2. Глагол *благовати* употребљава се и у значењу „уживати (у јелу)" које је објашњено у РЈАЗУ: „добро бити, у добру бити, уживајући што је добро, осећати милину од тога", а затим „једући уживати" > „јести", са напоменом да се у том значењу јавља у крајевима када *благовати* не означава „јести". У то значењу регистрован је код Стерије (1854), Ј. Веселиновића, С. Ћоровића, В. Петровића, Ђ. Даничића (све РСАНУ), затим у Војводини (РСГВ; > *благовање* с Sekulić, бачки Буњевци), у Црној Гори „лепо живети, уживати": Бог му до, па благуе (Станић, Ускоци) и ји. Србији: *благујем* 1.л.јд. „id." (> *благување* „уживање" Живковић, Пирот; Златковић I), пословица: Благуј, не казуј (Златановић I, Врање) (> *благовање* Митровић, Лесковац). Од префигираних облика, у речницима забележени су они са префиксом *на-*: *наблаговати се* „науживати се": И нехотице се груди ширише да би се наблаговале блага што Бог земљи даје (Ј. Веселиновић, РСАНУ). У буг. користе се глаголи: *благувам* 1.л.јд. „живим добро" и дијал. *благувам* „јести мрсну храну током поста" > дијал. *благуване* гл. им. (РБЕ, стр. 646).[18] В. коментар у §

[16] В. *доблаговати* „довршити једење, довечерати", XVI–XVIII в. (RJAZU, Далм.; РСАНУ); *наблаговати (се)* „најести се" (РСАНУ, Б. Радичевић, 1900; Вук, 1935[4]; Sekulić, бачки Буњевци); *поблаговати* „појести" (РМС, Ј. Јурковић, 1880–1881; Sekulić, бачки Буњевци) и *проблаговати* „провести време благујући" (РМС, Ј. Веселиновић).

[17] В. *благовалиште* „трпезарија; ресторан" (> *благовалишни, -а, -о* „који припада благовалишту; који се односи на благовалиште") (РСАНУ; RJAZU; Sekulić, бачки Буњевци); *благоваоница* „id." (И. Ћипико, 1904), *благовница*, *благоваона* „id.": Најзнатније војничке зграде у Карловцу ... јесу: ... и благоваона (Р. Строхал, 1906) (М. Крлежа), *благован* фиг. „човек који живи само ради јела и пића, ждер(оњ)а" (1904–1906. – све РСАНУ); *благовалац* „човек који једе" (RJAZU; кајк., RHKKJ) и *благовалица* „женско дете које једе" (RJAZU).

[18] Глагол *блажити* забележен је у значењу „наслађивати се; сладити се, уживати" (РСАНУ), са префиксима: *за-* „засладити" (грађа ЕРСЈ, Власотинце; Митровић, Лесковац; Живковић, Пирот; Динић, Тимок); *о-* „први пут у сезони проба неко воће, или после дужег времена слаткиш" (> *облажа* ж „узбудљиво задовољство": Љубав е сиротињска облажа Динић, Тимок; Стојановић, Црна Трава); *у-* „усладити се" (грађа ЕРСЈ, Власотинце; Златковић I,

7.0.1.

Закључак

7.0. На основу изложе грађе, можемо извести следеће закључке:

7.0.1. У вези са наведеним дијалекатским материјалом уочава се следећа ареална дистрибуција: *благ*, *блажан* и *блажити* ји. Србије – Македонија – Бугарска, док су *благовати* и *благо* посведочена западно од тог ареала (са два примера у ји. Србији), Војводина, ЦГ, Лика, Банија и Кордун, Хрватска, на кајкавском и чакавском терену[19] и у словеначком. Код изведених облика *блажити* и *блажан* може се приметити потпуни паралелизам српских и бугарских потврда, посебно из области народног календара, где се ти облици континуирано користе. Интересантан творбено-семантички развој забележен је у буг. *благо* „мрсно јело" (в. § 5.3. и нап. 16) > *благувам* „живим добро" (§ 6.2.), одатле у ји. Србији *благујем* „лепо живети, уживати" (§ 6.2.) и *наблаго* „са задовољством" у Пироту (§ 5.3. и нап. 16). Буг. *благо* пре ће бити да је добијено од *благ* „мрсан; сладак" (РБЕ, стр. 617), а не преко значења „стока", које није забележено на тим просторима.

7.0.2. Код придева *благ* у српском језику запажамо појаву синестезије („трансфер с једне чулне области на другу", третира се као тип лексичке метафоре[20]) и његова значења учествују у синестезијским трансферима[21] (в. Драгићевић, 2001, стр. 233 и детаљније у 2000 и 2007, стр. 151–160). Тако се он употребљава

Пирот) итд.; од *блажан* > *блажнити* „имати сладуњав укус" (РСАНУ, Заглавак; Живковић, Пирот; Динић, Тимок; Стојановић, Црна Трава). То је од придева *благ* „сладак; укусан" (РСАНУ; грађа ЕРСЈ, Власотинце; Јовановић I, Каменица код Ниша; Митровић, Лесковац; Живковић, Пирот; Златковић I; Жугић, Јабланица; Динић, Тимок; Стојановић, Црна Трава; Манић, Лужница; Богдановић, црнотравска Кална). Уп. буг. дијал. *благ* „id." (Skok, 1, стр. 167, s.v. *blag, blaga*; РБЕ, стр. 646; БЕР, стр. 52; SP, 1, 306, s.v. *bolgъ* 1; ЭССЯ, 2, стр. 174, s.v. **bolgъ(jь)*; Jakubowicz, 2010, стр. 109) > дијал. *блажа* 3.л.јд. „јести храну која има пријатан и сладак укус" (РБЕ, стр. 647; БЕР, стр. 53). Употребљава се и за именовање воћа и његових производа: *благајка* „слатка јабука петровача" (Жугић, Јабланица); *благача* „id." (РСАНУ, Сиринић); *благо* „слатко" (РСАНУ; Симоновић, Врање; Манић, Лужница); *благосемка* „најсија слатких семенки" и *благокорка* „сочна диња с танком кором" (Златановић I, II, Врање); *блажичка* „јабука" (Манић, Лужница; Ћирић; Богдановић, црнотравска Кална; Динић, Тимок; РСАНУ); *блажовика* „id." (РСАНУ, Хрв.). Уп. буг. *благо* „слатко" (РБЕ, стр. 617), *блажина*, *блажнинка*, *блажнинка*, *блажичка* „јабука" (БЕР, стр. 53). В. § 6.2., 7.0.1. и нап. 20.

[19] А. Белић је, наводећи бројне лексеме а међу њима и *благо* у значењу „стока", дао коментар да се оне од давнина употребљавају код Хрвата и по (југо)западним крајевима (1950, стр. 106–107).

[20] Синестезијом настају секундарна, метафоричка значења, где су примарна значења из домена чула, док се пренос врши из једног чула у други, тј. „метафоризацијом се не мења лексичко-семантичка група полазног садржаја", а „специфичност синестезије у односу на друге метафоричке трансфере представља блискост полазног садржаја и оног који се добија метафоризацијом" (Драгићевић 2000, стр. 393; 2007, стр. 157).

[21] Нпр. вид ®

за описивање (природних) појава које окружују човека: о температури („умерено топао, пријатан; умерено хладан, не много оштар" (в. нап. 5), а Р. Драгићевић третира ову категорију као чуло додира, в. 2007, стр. 156), за описивање утисака које је оставило на човекова чула, нпр. чуло вида („који је меке, пријатне светлости; који мирно делује, који не дречи (о бојама)"), чуло слуха („тих; милозвучан"), чуло мириса (По мирису [разликујемо две врсте хмеља]: благ и љут хмељ 1891), чуло укуса („који је пријатног укуса (није љут, прекисео, преслан)": Ово кисело млеко је сасвим благо; „сладак, укусан"[22] (све РСАНУ). Отуда „о млеку"[23]: Благо млијеко (Вук 1818; 1852; 1935[4]), „то је кисело млеко, кад није врло кисело, кад му се киселина једва осећа, а тако може бити и *квасина блага*, кад није врло кисела, и *благо вино* кад није опоро" (RJAZU).[24]

Придев *благ* је посебно склон синестезији и има бројна синестетичка значења. Објашњавајући њихов начин настанка, Р. Драгићевић цитира Ђ. Вуковића: „настајање и ширење синестезијских фигура повезано [је] с освајањем чулног света, који се у све разноврснијим облицима уводио у поезију, као и у прозу. Писци су такорећи учили да опажају боје и њихове преливе, звукове и мирисе, да бележе сложене утиске изазване различитим предметима.", као и да се придевима највише означавају додир, укус и температура (2000, стр. 390; 2007, стр. 154).

[22] Од значења „сладак" изведен је фитоним: *благун* м „quercus conferta" (RJAZU, Панчић, Шулек), као *сладун*, *штедун*, *горун*, уп. у буг. (од дијал. *благ* „сладак; укусан", в. нап. 16) *благун* „врста храста, који има сладак сок испод коре", *благуна* „врста слатке крушке", *благуница* „храст", *благушка* „сок од грожђа" (РБЕ, стр. 646; БЕР, стр. 52).

[23] Од *благ* „о млеку" добијен је глагол *блажити*, а одатле префигирани облици: *заблажити* „запавлачити млеко, усути у њега павлаку или воду, да није љуто" (Вујичић, Прошћење), изр. *заблажи млеко* „направити јогурт" и *блажено млеко* „напитак од смеше киселог и слатког млека, јогурт": Уз баницу ел попареницу иде само блажено млеко (Стојановић, Црна Трава; в. буг. *блажен* и изр. *блажена баница* у § 2.0.); гл. им. *заблажување* „замашћивање јела" (Марковић II, Црна Река); и *ублажи (се)* 3.л.јд. „разредити (се), разблажи (се) (кисело млеко куваним млеком)" (Стојановић, Црна Трава).

[24] Од придева *благ* у том значењу забележене су изведенице: *благо* „тазе кисело млеко" (Боричић, Васојевићи); *благота* „назив за млеко и млечне производе, бели смок" ист. Срб. (РСАНУ; у РЈАЗУ није забележено то значење), *благота* (Елезовић, Косово; Букумирић, сев. Метохија; Радић, Копаоник), *благота* (Митровић, Лесковац; Жугић, Јабланица), *благота* (Златановић I, Врање; > *благотиња*, *благотињка* дем. Стојановић, Црна Трава), „сав мрс (сир, млеко, месо) што једно домаћинство скупи у току једне године" (> *благотиња* Богдановић, црнотравска Кална). „У источним пределима Србије 'блажити' има значење мрсити, јести 'благоту' (млечне производе) од 'блага' (стоке)." (СМР, стр. 23; Недељковић, 1990, стр. 28). Уп. у мак. дијал. *блак,* (sic!) *блага, благу* „сладак, нпр. о млеку" (SP 1: 306 s.v. *bolgъ* 1) и *благота* „млечни производи" < псл. **bolgota* „добро; доброта, срећа" (SP, 1, стр. 306, s.v. *bolgota*; ЭССЯ, 2, стр. 173–174 s.v. **bolgota*; Якушкина, 2003, стр. 223). „Реч *благота* у значењу „бели мрс" посведочена је у Студеничкој повељи. Та повеља није сачувана у оригиналу с краја XII века, већ у препису из 1619, где има доста интерполација. Како се уз ову реч помиње област Стари Влах, чије име тешко да је старије од турског доба, и помен речи *благота* треба датирати почетком XVII в." преузето са предавања А. Ломе са седнице Одбора за *Етимолошки речник српског језика*, одржане 18. 12. 2012. год.

7.1. Значење „мрсан” придева *благ* користи се у народу за описивање забрањене или дозвољене хране у време поста у појединим данима и периодима ван поста. Та лексика везују се за здравље и снагу, као и за богатство и успех у породици и изобиље, чиме се постиже срећа и човека доводе до чулног задовољства (в. детаљније код Якушкина, 2003, стр. 223–224). Чињеница је да се пост некада строго одржавао, па је зато било грех јести мрсну храну (храну која пружа задовољство) за време поста, нпр. у ЦГ „Prije su smatrali za velikog grešnika i otpadnika božjega, ko bi se omrsio u srijedu ili petak, a kamoli ko bi se omrsio u velike posti. A danas je to unekoliko drugačije.” (Jovićević, 1910, стр. 110; тако и у бољевачким селима, Грбић, 1909, стр. 14). Отуда и семантички помак „мрсно” > „нечисто”,[25] нпр. *благи / блажни дани* „дани од Божића до Богојављања” који се зову и *мрсни / некрштени / нечисти дани* (Милосављевић, 1914, стр. 11–12, Хомоље; в. СМР, стр. 102), у буг. *погани дани* (Якушкина, 2003, стр. 225–226).

7.2. Да закључимо, придев *благ* и његови деривати показују широк семантичко-творбени потенцијал, наслеђен из псл. периода, који се развио у различитим правцима у појединим словенским језицима.[26] Значење „мрсан” развило се после псл. периода и можемо тај семантички помак протумачити као јужнословенски. Богат лексички материјал и етнографски подаци из српског језика (посебно из дијалеката и народног календара), укључени у шири компаративни словенски контекст, потпуније осветљавају развој значења у лексичкој породици придева *благ*.

ИЗВОРИ

Ајџановић, М. (2002). Прилог проучавању лексике северозападне Лике. *Прилози проучавању језика, 33*, 199–257.

Богдановић, Н. *Антропографски речник југоисточне Србије*. Рукопис.

Боричић, Тивرانски, В. (2002). *Рјечник васојевићког говора*. Београд: Просвета.

[25] Па чак и у значењу нечег опасног, нељудског, страног, непристојног, неприличног, вулгарног (Якушкина, 2003, стр. 226–228), нпр. у Лесковачкој Морави „Цео пост се постио раније, али то се сада не чини. За живу главу се не би нико од старијих омрсио а избегавао се и телесни додир и брачна постеља са женом. Чак ни деци нису давали мрсну храну.” (Ђорђевић, 1958, стр. 368).

[26] Већ у прасловенском периоду придев *благ* се двојако вредновао: позитивно и негативно. Из тог разлога су у краковском етимолошком речнику словенских језика оформљене две одреднице: *bolgъ* 1. и *bolgъ* 2. (SP, 1, стр. 306–307). Прасловенски језик имао је бројне лексеме за позитивно и негативно вредновање човека, а један од њих је управо псл. **bolgъ*. Позитивна значења су: „добар”, „нежан” и „пријатан”, док се негативна значења појављују се на северу словенског простора: „зао”, „слаб”, „болестан”, „стар”, „слаб” и „глуп”, о томе више код М. Јакубович (под одредницама **bolgъ*, Jakubowicz, 2010). Како Р. Драгићевић (2001, на стр. 215) објашњава „Придев *благ* означава пожељну особину у том смислу што се кроз полисемантичку структуру овог придева прожима позитивно колективно вредносно мерило, али, у исто време, многа значења се темеље на семи ниског степена израженості особине”.

Букумирић, М. (2012). *Речник говора северне Метохије*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије 15.

Вујичић, М. (1995). *Рјечник говора Прошћења (код Мојковца)*. Подгорица: Црногорска академија науке и умјетности.

Вук, Караџић, С. (1935[4]). *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Београд: Штампарија Краљевине Југославије.

Вук, Караџић, С. (1966). *Српски рјечник (1818)*. Сабрана дела Вука Караџића, књига друга. Београд: Просвета.

Вук, Караџић, С. (1986). *Српски рјечник (1852), 1–2*. Сабрана дела Вука Караџића, књига једанаеста. Београд: Просвета.

Далмација, С. (2004). *Речник Поткозарја*. Бања Лука: Глас српски, Графика.

Даничић, Ђ. (1863–1864). *Рјечник из књижевних старина српских*, *1–3*. Београд: Вук Караџић.

Динић, Ј. (2008). *Тимочки дијалекатаски речник*. Београд: Институт за српски језик, Монографије 4.

Елезовић, Г. (1932). Речник косовско-метохиског дијалекта. *СДЗб, 4*. Београд: Српска краљевска академија.

Живковић, Н. (1987). *Речник пиротског говора*. Пирот: Музеј Понишавља, Библиотека Културна баштина, књ. II.

Жугић, Р. (2005). Речник говора јабланичког краја. *СДЗб, 52*.

Златановић, М. I (1998). *Речник говора јужне Србије*. Врање: Учитељски факултет.

Златановић, М. II (2011). *Речник говора југа Србије*. Врање: Аурора.

Златковић, Д. I (1988). Пословице и поређења у пиротском говору. *СДЗб, 34*, 341–683.

Златковић, Д. II (1989). Фразеологија страха и наде у пиротском говору. *СДЗб, 35*, 175–457.

Златковић, Д. III (2003). *Гладно грне. Анегдотска и друга казивања из пиротског краја*. Пирот: Народна библиотека.

Јовановић, В. I (2004). Речник села Каменица код Ниша. *СДЗб, 51*, 313–688.

Јовановић, В. II (2007). Додатак Речнику села Каменица код Ниша. *СДЗб, 54*, 403–520.

Јовичић, М. (2003). *Крајишки ријечник, особенице уначке (уз стогодишњицу трајања имена Дрвара)*. Београд: Горограф.

Лазић, А. (2008). *Грађа за речник говора Мачве*. Шабац: Културни центар Шабац.

Манић, Форски, Д. (1997). *Лужнички речник*, Бабушница: Дом културе.

Марковић, М. I (1986). Речник народног говора у Црној Реци. *СДЗб, 32*, 245–500.

Марковић, М. II (1993). Речник народног говора у Црној Реци, Књига II. *СДЗб, 39*, 149–398.

Митровић, Б. (1984). *Речник лесковачког говора*, Лесковац: Библиотека Народног музеја.

Петровић, Д. (1978). *Говор Баније и Кордуна*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Просвјета.

Радић, П. (2010). *Копаонички говор. Етнографски и културолошки приступ*. Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања, Књига 70.
РМС (1967–1976). *Речник српскохрватскога књижевног језика, 1–3*. Нови Сад – Загреб: Матица српска–Матица хрватска.
РСАНУ (1959–). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1–17*. Београд: САНУ–Институт за српски језик.
РСГВ (2000–2010). *Речник српских говора Војводине, 1–10*. Нови Сад: Матица српска.
СДЗб (1905–). *Српски дијалектолошки зборник*. Београд: Српска академија наука и уметности Институт за српски језик.
Симоновић, Б. (1998–1999). Прилози за речник врањског говора. *Врањски гласник, 31–32*, 211–237.
Станић, М. (1990–1991). *Ускочки речник, 1–2*. Београд: Научна Књига.
Стојановић, Р. (2010). *Црнотравски речник. СДЗб, 57*.
Томић, М. (1984). Говор Свиничана. *СДЗб, 30*, 7–265.
Ћирић, Љ. (1983). Говор Лужнице. *СДЗб, 29*, 7–190.

***

Gregorič. *Kostelski slovar*. Tipkopis.
Jakomin, D. (1995). *Narečni slovar Sv. Antona pri Kopru*. Trst: Škedenjski etnografski muzej Opera Culturale di Servola.
Peić, M. i Bačlija, G. (1990). *Rečnik bačkih Bunjevaca*. Novi Sad – Subotica: Матица српска Одељење за књижевност и језик.
RJAZU (1880–1976). *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
RHKKJ. (1984–). *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
Sekereš, S. (1975). Govor Slavonske Podravine. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 18/1*, 185–221.
Sekulić, A. (2005). *Rječnik govora bačkih Hrvata*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
Hadžić, I. (2003). *Rožajski rječnik. Građa za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja*. Rožaje: Kulturni centar Rožaje.
Hraste, M., Šimunović, P., Olesch, R. (1979). *Čakavish-deutsches Lexikon*. Köln – Wien: Böhlau Verlag.
Šašelj, I. (1906). *Slovarček. Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada, Zaklada I*. Ljubljana: Katoliško tiskarsko društvo.

ЛИТЕРАТУРА

Агапкина, Т. А. (2002). *Мифопоэтические основы славянского народного*

календаря. Весенне-летний цикл. Москва: Издательство „Индрик".

Аникин, А. Е. (2011). *Русский этимологический словарь, выпуск 4*. Москва: Знак.

Антонић, Д. (1997). *Обичајник код Срба са народним календаром за 1998. годину*. Београд: АБЦ Графика д.д.

Белетич, М. (2007). Из фольклорно-мифологической лексики *(блаза и блазна)*. *Этимология 2003–2005*, 12–22.

Белић, А. (1950). Напомене о данашњим задацима књижевног језика. *Наш језик, Нова серија књ. I*(3–4), 75–107.

Бенвенист, Е. (2002). Стока и новац: *реси* и *ресипіа*. *Речник индоевропских установа* (стр. 31–40). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

БЕР (1971). *Български етимологичен речник, I*, София: Издателството на Българската академия на науките.

Будимир, М. (1936). О двојезичним сложеницама таутолошког типа. *Наш језик, Година IV*(6), 165–168.

Вуковић, Ј. Л. (1934). О значењу речи: *сермија*, *мал*, *благо* и др. *Наш језик, Година III*(1), 22–26.

Грбић, С. М. (1909). Српски народни обичаји из среза бољевачког. *СЕЗб, 14*, 1–382.

Грковић-Мејџор, Ј. (2007). *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановић.

Грковић-Мејџор, Ј. (2008). О семантици старословенских придева *dobrъ* и *blagъ*. *Јужнословенски филолог, LXIV*, 51–60.

Драгићевић, Р. (2000). Прилог проучавањима о синестезији. *Јужнословенски филолог, LVI*(1–2), 387–398.

Драгићевић, Р. (2001). *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику (творбено и семантичка анализа)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија књ. 18.

Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику, II*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Матица српска – Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.

Милосављевић, С. (1914). Српски народни обичаји из Среза Омољског. *СЕЗб, XIX*.

Мићевић, Љ. (1952). Живот и обичаји Поповаца. *СЕЗб, LXV*.

Недељковић, М. (1990). *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: Вук Караџић.

Недељковић, М. (1994). *Календар српских народних обичаја и веровања за просту 1995. годину*. Ваљево: Библиотека Баштина, књ. 2.

Николић, В. М. (1900). Нешто из народног празновања (у Округу Пиротском). *Караџић, лист за српски народни живот, обичаје и предање, II*, 88–91.

Николић, В. М. (1910). Лужница и Нишава и њихова села. *СЕЗб, XVI*.

Николић, Б. М. (1972). Основни принципи творбе речи у савременом српскохрватском књижевном језику. *Наш језик, Нова серија књ. XIX*(1), 7–20.

Николић-Стојанчевић, В. (1974). Врањско Поморавље, Етнолошка посматрања.

СЕЗб, LXXXVI.

РБЕ (1977). *Речник на българския език, I*, София: Издателството на Българската академия на науките.

СЕЗб (1894–). *Српски етнографски зборник*. Београд: Српска академија наука и уметности.

СМ. Толстој С. М., Раденковић, Љ. (Ур.) (2001). *Словенска митологија - енциколпедијски речник*. Београд. ZEPTER BOOK WORLD.

СМР. Кулишић, Ш., Петровић, П. Ж., Пантелић, Н. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.

Толстая, С. М. (2008). *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*. Москва: Издательство „Индрик“.

Толстая, С. М. (2010). *Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике*. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ».

Толстой Н. И. (1995). Блаже – Макарий. *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике* (стр. 347–358). Москва: Издательство „Индрик“.

Филиповић, М. С. (1967). Различита етнолошка грађа. *СЕЗб, LXXX*.

Чернышева М. И. (2008). Семантика словообразовательных моделей с начальными *благо-* и *бого-* (новые данные). *Славянское языкознание*, XIV Международный съезд славистов, Охрид, 10–16 сентября 2008. г. (стр. 540–553). Москва: Издательство „Индрик“.

Якушкина, Е. И. (2003). Аксиологическая трактовка ‘скоромного’ и ‘постного’ в свете диалектных данных. *Этимологические исследования, вып. 8* (стр. 222–244), Екатеринбург: Уральский государственный университет им. А. М. Горкого.

ЭССЯ (1974–). *Этимологический словарь славянских языков*, под. ред. О. Н. Трубачева. Москва: Издательство „Наука“.

***

Babić, S. (1986). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Bezlaj, F. (1977). *Etimološki slovar slovenskega jezika, I*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti Inštitut za slovenski jezik.

Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo literackie.

Gluhak, A. (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: Biblioteka Vocabula.

ESJS (1989). *Etymologycký slovník jazyka staroslověnského, 1*. Praha: Československá akademie věd.

Jakubowicz, M. (2010). Drogi słów na przestrzeni wieków. *Prace slawistyczne, 131*. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Jovićević A. (1910). Narodni život (Riječka nahija u Crnoj Gori). *Zbornik za narodni*

život i običaje Južnih Slavena, 15, 29–119.

Pleteršnik, M. (2006). *Slovensko-nemški slovar, Prvi del A-O*. Transliterirana izdaja, Furlan, M. (ur.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Skok, P. (1937). Iz srpskohrvatske toponomastike: tip *Blagaj*. *Зборник лингвистичких и филолошких расправа у част А. Белића*, Београд: „Млада Србија", 21–30.

Skok, P. (1971–). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Snoj, M. (1997). *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

SP (1974–). *Słownik prasłowiański*. Sławski, F. (ur.). Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SSKJ (1970). *Slovar slovenskega knjižnega jezika, I*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti Inštitut za slovenski jezik.

Svetlana Stamenov Rašeta[1]
Filološki fakultet, Beograd

ŠTA SVE MOŽEMO PROGUTATI – DOMEN JEDENJA KAO IZVOR METAFORIČKE EKSTENZIJE U SRPSKOM I ENGLESKOM JEZIKU[2]

Being one of the basic human experiences, eating represents a highly exploited source domain in metaphorical conceptualization of various abstract concepts in a great many languages. This paper outlines the basic digestive acts and examines the metaphorical mappings motivated by this aspect of human bodily experience, based on the data from Serbian and English. The analysis of the abstract meanings of the verbs *(po)jesti, (pro)gutati, (s)variti, hraniti se* in Serbian, and *eat (away at/up/into), swallow (up), digest* and *feed (on)* in English, has shown that, in both of the examined languages, numerous abstract concepts – most often in the intellectual and emotional domains – are conceptualized as food, as well as that various objects and phenomena are conceptualized as humans, who eat, digest etc. The observed similarity between these languages, concerning the examined metaphorical mappings, suggests potential universality of the metaphors described, while some of their linguistic manifestations remain culturally specific.
K*ey words:* EATING metaphor, bodily experience, meaning extension, English, Serbian.

Uvod

Metafora i polisemija

Poredeći veliko interesovanje za tek objavljenu biografiju Gabrijela Garsije Markesa sa potražnjom za kobasicama, autor jednog novinskog članka zaključuje da je „nemoguće da je ovako svežu veliku izdavačku kobasicu iko uspeo da za ovih nekoliko dana 'proguta', a kamoli svari".[3]

Na osnovu svog jezičkog osećanja, čitalac uviđa da glagoli *progutati* i *svariti* ovde nisu upotrebljeni u svom osnovnom značenju, čak i kada na to ne bi upućivali navedeni interpunkcijski znaci.

[1] stamenovraseta@ptt.rs
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Nauke o jeziku na Filološkom fakultetu u Beogradu na predmetu Kognitivna lingvistika, pod mentorstvom doc. dr Katarine Rasulić.
[3] Autor koristi poređenje netipično za srpsku kulturu, pozivajući se na reči samog Markesa, što se jasno vidi na početku novinskog članka (v. www.politika.rs/rubrike/Svet/Kad-**Markes-zakloni-metu**.lt.html).

Kao jedna od glavnih semantičkih transformacija kojima se ostvaruje višeznačnost lekseme, u lingvističkoj literaturi se, između ostalog, navodi i *metafora* (Gortan-Premk, 2004, str. 59), koja se u protekle tri decenije nalazi u samom središtu interesovanja kognitivne lingvistike.[4] U okviru ovog pristupa, metafora nije isključivo jezički, već prvenstveno *misaoni* fenomen, predstavljajući, u osnovi, mehanizam *razumevanja* stvarnosti (Johnson, 1987, xv), koji nam omogućava da obično manje poznate, apstraktne pojmove ili pojmovne domene (tzv. *ciljne* domene) razumemo pomoću nekih drugih, najčešće konkretnih, čulno saznatljivih pojmova ili pojmovnih domena (tzv. *izvornih* domena).

Brojna istraživanja pokazuju da je jedan od najuobičajenijih izvornih domena u metaforičkoj konceptualizaciji različitih apstraktnih pojmova, između ostalog, i *ljudsko telo*, procesi koji se u njemu odvijaju i način njegovog funkcionisanja uopšte (Kövecses, 2002, str. 16). Čovekova potreba za hranom i njeno unošenje u organizam, kao univerzalno i svakodnevno ljudsko iskustvo, sasvim logično predstavljaju, potencijalno, u velikoj meri iskorišćen izvorni domen u našem razumevanju apstraktnih pojmovnih domena.

Domen jedenja (i pijenja) kao izvor metaforičke ekstenzije ispitivan je u engleskom jeziku (McGlone, 1996; Newman, 1997), kao i u nekim drugim jezicima koji su sa njim upoređeni (Berrada, 2007). U srpskom jeziku do sada nisu zabeležena sistematska istraživanja opsega ovog izvornog domena, mada u domaćoj kognitivnolingvističkoj literaturi nailazimo na neke pojedinačne primere relevantnih metafora i njihova objašnjenja – npr. MISAO JE HRANA (Klikovac, 2004), KOMUNIKATIVNE JEDINICE SU HRANA, RAZUMEVANJE JE JEDENJE KOMUNIKATIVNIH JEDINICA - PREDMETA (Klikovac, 2006) ili UMETNOST JE HRANA (Silaški i Đurović, u štampi).

Cilj i metod istraživanja

Cilj ovog rada je da na primerima iz srpskog i engleskog jezika opiše metaforička preslikavanja domena jedenja u različite apstraktne domene i ustanovi stepen poklapanja ispitivanih metaforičkih ekstenzija u ova dva jezika. Korpus na kojem je izvršeno istraživanje obuhvata glagole *hraniti (se), (po)jesti, (pro)gutati* i *(s)variti* u srpskom, odnosno *feed (on), eat (away at/into/up), swallow (up)* i *digest* u engleskom jeziku, i to 1506 primera preuzetih iz elektronskog Korpusa savremenog srpskog jezika Matematičkog fakulteta Univerziteta u Beogradu (www.korpus.matf.bg.ac.rs) i 1002 primera iz elektronskog korpusa engleskog jezika *British National Corpus* (http://corpus.byu.edu/bnc/). Birani su najilustrativniji primeri metaforičke upotrebe navedenih glagola, pri čemu se vodilo računa da bude obuhvaćen širok spektar njihovih figurativnih agenasa i pacijenasa.

Analiza polazi od rečničkih definicija[5] osnovnih i figurativnih značenja pomenutih

[4] Detaljnije o metafori u okviru kognitivne lingvistike videti npr. Klikovac (2004).

[5] Rečnik Matice srpske (RMS) za srpski jezik, odnosno Oxford Advanced Learner's Dictionary

glagola; zatim se navode metafore identifikovane u oba jezika, kao i njihove jezičke manifestacije, a potom i metafore koje postoje samo u srpskom odnosno engleskom jeziku. Objašnjava se motivisanost utvrđenog pojmovnog preslikavanja i navode primarne metafore koje leže u osnovi identifikovani metafora.

Izabrani metod kontrastivne analize predstavlja metod kojim se sinhrono upoređuju sistemi dva jezika sa ciljem otkrivanja sličnosti i razlika među njima. Kontrastivna istraživanja metaforičke konceptualizacije u različitim jezicima, pa tako i ovo naše, podstaknuta su nastojanjima kognitivnih lingvista da izgrade jednu sveobuhvatnu teoriju koja će objasniti i univerzalnost i varijacije u upotrebi metafora u različitim jezicima odnosno kulturama (Kövecses, 2005, str. 3).

Jedenje – fizički aspekt

Unošenje hrane je univerzalno ljudsko iskustvo koje se sastoji iz nekoliko osnovnih komponenata: podstaknuto je (najčešće) fizičkim osećajem gladi; odvija se voljom agensa, koji unosi hranu u usta, gde počinje njena 'bolna' transformacija; hrana se prvo *žvaće* pomoću zuba i jezika, a potom *guta*, dospevajući u želudac, gde podleže procesu *varenja*, koji se odvija bez volje agensa. Uneta hrana obezbeđuje hranljive materije neophodne za funkcionisanje organizma, a može biti lakše ili teže svarljiva. Osim čisto fizičkog aspekta, važna je i činjenica da hrana može imati prijatan ili neprijatan ukus, pri čemu se u prvom uživa, dok se drugi izbegava.

Redosled glagola u analizi koja sledi odražava proces unošenja hrane. Polazeći od osnovne činjenice da hrana omogućava funkcionisanje organizma (*hraniti se*), prelazimo na sâm fiziološki proces: hrana se *(po)jede, (pro)guta* i *(s)vari*.[6]

Analiza

Hraniti (se) / feed (on)

Osnovno značenje ovog glagola u oba jezika je *stavljati hranu u usta, jesti, prehranjivati (se)*, dok se njegova sekundarna značenja mogu svesti na *održavati (se), krepiti (se)* i *snabdevati materijalom, onim što je potrebno za normalno funkcionisanje*. Analiza korpusa u oba jezika ukazuje na postojanje dve zajedničke metafore.

ODRŽAVATI JE HRANITI

Ovo metaforičko proširenje značenja pomenutog glagola u oba jezika motivisano je činjenicom da hrana održava organizam u životu, omogućujući njegovo nesmetano funkcionisanje, rast, razvoj i napredak. U slučaju kada je agens čovek, metaforičko preslikavanje najčešće se vrši na domen *intelekta* i *emocija*, ukazujući na značaj ne samo

of Current English (OALD) za engleski jezik.

[6] Obim rada ne dozvoljava dublju analizu svih glagola kojima se opisuju faze procesa varenja hrane. Analiza nije obuhvatila npr. glagole *žvakati, žderati, gristi, grickati*.

fizičkog, već i duhovnog i emocionalnog blagostanja. U osnovi ove metafore nalaze se metafore IDEJE SU HRANA i EMOCIJE SU HRANA. Međutim, u većini jezičkih izraza u oba korpusa *negativne* emocije su te koje se konceptualizuju kao hrana.

S : *Samo izađete na teren, igrate i* ***hranite se podrškom****.*
Volim da prelazim visoki gvozdeni most iznad zaliva. ***Hranim se*** *tim* ***pogledom****.*
I levi i desni ekstremisti ***hranili*** *su se uzajamnom* ***mržnjom i strahom*** *od "onih drugih".*
Manipulatori... ***hrane se*** *tuđim* ***slabostima****, posebno* ***manjkom samopouzdanja****;*
I više smo ***se hranili idejom*** *nego hlebom.*
Danas na tom trešu odrastaju generacije i ***hrane se populističkim ekskluzivizmom****.*
Što je niže padao, sve se više ***hranio lažima*** *i varao sam sebe velikim rečima...*

E: *"Do I need a sweet and cheeses when I can* ***feed on your face****?*
Googol and Grimm both ***fed on her smile****.*
Feherty ***feeds on friendly advice****…*
There's enough ***hatred*** *down on earth for them to* ***feed on****, isn't there?*
...that Miss Jennifer here can forget all the Romish ***ideas she was fed on*** *down at Roscarrock Hall and start eating Protestant pie.*
...the Left was able to ***feed on resentment*** *against organizational restrictions.*
...and many Labour Groups ***fed on those doubts*** *with lies and threats...*
Who was ***feeding you all this information*** *in Germany?*

Osim čoveka, u ulozi agensa mogu se naći i neživi entiteti (STRAH JE ČOVEK, itd.), pri čemu osnova metaforičke ekstenzije ostaje ista.

S: *Ovaj* ***strah se hranio*** *ratnim igrama iz 1983.*
Razne ***spekulacije hrane se*** *i time što je nedavno otkriveno da je Tošovski…*
Većina Andrićevih ***romana i pripovedaka hrani se*** *istorijom Bosne...*
Kataklizma *koja preti čovečanstvu odražava se u raspadanju velike lutke i* ***hrani se*** *njenom teskobom.*
I obrnuto: ***najave revolucionarnih prevrata*** *obično* ***se hrane*** *slikama i uzorima iz prošlosti. Naime, antigrađanski* ***stavovi*** *mogu da* ***se hrane*** *i nekim građanskim stavovima.*

E: ***Faith does not feed on*** *thin air but on facts.*
Nazism fed on *the dark myths of racial purity.*
We've all got ways of ***feeding our self esteem****.*
Romanticism feeds on *the mythology of the past.*
But this was not the only ***series*** *that* ***fed on*** *viewers' appetite for nostalgic programming.*
The softness of your manner may appear to win their loyalty but only ***feeds*** *their* ***impertinence****. Inactivity* ***fed*** *my* ***anxieties****.*
It ***feeds your ego*** *to flirt with me, doesn't it?*

SNABDEVATI JE HRANITI

Ovo metaforičko proširenje motivisano je već pomenutim svojstvom hrane da obezbeđuje hranljive materije. I 'konzument' i 'hrana' pripadaju neživim, ali ne apstraktnim pojmovima.

S: *...vlast je odlučila dekretom da skrene tok dvaju* ***reka koje su "hranile" Aralsko more****).*

Arterije*, koje* ***su hranile ovu nogu****, verovatno su bile zahvaćene…*

E: *...keep* ***feeding your skin with a rich moisturizer*** *to try to stop the skin flaking.*

Further studies were delaying by two years measures to save ***Lake*** *Ichkeul in Tunisia, which was in danger of being reduced to a salty lagoon after the damming in the 1970s of the six* ***rivers feeding*** *it.*

All three ***rotors fed on one single Diesel generator*** *with an output rated at 45 kW only.*

(Po)jesti / eat (up, into, away (at))

U oba jezika ovaj glagol, u svom osnovnom značenju, obuhvata značenje dva glagola koji označavaju dve faze u procesu fiziološke obrade hrane – *(sa)žvakati* i *(pro)gutati (sve bez ostatka)*. Sva njegova navedena figurativna značenja, dobijena metaforičkim odnosno metonimijskim proširenjem, motivisana su dvema činjenicama – da hrana prilikom jedenja prolazi kroz *'bolnu' transformaciju* i da postepeno *nestaje*, postaje nevidljiva, prelazeći iz spoljne sredine u čovekov organizam, što se jednom rečju može nazvati *internalizacijom*.

Ustanovljen je visok stepen podudarnosti u pogledu metaforičkog proširenja značenja ovog glagola kod govornika srpskog i engleskog jezika, mada su zabeležene i određene varijacije. Počećemo od metafora identifikovanih u oba jezika.

UZNEMIRAVATI JE JESTI

Metaforičko preslikavanje u oba jezika motivisano je onim što hrana 'trpi' tokom već pomenute 'bolne' transformacije. Pacijens je čovek (ČOVEK JE HRANA), a agens pripada domenu (uglavnom snažnih, negativnih) *emocija* (EMOCIJE SU ČOVEK).

S: *...i onaj koji povije glavu i preda se strahu, taj opet toliko izgubi od samog sebe, toliko* ***ga strah pojede****, da mu život ne vredi ništa.*

Ova njegova ***ljubomora nas je "pojela"****.*

... ***sram me živog pojede*** *što mu imanje upropastih.*

Gazda-Peru je jela ljubomora *što ima samo "Svetog Savu" četvrtog, dok je pretsednik dobio već i trećeg stepena.*

E: *...said Liz, who sat there, burning, burning,* ***eaten up with longing*** *for worlds beyond her sister's guessing.*

We also speak of being "consumed" with ***guilt*** *and, although we are not literally* ***eaten away****, the phrase is not so very far from the truth.*

*...you've seen **jealousy eat away at them**.*

*...this is one of cinema's great stories of incomplete redemption and shows **Wayne eaten up inside by emotional turmoil**...*

***Bitterness, anger and resentment** can act as emotional cancers, **eating us up** inside.*

*Matthew would rid himself of that core of **hatred** which was slowly **eating him away**.*

UNIŠTITI JE POJESTI

Ovde se pod uništavanjem podrazumeva delovanje loših vremenskih uslova i najčešće agresivnih supstanci koje prodiru kroz površinu pacijensa izazivajući oštećenja. U ulozi pacijensa najčešće se nalaze građevine i mašine, kao i ljudsko telo (LJUDSKO TELO JE HRANA; GRAĐEVINE SU HRANA). Ovo metaforičko proširenje motivisano je 'bolnom' transformacijom i internalizacijom hrane.

S: *Kroz **oluke** koje **je pojela rđa** vidljivo je nebo i njegovi oblaci...*

***Mušmule pojeo mraz**.*

*...vizantijski **mozaik** za koga se dosad strahovalo da su ga zauvek **pojeli protok vremena i ljudski nemar**.*

*...**klešta** koja ni za 14 sledećih vekova **korozija nije pojela**.*

*Istovremeno se provocira i rast **ćelija raka** koje **munjevito 'pojedu organizam'**.*

*Umro je... od ciroze **jetre** koju mu **je pojela rakija**.*

*...a kako su tek lepe **šare** koje **"pojede" kiselina** u koju se stavlja ploča sa crtežom.*

E: *The **acid** began to **eat away** at the edge of her **tunic**.*

*...it was discovered that **atmospheric pollution**, even within the museum, was **eating away at the stone**.*

***Corrosion** within heating systems gradually **eats away** at the insides of steel **radiators**...*

*He says **the drink has eaten away** not only his **pancreas** but his **memory**.*

*Now, is like when the **fire** flew away and **ate up** all the **trees**...*

NADJAČATI JE POJESTI

Analiza korpusa pokazala je da u oba jezika agens i pacijens pripadaju najčešće *domenu politike* i *društva,* kao i *intelektualnom* domenu, a ono što motiviše preslikavanje domena hrane u ove domene jeste njena internalizacija. Agens dovodi do postepenog smanjenje količine pacijensa, njegove potpune eliminacije ili smanjenja njegovog intenziteta. (PROTIVNIK JE HRANA).

S: *Hteo je da kaže da su **komplikovani saveti pojeli suštinu**.*

***Megamarketi "pojeli" pijace**.*

*U Švedskoj se uvek pomaže **drugi po veličini medij** da ga ne bi **"pojeo" prvi jači**.*

Holivud je pojeo evropsku kinematografiju.
Knjiga *koju* ***je pojeo sopstveni naslov***.
Antiheroji su pojeli klasične heroje *koje je godinama fabrikovao Holivud.*
Da li su danas ***kuratori "pojeli" umetnike****?*
... padaju opklade: hoćemo li ***španske fudbalere pojesti za doručak***.

E: *...for the* ***exceptions*** *steadily* ***eat up the rule***.
The sun *gradually* ***ate up the mist*** *until by the afternoon we were…*
Considering the ***relativism eating into faith*** *today, it is hard to know…*
Many feared ***they'd*** *simply* ***eat up the opposition****…*

(PO)TROŠITI JE (PO)JESTI

Postepena internalizacija hrane motivisala je još jedan, izrazito produktivan tip metaforičkog preslikavanja u oba jezika, kada se *vreme, novac* i *prirodni resursi* konceptualizuju kao hrana. U osnovi ove metafore nalaze se metafore poput VREME JE HRANA, NOVAC JE HRANA, MAŠINA JE ČOVEK.

S: ***Birokrate*** *im neće* ***pojesti*** *samo* ***vreme*** *nego i* ***novac****...*
Takve klime troše svega od 0, 9 do 1, 2 kilovata, dok najjeftinije ***klime "pojedu" oko 3, 5 kilovata****, pa su i računi...*
Za osam godina je, dodaje se, neostvareni ***projekat "pojeo"*** *oko* ***20 miliona*** *budžetskih* ***dolara***.
Izgubljeno je ***sedam godina*** *nečijih života "koje je pojela" zapadna* ***birokratija***.

E: *Mrs Kelsall still finds her* ***spare time eaten up by the project***.
...from ***fossil fuels****, but these resources won't last forever. The* ***human race is eating*** *them* ***up*** *at a staggering rate.*
...these ***projects are eating up funds*** *allocated by the Universities Funding Council.*

PREKRITI DA SE NE VIDI JE POJESTI

Internalizacija odnosno postepen prelazak hrane iz spoljašnje, vidljive sredine u nevidljivu unutrašnjost čovekovog organizma motivisala je ovo metaforičko preslikavanje u oba posmatrana jezika.

S: ***Kaldrmu*** *stare ulice* ***pojeli kiosci****, restoranske bašte, stolovi i stolice…*
Đubre pojelo jezero.
Pri tome morate imati još naročitu sreću da Vam koji nestašni ***oblačić ne pojede*** *ispred nosa celu* ***pojavu****, zbog koje ste putovali na drugi kraj sveta.*

U engleskom jeziku, glagol *jesti (eat)* se metaforički upotrebljava u slučaju kada se pacijens ne samo ne vidi nego i ne čuje, što se vidi u poslednjem primeru (ZVUK JE HRANA).

E: *...so **the company** expanded, **eating up** more **land** in the Hopetown area.*

*Mining, new towns and **motorways have** gradually **eaten away at woodland**.*

*The **monkey was eaten up in the trees**, and was half hidden by leaves.*

*The **ground-car's whine** died away in the distance, **eaten up by the** wind-ripped **fog**.*

POVUĆI REČ JE POJESTI REČ

Motivisanost ove metaforičke ekstenzije u oba jezika leži u *metonimiji*, budući da reči nastaju u ustima. U osnovi ove metafore nalazi se već pomenuta metafora KOMUNIKATIVNE JEDINICE SU HRANA.

S: *Neki su se i prilagođavali uređivačkoj politici i sada bi rado **pojeli ono što su govorili** dok su tonuli u retoriku izgubljene kolevke izgubljenog srpstva.*

E: ***The Chancellor** was forced to **eat his words** at an angry meeting of European finance ministers in Brussels*.

Kao što je već rečeno, identifikovane su i metafore svojstvene govornicima samo srpskog odnosno engleskog jezika. U srpskom jeziku to je (PRE)TRPETI JE (PO) JESTI, kada se neprijatni udarci konceptualizuju kao hrana (*Pune dve godine **jeo sam ja batine** od njega, glavu nisam mogo da podignem*.). U engleskom jeziku zabeležene su dve metafore koje postoje i u srpskom, s tom razlikom što se umesto glagola *(po) jesti* (*eat*) javlja glagol *(pro)gutati*. To su: PRELAZITI RAZDALJINU BRZO JE JESTI (***The car** seems equally at home **eating up motorway miles***...) i UNIŠTITI (VATROM) JE POJESTI (*Now, is like when **the fire** flew away and **ate up** all **the trees***.).

(Pro)gutati / Swallow (up)

Osnovno značenje ovog glagola u oba jezika glasi *gutajući propustiti hranu, piće i sl. kroz grlo u želudac*. Iako se hrana, pre nego što se proguta, tipično sažvaće, ono što motiviše metaforičko preslikavanje u više slučajeva, kao što ćemo videti, upravo je izostavljanje te faze jedenja.

PRIHVATITI JE PROGUTATI

Pacijens u oba jezika najčešće pripada domenu *intelekta, politike*, *privrede* i *međuljudskih odnosa*, pri čemu je reč uglavnom o neprijatnim (izgovorenim) stvarima, koje agens prihvata bez protivljenja, što je, simbolično, predstavljeno gutanjem bez žvakanja, čime se ujedno može izbeći neprijatan ukus hrane.

S: *Takav **model života se** veoma lako **guta** i usvaja jer svaka žena želi da bude srećna.*

*Rumunski **intelektualci će progutati novu porciju poniženja**.*

*Ćutke je, ipak, **progutao odluku** kancelara Gerharda Šredera i prihvatio resor odbrane.*

Priznao je i da je bez pogovora pretrpeo pridike dece i ***progutao kritiku*** *tipa "rekli smo ti, tata".*

E: *In 58 "your slave", "your vassal" is ready to* ***swallow*** *any* ***insult*** *or* ***neglect****...*
But ***the sad truth which is very hard to swallow*** *is that the facts ...*

POVEROVATI JE PROGUTATI

Iako je u osnovi slična prethodnoj, ova metafora zaslužuje da bude zasebno opisana zbog karakterističnog pacijensa koji se dosledno javlja u velikom broju njenih jezičkih manifestacija u oba jezika, a pripada *intelektualnom domenu*. Reč je o svemu što je vezano za reči (KOMUNIKATIVNE JEDINICE SU HRANA), u šta agens gotovo naivno veruje bez prethodne mentalne obrade, odnosno 'žvakanja'.

S: *Da li je moguće da svi ovi* ***ljudi*** *mirno* ***gutaju*** *takvu* ***laž****, posle svega dvadeset četiri sata?* ***Narod****, međutim,* ***tu priču nikada nije progutao****.*
Servilnost s kojom je veći deo ***engleske inteligencije progutao*** *i ponavljao rusku* ***propagandu*** *od 1941. nadalje...*

E: *The interfering* ***woodsman did not swallow*** *her* ***tale*** *of a nonexistent nunnery.*
Anyway ***she*** *seemed to have* ***swallowed all that*** *about Uncle Walter.*
...it is hardly surprising that ***the British public swallowed the myth****.*

(PO)TROŠITI JE (PRO)GUTATI

Ova metafora identifikovana je u oba jezika, s tom razlikom što u srpskom jeziku pacijens obuhvata *vreme, novac* i *prirodne resurse* (VREME / NOVAC / PRIRODNI RESURSI SU HRANA, dok se u toj ulozi u engleskom jeziku nalazi isključivo *novac*. U oba jezika agens pripada najčešće domenu *privrede* i *politike* i troši pomenute pacijense u velikim količinama.

S: *Iz krugova EU stižu jedino procene da će* ***obnova "progutati" ogromnu sumu novca****.*
Uz to, za ishranu riba, utrošenu ***struju koju guta velika pumpa****...;*
...inače će, kako je upozorila gošća iz Berlina, samo ***pozivi "progutati", celo radno vreme****.*

E: *France's* ***nuclear weapons swallow up*** *almost a third of defence* ***spending****.*
...Edward's continental ***campaigns swallowed up*** *all the available* ***resources****;*
Even before ***the National Curriculum swallowed up*** *most teaching* ***time****...*

NADJAČATI JE PROGUTATI

I agens i pacijens u oba jezika pripadaju *intelektualnom domenu, domenu politike, privrede* i *društva*, dok u engleskom agens može pripadati i *domenu emocija* (EMOCIJE

SU ČOVEK). Metaforičko preslikavanje motivisano je internalizacijom, kao i činjenicom da se u prirodi jači hrane slabijima od sebe.

S: *...veće su šanse da **veća stranka proguta** ili usisa **manju** nego obrnuto.*
*Kad bismo doveli **Stinga**, on **bi progutao ceo festival**.*
*Prostor za simpozijum u dobroj meri je bio nesrećno odabran i **celu manifestaciju je progutao džinovski zabavno-tržni centar**.*
*Glumački, maestralni **Petar Božović** svojom orsonvelsovskom pojavom pomalo je **"progutao" Igora Đorđevića** kao Hamleta.*
*...carstvo je od nje živelo čitavo stoleće, a holandsko dva stoleća zaredom, sve dok **Engleska** nije **progutala Indiju**.*

E: *...**a large corporation might swallow up its smaller competitors**.*
*And, when **sadness** threatens to **swallow me**, I feel her kiss.*

UNIŠTITI JE PROGUTATI
U oba jezika u ulozi agensa najčešće su (katastrofalne) prirodne pojave (PRIRODNA KATASTROFA JE GLADAN ČOVEK).

S: *...**vatra** preti da **proguta oko 2.000 kuća**.*
***Njih dvoje je** očigledno **progutala** jedna od prvih **čistki**.*
*Međutim, jedne noći uoči Velikog petka **zemljotres je progutao njen dvorac**...*

E: *It was these haunted **waters** which had **swallowed up nearly all the 36,000 victims** who had perished in the first blast.*
*Suppose **we were swallowed up by an earthquake**, we thought, as Amphiaraus had been?*

PREKRITI DA SE NE VIDI / NE ČUJE JE PROGUTATI
Nestajanje predmeta i pojava sa vidika u oba jezika, kao i slabljenje zvuka u srpskom, može se konceptualizovati i pomoću pojma *gutanja*.

S: *Negde u dubini trpezarije, Levant je uronio u **polumrak** koji je gotovo potpuno **progutao** njegove ionako jedva čujne **razgovore**.*
*...bio je prazan, ali zato pred sobom nije više video trg - **trg je progutala svetina**.*
***Voda** iz Bojane i s mora prosto **je progutala plažu** u dužini od 30 metara.*

E: ***The darkness had swallowed up the watcher**.*
*...and **the desert will swallow up the fertile land**.*

NE ISPOLJITI JE PROGUTATI
U srpskom jeziku pacijens pripada isključivo *domenu emocija*, dok u engleskom

pripada i *intelektualnom domenu* (EMOCIJE SU HRANA, MISLI SU HRANA).

S: *...**bolesnice** pokazuju u svom ponašanju ono što nazivamo "gutačima besa": emocije ne iskazuju, **gutaju bes i gnev u sebi**, što dosta zamršenim putevima izaziva i ovu bolest.*
***Progutao sam svoj ponos**.*
***Milorad je progutao svoj mačizam** i pristao na uslove.*

E: *So **we** will be brave and **swallow our grief**.*
***She swallowed down the joy** she felt.*
***Swallow your principles** and try to impress on a potential employer.*
***Swallowing his pride**, he came out with a proposal.*
***Swallowing his anger**, although the effort nearly choked him, he modified his tone.*

NE IZGOVORITI JE PROGUTATI

Ova metafora zasnovana je na metonimiji jer reči, posmatrano očima običnog čoveka, nastaju u ustima (KOMUNIKATIVNE JEDINICE SU HRANA).

S: *...pretenciozno mi ukazujući na to **da sam progutao 'a' na zadnjem slogu**.*
*...nijednom nije zamucnuo, **nije progutao ni slovce svog**, ruku na srce dosadnog, monologa…*

E: *Do the characters speak very quickly? **Do they swallow their words**?*

Tri metafore identifikovane su samo u srpskom jeziku: metonimijski motivisana POVUĆI REČ JE PROGUTATI REČ (***Gruevski** će vrlo brzo morati **da proguta izjavu** da "po svoje mišljenje neće ići u američku ambasadu".*); u engleskom jeziku u istom figurativnom značenju koristi se glagol *pojesti (eat (up))*. Zatim, ČITATI / SLUŠATI / GLEDATI JE GUTATI, motivisana činjenicom da ukusnu hranu često jedemo brzo i halapljivo, gutajući je bez preteranog žvakanja, kako bismo je pojeli u što većim količinama. Pacijens pripada *intelektualnom domenu* i reč je o stvarima prijatnim za oko i uho (*Kada sam došao kući, **knjigu sam progutao** u cugu kao ćevape kod "Ferhatovića". / **Progutao je** za nekoliko dana **na hiljade stranica** o komi, nesvesnom stanju i kranijalnoj traumatologiji.*); govornici engleskog jezika u istom kontekstu koriste glagol *prožderati (devour)*. Metafora PRELAZITI RAZDALJINU BRZO JE GUTATI još jedan je pokazatelj da se gutanje asocira sa *brzinom* (*Sve ide kao podmazano, **automobil** težine 1.677 kg prosto **guta asfalt** i tek pogled na brzinomer kazuje o kojoj brzini se radi.*). Agens obuhvata *vozila, ljude* i *životinje*, a pacijens sve ono što je vezano za *puteve*; u engleskom se u tom kontekstu koristi drugi glagol iz istog domena, *(po)jesti (eat (up))*.

(S)variti / digest

Osnovno značenje ovog glagola u oba posmatrana jezika glasi *probavljati hranu u želucu*, dok, prema rečničkim definicijama, u pogledu figurativnog značenja postoje određene razlike. RMS navodi dva figurativna značenja – *zakuvati (nešto neprijatno)* i *podnositi*, ali ne i *razmišljati o nečemu (u cilju razumevanja)*, koje beleži OALD, a karakteristično je i za savremenu govornu praksu u srpskom jeziku.

RAZMIŠLJATI JE VARITI

Pacijens u oba jezika pripada *intelektualnom domenu*. Proces varenja se preslikava na proces razmišljanja, a krajnja faza ovog procesa, kada je hrana u potpunosti svarena, preslikava se na trenutak kada agens uspeva da shvati ono o čemu je razmišljao (SHVATITI JE SVARITI). U osnovi ove metafore, kao i svih metafora čiji je ciljni domen domen intelekta, leži ontološka metafora UM JE TELO, kao i metafora specifičnog nivoa RAZMIŠLJANJE JE ODVIJANJE TELESNIH FUNKCIJA. Prema Lejkofu i Džonsonu (Lakoff & Johnson, 1999), razmišljanje se može konceptualizovati kao četiri različita tipa telesnih funkcija, od kojih je jedna *jedenje* (unošenje hrane).

S: *...kada čitam **pesmu** na stranom jeziku, odmah želim da je prevedem za sebe, da bih je bolje razumeo, **svario**, usvojio.*

E: *"Some **books** are to be tasted, others to be swallowed and some few to be chewed and **digested**."*

U srpskom jeziku identifikovane su još tri metafore koje nisu svojstvene načinu razmišljanja govornika engleskog jezika. Metafora PODNOSITI JE VARITI motivisana je činjenicom da nam teško svarljiva hrana ne prija. Pacijens pripada najčešće *intelektualnom* i *emocionalnom domenu*, *domenu društva i međuljudskih odnosa*, a najčešće je reč o negativnim stvarima koje ne podnosimo (*Tako je pivo značajno odredilo sudbinu Srba. I danas, **lakše varimo svakodnevicu** uz njegovu pomoć, naročito ako je kupljeno u diskontu.*). Korpus beleži jednu jezičku manifestaciju metafore UNIŠTITI JE SVARITI, motivisanu drastičnom i bolnom transformacijom kroz koju prolazi hrana u finalnoj fazi fiziološke obrade (*Ti si mila, slobodna Suzana Brajdhed, samo ti to ne znaš! **Brak te još nije** smrvio i **svario** u svom ogromnom želucu i pretvorio u atom koji više nema nikakve individualnosti.*). Treća glasi OBRADITI PODATKE JE SVARITI (*...bezbednosna **agencija** (NSA)... svaka 24 sata **"svari"** 1,7 milijardi prisluškivanih **komunikacija**...*).

Zaključak

Analiza korpusa pokazala je visok stepen poklapanja u dva posmatrana jezika u konceptualizaciji apstraktnih pojmova iz *domena intelekta, emocija, društva, privrede*

i *politike* pomoću domena hrane, što ukazuje na potencijalnu univerzalnost opisanih metafora. Kao što smo videli, zabeležene su i određene varijacije: širi opseg poddomena varenja u srpskom jeziku, kao i upotreba različitih glagola u okviru sličnih metaforičkih preslikavanja (npr. vatra u engleskom jeziku *jede*, dok u srpskom *guta*).

Isto tako, istraživanje je pokazalo da se jedan isti ciljni domen konceptualizuje pomoću različitih pojmova vezanih za jedenje: *nadjačavanje*, *uništavanje, trošenje* i *nestajanje sa vidika* i pomoću *gutanja* i *jedenja*.

Problem koji se javlja u vezi sa metaforičkim proširenjem značenja nekih posmatranih glagola jeste neažurnost koja vlada u domaćoj leksikografiji, zbog čega aktuelni rečnici ne beleže neka figurativna značenja glagola *(pro)gutati*, *(po)jesti* i *(s)variti*. Međujezički kontakti uslovljeni intenzivnom prevodnom delatnošću, brzim razvojem tehnologije, pa stoga i globalnom rasprostranjenošću, pre svega, engleskog jezika, ukazuju na potrebu za ozbiljnijim istraživanjem reprezentativnog jezičkog korpusa i pravovremenim ažuriranjem leksičkog fonda srpskog jezika.

IZVORI

Korpus savremenog srpskog jezika Matematičkog fakulteta Univerziteta u Beogradu (www.korpus.matf.bg.ac.rs)

British National Corpus (http://corpus.byu.edu/bnc/).

Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. (2005). Oxford: Oxford University Press.

Речник српскохрватскога књижевног језика, VI. (1990). Нови Сад: Матица српска.

LITERATURA

Berrada, K. (2007). *Food Metaphors: A Contrastive Approach*. Retrieved June 30, 2010 from: *www.metaphorik.de/13/berrada.pdf*

Johnson, M. (1987). *The body in the mind*. Chicago: The University of Chicago Press.

Kövecses, Z. (2002). *Metaphor – a practical introduction*. Oxford / New York: Oxford University Press.

Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture: universality and variation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lakoff, G. and M. Johnson (1999). *Philosophy in the flesh*. New York: Basic Books.

McGlone, M. S., (1996). *Conceptual Metaphors and Figurative Language Interpretation: Food for Thought?* Retrieved June 28, 2010 from https://webspace.utexas.edu/mm4994/

Newman, J., (1997). Eating and drinking as sources of metaphor in English. *Cuadernos de Filología Inglesa, 6/2*, 213–231.

Silaški, N. i Đurović, T. (u štampi). Metafore HRANE u reklamnom diskursu gastronomskog turizma na engleskom jeziku. U N. Silaški, T. Đurović (Ur.), *Aktuelne teme engleskog jezika nauke i struke u Srbiji* (str. 109-120). Beograd:

Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
Šuvaković, Z. (2008). *Kad Markes zakloni metu*. Preuzeto 24. februara 2013. sa: http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Kad-Markes-zakloni-metu.lt.html
Гортан-Премк, Д. (2004). *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Jelena Redli[1]
(Filozofski fakultet, Novi Sad)

KOGNITIVNOLINGVISTIČKA ANALIZA ADNOMINALNOG KVALIFIKATIVNOG GENITIVA U SRPSKOM JEZIKU[2]

This paper deals with the analysis and classification of genitive nominal phrases (NPs) which function as qualificative postmodifiers, and the focus of the research is aimed at the contemporary standard Serbian language. Semantic analysis of qualificative genitive has been done on the examples of NPs, the aim being that it should be determined: (1) in what ways the meaning of qualification is actualized in genitive NPs, (2) to what extent they are based on primary spatial meaning, and (3) how cognitive mechanisms function in the process of case coding. In attempting to describe qualificative case semantics as an overall conceptual organization, a methodological apparatus of cognitive grammar and The Conceptual Metaphor Theory are used. The analysis of the excerpts shows that different submeanings of qualificative genitive are integrated into a quality-by-source conceptual sheme, i.e. that nominal genitive does not function as a mere set of distinguished semantic attributes but as a coherent semantic whole.
Key words: cognitive linguistics, Serbian language, semantics, qualification, shematic meaning, conceptual metaphor, nominal phrase, genitive

Uvod

U dosadašnjoj serbokroatističkoj lingvističkoj literaturi posvećenoj padežima kvalifikativnog značenja postoji određena razuđenost u definisanju i tipologiji adnominalnog kvalifikativnog genitiva. Terminološka raznolikost rezultat je različitog shvatanja značenja kvaliteta i kvalifikativnosti uopšte, te se govori o genitivu sa značenjem oznake, građe ili materije, i raskida (Maretić, 1963, str. 572–576), kvalitativnom genitivu (Стевановић, 1969[1]/1986[4], стр. 191–193; Ивић, 1955–56; Фелешко, [1970] 1995, стр. 42–49; Станојчић–Поповић–Мићић, 1989, стр. 266–267), kvalifikativnom genitivu (Mrazović, 1990[1]/2009[2], str. 353; Vasić, 1996, str. 39–40; Антонић, 2005, стр. 159–163; Пипер, 2005, стр. 835). Među autorima variraju i različita tipološka rešenja u zavisnosti od toga šta se podrazumeva pod značenjem kvaliteta. Ipak, većina je saglasna u tome da se na sintaksičkom planu ovaj genitiv pojavljuje u funkciji nekongruentnog

[1] jredli73@gmail.com
[2] Ovaj rad je rađen na doktorskim studijama Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Sintaksa i semantika standardnog srpskog jezika, pod mentorstvom prof. dr Ivane Antonić.

atributa, koji određuje upravni pojam preko osobine, svojstva, porekla i sl.[3]

Stoga, analiza adnominalnog genitiva kvalifikativnog značenja, izvršena na 58 primera imeničkih sintagmi ekscerpiranih iz dela renomiranih srpskih pisaca, ima za cilj da se utvrde načini ostvarivanja značenja kvalifikacije u ovim imeničkim sintagmama i funkcionisanja kognitivnih mehanizama u procesu padežnog kodiranja, i identifikuje sintaksička funkcija, koja se, zajedno sa značenjima, uklapa u objedinjujući konceptualni okvir. U pokušaju da kvalifikativno padežno značenje opišemo kao celokupno konceptualno ustrojstvo koristićemo se metodološkim aparatom kognitivne gramatike[4] i teorije pojmovne metafore.

Teorijsko-metodološke osnove

Kao što je već pomenuto, analiza genitivnih konstrukcija u ovom radu temelji se na postavkama kognitivne gramatike. Razlog za primenu ovog pristupa u semantičkoj analizi kvalifikativnog genitiva tiče se mogućnosti postepenog uspostavljanja shematičnog značenja (supersheme) adnominalnog kvalifikativnog genitiva preko njegovih specifičnih podznačenja (konceptualnih shema)[5], koja su međusobno povezana po principu radijalizacije, čineći tako centar i periferiju horizontalne padežne strukture (Lakoff, 1987; Dirven & Verspoor, 2004).

Jedna od centralnih sfera kognitivnolingvističkih proučavanja jesu prostorni odnosi jer je prostor jedan od osnovnih kognitivnih domena prisutan u ljudskom iskustvu.[6] Veza između pojmovne metafore i preslikavanja izvornog domena na ciljni domen ogleda se u preslikavanju konkretnih domena, posebno domena prostora, na konceptualno teže dostupne, apstraktne domene kao što su emocije, uzrok, način, osobine itd., pri čemu se uspostavlja konceptualni odnos „X se razume u smislu Y". Izvorni domen je na konkretniji način utemeljen u ljudskom telesnom iskustvu i, kao takav, pruža konceptualnu pozadinu za razumevanje ciljnog domena (Lakoff & Johnson, 2003;

[3] Govoreći o funkciji genitiva koji kvalifikuje neki imenički pojam, određeni autori se odlučuju za drugačija terminološka rešenja. Tako P. Mrazović (2009², str. 350) koristi termin *dodatak*, V. Vasić (1996, str. 39) *(sintagmatski) determinator*, a I. Antonić (2005, str. 159–160) *kvalifikativni determinator*.

[4] Kognitivna semantika i kognitivna gramatika predstavljaju dve glavne grane kognitivne lingvistike. Prema kognitivističkom shvatanju, postavljanju adekvatnog kognitivnogramatičkog modela mora prethoditi opis značenjskog modela iz čega proizilazi da su značenje i odnos između iskustva, pojmovnog sistema i značenjske strukture za konitivistički pristup od centralnog značaja. Utemeljivači kognitivnolingvističkog pristupa su G. Fauconnier, G. Lakoff, R. Langacker i L. Talmy.

[5] Konceptualna (pojmovna) shema predstavlja prototipični scenario, koji sadrži semantičku strukturu jedinstvenu za svaki kosi padež u ukupnosti svojih značenja (Tanacković Faletar, 2010).

[6] O prostoru kao o jednoj od najrazvijenijih i temeljnih semantičkih kategorija govori i P. Piper (2001²) razmatrajući problem odnosa jezika i prostora u okviru teorije semantičkih lokalizacija. DŽ. Lejkof, takođe, smatra prostor, uz vreme, fundamentalnim konceptom, pri čemu „fundamental concepts tend to be grammaticized, that is, to be part of the grammar of the language" (Lakoff, 1987, str. 308).

Klikovac, 2004; Grady, 2007; Kövecses, 2010).

U kodiranju padežnih odnosa, još jednu od osnova ovog rada činiće i odnos između trajektora i orijentira, koji se nalaze među ključnim pojmovima u kognitivnoj lingvistici i predstavljaju dva temeljna člana svakog konceptualnog odnosa. Trajektor (eng. *trajector*) je konceptualno istaknut entitet scenarija, dok je orijentir (eng. *landmark*) referentna tačka u odnosu na koju se trajektor vrednuje.[7] U kognitivnoj gramatici ova dva termina koriste se i kao posebne manifestacije principa poznatog kao odnos *lik – pozadina*, koji predstavlja jednu od zakonitosti vizuelne percepcije. Ovi terimini preuzeti su iz geštalt psihologije, koja je pokazala da, usmeravajući svoju pažnju na nešto, mi izdvajamo određene elemente iz svog vidnog polja i automatski ih organizujemo u istaknut, strukturiran *lik* i neistaknutu, nestrukturiranu *pozadinu*. Tako *lik* predstavlja objekat koji se odlikuje faktivnim ili fiktivnim kretanjem,[8] dok je *pozadina* referentni okvir u odnosu na koji se vrednuje kretanje ili lociranost *lika* (Talmy, 2000, str. 26; Radden & Dirven, 2007, str. 43).

Sintaksičke odlike adnominalnog kvalifikativnog genitiva

Genitivne konstrukcije koje ostvaruju ulogu adnominalnog kvalifikatora pripadaju sintagmatskom tipu determinacije i ostvaruju se u sferi atributske kvalifikativnosti. Kvalifikativni genitiv se pojavljuje u slobodnoj ili blokiranoj formi, i to u kombinaciji sa predlogom, obaveznim determinatorom ili sa predlogom i obaveznim determinatorom.[9]

Genitiv koji u našem korpusu ima kvalifikativnu ulogu ostvaruje se u sledećim modelima: N + Ø N_{Gen}, N + ODet N_{Gen}, N + BEZ N_{Gen}, N + IZ N_{Gen}, N + OD N_{Gen}, N + OD ODet N_{Gen}, N + PROTIV N_{Gen} i N + S(A) N_{Gen}.[10] Na sintaksičkom planu, genitiv sa značenjem *svojstva*, *materije*, *porekla* i *namene* vrši funkciju stalne ili privremene odredbe (modifikatora, determinatora), dok genitiv sa značenjem *klase* funkcioniše kao semantička dopuna imenici (komplement) jep konkretizuje pojam koji se može konceptualizovati tek u spoju sa nekim drugim, konkretnijim pojmom.

[7] Naziv *orijentir* upotrebljava i P. Piper (2001, str. 21 i dalje) razmatrajući odnos jezika i prostora. Piper, doduše, ne koristi metodološki aparat kognitivne gramatike, te ne povezuje orijentir sa pojmom engleskog termina *landmark*, ali on za njega ima značenje konkretizatora odnosa između objekta lokalizacije (što bi u kognitivnoj gramatici odgovaralo pojmu trajektora) i lokalizatora. Tako orijentirom smatra različite predloge, kojima se uspostavlja odnos između OL i L, npr. *Pismo* (objekat lokalizacije) *je u* (orijentir) *kutiji* (lokalizator).

[8] Fiktivno kretanje, nasuprot faktivnom, predstavlja apstraktno, mentalno kretanje, odnosno primenu strukturnog okvira dinamičnog scenarija na statične scenarije (Talmy, 2003, str. 22–25).

[9] Prisustvo obaveznog determinatora kao neispustivog konstituenta sintaksičke konstrukcije uslovljeno je kombinabilnim karakteristikama upravnog i zavisnog člana genitivne sintagme, te bi bez njega čitav iskaz bio negramatičan i neinformativan (Radovanović, 1990, str. 77–106).

[10] Simboličko predstavljanje modela preuzeto je iz Antonić (2005): N – imenica (nomen); Ø N_{Gen} – imenica u slobodnom genitivu; BEZ N_{Gen} – imenica u genitivu s predlogom BEZ; IZ N_{Gen} – imenica u genitivu s predlogom IZ; OD N_{Gen} – imenica u genitivu s predlogom OD; PROTIV N_{Gen} – imenica u genitivu s predlogom PROTIV; S(A) N_{Gen} – imenica u genitivu s predlogom S(A); ODet – obavezni determinator.

Semantička analiza adnominalnog kvalifikativnog genitiva

Kvalifikativni genitiv (genitiv svojstva)

Genitiv integralnog dela i karakteristične osobine. Model N + ODet N_{Gen} – Ovaj tip genitiva otkriva kvalitet, stalno svojstvo nekog integralnog dela pojma s kojim čini jedinstvenu celinu, te najčešće predstavlja delove tela ili psihofizičke osobine. Pritom, genitivne sintagme se vrlo često mogu parafrazirati opisnim, nereferencijalnim pridevima, koji mogu biti njihovi značenjski sinonimi: *[...] A snaha joj, vitka, bleda,* ***crne kose i velikih očiju*** *[...]* (Andrić, 49) *[„ crnokosa i okata]*, a i ne moraju ukoliko unutrašnji sadržaj padežne konstrukcije pripada istom značenjskom tipu (Ивић, 1955–56, str. 264): *Ponekad je izlazila sa starijom ženom [...]* ***stroga i neprijatna izraza lica*** *[...]* (Selimović, 136) *[„ s antipatičnom ženom]*.

U scenarijima parcijalno-inkluzivne upotrebe genitiva kodiraju se pojmovi koji su sa centrom povezani neotuđivom posesijom zasnovanom na odnosu deo-celina i najčešće označavaju delove tela.[11] Genitivni referent se pojavljuje u svojstvu semantičkog posesuma u odnosu na pojam u nominativu koji istupa kao posesor pa se sintagme mogu parafrazirati relativnim klauzama sa glagolom *imati*: *[...] valjkasta kapa* ***širokog oboda (Živković, 36)*** *[„ koja ima široki obod] – Beloputan,* ***crvene dlake i zelenih smelih očiju*** *[...] (Andrić, 53) [„ koji ima crvenu dlaku i zelene smele oči]*. U spojevima koji podležu ovakvoj parafrazi determinisani pojam je celina, koja se određuje kvalitetom svog sastavnog dela (Ивић, 1955–56). Usmeravanjem pažnje na karakteristični detalj, dati objekat izdvajamo iz skupa sličnih entiteta ili ga konceptualno činimo lakše dostupnim.

Za *genitiv karakteristične osobine* načelno vredi sve što je rečeno i za *genitiv integralnog dela*. Ključna razlika je u tome što su prvim gramatikalizovani apstraktni pojmovi kojima se denotiraju određeni kvaliteti a odnose se na neke inherentne osobine: *Gospa sa Isusom na kićenom oltaru punom peškira i* ***zlatnobijele boje*** (Selimović, 32) – *Na njoj je bila bundica od atlasa,* ***neobična kroja*** (Andrić, 27) – *Čovek* ***velike smelosti i izvanredne snage i pameti*** *[...]* (Andrić, 31) – *[...] došao je mlad čovjek [...]* ***jednostavnog ponašanja*** (Selimović, 156).

Genitiv odsustva integralnog dela i karakteristične osobine. Model N + BEZ N_{Gen} – Metaforičko proširenje prostornog odnosa u označavanju neprostornog zasniva se na modifikaciji upravne imenice preko odsustva saučesnika, konkretnog objekta ili karakteristične pojedinosti.[12] Genitivni referenti mogu biti leksikalizovani imenicama

[11] Otuđiva i neotuđiva posesija se razlikuju u upotrebi glagola *imati* i kopule. Prva se može iskazati na oba načina, npr. *Žena ima tašnu / Tašna je njena*, dok druga ne može: *Žena ima strog i neprijatan izraz lica / *Strog i neprijatan izraz lica je njen*. Razlog za nemogućnost kombinovanja neotuđivog posesuma sa kopulom jeste taj što delovi tela inherentno pripadaju svom vlasniku, te značenje neotuđive posesije uključuje odnos deo-celina, dok otuđiva posesija uključuje odnos između dva zasebna entiteta. O shvatanju ove dve vrste posesije u različitim kulturama, kao i o kulturološkoj uslovljenosti njihovog značenja v. Raden i Dirven (Radden & Dirven, 2007, str. 280).

[12] S. Pavlović (2006, str. 238) ističe da je upotreba predloga *bez* vezana za protolokalizaciju, tj.

koje označavaju sastavne delove: *[...] gledale su velike okrugle oči* ***bez trepavica*** *[...]* (Andrić, 58) – *[...] a za hrišćane, potopljene u tamu [...]* ***bez zvezda i bez dna*** *[...]* (Velmar-Janković, 25), i osobine: *[...] govorio je [...] dubokim glasom* ***bez boje i živosti (Andrić, 13)*** – *Grad* ***bez svojstava****, avet (Blašković, 13).* U tako kodiranom scenariju konceptualno je istaknut upravo onaj detalj koji pojmu u nominativu nedostaje, kojeg je on „lišen", koji je od njega metaforički udaljen, što otvara mogućnost za uklapanje ovih nominalnih sintagmi u supershemu ishodišnog kvaliteta. Mogućnost parafraze relativnom rečenicom sa glagolom *nemati* kao verbalnim centrom konstrukcije pokazuje prisustvo značenjske komponente posesivnosti (Radovanović, 1990), što ukazuje na činjenicu da čovek konceptualizuje kvalitet kao nešto što postoji ili ne postoji, nešto čega ima ili nema: *Onda je on čovjek* ***bez svoga lica*** *[...]* (Selimović, 151) *[„ koji nema svoje lice]*. Najveći broj genitivnih sintagmi zamenjiv je opisnim pridevima koji su njihovi značenjski sinonimi: *[...] to nešto* ***bez oblika i bez sigurnog određenja*** *[...]* (Selimović, 177) *[„ bezoblično i neodređeno] – [...] kao čovek* ***bez časti*** *i krivac (Andrić, 81) [„ kao nečastan čovek]*. Pojačana ekspresivnost ovog genitiva manifestuje se u oksimoronskim spojevima, npr. *Zmija* ***bez tijela*** *[...]* (Selimović, 177) – *[...] ma koliko da je uživao u tim svojim govorima* ***bez riječi*** *[...]* (Selimović, 115).

Genitiv materije. Model N + OD N_{Gen} – Prototipično značenje predloga *od* je prostorno značenje ablativnosti. U prototipičnim scenarijima kretanja, trajektor se udaljava od orijentira kao prostornog polazišta, dok se metaforičko proširenje na značenje kvaliteta ogleda u kvalifikovanju trajektora preko materijala, odnosno sastavnog (gradivnog) elementa od kojeg je sačinjen.[13] Stoga se kvalifikacija može realizovati i kao determinacija nominativnog referenta pojmovima koji predstavljaju: a) „sastojke" čijim spajanjem nastaje neka celina: a.1. u figurativnom značenju (Stevanović, 1964–1965, str. 255–256): *[...] neka mešavina* ***od ljubavi, nepoverenja i surevnjivosti*** (Andrić, 82), ili a.2. u konkretnom značenju: *[...] izrecitovao listu* ***od desetak raznih čajeva*** (Albahari, 103) – *Za večeru je bila čorba* ***od kupusa*** *s veprovinom* (Pavić, 67), i b) materijale: *Poručio je [...] veš* ***od sintetike*** *[...]* (Selimović, 99) – *Na njoj je bila bundica* ***od atlasa*** *[...]* (Andrić, 27) – *[...] zagledan u Knežev lik* ***od bronze*** (Velmar-Janković, 25). Upravne imenice, dakle, označavaju entitete čija leksička semantika sadrži sememu ‚praviti' (Антонић, 2007) i značenje ‚ono što je nastalo spajanjem sastavnih delova', te pojmovi kodirani genitivom predstavljaju ishodište pojavnog oblika, odnosno poreklo entiteta u čijem se sastavu nalaze ili od kojih su sačinjeni.

---

metaforičko prenošenje prostornih kriterijuma u neprostorne sfere. Praslovenski predlog **bez(ъ)* vodi poreklo od staroindijskog *bahíh* koje znači ‚(iz)van, napolju, spolja', na osnovu čega se može pretpostaviti da se slovensko značenje predloške konstrukcije **bez(ъ) + gen* moglo razviti „на бази ексклузивне спацијалности која се везује за староиндијски прилог *bahíh – бити без некога или нечега*", čije je značenje moglo biti konceptualizovano kao 'biti u prostoru izvan onog gde se nalazi neko ili nešto'. Pored toga, značenje odsustva kojim se kvalifikuje neko biće ili predmet predstavlja primarno, opšteslovensko značenje (Павловић, 2004, str. 205–206).

[13] O upotrebi ablativnog predloga *od* u značenju kvaliteta ili načina govorio je još A. Belić (1972, str. 228) ističući da i sama materija već sama po sebi označava nekakvu kakvoću.

Genitiv porekla

Model N + ODet N_{Gen} – Kada je reč o determinaciji animatnog pojma pojmom koji se shvata kao ishodište njegovog porekla, u osnovi kvalifikacije prema poreklu dominantnije je značenje ‚pripadati, poticati od' nego značenje ‚imati', pri čemu se genitivom profiliše odnos pripadnosti određenoj klasi. U tom slučaju, orijentir istupa kao identifikator trajektora i označava celinu kojom se kvalifikuje deo: *[...] priču o nekom konju* ***plemenite pasmine*** *[...]* (Selimović, 63) *[„ koji potiče od plemenite pasmine] – [...] nekolicina mladića* ***hrvatskog porekla*** *[...]* (Albahari, 107) *[„ koji pripadaju hrvatskom narodu]*.

Model N + IZ N_{Gen} – Za predlog *iz* takođe je prototipično značenje ablativnosti budući da se njime označava prostorno udaljavanje trajektora od orijentira. I u sintagmama u kojima je genitiv blokiran ovim predlogom odnos između trajektora i orijentira, pored odvajanja, označava i poticanje. Prototipični ablativni koncept dobija metaforičko proširenje na neprostorni odnos kvalifikacije tako što genitiv specifikuje pojam u nominativu, najčešće leksikalizovan imenicama u značenju ljudskih bića, mestom njegovog nastanka, poticanja. Metaforičko proširenje prostornog koncepta na koncept kvaliteta proizilazi iz uloge koju genitiv ostvaruje u ovim primerima: on specifikuje upravni pojam na osnovu prostorne pripadnosti, izdvajajući ga iz klase istih ili sličnih entiteta. Kvalifikativno-identifikativno značenje ovih konstrukcija realizuje se u parafrazi s relativnom klauzom unutar koje genitivna konstrukcija funkcioniše kao prostorni adverbijal: *Došli mu gosti* ***iz Sarajeva*** *[...]* (Andrić, 73) *[„ koji žive u Sarajevu] – Prvo je čitao pesnik* ***iz Čilea****, potom dramski pisac* ***iz Toronta*** *[...] pa pesnikinja* ***iz Vankuvera*** *[...]* (Albahari, 128) *[„ koji živi u Čileu ...] – [...] kada je u pitanju čovek* ***iz ravnice*** *[...]* (Albahari, 127) *[„ koji živi u ravnici] – Život dečaka* ***iz trgovačke porodice*** *[...]* (Popnovakov, 73) *[„ koji živi / je rođen u trgovačkoj porodici]*. Podznačenje poticanja sadržano je, kao što smo već videli, i u konstrukcijama sa genitivom i predlogom *od*, ali je temeljna razlika u tome što je predlog *iz*, osim ablativnošću, markiran i kontaktnošću, koja se manifestuje u udaljavanju trajektora iz metaforičke unutrašnjosti orijentira.

Metaforičko proširenje vremenskog domena na domen kvaliteta pokazuju konstrukcije u kojima su genitivom kodirani neki vremenski periodi, konceptualizovani kao svojstvo koje svog nosioca prati na vremenskoj osi. To svojstvo vrši i dodatnu funkciju kvalifikovanja izdvajanjem prema vremenskoj pripadnosti, što je osvedočeno u parafrazi u kojoj genitivne konstrukcije mogu biti zamenjene pridevskim obrazovanjima, npr. *[...] neke daleke uspomene* ***iz prasvijesti i divljine*** *[...]* (Selimović, 197) *[„ veoma stare / drevne uspomene]*. Leksička semantika imenice *san* u primeru *[...] njiše se sablasno po ritmu muzike* ***iz snova*** *[...]* (Selimović, 6) konotira vremensko značenje upućujući na muziku kakvu čujemo dok sanjamo ili maštamo, dok denotacija kvalifikativnog značenja proističe iz postojanja određenog kvaliteta, osobine, koja nominativnom referentu dodeljuje specifičan karakter ostvaren u najvišem stepenu: *muzika iz snova* konceptualizuje se kao najlepša, nestvarna, pa zato i savršena muzika.

Model N + S(A) N_{Gen} – Iz scenarija ablativnosti koji je kodiran genitivom s

predlogom *s(a)* proizilazi identifikacija nominativnog referenta čije poticanje karakteriše udaljavanje sa metaforičke površine orijentira: *[...] nekog davno iščezlog plemena* ***s obala Crnog mora*** *[...]* (Pavić, 61) – *[...] navike ljudi* ***sa severa Evrope*** *[...]* (Albahari, 99) – *[...] u varijanti mnogobrojnih grupa* ***sa društvene, seksualne ili religijske margine*** *[...]* (Albahari, 127).

Genitiv namene

Model N + PROTIV N_{Gen} – Kombinovanje genitiva s nedimenzionalnim predlogom *protiv* obeleženo je naglašenom suprotnošću prema konstrukciji *za + akuzativ*,[14] te se genitivno kodiranje temelji na obrnutoj konceptualizaciji odnosa između upravnog i zavisnog člana sintagme, koji tako stupaju u opozitni odnos.[15] Genitivnim referentom pojam u nominativu se specifikuje prema nameni, odnosno svojoj upotrebnoj vrednosti: *[...] da su mehaničke navike najsigurnija zaštita* ***protiv nervnih stresova*** *[...]* (Selimović, 146) – *[...] molitvu ili bajalicu* ***protiv smrti*** (Selimović, 176) – *Popio sam lek* ***protiv bolova*** (Valjarević, 5) – *Dan borbe* ***protiv side****, javili su na radiju* (Valjarević, 5).

Iako genitivne sintagme u svim navedenim primerima imaju isto značenje, alternacija predloga *protiv* i *od* moguća je jedino u spoju *zaštita protiv / od nervnih stresova*.[16] Razlog je semantika upravne imenice koja se u RMS (2007) definiše kao 'odbrana, obezbeđenje [...], sredstvo protiv oštećenja, propadanja', ali i semantika glagola *zaštititi* od kojeg je ta imenica nastala: 'zakloniti od opasnosti, odbraniti, sačuvati od neprijatnosti, od teškoća'. Dakle, *zaštita* se konceptualizuje kao sredstvo koje služi držanju nekog negativnog stanja na dovoljnoj udaljenosti od subjekta čime se potvrđuje mogućnost zamene predloga *protiv* ablativnim predlogom *od*.

Genitiv metafore

Odnos između nominativnog i genitivnog referenta, koji se profiliše preko njihovih zajedničkih perceptivnih odlika, pripada kategoriji pojmovnih metafora brojnih u

[14] M. Kovačević upotrebu genitiva s predlogom *protiv* tumači kao onemogućavanje delovanja „onoga što je obilježeno determinantom" i smatra ga sinonimnom konstrukcijom sa genitivom i predlogom *od* (*lek od opekotina*). U sinoniman odnos autor stavlja i akuzativ s predlogom *za*, što ilustruje primerima: *Bio je to mantil za kišu* i *Bio je to platneni haljetak protiv vjetra* (Kovačević, 1992, str. 126–127).

[15] U skladu s tim, I. Antonić (2005, str. 175) ovaj genitiv izdvaja kao zaseban tip i naziva ga *opozitnim genitivom*. S. Pavlović (2006, str. 412) upotrebljava termin *destinativ* i pod njim podrazumeva specifikaciju pojmova prema njihovoj službi, nameni i upotrebnoj vrednosti.

[16] Kombinovanje predloga *od* sa imenicama *molitva*, *lek* i sl. bilo je obično za stariji srpski jezik i prisutno je u primerima iz dela pisaca 19. veka, koje navodi Stevanović (1964–1965, str. 253). On dobro primećuje da upotreba ovog predloga upućuje na odvojenost upravnog pojma od pojma u genitivu, na raskinutu vezu između njih. Neuobičajenost ovih spojeva u savremenom standardnom srpskom jeziku ukazuje na drugačiju konceptualizaciju ovih odnosa, ali to bi mogao biti predmet nekog drugog, šireg istraživanja koje bi obuhvatilo dijahrono-sinhroni plan.

pesničkom jeziku. One su bogate vizuelnim predstavama koje se zasnivaju na oblicima dva entiteta, pri čemu pojam kodiran nominativom genitivnom referentu pripisuje atribute nerealne u stvarnom svetu, te čitalac preko iskustveno poznatog figurativnog značenja identifikuje pojam u genitivu i stvara jasnu sliku o njemu. Ovakvo metaforičko preslikavanje informacija iz dva različita domena zasniva se na vizuelnoj ikoničnosti,[17] koja ovakve metaforičke izraze čini poetskim. Pored toga, kao što će se i videti u analiziranim primerima, pesničke metafore se u velikoj meri svode na pojmovne metafore (Kövecses, 2010, str. 49–61). Takav scenario predstavlja jasnu elaboraciju shematičnog koncepta ishodišnog kvaliteta koji se uspostavlja između padežno kodiranih referenata.

Metafora ekvativnog tipa. Model N + Ø N_{Gen} – Kognitivno istaknuti element je pojam u genitivu, koji biva ekspliciran određenom semantičkom komponentom latentnom u nominativnom referentu.[18] Njegova kvalifikacija se ostvaruje putem pojmovnih metafora tako što govornik u svojoj svesti od genitiva tvori apstraktnu sliku u obliku pojma iskazanog nominativom. Dolazeći s genitivom u nekonvencionalni spoj, nominativ pomera njegovo osnovno značenje iz izvornog domena, predstavljenog različitim entitetima iz sfere čoveka i sveta koji ga okružuje [ljudske osobine, sposobnosti, unutrašnji život, proizvodi čovekovog delovanja itd.], u ciljni domen [svet prirode, predmeti, građevinarstvo itd.]. Međusobnim povezivanjem sličnosti, elementi iz ova dva domena projektuju se u sasvim nov domen u kom čitava sintagma dobija preneseno značenje.

Istovetnost upravnog i zavisnog pojma ostvaruje se kroz značenje kvalifikativno-komparativne modifikacije, koja se može razumeti pomoću parafraze poredbenom klauzom sa veznikom *kao*: *[...] krhki pupoljak* ***dobrote****, nejak i tanušan naglo je uvenuo* (Selimović, 18) *[„ Dobrota je (nežna, krhka) kao pupoljak*] – *Grom* ***slivenih ljudskih glasova*** *prolomio je nebo [...]* (Popnovakov, 71) *[„ Sliveni ljudski glasovi zvuče kao grom] – [...] čiju će lagodnost remetiti [...] breme* ***savesti (Živković, 35)*** *[„ Savest je (teška) kao breme],* itd. Osvetljavanjem datih metaforičkih odnosa postaje jasno da se između datih entiteta ostvaruje poredbena veza koja se zasniva na subjektivnoj dimenziji. S druge strane, veza između trajektora i orijentira očiglednija je kada se zasniva na nekoj fizičkoj dimenziji kao što su veličina, širina, oblik: *[...] u lavirint* ***krivudavih sokačića*** *oko Matice srpske i Temerinske pijace [...]* (Antić, 10) – *[...] na građevinu* ***svojih najtoplijih intimnosti*** (Antić, 12) – *[...] se ogradio od sveta zidovima* ***rečnika i starih rukopisa*** (Pavić, 60) – *Odjednom smo se zatekli u šatoru* ***tišine (Albahari, 118).***

Kada su genitivom kodirani različiti apstraktni, vizuelni entiteti, on podleže

[17] Ikoničnost u jeziku podrazumeva sličnost između stvarnosti i jezičke strukture, a zasniva se na principu *proksimalnost-distalnost* prema kojem su konceptualne jedinice koje pripadaju jedna drugoj konceptualno jače integrisane u strukturu jezika (up. Radden & Dirven, 2007, str. 53). U *teoriji semantičkih lokalizacija* ikoničnost se, kao pojavni oblik metafore i metonimije, objašnjava kao izražavanje neprostornih značenja sredstvima sa primarno prostornim značenjima (Piper, 2001, str. 57–58, 109, 158).

[18] I. Grickat (1986, str. 78) primećuje da bi, formalno gledano, pojam u nominativu trebalo da bude značenjsko jezgro iskaza, ali ta uloga pripada genitivu pošto nominativ, u ovakvim spojevima, samo obaveštava o genitivu.

modifikaciji preko perceptivno dostupnijeg entiteta, materije koja se pojavljuje u svom prototipičnom obliku.[19] Upotrebom ovakvih spojeva ostvaruje se modifikativno-identifikativni odnos u kojem se pomoću nominativnog referenta iznosi na koji se način pojam u genitivu vizuelno doživljava, kakva mu je forma: *[...] vidi prostranu pustinju* ***pučine*** *[...]* (Selimović, 77) *[„ Pučina je (pusta, beživotna, sušna, peskovita, nepromenljiva) kao pustinja] – [...] ali se krug* ***poznanstava*** *ipak stalno širi* (Selimović, 97) *[„ Poznanstva su (neprekidna, celovita, ciklična) kao krug] – [...] u široku ploču* ***reke*** *[...]* (Tišma, 31) *[„ Reka je (ravna) kao ploča].*

Metafora eksplikativnog tipa. Na konceptualnoj razini genitivnom konstrukcijom s predlogom *od* može biti kodiran odnos neke važne osobine i njenog nosioca, koji se profiliše kao polazni potencijal iz kojeg se razvija i nastaje metaforizovana osobina[20] utemeljena na vizuelnoj predstavi genitivnog orijentira.[21]

Model N + OD N_{Gen} – Interpretacija odnosa između apstraktnog pojma u nominativu i konkretnog pojma u genitivu u primerima *Ivan nije mogao da ne vidi tu ruševinu* ***od kuje*** *[...]* (Selimović, 186) i *[...] koji je i inače bio senka* ***od čoveka*** *[...]* (Andrić, 33) zahteva razrešenje jednog metaforičkog odnosa utemeljenog na pojmovnim metaforama STARI PAS JE ORONULA ZGRADA i ČOVEK JE SENKA. Upućujući na fizički izgled psa i čoveka, *ruševina* i *senka* ujedno predstavljaju rezultate fizičkih stanja (starost, onemoćalost, slabost i sl.) u kojima se subjekti nalaze. Semantika upravnih imenica otvara mogućnost parafraziranja primera ovog tipa uvođenjem relativne rečenice sa poredbenom *kao*-konstrukcijom: *ruševina od kuje [„ kuja koja izgleda kao ruševina]*, *senka od čoveka [„ čovek koji izgleda kao senka]*. Parafraza genitivne sintagme u primeru *[...] mogućno i ovo čudo* ***od patnje*** *[...]* (Andrić, 80) drugačija je utoliko što semantika upravne apstraktne imenice ne dopušta poređenje po fizičkom izgledu *[„ *Patnja izgleda kao čudo]*, nego na osnovu zajedničkih odlika: *[„ Patnja je kao čudo: neverovatno / nestvarno velika]*. Ipak, ove primere svrstavamo u isti tip na osnovu toga što je kvalifikovani član sintagme pojam u genitivu.

Model N + OD ODet N_{Gen} – Kognitivno istaknuti element, pa samim tim i element koji se kvalifikuje, predstavlja pojam u nominativu. Parafraza genitivne sintagme u primeru *Jer, on je čovek* ***od mnogo ruku*** *[...]* (Pavić, 43) *[„ čovek koji ima mnogo ruku]* pokazuje i prisustvo posesivnog značenja, ali je kvalifikativni karakter ovog predloškog

[19] Prototipična MATERIJA je tečna ili čvrsta i može imati oblik koji predstavlja način njenog ispoljavanja (Klikovac, 2000, str. 166).

[20] M. Jocić (1994, str. 262) smatra da se ablativno značenje predloga *od* u ovim konstrukcijama „neutralizuje i iščezava padežno značenje, jer se ne iskazuje nikakav odnos među članovima sintagme“. Analiza primera pomoću metodološkog aparata kognitivne gramatike, međutim, rasvetljava problem ovakvih konstrukcija pokazujući da se odnos između članova sintagme uspostavlja kao kvalitet čija je ishodišna tačka genitivni referent.

[21] Primere ovog tipa P. Piper (2005, str. 835) svrstava u konstrukcije kvalifikativnog genitiva s eksplikativnim značenjem, koje pripadaju sferi ekspresivne sintakse budući da se važna osobina pojma u nominativu ističe uz emotivno naglašavanje. M. Jocić (1994, str. 262) ističe da se kvalifikacija postiže čitavom sintagmom budući da je u ovom tipu sintagmi centralni član pojam u genitivu.

genitiva primaran upravo zbog prenesenog značenja čitave sintagme: *čovek od mnogo ruku = veoma vešt, sposoban čovek*. Pojava obaveznog determinatora ovde je uslovljena semantikom upravnog i zavisnog člana: ruke su integralni, neotuđivi deo čoveka, te bi njihova eksplikacija bez determinacije dovela do gramatički nekorektne rečenice (**čovek od ruku*).

Genitiv klase kao semantička dopuna imenici

Model N + Ø N_{Gen} – Genitivi uz imenice *miris* i *boja* u primerima *[...] mirisi* ***brusnice i lovorike*** *[...]* (Pavić, 53) – *U vazduhu se osećao miris* ***borova*** *[...]* (Albahari, 89) – *[...] miris* ***hrane*** *koji sve prožima [...]* (Albahari, 99) – *[...] da dobiju boju* ***svetlog vazduha*** (Pavić, 91) dostupni su čulima mirisa i vida. Genitivni referent se razume kao celina jer, osim kvaliteta sadržanog u nominativu, on poseduje i druge kvalitete koji se mogu percipirati ostalim čulima (npr. brusnica se može kvalifikovati i oblikom, bojom, teksturom, a vazduh gustinom i, uslovno rečeno, mirisom). Elaboracija značenja ishodišnog kvaliteta očituje se u tome što specifičan miris ili boja potiču od pojma u genitivu, metaforički se pružaju iz njega.

Kvalifikacija putem uspostavljanja ekvativnog odnosa između članova genitivnih sintagmi ostvaruje se u slučajevima izjednačavanja animatnog pojma nekim svojim delom s odgovarajućim fizičkim, karakternim i intelektualnim tipom kao polazištem iz kojeg se razvija, tj. iz kojeg ishodi konkretno svojstvo: *Imao je povijen koščat nos i profil* ***ovce (Kiš, 2) –*** *Imao je glas* ***ludaka*** *i pogled* ***bludnika*** *[...]* (Kiš, 3) – *[...] na lice mu se vrati njegov [...] izraz* ***maloumnog čoveka (Andrić, 76). U parafrazi se umesto genitiva (ukoliko nije blokiran obaveznim determinatorom) mogu pojaviti: a) klasifikacijski pridev:*** *[„ ovčiji profil / ludački glas / bludnički pogled], b) poredbena konstrukcija s priloškim veznikom kao: [„ imao je profil kao ovca / glas kao ludak / pogled kao bludnik / izraz kao malouman čovek], i c) relativna klauza sa zamenicom kakav: [„ imao je profil kakav ima ovca / glas kakav ima ludak / pogled kakav ima bludnik / izraz kakav ima malouman čovek].*

Zaključak

Analiza adnominalnog kvalifikativnog genitiva u srpskom jeziku pokazala je da se ovaj padež ustrojava konceptualno kao koherentna semantička celina tako što njegova različita podznačenja grade radijalnu (horizontalnu) strukturu povezujući se sa prototipičnim značenjem, da bi se potom, na vertikalnoj dimenziji padežne strukture, uspostavio zajednički shematični koncept ishodišnog kvaliteta.

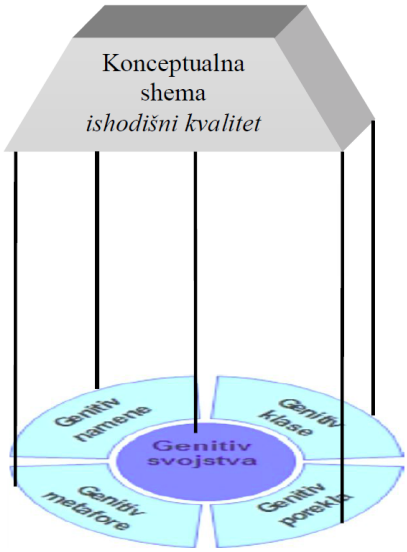

Slika 1. Horizontalna i vertikalna dimenzija strukture adnominalnog kvalifikativnog genitiva

Slika 1 ilustruje semantičku strukturu kvalifikativnog genitiva u kojoj značenje *svojstva*, prikazano u centru kruga, predstavlja prototip. Status prototipa dodeljuje se u ovom radu genitivu svojstva na osnovu toga što on istupa kao perceptivno ishodište neke istaknute osobine u procesu determinacije njenog nosioca. Pri tom, genitivni referenti imaju pridevsko značenje, tj. vrlo često se čitava genitivna sintagma može parafrazirati opisnim pridevom. Genitiv porekla, genitiv namene i genitiv metafore realizuju se, takođe, u funkciji kvalifikativnog determinatora, dok genitiv klase ima ulogu kvalifikativnog komplementa. Sve ove konstrukcije sa prototipom povezuje kvalifikacija upravne imenice preko neke karakteristične osobine ili specifičnog svojstva. Pored toga, metaforičkim proširenjem prostornog značenja ablativnosti na domen kvalifikacije i konceptualizacijom genitivnih referenata kao ishodišne tačke datog svojstva kojim se pojam u nominativu specifikuje, gradi se vertikalna dimenzija značenja adnominalnog kvalifikativnog genitiva, tj. objedinjujući koncept *ishodišnog kvaliteta*. Ovaj koncept podrazumeva specifikaciju nekog entiteta određenim svojstvom, kvalitetom, a proizilazi iz scenarija fiktivnog kretanja datog entiteta iz pojma u genitivu, koji definišemo kao perceptivno ili kakvo drugo ishodište.

Ponuđena kognitivna analiza adnominalnog kvalifikativnog genitiva obuhvatila je primere iz dva romana i sedam zbirki pripovedaka pisanih na srpskom jeziku, te smatramo da je broj analiziranih genitivnih sintagmi dovoljan za uspostavljanje supersheme genitivnih značenja, dok je u određivanje svih perifernih značenja potrebno uključiti još primera.

IZVORI

Albahari, D. (2004). *Svetski putnik*. Beograd: Stubovi kulture.
Andrić, I. (1977). *Jelena, žena koje nema.* Sarajevo: Svjetlost – Zagreb: Mladost.
Antić, M. (2000). Nenapisana šansona za Novi Sad. U N. Šaponja (Prir. i pog.), *Antologija savremene novosadske priče* (str. 10–12). Novi Sad: Stylos.
Blašković, L. (2000). Zabranjeni grad. U N. Šaponja (Prir. i pog.), *Antologija savremene novosadske priče* (str. 13–18). Novi Sad: Stylos.
Kiš, D. (2000). Ulica divljih kestenova. U N. Šaponja (Prir. i pog.), *Antologija savremene novosadske priče* (str. 40–46). Novi Sad: Stylos.
Popnovakov, D. (2000). To sam ja. U N. Šaponja (Prir. i pog.), *Antologija savremene novosadske priče* (str. 67–73). Novi Sad: Stylos.
Tišma, A. (2000). Bez krika. U N. Šaponja (Prir. i pog.), *Antologija savremene novosadske priče* (str. 28–39). Novi Sad: Stylos.
Valjarević, S. (2005). *Dnevnik druge zime.* Beograd: Samizdat B92.
Živković, Z. (2001). *Vremenski darovi.* Beograd: Polaris.
Павић, М. (2000). *Хазарски речник: роман лексикон у 100.000 речи: женски примерак.* Београд: Дерета.

LITERATURA

Dirven, R. & Verspoor, M. (Eds.), in collabration with Johan de Caluwé et al. (2004). *Cognitive exploration of language and linguistics*. 2nd rev. ed. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
Grady, J. E. (2007). Metaphor. In D. Geeraerts & H. Cuyckens (Eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (pp. 188–213). New York: Oxford University Press.
Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Krug.
Klikovac, D. (2000[1]/2006[2]). *Semantika predloga: Studije iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.
Kovačević, M. (1992). *Kroz sintagme i rečenice*. Nastavna biblioteka 118. Sarajevo: Svjetlost.
Kövecses, Z. (2010). *Metaphor. A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*, Chicago: University of Chicago Press.
Lakoff, G. & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. London: The University of Chicago Press.
Maretić, Tomo (1963). *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* (treće, nepromijenjeno izdanje), Zagreb: Matica hrvatska.
Mrazović, P. (1990[1]/2009[4]). *Gramatika srpskog jezika za strance.* Sremski Karlovci/

Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Piper, Predrag (1997[1]/2001[2]). *Jezik i prostor*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Radden, G. & Dirven R. (2007). *Cognitive english grammar: Cognitive linguistics in practice 2*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Radovanović, M. (1990). *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića/Dobra vest.

Tanacković Faletar, Goran (2010). *Semantički opis nesamostalnih (kosih) padeža u hrvatskom jeziku i njegove sintaktičke implikacije.* Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Pregled bibliografske jedinice broj: 544600, http://biblio.irb.hr/prikazi-rad?&lang=EN&rad=544600

Vasić, V. (1996). *Osnovi gramatike srpskog jezika, nacrt priručnika*. Novi Sad: Azbukum.

Антонић, Ивана (2005). Синтакса и семантика падежа. У П. Пипер и др., *Прилози граматици српског језика: Синтакса савременога српског језика – Проста реченица.* Београд/Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига/Матица српска, 119–300.

Антонић, Ивана (2006). Предлог *од* у стандардном српском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35(1), 129-144.

Белић, Александар (1972). *Историја српскохрватског језика*, *2*(1), *Речи са деклинацијо*м, V неизмењено издање. Предавања др Александра Белића. Београд: Научна књига.

Грицкат, И. (1986). Експресивне синтагме са генитивима у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог, 42,* 71-93.

Ивић, М. (1955-56). Однос између квалитативног генитива и квалитативног инструментала. *Наш језик, 7*(7–10), 260–269.

Јоцић, М. (1994). О синтагмама типа човек од речи и злато од жене. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 27*(1-2), 257–263.

Павловић, Слободан (2004). Значења генитива с предлогом *б(р)ез* у старосрпским повељама и писмима. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 47*(1-2)*, 205–214.

Павловић, С. (2006). *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*. Нови Сад: Матица српска.

Пипер, П. (2005). *Семантичке категорије у простој реченици: Синтаксичка семантика*. У П. Пипер и др., *Прилози граматици српског језика: Синтакса савременога српског језика – Проста реченица.* Београд/Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига/Матица српска, 830–868.

Речник српскога језика. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Станојчић, Ж., Поповић, Љ. и Мицић, С. (1989). *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања: Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд/Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства/Завод за издавање уџбеника.

Стевановић, М. (1964–1965). Значење и функције генитивне синтагме с предлогом *од*. *Наш језик, 14,* 239–262.

Стевановић, М. (1969[1]/1986[4]). *Савремени српскохрватски језик: Граматички системи и књижевнојезичка норма, II Синтакса* (четврто издање). Београд: Научна књига.

Фелешко, К. (1970[1]/1995[2]). *Значење и синтакса српскохрватског генитива.* Студије о Србима. [Превод Гордане Јовановић с пољског: Kazimierz Feleszko, 1970]. Нови Сад/Београд: Матица српска/ Вукова задужбина/Орфелин.

Тања Милосављевић[1]
(Институт за српски језик САНУ Београд)

НАЗИВИ ЗА СУКЊУ И КЕЦЕЉУ У КОНТЕКСТУ КОНТАКТНЕ ЛИНГВИСТИКЕ[2]

As an example of linguistic interference, which comes as the result of centuries of cultural contact between the Serbian people and their surrounding South-Slavic and neighboring non-Slavic peoples and contact with the Oriental culture via the Turks, we will present different terms used to denote a *skirt* and *apron* in the dialects of the Prizren-Timok region. Lexemes used to denote these women's garments have been extracted from the questionnaire for the lexical volume of the *Serbian Dialectological Atlas* (*Srpski dijalektološki atlas*). The etymology of the terms for a skirt (*suknja, vuta / futa, roklja, fustan, zapreg*) and apron (*kecelja, pregača, skutača, futa, furtuk, bošča*) indicate that the dominance of borrowed words from the Turkish language in the south-east parts of the Serbian region can also be found in other languages of the Balkans. Lexemes of Slavic origin are also used, which have, in certain cases, found their way into non-Slavic languages (Romanian for example), so that the interference is two-way.
The aim of the paper is to track the aforementioned lexemes in certain locations of the Prizren-Timok region on the basis of data collected for the first volume of the *Serbian Dialectological Atlas* (by comparing them with the state of dictionaries outlining these dialects, as well as gaining insight into the mutual influence of neighboring languages and dialects on the basis an etymological and lingual-geographical analysis.
Key words: Contact linguistics, language interference, the Prizren-Timok language zone, skirt, apron.

Језици у контакту и језичка интерференција су комплексни феномени јер су повезани с додирима и преплитањима култура и цивилизација, тако да те релације нису само лингвистички условљене. Мешање народа и култура на Балкану, вишевековно сучељавање словенске и османске културе, коегзистенција словенских и несловенских народа условили су и лингвистичку интерференцију, која се најчешће испољава на лексичком нивоу, мада неретко захвата и остале нивое језичке структуре. Језичка интерференција се често испољава у пограничним областима, и остварује се у оба смера, тако да српски говори трпе утицаје

[1] tanja77nis@gmail.com
[2] Рад је настао у овиру пројекта (178020) *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

албанског, бугарског, македонског, румунског и мађарског језика. Интерференција се, даље, остварује и између дијалеката истог језика, па се у том случају говори о дијалекатској интерференцији. С обзиром на специфичан положај српског језика и његових дијалеката у оквиру балканског језичког савеза, неминовни су упливи и утицаји из суседних језика, као и суседних дијалеката, тако да дијалектолошка проучавања доприносе резултатима контактне лингвистике.

Преплитања националних култура и традиција, уплив фолклорних елемената народа који су географски блиски или су њихови додири историјски условљени изразити су и у домену одевања. Стога ћемо као пример језичке интерференције, која је резултат вековних културних додира српског народа са блиским јужнословенским и суседним несловенским народима и контаката са оријенталном културом преко Турака, представити називе за *сукњу* и *кецељу*.

Рад се заснива на језичком материјалу прикупљеном за потребе првог тома *Српског дијалектолошког атласа*, сређеном по списку пунктова (призренско-тимочка говорна зона заступљена је са 137 пунктова). Лексичка грађа је картографисана а затим анализирана у контексту контактне лингвистике. Истраживање смо допунили грађом из речника призренско-тимочких говора (*Тимочког дијалекатског речника* Јакше Динића; *Речника народног говора у Црној Реци* Миодрага Марковића, *Речника говора југа Србије* Момчила Златановића; *Речника говора јабланичког краја* Радмиле Жугић; *Речника села Каменице код Ниша* Властимира Јовановића, *Речника лесковачког говора* Бране Митровића, *Речника пиротског говора* Новице Живковића, *Лужничког речника* Драгослава Манића, *Црнотравског речника* Радосава Стојановића, Лексичке збирке из Призрена Димитрија Чемерикића).

„Део женске одеће од струка надоле" именован је лексемом *сукња*. Лексема *сукња* јавља се на читавом подручју прозренско-тимочке говорне зоне и односи се углавном на индустријски израђен део женске одеће од појаса наниже. У многим пунктовима истакнуто је да је то новији назив, док се парарелно с њим употребљавају и друге лексеме. Именица *сукња* је словенског порекла, настала од прасловенског корена **suk-*, односно од придева **sukno* и наставка *-ĵa*. То је једина словенска реч која је из пољског и јужнословенског продрла (за време крсташких ратова) на запад преко северне Италије и Немачке: истро-романски *suchigna* (Трст XIV в.), стрфр. *soukanie, souskanie*; нфр. *souquenille* < сврнем. *sukenie, suggenie*. Са запада се враћа у новогрчки и румунски. Из словенских језика *сукња* је продрла у румунски *suknă* = *sugnă* (Skok, 1973, стр. 359), што је регистровано и у говору Крашована (пункт 28): *sukṇa*.

Утицај македонског језика остварује се у пограничном подручју, на самом југу призренско-тимочке области, где је забележена фонетска варијанта *сукна*.

Карта 1. Називи за сукњу у призренско-тимочким говорима

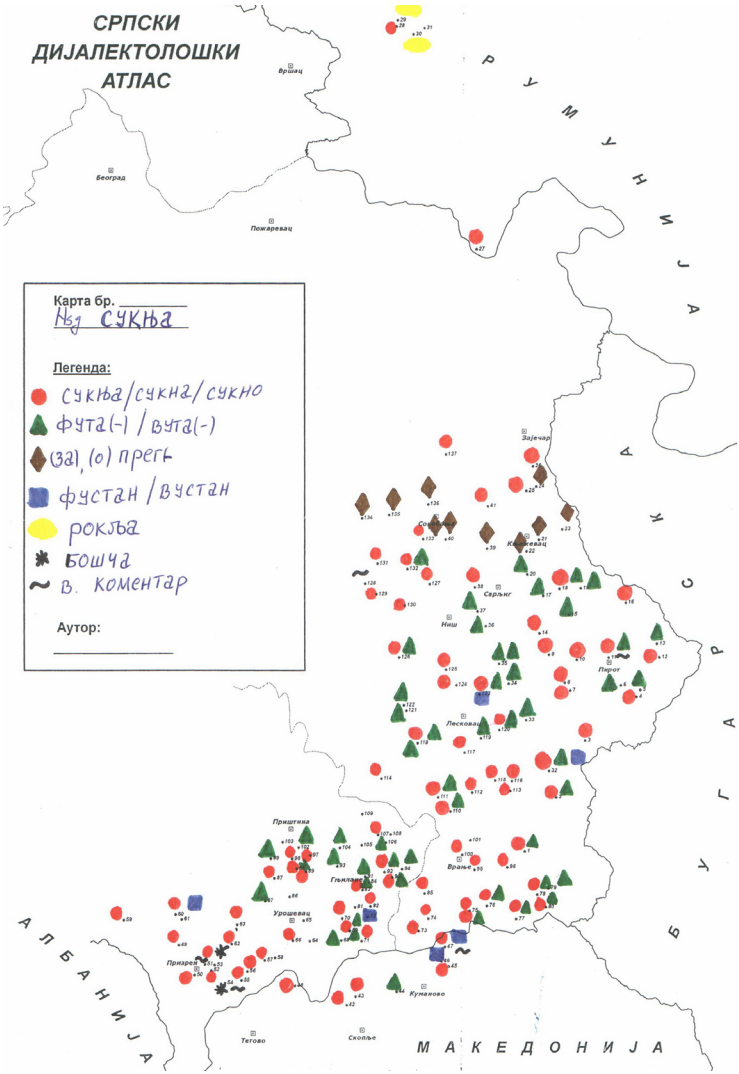

Архаични облик *сукно* употребљава се са двојаком семантиком – њиме се именује платно ткано на разбоју и намењено за шивење одела, а може значити и одевни предмет *сукњу*, па се у том значењу јавља у свега три јужноморавска пункта. Међутим, дијалекатски речници југоисточних српских говора нуде другачије податке. Лексема *су́кно* регистрована је у *Тимочком дијалекатском речнику* (Динић, 2008, стр. 800) са значењем „горња женска сукнена хаљина без рукава, спреда просечена, дугачка до испод листова”; у *Речнику говора јабланичког*

краја (Жугић, 2005, стр. 381) дефинисана као „део женске одеће од струка надоле, сукња"; у *Лужничком речнику* регистрована је са акцентом на ултими *сукнó* и одређена као „топла женска одећа" (Митровић, 1984, стр. 76); у *Речнику пиротског говора сукнó*, поред „вунене ваљане тканине", означава и „хаљину сеоских жена од танког црног сукна, без рукава, на грудима украшену гајтанима и шљокицама" (Живковић, 1987, стр. 150). У попуњеном упитнику за потребе *Атласа*, у говору Пирота не налазимо лексему *сукно*, што оправдава и потврда из наведеног речника, где *сукнó* не значи доњи део женске одеће већ хаљину. У истом речнику постоји и одредница *сукнó ојмалија,* којом је дефинисана „хаљина више изрезана и украшена на грудима" него *сукно* (Живковић, 1987, стр. 150). У речницима ових говора забележене су и деминутивне форме: *сукнéнце*, *сýкњиче* (Жугић, 2005, стр. 380, 381), *сукњúче* и *сукњé* (Стојановић, 2010, стр. 909).

Осим у околини Призрена на Косову и околини Књажевца и Сокобање на северу ове дијалекатске области, на готово целом терену распрострањена је лексема *фута*, односно *вута*, са различитим фонетским и морфолошким варијететима: *вутáра, вутáрка, футáрка*. Ове лексеме односе се на сукњу израђену од ручно тканог материјала.[3]

Најфреквентнији је облик *вутарка*, забележен у источним крајевима. Овај облик мора се посматрати двојако – као облик са основним значењем, тамо где је он једини регистровани облик, као општи назив за овај одевни предмет и као хипокористична форма у односу на облик *вутара*. Говори овога краја и јесу познати по употреби творбеног елемента *-к-* са хипокористичном функцијом.

Варијанта *футáрка* бележи се у пунктовима на Косову (Штимље, Грачаница), али се јавља и у речницима говора југа Србије (Златановић, 2011, стр. 506) и јабланичког краја (Жугић, 2005, стр. 428). У говору Јабланице ове лексеме јављају се у обе фонетске алтернације и синонимне су са лексемама *фута / вута*, а означавају „богато наборану сукњу од тканине ручне израде (у новије време од индустријске тканине)". Овај речник бележи бројне аугментативне и пејоративне облике: *футарљáк / вутарљáк, футарчéтина / вутарчéтина,* као и деминутивне форме: *футáрче / вутáрче, вутáрчица, вутáрченце* (дем од *вутарка*) и *футúче / вутúче* (дем од *фута / вута*). У *Црнотравском речнику вута* и *вутарка* имају диференцијалну семантику. *Вута* је дефинисина као „главна женска ношња у Црној Трави, дугачка хаљина без рукава, од тканог црног платна, богато везена гајтаном, шиком, ширитом и дизгом, украшена ласкама и манистрима у доњем делу и пределу око врата", док *вутара* и *вутарка* имају исто значење: „дуга сукња од тканине ручне израде, извезена у доњем делу" (Стојановић, 2010, стр. 120). Овде наилазимо на интересантне деминутиве од именице *вута: вутичé* и *вýтка* (Стојановић, 2005, стр. 120). Облик *вутáра* у употреби је у говорима Заплања и Власине, а налазимо га и у пиротском говору (Живковић, 1987, стр. 18). У лесковачком говору постоји више варијанти ове лексеме: *вýта, вутáрка*

[3] Да је најфреквентнија *вутарка*, налазимо и код Марковић (2004, стр 37).

(Митровић, 1984, стр. 64), *ву́лка* са значењем „бела вутарка” (Митровић, 1984, стр. 63), *витари́на* (Митровић, 1984, стр. 56), *фута́рка* у значењу „сукња с опасивачем” (Митровић, 1984, стр. 412), *фура́рка*. Неке од њих не налазимо у другим призренско-тимочким говорима (*вулка, витарина*).

У призренско-тимочке говоре лексема *фута* дошла је из турског језика (тур. *fota* = *futa* < арп. *füta*), а егзистира и у осталим балканским језицима: буг. *фута*; арб. *fute*; цинц. *fotă*; нгр. *φουτάς* (Skok, 1971, стр. 539).

Језичка интерференција остварена је и у примеру лексеме *фустан*. Балкански турцизам (тур. *fistan* < перс. *fistān*) италијанског порекла *fustagno* < strlat. *fustanеīm* (Skok, 1971, стр. 519) забележен је у језицима у окружењу: мак. *фустан*, буг. *фуста́н* („тънък сукман”) (*Речник на българсия език*), алб. *fistan, fëstan, fustan*. У призренско-тимочким говорима јавља се у ликовима: *фустан* (Косово), *фьстан* (околина Призрена), *вуста* (српски пунктови у Македонији), *виста́н* (Црна Трава). Од све речничке грађе у коју смо имали увид једино у *Речнику народног говора Црне Реке* налазимо *виста́н* са очекиваном семантиком („сукња”) (Марковић, 1986, стр. 280), иако ова лексема у овом пункту није картографисана (пункт 137). *Речник лесковачког говора* потврђује постојање ове лексеме и то у ликовима: *фуста́н* (Митровић, 1984, стр. 413) и *виста́н* (Митровић, 1984, стр. 56), *вуста́н* (Митровић, 1984, стр. 63), а регистрована је и деминутивна форма *фуста́нче* (Митровић, 1984, стр. 413), мада ниједан од њих семантички не одговара појму сукња, већ значе хаљину.

Северно подручје призренско-тимочког дијалекта издваја се као засебан ареал. У говорима у околини Сокобање и на простору између Књажевца и Зајечара регистроване су лексеме *запрег, запрега и опрег*, поствербали глагола *прегнути* (од прасл. корена **pręg*). *Опрег,* у значењу „вунена сукња с наборима”, регистрован је у *Речнику народног говора Црне Реке* (Марковић, 1986, стр. 388), што се не поклапа са стањем које показује карта. Ова словенска реч ушла је у несловенске језике, али у значењу „прегача”.

У српским пунктовима у Румунији, и једино тамо, доњи део женске одеће именује се лексемом *рокља*. Рокља је у румунски дошла преко мађарског *rokol(y) a*, дијалекатско *rokoly*, а ово од нем. деминутива *röklein* од *rok* < стрнем. *hroc(h),* одакле и *frack* (Skok, 1973, стр. 156). Код Скока налазимо да се овим називом именује сукња и у Неготинској крајини, што је опет утицај румунског на српски језик. У југоисточној Србији ова лексема постоји, али егзистира у варијанти *рекла* и потпуно је пресемантизована. Овде означава горњи део женске одеће, односно „кошуљу, блузу”. У тимочком речнику налазимо да је то „хаљина” (Динић, 2008, стр. 726).

Као појединачни случајеви срећу се *бошча* (Средска, Љубижда), *пола́* (Пирот), *завја́ча* (Рибаре), *пре́пасок* (Горње Село), *кошу́ља* (Алгуња, Македонија). *Бошча* је фреквентнија у другом значењу („кецеља, прегача”) на Косову, а у наведеним пунктовима употребљава се паралелно са лексемом *сукња*. Како показује *Тимочки*

дијалекатски речник, ова лексема се користи за именовање сукње ткане на домаћем ткачом разбоју, међутим, у овом крају *бошча* није картографисана. У зависности од врсте ткања постоји више различитих назива: *бо́шча едини́ца / единича́ва бо́шча / единича́вка* („врста сукње чија је основа од памука у брдо уведена тако да кроз сваки зубац иде једна нит, док је потка од вунице"); *бо́шча поткáванка* („врста сукње ткана тако што је основа од памука а потка пртена"); *бо́шча улева́нка / улева́рка* („врста сукње ткане тако што је основа од памука, а потка једна жица од вунице, друга од памука") (Динић, 2008, стр. 40). У овом речнику су наведени и деминутивни облик: *бо́шчица*, аугментативни и пејоративни облици: *бошче́тина / бошчети́на, бошчу́љина, бошчуља́к*, као и деминутив од *бошчуљина*: *бошчу́љинка* („стара сукњица").

Лексема *пола́* регистрована је само у Пироту. Потврду за то налазимо у *Речнику пиротског говора*, где је *пола* одређена као „предњи доњи део одеће, скут" (Живковић, 1987, стр. 119), што се може тумачити утицајем бугарског језика (буг. *пола* „1. горна женска дреха, която обхваща тялото от кръста надолу. 2. долната част на широка дреха", *Речник на българсия език*). Са значењем „доњи део кошуље" забележена је у говору Црне Реке (Марковић, 1986, стр. 406). *У Etimologijskom rečniku hrvatskoga ili srpskoga jezika пола* је дефинисана као „komad, dio platna ili sukna kakve haljine". Ову реч насталу од прасловенског корена **пол*- позајмили су Румуни (*poală*) у истом значењу као у бугарском „обруб" и Албанци (*polë*) у значењу које има и у српском „платно" (Skok, 1972, 697).

Лексема *завјача* мотивисана је начином на који се сукња опасује, а у упитнику је истакнуто да се односи само на ручно израђену сукњу од вуненог или пртеног (конопљаног) платна.[4] Исту мотивацију има и *препасок* на Косову. Као старији назив за сукњу у једном пункту у Македонији спомиње се *кошуља*, али се у овом месту напоредо користе и називи *вуста* и, новије, *сукња*.

Одевни предмет који се при раду припасује поврх одеће ради заштите од прљавштине у прозренско-тимочким говорима именује се различитим лексемама: *кецеља / кицеља, скутача, прегача / прегљача / опрегљача / опрешка, прљача / опрљача, бошча / бошћа / боча, вијача / завјачка, запасачка / запасаљка / запасајка, запрег / запрега / запрезаљка / запрезачка, фута / футача, ћипеља, фиртук, престилка, утајка*.

Богатство лексема за „део одеће, обично женске, који се ставља најчешће спреда или уопште преко друге одеће, као заштита од нечистоће и прљања" (РСАНУ, 9, стр. 444), поред изразите заступљености овог дела ношње и одеће, показује и разноликост њиховог порекла. Бројне фонетске и морфолошке модификације нису картографисане, али ћемо их коментарисати у даљем раду. На карти су представљене само лексичке базе, означене посебним симболом.

У јужноморавским и сврљишко-заплањским говорима доминира лексема

[4] У једном делу Лужнице и пиротског краја пртено није од конопље, а *пртенице* су покривке (*црге*) од вуне црних оваца.

кецéља, односно њена фонетска варијанта *кицéља*. Југозападно од Сокобање *кицéља* је једина лексичка јединица којом се овај појам именује. У тимочким говорима јавља се и у лику *ћицеља* (Динић, 2008, стр. 839). У два српска пункта у Румунији (говор Крашована) заступљен је облик *кеца*. У речницима призренско-тимочких говора налазимо деминутиве: *кицéљка* (Жугић, 2005, стр. 156; Стојановић, 2010, стр. 366); *ћицéљћа* (Динић, 2008, стр. 839), *кицéљче / кицељчé* (Жугић, 2005, стр. 156; Стојановић, 2010, стр. 366). Иако је именица *кецеља* широко распрострањена на овом језичком подручју, у српски језик дошла је из мађарског (мађ. *kecela* = *köcëlye*) (Skok, 1972, стр. 72).

Наредна по фреквентности је *скутáча*, распрострањена у призренско-јужноморавским говорима, тачније у околини Призрена (где су забележене прозодијско-фонетске варијанте *скýтач'а* и *скутáч'а*), јужно од Ниша и Лесковца и у неколико пунктова у Македонији. У једном македонском пункту (Старо) наилазимо на деминутивни облик *скутале*. У македонском језику ова именица је, иначе, заступљена у више морфолошких варијанти, па поред *скутача* егзистира и у мушком роду: *скутник,* а у употреби је и деминутив *скутниче*. С обзиром на то да се *скутача* јавља у јужним деловима призренско-тимочке говорне зоне, може се рећи да се остварује интерференција између српских и македонских говора, али и да се шири унутар дијалекта, па и између дијалеката српског језика. У дијалекатским речницима (Митровић, 1984, стр, 360; Жугић, 2005, стр. 361; Динић, 2008, стр. 763; Стојановић, 2010, стр. 861) јавља се као синоним са лексемама *кецеља* и *прегача*, док је у *Речнику Матице српске* (РМС, V, стр. 830) одређена као „вунена прегача". Ову јужнословенску реч (од стсл. *съкǫтати*) у облику аугментатива позајмили су Албанци *skutinë*, а Румуни деминутив *skutec* у значењу „пелене".

Прасловенског порекла су и лексеме са основом *прег-* (прасл. **pręg*). Додавањем суфикса *-ача* добијена је *прегáча*, али је далеко фреквентнија варијанта *прегљáча* (pręg + l + ia) (Skok, 1973, стр. 31) у тимочким и сврљишким говорима.[5] *Прегљачу* региструју поједини речници источносрбијанских говора (Јовановић, 2004, стр. 562; Стојановић, 2010, стр. 722). Јавља се и са префиксом *о-* (*опрегљáча*) на истом подручју. Деминутивна форма *опрешка* карактеристична је за лужничке говоре, што показује материјал за *Српски дијалектолошки атлас*, мада то не потврђује *Лужнички речник* Драгослава Манића.[6]

И у овом случају се остварује интерференција са албанским језиком (алб. *prangë* < **pręga* „прегача") и румунским *opreg* (Skok, 1973, стр. 31).

Словенског је порекла мотивисана лексема *прљáча*, која се јавља у лужничким говорима. Бележи се и у варијанти *опрљáча*. Од глагола *прлити*, односно *прљати* изведена је именица *прљача,* којом се именује одевни предмет који се користи, углавном, приликом обављања кућних послова и то око ватре (припрема хране).

[5] Интересантно је да се у тимочким говорима називи и за *сукњу* и за *кецељу* граде од исте основе: *запрег*, *запрега*, *опрег* „сукња" према *прегљача* „кецеља". Околина Књажевца се може издвојити као ареал са овом лексичком карактеристиком.

[6] Лексеме којима се именује *кецеља* нису регистроване у овом, иначе оскудном, речнику.

Карта 2. Називи за прегачу у призренско-тимочким говорима

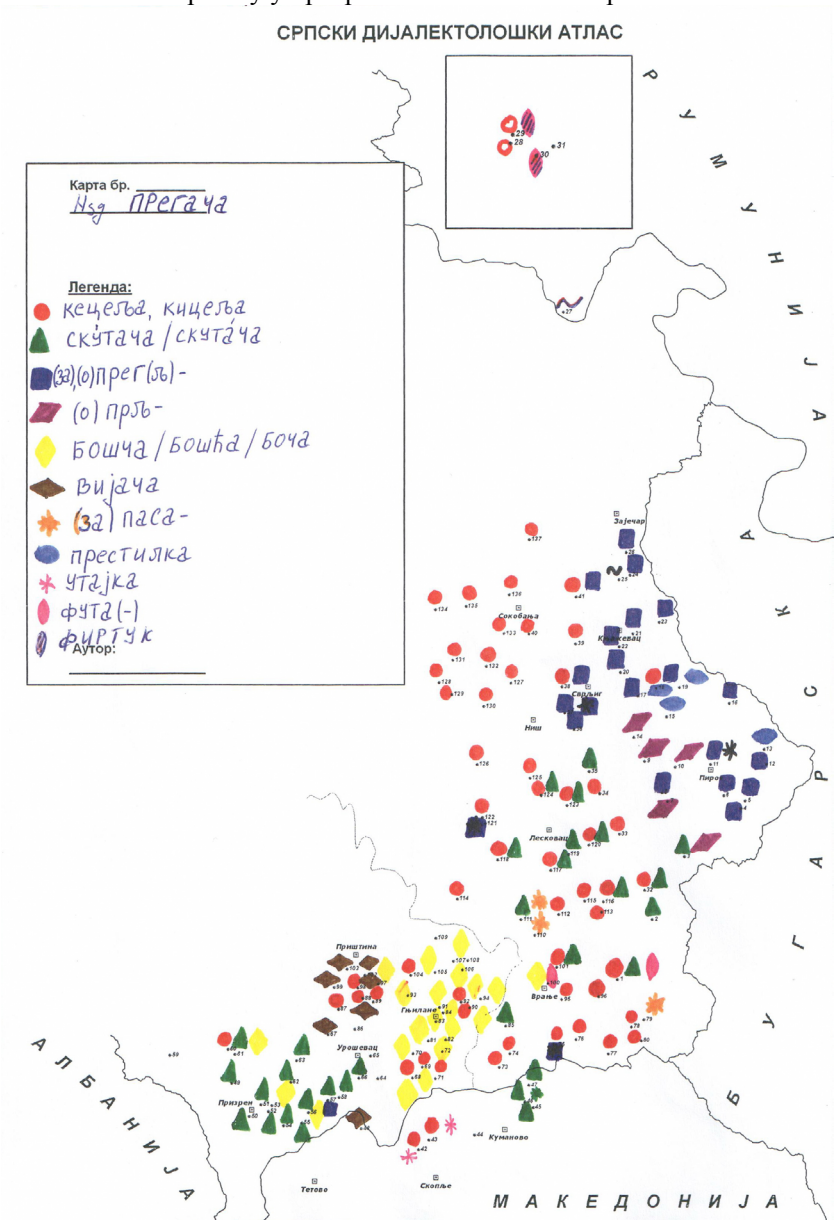

Од словенске основе настала је и *вијáча*, заступљена на Косову (на подручју између Приштине и Урошевца). Као усамљени пример, на самој граници са Македонијом постоји облик *завјáчка*, настао од истог корена као и *вијача* (од стсл.

вљати). Назив је мотивисан начином на који се овај део одеће опасује, односно обвија око тела.

У малом броју јужноморавских пунктова јављају се деривати од глагола *запасати*: *запасáчка, запасáљка, запасáјка*, којима се именује део одеће који се припасује око струка.

Као посебан ареал на Косову издваја се подручје око Гњилана, које се протеже до македонске границе на југу и Врања на истоку, где се употребљава лекема *бошча*, са варијантама *бошћа* и *боча.* У *Лексичкој збирци из Призрена* налазимо да је *бошча* „кончана прегача, део женске одеће домаћег кроја". У значењу „кецеља, прегача" *бошча* се једино употребљава на Косову, где је и доминантан утицај турског језика (тур. *bogça*) (Škaljić, 1966, str. 149), али је овај назив распрострањен и у другим балканским језицима: буг. *бохчá;* рум. *bogcea, boccea*; алб. *bóhçe*.

Из турског је преузета и *фута*, којом се именује и „сукња". У значењу кецеља јавља се у једном лужничком (Крива Феја) и једном јужноморавском пункту (Врање), овде у лику *футáча*. Бројне варијанте ове лексеме, екцерпиране из *Речника лесковачког говора,* а обрађене у оквиру категорије „сукња", дате су и као синоними за прегачу.

Евидентан је утицај румунског језика у српским пунктовима у Румунији. У говору Крашована налазимо германизам *фиртук* (нем. *fürtuch*), који се у словенским језицима удаљио од свог основног значења који је имао у немачком језику, мада се данас у изворном језику третира архаизмом („радна одећа која се носила приликом земљорадничких послова у који се стављало семе, ђубриво и сл."), и користи се као назив за кецељу (рус. *фартук*, брус. *фартух*, укр. *фартух*, русин. *фартух*, пољ. *fartuch*). Иначе, у речницима румунског језика кецеља је *pistelkă*, *catrinça*, *şortţ* (Флора, 1969; Зајечарановић, 2003). Свиничани (граница Србије и Румуније) користе лексему *шорц* (рум. *şorţ,* од нем. *schürze* „кецеља"), што је директно преузето из румунског језика.

Из северне Бугарске у источне српске говоре дошао је назив *престúлка* (буг. „1. работна дреха, която се поставя върху другите, за да ги предпазва от изцапване. 2. част от женската носия с правоъгълна форма, която се препасва през кръста и виси отпред върху ризата или сукмана", *Речник на българкия език*). *Престилку* налазимо и у македонском и у румунском језику (*pistelkă*) и свуда означава оно што је одозго (поврх друге одеће). Ова лексема јавља се у неколико пунктова тимочког говора који се налазе уз саму границу са Бугарском. Постојање именице *престúлка* у тимочким говорима потврђује и *Тимочки дијалекатски речник,* где се јавља као синоним са *прегљача*. (Динић, 2008, стр. 660).

У два пункта у северној Македонији, поред назива *кéцеља* који се односи на индустријски шивену прегачу, користи се и *ýтајка* за ручно израђену, ткану прегачу. *Утајка* је, као и *утаре*, деминутивна форма именице *ута*, која у македонском језику егзистира са синонимом *престилка* (*Дигитален речник на македонскиот јазик*).

Грађа на којој се рад заснива и распоред лексема на карти показују да за називе за сукњу и кецељу постоје паралеле у словенским и несловенским језицима у окружењу: македонском (на југу), бугарском (на истоку), румунском (на североистоку) и мађарском (на северу). Интерференција се остварује у оквиру балканског језичког савеза у оба смера. Од словенских основа развили су се облици у румунском (*suknă opreg*, *poală*, *skutec)* и албанском језику (*prangë polë*, *skutinë*), док је српски примио лексеме из турског (*futa*, *fistan, bohça)*, мађарског *(köcëlye, rokol(y)a*) и румунског (*firtuk, şorţ*). Најизразитија је интерференција у пограничним подручјима, где су језици, односно дијалекти у директном контакту (западни бугарски говори врше утицај на тимочке: *пола, престилка,* а на крајњем југу македонски на призренско-јужноморавске говоре: *ушајка*). Турцизми којих има у призренско-тимочким говорима имају паралелу и у осталим балканским језицима.

Преко назива за *сукњу* и *кецељу* покушали смо да укажемо на неминовност међусобног утицаја суседних језика и говора, као и на чињеницу да прихватањем одређеног културног садржаја из друге културе у језик примаоца улази читав лексички слој који га прати. Културна и језичка интерференција у највећој мери се остварују у пограничним подручјима, што је случај и са дијалекатском интерференцијом, која је најизразитија на граници два говорна типа. Миграцијама становништва, као и социјално-културном условљеношћу, поједине лексеме се преносе из једних говорних зона у друге, па се тако шире читавим језичким простором, интегришу се у лексички фонд језика и осећају се као домаће.

Укрштање народа и култура резултира укрштањем и мешањем језичких елемената, које се не испољава само на лексичком нивоу, већ на свим плановима језичке културе. Језик чува и презентује трагове сложених културно-историјских и социјално-антрополошких контаката на српском језичком подручју, и шире, на простору Балкана.

Трудили смо се да овим радом, између осталог, покажемо узајамну везу између дијалектологије и контактне лингвистике, јер обе лингвистичке гране баве се појавама индукованим језичким додирима. Један од важних задатака дијалектологије је проучавање малих етно-језичких заједница на српском језичком простору, као и српских говора ван граница Србије. Истраживања говора мањина од посебног су значаја за контактну лингвистику. За дијалектолошка истраживања значајна је интерференција са генетски сродним језицима, али и са несловенским језицима (пре свега албанским, турским, румунским и мађарским), а сагледавање језичких појава у светлу таквих интерференција отворило би нове путеве овој науци о језику и свакако проширило досадашња сазнања.

ЛИТЕРАТУРА

а) књига

Динић, Ј. (2008). *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
Живковић, Н. (1987). *Речник пиротског говора*, Пирот.
Жугић, Р. (2005). *Речник говора јабланичког краја*, СДЗб LII, Београд.
Златановић, М. (1998). *Речник говора јужне Србије*, Врање.
Златановић, М (2011). *Речник говора југа Србије*, Врање.
Јовановић, В. (2004). *Речник села Каменице код Ниша*, СДЗб, LI, Београд.
Марковић, М. (1986). *Речник народног говора у Црној Реци*, СДЗб XXXII, Београд.
Митровић, Б. (1984). *Речник лесковачког говора*, Лесковац.
(РСАНУ) *Речник српскохрватског књижевног и народног језика,* I–XVII, САНУ–ИСЈ,1959–2006.
(РМС) *Речник српскохрватског књижевног језика*, I-VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
Стојановић, R. (2010). *Црнотравски речник*, СДЗб LVII, Београд.
Filipović, R. (1986). *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb: Školska knjiga, JAZU.
Flora, R. (Ur.) (1969). *Rumunsko-srpskohrvatski rečnik,* Panciova.
Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb: JAZU.
Skok, P. (1972). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, Zagreb: JAZU.
Skok, P. (1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, Zagreb: JAZU.
Škaljić, A. (1989). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Sarajevo: Svjetlost.
Zaječaranović, G. (2003). *Rumunsko-srpski i srpsko-rumunski rečnik*, Zaječar.

б) чланак

Божовић, М. (2009). Неке заједничке појаве у српском, албанском и турском језику на Косову и Метохији, *ГСЈ*, 9, 37–46.
Вучковић, М. (2009). Савремена дијалектолошка истраживањања српској лингвистици и проблематика језика у контакту, *Јужнословенски филолог*, 65, 405-423.
Ивић, П. (2002). Балкански језички савез и лингвистичка географија, *ЗбМСФЛ* XLV/12, 2002, 7–12.
Марковић, Ј. (2004). Народни називи за ткану сукњу, *Дијалектолошка истраживања I*, Филозофски факултет Ниш, 35-45.
Милорадовић, С. (2005). Дијалектолошка и етнолингвистичка истраживања српске мањине, *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централно Европи,* Београд, 299–314.
Пецо, А. (1987). Језички контакти и језички системи, *Јужнословенски филолог*, XLIII, 1987, 57–64.

Радан, М. (2007). Утицај страних и савременог српског / хрватског језика на карашевске говоре, *Српски језик и друштвена кретања*, Крагујевац, 251–262.
Реметић, С. (2004). Српски народни говори Косова и Метохије у светлу међујезичке и међудијалекатске интерференције, *ЈФ,* LX, 113–123.

в) веб документ

Дигитален речник на македонскиот јазик, www.makedonski.info
Речник на българсия език, rechnik.chitanka.info.

г) рукописна грађа

Димитрије Чемерикикић, Збирка речи из Призрена, Институт за српски језик САНУ.
Упитник за Први том Српског дијалектолошког атласа, Институт за српски језик САНУ.

Ана Тешић[1]
(Филолошки факултет, Београд)

КУХИЊСКА И КУЛИНАРСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА РОМАНСКОГ ПОРЕКЛА У ГОВОРУ СПИЧА[2]

The paper analyzes Romance loanwords in the domain of cuisine and culinary terminology of the dialect of Spič, located in the northwestern part of Bar district. The material is divided into several semantic fields – *kitchen furniture*, *covers*, *dishes*, *food and drink*, *groceries*, *measures* and *other* and treated etymologically as we try to determine the origin of the loanwords in question. Finally, the examined lexemes are compared with their varieties in other Montenegrin and Adriatic vernaculars in general in order to indicate different phonetic changes that have occurred and to establish in which vernaculars these loanwords are still in use today.
Key words: Serbian language, semantic analysis, etymology, Romance loanword, culinary terminology.

Увод

Вишевековна историјска и културна прожимања балканског и романског становништва на Јадранском приморју оставила су свој траг у обиљу романизама који су и данас у употреби у приморским говорима.

Под термином романизам подразумевамо старије позајмљенице романског порекла (далматороманске лексичке остатке) и новије, које обухватају лексеме преузете из венецијанског дијалекта, фурланског дијалекта, италијанског књижевног језика или из неког од осталих романских језика.

Циљ рада је да се прикаже заступљеност речи романског порекла из лексичко-семантичког поља кухиње и кулинарства у говору Спича и да се прикупљени материјал анализира према ужим лексичко-семантичким групама и са етимолошког аспекта.

Грађа за рад ексцерпирана је из студије Момчила Поповића и Драгољуба Петровића *О говору Спича: Грађа*, која садржи опис говора Спича, речник и одабране текстове писане аутентичним говором Спича. Говор Спича одабран је због бројности романизама који пружају добар увид у опстајање романског елемента у говорима Црне Горе.

[1] tesicana@gmail.com
[2] Рад је настао у оквиру пројекта *Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика* (178007), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Територија Спича налази се у северозападном делу барског округа и представља најјужнији део Боке которске. Границе Спича чине Бар и Петровац са једне стране и планински венац који га одваја од унутрашњости са друге стране (Поповић и Петровић, 2009, стр. 12).

Анализа корпуса

У оквиру анализе корпуса испитиване лексеме распоређене су најпре у семантичка поља. Првобитна идеја је била да полазна методолошка основа за приказ овог материјала буде Толстојева теорија семантичких микропоља, на начин на који је примењена у тематски блиским монографијама Гордане Вуковић и Дијане Црњак (Вуковић, 1988, стр. 3–7; Црњак, 2006, стр. 11–15). Међутим, прикупљена грађа, коју чини невелики број алоглотских лексема, условила је унеколико другачији приступ, те смо грађу сагледали из перспективе ширих семантичких поља. Поред поменутих оквира истраживања, имали смо у виду и методолошка решења примењена у радовима неколико хрватских аутора који се баве истраживањем и анализом романизама посведочених на Хрватском приморју из перспективе лексикологије и етимологије (Gačić, 2008; Spicijarić, 2009; Miočić, 2011).

Прикупљени материјал сврстан је у седам семантичких поља – кухињски намештај, прекривачи, посуђе, јела и пића, намирнице, називи за мере и остало. Лексеме су даље распоређиване на основу њиховог ужег одређења. Могућност настајања нових значења и развијање деривата елементи су лексичко-семантичке анализе.

У оквиру сваког семантичког поља и потпоља лексеме су поређане азбучним редом и дата је етимолошка анализа којом се покушао утврдити романски предложак анализираних позајмљеница. Коришћени су етимолошки речници српског (тј. српско-хрватског), италијанског, румунског језика, као и REW.

Након етимолошке обраде, сваки романизам пореди се са својим варијететима из осталих говора Црне Горе, Далмације и Истре с циљем да се укаже на фонетске промене до којих је дошло и утврди ареал простирања анализираних романизама.

1. КУХИЊСКИ НАМЕШТАЈ: *таулин* m. „сто”, *таулинић* m. „столић”

таулин

- ✓ Од ит. *tavolino*, деминутива од ит. *tavolo* (Skok, 3, стр. 428–429 s.v. *tabla*; Musić, 1972, стр. 227; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 351). Могући предложак и фурл. *taulin* (< фурл. *tavle*) (REW[5] 8514).
- • Ит. *tàvola* од лат. *tăbula(m)* „дрвена оса”. Из овог првобитног значења развила су се остала (DELI, стр. 1318–1319).
- ➢ Забележени и облици фонетским ликом ближи ит. предлошку – *тавулин* (Вујичић, 1995, стр. 118; Станић, 1990–1991, стр. 360) / *тавулин* (Пешикан, 1965, стр. 283); *таволи̑н* (Šimunović, 2006, стр. 582) / *таволин* (Бојанић и Тривунац, 2002, стр. 385). Ова позајмљеница

постала је мотивна реч за именицу *таулинић*, што указује на одређени степен распрострањености и одомаћености лексеме *таулин*.

таулинић

✓ Изведеница на с.-х. терену од именице *таулин* домаћим деминутивним суфиксом *-ић*.

2. ПРЕКРИВАЧИ: *таваја* f. „столњак”

таваја

✓ Вероватно од вен. *tovaia*, *tavaia* (Vinja, 3, стр. 259). Могући предложак и ит. *tovaglia* (Skok, 3, стр. 447–448 s.v. *tavalja*; Musić, 1972, стр. 227; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 351).

• Вен. / ит. реч од франачког *thwahlja* „ручник” (Skok l.c.; DELI, стр. 1355; REW[5] 8720).

➢ Забележен и палатализовани облик *таваља* (Musić l.c.) / *таваља* (Lipovac-Radulović l.c.).

3. ПОСУЂЕ:

3.1. СУДОВИ ЗА КУВАЊЕ: *бруштулин* m. „лимена направа за пржење кафе”, *пињата* f. „лонац, посуда за кување (лимена, бакарна, емајлирана)”, *теђа* f. „велики лонац”

бруштулин

✓ Од сев.-ит. *brustolino*, док је глагол *бруштулати* од стит. *brustolare* „пржити”, влат. **brūstŭlare* – укрштањем кллат. *ūstŭlare*, деминутива од *ūrĕre* и *bruciare* (Skok, 1, стр. 221 s.v. *bruštulati*). Могући предложак и вен. *brustolin* (Musić, 1972, стр. 138; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 41).

• Значење „пржионик за кафу” познато је само северноиталијанским говорима (DELI, стр. 171–172).

➢ Забележено и *броштулин* (Musić l.c.) / *броштулин* (Magner i Jutronić, 2006, стр. 17); метатезом и *барштулин* (Šimunović, 2006, стр. 61). Романски суфикс на словенску основу – *пржулин* (Пешикан, 1965, стр. 271; Стијовић, 1990, стр. 300).

пињата

✓ Вероватно од вен. *pignata* (Musić, 1972, стр. 206). Мање је вероватно порекло од ит. *pignatta* (Skok, 2, стр. 659 s.v. *pinjav*).

• Вен. *pignata* / ит. *pignatta* вероватно од влат. **pinguiātta(m)* (< **pinguia(m) (ollām)* „лонац за чување масти” < *pĭnguis* „маст”) (Pellegrini, 1976, стр. 165–172). Свођење на ит. *pigna* „шишарка”, са семантичким помаком мотивисаним обликом лонца мање је вероватно тумачење (DELI, стр. 928).

➢ Лексема распрострањена у говорима Приморја и континенталне Црне Горе, без фонетских варијанти.

теђа

✓ Од вен. *techia* (Skok, 3, стр. 467 s.v. *tigan*; Musić, 1972, стр. 229;

Lipovac-Radulović, 1981, стр. 352); уп. истрорoм. *teča*, фурл. *tecie* (Skok l.c.).

- Вен. *techia* у вези је с лат. *tegula* (са деминутивним суфиксом *–ŭla* < лат. *tēgănum*). До промене *g* > *c* дошло је због хомонимије са лат. *tĕgula* „креп”, након чега се реч раширила у ит. дијалектима (Skok l.c.; DELI, стр. 1320–1321).
- ➢ У Сплиту варијетет *теча* (Magner i Jutronić, 2006, стр. 174).

3.2. СУДОВИ ЗА ПЕЧЕЊЕ: *просуља* f. „тигањ”

просуља

- ✓ Далм.-ром. лекс. остатак од лат. *frīxorīa*, изведенице од лат. *frīgere* (Skok, 3, стр. 58 s.v. *prsura*; Šega, 2006, стр. 147); на порекло из далм. латинитета указује очувани велар (уп. Rocchi, 1990, стр. 181). Мање је вероватно порекло од јит. *frèsola* (Musić, 1972, стр. 213).
- ➢ Забележено и *прсура* (Jurišić, 1973, стр. 173; Šimunović, 2006, стр. 476), као и *парсура* (Dulčić i Dulčić, 1985, стр. 583).

3.3. СУДОВИ ЗА ОБЕДОВАЊЕ И СЕРВИРАЊЕ: *дузина* f. „комплет од 12 кашика, виљушака, тањира”, *ка°ча* f. „мала бакарна посуда са дугом дршком слична савременој кутлачи”, *пирун* m. „виљушка”, *njam / пљат* m. „тањир”, *ћикара* f. „шољица за црну кафу”, *шкудела* f. „шоља за белу кафу”

дузина

- ✓ Од ит. *dozzina* „туце” (Skok, 1, стр. 458 s.v. *dunjuli*; Musić, 1972, стр. 154; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 69). Уп. вељотско *dotko*, фурл. *dodis* (REW[5] 2799).
- Ит. *dozzina* од фр. *douzaine*, од крајњег лат. *duodecim* (DELI, стр. 363–364; Skok l.c.).
- ➢ Лексема распрострањена у говорима Приморја и континенталне Црне Горе, без фонетских варијанти.

ка°ча

- ✓ Далм.-ром. лекс. остатак од каснолат. *cattia* (> ит. *cazza*); облици са *-ч-* старији од облика са *-ц-*, нпр. *кацол*, *кацола* (Skok, 2, стр. 10 s.v. *kača*[1]; Musić, 1972, стр. 170; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 87).
- Ит. *cazza* од срлат. *cattia* „шоља”, неразрешене етимологије (DELI, стр. 220).
- ➢ Лексема посведочена у Црној Гори (Станић, 1990–1991, стр. 354; Lipovac-Radulović, 1997, стр. 117) и Конавлима (Kašić, 1995, стр. 356).

пирун

- ✓ Од вен. *piron*, у приморским говорима; иначе, балк. грецизам (гр. πειρόνιον > нгр. πειρούνι) (Skok, 2, стр. 643 s.v. *perun*[1]; Musić, 1972, стр. 207).
- ➢ Забележено и *перун* (Kalogjera et al., 2008, стр. 248) / *перӯн* (Šimunović,

2006, стр. 394; Dulčić i Dulčić, 1985, стр. 587) / *перун* (Mardešić-Centin, 1997, стр. 296).

пјат / пљат

✓ Од ит. *piatto* (Skok, 2, стр. 677–678 s.v. *plat*; Musić, 1972, стр. 207; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 267).

• Ит. *piatto* од влат. **plăttu(m)* < гр. *platýs* „широк" (DELI, стр. 921).

➢ Забележен и облик са уметнутим вокалом *-и-*, *пијат* (Houtzagers, 1985, стр. 323; Jurišić, 1973, стр. 152; Vuković, 2001, стр. 264; Šimunović, 2006, стр. 398).

ћикара

✓ Од вен. *cícara* (Skok, 1, стр. 358 s.v. *ćikara*; Musić, 1972, стр. 233; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 54); уп. *cicchera* (Калабрија), истрором. *ćéi̯kara* (Skok l.c.).

• Од шп. *jícara* < мекс. (јокут) *gicatli* (Skok l.c.; DELI, стр. 213; REW[5] 3755a).

➢ У Сумартину и Сплиту варијетет *чикара* (Novaković, 1994, стр. 115) / *чикара* (Magner i Jutronić, 2006, стр. 26).

шкудела

✓ Млађа посуђеница, од ит. *scodella* (Skok, 3, 645–646 s.v. *zdjela*; Musić, 1972, стр. 249; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 49; Vinja, 3, стр. 226).

• Ит. *scodella* од лат. *scŭtella(m)*, деминутива од лат. *scŭtra* „тањир", неразрешене етимологије (Skok l.c.; DELI, стр. 1160–1161; REW[5] 7756).

➢ Забележени и палатализовани облици *шкуђела* (Musić l.c.) / *шкудеља* (Вујичић, 1995, стр. 138), где је до палатализације дошло због утицаја вокала средњег реда *е* или због утицаја источнохерцеговачког дијалекта.

3.4. ПОСУДЕ ЗА ВОДУ: *барело* m. „буренце за воду, 25l", *бокара* f. „бокал", *брока* f. „уска емајлирана посуда, са жичаном дршком, за воду", *лата* f. „канта", „плех", *латарица* f. „лимена кантица, обично велика конзерва"[3], *сић* f. „канта за воду, лимена или емајлирана"

барело

✓ Од вен. *baril*, ит. *barile* (EPCJ, 2, стр. 203–204, са прегледом старије литературе).[4] Романизам распрострањен и у другим балканским језицима, уп. буг. *барило*, алб. *barile*, тур. *baril* (EPCJ l.c.).

• Етимологија ит. *barile* није разрешена. Указује се на предром. **barro*

[3] Лексеме *лата* и *латарица* у речнику говора Спича дефинисане су као „канта", „кантица", што је доста уопштено, али на основу значења тих лексема у другим црногорским и хрватским говорима, јасно је да се ради о посудама у којима се држи вода или, евентуално, млеко (Бока которска).

[4] Вен. *baril* сматра се медитеранском речју, због широког ареала (Vinja, 1, стр. 42–44).

„блато, глина” (DELI, стр. 117) и на лонг. *bara* са додатим суфиском *-ile* (REW[5] 1038).

- ➢ У говорима Црне Горе и облици на *бу-*: *бурило* (Станић, 1990–1991, стр. 67) / *бурило* (Стијовић, 1996, стр. 281; Ћупић и Ћупић, 1997, стр. 37–38). Вероватно укрштање лексема *бурица* и *барило* (Skok, 1, стр. 112). Друга је претпоставка да ликови са *бур-* нису настали укрштањем, већ из два извора – **barro* „глина” > *барил* и **burro* које је дало облике на *бур-* (Vinja, 1, стр. 42–44).[5]

бокара

- ✓ Вероватно у вези с лат. **bacca*, *baccu* „врч за воду“ (Šega, 2006, стр. 39–41; REW[5] 862). Мање је вероватно порекло од лат. *bacca*, *baccar* „id.” (Skok, 1, стр. 184 s.v. *bokal*).[6] Извођење с.-х. *бокар* од вен. *bocal*, ит. *boccale* (Musić, 1972, стр. 135; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 36) није могуће, јер прелаз *р* > *л* није својствен ром. позајмљеницама присутним на словенском терену.
- • Реконструисани лат. облик **bacca*, **baccu* је могућег келтског порекла (REW[5] 862).
- ➢ Забележено и *букар(а)* (РСА 2, стр. 265). Вероватно се не ради о укрштању са неком слов. речју, већ о честом прелазу ром. *о* > с.-х. *у*, до ког долази у свим акценатским положајима (уп. и Musić, 1972, стр. 78).

брока

- ✓ Вероватно од вен. *broca* (Vinja, 1, стр. 71). Мање је вероватно порекло од ит. *brocca* „суд за воду” (Skok, 1, стр. 216 s.v. *broka*[1]).[7]
- • Етимологија романског предлошка није разрешена. Као могући предложак наводи се реконструисани облик из говорног лат. **brŏcca(m)* „алатка са дршком” < лат. *brŏccus*, под утицајем гр. *brochìs* „мастионица” или, мање вероватно, *próchus* „суд за воду” (DELI, стр. 168; REW[5] 1320).
- ➢ Забележен и облик са уметнутим *-в-* (*броква*) у говорима Далмације и Истре (Turina i Šepić, 1977, стр. 23; Šimunović, 2006, стр. 82; Kalogjera, Svoboda i Josipović, 2008, стр. 34).

лата

- ✓ Од срлат. *latta*, чији је други рефлекс дијалекатски облик *lattone*, карактеристичан за говоре северне Италије (Skok, 2, стр. 274 s.v. *lata*).
- • Ит. *latta* од познолат. *lătta(m)* (DELI, стр. 655), могућег германског

[5] Основа *бур-* и у *буре* (Vinja l.c.). На Јадрану, *бур-* је ранија, домаћа фаза (fase anteriore), а *бар-* каснија, алоглотска фаза (fase seriore), јер су *барил*, *барилот* млађи венецијанизми (ibid.).

[6] Због ограниченог ареала речи *bacar*, ово тумачење доводи се у питање (Rocchi, 1990, стр. 68).

[7] Скок преузима тумачење из DEI, стр. 604, не узимајући у обзир Батистијев суд прихваћен од већине етимолога (> гр. βρόχις, βρόχιον „суд”) (уп. Vinja, 1, стр. 71).

или галског порекла (REW[5] 4933).

- ➢ Лексема распрострањена у говорима Приморја и континенталне Црне Горе, без фонетских варијанти. Ова позајмљеница постала је мотивна реч за именицу *латарица* што указује на одређени степен распрострањености и одомаћености лексеме *лата*.

латарица

- ✓ Изведеница на домаћем терену од именице *лата* суфиксом *-арица*.

сић

- ✓ Млађа вен. посуђеница (вен. *sechio*), замењује старије *сигло* – далм.-ром. лекс. остатак од лат. *sĭtŭlus*, са прелазом *т* > *д* (Skok, 3, стр. 228 s.v. *sidlo*; REW[5] 7962).[8]
- • Вен. *sechio* / ит. *secchia* од говорног лат. **sĭcla(m)*, срлат. *sĭclu(m)* < кллат. *sĭtula(m)*, неразрешене етимологије (DELI, стр. 1172).
- ➢ У Сумартину и Сплиту варијетет *сич* (Novaković, 1994, стр. 136; Magner i Jutronić, 2006, стр. 150).[9]

3.5. СУДОВИ ЗА АЛКОХОЛНА ПИЋА: *боцун* m. „флаша, доле шира, горе уска, из које се служи вино”, *дамица°на* f. „велика оплетена стаклена боца, за вино, уље”

боцун

- ✓ Балканизам вен. порекла (< вен. *bozza*) са аугментативним суфиксом *-one* (вен. *-on*) (Skok, 1, стр. 177–178 s.v. *boca*; Musić, 1972, стр. 137; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 36; Cossutta, 2010, стр. 173). Облици са *-ц-* несумњиви венецијанизми, док облици са *-ч-* могу бити старији романизми (Skok l.c.).
- ➢ Лексема распрострањена у говорима Приморја и континенталне Црне Горе, без фонетских варијанти.

дамица°на

- ✓ Од ит. *damigiana*, вен. *damegiana* (Skok, 1, стр. 378–379 s.v. *damižana*).
- • Ит. реч вероватно од фр. *dame-jeanne*, погрешно интерпретирано народном етимологијом као *dame Jeanne* (DELI, стр. 310). Могући предложак и прованс. *damajano* / *damejano* (< прованс. *demeg* „половина”) (DELI l.c.; REW[5] 2733).
- ➢ Забележен прелаз предакценатског ром. вокала *-а-* у *-е-*, под утицајем дисимилације (уп. Musić, 1972, стр. 77) – *демижана* (Боричић, 2002, стр. 64; Станић, 1990–1991, стр. 152) / *демижана* (Kašić, 1995, стр. 354) и прелаз *-а-* у *-и-*, ређи у ром. посуђеницама – *димижан* / *димицан* (Станић, 1990–1991, стр. 157). У облику *темижана* до прелаза *т* у *д* долази због мешања блиских дентала (уп. Musić, 1972, стр. 86).

3.6. СУДОВИ ЗА УЉЕ: *дамица°на*

[8] Према другом тумачењу, старији облик *сигло* (далм. siclo) није аутохтона реч, већ старија вен. позајмљеница, због очуване групе *-cl-* (Rocchi, 1990, стр. 326).

[9] Колебање између *ћ* и *ч* је очекивано, јер се изговор овог ит. палатала налази између с.-х. *ћ* и *ч*.

дамица°на

✓ О етимологији в. § 3.5.

4. ЈЕЛА И ПИЋА:

4.1. ЈЕЛА:

4.1.1. ОПШТИ НАЗИВ: *ваган* m. „јело”

ваган

✓ Од фурл. *vagán*, *bagán*; уп. ит. дијал. *bàgano* „место у коме се чува посуђе”, *gabána* „посудица”, *cavagno*, *gavagno* „корпа”. Мање је вероватно порекло од вен. *vago* (Musić, 1972, стр. 141; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 370).

➢ Забележено и *вагун* (Turina i Šepić, 1977, стр. 214; Roki, 1997, стр. 561; Kalogjera et al., 2008, стр. 385) / *вагӯн* (Vuković, 2001, стр. 391; Šimunović, 2006, стр. 615).

4.1.2. ПРЖЕНА ЈЕЛА: *приганија* f. „пржено јело (месо, кобасице, јаја, поврће)”

приганија

✓ Изведеница од глагола *пригат* „пржити” суфиксом *-uja*, далм.-ром. лекс. остатка од лат. *frīgere* (Skok, 1, стр. 530–531 s.v. *frigati*; Rocchi, 1990, стр. 181; Musić, 1972, стр. 212). Мање је вероватно порекло тог глагола од ит. *friggere* (Lipovac-Radulović, 1997, стр. 238).[10]

• Лат. *frīgere* (> ит. *friggere*) ономатопејског је порекла (DELI, стр. 460).

➢ Реч посведочена само у Спичу (Поповић и Петровић, 2009, стр. 140).

4.1.3. ЈЕЛА ОД МЕСА: *брзола* f. „врста јела од свежег свињског меса”, *фрешкада* f. „јело од меса тек закланих свиња”

брзола

✓ Од вен. *brisiola*; уп. фурл. *brisiole*, *bras'ola*, деминутивни облик на *-olus* (Skok, 1, стр. 221–222 s.v. *bružola*; Musić, 1972, стр. 138; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 41).

• Ит. дијалекатски облици од герм. *brāsa* (Skok l.c.).

➢ Чешћа фонетска варијанта је *бржола* (Бојанић и Тривунац, 2002, стр. 52) / *бржола* (Turina i Šepić, 1977, стр. 24; Šimunović, 2006, стр. 84; Jurišić, 1973, стр. 31). Забележен и облик са вокалом *-и-*, ближи ром. предлошку – *брижола* (Hraste et al., 1979, стр. 77; Vuković, 2001, стр. 49). У Будви и Паштровићима *брџола* (Lipovac-Radulović, 1997, стр. 46).

фрешкада

✓ Изведеница од придева *фрешак* суфиксом *-ада*, од ит. *fresco* (Skok, 1, стр. 530 s.v. *fresak*; Musić, 1972, стр. 239; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 96).

[10] Претпоставка је мање вероватна јер се прелаз лабиодентала *f* у лабијал *p*, какав је у *пригати*, сматра једном од најстаријих промена у романским позајмљеницама (уп. Musić, 1972, стр. 87).

- Ит. реч од западнороманског германизма *frisk* (Skok l.c.; DELI, стр. 459; REW[5] 3521).
- ➢ Реч посведочена само у Спичу (Поповић и Петровић, 2009, стр. 159).

4.1.4. ХЛЕБ И ПЕЦИВА: *бешкот* m. „двопек (хлеб)", *галета* f. „тврдо и округло пециво, короман, ђеврек", *франзела* f. „хлеб сличан француском, печен у Сутомору, после I светског рата"

бешкот

- ✓ Интернационална реч, од ит. *biscotto* (EPCJ, 3, стр. 211–212, са прегледом старије литературе).
- Ит. *biscotto* од лат. *biscŏctu(m)* (Skok l.c.; DELI, стр. 145; REW[5] 1123). Фистер доводи у питање постојање лат. сложенице од *bis* и *coctum*, јер она није забележена у срлат. све до XII века, што указује на каснију творбу (LEI, 1, стр. 59–76).
- ➢ Ит. предлошку најближи су облици на *би-*: *бишкот* (Hraste, Šimunović und Olesch, 1979, стр. 51) / *бишкот* (Milevoj, 2006, стр. 49). Облици на *бе-*: *бешкот* (Станић, 1990–1991, стр. 35; Бојанић и Тривунац, 2002, стр. 43; Kašić, 1995, стр. 352) / *бешкот* (Ћупић и Ћупић, 1997, стр. 21) не могу се тумачити као псеудоекавизам, јер се јављају у јекавским говорима (уп. EPCJ l.c.); нејасни и облици на *ба-*: *башкот* (Houtzagers, 1985, стр. 207; Vuković, 2001, стр. 33; Šimunović, 2006, стр. 62) (уп. EPCJ l.c.).

галета

- ✓ Од ит. *galletta* (Skok, 1, стр. 547 s.v. *galeta*; Musić, 1972, стр. 145; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 101; DELI, стр. 473).
- Ит. *galletta* од фр. *gallette*, деминутива од стфр. *gal* „каменчић" (Skok l.c.). Семантички помак у фр. *gallette* мотивисан је истим обликом камена и колача (DELI l.c.).
- ➢ Лексема распрострањена у говорима Приморја и континенталне Црне Горе, без фонетских варијанти.

франзела

- ✓ Вероватно од рум. *franzelă*, вар. *franzŏla* (Cioranescu, стр. 340; Tiktin, 2, стр. 185).
- Рум. *franzelă* од гр. φραντσόλα, одакле ит. *fran(ce)sella* (Cioranescu l.c.) или од нгр. φρανιζέλα (Tiktin l.c.). Уп. буг. *franğela* (Cioranescu l.c.).
- ➢ Реч посведочена само у Спичу (Поповић и Петровић, 2009, стр. 159).

4.1.5. КОЛАЧИ: *патишпањ* m. „врста колача, од брашна и јаја", *фугаца* f. „колач од брашна и јаја"

патишпањ

- ✓ Од ит. *pan di Spagna*. Балк. италијанизам, уп. буг. *пандишпан*, рум. *pandişpan* (Skok, 2, стр. 596 s.v. *pan*[2]).
- Ит. *pan di Spagna* је новија сложеница; први помен крајем XVII века (DELI, стр. 869).

- ➢ Ближе ит. предлошку стоје *пандишпањ* (Бојанић и Тривунац, 2002, стр. 272); *пан де спа̃ња* (Roki, 1997, стр. 368); *падешпа̃ња* (Šimunović, 2006, стр. 382).

фугаца

- ✓ Вероватно од срлат. *fŏcacēa*. Мање је вероватно порекло од ит. *focaccia* (Lipovac-Radulović, 1981, стр. 97).[11] Старија позајмљеница је с.-х. *погача* са прелазом *ф* > *п*, који сведочи о старини тог романизма (Skok, 2, стр. 694; Rocchi, 1990, стр. 178; Šega, 2006, стр. 142–144).
- • Срлат. *fŏcacēa* (> ит. *focaccia*) од лат. *focācia(m)*, у вези с лат. *fŏcus* „огњиште", тј. „место где се пекао хлеб" (DELI, стр. 444; Skok l.c.).
- ➢ Лексема посведочена у Боки – *фугаца* (Lipovac-Radulović l.c.) / *фугаца* (Lipovac-Radulović, 1997, стр. 91) и Дубровнику – *фогаца* (Бојанић и Тривунац, 2002, стр. 427).

4.1.6. ТЕСТЕНИНЕ: *макаруле* pl.t. „макароне"

макаруле

- ✓ Од вен. / фурл. *macaron*, ит. *maccherone* (Skok, 2, стр. 359 s.v. *makarun*; Musić, 1972, стр. 185; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 203).
- • Ит. *maccherone* без коначне етимологије, али са више тумачења.[12] Могуће је гр. порекло, од *makaría* „јело које се једе на сахрани" (дер. од *makários* „блажен") или од споја *makários* „блажен" и *aiónios* „вечан" > *makarōnía* „id.". Према другом тумачењу, ит. *maccherone* од ит. глагола *maccare* „месити" или именице *macco* „полента са пасуљем" (DELI, стр. 693–694).
- ➢ Реч посведочена у Спичу и Боки (Поповић и Петровић, 2009, стр. 122; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 203; ead. 1997, стр. 179). Ова позајмљеница постала је мотивна реч за именицу *макарулача*, што указује на одређени степен распрострањености и одомаћености лексеме *макаруле*.

4.2. ПИЋА: *мурвоача* f. „дудова ракија, дудара"

- ✓ Изведеница на домаћем терену од именице *мурва* суфиксом *-ача*. У питању је исти творбено-семантички тип „ракија од... " присутан и у лексици словенског порекла, уп. *ораховача*, *крушковача*, *дудовача* итд (в. Клајн, 2003, стр. 66–67).

5. НАМИРНИЦЕ:

5.1. ЗАЧИНИ И ЗАЧИНСКЕ БИЉКЕ: *петрусин* m. „першун", *цукар* m. „шећер"

петрусин

- ✓ Вероватно од гр. πετροσέλινον (Vinja, 1, стр. 28) или од вен. (тј.

[11] Прелаз *к* > *г* указује пре на дијалекте северне Италије као могући извор, јер у тим говорима до соноризације међувокалних оклузива долази већ у V веку (уп. Skok, 2, стр. 694).

[12] Тумачења се заснивају на претпоставци да су макароне некада имале другачији облик, тј. да су имале облик кнедли (DELI, стр. 693–694).

северноиталијанском) *persémolo / presémolo* (Rocchi, 1990, стр. 272–273; Cossutta, 2010, стр. 106).[13]

- ➢ Забележено и *петрусимул* (Šimunović, 2006, стр. 396; Roki, 1997, стр. 381; Jurišić, 1973, стр. 152), као и *першемул* (Houtzagers, 1985, стр. 320) и *пршемул* (Kalsbeek, 1998, стр. 531).

цукар

- ✓ Од ит. *zucchero* / вен. *zucaro* у приморским говорима (Skok, 3, стр. 384–385 s.v. *šećer*; Musić, 1972, стр. 242; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 49).
- • Ит. *zucchero* / вен. *zucaro* од ар. *sukkar* (DELI, стр. 1470; Skok l.c.; REW[5] 8411a).
- ➢ Лексема распрострањена у говорима Приморја и континенталне Црне Горе, без фонетских варијанти.

5.2. БИЉКЕ И ЊИХОВИ ПЛОДОВИ: *мурва* f. „дуд", *мурвоина* f. „дудово дрво", *фашин* m. „руковет кукурузних стабљика"

мурва

- ✓ Далм.-ром. лекс. остатак од *mōrus*, *mōrum* (Skok, 2, стр. 484 s.v. *mura*[2]). Мање је вероватно порекло од ит. *mora* (Musić, 1972, стр. 192; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 223).
- • Лат. *mōrum* вероватно из неког од медитеранских језика, можда преко гр. μόρον, μορέα (Šega, 2006, стр. 180–182; REW[5] 5696).[14]
- ➢ Лексема распрострањена у говорима Приморја и континенталне Црне Горе, без фонетских варијанти. Ова позајмљеница постала је мотивна реч за именице *мурвоача*, *мурвоина*, што указује на одређени степен распрострањености и одомаћености лексеме *мурва*.

мурвоина

- ✓ Изведеница на домаћем терену од именице *мурва* суфиксом *-ина*, који је у највећем броју случаја романског порекла (уп. Клајн, 2003, стр. 240).

фашин

- ✓ Вероватно од вен. *fassina*, *fassinada* „свежањ, нарамак дрва" < лат. *fascina* (Vinja, 1, стр. 149). Мање је вероватно порекло од ит. *fascina* „id." (Skok, 1, стр. 508 s.v. *faš*; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 82).
- • Ит. *fascina* од лат. *fascina(m)* < лат. *făscis* „свежањ, нарамак" (DELI, стр. 419).
- ➢ Значење „нарамак дрва" још у ји. Боки и на Вргади (Lipovac-Radulović,

[13] Неки од облика у приморским говорима потичу директно из гр. (нпр. *петрусимен*, Корчула; *петршимун*, Бошкарија), где би највероватније спадао и спичански *петрусин*, а други из вен. (нпр. *прешимул*, Лабин; *прешемул* / *пршемул*, Орбанићи) (Vinja, 1, стр. 28).

[14] Рефлекси лат. речи у готово свим ром. језицима, али са различитим значењима – „дуд" (ит. *mora*, фурл. *mòre*) и „купина" (рум. *mură*, прованс. *amora*). Значење „дрво дуда" само у ит. и рум. (Šega l.c.; REW[5] l.c.).

1997, стр. 79; Jurišić, 1973, стр. 55).

5.3. ПОВРЋЕ: *пипун* m. „диња”, *порилук* m. „празилук”

пипун

✓ Далм.-ром. лекс. остатак од лат. *pepo, -onis*. Уп. буг. *пипон*, цинц., мегл. *pipon'u*, алб. *pjepër* (Skok, 2, стр. 660 s.v. *pipun*). Мање је вероватно порекло од ит. *popone* (Musić, 1972, стр. 206; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 265).

• Лат. *pĕpone(m)* < гр. *pépōn*, где се види сем. помак са „печен на сунцу” на „диња” (DELI, стр. 956).

➢ Лексема посведочена у Црној Гори (Пешикан, 1965, стр. 266; Боричић, 2002, стр. 215; Ћупић и Ћупић, 1997, стр. 328), Дубровнику (Бојанић и Тривунац, 2002, стр. 283) и Конавлима (Kašić, 1995, стр. 362).

порилук

✓ Први део сложенице од ит. *porro* (Skok, 3, стр. 10 s.v. *por*; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 273). Могући предложак и лат. *pŏrrum* (Cossutta, 2010, стр. 94).

• Ит. *porro* од лат. *pŏrrum* „поврће”, предие. порекла (DELI, стр. 958).

➢ Забележен и скраћени облик, без словенског дела сложенице – *пор* (Бојанић и Тривунац, 2002, стр. 300; Kašić, 1995, стр. 363) / *пор* (Lipovac-Radulović, 1997, стр. 234).

5.4. МАХУНАРКЕ: *макарулача* f. „сорта дуге и широке бораније”, *фаџола* f. „пасуљ”

макарулача

✓ Изведеница на домаћем терену од именице *макаруле* суфиксом *-ача*, на основу сличног облика бораније и тестенине. О етимологији в. § 4.1.6.

фаџола

✓ Од вен. *fasol*, *fasiol* (Skok, 1, стр. 126–127 s.v. *bažulj*). Порекло од ит. *fagiuolo* мање је вероватно због фонетског лика ит. речи (Musić, 1972, стр. 236; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 83). Уп. истрором. *fažol*, фурл. *fasùl* (Skok l.c.); вељотско *fasúl* (REW[5] 6464).

• Ит. *fagiuolo* / вен. *fasol* од лат. *phasĕolu(m)* < лат. *phasēlus* < гр. *phásēlos*, могућег егејског порекла (Skok l.c.; DELI, стр. 413).

➢ У Старој ЦГ варијетет *ваџола* (Пешикан, 1965, стр. 288).[15]

6. НАЗИВИ ЗА МЕРЕ: *багаᵒш* m. „мера за жито, 25 кг”, *багашић* m. „мера за тежину, 2.5 кг”

багаᵒш

✓ Вероватно у вези с ит. *baga* „кожна врећа, мех”. Можда домаћа изведеница на *-аш*, уз промену рода (EPCJ, 2, стр. 48–49). Другачије

[15] До прелаза *ф* > *в* дошло највероватније због утицаја источнохерцеговачких говора у којима се глас ф не изговара, те се овај прелаз везује, пре свега, за континенталне говоре (уп. Musić, 1972, стр. 87).

о пореклу суфикса *-аш* < лат. *-asius* (Skok, 1, стр. 89 s.v. *bagaš*). Уп. фурл. *bage* „бокал за држање вина и других пића", *bagán* „барилце" (Skok l.c.).

- Ит. *baga* у вези с прованс. *baga* „свежањ, торба"; могуће предие. порекло (DEI, стр. 403).
- ➢ Лексема посведочена у Црној Гори – *багаш* (Боричић, 2002, стр. 28; Стијовић, 1996, стр. 280; Пешикан, 1965, стр. 220) / *багаш* (Ћупић, 1977, стр. 11). Ова позајмљеница постала је мотивна реч за именицу *багашић*, што указује на одређени степен распрострањености и одомаћености лексеме *бага°ш*.

багашић

- ✓ Изведеница на с.-х. терену од именице *бага°ш* домаћим деминутивним суфиксом *-ић*.

7. ОСТАЛО: *бокун* m. „комад, парче", *фета* f. „парче"

бокун

- ✓ Од ит. *boccone* (Skok, 1, стр. 231 s.v. *buka*; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 36; Cossutta, 2010, стр. 241).
- Ит. *boccone* је аугментатив од ит. *bócca* „уста" < лат. *bucca* „образ"[16] (DELI, стр. 150).
- ➢ У с.-х. говорима, облици са *-о-* уместо *-у-* (Roki, 1997, стр. 36; Milevoj, 2006, стр. 52) последица су венецијанског утицаја (Skok, 1, стр. 231 s.v. *buka*).

фета

- ✓ Од ит. *fetta* (Skok, 2, стр. 560–561 s.v. *opljača*; Music, 1972, стр. 236; Lipovac-Radulović, 1981, стр. 86).
- Ит. *fetta* вероватно од **offetta*, деминутива од *offa*, на основу прелаза **l'offetta* > *fetta* (DELI, стр. 428). Лат. реч можда од гр. ὀφέλλιον, нгр. φελλί (Skok l.c.).
- ➢ Лексема распрострањена у говорима Приморја и континенталне Црне Горе, без фонетских варијанти.

Закључак

У овом раду сакупљени су романизми који се односе на кухињу и кулинарство у говору Спича и извршена је лексичко-семантичка и етимолошка анализа ових лексема. Лексичко-семантичка анализа указала је на постојање великог броја романизама из сематичког поља кухиње и кулинарства који су у употреби у говору Спича, а који су у српско-хрватски ушли углавном из италијанског језика или посредством њега. Њихова заступљеност је очекивана, с обзиром на културно-историјске околности и интензивне трговачке активности. Најбројније

[16] Значење „образ" одржало се само у румунском, док је значење „залогај" први пут забележено код Катона и Варона, уместо кллат. os (LEI, 1, стр. 1100–1352).

међу њима су именице, на основу чега можемо закључити да су са прихватањем нових предмета истовремено преузимани и њихови називи.

У испитиваном корпусу су, поред правих позајмљеница, присутне и изведенице настале на домаћем терену – *багашић*, *латарица*, *макарулача*, *мурвоача*, *мурвоина*, *приганија*, *таулинић*, *фрешкада*. Лексема *бага°ш* је такође могућа домаћа изведеница, али суд о њеном пореклу није коначан и захтева даља истраживања. Најпродуктивнији су домаћи деминутивни суфикс *-ић* (*багашић*, *таулинић*) и суфикс *-ача* (*макарулача*, *мурвоача*). Настајање деривата указује на постојање одређеног степена адаптираности ових позајмљеница у српско-хрватском језику. Поред деривације, у обзир је узета и способност развијања полисемије. Међутим, ниједна од анализираних лексема није развила полисемантичку структуру.

Етимолошка анализа је показала да романизми у говору Спича припадају и старијем и новијем слоју романизама. Већим делом ради се о новијим позајмљеницама, пре свега из венецијанског дијалекта (*боцун*, *брзола*, *брока*, *бруштулин*, *макаруле*, *пињата*, *пирун*, *сић*, *таваја*, *тећа*, *ћикара*, *фаџола*, *фашин*, *цукар*). Присутне су и речи пореклом из италијанског књижевног језика (*бешкот*, *бокун*, *галета*, *дамица°на*, *дузина*, *патишпањ*, *пјат/пљат*, *порилук*, *таулин*, *фета*, *фрешкада*, *шкудела*), као и једна позајмљеница из фурланског – *ваган*. Постоје и старије позајмљенице, тј. далматороманског лексички остаци – *ка°ча*, *мурва*, *пипун*, *приганија*, *просуља*. Лексема *бокара* вероватно је у вези с латинским **bacca*, *bacci*. Лексеме *лата* и *фугаца* припадају средњелатинском слоју позајмљеница. Реч *петрусин* у приморским говорима потиче из два извора – директно из грчког језика и преко венецијанског дијалекта. Лексема *франзела*, пореклом из румунског језика, позната је искључиво говору Спича.

ИЗВОРИ

Бојанић, М. и Тривунац Р. (2002). Рјечник дубровачког говора. *СДЗб, 49*, 9–458.

Боричић Тиврански, В. (2002). *Рјечник васојевићког говора*. Београд: Просвета.

Вујичић, М. (1995). *Рјечник говора Прошћења (код Мојковца)*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности (Посебна издања ЦАНУ књ. 29, Одјељење умјетности књ. 6).

Пешикан, М. (1965). Староцрногорски средњокатунски и љешански говори. *СДЗб, 15*, 1–294.

Поповић, М. и Петровић, Д. (2009). О говору Спича: Грађа. *СДЗб, 56*, 1–275.

РСА (1959–). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.

СДЗб (1905–). *Српски дијалектолошки зборник*. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик.

Станић, М. (1990–1991). *Ускочки речник, 1–2*. Београд: Научна књига.

Стијовић, Р. (1990). Из лексике Васојевића. *СДЗб, 36*, 121–380.

Стијовић, Р. (1996). Романизми у говору Васојевића. У Ј. Планкош (Ур.), *О*

лексичким позајмљеницама (279–297). Суботица – Београд: Градска библиотека Суботица – Институт за српски језик САНУ.
Ћупић, Д. (1977). Говор Бјелопавлића. *СДЗб, 23*, 1–226.
Ћупић, Д. и Ћупић, Ж. (1997). Речник говора Загарача. *СДЗб, 44*, 9–615.
***
Dulčić, J. i Dulčić P. (1985). Rječnik bruškoga govora. *HDZb, 7*, 371–747.
HDZb (1956–). *Hrvatski dijalektološki zbornik*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
Houtzagers, H. P. (1985). *The Čakavian dialect of Orlec on the Island of Cres*. Amsterdam: Rodopi.
Hraste, M., Šimunović, P. und Olesch, R. (1979). *Čakavisch-deutsches Lexicon*. Köln – Wien: Böhlau Verlag.
Jurišić, B. (1973). *Rječnik govora otoka Vrgade*, II. dio Rječnik. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
Kalogjera, D., Svoboda, M. i Josipović, V. (2008). *Rječnik govora grada Korčule*. Zagreb: Novi Liber.
Kalsbeek, J. (1998). *The Čakavian Dialect of Orbanići near Žminj in Istria* (= Studies in Slavic and General Linguistics 25). Amsterdam – Atlanta: Rodopi.
Kašić, Z. (1995). Govor Konavala. *СДЗб, 41*, 241–396.
Lipovac-Radulović, V. (1981). *Romanizmi u Crnoj Gori, jugoistočni dio Boke Kotorske*. Cetinje/Titograd: Obod/Pobjeda.
Lipovac-Radulović, V. (1997). *Romanizmi u Crnoj Gori. Budva i Paštrovići*. Novi Sad: MBM–plas.
Magner, T. F. i Jutronić, D. (2006). *Rječnik splitskog govora*. Zagreb: Durieux.
Mardešić-Centin, P. (1997). Rječnik komiškog govora. *HDZb, 4*, 265–321.
Milevoj, M. (2006). *Gonan po nase. Rječnik labinske cakavice*. Labin: Mathias Flacius.
Musić, S. (1972). *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotoskoj*. Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta.
Novaković, P. (1994). Sumartinski rječnik. *Čakavska rič, 2*, 105–145.
Roki-Fortunato, A. (1997). *Libar Viškiga Jazika*. Toronto: Libar Publishing.
Turina, Z. i Šepić, A. (1977). *Rječnik čakavskih izraza. Područje Bakarca i Škrljeva*. Rijeka: Riječko književno i naučno društvo.
Šimunović, P. (2006). *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Zagreb: Brevijar.
Vuković, S. (2001). *Ričnik selaškega govora. Rječnik dijalekta Selaca na otoku Braču*. Split: Laus.

ЛИТЕРАТУРА

Вуковић, Г. (1988). *Терминологија куће и покућства у Војводини*. Нови Сад: Филозофски факултет – Институт за јужнословенске језике.
EPCJ (2003–). *Етимолошки речник српског језика*. Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.

Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику. Део 2, Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства / Институт за српски језика САНУ – Матица српска.

Црњак, Д. (2006). *Терминологија куће и покућства у Лијевчу пољу и Жупи*. Бања Лука: Филозофски факултет.

***

Cioranescu, A. (1966). *Diccionario etimologico rumano*. La Laguna: Universidad de la Laguna, Secretariado de publicaciones.

Cossutta, R. (2010). *Romanizmi v poljedelskem in vinogradiškem izrazju Slovenske Istre*. Koper: Univerzitetna založba Annales.

DEI (1950–1957). Battisti, C. & Alessio, G. *Dizionario etimologico italiano*, 1–5. Firenze: Giunti Editore.

DELI (1979–1988). Cortelazzo, M. & Zolli, P. *Dizionario etimologico della lingua italiana*, 1–5. Bologna: Zanichelli.

Gačić, J. (2008). Riječi latinskog i romanskog podrijetla u gastronomskoj terminologiji Dalmacije. *Filologija, 49*, 51–63.

LEI (1984). Pfister, M. *Lessico etimologico italiano*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Miočić, K. (2011). Romanizmi u govoru Baških Oštarija. *Jezikoslovlje, 12.1*, 51–74.

Pellegrini, G. B. (1976). Pignatta. *Archivio glottologico italiano, 61*, 165–172.

REW (1972[5]). Meyer-Lübke, W. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: C. Winter.

Rocchi, L. (1990). *Latinismi e romanismi antichi nelle lingue slave meridionali*. Udine: Campanetto Editore.

Skok, P. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–4. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Spicijarić, N. (2009). Romanizmi u nazivlju kuhinjskih predmeta u govoru Dubašnice na otoku Krku – etimološka i leksikološka obrada. *Fluminensia, 21/1*, 7–24.

Šega, A. (2006). *Starejši latinizmi in romanizmi v slovenščini* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.

Tiktin, H. (1986–1989). *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 1–3. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Vinja, V. (1998–2004). *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*, 1–3. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga.

Жељко Степановић[1]
(Филолошки факултет, Београд)

НАЗИВИ ОБЈЕКАТА ЗА СМЕШТАЈ И ПРЕРАДУ НАМИРНИЦА, ЖИТАРИЦА, КРМНИХ И ДРУГИХ БИЉАКА У *РЕЧНИКУ СРПСКИХ ГОВОРА ВОЈВОДИНЕ*[2]

This paper analyzes names of objects for keeping and processing foodstuff, grains, forages and other plants. The lexemes are taken from the *Rečnik srpskih govora Vojvodine*. The aim of the research is to analyze the structure and to check the status of the chosen lexical items in contemporary Serbian within the framework of one vernacular system (consisting of two dialects – Šumadija-Vojvodina and Smederevo-Vršac). The chosen lexicon is divided into 5 categories based on the theory of semantic fields: 'objects for keeping foodstuff', 'objects for processing foodstuff', 'objects for keeping grains', 'objects for processing grains', and 'objects for keeping and processing forages and other plants'. In addition to the lexical semantic analysis, a morphological (diachronic and synchronic) and etymological analysesare also conducted.
Key words: Serbian language, Serbian dialects, semantics, etymology, morphology, Vojvodina.

Увод

Лексика српског језика, која се односи на кућу и покућство, била је више пута предмет истраживања. Треба поменути монографију*Терминологија куће и покућства у Војводини* Гордане Вуковић, чији је материјал у великој мери укључен у *Речник српских говора Војводине*, као и монографију*Терминологија куће и покућства у Лијевчу пољу и Жупи*Дијане Црњак. У оба делапримењена је теорија семантичких поља[3](Толстой,1997,стр. 44–100), која је и овде послужила као методолошка основа за анализу ексцерпираног материјала.

*Речник српских говора Војводине*састоји се из 10 свезака које су излазиле у периоду од 2000. до 2010. године. Није конципиран као диференцијалан речник, при чему је, према уреднику овог речника,Д. Петровићу, свака реч схваћена као

[1] zhelhko@gmail.com
[2] Рад је настао у оквиру пројекта *Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика* (178007), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.
[3] Семантичко поље – целокупност језичких јединица, обједињених заједничким садржајем, и које изражавају концептуалну, предметну или функционалну сличност означених појава (ЛЕС, 1990, стр. 380 s.v. *по́ле*).

дијалекатска увек када се среће као интегралан елемент одређеног дијалекатског лексичког система, без обзира на то какав је њен однос према стандардном језику (РСГВ 2000–2010, 1, стр. 11; тако већ 1982, стр. 196–197).Говори Војводине описани у речнику састоје се из двају дијалеката – шумадијско-војвођанског и смедеревско- вршачког.Речнички чланак се састоји из леме, основних граматичких података, примарног значења, а уколико их има, и секундарних, затим примерā, убикације, као и изворā. Дати су сви акценатски ликови који су посведочени. Примери су такође акцентовани.

Ексцерпиране лексеме односе се на објекте као целине. Под објектом сматрамо било какву затворену или отворену целину која служи, у овом случају, за смештај или прераду намирница и различитих биљака.Прикупљених76 лексема распоређено је у24 семеме.[4]Наведена лексика је сагледана кроз лексичко-семантичку, етимолошку и творбену анализу. Осим тога, издвојени су називи који се ређе употребљавају.Након анализе повучене су основне паралеле овог терминосистема с терминосистемом који се односи на називе објеката за смештај животиња, такође ексцерпиране из *Речника српских говора Војводине*. На крају самог рада дат је регистар свих лексема с акценатским варијантама[5].

Лексичко-семантичка анализа

У лексичко-семантичкој анализи називи су подељени према семантичким пољима, при чему су за сваку семему наведени називи који се односе на њу. У другом делу ове анализе указало се на мотивацију датих назива.

На основу теорије семантичких поља називи су распоређени у пет таквих поља: ‘објекти за смештај намирница’, ‘објекти за прераду намирница’, ‘објекти за смештај житарица’, ‘објекти за прераду житарица’, ‘објекти за смештај и прераду крмних и других биљака’.

1. објекти за смештај намирница

1.1. објекти опште намене за смештај намирница

1.1.1. ‘просторија за смештај намирница, остава’: *успрема*

1.1.2. ‘остава купастог облика’: *кулача / кулача*, *кулаша*, *кућарица*, *кућица*, *настрешница*

1.2. специјализовани објекти за смештај намирница

1.2.1. ‘рупа у земљи где се чувају зелен, кромпир, сточна репа и сл.’: *гробница*, *зимоноша*, *кармић*, *лагум / лагум / лагум / лагум*, *лагумић*, *ров*, *трап / трап*

1.2.2. ‘дубока јама прекривена тршчаним или сламним кровом за држање леда у току лета’: *ледара*, *леденица*

1.3. остали објекти за смештај намирница

[4] При чему је „лексема – звуковни омотач речи, а семема њен садржај” (Толстой, 1997, стр. 46).

[5] Неколико лексема нема забележен акценат, или уопште или само за дато значење.

1.3.1. ‘магацин за војничку храну’: *профунтана*

1.3.2. ‘складиште за пољопривредне производе, робу и сл. изван насељеног места’: *магазин / магазин / магазин*

2. објекти за прераду намирница

2.1. објекти за прераду млека

2.1.1. ‘просторија за прераду млека’: *вајат*, *комора*,*млекар*, *млекара*, *млечар*, *млечара*

2.2. објекти за прераду меса

2.2.1. ‘просторија за сушење, димљење меса и месних прерађевина’: *пушара*, *пушница / пушница / пушница / пушница*, *пушњица*, *пушоница*, *сушара / сушара*, *сушило*, *сушница / сушница*, *сушњак*, *шушара*[6]

3. објекти за смештај житарица

3.1. објекти за смештај жита

3.1.1. ‘просторијазасмештањежита, обичнооддасакаиолепљеногпрућа’: *амбар / амба̄р / амбар*, *амбарче*, *амбарчина*, *амбарчић*, *кош*

3.1.2. ‘дворишна зграда за складиштење жита и других пољопривредних производа’: *житњак*, *магазин / магазин / магазин*, *магазина*, *магацин / магацин*

3.2. објекти за смештај кукуруза

3.2.1. ‘просторија за држање кукуруза у клипу, направљена од дасака и издигнута од земље на стубовима’: *котарка / котарка*, *котобања*, *кош*, *чардак / чардак*

3.2.2. ‘зграда начињена од дасака за чување кукуруза у клипу’: *дашчара*

3.3. остали објекти

3.3.1. ‘велика јама у земљи у коју се смештају житарице’: *житница*

3.3.2. ‘спремиште за житарице, силос’: *силас*

3.3.3. ‘зграда у којој се држи плева’: *плевара / плевара*, *плевњак / плевњак*, *плевњар*

4. објекти за прераду житарица

4.3.1. ‘објекат у којем се крупи кукуруз’: *крупара*, *крупача*, *прекрупара / прекрупара*

4.3.2. ‘објекат у којем је уређај за млевење житарица који покреће ветар’: *ветрењача / ветрењача / ветрењача / ветрењача*

4.3.3. ‘објекат у којем је уређај за млевење житарица који покреће вода’: *водeница / водeница*, *дунавка*, *кашикара*, *поточара*,*прекаја*,*рекавица*

4.3.4. ‘објекат у којем је уређај за млевење житарица који покрећу

[6] *Шушара*‘место где се окупљају овце’ (РСГВ 2000–2010, 10, стр. 201), без значења ‘просторија за сушење, димљење меса и месних прерађевина’. Под *пушница*‘просторија за сушење, димљење меса и месних прерађевина’ упућује се на *шушара*, а на карти бр. 2 у истој свесци бележи се један пункт где се користи ознака *шушара*(РСГВ 2000–2010, 7, стр. 135).

коњи’[7]: *суача*, *суваја*, *сувача*, *сувоча*

4.3.5. ‘објекат у којем се налази направа за ситно млевење житног зрневља у брашно’: *млин*, *млина*, *млиниште*

5. објекти за смештај и прераду крмних и других биљака

5.1. објекти за смештај крмних биљака

5.1.1. ‘затворена или полуотворена просторија у којој се држи сено, детелина и сл.’: *појата*, *сенара*, *сеник*, *сењак / сењак / сењак*, *сењара*, *шајер*, *штагаљ*

5.1.2. ‘шупа за смештај сена’: *пајта*

5.2. објекти за смештај и прераду других биљака

5.2.1. ‘објекат у којем се складишти и меље хмељ’: *мељара*

5.2.2. ‘објекат за прераду кудеље, конопље’: *кудељара / кудељара*

Мотивација назива

Садржајем који се складишти и прерађује мотивисани су следећи називи: *жито>житница*, *житњак*;*кудеља>кудељара / кудељара*; *лед>ледара*, *леденица*; *млеко>млекар*, *млекара*, *млечар*, *млечара*; *плева>плевара / плевара*, *плевњак / плевњак*, *плевњар*; *профунт*‘војничка храна’*>профунтана*; *сено>сенара*, *сеник*, *сењак / сењак / сењак*, *сењара*; *хмељ>мељара*.

Процесом прераде који се врши у датом објекту мотивисани су наредни називи: *крупити>крупара*, *крупача*, *прекрупара / прекрупара*; *млети>млин*[8], *млина*, *млиниште*; *пушити>пушара*, *пушница / пушница / пушница / пушница*,*пушњица*, *пушоница*; *сушити>сушара / сушара*, *сушило*,*сушница / сушница*, *сушњак*, *шушара*.

Изгледом објекта мотивисани су називи: *гроб>гробница*; *кућа>кућарица*, *кућица*;*лагум>лагум / лагум / лагум / лагум*,*лагумић*;*ров>ров*;*стреха>настрешница*.

Принципом рада механизма у датом објекту мотивисани су следећи називи: помоћу ветра *>ветрењача / ветрењача / ветрењача / ветрењача*; помоћу воде *>водeница / водeница*; помоћу механизма с делом у облику кашике *>кашикара*; помоћу механизма заснованог на попречним даскама на колу у које вода удара *>прекаја*[9]; без воде *>суача*, *суваја*, *сувача*, *сувоча*.

Локацијом објекта мотивисани су наредни називи:
Дунав>дунавка;*поток>поточара*;*река>рекавица*.

Остали називи нису транспарентни на синхронијском плану.

Највише изведеница има од мотивационих речи: *сух* / *сув* 9; *млеко*, *пушити*, *сено* 4;*плева*, *млин* 3.Прикупљених 76 лексема распоређено је у 24 семеме.

[7] Под *сувача* се поред *суача*, *суваја* и *сувоча* упућује и на *ваљак*, *вршај*, *вршаљ*, *гепл*, *гепли*, *гепло*, *јарган* и *јаргањ*, али њихове дефиниције и примери указују на сам уређај, али не и на објекат у којем би се такав уређај налазио (в. РСГВ, 2000–2010, 8, стр. 200, s.v. *сувача*). У Србији постоји само једна сачувана сувача (Wikipedia).

[8] Овде је заправо дошло до укрштања псл. **mel-* и лат. *molinum*, што је дало општесл. *mъlinъ* (Skok, 1971–1974, 2, стр. 362. s.v. *malin*).

[9] В. РМС, 1967–1976, 4, стр. 926. s.v. *прекаја*.

Највише лексема одговара семеми ‘просторија за сушење, димљење меса и месних прерађевина’ – 9, затим семемама ‘затворена или полуотворена просторија у којој се држи сено, детелина и сл.’, ‘рупа у у земљи где се чувају зелен, кромпир, сточна репа и сл.’ – 7, ‘просторија за прераду млека’ – 6 итд.

Само двема лексемама одговарају 2 семеме – *кош*‘просторија за смештање жита, обично од дасака и олепљеног прућа’ и ‘просторија за држање кукуруза у клипу, направљена од дасака и издигнута од земље на стубовима’; *магазин / магазин / магазин*‘дворишна зграда за складиштење жита и других пољопривредних производа’ и ‘складиште за пољопривредне производе, робу и сл. изван насељеног места’.

Известан број лексема има и неко друго значење које се не односи на смештајне објекте за намирнице и биљке. На пример, лексема *кош* у речнику има дванаест значења.

У речнику је као деминутив означена лексема *амбарче*; лексемом *амбарчић* се само упућује на *амбарче*. Лексема *амбарчина*је означена као аугментатив. Лексеме *кармић*, *кућица* и *лагумић*, и поред свог деминутивног облика, нису означене као деминутиви.

Етимолошка анализа

При етимолошкој анализи указује се на непосредни етимон, а уколико је то могуће,иде се и у дубље слојеве. Анализа је изостала код словенске лексике, с обзиром на углавном прозирну етимологију.Највећу групу чине турцизми различитог порекла.

Турцизми

Назив*амбар / амбāр / амбар* је турцизам персијског порекла (тур. *ambar / anbar*‘складиште, спремница’) (EPCJ, 2003, 1, стр. 144,s.v. *амбар*; Skok, 1971–1974, 1, стр. 33 s.v. *ambar*; Škaljić, 1979[4], стр. 92–93 s.v. *ambar / anbar / hambar / hanbar*; Tietze, 2002, 1,s. 163, s.v. *ambar*). Називи *амбарче*,*амбарчина*,*амбарчић*настали су на домаћем тлу. *Bajam* је турцизамарапског порекла (тур. *hayat*‘спољни ходник од кућних врата до уличних врата авлије’<ар. *ḥā’iṭ*‘трем’) (Skok, 1971–1974, 3, стр. 560,s.v. *vajat*; Škaljić, 1979[4], стр. 299,s.v. *hajat*; Tietze,2009, 2,s. 280, s.v. *hayatII / hayad*). *Кашикара* је изведеница настала на домаћем тлу од турцизма *кашика* (тур. *kaşık*) (Skok, 1971–1974, 2, стр. 59–60,s.v. *kašika*; Škaljić, 1979[4], стр. 399,s.v. *kašika*). *Лагум / лагум / лагум / лагум* је турцизамгрчког порекла (тур. *lağım*<грч. *λαγών*‘шупљина’)(Skok, 1971–1974, 2, стр. 261, s.v. *lagum*; Eyuboğlu, 1995[3], s. 463, s.v. *lağım*).Назив *лагумић*је настао на домаћем тлу.*Чардак / чардак* је турцизам (тур. *çardak*) персијско-арапског порекла (перс. *čar*‘четири’, ар. *ṭaḳ*‘архитектонски лук’) (Skok, 1971–1974, 1, стр. 296, s.v. *čardak*; Škaljić, 1979[4], стр. 164 s.v. *čardak*; Tietze, 2002, 1, s. 477, s.v. *çardak*).

Остале позајмљенице

Магазин / магазин / магазин, *магазина* и*магацин / магацин* су европски арабизми(нем. *Magazin*, фр. *magasin*<ит. *magazzino*<ар.*maḫazin*)(Skok, 1971–1974, 2, стр. 352, s.v. *magaza*; Kluge, 2002[24], S. 588, s.v. *Magazin*;CortelazzoeZolli, 1992, 3, p. 699, s.v. *magazzìno*).

Профунтана је сложеница настала на домаћем тлу од нем. *profant* (< лат. *praebenda*) и тур. *hane* (< перс. *hane*'кућа') (Skok, 1971–1974, 3, стр. 49, s.v. *profont*; Škaljić, 1979[4], стр. 310, s.v. *hane*; в. и Kluge, 2002[24], S. 697, s.v. *Pfründe*). *Шајер* је германизам (Црњак, 2006, стр. 177; Kluge, 2002[24],S. 796, s.v. *Schauer*[2], S. 800, s.v.*Scheuer*). *Штагаљ* је германизам (< нвнем. *Stadel*) (Skok, 1971–1974, 3, стр. 411, s.v. *štagalj*; Kluge, 2002[24], S. 873, s.v. *Stadel*).

Комора је латинизам грчког порекла (лат. *camera*'соба, свод собе'<грч. *καμάρα*'свод') (Клајн и Шипка, 2006, стр. 632, s.v. *комора*).

Силас је позајмљеница из шпанског грчког порекла (шп. *silo*, мн. *silos*< грч. σιρός'складиште') (Клајн и Шипка, 2006, стр. 1130, s.v. *силос / силос*; Diego, 1985[2], p. 373, s.v. *silo*).

Пајта је повратна јужнословенска позајмљеница из мађарског (мађ. *pajta*'кућица у винограду, амбар') (EWU, 1993, 5, S. 1097s.v. *pajta*; Skok 1971–1974, 3, стр. 695–696 s.v. *pojata*)[10].

Кармић је вероватно домаћег порекла (< **kъrma*[11]'храна уопште; храна за стоку'; Skok, 1971–1974, 2, стр. 205–206). На истом терену код бачких Буњеваца забележен је назив у истом значењу'спремиште зимско за кромпир репу и сл.' (Peić iBačlija, 1990, стр. 120; Sekulić, 2005, стр. 188)[12]. Друга могућност би била да је то позајмљеница из мађ.*karam*'кућица, тор'туркијског порекла (EWU, 1993, 3, S. 695,s.v. *karam*).

Скок и Шкаљић наводе да су *кулача / кулача* и *кулаша* турцизми арапског порекла (тур. *kule*< ар. *kulla*) (Skok, 1971–1974, 2, стр. 229, s.v. *kula*; Škaljić, 1979[4], стр. 423 s.v. *kula*).У новијој литератури указује се на њихово домаће порекло од псл. **kul-*'крив' (Vlajić-Popović, 1994, стр. 131–136).

Творбена анализа

Творбена анализа је извршена и на синхронијском и на дијахронијском плану, уколико је то потребно, како би се објасниле неке гласовне појаве.Творбена анализа је обухватила суфиксалну и префиксално-суфиксалну анализу, као и слагање. У ексцерпираном материјалу није било лексема које би омогућиле само префиксалну анализу. С обзиром на то да су све ексцерпиране лексеме именице,

[10] Хадрович је не наводи (Hadrovics, 1985).

[11] Развој вокалног *-r-* у *-ar-* ипак је нетипичан за штокавски. Уп. нпр. *kãrst*'крст' у чакавском (Hraste, Šimunović undOlesch, 1979, стр. 410)

[12] Уп. у русинском *кармик*'обор, свињац', *кармиц, -им*'хранити, товити'итд. (Међеши, Тимко-Ђитко и Фејса, 2010, стр. 315).

и сви префикси и суфикси јесу именички.Сложени суфикси су рашчлањавани на саставне афиксе.Најпродуктивнији суфикси су *-ара* / *-јара* – 15 изведеница и-*ача*– 4 изведенице. Знатан део назива покривен је мањим бројем продуктивних суфикса, док су преостали називи покривени непродуктивним суфиксима.

Суфиксална творба

-а: *успрема* (девербал од *успремити*)

-аја (Клајн, 2003, стр. 25; Skok, 1971–1974,1, стр.16 s.v. *-āj*): *прекаја*, *суваја*

-ак – *jak* – могућа палатализација[13] последњег консонанта основе на коју се додаје суфикс(Клајн, 2003, 31–33): *сењак / сењак / сењак* (*-н->-њ-*)

-њак (Клајн, 2003, стр. 35): *житњак*, *плевњак / плевњак*, *сушњак*

-ана[14] (Клајн, 203, 39): *профунтана*

-ар– *jār* – могућа палатализација последњег консонанта основе на коју се додајесуфикс (Клајн, 2003, стр. 41–42; Skok, 1971–1974,1, стр.49, 51s.v. *-ār*[2]): *млекар*, *млечар* (*-к->-ч-*)

-њар (ни Клајн ни Скок не наводе овај суфикс): *плевњар*

-ара – *jāra* –могућа палатализација последњег консонанта основе на коју се додаје (Skok1971–1974,1, стр.51,s.v. *-ār*[2]; Клајн, 2003, стр. 47–49): *дашчара* (*-ск->-шч-*),*кашикара*, *крупара*, *кудељара / кудељара*, *ледара*, *мељара*, *млекара*, *млечара*(*-к->-ч-*), *плевара / плевара*, *поточара* (*-к->-ч-*), *прекрупара / прекрупара*, *пушара* (*-х->-ш-*), *сенара*, *сењара* (*-н->-њ-*), *сушара / сушара* (*-х->-ш-*), *шушара* (вероватно аналогијом према *сушара*)

-ача (Клајн, 2003, стр. 64–66)[15]: *крупача*, *кулача / кулача*, *суача*, *сувача*

-ењача (Клајн, 2003, стр. 67): *ветрењача / ветрењача / ветрењача / ветрењача*

-аша[16] : *кулаша*

-ик (Клајн, 2003, стр. 84–85): *сеник*

-ило (Клајн, 2003, стр. 151–152): *сушило* (<*сушити*)

-ина

-чина, сложени суфикс (Клајн, 2003, стр. 102): *амбарчина*

-ић, деминутивни суфикс(Клајн, 2003, стр. 108): *кармић*, *лагумић*

-чић, сложени суфикс (Клајн, 2003, стр. 110–111): *амбарчић*

-ица, деминутивни суфикс (Клајн, 2003, стр. 113–116; Skok, 1971–1974, 1, стр. 704–705, s.v.*-ica*[1])[17]: *кућица*

-авица, сложени суфикс из *-ав* и *-ица*, али рано осамостаљен (Клајн, 2003, стр. 120): *рекавица*

[13] Под палатализацијом ће се подразумевати свако умекшавање консонанта.

[14] О пореклу в. горе. Уп. облик *теретана* и сл. (Клајн, l.c.).

[15] Клајн не наводи примере *крупача* и *кулача*, док Николић наводи само *кулача* (2000, стр. 263).

[16] Клајн не наводи овај суфикс. Николић у свом речнику наводи лексему *кулаша* (2000, стр. 269).

[17] Фонетска варијанта од *-ika*; *k>c*прогресивном палатализацијом (Skok, 1971–1974, 1, l.c).

-арица, сложени суфикс из*-ара* и *-ица* (Skok, 1971–1974, 2, стр. 221, s.v. *kuća*; Клајн, 2003, стр. 121): *кућарица*

-еница, сложени суфикс из *-ен(и)* и *-ица* (Клајн, 2003, стр. 122; в. и Skok, 1971–1974, 3, стр. 611, s.v.*voda*): *воденица / воденица*, *леденица*

-ница, сложени суфикс из *-а(н)*[18]/*-ни* и *-ица* (Клајн, 2003, стр. 162–163): *гробница* (Skok, 1971–1974, 1, стр. 601, s.v. *grabiti*), *житница*, *пушница / пушница / пушница / пушница* (*puh-* + *-ьnica*, извршена палатализација)[19], *сушница / сушница*(*suh-* + *-ьnica*)[20]

-њица, варијанта претходног суфикса: *пушњица*

-оница (Клајн, 2003, стр. 165): *пушоница* (<*пушионица*)

-иште (Клајн, 2003, стр. 125–127; Skok, 1971–1974, 1, стр. 735, s.v. *-ište*)[21]: *млиниште*

-ка<*-ьka* / *-ъka* (Клајн 2003: 131–135; Skok, 1971–1974, 2, стр. 7–8, s.v. *-ka*): *дунавка*

-арка, сложени суфикс из *-ар(а)* и *-ка* (Skok, 1971–1974, 2, стр. 168, s.v. *kot*[1]; Клајн, 2003, стр. 139): *котарка / котарка*

-ња

-обања[22], сложени суфикс из *-оба* и *-ња* (Skok, 1971–1974, 2, стр. 168, s.v. *kot*[1]): *котобања*

-оча, варијанта суфикса *-ача*: *сувоча*

-че, деминутивни суфикс (Клајн, 2003, стр. 203; Skok, 1971–1974, 1, стр. 301, s.v. *-če*): *амбарче*

-в: *ров* (поствербал од *рити*; Skok, 1971–1974, 3, стр. 148, s.v.*riti*)

Префиксално-суфиксална творба

комбинације префикса *на-*:

са сложеним суфиксом *-ница*из *-(а)н* (<*-ьn*) и *-ица* (Skok,1971–1974,2, стр. 515 s.v. *-nica*): *настрешница* (извршена палаталицазија)

Слагање

зимоноша: *зимо-* + *нос-* + *-ја* (уп. *водоноша*, Клајн, 2002, стр. 58–59)

Слабо распрострањени називи

Већи број назива забележен је само у једном или у два пункта.

[18] Суфикс *-а(н)*је настао од *-ьn* (Skok, 1971–1974, 1, стр. 36–38, s.v. *-(а)n*[1]).

[19] В. Skok, 1971–1974, 3, стр. 69–70, s.v. *puhati*.

[20] В. Skok, 1971–1974, 3, стр. 357, s.v. *suh*.

[21] Сложени суфикс из *-isko* и *-je* (Skok, 1971–1974, 1, l.c).

[22] Клајн за суфикс *-обања* каже да је јединачни суфикс потврђујући га примером *мушкобања* (Клајн, 2003, стр. 16). Николић у свом речнику наводи лексему *котобања* (2000, стр. 157).

Код слабо распрострањених назива може се издвојити неколико група. Највећу чине изведенице или варијанте опште распрострањеног назива. Тако, на пример, с једне стране имамо распрострањене називе – *крупара*, *млин*, *плевара / плевара*, а с друге стране слабо распрострањене – *крупача*, *млиниште*, *плевњар*.

Код једне групе објеката нераспрострањеност њихових назива може се објаснити чешћом употребом општих назива. Тако с једне стране имамо распрострањен општи назив – *воденица / воденица*, а с друге нераспрострањене специјализоване – *дунавка*, *прекаја*, *рекавица*.

Ограниченост употребе назива*пајта* повезана је с локацијом села Ловра у Мађарској.

Закључак

У поређењу с називима за објекте, који служе са смештај животиња(Степановић, 2013, стр. 77–89),такође забележеним *Речнику српских говора Војводине*, може се извести неколико закључака. Бројнији су називи објеката за смештај животиња – има их 125 (распоређени су у 28 семема). Словенска лексика преовлађује и у једној и у другој групи назива. Од назива који имају страно порекло највише је турцизама, премда код назива за објекте који служе за смештај животиња незнатно је више хунгаризама (нпр. *истронга*, *корлат*, *салаш / салаш / салаш* итд.) него турцизама (нпр. *ергела*, *кованлук*,*ћумез* итд.). Германизми су такође приметни у обема категоријама ових назива (код назива објеката за смештај животиња то су: *корпа / корпа*, *штала*, *шупа* итд.).Полисемија је развијенија код назива објеката за смештај животиња, те се то може приметити и код позајмљене лексике.Осам лексема има развијено два или више значења, од којих су половина позајмљенице (*кошара / кошара / кошара* – 5[23], *корлат*, *обор / обор*, *салаш / салаш / салаш* – 3 итд.). Код мањег броја назива изгубљено је значење деминутивности или аугментативности упркос облицима који их показују. Исти суфикс –*ара*(*-јара*)– послужио је за грађење највећег броја назива у обема групама(код назива објеката за смештај животиња нпр. *врапчара*, *козара*, *пчелара* итд.). Такође је за обе групе карактеристичан мањи број неспецијализованих назива који се користе чешће него специјализовани (нпр. *воденица / воденица* : *рекавица*; *стаја* : *ждрепчара*). Ограниченост коришћења неких назива услед изолованости пунктова у Мађарској (илиу Румунији) присутна је у обе категорије (нпр.*пајта*‘шупа за смештај сена’;*истронга*‘ниска стаја покривена сламом или кукурузовином где се држе овце’ – оба назива су забележена само у Мађарској).

На крају, за обе категорије назива може се закључити да су слабо распрострањени називи и непродуктивни суфикси условљени постојањем општијих и распрострањенијих назива и продуктивнијих суфикса који су надвладали у језичком систему ових говора. Широка распрострањеност назива по пунктовима

[23] Нпр. ‘зграда у којој се држе коњи и краве’, ‘ограђен и покривен простор за живину’, ‘кошница исплетена од прућа’ итд.

у Војводини показује стабилност изабране лексике у овом дијалекатском систему српског језика.

РЕГИСТАР

1. амбар / амба̄р / амбар
2. амбарче
3. амбарчина
4. амбарчић
5. вајат
6. ветрењача / ветрењача / ветрењача / ветрењача
7. воденица / воденица
8. гробница
9. дашчара
10. дунавка
11. житница
12. житњак
13. зимоноша
14. кармић
15. кашикара
16. комора
17. котарка / котарка
18. котобања
19. кош
20. крупара
21. крупача
22. кудељара / кудељара
23. кулача / кулача
24. кулаша
25. кућарица
26. кућица
27. лагум / лагум / лагум / лагум
28. лагумић
29. ледара
30. леденица
31. магазин / магазин / магазин
32. магазина
33. магацин / магацин
34. мељара
35. млекар
36. млекара
37. млечар
38. млечара
39. млин
40. млина

41. млиниште
42. настрешница
43. пајта
44. плевара / плевара
45. плевњак / плевњак
46. плевњар
47. појата
48. поточара
49. прекаја
50. прекрупара / прекрупара
51. профунтана
52. пушара
53. пушница / пушница / пушница / пушница
54. пушњица
55. пушоница
56. рекавица
57. ров
58. сенара
59. сеник
60. сењак / сењак / сењак
61. сењара
62. силас
63. суача
64. сувaја
65. сувача
66. сувоча
67. сушара / сушара
68. сушило
69. сушница / сушница
70. сушњак
71. трап / трап
72. успрема
73. чардак / чардак
74. шајер
75. штагаљ

шушара

ИЗВОРИ

РСГВ (2000–2010). *Речник српских говора Војводине,1–10*. Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

Вуковић, Г. (1988). *Терминологија куће и покућства у Војводини*. Нови Сад: Филозофски факултет –Институт за јужнословенске језике.

ЕРСЈ (2003): *Етимолошки речник српског језика. Свеска 1*. Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности.

Клајн, И. (2002). *Творба речи у савременом српском језику. Први део. Слагање и префиксација*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Матица српска – Институт за српски језик САНУ.

Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику. Други део. Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ –Матица српска.

Клајн, И. и Шипка, М. (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.

ЛЕС (1990): *Лингвистический енциклопедический словарь*. Москва: Институт языкознания АН ССР – „Советская энциклопедия".

Међеши Х., Тимко-Ђитко О. и Фејса М. (2010). *Русинско-српски речник*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за русинистику – Завод за културу војвођанских Русина.

Николић, М. (2000). *Обратни речник српскога језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Матица српска – Палчић.

Петровић, Д. (1982). Проблеми и изгледи српскохрватске дијалекатске лексикографије. УДраго Ћ. (Ур.), *Лексикографија и лексикологија*(стр. 195–199), Београд – Нови Сад: Институт за српскохрватски језик САНУ – Институт за јужнословенске Филозофског факултета у Новом Саду – Матица српска – Филолошки факултет у Београду.

РМС (1967–1976). *Речник српскохрватскога књижевног језика, 1–6.* Нови Сад: Матица српска.

Степановић, Ж. (2013).Називи објеката за смештај животиња у Речнику српских говора Војводине. У М. Анђелковић (Одг. ур.) *Савремена проучавања језика и књижевности: Зборник радова са IV научног скупа младих филолога Србије одржаног 17. марта 2012. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Књ. 1* (стр. 77–89). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Толстой, Н. И. (1997). *Избранные труды том 1 – Славянская лексикология и семасиология.* Москва: Языки русской культуры.

Црњак, Д. (2006). *Терминологија куће и покућства у Лијевчу пољу и Жупи*. Бања Лука: Филозофски факултет.

***

CortelazzoM. eZolliP. (1992). *Dizionarioetimologicodellalinguaitaliana. 3 / I–N.* Bologna: Zanichelli.

Diego, V. (1985[2]). *Diccionarioetimológicoespañolehispánico*. Madrid: Espasa-Calpe, S. A.

EWU (1993).*Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, 1–6.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Eyuboğlu, İ. Z. (1995[3]). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Hadrovics, L. (1985).*Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Köln – Wien: Böhlau Verlag.

Hraste M., Šimunović P. und Olesch R. (1979). *Čakavisch-Deutsch Lexikon*. Köln – Wien: BöhlauVerlag.

Kluge F. (2002[24]). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Peić, M. i Bačlija, G. (1990). *Rečnik bačkih Bunjevaca*. Novi Sad – Subotica: Matica srpska, Odeljenje za književnost i jezik – Subotičke novine.

Sekulić, A. (2005). *Rječnik govora bačkih Hrvata*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“.

Skok, P. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,1–4*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Škaljić, A. (1979[4]). *Turcizmiusrpskohrvatskomjeziku*.Sarajevo: Svjetlost.

Tietze, A. (2002–).*TarihiveEtimolojikTürkiyeTürkçesiLugatı.*(Istanbul –) Wien: (Simurg –) Verlag der Österreischen Akademie der Wissenschaften.

Vlajić-Popović, J. (1994). Sh. *kulača* „vrsta kolibe”. *ЗборникМатицесрпскезафилологијуилингвистику, 37*, 131–136.

Wikipedia. *Suvača.*Преузето 20.2.2013. са: http://en.wikipedia.org/wiki/Suva%C4%8Da

Јелена Лома[1]
(Филозофски факултет, Нови Сад)

УПОТРЕБА АПСОЛУТНОГ ДАТИВА У СТАРОНОРВЕШКОМ ДЕЛУ ПРЕВОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ *THOMASSAGAERKIBYSKUPS*[2]

This paper offers an analysis of dative absolutes used in *Thomas saga erkibyskups*, an Old Norse translation of a Latin life of Saint Thomas of Canterbury. This syntactical aspect of the late 13th century manuscript originating from Norway has been compared to its Latin original in order to identify the scope of the influence of ablative absolutes on the translator's choice to use absolute constructions in the target language, thus offering further insight on the status of these constructions in Old Norse at that time. Results of the comparison have led the author to conclude that there are two layers of dative absolutes in the text, a number of productive constructions strongly inspired by Latin ablative absolutes as well as a layer of constructions more frequent and less productive in their formation. Usage of the latter is not as closely related to the syntactic or semantic identity of the source sentences. These results have been discussed in relation to the relevant literature regarding the origin of Old Norse absolute constructions as well as the influence of the Classical languages on their development and use.
Keywords: absolute constructions, dative absolute, Old Norse, medieval translations, productivity, usage frequency

Грађа, теоријски оквири и метод

Предмет овог рада је употреба апсолутног датива (даље: АД) у тексту норенске преводне књижевности *Thomas saga erkibyskups*насталом крајем 13. века као и опсег утицаја латинског апсолутног аблатива (даље: АА) из оригиналног текста на преводиочев одабир апсолутних конструкција као синтакстичког средства. Циљ анализе тог синтаксичког аспекта текста јесте да пружи допринос увиду у статус апсолутних конструкција у датом синхроном пресеку норенског језика, те да се из ње проистеклим закључцима надовеже на неке постојеће претпоставке о пореклу и употреби АД у класичном норенском језику.

Анализирани текст *Thomassagaerkibyskups*су житија канонизованог кантерберијског надбискупа Томаса Бекета (даље: Сага о Томасу), која је према рукопису Holmperg 17 4to 1869. године објавио норвешки филолог К. Р. Унгер.

[1] Jelena.Loma@gmail.com

[2] Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Теоријско-методолошке основе историјске синтаксе, под менторством проф. др Јасмине Грковић-Мејџор.

Иако Унгерово издање садржи укупно три рецензије житија, за потребе овог рада најзанимљивија је прва, будући да је штампана упоредо са идентификованим латинским оригиналом, рукописом познатим као *Quadrilogus* претходно објављеним 1682. године у Бриселу под насловом *Epistolæ etVitadiviThomæ martyrisetarchiepiscopicantuariensisinlucemproductæ exMS. Vaticanooperaetstudio F. ChristianiLupiIprensis* (Unger, 1869, стр.I-II). Поред те штампане верзије, за потребе анализе у овом раду коришћена је и граматички обрађена електронска верзија рукописа објављена (без латинског текста) у корпусу нордијских средњовековних архива Menota(www.menota.org).

Житијеје писано норвешком варијантом норенског језика негде око 1300. године (Unger, 1869:VIII). У том раздобљу синтакса норенских превода одликује се стилом који Кристјансон (Kristjánsson, 1992, стр.139) назива „китњастим“ (*floridstyle*), тенденцијом синтаксичког и морфолошког усложњавања (којем, између осталог, припада и „обилата употреба партиципа“),у циљу опонашања тада преовлађујућег стила оригиналних дела хагиографске књижевности на латинском. Примена китњастог стила није, међутим, нужно зависила од стила оригинала, тако да од друге половине 13. века на норенском говорном тлу настају преводи који изворни текст прате са мањом или већом слободом у одабиру конструкција, а уједно настају и „китњасте“ обраде већ постојећих, старијих превода житија (Kristjánsson, 1992,*loc. cit.*). Тако се и Сага о Томасу а одликује извесном слободом у односу на оригинал, али Унгер стилски узор превода не види у латинским текстовима колико у спису *Konungsskuggsjá* (Краљевско огледало) насталом при двору краља Хокона Старог око 1250. године (1869, стр.III). Кристјансон (1992, стр.335) стил*Konungsskuggsjá* описује као мешавину латинског, ученог стила, али и специфичне комбинације народног стила из сага и поетског стила француског романа у стиху која се у литератури назива старонорвешком варијантом средњовековног европског дворског стила (Kristjánsson, 1992, стр.322). С тим стилистичким оценама у виду, при анализи било ког синтаксичког својства норенске Саге о Томасу не сме се занемарити опсег утицаја латинског оригинала, али ни уплив елемената народног приповедачког стила сага које током класичног средњег века као књижевна форма нису ни у једном тренуткуизгубиле на престижу (Kristjánsson, 1992,стр.323).

Дихотомија народни/учени(латинизовани) стил јавља се и код описа апсолутне употребе партиципа у старијим граматикама класичног норенског језика. Нигорд (Nygaard, 1905,§120) наводи да је употреба АД у норенском настала под утицајем латинског АА, али уз повезивање са значењски и функционално еквивалентним, а у народном језику већ постојећим временским изразима са предлогом *at* који регира именицу и партицип у дативу. Исте две конструкције описује и Форлунд (Faarlund, 2004, стр.173, 176), ограничавајући употребу АД на „формални регистар“ (илуструје је примером званичног документа из 13. века), али он не наводи било какву везу између апсолутних конструкција и временских предлошких синтагми са партиципом, нити износи претпоставке о пореклу АД

у норенском. Хојслер(Heusler, 1967, §436) пружа (имплицитно хронолошку) систематизацију „партиципских конструкција“ у норенском почев од чисто временских конструкција са предлогом *at* у народном стилу, преко формално истоветних конструкција са проширеним спектром прилошких значења у ученом стилу које се изостављањем предлога „додатно приближавају“ латинском АА.Грим (Grimm, 1837, стр. 906) пак конструкције са предлогом *at*сматра норенским видом апсолутне конструкције („апсолутним падежом“), указујућина истоветне конструкције у готскомјезику. Препоновање предлога конструкцији са именицом и партиципом у дативу тако није својствено само норенском, већ и другим старим германским језицима, најпре готском (са истоветним предлогом *at*) али и староенглеском, где се конструкције јављају уведене предлогом *be*, те се односом конструкција са и без предлога бави и лингвистичка литература у широј германистичкој и индоевропеистичкој области. Тако Бауер (Bauer, 2000. стр.285) партиципску конструкцију са предлогом дефинише као секундарну, доцније насталу варијанту апсолутне конструкције у германским језицима, а неки други аутори постојање апсолутних конструкција уведених предлогом *at* у готском тумаче као средство додатног истицања временског аспекта у таквим конструкцијама (Dewey&Syed, 2009, стр.10, Sturtevant, 1933, стр.341-342), док има и лингвиста који, слично Нигорду, синтагме у дативу са препонованим предлогом не сматрају правим апсолутним конструкцијама (уп. Ярцева, 1961, стр. 161).За потребе овог истраживања као чињеница је узето да консултовани аутори граматика и синтакса норенског и других старих германских језика наводе и једне и друге примере у одељцима о АД, те и то да употребу предлога неки лингвисти експлицитно (Bauer, 2000; Dewey&Syed, 2009; Sturtevant, 1933) или имплицитно, наводећи и једне и друге примере у одељцима о апсолутном дативу као Грим и Хојслер, тумаче као варијацију у апсолутним конструкцијама датог језика.У анализи резултата биће посвећена пажња евентуалним специфичностима употребе АД са предлогом, али расправа о пореклу и класификацији конструкција са предлогом излази из задатих оквира и циљева овога рада.

Поред употребе предлога, питање које је неодвојиво од појма апсолутних падежа и конструкција у литератури јесте њихово порекло у појединачним језицима. Наиме, учесталост примера апсолутних конструкција у германској (али и у словенској) средњовековној преводној књижевности довела је до претпоставке о синтаксичком позајмљивању из грчког и латинског. Изворност апсолутне конструкције у германским језицима углавном је испитивана на примеру готског, тј. поређењем Вулфилиног превода Новог Завета са грчким оригиналом.Таква анализа превода пружила јеразноврсне увиде у употребу АД у готском као и аргументе у прилогњеговој изворности у том језику –нити су сви апсолутни генитиви превођени апсолутним конструкцијама, нити је сваки АД у преведеном делу за узор имао апсолутну конструкцију у оригиналу.

Таква контрастивна анализа превода и оригинала метод је који може довести и до неких општијих закључака везаних за АД у норенском језику. Ако се пође од

претпоставке да је АД у датом синхроном пресеку у језику постојеће и преводиоцу расположиво средство за превођење латинског АА, нарочито занимљива може бити појава АД тамо где у латинском оригиналу нема апсолутне конструкције, и у овом раду посебна ће пажња бити посвећена управо тим случајевима.

Апсолутни дативи у Саги о Томасу

Као што је речено, циљ овог рада није утврђивање свих могућности превођења АА на норенски језик, већ употреба АД у норенском и независно од латинског оригинала. Стога анализа грађе исходиште има у електронској, граматички анализираној верзији норенског рукописа Саге о Томасу, а не у латинском оригиналу. Захваљујући могућностима претраге рукописа у оквиру архиве *Menota*, прво су идентификовани сви облици датива партиципа претерита и презента у тексту. Даљом анализом из грађе су искључене све реченице у којима партицип и именица/заменица стоје у том падежу као објекти глагола или допуне предлога који није at, тј. у којима датив партиципа није употребљен апсолутно. Потом су преостале реченице у нормализованој, штампаној верзији рукописа идентификоване, где је то било могуће, са местима у латинском тексту. Резултати су потом подељени у две главне групе, на примере АД који представљају у мањој или већој мери веран превод АА из изворног текста и примере код којих као узор није идентификована латинска апсолутна конструкција. Како узроци томе могу бити разнородни, примери АД који немају јасан еквивалент у латинском тексту даље су подељени на реченице које опонашају структуру реченице на том месту у оригиналу али семантички не одговарају употребљеном АА у латинском, АД конструкције чији је семантички еквивалент у оригиналу изражен неким другим синтаксичким средством као и непостојеће реченице или конституенте у оригиналу. Општије тенденције у оквиру свих тих категорија биће обрађене даље у овом одељку, а целокупан преглед свих анализираних примера налази се у приложеној табели.

АД конструкције са утврђеним узором у латинском тексту

Од 92 апсолутне конструкције у норенском тексту, за њих 59 (63%) идентификован је синтаксички (АА) и семантички узор у латинском оригиналу. Одступања у превођењу времена партиципа нема, а у већини тих случајева (1-35) посреди је и дословно и доследно превођење партиципа и номиналне синтагме чак и сложенијих латинских АА конструкција, као у наредном примеру:

(9) poenaexasperatavelemollitaproqualitateflagitii,
prograduetiametiordinedelinquentis, etmodoetcausadeliquendi →
pinunneharðnaðreocminkaðreepterglœpannamikileikaoctilskylldan,
eptervirðingocvigslomisgerandans, atvikumochǽttemisverkans

Постоји један број слободније превединих примера (38-56) где глагол на

први поглед не представља потпуни семантички еквивалент глаголу у латинском оригиналу. У низу таквих случајева ступањ семантичке еквивалентности расте на нивоу колокације именица-партицип, јер је понегде управо именица та која може диктирати употребу наизглед семантички нееквивалентног глагола – као у наредним примерима:

(46) Missacelebrata → Sungennemessunne

(47) teknoraaðeaðrmeð sinumbrœðrumbyskupunum → praehabitocumfratribussuisconsilio

У првом примеру преводиоцу је уз именицу *messa*‘миса, богослужење’ природније било да употреби партицип глагола syngja‘певати’, највероватније зато што је у време настанка превода на преводиочевом говорном подручју преовлађујућа колокација уз ту именицу била ‘певати мису’. Исто тако је, у другом примеру,именица*ráð*‘савет’је, као директан превод именице *consilium*, наметнула употребу глагола *taka*‘узети’у значењу ‘одржати савет, посаветовати се’.

На вишу френквенцију појединих глагола у оквиру АД конструкција у преводу утиче појава да поједини норенски глаголи покривају значење више латинских. Тако се, на пример, партиципом глагола *gleyma* (‘заборавити’) у дословном, конкретном контексту преводи партицип глагола *obliviscor*, али и, донекле апстрактније глагол *amputo* у спој с именицом *suspicio* ‘сумња’ на норенски дословно преведеном именицом *grunsemð*.

(7) oblito gladio → gleymðo þi huassa sverþe er byskup Gillibert ognaðe, at a erkibyskupsens hals myndi koma, þi at ecke kemr þat fram at sinne

(38) omni igitur inpraesentiarum suspicione amputata → allre gagnstaðlegre grunsæmð gleymðre

На сличан начин, глагол *hafna* ‘одбацити, занемарити’ јавља се као превод глагола *contemno* али и *deduco* у наредним примерима:

(8) Contemptisigiturhis → þæssumhafnaðum

(39) personarumacceptionededucta → hafnaðumollummvtumokmannamvn

Преводиочев одабир да у преводу апсолутне конструкције употреби партицип који му звучи ближе или природније можда се још боље илуструје примером превођења партиципа латинског транзитивногглагола *facio* партиципом перфекта у тексту веома фреквентног интранзитивног глагола *liða* (‘протећи, минути’):

(42) diutiusfactosilentio → Langre þongliðenne

Партицип *liða* је, као што је споменуто, један од најфреквентнијих у тексту – у оквиру АД конструкција јавља се на 8 места у тексту (и још једном у фразалној варијанти са значењем ‘преминути’). Он, међутим, само на једном месту преводи свој латински морфосинтаксички и семантички еквивалент *elabor* у апсолутној конструкцији:

(14) modico quidem elapso tempore → En litlum tima liðnum

Како су та два примера једина места у којима се глагол liða јавља у семантички (донекле) еквивалентним преводима АА, о њему ће бити више речи у наредном одељку о АД конструкцијама које се јављају независно од синтаксичког узора у

оригиналу.

Занимљива су и одступања приликом превођења АА која се тичу броја партиципа у датој конструкцији. На више места су, наиме, АА конструкције у латинском преведене конструкцијама са истим бројем партиципа, нарочито кад је реч о напоредном повезивању два партиципа, као у следећем примеру:

(32) assistentibussibietsuffragantibuspraesulis →
nerreverandumocstyrkiandum þetta æmbætte [tuæimbannsættum] byskupum [GillibertLondoniensisokJocelinSarisberiensi]

Интересантно је да преводилац употребљава пуну апсолутну конструкцију у дативу и латинске конструкције са изостављеним партиципом глагола *sum*(АА са придевом):

(49) salvoinhacparteiureRoffensiseccl esiae → hæillesœmð Rofensiskirkioi þessu þohalldinne

(52) Deopropitio → guðevilianda

Пример (49), као и (50-51) задржавају пасивну семантику конструкције употребом партиципа претерита глагола *halda* ‘држати, одржати’, овде у иначе честом значењу ‘очуван’, док у примеру (52) преводилац користи активну апсолутну конструкцију са партиципом презента глагола *vilja* ‘хтети’.

Међутим, преводилац ће одабрати да комбинацију три партиципа ипак упрости и, као у наредном примеру,последњи замени зависном реченицомса сложеним предикатом (‘не моћи разумети’):

(55) omnibusquiaderantcernentibusetmirantibus, [causamquenescientibus] →
allumaseandumervið eroocmeðrsermiokundrandum [þiatmænnmattoeigiunderstandafyr ihueriaskyllderkonungrenngærðesva]

На мањем броју места (56-58) се у преводу, међутим, јавља и напоредно везивање партиципа тамо где је у латинском оригиналу само један:

(57) eteiusvisovexillo → ocsvahalæitookhæilagomarkeuppsettoocséno

Овде је партицип пасива глагола video преведен семантички и морфосинтаксички еквивалентним партиципом глагола *sjá*, али је пред њега додат и партицип пасива глагола *setjaupp*, што ствара ефекат алитеративног наглашавања.

Умножавање партиципа на месту где је у оригиналу само један има јаснију мотивацију у алитерацији у следећем примеру:

(58) propterquaeadcolloquiumvenerant, interregemetcomtemsedatisomnibus, archipraesuloetiaminteripsossedulocumaliisetefficacimediatore → sættumoksomþumallum þæimgræinum,ergortzhofðumillemkonungsensokiarlsensmeðr raðeoctilloguThomaserkibyskupsokannarragoðramanna

Уз објекат *grein*‘размирица, сукоб’глаголи *setja* и *semja* имају синонимно значење ‘средити, окончати (енг.*settle*)’, те присуство оба партиципа има стилско својство наглашавања путем алитерације иначе својствене изворној норенској књижевности. Такво од оригинала одступајуће преводилачко решење уједно је пример и код Унгера (Unger, 1869, стр.III) поменутог уплива стилских средстава из усмених норенских жанрова у стил овог старонорвешког превода,као

и синтаксичког усложњавања језика преводних житија у односу на језик оригиналакоје Кристјансон одређује као својствено периоду у којем је превод настао (Kristjánsson, 1992, стр.139).

Конструкције без семантичких или синтаксичких узора у латинском тексту

*Конструкције које имају узор у АА, али му семантички не одговарају.*У норенском тексту постоји један мањи број примера употребе АД у преводу латинских реченица са АА где се АА преводи неким другим синтаксичким средством на норенски, али је, вероватно ради опонашања стилског идентитета латинске реченице, у норенској реченици на другом месту употребљена АД конструкција.

(59) agente igitur et procurante pontifice → Erkibyskupenum flytianda, sem fyrr sagðez, þætta mal við konungenn

Овде долази до понављања, односно до проширивања реченице у односу на оригинал – док нам се са АА у оригиналу казује да је надбискуп нешто већ поменуто учинио, у преводу се, уз напомену да је то ‘већ речено’ са АД поново описује та радња (изношење предмета пред краља).

(60) genuflexoetorantismodoiunctisantesemanibus → Augunummeðrsamtengðumhondumframmefyrisertilhiminsensuppléttuma þannháttsem goþermennbiðiazfyrirtilguðs

Поред упадљивог одступања проширивањем првог конституента латинске синтагмеorantismodo зависном реченицом, целокупна конструкција представља и интересантно решењеу погледу значења употребљених АД. Обе конструкције дају опис човека ‘налик на неког ко се моли’, с тим да тај човек у латинском оригиналу клечи склопивши руке пред собом, док у старонорвешком тексту он‘упери поглед и склопљене руке к небу’. Ипак, упркос поменутим одступањима и томе што старонорвешка реченица садржи, уместо две напоредне из оригинала, само једну апсолутну конструкцију, не може јој се до краја оспорити синтаксичко опонашање оригинала.

(62) Hymno vero dicto [archipraesul surgens a mensa] → Vpp tekno borðeno

Овде је слика коју нам преноси АД донекле измењена у односу на значење АА: у оригиналу се наводи окончање молитве, након чега надбискуп устаје од стола, а превод преноси слику расклањања стола. Интересантно је да именица *borð* изворно значи ‘даска’, *a takaupp*‘подићи’. Тако овде употребљен АД одражава стари начин обедовања о скуповима за унетим сточићима који су се по окончању оброка уклањали из просторије уместо да, као у латинском партиципу презента, људи устају од њих. На норенском говорном подручју забележен је и израз *rísafrá borði*, семантички сасвим еквивалентан овде употребљеном латинском *amensasurgeo*, али преводилац бира слободнији превод, можда тиме одражавајући у своје време устаљеније лексичко (и синтаксичко?) решење.

Семантички еквивалентне конструкције без синтаксичког узора. Групу

примера АД конструкција које верно одражавају семантику еквивалентних конституената у оригиналу, али не и њихову структуру (63-75), одликују извесне општије тенденције. Прво, углавном је посреди превођење предлошких синтагми апсолутном конструкцијом. Друго, ти примери се по времену деле на две велике групе, АД са партиципом презента и АД са партиципом претерита.

Једну групу чине АД конструкције у презенту са глаголима перцепције и/или са фразалним глаголом 'присуствовати, бити ту', и њима се доследно преводе латинске синтагме типа *inaudientia*,*inoculis*,*inconspectu*, као у наредном примеру:

(66) inepiscoporumetprocerumregniconspectuetaudientiapublica → byskupumollumocbarunummeðrolluoðrurikissensstormænneviðrverandumocaheyrandum

Будући да латинску апстрактну именицу овде замењенују прелазни глаголи, понегде је (али не свуда), тим глаголима у оквиру АД конструкције придодат и директни објекат – као ockra*dæilu*'ваш сукоб' у наредном примеру:

(67) inaudientiadominipapaeetcardinalium → pauanumokhanskardinalumvið verandumokaheyrandumockradæilu

Релативна семантичка хомогеност претходне групе АД (са партиципима презента глагола перцепције) којима се преводе латинске предлошке синтагме још је израженија код таквог превођења где је партицип у претериту (примери 68-75). Наиме, у 6 од тих 8 примера посреди су АД конструкције са партиципом претерита глагола *liða* ('проћи, минути'). Штавише, тај глагол је најчешће у комбинацији са именицом *tími*'време, час'модификованом придевом *litill* 'мали'. Такав АД, са значењем 'по истеку краћег времена', најчешће преводи латинску предлошку синтагму *postmodicum*'после краћег времена', али се јавља и као превод временских одредби донекле другачијег значења, као у наредним примерима:

(73) post aliquot vero dies → litlum tima liðnum [fra þeima funde]

(70) in fine → oc litlum tima liðnum

Иако преводилац на једном месту синтагму сличну оној у примеру (73) преводи нешто дословније ((74) infra dies paucos → fáám daghum [fra hans liflati] liðnum), намеће се утисак да му је АД конструкција са именицом *tími* и придодатом прилошком одредбом *heðan ifra*'отад' најближе решење када у реченици треба употребити временски адвербијал значења 'после неког краћег времена'.

Интересантно је и што у таквим прилошким одредбама нема употребе предлога *at* што би, трагом горенаведене претпоставке појединих лингвиста (Devey & Syed 2009,стр. 4ff, Sturtevant 1933, стр.341-342), могло указивати на јасност њиховог временског значења у датом синхронијском пресеку старонорвешког језика. Ипак, треба напоменути да су АД конструкције уведене тим предлогом иначе прилично ретке у тексту (свега 10% примера), што пак иде у прилог изм. ост. Нигордовој тези о угледању на латински апсолутни аблатив, али и процени коју даје Бауер (Bauer2000, стр. 285) да је употреба конструкција са предлогом тек секундарна у германским језицима.[3]Напослетку, чињеница да се конструкцијом са *líða* у Саги

[3] Даље светло на то питање могли би бацити примери других текстова из истог раздобља (1250-1300 година). Тако се у старонорвешком преводу Варлаама и Јоасафа (Holmperg 6 fol,

о Томасу преводи низ латинских временских адвербијала у форми прилошке синтагме наговештава и висок степен лексикализованости тог АД као прилошког израза са временским значењем.

Поред доминантног глагола *líða*, ова група укључује и једини АД са партиципом претерита глагола перцепције(*heyra*) у тексту, у преводу чије је значење‘чувши те речи, на те речи’:

(68) ad hanc vocem → heyrðo þesso [ærkibyskupsens] orðe

АД конструкције без (идентификованог) синтакстичког или семантичког узора. Напослетку, постоји једна већа група АД у норенском тексту (примери 76-92) којима аутор није успео идентификовати узор у латинском тексту. Из те групе ваља, међутим издвојити примере са партиципом глагола *búa* (88-92), о којима ће бити речи нешто ниже. Одсуствовању узора за преостале примере узроци су разнородни. Често је, као што ће се показати и на примеру АД са *búa*, реч о додатим конституентима или реченицама које препричавају претходно речено у тексту, који се пак могу објаснити већ поменутом Унгеровом опсервацијом да „преводилац повремено обогаћује сув и често нејасан стил латинског оригинала“ (Unger, 1869, стр.II). Напослетку, један мањи број примера налази се у делу рукописа који је обилато испрекидан лакунама, те је та околност онемогућила аутора овог рада да идентификује одговарајуће место у латинском тексту.

У тој групи доминирају АД конструкције са глаголима на које смо већ наилазили у досадашњем прегледу: од укупно 14 примера, четири су са партиципом презента глагола присуствовања/перцепције, два са комбинацијом партиципа претерита *setja* и *semja* (в. горе), а на једном месту понавља се већ описан АД са партиципом претерита *syngja* и значењем *Missacelebrata*.

Поменуте конструкције са глаголом *búa* издвојене су због више специфичности. Прво, у њиховом случају није реч о неидентификованим местима у латинском тексту, већ о непостојећим конституентима идентификованих латинских реченица. Друго, те конструкције увек имају истоветан, безлични облик *atsuabúno* (досл. ‘тако бившем’), што нам пак казује две ствари – да глагол *búa* у тексту није

BarlaamsokJosaphatssaga, око 1275. www.menota.org) од свега 12 АД конструкција у тексту партицип претерита líða јавља у 5 примера, 3 са и 2 без предлога, а у збирци приповедака Strengleikar (DG 4–7, Strengleikar, око 1270. www.menota.org), састављеном према Lais Марије Француске (http://fr.wikisource.org/wiki/Auteur:Marie_de_France) од укупно 9 АД, два су са тим глаголом, један са, а други без предлога. У та два рукописа се, за разлику од Саге о Томасу, уз глагол líða уместо именице tími јавља именица врло блиског значења stund ‘час, време’ са прикљученим детерминативом nǫkkurr ‘неки’. Занимљиво је да су управо примери с том именицом они који се у два текста јављају без предлога, док је предлог присутан кад су уз партицип претерита líða употребљене неке друге именице. Све то наводи на претпоставку да је на старонорвешком језичком подручју у другој половини 13. века АД конструкција са семантичком стуктуром (модификација + време) + минути, проћи имала довољно јасно прилошко временско значење које се није морало истицати додатним предлогом, а ту претпоставку поткрепљује и висока фреквентност конструкције, па и њено присуство у текстовима који иначе оскудевају у АД конструкцијама.

нимало продуктиван у конструисању АД са другим именским или прилошким конституентима, као и да је једина конструкција у којој се јавља безлична. Треће, она садржи партицип претерита и свуда је уведена предлогом *at*. Значење те конструкције најдословније би гласило ‘кад је тако постављено’, док речници норенског језика под одредницом глагола *búa* или његовог партиципа претерита *búinn*наводе два значења конструкције, временско ‘засад’ и ситуационо ‘како ствари стоје, у таквим околностима’ (Fritzner; Cleasby&Vigfusson, 1874).

Конструкцију као апсолутну идентификује већ Грим као пример безсубјекатског АД у језику Еде (Grimm, 1837, стр. 906).Пошто и коришћени норенски речници наводе примере израза *atsvá búnu* из староисландских извора попут Саге о Њалу, може се закључити да је конструкција била у живој употреби на читавом норенском говорном подручју у 13. веку. На њу наилазимо и међу малобројним примерима АД у *Strengleikar* (в. нап. 1).

Сама непроменљивост конструкције у изворима већ указује на висок степен њене лексикализованости као временског/ситуационог прилошког израза, а на такав закључак наводи и чињеница да се она јавља у разним врстама текстова оригиналне као и преводне књижевности, често и у оквиру управног говора.

Закључак

Циљ рада био је да се анализом апсолутних датива употребљених у старонорвешком преводу житија Томаса Бекета из друге половине 13. века донекле расветли употреба тог синтаксичког средства у датом синхроном и географском пресеку норенског језика. Уочене су следеће општије тенденције:

1. У великом броју примера преводилац АД доживљава као семантички и стилски и синтаксички најпогодније средство за превођење латинског апсолутног аблатива, како са партиципом презента, тако и са претеритским. У таквим примерима АД је врло продуктиван, уочена је већа варијација међу глаголима као и слобода у усложњавању АД конструкција напоредним везивањем или додавањем других конституената по узору на конструкције у оригиналу. Такође, тамо где је превођење апсолутне конструкције и семантички и синтаксички блиско оригиналу, чешће су и конструкције без предлога *at*, будући да се и латински апсолутни аблатив не уводи никаквим предлогом или везником. Чињеница да преводилац користи АД и тамо где у оригиналу постоји само синтаксички, али не и семантички узор указује на стилски значај који он приписује овој конструкцији у формирању жанровског израза.

2. У целокупном броју АД конструкција, неки глаголи показују већу фреквентност од других. Негде су посреди полисемични глаголи којима се релативно блиско преводе апсолутни аблативи, док се другде јављају у мање или више слободном преводу конституената у оригиналном тексту. На крајњој тачки тог континуума су АД са партиципима презента глагола присуства/перцепције, као и са партиципом претерита глагола *líða*, где синтаксичког узора у виду апсолутног

аблатива углавном нема, већ се АД користи за превођење најпре предлошких синтагми, али и израз *atsvá búnu* који се јавља без икаквог семантичког или синтаксичког узора у оригиналу. Ова друга тенденција наводи на закључак да је у датом пресеку старонорвешког језика постојао један слојпреводиоцу ближих, фреквентијих и у виду прилошких израза лексикализованијих АД које он, чини се, у превођењу користи спонтано, то јест независно од стилистичког циља опонашања оригиналног латинског житија и дубоког познавања и опонашања латинске синтаксе.

Житије тако показују два паралелна статуса АД у старонорвешком: конструкција је уједно и у језику расположиво и у погледу разноврсности партиципа и номиналних конституената врло продуктивно средство за превођење латинског апсолутног аблатива, али нипошто не представља потпуну синтаксичку иновацију нити позајмљивање из класичних језика јер и у то доба правог процвата преводне књижевности преводилац располаже и другим, свакако старијим слојом апсолутних конструкција које користи и независно од латинског текста, а код којег се уочава мања варијација и продуктивност, те већа лексикализованост драстично илустрована сасвим окамењеним прилошким изразом *atsvá búnu*.

ИЗВОРИ

Cleasby, R., & Vigfusson, G. (1874). *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.

Fritzner, J. (u.d.). *Ordbog over det gamle norske Sprog: elektronisk utgave*. Преузетодецембра 2010. састранице Dokumentasjonsprosjektet: http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=86&tabid=1275

Holm perg 17 4to: *Thómass saga erkibyskups* (ed. C. R. Unger, Chra. 1869)*: an electronic edition*. (2007–2011). Преузето децембра 2010. са странице Menota - Medieval Nordic Text Archive: www.menota.org

Unger, C. R. (Ed.). (1869). *Fortælling om Thomas Becket erkebiskop af Canterbury. Efter gamle haandskrifter*. Christiania: M. Bentzen.

ЛИТЕРАТУРА

Ярцева, В. Н. (1961). *Исторический синтаксис Английского языка*. Москва - Ленинград: Издательство академии наук СССР.

Bauer, B. (2000). *Archaic Syntax in Indo-European*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter.

Callaway, M. J. (1901). *The Appositive Participle in Anglo-Saxon*. Baltimore: The Modern Language Assosiation of America.

Dewey, T. K., & Syed, Y. (2009). Case variation in Gothic absolute constructions. In J. Barðdal, & S. Chelliah (Eds.), *The Role of Semantic, Pragmatic And Discourse Factors in the Development of Case* (pp. 3–21). Amsterdam - Philadelphia: John

Benjamins Publishing Company.
Faarlund, J. T. (2004). *The Syntax of Old Norse*. New York: Oxford University Press.
Grimm, J. (1837). *Deutsche Grammatik. Vierter Theil*. Göttingen: Dietrichsche Buchhandlung.
Haugen, O. E. (2002). *Grunnbok i norrønt språk* (4. utgave). Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
Heusler, A. (1967). *Altisländisches Elementarbuch* (3. Aufl.). Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
Iversen, R. (1973). *Norrøn grammatikk* (7. utgave). Oslo: Aschehoug.
Kristjánsson, J. (1992). *Eddas and Sagas. Iceland's Medieval Literature.* (P. Foote, Trans.) Reykjavík: Hið íslenska bókmennafélag.
Nygaard, M. (1905). *Norrøn syntax*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
Sturtevant, A. M. (1933). Gothic Syntactic Notes. *The American Journal of Philology*, 54, 340–352.
Unger, C. R. (Ed.). (1869). *Fortælling om Thomas Becket erkebiskop af Canterbury. Efter gamle haandskrifter* (s. I–XII). Christiania: M. Bentzen.

ПРИЛОГ

Табела 1.

Однос старонорвешких конструкција према латинском узору

Пример	Старонорвешка конструкција	Латинска конструкција
1	en umframm alla lute þæirre ælskunne a æggiande, sem hann hefer viðr konungenn	super omnia urgente caritate
2	ændr nyiaðum aðr epter ærkibyskupsens bœn nockorum sinnar kirkio priuilegiis	privilegiis renovatis
3	en auðrum af Herefordensi sæte til Lunduna sætis fluttum.	sed altero ab Herefordiensi ad Londoniensem sedem translato
4	Ollum út gengnum vttan riddarnar sitia epter meðr ærkibyskupenum	Quibus egressis (et solis illis quattuor satellitibus in thalamo cum archiepiscopo remanentibus)
5	Þæssum þrættan ut gengnum, sem ærkibyskupenn hafðe sialfr þionat	egredientibus e coelesti convivio illis tredecim
6	sialfum guðe sva geranda, þæim er friðenum fagnar oc elskunne við mann kynet alldre hafna	deo pacis et dilectionis sic agente
7	gleymðo þi huassa sverþe	oblito gladio
8	þæssum hafnaðum	Contemptis igitur his
9	pinunne harðnaðre oc minkaðre epter glœpanna mikileika oc tilskylldan, epter virðing oc vigslo misgerandans, atvikum oc hætte misverkans	poena exasperata vel emollita pro qualitate flagitii, pro gradu etiam eti ordine delinquentis, et modo et causa deliquendi
10	iþulega horðum hixtum upp riotandum	singultibus crebro erumpentibus
11	ok fyrr næfndum klærk kallaðum til sini	accito supra memorate discipulo
12	Erkibyskupenum meðr sinum monnum laglega innkallaðum	considentibus illis et adhuc tepide vocatis
13	Loðvi konunge leystum,	Rego igitur absoluto
14	En litlum tima liðnum	modico quidem elapso tempore
15	þæim vnder lok liðnum, sem i Vigornensi sæte hafðe setit	prioris sedis pontifice iam mortuo...
16	en mer lifanda,	me vivende
17	oc at dyrum upploknum	apertis ostiis
18	Ritaðum konungsens vonum epter vilia af þæim er hann hafðe til fenget a æitt cyrographum	scriptis igitur consuetudinibus

19	rikeno ok rætto raðe meðr klærkum ok kirkiunne i fullum naðum ok friðe samþyckianðum	regno per hoc et sacerdotio in summa pace et tranquilitate concurrentibus
20	oc samtals sokenne vpp sagðre	causa vocationis exposita
21	Vpp sættum aðr dyrunum af sialfum honum	valvis igitur apertis
22	sialfum hofðingianum sigraðum	principe devicto
23	ollum a siándum.	cunctis videntibus
24	varre væsolld sænne	visa afflictione nostra
25	at mer afslægnum ok dræpnum	me percusso
26	varre vinatto þisa nest allre slœcktre	extincta gratia
27	erkibyskupenum ok aðrum byskupum ecke aðr at spurðum	archipraesule et coepiscopis inconsultis
28	ser oc sinum brœðrum byskupunum ecke at spurðum	et se et coepiscopis inconsultis
29	at fra teknum veralldarennar ahyggium ok hennar fiolskylldum	seculi curis et causis semotis
30	vndrandum allum viðverndum	obstupentibus his qui aderant
31	þessum hiauerandum	his praesentibus
32	nerre verandum oc styrkiandum þetta æmbætte tuæim bannsættum byskupum Gillibert Londoniensis ok Jocelin Sarisberiensi	assistentibus sibi et suffragantibus praesulis
33	Hæinreke unga konungs syne við veranda	praesento Henrico regis filio et haerede
34	konungenum þat sama sialfum vilianda ok viðrveranda	rege volente sic et presente
35	Hæinreke konunge þat sama vilianda ok sialfum viðveranda.	rege itidem volente sic et presente
36	Ok sliko tilfælle funnu	Ita occasione nacta
37	Vpp gefnum aptansongenum	omissis igitur vesperis
38	allre gagnstaðlegre grunsæmð gleymðre	omni igitur inpraesentiarum suspicione amputata
39	hafnaðum ollum mvtum ok manna mvn	personarum acceptione deducta
40	engum aðrum verallegum domarum til kallaðum	nullam communionem aliis iudicibus habentibus
41	oc ollum þrættum ok þœfum niðr logðum	et altercatione omissa
42	Langre þong liðenne	diutius facto silentio

43	samðre sætt millem konungsens ok kirkiunnar oc min	reformata inter nos concordia
44	þiliko skilorðe a sætto sem viðr hinn annan ...	pacto simuli
45	Messunne meðr sœmð sunginne	missa tandem cum debita devotione celebrata
46	Sungenne messunne	Missa celebrata
47	tekno raaðe aðr með sinum brœðrum byskupunum	praehabito cum fratribus suis consilio
48	en konungenum væitanda	tribuente rege
49	hæille sœmð Rofensis kirkio i þessu þo halldinne	salvo in hac parte iure Roffensis ecclesiae
50	hæille sœmð guðs ok halldenne.	Salvo honore Dei
51	hæille sœmð guðs ok halldenne, …	Salvo honore Dei
52	þi at guðe vilianda,...	deo propitio
53	allre appelléran fraskilðre.	remoto appellationis obstaculo
54	skipaðre processione	ordinata processione
55	allum a seandum er við ero oc meðr ser miok undrandum þi at mænn matto eigi under standa fyri hueria skylld er konungrenn gærðe sva	omnibus qui aderant cernentibus et mirantibus, [causamque nescientibus]
56	allre mannvirðeng oc muto girnd meðr ollv hafnaðre oc brott kastaðre	personarum prorsus et munerum acceptione deducta
57	oc sva halæito ok hæilago marke upp setto oc séno,	et eius [= crucis] viso vexillo (zastava, bojni znak)
58	sættum ok somþum allum þæim græinum,er gortz hofðu millem konungsens ok iarlsens …	propter quae ad colloquium venerant, inter regem et comtem sedatis omnibus
59	Erkibyskupenum flytianda, sem fyrr sagðez, þætta mal við konungenn	agente igitur et procurante pontifice
60	Augunum meðr samtengðum hondum framme fyri ser til himinsens upp léttum a þann hátt sem goþer menn biðiaz fyrir til guðs	genu flexo et orantis modo iunctis ante se manibus
61	engum þæirra þat valld fyri nockorum vattande, er Cantuariensis kirkio formaðr …	nec ius protestantibus

62	Vpp tekno borðeno	Hymno vero dicto archipraesul surgens a mensa
63	ollum a heyrandum er viðr ero	PP in audientia omnium
64	legatunum a heyrandum	PP in audientia ipsorum
65	Ok ollum viðrverandum upp a þetta siándum,	PP in oculis omnium
66	byskupum ollum oc barunum meðr ollu oðru rikissens stormænne viðr verandum oc a heyrandum.	PP in episcoporum et procerum regni conspectu et audientia publica
67	pauanum ok hans kardinalum við verandum ok a heyrandum ockra dæilu.	PP in audientia domini papae et cardinalium
68	Heyrðo þesso ærkibyskupsens orðe	PP ad hanc vocem
69	Litlum tima heðan ifra liðnum	PP Post modicum (+ AA)
70	oc litlum tima liðnum	PP in fine
71	Litlum tima heðan fra liðnum	PP post modicum
72	Litlum tima heðan i fra liðnum	PP post modicum
73	Litlum tima liðnum fra þeima funde	PP post aliquot vero dies
74	Fáám daghum fra hans liflati liðnum	PP et infra dies paucos
75	En at sannre vinatto væl samtengðre millem yðar	Temp. dum simul quasi conserta acie starent
76	vinum ok frændum ser fagnandem meðr allre bliðu.	
77	allre konunganna fræmð ok þæirra sœmð fyri diarfaðre	
78	Alexandro pava a heyranda…	
79	Allum lutum i kirkiunne sœmilegha sogðum ok fagrlegha fromðum	
80	Ok þinge setto [ok somðu]	
81	Oc somðo ráðe oc sætto, sem Thomas ærkibyskup hefer morgu sonnu svarað konungenum meðr fogrum flutninge, kirkiunne oc hænnar klærkum til friðar oc frælsis	
82	Þæssum þrættan uppsitiandum yfer borð	
83	dyrum yfer honum aptr strengðum.	

84	sialfum yðr nerre verandum a varum funde,
85	...oc ollum hans kardinalum við verandum
86	Svngnum aptansaungenum
87	ollum minum vinum þetta sama vitandum ok daghlegha hæyrandum,
88-92	at sva bunu/at sua búno

Vojislav Jovanović[1]
(Filozofski fakultet, Novi Sad)

PARCIJALNA EKVIVALENCIJA: ENGLESKI *PRESENT PERFECT* I NJEGOVI SRPSKI EKVIVALENTI[2]

This paper gives insight into the possibilities of applying adequate partial equivalences in Serbian and English when dealing with English Present Perfect. The corpus was taken out from *Brave New World* by A. Huxley, published in 2009 and translated into Serbian by Svetlana Stamenić (Huxley, A. (2009) *Vrli novi svet*). Attention was paid to several types of *Present Perfect*, and their relevant *partial equivalents in Serbian*. Special attention was paid to types of Present Perfect: Perfect of Result, Prefect of Persistent Situation, Experiential Perfect, Prefect of Recent Past, Progressive Present Perfect, as well as to Perfect in subordinate temporal clauses where the characteristics of each of these types were shown when translated into Serbian. The aim of this paper is to make future translating easier and to give insight into all possible variants of partial equivalents of English Present Perfect in Serbian.
Key words: partial equivalence, translational equivalents, Perfect of Result, Perfect of Persistent Situation, Experiential Perfect, Perfect of Recent Past, Progressive Present Perfect.

Uvodna razmatranja

Na početku samog rada pokušaćemo da definišemo odrednicu *parcijalna ekvivalencija*, u kom delu će se razraditi cilj i uslovi za njenu upotrebu, kao i njeno ekstralingvističko i lingvističko shvatanje. Navešćemo više primera suprotstavljanja i analiziranja adekvatnosti prevoda, u okviru korpusa ovog rada. Pošto engleski sadašnji perfekat spaja sadašnjost i prošlost, a ta povezanost ukazuje na posledice u smislu trajanja situacije koja se desila neposredno pre govora ili je pak ona sastavni deo nečijeg životnog iskustva, u mnogim gramatikama (npr. Comrie, 1976, str. 56-60) je izdvojena podela perfekta koja će se detaljnije opisati i razraditi.

U zasebnim odeljcima rada će biti reči o: perfektu rezultata, perfektu trajne radnje, perfektu iskustva, perfektu bliske prošlosti, progresivnom perfektu i konačno o perfektu u zavisnim vremenskim rečenicama. Na osnovu ovih podela, pokušaćemo da klasifikujemo primere iz korpusa prema vrsti perfekta kojoj pripadaju, uz prethodan

[1] jovanovic.vojislav@gmail.com
[2] Rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti, modul filologija, na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Kontrastivna proučavanja jezika, pod mentorstvom prof. dr Predraga Novakova.

komentar o samom značenju date vrste perfekta, kao i da ukažemo na kontekstne specifičnosti kod pojedinih vrsta (npr. određenost/neodređenost odigravanja radnje kod perfekta iskustva). Cilj ovog rada je da se kroz analizirani korpus pronađu adekvatna prevodna rešenja za engleski sadašnji perfekat kod svih njegovih gore pomenutih značenja. Problematika prevođenja engleskog je u semantičkoj specifičnosti u smislu „trenutka u vremenu koji počinje u prošlosti i nastavlja se do jedne tačke u vremenu, bilo u prošlosti ili budućnosti" (Palmer, 1988, str. 46). Zbog toga ne postoji jedinstveni prevodni ekvivalent u srpskom jeziku i dolazi do poteškoća u pronalaženju pravog rešenja a neretko i do neadekvatnih prevodnih rešenja, od kojih ćemo neka detaljnije analiziriati u nastavku rada. Istraživanje obuhvata korpus primera analiziranih u knjizi *Brave New World* pisca Oldusa Hakslija sa srpskom verzijom pod nazivom *Vrli novi svet* koju je prevela Svetlana Stamenić. Iz istražene korpusne građe, izdvojeno je preko četrdeset primera, koji sa svojim prevodnim ekvivalentima prate podelu sadašnjeg prefekta u radu.

Definicija parcijalne ekvivalencije

Prevodna ekvivalencija je uže polje komparabilnosti u kontrastivnoj analizi a njen osnovni cilj je utvrđivanje šta se u jeziku smatra identičnim, sličnim, konstrastnim i različitim, odnosno, šta je to što se može u dva ili više jezika suprotstavljati i porediti. Parcijalna ekvivalencija nudi rešenje prevoda u datom kontekstu koje pokriva samo jednu situaciju iz jezika izvora, a u drugom kontekstu daje najpribližnije rešenje (Đorđević, 1982, p.p 54-56). Sledi par uvodnih primera:

1a) He ***has arrived***. 1b) ***Došao je***.

2a) He ***arrived***. 2b) ***Došao je***. (Đorđević, 1982, str. 54)

Kao što se vidi iz primera, u srpskom se nude prevodna rešenja u perfektu glagola *doći*. Time se s jedne strane pokriva element okončane prošlosti (*He arrived.*) koji nam daje engleski preterit, ali element rezultata prošlosti vidljivog u sadašnjosti („resultative past", Leech, 1989, str. 39 odnosno, „perfect of result", Comrie, 1976, str. 56) na srpski jezik se nužno prevodi opet perfektom u nedostatku odgovarajućeg vremena koje bi zadovoljilo ovaj kriterijum. Prema tome, srpski perfekat je samo delimično ekvivalentan engleskom sadašnjem perfektu a u potpunosti je ekvivalentan engleskom preteritu. U radu će biti više ovakvih primera suprotstavljanja vremena i analiziranja adekvatnosti prevoda. Pre toga, biće reči i o samom sadašnjem prefektu.

Značenja engleskog sadašnjeg perfekta

Engleski sadašnji perfekat „ukazuje na prošlost sa tekućom relevantnošću" (Đorđervić, 1996, str. 447). Vremenski gledano, sadašnji perfekat se može podudarati sa trenutkom u sadašnjosti, ali isto tako može da ima i značenje vrlo biske (ali i dalje neodređene) prošlosti, na osnovu datog konteksta. U smislu ovog odsustva tačnog odigravanja radnje, moguće je klasifikovati sadašnji perfekat prema značenju i prema

upotrebi.

Klasifikacija engleskog sadašnjeg perfekta u literaturi

Istražena domaća i strana literatura upućuje na to da ne postoji jedinstvena klasifikacija značenja, ali stavovi većine autora iz literature se uglavnom podudaraju sa podelom koju je dao Komri, odnosno podelom perfekta na: perfekat rezultata, perfekata nedavne prošlosti, perfekat trajne radnje, perfekat iskustva i progresivni perfekat (Comrie, 1976, pp. 56-65). Sličnog mišljenja je i Lič (Leech, 1989, pp. 36-42), s tim što se Lič kod perfekta iskustva posebno koncentrisao na koncept određenosti, pa, upoređuje određenost/neodređenost kod člana u engleskom jeziku sa određenosti odigravanja radnje (koja se vidi u engleskom preteritu) i neodređenosti odigravanja radnje (koja se vidi u engleskom sadašnjem perfektu). R. Đorđević daje detaljnu podelu sadašnjeg perfekta i konstatuje tri kategorije: 1. osnovno značenje (kontinualni sadašnji perfekat, rezultativni sadašnji perfekat, sadašnji perfekat iskustva, neodređeni sadašnji perfekat i neposredna prošlost), 2. trajno iterativno značenje i 3. buduće značenje (Đorđević, 1996, pp. 447-468). Posebno je interesanto treće značenje o čemu će biti reči kasnije u radu.

Međutim, čak i uz ovakvu detaljnu klasifikaciju sadašnjeg perfketa i podelu prema značenju, nije uvek jednostavno svrstati sadašnji perfekat u odgovarajuću kategoriju. Primera radi, uzmimo sledeću rečenicu:

3b) *Helen has bought a new car*. (Novakov, 1996, str. 81)

Ovu situaciju možemo dvojako analizirati:

1. kao perfekar rezultata (Rezultat može biti to da Helen npr. više ne mora da ide kod majstora.), ili
2. kao perfekat bliske prošlosti (Govornik je možda hteo da kaže i to da je ovo novina u Heleninom životu, nešto što se nedavno desilo, pa je potrebno to i naglasiti sadašnjim perfektom.)

Kao što se vidi, nekad nije dovoljno samo poznavati gramatička pravila upotrebe ovog vremena, već je potrebno „uključiti i komunikativnu perspektivu rečenice , kontekst, odnosno pragmatiku“ (Novakov, 1996, str. 80). U nastavku rada ćemo se detaljnije skoncentrisati na svaku od ovih podela sadašnjeg perfekta ponaosob (prvenstveno prema podeli koju je dao Komri, Comrie, 1976, pp. 56-65), uz analizu propratnog adekvatnog korpusa.

Perfekat rezultata (Perfect of Result)

Ovaj perfekat pokazuje rezultate prošlosti u sadašnjosti. Neka situacija ima posledice u nekom trenutku nakon te situacije. Za bolje razumevanje, poslužićemo se sledećim primerima (Comrie, 1976, str. 52-56):

4a) *I lost my penknife.* 5a) *John arrived.*

4b) *I have lost my penknife.* 5b) *John has arrived.*

Primeri pod a) ukazuju na to da se radnja odigrala u prošlosti bez elemenata koji je

vezuju za sadašnjost. U ovim situacijama dolaze u obzir svi adverbijali koji imaju tačnu vremensku odrednicu u prošlosti (npr.: *yesterday, last year, two months ago, one minute ago*, itd.). Primeri pod b) samo konstatuju da se situacija odigrala u prošlosti, a posledice su evidentne u sadašnjosti, u trenutku govora. Ovde nastaje problem odabira propratnog adverbijala, jer ništa ne odgovara ovakvoj situaciji. Dodatna otežavajuća okolnost je i to što nastaje mešanje sa perfektom bliske prošlosti o čemu sledi više u nastavku rada. Za sada, pogledajmo sledeća četiri primera perfekta rezultata iz korpusa i njihove prevodne ekvivalente (tabela 1).

Tabela 1

engleski	srpski
6a) "Though, of course, the acetate ***has*** all ***gone*** into holes." (103)	6b) „Doduše, acetat ***je*** sav u rupama sada." (108)
7a) "I ***have killed*** her." (181)	7b) „***Ubio sam*** je." (188)
8a) "I'***ve told*** you; it's old." (193)	8b) „***Rekao sam*** vam, to je stara stvar." (201)
9a) And then, if one ***has done*** something wrong… (119)	9b) Osim toga, ako ***je*** čovek nešto ***zgrešio***... (124)

Kako se vidi iz korpusa, za engleski sadašnji perfekat rezulata kao prevodno rešenje u srpskom jeziku se koristi srpski perfekat (npr. *I* have killed *her* > Ubio sam *je*; *I'*ve told *you*; *it's old*. > Rekao sam *vam, to je stara stvar*.). Moguć je i prezent pri prevođenju nekih rečenica (npr. *Though, of course, the acetate* has *all* gone *into holes*. > *Doduše, acetat* je *sav u rupama sada*). U ovim primerima, može se uočiti problem prevođenja engleskog prefekta, odnosno da li shvatiti rečenicu kao rezultat u sadašnjosti (perfeka rezultata) ili kao nešto što se odigralo neposredno pre trenutka govora ili u skorijoj prošlosti (perfekat bliske prošlosti). U vezi sa primerom 6a), prevodilac je dao rešenje u prezentu glagola *biti*, što pokazuje da je radnju shvatio kao nešto što ima rezultat u sadašnjosti i preneo komunikativnu poruku i smislu činjeničnog stanja (Acetat više nije na istom mestu. Sad je u rupama). Međutim, ukoliko bismo se držali strukture cele rečenice i semantike glagola *go*, i ako bismo želeli da budemo što verniji originalu, možda bi bilo bolje rešenje u perfektu glagola *zavući se* koji je približni prevodilački ekvivalent u ovoj situaciji:

6b)$_2$ „Doduše, acetat ***se*** sav ***zavukao*** u rupe."[3]

Perfekat trajne radnje (Perfect of Persistent Situation)

Za ovaj oblik neki autori smatraju da pokazuje pravu sliku engleskog perfekta, jer se njime ističe da je situacija počela u prošlosti (Comrie, 1976, str. 60), a nastavlja i dalje da važi (Quirk et al., 1985, str. 192 *state leading up to present*). Evo nekoliko primera

[3] Sve prevodne ekvivalente sa oznakom b)$_2$, kao i pojedine primere preuzete iz stručne literature (15a) i 16a), i od 23a) do 28a)), preveo je autor ovog rada u svrhu kontrastiranja i analiziranja adekvatnosti prevodnih rešenja.

(Greenbaum & Quirk, 1973, str. 43):

10a) *John lived in Paris for ten years*. 10b) *John has lived in Paris for ten years.*

Primer 10a) konstatuje stanje stvari u prošlosti bez direktne veze sa sadašnjošću. Primer 10b), s druge strane, konstatuje minulo stanje stvari, ali ga i spaja sa sadašnjim trenutkom. To znači da Džon i dalje živi u Parizu i ovim se pravi samo presek njegovog života od početka pa do sadašnjeg trenutka. Jedini slučaj kad bi se primer pod 10b) mogao odnositi samo na prošlost bi bio ako je Džon nedavno preminuo, kada govorimo o perfektu bliske prošlosti o čemu će biti reči u nastavku rada. U tabeli 2 se nalaze četiri primera iz korpusa u kojima se javlja prefekat trajne radnje.

Tabela 2

engleski	srpski
11a) "I'***ve had*** it nearly three months." (44)	11b) „***Imam*** je već tri meseca." (48)
12a) "We'***ve gone*** on controlling ever since." (201)	12b) „E, tada ***smo počeli*** da pritežemo." (209)
13a) "I'***ve*** always ***wanted*** to see a Savage Reservation." (38)	13b) „Oduvek ***sam želela*** da vidim kako izgleda rezervat za divljake." (42)
14a) "[…] well, what are you to answer if you're a Beta and ***have*** always ***worked*** in the Fertilizing Room?" (105)	14b) "[…] šta da mu odgovoriš ako si Beta i ako ***si radila*** u odeljenju za oplodnju?" (110)

Kako se iz korpusa vidi za ovu vrstu engleskog perfekta kao ekvivalent u srpskom jeziku preovlađuje srpski perfekat. Međutim, u primeru 12a) prevodilac daje slobodnije rešenje u vidu prevodnog ekvivalenta za glagol *control* (srp. *kontrolisati*). Po autorki prevoda, trebalo bi upotrebiti glagol *pritezati*. Rečeno je da treba nekad uzeti u obzir i pragmatiku prilikom prevođenja sadašnjeg perfekta. Pogledajmo malo širi kontekts gde se nalazi rečenica u primeru 12a) da bismo mogli da utvrdimo šta je pisac romana tačno hteo da kaže:

> [...] People still went on talking about truth and beauty as though they were the sovereign goods. Right up to the time of the Nine Years' War. That made them change their tune all right. What's the point of truth or beauty or knowledge when the anthrax bombs are popping all around you? That was when science first began to be controlled–after the Nine Years' War. People were ready to have even their appetites controlled then. Anything for a quiet life. We've gone on controlling ever since. It hasn't been very good for truth, of course. But it's been very good for happiness. One can't have something for nothing. Happiness has got to be paid for. You're paying for it, Mr. Watson–paying because you happen to be too much interested in beauty. I was too much interested in truth; I paid too. [...]

(Huxley, 1932, str. 201)

Roman *Vrli novi svet* govori o tome kako se ljudi mehanički stvaraju i da je svakome preodređeno kojoj klasi će pripasti, u skladu sa urođenom inteligencijom. Ljude bukvalno „kontrolišu“ i nadgledaju ljudi koji su hijerarhijski iznad njih (Haksli, 2009. Iz predgovora o romanu *Vrli novi svet*). Baš zbog tog „robotizovanog“ načina života bi bilo prikladnije zadržati izvorni glagol *control*. S tim u vezi, prevod bi mogao da glasi i ovako:

12b)$_2$ *Od tada sve* kontrolišemo. / *Od tada* je *sve pod našom kontrolom*.

Perfekat iskustva (Perfect of Experience)

Perfekat iskustva naglašava radnju koja se desila bar jednom u prošlosti i koja nas vodi u sadašnjost, te predstavlja deo iskustva subjekta o kome je reč. Pogledajmo sledeće Komrijeve primere (Comrie, 1976, str. 59) koji ovo pojašnjavaju:

15a) Bill ***has been*** to America. > 15b) Bil ***je bio*** u Americi.

16a) Bill ***has gone*** to America. > 16b) Bil ***je otišao*** u Ameriku.

Ova opozicija sa glagolima *be* i *go* se navodi jer se menja vrsta perfekta. U primeru 15a) se priča o životnom iskustvu Bila što znači da je akter bar jednom već otišao tamo. U primeru 16a), konstatuje se, pak, da Bil trenutno nije ovde i nalazi se u Americi. Ovde se može govoriti ili o perfektu rezultata ili o perfektu bliske prošlosti (up. primer 3a)). U tabeli 3 se nalaze četiri primera iz korpusa gde se javlja perfekat iskustva.

Tabela 3

engleski	srpski
17a) “No, there ***hasn’t been*** anyone else,” […] (34)	17b) „***Nisam*** nikog ***imala***,“ […] (38)
18a) “I’m surprised you ***haven’t had*** her.” (37)	18b) „Čudi me da je još ***nisi imao***.“ (42)
19a) “I can’t think how it is I ***haven’t*** [had her]...” (37)	19b) „Ne znam kako ***se*** to ***dogodilo***, […]“ (42)
20a) “You’***ve had*** no scientific training, so you can’t judge.” (198)	20b) „Vi ***nemate*** naučno obrazovanje, pa ne umete to da cenite.“ (207)

Kad su u pitanju srpski ekvivalenti za ovu vrstu engleskog perfekta, može se uočiti pretežna upotreba srpskog prefekta, mada je moguće koristiti i prezent kao u primeru 20a). Moguće objašnjenje je što se kod ovog tipa engleskog sadašnjeg perfekta (kod nekih autora nazvanog i „kontinualni sadašnji perfekat“) može koristiti i prezent u srpskim prevodnim ekvivalentima za učestale, trajne glagole i glagole stanja (Đorđević, 1996, str. 447 i Leech, 1989, str. 36), pa bi se isto moglo odnositi i na glagol *nemati* (u slučaju primera 20a)). Uporedimo sledeće slične primere:

21a) They ***have lived*** in London for several months. 21b) Oni ***žive*** u Londonu već godinama.

(Đorđević, 1996, str. 448)

22a) I'***ve only known*** him for three days. 22b) ***Poznajem*** ga tek tri dana.
(Hlebec, 1999, str. 58)

Autori Lič (Leech, 1989, str. 42) i Grinbaum i Kverk (Greenbaum & Quirk, 1973, str. 44) podvlače paralelu između opozicije određenosti i neodređenosti po pitanju engleskog člana kod imenica i neodređenosti tačnog vremena dešavanja radnje koju daje engleski sadašnji perfekat. Slede primeri u tabelama 4 i 5 (Leech, 1989, str. 42):

Tabela 4

	neodređeno	→	određeno
engleski	23a) ***A man*** and ***a woman*** happened to be passing.	→	24a) ***The man*** suddenly turned around and threatened me; ***he*** said I had no right...
	neodređeno	→	određeno
srpski	23a) ***(Neki) čovek*** i ***žena*** su prolazili pored mene.	→	24b) ***Čovek*** se iznenada okrenuo i zapretio mi; rekao je da nemam prava...

Tabela 5

	neodređeno	→	određeno
engleski	25a) A: I'***ve*** only ***been*** to Switzerland once.	→	A: How ***did*** you ***like*** it? B: It ***was*** glorious – we ***had*** beautiful weather all the time.
	neodređeno	→	određeno
srpski	25b) A: Samo ***sam*** jednom ***bio*** u Švajcarskoj.	→	A: Kako ti ***se dopalo***? B: ***Bilo je*** veličanstveno – stalno ***smo imali*** lepo vreme.

Kako se vidi iz prevoda primera, srpski jezik nema konkrente indikatore za vremensku određenost/neodređenost odigravanja situacije za razliku od engleskog – engleski sadašnji perfekat ukazuje na nešto neodređeno, opšte, a engleski preterit na nešto određeno, precizno. U primeru 25a) se konstatuje da je osoba bila u Švajcarskoj jednom u svom životu, ali ne i kada, tj, ne postoji tačna vremenska odrednica, i zbog toga se mora koristiti sadašnji perfekat. U nastavku razgovora se koristi prošlo vreme (*How did you like it?*; *It was glorious*, itd.) jer situacija iz prošlosti više nije nešto nepoznato. U srpskom jeziku, ovde može doći u obzir samo perfekat. Ova upotreba engleskog sadašnjeg perfekta je opravdana, jer se u razgovor tek uvodi neki događaj iz prošlosti koji tek kasnije postaje poznata stvar (Comrie, 1976, str. 55 i Greenbaum & Quirk, 1973, str. 44).

Perfekat bliske prošlosti (Perfect of Recent Past)

Ovde je u pitanju radnja koja se desila neposredno pre trenutka govora i koja je zbog toga bitna za sadašnji trenutak. Primeri (Comrie, 1976, str. 60):

26a) Bill ***has*** just ***arrived***. > 26b) Bill tek što ***je stigao***.

27a) I ***have*** recently ***learned***. > 27b) Nedavno ***sam saznao*** da će se meč
that the match is to be postponed. odložiti.

Što se tiče prevodnih ekvivalenata na srpskom jeziku, ovde opet dolazi do izražaja srpski perfekat. Još jedno rešenje isticanja neposredne prošlosti u srpskom jeziku bi bilo pređašnje svršeno vreme, aorist. Na primer:

28a) I'***ve cut*** my finger. (Palmer, 1988, str. 47) > 28b) ***Posekoh se***.

Međutim, nekad varijanta sa aoristom može da zazvuči arhaično. Primeri pod 26b) i 27b) bi glasili ovako:

26a) Bill ***has*** just ***arrived***. > 26b)$_2$ Bill tek što ***stiže***.

27a) I ***have*** recently ***learned*** > 27b)$_2$ Nedavno ***saznah*** da će se meč odložiti.
that the match is to be postponed.

U tabeli 6 se nalaze četiri primera iz romana gde se javlja perfekat bliske prošlosti.

Tabela 6

engleski	srpski
29a) "We ***have*** just ***received*** special orders…" (123)	29b) „Upravo ***smo dobili*** specijalno naređenje…" (128)
30a) "Quick! Something'***s happened***!" (181)	30b) „Brzo. Nešto ***se dogodilo***." (188)
31a) There was a thing, as I'***ve said*** before, called Christianity." (44)	31b) „Kao što ***sam rekao***, postojalo je jedno verovanje koje se zvalo hrišćanstvo." (48)
32a) "All the physiological stigmata of old age ***have been abolished***." (47)	32b) „***Uklonjena su*** sva fiziološka obeležja starosti." (51)

U primerima se opet može konstatovati da perfekat dolazi do izražaja u prevodu na srpski jezik.

Progresivni perfekat (Present Perfect Progessive)

Treba pomenuti i progresivni, trajni engleski perfekat. U pitanju je aspekatska kombinacija perfekatskog i progresivnog vida kod kojeg se radnja proteže do sadašnjosti sa mogućim prekidima. Dakle, akcenat je na samom procesu odvijanja događaja koji mogu da se nastave i posle sadašnjeg trenutka (Đorđević, 1996, str. 469-470). Pogledajmo sledeća tri primera iz korpusa (tabela 7).

Tabela 7

engleski	srpski
33a) […] "it's only about four months now since ***I've been having*** Henry." (34)	33b) […] „tek četiri meseca ***imam*** Henrija." (38)
34a) "Anyhow, he said, they'***ve been doing*** it for the last five or six thousand years." (94)	34b) „Kako god bilo da bilo, reče on, oni tako ***žive*** već pet ili šest hiljada godina." (99)
35a) "That's what we'***ve*** all ***been wanting*** to write," said Helmholtz, breaking a long silence. (193)	35b) „To je baš ono što svi ***želimo*** da napišemo", rekao je Helmholc, prekinuvši dugu tišinu. (201)
36a) "What ***have*** you ***been doing*** to him?" she demanded fiercely. (178)	36b) „Šta ***ste*** mu ***uradili***?", zagrmi ona. (179)

Vidi se da u srpskom jeziku u većini slučajeva odgovara kao prevodni ekvivalent prezent. Možda je to zato što je ovaj engleski perfekat još bliži sadašnjosti nego neprogresivni perfekat i vodi tačno do trenutka govora. U primeru 36a) autorka prevoda se odlučila za prošlo vreme, što nije uobičajeno tumačenje progresivnog perfetka, s obzirom na to da se njime izražava proces odvijanja radnje u sadašnjosti. Pogledajmo opet širi kontekst rečenice da bismo je mogli bolje shvatiti:

> [...] "Isn't she awful?" came the whispered comments. "Look at her teeth!" Suddenly from under the bed a pug-faced twin popped up between John's chair and the wall, and began peering into Linda's sleeping face.
>
> "I say …" he began; but the sentence ended prematurely in a squeal. The Savage had seized him by the collar, lifted him clear over the chair and, with a smart box on the ears, sent him howling away.
>
> His yells brought the Head Nurse hurrying to the rescue.
>
> "What have you been doing to him?" she demanded fiercely. "I won't have you striking the children."
>
> "Well then, keep them away from this bed." The Savage's voice was trembling with indignation. "What are these filthy little brats doing here at all? It's disgraceful!" [...]
>
> (Huxley, 1932, str. 178)

Kod primera 36a) prevodilac daje rešenje u perfektu. Pošto je progresivni perfekat glagolski oblik kod koga se nedovršena radnja (Greenbaum S., Quirk R., 1990, str. 46) proteže od trenutka u prošlosti do trenutka u sadašnjosti sa mogućim prekidima i sa vidljivim posledicama, sa posebnim akcentom na proces (ili fazu, Palmer, 1988, str. 46) odvijanja radnje, u sprskom jeziku je uobičajeno prevoditi ga prezentom. Prema tome, prevodno rešenje bi moglo da bude i:

36b)$_2$ „Šta mu to ***radite***?", zagrmi ona.

Perfekat u zavisnim vremenskim rečenicama

Najzad, engleski sadašnji perfekat ima i značenje budućnosti (Đorđević, 1996, 450ff), kada se koristi u zavisnim vremenskim rečenicama. Za razliku od prethodnih upotreba engleskog perfekta koje povezuju prošlost i sadašnjost, ova vrsta povezuje dve buduće radnje i njome se naglašava prethodnost radnje u odnosu na neku drugu buduću radnju. Sledi nekoliko primera:

37a) *As soon as I* have saved 40,000 dollars, *I shall retire from the business.*

38a) *Wait till* I have finished *my coffee.* (Đorđević, 1996, str. 451)

Kao ekvivalenti u srpskom jeziku se mogu koristiti ili prezent ili futur II:

37b) *Čim* uštedim 40.000 dolara, *povući ću se iz biznisa*.

38b) *Sačekaj dok ja* ne završim/budem završio *svoju kafu*. (Đorđević, 1996, str. 451)

Autor Kverk et al. (Quirk et al., 1985, str. 1020) kaže da se u svim ovim slučajevima engleski sadašnji perfekat može zameniti običnim prezentom, jer je jasno na osnovu veznika *when*, *as soon as* i *after* koja situacija prethodi.

Pogledajmo u korpusu šta bi bili ekvivalenti u srpskom jeziku za sledeća tri primera (tabela br. 8).

Tabela 8

engleski	srpski
39a) "You can't really do any useful intellectual conditioning till the foetuses ***have lost*** their tails." (14)	39b) „Dok fetusima ***ne nestane*** rep, nema ni govora o bilo kakvom korisnom tretmanu za intelektualce." (19)
40a) "[…]We must go up to the Nurseries before the children ***have finished*** their afternoon sleep." (14)	40b) „[…] Moramo da se popnemo gore do jaslica dok se deca ***ne probude*** iz popodnevnog odmora." (19)
41a) When one ***has leant*** forward, nearer and nearer, with parted lips – only to find oneself, quite suddenly, as a clumsy oaf scrambles to his feet, leaning towards nothing at all – […] (166)	41b) Kad ***se*** neko ***naginje*** rastvorenih usana, sve bliže i bliže – i odjednom, dok se trapavi vo podiže na noge, zatekne sebe nagnutog nad prazan prostor – […] (172)

Uočavamo da i u srpskom može da se koristi običan prezent, jer i ovde veznici *dok* i *kad* ukazuju na vremensku prethodnost. Izuzetak je primer 41a). Ovde je autorka prevoda odlučila da upotrebi prezent nesvršenog vida. Pogledajmo u kratkom odlomku romana širi kontekst:

> [...] "Why should you think it necessary …" Lenina began, but left the sentence unfinished. There was a note of irritation in her voice. When one has leant forward, nearer and nearer, with parted lips–only to find oneself, quite suddenly, as a clumsy oaf scrambles to his feet, leaning towards nothing at all–well, there is a reason, even with half a gramme of soma circulating in one's blood-stream, a genuine reason for annoyance. [...]
>
> (Huxley, 1932, str. 166)

Po analogiji sa prethodnim primerima iz korpusa, i po analogiji sa gore navednim primerima iz stručne literature, možda bi eventulano bolje rešenje bilo u prezentu svršenog vida:

41a) When one ***has leant*** forward […] > 41b)$_2$ Kad ***se*** neko ***nagne*** […].

Zaključne napomene

Parcijalna ekvivalencija predstavlja lingvističko shvatanje prevodne ekvivalencije, gde se za jednu situaciju iz polaznog jezika daje jedno rešenje, a za drugu kontekstualnu situaciju najbliži ekvivalent. Rečenice *He has arrived.* i *He arrived.* se na srpskom prevode jedino sa *Došao je.*, jer u srpskom jeziku ne postoji vreme koje odgovara engleskom sadašnjem perfektu, pa je jedini izbor srpski perfekat. Engleskom sadašnjem perfektu je delimično ekvivalentan srpski perfekat, a engleskom preteritu je u potpunosti ekvivalentan srpski perfekat. Za engleski sadašnji perfekat autori se slažu oko podela na: perfekat rezultata (*I have lost my penknife.*); perfekat trajne radnje (*John has lived in Paris for ten years*); perfekat iskustva (*Bill has been to America*); perfekat bliske prošlosti (*Bill has just arrived.*); progresivni perfekat (*"What have you been doing to him?" she demanded fiercely.*) i na perfekat u zavisnim vremenskim rečenica (*Wait till I have finished my coffee.*). Kako se istražilo na korpusu, za većinu vrsta perfekta javljaju se u srpskom jeziku perfekat i prezent kao prevodni ekvivalenti. Za engleski perfekat rezultata javlja se srpski perfekat u prevodu (*I have told you; it's old. > Rekao sam vam; to je stara stvar.*), ali i prezent (*But now the time* has come... *> A sad je vreme*); za perfekat trajne radnje moguć je srpski perfekat (*"I've always wanted to see a Savage Reservation." > „Oduvek sam želela da vidim kako izgleda rezervat za divljake."*), ali je moguće prevesti ga i prezentom u srpskom jeziku (*We've gone on controlling ever since > Od tada sve kontrolišemo.*); za perfekat iskustva moguć je prezent u srpskom jeziku (*"You've had no scientific training, so you can't judge." > „Vi nemate naučno obrazovanje, pa ne umete to da cenite."*), ali i perfekat (*"I'm surprised you haven't had her." > „Čudi me da je još nisi imao."*); za sadašnji perfekat bliske prošlosti vidi se u prevodima samo srpski perfekat (*"We have just received special orders…" > „Upravo smo dobili specijalno naređenje…"*). Pored prezenta i prefekta u srpskom jeziku, javljaju se u nekim slučajevima i druga vremena, kao na primer srpski futur II ili prezent u perfektu u zavisnim vremenskim rečenicama (*As soon as I have saved 40,000 dollars, I shall retire from the business. > Čim uštedim 40.000 dolara, povući ću se iz biznisa.*), i srpski prezent u slučaju progresivnog perfekta (*They've been doing it for the last five or six thousand years > Oni tako žive već pet ili šest hiljada godina.*).

Iz svega navedenog može se zaključiti da se za sve vrste engleskog sadašnjeg perfekta u srpskom jeziku mogu javiti kao prevodni ekvivalenti prezent odnosno perfekat. Izuzetak su perfekat bliske prošlosti, progresivni sadašnji perfekat i perfekat u zavisnim vremenskim rečenicama. Kod prvog, pošto je u pitanju neposredna prošlost, u srpskom jeziku mogu doći u obzir perfekat, ili aorist u nekim slučajevima (*I've cut my*

finger. > *Posekoh se.*), a kod drugog, progresivnog sadašnjeg perfekta, pošto je u pitanju glagolsko vreme koje je još bliže sadašnjosti nego neprogresivni perfekat i vodi tačno do trenutka govora, u srpskom jeziku dolazi u obzir samo prezent. Kod perfekta u zavisnim vremenskim rečenicama može doći u obzir i futur II u prevodu na srpski jezik.

Treba na kraju reći i to da je pored poznavanja semantike i sintakse glagola kod izvornog (ali i kod ciljnog) jezika, potrebno dobro sagledati kontekst i tačnu poruku koja se želi preneti kroz prizmu pragmatike, u cilju što adekvatnijeg prevoda i izbegavanja pogrešnog tumačenja teksta koji se prevodi.

IZVORI

Huxley, A. (1932). *Brave New World.* London: Vintage.
Haksli, O. (2009). *Vrli novi svet*. Zemun: Libretto. (prevod: Svetlana Stamenić)

LITERATURA

Comrie, B. (1976). *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems.* Cambridge University Press.
Đorđević, R. (1982). *Uvod u kontrastiranje jezika.* Beograd: Filološki fakultet u Beogradu.
Đorđević, R. (1996). *Gramatika engleskog jezika.* Beograd.
Greenbaum S., Quirk R., (1973). *A University Grammar of English, Longman Group Limited.* London.
Greenbaum S., Quirk R., (1990). *A Student's Grammar of the English Language.* London: Longman.
Hlebec, dr B. (1999). *Gramatika engleskog jezika za srednje škole.* Beograd: Zavod za udžebenike i nastavna sredstva.
Leech, G. N. (1989). *Meaning and the English Verb.* New York: University of Lancaster, Longman.
Novakov, P. (1996). „Inheretna svojstva kontekstualna značenja engleskog prezent perfekta". In: Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knjiga XXIV (pp. 77-82). Filozofski fakultet u Novom Sadu.
Novakov, P. (2005). *Glagolski tip i glagolske situacije u engleskom i srpskom*. Novi Sad: Futura publikacije.
Palmer, F. R. (1988). *The English Verb.* New York: Longman Group Limited.
Quirk, et al. (1985). *A Comprehensive Grammar of English Language*. New York: Longman.

Jelena Josijević[1]
(Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac)

FUNKCIJE PREKIDANJA SAGOVORNIKA U KONTEKSTU[2]

The paper analyzes reliability of available functional classifications in sociolinguistic research of interruption and gender dominance. Functional classifications are based on communicative acts initiated by interruption. If a communicative act is evaluated as dominance-related an interruption will be classified as an act of control and if it is evaluated as solidarity-oriented an interruption will be classified as an act of cooperation. Criteria, according to which interruption is classified as an act of control (expressing dominance) or an act of cooperation (expressing solidarity), are tested. The material collected through observation of classroom interaction was analyzed and interruptions were classified based on the criteria given in Li (2001). Ten teachers were interviewed and asked to explain their reasons for initiating each interruption. The results show that communicative acts are relative and that each can be performed to fulfill an act of control and an act of solidarity. Moreover, speaker's intentions are not always properly interpreted by an addressee. In other words, an interruption which speaker sees as solidarity oriented can be understood as an act of dominance by an addressee, or vice versa. Consequently, functional classifications of interruption can be considered unreliable. Since there is no unique and completely objective method to determine the reasons for initiating interruptions in particular context of interaction a new framework is suggested which does not put an emphasis on communicative goals of interruptions but on their final results. Despite her/his reasons for interrupting or addressees interpretation the speaker will dominate if her/his interruptions are successful.
Key words: interruption, dominance, solidarity, cooperation.

1. Uvod

Prekidanja sagovornika tradicionalno se smatraju mehanizmom kontrole toka interakcije. U većini dosadašnjih istraživanja, prekidanja sagovornika analiziraju se isključivo u funkciji izražavanja i postizanja konverzacione dominacije (Lakoff, 1973; Zimmerman & West, 1975; Rogers & Jones, 1975; West and Zimermann, 1977; Eakins & Eakins, 1978; West, 1984) koja održava i/ili odražava dominaciju pojedinca i/ili grupe. U sociolingvističkim istraživanjima polazilo se od pretpostavke da će učesnici sa višim relativnim statusom češće prekidati svoje sagovornike nižeg statusa nego

[1] jelenajosijevic@yahoo.com
[2] Rad je nastao u okviru projekta *Dinamika struktura savremnog srpskog jezika* (178014).

obratno. Brojna istraživanja pokazala su da muškarci prekidaju žene, roditelji decu, profesori učenike, doktori pacijente, a na radnim mestima, nadređeni podređene (James and Clarke, 1993). Vremenom se javila i druga struja u ovoj oblasti istraživanja kao protivteža tradicionalnom viđenju prekidanja sagovornika Zimermana i Vesta (1975). Novija istraživanja pokazala su da prekidanja sagovornika u određenim kontekstima mogu biti i kooperativne prirode (Coates, 1989; Goldberg 1990; Tannen, 1993; James and Clarke, 1993; Tannen, 1994; Ueno, 2003; Zhao & Gantz, 2003). Kooperativnim prekidanjima izražava se solidarnost prema sagovorniku i ona su odraz želje za aktivnim učešćem i održavanjem konverzacije. Pojedini autori navode i kontekste u kojima su prekidanja sagovornika relaciono-neutralna (Goldberg, 1990; James and Clarke, 1993; Testa, 1998). Relaciono-neutralna su prekidanja koja nisu usmerena ni ka izražavanju dominacije ni ka izražavanju solidarnosti. Ova prekidanja mogu biti inicirana u *hitnim* situacijama, ali i kao greške pogrešne procene (Josijević, 2011, str. 27).

2. Metodologija analize

2.1. U radu se polazi od pretpostavke da se neslaganjem sa sagovornikom, oduzimanjem reči i promenom teme može ostvariti namera da se izrazi solidarnost kao što se slaganjem sa sagovornikom, asistencijom i zahtevom za razjašnjenjem može ostvariti namera da se izrazi dominacija.

2.2. Posmatrana je interakcija u deset odeljenja nižih razreda osnovne škole pod pretpostavkom da se nastavnicima razredne nastave češće ukazuje prilika da učenike prekidaju bilo da je cilj tog prekidanja pomoć/kooperacija ili potreba da se održi određeni tok interakcije i prekinu češće upadice i digresije koje nisu u direktnoj vezi sa temom razgovora. Zabeleženi su segmenti interakcije u kojima nastavnik prekida dete. Nastavnicima je predstavljen materijal i od njih se očekivalo da obrazlože i prokomentarišu svoje postupke. Svaki učesnik je morao da proceni da li je, u konkretnoj situaciji, želeo da ostvari čin kontrole (dominacija) ili čin kooperacije (solidarnost).

2.3. Statistički podaci o zastupljenosti određenih tipova prekidanja u službi izražavanja kooperacije, odnosno kontrole, svesno su izostavljeni iz analize jer se zbog specifičnosti konteksta podaci ne mogu generalizovati. Zahtevi koje pedagoška funkcija postavlja nastavniku kao učesniku u interakciji su specifični, između ostalog i u tom smislu da se od njega očekuje da upravlja interakcijom u učionici i kontroliše njen tok. Specifičan je i odnos moći među učesnicima interakcije, a ne smeju se zaboraviti ni brojne druge kontekstualne varijable, koje utiču na frekevenciju prekidanja sagovornika (Josijević, 2011; Josijević i Vidanović 2013).

2.4. Važno je napomenuti da interakcija u učionici predstavlja specifičan tip interakcije, koji se u mnogo čemu razlikuje od svakodnevne komunikacije među ljudima. Prva razlika odnosila bi se na društveni status/moć učesnika u komunikaciji. U svakodnevnoj komunikaciji govornici mogu imati isti ili različit relativni status u zavisnosti od svog društvenog položaja. Kako u učionici uvek imamo učitelja/nastavnika sa jedne strane, a učenike sa druge, to je statusna razlika u interakcijama u učionici uvek

prisutna kao bitan faktor u komunikaciji. Druga bitna razlika u interakciji u učionici i u svakodnevnoj interakciji, a koja je svakako bitna za pitanje konverzacione dominacije, je i tema razgovora. U svakodnevnoj komunikaciji u zavisnosti od teme razgovora jedan od govornika može se nametnuti kao autoritet. U interakcijama u učionici autoritet je uvek nastavnik. Specifičnosti interakcije u učionici uslovljene su i pedagoškom funkcijom nastavnika koja podrazumeva da se nastavnik postavi kao govornik koji druge podučava, ali i sprovodi disciplinu, što dodatno nameće potrebu za ostvarivanjem konverazacione dominacije. Kod istraživanja koja se baziraju na kvantitativnom odnosu broja prekidanja povezanih sa dominacijom/solidarnošću, specifičnost samog konteksta interakcije mogla bi značajno da utiče na dobijene rezultate koji se nikako ne bi mogli generalizovati na svakodnevnu konverzaciju. Cilj ovog istraživanja je da ukaže na nedostatke postojećih opštih modela klasifikacije prekidanja sagovornika tako što će dokazati da svi pojedinačni tipovi prekidanja sagovornika, koji su dosada bili klasifikovani ili kao prekidanja kojima se ostvaruje dominacija ili kao prekidanja kojima se ostvaruje kooperacija, mogu vršiti obe funkcije u zavisnosti od namere govornika. Imajući na umu sam cilj istraživanja, specifičnosti interakcije u učionici i specifičnosti uloga učesnika u interakciji nisu od bitnog značaja za rezultate ove analize.

3. Funkcionalne klasifikacije prekidanja sagovornika

3.1. U dosadašnjoj literaturi ponuđene su različite funkcionalne klasifikacije prekidanja sagovornika (Kennedy & Camden 1983, Sayers 1987, Dindia 1987, Smith-Lovin & Brudi 1989). Prekidanja su u ovim klasifikacijama identifikovana kao činovi kontrole (dominacija) ili činovi kooperacije (solidarnost). Ukoliko se prekidanjem izražava neslaganje sa izrečenim, oduzima reč, uvodi nova tema, prekidanja se tretiraju kao činovi kontrole i odraz dominacije. Ukoliko se prekidanjem uvodi slaganje sa sagovornikom, odobravanje izrečenog ili bilo koji vid podrške govorniku, prekidanja se smatraju kooperativnim. U radu je predstavljena klasifikacija predložena u Li (1994) koja objedinjuje dotadašnje funkcionalne podele prekidanja. Autor pravi razliku između prekidanja sagovornika kojima se govornik nameće sagovornicima (čin kontrole) i kooperativnih prekidanja (čin kooperacije). Šematski prikaz klasifikacije dat je u *Dijagramu 1*.

Dijagram 1: Funkcionalna klasifikacija prekidanja sagovornika (Li, 1994)

3.2. Pojedini autori (Testa, 1988; Goldberg, 1990; James & Clarke, 1993; Tannen, 1996) ukazuju i na postojanje *relaciono-neutralanih* prekidanja. Ovakva prekidanja nisu uslovljena međusobnim odnosom među govornicima već konkretna situacija zahteva da govornik bude prekinut. Džejms i Klark (1993, p. 240) neutralnim smatraju prekidanje koje je inicirano kada govornik sagovornika nije dobro čuo i/ili razumeo (1).

(1)A: Anja mi je [rekla]…
B: [Tanja]?

Neutralna su i prekidanja u *hitnim* situacijama pod kojima se podrazumevaju sve one okolnosti u kojima se prekidanje može smatrati prioritetom u odnosu na konverzaciju koja se do tog trenutka odvijala (2) (James & Clarke, 1993, p. 240).

(2) A: Išao sam juče i ona mi je [rekla da je]…
B: [Ispade ti] maramica.

Neutralna su i prekidanja koja se javljaju kao greške pogrešne procene. Govornici često, misleći da sagovornik namerava da završi svoje izlaganje, upadaju u reč. Međutim, ovakva prekidanja nisu odraz ni dominacije, a ni kooperacije, već se pre mogu pripisati razlikama u govornim stilovima. Različit tempo govora, ali i različita očekivanja u pogledu dužine pauza mogu usloviti povećanu frekvenciju prekidanja koja nije uslovljena društvenim položajem pojedinaca.

3.3. Junko Ueno (2004, str. 97), među prvima, ukazuje na nedostatke funkcionalnih klasifikacija. Autorka skreće pažnju da se i prekidanje kao kooperativan čin i kao čin kontrole mogu realizovati istim sredstvima. Drugim rečima, slaganje sa sagovornikom, asistencija i zahtev za razjašnjenjem, tradicionalno prihvaćeni kao činovi kooperacije, mogu se realizovati sa namerom da se ostvari dominacija. Sa druge strane, neslaganje sa sagovornikom, preuzimanje reči i promena teme, tradicionalno prihvaćeni kao činovi kontrole, mogu biti realizovani sa namerom da se izrazi solidarnost.

4. Relativnost konverzacionih strategija

4.1. Kao prekidanja kojima se govornik nameće i koja narušavaju tok i/ili sadržaj razgovora, navode se prekidanja kojima govornik izražava neslaganje sa sagovornikom (3), oduzima reč (4) ili menja temu razgovora (5) (Li, 2001, str. 269).

(3) A: Da li uzimate lek periodi[čno ili]…
B: [Po potre]bi.

(4) A: Nije tako loše kao [što je bilo]...
B: [Možete li] da sednete na ovaj sto?

(5) A: I onda sam počeo da radim [ovih dana]…
B: [Kako su vam] zglobovi sada?

(Josijević, 2011, str. 23)

Učesnici u istraživanju su u određenim situacijama prekidanja koja su sami inicirali ocenili kao kooperativna. U primerima (6) i (7) nastavnik prekida učenika da bi izrazio neslaganje sa izrečenim. Neslaganje sa izrečenim u ovom kontekstu motivisano je željom nastavnika da učenik shvati instrukcije koje mu nastavnik daje i usvoji predviđeno gradivo. Nastavnici su ocenili da neslaganje sa sagovornikom koje u ovom kontekstu rešava nedoumice koje učenik ima jeste čin kontrole, ali nije odraz dominacije već želje da se učeniku pomogne.

(6)A: I pesmicu da prepišemo u reč[nik]...
B: [Ne]. Pesmicu prepišite u svesku.

(7) A: Postoje četinarske i zimze[lene šume]...
B: [Ne. Ne. Stani.] Postoje četinarske i lišćarske šume. I jedne i druge mogu da budu ili listopadne ili zimzelene.

U primerima (8) i (9) nastavnici oduzimaju učenicima reč. Prekidanje u primeru (8) nastavnik je ocenio kao pružanje pomoći učeniku koji ima izevesnih poteškoća u formulisanju svog odgovora. Uz to, nastavnik daje i dodatno objašnjenje. Govornik je, zbog toga, prekidanje ocenio kao kooperativno. U primeru (9) učenik daje nepotpun odgovor. Pauzama on signalizira da je nesiguran u to što govori. Oduzimanjem reči i dodatnim pitanjem nastavnik ga usmerava i time mu pomaže da formuliše precizan i potpun odgovor. Imajući u vidu da je prvobitna namera govornika koji prekida asistencija prekidanje je ocenjeno kao kooperativno.

(8)A: Voda je obnovljiv izvor energije zato što neprekidno kruži u prirodi. Voda (()), znači, sa zemlje (())... To znači [da ona]...
B: [Ispara]va sa zemlje u atmosferu, a onda u vidu padavina, kiše, snega, ponovo pada na zemlju. I opet isparava. I opet pada. I tako kruži. Je l' tako?

(9)A: Dečaci su se izgubili u šumi. Kako se mogu orijentisati u prirodi da bi pronašli put do kuće?
B: Mogu da se orijentišu pomoću godova na drvetu, panju. Oni onda (()) moraju da pronađu neki (()) [panj i]...
A: [i na] severnoj strani?

U primeru (10) je dat segment interakcije u kojem prekidanjem sagovornika biva promenjena tema razgovora. Nastavnik je ocenio da se dete *muči* da formuliše potpun odgovor. Imajući u vidu da dete pokušava da pruži objašnjenje, koje se od njega nije ni očekivalo, a da pri tom daje znake osnovnog razumevanja samog procesa, nastavnik pokušava da mu promenom teme olakša. Uz ovakvo objašnjenje svog prekidanja nastavnik ocenjuje prekidanje kao kooperativno.

(10) A: Ona isparava kao para. Ta para ide u nebo, gore. Na nebu je hladno(()) i tu(()) mislim da tu (()) pretvori se u kišu(())zato što [je gore]...
B: [A koji] su to još obnovljivi izvori energije?

4.2. U kooperativna prekidanja, koja su usmerena ka izražavanju solidarnosti sa sagovornikom, ubrajaju se sva prekidanja kojima govornik izražava slaganje sa izrečenim (11), pomaže sagovorniku da se tačno i precizno izrazi (asistencije) (12) i traži pojašnjenje (13) (Li et al., 2004, str.145).

(11)A: Znači nastavljam da pijem ovaj lek [tri puta po]…
B: [Isto. Isto.] Ne menjamo terapiju.
(12)A: Dakle, vi sumnjate na taj [haši]...
B: [Haši]moto. Ali sačekaćemo analize.
(13)A: Slabije čujem nego [kad sam bi]…
B: [Slabije] nego obično?

(Josijević, 2011, str. 26)

Učesnici u istraživanju su u određenim kontekstima prekidanja ovog tipa ocenili kao prekidanja povezana sa dominacijom. Drugim rečima, istim sredstvima nastavnici su imali nameru da održe razliku u odnosima moći između sebe i svojih učenika. U primerima (14) i (15) nastavnici su objasnili da su se složili sa izrečenim samo da bi što pre oduzeli reč učeniku čija digresija ometa tok interakcije.

(14)A: Učiteljice, je l' mogu ja da pišem penkalom zato što [nemam]?
B: [Može.] Znači, zaokružite u ovom tekstu sve glagole.

(15)A: Učiteljice, ja sam juče dao tri [gola i]...
B: [Bravo. Zna]či, ako su Pera, Aca i Marko izgubili sa 7:6, a Pera je dao dva gola; Aca jedan; Koliko je golova dao Marko?

U (16) i (17) predstavljeni su segmenti interakcije u kojima govornik prekida sagovornika ne bi li mu pružio pomoć da se adekvatno izrazi (asistencija). Nastavnici su, u oba slučaja, naveli da im je prvobitna namera bila da ostvare kontrolu nad tokom

interakcije. Asistencijom, u ovim slučajevima, nastavnici su pokušali da ubrzaju izlaganje učenika čiji je tempo govora izrazito spor, a pauze u govoru česte i duge. Realizacija predviđenog plana časa podrazumeva i upravljanje vremenom, pa je i kontrola tempa interakcije često zastupljena u interakcijama u učionici.

(16)A: Obnovljivi izvori energije su: (()) voda, (()) sun[čeva]...
B: [Sunče]va energija, još?

(17)A: Šta je crnica?
B: Crnica je (()) zem[lja i]...
A: [Vrsta] zemljišta. Koja?
B: Koja (())...
A: Koja je bogata?
B: (()) Krečnja-[kom]...
A: [Kre]čnjakom i humusom. Je l' tako?

Zahteve za razjašnjenjem Li (2001) navodi kao činove kooperacije. Džejms i Klark (1993, str. 240) ih, sa druge strane, svrstavaju u relaciono-neutralna prekidanja imajući u vidu da je osnovna funkcija komunikacije prenošenje poruke. Ukoliko jedan od govornika nije dobro razumeo i/ili čuo sagovornika prekidanja nisu uslovljena međusobnim odnosom među govornicima te nisu inicirana ni u cilju izražavanja solidarnosti, ni u cilju izražavanja dominacije. U primerima (18) i (19) dati su segmenti interakcije u kojima zahtev za razjašnjenjem predstavlja čin kontrole i odraz dominacije.

(18)A: Moj deda ide u šumu sa nekim ljudima i kad dođe pijan baba skroz [polu]…
B: [Šta to] pričaš? Dokle više da ti ponavljam da takve priče nemaju veze sa našim lekcijama i da nas to ne zanima.

(19)A: Ja sam mislio da ne treba da se napiše to u svesci nego da smo treba[li da]…
B: [Šta si] mislio? Ti uvek nešto pogrešno misliš....

4.3. Analiza pokazuje da se prekidanja ne mogu odrediti kao kooperativni čin ili čin kontrole na osnovu kriterijuma koji su korišćeni u dosadašnjim klasifikacijama. Prekidanja, koja uvode neslaganje sa sagovornikom, oduzimanje reči, promenu teme, slaganje sa sagovornikom, asistenciju i zahtev za razjašnjenjem, mogu se upotrebiti sa namerom da se ostvari čin kontrole ili čin kooperacije. Šematski prikaz dat je u *Dijagramu 2*.

Dijagram 2: Funkcije prekidanja sagovornika

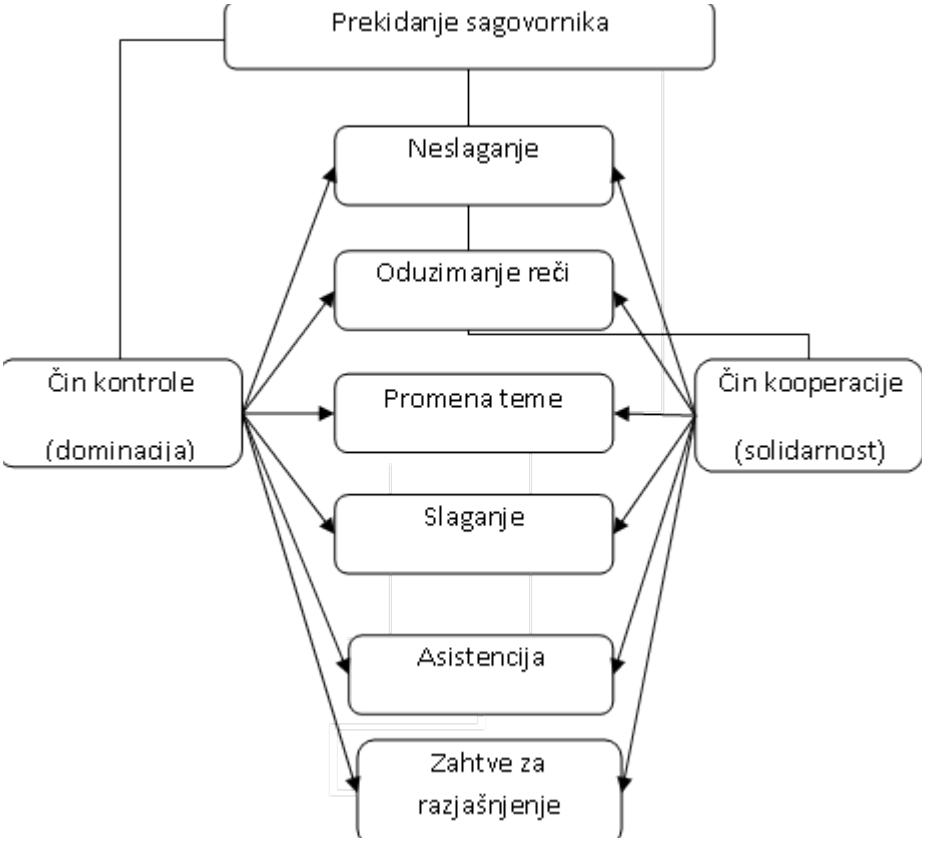

5. Zaključak

5.1. Funkcionalne klasifikacije prekidanja sagovornika, dostupne u literaturi, nisu pouzdane kao ni rezultati sociolingvističkih istraživanja o prekidanju sagovornika i rodnoj dominaciji u kojima su upotrebljene. Izražavanje dominacije ili solidarnosti prekidanjem sagovornika ne može se precizno odrediti na osnovu predloženih kriterijuma jer isti čin može da se realizuje sa namerom da bude čin kontrole ili čin kooperacije. Na primer, govornik može da se složi sa sagovornikom da bi mu pružio podršku, ali može i da se složi sa njim da bi *skratio priču* koju ne želi da sluša i promenio temu.

5.2. U sociolingvističkim istraživanjima u kojima se utvrđuje frekvencija prekidanja kojima se izražava dominacija ili solidarnost u zavisnosti od određenih kontekstualnih varijabli (Josijević i Vidanović, 2013) od izuzetne je važnosti da se prekidanje adekvatno klasifikuje kao čin kontrole, čin kooperacije ili relaciono-neutralan čin. Centralni problem kod funkcionalnih klasifikacija je što ne postoji jedinstven i

objektivan način da se odredi govornikova namera prilikom prekidanja sagovornika. Samo analiza koja uzima u obzir širi kontekst razgovora u kojem dolazi do prekidanja sagovornika (uključujući semantički sadržaj prekidanja sagovornika, generalni trend i sadržaj razgovora do trenutka kada je došlo do prekidanja, odnos među učesnicima, i govorne stilove učesnika konverzacije na osnovu njihove kulturološke pozadine) može pomoći u određivanju funkcije prekidanje sagovoronika u datom kontekstu (James & Clarke, 1993, p. 147). Međutim, i tada se ne može sa potpunom sigurnošću tvrditi šta je govornik nameravao da ostvari. Li et al. (2008) navode da se analizom audio i vizuelnih podataka i podataka o disflunetnosti u govoru preciznost u klasifikaciji prekidanja može povećati za dodatnih 21%.

5.3. Sagovornici često neadekvatno interpretiraju nameru govornika. Može se desiti da ono što je govornik nameravao da realizuje kao čin solidarnosti bude shvaćeno kao čin dominacije i obratno. Mi se u ovom radu nismo bavili stavovima učenika o prirodi prekidanja sagovornika iz više razloga. Prvo, učenici nižih razreda nisu bili u mogućnosti da objasne konverazacione postupke nastavnika, ali i svoje postupke koji su se javljali kao reakcija na prvobitno prekidanje. Drugo, prekidanja nastavnika i njihovi stavovi bili su nam dovoljni da ukažemo na nedostatke postojećih funkcionalnih klasifikacija i potrebu da se izvrši njihova revizija. Na samom kraju, mora se napomenuti i da interpretacija prekidanja od strane sagovornika nije od nikakve važnosti za model koji će biti predložen kao adekvatno rešenje problema. Cilj nam je da ponudimo model koji će uzeti u obzir doprinos i govornika i sagovornika koji je prekinut u svom izlaganju, a koji će u isto vreme prevazići problem sa kojim su se dosadašnja istraživanja, bazirana na prethodnim klasifikacijama prekidanja suočavala, a koji se odnosi na činjenicu da se ni namera govornika, ni postupak sagovornika, ne mogu objektivno utvrditi.

5.4. Prekidanja sagovornika moguće je posmatrati i samo u pogledu njihovih posledica na dalji tok razgovora dok je namera govornika koji prekida sagovornika zanemarena (Josijević, 2011). Glavni argument za ovakav pristup leži u činjenici da će govornik dominirati razgovorom ukoliko je njegovo prekidanje uspešno bez obzira da li mu je namera bila da iskaže solidarnost ili dominaciju. Uspešnost/neuspešnost prekidanja zavisi i od govornika i od sagovornika. Sagovornik na prekidanje može da odgovori činom povlađivanja ili činom nepovlađivanja (Itakura, 2001, p. 170). Prekidanje praćeno činom povlađivanja predstavlja uspešno prekidanje i uspešni činovi kontrole bez obzira na nameru govornika doprinose dominaciji u razgovoru. Prekidanje praćeno činom nepovlađivanja je, sa druge strane, neuspešeno i bez obzira na nameru govornika neće uticati na dominaciju u komunikaciji. Za problem konverazione dominacije je zbog toga mnogo bitnije pitanje uspešnosti/neuspešnosti prekidanja nego pitanje namere ka ostvarivanju dominacije/solidarnosti samog govornika. Šematski prikaz interakcije pri prekidanju sagovornika dat je u *Dijagramu 3*.

Dijagram 3: Šematski prikaz interakcije pri prekidanju sagovornika

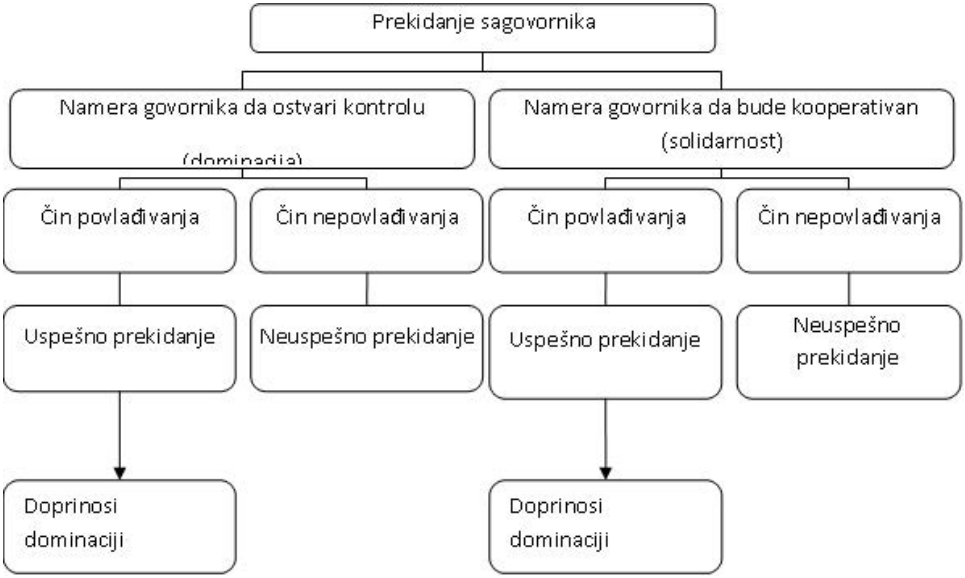

Na dijagramu se jasno uočava da konačan ishod prekidanja, tj. da li prekidanje doprinosi dominaciji, ne zavisi od prvobitne namere govornika koji prekida. Uspešnost prekidanja zavisi isključivo od sagovornika. Ukoliko se sagovornik povuče nakon što je prekinut prekidanje će biti uspešno. Ukoliko sagovornik ne popusti i ne prepusti reč, prekidanje će biti neuspešno.

6.1.Ovaj model koji se upravo bazira na uspešnosti prekidanja, a ne na nameri govornika, uvažava stav da je razgovor proizvod svih učesnika interakcije i da za njegov tok nisu samo presudni postupci onoga koji upada u reč i prekida, već i postupci onoga koji je prekinut u svom izlaganju. Uspešnost/neuspešnost u prekidanju ne samo da je presudnija za tok interakcije od namere samog govornika, već se i formalno jasno manifestuje u konverzaciji, te se za razliku od namere, može i objektivno utvrditi i kvantitativno izraziti. Frekvencija pokušaja prekidanja, činova povlađivanja/ nepovlađivanja, te uspešnosti/neuspešnosti prekidanja sagovornika, u zavisnosti od određenih varijabli, može se utvrditi preciznim i objektivnim metodama bez bojazni da će ljudski faktor i subjektivna procena učesnika ili ocenjivača uticati na pouzdanost rezultata.

7. Dodatak

Tabela 1: Simboli transkripcije (Itakura, 2001)

[	Početak iskaza koji su istovremeni.
//	Početak iskaza koji su istovremeni (u citiranim odlomcima).
]	Završetak iskaza koji su istovremeni.
=	Iskaz jednog govornika koji predstavlja neprekidan tok govora, ali je grafički razdvojen da bi se prilagodio prekidanju ili drugom iskazu koji se odmah nadovezuje na prvi iskaz bez preklapanja.
-	Kratka pauza koja nije merena.
((pauza))	Duža pauza koja nije merena.
((2sek))	Merena pauza. Pauze se mere samo kada je to nužno.
?	Uzlazna intonacija (ne mora nužno da bude pitanje).
!	Živahan ton.
(( ))	Neverbalni elementi, npr. ((smeh)).
( )	Sadržaj koji se ne može sa sigurnošću odrediti.
(?)	Govor koji se ne može transkribovati.
. (tačka)	Kraj iskaza.
, (zapeta)	Granica klauze ili ponovljene reči.
-,	Nedovršene reči prilikom samoispravljanja.
…	Nedovršeni iskazi.

8. Literatura

Coates, J. (1989). Gossip revisited: Language in all-female groups. In J. Coates and D. Cameron (Eds.), *Women in their speech communities*. London and New York: Longman.

Coates, J. (1990). *Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Sex Differences in Language*. London: Longman.

Dindia, K. (1987). The effects of sex of subject and sex of partner on interruptions. *Human Communication Research, 13,* 345–371.

Eakins, B. & Eakins, R.G. (1978). Verbal turn-taking and exchanges in faculty dialogue. In B. L. Dobois & I. M. Crouch (Eds.), *The Sociology of the languages of American women* (pp. 53–62). San Antonio, Texas: Trinity University.

Goldberg, J. (1990). Interrupting the Discourse on Interruptions. *Journal of Pragmatics, 14,* 883–904.

Holmes, J. (1995). *Women, Men and Politeness*. London: Longman.

Itakura, H. (2001). *Conversational Dominance and Gender.* Amsterdam: John Benjamins.

James, D & Clarke, S. (1993). Women, Men and Interruptions: A Critical review. In D. Tannen (Ed.), *Gender and Conversational Interaction* (pp. 246–295). New York: Oxford University Press.

Josijević, J. (2011). *Pouzdanost sociolingvističkih istraživanja o prekidanju sagovornika i rodnoj dominaciji* (nepublikovan master rad). Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac.

Josijević, J. i Vidanović, N. (2012). Zanemarivanje kontekstualnih varijabli u sociolingvističkim istraživanjima o prekidanju sagovornika i rodnoj dominaciji. *Savremena proučavanja jezika i književnosti,* IV/1(u štampi). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

Kennedy, C. & Camden, C. (1983). A new look at interruptions. *Western Journal of Speech Communication* 47.

Lejkof, R. (1973). Language and the Woman's Place. Language in Society 2/1, 45–80.

Li, H. (2001). Cooperative and Intrusive Interruptions in Inter- and Intracultural Dyadic Discourse, *Journal of Language and Social Psychology,* 20/3, 259–284.

Li, H., Krysko, M., Desroches, N. & Deagle, G. (2004). Reconceptualizing Interruptions in Physician-Patient interviews: Cooperative and Intrusive, *Communication and Medicine,* 1 (2), 145–157.

Murata, K. (1994). Intrusive or cooperative? A cross-cultural study of interruption. *Journal of Pragmatics,* 21, 385–400.

Rogers, W. T. & Jones, S. E. (1975). Effects of Dominance Tendencies on Floor Holding and Interruption Behavior in Dyadic Interaction. *Human Communication Research*, 1, 113–122.

Sayers, F. (1987). *Sex and conversational control.* Paper presented at the 10th Annual Communication, Language, and Gender Conference. Marquette University.

Smit-Lovin, L. & Brudi, C. (1989). Interruptions in Group Discussions: The Effect of

Gender and Group Composition, *American Sociological Review*, 54, 424–435.

Tannen, D. (1993). The Relativity of Linguistic Strategies: Rethinking Power and Solidarity in Gender and Dominance. In D. Tannen (Ed.), *Gender and Conversational Interaction* (p. 165–188). Oxford: Oxford University Press.

Tannen, D. (1994). Interpreting Interruption in Conversation. In D. Tannen (Ed.), *Gender and Discourse*, Oxford: Oxford University Press.

Testa, R. (1988). Interruptive strategies in English and Italian conversation: Smooth versus contrastive linguistic preferences, *Multilingua* 7, 285–312.

Ueno, J. (2004). Gender Differences in Japanese Conversation. *Journal of Intercultural Communication Studies*, 18/1, 92–107.

West, C. (1979). Against our will: Male interruptions of females in cross-sex conversations. In J. Orasanu, M.K. Slater & L.L. Adler (Eds.), *Language, sex and gender* (pp. 81-97). New York: Annals of the New York Academy of Sciences 327.

West, C. and Zimmerman, D.H. (1977). Women's place in everyday talk: Reflections on parent-child interaction. *Social Problems, 24*, 521–528.

Zhao, X. & Gantz, W. (2003). Disruptive and Cooperative Interruptions in Prime-Time Television Fiction: The Role of Gender, Status, and Topic. *Journal of Communication,* 53/2*,* 347–362.

Zimmerman, D.H. & West, C. (1975). Sex roles, interruptions and silences in conversation. In B. Thorne & N. Henley (Eds), Language and sex: Difference and dominance (p. 105–129). Chicago: University of Chicago.

Tatjana Čikara[1]
Filološki fakultet u Beogradu

PRAGMATIČKA I SINTAKSIČKO-LEKSIČKA ANALIZA REALIZACIJE GOVORNOG ČINA ZAHTEVA U SRPSKOM JEZIKU U KONTEKSTU TEORIJE UČTIVOSTI P. BRAUN I S. LEVINSONA[2]

Human interaction, whose aim is establishment of social harmony in a given society, is greatly determined by social factors reflected in the socio-cultural context in which the manner of realization of utterances, that is, speech acts, is of crucial significance to interpersonal relations.
In this paper the terms 'directive' and 'directive strategies' mark those communicative events in which the speaker demands a certain object, information, or service from the hearer. Directives are closely intertwined with the pragmatic notions of face and politeness due to their classification by Brown and Levinson into the face threatening acts within the group of direct, bald on record strategies. The paper deals with pragmatic and syntactic-lexical analysis of constructions by means of which request is realized in Serbian through the context of the most cited theory of politeness by Brown & Levinson, with special emphasis on social variables influencing formal realization of request in communication, including social power, distance and ranking; the analysis of modal markers with politeness effect in Serbian will be conducted as well, on the basis of the corpus of examples collected by means of Discourse Completion Test. The results reveal speakers' tendencies towards more frequent use of indirect speech acts in Serbian, undermining the hypothesis about the orientation of Western speaking communities towards negative politeness and distance which further contrasts with claims that Eastern speaking communities are more prone to using strategies of positive politeness showing greater degree of closeness and familiarity.

Key words – directives, request, indirect speech acts, politeness, social variables

Uvod

Sveprisutnost fenomena učtivosti u čovekovom životu je neosporna i manifestuje se prevashodno u interpersonalnoj interakciji, verbalnoj i neverbalnoj. Najistaknutije studije učtivosti zasnivaju svoje ideje posmatrajući načine na koje ljudi primenjuju komunikativne strategije u međusobnoj interakciji u cilju očuvanja i unapređenja

[1] tatjana.tajchy@gmail.com

[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija na Filološkom fakultetu u Beogradu u okviru modula Jezik i predmeta Istraživačke metode u analizi diskursa, pod mentorstvom dr Jelene Rajić.

društvene harmonije. Definisan iz perspektive teorije učtivosti kao potencijalna pretnja pomenutom balansu, govorni čin zahteva i njegova realizacija postaju dominantan fokus lingvističkih istraživanja.

U prvom delu studije biće reči o teoriji učtivosti i njenim osnovnim konceptima bitnim za proučavanje direktiva. Nakon definicije direktivnih govornih činova, utvrđivanja njihovog porekla i načina manifestacije u vidu direktnih i indirektnih govornih činova, rad se bavi sveobuhvatnom pragmatičkom i sintaksičko-leksičkom analizom korpusa primera govornog čina zahteva zasnovanog na testu dopunjavanja diskursnih situacija.

"Teorija obraza" – teorija učtivosti Penelope Braun (*Penelope Brown*) i Stivena Levinsona (*Stephen Levinson*)

Teorija učtivosti P. Braun i S. Levinsona, u stručnoj literaturi poznata kao „*teorija očuvanja obraza*" (*Face saving theory*), predstavlja nadgradnju Gofmanove koncepcije „*obraza*" (*Face)* i Grajsovog kooperativnog principa.

Suštinsku novinu čini koncept „*obraza*" definisan kao dualistički konstrukt sačinjen od „*pozitivnog obraza*" (*positive face*) - potrebe pojedinca za uvažavanjem, poštovanjem, divljenjem, razumevanjem od strane drugih ljudi, i „*negativnog obraza*" (*negative face*) - potrebe pojedinca za slobodom odlučivanja i delanja u društvu (Brown & Levinson, 1987, str. 13) . S tim u vezi, ustanovljen je pojam „činova *koji ugrožavaju obraz*" (*Face Threatening Acts*), odnosno pozitivne i negativne potrebe „*obraza*". Distinkcija je uočljiva između činova koji dovode u opasnost „*negativni obraz*" sagovornika i koji sugerišu govornikovo nepoštovanje slobode delanja sagovornika (naređenja, zahtevi, predlozi, saveti, podsećanja, pretnje, upozorenja, ponude, obećanja) i činova koji ugrožavaju „*pozitivni obraz*" sagovornika i koji ukazuju na zanemarujivanje sagovornikove potrebe, želje, osećanja (uvrede, kritike, optužbe, neslaganja, protivljenje, izražavanje nekontrolisanih emocija, itd.).

U cilju „očuvanja obraza", Braunova i Levinson (1987) formulišu pet tipova strategija učtivosti koje govornik kao „*uzorna osoba*" (*Model Person*) može da primeni. Prva strategija podrazumeva izvršenje čina koji „ugrožava obraz" direktno i koncizno (*Bold-on record*), bez ikakvog opravdanja pred sagovornikom. Drugi tip strategija obuhvata strategije „*pozitivne učtivosti*" - strategije obraćanja, odobravanja, slaganja, interesovanja, itd. Sa druge strane, strategije „*negativne učtivosti*" obuhvataju izvinjenje, pokazivanje pesimističkog stava, obezličavanje, itd. Četvrti tip strategija se odnosi na izbegavanje odgovornosti za izvođenje određenog čina od strane govornika, dok je poslednja u nizu strategija neizvođenja čina usled govornikove procene o visokom stepenu pretnje po sagovornika.

Serlovo tumačenje direktivnih govornih činova

U okviru ovog dela bavimo se definisanjem pojma direktivnih govornih činova

relevantnih za istraživanje u svetlu Serlove teorije govornih činova.

Osnivač tradicionalne semantičke i pragmatičke analize, Džon Serl (*John Searle*) (1991) definiše direktive na osnovu opšte teorije govornih činova bazirane na ispunjenju „*prikladnih uslova*“ (*felicity conditions*) podrazumevajući pod njima one komunikativne događaje u kojima govornik želi da se radnja iskazana propozicijom obistini, tj, aktualizuje, te se obraća primaocu poruke tražeći pomoć u realizaciji datog govornog čina. Većina direktivnih iskaza se mogu smatrati iskazima „šireg ilokutivnog smera“, odnosno iskazima u kojima je ilokutivni napon usmeren i na govornika i na sagovornika, što se semantički može eksplicirati iskazom „ti uradi to, jer ja tako želim“ (Popović, 2005). Uspešna realizacija direktivnog govornog čina zavisi od zadovoljenja četiri „prikladna uslova“. Pripremni uslov (*preparatory condition*) implicira sposobnost ili mogućnost primaoca poruke da izvrši određeni govorni čin. Uslov iskrenosti (*sincerity condition*) se odnosi na istinitost govornikove želje da primalac poruke izvrši dati čin. Propozicioni uslov (*propositional condition*) je sadržan u iskazu kojim govornik predicira realizaciju čina od strane primaoca poruke u budućnosti, a suštinski uslov (*essential condition*) predstavlja govornikovo nametanje manje ili više snažne obaveze primaocu poruke da izvrši čin.

Govorni čin zahteva iz perspektive teorije govornih činova i teorije učtivosti

Definicija zahteva u okviru pragmatike i teorije govornih činova podrazumeva pokušaj govornika da privoli primaoca poruke na izvršenje čina oslanjajući se na njegovu sposobnost inferencije komunikativne namere čina.

Serl (1991) definiše zahtev na osnovu četiri gorepomenuta uslova koji čine pragmatički kontekst komunikativnog događaja u okviru kog pripremni uslov podrazumeva govornikov autoritet nad primaocem poruke, uslov iskrenosti da govornik želi izvršenje zahteva, propozicioni iskaz naredbe, a suštinski uslov implicira govornikovu intenciju da izricanjem čina navede primaoca poruke na izvršenje.

U svetlu teorije učtivosti, čin se definiše kao intencija implicirana u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji (Brown & Levinson, 1987, str. 65). Prema klasifikaciji govornih činova kao „činova koji ugrožavaju obraz učesnika“, govorni čin zahteva se kotira kao izuzetno direktan čin čije izvršenje u budućnosti ugrožava „negativni obraz“ primaoca poruke, tj. njegove potrebe za autonomijom i slobodom delovanja. S tim u vezi, a u cilju izbegavanja mogućeg konflikta i očuvanja društvene harmonije, Braunova i Levinson predlažu mnogobrojne komunikativne strategije za ublažavanje ilokutivnog napona, sumirane pod strategijama negativne učtivosti koje podrazumevaju uspostavljanje i održavanje distance, ukazivanje poštovanja i uvažavanja. Najfrekventnija lingvistička sredstva kojima se ublažava „pretnja“ po „obraz“ primaoca poruke obuhvataju konvencionalizovane indirektne govorne činove u vidu interogativnih i izričnih konstrukcija, ograde (*hedges*), mehanizme depersonalizacije i pasivizacije, atenuatore i honorifike.

U ovom radu se uspostavlja distinkcija između dva tipa zahteva – zahteva za

informacijom i zahteva za akcionim činom. Zahtevanje informacije je poseban tip komunikativne funkcije koji se najčešće ostvaruje posredstvom govornog čina pitanja, a suštinski predstavlja identifikaciju referenta u odnosu na objektivni ili subjektivni denotativni prostor od strane sagovornika; govornikova intencija je usmerena ka podsticanju sagovornika na verbalni čin. Sa druge strane, zahtevanje akcionog čina predstavlja zahtev za promenom denotativnog prostora referenta, što se postiže podsticanjem sagovornika da nešto učini (Popović, 2005, str. 994).

Indirektni govorni činovi sa stanovišta „teorije obraza“

U okviru Braunine i Levinsonove nomenklature strategija negativne učtivosti, indirektnost zauzima istaknuto mesto kao jedna od strategija za ublažavanje stepena „pretnje“ po „obraz“ primaoca poruke. U ovoj strategiji, govornik se nalazi između dve suprotstavljene težnje – sa jedne strane, on ne želi da narušava i ugrožava potrebe primaoca poruke, a sa druge, želi da čin koji nameće bude izvršen. Stoga se indirektnost tumači kao kompromis u pomirenju govornikovih ambicija. U teoriji obraza, konvencionalna indirektnost podrazumeva upotrebu fraza i rečenica koje su u procesu konvencionalizacije stekle kontekstualno nedvosmislena značenja koja se razlikuju od doslovnih značenja njihovih konstituenata (Brown & Levinson, 1987, str. 132-138).

Serlovo tumačenje indirektnih direktivnih govornih činova

Serlova konceptualizacija indirektnih direktivnih govornih činova predstavlja sveobuhvatan opis „rečeničnih tipova“ kojima se uobičajeno formulišu zahtevi i naredbe. Paralelno konceptualizaciji „prikladnih“ uslova, Serl definiše tri osnovna rečenična tipa kojima se izražavaju indirektne direktivne situacije (Citirano u Mauri & Sanso, 2011, str. 3493):

1. rečenice koje impliciraju pripremni uslov upućujući na sposobnost ili mogućnost primaoca poruke da izvrši dati čin, želju govornika da čin bude izvršen, kao i propozicioni uslov; ove rečenice sadrže interogativne konstrukcije sa modalnim markerom epistemičke modalnosti u inicijalnom položaju;
2. rečenice koje impliciraju razloge za izvršavanje čina, uključujući impliciranu želju primaoca poruke da učini nešto, kao i eksplicitno iskazane razloge;
3. rečenice sa umentnutim sadržajem, najtipičnije sa performativnim glagolima i umetnutim partikulama ili ogradama.

U ovom radu, kroz analizu strukture direktivnog iskaza, biće referirane navedene komponente zahteva i identifikovani tipovi rečeničnih konstrukcija kojima se pomenuti uslovi realizuju.

Društvene varijable

U okviru teorije obraza posebno mesto pripada socio-psihološkim faktorima koji mogu u manjoj ili većoj meri uticati na komunikativnu situaciju i njenu lingvističku formalizaciju. Ova studija uzima u obzir uticaj varijabli distance, društvene moći i stepena težine čina na produkciju zahteva u srpskom jeziku.

Prema Braunovoj i Levinsonu (1987), pomenute socio-kulturološke varijable utiču na interakciju po principu dodavanja – što su veće distanca, društvena moć primaoca poruke i težina čina, veća je i pretnja po njegov „obraz" i stepen indirektnosti koju govornik primenjuje.

Distanca predstavlja simetričnu društvenu dimenziju sličnosti i razlika u okviru kojih govornik i primalac poruke označavaju ciljeve govornog čina. U mnogim slučajevima, ova varijabla je zasnovana na proceni učestalosti interakcije i vrstama usluga, materijalnih i nematerijalnih, koje se razmenjuju između govornika i primaoca poruke. Takođe, ova varijabla podrazumeva stepen poznanstva, prisnosti, istomišljenosti, pozitivnih ili negativnih osećanja koja govornik i primalac poruke gaje jedno prema drugom (Economidou-Kogetsidis, 2010, str. 2266).

Društvena moć predstavlja asimetričnu, unilateralnu, nereciprocnu dimenziju relativne moći, odnosno stepen u kom primalac poruke može nametnuti svoje potrebe u odnosu na potrebe govornika, jer govornik i primalac poruke ne mogu imati isti nivo moći u jednoj jedinstvenoj komunikativnoj situaciji (Brown & Levinson, 1987).

Stepen težine čina je kulturno i situaciono determinisan koncept koji se odnosi na stepen u kom se ugrožava „pozitivni" ili „negativni" obraz sagovornika. Uopšteno uzevši, postoje dva tipa skale za rangiranje težine govornog čina, od kojih se jedan odnosi na usluge, a drugi na materijalna i nematerijalna dobra koja se zahtevaju od sagovornika (Brown & Levinson, 1987).

Pomenute tri varijable nisu ekskluzivne prirode, već predstavljaju kategorije kojima pripadaju svi drugi faktori, kao što su autoritet, zanimanje, etnička pripadnost, prijateljstvo među učesnicima, medijum komunikacije, formalni/neformalni kontekst situacije, pol i starost govornika.

Metoda

U okviru ovog istraživanja primenjena je popularna, iako često osporavana metoda, test dopunjavanja diskursa (*Discourse Completion Test*) (Fukushima, 1996; Economidou-Kogetsidis, 2010; Lundel & Erman, 2012). Ovaj tip metode je osmišljen u cilju elicitacije zahteva u engleskom jeziku, a kasnije je usvojen kao metoda analize i poređenja različitih jezike u okviru interkulturološkog projekta realizacije govornih činova (*CCSARP - Cross Cultural Speech Act Realization Project*) od strane Blum-Kulke (*Blum-Kulka*). Uprkos kritikama zbog hipotetičke prirode situacija i nedostatka autentičnosti dobijenih jezičkih pojava, prednosti ove metode su dobijanje velikog broja uzorka u kratkom vremenskom periodu i mogućnost ispitivača da kontroliše uslove datih

situacija, što olakšava ispitivanje uticaja pojedinačnih ili u zbiru udruženih društvenih varijabli na jezičku produkciju.

Test je rađen na uzorku od 67 odraslih izvornih govornika srpskog jezika kao maternjeg, od kojih je 84% visoko obrazovano, dok 16% ima srednji stepen stručne spreme. Što se tiče starosne granice, prosek godina ispitanika je 35 godina. Cilj testa jeste provera hipoteze o opredeljenosti „istočnih" govornih zajednica poljskog, grčkog ili ruskog jezika ka pozitivnoj učtivosti (Ogiermann, 2009; Economidou-Cogetsidis, 2010) i, stoga, češćoj upotrebi direktnih strategija nasuprot „zapadnim", angloameričkim govornim zajednicama, okarakterisanim kao „negativno učtive" zajednice koje promovišu uspostavljanje distance i respektabilnosti u toku interakcije (Brown & Levinson, 1987; Trbojević 2008). Takođe, posmatra se odnos govornika prema varijablama moći, težine zahteva i distance, kao i njihova percepcija i shvatanje koncepta učtivosti kroz upotrebu leksičko-sintaksičkih sredstava.

Test sadrži sedam situacija, tipičnih za svakodnevnu interakciju (obraćanje prodavačici i menadžeru u supermarketu; obraćanje komšiji tokom žurke; obraćanje prijatelju za pomoć; obraćanje kolegi na poslu; obraćanje službeniku na šalteru; obraćanje ljudima u redu u restoranu brze hrane i upućivanje mejla turističkoj agenciji). Sekvenca kojom se realizuje zahtev razlaže se na dva konstituenta – *upravni čin* (*Head Act*) i *pomoćna sredstva* (*Supportive Moves*) (Fukushima, 1996; Lundel & Erman, 2012).

Analiza izložena u ovom istraživanju se fokusira na tri osnovna aspekta zahteva – tip strategija primenjene u upravnom činu, struktura zahteva (prepozicija ili postpozicija upravnog čina i pomoćnih sredstava) i tipovi upravnog čina i pomoćnih sredstava. Uz to, u testu su ponuđeni iskazi koji sadrže različite „markere učtivosti" u okviru formalnog i neformalnog konteksta, a od ispitanika se zahteva procena upotrebljenih jezičkih sredstava kao učtivih, neučtivih, prihvatljivih, pristojnih ili nepristojnih, što implicira različite stavove i laička tumačenja pojma učtivosti. Od ispitanika se očekuje i „okvirna" formulacija pojma učtivost, kao fenomena isključivo socijalnog ili jezičkog karaktera, odnosno kombinacije dve pomenute varijacije.

Analiza i diskusija rezultata

Tipovi strategija i uticaj društvenih varijabli na njihov izbor

Analiza tipova strategija se odnosi na procenu zastupljenosti direktnih, konvencionalno-indirektnih i pragmatički nekonvencionalizovanih strategija u zavisnosti od aktivnih društvenih varijabli u datoj govornoj situaciji.

Prva situacija se odnosi na kontekst u kom govornik ima legitimno pravo na upućivanje zahteva, pri čemu varijabla moći, odnosno statusa sagovornika varira. U obraćanju prodavačici, frekventnost direktnih strategija iznosi 37%, konvencionalno-indirektnih 33% i pragmatički nekonvencionalizovanih 30%. Prilikom obraćanja menadžeru radnje koji ima viši status u odnosu na prodavačicu, a isti status u odnosu na govornika, direktne strategije primenjuje 38% ispitanika, konvencionalno-indirektne

28%, a pragmatički nekonvencionalizovane 34% ispitanika. Ovakva preraspodela govori o tome da u slučaju kada je „obraz“ govornika ugrožen i kada govornik oseća da ima legitimno pravo da uputi zahtev, varijabla moći, odnosno društvenog statusa ne igra značajnu ulogu. Govornici pokazuju tendenciju učtivijeg ponašanja prema sagovorniku nižeg statusa smatrajući da je njegova odgovornost u datoj situaciji manja u odnosu na govornika višeg statusa u čijoj nadležnosti je kompromitujuća situacija, što podržava stavove o slojevitosti varijable moći koja uključuje potkomponente statusa, odgovornosti i legitimnog prava. Iznenađujući je stepen u kom se zahtev menadžeru implicirano upućuje u vidu manje ili više očiglednog nagoveštaja koji ne sadrži sam čin zahteva, ali sadrži direktne pretnje odgovornom licu.

U drugoj situaciji je „obraz“ govornika ugrožen, a stepeni varijabli distance, moći i težine zahteva relativno su izjednačeni od strane ispitivača. Direktne strategije primenjuje 26% ispitanika, konvencionalno-indirektne 63%, a pragmatički nekonvencionalizovane 11%. Ovakav rezultat sugeriše da upućivanje zahteva komšiji da utiša muziku govornici percipiraju kao zahtev sa visokim stepenom težine i stoga se opredeljuju za konvencionalno-indirektne strategije.

U trećoj situaciji varijable distance i društvene moći su eliminisane, a težina zahteva se nameće kao odlučujući faktor u formulisanju zahteva. Iako je stepen bliskosti među učesnicima interakcije visok, rezultati pokazuju da 10% govornika upotrebljava direktne, 68% konvencionalno-indirektne, a 22% pragmatički nekonvencionalizovane strategije, što pretpostavlja da govornici srpskog jezika primat daju varijabli težine zahteva u odnosu na distancu/bliskost.

U četvrtoj situaciji je ponovo ugrožen „obraz“ govornika, ali u višem stepenu nego u drugoj situaciji sa izraženom varijablom distance. Govornik je ogrničen ne samo obavezom, već i vremenskim rokovima. Frekventnost upotrebe direktnih strategija iznosi 13%, konvencionalno-indirektnih 74%, a pragmatički nekonvencionalizovanih 13%, što predstavlja očekivan rezultat s obzirom na date uslove.

Peta situacija predstavlja formalnu situaciju u kojoj se govornik, u ovom istraživanju u 84% slučajeva višeg statusa, obraća šalterskom službeniku na aerodromu, autobuskoj ili železničkoj stanici. Zastupljenost direktnih strategija je 51%, konvencionalno-indirektnih 43%, a pragmatički nekonvencionalizovanih 6%. Približne vrednosti su opravdane formalnim karakteristikama konteksta situacije i govore da, u standardizovanim situacijama obraćanja, ispitanici ne uzimaju u obzir društvene varijable pri odabiru jezičkih sredstava za formulaciju zahteva.

Šesta situacija prati i rezultatima potvrđuje slučajeve iz četvrte situacije u kojoj je ključna varijabla distance između učesnika govorne situacije. 9% govornika je upotrebilo direktne strategije, 78% konvencionalno-indirektne, a 13% pragmatički nekonvencionalizovane.

U sedmoj situaciji se ispituje uticaj medijuma komunikacije na odabir strategija, kao i razlika u formulisanju zahteva za informacijom u odnosu na zahteve za uslugom iz prethodnih situacija. Pismenim putem, u vidu mejla, govornik se obraća sagovorniku u govornoj situaciji u kojoj su varijable moći, distance, težine zahteva, svedene na

minimum. 27% govornika koristi direktne, 43% konvencionalno-indirektne, a 30% pragmatički nekonvencionalizovane strategije. Najveća zastupljenost indirektnih strategija je uslovljena uticajem medijuma komunikacije i formalnih obeležja govorne situacije; stoga se može uspostaviti paralela sa rezultatima u petoj situaciji, gde društvene varijable nisu od ključnog značaja, već je to sam formalni kontekst, tj. šablon situacije.

Kao opšti zaključak dobijenih rezultata može se uočiti dominantnost konvencionalno-indirektnih strategija u obraćanju govornika bez obzira na dejstvo aktivirane društvene varijable u odgovarajućem kontekstu. Ono što su ispitanici istakli prilikom izbora faktora koji utiču na formiranje iskaza jesu pravila lepog ponašanja kao društveno prihvatljivog načina ophođenja (79%), što potvrđuje tradicionalne teorije učtivosti Frejzera i Dirkema kao fenomena koji proističe iz uvažavanja preskriptivnih i deskriptivnih društveno uslovljenih normi i ritualnog ponašanja; kontekst situacije, odnosno formalno ili neformalno okruženje (49%) i težina upućenog zahteva (30%).

Struktura zahteva

Govorni čin zahteva, direktan ili indirektan, može biti realizovan na četiri načina – upotrebom pomoćnih sredstava u prepoziciji i upravnog čina u postpoziciji (*Dragi kolega, uz dužno poštovanje Vašeg vremena, zamolila bih Vas da mi pomognete u poslu.*); upotrebom upravnog čina u prepoziciji, a pomoćnih sredstava u postpoziciji (*Molim Vas da mi zamenite ovaj komad mesa, pošto je pokvaren.*); samo upotrebom upravnog čina (*Možete li da utišate muziku?*) ili umetnutim upravnim činom između pomoćnih sredstava (*Izvinite, da li možete da mi pomognete? Neću stići da završim do kraja radnog vremena, a hitno mi je*.). Kada je reč o pragmatički nekonvencionalizovanim strategijama, govorni čin zahteva je impliciran, u smislu jačih ili slabijih nagoveštaja (*Koleginice, molim Vas za kolegijalnost, bez Vaše pomoći ne mogu završiti ovaj važan posao. Imam jednu molbu za tebe*.)

Tipovi upravnog čina

Upravni čin je minimalna jezička jedinica kojom se može izraziti određeni govorni čin. Upravni čin kojim se realizuje zahtev može asocirati na neke aspekte „prikladnih uslova“, govornikove namere, te oslanjajući se na kategorije koje je ustanovio Fukušima (1996), razlikujemo sledeće tipove upravnog čina:

- činovi koji izražavaju govornikove želje

(1a) ***Molim vas, pozovite*** *menadžera!*
(1b) *Ovaj komad mesa je pokvaren,* želim da mi vratite novac.
(1c) ***Zahtevam da mi vratite novac!***
(1d) *Ovo meso je pokvareno i* ***volela bih da mi vratite novac****.*
(2a) ***Molim vas, utišajte muziku i lepo se provedite!***

- činovi kojima se pita za sagovornikovu želju, volju ili ljubaznost da izvrši čin

(3a) ***Hoćeš li*** *da mi budeš žirant?*

(3b) ***Da li bi možda hteo*** *da mi budeš žirant?*
(5a) *Izvinite,* ***da li biste mi rekli*** *kada polazi voz za Novi Sad?*
(6a) ***Da li biste bili ljubazni*** *da me propustite preko reda?*
(6b) ***Da li biste hteli*** *da me pustite da uzmem prilog?*
(6c) *Izvinite, zaboravila sam omiljeni prilog.* ***Budite ljubazni*** *i dozvolite mi da dodjem do priloga.*

- činovi kojima govornik pita sagovornika za dozvolu da izvrši čin

(6d) *Izvinite, molim Vas, zaboravio sam prilog.* ***Da li mogu*** *sada da ga uzmem?*
(6e) *S obzirom da sam malopre bila u redu,* ***da li biste mi dozvolili*** *samo da kupim i prilog?*
(6f) *Izvinite,* ***da li bih mogao*** *da stavim prilog? Zaboravio sam.*
(6g) *Zaboravio sam prilog, pa* ***ako mogu da vas zamolim*** *da mi ga Vi uzmete?*
(6h) *Izvinite, zaboravila sam omiljeni prilog. Budite ljubazni i* ***dozvolite*** *mi da dodjem do priloga.*

- činovi kojima govornik traži dozvolu od sagovornika da uputi zahtev

(3c) ***Je'l nije problem da te zamolim*** *za uslugu?*
(6i) *Izvinjavam se,* ***da li mogu da Vas zamolim*** *da me pustite pre Vas da uzmem prilog?*

- činovi kojima se upućuje na sposobnost sagovornika da izvrši čin

(4a) ***Da li biste mogli*** *da mi pomognete?*
(3d) ***Možeš li,*** *molim te, da mi budeš žirant?*
(3e) ***Da li bi mogao*** *da mi budeš žirant?*
(5a) ***Da li možete*** *da mi kažete vreme polaska voza?*
(7a) ***Da li biste mogli*** *da mi date informaciju da li postoji mogućnost plaćanja na rate i koji su uslovi?*

- činovi kojima se pita za sagovornikovu mogućnost/dostupnost da izvrši čin

(3f) ***Kako stojiš s finansijama?***
(3g) ***Da li si u mogućnosti*** *da mi budeš žirant?*
(4b) ***Imaš li vremena da mi pomogneš?***
(4c) ***Jesi li raspoložena da mi pomogneš?***
(4d) *Izvini,* ***da li bi ti bio problem da mi pomogneš*** *oko posla koji moram da završim do kraja radnog vremena?*
(7b) ***Da li biste bili u mogućnosti*** *da mi odgovorite na mejl u vezi sa mogućnosšću plaćanja na rate?*

- implicirani zahtev

(1e) ***Ili ćete mi vratiti novac, ili ćete mi dati novo meso!***
(1f) *Prijaviću vas inspekciji* ***ako ne vratite novac****!*
(2b) *Komšija,* ***mnogo bi mi značilo da utišate muziku****, jer sutra imam naporan dan.*
(2c) *Komšije, da li vi mislite da neko ko ujutru radi treba da spava,* ***a da to pored vaše buke nije moguće?!***
(2d) ***Bilo bi dobro da malo smanjite muziku!***
(3h) ***Treba mi usluga****, kredit je u pitanju.*

(6j) *Zaboravio sam da stavim prilog,* ***ako nije problem da ga stavim?***
(7c) ***Zanima me/Interesuje me*** *da li postoji mogućnost plaćanja na rate.*
➢ izražavanje potrebe/obaveze govornika da uputi zahtev
(1g) *Molim vas,* ***mislim da bi trebalo da mi vratite novac*** *zbog pokvarenog mesa.*
(1h) *Jako mi je žao, ali* ***smatram da biste trebali da mi vratite novac*** *s obzirom da je meso koje sam kod vas kupila pokvareno.*
(2e) *Izvinite,* ***morao bih da Vas zamolim*** *da smanjite jačinu zvuka muzike, jer imam važan razlog.*
(4e) *Kolega, izvini, malo mi je neprijatno, ali* ***moram da te zamolim*** *da mi pomogneš.*
(5b) *Izvinite,* ***treba mi*** *informacija o polasku voza za Užice.*

Tipovi pomoćnih sredstava

Upotrebom pomoćnih sredstava (*Supporting Moves*) govornik teži ublažavanju ili uvećavanju ilokutivnog napona zahteva. Pomoćna sredstva sa u odnosu na upravni čin mogu javiti, kao što smo videli, u prepoziciji, postpoziciji, ili mogu obgrliti umetnuti upravni čin.

Sredstva za ublažavanje ilokutivnog napona zahteva (Lundell & Erman, 2012) evidentirana u korpusu:

➢ Izrazi/iskazi koji pripremaju teren za upućivanje zahteva (*Preparators*)
(3g) ***Moram nešto da te pitam. Treba mi usluga.*** *Da li si u mogućnosti da mi budeš žirant?*
(3i) ***Imam jednu molbu za tebe.*** *Da li si slučajno u mogućnosti da mi budeš žirant za kredit?*
(3j) ***Druže moj, potreban mi je žirant za kredit.*** *Da li bi to mogao da budeš ti?*
(6i) ***Izvinjavam se****, da li mogu da Vas zamolim da me pustite pre Vas da uzmem prilog?*
➢ sredstva uspostavljanja predobaveze (*Getting a precommitment*)
(3k) *Kolega,* ***ako nisi kreditno prezadužen****, mogao bi mi biti žirant.*
(3l) ***Je'l nije problem*** *da te zamolim za jednu uslugu?*
➢ sredstva koja upućuju na osnovanost zahteva, razlozi, objašnjenja, opravdanja (*Grounders*)
(2f) *Ja bih vas zamolila da utišate muziku,* ***jer ujutru rano idem na put****.*
(2g) *Komšija, molim vas,* ***jako sam umorna****, ako biste mi izašli u susret i utišali muziku?*
(4f) ***Plašim se da neću stići da završim ovo do kraja dana****. Da li bi mogla malo da mi pomogneš?*
(6j) *Izvinite,* ***ja sam već čekala u redu****, pa ako nije problem samo da uzmem ono što sam zaboravila.*
(7d) ***S obzirom da nisam uspela da na Vašem sajtu pronađem informaciju vezanu za plaćanje na rate****, molim Vas da mi odgovorite na sledeća pitanja...*
➢ sredstva za „razoružavanje" sagovornika (*Disarmers*)

(3m) ***Znam da nije popularno**, ali da li bi mi bio žirant?*
(3n) *E, 'aj budi mi žirant! **Znam da hoćeš**.*
(3o) *Molim te da mi budeš žirant**. Znam da je to velika molba.***
(6k) *Izvinite, **znam da sam bio spor**, ali ostalo je samo da uzmem prilog.*
➢ sredstva obećavanja nagrade (*Promise of reward*)
(3p) *Da li pristaješ da mi budeš žirant? **Neću dozvoliti da snosiš bilo kakve posledice.***
(4g) *Hoćeš li da mi pomogneš da završim ovo, **pa da idemo posle na kafu?***
➢ sredstva za umanjivanje nametljivosti (*Imposition minimizer*)
(3q) *Da li si u mogućnosti i da li želiš, **reci iskreno**, da mi budeš žirant? **Nikakav problem ako ne možeš, odnosno ne želiš.***
(3r) ***Nemoj da shvatiš ovo kao neku vrstu obaveze**, ali da li bi **možda** hteo da budeš moj žirant?*
(4h) ***Ako ništa ne radiš**, da li bi mi pomogao?*
(6j) *Izvinite, ja sam već čekala u redu, **pa ako nije problem samo** da uzmem ono što sam zaboravila.*
Pomoćna sredstva za uvećavanje ilokutivnog napona zahteva
➢ uvrede
(1i) ***Potpuno sam zgranuta vašom neprofesionalnošću**! Zahtevam povraćaj novca...*
(1j) ***Kako je moguće da nešto takvo prodajete?***
(1k) ***Sram vas bilo!***
➢ pretnje
(1l) ***Očekujte tužbu!***
(1m) *Zahtevam povraćaj novca i **dobićete lošu reklamu!***
(2h) *Ako ne utišate muziku u narednih nekoliko minuta, **obratiću se policiji.***
(2i) *Komšija, 'ajde utišaj muziku **da ne bih zvao policiju.***
➢ moralisanje
(1n) ***Kao menadžer trebalo bi više da vodite računa o kvarljivosti robe.***
(1o) *Gospodine, ne mogu da verujem da niko od vas nije primetio da je meso pokvareno! **Da li ste svesni da ste mogli nakoga da otrujete?!***
(1p) ***Nedopustivo je da prodajete pokvareno meso!***
(2j) *Komšija, molim vas da malo stišate muziku. **Vreme je za spavanje.***

Kada je reč o učestalosti određenih tipova struktura zahteva, rezultati ankete su pokazali da se govornici ne opredeljuju naročito za određenu strukturu, kao što bi se očekivalo u slučaju umetanja upravnih činova između pomoćnih sredstava, ukoliko ih realizuju primenom direktnih strategija u formi imperativnih ili performativnih konstrukcija. Takođe, očigledna je frekventnost pomoćnih sredstava u prepoziciji i postpoziciji, ukoliko je stepen težine zahteva visok, a realizacija zahteva bilo u obliku direktnih, bilo u obliku konvencionalno-indirektnih strategija. U tom slučaju, dominantni tip pomoćnih sredstava jesu sredstva za objašnjavanje, pojašnjavanje, izlaganje situacije, davanje razloga i opravdanja za upućivanje čina. Drugi tip po frekventnosti upotrebe

jesu sredstva koja pripremaju teren za upućivanje zahteva, a zatim slede sredstva za „razoružavanje“ sagovornika.

Sintaksičko-leksička analiza jezičkih sredstava upotrebljenih za realizaciju zahteva

U ovom odeljku razmotrićemo tipove rečenica i konstrukcija kojima se realizuju direktne, konvencionalno-indirektne i pragmatički nekonvencionalizovane strategije. Rezultati istraživanja pokazuju da govornici u najvećem broju slučajeva koriste interogativne konstrukcije kako bi formulisali zahtev primenom konvencionalno-indirektnih strategija (*Izvinite, da li biste mi rekli kada poleće avion za Frankfurt? Molim vas, da li biste mogli da mi vratite novac? Kolega, možete li da mi pomognete, jer nemam više vremena?*). Takođe, pomenuti tip strategija realizuje se i izričnim konstrukcijama sa performativnim, modalnim i glagolima koji izražavaju emocije, dopunjenim modalno upotrebljenom konstrukcijom DA+prezent (*Zamolila bih vas da pozovete menadžera prodaje. Molim vas da mi omogućite da uzmem prilog. Htela bih da razgovaram sa menadžerom. Volela bih da mi vratite novac pošto je meso pokvareno*.). Direktne strategije se javljaju u obliku imperativnih i izričnih konstrukcija sa performativnim glagolima u inicijalnoj poziciji (*Zahtevam da mi vratiti novac*.).

Kada je reč o gramatičkim konstrukcijama koje služe kao direktna ili indirektna sredstva realizacije govornih činova, rezultati istraživanja ističu upotrebu potencijala, imperativa, modalnog prezenta[3].

Pored osnovnog značenja mogućnosti izvršenja određene radnje, potencijal izražava govornikov stav, uverenost ili pretpostavku da će se radnja izvršiti, kao i želju za njenim izvršenjem (Tanasić, 2005, str. 458-460). U kontekstu učtivosti, potencijal služi obeležavanju epistemičke distance koja se pretače u pragmatičku prilikom realizacije govornog čina zahteva (Trbojević, 2004; 2009). Kao što je pokazala analiza procene iskaza od strane govornika u smislu stepena učtivosti/neučtivosti, konstrukcije sa potencijalom su ocenjene kao visoko učtive, u neformalnom kontekstu i sa primesama ironije. Na primer, iskaz *Da li biste bili ljubazni da popunite ovaj formular?* ocenjen je kao učtiv od strane 66% ispitanika, kao pristojan od strane 18% ispitanika i učtiv, sa ironičnim tonom od strane 10% ispitanika. U rezultatima ankete, modalni glagoli MOĆI i HTETI su često upotrebljeni u obliku potencijala (*Malopre sam kupila meso u ovoj radnji koje je pokvareno pa bih htela da mi vratite novac. Da li biste mogli da utišate muziku?*), što dalje doprinosi modalizaciji celokupnog iskaza čineći ga učtivijim, s obzirom da se pomenuti glagoli koriste kao indirektna sredstva upućivanja na sposobnost/mogućnost/volju/ sagovornika da izvrši čin, što se u okvirima „teorije obraza“ interpretira kao ukazivanje poštovanja i brige za „obraz“ tj. potrebe sagovornika.

Imperativ se, kao glagolski modus, javlja u direktnim strategijama realizacije govornog čina zahteva i predstavlja jezgro implicitne performativne formule koja se

[3] Modalnim prezentom se označavaju upotrebe prezenta koje upućuju na govornikov stav prema neostvarenoj, nerealizovanoj radnji čije ispunjenje se očekuje u budućnosti (Stanojčić i Popović, 2000, str. 384).

može transformisati u eksplicitnu putem modifikacije ilokutivnog napona u zavisnosti od pragmatičkog konteksta (Popović, 2005, str. 1022). Od strane ispitanika je ocenjen kao neučtiv oblik obraćanja bilo da je reč o formalnom ili neformalnom kontekstu. Procenat ispitanika koji smatra da je imperativ nepristojno upotrebljavati je za nešto veći u odnosu na procenat ispitanika koji ga ocenjuju kao neučtiv vid obraćanja i formulisanja zahteva. Ovakav ishod može sugerisati činjenicu da govornici ne povlače precizne granice između društveno-prihvaćenog i odobrenog ponašanja kao učtivog i isključivo jezički manifestovane učtivosti, što su potvrdili svojim tumačenjem pojma učtivosti kao sinteze društveno-propisanih obrazaca ponašanja i usklađene jezičke upotrebe (85% ispitanika smatra da učtivost podrazumeva uvažavanje i društvenih i jezičkih normi prilikom interakcije).

Treća gramatička konstrukcija kojom se realizuju indirektni zahtevi u srpskom jeziku jeste modalni prezent performativnih, modalnih i emotivnih privativnih glagola.

(1q) Molim vas da mi vratite novac.

(1b) Zahtevam da mi vratite novac.

(4e) Izvini, malo mi je neprijatno, ali moram da te zamolim da mi pomogneš.

(1r)) Hoću da porazgovaram sa vašim nadređenim.

(1c) Meso je pokvareno. Želim da mi vratite novac.

Na kraju, pragmatički nekonvencionalizovane strategije su realizovane uglavnom izričnim konstrukcijama posredstvom bezličnih konstrukcija sa bezlično upotrebljenim ličnim glagolom u predikatu bez sintaksičkog subjekta koji je formalno prisutan u obliku dopune u dativu, genitivu ili akuzativu (Piper, 2005, str. 604).

(7c) Zanima me mogućnost plaćanja na rate.

(7e) Interesuje me vreme polaska aviona.

(3s) Treba mi žirant.

Leksičke jedinice kao markeri učtivosti u realizaciji govornog čina zahteva

Među leksičkim sredstvima za postizanje efekta učtivosti upravnog čina zahteva, na prvom mestu se izdvajaju modalni glagoli MOĆI i HTETI sa značenjem korenske modalnosti koja podrazumeva deontičku i optativnu modalnost, koje podrazumevaju značenja nužnosti/neophodnosti/obaveze, odnosno, deziderativnosti (Piper, 2005, str. 638-644). Upotrebom ovih glagola u konvencionalno-indirektnim zahtevima, govornici implicitno, prevashodno značenjima dozvole i sposobnosti, upućuju na potrebe sagovornika ostvarujući pragmatičku distancu markirajući iskaze kao učtive.

Što se tiče pomoćnih sredstava, kao najrasprostranjenije upotrebljena ističu se leksičko-semantičke performativne formule *molim vas* i *izvinite*, bilo da uvode direktni ili indirektni govorni čin.

Zaključak

U prethodnom istraživanju pokušana je analiza realizacije govornog čina zahteva

u srpskom jeziku kroz prizmu teorije učtivosti Penelope Braun i Stivena Levinsona. U uvodu su ukratko su izloženi osnovni problemi i pretpostavke koje i danas ostaju enigma u savremenim studijama fenomena učtivosti. Pokušaj da se pomire socio-kulturološka i pragmatička tumačenja učtivosti ostaje nadomak ostvarenja i u iščekivanju potonjih analiza i istraživanja koja će biti sprovedena u sadejstvu socioloških i lingvističkih nauka na jezicima u živoj upotrebi. Ispitana je hipoteza da su istočne govorne zajednice orijentisane ka pozitivnoj učtivosti, tj. bliskosti u ophođenju i prominentnijoj upotrebi direktnih strategija. Međutim, čini se da su rezultati ovog istraživanja uzdrmali pomenutu pretpostavku, s obzirom na neočekivano visok stepen frekventnosti konvencionalno-indirektnih strategija. Postavlja se pitanje da li je, usled povećane izloženosti uticaju sa Zapada u kulturno-društveno-političkom smislu, došlo do asimilacije zapadnih modela jezičke formulacije ili je u pitanju samo oponašanje istih. Ovo pitanje može poslužiti kao implikacija za buduće studije koje bi se bavile ne samo analizom u sferi jezičke upotrebe, već i analizom stavova, uverenja i govornikove percepcije društvene interakcije u okviru fenomena učtivosti. Takođe, potrebno je izvršiti sveobuhvatnu kontrastivnu analizu upotrebe strategija i lingvističkih sredstava u zapadnim i istočnim govornim zajednicama radi verifikacije pomenute pretpostavke. Prikaz realizacije govornog čina zahteva i stavova govornika srpskog jezika prema fenomenu učtivosti u okviru ove studije može poslužiti kao početna pozicija za buduća istraživanja.

LITERATURA

Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: CUP.

Economidou-Kogetsidis, M. (2010). Cross-cultural and situational variation in requesting behaviour: Perceptions of social situations and strategic usage of request patterns. *Journal of Pragmatics, 42*, 2262-2281. Retrieved from http://s3.maghalam.com/Cr20121129155249.pdf

Fukushima, S. (1996). Request strategies in British English and Japanese. *Language Science, 18*, 671-688. Retrieved from http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0388000196000411

Lundell, F.F., & Erman, B. (2012). High-level requests: A study of long residency L2 users of English and French and native speakers. *Journal of Pragmatics, 44*, 756-775. Retrieved from http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S037821661200063X

Mauri, C., & Sanso, A.(2011). How directive constructions emerge: Grammaticalization, constructionalization, cooptation. *Journal of Pragmatics, 43*, 3489-3521. Retrieved from http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378216611002189

Ogiermann, E. (2009). Politeness and indirectness across cultures: A comparison of English, German, Polish and Russian requests. *Journal of Politeness Research, 5*, 189-216. Retrieved from http://krpb.pbworks.com/f/Og+politeness.pdf

Piper, P. (2005). Modalnost. U M. Ivić (Ur.), *Sintaksa savremenog srpskog jezika, Prosta*

rečenica (pp 636-648). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica Srpska.

Piper, P. (2005). Semantičke kategorije u prostoj rečenici: sintaksička semantika. U M. Ivić (Ur.), *Sintaksa savremenog srpskog jezika, Prosta rečenica* (pp 575-982). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica Srpska.

Popović, LJ. (2005). Komunikativne funkcije proste rečenice. U M. Ivić (Ur.), *Sintaksa savremenog srpskog jezika, Prosta rečenica* (pp 983-1060). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica Srpska.

Serl, Dž. (1991). *Govorni činovi*. Beograd: Nolit.

Stanojčić, Ž. i Popović, LJ. (2000). *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Tanasić, S. (2005). Sintaksa glagola: Potencijal. U M. Ivić (Ur.), *Sintaksa savremenog srpskog jezika, Prosta rečenica* (pp 458-461). Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica Srpska.

Trbojević, I. (2004). *Modalnost. sud, iskaz: Epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.

Trbojević, I. (2008). Grammar can hurt: A contrastive view of English and Serbian imperatives. In K. Rasulić & I. Trbojević (Eds.), *ELLSSAC Proceedings – English Language and Literature Studies: Structures across Cultures. Volume I* (pp 103-114). Belgrade: Faculty of Philology.

Trbojević, I. (2009). Some contrasts in politeness structure of English and Serbian. In M. Kuzniak & B. Rozwadowska (Eds.), *PASE Papers 2008: Studies in Language and Methodology of Teaching Foreign Languages* (pp 177-184). Wroclaw: Oficyna Wydawnicza ATUT.

PRILOG

Test dopunjavanja diskursa (Discourse Completion Test)

Pred Vama se nalazi upitnik koji predstavlja deo jezičkog istraživanja koje se bavi poređenjem realizacija zahteva u srpskom i engleskom jeziku. Upitnik sadrži nekoliko tipičnih situacija iz svakodnevnog života. Cilj popunjavanja upitnika je identifikacija i analiza lingvističkih oblika i struktura koje govornici srpskog kao maternjeg jezika koriste prilikom formulacije zahteva. Pažljivo pročitajte uputstvo za popunjavanje.
Hvala!
Uputstvo za popunjavanje upitnika: Pažljivo pročitajte tekst koji opisuje date situacije, na trenutak zamislite da ste baš Vi u datoj situaciji, razmislite i napišite tačno reči kojima biste se obratili sagovorniku. Nije potrebno pisati opisne odgovore (npr. U to situaciji ja bih mu rekao da se pomeri, već *Pomerite se/Pomerite se, molim Vas*). Anketa je u potpunosti anonimna. **Hvala!**

Vaše zanimanje _____

Pol M Ž

Godina rođenja _____

DAKLE, NAPIŠITE TAČNO ONO ŠTO BISTE IZGOVORILI!!!

1. Kupili ste jutros tri kilograma mesa u supermarketu da biste uveče pripremili večeru za Vaše najbolje prijatelje. Međutim, po dolasku kući shvatate da je poveći komad mesa pokvaren. Vraćate se u prodavnicu i obraćate se prvo prodavačici, a zatim menadžeru prodaje zahtevajući povraćaj novca.
   Kako se obraćate prodavačici?

   Kako se obraćate menadžeru prodaje?

2. Spremate se da ranije nego uobičajeno legnete u krevet jer rano ujutru krećete na put dug oko 8 časova, a pritom Vi vozite. U susednom stanu komšije prave žurku koja izmiče kontroli usled preglasne muzike i Vi ne možete da zaspite. Odlučujete da mu se obratite i zatražite da utiša muziku. Kojim rečima mu se obraćate?

3. Želite da zamolite najboljeg prijatelja da Vam bude žirant za kredit. Kako ćete mu se obratiti?

4. Imate previše posla, dok Vaš kolega/koleginica na istom položaju kao i Vi nema posla i surfuje internetom. Želite da ga zamolite za pomoć iako niste suviše bliski, jer Vam rok za završetak dužnosti ističe na kraju radnog vremena i plašite se da nećete stići da završite. Kako ćete se obratiti njemu/njoj?

5. Nalazite se na aerodromu/autobuskoj/železničkoj stanici i obraćate se radniku/radnici na šalteru da biste saznali vreme polaska Vašeg aviona/autobusa/voza. Kako ćete formulisati Vaš zahtev?

(okrenite stranu)

6. U restoranu brze hrane naručujete Vaš obrok. Iza Vas je dug red, a vi ne možete da se odlučite šta biste naručili. Nakon desetak minuta, uzimate Vašu porudžbinu, sedate za sto i shvatate da ste zaboravili Vaš omiljen prilog. Kako ćete se obratiti nepoznatoj osobi koja je trenutno na redu da Vas pusti da uzmete prilog?

7. Šaljete mejl turističkoj agenciji X kako biste se raspitali o mogućnosti plaćanja na rate aranžmana koji Vas zanima, jer data opcija nije navedena u ponudi. Kako ćete formulisati zahtev u poruci mejla?

8. Koji od ponuđenih faktora utiču na Vaš izbor reči prilikom formulisanja zahteva? (Zaokružiti adekvatne odgovore).
status sagovornika pol sagovornika Vaš društveni status
pravila lepog ponašanja težina zahteva koji upućujete kontekst situacije
ništa od navedenog

9. Kako biste rangirali sledeće iskaze na skali od 0 do5?
(0 – nepristojno; 1 – neučtivo; 2 – prihvatljivo; 3 – pristojno; 4 – učtivo; 5 – preterano učtivo, sa primesama sarkazma, ironije)

Formalni kontekst
- Da li biste bili ljubazni da popunite prijavni formular? _____
- Popunite ovaj formular! _____
- Da li biste mogli, ukoliko Vam nije problem, da popunite ovaj formular? _____
- Molim Vas da popunite ovaj formular. _____
- Zamolila bih Vas da popunite ovaj formular. _____

Neformalni kontekst
- Dodaj mi biber! _____

- Da li biste mi dodali biber, molim Vas? _____
- Htela bih da Vas zamolim da mi dodate biber. _____
- Treba mi još bibera. _____
- Dodajte mi, molim Vas, biber! _____

Kojom od pomenutih vrednosti biste ocenili zahteve u instrukcijama u ovom upitniku? _____

10. Na šta Vas asocira pojam učtivosti?

društveno-propisana pravila ponašanja pristojno ponašanje i kulturno izražavanje kulturno izražavanje nešto četvrto _____

HVALA NA PAŽNJI!!!

Бојана Раденковић Шошић[1]
(Филолошки факултет, Универзитет у Београду)

ХИПЕРРЕАЛНОСТ У ЈЕЗИКУ ОГЛАШАВАЊА[2]

One of the most famous concepts in the postmodern theory of advertising is Baudrillard's concept of hyperreality. Most marketing researches about postmodern advertising highlight hyperreality as one of the most frequent ways to communicate with customers. Hyperreality is based on simulation, construction, phantasmagoria, signification and simulacra. It questions the strict distinction that the modernist made between the reality and fantasy. Hyperreality is usually described as an audio, video and verbal communication, but there is a lack of research regarding language techniques used to achieve the hyperrealistic effect on customers. This paper analyzes linguistic techniques, the use of which makes it possible to accomplish a concept of hyperreality.
Key words: language of advertising, hyperreality, postmodernism;

Постмодернизам

Прво појављивање термина *постмодернизам* (*постмодерна*) најчешће се повезује са уметношћу и сликарством крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Да би стекао данашње значење, биле су потребне године током којих је овај појам добијао различите друштвене, економске и културолошке конотације (од стилско-типолошког одређења „модерније од модерног које је имао у сликарству, преко Панвицовог постмодерног човека који је плагијат Ничеовог концепта натчовека и Белове `постмодернистичке особе гладне религијског искуства`“ (Маширевић, 2011, стр. 17)). Данашње значење рађа се тек у другој половини двадесетог века (Маширевић, 2011, стр. 17). Постоје мишљења да би овај термин требало да обухвати не само естетику или архитектуру, већ и социологију, економију, технологију, науку и филозофију:

„Промена од индустријског, производног друштва у постиндустријско друштво услуга и постмодерно друштво антиквитета, економски прелазак са глобалног концепта на стратегије диверсификације, структуралне промене комуникација услед нових технологија, ново научно занимање за недетерминисане процесе, за структуре самоорганизације, за хаос и фракталну димензију, филозофско напуштање ригорозног рационализма и сцијентизма и прелаз ка мноштву

[1] radenkovicbojana@gmail.com

[2] Овај рад је настао као део прелиминарног истраживања у оквиру докторске дисертације на тему *Језичка својства италијанског постмодернистичког оглашавања на интернету* која је пријављена на Филолошком факултету, Универзитета у Београду.

конкретних парадигми, све су то процеси који показују значајна одступања у односу на позицију модерне" (Велш, 2000, стр. 21).[3]

Јелена Ђорђевић сажима различита тумачења постмодернизма и сматра да постоје његова три значења – стање у култури, уметничке промене и рефлексије у постмодернизму и филозофска промишљања постмодерног стања. Према мишљењу ове ауторке „постмодернизам у суштини представља нови поредак света у времену ширења мултинационалног капитализма, нових технологија, освајања свемира, растурања блоковске поделе света и одлучујућег утицаја медија" (Ђорђевић, 2009, стр. 184). У обиљу „дефиниција" и описа постмодернизма, а полазећи од аутора чији се радови најчешће везују за настанак и развој постмодернизма, Џеф Луис наводи да се могу издвојити три типа постмодернизма: деконструктивистички (заснован на делима Лиотара), песимистички (коме су у тумачењу савременог друштва и културе дали допринос Бел, Џејмсон и Бодријар) и авангардистички који се заснива на радовима аутора који славе ново време и хетерогеност у сваком облику (Ђорђевић, 2009, стр. 185). Имајући у виду неке од основних карактеристика постмодернизма, као што су плурализам, анализа друштвених фрагмената, мултикултуралност, техника пастиша и бриколажа, континуирани дисконтинуитет, итд. и данас је веома тешко описати постмодернизам у свим његовим аспектима или навести његову јасну дефиницију. Оваквој плуралистичкој природи постмодернизма посебан допринос су дали управо теоретичари и филозофи који су изучавали „фрагменте" постмодернистичког друштва.

Почетак тумачења постмодернизма везује се за Лиотарово дело *Постмодерно стање* које је настало на захтев канадске владе као пишчево тумачење општих тенденција у тадашњем друштву. Лиотар сматра да се глобална борба за моћ очитава као борба за знање као што се некада водила борба за ресурсе попут угља, злата и обрадивог земљишта (Маширевић, 2011, стр. 93). Посебан значај даје питању тзв. метанаратива који према Лиотару не могу више да постоје као јединствена и свеобухватна истина будући да су услед деструкције метанаратива нестали јединствени идентитети за појединце и друштва. Смрт метанаратива значи и губитак чврстих тачака и оријентира у било чему (Ђорђевић, 2009, стр. 212). Наративи су приче које поседује свака заједница, а те приче служе објашњавању садашњег поретка ствари, прошлости и евентуалног развоја догађаја у будућности (Маширевић, 2011, стр. 93). На тај начин Лиотар уводи концепт фрагментираности, распарчавања „великих прича" у парцијалне језичке игре, чиме се подржава концепт разноликости (Лиотар, 2008, стр. 458). Сматра да је уситњавањем великих прича дошло до расипања идентитета: „У савременом друштву и култури,

[3] Ставови о синонимности термина *постмодернизам* и *постмодерна* нису усаглашени (в. Велш 2000, стр. 11-55). Термином *постмодернизам* углавном се указује на структурално-стилски смисао појма, док термин *постмодерна* чешће означава временску епоху која је уследила после модерне. Иако разлике између њих нису од есенцијалног значаја за приказано истраживање, будући да је у раду анализиран концепт хиперреалности као квалитативно постмодернистичко својство, предност је дата термину *постмодернизам*.

постиндустријском друштву, постмодерној култури, питање легитимизације знања поставља се и у другим терминима. Велика прича је изгубила веродостојност, ма какав јој начин уједињавања био придаван: и као спекулативна прича и као прича о еманципацији" (Лиотар, 2008, стр. 464). Према Фредерику Џејмсону постмодернизам је последња фаза у развоју капитализма, културна доминанта, која се заснива на радикалном раскиду до којег је дошло крајем педесетих и почетком шездесетих година и који најављује долазак новог типа друштва – Беловог „постиндустријског друштва" – потрошачког друштва, друштва медија, друштва информатике, електронског друштва или друштва „високе технике" (Џејмсон, 2008, стр. 490). Џејмсон тврди да је свако тумачење постмодернизма, било да је апологетско или негативно, нека врста политичког становишта која је у природи данашњег мултинационалног капитализма у коме култура није више економски независна. Посебан допринос развоју постмодернистичке теорије у својим радовима дали су и француски филозофи Жак Дерида и Мишел Фуко чији концепти (деконструкција и дискурси, између осталих) у овом раду неће бити детаљније разматрани.

Бодријарова хиперреалност

У прилог плуралистичкој природи постмодернизма можемо навести да су најпознатији теоретичари, чија су имена готово неизбежна у радовима који у свом наслову носе одредницу *постмодернистички*, на свој начин тумачили друштвено стање и положај човека у датом тренутку. Тако је Жан Бодријар у својој неисцрпној листи библиографских јединица, које обухватају широк спектар друштвених појава, посебан значај дао концепту симулације и симулакрума који су блиско повезани са концептом хиперреалности. Према Бодријаровом становишту „симулација представља питање разлике између „истинитог" и „лажног", „стварног" и „имагинарног" и заснива се на принципу еквивалентности знака и стварног" (Бодријар, 1991, стр. 7). Међутим, Бодријар сматра да је симулација далеко више од претваравања јер уверава симуланта да је стварност. Посебна „посластица" у развијању концепта симулације и симулакрума за Бодријара била је Америка. Иако је тек у делу *Америка* из 1986. године, после посете овом континенту, изнео своја, на махове оштра, запажања о америчком друштву, Бодријарови ставови су се могли увидети још у делу *Симулација и симулакруми* (1981).[4] Читав опис Бодријаровог доживљаја Америке од изузетног је значаја за разумевање идеја симулакрума и хиперреалности. У делу *Америка* Бодријар се чак пита да ли и сам свет постоји само у функцији рекламе која се о њему може направити у неком другом свету. За Бодријара Америка је оличење површне културе која је најбоље откривена у концепту Дизниленда – „савршеном моделу испреплетаних симулакрума, игри илузија и фантазама" (Бодријар, 1991, стр. 7). Сматра да су оснивачи Дизниленда

[4] Дела француских постмодерниста нису превођена систематски на српски (српскохрватски) језик и у складу са годинама издања оригинала.

имали идеју да покажу како је оно „нестварно“ само у његовим границама и то од тренутка када посетиоци паркирају аутомобиле и после чекања у реду коначно улазе у свет маште и надреалног, а да је читава Америка заправо реална („цела Америка је нестварна, а Дизниленд би требало да буде доказ њене стварности“). Америчко друштво је индивидуалистичко друштво у коме постоји „запањујући број људи који су сами и који се не повезују, а најтужнија је она сцена у којој човек сам једе“ (Бодријар, 1993, стр. 18). Амерички градови су оличење неаутентичности, и то посебно калифорнијски, па чак говорећи и о Њујорку, у коме има свега „осим Америке“, Бодријар пореди културе европских и америчких градова и истиче да је „европска улица жива, а америчка мртва“ (Бодријар, 1993, стр. 103). Примећује да се у Америци сви неприродно осмехују поручујући: „Ова земља је сјајна, ја сам диван, ми смо најбољи!”, као да су сви захваћени „ефектом зубне пасте” (35). На оваквим критикама америчког друштва и културе Бодријар развија идеју хиперреалности и додаје да Америка није ни сан ни реалност, већ да је реч о хиперреалности, савршеном симулакруму иманентности (30). Укратко, „Америка је Бодријарова парадигма за све његове теоријске поставке о симулацији, нестанку смисла и идеологије, игри визуелних знакова који не означавају ништа.” (Маширевић, 2011, стр. 102). Дакле, Бодријарова идеја симулакрума била је основа концепта хиперреалности која се манифестовала у различитим аудио и визуелним кодовима, а нама је била подстрек да испитамо његове лингвистичке манифестације у језику оглашавања.

Одлике постмодернистичког оглашавања

Предмет истраживања овог рада – лингвистичке технике у функцији хиперреалности у језику оглашавања – подразумева да се његови елементи појмовно и контекстуално прецизирају како би се постепено стекла јасна слика о области истраживања и разумели наведени примери и тумачења. Комплексна природа концепта потрошње и потрошачког друштва захтева да се маркетиншке комуникације мултидисциплинарно анализирају и тумаче у савременом постмодернистичком контексту (Boero, 2004). Са маркетиншког аспекта, оглашавање је један од облика комуникације тржишних субјеката са својим циљним тржиштем. Реч *оглашавање* потиче од енглеске речи *advertising* што значи „дати оглас, огласити, медијски рекламирати произвођача, производ или услугу” (Клајн и Шипка, 2006, стр. 66). Према класичној теорији маркетинга оглашавање припада промоционом миксу произвођача или пружаоца услуге путем кога би требало на прави начин у право време и на правом месту послати поруку одабраном циљном тржишту (Котлер, Вонг и Сондерс, 2007). Постоје различите врсте оглашавања које се класификују према каналу комуникације (штампа, радио, телевизија, интернет, спољашње оглашавање) и које означавају читав процес спровођења стратегије оглашавања (одређивање учесталости поруке, домета, утицаја, времена, канала комуникације, итд.) (Милисављевић, Маричић и Глигоријевић, 2009, стр. 544). Иако постоји

тенденција изједначавања термина *оглашавање* са термином *реклама*, треба истаћи да *реклама* (од латинске речи *reclamare* у значењу гласно викати, негодовати) означава један сегмент процеса оглашавања, оглас или спот објављен у средствима јавног информисања којима се потрошачи подстичу на куповину одређеног производа или услуге (Клајн и Шипка, 2006, стр. 1059).

Посебну улогу у оглашавању имају канали комуникације који у великој мери одређују начин, динамику и интезитет преношења поруке и до те мере су повезани са поруком да се могу поистоветити са тврдњом „медијум је порука" (McLuhan 1964, p.15). Рекламна порука у штампаним медијима мора бити просторно ограничена, а обично се састоји од видљивог текста, наслова који садржи основну поруку, тела текста (*bodycopy*) у коме се порука разјашњава, завршне реченице, обећања рекламе и логотипа, тј. марке и имена предузећа које потписује кампању (Capozzi, 2009, p. 44). Оглашавање на телевизији и радију је временски ограничено, али омогућава да се вербалне поруке ставе у визуелни и аудио контекст што обогаћује значење послате поруке. У контексту постмодернистичке теорије телевизија је описивана као срж постмодернизма у коме се знакови и означитељи мешају са својим значењима (Goldman, 1992, p. 202). Такође, како се у телевизијској реклами гледаоцима не обраћају прави „мали људи", већ само њихове слике, а да их гледаоци посматрају као да глумци са реклама говоре управо њима, телевизијска реклама се тумачи као фрагментирано веровање појединаца у произведену вредност симулакра. У том контексту, медијске поруке које се данас често шаљу јавности могу се посматрати само као облик хиперреалности, а не као објективна реалност (Zompetti & Moffitt 2008, p. 287). Паралингвистичка средства употребљена у телевизијским рекламама (брзина говора, интонација, ритам и гестикулација) или музичка позадина омогућавају примаоцима да рекламу тумаче на више интерпретативних нивоа. Како је реч о врсти масовног оглашавања које са једног извора упућује идентичну поруку многобројним примаоцима, оглашивачима је у интересу да пошаљу поруку са више могућих значења. Масовни медији генеришу једносмерне поруке, тј. поруке упућене само у једном правцу – од оглашивача ка публици. Не очекује се повратна реакција или размена информација између учесника у комуникационом процесу. Реч је о неличној комуникацији јер је порука упућена циљној групи потенцијалних или постојећих потрошача, а не одабраном појединцу (Janoschka, 2004, p. 17). Са друге стране, нови медији који се пре свега заснивају на интернету као мултимедијалној платформи намењеној размени текстуалних, графичких, звучних и видео података (Janoschka, 2004, p. 45) довели су до праве револуције у комуникацијама, а посебно у начину оглашавања управо уводећи интерактивност, тј. симулацију од стране механичког инструмента које има за циљ комуникацију са једним или више корисника (Bettettini, 1996, p. 106).

Полазећи од познатих тенденција у постмодернистичком оглашавању, које се заснивају на постулатима постмодернизма, и то пре свега на поменутим концептима француских постмодерниста, а који су у области маркетинга уобличени у радовима Фирата, Венкатеша, Долакије, Кове, Брауна, Шулца и

других (Firat & Venkatesh, 1993, 1995; Proctor & Kitchen, 2002; Cova, 1996; Firat & Dholakia, 2006), уочене су опште особине постмодернистичке комуникације са потрошачима. За разлику од комуникације у модернистичком маркетингу која је била једносмерна и у којој је садржај поруке био на пошиљаоцу, а оглашавање процес одвојен од потрошње, у постмодернистичкој комуникацији потрошачи се посматрају као „партнери у процесу потрошње, а постмодернистички маркетинг није више вештина одвојена од потрошача и позната само појединцима“ (Fırat & Dholakia, 2006, p. 136). Бодријаров концепт хиперреалности у постмодернистичком маркетингу се заснива на симулацији (лажном изгледу и имитацији коме се тежи да би се постигло одушевљење потрошача), комбиновању идеја и симбола да би се пренело конгруентно значење, комуницирању путем знакова, фантасмагоричном приказивању хиперреалности и симулакрумима (Бодријар, 1991; Firat & Dholakia, 2006). Иако у маркетиншкој литератури постоје радови који су се бавили испитивањем визуелних елемената хиперреалности у оглашавању (Бодријар, 1991; Morris, 2005; Mendoza, 2010; Waisanen, 2011) поставља се питање да ли језичке технике могу да допринесу стварању истог утиска и на који начин се манифестује његова улога. Прелиминарни примери из истраживања језика оглашавања дати су из корпуса интернет реклама на српском, италијанском и енглеском језику будући да је интернет као *хиперпростор* један од основних постмодернистичких концепата који „указује на чињеницу да су модернистичке идеје изгубиле на значају (континуирани простор је постао неважан) и да се све помера у домен виртуелног“ (Јованов, 1999, стр. 63). Анализирани примери показују да се ефекат хиперреалности постиже не само употребом аудио и видео средстава, већ и све сложенијим лингвистичким техникама. Најзад, како се постмодернистичка истраживања заснивају на критичкој свести истраживача (“we are not third person, nameless, ahistorical, one–dimensional subjects or acultural beings researching from a position of nowhere*”* (Maguire, 2007, p. 9)), у овом истраживању примењена је квалитативна анализа садржаја корпоративних слогана и рекламних порука у складу са опсервацијама истраживача.

Лингвистичке технике у функцији хиперреалности

Бодријаров концепт хиперреалности заснива се на процесу грађења симулакрума – замишљене стварности у чију аутентичност актери комуникационог процеса с временом постају све уверенији. Циљ овог рада је уочити како језик рекламних порука на морфосинтаксичком, лексиколошком, семантичком и реторичко–стилском нивоу доприноси стварању ефекта хиперреалности. Основном хипотезом се тврди да се лингвистичким техникама може постићи постмодернистички ефекат хиперреалности.

У језику рекламних порука и слогана није ретка употреба првог лица множине (*Растимо заједно*. *Costruiamo il nostro futuro insieme*.[5]). Реч је о облику инклузивне

[5] Заједно градимо нашу будућност.

множине који примаоца поруке, потенцијалног или постојећег потрошача, треба да укључи у говорни чин. У духу постмодернистичких тумачења можемо навести Лиотарову тврдњу да се прво лице множине употребљава да би „онај трећи напокон постао делом заједнице актуелних говорника (прво лице) и оних потенцијалних (друго лице)“ (Лиотар, 1995, стр. 31). Међутим, појављује се дилема у вези са природом овог облика множине: да ли је у рекламним порукама реч о *pluralis maiestatis,* облику првог лица множине некада намењеном владарима, а данас власницима медијског простора, или је можда намера оглашивача симулирање међусобне припадности употребом облика *pluralis modestiae* којом се потрошач и оглашивач смештају у парадоксалну хиперреалну заједницу? Са друге стране, рекламе у трећем лицу једнине и множине или оне које изостављају глаголе у личном глаголском облику могу симулирати објективност, па чак и мистичност поруке и оглашивача (*Piacere di guidare*[6]*. Pura forza.*[7] *La perfezione non si raggiunge in un attimo*.[8]). Ако узмемо пример поруке *Eleganza, portabilità e massima autonomia*,[9] наведене апстрактне именице би требало да постигну јачи ефекат у изазивању пажње потрошача у односу на поруку која би евентуално гласила *Noi siamo eleganti, i nostri prodotti sono portabili e autonomi.*[10]

Ефекат хиперреалности може се уочити и у антономастичкој употреби члана. У примерима *Kinder cioccolato. Il gusto di diventar grandi.*[11] (Kinder), Golf. L'auto. Dell'anno.[12] (Volkswagen group Italia) и *AIR. La rivoluzione sottile.*[13] (Bticino), одређени члан може се протумачити као део перифразе или антономазије.[14] Без обзира на то да ли се овај троп посматра као перифраза или антономазија, важно је уочити тенденцију оглашивача да властито име производа поистовети са општим појмовима и наговести да је, примера ради, Киндер чоколада једина асоцијација на *укус одрастања* (приметићемо и употребу синестезије). Одређени члан овде одређује *праву антономазију* којом се властито име дефинише општим (Поповић, 2007, стр. 521). Дакле, наведена употреба члана у функцији перифразе, тј. антономазије може се тумачити и у функцији стварања хиперреалног симулакрума, односно симулирања потрошачевог детињства као тренутно непостојеће

[6] Задовољство вожње.

[7] Чиста снага.

[8] Савршенство се не постиже у тренутку.

[9] Елеганција, преносивост и максимална независност.

[10] Ми смо елегантни, наши производи су преносиви и независни.

[11] Киндер чоколада. Укус одрастања.

[12] Голф. Ауто. Године.

[13] Аир. Нежна револуција.

[14] Постоје мишљења да се перифраза и антономазија разликују по томе што је антономазија "увек аналошка фигура, док је перифраза чешће метонимијска" (Ivas, 2004, p. 19). Речници књижевних термина антономазију дефинишу као стилски поступак у коме се одређена реч свесно замењује другом речју (Живковић, 1992, стр. 43). Може се посматрати као врста перифразе (стилске фигуре којом се нешто описно или индиректно исказује употребом речи које указују на његова својства (Поповић, 2007, стр. 521)). Постоји сагласност да је реч о врсти синегдохе и метонимије (Живковић, 1992; Поповић, 2007).

реалности која ће примаоца поруке на лингвистичким нивоима (употребом члана на морфосинтаксичком и употребом синестезије на реторичко–стилском нивоу), индиректно пренети у оно окружење на које оглашавани производ треба да га подсећа.

Сличан принцип је примењен у слоганима туристичких дестинација у којима употреба речи из језика на чијем говорном подручју се налазе дестинације могу успешно да симулирају амбијент који потенцијални посетилац жели да посети: *L'Algerie–carrefour des civilisations*[15], *Rendez–vous in France*[16] и *Corazon del Mundo Maya*.[17] У теорији постмодернистичких маркетиншких комуникација један од облика стварања ефекта хиперреалности јесте и фантасмагорично приказивање реалности и позивање на сцене уз маште (*Sognatori del gusto.*[18] *Fai pure tutti i sogni che vuoi. In cucina IKEA te li puoi permettere.*[19] *Presto scoprirai una nuova dimensione dell'universo Barilla.*[20])

Честа употреба инфинитива у рекламним слоганима наговештава даље промене у језику реклама. Са једне стране, употреба инфинитива, и то најчешће у функцији имплицитних субјекатских реченица, може се протумачити као симулација објективне позиције оглашивача који потрошачима упућују рекламне слогане попут општепознатих истина: *Il bello di sostare è navigare*[21]. (Autostrade), *Rubare il rame ti ruba la vita.*[22] (Enel) или *E' bello essere più liberi.*[23] (Carige mobile**).** Инфинитив у наведеним примерима симулира дистанцираност оглашивача чији циљ није да експлицитно наведе потрошача на куповину, већ да увођењем општих тврдњи, које опет симулирају многобројна искуства других задовољних потрошача и које се небројено пута понављају, потрошачима пренесу непромењиву вредност изреченог. У таквим слоганима не може се занемарити сличност са пословицама и изрекама (уп. *Rubare il rame ti ruba la vita., Il bello di sostare è navigare.* или *E' bello essere più liberi* са италијанским пословицама и изрекама *Il dire è una cosa, il fare un'altra., Tra il dire e fare c'è di mezzo il mare.*[24] или *Per andare avanti bisogna voltarsi addietro.*[25]). Ако имамо у виду да су пословице „сажета завештајна формулација искуства, језгровито изречено опажање прихваћено у традицији" и „инвентивно формулисан закључак из животног искуства" а да је изрека као „израз у облику формуле, метафорички исковани облик говора, већином помоћу слика идиоматског карактера" (Живковић, 1992, стр. 584) јасно је да се рекламни слогани ослањају

[15] Алжир - раскршће цивилизација.
[16] Састанак у Француској.
[17] Срце света Маја.
[18] Они који сањају о укусу.
[19] Оствари све своје снове. У Икеа кухињама то ћеш моћи себи да приуштиш.
[20] Ускоро ћеш открити нове димензије универзума Барила.
[21] Лепота заустављања је у кретању.
[22] Крађа бакра ти краде живот.
[23] Лепо је бити слободнији.
[24] Италијанске пословице са значењем *Једно је рећи, а друго урадити.*
[25] Да бисмо ишли напред, треба се окренути уназад. (буквалан превод)

на морфосинтаксичка својства пословица (употребу инфинитива, ритам и структуру реченице) у циљу симулирања рекламне поруке коју треба безрезервно прихватити.

Ефекат хиперреалности може се уочити и на семантичком нивоу. Анализом слогана уочена је нека врста прикривене синонимије која потрошачу треба да симулира идентичност именованих појмова. У слогану финансијске компаније Азимут оглашивач поручује *Scegli l'indipendenza, scegli Azimut*[26]. (Azimut). Синонимски однос је јасан: ако желите да будете независни, обратите се оглашеној комапнији. Примера за прикривену синонимију којом се у комуникацији са потрошачима изједначавају појмови је много. Од једноставнијих *La nostra energia. La vostra energia*[27] (Edison) (оно што је *наше* постаје и *ваше*) у којима се квазифилантропским порукама потрошачи уверавају у истозначност присвојних заменица до можда опскурнијих слогана попут *Viggiamo insieme. Viaggierai al massimo*[28]. (Edreams) који поручује да је само путовање са оглашеном компанијом врхунско путовање. У симулирању односа синонимије посебну улогу могу имати и тзв. псеудоеквивалентне синтагме (нпр. *vuol dire*) (Castagnotto, 1970, p. 74) које би требало да буду носиоци синонимског односа. У рекламној поруци *Galbani. Vuol dire fiducia.*[29] псеудоеквивалентна синтагма стоји попут знака једнакости између имена производа и апстрактне именице. Наравно, понављамо да је реч о прикривеном, имплицитном, изједначавању појмова у циљу уверавања потрошача. Ако се вратимо на Бодријарово тумачење симулације по којој је симулација далеко више од претваравања јер уверава симуланта да је стварност, која „представља питање разлике између „истинитог“ и „лажног“, „стварног“ и „имагинарног“ и заснива се на принципу еквивалентности знака и стварног“ (Бодријар, 1991, стр. 7), псеудосинонимски односи, у асиндетском односу или уз помоћ псеудоеквивалентних синтагми, јасно указују на намеру оглашивача да симулира објективну еквиваленцију употребљених појмова.

Имајући у виду нове тенденције тржишта, велику расположивост информација и све виши ниво информисаности потрошача, поставља се питање да ли су убеђивачке моћи рекламе, које се углавном везују за претходне фазе развоја потрошачког друштва, тако моћне и у актуелној фази хиперпотрошње? (Липовецки, 2008, стр. 194) У трећем стадијуму развоја потрошачког друштва реклама се уплиће у све међупросторе живота, натапа све континенте, осваја све референце и користи све регистре (198). Међутим, засићена пажња потрошача, велики број послатих порука и свест о манипулативној функцији оглашавања у многоме ограничавају ефекте оглашавања. Из тог разлога, лингвистички аспекти рекламних порука на различитим нивоима уносе елементе постмодернистичке комуникације са потрошачима. На основу приказаних примера потврђена је основна хипотеза којом смо тврдили да се ефекат хиперреалности у језику оглашавања не постиже

[26] Изабери независност, изабери Азимут.

[27] Наша енергија. Ваша енергија.

[28] Путујмо заједно. Путоваћеш врхунски.

[29] Галбани. Значи поверење.

само на аудио и визуелном нивоу, већ и да језик оглашавања на лингвистичким нивоима доприноси стварању овог ефекта.

Закључна разматрања

Без обзира на смањену доминацију рекламе у савременом друштву „оглашавање“, како то каже Бодријар, „у својој новој верзији која више није мање-више барокни, утопијски или екстатични сценарио објеката и потрошње, већ ефекат свеприсутне визибилности предузећа, фабричких марки, друштвених сабеседника и друштвених вредности комуникације–дакле, такво оглашавање у својој новој димензији насрће на све, чим нестане јавни простор (улица, споменик, пијаца, сцена). Оно у свему реализује, или, ако хоћете, материјализује своју свеколику опсценост; приказујући себе, оно монополизује јавни живот.“ (Бодријар, 1989, стр. 71). Међутим**,** реклама сада не оглашава само производ или услугу, она промовише и одређене погледе на свет. Више није реч о пуком императивном обраћању, већ о покушајима да се утиче на ставове потрошача о питањима која превазилазе избор производа што се постиже и употребом хиперреалистичног језика оглашавања којим се компаније данас обраћају потрошачима шаљући циљном аудиторијуму прикривеније и комплексније поруке. Реклама новог доба је далеко од свог херојског времена, али је постала неизоставни део свакодневног живота. Средства постмодернистичког оглашавања постају све софистициранија, те реклама на различитим нивоима, па тако и на свим лингвистичким нивоима (морфосинтаксичком, ликсиколошком, семантичком и реторичко-стилском нивоу), покушава да комуницира са проницљивим постмодернистичким потрошачем и постигне некада лако доступне оглашивачке циљеве.

ЛИТЕРАТУРА

Бодријар, Ж. (1991). *Симулација и симулакруми.* Нови Сад: Светови.

Бодријар, Ж. (1989). Екстаза комуникације. *Дело*, 66–76.

Бодријар, Ж. (1993). *Америка.* Buddy Books& Kontekst.

Бодријар, Ж. (1998). Писац у свету привидне стварности. *Књижевност, 1/2*, 389–391.

Велш, В. (2000). *Наша постмодерна модерна.* Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ђорђевић, Ј. (2009). *Посткултура.* Београд: Клио.

Живковић, Д. (1992). *Речник књижевних термина.* Београд: Нолит

Клајн, И., & Шипка, М. (2006). *Велики речник страних речи и израза.* Нови Сад: Прометеј.

Котлер, Ф., Вонг, В., & Сондерс, Џ. (2007). *Принципи маркетинга.* Загреб: Мате.

Лиотар, Ж. Ф. (1995). *Постмодерна стања.* Београд: Арт прес.

Лиотар, Ж.–Ф. (2008). Постмодерно стање. У Ј. Ђорђевић, *Студије културе–зборник* (стр. 453–468). Београд: Службени гласник.

Липовецки, Ж. (2008). *Парадоксална срећа Оглед о хиперпотрошаком друштву.* Нови Сад: ИК Зорана Стојановића Сремски Карловци.

Маширевић, Љ. (2011). *Постмодерна теорија и филм на примеру кинематографије Квентина Тарантина.* Београд: Чигоја штампа.

Милисављевић, М., Маричић, Б., & Глигоријевић, М. (2009). *Основи маркетинга*. Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.

Поповић, Т. (2007) *Речник књижевних термина.* Београд: Логос арт

Џејмсон, Ф. (2008). Постмодернизам или културна логика касног капитализма, стр. 489–528. У Ј. Ђорђевић, *Зборник Студије културе* (стр. 469–488). Београд: Службени гласник.

Bettetini, G. (1996). *L'audiovisivo. Dal cinema ai nuovi media.* Milano: Bompiani.

Boero, M. (2004). *Il linguaggio del consumo nelle strategie pubblicitarie.* Ocula.

Capozzi, M. R. (2003). *La comunicazione pubblicitaria– Aspetti linguistici, sociali e culturali.* Milano: FrancoAngeli.

Cova, B. (1996). The postmodern explained to managers. *Business Horizons*, 15–23.

Fırat, A. F., & Dholakia, N. (2006). Theoretical and philosophical implications of postmodern debates: some challenges to modern marketing. *Marketing Theory, 6*(2), 123–162.

Firat, A. F., Dholakia, N., & Venkatesh, A. (1995). Marketing in a postmodern world. *European Journal of Marketing, 29*(1), 40–56.

Firat, A., & Shultz, C. (1997). From segmentation to fragmentation – Markets and marketing strategy in the postmodern era. *European Journal of Marketing, 6*(3/4), 183–207.

Goldman, R. (1992). *Reading Ads Socially.* London: Routledge.

Holbrook, M. B., & O'Shaughnessy, J. (1988, Dec). On the Scientific Status of Consumer Research and the Need for an Interpretive Approach to Studying Consumption Behavior. *Journal of Consumer Research, 15*(3), 398–402.

Ivas, I. (2004). Tropi u novinskim naslovima. *Medijska istraživanja*, 9–34.

Janoschka, A. (2004). *Web Advertising. New forms of communication on the Internet.* Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Jovanov, S. (1999). *Rečnik postmoderne.* Beograd: Geopoetika.

McLuhan, M. (1964). *Gli strumenti del comunicare* . Milano: Il Saggiatore.

Mendoza, D. Y. (2010). Commodity, Sign, and Spectacle: Retracing Baudrillard's Hyperreality. *Kritike, 4*(2), 45–59.

Proctor, T. K. (2002). Communication in postmodern integrated marketing. *Corporate Communications: An International Journal, 7*(3), 144–154.

Santini, A. (2000). Fare comunicazione pubblicitaria. У *"Pitteri 2000"* (стр. 211–229).

Waisanen, D. J. (2011). Crafting hyperreal spaces for comic insights: The onion news networks ironic iconicity. *Communication Quarterly, 59* (5).

Zompetti, J. P., & Moffitt, M. A. (2008). Revisiting Concepts of Public Relations Audience Through Postmodern Concepts of Metanarrative, Decentered Subject, and Reality/Hyperreality. *Journal of Promotion Management, 14*, 275–291.

Татјана Ловре[1]
(Филозофски факултет, Нови Сад)

УПОТРЕБА ГЛАГОЛА КОМУНИКАТИВНИХ И ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ РАДЊИ У ШТАМПАНИМ ВЕСТИМА[2]

In this paper the author is presenting the results of the analysis of lexical semantics and pragmatics of verbs of speaking and verbs of thinking in Serbian language. This research is based on corpus and the examples are collected from Serbian daily newspapers. These types of verbs in the newspapers are related to different types of statements or some other confirmed or unconfirmed news by different sources. The most common verbs from this group are: to state, to say, to claim, to think, to confirm, to highlight, to evaluate. Since thinking and speaking are related in general, some of these verbs refer to both categories and there are also different semantic nuances (to claim, to highlight, to confirm, to say) and, depending on which one is used, it can bring the changes to the perspective of the article. This is why the research includes both groups of verbs and this is why it includes the analyze from both semantic and pragmatic aspect and therefore that kind of analyze can bring some more accurate results about the meaning and the usage of these verbs in publicistic style.
Key words: verbs of speaking, verbs of thinking, daily newspapers,semantics, publicistic style

Предмет, циљ и корпус истраживања

Предмет овог рада јесте употреба глагола комуникативних и интелектуалних радњи у српским дневним штампаним гласилима. Често се, због њихове сродности и међусобних значењских преплитања, глаголи комуникативних радњи (тзв. verba dicendi) групишу са глаголима емоционалног садржаја и интелектуалних радњи. Све три групе глагола исказују основна и најважнија људска искуства (Прањковић 2007: 133), а сложеност интелектуалних радњи, емоција и комуникације код човека управо је оно што га раздваја од осталих бића, док комуникација, мишљење и осећања у модерном свету заузимају веома битно место. Премда је њихова семантичка блискост неоспорна, ови појмови често се представљају као супротни (попут неправих антонима), те се тако наглашава супротност између мишљења и осећања, али и између мишљеног и изговореног.

И поред тога, глаголи интелектуалних и комуникативних радњи често функционишу као синоними, те су управо ове две глаголске скупине обухваћене

[1] tanjalovre@yahoo.com
[2] Овај рад је настао у оквиру истраживања везаног за ауторкину докторску дисертацију на тему Метонимијски агенс у медијском дискурсу, под руководством проф. др Вере Васић.

истраживањем, посебно због тога што оне служе увођењу управног и неуправног говора при преношењу изјава у дневним гласилима. Дакле, као што је већ наглашено, употреба глагола комуникативних и интелектуалних радњи у штампаним дневним гласилима јесте предмет овог истраживања, а оно се врши с циљем да се семантичке и прагматичке одлике глагола комуникатицних и интелектуалних радњи у извесној мери расветле, с посебном пажњом усмереном на утицај функционалног стила на реализацију њихових значења. Такође, циљ овог истраживања је и да се кроз квантитативну анализу утврди место ових глагола у новинском језику на примеру једног специфичног жанра.

Кад је реч о функционалном стилу, потребно је укратко представити корпус. Примери су ексцерпирани из дневних штампаних гласила, реч је о новинским вестима са интернета, а примери су преузимани са портала Блиц, Вечерње новости и Курир. Истраживање је вршено на тексту који броји 560 редова и укупно 5.517 речи, а забележено је 172 примера глагола комуникативних радњи и 33 глагола интелектуалних радњи (од чега ће у раду бити представљено укупно 52 примера). Примери који су ушли у истраживање јесу глаголске лексеме употребљене у личним глаголским облицима, док глаголски прилози, номинализоване и пасивне структуре нису обухваћени истраживањем. Временски период током ког су објављени текстови који су ушли у корпус јесу октобар и новембар 2012. године, изузв три примера која су представљена ради илустрације појединих појава у језику српских штампаних гласила.

Кад су у питању специфичности медијског дискурса које су битне за ово истраживање, главна одлика јесте велика различитост у комуникацији са адресатом у односу на разговорни језик. У свакодневној говорној ситуацији прималац поруке је јасно одређен, било да је реч о непосредној комуникацији или о посредној комуникацији (чиме се обухвата електронска комуникација, комуникација преко телефона, писама и сл.). Међутим, медијски дискурс специфичан је по томе што прималац поруке није јасно одређен, реч је о ширем аудиторијуму, односно о било коме ко чита дату вест. Дакле, у новинским вестима редовно се јавља преношење туђег говора, а тај говор се преноси неодређеном броју људи који имају приступ том медију, самим тим све што је изговорено носи виши степен одговорности, због чега је битно и како ће то бити пренето, поготово због тога што се често читава вест своди на преношење изјава, чак иако није у питању типичан интервју. Већ је речено да се у медијском дискурсу преноси туђ говор, односно аутор новинског текста није извор информације. Аутору текста се не приписује му се садржај пропозиције, што означава појаву коју називамо имперцептивношћу (Штрбац 2007: 266), а она чини другу битну специфичност новинског језика. Дакле, поред неодређености адресата у овом виду комуникације, специфичност је и то што је аутор новинског текста посредник у комуникацији, али његова улога (у зависности од новинског жанра или уређивачке политике) може бити и значајнија. Примери из овог корпуса потичу из вести које су углавном из рубрика које се тичу спољне и унутрашње политике, уз неколико текстова из других рубрика.

Анализа

Глаголи комуникативних радњи

Глаголи комуникативних радњи једна су од најзначајнијих глаголских скупина, њима се исказује једна од основних диференцијалних одлика људске врсте. Премда је способност остваривања одређеног степена комуникације уочена и код других врста, говор, каквим га ми схватамо и дефинишемо, својствен је само људској врсти, стога је и преношење туђег и сопственог говора веома битна и једна од најфреквентнијих појава у комуникацији.

Постоји неколико терминолошких решења кад је реч о овој скупини глагола (Штрбац 2011: 37), они се називају глаголима комуникативних радњи, комуникативним глаголима или глаголима говорења (лат. verba dicendi). Како они чине једну велику лексичко-семантичку групу, којом се обухватају и глаголи којима се исказују и радње које прате говорење (као и специфичне намере говорника), Гордана Штрбац у својој монографији *Допуне комуникативних глагола* истиче да се лексемом *комуникација* обухвата више аспеката комуникативног чина, те је термин *комуникативни глаголи* обухватнији од термина *глаголи говорења*. Управо из тих разлога у овом истраживању користи се термин *глаголи комуникативних радњи* или *комуникативни глаголи* (Штрбац 2011: 38).

Број глагола комуникативних радњи варира од језика до језика, индоевропски језици их често броје на стотине (Lehrer 1988: 143), те су и у српском језику глаголи комуникативних радњи веома бројни. Због тога је на почетку неопходно нагласити да се овим радом представља истраживање мањег обима, рађено на ограниченом корпусу, те да ће у раду бити приказан преглед најфреквентнијих глагола комуникативних радњи у дневној штампи, као и анализа њихове употребе конкретно на жанровски ограниченом корпусу. Међу глаголима из анализираног корпуса уочени су различити значењски типови. Пре свега, међу њима се истичу малобројни али чести глаголи којима се примарно исказује говорна радња, односно глаголи говорења општег типа (нпр. *говорити*, *рећи*, *казати*, *причати* и сл.), друга велика група су глаголи којима се поред говорне радње исказују и друге семантичке компоненте, односно – спецификовани глаголи комуникативних радњи (нпр. *тврдити*, *наговарати*, *викати*, *предложити* и сл.), а трећа група су глаголи који у својим секундарним реализацијама именују говорне радње (нпр. *додати*, *подвући*, *нагласити* и сл.). Тим редоследом су и описани у раду.

Глаголи говорења општег типа

Глаголи који су у овом раду названи глаголима говорења општег типа јесу глаголи којима је примарно значење исказивање говорне радње без других значењских компоненти, дакле – пошто је реч о типичним глаголима из ове групе

(*говорити*, *рећи*, *казати*, *причати, разговарати*), они су у овом раду и одређени ужим термином – *говорење*.

Од поменутих глагола у корпусу се најчешће јавља глагол *рећи*, који је, како у медијском дискурсу, тако и нашем језику уопште, типичан, најфреквентнији глагол којим се уводи управни или неуправни говор. У питању је свршен глагол, стога се најчешће јавља у перфекту, може се јавити и у футуру, док се у савременом језику овај глагол у презенту ретко јавља (уместо њега користи се презент глагола *казати*). Овај глагол је дворекцијски, неутралног је значења и стилски је немаркиран, те се његова употреба не везује за одређени новински жанр или функционални стил, већ је његова употреба веома распрострањена у различитим функционалним стиловима. У корпусу се јавља 29 пута, што га чини најчешће употребљеним пунозначним глаголом у оквиру испитаног корпуса.

(1) Београдски медији пренели су изјаву Маје Коцијанчић, портпарола Ештонове, која *је рекла* да ће висока представница пренети званичном Београду подршку европској перспективи Србије. (Вечерње новости, 28. октобар 2012)
(2) ПРЕМИЈЕР Ивица Дачић *је рекао* да посета Хилари Клинтон и Кетрин Ештон представља корак даље у евроинтеграцијама.(Вечерње новости, 28. октобар 2012)
(3) «Ја сам им мандат дао по уставу, али и од срца и потпуно сам задовољан како раде», *рекао је* Николић Танјугу поводом 100 дана рада владе, која је 27. јула полагањем заклетве преузела дужност. (Вечерње новости, 29. октобар 2012)
(4) Рано јутрос око 4.20 часова у улици 13. септембра у Рушњу жена возач задобила је повреду главе и истезање врата и превезена је у Ургентни центар, *рекла је* Мацура. (Блиц, 22. октобар 2012)

У свим забележеним примерима овај глагол је употребљен у перфекту ради преношења туђег говора, а нешто чешће глагол *рећи* јавља се при увођењу неуправног говора (16 пута) у односу на увођење управног говора (13 пута).

Следећи по распрострањености у анализираном корпусу јесте глагол *казати*, који се у тексту јавља 14 пута. Овај глагол је такође дворекцијски, за себе везује исти синтаксички и семантички тип аргумента као и глагол *рећи*, веома му је сличан и по значењу (Прањковић 2007: 136). На основу тога могло би се закључити да је овај глагол у језику сувишан. Међутим овај глагол се у односу на глагол *рећи* разликује се по томе што је двовидски и што се веома често јавља и у презенту. На тај начин ова два глагола се међусобно допуњују. Такође, пошто су у питању глаголи који су високог степена синонимичности, често се у истом тексту јављају наизменично, чиме се избегава понављање једног глагола (уп. примере (4) и (5), који су из истог текста). Попут глагола *рећи*, овај глагол у новинском дискурсу најчешће уводи управни и неуправни говор. Он је, такође, неутралне семантике,

али не може се тврдити да је и потпуно стилски немаркиран у перфекту попут глагола *рећи*, пошто није и подједнако распрострањен у употреби.

(5) У саобраћајном удесу око 23 часа код улица Љубинке Бобић и Недељка Гвозденовића жена стара 59 година задобила је контузију главе и превезена је у Ургентни центар, *казала је* Мацура. (Блиц, 22. октобар 2012)
(6) У интервјуу листу «Real News», који излази недељом, Ставрогијанис *је казао* да му савест не дозвољава да гласа за мере које ће погодити најсиромашније породице, преноси АП. (Блиц, 22. октобар 2012)

Један од основних и најзначајнијих глагола комуникативних радњи јесте глагол *говорити*. Предма спада у групу веома значајних глагола комуникативних радњи (један од првих глагола које страни ученици српског језика науче), у анализираном корпусу он се јавља свега 6 пута. Он се по својој семантици разликује у односу на глаголе *рећи* и *казати*, остварује се у више значења, а то се огледа и на формалном плану, пошто за себе везује и различите типове аргумената. Пре свега, њиме се исказује способност говора уопште или способност говорења одређеним језиком:

(7) Као пример «великог економског потенцијала», Тадић је навео језик којим *се говори* у Србији и у Хрватској, који разумеју народи обеју држава, истакавши да је «заједнички језик и ресурс културе» оно што треба искористити. (Вечерње новости, 29. октобар 2012)

Веома често се овим глаголом обухвата објекат који представља тему говорења (исказан предлошко-падежном конструкцијом *о + локатив*), а то је значење у ком се глаголи *рећи* и *казати* не могу јавити без претходно исказане објекатске допуне у акузативу.

(8) Али отворено *говори* и о свом просветљењу. (Блиц, 22. октобар 2012)

Глагол *говорити* може везивати уз себе и објекатску клаузу, тад је по значењу веома близак глаголима *рећи* и *казати*, али овај глагол се ређе јавља у тој употреби у медијском дискурсу:

(9) Нобеловцу Гурдону професор *говорио* да се окане науке (Блиц, 8. октобар 2012) .

Глагол *причати* се у говорном језику семантички доста приближио глаголу *говорити*[3] и раширио у употреби. Међутим, у анализираном корпусу забележена су свега два примера са овим глаголом, а у њима се он употребљава у презенту и њиме се преноси управни и неуправни говор, те је у тој реализацији семантички

[3] У том случају, у питању је нестандардна употреба овог глагола.

сличан глаголу *казати*.

(10) Летос смо имали две шестице, обе вредне по 360.000 динара, а ових дана су на „бингу“ извучени лаптоп и рачунар - *прича* Војисава. (Блиц, 22. октобар 2012)
(11) Наш добро упућени извор *прича* да појединци теже да оду у иностранство, да примају за то високе накнаде, али да по ступању на дужност потпуно забораве да би требало да се јаве „кући”. (Блиц, 22. октобар 2012)

У овим примерима уочава се употреба која је сличнија разговорном језику него писаном. Туђ говор се у медијима најчешће уводи глаголима *рећи*, *казати* и *изјавити* али пошто су ови примери ексцерпирани из текстова који се баве темама из свакодневице, темама ближим читаоцима, конкретнијим изјавама од стране анонимних особа, у том контексту глагол *причати* не одступа од језичког стила којим су писане такве вести. Језик таквих вести близак је разговорном, у њима се често јављају жаргонизми, фразологизми типични за разговорни језик, те супстандардна употреба глагола *причати* није нетипичан избор.

Поред наведених глагола треба поменути и глагол *разговарати*, који увек ангажује два агенса. Допуна у виду локатива са предлогом *О* може изостати ако је тежиште информативности на самом чину, а не на теми разговора.

(12)Председници Русије и Србије Владимир Путин и Томислав Николић, разговарали су телефоном о развоју билатералне сарадње и спровођењу споразума, постигнутих 11. септембра на самиту у Сочију, објављено је данас на сајту руског председника. (Блиц, 12. новембар 2012)
(13)Премијер и министар унутрашњих послова Србије Ивица Дачић разговарао је са високом представницом ЕУ Кетрин Ештон о актуелној ситуацији у регион. (Вечерње новости, 17. новембар 2012)

Претходно наведени глаголи махом нису стилски маркирани, односно јављају се и у писаном и у штампаном језику. Глаголи који се малтене искључиво везују за писани језик (чак и када је реч о телевизијским вестима, пошто оне спадају у планирани говор) и искључиво за медијски дискурс јесу глаголи *изјавити* и *саопштити*. Иако се овим глаголима такође преносе туђе речи, њихова експресивна вредност се разликује у односу на претходно наведене глаголе, односно њиховом употребом језик се диже на виши ниво формалности. Кад је реч о глаголу *саопштити*, он често уз себе везује субјекат који се односи на групни или метонимијски агенс.

(14) Приштина - Косовски премијер Хашим Тачи *изјавио је* да је сусрет са премијером Србије Ивицом Дачићем у пуном складу са Уставом и законима Косова, као и са Резолуцијом Скупштине Косова о нормализацији односа са

Србијом. (Блиц, 22. октобар 2012)

(15) Једна особа је преминула од повреда задобијених у саобраћајној несрећи на путу Лесковац - Дрводеља, *саопштила је* данас Полицијска управа у Лесковцу. (Блиц, 22. октобар 2012)

(16) Режим сиријског председника Башара Асада бојкотовао је напоре Уједињених нација (УН) и специјалног изасланика УН и Арапске лиге за Сирију Ел Ахдара Ел Ибрахимија о прекиду ватре у Сирији уочи и током бајрамских празника, *саопштио је* Народни савет Сирије. (Блиц, 22. октобар 2012)

(17) Бивши председник Србије Борис Тадић *изјавио је* у недељу, у интервјуу Хрватској телевизији, да односи Србије и Хрватске не треба да буду оптерећени догађајима из 40-их и 90-их година, и да две земље морају тражити могућност веће екомске сарадње. (Вечерње новости, 29. октобар 2012)

Спецификовани глаголи комуникативних радњи

Претходна скупина глагола названа је глаголима говорења општег типа пошто они примарно служе искључиво исказивању говорне радње. Поред тих основних глагола говорења, у глаголе комуникативних радњи спадају и они у којима се, поред компоненте значења исказивања говорне радње, јавља и друга компонента значења, којом се може исказивати каква говорникова специфична намера, говорни чин или какво својство говора.

Глагол који је по значењу близак глаголима говорења општег типа јесте глагол *тврдити*. Значење које доминира је исказивање говорне радње, њиме се често уводи управни говор или неуправни говор исказан објекатском клаузом. Али, поред преношења туђег или сопственог говора, овим глаголом се и наглашава увереност говорника у истинитост његовог исказа, односно – уочава се компонента асертивности у значењу глагола, као и значење персуазивности, пошто се тврдњом настоји утицати на саговорника, убедити га у истинитост свог исказа. Глагол *тврдити* спада у најфреквентније глаголе комуникативних радњи, забележено је 12 примера са овим глаголом, што га чини трежим по фреквенцији у обрађеном корпусу.

(18) Опозициони активисти *тврде* да је у сукобима у Сирији, који су избили пре 19 месеци, убијено више од 34.000 људи. (Блиц, 22. октобар 2012)

(19) Срећни добитник је, *тврде*, Прибојац који већ дуже време живи и ради у главном граду БиХ. (Блиц, 22. октобар 2012)

Поред глагола тврдити, персуазивност може се исказати и комисивним глаголима, којима се исто покушава утицати на адресата, поготово кад је реч о политичким и рекламним порукама. Комисивним глаголима уведе се обећања, претње и сл.

(20) Дачић *обећао* да неће бити великих поскупљења. (Блиц, 28. децембар 2012)

Вишим степеном персуазивности одликују се глаголи комуникативних радњи којима се исказује каузативно-манипулативни однос између говорног лица и адресата. У питању су говорни поступци којима се настоји утицати на саговорника и приволети га на промену у активности, размишљању, понашању и сл.

Појединим говорним радњама субјекат настоји да подстакне, подстрекне адресата на реализацију/нереализацију одређене радње, глаголи којима се ове радње именују називају се *стимулативним глаголима*. Стимулативни глаголи нису каузативно-манипулативни глаголи у правом смислу, пошто сама говорна радња не доводи директно до последице, већ је реч о радњама са иницирајућим дејством. (Алановић 2011: 138) Најчешћи глаголи из ове групе који су се нашли у испитиваном корпусу јесу глаголи: *апеловати, подржати, препоручити, саветовати* и сл.

(21)*Подржаће* наставак преговора и захтевати спровођење постигнутих договора. (Вечерње новости, 28. октобар 2012)
(22) Комисија *је* после тог састанка рекла да није било могуће предвидети могућност јачег земљотреса, али *је препоручила* веће поштовање мера превенције, посебно у грађевинарству. (Блиц, 22. октобар 2012)
(23) ЈП „Путеви Србије" *апелује* на све учеснике у саобраћају да обрате пажњу на постављену привремену саобраћајну сигнализацију и прилагоде брзину кретања постојећим условима. (Блиц, 22. октобар 2012)
(24) Мацура *је саветовала* опрез у саобраћају, адекватно облачење, ношење одговарајуће обуће и бочице са водом... (Блиц, 22. октобар 2012)

Говорне радње којима говорно лице настоји да контролише/регулише деловање саговорника, те глаголи којима се исказују наредбе јесу *директивни глаголи*. Они чине велику групу, али је на испитиваном корпусу уочен мали број примера:

(25) Британски премијер Дејвид Камерон *наредио је* јуче покретање истраге о тврдњама о сексуалном злостављању деце у једном дому у Велсу током седамдесетих година, у којем је наводно учествовао и један водећи конзервативни политичар тог времена. (Блиц, 6. новембар 2012)
(26) Подржаће наставак преговора и *захтевати* спровођење постигнутих договора. (Вечерње новости, 28. октобар 2012)

Следећи су глаголи којима се именује говорна радња која је усмерена према адресату и његовим радњама/понашању/ставовима, односно говорник исказује свој суд/субјективну оцену према активностима другог говорног лица (похвале или критике). Ови глаголи нису каузативно-манипулативни пошто се говорников

суд односи на већ реализоване радње, али изрицање суда може утицати на будуће одлуке саговорника, те су у том смислу ови глаголи слични стимулативним глаголима.

(27) Стратег црно-белих *похвалио* је и игру новог бека Немање Гордића. (Блиц, 20. новембар 2012)
(28) Хјуман Рајтс Воч и опозициони активисти *оптужују* режимске снаге да користе касетне бомбе током бомбардовања стамбених четврти, пошто је опозиција на више локација пронашла њихове остатке. (Блиц, 22. октобар 2012)
(29) Очекује се да Ромни *критикује* Обаму због ситуације у Либији и убиства америчког амбасадора Криса Стивенса у Бенгазију, за шта републиканци криве администрацију у Вашингтону и Стејт департмент, јер нису пружили потребну заштиту свом дипломатском особљу. (Блиц, 22. октобар 2012)
(30) ЕХФ: Нико *се није жалио* на селектора Бошковића, казне неће бити. (Блиц, 6. децембар 2012)

Поред окренутости говорне радње ка адресату (асертивност, стимулативност, директивност, субјективна оцена), глаголима комуникативних радњи могу се исказивати и својства говорне радње, ту је реч о глаголима који су окренути ка говорном лицу (а не ка адресату). У питању су глаголи попут: *викати*, *муџати*, *мумлати*, *мрмљати* и сл. Описивањем тих својстава говора, описује се и емотивно стање говорног лица чије се речи преносе, тако говор повишеним тоном (викање) указује на узнемиреност, отежан говор (ако није реч о говорној мани) може бити знак страха/узнемирености. У дневним листовима новинари се овим глаголима ретко служе, али нађено је неколико примера:

(31) Ван Гал *викао* на играче Бајерна. (Блиц, 9. новембар 2012)
(32) Штавише нико од учесника ТВ емисије није приметио да је *мумлао* неколико тренутака пре него што му је глава дословно пала на сто, објавио је британски таблоид Дејли мејл. (Курир,4. јул 2012)
(33) ЕКСКЛУЗИВНО: Мишковић у полицији дрхтао и *муџао*! (Курир, 10. децембар 2012)

Док је глагол *викати* прихватљив у употреби у дневним гласилима, а глагол *муџати* редак, али такође прихватљив, употреба глагола *мумлати* не очекује се у медијском дискурсу ако није реч о таблоидним новинама, у којима је употреба жаргонизама честа. Пример (32) показује управо такву употребу, а сама вест из које је пример преузет је таблоидног типа (текст говори о госту емисије, који је под дејством алкохола заспао током телевизијског преноса).

Глаголи који у својим секундарним реализацијама именују говорне радње

Трећа велика група јесу глаголи који у својим секундарним реализацијама именују говорне радње. Дакле, њихово примарно значење није везано за исказивање комуникативних радњи, оно се појављује као једно од секундарних значења. У свом раду о синтаксичко-семантичком статусу ове групе глагола, Гордана Штрбац их наводи као као глаголе који се користе у процесу приписивања одређеног садржаја говорења ономе који тај садржај износи, односно „извору информација". (Штрбац 2007: 266) Глаголи који су забележени у корпусу јесу *навести*, *истаћи*, *додати*, *нагласити*, *изнети*, *оценити*. У раду су издвојени неки од примера:

(34) Као пример «великог економског потенцијала», Тадић *је навео* језик којим се говори у Србији и у Хрватској, који разумеју народи обеју држава, *истакавши* да је «заједнички језик и ресурс културе» оно што треба искористити. (Вечерње новости, 29. октобар 2012)
(35) Он *је додао* да истовремено овај сусрет отвара и прерспективу за европеизацију целог региона. Коментаришући разне реакције на Косову и ван њега, Тачи је *истакао* да *су* сусрет поздравиле све земље ЕУ, да је поздрављен и снажно подржан од САД, НАТО и свих пријатеља и партнера. (Блиц, 22. октобар 2012)
(36) Ја сам политичко биће и немогуће је да изађем из политике. Бићу у њој без обзира шта будем радио», рекао је лидер ДС-а и *нагласио* да *је* најважније сачувати целину странке, а да ће коначну одлуку о кандидатури за њеног председника донети почетком новембра. (Вечерње новости, 29. октобар 2012)
(37) Како *је додао*, сутра ће бити настављени међупарламентарни сусрети са представницима парламената Кине и вероватно Канаде. (Блиц, 22. октобар 2012)

Када се погледа примарно значење сваког од наведених глагола, уочава се како је код неких секундарно значење доминантно (нпр. *навести*), а на основу корпуса и фреквентности у употреби секундарних глагола комуникативних радњи, закључује се и да су секундарне реализације ових глагола у медијском дискурсу веома распрострањене, тако да ова скупина глагола спада у стандардни речник новинског језика. Преко њих се, као и преко глагола говорења општег типа, уводи управни и неуправни говор, с том разликом што секундарни глаголи комуникативних радњи преносе и семантичке нијансе из свог примарног значења, те нису семантички неутрални попут основних глагола комуникативних радњи. Наиме, њиховом употребом често се говорном лицу приписује субјективна оцена или какав други однос према садржају (нпр. *нагласити*, *истаћи*, *оценити* и сл.), односно, према дефиницији Гордане Штрбац, одређени садржај се приписује ономе ко садржај износи. [4]

[4] Пошто се у оригиналној изјави не јављају перформативи.

У секундарне глаголе комуникативних радњи спадају и одређени жаргонизми, којима није примерено преносити туђе речи у дневним гласилима, мада се примери тог типа могу појавити у дневним гласилима таблоидног типа:

(38) Горан Богдановић *лупио* и остао жив. (Курир, 11. новембар 2009)
(39) Просинечки *лупа* глупости. (Курир, 28. септембар 2012)

Наведени примери били су у наслову вести, што говори да је одабир ових глагола везан за уређивачку политику тог листа. Употреба жаргонизама обојена је експресивношћу (Бугарски 2003: 10), чини наслов упечатљивим и наводи читаоца да прочита цео текст, посебно због тога што су наведени наслови експресивни, али неинформативни.

На крају овог дела треба поменути глаголе који се ни у једном од својих значења наведених у речницима не реализују као глаголи комуникативних радњи, али се могу употребити у директном говору. У питању су глаголи којима се исказује нека радња која прати говор (смех, плач, уздисање и сл.) и та радња је саставни део говорног чина (Lehrer).

(40) Не немам дечка - *насмејала се* Ана, а малишан је рекао да има два слободна старија брата. (www.sportal.rs, 23. новембар 2012)

Такви примери нису типични за новински стил, више би се могли очекивати у примерима на корпусу књижевноуметничког стила (што би се могло потврдити једино посебним истраживањем). Радње попут смејања, плакања, одмахивања/климања главом и сл. спадају у део комуникације који се може уочити само посматрањем говорног лица, те се употребом овог типа глагола читаоцу дочарава понашање говорника.

Глаголи интелектуалних радњи

Иако су свакако у питању сродне врсте глагола, глаголи интелектуалних радњи се у новинском дискурсу додатно приближавају глаголима комуникативних радњи, односно користе се у значењу преношења говорног садржаја.

Али, пре навођења примера из ове групе потребно је описати глаголе који су испитивани. Дакле, кад је реч о глаголима који исказују ментална «стања», треба нагласити да се под глаголима мишљења овде подразумевају глаголи који денотирају мишљење, односно *путативне* глаголе (*мислити*, *сматрати* и сл.), а не глаголе којима се денотирају чињенице, односно - *фактивне глаголе* (*знати*, *разумети*, *сећати се*). (Apresjan 2002: 95 – 98)

Забележено је 33 примера глагола интелектуалних радњи, што значи да се јављају далеко ређе од глагола комуникативних радњи. Међу примерима доминирају глаголи *мислити* и *сматрати*, који и јесу типични глаголи из ове

групе. У значењу између глагола комуникативних и интелектуалних радњи јасно се види разлика. Глаголи комуникативних радњи одликују се илокутивном снагом и декларативношћу, док глаголи мишљења денотирају когнитивну радњу (Faure 2009: 4), њихов садржај окренут је искључиво према агенсу. Међутим, глаголи мишљења су у истраживање уврштени пошто у медијском дискурсу њихово значење постаје блиско значењу глагола комуникативних радњи, те и они служе увођењу управног и неуправног говора. Заправо, глаголима мишљења се у преношењу изјава денотирају и говорење и мишљење. Односно, употребом ових глагола наглашава се то да је реч о ставу говорног лица, а не, рецимо, о тврдњи.

(41) Отуда је трг са свим пратећим садржајима најмање што град може да учини за уметнике, *сматрају* Крушевљани. (Вечерње новости, 21. октобар 2012)
(42) Фајон: Већина земаља ЕУ *сматра* да Србији треба увести визе (Политика, 7. октобар 2012)
(43) Упитан да ли *мисли* на Пајтића, Дулић је одговорио потврдно прецизирајући да мисли да је Пајтић - «сазрео да буде добар председник (ДС)», додавши да, међутим, о тој кандидатури Пајтић треба сам да одлучи. (Блиц, 19. септембар)

Поред преношења изјава, глаголи мишљења често се у дневним гласилима користе како би се пренели резултати анкета и других типова испитивања грађана:

(44) Готово половина младих Швођана мисли да је рак заразан (Блиц, 22. август 2012)
(45) Готово половина Швођана старости од 16 до 20 година *верује* да је рак заразан, саопштила је данас организација за подршку младима оболелим од рака «Унг канцер». (Блиц, 22. август 2012)

И међу глаголима интелектуалних радњи јављају се они којима је то значење секундарно, а то су углавном глаголи визуелне перцепције, који се у свом секундарном значењу реализују као глаголи мишљења, што спада у најстарије, универзалне концепте.

(46) Министар саобраћаја Милутин Мркоњић изјавио је сутрашњем „Блицу“ да нема никакве везе са издавањем дозволе фирми „Нуба инвест“ и додао да због тога *не види* себе као министра кога први потпредседник владе и министар одбране, шеф Бироа за координацију рада служби безбедности Александар Вучић жели да ухапси. (Блиц, 10. октобар 2012)
(47) На питање како *гледа* на четнике и њихову рехабилитацију, Тадић је рекао да «Дражa Михајловић није био фашиста, али то не значи да није индицирао одређене злочине». (Вечерње новости, 29. октобар 2012)

Перифрастични глаголски изрази којима се исказује комуникативна радња/ интелектуални садржај

Последња издвојена група су перифрастични глаголски изрази којима се исказује комуникативна радња/интелектуалани садржај. Реч је о вишечланим изразима који садрже глагол и девербативну именицу (или именицу сродне семантике), па се могу назвати и декомпонованим лексемама (Лазић-Коњик 2006) , мада у неким случајевима сигурно није дошло до декомпозиције (нпр. *поздрављати се питањем*), те је одабран шири термин. Ови примери не улазе у квантитативну анализу примера.

(48) Према саопштењу из Брисела, Ештонова и Клинтонова *ће изразити подршку* дијалогу за нормализацију односа између Београда и Приштине. (Вечерње новости, 28. октобар 2012)

(49)»Борио сам се против мафије на глобалном плану, и још увек трпим последице тог деловања», рекао је Тадић, *одбацујући ставове* појединаца да је близак мафији и да је диктатор. (Вечерње новости, 29. октобар 2012)

(50)Одговарајући на питање о Сребреници, бивши председник Србије је рекао да као политичар има «сужен простор слободе» и да *ће* о томе своје *мишљење изнети* након што се окончају правни процеси који се још воде. (Вечерње новости, 29. октобар 2012)

(51) Војска *одбацује* такве *оптужбе* и тврди да она ни не поседује такву врсту наоружања. (Блиц, 22. октобар 2012)

(52) Уместо уобичајеног „добро јутро“ Прибојци *су се поздрављали питањем*: „Јеси ли ти извукао седмицу?“ (Блиц, 22. октобар 2012)

Перифрастични глаголски изрази су одлика писаног, бирократизованог језика (Радовановић 1990). У посебну групу су стављени због тога што у своје значење често укључују лексеме из различитих горенаведених група. Проучавани корпус је ограничен, није забележен већи број примера и стога глаголи из ове нису класификовани у подгрупе.

Осврт на резултате квантитативне анализе

У оквиру овог истраживања извршена је и квантитативна анализа, чији ће резултати бити укратко представљени како би се дошло до јасније слике о заступљености појединих група глагола у анализираном корпусу.

У оквиру анализираног корпуса забележено је укупно 357 пунозначних једночланих глаголских лексема, које су употребљене у личном глаголском облику. Дакле, непунозначни глаголи (копулативни, семикопулативни, модални и сл.) нису обухваћени квантитативном анализом, као ни вишечлане глаголске лексеме (декомпоновани изрази, фразеологизми и сл.). У анализираном тексту доминирају

глаголи комуникативних радњи којих је укупно 172, забележено је 33 примера интелекталних радњи, док текст броји тек 152 пунозначна глагола који нису из ове две групе.

Глаголи комуникативних радњи на овом корпусу броје укупно 47 различитих лексема, међу којима се најчешће јавља глагол *рећи* (29 примера), следећи по фреквентности је глагол *казати* (14 примера), а трећи по фреквентности је глагол *тврдити*. Од 33 примера глагола интелетуалних радњи забележено је 6 различитих лексема, међу којима су доминантни глаголи *сматрати* (14 примера) и *мислити* (11 примера). Кад је реч о осталим лексемама, упадљиво је то што се међу 152 примера јавља чак 111 различитих глаголских лексема. Међу њима најчешће се јавља глагол *имати* (у значењу *поседовати*), који се у тексту јавља 6 пута. Глаголи који се, такође, јављају више пута у тексту јесу глаголи *доћи/долазити*, *наћи/налазити*, *уплатити/уплаћивати*, *добити*, *слато*, *радити*, *користити*, *примати/примити*, *живети*, *урадити*, *гласати*, *водити*, *стићи*, *функционисати*.

Закључак

На мањем узорку новинске грађе пронађен је велики број разноврсних глагола комуникативних и интелектуалних радњи, чиме се потврђује да они спадају међу доминантне лексичке групе у језику медија. Међу анализираним примерима најчешће се јављају примери директног говора који је уведен глаголима комуникативних радњи или мишљења, с тим да треба нагласити да је употреба директног говора строго одлика писаног језика, због тога што навођење тачних цитата доноси већи кредибилитет аутору (било да је реч о новинском, научном, правном тексту и сл.), пошто је искључена субјективност. Мада, употребом појединих глагола (*тврдити*, *обећавати*, *сматрати*, *оптуживати*) омогућава се слободнија интерпретација туђих речи, па често и манипулација ако се неки од тих глагола стави у наслов вести. Стога глаголи ширег значења (односно - неспецификовани глаголи) уводе цитат или неуправни говор са неутралног становишта и тиме остављају читаоцима могућност интерпретације (мада се у новинским насловима манипулација може извршити и када се од контекста одвоји део изјаве итд.).

Литература

1. Алановић, Миливој (2011). *Каузативност – манипулативност: од концепта ка форми.* Нови Сад: Филозофски факултет.
2. Apresjan, Jurij (2002). Principles of systematic lexicography. *Lexicography and Natural Language Processing: A Festschrift in Honour of B.T.S. Atkins.* Euralex.
3. Бугарски, Ранко (2003). *Жаргон*. Београд: Библиотека XX век.
4. Faure, Richard (2009).Verbs of speaking and verbs of thinking. *HAL (Hyper articles en ligne),* преузето са*: http://halshs.archives-ouvertes.fr/hal-00469813/.*

5. Лазић-Коњик, Ивана (2006). Структура, функција и лексикографска обрада перифрастичних предиката : на примерима из дневне штампе *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 49/1*. 219-304
6. Lehrer, Adrienne (1988). Checklist for verbs of speaking. *Acta Linguistica Hungarica 38.* 143-161.
7. Прањковић, Иво (2007). Глаголи говорења и њихове допуне. *Зборник Матице српске за славистику 71–72*. 133-141.
8. Радовановић, Милорад (1990). *Списи из синтаксе и семантике*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
9. РМС (2007). *Речник српскога језика.* Нови Сад. Матица Српска.
10. Стевановић, Михајло(1969). *Савремени српскохрватски језик II (Синтакса)*. Београд:
Научна књига.
11. Штрбац, Гордана (2011). Допуне комуникативних глагола (синтаксичко-семантички и лексикографски опис). Нови Сад: Филозофски факултет.
12. Штрбац, Гордана (2007). Синтаксичко-семантички статус једне скупине комуникативних глагола у језику масовних медија. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 50/1–2*. 939-950.
13. Штрбац, Гордана (2007). Идентификација извора информације у језику масовних медија. У: Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план). Лингвистичке свеске 6

Милена С. Зорић[1]
(Филозофски факултет, Нови Сад)

СЛАВЕНИЗМИ И КЊИШКЕ РЕЧИ У КОНТЕКСТУ ЛАЖЕ И ПАРАЛАЖЕ ЈОВАНА СТЕРИЈЕ ПОПОВИЋА[2]

In this paper the author investigates Slavicisms and Slavic-Serbisms excerpted from *Laža i paralaža* (*The Liar of All Liars*), the famous comedy by Jovan Sterija Popović, considering their stylistic and functional role. A starting thesis is that Sterija in his early comedis uses Slavicisms as a peculiar form of a mostly negative presentation of its characters, showing at same time his relations to Vuk Stefanović Karadžić's reforms of the language, as one of the most important cultural identity issues of his epoch.
Because of that the author supposes that the function of Slavicisms in his comedies is to a great extent opposied to their role in his tragedies.
Key words: Slavicisms, Slavic-Serbisms, Sterija, process of characterization.

О делу Јована Стерије Поповића (1806–1856) писано је много – његовом стваралачком опусу посвећено је неколико зборника радова.[3] Међутим (и нажалост), језик Јована Стерије Поповића још увек није у целости испитан. Њиме су се, с разних аспеката, бавили многи проучаваоци језика предвуковске епохе, али његов језик, вероватно због велике жанровске разуђености његовог дела, још није добио своју монографију. Није на одмет подсетити се: Стерија је био драмски писац, романописац, песник, правник, филолог... Када се сагледају сви до сада објављени радови, са филолошког аспекта систематски је највише проучаван Поповићев рад на терминологији српског језика 19. века, а у том светлу и његов

[1] milena_zoric_ns@yahoo.com
[2] Овај рад је написан као део докторске дисертације Славенизми и књишке речи у драмским делима Јована Стерије Поповића – трагедије и ране комедије, под менторством проф. др Љиљане Суботић, за чију израду је Сенат Универзитета у Новом Саду дао сагласност 13. 6. 2011. године. Истовремено, рад је и део пројекта Речник славеносрпског језика Одељења за књижевност и језик Матице српске, чији је руководилац проф. др Љиљана Суботић.
[3] Најновији је објављен 2007. године, као издање САНУ, и њиме је обележена 200-годишњица рођења и 150 година од пишчеве смрти. Уредник зборника је био академик Љубомир Симовић (2007), а радови објављени у њему сублимирају добар део онога што је до сада писано о Стерији.
Сличним пригодама настали су и следећи зборници: Миљковић, Б. и Ђоковић, М. (ур.) (1956); Миличевић, В. (ур.) (1965); Anđelković, S. i Toma, P. L. (prir.) (Anđelković i Thomas, 2006).

однос према Вуку Стефановићу Караџићу и његовом реформаторском раду[4]. Само су два рада посвећена Стеријином књижевнојезичком идиому у целини – краћа студија Питера Херитија (Herrity, 1981a) и студија Братољуба Клаића (1972) која испитује језик неких Стеријиних комедија у контексту извођења на сцени (посебна пажња посвећена је изговору и акценту).

Иако, како је речено, језик Јована Стерије Поповића није детаљно испитан на свим нивоима, проф. Љиљана Суботић у свом истоименом раду (2006) даје јасан и недвосмислен одговор на питање Којим је то језиком говорио Стерија. Она, анализом неколико одломака из жанровски различитих Стеријиних текстова (Природно право, Скендербег и Даворје), доказује да је Стерија припадао оној групи писаца који су на прелазу 18. у 19. век међу првима одабрали да користе књижевни језик на основи српског народног идиома, не презајући од тога да користе руске и рускословенске речи сваки пут када им је недостајао одговарајући израз у народном језику. Тај језик је у науци крајем 80-тих година 20. века препознат као доситејевки језик[5], јер управо је Доситеј Обрадовић у свом Писму Харалампију позивао да се пише народним језиком. Био је то, додуше, језик који је одговарао представи тадашњих интелектуалаца о народном језику. Темељ тога језика јесте био народни говор, али је богаћен елементима из рускословенског, односно, како су га тада називали – славенског[6] језика, пре свега на лескичом нивоу, што га је чинило неразумљивим нешколованом делу народа (Ивић, 2001, стр. 180–185).

Као основну разлику између славеносрпског и доситејевског језика, Павле Ивић истиче однос према елементима уношеним највише из рускословенског језика, али и из руског књижевног језика 18. и прве половине 19. века, па чак и из српскословенског језика, као језика старе српске књижевности, који су познати и као славенизми[7]. У славеносрпском језику су се ови елементи појављивали на свим језичким нивоима, фонетици, морфологији и, наравно, лексици, док је синтакса

[4] Видети: Грицкат (1964); Грицкат-Радуловић (2007); Кашић (2007); Младеновић (1988); Суботић (1982; 2007).

[5] Овај тип језика прецизно је дефинисао Павле Ивић (1990). Многи филолози га означавају и термином народни језик, те се и у школским уџбеницима среће тврдња да је Доситеј први писао на народном језику. Прецизније би било рећи, како истиче и проф. Љиљана Суботић доситејевски народни језик јер би се тиме ставио у опозицију према вуковском народном језику, односно према оном језику за који се као језик књижевности залагао Вук Стефановић Караџић (Суботић, 2006, стр. 26).

[6] Овај назив за рускословенски језик потиче од увреженог мишљења које је владало у 18. и 19. веку да је руски црквени језик отац свих словенских језика, те да га као таквог могу разумети сви Словени.

[7] Славенизми су могли бити без икаквих интервенција преузимани из рускословенског, руског и српскословенског језика, али има и оних у којима се препознаје преплетеност црта наведених језика с једне стране и српског народног језика с друге стране, нпр. чувају се фонолошке карактеристике рускословенског језика, док је облички наставак српски народни, и обрнуто, што значи да их, уз њихову семантичку и стилистичку функцију, можемо посматрати и са фонетског и морфолошког аспекта.

била већим делом под утицајем немачког, односно латинског језика[8]. Доситеј и његови следбеници ове елементе користе само у горњим слојевима језика, тамо где је требало попунити празнине у народном језику, пре свега у домену лексике (Ивић, 1990, стр. 7). Предмет анализе у овом раду јесте управо језичка појава о којој се може говорити као о лексичким славенизмима. Притом, анализа неће бити усмерена на фонетски и творбени план, како је до сада уобичајено у науци[9], већ на функцију лексичких славенизама у првој комедији Јована Стерије Поповића.

Лажа и паралажа није само прва комедија Јована Стерије Поповића већ је и једна од првих оригиналних српских комедија. Њено прво издање објављено је у Будиму 1830. године реформисаном грађанском ћрилицом. Писац касније, схвативши да је једно писати за извођење на сцени, а друго за штампање и читалачку публику, објављује нову верзију која је измењена да би се постигла боља сценичност (Лешић, 1998, стр. 121). Корпус истраживања овога рада представља управо прва верзија комедије, која је мање позната баш због тога што се не изводи на позоришној сцени. Укратко, реч је о комедији карактера у којој се подсмеху извргавају помодарство и необразованост. Млада Јелица и њен отац Марко Вујић замало да постану жртве тобожњег барона Алексе Голића који ради у дослуху са својим вазда гладним слугом Митом. Двојицу варалица у последњем моменту раскринкавају Јеличин суђеник Батић и сирота девојка Марија, пређашња Алексина жртва.

С обзиром на то да је Лажа и паралажа драмски текст, славенизми који су овде употребљени не представљају само одлику Поповићевог језика већ су, истовремено, у функцији грађења и карактеризације ликова који их користе. Дакле, посматрани у контексту датог текста, они припадају драмским ликовима, фикцији, а не књижевнојезичком идиому којим се служио један од наших најзначајнијих писаца класицистичке епохе.

Славенизми у функцији грађења ликова

Од свих ликова у комедији, а нема их много – свега шест, највише простора дато је Алекси, лажном барону Голићу, и његовом слуги Мити. Небојша Ромчевић је квантитативном анализом параметра величине дискурса показао да Алексине и Митине реплике чине готово половину укупног текста, истакавши притом да то није необично јер су ова два лика базирана управо на вербалној радњи (2004, стр. 70). Он наглашава и да је језик, уз понашање и радњу, „најважније средство имплицитно непосредне технике карактеризације у Поповићевој комедиографији", те да је он у функцији идентификације позитивних и негативних ликова (Ромчевић, 2004, стр. 85)[10]. Ову врсту карактеризације ликова, односно вербалну карактеризацију,

[8] О синтакси у Стеријином роману Дејан и Дамјанка видети у Суботић (2007).

[9] О структури и језичкој анализи славенизмима доста је писано, али то поглавље је далеко од затварања, на пример, хронолошки: Јовановић (1987); Стијовић (1988, стр. 205–210); Стијовић (1992); Зорић (2004); Цветковић (2006); Тумарић (2008).

[10] Поред језика, као остале имплицитно непосредне технике карактеризације, Ромчевић на

истиче и Ана Радин, уз напомену да у једном јединoм случају Стерија користи и номиналну карактеризацију – када свом главном јунаку даје, као псеудоним по сопственом избору, презиме Голић у функцији имена са кључем, или имена-маске (2007, стр. 670).

Језик којим се служе Алекса и Мита веома је специфичан – састоји се од два идиома. Један идиом ова два јунака користе када комуницирају међусобно, и то је српски народни језик са дијалекатским одликама војвођанских говора (на пример млоги, огласивали, таки /одмах/, желили, нигди, гди и сл.), које су и иначе карактеристичне за Стеријин идиом (Herrity, 1981б, стр. 10). Другачијим језиком њих двојица комуницирају када је присутан неко са стране. Овај други језик пун је различитих славенизама и заправо им служи као маска, пре свега пред Јелицом и њеним оцем, али и пред осталим актерима. За тај језик Алекса каже да је:

> (...) језик славено-сербски, то јест српски, но по књижевним правилама углађен и изображен (Поповић, 1830, стр. 20)[11].

Употребом славеносрпског као језика-маске[12] Алекса у једном тренутку доводи у опасност властити план. Лажни барон наумио је да се причом домогне богате трпезе, а што да не, и богате удаваче. Међутим, Јеличин отац, пошто не може да га разуме, доводи у сумњу његово српско порекло:

> Хм! Ја би рекао да нисте баш прави Србин (...) Јер вас не разумем, а ја сам јамачно прави Србин, јер је моја родбина из Србије на ову страну прешла (19).

Интересантан је начин на који му Алекса објашњава откуд му такав начин изражавања, кад каже:

> (…) јер сам ја вјежества приљежанијем распространио, вкус изобразио, чувства отончао (19).

А управо су то „квалитети” које је Јелица препознала у њему: широко знање, изграђен укус, танана осећања – све оно што су поседовали јунаци романа које је навикла да чита боравећи у Бечу. Она Алексу љуби као „Лидија Лаузеса” (54), и мисли да га је опчинила као „Сигхарда Геновева” (44).[13]

истом месту наводи још и реквизиту, костим, простор, понашање и радњу.

[11] Примери из дела навођени су према првом издању: Лажа и паралажа: весело позориште / Сочин±но Іоанномъ С. Поповичемъ. – У Будиму: Словима Кр. Всеучилища Пештанскогъ, 1830. У даљем тексту ће из практичних разлога уз навођене примере стајати само број стране са које је цитат преузет.

Навођени примери дати су транскрибовано у складу са савременим правописом. О правилима транскрипције текстова славеносрпског периода в. Младеновић (1979).

[12] Термин језик-маска уводи се по узору на постојећи термин име-маска.

[13] У Јеличину лектиру ушли су Шилер [Friedrich Schiller], Клаурен [Heinrich Clauren], Сервантес [Miguel de Cervantes Saavedra], Мармонтел [Jean-François Marmontel], Чоке [Johann Heinrich Daniel Zschokke], Коцебу [August Friedrich Ferdinand von Kotzebue], са својим јунацима Мором и Амалијом, Лидијом и Лаузесом и осталим „принцесама и хелдовима” са чијим животима и љубавима Јелица пореди своју љубав према Алекси.

Његов сучесник у лажи, а по улози која му је додељена слуга – Мита, чини се није толико вичан језичким вештинама. Међутим, тако је само на први поглед, пошто на самом почетку дела сазнајемо да се он између њихова два сусрета прехрањивао држећи здравице и различите друге говоре на венчањима, славама, даћама. Па иако каже:

[да ће га Алекса] морати јошт славенски учити (10),

када је потребно „фарбу променити" он прикладно славјанствује.

Алекса у својим репликама користи неупоредиво више славенизама од Мите. Разлог треба тражити у чињеници да је „барон" онај ко више комуницира ван пара, са осталим актерима, док је Митина конверзација мање-више сведена на договарање и дошаптавање са Алексом.

Иако не користи славенизме, Јеличин језик богат је различитим германизмима који су, према прегледаној литератури (Клаић, 1961, стр. 79; Радин, 2007, стр. 668), у највећој мери адаптирани или искварени. И она чист народни језик сматра недовољно финим и богатим да би изразио мисли и осећања какве може имати једна паланачка фрајлица која је пет година провела на заводу у Бечу. Међутим, такав језик за њу није маска, већ је део улоге коју она живи. Та улога, коју је сама себи доделила, даје јој за право да мисли како је боља и узвишенија од својих вршњакиња те да јој због тога и припада нешто боље и узвишеније, као што је придошли барон за којег у једном моменту каже „сам Лафонтен није могао бити таков када је писао Натурмента" (50).

Марков језик је, са неколико фонетских славенизама, готово потпуно чист народни српски језик. Он је човек из народа, успешан трговац, забринути отац који се често жали на то како не разуме сопствену ћерку и негодује због њеног читања румана, како их он зове, па чак кори себе што је Јелицу уопште и слао у Беч. Алексу, како је већ истакнуто, ништа не разуме и због тога мисли да он и није Србин. Ипак, његов однос према српској грађанској средини у тадашњој Аустроугарској јесте амбивалентан. То се види из чињенице да он своју ћерку није оставио да седи код куће и учи „како се готови ручак, како треба бити добра газдарица и како ваља децу воспитавати" (13, 14), због чега сада жали, већ ју је послао у Беч. Јасно је да то није урадио из жеље да његова Јелица буде образованија од будућег мужа, већ се надао да ће као школована наћи себи равног. Вероватно је то разлог што Марко тако лако подлеже превари. Идеја да му барон буде зет врло је ласкава, и пред њом овај трезвени домаћин као да затвара очи, а сем тога, њему се учини и да ће се, коначно, ћеркино школовање у Бечу вишеструко исплатити.

Батић и Марија су врло мало заступљени у тексту комедије – заједно имају мање од 10% укупног текста (Ромчевић, 2004, стр. 70). Њихов језик је чист народни и они долазе као избавитељи, захваљујући којима је катастрофа спречена. Притом, Батићев лик ни у једном моменту не одступа од конвенционалне слике честитог и пристојног младића, који са захвалношћу и без имало негодовања прихвата девојку која му је одузета па враћена. С друге стране, Марија, која својим доласком обезбеђује и убрзава расплет (готово као *deus ex machina*), језиком одаје

неуравнотежену и дезоријентисану особу, каквом ју је учинила Алексина свирепа обмана.

Можда је закључак да ниво одступања од народног језика указује на одступање од моралне норме (Ромчевић, 2004, стр. 85) ипак престрог, јер се за Јелицу, чији језик свакако одступа од народног, не може тврдити да је морално девијантан лик, мада је свакако несрећна због несклада света у којем живи и света у којем би волела да буде. Ипак, из овог прегледа јасно је да језик оптерећен славенизмима, пре свега на лексичком нивоу, јесте језик негативних ликова у комедији Лажа и паралажа. То је језик опсене, језик којим се служе лажови који се иза њега скривају.

Славенизми у функцији смеха

Јован Стерија Поповић је у овој својој комедији славенизме искористио да створи ефекат комичног у речима. Братољуб Клаић истиче неколико ситуација у којима су славенизми извор неспоразума на којима се гради комична сцена, пре свега између Алексе и Марка (1961, стр. 75–78). Већ у Петом позорју (а има их 20), када Алекса каже Марку:

Та то и јест господине, што нас почитанија достојним твори, најпаче (...) (18),

Марко га уврређено прекида објашњењем да његову бабу јесу звали Паче, али да се тога он нимало не стиди. Очито је да Марко не зна да најпаче значи пре свега, те овај израз разуме као надимак своје бабе. (Ова сцена је, иначе, веома важна за даљи развој радње, али о томе ће више речи бити касније.) Након Алексиног покушаја да изглади неспоразум са Марком:

(…) следователно ја о вами, и о вашеј дражајшеј матери никаковаго худаго мњенија имати нисам могао (19) (односно да није мислио ништа лоше),

овоме не преостаје ништа друго осим да, као што је већ наведено, закључи како Алекса никако Србин не може бити, јер српски не говори. На то га Алекса пита:

И закључавате?(19) (то јест, како то закључује),

на шта му Марко каже да га не закључава, јер реч је разумео у оном значењу у којем је он сам користи – затворити кључем. Међутим, ова се сцена ни ту не завршава, јер на почетак новог Алексиног објашњавања које почиње са:

Негли зато, зане (...) (19) (односно да није зато, јер...),

Марко реагује, не чувши крај, да он шунегле (клинце за ципеле) не продаје, а да зане у то доба нема. (Ову реч и сам Стерија у фусноти објашњава као банатску: месо с козаре.) Овај се неспоразум решава тако што Алекса, на питање којим језиком говори, каже да је то језик славеносерпски. Још једном Марко и Алекса имају сличан неспоразум када Алекса констатује да

[Јелица] у Бечу није била всује (29) (односно узалуд),

на шта Марко каже да она може и да псује, али Беч више видети неће.[14]

Очито је да су основни извор неспоразума углавном различити везници,

[14] Требало би подсетити на не тако уобичајено значење глагола псовати који, осим што значи говорити ружне речи, значи и грдити оваквим речима, односно, уз морфему се, свађати се оваквим речима (РМС, 2007, стр. 1090), а у којем је овде употребљен. Исто значење је овај глагол имао и у српском народном језику 19. века (Караџић, 1977, стр. 619).

прилози, речце којима се истиче славенски тон Алексиног идиома, а који и јесу били једна од израженијих карактеристика славеносрпског језика (Unbegaun, 1995, стр. 59; Kretschmer, 2002, стр. 12).

Чувена реплика, написана у овом духу, у којој вечито гладни Мита уместо „абије" (одмах, већ) чује „гурабије" – дописана је касније, као и неке друге сцене којима се појачава комични ефекат (проширивање доживљаја из Шпаније, додавања пута на Месец), а то је Стерија учинио тек пошто је Лажа и паралажа заживела на сцени.[15]

Веома је сигнификантно то што се касније, када Алекса стекне Марково поверење тиме што га убеди да су у сродству с Батићем, и тако га избави од тобожњег великог греха, њих двојица савршено разумеју. Када остане насамо са Јелицом, Марко јој каже:

Он [Алекса] ми се види мудра глава бити (42),

и постаје њиме опчињен до те мере да прихвати, као и ћерка му, да море може горети (додуше у Мадриду). Да се није преварио у процени Алексиног карактера, Марко, свакако, постаје још убеђенији када га Мита увери у велико бароново богатство. Тако на Митину констатацију да је могао „из његови речи разумети шта вреди", Марко примећује:

Он [Алекса] је мудар дечко (45).

Нема више забуна, нема више неспоразума нити Марковог негодовања због славјанствовања човека којем је сам понудио руку своје кћери, а уз њу и цело своје имање.

Славенизми у функцији покретања драмске радње

Већ споменута реплика у којој Алексино „најпаче" Марко не разуме и поводом тога каже да су његову бабу звали Паче веома је важна за даљи ток радње, и за сам заплет. Наиме, када Алекса сазна да је Јелица обећана Батићу, он започиње вешту игру обмане. То чини тако што тврди како тај брак није могућ јер су Вујићи и Батићи род. Он притом користи оне информације које му је сам Марко одао у ранијем разговору: да су Вујићи дошли из Србије, да се Батићев отац зове Никола и да је с Марковом бабом био кум. На Алексиној страни је и срећа – нагађа да се деда тог Николе звао Милутин, а кад сазна да му је име било Митар, своју омашку објашњава чињеницом да је чест обичај да деца имају надимке, те су тако Милутина звали Митром. Потом Алекса тврди да је тај Милутин познавао Марковог деду и да му је крстио кћер, дакле Маркову мајку, којој је дао надимак Паче. Ту се види да је Алекса заиста мајстор свога заната и да, у смислу који Марко није имао на уму када је то касније изговорио, одиста јесте мудар дечко. Наиме, он је најпре шокантном изјавом, а касније и својом слаткоречивошћу толико опчинио Марка да више није било важно да ли је Паче била мајка или баба.[16] Ево како је

[15] Друго издање Лаже и паралаже настало је 1841. године, по оснивању Театра на Ђумруку, јер је Стерија желео да се његово дело појави на сцени са што мање недостатака (Лешић, 1998, стр. 61).

[16] Врло је мала могућност да је писац на овом месту „заспао", пошто цела реплика заузима

Алекса то извео:

АЛЕКСА: Кад је ваш дед с фамилијом својом прешао на ову страну, окући се, и постане великим газдом. У тим добије кћер, то је била ваша покојна мати, и понеже да се Милутин ту догоди, понуди га ваш дед, да му первородну кћер крести. Овај то с радостију прими, и понеже да је пријатељ био вашег дома, нарече јој име –

МАРКО: Јела?

АЛЕКСА: Тако је, а потом ју прозове паче, с тим условијем, да ју он својој деци причисљава, и да се заклиње, кад год јој нужда буде, и у његову кућу дође, њу всује од себе не пуштати (30, 31).

То је било довољно да Марко донесе одлуку како венчања са Батићем не може бити, чиме је отворио Алекси пут да свој план претвори у нешто много веће. Јер, лажа и паралажа кренули су само да напуне стомаке и реше се тренутне невоље, а сада се отвара могућност да материјални проблеми остану заувек иза њих.

Поповић ову реплику уводи да би на брз и ефикасан начин створио разлог за раскид веридбе између Батића и Јелице. До тога је морало доћи да би се појачала драмска напетост – хоће ли велика превара успети и хоће ли наивна занесена девојка и њен поштени отац бити следећи плен барона Голића. Простора за увођење неког новог догађаја, који би дискредитовао Батића и срозао његов углед код Марка, те тиме подстакао овога да раскине ћеркину веридбу, није било. Стерији се као најједноставније решење наметнуло да искористи Алексин славеносрпски за још један у низу неспоразума.

Славенизми у функцији Стеријиног истицања властитих ставова о језику

Ову своју комедију Јован Стерија Поповић искористио је да покаже и какав став има о језику који у функцији књижевног идиома користе његови савременици, као и шта мисли о употреби тог језика. Иако је каријеру писца започео, између осталог, и писањем оде у част Вука Караџића (која није објављена, а о којој се зна на основу обимне Вукове преписке) (Милић, 2007, стр. 524), Стерија, који је у почетку био присталица Вукове реформе, касније одустаје од вуковских идеја које је сматрао сувише радикалним. Ближа му је била она струја окупљена око идеје Милована Видаковића, који се залаго за то да се књиге пишу неким средњим језиком који ће се наћи између српског народног језика, као сувише простог, и рускословенског, у великој мери неразумљивог обичном народу (Ивић, 1998, стр. 182–185).

Истакнуто је већ да је језик којим је Стерија писао доситејевски тип језика, који се одликовао базом на основама српског народног језика шумадијско-војвођанског типа с одређеним елементима црквенословенског језика руске и српске провенијенције, као и руског књижевног језика датог периода, пре свега у вишим слојевима језика – лексици и синтакси, што би могло представљати у извесном смислу нормирани славеносрпски језик (или бар његову тежњу ка норми).

неколико редова, па би омашка сигурно била примећена.

Већ у уводном дијалогу између Алексе и Мите Стерија испољава благо иронизаторску ноту говорећи о језику чију употребу није у потпуности подржавао. Приповедајући Мити којим се све пословима бавио не би ли на превару од људи извукао коју форинту, Алекса каже да је напослетку радио и као учитељ славенске граматике. На Митину опаску да Алекса „из ње не зна нигди ништа" (9), овај изговара један прави славеносрпски галиматијас, који, и поред најбоље воље да се смислено преведе, нема неко одређено значење, мада се свака реч за себе, уз мање или више труда, може превести, и за сваку појединачно може се рећи да јесте неки вид славенизма:

Нишчетен вразумљај тисјашчегубаго хоругвоносјашчеју вешчественостију[17] (9, 10).

Након ове демонстрације Алексиног познавања славенског језика, Мита одушевљено констатује да би овај могао још и „списатељ постати", на шта Алекса равнодушно одговара: „Зашто не; за невољу се и књиге пишу" (10).

Убеђен да је Алекса мајстор и од тог заната, Мита му се обраћа с молбом да га подучи у славенском језику, и ево како је то једноставно:

Видиш да си простак! Зар ти мислиш, да је тешко овако говорити, као што ја лупам? Само сложно громилај најпаче, понеже, дондеже, и у сваком саставу по два три баталијона ихова и ахова аузруковати пусти, па те неће ни најбољи славјанин разумети (10).

Потпуно другачију дефиницију Алекса користи када Марку објашњава којим језиком говори:

[то је] језик славено-сербски, то јест српски, но по књижевним правилама углађен и изображен (20)[18].

Дакле, из перспективе човека из народа, скромног или никаквог образовања, то је обично лупетање, гомила ихова и ахова и речи којима се значење ни наслутити не може, а из перспективе ученог, начитаног и углађеног барона, чију улогу на себе преузима Алекса, то је по правилима удешен и описан језик.[19] У овом двојаком

[17] Ово се, мада не са нарочитим смислом, може превести као „Бедно је схватање хиљадоструког телесношћу која носи барјак".

[18] Термин славенос(е)рпски дуго је у употреби, среће се и пре Орфелиновог Славеносрпског магазина (1768) – 1741. у Ненадовићевом преводу Витезовићеве Стематографије и 1764. у Рајићевом преводу Слова о грешном човјеку. Све до првих деценија 19. века користио се и у значењу термина српски, како у смислу припадности народу (Славеносрби или Срби), тако и у смислу језика којим је писано. Па тако З. Орфелин за своје Сјетованије (1764) каже да га је писао српским језиком, иако се данас тај језик описује као славеносрпски, док Доситеј своје Басне (1788) преводи на славеносрпски језик и посвећује српској јуности. Први који овај термин свесно користи за језик који се разликује од српског народног језика јесте Вук Стефановић Караџић (1817). Он га употребљава да означи „средњи пут" којим Милован Видаковић предлаже да се иде када је реч о језику којим треба писати, а који би био између српског и славенског, тј. рускословенског (Према: Младеновић 1978; 1984).

[19] У свом следећем издању Лаже и паралаже, односно измењеној и проширеној верзији ове комедије, Стерија иде и корак даље па додаје да су тим језиком писали Стојковић, Видаковић, Вујић – нека од најзначајнијих књижевних и културних имена прве половине

дефинисању исте језичке појаве види се ситуација „на терену” само двадесетак година пре дефинитивне преваге и коначне победе вуковског језика.

Чињеница да је Јован Стерија Поповић за следеће издање своје прве комедије дописивао сцене у којима су славенизми извор смеха и у том смислу проширивао Алексине и Митине реплике (поменути неспоразум „абије – гурабије”) указује на то да је ондашња публика добро, то јест смехом на њих реаговала. То је значило и да је писац одабрао добар извор комичног. Како је тада у позориште ишао само имућнији и образованији слој друштва, дакле грађански слој за који се с правом претпоставља да му је блиска употреба славенизама, може се закључити и какав је однос та публика имала према овим елементима језика – а то је да су у свакодневним ситуацијама и у свакодневној комуникацији непотребни. (Није на одмет истаћи да овде није реч о језичким посленицима који су полемисали са Вуком Стефановићем Караџићем већ о обичним корисницима језика који су били нешто образованији од већине.) О овоме постоји и савремено сведочанство Димитрија Исајловића који је још 1819. у предговору својој Историји трговине написао да се тим мешовитим језиком не говори нигде (Према: Младеновић, 1976, стр. 158–159), то је био само језик књиге, а покоји славенизам заиста је могао и залутати у говор грађанске класе у Војводини у првој половини 19. века. У прилог овоме иде и констатација Јована Скерлића, нажалост недокументована, који наводи да су почетком 19. века у већим српским местима грађани „па и саме жене”, а не само црквена и учена класа, „славјанствовали” (Скерлић, 2006, стр. 53).

Закључак

Посматрано у контексту комедије Лажа и паралажа Јована Стерије Поповића, уочено је да су славенизми употребљени као вишефункционално језичко средство. У делу доминира њихова функција у вербалној карактеризацији ликова, пре свих лажног барона Голића и слуге Мите. Користећи језик-маску Алекса и Мита приказују себе као припаднике виших друштвених слојева. Истовремено, избором ове језичке појаве, као нечег туђег у језику, додатно се истиче да су и њени носиоци нешто што би требало искоренити из друштва – превaранти, лажови. Наспрам њих је поштен свет, газда Марко, Батић, Марија, који говори чистим народним језиком.

Поповић је за стварање комичног ефекта искористио потенцијал који у себи крије употреба два сродна идиома (славеносрпски и српски народни језик) – постојање низа речи које се исто изговарају али имају различито значење (хомофоне речи). Честа и неприкладна употреба славенизама уводи јунаке ове комедије у низ комичних реплика заснованих на неспоразуму – с једне стране је Марково апсолутно неразумевање речи које доживљава као туђе, а с друге Алексино недовољно познавање славеносрпског језика које, истовремено, изазива и ефекат комичног у речима.

Осим комичног ефекта, језички неспоразуми које Поповић ствара у Лажи и

19. века.

паралажи утичу и на драмску радњу, односно омогућавају комедиографу да радњу скрене у жељеном току, па и да је убрза. Веридба између Јелице и Батића није могла бити раскинута тек тако, а прича о баби коју су звали Паче, подстакнута изразом „најпаче", оправдала је раскид веридбе и створила нови заплет као и раст драмске напетости – Јеличина веридба и могућност касније удаје за варалицу Голића.

Ову своју комедију Поповић је искористио и да истакне властите ставове о језику/језицима који је био/су били у функцији у првој половини 19. века – а то је да славенизми немају место у свакодневној комуникацији и да их у таквим ситуацијама треба избегавати.

***

Разматрање проблема славенизама као и одређивање њиховог статуса, како у славеносрпском језику уопште, тако и у књижевнојезичким идиомима српских писаца и људи од науке који су стварали у другој половини 18. и првој половини 19. века, у многоме ће олакшати израда речника славеносрпског језика (пројекат је покренут 80-тих година 20. века). Овај речник ће, између осталог, омогућити проверу да ли је дати славенизам настао у „моменту надахнућа" аутора, те ће се посматрати као хапакс, или има стабилан статус у датом идиому. С тим у вези, биће могуће прецизно проверити и да ли Стеријини јунаци у комедији Лажа и паралажа заиста говоре полуизмишљеним, фалсификованим језиком, како се може срести у литератури[20], или је ипак реч о једној фази у развоју српског књижевног језика.

ИЗВОРИ:

Поповић, Ј. С. (1830). Лажа и паралажа: весело позориште / Сочин±но Іоанномъ С. Поповичемъ. - У Будиму: Словима Кр. Всеучилища Пештанскогъ, 1830.

ЛИТЕРАТУРА:

Грицкат, И. (1964). Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века. Наш Језик, XIV/2–3, 130–140.

Грицкат-Радуловић, И. (2007). Лексикографске иницијативе у првој свесци Гласника Друштва српске словесности. У Симовић, Љ. (ур.) Јован Стерија Поповић 1806–1856–2006. Научни скупови CXVII. Одељење језика и књижевности, Књ. 17 (стр. 689–694). Београд: САНУ.

Зорић, М. (2004). Речник славенизама и књишких речи у делу Кратка всемирна историја Георгија Магарашевића. Прилози проучавању језика, 35, 69–154.

Ивић, П. (1990). Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског.

20 Упореди Ромчевић (2004, стр. 85) и Симовић (1997, стр. 6).

Научни састанак слависта у Вукове дане, 19/2, 5–14.
Ивић, П. (2001). Српски народ и његов језик. (Прир. Радовановић, М.). Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
Јовановић, Г. (1987). „Славенизми" у Вуковој преписци. У Леовац, С. (ур.) Зборник радова о Вуку Стефановићу Караџићу. Едиција Зборници, Књ. 6 (стр. 177–181). Сарајево: Институт за језик и књижевност.
Караџић, В. С. (1977). Српски рјечник 1852. Београд: Нолит.
Кашић, Ј. (2007). Стеријин рад на књижевној терминологији. У Симовић, Љ. (ур.) Јован Стерија Поповић 1806–1856–2006. Научни скупови CXVII. Одељење језика и књижевности, Књ. 17 (695–703). Београд: САНУ.
Клаић, др Б. (1961). Језична проблематика у неким комедијама Јована Стерије Поповића. У Зборник прилога историји југословенског позоришта *1861–1961* (стр. 73–130). Нови Сад: СНП.
Кречмер, А. [Anna Kretschmer] (2002). Уочи стандардизације српског језика (Језик „Хроника" Ђ. Бранковића). Научни састанак слависта у Вукове дане, 30/1, 11–19.
Лешић, Ј. (1998). Стерија драмски писац. Нови Сад: Стеријино позорје – Прометеј.
Милинчевић, В. (ур.) (1965). Јован Стерија Поповић. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије – БИГЗ.
Милић, И. (2007). Јован Стерија Поповић у преписци Вука Стефановића Караџића. У Симовић, Љ. (ур.) Јован Стерија Поповић 180*6–1856–2006*. Научни скупови CXVII. Одељење језика и књижевности, Књ. 17 (стр. 521–537). Београд: САНУ.
Миљковић, Б. и Ђоковић, М. (ур.) (1956). Књига о Стерији. Београд: СКЗ – Култура.
Младеновић, А. (1976). Прилог познавању односа између српскога и славеносрпскога језика у другој половини XVIII и у првим деценијама XIX века. Научни састанак слависта у Вукове дане, VI/1, 157–163.
Младеновић, А. (1978). О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика. Зборник за филологију и лингвистику, XXI/1, 93–112.
Младеновић, А. (1979). Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века. Зборник за филологију и лингвистику, XXII/2, 95–129.
Младеновић, А. (1984). Прилог познавању значења назива „славеносрпски језик" код Срба у XVIII и у првој половини XIX века. Научни састанак слависта у Вукове дане, 1982/2, 13–20.
Младеновић, А. (1988). Стеријина схватања о терминолошком речнику и грађанској ћирилици. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXI/1, 137–143.
Радин, А. (2007). Фигуре говора у Лажи и паралажи и њихова улога у карактеризовању и постизању смешног дејства. У Симовић, Љ. (Ур.), Јован Стерија Поповић 180*6–1856–2006*. Научни скупови CXVII. Одељење језика и књижевности, Књ. 17 (стр. 665–674). Београд: САНУ.

РМС (2007). Речник српскога језика. Нови Сад: Матица српска.

Ромчевић, Н. (2004). Ране комедије Јована Стерије Поповића. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.

Симовић, Љ. (1997). Стерија међу маскама. У Јован Стерија Поповић: Лаже и паралаже (стр. 5–19). Вршац: КОВ.

Симовић, Љ. (Ур.) (2007). Јован Стерија Поповић 180*6–1856–2006*. Научни скупови CXVII. Одељење језика и књижевности, Књ. 17, Београд: САНУ.

Скерлић, Ј. (2006). Историја нове српске књижевности. Београд: Завод за уџбенике.

Стијовић, С. (1988). О славенизмима у речнику уз целокупна дела Петра II Петровића Његоша. Титоград: Црногорска академија наука и умјетнсти, 205–210.

Стијовић, С. (1992). Славенизми у Његошевим песничким делима. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Суботић, Љ. (1982). Партиципи у функцији термина у књижевном језику Јована Стерије Поповића. Научни састанак слависта у Вукове дане, 11/1, 61–67.

Суботић, Љ. (2007). Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман „Дејан и Дамјанка”). У Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план). Лингвистичке свеске 6 (240–252). Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.

Суботић, Љ. (2007а). Још једном о Стерији и „називословним речима”. Научни састанак слависта у Вукове дане, 36/1, 215–224.

Тумарић, Љ. (2008). Речник славенизама и књишких речи у збирци песама Давор± Јована Стерије Поповића. Прилози проучавању језика, 39, 69–118.

Унбегаун, Б. [Unbegaun, B.] (1995). Почеци књижевног језика код Срба. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Орфелин – Матица српска.

Херити, П. [Herrity, P.] (1981а). Језик у делима Јована Стерије Поповића. Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXIX/3, 495–501.

Херити, П. [Herrity, P.] (1981б). Језик у Стеријиним комедијама. Научни састанак слависта у Вукове дане, 11/1, 5–11.

Цветковић, И. (2006). Славенизми у Вуковом Српском рјечнику из 1852. године. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVIII, 95–108.

Anđelković, S. i Thomas, P. L. (prir.) (2006). *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća*: Radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona. Vršac: KOV.

Subotić, Lj. (2006). Kojim je to jezikom pisao Sterija? U Anđelković, S. i Thomas P. (Prir.), *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća*. Radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV - Sorbona (str. 17–40). Vršac: KOV.

Mirna Buić[1]
(University of Ljubljana, Faculty of Arts, Ljubljana)

LANGUAGE IDEOLOGIES AND LANGUAGES IN CONTACT: SPEAKERS' COMMUNICATION AND DISCURSIVE STRATEGIES IN THE TOWNS OF SLOVENE ISTRIA[2]

Based on selected examples of speech practices (code-switching) and language ideologies in the urban area of the linguistically, culturally and ethnically heterogeneous region of Slovene Istria, Slovenia, the author attempts to present and elucidate the sociolinguistic strategies that speakers of different cultural and ethnic background, aged from 15 to 86 years, use situationally and ideologically in order to maintain or blur socio-cultural boundaries. By doing this, they are involved in practices of identity construction. The author focuses on language ideologies as field of inquiry and as a theoretical and analytical tool with which she explores the speaker's metapragmatic awareness and – mainly ideologically induced – language use.
Key words: speech practices, code-switching, language ideologies, metapragmatic awareness, language contact, Izola.

Introduction

The principal aim of the paper is to show how language variants in contact and their speakers are linked to contradictory and persistent discourses within the frame of negotiating with meanings, norms, beliefs, etc. I analyse (collective and individual) beliefs about linguistic variants, their use and speakers, as well as their diverse, heterogeneous and contradictory interpretations. These elucidate identification processes within the context of numerous discourses as well as the effects that such discourses have on the speakers' language use, choices and adaptation.

There are a number of factors that influence my interlocutors' linguistic features, speech practices and language ideologies. The towns of Slovene Istria (a region in the south-western part of Slovenia) experienced drastic changes in their ethnic structure due to political and economic migrations, especially after WW II and in the 1970's.[3]

[1] mirna.buic@gmail.com
[2] The paper has been written within the PhD programme of Humanities and Social Sciences – Ethnology, Cultural, and Social Anthropology at the Faculty of Arts, Ljubljana, as part of an individual research under the supervision of mentor Prof. Dr. Bojan Baskar and co-mentor Prof. Dr. Vesna Mikolič.
[3] The coastal, Slovene-Italian bilingual, area of Slovene Istria experienced drastic changes in its ethnic structure due to political and economic migrations after World War II, when most of the

The field therefore, represents a linguistically, culturally, and ethnically heterogeneous area, characterized by intensive language (and cultural) contacts.[4] Furthermore, its borderness, institutional and two-way Slovene-Italian bilingualism, and being included in transnational processes are all significant factors of influence.

The first part of the paper deals with cases of speech practices and processes, e.g. code-switching. The second part exposes explicit commentaries that my interlocutors made to legitimate their language use and their standpoints regarding speakers and language issues. I look at selected examples of discourses that have been recurring in their interpretations: mixedness; purism; the hierarchy of linguistic variants and their (aesthetic) valorisation; purism, authenticity, and autochthony.

Methodology

I have collected the data presented in this paper combining extensive, open interviews and conversations with participatory observation. I attempt to explain only a few extracts of speech performed by speakers between the ages of 15 and 86, living in the coastal town of Izola. They have different ethnic, cultural and linguistic background, and are proficient in different languages and variants or at least use features of different languages and variants present in the studied area. These are Slovenian, Italian, Croatian, Serbian, the local colloquial language, local dialects, English, Albanian and others.

I analyze my interlocutors' language use through the spectrum of language ideologies. In fact, language ideologies in this study not only represent the field of inquiry, but also a theoretical and analytical tool that enables us to explore the speakers' language use also from a discursive perspective (Kroskrity 2006, p. 5).

Defining language ideologies

Language ideologies are collective and individual beliefs about languages, language use and speakers. They are guidelines, implicit and explicit rules for language use and at the same time they are explanations and interpretations with which speakers rationalize language use on the basis of everyday social relations (Silverstein, 1998a, p. 124). Silverstein has defined them as "any sets of beliefs about language articulated by the users as rationalization or justification of perceived language structure and use" (1979, p. 193).

Speakers connect linguistic variants and features to specific types of people, activities, social relations, social roles, institutions, values etc. (Gal, 1998, p. 326; Woolard, 1998, p. 18). Thus language ideologies are (re)produced by contradictory discourses, categories, identities, values, stereotypes, etc. (see Woolard, 1999), and through congruent, contradictory, manifold and heterogeneous interpretations (Gal,

Italian population left the towns. From the 1970's on there have been several migratory waves of immigrants from the other republics of former Yugoslavia.

[4] I understand language contacts as processes (see Garrett, 2006).

1998, p. 320; see also Tsitsipis 1995).

The concept has been developed and used by linguistic anthropologist reveals the unity of speakers' "metapragmatic awareness" (Silverstein, 1977, p. 15), or their ability to speak about the pragmatics of their own "language" (Silverstein 1997: 3), and nonreferential linguistic functions (Silverstein, 1998a, p. 138; also Kroskrity 2006, p. 5).

Jef Verschueren, for instance, understands language ideologies as "the subliminal level of metapragmatic awareness" and defines them as "everyday ways of thinking and speaking about language and language use that speakers rarely question. The fact that they do not question them does not mean that the patterns coincide with the actual practice" (2000, p. 286). There is never an absolute coincidence between ideology and social reality.

There is another premise that needs to be taken into account: ideologies include practice. After all, they are two complementary phenomena (see Althusser, 1980, p. 69). Studying language ideologies does not mean examining ideas and beliefs, but also real phenomena and practices that ideologies dictate, and by which, in turn, they are reproduced. This is why they represent an alternative in studying "variations in ideas, ideals, and communication practices" (Kroskrity, 2006, p. 5).

Language as socio-cultural practice: Code-switching

Language is a socio-cultural practice; consequently, it is necessary to stress its discursive nature – in a broad, Foucaultian sense (see Foucault, 1972; see also van Dijk, 1997, pp. 1–4). Starting from the premise that "the entities that are called 'languages' are socio-cultural constructs" (Silverstein, 1998, p. 402) and not objects or givens, we have to at least point out the misconceptions surrounding bi-, multi- and plurilingualism.

All three concepts are often erroneously understood (by lay people and scholars) as speaking two or more separate languages or better, mono-languages. But this is a multiplying conception which does not take into account that "language" (in a broad sense) is first and foremost heteroglossic,[5] indexical[6] (even iconic) and reflexive[7] (see Johnstone, 2010, pp. 29–32). Therefore, some scholars have attempted to move away from the notion of languages as strictly separate units. Blommaert, for instance, in a quest for defining the role of language use in a globalizing world, has suggested that as scholars, we empirically "should not look only at the world and its languages, but also to the world and its registers, genres, repertoires, and styles" (2010, p. 60).

[5] "Heteroglossy" means the simultaneous use of different types of speech, linguistic variants, genres, codes, etc., the tension between them and their conflicting or dialogic relation (Bakhtin, 1981, p. 428).

[6] Indexicality is one of or if not, the most important principles of "languages" and language use. It is a reflexive cognitive category which explains the ways in which speakers connect linguistic forms to elements of society (see Gal & Irvine, 1995, p. 972).

[7] Reflexivity (for a definition see Lucy, 2001) is the precondition for metapragmatic and language awareness, language use and communication (Verscheuren, 2004, p. 55–62; also Coupland& Jaworski, 2004, p. 23, pp. 38–39).

On a similar ground, Otsuji and Pennycook have coined the concept of "metrolingualism" (in Pennycook, 2010, p. 85) by which they have stressed the variety in local repertoires of speakers of different background in urban areas. "Its focus is not on language systems but on languages as emergent from contexts of interaction," and as a form of hybridity and play without assuming any connection between nationality, ethnicity, culture, etc. (Pennycook, 2010, p. 85).

"Polylanguaging" (Jørgensen, Karrebæk, Madsen, & Møller, 2011) is another term that describes this sort of language use, as an alternative to the process of code-switching (a term which I am still going to use below), or the use of two or more codes (successively and simultaneously) in the same speech interaction (Woolard, 1999). This analytical term describes the ideological and heteroglossic nature of language in terms of linguistic features,[8] influenced by different (ethnic) groups and the media, which especially young speakers use regardless of their linguistic proficiency (Jørgensen et al., 2011, p. 23).

Example 1:[9]

R: …*Fak of*, kam je šlo poročilo?

M: Nisi ga shranu na *desktop*?

R: Mislim, da ja, ma ne vem. Ma perché succedono tutte a me?! […] *Jebo te* ne najdem ga!

/R: …*Fuck off*! Where did the report go?

M: Didn't you save it on the *desktop*?

R: I think I did, oh I don't know. Why is this happening to me? […] *Fuck* I can't find it!)/

Example 2:

N: Ga ne moreš štekat in se začne smejat, ti ga gledaš in sploh ni smešno. Pač jaz ne znam *glumit* jaz ga gledam *O.K.* Ne vem *dosadan* je […] ko ga boš slišala se boš *cepala*, tip je *ful* aria […]

/N: You can't understand him and he starts laughing, you look at him and it's not funny at all. I suppose I can't *pretend* and *O.K.* I watch him. I don't know, he's *annoying* […] you're going to *laugh* when you'll hear him; he is *completely* nuts […]/

In spite of the implications about "language" and the features above, I still find code-switching (in its broadest sense), or language/code alternation, a very useful analytical term, for it clearly illustrates the processes and practices my interlocutors engage in. Nevertheless, code-switching is themost prominent process I have traced in everyday speech situations. My aim is to shed light mainly on code-switching as an ideologically motivated strategy which speakers use to blur or maintain socio-cultural boundaries (Barth, 1969; Urciuoli, 1995). However, let me first show some examples of

[8] "Linguistic features" is a term with which the authors stress the importance of the fluidity of "languages". That does not mean they cannot have ideological implications.

[9] Throughout the paper, I use Italics for words and phrases in English, underlined text for Italian, and underlined italics for Croatian and Serbian elements. Ordinary text represents Slovenian.

non-ideologically motivated switches.

In many cases code switching does not have a metaphorical meaning; it represents a simple conversational communication strategy which is used by speakers in order to reach certain interactional goals[10] or stylistic and emotional effects (see Examples 1 and 2). Sometimes switches occur, for instance, when speakers do not know or cannot remember equivalents in one's language, because of linguistic interference (as in Example 3), etc.

Example 3:

A: *Sve* drži, *al tu su* pršli *ljudi nisko obrazovani*. Mnogi niso niti štiri razrede osnovne šole nardili. Kako mi Bosanci rečemo*: 'Iz opanaka je došao u cipele.'* Razumeš? In to je hudo.Ti *ljudi* nimajo rišpekta nobenga. On vidi samo denar, *materializam*, njega ne zanima jezik, kultra. Njega ni *zanimao* jezik [...]

/A: *It's all* true, *but low educated people* came *here*. Many of them didn't even finish four grades of primary school. We Bosnians say: *'He changed his peasant shoes for classy ones.'* Do you see? And this is bad. These *people* don't show any respect. He sees only money, *materialism*. He's not interested in culture. He wasn't *interested* in the language [...]/

Example 4:

J: No, adesso andiamo sotto il tuš, è troppo tardi… Dai amore, vieni, fai čičat.[11]

/J: No, now we are taking a shower, it's too late… Common love, come, sit down./

Linguistic interference includes also common hybrid forms like in the Example 4 or those that function as more or less *ad-hoc* coinages as in the example below.

Example 5:

N: Glej mene sicer sem že zgubu nekaj barve, ma ko sem hodu v Novigrad sem se *ful* abbronziral.

/N: Look at me. I have already lost some tan but when I was in Novigrad I was sunbathing *a lot*./

A very common type of code-switching is situational (Bailey, 2001, p. 239). As shown in Example 6, situational code-switching is connected to the situation or context of a speech event and discourse. It represents a sequence of situations and content, it is discourse bound as well (Auer, 1998, p. 2) and can function as footing or a contextual clue (Gumperz, 1982, p. 128).

Example 6:[12]

[10] Many of my interlocutors have stated that by using code-switching they feel they better express themselves, their thoughts and opinions. Certainly, it represents a habitual practice.

[11] The literal translation of this hybrid compound verb would be "make sit(ting)".

[12] This is a conversation between two second-generation immigrants (H and T) and an interlocutor

H: Glej frizurco. *Sad si jebač u Bosni.*
T: *Takvi su bosanski jebači… Ej, dođi da popričamo.*
Z: *Šta je bre?* Proti komu ste zgubili?
T: Ma ne morem verjet! *Ono ruka i izbacio ga van.* Tip je dal gol takoj in pol vija.
/H: What a haircut. *Now you're a stud in Bosnia.*
T: *This is how Bosnian studs look like… Hey, come, let's have a chat.*
Z: *What's up bro?* Who did you lose against?
T: I can't believe it! *A hand and he threw him out.* The guy scored immediately a goal and off he went./

Each of the mentioned features can be ideologically connected to speakers, groups, and values. This is especially highlighted in metaphorical code-switching that functions as a metaphor of social meaning and value which are evoked by and ascribed to the used variants (Heller, 1988, p. 5). In Example 7 Serbian is the marked (see Myers Scotton, 1988) feature which, because of its social "charge", fails to function as a cue.[13]

Example 7:
Š: […] *A sudski prevodioci jebem ji mater toliko mi uzela.*
S: Ma ja, ne moreš nič. Moraš bit tiho.
Š: *Poslje* vprašam *jednog našeg* Izolana *i isto prima.*
/Š: […] But court translators, fuck her, she robbed me.
S: Yeah, you can't do anything. You have to be quiet.
Š: *Then* I ask *one of our* Izolans *and he takes the same.*/

Example 8:[14]
F: Mega ditto che no. Poi ordino la roba *ovo ono* e fa: 'Scusi, ma non la trovo.'
/F: She told me that it wasn't possible. Then I order the stuff *and so on* and she says: I am sorry, but I cannot find it./

Reported speech, as a form of (marked) code-switching, functions as a strategy with which speakers express, (re)produce and code language ideologies (see Tsitsipis 1995). The speaker of the Istrio-Venetian dialect in Example 8 mockingly reported what had been said in standard Italian, showing a slight disrespect for the standard linguistic variant. Mockery and imitation in the form of code-switching (Examples 9 and 10) clearly indicate the ongoing process of social valorisation of linguistic features and speakers.[15]

whose mother tongue and dominant language is Slovenian.

[13] Both speakers are from the same town in Bosnia and moved to Izola in the 1980's. The conversation takes place among mainly Slovenian speaking professionals, which might be the reason S did not reply in Serbian. He might not have found Serbian the appropriate language for the situation or did not feel comfortable speaking it because of its (often low) social value.

[14] In this case the unmarked text stands for the Istrio-Venetian dialect.

[15] Ben Rampton (1997) calls a highly marked alternation "code-crossing" which signals a quite abrupt (sometimes unexpected) crossing to an out-group linguistic variant and identity.

Example 9:
Ma: Ne more bit tolko. Računaj-
MJ: Ma sigurno je, sem že testiral. Poglej, na.
Ma: A ja, imas res.[16]
/Ma: It can't be this much. Count it up-
MJ: Ma, it is for sure, I have already tested it. Look.
Ma: Oh yeah, you're right./

Example 10:
Z: Pride Albanec in... ker ga nisem razumela, kaj hoče. Tolko prihajajo, da pa sem se navadla. Polji, ljivada, v pečic.[17] Se narežim. Poli salamo, livado … in da jim segrejem.
/Z: An Albanian[18] came and… I didn't understand what he wanted. They are coming so much I got used to them. Salami, livada cheese, in stove. I have a laugh. Salami, livada cheese… and that I heat them up./

The examples I have just shown above – especially those including metaphorical switching – are types of implicit metapragmatic commentary. Social meanings, values, identities, etc. are consequently expressed and (re)produced in a subtle manner by features or "subtle signals which draw the listeners' attention to the speakers' language choices with which categorization is carried out" (Verscheuren in Petrović, 2006, p. 141). Therefore, we can say that language or speech practices subtly reveal unspoken perceptions and evaluations. Yet, there are explicit metapragmatic commentaries in the shape of explicit interpretations, evaluations and explanations. Furtheron I offer some examples in which language ideologies are explicitly expressed.

Ideological *nuclei* and discourses

My interlocutors' emic interpretations and explanations expose certain key (interconnected) "ideological *nuclei*"[19] (Tsitsipis, 1995, p. 542) which play an important role in identity construction practices. I am going to focus only on a few of them: mixedness of codes; the hierarchy of language variants and their (aesthetic) valorisation; purism, authenticity and autochthonism.

Mixedness

Language is among many interlocutors one of the most important indicators of

[16] *"Imaš res"* indicates the wrong use of the Slovenian compound verb *"imeti prav"* by some Italian speaking dwellers of Izola.
[17] In this case the underlined italics represent Albanian interfernces in Slovene language.
[18] Albanians tend to be the most excluded and degraded communities in the town.
[19] "Ideological nuclei" are ideas or components which compose ideologies expressed in the narratives.

– fairly stereotypically – ascribed multiculturalism of the Istrian towns, in this case Izola.[20] The inhabitants of the town supposedly speak a mixture of different languages (mainly Slovenian, Italian, Croatian, Serbian and English), dialects and other variants (the Slovene Istrian dialect, Istro-Venetian Italian or Isolan dialect, Izolan[21] colloquial language, slang), by which, in their opinion, they show their openness and sensitivity to other cultures and (ethnic) groups. Furthermore, by stressing a general mixedness, at the same time they stress their own as an inseparable quality and characteristic of the town.

One of my interlocutors has described the slang of a sports supporter group as typical for the town because of its mixed form that represents the town, its dwellers and ethnic, as well as linguistic mixedness and cohabitation:

> There are a lot of mixed people. I am a member of the Ribari fun club which is very mixed. We really are from Vardar to Triglav. The members are mainly second-generation immigrants; we were born here and speak this mixed colloquial language, slang. There have never been any conflicts and all of us transmit this compactness of the area onto our parents. You can feel an appurtenance to the town, to Izola. We have become Izolans. We are Izolans. I was born here, and I feel an appurtenance to the town.

"We mix. We are mixed. We simply speak in this way." These kinds of statements are very common among all the generations, besides the ones stressing the borderness of the town or the area that prevail among the elders from the region: "This is what it is like living on borders."[22] However, many interlocutors have emphasized that the mixed speech is particularly typical of Izola: "We mix a lot, particularly in Izola," stated a Slovenian. Or, as a member of the Italian minority has put it: "Izola is so bastardized concerning the languages and people… It does not concern only languages, but there are also bastard words."

The mixed character of speech, linguistic variants, and the act of mixing or alternating different codes are also understood as mistakes and an unwanted interference in the language. This is even more salient when speakers from other republics of former Yugoslavia are concerned. Mostly (and not exclusively) inhabitants that were born in the region reproach immigrants for the inability or lack of interest in knowing and learning Slovene as well as Italian: "I can't understand how people that have lived here for twenty and more years don't speak Slovenian properly. I don't think they want to learn it. Maybe they don't need to... They should show some respect... And Italian, they don't care about it, honestly." Another interlocutor paradoxically states: "... I know a guy,

[20] They understand multiculturalism on one hand as a quality, and on the other as a descriptor. Often even as a guideline or basis for identity construction (for more on multiculturalism see Turner, 1993).

[21] "Isolan" refers to the language use of the members of the Italian minority, or of those who are regarded to be the "authentic" inhabitants of the town.

[22] The older generation perceive the borders as very fluid and movable due to the historical and political changes that occurred in the states they had found themselves to live in. (Buić, 2011, p. 9).

who is from the south[23] that went to Italian schools... And he speaks Italian and Slovene perfectly... But I find it funny."[24]

The lack of proficiency shown through mixing[25] or code alternation is also stressed in regard to the speakers of the oldest generation who were attending Italian schools under the fascist regime and did not learn standard Slovene. Such discourse has created an ideal ground for linguistic insecurity which my interlocutors explicitly expressed (see Buić, 2011, p. 7).

Mixing, or a mixed code, can be also seen as a sign of assimilation and a way to language shift.[26]"I can see when someone is trying by mixing words of his or her language and Slovenian, maybe Italian. It shows that they are integrating, assimilating." Or: "I really try hard to somehow speak and preserve Serbian, my parents' language... Assimilation is a very quick process."

The hierarchy of linguistic variants and their (aesthetic) valorisation

There is a hierarchy of languages (variants), social valorisation of languages and consequently (see Agha, 2003) speakers concerning mixed variants (and locality); not to mention the aesthetic valorisation of linguistic variants and features. Jillian R. Cavanaugh introduces in linguistic anthropology the concept of "the social aesthetics of language" that represents "the interweaving of culturally shaped and emotionally felt dimensions of language use and the extra-linguistic factors that rank people and their groups into hierarchies" (2009, p. 11).

An interlocutor thinks"people mix because there is something missing to their language." There are many aesthetic and other reasons why speakers mix: "Slovenian is a hard language. Speaking it is like putting blocks of steel together." Another interlocutor simply stated, "Slovenian is boring." In sum, Slovenian needs to be embellished by using Italian (its elements) that is supposed to be "melodic", "beautiful", "colourful", "funny", "picturesque", etc. Similar statements have been made regarding Croatian and Serbian.

"I use Serbian to sound cool and funny," or "while joking. In my opinion these southern nations are much more comic than Slovenes. Their words, phrases are much more interesting. It sounds completely different if you say something in their language." An interlocutor made a very clear and explicit connection between languages and their speakers:

> I can clearly imagine the person: Italian language would be a person who laughs out loud; Slovenian would be a well-dressed person, groomed, dignified... Croatian and Serbian are similar to Slovenian, although I sometimes find them vulgar. It might be

[23] *"Z juga"* or *"Južni"* (Southerners) are common terms that describe immigrants from other part of former Yugoslavia.

[24] It is not uncommon that children from non-Italian speaking families enrol in Italian schools.

[25] I use the term in the emic context, present in my interlocutors' interpretations. Some of them link code alternation to a high linguistic proficiency.

[26] Language shift is not necessarily a consequence of code alternation, though (see Petrović, 2006, pp. 59–60).

because of my interaction with low-educated immigrants.

When a hierarchy of languages (and values) is (re)produced then it is obvious that not every language has the same symbolic and ideological meaning and status. Therefore, according to my interlocutors, not all languages, variants, and their features can be used in the same manner. Speakers, who are firmly grounded in a specific locality, cannot mix any language: "O.K., I understand that speaking a pure Italian can be boring, therefore one mixes it with Slovenian; maybe because you are used to it, or because of the [bilingual] environment. But mixing it with German? No way!"

English, on the other hand, is a language the use of which has been increasing mainly among younger generations.[27] An informant in her thirties was stunned when an older man spoke English: "He said 'Holy shit,' and when he left 'Take care.' What does Fox Crime do to people?" English elements and intertwinements are common in the local slang, yet are understood as general features that can be traced all over Slovenia, or even as elements borrowed from the slang spoken in the capital, Ljubljana: "But this is not Izolan at all. This is spoken by those who were studying up there."

Purism, autochthony and authenticity

Linguistic purism is an ideological construct that lurks in both discourses of national languages – often regarding language planning and policy (Bergoč, 2010, pp. 51–53) – and local varieties (see Petrović, 2006, pp. 116–119). The ideology of purity is salient in the discourse of mixed variants, as well (compare Silverstein, 1998, p. 409). It is inseparable from the notions of language contact and change, as well as from the "authoritative discourse" which defines languages as totalities and moreover, establishes continuity by drawing on the ancestors (Bakhtin, 1981, p. 342).

A member of the Italian minority stressed: "My father is Isolan …my grandfather was Isolan, and we are born here. We have to speak in our dialect properly. Why standard Italian? I find it funny when I hear my daughter speaking it with her friends… I can't stand my wife speaking half Slovenian."[28]Another informant stated that the minority does not speak the Isolan dialect (or Italian) at all: "They mix Italian and Slovene, how can they?"[29] Purism is a conservative discourse that "inspires the speakers to question the moral and aesthetic value" of linguistic variants and features as well as their utility (Hill & Hill in Dorian, 1994, p. 486): "We used to mix too much in school. You simply forget the meaning of, and how to speak, proper Italian."

The purity of a language and the competence in it can be connected to the notion of descent and to the preservation of cultural heritage: "My daughter is like her father; she speaks Bosnian. My son speaks it as a typical Slovene... But my daughter, her words are

[27] This is because of the ever growing use of modern technology, cable TV, the Internet, schooling, etc.

[28] The Isolan or Istrio-Venetian dialect is, of course, a mixed variety itself.

[29] Similar opinions have been expressed about speaking or choosing to speak in colloquial Slovene of the region or in standard Slovene.

pure." Another interlocutor stated: "I speak Serbian anytime I can. It is important; it's part of me and of my parents. We have to stick to our roots and this is not possible if you don't speak properly, purely." The discourses that are based on or include the metaphor of descent and roots, of blood, the period/time of arrival to the area, etc., are authenticity and autochthony (also Schippers, 2007, pp. 103–105).

These metaphors legitimate the use of certain languages. Autochthony, the question of "who came here first" and the many levels of autochthony that are ideologically constructed, represent the frame within which my interlocutors rationalize and understand certain processes and practices regarding languages.

I have found interesting, for example, that even though the use of Italian is decreasing and Serbo-Croatian is (at least perceived as being) on the increase, Italian still has a strong symbolic meaning (Buić, 2011, p. 12). It is, as an interlocutor has put it, "the trademark of the area". It has an important role in the construction of the local (regional) identity. Thus, the number of speakers, the frequency of language use, etc. do not determine the social value of a language or variant. "You will have fewer problems understanding people if you speak Serbian instead of Italian."But he continues:

> Italian is still very important. People from continental Slovenia still see us in connection to the Italians and not as much as to our southern neighbours. It may be because they are used to the speakers of Serbian and other languages. So, when they hear Italian it represents that difference.

"We are Italianized," an interlocutor has told me. Another one has expressed a fear of loss of Italian features in the local colloquial variant: "The problem is we are so used to these southern languages that we don't find it strange when we hear them... Sometimes you don't even notice that a word you've just used is not Slovene."He continues explaining the probability of language loss by articulating why immigrants from the republics of former Yugoslavia and their descendants refuse to use Italian elements. He uses some biological metaphors:

> I think that this is a problem that concerns their ego. And then, this is a problem for us because we are losing the Italian dialect, language... Italian is not in their DNA. Italian language has been present in the town and region for centuries, from the Venetians[30] on... Immigrants don't accept it... How can someone be connected to Italian if he's from Bosnia?

The question of authenticity and autochthony of linguistic variants in connection to linguistic purity is salient to the emic explanations, clarifications, and hierarchization of linguistic variants and speakers. There is a "hierarchy of authenticity" (Myhill, 2003, p. 78) that is internalized also by recent immigrants in Izola (compare Sedmak, 2005, pp. 152, 194, & 202). Notions of hybridity are not precluded. Pamela Ballinger introduces the concept of "the authentic hybridity"[31] which is an exclusivist notion that defines who

[30] The Venetian discourse is persistent in the towns of Slovene Istria (see Baskar, 2002).

[31] It is an ideal mixture of (Latin and Slavic) elements. The pure hybridity only seems to ultimately

is real, authentic, and pure and at the same time mixed (Ballinger, 2003, p. 250; 2004).

Any ideological construction of authenticity[32] attempts to establish static languages, variants and communities by ignoring and rejecting change (Petrović, 2006, p. 111): "My brother included in a sentence I don't know how many languages: Italian, Slovenian, Bosnian, and something I don't know what it is. This is the problem. No one preserves the language."[33]

Adorno talks about "the jargon of authenticity" that represents the momentary and, paradoxically, the absolute truth (in Skubic, 2005, p. 15). Speakers reproduce persistent discourses despite obvious demographic changes that have occurred in Izola. In this way they construct a recent hybridity (compare Baskar, 2002, pp. 209–211). Both authenticity and autochthony "as part of the local knowledge" (Janko Spreizer, 2006, p. 239) are consensuous or negotiated and negotiable categories (Schippers, 2007, p. 110). They valorise certain speakers (and groups) and in turn these ideologies become part of the speakers' value system (Coupland, 2010, p. 104). Coupland introduces the concept of "authentication" which is "a discursive process… a set of intersubjective 'tactics', through which people can make claims about their own or others' statuses as authentic or inauthentic members of social groups" (2010, p. 105).

Through this process the authentic speaker of the authentic language is "rooted" and focused in a "locality";[34] his/her discourse derives exactly from it (also Eckert 2003, p. 392). "Locality" or the "local" – in dialectic tension with "national" or "global" – "is only a relationally produced state in cultural-ideological order" (Silverstein, 1998, p. 404). And, as I have attempted to show, plays a distinct role in the (re)production of language ideologies.

Conclusion

Language is certainly an indexical (and iconic) socio-cultural practice: people do not use it only to convey plain information. By using certain codes and processes, my informants have been involved in processes of boundary maintenance and blurring between groups, individuals, and linguistic variants. The study of language ideologies captures the simultaneous and holistic study of various discourses, (re)production of meanings, identity practices, social relations and roles. It focuses on the speakers' meta-pragmatic awareness while at the same time observes the actual speech practices. By doing so, we can "demonstrate language in all its fluidity and heterogeneity and speakers

define who is a pure, authentic local, whereas negotiations are constant (Ballinger, 2003, p. 254).

[32] There are important characteristics of authenticity: ontology, historicity, systemic coherence, consensus, and value (Coupland 2003, pp. 418–419).

[33] Although older generations are more prone to advocating purism, the younger are not immune to it – as shown in this case.

[34] "Locality" or "the local" poses the question of the authentic ethnographic field and authentic speaker that are ideal for linguistic-anthropological, sociolinguistic and linguistic investigation (see Eckert, 2003). It can be understood as analytical and empirical tool and has been the focus of linguistic-anthropological and sociolinguistic research (and self-critique) as the ground where real-life, authentic language use occurs.

as active social actors" (Buić, 2011, pp. 11–12).

The most prominent process I have traced in everyday speech situations in the studied language contact area is code-switching. I have shed light on code-switching both as an ordinary communication strategy and as a strategy which is ideologically motivated. However, in my analysis, I have not focused only on the various ways that individual linguistic features and "languages" are ideologically linked to socio-cultural associations, values, speakers, groups, etc., but also how they are subjected to contradictory and circulatory discourses.

Thus, I have analysed beliefs and interpretations about code-switching, linguistic features, "languages", and speakers that elucidate identification processes in the context of numerous discourses as well as, to a lesser extent, the effects that such discourses have on the speakers' language use. We have to bear in mind the idea that language ideologies should be understood as a perspective through which we can investigate the relation between discursive forms and social processes.

I have also looked at some ideological "cores" embedded in everyday discourses. The interlocutors' ideological understandings have been expressed in the form of essentializations and generalizations regarding speakers and variants. I have exposed only a few of them: mixedness; purism; the hierarchy of linguistic variants and their (aesthetic) valorisation; purism, authenticity, and autochthony – combined with biological metaphors and "the local".

REFERENCES

Agha, A. (2003). The social life of cultural value. *Language & Communication,* 23(3–4), 231–273.

Althusser, L. (1980). Ideologija in ideološki aparati države. In Z. Skušek-Močnik (Ed.), *Ideologija in estetski učinek* (pp. 36–99). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Auer, P. (1998). Introduction: Bilingual conversation revisited. In P. Auer (Ed.), *Code-switching in conversation: Language, interaction and identity* (pp. 1–22). London and New York: Routledge.

Bailey, B. (2001). Switching. In A. Duranti (Ed.), *Key terms in language and culture* (pp. 238–240). Malden, Oxford: Blackwell Publishers.

Bakhtin, M. M. (1981).*The dialogic imagination.* Austin: University of Texas Press.

Ballinger, P. (2003). *History in exile. Memory and identity at the borders of the Balkans*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Ballinger, P. (2004). "Authentic hybrids" in the Balkan borderlands. *Current Anthropology,* 45(1), 31–60.

Barth, F. (1969). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference.* Oslo: Universitetforlaget.

Baskar, B. (2002). *Dvoumni Mediteran: Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju.* Knjižnica Annales 29. Koper: ZRS RS in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Bergoč, S. (2010). *Slovenščina med Balkanom in Evropo: O slovenščini in njenih govorcih in govorkah v obdobjih politične odcepitve in integracije.* Koper: UP ZRS Koper, Univerzitetna založba Annales in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Blommaert, J. (2010). *The sociolinguistics of globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Buić, M. (2011). »Šrajati« ali govoriti: Jezikovne ideologije in govorne prakse v Izoli. *Glasnik SED,* 51(3,4), 5–14.

Cavanaugh, J. R. (2009). *Living memory: The social aesthetics of language in a northern Italian town.* Malden and Oxford: Wiley-Blackwell.

Coupland, N. (2003). Sociolinguistic authenticities. *Journal of Sociolinguistics,* 7(3), 417–431.

Coupland, N., & Jaworski, A. (2004). Sociolinguistic perspectives on metalanguage: Reflexivity, evaluation, ideology. In A. Jaworski, N. Coupland, & D. Galasiński (Eds.), *Metalanguage: Social and ideological perspectives* (pp. 15–51). Berlin and New York: Mouton de Gruyter.

Coupland, N. (2010). The authentic speaker and the speech community. In: C. Llamas, & D. Watt (Eds.), *Language and identities* (pp. 99–112). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Dorian, N. C. (2003). Purism vs. compromise in language revitalization and language revival. *Language in Society*, 23(4), 479–494.

Eckert, P. (2003). Elephants in the room. *Journal of Sociolinguistics,* 7(3), 392–431.

Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge.* New York: Pantheon Books.

Gal, S. (1998). Multiplicity and contention among language ideologies: A commentary. In B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, & P. V. Kroskrity (Eds.), *Language ideologies: Practice and theory* (pp. 317–331). New York: Oxford University Press.

Gal, Susan, & Irvine, J. T. (1995). The boundaries of languages and disciplines: How ideologies construct difference. *Social Research,* 62(4), 968–994.

Garrett, P. B. (2006). Language contact and contact languages. In A. Duranti (Ed.), *A companion to linguistic anthropology* (pp. 46–72). Malden, Oxford, and Carlton: Blackwell Publishing.

Gumperz, J. (1982). *Discourse strategies.* New York: Cambridge University Press.

Heller, M. (1988). Introduction. In M. Heller (Ed.), *Codeswitching: Anthropological and sociolinguistic perspectives* (pp. 1–21). Berlin, New York, and Amsterdam: Moutin de Gruyter.

Janko Spreizer, A. (2006). Avtohtonost v slovenskem narod(nost)nem vprašanju in koncept staroselstva: Nastavki za analizo ideologij primata. *Razprave in gradivo,* 50–51, 236–271.

Johnstone, B. (2010). Locating language in identity. In: C. Llamas, & D. Watt (Eds.), *Language and identities* (pp. 29–36). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Jørgensen, J. N., M. S. Karrebæk, L. M. Madsen, & J. S. Møller. (2011). Polylanguaging in superdiversity. *Diversities,* 13(2), 22–37. Retrieved from http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002147/214772e.pdf

Kroskrity, P. V. (2006). Language ideologies. In A. Duranti (Ed.), *A companion to linguistic anthropology* (pp. 496–517). Oxford: Blackwell.

Lucy, J. A. (2001). Reflexivity. In A. Duranti (Ed.), *Key terms in language and culture* (pp. 208–228). Malden, Oxford: Blackwell Publishers.

Myers Scotton, C. (1988). Code switching as indexical of social negotiations. In M. Heller (Ed.), *Codeswitching: Anthropological and sociolinguistic perspectives* (pp. 151–181). Berlin, New York, and Amsterdam: Moutin de Gruyter.

Myhill, J. (2003). The native speaker, identity, and the authenticity hierarchy. *Language Sciences,* 25, 77–97.

Pennycook, A. (2010). *Language as a local practice*. London and New York: Routledge.

Petrović, T. (2006). *Ne tu, ne tam: Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika.* Ljubljana: Založba ZRC.

Rampton, Ben. (1997). Implications for research on code-switching community. *Working Papers in Urban Language and Literacies,* Paper 5. London, King's College. Retreived from
http://www.kcl.ac.uk/innovation/groups/ldc/publications/workingpapers/5.pdf

Schippers, T. (2007). We were here first! Some reflections on time, place and identity-building today. In R. Muršič, & J. Repič (Eds.), *Places of encounter* (pp. 101–112). Ljubljana: FF, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Sedmak, M. (2005). Življenje z mejo. In V. R. Darovec (Ed.), *Meje in konfini* (pp. 115–136). Koper: Založba Annales, UP ZRS Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Silverstein, M. (1977). *The limits of awareness* (Unpublished transcript of a lecture). Cambridge, Harvard University, 3–34.

Silverstein, M. (1979.) Language structure and linguistic ideology. In R. Cline, W. Hanks, & C. Hofbauer (Eds.), *The elements: A parasession on linguistic units and levels* (pp. 193–247). Chicago: Chicago Linguistic Society.

Silverstein, M. (1998). Contemporary transformations of local linguistic communities. *Annual Review of Anthropology,* 27, 401–426.

Silverstein, M. (1998a). The uses and utility of ideology: A commentary. In B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, & P. V. Kroskrity (Eds.), *Language ideologies: Practice and theory* (pp. 123–145). New York: Oxford University Press.

Skubic, A. E. (2005). *Obrazi jezika.* Ljubljana: Študentska založba.

Tsitsipis, L. D. (1995). The coding of linguistic ideology in Arvanítika (Albanian) language shift: Congruent and contradictory discourse. *Anthropological Linguistics,* 37(4), 541–577.

Turner, T. (1993). Anthropology and multiculturalism: What is anthropology that multiculturalists should be mindful of it? *Cultural Anthropology,* 8(4), 411–429.

Urciuoli, B. (1995). Language and borders. *Annual Review of Anthropology,* 24, 525–546.

Van Dijk, T. A. (1997). The study of discourse. In T. A. Van Dijk (Ed.), *Discourse as structure and process. Discourse studies: A multidisciplinary introduction.* Vol. 1.

London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
Verschueren, J. (2000). *Razumeti pragmatiko*. Ljubljana: Založba / *cf.
Verschueren, J.(2004). Notes on the role of metapragmatic awareness on language use. In A. Jaworski, N. Coupland, & D. Galasiński (Eds.), *Metalanguage: Social and ideological perspectives* (pp. 53–73). Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
Woolard, K. A. (1998). Introduction: Language ideology as a field of inquiry. In B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, & P. V. Kroskrity (Eds.), *Language ideologies: Practice and theory* (pp. 3–47). New York: Oxford University Press.
Woolard, K. A. (1999). Simultaneity and bivalency as strategies in bilingualism. *Journal of Linguistic Anthropology*, 8(1), 3–29.

Maja Rančigaj[1]
(Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani)

IZRAŽANJE OSEBKA V ČEŠČINI IN SLOVENŠČINI[2]

The purpose of this paper is to show the differences in the expression of the subject in the Czech and Slovenian, especially in concrete cases, which were collected and highlight the issue of theoretical and methodological definitions of logical subject and a general subject in Czech and morphologically expressed subject in Slovenian, in which between the linguistic traditions there are differences. Sentences, that are in Slovene defined as the sentences with general subject, Czech lingustic is understood them as subjectless sentences (e.g. *Počasi se daleč pride; Slabo se vidi v taki temi; Tako se ne govori; Sedi se pokonci; Pri jedi se molči*); sentences , which are defined in Czech linguistic as sentences with general subjects, would in Slovene linguistic be understood as sentences with morphologically expressed subject (e.g. *Chleba nemají 'Kruha nimajo'; Zavírají tam ve čtyři 'Tam zapirajo ob štirih'; V divadle hrají novou hru 'V gledališču predvajajo novo dramo).*
Key words: lexicologically expressed subject, morphologically expressed subject, general subject, logical subject, indefinite subject.

Uvod

Prispevek obravnava različne pojavne oblike osebka v češčini in slovenščini. Posebej se osredotoča na primere stavkov, za katere bi lahko rekli, da so nekje na meji med dvodelnimi (osebkovimi) in enodelnimi (brezosebkovimi) stavki. Prikazati želi razlike pri izražanju osebka v češčini in slovenščini ter opozoriti na problematiko teoretično-metodoloških opredelitev logičnega osebka ter splošnega osebka v češčini oz. morfemsko izraženega v slovenščini, pri katerih med jezikovnima tradicijama prihaja do razlik.

Stavčni členi v češki in slovenski strokovni literaturi

Besede, ki zapolnjujejo mesta v stavčni zgradbi, se tradicionalno imenujejo **s**tavčni členi (*větné členy*). „Stavčni člen je beseda ali skupina besed, ki opravlja tipično vlogo v stavčni zgradbi, je v točno določenem razmerju do sobesedila, ima tipične oblikovne

[1] maja.rančigaj@gmail.com
[2] Prispevek je nastal na podlagi diplomskega dela z naslovom *Brezosebkovi stavki v češčini in slovenščini*, ki je bilo izdelano v okviru študija češčine in slovenščine na Filozofski fakulteti v Ljubljani pod mentorstvom red. prof. dr. Simone Kranjc in doc. dr. Petre Stankovske.

značilnosti in se da ugotoviti s posebnimi vprašalnicami." (Toporišič, 1982, str. 151.) Na podlagi teorije stavčnih členov lahko stavek "razstavimo" na posamezne dele, jih poimenujemo in analiziramo. Te vrste analizo stavka imenujemo stavčnočlenska analiza oz. analiza stavčnih členov.

Češka skladnja loči 6 stavčnih členov: osebek (*podmět/subjekt*), povedek (*přísudek/predikát*), predmet (*předmět/objekt*), prilastek (*přívlastek/atribut*), prislovno določilo (*příslovečné určení/adverbiale*) in povedkov prilastek (*doplněk*) (Grepl a Karlík, 1986, 1998). Slovenska skladnja loči 7 stavčnih členov: osebek, povedek, predmet, prilastek, prislovno določilo, povedkov prilastek in povedkovo določilo[3] (Toporišič 2004).

Stavčni členi se v bohemistični literaturi delijo na osnovne in razvijajoče. Osnovna stavčna člena (*základní větné členy*) sta osebek in povedek. Osebek je stavčni člen, ki slovnično ni odvisen od nobenega drugega stavčnega člena. Skupaj s povedkom tvori osnovno skladenjsko dvojico (*základní skladebná dvojice*) (Havránek a Jedlička, 1968). Primer: *Peter spi.* V češki bohemistiki sta osebek in povedek osnovna stavčna člena, drugi členi pa so razvijajoči, ki so lahko tudi sami dalje razviti in tvorijo nove skladenjske dvojice.

Slovenistična literatura stavčne člene deli na glavne in stranske.[4] Glavni stavčni členi so štirje: osebek, povedek, predmet in prislovno določilo, ostali stavčni členi – prilastek, povedkov prilastek in povedkovo določilo – pa so stranski oz. nesamostojni. Pri tem je izpostavljeno, da sta „osebek in povedek stavčna člena višje vrste kakor predmet in prislovno določilo" (Toporišič, 2004, str. 555).

Iz primerjave stavčnih členov ter njihovih opredelitev v češki bohemistični in slovenski slovenistični literaturi je razvidno, da je razumevanje posameznih stavčnih členov v obeh jezikoslovnih okoljih v večji meri podobno; razlika je v opredeljevanju njihove hierarhizacije (v češčini delitev na osnovne in razvijajoče, v slovenščini na glavne in stranske) in pa v opredelitvi enega stavčnega člena, in sicer povedkovega določila. Tisto, kar je v slovenskem jezikoslovju opredeljeno kot nepolnopomenski glagol + povedkovo določilo, je v češkem pravzaprav glagolsko-imenski povedek (*přísudek slovesně-jmenný*).

Stavki glede na prisotnost ali odsotnost osebka oz. povedka

Glede na prisotnost ali odsotnost osebka ali povedka v stavku oz. glede na prisotnost ali odsotnost prisojevalnega ali predikacijskega razmerja[5] se stavki v češki bohemistiki

[3] Povedkovo določilo se v češki teoriji razume kot neglagolski del sestavljenega povedka.

[4] Ta dva termina je mogoče najti v *Novi slovenski skladnji.* Razmerja med stavčnimi členi so opisana v *Slovenski slovnici* v poglavju *Hierarhija stavčnih členov,* o njihovi delitvi na štiri glavne in tri stranske pa je natančneje pojasnjeno v *Novi slovenski skladnji* v poglavju *O stavku, stavčnih členih in razmerju med povedkom in osebkom*, v katerem avtor zapiše, da nova skladnja prinaša tudi spremenjeno pojmovanje stavčnih členov (štirje glavni + trije stranski) (Toporišič, 1982).

[5] To razmerje se imenuje prisojevalno, saj povedek osebku prisoja ali pripisuje kako dejanje ali stanje, in sicer v tem smislu, da osebek dejanje ali sam opravlja ali da je osebek v določenem stanju; končno povedek imenuje dejanje, ki prizadeva osebek. Mednarodni izraz za prisojevalno

in slovenski slovenistiki delijo na enodelne stavke (*věty jednočlenné*) in na dvodelne stavke (*věty dvojčlenné*). Tisti, ki imajo osebek in povedek, se imenujejo dvodelni, tisti, brez ene ali druge prvine, pa enodelni. Ta delitev je bila v slovensko jezikoslovje prenesena prav iz češke tradicije. Toporišič pojasni, da se tam takšni stavki imenujejo „*enočleni*", kar pa v slovenščini moti, saj bi se pri tem lahko mislilo, da imajo takšni stavki samo en stavčni člen in zato je predlagal izraz *enodelni*, kar je obstalo (Toporišič, 1982). Enodelni stavki se delijo na glagolske in neglagolske. Stavčne strukture, ki so grajene le na izrazih povedka in ne dopuščajo skladenjske pozicije osebka, pa se imenujejo brezosebkovi stavki (*bezpodmětové věty*).

Izražanje osebka v češčini in slovenščini

Leksemsko izraženi osebek

Leksemsko izraženi osebek je oblikovno načeloma v obliki (gole ali zložene) samostalniške besedne zveze v imenovalniku (npr. *Triglav je visok 2863 m; Ti si pa kar lepo pri zdravju; Naš in vaš oče sta velika prijatelja* itn.*)*. Lahko ima tudi obliko stavčnega osebka (npr. *Veseli me, da si prišel*) (Toporišič, 2004).

Bohemistika leksemsko izražen osebek poimenuje s terminom izraženi osebek (*podmět vyjádřený*). Lahko ima obliko samostalnika (npr. *Petr spal 'Peter je spal'),* zaimka (npr. *Nikdo nemluví 'Nihče ne govori'*), pridevnika – v primeru, da je samostalnik izpuščen (npr. *Starší (lidé) mají přednost 'Starejši (ljudje) imajo prednost'*), števnika (npr. *Přišli tři 'Prišli so trije'),* glagola v nedoločni obliki (*Lhát se nemá 'Lagati se ne sme'*) ali stavka (npr. *Kdo lže, krade 'Kdor laže, krade'*) (Havránek a Jedlička, 1960).

Posebna oblika leksemsko izraženega osebka v češčini z zaimkom to. Pri leksemsko izraženem osebku v slovenščini oz. izraženem osebku v češčini *(podmět vyjádřený)* med jezikovnima tradicijama ne prihaja do večjih razlik, pozna pa češčina za razliko od slovenščine še posebno obliko leksemsko izraženega osebka z zaimkom *to*, ki je dejansko pravi osebek. Takšne češke osebkove stavke v slovenščino prevajamo z brezosebkovimi stavki. Na podlagi opravljene ekscerpcije in analize brezosebkovih stavkov[6] je bilo v češčini v primerjavi s slovenščino opaziti nekoliko večjo tendenco po izražanju osebka.

Primer 1 (leposlovje, Hašek):Češ, str. 24

*„Je **to** s námi se všemi moc špatný*" *začal svá slova útěchy, „to není pravda, jak vy*

razmerje je predikacija (Toporišič, 1982).

[6] Analiza je bila opravljena v okviru diplomskega dela. V njej so bili zbrani in analizirani brezosebkovi stavki iz treh različnih virov oz. področij: a) leposlovja: analiza na podlagi prevoda, in sicer sem primerjala primere teh stavkov iz 1. dela češkega romana *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války (V zázemí)* avtorja Jaroslava Haška s slovenskim prevodom *Prigode dobrega vojaka Švejka v svetovni vojni* (*V zaledju)* prevajalca Hermana Vogla; b) publicistike: analiza primerov brezosebkovih stavkov iz različnih slovenskih in čeških publicističnih besedil, pridobljenih s pomočjo interneta; c) vsakdanje komunikacije: analiza primerov brezosebkovih stavkov, ki sem jih zasledila v vsakdanji komunikaciji.

říkáte, že se vám, nám všem nemůže nic stát. /.../"

Sln., str. 24

„*Vsem nam na moč slabo kaže,*" *je začel svoje besede tolažbe, „ni res, kot pravite vi, da se vam, nam vsem, ne more nič zgoditi. /.../*"

Zgornji podčrtani primer je v češčini primer osebkovega stavka. Osebek je izražen z zaimkom *to*. V slovenskem prevodu pa je na tem mestu brezosebkov stavek. V obeh primerih gre za frazem.

Primer 2 (leposlovje, Hašek):

Češ., str. 92

*„Tak jak je **to** s vámi, Švejku?" otázal se auditor Bernis, když uložil telefonogram ad acta, „co jste provedl? Chtěl byste se přiznat, nebo čekat, až bude na vás sestavena žaloba? Takhle **to** dál nejde. Nemyslete si, že jste před nějakým soudem, kde vás vyšetřují pitomí civilisti. /.../"*

Sln., str. 101

„Kako je torej z vami, Švejk?" je vprašal avditor Bernis, ko je odložil telefonogram ad acta, „kaj ste storili? Bi radi priznali ali čakali, da bo za vas sestavljena obtožba? Takole ne bo šlo več naprej. Ne mislite si, da ste pred nekakšnim sodiščem, kjer vas preiskujejo neumni civilisti. /.../". → *brezosebkova stavka*

V zgornjih podčrtanih dveh primerih sta v slovenskem prevodu brezosebkova stavka z glagolsko-imenskim povedkom, v češčini pa sta na tem mestu osebkova stavka. Osebek je izražen z zaimkom *to*.

Primer 3 (publicistika, internet):

Sln.: *Hočem reči, prav nič se ne slepim in se povsem zavedam, da v tem trenutku skrb za svoje zdravje prepuščam strokovnjakom, zdravnikom, ljudem zunaj mene, ki se na mojo bolezen oziroma življenjsko preizkušnjo odzivajo izključno na ravni materialnega; da sem torej na neki način na precej nizki stopnji čutnega zaznavanja svojega notranjega in zunanjega okolja. Oh, pa tako dobro mi je že šlo. /.../*

Češ.: *Ach, už mi **to** tak dobře šlo.*

V zgornjem podčrtanem primeru imamo v slovenščini brezosebkov stavek z glagolsko-imenskim povedkom, pri prevodu v češčino pa je na tem mestu potreba raba zaimka *to*.

Primer 4 (vsakdanja komunikacija):

Češ.: *Je mi **to** jedno.* Sln.: *Vseeno mi je.*

Tudi v tem primeru je v češčini raba zaimka *to* obvezna, medtem ko se v prevodu v slovenščino uporablja brezosebkova struktura.

Zaimek to, ki nima funkcije slovničnega osebka. Na tem mestu je treba opozoriti na brezosebkove stavke z glagolskim povedkom s stavčnim vzorcem VF imp. Ti so sicer v obeh jezikih izraženi na enak način, vendar pa stavki tega tipa v češčini pogosto vsebujejo tudi zaimek *to,* ki pa nima funkcije slovničnega osebka, kot se zdi na prvi

pogled, ampak funkcijo členka, ki večinoma izraža odtenek začudenja, presenečenja ali intenzifikacije.

Primer 1 (publicistika, internet): Češ. *Pořádně **to** fouká i na německých silnicích.* Sln. *Močno piha tudi na nemških cestah.*

V češčini gre v tem primeru torej za brezosebkov stavek. V slovenščini je to prav tako brezosebkov stavek, uporaba zaimka *to* pa v podobnih primerih ni prisotna (npr. **Močno to piha tudi na nemških cestah*; **Kako to piha; *Kako to lije* itd.).

Morfemsko izraženi osebek

Osebek je morfemsko izražen takrat, kadar ni izražen s samostalniško besedno zvezo, ampak je le posredno nakazan z glagolsko obliko ali pa še to ne, in se razume iz sobesedila oz. iz sotvarja, tj. predmetnega (stvarnega) ali drugega nejezikovnega okolja v danem govornem položaju (npr. *A si se res že vrnil?*) (Toporišič, 2004).

V češki bohemistiki se morfemsko izraženi osebek imenuje **izpuščeni osebek** (*podmět nevyjádřený*). „Formalno ni izražen z nobeno leksikalno enoto (besedo), njegova navzočnost v skladenjski konstrukciji stavka je določena z glagolom v povedku in njegovo slovnično obliko.“ (Stankovska, 2009, str. 217.) Npr. iz stavka *Jdu do města 'Grem v mesto*' je razumljivo, da grem v mesto jaz, čeprav je ta osebek v stavku izpuščen in ni izražen z besedo. Kljub temu pa je izpuščeni osebek še vedno del stavčne strukture (Stankovska, 2009).

Splošni osebek

Splošni osebek (*všeobecný podmět*) bohemistika in slovenistika opredeljujeta na podoben, a ne povsem enak način. Toporišič navaja, da so posebna skupina enodelnih stavkov „stavki s splošnim osebkom (3. os. ed. s. spola), ki imajo v povedku *se*; vršilec dejanja seveda ni omenjen, misli pa se pri tem na ljudi, človeka, kogar koli” (Toporišič 2004, str. 630). Npr. *Počasi se daleč pride, Slabo se vidi v taki temi (= Počasi ljudje daleč pridejo, Človek slabo vidi v taki temi); Tako se ne govori, Sedi se pokonci, Pri jedi se molči, Tod se pride do reke, Tako se bere v starih knjigah.*[7] Drugače: *Zvon je bilo daleč slišati.* Avtor dodaja, da so na meji med eno- in dvodelnimi stavki tudi stavki, ki splošni osebek izražajo z 2. os. ed. ali mn., s 3. os. ed. ali mn., s 1. os. mn.; samostalniški in pridevniški del povedka je moškega spola. Npr. *Delaš kot konj vse leto, toča pa pobije v petih minutah* (2. os. ed.)*; Drli so se, kot bi jih iz kože deval* (3. os. ed.)*; Vzamemo pol kile moke ...* (1. os. mn.)*; Govorijo to in ono* (3. os. ed.) (Toporišič 2004).

Česká mluvnice glede splošnega osebka navaja, da osebek včasih ni izražen niti s samostalnikom niti z zaimkom, to pa zato, ker je splošni. Gre za živi osebek (*osobní podmět životný*), ki ni konkreten, ampak je splošen – ponavadi so to ljudje, človek, nekdo. V stavkih s splošnim osebkom se praviloma uporabljajo glagoli v 3. os. mn.,

[7] V češki bohemistični literaturi so to primeri, ki bi jih umestili med brezosebkove stavke.

redkeje v 3. ali 2. os. ed. ali 1. os. mn., npr. *Hlásili to v rozhlase* 'O tem so poročali po radiu; *S poctivostí nejdál dojdeš* 'S poštenostjo najdlje prideš'; *Uctíváme památku padlých hrdinu* 'Spoštujemo spomin na padle rojake' (Havránek a Jedlička, 1960). V *Češki slovnici za bohemiste* je splošni osebek v bohemistiki definiran z naslednjo definicijo: „Splošni osebek je izpuščeni osebek glagola v 3. osebi množine moškega spola s kategorijo živosti, pri čemer iz konteksta ni jasno, kdo natanko bi lahko bil osebek, in njegovo določanje tudi ni nujno. Osebek je splošen – sploh ga nočemo opredeliti: *Chleba nemají 'Kruha nimajo' Zavírají tam ve čtyři 'Tam zapirajo ob štirih' V divadle hrají novou hru 'V gledališču predvajajo novo dramo'.*[8]" (Stankovska, 2009, str. 217–218.)

Zaradi lažje primerjave so posamezni primeri stavkov s splošnim osebkom ter njihova opredelitev v češki bohemistiki in slovenski slovenistiki predstavljeni v spodnji tabeli.

Tabela 1: Različno razumevanje stavkov s splošnim osebkom v češki bohemistiki in slovenski slovenistiki

Primer	**Češka bohemistika**	**Slovenska slovenistika**
1. *Počasi se daleč pride.*	Brezosebkov stavek	Stavek s splošnim osebkom (Pomen: *Počasi ljudje daleč pridejo*.)
2. *Slabo se vidi v taki temi.*	Brezosebkov stavek	Stavek s splošnim osebkom (Pomen: *Človek slabo vidi v taki temi*.)
3. *Hlásili to v rozhlase.* *'O tem so poročali po radiu.'*	Stavek s splošnim osebkom	Stavek z morfemsko izraženim osebkom
4. *Chleba nemají.* *'Kruha nimajo.'*	Stavek s splošnim osebkom	Stavek z morfemsko izraženim osebkom
5. *V divadle hrají novou hru.* *'V gledališču predvajajo novo dramo.'*	Stavek s splošnim osebkom	Stavek z morfemsko izraženim osebkom
6. *Zavírají tam ve čtyři.* *'Tam zapirajo ob štirih.'*	Stavek s splošnim osebkom	Stavek z morfemsko izraženim osebkom
7. *Vzamemo pol kile moke ...*	Stavek s splošnim osebkom	Stavek s splošnim osebkom (na meji med eno- in dvodelnim stavkom)
8. *S poctivostí nejdál dojdeš.* *'S poštenostjo najdlje prideš.'*	Stavek s splošnim osebkom	Stavek s splošnim osebkom (na meji med eno- in dvodelnim stavkom)

[8] V slovenski slovenistični literaturi so to primeri, ki bi jih umestili v skupino z morfemsko izraženim osebkom.

Logični osebek

O logičnem (ali smiselnem) osebku[9] govorimo takrat, ko vršilec dejanja ni izražen v imenovalniku, v drugem sklonu pa ni zaradi zanikanega povedka ali zaradi pridevniškega količinskega prilastka. Zanj je značilno to, da je mogoče poved pretvoriti tako, da je tak logični osebek res pravi osebek, npr: *Jožku se je sanjalo → Jožko je sanjal; Z njegovim zdravjem je šlo navzdol → Njegovo zdravje je šlo navzdol (se je slabšalo); Ivanko je sram → Ivanka se sramuje* (Toporišič, 2004). Pri tem je potrebno dodati, da takšna pretvorba ni vedno mogoča, npr. *Mudi se mi → *Jaz se mudim*; *Otroku je ugajalo → *Otrok je ugajal* in da je tako vprašanje, ali je pretvorba lahko ustrezen kvalifikator za takšno določanje. SSKJ npr. tudi stavka *Mudi se mi*, *Blede se mi*, pri katerih pretvorba ni mogoča, opredeljuje kot stavka s smiselnim/logičnim osebkom.

V bohemističnem razumevanju gre pri logičnem osebku predvsem za semantično zadevo in ne za sintaktično kot pri osebkih, obravnavanih zgoraj – pri leksemsko izraženem, morfemsko izraženem, splošnem ter nedoločnem (v nadaljevanju). V osnovi so to brezosebkovi stavki, pri katerih si na semantični ravni na podlagi logičnega razmišljanja osebek lahko zamislimo (Kopečný, 1962).

Nedoločni osebek

Bohemistika pozna še t. i. nedoločni osebek (*podmět neurčitý*). Izražen je z obliko srednjega spola zaimka *to.* Izraža nekaj, kar je neznano ali česar govorec noče določiti. Včasih pa nedoločni osebek niti ni izražen. Npr. *V hodinách to hrklo; V hodinách hrklo 'V uri je zaropotalo'* (Havránek a Jedlička 1960).[10] Nedoločni osebek je prisoten le v bohemistični literaturi, v slovenistični pa ga ne razločujejo od drugih.

Primer 1 (leposlovje, Hašek): Češ. 89 „*Ten je ale dneska vožralej,*" *s plným uspokojením a radostí říkali před oltářem, „ten ji má. Toho to zas chytlo! To se jistě vožral někde u holek.*"

Sln., str. 98 „*Ta je danes pa nažgan,*" *so s polnim zadovoljstvom in radostjo govorili pred oltarjem, „ta ga ima. Tega je pa spet zgrabilo! Gotovo se je nasekal kje pri dekletih.*"

Stavek *Toho to zas chytlo!* bi bil v češčini opredeljen kot osebkov, v slovenščini pa kot brezosebkov. V češčini je osebek izražen z zaimkom *to.* Gre za nedoločni osebek (*podmět neurčitý)*.

---

[9] *Enciklopedija slovenskega jezika* (1992) nas pod geslom logični osebek usmeri na geslo smiselni osebek.

[10] Za nedoločni osebek pa ne gre v enodelnih čeških stavkih, kjer sta *to, ono* v vlogi členkov kot so npr. *To prší '(Kako) dežuje'; To mrzne '(Kako/kar) zmrzuje'; Ono sněží 'Sneži'.*

Sklep

Izražanje osebka v češki bohemistiki in slovenski slovenistiki je v večji meri podobno, prisotne pa so določene razlike v njunih teoretsko-metodoloških opredelitvah.

Češka bohemistika v okviru leksemsko izraženega osebka razločuje posebno obliko leksemsko izraženega osebka z zaimkom *to* in tako v primerjavi s slovenščino kaže nekoliko večjo tendenco po izražanju osebka.

Nekaj teoretično-metodoloških nedorečenosti je tudi pri opredeljevanju stavkov z logičnim osebkom. Na strukturni ravni gre pri teh stavkih za brezosebkove stavke, vendar pa je pri tem z vidika globinske ravni osebek na podlagi logičnega razmišljanja lahko znan.

Razlika je tudi v bohemističnem in slovenističnem razumevanju splošnega osebka. Bohemistika med stavke s splošnim osebkom v prvi vrsti uvršča tiste, ki imajo osebek v 3. os. mn. m. spola s kategorijo živosti, pri čemer iz konteksta ni jasno, kdo natanko bi lahko bil osebek, in njegovo določanje tudi ni nujno. Osebek je splošen, saj ga nočemo opredeliti. V slovenski slovenistiki so to primeri, ki bi jih umestili v skupino stavkov z morfemsko izraženim osebkom. V stavkih s splošnim osebkom se v češki bohemistiki praviloma uporabljajo glagoli v 3. os. mn., redkeje pa tudi v 3. ali 2. os. ed. ali 1. os. mn.. Slovenska slovenistika pa med stavke s splošnim osebkom v prvi vrsti uvršča stavke z osebkom v 3. os. ed. sr. spola, ki imajo v povedku *se,* vršilec dejanja ni omenjen, misli pa se pri tem na ljudi, človeka, kogar koli, npr. *Počasi se daleč pride.* Takšne stavke bi češka bohemistika uvrščala med brezosebkove stavke. Prav tako pa v slovenistiki med stavke s splošnim osebkom (podobno kot v bohemistiki) sodijo stavki, ki splošni osebek izražajo z 2. os. ed. ali mn., s 3. os. ed. ali mn., s 1. os. mn. samostalniški in pridevniški del povedka je moškega spola, pri čemer Toporišič dodaja, da so to stavki na meji med eno- in dvodelnimi stavki.

Češka bohemistika v svojih teoretsko-metodoloških opredelitvah pozna še t. i. nedoločni osebek. Prisoten le v bohemistični literaturi, v slovenistični pa ga ne razločujejo.

Iz primerjave različnih oblik izražanja osebka v češčini in slovenščini ter analize zbranega gradiva je razvidno, da ima češčina v primerjavi s slovenščino nekoliko večjo tendenco po izražanju osebka ter da so osebkove strukture v češčini pogostejše. Osebek je lahko v določenih primerih izražen tako na površinski/strukturni ravni kot tudi na globinski/semantični ravni, včasih pa prihaja do odsotnosti osebka na strukturni ravni, vendar gre lahko v tem primeru še vedno za dvodelne (osebkove) stavke, saj je osebek prisoten na globinski ravni in si ga lahko zamislimo.

Viri

Hašek J. (1982). *Prigode dobrega vojaka Švejka v svetovni vojni.* Maribor: Založba Obzorja, Murska sobota: Pomurska založba.

Hašek J. (1996). *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války.* Praha: Nakladatelství Baronet.

Internetni viri

http://www.rozhlas.cz/motozurnal/cestovani/_zprava/poradne-to-fouka-i-na-nemeckych-silnicich--1002574 (3. 1. 2012).

http://www.gorenjskiglas.si/novice/nasveti/index.php?action=clanek&id=25885 (15. 1. 2004).

Literatura

Grepl M. a Karlík P. (1986). *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Grepl M. a Karlík P. (1998). *Skladba češtiny*. Praha: Votobia.

Havránek B. a Jedlička A. (1960). *Česká mluvnice*. Praha: Státní podagogické nakladatelství.

Havránek Bohuslav a Jedlička A. (1968). *Stručná mluvnice česká.* Praha: Státní podagogické nakladatelství.

Kopečný F. (1962). *Základy české skladby.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Stankovska P. (2009). *Češka slovnica za bohemiste*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Toporišič J. (1982). *Nova slovenska skladnja.* Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Toporišič J. (1992). *Enciklopedija slovenskega jezika.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

Toporišič J. (2004). *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

Anita Ujvari Tot[1]
(Filozofski Fakultet, Novi Sad)

JELZŐI ÉRTÉKŰ HÁTRAVETETT HATÁROZÓS SZERKEZETEK A MAI MAGYAR SAJTÓBAN[2]

The subject of this written research is the structures of back-positioned adverbs with attribute meaning in today's Hungarian press. It has flown into Hungarian language under the influence of foreign languages causing its changes. The aim if this research is to indicate how these structures have been assimilated in Hungarian language but it's because our language has had a need for the new forms of expression. We researched on the existence of these structures in twenty-one kind of press in Hungarian language, published in Vojvodina, Hungary, Slovakia, Rumania and Ukraine. According to the altering possibility of these structures, four groups of the structures were established during the research giving to each the altering variant. The fact is according to the written task, that these structures, although of foreign origin have fitted well into our language. The spreading of these structures cannot be stopped easily. The development of Hungarian language on today's level cannot be avoiding their usage. In Hungarian press less examples can be found while the press in Vojvodina, Slovakia, Rumania and Ukraine use them gladly. This is due to the influence of state languages in these countries and in the province of Vojvodina.
Keywords: the structure of back-positioned adverbs with attribute meaning, Hungarian, Vojvodina, Slovak, Rumanian, Ukraine and today's Hungarian press.

A jelzői értékű hátravetett határozó elméleti áttekintése

A jelzői értékű határozó vagy hátravetett határozó a határozó egy speciális fajtája, amely nem az állítmányhoz kapcsolódik (igéhez vagy melléknévhez), hanem az alanyhoz vagy másmilyen szerepű főnévhez, s ezt pontosítja, határozza meg közelebbről. Ilyen például: *levél anyámhoz, séta a hóban*. A jelző és az értelmező mellett a főnév egyik lehetséges kötött vagy szabad bővítménye, amely a többnyire igei alapszó bővítményéből ered (pl. *fél a tömegtől* > *félelem a tömegtől*).

„A magyarban elég gyakori az az általános nyelvi jelenség, hogy a ragos főnév és a határozószó eredeti határozói szerepétől elszakadva, önállóvá válva, jelzői szerepet tölt be a mondatban." (Hámori 1954)

A magyarban főként címekben vagy más kiemelt helyzetben (pl. feliratban) és

[1] anitaujvaritot@yahoo.com
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Složene sintagme u savremenom mađarskom jeziku, pod mentorstvom dr Molnár Csikós László.

nominális mondatokban fordul elő. Összefüggő mondat belsejében valamivel ritkább, bár más mondatrészekhez kapcsolódva is előfordul (pl. *Nem fogom elfelejteni a nyaralást a tengerparton., Mindig emlékezni fogok a nyaralásra a tengerparton.*). A mai köznyelvben gyakran valamilyen átalakított formáját használják (pl. *a tengerparton való nyaralás*). Számos más nyelvben azonban rendkívül elterjedt ez a szerkezet, és a magyarnál jóval többet elbír, pl. több indoeurópai nyelvben, az angolban, a franciában és oroszban, rendkívül gyakori az alkalmazása (jelzői szerepét gyakran mutatja a szórend, ti. hogy egy másik jelző és a jelzett közé kerül). Az idegen nyelvek tanításakor ezért igen fontos ennek tudatosítása, valamint a mindkét irányú fordítás lehetőségeinek az ismertetése.

Antal László nyelvész e szerkezetben találta meg a nyelvleírásból eddig hiányzó hatodik mondatrészt, miáltal a mondatrészek szimmetrikus rendszere jött volna létre: ahogy az állítmány bővítménye a határozó és a tárgy, úgy az alanynak is két bővítménye lenne, a jelző és ez a szóban forgó mondatrész, amelyet Antal kiegészítőnek nevezett. A megjelölés azonban nem maradt meg.

Elemzés szempontjából a határozó gyakran a főnévhez és az igéhez egyaránt kapcsolható (pl. *A nyaralás a Balatonnál idén jól sikerült.*): az ilyet kétpólusú bővítménynek is nevezik.

A határozónak jelzői használata finnugor örökségünk. A jelzővé válás ősi finnugor módja az, hogy a határozó a létige jelenidejű melléknévi igenevének (a való-nak, illetőleg a levő-nek) a segítségével kapcsolódik a jelzett szóhoz. Az effajta szerkezetek már legelső nyelvemlékeinkben is megtalálhatók. A való, illetőleg a levő igenévvel kapcsolatos szerkezetek mellett később megjelennek olyanok is, amelyekből hiányzik az igenév.

Keletkezésükre vonatkozólag többféle vélemény létezik. Simonyi szerint a következőképpen jöttek létre:

- „A *ki-út*, *által-út*, *keresztül-szalma*-féle kifejezések az általjár, kitér igéből képzett *által-járás, kitérés* főnév analógiájára alakultak.
- Más szerkezetekből valamilyen okból kimaradt az igenév: *tejbe kása*, *borba körte*, *őszinte beszéd*.
- Hamis analógia okozta, hogy pl. a *fölszóval* helyett ma a *fönnszóval* használatos". (Hámori 1954)

Klemm magyarázata más módokat jelöl meg az igenév nélküli szerkezetek keletkezésére:

- „Egyes – többnyire cselekvést jelentő – főnevek mellett a jelzői értékű határozó tulajdonképpen az alapszóul szolgáló ige, melléknév vonzata.
- A *borba-körte*, *tejbe-kása*, *helyre-legény* stb.-féle kifejezések tapadás útján jöttek létre.
- A mondat lefokozása is oka lehetett az igenév nélküli határozó jelzői használatának: *nyakig-láb*, *nyáron-kofa* stb.
- Egyes határozókat mondatbeli helyzetük miatt érzünk jelzőnek: *messze út*, *őszinte szeretet* stb.

- Értelmezős szerkezetből keletkezhettek az *akkor időben*, *akkor egész éjjel*-féle kapcsolatok.
- Kikövetkeztetéssel (elvonással), illetőleg szóvegyüléssel alakultak az *összemarok* (*összemarkol*), *visszaszó* (*visszaszól*), illetőleg a *beharangszó* (*beharangozás* + *harangszó*), *kiharangszó* stb.-féle kifejezések". (Hámori 1954)

A rokon nyelvekben sem ismeretlen a határozónak igenév nélkül való jelzői használata. Az igenév kimaradása ezekben a nyelvekben is – éppen úgy, mint a magyarban – történeti fejlődés eredményének tekinthető.

A való, levő igenévnek az a szerepe, hogy a ragos (névutós) főnevet és a határozószót melléknévi jellegűvé változtassa, s így az képes legyen a jelző funkciójának a betöltésére. (A *távol erdő*, *borba körte* stb. szerkezetben benneérződik az igenév.) Ezáltal a jelzői értékű határozó követheti az ősi finnugor jelzői szórendet, azaz: jelzett szava előtt állhat. Kertész megállapítása szerint a finnugor jelzői szórend törvényét a melléknévi jelző esetében nem tarthatjuk a finnugor nyelvek kizárólagos sajátságának, mert a melléknévi jelző a legtöbb európai nyelvben jelzett szava előtt áll.

Régi irodalmunk nyelvében azt tapasztaljuk, hogy már a kódexek korában előfordul néhány, a szokásostól eltérő szórendű hátravetett határozós kapcsolat is. Ha tekintetbe vesszük a jelzői értékű határozós szerkezet hagyományos kialakulását, a rokon nyelvi megfelelőket, azt, hogy a finnugor nyelvcsalád tagjai közül csak a magyarban következett be ez a szórendi változás, s végül Kertésznek a finnugor jelzői szórend általános érvényére, állandóságára vonatkozó nézeteit, akkor megállapíthatjuk, hogy a jelzői értékű határozó hátravetésében, az effajta szerkezetek terjedésében idegen hatásra kell gyanakodnunk. A jelzői értékű határozó használata nemcsak a finnugor, hanem az indoeurópai nyelvekre is jellemző.

A szórend az, amiben a magyar és az indoeurópai nyelvek jelzői értékű határozója eltér egymástól, és az idegen példák hatottak a magyarra. Az indoeurópai nyelvekben ugyanis a jelzői értékű határozó nem a jelzett szó előtt áll, hanem utána. „Ennek az oka az, hogy – mivel ezekben a nyelvekben nem használatos kapcsolószóul a létige jelenidejű melléknévi igeneve – a határozóknak jelzővé válása szintaktikai eltolódás útján megy végbe. Ha határozószó tölti be a jelző szerepét, néha eléje kerül ugyan a jelzett szónak, de ha viszonyszós főnév, akkor mindig a jelzett szó mögött van a helye." (Hámori 1954)

A jelzői értékű határozó hátravetése a XIV – XV. században újat jelentett az ősi finnugor szórendi szabályokhoz, az addigi nyelvszokáshoz képest. A szintaktikai eltolódás nemcsak az indoeurópai nyelvekben, hanem a magyarban is végbemehetett, így nyelvünkben idegen nyelvektől függetlenül is kialakulhatott a jelzői értékű hátravetett határozós szerkezet.

A szintaktikai eltolódás útja a következő lehetett:

- „Az alany, nominális állítmány, tárgy stb. után álló ragos (névutós) főnév vagy határozószó eredetileg határozói funkciót töltött be, az állítmány bővítménye volt.

- Később a határozó lassanként elszakadt az állítmánytól, s az előtte levő főnévhez tapadt; határozói jellegét azonban még nem vesztette el egészen.
- A határozó teljesen elszakadt az állítmánytól, jelzővé vált, s jelzett szavával együtt különféle kapcsolatokban szerepelt." (Hámori 1954)

A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezetek terjedését az értelmező jelző szórendi szabálya is támogatta, hiszen az értelmező jelző a jelzett szó után áll.

Egy új szerkezet létrejöttének alapvető feltétele, hogy a nyelvnek a gondolkodás fejlődése következtében új kifejezési formákra van szüksége. A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezet is azért honosodott meg a magyarban, mert nyelvünknek új kifejezési formákra volt szüksége. A nyelvfejlődés során egyre sűrűbben kezdték használni a jelzői értékű határozót. Ez egyben a *való* gyakoriságát is jelentette. Mivel pedig a sok *való* nehézkessé és egyhangúvá tette a közlést, igyekeztek valahogyan kikerülni.

Általában azért ellenzik a jelzői értékű határozó hátravetését, mert gyakran kétértelműséget, sőt értelmetlenséget okoz, vagy legalábbis nehézkessé, döcögőssé teszi a mondatot. A szerkezet helyessége rendszerint nemcsak egy tényezőtől, hanem a körülmények összefüggésétől függ.

Az átmeneti típusba tartozó jelzői szerepű határozó nem okoz félreértést, nem teszi nehézkessé a közlést, nem is idegenszerű. Ez nem tapad olyan szorosan az előtte álló főnévhez, hogy ne éreznénk valamiképpen az állítmányhoz tartozását is.

Nem zavarja a világos megértést a hátravetett határozó akkor sem, ha hangsúly van rajta.

Bátran hátravethetjük a jelzői szerepű határozót olyan esetekben is, amikor csakis ezen a módon tudjuk magunkat kifejezni.

Méginkább érvényes ez akkor, ha két vagy több jelzői szerepű határozó is van a mondatban, s mindegyik ugyanannak a szónak a jelzője, és esetleg az egyik szerkezet alá van rendelve a másiknak. Ilyenkor az egyiket rendszerint a *való* igenévvel kapcsoljuk a jelzett szóhoz, a másikat mögéje vetjük.

Befolyásolja a hátravetett határozós szerkezet helyességét a mondatban elfoglalt helyzete is: a mondat elején vagy végén inkább megállja a helyét, mint egy hosszú mondat részei közé zsúfolva.

-ás, -és képzős, cselekvést jelentő főnevek jelzőjeként általában használhatunk hátravetett határozót.

Könnyen, a mondat logikai egységének megbontása nélkül rövidíthetünk a jelzői értékű határozó hátravetésével akkor, ha a határozó szófajára nézve határozószó.

Külön csoportba tartoznak a -val, -vel, -ról, -ről, -ból, -ből ragos értelmező-szerű jelzői értékű határozók – mint például a velő tojással, gomba tojással stb. Éppen úgy, mint a többi értelmező jelzőt, az értelmező-szerű hátravetett jelzői értékű határozót is gyakran vesszővel választjuk el jelzett szavától.

Leginkább akkor helyes a jelzői szerepű határozó hátravetése, amikor nemcsak jelzett szavához, hanem valamiképpen az állítmányhoz is hozzáérthető: amikor jelzői értéke mellett van határozói értéke is. Ennek ellentéteképpen rendszerint helytelen a használata akkor, amikor semmi kapcsolata sincsen az állítmánnyal, s értelmileg

csupán az előtte álló főnévhez tartozik. Egyfelől azért, mert a határozót önkéntelenül is hozzáértjük az állítmányhoz, s ez ebben az esetben félreértést okozhat, másfelől azért, mert a mondat logikai egységének a megbomlását idézi elő.

Néha mellékmondat rövidítésére is használják a jelzői szerepű hátravetett határozót. Ez mindenképpen kerülendő, mert rendszerint döcögőssé, sokszor félreérthetővé teszi a mondatot.

A folyamatos megértés akadályba ütközik akkor is, ha a jelzett szó és a mögéje vetett jelzői értékű határozó közé beiktatunk egy mondatrészt, vagy ha a jelzőnek magának is van valamilyen bővítménye. Különösen hosszú mondatokban nehézkes az ilyen kapcsolat.

Hasonló ehhez az az eset, amikor a jelző szerepét nem ragos, hanem névutós határozó tölti be. Címekben ugyan nem kifogásoljuk a névutós határozót, de szöveg közben bizony jobb, ha nem használjuk. Mivel a névutó az -i melléknévképző segítségével melléknévvé változtatható, a határozót a jelzett szó elé állíthatjuk: nincs szükség arra, hogy hátravessük.

A vajdasági magyar köznyelv többé-kevésbé a szerb nyelv hatása alatt van. A szerb nyelv által keltett interferencia-jelenségek egyaránt kimutathatók a vajdasági magyar köznyelv hangtanában, szókészletében, morfológiájában és mondatszerkesztésében: egyesek beszédében megrövidülnek a hosszú mássalhangzók, számos olyan idegen szó került köznyelvünkbe, amely a magyar nyelvterület más vidékein teljesen ismeretlen, gyakrabban használjuk többes számban a névszókat, mint amennyire a magyar nyelv szelleme és hagyományai megkövetelnék, néha indokolatlanul a szerb szórendnek megfelelően állítjuk össze a magyar mondatot stb. „Az efféle interferencia-jelenségek létrejöttében igen nagy szerepük van a fordításoknak. Szerbről való fordítás útján kerülnek a hírek lapjainkba, a rádió és a televízió műsorába, fordítással készülnek az űrlapok, a törvényszövegek, a szabályzatok, a magyar nyelvű tankönyvek zöme szintén fordítás, fordítjuk a feliratokat, a cégtáblákat, a használati utasításokat stb.” (Molnár Csikós 1980)

A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezetnek a magyar nyelvben való korlátozott használhatósága egyenesen abból következik, hogy a mai magyar nyelvérzék a határozót következetesen az állítmányhoz köti, nem pedig az alanyhoz vagy a tárgyhoz. Ennek a finnugor mondatszerkesztés hagyományaitól és logikájától eltérő, elütő szerkezeti formának címekben vagy felsorolásban való használata azért kevésbé problematikus, mert ott a mondattani viszonynak nincsen különösebb jelentősége.

Átalakítási lehetőségei

A *levél anyámhoz* szerkezet átalakítható melléknévi igenév beiktatásával: (az) *anyámhoz írott levél* (valódi jelzős szerkezet, benne az eredeti határozóval mint az ige szokásos bővítményével). E kifejezést azért lehetséges könnyen igeneves formába alakítani, mert a *levél* fogalmához könnyen kapcsolható az *ír* ige.

Számos más esetben viszont csak az erre szolgáló *való* (esetleg *történő, folytatott*)

szócskával lehetséges az átfogalmazás: *találkozás apámmal: az apámmal való találkozás*.

Az átalakításkor használható *való* segédszó (kopula) ún. összetett jelzőt alkot egy igei (ritkábban melléknévi) alaptagú szerkezet részét képező határozóból, voltaképp melléknevesíti őket (pl. *vásárba indul > vásárba való indulás, hajlamos a megfázásra > a megfázásra való hajlam*). Nem nevezzük azonban összetett jelzőnek az olyan szókapcsolatokat, ahol a határozó a *való* vagy *lévő* szavak mint melléknévi igenevek bővítménye (pl. *a Mecsekből való bot, az asztalon lévő könyv*): ilyen esetekben ugyanis a szerkezet igés szintagmává alakításakor is megmarad a létige *(a bot a Mecsekből van, a könyv az asztalon van),* szemben az előző példákkal, ahol a határozó a főnév alapjául szolgáló ige bővítménye, így a létige a visszaalakítás után eltűnik (pl. *találkozom apámmal*). Az átalakítás nélküli hátravetett határozó *(találkozás apámmal, a könyv az asztalon)* megítélését mindez nem befolyásolja.

Ha a határozós szerkezetben névutó szerepel, az átalakítás sokszor ige beiktatása nélkül is lehetséges az *-i* képzővel: *élet a tenger alatt > a tenger alatti élet.* Nemritkán a *kapcsolatos* vagy hasonló szavak is megoldást nyújthatnak: *a berendezés elhelyezésével kapcsolatos tervek,* de mivel ez nem jelzi az összefüggés jellegét, a mondat néha homályossá válik. Máskor birtokossal is visszaadható: az *igény a biztonságra,* ill. *a biztonság iránti igény* helyett *a biztonság[nak az] igénye.* Olykor egyetlen képző is megoldást jelent: *a Balaton-part nyáron* helyett *a nyári Balaton-part.* Nem gyakori, de lehetséges a mellékmondattá alakítás is: *a levél, amit anyámhoz írtam/írtál/írt* [stb.]: itt viszont az alanyt is ki kell tenni. Olykor összetett szóval is váltakozhat: pl. *máz cukorból > cukormáz, meccs a kupáért > kupameccs.*

Nyelvhelyességi vonatkozásai

Kétértelműség adódhat a mondat értelmezésében, ha nem világos, hogy a határozó az igéhez vagy a főnévhez kapcsolódik: *Az érdekeltek tárgyalni fognak a hajózásról a Csatornában.* A Csatornában zajló hajózásról fognak tárgyalni, vagy a Csatorna netán csak a tárgyalás helyszíne lesz? Ilyen esetekben érdemes átfogalmazni, átalakítani a szerkezetet.

Ha az egyértelműség vagy a jó hangzás megköveteli, elsődlegesen melléknévi igenévvel tanácsos kiváltani a hátravetett jelzőt (pl. *a Csatornában zajló hajózás, az anyámhoz írott levél, a küldöttséggel folytatott tárgyalás*), de szükség esetén a szürke, ám hasznos *való* szócska is megoldást jelent – ezeket klasszikus íróink is használták. A *történt,* illetve *történő* alkalmazását viszont jobb kerülni – ezeket a túlzottan felkapott szavakat a nyelvművelés divatszóként tartja számon.

A mai magyar sajtóban fellelt példamondatok

A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezetnek a levő igenévvel alkotott szerkezet felel meg

Hihetetlen tavaszi kedvezmények a szabadkai Teleshopnál. (MSZ, 2011. május 7., 8.: 30.) = A szabadkai Teleshopnál levő hihetetlen tavaszi kedvezmények.

Az új magyarországi egyházügyi törvény a politika árnyékában. (MSZ, 2011. július 30., 31.: 12.) = A politika árnyékában levő új magyarországi egyházügyi törvény.

Most úgy tűnhet, hogy a Vajdasági Nagyberuházási Alap – önhibáján kívül – az egyik legnagyobb beruházási szélhámos a tartományban. (HN, 2011. július 27.: 12.) = Most úgy tűnhet, hogy a Vajdasági Nagyberuházási Alap – önhibáján kívül – a tartományban levő egyik legnagyobb beruházási szélhámos.

A különböző típusú, csodaszép orchideák mellett a trópusi kertben az illatos vanília, a bódító kávé....is megtalálható. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2010. szeptember 7.: 2.) = A trópusi kertben levő különböző típusú, csodaszép orchideák mellett az illatos vanília, a bódító kávé...is megtalálható.

...az m és az n betűknél szöges árkádok... (CSK, 2010. július. 1.: 20.) = ...az m és az n betűknél levő szöges árkádok...

Szójatermékek a vajdasági ember asztalán. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2010. augusztus 31.: 9.) = A vajdasági ember asztalán levő szójatermékek.

Vajdasági cukorrépa a horvátországi gyárakban. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2011. június 14.: 8.) = A horvátországi gyárakban levő vajdasági cukorrépa.

Kiegészítők a lakásban. (TV, 2009. November 6 – 12.: 8.) = A lakásban levő kiegészítők.

Rejtett energiák a sütőben. (TV, 2009. November 6 – 12.: 36.) = A sütőben levő rejtett energiák.

Szikla az abroszon. (MSZ, 2011. június 4., 5.: 12.) = Az abroszon levő szikla.

Hamis szeszes italok a piacokon. (MSZ, 2011. június 7.: 5.) = A piacokon levő hamis szeszes italok.

Geometriai alakzatok Zwara világában. (CSK, 2011. július 21.: 18.) = Zwara világában levő geometriai alakzatok.

Katasztrófák a luxusvonat életében. (TV, 2009. május 29-ától június 4-éig: 5.) = A luxusvonat életében levő katasztrófák.

Vidéki örömök az éjféli nap országában. (TV, 2009. június 19 – 25.: 5.) = Az éjféli nap országában levő vidéki örömök.

Körte a pálinkásüvegben. (TV, 2009. június 19 – 25.: 37.) = A pálinkásüvegben levő körte.

Ideológiai önellentmondások a Matolcsyzmusban. (168 Óra, 2011. szeptember 15.) = A Matolcsyzmusban levő ideológiai önellentmondások.

Kutatócsoport a vörösiszap-szennyezés helyszínén. (168 Óra, 2011. szeptember 15.) = A vörösiszap-szennyezés helyszínén levő kutatócsoport.

Korábbi cikkeink a rovatban. (168 Óra, 2011. május 24.) = A rovatban levő korábbi cikkeink.

Elszigetelt, szerencsétlen társaság vagyunk a nagy szláv rengetegben. (168 Óra, 2011. május 19.) = A nagy szláv rengetegben levő elszigetelt, szerencsétlen társaság vagyunk.

Elhárították a veszélyt a Városház téren. (MiNap, 2011. szeptember 15.) = A Városház téren levő veszélyt elhárították.

A valóság azonban különbözött elképzeléseitől, hiszen már a legelején kiesett, így szerelmére, Norbira, 12 másik lány vadászhat a műsorban. (NLC, 2011. szeptember 18.) = A valóság azonban különbözött elképzeléseitől, hiszen már a legelején kiesett, így szerelmére, Norbira, a műsorban levő 12 másik lány vadászhat.

Mágus a pácban. (K, 2007. november 13.: 10.) = A pácban levő mágus.

Árfolyamvita versenyhelyzetben. (EN, 2010. november 4.) = Versenyhelyzetben levő árfolyamvita.

Nem létező munkahelyek külföldön. (EN, 2010. november 4.) = Külföldön levő nem létező munkahelyek.

Magyar történész feketelistán. (EN, 2008. január 30.) = Feketelistán levő magyar történész.

Álobjektivitás, avagy az objektivitás látszata a médiában. (EN, 2008. január 30.) = Álobjektivitás, avagy a médiában levő objektivitás látszata.

Szobrok papíron. (SZÚ, 2011. szeptember 6.) = Papíron levő szobrok.

Székely zászló a Polgármesteri Hivatal épületén. (SZÚ, 2009. október 13.) = A Polgármesteri Hivatal épületén levő székely zászló.

Rejtélyek karnyújtásnyira. (V, 2006. április 7.) = Karnyújtásnyira levő rejtélyek.

Alig 50 százalékos a hazai élelmiszerek aránya az üzletekben. (ÚSZ, 2011. szeptember 20.) = Alig 50 százalékos az üzletekben levő hazai élelmiszerek aránya.

Kütyük valós és virtuális boltokban. (CS, 2009. december 15.: 30.) = Valós és virtuális boltokban levő kütyük.

A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezetnek a való igenévvel alkotott szerkezet felel meg

Új gumik traktorra, pótkocsira, kombájnra, személy- és tehergépkocsira. (MSZ, 2011. május 7., 8.: 31.) = Traktorra, pótkocsira, kombájnra, személy- és tehergépkocsira való új gumik.

Számítógépes diagnosztika és javítás minden típusú gépkocsihoz professzionális készülékkel. (MSZ, 2011. május 7., 8.: 31.) = Professzionális készülékkel való számítógépes diagnosztika és javítás minden típusú gépkocsihoz.

Csevegés a kertben. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2011. július 19.:18.) = A kertben való csevegés.

Kirándulás a Ludasi-tónál. (MSZ, 2011. július 30., 31.: 15.) = A Ludasi-tónál való kirándulás.

Csángóföldre kerékpárral – avagy harc az időjárással nyolc napon keresztül. (MSZ, 2011. július 30., 31.: 18.) = Kerékpárral való utazás Csángóföldre – avagy nyolc napon keresztül való harc az időjárással.

Körkép a nagyvilágból. (HN, 2011. július 27.: 5.) = A nagyvilágból való körkép.

Időről időre ugyanis hol fellángoltak, hol csillapodtak a viták a vajdasági magyar irodalom létjogosultságáról. (HN, 2011. július 27.: 6.) = A vajdasági magyar irodalom létjogosultságáról való viták időről időre ugyanis hol fellángoltak, hol csillapodtak.

Időjárás-előrejelzés a Vajdaság területére. (HN, 2011. július 27.: 9.) = A Vajdaság területére való időjárás-előrejelzés.

Beszélgetés Kálló Béla Pataki Gyűrű Díj-as színésszel. (HN, 2011. július 27.: 16.) = Kálló Béla Pataki Gyűrű Díj-as színésszel való beszélgetés.

Viccek innen-onnan. (HN, 2011. július 27.: 47.) = Innen-onnan való viccek.

Hírek a Trón háza tájáról. (HN, 2011. július 27.: 73.) = A Trón háza tájáról való hírek.

Beszélgetés a dreai termelőkkel. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2010. szeptember 7.: 8.) = A dreai termelőkkel való beszélgetés.

...mire felcseperedik a kisunokám, benne is kialakul a kötődés a bosztánhoz. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2011. augusztus 2.: 15.) = ...mire felcseperedik a kisunokám, benne is kialakul a bosztánhoz való kötődés.

Emlékezés egy nyár-éjszakára. (CSK, 2010. július. 1.: 3.) = Egy nyár-éjszakára való emlékezés.

Talán még nem késő, a birtoklási vágyat minden áron fel kell adnia. (CSK, 2010. július. 1.: 20.) = Talán még nem késő, fel kell adnia a minden áron való birtoklási vágyat.

Részvény közfogyasztásra. (CSK, 2010. július. 1.: 29.) = Közfogyasztásra való részvény.

Az autisztikus magány megnehezíti a szociális kapcsolatok létrejöttét és a beilleszkedést a családba és az iskolába. (CSK, 2010. július. 1.: 31.) = Az autisztikus magány megnehezíti a szociális kapcsolatok létrejöttét valamint a családba és az iskolába való beilleszkedést.

Részlet az Esőember című filmből. (CSK, 2010. július. 1.: 31.) = Az Esőember című filmből való részlet.

Leszámolás a trónkövetelőkkel. (CSK, 2011. július. 14.: 25.) = A trónkövetelőkkel való leszámolás.

Támolygó kanál csukázáshoz. (CSK, 2011. július. 14.: 41.) = Csukázáshoz való támolygó kanál.

Ösztönzés a törzsállomány följavítására. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2010. augusztus 31.: 5.) = A törzsállomány följavítására való ösztönzés.

Gondolatok a búzáról, kenyérről és a pipacsról. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2011. július 5.: 16.) = A búzáról, kenyérről és a pipacsról való gondolatok.

Szaporítás a zöldségesben és a díszkertben. (CSK, 2009. szeptember 3.: 42.) = A zöldségesben és a díszkertben való szaporítás.

Bekukkantás a pártok bugyellárisába. (MSZ, 2011. június 7.: 4.) = A pártok bugyellárisába való bekukkantás.

Beszélgetés Szuhankó Ruzsenával, a bajsai Etno Hagyományápoló Kézművesek Körének elnök asszonyával. (CSK, 2011. július 21.: 22.) = A bajsai Etno Hagyományápoló Kézművesek Körének elnök asszonyával, Szuhankó Ruzsenával való beszélgetés.

Gasztronómiai bemutató nemzeteink ételeiből. (CSK, 2011. július 21.: 46.) = Nemzeteink ételeiből való gasztronómiai bemutató.

Játék a tűzzel. (168 Óra, 2011. május 31.) = A tűzzel való játék.

Robbanás a belvárosban. (MiNap, 2011. szeptember 15.) = A belvárosban való robbanás.

Vadiúj cuccok a 60-as évekből. (K, 2007. november 13.: 24.) = A 60-as évekből való vadiúj cuccok.

Beszélgetés Ráduly Zörgő Éva kolozsvári olimpikonnal. (EN, 2011. március 24.) = Ráduly Zörgő Éva kolozsvári olimpikonnal való beszélgetés.

Találkozásom egy fiatalemberrel. (EN, 2010. november 4.) = Egy fiatalemberrel való találkozásom.

Mozgolódás a Kárpát-medencében. (EN, 2008. január 30.) = A Kárpát-medencében való mozgolódás.

Slota felszólította a szlovák pártokat, hogy szakítsák meg kapcsolataikat az MKP-vel és a Híddal. (Szabad Ú, 2011. szeptember 21.) = Slota felszólította a szlovák pártokat, hogy szakítsák meg az MKP-vel és a Híddal való kapcsolataikat.

Változások az adórendszerben. (KL, 2011/03) = Az adórendszerben való változások.

Játék az idővel. (V, 2006. március 24.) = Az idővel való játék.

A családom adja az erőt a kalandozásaimhoz. (V, 2009. július 15.) = A kalandozásaimhoz való erőt a családom adja.

Köles Balázs kiharcolta a részvételt a hollandiai junior EB-n. (KL, 2010. április 21.) = Köles Balázs kiharcolta a hollandiai junior EB-n való részvételt.

Hűség a küldetéshez. (CS, 2010. március 23.: 4.) = A küldetéshez való hűség.

A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezetnek –i képzővel ellátott melléknévvel alkotott jelzős szerkezet felel meg

Kifizetés azonnal. (MSZ, 2011. május 7., 8.: 30.) = Azonnali kifizetés.

Zöldhajú lány a Duna mentén. (MSZ, 2011. július 30., 31.: 5.) = A Duna menti zöldhajú lány.

Szlovéniában, a Mura-közben, Muraszombathoz közel, a Dobronaknak nevezett falucskában... (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2010. szeptember 7.: 2.) = A szlovéniai Mura-közben, a Muraszombathoz közeli Dobronaknak nevezett falucskában...

Régi hagyománya van a Sajkás vidéken a dinnyetermelésnek. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2011. augusztus 2.: 14.) = Régi hagyománya van a Sajkás vidéki dinnyetermelésnek.

...betűcserék a szavakon belül... (CSK, 2010. július. 1.: 20.) = ...a szavakon belüli

betűcserék...

Testkép szülés után. (CSK, 2009. szeptember 3.: 37.) = Szülés utáni testkép.

Családi nap Kishegyesen. (CSK, 2011. július 21.: 46.) = Kishegyesi családi nap.

Halálosztó csillag, közel a Földhöz. (168 Óra, 2011. szeptember 15.) = Földhöz közeli halálosztó csillag.

Hatásos védelem az influenza és szövődményei ellen. (K, 2008. január 22.: 33.) = Az influenza és szövődményei elleni hatásos védelem.

Győri bravúrgyőzelem a Viborg ellen. (EN, 2009. május 13.) = A Viborg elleni győri bravúrgyőzelem.

Génterápiával a krónikus fájdalom ellen. (EN, 2008. január 30.) = A krónikus fájdalom elleni génterápia.

Kivétel a szabály alól. (SZÚ, 2011. szeptember 6.) = A szabály alóli kivétel.

Izgalmas kakasütés áldozat nélkül. (SZÚ, 2009. július 28.) = Áldozat nélküli izgalmas kakasütés.

Vita a székely nagygyűlés szervezése körül. (SZÚ, 2009. július 28.) = A székely nagygyűlés szervezése körüli vita.

Harc a mínuszok ellen. (SZÚ, 2010. január 5.) = A mínuszok elleni harc.

Vasúti fejlesztések Pozsonypüspöki és Dunaszerdahely között. (Szabad Ú, 2011. Szeptember 14.) = Pozsonypüspöki és Dunaszerdahely közötti vasúti fejlesztések.

Újabb botrány az uniós alapok körül. (Szabad Ú, 2011. szeptember 8.) = Az uniós alapok körüli újabb botrány.

Fico harca a gázművek ellen. (ÚSZ, 2088. szeptember 8.) = Fico gázművek elleni harca.

Nyelvsziget a Latorca-holtág mentén. (Ká, 2010. augusztus 20.) = A Latorca-holtág menti nyelvsziget.

A reggeli keresztelőt délután ünnepség követte. (S, 2009. január 22.: 11.) = A reggeli keresztelőt délutáni ünnepség követte.

X. Almafesztivál Csengerben. (SZMH, 2011. szeptember 22.) = X. csengeri Almafesztivál.

A jelzői értékű hátravetett határozós szerkezetnek befejezett történésű melléknévi igeneves szerkezet felel meg

Paradicsom fólián. (Magvető, Mezőgazdasági melléklet, 2011. július 7.: 17.) = Fólián nevelt paradicsom.

…az Egyesült Államokban majdnem az elnök bukásához vezetett szexuális viszonya egy alkalmazottal. (168 Óra, 2011. május 25.) = ...az Egyesült Államokban majdnem az elnök bukásához vezetett egy alkalmazottal folytatott szexuális viszonya.

Fuvolakoncert a Zenepalotában. (MiNap, 2011. szeptember 15.) = A Zenepalotában megrendezett fuvolakoncert.

Fotók a babij jari tömeggyilkosságról. (HVG, 2011. szeptember 19.) = A babij jari tömeggyilkosságról készített fotók.

Sakkolimpia Oroszországban. (EN, 2010. november 4.) = Oroszországban megrendezett sakkolimpia.

Összegzés

A jelzői értékű hátravetett határozó idegen eredete ellenére is jól beilleszkedett nyelvünkbe. Terjedése ma már nem igen állítható meg. Nyelvünk fejlődésének mai fokán nem is térhetünk ki használata elől. Számos esetben helyesnek mondható, hosszú és bonyolult mondatfűzéseket tesz feleslegessé. Mivel azonban gyakran nehézkes, félreérthető, néha bántóan idegenszerű, ügyelnünk kell arra, hogy csak olyankor éljünk vele, amikor a mondattani körülmények ezt lehetővé teszik. Csak akkor használjuk, amikor valóban szükséges, amikor az adódó lehetőségek közül ez a legalkalmasabb gondolataink pontos és helyes közlésére (címekben; ha a jelzőül szolgáló határozó önmagában is hozzátartozik az állítmányhoz; ha erősen akarjuk hangsúlyozni; ha okvetlenül szükség van használatára; ha két vagy több jelzői értékű határozó van egy mondatban, az egyiket rendszerint hátravetjük; ha a jelzős szerkezetet a mondat elejére vagy végére tehetjük; ha a jelző értelmező-szerű).

Ezzel szemben kerüljük a jelzői értékű hátravetett határozó használatát olyan esetekben, amikor nincs rá okvetlenül szükség, s általa nem könnyítjük, hanem csak nehezítjük a megértést. Ne vessük tehát hátra jelzői szerepben a határozót, ha nem érezhető az állítmánnyal való kapcsolata. Mellékmondatok rövidítésére se használjuk. Hosszú mondatokban bánjunk vele óvatosan, ne állítsunk más mondatrészeket a jelzett szó és a jelző közé. Gyakran teszi nehézkessé mondatainkat a névutós határozó jelzői használata is. Ilyen esetekben maradjunk meg inkább a magyarosabb *való*, *levő* igenév mellett, vagy másképpen fejezzük ki magunkat. A példamondatokból is láthatjuk, hogy a mai magyar sajtóban is nagyon közkedvelt a jelzői értékű hátravetett határozó használata. Főleg címekben és rövidebb mondatokban lelhetjük fel őket.

A jelzői értékű hátravetett határozó meghonosodása, többszáz éves hagyománya arra mutat, hogy nyelvünk rendszere közeledett az indoeurópai nyelvekéhez. Helyességének, jogosságának megítélésében ezért ma már nemcsak származását, hanem mondatbeli szerepét is számba kell vennünk. Egyre inkább türelmes magatartást kell vele szemben tanúsítanunk, s csak fölösleges, félreértést okozó, hibás használata ellen kell küzdenünk.

A példamondatok gyűjtése alapján megállapítható, hogy a vajdasági, az erdélyi, a felvidéki és a kárpátaljai magyar sajtó előszeretettel alkalmazza a jelzői értékű hátravetett határozót, míg a magyarországi sajtóban számottevően kevesebb példát lehet találni. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a vajdasági, az erdélyi, a felvidéki és a kárpátaljai magyar nyelvre hatással van az állam nyelve.

Rövidítések jegyzéke

CS = Csallóköz
EN = Erdélyi Napló
CSK = Családi Kör
HVG = HVG
HN = Hét Nap
Ká = Kárpátalja
K = Kiskegyed
KL = Komáromi Lapok
Magvető = Magvető
MSZ = Magyar Szó
MiNap = MiNap
NLC = Nők Lapja Cafe
168 Óra = 168 Óra
S = Story
Szabad Ú = Szabad Újság
SZMH = Szatmári Magyar Hírlap
SZÚ = Székely Újság
TV = Tarka Világ
ÚSZ = Új Szó
V = Vasárnap

Felhasznált irodalom

Hámori, A. (1954). A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata), Budapest, Akadémiai Kiadó, 3. – 4. szám, (419–431).

Keszler, B. szerk. (2000). *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Molnár Csikós, L. (1980). A jelzői értékű hátravetett határozós, a vonatkozó és a melléknévi igeneves szerkezet használata a jugoszláviai magyar köznyelvben. *Hungarológiai Közlemények*, XII. évfolyam, 44. szám, (59–87).

A felhasznált sajtó jegyzéke

Családi Kör. 2012. augusztus 11. http://www.csaladikor.com/

Csallóköz. 2012. augusztus 10. http://www.issuu.com/csallokozonline/docs/csallokoz_2012_01

Erdélyi Napló. 2012. augusztus 10. http://www.erdelyinaplo.ro/

Hét Nap. 2012. augusztus 12. http://hetnap.rs/

HVG. 2012. augusztus 11. http://hvg.hu/

Kárpátalja. 2012. augusztus 12.http://www.karpataljalap.net/

Kiskegyed. 2012 augusztus 20. http://www.kiskegyed.hu/
Komáromi Lapok. 2012. augusztus 25. http://www.klkomarno.sk/?lang=HU
Magyar Szó. 2012. szeptember 5. http://www.magyarszo.com/
MiNap. 2012. szeptember 25. http://www.minap.hu/main.php
Nők Lapja Cafe. 2012. szeptember 26. http://www.nlcafe.hu/#step1
Story. 2012. szeptember 8. http://www.storyonline.hu/
Szabad Újság. 2012. szeptember 14. http://www.szabadujsag.com/
Szatmári Magyar Hírlap. 2012. szeptember 17. http://www.hirlap.ro/mh/
Székely Újság. 2012. szeptember 20. http://szekelyujsag.ro/
Tarka Világ. 2012. szeptember 29. http://www.magyarszo.com/hu/2012_09_28/tarkavilag/
Új Szó. 2012. szeptember 23. http://ujszo.com/
Vasárnap. 2012. szeptember 23. http://www.vasarnap.katolikhos.ro/
168 Óra. 2012. szeptember 26. http://www.168ora.hu/

II

Literature and Culture
Identities and Literature
Literary Contexts

Dubravka Bogutovac[1]
(Filozofski fakultet, Zagreb)

MOŽE LI SE PRIPOVIJEDATI BEZ UPLITANJA OKOLNOSTI? (*PRIČE U NESTAJANJU* SVETISLAVA BASARE KAO OBRAT NARACIJE K AUTOREFERENCIJALNOSTI)[2]

The paper explores the underlying problems in early Basara's narratives regarding the formation of his narrative discourse. In order to trace the narrator, conceptualized as a figure heading towards extinction, his formation is reconstructed through the narrative "Okolnosti". Since this narrative includes key terms and concepts characteristic for the narrative world, it represents the poetic stronghold of the collection. The *circumstances,* counted on by the narrator, are the prerequisite for the *construction* survival and generator of its meaning. We will list and describe these *circumstances* and examine how they condition the narrative, the constitution of its narrator and the thematic obsession provided through his language games. Narrative reversal towards autoreferentiality is a fundamental characteristic of this type of prose. In Basara's narratives, references to reality are replaced with references to the text category. Such prose cannot completely eliminate all elements of the canonical narrative, although it acts toward their systematic elimination. The real subject matter of such narratives is always the *story*, which emerges from the ruins of narrative models, aiming at the deconstruction of traditional narration.
Key words: Svetislav Basara, narration, circumstances, autoreferentiality.

Postavljanje problema

Referentni okvir

Prva knjiga Svetislava Basare, *Priče u nestajanju*, objavljena je 1982. u Beogradu, kao prva knjiga devetog kola biblioteke „Pegaz" izdavača „Književna omladina Srbije". Knjiga obuhvaća svega 38 stranica i sadrži jedanaest priča: *Uvod u shizofreniju, Crtež, Okolnosti, Pismeni zadatak iz srpskohrvatskog na temu Nesanica, Zovem se Tmu, Odlaženje, Opšta mesta, Fin koji sedi, Rečenica istrgnuta iz konteksta, Pismo za Skoplje*

[1] dbogutov@ffzg.hr
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Poetička i istorijska uporišta srpske neoavangarde, pod mentorstvom prof. dr. sc. Gojka Tešića, u okviru stipendijskog boravka (BASILEUS projekt, u sklopu programa suradnje i mobilnosti u području visokog obrazovanja Erasmus Mundus External Cooperation Window).

i *Proviđenje.*

U ovom radu pokušat ćemo mapirati temeljne probleme koje otvaraju navedene priče u kontekstu formiranja Basarinog pripovjedačkog diskursa, kako bismo stvorili temelj za vlastita daljnja istraživanja rane etape Basarinog pripovjedačkog opusa, uzimajući pritom u obzir prevladavajući stav književne kritike o postojanju dvaju odvojenih i prepoznatljivih, bitno različitih faza u Basarinom pripovjedačkom opusu. Uvjetno rečeno, granica između dvaju faza (ili, točnije, dvaju različitih poetičkih opredjeljenja) nastaje nakon pripovjedačke „trilogije“ *Priče u nestajanju, Peking by night* i *Kinesko pismo*, čime se otvara put ka tematskom pomaku – od usmjerenosti na samo pripovijedanje (i njegovu razgradnju) ka izvanknjiževnim sadržajima (Jerkov, 1992; Ilić, 1993; Pantić, 1994).

Referentni okvir naše analize bit će studija *Forma ili ne o ljubavi* Dobrivoja Stanojevića, prilog izgradnji modela prozne formacije na građi tekstova „mlade srpske proze“ s kraja 70-tih i početka 80-tih godina 20. st. (Stanojević, 1985). Jedan pravac istraživanja te studije vezan je za umjetničke domete proze koja se opservira, dok je drugi usmjeren ka promišljanju teorijskih problema organizacije novog proznog govora. Takav interes uvjetovao je pokušaj opisa stilske formacije *formizma*. Pritom se prvenstveno ima u vidu pokušaj rada na formi jer forma predstavlja put pomoću kojega se može obnoviti važnost značenja priče. Ključne konstitutivne crte stilske formacije „formizma“ su, prema Stanojeviću, sljedeće:

1. ironijsko-parodijsko usmjerenje (depatetizirajuća naracija, dominacija ironičnog naratora; uspostava parodičnog odnosa prema građi iz zatečene tradicije, kao i iz vanknjiževnog svijeta; pozicija pripovjedača: isticanje vlastite samosvijesti i znanja, sukob s karakterima vlastitih junaka kao temelj pripovijedanja);

2. ritmičnost i deskripcija (prožimanje proznog i poetskog, ponavljanje izabranih narativnih sekvenci, obezličavanje deskripcije, iskušavanje percepcije čitatelja);

3. fantastička opservacija (nenaglašeno uvođenje u fantastiku; dojam zamagljivanja pojavnog; depatetiziranje osjećaja junaka – nemir, nespokoj, intelektualističke nedoumice, paranoični osjećaj, iracionalno ponašanje, nestvarna zbilja);

4. položaj fabule (poetika minimalizma; promatranje likova u trenutku kad su zahvaćeni depresivnim duševnim stanjima; racionalizacija stanja mijenjanjem pripovjedačkog postupka; izbijanje forme u prvi plan; pripovjedačko traganje za novim postupcima motivirano tipičnim stanjima junaka: preosjetljivost, paranoja i shizofrenija);

5. motivacija (odustajanje od težnje da se oblikuje dosljedan motivacijski sistem; interveniranje u sustav realističke motivacije fantastičnim detaljima; naglašavanje iracionalnog, slučajnosti zbivanja; parodiranje kauzalnoga principa promatranja stvari – uz potonju stavku Stanojević ističe da je umjetnički najuspješnije provedena u prozi Svetislava Basare);

6. fragmentarnost (kompozicijska rascjepkanost; digresivnost);

7. protivžanrovsko usmjerenje (traganja za žanrovima; pokušaj da se prožmu različite žanrovske sheme);

8. stilski kompleksi (dominacija dvaju stilskih kompleksa u formizmu:

„civilizacijski“ i „ironijsko-parodijski“; „civilizacijski“ ističe pripovjedačevu pripadnost suvremenoj urbanoj civilizaciji i njenoj kulturi (David Albahari, Mihajlo Pantić, Branislav Gudelj, Branko Anđić i dr.), dok „ironijsko-parodijski“ djeluje na građenju ironijskog naboja intertekstualnih veza s djelima umjetničke tradicije, kao i na otvaranju intertekstualnih veza prema djelima trivijalne književnosti; pokušaj da se uključe, prevrednuju i umjetnički uobliče trivijalni obrasci kako bi se na njihovom fonu preispitao smisao i značenje sadržaja vezanih za tzv. visoku književnost (Gudelj, Petrinović, Pisarev, Basara, Damjanov, Mitrović, Marković, Pantić, Petković).

Stanojević ističe značajnu ulogu metatekstualnosti i intertekstualnosti u „formističkim“ tekstovima. Metatekstualnost se u ovim tekstovima javlja najčešće u obliku kompozicijski motiviranog razmišljanja o književnosti. Razmišljanja glavnog junaka/naratora ili samog pripovjedača nisu sama sebi cilj – bitno utječu na žanrovsku morfologiju tekstova, kao i na način recepcije umjetničkih značenja. „Formizam“ ima razvijenu svijest o konvencijama literature i bogato iskustvo o mogućnostima razvijanja tih konvencija, ali to nije ključni razlog zbog kojega se „formisti“ pitaju o smislu literature; tendencija formizma je iznova kritički formulirati pitanja o razlozima pristanka na *postojeći poredak* – društvo, umjetničke konvencije, međuljudske odnose. „Formisti“ pritom ne zanemaruju razmatranje odnosa literature prema stvarnosti i položaju jedinke u njoj, ali se odriču otvorene angažiranosti u skladu sa zahtjevima „literarnog“ u književnosti. Junaci „formističke“ proze često se bave *literoterapijskim* radom (primjerice, u prozi Svetislava Basare, Branislava Gudelja i dr.), pri čemu doživljaj i forma imaju podjednaku važnost:

„Doživljaj jeste forma, a forma jeste novi doživljaj. Spoj doživljaja i forme donosi i novu refleksiju o novoj formi. Oba su predmet literarne obrade. Samo što doživljaj dobija svoju novu formu i zajedno sa formom, kao temom, čini novi sadržaj doživljaja. Tako je forma, u stvari, dvostruko prisutna. Otuda utisak o preteranom insistiranju na formi.“(Stanojević, 1985, str. 41).

Za „formističke“ tekstove karakteristična su tri stupnja značenja: prvi čini nedoslovni smisao teksta, drugi izgrađivanje nedoslovnog značenja, a treći se nalazi u građenju metatekstualnog sloja kojim se komentiraju prva dva. Jezik metatekstualnog sloja pun je iznenadnih retoričkih obrata; razara prvobitno značenje umjetničkog teksta smještajući ga u novi kontekst. Prisutnost metatekstualnog sloja se kompozicijski najdosljednije motivira uvođenjem autora za glavnog junaka: junak ima određeno literarno obrazovanje, pa i priča koju on priča nužno uspostavlja odnos prema toj činjenici. Kao primjer ovakvog postupka Stanojević navodi odlomak iz romana *Kinesko pismo* Svetislava Basare, u kojem se može uočiti pripovjedačev odnos prema fabuli koji, uz svrhovitu ironiju, nosi i istinu o tome da je priča nemoguća bez fabule – svakoga trenutka se u priči nešto *događa* iako se prividno ništa ne događa. Pripovjedač formulira nedoumice u toku samoga pisanja, sumnja u napisano te brani i napada vlastita poetička uvjerenja. Metatekstualnim slojem se položaj pripovjedača problematizira do te mjere da pripovjedač preispituje sebe i vlastitu funkciju. U metatekstualnom sloju pripovjedač

razmatra načelo konstrukcije, komentira literarne konvencije, ispituje relevantnost tradicionalnog stila, tematike, postupaka, žanrova u odnosu na konstrukciju nove fikcije.

Za „formizam“ je ključna književnost kao literarna tema – u tom smislu, metatekstualni sloj razbija fabulu na sastavne dijelove, montira već organiziranu sižejnu strukturu skrećući pažnju na pojedine dijelove. Na taj način forma postaje bogata tema, kao i funkcionalna metoda. Cilj ovakvoga postupka jest ispričati priču na nov način.

Intertekstualni sloj „formističkih“ tekstova oblikovan je tako da funkcionalno proširuje njihov metatekstualni sloj. „Formistički“ tekstovi teže uspostavljanju odnosa prema tradiciji i konstituiranju novoga sistema. U većini „formističkih“ djela jedan od intertekstualnih podslojeva gradi se tako što se spominje pisac u odnosu na čije djelo se nastavlja određeni tekst. Tako se, na primjer, u prozama Đorđa Pisareva i Predraga Markovića susreće ime Borgesa, a u prozama Svetislava Basare imena Becketta, Ionescoa, Aristotela i dr.

Metatekstualni i intertekstualni sloj u „formizmu“ su, prema Stanojeviću, rezultat pokušaja da se riješe problemi smisla literarnih konvencija. U osnovi njihovog konstituiranja nalazi se pokušaj da se ukaže na nužnost novog pristupa literarnim konvencijama i na potrebu da se traže poticaji za novi tip literarnog govora.

U tom kontekstu, *Priče u nestajanju* Svetislava Basare možemo čitati kao ogledni primjerak proze u kojoj se pažnja čitatelja svjesno usmjerava na konstrukciju priče „insistiranjem na slabljenju funkcije i gubljenju identiteta pripovedača“(Ilić, 1993). Da bismo oprimjerili ovu tvrdnju, navest ćemo nekoliko reprezentativnih iskaza kojima se pripovjedač *Priča u nestajanju* legitimira/predstavlja:

a) „Napisao sam pismo Švedskoj akademiji u kome sam učtivo odbio da primim nagradu, a onda najednom nezadrživo počeo da nestajem, da propada a a a a a a a a a A A A A A A A A A A A A A“ (Basara, 1982, str. 12);
b) „Uskoro ću se zvati Fi, zatim F i onda ću se samo zvati, biću bilo ko, niko mi ništa neće moći prebaciti.“ (ibid. str. 31);
c) „[...] i trebalo je dosta vremena da shvatim svu bezizlaznost svog položaja, da shvatim da hodnik nema ni kraj ni početak, da sam ja samo nejasna ličnost u odlomku jedne rečenice čiji saržaj ne mogu naslutiti, rečenice istrgnute iz konteksta neke sudbonosne priče o kojoj ne znam ništa...“ (ibid. str. 35).

Analiza

Okolnosti pripovijedanja

Da bismo ušli u trag pripovjedaču konceptualiziranom kao figura na rubu nestajanja, pokušat ćemo rekonstruirati način njegove konceptualizacije na primjeru priče *Okolnosti*, koju držimo stožernom pričom ove zbirke, njezinim poetičkim uporištem. Radi se o priči koja po našem mišljenju okuplja ključna mjesta i pojmove kojima ovakav pripovjedni svijet operira, a nije nimalo slučajno da je naslovljena upravo *Okolnosti*. Čini se da su *okolnosti* s kojima pripovjedač ove *konstrukcije* računa preduvjet njezina opstanka i

generator njenih značenja. Pokušat ćemo pobrojati i opisati te *okolnosti* te ispitati na koji način uvjetuju priču, konstituciju njena pripovjedača i tematske opsesije posredovane njegovim jezičnim igrama.

Priča se otvara mapiranjem prostorno-vremenskih okolnosti pripovijedanja, kao i pozicije pripovjedača: „Sam, okružen ništavilom, u prostoriji bez prošlosti i sadašnjosti" (Basara, 1982, str. 16). Ističu se predmeti koji nastanjuju prostor (prozor, knjige), ali ih se odmah potom prokazuje kao *pretpostavke* iza kojih ne postoji ništa. Iskaz koji prekida uvodno izlaganje ustvrđuje da je svijet dostupan percepciji pripovjedača samo zaokružena projekcija koju je izmislio kako bi imao prostor u kojem će umrijeti. Atribucije se potom nastavljaju nizati: pripovjedač *premalo* postoji da bi obraćao pažnju na utvare, a previše da bi se obazirao na ono što zaista jest; dovoljno mu je zaklopiti oči kako bi se projekcija stopila s okolnim ništavilom.

Iskazni subjekt se legitimira kao „Ja,lična zamenica prvog lica jednine" (ibid. str. 17); posrijedi je **obrat pripovijedanja k autoreferencijalnosti**, postupak koji smatramo temeljnim obilježjem ovakvog tipa proze.

U kakvoj je vezi navedeni postupak s pojmom *okolnosti*? Da bismo uspostavili korelaciju, poslužit ćemo se teorijskim pojmom *autopoieza*, kojim Humberto Maturana i Francisco Varela opisuju opće načelo organizacije svih živih bića kao „[...] rekurzivno-omčasto samouspostavljanje i samoodržavanje njihovih sastavnih dijelova iz povratne djelatnosti samih tih dijelova" (Biti, 2000, str. 20). U ovakvoj koncepciji bazična autoreferencijalnost, potpuna okrenutost sistema prema samome sebi, određuje u potpunosti i njegovu razmjenu s okolinom. U tom kontekstu, zatvorenost sistema tumači se kao pretpostavka za njegovu otvorenost. Ova teza je dospjela u književnu teoriju preko Luhmannove obnovljene teorije sistema. Luhmann tumači socijalne, psihičke i nervne sisteme kao autopoietične, uvodeći time istodobno u tuđu i u svoju teoriju radikalan obrat. On apstrahira pojam autopoieze do te mjere da u njega može uvesti specifikacije u primjeni na različite vrste sistema. Funkcioniranje književnih sistema može se također tumačiti na autopoietički način. Luhmann tako objašnjava autopoiezu svijesti: poput svakog autopoietičnog procesa, tako i ovdje treba izdvojiti dio koji se kao promatrač, odnosno rezultat procesa, pregiba nad ostale dijelove kao promatrane, odnosno sastavne dijelove procesa, da bi tim promatranjem (opisom) odredio njihovu specifičnost. Luhmann naziva promatrača „misao", a promatrane dijelove „predodžbama", ali ta razlika se dokida u sljedećoj fazi procesa, u kojoj misao postaje predodžbom nakon što bude podvrgnuta promatranju od strane nove, predstojeće misli. Misao otkriva kod (provedbenu razliku, *Leitdifferenz*) kojom njoj prethodna misao motri svoju prethodnicu da bi takvim razdvjanjem predmeta (*Fremdreferenz* ili heteroreferencije) od načina motrenja (*Selbstreferenz* ili autoreferencije) pretvorila tu misao u predodžbu. Razlika između predmeta i načina promatranja, koja tvori srž predodžbe, rezultat je jedinstva promatranja tzv. drugog reda kao operacije koju izvodi misao. Ta objedinjavajuća promatračka operacija misli, kojoj ona duguje svoj status, i sama je rezultat stanovite provedbe razlike, ali takve koju misao ne može osvijestiti jer se njezino promatranje iscrpljuje na prethodnoj misli. Proces svijesti obilježen je trajnom razgradnjom svojih

događaja.

Ovu analizu upotriebio je Schwanitz kako bi obrazložio odnos pripovijedanja kao promatračkog elementa procesa prema priči kao promatranom elementu procesa u pripovjednom tekstu (Schwanitz, 2000). Moderno pripovijedanje, prema Schwanitzu, započinje onoga trenutka kad se priča u očima čitatelja prestane podudarati sa zbiljom te stane upućivati na samu sebe, tj. na svoju žanrovsku pripadnost.

Reference na stvarnost u Basarinoj su prozi zamijenjene referencama na tekstualne kategorije (Kordić, 1987, str. 83–93). One zauzimaju mjesto realnosti. Budući da proza ni o čemu nije moguća, poricanje predmeta priče i njena poretka postaje predmet priče, koji postavlja svoje zahtjeve pripovijedanju. Neprekidno se ispisuje priča o ništavilu i smrti. Opsesivna tema je upravo upisivanje smrti u postojanje. Govor o smrti inducira govor o subjektu – gramatičkom, literarnom, *rastjelovljenom.* Realnost teksta ipak ne čini samo govor o pripovijedanju, nego i aktanti priče; akcije teksta su uvijek na neki način u korelaciji s akcijama stvarnosti. Ovakva proza ne može u potpunosti dokinuti sve elemente kanonskog pripovijedanja, unatoč tome što djeluje u pravcu njihova sustavnog poništavanja. Pravi predmet ovih priča je uvijek iznova *priča*, koja nastaje na ostacima pripovjednih modela, u funkciji dekonstrukcije tradicionalnog pripovijedanja.

Prema Vladušiću, osnovna poetička zamisao Basarinog pripovjedača potvrđuje se „paradoksom o praznini koja pripovijeda“ (Vladušić, 1997, str. 697–703). Mišljenja smo da je ta konstituirana praznina prostor iz kojega nastaje tekst kao oblik potrage. Ono što omogućuje potragu je *nit*, sazdana od *okolnosti*: „Nikada nisam saznao sve okolnosti. Nisu me ni interesovale. Nešto kao nit!“ (Basara, 1982, str. 27).

Osobito zanimljiv aspekt ove proze je status njenih likova. U pričama *Zovem se Tmu* i*Fin koji sedi* likovi gube identitet, kao i sposobnost određivanja vlastitoga statusa u tekstu, dok u pričama *Okolnosti* i *Opšta mesta* naprosto – nestaju (Ilić, 1993). Osobito nam je u tom kontekstu važna priča *Zovem se Tmu*, koja se poigrava hijerarhijom trijade ‘autor – pripovjedač – lik’. Temeljne karakteristike koje pripovjedač/lik Tmu posjeduje su sljedeće: vlastito ime; nepostojanje; produkt mašte drugih; vlastita fikcija; izmišljenost; lišenost od odgovornosti; svijest o postojanju instance nazvane „On“.

Kakva je relacija između instanci „Tmu“ i“On“? Tmu gleda Njega, nagnutog nad papir (kojemu je kurzivom dodijeljen atribut *ovaj*) i pita se zašto On uopće piše. Sumnjičav je i prema Njegovom postojanju, ali zaključuje da ipak mora postojati, čim postoji on sam. Za Njega ustvrđuje da nije toliko loš pisac, ali su uvjeti u kojima piše nepodnošljivi. Ponovo se, dakle, u tekstu priziva kategorija uvjeta/okolnosti. Ovakav postupak primjetan je i u priči *Fin koji sedi*: „Da bih mogao sedeti, zvati se Fin i govoriti, brine se neko drugi.“ (Basara, 1982, str. 33).

Primjetno je da se ovakvom organizacijom hijerarhije iskaznih instanci otvara implicitna polemika s pojmom mimeze, koja koristi referencijalna svojstva jezika, vezana ponajviše uz pokazne riječi, oznake, deiktike i vlastita imena. Pragmatički uvjet mogućnosti referencije jest *postojanje* nečega o čemu će se moći izreći istiniti ili lažni sudovi. U pripovjednoj prozi riječ se doima kao da referira – oponaša referencijalna svojstva običnoga jezika. Austin tako književnost odvaja od govornih

činova. U fikciji se izvode isti govorni činovi kao u svijetu, ali su fiktivni; književnost iskorištava referencijalna svojstva jezika. Fikcijski tekstovi služe se istim referencijskim mehanizmima kao i nefikcijske upotrebe jezika, da bi referirali na fikcijske svjetove koji se drže mogućim svjetovima (Compagnon, 2007).

Upravo zahvaljujući takvoj konceptualizaciji, Basarinom pripovjedaču *mogući svijet* referira povremeno na najbizarnije zakutke realnoga svijeta. U priči koja ima svojevrsnu funkciju prologa *Priča u nestajanju*, *Uvod u shizofreniju*, pripovijedanje biva generirano iz *buffeta* koji se nalazi u čeonom režnju velikog mozga majke iskaznog subjekta, koji tvrdi da se „tamo" osjeća „užasno". U ovoj uvodnoj priči po prvi put se pojavljuje pojam „nit", koji, kao što je već rečeno, ima važnu ulogu u strukturiranju pripovjednog svijeta ove knjige. „Nit" je ovdje okarakterizirana kao „nešto", neimenljivo, neodredivo, gramatički srednjega roda: „To" nešto kao nit „moglo je biti samo poređenje" (ibid. str. 10). Beznačajno je, ali priziva da ga se slijedi („TO"). Nit vodi pripovjedača do stana u kojemu ga dočekuje žena s prethodnih stranica priče, unakažena nestajanjem. On reagira na prizor iscrtavanjem njezinog „verbalnog transcendentalnog portreta" (ibid. str. 11). Potom odlazi i nestaje.

Sve priče koje potom slijede varijacija su poučka o nestajanju.

IZVORI

Basara, S. (1982). *Priče u nestajanju*. Beograd: Književna omladina Srbije.

LITERATURA

Biti, V. (2000). *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.

Compagnon, A. (2007). *Demon teorije*. Zagreb: AGM.

Ilić, D. (1993). Svet u raspadanju. *Književna reč*, *22*, 423.

Jerkov, A. (1992). *Antologija srpske proze postmodernog doba*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Kordić, R. (1987). Dekonstrukcija pripovedanja. *Književna kritika*, *18*, 1–2.

Pantić, M. (1994). *Aleksandrijski sindrom II*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Schwanitz, D. (2000). *Teorija sistema i književnost*. Zagreb: Naklada MD.

Stanojević, D. (1985). *Forma ili ne o ljubavi*. Beograd: Književna omladina Srbije.

Vladušić, S. (1997). Modeli u nestajanju. *Letopis Matice srpske*, 173, 459.

Dijana Mikšić[1]
(Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

INTERKULTURNI DIJALOG KAO TEMATSKO-IDEJNI SLOJ ŠEHOVIĆEVA ROMANA *PROKLETA ERGELA*[2]

Feđa Šehović, a writer who is increasingly determined by dual affiliation - in Croatia, and the Bosniak literature - in his newhistorical novel „Prokleta ergela“ (2009) sets intercultural dialogue as a thematic and ideological dominant. Plotline, built in chronicling manner, is based on actual historical events: the release of Klis from Turks (1596. and 1648.).
The aim of this paper is to demonstrate how Šehović by shaping the fate of the Bosnian Franciscans, Fr Ilija and Fr Andrija as mediators, bridges between conflicting parties - Christians / Muslims - questions (im)possibility of dialogue between cultures, and therefore cohabitation of the different.
Since these problems require an interdisciplinary approach, literary-scientific background at certain places is complemented with hermeneutic, psychoanalytic, sociological and theological perspectives.
Key words: Fedja Šehović, newhistorical novel, intercultural dialogue, interdisciplinarity.

Uvod

U svome djelu *Ideja kulture* Terry Eagleton upozorava na višeznačnost, a time i na problematičnost termina kultura. Dok se estetsko značenje kulture, dakle kulture kao umjetnosti, pokazuje kao iznimno usko, odveć svedeno, antropološko se značenje, koje kulturu promatra kao način života, pokazuje kao preširoko jer se može odnositi na gotovo sve što u nekoj zajednici nije genetski prenosivo (Eagleton, 2002, str. 43 i 46).

Oslanjajući se jednim dijelom i na Eagletonova tumačenja etimologije i povijesne uporabe pojma kultura, sociolog Vjeran Katunarić razmatra modele značenja kulture na modernome Zapadu, a koja su povezana s ritmom promjena u odnosima moći unutar skupine vodećih zapadnih zemalja od 17. stoljeća do kraja 20. stoljeća. Prosvjetiteljski model shvaća kulturu kao civiliziranost, s temeljima u manirama europske aristokracije. Nacionalni model ističe kulturne razlike, čime se kultura tretira kao znak razlikovanja i raspoznavanja. Interkulturalizam, kao najnoviji model, oslanja se na ideje relativizma

[1] dijana.miksic@gmail.com
[2] Ovaj je rad rađen u okviru Poslijediplomskoga doktorskog studija književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na predmetu Interkulturalnost suvremene književnosti i kulture, pod mentorstvom prof. dr. sc. Andree Zlatar Violić.

i prožimanja te potrebu za razumijevanjem i uvažavanjem razlika (Katunarić, 2007, str. 147-168). Svjestan zbrke oko značenja pojma kulture, Katunarić nastoji izbjeći sakupljačke definicije, radi čega o kulturi najčešće govori kao o pojmu s dvije jezgre, odnosno dva lica – rušilačkim i stvaralačkim. Rušilačkom licu kulture, onom koje redovito graniči sa ksenofobijom, rasizmom ili nacionalizmom, suprostavlja stvaralačko lice, optimistično iznoseći kako „stvaralačko lice stanuje u svakom narodu i svakoj kulturi, a povijest ne predstavlja drugo (ako ima smisla) do li borbu između tih dvaju lica kulture u kojoj na koncu stvaralačka odnosi prevagu“ (str. 7).
Na tragu prethodnoga, kao jedno od snažnih sredstava realizacije stvaralačkoga lica kulture može funkcionirati i interkulturni dijalog.

U priču o povijesti, rušilačkoj i stvaralačkoj naravi kulture te interkulturnome dijalogu lako se smješta roman hrvatskoga i bošnjačkoga pisca Feđe Šehovića *Prokleta ergela* (2009).
Žanrovski se uklapa u koncepciju novopovijesnoga romana, a time se najviše približava onim Šehovićevim romanima koje je objavio osamdesetih godina pod pseudonimom Raul Mitrovich: *Gorak okus duše* (1983), *Oslobađanje đavola* (1987) i *Uvod u tvrđavu* (1989).
Fabularna linija *Proklete ergele* organizirana je u dva dijela (pri čemu je drugi dio znatno dulji), a temelji se na stvarnim povijesnim događajima – oslobađanju Klisa od Turaka 1596. i 1648. godine (usp. Antoljak, 1994, str. 97 i 101). Klis tako postaje mjesto sukoba turske i mletačke sile (proširene tada i na područje Splita), a time muslimana i zapadnih kršćana. Šehović fabulu gradi u kroničarskoj maniri (usporedivo s Andrićem i Aralicom), pri čemu se zapaža konvencija oslanjanja teksta na tekst. Naime, u iznošenju događaja izvandijegetski pripovjedač poziva se na zapise fra Marka o životu i djelu njegova uzora fra Andrije (protagonist drugoga dijela romana), dok je fra Andrija zapisivač/svjedok života i djela svoga uzora fra Ilije (protagonist prvoga dijela romana). Andrija i Ilija likovi su bosanskih franjevaca kojima je dodijeljena uloga posrednika među zaraćenim stranama, a time i uloga nositelja interkulturnoga dijaloga. Šehović je ponajviše njihove sudbine oblikovao kao neiscrpno vrelo za propitivanje (ne)mogućnosti dijaloga među kulturama te suživota različitih.

Heteropredodžbe i autopredodžbe u kontekstu interkulturnoga dijaloga

Interkulturni dijalog najavljen je kao tematska dominanta već prvim rečenicama romana *Prokleta ergela*:

> „Odlukom provincijalata bosanskih franjevaca krajem 1595. godine, fra Ilija je trebao početkom ljeta sljedeće godine otputovati u Rim s čvrstom namjerom da okonča duge i ozbiljne nesuglasice između bosanskih franjevaca i generaliteta u Rimu. Osnovna zadaća mu bijaše: objasniti vrhuški svoga reda da njegova Bosna nije ono što oni misle.“ (Šehović, 2009, str. 9)

Crkvena vlast u Rimu, zabrinuta za položaj kršćanstva uslijed turskih prodora i širenja islama, počela je slati redovnike u Bosnu s ciljem nadziranja „bosanskoga stanja“ i

širenja vjerske isključivosti.

Već dosad navedene rečenice prizivaju binarno viđenje, i to ne samo na relaciji islam – kršćanstvo. Naime, riječ je i o „onima u Bosni“ nasuprot „onima u Rimu“, pri čemu bi, terminologijom Edwarda Saida, Rim i mletačka vlast u Dalmaciji predstavljali Okcident, a bosanski prostor ugrožen turskim utjecajem – Orijent. „Odnos Orijenta i Okcidenta“, napominje Said, „odnos je moći“ (1999, str. 12), uz napomenu kako je sjedište moći uvijek na Okcidentu, dakle uvijek je riječ o okcidentalnoj superiornosti pri odnošenju s narodima etiketiranima kao orijentalnima. Tako Bosna kao Orijent u Šehovićevu romanu postaje „prostor koji treba kultivirati, obratiti i zaštititi“ (Said, 1999, str. 283). Vrijedno je izraz „kultivirati“ razmotriti i u kontekstu Eagletonova pojašnjavanja etimologije pojma kulture. Latinski korijen riječi kultura jest „colere“, što može značiti bilo što u rasponu od uzgajanja i stanovanja do obožavanja i njegovanja. Značenje stanovanja razvilo se od latinske riječi „colonus“ i dovelo do modernoga pojma kolonijalizma. Stoga kultura etimološki nasljeđuje i negativne konotacije s pojmovima zauzimanja i osvajanja (Eagleton, 2002, str. 7 i 8), a što se u ovome romanu očituje upravo putem poslanstva stranih redovnika na prostor Bosne.

Namjera fra Ilije da onima u Rimu pokaže kako „njegova Bosna nije ono što oni misle“, čime se želi ukazati na „istinu“ o Bosni, vezana je za problematiku reprezentacije Bosne kao Orijenta. Razumijevanje diskursa reprezentacije područje je imagologije, a imagolozi su ponajviše usredotočeni na dinamiku heteropredodžbi – predodžbi o drugome i autopredodžbi – predodžbi o domaćemu identitetu (Leerssen, 2009, str. 179). Heteropredodžbe se u spomenutom slučaju s početka romana odnose na to kako crkvena vlast u Rimu vidi prostor Bosne, a autopredodžbe uključuju fra Ilijin pogled na Bosnu. Zanimljivo je što su heteropredodžbe i autopredodžbe dovedene u vezu s mitskom i znanstvenom slikom svijeta. Tako Šehovićeva fra Iliju ljuti što se europska politika u svojim prosudbama ne oslanja na znanost, učene ljude, već vjeruje polupismenim popovima i guslarima koji mitski prikazuju i prošlost i sadašnjost, opjevavajući Bosnu kao prostor vječno ugrožen. U tome smislu valja spomenuti kako funkcioniranje mitskoga Roland Barthes vidi kao pretvaranje kulture u naturu, tj. povijesti u prirodu: u mitologiziranome svijetu pojave postoje same po sebi, one su neupitne, univerzalne i vječne (Barthes, 1979, str. 227-281), stoga se i ne nameće potreba da se o njima dijalogizira.

Likom fra Ilije prikaz stanja u Bosni ostvaren je oslanjanjem na tzv. jake povijesne dokumente, u ovome slučaju na ispravu Mehmeda II. iz 1463.godine, a koja bosanskim franjevcima i ostalim kršćanskim duhovnicima u Bosni jamči slobodu ispovijedanja vjere. Zato fra Ilija sljedećom konstatacijom izražava „istinu“ o Bosni:

> „Riječ je o tome da u Bosni živi bosanski narod s nekoliko vjera i isto toliko različitih korijena, zajedno jedni s drugima, u selima i gradovima, koji se međusobno poštuju, prijateljujući i pomažući jedni drugima, i da turskoj vlasti nije cilj silom poturčiti bosanske kršćane, nego ih, mudro i lukavo kao i sve ostale nemuslimane, pa i muslimane, učiniti korisnim u svojim osvajačkim namjerama na tlu Europe.“ (Šehović, 2009, str. 10)

Ovakva ideja suživota različitih, iznosi se u romanu,u potpunosti je nepoznata i neprihvatljiva crkvenim velikodostojnicima, čija se uvjerenja prvenstveno temelje na vjerskoj isključivosti.
„Ljudi koji su zbog svoje isključivosti izgubili smisao za dijalog i naviku slušanja tuđeg mišljenja ne mogu biti sugovornici i zaludu je to od njih očekivati“ (Šehović, 2009, str. 15), zaključuje fra Ilija, vođen oduvijek učenjem svetoga Franje kao i Kristovim načelom o snošljivosti vjera poteklih od Abrahama. Nasuprot ovakvom promišljanju - čitavom Europom dominirao je stav kako „Turci, zapravo muslimani, kost su u grlu Europe koje se ona mora osloboditi ognjem i mačem“ (Šehović, 2009, str. 9).
Problematizirajući lik stranca u novopovijesnome romanu, Zvonko Kovač (2006.) na zanimljiv se način poslužio teorijom zazornosti, onako kako ju je predstavila Julia Kristeva. U ovome Šehovićevu romanu vidljivo je da za kršćane koji se povode prije svega vjerskom isključivošću, Turci (ovdje u ulozi zastupanja čitavoga muslimanskog svijeta) označavaju, sukladno teoriji Julije Kristeve, „samu zazornost“ (Kristeva, 1989, str. 211). Naime, Turci/muslimani funkcioniraju u romanu kao ono što „remeti identitet, sustav, ono što „ne poštuje granice, mjesta, pravila“ (str. 8). Zazorno, proizlazi iz toga, uvijek je ono svojstvo koje se „suprostavlja mojem ja“, a time predstavlja „moje ograde i začetke moje kulture“ (str. 8). Riječju, vidljivo je pozicioniranje Turaka/muslimana/islama kao zazorne Drugosti u odnosu na (zapadno) kršćanstvo, čime je otežan put realizaciji bilo koje vrste interkulturnoga dijaloga.

Likovi bosanskih franjevaca u funkciji književnog utjelovljenja ideje interkulturnoga dijaloga

Fra Ilija (u prvome dijelu romana) i fra Andrija (u drugome dijelu romana) dijele zajedničku misiju: pregovore o uvjetima okončanja kršćansko-muslimanskoga sukoba na Klisu.
Prevodeći turski ultimatum o predaji branitelja kliške tvrđave, Ilija na kraju uočava potpis miralaja Fehima, prijatelja iz djetinjstva. Značajan je opis susreta dvojice predstavnika zaraćenih strana, kršćanina i muslimana, a koji se odigrao u nazočnosti predstavnika mletačke i turske vlasti. Za problematiku ovoga rada indikativna je rečenica koju pri tome susretu upućuje fra Ilija miralaju Fehimu nakon što ga je savjetovao da moraju pred drugima biti krajnje službeni: „Što ćemo, kad nas Bosance nitko ne razumije!“ (Šehović, 2009, str. 37)
Ta rečenica odaje ideal jedinstva u različitosti; Bosanac tako postaje kategorija koja sjedinjuje sve one koji su povezani s prostorom Bosne, bez obzira na vjeroispovijest i narodnost. I na ovome je mjestu, kao i u već spomenutoj slici s početka romana (kad fra Ilija u Rimu govori o idiličnosti suživota ljudi u Bosni) vidljiv naglasak idejnoga sloja romana na mogućnosti dijaloga i suživota u Bosni, a time i u svijetu – ukoliko se Bosna uzme kao *pars pro toto.*
Ilijina uvjerenja i pregovaračke vještine uspjele su spriječiti muslimansko iskaljivanje gnjeva nad poraženim kršćanskim braniteljima tvrđave, „kada je možda prvi put u

ovome dijelu svijeta u ratu primijenjeno načelo ljudskog odnosa prema pobijeđenim ´parcendum est victis´" (Šehović, 2009, str. 48).
Slična se pregovaračka situacija u romanu odigrala pedesetak godina poslije Ilijinih pregovora, čime je provedena ideja cikličnosti povijesti, vječnoga vraćanja istoga, nemogućnost učenja iz prošloga. Ovoga puta u pregovore s Turcima odlazi fra Ilijin rođak fra Andrija. Mlečani su postavili ultimatum istovjetan onome kakav su prije pola stoljeća Turci stavili pred Mlečane. Turci, kao i Mlečani nekad, tražili su izmjenu točke o izuzimanju ratnih zločinaca od pravila da treba štedjeti pobijeđene (*parcendum est victic*). Usprkos Andrijinoj zabrinutosti i nesigurnosti, što za razliku od fra Ilije, nije poznavao nikoga u turskome taboru, i ovaj je bosanski fratar primljen kao „zemljak". Bimbaša Ali-aga, naime ističe kako mu je drago susresti se s „njegovim" čovjekom, a fra Andrija, nakon što je primijetio da Turci ne vjeruju u pregovore s Mlečanima, naglašava kako je „njegov bosanski narod sklon maštovitom preuveličavanju" (Šehović, 2009, str. 72).

Vidljivo je kako je i u slučaju fra Ilijinih i fra Andrijinih pregovora kategorija Bosanac jača od bilo kojeg drugog oblika pripadnosti: Bosanac jest ono što sjedinjuje, unificira. Akt etničkog nominiranja, koje je prema povjesničarki Veri Kržišnik-Bukić, oduvijek u Bosni bilo snažno sredstvo razlikovanja Jednih/Drugih/Trećih/Četvrtih (2003, str. 301), u ovome romanu sveden je na zajednički naziv Bosanac, u smislu razlikovanja onih iz Bosne od svih ostalih.

Interkonfesionalni dijalog kao vid interkulturnoga dijaloga

Naglašena opreka zapadno kršćanstvo – islam, a time i potenciranje ratova uime vjere usmjeravaju interkulturni dijalog u *Prokletoj ergeli* prije svega na onaj interkonfesionalni. Prezentacija islama u ovome Šehovićevu romanu, posebno iz očišta crkvenoga vrha, korespondira percepciji islama i muslimana u današnjemu svijetu: riječ je o onome što predstavlja prijetnju europskome identitetu i sigurnosti. Iako se činilo kako je „odnos kršćana prema islamu i muslimanima evoluirao od ignoriranja, preko arogancije do tolerancije (...) na početku 21. st. javljaju se stare predrasude te jača antiislamska i antimuslimanska histerija, osobito nakon terorističkih napada 11. rujna" (Mešić, 2011, str. 202). Aktualizacija teza o odnosu zapadno kršćanstvo – islam u romanu vezana je za konstantan strah suvremenoga svijeta od sukoba između muslimana i kršćana, kao i za problematiku islamizacije Europe i europeizacije islama. Budućnost svijeta, tako gledano, ovisi upravo o snazi i uspješnosti prvenstveno međuvjerskih dijaloga. Uostalom, odnos među religijama predstavlja temelje odnosa među narodima, budući da je „religija najmoćnija ideološka snaga kojoj je ljudska povijest ikada svjedočila" (Eagleton, 2002, str. 86).

Na tragu prethodnoga, valja primijetiti podudarnost ideja utjelovljenih u likovima Šehovićevih bosanskih franjevaca (Ilije i Andrije) s postavkama Deklaracije o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama donesene u okviru Drugoga vatikanskog sabora (1965). Tom se deklaracijom Crkva udaljava od ekleziocentričnoga modela koji se temelji

na poznatome uvjerenju kako izvan Crkve nema spasenja, te približava kristocentričnome modelu, koji dopušta autentično poštovanje prema ostalim religijama, a da se ne izgubi iz vida Kristova jedincatost ni posebnost kršćanstva. Zato je ovaj model, prema teologu religija Denissu Giri (2008) najpogodniji za interkonfesionalni dijalog.

Nauk svetoga Franje o miru i snošljivosti među narodima i ljudima Šehović je, osim sudbinama spomenutih franjevaca – protagonista romana, prezentirao i nekim drugim likovima, kako s kršćanske, tako i muslimanske strane. U tome smislu važno je istaknuti neke fabularne momente, koji će omogućiti razumijevanje postupaka tih likova, kao i samoga naslova romana. Iako je prilikom drugoga pokušaja oslobađanja Klisa od Turaka (1648.) Venecija potpisala ultimatum istovjetan onome turskome iz 1596. godine, nije ga se držala. Naime, iskoristivši fra Andrijinu bolest (moždani udar) te krivotvorivši njegov potpis, paravojne su snage ubile 1200 Turaka, a mletačka je vlast krivnju pripisala Hrvatima uskocima. Muslimanski zarobljenici odvedeni su na prostor tzv. Proklete ergele, napuštene konjušnice o kojoj su kolali svakojaki mitovi. Uz redovito zlostavljanje, ono što su zarobljenici najteže podnosili bio je svakodnevni pritisak da se pokrste, a što je skupa s nekolicinom uskoka provodio neki franjevac iz Hercegovine – uvjeravajući roblje da će im pokrštavanje donijeti spas. U ovakvome pristupu vidi se i načelo ekleziocentričnoga modela, po kojemu izvan Crkve nema spasa, a o čemu je bilo riječ o prethodnome odjeljku.

Krvavi zločin u Prokletoj ergeli, počinjen nad muslimanskim vojnicima, ali i civilima, prilikom drugog pokušaja oslobađanja Klisa, u romanu je predstavljen kao posljedica vjerske, ali i bilo kakve druge isključivosti, a koja dovodi do ideje „svetih ratova“, onih u ime vjere: “Od svih zločina na ovome svijetu najgori su oni koje zločinci čine u ime svoje vjere i naroda. Događali su se takvi zločini u Bosni i još se događaju...“ (Šehović, 2009, str. 173). Zločin u Prokletoj ergeli obilježen je fra Andrijinom opravdanom sumnjom kako su ga „i crkveni velikodostojnici blagoslovili“ (str. 173), a bio je tek jedan od onih „kojeg je Europa lako prešutjela“ (str. 149). Prokleta ergela, iako geografski smještena na području Klisa, može u užem smislu funkcionirati kao reprezentant svih onih bosanskih prostora (i ne samo bosanskih!) na kojima je izvršen genocid nad muslimanskim življem, a u širem smislu kao bilo koji prostor obilježen genocidom. Pripovjedačeva napomena kako su se takvi zločini događali i još se događaju opet priziva cikličku i mračnu narav povijesti kao jedno od dominantnih obilježja novopovijesnih romana.

Šehović ipak izdvaja lik gorostasnoga mletačkog dočasnika koji je postupio schindlerovski: spasio je iz Proklete ergele trojicu muslimana, među njima i bimbašu Ali-agu. Ali-aga, s druge strane, nakon što je fra Andrija završio u bosanskome zatvoru (nevin!) zbog optužbe za ubojstvo nekoliko stotina turskih branitelja, u suradnji s kadijom Ibrahim-agom pokušava dokazati njegovu nevinost.

Iz postupaka ovih likova, kao i iz djelovanja fra Ilije i fra Andrije, vidljivo je kako se „dijalog uvijek odvija između osoba, ne između kršćanstva i ostalih religija, već između pripadnika tih religija, dakle, između čovjeka i čovjeka“ (Gira, 2008, str. 33). Oslanjajući se na uvjerenje prethodno citiranoga teologa religija Dennisa Gire o nedostatnosti

načela tolerancije, s obzirom da „istinski međureligijski dijalog treba ići ´s onu stranu tolerancije´“ (str. 18) i to „radi shvaćanja, učenja i razmjene“ (str. 26) može se zaključiti kako se u slučaju spomenutih Šehovićevih likova radi ne samo o toleriranju Drugoga, već i o ulaženju u odnos s njim. Potreba za interkulturnim dijalogom (ovdje prvenstveno interkonfesionalnim), neshvatljiva i odbojna crkvenoj vlasti u Rimu, dakle povijesnim moćnicima, očito se potpuno prirodno realizira među malim, običnim akterima (?) povijesti – sugerira čitetelju, između ostaloga, ovaj Šehovićev roman.

Paralele s književnim svijetom Ive Andrića

S obzirom da se (ne)mogućnost dijaloga različitih civilizacijskih krugova postavlja kao tematsko-idejna dominanta *Proklete ergele*, teško je izbjeći paralele s Andrićevim književnim svijetom, posebno zato što već i naslov ovoga Šehovićeva romana aludira na Andrićevu *Prokletu avliju*. Riječ je o prostorima koji kao zajednički nazivnik nose kako obilježje interkulturnih veza, tako i motiv terora i stradanja.

Iako se i kod Šehovića, kao i kod Andrića, kulturni identiteti primarno sukobljavaju na relaciji kršćanstvo – islam, dakle interkulturno, ne smiju se zanemariti ni intrakulturni sukobi. U ovome Šehovićevu romanu riječ je ponajviše o sukobima unutar kršćanskoga kruga (slučaj fra Ilije/fra Andrije i vrhovne crkvene vlasti), ali prisutan je i onaj unutar muslimanskoga kruga (sudbina Ali-age i kadije Ibrahim-age). Ali-agina nesretna sudbina (razrješenje dužnosti vojnog nadzornika, zatvor, bolest i smrt), kao i Ibrahim-agina (ubojstvo) proizlaze iz njihova htijenja da ukažu na nevinost i pravednost jednog kršćanina – fra Andrije. S druge strane, fra Ilija i njegov rođak fra Andrija kažnjeni su od strane crkvenih vrhovnika, ali i mnoge franjevačke braće zbog ideje mira i snošljivosti među religijama i narodima, konkretnije zbog zagovaranja dijaloga s pripadnicima islama. U oba slučaja, riječ je o likovima koji utjelovljuju samu zazornost (termin J. Kristeve, vidi prethodni dio rada), kako na interkulturnoj razini – jer su pripadnici „onih drugih“, tako i na intrakulturnoj razini – jer nastoje uspostaviti dijalog s „onima drugima“.

Posebno se položaj Šehovićeva kršćanina fra Andrije i muslimana Ali-age može povezati s onim Andrićevim likovima za koje vrijedi „pozicioniranje između, u međuprostoru“ (Škvorc i Lujanović, 2010); riječ je o onima koji pripadaju nekom „trećem svijetu“, svijetu koji bi trebao predstavljati „mostove između sukobljenih svjetova i posrednika u dijalogu civilizacija“ (Nemec, 2003, str. 137). Pripadnike, nazovimo ih, međusvjetova, ne može se jednoznačno kategorizirati, njihovi su identiteti višeslojni i fluidni. U Andrićevoj *Prokletoj avliji* kao takav lik ponajviše se izdvaja Ćamil, idealizmom opojen mladić grčko-turskoga podrijetla, a u *Travničkoj hronici* liječnici Davna, Cologna te Židov Atijas.

Šehovićevi fra Andrija i Ali-aga, predstavnici različitih vjerskih krugova, ali oboje podrijetlom s prostora Bosne, dijele zajedničku sudbinu u nemilosrdnom žrvnju nepravde – dugogodišnji boravak u zatvoru. Ali-agi je takva nepravda donijela beznađe, bolest i smrt, dok je fra Andrija imao više sreće budući da je dočekao oslobođenje. Razočaran,

izdan, kako od mnogih „svojih Bosanaca“, koji su zahtijevali njegovo tamničenje zbog uvjerenja da je kriv za pokolj u Prokletoj ergeli, tako i od franjevačke braće, koja se za njega i nisu previše zalagala, otuđio se fra Andrija od ljudi odlaskom u planinsku kolibu Ali-aginih nasljednika. Uz mucavog laika Ivana i mladoga fra Marka, koji postaje ne samo Andrijin nastavljač, nego i njegov kroničar (kao što je fra Andrija kroničar fra Ilijin), fra Andrija živi povučeno, baveći se branjem ljekovitih trava i proizvodnjom sira. Usprkos tome što je uglavnom upoznao „rušilačku narav kultrure“, ovaj lik do kraja romana predstavlja vjeru u „stvaralačko lice kulture“ (izrazi V. Katunarića, 2007).

> „Fra Andriji su iz godine u godinu k Osman-aginoj kolibi u planini hodočastili brojni bolesnici, iz gradova i sela, podjednako muslimani i kršćani.“ (Šehović, 2009, str. 168)
>
> „[Mucavi Ivan] zaposlio je još dvojicu pastira, mlađih seljaka (jednog kršćanina i jednog muslimana, držeći se već pretjerano fra Andrijinih načela o poštovanju suživota vjera i naroda u Bosni!) (str. 170)

Spomenuti bosanski prostor arkadijskoga ugođaja postaje nekom vrstom Edena, zemaljskoga raja, s obzirom da funkcionira kao mjesto uspješno ostvarenoga interkulturnog dijaloga i suživota različitih vjera. Ovakvom slikom Bosne, kao i onom s početka romana (kad fra Ilija tumači harmoničan suživot na bosanskome prostoru) te djelovanjem protagonista romana, Šehović se postavlja u kontrastan položaj prema Andriću, koji suživot različitih redovito interpretira kao utopijske težnje.

Hermeneutičar Eberhard Scheiffele vidi „inter“ u interkulturnome dijalogu ne toliko kao uobičajeno „između“, a time i kao granicu, međuprostor, već kao „zajedničku sredinu u kojoj svi sudjeluju tako što su solidarni na nju“ (1988, str. 63)., čime se prefiks „inter“ više ne postavlja samo kao nešto „*između* jednoga i drugoga“, već kao „jedno *s* drugim“. Tako Šehovićeva književna Bosna, za razliku od Andrićeve, nije prezentirana samo kao multikulturalan prostor, ukoliko uzmemo da se multikulturalizam od strane nekih teoretičara često promatra kao nešto statično, što potiče kulturnu zatvorenost. Bosna se u ovome romanu prikazuje prvenstveno konceptom interkulturalizma, koji „smjera otvorenim modelima kulture, poticanju njihovih kontakata i prožimanju (...) te za razliku od pomalo mehanicističkog značenja multikulturalizma, upućuje na stanovit dinamički, upravo dijaloški međuodnos“ (Mesić, 2006, str. 68).

Polazeći od Scheiffelova hermeneutičkoga principa sredine te koncepta interkulturalizma općenito, Bosna u *Prokletoj ergeli* funkcionira kao prostor u kojem je moguć ne samo život jednih uz druge, već i život jednih s drugima. Ukoliko se Bosna, kao što je ranije spomenuto, shvati i kao *pars pro toto,* moglo bi se zaključiti da Šehović ovim romanom idealistično postavlja interkulturni dijalog kao sveopći model suživota različitih.

> „Možda će u nekoj daljoj budućnosti, piše fra Marko, suze nad zajedničkom sudbinom dvojice bosanskih mučenika u dušama njihovih nasljednika izbrisati sve vrste nametnutih netrpeljivosti i da će konačno shvatiti da im je Svevišnji odredio zajedništvo kao uvjet opstanka, te da su zamisli koje preziru ljepotu suživota među ljudima na ovome svijetu, s koje god strane dolazili, mač u ruci zla krvnika.“ (Šehović, 2009, str. 158)

Umjesto zaključka

Feđa Šehović zbog svojih je biografskih odrednica, poput protagonista ovoga romana, često postavljan u „poziciju između“, s upitnom pripadnošću „jednima“ i „drugima“, hrvatskome i bošnjačkome književnom kanonu, hrvatskoj i bošnjačkoj čitateljskoj publici. A zapravo, prvenstveno svojim književnim djelovanjem, pripada objema (i mnogim drugim) stranama. Riječ je o književniku koji nikad ne propušta priliku za isticanjem potrebe međusobne snošljivosti i tolerancije među narodima i vjerama. Vidljivo je kako je taj zadatak umjetnički usadio i u protagoniste *Proklete ergele,* posebno u fra Andriju.

Problematizirajući poetskim diskursom interkulturni dijalog, posebice onaj između zapadnoga kršćanstva i islama, na relaciji prošlost – sadašnjost – budućnost, ovaj književnik istovremeno svojemu romanu omogućuje da i sam u rukama svojih recipijenata djeluje upravo kao snažno sredstvo interkulturnoga dijaloga.

IZVORI

Šehović, F. (2009). *Prokleta ergela*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

LITERATURA

Antoljak, S. (1994). *Pregled hrvatske povijesti*. Split: Laus/Orbis.

Barthes, R. (1979). Mit danas. U M. Stambolić (Ur.), *Književnost, mitologija, semiologija* (str. 227-281).

Beograd: Nolit.

Eagleton, T. (2002). *Ideja kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Gira, D. (2008). *S onu stranu tolerancije: Susret religija*. Zagreb: AGM.

Katunarić, V. (2007). *Lica kulture*. Zagreb: Antibarbarus.

Kovač, Z. (2006). Pri-povijest i roman: Slika stranca/Drugog u novopovijesnom romanu. *Razlika/Differance*,

12, 103-116.

Kristeva, J. (1989). *Moći užasa: Ogled o zazornosti*. Zagreb: Naprijed.

Kržišnik-Bukić, V. (2003). Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja u Bosni i Hercegovini. *Prilozi* (Sarajevo), *32*, 297-313.

Leerssen, J. (2009). Imagologija – povijest i metoda. U D. Dukić (Ur.), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u*

imagologiju (str. 169-185). Zagreb: Srednja Europa.

Mesić, M. (2006). *Multikulturalizam*. Zagreb: Školska knjiga.

Mešić, M. (2011). Islam i kršćanstvo – zajednički izazovi i perspektive. *Nova prisutnost*, *1*, 199-205.

Nemec, K. (2004). Problem identiteta u Andrićevoj „Travničkoj hronici“. U *Medij hrvatske književnosti 20.*

stoljeća: Zbornik radova III. znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Zagreb, 28.-29.
*studenog 2003 (*str. 123-142). Zagreb: Altagama.
Said, E. (1999). *Orijentalizam*. Zagreb: Konzor.
Scheiffele, E. (1988). Razlikovanje i afinitet: Problem pretpostavki interkulturnog razumevanja. *Kultura*
(Beograd), *82-83*, 54-69.
Škvorc, B. i Lujanović, N. (2010). Andrić kao model izmještenog pisca (ili kako je otvoren prostor za
„pozicioniranje između“ nacionalnog korpusa i kulturalnih paradigmi). *Fluminensia, 2*, 37-52.

Marina Goreta[1]
Filozofski fakultet, Zagreb

LIRSKI INZULARNI IDEOLOGEMI HRVATSKE OTOČKE ARKADIJE[2]

This paper analyses lyrical works written in verse and prose, emerged in the 2nd half of the 20th century. Those were turbulent times which required certain escapes to isolated areas and playing with reality and post-war everyday life. Works of Dalmatian authors were mainly interpreted, mostly those of the Croatia rediviva laureate Jakša Fiamengo, whose opus is the most ample of all; Siniša Vuković, whose world is immersed in dithyrambs of Brač; Dobrila Franteović Kuzmić whose works reflect fragmentary memories of childhood and the experience of Korčula; and Andriana Škunca who always finds a way to return to the topos of Pag. Literary subjects are deeply immersed in the delimited space they sing about where they resemble Šenoa`s Croat, a warm-hearted giant. In works of the aforementioned authors, there is a certain sense of otherness, alterity, and the attempt to bridge the distance by transferring into past, thus the time they sing about speaks of idealised or diabolised past, alienated present and possible future showing through the crevices of the experienced. The space these works encompass is limited to the toponyms of insular places, although thematically and suggestively they surpass them. Attempting to master over time, as they master over space, they collect debris of memories safeguarding them for some better times. They describe the world of their island and childhood, the world attracting us with colours, aromas and vistas. Basic forms used by the aforementioned authors belong to lyricism; however, in most cases we find narration in verses which does not follow metric patterns.

Keywords: Arcadia, escape, otherness, ideologemes, island

Uvod

Mediteran označava područje oko Sredozemnog mora, sâmo Sredozemno more i sve njegove otoke. Zemlje koje gravitiraju ovom području nazivaju se mediteranskima iako neke od njih tek dijelom dodirujunjegovu obalu. Riječ je ipak više o povijesnom i kulturološkom pripadanju, a ne samo o geografskom.

[1] mgoreta1@gmail.com

[2] Ovaj rad nastao je u okviru doktorskih studija kroatistike pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu na predmetu Mitologemi i ideologemi hrvatske književne kulture, pod mentorstvom dr.sc. Dunje Fališevac.

Rimljani su ga nazivali Mare Nostrum (Naše more) i Mare Internum (Unutrašnje more), a etimologija sredozemlja već nam nudi konverziju.Umjesto mora, navodi zemlju, što Mediteran i jest(latinski - medius – srednji; terra – zemlja) more u središtu kopna odnosno „Mediteran jest insula - otok mora u oceanu kopna."

Već se od Anaksimandra ekumena dijelila na sjevernu i južnu polovicu (Europu i Aziju), a *vodeni jarak* u središtu svijeta jest Sredozemno more. Međutim, s vremenom, od središta svijeta, postajalo je marginom o čijoj su sudbini odlučivali *kopnisti* daleki obalama koje su puštali da okopne.

Značaj Mediterana mijenjao se u vremenu, no svijest o promjenama izostajala je u njemu samome. Mnogi su ga svodili na prošlost, no od divljenja slavnoj prošlosti nije imao mnogo koristi, on treba živjeti sada, za sutra. Dosljedan sebi, odupirao se racionalizmu, i zaodijevao ponuđenim ideologemima i mitologemima. Iskrivljenja svijesti, predrasude, obmane i dogme rađali su se daleko od njega samoga.

Mediteran nikada nije bio Držićeva *Stara Indija*, a ponajmanje u 20. stoljeću u kojem se često i jedino prikazuje kroz simpatičnu *kartolinu sa škoja.* Teško je doživjeti cjelovitim prostor u kojem proturječja ne vode uvijek dijaloge, a kako prostor odražava i one koji ga nastanjuju, upravo takve su i individue koje na ovom prostoru obitavaju. Danas je Mediteran mitologem kolektivne europske nostalgije za izgubljenim zavičajem što potvrđuje fenomen pokreta turističkih masa prema obalama koje privlači prirodnom ljepotom i bogatim kulturnim i povijesnim nasljeđem.

Ideja Mediterana i sam Mediteran teško su se usklađivali, a upravo je Jadran mikrokozmos mediteranskoga svijeta. Jadranski levantinci[3], odnosno žitelji mediteranskih zemalja istočno od Italije,nastanili su prostor današnje Hrvatske, prostor koji velikim dijelom otvara upravo morska veduta čija površina nije zanemariva i doseže zamalo pa trećinu ukupne površine Republike. Upravo Jadransko more bilo je ono koje je stoljećima omogućavalo ugodno bivanje i predstavljalo skrovitu Arkadiju i pribježište mnogima koji su se otuđili od napučena kopna, ali je ujedno i odnosilo sudbine i bilo mjesto na kojem su se sukobljavali identiteti mediteranskih naroda.

Identitet bića na jadranskim obalama, često se stvarao u procjepima,stoga su bila prisiljena utjecati se ideologijama koje su im pribavljale perspektivu uz koju se svijet može razumjeti i protumačiti, a djelovalesu kohezivno, nudeći ujedinjujuće vrijednosti. U korijenu riječi ideologija (grčki - idéa – ideja; lógos - znanost) krije se ideja koja je temelj ontološke stvarnosti, i, po Kantu, praslika uporabe razuma. Ona je vječno proizvođenje, što znači da neće prestati generirati ideologeme kako bi se dogmama, bez kritičkoga provjeravanja, približila idealnim uzorima. Da je riječ o ideologijama ukazuju na to činjenice o vlastitim prezentacijama kao univerzalnima uz istovremena kritička i iskrivljena predstavljanja drugih ideoloških koncepcija. Jedino što nudi oslobođenje jest mannheimska sociologija znanja koja nalaže da kritički promatramo, ne samo protivnička stajališta nego načelno sva, pa i vlastita.

[3] Riječ potječe iz srednjovjekovnoga francuskog *levant*, particip od *lever* "podignuti" — kao u *soleil levant* "izlazeće sunce" — od latinskog *levare*. Riječ se Levant stoga odnosi na smjer izlazećeg sunca iz perspektive onih kojih su ga prvi koristili.

Put otokom ili vremenom

Andriana Škunca rođena je u Bjelovaru, 9. ožujka 1944. Obitelj joj je podrijetlom iz Novalje na otoku Pagu, gdje je i ona provela djetinjstvo. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu studirala je kroatistiku i komparativnu književnost. Pag i Novalja mjesta su njenoga povratka - u pjesmama i fotografijama. Objavila je niz knjiga pjesama: *Do neba bijelo, (1969.) Kratka sjena podneva, (1973.) Pomaci, tišine, (1981.) Napuštena mjesta, (1985.) Druga strana zrcala, (1988.) Korijen zid kutija, (1992.) Zeleni prah,* (1994.).

Poniruć u svijet autorice neće nas dočekati stereotip otočke ljetne idile i turističkoga dokoličarenja. Paški *campo visivo* koji se otvara pred nama omeđen je hladnim bojama mora i neba, plavom i modrom, te dvjema nebojama, crnom i bijelom. Hladnim bojama pridružuje otočku zimu koja, poput Zoranićeve djevojke Bure, prodire do kostiju. Kreće od motiva bijeloga kamenja, preko žilavih ovaca do krševitog otoka. Kamenje koje autorica opisuje je *slobodno, bijelo, izgriženo od soli,* kuće su *otporno poredane,* atežaci *umorni.* Međutim, vedute ubrzo završavaju kratkim zimskim danima i nokturalnim mrakom, slikom smrti koja *redom kuće oduzima.*

Lirski subjekt proustovski pokušava zadržati slike koje hlape kako bi prošlošću dogradio sadašnjost. No, uz izmaknuto vrijeme i prostori polako izmiču. „...Nekoje nam stvari izmaknu iz života kao da nikada nisu postojale. Ostanu istom napori da se skupe obrisi, prisjećaji što udahnjuju zbiljnost. ...“(Škunca, 1981, str. 15) da bi na kraju zaključila„…put otokom ili vremenom //…svejedno ...„.

Otok koji autorica opisuje opustošen je, nenapučen, prazan, njegove staze su zarasle, po svemu tiho naliježe prašina. Ako u njemu netko i boravi, to su *zazujane muhe i* sinestezični krikovi *lastavica koje crno ćurliču.* Akustikom *bure koja zavija* i *prodire do kostiju* stvara ambijent u kojem jedino što upozorava na čovjeka jest funeralna zdravomarija. Neprijatnoj akustici pridružuju se slike *bezljudskih, beživotnih* zidova koji *ispuštaju guštere.* Brodovi su rasutih rebara, čeznu za plovidbom, jarboli drhture, kormila su ukočena, mreže smrznute, a umjesto cjelovite slike prirode, javlja se pukotina, fraktura, uočljiva i u slici smrznutih panjeva.

U mrklim noćima, bez odraza svjetiljke, kao da se javljaju nizovi bljeskova sjećanja, a neprekinutu misao cjepka pamćenje. Zabrinuto postavlja pitanja koja i grafički izdvaja bjelinom „Koliki su već otišli?“ te zaključuje rezignirano „…odlaze …svi … „(Škunca, 1985, str. 85).

Prikazani prostor ipak je nastanjen onim najizdržljivijima koji usprkos svemu ustraju. To su flora i fauna kamenjara, drača, ovce izranjenih papaka čiji je sir otvrdnuo, *sir s okusom pelina* i usoljena riba. Prikazanom opustjelom, napuklom krajoliku, odgovara i forma u kojoj se autorica izražava. Pjesme su rascjepkane, strofične, a kratki stihovi odzvanjaju poput jeke, nošeni snažnim zapusima raspoloženja.

Lirski subjekt posjećujući mjesta djetinjstva pokušava objasniti potrebu za prošlošću s kojom više nije toliko bliska. Ona pronalazi davno preminule žitelje, ne rodbinu ni pradjedove. Jedino što s prozora vidi jesu *staro groblje i paučina* ... te

spoznaje da *ogledalo i utvare* nisu jedino što je *uznemiruje.*

Personificirana smrt jedna je od osnovnih tema. Ona *redom kuće oduzima* i vidljiva je na svakom koraku. Posvuda su ostaci ribljih ljusaka, napuklih zidova i groblja koji opstaju usprkos razornoj moći vremena i svjedoče o nekadašnjem životu.

U kratkim tekstovima lirske proze interpunkcija više ne izostaje, a autorica promišlja vlastitu egzistenciju „Pišući pokušavam pomaknuti riječi, ...rastaviti ih i ponovno prikupiti.“Shvaća da fizičkim obilascima neće naći ono što traži te da joj preostaje samo riječ za kronotopsku transportaciju „... Riječ približava sve što je daleko. ...Olovka za sobom ostavlja miris šume, smolu, dio putovanja, ...“(Škunca, 1988, str. 105), a da je papir zid o koji se oslanja.

Invokacija transcedencije

Dobrila Franetović Kuzmić rođena je 1938. u Veloj Luci na Korčuli. U svom književnom stvaralaštvu oslanja se na prošlost koja je obilježena dijalektalnim izričajem, preciznije, čakavskim narječjem. Autorica se izražava u prvom licu, te se kronološki vraća djetinjstvu od kojega nikada i nije otišla jer škoji njeni *gredu* za njom. Za mjesto radnje odabire otok, ali ni ovaj put nije riječ o Arkadiji u koju bi čovjek rado stupio. Otok je prikazan poput *dobrijana* koji se krije u nokturalnom ambijentu i na kojega nasrću *furešti*, ali ne turisti, već vojnici“a vanka //Vanka su Nijemci,/ Taljonci, štuke i puške/ i ča jo znon/ kojin još vrog.“*(*Franetović Kuzmić, 2004, str. 8)Gotički ugođaj ostvaruje gradacijom noći koja završava u apsolutnom superlativu „... Šterika je izgorila. / / Nuoć je. / Čorno nuoć/ u konobi je / još čarnijo.// Čudo od noći....“*(*Franetović Kuzmić, 2004, str. 8*)* i zna da bi „Po noći tribalo/ spat/ i ne bi tribalo/ mislit. Noć je crna/ sama po sebi„(Franetović Kuzmić, 2004, str. 40) no ne uspijeva se uvijek othrvati demonima. Otok ne nudi ugodu, već neimaštinu i molitvu koja postaje jedini spas usamljenom pojedincu.

Lirski subjekt kao da priziva sadašnjost da se konačno suoči s prošlošću koja se manifestira u tjelesnim promjenama izazvanima strahom „Stroh rijeste u meni/ garlo je suho/parsti studeni/ a oči iskočile„(Franetović Kuzmić, 2004, str. 40) No, jedino preostaje, uhodana igra kojoj su mnogi žitelji ovih prostora pribjegavali, a to je ignoriranje zbilje i invokacija transcedencije “Ma,/ zatvor uši! ... / Ne smi se plakot/ ne smi se vikat./ A kantat? / Bože sačuvoj!// Oče naš, koji jesi ...“ (Franetović Kuzmić, 2004, str. 40).

Za razliku od eksterijera koje u svojoj lirici prikazuje autorica Andriana Škunca, Dobrila Franetović Kuzmić usmjerenija je na zatvorene prostore. Prisjećajući se djetinjstva iskazuje empatiju prema minulom vremenu i otkriva da i oskudica na materinjem jeziku slađe zvuči te gustativno manipulira vremenom „Svaki rođendan/ bila je turta/ i prošek// … Ovega puta/ je bila na pjatu/ salota/ bez ujo/ bez soli/ bez kvasine/ I ni bi prošek.“(Franetović Kuzmić, 2004, str. 18).

Među spomenutim *blagom* krije se i jedan od autorici najdragocjenijih predmeta, „bambola ... Imala son bambolu/ lipu žutu/ od kaučuka. /Čudo mi je bila droga.“(-

Franetović Kuzmić, 2004, str. 19).

U pjesmama pisanima standardnim jezikom i dalje su dominantni kratki, nerimovani stihovi s oskudnom interpunkcijom. Međutim, tematika pjesama ne promišlja više djetinjstvo i pacifizam. Okreće se refleksivnim temama u kojima se propituju vječni ljudski nemiri i pokušava doseći sreća. „Sve više mislim, / sreća postoji/ samo u genitivu/ kao sintagma/ 'trenutak sreće'"(Franetović Kuzmić, 2004, str. 39). Egzistencijalnoj tematici teško se oduprijeti, više ne pomaže ni molitva, stoga lirski subjekt skloništa pronalazi u riječima „Pred blagdane/ sjene nadiru/ i traže svoje mjesto./ Grunu potisnuta sjećanja, /duša se puni tjeskobom, …./kad sjene nadiru/ bezdani se otvaraju, …./ Kad sjene nadiru/ i zaprijete prsnućem,/ preobražena u amebu/ tražim sklonište/ u vlastitom autizmu".(Franetović Kuzmić, 2004, str. 49).

Otočka razglednica

Pjesnik, skladatelj, dirigent, kritičar i publicist Bračanin Siniša Vuković donosi nam potpuno drugačiju otočku vizuru. Objavio je nekoliko zbirki poezije: *Diladur* (2001.), *Kartulina sa škoja* (2002.), *Lumin pril tabernakulon* (2003.), *Kvoška i piplići* (2006.) i *Petrada* (2007.) čiji naslovi već daju naslutiti pastoralno inzularno ozračje. Lirski subjekt nalazi se na škoju okupanom suncem, koji je, kako je uočio Joško Božanić, sačuvao arhetipske oblike življenja i jezik kao kultni predmet. Pjesme su popraćene datacijom i mjestom u kojem su zapisane, a prostori o kojima autor progovara selaškim govorom ispunjeni su životom. Autor kao da nam šalje *kartulinu sa škoja* na kojoj se nalaze arkadijski prostori ispunjeni *crikvama, kaićima, pivcima, sivcima, verdurom, salpama, ciplima, šparima i fratrima* i kojempogled bježi na opuštene kupačice koje u ljetnoj žegi dokoličare i„kupadu se brez ređipeta"(Vuković, 2002, str. 73).U talijanskim sonetima s ukrštenom rimom, osim otočke tematike i opisa pejzaža, zamjetljiva je i petrarkistička tematika „... falidu mi tvoje oči, obrazi … i oganj mi se u srcu zapali..."(Vuković, 2002, str. 32).

Njegov otok ne odgovara etimologiji riječi u kojoj se krije izoliranost, otuđenost prostora i pojedinaca. Riječ je o prostoru koji opsjedaju došljaci i koji postaje prenapučen. Lirski subjekt osjetljiv je na promjene koje nastupaju u zavičaju njegova djetinjstva „Izlizala se predika kroz vike/virnen puku čavli su se zabili/ u uši sa oltara.../Oficij se u novine pritvori„(Vuković, 2002, str. 49). i na došljake koji polako napučuju njegov pastoralni svijet „Došlo vrime kal domaćih/judih nima ni za lika/ … Ni u crikvu ne moreš poć/ jerbo i tamo je furešt; …" (Vuković, 2002, str. 43).Referento vrijeme pjesama je sadašnjost, a kronološki bjegovi u opustjele ili idealizirane prostore prošlosti ili pak budućnosti nisu zamjetljivi.

Pred svemirom mora

Jakša Fiamengo poznati je kulturni radnik, autor mnogih zbirki pjesama, a neke od njih su *Svjetiljka radosnog moreplovca, Kutija Gaja Utija,Zemlja od vre-*

mena,Morsko i druga mora, Svetog Duje anđeli,More vedrine, Mudri od mora, Rođenje zavičaja, Anima gemela, Sonetno petoknjižje,Svjetleća tijela, čiji naslovi najavljuju i autorove preokupacije. Rođeni Višanin, unatoč čestim izbivanjima s otoka, uvijek mu se vraća jer kako kaže „Sve druge sredine osobno sam izabrao, a Komiža je izabrala mene.“ Autor usmjeruje pažnju prema krunskom elementu mediteranskoga krajolika, prema moru, opsesivnom, sakralnom i nesavladivom. No usred navedenog empedoklovskog elementa krije se još jedan od iznimne važnosti - ustrajna obala na koju baca *konope mirnoće i vezuje svoj brod.*

U pjesmama često nedostaje interpunkcije, a stih je narativan i uglavnom nerimovan. Riječ je najčešće o 11-ercima, 13-ercima i 17-ercima koji stvaraju spokojnu atmosferu i zvuče kao da su građeni na ritmiziranim jedinicama uzdisaja te često već i svojim oblikom, odnosno grafičkim rasporedom, sugeriraju tematiku pjesme.

Najznačajniji element od kojega je satkan njegov svijet izražen je u imenici more koja „može da ljulja, ljulja kao majka..“.*(*Fiamengo, 1996, str. 9) „... more je ta žena za koju sam vezan/ kao brod sa rivom…“*(*Fiamengo, 2007, str. 35). Usprkos pozitivnim konotacijama vezanima uz more i mora, ono može biti i izvor nelagode„more nas žulja„ *(*Fiamengo, 1996, str. 105), „... More je ta krupna zvijer, ja ne znam veću;/ Diše pored mene, u stopu me prati,/ Ode na pučinu pa se opet vrati...“ *(*Fiamengo, 2007, str. 35). U zbirci *More koje jesi*, pjesme se poput mora prelijevaju jedna u drugu, te se cijela zbirka doima poput jednog velikog mora, odnosno jedne pjesme. Ono priziva razna značenja, te poput Pupačićevog mora i ono iz singulara prerasta u plural. Njegovo jedinstvo satkano je od brojnih mora „more koje me krivi za svako moje pogrešno more“*(*Fiamengo, 1996, str. 22) „more što me spaja s nekim drugim morem ... živi sa mnom u izobilju ili trpi moju glad ... srodno sa mnom u svakoj mojoj riječi ... koje je sve češće tužno... izgubljeno po pučini …dobro more“ *(*Fiamengo, 1996, str. 23)„... kao da traži neko srodno more/ ... neke srodne misli...“*(*Fiamengo, 1996, str. 26). Promatrajući more i misleći o *morima,* autor neprestano stiže do linije razgraničenja, kontradikcija koje se ponekad sudaraju, a pokatkad oplahuju jedna drugu: more i obala, more i nebo. More koje se dodiruje s ovozemaljskim i završava u dodiru s transcedentalnim „... nebo i more se motre i jedno od drugog/ posuđuju boju…/ uporno se motre ...to more što svaki čas na obalu istrčava“*(*Fiamengo, 1996, str. 25). Dolazi do spoznaje da su otok, *skrućeno more*, i more nerazdvojivi„Kad se kaže otok kaže se i more, /I hridi i pjena – kaže se riječ cijela/ Od zemlje i vode, od duše i tijela“ *(*Fiamengo, 2008, str. 152). Pita se gdje počinje otok, a gdje završava, te spoznaje da su ishodišna i završna točka i točka jedno, a da se razlika nalazi samo u oku promatrača.

Svim povratcima i ponovnom otkrivanju pastoralnog ambijenta tradicije prethode neminovni odlasci„Pred svemirom mora moj brod je na žalu/ Usidren…/I kao da čeka zapovijed…// Brod željan plovidbe …“*(*Fiamengo, 2007, str. 27) jer otok je izdvojeno mjesto „osamom obzidano“ *(*Fiamengo, 2008, str. 40). No nije uvijek lako otisnuti se put nepoznatog„Strah me … da me ne zarobe / … pazim da ne zdrobe// Moj brod kad isplovim, da me ne usmjere/ Na sve strane svijeta, samo ne na onu/Na

koju sam htio …"(Fiamengo, 2007, str. 23). Fiamengo kao da je u nedoumici, otići s otoka ili pak osmisliti postojanje na njemu„... još nas poziv s mora kao luk nateže/ k obećanoj zemlji ..."(Fiamengo, 1996, str. 105). Međutim, ono što njemu zadaje najveće veselje, nisu neizvjesni odlasci, već upravo povratci matici. U zbirci pjesama izdanoj 2007. godine *Anima gemela* autor se izražava u strogoj formi talijanskoga soneta ili zvonjelice kako ih naziva ugledajući se u začinjavce. Spoznaje da su poduzeti odlasci bili uzaludni „sve što tražih nije ni trebalo naći"(Fiamengo, 2007, str. 8) te da je sve što traži od iskona tu „do nogu, na žalu" (Fiamengo, 2007, str. 8). Zbirka *Svjetiljka radosnog moreplovca* ističe sudbinski trenutak pristajanja„pristajanje na mir… pristanak što na sve obvezuje, na plovidbu i povratak"(Fiamengo, 1988, str. 12) i „radost tihog povratka"(Fiamengo, 1988, str. 18). Smiraj koji pronalazi na domaćem tlu, u materinjem jeziku „Na kraju uvijek čeka Komiža, čisto/ nebo koje čuva sve velike i male/ mijene, ...// Uvijek čeka ona uvala/ potkova nad/ zipkom, …//Postoji to mjesto, postoji kamen/ ...tvrdi rogači i loze po obroncima// Postoji ta milost povratka kad/ potrošiš sva sidra i izbiješ na debelo more … //Postoji na kraju uvijek Komiža" (Fiamengo, 1996, str. 164).

U opsežnom ciklusu ipak su uočljivi detalji na kojima se zadržava autorova pažnja, a riječ je o karakterističnoj mediteranskoj flori i fauni koju oslikava hladnim bojama neba, mora i makije. Tu se nalazi *dremljiva smokva* i ludički elementi u stilu B. Marune „Ne bih imao ništa protiv da lučim/ smolu i dobro od zla..."(Fiamengo, 1996, str. 100) te „domaće relikvije"(Fiamengo, 1996, str. 158) poput slane ribe, pobranih rogača i suhih smokava„ ...u konobu s njima/ među svete stvari...tu se sve zbilo ko u pastorali."(Fiamengo, 1996, str. 158). No, otočki svijet nije uvijek pastoralan. Njime dominiraju gajete rasutih rebara čiju je trošnu materiju izgrizla sol. Zanimljiva je i pjesma o poskoku, otrovnici koja se krije u pastoralnom ambijentu dobrote i prisnih stvari;„Gledam ga s kamenom u ruci i stukao bih mu /zube, zgnječio utrobu, zavitlao ga prašinom/ i sasuo mu svoj otrov u mozak neka pamti i neka/ zadrhti, neka se previja i neka izblijedi na suncu /...Gledam ga i on mene gleda, paluca jezikom/ i sikće, ... ubij, ne daj mu do/ daha, svuci mu kožu, uništi snagu, izravnaj/stare račune nauči ga redu i ostavi bez milosti// ... Dugo se mi već gledamo okruženi strahom, …// Pakost je ono što nas izjednačuje …"(Fiamengo, 1996, str. 101) a podsjeća na djelo D. H. Lawrencea u kojoj se usprkos naučenoj mržnji, javlja simpatija prema demonskoj životinji. „Poskok je došao na moje pojilo/Jednog vrućeg, vrućeg dana,/…Glas mi je mojeg odgoja rekao,/Da ga moram ubiti,/…Ali moram li priznati da sam ga volio/,Da mi je bilo drago što je došao u miru kao gost da pije/na mom pojilu"U zbirci pjesama *Svjetleća tijela* objavljenoj 2009. autor se vraća dugim, narativnim stihovima. Fiamengo prepoznaje i bilježi „... sve ono u čemu prepoznajemo skroviti život, … sve što volimo i oponašamo …" (Fiamengo, 2009, str. 8.), a krećući se izvanjskim krajolikom, najčešće završava u interijerima vlastite egzistencije. Razlistavajući svoje biće promišlja čovjeka čije je postojanje omeđeno početkom života i početkom smrti. Svoja razmišljanja otima iz tmine i uokviruje poznatim motivima čempresa „... Kad me srce sluša, upućujem ga u tajne/ disanja

zemlje ... / tamo gdje se san dodiruje sa čempresima...“ (Fiamengo, 1996, str. 104).

Zaključak

Odiljanja, progonstava i napuštanja *rodne grude* teška su za odlazeće i za ostajuće no, čini se, čovjek bez njih ne može. Za mnoge su značila odlazak s onu stranu života, a za druge pak, bez odiljanja ne bio moguć život. Unatoč činjenici da su mnogi bili žrtve zemljopisa, sklanjali su se u prostranstva duha neušutkanih muza, svjesni činjenice da je svaki život u prostoru i vremenu tijesan.

U šetnjama otokom, bilo prostorno, bilo vremenski, pronalaze krhotine koje prizivaju neka druga vremena na izmaku, čiji će svaki trag vrijeme koje nemilosrdno protječe uskoro zamesti. Pokušavajući zagospodariti vremenom, kao što uspijevaju gospodariti prostorom, skupljaju komadiće sjećanja pokušavajući ih konzervirati za neka bolja vremena. Referirajući se na prošlost, zaključuju da ih je oskudica mnogo više zbližava i činila se slađom od današnjega materijalnoga obilja. Opisuju sve što je činilo svijet njihove insule i djetinjstva, svijet koji draška sva naša osjetila, bilo bojama, mirisima i vedutama.

Teme koje autori propituju i razrađuju kreću se od intimne, bolne tematike i propitivanja svrhovitosti postojanja i osmišljavanja ovozemaljskoga života u duhu katoličanstva koji je često bilo jedino uporište žiteljima ovoga turbulentnog područja, često imenovanoga kao *antemurale christianitatis Croatiae plorans*. Tematika se ogleda u motivima zavičajnoga kraja, broda (jedine poveznice s kopnom s kojega dolazi ili dobro ili zlo), te motivima čekanja, odlaska i povratka na otok.

Izvori

Fiamengo, J. (1988).*Svjetiljka radosnog moreplovca.* Split: Književni krug.
Fiamengo, J.(1996).*Zemlja od vremena*.Rijeka:Vitagraf.
Fiamengo, J.(2007). *Anima gemela.*Rijeka: Liber.
Fiamengo, J.(2008).*Sonetno petoknjižje*.Rijeka: Liber.
Fiamengo, J.(2009).*Svjetleća tijela*. Zagreb:DHK.
Franetović Kuzmić, D. (2004).Škoji moji gredu za menun.Split:Književni krug.
Škunca, A.(1981).*Pomaci tišin*e.Zagreb:MH.
Škunca, A.(1985). *Napuštena mjesta*.Zagreb:Sveučilišna naklada Liber.
Škunca, A.(1988). *Druga strana zrcala*.Zagreb:Grafički zavod Hrvatske.
Škunca, A. (1992). *Korijen zid kutija*.Zagreb:Hrvatska sveučilišna naklada.
Škunca, A.(2002).*Predivo sve užih dana*.Zagreb:DHK.
Vuković, S. (2002). *Kartulina sa škoja*.Split: Književni krug.

Literatura

Badurina, A., Ivančević, R., Cukrov, D. (2000).*Leksikon ikonografije liturgike i*

simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb:Kršćanska sadašnjost.
Batušić, N., Kravar, Z., Žmegač, V. (2001).*Književni protusvjetovi*.Zagreb:MH.
Biti, V.(2000).*Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb:MH.
Culler, J.(2001).*Književna teorija*.Zagreb:AGM.
Duda, D (2002).*Kulturalni studiji – ishodišta i problemi*.Zagreb:AGM.
Eagleton, T.(2002). *Idejakulture.*Zagreb:JesenskiiTurk.
Eliade, M.(2007).*Mit o vječnom povratku*.Zagreb:Jesenski i Turk.
Fališevac, D. (2003).*Kaliopin vrt I i II*.Split:Književni krug.
Faust, V.(2005). *Leksikon čaranja i praznovjerja.* Zagreb:Nova knjiga.
Flaker, A.(1999).*Književne vedute*.Zagreb:MH.
Foucault, M.(1994).*Znanje i moć*.Zagreb: Globus.
Gilbert, K. E., Kun, H.(1969).*Istorija estetike*.Beograd:Kultura.
Hall, J.(1998). *Rječnik tema i simbola u umjetnosti.*Zagreb: ŠK.
Kalin, B.(1987).*Povijest filozofije.* Zagreb:ŠK.
Kravar, Z.(1993). *Nakon godine MDC*.Dubrovnik: MH.
Oraić – Tolić, D.**,** **(**2006).*Kulturni stereotipi - koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima.* Zagreb:FF press.
Rapacka, J.(2002).*Leksikon hrvatskih tradicija*. Zagreb:MH.
Rapacka, J.(1998).*Zaljubljeni u vilu*.Split:Književni krug.
Škvorc, B.(2005).*Australski Hrvati: Mitovi i stvarnost*. Zagreb:Hrvatska matica iseljenika.
Zamarovsky, V.(1985). *Junaci antičkih mitova: leksikon grčke i rimske mitologije.* Zagreb:ŠK.
Žmegač, V.(1982).*Zbilja kao književni problemu «Književnost i zbilja»*.Zagreb:ŠK.

Natali Nanić Volarić[1]
(Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb)

NACIONALNA KLASIFIKACIJA KNJIŽEVNIKA B. SEJRANOVIĆ, "NIGDJE NIOTKUDA"[2]

The paper examines the issues of the national classification of writers from the territory of Ex- Yugoslavia, on the example of Bekim Sejranović, an author whose award-winning novel "Nigdje niotkuda" is extremely popular and valued as much at the territory of the region area. Values that this work promotes are deprived of any national determinants, and interculturality is the only possible modus vivendi of the contemporary individual, a category that aligns Serjanović to one of the best writers from this area, but is at the same time an attitude that questions the national classification of individual writers by literary historians and theoreticians.
This research wanted to show if a particular national literature can belong to different national systems, and this was done by the analysis of the composition, language and tendency of the novel "Nigdje niotkuda". The work emphasizes Sejranović's idiolect as a synthesis of components that bind him to the surroundings of his origin with the universal, where the questioning of one's own identity with the identity of the collective occurs as one of life's necessities of the postmodern individual. The scope of this paper is the contemplation of new approaches and methodologies of literary history by which the individual authors would be classified (and studied), to the canons of different national literatures, which would help to avoid mono-national approach to literature, and to introduce literary theory with the term of multi-national writer.
Key words: Affiliation, interculturality, nationalism, Bosnia, Rijeka, Norway, xenophobia, identity, immigration, tradition.

Bekim Sejranović jedan je od onih iseljenih pisaca s prostora bivše Jugoslavije, čije je prozno stvaralaštvo posljednjih godina ostvarilo popriličan uspjeh, kod šire čitateljske publike ali i kritike. Autor zbirke kratkih priča pod nazivom *"Fasung"*, objavljene 2002. godine, prevodilac norveških pisaca Ingvara Ambjornsena i Frode Gryttena, te priređivač antologije norveške kratke priče *"Veliki pusti krajolik"*, najveći uspjeh postiže romanima *"Nigdje niotkuda"* i *"Ljepši kraj"*, od kojih je prvi objavljen 2008. godine, dok je drugi pred javnost izašao dvije godine kasnije. Riječ je o djelima

[1] natali.volaric@gmail.com
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskog studija Komparativne književnosti izvedbenih umjetnosti, kazališta i filma na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na kolegiju problemi književne povjesti pod mentorstvom dr Tomislav Brlek

koja se žanrovski mogu odrediti kao "literarizirane autobiografije" (Sablić Tomić 2002: 79), gdje je autofikcionalnost ostvarena "razdvajanjem između autora i pripovjedača, ali se identičnost uspostavlja na relaciji pripovjedač-lik"(Sablić Tomić 2002: 79).

Helena Sablić Tomić literariziranu autobiografiju, tumači kao žanr u kojem je "zbilja razgrađena do te mjere da postaje polikontekstnom, pri čemu se stvara socijalno oblikovana recepcija u kojoj se računa na čitateljsko iskustvo koje određenim predznanjem prepoznaje referentna semantička mjesta (npr. ideološkog predznaka)" (Sablić Tomić 2002: 81). *"Nigdje niotkuda"* 2009. godine proglašen je najboljim romanom objavljenim na području Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, za što je autoru dodijeljena Nagrada "Meša Selimović". Sejranović je stvorivši dezalijeniranog junaka koji se odriče kategorije homo politicusa u vremenu u kojem mu se ona nameće kao društveno primarna, "u trajno melankoličnom motivu batina, masovnog hapšenja, deportacije, izgona, progona, noćnih premetačina i sveopće građanske nesigurnosti" (Krleža 1988: 81) kakva je vladala na tlu bivše Jugoslavije 90-tih godina našeg stoljeća, stvorio djelo za koje bi se riječima Miroslava Krleže, moglo ustvrditi da je knjiga koja "… ipak i usprkos svemu: na raskršćima vjekova stoji kao zvjezdani putokaz…koja snagom volje i uma hoće da prevlada otpor mraka i da se kao sjaj svjetiljke probije kroz tminu" (Krleža 1988: 90). Progovarajući o sudbini, jedne ratom zahvaćene generacije, često i s priličnom dozom autoironije, ovaj pisac romanom *"Nigdje niotkuda"* nastoji promicati snagu ljudske istine i morala koja je univerzalna, neovisna o teritorijalnoj ili nacionalnoj pripadnosti. Sejranović je tim djelom, istovremeno usuglasio po mnogočemu različite, istovremeno i slične nacionalne entitete na tlu bivše države, prikazavši sve vrijednosti, ali ukazavši i na problematiku multikulturalnog društva u kojem je živio.

Ovim radom nastoji se analizom Sejranovićevog romana *"Nigdje niotkuda"* prikazati kriza mononacionalnog pristupa u književnosti, kao i "moguća interkulturna povijest književnosti kao nova teorija povijesti književnosti, definitivno ukazujući na to da kriza povijesti književnosti nije bila kriza povijesti, književnopovijesnog studija, nego kriza mononacionalnog pristupa, monoloških govora, nacionalnih filologija." (Kovač 2001: 115) Iako se trenutno Bekim Sejranović proučava na Katedri za bosanskohercegovačku književnost, kao bošnjački pisac, njegovo djelo dokaz je da "jedna nacionalna književnost kao književnopovijesna jedinica može pripadati različitim, u osnovi drugačijim sustavima" (Kovač 2001: 115), a to se u romanu *"Nigdje niotkuda"* potvrđuje kompozicijom, likovima, jezikom i tendencijom (Solar 1984: 52) romana.

Navedenim elementima romana *"Nigdje niotkuda"* potvrđuje se miješanje svih identiteta poznatih kod Južnih Slavena, što je prema pisanju Slobodana Prosperova Novaka bio slučaj i kod Danila Kiša (Novak 1990,4: 597), čiji se život (baš poput Sejranovićevog života i sudbine njegovog romanesknog junaka) "odigrava u više kultura, u više jezika, u više zemalja" (Novak 1990,4: 598). Prilikom interpretacije takvih autora i njihovih djela, treba u obzir uzeti činjenicu o "više kulturnih i književnih tradicija, odnosno zalaganje da se prihvate kriteriji moguće dvojne, pa čak i trojne pripadnosti jednog pisca, dvjema ili trima nacionalnim književnostima" (Palavestra 1985).

Ono na što nas *"Nigdje niotkuda"* i njegov pisac upućuju, kao značajan segment povijesti književnosti kojeg danas treba uzimati u obzir, naglasio je i Milivoj Solar obrazlažući zamisao Fritza Stricha, da se "svjetska književnost ostvaruje u prekoračivanju nacionalnih i jezičnih granica, čega je bilo ranije, ali se danas zbiva u velikim razmjerima…" (Solar 2009: 300)

"Nigdje niotkuda"

Radnja *"Nigdje niotkuda"* kao autofikcije (Sablić Tomić 2002: 79) u kojoj je važno uočiti odnos između "literarnosti i stupnja vjerodostojnosti pripovijedanja, kao i uvidjeti (ne)mogućnost dekodiranja autorovog i naratorovog imena" (Sablić Tomić 2002: 80), prati ključne događaje iz života glavnog junaka od djetinjstva u Brčkom, preko srednjoškolskih dana provedenih u Rijeci, sve do odlaska u Norvešku gdje radi kao prevodilac i proživljava dvije turbulentne ljubavne priče. Priču o neprilagođenom intelektualnom autodestruktivcu, Sejranović započinje njegovim dolaskom iz Norveške u Bosnu, na dženazu amidže Alije, nakon čega slijede sjetne i duhovite priče sjećanja na djetinjstvo provedeno u bosanskoj kasabi, u Ulici, simboličnog naziva bratstva i jedinstva. Pisan jezikom djeteta, taj prvi dio romana kritika smatra najboljim, a već je njime Sejranović ukazao na one komponente koje se, prema Zvonku Kovaču "u cjelini određenog opusa raspoznaju kao dominantne" i koje u "nadređenosti na druge komponente izrađuju 'svijet' tog pisca, njegov specifičan idiolekt, ukratko prepoznatljivo njegovo književno djelo" (Kovač 2005-2008: 133-134).

Kod Bekima Sejranovića taj "idiolekt" čini spajanje komponenata koje ga vezuju za sredinu iz koje potječe sa onim univerzalnima, pri čemu pisac demarkira prostor u kojem se kreće njegov junak, nastojeći dokazati da "domovine nisu prirodna staništa, već proizvodi nacionalne konstrukcije socijalnog prostora" (Williams, Smith 7/1983: 502-518). Tako se u ulomcima naslovljenima "Mercedes", "Kao da je mrtva", "Jarac", "Kasim", pa sve do ulomka "Zbogom kućo", redaju u istom nizu zajednički isprepletenih sudbina likovi Sulje, Ahmeta, Alije, Dina, Nataše, Suzane i ostalih, čime se zavičajnim tonom kojeg čini prepoznatljiva autoironija i tragikomičnost Sejranovićevih likova, zapravo oslikava multikulturalnost jedne bosanske kasabe, naglašena već u imenima spomenutih likova, od kojih je gotovo svaki različite nacionalnosti. Glavni junak romana sjećanja na jedno sretno djetinjstvo neopterećeno nacionalnošću, u ulici i državi koje više nema, sa ljudima kojih zbog nesretne ratne sudbine također više nema, nastoji pobijediti bijegom, rezignirano zaključivši kako se "osipa poput razvaljene škole za mentalno retardirane" (Sejranović 2008: 51), potvrđujući Nietzscheovu misao kako se "čovjek snagom zaboravljanja mora oduprijeti sve većem i većem teretu prošlosti koji otežava njegov hod kao nevidljivo i nejasno breme" (Nietzsche 2004: 11). Pri tom treba istaknuti kako kod Sejranovićevog odabira nostalgičnog diskursa za prošlo vrijeme, nije riječ o jugonostalgiji, kako se nerijetko u nas negativno shvaća doživljaj bivše države, već se radi o "umjetničkoj interpretaciji politike sjećanja na socijalizam koja se kreće od trijeznog opisa do umjetničke fiksacije", kako to navodi Charitiy Schribner u svojoj

knjizi *"Requiem za socijalizam"* (Kolanović 2005-2008: 116).

Nimalo slučajno, Sejranovićev junak opraštajući se od rodne kuće, kao dijela zavičajnog habitusa, pjevuši Morrisseyevu pjesmu "Late night, Maudlin Street", konstatirajući kako su njegovi i Morrisseyevi osjećaji isti i kako nema razlike između Maudlin Street i Ulice bratstva i jedinstva, kao što nema razlike "između šalice engleskog čaja i fildžana bosanske kahve. Viskija i šljivovice. Mene i amidže Alije. Razlike ima, ali vide je tek slijepci" (Sejranović 2008: 58). Nastojeći, kako sam navodi, "zadovoljiti formu rastanka", glavni lik romana kući govori zbogom, ćao, alahimanet, adios i goodbye čime se interkulturalnost kao primarni ideološki okvir djela, naglašava i jezično.

Drugi dio romana također započinje odlaskom glavnog junaka priče na pogreb prijatelja iz mladosti Koleta, čime se radnja premješta iz Bosne u Rijeku. Ondje Sejranovićev društveni izopćenik provodi mladost, gdje nakon završetka pomorske škole u Bakru, studira književnost. I u tom dijelu priče interkulturalnost se ostvaruje kroz široku lepezu likova različite nacionalnosti i vjeroispovijesti, kao i jezikom glavnog junaka koji umanjuje količinu bosanskog vokabulara, da bi je nadoknadio prepoznatljivim žargonom riječke urbane mladeži. No, upravo isticanje tih, za mladost provedenu u Rijeci, prepoznatljivih motiva, u središnjem dijelu priče, kao što su jaka punk i rock scena, večernji odlazak do "Konta" ili "Palacha", okupljanje benda, opijanja na klupici ili šetnja s djevojkom "plavom i nasmiješenom" (Sejranović 2008: 105) u srazu je sa strahotama koje će uslijediti uslijed gomilanja nacionalističkih tenzija u vrijeme neposredno pred rat na prostoru bivše Jugoslavije. Ključna scena pri tom jest ona, u kojoj se od glavnog junaka traži da se izjasni o vlastitoj nacionalnosti radi nastavka studija što on odbija, istovremeno odbijajući činjenicu da je "identitet društveno nužna konvencija" (Benedetto 2004) osobito kada je riječ o nacionalnom identitetu.

> "…nije mi bila namjera na silu postati 'Hrvatom'. Kao što me jednostavno nikad i nije bilo briga za to moram li se izjasniti Jugoslavenom, Muslimanom, Ciganinom, Albancem, Srbinom ili čak Norvežaninom. Drugima je upravo to značilo sve" (Sejranović 2008: 113).

O svojoj mržnji spram ksenofobije, Bekim Sejranović progovara u djelu izravno i u tom je segmentu bit ideološkog okvira romana *"Nigdje niotkuda"*: "Već tada, a možda čak još i od samog rođenja, mrzio sam tu malograđansku svjetinu čija je ksenofobija bazdila iz usta, ispod pazuha…" (Sejranović 2008: 106)

Sejranovićevo propitivanje vlastitog identiteta kao produkta onog šireg, kolektivnog (a time i nacionalnog), ostvarenje sebstva neovisno o mjestu rođenja ili boravka, zbog čega svom romanesknom junaku pri izboru nacija ili egzil, radije izabire iseljeničku sudbinu i to na samom evropskom sjeveru u Norveškoj gdje se odvija završni dio romana, neodoljivo podsjeća na prozu Dubravke Ugrešić, u kojoj se autorica pita:

> "Kako stvari stoje s mojom personalnošću? Jesam li se ikad zapitala o tome? Jesam li se ikada zapitala koliko sam proizvod dugogodišnjeg rada sistema u kojem sam živjela, a koliko vlastiti? I nisam li u ovom trenutku NITKO, samo brojka bez

identiteta, nisam li anonimno ljudsko meso u rukama gospodara rata?" (Ugrešić 2002: 121)

Maša Kolanović navodi kako je kod Ugrešić riječ o "traumatičnom rasapu nekadašnjih čvrstih zasada identiteta, gdje kao jedina opipljiva uporišta jesu uspomene i sjećanja na osobnu povijest kao dio mozaika potonule i prebrisane kolektivne povijesti" (Kolanović 2005-2008: 115). Isto se može odnositi i na Bekima Sejranovića koji, kao i Ugrešić spada u red onih pisaca koji su "lijepu našu" zamijenili za "lijepu književnost", ostavši bez domovine kao mjesta identiteta, pri čemu za mjesto boravka odabiru trajnu bezdomnost (Kolanović 2005-2008: 115). To isto Sejranović označuje terminima "nigdje niotkuda" shvaćajući da se mjesto identiteta ne nalazi izvan subjekta samog:

"Uvidio sam, i napokon samom sebi priznao, da mi je potpuno svejedno jesam li u svojoj sobici u Oslu, u kolibi na otoku S., Rijeci, Bakru, Brčkom, u brodskoj kabini ili zatvorskoj ćeliji, jer praznina u meni je ista i usamljenost je ista." (Sejranović 2008: 109)

Pišući o osjećaju duboke neizvjesnosti i nesigurnosti koji prevladava u svijetu bez imanentnog principa kontinuiteta, značaju ljudske jedinke i njene ratom zahvaćene sudbine, mržnji, strahu i usamljenosti, Sejranović pred čitatelja iznosi univerzalno prepoznate kategorije, koje ga svrstavaju u onaj red pisaca "koji su prevladali nacionalne tradicije i pronašli vlastitu zavičajnost u World literature ili Weltlietartur" (Solar 2009: 300). Riječ je o pisanju kao svojevrsnom "činu očaja i beznađa" (Kiš 1990: 88), kojeg ne određuje niti ograničava nikakva nacionalistička, niti zavičajna kategorija.

Galeriju likova koji se kreću uz sudbinu glavnog junaka "Nigdje niotkuda", od djetinjstva u Bosni, mladosti u Rijeci ili egzila u Norveškoj, povezuje upravo nesnalaženje u prostoru i vremenu, otuđenost od sredine, osjećaj izgubljenosti i nepripadnosti, bilo da se radi o amidži Aliji, Đuri, Koletu, gazdarici Sliviji, Hamidu, Sari, Larsu, Marku, Selmi…

"Višepripadnost opusa" (Kovač 2005-2008)

Pišući o nesretnim sudbinama svojih likova, autor prikazuje temu pripadanja na način da se vodi računa i o pravu na višepripadnost ili nepripadanje (Kovač 2005-2008: 139). Suosjećajući se putem glavnog junaka romana koji je i piščev alter ego, sa svim "izgubljenima" bez obzira na naciju, ideologiju ili državu, Bekim Sejranović zauzima stav kojim "pojam lokalnog pretvara u pojam kontinentalnog, to jest svjetskog" (Rapo 1999, 9/10: 76). Tako se interkulturalnost kao ključna ideja romana *"Nigdje niotkuda"*, nedvosmisleno nameće kao tendencija djela, a njen glavni nosilac ujedno je i glavni junak romana-lutalica, poliglot i "čovjek kameleon" istodobno. Njegovom sudbinom, kompozicijski prikazanom u tri djela smještenim u tri različite kulturološke i teritorijalne sredine (Bosna, Hrvatska, Norveška) autor romana ukazao je na stvaranje transnacionalnog socijalnog prostora s više dimenzija kojeg u prvom redu čine sami

akteri i njihove veze, umreženi pojedinci u dvije ili nekoliko zemalja (Božić 2005-2008: 194). Životnom pričom prikazanom u romanu *"Nigdje niotkuda"* Sejranović je naglasio i to, kako osjećaj višepriradnosti ili nepripadanja može istovremeno značiti i potencijalnu slobodu, dragocjenu kreativnu samoću (Kovač 2001: 139) o kojoj piše i Edward W. Said:

> "Zadržao sam taj nelagodan osjećaj mnogih identiteta-u međusobnom sukobu-kroz cijeli svoj život, zajedno s aktualnim sjećanjem na tu očajničku želju da budem samo Arapin ili samo Evropljanin ili Amerikanac ili samo kršćanin ili samo musliman. (…) Činjenica da nisam nikamo kod kuće i da nigdje ne pripadam dala mi je poticaj da nađem svoj teritorij u intelektualnom smislu, kad već ne mogu u socijalnom". (Kovač 2001: 139)

O istoj razapetosti intelektualca koji je "duhovno na razmeđu između dva nepomirljiva prostora, otrovan i jednim i drugim, neprihvaćen ni od jednog" (Kovač 2001: 218) pisao je Meša Selimović objašnjavajući svijet *"Proklete avlije"* Ive Andrića, identificirajući identitet dualiteta-stranosti i vlastitosti, kao nove kvalitete. Za takve vrijednosti s *"Nigdje niotkuda"* zalaže se i Sejranović, kao i brojni drugi pisci koji nalažu kako kulturnu afirmaciju treba tražiti u najvišim estetskim, a nikako nacionalnim kriterijima. No, ipak, socijalna (ako već ne nacionalna) višepripadnost pojedinih pisaca ne olakšava književnim povjesničarima analizu pojedinačnih književnih opusa, bez obzira na metodu komparacije koja bi "iscrpnim studijem odnosa dviju ili više književnosti mogla prerasti u opću povijest književnosti svih naroda" (Solar 2009: 301).

U slučaju Bekima Sejranovića ipak je presudno za njegovo svrstavanje u neku od nacionalnih književnosti, pripadnost tog pisca srodnom jezičnom području kao što je južnoslavensko, po čemu on gotovo podjednako pripada i bošnjačkom i hrvatskom i srpskom književnom korpusu. To je upravo i pokazao romanom *"Nigdje niotkuda"*, "povezavši cjelinu jednog prostora sa književnom geografijom" (Novak 1990,4: 596).

Zvonko Kovač zaključuje kako kod pojedinih književnika "opus već postoji kao rezultat kritike i recepcije, djeluje preko granica i svih razgraničenja" (Kovač 2005-2008: 139), te se samo treba iznaći primjerena metodologija kao

> "naročit oblik komparatističke književne kritike koja svoje argumente ne nalazi isključivo u kontekstu određene nacionalne književne tradicije, u kojem se djelo javlja, nego u poznavanju kompleksnih prilika u više srodnih, posebno pak istih, jezika i kultura. I preko granica utvrđenih bijelim kamenovima." (Kovač 2001: 100)

Na upit autora ovog rada, pisac Bekim Sejranović odgovara:

> "Mislim da je sasvim moguće biti višenacionalan pisac. Čovjek može imati više nacionalnih identiteta, kao što općenito svi u svakodnevnom životu operiramo s više identiteta. Također ne vidim zašto netko ne bi mogao biti i bosanskohercegovački i hrvatski pisac, ili hrvatski i srpski, ili bosanski i norveški. Ili bilo koja druga kombinacija".

Pisac romana *"Nigdje niotkuda"* time je i sam potvrdio potrebu interkulturne povjesti književnosti kao zasebne filološke metode u njenom proučavanju.
Prema koncepciji Dionyza Durišina interkulturna povijest književnosti nameće se u slučajevima kada je prostor između svjetske i nacionalne književnosti ispunjen određenom međuknjiževnosti, odnosno kompleksom odnosa međuknjiževnih procesa unutar povijesno promjenjivih međuknjiževnih zajednica (Kovač 2001: 122).

Zaključak

Romanom *"Nigdje niotkuda"* Bekima Sejranovića ponovo je otvoreno pitanje nacionalne klasifikacije pisaca s područja bivše Jugoslavije, odnosno autora koji spadaju u "granične književnike" dviju ili više književnih tradicija na tom zemljopisnom prostoru, kakvi su prije njega bili Ivo Andrić, Danilo Kiš, Mak Dizdar, Feđa Šehović i brojni drugi. Svojim izlaženjem iz okvira jedne nacionalne književnosti, oni su se našli u situaciji stanovitog "bestežinskog stanja" (Kovač 2001: 100), čime se potvrđuje transformacija slavistike i komparatistike u istinsku međukulturnu povijest književnosti. *"Nigdje niotkuda"* koji je objavljen u 2008. godini, (proglašenoj Godinom interkulturnog dijaloga!) znakovito je ukazao na interdisciplinarno i transdisciplinarno proučavanje odnosa nacionalnog jezika i književnosti u širem regionalnom kontekstu. Sejranović je uz nemali broj svojih kolega, romanima *"Nigdje niotkuda"* i njegovim nastavkom nazvanim *"Ljepši kraj"*, osigurao "legitimni okvir određenom tipu regionalne komparatistike" (Kovač 2001: 103). *"Nigdje niotkuda"* literarni je "označitelj" za stav koji isključuje pripadnost bilo kakvom nacionalnom identitetu koji bi se zasnivao na opoziciji prema drugom, on je "virtualno utočište" pisca koji se odriče ikakve domovine izuzev one literarne, upravo zbog njegova odbijanja instrumentalizacije pisca ideologijom.

Bekima Sejranovića trebalo bi nadalje izučavati u sklopu svake od triju nacionalnih književnosti-bošnjačke, hrvatske i srpske, jer su u njegovoj prozi interpolirani elementi svih spomenutih kulturoloških tradicija, čiji je odsječak njihove zajedničke prošlosti i njena razaranja, kao i posljedice istih za pojedine ljudske sudbine, prikazan u intimnoj priči glavnog junaka romana *"Nigdje niotkuda"*.

LITERATURA

a) knjiga:

Bauman, Z. (2004, 12). *Identity: conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge
Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*, Mediteran, Novi Sad
Biti, V. (1997). *Pojmovnik suvremene književne teorije*, MH, Zagreb
Biti, V. (2000). *Strano tijelo pripovijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
Compagnon, A. (2007). *Demon teorije*, AGM, Zagreb
Debeljak, A. (2002,2). *Potraga za nesrećom, globalizacija i nacionalni identitet*, Zarez, Zagreb

Kiš, D. (1990). *Homo poeticus*, Svjetlost, Sarajevo
Krleža, M. (1998). *Književnost danas* u *Svjetiljke u tmini*, Oslobođenje Sarajevo
Nietzsche, F. (2004). *O koristi i štetnosti historije za život*, Zagreb
Palavestra, P. (1985). *Nasleđe srpskog modernizma*, Prosveta, Beograd
Rapo, D. (1999, 9/10, 70-76). *Književnost i nacionalno svrstavanje*, Republika
Sejranović, B. (2008). *Nigdje niotkuda*, Profil Zagreb
Sejranović, B. (2010). *Ljepši kraj*, Profil Zagreb
Solar, M. (1984). *Teorija književnosti*, ŠK, Zagreb
Solar, M. (2000). *Granice znanosti o književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb
Solar, M. (2009). *"Nakon smrti Sancha Panze"*, Naklada Ljevak, Zagreb
Sablić Tomić, H. (2002). *Intimno i javno*, Naklada Ljevak
Tinjanov, J. (1998). *Pitanja književne povijesti*, MH, Zagreb
Ugrešić, D. (2002). *Američki fikcionar*, Zagreb-Beograd

b) zbornik:

Božić, S. (2005-2008). *"Nacionalizam u transnacionalnom prostoru: od socijalnog prostora do hiperteritorija"*, Desničini susreti, zbornik radova, 193-202
Kovač, Z. (2001). *"Poredbena i/ili interkulturna povijest književnosti"*, Književna smotra, Zagreb
Kovač, Z. (2005). *"Međuknjiževna tumačenja"*, Biblioteka književna smotra, Zagreb
Kovač, Z. (2005-2008). *"Dvojna pripadnost (višepripadnost) opusa"*, Desničini susreti, zbornik radova, 130-143
Novak, S. P. (1990, 4). *"Književnost kao dug: slučajevi Ive Andrića i Danila Kiša"*, Europski glasnik, 597-610
Šabić, M. (2003). *"Feljtonistički diskurz i nacionalnointegracijska paradigma"*, Biblioteka književna smotra, Zagreb
Williams, C., Smith, A. (7/1983). *"The national construction of social space",* Progres sin Human Geography, 502-518

c) web dokument

Kovač, Z. (32-33/2011). *"Interkulturno-poredbeno proučavanje književnosti"*, Sarajevske bilježnice, str. 77-181; http:// www.sveske.ba/bs/broj/3233 (21.09.2012.)

Dragana Božić Lenard[1]
Filozofski fakultet, Osijek

FRAZEOLOGIZMI U NEKIM DJELIMA MIRE GAVRANA[2]

The study reported in this paper elaborates on phraseology and phrasems in general accompained by the study of phraseology in contemporary Croatian author Miro Gavran's opus. For the purpose of the reasearch six of Miro Gavran's children's books, namely *Halo, ljubavi, Kako je tata osvojio mamu, Oproštajno pismo, Pokušaj zaboraviti, Zaljubljen do ušiju* and *Svašta u mojoj glavi,* have been examined. Special attention is paid to structural aspects of phraseological units and meaning of phraseological units is explained and exemplified in the dictionary in appendix. Other issues addressed include numerology in phraseology, phrasems with zoological component and position of phrasems in the sentence. After the research on Miro Gavran's phraseology is conducted, we can conclude that the author's phraseology belongs to conversational style.

Key words: Miro Gavran, phraseology, phraseological units, conversational style

Uvod

Iako relativno mlada lingvistička disciplina, proučavanje je frazeologije vrlo brzo uzelo maha i pokazalo se kao plodno tlo za proučavanje. Stoga se sve češće pojavljuju izvorni znanstveni članci o proučavanju frazeologije pojedinoga autora; od Ivana Mažuranića preko Josipa Kozarca do Ivane Brlić-Mažuranić itd. Za svoje sam istraživanje u domeni frazeologije odabrala suvremenoga hrvatskoga autora Miru Gavrana.

Budući da je Miro Gavran najvećim dijelom pisac za mlade, u svoju sam analizu uvrstila šest književnih djela kojima se isti afirmirao (*Halo, ljubavi, Kako je tata osvojio mamu, Oproštajno pismo, Pokušaj zaboraviti, Zaljubljen do ušiju* i *Svašta u mojoj glavi*). Svi navedeni primjeri u ovome istraživanju prikupljeni su iz spomenutih šest književnih djela.

Rad započinje kratkom poviješću razvitka frazeologije kao jezikoslovne discipline. Budući da je osnovna jedinica frazeologije frazem, u radu se teoretizira o istome, njegovim osnovnim značajkama i klasifikaciji spomenutoga. Nadalje, oprimjereni su strukturni i semantički aspekti frazema, a značenje se izdvojenih frazema donosi u frazeološkome rječniku koji se nalazi u prilogu radu. Nadalje, spomenuto je upotpunjeno problematikom o numerizmu u frazeologiji, frazeologizmima sa zoonimskom sastavnicom i mjestu

[1] dragana.bozic.86@gmail.com

[2] Rad je nastao u okviru poslijediplomskoga doktorskoga studija Jezikoslovlja na Filozofskome fakultetu u Osijeku na kolegiju Frazeologija, pod mentorstvom prof.dr.sc. Marije Omazić

realiziranja frazema u rečenici. Konačno, rad sam zaključila značajkama frazeologije, a slijedom toga i jezika, Mire Gavrana nakon kojega donosim mali frazeološki rječnik, odnosno popis frazema upotpunjenih citatima iz gore navedenih književnih djela.

Frazeologija

Prvenstveno kao lingvistička, ali nadasve i kulturološki heterogena disciplina, frazeologija se može promatrati iz različitih kutova. Termin frazeologija (grč. phrásis 'izraz', lógos 'riječ, govor') ima dva značenja. Prvo se odnosi na „lingvističku disciplinu, dio lingvistike, u kojoj se proučavaju i opisuju frazemi ili frazeologizmi, to jest ustaljeni višečlani izrazi u jeziku koji se u govoru reproduciraju kao cjelina i kod kojih značenje nije zbroj značenja pojedinih sastavnica" (Fink-Arsovski, 2002, str. 5), dok drugo predstavlja „način i tehniku izražavanja, odnosno strukturiranja teksta koji su svojstveni nekom piscu" (Fink-Arsovski, 2002, str. 5).

Zanimanje se za predmet frazeologije javlja još u srednjemu vijeku kada se 1500. godine pojavila prva zbirka o neraščlanjivim svezama riječi (uzrečice, poslovice i veze riječi metaforičnoga značenja zapisane u tekstovima različitih pisaca) Erazma Roterdamskoga. Nadalje, u 16. se stoljeću nastavlja s jednakim radom, a u europskim se zemljama javlja tendencija prikupljanja narodnih uzrečica. Vrlo brzo, u ukviru znanosti o folkloru, razvija se posebna disciplina pod imenom *paroimiologija* čije je zadatak poticanje prikupljanja i objašnjavanja narodnih poslovica i uzrečica, drugim riječima, jezičnih jedinica koje danas ubrajamo u frazeme.

No, kao jedna od najmlađih lingvističkih disciplina, frazeologija se počela izdvajati iz leksikologije tek sredinom 20. stoljeća, točnije 1947. godine nakon objavljivanja pionirskoga rada Viktora Vladimiroviča Vinogradova *Osnovni tipovi frazeoloških jedinica u ruskom jeziku.* Njen je razvoj započeo na području bivšega Sovjetskoga Saveza, no vrlo se brzo proširio i na ostale slavenske zemlje (Fink-Arsovski, 2002, str. 6). U Hrvatskoj se frazeologija počela proučavati sedamdesetih godina 20. stoljeća na poticaj Antice Menac, koja je, primijenivši rusku teoriju, okupila oko sebe grupu suradnika, uglavnom rusiste, koji su postali okosnica „Zagrebačke frazeološke škole".

Frazem

Osnovna je jedinica frazeologije **frazem**. On se sastoji od najmanje dviju sastavnica (od dviju autosemantičkih ili od kombinacije autosemantičke i sinsemantičke) koje karakterizira *cjelovitost* i *čvrsta struktura* (Fink-Arsovski, 2002, str. 6). Frazemi se definiraju kao „ustaljene sveze riječi koje se upotrebljavaju u gotovu obliku, ne stvaraju se u tijeku govornoga procesa, i kod njih je bar jedna sastavnica promijenila značenje, tako da značenje frazema ne odgovara zbroju značenja njegovih sastavnica" (Menac, Fink-Arsovski i Venturin, 2003, str. 6).

Matešić smatra: „Frazemi su jedinice jezika značenjskoga karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornome aktu, raspolažući pri tome najmanje dvjema

punoznačnim (autosemantičkim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu, jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi, mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici." (1982, str. 6). Uobzirujući navedeno, uočava se nepodudarnost dviju definicija u vidu definiranja sastavnica frazema, a u ovome se rade frazeologizirani izrazi uglavnom temelje na definiciji Fink-Arsovski.

Međutim, vrlo je problematično pisati o području frazeologije s obzirom na širok dijapazon terminološki neusklađenih jedinica i različitih pristupa. Drugim riječima, frazeološka terminologija još uvijek nije standardizirana i usklađena, što može dovesti do brojnih problema. Najfrekventniji je korišteni termin *idiom*. No, neki se autori ne slažu s uporabom ovoga termina pa predlažu druge: *višerječna leksička jedinica* (Cowie), *ustaljena fraza* (Verstraten), *ustaljeni izraz* (Moon, Svensson) i dr. (Naciscione, 2010, str. 18). S druge pak strane, Kunin predlaže korištenje termina *frazeološka jedinica* smatrajući da je ista čvrsta kombinacija riječi s potpuno ili djelomično prenesenim značenjem i kao takva najbolje odgovara svrsi teorijske analize i praktične identifikacije (Naciscione, 2010, str. 19).

Preneseno je značenje jedna od temeljnih karakteristika frazeoloških jedinica. U daljnjem tekstu navedene su vrste prenesenoga značenja pronađene u djelima Mire Gavrana:

a) metafora - baciti oko na nekoga, biti alergičan na nešto, biti cijepljen na nešto, imati soli u glavi, ispirati mozak, pasti s kruške, nabiti rogove supruzi/suprugu, pasti u vodu
b) metonimija - osvojiti nečije srce (ljubav je rat), biti žedan ljubavi (ljubav je hrana), izgubiti bitku (rasprava je rat), popraviti se iz temelja (ponašanje je građevina), skovati plan (ideje su zgrade)
c) hiperbola - smak svijeta, smrtno zaljubljen, umrijeti od srama, umrijeti od sreće, umrijeti od straha, umrijeti od tuge, (promrznuti, smočiti se) do kostiju
d) aluzija- biti u nečijim raljama, bježati kao vrag od križa, brzinom groma, srediti svinjac
e) epitet - ženska glava, zrela osoba

Nadalje, slijede primjeri fonetskih karakteristika pronađenih u Gavranovim djelima:

a) aliteracija - navrat-nanos, na jedvite jade, nitko i ništa
b) asonanca - osjećati se kao pokisla kokoš, doživjeti brodolom, biti uhvaćen u stupicu

Konačno, pronađen je jedna vrsta primjera leksičkih karakteristika:

a) ponavljanje - oči u oči, skroz-naskroz, kud puklo da puklo, sve gore i gore

U tekstovima se frazeološke jedinice upotrebljavaju u svojemu standardnome obliku i značenju. Autorica Anita Naciscione (2010) predlaže uporabu termina jezgrena jedinica[3] kako bi se označila temeljna, esencijalna forma i značenje pojedinoga izraza neovisno o govornikovu korištenju. Jezgrena jedinica, dakako, podrazumijeva osnovne karakteristike samoga izraza. Nadalje, jezgrene jedinice koristi i razumije većina govornika određenoga jezika (Naciscione, 2010, str. 35). No, bez obzira na trenutnu

[3] U izvorniku core use

terminološku neusklađenost, oko karakteristika se frazema svi autori slažu.

Nastavno na prethodno, proizlazi da su za frazem značajni:

a) Reproduktivnost/ustaljenost – frazem se ne stvara u govornome procesu, nego se kao zapamćena, usvojena ili naučena (ako se radi o stranome jeziku) cjelina uključuje u diskurs;
b) formalno ustrojstvo – frazem je neraščlanjiv skup riječi;
c) uklapanje u kontekst – frazem se u rečenici pojavljuje kao njen sastavni dio;
d) idiomatičnost – značenje frazema ne proizlazi iz zbroja značenja njegovih članova jer su neki ili svi članovi doživjeli semantičku preobrazbu (Matešić, 1982, str. 6).

A propos netom spomenute semantičke preobrazbe, desemantizacija frazema može biti provedena na dvjema razinama.

a) *Potpuna desemantizacija* znači da su sve komponente u sastavu frazema semantički preoblikovane, tj. da se frazeološko značenje izražava na posve drugačiji način, da se pri definiranju frazema ne služimo ni jednom frazeološkom sastavnicom (npr. *nabiti rogove* suprugu/supruzi u značenju „prevariti partnera s drugim partnerom, napraviti preljub“ ili *obrati bostan* u značenju „loše proći, nastradati“).

b) *Djelomična desemantizacija* znači da je samo dio komponente izgubio svoje prvotno leksičko značenje, pa se nedesemantizirane komponente najčešće upotrebljavaju i u određivanju frazeološkoga značenja (npr. *doživjeti brodolom* u značenju „doživjeti djelomičnu ili potpunu propast“ ili *uvaliti se u sos* u značenju „uvući se, uvaliti se u probleme“) (Fink-Arsovski, 2002, str. 7).

Netom se spomenute osobine odnose na *užu frazeologiju* ili *frazeologiju u užem smislu*. Nasuprot njoj stoji, dakako, *šira frazeologija* ili *frazeologija u širem smislu* za koju nije karakteristična desemantizacija, odnosno primjenjuje se nulta desemantizacija. Tim je izrazima svojstvena ustaljenost, cjelovitost i čvrsta struktura, a koriste se u raznim terminologijama (krupna zvjerka, filmski poljubac, dokaz za sumnju).

Klasifikacija frazema

Iako ih je moguće analizirati s različitih aspekata, tri su osnovna oblika frazeološke analize: strukturni, semantički i sintaktički. Strukturna se analiza bavi opsegom frazema, leksičkim stavom i određivanjem sintaktički noseće komponente, semantička se analiza bavi frazeološkim značenjem, načinom njegova formiranja, motiviranošću i porijeklom frazema dok se sintaktička analiza odnosi na uključivanje frazema u rečenično ustrojstvo i određivanje njegove funkcije.

Strukturni aspekt frazema

Govoreći o opsegu frazema, jezikoslovci su podijeljeni u dvije skupine: jedni se zalažu za dvostupanjsku (skup riječi i rečenica), dok drugi za trostrupanjsku (fonetska

riječ, skup riječi i rečenica) podjelu.

1. Opsegom je najmanja jedinica *fonetska riječ*. To je frazem koji se najčešće sastoji od jedne autosemantičke i jedne (ili više) sinsematičke riječi, pri čemu je najvažnije za taj strukturni tip da čini jednu akcenatsku cjelinu. Najčešće se ove fonetske riječi sastoje od prijedloga i imenice: *po meni, u roku, za tebe*; od čestice i imenice: *ni govora, ni riječi*; od prijedloga, čestice i imenice: *ni u snu* itd. (Fink-Arsovski, 2002, str 8). Iako Josip Matešić ne bilježi spomenute u svome *Frazeološkome rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Željka ih Fink Arsovski smatra dijelom uže frazeologije budući da imaju stalan leksički sastav, ne stvaraju se u govornom procesu, nego se kao cjelina uključuju u kontekst, a njihove su komponentne djelomično ili potpuno desemantizirane.
2. *Skup* se *riječi* kao frazeološki strukturni tip sastoji do najmanje dviju autosemantičkih riječi s najmanje dvjema akcenatskim cjelinama. S obzirom na morfološko-sintaktički kriterij, razlikuju se imenički, pridjevski, priložni i glagolski frazemi.

Imenički frazemi. Sastoje se od imenice kao središnje punoznačne riječi kojoj su pridodani pridjev ili imenica.

a) pridjev(i) + imenica

izgubljena bitka, sušno razdoblje, ženska glava, svijetla točka, nasljedna bolest, svakodnevno mrtvilo, (Zaljubljen do ušiju); bakine ralje, srednja žalost, krupna zvjerka, zrela osoba, holivudski filmski poljubac, grobna tišina, muka živa, bolja budućnost (Kako je tata osvojio mamu); pećinski čovjek (Svašta u mojoj glavi); lovačke priče (Pokušaj zaboraviti)

b) imenica + prijedložni imenički atribut

saveznik u životu (Kako je tata osvojio mamu); prozor u svijet (Svašta u mojoj glavi)

c) imenica + imenica

zid šutnje, rob ljubavi (Zaljubljen do ušiju); kasica prasica, smak svijeta (Halo, ljubavi)

d) imenica + veznik + imenica

nitko i ništa (Kako je tata osvojio mamu)

e) imenica + veznik + prilog

komad i pol (Halo, ljubavi)

Pridjevski frazemi. Sastoje se od pridjeva kao središnje punoznačnice kome je pridodan prijedložni padežni izraz ili je riječ o poredbenoj strukturi.

a) pridjev + prijedlog + imenica

cijepljen na ljubav (Zaljubljen do ušiju); napet do usijanja (Kako je tata osvojio mamu); po zadnjoj modi (Halo, ljubavi)

b) prijedlog + imenica + veznik + imenica

od krvi i mesa (Zaljubljen do ušiju)

Priložni frazemi. Najčešća im je središnja punoznačnica imenica koja se uvijek pojavljuje u zadanome obliku, a isti u rečenici imaju ulogu priložne oznake.

a) prijedlog + pridjevski atribut + imenica

mimo zdravog razuma, u četiri oka, usred bijela dana, opaliti na licu mjesta (Zaljubljen do ušiju); do mile volje, da se sve praši (Kako je tata osvojio mamu); ispod glasa (Halo, ljubavi); na jedvite jade (Oproštajno pismo); do kostiju, pod svaku cijenu, kao iz vedra neba (Svašta u mojoj glavi); kao od šale (Pokušaj zaboraviti)

b) pridjev + prijedlog + imenica

crno pod noktom (Svašta u mojoj glavi);

c) pridjev + imenica

hladne glave (Zaljubljen do ušiju)

d) imenica + prijedlog + imenica

oči u oči (Halo, ljubavi)

e) prijedlog + imenica + prijedlog + imenica

od danas do sutra, od početka do kraja (Kako je tata osvojio mamu); iz dana u dan (Oproštajno pismo)

g) prilog + prilog

malo-malo (Zaljubljen do ušiju); navrat-nanos (Halo, ljubavi); skroz-naskroz (Svašta u mojoj glavi); kakvo-takvo (Oproštajno pismo)

f) imenica + imenica

brzinom groma (Zaljubljen do ušiju)

Glagolski frazemi. Najčešći su strukturni oblik frazema koji u rečenici ima ulogu predikata. Strukture im mogu biti raznovrsne, a središnja glagolska punoznačnica može dolaziti s imeničkim, pridjevskim i adverbijalnim dodatkom, ali dodatak joj može biti i drugi glagol.

Imenička osnovna komponenta

a) sama imenica

gubiti živce, soliti nekome pamet, pokupiti melodiju, vladati situacijom, vagati osjećaje, izgubiti bitku, pomutiti pamet, otvoriti nekomu oči, ispirati mozak, dobiti slom živaca, skovati plan, sijevanje iskri, slomiti nekome srce, da me zemlja proguta (Zaljubljen do ušiju); probiti led, otvoriti nekome srce, osvojiti nečije srce (Kako je tata osvojio mamu); naćuliti uši, srediti svinjac, doživjeti brodolom, poklopiti se ušima, oboriti pogled, izjaviti ljubav, doživjeti brodolom (Halo, ljubavi); napuniti kome glavu, progutati obrazloženje, nabiti rogove, obrati bostan (Svašta u mojoj glavi); biti žedan ljubavi (Oproštajno pismo)

b) imenica proširena pridjevom

prihvatiti ponuđenu ruku, vratiti istom mjerom, voljeti svom dušom i tijelom, biti zauzet(a) dečko/djevojka (Zaljubljen do ušiju); upijati svaku riječ (Kako je tata osvojio mamu)

c) imenica proširena prijedložnim padežnim izrazom

biti alergičan na nešto, zaglaviti u braku s nekim, briznuti u plač, voljeti više od svojih očiju, pronaći izlaz iz mučne situacije, potražiti razumijevanje u boci rakije, poslati nekoga u grob, sinuti kroz glavu, vrzmati se po glavi, izvući

zadnju kartu iz rukava, moliti na koljenima, praviti budalu od sebe, pasti u vodu, pasti s kruške, pasti na um, uvaliti se u kašu, uvaliti se u sos, biti nekome u glavi, umrijeti od tuge, mrziti nekoga iz dna duše, biti cijepljen na ljubav, popraviti se iz temelja, umrijeti od srama, baciti oko na nekoga, vezati se uz nekoga, praviti majmuna od nekoga, biti uhvaćen u stupicu (Zaljubljen do ušiju); biti za akciju, progutati knedlu u grlu, umrijeti od straha, skinuti bijedu s vrata, vjerovati na riječ, ići u tek, osuti paljbu na nekoga, ići na živce, doći na ideju, učiniti nekome za ljubav, primijetiti iz aviona, pasti u nesvijest, uzeti stvar u svoje ruke, umrijeti od sreće (Kako je tata osvojio mamu); dovesti u red, ostaviti nekoga na cjedilu, biti u očajnom stanju, ne biti ni na kraj pameti, dočekati nešto na najvišem nivou, sinuti kroz glavu, izblijediti iz sjećanja, motati se po glavi, mrmljati sebi u bradu, smočiti se do kostiju, (piti/govoriti/plesati) do besvijesti, otjerati nekoga u ludnicu, živjeti na divlje, (imati) bube u glavi (Svašta u mojoj glavi); imati soli u glavi, biti u drugom stanju, progledati komu kroz prste, ići od ruke, visjeti u zraku, uvući se nekome pod kožu, biti imun na ljubav (Pokušaj zaboraviti); imati crne slutnje, govoriti o svemu i svačemu (Halo, ljubavi)

d) glagol + kao + imenica

(držati se/biti) kao pokisla kokoš, biti pijan kao zemlja (Svašta u mojoj glavi); bježati kao vrag od križa, osjećati se kao da su ti sve lađe potonule, biti ljut kao ris (Pokušaj zaboraviti); biti sretan kao malo dijete, zujati kao u košnici, mrziti se kao pas i mačka, biti kao gromom ošinut/pogođen (Kako je tata osvojio mamu)

f) prilog + glagol

krenuti nizbrdo (Zaljubljen do ušiju); sočno opsovati (Kako je tata osvojio mamu)

Pridjevska osnovna komponenta

glagol + kao + pridjev + [imenica]

zuriti kao hipnotiziran, osjećati se kao pokisla kokoš, biti kao u zatvoru (Zaljubljen do ušiju); biti lijepa kao san, brbljati kao navijeno kolo, živjeti kao stoka, raditi kao konj, živjeti kao sirotinja, trčati kao da imaš krila, čekati kao majmun (Kako je tata osvojio mamu); teći kao podmazano (Halo, ljubavi)

Priložna osnovna komponenta

par priloga s veznikom

živjeti sve gore i gore (Kako je tata osvojio mamu)

Frazemi su *sa strukturom rečenice* prilično brojna kategorija. S obzirom na sintaksnu vezu dijele se na frazeme:

a) Zavisnoga tipa – gdje su frazemi povezani na određene načine poput sljedećih:

a_1) frazemi su povezani kongruencijom: *ženska glava, svijetla točka, u četiri oka, do mile volje, ispod glasa, lovačke priče* i sl.

a_2) frazemi su povezani glagolskom rekcijom: *briznuti u plač, pasti u vodu, pasti na pamet, uvaliti se u sos, živjeti na divlje.*

b) Nezavisnoga tipa – gdje frazemske sastavnice nisu u zavisnome odnosu: *nitko i*

ništa, tu i tamo itd.

Frazemske inačice

Iako je u početnome poglavlju o frazemu rečeno da je struktura frazema u pravilu čvrsta i postojana, postoje inačice istoga frazema, drugim riječima, ponekad se jedna riječ u frazemu može zamijeniti drugom rječju, no one moraju biti iste vrste.

Frazemske inačice mogu biti:

1. Fonološke

„Možeš, ali se odmah vrati.“ – ***Otrčao sam kao da imam krila***. (Kako je tata osvojio mamu, str. 53.)

U navedenome primjeru autor ne koristi frazem *trčati kao da imaš krila* u značenju vrlo brzo trčati, nego središnju punoznačnicu tvori prefiksalno-sufiksalnom tvorbom na sljedeći način: o + trk + a + ti gdje se glas k ispred a mijenja u palatal č, a korijenu se riječi dodaje prefiks o- koji spomenuti glagol *trčati* nesvršenoga vida mijenja u glagol *otrčati* svršenoga vida.

2. Leksičke

Želio sam je vidjeti, razgovarati s njom, igrati se s njom. ***Uvukla mi se u mozak****, pa bi mi ujutro prva misao kod umivanja bila: Bernarda.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 29.)

A navečer, pred spavanje, opet mi se ona ***motala po malom mozgu***. (Kako je tata osvojio mamu, str. 29.)

U oba je primjera jednak slučaj frazemske inačice. U frazemima u*vući se nekome u glavu* u značenju stalno razmišljati o nekome i *motati se po glavi* razmišljati o nekomu/nečemu sastavnica *glava* zamijenjena je sastavnicom *mozak*, odnosno *mali mozak* ne mijenjajući time ni na koji način značenje frazema, ali ni dekonceptualizirajući time osnovni frazem.

Semantički aspekt frazema

Ekspresivno-stilistička obilježja frazema

Kao i sve druge jezične jedinice, i frazemi mogu imati svoje osnovno značenje, drugim riječima, denotativno značenje, ali i eskpresivno, to jest konotativno značenje. Denotativno je neutralno značenje, neovisno o odnosu govornika prema govorenome predmetu ili pojavama u izvanjezičnoj zbilji. Suprotno navedenome, u konotativnome se značenju izražavaju stav i emocije govornika prema govorenome predmetu ili pojavama iz izvanjezične zbilje. *A propos* ekspresivno-stilističkih obilježja, treba se naglasiti da su frazemi jedinice čija je uporaba usko vezana okvirima pojedinačnoga jezičnoga stila.

Stoga, frazemi se mogu podijeliti u tri skupine: stilistički neutralne, knjiške i razgovorne frazeme.

a) **Stilistički** se **neutralni frazemi** upotrebljavaju u standardnome jeziku; oni

imenuju pojave i odnose bez stiliziranja, odnosno upotrebljavajući nultu stilizaciju kao u sljedećim primjerima: *imati u koga povjerenja, prasnuti u smijeh, držati obećanje, u pravi trenutak, malo pomalo, pogledati se u čudu* itd.

b) **Književni** se **frazemi** pojavljuju u pisanim oblicima, a osnovna im je karakteristika, uz svečani ton i patetičnost, pojačana ekspresivnost kojom se pojačava doživljaj.

Književni frazemi koji se koriste za izražavanje boli/radosti: *slomiti nekome srce, biti lud od sreće, zaboljeti u srcu, zasjati od sreće, unijeti nemir u srce, briznuti u plač.*

Književni frazemi koji se koriste za izražavanje ljutnje: *izgubiti živce, dobiti slom živaca, biti alergičan na nešto, maknuti nekome osmijeh s lica, mrziti nekoga iz dna duše.*

Književni frazemi koji se koriste za izražavanje razmišljanja o nekome/nečemu: *sinuti kroz glavu, vrzmati po glavi, pasti na pamet, biti nekome u glavi, motati se po glavi, motati po malom mozgu.*

c) **Razgovorni** su **frazemi** vrlo slikoviti, a u izričaj unose i dozu neobaveznosti i jednostavnosti. Sljedeći su takvi frazemi: *baciti oko na nekoga, biti u nečijim raljama, imati bube u glavi, imati soli u glavi, držati se kao pokisla kokoš, nabiti rogove supruzi/suprugu, visjeti u zraku, obrati bostan, otjerati nekoga u ludnicu, pasti s kruške, pasti u vodu, biti pijan kao zemlja, poslati nekoga u grob, progutati knedlu u grlu, uvaliti se u kašu, uvaliti se u sos, uvući se nekome pod kožu, živjeti na divlje.*

Uobzirujući brojnost frazema iz posljednje c) skupine, nameće se nepobitan zaključak da Miro Gavran koristi prvenstveno razgovorni stil i razgovorne frazeme u svome stvaralačkome izražavanju. S obzirom da je ciljno čitateljstvo mlađa populacija kojima je, uz aktualnost teme, bitna i razumljivost iste, ovakav izbor stvaralačkoga stila, ali i vrste frazema nimalo ne čudi.

Frazemska sinonimija i antonimija

Kao i među svim jezičnim jedinicama, govoreći o značenjskim odnosima među frazemima možemo se osvrnuti i na odnose frazemske sinonimije i antonimije.

Frazemska sinonimija

Pod frazemskom se sinonimijom podrazumijeva podudaranje bitnih obilježja dvaju ili više frazema različitoga leksičkoga sastava (Melvinger, 1984, str. 107). Sljedeći su primjeri sinonimni frazemi s navedenim značenjima:

a) „pogledavati, flertovati, obazirati se na druge žene“ – *okretati se za drugim ženama, juriti za drugim ženama, trčati za drugim ženama, gledati druge žene, imati posla s drugim ženama;*

b) „razmišljati o nekomu/nečemu“ – *biti nekome u glavi, vrzmati se nekome po glavi, uvući se nekome u mozak, motati se nekome po malom mozgu, motati se nekome po glavi;*
c) „mrziti nekoga“ – *mrziti nekoga iz dna duše, mrziti se kao pas i mačka;*
d) „uvaliti se u probleme“ – *uvaliti se u kašu, uvaliti se u sos.*

Frazemska antonimija

Za razliku od netom spomenutoga podudaranja bitnih obilježja dvaju frazema, značenje se dvaju frazema može odnositi i na posve suprotne pojmove i osobine. Tada govorimo o frazemskoj antonimiji. Sljedeći su primjeri antonimni frazemi s navedenim značenjima:

a) otvoriti nekome srce (povjeriti se nekome) – povući se u sebe (ne dijeliti svoju intimu ni s kime);
b) ići kao podmazano (teći glatko bez problema u izvršavanju) - ići nizbrdo (ne ići po željenome planu, pogoršati se).

Značajke frazeologije Mire Gavrana

U uvodnome je teorijskome dijelu o frazeologiji istaknuto njezino dvojako značenje; lingvističke discipline čiji je zadatak proučavanje frazeologizama, s jedne strane, i tehnike i stila izražavanja nekoga pisca, s druge strane. U dosadašnjem je dijelu rada bilo riječi samo o prvome značenju frazeologije; međutim, nužno je predstaviti i drugo značenje toga termina vezano uz stil i način izražavanja autora Mire Gavrana.

Poredbena frazeologija

U hrvatskome se jeziku koristi velik broj različitih poredbi kako bi se akcentuiralo značenje određenoga izraza, odnosno kako bi se izričaj učinio slikovitijim. Međutim, nikako se ne smije poistovijetiti poredba kao stilsko izražajno sredstvo i poredbeni frazem kao konvencionalizirani izraz što će se pokazati na sljedećemu primjeru:

a) Poredba
Trčati kao da imaš krila (vrlo brzo trčati)
*„Možeš, ali se odmah vrati.“ – **Otrčao sam kao da imam krila**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 53.)
b) Poredbeni frazem
Biti ljut kao ris (biti iznimno ljut na nekoga ili nešto)
*U nedjelju, kad smo išli na gostovanje u Rijeku, trener **je bio ljut** na mene **kao ris**.* (Pokušaj zaboraviti, str. 49.)

U potonjemu primjeru, kao i u sličnim primjerima poredbenih frazema, dolazi do djelomične desemantizacije izraza i reproduciranja istoga kao cjeline (Omazić, 2002, str. 101). Integrirajući ih u jezik, isti postaju neodvojivi dio jezika koji govornici upotrebljavaju

automatski ne razmišljajući o njihovoj uporabi. Stoga, govornik upotrebljava spomenuti poredbeni frazem ne znajući, što ni nije nužno, psihološke karakteristike risa kao životinje budući da je ta semantička jedinica prethodno konceptualizirana, ostvarena u prostoru predodžbe i kao takva dana na korištenje svim govornicima hrvatskoga jezika bez zahtijevanja njihova napora prilikom konceptualiziranja i korištenja (Langacker, 1987, str. 58).

S druge pak strane, prvi je (a) primjer poredba kao stilsko izražajno sredstvo. Kao takva nije integrirana u jezični sustav *per se*, nego ju govornik „izmišlja“ u trenutku govora. Drugim riječima, drugi govornik neće nužno upotrijebiti isti izraz za opis brzoga trčanja, nego onaj koji on smatra najprikladnijim za slikovito akcentuiranje (npr. Trčati kao Usain Bolt).

Dakako, gore navedeni primjeri nisu jedini koje autor Miro Gavran koristi u svojim djelima, no, mora se napomenuti, da je brojnost poredbi uvelike manja od brojnosti poredbenih frazema. U narednim se redcima nalaze neki od poredbenih frazema koje Miro Gavran koristi u analiziranim mu djelima: *bježati kao vrag od križa, čekati kao majmun, ići kao podmazano, biti kao gromom ošinut/pogođen, kao iz vedra neba, (držati se) kao pokisla kokoš, pijan kao zemlja, raditi kao konj, živjeti kao stoka*. Isti još jedanput ukazuju na činjenicu da je jezični izričaj spomenutoga autora uglavnom neformalan i razgovornoga, žargonskoga tipa.

Numerička frazeologija

Brojevi su, s jedne strane, elementi znakovnoga sustava numeričkoga koda i kao takvi nezavisni su dio jezika. S druge pak strane, brojevi su čvrsto vezani uz jezik što znači da su integrirani u njegov semiotički sustav. Brojevi, doista, zauzimaju posebno mjesto u jeziku. Njihovo je značenje stabilno i ograničeno na označavanje količine ili brojevne porednosti nečega (Dobrovol'skij i Piirainen, 2004, str. 285). Nadalje, metaforična uporaba u sklopu numeričke frazeologije nije uobičajena jer čak i u slučajevima kada se brojevi naizgled koriste u metaforičnome smislu, metaforičnost je vezana uz drugi element cjeline. Zatim, sinonimija i antonimija nisu jedne od karateristika numeričke frazeologije kao ni tvorbena plodnost.

Vrlo su česti primjeri numeričkih članova kao stalnih sastavnica frazema. No, samo je ograničeni broj glavnih i rednih brojeva u ovoj skupini. U proučavanim djelima Mire Gavrana pronađeni primjeri numeričkih frazema ukazuju na podjednaku frekventnost dolje navedenih.

Broj je *jedan* iznimka u odnosu na ostale brojeve, drugim riječima, njegovo je mjesto u jeziku od posebnoga statusa. Naime, broj *jedan* u većini jezika dijeli oblik i semantička obilježja drugih vrsta riječi poput članova, zamjenica ili pridjeva. U engleskome se jeziku broj *jedan* podudara s neodređenom zamjenicom, stoga ih je često vrlo teško razlikovati (Dobrovol'skij i Piirainen, 2004, str. 286). U djelima autora Mire Gavrana broj se *jedan* najčešće javlja kao redni broj, ali je vrlo često usko povezan s rednim brojem dva: *od jednog do drugog, prvo i najvažnije, i jedno i drugo.* Spomenuti

postupak uparivanja brojeva koristi se isključivo u svrhu akcentuiranja radnje iz rečenice u kojoj se javljaju navedeni izrazi.

Broj se *dva* javlja i samostalno, drugim riječima, nije *per se* vezan s brojem jedan. U svim zabilježenim slučajevima, broj se dva javlja kao redni broj: *biti u drugom stanju, biti s druge strane žice, živjeti u drugom dijelu grada.*

Iste u stopu slijedi broj *sto* i to najčešće kao glavni broj: *sto godina, sto na sat, sto puta.* U većini indoeuropskih jezika brojevi *stotina, tisuća, milijun* označavaju veliku količinu simbolizirajući cjelovitost i zaokruženost iste. Autor koristi spomenute numeričke frazeme isključivo u svrhu postizanja efekta velike količine ili dugotrajnosti neke radnje.

Konačno, iako nimalo manje važan, pojavljuje se i glavni broj *četiri*. No, za razliku od prethodna tri, ovaj je broj nedvojbeno marginaliziran budući da se pojavljuje u samo jednome primjeru: *u četiri oka* simbolizirajući povjerljivi sastanak dviju osoba.

Frazeologizmi sa zoonimskom sastavnicom

Frazemi sa zoonimskom sastavnicom sastavnim su dijelom leksika brojnih jezika, a razlog je vjerojatno u činjenici da su životinje još od prapovijesnih vremena ljudski suputnici. Jednako tako, promatrajući životinje kroz ljudski sustav vrijednosti, iste su stereotipno obilježavane, odnosno pripisivana su im određena obilježja, a nerijetko je i ponašanje životinja pogrešno tumačeno. U narednome će tekstu biti popisani frazeologizmi sa zoonimskom sastavnicom u proučavanim djelima Mire Gavrana kao i objašnjena njihova značenja nakon čega će se izvesti zaključak o tipu motiviranosti za svaki pojedini primjer.

a) *Raditi kao konj*

***Radim kao konj**, patim se i mučim, a zašto: nizašto.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 35.)

Prijašnjih stoljeća kada nije postojala mehanizacija i automatizacija, a ljudi se uglavnom bavili poljoprivredom, konj je bila životinja neprocjenjive vrijednosti jer su ju ljudi koristili, osim kao prijevozno sredstvo, i za obrađivanje zemlje. Neovisno o vlasniku i godišnjemu dobu, konji su se uprezali i, zajedno s vlasnicima, puno i teško radili. Uzimajući tu pozadinsku sliku u obzir, može se zaključiti da je spomenuti frazem, čije se značenje odnosi na mukotrpan rad, konkretno motiviran, a njegov je izbor, umjesto sličnoga *raditi kao crv/mrav*, možebitno autobiografski motiviran. Naime, autor je odrastao u jednome slavonskome mjestu i vrlo je vjerojatno osobno imao prilike vidjeti konje kako pukotrpno rade po slavonskim oranicama.

b) *Čekati kao majmun*

*„Ona mene namjerno ponižava. Ja je lijepo pozovem na razgovor, a onda **je kao majmun čekam** sat vremena na kiši.“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 67.)

Navedeni frazem ima značenje dugog i uzaludnoga čekanja, no iako je ustaljen u hrvatskome jeziku, a s obzirom na karakteristike majmuna kao životinje, motiviranost je za nastanak ovoga frazema nelogična. Autor koristi spomenuti frazeologizam iz potrebe,

odnosno, ako se želi iskoristiti zoonimska sastavnica, ne postoji alternativni frazem za postizanje efekta uzaludnoga čekanja koji je autor htio postići.

c) *Mrziti se kao pas i mačka*

***Mrze se kao pas i mačka**, a žive zajedno. Čudni su ljudi, brate moj, čudni.* (Oproštajno pismo, str. 34.)

Nasuprot uvriježenome mišljenju da su pas i mačka najgori neprijatelji, te su dvije vrste životinja u praksi vrlo dobro slažu. Međutim, vjerojatno je zbog različitih govora tijela (pas maše repom kada je sretan, a mačka kada joj nešto smeta i sl.) te se dvije vrste životinje percipiraju kao antonimne, što je asocijativna motivacija za nastanak spomenutoga frazema, a samim time odličan autorov izbor za nedvosmisleno razumijevanje istoga.

d) *Držati/osjećati se kao pokisla kokoš*

*Tog nesretnog tužnog dana **osjećao sam se ko pokisla kokoš.*** (Zaljubljen do ušiju, str. 46.)

Kokoši su domaće životinje čije je tijelo prekriveno perjem nakon čijega močenja svaka kokoš, neovisno o vrsti i težini, izgleda mršavo i jadno. Asocijativnom motivacijom i paralelizmom, osoba koja se osjeća kao pokisla kokoš, osjeća se jadno i potišteno.

e) *Živjeti kao stoka*

*Već deset godina **živimo kao stoka**, jer se ti baviš „znanstvenim radom“ umjesto svojom obitelji.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 25.)

Pod pojmom stoka, uključuju se domaće životinje poput krava, bikova, volova, svinja i sl. Iako svaki seljak pokušava održavati higijenu svoje stoke, zbog glomaznosti i drugih razloga, nije u mogućnosti kupati svaku životinju ponaosob kao što se primjerice može kupati pas, stoga se često stvara pogrešna percepcija o stoci kao prljavim i neurednim životinjama, što je, ponovo asocijativno motivirano za nastanak spomenutoga izraza.

U svim do sada spomenutim primjerima, autor izabire domaće životinje. Možebitno su razlozi tome dvojaki: s jedne strane, kao što je već spomenuto, autor je dijete slavonskoga kraja i vjerojatno je osobno upoznat s održavanjem i navikama gore spomenutih životinja, dok s druge strane, uobzirujući činjenicu da su „gradska“ djeca vrlo slabo upoznata i s najreprezentativnijim domaćim životinjama, autor izabire gore spomenute životinje i izraze jer su oni, kognitivno govoreći, dijelom temeljne razine kategorizacije, što je i više nego čvrsta podloga za njihovo prepoznavanje i razumijevanje čak i ako su u pitanju čitači isključivo iz gradskih sredina.

f) *Biti ljut kao ris*

*U nedjelju, kad smo išli na gostovanje u Rijeku, trener **je bio ljut** na mene **kao ris**.* (Pokušaj zaboraviti, str. 49.)

Jedini je primjer koji kategorijalno odstupa od gore navedenih f) primjer budući da se ris nikako ne može kategorizirati pod domaće životinje. Nadalje, primjer je konkretno motiviran budući da je ris jedna od životinja koja postaje vrlo opasna kada ju se razljuti, a upravo je opis iznimno ljute osobe autorov cilj.

Mjesto frazema u rečenici

U jednome od početnih poglavlja o frazemu rečeno je da je za frazem, između inoga, značajno i uklapanje u kontekst. Drugim riječima, uvrštavanje frazema na određeno mjesto u rečenici. Miro je Gavran po ovome pitanju vrlo heterogeno rasporedio frazeme u svojim rečenicama kao što ilustriraju i sljedeći primjeri.

a) na početku rečenice

Bio sam uhvaćen u stupicu. *Mislio sam da će me tata tu, na licu mjesta, pred bakom istući i uši mi izvući, a umjesto toga izgrlio me i izljubio, a grleći me samo je govorio: "Jako smo se uplašili za tebe."* (Zaljubljen do ušiju, str. 121.);

Sledio sam se. *Pa ja nisam ni pomislio na mogućnost da je Lana već zauzeta, da ima frajera i da sam ja u cijeloj priči suvišan.* (Zaljubljen do ušiju, str. 44.).

b) u sredini rečenice

*Kad ti ona na koju **baciš oko** ne uzvrati ljubav, nego ostane sa svojim dečkom, život izgubi radost i smisao.* (Zaljubljen do ušiju, str. 97.);

*I on je mislio da je **cijepljen na ljubav** pa ga je mama „iznenadila" kao Lana mene.* (Zaljubljen do ušiju, str. 8.);

c) na kraju rečenice

*Dok smo šetali tako u grupi, nas šestero, dogodilo se ono što se obično događa, neposredno nakon upoznavanja: mi djeca šutjeli smo, a odrasli su **brbljali kao navijeno kolo***. (Kako je tata osvojio mamu, str. 12.);

*Potom sam nastavio gledati Lanu osjećajući koliko sam sretan što ona sjedi u klupi do moje i što imam sreću biti u njenoj blizini i gledati je tako **do mile volje***. (Zaljubljen do ušiju, str. 42.)

Značajke jezika Mire Gavrana

Hrvatski dramatičar, romanopisac i pisac za mlade Miro je Gavran naizvođeniji suvremeni hrvatski dramatičar u zemlji i inozemstvu posljednja dva desetljeća. Dobitnik je brojnih prestižnih nagrada (Central European Time, Europski krug, Večernji list, Marin Držić itd.) što ukazuje na činjenicu da je iznašao načina da svome ciljnome čitateljstvu, a prvenstveno su to mladi, približi danas tako omraženu knjigu i čitanje. Osim aktualnošću tematika (ljubavni problemi tinejdžera, problem rastave braka roditelja, preseljenja i prilagođavanja u novoj sredini), Gavran je svoja djela učinio pristupačnima i poželjnima i svojim stilom izražavanja. Drugim riječima, iako iznosi bitna egzistencijalna pitanja suvremenoga čovjeka, Gavran to čini na prihvatljiv način za sve čitateljske generacije. Naime, jezik se Mire Gavrana ističe jednostavnošću, slikovitošću i skladnošću ritma postignutim uporabom brojnih frazema, poredbi i žargona. Sve te složene probleme Miro Gavran vrlo vješto iskazuje prividno neopterećenom, nonšalantnom i lepršavom prozom slobodnoga i spontanoga iskaza. U dijalozima uspješno ostvaruje ritam svakodnevnoga, živoga i neposrednoga govora začinjenoga žargonskim izrazima.

Iako je autor podrijetlom iz Slavonije, veći dio svoga života živi u Zagrebu. Međutim, osim u par namjerno iskorištenih marginalnih primjera „zagrebačkoga govora“, autor zadržava svoj štokavski izričaj time namjenjujući svoja djela širem čitateljstvu neovisno o njihovome narječju. Orijentirajući se isključivo na svoje ciljno čitateljstvo, mlađe naraštaje, Miro Gavran koristi isključivo razgovorni jezik koji obiluje poštapalicama, vulgarizmima, psovkama, no uglavnom pristojnima i u prihvatljivoj mjeri. Nadalje, budući da su sva obrađena djela nastala 90-ih godina 20. st., odnosno u „predinternetsko/predfejsbukovsko“ vrijeme, nije ni postojala mogućnost formiranja novih frazemskih inačica s elementima suvremenoga tehnološkoga vokabulara danas osobito popularnoga među čitateljskom populacijom koja je Gavranovo ciljno čitateljstvo. No, dakako, to ne isključuje mogućnost daljnje autorove adaptacije; štoviše, s obzirom na do sada utvrđeno, autorova je adaptacija u tome pogledu očekivana. Uporabom spomenutih jezičnih izraza, autor, osim što obogaćuje svoj izričaj, u isti unosi živost tako da se može predvidjeti da će i u sljedećim desetljećima čitateljstvo s radošću i zadovoljstvom samoinicijativno izabirati djela Mire Gavrana.

Zaključak

U posljednje su vrijeme frazeološka proučavanja postala predmetom zanimanja brojnih jezikoslovaca, što potvrđuju brojne studije. Osim za strane, raste zanimanje i za proučavanje frazeologije afirmiranih hrvatskih književnika.

Ovaj se rad bavi proučavanjem frazeologije suvremenoga hrvatskoga književnika Mire Gavrana. Nakon proučavanja strukturnoga i semantičkoga aspekta frazema, poredbene frazeologije, numeričke frazeologije, frazeologizama sa zoonimskom sastavnicom i mjesta frazema u rečenici, nameće se zaključak da isti koristi razgovorni jezični stil karakterističan po svojoj jednostavnosti, slikovitosti i uporabi brojnih frazema, vulgarizama i žargonizama. Dolje navedeni mali frazeološki rječnik, čiji se korpus sastoji od frazema iz šest djela za mlade Mire Gavrana, potvrđuje nepobitnu činjenicu da su djela ovoga autora bogata frazemima, što je, uz aktualnost tematika, „magnet“ za privlačenje svekolikih brojnih recipijenata i približavanje istima, s jedne strane toliko dobre, a s druge pak, toliko, na žalost, omražene knjige.

POPIS LITERATURE

IZVORI

Gavran, M. (1991). *Svašta u mojoj glavi.* Zagreb: Znanje Zagreb.
Gavran, M. (1994). *Oproštajno pismo*. Zagreb: Znanje Zagreb.
Gavran, M. (1996). *Pokušaj zaboraviti.* Zagreb: Znanje Zagreb.
Gavran, M. (1998). *Halo, ljubavi*. Zagreb: Znanje Zagreb.
Gavran, M. (1998). *Kako je tata osvojio mamu*. Zagreb: Znanje Zagreb.
Gavran, M. (2010). *Zaljubljen do ušiju.* Zagreb: Mozaik knjiga.

LITERATURA

Dobrovol'skij, D. O. i Piirainen, E. (2005). *Figurative Language: Crosscultural and Cross-linguistic Perspective.* Amsterdam: Elsevier

Fink-Arsovski, Ž. (2002). *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF press

Langacker, R.W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar.* Vol 1: *Theoretical Prerequisites.* California: Stanford university Press

Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskog i srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Melvinger, J. (1984). *Leksikologija.* Osijek: Pedagoški fakultet.

Menac, A. (2007). *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigva.

Menac, A., Fink–Arsovski, Ž. i Venturin, R. (2003). *Hrvatski frazeološki rječnik.* Zagreb: Naklada Ljevak.

Naciscione, A. (2010). *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company

Omazić, M. (2002). O poredbenom frazemu u engleskom i hrvatskom jeziku. *Jezikoslovlje, 3*, 99-129.

Prilog

MALI FRAZEOLOŠKI RJEČNIK MIRE GAVRANA

B

- Baciti oko na nekoga (promatrati nekoga jer ti se sviđa; zagledati se u nekoga)

*Kad ti ona na koju **baciš oko** ne uzvrati ljubav, nego ostane sa svojim dečkom, život izgubi radost i smisao.* (Zaljubljen do ušiju, str. 97.)

- Biti alergičan na nešto (ne moći nešto podnijeti)

*Na moje savjete oboje **su alergični.*** (Zaljubljen do ušiju, str. 22.)

- Biti cijepljen na ljubav (biti psihički stabilan i ne zaljubiti se)

*I on je mislio da **je cijepljen na ljubav** pa ga je mama „iznenadila" kao Lana mene.* (Zaljubljen do ušiju, str. 8.)

- Biti imun na ljubav (biti psihički stabilan i ne zaljubiti)

*Uostalom, bez obzira na sve što ti se dogodilo, ti nisi **imuna na ljubav**, prije ili kasnije i ti ćeš nekoga zavoljeti.* (Pokušaj zaboraviti, str. 44.)

- Biti kao gromom ošinut/pogođen (biti preneražen, jako iznenađen)

*Okrenuh se od nje. **Bio sam kao gromom pogođen**. Naš je razgovor čula i njena prijateljica Darija.* (Oproštajno pismo, str. 58.)

- Biti kao u zatvoru (osjećati se sputano, neslobodno)

*Kod kuće mi **je bilo kao u zatvoru**. A ni u školi se nisam ljepše osjećao. Kad ti ona na koju baciš oko ne uzvrati ljubav, život izgubi svoj smisao.* (Zaljubljen do ušiju, str. 97.)

- Biti lijepa kao san (biti vrlo lijepa)

*„**Je** li **lijepa**?" pita Neven. „**Kao san**" odgovorih mu samouvjereno.* (Halo, ljubavi, str. 105.)

- Biti ljut kao ris (biti iznimno ljut na nekoga ili nešto)

*U nedjelju, kad smo išli na gostovanje u Rijeku, trener **je bio ljut** na mene **kao ris**.* (Pokušaj zaboraviti, str. 49.)

- Biti nekome u glavi (stalno razmišljati o nekome)

*Nisam više slušao Anitu i nisam je više želio moliti za pomoć, jer je bilo očito da **je** njoj Jakov **u glavi** koliko i Lana meni.* (Zaljubljen do ušiju, str. 63.)

- Biti pijan kao zemlja (jako pijan)

*Kasnije su mi pričali kako su me odnijeli do prozora na svjež zrak i kako su mi gurali prst u usta ne bih li povratio – jer im je odmah bilo jasno da **sam pijan kao zemlja**.* (Svašta u mojoj glavi, str. 59.)

- Biti sretan kao malo dijete (biti iznimno sretan)

*Prilika je to, govorio si, da zaradiš velike novce, da vidiš svijet, da se napokon iščupaš iz siromašta koje se bilo nadvilo nad nas. I ti i Neda **bili ste sretni kao mala djeca** kad ste dobili tu priliku.* (Oproštajno pismo, str. 14.)

- Biti u drugom stanju (biti trudna)

*„Ti me hoćeš pitati **je li** mi djevojka **u drugom stanju**?" postavi Goran izravno*

pitanje. (Pokušaj zaboraviti, str. 13.)

- Biti uhvaćen u stupicu (biti uhvaćen u zamku; neočekivano se naći u opasnoj ili neugodnoj situaciji)

***Bio sam uhvaćen u stupicu**. Mislio sam da će me tata tu, na licu mjesta, pred bakom istući i uši mi izvući, a umjesto toga izgrlio me i izljubio, a grleći me samo je govorio: "Jako smo se uplašili za tebe."* (Zaljubljen do ušiju, str. 121.)

- Biti u nečijim raljama (biti u milosti i nemilosti neke osobe)

*Volio bih da sam mogao još ostati s tatom umjesto što se vraćam u **bakine ralje**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 51.)

- Biti u očajnom stanju (biti neupotrebljiv na zadovoljavajući način)

*„Dečki, ne ostavljajte me na cjedilu. Stan **je u očajnom u stanju** i očekujem detaljno usisavanje, brisanje prašine i sve po redu."* (Halo, ljubavi, str. 81.)

- Biti za akciju (biti spreman za pustolovine)

*Sve se to može napraviti u pet minuta. Samo ako **si** za pokret, **za akciju**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 9.)

- Biti zauzet dečko/djevojka (biti u ljubavnoj vezi s dečkom/djevojkom)

*Pa ja nisam ni pomislio na mogućnost da **je** Lana već **zauzeta**, da ima frajera i da sam ja u cijeloj priči suvišan.* (Zaljubljen do ušiju, str. 44.)

- Biti žedan ljubavi (žudjeti za ljubavlju i pažnjom)

*Ona me guši, ona je u svakom mom uzdahu, ona mi otima kisik, ona mi zadržava dah. Ja **sam žedan** njene **ljubavi**.* (Oproštajno pismo, str. 9.)

- Bježati kao vrag od križa (sumanuto bježati od nečega)

*Sramota je za učenika koji iz svega ima petice, a k tome je i istaknuti športaš da **bježi** od književnosti **kao vrag od križa**.* (Pokušaj zaboraviti, str. 15.)

- Bolja budućnost (budućnost koja se zamišlja bolja od sadašnjosti)

*Ne vjerujem više u obećanu **bolju budućnost**, jer mi je sadašnjost nepodnošljiva.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 25.)

- Brbljati kao navijeno kolo (pričati vrlo brzo i neprestano)

*Dok smo šetali tako u grupi, nas šestero, dogodilo se ono što se obično događa, neposredno nakon upoznavanja: mi djeca šutjeli smo, a odrasli **su brbljali kao navijeno kolo**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 12.)

- Briznuti u plač (naglo i jako zaplakati)

*„Ima novu ljubavnicu" reče mama i **briznu u** još jači **plač**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 16.)

- Brzinom groma (strelovito brzo)

*I dok je tako Grga bio okrenut od svog tanjura i gledao prema učenicima, ja sam mu **brzinom groma** na kruh namazan crnim pekmezom od šljiva sasuo malo maminog papra.* (Zaljubljen do ušiju, str. 85.)

- (imati) bube u glavi (zanositi se ludim, čudnim zamislima; biti sklon nečemu što se ne odobrava)

Tata je rekao da vjeruje da će se stric Filip još tog istog dana vratiti kući, i da je ono pismo bez sumnje napisano pod utjecajem alkohola, i da su to samo prolazne

bubice. (Svašta u mojoj glavi, str. 82.)

C

- Crno pod noktom (nimalo; nešto beznačajno, bezvrijedno)

*Imao sam hrabrosti i vještine, ali sreće ni koliko je **crno pod noktom**.* (Svašta u mojoj glavi, str. 37.)

Č

- Čekati kao majmun (dugo i uzaludno čekati nekoga)

*„Ona mene namjerno ponižava. Ja je lijepo pozovem na razgovor, a onda **je kao majmun čekam** sat vremena na kiši.“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 67.)

D

- Da nekoga zemlja proguta (želeći se izgubiti bez traga zbog neke sramote ili učinjenoga djela)

*Što da vam pričam kako sam se osjećao kad se tata pojavio! Došlo mi je da nestanem, **da me zemlja proguta** i da me sakrije.* (Zaljubljen do ušiju, str. 112.)

- (raditi i sl.) da se sve praši (vrlo žustro, silno, svim silama)

*Onaj golemi čovjek jednom je rukom držao Zorana za uho, a drugom mu dijelio pljuske **da se sve prašilo**.* (Kako je tata upoznao mamu, str. 36.)

- (piti, govoriti, plesati i sl.) do besvijesti (bez mjere, u beskraj)

*Onda Mirna preskoči doručak, preskoči ručak da bi navečer pojela i večeru i doručak i ručak i sve što dohvati. A kad se najede **do besvijesti**, postane joj jasno da je prekinula dijetu, pa počne plakati i kaže: „Ja se ovakva nikada neću udati, mene niti jedan mladić neće htjeti, ja nikada neću smršavjeti.“* (Svašta u mojoj glavi, str. 28.-29.)

- Dobiti slom živaca (ne moći izdržati trenutno stanje)

*Kad je baka saznala da želim kod tate u ponedjeljak proslaviti rođendan, gotovo **je dobila slom živaca**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 69.)

- Doći na ideju (dosjetiti se nečega; imati zamisao)

*Bernarda **je došla na ideju** da ja nazovem svoga tatu i da ga nagovorim da svoj patent da Bernardinom tati, a da ga Bernardin tata pokaže onom Nijemcu.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 62.)

- Do mile volje (kako i koliko god želiš)

*Potom sam nastavio gledati Lanu osjećajući koliko sam sretan što ona sjedi u klupi do moje i što imam sreću biti u njenoj blizini i gledati je tako **do mile volje**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 42.)

- (promrznuti, smočiti se) do kostiju (u potpunosti)

*A jednom kad smo šetali po njivama padala je velika kiša – smočili smo se **do kostiju**.* (Svašta u mojoj glavi, str. 28.)

- Dovesti što u red (urediti ono što je bilo nesređeno)

*„Vidjet ćeš ti kad te ja **dovedem u red.**“* (Oproštajno pismo, str. 59)

- Doživjeti brodolom (doživjeti djelomičnu ili potpunu propast; slom)

*U utorak je tata na Cvjetnom trgu uzalud čekao. Mama se nije pojavila, niti nakon sat vremena. Moja posrednička misija **doživjela je brodolom**.* (Kako je tata

osvojio mamu, str. 66.)

G

- Golo preživljavanje (život u skučenim okolnostima, u lošim materijalnim uvjetima, bez investiranja, bez planova za budućnost; stagnacija)

*„I ja trebam čekati koji mjesec da bi mi ti pomogao oko **golog preživljavanja**?“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 38.)

- Govoriti o svemu i svačemu (govoriti o različitim stvarima, govoriti svašta)

*Nakon toga naš je razgovor tekao kao podmazan. Napričali smo se **o svemu i svačemu**.* (Halo, ljubavi, str. 84.)

- Govoriti (mrmljati) sebi u bradu (tiho, nerazgovjetno govoriti)

*„Nije bolestan, nego, jednostavno, nema volje doručkovati, kao što i ljudi povremeno izgube apetit“ reče mama. – „Ne bih rekao“ **promrmlja** tata **sebi u bradu**.* (Halo, ljubavi, str. 98.)

- Grobna tišina (potpuna tišina)

*Tata je nalio juhu mami u tanjur, pa meni, pa sebi. Počeli smo s ručkom u **grobnoj tišini**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 72.)

- Gubiti živce (ne moći više podnositi trenutno stanje)

*Moj tata bio je tog rujanskog dana zabrinut više nego inače i kao da **je gubio živce** zbog mamine „male bolesti“.* (Zaljubljen do ušiju, str. 12.)

H

- Hladne glave (razmišljajući trezveno, objektivno)

*Nedugo nakon što sam došao do genijalne zamisli smirio sam svoje srce i **hladne glave** skovao cijeli plan.* (Zaljubljen do ušiju, str. 101.)

- Holivudski filmski poljubac (dugi poljubac kao s filmskih ekrana)

*Ljudi moji, da ste vidjeli taj poljubac! Da ste vidjeli taj dugi **holivudski filmski poljubac**!*

(Kako je tata osvojio mamu, str. 74.)

I

- Ići na živce (živcirati nekoga; zamarati koga nebitnim stvarima; izazivati nervozu)

*Meni sve te zapovijedi **idu na živce** i moram priznati nemam nikakve volje postati „pravi čovjek“.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 59.)

- Ići nizbrdo (ne ići po željenome planu; pogoršati se)

*Kad sam shvatio da mi u ovom gradu sve **ide nizbrdo**, odlučio sam ostaviti Zagreb i svoje roditelje, koji su me u međuvremenu prestali voljeti.* (Zaljubljen do ušiju, str. 104.)

- Ići od ruke (biti dobar u nečemu)

*Svi su znali da sam dobar učenik, da mi sve **ide od ruke**.* (Pokušaj zaboraviti, str. 15.)

- Ići u tek (s užitkom objedovati)

*Nastade mučna šutnja. Nastavili smo s ručkom, a da nikome od nas ti zalogaji nisu **išli u tek**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 40.)

- Imati crne slutnje (predosjećati da će se nešto loše dogoditi)

*Cijeli utorak **imao sam** strašne misli i **crne slutnje**.* (Halo, ljubavi, str. 107.)

- Imati soli u glavi (biti pametan; biti bistar)

*Komad traži od dvojice pubertetlija da joj potraže grudnjak, a vi prevrćete kamenje po plaži i zavirujete ljudima i torbe sa sendvičima?! Kompletni idioti! Da **ste imali** zrno **soli u glavi** skužili biste što riba hoće od vas.* (Pokušaj zaboraviti, str. 6.)

- Ispirati mozak (podvrgavanje postupcima uvjeravanja, dokazivanja, reklamiranja, propagande itd. sa svrhom da se pojedincu ili javnosti nametne neko uvjerenje ili način mišljenja)

*Mama i tata na smjenu **su** mi **ispirali mozak**, izražavali svoje zaprepaštenje i tugu.* (Zaljubljen do ušiju, str. 92.)

- Ispod glasa (tiho govorili ili pjevati)

*U četvrtak ujutro probudio me Petkov cvilež. Cvilio je **ispod glasa**, jedva čujno, kao da ga nešto boli, a neugodno mu je to priznati.* (Halo, ljubavi, str. 98.)

- Izblijediti iz sjećanja (nestati; zaboraviti)

*U početku sam mislio da ću s vremenom zaboraviti Maju, da **će** mi njeno lice **izblijediti iz sjećanja**.* (Halo, ljubavi, str. 92.)

- Iz dana u dan (dan za danom)

***Iz dana u dan**, kako je rasla moja bol, rasla je i moja ljubav.* (Oproštajno pismo, str. 60.)

- Izgubiti bitku (biti poražen u verbalnome, psihološkome ili fizičkome sukobu)

*Postade mi jasno da **sam** u sukobu generacija **izgubio bitku** pa odlučih iz te neprilike izvući što veću dobit za sebe.* (Zaljubljen do ušiju, str. 39.)

- Izjaviti ljubav (izravnim riječima otkriti svoje osjećaje prema drugoj osobi)

*Znao sam da joj moram **izjaviti ljubav** jer je to jedini način kao mogu ustanoviti osjeća li ona prema meni isto, ili ne osjeća.* (Halo, ljubavi, str. 107.)

- Izvući zadnju/posljednju kartu iz rukava (učiniti posljednje što je bilo moguće upotrijebiti kao argument; pokazati što se misli, prestati skrivati namjere i misli)

*„Znači, ostat ću bez torte“ **izvukoh** ja **zadnju kartu iz rukava**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 39.)

K

- Kakvo-takvo (bilo kakvo, ikakvo)

*Nakon otvorenja disko-kluba, jedino što me je moglo smiriti i pružiti **kakvo-takvo** zadovoljstvo – bilo je crtanje.* (Oproštajno pismo, str. 49.)

- Kao iz vedra neba (potpuno neočekivano)

*Odjednom stric predloži **kao iz vedra neba**: „Ljudi, hajde da napravimo piknik.“* (Svašta u mojoj glavi, str. 76.)

- (držati se/biti) kao pokisla kokoš (potišteno, utučeno)

*Vratili smo se u selo **kao pokisle kokoši**. Ja sam o tome pričao Slavku, a on je rekao: „Dobro ste prošli, mogli ste ostati invalidi.“* (Svašta u mojoj glavi, str.

50.)

- Kao od šale (lako, bez muke)

*Pobijedili smo **kao od šale**, i znatan dio zasluga nosim ja!* (Pokušaj zaboraviti, str.11.)

- Kasica-prasica (popularan oblik štedne kasice prvotno u obliku praseta, a kasnije i u drugim animalnim oblicima, no neovisno o obliku, naziv i dalje ostaje isti)

*Potražio sam ključić, otključao **kasicu-prasicu**, uzeo novce i otišao u „Namu“.* (Halo, ljubavi, str. 87.)

- Komad i pol (vrlo zgodna i atraktivna djevojka)

*Maja je najdraža i najljepša djevojčica koju sam ikada sreo u životu. Maja je „**komad i pol**“, Maja je moja djevojka.* (Halo, ljubavi, str. 110.)

- Krenuti nizbrdo (pogoršati se)

*Kao što vidite svima je krenulo nabolje dolaskom u Zagreb, a meni **je krenulo nizbrdo**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 30.)

- Krupna zvjerka (netko važan i moćan)

*Taj Nijemac je suvlasnik tvornice automobila u Njemačkoj. **Krupna zvjerka**.* (Kako je tata upoznao mamu, str. 62.)

- Kud puklo da puklo (bilo kako bilo, ma što se dogodilo)

*U petak navečer, dok sam išao prema školi, čvrsto sam obećao samome sebi da ću je zamoliti za ples, pa **kud puklo da puklo**!* (Oproštajno pismo, str. 44.)

L

- Lovačke priče (izmišljene priče i dogodovštine)

*Jučer sam pričao dečkima iz razreda kako nas je ona Šveđanka zamolila da joj pomognemo potražiti grudnjak na plaži. Ranko mi nije povjerovao: „**Lovačke priče**, stari, to su lovačke priče“ ponavljao je odmahujući rukom, želeći me omalovažiti.* (Pokušaj zaboraviti, str. 6.)

M

- Malo-malo (svaki čas)

*Odjednom, meni posta jasno da **malo-malo** moj pogled odluta Lani.* (Zaljubljen do ušiju, str. 33.)

- Mimo zdravog razuma (u potpunosti lišeno logičkoga, trezvenoga zaključivanja)

*„Znam i ja da se vole, samo jedno drugom prkose i tjeraju svoju volju **mimo zdravog razuma** i na račun svoje djece“ reče baka.“* (Zaljubljen do ušiju, str. 22.)

- Moliti na koljenima (preklinjati nekoga za nešto)

*E nećeš ni ti na mome rođendanu više omirisati tortu, makar me **molio na koljenima**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 41.)

- Motati se po glavi (razmišljati o nečemu/nekomu)

*Ako si mi prijatelj, reci kakva ti **se** ideja **mota po glavi**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 78.)

- Mrziti nekoga iz dna duše (jako mrziti nekoga)

Mrzio sam** Grgu **iz dna duše. (Zaljubljen do ušiju, str. 75.)

- Mrziti se kao pas i mačka (uzajamno se ne podnositi; osjećati veliku odbojnost prema kome)

***Mrze se kao pas i mačka**, a žive zajedno. Čudni su ljudi, brate moj, čudni.* (Oproštajno pismo, str. 34.)

- Muka živa (nešto ili netko vrlo nepodnošljiv)

*Moja baka mama je mojoj mami, a mome tati „**muka živa**“, kako je tata najčešće naziva.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 14.)

N

- Nabiti rogove nekome (prevariti; varati; vršiti preljub)

*Kaže Mitar: „Lako ću saznati tko mi **je rogove nabio** – skidajte se do pasa, tko ne bude imao potkošulju, obrao je bostan.“* (Svašta u mojoj glavi, str. 40.)

- Naćuliti uši (htjeti dobro čuti; prisluškivati)

*Zazvoni telefon. Petko ostavi moju papuču i **naćuli uši**.* (Halo, ljubavi, str. 79.)

- Na jedvite jade (jedva; s velikom mukom; teško; s velikim naporom)

*U srijedu sam se, onako slomljen i bolestan, **na jedvite jade**, odvukao do liječnika.* (Oproštajno pismo, str. 60.)

- Na licu mjesta (na mjestu događaja; odmah)

*Mislio sam da ću poludjeti, da će me infarkt opaliti **na licu mjesta**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 75.)

- Na najvišem nivou (na najvišoj razini stručnosti, pripremljenosti)

*Majina mama rekla je da će ona donijeti kolače i piće, a moja će mama napraviti dobru večeru i francusku salatu i sve što treba da bi se Nova godina dočekala **na najvišem nivou**.* (Halo, ljubavi, str. 84.)

- Napet do usijanja (vrlo napet; nervozan; živčan)

*Ja sam u tom trenutku osjetio da **je** situacija **napeta do usijanja**, pa sam namjerno gurnuo svoju čašu sa sokom da se prolije po stolnjaku.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 16.)

- Napuniti glavu kome (zaludjeti koga kakvom idejom, planovima)

*Mami sam rekao: „Mama, ja sam sadist“, a mama je rekla: „Tko ti **je** to **napunio glavu**?“, i još je rekla: „Znala sam ja da će kaubojski romani, koje gutaš ko nenormalan, izvršiti utjecaj na tebe, znala sam.“* (Svašta u mojoj glavi, str. 27.)

- Nasljedna bolest (genetski uzrokovana bolest)

*Tako da je ta slabost (na ljubav) kod mene, bez sumnje, nasljedna. A **nasljednoj bolesti** ne možeš pobjeći ma kamo bježao.* (Zaljubljen do ušiju, str. 8.)

- Navrat-nanos (velikom brzinom, bez razmišljanja, bez odgovarajuće pripreme)

*„Ti sve moje riječi izvrćeš, sad će još ispasti da ja tebe tjeram da **navrat-nanos** gradimo tu vikendicu.“* (Halo, ljubavi, str. 104.)

- (ne biti) Ni na kraj pameti (ni pomisliti o čemu)

*Meni nije padalo **ni na kraj pameti** da se javim i da trošim vrijeme na uređivanje nekog školskog lista.* (Zaljubljen do ušiju, str. 52.)

- Nitko i ništa (netko beznačajan)

*„Eto, još uvijek ste podstanari. Živite u unajmljenih trideset kvadrata. Ti si u toj tvornici **nitko i ništa**: šef skladišta, tužno i žalosno.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 15.)

O

- Oboriti pogled (pokunjiti se; spustiti pogled)

*Doručak nije ni pogledao. Sav se poklopio ušima, podvio rep, **oborio pogled**.* (Halo, ljubavi, str. 98.)

- Obrati bostan (loše proći; nastradati)

*Kaže Mitar: „Lako ću saznati tko mi je rogove nabio – skidajte se do pasa, tko ne bude imao potkošulju, **obrao je bostan**.“* (Svašta u mojoj glavi, str. 40.)

- Oči u oči (izravno se suočiti; susresti se tako da se ne može mimoići; suočiti se izravno s argumentima i protuargumentima; biti suočen s kim; licem u lice)

*Kad sam zatvorio vrata svoje sobe, osjetio sam istodobno i zadovoljstvo i zabrinutost. Zadovoljstvo zbog toga što više ne moram slušati odrasle i njihove dosadne razgovore, a zabrinutost jer sam se našao nasamo, **oči u oči** s djevojčicom s kojom bih sada morao pričati o svemu i svačemu, a ne znam ni kako da otvorim usta i počnem razgovor.* (Halo, ljubavi, str. 83.)

- Od danas do sutra (neprestano)

*„Svaki dan ista pjesma“ reče mama „nema ništa novo u toj politici, iste stvari ponavljaju **od danas do sutra**.“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 29.)

- Od jednog do drugog (obilazeći, šečući se od jednog do drugog)

*Na Cvjetnom trgu bili su kiosci na kojima se prodavalo sve i svašta. Tomislav, Zoran i ja šetali smo **od jednog do drugog**, gledali, zavirivali, pitali koliko što stoji, ali ništa nismo kupovali, jer nismo imali novaca.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 36.)

- Od krvi i mesa (čeljade ili živo biće sa svojstvima koja ga određuju; ukupnost svojstava čovjeka kao samorazumljivog bića, sa sklonostima, slabostima i ograničenjima koja su mu urođena i neotuđiva)

*Eto što su vam žene: možeš imati sve kvalitete, pa opet, njima se više sviđaju nekakvi negativni tipovi, ljigavi štreberi, nego mi normalni dečki **od krvi i mesa.*** (Zaljubljen do ušiju, str. 45.)

- Od početka do kraja (sve bez izuzetka)

*Film je bio odličan. Napet i uzbudljiv, **od početka do kraja**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 51.)

- Osjećati se kao da su ti sve lađe potonule (biti vrlo tužan, kao da je sve propalo)

*Stari, ja sam izgubljen slučaj. Čovjek kome **su sve lađe potonule**, prije nego li su i zaplovile.* (Pokušaj zaboraviti, str. 29.)

- Osjećati se kao pokisla kokoš (osjećati se potišteno, utučeno)

*Tog nesretnog tužnog dana **osjećao sam se ko pokisla kokoš.*** (Zaljubljen do ušiju, str. 46.)

- Ostaviti koga na cjedilu (iznevjeriti koga; prepustiti koga sudbini)

*„Dečki, ne **ostavljajte me na cjedilu**. Stan je u očajnom u stanju i očekujem detaljno*

usisavanje, brisanje prašine i sve po redu." (Halo, ljubavi, str. 81.)

- Osuti paljbu na nekoga (oštro verbalno napasti nekoga)

*Kad sam se vratio iz škole, baka **je** pred mamom **osula paljbu** na mene: „Sramota, moj unuk, pa dvije četvorke."* (Kako je tata osvojio mamu, str. 47.)

- Osvojiti nečije srce (dobiti nečiju pažnju, naklonjenost i ljubav)

*„Moraš nagovoriti oca da ponovno **osvoji srce** tvoje mame."* (Kako je tata osvojio mamu, str. 63.)

- Otjerati nekoga u ludnicu (izluditi nekoga svojim ponašanjem)

*Mjesec dana potom, moja je mama iz nepoznatih izvora saznala da sam ja s Mladenom bio kod onog čovjeka što jede kamenje, i još je saznala da je taj čovjek odležao pet godina u zatvoru zbog ubojstva maloljetnog djeteta i, i onda je moja mama meni rekla: „Zvonimire, ti **ćeš** mene **otjerati u ludnicu**, ti ćeš mene otjerati u grob."* (Svašta u mojoj glavi, str. 61.)

- Otvoriti nekome oči (nagnati nekoga da vidi stvarno stanje stvari)

*Osjećao sam da mi **je** Pavo **otvorio oči** i objasnio što je najvažnije u ovom trenutku, ako želim osvojiti djevojčicu svojih snova.* (Zaljubljen do ušiju, str. 79.)

- Otvoriti nekome srce (otvoreno pokazati svoje osjećaje nekome)

*Kada bih to krio od Tomislava i Zorana, to bi bila prava izdaja prijateljstva. Tako sam mislio, pa sam odlučio **otvoriti** im **srce**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 27.)

P

- Pasti na um (dosjetiti se nečega)

*Mene u srcu nešto štrecnu pa mi **pade na um** moja neuspjela ljubav s Lanom.* (Zaljubljen do ušiju, str. 117.)

- Pasti s kruške (biti lud)

*Svi su me gledali kao da **sam pao s kruške**. Ipak nije uobičajeno da odličan učenik u samo jednom danu dobije dviije jedinice.* (Zaljubljen do ušiju, str. 82.)

- Pasti u nesvijest (čudom se čuditi)

*Ušli **smo** u stan i zamalo **pali u nesvijest** od čuda: stan je blistao do čistoće i sjaja.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 71.)

- Pasti u vodu (propasti; nerealizirati; izjaloviti se)

*Sve moje odluke, sva moja uvjeravanja **pala su u vodu**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 50.)

- Pećinski čovjek (osoba koja voli vrijeme provoditi u prirodi koristeći se samo onime što priroda nudi; osoba koja živi kao ljudi u davnoj prošlosti)

*Ja sam sutradan dobio veliku temperaturu, a mama je rekla: „Dosta mi je tih tvojih šetnji po livadi, stalno ideš nekuda u prirodu, kao da si **pećinski čovjek**, a ne dijete dvadesetoga stoljeća."* (Svašta u mojoj glavi, str. 28.)

- Pod svaku cijenu (svakako; dati sve od sebe da se nešto dogodi)

*Ne odustajem od svog najvećeg cilja, a to je: postati Dubravkin dečko **pod svaku cijenu**.* (Svašta u mojoj glavi, str. 15.)

- Poklopiti se ušima (ušutjeti; ostati posramljen)

Doručak nije ni pogledao. Sav ***se poklopio ušima****, podvio rep, oborio pogled.* (Halo, ljubavi, str. 98.)

- Pokupiti melodiju/pjesmu (početi pjevušiti određenu melodiju/pjesmu)

Dok smo hodali ulicom idući kući, zviždukali smo pjesmu koja je zvučala poput vojne koračnice, a da ni Oliver ni ja nismo znali gdje ***smo „pokupili****" tu* ***melodiju****.* (Zaljubljen do ušiju, str. 36.)

- Pomutiti pamet nekome (zaludjeti; očarati nekoga)

Zaboravio sam nabaviti žicu, zaboravio sam ono što nitko nije zaboravio – a i kako sam se mogao sjetiti kad mi ***je*** *Lana* ***pamet pomutila*** *pa sam samo na nju mislio.* (Zaljubljen do ušiju, str. 51.)

- Popraviti se iz temelja (započeti proces popravljanja od početka)

„Dakle, nećemo te tući, mada bih ti najradije kožu oderao" reče moj dragi tata i produži „ ali zato upamti: sve dok ne ispraviš jedinice i umjesto njih dobiješ petice i ne ***popraviš se iz temelja****, nećeš gledati video, nećeš se igrati na kompjutoru, nećeš ići ni u kino, ni na pizzu, ni u lunapark."* (Zaljubljen do ušiju, str. 93.)

- Poslati/otjerati nekoga u grob (nanijeti veliku duševnu štetu nekome svojim ponašanjem i riječima)

„Sin mi je ženskar, snaha pije, pa ***u grob će me poslati*** *njih dvoje" reče baka.* (Zaljubljen do ušiju, str. 21.)

- Potražiti razumijevanje u boci rakije (tražiti rješenje problema u ispijanju alkohola)

Mama slegne ramenima i ode u svoju sobu ***potražiti razumijevanje u boci rakije.*** (Zaljubljen do ušiju, str. 15.)

- Po zadnjoj modi (vrlo popularno)

„Jučer sam kupila novu haljinu. Nešto jako, jako zgodno. ***Po zadnjoj modi****. Baš mi je žao što nisi bila u blizini da me vidiš u njoj."* (Halo, ljubavi, str. 101.)

- Praviti budalu od sebe (neprikladno se ponašati)

Neću je gledati na satovima i ***praviti budalu od sebe.*** (Zaljubljen do ušiju, str. 48.)

- Praviti majmuna od nekoga (ismijavati i ponižavati nekoga)

„Ako ti se samo malo sviđa, to je u redu, ali ako se zaljubiš, onda komad vlada situacijom i od muškarca ***pravi majmuna****" reče Oliver.* (Zaljubljen do ušiju, str. 37.)

- Pronaći/ponuditi izlaz iz mučne situacije (pronaći rješenje teškoga problema)

„Hoćeš da ja nazovem?" ***ponudih*** *mu* ***izlaz iz mučne situacije.*** (Zaljubljen do ušiju, str. 11.)

- Prozor u svijet (sredstvo kojim se dobivaju informacije o vanjskome svijetu poput medija i sl.)

A onda odjednom počne moj tata pričati mami o tome kako je taj televizor velika stvar i izum, poče pričati kako je to najveće otkriće ćovječanstva i kako će to promijeniti zemaljsku kuglu, od svakog čovjeka učiniti vlasnika brojnih informacija, te da je to ***prozor u svijet****, i da se bez toga ne može zamisliti novi*

život. (Svašta u mojoj glavi, str. 29.)

- Prihvatiti ponuđenu ruku (prihvatiti nečiju pomoć)

„Nazovi“ ***prihvati*** *tata* ***ponuđenu ruku****.* (Zaljubljen do ušiju, str. 11.)

- Primijetiti nešto iz aviona (lako je vidljivo; ne može se ne vidjeti; lako se može opaziti)

„I još nešto, otkako je mama otišla, stan držiš u groznom neredu.“ – „Zar se ***primijeti****?“ – „****Iz aviona.****“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 68.)

- Probiti led (savladati početne teškoće, započeti nešto)

Sa frizbijem ***ću*** *najlakše* ***probiti led*** *kod Bernarde.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 20.)

- Progledati komu kroz prste (biti popustljiv prema nekome)

„Slušaj dobro što ću ti reći: prošle godine ***sam*** *ti* ***progledala kroz prste****, ali ove godine neću.“* (Pokušaj zaboraviti, str. 15.)

- Progutati knedlu u grlu (morati se suočiti s problematičnom ili neugodnom situacijom)

Nekoliko minuta igrali smo šuteći, a onda ja ***progutah knedlu u grlu*** *i rekoh: „Voliš igrati frizbi?“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 21.)

- Progutati objašnjenje/obrazloženje (povjerovati u nešto)

„Zar ti misliš da sam ja luda, da ***ću progutati*** *to naivno dječje* ***obrazloženje****?“* (Zaljubljen do ušiju, str. 19.)

R

- Raditi kao konj (vrlo teško i puno raditi)

Radim kao konj*, patim se i mučim, a zašto: nizašto.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 35.)

- Rob ljubavi (osoba koja u potpunosti ovisi o svojoj voljenoj osobi)

U trenu mi postade jasno da sam običan ***rob ljubavi****. Ne samo da je nisam prestao voljeti, nego je volim snažnije od života i sreće.* (Zaljubljen do ušiju, str. 50.)

S

- Saveznik u životu (biti nekome pravi i iskren prijatelj)

Na povratku, osjećao sam da mi je Bernarda postala veliki prijatelj, da imam jednog ***saveznika u životu****.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 57.)

- Sijevanje iskri (zahuktavanje svađe)

I tu ***sjevnuše*** *još jače* ***iskre*** *i svađa postane nesnosna za oči i uši.* (Zaljubljen do ušiju, str. 20.)

- Sinuti kroz glavu (doći na ideju)

„O Bože, pa ona se meni sviđa“ ***sinu*** *mi* ***kroz glavu****.* (Zaljubljen do ušiju, str. 34.)

- Skinuti bijedu s vrata (osloboditi od siromaštva)

„Ana, osjećam da ću ovo napraviti, osjećam da ***će*** *nam ovaj patent* ***skinuti bijedu s vrata****.“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 38.)

- Skovati plan (smisliti; razraditi planirano djelo)

Nedugo nakon što sam došao do genijalne zamisli smirio sam svoje srce i hladne glave ***skovao*** *cijeli* ***plan****.* (Zaljubljen do ušiju, str. 101.)

- Skroz-naskroz (do kraja; u potpunosti; sasvim)

Bio je miran, povučen čovjek, ali kad je vatra u pitanju, e, onda se on ***skroz-naskroz*** *preobrazi.* (Svašta u mojoj glavi, str. 24.)

- Slomiti nekome srce (ne uzvratiti nekome ljubav i povrijediti ga)

Ali, nego odem iz ovoga grada u kojem mi ***je*** *djevojka mog života* ***slomila srce****, moram joj napisati pismo.* (Zaljubljen do ušiju, str. 101.)

- Smak svijeta (konac svijeta kao posljedica velike katastrofe koja se može temeljiti na individualnoj bazi)

Odluka je čvrsta: moram izjaviti ljubav Maji što prije. Već sutra. Moram joj reći što osjećam, pa makar se dogodio ***smak svijeta****.* (Halo, ljubavi, str. 107.)

- Smrtno zaljubljen (silno zaljubljen)

Potom je Neven pitao što ima novo kod mene, a ja sam mu rekao da sam ***se smrtno zaljubio*** *i da sad žurim kući nazvati telefonom svog „komada“.* (Halo, ljubavi, str. 105.)

- Srediti svinjac (pospremiti neurednu kuću, prostoriju)

„Upravo tako. Zato na posao, treba ***srediti*** *ovaj* ***svinjac****. Pet je dana prošlo od Božića, od generalnog spremanja stana, a pogledajte na što stan liči. Nitko od vas dvojice ni jednu stvar da vrati na svoje mjesto.“* (Halo, ljubavi, str. 80.)

- Srednja žalost (ništa osobito, ne vrijedi mnogo, slaba kvaliteta (o osobama ili stvarima kad se ocjenjuje njihova vrijednost ili valjanost)

*„Kako si?“ zapitah je. –„Dobro, a ti?“ – „****Srednja žalost****.“* (Kako je tata upoznao mamu, str. 61.)

- Sočno psovati (opsovati s velikm užitkom; izreći nesvakidašnju psovku)

„Oprosti, ali moram ići u radionicu“ reče tata i izjuri iz kuće, a mama, koja nikada ne psuje, ***opsova sočno*** *i glasno da ju je cijelo susjedstvo moglo čuti.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 25.)

- Soliti nekome pamet (neprestano savjetovati nekoga kao da ta osoba ništa ne zna sama; nametati svoje mišljenje)

Misle da im ***solim pamet*** *pa sve rade suprotno od onoga što im posavjetujem.* (Zaljubljen do ušiju, str. 22.)

- Sto godina (vrlo dugo razdoblje)

Sve to na tebi tako je super i ja bih te moga gledati u oči ***sto godina****, a da mi ti stalno bude lijepo.* (Zaljubljen do ušiju, str. 104.)

- Sto na sat (velikom brzinom)

Srce mi je zalupalo ***sto na sat.*** (Zaljubljen do ušiju, str. 50.)

Zašutjeli smo. Moj mozak poče raditi ***sto na sat****. Bilo mi je jasno da moram biti lukaviji nego do sata.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 67.)

- Sto puta (neodređena velika količina, bezbroj puta)

Toliko je ta ljubav opasna i nezgodna da bih bio ***sto puta*** *sretniji da se nikada nisam zaljubio i postao njen rob.* (Zaljubljen do ušiju, str. 7.)

- Sušno razdoblje (razdoblje u kojima ništa ne polazi za rukom; razdoblje neuspjeha)

*„Nakon **sušnog razdoblja** dolazi opet mokri dan koji nas svaki put iznenadi, pa zatim opet niz mokrih dana koji nas više ne iznenađuju.“ izjavi tata.* (Zaljubljen do ušiju, str. 13.)

- Svijetla točka (pozitivan događaj)

*Jedina **svijetla točka** toga dana bila je mamino obećanje da će nas nakon pospremanja počastiti sladoledom koji je jutros napravila.* (Zaljubljen do ušiju, str. 90.)

- Svakodnevno mrtvilo (razdoblje bez značajnijih i zanimljivih događanja)

*Pođosmo na tramvajsku stanicu s osjećajem da napuštamo **svakodnevno mrtvilo** i krećemo u visine, prema nepoznatom i uzbudljivom Sljemenu, obitavalištu šumskih životinja, rajskom mjestu za sve one koji vole prirodu.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 9.)

- Sve gore i gore (stanje se pogoršava)

*I dok su moj brat i moja sestra uspješno otpočinjali nove veze, dok su se moj otac i moja mama slagali kao nikada prije i šetali ulicom ispred našeg stana držeći se za ruke, ja sam živio **sve gore i gore**, bez ljubavi i bez sreće.* (Zaljubljen do ušiju, str. 56.)

T

- Teći kao podmazano (teći glatko bez problema u izvršavanju)

*Nakon toga naš **je** razgovor **tekao kao podmazan**. Napričali smo se o svemu i svačemu.* (Halo, ljubavi, str. 84.)

- Trčati kao da imaš krila (vrlo brzo trčati)

*„Možeš, ali se odmah vrati.“ – **Otrčao sam kao da imam krila**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 53.)

U

- U četiri oka (razgovor između dviju osoba)

*To je rekla mojoj baki **u četiri oka**, a isto je ponovila i mojoj mami na roditeljskom sastanku, pred dvadeset roditelja.* (Zaljubljen do ušiju, str. 9.)

- Učiniti komu za ljubav (učiniti zbog nekoga; iz obzira; na nečiju molbu)

*„Dobro, neka bude kako ti kažeš. **Učinit ću** to ne radi nje, niti radi sebe, nego **tebi za ljubav**.“* (Kako je tata upoznao mamu, str. 65.)

- Umrijeti od srama (osjećati se vrlo nelagodno zbog nekoga ili nečega)

*„Mislila sam da **ću** na roditeljskom sastanku **umrijeti od srama**“ reče mama.* (Zaljubljen do ušiju, str. 95.)

- Umrijeti od sreće (biti izuzetno sretan)

*Mama mu se zagleda u oči, pa ga umjesto dogovora još jednom snažno poljubi. Ja **sam** gotovo **umro od sreće**.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 75.)

- Umrijeti od straha (jako se uplašiti)

*„Znate, dečki, zamalo **sam umro od straha**“ reče Zoran i duboko udahnu.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 37.)

- Umrijeti od tuge (biti neopisivo žalostan zbog nečega/nekoga)

*Činilo mi se da je čitavu vječnost nisam vidio i da **bih umro od tuge** kada bi se sutra*

probudi s vrućicom. (Zaljubljen do ušiju, str. 63.)

- Upijati svaku riječ (željno usvajati; zapamtiti)

Tata u posljednje vrijeme redovito gleda kasni dnevnik. S velikom pažnjom ***upija svaku riječ*** *komentatora i sluša govora političara.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 29.)

- Usred bijela dana (u pol, tijekom dana)

A što je još gore, dan ranije tatu su vidjeli s njom ***usred bijela dana*** *kako izlazi iz bivšeg motela Slaven gdje sad vojska ima kuhinju.* (Zaljubljen do ušiju, str. 16.)

- Uvaliti se u kašu (naći se u problemima)

Tek u tom trenutku meni posta jasno da ***sam se uvalio u*** *pravu* ***kašu****.* (Zaljubljen do ušiju, str. 60.)

- Uvaliti se u sos (naći se u problemima)

U subotu sam svome bratu Ivici ispričao ***u*** *kakav* ***sam se sos uvalio****.* (Zaljubljen do ušiju, str. 62.)

- Uvući se nekome pod kožu (postati blizak nekome dosljednim nastojanjem ili laskanjem)

Stari moj, ono što je najgore u cijeloj priči, ja je još uvijek volim. ***Uvukla mi se pod kožu****.* (Pokušaj zaboraviti, str. 34.)

- Uvući se nekome u glavu (kada netko stalno razmišlja o voljenoj osobi)

Želio sam je vidjeti, razgovarati s njom, igrati se s njom. ***Uvukla mi se u mozak****, pa bi mi ujutro prva misao kod umivanja bila: Bernarda.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 29.)

- Uzeti stvar u svoje ruke (primiti na sebe kao svoju brigu; zavladati situacijom)

Čulo se samo zveckanje pribora po tanjurima. Shvatio sam da njih dvoje mogu ovako šutjeti pet godina i da sve može pasti u vodu, ako ja ne ***uzmem stvar u svoje ruke****.* (Kako je tata upoznao mamu, str. 72.)

V

- Vagati osjećaje (promišljati o prednostima i nedostatcima proživljavanja osjećaja)

Netrebam vam ni govoriti da je to ***vaganje*** *mojih* ***osjećaja*** *bilo pravo mučenje.* (Zaljubljen do ušiju, str. 48.)

- Vladati situacijom (imati sve po kontrolom)

„Ako ti se samo malo sviđa, to je u redu, ali ako se zaljubiš, onda komad ***vlada situacijom*** *i od muškarca pravi majmuna“ reče Oliver.* (Zaljubljen do ušiju, str. 37.)

- Vezati se uz nekoga (biti emocionalno privržen nekome)

Nisam htio da ***se vežem uz nju****. Znaš kakve su djevojke, odmah sve shvaćaju ozbiljno.* (Zaljubljen do ušiju, str. 117.)

- Visjeti u zraku (predstojati da će se dogoditi; moći se dogoditi svaki čas)

U zraku je visjela *mogućnost novih ratnih operacija, živjeli smo u očekivanju ponovnih granatiranja.* (Pokušaj zaboraviti, str. 25.)

- Vjerovati na riječ (smatrati što istinitim ne tražeći dokaz)

*„Želiš da ti dokazujem? Ta ti **si** mi uvijek **vjerovala na riječ**.“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 38.)

- Voljeti nekoga svom dušom i tijelom (bezuvjetno voljeti nekoga)

*„A **voliš** li **je** još uvijek?“ upitah. „**Svom dušom i tijelom**“ s uvjerenjem potvrdi tata* (Zaljubljen do ušiju, str. 25.)

- Voljeti više od svojih očiju (neizmjerno puno voljeti nekoga)

*„Samo zaljubljeni imaju hrabrosti za velika djela“ rekoh, a srce me zaboli od pomisli da Lana nije moja djevojka i da ja koji **je volim više od svojih očiju** nisam njen dečko.* (Zaljubljen do ušiju, str. 89.)

- Vratiti istom mjerom (uzvratiti na isti način, osvetiti se, revanširati se (najčešće u negativnoj konotaciji)

*„Pa, bio sam sretan“ reče tata. – „Naravno, kad **je** tebi ljubav **bila uzvraćena istom mjerom**“ zaključih tužnim glasom.* (Zaljubljen do ušiju, str. 57.)

- Vrzmati po glavi (razmišljati o nekomu/nečemu)

*Kao da je osjetila što mi **se vrzma po glavi**, Lana me pogledala, a moje oči pobjegoše opet na nastavnika zemljopisa.* (Zaljubljen do ušiju, str. 34.)

Z

- Zaglaviti u braku s nekim (biti u braku s nekim iako to baš ne želiš)

*Na sličan način „**zaglavio“ je** moj tata **u braku** s mojom mamom.* (Zaljubljen do ušiju, str. 8.)

- Zid šutnje (šutnja jer se netko ljuti zbog nečega)

*Umjesto dogovora tata naleti na **zid šutnje**.* (Zaljubljen do ušiju, str. 18.)

- Zrela osoba (osoba koja trezveno i razborito razmišlja)

*„Ona je **zrela osoba**, da je htjela doći, došla bi.“* (Kako je tata osvojio mamu, str. 67.)

- Zujati kao u košnici (jako zujati)

*Na moje riječi u razredu se počeše došaptavati. Iznenadio ih je moj odgovor. **Zujalo je kao u košnici**, meni se činilo da ću propasti u zemlju od nelagode, jer su svi počeli saznavati o meni stvari koje ih se ne tiču.* (Oproštajno pismo, str. 31.)

- Zuriti u nekoga/nešto kao hipnotiziran (gledati neprestano u nekoga)

*„**Zuriš u nju kao** da si **hipnotiziran**“ nato će Pavo, a mojim tijelom prostrujiše žmarci.* (Zaljubljen do ušiju, str. 43.)

Ž

- Ženska glava (u obraćanju kad se traži od nekoga da se urazumi, nije za uglađen način obraćanja i razgovora)

*„O čemu govoriš, **ženska glavo**?“ uzviknu tata.* (Zaljubljen do ušiju, str. 18.)

- Živjeti kao sirotinja (živjeti vrlo siromašno i oskudno)

*Radim kao konj, patim se i mučim, a zašto: nizašto. **Živimo kao** najgora **sirotinja**, bez nade da će nam sutra biti išta bolje.* (Kako je tata osvojio mamu, str. 35.)

- Živjeti kao stoka (živjeti vrlo neuredno, prljavo i nemarno)

*Već deset godina **živimo kao stoka**, jer se ti baviš „znanstvenim radom“ umjesto*

svojom obitelji. (Kako je tata osvojio mamu, str. 25.)

- Živjeti na divlje (živjeti nevjenčano)

*To se odnosilo na moga strica koji je ostavio moju strinu, i odlučio **živjeti** u Novoj Gradiški sa svojom ljubavnicom, onako **na divlje**.* (Svašta u mojoj glavi, str. 81.)

U izvorniku core use

Марија Тодоровска[1]
Институт за филозофија
Филозофски факултет
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје

СВЕТО/ПРОФАНО, ЧИСТО/НЕЧИСТО – ДИЈАЛЕКТИЧКА КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА

SACRED/PROFANE, PURE/IMPURE – DIALECTICAL CONTEXTUALISATION

The dialectical relationship between the sacred, as the basis of religion, and its defining opposition to the profane will be outlined, along with the accompanying dichotomies of pure/impure and forbidden/permitted. The necessity of the idea of the sacred and the feeling of the sacred for the functioning of the religious cult will be underlined. The ambivalent nature of the sacred will be shown through the pairs of opposites it is comprised of, and the need for suitable spatio-temporal context for sacred ritualisation will be demonstrated. The dialectical relationship between the sacred, implying taboo; the pure, implying protection from the impure; and the powerful, inferring systems of bans, will be briefly accounted for through the primordial belief in mana as an underlying sacred power in the world. It will also be shown in Emile Durkheim's definition of religious phenomena through the basic sacred/profane dichotomy and the totemic clan-system as collective, social and coercive cult organization. This sacred/profane – pure/impure relationship will also be demonstrated in Rudolf Otto's categorisation of the sacred (the numinous) as something "entirely other", pertaining to a realm which transcends the usual, rational reality, and is in complete opposition with the ordinary quotidian experiences. Finally, it will be briefly outlined in Mircea Eliade's incorporation of both lines in his theory of the sacredness of myth (and the accompanying rituals) and the nostalgia for the origins, through the reactualisation of the initial sacred time and space in religious rituality. The aims are to show the ambivalent nature of sacred (the pure), its dependence from the profane (the impure and the double-fold taboo) and the ways in which they can only exteriorise their nature and come in contact in suitable context.
Key words: Sacred, profane, religion, ritual, mana, Durkheim, Otto, Eliade

[1] brilhonosolhos87@yahoo.fr, marija.todorovska@fzf.ukim.edu.mk

Дијалектичкиот однос на светото и профаното

Идејата за светото и чувството на светото се нужни во религијата. Тие се присутни во самата суштина на религиозниот човек, како и во суштината на потребата за креирање и изведување на религиозните ритуали. Идејата за светото е комплексна и по природа амбивалентна, дијаболична. Светото е секогаш определено од неговата спротивност, лимитирано од неговата преобилна моќ. Тешко е да се дефинира светото, особено затоа што постојано низ историјата на теориите за религијата и на филозофијата на религијата тоа се дефинира преку неговата спротивност со профаното. Светото и профаното, односно чистото и супериорното и нечистото и инфериорното, одат заедно. Светото, така, се дефинира како она што не е профано, туку е онтолошки и аксиолошки супериорно во однос на профаното. Светото припаѓа на подрачје сосема различно од она на профаното, тоа се карактеризира со сила, моќ, значење и важност многу поголеми од оние што му се припишуваат на профаното, на домен различен од просторниот и временскиот контекст на не-светото, т.е. профаното.

Покрај преку хиерархијата (суперординираноста, односно субординираноста) во дихотомијата свето-профано, разликата меѓу двете може да се лоцира токму во она што ја предизвикува хиерархиската поставеност, имено, во постоењето на хетерогеноста. Светото и профаното се толку хетерогени, што би можело да се каже дека во целата историја на човековата мисла не постојат други две категории што се толку суштински различни, толку радикално спротивставени една на друга[2]. Немањето на заеднички точки меѓу овие два света е основна карактеристика на религиозното верување, како и основна појдовна точка за севкупната наративна и ритуална практика. Меѓутоа, колку и најпрво да се чини така, отсуството на контакт не е апсолутно – кога би било, комуникацијата меѓу двата не би можела да почне и концепцијата за светото воопшто и не би постоела. Дијаболичноста на светото, а со тоа и на основата на религијата, се наоѓа во потребата од овозможување на непоматена врска меѓу профаното и светото. Религиозните ритуали и религиозниот култ не би можеле ниту да почнат кога не би имало премин од едниот во другиот свет. Чистото свето и (загрозувачкото) нечисто профано, односно светото кое е толку забрането, што загрозува исто онолку колку и нечистото, во нивната дијалектичка спротивставеност меѓусебно се определуваат. Светиот контекст (на простор, време, верување и дејство и практикувачки верници) е определен од постоењето на профан контекст (отсуство на светоста, односно најавување на светоста). Од една страна, светото се контекстуализира во рамките на профаното, од друга страна, профаното се овозможува и одржува благодарение на повремената (или постојаната) обновливост на светото и на средината чија безбедност светото ја гарантира. Светот на профаното и светот на светото комуницираат само откако

[2] Поделбите од типот на таа на добро и зло, болест и здравје, плус и минус во математиката и слични на нив не можат да се споредат, бидејќи се работи за спротивставени страни кои припаѓаат на исто подрачје.

ќе изгубат дел од нивната карактеристична природа, на тој начин, всушност, потврдувајќи ја својата карактеристична природа. Светото време постои во рамките на вообичаено разбраното хронолошко, профано време, но со тоа го укинува неговото важење: светото време, за оние кои во него веруваат, е всушност реактуализирано време од Почетокот, од иницијалното „излевање“ на светоста, времето на Создавањето на светот, на дејството на божествата и светите предци. Ова време циклично се обновува, во рамки на религиозен, посветен контекст. Светото, „предвременско време“ („она време“, illud tempus) го овозможува постоењето на ортолинеарно, вообичаено време, во чии рамки светото време се воведува и почитува. Ваквата дијалектичка врска важи и за просторот. Светите места се свети фрагменти на профан простор, за кого се верува дека се одржува благодарение на постоењето на светиот простор. Меѓу нив постои радикална разлика, а сепак апсолутната хетерогеност постојано се надминува со премини од едниот во другиот, премини при кои верникот потполно го менува, како контекстот на своето постоење, така, делумно (или потполно, во зависност од тоа дали се работи за влегување во свет храм, на пример, или иницијација со која се укинува претходниот начин на постоење и се воведува ново, сосема различно постоење) и својот онтолошки статус. Светото и чистото и профаното и нечистото се меѓусебно зависни. Од околностите зависи дали нивниот контакт е прифатлив, посакуван и „благословен“ или неприфатлив, забранет, осуден.

Мана-табу, свето-профано

Концептот за примордијалното верување во маната (името варира во различни култури), како света подлежечка и творечка моќ во светот (верување познато како „аниматизам“) ја инаугурира дијалектичката тензија меѓу светото и профаното. Во која и насока да се движи истражувањето на светото, верувањето во мана е point de départ на анализата на светото како религиозен феномен. Несветото му е спротивставено на светото со неговата инфериорна природа, со неговата нечистотија. Во културите во кои се верува во неа, маната се смета за невидлива, неперсонална моќ, која се екстериоризира низ разни појави, настани и суштества, за супериорна сила преку чие дејство функционира светот. Оние појави и суштества кои имаат обилност на мана, се супериорни врз другите, затоа што нивниот онтолошки статус е повисок, затоа што стануваат повредни, позначајни. Со тоа што маната е света, специфична, моќна, творечка и уредувачка, таа мора да биде заштитувана од непосакувани и несоодветни влијанија на несветото подрачје. Затоа, колку и маната да е нешто што силно се посакува и кон што религиозниот човек се стреми, таа е едвај достапна, ограничена во систем на забрани и дозволи. Маната секогаш го имплицира и табуто, затоа што чистото е секогаш лимитирано од нечистото.

Со тоа што маната е света, таа мора да биде заштитена од допир и (зло) употреба на несветото, на профаното. Несветото и светото не можат да постојат

заедно на исто место (во иста појава, или во ист настан, или во исто дејство), затоа маната е заштитувана од допирот на профаното, на обичното, на профаното нечисто, на помалку вредното, на секојдневното. Доколку допирот на профаното со светото не е контролиран и одобрен во свет контекст, тогаш, се верува, чистотата и светоста на маната се загорзени. Затоа, со самото тоа што маната е света и моќна, посакувана и повикувана во религиозниот култ, таа е забранета, недостапна, табу. Ваквата спрега на забрана и казна поради прекршената забрана е неразделен дел од концептот за светото. Контекстот на односот кон светото е пресуден за определувањето на статусот на тој однос – додека маната (односно тотемот како конкретизирана мана или тотемичка мана), светите предмети и светите дејства се апсолутно забранети во еден систем на просторно-временски околности, тие се достапни, пожелни и подложни на активен култ во други околности. Додека тотемот, на пример, во култовите што во него веруваат, е забранет во профаното време и во местата кои се несоодветни, во контекстот на света прослава е нешто со што верникот активно стапува во контакт.

Маната како неперсонална сила во магискиот пре-анимизам ја истражувале Роберт Х. Кодрингтон (Robert H. Codrington), особено во делото *Меланезијците* и Роберт Ранулф Марет (Robert Ranulf Marett), особено во *Прагот на религијата*[3]. Во *Меланезијците* на Кодрингтон, маната е опишана како на некој начин натприродна, но се открива во телесна сила или во секој вид на сила или способност кои човекот ги има, бидејќи иако речиси сите предмети можат да и одговараат за екстериоризација, таа не останува во еден определен предмет. Грандиозниот чин на космичката креација бил можен, се верува, само преку дејството на маната, а и сите партикуларни нешта што се особено вредни, во некој аспект поседуваат мана. Сè она кое за човекот поседува ефикасност, креативност или совршенство има мана, се верува. Така, кога религиозните практики влегуваат во вообичаениот живот, сиот успех и просперитет се должи на маната како натприродно влијание. Помошта од овие невидливи, но очигледно присутни моќи се бара преку постење, принесување жртви, раскажување на митови, говорење на молитви (Codrington, 1891, p. 103), мана е моќта без која ништо важно не може да се случи (Codrington, 1891, p. 108). Обичните луѓе кои стапуваат во релација со светоста само добиваат мана, имаат мана, тие се атрибути на маната, која е дејствувачкиот субјект во оваа комплексна релација[4].

[3] Codrington, 1891; Marett, 1909 (во текстот е наведувано според реизданието Marett, 1914).

[4] И Кодрингтон (Codrington, 1891, pp. 119-120) и Марет (Marett, 1914, p. 5), се повикуваат на примери за верувањето во човековиот успех детерминиран од мана. Така, се верува дека ако човек бил успешен во борба, тоа не се должи на неговата природна физичка сила, брзи рефлекси или итрина, туку поради тоа што тој има мана од духот на некој починат воин. Маната го прави моќен, преку некаков свет предмет што тој го поседува, или преку свети зборови што потсетуваат на претходните победи на починатиот воин. Ако нечии растенија растат здрави и големи, тоа е не само затоа што оној кој ги одгледува редовно и посветено се грижи за нив, туку затоа што територијата на која ги одгледува е полна со свети камења кои се мана. Се подразбира дека растенијата растат ако се посадат, но не би можеле да растат

Првата дихотомија е, значи, во светот на светото – религискиот култ, и светот на профаното – обичниот свет на работа и секојдневни случувања. Втората дихотомија е во тоа што разликата меѓу овие света е преку системот на забрани и стравопочитување - она кон кое се чувствува стравопочит е поврзано со серија забрани, но овие забрани важат и во рамката на профаниот свет. Теоријата, значи, „ ... за природата на искуството е дека е бинарен состав, двојност во заедница, која се состои од она кое може да се смета за елемент на табу и за елемент на мана“[5]. Елементот на табуто е доминантно негативен во неговото функционирање. Она што е „негативно“ (поларната спротивност е дадена повеќе поради методолошка јасност отколку како точен приказ на односот на спротивставените страни) е вообичаениот свет на обични случувања. Значи, овој елемент му ја дава на искуството надворешната граница. Елементот на маната е доминантно позитивен. „Позитивното“ е она што ја надминува границата на вообичаениот свет, тоа е прекрасно и ужаснувачко. Неговата главна функција е на искуството да му ја даде неговата внатрешна содржина[6]. Табуто може да се смета за негативна мана (Marett, 1914, p. 74) [7].

Ако симпатетичката магија се смета за мана, тогаш опишувањето на табу како негативна магија воопшто не е претерано или неосновано. Многу нешта што се сметаат за табу и се табу поради нивната моќ, немаат само деструктивни ефекти, туку, напротив, корисни и благословувачки – поволната моќ на тотемот на кланот или на персонализираната мана се секогаш табу. Секогаш кога една заедница припишува табу на објект, тој почнува да предизвикува чувства на почит како институтција, како дел од социјалното верување и обичајното право (Marett, 1914, p. 89). Прекршувањето на табуто е проследено со недефинирани косеквенци, затоа што тоа од што се чувствува страв е суштински мистериозна моќ, нешто неспознатливо и непредвидливо во неговите начини на дејствување. Затоа, доколку маната слободно се определува, а нејзината широка дефиниција е сосема дозволена врз база на разновидноста на концепциите, табуто може

здрави и со големи димензии кога не би биле допрени од моќта на маната. Светото, значи, е предуслов за било што, профаниот свет не би можел да се самоодржи функционално без моќта и супериорноста на светиот.

[5] Ibid. Или, сосема кратко, „ ... маната секогаш го имплицира табуто“ (Marett, 1920, p. 49).

[6] Верувањето е дека кршењето на табуто резултира со ставање во движење на мана која е насочена против оној кој го прекршил табуто. Така, на пример, контактот на мажи со жени е табу, што се должи на фактот што жената се смета, помалку или повеќе, за вештерка, а не само затоа што може да ја пренесе нејзината женственост на мажот. Странецот е табу поради неговата инхерентна туѓост, а не само затоа што може симпатетички да пренесе конагион од надвор. Главатарот е табу, не само затоа што може да пренесе дел од невата супериорност, туку и само поради тоа што има мана како нужна моќ во неговата супериорна позиција.

[7] Значи, покрај дихотомијата свето-профано, постои и дихотомијата табу-мана, иако ова може да изгледа како дефинирање на obscurum per obscurius. И Франц Штаинер (Franz Steiner) ги резимира истражувањата на маната и на табуто и смета дека табуто е негативна мана (Steiner, 1967, pp. 106-111).

плаузибилно да се смета за негативна мана. Табуто е во врска со светото и зависи од светото, тие се во нужна дијалектичка врска. Тоа не може да се смета токму за спротивно на светото, меѓутоа, затоа што табуто не е профано. Сепак, моќта на табуто е спротивна на моќта на светото. Мана-табу дихотомијата е доволна да го карактеризира натприродното во неговата чисто егзистенцијална димензија, дури и независно од вредноста која ја има за човекот. Таа е исто така доволна за определување на еден мининум потребен за определување на религијата (Marett, 1914, p. 100)[8].

Значајно е тоа што Емил Диркем (Émile Durkheim) го поврзува тотемизмот токму со таканареченото преанимизам, односно аниматизам, на Р. Б. Марет. Неговата теорија за светото во голема мера се поврзува со верувањето во маната, затоа што, всушност, се темели на него. Дихотомиите на светото и профаното на кои Диркем ја фундира својата теорија за религијата се базирани на дихотомиите на маната и забраните во врска со маната. Тотемизмот, во оваа смисла, може да се определи како религија на безлична сила од типот на првобитната мана, чие признавање и почитување се третира како еден вид на прамонотеизам. Во тотемизмот, во првиот ред на нештата кои се сметаат за свети се фигуративните претстави на тотемот; потоа доаѓаат растенијата или животните чие име го носи кланот; и на крајот тоа се членовите на кланот. Сите се свети според исто право, иако нееднакво[9]. Тотемизмот, значи, „ ... не е религија на определени животни, луѓе или слики, туку е религија на вид на анонимна и непресонална сила што може да се идентифкува во сите нив, но не е идентична со нив“ (Durkheim, 1968, p. 269). Таа е независна од партикуларните субјекти во кои се “овоплотува” и низ кои се екстериоризира, постои пред нив и останува и после нивното исчезнување (ова се однесува на индивидуите, на генерациите, на претставите). Оваа сила е подлежечка, сеопфатна и општоважечка.

Според Герардус ван дер Лееув (Gerardus van der Leeuw) религијата е одговор на човекот на елементите во рамките на нивната емпириска средина. Во современиот свет во кој човекот е заштитен од технологијата, тој ја губи од вид важноста на моќта. Примордијалните луѓе, смета Ван дер Лееув, ја искусувале моќта на различни начини. Според него, на најфундаментално ниво не постои рефлексија за тоа што ја прави дистинкцијата меѓу моќното, извонредното или особено успешното, од обичното, секојдневно случување. Размислувањето за моќта, односно анализата

[8] Е. Е. Еванс-Причард (E. E. Evans-Pritchard), резимирајќи ги идеите на Марет, пишува како маната, според него, е „ ... окултна сила во одредени личности и нешта, и дека присуството или отсуството на ова чувство го одделува светото од профаното, чудесниот свет од обичниот, преку функцијата на табуата“. Ова чувство е „ ... емоција на стравопочит, збир на страв, чудење, интерес, восхит, дури и љубов“ (Evans-Pritchard, 1956, p. 33).

[9] Од овде Диркем го изведува заклучокот дека религиозноста не може да потекне од било кои од партикуларните карактеристики кои ги разликуваат едни од други: кога одредено растение или животно е објект на побожен страв, стравот не е предизвикан од неговите партикуларни карактеристики. Членовите на кланот имаат ист статус, иако на пониско ниво, а самата слика на растението или животното предизвикува стравопочитување.

и мета-анализата на моќта имаат настанато кога примордијалниот човек се има запрашано дали постои заедничка основа за моќта која се екстериоризира во многубројни различни нешта и настани. Религиозното искуство, всушност, се однесува на „нешто“. За да може да се дадат посигнификантни изјави во врска со ова нешто, тоа мора да му се наметне на религиозниот човек, да му се спротивстави како „нешто друго“ (Van der Leeuw, 1969, Dabney Bettis, ed., pp. 56-84). Основната афирмација што може да се направи за објектот на религијата е „ ... дека тоа е извонредното и екстремно импресивното ‘друго’“ (Van der Leeuw, 1969, Dabney Bettis, ed., p. 57). Маната не е фиксирана и лимитирана во ништо и може да се пренесе во било што. Во оваа идеја Ван дер Лееув гледа потврда дека во постојаните обиди на примордијалниот меланезиски човек да ја присвои или искористи маната, се работи за релација со светата моќ што таа ја има. Моќта никогаш не е хомогена и униформна, со тоа што нема систематично разбрани степени. За маната е карактеристично тоа што нема морална вредност, екстериоризирајќи се низ било што (Van der Leeuw, 1969, Dabney Bettis, ed., p. 59). Според Ван дер Лееув, во раните примордијални верувања, моќта е само динамичка, не ’духовна’ или етички насочена. Реакцијата во врска со оваа моќ е вчудовиденост (Scheu)[10] или ужас, или она кое Марет го нарекува „awe“. „Табуто“ (или „тапу“), кое потекнува од истото културно подрачје како и маната, изразува нешто што е необично, свето. Ван дер Лееув забележува како табуто се поврзува со мошне различни објекти и ситуации. За старите Грци и кралот и странецот се објекти на страв(опочитување), што се изразува со одржување на растојание меѓу нив и субјектот, со тоа што дистанцата од кралот е поради почит кон моќта, а дистанцата од странецот поради тоа што тој е носител на непозната моќ што предизвикува сомнеж и страв (затоа и зборот hostis означува и странец и непријател). Туѓинецот или треба да се нападне и отстрани, или да се пречека со добредојде, но во никој случај неговото доаѓање и заминување не треба да бидат проследени со незаинтересираност. Во оваа смисла, поздравувањето е религиозен чин, со цел да се пресретне првиот бран на моќ. Според ова, тој определува дека и гостопримството и војната се религиозни чинови (G. Van der Leeuw, 1969, Dabney Bettis, ed., p. 77). Ван дер Лееув ја карактеризира дистанцата меѓу моќното и релативно немоќното како врска меѓу светото и профаното. Светото е она што е поставено во загради, несфатливо и извонредно, самата негова моќ создава специфично место за него. На ниво на нивната опасност, светото, табуто и нечистото се идентични, моќта е секогаш застрашувачка и заканувачка. Римскиот tribunus plebis бил толку свет, sacrosanctus, што самото случајно сретнување со него предизвикувало нечистотија, на пример. Кај Маорите tabu значи „нечисто“ исто колку што значи „свето“, токму затоа што е носител на забрана и подразбира потреба на одржување на дистанца. Од ова

[10] После концепцијата за „awe“ кај Марет, Рудолф Ото (Rudolf Otto) ја базира својата теорија за светото на чувството на страв(опочит) кое нужно го придружува чувството за светото. Тој дури го почнува своето дело *Das Heilige* со цитат од *Фауст*: „Das Schaudern ist der Menscheit bestest Teil (…)” (Стравот е најдобриот човеков дел (...) “, односно „Да се трепери од страв е најдобриот дел од тоа да се биде човек“ (Otto, 1920).

Ван дер Лееув заклучува дека не е коректно контрастот меѓу светото и профаното да се определува како нешто што се развива од дистинкцијата меѓу заканувачка опасност од една страна и нешто што не е опасно, од друга страна. Опасното не е свето, туку светото е опасно, пишува[11]. Во опозицијата на категориите, смета Ван дер Лееув, има полна увереност, но истовремено и недостаток на дефинирана концепција за потполно различното, сосема дистинктното, сосема другото. Покрај тоа, постои и амбивалентниот однос со моќта, одбегнувањето на моќта, држењето на растојание од неа, но и барањето на моќта, стремењето кон неа. Идеите за Scheu кај Ото, односно awe кај Марет, физичкото треперење, хоророт, ужасот, побожната почит, понизноста, обожавањето, ентузијазмот, сите овие чувства се наоѓаат in nuce во ужаснатото стравопочитување што се јавува во присуство на Моќта. Така, „ ... затоа што овие ставови покажуваат две главни тенденции, на повлекување од моќта и на приближување кон моќта, може да се зборува за амбивалентната природа на стравопочитта“ (Ibid) и затоа „ ... во присуство на она кое е нешто сосема друго, нашето однесување е секогаш амбивалентно“ (G. Van der Leeuw, 1969, Dabney Bettis, ed., p. 82). Света е маната, но света е и забраната во врска со неа. Затоа и постојат две категории на табу – на табу поради преголема светост (она што е свето и моќно мора да биде заштитено од она што е несвето и што со својата профаност би можело да го загрози); и на табу поради отстуството на светост и идејата за контагиозноста на светото (ако несветото недозволено го допре профаното, светото несоодветно ќе се пренесе на профаното и светоста ќе се загрози)[12].

Свето-профано, чисто-нечисто и основата на религијата

Проектот на истражување на елементарните форми на религиозниот живот

[11] Се повикува на Натаниел Содерблом (Nathaniel Soederblom) според кого контрастот меѓу светото и профаното е основната и владеечката антитеза во религијата. За Содерблом, старото гледиште дека чудењето е почетната точка на филозофијата уште подобро може да се примени кај религијата. Секој соочен со голема моќ сфаќа дека е во присуство на квалитет со кој сето вообичаено искуство не може да биде запознаено, и кое не може да биде предизвикано преку ништо друго, туку, како sui generis може да биде определено само како нуминозно (Van der Leeuw, 1969, p. 81). Ото се повикува на Содерблом во неговата теорија за нуминозното извесно време пред Ван дер Леув.

[12] Ернст Касирер (Ernst Cassirer) ја резимира идејата за маната преку нејзината сеприсутност – целото постоење на човештвото, сите нешта и активности се проникнати со митско „поле на сила“, атмосфера на моќ што навлегува во сè и што може да се појави во концентрирана форма во одредени невообичаени објекти, отстранети од подрачјето на секојдневното постоење, или во специјално надарени личности, кои се сметаат за свети (Cassirer, 1953, p. 46). Односот на човекот кон светот е детерминиран, значи, од неговиот однос кон светото. Маната е позитивната страна на табуто, а тоа е негативната страна. Формулата мана-табу, така формулирана воведена од Марет, односно идејата за светото и за забраните поврзани со светото, можат да се сметаат не само како „минимум за религија“, туку и како експресија на дистинкцијата што ги конституира есенцијалните, незаменливи услови за религиско верување воопшто (Cassirer, 1953, p. 65).

се темели на неговото дефинирање на природата на религијата како колективна, задолжителна и социјална, а на основата на релгијата како дијалектичката спротивставеност на светото и профаното.

За Диркем светото е она што е спротивно на профаното (Durkheim, 1968, pp. 50, 52, passim). Во неговото разгледување на култот, со цел да дојде до најцентралните форми на религиозните ритуали и да ги согледа нивното потекло и значење, тој го дели религиозниот култ на два аспекта – негативен и позитивен. Ритуалите што припаѓаат на едната или на другата поларна спротивност не се поларно одделени, напротив, тие се поврзани, затоа што за сопственото постоење секој го претпоставува постоењето на спротивниот (Durkheim, 1968, p. 427).

Самиот поим на светото „ ... логички го имплицира поимот на системот на забрани“ (Durkheim, 1968, p. 453). Она што е помоќно го истиснува другото од свеста. Идејата на светото не ја толерира близината на профаното. Со тоа што идеите за светото и профаното тежнеат кон исклучителна дијсјункција, и предметите и дејствата што им припаѓаат се во иста релација, од каде произлегува идејата за забрани. Светото и профаното подрачје „ ... не се само дистинктни, туку и затворени едно за друго, меѓу нив постои јаз. Во природата на светите нешта постои специјална причина на која овој услов на взаемна исклучителност ѝ е нужен“ (Durkheim, 1968, p. 454). Сепак, преку еден вид на контрадикција, светиот свет се чини инклиниран според својата сопствена природа да се шири во профаниот свет кого инаку го исклучува. Се работи за амбивалентна релација на светото кон профаното: одбивајќи го профаниот свет, светиот свет пролиферира во него кога и да му се приближи. Поради оваа тенденција на светото, поради неговата контагиозност, меѓу него и профаното мора да се одржува бездна, што се премостува само во контролиран специфичен контекст[13]. Со тоа што меѓу профаното суштество и светата моќ има антагонизам, моќта се екстериоризира како непријателска сила која нужно се манифестира со насилни реакции што се обидуваат да го уништат.

Контагионот не е секундарен процес преку кој светоста, штом се добие, продолжува да се пренесува, туку е самиот процес преку кого се добива светоста (Durkheim, 1968, pp. 461-464). Таа природно се шири од објектот низ кого произлегува кон сите објекти со кои доаѓа во контакт. Контагиозниот квалитет на светото е априорен и е негова неразделна карактеристика.

Светите нешта, по дефиниција се „одделени нешта“, меѓу нив и профаните постои дисконтинуитет (Durkheim, 1968, pp. 53, 428, passim). Поделеноста меѓу

[13] Идејата за контагиозноста на светото не произлегува од важењето на законот за асоцијација на идеи (чувството за нешто се шири од самото нешто, од неговата претстава до она што со таа претстава се поврзува). Моќта што е основен конститутивен елемент, односно суштинска карактеристика на нешто, тешко се замислува како способна лесно да се оддели од тоа нешто, а ова не сосема важи во врска со моќта на светото. Светоста на нешто воопшто не зависи од неговите специфични карактеристики. Религиските сили, како маната, на пример, не се неразделни од телата низ кои се појавуваат, напротив, и токму затоа лесно се пренесуваат од едно на друго суштество.

нив е суштинска, затоа за нејзино обезбедување служи комплексно множество на ритуали. Тие не диктираат должности што посветените треба да ги извршуваат, туку забрануваат определени видови на однесување. Тие, значи, прескрибираат забрани и откажувања од доаѓање во контакт, односно негативни чинови, како дел од негативниот култ. Тие ја имаат формата на табу, на забрана[14].

Забраните за контакт со светото не потекнуваат само од фактот дека некои нешта се свети, а други не се, туку од фактот дека постојат релации на диспаратност и инкопматибилност меѓу светите нешта. Тие можат да се однесуваат на забрана на било каков контакт меѓу чистото свето и нечистото свето, односно меѓу различните нивоа на светост, како и на забрана за контакт меѓу нешта што се свети и благодатни и нешта што се свети и носат несреќа. Во оваа смисла може да се зборува за редукција на забраните за односот меѓу светите нешта на забраната меѓу светото и профното. Светоста има хиерархија: некои свети нешта се посвети од другите, додека едните им се достапни само на иницираните, другите, во специфични околности, им се достапни на сите припадници на заедницата. Покрај тоа, не сите иницирани се еднакви, затоа што односот кон светото подрачје е комплексен. Колку е поголем степенот на светоста и сериозноста на подрачјето, толку повеќе онтолошкиот статус е супериорен над оној на претходниот степен. Дури, споредено со супериорното ниво на светост, инфериорното станува профано.

Уште во примордијалното сфаќање на маната се забележува свесноста дека маната е неискажлива и непозната, иако е присутна и творечка, дека е нешто отаде вообичаениот, секојдневен живот, дека е нешто кое, колку и да е интензивно инволвирано во него, сепак не му припаѓа на неговото подрачје. Односно, може да се каже дека се забележува идејата за маната како нешто различно, туѓо, нешто друго. Идејата за светото (нуминозното) на Рудолф Ото е идеја за реалност која ја трансцендира нашата моќ за рационално познание. Светото не припаѓа на обичното подрачје на профаното живеење, тоа е супериорно и е нешто кон кое верникот се стреми. Тое е недефинирливо, непојмливо, но може да се опише преку аналогии и метафори и, секако, може да се почувствува. Тоа е непознато, неприпаѓајќи на област слободно достапна на познанието и на јазичниот израз. Нуминозното во себе има елемент, или момент, кој ѝ се измолкнува на рационалноста, земена

[14] Табу како збор и концепт потекнува од полинезиските јазици и го означува повлекувањето од вообичаена употреба на некои делови од животот на заедницата. Со „табу“ како придавка се означува и специфичната карактеристика на оваа класа на нешта – тие се свети, а со тоа и заштитени, одделени од несветите нешта. После посетата на Џејмс Кук (James Cook) на Тонга во 1777 година, зборот влегол во употреба во англискиот јазик. Исто така, табуто е и посветено, нечисто, пречисто или проколнато, забрането за контакт (Durkheim, 1968, pp. 157, 322, 333, pass.).

Кај Диркем негативниот и позитивниот култ се во дијалектичка спротивност. Со тоа што меѓу светото и профаното постои бариера, во релација со светото се доаѓа само после ослободување од профаноста: „ ... негативниот култ е во одредена смисла средство за доаѓање до целта, тој е предусловот за пристап кон позитивниот култ“ (Durkheim, 1968, p. 442)

во повисока смисла: тоа е моментот на arreton – ineffabile – неизречивото, тоа што е сосема недостапно на било какво појмовно разбирање (Otto, 1920, p. 5). Нуминозната духовна состојба, тврди Ото, е совршено sui generis и не може да се сведе на ниедна друга. Токму поради нејзината нередуцирливост и специфичност, категоријата на нуминозното, како и сите други апсолутно примарни и елементарни дадености, иако дозволува да биде анализирана, не може да се дефинира (Otto, 1920, p. 7).

Ото го разгледува нуминозното како потполно различно од профаното низ неговите конститутивни компоненти. Тоа се mysterium tremendum и mysterium fascinans, како и придружните елементи на energia и majestas. Нуминозното е застрашувачка, ужаснувачка мистерија која не може поимно да се разбере и може само да се доживее. Чувството на нуминозното е истовремено ужаснато теперење, потреба да се остане на безбедна дистанца од него, чувство на огромна стравопочит и на фасцинираност, на привлеченост, на екстатична желба да му се приближи и да се присвои. Тоа е реалност сосема над и отаде профаната, позната и блиска секојдневна реалност на рационалните искуства. Иако се екстериоризира во светот што е познат и близок, нуминозното не е познато и блиско. Конструкцијата „потполно различно“ или „потполно друго“ – ganz andere (thateron, anyad, alienum), се однесува мистериозното во религиозна смисла. Нуминозното е сосема над сферата на вообичаеното, интелигибилното, познатото, тоа излегува од границите на познатото и е во потполн контраст со него, исполнувајќи го духот кој го препознава овој контраст со чудење и вчудовиденост. Ова може да се забележи и во пониските и најрани нивоа на примордијална религија, во кои „ ... нуминозната свест е само некохерентно возбудување на чувствата“ (Otto, 1920, p. 30). Чувството, односно свесноста за сосема другото, индиректно се предизвикува од, или се поврзува со, објекти или појави кои се загадочни на природен план, или пак се од изненадувачки или вчудовидувачки карактер. Вистински мистериозниот објект, односно појава, е над нашето разбирање, не само затоа што нашето познание има определени неотстранливи граници, туку затоа што во него ние се среќаваме со нешто сосема друго, чиј вид и природа се неспоредливи со нашите. Тоа е толку туѓо, што пред него ние се повлекуваме во морничаво и восхитено чудење. Во мислата на Ото е особено важно тврдењето дека со развојот на културата, овој елемент на елементарна нуминозна свесност, чувството за потполно другото, се засилува и се разјаснува, дека неговите повисоки начини на манифестација се изоструваат. Ова го поставува нуминозниот објект во контраст не само со сѐ што е ненуминозно, односно со сѐ што е познато, претворајќи го во нешто натприродно, туку и со самиот свет, на тој начин издигнувајќи го до степен на надсветовно, нешто што е над целата позната уреденост на светот (Otto, 1920, p. 33). Меѓу нуминозното и обичното постои, значи, онтолошка хетерогеност, едното е на рамниште кое е дефинитивно различно од другото и поставено над него. Во нуминозното искуство, покрај елементот на мистериозноста и на ужаснувачкото, постои и нешто

единствено привлечно и фасцинантно[15]. Мистеријата за религиозниот човек не е само нешто на кое му се чуди, туку е нешто кое го фасцинира. Покрај тоа што збунува и ужаснува, нуминозното и пронижува со моќна проникливост, со силна интересност, со Дионисијска страст, доведувајќи дури до состојби на вртоглава интоксицираност (Otto, 1920, p. 39).

За Мирча Елијаде (Mircea Eliade), предизвикот во третманот на светото се состои во обидот за претставување на феноменот на светото во неговата полна сложеност. Неговиот интерес не се наоѓа во односот на нерационалните и рационалните елементи на религијата, туку во истражувањето на светото во неговиот тоталитет. Основната дефиниција која тој ја дава за светото е дека тоа му се спротивставува на профаното (Eliade, 1965, p. 16).

За Елијаде, целата историја на религиите, од најпримитивните до најразвиените, е составена од голем број на хиерофании (од најелементарните, како екстериоризацијата на светото низ некаков обичен објект, како камен или дрво – со тоа што овие престануваат да бидат обични, сè до врвната херофанија во христијанството, на пример, инкарнацијата на Бог). Активностите на човекот и објектите од надворешниот свет немаат автономна суштествена вредност, туку се здобиваат со вредност, односно стануваат реални, затоа што учествуваат на некаков начин, во реалност што ги трансцендира. Еден камен, меѓу многуте други, се здобива со реално и супериорно постоење затоа што тој служи за извесна хиерофанија, или затоа што содржи мана, или затоа што претставува некаков митски чин. На тој начин, предметот се појавува како средиште на надворешна сила која го одделува од неговата средина, припишувајќи му нова, супериорна смисла и значење (Елијаде, 2002, стр. 12).

Но, ако светоста може да биде инкорпорирана од било што, односно екстериоризирана низ било што, се поставува прашањето за вредноста на дихотомијата свето-профано (Eliade, 1976, par. 19). Сепак, иако веројатно не постои објект, суштество, појава и слично, кои не биле на некој начин поврзани со светото, исто така е веројатно дека не постои религија или култ кои во текот на својата историја ги имале токму сите овие различни хиерофании. Тоа што било што може да биде свето, никако не значи и дека сè е свето. Напротив, за светото да биде чувствувано и разгледувано како одделено од она што не е свето, и како специфично и вредно, тоа мора да биде поставено спроти профаните објекти, суштества и појави. Еден објект станува свет само доколку вклучува и открива нешто што е различно од него. Кога сè би манифестирало нешто различно од

[15] Според Роже Кајоа (Roger Caillois), дијалектиката на светото е во чувството кое тоа го предизвикува. Светото кај верникот ги предизвикува истите чувства како огнот кај детето (ова е само метафора, тој не цели кон тоа дека верникот е на исто емоционално рамниште со дете). Детето истовремено се плаши дека ќе се изгори и посакува да го разгори пламенот. Како што огнот произведува и добри и лоши последици, така и светото ги има спротивставените квалификации на чисто и нечисто, на светиња и на сквернавање кои „ ... со нивните сопствени ограничувања ги дефинираат границите на прошивуањето на религиозниот свет“ (Caillois, 2008, p. 48).

него, разбирањето на законите на идентитетот би се пореметило. Хиерофанијата подразбира избор, одделување на хиерофанискиот објект од сето останато кое го опркружува[16].

Една од основните карактеристики на сфаќањето на светот на религиозниот човек е дека просторот не е хомоген. Светиот простор е силен, значаен простор, оние простори кои не се свети се без структура и конзистентност, аморфни. Елијаде смета дека за религиозниот човек, оваа просторна нехомогеност се изразува во опозицијата меѓу свет простор – единствениот реален и реално постоечки; и сиот друг простор што го опкружува. Ова религиозно искуство тој го поставува како примордијално искуство што претходи на сета рефлексија за светот. Токму поделеноста во просторот прави светот да биде создаден, затоа што ја открива централната оска на светот, на космосот (axis mundi) како референтна точка за секакво натамошно ориентирање. Оваа хиерофанија е и откривање на апсолутна реалност, што е спротивставена на нереалноста на сето друго што ја опкружува. Елијаде инсистира на тоа дека „манифестацијата на светото онтолошки го фундира светот“ (Eliade, 1965, p. 26). Светиот простор за религиозниот човек поседува егзистенцијална вредност – без претходна ориентација, без фиксен центар (како оската на светот, на пример) ништо не може да почне, ништо не може да биде. Секој свет простор имплицира хиерофанија, тој е појава на светото што таа територија ја одделува од околната космичка средина и ја прави квалитативно различна. За профаното искуство просторот е хомоген и неутрален, нема прекини кои квалитативно ги диференцираат неговите делови: во профаното постоење не е можна вистинска ориентација, затоа што нема фиксна точка со специфичен супериорен онтолошки статус. Дури, нема ни свет, туку само „ ... фрагменти на скршена вселена, аморфна маса која се состои од бесконечен број на помалку или повеќе неутрални места (...)“ (Eliade, 1965, p. 27).

За религиозниот човек, не само специфичните простори, туку целата природа не е само „природна“, туку е исполнета со религиозна вредност, смета Елијаде. Со тоа што преку божествениот чин на создавање космосот е света креација, светот е полн светост. Но, оваа светост не е само пренесена од божествата, како во местата и објектите кои се хиерофании, туку божествата всушност ги имаат манифестирано различните модалитети на светото во сите структури на светот и космичките феномени (Eliade, 1965, p. 101).

Меѓу двата вида на време (светото и профаното), како и меѓу двата вида на простор, постои специфичен однос: додека меѓу нив постои остар дисконтинуитет, преку религиозните ритуали сепак безбедно се поминува од вообичаено профано траење кон светото време. Светото време, за разлика од профаното, не е иреверзибилно, туку напротив. Светото време е примордијалното митско време што се пренесува во сегашноста. Времето на религиозните прославувања, било

[16] Радикалната дистинкцијата меѓу светото и профаното не се укинува. Тоа што било што може да биде X, не значи дека е X, ниту дека X е сè. Ова го забележува и Анри Дишене (Henri Duchene) (Duchene, 1965, p. 49).

кое „литругиско“ време, е всушност реактуализација на свет настан што се случил во митското минато, во изворот на времето, во „она време“ (illud tempus). Да се учествува во религиозен настан значи да се излезе од вообичаеното временско траење и да се спои со митското време што самиот настан го реактуализира. Светото време, значи, е бесконечно повторливо. Тоа не поминува, тоа е онтолошко, „Парменидовско“ време, секогаш останува исто со себе, не се менува, ниту се троши. Секој периодичен фестивал подразбира дека учесниците во него се во истото свето време од претходниот фестивал и сите претходни реактуализации, а тоа е и истото време што било создадено и посветено од божествата на почетокот на светот. Со учеството во светиот религиозен настан се искусува првото појавување на светото време, онака како што било ab origine, in illo tempore (Eliade, 1965, pp. 63-65). Религиозниот човек живее во два вида на време. Поважното, светото време, се појавува во парадоксалниот аспект на кружно, реверзибилно време, еден вид на вечна митска сегашност што преку ритуали периодично се реинтегрира. Ова свето време може да се „хомологизира со вечноста“ (Eliade, 1965, p. 64).

Значи, просторно-временските околности на религиозното верување и дејство воведуваат специфични категории, т.е. специфичните религиозни категории се можни само во строго определен и контролиран контекст. Светото е опасно и забрането за верникот, освен во свет контекст, во кој е дозволено, присвоено и присвојувачко, во кој стапува во директен творечки однос со религиозниот човек. Профаното е вообичаено и секојдневно, освен кога контекстот на неговото постоење не се менува од интервенцијата на светото. Дијалектичкиот однос на религиозно ниво меѓу светото и профаното, чистото и нечистото, забранетото и дозволеното, обичното и извонредното е комплексен, подразбира и спротивставеност и премин и претопување на спротивностите. Идејата за амбивалентното свето, што одбива и привлекува, што е забрането и дозволено, што е нешто сосема неразбирливо и неискажливо, нешто сосема друго, но и нешто познато, посакувано и блиско, што ужаснува и фасцинира, плаши и предизвикува треперечка желба, е во основата на религијата.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Елијаде, М. (2002). *Митот за вечното враќање*. Скопје: Слово.

Caillois, R. (2008). *L'homme et le sacré.* Paris: Gallimard.

Cassirer, E. (1953), *Language and Myth,* New York: Dover Publications.

Codrington, R. H. (1891). *The Melanesians – Studies in Their Anthropology and Folkore*. Oxford: Clarendon Press.

Duchene, H. (1965). *Le theme du temps dans l'oeuvre de Mircea Eliade*, Memoire pour l'obtention du grade de licence en Philosophie et Lettres, Université Catholique de Louvain.

Durkheim, É. (1968). *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: PUF.

Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Gallimard.

Eliade, M. (1976). *Trattato di storia delle religioni*. Torino: Boringhieri Editore.
Evans-Pritchard, E. E. (1956). *Theories of Primitive Religion*. Oxford: Clarendon Press.
Marett, R. R. (1914). *The Treshhold of Religion*. London: Methuen&Co.
Marett, R. R. (1920). Psychology *and Folklore*. London: Methuen&Co.
Steiner, F. (1967). *Taboo*, Harmondsworth: Penguin.
Van der Leeuw, G. (1969). Religion and Manifestation. In J. Dabney Bettis (Ed.), *Phenomenology of Religion – Eight Modern Descriptions of the Essence of Religion* (pp. 56-84). London: SCM Press Ltd.

Corina Ecaterina Boldeanu[1]
(University Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca, Romania)

ENGAGEMENT DE LA POÉSIE IRONIQUE[2]

Based on the case of Romanian poetry written during the communist period, this work proposes the challenging stake of showing that poetry can commit through irony in a different sense than the militant one. To achieve its goal, the approach aims to deconstruct the theory of a fundamental incompatibility that exists between poetry and irony, as well as the post-Sartrean prejudice which excludes poetry from the field of committed literature. Therefore, it remains to see how, in a specific sociopolitical context, poetry has managed to acquire two dimensions equally controversial: the ironic and the committed one.

Key words: Poetry, Irony, Commitment, Communism, Ethics, Politics

Motto :
„Dans l'esprit d'une grande partie du public, poésie et ironie sont inconciliables."
(Pierre Schoentjes, Mythe et ironie)
„La poésie résiste à l'engagement, dont elle constitue le point aveugle."
(Benoît Denis, Littérature et Engagement)

Ironie et poésie

En ce qui concerne la relation entre les marques du risible et la poésie, il semble que « depuis la fin du XIXe siècle, les tenants de l'incompatibilité dominent. En poésie, on ne rigole pas. » (Jourde, 2001, p. 181). Malgré un nombre considérable d'initiatives qui se sont proposé de démonter cette théorie de l'incompatibilité, l'acception traditionnelle qui place le comique et le poétique dans un rapport d'exclusion réciproque reste dominante. Diamétralement opposés, comme les perçoit Jean Cohen dans son article *Comique et poétique*, le poétique et le comique (expliqué par le théoricien, en sens large,

[1] corina.boldeanu@yahoo.com

[2] This work was possible with the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013, co-financed by the European Social Fund, under the project number POSDRU/107/1.5/S/76841 with the title „Modern Doctoral Studies: Internationalization and Interdisciplinarity", at the University Babeş-Bolyai from Cluj-Napoca, Romania. The paper was mentored by prof. dr. Ioana Both.

comme toute forme verbale ou nonverbale du risible) seraient inconciliables à cause d'une position différente du sujet connaisseur face à l'objet de la connaissance (Cohen, 1986). Si, de ce point de vue, le poétique réduit l'espace qui sépare le sujet de l'objet articulant on pôle d'intensité maximale du langage et du monde, le comique suppose la rétraction du sujet par rapport au monde, donc sa prise de distance avec l'objet. Par conséquent, si, dans la lignée de Cohen, on entend par comique tous les aspects du risible, le fait d'associer poésie et ironie, aussi que poésie et humour, sarcasme etc., devient inconcevable.

Pourtant, vue par le filtre des mutations de sensibilité enregistrées dans la première moitié du XXe siècle suite à l'expérience des deux guerres mondiales et, subséquemment, de l'instauration du régime communiste dans les pays de l'Europe de l'Est, la poésie tend à infirmer l'universalité de cette théorie. D'abord, parce que l'impact de la Première Guerre Mondiale a inauguré, selon Peter Sloterdijk, une phase des modes brisés de la conscience (l'ironie, le cynisme, le sarcasme et ainsi de suite) qui ont remplacé les anciennes naïvetés des individus (Sloterdijk, 1987) et, ensuite, puisque ces modes brisés de la conscience se sont reflétés ouvertement dans la création artistique, notamment dans la littérature, y compris dans la poésie. Démocratisées après la Première Guerre Mondiale et popularisées sous l'effet toujours bouleversant de la Seconde, ces formes d'écart ont rempli, en tant qu'attitudes existentielles, une fonction psychanalytique bien précise, traduisant le refus du sujet de se laisser accabler par la réalité qui l'entoure.

Dans le contexte spécifique des sociétés pour lesquelles la fin de la Deuxième Guerre Mondiale s'est presque confondue avec le début du communisme, ce choix d'une distanciation dans le registre du risible a acquiert, une fois de plus, une importance vitale. Conçues dans une perspective *éthique*, comme expressions de la même *vision du monde*, les manifestations du risible ont subverti le sérieux sinistre du système totalitaire, s'offrant comme formes particulières de résistance. Parmi elles, l'ironie a joui d'un statut privilégié, grâce à sa capacité de transmettre en raillant le contraire de ce qu'elle dit ou, en d'autre mots, d'exprimer et de cacher simultanément le sens. Douée d'un « pic » évaluatif (Hutcheon, 1994) plus fort que celui de l'humour et moins aigu que celui de la satire, l'ironie a réussi à faire, à sa manière, la critique du régime, non pas parce que celui-ci l'aurait permis, mais parce que, dans la plupart des cas, il ne l'a pas compris. À mi-distance entre l'humour et la satire, l'ironie a homogénéisé l'ingénuité du premier et l'acharnement de la seconde dans une formule fonctionnelle. Elle a mélangé sérénité et amertume, basculant parfois dans le comique, d'autres fois dans le sarcasme ou dans le cynisme, parcourant ainsi, sans hostilité, tous les territoires de la « confédération » du risible.

Ironie éthique et poésie transitive

Étant données les circonstances, dans les pays « convertis » au communisme, la poésie a longtemps abrité l'ironie, non pas dans l'acception proposée par la Nouvelle Critique nord-américaine, comme principe de structuration du poème (Brooks, 1951),

mais plutôt dans le sens éthique exposé ci-dessus. Investie de cette dimension éthique – qu'elle assume, observe après la Grande Guerre, quittant la dimension esthétique de la période romantique (Schoentjes, 2001) – l'ironie a fait bon ménage avec la poésie, puisque celle-ci a été moins vulnérable que la prose dans le procès d'« assainissement » de la littérature mené par la censure. Ineffable par tradition, la poésie a constitué un vrai refuge pour l'ironie coupable d'indécidabilité à l'âge (politique) de l'univocité par excellence. Pourtant, si la cohabitation des deux a infirmé l'idiosyncrasie reconnue entre la profondeur métaphorique de la poésie et le schématisme antiphrastique de l'ironie, c'est parce que la poésie elle-même a subi à l'époque une véritable transformation, admirablement analysée par Gheorghe Crăciun dans *Aisbergul poeziei moderne* :

« Dans le champ du langage poétique de la dernière moitié du XXe siècle une évidente dimension antilyrique (ou *énonciative* [..]) a fait son apparition, une dimension qui ne s'est encore pas épuisée, affirmée de manière programmatique et si impérativement qu'elle nous oblige à la considérer l'expression d'une mentalité poétique ayant ses origines dans une tradition plus ancienne et de parler, même rétroactivement, en allant jusqu'au mouvement romantique, d'une *poésie transitive*. » (Crăciun, 2009, p. 10)

Définie comme poésie de la dénotation et du référentiel quotidien – dans la mesure où on comprend, en descendance phénoménologique, le fait que la matière de cette poésie (et de la littérature en général) n'est jamais le monde réel, mais sa projection subjective et par cela imparfaite au niveau de la conscience individuelle – la poésie transitive a facilement englobé l'ironie éthique, dont les « dérapages » référentielles auraient été inacceptables pour le modèle essentialiste de la grande poésie réflexive, légitimé par et hérité des symbolistes. Bref, la Poésie a cessée de s'identifier entièrement au lyrisme, donc à *un* type d'écriture où l'intelligence de l'ironie restait toujours en conflit avec le sentiment et l'affectivité.

Presque simultanément avec l'ironie qui s'est démocratisée dans l'après-guerre devenant accessible à tous les gens grâce au même vécu (Schoentjes, 2001), la poésie a développé ainsi cette tendance transitive témoignant d'un véritable intérêt pour la réalité, intérêt que la poésie réflexive, isolée dans sa tour d'ivoire, était foncièrement incapable de manifester. Sensibles au réel, de nombreux poètes ont choisi la variante du langage dénotatif, attestant que « la qualité transitive de la poésie moderne n'est pas une forme indifférente d'existence, mais une réaction à un contexte. » (Crăciun, 2009, p. 112). Afin de mieux s'approprier le réel, la poésie transitive a entraîné – à part la dénotation – la dissolution de la métaphore, l'effacement de la rime et la narrativisation, procédés qui ont facilité considérablement la pénétration de l'éthique dans la redoute de l'esthétique. En conséquence, elle a acquiert à son tour une dimension éthique. C'est pourquoi la poésie a pu intégrer l'ironie dans son acception éthique de rapport face à la vie, réussissant en même temps, une nouvelle performance : démolir l'incompatibilité avec le concept d'engagement.

Poésie et engagement

Puisque la dictature communiste a paralysé les pays de l'Est pour plus de quatre décennies, la poésie a longtemps été provoquée ici à répondre à l'événement historique, c'est-à-dire à s'*engager* d'une manière ou d'une autre, même si :

« De tous les genres littéraires, la poésie est celui que la modernité a symboliquement les plus valorisé, parce qu'en lui se donnaient à voir le plus pleinement les principes qui fondaient l'appréhension moderne de la littérature : le poème est un objet autonome et clos, à lui-même son propre principe et sa propre fin ; en lui le langage se retourne sur lui-même et se prend pour objet, ne disant rien d'autre que cette démarche autoréflexive. Forme intransitive par excellence, la poésie résiste de tout son « être » à l'engagement. » (Denis, 2000, p. 71)

En effet, dans son sens premier, de pratique d'intégration de l'élément politique, parue dans le milieu culturel français dans l'après-guerre, grâce au désir de certains écrivains de s'impliquer dans l'édification du « monde nouveau » proposé par le communisme, la littérature engagée a exclu la poésie.

Accréditée par Sartre (1948) – le théoricien principal de la notion d'engagement, pour lequel la poésie n'admet pas l'engagement, car, contrairement à la prose, elle n'a pas de fonction communicative, n'étant jamais utilitaire –, cette perspective a le mérite d'être fondée, mais aussi le désavantage d'être incomplète. D'abord, parce qu'elle vise exclusivement la **poésie réflexive** et, ensuite, parce qu'elle ignore le fait (évident aujourd'hui) que le refus même de l'engagement peut être perçu comme forme (la seule pour Barthes, Bataille et d'autres) authentique d'engagement. Si, sous cet angle, le désengagement est néanmoins un engagement, la poésie réfugiée dans l'esthétique durant la période communiste devient une poésie engagée, malgré le reflex presque inconditionné du public à équivaloir le syntagme de poésie engagée à la poésie militante. S'opposant à celle-ci, qui se soumet sans exception aux impératifs du parti unique, assimilant et disséminant sa langue de bois, la poésie réflexive se configure donc, au niveau du langage comme « noyau de résistance à la terreur » (Crépon, 2004, p. 101). Sa protestation n'est pas la protestation du silence, mais du langage protégé contre tout risque référentiel et, par cela, contre l'immixtion contagieuse du facteur politique.

De l'autre côté, en ce qui concerne la **poésie militante**, elle a représenté durant le régime communiste le fer de lance de la littérature asservie au parti, étant un instrument indispensable dans le processus de manipulation des masses. À l'exception des cas (rares) où le talent de quelques poètes consacrés a transfiguré la rhétorique vide du genre, la poésie militante a perpétué servilement la combinatoire limitée du discours politique officiel. Arme de la propagande, cette poésie a complètement défié l'exigence esthétique pour répondre aux exigences politiques, perdant ainsi son droit d'être qualifiée de poésie. Finalement, elle n'a pas développé des noyaux éthiques à portée politique, tel que l'a fait la littérature engagée en Occident, mais elle a été intégralement politique. L'ampleur qu'elle a connue à l'époque totalitaire est à la base de son identification exclusive avec la

poésie engagée, même si, en réalité, le militantisme n'est que « la forme d'engagement la plus visible » (Savadogo, 2008, p. 88).

Entre ces deux types d'engagement, un qui rejette et l'autre qui embrasse la réalité, la **poésie transitive** dont il a été question fait mine à part. Contrairement à la poésie réflexive, qui s'engage envers elle-même *en dépit* du présent historique, et contrairement à la poésie militante, qui s'engage *en vue* de la réalisation de ce présent historique, la poésie transitive s'engage *par rapport* à celui-là.[31] Elle n'ignore pas et ne sert pas l'événement, mais elle se rapporte à lui, grâce à sa propension permanente au réel. De ce point de vue, la poésie transitive devient elle aussi une poésie engagée, puisque, comme Benoît Denis montre dans *Littérature et engagement*, « toute œuvre littéraire est à quelque degré engagée, au sens où elle propose une certaine vision du monde et qu'elle donne forme et sens au réel. » (Denis, 2000, p. 10). Dans la mesure où, dans tous ses aspects, la réalité communiste est une réalité politique, toute référence à celle-ci entraîne implicitement le politique. C'est pourquoi, redéfini avec générosité par Benoît Denis dans son étude en tant que *préoccupation pour la vie sociale ou politique manifestée d'une manière ou d'une autre dans l'écriture*, le concept d'engagement semble caractériser pleinement le statut de la poésie transitive écrite sous le communisme.

Poésie ironique et engagement

Engagée au sens large du terme grâce à son penchant pour un réel qui, dans le contexte donné, est toujours un réel politique, la poésie transitive a touché souvent aux tabous de l'époque. Un des cas les plus intéressants est celui dans lequel la poésie transitive l'a fait de manière critique, à travers l'ironie, tel que l'avoue, par exemple, la poésie roumaine écrite durant la période communiste.

Ayant découvert la formule de la poésie transitive, les poètes roumains de la génération de la guerre (la Deuxième Guerre Mondiale), en particulier Geo Dumitrescu, ont employé l'ironie afin de démystifier en condamnant le carnage qu'ils ont vécu. Aux années '40, l'ironie a fusionné donc avec la poésie se tournant contre la guerre et ses horreurs : « Dans le trou noir, peut-être même dans une cimetière, / les gens, mes amis armés, écoutaient leurs propres chuchotements – / ils étaient tous sales, maigres et pathétiques comme chez Shakespeare, / ils comptaient leurs balles et leurs jours et songeaient à une attaque nocturne. // A ce moment-là, la lune est sortie, sans casque, de l'obscurité barbelée ; / mais les gens ne sont pas tombés le visage à terre / ils ont allumé leurs cigarettes en discutant sur la liberté de tirer au fusil […] Parallèlement à nous, en dessous, des gens dormaient leur éternité / ils discutaient eux aussi sur la liberté de tirer au fusil, après chaque carnage » (*La liberté de tirer au fusil*[42]). Placé sous le signe

[3] Nous reprenons ici la distinction de Predrag Matvejević entre une poésie engagée *en vue d*'un événement et une poésie engagée *par rapport à* un événement. V. Predrag Matvejević, *Poetica evenimentului*, traduit par Luminița Beiu-Paladi, Editura Univers, București, 1980.

[4] „În groapa neagră, poate chiar într-un cimitir,/ oamenii, prietenii mei înarmați, își ascultau propriile șoapte –/ toți erau murdari, slabi și patetici ca în Shakespeare,/ își numărau gloanțele și zilele și nădăjduiau un atac peste noapte.// Atunci a ieșit luna, fără cască, de undeva din bezna

dérisoire de la lune sans casque, le tableau esquissé par Geo Dumitrescu met en cause ironiquement la « liberté » de tirer au fusil, c'est-à-dire le principe éthique de la guerre, avec un détachement qui risque de passer pour résignation. Pourtant, dans les vers de cette génération de poètes, le questionnement de la guerre, soit-il ironique ou non, n'est presque jamais résigné, puisqu'il s'agit d'une génération directement marquée par cette expérience malheureuse. En général, ce sont des poètes engagés contre la guerre et, par conséquent, pour le communisme qui s'instaure en Roumanie à la fin de 1947 et dont les promissions pacifistes et progressistes viennent apaiser leur sensibilité outragée.

L'engagement de ces poètes dont on retient aussi les noms d'Eugen Jebeleanu et de Nina Cassian est d'abord un engagement militant qui va se transformer, au fur et à mesure, dans un engagement ironique au sens où l'étape de leur poésie militante sera suivie par un éloignement graduel du domaine politique qui sera finalement remis en cause à travers l'ironie. Déçus par le devenir du communisme qu s'avère encore plus féroce que la guerre, les poètes de cette génération ne trouvent plus les moyens de le critiquer, car, d'un côté, la censure est vigilante, et, de l'autre côté, le fait d'avoir servi le régime les dérobe de l'autorité morale nécessaire à légitimer l'attaque. C'est pourquoi l'ironie leur permettra de s'engager à nouveau, cette fois-ci de manière oblique par rapport à la réalité apocalyptique : « La fin de l'été / ressemble à la fin du monde. / Tout est abandon et angoisse. / Le jour baisse / jusqu'à la perte de la dignité. / Nos corps glissent dans des dalles de chiffon humides : / les manteaux déprimés. / Ensuite, accroupis, s'empêtrant, / dans les creux de la rue Hiver, / au coin de la rue Du Déclin …// Quel serait le but de vivre / avec l'idée de printemps / – dangereuse comme toutes les utopies ? » (Nina Cassian, *Vers la fin de l'été*[53]). Si leur ironie contre la guerre n'était résignée qu'en apparence, celle qui cible les réalités du régime communiste est cependant une ironie visiblement désenchantée qui met très bien en évidence la perte irrémédiable de l'enthousiasme et de la naïveté juvéniles qui avaient accompagné ces poètes dans le passé.

En ce qui concerne les poètes de la génération suivante, ils ont été eux aussi les victimes d'une déception, puisque la période de « dégel idéologique » favorable à la littérature qu'ils ont connue au moment de leur début – à partir de 1965 (avec la venue de Ceaușescu au pouvoir) – allait finir brusquement avec les *Thèses de juillet* 1971 par lesquelles le dictateur annonçait la ré-idéologisation de ce champ artistique. Avec ce serrage des sangles, la poésie de la génération '60 s'est engagée à son tour à travers

ghimpată;/ dar oamenii n-au căzut cu fețele la pământ/ ci au aprins țigările discutând despre libertatea de a trage cu pușca [...] Paralel cu noi, dedesubt, oameni își dormeau veșnicia –/ și ei discutau despre libertatea de a trage cu pușca, după fiecare măcel" (*Libertatea de a trage cu pușca*) V. Geo Dumitrescu, *Libertatea de a trage cu pușca*, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1946. [*n.t.*]

[5] „Și când vine sfârșitul verii, / parcă vine sfârșitul lumii. / Totul e pustiire și spaimă. / Ziua scade / până la pierderea demnității. / Pe trupurile noastre cad / lespezi ude, de postav: / paltoanele deprimate. / Și-apoi, zgribuliți, poticnindu-ne, / prin hârtoapele străzii Iarnă, / colț cu Declinului ... // Ce rost are să mai trăim / cu ideea de primăvară / – primejdioasă ca toate utopiile?" (*Și când vine sfârșitul verii*) V. Nina Cassian, *Numărătoarea inversă*, Editura Eminescu, București, 1983. [*n.t.*]

l'ironie, même si son trait dominant a été son caractère réflexif, héritage de la grande poésie roumaine de l'entre-deux-guerres. Figurant dans les œuvres de Marin Sorescu, Ana Blandiana, Ioanid Romanescu et Nicolae Prelipceanu etc., les « errances » ironiques ont pourtant été nombreuses. À l'aide de l'ironie, ces écrivains ont dévoilé l'anormalité du système à tous ses niveaux, de la pénurie (du chauffage durant l'hiver, par exemple : « Puisqu'on n'a pas de lauriers, / Et on n'entrevoie aucune espérance avec ce climat, / Tout va bien ici, / Ne vous inquiétez pas », Marin Sorescu, *Le laurier*[64]) à l'excès (de contrôle du parti qui frisait la paranoïa : « Prêtons beaucoup d'attention au civil / prêtons beaucoup d'attention à ses yeux / que sa rétine ne nous falsifie pas / que nous ne falsifions jamais sa rétine / les livres disent que sa vie dépend / de ses yeux / derrière la rétine de ses yeux / se cache toujours un autre être / une personne qui voit tout / qui espionne tout / et derrière le civil même / on ne saura jamais qui se cache », Nicolae Prelipceanu, *Prêtons beaucoup d'attention*[75]). Autant qu'elle a joué la carte de indécidabilité, l'ironie de ces poètes a pu s'attaquer aux sujets de plus dangereux tout en surmontant la censure. La parution en 1982 d'un poème de Ioanid Romanescu qui ironisait l'instinct grégaire de la société de l'époque et attentait impitoyablement contre l'image sacrée du tyran est extrêmement suggestive à ce propos : « Le bouvier s'il est bouvier / ne frappe pas avec sa grosse botte / puisqu'il risque d'estropier / tout son troupeau / et à la rigueur / il n'a plus de soutien / pour contempler son œuvre / […] le bouvier s'il est bouvier / continue à marcher / et les bêtes se bousculent / pour ne pas le perdre de vue » (*Le bouvier*[86]). Par contre, quand l'ironie a glissé en dehors de sa zone d'obscurité sémantique, devenant trop facile à déchiffrer, la désobéissance de la poésie a été sévèrement punie. En 1988, l'œuvre d'Ana Blandiana a été interdite pour la quatrième fois dans sa carrière d'écrivain à cause du poème pour les enfants *Une vedette dans ma rue* dont le personnage Arpagic, un chat devenu célèbre, s'identifiait parodiquement au dictateur. Plus intelligible que l'ironie, la parodie n'avait pas eu le pouvoir de camoufler le sens, exposant l'auteur à des répercussions imminentes.

Appartenant à un « promotion » engagée civiquement, les poètes débutant aux années '70, comme Mircea Dinescu ou Dorin Tudoran, ont perpétué la technique ironique pour critiquer également une réalité face à laquelle ils ne pouvaient pas rester indifférents. Même si la manifestation de leur esprit civique a eu finalement des

[6] „Pentru că nu avem dafini, / Și nu văd vreo speranță cu clima asta, / Totul e bine pe aici, / Vedeți-vă de treabă" (*Dafinul*) V. Marin Sorescu, *Tinerețea lui Don Quijote*, Editura Tineretului, București, 1968. [*n.t.*]

[7] „Să fim foarte atenți cu civilul / cu ochii lui să fim foarte atenți / retine lui să nun e falsifice / să nu falsificăm niciodată retina lui / de ochii lui se spune prin cărți / atârnă viața lui / în spatele retinei ochilor lui / e totdeauna o altă ființă ascunsă / o persoană ce vede totul / ce spionează totul / iar în spatele însuși al civilului / n-o să știm niciodată cine stă" (*Să fim foarte atenți*) V. Nicolae Prelipceanu, *Jurnal de noapte*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980. [*n.t.*]

[8] „Bouarul dacă e bouar / nu lovește cu capătul gros al bâtei, / pentru că riscă să-și vadă șoldită / întreaga turmă / iar la o adică / nu mai are în ce să se sprijine / spre a-și contempla opera [...] bouarul dacă e bouar / merge înainte / și dobitoacele se călăresc din urmă / să nu-l piardă din ochi" (*Bouarul*) V. Ioanid Romanescu, *Demonul*, Editura Cartea Românească, București, 1982. [*n.t.*]

conséquences biographiques sérieuses (l'exil au domicile et, respectivement, l'exil à l'étranger), leur création a longtemps réussi à dépasser la censure grâce à des artifices desquels l'ironie n'a pas manqué : « L'été il accompagne les élèves à l'atelier mécanique / l'automne il compte les rangées de maïs / l'hiver il ramasse la neige devant l'école / le printemps il chante au foyer culturel / le grand le timide professeur de langue roumaine / ouvrier qualifié aux usines Sadoveanu et Tudor Arghezi / […] il arrive à peine […] à expliquer à l'élève Bujie Ion [Bouchon Jean, *n.n.*] / que H.P.B. n'est pas une entreprise quelconque / mais Hortensia Papadat-Bengescu elle-même » (Mircea Dinescu, *Court reportage*[97]). Moins soucieuse à garder son équilibre entre le dit et le non dit, l'ironie de ces poètes a mis en circulation des messages assez directes, probablement à cause de l'exaspération générale qui, aux années '80, avait touché son comble.

Dernièrement, formée et affirmée dans cette décennie incommode, la génération '80 a eu, sous le patronage du postmodernisme fleurissant, l'option d'une autre ironie, suspensive et autoréférentielle. Dans quelle mesure les poètes en cause ont travaillé cette nouvelle forme d'ironie complètement aveugle au contexte sociohistorique de la littérature est une question qui mérite bien l'espace et l'effort d'une autre démarche exégétique.

Conclusion

Ancré dans le contexte littéraire roumain de l'époque communiste, ce travail a eu comme but de montrer que la poésie ironique écrite durant cette période peut être lue en tant que poésie engagée dans un sens qui exclut le militantisme. Afin d'y arriver, la relation de la poésie avec le concept d'ironie a fait l'objet d'une analyse qui s'est proposé de démonter la théorie de leur incompatibilité en prouvant que, dans la dimension transitive qu'elle a développée dans l'après-guerre, la poésie a intégré aisément l'ironie dans son acception éthique de rapport face à la vie. Vu le penchant de cette poésie pour une réalité qui, dans le contexte historique donné, est toujours une réalité politique, sa relation avec le concept d'engagement a été également remise en discussion. Dans la lumière d'une définition très généreuse de l'engagement (comme préoccupation pour la vie politique et sociale visible dans l'écriture), la poésie ironique a confirmé ultérieurement, à travers les exemples sélectionnés de la littérature roumaine, son caractère engagé. Elle a témoigné d'un engagement critique *par rapport* au réel, soutenu et maintenu pour plus de quatre décennies à l'aide du mécanisme ironique.

[9] „Vara însoțește elevii la atelierul mecanic / toamna numără rândurile de porumb / iarna zvârle zăpada din fața școlii / primăvara cântă la căminul cultural / mărețul timidul profesor de limba română / muncitor calificat în uzinele Sadoveanu și Tudor Arghezi / [...] abia apucă [...] să-i explice elevului Bujie Ion / că H.P.B. nu-i o întreprindere oarecare / ci-i chiar Hortensia Papadat-Bengescu" (*Scurt reportaj*) V. Mircea Dinescu, *Democrația naturii*, Editura Cartea Românească, București, 1981. [*n.t.*]

REFERENCES

a) Books

BLANDIANA, A. (1988). *Întâmplări de pe strada mea*. Bucureşti : Editura Ion Creangă.
CASSIAN, N. (1983). *Numărătoarea inversă.* Bucureşti: Editura Eminescu.
DINESCU, M. (1981). *Democraţia naturii*. Bucureşti: Editura Cartea Românească.
DUMITRESCU, G. (1946). *Libertatea de a trage cu puşca*. Bucureşti: Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă.
PRELIPCEANU, N. (1980). *Jurnal de noapte*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
ROMANESCU, I. (1982). *Demonul*. Bucureşti: Editura Cartea Românească.
SORESCU, M. (1968). *Tinereţea lui Don Quijote*. Bucureşti: Editura Tineretului.
CRĂCIUN, G. (2009). *Aisbergul poeziei moderne*. Piteşti: Editura Paralela 45.
CREPON, M. (2004). *Terreur et poésie*. Paris : Galilée.
DENIS, B. (2000). *Littérature et engagement*. Paris: Seuil.
HUTCHEON, L. (1994). *Irony's Edge*. London and New York: Routledge.
MATVEJEVITCH, P. (1980). *Poetica evenimentului*. Bucureşti: Editura Univers.
SARTRE, J. P. (1948). *Qu'est-ce que la littérature ?*. Paris : Gallimard.
SAVADOGO, M. (2008). *Pour une éthique de l'engagement*. Namur : Presses Universitaires de Namur.
SCHOENTJES, P. (2001). *Poétique de l'ironie*. Paris : Seuil.
SLOTERDIJK, P. (1987). *Critique de la raison cynique*. Breteuil-sur-Iton : Christian Bourgeois.
ZABEL, M. D. (1951). *Literary Opinion in America*. New York : Harper.

b) Articles in journals

COHEN, J. (1986). Comique et poétique. *Poétique*, 61, p. 49-61.
JOURDE, P. (2001). Comique et forme poétique chez quelques poètes du XXème siècle. *Humoresques. Poésie et comique*, 13.

Gabor Crnković[1]
Filozofski Fakultet Novi Sad

A KULTÚRLENYOMATOK IDENTITÁSFORMÁLÓ HATÁSA HERCEG JÁNOS NOVELLÁIBAN

The historical times are reprospectively present in János Herceg`s novels. The reader is constantly facing with cultural marks in them. I put these marks into different categories: language, architectural style, look of the street, squares, music, tastes in gastronomy, national habits, national clothing, scenes of motherland (town, village, geographical regions), scenes of entertainment (theatre, pub, casino), etc. The cultural marks are in connection with the discursive position of identical meaning. This study is meant to evaluate how the cultural marks effect the heroes` identity, or how some cultural and historical circumstances result in losing and changing people`s identity. Along these novels, I also want to reflect how János Herceg`s delighted, partial and nostalgic memory-waking of the past effects the losing or keeping of the identity.
Keywords: cultural marks, János Herceg, identity, waking of the past, historical trauma, historical times.

A tanulmány Herceg János novelláit vizsgálja a kultúrlenyomatok szempontjából. Herceg János novelláiban retrospektíven jelenik meg a történelmi idő. Leginkább a mindentudó elbeszélő szerepében tárja fel az író a történelmet. A történelmi megközelítése szorosan összefügg és követi a valós, megtörtént eseményeket, de majdnem mindig a családi tudat és szájhagyomány útján fennmaradt eseményeket, a magánmitológiát bevonva alakítja ki a novellák történetét. Novelláiban visszaköszönnek a kultúrlenyomatok, a történelmi időn áthagyományozódó kulturális emlékezet.

Kultúrlenyomatokhoz sorolom a nyelvet, az uralkodó építészeti stílust, az utcabútorzatot, a tereket, a zeneszót, a gasztronómiai ízeket, a nemzetiségi szokásokat, a viseletet, a szülőföld helyszíneit (város, falu, földrajzi tájegységek), a szórakozás színtereit (színház, kocsma, kaszinó), stb. A kultúrlenyomatok párhuzamba állíthatóak az identitás alakulásával. Elkerülhetetlenül a régi korokból maradt tárgyak, emlékek rányomják bélyegüket a kulturális gondolkodásra, befolyásolják azt. A kettős identitás kialakulásának meghatározója lehet egy-egy kultúrlenyomat, a múlt egy-egy „darabja". Herceg novelláiban Zombor díszes épületei ilyen kultúrlenyomatként szerepelnek, továbbá a szobrok is egy-egy történelmi kor meghatározó jegyei. A nyelv megrekedt fejlődési szintje is kultúrlenyomatként kezelhető. Arra kell gondolni, hogy Vajdaságban majdnem eltűnt a II. világháborút követően egy nemzetiség (pl. svábok). Emléknyomát

[1] crngabor@yahoo.com

őrzik a hátramaradt sírok, emléktáblák, házakon olvasható felíratok, ornamentika, stb. Herceg hősei igazi vajdasági, vegyes házasságban született egyének, akár maga Kekez Tuna is. Emlékeikben felvillan egy-egy történelmi esemény, amelyre a figurák esetleg nosztalgiával gondolnak vissza.

Az épületek, főként a tükrös kávéházak, a kocsmák, a színházak is egyfajta kultúremlékek. A történelmi emlékezet nosztalgiája kapcsán indul be az identitás kifejeződése, a múlt megidézése, egy-egy épület, színhely megemlítése. Ez adja a prousti teasütemény ízét. Deja vu érzés fogja el a modern kor olvasóját, miközben olvassa a régi idők történeteit a megsárgult lapokból. A könyv, az olvasás, mint a bibliofil toposzháló alkotórészeként fedezhető fel. Miközben az író ír, aközben a hőse maga is olvas, és az olvasott, illetve a leírt szöveg között intertextuális háló alakul ki.

Az identitások dimenziói

Az identitás, a kultúrlenyomatok és a történelmi sztereotípiák szorosan összetartozó kategóriát képeznek Herceg János novelláiban. A nevek a multikulturális örökség hordozói, de emellett az egyén jelzésértékű csoport-hovatartozására is következtetni enged. Maga a név a névadó választása alapján keletkezik, tehát a névadó identitását fejezi ki elsősorban. Még másodsorban a név fenntartása a viselőjének identitását határozza meg, illetve erősíti, vagy esetleg ennek ellenkezője játszódik le, és gyengíti. Herceg János műveiben a nevek árulkodnak a szereplők etnikai, vallási hovatartozásáról. Az író tudatosan operál ezekkel az identitást és kultúrát meghatározó tényekkel. Így a következő neveket emelem ki példaként: Fischer, Barsy, Kaufmann, Kekez, Kohn, Léderer, Kragujević, Hauptmann, Dömötör, Zomborčević, Weisz, Fernbach, stb. Az említett nevek sváb, magyar, szláv nemzetiségről, keresztény, zsidó, ortodox felekezeti hovatartozásról tanúskodnak. A nyelvhasználat a névhasználathoz hasonlóan kiemelkedő és jelzésértékű kifejezőeszköze az identitásnak. „Herceg sok esetben alakjait a saját anyanyelvükön szólaltatja meg. Így olvashatunk bunyevác, szerb vagy éppen német/sváb szavakat. Helyenként egy-egy szó vagy szófordulat, nyelvi frazéma, illetve egész mondat jelenik meg. Ezzel is igyekszik érzékeltetni, hogy a nyelvi sokféleség természetes állapot e régióban." (Crnkovity 2012, 215) Így a zsidó rabbi szerb nyelven is tart szentbeszédet, vagy a kereskedők akár három nyelven is kitűnően kommunikálnak a kuncsaftjaikkal, a svábok német nyelvű istentiszteletre járnak a templomukba, a magyarok Magyarországgal igyekeznek kapcsolatot fenntartani. A *Szülőföldem* című novellában az író jól érzékelteti a népek sokszínűségét: „Szervusz bruder. Zbogom!" (Herceg 2009, 25) Az identitásváltás folytonosan bekövetkezik a történelemi változások hatására. Ennek legfőbb előidézője az, hogy az aktuális uralkodó politikai hatalom alkalmazkodást kíván az egyéntől, ennek a váltásnak létbiztonságot óvó funkciója van. A történelmi kor, az impériumváltás ugyanis igyekezett rákényszeríteni az embereket az identitásuk akár kényszerű feladására. A Monarchia alatt a német/sváb, illetve a magyar identitás volt a kedvező, majd a Jugoszláviához való tartozás idején a szláv kultúra felé mozdult el. A szerzői névválasztás fontos kifejezője a hősök elhelyezésének a

többnemzetiségű Zombor városi miliőjében. Az identitásválság bizonyítéka, hogy kevert nevek gyakran szerepelnek a novellákban. Ezek a vajdasági multikulturális örökségünk lenyomatai. A kevert névhez kapcsolódik a kevert nyelv is, amiről már korábban szóltam. A helységnevek, földrajzi nevek épp úgy kijelölik egy kisebb régió (Bácska), illetve egy nagyobb közösség (falu, város) multikulturális hovatartozását. A tér, a terület identitást kifejező azonosíthatósága a földrajzi nevek által jön létre, ezáltal fontos tényező ez a csoportok életében. A több etnikum együttélése miatt vegyes földrajzi, térmeghatározó nevek alakultak ki, amelyeket minden etnikum elfogad magáénak, és használja az általa elfogadhatónak vélt változatot. pl. Újvidék/Novi Sad/Neusatz. A kultúrlenyomatok az identitások megőrzésében, a kultúra egy korszakának azonosíthatóságában fontos szerepet játszottak az idők során. A kulturális identitás egy adott kultúra elfogadása. Assmann állapítja meg tanulmányában, hogy mindenfajta identitás kulturális identitás, társadalmi konstrukció. (Assmann 1999, 130)

A régió, a regionalizmus nem kerülhető meg Herceg János írásaiban. Valójában a regionális nemzeti irodalmat tanulmányozzuk, hiszen a saját régiónk irodalmát különválaszthatjuk a korábbi centrumétól, és az identitások ezzel összefüggő hatását vizsgáljuk, tekintve, hogy az koncentrikus körszerűen épül fel, bővül annak köre. Az első világháborút követő időszakban a határváltoztatások után kezdett a helyi színek és a regionális hagyományok elve megerősödni. Az egyén kijelöli csoport-hovatartozását, azonban a csoport egy adott régióban él, amely elfogadott, generációról generációra átörökített kulturális örökséget hordoz. Felvetődik a kérdés, hogy az adott régió valamelyik területnek a peremét vagy a centrumát jelenti-e. A kérdés már magában is további kérdésre, bizonytalanságra ad okot, hiszen nem tudjuk, hogy mihez képest végezhetjük el a viszonyítást. Konstantinović tanulmányában a vidékiségről, a peremről, a provinciáról beszél, mint egy adott nézőpont két végpontjáról. „A vidék világa, a falu és a város között tengődve, se falu, se város.” (Konstantinović 2002, 7)

Herceg János műveiben többféle mentalitás, kultúra tükröződik. Assmann által képviselt kulturális identitásfogalom ragadható meg leginkább Herceg János novelláiban. „A történelmi módosulás azonban sok mindent megváltoztatott a város társadalmi életében, itt-ott a közös nyelvi hovatartozással öröknek tetsző válaszfalakat is ledöntve, s így mintha az iskola is egyszerre mindenkié lehetett volna, miután azon a „M. kir.” egy vastag vonallal áthúzva jelezte az impériumváltozást, már az elemi negyedik osztályának bizonyítványán is.” (Herceg 1989, 31)

Bindorffer Györgyi viszont etnikai-nemzeti-egyéni identitásról beszél. A két megközelítés nem kizárólagos egymással, hiszen a kollektív identitásba az etnikai identitás beilleszthető, míg a személyes identitás egyben egyéni identitás is. A kettő paradox viszonyban áll, nehezen vonható közöttük éles határ, ugyanis az egyéni identitás a társadalmi identitás építőköve egyben. Az egyén egyszerre több társadalmi csoporthoz is tartozhat, egyrészt beleszületik az adott etnikai csoportba, azonban a vele való azonosulás már szubjektív döntésén múlik. (Bindorffer 2001, 20) Az egyén etnikai alapon megjelölt csoport-hovatartozása már egy specifikus tulajdonság, hiszen tartalmazza a tudatossá vált, szubjektív összetartozás-élményt. A nemzeti alapon felvállalt csoport-hovatartozása

pedig egy adott államra vonatkoztatható, autonóm territoriális egység megjelölése. Ez esetünkben Vajdaságot jelenti, amely bár nem nevezhető államnak, de mégis egy erős, kulturálisan összekapcsolódó terület, regionális képződmény. „A nemzethez tartozás és egységesülés érzéséhez a közös határokon belüli együttélés, a közös törvényeknek való alávetettség és egy speciális, egyénre és csoportra hatni képes nemzeti ideológia szükséges." (Bindorffer 2001, 31) Taylor más meghatározásokat használ, de mégis hasonló az alapgondolata. E három identitásformát modern megközelítésben vizsgálja, az egyéntől független horizontoknak tekinti, amelyek arra szolgálnak, hogy az egyén valódi létét értelmezze. (Rudas 2012, 111) A valódi létértelmezés horizontjait jelentik Hercegnél Zombor egyes kerületei, utcái, házai, templomai, a népviselet. „Ma sem értem, hogy a németek miért nem tudtak hozzájárulni ehhez a vidám népi keveredéshez, pedig itt voltak, falvaik egész koszorúja vette körül Zombort. Talán azért, mert minden népnél inkább magukban éltek (…)" (Herceg 1989, 113) A bunyevácokról pedig a következőket olvashatjuk: „Ők nem elszigetelten, a környező falvakba bezárkózva éltek, hanem a zombori szállásokon, de díszes szerszám feszült lovaikon, ha bejöttek vasárnap a városba, s az asszonyokon méltóságteljesen suhogott a harangszabású brokátszoknya, ahogy az aszfalton kopogó csizmás férfiakat követték (…)" (Herceg 1989,112) A *Szülőföldem* című novellában a különböző felekezetű templomok harangjai szólalnak meg. „Az öreg templomban tíz másodperccel előbb kongatták el a tizenkettőt, s csak azután kezdtek harangozni a szerbeknél s a barátoknál, mintegy tisztes távolból követve a prímhegedűt." (Herceg 1994,7) *A tér* című novellában a megnevezett tér emberekkel népesül be. Ezek az emberek különféle nációkhoz tartoznak. A város nyelve sokszínű. Keveredik itt a magyaros, palócos tájszólás, a német és a szláv nyelvekkel. A nép hétköznapi öltözete, ünnepi viselete, a lakókörnyezetének megfestése a kulturális emlékezet maradványa, kultúrlenyomat, amely közöttünk él, eredeti funkcióját jóllehet elvesztette már, és csak emlékeztetőül szolgál a hovatartozás kifejezésére. „És hiába mondta Poveszló Julis a házat körülfutó nyitott gang kapu melletti részén, égszínkék pongyolában kihajolva a cserepes muskátlik között, míg annak a pongyolának hátsó, terjedelmesebb kék tavában hattyúk úsztak:(…)" (Herceg 1989, 26)

Kulturális emlékezet

Aleida Assmann szerint a kulturális korszakok és generációk közötti kommunikáció megszakad, ha bizonyos alapok a közös tudásból elvesznek. Az élő emlékezet materiális hordozókra, mint emlékművek, szobrok, múzeumok, levéltárak anyagára támaszkodik. A műemlékké nyilvánított épületek, a régi használati tárgyak, szövegek megőrzése biztosítja ennek a kulturális emlékezetnek a fenntartását. Emlékezetválság léphet fel, ha a múlt és a jelen között ez a kapocs eltűnik. (Assmann 2009, 13) Herceg Jánosnál ezért visszatérő elem a színház, a megidézett pesti élet fenséges hangulata, a hajdani Schweidel-szobor, a fiáker, stb. „ *A korzó* című novellában a városi tér kerül a színre. E tér bútorai a terek, épületek (bankpalota, Vadászkürt, szatócsbolt)." (Crnkovity 2012, 217) A novellákban megismerhetjük a fényűző szórakozóhelyeket, az úri mulatozás

helyszínét élettel megtöltő karakterek mellett a város zegzugos kiskocsmáit is. „A tér nem pusztult el, mint Karthágó, csak ami éltette, az veszett ki belőle. A levegője, az éghajlata változott meg az eltűnt világgal, mert hangulatát, varázsát és fényét azoktól a régi emberektől kapta, akik benépesítették." (Herceg 1994, 22) Társadalmi tablót állít az olvasó elé az író. Felvonultatja a cselédeket, a polgárságot, az iparosokat, a parasztokat, a dzsentrit, stb.

Konklúzió

A vizsgált novellákban megállapítható, hogy Herceg János retrospektív módon tartja fenn a kulturális emlékezetet. A kultúrlenyomatok ennek materiális hordozói, s egyben a szereplők identitás-kifejeződésének bizonyítékai. A hősök identitásváltása, esetleg fellépő identitásválsága egyértelműen a létezés alapszükségleteivel, a történelmi módosulásokkal, a határmódosításokkal áll kapcsolatban. Assmann elméletét követve megállapítható, hogy a tanulmányozott novellákban a kulturális identitás része a név, a nyelv, a népviselet, a vallás, a szülőföld helyszínei, a tárgyi emlékek, amelyek a kulturális emlékezet folyamatos ébrentartásával alakulnak ki. Összegzésként levonható az is, hogy az aktuális kulturális identitást és emlékezetet a történelem folyamatos módosulása sztereotipizálja, egyben előidézi az egyéni identitásváltást. Az egyén-etnikum-nemzet és a hely-régió kategóriák mereven nem szigetelhetők el, mert egymásra épülő szegmensek.

IRODALOMJEGYZÉK

Assmann, Aleida (2009). *Erinnerungsärume.* München: Verlag C.H.Beck.

Assmann, Jan (1999). *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantis Könyvkiadó.

Bindorffer, Györgyi. 2001. *Kettős identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó MTA Kisebbségkutató Intézet

Crnkovity, Gábor (2012). Az identitás és a nemzeti sztereotípiák lecsapódása Herceg János novelláiban. In dr. Fülöp Péter (Szerk.), *Tavaszi szép/Spring Wind* (214-218. p.).Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége.

Herceg, János (1989). *Módosulások*. Újvidék: Forum.

Herceg, János (1994). *Mulandóság.* Újvidék: Forum.

Herceg, János (2009). *Viharban.* Szabadka: Szabadegyetem.

Konstantinović, Radomir. 2002. *A vidék filozófiája*. Újvidék–Budapest: Forum–Kijárat

Rudas, Jutka. 2012. Identitások horizontjai. *Hungarológiai Közlemények* 2: 110-118.

Fabrizio Fioretti[1]
Sveučilište Jurja Dobrile, Pula (Hrvatska)

MAFIJAŠKI KONTEKST: ANALIZA PROBLEMA I INTERPRETACIJA[2]

Mafia and literature have always been related, not only because the term mafia derives from literature but because this subject forms, in the circuit of the history of Italian literature, a branch of its own. In this respect, and given the complexity of the phenomenon, the readers and the critics have often misunderstood or have failed to recognize the Mafia context as a heterogeneous mixture of other contexts such as the cultural, political, historical, ideological and social. Despite the fact that it is present in some of the greatest works of the 20th century, the Mafia context is not easily identifiable; as a sum of various contexts, it has rather to be filtered through a rigorous interdisciplinary analysis.

Key words: Italian literature, Sicilian popular literature, mafia, Sicilian history, politics, Sicilian popular culture, sociology

Prilično je nepoznata stvar da je mafija ne samo povijesna tema i tema velikih suđenja, nego i književna tema. No, ako bi netko htio o tome, malo više saznati, moglo mu se činiti nemogućim, i to iz dva razloga. Prvi jest taj da se ona rijetka istraživanja o ovome diskurzu toliko teško mogu pronaći pa se odustaje već na samom početku. Drugi razlog, koji je zapravo i najvažniji i kojega ćemo sad pokušati sažeti, jest taj da te rijetke studije uopće ne prate ista pravila i istu koncepciju proučavanja mafije pa se tako može naići na dvije analize, ili više njih, koje se znatno razlikuju prema opisu i nabrajanju djela. Dakle, ako za jednog autora neko djelo opisuje mafiju, za drugog to isto djelo može izgledati samo kao opis razbojništva ili kao nebitno djelo za ovu temu u književnosti. Prvi autor koji je opisao mafiju kao književnu temu bio je Leonardo Sciascia u članku *Mafia e letteratura* iz 1965. godine (Sciascia, 1983[2]). Prvu pravu kritičku analizu te teme i takozvanih djela o mafiji napisao je talijanski kritičar Pietro Mazzamuto u njegovom djelu *La mafia nella letteratura* iz 1970. godine (Mazzamuto, 1970). Iz 1988. je pak antologija djela o mafiji Elene Brancati i Carla Muscette pod naslovom *La letteratura sulla mafia* (Brancati i Muscetta, 1988). Zadnje i najpotpunije djelo o ovoj temi zasigurno je kritičko djelo Massima Onofrija iz 1996. godine *Tutti a cena da Don Mariano* (Onofri, 1996). Od Onofrijeve kritike, dakle, prave i originalne

[1] ffiore@unipu.hr

[2] Ovaj je rad izrađen u okviru doktorskih studija Književnosti pri Filozofskom Fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na predmetu Talijanska književnost.

studije o toj temi više nemamo te možemo tako reći da je taj diskurz stao prije dvadesetak godina. No, kao što smo već rekli, ovi se radovi znatno razlikuju, i to prije u svrstavanju djela nego u načinima opisa. Ova se razlika pretežno stvorila zbog dva važna faktora: prvi je povijesni, dok je drugi takozvani mafijaški književni kontekst.

Problem povijesti

Mafija je organizirani kriminal, ali ona nije samo to. Mafija pomaže političarima, ali nije stranka, posjeduje mnogobrojne tvrtke, ali nije dio industrije. Mafijaši se predstavljaju kao vjernici, ali nisu pripadnici religijske udruge; brane stare tradicije, ali nisu kulturno društvo. (Lupo, 2004, str.49) Što je mafija? Prema najznačajnijim povjesničarima, mafija je poseban politički fenomen, u užem smislu tajna sekta s vlastitim pravilima, koja se koristi nasiljem i kriminalom radi vlastitih interesa (Lupo, 2004, str.73); (Marino, 2009, str.14); (Dickie, 2008, str.54). Mafija je nastala na Siciliji šezdesetih godina XIX. stoljeća, i to tijekom procesa koji je doveo do ujedinjenja Italije – a prema tvrdnji Johna Dickiea „mafija i Italija nastale su zajedno" (Dickie, 2008, str.11). Naime, tko želi pronaći uzrok tom fenomenu, mora se osvrnuti na posebnu socijalnu, ekonomsku i političku strukturu koja je vladala Sicilijom od srednjeg vijeka pa sve do XIX. stoljeća (Dickie, 2008, str.53). U ovo su vrijeme postojale samo dvije vrste socijalnih sredina: gospodari i sluge. Mafija je nastala u trenu kada je manjina pametnih seljaka počela mijenjati gospodare, dobivši tako kontrolu nad teritorijem (Marino, 2008, str. 23). Cilj, već od samog početka, nije bilo samo kontrolirati zemljišta, već zamijeniti državu i postaviti vlastita pravila kao zakon koji vrijedi za sve. Ova definicija mafije veoma je moderno otkriće, iako se o mafiji pisalo od samog njenog nastanka. Primjerice, mora se napomenuti da je prvi pamflet o mafiji napisan 1864. godine, s naslovom *Pubblica sicurezza in Sicilia nel 1864.,* gdje autor Nicolò Turrisi-Colonna opisuje ovu organizaciju kao sektu. No ako danas imamo jasnu viziju i jasan uvid u ovaj fenomen, to možemo zahvaliti samo istraživanjima Giovannija Falconea i Paola Borsellina koje je, kako znamo, mafija ubila u dva različita napada 1992. godine. Do njihovih istraživanja znalo se što je mafija, iako to mnogi nisu htjeli priznati, no nije se znalo kako je organizirana i kako djeluje (Dickie, 2008, str.XVIII). Prvi pravi i opširni uvid o toj organizaciji imamo tek krajem osamdesetih godina i, dakle, prve kompletne povijesti tog fenomena imamo tek od 1995. godine.

Ukratko je objašnjeno zašto se analize mafije kroz književnost toliko razlikuju, no kako bi ova razlika bila očita, kao primjer navodimo potragu za prvim djelom koje je opisalo ovaj fenomen. Za Leonarda Sciasciu prvo je djelo nastalo na samom početku verizma, i to je *La nana* Emanuelea Navarra della Miraglia iz 1879. godine, gdje nemamo riječ *mafija*, već lik Rosolina Cacioppa, koji, prema pisanju Sciascie, može podsjetiti na mafijaša (Sciascia, 1983[2], str. 143 – 144). Za Pietra Mazzamuta književnost o mafiji nastala je s djelom Vincenza Linaresa *Il masnadiere Siciliano* iz 1840. godine, dakle u punom romantizmu u vrijeme kada riječ mafija nije bila popularna i nije se koristila u danas poznatom značenju (Mazzamuto, 1970., str. 5-7). Elena Brancati i Carlo Muscetta

te također i Massimo Onofri odredili su kao prvi književni dokument tog fenomena kazališno djelo *I mafiusi di la Vicaria* iz 1863. godine (Brancati i Muscetta, 1988, str. 26); (Onofri, 1996, str. 9-11).

Kad su Sciascia i Mazzamuto pisali o toj temi, bilo je raširenо mišljenje da je taj fenomen nastao na samom početku XIX. stoljeća te, pogotovo prema Mazzamutovom mišljenju, da je mafija 1840. godine, kad je i napisan roman *Il masnadiere Siciliano*, bila raširen fenomen. Iako se tada može pričati o nekoj protomafiji, koja još nije imala veze s onom pravom, problem je u tome što je Mazzamuto, prema pisanju tadašnjih povijesti, imao dosta opširnu viziju mafije (Novacco, 1963, str. 55); (Mazzamuto, 1970, str. 4). Autor je, dakle, tražio sve vrste organizirane delinkvencije koje možemo pronaći u književnosti i kao njen najbolji primjer, ponudio baš spomenuto djelo. No *Il masnadiere Siciliano* analizira razbojništvo, a ne mafiju, dakle nešto što će često biti pomiješano, iako je riječ o dvama sasvim različitim pojmovima (Onofri, 1996, str. 10). Iz ove perspektive možemo, dakle, reći da je prvo službeno djelo o mafiji baš *I mafiusi di la Vicaria,* koje je važno i zbog nečega drugoga.

Godine 1863. nezaposleni kazališni autor Gaspare Mosca, prolazeći ispred jedne kuće u tadašnjoj periferiji Palerma, čuo je kako brat viče bratu: „Zar ti misliš glumiti mafijaša sa mnom?» (*Vurristi fari 'u mafiusu cu' mia*).Ta mu se riječ toliko svidjela da je odmah izbrisao naslov kazališne predstave koju je tek bio napisao, *La Vicaria di Palermu*, nazivajući tako predstavu sada *Mafijaši iz zatvora Vicaria* (*I mafiusi di la Vicaria*) (Mosca, 1895). Ova je predstava, u samo nekoliko godina, postala neka vrsta popularnog fenomena te je prevedena na čak sedam talijanskih dijalekta te na engleski, talijanski i španjolski jezik. Zahvaljujući Gasparu Mosci i njegovoj predstavi, riječ *mafija* postala je poznata svima u Italiji i u Europi (Loschiavo, 1962). Naime, prije te predstave ova riječ nije bila nigdje zabilježena ili registrirana i čak je Sicilijansko-talijanski rječnik Antonija Biundija iz 1857. godine nije niti spomenuo (Natella, 2002); (Novacco, 1959; 1964). Tek nakon ove predstave ova se riječ počela koristiti i prvi je put registrirana u rječniku Giuseppea Trainea iz 1868. godine, koji je definira kao neologizam (Traina, 1868). Što se tiče predstave, radi se o kratkom djelu u dva čina kojemu je zbog velikog zanimanja publike kazališni glumac Giuseppe Rizzota dodao još dva čina. Radi se o skupini zatvorenika u tadašnjem zatvoru „Vicarija" koji nam, preko komičnih diskurza, predstavljaju ujedno i prvi opis mafijaške organizacije i njihovog govora. Doznajemo tako da novi zatvorenici plaćaju takozvani *pizzo*, da postoji jaka unutarnja hijerarhija te da mladi koji žele biti dio te organizacije moraju proći neku vrstu mafijaške škole te, ono što je i važnije, da su u vezi s politikom i to preko misterioznog lika koji se pojavljuje dva puta kroz cijelu radnju i koji je nazvan Neimenovan (Innominato). Prvo značenje mafije tako je vezano za ovu skupinu zatvorenika (Di Bella, 1991). No prije negoli kažemo što drugo, moramo se nakratko osvrnuti na riječ *mafija*. Ona je, u njezinom pravom i prvom značenju, označavala skupinu nepismenih, ali veoma lukavih osoba, kojima je cilj bila kontrola teritorija preko politike i političara. Naime, danas je ova riječ višeznačna te ovisno o onome tko se koristi njome i ovisno o kontekstu može se različito definirati. Može biti moć, ponos i pravda ako se gleda film *Kum* ili ako se igra

koja videoigra o mafijašima. Može označiti bilo kakav organizirani kriminal iz bilo koje države, ovisno o novinarima. Može, isto tako, biti znak marketinga poput mnogobrojnih reklama diljem svijeta koje se koriste pseudomafijašima kako bi pokazali da je proizvod zaista kvalitetan (Fioretti, 2011). Ovaj kaos nastao je iz niza razloga, no onaj razlog koji možemo opisati kao glavni sigurno je svjedočenje Joea Valachija. Valachi je bio pripadnik sicilijanske mafije u Americi i 1961. godine, kako bi spasio svoj život, odlučio je ispričati sve policiji. Svijet tako doznaje da mafija u Americi ima posebno ime - *Cosa Nostra*. Od tada se može razlikovati od drugih organizacija te ono što je prije bila samo mafija, sada je postalo *Cosa Nostra* i riječ mafija je tako postala idealna za opisivanje bilo kakvog organiziranog kriminala (Natella, 2002, str.15).

Problem mafijaškog konteksta

Osim povijesnih istraživanja koja nije mogla razriješiti koje prvo djelo opisuje taj fenomen, studije i analize našle su se i u poteškoćama i sa samim mafijaškim kontekstom. Od *I mafiusi di la Vicaria*, mafija će ubrzo postati tema književnosti, no ne kako bi se moglo na prvi pogled zamisliti. Kad se mafija pojavi u nekom književnom kontekstu, to ne znači da će se ta riječ koristiti u njenom pravom i prvom značenju te, isto tako, ne smije se pomisliti da će se tako opisati kao zlo i kao rak društva. Takva analiza mafije je novo otkriće te se danas može reći da se književnost koja je opisala mafiju na angažiran i kritički način pokazuje tek šezdesetih godina prošlog stoljeća, i to s djelom *Il giorno della civetta* iz 1961. godine sicilijanskog autora Leonarda Sciascie. Od kazališne predstave *Mosche* do ovog djela, dakle kroz gotovo jedno stoljeće, ova će se tema analizirati kroz književnost i u ime „nacionalnih“ i propagandističkih ideala nekih sicilijanskih autora. Kako bi se to objasnilo na najbolji način, moramo se osvrnuti na neke socijalne, političke i povijesne faktore koji su temeljni za razumijevanje ove književnosti. Ovaj način opisa mafije vezan je za već spomenutu socijalnu strukturu otoka. Kao što smo i naveli, ona se pretežno sastojala od dvije sredine: gospodara i slugu. Kako bi gospodari bili stoljećima na vlasti, kako bi onemogućili nastanak građanskog sloja na Siciliji i kako bi branili ono što su smatrali svojim pravom, to jest apsolutnu kontrolu nad svime, koristili su se dvama načinima. Prvo je zasigurno *baratanje*. Naime, svaki novi vladar, bio to Španjolac, Francuz ili Englez, da bi mogao mirno vladati na tom otoku, morao je obavezno potpisati da se svi privilegiji plemića održavaju jer bi suprotan potez značio zasigurni ustanak (Marino, 2008, str.21 – 22). Isto tako, kako bi mogli predstavljati njihovu moć i kontrolu nad otokom, nad svim ostalim Sicilijancima (pričamo o 90 posto stanovnika otoka) kao pravomoćno stanje, koristili su se sicilijanizmom. Ovo je bila neka vrsta propagande kojom su plemići predstavljali Siciliju kao raj na zemlji i kao božanstvenu zemlju, a oni sami su potomci Javana, sina Jafetova i unuka Noe (Marino, 2008, str. 23-28). Iako može izgledati dosta maštovito, ova propaganda je bila, među ostalim, najjače oružje protiv pada takvog sustava. Takvo ponašanje je nakon pada Borbonaca i ideje da Sicilija može postati samostalna država, iskorišteno baš protiv mafije. Naime, odmah nakon talijanskog ujedinjenja i čim se prvi zastrašujući izvještaji

o stanju Sicilije i prirode mafije počnu širiti Italijom, niz sicilijanskih intelektualaca počeli su stvarati propagandu o mafiji kao osjećaju i ponašanju koje ostatak Italije ne razumije (Onofri, 1996, str. 70 – 73). Cilj je bio, u ime starih ideala, zaštititi dobro ime Sicilije. Najjasniji primjer tog ponašanja možemo pronaći u djelu *Usi e costumi, credenze e pregiudizi del popolo Siciliano,* najvećeg znanstvenika popularne kulture na Siciliji Giuseppea Pitrèa (Pitrè, 1889). U ovom nabrajanju sicilijanskih tradicija Pitrè analizira i mafiju, i to na sljedeći način. Prije svega napada djelo *I mafiusi di la Vicaria* jer je, prema njegovom mišljenju, ali i bez dokaza, riječ mafija prije te predstave označavala nešto što je lijepo, nešto simpatično. U nastavku tvrdi da mafija nije sekta i niti organizirani kriminal te da mafijaš nije niti lopov niti delinkvent. Mafija je samo bahato ponašanje i samopouzdanje, posebice kod mladih Sicilijanaca (Pitrè, 1889, str.292). Baš zbog toga, oni koji su mafijaši drski su i prema ostalima. Ovaj će stav prema mafiji biti iskorišten u više navrata na suđenjima, gdje se *bossovi* i njihovi odvjetnici koriste ovom definicijom za opravdanje ideje da mafija ne postoji (zadnji primjer te uporabe imat ćemo tijekom suđenja *bossu* Lucianu Liggiu sedamdesetih godina XX. stoljeća!) (Dickie, 2008, str.83). U okviru ovih ideja valja spomenuti i djelo verističkog autora Luigija Capuanea *Sicilija i razbojništvo* (*La Sicilia e il brigantaggio*) iz 1892. godine. U tom kratkom eseju autor je jasno objasnio da za njega mafija ne postoji te kako je ona samo puka izmišljotina sjevernog djela Italije da bi uništili obličje lijepe Sicilije (Capuana, 2005, str. 64). Ovaj stav prema mafiji ulazi u književnost nakon 1893. godine zbog jednog posebnog povijesnog događanja. Emanuele Notarbartolo bio je direktor sicilijanske banke i čak je dva puta proglašen gradonačelnikom Palerma. Zbog njegove ozbiljnosti i nekorumpiranosti ubijen je 1893. godine. Njegovo se ubojstvo, danas, smatra kao prvo izuzetno ubojstvo u povijesti mafije (Dickie, 2008, str. 124). Za naš diskurz bitno je suđenje koje je slijedilo. Tijekom suđenja, koje je potrajalo čak dvadesetak godina i tijekom kojeg je bilo „nemogućih“ samoubojstava, nestalih osoba i čudnih svjedočenja, važna je činjenica da je na klupi optuženika (kao naručitelj) sjedio saborski zastupnik Raffaele Palizzolo. Iako će Palizzolo bit proglašen nevinim, Italija i svijet doznali su za jaku vezu između mafije i politike (Dickie, 2008, str. 149). Tijekom ovog suđenja sjeverni dio Italije nazivao je Siciliju rakom na nozi ili septičkom jamom cijele nacije (Oriani, 1900). Baš zbog ovakvog stava sicilijanski intelektualci započeli su hladni rat protiv sjevernog mišljenja, rat koji će se pokazati pretežno kroz književnost. Jedan od najznačajnijih primjera te vizije mafije u sicilijanskoj književnosti je djelo *Gospodin Pidagna* (*Lu Cavaleri Pidagna*) iz 1912. godine, spomenutog autora Luigija Capuanea. Radi se o kazališnoj predstavi u tri čina gdje, među ostalim likovima, imamo i mafijaša Carru Longu. Priča je dovoljno jednostavna da se može tvrditi kako je napisana samo za opravdavanje ideologije prema kojoj mafijaš nije u stanju stvoriti kompliciranu organizaciju koja ima vlastite ljude, vlastite ciljeve te koja ima „prijatelje“ i u saboru. Elsa Moro, operna pjevačica i ljubavnica bogatog i moćnog Gospodina Pidagna, odlučuje ga napustiti da bi pratila kazališnu skupinu za koju već dugo nastupa. Tome se Gospodin Pidagna znatno protivi i poziva u pomoć mafijaša Carru Longu, od kojeg zahtjeva da istuče Elsinog šefa, samo da bi mu dokazao da ona je njegova i da

ne računa više na nju. Priča će, naravno, ići dalje i kroz ostalih dva čina vidjet ćemo nastanak ljubavne drame no to za našu temu nije bitno. Važan je opis i način na koji je lik mafijaša Carra Longe postavljen na sceni. Radi se o bahatoj, gotovo primitivnoj, osobi koja nema vlastito mišljenje niti je sposoban odlučiti za sebe što je dobro, a što nije. Mafijaš je, dakle, u najgorem slučaju tek drska osoba ili običan delinkvent koji, kao u ovom slučaju, za malo novca i tanjur tjestenine radi što drugi mu naređuju (Capuana, 1912). Kako se može primijetiti, Capuana prati sicilijansku ideologiju te opisuje mafiju i mafijaše samo kao ponašanje. Mafija kao svemoguća organizacija kakva i je bila u ono vrijeme, ne postoji, ili bolje rečeno, za ostatak Italije ne smije postojati. Pitanje na koje je sada nužno odgovoriti glasi: zar i takva književnost pripada ovom kontekstu ili je to samo duga zagrada te književnosti? Ako bismo pratili samo antologiju Elene Brancati i Carla Muscette, onda bi takva djela zasigurno bila izvan te teme baš zbog načina na koji je ovaj fenomen opisan. No, kako ćemo uskoro vidjeti, takva književnost proizvest će neke nove načine opisa mafije koji će teško izumrijeti.

Osim Capuanog stava prema mafiji, pravi problem shvaćanja tog konteksta je drugi. Naime, kad se misli o mafijaškom kontekstu, misli se na posebnim književnim tekstom u kojemu događaji, iako na prvom oku mogu izgledati jasni, to nisu i to zbog razloga da se mafija, u tekstu, prikazuje preko ponašanja likova i njihovim aluzivnim diskurzima. Kao što smo rekli, mafija nema samo jedno lice i nije nužno da se opisuje ubojstvo na Siciliji kako bi se prikazala. Naime, ona može biti opisana i preko opisa nekih socijalnih, političkih, kulturnih zbivanja, a u nekim slučajevima i kad se opisuje događaj koji je isti u cijelom svijetu autor time prikazuje baš mafiju. Mafijaški kontekst, dakle, sastavljen je od niz drugih konteksta u kojima, bez pomoći povijesti, nije lako razumjeti kad počinje opis mafije, a kad nije riječ o njoj. Kao najbolji primjer toga uzet će se u obzir kratka novela Giovannija Verge iz 1881. pod naslovom *Zlatni ključ* (*La chiave d'oro*). Iako u najdužoj verziji nema ni desetak stranica, radi se o veoma kompleksnoj priči koja, kako smo i naveli, na prvi pogled može izgledati posve jednostavna. Svećenik održava misu kad se odjednom čuje nekoliko hitaca. Javi se onda Surfareddu, svećenikov pomoćnik, koji mu kaže da je ubio jednog lopova i ranio drugog, a koji su pokušali krasti naranče i masline iz vrta. Svećenik tako odluči sakriti pomoćnika dok ne prođe istraga. Drugi dan dolazi pravnik i nekoliko policajaca koji bez mnogo istrage odluče uhititi svećenika, ali se svi radnici u vrtu protive i pripreme veliki stol kako bi ugostili policajce. Nakon ručka i kave pravnik napiše nekoliko redaka kojima svećenika oslobađa optužbe. Međutim, drugi dan u crkvu stigne poštar koji tvrdi da je sudac izgubio zlatni ključ svoga sata. Svećenik tako ide kupiti ključ i pošalje ga državnom sucu i suđenje potom mirno prolazi. Kao što je i uočljivo u ovom kratkom sažetku, na prvi se pogled može misliti da se radi samo o korupciji državnog suca, no stvari su drugačije. Svećenik je opisan kao osoba koja je ispod kreveta uvijek imala pušku i kad je čuo pucnjavu ubrzo je izašao iz crkve naoružan do zubi. Ovaj svećenik, dakle, nije naoružan zbog straha od lopova, već stoga što je pripadnik mafije ili u najgorem slučaju čak i neka vrsta *bossa* one zone (Onofri, 1996, str.92). Da su svećenici, pogotovo u drugoj polovici XIX. stoljeća, štitili interese mafijaša dokazano je u mnogim povijesnim istraživanjima (Dickie, 2008, str.41).

Svećenik koji se pojavljuje u ovoj priči je, dakle, mafijaš. Ovo se može isto tako uočiti i kod njegovih radnika. Seljaci koji kopaju cijeli dan i koji ugošćuju suca čim stigne te mu pripremaju ručak, najjasniji su dokaz takozvanog zakona šutnje ili *omertà*. Ovo je uočljivo, osim po načinu ponašanja prema sucu, i prema onome što se ne govori. Oni dakle cijelo vrijeme šute i brane svećenika te kao u kazališnoj predstavi znaju kako se moraju ponašati ispred zakona. Također, Verga nam opisuje vrt, i to je veoma važna stvar koja nije odmah uočljiva. Vrtovi na Siciliji u kojima su se uzgajale naranče i masline prema pisanju mnogih povjesničara mjesta su u kojima je i sama mafija nastala. Od 1850. do 1890. godine Sicilija je bila najveći izvoznik naranača, mandarina i limuna, i to pogotovo u smjeru Amerike. Ogroman interes za vrtove omogućio je mafiji da se razvije baš u kontroliranju tog područja. Surfareddu, pomoćnik svećenika – mafijaša, u biti nije običan radnik, već je pripadao jednoj mafijaškoj skupini, onoj koja ga je postavila tamo da bi štitio naranče, tj. zaradu (Dickie, 2008, str.13). Isto tako, ubijeni lopov nije došao tamo krasti, već je pripadnik druge mafijaške obitelji i došao je u svećenikov vrt da bi ga oštetio i kako bi svećenik, nakon puno sabotaža, bio prisiljen prodati ga za manju cijenu. Ovakvi slučajevi opisali su u više navrata vlasnici vrtova koji nisu imali veze s mafijom, a zasigurno je najpoznatiji iskaz doktora Galatija (Dickie, 2008, str.14 – 21). Ova novela, dakle, ne opisuje samo pokušaj korupcije, već i sam nastanak mafije te njihovu kontrolu nad područjem. Kako je uočljivo u ovoj kratkoj analizi, mafijaški se kontekst prikazuje preko zakona šutnje i ponašanjem Sicilijanaca. Ovaj način prikazivanja mafije zadržat će se dugo i bit će prisutan čak i u takozvanoj angažiranoj književnosti. Takav način s književne strane može omogućiti autoru da bolje objasni djelovanje i moć mafije nad ljudima, ali s druge strane može djelovati zbunjujuće na čitatelja koji teško uspijeva razotkriti kada autor priča o mafiji, a kada ne. Nije, dakle, čudno što tek analiza Massima Onofrija iz 1995. godine opisuje ovo djelo kao dio evolucije mafijaške teme kroz književnost. Naime, ovakav tekst postao je posve shvatljiv tek nakon istraživanja iz 1992. godine i, dakle, nakon što je povijest uspjela razotkriti sve tajne tog fenomena i ne smije nas iznenaditi što pričamo o problemima pri shvaćanju onih tekstova koji su danas navedeni kao djela o mafiji. No, kako bismo ušli još dublje u problem, uzmimo primjer već spomenuto djelo Leonarda Sciascie *Il giorno della civetta*. Iako danas gotovo svi koji se bave talijanskom književnošću znaju da je ovo djelo prvi pravi književni opis mafije, čitatelj koji se prvi put upušta u ovo ne baš lako čitanje, može imati problem s razumijevanjem kad je i na koji način autor predstavio mafiju. Prije svega, ako se taj roman čita kao klasičan krimić gdje nestrpljivo čekamo imena ubojica, ostat ćemo veoma razočarani: kod Sciascie pravda i zakon gube, dok je mafija ta koja pobjeđuje. Isto tako, njegovi su krimići strukturirani na kompleksan način, i to preko dva različita stava. Naime, čitatelj, iako misli da čita jednu jedinu fabulu, zapravo ih čita dvije, jer se priča artikulira na dva različita nivoa. Ako s jedne strane pratimo istragu inspektora ili nekog istraživača (to je slučaj njegovog romana *Svakom svoje,* gdje je glavni lik profesor Laurana) s druge, pomoću kratkih i ponekad nejasnih diskurza tajanstvenih likova koji su ubačeni unutar priče poput kratke digresije, čitamo ono što se zbiva ispod te priče, to jest razne manevre koji sprječavaju istragu ili je

prebacuju na druge osumnjičenike, što će se na kraju knjige predstaviti kao rješenje (Musarra, 2006). Osim, dakle, ove posebne književne strukture krimića, problem je, kao što smo i rekli, da neiskusan čitatelj neće razumjeti kad se mafija pojavljuje. Kao najbolji primjer za to uzmimo sada u obzir prve stranice romana. Na trg malog sicilijanskog sela stigne autobus u koji ulaze mnoge osobe. Na samom odlasku vozač stane i otvori vrata zadnjem putniku koji čim stavi nogu u autobus pada ubijen s dva hica u leđa. Ubrzo vozač otvori zadnja vrata autobusa i putnici, jedan po jedan i u tišini, napuste autobus. Prodavač krafni, koji radi na uglu trga i koji je sve vidio, polako se povlači da se sakrije. U međuvremenu, netko je pozvao policiju, a kad ona stigne nađe samo vozača, nekoliko putnika i tijelo ubijene osobe. Potom započinje istraživanje je li netko nešto vidio – otkriva se da nitko ništa ne zna, a ako je netko nešto i vidio, pobjegao je iz autobusa. Također, policija uspijeva pronaći i prodavača krafni koji na pitanje je li vidio tko je pucao odgovori: „Zašto me to pitate? Zar je netko pucao?“[3]. Iako scena može izgledati komično, tu je opisan zastrašujući prikaz moći mafije nad Sicilijancima i njihovog zakona šutnje, poznatijeg kao *omertà*. Mafijaški je kontekst, dakle, tekst u kojemu nije nužno da se spomene riječ mafija, već je ona prikazana, kako što smo i naveli, ponašanjem i načinom postupanja u jednoj situaciji te načinom razmišljanja. Ovo se može primijetiti i u nastavku romana. Ubijeni lik zove se Salvatore Colasberna i vlasnik je male građevinske tvrtke *Santa Fara*. Kapetan Bellodi u policiju zove njegovu braću i suvlasnike tvrtke. Kapetanu je jasno da iznad ovog ubojstva stoji ruka mafije i to odmah kazuje braći, no oni se, službeno, protive tom objašnjenju. Međutim, kapetanu Bellodiju stižu mnogobrojna anonimna pisma, a u jednom od njih tvrdi se da je Colasberna ubijen jer nije htio pristati na „pomoć“ koju mu je mafija ponudila. Zanimljivo je da pomoću usporedbe tog pisma i potpisa braće ubijenog, kapetan shvaća da je ovo pismo poslao baš jedan od njih da bi anonimno rekao istinu. Dakle, na Siciliji niti mrtvaci ne smiju pričati. No ubrzo i u ovom tekstu možemo pronaći i riječ *mafija*, i to u jednoj od digresija ili pauza koje Sciascia uvodi tijekom priče. U razgovoru između dva sicilijanska saborska zastupnika i jednoga koji nije Sicilijanac, nakon kratke analize stanja istrage kapetana Bellodija, Sicilijanac upita ovog nesicilijanca: “Vi vjerujete da postoji mafija?”, a drugi odmah odgovori s jednim “Evo...”, što bi zapravo značilo da vjeruje, no ubrzo Sicilijanac postavi isto pitanje drugom Sicilijancu koji sigurno tvrdi da mafija ne postoji, da je to samo puka izmišljotina zbog mržnje te usto kaže da bi bilo dobro premjestiti kapetana Bellodija. Ovaj razgovor predstavlja nam dvije bitne činjenice: prva je da Capuanino ponašanje prema mafiji nije još izumrlo te da će i ispred mrtvih i čudnih događanja netko na Siciliji uvijek nastojati dokazati da mafija ne postoji, a druga pokazuje duboku vezu između političara i mafije jer s jedne strane tvrde da mafija ne postoji, dok su s druge strane oni njezini sluge u saboru. No, zanimljivo je da su nam u tekstu ova mišljenja predstavljena na satirički način pa to može zbuniti čitatelje. Priča ide dalje i kapetan Bellodi na veoma lak način doznaje imena ubojice i špijun sela, baš tren prije no što će biti ubijen s dva hica, napisat će na listiću papira tko je naručitelj ubojstava – moćan *boss*

[3] Evo kako zvuči u originalnom tekstu: «Perché» domandò il panellaro, meravigliato e curioso «hanno sparato?». (Sciascia, 2007, str. 14)

Don Mariano Arena. Iako će kapetan Bellodi uspjeti dokazati da se on obogatio na ilegalan način (naime, za ubojstava nema dokaze jer nitko ne želi svjedočiti protiv njega), političke veze *bossa*, oni isti koji su prije u kratkoj digresiji tvrdili da mafija ne postoji, uspjet će uništiti suđenje te će Don Mariano Arena izići iz pritvora kao posve nevina osoba. No da bi stvar bila kompliciranija, ovaj roman sadrži u sebi još jedan faktor koji bi nekima mogao zvučati posve besmisleno, međutim, on na najbolji način sažimlje jedan od aspekata tradicije opisa mafije. Kako bi se to razumjelo, uzmimo nakratko u obzir prvih pet minuta filma *Kum* Francisa Forda Coppole temeljen, kako znamo, na Puzinom romanu. Prvi lik koji se pojavljuje na sceni ove epske filmske trilogije je čovjek koji, iako tvrdi da vjeruje Americi, njezinim institucijama i pravdi, za stvarnu pravdu mora se obratiti *bossu* Corleoneu. Mafijaš kao jedina osoba koja može garantirati pravdu i, dakle, kao vođa društva kojega svi poštuju i kome se obraćaju nije nešto novo u književnosti. Ako se sad vratimo na roman *Il giorno della civetta*, vidjet ćemo kako baš tijekom ispitivanja *boss* Don Mariano Arena definira kapetana Bellodija kao *čovjeka* (to jest kao osobu koja ima vlastito mišljenje i koja zna odlučiti) a ne kao jednog „quaquaraquà" (to jest osoba bez vlastitog „ja" koja radi sve što mu drugi kažu). Kapetan, u trenutku dubokog poštovanja prema ovom čovjeku, zahvali mu te kaže da je i on čovjek. Dakle, kapetan koji pokušava zauvijek zatvoriti *bossa* na trenutak osjeća poštovanje prema tom liku i prema funkciji koju ima u društvu. Ovakav stav nije slučajan, već iskazuje ono što smo nazvali tradicijom opisa mafije. Naime, na početku stoljeća, baš kad smo imali navedeno suđenje i kad je Sicilija bila u hladnome ratu s ostatkom Italije, književnost je, uz Capuaninu negaciju mafije, ponudila baš viziju mafijaša kao gospodara društva, kao čovjeka kojega svi moraju poštovati i kod kojega svi moraju ići da bi riješili vlastite probleme, bili oni s državom ili sa suprugom. U užem smislu, ovo se može vidjeti u sicilijanskom djelu Alessia Di Giovannija *Scunciuru* (iz 1912. godine), gdje taj mafijaš, iako je ubio ženu i njezinog ljubavnika, živi sam u špilji s psom i svi ga posjećuju da bi riješili probleme ili, čak, kako bi bili blagoslovljeni (Di Giovanni, 1932). Mafijaš kao svemoguća osoba dakle nije Puzin izum i niti nema samo lice Marlona Branda ili Al Pacina: to je plod čudnog ponašanja koji su književnici imali prema opisu mafije. Dakle, i Leonardo Sciascia, koji je pokrenuo angažiranu i kritičku književnost o mafiji, ostao je privržen ovom opisu mafijaša.

Kako se, dakle, može primijetiti, mafijaški je kontekst veoma kompliciran i pun zagonetki. Pri samom kraju našeg eksursa o problemima vezanim za ovu temu moramo napomenuti još nekoliko stvari. Prije, nakon i uz djela Leonarda Sciascie imat ćemo niz drugih djela koja će opisivati mafiju poput predivnog *Le parole sono pietre* Carla Levija iz 1955. godine ili *Contadini del Sud* Rocca Scotellara iz 1954. godine no, u svim slučajevima, naš diskurz ne ih dira jer se radi o književnim istragama u kojima su opisana stvarni događaji i stvarne osobe. U ovom segmentu valja spomenuti djela *Gente di rispetto* (1975) i *Prima che vi uccidano* (1976) oboje Giuseppea Favea, aktivista kojega je ubila mafija. No, isto tako, treba napomenuti da pogotovo nakon 1993. godine, kad je uhvaćen *boss bossova* sicilijanske mafije Totò Riina, književnost o mafiji počela se znatno razlikovati od prijašnje, i to zbog jednostavnog razloga što su autori postali

možda sve hrabriji i bez puno tajanstvenosti i skrivanja počeli su opisati mafiju na jasan i čitljiv način. Danas, dakle, točno znamo kako i kada se mafija pojavljuje u tekstovima, i to jer je još aktivna tendencija da se opisuju stvarni događaji, ali kao običan roman ili poput neke vrste krimića. No treba paziti na još jedan aspekt. Jedno od najpoznatijih djela o suvremenom organiziranom kriminalu zasigurno je *Gomorra* Roberta Saviana. Ovo djelo s onim što smo do sada rekli nema veze, i to zato što njegovo djelo opisuje *Camorru*, a ne mafiju. Prema prvoj i pravoj definiciji, te prema samoj povijesti tih dvaju fenomena, mafija je znatno različita od *Camorre,* iako se danas, kao što smo i rekli, mafijom naziva svaka vrsta organiziranog kriminala.

LITERATURA

Brancati, E., i Muscetta, C. (1988). *La letteratura sulla mafia*. Roma: Bonacci.

Capuana, L. (1912). *Teatro dialettale siciliano*. Palermo: Reber.

Capuana, L.(2005). *La Sicilia e il brigantaggio*. Palermo: Edi.bi.si.

Di Bella, S. (1991). *Risorgimento e mafia in Sicilia*. Cosenza: Pellegrini.

Dickie, J. (2008). *Cosa Nostra*. Roma-Bari: Laterza.

Di Giovanni, A. (1932). *Teatro Siciliano*. Catania: S.E.Moderno

Fioretti, F. (2011). Il termine mafia. *Tabula, 9*, 64-77.

Loschiavo, G.G. (1962). *100 anni di mafia*. Roma: Vito Bianco.

Lupo, S. (2004). *Storia della mafia*. Roma: Donzelli.

Marino, G. C. (2008). *Storia della mafia*. Roma: Newton Compton.

Marino, G. C. (2009). *I padrini*. Roma: Newton Compton.

Mazzamuto, P. (1970). *La mafia nella letteratura*. Palermo: Andò.

Mosca, G. (1895). *Lettera aperta del Prof. Gaspare Mosca al Sig. Alarico Lambertini direttore del periodico artistico teatrale Il piccolo Faust di Bologna*. Palermo: Vlastito izdanje.

Musarra, F. (2006). Un «ironico cavaliere»: Leonardo Sciascia. U F. Livi i C. Ossola (Ed.), *De Florence à Venise*, (str. 667 – 680). Paris: PUPS.

Natella, P. (2002). *La parola mafia*. Roma: Leo S. Olschki.

Novacco, D. (1959). Considerazioni sulla fortuna del termine mafia. *Belfagor*, *14(2)*.

Novacco, D. (1963). *Inchiesta sulla mafia*. Milano: Feltrinelli.

Novacco, D. (1964). Il termine mafia. *Nuovi Quaderni del Meridione. 1*.

Onofri, M. (1996). *Tutti a cena da don Mariano*. Milano: Bompiani.

Oriani, A. (1900). Le voci della fogna. *Il Giorno*, 8.I.1900.

Pitrè, G. (1889). *Usi e costumi, credenze e pregiudizi del popolo siciliano*. Palermo: Lauriel

Sciascia, L. (1983[2]). Letteratura e mafia. U L. Sciascia, *Cruciverba*, (str.139 – 149). Torino: Einaudi.

Sciascia, L. (2007). *Il giorno della civetta*. Milano: Adelphi.

Traina, G. (1868). *Nuovo vocabolario Siciliano-Italiano*. Palermo: Lauriel.

PRILOG

Kako bi istraživanje bilo jasno, osim djela navedenih u literaturi, koja su nužna za shvaćanje povijesti mafije i evoluciju te teme u književnosti, nudimo još nekoliko djela bez kojih ova tema ne bi bila razumljiva. Da bi se moglo shvatiti kakva je bila mafija, osim navedenih povijesti, potrebno je isto tako pročitati sljedeća djela:

- Turrisi-Colonna, N. (1988). *Pubblica sicurezza in Sicilia nel 1864*. Palermo: Palma. Objavljeno prvi put 1864. godine, ovo je prvo djelo u kojemu je, a da se spominje ime mafije, analiziran taj fenomen kao posebna sekta. Mnogi tvrde da je autor bio prvi političar koji je imao veze s mafijom te da ju je opisao kako bi se osvetio zbog atentata na njega.

- Franchetti, L. i Sonnino, S. (1974). *Inchiesta in Sicilia*. Firenze: Vallecchi.

Objavljen prvi put 1877. godine, radi se o najpopularnijoj analizi mafije i nužan je za razumijevanje srodnih istraživanja i današnje moderne povijesti tog fenomena. Naime, ova dva autora prvi su razumjeli da su mafija i politika duboko povezane te da je mafija u biti politika.

Što se pak tiče fenomena koji smo nazvali sicilijanizmom, ako se želi razumjeti ovo istraživanje i ako se u općem smislu želi razumjeti sve velike sicilijanske autore i njihova djela od Giovannija Verge, Luigia Capuane, Federica De Roberta, Giuseppea Tomasija di Lampedusa te čak i sicilijanskog nobelovaca Luigija Pirandella (pogotovo njegovo djelo *I vecchi e i giovani*) moraju se pročitati makar sljedeća djela:

- Aglianò, S. (1945), *Cos'è questa Sicilia*, Siracusa: Mascali. Ovo su djelo u više navrata citirali najvažniji sicilijanski autori jer opisuje sva ponašanja i stavove koji čine Sicilijance posebnim mediteranskim društvom i nužno je za razumijevanje velike književnosti ovog otoka.

- Marino, G.C.(1988), *L'ideologia sicilianista*, Palermo: Flaccovio.

Nastasja Pisarev [1]
(Filozofski fakultet, Novi Sad)

RELATIVIZACIJA, DEMATERIJALIZACIJA I MISTIFIKACIJA POETIČKOG PROSTORA CARIGRADA U ROMANU *SAVRŠENO SEĆANJE NA SMRT* RADOSLAVA PETKOVIĆA [2]

Paper ,'Relativisation, demateralisation and mystification of poetical space of Constantinople in Petkovic's novel ,A perfect memory of a Death' ,' deals with the problematics of poetics of space in literature. The aim was to shed some light on poetic methods which Petkovic uses to change and re-imagine the space of the city.
Dematerialisation of the Constantinople is litaral and metaphorical. Dematerialised city, except into past, spreads into the fiction and fantasy. Legends and mystifications are becoming parts of the ruined city, filling in for the growing emptiness of the physical space.
The materiality of the city is also relativised through diffusivity of its chronotopes or, in other words, through the narrator's dynamical point of view that is ultimatively linked with the chronotope of the actual reader.

Keywords: Poetics of space, urban identity, Constantinople, poetic methods, metaphorisation of space

Problem vremena i prostora u romanu

Najveći deo radnje romana *Savršeno sećanje na smrt* Radoslava Petkovića rasut je u vremenu i prostoru koji se prelamaju kroz sećanja glavnog junaka, kaluđera Filariona. Ovo izmeštanje je veoma izraženo, pa se višelinijska radnja neprekidno pomera, od Filarionove mladosti sve do kasne starosti, od Carigrada do Monemvasije i Mistre, a da se pritom pomera i tačka gledišta iz koje se pripoveda. Nekad je to sa tačke svođenja računa u Filarionovoj kasnoj starosti i sve što treba da se dogodi zapravo je već odavno svršeno, i neizmenljivo je, a nekad je to sa neke tačke sa koje se čini da radnja postaje gotovo istovremena sa čitanjem i da se zapravo još ništa nije desilo. (Da se ipak desilo, definitivno i bespovratno, podsećaju nas preostale nepročitane ali neopozivo odštampane stranice romana koji se nalazi u rukama.)

Igri sa perspektivom koja se stalno pomera dodaju i pseudo-dokumenta ili prava

[1] starbuck.277@gmail.com

[2] Rad je nastao u okviru projekta „Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti"(178005) koji vodi dr Gorana Raičević, a finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

istorijska dokumenta i citati koji sabirnu tačku gledišta pomeraju još dalje, ka sadašnjem vremenu, odnosno vremenu čitaoca, kada su sva znanja o ispričanim događajima sabrana, u neku ruku ostavljajući vremensku strukturu romana sasvim otvorenom. Ovakav postupak ostavlja utisak bezvremenosti i istovremenosti, odnosno apsolutog trenutka koji se do kraja ostvaruje samo u trenutku čitanja, odnosno u vremenu čitaoca. (Tome doprinose mape i citati[3] koji se nalaze na početku, kao i komentari pisca na samom kraju knjige koji poslednju tačku osmišljavanja daju izvan pozicije Filariona kao pripovedača i izvan prostorno-vremenskog kontinuuma samog romana, ali o tome reč više nešto kasnije.)

Postoji nekoliko fokusnih tačaka ili hronotopa[4] u složenoj prostorno-vremenskoj kompoziciji ovog romana. Takvi su, na primer, paganski mauzolej koji se pojavljuje na početku i na kraju romana, i koji daje finalnu poentu naraciji, ili vrt u kome se vode razgovori i iz kog se šire i prepliću različite vremenske staze sećanja na bitne događaje. U ovom radu posvetićemo se prvenstveno Carigradu[5] kao jednom od takvih važnijih objedinjujućih prostora u pričama i sećanjima junaka, kao i u različitim mistifikacijama i citatima. Prostor Carigrada posebno dominira u prvom delu i završnici romana.

Carigrad kao ishodište i kod

U središnjem delu *Savršenog sećanja na smrt* grad se pojavljuje više posredno, i sam se može čitati kao poslednja materijalna i jasna oznaka kuture koja je na zalasku. U tom smislu, iskustvo Carigrada (koji se često naziva samo Grad) postaje znak prepoznavanja i uslovna tačka susreta i razumevanja različitih likova (po ovoj liniji, na primer, Filarion, Gemistos i Sholarije pronalaze izvesne tačke međusobne bliskosti, kao ljudi koji su poznavali Grad, i živeli u njemu).

Filarion je iznutra večno obeležen progonstvom iz grada u kom se rodio i odrastao, kao što je spolja obeležen načinom govora i ponašanjem koje drugi prepoznaju kao carigradsko.

Za Filariona koji je nevoljni nomad, čovek koji se nikada definitivno ne odlučuje ni za jednu istinu[6], pa dakle ni za jedan pravac (i sledstveno tome ostaje bez jasnog puta), Carigrad ostaje jedino smisleno središte i ishodište svih njegovih, prilično proizvoljnih i slučajnih, misaonih i prostornih lutanja po Peloponezu. Za Filariona svaka tačka u kojoj boravi je ista, i on je svuda jednako tuđ i jednako izgubljen jer njegovo kretanje nikada nije zaista usmereno. Izbori i pravci koje on uzima obično dolaze slučajno, igrom sudbine ili voljom drugih likova. Bez kraja puta, nestaje i put sam, a putovanje postaje

[3] Na početku, među citatima nalazi se i Jejtsova pesma. Sam Jejts se pojavljuje i u knjizi.

[4] Ovde se ima u vidu Bahtinov termin hronotopa koji podrazumeva neraskidivost vremena i prostora u romanu i njihovu slivenost u osmišljenu i konkretnu celinu. (Komentar prema studiji: Bahtin,1989.)

[5] Ovde će biti reči samo o Carigradu pre pada 1453, dakle o gradu koji više ne postoji, i koji je po svemu, sem prostoru koji zauzima, drugačiji od Istambula.

[6] „Ti bi mogao biti veliki svetac. Ili strašan čarobnjak, kazao mu je Irinej (…) Ali se nisi odlučio. Nemaš dovoljno vere, ni jedne ni druge" (Petković, 2008, str. 486).

beskonačno rasipanje u beskonačnom, homogenom prostoru. No, u tom homogenom prostoru ipak postoji jedna izdvojena i naročito osvetljena tačka, a to je Filarionovo izgubljeno ishodište, Carigrad (u sećanjima, mistifikacijama ili u stvarnosti). Ako i nema kraja puta, ipak postoji jasan početak, a to je rodni grad. Tako je jedini sanjani pravac koji postoji za lutalicu Filariona zapravo povratak, ili pre neka maglovita ideja nemogućeg povratka. Filarionovo kretanje može se shvatiti i kao neprekidno udaljavanje.

Za Filariona i u izgnanstvu (u kojem vremenom unutrašnja veza sa bivšim gradom ipak postaje zamagljenija i tanja[7]) Carigrad ostaje reper kojim se meri stvarnost pa tako se i novi gradovi koje upoznaje upoređuju s jednim Gradom.

Pošto smo se u najopštijim crtama osvrnuli na koji način Carigrad figurira u centralnim delovima romana, dakle prvenstveno posredovano, neka nam bude dozvoljeno da se u nastavku detaljnije pozabavimo direktnijim opisima prostora grada kakvi se pojavljuju u prvom delu *Savršenog sećanja na smrt* i u samoj završnici romana.

Relativizacija Carigrada

Kao što smo napomenuli, Carigrad je poslednji materijalni ostatak kulture koja je već nestala, njena poslednja materijalna oznaka. Ali oznaka nečega čega gotovo da nema, i sama bledi. Konstantinopolis od opipljivog grada pred čitaocem porerasta u fantazmu i mistifikaciju, neuhvatljivu u vremenu i prostoru, kao što je i nedohvatna za glavnog pripovedača koji se, prognan, od Grada sve više udaljava.

Za nas kao čitaoce, hronotop Konstantinopolisa prestaje da bude definitivan stalnim prelamanjima opisa grada kroz različite perspektive. Sa jedne strane postavlja se Filarionova intimna vizura grada u bliskom i ličnom odnosu kakav može imati samo neko ko je u njemu odrastao, s druge strane pred nama su citati i pseudocitati savremenika grada pre pada i kasnijih ili ranijih istoričara ili pisaca koji su o Carigradu pisali, od kojih su neki zapisi takođe obojeni ličnim odnosom, dok su drugi objektivni i nimalo intimni.

Sve perspektive su postavljene u različite tačke u vremenu (kao što smo napomenuli, čak i Filarion pripoveda iz azličitih vremenskih tačaka), tako da Carigrad pred čitaocem stoji čas u trenutku pada (opis u prvom poglavlju knjige), čas u svom punom sjaju (recimo, pripovedanje oficira Konstantina, Filarionovog oca), čas u trenucima opadanja (na Konstantinovu priču nadovezuje se Filarionovo sećanja na grad koji već uveliko propada).

Ova difuznost hronotopa Carigrada, koja vodi ka utisku svevremenosti ili izvanvremenosti Grada potcrtana je aktivnim odnosom koja knjiga potencira da uspostavi sa čitaocem koji kroz dodate mape i istorijske i književne citate i sam uspostavlja odnos prema Carigradu kao datosti sopstvenog vremena, odnosno dela istorije stvarnosti kojoj i sam pripada. Ovo najbolje ilustruje jedna mistifikacijska igra-zagonetka autora koja ne može biti prepoznata i rešena bez aktivne pažnje čitaoca.

[7] Primetićemo da se Filarion nikada ni ne zapita šta se, recimo, dogodilo sa njegovom majkom koja je ostala u Carigradu. Zbog udaljavanja fokusa radnje sa Carigrada, takve informacije prestaju da budu važne za čitaoca, a sam grad polako prerasta u zamagljenu legendu i njegova sušta materijalnost slabi kako za junaka tako i za čitaoca.

Prelomni događaj u knjizi, na koji se Filarion više puta vraća u svom pripovedanju, i koji ga je koštao progonstva, bilo je navodno neuspelo prizivanje demona koji je trebalo da njemu i još trojici mladih vojnika pomogne da spasu Carigrad od Turaka. U konačnjoj verziji ove priče koja je više puta ispričana u romanu, u razgovoru sa Zoe, Filarion prvi put priznaje da je *demona* ipak video.

„Video sam mladića iznad vode (...) kao da je koračao ali ne po vodi već po nekoj čvrstoj podlozi koju mi (...) nismo mogli videti. A ni on nije video nas čak i kad sam bio siguran da u nas gleda; *bio je nag i ispijen, sa dugom crnom raspuštenom kosom koja mu je delimično padala preko mrtvački bledog lica a oči su mu plamtele izrazom duboke tuge* (...)”[8] (Petković, 2008, str. 355).

Pažljiv čitalac pronaći će stotinak stranica ranije istovetan opis pesnika Vilijama Batlera Jejtsa, u viziji V.T. Hortona. „Jejts – nag i ispijen, sa dugom crnom raspuštenom kosom koja mu delimično pada preko mrtvački bledog lica i očima koje plamte, a opet je u njima izraz duboke tuge” (str.232).

Ovakav opis biće ponovljen i treći put, na samom kraju knjige, u Filarionovoj fantazmagoričnoj viziji pada Carigrada i poslednje bitke u kojoj zapravo nikada nije učestvovao.

„Filarion prestaje da gađa ratnike. U uglu prostorije stoji mladić nag i ispijen, sa dugom crnom raspuštenom kosom koja mu pada preko mrtvački bledog lica i sa očima koje plamte, iako je u njima izraz duboke tuge.

Da li si mi ti dodavao strele, pita Filarion.

Ne može te čuti, odgovara Kutbuddin, on je daleko na drugoj strani Zevsovog lanca.

Koliko daleko, pita Filarion.

Beskrajno, odgovara Kutbuddin, u danima koji još nisu svanuli”(str.494).

Uvođenjem Jejtsa kao junaka, Jejtsa koji poput Filariona svedoči o Gradu u svojim pesmama koje su i citirane u knjizi, još više se potcrtava relativnost prostora i vremena Carigrada[9]. U postmodernoj paradigmi sveta, u kojoj je jasno da se istorija može spoznati jedino i isključivo preko teksta, dakle preko fikcije, kao i u ovoj knjizi, prestaje da bude jasno gde se završava fikcija a počinje istorija, a vreme i prostor postaju relativni. Oni su i u samoj naraciji relativni, pa scena u cisterni, zajedno sa još nekim fokusnim mestima radnje, postaje gotovo poput linka u hipertekstu preko koje se može prići različitim delovima priče, scena koja spaja različite odvojene hronotope, čak i onaj koji pripada čitaocu. Upravo zbog toga, kao treći citat na početku knjige, tik ispod Jejtsove pesme, stoji navedena Ajnštajnova formula relativiteta $E=MC^2$.

Dematerijalizacija Carigrada

Iako je Carigrad realan topos, konkretno fizičko mesto koje je prikazano u romanu kao postojeće, ipak uvek možemo da sagledamo izvesno zamagljivanje njegove

[8] Kurziv N.P.

[9] U Jejtsovoj pesmi citiranoj na početku, lirski subjekt, u očevidnom uzbuđenju, u jednom trenutku postavlja pitanje – „da li da ga pošalju *golog* na drumove”. (kurziv N.P.)

materijalnosti, kao da sam grad sve više stremi u ništavilo, i da se sve više iz sopstvenog vremena proteže u prošlo, i u nestvarno, postajući, paradoksalno, najprisutniji u odsutnosti.

Dematerijalizacija grada na umoru je i doslovna – grad se već u Filarionovom detinjstvu sastoji iz niza praznina. Carigrad je porozan, otvara se ka nebu i vazduhu kao svojim elementima, ispražnjeni prostori zatvoreni u ogromne stare zidine već gutaju grad iznutra.

More pod zidinama, pusti prostori koji uokviruju grad, vinogradi i polja, postaju deo pejzaža grada koji se sve više otvara ka daljini, ka vertikali, nestajući u horizontalnom, i zemaljskoj ravni.

Ruševine preovlađuju vidokrugom Carigrada, pretvarajući grad u znak prošlosti i sliku sopstvene odsutnosti. Filarionov Carigrad je prazna prestonica odavno nepostojeće zemlje, napuštenih palata i opustelih kvartova pretvorenih u vinograde, i pogled bilo kog slučajnog posmatrača se u njoj pre otvara u prošlost, prizivajući odsutni grad čiji su ostaci i ruševine svuda vidljivi, mnogo lakše nego što se zadržava na onome što je trenutno fizički prisutno.

„Kao istinski predani sanjači u tim smo časovima mogli sanjati da nije tako; da je Konstantinopolis i dalje grad svetlosti, koji će samim bleskom svojih zidova što se protežu od Mramornog mora do Zlatnog roga zadiviti svakog putnika iz daljine, a neće ga tek zgroziti svojom zapuštenošću i navesti na melanholična razmišljanja o prolaznosti ovozemaljskog sjaja i slave, razmišljanja tim tužnija ukoliko su vidljivi odblesci nekadašnjeg sjaja" (Petković, 2008, str.64).

Tu igru tragova, pogled koji i nehotice probija stvarnost i uporno klizi i propada u prošlost, ilustruje navika Filarionovog oca oficira koji u ruševnoj porodičnoj palati svojim ukućanima tumači prizore sa starih fresaka koje su toliko potamnele da su gotovo nevidljive.

„(...) u prizemlju se nalazila velika dvorana na čijim su zidovima, od čađi potamnele i skoro nevidljive, bile freske: koliko se moglo odgonetnuti, prikazivele su neke prizore iz povesti Carstva, koje je moj otac rado – ne znam koliko i tačno – svima nama detaljno tumačio, kao da mu je vid, ne samo znanje, bio neuporedivo iznad našeg " (Petković, 2008, str.47).

Slike grada su slike odsutnog. „U odsustvu bivstva, njega čuva trag. Trag je znak daljine, udaljenosti, onaj ko ostavlja trag, taj tvori daljinu. Trag je prisustvo odsustva. Kako Levinas piše: trag je ulazak prostora u vreme, ona tačka, na kojoj svet inklinira ka jednoj prošlosti, ka jednom vremenu" (Farago, 2007, str.76).

Interesantna je Filarionova opaska da je i njemu samom neobično što je njegov otac Konstantin na freskama mogao išta da nasluti. Konstantin, visoki oficir vaspitan u tradicionalnom duhu starog Konstantinopolisa[10], živeći zapravo za vreme koje je prošlo, može da vidi freske koje se odavno više ne vide, kao da se sam nalazi pomalo fazno izmešten, u onom paralelnom, starom i izgubljenom Carigradu koji kao fantom naleže na sadašnji, materijalni grad. U Carigrad, kao da je snoviđenje, a ne grad od kamena i

[10] U ovom smislu, i samo njegovo ime bi se moglo uzeti kao simptomatično.

drveta, potrebno je verovati da bi se mogao sav sagledati.

U pustom gradu, ispražnjeno je i njegovo središte, i u centru u kom je palata i carska vlast (nad državom koja zapravo više ne postoji) pustoš je samo još veća. Umesto tendencije ka centralizaciji i zgušnjavanju u centru, kao u svakom, *živom* evropskom gradu, Carigrad postaje difuzan, razvejan u prostoru, i neuhvatan. Jedina prostorna mera je mera praznine. „Svi smo upoznali prazninu prostora koji lagano kopne. Takvo je moralo biti i detinjstvo samih careva; samo je mera praznine bila veća onoliko koliko su palata i ruševine Vlaherne bile veće od ovih naših" (Petković, 2008, str.47-48).

Mistifikacija Carigrada

Dematerijalizovani grad se sem u prošlost, proteže sve više u fikciju i fantaziju, pa legende postaju deo grada, gotovo poput kakvih novih kvartova, ispunjavajući praznine koje se sve više otvaraju.

Stvarni grad prepliće se sa Carigradom iz legendi. Neposredno pre pada grada, po pričanjima, Bogorodica šeta ulicama u pratnji anđela, seda na episkopski presto i potom nestaje, odnoseći carsku krunu i skiptar. Anđeo je učestvovao u izgradnji Aja Sofije i on večno (dakle, uvek u *aktuelnom vremenu*) bdi nad njom. U toku opsada u prošlosti na bedemima se pojavljuje tajanstvena žena u belom koja štiti Konstantinopolis.

Prostor se iskrivljuje, otvarajući se u nepostojeće dimenzije. Posle konačnog pada, u velikoj crkvi Aja Sofiji koja je pretvorena u džamiju, u zidovima, iza zidova, u prostoru koji se iz stvarnosti izobličava nekud neodređeno i nemoguće, prema *onamo gde nijedan živ čovek ne može dospeti* skriveni sveštenici navodno drže neprekidna, tiha, hrišćanska bogosluženja.

Car koji gubi obeležja živog čoveka i postaje arhetip Cara, funkcija i deo grada, sam pripada upravo tom odsutnom prostoru koji se nameće kao istinski Carigrad. Zato Car (kao anđeo ili kao poslednji Rimljanin, uvek obučen u belo) može da se susretne sa Bogorodicom, ili da, kako se priča, bude u isto vreme na više mesta, svuda gde je potreban. Kao i Konstantin, pa i više, on slobodno luta prostorom koji nije sasvim materijalan, prostorom odsutnog, mitskog grada u koji se preliva realni prostor Konstantinopolisa.

Zamagljuje se čak i granica između stanovnika grada i prostora grada. Car potpuno deli sudbinu Carigrada i njegovu propast, i čak se, na neki način, na to obredno zavetuje: „Ako moj Grad padne, ja ću pasti s njim" (Petković, 2008, str.19). Car gotovo da je neodvojiv, sliveni deo samog prostora. S druge strane, delovi prostora – kipovi, na primer, postaju stanovnici grada. Kao da su živi, oni mogu da potamne da bi upozorili na dolazak neprijatelja ili da ispunjavaju strašna proročanstva ako su pomereni s mesta. Ova fuzija prostora sa njegovim stanovnicima podvlači se još jednom, u Konstantinovoj priči o nastanku Carigrada. „Čim je nastao, grad je bio divan i moćan; i njegovim prvim stanovnicima činilo se da ga ne grade ljudi, već da on, sam od sebe, nekim čudom, stalno niče sve veći i lepši (...)" (Petković, 2008, str.44).

Kao što se u srcu onog Carigrada koji umire nalazi polupustoš, po kazivanju Konstantina, u srcu mitskog grada kog prizivaju sve sadašnje ruševine i otvorene

praznine, nekada se nalazio čarobni vrt. Grad koji su činili prostori čiji se rubovi gube u fikciji mogao je u svom središtu da ima samo apsolutnu fikciju, prostor u kom se više ne poštuju nikakvi zakoni fizike i stvarnosti, i nema razlika između živih bića i materijalnih predmeta. Sve je slično, sve je deo Grada.

„Na sredini jednog vrta nalazilo se drvo od pozlaćene bronze u čijim su krošnjama ptice koje je načinila ljudska ruka, ali koje oko nije moglo razlikovati od pravih, cvrkutale svoje milozvučne note; a dva lava od teškog zlata tukla su repovima o zemlju, ričući poput svoje šumske sabraće. U tom vrtu, kao gospodar živih i veštačkih bića, sedeo je Car (...) Presto mu je bio tako načinjen da je jednog časa počivao na zemlji a sledećeg bi uzleteo visoko u vazduh. Oko njega je bila njegova svita (...)" (Petković, 2008, str.45).

Ovaj mistifikovani prostor grada zapravo najviše tvore i dopisuju njegovi stanovnici. Za Carigrađane se i eksplicitno kaže da su skloni izmišljanju legendi. Ali fiktivni hronotopi postaju deo grada i načina života jer Carigrađni veruju u priče koje sami izmišljaju. Čak i Filarion toliko mistifikuje i ukrašava priču o svom susretu sa Carom da na kraju ni sam više ne pamti šta se zaista desilo. Isprepletane priče, izobličena sećanja i mistifikacije u svakom smislu, tvore difuzni prostor grada u Petkovićevom romanu.

Uporedo uz sliku Carigrada prelomljenog u raznim isečcima vremena, prostor grada je ispresecan i na prostore jačeg i slabijeg intenziteta, razbijen u slojevima različitog stepena realističnosti, ili na različite tačke u vremenu koje se spajaju preko zakrivljenja univerzuma romana.

Prostor cisterne u kom Filarion i njegovi prijatelji prizivaju demona jedan je od takvih prostora jačeg intenziteta, fizički prostor koji nedvosmisleno pripada onom drugom, mitskom i *nematerijalnom* Carigradu. Do trenutka silaska u podzemlje i prizivanja demona, Filarionov Konstantinopolis je prilično realističan. U cisterni on prvi put pristupa u onaj drugi prostor Grada. Uske stepenice ka dole su inicijacijski put [11] za prelazak u polje povišenog intenziteta, gde se može desiti bilo šta i gde vladaju posebni zakoni. I ovde ponovo dolazi do plastičnog iskrivljenja prostora. Dok Jovan izgovara reči prizivanja, Filarionu se čini da se prostor cisterne menja – da postaje veći i svetliji. U poslednjem iskrivljenju, prostor i vreme se tako savijaju da postaje moguće da se dodirnu dve tačke, beskrajno udaljene – i na tom preseku pojavljuje se Jejts, koračajući nad vodom, još jednim inicijacijskim simbolom smrti i novog života.[12]

[11] Po Džozefu Kembelu, nukleus monomita o heroju na putu inicijacije sastoji se iz tri dela: *odvajanje*, *inicijacija* i *povratak*. „Heroj se otiskuje iz sveta svakodnevice u područje natprirodnih čuda: tu sreće mitske sile i izvojuje odlučujuću pobedu: heroj se vraća iz tajanstvene avanture s moći da podari nešto dobro svojim saplemenicima" (Kembel, 2004, str. 31). Naravno, ovaj osnovni oblik mita doživeo je mnoge izmene i varijacije u književnosti i kulturi.

[12] „Simbolička značenja vode mogu se svesti na tri dominantne teme: izvor života, sredstvo očišćenja i središte obnavljanja (...) Uroniti u vodu da bi se iz nje izišlo, ne rastvorivši se sasvim u njima, osim simboličkom smrću, znači vratiti se izvorima (...) i crpsti otud novu snagu" Gerbran, Ševalije, 2004, str.1048).

„Voda (…) pripada području opstojanja onkraj ljudskog života, stanju kaosa ili rastočenosti koje prati uobičajenu smrt, odnosno svedenost na neorgansko. Stoga duša često prelazi preko vode ili uranja u nju kada umire" (Frye, 1979,str. 168).

Na kraju romana, posle konačnog pada, materijalnost Carigrada je najzad potpuno izbrisana, i Grad ceo prelazi u prostor snoviđenja. Carigrad je oslobođen od okova vremena i prostora, i postoji nezavisno od njih. Zato je Filarionu, zajedno sa demonom-Jejtsom i omogućeno da učestvuje u poslednjoj bici, iako se u (uslovno rečeno) isto vreme, nalaze daleko. Odsutnost u večno odsutnom gradu u ovom obrtu duple negacije postaje prisustvo. Svi vremenski trenuci postaju deo večnosti u kojoj se može slobodno lutati.

U čudnoj viziji poslednje bitke Carigrad se najzad potpuno otvara prema moru čiji je sjaj sve više gutao pejzaž Grada u Filarionovim sećanjima, i jedrilice sada plove vinogradima. U poslednjem prevazilaženju i brisanju svih granica, Carigrad se proteže u vazduh, u more, i stapa se sa pejzažem, brišući sve razlike između spoljnjeg i unutrašnjeg Grada, postajući apsolutan i apsolutno nematerijalan. Granice su ono što definiše i razdvaja grad od ne-grada, i pucanje zidina za koje se više puta u romanu uporno ponavlja da su neuništive, postaje trenutak koji obeležava sublimisanje Carigrada iznad svoje materijalnosti i prelazak u čistu fikciju.

Otvorenost i zatvorenost prostora Grada

Sa jedne strane, Carigrad se predstavlja kao grad otvorenih struktura u svakom smislu. Ruševine i praznine otvaraju se ka prošlosti i prizivaju odsutni prostor, dakle čistu apstrakciju. Takođe, ti opusteli delovi grada fizički se otvaraju prema drugim elementima, i praznine u krajoliku ispunjava prosto samo vazduh (dakle Carigrad je sve eteričniji). Građevine više ne blokiraju pogled posmatrača zatvarajući ga unutra i zato se na mestima gde postoje prekidi, struktura grada otvara ka širini i pogled na pejzaž grada, iz samog grada, obuhvata ne samo njegove neposredne delove već i pust krajolik koji okružuje bedeme, nebo nad gradom, i more pod njim.

Od prirodnih elemenata, grad se možda najviše usmerava ka moru. Dijalektika Carigrada u ovom romanu je dijalektika odsutnog i često se predstavlja kroz diskurs sećanja za koji je karakteristična senzifikacija prostora.[13] U ovome prednjače senzacije svetlosti. Pred nas se više puta postavljaju slike grada obojenog blistavim odsjajima mora pod zidinama. Svetlost sa mora postaje neposredni deo pejzaža grada kraj bedema, uz stražarske pozicije.

Bedemi su ono što grad definiše i ograničava (ili određuje) i činjenica da ono što je spolja počinje da se meša sa onim što je unutra (svetlost sa mora kao neodvojiv deo krajolika Konstantinopolisa), u razređivanju materijalnosti, nagoveštava nestanak Carigrada, ili bar njegove fizičke pojavnosti. U neiscrpnim, bezbrojnim legendama kroz koje se grad i u dimenziji fikcije otvara u beskonačnost otvarajući lavirinte priča, jedna od verzija propasti Carigrada koja je u više varijanti ispričana u romanu je njegovo potonuće i potpuni nestanak u moru.

Svetlost koja sublimiše i senzifikuje prostor grada nije samo svetlost sunca

[13] U opisima intimnog prostora ističe se Filarionovo sećanje na polusrušenu porodičnu palatu i na majčinu baštu.

prelomljenog u moru. I od svetlosti meseca sliva se prostor Carigrada, pa čitamo da grad ne može pasti dok je pun mesec, kao da su sami njegovi zraci deo bedema. Kada bitka konačno otpočne, nastupa pomračenje punog meseca.

Takva svetlost može biti i veštačka. U jednoj od emocionalno najobojenijih scena, pre bitke u kojoj će Grad pasti, stanovnici, i pravoslavni i katolici zajedno, čak i retki muslimani, skupljaju se na zajedničkoj službi u Aja Sofiji. Prostor crkve obojen je zlatnim svetlima bezbrojnih sveća i njihovih odsjaja na mozaicima. Na svakom mestu koje dodirne odsjaj, materijalnost najveće carigradske crkve (one koju, čuli smo, čuva anđeo, i čiji je plan poslat od Boga) puca i otvara se ka infinitumu.

Kao paroksizam senzifikacije prostora postavlja se njegovo krajnje izobličavanje u trenucima dubokog uzbuđenja, ili u trenucima od velike važnosti. Već smo naveli scenu u kojoj Filarion u svojoj viziji učestvuje u odbrani Carigrada (da to nije tek snoviđenje, svedoči Marko koji je ga je zaista video tamo).

Pre nego što će probiti kontinuitet vremena i prostora, i naći se u bici, Filarionova perspektiva se izobličuje i on posmatra stvari odnekud odgore, sagladavajući svoju stvarnost sa izdignute tačke, kao da za čas stiče udaljenu i sveobuhvatniju parspektivu kakvu imaju čitaoci.

Vreme i prostor se udvostručuju u sceni napada razbojnika na Gemistosov letnjikovac, i uporedo sa realnim zbivanjima, u Filarionovom umu odvijaju se i događaji izmešteni nekoliko sekundi u budućnost. Zbog nadnaravnog skraćenja prostora do kog dolazi u tom trenutku, Filarion uspeva da među razbojnicima prepozna Marka. Između nekadašnjih saboraca postoji posebna sudbinska veza koja je dovoljno jaka da ukine razdaljinu i njih dvojica mogu da vide jedan drugog jasno kao da stoje veoma blizu, iako ih deli čitavo veliko dvorište.

U blažoj meri izmenjen je i prostor grada u Filarionovim sećanjima na dan kad su ga prisilno zamonašili. Odlazak u manastir na postriženje posle kog više nikada neće moći da se vrati domu, markirano je prolaskom kroz dugu ulicu koja se Filarinu čini beskonačno duga i čija je strmina tako visoka da bi se, kako on sam kaže, možda pre moglo popeti ne nebo, nego stići na njen kraj. Prostor ove ulice ima povišenu valentnost, jer to je prostor Puta, onaj prostor koji vodi ka još jednom inicijacijskom pragu posle kog se junak, doduše nevoljno, pomera dalje, i fizički i psihički.

Rekli smo da se s jedne strane Carigrad postavlja kao sasvim otvoren, gotovo eteričan grad, dostupan spoljašnjosti. S druge strane, u vremenu neposredno pre poslednje bitke[14], oseća se u isto vreme doza teške zatvorenosti i bezizlaznosti.

„Mada ne vidite, naš grad je pod stalnom opsadom" (Petković, 2008, str.49), govori Konstantin. Kob mračnog kraja koji se nadvija nad gradom je gotovo opipljiva. [15] Stiče

[14] Ovde pretpostavljamo višedecenijski preiod pre konačnog pada 1453.

[15] Petkovićev Carigrad u dobroj meri odgovara viziji Lotmanovih 'ekscentričnih gradova'. U svojoj knjizi *Univerzum uma*, Jurij Lotman govori o dva osnovna tipa grada i mehanizma mitotvorstva koje se za njih vezuju. Koncentričan grad „ (...) se po pravilu povezuje sa slikom grada na brdu (brdima). Ovakav grad je medijator između zemlje i neba (...) ima početak ali nema kraj – to je večni grad, *Roma aeterna*. Ekscentrični grad je situiran 'na ivici' kulturnog prostora: na obali mora, na ušću reke. (...) Grad je podignut kao izazov prirodi (...) Eshatološki mitovi se često

se utisak da se iz grada zapravo nikud ne može izaći, da se prostor koji se otvara u nebo i more, zapravo zatvara oko njegovih stanovnika, osuđujući ih na lavirint sa bezbroj puteva kojima se može poći, od kojih ni jedan zapravo ne vodi u slobodu, niti u bezbedan i bezbrižan fizički život.

„Možda nam je zato ono što smo nazivali opsadom, a što je bilo samo stezanje odavno zapletene i na vrat postavljene omče, još teže padalo. (...) a neće biti ni bekstva jer mi koji bismo na kraju bežali nećemo imati kuda, zarobljeni u ulicama i zidovima svoga grada kao u Minotaurovom lavirintu" (Petković, 2008, str. 65). To što prostor grada nestaje, urušavajući se, počinje da liči na bezizlaznu zamku koja se polako i neizbežno zaklapa nad njegovim stanovnicima. Posle pada jedne od kula, vojnici počinju da histerično, iznova i iznova proveravaju i najmanje pukotine na zidinama u strahu da će početi da otkrivaju sve više štete koju nanosi vreme. Vreme koje u autorovim pogravanjima gradu otvara prostor svevremenosti, pretvarajući ga u nešto poput čarobnog vrta sa stazama koje se račvaju u različite stvarnosti i različite hronotope, istovremeno neopozivo guta neposrednu fizičku prostornost grada, razvejavajući je u prah, trujući Carigrad klaustrofobijom. Za ljude koji tu žive, prostor koji se otvara u isto vreme je zamka koja se zatvara i koja će ih odvesti sa sobom u apsolut smrti.

Zanimljiva je i predstava prostora pred samu poslednju bitku u kojoj će pasti grad. Slika sveta svedena je do jednostavnosti šahovskog polja, a vojske se postavljaju gotovo kao figure na suprotnim stranama table. Čini se da na svetu više ne postoji ništa i niko, osim širokog pustog polja pod gradom, branilaca s jedne strane i Mehmedove vojske s druge strane. Više puta se ponavlja slika opustele zemlje-ploče. Mornari sa brigantina isplovljavaju krišom van grada, i na moru ne pronalaze nikoga. Ljudi očekuju Janka Hunjadija, ali iza brda ponovo nema nikoga.

Monotoniju čudne simetrije dve vojske koje stoje jedna naspram druge, u opustelom svemiru, u teškom iščekivanju, potcrtavaju i dve svetlosti koje se pojavljuju. Poput svedene slike iz ogledala, pre početka bitke dve vojske su odraz jedna druge, a nad svakom sija misteriozno svetlo. U Carigradu se neobjašnjiva svetlost pojavljuje nad crkvom Aja Sofije, a kao njena bliznakinja, još jedna fantomska svetlost sija s druge strane, negde iznad turskog logora. Prostor, scena, sve je svedeno gotovo samo na arhetip, pa nije neobično da u svetu pustom i izdeljenom kao šahovska ploča Car (bez imena, u ovom delu priče imenovan samo kao Car) u svojoj pojavi asocira na figuru belog[16] kralja, čija smrt će obeležiti kraj igre.

Zaključak

Sa aspekta pitanja same konstrukcije romana, očevidno je neprekidno poigravanje sa različitim vremensko-prostornim linijama i pomeranje pripovedne perspektive. Pozicija koncentrišu na ovakve gradove i predviđanja propasti, uništenja i pobede prirodnih elemenata će biti deo njegove urbane mitologije. Doći će do poplave, ili će grad potonuti na dno mora. Metodije iz Patare predvideo je da će ovo biti sudbina Konstantinopolisa (ne-večnog Rima)" (Lotman,1990:192). Mit o nestanku Carigrada u vodi ponavlja se i u Petkovićevom romanu.

[16] Car se, spomenuli smo, oblači u belo.

pripovedača je dinamična, i priča je prelomljena kroz vizure više naratora. Prostori iz kojih se pripoveda, ili u kojima se događa radnja postaju organizacioni elementi difuzovane naracije i skupljaju različite događaje (često i one vremenski udaljene) oko različitih žiža radnje ili značenja. Među prostorima ovakvog objedinjujućeg fokusa smisla posebno se ističe Carigrad.

U središnjem delu romana u kojem se glavni narator udaljuje od grada, Carigrad se pojavljuje uglavnom posredovano. Grad je reper u odnosu na koji se valorizuju i doživljavaju drugi gradovi, i prema kom se postavlja iskustvo svakog novog prostora. Grad nije objedinjujuća tačka smisla samo u prostoj konstrukciji romana, on je to i za njegove junake koji se prepoznaju prema iskustvu Carigrada. Pripadanje Gradu je neodvojiv deo ličnog identiteta, kao što je neizbežno i neodvojiv element koji oblikuje stavove Carigrađana i njihov pogleda na svet.

Za glavnog junaka koji postaje slučajni nomad, lutalica bez cilja, a pomalo i bez identiteta, pripadnost gradu je poslednji preostali orijentir. Filarionov putovanje je putovanje bez horizonta, bez krajnje tačke, ali tim pre se prostor Carigrada kao ishodišta nameće kao jedina određena tačka koja se izdvaja u svetu gde su svi pravci isti. Za Filariona nema kraja puta, pa tako zapravo ni puta samog, ali zato je početak jasno obeležen. Nevoljnim izgnanstvom iz prostora koji je za Filariona jedini nosilac vrednosti smisla i u koji ne uspeva da se vrati, on ostaje obeležen do kraja života.

U romanu postoji tendencija, da tako kažemo, razređivanja materijalnosti Carigrada, iako je on u isto vreme predstavljen kao realno fizičko mesto. Ovo je ostvareno na nekoliko polja. Kao prvo, grad na umoru i pre svog pada počinje da se i doslovno puni prazninama, i sve je više opustelih kvartova i ruševina. Zahvaljujući tim prazninama pogled posmatrača iz grada, mora da počne da obuhvata i krajolik, te se unutrašnjost grada polako spaja sa spoljašnjošću, brišući granice između grada i ne-grada, odnosno zamagljujući samu definitivnost grada.

S druge strane, brojne ruševine odvlače pogled posmatrača u prošlost, i prizivaju odsutni, legendarni Carigrad koji se, podvučen mnogim mitovima i mistifikacijama, predstavlja kao onaj istinski, *pravi.* Puna prisutnost Carigrada je u njegovoj odsutnosti, i fiktivni prostor postaje stvarniji (istinskiji) od onog koji se uzima za realan. Ovo je potcrtano bezbrojnim legendama koje su dovoljno otvorene da bi se mogle uzeti delimično i za stvarnost. Tako realni ljudi, poput Cara, pripadaju i prostoru ovozemaljskog Grada, i onog drugog, mitskog i odsutnog, i mogu slobodno da se kreću u oba. Prelazak iz običnog, svakodnevnog prostora Caigrada u onaj valentniji, mitski, najočigledniji je u sceni Filarionovog silaska u cisternu. Ovde usko i mračno stepenište igra ulogu inicijacijskog mosta koji spaja dva sveta[17], dva različita prostora grada.

Napomenimo i činjenice da prostor Carigrada povremeno prolazi kroz zakrivljenja i specične distorzije u vremenu i prostoru, te dolazi do preklapanja različitih realnosti. Zato je, na primer, moguće da u isto vreme u odbrani Carigrada učestvuje i Filarion koji tome po svim fizičkim zakonima nije mogao da prisustvuje, i sam pesnik Vilijam

[17] Plastičan primer ovog arhetipa je Bajfrost, most koji u nordijskoj mitologiji spaja Asgard i Mitgard. (Prema: Davidson, 1977.)

Batler Jejts. Ova relativizacija prostora podvučena je citiranjem Jejtsovih pesama u više navrata u knjizi, uvlačeći na taj način i samu stvarnost čitaoca u igru.

Pošto se dijalektika grada postavlja kao dijalektika odsutnog, bilo kroz mistifikacije, bilo kroz sećanja, prostor je u opisima često krajnje senzifikovan. Posebno se ističe uloga svetlosti, koja uz otvaranje praznina u gradu, sve više podvlači njegovu eteričnost u kojoj materijalnost sve više bledi.

Iako se grad u svojoj nematerijalnosti i pristupu sa raznih vremenskih tačaka, čak i one čitaočeve, otvara u bezvremenost i večnost, s druge strane, njegova prosta materijalnost se zatvara oko njegovih stanovnika. Mučno iščekivanje napada, nemogućnost napuštanja zidina grada na stanovnike ostavlja utisak mišolovke koja se neopozivo sklapa, odnosno prostora koji se zatvara.

Sam prostor pre bitke je posebno markiran u potpunoj stilizovanoj ogoljenosti. Na svetu ne ostaje ništa sem pustog polja na kom se nalazi Grad, njegovih branilaca i njihovih odraza u tamnom ogledalu. Prostor se svodi na svedenu ploču koja je tu samo da pruži čvrsto uporište tla dvema vojskama što se moraju neizbežno sukobiti.

IZVORI:

Petković, R. (2008). *Savršeno sećanje na smrt*. Beograd: Stubovi kulture

LITERATURA:

Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Beograd: Nolit

Davidson, H. R. E. (1977). *Gods and myths of northern Europe*. Hermondsworth, England: Penguin

Books Ltd.

Farago, K. (2007). *Dinamika prostora, kretanje mesta*. Novi Sad: Stylos

Frye, Northrop. (1979). *Anatomija kritike*. Zagreb: Naprijed

Gerbran, A., Ševalije, Ž. (2004). *Rečnik simbola*. Novi Sad: Stylos, Kiša

Kembel, Dž. (2004). *Heroj sa hiljadu lica*. Novi Sad: Stylos

Lotman, Yuri M. (1990). *Universe of the mind*. London, New York: I.B. Tauris & Co. LTD

Zorana Kovačević[1]
(Facoltà di lettere e filosofia, Trieste)

ROMAN *QUADERNO PROIBITO* ALBE DE SESPEDES: PRIČA O POLOŽAJU I ULOZI ŽENE U KONTEKSTU ITALIJANSKOG DRUŠTVA PEDESETIH GODINA XX VIJEKA[2]

The gender issues and the role of women in the contemporary bourgeois society and their inner drama in the bosom of their family as much as in larger social contexts are the central issues in the literary work of Alba de Céspedes, Italian writer and journalist active between the 1930s and the 1970s. In 1952 she published her third major novel *Quaderno proibito* (*The Secret*). The novel closely portrays a crucial moment for the Italian society in the 1950s, deeply shaken by the changes in all its aspects: the birth of a new generation of women which did not conform to the ideal of woman shaped and propagandized by the fascist regime and the Catholic Church. The aim of this article is to outline the position and the role of women in the context of Italian society in the 1950s through a detailed analysis of two utterly different types of female figures in the novel *Quaderno proibito*. The first type is represented by Valeria, the heroine of the novel who still feels chained to the traditional set of values and cannot free herself from the model imposed to her by the society she lives in, while the second type is represented by her daughter Mirella who embodies the emancipated woman, self-assured and determined to achieve her goals. The analysis and a closer study of female figures in *Quaderno proibito* show that the novel, among other things, depicts the crucial phase in the evolution of female figures in Alba de Céspedes' literary work.
Key words: Alba de Céspedes, 20th century Italian literature, Italian society, novel, female figures

1. Uvod

„Autrice di successo, giornalista innovativa, intellettuale impegnata, Alba de Céspedes è protagonista di un'attività letteraria tra le più ricche e significative del Novecento. Il rumore della vita politica, il silenzio della scrittura, scandiscono la sua esperienza di intellettuale e acquistano evidenza sulle pagine del suoi romanzi più famosi [...]". Ovako je Alba de Sespedes ukratko predstavljena na koricama jedne od najznačajnijih i najsveobuhvatnijih monografija posvećene skoro svim aspektima njenog

[1] zorana.kovacevic@unibl.rs
[2] Ovaj rad je proizašao iz završnog master rada pod nasolovom *Ženski likovi i njihove tipologije u romanima Albe de Sespedes* rađenog na Filološkom fakultetu u Beogradu, pod mentorstvom prof. dr Željka Đurića.

raznolikog stvaralaštva. Radi se o knjizi iz 2005. godine *Alba de Céspedes. Scrittrici e intellettuali del Novecento* priređenoj od strane Marine Zankan. Međutim, proći će dosta vremena od sredine prošlog vijeka kada je stvaralaštvo Albe de Sespedes bilo na vrhuncu do objavljivanja važnih monografija i članaka o ovoj autorki,[3] koja je sve do smrti, tj. do 1997. godine, bila potpuno zaboravljena i nepoznata mlađim čitaocima i studentima književnosti. Alba de Sespedes je ostavila pečat u italijanskoj kulturnoj baštini više kao saradnica na brojnim filmskim scenarijima nego kao književnica, aktivna novinarka i intelektualka.

Alba de Sespedes (Alba de Céspedes) rođena je u Rimu 1911. godine. Albin otac Carlos Manuel de Sespedes Kuezada, kubanskog porijekla, proveo je niz godina u diplomatskoj službi kao ambasador Kube u Rimu. Majka joj je bila Italijanka, te Alba po svom odgoju i po književnoj i novinarskoj djelatnosti pripada Italiji. Pored Rima, rodnog grada Albe de Sespedes za koga će uvijek ostati vezana, Pariz i Kuba su dvije bitne mete intelektualnog itinerera ove književnice. Nakon mladalačkih djela, 1938. godine stiče pravu književnu slavu romanom *Nessuno torna indietro*, a nakon objavljivanja romana za izdavačku kuću Mondadori sa kojom će Alba nastaviti saradnju, slijedi zbirka pripovijedaka sa autobiografskim aluzijama *Fuga* (1941). Oba djela su bila cenzurisana od strane fašističkog režima. Tokom rata književnica je sarađivala sa radiom Bari gdje je pod pseudonimom Klorinda vodila program „Lotta Italia", a neposredno nakon rata uređivala je rimski časopis za kulturu *Mercurio*, što joj je omogućio da aktivno učestvuje u kulturnom i književnom životu Italije, ali i da upozna najistaknutija imena literarnog miljea posljeratne italijanske, ali i svjetske književnosti. Od 1949. do 1963. godine posvećuje se potpuno romanesknom stvaralaštvu i objavljuje

[3] Monografije i članci posvećeni stvaralaštvu Albe de Sespedes nisu ni danas brojni.

romane: *Dalla parte di lei*[4] (1949), *Quaderno proibito* (1952), *Prima e dopo*[5] (1955), *Il rimorso*[6] (1963). Početkom šezdesetih godina književnica se seli u Pariz i objavljuje dva posljednja romana *La bambolona* (1967) i *Nel buio della notte* (*1976*), roman koji je

[4] U romanu *Dalla parte di lei* opisan je retrospektivno život junakinje Alesandre koja, čekajući u zatvoru definitvnu sudsku odluku, široko i detaljno pripovijeda o svom životu, niže i obrazlaže motive koji su prethodili krvavom činu – ubistvu muža Frančeska. Drugi svjetski rat – vrijeme uoči i poslije italijanske kapitulacije i Rim pod fašizmom i njemačkom okupacijom – predstavljaju vremenski i prostorni okvir romana, podijeljenog u tri narativne cjeline. U prvom dijelu romana Alesandra iznosi detalje iz svog djetinjstva i mladosti koji su bili obilježeni figurom njene majke Eleonore, ali koji su isto tako ključni za razumijevanje nesrećnog događaja. Obdarena izrazitom senzibilnošću koju je naslijedila od majke, Alesandra živi u iščekivanju da ostvari ljubavni ideal koji je njena majka osjetila samo djelimično sa mladim muzičarem Hervijem zbog koga je izvršila samoubistvo. Nakon majčine smrti, koja simbolično predstavlja kraj prvog i početak drugog dijela romana, junakinja pripovijedanje usmjerava na opise svog boravka u rustikalnoj sredini italijanske regije Abruco, da bi nas opet, u trećem narativnom bloku romana, dovela u Rim, gdje upoznaje budućeg muža Frančeska, u kome vidi mogućnost relizovanja njenog vječito sanjanog sna o ljubavi. Nažalost, već nakon prve bračne noći Alesandra uviđa da odnos između nje i Frančeska liči sve više na omraženi joj odnos između majke i oca, te se, zbog nemogućnosti ispunjavanja prvobitnih iščekivanja, na kraju odlučuje da ubije muža. Za razliku od prethodnog romana *Nessuno torna indietro*, *Dalla parte di lei* je napisan od početka do kraja u prvom licu i to u memorijalističkoj formi. Činjenica da Alesandra odabira upravo pisanje da bi se izrazila o zločinu koji je počinila, umjesto da se obrati direktno sudu, jasno ukazuje na to da, kao i u životu Albe de Sespedes, pisanje igra važnu ulogu i u Alesandrinom životu.

[5] Kratki roman *Prima e dopo* objavljen je samostalno 1955. godine od strane izdavačke kuće Mondadori, iako je trebalo je da bude uključen u zbirku pripovijedaka *Invito a pranzo* koja je objavljena iste godine. Prema riječima kritike, ali i same autorke, *Prima e dopo* zatvara jednu fazu stvaralaštva Albe de Sespedes i otpočinje novu, na što i aludira naslov romana.

[6] Trilogija romana spisateljice u kojoj dominira pisanje kao izraz privatnog života junakinja zatvara se romanom *Il rimorso*. Radnja romana se odvija u Rimu početkom šezdesetih godina XX vijeka, a protagonisti su usko povezani sa svijetom književnosti i novinarstva koji je Albi de Sespedes bilo vrlo drag i blizak. *Il rimorso* je roman napisan u originalnoj i specifičnoj formi, rijetkoj u italijanskoj književnosti XX vijeka: sa pismima, od kojih su najznačajnija i najbrojnija pisma glavne junakinje Frančeske, koja podstatknuta dubokom moralnom krizom, piše Izabeli, dragoj drugarici iz djetinjstva, ali i drugim likovima romana, prožimaju se fragmenti dnevnika Đerarda, mladog pisca i književnika, koji je ujedno i neka vrsta muškog alter ega Albe de Sespedes. Epistolarna forma i dnevnik omogućuju psihološko nijansiranje likova kojem je književnica često pribjegavala u svojim djelima. Dakle, u ovom romanu, za razliku od prethodnih, tema pisanja se projektuje i na muške likove. Upravo će spisateljica iskoristiti neke od fragmenata svog dnevnika da bi ih upotrijebila u romanu *Il rimorso* kao osnovu za Đerardov dnevnik. Frančeska, žena skromnog porijekla, ulaskom u brak sa Guiljelmom, bogatim i politički uticajnim čovjekom i direktorom najvažnijeg dnevnog lista tog perioda, dolazi u direktan kontakt sa svijetom bogataša u kojem se nikada nije pronalazila. Taj svijet, koji joj je toliko stran, narušeni odnos sa mužem, ali i borba sa cjelokupnim vrijednostima vremena u kojem živi izazivaju u junakinji duboku moralnu krizu koju pokušava da prevaziđe pisanjem pisama. Zbog toga Frančeska u pisanju vidi jedini izlaz i mogućnost da se definitivno i konačno udalji od svijeta rimskih bogataša koji počiva na lažima i prevarama.

prvobitno napisan na francuskom jeziku i objavljen 1973. godine u Parizu pod naslovom *Sans autre lieu que la nuìt*. Tih godina objavljuje još jednu zbirku pjesama pod nazivom *Le ragazze di maggio*. Alba de Sespedes je umrla 1997. godine u Parizu. 2011. godine izdavačka kuća Mondadori objavljuje neke od romana Alba de Sespedes pod naslovom *Romanzi* u knjizi koja je sastavni dio prestižne serije „I Meridiani". U ovoj knjizi, koju je priredila i propratila uvodnim esejom Marina Zankan[7], našli su se romani: *Nessuno torna indietro*, *Dalla parte di lei*, *Quaderno proibito*, *Nel buio della notte* i *Con grande amore*, nedovršeni roman posvećen Kubi i Fidelu Kastru. Djela Albe de Sespedes su prevedena na više od trideset jezika[8].

Problem žene i njen položaj u savremenom građanskom društvu, njena intimna drama u krilu porodice, pa i u širim društvenim okvirima centralni je problem djela Albe de Sespedes. Upravo zbog toga junaci romana Albe de Sespedes su uvijek žene: istrajne u odluci da nađu svoje mjesto u društvu i osamostale se ili pak krhke i neodlučne. Skoro sve junakinje Albe de Sespedes, uprkos razlikama u karakteru, obrazovanju i stavovima, pišu. Za neke od njih pisanje je izvor zarade i stepenica koja ih vodi do nezavisnosti i emancipacije, dok druge u činu pisanju vide mogućnost analiziranja sopstvenog života. Još od *Nessuno torna indietro* pisanje se nameće u romanesknom stvaralaštvu Albe de Sespedes kao jedna od najučestalijih tema, ali i kao ključni element za građenje njenog intelektualnog identiteta. Alba de Sespedes je počela pisati još kao djevojčica[9] i tokom svoje književne i novinarske karijere oprobala se u različitim formama pisanja i u skoro svim književnim žanrovima. Ulogu pisanja u životu spisateljice najbolje ilustruje odlomak iz čuvenog intervjua koji je Pijera Karoli radila sa Albom de Sespedes 1993. godine: „Credo che l'idea di scrivere sia nata con me, non ho mai preso la decisione di scrivere, ho sempre scritto [...]. Non so immaginare la mia vita senza la scrittura perché non c'è stata mai vita per me senza scrivere" (Carroli, 1993, str. 190-191).

2. Quaderno proibito

Nakon kolektivnog iskustva u romanu *Nessuno torna indietro* i dramatičnog heroizma kojim je ispunjen roman *Dalla parte di lei*, Alba de Sespedes 1952. godine objavljuje svoj treći veliki roman *Quaderno proibito*. Prije objavljivanja romana od strane izdavačke kuće Mondadori, sa kojom je književnica sarađivala od samog početka svog stvaralaštva, *Quaderno proibito* je objavljivan u dijelovima u nedjeljniku *Settimana Incom* od 23. decembra 1950. godine do 9. juna 1951. godine. Da je upravo roman *Quaderno proibito* najznačajniji i najraprezentativniji u cjelokupnom stvaralaštvu Albe

[7] Marina Zankan, čije je istraživanje fokusirano na žensku književnost, jedna je od prvih u Italiji koja je nakon dužeg zaborava oživjela Albu de Sespedes i počela se aktivno baviti njenim stvaralaštvom.

[8] Roman *Nessuno torna indietro* objavljen je preveden u Zagrebu 1941. godine pod naslovom *Nikome nema povratka*, a *Dalla parte di lei* 1965. godine pod nasolvom *Na njenoj strani*.

[9] Pripovijetka *Incontro con la poesia* je ključna za razumijevanje prvog susreta sa svijetom književnosti u djetinjstvu autorke

de Sespedes potvrđuje i činjenica da je ponovo objavljen relativno skoro[10], te da je najveći broj monografija i članaka o djelu Albe de Sespedes posvećeno ovom romanu.

Dok Alesandra, protagonista romana romana *Dalla parte di lei*, odabira memorijalističku forumu da bi se podsjetila na svoj život, Valerija, glavna junakinja romana *Quaderno proibito*, bilježi sve detalje iz svoga života u dnevnik. Unutrašnja priča koja zalazi duboko u najintimnije sfere Valerijinog života, detaljno opisana u dnevniku, i spoljašnja, koja se odnosi na dešavanja u junakinjinoj porodici, teku paralelno i stapaju se u jedinstven tok pripovijedanja koje obuhvata period od 26. novembra 1950. godine do 27. maja 1951. godine. Pripovijedanje u romanu teče hronološki, ali se uočava često pribjegavanje tehnici *flashback*. U djelu *Quaderno proibito* prisutne su skoro sve karakteristike koje odlikuju formu dnevnika: izolacija i samoća autora, autorefleksija, činjenica da onaj ko pripovijeda ne zna šta će se dogoditi kasnije, te i činjenica da je pripovijedanje u dnevniku vremenski blisko svim opisanim događajima za razliku od romana koji je napisan u memorijalističkoj formi, kao što je i slučaj sa romanom *Dalla parte di lei*. Uz to Alba de Sespedes koristi jednostavan jezik koji je prilagođen formi romana.

Na samom početku romana Valerija kupuje bilježnicu[11] jednog nedjeljnog jutra u trafici, kada je neradnim danom, po tadašnjim zakonima u Italiji, bilo dozvoljeno prodavati samo cigarete. Početni sadržaj dnevnika, ispunjen često banalnim detaljima o svakodnevnom Valerijinom životu, zamjenjuje ubrzo „un'autoanalisi sempre più profonda che porta la donna a riflettere sulla propria condizione in famiglia e al lavoro" (Åkerström, 2011, str. 106). Valerija Kosati živi sa mužem i dvoje djece u Rimu i radi kao sekretarica u jednoj firmi. Valerijin muž Mikele je službenik u banci, a kćerka Mirela i sin Rikardo studiraju. Dok Rikardo mašta o poslu u dalekoj Argentini, Mirela, studentica prava, otpočinje vezu sa razvedenim mladim advokatom Alesandrom Kantonijem, a u međuvremenu počinje raditi u advokatskoj kancelariji. Valerija se negdje duboko u sebi osjeća još mladom i počinje da žudi za novim i vedrijim životom zajedno sa svojim šefom Guidom u kojeg se zaljubljuje, ali sa druge strane se zalaže za tradicionalne porodične vrijednosti, sukobljavajući se pritom sa Mirelom koja teži ekonomskoj nezavisnosti i oštro se protivi ustaljenim društvenim normama. Valerijin plan o odlasku u Veneciju sa Guidom i započinjanju novog života propadaju kada joj sin Rikardo saopštava da je njegova djevojka Marina u drugom stanju i da planira da je oženi i zaboravi svoje snove o odlasku u Argentinu. Valerija napušta posao, Guida i na samom kraju knjige pali dnevnik od koga ostaje samo uokolo „un lieve odore di bruciato" (De Céspedes, 2006, str. 237). Jedina Mirela uspijeva da realizuje svoje snove i planira preseljenje u Milano gdje će zajedno raditi sa Kantonijem.

[10] Prije objavljivanja romana u sklopu knjige *Romanzi* (2011) o kojoj je već bilo govora u uvodu rada, roman je objavljen od strane izdavačke kuće il Saggiatore 2006. godine.

[11] Simboličan opis Valerijine bilježnice je sadržan u sljedećem odlomku: „Erano quaderni neri, lucidi, spessi, di quelli che si usano a scuola [...]" (De Céspedes, 2006, str. 10).

3. Položaj žene i njena uloga u italijanskom društvu pedesetih godina XX vijeka

U periodu u kom je stvarala i djelovala Alba de Sespedes porodica je važila za veoma bitnu instituciju. Takvo poimanje porodice uticalo je svakako i na ulogu žene u društvu: žena je bila sinonim za majku i suprugu i njene obaveze su se svodile na obavljanje kućanskih poslova i brigu oko djece. Da je još uvijek pedesetih godina XX vijeka obavljanje kućanskih poslova bilo rezervisano isključivo za ženu, potvrđuje i jedan simboličan odlomak iz romana *Quaderno proibito* koji ilustriruje Valerijino iskustvo, ali i mišljenje većine Italijana iz tog perioda:

> „Michele torna a casa dall'ufficio e si mette a leggere il giornale, ascolta la musica seduto in poltrona, e può pensare, riflettere, se vuole. Io, invece, torna a casa dall'ufficio e debbo andare subito in cucina. Qualche volta egli, nel vedermi passare affaccendata, mi domanda: "È pronto? Vuoi che ti aiuti?". Io subito declino la sua offerta, ringraziandolo. In realtà mi vergognerei se dovesse aiutarmi nei miei compiti femminili, a cucinare, per esempio; benché lui non si vergogni affatto nel farsi aiutare in quelli che sono considerati compiti maschili, cioè provvedere il danaro col quale si acquistano i cibi da cucinare. Sere or sono siamo andati al cinematografo, c'era un pellicola americana; a un certo punto si vedeva il marito che aiutava la moglie a lavare i piatti. Tutti ridevano […]. Poi si vedeva la moglie lavorare in un ufficio, seria, con gli occhiali, dare ordini ad alcuni impiegati, e non rideva nessuno. Io ho detto che evidentemente si suppongono le donne capaci di saper fare più cose degli uomini e Michele s'è arrabbiato" (De Céspedes, 2006, str. 64-65).

Ovakvo strogo izjednačavanje žene sa ulogom majke i supruge doprinijelo je umnogome da se pitanje ženskog identiteta potisne u drugi plan. Sličan je slučaj i sa Valerijom kojoj je čudno vidjeti napisano sopstveno ime na prvoj stranici dnevnika, jer je skoro niko ne oslovljava njenim imenom. Mikele je zove „mammà", roditelji „Bebe", za neke prijateljice je još uvijek „Pisani", dok je za druge „la moglie di Michele" ili „la madre di Riccardo e Mirella". Međutim, već u romanu *Nessuno torna indietro* Alba de Sespedes nagovještava značajne promjene i pomake kada je u pitanju uloga i položaj žene u italijanskom društvu. Upravo će se te promjene i novine koje su otjelovljene kroz lik Silvije vidnije realizovati u romanu *Quaderno proibito*, nastalom u bitnom momentu za italijansko društvo u kome se jasno vide naznake novih kulturnih modela u običaja.

Nakon Drugog svjetskog rata položaj žene u Italiji se promijenio: žene su doprinijele oslobađanju Italije i učestvovale aktivno u svemu što je sa sobom donio pokret otpora „Resistenza", 1945. godine dobile su pravo na glasanje, a od 1948. godine žene su sastavni dio Parlamenta. 1952. godine kada je objavljen roman *Quaderno proibito*: „la situazione sociale delle donne è in evoluzione; in teoria gli stessi diritti degli uomini sono legalmente riconosciuti alle donne; in pratica la società è lenta nel difficile compito di rottura con tradizioni vecchie" (Vitti-Alexander, 1991, str. 106). Dakle, Alba de

Sespedes u svom romanu prikazuje pozitivne promjene na društvenom polju koje se tiču posebno položaja žene, ali ukazuje na činjenicu da je jednoj ženi pedesetih godina bilo teško pristupiti u svijet u kome u svim njegovim segmentima dominira još uvijek muška fugura:

> „L'accesso in un mondo culturalmente dominato dal maschio comporta per la donna spesso alienazione e repressione. Il prezzo è il senso di solitudine, di paura e d'incomprensione che le donne decespediane sentono nei confronti della società che ancora non le accetta. La donna che lavora è capace di trovare un posto da sola nella società del suo tempo, è un essere non ancora capito né ben visto […]" (Vitti-Alexander, 1991, str. 106-107).

4. Valerija

Valerija Kosati je na prvi pogled jedna sasvim tipična žena pedesetih godina čiji je život potpuno podređen potrebama muža i djece. Međutim, ono što razlikuje Valeriju od njenih školskih drugarica, ali i od mnogih žena tog perioda jeste činjenica da ova žena radi. Upravo je Valerijin posao uzrok jaza koji se stvorio između nje i drugarica: „Tacevo e comprendevo a poco a poco che l'incolmabile distanza scavatasi tra di noi, in questi ultimi anni, è dovuta al fatto che io lavoro e loro no" (De Céspedes, 2006, str. 30). Prema ustaljenim pravilima tog doba, posao se posmatrao kao neka vrsta tajnog poroka koji je trebalo sakriti po svaku cijenu, a prihvatiti samo u slučaju da žena nema drugog izlaza: „L'orizzonte patriarchale non riconosce, infatti, il desiderio femminile, in qualunque forma esso si manifesti; il lavoro, come il sesso, è accettabile solo in quanto frutto di necessità, strumento per arrivare ad altro" (Coccolo, 2011, str. 119). I sama Valerija, koja je na početku radila iz potrebe da doprinese uzdržavanju djece, zbog pritiska okoline, a prvenstveno uticaja majke, svoj posao je dugo vidjela kao izvor krivice, dok vremenom nije naučila da uživa i njemu i katkad da kancelariju vidi kao jedino mjesto koje joj nudi spas i utočište od kućanskih poslova:

> „Ricordo ancora il giorno in cui annunziai a mia madre che avrei incominciato a lavorare: ella mi fissò a lungo, in silenzio, prima di abbassare gli occhi e, per quel suo sguardo, ho sempre sentito il mio lavoro pesare su di me come una colpa. Mirella disapprova questo mio sentimento, lo so bene: forse lo disprezza addirittura e, col suo modo di essere, intende fare una rivoluzione contro di me" (De Céspedes, 2006, str. 226).

Valerijin i Mikeleov brak se ne zasniva više na ljubavi i strasti i sve više liči na prijateljski ili čak na bratski odnos. Spoznaja o tome navodi Valeriju da često razmišlja o svom braku, ali i da postavlja sama sebi pitanja: „Mi chiedevo se per Michele sono ancora una donna viva o già, come sua madre, un ritratto sulla parete" (De Céspedes, 2006, str. 136). Iza Valerije i njenog muža su ostala vremena kada su pisali jedno drugom pisma i uživali u ljubavi. Sve to podstiče supružnike da se postepeno odalje jedno od

drugog. Tako je Mikele sve više fasciniran Valerijinom prijateljicom Klarom, a Valerija otpočinje neku vrstu platonske veze sa svojim šefom Guidom. Odnos Valerije i njenog muža, lišen svake kompatibilnosti, razumijevanja i ljubavi, nije ništa drugo nego samo jedan u nizu neuspjelih brakova junakinja romana Albe de Sespedes, jer autorka skoro uvijek u svojim djelima predstavlja odnos dvoje supružnika u negativnom svjetlu[12].

U uvodnom dijelu bilo je naznaka o Valerijinoj kontradiktornosti i kolebanju između novog i strarog života. Dakle, junakinja romana *Quaderno proibito* u jednom momentu počinje da žudi za novim životom i osjeća se negdje duboko u sebi još uvijek mlada i sposobna da se okrene budućnosti, ali sa druge strane ne uspijeva da se odalji od prošlosti i izađe iz kalupa prema kojima je oblikovalo društvo u kojem živi, te se osjeća još uvijek čvrsto vezana za tradicionalne vrijednosti i ne može da skine sa sebe masku majke i savršene kućanice. Valerijinom kolebanju zasigurno doprinose i njene godine: „L'incertezza di Valeria è rafforzata dalla sua età, quarantatré anni, età di mezzo, per cui da una parte si sente ancora giovane e desiderosa di cambiamento, dall'altra si accorge che il passato la spinge verso un destino immutabile" (Parsani i De Giovanni, 1984, str. 36). Valerijinoj oscilaciji između prošlosti i budućnosti i često bezuspješnim pokušajima da pomiri u sebi sukobe koje ovo kolebanje nosi, analogna je i oscilacija između dvije generacije koje se susreću upravo u njoj: generacije koja simbolično predstavlja prošlost i stare vrijednosti i generacije koja je simbol za budučnost i koja pokušava da promijeni upravo te duboko uvriježene vrijednosti. Predstavnik prve generacije je Valerijina majka, žena koja pripada predratnom periodu, dok je glasnogovornik druge Valerijina kćerka Mirela, žena budućnosti. Svjesna da je spona između dva nepomirljiva shvatanja, Valerija konstantno osjeća kako se ona u njenom biću neprestano bore:

> „Sento tutto in me confusamente e non posso parlarne a mia madre né a mia figlia perché nessuna delle due comprenderebbe. Appartengono a due mondi diversi: l'uno che è finito con quel tempo, l'altro che è nato da esso. E in me questi due mondi si scontrano, facendomi gemere. Forse è per questo che spesso mi sento priva di qualsiasi consistenza. Forse io sono solo questo passaggio, questo scontro. Ricordo ancora il giorno in cui annunziai a mia madre che avrei incominciato a lavorare: ella mi fissò a lungo, in silenzio, prima di abbassare gli occhi e, per quel suo sguardo, ho sempre sentito il mio lavoro pesare su di me come una colpa. Mirella disapprova questo mio sentimento, lo so bene: forse lo disprezza addirittura e, col suo modo di essere, intende fare una rivoluzione contro di me. Non capisce

[12] U romanu *Dalla parte di lei* glavna junakinja Alesandra već nakon prve bračne noći provedene sa mužem Frančeskom uočava „zid" koji je jasno razdvaja od muža. Ovaj zid, koji metaforično predstavlja nemogućnost komunikacije između muškarca i žene, u romanu *Dalla parte di lei* je simbolično predstavljen u Frančeskovim ramenima. Zid razdvaja i Alesandrine roditelje, pa junakinja ubrzo uviđa da odnos između nje i muža Frančeska liči sve više na odnos između njenih roditelja, koji se ne temelji na ljubavi i razumijevanju. U romanu *Il rimorso* odnos između junakinje Frančeska i njenog muža je isto tako problematičan. Frančeska u svom mužu Guljelmu, direktoru važnih dnevnih novina, kojeg će ostaviti na kraju romana, vidi otjelovljenje lažnog svijeta rimskih bogataša šezdesetih godina. Možda jedini izuzetak u romanima Albe de Sespedes jesu Frančeskini roditelji čiji odnos ukazuje na pozitivnu stranu braka.

che sono stata proprio io a renderla libera, io con la mia vita dilaniata tra vecchie tradizioni rassicuranti e il richiamo di esigenze nuove. È toccato a me. Sono il ponte del quale ha approfittato, come di tutto approfittano i giovani: crudelmente, senza nemmeno avvedersi di prendere, senza darne atto" (De Céspedes, 2006, str. 226).

U ovom dramatičnom opisu koji je nesumnjivo ključni momenat za razumijevanje prirode Valerijinih kontradiktornosti i neprestanih oscilacija, javlja se i metafora mosta, dominatna u romanu *Nessuno torna indietro*, a ujedno i jedna od omiljenih metafora spisateljice Albe de Sespedes. Valerijina majka je ostala na jednoj strani obale sa koje ne planira dalje da se pomakne, Mirela je svojevoljno prešla preko mosta na drugu stranu obale, a Valerija „percepisce intuitivamente di essere un *continuum femminile*, ma non trova parole per collocarsi" (Coccolo, 2011, str. 124), te osjeća da je samo „luogo in cui questi due tempi si scontrano" (*ibid*.).

Tema pisanja koje je usko povezano sa životom junakinja provlači se i kroz roman *Quaderno proibito*. U ovom romanu za razliku od ostalih romana Albe de Sespedes pisanje nije samo ključni čin, već ima i jednu sasvim novu funkciju. Kao što je već pomenuto, na samom početku romana glavna junakinja kupuje dnevnik krišom i u neobičnim okolnostima koje se kose za tadašnjim zakonima. Čin kupovine dnevnika u takvim okolnostima izaziva nemir u Valeriji, te odmah ukazuje na povezanost pisanja sa krivicom koja će se provlačiti kroz čitavo djelo:

„Ho fatto male a comperare questo quaderno, malissimo. Ma ormai è troppo tardi per rammaricarmene, il danno è fatto. Non so neppure che cosa m'abbia spinto ad acquistarlo, è stato un caso. Io non ho mai pensato di tenere un diario, anche perché un diario deve rimanere segreto e, perciò, bisognerebbe nasconderlo a Michele e ai ragazzi [...]. Lo tenni sotto il cappotto lungo tutta la strada, fino a casa [...]. Ero agitata, confusa, temevo che non sarei riuscita a rimanere sola mentre mi toglievo il cappotto [...]. Inutilmente tentavo di convincermi che non avevo fatto nulla di male. Riudivo la voce del tabaccaio ammonire: 'È proibito'" (De Céspedes, 2006, str. 9-10).

Taj isti čin prikrivene kupovine dnevnika opravdava i simboličan naslov romana koji aludira na pisanje u strogoj tajnosti i privatnosti, već unaprijed predodređeno da ostane nepoznato i neobjavljeno, kao u slučaju Auguste iz romana *Nessuno torna indietro*. Osim Augustinih romana koji nikada nisu ugledali svjetlost dana, takođe drugi junaci Albe de Sespedes često nemaju mogućnost da objave svoja djela, bilo da se radi o kreativnom pisanju ili nekom drugom obliku pisanja. Tako na primjer i scenarij koji je Valerijin muž Mikele napisao za film i žarko želio objaviti ostaje zaključan u ladici i zaboravljen poput Augustinih romana. Baš kao Augusta i Valerija poistovjećuje pisanje za nečim što je zabranjeno i što pobuđuje krivicu, te je njeno pisanje, koje se isto kao i u Augustinom slučaju najčešće odvija noću, propraćeno vječitom grižnjom savjesti i strahom: „Tanto è vero che, quando scrivo in questo quaderno, sento di commettere un grave peccato, un sacrilegio: mi pare di discorrere col diavolo. Nell'aprirlo, le mie mani

tremano: ho paura" (De Céspedes, 2006, str. 213).

Međutim, za Valeriju čin pisanja nije samo sinonim za krivicu i kajanje, pa se stoga tokom cijelog romana uočava ambivalentno poimanje pisanja od strane glavne junakinje. U trenutku kada bilježi prve misli u svoj dnevnik Valerija postaje svjesna da će pomoću pisanja bar na trenutak izaći iz okova tradicionalne žene i domaćice, te na taj način moći da po prvi put sagleda svoj život, ali prije svega sama sebe na jedan potpuno novi način:

> „La mia vita mi è sempre parsa piuttosto insignificante, senza avvenimenti notevoli fuorché il mio matrimonio e la nascita dei bambini. Invece da quando, per caso, ho cominciato a tenere un diario, mi pare di scoprire che una parola, un accento, possono essere altrettanto importanti [...]. Imparare a comprendere le cose minime che accadono tutti i giorni, è forse imparare a comprendere davvero il significato più riposto della vita" (De Céspedes, 2006, str. 33).

Prema riječima Kozete Seno Rid: „La presa di coscienza di Valeria inizia dunque nel momento stesso in cui viene acquistato quaderno" (Seno Reed, 2010, str. 68). Kritičarka primjećuje i da Valerija, iako je još uvijek zarobljena u ulozi majke i domaćice:

> „rappresenta anche l'evoluzione della donna come soggetto in sé, in quanto, grazie al diario, riesce finalmente a prendere coscienza della propria identità e a cercare di esprimerla. Il "quaderno proibito" diventa dunque, metonimicamente, l'unico luogo, sebbene assai ristretto, in cui tentare di ricostruire la propria identità ed anche l'espressione tangibile di questa stessa 'colpa'"(Seno Reed, 2010, str. 67).

Prisustvo dnevnika i mogućnost pisanja u osami doprinose da Valerijin život dobije jedan sasvim novi pečat[13]. Od kada počinje pisati dnevnik, Valerija zahvaljujući prisustvu dnevnika i u samom činu pisanja vidi mogućnost izlaza iz porodičnog ambijenta koji je često guši i sputava: „Ormai la casa mi sembra una gabbia, una prigione" (De Céspedes, 2006, str. 150). Ubrzo će se dnevniku pridružiti i posao koji isto tako metaforično predstavlja mogućnost bijega od klaustrofobičnog kućnog ambijenta.

Zasigurno nijedno djelo Albe de Céspedes koje obrađuje temu pisanja nije propraćeno konstantnom refleksijom o činu pisanja, njegovom značaju i ishodima kao što je slučaj sa romanom *Quaderno proibito*. Tako Valerija razmišljajući o pisanju razmišlja često i o nedostatku svog vlastitog prostora i u nekoliko navrata primjećuje da u kući, osim kuhinje, uopšte nema čak svoju ladicu ili bilo kakav drugi kutak koji je samo njen, te često sanja o svojoj sobi: „Avrei bisogno di essere sola, qualche volta; non oserei mai confessarlo a Michele, temendo di dargli un dispiacere, ma sogno di avere una camera tutta per me" (De Céspedes, 2006, str. 64). Nedostatak privatnog prostora u ovom slučaju može se dovesti u vezu sa Virdžinijom Vulf i njenom čuvenom rečenicom iz romana *A Room of One's Own* (*Svoj vlastiti prostor*) iz 1929. godine: „[...] a woman must have money and a room of her own if she is to write fiction" (Woolf, 2006, str. 4).

[13] Valerija jednom prilikom i sama to potvrđuje: „La nascosta presenza di questo quaderno dà un sapore nuovo alla mia vita" (De Céspedes, 2006, str. 21).

Bitno je napomenuti da nedostatak vlastitog prostora razlikuje Valeriju od svih drugih junakinja Albe de Sespedes koje pišu. Već pomenuta junakinja Augusta iz romana *Nessuno torna indietro* ima sopstvenu sobu u kojoj provodi noći pišući konstantno romane, dok isto tako Irene iz romana *Prima e dopo* posjeduje vlastiti studio u kojem piše. Dakle, jasno je da pisanje dnevnika ima višestruku funkciju i značaj za junakinju. Zahvaljujući dnevniku Valerija po prvi put može prije svega da detaljno analizira svoj život i djelimično vrati izgubljeni identitet i sigurnost u sebe, da isto tako analizira istinsku prirodu odnosa u svojoj porodici, te na kraju da razmišlja o samom činu pisanja i svemu onom što pisanje nosi.

Iako postaje gotovo jedan od protagonista romana kome Valerija povjerava sve ono što se nikada nije usudila reći majci, mužu ili drugaricama, dnevnik na kraju knjige biva spaljen od strane same junakinje, koja ovim činom automatski odbija da nastavi novi život koji je započela pisanjem dnevnika: „Di tutto quanto ho sentito e vissuto in questi mesi, tra pochi minuti non vi sarà più traccia. Rimarrà solo, attorno, un lieve odore di bruciato" (De Céspedes, 2006, str. 237). Paljenju dnevnika prethodi i raskih sa Guidom, koji simbolično nagovještava Valerijino vraćanje starom životu i ulozi žrtve kojoj će doprinijeti i rađanje Rikardovog djeteta o kome će se Valerija brinuti. Dakle, dnevnik biva spaljen, a zajedno sa njim iščezava i mogućnost za otpočinjanjem drugačijeg života. Prema mišljenju Kozete Seno Rid koja u činu spaljivanja dnevnika vidi „il suicidio della coscienza di Valeria" (Seno Reed, 2010, str. 71) odluka o spaljivanju dnevnika nije iznenadna i neočekivana i ovaj čin koji zatvara roman na neki način pomaže Valeriji da i poslije smrti zadrži „intatta [...] la facciata di moglie e madre felice" (*ibid*.). Da je čin spaljivanja dnevnika sasvim prirodan i očekivan slijed događaja potvrđuje i sama Alba de Sespedes, koja na pitanje Piere Karoli: „Perché Valeria brucia il quaderno?" odgovara: „Lo brucia perché lo doveva bruciare per forza, doveva tornare alla sua vita. Se fosse stata un altro personaggio se ne sarebbe andata […]. Valeria era insicura, come la maggior parte delle donne" (Carroli, 1993, str. 150).

Valerija nije uspijela da se spasi i okrene novu stranicu u svom životu. Proces emancipacije koji je Valerija nagovijestila, ali ne i upotpunila, završava njena kćerka Mirela kojoj je autorka romana vidno naklonjena. Valerija, svjesna da ne može preći preko mosta na drugu obalu, odlučuje da usmjeri kćerku na pravi put, te joj savjetuje da se spasi i što prije krene ka ostvarenju zacrtanog cilja:

> „Tu hai il tuo lavoro, i tuoi studi, la tua strada …". Poi più piano ho aggiunto: "Vattene". Mi pareva di dover tagliare, per la seconda volta, il vincolo col quale, prima che nascesse, la tenevo legata a me. "Vattene" ho ripetuto: "Temo che qui ci siano molte brutte cose, molte bugie. Forse non te lo dirò più, ma ricordati che te l'ho detto stasera: salvati, tu che puoi farlo. Vattene, fa presto" (De Céspedes, 2006, str. 208-209).

5. Mirela

Pedesetih godina XX vijeka unutar italijanskog društva, koga vidno potresaju

duboke promjene na svim poljima, javlja se nova generacija mladih žena čije poimanje porodice i braka ukazuje da se ova generacija ne uklapa u ideal žene koju je oblikovao i propagirao fašistički režim, ali i katolička crkva. U romanu *Quaderno proibito* upravo je Valerijina kćerka Mirela otjelovljenje te „nove žene" koja prelazi preko mosta i ostaje na drugoj strani obale: „Mirella è la donna nuova, portatrice di quell'inquietudine che fa scricchiolare il perbenismo cattolico-borghese, l'irreprensibilità dei costumi e quel vivere morigerato che hanno caratterizzato gli anni della Ricostruzione" (Coccolo, 2011, str. 116). Njene riječi, upućene majci, značajne su da bi se razumjela ideologija cijele generacije:

> „Tu ti credi obbligata a servire tutti, a cominciare da me. Allora, anche gli altri, a poco a poco, finiscono per crederlo. Tu pensi che per una donna aver qualche soddisfazione personale, oltre a quella della casa e della cucina, sia una colpa: che il suo compito sia quello di servire. Io non voglio, capisci?, non voglio" (De Céspedes, 2006, str. 108-109).

Mirela je emancipovana žena, sigurna u sebe i u ostvarenje svojih ciljeva, „si differenzia all'interno della famiglia, è l'unica che riesce a manifestare nella loro interezza le sue inquietudini e le sue aspirazioni" (Parsani i De Giovanni, 1984, str. 35). Mirela za razliku od svoje majke odlučno odbacuje prošlosti i ostavlja je iza sebe, hrabro se hvata u koštac sa sadašnjosti i ne boji se onoga što nosi budućnosti. Mirela ima hrabrosti da izbjegne konvencionalne modele, te da ih nanovo formuliše prema svojim afinitetima. Baš zbog toga tokom cijelog romana odnos Valerije i Mirele bazira se na vječnom konfliktu i raspravama: „Sono diversa da te, ecco tutto. Te l'ho ripetuto tante volte: tu hai possibilità di affidarti ai modelli convenzionali del bene e del male. Sei più fortunata. Io, invece, ho bisogno di rivederli secondo il mio giudizio prima di accettarli" (De Céspedes, 2006, str. 165).

Mirela nagovještava novine kako u odnosu sa društvom, tako i na privatnom planu. Novo i drugačije u odnosu na tradicionalno shvatanje tog perioda je junakinjino poimanje braka i ljubavi. Za Mirelu brak i porodica nisu ključni momenat u životu jedne žene što podvlači nekoliko puta u razgovoru sa majkom: „[...] ha aggiunto che non ha alcuna intenzione di sposarsi per il momento, che vuole guardarsi attorno, godere la vita" (De Céspedes, 2006, str. 61). Za Mirelu ljubav nije sinonim samo za osjećaje i seksualnu privlačnost, „ma soprattutto capacità di incontro tra comuni interessi intellettuali e comunicativi" (Parsani i De Giovanni, 1984, str. 36). Mirelin i Kantonijev odnos se bazira na fizičkoj privlačnosti, ali prije svega na razumijevanju i intelektualnoj kompatibilnosti. To i potvrđuje i sam Kantoni u razgovoru sa Valerijom: „Ma, insomma, attraverso Mirella, io ho scoperto me stesso, le mie possibilità, la mia vita. Non credevo che con una donna si potesse anche parlare come con un amico, da pari a pari. È davvero tutta la vita racchiusa nel giro di due persone" (De Céspedes, 2006, str. 172).

Dakle, nova generacija žena se ne pronalazi u tradiciolanoj ulozi savršene majke i supruge, već u poslu vidi jedan od ključnih elemenata koji joj pomaže da izgradi svoj identitet. Mirela je izgradila pozitivan odnos sa svojim karijerom, te uživa u svakom

momentu provedenom na poslu. Ova ideja o poslu kao neophodnom elementu za egistenciju jedne žene je tipična ideja koja se provlači kroz mnoga djela Albe de Sespedes. Sa brojnim odlomcima u romanu koji svjedoče o Mirelinoj posvećenosti poslu i uživanju u istom može se dovesti u vezu i jedan odlomak iz privatnih dokumenata spisateljice Albe de Sespedes koji su ostali neobjavljenji[14]: „Voglio lavorare per non morire […]. Miei fogli, mio lavoro, mie pagine, mie parole, vi adoro, vi adoro in ginocchio. Il mio lavoro è il solo Dio ch'io riconosca". „Radim, dakle postojim" je moto koji oslikava ovu tipologiju žena predstavljenu kroz Mirelin lik i blisku samoj Albi de Sespedes.

6. Zaključak

U romanu *Quaderno proibito* prikazana je nova i presudna faza u evoluciji ženske ličnosti u romanesknom stvaralaštvu Albe de Sespedes. Protagonista romana Valerija kročila je u proces emancipacije, ali nije uspjela da ga dovrši, što je zadatak njene kćerke Mirele, moderne žene koja prestaje da robuje društvenim pravilima i odabira obrazovanje i karijeru. Međutim, Mirela ne mora poput Silvije iz *Nessuno torna indietro* da se odrekne ljubavi, već dokazuje da posao i intelektualni rad ne isključuju uspjeh na ljubavnom polju. Dakle, sa stanovišta razvoja ženske ličnosti Mirela se nameće kao ključna figura romana, ali i jedna od ključnih figura cjelokupnog romanesknog stvaralaštva Albe de Sespedes, jer je prva prava predstavnica „nove žene". Ipak je svijet u kojem se kreće Mirela još uvijek naklonjen muškarcu i skeptično gleda na preduzimljive žene. Stoga se Mirela, koja još živi pod okriljem svoje porodice, često mimoilazi u mišljenju sa majkom i katkad ocem koji ne podržavaju u potpunosti njene odabire i progresivne ideje.

Sa Mirelom nije sve gotovo i ženski lik nije u potpunosti evoluirao i prešao neizvjesni i dugi put, što će se desiti konačno stupanjem na scenu Irene iz romana *Prima e dopo*, žene koja se definitvno oslobodila okova društva. Dok Mirela teži odvajanju od roditelja i potpunoj finansijskoj nezavisnosti Irene iz *Prima e dopo* je odavno prešla most, vinula se na drugu obalu i postala potpuno ravnopravna sa svojim partnerom Pijetrom. Dakle, dugi put žene u romanima Albe de Sespedes konačno vodi do zaključka da su u romanu *Prima e dopo* razlike između polova skoro izbrisane, pa stoga ne postoji više žena ili muškarac, nego ljudsko biće. Ova ideja oživjeće i u romanu *Il rimorso* gdje će glavna junakinja Frančeska biti poptuno ravnopravna sa voljenim čovjekom Đerardom sa kojim će dijeliti strast prema književnosti i pisanju.

[14] Lični arhiv Albe de Sespedes sačuvan je zajedno sa bibliotekom spisateljice sve do njene smrti u kući u Parizu. Arhiv i biblioteka su 1997. godine dati na čuvanje Anariti Butafuoko i Marini Zankan, a nakon toga smješteni u fond „Elvira Badaracco". Od marta 2009. godine ovaj fond je postao sastavni dio fondacije „Mondadori". Arhiv je sačinjen od sljedećih serija: *Documenti personali e sulla famiglia* (1901-1997); *Corrispondenza personale e professionale* (1910-1997); *Scritti* (1918-1997); *"Mercurio"* (1943-1949); *Ritagli stampa* (1926-1997); *Fotografie* (1880-1995); *Testi inviati ad Alba de Céspedes* (1940-1994).

LITERATURA

Åkerström, Ulla. (2011). *Tra confessione e contraddizione. Uno studio sul romanzo di Alba de Céspedes dal 1949 al 1955*. Roma: Aracne Editrice.

Boneschi, Marta. (1998). *Santa pazienza. La storia delle donne italiane dal dopoguerra a oggi*. Mondadori: Milano.

Carroli, Piera. (1993). *Esperienza e narrazione nella scrittura di Alba de Céspedes*. Ravenna: Longo Editore.

Coccolo, Daniela. (2011). *Una dichiarazione di esistenza. Alba de Céspedes, Quaderno proibito (1952.* in Ribero, Aida e Ricaldone, Luisa (a cura di), *Il simbolico in gioco. Letture situate di scrittrici del Novecento* (pp. 103-127). Padova: Il Poligrafo.

De Céspedes, Alba. (1938). *Nessuno torna indietro*. Milano: Mondadori.

De Céspedes, Alba. (1955). *Prima e dopo*. Milano: Mondadori.

De Céspedes, Alba. (1971). *Il rimorso*. Milano: Mondadori.

De Céspedes, Alba. (1976). *Dalla parte di lei*. Milano: Mondadori.

De Céspedes, Alba. (1977). *Prima e dopo*. Milano: Mondadori.

De Céspedes, Alba. (2006).*Quaderno proibito*. Milano: Il Saggiatore – Net.

De Céspedes, Alba. (2011). *Romanzi*, a cura di e con un saggio introduttivo di Marina Zancan. Milano: Mondadori.

Parsani, Maria Assunta e de Giovanni, Neria. (1984). *Femminile a confronto: tre realtà della narrativa italiana contemporanea: Alba de Céspedes, Fausta Cialente, Gianna Manzini*. Mandura: Lacaita.

Seno Reed, Cosetta. (2010). Il diario nei romanzi di Alba De Céspedes: verso uno «spazio» utopico. Quaderno proibito (1952). *Esperienze letterarie*, XXXV/3, 61-74.

Vitti-Alexander, Maria Rosaria. (1991). Il passaggio del ponte: l'evoluzione del personaggio femminile di Alba de Céspedes. *Campi immaginabili*, fascicolo III, 103-112.

Woolf, Virginia. (2006). *Una stanza tutta per sé*, testo a fronte. Torino: Einaudi.

Zancan, Marina. (a cura di) (2005). *Alba de Céspedes. Scrittrici e intellettuali del Novecento*. Milano: Il Saggiatore/Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori.

Ливија Екмечић[1]
(Филолошки факултет, Београд)

УСМЕНА БАЛАДА „ХАСАНАГИНИЦА“ У КОНТЕКСТУ ПОЗОРИШТА И ФИЛМА

In this paper we studied the dramatic potential of oral ballad “Hasanaginica” and its heroine, which was recognized and used by various play writers and director Mića Popović. We have shown that the authors whose editions of the ballad are included in this study, started from the traggic conflict within the oral ballad heroine. Hasanaginica has all the qualities of great tragic hero that Greman theorists of tragedy insisted upon. Playwrite auhors consistently took over sammary of the oral ballad, extending it in some cases by developing characters (Hasanaga, beg Pintorović and/or Kadija) or by developing scenes.
Key words: Hasanaginica, tragic conflict, tragic hero, dramatization, theatre, film, ballad.

Појава неколико драматизација баладе „Хасанагиница“ показује да је она подједнак изазов за писце и драматурге, али и за проучаваоце књижевности. Поставља се питање: да ли је њена привлачност у високој уметничкој вредности баладе, која је била лепа и Гетеу и Хегелу[2], или/и у необичној судбини јунакиње или можда аутори драматизација налазе још нешто из чега црпе подстицај за уметничка дела? Покушаћемо да одговоримо на питања везана за драмски потенцијал саме баладе.

За осветљавање проблема драматизација усмене баладе „Хасанагиница“ одабрали смо драме чији су аутори: Милан Огризовић (1909), Алекса Шантић (1910), Владислав Тмуша (1929) и Љубомир Симовић (1974), као и филм Миће Поповића (1967). Користимо и српску усмену баладу „Хасанагиница“ у редакцији Вука Караџића јер смо у тексту драматизација нашли основ за мишљење да су се аутори драматизација користили овом варијантом песме.

Драмски потенцијал баладе „Хасанагиница“ проистиче пре свега из тога што је балада саграђена око трагичког јунака – Хасанагинице. Народна песма као драмски потенцијал садржи и трагичку радњу и трагички расплет[3]. Наведена три елемента основе су на којима се граде драматизације „Хасанагинице“. Дефинишући

[1] livijaekmecic@yahoo.com

[2] О томе видети више у тексту Јована Деретића „Одјек наше народне поезије у Хегеловој `Естетици`“, објављеном у зборнику радова са Научног састанака слависта у Вукове дане, бр. 4, 1974; стр. 133-137

[3] Ова три елемента наводи П. Рикер у тексту „Зли бог и `трагична` визија егзистенције“, Теорија трагедије; 329

трагички сукоб Хегел указује да „Оно изворно трагично састоји се, дакле, у томе што су у границама таквог сукоба обе противничке стране, узете за себе, у праву, док су са друге стране, ипак у стању да праву позитивну садржину своје сврхе и свог карактера издејствују као негацију оне друге, равноправне снаге, те због тога у својој моралности и услед ње западају у грех…“ (Сонди,2008, стр. 191).

Као полазну тачку свих драматизација видимо трагички сукоб два добра која се у балади везују за јунакињу, односно припадају њеном унутрашњем свету. Реч је о сукобу патријархалног морала (понашање наметнуто друштвеним правилима) и љубави. Тмуша, Огризовић и Шантић доследно преузимају овај сукоб и задржавају га у унутрашњем свету лика, док Поповић тачку сукоба помера на конфликт између љубави и карактера саме јунакиње, а Симовић помера и тачку сукоба и поље на коме се сукоб одиграва, изводећи га из јунакиње у простор драме, везујући га за политичке околности.

О овоме феномену који се показује као једна од основа за грађење драматизација усмене баладе „Хасанагиница“ писао је Шелер, пишући о трагедији, у свом есеју „О феномену трагичког“, где наглашава да су у трагедији у сукобу две изузетне вредности, и то вредности истога ранга. Међутим, да би дошао до овога сукоба, Шелер прво приказује у каквом су односу трагично и вредност у самој трагедији, где се као важно обележје овога односа појављује дејство трагичног јунака: „У свом изворном смислу `трагично` стога увек представља извесно *дејство*, како у чину, тако и у трпљењу. Чак је и карактер трагичан само зато што је у њему склоност ка трагичном делању и трпљењу. На исти начин су трагичне и неке `ситуације`, или неки `односи` који изазивају спрегу или супротстављање снага, или, пак, дела опречна по дејству, и то само зато што су истовремено пуна и бременита таквим дејством.“ (Теорија трагедије, 1984, стр. 141). Трпљење о коме пише Шелер изразито је везано за лик Хасанагинице и представља непроменљиву особину коју сви писци драматизација преузимају из баладе. Управо у односу на њено неделовање писци ће градити деловање осталих јунака, а нарочито Хасанаге и бега Пинторовића, које ће у свим обрадама усмене баладе представљати својеврсан контраст.

Када пише о усмерењу јунаковог делања/ неделања, Шелер говори о сукобу два добра, за које смо већ рекли да је кључна особина Хасанагинице у усменој балади, као и да је темељ свим драматизацијама наведене баладе, обухваћеним овим истраживањем. „... то је усмереност ка *уништењу једне позитивне вредности* одређеног ранга. Што се, пак, тиче те снаге која уништава, ни она не сме да буде без вредности потребно је да и сама представља неку позитивну вредност. Дакле, једна вредност на сваки начин мора бити уништена, да би уопште могло да дође до трагичног феномена.“ (Теорија трагедије, 1984, стр. 141, 142)

Видели смо да Шелер у свом разматрању трагедије наводи трагичну ситуацију као важан елемент трагедије. Ситуација у којој се јунакиња баладе нашла је још један чинилац баладе који се преноси у све драматизације усмене баладе „Хасанагиница“. Ситуација о којој је реч може се именовати као ситуација изгнане

жене која је без кривице.

Као још један заједнички моменат у балади и драматизацијама обухваћеним овим истраживањем, а и у филму видимо то што је јунакиња издвојена из заједнице, а то је и узрок њеног у основи трагичког положаја. Хасанагиница, било да је у Хасанагиној кући, било да је у кући Пинторовића увек је у оваквој позицији[4].

Због тога се може говорити о сукобу слободе и нужности на који је у есеју „О трагедији“ указао Шелинг. По овоме филозофу „Суштинско у трагедији је, дакле, стварни сукоб слободе у објекту и нужности, која је објективна, сукоб који се не окончава тиме што подлеже слобода или нужност, него што се обе истовремено појављују као победник и као побеђени, у савршеној изједначености.“ (Теорија трагедије, 1984, стр. 27).

Конфликт у балади „Хасанагиница“ чини суштину јунакињиног живота што је случај са трагичким јунацима, па се зато конфликт, са истим трагичким потенцијалом, преноси и у саме драматизације. Односно, он је кључна тачка свих драмских обрада ове баладе. Поменули смо да јунакиња носи трагичку кривицу, која проистиче из сукоба два добра подједнаке снаге, док су Хасанага и бег Пинторовић носиоци моралне кривице. Шелер у есеју „О феномену трагичног“ раздваја трагичку и моралну кривицу. По овоме аутору „`Трагичка кривица` представља ону кривицу због које се нико не може `оптужити` и за коју нема `судије`“, док „морална или `згрешена кривица` заснива се на самом чину избора...“ (Теорија трагедије, 1984, стр. 152 и 156)

Све драматизације „Хасанагинице“ карактерише трагичко сазнање које настаје у тренутку када трагички јунак схвати да је и без кривице крив. Огризовић овај тренутак обликује инспирисан духом претходне епохе и романтичарске поетике преносећи га на јунакињину спознају да је увредила „његов севдах“, мисли се на Хасанагу. (Огризовић; 100) .

Оно што аутори драматизација такође преузимају из баладе је трагичка туга[5] која се рађа из свести да се вредност коју је јунакиња представљала потврђује управо кроз њен нестанак. Сви драмски писци, као и сценариста Поповић, одабрали су исти тренутак за нестајање јунакиње, односно за њену смрт, следећи

[4] „Све трагедије које смо истражили садрже јунака, позиционираног у различите односе са групом, који увек пати, истина на различите начине и у различитом степену, и увек долази до финалне катастрофе као резултата нечега што је лоше кренуло негде да се развија.“ (Brereton, Principles of Tragedy; цитирано према књизи Зорице Несторовић „Богови, цареви и људи“, 2007, стр. 15)

[5] „Опојно интелектуално уживање које проистиче из доживљаја трагике везује се та осећање ТРАГИЧКЕ ТУГЕ о којој, као о верном пратиоцу свести о страдању трагичког јунака, пишу многи проучаваоци ове теме… Па ипак, једно је обележје заједничко свима и оно произилази из специфичности јављања трагичке туге. Везујући је за категорију АПСОЛУТА, философи трагичког погледа на свет желели су да нагласе њену дубоку различитост од оног осећања туге које се појављује у вези са појединачним, конкретним поводом. Трагичку тугу одликује извесна хладна смиреност која је везана за моменат трагичког анагнорисиса и потпуно је несвојствена појединачном изливању тужних емоција.“ (Несторовић, 2007, стр. 27/28)

у томе усмену баладу. Из овога проистиче да се управо Хасанагиничином смрћу потврђује њена, пре свега, супружничка љубав. Само у Симовићевој драматизацији се та љубав помера на раван мајчинске љубави.

По угледу на баладу, и драме и филм показују Хасанагину љубав као деструктивну.

Три кључна момента преузета из баладе у свим драматизацијама да би се око њих, уз помоћ варијација различитих мотива и ликова, изградиле различите драмске радње су: 1) Хасанагина порука да га жена не чека код куће (сви то експлицитно приказују на сцени, сем Шантића код кога тај тренутак припада историји драмске радње која се десила пре појављивања јунака на сцени), 2) удаја Хасанагинице и 3) смрт над колевком. Око ових момената изграђена је драмска радња која уместо три компоненте, како их Златко Грушановић именује: постојећа ситуација, покушај да се она промени и новонастала ситуација[6], има само прву и трећу компоненту. На почетку свих драматизација пред нама је ситуација у којој је Хасанагиница отерана са Хасанагиног двора, а у другом делу видимо последицу те ситуације, односно преудају Хасанагиничину.

Поставља се питање: шта је спречило ауторе драматизација да прикажу покушај промене ситуације. Иако аутори драматизација поштују одлике баладе и карактеристике главне јунакиње, Хасанагиница је и у свим обрадама баладе пасиван лик. Уочена појава у драматизацијама има неколико равни. Прва раван односи се на патријархално друштво, односно на саму поетику усмене традиције којој су сви писци желели да остану доследни. Друга раван је карактер јунакиње. Њено нереаговање мотивисано је карактером, што се експлицитно види у драматизацијама у којима је она у директном контакту са ликовима који имају улогу помагача у остваривању супружничке љубави, а којима Хасанагиница забрањује да ишта кажу Хасанаги о њеној патњи. Ова раван неделовања највише је истакнута у филму. Забрана омогућава да до изражаја дође и сукоб јунакиње са самом собом. На трећој равни, која заокружује претходне две, видимо да јунакиња нема избора, што је случај са трагичким јунацима.

На истој равни, то јест у оквиру сукоба са самим собом важно место има и лик Хасанаге. Овај лик се остварује на још две равни: сукоб са другим ликом, где је други, једампут Хасанагиница, а други пут бег Пинторовић, и сукоб са друштвом; Хасанага не признаје друштвене обзире по којима жена није смела да дође у обилазак мужа на самрти.

Из ове равни сукоба у друштвеном пољу проучаваоци усмене баладе виде проблем неразумевања две социјалне групе. Ако се тумачењу баладе прилази са те стране, ми имамо трагички сукоб који је и даље сукоб два подједнака добра, две једнако снажне силе, беговски принцип и агински принцип, само се поље сукоба помера са унутрашње равни на спољашњу раван.

Најуочљивије разлике, како оне између баладе и драматизација, тако и између

[6] О томе видети у тексту Златка Грушановића „Драматизација у настави“ објављеном у часопису „Свет речи“; 82-87

самих драматизација, на плану су ликова и њихових улога, али и на плану односа међу ликовима.

Ликови Хасанагине мајке и сестре у балади се појављују само да би њихова појава, по тумачењу Миодрага Станисављевића, наговестила недолазак Хасанагинице. Све драматизације задржавају лик мајке, само се поље њеног деловања мења. Код Огризовића она је зли конфидент Хасанагин који убацује црв сумње у агине мисли. У филму је носилац улоге свекрве, коју не мења од почетка до краја. У осталим драматизацијама она је отворени помагач Хасанагиници. Лик сестре Хасанагине, и то у функцији разумевања Хасанагиничинога бола јавља се само у Шантићевој драми, с тим што се у Тмушиној драми појављује лик Хусеинаге, Хасанагиног брата, чија кћи има исту улогу. У скупину директних помагача Хасанагиници укључују се у Огризовићевој драми њена кћи Султанија, а у Тмушиној Хасанагиничина сестра.

Лик Хасанагиничине мајке јавља се у свим драматизацијама, само јој се поље деловања мења од мајке заштитнице до мајке која је само конфидент свога сина бега Пинторовића и зато нема разумевања за Хасанагиничину тугу.

Улога бега Пинторовића је увек улога непријатеља, али то непријатељство је варирано у различитим околностима. Оно је најблаже код Шантића и Огризовића, где Пинтровић преудаје сестру без нагласка на освети или друштвено-политичким превирањима, док је у осталим драматизацијама у питању отворено непријатељство између бега и аге. Тмуша непријатељство бег-ага мотивише тиме што је Хасанага отео своју жену од браће, док је код Симовића оно мотивисано политичким играма. У филму стоји финансијска мотивација овога непријатељства, пошто је укључен мотив осиромашене властеле и богатог аге- скоројевића.

Колико ће простора заузети лик Пинторовића у обради баладе зависи пре свега од композиције драме. Тако се овај лик код Тмуше појављује удвојено, тј. постоје два бега Пинторовића која су подједнако бескорисна, сурова и насилна; опседнута осветом аги. У Симовићевој драми овај лик је најразвијенији и заузима простор у драми исти колики заузима и лик Хасанаге, чиме се ривалство два јунака појачава и композиционим планом драме. Његова карактеризација укључује и монолог у коме ће се пред публиком приказати најинтимнији делови Пинторовића, а који ће истовремено показати његову двоструку природу: „ Сви отишли на спавање…/ Не морам више ни с ким да разговарам, / никог да гледам, да трпим, да надмудрујем! / Не морам да будем ни брат, ни бег, ни поданик, / ни довитљив, ни разуман, ни јак! / Све ми је конопце с руку одрешио / мрак! / … Ноћас сам снажан, свемоћан, / и слободан по другим законима! /… Сутра ћу опет устати као глупак / који се упиње да се да се покаже паметан, / ко слабић који би да се покаже јак! / … Ноћу нема ни мене, ни Хасанаге! / Је ли Хасанага Хасанага и кад спава? / Је ли Пинторовић Пинторовићева маска?“ (Симовић, 1984, стр. 100 и 101). У овом монолог се приказује унутрашња борба у самом јунаку, који свет доживљава као позорницу на којој он иде из улоге у улогу.

Сам лик Хасанаге плодно је поље писцима за промене у односу на Хасанагу из

баладе, али и изазов за доследно остајање при поступцима који осветљавају његов карактер у балади. Карактеристику овога лика коју све обраде баладе задржавају је јунаштво. Међутим, Симовић и у овоме пољу врши домишљат маневар. Хасанага силује Хасанагиницу, а то је мотивисано губитком стрпљења после седам година брака без показане њене љубави. Али овим срамним поступком уништен је Хасанага – јунак. Јунаштво је упориште постојања за Хасанагу, и у балади и у обрадама баладе. Уништавајући упориште свога постојања, Симовићев Хасанага показује се не само као деструктиван, какав је у осталим драматизацијама, него и као аутодеструктиван.

У већини драматизација Хасанага је спреман на освету Пинторовићу јер даје Хасанагиницу Кадији; код Огризовића и Шантића спрема се да побије сватове своје жене.

Све обраде баладе Хасанагу приказују као преког, напраситог и пркосног. Код Огризовића и Шантића он је јунак грађен по узору на романтичарске љубавне јунаке, односно по узору на љубавнике из усмене традиције. Огризовићев подстицај књижевним јунацима по моделу деветнаестога века је толики да у његовој обради баладе Хасанага не шаље по своју жену, јер како сам јунак каже „По севдах се послати не може.“ (Огризовић, стр. 59). Код истог аутора уочавамо и модификацију саме поруке Хасанагиници. Остали аутори драматизација су је дали као варијанту оне из баладе: „Не чекај ме у двору б`јелому,/ ни у двору, ни у роду мому!“ (Караџић, 1977, стр. 351), а Огризовић је изменио поруку у складу са мелодрамским елементима и она сада гласи: „Без севдаха да ме не дочекаш“ (Огризовић, стр. 63). У поруку уплиће се мотив забуне зато што гласник није тачно пренео поруку Хасанагиници, а када поруку сам Хасанага понови, љуба није у стању да чује поруку на прави начин спутана болом и пркосним поносом беговице (на коме сама инсистира).

У Огризовићевој и Симовићевој обради усмене баладе ага је приказан и као суров и насилан лик, с тим што ове агине одлике два писца различито мотивишу. Код Огризовића ага је од бола склизнуо у лудило, што се лако уочава у сценама са робињицама у којима његова суровост досеже врхунац. За Хасанагу код Симовића, мајка ће помислити да је полудео, јер само ако је реч о неурачунљивом човеку, могуће је, за њу, схватити агин поступак: „То је лудило, беже, / а у лудилу нема намере!“ (Симовић, 1984, стр. 33) Међутим, овде Хасанага нема одлике лудила, него његова суровост потиче како из његовог карактера, тако и из околности у којима се овај јунак стално налази, а то су или рат или прљаве политичке игре. Дакле, за агин лик у Симовићевој драми нигде нема мира.

У једном тренутку овај лик ће и код Тмуше имати помрачење свести што је приказано у сцени када ага пође да убије своје дете у колевци (у овој драми Хасанага и Хасанагиница имају само једно дете), али одмах дође до буђења свести па се Хасанага ужасне над сопственим поступком.

Нижа друштвена класа из које Хасанага потиче важна је одлика овога лика у свим обрадама баладе, али код Симовића је веома јасно приказана као узрок

комплекса који има ага. Сви који су блиски овоме јунаку подсећаће реципијента на његово порекло, било да то користе у Хасанагину одбрану, као што је то покушала његова мајка пред бегом: „Он је почео одакле је могао почети. / Друго си ти. / Теби је тај почетак отаљао чукундеда…“ (Симовић, 1984, стр. 32), било да Хасанагу упозоравају на његов комплекс који га, између осталог, води у пропаст: „Ту госпоштину измишља твоја сиротиња.“ (Симовић, 1984, стр. 20), речи су Јусуфа, агиног саветника.

Ситуацију из баладе у којој Хасанага показује да воли Хасанагиницу ни један писац не мења. Оно што се мења је однос аге и његове жене, као и начин, односно, узрок удаје беговице за агу. Осим код Поповића и Симовића, Хасанага је љубав своје жене задобио као велики јунак, с тим што је у Тмушиној варијанти он њу отео од браће, што је узрок њиховог беса. Код Симовића Хасанага ју је добио против њене воље, а да би Пинторовић ојачао своју политичку позицију. У овој драми однос Хасанаге и Хасанагинице је једносмеран и постављен тако да она њега мрзи, а он њу воли.

У Поповићевом филму није експлицитно речено, али се из понашања Пинторовића закључује да је он сестру удао за Хасанагу због агинога богатства.

Лик Хасанагинице оставља много мање простора за промене од Хасанагиног лика. И у балади и у њеним драматизацијама Хасанагиница подноси своју судбину без покушаја да је промени. Једно од објашњења зашто је то тако може се наћи у чињеници да Хасанагиница из баладе одговара захтевима карактера јунака трагедије о којима је говрио Јосип Колунџић у својим предавањима: „Величина карактера мора бити у сагласности са значајношћу радње. Величина карактера лежи у његовој садржајности, која премаша обичну меру људске снаге. Та садржајност не лежи само у енергичности његовог хтења и у силини његове страсти него и у образованости, моралу и духовној способности његовог времена.“ (Колунџић, 1996, стр. 47 и 68) Управо својим поступком и доследношћу у подношењу сопствене судбине, наша јунакиња премашује меру људске снаге. У свим драматизацијама се јавља лик који Хасанагиницу види као мртву пре њене физичке смрти (смрти над колевком).

Постоје мале варијације у Хасанагиничином реаговању на истеривање из куће. Код Огризовића је то мотивисано заклањањем за беговски понос из којег следи њена прва реакција. Међутим, у неким драматизацијама, па и у овој, појављује се питање „зашто?“ које открива да јунакиња не разуме Хасанагину одлуку. Видели смо да у Огризовићевом делу она долази до одговора: „ О сад разумијем. / Да само зато потјеро ме ага: / Увриедила сам његов севдах , кћери,“ (Огризовић, стр. 100). У Тмушиној и Поповићевој обради усмене баладе нема овога питања, док га код Шантића поставља Мерима, мајка агина. Симовићева јунакиња се као и у неким другим одликама, и у овоме разликује од лика Хасанагинице у осталим драмама. У Симовићевој обради баладе Хасанагиница не воли мужа, али начин на који поставља питање откриће једну врсту блискости ова два лика: „ А због чега је тако рекао?/ Да је бар имао разлога / … *Да је рекао да ме не воли*, / не бих ни

питала! / … Да је бар неки бог, / него *мој Хасанага*!“ (Симовић, 1984, стр. 25/26) (наш курзив). „Мој Хасанага“ су речи које указују на блискост ова два лика по улози у свету Симовићеве драме, али на различитим равнима. Обоје су политичке жртве бега Пинторовића, а то је знање које јунакиња ове драме поседује, с тим што јој је јасно да је и Хасанага политичка фигура као и бег, али са мање власти. У наведеним Хасанагиничиним речима видимо да једино у овој драми она не сумња у Хасанову љубав, док у свакој другој драмској обради баладе та сумња постоји. Сумња у супружничку љубав у Огризовићевој обради најдубље је утемељена јер припада историји драмске радње. „Изгубила се она драгост прва…/ Откад родих малог `беговића`, / Спрам мене био некуд друкчији. / Што већма мало вољела сам чедо. / То све ме некуд преко срца гледо.“ (Огризовић, стр. 23), међутим овај моменат и ага доживљава на исти начин: „Знаш ли, љубо: од посљедњег чеда,/ Од овога у бешици `бега`,/ Ти за мене ни погледа немаш. / Ти за мене више срца немаш.“ (Огризовић, стр. 61).

Однос Хасанагинице и Кадије у драматизацијама зависи од простора који заузима лик Кадије, али и од тога да ли постоји паралелни заплет у драми или не. У Огризовићевом драмском делу, где управо овај однос чини паралелни заплет, Хасанагиница је спремна да да шансу Кадиној љубави када Кадију препозна као блиског себи и Хасанаги по доживљају љубави. С обзиром на то да се у Огризовићевој драми јављају неке одлике мелодраме које су се могле уочити и у друштвеној драми, веома популарној у позориштима у време када настаје Огризовићев комад, овде Хасанагиница добија опрост од Хасанаге, али ипак умире, пошто је неопходно да јунакиња мелодраме страда, јер би се кроз страдање вратила у породицу. Исти случај са праштањем налази се и у Шантићевој и у Тмушиној обради баладе.

Слично стоје ствари са ликом Хасанагинице у Поповићевом филму. И овде Хасанагиница даје Кадији шансу, али то траје само док она не сазна да је он имотски кадија, односно да је он онај кога јој брат намеће за мужа, баш као што јој је наметнуо и Хасанагу.

Хасанагиничино страдање у филму проистиче искључиво из њенога карактера. Овде је реч о femme fatale чија је лепота деструктивна и аутодеструктивна. Свако ко дође у додир са њом мора да страда. Поред Хасанаге и Кадије, ова ванредна лепота опчинила је и Пинторовића за чији се лик везује мотив инцестуозне љубави према сестри, али и Џамоњу, који, иако никада експлицитно не говори о љубави према Хасанагиници, сваким гестом показује занесеност овом женом.

Не може се говорити о лику Хасанагинице, а да се не помене питање стида. У балади, као и у њеним обрадама, изузев Поповићеве и Симовићеве, морал жене у патријархалној заједници подразумева и стид, а он је и један од узрока сукоба у јунакињи. Као директно преузето из баладе: „а љубовца од стида не могла.“ (Караџић, 1977, стр. 351), налази се у појединим драматизацијама као начин заштите од оптужбе друштва да је похотљива ако дође: „Но од стида није могла/… `Азгин када, па без мужа / Могла није“ (Шантић, 1987, стр. 291), „Види

како је азгин она кадуна“ (Тмуша, 1929, стр. 11), а у неким другим као обавеза жене да чува огњиште: „Кроз свиет толики, ногом газит стид, / Што муслиманки је свакој светиња?! / Зар није наше: бити код куће / И чуват дјецу, чуват огњиште“ (Огризовић, стр. 40).

Код Поповића нема тога стида. Код њега јунакиња не долази да види мужа, јер је тако одлучила, не из обзира према друштвеним правилима, него својом вољом што дознајемо из њених припрема да крене са Џамоњом, а онда се она предомисли, без образложења. Из овога се може закључити да њу задржава њен карактер, што се потврђује и касније када се види да она више воли сећања на Хасанагу, него самога Хасанагу. И у односу са Кадијом показује се нешто слично – пошла би с њим све до тренутка у коме открива ко је он. Тада њена наклоност према Кадији нестаје.

Интересантну игру са стидом уочавамо у Тмушиној драматизацији „Хасанагинице“, у којој се Хасанагиничин стид трансформише у страх од браће Пинторовића који чекају да она крене мужу да би је уграбили чиме би нанели велику срамоту Хасанаги. Трансформацијом стида у страх од браће код Хасанагинице мотивише се на нов начин њен неодлазак, али суштина неодласка остаје иста, а то је чување угледа мужевљевог имена. Последице неодласка су за јунакињу исте.

У Симовићевој обради баладе прича о стиду добија обрт. Хасанагиница у Симовићевој драми није отишла да обиђе мужа из страха од снажне љубоморе коју је Хасанага веома често испољавао. Оваквом поставком ствари стид не нестаје, сада је његово отелотворење Хасанага, а улога му остаје иста – подстиче Хасанагу да отера Хасанагиницу са свога двора. Хасанага одбацује своју жену зато што га њена појава подсећа на његова морална огрешења.

У усменој балади за ову јунакињу везује се покушај самоубиства у моменту када је већ примила поруку, а од Пинторовића помисли да је Хасанага: „јека стаде коња око двора./ Тад побјеже Хасанагиница/ да врат ломи куле низ пенџере;“(Караџић, 1977, стр. 351). Ову сцену једино Огризовић задржава у својој обради баладе и користи је да би Хасанага посумњао у своју одлуку, односно у свој закључак да га жена више не воли. Након што сазна за покушај њеног самоубиства, Хасанага растера робиње и пада у дубок очај, али брза смена догађаја не оставља простора за поврат нарушене породичне хармоније јер Хасанагинца бива испрошена.

Анализом лика Хасанагинице дошли смо до питања о томе до које мере је јунакиња свесна свога страдања? У Тмушиној обради баладе јавља се свест о саможртвовању, јер отворени сукоб Пинторовићи – Хасанага оставља простора за овакву јунакињину реакцију; она ће рећи: „Ја већ видим, да се у овој несрећи мора некоме смркнути, па нека то буде мени:“ (Тмуша, 1929, стр. 23). Међутим, као најсвеснија неминовности свога страдања показује се у Огризовићевој драми, где ће се потврдити као трагички јунак који губи упориште свога постојања: „Ја више нисам Хасанагиница. / Ја нисам – ја.“ (Огризовић, стр. 30). Наведене речи у дубокој су повезаности са породицом, односно са децом. Она истовремено губи и Хасанагину љубав и породицу кроз коју постоји. Раван губитка деце, односно

детета кључна је за страдање Хасанагинице код Симовића; истовремено улога детета најкомплекснија је управо у овој драми. Можемо закључити да су деца мера постојања у свету Хасанагинице, а у Симовићевој драми нежељено дете постаје мера постојања што конфликт у самој Хасанагиници изоштрава до крајњих граница. Хасанагиничин лик у Симовићевој обради баладе показује се као лик изузетно свестан своје немоћи која добија размере трагичности: „Ставиш ме овде, ставиш онде, преместиш / одмоташ, / замоташ, / узмеш, оставиш, / започнеш, па опараш, па препочнеш…/ Хоћемо ли од тебе тестију, иловачо, / или ћемо ћасу, иловачо, или саксију, / или окарину, / или лонац? / Иловача бар нема језика…“ (Симовић, 1984, стр. 35/36), речи су Хасанагинице када јој брат саопшти да је узео „илми- хабер“ што значи да њенога брака са Хасанагом није ни било, а то за собом повлачи да „нема“ ни детета. „Толико немоћна, / да се немоћи своје стидим…/ У дете не смем да погледам од стида…/ Зар да те живог мајка оплакује…“ (Симовић, 1984, стр. 37) Наведене речи јунакиње слика су положаја овога лика у балади и њеним обрадама, а у Симовићевој драми слика су и свести лика о сопственом положају, чиме се трагизам јунакиње појачава.

Лик Кадије показао се као највећи простор за варијанте. У балади, као и Тмушиној и Шантићевој драматизацији, он има улогу другог мужа, мада нема детаљнијег приказа односа Хасанагинице и Кадије. Већ је за Огризовићеву драму речено да је у њој Кадија успео својом великом љубављу да се приближи Хасанагиници, за којом је туговао 16 година док је она живела са агом. Кадија у овој драми има значајно место, готово исто као и Хасанагиница и Хасанага. У филму је Кадија лик који се после Хасанагинице појављује у највише сцена. Пред публику прво изађе Кадија, приказан као друмски разбојник, који је устукнуо пред Хасанагиничином лепотом. Касније Кадија за Хасанагиницу постаје извор слободе, односно представља њен избор. Он је тако виђен из перспективе Хасанагинице, све док она не открије његов идентитет који му враћа улогу онога којег јој бира брат, а то значи да није важна њена воља, него воља другог којој она неће да се покори. У Хасанагиничиним очима Кадија из равни оличења сањане слободе прелази у раван одсуства слободе. Од тог момента она га презире. Тако се у филму однос Хасанагиница – Кадија мења као и Хасанагиница – Хасанага. Исто тако, када Хасанага постане неко кога јој Пинторовић брани, Хасанага се претвара у простор њених жеља.

Симовић је на потпуно нов начин искористио поље овога лика. Уводи мотив мртвог заручника у своју драму и тиме не само да Хасанагиничину трагедију чини још већом, неко Кадију своди на титулу, на кадију – политичку подршку Пинторовићу. Међутим, иако самога Кадије нема, поље реалације Хасанагиница – Кадија у овој драми је најкомплексније и заузима највише простора. Кадија је у овој драми Хасанагиничина љубав из младости, онај који би био њен избор да је она могла да бира. Кадија није само никада прежаљена љубав, него је утеха и симбол раја, истовремено он је за њу будућност која се налази изван овога света. Моменат будућности са Кадијом на другом свету се

удваја јер из простора Хасанагиничиних снова, преко мотива мртвог заручника обухвата и улогу наметнутог мужа, односно представља новонасталу ситуацију. Своју силну љубав према Кадији Хасанагиница преноси на дете, али дете постаје узрок њенога раздвајања од Кадије. И у рају дете припада Хасанаги, тако да се улога коју на овоме свету имају ага и бег, а они су препрека љубавницима, на ономе свету преноси на дете. Симовићева Хасанагиница умире у сусрету са овом спознајом.

Када се погледају формалне карактеристике драматизација усмене баладе „Хасанагиница“ пада нам у очи чињеница да се у њима монолог ретко појављује, а када се нађе у драми углавном је везан или за лик Хасанаге или Хасанагинице и увек треба да да слику психичког стања јунака. Код Хасанаге то је слика велике љубавне патње: „О, што ме / Сваког дана јадом крхаш, пусти доме!.../ Кумре гучу. Сабах. Свуд мирише бадем…/ Све пјева у небу и на земљи доли – / Све је сретно!... Само мене једу боли. / … Ај прођеће моје, како си далеко!...“ (Шантић, 1987, стр. 228); „Све што пожелим, све ми постане казна.“ (Симовић, 1984, стр. 117), док је код Хасанагинице у питању страх: „Нешто јој је тешко пало на срце… Шта ли је то, драги Алаху? Је ли то чржња, што се хрве са страхом, па ми клону срце у тој њиховој борби…? Или ми се нешто страшно спрема…!“ (Тмуша, 1929, стр. 25); „Али сад осећам страх…“ (Симовић, 1984, стр. 92). С обзиром на то да у конципирању Хасанагиничиног лика мотив љубави има централну улогу, док код Хасанаге то није случај јер најважнију улогу у конципирању његовог лика има јунаштво, у драматизацијама се суочавамо са неком врстом парадокса. Јунак Хасанага кроз монолог показује окупираност љубавном патњом, док Хасанагиница показује окупираност страхом.

Код Симовића поред Пинторовићевог монолога, и Ахмед, онај који зна истину о Кадији, има монолог. Он је у функцији, с једне стране, разоткривања Пинторовићеве подлости у освети аги у којој не штеди ни рођену сестру, а, с друге стране, разоткривања света Симовићеве драме: „А што баш ја да саопштим? / И онако ми не би веровали, / а могли би да кажу и да сам луд, / и то с пуним правом. / А ни Имотски није далеко, чуће се. / Боље да гледам своја посла. / Нико ме не вуче за језик. / Мој Ахмеде, / прави се ти луд, ако си паметан!“ (Симовић, 1984, стр. 106).

Драма укључене у ово истраживање показале су да се судбина Хасанагинице, јунакиње усмене баладе, може приказати у различитим драмским формама, од једночинке (Шантић) до драме у четири чина (Тмуша), што највише зависи од тога да ли постоји споредни заплет у драми и од тога колико су развијени поједини ликови. Без обзира на то колике су варијације и колика су одступања у односу на ликове из усмене баладе судбина трагичке јунакиње је увек иста.

У овом раду основни циљ нам је био да укажемо на однос између текстова усмене књижевности и њиховог прилагођавања за позориште и филм, при чему смо посебну пажњу посветили указивању на елементе који остају истоветни јер чине језгро драмског потенцијала усмене баладе, једнако као што смо указали и на

варијације које су аутори драматизација користили као простор за обогаћивање тог истог драмског потенцијала.

Извори:

Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме III*, Нолит, Београд, 1977.
Милан Огризовић, *Хасанагиница*, тисак и наклада књижаре Ст. Кугли, Загреб
Филм *Хасанагиница* у режији Миће Поповића, Београд, 1976.
Љубомир Симовић, *Драме; Хасанагиница / Чудо у шаргану*, БИГЗ, Београд, 1984.
Владислав Тмуша, *Хасанагиница*, Исламска дионичарска штампарија, Сарајево, 1929.
Алекса Шантић, *Хасанагиница* у *Драма на почетку XX века*, приредио Јосип Лешић, Нолит, Београд, 1987.

Литература:

Златко Грушановић, *Три драме Љубомира Симовића*, Задзжбина Андрићева, Београд, 2010.
Златко Грушановић, Драматизација у настави, срт. 82- 87, *Свет речи*, часопис за српски језик и књижевност, бр. 31-32, Београд, 2011.
Зборник радова са Научног састанака слависта у Вукове дане, Београд, бр. 4, 1974.
Јосипа Колунџића, *Примери из технике драме*, предавања, Академија уметности, Београд, 1996.
Хатиџа Крњевић, *Живи полимпсест или о усменој поезији*, Нолит, Београд, 1980.
Ђерђ Лукач, *Историја развоја модерне драме*, Нолит, Београд, 1978.
Љиљана Пешикан – Љуштановић, *Кад је била кнежева вечера*, Позоришни музеј Војводине, Нови Сад, 2009.
Зорица Несторовић, *Богови, цареви и људи*, Чигоја штампа, Београд, 2007.
Миодраг Станисављевић, *Епика и драма*, Универзитет уметности у Београду, Београд, 1977.
Петер Сонди, *Студије о драми*, Orpheus, Нови Сад, 2008.
Теорија трагедије, приредио Зоран Стојановић, Нолит, Београд, 1984.

Milica Pasula[1]
(Filozofski fakultet, Novi Sad)

SOCIJALNO DETERMINISANI IDENTITETI U ROMANU *GRETHEN* RUT BERGER[2]

The novel *Gretchen* by Ruth Berger represents the innovative fictional playing with the historical records of the most famous case of German infanticide Susanna Margaretha Brandt. Berger shows in a skillful way the life paths of other historical figures belonging to different strata of middle-class in Frankfurt in the second half of the 18th century: from the Jews who imprisoned in the ghetto did not enjoy any privilege, through the lowest strata of servants and artisans without civil rights, to the educated citizens, wealthy merchants, doctors and privileged nobility. Confessional differences and economic status on one hand and false morality and social expectations on the other create in the individual the need to be self-realized in accordance with social norms thus suppressing their own needs and aspirations. The aim of this paper is the application of Pierre Bourdieu's theory to the characterization and constallation of the characters in which to conduct analysis of certain characters, representatives of some social classes and their interpersonal relationships emphasis is on the concepts such as class, capital, social field and habitus.
Key words: Ruth Berger, Frankfurt in the 18th century, Bourdieu, the sociology of culture, identity

Roman *Grethen* (*Gretchen. Ein Frankfurter Kriminalfall. Historischer Roman*) Rut Berger izdat je 2007. godine i doživeo je drugo štampano, kao i digitalno izdanje. Uprkos tome, u sekundarnoj literaturi neobjašnjivo je odsustvo interpretacija ovog romana, tako da se kao osnovni cilj referata može navesti pokušaj da se skrene pažnja na ovo vredno delo savremene nemačke književnosti, kao i da se doprinese njegovom razumevanju i tumačenju.

Odabir pristupa – sociologija kulture, tačnije sociologija književnosti (nem. Literatursoziologie) – proizišao je iz same problematike romana *Grethen*, kao i iz uske povezanosti ovog dela sa istorijskim izvorima, kojih se autorka u velikoj meri pridržava. Lusijen Goldman (Lucien Goldmann) uočava da socijalna i istorijska stvarnost u svakom trenutku predstavljaju krajnje kompleksnu mešavinu procesa strukturalizacije i destrukturalizacije, čije proučavanje dobija naučni karakter, tek nakon što se objasne osnovni procesi. Goldman smatra da upravo u ovom trenutku sociološko istraživanje

[1] milicapasula@yahoo.com
[2] Ovaj rad je nastao u okviru doktorske disertacije „Analiza i interpretacija romana *Grethen* autorke Rut Berger", koja je rađena pod mentorstvom prof. dr Julijane Beli-Genc.

književnih dela doprinosi opštoj sociologiji. Jedan od osnovnih razloga sadržan je u činjenici da je strukturalno istraživanje književnog dela manje zahtevno u odnosu na izučavanje same istorijske realnosti iz koje je ono proisteklo i čiji sastavni deo sačinjava. Samim tim, ove kulturološke tvorevine, dovedene u vezu sa određenim socijalnim i istorijskim realnostima, u znatnoj meri sadrže elemente datih realnosti (Goldmann, 1974, str. 105-106).

Pjer Burdije (Pierre Bourdieu), francuski sociolog kulture, formuliše načela svoje teorije oslanjajući se primarno na sociološke kategorije i u centar svojih istraživanja postavlja povezanost društvenih hijerarhija sa kulturološkim tvorevinama. Posebna književno-sociološka spoznajna vrednost Burdijeovog načela leži u primeni sociološke teorije društva na književne tekstualne svetove i na književno polje. Primenom Burdijeove teorije dolazi se do analize fikcionalnog scenarija kao socijalne stvarnosti, a kao posledica toga postaje očigledna relacija između sveta teksta, sveta predstave autora i njegovog realnog okruženja. Moderno društvo se prema Burdijeu može opisati uz pomoć sledeća četiri termina: klasa, kapital, polje i habitus (Dörner/ Vogt, 1994, str. 53).

Na prvom nivou se nalazi položaj **klase** u socijalnoj hijerarhiji (nem. *Klassenlage*) kao imanentna odlika objektivnih ekonomskih uslova u kojima žive pojedinac ili grupa. Na drugom nivou je položaj predstavnika klasa u društvu (nem. *Klassenstellung*) koji podrazumeva sve kulturološke i odnosne odlike koje nastaju višestrukim socijalnim povezivanjem pojedinaca u društvu. Na ovom nivou je tradicionalni pojam klase proširen novim aspektima: različitim ulogama i određenim statusnim pozicijama, polom, etničkom i geografskom pripadnošću, obrazovanjem i kulturološkom socijalizacijom, socijalnim vezama i međusobnim predstavama, koje članovi različitih grupa razvijaju jedni o drugima u zajedničkim poljima interakcija (Dörner/ Vogt, 1994, str. 53).

Marksov pojam **kapitala**, koji se prevashodno odnosi na ekonomski kapital (novac, sredstva za proizvodnju, posed), Burdije proširuje sa kategorijama socijalnog, kulturološkog i simboličkog kapitala. Pod socijalnim kapitalom se podrazumevaju srodstvo i veze (poput poznanstava i političkih veza), pod kulturološkim – obrazovanje, titula, jezička kompetentnost, dok simbolički kapital predstavlja semiotičku transformaciju prve tri vrste kapitala na polju socijalnog predstavljanja: garderoba, gestikulacija, maniri. Očigledna korist simboličkog kapitala nije transparentna, a odlikuju ga i velika labilnost i nesigurnost (Dörner/ Vogt, 1994, str. 54).

Burdije polazi od toga da se u modernom društvu razlikuju samostalne oblasti delovanja (nem. *Handlungsbereiche*), koje funkcionišu po sopstvenim pravilima i normama legitimnosti. Nauka, umetnost, privreda, politika, religija i druge oblasti mogu se označiti kao **društvena „polja“**, a strukturišu se na osnovu veza moći i uticaja proisteklih iz raspodele više vrsta kapitala. Različita polja međusobno stoje u homolognom strukturnom odnosu: velika moć na jednom polju povećava verovatnoću zauzimanja visokog položaja na nekom drugom polju (Dörner/ Vogt, 1994, str. 54-55). Za polje moći takođe je karakteristično postojanje sila privlačenja i odbijanja (nem. *Anziehungs- und Abstoßungskräfte*), jer su u ovom polarizovanom prostoru definisana pravila igre, dobici i ulozi, dok između dva ekstrema vlada apsolutna nesloga (Bourdieu,

[2]2008, str. 94-95).

Važno je naglasiti da se društvena realnost ne konstituiše samo na osnovu „objektivnih" struktura, već i po subjektivnim predstavama koje akteri imaju o stvarnosti: pojedinac u toku procesa socijalizacije razvija sliku o sebi, koja – ako govorimo o uspešnoj socijalizaciji – odgovara mestu koje mu je društvo „dodelilo". Tajnoviti mehanizam odrednica između pojedinca i društva Burdije naziva **habitus**, a pod njim podrazumeva šeme percepcije, razmišljanja i delanja koje se usvajaju u procesu socijalizacije. Habitus upravlja odlukama pojedinca, a da on nije ni svestan toga, i tako dolazi do inkorporacije društvenih struktura u pojedince. Habitus se smatra trajnom strukturom kod aktera – njihovo ponašanje nije u potpunosti determinisano, ali je internalizovano, pa samim tim u velikoj meri očekivano (Dörner/ Vogt, 1994, str. 55-56).

Burdije smatra da je habitus kako princip stvaranja različitih oblika prakse koji se mogu objektivno klasifikovati, tako i sam sistem klasifikacije (lat. *principium divisionis*) ovih formi, a ogleda se prvenstveno u stilu života individue (nem. *Lebensstil*). Međutim, društvena praksa pojedinaca uvek predstavlja proizvod habitusa i situacionih uslova društvenih polja (Bourdieu, 1982, str. 277-279).

Sociološka analiza književnih tekstova primenom Burdijeove teorije podrazumeva posmatranje fikcionalnog sveta književnog teksta kao realnog, kao i odgovore na sledeća pitanja:

- Iz kojih socijalnih klasa i grupa potiču likovi?
- Sa kojim kapitalima raspolažu i na koji način ih koriste?
- Koji stilovi života i koje forme habitusa su zastupljeni u fikcionalnom svetu?
- Kako je sačinjeno polje moći unutar koga se kreću likovi? (Dörner/ Vogt, 1994, str. 58-59).

U romanu *Grethen* postoji osnovna podela na dve društvene klase[3]: građansku i negrađansku, pri čemu je raslojavanje unutar građanske klase znatno strože i razlike među pojedinačnim frakcijama i socijalnim grupama su neizbežne i očigledne. Pod negrađanskom klasom se u prvom redu podrazumevaju Jevreji, koji su po verskoj osnovi u nemogućnosti da steknu građansko pravo i samim tim se mogu posmatrati kao izolovana socijalna grupa, čija je interakcija sa ostalima ograničena i strogo reglementirana.

U okviru građanske klase koja je prikazana u delu, pri čemu je od presudne važnosti činjenica da je radnja smeštena u Frankfurt druge polovine 18. veka, razlikuje se pet staleža (nem. *Stände*)[4]: od patricija, lekara i pravnika kao pripadnika prvog staleža, preko bogatih trgovaca i zanatlija, pa sve do najnižeg staleža u koji su se ubrajali nadničari, kočijaši i posluga i koji većim delom nisu posedovali građanska prava. U okviru socijalnih grupa definisanih po zanimanjima (trgovci, zanatlije) postoje velike razlike u kapitalu, tako da su njihovi pripadnici zauzimali na toj društvenoj lestvici mesta od

[3] U daljem tekstu će se koristiti termini *klasa* i *socijalna grupa*, s osloncem na Burdijeovo objašnjenje da su razlike u društvu tj. podela na klase i njihove frakcije (nem. *Klassenfraktionen*) posledica posedovanja kapitala, tačnije resursa i potencijala moći (Bourdieu, 1982, str. 196-197).

[4] Podela građanske klase na pet staleža ne predstavlja pravilo u društvenoj strukturi Svetog rimskog carstva nemačke narodnosti, već je Frankfurt kao sajamski i slobodni carski grad izuzetak (Roth, 1995, str. 88).

drugog do četvrtog staleža. Veroispovest, posedovanje građanskog prava,[5] kao i stepen učešća u političkom vođenju grada osnovni su kriterijumi za određivanje strogih granica između pojedinačnih staleža. Interesantna je činjenica da posedovanje ekonomskog kapitala ne predstavlja najznačajniji faktor za definisanje pripadnosti hijerarhijski višim građanskim staležima (Roth, 1996, str. 66).

Jevreji su u nemačkim gradovima ovog doba boravili u getu (u Frankfurtu je to bila tzv. „Judengasse"), unutar čijih zidova su velikim delom uređivali svoj život i sudstvo (Eibach, 2003, str. 70). Međutim, postojale su odredbe, tačnije zabrane i ograničenja, koja su služila za kontrolisanje Jevreja: broj porodica sa pravom stanovanja ograničen je na 500, useljavanje novih Jevreja na šest osoba godišnje, sklapanja brakova na dvanaest u godini (Freyh, 2007, str. 89). Od pripadnika jevrejske zajednice najviše pažnje u romanu *Grethen* posvećeno je **Bonum**u (Löb Bonum Zacharias), koji pomaže u gostionici „Kod jednoroga" (nem. *Zum Einhorn*) i koji je jedan od najpozitivnije portretisanih likova u delu. Neposedovanje kapitala ili bilo kakve moći na društvenim poljima, kao i socijalna determinisanost prouzrokovana njegovom pripadnošću religijsko-socijalnoj grupi ne ostavlja mnogo prostora za slobodu mišljenja i delanja. Uprkos tome, kod njega je izražena želja da pomogne Suzani Brant, koja čak ide do spremnosti da se oženi njome, ali svest o neostvarljivosti tih namera zbog zabrane sklapanja brakova između hrišćana i Jevreja sprečava njegovo dalje delanje. Dakle, rukovodeći se habitusom, kao i socijalnim normama i zabranama, Bonumova dobra volja i ljudskost koče se već na nivou mišljenja. Međutim, upravo je ta humana crta ono što ga razlikuje od ostatka frankfurtskog građanskog i negrađanskog društva i samim tim ukazuje na veliki korak ka stvaranju ličnog identiteta van granica determinisanosti.

S**uzana Margareta Brant**, kuvarica i služavka u gostionici „Kod jednoroga" centralni je lik u romanu *Grethen* i samim tim glavna predstavnica svoje socijalne grupe: posluge bez građanskog prava. U očima svoje poslodavke, gostioničarke Bauer, kod koje Suzana radi preko dve godine, ona je vredna, sposobna i savesna devojka. Međutim, Suzanin put do pohvale nije bio lak: kroz kratko predstavljanje istorijata njenog radnog iskustva saznaje se da u prošlosti ona nije bila u stanju da zadrži posao. Kao osnovni razlog narator kroz unutrašnji doživljeni govor Suzanine sestre Ursule navodi njen naprasit karakter i samovoljno ponašanje – osobine koje ne bi smele da „krase" pripadnicu najniže gradske populacije:

> „Nur dass die Susann mit ihrem verqueren Charakter und cholerischen Temperament diese Regel nicht befolgen kann. Nicht in den Momenten jedenfalls, wo es wirklich drauf ankäme. Gerade dann läuft ihr die Galle über. Als sie das erste Mal von einer Dienstherrin eine geknallt bekam zum Beispiel, da hatte die Susann der Dame eine gesalzene Beleidigung ins Gesicht geschleudert und die Kündigung gleich hinterher" (Berger, ²2007, str. 25).

[5] U sekundarnoj literaturi postoji razilaženje u mišljenjima kada je u pitanju najniži građanski stalež. Rot tvrdi da pripadnici petog staleža u većini slučajeva nisu posedovali građansko pravo, ali su se uprkos tome ubrajali u građanstvo (Roth, 1996, str. 88), dok Tanja Homen naglašava da su se samo hrišćani sa građanskim pravom svrstavali u građansku klasu (Hommen, 2002, str. 108).

Suzanino netolerisanje fizičkog i mentalnog zlostavljanja i ponižavanja, kao i spremnost da istom merom odgovori na takvo ponašanje, u mnogome je razlikuju od tipičnih predstavnika njene socijalne grupe, za koje je ovaj vid ophođenja bio svakodnevica koju su bili prinuđeni da prihvate. Naratorovo poklanjanje pažnje psihologiji lika kao i predistoriji koja doprinosi rasvetljavanju interpersonalnih odnosa u okviru Suzanine porodice, ostavlja utisak da je protagonistkinja dovoljno samosvesna, odvažna, a samim tim i sposobna da svoju individualnost do kraja sprovede bez obzira na staleška ograničenja.

Ove Suzanine osobine su posebno naglašene na polju seksualnosti. Uprkos strogom, ali i lažnom moralu frankfurtskog društva, koje je osuđivalo predbračnu i vanbračnu seksualnost (uprkos činjenici da su se u velikoj meri praktikovale), Suzana se – pod uticajem alkohola, ali i seksualne želje – u potpunosti lakoverno prepušta zavođenju muškarca koga je kratko pre tog čina upoznala. Trenutak potpune slobode i oslobađanja potisnutih poriva ubrzo je zamenjen osećajem sramote i griže savesti:

> „Die Susann kann am nächsten Morgen kaum aufstehen vor Scham. Jesus, was schämt sie sich. Wie konnte sie nur. Das ist doch nicht sie. [...] Gott, was war denn nur in sie gefahren, sie muss von Sinnen gewesen sein. Vielleicht war der Wein nicht in Ordnung. Vielleicht war was im Wein, dass sie derart... Sie schämt sich so sehr. Am allermeisten vor sich selbst“ (Berger, [2]2007, str. 62).

Suzanina individualnost se bori protiv habitusa, i, kao što je očekivano, socijalni mehanizmi u njoj preovlađuju. Međutim, momenat nesputanosti ima posledice: muškarac sa kojim je imala seksualni odnos odlazi, a ona ubrzo saznaje da je u drugom stanju. Očekivana šema ponašanja i delanja – habitus – u ovom slučaju bila bi okretanje porodici i traženje pomoći. Suzana i ovaj put odstupa od očekivanog i odlučuje se za skrivanje trudnoće, iako su njeni simptomi uočljivi. Suočena sa optužbama i uvredama, ona do samog kraja ostaje istrajna u poricanju. Posledica ovakvih odluka je čin čedomorstva, koji se može posmatrati kao vid kažnjavanja zbog nepoštovanja društvenih normi: da se Suzana ponašala u skladu sa očekivanjima društva, ne bi ostala u drugom stanju i ne bi bila prinuđena da usmrti svoje dete.

Poslednji pokušaj njenog odstupanja od habitusa je beg u Majnc. Umesto mirnog prihvatanja očekivanog hapšenja i presude, ona nakon čedomorstva odlučuje da napusti Frankfurt i krene u potragu za slobodom van njegovih zidina. Međutim, zanimljivo je da Suzana odmah nakon kršenja određenih normi i očekivanja počinje da preispituje svoju odluku, tako da se i ovaj pokušaj može označiti kao započeto, ali neuspelo formiranje identiteta. Povratak u Frankfurt je obeležen njenim hapšenjem i samim tim i kažnjavanjem zbog odstupanja od očekivanog.

Interpersonalni odnosi u okviru porodice Brant prožeti su nepoverenjem, neslaganjem i egoističnim ciljevima pojedinaca. Činjenica je da su Suzanine sestre bile svesne njene trudnoće, a proces njenog potiskivanja, neprihvatanja ili distanciranja od

nje posledica je društvenih očekivanja, kojima se prvenstveno rukovodi sestra **Ursula**. Iz tog razloga i ne čudi da je Rut Berger upravo Ursulinu prijavu vlastima izabrala za početak svog romana: „Meine Schwester, die Susann, ist verdächtig, dass sie heimlich ein Kind geboren und beiseitegeschafft hat“ (Berger, [2]2007, str. 14). Zvanično optužujući svoju sestru pred zamenikom gradonačelnika, Ursula pokreće niz tragičnih događaja koji će dovesti do Suzaninog pogubljenja. Uprkos prividu moralnosti i građanske dužnosti, a ove dve osobine su deo slike koju Ursula želi da stvori o sebi, njeni postupci su isključivo egoistične prirode, motivisani strahom od eventualne optužbe za saučesništvo, ali i zluradošću jer je oduvek znala i tvrdila da je Suzana „problematična“. Za razliku od Suzane, čiji se identitet stvara interakcijom pokušaja inkluzije u društvo, s jedne strane, i kršenjem normi tog istog društva, s druge strane, Ursula formiranje svog identiteta vidi upravo u apsolutnom stapanju sa društvenim očekivanjima, ali i u veštom prikrivanju onih nedostataka koji bi bili mogući pokazatelji njene nepripadnosti tom društvu. Na taj način je njena samorealizacija uslovljena isključivo socijalnim okruženjem i okrenuta ka zadovoljenju njegovih potreba, čime se pojam identiteta stavlja pod znak pitanja. Uprkos nepovoljnoj udaji – za razliku od sestre Dorete koja se udala za zanatliju sa građanskim pravom – kao i neposedovanju bilo koje vrste kapitala, Ursula teži ka uspinjanju na društvenoj lestvici pokušavajući da kod imućnih porodica ostavi najbolji utisak – ne svojim umećem, vezama ili kapitalom, već distanciranjem od sopstvenog porekla pre svega preko sestre Suzane, čime se ona udaljava od svog identiteta, prilagođavajući ga situaciji i okruženju.

Bogati trgovci u Frankfurtu s kraja 18. veka predstavljaju malu socijalnu grupu sačinjenu prvenstveno od katoličkih migranata iz severne Italije, koji su sredinom 17. veka došli u protestantski Frankfurt. Pripadnici ove socijalne grupe, zbog svoje religijske pripadnosti – uprkos ekonomskom kapitalu koji poseduju – u Frankfurtu se smatraju za građane drugog reda (Roth, 1996, str. 95-100). Jedna od najpoznatijih trgovačkih porodica bila je porodica Brentano, čiji je predstavnik u delu Pietro tj. **Peter Brentano**, okarakterisan kao uspešni trgovac i mladi udovac. On je prikazan kao proračunat i ambiciozan, posebno kada je u pitanju društveni status koji želi da poboljša. U indirektnom unutrašnjem govoru pripovedač ukratko rezimira Brentanove namere: „Wenn nämlich die neue Braut diesmal nicht wie das letzte Mal ein Cousinchen aus Italien wäre, sondern von hier und aus einem Adelshaus, dann könnte er sich mit der Ehe noch die Nobilität erwerben oder zumindest einen schönen Rats- oder Residententitel“ (Berger, [2]2007, str. 32). Međutim, društveno polje privrede na kome Brentano poseduje veliku moć, u Frankfurtu 18. veka ne korespondira sa poljem politike, jer njegov ekonomski kapital ne odgovara socijalnom. Njegovo neprihvatanje ograničenja ukazuje na sposobnost pojedinca da, nezadovoljan procesom objektivne socijalizacije, a korišćenjem sredstava poput braka, pokuša da se ostvari i u drugim društvenim poljima i na taj način se izbori za bolji socijalni status.

Zanatlije su predstavljale najveću građansku socijalnu grupu u Frankfurtu 18. veka, pri čemu su većinu činili kovači i stolari (Roth, 1996, str. 62-64). U romanu Rut Berger **stolar Hehtel**, suprug Suzanine sestre Dorete, iako luteranske veroispovesti, poseduje

građansko pravo. Međutim, za razliku od privilegovanih i imućnih pojedinaca, on svoje građansko pravo može veoma lako da izgubi, tako da je njegovo razmišljanje i delanje uvek vođeno pritiskom okoline i očekivanjima drugih. Preklinjanje njegove supruge Dorete da prihvati Suzanu u svoju kuću uzaludno je: „Das fehlt noch, dass das schwangere Luder bei meinem Sohn die Tante spielen tut![...] Die Hur kommt mir nicht ins Haus“ (Berger, [2]2007, str. 225). Hehtelovo egoistično razmišljanje može se dovesti u vezu sa problematikom identiteta: gubljenjem građanskog prava on bi došao u nezavidan socijalni položaj koji bi mu otežao samorealizaciju po dotadašnjim navikama, te bi kriza identiteta nastupila istovremeno sa činom društvene nepriznatosti. Nedostatak bilo koje vrste kapitala, kao i neznatna moć na svim društvenim poljima, osuđuju ovakve pojedince na grčevitu borbu za održavanje jedinog „dobra“ koje poseduju: njihovog građanskog prava.

Društvena grupa lekara u romanu podrazumeva privilegovane pojedince koji, pored pripadnosti obrazovanom građanstvu, veoma često poseduju i moć na političkom polju. U romanu *Grethen* spominju se imena više lekara koja se dovode u vezu sa ispitivanjem trudnoće Suzane Brant ili sa seciranjem tj. autopsijom njenog deteta. Prikazani kao krajnje sujetni, profesionalno nesposobni i međusobno zavađeni, predstavnici ove grupe, kojoj nije poklonjeno mnogo mesta u romanu, stvaraju sliku njihove stručne nekompetentnosti, kao i sumnju u njihova moralna načela. Lekari se rukovode društvenim očekivanjima, borbom za ekonomski i socijalni kapital, tako da je njihov identitet u velikoj meri determinisan pravilima društvenog polja u kome se zalažu za ostvarenje moći i uticaja. **Doktor Zenkenberg** (Dr. Johann Christian Senckenberg) i na privatnom i na profesionalnom polju pravi veliku razliku među pojedincima, svrstavajući ljude u kategorije po pažnji koju zaslužuju: „Jedenfalls grüßte er so alle ehrbaren, untadeligen Bürger. Die unehrenhaften Personen, als da waren: Bankrotteure, Juden, Katholiken etc., die ignorierte er. [...] Nur er, Christian, war anständig geblieben, und nur er konnte sich noch seines Lebens freuen“ (Berger, [2]2007, str. 117, 119). Sa problematičnim bratom Erazmusom (Erasmus von Senckenberg), koji zbog raznolikih ekscesa godine provodi u kućnom pritvoru, Kristijan niti saoseća niti želi da mu pomogne, već se trudi da se distancira od njega, a da u isto vreme u očima javnosti bude i žrtva i moralni sudija: „[...] O Weh, schon wieder jene so schwere Pflicht [...], die allerschwerste von allen: Der monatliche Besuch beim in der Hauptwache bekanntlich (allzu bekanntlich!) unter Arrest gehaltenen jüngeren Bruder Erasmus, dem Hundsf-, Pardon, vielmehr: der armen, verlorenen Seele“ (Berger, [2]2007, str. 118). Na ovaj način dr Zenkenberg postiže, poput Suzanine sestre Ursule, ograđivanje od porekla i stvarnog identiteta, a samim tim je i njegov habitus determinisan društvenim očekivanjima.

U romanu *Grethen* su od privilegovanih građana Frankfurta najzastupljenija četiri člana porodice Gete (Goethe): roditelji Katarina Elizabet i Johan Kaspar, ćerka Kornelija i sin Volfgang. Pored moći na društvenim poljima nauke, umetnosti i politike, porodica Gete poseduje i ekonomski, socijalni, kulturološki i simbolički kapital. Samim tim bi se podrazumevalo da je habitus članova ove porodice umnogome različit od habitusa predstavnika drugih staleža građanskog društva. Međutim, na primeru **Kornelije Gete**

može se konstatovati postojanje istih očekivanja, želja, ali i socijalne determinisanosti kao kod Suzane Brant. Kornelija u više navrata pravi paralelu između sebe i čedomorke: „Da ist jemand noch unglücklicher als ich. Im selben Augenblick sieht die Magd auf und ihr im Vorübergehen eine Sekunde in die Augen. Cornelie fühlt, wie sie rot wird [...], so als sei das ein Moment geheimen gegenseitigen Erkennens zwischen ihr und der Verachteten gewesen. Sie hofft nur, dass es ihr niemand ansieht" (Berger, [2]2007, str. 196). Razmišljanja i postupci Kornelije Gete podstaknuti su i uslovljeni interakcijom dva faktora: želje za udajom i nezadovoljstvom svojim fizičkim izgledom. Kornelijina opsednutost udajom, podstaknuta očevim očekivanjima, preovladava u njenim razmišljanjima i uslovljava njene postupke. Na taj način je njeno samoostvarenje – na primer želja da se bavi spisateljstvom – ograničeno, a njen identitet determinisan socijalnom ulogom supruge koja se od nje očekuje: „Und Cornelias heimliche Schreibpläne? [...] Wer weiß, ob ihr in Wahrheit für ein echtes Meisterwerk nicht die Ideen und das Durchhaltevermögen fehlten. [...] Abgesehen auch von der Tatsache, dass es, wären ihre schriftstellerischen Ambitionen bekannt, mit dem Heiraten für sie garantiert nicht leichter würde. Und heiraten, das musste sie" (Berger, [2]2007, str. 188). Nezadovoljstvo fizičkim izgledom Kornelija kompenzuje kroz zadovoljavanje očekivanja društva i na taj način sprečava mogući proces formiranja individualnosti van okvira socijalne determinisanosti.

Frankfurtsko staleško društvo druge polovine 18. veka prikazano je u romanu *Grethen* bez ikakvog ulepšavanja i povlađivanja. Pojedinac je u nemogućnosti da se izbori sa društvenom determinisanošću, te samim tim njegov identitet i njegova individualnost ne mogu da prevaziđu granice socijalnog. Sa akcentom na terminu habitusa i prikazano na primerima pojedinačnih predstavnika društvenih klasa i grupa zastupljenih u romanu, očigledno je da društvene stege u vidu (lažnog) morala i očekivanja okoline predestiniraju pojedinca na određene šeme razmišljanja i delanja. Saznanje da kriterijumi poput pripadnosti klasi i posedovanja kapitala igraju važnu ulogu u životima likova ne iznenađuje, međutim, činjenica da se njihovi habitusi u svojoj suštini u malo čemu razlikuju jedni od drugih, dovodi do zaključka da je svaki pojedinac objekat pod lupom društva i, bilo da je to borba za svoje građansko pravo, čast, ugled ili udaju, niko nije oslobođen pritiska da se neprestano dokazuje i da udovoljava aspiracijama drugih.

LITERATURA

Berger, R. ([2]2007): *Gretchen : Ein Frankfurter Kriminalfall : Historischer Roman*. Reinbek: Kindler.

Bourdieu, P. (1982): *Die feinen Unterschiede : Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Bourdieu, P. ([2]2008): Flaubert : Einführung in die Sozioanalyse. In D. Kimmich et al. (Eds.), *Texte zur Literaturtheorie der Gegenwart* (pp. 91-105). Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Dörner, A., Vogt, L. (1994): *Literatursoziologie : Literatur, Gesellschaft, Politische, Kultur*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Eibach, J. (2003): *Frankfurter Verhöre : Städtische Lebensewelten und Kriminalität im 18. Jahrhundert.* Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Freyh, A. (2007): Verdacht auf Kindsmord : Frauen aus der Frankfurter Judengasse vor Gericht. In U. Kern (Ed.): *Blickwechsel : Frankfurter Frauenzimmer um 1800* (pp. 89-97). Frankfurt a. M.: Verlag Waldemar Kramer.

Goldmann, L. (1974): Die Soziologie der Literatur : Stand und Methodenprobleme. In J. Bark (Ed.): *Literatursoziologie*. Band 1: *Begriff und Methodik* (pp. 85-113). Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.

Hommen, T. (2002): Das Frankfurter Gretchen : Ein Kindsmord im 18. Jahrhundert. In: F*rauengeschichte(n) : Vorträge im Rahmen der Bronnbacher Gespräche 2001* (pp. 101-117). Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.

Roth, R. (1996): *Stadt und Bürgertum in Frankfurt am Main : Ein besonderer Weg von der ständischen zur modernen Bürgergesellschaft 1760-1914.* München: Oldenbourg.

Jelena Stefanović[1]
(ACIMSI Univerziteta u Novom Sadu)

RODNA PERSPEKTIVA U ROMANIMA *GLASAM ZA LJUBAV* I *GLASOVI U VETRU* GROZDANE OLUJIĆ

This paper analyzes and compares the two Grozdana Olujic's novels, *I vote for the love* (1963) and *Voices in the wind* (2009) from a gender perspective. The analysis shows that the main male character in the novel *I vote for the love* is presented as gender non-stereotypical, especially when it comes to his values and interests. His girlfriend Rashida is presented as a new model of femininity, which is the opposite of traditional. In addition, the novel has been critically reviewed: the position of women in the family, domestic violence, marriage as a patriarchal value and double standards of (un)acceptable behavior of women and men. However, the novel *Voices in the wind* presents more universalized conservative patriarchal views. Female characters are demonized and present a threat to survival of the family which is the highest social value. Gender stereotypes are used in shaping character and comments. Also, stereotypical motive of mother-in-law's hostility toward daughter-in-law is developed. Female beauty is presented as a curse, negative attitude toward abortion is explicit, and love is equated with the sacrifice of women. *Voices in the wind* won the NIN award for literature, it can be concluded that Grozdana Olujic established herself in Serbian literature with novel that confirms and reproduces gender outdated models.
K*ey words:* gender perspective, stereotypes, femininity, novel

Posle nešto više od pola veka od objavljivanja romana *Glasam za ljubav* (1963) Grozdana Olujić ponovo oživljava svet Karanova i kreira novog riđokosog glavnog junaka u romanu *Glasovi u vetru* (2009). Oba romana govore o traganju glavnog junaka za identitetom. Međutim, dok je za tinejdžera Slobodana Galca iz romana *Glasam za ljubav* sopstveni identitet moguće izgraditi jedino suprotstavljajući se svetu odraslih (pre svega autoritetu oca, odnosno očuha i škole), za Danila Arackog iz romana *Glasovi u vetru* ključnu komponentu identiteta predstavlja pamćenje porodične istorije Arackih, te je za njega najveća životna tragedija mogućnost zaboravljanja sopstvenog porekla.

Roman *Glasam za ljubav* može se uvrstiti u tzv. *prozu u trapericama* u čijem je fokusu, prema Flakeru, „mladi pripovedač koji izgrađuje svoj osobeni stil na temelju govornog jezika gradske omladine i osporava tradicionalne i postojeće društvene vrednosti" (1983, str. 36). Takođe, *Glasam za ljubav* jedan je od četiri mladalačka romana Grozdane Olujić

[1] jelstef@gmail.com

za koje je u novijoj kritičkoj recepciji primećeno da su inovativni u tematskom smislu i u korišćenju pripovednog postupka (Opačić, 2011, str. 97; Nedić, 2010, str. 94), da predstavljaju „pravi alternativni iskorak ne samo u vremenu svog pojavljivanja, već ponuđeni i savremenoj recepciji“ (Garonja Radovanac, 2010, str. 291), da su „u odnosu na prozu prethodne književne generacije i sadržinski novi i u znatnoj meri subverzivni, jer su u zvaničnu književnu poetiku unosili duh, teme i pejzaž urbanog prostora i izvesne nagoveštaje individualističke pobune protiv očekivanog načina ponašanja u stvarnosti“ (Nedić, 2010, str. 94), odnosno da se mogu okarakterisati i kao izraz jedne literarne hrabrosti (Hamović, 2010, str. 79). Međutim, kritika ih je „prećutkivala ili osporavala zbog suviše subjektivne slike ondašnje društvene stvarnosti“ (Nedić, 2010, str. 94).

Literarna hrabrost Grozdane Olujić ogleda se i u pojedinim rodnim aspektima romana *Glasam za ljubav*, pre svega u koncipiranju glavnog lika Slobodana Galca i, posebno, lika njegove devojke Rašide, kao i u kritici položaja žena u porodici, osudi porodičnog nasilja, osporavanju braka kao patrijarhalne vrednosti i ukazivanju na duple standarde u vezi sa društveno (ne)prihvatljivim ponašanjem žena i muškarca.

Razgradnja stereotipa prisutna je u različitim segmentima karakterizacije lika Slobodana Galca, počevši od opisa njegovog fizičkog izgleda (crvenokos je, pegav i štrkljast, a po sopstvenom mišljenju, zasnovanom na tumačenju pogleda drugih, i ružan), ali posebno dolazi do izražaja u njegovim osobinama, interesovanjima i vrednostima. Odlikuju ga izuzetna intelektualnost, osećajnost, romantičnost i idealizam. Za sebe kaže: „Nisam želeo da budem ovca, iako nisam mogao da budem ni lav“ (Olujić, 1978, str. 19), čime se, zapravo, na simboličkom nivou, dobro osvetljava njegov lik – ne želi da bude mek, pasivan, žrtva, ali, istovremeno ne može da bude ni grabežljiv, nemilosrdan, *mačo*. Za razliku od ostalih dečaka, ne interesuje ga fudbal, već pisanje, jer: „jedini bog u svetu bez bogova još je samo pisac“ (Olujić, 1978, str. 115). Njegove vrednosti suprotstavljene su materijalnim vrednostima sveta odraslih, odnosno društva. Najveća vrednost za Slobodana Galca je ljubav, što on navodi u pismenom zadatku o glasanju na kome je dobio *keca:* „jer to je tako, i ako je moguće da se bira i ako čovek za bilo šta glasa, ja glasam za ljubav, mada je i ona unapred izgubljena stvar“ (Olujić, 1978, str. 34). U poređenju sa njegovim školskim drugovima, koji, kao tipični muški likovi, na devojke gledaju kao na seksualne objekte, Slobodan je superioran, iako se njegovo ponašanje u vršnjačkoj grupi dočekuje sa omalovažavanjem.Takođe, važna mu je lična sloboda što je naglašeno i u njegovom imenu. Vrhunac njegovog otpora je odlazak iz Karanova.

Lik Rašide podseća na Pipi Dugu Čarapu Astrid Lindgren i predstavlja novi model ženskosti, potpuno suprotan od tradicionalnog. Kao i Pipi, ni Rašida nema majku koja bi je uvela u društveno determinisano rodno ponašanje. Međutim, inovativno je to što Rašida, za razliku od Pipi, nema 9, već 16 godina. U Pipinom uzrastu nestereotipno rodno ponašanje se toleriše i čak može biti simpatično. U adolescenciji dolazi do transformacije devojčica koja se može nazvati tragičnom – pre adolescencije one su aktivne, hrabre, sposobne, nepokorne, a zatim se pod pritiskom društva preobražavaju u pasivna bića koja se odriču sebe (Pajfer, 2003, str.14–17). Međutim, bez obzira što Rašida potpuno odstupa od tradicionalne slike žene, ona je dostojna ljubavi glavnog

junaka i između njih postoji razumevanje.

Rašida je otvorena, praktična, neromantična, divlja, spretna, brza, spontana, smela. Iako je u drugom planu u odnosu na glavnog junaka – naratora, njen govor ili reakcije često se koriste kako bi se ublažila ili ironizovala patetika glavnog junaka. Takođe, autorka pravi inverziju rodno stereotipnih aktivnosti i osobina – junakinja je superiornija u svim tradicionalno muškim veštinama, kao što su penjanje na drvo, takmičenje u prelaženju desetak santimetara uske ograde skele, plivanje i ronjenje, trčanje, traženje ptičjih jaja u močvari, zviždanje. Ona je nestašna: nagovara Slobodana da piše ljubavna pisma profesorki fizike Melaniji kako bi joj ova popravila keca, krade trešnje i hranu od džokeja, zabavlja se tako što zvoni noću ljudima na vrata i beži, sedi na šinama... Osim toga, ona grebe, ujeda, udara i štipa.

U romanu je brak predstavljen kao najveća vrednost ženskih likova. Ženski likovi se ili grčevito bore da po svaku cenu sačuvaju brak (Slobodanova majka i njegova maćeha Stanika) ili su prikazni kao groteskni, jer taj brak nisu ostvarili (baronica i profesorka fizike Melanija Brankovačka). U patrijarhalnoj zajednici brak je jedini način na koji se žena integriše u društvo i zbog toga ima sudbinsku važnost za nju. Da bi očuvale brak, junakinje romana Grozdane Olujić izbegavaju konflikte, odnosno suočavanja sa muževima, one ćute i trpe, dok potajno duboko pate (Slobodanova majka se krišom viđa sa sinom, Stanika mužu ne pominje njegova neverstva, a noću, dok je odsutan, plače). Međutim, na Rašidinoj skali vrednosti nema braka. Za razliku od Slobodana koji veruje da bi brak trebalo da bude izraz večne ljubavi, Rašida smatra da je večna ljubav izmišljotina i odlučno je protiv njega: „To je onako. Iz navike i zbog dece. Posle, naravno, varaju jedno drugo“ (Olujić, 1978, str. 111).

Šta je sa literarnom hrabrošću u romanu koji je objavljen 50 godina kasnije?

Rodnu perspektivu romana *Glasovi u vetru*, između ostalog, obeležava univerzalizovanje konzervativno patrijarhalnih gledišta, demonski ženski likovi koji su, poput ratova, pretnja opstanku porodice kao najveće društvene vrednosti, korišćenje rodnih stereotipa u oblikovanju junaka i komentara, razvijanje stereotipnog motiva neprijateljstva svekrve prema snahi, predstavljanje ženske lepota kao prokletstva, eksplicitno negativan stav prema abortusu, izjednačavanje ljubavi i žrtvovanja žena.

U romanu *Glasovi u vetru* predstavljena je sudbina porodice Aracki u 20. veku kroz sećanja i dijalog Danila Arackog sa njenim umrlim članovima koji ga stalno pohode. Perspektiva sveznajućeg pripovedača bliska je perspektivi glavnog junaka. Nezadovoljstvo društvom još je jače nego u romanu *Glasam za ljubav* i dok je u mladalačkom romanu ono ograničeno na malograđansku sredinu Karanova, u *Glasovima u vetru* proteže se na skoro ceo svet (Srbija, Evropa, Amerika, Rusija). Međutim, dok je u prvom romanu strategija preživljavanja pojedinca kritika, suprotstavljanje i bekstvo u poslednjem je to pamćenje porodičnih korena, a pošto je život pojedinca i porodice povezan sa društveno istorijskim dešavanjima, to pamćenje podrazumeva i nacionalno pamćenje. I u ovom romanu Grozdane Olujić prisutna je karakterizacija imenom – u korenu prezimena Aracki je *Rac* naziv za Srbe u Vojvodini koji su koristili Mađari i Nemci.

Dominantna slika žene u ovom romanu oblikovana je korišćenjem dva rasprostranjena stereotipa: žena je zla i žena je tajanstvena. Oni su prisutni u kreiranju ženskih likova, ali i u autorskim i kometarima drugih likova. Na ovaj način univerzalizuje se muška perspektiva, a žena se pozicionira kao Drugo, iako se samim naslovom sugeriše postojanje mnoštva glasova u romanu i mada pojedini kritičari kažu da je polifonija glasova u romanu jedna od njegovih trajnijih vrednosti (Nedić, 2010, str. 98). Na primer, nije dovoljno da se kaže da je za dr Luku Arackog uništavanje nezrelog ploda bio greh teži od ubistva niti da se nekoliko puta ponovi da je dr Danilo Aracki uništenje nezrelih ljudskih plodova smatrao vrstom zločina, već je neophodno da Veta, prelepa Danilova sestra koja se ubila sa šesnaest godina, eksplicira da je to zločin i doda: „Zapamti!" (Olujić, 2010, str. 284). Objašnjavajući lik Vete, Grozdana Olujić, u jednom intervjuu datom povodom NIN-ove nagrade, kaže da je ona *najbleštavija iskra svetlosti u porodici* i da za nju nije bilo mesta u svetu zla, „zbog čega netaknute lepota i nevinost nestaju u ledu progonjene požudom poremećenog vojnika" (Kujundžić, 2010). U romanu se ustaje protiv abortusa, ali ne i protiv maloletničkog samoubistva ako je ono način da se sačuva devojačka nevinost.

Glavne junakinje, odnosno supruge glavnih junaka poetizovane su kao demonske žene. One su zastrašujuće u svojoj upornosti i snazi i muški likovi nisu u stanju da im se suprotstave. Potencirana je sličnost između dede i unuka (Luka i Danilo Aracki), koji su obojica lekari. Njima ništa ne znače materijalne vrednosti. Oni su ponosni i pošteni. Deda je unukov uzor, budući da mu je otac bio kockar, ženskaroš i alkoholičar. Paralela je povučena i između njihovih supruga, zavodljive lepotice Petrane i Marte – orhideje-mesožderke. „Taj predivni cvet je zapravo podmukla zamka za leptire i mušice, koje namamljuje mirisom i oblikom, zatim proždire tako da od njih ne ostaje ništa sem zadaha truleži i raspadanja" (Olujić, 1978, str. 70). Ovakvi ženski likovi, pored rata, predstavljaju rušilačku silu koja preti porodici. One nisu u stanju da se žrtvuju i vole, njihova seksualnost je problematična – varaju svoje muževe.

Feminističke teoretičarke Gilbert i Gubar, govoreći o *ženama monstrumima* u svojoj čuvenoj studiji „Luđakinja na tavanu", navode da su one asertivne, agresivne, aktivne, to jest da su prisvojile karakteristike koje se smatraju muškim. Predstavljene su kao greške prirode, ali u svojoj nakaznosti poseduju nezdravu energiju, moć i opasne veštine (Gilbert & Gubar, 2000, str. 28) . Takođe, baveći se konstrukcijom pola i roda u narodnoj religiji Srba, Lidija Radulović (2009, str. 291) navodi da je obrazac slobodne, nezavisne, aktivne žene projektovan na ženska natprirodna bića koja imaju negativnu konotaciju. Komentari o ženi kao oličenju zla koji se pojavljuju u romanu *Glasovi u vetru* bliski su našim narodnim poslovicama (Trebješanin, 2002, str. 98), na primer:

„Da se upozna žena i đavo, i večnost je prekratka." (Olujić, 2010, str. 41)

„Svaki čovek krije bar jednog đavola u sebi, a žene čitav čopor, koji nikad ne miruje." (Olujić, 2010, str. 116)

„Načinjene od blata i zla, žene u duši nose dva đavola. Kada će se koji u njima probuditi, ni one same ne znaju. Žena koja u duši skriva anđela ređa je od psa koji ne laje, i mačke koja ne mjauče. Pa i tada, đavo je uvek negde blizu, čuči i čeka. Otkriće ti

se jednog dana...“ (Olujić, 2010, str. 145)

„Da u ljudskom biću može biti više otrova nego u klupku zmija, dr Danilo Aracki shvata prvi put onda kad je Erika Leh počela da govori...“ (Olujić, 2010, str. 210)

„Svaka žena nosi po jednog đavola u sebi. One lepe i ponekog više. Ono što nije za njihove uši, bolje da do njih i ne dođe!“ (Olujić, 2010, str. 246)

Vladislava Gordić Petković navodi da je mistifikacija jedna od strategija kojima se žena slika kao simbolički označitelj strasti, instikta i žudnje u umetničkoj prozi – „junakinja postaje enigma i misterija, nešto nejasno i neobjašnjivo što stalno izmiče, a ta tajnovitost nije privilegija već vid marginalizacije“ (Petković Gordić, 2012, str. 5). Po njenim rečima, primena ove strategije ne obavezuje na na isticanje karakteroloških osobina. Osim toga, mistifikovanjem ženskih likova šalje se poruka da je razumevanje između žena i muškaraca nemoguće. Tako na primer u romanu čitamo:

„...Oko Božje sve vidi. Samo su duše žena neprozirne“ (Olujić, 2010, str. 145).

„I shvatio je da je svet čudo nad čudima, ali i da su žene najneobjašnjivije i najveće od svih čuda na zemlji“ (Olujić, 2010, str. 118).

„Muškarac kada su žene u pitanju jednostavno nije u stanju da upravlja svojim postupcima“ (Olujić, 2010, str. 155).

„Konačno da je i sto godina s njom živeo, možda ne bi znao više nego što sada zna. Šta muškarac o ženi uopšte zna?“ (Olujić, 2010, str. 280)

Čak su i retke pozitivne junakinje kakva je Natalija, majka Danila Arackog, majka petoro dece, predstavljene kao demonska bića, u ovom slučaju reč je o vili. Pri tom se koristi univerzalni stereotip da je žena bliža prirodi nego muškarac. U već pomenutom intervjuu Grozdana Olujić, osvrćući se na ženske likove kaže: „Natalija – nepomućene staloženosti i jasne misli koja svojom mirnoćom i majčinskom ljubavlju unosi red, bar privremeno, u haos i zlu sudbinu Arackih“ (Kujundžić, 2010). Međutim, ona u romanu, iako ima natprirodne moći (pomoću kojih je uspela da, iako mala i neugledna, zavede najlepšeg momka, jedinca iz bogate i ugledne porodice Arackih), bez roptanja trpi poniženja jer je muž vara. Takođe, „u diskursu o vili sadržane su sve moguće karakteristike femininog, brojne kontradiktornosti govore nam o jednom kulturnom konstruktu u kome je najbolje reprezentovana misterioznost ženskog“ (Radulović, 2009, str. 295).

„Za Stevana Natalija je bila i ostala zatvorena kuća. Do te kuće on nije nalazio ni puta ni ključa. Na trenutke je bila nalik kineskim kutijicama što se izvlače jedan iz druge, a ipak ostaje jedna, poslednja čija se tajna ne otkriva“ (Olujić, 2010, str. 42).

Rodna analiza romana *Glasam za ljubav* i *Glasovi u vetru* Grozdane Olujić pokazuje da za razliku od romana iz 1963. godine, ovaj iz 2009. godine nije ni inovativan, ni alternativan, ni subverzivan, te da se, bar u ovom slučaju, najveća nacionalna nagrada za književnost ne dobija zbog literarne hrabrosti, naprotiv – autorka se etablira tek romanom koji se uklapa u veliki nacionalni narativ o stradanju Srba i potvrđuje i reprodukuje prevaziđene rodne modele.

LITERATURA

Flaker, A. (1983) *Proza u trapericama (prilog izgradnji modela prozne formacije na građi suvremenih književnosti srednjo- i istočno-evropske regije),* II izdanje, Zagreb: Liber

Gilbert, S. & Gubar. S. (2000) The queen's looking glass: Female creativity, male images of women and the metaphor of literary paternity. In S. Gilbert & S. Gubar. *The madwoman in the atic: The woman writer and the nineteenth-century literary imagination,* second edition, (pp. 3–44). New Haven and London: Yale University Press

Kujundžić. L (2010). *Ni ludila nam nisu ista*. Preuzeto 21. 11. 2012. sa: *liduss.blogspot.com/2010/01/nin-ova-nagrada-kritike-za-najbolji.html*

Radulović, L. (2009). Demonologija roda. U L. Radulović, *Pol/rod i religija: Konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba* (str. 281–347). Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta

Trebješanin, Ž. (2002). Stereotipi o ženi u srpskoj kulturi. *Nova srpska politička misao, Polni stereotipi, posebno izdanje, 91–105.*

Гароња Радованац, С. (2010). Авангардни искорак – рани романи Гроздане Олујић. У С. Гароња Радованац, *Жена у српској књижевности* (стр. 291–323). Нови Сад: Дневник

Гордић Петковић, В. (2012) Алиса и(ли) Хермиона: Родне перспективе карактеризације женских ликова у књижевности за децу. *Детињство, 2,* 3–9.

Недић, М. (2010). Повратак Гроздане Олујић роману. У А. Јовановић, П. Пијановић и З. Опачић (Ур.), *Бунтовници и сањари: Књижевно дело Гроздане Олујић* (стр. 93–100). Београд: Учитељски факултет

Олујић, Г. (2010). *Гласови у ветру.* Београд: Српска књижевна задруга

Опачић, З. (2011). Романи за младе као лектира у вишим разредима основне школе: На примеру романа *Гласам за љубав* Гроздане Олујић. У З. Опачић, *Наивна свест и фикција* (стр. 97–103). Нови Сад: Змајеве дечје игре

Пајфер М. (2003). *Буђење Офелије*. Београд: Народна књига – Алфа

Хамовић, В. (2010). Држећи се зубима за ветар: О ликовима у омладинским романима Гроздане Олујић. У А. Јовановић, П. Пијановић и З. Опачић (Ур.), *Бунтовници и сањари: Књижевно дело Гроздане Олујић* (стр. 71–81). Београд: Учитељски факултет

Žarka Svirčev[1]
Filološki fakultet, Beograd

ŽENSKI KIHOT U PROZI DRAGE GAVRILOVIĆ

Based on the gynocritical model of woman's text as "double-voiced discourse", research of the female Quixote in Draga Gavrilović's prose illuminates the dialogue with patriarchal cultural norms and the "wild zone" of female experience. The subjects of examination are the plots and narrative strategies which create irony and parody of stereotypes of women's reading, deconstruction of the social identity of a female intellectual of the 19th century, highlighting the subversion of reading practice. Comparative consideration of the female Quixote in Gavrilović's and Jane Austin's prose, Serbian authoress is placed within the European tradition of the female Quixote, which she transforms on the semantic field. The analysis of intertextuality of the story *Babadevojka* [*The Spinster*] and Milica Stojadinović's diary *U Fruškoj gori 1854.* [*In Fruškagora 1854*] reveals a dialogue with maternal heritage that witnesses the continuity of Serbian women's literary tradition that has not been conceptualized, and whose base is the figure of the female reader and the defense of the creative feminine identity. The final contours of "the resisting reader" are obtained in *Devojački roman* [*A Novel of a Young Girl*] in which the culmination is the unmasking of the literature's politicality. Alternative reading strategies include "dialectic of communication" inherent to feminist reading, which give room to Gavrilović's heroines for the articulation of identity that transcends the patriarchal norms.
Key words: Draga Gavrilović, Female Quixote, reading, immasculation, resistance, dialectic of communication, subversion.

U poslednjem objavljenom tekstu *Petao ga dovukao* (1900, *Sadašnjost*) Draga Gavrilović svedoči o svom spisateljskom iskustvu, ali i svojoj poetičkoj doslednosti. Obraćajući se uredniku lista u prvom, epistolarnom delu teksta, odnosno odgovarajući na njegovu molbu da mu pošalje prilog nakon dužeg vremena, autorka objašnjava razloge svog „ćutanja". Napominje da pisati nije prestajala, ali nije izlazila u javnost jer, kako kaže za sebe, „laskati nikad nisam ni volela, ni umela nikome, pa ni čitalačkoj publici ... Ni vređala nisam lično i hotimice nikoga, pa i opet sam imala dosta da prepatim (...) I moj način pisanja mi je donosio dosta gorkih časova." (Gavrilović, 1990, str. 98). Spisateljica, takođe, ima potrebu da odbrani odluku o povlačenju iz književne javnosti kao sopstveni izbor, napominjući da to nije plod pritisaka javnosti u kojoj je, u pojedinim krugovima, označena kao „ishlapela".

Ova ispovest je svedočanstvo koje ilustruje iskustvo srpskih spisateljica devetnaestog

[1] zarkasv@yahoo.com

veka, ili bar one struje čiji je baštinik i Gavrilovićeva. Čak i šire, iskustvo žena koje su ulazile u redove modernih društvenih elita, ne zahvaljujući svom rođenju ili udaji, nego svojoj profesionalnoj ostvarenosti, težeći da pruže nove uzore ponašanja. Negativna kampanja vođena protiv romansijerke, čega je ona i sama bila svesna, uslovljena je prirodom njene spisateljske aktivnosti, odnosno, idejnom orijentacijom koja je prožela njen opus. Šta znači biti spisateljica za prvu srpsku romansijerku? Svetlana Tomić ističe da biti spisateljica za Gavrilovićevu znači suprotstaviti se patrijarhalnom stanovištu koje isključuje vrednosti ženskog karaktera i ulogama namenjenim ženskom identitetu (rađanje, negovanje, kućni poslovi), znači podržati autoritet nove socijalne kategorije („misleća ženskinja"), neprihvatljive u patrijarhalnom kontekstu (Tomić, 2008, str. 167). U tu svrhu Gavrilovićeva je formirala novu galeriju likova emancipovanih žena (učiteljice, glumice, spisateljice), uvela nov način sagledavanja društvene stvarnosti, ali i narativna rešenja koja se kose sa strategijama (kanonskog) realističkog prosedea. Shodno tome, možda i ne treba da iznenađuje negatvna recepcija njene proze koja je nesumnjivo prevazilazila „horizont očekivanja" tadašnje čitalačke publike, provocirajući patrijarhalni poredak stvari i njegovu transpoziciju u književnosti, ali i tipična patrijarhalna strategija upotrebe moći koja je ženski intelekt markirala kao ludilo. „Govor o Gavrilovićevoj kao ludoj ženi nije samo retoričko nasilje, nego i presuda koja, identifikujući 'ženu koja misli' kao 'luda', demonstrira održavanje muške hegemonije i moći u patrijarhalnom društvu." (Tomić, 2008, str. 184–185).

Spisateljica ispunjava urednikovu želju i u prilogu šalje pripovetku. Pripovetka korespondira poetičkim načelima njene proze, u prvom redu parodiranju konvencija sentimentalističkih žanrova.[2] Farsično uobličavanje jada mlade udavače potvrda je spisateljičine odluke da ostaje dosledna svom koncepcijskom opredeljenju, da ostaje nepokolebljiva u odluci da ne povlađuje ukusu ni publike, ni kritike. Ili pak da ostaje dosledna svojoj čitalačkoj publici. Jer, nije nemoguće da je urednikov zahtev bio motivisan željama čitalačke publike. Odsustvo Drage Gavrilović sa književne scene stvorilo je potrebu za njenim tekstovima. *Idealni* ili *kompetentni čitalac* nije ostao upisan samo u strukturi njenih tekstova, nego je našao svoje pandane i u realnoj čitalačkoj publici. Takođe, njena čitateljka (čitalac) nije samo *implicirana* u njenom delu nego joj je data jedna od centralnih pozicija i neodvojiva je od likova njenih junakinja.

Ispitivanje figure čitateljke u stvaralaštvu D. Gavrilović smešta se u model ženske kulture koji je eleborirala Ilejn Šouvolter [Elaine Showalter]. Žensko kulturno iskustvo obeležava dualitet jer su žene istovremeno pripadnice opšte kulture i učesnice u ženskoj kulturi (Šolter, 2001, str. 160). Šouvolterova se oslanja na model ženske kulture koji su dala dva antropologa, Edvin i Širli Ardener [Edwin, Shirley Ardener]. U njihovom kulturnom modelu dve grupe, dominantna (muška) i nevidljiva (ženska) su predstavljene krugovima koji se delimično preklapaju. Veći deo kruga kojim je označena kultura

[2] Dosadašnji istraživači dela Drage Gavrilović (Mirkov, 1999; Ahmetagić, 2007; Ivanić, 2008; Garonja Radovanac, 2010; Živković, 2011) propustili su da primete postupke parodizacije, istrajavajući na ideji o autorkinim „sentimentalističkim" propustima, negativno vrednujući njene pripovedne strategije. Takođe, autorkin opus još uvek nije sagledan unutar srpske humorističko-satiričke devetnaestovekovne tradicije.

nevidljivih smešten je unutar opozitnog kruga, međutim, srp koji izlazi van okvira kruga dominantne kulture Edvin Ardener označava „divlji“ (Šolter, 2001, str. 161). O „divljoj zoni” ženskog iskustva se može govoriti prostorno (mesto nedostupno muškarcima), iskustveno (aspekti ženskog stila života koji se razlikuju od muških) i metafizički jer ženska svest nema svoj pandan u muškom prostoru, odnosno krugu dominantnih u kom je svest uvek struktuirana jezikom, te „divlje“ ostaje imaginarno (Šolter, 2001, str. 161– 162). Dualitet koji obeležava žensko kulturno iskustvo evidentan je i u njihovim tekstovima koje stoga možemo posmatrati kao „dvoglasni diskurs” koji uvek sadrži društveno, književno i kulturno nasleđe kako nevidljivih tako i dominantnih, te se pojedina književnica suočava i sa materinskim i sa očinskim prethodnicima (Šolter, 2001, str. 163, 164). Da bi se ispitala *različitost* ženskog stvaralaštva, neophodno je uzeti u obzir kulturnu situaciju žene, opisati sile koje presecaju kulturno polje pojedine književnice i koje utiču na formiranje njenog (književnog) identiteta. „Dvoglasnost diskursa” se manifestuje u izgradnji lika *misleće ženskinje* u prozi D. Gavrilović. A misleće ženskinje najpre su čitateljke. Čitalački izbori, strategije i iskustvo koje oblikuje identitet junakinja u njenoj prozi podsticajni su za ispitivanje dvoglasja imanentnog ženskim tekstovima.

Pripovedne novine Drage Gavrilović imaju svoje društveno-kulturološke determinante čije je razumevanje neophodna platforma za ispitivanje narativnih identiteta u njenom opusu. Sama Gavrilovićeva je pripadala socijalnoj kategoriji koju je promovisala i branila u svom opusu. Romansijerka pripada prvoj generaciji školovanih žena u Srbiji i učiteljskom staležu koji je, kako je to pokazala istoričarka Ana Stolić, formirao zasebni društveni identitet usled dejstva zakonskih regulativa, uslova rada i društvenih očekivanja (Stolić, 2001). Lik učiteljice nije novina u srpskoj književnosti. Pre Drage Gavrilović su ga obradili Laza Lazarević u *Školskoj ikoni* i Stevan B. Popović u *Učiteljici*. Međutim, njeno autentično znanje koje je rezultat rodnog iskustva, kao što je valjano istakla Svetlana Tomić (Tomić, 2008, str. 181), obezbeđuje joj epistemološku privilegiju koja je inkorporirana u njene narative, složeniji zahvat koji nisu ostvarili ni pisci koji su joj prethodili, ni oni koji su objavljivali nakon nje (Janko Veselinović *Bela vrana* i Svetolik Ranković *Seoska učiteljica*). Gavrilovićeva je, takođe, žena vremena tek otpočele (zakasnele) modernizacije, prvog talasa progresivnih i liberalnih ideja u srpskom društvu i svi sukobi, neskladi i nedoumice društvenih kretanja odrazili su se i na idejnoj mapi njenog stvaralaštva. Ovo je posebno značajno u kontekstu dominantne teme u njenom stvaralaštvu – teme obrazovanja žena. Cilj ženskog obrazovanja za političku i društvenu elitu bilo je odgajanje dobre domaćice, supruge i majke (vaspitačice dece u nacionalnom duhu), odnosno svrha obrazovanja je bila očuvanje patrijarhalnog poretka. Čak i emancipatorski diskurs zagovornika pokreta Ujedinjene omladine i Svetozara Markovića, za koje se Gavrilovićeva počesto vezuje[3], nije u svojoj suštini bio reformatorski orijentisan prema postojećem rodnom poretku. Generalno, diskurs

[3] Feminizam Drage Gavrilović zavređuje posebnu istraživačku pažnju. Napomenuću samo da on u dosadašnjim ispitivanjima nije bio valjano osvetljavan jer se Gavrilovićeva, kao Markovićeva simpatizerka, apriorno posmatrala i kao pristalica njegovih ideja o emancipaciji žena. Međutim, spisateljica čini značajan otklon od Markovićevog koncepta.

obrazovanja je bio u saglasju sa „relacionim feminizmom" koji je, prema definiciji istoričarke feminizma Karen Ofen [Karen Offen], insistirao na pravima žena kao *žena* (definisanih pretežno preko njihovih rađajućih i/ili negovateljskih kapaciteta), na *ženskom* doprinosu kroz ove uloge širem društvu, te je zahteve za političkom aktivnošću žena bazirao na ovim doprinosima (Offen, 1988, str. 136). Školovanje žena je postalo društveni imperativ koji nije sprovođen bez otpora, kako sredine (posebno ruralne koja u tome nije nalazila praktičnu korist) tako i elita koje su raspirivale strah od potencijalnog „pozapadnačenja". Uopšteno govoreći, postignut je konsenzus oko potrebe školovanja, međutim, razmimoilaženja su postojala oko sadržaja koje će učenice usvajati (Ivanović, 2000).

Praktična korist ženskog obrazovno-vaspitnog procesa dominirala je pedagoškim diskursom. Žena treba da se osposobi za dobru gazdaricu i da usvoji pravila ponašanja u društvu. Ana Stolić ističe da su vrlo precizna uputstva bila usmerena i ka strukturiranju ženskog slobodnog vremena i svakodnevice. „Dok su jedni često poricali značaj samousavršavanja, na primer čitanja knjiga, jer su isticali da je za žensku decu važniji smisao za domaće poslove, 'pa čak i na račun čitanja knjiga', drugi nemaju dileme: ono najbolje što imamo u književnosti, što će buditi krepost i čistoću, uklanjati svaku fantaziju... ". (Stolić, 2006, str. 102). Zajednička crta oba pristupa je potreba za kontrolom: „prvi su je predvideli potcenjivanjem značaja ovladavanja veštinom čitanja i pisanja za žensku decu, ili ako već mora da se čita, preporukama da se čita naglas, a drugi pravljenjem liste poželjnih knjiga" (Stolić, 2006, str. 102–103). Paradoksi emancipatorskog diskursa, koji je većina obrazovanih žena prihvatila i koji je shvatan kao oslobađajući za *sve* žene, osvetljavani su i problematizovani u prozi Drage Gavrilović. Privatna sfera će se pokazati kao polje moguće subverzije. Jer, pobuna (otpor) otpočinje zanemarivanjem domaćih poslova, čitanjem u tišini, kritikom „obavezne" lektire i kreiranjem sopstvenih čitalačkih izbora – fantazijom koja opseda čitateljku. Čitanje, namesto da odgoji ženskinje spremne da se privole patrijarhalnom redu stvari, postaje važan činilac u sazrevanju inteligentnih, samosvojnih, buntovnih žena koje će preispitivati neke od tabu-tema patrijarhata.

Teme obrazovanja i ženske čitalačke kulture blisko su skopčane i u evropskoj književnosti. Ženski pandan Don Kihota, heroine koja je doživela preokret čitajući i percipirajući svet kroz prizmu fikcionalnog koda, svoje korene ima u sedamnaestovekovnoj i osamnaestovekovnoj francuskoj i britanskoj književnosti zabavnog karaktera. Šarlota Lenoks [Charlotte Lennox] 1752. u romanu *Ženski Kihot ili Arabeline avanture* [*The Femal Quixote; or, The Adventures of Arabella*], opisujući mladu devojku čiji je intelekt obuzet moćnim efektima fikcije, prvi put uvodi i moralnu komponentu koja je povezana sa vaspitanjem žena. Ovaj postupak fundiraće novi pravac ženskog kihotizma u britanskoj književnosti 18. veka. Didaktizam *Marije ili ženski gresi* [*Maria; or The Wrongs of Woman*], nedovršenog romana Meri Vulstonkraft [Mary Wollstonecraft], koji problematizuje ženski čitalački subjekt razvijajući društvene i moralne implikacije efekata proze na žensku imaginaciju, u dosluhu je sa njenim idejama u vezi sa ženskim obrazovanjem razrađenim 1792. u *Odbrani prava žena* [*A Vindication of the Rights of*

Women]. Zanimljivo je da je i sama autorka svojevrsni transrodni Don Kihot u društvu svog vremena, kao što je to i naša prva romansijerka („ishlapela književnica"), upravo na liniji propagiranja prava žena i potrebe za obrazovanjem. Obe autorke u prosvetiteljskom duhu izlaz za potlačenost žena vide u obrazovanju i tom cilju posvećuju svoju stvralačku energiju.

Topos ženskog Kihota je, takođe, povezan i sa usponom figure romansijerke u britanskoj književnosti, te se kroz njega prelamaju i metapoetički obračuni sa tradicijom i strategije formiranja nove (ženske) čitalačke publike. Lik ženskog Kihota konsolidaciju ostvaruje u prvom romanu Džejn Ostin [Jane Austin], posthumno objavljenom 1818. godine, *Nortengerska opatija* [*Northanger Abbey*]. Parodija gotskih romana (glavna junakinja Ketrin Morland je općinjena romanom *Misterije Udolfa* En Redklif) dvoplanski je razvijena: na narativnoj ravni kao tematska parodizacija ili parodizacija fabule i na argumentativnoj ravni kroz kozerske digresije i hipoforički dijalog sa čitaocima. Upravo su to narativni postupci kojima će se u svojoj kritici sentimentalističko-romantičarske književnosti (i šire socio-kulturoloških normativa) služiti i Draga Gavrilović. „Ona eksplicitno kritikuje književne norme i društveno uređenje, i, poput Džejn Ostin, poentira da ženska zatočenost leži u pogrešnom vaspitanju i obrazovanju." (Tomić, 2012, str. 47). Svetlana Tomić je, takođe, istakla još jednu značajnu paralelu između proze Ostinove i Gavrilovićeve – „stvaranje jakih sestrinstava, bioloških i duhovnih, komplementarno povezujući inteligenciju i odanost sestara, zamagljujući razlike između ljubavi bračnih partnera i ljubavi sestara" (Tomić, 2012, str. 107). I Džejn Ostin i Draga Gavrilović su, takođe, bile privržene društvenoj kritici i satiri negujući prosvetiteljske vrednosti i obe su revidirale socijalne uloge žene koje su je ukalupljivale. Opozicija *razum*/*osećajnost* bila je za obe autorke platforma za prevrednovanje socijalno poželjnog ponašanja žena u čijoj su osnovi esencijalističke pretpostavke. Poigravanje sa motivima udvaranja i braka obeležilo je, između ostalog, njihov otklon od konvencija sentimentalističke književnosti. Naime, autorke su ih ili parodirale, kritikujući njihovu artificijelnost i rukovođenje materijalnim interesima, ili su ih, pak modifikovale, koristeći ih kao okvir za emocionalno i intelektualno sazrevanje junakinja. Komparativno ispitivanje dela dveju spisateljica zahtevalo bi opsežnije studijsko istraživanje, a ovom prilikom će se razmatrati paralela između figuri čitateljki u njihovim delima.

Figura čitateljke u prozi Gavrilovićeve zadržala je izvesne tipološke srodnosti sa svojim prethodnicama, ali je naša romansijerka zauzela i kritički odnos prema tada aktuelnom ženskom Kihotu u evropskoj književnosti, fenomenu bovarizma. Kritika sentimentalističkih romana je prisutna, ali su junakinje te koje kritikuju sentimentalističko književno nasleđe kao identifikacioni model i topos ženske književne kulture. Dominantnu osobenost ženskog kihotizma Gavrilovićeva zadržava. Njene heroine su, takođe, zanete idealima koje iznedrava čitanje, ali ih one ne stiču čitanjem sentimentalističke proze. Poigravajući se sa motivom „štetnosti knjiga", ona pravi inverziju njegovog značenja i smisla. Sukobljavajući svoje heroine sa stvarnošću, heroine koje su iz perspektive svojih zajednica, takođe, percipirane kao zanesenjaci (lude), dovodeći ih u koliziju sa društvenim predstavama ženskog identiteta, aktivirajući niz društvenih očekivanja

koja se postavljaju pred čitateljke, Gavrilovićeva brani stanovište čitateljke, brani njenu spremnost da se bori sa vetrenjačama, koje u ovom slučaju nisu plod mašte.

U prvoj objavljenoj pripoveci *Iz učiteljskog života* (1884, *Javor*) tematizuje se život učiteljica iz perspektive tri prijateljice. U njihovim „pričama" prelamaju se koncepcije, prilike (izazovi i nedaće) i perspektive ondašnjeg života učiteljica. Dok dve od njih, Milica i Lenka, odustaju zbog nevolja i neprilika koji poziv sa sobom donosi i odlučuju se za bračni život, Darinka (prototip svih budućih heroina) je posvećena svom pozivu, željna da usavršava svoje profesionalne kompetencije.

Intimni razgovor prijateljica nakon dužeg vremena neviđanja prožet je referencama na knjige koje su čitale. Želeći da Darinka otkrije pojedinosti svoje intime, prijateljica je zadirkuje opaskom koja plastično karakteriše lik učiteljice koji se može posmatrati kao autorkin alter-ego: „Nego šta ti veliš, gospođice Šultesova? Sanjaš li još o kakvom Pestalociju, ili ćeš se zadovoljiti običnim čovekom?" (Gavrilović, 1990a, str. 34). Darinka spremno i hrabro brani svoj izbor, ne misleći da je on neprimeren i nepodoban: „On [Pestolaci] je više hteo nego što je mogao, a više se mučio no što je uživao, to pokazuje njegovo požrtvovanje i čeličnu volju. Ta i ako nije svu mudrost kašikom pocrpeo i kablom prosipao, opet mi je najmiliji; jer njemu dolažahu misli od srca" (Gavrilović, 1990a, str. 34).

Darinkine „romantične" fantazije o pedagogu, a ne o herojima sentimentalističke književnosti, njeno vrednovanje profesionalne posvećenosti i trpeljivosti, njena identifikacija sa reformatorom narodnog obrazovanja, a ne romanesknom heroinom, profilisaće njen donkihotski poduhvat (ponikao iz pedagoške literature) u novoosnovanim školama i istrajnost u toj borbi. Darinka predstavlja novi tip žene koja je u vremenu nastanka pripovetke krčila sebi prostor na društvenoj (i književnoj) pozornici, koja je umna i razumna, obrazovana, a ne površna pomodarka podložna manipulacijama. Čitalački izbori koji ne podrazumevaju literaturu iz okružja sentimentalizma Darinku, pre svega, čine revolucionarnom.

Pripovetka *Babadevojka* (1887, *Orao*) predstavlja (auto)poetički kredo Gavrilovićeve i meta-tekstualni predložak *Devojačkom romanu*. Pripovetka se, čak, može posmatrati i kao manifestni tekst srpske ženske stvaralačke tradicije. U uvodnoj sceni dobijamo jednu od ključnih informacija u vezi sa naratorkom – najveće zadovoljstvo joj predstavlja čitanje. Duhovite dijaloške sekvence između naratorke i tetkine kuvarice oživljavaju stereotipnu sliku čitateljke. Kuvarica joj sugeriše da se ne snalazi baš najbolje u svetu jer, em zanemaruje obaveze domaćice, em čita kad je niko ne vidi, što je nepraktično i time smanjuje svoj potncijal udavače. Dakle, čitanje je društveno poželjna ženska aktivnost isključivo u dekorativne svrhe. U ovim stavovima se može prepoznati jedan od dominantnih modela koje su promovisale elite poslednjih decenija 19. veka predvođene kraljicom Natalijom Obrenović, model koji je u sebi spajao tradicionalnu ulogu žene sa ženom delimično obrazovanom po evropskom uzoru (Trgovčević, 2002).

Tema čitanja se u pripoveci razvija ukrštajući se sa temom ženskog autorstva. Naratorka u parku upoznaje staricu, Stanu Istinićevu. Razgovor vode oko literature, konkretno *Zastave* koju je naratorka čitala i Zmajevoj poeziji koja starici nije poznata.

Starica ističe da je i ona kao mlada mnogo čitala (Obradoviča, Vidakoviča, Karadžića), zaključujući: „Kamo sreće da nisam ništa čitala!". Naratorka brani razboritost i plemenitost koje čitanje donosi, a starici su upravo to negativne posledice čitalačkog iskustva. Preciznije, nepoželjni atributi za žene koje nastoje uspešno funkcionisati u društvenom miljeu koji ih okružuje.

Epizoda upoznavanja sa staricom važna je i zbog uspostavljanje hijerarhije autoriteta, to jest uspona ženskog autoriteta nasuprot muškom, te generacijskog transfera ženskog iskustva. Zmajevim stihovima koji veličaju večnu ljubav, a koji naratorku zanose, starica suprotstavlja sopstvene stihove propraćene (radikalnom) argumentacijom, u prilog, sa jedne strane, postojanosti ljubavi, a, sa druge strane, ideji da se ne mora voleti samo jedna osoba u životu. Naratorka je zapanjena polemičkim pristupom kanonskim stihovima i subverzivnim idejama koja su njegova posledica. Žao joj je svojih snova pa ne može u potpunosti da prihvati staričinu argumentaciju, iako je svesna njene valjanosti. Stavovi koji odudaraju od poetskog sveta „uzor pesnika" i drugačiji govor o ljubavi dovode naratorku u sukob sa dotadašnjim iskustvom determinisanim čitanjem. Subverzivni govor o ljubavi, međutim, naratorku samo podstiče da nastavi komunikaciju sa staricom.

Susret dve žene, dve čitateljke, ali i spisateljice i čitateljke izrodiće želju sa prisnošću, u čijoj srži se može prepoznati ono što su teoretičarke postulirale u okviru feminističke teorije čitanja – „otkrivanje, artikulisanje i razradu pozitivnih izraza ženske tačke gledišta, veličanje opstanka ove tačke gledišta uprkos ogromnim silama koje joj se suprotstavljaju" (Švajkart, 2001, str. 169). Ovaj susret iznedriće „dijalektiku komunikacije" (nasuprot dijalektici kontrole) koja je svojstvena feministički profilisanom čitanju koje, rečima Patrosinio Švajkart [Patrocinio Schweikart], obeležava „poriv 'za povezivanjem'" (Švajkart, 2001, str. 172) i stvaranjem zajednice feminističkih spisateljica i čitateljki. Ženski stvaralački autoritet i čitalačku zajednicu bramila je i Ostinova u *Nortengerskoj opatiji*. Britanska romansijerka kritikuje žene zbog pomodnog čitanja *Spektatora* i Sterna, dok druge romane krišom čitaju izražavajući ravnodušnost ili stid, jer, naratorka ironično zaključuje: „To je samo *Sesilija*, ili *Kamila* [romani Fani Barni], ili *Belinda* [roman Marije Edžvort]. (...) neko delo u kome su izneseni najveći dometi misli, u kome su najsavršenije poznavanje ljudske prirode, najsrećniji opis njenih varijacija, najživlji izlivi duha i humora, saopšteni svetu najbolje izabranim jezikom." (Osten, 1969, str. 22). Pod geslom „Ne napuštajmo jedni druge" naratorka *Nortengerske opatije* promoviše književne vrednosti koje se suprotstavljaju kanonskim, a koje su, u stvari, mnogo bolje za devojke koje izgrađuju svoj ukus, dajući time primat ženskom stvaralačkom autoritetu.

Kreativni dijalog između dve žene u pripoveci *Babadevojka* otpočinje naratorkinom posetom staričinom domu. Tom prilikom starica joj ustupa svoj dnevnik na čitanje. Starica objašnjava svojoj mladoj sagovornici kako konačno ima priliku da razgavora sa nekim ko je razume (izbor po čitalačkoj srodnosti) i ko je neće ismejati zato što je babadevojka. U podužem monologu starica problematizuje instutuciju braka koja apriorno legitimiše socijalnu vrednost žene. Kritikujući dvostruke standarde u moralnoj proceni žena, hipokriziju i stigmatizaciju neudatih žena kao mrtve robe „koja ostane u

dućanu, što nema kupca, ili što je lošija od ostale robe", starica ogoljava mehanizme represije patrijarhata koji ženski identitet redukuje na tradicionalne uloge supruge/majke. Diskurs emancipacije žena pokazuje se restriktivan prema određenim socijalnim kategorijama, poput neudate žene, koja se percipira kao disfunkcionalni član društva, jer je nevidljiva u sociopolitičkom javnom diskursu koji ženu instrumentalizuje. Artikulisanje marginalne tačke gledišta neudate žene osvetljavanje je „divlje zone" ženskog iskustva. Re-konceptualizacija i prevrednovanje socijalne kategorije neudate žene zauzeće centralnu poziciju i u *Devojačkom romanu*.

Centralni deo pripovetke je staričina dnevnička ispovest koju naratorka sa malim prekidima čita (treba pozavršavati kućne poslove). Dnevnik je odgovor na (nikad joj upućeno) pitanje zašto je ostala babadevojka. Staričin dnevnik je višestruko značajan. U njemu se po prvi put otvara tabu-temu neudate žene iz epistemološki povlašćene pozicije. Takođe, kroz dnevnik po prvi put u srpskoj književnosti jedna spisateljica intertekstualno komunicira sa svojom prethodnicom. Staričin dnevnik i drugi tekstualni indikativi u svoje okružje privlače dnevnik *U Fruškoj gori 1854.* Milice Stojadinović Srpkinje. Citatne veze sa njenim dnevnikom (i biografijom) mnogostruke su: zavičaj neudate romatičarske pesnikinje koja za sobom ostavlja dnevnik je Fruška gora; idilično detinjstvo u fruškogorskoj prirodi i skladnoj porodici obeleženo je čitanjem knjiga; devojčino sazrevanje utemeljeno je na prosvetiteljskim vrednostima; prevodi sa nemačkog i dopisuje se sa dragim muškarcem na literarne teme; ispoljava tip osećajnosti koji *opšte* pretpostavlja *ličnom*, srce potčinjava razumu; iznosi kritičke stavove o kaćiperstvu, zanemarivanju obrazovanja dece, odnarođivanju i braku kao prilikama za sticanje materijalnog bogatstva/društvenog statusa i, naposletku, svoje poslednje dane provodi u siromaštvu, zaboravljena. Intertekstualno prisustvo dnevnika Milice Stojadinović Srpkinje nameće reviziju „mita" o diskontinuiranom razvoju srpske ženske književne tradicije i potvrđuje odsustvo „strepnje od autorstva" srpske spisateljice koja je stvaralački komunicirala sa svojim prethodnicama.

Naratorka izražava želju da se dnevnik objavi, a starica odgovara da ne učini to za njena života, konstatujući: „I vi pišete? ... Nezadovoljni ste onim što vas okružava? Ali sa mojom pripovetkom ne ćete steći glasa. Takih 'romana' malo ćete prodati ..." (Gavrilović, 1990a, str. 170). Jer, prema staričinom mišljenju, junakinja će biti proglašena „ekscentričnom biljkom", dok su „moderne junakinje drukčijeg soja". Staričino obrazloženje negativnog prijema njenog „romana" sadrži tipologiju junakinja, lucidnu ginokritičku analizu književne produkcije. Sa jedne strane su emancipovane, samostalne, oslobođene predrasuda, obrazovane žene, manje lepe, a, sa druge strane, naivne lepotice, bezazlene, anđeoskog kova. Bez obzira na karakterne razlike, vrednosne paradigme koje simbolišu, način življenja, u oba slučaja se zaljubljuju, bivaju ostavljene i, vođene neobuzdanim strastima i nagonima, postaju autodestruktivne. U suštini, mera egzistencije i vrednosti oba tipa junakinja je muškarac. Stoga starica nije podobna junakinja. Jer, finale podrazumeva ili samoubistvo ili „propadanje u moralnom glibu". Dostojanstven, trpeljiv, razumom vođen, samopožrtvovan život bez muškaraca, prisvajanje moralnog načela nasuprot načelu pragmatičnosti, etičkog uma nasuprot

„zdravorazumskom" prosuđivanju, nespojiva je sa ženskim književnim likovima (suptilna aluzija na bovarizam).

Književna kritika koju je Gavrilovićeva artikulisala kroz lik Stane Istinićeve ujedno je i „krčenje puteva stvaralaštvu" o čemu je nadahnuto pisao Mihail Epštejn. Životopišući sebe svim onim što je pročitao, ponekad čitalac ne naiđe na svog „zavetnog koautora". „Ponekad se postaje pisac samo zato da bi se pročitala ta knjiga koju još niko nije uspeo da napiše. Pisac nije neutoljiv ili razočarani čitalac: on piše ono što nije uspeo da pročita kod drugih. (...) Čitanje (...) samo postaje iskustvo stvaranje novog lika i novih sižea, još nepoznatih" (Epštejn, 2006, str. 9). *Devojački roman* je knjiga ponikla upravo iz čitalačke „praznine", knjiga u kojoj „ekscentrična biljka" dobija status heroine, sa sižeom i narativnim postupcima koji preoblikuju postojeće predstave o ženskom iskustvu, reafirmišu spisateljsko i čitalačko iskustvo žene i šire društvene i kulturne zajednice kojoj pripadaju.

Devojački roman prati sazrevanje i osvešćivanje glavne junakinje Darinke i formiranje svetonazora i vrednosne vertikale u opoziciji prema patrijarhalnim standardima. Poput Ostinove u *Emi* [*Emma*], prototipu ženskog *Bildungsromana*,[4] ili *Razumu i osećajnosti* [*Sense and Sensibility*], Gavrilovićeva urušava ideal sentimenta i daje prednost trezvenom shvatanju realnosti, insistira na emocionalnoj samokontroli junakinje, njenoj ekonomskoj samostalnosti i nezavisnosti razuma. Ono što usložnjava problemsku konstelaciju romana jeste činjenica da Gavrilovićeva nije neupitno transponovala ženski identitet, odnosno socijalnu kategoriju koju je nastojala afirmisati kao homogenu grupu. Sa podjednakom kritičkom oštrinom prikazana su Darinkina sučeljavanja sa patrijarhalnim vrednosnim sistemom, odnosno njenim predstavnicima (otac, obrazovna institucija, javno mnenje), ali i disonancije i trvenja unutar socijalne grupe kojoj je pripadala (učenice, učiteljice).

Ono što je Darinku od ranog detinjstva odvajalo od druge dece (i odraslih u neposrednoj okolini) jeste ljubav prema knjigama. Takođe, začetak onoga što će postati dominantna Darinkina karakterna crta manifestovala se u detinjstvu, u pitanjima poput „kud odu zvezde kad svane dan? ", „kol'ko smokava idu u venac? ", „kol'ko jaja snese koja kokoška? ", „zašto vetar duva?" ili pak odbijanju da se igra ženskih dečijih igara. U njenoj detinjoj radoznalosti leži zametak naučne svesti, racionalnog objašnjavanja stvari koji su njeni bližnji tumačili kao ekscentrično ponašanje. Roditelji će vremenom uvideti da su knjige „štetne" za njihovu kćer. Najpre će je grditi što nedeljom i prazničnim danima čita: „Bolje se igraj s decom ili sviraj što, nego što tu sediš, kao kaluđerica", optužujući sebe da nemaju pameti što joj kupuju „knjižurine" jer postaje lenština (Gavrilović, 1990b, str. 120). Percepcija čitanja kao beskorisne aktivnosti, čak štetne, motivisana je zanemarivanjem dužnosti, što predstavlja luksuz dopušten kaluđericama, ženama van socijalnog sistema u koji roditelji nastoje Darinku integrisati. Ona treba da bude supruga, domaćica i majka i čitanje je nespojivo sa dužnostima koje te uloge

[4] O poetičkoj srodnosti *Devojačkog romana* Drage Gavrilović i *Bildungsromana* pisala je Jelena Milinković. Autorka je, takođe, ukazala i na citatne veze između *Devojačkog romana* i romana Šarlote Bronte *Džejn Ejr*, paradigme ženskog *Bildungsromana* (Milinković, 2013).

nameću. Konflikt će kulminirati kada otac čuje Darinkino shvatanje braka, odnosno da joj je važnija ljubav nego imetak potencijalnog supruga. Čitanje joj je zabranjeno.

Na delu je inverzija značenja koja su pripisivana ženskom kihotizmu. Darinka, takođe, postaje Kihot. Njena mašta je rasplamsana lektirom, svet promišlja kroz prizmu literature kojoj je privržena i u kojoj pronalazi uporište za svoje delanje. Zbog svojih ideala se sukobljava sa stvarnošću koja ih negira. Usamljenost, nerazumevanje sredine, nasilno odvajanje od knjiga, podsmeh i bolna socijalizacija, oblikuju njeno čitalačko i egzistencijalno iskustvo. Međutim, „lek" za Darinkin kihotizam nije u otrežnjenju i uviđanju štetnosti literature po um mlade devojke, već menjanje društvene stvarnosti i legitimizacija njenih ideja i htenja. Jer, Darinka ne čita sentimentalističko-romantičarsku literaturu koja je devojke, tradicionalno, odvodila na pogrešan put. U sukobima sa ocem, u kojima brani svoju želju da se školuje za učiteljicu, kao i dostojanstvenu egzistenciju neudate žene, ona se poziva na progresivne ideje koje su se proširile u Americi, Rusiji, Francuskoj i Austrougarskoj, zemljama u kojima ta praksa ustaljuje, posredno ukazujući na svoje čitalačke izvore.

Otklon od sentimentalističko-romantičarske literature prisutan je na više romanesknih ravni. Darinka će otvoreno artikulisati kritiku književne produkcije, njenog „ideološkog" dejstva, odnosno „političke prirode". U razgovoru sa jednim udvaračem ljutito će raskrinkavati društveno (muško) licemerje, ističući da muškarci ono što najviše kritikuju, u stvari, najviše žele i to ne samo u običnom životu, „nego nas tim vašim trulim ukusom trujete i u književnosti, u spisima vašim. Belo lice, rubin-usne, vrane obrve, viti stas, i to sve u najjačoj 'nijansi', to su mađije koje zanose i vezuju vaše 'junake'. Baš kao i u životu" (Gavrilović, 1990b, str. 146). Darinka naposletku konstatuje da nije ni čudo što ženskinje padaju u pogrešku jer „muškom se dopada vila i lutka, a ženskinja oseća i vidi da je tek čovek i obična žena, pa kako tek uz muškoga u društvu nešto važi, trudi se da se ma i majstorijom približi vašem idealu, vašem ukusu." (Gavrilović, 1990b, str. 146).

Darinka formuliše ono što će u drugoj polovini 20. veka postati teorijski problem feminističkih istraživanja u okviru teorije čitalačkog odgovora na šta je ukazala i Svetlana Tomić (Tomić, 2012, str. 177). U Darinkinom liku prepoznajemo „čitateljku koja odoleva" (Fetreli, 2002), čitateljku koja ne podleže procesu *imaskulinizacije*, koja odbija da se identifikuje sa predstavama koje proizvodi književni kanon, koja odbija da prisvoji (patrijarhalne) vrednosti i obrazac ponašanja koji se u književnosti favorizuje, i, da parafraziram Džudit Feterli, re-vizionističkim čitanjem egzorcira muški um koji se ženama usađuje čitanjem.

Kritički stav prema stereotipnoj slici žene u književnosti zauzeće i glavni lik romana *Pod tuđim uticajem* [*Persuasion*] Džejn Ostin, En Eliot. Darinka je koncepcijski bliska Eliotovoj. Njeno osvešćivanje konstituiše dramu, te je više pažnje posvećeno njenom unutrašnjem životu nego socijalnim interakcijama. En Eliot čita engleske moralističke pisce koji joj daju potporu u delanju, a polemički je rezervisana prema fantazmima romantičara. Na prigovor kapetana Harvila (čitaoca bogatog iskustva) da nije otvorio nijednu knjigu u kojoj nije nešto rečeno o ženskoj nestalnosti, En hitro

odgovara: „Da, da, molim vas, ne pozivajte se na primere u knjigama. Muškarci su u povoljnijem položaju nad nama time što pričaju svoju povest. Školovanje je njima dato u mnogo većem stepenu; pero je u njihovim rukama." (Ostin, 1976, str. 310). Obe romansijerke ističu značaj institucije književnosti u modeliranju društvenih predstava, kao i diskriminatorsku moć tih predstava uslovljenu muškom perspektivom „pripovedanja". Takođe, obe romansijerke u procesu osvešćivanja svojih junakinja, koje obeležava odbacivanje socijalnih konvencija i demaskiranje represivnih mehanizama proizvođenja ženskog roda, naglašavaju značaj polemičkog sučeljavanja sa znanjem i „istinama" koje produkuje književnost dominantne grupe.

Ostinova će nekompatibilnost fikcije i realnosti u *Nortengerskoj opatiji* razviti deziluzijom sanjarija glavne junakinje, a Gavrilovićeva će „štetnost" i „neprirodnost" uticaja sentimentalističko-romantičarske književnosti kritikovati na primeru muških junaka! Motiv udvaranja, njegovu artificijelnost, autorka će vrsno ismejati u sceni izuzetnog humorističkog naboja u kojoj grof Ivan Stanišić pokušava da zavede Darinku. Pravila žanra diktiraju da mlada, neiskusna devojka, iz nižih društvenih slojeva mora da podlegne čarima iskusnog i bogatog zavodnika. Nakon patetičnih izjava ljubavi, grof u zanosu pada na kolena tražeći njenu ruku. Namesto da mu padne u naručje, Darinka mu, smejući se, odgovara da je upropastio lepe čakšire koje staju dve učiteljske plate, dodajući: „Al' ko vam je kriv; nije trebalo da bez nužde klečite. Ili kad vam se već prohtelo da se ugledate na junake u romanu, trebalo je da imate na umu da ovo nije pozornica, već poljana sa bujnom travom, pa je trebalo pod kolena prostrati maramu..." (Gavrilović, 1990b, str. 160). Izveštačenost konvencija udvaranja Darinka raskrinkava komičnim komentarima, banalizacijom, unižavanjem emotivnog registra (pseudo) brigom za isprljane čakšire, zdravorazumskim stavom prema njima. Motiv udvaranja, u stvari, predložak je kroz koji se testira i potvrđuje Darinkino sazrevanje, njena privrženost vrednostima koje je dislociraju iz arene monetarnog procenjivanja bračne podobnosti, koja podrazumeva koketiranje sa romantičarskim klišeima. Bogato i svestrano čitalačko iskustvo omogućilo je Darinki da zauzme poziciju lucidne i društvene i književne kritičarke.

Svesna ograničenosti društvenog položaja žene i nemogućnosti da intenzivnije dela u javnom prostoru, Gavrilovićeva je zapisala: „Pouka van škole za sada je pristupačna samo muškom učiteljstvu (...) to [je] za nas ubitačno, a za narod štetno, ma da nam neki baš to preporučuju. Polje je naše, za sad škola, primer i – pero" (Gavrilović, 1990b, str. 188). Svesna, takođe, da su radikalne društvene promene nemoguće, svoju delatnost je usmerila ka dostupnom polju i relativizovala i prevrednovala njegov potencijal. Privatna sfera postaje mesto otpora patrijarhalnom sistemu, privatna sfera postaje polje „gerilskog ratovanja" potčinjene/nevidljive grupe. Jer, kako pokazuje Mišel de Serto u svojim istraživanjima svakodnevnog, upravo je svakodnevica, *izmišljajući se kroz bezbrojne načine krivolova*, polje u kojem se artikulišu otpori prema subjektima moći i snagama dominacije. Ona je mesto Drugog koji prisvaja šifre društvenosti i, preokrećući ih, proizvodi sopstvena značenja, dakle, polje u kojem potčinjeni svojim taktikama potrošnje artikulišu sopstveno iskustvo i određuju sopstveni identitet (De Serto, 2008).

Svakodnevna praksa koja pokazuje svoj pun potencijal za subverzivno delovanje jeste čitanje. Prisvojivši pero, Draga Gavrilović je pružila modele drugačijeg čitanja, čitanja koje re-kreira odnose dominacije i subordinacije, čitanja putem kojeg je moguće izboriti se za opstanak ženske tačke gledišta, ženskog iskustva, ženske tradicije i ženske kulture.

IZVORI

Osten, Dž. (1969). *Nortengerska opatija.* Beograd: Rad.

Гавриловић, Д. (1990a). *Сабрана дела. Прва књига*. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде.

Гавриловић, Д. (1990b). *Сабрана дела. Књига друга*. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде.

Остин, Ц. (1976). *Под туђим утицајем*. Београд: Народна књига.

LITERATURA

De Serto, M. (2008). Pronalazak svakodnevnog. U Jelena Đorđević (Ur.), *Studije kulture* (231–246). Beograd: Službeni glasnik.

Epštejn, M. (2006). O zaslugama čitalaca za književnost. *Zenit*, 1, 5–9.

Feterli, Dž. (2002). O političkoj prirodi književnosti. *Genero*, 1, 43–53.

Ivanović, N. (2002). Obrazovanje žena: izazov zajednici?. *Reč*, 65, 169–192.

Mirkov, N. (1999). Draga Gavrilović. *ProFemina*, 17/20, 137–144.

Offen, K. (1988). Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. *Signs*, 1, 119–157.

Tomić, S. (2008). Draga Gavrilović (1854-1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 22 (2), 167–187.

Tomić, S. (2012). *Tipologija junaka i junakinja u prozi srpskog relizma iz rodne perspektive* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Trgovčević, Lj. (2002). Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja. U H.G. Fleck i I. Graovac (Ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara, Herceg Novi 2–4. ožujka 2001* (251–268). Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung.

Švajkart, P. (2001). Čitati nas same: prilog feminističkoj teoriji čitanja. *ProFemina*, 25/26, 167–176.

Šolter, I. (2001). Žensko stvaralaštvo i ženska kultura. *ProFemina*, 25/26, 159–166.

Ахметагић, Ј. (2007). Врлинска бића Драге Гавриловић. У Д. Гавриловић, *Изабрана проза* (vii–xvi). Београд: Мултинационални фонд културе, Конрас.

Гароња Радованац, С. (2010). Први женски роман (Драга Гавриловић, Девојачки роман, 1889). У *Жена у српској књижевности* (39–51). Нови Сад: Дневник.

Живковић, А. (2011). Девојачки роман Драге Гавриловић: први женски роман у српској књижевности. У Д. Бошковић (Ур.), *Српски језик, књижевност*

и уметност: зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Књига 2 (293-311). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Иванић, Д. (2008). Књижевна периодика српског реализма. Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска.

Милинковић, J. (2013). Девојачки роман као *Bildungsroman*. *Књижевна историја*, 149, 75–94.

Столић, А. (2001). Друштвени идентитет учитељица у Србији 19. века. *Годишњак за друштвену историју*, 3, 205–232.

Столић, А. (2006). Родни односи у „царству подељених сфера“. У Н. Макуљевић и А. Столић (Ур.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата* (89–111). Београд: Clio.

Sofija Perović[1]
(Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu)

POTRAGA ZA IDENTITETOM U SARTROVOJ DRAMI *MUVE* I U KAMIJEVOJ DRAMI *NESPORAZUM*

During World War II, two most important representatives of existentialism, Jean-Paul Sartre and Albert Camus, created dramas in which the plots are based on the philosophical issue of identity that engenders other problems treated in existentialist philosophy such as freedom, fate and responsibility. Orestes (*Flies*) and Jan (*The Misunderstanding*) are returning to their hometowns and families after many years of absence, but nobody recognizes them which raises questions and suspicions about their own intentions and destiny. These doubts prevent them to do what they came for and only lead them to question their desires, aspirations and goals, and finally the thought of belonging to one's family, city, country and at the end the mankind. The heroes of these plays are trying to find themselves and their long lost identities in situations in which they have found themselves. Through self-realization and fulfillment of the fate of the main characters, Sartre and Camus offered a broader picture of a man of their time forced to live in the world where all the values are destroyed and to reinvent himself as well as the meaning of his existence. In this study we'll try to analyze how Sartre and Camus have created through their theater a new man whose identity is fundamentally changed by the world that surrounds him. Although none of these two pieces doesn't treat directly the war issue, the authors have clearly presented a dark vision of the world affected by war through the search of the identity of the main characters.
Keywords: Jean-Paul Sartre, Albert Camus, existentialism, theater, identity

Uvod

Za vreme Drugog svetskog rata, dva najveća predstavnika egzistencijalizma, Žan-Pol Sartr (Jean-Paul Sartre) i Alber Kami (Albert Camus), stvaraju drame u kojima zaplet počiva na filozofskom pitanju identiteta iz kog se rađaju i drugi problemi kojima se bavi egzistencijalizam kao što su sloboda, sudbina i odgovornost. Orest u *Muvama* i Jan u *Nesporazumu* se nakon višegodišnjeg odsustva vraćaju u rodne gradove i u svoje porodice koje ih ne prepoznaju što u njima rađa sumnju prema sopstvenim namerama i sudbini. Ta sumnja ih sprečava da učine ono zbog čega su se vratili, što ih navodi na preispitivanje sopstvenih, želja, težnji i ciljeva i konačno na razmišljanje o pripadnosti porodici, gradu, zemlji i čovečanstvu uopšte. Junaci ovih drama pokušavaju da pronađu

[1] sofija.perovic@gmail.com

sebe i svoje davno izgubljene identitete u situacijama u kojima su se zatekli delom svojom voljom, delom igrom sudbine. Kroz samospoznaju i ispunjavanje sudbine glavnih junaka ovih drama, Sartr i Kami pružaju širu sliku čoveka svog vremena prinuđenog da u svetu u kom su sve vrednosti srušene ponovo pronađe sebe i smisao svog postojanja. U ovoj studiji pokušaćemo da analiziramo kako su kroz pozorište Sartr i Kami stvorili novog junaka čiji je identitet suštinski promenjen i uslovljen svetom u kom se našao. Iako ni u jednom od ova dva komada nema reči o ratu koji je u trenutku njihovog nastanka u jeku, kroz potragu za identitetom glavnih junaka autori su nedvosmisleno predstavili mračnu viziju sveta zahvaćenog ratom.

Otuđenost i gubitak identiteta

Nakon Prvog svetskog rata, koji je predstavljao prekretnicu u dotadašnjoj istoriji, sve vrednosti bivaju dovedene u pitanje. Svet je suočen sa strahom, patnjom, neizvesnošću i to je bez sumnje uticalo na razvoj kulture i umetnosti u posleratnom odnosno periodu između dva svetska rata. Sartr i Kami odrastaju i sazrevaju u ovom vremenu u kom je svet suočen sa smrću i stradanjem, kada su tradicionalne vrednosti gotovo uništene i čovek je primoran da traga za novim vrednostima u ovom nepovratno izmenjenom svetu u kom se našao. Upravo ta potraga za novim vrednostima u novom svetu stvara i novog čoveka i novog književnog i pozorišnog junaka. Čovek koji se oseća izgubljeno u tom novom svetu čiju suštinu i vrednosti tek pokušava da otkrije, ali u kom ne pronalazi sebe niti sebi slične, predmet je interesovanja egzistencijalističkih pisaca i filozofa. Taj otuđeni čovek junak je svih Sartrovih i Kamijeveih kako proznih tako i pozorišnih dela. U egzistencijalizmu čovek je otuđen od prirode čiji je deo prestao da bude, od sveta koji ga okružuje, od drugih ljudi i na kraju od samog sebe i sopstvenih emocija i kao takav čovek je izgubio identitet koji bezuspešno pokušava da povrati, a ta egzistencijalistička potraga za identitetom kod Sartra i Kamija neposredno je vezana za glavne teme koje okupiraju njihovu stvaralačku misao.

Sartr veruje da je čovek u biti slobodan, ali je neophodno da tu svoju slobodu spozna i prihvati jer je ona neizostavno u vezi sa odgovornošću. Kao slobodan, čovek je nužno i odgovoran, a ovi pojmovi su kod Sartra povezani sa identitetom jer upravo spoznaja sopstvenog identiteta vodi čoveka ka nužnoj slobodi i odgovornosti. Da bi se individua ostvarila kao potpuno slobodna neophodno je da prvo postane svesna svog identiteta kao pojedinca i kao pripadnika određene društvene kategorije. Egzistencijalistička filozofija predstavlja čoveka kao slobodnog bez unapred određene sudbine, a ono što čovek u svojoj slobodi čini i ono što bira da učini određuje njegovu suštinu i identitet. Ovaj slobodni egzistencijalistički čovek čiji identitet nije predodređen mora sam u sebi da pronađe sopstvene vrednosti i da sam odlučuje o svojim postupcima za koje će neizbežno biti odgovoran. Ovu filozofsku zamisao, Sartr prenosi na pozorište u *Pozorištu situacije*:

„ Ako je tačno da je čovek slobodan u datoj situaciji i da bira da bude slobodan u datoj situaciji i da se sam određuje u i prema toj situaciji, onda u pozorištu treba prikazivati jednostavne i ljudske situacije. Najdirljivije što se u pozorištu može prikazati

je trenutak izbora, slobodne odluke koja angažuje čitav život. A kako nema pozorišta bez jedinstva svih gledalaca, potrebno je pronaći tako opšte situacije koje će biti zajedničke svima. Čini mi se da je zadatak dramaturga da među tim graničnim situacijama izabere onu koja najbolje prikazuje njegove brige i da je predstavi publici kao pitanje koje se nameće određenim slobodama." (Sartre, 1973: 8)[2]

Ova koncepcija čoveka zahteva spoznaju sopstvenog identiteta, vrednosti i postojanja. Sartr kao predstavnik ateističkog egzistencijalizma kaže da ako Bog ne postoji onda postoji makar jedno biće kod koga postojanje prethodi suštini. Prema Sartru, čovek najpre postane, pojavi se u svetu, a zatim se definiše, pronalazi svoju suštinu i stvara svoj identitet. To znači da čovek na početku nije ništa, on nema identitet dok ga sam ne stvori za sebe, čovek je dakle ono što izabere da bude.

Oslobođenje i povratak identiteta

Od svih pozorišnih komada koje je Sartr napisao (a napomenimo da je Sart ovaj žanr izuzetno voleo i smatrao ga posebno prigodnim za predstavljanje svojih filozofskih ideja i misli i za njihovo približavanje široj publici) rađanje ovog slobodnog čoveka najbolje je prikazano u drami *Muve*[3] koja nastaje 1943. godine, za vreme nemačke okupacije Pariza, a Sartr upravo ovu situaciju smatra idealnom da čovek pronađe svoj identitet i ispolji svoju slobodu. Sartr čak izjavljuje i da Francuzi nikada nisu bili toliko slobodni kao za vreme Okupacije jer su tada imali mogućnost izbora između saradnje sa Nemcima, pasivnog prihvatanja događaja i pružanja otpora (*Situacije III,* 1949). Sartr veruje da je čak i zatvorenik u svojoj ćeliji slobodan u smislu da može ili da prihvati svoju sudbinu ili da pokuša da je promeni, ali bez obzira na izbor koji napravi on ispoljiava svoju slobodu i stvara sopstveni identitet. U *Biću i ništavilu* Sartr piše o dvojnosti ljudskog identiteta koji postoji kao „biće po sebi" („l'être en-soi") i „biće za sebe" („l'être pour-soi"): prvo je masivna materija, a drugo je biće svesti. Egzistencija čoveka se suprotstavlja biću po sebi.

S obzirom na to da *Muve* nastaju za vreme Okupacije jasno je da Sartr, koji se kao homo politicus svakako interesovao za trenutna događanja u Francuskoj i svetu, nije mogao otvoreno da govori i piše o temama koje su ga tištile i kako bi izbegao nemačku cenzuru on preuzima mitsku priču o Orestu koji se nakon višegodišnjeg izgnanstva

[2] „S'il est vrai que l'homme est libre dans une situation donnée et qu'il se choisit libre dans une situation donnée et qu'il se choisit lui-même dans et par cette situation, alors il faut montrer au théâtre des situations simples et humaines. Ce que le théâtre peut montrer de plus émouvant est le moment du choix, de la libre décision qui engage toute une vie. Et comme il n'y a de théâtre que si on réalise l'unité de tous les spectateurs, il faut des situations si générales qu'elles soient communes à tous. Il me semble que la tâche du dramaturge est de choisir parmi ces situations limites celle qui exprime le mieux ses soucis et de la présenter au public comme la question qui se pose à certaines libertés."

[3] Naslov *Muve* upućuje na savest koja nagriza čoveka osećanjem krivice ukoliko on dopusti tim „muvama" da ga napadnu, ali u isto vreme muve privlači jak miris raspadajućih tela i one se vezuju za smrt koja vlada Argosom, nasuprot životu, koji polako biva uništen.

vraća u rodni Argos gde zatiče svoju majku, kraljicu Klitemnestru, udatu za Egista koji je odgovoran za smrt njenog pokojnog muža, a Orestovog oca, Agamemnona. Orest se u rodni grad vraća sa namerom da osveti očevu smrt, a da bi to učinio on mora da ubije rođenu majku i očuha koji u ovom pridošlici ne prepoznaju svog davno proteranog naslednika. Kada se Orest vrati u Argos on više nije onaj Orest koji je kao dete napustio ovaj grad, taj aspekt njegovog ličnosti je nestao i on sada mora da pronađe i stvori novi identitet. Kroz reinterpretaciju Eshilove trilogije *Orestijade*, Sartr ustvari predstavlja francuski narod za vreme nemačke okupacije u Drugom svetskom ratu. Francuzi za početak moraju da ponovo pronađu svoj nacionalni identitet koji su pod Okupacijom izgubili ili zaboravili, a zatim da donesu tešku odliku da li će Okupaciju prihvatiti ili će joj se usprotiviti. Orest u Argos dolazi sa jednom namerom – da osveti svog oca, ali ubrzo počinje da se oseća kao pripadnik svog naroda i njegova misija poprima šire razmere – on sada mora da oslobodi svoj narod od tiranina. To je aspekt koji odgovara istorijskoj situaciji u kojoj ovaj komad nastaje. Sartr kroz ovu dramu poručuje svom narodu da treba da bez straha i krivice povrati svoj nacionalni identitet. U *Pozorištu situacije* Sartr kaže „Napisao sam *Muve* i pokušao sam da pokažem da griža savesti nije trebalo da bude stav Francuza nakon vojne propasti naše zemlje." (Sartre, 1973: 273)[4]

Za razliku od Eshilovog Oresta koji je kao i svi tragični junaci samo igračka bogova i žrtva sudbine, Sartrov Orest je slobodan i njegove odluke su posledica pronađenog identiteta i za njih je sam isljučivo i potpuno odgovoran. Sa druge strane Orest svoj identitet ne pronalazi u izolaciiji već u odnosu sa drugima. On otkriva sebe, a zatim i svoju slobodu i odgovornost kroz odnos sa sestrom Elektrom, majkom Klitemnestrom, očuhom Egistom i svojim narodom i tek tada, kada kroz odnose sa drugima pronađe sopstveni identitet on će moći da prihvati svoju slobodu i postupi u skladu sa njom, bez kajanja i preuzimajući potpunu odgovornost za svoje postupke. Kroz čin oslobođenja Orest je ponovo rođen i to je jasna Sartrova poruka sunarodnicima 1943. godine. Za Sartra sloboda se može ostvariti samo kroz akciju, a ne i ako se ostane po strani, a s obzirom na to da je ljudska sudbina nerazdvojna od sudbine čovečanstva čovek putem koji odabere simbolično vodi i čitavo čovečanstvo, pa tako kada Orest donese svoju odluku on njome odredi sudbinu i svih stanovnika Argosa.

Po dolasku u svoj rodni grad Orest se držao na distanci od sugrađana jer sa ovim ljudima on nije imao ništa zajedničko. Sećanja na rodni grad koji je bio primoran da napusti u ranom detinjstvu su izbledela i on nije delio krivicu i grižu savesti sa građanima Argosa. Ovaj grad i njegovi stanovnici su mu postali potpuno strani i Orest vrlo brzo odlučuje da ga napusti zajedno sa svojim učiteljem, ali ta odluka biva promenjena nakon susreta sa Elektrom. Pri susretu sa sestrom, Orest počinje da shvata nesreću i mržnju, kao i želju za osvetom koju ona gaji ka rođenoj majci koja je kriva za smrt njihovog oca i tada pronalazi svoj zaboravljeni identitet i odlučuje da prihvati svoje poreklo i korene i da ostane u gradu u kom je rođen, u Argosu.

„OREST Želim svoje uspomene, svoje tlo, svoje mesto među stanovnicima Argosa

[4] „J'ai écrit *Les mouches* et j'ai essayé de montrer que le remords n'était pas l'attitude que les Français devaient choisir après l'effondrement militaire de notre pays."

(...) Želim da budem čovek koji negde pripada. Želim da budem čovek među ljudima (...) kao list među lišćem, kao drvo u šumi (...). Želim da navučem grad oko sebe i da se obavijem njime kao prekrivačem.“ (Sartre, 1970: 123)[5]

Orest oseća potrebu da negde pripada i upravo to je prvi korak ka pronalaženju identiteta koji vodi ka oslobođenju. Potraga za identitetom je aktivan proces i Orest ga započinje putovanjem koje ga dovodi u rodni grad. Argos je tragično mesto, opustošeno, nesrećno u kom je čak i sunce koje sija zloslutno što upućuje na zlokobno sunce iz Kamijevog *Stranca*, čiji je glavni lik još jedan otuđeni čovek koji nije u stanju da ostvari komunikaciju sa bližnjima i koji je takođe izgubio svoj identitet, pa je svugde stranac.

„PEDAGOG Ah, gospodaru moj, kakvo divno putovanje! I kakva vam je to misao pala na pamet da dođete ovamo, kada ima više od sto pedeset prestonica, što u Grčkoj, što u Italiji, s dobrim vinom, gostoljubivim krčmama i ulicama punim ljudi!Izgleda da ovi ljudi s planine nikad nisu videli putnike: sto puta sam se raspitivao za put u ovoj prokletoj selendri koja se prži na suncu. Svuda isti krici užasa i isto bežanje, teško, crno trčanje pobleštavim ulicama. Fuj! Te puste ulice, vazduh koji treperi, i to sunce... Ima li ičeg zlokobnijeg od sunca?

OREST Ja sam ovde rođen...

PEDAGOG Izgleda. Ali, na vašem mestu, ja se time ne bih hvalio.“ (Sartre, 1970:106)[6]

Opis Argosa koji daje Pedagog odgovara stanju u Francuskoj u periodu u kom nastaje ova drama. Osećanje stida koje muči stanovnike Argosa zbog zločina čiji su svedoci bili, a nisu učinili ništa da ga spreče istovetno je osećanju krivice koji mori Francuze za vreme nacističke okupacije. I jedni i drugi osećaju da su svojom pasivnošću doprineli nepravdi ili se stide svoje nemoći, ali Sartr želi da im poruči upravo suprotno. Pruživši im Orestov primer, pokazao je svojim sunarodnicima u teškom trenutku iskušenja, da svaki od njih može podneti žrtvu koja će osloboditi čitav narod. A kako bi oslobodio sebe, a time i sve ostale, Orest prvo mora da povrati svoj identitet. Orest je za Sartra prvi oslobođeni čovek. On prvi kreće putem slobode u trenutku u kom bi mase mogle i trebalo da postanu svesne sebe i on im svojim činom prvi pokazuje put. U *Muvama* svoj identitet pronalazi Orest, ali slobodu otkriva čitavo čovečanstvo.

---

[5] „Je veux mes souvenirs, mon sol, ma place au milieu des hommes d'Agos (...) Je veux être un homme de quelque part, un homme parmi les hommes. (...), comme une feuille dans un feuillage, comme l'arbre
dans la forêt.(...). Je veux tirer la ville autour de moi et m'y enrouler comme dans une couverture.“

[6] „LE PÉDAGOGUE Ah ! mon maître, le plaisant voyage ! Et que vous fûtes bien inspiré de venir ici quandil y a plus de cinq cents capitales, tant en Grèce qu'en Italie, avec du bon vin, des auberges accueillantes et des rues populeuses. Ces gens de montagne semblent n'avoir jamais vu de touristes ; j'ai demandé cent fois notre chemin dans cette maudite bourgade qui rissole au soleil. Partout ce sont les mêmes cris d'épouvante et les mêmes débandades, les lourdes courses noires dans les rues aveuglantes. Pouah ! Ces rues désertes, l'air qui tremble, et ce soleil... Qu'y a-t-il de plus sinistre qu le soleil ?
ORESTE Je suis né ici.
LE PÉDAGOGUE Il paraît. Mais, à votre place, je ne m'en vanterais pas.

Povratak bludnog sina

U istom periodu, tačnije 1944. godine i Alber Kami piše dramu sa sličnom tematikom, *Nesporazum,* u kojoj se sin posle dugogodišnjeg, u ovom slučaju svojevoljnog, odsustva vraća kući gde je ostavio majku i sestru koje su u međuvremenu postale ubice, pa u nizu neizbežnih sudbonosnih događaja i sam postaje jedna od njihovih žrtava.[7] Za razliku od Sartra koji je potragu za identitetom povezao sa slobodom, kod Kamija je ona dovedena u vezu sa apsurdom. I Kamijev junak je otuđen od svojih najbližih i on po povratku u rodnu kuću oseća da nema više ništa zajedničko sa svojim bližnjima, ali želja da ponovo pronađe svoj identitet i kao i u Orestovom slučaju, da negde pripada je jaka i dovodi ga natrag u zemlju za koju ga ne vezuju lepe uspomene, koju je napustio i u kojoj nema nade ni budućnosti. Kamijevi junaci su po pravilu otuđeni, kako od prirode, tako i od drugih ljudi, od sveta koji ih okružuje i osećaju se kao stranci bez obzira gde su, pa te osobine odlikuju i Jana čija je priča slična paraboli o bludnom sinu. Ipak u Kamijevoj drami, svoj identitet nije izgubio samo sin koji je napustio dom, nego i njegova majka i sestra Marta, koje uzalud, kroz seriju zločina, pokušavaju da povrate sebe i osiguraju budućnost.

„MARTA Jeste, dojadilo mi je da vazda nosim svoju dušu, žuri mi se da se domognem te zemlje gde sunce zatire pitanja. Moj dom nije ovde.

MAJKA (...) Ako sve bude išlo kako treba, ja ću, naravno, poći s tobom. Ali neću imati osećaj da idem svome domu. U nekim godinama, više ne postoji mesto u kome je moguć počinak, i već je mnogo i to ako je čovek uspeo da podigne tu vajnu kuću od cigala, naseljenu uspomenama, u kojoj ponekad zaspi. Ali i to bi, naravno, bilo nešto, ako bih u isti mah našla i san i zaborav.“ (Kami, 2008: 104)

Iako ni Kami nigde ne pominje ratni kontekst u kom delo nastaje, kroz sliku ove neimenovane evropske zemlje on prikazuje očajanje i bezizlaznost u kom se Evropa u tom trenutku nalazi. Evropa u *Nesporazumu* je siva, mračna, hladna, opustošena i jedino što može da ponudi je smrt. Iako od početka svestan morbidne atmosfere koja vlada u njegovoj rodnoj zemlji i činjenice da u njoj nikada neće pronaći sreću Jan ipak odlučuje da tu ostane kako bi se približio svojoj majci i sestri koje ga nisu prepoznale, a on paradoksalno odlučuje da im ne kaže odmah ko je.

„JAN Nismo došli da nađemo sreću. Mi sreću već imamo. (...) Sreća nije sve, a ljudi imaju i dužnost. Moja je da opet nađem majku, otadžbinu...“ (Kami, 2008:106)

Kao i Sartr u *Muvama*, Kami u *Nesporazumu* potragu za identitetom, želju da se pripada nekoj zemlji i nekom narodu, povezuje sa odgovornošću i sa dužnošću. I u njegovom slučaju to je aluzija na izgubljeni nacionalni identitet za vreme Okupacije. Kod Kamija je ovo pitanje nacionalnog identiteta, pa i ponosa, znatno složenije jer je kao Francuz rođen u Alžiru, čitavog života osećao pripadnost i jednoj i drugoj zemlji, kao i potrebu da bude prihvaćen kako u Francuskoj tako i u Alžiru, dok je u obe zemlje

[7] Kami je ovu priču, koja neodoljivo podseća na parabolu o bludnom sinu, pročitao u novinama kao vest o tragičnom događaju u Jugoslaviji 1935. godine. Kami ju je prvo upotrebio u svom romanu *Stranac*, ali je događaj izmestio u Čehoslovačku u kojoj je boravio nekoliko godina ranije. U *Strancu*, Merso u svojoj ćeliji pronalazi isečak iz novina o „priči iz Čehoslovačke“.

neizbežno, barem delom, bivao stranac. Na osnovu toga možemo zaključiti da i sam Kami kroz svoja dela traga za sopstvenim identitetom. U svojim pripovetkama on suprotstavlja „bledo evropsko sunce žarkom suncu Afrike“ i dok sa jedne strane Alžir oseća kao svoj dom sa druge želi da bude priznat od strane evropske inteligencije.

Za razliku od Orestove, Janova potraga za identitetom se završava tragično. On pronalazi svoju porodicu, ali ne i svoje mesto u njoj i biva ubijen od strane rođene sestre i majke. To je apsurdna strana Kamijevog dela. Svest o apsurdu počiva na antonimiji između čoveka i sveta, odnosno između želje čoveka da upozna svet i ćutanja sveta. Jan u želji da spozna sopstveni identitet nailazi na tišinu, na ćutanje. Majka i sestra ga ne prepoznaju i ponašaju se prema njemu kao prema strancu sa kojim ne žele ni da razgovaraju.

„MARTA Vidim da moram da vam ponovim da ne može biti govora o tome da li se ja ljutim ili se ne ljutim. Čini mi se da vi uporno nastojite da govorite tonom koji je neumesan, a ja pokušavam da vam to stavim do zananja. (...) Nije li bolje i za vas i za mene da ostanemo na distanci? Ako i dalje budete govorili kako ne priliči gostu, mi ćemo vam, naprosto, otkazati gostoprimstvo. No ako, kako pretpostavljam, budete hteli da shvatite da dve žene koje vam iznajmljuju sobu nisu, uz to, primorane da s vama podele svoju intimu, onda će sve biti u redu.“ (Kami 2008: 111 -112)

Janova potraga za identitetom se pokazala mnogo težom nego što je zamišljao i činjenica da ga ni majka ni sestra nisu prepoznale poljulala je njegovo samopouzdanje i odlučnost da se vrati u porodični dom. On počinje da misli da nije dovoljno samo da kaže ko je, dakle njegov identitet nije ničim zagarantovan, on mora da ga pronađe i izgradi, ali za to neće imati dovoljno vremena.

„JAN Kad sam saznao za očevu smrt, shvatio sam da imam odgovornost prema njima dvema i, pošto sam to shvatio, sad činim ono što treba. Ali izgleda da nije onako lako vratiti se kući kao što kažu, i treba malo vremena da bi stranac postao sin.“ (Kami 2008:105)

Janov povratak kući nije bio neophodan samo zbog odgovornosti i krivice koju je osećao jer je napustio majku i sestru i u tome se ogleda fatalistička strana Kamijeve filozofije. Postoje stvari kojima upravlja sudbina i to je taj neumitni tok tragičnih događaja koji gledalac naslućuje od samog početka komada koji će Janovu potragu za identitetom naglo prekinuti. Gaston Bašlar (Gaston Bachelard) je u svojoj knjizi *Zemlja i sanjarenja o odmoru* iz psihoanalitičke perspektive analizirao povratak u rodnu zemlju: „Povratak u domovinu, vraćanje u rodnu kuću, uz sve fantazije koje ga prate, je u klasičnoj psihoanalizi tretiran kao *povratak majci*.“[8] (Bachelard, 1948: 121) Bašlar uvodi termin „kuća iz snova“ („la maison onirique“) ili „kuća o kojoj sanjamo“ koja po njemu u našim sećanjima i snovima poprima zaštitničku snagu. Pa čak i onda kada te kuće više nema, mi u snovima i dalje volimo da živimo u njoj jer tu pronalazimo utehu i sigurnost. Tako i junak Kamijevog *Nesporazuma* sanja o kući u kojoj je odrastao i veruje da će tu pronaći svoj izgubljeni identitet i ponovo uspostaviti prekinute odnose sa svojim

[8] „Le retour au pays natal, la rentrée dans la maison natale, avec tout l'onirisme qui le dynamise, a été caractérisé par la psychanalyse classique comme un *retour à la mère*.“

bližnjima. Kuća o kojoj Jan sanja, odavno više ne postoji, ali je i njegova slika o njoj dovedena u pitanje. Da li je to samo iluzija koju Jan uporno gaji idealizujući kuću u kojoj je rođen ili su on i njegovi bližnji zaista nekada davno u njoj bili srećni.

„JAN Na ova vrata sam izašao pre dvadeset godina. Sestra mi je bila devojčica. Igrala se u ovom ćošku. Majka nije došla da me poljubi. Tada sam verovao da mi je to svejedno. (...) Sećanje mi je nepouzdano. (...) Ali ja sam toliko stvari zamišljao. A one su meni, koji sam pomalo očekivai gizbu zbog povratka bludnog sina, dale pivo koje sam sâm platio.“ (Kami, 2008: 105)

Zaključak

U ove dve drame, koje nastaju u gotovo isto vreme, potraga za identitetom je, iako možda ne očigledno, osnovna tema, koju Sartr i Kami povezuju sa najznačajnijim temama svojih filozofija, a to su sloboda i odgovornost kod Sartra i apsurd kod Kamija. Orest i Jan predstavljaju traganja autora koji su ih stvorili, ali u isto vreme oni su predstavnici jednog turbulentnog vremena i čovečanstva uopšte. Njihove težnje, traganja, želje i stremljenja uslovljeni su suštinskom ljudskom potrebom da se negde i nečemu pripada, da se sopstveni identitet pronađe u odnosu na druge ljude i na svet koji nas okružuje. Oba autora junake svojih drama predstavljaju kao strance među svojima, ali i strance uopšte. Oni su izgubili sebe i svest o sebi. Oni ne pripadaju više nigde, ne prepoznaju sami sebe, niti ih prepoznaju njihovi bližnji, a nisu ni sposobni da se negde uklope. Kroz ovakvu sliku čoveka koji je izgubio svoj identitet, Sartr i Kami prikazuju otuđenost koja je u periodu između dva rata dostigla vrhunac, s tim što Sartr rat vidi kao idealnu situaciju da ljudi povrate izgubljeni identitet, kao i svest o pripadnosti čovečanstvu i da kroz spoznaju svoje slobode postanu „biće za sebe“. Sa druge strane, izgubljeni identitet je centralna tema čitavog Kamijevog opusa. Njegovi junaci su „stranci“ kako u svojoj zemlji i u svojim porodicama, tako i u društvu, u koje ne umeju da se uklope i u svetu, čiji smisao ne uspevaju da otkriju. Kami veruje da smisao zapravo i ne postoji (filozofija apsurda) pa je zato i potraga za identitetom, kao i za bilo čim drugim, besmislena. Stoga je povratak u rodni grad Kamijevog junaka Jana, ne samo tragičan nego i apsurdan, dok Sartrov junak Orest, uprkos svemu uspešno izvršava svoju misiju i pronalazi sopstveni identitet. Sartr i Kami su u *Muvama* i *Nesporazumu* ponudili svoje verzije mitova o Orestu i o bludnom sinu kroz prizmu vremena u kom su živeli i kroz svoje filozofske egzistencijalističke ideje.

Literatura

Bachelard, G. (1948). *La Terre et les rêveries du repos*. Paris: Librairie José Corti.
Kami, A. (2008). *Pozorište*. Beograd: Paideia.
Kami, A. (1982). *Stranac*, Beograd: Nolit.
Sartre, J-P. (1953). *L'Être et le néant*. Paris : Gallimrd.
Sartre, J-P. (1973). *Un théâtre de situations*. Paris: Gallimard.

Sartre, J-P. (1970). *Huis clos suivi de Les Mouches*. Paris: Gallimard.

Martyna Ecler[1]
(Wydział Filologiczny, Opole)

ЈЕЗИЧКИ ИДЕНТИТЕТ „СТРАНОГ ЛИЦА” КАО СТИЛСКО СРЕДСТВО У ПРЕВОДИЛАЧКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ (НА ПРИМЕРУ РОМАНА *РУСКИ КОНЗУЛ* ВУКА ДРАШКОВИЋА)[2]

The paper discusses some problems of translation from Serbian to Polish in the framework of sociolinguistic and cognitive research. The material consists of statements that include identification markers present in the speech of some characters from the novel “Russian Consul”. In the corpus, there are 12 dialogues from the original work and the same 12 ones from the Polish translation which contains the distinctive features of a foreigner’s speech. Our aim is to show semiotic elements as present in characteristics of the formal text of the original and their impact on linguistic possibilities to construct the translation. With the use of the methodology that compares the language of both the original and translated text we can show formal and contextual differences between them. Based on the linguistic differences, the effect of a cultural difference between Serbs and Albanians has been achieved in the novel. Linguistic identity in the Polish translation achieves a similar function as in the original. We can conclude that there are some functional equivalents in the translation. Differences can be observed at the level of presuppositions and understanding of extralinguistic context hidden in the formal features of the statements.
Keywords: translation, linguistic identity, *Russian Consul*, linguistic interference, extralinguistic context, presupposition, speech of a foreigner, speech of others, the functional equivalent

На примеру романа *Руски конзул* Вука Драшковића разматрамо неке проблеме превођења књижевног текста са српског на пољски језик. За циљ нашем истраживању постављамо приказивање неких потешкоћа и могућности у оквиру процеса превођења у контексту грађења идентитета јунака у књижевном делу. Проблематику конструисања превода представљамо у оквиру социолингвистичких и когнитивних истраживања.

---

[1] martyna.ecler@gmail.com

[2] Проблематика коју представља овај чланак саставни је део истраживања у оквиру мог магистарског рада одбрањеног 28. јуна 2011 године на Одсеку за славистику Универзитета у Ополу (Пољска) под насловом *Превод српских дијалога на пољски језик у роману* Руски Конзул *Вука Драшковића*.

Искази које намеравамо да прикажемо изабрани су на основу специфичних језичких особина које карактеришу јунаке као припаднике друге-туђе етничке средине или као у случају Јастребова обележавају јунака као странца. Особине специфичног језика ликова романа најизразитије су у дијалозима. Књижевни дијалог посматрамо овде као посебну конструкцију у књижевном делу која имитира стваран разговор, размену дијалошких реплика између фиктивних особа, и која је створена од стране аутора дела у неком циљу (нпр. симболичном, естетском или персфазијском). Дијалог у роману имитира садашњост, ситуацију, целовитост, штавише, активира различите ставове, приказује информације и представља веома често супротна мишљења (Borkowska, 1988, стр. 5-6).

Дијалози у Драшковићевом роману могу бити подељени према типолошким особинама које су карактеристичне за говор одређених јунака (појединаца или група) на четири типа: 1) дијалози у којима је присутна интерференција екавске и ијекавске варијанте српског језика; 2) дијалози у којима појављују се дијалекатске карактеристике; 3) дијалози у којима је присутан неисправан говор Албанаца на српском и 4) дијалог у којем је присутна интерференција српског језика са руским. У овом излагању у оквиру нашег интересовања налазе се дијалози трећег и четвртог типа као примери успешне трансформације језичких карактеристика и ванјезичких смислова у пољски превод.

Материјал сачињавају искази који садрже идентификационе маркере присутне у говору изабраних јунака присутних у роману. У корпусу налази се 12 дијалога из текста оригиналног дела и истих 12 из текста пољског превода. Одабрани дијалози садрже дистинктивне особине говора другог и говора странца. Језички маркери, који карактеришу етничку или националну припадност одређених ликова, постају извори препрека за процес превођења који овде третирамо као трансформацију текста из једне културне средине у другу то јест преношење интерпртационог смисла романа сачуваног у лексичким и граматичким посебностима исказа јунака из једног језика у други. Трансформацију посматрамо као процес преображења значења изворног текста и његових језичких и ванјезичких посебности у превод. Не говоримо овде о трансформацији појединих лексема или структура, него о трансформацији група сличних лексичких појава и структура на нивоу целог књижевног текста. Разматра се трансформација утицаја посебних језичких елемената на интерпретацију дубинских семиолошких значења текста и разлике ових дубинских смислова између оригинала и превода. Затим за циљ ове анализе постављамо такође приказање семиолошких елемената сачуваних у формалним карактерситикама текста оригинала и њихов утицај на језичке могућности конструисања превода.

Превод је пре свега ефекат спајања два различита појмовна система, затим слаба вредност оригинала може бити последица препрека у разумевању разлика и посебности између концептуализација два језичко-културна система (уп. Tabakowska, 2001a, стр. 161-163). Затим следи и околност да људи који говоре различите језике живе у другачијим когнитивним световима (Hejwowski, 2004,

стр. 13-14). Затим број разлика између два језичка система расте пропорционално дужини пута деривације од дубинских до површних структура то јест дискурсивних, контекстуалних и концептуалних (Tabakowska, 2001a, стр. 32). Еквиваленција овако посматрана постаје пре свега ванјезички појам зависан од ситуације. На тај начин превод је управо субкод између језика и културе оригиналног дела и превода (Kubiński, 2000, стр. 56). Превод је пример дијалога између две различите културе, превођење је процес комуникације и уметност сагласности између две изузетне когнитивне представе стварности.

Веома важан чинилац у процесу превода постаје појам пресупозиције. Пресупозицију разумемо овде као групу информација које су неопходне за разумевање књижевног дела (Martuszewska, 2000, стр. 529). Пресупозицију у знатном степену одређује аутор дела зависно од културе у којој настаје дато дело (од њених историјских, језичких и социјолочких контекста). Вреди додати да је интерпретација текста повезана пре свега са пресупозицијом аутора и његовом културом. Опште је познато да у оквиру пресупозиције налазе се појмови који су инваријанти у културама оригинала и превода, ипак већина конотација, асоцијација и симбола везаних је пре свега са елементима националне традиције оригинала (уп. Martuszewska, 2000, стр. 531). Затим процес превођења има утицај на модификације у оквиру пресупозиције, истовремено може променити симболе и смислове сачуване у оригиналу шта може водити према погрешној интерпретацији неких од елемената културе оригинала од стране припадника културе превода.

Методом поређења језичких карактеристика из оригинала са истим елементима у тексту превода приказујемо формалне (граматичке) и контекстуалне (културне) разлике између оригиналног текста романа *Руски конзул* и његовог превода на пољски језик. Намеравамо затим да представимо и упоредимо функционисање одређених неправилних особина у језику јунака романа као одређеница говора другог и странца, приказујући такође широк когнитивни контекст језичке и ванјезичке проблематике романа и начин на који дате одређенице кореспондују са стварношћу.

За разматрање проблематике језичког идентитета у роману Вука Драшковића постаје важан појам етничке и националне припадности. Конструисање идентитета је симболичан процес (уп. Warchał, 2009, стр. 12) који садржи елементе као што су валоризација и дубока емотивност (уп. Lubaś, 2008, стр. 133-134).

У свакој култури веома важно место заузима самоидентификација и самодефиниција појединца у оквиру групе (Lewicki, 2002, стр. 45). У том контексту опозиција *свој-туђи* заузима једно од основних места у процесу идентификације појединца. Одређивање особина *другог-туђег* може се заснивати на културним, религијским или језичким посебностима. Језичка посебност (више: Lewicki, 2002) је један од елемената који одређују идентитет јунака (у односу на остале ликове) у многим књижевним делима. Истовремено посебне језичке одреднице другог или страног језика постају једна од најважнијих карактеристика *туђег* у оригиналу и у преводу.

Левицки (2002, стр. 44) посматра појам *туђе* у тексту превода као елеменат прихватања текста, као одлику функционисања датог текста у култури превода. Утиче на то језичка секундарност превода, можемо затим говорити о посебној врсти паралелизма међу светом књижевног дела и језиком тог света. Штавише, треба додати да преводилац мора користити у преводу други језик који првенствено служи опису другачије стварности него језик оригинала (Lewicki, 2002, стр. 44).

Аутори књижевних дела често приказују опозицију различитих идентитета у роману на основу језичких варијетета или посебних језичких маркера које употребљавају јунаци датог дела у дијалозима. На тај начин приказују се симболични простори који постају носиоци етничких, народних, локалних и националних осећања (више: Czerwiński, 2008).

Мултијезички и мултикултурни мозаик бивше Југославије има утицај на конструисање етничких, народних и националних контекста који су приказани у Драшковићевом роману. У СФРЈ главну улогу је вршио српскохрватски језик као комуникациони код на нивоу целе федерације. Српскохрватски језик са две варијанте то јест источном – екавском и западном – ијекавском био је општефедеративни језик за Србе, Хрвате, Муслимане и Црногорце, у многим случајевима такође за Македонце и Словенце (уп. Lubaś, 2001, стр. 176-177). Може се рећи да је српскохрватски био за време Југославије „интернационални“ неформални језик свих народа, народности и етничких мањина у оквиру СФРЈ (Lubaś, 2001, стр. 178). „Redovna službena upotreba na saveznom nivou obeležavala je srpskohrvatski, slovenački, makedonski, albanski i mađarski kao jezike federacije” (Bugarski, 2003, стр. 106).

Језик је симболичан затим и његова форма не само значење исказа је носилац битних информација о пореклу и националној или етничкој припадности јунака (нпр. дефинише странца или припадника етничке мањине – *другог*). О неким додатним аспектима и вредностима које су сачуване у посебним структурама, формама и речима – језичким знаковима – ван области њиховог примарног значења пише Владислав Лубаш (Lubaś, 1970, стр. 143). Сваки књижевни текст културе садржи имплициране и мотивисане кодове који налазе се у оквиру историјских и идентификационих дискурса културе оригиналног дела. Потрудићемо се приказати неке од језичких знакова које имплицирају етничку припадност ликова у књижевном делу.

У роману Драшковића приказана је проблематика специфичног језичког и идентификационог мозаика бивше Југославије. У оквиру српскохрватског језика веома важно место заузимала је веза између припадности и језика, пошто припадност је била модификована пре свега на основу специфике одређене групе (уп. Bugarski, 2004, стр. 134). Затим много више емотивна припадност везала се са језичким варијатетима и локалним говорима (више: Lubaś, 2000, стр. 201). Језик ипак није једини чинилац који спаја корисника са одређеном групом, тек повезан са другим ванјезичким елементима, добија посебно значење у обликовању идентификационог дискурса појединца (уп. Tambor, 2010). На облик

нашег идентитета (посебно националног и етничког) веома често утичу контакти са другим групама који одређују наш друштвен идентитет. Идентитет настаје као последица историјских, друштваних и политичких процеса присутних у развоју дате групе (уп. Szopski, 2005, стр. 27-28).

У пољском преводу Драшковићевог романа осим непреводивих елемената (дијалекатска диференцијација) постоје ипак елементи који су успешно транформисани из текста оригинала. То су пре свега примери неправилне употребе српског језика то јест говор косовских Албанаца и изузетно интересантана језичка интерференција српског језика са руским присутна у говору конзула Јастребова то јест Љуба Божовића који се претвара у Руса. Ове језичке стилизације аутор искористио је као изузетно интересантно књижевно средство које има за циљ приказати стварне могућности језичких интерференција. Пре свега ти елементи врше функцију карактеризације јунака али истовремено приказују дебелу линију поделе друштва у роману (на *наше*, *туђе* и *страно*). Маркери неисправног говора трансформисани су у текст превода углавном техникама калки, супституција и компензација.

Особине говора Албанаца у роману повезане су с једне стране са одликама дијалекатских говора Косова и Метохије, затим с друге стране, представљају могућу употребу српског језика од стране људи који или не познају језик довољно добро или нису образовани. Можемо затим сматрати да такав одраз њиховог говора ставља за циљ приказање ове друштвене групе као необразованих и неписмених грађана Југославије.

Фонетске особине српског говора Албанаца у Драшковићевом роману поклапају се са главним појавама у скоро свим дијалекатским говорима косовског подручја, затим нису оно искључиво албанске језичке карактеристике, то су:

1) изговор *ћ* уместо *ч* нпр. *сљућајно* (РК[3], стр. 14), *ћовек* (РК, стр. 15), *прића се* (РК, стр. 15), *лећи* (РК, стр. 194), *ућинио* (РК, стр. 195). Код Драшковића не примећује се варијанта палатализованог изговора африкате *ч* као *ч'* (исп. Божовић, 2009, стр. 14; Станишић, 2003, стр. 112; Реметић 2004, стр. 115);

2) изговор *љ* уместо *л* нпр. *сасљушамо* (РК, стр. 14), *љажни* (РК, стр. 14), *бољница* (РК, стр. 23), *бакљава* (РК, стр. 128).

3) изговор *њ* уместо *н* нпр. *дођесе* (РК, стр. 14), *зовњеш* (РК, стр. 23), *извињи* (РК, стр. 128).

4) редукција крајњих вокала у словенским топонимама женског рода нпр. *Ђаковиц* (РК, стр. 15) (срп. *Ђаковица*, алб. *Gjakova*).

Као посебну одлику неправилног говора на српском можемо навести граматичке грешке у говору јунака романа. Најчешће присутно је ремећење правила конгруенције и рекције.

Проблем поремећене конгруенције најизразитији је у придевско-именичким изразима, ремећење појављује се између личне заменице и форме глагола, затим

[3] У тексту користимо следеће скраћенице: РК – Драшковић, В. (2000). *Руски конзул*. Београд: Српска реч; RK – Draškovič, V. (2006). *Rosyjski konsul*. Toruń: Adam Marszałek.

посебно ремећена је конгруенција у персирању. Изразити су, поред свега, примери неслагања именице или именске заменице и атрибута, основних и збирних бројева са именицама или субјекта са предиктом (не слагање има обично место у оквиру употребљеног падежа, броја и рода).

1) придев или број мушког рода уместо женског: *један иљекција* (РК, стр. 14), *љићни карта* (РК, стр. 14), *гољеми банда* (РК, стр. 15), *љеп жена* (РК, стр. 15), *маљи плата* (РК, стр. 23), *један бакљава* (РК, стр. 128), *црњи ноћ* (РК, стр. 195).

2) придев средњег рода уместо мушког: *опасно ћовек* (РК, стр. 15)

3) придев употребљен у лошем падежу: *тај црногор оће руски јастреба* (РК, стр. 15) – придев у номинативу, именица у генитиву.

4) уместо збирног броја употребљен општи (у односу на именцу *деца* и глагол *имати*) нпр. *четири жив*, *четири мртав* (РК, стр. 129).

У придевско-падежним конструкцијама у језику који користе Албанци у роману ремети се конотација глагола са објектом и прилошким одредбама то значи употребљава се у тим конструкцијама углавном номинатив нпр. *није без око* (РК, 14), *оће да у наша држава* (РК, 15), *код мој шеф* (РК, 14), *по гљава* (РК, 16), *о српски краљ и о твоји ћетници* (РК, 152). Номинатив преузима такође улогу вокатива нпр. *Мољи само што не плаче, друг судија!* (РК, 149).

Именски предикат веома често конструисан је без глагола нпр. *ја поштен ћовек* (РК, 23), *он терориста* (РК, 14). Честа је такође конструкција са везником *да* на почетку реченице нпр. *да тељефонирам?*(РК, 14) и употреба у функцији перфекта искључиво конструкције личне заменице са крњим перфектом нпр. *и мој баб био у партизани* (РК, 151).

У многим случајевима искази Албанаца лишени су логичног синтаксичког тока, реченице нису допуњене, испрекидане су, ова карактеристична појава може доказивати да не познају довољно српски језик и да се слабо у њему сналазе нпр. *Оће та опасна тица... онај јастреб што љови пиљићи... тај Црногор оће руски јастреба!* (РК, 15). Осим тога постоје речи дијалекатског/разговорног (нпр. *тица*) или албанског (нпр. *баб,* алб. *baba*, срб. *отац*) порекла.

Нису то ипак једине особине говора Албанаца у роману. Језик албански исто као словенски језици припада породици индоевропских језика, међутим, једини је представник групе албанских језика (Tabakowska, 2001b, стр. 319). Зато разликује се знатно од јужнословенских језика, иако, треба додати, поседује много особина балканске језичке заједнице. Ситуација развоја језика на Косову и Метохији је веома специфичког типа. Многе особине косовских говора заједничке су у истом степену за словенске и албанске говоре које су ефекат измешања одлика турских, албанских и српских језичких посебности (Божовић, 2009, стр. 11).

Словенски говори на Косову преузели су још једну интересантну одлику карактеристичну за балканску језичку заједницу то јест уједињење облика акузатива и локатива. Као резултат непрекидног контакта Словена на Косову са албанским становништвом ова особина је била пренесена на ниво српских косовских говора. У албанском језику функцију локатива врши акузатив нпр.

alb. *në shkollë*, *në shpi* (Божовић, 2009, стр. 19). Ипак у роману и у овом случају јунаци употребљавају уместо локатива номинатив нпр. *вљас у бољница* (РК, стр. 23), *у одбрана* (РК, стр.16). Јунаци албанског порекла такође врло често уместо акузатива употребљавају номинатив нпр. *тераш у Албанија* (РК, стр. 15), *у наша држава доведе* (РК, стр. 195).

У тексту превода фонетске особине говора Албанаца нису повезане са одликама дијалекатских говора као у оригиналу. Гласови нису доследно заступљени, затим следи случајно појављивање релевантних особина говора свих јунака албанског порекла у преводу. Истовремено је оваква техника трансформације недоследан покушај копирања фонетских карактеристика из оригинала:: 1) *ś*:*sz* – *myszlę* (RK, стр. 15); 2) *l*:*l'* – *liodowaty* (RK, стр. 17); 3) *ł*:*l* – *czlowek* (RK, стр. 16 и 59); 4) *w'*:*w* – *welki* (RK, стр. 15). Присутне су у преводу такође лексеме које могле би се класификовати као речи дијалекатског порекла у пољском језику: нпр. *liter* (RK, стр. 16), *pensyja* (RK, стр. 24) или *milicyja* (RK, стр. 24).

У пољском преводу многе речи су неологизми који спадају у творбене интерференције нпр. *fałszowski* (RK, стр. 15) или *zatelefonić* (RK, стр. 15). Ипак семантички садржај ових речи дозвољава разумевање њиховог смисла у исказима.

Поред свега наведеног постоје и примери ремећења конгруенције у исказима јунака албанског порекла у оригиналу и преводу која су међусобно приближна. У оригиналном делу Драшковића конгруенција између субјекта и атрибута је ремећена претежно према мушком роду, евентуално према средњем, никад према женском. Међутим, ремећење према женском роду чешће се примећује у тексту превода нпр. *jedna zastrzyk* (RK, стр. 15), *pobita czlowek* (RK, стр. 44). У конструкцијама субјекта с предиктом постоји најприближнији начин ремећења конгруенције у оба текста, врши се претежно у корист средњег рода (посебни примери ремећења су облици крњег перфекта на српском и прошлог времена на пољском нпр. *[on] zacięło* (RK, стр. 17), *[on] przeklinało nasz republik* (RK, стр. 16). У преводу много чешће него у оригиналном делу Драшковића може се приметити промена рода појединих именица нпр. *republik*, *ulic*, *płaszcza*.

У конотацијама глагола ремећени су слични елементи као у оргиналу, неправилна употрбеба одрђених падежа врши се такође претежно према номинативу: *ja był w ubikacja* (RK, стр. 24), *ty jesteś władz w szpital* (RK, стр. 24), *z wola Allacha* (RK, стр. 129).

Затим и прошло време је конструисано што приближније оригиналу. Употрбљена је конструкција заменице са глаголом у прошлом времену у трећем лицу нпр. *ja musiał* (RK, стр. 24). Реализација именског предикта је такође приближна оригиналном делу нпр. *ja uczciwy czlowek* (RK, стр. 24), *nikt nie pobity* (RK, стр. 44). Сличне констурукције прошлог времена и именских предиката су исто тако одреднице говора конзула Јастребова у роману.

На основу наведених језичких разлика постигнут је у роману ефекат културне разлике између Срба и Албанаца. Свет романа затим је подељен на два простора - *наш* и *њихов*. Разлике се могу приметити на нивоу пресупозиције читаоца и

разумевања ванјезичког контекста сачуваног у формалним језичким одликама исказа. Проблематика превода језичких структура у Драшковићевом роману веже се такође са конфликтом етничке и националне припадности јунака, изражавањем карактеристика негативног стереотипа преко употребу одређених језичких конструкција и структура.

Најдоследнији пример трансформације на пољски представља интерференција два језика у говору странца – Љуба Божовића који се претвара у руског конзула Ивана Степановича Јастребова. На том основу примећујемо да постоје у тексту превода функционални еквиваленти.

Утицај на многе промене у оквиру начина превођења имала је непреводивост култура и разматрање проблема немогућности остварења доследног превода – трансформисања појединих елемената стране културе у своју (више: Urbanek, 2002, стр. 62-63). Интересантним постаје посматрање улоге и фукције треће културе у првенствено бикултурном процесу превођења. Елементи треће културе дефинишу се као сви ови елементи текста оригиналног дела и/или превода, које су страни-туђи-непознати за један и/или за оба језика и обе културе (Urbanek, 2002, стр. 63). Између ових елементата спадају дијалози у трећем језику – страним или другим. У овој групи може се затим наћи интерференција два језика у говору јунака или неисправна примена језика.

Језичку интерференцију разумемо као узајемни утицај два језичка система на различитим нивоима то јест фонетским, морфолошким и синтактичким (Karaś, 2009). Интерференције у књижевном делу можемо поделити на: 1) лексичке (употреба речи из матерњег језика); 2) творбене (деривације заснове на правилима матерњег језика) и 3) интерференције граматичких структура (конструисање структура на основу структура матерњег језика).

У књижевним делима најчешће се појављују лексичке интерференције, које у процесу превода не проузрокују многих компликација. Тог типа интерференције присутне су у делима Миодрага Булатовића *Heroj na magarcu* и *Ljudi sa četiri prsta* нпр.: *Što će božjem čoveku nož, Padre?* (Bulatović, 1986, стр. 75); *Ni opasača, ni kape! Sramno sam pokraden, ovo je treći put! Vojni sud, vešala, o mamma mia!* (Bulatović, 1986, стр. 83) *Reći ću sve što znam. Ponjimaješ?* (Bulatović, 1998, стр. 55); *Kakav pravac, prosim?* (Bulatović, 1998, стр. 96).

Обично интерференције тог типа одређују специфичну атмосферу у роману и карактеришу јунаке као припаднике одабране националности или етничке мањине (уп. Urbanek, 2002, стр. 63).

У процесу превода текста са елементима треће културе ремети се бијезичност превођења (Urbanek, 2002, стр. 64), затим елементи треће културе спадају у групу одлика за посебан начин анализе и квалификације. Проблематика трансформација у случају интерференције зависи затим такође од степена познавања језика треће културе у културе превода. На могућности конструисања превода у том случају утиче однос језика који интерферишу. Однос тај може олакшити процес трансформације у други језик или га отежити.

Особине језика Јастребова у роману Драшковића можемо поделити на 1) фонетске, 2) лексичке и 3) интерференције граматичких структура.

Јастребов у оргиналу у својим исказима приказује разлику између руског гласа [l] и [l'] на основу контраста изсмеђу српских слова *л* и *љ*, затим у преводу разлика се своди на опозицију слова ***l***: *ł* [l:u̯] која врши исту функцију као у оригиналном делу.

У фонд лексичких одлика говора Јастребова спадају речи преузете из руског језика прилагођене правописним правилима једног и другог језика нпр. *кањечно* (РК, стр. 70)*, њет* (РК, стр. 69)*, всјо* (РК, стр. 70)*, харашо* (РК, стр. 69)*, значит* (РК, стр. 69)*/ kanieszna* (RK, стр. 77)*, niet* (RK, стр.77)*, wsio* (RK, стр. 77)*, charaszo* (RK, стр. 77)*, znaczit* (RK, стр. 77). Налазимо, међутим, питања директно преузете из руског нпр. *Кто он? Как ето?* (РК, стр.70).

Између интерференција на ниивоу граматичких структура налазе се: а) конструкције са *нет* у значењу *нема – великих пробљема њет* (РК, стр. 69)*, времењи њет за чекање* (РК, стр. 72)*/ wielkich problemów niet* (RK, стр. 77)*, wriemieni njet za czekanie* (RK, стр. 79); б) крњи перфекат, структура правилна за конструисање прошлог времена у руском језику – *ја забил, ја заборавио* (РК, стр. 70)*, а гдје ви говориљи да ви били* (РК, стр. 71)*/ ja zabył, ja zapomniał* (RK, стр. 77)*, a gdzie wy mówili, że wy byli* (RK, стр. 78); в) конструкција именског предикта као у руском језику – *ви задовољни* (РК, стр. 69)*/ wy zadowoleni* (RK, стр. 77).

Многе од језичких стилизација говора Јастребова наглашава његову посебност у тексту Драшковића као странца. Грешке у говору овог јунака су уствари ефекат интерференције два словенска језика. Зато што пољски језик такође спада у групу словенских језика, транформисање тог типа стилизације у пољски превод је постало могуће. Пресупозиција пољског читаоца је довољна за конструисање сличне као у оригиналу стилизације.

Затим сви наведени елементи врше улогу карактеризације и идентификације јунака у роману. Језик Албанаца у тексту превода има нижи статус него у тексту оригинала зато што није повезан са локалним – дијалекатским говорима. Разлогом за вероватан одраз Албанаца у роману може се сматрати стереотипски поглед на престиж Албанаца на Косову и стварне особине косовских дијалекатских говора. У српском језику народни говори имају посебан друштвени престиж, док у пољском престижан је искључиво језички стандард и у одређеним случајевима језик књижевности.

Ипак у преводу ефекат лошег познавања српског језика и ниски ниво образовања Албанаца је постигнут. Нижи престиж у односу на оригинал је последица недостатка доследности особина језика ове етничке групе у преводу. Основни циљ – деградација албанског становништва у роману - је постигнут.

Етнички стереотипи најбрже се преносе у језик, зато је негативан одраз језика или употребе језика од стране одређене групе уствари приказање нагативног става према тој групи (в. Bugarski, 2003, стр. 111). Албански за време бивше Југославије асоцирао је грађанима на језик запостављеног и необразованог друштва одатле

и потиче ниски престиж његових говорника (уп. Bugarski, 2003, стр. 111). На тај начин исто као у оригиналном делу, такође у преводу створен је контраст између *нашег* – српског и *туђег* – албанског. Преко језичке стереотипе приказан је конфликт два идентитета *нашег* и *туђег* (в. Lešić, 2006, стр. 87-88).

У превод фактички је пренета проблематика неисправног говора Албанаца, чиме је постигнут ефекат њиховог ниског престижа. На тај начин представљена је разлика између Срба и Албанаца на нивоу целог романа у преводу, затим и основна етничко-национална проблематика. У Драшковићевом роману приказан је карактеристичан пример типологизације етничких група, приказање етничке групе кроз призму негативне представе о њој (уп. Telus, 2000, стр. 278-279).

У трансформацији језичких посебности приказаних у Драшковићевом роману пропуштен је цели низ дијалекатских одлика говора на Косову, превод потпуно је лишен језичког контекста особина говора Косова и Метохије, зато одлике говора Албанаца у пољском преводу дела Драшковића нису доследне. На тај начин изгубљен је део информација корисних у интерпретацији на нивоу превода. Међутим, конструисање културног превода у ком би дијалекатске особине биле трансформисане у неке пољске одредице дијалекатских или етничких варијетета, исто не би било могуће. Проблем за такво остварење посебности говора јунака у преводу је чињеница другачијег престижа језичких варијетета, различите етничке средине присутне у обе културе, затим и засебни ставови према одређеним етничким мањинама.

Дијалози који представљају интерференцију са руским језиком су најуспешнији пример прилагођавања услова оригиналног дела култури превода. У пољском тексту ова трансформација била је могућа зато што сва три језика налазе се у истој језичкој групи – групи словенских језика. Проблем дијалога између три културе би постао знатно већи да би се превод вршио на неки од несловенских језика.

Може се закључити да велики део формалних структура – стилизација на говор *страног лица* које су приказане у оригиналу, у пољском преводу романа *Руски конзул* су сачуване. Њихова трансформација се одвија методом директног трансфера у превод, репродукцијом, супституцијом и компензацијом, које можемо сматрати за основне технике трансформације текста.

Треба ипак додати да конструкција тзв. културног превода у ком би облици из оригинала били трансформисани уз помоћ неких пољских дијалекатских елемената, такође није могућа. Проблем за такво остварење посебно карактеристика говора Албанаца у тексту превода постаје разлика језичких варијанти и друштвеног престижа, такође и другачија слика света у ове две културе.

ИЗВОРИ:

Драшковић, В. (2000). *Руски конзул*. Београд: Српска реч.

Bulatović, M. (1986). *Heroj na magarcu*. Beograd: Prosveta Beograd/Vuk Karadžić Beograd/Mladinska Beograd/BIGZ Beograd.

Bulatović, M. (1998). *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*. Beograd: Verzal Press.
Drašković V. (2006). *Rosyjski konsul*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић, М. (2009). Неке заједничке појаве у српском, албанском и турском језику на Косову и Метохији. *Баштина*, *26*, 11-21.
Реметић, С. (2004). Српски народни говори Косова и Метохије у светлу међујезичке и међудијалекатске интерференције. *Јужнословенски филолог*, *60*, 113-123.
Станишић, В. (2003). Српско-албански језички додири и два типа фонолошких система у балканским језицима. *Балканика*, *34*, 105-117.
Borkowska, G. (1988). *Dialog powieściowy i jego konteksty (na podstawie twórczości Elizy Orzeszkowej)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
Bugarski, R. (2003). *Jezici*. Beograd: Čigoja štampa.
Bugarski, R. (2004). *Jezik u društvu*. Beograd: Čigoja štampa.
Czerwiński, M. (2008). Syndrom wielojęzyczności we współczesnych językach i literaturach narodów byłej Jugosławii. S. Gajda (ur.), *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej* (177-198). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
Hejwowski, K. (2004). K*ognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*. Warszawa: PWN.
Karaś H. (2009), Interdialekt. Halina Karaś (ur.), *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*. Preuzeto 20.01.2012 iz http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl
Kubiński, W. (2000). Kognitywna teoria przekładu: nieuchronna oczywistość czy bezużyteczna mżonka? W. Kubiński i T.Z. Wolański (ur.), *Przekładając nieprzekładalne* (51-58). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
Lešić, Z. (2006), „Mi" i „Naša" kultura – i „Oni", drugi, *Susret kultura. Zbrornik radova 1954– 2004* (87-90), Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filološki Fakultet.
Lewicki, R. (2002). Obcość w przekładzie a obcość w kulturze. R. Lewicki (ur.), *Przekład. Język. Kultura* (43-52). Lublin: UMCS.
Lubaś, W. (1970). Iz problematike prevođenja vlastitih naziva, *Filološki pregled*, *knj. VIII, z. 1-2*, 139-150.
Lubaś, W. (2000). Tożsamość regionalna w języku (Na przykładzie polszczyzny śląskiej). T. Kostyrko i T. Zgółka (ur.), *Kultura wobec kręgów tożsamości. Materiały konferencji przedkongresowej. Poznań 19 – 21 X 2000* (191-202). Poznań: Wielkopolskie Towarzystwo kulturalne.
Lubaś, W. (2001). Jugosławia i rozmnażanie języków. S. Gajda (ur.) *Złota Księga. Ścieżkami współczesnego literaturoznawstwa i językoznawstwa* (175-182). Opole: Wydawnistwo Uniwersytetu Opolskiego.
Lubaś, W. (2008). Jak język w krajach słowiańskich „utożsamia"/„identyfikuje" narodowość– teraz i w przyszłości. S. Gajda (ur.), *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej* (133-148). Opole: Wydawnistwo Uniwersytetu Opolskiego.
Martuszewska, A. (2000). Presupozycje odbiorcy przekładu. W. Kubiński i T.Z.

Wolański (ur.), *Przekładając nieprzekładalne* (529-536). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Szopski, M. (2005). *Komunikowanie międzykulturowe*. Warszawa: WSiP.

Tabakowska, E. (2001a). *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*. Kraków: Universitas.

Tabakowska, E. (2001b). *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków: Universitas.

Tambor, J.(2012). Kulturowe wyznaczniki tożsamości. Tożsamość mieszkańców województwa śląskiego. Preuzeto 12.01.2013 iz http://www. *regionalneobserwatoriumkultury.pl/kon2.html?.../...*

Telus, M. (2000). Konstrukcja narodowego „my“ , czyli dlaczego kochamy ojczyznę. J. Nowakowska Kempna i J. Anusiewicz (ur.), *Język a kultura 14. Uczucia w tekście* (253-287). Wrocław: Wiedza o kulturze.

Urbanek, D. (2002). Elementy trzeciej kultury w procesie przekładu. R. Lewicki (ur.), *Przekład. Język. Kultura* (61-70). Lublin: UMCS.

Warchał, M. (2009). *Językowe (re)konstrukcje tożsamości (psycho- i etnolingwistyczna analiza chorwackich wypowiedzi narracyjnych*. Praca doktorska. Preuzeto 15.04.2011 iz http://www.sbc.org.pl/Content/19464/doktorat3014.pdf

Laslo Patoč[1]
(Filozofski fakultet, Novi sad)

TRANSFORMATIVNI ASPEKTI OPAŽANJA U ROMANU LASLA DARVAŠIJA *„A KÖNNYMUTATVÁNYOSOK LEGENDÁJA”*

Summary: In this essay, I'm looking for the answer how identity can be influenced by sensuality in the narration of a postmodern historical novel. During the perception intersubjective distances in László Darvasi's novel generates the sense of absence and alienage. Detectable differences are traceable in the character's perceptional process. On the one part this phenomena emphasizes the subject's sensory domination, and the other insists the importance of reestablished field expreience which has a subjective character. In the analyzed novel a sense of absence is generated by the otherness of perception, that eliminates a tradicional system of cognition. The text and language in novel became the enviroment for perception, where character's feelings are organized by emotional instead of logical principles.
Keywords: perception, intersubjective relations, historical novel, Hungarian literature.

Rezime: U ovom radu traži se odgovor na pitanje o uticaju čulnog opažanja na identitete u narativu jednog postmodernističkog istorijskog romana. Međusobne distance između ličnosti, stvorene u procesu opažanja, u romanu Lasla Darvašija generišu iskustvo manjkavosti i stranosti. Kod aktera romana u procesima opažanja uočljive su određene linije razgraničenja. One u prvi plan stavljaju s jedne strane opažajnu nadmoć subjekta, s druge strane pak naglašavaju mogućnost ponovnog uspostavljanja subjektivnog doživljaja prostora putem oseta. U analiziranom romanu različitost opažanja generiše iskustvo manjkavosti koje će na više tačaka pokazati u pravcu razgrađivanja tradicionalnog sistema opažanja. Tekst i jezik romana postaje sredina opažanja u kojem se, umesto logike, oseti subjekta organizuju na osnovu emocionalnog principa.
Ključne reči: čulno opažanje, intersubjektivni sistem odnosa, emocionalnost, istorijski roman, mađarska književnost.

Umetnosti pisanja o mađarskoj književnosti, a u okviru toga diskursu o modernom mađarskom istorijskom romanu iz pera Lasla Darvašija pristupi iz pozicije istorije književnosti i kritički odjeci jednako pripisuju istaknutu ulogu. Imajući u vidu prvu samostalnu knjigu iz 1991, odnosno roman iz 2009. pod naslovom „*Virágzabálók” (Žderači cveća)* – ne zaboravljajući, naravno, od tada objavljena dela „*Pálcika, ha*

[1] patocslalaszlo@gmail.com

elindul" (Štapić kad krene) i"Vándorló sírok"(Putujući grobovi) – kao dve markantne tačke životnog dela, ipak najznačajnije poglavlje u njegovoj karijeri predstavlja roman iz 1999. pod naslovom *„A könnymutatványosok legendája"(Legenda cirkusanata sa suzama)*. Srpska čitalačka publika mogla je da upozna samo nekoliko dela iz opusa Lasla Darvašija i među tim delima, na žalost, nema pomenutog velikog romana. Ovom delu među savremenim mađarskim istorijskom romanima pripada istaknuto mesto. Zahvaljujući strukturi koja se gradi na specifičnoj tehnici pripovedanja, umesto konkretizacije značenja u romanu se ukazuje na njihovu nejasnoću, odnosno na dileme - kao što je uočila Aniko Radvanski – „na osnovu dovođenja pod znak pitanja osnovne spečifičnosti pripovedanja , baš kao i putem diskurziviteta jezika u svetu priče ovo delo postaje otelotvorenje dilema teorija spoznaje u epičnom opisivanju stvarnosti" (Radvánszky 2003, str. 252).

Govoreći o shvatanju Darvašija, Peter Sirak kaže da istorija prijema dela ovog autora stvorila je „specifičnu vrstu disperzije načina shvatanja" koje se unutar mađarske književnosti „sa hrabrošću može nazvati jednim poglavljem kanonističkog takmičenja prepoznatljivih jezika"(Szirák 1998, str. 121). U naučnom članku Peter Derci, napisanim 1995, dakle pre nego što je objavljen roman koji je predmet ove analize, kao najznačajnija karakteristika novela Darvašija ističe se narativni postupak mitskog pripovedanja: „Tekstovi nam daju nagoveštaje o postojanju jedne veće celine, jedne celovitosti iz koje se može crpiti snaga da bi se ponovo uspostavio naizgled iskliznuti red. Ipak, ni to nije toliko jednostavno, imajući u vidu da novele Darvašija nikad nigde ne tvrde da je svet iskliznuo iz vremena ili prostora, odakle bi ga trebalo vratiti" (Dérczy 2004, str. 151). U narativu romana koji je predmet posmatranja istaknuta uloga data je delovima teksta u kojima se sled događaja vezuje za svet čuda, pošto iskliznuća „normalnosti" sveta ne predstavljaju se kao nešto negativno, niti kao korenito razgrađivenje slike sveta, već kao svojevrsni prelaz - da tako kažemo - sa uobičajenog na nešto preko toga i omogućavaju nam shvatanje dva međusobno suprotstavljena registra - koji u suštini ipak nisu usmereni u međusobno suprotnom pravcu. Drugačije rečeno, ove tačke generišu prelaz između svakodnevnog vremena, prisutnog u horizontu romana i vremena legendi. Povodom umetničkog dela, koji nam daje sled različitih metoda prelaska granica, gest dovođenja u neuravnoteženi položaj neki pripisuju aspektu opisivanja tela, subverziji koja se ogleda u osetima, ili kao što je formulisano u jednom tekstu: „jedan od glavnih karakteristika romana (Darvašijevih tekstova) je, dakle, debalansiranje čitalaca, kao i prevazilaženje razuma sa kreiranjem jednog grotesknog sveta u kojem se pojavljuje isprevrtana, odvratna slika tela" (Gaborják 2008, str. 51).

Narativna tehnika nedavno izdatog velikog epskog dela Lasla Darvašija takođe dozvoljava pristup iz ugla oseta i osećanja. Slično kao u romanu koji je predmet posmatranja u ovom tekstu, i u romanu *„Virágzabálók"(Žderači cveća)* prezentovanje emocionalnosti i emocija dovodi do brisanja granice između suprotnih emocija i njihovog stavljanja u istu ravan. Uočljivo je nastojanje pisca da na svakom koraku izbriše, odnosno relativizuje razlike između međusobno suprotnih emocija – na primer, između ljubavi i mržnje, između hrabrosti i straha. U romanu *„Virágzabálók"* ćutanje

aktera je markantno značajan akt sa dvojnom funkcijom: tišina je s jedne strane način za prikrivanje emocija, s druge strane je sredstvo za aktiviranje određenih dela emocija, koja pripadaju najdubljim slojevima privatne sfere. U pojednim slučajevima tišina dobija ulogu generatora osećanja sigurnosti između partnera u komunikaciji, dok na drugim mestima ulazi u tekst kao izražavanje emocionalne praznine i bespomoćnosti. U navedenim mestima pojavljuju se forme nemih emocija. Doživljavanje ovakvih emocija dovodi do neaktivnosti i osećanja ograničenosti.

Skoro svaki od raznovrsnih tipova diskursa romana, odnosno forme pripovedanja koristi mogućnosti koje pružaju emocije i oseti. Ovi načini izražavanja mogu se dovesti u vezu sa pojavom da narativna tehnika romana *„A könnymutatványosok legendája”*kontinuirano otvara nove perspektive: „umesto epičnog pripovedanja koji garantuje jednu jedinu polaznu tačku za odmeravanje, zajedno sa promenama pripovedačkog stila romana, čitalac mora da uzme u obzir i kreiranje značenja koje proizilazi iz promena dimenzija teksta” (Radvánszky 2003, str. 253).

U ovom radu traži se odgovor na sledeće pitanje: na koji način dolazi do izražaja uticaj opažanja emocija na identitete u narativu jednog postmodernističkog istorijskog romana? Analizirajući roman *„A könnymutatványosok legendája”* Adam Gaborjak u svom tekstu iz 2008. fokusirao je na različite reprezentacije tela i čulnosti. Kako kaže, „novele i roman puni su scena o telu i požudi, o vođenju ljubavi kao nekakvog preobražaja, o sekretima tela, o isparavajućim ženskim organima, o muškim semenima u toku ejakulacije ili ćemo na svakom koraku naići na osakaćene udove, trupla ili možda na pokojnike koji se vraćaju u svet živih” (Gaborják 2008; 49). U frazama naratora romana, koji se mogu shvatiti kao iskazi samorefleksije, radnje se stavljaju u emocionalne perpektive. Priča i emocije, iskazi o događajima i sticanje iskustva emocionalnosti pojavljuju se u uskoj vezi već na prvoj stranici romana. U uvodnim mislima naratora stavlja se naglasak na tekstovne produkcije, na priču i na povezanost emocija sa gore navedenima: „Neka boli što sme da boli. Pripovedanje ne boli. Međutim, tokom cvetanja reči gorki med ljudske potištenosti oseća se na jeziku. A takva uznemirenost je veoma slična neobuzdanoj prirodi vremenskih prilika” (Darvasi 1999, str. 7). U citiranom tekstu zajedno se pojavljuju praksa naratora i osećanja koja se stavljaju u paralelu sa njim, problematika jezika, pripovedanje i zajedno sa njima i nepobedljivost toposa opažanja. Manifestacije emocija, gestovi opažanja pojavljuju se u svojevrsnoj nadmenoj poziciji u ravnopravnom položaju sa naracijom, sa pripovedanjem. Ovaj primer ukazuje i na to da narator zamišlja tekst i priču kao nešto van njega, nešto strano, određujući odnos između dve pojave kao specifični slučaj intersubjektivnog sistema odnosa.

U romanu *„A könnymutatványosok legendája”* izražavanje i emocije, pripovedanje i emocionalnost ukazuju ne samo na čvrsti splet glasa naratora sa emocijama, odnosno sa opažanjem, već u prvi plan stavljaju i uticaj emocija na pojedinca: „Nakon dugotrajnog i promišljenog razmišljanja jedan kurucki vitez, Balint Homonai-Nađ reći će nedaleko od srećnog i mnogoljudnog turskog tabora da je ova beda baš onolika koliko je velik sam Gospodin. I nakon izgovaranja ovih reči, odmah će se i pokajati, međutim samo će ga i to potvrditi” (Darvasi 1999, str. 9). Kroz roman se povlači stavljanje u paralelu emocija i

oseta putem izgovaranja, što je potvrđeno i time da roman Lasla Darvašija na implicitni način već u samom naslovu prihvata mogućnost pristupanja čitanju teksta iz aspekta emocija. Pored toga, ne sme se zaboraviti ni to da delatnost cirkusanata sa suzama takođe je puna snažnih emocionalnih naboja i da akt plakanja – kao refren – ponovo i ponovo se pojavljuje u romanu. Imajući u vidu snagu refrena, rečenica „Velika carska šljuka plače" Darvasi 1999, str. 117) na sličan način takođe raspolaže sa organizatorskom snagom. Simbolika plakanja u romanu dobija veoma značajnu ulogu. Povodom suza, plakanja, atrakcije sa suzama i poetske funkcije emocija – oslanjajući se na zapažanja Eve Toldi – može se konstatovati da promene u agregatnom stanju suze dovode na videlo značajne slojeve značenja: „nakon što će emocije, skrivene u ljudskoj duši, koje ukazuju na stanje duhovno-duševne uznemirenosti, bilo da je reč o bolu ili osećanju radosti, pretvoriti vidljivima i materijalnima, agregatno stanje (suze) će se ponovo promeniti" (Toldi 2008, str. 118-119).

Cirkusanti sa suzama imaju istaknuto mesto u emocionalnom i opažajnom sloju romana. Tokom interakcije sa strancem, sa drugom osobom, cirkusanti se nalaze u poziciji inicijatora komunikacije. Kao mogući razlog tome može se navesti činjenica da sa jedne strane izazivaju mogućnost „da se lica koja su sa njima u vezi međusobno nađu i da se ovim putem i priče prepliću"[2], a s druge strane pak otelotvorenjem irealnog i neobičnog preuređuju strukture na osnovu kojih lica u svetu romana postoje i snalaze se: „Jedan od njih produkuje suze od krvi, drugi od meda, treći od crnog kamena, i jaoj, četvrti od leda, a petom izlaze iz očiju sitni komadi ogledala" Bože sačuvaj! Da li je to čarobnjaštvo?! Đavolske čarolije? Stefan Per motri kao u košmaru. Čupka bradu. Češe stomak. Bled je sada kao mrtvac. A njih petoro neće dugo da prave atrakcije sa suzama. Ulaze u kočije i polaze odmah" (Darvasi 1999, str. 27).

„Svako nastupajuće osećanje »ima karakter napetosti«, - kaže Agneš Heler u tekstu „*Az érzelmek elmélete" (Teorija emocija)* – i ovu napetost uvek zatvara takozvana »zaključna reakcija« koja je biološki povezana sa datom emocijom i služi ukidanju napetosti nakon zadovoljavanja biološke potrebe" (Heller 2009, str. 51). Pomenuta napetost kod subjekata romana prisutna je u shvatanju sebe u pogledu emocija i oseta, kao i u njihovom odnosu prema sebi i svetu, i u tim mestima teksta pitanja zaključne reakcije, odnosno biološke potrebe postaju problematične. Umesto prethodnog, može se govoriti o ustaljenosti potreba i o njihovom pretvaranju u nešto što je nemoguće obuzdati: „Gleda bezživotna tela oca i majke, sićušne braće i sestara i naravno i mrtvo telo lažnog pastira Jona Katarana, čije je lice čak u svetu mrtvih okrenuto prema Irini. Irina ne plače, ni jedna kap se ne pojavljuje u njenim očima. Ne pomeraju joj se čak ni trepavice. Lice joj nije deformisano od bola. Samo joj se srce učvršćuje. U srcu joj nastaje neka strana nepomična materija" (Darvasi 1999, str. 29).

Odnos prema irealnosti, osećanje i razumevanje nesvakidašnjih pojava, mogućnost njihovog shvatanja i prihvatanja se takođe odvijaju iz aspekata emocija. U svetu romana prevrednuje se pomeranje oseta iz realnosti i ono postaje prirodan gest: „Za nekoliko dana nakon što se Gospodinov leteći izmet izgubio u gornjem plavetnilu, događa se

[2] (Radvánszky 2003, str. 257)

nešto strašno u dvoru. Neka se nebo oslepi. To je već početak neobuzdane propasti. Gospodin Absolon bez kakvog naročitog razloga naredi da se izbičuje Rudica" (Darvasi 1999, str. 186). Ovi i slični primeri potkrepljuju mišljenje o specifičnoj organizovanosti vladajućeg sistema odnosa u fikcijskoj realnosti romana „A *könnymutatványosok legendája"* što pokazuje pravac prema razgrađivanju tradicionalnog sistema čulnosti, odnosno kako je jedan od ranijih analitičara romana zabeležio: „pored prisustva principa forme pripovedanja kao estetsko iskustvo naglašava se retoričnost jezičkih događanja i tekstovna 'realnost' napisanog" (Radvánszky 2003, str. 252). Tekst i jezik romana postaju mesto opažanja gde se oseti subjekata umesto logike organizuju na osnovu principa emocionalnosti: radnja govora i izgovaranje će postati sredina u kojoj će emocije nadvladati uobičajene odnose.

Kao najkarakteristični aspekt oseta i emocija u romanu možemo pomenuti transformativni aspekt radnje. Emocionalne radnje sposobne su da promene povezanost sistema odnosa između stvari i to na način da nakon doživljaja emocija i njihovog odvijanja ranije emocionalno stanje se shvata kao nešto što nedostaje: „Kada ulazite u jedan pogled koji izražava čuđenje, izlazite iz njega tako da će gazda tog pogleda danima sanjati slepo, samo će glasove ćuti i gorke mirise osetiti i nakon što će mu se vratiti vid, život će posvetiti mislima da svet ne može biti lep, pošto se živi samo jednom" (Darvasi 1999, str. 532). U mnogim slučajevima, stičući praksu čulnog opažanja, akteri romana koriste svoje osete daleko iznad i van pravila normalne sfere prijema impulsa. Iz ove perspektive sposobnost normalnog čulnog opažanja se pojavljuje kao nedostatak. U posmatranom romanu oset, stvoren putem različitosti čulnog opažanja, stvara, dakle, iskustvo nedostatka obezbeđujući prelaznost između dve sredine u opozicionom položaju – između živih i mrtvih, čoveka i nečoveka, dve nacije, dve razine vremena, odnosno određenih suprotnih emocionalnih parova: „Pa i ne smejemo se kada kažemo da trupla u vodama nikada nisu imala tako gorku sudbinu u ovoj domovini" (Darvasi 1999, str. 13-14). Odvijajući emocionalni iskazi pojavljuju se kao teren za tranformaciju gde se brišu granice Svog i Drugog, delimično zbog emocionalnih utisaka, dok disharmonične pojave funkcionišu kao tačke za oslanjanje, bez obzira na to da intenzitet suprotnosti ne jenjava.

Analizirajući ulogu i položaj emocija u strukturi romana postavlja se i pitanje osećanja i pripovedača, odnosno mogućnosti pripovedanja. Distance između osoba u procesu opažanja u Darvašijevom romanu generišu iskustvo manjkavosti i stranog: „Ljudi vojvode Mihaila ponovo ubijaju ubijene, ponovo kradu od pokradenih. Ljudi vojvode Mihaila okrutnost su preuzeli od Mađara i razvili su je" (Darvasi 1999, str. 29). Mentalnu reprezentaciju stranosti u pojedinim mestima teksta generiše nulti stepen opažanja, kao identifikacioni segment onoga što je nemoguće opažati. Svemu ovome doprinosi i predstavljanje i mitiziranost narativne tehnike, kao i duh legendarnosti, koji se prožima kroz tekst: „Ubijena osoba dugo i ne zna da je mrtva. Toliko se može znati o Tomajevcima, ne više" (Darvasi 1999, str. 111). U ovom kontekstu identičnost i različitost preobražavaju se u ambivalentne vrednosne sadržaje. U sistemu povezanosti Darvašijevih tekstova svakodnevna logika oseta postaje marginalna, čime se dokazuje viđenje Agneša

Helera da „erotičnim opažanjem znanje će biti nepouzdano, naši nepouzdani oseti će lažno svedočiti" (Heller 2009, str. 7). U opisanim procesima opažanja u romanu mogu se uočiti određene linije za razgraničavanje , koje s jedne strane naglašavaju istaknutu opažajnu nadmoć aktera – koji skoro bez izuzetaka osećaju neprolaznu tugu[3] – s druge strane naglašavaju mogućnost ponovnog stvaranja subjektivnog doživljaja prostora putem oseta. „Ja ne verujem u to da li postoje cirkusanti sa suzama ili ne. Sve jedno mi je i to da li ih je troje ili šestoro. Ja verujem u njihovu tugu što isto tako postoji kao što postoje život i smrt" (Darvasi 1999, str. 81). U ovom ponovo stvorenom prostoru senzibilitet tela[4] prisutan je kao snaga čija dva segmenta, osećanje vitalnosti, odnosno dimenzija opažanja putem iskaza i pripovedanja istovremeno učestvuju u obnavljanju opisivanja stvarnosti, naslonjenog na legende, na zakonitosti mitskog pripovedanja.

IZDANJE

Darvasi László (1999). *A könnymutatványosok legendája*. Pécs: Jelenkor.

LITERATURA

Dérczy Péter (2004). „Jaj, minden olyan szép, még a csúnya is". Darvasi László prózájáról. In D. P.,*Vonzás és választás* (pp. 143-152). Csokonai Kiadó 2004,.

Gaborják Ádám (2008). Egy húsmutatványos legendája (Darvasi László: A könnymutatványosok legendája). *Új Forrás*, 8, 48–64.

Heller Ágnes (2009). *Az érzelmek elmélete*. Budapest: Jószöveg Műhely.

Radvánszky Anikó (2003). A mutatvány senkié, tehát mindenkié. Darvasi László: A könnymutatványosok legendája. In Horváth Kornélia – Szitár Katalin (ed.), *Szó – elbeszélés – metafora. Műértelmezések a XX. századi magyar próza köréből* (pp. 248-268). Budapest: Kijárat Kiadó.

Szirák Péter (1998). A történet és a nyelv. In Sz. P., *Folytonosság és változás*. (121-124). Csokonai Kiadó.

Toldi Éva (2008). *A múltprezentáció lehetőségei*. Újvidék: Forum.

Vermes Katalin (2006). A *test éthosza*. A *test* és a másik *tapasztalatainak összefüggése Merleau-Ponty* és *Lévinas filozófiájában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

[3] Pored kronotopskog putovanja i neobuzdane tuge (ronjenja suza!) u slučaju skoro svakog lica u ovoj priči (analogno sa cirkusantima sa suzama) zajednička odlika je, ili će postati zajednička, sposobnost izigravanja neke irealne i realne antinomije. (Radvánszky 2003, str. 257-258)

[4] Katalin Vermes tvrdi da „dimenzije vitalnih emocija, odnosno čulnog opažanja" pojave ne mogu se na osnovu suštine okrenuti u međusobni suprotan položaj, jer predstavljaju dvojno poreklo čulnog responzibiliteta"" (Vermes 2006, str. 161).

Марија Гичић Пуслојић[1]
(Филолошки факултет, Београд)

МИТОЛОШКО РУХО РАСТКА ПЕТРОВИЋА У *БУРЛЕСКИ ГОСПОДИНА ПЕРУНА БОГА ГРОМА*[2]

This paper examines the mythological material used by Rastko Petrović in his 1921 narrative *Burlesque of Master Perun, Lord of Thunder* (*Burleska gospodina Peruna boga groma*) in a twofold manner: primarily by inspecting the sources Petrović uses in his descriptions of pagan deities and the life of old Slavs in general, and subsequently, by examining the literary function of the given mythological material within the work. To this end the paper invokes Petrović's thoughts on folk art expressed in a prolific series of articles and essays published in 1920s, the contents of which proves to be a certain code for understanding Petrović's creative need to reach into the epicenter of the Slavic spirit, attempting to discover therein the mythical voice of ancestors. Interpreting Petrović's "law of inspiration" we find that his tendency towards the proclamation of this voice reaches beyond a sheer attempt to reconstruct Slavic antiquity in a phantasmagorical or intellectual sense, or define it arbitrarily – instead, it represents a willful attempt to "revive" its spirit within national consciousness, embody it and "restore it to the people".
Key words: Rastko Petrović, Slavic mythology, mytho-burlesque sequence, law of inspiration

Окосница овога рада је испитивање обилне митолошке грађе којом се Растко Петровић служи у свом првом прозном подвигу објављеном 1921. године, *Бурлески господина Перуна бога грома* (писана 1919–1920), па самим тим и разматрање улоге дате грађе у оквиру самога дела. Посматрањем извора за изучавање словенске прошлости чији се сижеи каткад назиру а каткад готово претерано наглашавају у Петровићевој визији паганских богова и живота старих Словена уопште, кристалише се известан поларитет, који би се у овом смислу могао означити као мито-бурлескни или, смелије, мито-лудички поредак. Уједно, овај рад је и покушај да се понуди једно читање у кључу Петровићевих промишљања изнесених у плодној серији есеја и чланака са почетка двадесетих година који се тичу народне уметности, а чији се садржај намеће као својеврсни код за дубље разумевање стваралачке потребе да се продре у епицентар словенског духа, у

[1] mgicicpuslojic@gmail.com
[2] Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Књижевности на Филолошком факултету у Београду на предмету Словенска митологија, под менторством проф. др Љубинка Раденковића.

тешко докучиву давнину и тамо пронађе митски глас предака[3].

Словенска старина каквом ју је доживео Растко Петровић умногоме је аналогна периоду ране младости како самог народа тако и народнога духа, или – како Петровић сâм то обзнањује у наслову најзначајнијег од ових есеја, *младићству народнога генија*, што је у случају *Бурлеске* можда и њена најопипљивија временска одредница, будући да су временско-просторне равни унутар овога дела наменски ако не потпуно разорене а онда барем вешто подривене. Том периоду младићства, односно митологије, претходи једино онај најдубљи, Петровић вели „геолошки“ слој (1974а, стр. 316), који крије првобитни исказ, сликовну представу пећинских цртежа. Ту легенду прочитану са слике препознао је Петровић касније и у мотивима на везу или народној ношњи, али га њен првобитни, одвећ обредни карактер занимао надасве као врело из којег је покуљало усмено казивање и певање (1974в, 1974г).

У тој игри времена-свевремена (и наизглед парадоксалног *повратка* у њега) која доминира *Бурлеском,* огледа се и нагонска потреба за повратком у оно исконско, пренатално стање за којим ће Петровић касније трагати у поезији а које ће Новица Петковић вешто окарактерисати као друго лице исте потраге, односно Петровићеве тежње за повратком у древну, митолошку и фолклорну, словенску старину (1999, стр. 35). Пратећи основни ток *Бурлеске*, сведоци смо – не историјски већ *инспирацијски* – како се та старина калила, како је сазревала пред генијем хришћанства, како се њиме најпре обојила а потом са њим и саобразила.

Мотив игре у том смислу не може се пренагласити. Петровићева фасцинација игром – шалом – пародијом – бурлеском присутна је већ од наслова а прогресијом текста постаје све очигледнија. Приметивши да је примитивно у дослуху са подсвесним, односно да се за подсвесним ваља трагати у оном најбазичнијем, најогољенијем и најранијем, такорећи детињем, Петровић бира *игру* као најподеснију методу за истеривање првобитног на чистац. У препуштању игри он препознаје не само „предавање великим матицама живота“ већ и моторику „ослобођења духа од тајанства“ (1974а, стр. 355), што је у овом случају од посебног значаја ако на уму имамо религијску мисао као оквирни темат дела (што у паганском што у хришћанском смислу). Укратко, у *Бурлески* се комичким поступком разграђује тајанство древног, управо са циљем да нам оно постане приступачније. Древно, схваћено као духовна колико и временска одредница, узима се уједно као полазишна тачка и као крајњи наум. Митолошка слика света какву затичемо у *Бурлески* је подлога тог продора, док је њен носилац игра.

[3] У том се смислу посебно издваја есеј *Младићство народнога генија* (1924), али су од већег значаја и: *Једна теорија о пореклу Словена* (1921), *Хелиотерапија афазије* (1923), *Народна реч и геније хришћанства* (1924), *По избама, црквама и колибама стварала се једна нова уметност* (1924), *Тумачење народних рукотворина, од пећинских људи до везиља у српској Црној Гори и пиротских ткаља* (1924), *Позитивни и мистични живот нашег народа* (1924), *Шта све може послужити за будући наш народни балет* (1924) и *Наша народна поезија и данашњи народни живот* (1924).

Посматрајући текст *Бурлеске*, а свакако и потоње Петровићеве етнолошке огледе, јасно се опажа ауторова преокупација изворима за проучавање словенске митологије, премда су ови сами по себи малобројни, често непотпуни а каткад и посве погрешни. Оскудно је познавање живота паганског словенског живља, њихових обичаја и веровања, божанстава којима су се клањали, па чак и самог начина на који су се саживели са хришћанством. О томе сведоче само трагови. Ретки археолошки налази које је због саме малобројности тешко ставити у одговарајући контекст, средњевековни текстови који ако и осликавају призоре из паганског живота чине то из хришћанске визуре и махом на погрдан начин, сачувани народни обичаји и усмена традиција који се пак морају узети с резервом као својеврсно друго колено изворних народних делања. Укратко, како В. Н. Топоров наводи у Уводнику *Енциклопедијског речника Словенске митологије*, „међу њима нема ниједног директног, довољно потпуног и, најглавније, 'унутрашњег', који би представљао извор саме паганске традиције" (2001, стр. XXV). Петровићева *Бурлеска* чини се, иако у себи својственом шаљивом маниру, представља покушај да се продре у то унутрашње, у саму срж паганског живота, ту мистичну и још недокучену мисао старог Словена, која пак чучи записана у ономе што Петровић назива „дух расе" а каткад и „народни дух" (1974а). Петровић ту мисао не покушаава тек да креира у каквом фантазмагоријском или интелектуалном смислу, нити да је произвољно одреди, већ, како ће теоријски образложити 1924. године у *Младићству народнога генија*, да је „оживи" у свести читавог народа, да је отелотвори и да је народу врати, успостављајући у ту сврху „закон инспирације" као стваралачко начело (1974а, стр. 316). Нема сумње да у овом есеју, уз још неколико есеја из тог периода, лежи кључ за разумевање *Бурлеске*, утолико што се код *Бурлеске* огледа *на делу* управо оно што је у есејима *на речи*, односно, онај исти процес којим се Петровић у есејима бави *споља* и о којем промишља са аспекта рациа, у *Бурлеску* је спроведен *изнутра*, на једном посве ирационалном, интуитивном – отуд и лудичком – нивоу. Тај ће процес идентификовати и Иво Андрић, иако ће он Петровићеву инстинктивну тежњу „ка олујним и неболомним темама и бежање у мрачна столећа и подручја на којима престаје могућност контроле" тумачити тек на нивоу склоности ка „витлању слика и ситуација, у церебралним подвизима из којих се осећа једино дах библиотека и брзо листаних фолијаната" (Andrić, 1981, стр. 269).

Почетком двадесетих година када настаје *Бурлеска,* Петровић живи и дела у Паризу. Тамо активно учествује у уметничком животу, како књижевном тако и ликовном, што бележе његови есеји и критички чланци из тог периода. Тамошње бујање авангардних идеја какаве су заступали симболисти, надреалисти, дадаисти и кубисти свакако оставља траг на младог Растка Петровића, подстичући како његова критичка размишљања о улози подсвести каквом су је видели надреалисти, тако и промишљања о улози игре у чину стварања, налик на ону коју су опазили дадаисти. Тамо открива и филозофију Анрија Бергсона, мислиоца за којег критичари попут Хатице Крњевић и Браниславе Милијић сматрају да је на Петровића имао

пресудан утицај у тумачењу стваралаштва и разумевању стваралачке активности као унутрашњег нагона, својеврсног *elan vital*-а дубоко усађеног у природу материје, света и човека (Милијић, 1989, стр. 307). Та ће филозофија живота бити и један од стожера *Бурлеске*, односно слике живота старих Словена коју ће нам Петровић предочити. Паризом тог доба владало је и велико интересовање за откривањем првобитних облика свести и изучавањем фолклора, а многа антрополошка истраживања коначно су и научно утемељена. Тамо се Петровић сусрео и са *Словенском митологијом* Луја Лежеа (1901) у којој је затекао детаљан преглед навода из оних релевантних хроника, што словенских што страних, које се тичу паганских обичаја и култова, многи од којих ће се наћи у *Бурлески* у готово неизмењеном облику. Позиваће се Петровић касније у есејима и на друге Лежеове тезе, његове наводе о *наву*, као и на његово тумачење присутности бола у духу словенске старине (1974а, стр. 308–309). Преко Лежеа, дакле, открива Петровић староруске хронике, записе Саксона Граматика, Хелмхолда, Адама Бременског и других, али се опажа позивање и на друге врсте извора, попут староруске песме *Слово о полку Игорову* и уопштено узев текстова српског народног стваралаштва, чију чак својеврсну антологију Петровић сачињава у оквиру *Младићства*[4] а чији сижеи корелирају са *Бурлеском*. Отворено је питање да ли је *Словенску старину* Лубора Нидерлеа читао и пре писања *Бурлеске* или тек у време писања *Младићства*, будући да сâм текст не нуди доказе о томе на начин на који је присутност других извора јасна. Интересантан податак на који Хатица Крњевић скреће пажњу јесте Петровићева резерва према Вуковим записима, иако се њено тумачење односи на његове огледе пре неголи на *Бурлеску*. Према њеним речима, Петровић се најчешће опредељивао за „историјско-етнографске и фолклористичке списе у којима је један усмени облик забележен у целовитом контексту своје улоге у људском животу" (1989, стр. 224). Она у том смислу предност даје *Кнежевини Србији* (1876) и *Краљевини Србији* (1884) М. Ђ. Милићевића „с антологијским записима народних песама које је Растко Петровић с укусом и пажљиво одабирао" (Ibid), као и *Српске народне игре* Т. Ђорђевића (1907).

Оно што јесте недвосмислено и што су многи тумачи подвлачили (укључујући и Крњевићеву) јесте утицај идеја професора Сигмунда Заборовског, припадника париске антрополошке школе и сарадника *Велике француске енциклопедије*, чија је студија *Порекло Словена* (*Origines des Slaves*) из 1904. године инспирисала први Петровићев чланак са словенском тематиком (*Једна теорија о пореклу Словена*). Заборовски у овој студији испитује порекло Словена трагом порекла Венета, „народа карактеристичног по спаљивању својих мртвих" које је видео оснивачем словенског племена, смештајући тако словенску прапостојбину уз Дунав „барем од 4. века п.н.е." (1904, стр. 403)! Овакве су идеје код Петровића видно распламсале жудњу за разоткривањем словенског мита и проницањем у словенску старину, а иако се касније више није позивао на Заборовског, остао је веран тој тежњи. Тако

4 Зато Хатица Крњевић овај оглед оправдано назива есејем-антологијом.

се Петровић, из Париза, запутио трагом словенског духа. У том је смислу у праву Лазар Трифуновић кад каже: „Расткови Стари Словени се не могу разумети без Париза“ (1989, стр. 121). На исту тему Трифуновић потом наводи:

> „Растко Петровић није истраживао духовну и материјалну културу Старих Словена ради открића свог ‘националног идентитета’, како то верује Јасмина Мусабеговић, већ да би у њој нашао колективни стваралачки дух и универзалне, аперсоналне и анонимне облике, што је као водеће идеје у уметности истицала париска авангарда тих година.“ (Ibid, стр. 122).

Не изостављајући из вида да је управо диктат идеја тог доба (и места) нагнао Андрића да примети како Растко Петровић „[м]ожда одужује кулук некој савременој ‘интелектуалној’ заблуди“ (1981, стр. 270), морамо приметити да кроз оба ова виђења као да одјекује по једна страна Петровићеве једначине. Наиме, иако је јасно да је био свестан општељудске примене провобитног модела мишљења, нема сумње да је колективни дух који је Петровића првенствено занимао био колективни дух словенскога (уже, јужнословенског, односно српскога) народа. Спојили су се дакле и словенски идентитет и авангардни дух (а зацело и по која заблуда)`савременог Париза у свевремену *Бурлеске*, а њен ће се творац управо тим поступком издвојити као „зачетник оне појаве која се у данашњој науци о књижевности помиње као словенски неомитологизам“ (Петковић, 1999, стр. 8–9).

Прва књига: О распуштености богова симболички отвара *Бурлеску* отварањем капија раја. И већ се овде успоставља носећи тон *Бурлеске*: она ће бити испуњена разиграном лириком у духу напева, разбрајалица, понављања, враћања, обртања перспективе или лица приповедања, језичких недоследности, стилских колажа, уметања, растакања и претакања временско-просторних равни, парадокса и хибербола. „Отворио је капије раја најстарији син Перунов. Причврсти им крила са једне и са друге стране нарочитим кочићима, затим опљунуо руке, зевнуо, протегнуо се: најстарији син Перунов.“ (2003, стр. 5). Свет богова и свет људи од почетка ће бити тесно испреплетан а равни њиховог постојања и делања непрестано сучељене, иако никада потпуно изједначене. Један од поступака оваквог сучељавања светова свакако је смештање раја тик уз људску насеобину. Рај као седиште паганских богова као да је тек још један заселак одељен дрвеним палисадом где се одигравају сцене какве бисмо очекивали у свакидашњем комшилуку. „Док је Перун ковао нове карике за појас, а његова жена оправљала рубље, дотле је нећак, онај до најмлађег дувао у мехове и распиривао ватру.“ (Ibid, стр. 21). Оваква поставка аналогна је словенској представи *неба као гумна*, па не чуди да је и Перунов дом заправо представа обичног (уједно, можемо рећи, архетипског) словенског дома: „зграда од растових брвана са кровом издигнутим, укопана мало у земљу, звана руски земљонка, пољски земјанка, српски земуница, чешки земница, и још звана бусара, лубњача, приземка, иша, хиша, хжта узем“

(Ibid, стр. 15).

Но, бурлескни пантеон Растка Петровића оправдава свој епитет већ самим саставом. У истом „дворишту“ затичемо источнословенска божанства, понајпре паганске Русије – **Перуна**, **Велеса**, **Хорса** и **Дажбога**; богове балтичких Соловена – **Свентовита**, **Сварога**, **Радгоста** и **Триглава**; псеудобожанства, односно оне митолошке ликове чији божански карактер или не може у потпуности да се утврди (па остаје отворено питање да ли су претрпели деградацију или никад нису ни имали ранг божанства) или је јасно да га не поседују и да су њихова убрајања у словенски пантеон резултат мистификаторских подухвата – **Тројана**, **Коледа**, **Купала** и **Ладу**; ликове које Петровић *изводи* унутар породичне структуре већ поменутих *богова* – Перунову жену, синове (па чак и нећаке!) који остају неименовани, Радгостове ћерке од којих најстарију именује као **Велигосту**, синове од којих једног (у кључу Сварог-Сварожић) именује као **Радгосића**, сестру **Раду** (именовану по принципу који се често затиче у народној поезији а посебно у сижеима родоскрвног греха какав ћемо затећи и овде, брат/сестра истих имена, нпр. Стојан и Стојанка); и напослетку једну необичну тријаду ликова који отеловљују небеска тела и појаве – Перунову „сестру“ **Сорју** (персонификацију сунца), њеног заручника **Мануса** (месец) и његову будућу невесту **Аухрену** (зора). Ова последња група ликова одговара балтичкој традицији (*Менес* – месец у летонској као и *Мануо* у литванској, *Аушра* – зора или *Сауле* – сунце, премда је *Сорја* и соларно божанство индијске ведске традиције.

Од свих ових ликова, чијим се догодовштинама директно бави прва (а индиректно и друга) књига, тек неколицину ћемо срести у трећем, хришћанском слоју *Бурлеске*. Као ликови унутар дела они ће на путу до треће књиге такође претрпети трансформацију попут оне коју је и пагански систем веровања доживео у сусрету са хришћанством. Нижа и псеудобожанства једноставно нестају а нема више ни трага од неименованих синова и незнаних нећака. Од оних који успеју да доспеју преко огњене реке у хришћански пакао, Радгост и Хорс ће бити књижевно занемарени, њихови гласови укинути. О Велесу ће бити речи тек као о далеком сећању. Свега ће три свргнута бога проговорити – Перун, Свентовит и Триглав – али само да би посведочили о сопственом уништењу, обарању идола, рушењу храмова. Док се у првој књизи сазнаје о њима, овде се сазнаје *од њих*, што је у техничком смислу наглашено тиме што је садржај њихових саопштења скоро у потпуности базиран на оним ретким наводима хроничара који се могу сматрати веродостојним. Ови готово фактографски искази, који имају и историјско утемељење, једини су остаци разигране подсвести која буја првим двема књигама и креира љубави разузданости и досаде захваљујући чијим се нитима преплићу путеви људи и богова. „Уопште кад се говори о рају, нека се говори о љубави, и то не о љубави пуној тужних сусрета, него о љубави распуштености и досаде: оно ће се говорити о првој кад буде реч о земљорадницима деволским.“ (Ibid, стр. 16).

Досада богова резултираће дакле раскалашношћу, па ће недуга прва књига

махом бити посвећена разузданим љубавима богова. „Три старије кћери Радгостове ишле су сваку ноћ људима за које су биле кришом удате. ... Тек је отац то приметио кад је видео да су бремените и онда их дао све три убити.“ (Ibid, стр. 16). Радгост ће међутим и сам „заљубити“ своју сестру Раду опазивши је како се умива, а кад га она буде одбила подсећајући га да су брат и сестра, он ће јој одвратити: „За крепког младића нема закона, нити за лепу девојку има рода!“ (Ibid, стр. 17). Овде се Петровић поиграва познатим родоскрвним сижеом из народне песме, који уз варијације гласи: *Високо дрво лад нема, убава мома род нема*, који како Хатиџа Крњевић (1989) опажа сажима сву трагику лепоте.

Поигравајући се са идејом раскалашности Петровић умеће још један интересантан сиже легендарног типа у сцени о извесном „закону о прељуби“ бога Сварога. Дажбог, који је овде представљен као Сварогов син и као бог „сунца, светлости и богаства“ старао се о спровођењу тог закона 7470 дана, односно двадесет и по година (што је један од многобројних примера Петровићевог играња бројкама, посебно оним које су у митолошком кључу дате као симболичне вредности), када је дознао да се бог Тројан не придржава прописа већ обљубљује жене. Трудећи се да му доскочи, Петровићев бог сунца прибегава лукавствима у духу Вукове забелешке о Тројану (1867) коју срећемо и код Милићевића (1876): петловима чупа језике а његовом коњу у зоб убацује песак јер овај не би кретао док коњи зоб не позобају и док се петлови не огласе. Тројан покушава бекство премећући се у пласт сена али му Дажбог шаље коње да разбуцају сено – на шта се раскалашни бог сакрива у реци Засавици и у њој нестаје. Овде имамо прелаз ка још једном познатом сижеу: из те воде почне да излази црни бик и најпре убија стоку а потом и да тражи сеоске девојке: „Ако би биле ружне, бик их је враћао недирнуте, друге би обљубљивао па враћао: најлепше је задржавао по неколико дана.“ (Петровић, 2003, стр. 13) И тако све док не дође ред на ћерку сеоског кмета, којој се јавља јунак и обећава је да ће је спасити ако је заузврат и сам обљуби (испоставља се да је то Дажбог). Јунак потом заспи а буде га тек девојачке сузе при појави бика крај реке. Изузев „изнудне“ обљубе, овај сиже суштински почива на идеји змајоубиства и може се довести у везу са св. Георгијем, али је везан и за друге представе о воденим бићима, посебно за ламју и воденог бика. Премда јунак-Дажбог наизглед успешно савладава бика-Тројана у складу са овим сижеима, тело другог бога ипак убрзо потом нестаје, а прича о Тројану тако остаје без завршетка, а његова „судбина непозната“. Петровићева завршница враћа нас на неуспелу идеју закона о прељуби од којега овај пут и Дажбог и диже руке. Тако ће на овом нивоу, од већега значаја бити употреба митскога кода него митске грађе у класичном смислу, а сам митски код ће често бити подређен сижеима народних умотворина.

Љубави људске преузеће темат над *Другом књигом: О Набору Деволцу*, која пак отпочиње у духу хронике: „О деволским земљорадницима и њиховој љубави на крају осмог века по рођењу Византиског Бога, а на почетку шесет и четвртог

века по стварању света.“ (Ibid, стр. 25). Управо ће овде Петровић прекорачити претходно зацртане границе божанске досаде, преводећи Набора и његову изабраницу Управду преко истог оног дрвеног палисада и измештајући радњу изнова у рај. Томе ће претходити готово директно пренето *Слово љубве* деспота Стефана Лазаревића, које Петровић пак закључује новим обртом: „Јер ми смо више но све; ми смо младић и девојка, бескрајна досада светова.“ (Ibid, стр. 70) Јер иако је мотив досаде најприсутнији тамо где је и степен утопије најопипљивији, дакле управо у рају, тек се његовим непрестаним уливањем у људску раван успоставља свепрожимајући мотив *досаде светова*. „Исто, рече Набор, сам за себе корачајући; у долини, у планини или рају све је то увек исто! Увек тло под ногама а небо далеко.“ (Ibid, стр. 93)

Ово супротстављање филозофије виталности и филозофије досаде као једне равни поларитета унутар дела, Петровић нам приближава говорећи о двојном статусу на нивоу карактеристика српскога народа, односно двојне склоности духа ка мистичном и ка прагматичном које, иако опречне, морају и могу опстајати једино у симбиози (1974в, стр. 288–289). Могуће да се овде крије и одговор на питање Петровићеве фасцинације идејом парадокса, која недвосмислено представља везивно ткиво *Бурлеске,* па самим тим и оквир у којем се третира митско.

Но досада светова ће се у даљем тексту убрзо преобразити у богоубиство а Набор ће бранећи Управду од насртљивог бога усмртити Радгостовог сина, бога Радгосића. „Крв је текла густа и црна као поток и тело се врло копрцало. ... Поли се и коса и очи. Све што је било у васиони зргози се и све се повуче у себе, затвори. Ужасну се и Набор од толико крви.“ (2003, стр. 94). Овим се заправо најављује нестанак паганског култа пред доласком хришћанства, а можда самим тим наговештава и промена у мисаоно-делатном склопу старога Словена, који постаје спреман да убије свог досадашњег бога.

Трећа књига, апокрифна по први пут отворено уводи хришћанску раван, неометано се пак поигравајући са њеним одреницама у истом оном духу који се од самога почетка васпоставио као носећи тон *Бурлеске*. Тешко је рећи да ли се Растко Петровић на овим страницама и лично обрачунавао са Богом, али ће управо та тежња ка поигравању са светим хрушћанским темама, посебно после еротизоване и вулгаризоване представе Богородице из путописног романа *Африка* (1930)[5], умало довести до његове екскомуникације из Српске православне цркве. У том се смислу у *Бурлески* можда крије клица својеврсног одбијања Бога, праћена (или можда тачније, вођена) развитком ничеанске теме празнине (односно досаде) као последице убијеног Бога, која ће у *Бурлески* готово заузети место лајтмотива и временско-просторног објединитеља. Вулгаризована Богородица Петровићеве *Африке* суштински је паганског карактера, па није случајно ни да је Богородица *Бурлеске* заправо Огњена Марија.

5 А томе је претходила и оштра реакција Синода СПЦ на Петровићеву песму „Споменик путевима“ (*Путеви*, јануар 1922, бр. 1, стр. 2-3).

У уводним речима *Апокрифне књиге* затичемо тако „Марију, мајку божју [sic]" (стр. 107), како у пратњи Арханђела Михајла хита ка паклу, у сцени која је очигледна алузија на народну песму *Огњена Марија у паклу* као и на апокрифне списе *Виђење Богородичино* и *Ход Богородице по мукама*.

> „Три дана је прошло док је измолила у женика свога пресветлог и у његовог сина да јој допусте овај пут. Ми смо у четрнаестом веку, на мору које дели земљу од пакла. Нити је шта јела, ни пила, ни спавала за тих три дана него је само молила. Молитва јој је била из дна па огњена." (Ibid.)

Овај навод је занимљив не само због слике о „огњеној" молитви, огњеној тежњи „из дна", која је управо тежња ка инстинктивном и силовито исконском, речју паганском, већ и због реченице која ту слику уводи а која у својој једноставности нуди разрешење временско-просторног парадокса *Бурлеске*. Ова готово волшебно уметнута реченица наједном усидрава и временску и просторну раван, а притом изједначава наративну перспективу са општим стањем људског духа употребом првог лица множине („Ми смо...".) Ова ће мисао бити изречена још једаред у готово неизмењеном облику свега две странице касније, када Богородица зачуђено угледа Светог Петра како пуши дуван који „још није пронађен". (стр. 109)

> „-Како ти можеш да пушиш кад дуван још није пронађен. Тек Колумбо има да га донесе из Америке, а ми смо сад у четрнаестом веку и на мору између земље и пакла.
> Св. Петар отпустио два дима; слеже раменима и одговори:
> -Слушај сестро; били ми у четрнаестом, осамнаестом или шестом веку, све је то свеједно." (Ibid).

Парадоксалност временског контекста добиће дакле свој расплет у визији безвремена-свевремена, које се уједно успоставља неотуђивим од идеје простора који то није, односно празнине, па тако схваћена, помало злослутна, просторна константа, „море које дели земљу од пакла", као да је câмо врело досаде светова, а самим тим и очекивано предворје пакла.

Као што је већ речено, „ситуација" коју затичемо у паклу од посебног је интереса са аспекта употребе митолошке грађе, односно онога што се може сматрати и историјски релевантним. Петровићев пакао осмишљен је као место „где пребиваху они који су одрекли владајућег бога, његову власт или његово постојање." (стр. 111)

> Ту је било и много одбачених божанстава. Међу њима Перун, Хорзу, Свантовид, Радгост и још. Једини је Велес, жутокоси, зеленооки, велики љубавник, остао на земљи, преходећи с горе у гору. ... Марија је ишла од једног до другог, питајући све исто: „Ко си; одакле си; што си овде; чиме се мучиш?" Хорзу и

Радгост само стиснуше зубе. (стр. 111–112)

Но, занимљиве одговоре даће Перун, Свантовид и Триглав, износећи историје сопствених свргнућа, које очевидно почивају на наводима које затичемо код Лежеа, пренетим, дабоме, на Петровићу својеврстан начин.

При самој помисли да се свети Илија служи његовом ватреном кочијом, врховни бог паганске Русије срдито ће бацати „муње из очију“ а читаво казивање биће пропраћено псовком-напевом: „Оца му, мајку му.“ (стр.112) Но између тих редова препознаћемо наводе из *Несторове* и *Новгородске хронике* (како их преноси Леже), који сведоче о обожавању Перуновог идола на обали реке Волхове у Новгороду, и његовом уништењу после Владимировог покрштавања 989. године. За опис самог кипа ослонио се Петровић на Лежеове цитате из *Несторове хронике*, иако се тамо детаљније говори једино о изгледу кипа у Кијеву, док се постојање овог новгородског само бележи. „Какав му је диван кип био посвећен у Новгороду: тело од храста, глава од сребра, брада од злата, у једној руци кремен ко муња, на другој руци соко! И ватра увек гори а код капишта приносе волове и хришћане.“ (стр. 112-113.) Чини се да је идеју о кремену у руци Петровић добио из Лежеовог осврта на сведочанство италијанског хроничара Александра Гвањинија који у свом делу из 1578. године *Sarmatiae Europae descriptio* говори о идолу Перуновом који је обожаван у Новгороду а који у руци држи огњени камен. (Leže, 1904, стр. 23) Опис уништења кипа готово заснован је у целини на Лежеовом наводу из Несторове хронике:

„Год. 6497 (989) покрсти се Владимир. Владика Аћим дође у Новгород, и разори све жртвенике (требишта), обори Перуна, и нареди да се баци у Волхову; и вукоше га по блату тукући га бичем и штаповима; један зао дух уђе у Перуна, и почне кукати: ‘Ох мене несрећнога! Ја сам пао у немилостиве руке’.“ (Цитат из: Ibid.)

Суштинска измена овог описа код Петровића је одбијање идеје о злодуху који се увукао у Перуна. Уместо тога, ово ће бити једини пут да се у *Бурлески* говори о *светом духу*, који ће пак проговарати из храста, светог дрвета старих Словена.

„Кад ето ти неког попа Акума; поп нареди да се идол баци у Волхову. Вуку кип по блату, и још га туку и шибају канџијама. Залуд из храстовине виче свети дух: О, тешко мени; о, тешко мени!“ (Петровић, 2003, стр. 113)

Наредну ће причу казати Свантовид, „врло славни бог међу свим Словенима“ (Ibid) сасвим извесно у духу сведочанства Саксона Граматика о поштовању култа балтичког Свентовита код Словена у Аркони на острву Рујан. Хвалиће се тако овај бог даровима и жртвама њему приношеним па ће споменути и како му је дански краљ Суемо, претпостављајући га своме богу, поклонио скупоцени

пехар и жртвовао му на хиљаде хришћана. Наставиће Петровић (преко Лежеа) да интерпретира Саксона Граматика: о томе како су Свантовидова пророштва најизвеснија, како он може највише да попије, како се посебна пажња придаје његовом белом ждрепцу за којег се верује да га овај по васцелу ноћ јаше, ратујући против непријатеља.

„За себе он (кип-бог), имадаше свог коња беле боје. ... Само га је свештеник храма могао пасти и опремати. По причању Рујана, Световид (тако се зове овај идол) ратује противу непријатеља јашући на овоме коњу. Главни разлог за ово веровање бејаше овај: Често ујутру коњ бејаше сав каљав и знојав, као да је дуго јурио по пољу.“ (Leže, 1904, стр. 30)

Опис обарања Свантовитовог паганског идола ће као и у Перуновом случају у Несторовој хроници и код Саксона Граматика бити пропраћен опаском о злодуху, што ће Петровић такође искористити.

„Идол паде... Храм бејаше украшен пурпурном материјом, коју је влага тако искварила, да су од ње све комади отпадали. По зидовима храма беше и животињских рогова. Наједанпут спазише једнога злог духа, како утече из храма у облику једне црне животиње.“ (Ibid.)

„Дођоше непријатељи и оборише мој идол у храму; од силног треска распадоше се иструлеле пурпурне материје. Дух идола у виду црног змаја искочи у шуму.“ (Петровић, 2003, стр. 114)

Напослетку ће се овде огласити и Триглав, чији се култ поштовао међу балтичким Словенима у Штетину. Његово ће сведочанство потећи од Лежеовог навода калуђера Ебона из Бамберга и његовог дела *Vita Ottonis* из 1151. или 1152. године. Ту се између осталог среће један занимљив навод о посвећеној лески коју Отонов пратилац Херман лукавством оскрнављује, а који Петровић опет умеће у текст. Наћи ће се поред њих у паклу и кијевски кнез Владимир који је „незаситљив љубави“ насртао на девојке и заводио невесте (Ibid, стр. 117) па и српска средњевековна списатељица Јелена Балшић, кћи кнеза Лазара и кнегиње Милице, која је одбегла од мужа, али и неки мање резонантни ликови, попут извесног Хилбудиуса, пореклом Анта којег су заробили Склавини а који се чак и не сећа по каквој се муци допао пакла. Придружиће се овој необичној скупини и хор од девет грешника, од којих ће први изјавити: „Налазим се овде има већ милион година. Ја сам праотац ових сатана и богова; ја сам класик“ (Ibid, стр. 118), тек да би последњи симболички затворио врата пакла ускликујући: „А, колике досаде!“ (Ibid.)

На повратку из пакла одвија се још један сусрет (радије него судар) светова,

којим ће отпочети крај *Бурлеске*. У даљини се пред Богородичиним чамцем појављује сенка рибарског бродића, али – парадоксално – отуд допиру гласови који делују „сасвим близу“ (Ibid, стр. 119). Испоставиће се да је то отац Симеон, кога смо раније знали по имену Набор Деволски. „Никако није могао одучити свет од свога старог имена; никако свет није могао сазнати од њега његову прошлост.“ (Ibid, стр. 120–121) Но, како нам Петровић својим примером показује, морамо истрајавати у покушајима ту прошлост да докучимо, макар нам се она указивала тек као удаљена сена тешко разазнатљивих обриса, јер се одјеци њених гласова каткада могу и чути – и то „сасвим близу“ – попут прамелодије која из нас извире а коју *Бурлеска* тако разиграно узбуркава.

Најзад, у тумачењу дела Растка Петровића са словенском тематиком (од којих је *Бурлеска* најобимније и најрепрезентативније) Светлана Слапшак ће се определити за термин *митургија* (1989, стр. 162), водећи се семантичком подобношћу денотирања *рада* на миту пре неголи *стварања* мита, што се намеће као пресудно у Петровићевом случају. Јер Петровићева митска потка тек је основица, можемо чак рећи и смерница, свеколиког ткања *Бурлеске,* али њене нити не теку уз мит – оне се активно уплићу у њега, мењајући га. Парадокс *Бурлесксе* је да њено митотворство није засновано само на миту, већ на читавој еволутивној секвенци словенске духовности, под којом Петровић заправо подразумева духовност српскога народа, а која сеже од старословенског мита преко средњевековне књижевности па све до савременог доба, преливајући се чак и у за њега тек будућу 1925. годину.

У одгонетању те духовности Растко Петровић се снажно ослањао на улогу подсвести, а потпору за такво резоновање нашао је и у тумачењу америчког психолога Вилијема Џемса који је, како се наводи у *Младићству*, живот подсвести видео истоветним са животом врсте, расе, племена и друштва (1974а, стр. 357). Словенска старина је, како видимо, од посебне важности за Петровића јер је управо ту доживљавао да је подсвесно најдиректније присутно и најнепосредније испољено. Ово једначење подсвести и искона, па самим тим и изједначавање првобитног са оним што мора бити најверодостојније колетивном духу народа – мада Павле Миленковић добро примећује да Петровић изгледа често меша колективнопсихолошки и индивидуалнопсихолошки ниво (Milenković, 2010, стр. 58-59) – води у Петровићеву визију старог Словена као „природног човека.“ Ова симбиоза осликава се не само у карактеру паганског човека, већ и у карактеру саме природе, односно њиховом садејству. Природа *Бурлеске* готово да је један од јунака овога дела, она суделује у животима људи, дубоко проживљава њихове судбине; речју, она је *лична*.[6] „Обазре се око себе, угледа како се сви смеју, и сам се насмеја, и цела се природа насмеја; четири се врбе поклонише.“ (Петровић, 2003, стр. 49).

Зато је као „природни човек“, стари Словен из осмога века какав је и главни

[6] Ово се превасходно тиче прве две књиге *Бурлеске* које се условно речено баве паганским животом (прва кроз призму богова, друга кроз призму људи), док са трећом књигом Петровић прави прелаз на хришћанство и уводи један нови тон.

јунак *Бурлеске* Набор Деволац, прожет природом и њеном силином, па не чуди да је и он сиров, често бруталан и еротски анималан, опточен виталним, биолошким снагама којима се додељује статус највеће врлине. Паганска божанства представљена су на сличан начин, што објашњава – или пак диктира – статус *раме уз раме* који богови *Бурлеске* имају у односу на људе. Уједно, уздизање природе до статуса књижевног лика у складу је са аниматским карактером старословенског система веровања да је *све живо* (камен, дрво, гром). Па тако и стари богови, неки заборављени, а неки никад измишљени, остварују право на свој живот захваљујући мито-бурлескном поретку који се успоставља у овим редовима.

ЛИТЕРАТУРА

Караџић, В. Ст. (1867). *Живот и обичаји народа српскога*. Беч: Штампарија Л. Соммера

Крњевић, Х. (1989). Есеји Растка Петровића о „народној уметности“. У Вуковић Ђ. (Ур.) *Књижевно дело Растка Петровића* (стр. 217–241). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Милијић, Б. (1989). Проблеми уметности у естетици Растка Петровића. У Вуковић Ђ. (Ур.) *Књижевно дело Растка Петровића* (стр. 299–316). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Милићевић, М. (1876). *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија.

Милићевић, М. (1884). *Краљевина Србија*. Београд: Државна штампарија.

Петковић, Н.: (1999). *Предговор*. У Петковић, Н. (Ур.) *Песник Растко Петровић* (стр. 1–12). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Петковић, Н. (1999). *Пукотина у језику*. У Петковић, Н. (Ур.) *Песник Растко Петровић* (стр. 13–53). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Петровић, Р. (2003). *Бурлеска господина Перуна бога грома*. Београд: Нолит.

Петровић, Р. (1921). Једна теорија о пореклу Словена, *Прогрес, I, 127,* 2–4.

Петровић, Р. (1974а). Младићство народнога генија. У Христић Ј. (Ур.) *Растко Петровић. Есеји и чланци* (стр. 313–369). Београд: Нолит.

Петровић, Р. (1974б). Народна реч и геније хришћанства. У Христић Ј. (Ур.) *Растко Петровић. Есеји и чланци* (стр. 370–418). Београд: Нолит.

Петровић, Р. (1974в). Позитивни и мистични живот нашег народа. У Христић Ј. (Ур.) *Растко Петровић. Есеји и чланци* (стр. 298–302). Београд: Нолит.

Петровић, Р. (1922). Споменик путевима. У *Путеви*, *1,* 2–3.

Петровић, Р. (1974г). Тумачење народних рукотворина, од пећинских људи до везиља у српској Црној Гори и пиротских ткаља. У Христић Ј. (Ур.) *Растко Петровић. Есеји и чланци* (стр. 293–297). Београд: Нолит.

Слапшак, С. (1989). Митургија Растка Петровића. У Вуковић Ђ. (Ур.) *Књижевно дело Растка Петровића* (стр. 161–170). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Толстој С. М. и Раденковић Љ. (Ур.) (2001). *Словенска митологија, Енциклопедијски*

речник. Београд: Zepter World Book.

Трифуновић, Л. (1989). Уметничка критика Растка Петровића. У Вуковић Ђ. (Ур.) *Књижевно дело Растка Петровића* (119–138). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Andrić, I. (1981). *Umetnik i njegovo delo*. Sarajevo: Svjetlost.

Leže, L. (1904). *Slovenska mitologija*, Beograd: Grafos.

Milenković, P. (2010). Etnološki romantizam Rastka Petrovića. *Sociologija*, *LII, 1*, 55–74.

Zaborowski-Moindron, S. (1904). Origines des Slaves. *Bulletins et Mémoires de la Sociéte d'Anhropologie, 5,* 671–720.

Бојана Ђоројевић[1]
(Филозофски факултет, Нови Сад)

СИГНАЛИЗАМ У ПРВИМ ПЕСНИЧКИМ МАНИФЕСТИМА МИРОЉУБА ТОДОРОВИЋА[2]

The paper investigates the gradual radicalization of signalistic poetical procedures relying on the Miroljub Todorovic's program texts. By emphasizing each of the forms of signalist poetries, signalism is trying to fit into a wider avant-garde or neo-avant-garde context, depending primarily on the degree of depersonalization and poetic expressions breaking logical syntax, both of which are presumed to be the most notable feature of avant-garde expression. At the same time, it is the attempt to point out the characteristics of particular signalistic achievements and problems of their genre classification and hermetic nature with regard to the intention of the author expressed in the metapoetic texts, especially in the corpus of concrete and visual poetry.
Key words :Signalism, Avant-Garde, Neo-Avant-Garde, program text, visual poetry

У оквиру неоавангардних струјања која се у српској књижевности јављају после Другог светског рата, сигнализам се као покрет истакао снажном програмском активношћу његовог творца Мирољуба Тодоровића. Иако сигнализам према свим својим поставкама заправо у потпуности подржава и понавља основне постулате историјске авангарде, његово јасно одвајање у област неоавангардних покрета заснива се на даљем радикализовању неких од њих. Ако под основним особинама подразумевамо оне које је уочио и систематично приказао Александар Флакер, попут оспоравања и дехијерахизације структура, антиестетизма, деперсонализације уметности, разбијања логичке синтаксе, спреге различитих видова уметности (односно спајање књижевности и музике, сликарства, или филма), увођење барабаризама, жаргона и дијалектизама у поетски језик, лексичке новотворбе, графичко истицање речи, пародирање и, употреба гротеске, црног хумора и апсурда; приметно је да сигнализам у својој основи јесте изразито авангардни покрет. (Флакер, 1997) Сигнализам осим тога и ма још једну карактеристику која указује на његову авангардну природу, а то је истицање једне фигуре у оквиру покрета као кључне за дефинисање правца и водеће у области

[1] b.djorojevic@gmail.com
[2] Овај рад је рађен у оквиру докторских студија језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Авангардне, неоавангардне и експерименталне тенденције у српској књижевности 20. века под менторством др Гојка Тешића

стваралаштва и продукције како поетских, тако и метапоетских текстова. У овом случају то је Мирољуб Тодоровић, мада се низ веома важних уметника, (попут Слободана Павићевића, Слободана Вукановића, Спасоја Влајића, Илије Бакића, Јарослава Супека, Миодрага Шуваковића, који су се везивали готово искључиво само за сигнализам као покрет; затим Андреја Тишме, Војислава Деспотова, Вујице Решина Туцића, Жарка Рошуља, који су деловали у оквиру неколико неоавангардних праваца; и Марине Абрамовић, Славка Тимотијевића, Балинта Сомбатија, Богданке Познановић, Неше Париповића, који су значајни траг оставили у области ликовне уметности), везивао за сигнализам. Време његовог конституисања и замаха деловања сигналистичких песника, седамдесетих година двадесетог века, као и довођење до крајњих граница неких од ових тенденција (овде се пре свега мисли на депесонализацију и десубјективизацију поезије, уношење жаргона и разарање структуре песничког језика) указује на његову припадност неоавангарди.

Сигнализам није, као што је већ примећено, изразито борбен, ни насртљиво офанзиван, негаторски, агресиван, што је иначе својствено авангардним покретима. Наступио је прво поетским текстовима, песничком збирком Мирољуба Тодоровића „Планета“, 1965. године, па затим манифестима што је такође неуобичајено. Први манифест Тодоровић је написао три године касније, и у њему је изложио песнички програм у коме је промовисана сцијентистичка сигналистичка фаза. „Манифест песничке науке“ је објављен у часопису „Поља“, и односи се на сва Тодоровићева стваралачка искуства у периоду од конституисања покрета до 1967, када своја поетска стремљења он обједињује именом сцијентизам. И мада је понекад заиста тешко одвојити авангардне програмске текстове од поетских, а још теже и неоснованије тумачити авангардну поезију читајући пратеће манифесте, овај текст, настао као сумирање искустава, заправо пружа слику једног већ формираног покрета. У њему је изложена идеја о неопходности приближавања науке и уметности, али то више није футуристичка фасцинација технолошким напретком и машинама, (и то Тодоровић јасно одваја, разграничавајући две историјске епохе - индустријску и технолошку еру, а у оквиру друге настаје сигнализам, односно сцијентизам), него је то један нови вид поимања песничког стварања такође инспирисаног брзим развојем науке. Како је у европској традицији један од та два начела увек имао примат у културно – историјском развоју цивилизације, мисао о поновном спајању та два начела се прати у античкој Грчкој, па се управо на Хесиода, Емпедокла и Парменида позива Тодоровић приликом констуитуисања основне идеје.[3] То директно указивање на традицијску основу на коју се сигнализам експлицитно наставља, јесте једна од особености Тодоровићевог става који га неће напуштати ни у касијим програмским текстовима.[4] У основи заправо то јесте покушај да се

[3] Ове идеје се могу уочити и код присталица надреализма, нарочито у њиховом ослањању на Фројдово учење. У сликарству су нарочито видљиве на Далијевим платнима, у повезивању наизглед неспојивих елемената приказивања рајске светлости и светлости нуклеарне експлозије

[4] У манифесту у којем промовише визуелну поезију, Тодоровић наводи читав развојни

премости јаз између науке и поезије, али који не резултира одбацивањем песничке имагинације (као једног од кључних романтичарских појмова), него је у основи усмерен на десубјективизацију песничког израза. Зато нова поезија мора да прекине са „тиранијом осећања и потребама срца“ (Тодоровић, 1978, стр. 77) као остацима дефинитивно превазиђеног романтичарског наслеђа. Јасно су уочљива и нека неслагања у мишљењима данашњих истраживача приликом покушаја сврставања текстова у поетске и непоетске. Недоумицу представљају „Трактати“ који прате песничка остварења из „Планете“. За Живковића они јесу превасходно поетски текстови који функционишу као додатна објашњења стихова из збирке, док за Павловића они носе много више аутопоетских информација. Корнхаузер, са друге стране, читаву збирку „Планета“ посматра као програмски устројен текст. (Живковић, 1994; Корнхаузер, 1998; Павловић, 2002). Толика разилажења у мишљењима сведоче о жанровској збрци коју свакако пропагира свака, у основи авангардна идеја. Тако се заправо, један од првих програмских текстова у својој основи остварује као пример антагонистичког момента авангардног покрета који описује Пођоли, јер се сцијентизам назива „круном антиромантизма у поезији“ (Тодоровић, 1978, стр. 74), без обзира на већ споменуту неборбеност. Међутим, јасно је да за разлику од великог броја авангардних покрета који наступају бучно и полемички, сигнализам, у тој својој првој фази јесте најмање радикалан, а да, како време одмиче, сигнализам све више заоштрава авангардне постулате. Сам покушај хронолошког одређивања и развоја појединих сигналистичких фаза и развој појединих врста сигналистичке поезије у оквиру њих је тешко пратити, јер иако постоје поуздана временска одређења, многе врсте поезије Тодоровић ствара једновремено, а неке целог свог стваралачког века. И ако се усвоји подела коју су уочили сви истраживачи сигналистичког покрета, на вербалну и невербалну поезију, онда се најмање онеобичавања остварује управо у сцијентистичкој поезији без обзира на снажан продор научне лексике у поетски језик. Експеримент (као основно начело нове поезије) је пре свега у језичкој области и то у сфери лексике, али се задржава метафоризација (као основни песнички поступак) и семантичке везе. У основи се у тој поезији могу препознати песничке слике али не у традиционалном контексту, него у новом, у којем се пева о животу, материји, њеном разлагању на молекуле и атоме, јер „нова (сцијентистичка) поезија биће језик Човека, језгра, структуре Универзума и Материје, као и њихових међусобних прожимања.“ (Тодоровић, 1978, стр. 65). Тодоровић је истицао важност сцијентизма као основе на којој се сигнализам изградио, али и нужност превазилажења овог релативно уског појма и замењивање новим, који би у својој основи задржао сцијентистичке постулате али би се, прво, проширио и на остале видове уметности; а друго, наставио разарање песничког језика и даље деперсонализовао песнички исказ. Јер, у својој основи је сцијентизам нудио распадање језика и то према принципима распадања хемијских једињења, односно распадања звездане материје, где се речи опажају као молекули

лук визуелног песништва, од српских барокних песника (Орфелина, Тројичанина и Венцловића), преко Ђорђа Марковића Кодера, до Драгана Алексића и Љубомира Мицића

одређеног језика, а слова као атоми и изједначавањем екслплозије свемира (која је неминовна као нужно мењање облика материје) са експолозијом језика, као што је видљиво из „Трактата“. То, из позиције реципијента сцијентистичке поезије првенствено треба да значи отежану рецепцију лексема преузезих из области наука, затим постављање тих лексема у један нови контекст који је стиховане организације. Заправо је циљ научни језик померити у смеру естетског - замисао која је деловала неоствариво. У овој песничкој фази се опажа употреба многих неологизама (у „Планети“ читав низ оних из корена „звезд“), које је Тодоровић стварао и употребљавао у мањој или већој мери у зависности од типа поезије, до краја стваралаштва. „Планету“ и „Путовање у звездалију“ Тодоровић је назвао поемама, чиме остаје у оквиру традиционалне поделе жанрова.

Други манифест „Regulae poesis“ је објављен 1968. године. Поднаслов „Тезе за општи напад на текућу поезију“, индикативно упућује на борбени и полемички карактер, али је он заправо имао право програмско устројство ако под тим подразумевамо Флакерову дефиницију која акценат ставља на остваривање становитог модела у оквиру једног уметничког правца. (Флакер, 1997). Оно што је изложено у првом манифесту, овде је додатно наглашено, али индикативно је да се Тодоровић и даље креће у сфери поетског израза и језика. Као нарочити захтев се поставља ослобађање енергије језика. То јесте свакако наставак прочишћења поезије од „сентимнталистичких украса и романтичарских заноса“ (Павловић, 2002, стр.153). Међутим, у овом манифесту се спомиње коришћење машина у стваралачком процесу и то под одељком који говори о могућој одредници сигналистичке поезије. Видљиво је и да се појмовни научни апарат налази и у ткиву метатекстова, у основи се љиме користи и приликом тумачења поетичких односа и са тиме у вези је и нарочито употреба појма валентности („способност песниковог духа да симилира различите појмове спољњег и унутарњег света градећи са њима стабилна једињења која називамо песмом“ (Тодоровић, 1978, стр. 72)) који Тодоровић истиче као кључни за разумевање основе сцијентистичког, односно сигналистичког певања. Под потпуним ослобађањем енергије песничког језика Тодоровић као основног песничког задатка, подразумева поменуто разбијање песничке материје на елементе при којем долази до „повратних процес фисије и фузије разних елемената језичког бића (звуковно, графичко и остало многоструко значење речи).“ (Тодоровић, 1978, стр. 82). У основи, то наговештава управљање поезије ка новим видовима обликовања који се и реализују у стваралаштву сигналистичких песника и који, у крајњој линији, сведоче о напуштању линеарног приказивања поетског остварења. То онеобичавање у процесу перцепције је заправо само један корак даље ка коначном остварењу видова визуелне и конкретне поезије у оквиру сигнализма.

Завршену и целовиту дефиницију сигнализма Тодоровић је пружио у трећем манифесту који је значајан и због тога што пружа класификацију сигналистичке поезије. Уочљиво је и проширење значења термина у односу на сцијентизам који се односио само на поезију. Сигнализму се сад придаје универзалније значење, а

његову основу чини тежња за експериментисањем:

„Термин *сигнализам* изведен је од латинске речи *сигнум* – знак. Сигнализам је авангардни стваралачки покрет с тежњом да захвати и револуционише све гране уметности од поезије (литературе) преко позоришта, ликовних уметности, музике до филма, уносећи егзактан начин мишљења и отварајући нове процесе у култури радикалним експериментима и методама у оквиру једне перманентне стваралачке револуције на коју су нарочито утицале технолошка цивилизација, цивилизација знака, све већа примена наука и научних метода, посебно математике у разним областима људског живота, и појава компјутера као нових стваралачких инструмената, инспиратора и реализатора уметничких идеја.“ (Тодоровић, 1978, стр. 84).

Класификација је извршена прилично систематично са поделом на девет типова поезије:

1. Сигналистичка поезија у ужем смислу (визуелна поезија),
2. Компјутерска поезија,
3. Алеаторна или стохастичка поезија,
4. Статистичка поезија,
5. Пермутациона, комбинациона и варијациона поезија,
6.Сцијентистичка поезија,
7. Технолошка поезија,
8. Сигналистичка кинетичка и фоничка (звучна) поезија,
9. Сигналистичка манифестација (гестуална поезија).

На прва два места Тодоровић је поставио два типа сигналистичке поезије која су најдаље отишла у експеримантисању и револуционисању песничког израза. “То су најистуренији, највидљивији, да кажемо, чак и најгласнији облици сигнализма.” (Тодоровић, 1978, стр. 40). Тодоровић утемељено образлаже опредељење за знак, као један нови вид стваралачког поступка основан на лингвистичким истраживањима Де Сосира. Сигналистичком поезијом у ужем смислу назива визуелну поезију која се управо заснива на употреби знака као невербалног комуниката наспрам поетског језика чијим потпуним укидањем он остварује циљ о коначном револуционисању у области језика. С обзиром на оријентисаност сигнализма на тековине технолошке ере, опредељење за знак коме се придаје комуникативна функција је вишеструко мотивисано. Знак је средство комуникације које делује у једном маху на чуло опажања, краткотрајност којом делује одговара модерном конзументу који тражи једновремено деловање на чула које је поред тога и брзо препознатљиво у свести. Као што се у сцијентистичкој поезији уништава субјекат као застарели остатак романтичарске поетске праксе, тако се сада деструира сама препознатљива структура песничког текста, тиме што се укида реч сама, а почиње да се третира знак и слово, чиме је свакако остварено највеће удаљавање од почетака сигналистичког стваралаштва. Сада се деструира и основа традиционалног песништва, односно реч као најмањи носилац значења. Знак се третира као једино универзални и могући језик нове цивилизације. Знак

иконичке структуре треба да превазиђе ускост језичког знака чија је разумљивост омеђена пре свега националним границама. Међутим, приметно је да, ма колико се Тодоровић позивао на општу препознатљивост знака као универзалног симбола који у свести људи треба да производи одређене слике и то ослањајући се пре свега на његову комуникацијску функцију, истина је да знак онако како је представљен у поетским остварењима овог песника, има прилично замагљено значење, нарочито у констелацији са другим знаковима, језичким исказима и сликама. Проблем херметичности авангардне и неоавангардне поезије је константан, без обзира на теоријске покушаје њеног осветљивања, иако херметизам није примарни елемент авангардне уметности, него је „спонтана и аутентична нејасност карактеристична појава најискреније модерне уметности.“ (Poggioli, 1978, стр. 176) Таква нејасност не потиче, према Пођолијевом мишљењу из експериманталног култа до којег је Тодоровић толико држао. У послератном периоду, па до почетка шездесетих авангарда “постаје део капиталистичког establishmenta, појава која је раније иритирала грађанство, сада је постала његова готово свакодневна делатност, или се бар припитомила у нешкодљиву спектакуларност комерцијализовала се, постала роба.” (Szabolcsi, 1997, str. 83). По правилу публику авангардне уметности чини интелектуална елита која је подржава, то је „група људи која сматра да је авангарда једини могући уметнички програм у нашем времену“ (Poggioli, 1978, стр. 174) и то је заправо уствари и та тачка (поред интегрисања у институције попут музеја и галерија) у којој је авангарда постала институционализована насупрот свим својим убеђењима. Са друге стране, понављање гестова и поступака историјске авангарде се показао узалудним, јер се шок као извор онеобичавања не може неограничено понављати (Bürger, 1998). Зато су и разумљива настојања Мирољуба Тодоровића да временом помера границе поетског израза како би изазивао шок код публике, који се мора разликовати од оног понуђеног у историјској авангарди. У тим настојањима је наравно, највише успеха побрао у визуелној и компјутерској поезији, које су, очекивано, дочекане веома оштро од стране конзервативне критике. То су и управо две раздвојене гране сигналистичке поезије, (једна је вербална а друга невербална), које су у заоштравању првобитних захтева о укидању песничког језика, десубјективизацији поезије и десемантизовању исказа, отишле најдаље. Ако уметност може да буде нејасна, авангардна критика „треба да врши демократску функцију, односно одгојну и разјашњавајућу делатност“. (Poggioli, 1978, стр. 179) Али то у случају сигнализма, са неколико изузетака[5] није био случај. Компјутерска поезија је оштро осуђена првенствено због учешћа машине у креацији, иако је њено присуство и учинак Тодоровић неколико пута јасно раздвајао од учешћа уметника – ствараоца. Основни проблем се указао у чињеници да се поезија као производ искључиво људског духа, престао третирати као такав. Дакле, ако се у првим фазама развоја сигнализама претендовало на то да се укине прво поетски језик, потом порука уметничког дела, а сада се у великој мери указује на укидање

[5] Мисли се првенствено на Душана Матића и Остоју Кисића који су афирмативно писали о појави компјутерске поезије

самог уметника – креатора, као неограниченог и потпуно самосталног фактора у стваралаштву. Тај степен радикализације шира публика, а ни критика, очигледно није била спремна да прихвати, без обзира на Тодоровићево упорно инсистирање на ограниченом деловању компјутера и наглашавање његове искључиво помоћне улоге. Компјутер, извршавајући програмске задатке засноване на комбинаторици и пермутацији, врши спајање речи са другим речима или синтаксичким низовима. Песник самостално одређује које речи ће користити у процесу настанка песме, он их може одређивати напамет, или бирати насумично из речника. Међутим, Тодоровићево инсистирање на стваралачком елементу је несумњиво: „Најчешће је тај скуп речи и симбола унапред одређен, пре свега песниковом идејом коју има у вези са коначним машинским продуктом.“ (Тодоровић 1978, стр. 91). Дакле, очигледна је идеја у којој је човек на првом месту у стваралачком процесу који и поред склоности за експерименталним повезивањем тих првих елемената који се уносе у компјутер као храна њему прилагођена (у случају компјутера друге генерације, какве је користио Тодоровић, храна се у облику програма доставља компјутеру, па се преводи у перфорације на парирнатој траци) има и интенцију о стварању заокруженог песничког остварења. У случају песама које су сачињене без завршне песникове интервенције, односно оних које као готов производ „излазе“ из машине после обраде, управо овај почетни скуп речи и симбола заиста чине једини удео песниковог учешћа. Таквих песама је веома мало, („Само као свиња“ и „С резанцима свакако“) У осталима су накнадно уношене измене најчешће у падежним облицима или су им додавани везници како би се бар мало олакшала њихова рецепција (најуспелија из тог корпуса је свакако „Квалификовани шарпланинац“). Учешће програмера у процесу креације додатно компликује ствари, јер машина ради служећи се одређеним програмом, сачињеним од стране програмера, у коме се комбиновањем свих понуђених елемената добија коначан резултат у виду песме. Међутим, најзначајнија карактеристика овакве поезије је потпуно одсуство логичких и семантичких веза. Деконстектуализацијом израза, он добија нову изражајну снагу. Читалац тако „одбацује устаљену рецепцијску апаратуру“ (Павловић, 2002, стр. 122) и то је примарна интенција њеног ствараоца. Већина компјутерске поезије Мирољуба Тодоровића је објављена у збирци „Kyberno“ 1970. године. Збирка „Фортран“, објављена две године касније, јесте art-book израђен ручно у четрдесет и седам примерака. У сигналистичком пројекту она се може перципирати као троструки објекат – као збирка коју везујемо за компјутерску поезију због перфорираних картица од које су сачињене странице, па садржински она указује на везу са овим типом сигналистичког стварања, а са друге стране она јесте нека врста артефакта који се онда може везати за сигналистичку објект-поезију јер су на њој отиснуте поруке о сигнализму. Као последњи њен аспект може се сагледати функционисање у оквиру мејл-арта, јер ју је Тодоровић послао на адресе четрдесет и седам неоавангардних уметника и теоретичара, па на тај начин она заправо функционише као уметничко дело. Ово је значајан пример у коме се онда остварује мешање различитих области уметности, јер као уметнички

предмет она делује визуелно, а садржински, обликом збирке упућује на поетски аспект.

Објект – поезија настаје крајем шездесетих година прошлог века, и свакако да се њен развој у оквиру сигналистичког покрета може везати за развој концептуалне уметности, јер су песме одштампане или залепљене на површини објеката који се третирају као ready-made. Ти предмети најчешће имају употребну вредност или су из серијске производње, што нарочито подвлачи иронијски однос који сигнализам исказује према свим просизводима масовне културе и употребе. Ову врсту сигналистичке поезије такође карактерише мешање различитих видова уметности, али не у смислу традиционалног синкретизма, него пре интенционална збрка која је створена да онеобичава пријем уметничког дела. Традиционални читалац-посматрач је у недоумици како да приступи сигналистичкој објект-поезији, чак и ако је прихватио концептуалну уметност као извесност уметничког израза авангарде и неоавангарде, јер је то текстуални запис на објекту који функционише као скулпторски рад (због тежине и три димензије) и та два аспекта су неодвојива. Тако се стиче утисак да је ова идеја продужетак Тодоровићеве намере да се оствари читање поезије у свим правцима, односно да се она постави у тродимензионални систем: "Текст тече дивергентно, у свим правцима, он је расут, линијност и једносмерност писма је разорена. Запажамо његову поливалентност и вишедимензионалност. Синтакса је укинута." (Тодоровић, 1978, стр. 38) Тиме би се онда, наравно нагласила иронијска функција ове поезије и могла би се у везу довести са технолошком поезијом коју је Тодоровић дефинисао као ону врсту у којој „у трагањима за освежавањем песничког језика, песник може да користи извесне спољње и друге манифестације и ознаке потрошачког друштва: скраћенице, језик реклама итд., дајући им својим поетским интервенцијама одређени смисао и значење." (Тодоровић, 1978, стр. 87) Кључна функција свих ready-made предмета је деконтекстуализација датог објекта. Уместо да материјално-предметни слој уметнине служи показивању нечега другога (идеално-духовнога у традиционалном дискурсу), предмет сада указује на самог себе, утолико што је постао другачији у односу на своју дотадашњу, нормалну, изворном контексту припадајућу употребу из које је извучен и назван уметничким објектом. Циљ је свакако демифистикација непоновљивог и савршеног уметничког дела, чином којим се разбија затечени, традиционални, семантички режим, и уводи нови, који није само другачији од претходног, већ који почива на разградњи везе између знака и означеног, јер предмет више не упућује на неко друго идеално-метафоричко значење већ на самог себе, а он сам је промењен у односу на оно што је био док је служио некој практичној сврси. Тодоровићево намерно бирање објеката попут испражњених кутија од компјутерских картица или других врста искоришћене амбалаже упућује на иронијски аспект који је препознат у авангардним и неоавангардним правцима. Концептуална уметност је имала тежњу да укине поимање уметности као робе, па је тако у пародијском дискурсу концентрисање на потрошачки аспект савременог друштва и иначе Тодоровићева преокупација. Највидљивија је у циклусима „АБЦ

о Мирољубу Тодоровићу“ или „Купујте само сигналистичку поезију“ из збирке „Свиња је одличан пливач“, који припадају феноменолошкој поезији,[6] где уводи категорију уметника-стваралаца као произвођача робе. Поезија је роба и тиме се вештим комбиновањем рекламних слогана преузетих из свакодневног живота организованим у стихове, до крајњих граница доводи чин демистификације уметничког поступка а са њим заједно и романтичарска идеја о стваралацу-генију. Поезија се и буквално нуди купцу као роба коришћењем саморекламе. На неки начин се онда све врсте сигналистичке поезије развијају као вид отпора према романтичарској и неосимболичној поезији. Са друге стране, примери ready-made поезије су и у циклусима „Нокаут“ из збирке „Свиња је одличан пливач“ и циклуси „Вештачко дисање“ и „Трбобоља“ из збирке „Чорба од мозга“, где се, уместо херметичности која се јавља првенствено због недостатка семантичких веза (као у неким другим врстама сигналистичке поезије), Тодоровић служи „’истрошеним’ језичким моделима не да би их афирмисао, него да би истакао њихову аутоматизованост, семантичку ‘испражњеност’.“ (Живковић, 1994, стр. 112) То за последицу има олакшану рецепцију, због присуства логичних и семантичких веза, али, баш гомилањем излишних информација у самом ткиву песме указује на хиперпродукцију истих у свакодневном животу. Намерним бирањем информација које су у својој суштине безначајне (попут упутства за употребу предмета чија је употреба јасна и без тог упутства – на пример, песма „Аспиратор за мрвице на столу“) у исправном и логичком језичком коду са семантичком обогаћеношћу тих исказа који су привидно значајни, а у ствари потпуно празни, подвлачи се иронијска црта овог песништва.

Звучна поезија је редукцију језичког знака довела до крајњих граница. Тиме што још увек задржава глас, односно слово, припада вербалној поезији. Звучна поезија овако како је разуме Мирољуб Тодоровић, заправо представља врсту конкретне поезије, јер у обзир узима лингвистичка средства (у најуспелијој песми попут „Волим“ узима звуке саме). Наглашава се гласовна супстанца, јер се гласовне јединице издвајају и умножавају. Тако „глас постаје носилац значења, смисла.“ (Тодоровић, 1978, стр. 42) У основи је то опет идеја о разбијању језика, али сада на најситиније делове који морају постати носиоци значења, песма се више не чита, она се гледа, и то је онда тачка у којој постаје јако тешко одредити границу између конкретне и визуелне поезије. Једини ослонац у одређивању може пружити доминација ликовних елемената у односу на графичке, или типографске. Гестуална поезија, је опет, заснована на акцији и гесту као основним изражајним средствима. Гестуалном поезијом песник употребљава своје тело за пенос поруке, а прималац више није читалац, него посматрач и са(учесник). Овом поезијом се

[6] Ово је условно јер, истраживачи попут Живковића и Павловића ове циклусе сматрају феноменолошком поезијом, а Мирољуб Тодоровић у квалификацији своје поезије технолошкој приписује коришћење ознака потрошачког друштва чији је рекламни језик основна одлика, док Корнхаузер на пример, све ове врсте поезије подводи под заједнички појам стохастичке поезије. То сведочи и о Тодоровићевом симултаном бављењу свим врстама сигналистичке поезије.

сигналистичко песништво везује за историјску авангарду у домену хепенинга или перформанса, чији основни циљ јесте укидање уметничког дела као артефакта и јединственост и непоновљивост деловања уметности.

Алеаторну или стохастички поетију, затим статистичку поезију и пермутациону, комбинациону и варијациону поезију, Тодоровић назива заједничкиким именом – математичка поезија, јер настаје уз примену математичких метода. У овим песмама је пристуан компјутерски начин обраде али оне су остварене без учешћа машине. Стохастичка поезија представља „раскид са логиком општег па и здраворазумског мишљења“. (Павловић, 2002, стр. 248) У њој највише, (поред компјутерске поезије), долази до изражаја лудички елемент који је постављен као једно од основних начела сигнализма. Колажирање којем су сигналисти прибегавали у невербалном изразу овде је наишло на свој одраз у вербалном. Речи, скупине речи, синтагме се спајају употребом математичких операција комбинације или пермутације, па се тако добијају разултати без икаквих норми и граматичких, или лексичких правила. У овом типу поезије се можда најјасније уочава веза сигнализма са историјском авангардом у вербалној поезији. Непредвидљивост, случај и игра који карактеришу стохастичку поезију, као и укидање логичко-семантичких веза, овај тип поезије приближавају надреалистичком аутоматском тексту или дадаистичким поигравањима. Алеаторна поезија је у стваралачком методу истоветна стохастичкој, зато их у класификацији Тодоровић ни не одваја, али језички материјал у алеаторној поезији чине и нестандардни говори, попут шатровачког језика, реклама и технолошке лексике. Највећи број стохастичких и алеаторних песама се налази у збиркама „Свиња је одличан пливач“ и „Ожилиште“. По разноврсности циклуса заступљених у најважнијим песничким збиркама Мирољуба Тодоровића, јасно је да јо он неколико врста поезије писао паралелно или истих година.

Феноменолошка поезија је једна од врста која је изузетно значајна за сигналистичко стварлаштво. Изостављена је из Тодоровићеве класификације у последњем манифесту, и прилично је нејасно због чега, с обзиром да јој је он придавао пуно значаја, јер овај тип поезије ствара још од самих почетака експериментализације у области језичког израза, као неку врсту логичног наставка сцијентизма. О њој је написао значајане текстове 1972. године: „Феноменологија бића и ствари“ објављен као предговор збирци „Поклон-пакет“ и „Говор ствари“. Феноменолошка поезија је један посебан тип сигналистичке поезије у којој је процес десубјективизације песме и депсихологизације естетског предмета доведен до крајњих граница. Она је формулисана још у првом манифесту сигналима - „Поезија–наука“ или „Манифест песничке науке“. Тодоровић тврди како је основна намера ових песама описивање чистог феномена. Позивајући се на Хусерла, он образлаже неопходност објективизовано, опредмећено и неметафоричко приказивање насупрот осетљивости песничког субјекта. Спомињање заметака ове поезије у првом манифесту је логично, јер се феноменолошка поезија и развила из сцијентистичке, процесом растакања песничког субјекта. Феноменолошка поезија

је двоструко радикална, јер укидањем лирског субјекта у својој крајњој консеквенци, феноменолошка поезија нуди укидање и поруке саме. Са друге стране она је свакако „предворје конкретне и визуелне поезије“ како ју је називао Корнхаузер (1998), јер ствари у њој треба саме да говоре о себи. Преузимањем предмета из свакодневне сфере и описивањем њихових својстава са нарочитом упућеношћу на употребу датог предмета, остварује се иронијска компонента са поновним упориштем у савремном потрошачком друштву, попут „Азбуке лепог понашања“ из збирке „Поклон пакет“, која представља „персифлажу нормативне етичке поетике.“ (Павловић, 2002, стр. 186) Са друге стране, конкретним описивањем неке појаве или бића, терминологијом преузетом из егзактних, енциклопедијских извора, остварује се пародирање саме поруке. Песник намерно бира оне информације које су читаоцу добро познате како би нагласио излишност саме поруке или остварио онеобичавање. Тодоровић никако не признаје дехуманизацију ове поезије која јој је приписана од стране критичара и теоретичара. Он истиче укидање исповедног интимизма и инсистирање на егзактним моментима а све у циљу ослобађања поетског говора, као примарне намере сигналистичке поезије уопште.

Посебним типом сигналистичке поезије може се сматрати и шатровачка поезија. У тексту „О шатровачком говору“ из 1973, дао је дефиницију овог говора заједно са његовим основном карактеристикама. Шатровачки као језик посебних, затворених друштвених група се показао као врло погодан елемент за онеобичавање песничког израза, јер га одликује високи степен духовитости, дескриптивности, асоцијативности и тајновитости. У збирци „Гејак гланца гуљарке“ 1974, сабрана је већина Тодоровићеве шатровачке поезије, иако се овом врстом поезије бавио од скоро од самих почетака сигналистичког стварања. Интересантно је да Корнхаузер не одваја шатровачку поезију од стохастичке, зато што тврди да је Тодоровићу приликом стварања свих типова сигналистичке поезије, најзначајнији поступак разарања језика и синтаксичких и семантичких веза, а да је избор лексике од другоразредног значаја. (Kornhauser, 1998). Иако то и јесте један од основних задатака који се непрестано понавља у свим текстовима програмског карактера, па и овом: „Истражујући шатровачки и уводећи га у поезију сигнализам проширује дејства литературе, испунивши истовремено једну од својих основних намера *деструирање* традиционалног и стандардног песничког идиома“ (Тодоровић, 1978, стр.119), поезија се не може тумачити равнајући се по авангардним метатекстовима. Употреба шатровачког говора тако упућује на нешто друго, а то је социјални контекст оних који се њоме служе и по томе је она заправо у неку руку најтрадиционалнија (поред сцијентистичке) у корпусу сигналистичке поезије, јер упућује на „деликвентску стварност“ говорника. (Павловић, 2002, стр. 230) Наравно, то није случај приликом стварања шатровачке поезије стохастичким поступком, којој се додаје и употреба козарца (нарочите врсте шатровачког говора код које се врши пермутација слогова у речима преузетим из стандардног језика). Тодоровић је, објашњавајући принципе стварања шатровачке поезије акценат стављао на њен креативни потенцијал и изражајно богатсво насупрот речима и

фразама које су се „излизале“ од употребе у стандардном језику. Његова склоност ка стварању неологизама је и овде присутна:

„Веома често, услед недостатка, и за стварање литературе још увек релативног сиромаштва нашег шатровачког, морао сам, признајем то не без извесног задовољства, да учествујем у његовом лексичком богаћењу. Тако сам из стандардног језика извукао и ‘шатровизирао’ речи: *абажур, оцваринити, акуширати*, и друге. У исту сврху пренео сам и употребио један део речи из покрајинских и народног говора: *амбуља, чамалица, зашамудити,* итд. Извесне речи и изразе направио сам комбиновањем шатровачког или стандардног језика. Тако је реч тастер-стацин-радио-станица настала од две шатровачке речи тастер-*достављач* и стацин-*станица*. Реч телезур-телевизор извео сам из стандардног језика сажимањем, једним од типичних начина школског (фрајерског) шатровачког. Неке речи направио сам много једноставније од већ постојећих шатровачких изводећи глаголе од именица и обратно...“ (Тодоровић, 1978, стр. 118)

Иако Тодоровић тврди да ствара шатровачки говор, из овог цитата је јасно да је реч заправо о неологизмима који су створени по угледу на конструисање шатровачког говора, јер да би нешто прешло у корпус шатровачког говора (који се сам по себи довољно брзо мења, како би задржао тајновитост, а и испољио креативност), мора бити прихваћено од стране макар минималне групе корисника која ће овладати значењем дате речи и користити је неко време, односно мора заживети као говор, а не једна врста поетског језика. Поред тога, шатровачка поезија као једну од својих основних особина истиче намерну неразумљивост, и то баш у области језика која је у потпуном несагласју са Тодоровићевом жељом за универзализацијом и општом разумљивошћу поетског израза. Шатровачка поезија као таква не може да рачуна на пријем од стране шире публике, јер је за њу семантички готово потпуно, или у целости затворена. Зато је њена вредност првенствено у сфери експлоатисања језичких идиома који се разликују од стандардног, док основну сигналистичку идеју из програмских текстова не може подржати.

Апејронистичка поезија је најмлађа врста сигналистичког вербалног песништва, о њој има најмање сведочанстава у метапоетским текстовима. Најкасније је настајала, од 1988. године (збирка „Белоушка попије кишницу“). Лудички елементи су такође у основи ове поезије. Истиче се и великим бројем неологизама, али је њен тематски инвентар проширен мотивима из народне поезије, митологије и средњовековне књижевности. У том смислу је смањена њена семантичка затамњеност, јер се оперише митском и историјском симболиком, али у циљу дестриурања песничког клишеа родољубиве поезије. За ову врсту поезије је карактеристично „удаљавање од астралних тема усмеравањем на микрокосмичко, људско и цивилизацијско.“ (Павловић, 2002, стр. 271) Оно што је можда највише и удаљава од осталих видова сигналистичке поезије, јесте присуство песничког субјекта и „појачање тематичности.“ (Живковић, 1994, стр. 155) То би требало да сведочи о некој врсти смиривања оштрих авангардних тенденција. Сам

Мирољуб Тодоровић је и у „Дневнику авангарде“ оценио да се сигнализам креће од сцијентизма ка ирационализму и мистицизму. Тако је сигналистичка поезија направила један лук на чијем почетку стоји сцијентистичка поезија, најмање авангардна, да би се нагло развијала у правцу све већег онеобичавања песничког израза и радикалног укидања једног по једног конститутивног елемента поезије у традиционалном смислу, да би се у својим крајњим дометима усмерила на микрокосмичке, људске и цивилизацијске односе, у апејронистичкој поезији.

ЛИТЕРАТУРА

Павловић, М. (2002). *Авангарда, неоавангарда и сигнализам*. Београд: Просвета.
Саболчи, М. (1997). *Авангарда & неоавангарда*. Београд: Народна књига.
Флакер, А. (1997). *Авангарда, теорија и историја појма*. Београд: Народна књига.
Birger, P. (1998). *Teorija avangarde*. Beograd: Narodna knjiga.
Kornhauzer, J. (1998). *Signalizam*, *srpska neoavangarda.* Niš: Prosveta.
Pođoli, R. (1975). *Teorija avangardne umetnosti.* Beograd: Nolit.
Todorović, M. (1978). *Сигнализам*. Niš: Gradina.
Živković, Ž. (1994). *Signalizam, geneza, poetika i umetnička praksa.* Paraćin: Vuk Karadžić.

Љиљана Бајац[1]
(Филозофски факултет, Нови Сад)

РОМАН МОДЕРНЕ КАО ПРЕТЕЧА ЕКСПРЕСИОНИСТИЧКОГ РОМАНА *ДНЕВНИК О ЧАРНОЈЕВИЋУ* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ[2]

In the novel of Serbian modern, in still insufficiently developed form, are given elements and modern conceptions of art procedures that will blossom in the novel of avant-garde. Therefore, within the context of literary, the modern novel we can observe as a forerunner of expressionistic novels *The diary about Čarnojević*, by Miloš Crnjanski. Using interpretive-analytical and comparative method of research will be showing the typological similarities (in formal, thematic, conceptual and motivic terms) the novel of Serbian modern and *The diary about Čarnojević*. This will be a more complex way to look at development of the Serbian novel in 20th century. Through observation the novels: Svetozar Ćorović, *Among his own,* Ivo Ćipiko *For bread*, Milutin Uskoković *The newcomers, Čedomir Ilić*, Veljko Milićević *The wasteland* and Miloš Crnjanski *The diary about Čarnojević* in a comparative context will set the problem – how much avant-garde collapsed the tradition, and how much it relies on the old.
Key words: modern, expressionism, foreigner, rootless, homeland, war, passivity, nature, women.

Увод

Пишући о развоју српског реализма, Димитрије Вученов (1981) је уочио четири његове етапе. Трећу етапу, по њему, одликује критичко-реалистички однос према паланачком животу. Надовезујући се на то тумачење, Предраг Палавестра тврди да је управо та фаза најближа раздобљу српског модернизма јер одатле „израста модерна, превасходно психолошки мотивисана проза пуна немира, интроспекција, лирских и медитативних места, самопосматрачких трагања за сопственом душом и симболичко-импресионистичких стилизација“ (Палавестра, 1986, стр. 325). Наиме, још је Скерлић (1953) уочио да се у прози почетком 20. века врши померање уметничког интересовања са приповедања о средини у којој човек живи на личност и њен унутрашњи живот. Тадашњи прозни писци напуштају сеоске мотиве и окрећу се градском животу. У том периоду се, такође,

[1] likec2006@hotmail.com
[2] Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Дело Милоша Црњанског у компаративном контексту, под менторством проф. др Горане Раичевић.

истовремено и у поезији и у прози јавља песимистичко расположење. Драгиша Витошевић тврди да је песимизам значио „борбу против наивних заблуда и обмана и вид националног отрежњења и самосазнања, ударања главом о зид“ (Витошевић, 1975, стр. 226).

С друге стране, Бранко Лазаревић сматра да је тек рат уздрмао духове терајући их да пронађу нов израз за ново осећање, нов стил за нови однос према животу. По њему, до тада буре су биле мале, социјални земљотреси са малим дијаметром, и у „име закона“ све се брзо свршавало. Ипак, он уочава да је „понешто бунта и слободних мисли лежало по књигама и излагало се на платнима. Уметник је хватао и обележио у човеку, протествујући или тврдећи, оно што је у том кругу битно човеково, везивао га за оне прастаре обичаје и бележио његова неслагања, задовољства, мирења или побуне на све то“ (Лазаревић, 1975, стр. 69). Палавестра (1986) увиђа да је рез, повучен на почетку 20. века, ипак био дубљи и далекосежнији. По њему, незадовољство собом и околином било је готово свеопште, и на микрокосмичком и на макрокосмичком плану, човек се окретао себи и препознавао се у огледалу.

„Сужавање видног поља на личност и на детаљ отворило је нове путеве реализма и омогућило примену нових наративних форми, саображених лику новог јунака. Својим индивидуалним бићем, сложеним психичким животом и разуђеном комбинацијом нагона, подсвесних стања и морала воље, тај јунак је утицао на то да писци посвете више снаге на испитивање стања него на описивање збивања“ (Палавестра, 1986, стр. 329).

Иако се не може говорити о јединственим књижевним правцима, Велибор Глигорић тврди да би се могло говорити о „јединству мотива, расположења, односа према животу код једног броја младих, нових писаца те епохе. С њима је трагично улазило не само у књижевност него и у њихове сопствене животе и судбине“ (Глигорић, 1975, стр. 137). „Нервна напетост, пустошно осећање напуштености и пораза, космичка усамљеност, метафизичко отуђење и неприлагођеност, самоћа и трагизам људске егзистенције, те одраз непосредних друштвених превирања, моралних и психолошких трансформација услед историјских преображаја“ (Палавестра, 1986, стр. 335), по Палавестри су главне одлике „новог јунака“ које је донела проза са почетка 20. века. Међутим, исти поступци, расположења и мотиви настављају се и након „следећег дубљег реза“ – Првог светског рата. Наиме, упоређујући роман модерне, односно романе Иве Ћипика *За крухом* (1904), Милутина Ускоковића *Дошљаци* (1910) и *Чедомир Илић* (1914), Вељка Милићевића *Беспуће* (1906) као и постхумно објављен роман Светозара Ћоровића *Међу својима* (1921) са послератним делом Милоша Црњанског *Дневник о Чарнојевићу* (1921), уочићемо да јунаци деле исто осећање и расположење, те да постоје заједничке особине у компоновању романа, односу према природи, жени и другим мотивима.

Заједничке одлике романа модерне и *Дневника о Чарнојевићу*

Жанр

Жанровска одређеност *Дневника о Чарнојевићу* само је наизглед коначно дефинисана. Милан Дединац сматра да је то „роман који је лирски у свакој речи, и односу, и целини“ (Дединац, 1994, стр. 165). Јован Деретић дели мишљење да је то „лирско дело, највећи и најчистији израз нашег модерног лиризма у прози“ (Деретић, 1981, стр. 260). Поткрепљујући те тврдње, Бојан Јовић уочава и заступљеност експресионистичких црта, као што су „активизам, дисторзичност, дихотомичност и интензитет“ (Јовић, 1994. стр. 16). Да се *Дневник* не може једнозначно свести на експресионистичку прозну формулу, уочила је Бојана Стојановић Пантовић, која тврди да се овај „кратки роман налази између модернистичког (пре свега декадентно-симболистичког) осећања света и експресионистичког, формалног поступка (М. Добровска Партика)“ (Пантовић, 2011, стр. 98).

Проблем утврђивања жанра настао је због његовог обима од свега деведесетак страна, те због редуцираности свих елемената помоћу којих се гради традиционалан роман. Анализирајући дело, увиђамо да се ту обрео један песнички манифест, те би најприродније било да се овај роман „етикетира“ као суматраистички.

Са питањем жанра срећемо се још у предратном периоду због сличних разлога. Ћипико ни сам није сигуран да ли је његово дело *За крухом* роман, о чему пише у свом писму Матици српској, где од уредништва захтева да не напишу ни да је то дело приповетка ни роман јер би се могло опазити да та радња „нема све услове за роман“.

Због свог обима и *Беспуће* Вељка Милићевића доживљава исту судбину. Многи сматрају да је ово дело приповетка или новела. Пишући о њему, Јован Скерлић (1964), уз напомену да аутор дело назива краћи роман, тврди да је то овећа приповетка, али одобрава штампање овог дела као засебног издања.

Муке које су узроковале питање жанровског одређења ових дела увиђају се кад се поближе анализира структура њихове композиције, која се разликује од традиционалног романа, односно форма на коју је утицала тачка гледишта.

Тачка гледишта

Роман Вељка Милићевића *Беспуће* је учинио радикални пресек у историјском развоју српског романа. Новина и оригиналност коју овај роман доноси је то што је писац свесно уклонио себе као посредника између свог лика и читаоца. Милутин Пашић (1990) тврди да се Вељко Милићевић у Лондону могао упознати са теоријом Хенрија Џејмса о тачки гледишта. У складу са њом, Милићевић се повлачи из дела и напушта улогу свезнајућег приповедача. За разлику од дотадашњег романа, где наратор саопштава чињенице о догађајима и поступцима ликова, овде ту функцију преузима јунак. То је омогућило да се посвети више пажње психичким

расположењима лика, а не спољашњим дешавањима. Наиме, физичка стварност ту се само назире, а читалац је сагледава из перспективе Гавре Ђаковића. Ту се користи доживљени говор. Писац улази у главу свог јунака, те је читалац упућен у његове доживљаје, утиске, осећања и искуства па се на тај начин идентификује са њим.

Сличан поступак примењује и Ћипико у роману *За крухом* и Ускоковић у романима *Дошљаци* и *Чедомир Илић*.

За разлику од писаца модерне, Црњански пише *Дневник* у првом лицу једнине, будући да то просто диктира сама форма мемоарске прозе. Стога, природно је да читалац догађаје посматра кроз очи Петра Рајића, што повезује овај експресионистички роман са романима модерне. Пишући о овом делу, Никола Милошевић (1988) тврди да јунак који је истовремено и наратор има повлаштени положај и да читалац на основу његових речи ствара слику о њему као лику, али и гради однос према свим осталим ликовима на основу његових судова и фрагментарних описа (тако читалац са омаловажавањем посматра Рајићеву жену Мацу).

Фабула

Црњански, вечити песник, створио је лирски текст *Дневник о Чарнојевићу,* текст модерне уметничке технологије. Одликује га одсуство сваке композиције и принцип расипања утисака, мисли, слика, једном речју грађе. Узрочно-последичне везе су сасвим покидане већ се све своди на лутање главног јунака кроз своју свест, простор и време. Према томе, он је модерни Чарнојевић као симбол свих наших лутања, сеоба једног национа, без циља и смисла. Рајићеве исповести су испрекидане и недоречене. Како сам наслов каже, реч је о дневничкој прози, али поставља се питање како дневник може бити о некоме, а не нечији. Њега пише Петар Рајић, који у облику интимне, дневничке исповести прича о себи, о свету који га окружује.

За разлику од реалистичких романа, модернисти не сликају средину у којој се налазе њихови јунаци већ како они доживљавају свет, у каквом су односу они као појединци према околини. Будући да су та дела заснована на субјективном ставу јунака, у фабули преовладава лирски тон. Лиризам, међутим, са собом повлачи одступање од традиционалне структуре фабуле. Занемарују се догађаји, редуцира се радња, а унутрашњи живот јунака постаје поприште збивања. Управо то преузима и наставља Црњански.

Ипак, за разлику од Ћоровића, Ћипика и Ускоковића, Милићевић иде даље у разградњи фабуле, а тиме се више од њих приближава Црњанском. Додуше, у *Беспућу* се као и у другим романима модерне нарушава епска наративност увођењем исповедног тона, али овде је доминантна фрагментарност, испресецаност и испретураност фабуле, која је сва од асоцијативно-импресионистичког повезивања слика, утисака и доживљаја јунака. Стога, код Црњанског и Милићевића долази

до дефабуларизације радње и преимућству субјективног. Они дају првенство интимним дешавањима јунака, а описи и стварност дати су овлаш. Редуцираност фабуле условљава и одсуство готових решења, те се много штошта оставља отвореним, тек у наговештајима, а читалац је тај који мора дело да дочита, да нађе одговоре. Да би се стекао утисак о целовитости догађаја и да би се утврдило време њиховог дешавања, потребно је повезати све детаље како би се добио мозаик. Другим речима, узрочно-последични низ писац ту намерно ремети, па је читалац принуђен да с њим сарађује, да скупља елементе и гради слику. Тако на пример, код Црњанског је уметнута прича о Далматинцу суматраисти, као што је код Милићевића уметнута прича о Ирени. Ипак, за разлику од *Дневника о Чарнојевићу*, у *Беспућу*, *Дошљацима* и *Чедомиру Илићу*, приликом сећања главних јунака догађаји су дати са више хронолошког редоследа него у експресионистичком роману који им следи.

Време

Пишући о српском роману између два рата, Станко Кораћ истиче значај категорије времена у структури модерног романа:

„Вријеме ће постати господар структуре романа тамо гдје је фабуларна динамика закочена, гдје је простор скученији и јунак не путује, већ размишља и осјећа у времену. Унутрашњи човјеков живот траје у времену, а за тај живот опредјељује се модерни роман нединамичне фабуле, или онај тип модерног романа у коме и нема повезаног фабуларног тока“ (Кораћ, 1982, стр. 94).

Наиме, у модерном, савременом роману јунак кретање у простору замењује размишљањем, лутањем у мислима, сећањем и испољавањем различитих расположења и осећања. Ђоровићев Миле се сећа свога детињства, машта о животу у граду. Иво Полић посматра диурнисту и пита се да ли ће то бити он у будућности. Кремић и Илић у мислима одлазе у завичај, у машту о томе како ће бити успешни. Илић иде још даље па користи имагинарни простор и не задржава се само на тренутном месту боравка. Он у мислима посећује разна места баш као јунак *Дневника о Чарнојевићу*.

Петар Рајић се налази на једном географском простору, али кроз мисли, кроз живот Далматинца он такође лута у имагинарном простору, односно лута кроз своје размишљање. Сам Црњански (1959), позивајући се на Бергсона, у *Објашњењу Суматре* разграничава физичко време од психолошког. Према томе, његов свет је атемпоралан јер је он грађанин свемира. Дакле сви јунаци модерног романа, али и Рајић, простор надомештају кретањем у времену које није физичко већ психичко будући да се одвија у њиховој психи. Управо захваљујући таквом доживљају времена и тврдњама Милоша Црњанског да су му приликом штампања помешали поглавља (Тешић, 1994) читалац наилази на тешкоће у покушају конституисања хронолошког низа догађаја у *Дневнику о Чарнојевићу*.

Описи

За разлику од закаснелог реалисте Ћоровића, прозаисти модерне у описима користе тамне боје и песимистична расположења. Ипак, природа је увек светла и уноси мир како код Ускоковићевих јунака, тако и код Ћипика. Међутим, у *Беспућу* и роману *За крухом* смењују се монотони ударци мотика и црквена звона. Код Ускоковића ноћне слике Београда остављају мучан утисак јер асоцирају на раке и смрт. Црњански иде даље у ангажовању читаочевих чула, па осим боја, где доминира румена, код њега се свуда шири и мирис природе.

Поред описа пејзажа ови романи се приближавају *Дневнику* и по опису ликова који нису чврсти већ су импресије, сенке и представљају неку идеју или особину. У *Дневнику о Чарнојевићу* ликови су још прозрачнији и уместо физиономија памте се само сенке у сећању главног јунака. Стога, Црњански дезинтеграцију ликова које је започео роман модерне спроводи до крајњих могућности.

Природа као нова религија

Будући да је све виђено очима главног јунака, описи губе објективност и дати су као субјективни доживљај. Враћајући се у завичај разочаран градом, Полић посматра море и своје село на себи својствен начин. Кремић такође посматра завичај након што је побегао из града очима „повратника“ и „бегунца“. Ту му је све мило и познато. Илић Београд доживљава као огромно гробље, а колске радове као раке. Попут Ђаковића, који се идентификује са посматраним радником, Илић се поистовећује са убогим кљусетом које је некад било прелепи коњ. Посебну пажњу Ускоковић у својим романима посвећује Дунаву, на који рефлектује расположења и емотивна стања јунака. Слично поступа и Милићевић, који иде још даље, те се Гавре изједначава са природом.

Наиме, свака промена у стању јунака се одражава на природу и обрнуто. Најбоље се то види код Милићевића када Ђаковић угледа осушени јаблан и изненади се јер га се сећа као бујног и здравог, а сада је сив, попут неког мртваца. Након тога он је осетио неку тајну повезаност и блискост са њим. Код Црњанског ће јаблан зависити од Далматинчевог живота. Такође, слична осећања Гавре гаји и према реци Уни, која му је добро позната и мила из детињства и која за њега представља сигурност, стаменост и трајност.

Није ли ова повезаност са природом, срођавање са њом један модификовани облик суматраизма Црњанског, када промене у јунацима остављају траг на неком другом месту, овај пут у природи? Код Црњанског природа функционише као жељени, повлаштени простор, који нуди топлину, сигурност, нежност, разумевање и на тај начин делује као противотров стварности где су сва осећања слеђена. Горана Раичевић, у есеју о сликарству Петра Добровића, уочава Црњансково објашњење новог концепта природе који његова генерација доживљава на посебан начин, „као замену за све што је додирнуто људском руком што чини историју... Треба заборавити на све што је људско, на убијање, али и на љубав јер само је природа извор божанске доброте и смисла“ (Раичевић, 2010, стр. 141).

Није ли и у романима модерне природа такође нова религија будући да јунаци увек беже у њено окриље кад су разочарани, усамљени и препуштени самим себи? Као што се *Дневник* завршава реченицом: „Али ако умрем, погледаћу последњи пут небо, утеху моју, и смешићу се“ (Црњански, 2004, стр. 135), тако би могле гласити и последње реченице романа који му претходе, само што би код Ћипика небо заменило море, код Ускоковића Дунав, а код Милићевића Уна.

Искорењени на беспућу

Док јунаци романа модерне напуштају свој завичај да би отишли у град у потрази за остварењем својих идеала, Рајић напушта завичај и одлази у рат. Сви они, дошавши у град са кофером амбиција и илузија, сусрећу се са суровом стварношћу, те се суочавају са крахом својих снова. Град је немилосрдна и беспоштедна борба у којој свако свакоме гледа како да подметне ногу, у којој се “отимају око исте кости”, у којој се морају жртвовати патријархалне вредности понесене од куће, у којој се мора пристати на компромисе, те утишати своју савест. Све то намеће увек исто питање – да ли је вредело напуштати родитељску кућу.

Изузетак од ове типичне приче представља Ћоровићев Миле, који је у граду прво видео слободу. Ипак, касаба га гуши и не допушта му да развије крила (као Ускоковићевом Радоји Остојићу у *Чедомиру Илићу*). Међутим, Миле се по другом повратку у град, разочарава идентично као остала његова духовна браћа.

У роману *Чедомир Илић* такође је приметно одступање јер је главни јунак покидао све везе са завичајем и нема где да се врати, те од стварности бежи у смрт.

Остали јунаци спас проналазе у родном месту, којег су се увек у граду (или Рајић у рату) сећали са носталгијом. Очекујући да поново пронађу онај спокој, топлину, нежност и сигурност породичног огњишта, сви се они враћају родитељским кућама. Међутим, стигавши они убрзо увиђају да ту више не припадају, да са том средином немају више ништа заједничко и да су и ту сувишни људи. Осећај беспомоћности, безвољности, промашености и препуштање времену заједничке су одлике свих јунака, па и у међуратном роману. Док се једни „спуштају на општи ниво“ постајући „обична пореска глава“ који ће у будућности бити просечни службеници и чији ће живот трунути у канцеларијском загушљивом ваздуху, други се надају да их тамо негде, у Америци или у неком небеском простору чека „обећана земља“, мир и спокој. Међутим, ни они који су донекле оптимистични, који сањају „свој“ жељени простор, никада тамо не стижу, остају вечито бића на путу (Џаџић, 1976), разапети између завичаја и „белог“ света, заробљени заувек на беспућу као живи мртваци и млади старци.

Пасивност, безвољност, сувишност

Сви јунаци поменутих романа, као и *Дневника о Чарнојевићу* су млади људи који су уморни и разочарани. Њихово расположење није изазвано само боравком

у граду или рату, већ и деградирањем личности, осећањем личне немоћи, општег бесмисла, сопственог ништавила и недостатка воље. Суморна сећања на детињство, на породичне портрете одлика су свих њих. Све то се још више појачава чињеницом да су њихови идеали срушени и да они живе животом без вредности и без снова. Згађеност над животом, над светом око себе осећају сви редом, неки на самом почетку (Ђаковић, Рајић), а неки нешто касније (Миле, Полић, Кремић, Ускоковић). Нико од њих нема воље да покрене живот, да учини преломни корак. Ћоровићев Миле се не усуђује да одбије газда Миху и прихвата да наследи оца и да труне у касаби. Ћипиков Полић јасно увиђа тежину живота својих мештана, али не чини ништа како би се супротставио оцу, како би им олакшао. Недостатак воље, неспособност за акцију и иницијативу показују Ускоковићеви јунаци у односу према женама. Ниједан од њих двојице није у стању да изневери своје идеале и да се упусти у брак. Кремић иде толико далеко да, у недостатку храбрости да сам реши проблем, нуди Зорки излаз у самоубиству. Гаврe Ђаковић не зауставља Ирену и допушта јој да оде заувек из његовог живота. Он, међутим, душевно умире и пре тога не допуштајући да му ишта и ико ремети мртвачки мир и устајалост живота.

Као странац у завичају, као човек без сопствене воље, без својих жеља, Рајић се препушта другима и пушта их да га ожене, да одлучују уместо њега. Дочаравањем ратних призора и ратног кошмара, који у потпуности дехуманизује личност чак дотле да изгуби осећај за разликовање етичких категорија добра и зла, Црњански је бесмисао живота и згражавање над њим довео до апсурда. Овде од пакла на земљи, од ужаса и зла човек као појединац не може да побегне ни у друштво, ни у породицу, ни у љубав. Све је заверено против њега, који је разоружан и беспомоћан. Он је човек који гледа, а не види, који се од преосетљивог бића претвара у неосетљивог, у парализованог, слеђеног човека код којег су морал, емоције и сви вредносни судови атрофирали. Идеал је бити ничији јер то значи превазићи границе човекове одређености и бити прихваћен од „повлаштеног простора“ где он проналази свој мир, своју утеху (Џаџић, 1976). Тај простор представља небо, лишће, јабланови, једном речју природа, која се прихвата као нова религија. Њу доноси Рајићев двојник, безимени Далматинац.

Удвостручавање

За разлику од реалистичког романа, удвостручавање је манир модерне, савремене прозе, у којој је главно поприште збивања јунаков унутрашњи свет. Мотив двојника је новина коју доноси роман модерне, а наставља међуратна и савремена књижевност (Црњански, Андрић, Селимовић, Лалић, Павић и др.). Раскол појединца са средином у којој је, са светом који га окружује сели се у саму његову личност.

Ћоровићев Миле и Ћипиков Полић, за разлику од других, нису свесни друге стране своје личности, међутим, она је јасно видљива. Док један Миле жели да оде у град, да се упусти у везу са еманципованом Десанком и да се оствари

као књижевник, други Миле прихвата улогу касабалијског попа у браку са примитивном Даринком, у касаби која убија сваки покушај узлета и напредовања.

Полић тешко подноси судбину својих пријатеља из детињства. Он саосећа са сељацима, помаже им давајући им новац, али када треба да у своме друштву покаже да је на њиховој страни, он се повлачи. Не усуђује се да се супротстави оцу и избегава сељаке на послу. Такође, однос према Марији и Кати резултат је удвостручене личности јер с једне стране он жели да буде са њима, да задовољава своје нагоне, али сваку пушта да оде не желећи сељанку за жену, не желећи да се спусти на њихов ниво.

Кремић, Илић и Ђаковић такође имају своје двојнике. Они су свесни друге стране своје личности и чак их се плаше. Патријархално васпитавани Ускоковићеви јунаци дошли су у град са моралним вредностима и са осећајем за правду. На путу просперитета они су принуђени да од тога одустану, да изневере сами себе. Морају да бирају између личне среће или остварења идеала.

Упустивши се у везу са Јеком, Ђаковић увиђа да у њему постоји неко други с којим је он нераскидиво повезан и који жели да повређује људе, да им наноси зло.

Међутим, док је код Милићевића и Ускоковића дезинтеграција личности само делимична, јер су у питању две стране истог бића, код Црњанског је она потпуна и дефинитивна. Сама конструкција наслова и име које се ту помиње узроковали су мноштво опречних ставова, међу којима је најпознатије неслагање Николе Милошевића и Новице Петковића око идентитета наратора. Ипак, у нашој књижевној критици усаглашено је мишљење да је приповедач и Рајић и Чарнојевић, а да је Далматинац-суматраиста остао безимен. Већина критичара се позива на симболичност имена Чарнојевић, болничку таблицу и дозивања главног јунака приликом његовог боравка на приморју. Наиме, Рајићев двојник, безимени Далматинац васкрсава у његовом сну. Он у облику суматраистичког концепта представља стремљење душе ка стању атараксије, хармоније и лакоће. Сматра да све што чинимо негде у свету оставља траг, да се живи ради осмеха. Није више знао шта је добро, а шта зло и није ни у шта веровао осим у неке плаве обале на Суматри. Његова опсесија небом је веза са бескрајем, слободом, висинама и лакоћом. Далматинац успева оно што Рајић жели, а не може – да нестане у даљини и скраси се у небесима. Као такав он је као неки ваздушни, небески заменик земног и стварног Петра Рајића. Његова душа стиже у Далматинчеве просторе тек након проласка кроз беспуће, чистилиште, отупелост, безвољност, пасивност, иронију и негирање свега. Ипак, за разлику од осталих двојника јунака романа модерне где се може применити Јунгова теорија о сенци, Рајићев двојник нуди утеху, спас и оптимизам кроз природу.

Однос према жени

По описивању неодређених и противречних љубавних осећања роман модерне се приближава међуратном. Код Кремића, Илића и Ђаковића двојници испливавају

на површину управо у њиховом односу са женама. Наиме, сваки од њих жену третира као средство којим ће себе задовољити (Ђаковић, Кремић) или преко које ће доћи до жељеног успеха (Илић). Када треба да преузму одговорност, они жену схватају као препреку у остварењу идеала, те беже од ње или јој допуштају да оде.

Кремић је у почетку уживао у „слободној“ љубави са старијом женом. Међутим, како је све више увиђао неписане градске норме понашања, схватио је да ће му она бити препрека у остварењу својих амбиција. Он, као последњи злобник и џелат судбине, одлучује да уклони Зорку са свог животног пута и нуди јој решење у самоубиству, сматрајући да она као старија треба за њега да се жртвује.

Чедомир Илић се заљубљује у Вишњу, са којом дели социјалистичке идеале и животне снове. Међутим, убрзо схвата да му она неће помоћи у изградњи каријере, те искориштава близину министарске породице и жени се Белом, која представља степенице којима ће се попети до врха.

Гавре Ђаковић искориштава сељанку Јеку за задовољење својих нагона. Убрзо увиђа како је повређује и наноси јој зло. Тада се буди његов двојник и не допушта му да престане. Он не успева да се скраси ни поред Ирене, која уноси живот у мртвачку атмосферу његове куће. Иако га изненађују осећаји које је она узроковала, он, потпуно отупео за осећања, равнодушно слуша њену трагичну исповест без жеље да јој пружи утеху, разумевање и саосећање.

Полић осећа платонску љубав према Марији, али је пушта да оде, као што Гавре пушта Ирену. Миљко Јовановић пишући о стваралаштву Иве Ћипика закључује да је Марија из романа *За крухом* аналогна Дучићевој жени јер и „Полић и Дучић „‘све што љубе створили су сами’“ (Јовановић, 1980, стр. 196). Наиме, Марија за Полића није жена од крви и меса већ романтичарски занос, оличење вечности и лепоте приморја. Он се затим упушта у везу са Катом. Тај однос се базира само на задовољењу нагона. Ката њега искориштава јер њено срце припада другоме, али не може без „љубави“. Опозиција женских ликова уочава се и код Црњанског. Испитујући универзалност исказа у *Дневнику*, Никола Милошевић (1988) је детаљно анализирао однос између Маце и Пољкиње, али и сестара Изабеле и Марије. Можемо закључити да су Ћипикова Ката, Црњанскова Маца и Изабела по своме еротском нагону и потреби сличне, док је лик Марије код оба писца симболичан, етеричан и идеалан.

Црњански у својим делима изражава својеврсно гађење према женском телу, јер због свега што су прошли ти садашњи „живи мртваци“ не могу да воле жену на еротски начин. Рајић се запрепаштава приликом Мациног преображења од патријархалне девице у жену коју одликује чулност и која тврди да се „око тога окреће свет“. Наиме, открившн иза псеудонима *Ст* потписаног испод текста *Казанова под маском* самог Црњанског, Бранко Алексић (1978) увиђа да је аутор посебно истакао реченицу из предговора *Мемоара* овог чувеног љубавника, где се каже како су они (којима су намењени *Мемоари*) горели у пожару страсти, те да је њихово срце сада хладно као лед, они су се као селемандри окаменили и постали отпорни на сва осећања. С том реченицом можемо повезати и Рајићев однос према

жени. Он је разочаран у женско тело, те се окреће ка шумама, лишћу, јаблановима и небу, ка дехуманизованој природи. Мајчину смрт и сахрану доживљава као Мерсо из Камијевог *Странца* (Леовац, 1981), а у односу са својом супругом, попадијама и трговачким женама, осећа гађење, досаду и резигнацију.

Однарођавање и слика цркве

За разлику од Ћоровића и Ускоковића, Ћипико (италијанског порекла) и Милићевић били су у Хрватској, те су као и Црњански (који је био војвођански Србин) имали специфично осећање родољубља. Будући да су Срби у Аустроугарској били мањина, неизбежно је било њихово асимиловање или исељавање.

Ћипико у свом роману верно приказује тежак живот сељака у далматинскоме селу, које их тера да напусте своје родно тло „трбухом за крухом“. Такође он приказује и повратнике из Америке који су отишли у беди и сиромаштву, а враћају се накићени златом и купују пропала сеоска имања.

Ђаковић већ на почетку романа, у разговору пензионера, официра и железничких службеника, региструје стране речи, односно искварени говор однарођеног чиновништва Хрватске. Такође кроз *Беспуће* провејава и долазак странаца на село који купују напуштене куће староседелаца што су отишли у потрагу за бољим животом или су просто изумрли.

Црњански (1959), како сам каже, од колевке је „задојен“ причама о страшној судбини свог несрећног народа. Он види да део народа, којем је и сам припадао, на сигурним и мирним аустроугарским просторима полако изумире, о чему најбоље сведоче напуштене цркве. Он иронично посматра малограђански национализам, који је прости ритуални патриотизам (што је осликао и у *Лирици Итаке*). Сећање на мајчину сахрану, на своју женидбу и на посете поповима и трговцима предочавају то специфично војвођанско родољубље. Наиме, на сахрани Рајићеве мајке господин председник је застао у свом говору јер се никако није могао сетити речи задужбина, те тражи помоћ на немачком језику од једног ђака. Присуствујући патриотској приредби, Рајић уочава како један господин дуго и нејасно говори нешто о Косову, док се певачко друштво кикоће и заљубљено гњечи. Ништа лепше нису приказани ни свештеници који су црни, тешки и говоре о свему, па и о својој пастви са презирањем. Њихове жене отворено флертују, стискају му руку са својим нечистим ноктима и упућују срдачне осмехе, али не попуштају до краја.

Свештенство је слично приказано и у *Беспућу.* У спроводу Гавровог оца Манојла налазио се незграпан, немаран и аљкав калуђер, који је читаву церемонију опела вршио механички. Он је гутао и давио се у речима, прескакајући их и пожуривајући сахрану да што пре заврши. Поред своје црне одежде која му је била прекратка, одбијао је и јадним изгледом црквених реликвија – старинском књигом коју су изгризли мољци (аналогно Црњансковим напуштеним црквама). Слично је приказан и калуђер који служи литургију у цркви. Он личи на хајдука, да би након завршетка службе пројахао на коњу са излињалом камилавком.

Закључак

Ослањајући се на Милована Видаковића и Јакова Игњатовића по тематици града, те на приповетке Лазе Лазаревића и дела Светолика Ранковића по психолошкој компоненти, романи с почетка 20. века представљају незаобилазну степеницу у развоју српског модерног романа, што најбоље осликава њихово огледање и у делима међуратне српске књижевности. Супротно схватању да је авангарда порушила све темеље, поништила сву традицију, уочава се да нова генерација ипак гради своју уметност делимичним ослањањем на старо.

Осим нове тематике која је везана за градску средину, начином изградње ликова, посебно анализирањем психолошких стања и свести младих интровертних, сензибилних интелектуалаца на почетку 20. века, приказивањем појединца у друштву, њиховог унутрашњег раскола, мозаичком композицијом и поетским сликама природе ова дела најбоље репрезентују прозу наше модерне и наговештавају савремени роман.

О роману српске модерне као претечи експресионистичког романа *Дневник о Чарнојевићу* може се говорити јер су у њима још у недовољно развијеном облику, или пак само у наговештају дати елементи, новине и модерна схватања уметничких поступака који ће доживети свој пуни процват у роману авангарде.

Ова дела с почетка 20. века приказују истраживање унутрашњег света јунака, лутање по неиспитаним путевима беспућа, одустајање од оптимизма и традиције те окретање ка песимизму, ка тамним бојама надолазећег великог рата. Њихови аутори напуштају уходане стазе и удаљавају се од познатог, те трагају за новим и сасвим другачијим доживљајем света, а све то ће имати одјека и након рата.

Немогуће је не приметити да већина романа српске модерне, као и *Дневник о Чарнојевићу*, има за тему искорењеност из родног тла и борбу младих људи, који су бачени у свет или рат. Са ликом дошљака или повратника у завичај долази и лик отуђеног младића препуштеног самом себи и својој судбини. Он је изолован у својој самоћи и посвећује се интроспекцији. У новој непријатељски расположеној средини они се боре за опстанак, каријеру и славу. Ипак, неприлагођени новом окружењу, у којој њихови ишчупани корени не могу да се приме, брзо губе веру у себе и своје идеале. Са осећањем промашености и сувишности враћају се у завичај да нађу мир. Повлаче се у себе, те им се одузима воља, гуши иницијатива за акцијом, што је за опстанак у стварности неопходно. Неки не могу да поднесу крах идеала, те завршавају живот, док се други мире са судбином и пристају да животаре у монотонији времена.

Поред ових доминантних, у раду смо указали и на друге мотиве који „провејавају“ и у *Дневнику о Чарнојевићу*, као и на сличности саме форме романа, грађење ликова и описа. Све то доказало је природан континуитет развоја српског романа, у којем су нажалост незаслужено запостављени писци који су пред Први светски рат нагло изгарали, планули великим обећањима, па се изненада гасили. Циљ нам је био да ту грешку исправимо и да вратимо роману српске модерне

место у историји књижевности које му истински припада.

ИЗВОРИ

Витошевић, Д. (1975). *Српско песништво 1901−1914. године*. Београд: Вук Караџић.

Глигорић, В. (1975). *У вихору*. Београд: Нолит.

Дединац, М. (1994). *Дневник о Чарнојевићу* од Милоша Црњанског. У М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу* (стр. 165−170). Београд: Драганић.

Деретић, Ј. (1981). *Српски роман (1800−1950)*. Београд: Нолит.

Јовановић, М. (1980). *Иво Ћипико, живот и књижевни рад.* Ниш: Градина.

Јовић, Б. (1994). *Лирски роман српског експресионизма*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Кораћ, С. (1982). *Српски роман између два рата (1918 –1941)*. Београд: Нолит.

Лазаревић, Б. (1975). Предратна и поратна причања. У Д. Пувачић (Ур.), *Критички радови Бранка Лазаревића* (стр. 69−94), Српска књижевна критика, књ. 13. Нови Сад, Београд: Матица српска и Институт за књижевност и уметност.

Палавестра, П. (1986). *Историја модерне српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Пантовић, С. Б. (1998). *Српски експресионизам*. Нови Сад: Матица српска.

Раичевић, Г. (2010). *Коментари „Дневника о Чарнојевићу“ Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига.

Црњански, М. (2004). *Дневник о Чарнојевићу*. Београд: Народна књига.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић, Б. (1978). Милош Црњански као несуђени преводилац књиге Касановиних мемоара (од Беча до Београда, 1914-1922). *Дело*, *24(5)*, 30−66.

Вученов, Д. (1981). *Трагом епохе реализма*. Крушевац: Багдала.

Вучковић, Р. (1990). *Модерна српска проза*. Београд: Просвета.

Леовац, С. (1981). *Романсијер Милош Црњански*. Сарајево: Свјетлост.

Милићевић, В. (1906). Беспуће. *Српски књижевни гласник*, *16(1)*, 7−14, *16(3)*, 171−181, *16(5)*, 332−342, *16(7)*, 448−501, *16(10)*, 732−742, *16(12)*, 890−895.

Милошевић, Н. (1988). *Роман Милоша Црњанског*. Београд: Нолит.

Пашић, М. (1990). *Романи «Беспуће» и «Чедомир Илић» - претходница српског модерног романа.* Нови Сад: Матица српска.

Скерлић, Ј. (1953). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Рад.

Скерлић, Ј. (1964). *Писци и књиге*. *Књ. V*, Београд: Просвета.

Тешић, Г. (1994). *Случај «Дневника о Чарнојевићу»*. У М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу* (стр. 107−129). Београд: Драганић.

Ћипико, И. (1904). *За крухом*. Нови Сад: Матица српска.

Ћоровић, С. (1921). *Међу својима.* Београд: Српска књижевна задруга .

Ускоковић, М. (1910). *Дошљаци*, Београд: Српска књижевна задруга.
Ускоковић, М. (1914). *Чедомир Илић*, Београд: Геца Кон.
Црњански, М. (1959). *Итака и коментари.* Београд: Просвета.
Ђаџић, П. (1976). *Простори среће у делу Милоша Црњанског*. Београд: Нолит.

Виолета Стојменовић[1]
(Филолошки факултет, Београд)

ПРОБЛЕМ КОНТЕКСТА У ТЕОРИЈИ ПЈЕРА БАЈАРА

The paper will analyze Pierre Bayar's theory of anticipated plagiarism, emphasizing its implications on literary historiography and how an individual piece of art can be contextualized in the presentation, e.g. narrative of literary history. Comparing Bayar's assumptions with other theories of literary historiography, especially the (post)structuralism, and with theories of intertextuality, I will point to the similarity of Bayar's direction of re-thinking some of the contexts in which history of literature unfolds to the contemporary philosophical interests in the problems of event and eventfulness. Due to the hybrid, narrative-essayistic discourse of Bayar's books, I will point to the heuristic and epistemological implications of a parodistic and ironic approaches to the problem of contextualization of literature and art and of reading as a deliberate game with contexts.
Key words: Pierre Bayar, *Le plagiat par anticipation*, literary historiography, influence, forerunner, context, reading.

Теорија као травестија

„Каква би била сврха научног извештаја који би наглашавао сопствени учинак до те мере да би храбрио читаоце да погрешно разумеју његово константивно, референцијално или дијалектичко значење? “
(Lusi, 2008, str. 159)

Књиге Пјера Бајара последњих година привлаче велику пажњу, не само стручне јавности, него и шире публике, и бројне коментаре и полемике изазване опречним читањима његових идеја и сугестија, односно његовом применом „неадекватних“ метода анализе књижевних текстова којима се делима постављају питања на која она не желе да одговоре. Да ли је Пјер Бајар аутор који нам, изабравши иронију и извесне фикционалне поступке као свој манир и метод, може рећи нешто заиста ново о књижевности и читању или један од оних „мандарина“ подлеглих „моћи медија“?

Тако мода шири своје царство: више није најважније разматрати какву идеју већ „изразити се“ што брже и боље … Методе су увек исте: истовремено играти *на карту писца и карту научника*, претварати се да је наш поглед на свет темељан и да *одбацује одбојну строгост научника, користити двосмислену*

[1] sloterdajk@gmail.com

реторику која ће онемогућити покушаје раздвајања реалности од фикције […] (Подвукла В. С.) (Bal, 1997, str.81-82, 86.)

Балове речи описују и неке од стратегија којима се Бајар у свом идиосинкратичном дискурсу служи. Хибридна структура његових књига проистиче из лудичког и трансгресивног начина излагања које, с једне стране, позајмљује извесне формалне елементе приповедне прозе (прологе и епилоге, између којих се налазе поглавља чији наративни поднаслови треба да асоцирају на романе попут *Тристрама Шендија, Дон Кихота* … уз које неизбежно иде и асоцијација на пародију и иронију[2]); с друге стране држи се методолошких правила и ослања на логичку структуру која води од постављања хипотезе, преко њеног доказивања и модификовања уз елеборацију аргумената, коментарисање изабране литературе из дате области, и сл, до извођења закључака и разматрања даљих могућности истраживања у том правцу. Релативизовање општеприхваћених ставова и појмова довођењем њихових премиса до бесмислених крајњости, огољавање когнитивних и епистемолошких механизама, чиме се проблематизује њихова „природност“, провокативност, поигравање са перспективама, и сл. поступци треба да доведу до представе о неразрешивој испреплетаности наративних, реторичких и научно-истраживачких поступака, заснованој на њиховој заједничкој тежњи да убеде. А оно у шта Бајар жели да, пре свега, убеди свог читаоца јесте да могућности читања још увек нису исцрпљене, да су у сфери читања неке праксе још увек довољно подстицајне и интригантне. Овде ћемо се детаљније позабавити књижевноисториографским импликацијама оног аспекта његових читања - како самих књижевних текстова, тако и њихових позиција у култури - које је сам Бајар означио оксимороном преузетим од припадника Радионице потенцијалне књижевности (тзв. Улиповаца(OULIPO)) као „антиципирани плагијат” (тачније „плагирање антиципирањем” - le plagiat par anticipation) (Bajar, 2010)[3].

Плагирање антиципирањем

Бајарова теорија читања и на основу ње предложена „методологија“ историје (и „методике наставе“) књижевности (и уметности) јесте, дакле, (и) једна прича чији јунаци нису аутори о којима говори већ он сам у процесу испитивања могућности буквалног и консеквентног читања клишеа „он/она је испред свог времена“. У том смислу текст књиге *Антиципирани плагијат* може се читати различито у зависности од тога како се читалац постави према њеном првом и нужном услову по којем време није једносмерно. Касније ће се наметнути

[2] У контексту Бајарове теорије (не)читања, тачније читања које обухвата и непотпуне, недовршене, неусредсређене, површне и сл. варијанте ове активности, Снежана Калинић у поговору за *Како да говоримо о књигама које нисмо прочитали?* истиче још једну могућу функцију ових поднаслова – поигравање са сопственим тезама о могућим „скраћеним“ и индиректним видовима упознавања са делом. (Калинић, 2009, стр. 137)

[3] У наставку ће се на ово дело упућивати навођењем бројева страница овог издања.

одређивање према још једном услову – време књижевности (и уметности) није ни синхроно ни коплементарно времену истори(ографи)је. Наиме, претпоставка о дејству будућности на прошлост не искључује нужно постојање аутора у датом времену – мада би било боље изместити их – што читаоца доводи до тога да треба да замисли езотеричне сусрете писаца из различитих епоха у неком паралелном свету, или, што је нама ближа асоцијација, сусрете њихових „аватара" у виртуелном свету који чини књижевност и само књижевност.

Настанити: прихватити писца из неког другог века у односу на онај у којем је теоретски живео и измислити му одговарајућу биографију. (стр. 149)

Овако се у „Речнику појмова" додатом на крају описује поступак ка којем тежи Бајарова теорија читања. Користи се, дакле, придев „теоретски" када се говори о времену у којем је један писац живео, што подразумева да он „стварно" живи када читаоцу одговара. Стварност постаје оно што се уклапа у вредносне и смисаоне хоризонте читаоца, при чему се овде не мисли само на дело – као у досадашњим теоријама читања које претпостављају нужност реконфигурације текста и његовог смисла у сваком појединачном, културно-историјски ситуираном, чину читања – већ се читаочева креативна интервенција шири тако да обухвати и самог аутора (и имплицитног и експлицитног) што води и идеји по којој не само да се разумевање дела не везује ни на који начин за живот његовог аутора, не чак ни то да се живот аутора види/конструише као саображен његовом делу, већ се од тог живота очекује да следи промене којима његово дело подлеже током историје рецепције.

Ипак неколики моменти чине да основна премиса током читања изгуби своју превасходну важност, те да иза себе открије реторику провокације, да се покаже као стратегија чији циљ није у правцу у којем показује: претерано инсистирање на моралној одговорности плагијатора и оних који треба да их разобличавају, а које има хумористички ефекат; иронично релативизовање сопствених мисли и идеја током текста, тако да се остави видљивим колебање између метафоричног схватања нечије „авангардности" и њеног буквалног уписивања у историју; редефинисање антиципације у једном моменту као позива, а у другом као „обузетости" (129); стално упућивање на ауторе код којих доказивање реверзибилног утица садашњости на прошлост, тј. нових дела, стилова и праваца на већ постојеће, нема нелогичне и фантастичне конотације[4]. Иронија нам омогућава да фокус текста сместимо у дру-

[4] Бајар се позива на Валеријеву опсервацију поводом односа Бодлера и симболистичких песника, а у оквиру Валеријеве визије једне аисторичне и аисторијске поетике, на Борхесово откриће „Кафкиних претеча" који су то постали тек после појаве Кафке у књижевности, јер се у светлости Кафкиног дела откривају нека њихова до тада неуочена значења и поступци, на Т. С. Елиотову теорију о позицији и функцији индивидуалног талента у традицији, по којој свако оригинално дело доводи до ревалоризације прошлих и до престројавања у постојећем канону. С друге стране, низ је теоретичара са којима Бајареви ставови имају очигледних сродности, односно, чије поставке даље развија или варира, а које уопште не спомиње. Ту су пре свега теоретисања о могућим, виртуалним или фантомским текстовима датог текста којима се баве нпр. Жерар Женет или, још изразитије, Мишел Шарл. Међутим,

гу раван, ону на којој се претпоставка о реверзибилности времена чита у кондиционалу, са нагласком на ефекту који тај услов може да произведе у рецепцији дела.

Покретна историја књижевности

Дакле, пређутна претпоставка јесте да све историје књижевности представљају хронолошку сукцесију аутора и дела са тенденцијом њиховог класификовања у већи или мањи број раздобља, стилова, праваца, школа, као и са тенденцијом да се у великој мери рабе појмови као што су „утицај“, „позајмица“, „претеча“, „антиципација“ и сл, било тако што се успоставља нека врста релације између једног аутора/дела и неког другог или између аутора/дела и неког/неких вантекстуалних контекста дела. Постоје, укратко, многи историографски модели, али ни један од њих не одбацује хронолошку окосницу. Чак и када уводе дисконтинуитете, фукоовске епистемолошке резове, чак и када на нивоу идеја, тема, поступака имплицитно или експлицитно заступају цикличност или неки други облик временске кривуље, историчари књижевности никада не доводе у питање чињеницу да је нпр. Стерн живео и стварао скоро два века пре Џојса. Бајаров есеј бисмо могли да преформулишемо у питање: какав би утицај на рецепцију дела представљало преокретање и прагматично деформисање хронологије, које повлачи за собом и измештање дела из времена у којем је настало?

Бајар тестира могуће консеквенце једне интервенције у временски поредак, на један лудички начин који подсећа на Фајерабендово објашњење принципа слободне пролиферације теорија.

> „Почетна тачка такве процедуре увек је нека идеја неконзистентна са теоријом која се треба критиковати и која је, стога, несамерљива са најубедљивијом врстом доказа. Почетна тачка је, дакле, нешто што би се могло назвати луцкастом и апсурдном претпоставком. Међутим, та луцкаста и апсурдна претпоставка може да учини да се на доказ гледа у новом и другачијем светлу и може довести до открића чињеница које су по ‚утемељену’ позицију фаталне.”[5]

У овој Бајаровој или пре „Бајаровој“ тези је, дакле, имплициран и отпор историзмима (новим и старим) као и трендовима читања књижевних дела као симптома одређених идеолошких струјања и окретање херменеутици која контекст у којем се одвија читање, тј. перцепција и рецепција дела, сматра битнијим и

њих Бајар не наводи, иако се отворено њима служи, што би требало да значи да их третира као сопствене „антиципиране плагијате“.

[5] „The starting point of such a procedure is always an idea that is inconsistent with the theory to be criticized and that is therefore initially incompatible with evidence of the most convincing kind. The starting point is therefore what one might call a foolish and absurd conjecture. But such a foolish and absurd conjecture may make one look at the evidence in a new and different light and may lead to the discovery of facts that are fatal for the ‘well-established’ position“. (Fayerabend, 1999, p. 106.)

моћнијим од контекста у којем је дело настало. Међутим, она се имплицитно заснива и на сучељавању двају типа окружења унутар којих се читање у нашој култури одвија. Једно је институционално, а један од производа „институционалног“ читања јесте и историја књижевности, која, поред тога, представља и средство трансмисије саме идеје историје књижевности и начина постојања књижевности кроз историју. Другим речима, она има едукативно-формативан карактер и није случајно што Бајар у својој књизи говори и о начину на који се књижевност предаје. Управо је школа институција кроз коју се књижевном историографијом установљена позиција дела преноси, тако да се дело третира као репрезент своје „локације“. Школа тежи да произведе оне Фишове интерпретативне заједнице. Кроз школу стичемо представу о репрезентативности (тематској, стилској, жанровској, итд) одређеног дела које затим производи поређење у односу на то дело, а не обрнуто. Овом друштвеном памћењу јукстапозирано је индивидуално памћење које не подразумева завршену мапу односа између писаца и дела, већ процес у којем су стварно и могуће, реално и вируелно, запамћено и заборављено[6] равноправни чиниоци. Бајар привидним прихватањем поступка утврђивања зависности једног текста од другог тако што се један од њих постулира као „значајнији од другог у одређеној изабраној области ” (стр. 42) ту процедуру подрива: сваки књижевни текст се може повезати са потенцијално бескрајним бројем других текстова у зависности од тога шта се изабере као референтна тачка. Током читања, које се увек одвија на позадини (модификујућег, трансформативног) сећања на друге прочитане књиге, путеви и процедуре увођења текста који се чита у интеракцију са корпусом трагова које су претходна читања оставила у свести непредвидиви су и увек индивидуални и субјективни. С обзиром на то да процедура препознавања сродности или сличности између два или више текста подразумева да се они постављају у исту раван, синхронизују у свести читалаца, питање извора и претхођења може се поставити само у оквиру накнадног истраживања и датирања, што га из перспективе „задовољства у тексту“ чини ирелевантним. Дакле, читање одбија да апсолутизује или натурализује поредак који историја књижевности *a posteriori* успоставља.

Дакле, прво - зашто се догађаји временски ситуирају и одређују с обзиром на линеарну хронологију, и друго – када се већ сместе на одређену тачку (или дуж) временске праве, које правило налаже да сви елементи смештени на исто место морају да буду и у некој другој међусобној вези, изотопни, да се могу ускладити макар позивањем на неку дух времена, неку епистеме, и сл? То су нека од питања које Бајар подстиче својим привидно наивним „довољно је, међутим, прелистати

[6] Као херменеутичар који се бави и психоанализом, Бајар је и те како свестан колико је велика и важна улога заборављања у процесу и искуству читања текстова и књижевности. Заборавом се Бајар највише бави у књизи провокативног наслова *Како да говоримо о књигама које нисмо прочитали?* (2009, стр. 56-64) при чему појам заборава подразумева и заборав сопствене личности. Рад заборава и резултат заборављања прочитаног Бајар означава кованицом *коју је Снежана Калинић превела као* „одчитавање” (d*électure*) (*стр*. 63).

историју књижевности да би се видело како не мањкају позајмице писаца од колега из будућности" (стр. 12).

Бајар креће од проширења појма плагијата на све појаве доследне сличности у идејама, поступцима, сликама … а које аутор не признаје, не нужно зато што неће, него и онда када их није свестан или када су и њему самом непознате. [7] На тај начин он брише разлику између утицаја, инспирације и других врста сродности и интертекстуалних веза које међу текстовима могу да постоје и онда када их аутори експлицитно не маркирају или не наводе, било у дотичном тексту било у неком другом. Такав поступак је врло симптоматичан. С једне стране је чињеница да у данашњој култури термини и иначе лако губе своју терминолошку једнозначност и стабилну референцу, јер су у сталном процесу редефинисања[8]. С друге стране савремени концепти и праксе стваралаштва и производње, у којима гестови као што су имитација, копирање, апропријација, репродуција, римејк, произвођење разлике смештањем постојећег у нове и неочекиване контексте и сл. играју огромну улогу, подразумевају и негацију постојања новине и новог у радикалном смислу, односно делезовско реконцептуализовање новог као понављања које реактивира оно што је у прошлости било виртуелно и потиснуто тј. изневерено кроз прошле актуелизације. Ту су и правно-економски и технолошки контексти који, са своје стране, не успевају да регулишу праксу препознавања и обележавања плагијата у свим конкретним случајевима.

У смислу проблематизовања аутора, ауторства, аутентичности симптоматично је и Бајарово третирање аутора као персоне: одвајање историје књижевности од догађајне историје[9], те перманентно конструисање нових субјективних историја, подразумева и одвајање ауторeве стваралачке персоне од онога што представља његов живот у одређеном временском периоду, не у смислу да се тој персони експлицитно придају нове карактеристике већ само у смислу њеног смештања у други период. Ауторска персона се дакле умножава као производ низа читања, што је у ствари укида у смислу јединственог творца текста, па аутор од историјског

[7] „По мом мишљењу, плагијат је више од простог утицаја.[!]Волетер се не задовољава инспирисањем Конаном Дојлом: он му краде, а да то не каже, читаву технику истраге и у томе га плагира." (ф.8, стр.33)

[8] С обзиром на то да феномени о којима Бајар говрори улазе у домен интертекстуалности, подсетимо се на потпуно терминолошку анархију која ту област анализе карактерише: поред тога што су различити аутори увели гомилу термина у стилу архи-, прото-, хипо-, хипер-, интер-, интра-… које је тешко попамтити, још је теже пратити дистрибуцију и функцију њиховог коришћења код аутора који се на њих надовезују. Детаљније о значењу ових термина код појединачних теоретичара у: (Allen, 20003) Бајар је очигледно водио рачуна да у својој књизи ни један једини пут не спомене, чак ни у фусноти, Женета, Рифатера, Кристеву… иако његово „истраживање" спада у домен Женетове текстуалне трансценденције – свега оног што омогућава да се један текст постави у однос, очигледан или прикривен, са другим текстом/текстовима. (уп. Ženet, 1985, str. 189)

[9] Уп. одредницу „Умножена хронологија" из додатог Речника која подразумева да се за догађајну и књижевно-уметничку историју користе различити системи датирања. (стр. 150) Детаљније у поглављу „За аутономну историју књижевности" (стр. 101-108).

постаје историчан лик и паратекстуални елемент. Ауторев лик довршава се тек кроз процес комуникације и дијалога са оним ко „га“ чита. Очигледно Бајарево одбијање да се определи за одређени „онтолошки“ статус писца коренспондира са незавршивим полемикама између теорија које биографског аутора не признају и текст читају као самоутемељујући, и живе културне праксе која показује да у свести читалац писац и те како постоји.

На сваки се, дакле, начин индивидуална и субјективна искуства читања и променљиве конфигурације читалачких чинова појединаца истичу испред објективних поредака. Бајар не залази толико у домен смисла дела, у раскорак између различитим интерпретативним оквирима произведених тумачења, колико у сферу успостављања поредака, у област мапирања односа међу делима. Тако читалац, после своје личне унутрашње и виртуалне библиотекеиз књиге *Како да говоримо о књигама које нисмо прочитали?*[10], добија и своју личну историју књижевности. Колико је ова прва пластична (Bajar, 2009, str. 137) (и еластична) - толико је ова друга покретна. С друге стране, с обзиром на то да је историја књижевности такође и један наратив, један текст, без обзира на формат у којем се у конкретном случају јавља, ово премештање аутора у времену било би, у пракси, премештање у простору. Бајаров предлог у ствари сугерише праксу која поступке читања књижевности транспонује у процес читања њене историје, која онда постаје подједнако отворена за реконфигурацију, дељива на фрагменте чија је позиција нестабилна и подложна новим реконтекстуализацијама; једном речју, анаграмска.

Даље, одређујући критеријуме на основу којих се може препознати да је неки аутор плагирао аутора тј. дела из будућности, Бајар наводи следеће: поред сличности и прикривања извора (инспирације), временску инверзију и дисонанцу. Временска инверзија подразумева, наравно, одбацивање представе о једносмерном линеарном протицању времена, тј. испитивање књижевности из перпективе другачијих механизама одношења и другачијих „слика“ времена: круга, елипсе, укрштених линија, тангенте, паралелних равни које пресеца једна права … (додуше, Бајар експлицитно помиње само представу о времену којој одговарају прва два геометријска облика (str. 85-87) али би произвољности његовог односа према историјском времену – тачније, према времену књижевне историје за чије одвајање од тзв. догађајне историје се залаже, како би се аутори груписали „на стимулативнији начин” (стр. 108) - одговарале и друге геометријске слике и фигуре). При том, Бајар не мисли само на оно значење утицаја будућности на прошлост по којем нам извесни аутори и дела омогућавају да на нов и сасвим другачији начин

[10] Унутрашња библиотека је субјективни део колективне; „сачињена [је] од књига које су на читаоца оставиле дубок траг“ (стр. 76), без обзира на то да ли их је уопште прочитао, да ли их познаје у целини или само као скуп запамћених фрагмената и да ли његово памћење/ његова представа о појединачним књигама јесте или није верна текстовима тих књига. Виртуална библиотека састоји се од наших дискурса (усмених или писаних) о фантомским или утварним књигама, оним које искрсавају „на раскршћу неостварених могућности сваке књиге са несвесним“ (стр. 146)

доживљавамо и читамо/учитавамо у дела која су им претходила. Ретроспективан утицај, како је наслов и једног од Бајаревих поглавља, већ нам је познат феномен, не само захваљујући Т. С. Елиоту, Валерију или Борхесу који су заступали тезу о вредносној и значењској нестабилности дела проистеклој из чињенице да књижевност, између осталог, функционише и као незавршив дијалог[11], те да се на основу сродности могу из историје књижевности апстраховати многе аутономне и хетерогене, али и увек само привремене, синхронијске равни. Томе би смо могли додати и нпр. Бергсоново препознавање начина на који су романтичари учинили да замеци романтичарских тема и поступака реално постоје код класициста (Bergson, 196979, p.15-16) или читање Стерна из перспективе модернистичког или постмодернистичког третирања фабуле, лика, мотивације. На таквим ставовима заснован историографски модел понудила је и М. Бал, под називом „посувраћена (наопака) историја“ (Bal, 1999, pp. 2-8)[12]. Чињеница је да познавање Прустовог дела има утицаја на разумевање одломка из Мопасановог романа *Јака као смрт* у којем се приказује јунаков доживљај нехотичних интензивних сећања која се - изазвана различитим мирисима - намећу снагом оживљене и оприсутњене успомене. Ту чињеницу Бајар дефинише као „трећи текст“, „текст који је претрпео преображај пошто је прочитан други текст” (стр. 150), текст који, дакле, настаје у читаочевој свести пројекцијом у Мопасанов роман и оних варијација и импликација феномена нехотичног сећања са којима се читалац код Пруста срео. Да је читање историчнo, те да се текстови другачије читају и реципирају у времену када су настали, а другачији у сваком будућем, као и да разумевање смисла и референци текста зависи од читалачког искуства (компетенције, информисаности…), да се текст формира на основу дела, али у процесу који у себе укључује низ елемената који делу самом не припадају, између осталог и читаочево познавања оних дела која су у односу на то које тренутно чита потоња, феномени су читања којима су се током 20. века бавили бројни филозофи и теоретичари, од којих Бајар не спомиње ни једног, јер објашњење које *a posteriori* препознаје код једног аутора елеменат који ће неки потоњи развити и учинити конститутивним елементом свога дела не признаје, иако му не пориче хеуристичку вредност.

[11] Уп. нпр. „[U] književnosti se dijalog ne vodi samo na relaciji pisac-književno djelo-čitalac, već se, na podjednako živ i dinamičan način, ostvaruje i među samim djelima, ili, bolje reći, među samim umjetničkim tekstovima, koji su uvučeni u mrežu međusobno izukrštanih odnosa, koji i sami imaju dijaloški karakter“. Овако Зденко Лешић сумира једну од најважнијих импликација двадесетовековних теорија рецепције. (Lešić, 2003, str. 27)

[12] У оригиналу: *preposterous* или *pre-posterous*. У питању је историографски модел који оно што је прво (пре, тј. pre-) третира као накнадни ефекат или повартно дејство неке његове касније „рециклаже“ (Bal, 1999, p.7), конкретно барока (и у оквиру барока, нарочито Караваџа) с обзиром на то шта је савремена уметност учинила видљивим и спознатљивим у делима тог периода. Када је књижевност у питању, уп. (Bal, 2006, p. 581). То је, дакле, оно што Бајар подразумева под „критиком антиципације“, књижевно-критичким приступом делу које се бави само оним што у том делу „не долази из прошлости, него из будућности“ (стр. 13), што се не може објаснити генеалошки, нити еволуционистички, нити као утицај.

Тезу о плагијату Бајар поткрепљује двама аргументима. Један је да је плагирани елеменат (поступак, идеја, мотив) у једном случају доминантан, а у другом узгредан и споредан: детектив натпросечних способности перцепције и логичког повезивања је асоцијација на Конана Дојла (а не на Волтера и *Задиг*), феномен нехотичног сећања – на Пруста (а не на Мопасана), идеја о превласти инстинкта над рационалним мишљењем и порицање истоветности мишљења и бића доминантна је тема Фројдовог дела (а не Ничеовог) итд. То би, онда, значило да што је неки аутор присутнији у колективној свести, то је већа вероватноћа да ће његово дело бити референтни оквир идентификације и класификације, мада уз то иде редукција његовог дела на пар исказа који могу да функционишу у економији тзв. опште културе.

Начин на који Бајар коментарише однос Мопасана и Пруста по питању књижевне репрезентације феномена нехотичног сећања може се упоредити са концептом времена који је имплицирао Ален Бадју – догађај, који Бадју одређује као јаки сингуларитет чије су последице виртуално бесконачне, који сам производи логику у складу са којом ће бити позициониран и разумеван, ствара нови свет у којем се прошлост и будућност конституишу и конструишу у односу на њега. У том смислу, Прустово дело је догађај који „екстракује из једног времена могућност неког другог времена“ (Badiou, 2009, p. 384)[13], оног у којем његово *Трагање…* претходи свим другим делима која тематизују нехотично сећање. Ако је Т.С. Елиот, када је књижевност у питању, захтевао разликовање између прошле прошлости и садашње прошлости, не у апсолутном смислу, већ само у односу на дати тренутак онда Бадју омогућава да се у размишљање о односу књижевности и историје уведе и категорија будуће прошлости, што је, очигледно, блиско ономе на шта Бајар покушава да укаже. Пре свега онда када говори о историји антиципације, тј. о покушају да се на основу постојећих конструишу могући будући књижевни текстови. Шта нам тек наговештени, периферни, неразвијени и неразрађени аспекти и елементи значајних савремених текстова говоре о текстовима из будућности? Можемо ли на основу емергентних пракси предвидети под којим ће условима, у којим будућностима, оно што је сада маргинално или куриозитет постати центрипетално и доминантно? Да ли су писци, дакле, сеизмографи (стр. 132) као што је то по многима, па и по Бајару, био Кафка?[14] Надовезујући се на Женета, кога

[13] Код Бајара нема ничег од ситуације или-или која код Бадјуа генерише догађај, као што нема ни бриге за универзалне истине као изузетке од постајања, тј. за однос субјекта, места, ситуације и истине, итд. Ипак, сасвим је очигледно да извесне импликације филозофије догађаја и света Алена Бадјуа, која укључије и претпоставку о процедурама груписања тј. наметања једног реда иначе некохерентном мноштву и изложености тог реда разарајућим ефектима онога што не успева да се смести у постојећи концептуални домен јесу у дослуху са Бајаревим размишљањима како о односу извесних сегмената или аспеката једног текста и тог текста у целини, тако и о односу појединачних текстова и књижевности. Као и одбацивање историјског времена у смислу хронолошког и свеобухватног континуума – историја има онолико колико има и догађаја – и генеративних и каузалних објашњења.

[14] Када је о оваквом тумачењу смисла нечијег дела реч, Антиципирани плагијат је наставак

ипак не спомиње,[15] као и на Улипову (OULIPO) праксу произвођења текстова на основу унапред задатог правила, које може бити преузето од неког другог аутора, Бајар очекује читаоца које је спреман да домишља, дописује, разрађује исто колико и да интерпретира, тако да његово разумевања појединих дела може, у крајњој линији, постати синопсис других могућих – продуктивна употреба текста. „Могуће се непрестано ствара, а не само стварност", рекао би Бергсон[16]. Како се показује на Бајаревом примеру читања Кафке, свако „место неодређености" , сваки тек наговештен аспекат света дела једног текста може да буде повод за фабрикацију других прича које ће се ослањати на семантику тог света – нови ликови, догађаји и ситуације у истој мрежи односа и егзистенцијалних претпоставки.[17]

Сем хипотезе о накнадном препознавању „претеча", коју је одбацио јер појам плагијата, утицаја, извора и сл, чини беспредметним, у другом делу књиге, у којем испитује и друга могућа објашњења, Бајар наводи три: способност да се туђа мисао препозна још у заметку, да се развије и домисли као своја сопствена; „вечно враћање истог" и случајност. Међутим, свако од ових „решења" пориче постојање плагијата и смисао тог појма. Свако од њих показује покретљивост и растегљивост идеја, поступака, тема које се ничим не дају стабилизовати и, што је још важније, уводи идеју двосмерности, тј. дијалогичности.[18] Објашњење и доказивање код Бајара постају средства побијања почетне хипотезе, а не њеног поткрепљивања,

теза које је Бајар разрадио у свом претходном есеју, Сутрашњост је написана (Bayar, 2005), у којем управо Кафка представља пример сеизмографског и профетски далековидог уметничког сензибилитета, а његови текстови дела која се ретроспективно препознају као, теолошки речено, префигурације будућности.

[15] Сви начини на које је могуће да од једног текста, текста-модела, настану други, предмет су истраживања у Женетовим Палимпсестима; међу њима је и миметизам, стварање мимотекстова (пастиша или апокрифа, нпр.) имитирањем нечијег стила у смислу начина на који он/она пише и тема којима се бави. (Genette, 1982, pp. 87-92)

[16] «Il y a création perpétuelle de possibilité et non pas seulement de réalité.» (Bergson, *Ibid*, p. 14)

[17] Теорија могућих текстова, тј. текста које неко дело реално није, али је, или би, могло бити уколико би се реализовало, дописало, нешто што је у стварно постојећем делу или тек споменуто или дато као одбачена алтернатива, у франкофоној теорији књижевности у последњих десетак година привлачи доста поборника. Детаљније: http://www.fabula.org/atelier.php?Textes_possibles. Тако, нпр. Жак Дибуа предлаже „критику-фикцију" тј. књижевну критику која би се бавила тумачењем и валоризовањем онога што је у тексту који се анализира остало на нивоу нацрта, обриса. Таква критика би се бавила измештањем или премештањем делова текста, растезањем или проширивањем, односно продужавањем користећи се приповедним механизмима које сам текст имплицира и критичару задаје. Тако настао критички текст и сам би био фикционалан. (Dubois, 2004)

[18] „*За писце који нам претходе можемо рећи да су нас они створили пошто им дугујемо један вид постојања, али они су истовремено наши дужници пошто им продужавамо живот тако што им омогућујемо да кроз нас буду и даље присутни.*" (стр. 96) У бројним Бајаровим формулацијама могу се чути одјеци разних филозофија Другог, наравно, истргнути из филозофско-теолошких контекста у који су оригинална промишљања смештена, уз задржавање идеје по којој је сусрет са другим „епифанија", догађај који се одвија ван било ког контекста и ван овосветског бивствовања.

те се иронија показује не само као једно од дискурзивних средстава већ као метод, предвиђено противуречје. Исту, субверзивну функцију има и категорија узајамног утицаја тј. узајамног плагијата коју уводи када коментарише сродност у третирању мотива љубав-смрт код романтичара и у *Тристан и Изолда.*

Критика/интерпретација као конструисање могућег текста

Бајарово поигравање са фрагментима разних текстова које цитира – што је, наравно, елеменат методологије научног или критичког писања о књижевности – огољава још један парадокс читања. Читањем се целовитост и довршеност дела непрестано подрива – текст који се конституише у процесу читања једног завршеног дела није само прерада и преструктурирање, већ много више деструктурирање тог дела и његових елемената који непрестано балансирају на граници између контекста у који их је писац сместио и контекста који читалац конструише тако што поједине фрагменте измешта и повезује, не само са другим фрагментима истог текста како би открио или конструисао везе које делу дају јединствен смисао, већ и са фрагментима других текстова. Фрагменат је, у ствари, Бајарова опсесија. При том, није реч о фрагменту у његовој симболичној или синегдохској вези са претпостављеном целином, већ о деконтекстуализованом фрагменту, фрагментарној целини подложној како даљој фрагментацији тако и безбројним гестовима дефрагментације, не о Бартовој лексији као најмањој јединици читања, већ о идеји или поступку који се апстрахују из једне лексије, а самим тим и од конкретног језичко-стилског уобличења. Бајарово читање непрестано себе подрива – текст који се чита никада није текст који се чита, већ увек неки други. Он подразумева интервенцију у саму структуру текста, која затим омогућава Бајару да из датог текста извуче оно што је у њему могуће, али не и реално. Откриће могућег, пак, захтева дубоку саживљеност са текстом, препознавање његових „унутрашњих механизама“ и процедура; то је и откриће оних несводивих разлика унутар самог текста на којима су инсистирали извесни деридијански усмерени теоретичари и критичари, тј. онога преостатка који се појављује као неуклопив који год метод и оквир читања да се на текст примене. То је, дакле, и услов другог Бајаревог аргумента - дисонанце. Читајући ми уочавамо било да читаво једно дело одскаче из корпуса дела која су настала у то исто време, или од осталих дела тог истог аутора, било да неки одломак одскаче од остатка дела и свега осталог што је у то време написано.

Међутим, да би нешто могло да се препозна као дисонантно, потребно је пре тога установити хармонијски принцип (а и то је историчка пракса). Дисонанца, као музички термин, подразумева нестабилан, прелазан скуп тонова који захтева разрешење, те у том смислу одговара појму позива који Бајар уводи у току коментарисања једне слике Фра Анђелика – „почетак дијалога са још нерођеним уметницима […] облик рађања долазећих стваралаца кроз који они почињу да се уобличавају“ (стр. 126-127). У том смислу свако дело је фрагменат неких других

дела, оних која одговарају на тај имплицитан позив. Бајарово инсистирање на будућности као извору те дисонанце значи, у ствари, жељу да се та дисонанца очува, да остане неразрешена – говорити о изворима и утицајима значи, напротив, жељу да се текст на неки начин укроти. Због тога Бајарово измештање аутора из времена и контекста у којима су стварали – де- и ре-контекстуализација спадају у основне поступке савременог стваралаштва и мишљења које вредност артефакта из прошлости процењује с обзиром на то колико се подају процесу реконфигурације, детериторијализације, фрагментације, стварања новог уз помоћ старог, колико доприносе умножавању перспектива и гласова у садашњости. Историјске везе које дело укорењују у тренутак његовог настанка губе на релевантности – да ли је роман као жанр био у кризи и уочи појаве *Тристрама Шендија*, као и у време када су стварали Џојс, Пруст и др. реформатори овог жанра? Да ли је Стернова реакција на Локову теорију асоцијативног сазнања релевантна за разумевање *Тристрама Шендија*? питања су која Бајар и не поставља када говори о Стерновој „модерности“. Али, ипак, одбацује и тзв. иманентну критику која дело чита занемарујући све импликације које не проистичу из језичких и формалних поступака евидентно присутних у тексту. Наравно да разни типови односа које текст успоставља са контекстом у оквиру којег је настао не објашњавају нити процес стварања тог текста, рецимо *Тристрама Шендија*, нити сам роман, као што га не би до краја објаснила ни једна друга веза, реална, могућа или фантастична. Смисао повезивања текстова и није у томе да се објасни њихов настанак, те је зато, по Бајару – а чини ми се да је то суштина његове тезе - сваки тип везе у принципу добар и могућ у оној мери у којој проширује могућност његове рецепције и његовог дејства.

Задовољства у тексту

Пре пар деценија, говорећи о задовољству и наслади у тексту, Барт је споменуо и своја читања Стендала и Флобера у светлости аналогних епизода из Прустовог дела, тј. уживање у „*обрту почетака, неусиљености која претходни текст изводи из потоњег*” (Bart, 1975, str. 48). Иако нигде не говори о уживању – напротив, спомиње могућност нових области научног истраживања – и Бајар као да има на уму читање (тзв. класика) које је ужитак и игра. У том смислу његове књиге би требало да буду гестови психијатра који се фокусира на оне елементе који у читање уводе нелагоду и непријатност, како би читаоцу указао на могућност уживања у слободи имагинације и инвенције, у препуштању неканалисаном и нестабилизованом протоку распршених значења и референци, читању које није вођено унапред постављеним питањима, истанчаном читању које у тексту не трага за потврдом сопствене парадигме већ за њеним померањем, скретањем, за „црним рупама“ (стр.144) које функционишу попут подсвести текста, у читању које текст увек помало изневерава да би му уопште било верно.

ЛИТЕРАТУРА

Allen, G. (2002). *Intertextuality*. London, New York: Routledge.

Badiou, A. (2009). *Logics of Worlds: Being and Event 2* (A. Toscano, Trans.). London, New York : Continuum International Publishing Group.

Bajar, P. (2009). *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali*? (S. Kalinić, prev.). Beograd: Službeni glasnik.

Bajar, P. (2010). *Anticipirani plagijat* (M. Popović, prev.). Beograd : Službeni glasnik.

Bal, F. u saradnji sa T. Deransarom. (1997). *Moć medija: mandarin i trgovac*. Beograd: Clio.

Bal, M. (1999). *Quoting Caravaggio: Contemporary Art, Preposterous History*. Chicago: The University of Chickago Press.

Bal, M. (2006). "Over-writing as Un-writing: Descriptions, World-Making, and Novelistic Time". In F. Moretti (Ed.), *The Novel, Vol. 2: Forms and Themes* (pp.571-610). Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Bart, R. (1975). *Zadovoljstvo u tekstu.* Niš: Gradina.

Bayard, P. (2005). *Demain est* écrit. Paris: Les éditions de Minuit.

Bergson, H. (1969). *La pensée et le mouvant*. Paris : Les Presses universitaires de France. Consulté le 12 decembre 2012 sur: http://www.laphilosophie.fr/livres-de-Bergson-texte-integral.html.

Dubois, J. (2004) extrait de: "Pour une critique fiction". *L'Invention critique* (p. 111-135).Villa Gillet: Éditions Cécile Defaut. Consulté le 16 decembre 2012. sur: http://www.fabula.org/atelier.php?Pour_une_critique-fiction.

Eliot T. S. (1963). *Izabrani tekstovi* (M. Mihailović, prev.). Beograd : Prosveta.

Fayerabend, P. (1999). *Knowledge, Science and Relativism: philosophical papers, Vol.3*. Cambridge: Cambridge University Press.

Genette, G. (1982). *Palimpsestes: La Littérature au second degree. Paris: Éditions du Seuil.*

Kalinić, S. (2009). "Teorija (ne)čitanja Pjera Bajara." U P. Bajar, Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali? (str. 169-186). Beograd: Službeni glasnik.

Lešić, Z. (2003). „Nova čitanja". U Z. Lešić (Ur.), *Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook.

Lusi, N. (2008) "Retoričko čitanje". U M. Radović (Ur.), *Književna retorika* danas. Beograd: Službeni glasnik.

Ženet, Ž. (1985). „Uvod u arhitekst". U *Figure* (str. 139-191). Beograd: Kultura.

Снежана Пасер[1]
(Филолошки факултет, Београд)

ЗБИРКА „ТРАЖИМ ПОМИЛОВАЊЕ“ У СВЕТЛУ НОВОГ ИСТРАЖИВАЊА[2]

This paper deals with the correlation between writings in verse of Desanka Maksimović, and the various forms of literary culture – oral tradition, myths, rituals, native customs, magic rites. The research focused to study means and manners by which the recognizable traditional elements, motifs, and literary procedures, were incorporated in the author's works. Their transposition and blending into new semiotic complexes was treated here as well. Also discussed, is the mode and the degree of symbolic superstructure of the folkloric elements and the establishing of the new and modern poetic world, which is multilayered and associative. Therefore, the research material for the subject matter, has also encompassed the involvement of the historical component, and the mode of its poeticizing.

Key words: oral tradition, genre system, intertextuality, motif, literary procedure, transposition, lyric poetry, myth, simple forms, legend, history.

Пагански, хришћански, историјски и фолклорни аспекти збирке Тражим помиловање

Већ по објављивању, збирка је окарактерисана као „песнички врхунац“ Десанке Максимовић. Михиз је то написао 1965. године у студији „ Песнички врхунац Десанке Максимовић“ (Савић, 1998, стр. 229), пре него што ће уследити следеће велике збирке: *Летопис Перунивих потомака* (1976) и *Ничија земља* (1979). Ако не сам врхунац, свакако је то збирка која је наговестила преображај у песништву Десанке Максимовић у смислу приближавања тренутним тенденцијама у српској књижевности (неосимболисти). Михизов суд поделили су исте године бројни тумачи поменуте збирке (в. Александар Петров, „Ка новим вредностима“; Павле Зорић, „У традицији интимне лирике“; Милосав Мирковић, „Нови вал Десанке Максимовић“; Станиша Тутњевић, „Људи одређени гријехом“; Драган М. Јеремић, „Немирно срце песникиње“, све у: Савић, 1998). Не треба изоставити ни супротна мишљења и негативне ктитике (Звонимир Голоб, „Бијеле руже, њежне

[1] spaser@hemo.net

[2] Овај рад је рађен у оквиру докторске дисертације (Елементи народне књижевности у стваралаштву Десанке Максимовић), на Филолошком факултету у Београду, под менторством проф. др Бошка Сувајџића.

руже“ и Вук Крњевић, „Маргиналије и поезија“, као и анонимни Е. Д., „Архаизам и анахронизам“, све у: Савић, 1998), које нису битно утицале на доминантан суд да је реч о поезији велике вредности, што ће потврдити тумачи ове збирке у нашој садашњици (в. у: Ћосић-Вукић, 2007).

Реч је о збирци медитативне поезије. Сама песникиња је поднасловом сигнирала усмереност своје збирке: „Лирска дискусија са Душановим закоником“. Дискусије, односно дијалози асоцирају да ће се у стиховима огласити више јунака, као и сам аутор. (Да је у питању драмски дијалог (дискусија), он би се водио искључиво између јунака у делу. В.: Петров, 2007). Поднасловна синтагма указује на природу дискусија, односно на жанр песама и природу спора који аутор води са Закоником: дискусије су вођене емоцијама, покренуте из лирских побуда. Збирка је инспирисана историјским документом из 14. века, Душановим закоником[3], али ју је ауторка мотивски проширила сагледавањем човека и његове судбине уопште.

Поред *Душановог законика*, у подтексту песама збирке наилазимо на елементе који нас упућују на народно стваралаштво (у стиху и прози), народна веровања и религију – *Свето Писмо* (Старог и Новог завета), *Литургију светог Јована Златоустог* (Шмуља, 2007, стр. 211−222), све до алузија на песникињино и наше доба.

Досадашња проучавања збирке *Тражим помиловање* отпочињана су њеним тумачењима у контексту правног документа, *Душановог законика*, који се налази у њеном подтексту. Од укупно 201 члана *Законика*, Љубица Ђорђевић (Đorđević, 1998, str. 23) уочава да је песникиња „препевала“ 24 члана, тј. толико их је употребила као подтекст за своју збирку. Отуда се поменути пут тумачења сам наметао будући да је један део песама проистекао из параграфа *Законика*. Преостале, иначе бројније песме збирке, настале су као ауторкине асоцијације на *Законик* и правни систем који се њиме установљава. Песме треће скупине су се мотивски удаљиле од *Душановог законика* и његовог историјског доба, крећући се ка нашем времену, ка искуствима човека модерног времена.

У овом раду се збирка *Тражим помиловање* сагледава из друге визуре, такође врло блиске сваком познаваоцу националне и светске књижевности, етнологије, историје. Прати се удео паганских, хришћанских, историјских и фолклорних мотива, као и начин њихове транспозиције и укључивања у новонастали песнички комплекс.

Хришћанска вера је у темељима збирке. Мотив човекољубља покренуо је аутора на стварање стихова, као што је у *Јеванђељу по Матеју* написано да друга највећа Божја заповест гласи: „Љуби ближњега свога као самога себе“ (*По Матеју* 22, 39). Дакле, љубав према Богу – као прва заповест – а потом према човеку јесу у основи вере. Бог не чини грехе, сагрешењу су склона земаљска бића, управо за све њих, а у име поменутог водећег начела љубави, ауторка тражи разумевање и помиловање.

[3] Званично је проглашен на сабору у Скопљу 1349. г. Допуњен је новим одредбама пет година касније (1354).

Религијско-хришћанска и историјска основа збирке експлициране су већ у њеним первим стиховима, у песми *Проглас*. У стиховима се запажа хрићанска догма о богомданости владара, поред података о пореклу (лоза Немањића) и крунисању (крунисање цара Душана обавили су српски, бугарски и грчки архијереји и калуђери[4]):

По милости божјој
и благослову светитеља из Раса,
ја, цар Срба, Грка и Арбанаса, (...)
дајем законик.

Хришћанска вера се огледа у симболима (црквено звоно, манастир), у називима задужбина Немањића (Студеница, Милешево), у транспозицији преузетих библијских мотива. Молидбени глас је такође носилац хришћанских начела у стиховима збирке. Он се као хуманиста обраћа цару захтевом да буде милосрдан и помилује, а праштање је један од стубова на којима почива хришћанска етика. Још су тумачи ране поезије (Спиридоновић-Савић, 1998, стр. 183−187) Десанке Максимовић констатовали да религиозност „прожима читаво њено дело“. Њена религиозност не подразумева теизам у смислу било које званичне црквене догме, већ је она израз ауторовог осећања „повезаности са свиме: природом, човечанством, космосом“ (Спиридоновић-Савић, 1998, стр. 183).

На историјско доба подробније упућује позивање царског гласа на своје претке, светитеље из Раса, династију Немањић:

Ја знам ко сам
по звону што са задужбина немањићких пева,
по јасности његова гласа,
по томе што ме од Студенице до Милешева
прадедови гледају са иконостаса
и што сваки у руци држи храм.
(*О пореклу*)

Зидање задужбина „predstavlja jednu od omiljenih tema srpskih pevača“ (Pešić i Miloševič-Đorđević, 1984, str. 276). У епској традицији подизање задужбина подразумева, првенствено, зидање средњовековних манастира. Појам, иначе, има шире значење и обухвата чињење и других добрих дела, духовне или материјалне природе, „за спас душе, за добар спомен“ (Сувајџић, 2005, стр. 132).

Мотив задужбинарства у народној поезији увек се посредно или непосредно везује за Немањиће. Тиме се потврђује вредност и историјски значај лозе, похваљује се улагање њених припадника у духовност и културу нације:

[4] О томе видети прозни део који се налази на крају Душановог законика (Марковић, 1986, стр. 88).

„На право и обавезу да зидају манастире у српској народној традицији готово да искључиво право полажу Немањићи. И то не сви. Начело којим се руководи певач у свом одабиру је мера колективног историјског памћења, али и својеврсна духовно-религиозна 'подобност'. (...) Акценат се ставља на два најрепрезентативнија династичка имена: Немању, родоначелника династије, ктитора једног од највећих православних храмова на Светој гори, Оца; и светог Саву, испосника и државника, митског цивилизаторског просветитеља у народном предању, Сина." (Сувајџић, 2005, стр. 132-133).

Следећи начело епике, ауторка у овој песми помиње Студеницу, задужбину Стефана Немање, и Милешеву, задужбину краља Стефана Владислава, у коју је ктитор положио мошти свог стрица, Светога Саве. Дакле, обе задужбине које се помињу у песми *О пореклу* налазе се у непосредној вези са „најрепрезентативнијим" представницима династије. У песми *О пореклу* царско Ја се још једном у збирци потврђује као потомак лозе Немањића, која је подизањем храмова утемељила културно-историјски идентитет српског народа.

Историчност збирке почива на чињеници да песме чувају у подтексту поједине чланове историјског документа – *Душановог законика*, о чему је већ било речи. Такође, у стиховима се евоцирају историјски догађаји, судбине историјских личности: владара, песника, ратника.

Историјске чињенице које су уткане у стихове песме *За последње дане* односе се на несрећан крај Стефана Дечанског, Душановог оца. Песнички субјект тражи помиловање „за неколико последњих дана/ и сумрака/ Дечанског краља Стевана", уврштујући га у круг „несрећних владалаца". Стихови ове песме евоцирају детаље који су обележили његову вишеструко несрећну судбину: „робовање код хана Ногаја"[5], успех у биткама код Велбужда и Лима, а потом суноврат и пропаст у виду завере[6] дојучерашњих пријатеља и „првенца сина". Ту песнички субјект тражи милост чак и за законодавчеве најближе сроднике, према којима се он за живота немилосрдно односио.

Да су сви Немањићи били ктитори, па и последњи српски цар из лозе Немањића, Урош Нејаки, говори песма *За јерес*. У њој се моли „благоразумевање"

[5] Хан или кан Ногај је био успешан татарски војсковођа и дипломата. Након битке у којој је краљ Милутин победио два његова вазала, кан се спрема да нападне Србе. Свестан да кан има сувише јаку војску којој се Срби не могу одупрети, Милутин у последњем часу шаље посланике који преговорима успеју да убеде кана да склопи примирје са Србима. Кан Ногај пристаје уз услов да Милутин таоцима гарантује оно на шта се обавезао.Тако су се као таоци на татарском двору нашли Милутинов син Стефан Дечански и деца истакнуте Милутинове властеле. Стефан је био канов талац од 1292/3.године до 1299. године, када је кан погинуо. (*Историја народа Југославије*, књ. 1, група аутора, 1953, стр. 350−351).

[6] Његовом несрећном силаску са престола допринела је популарност коју је његов син Душан стекао у бици на Велбужду, на уштрб свог оца. Властела наклоњена младом краљевићу подстиче га на побуну против оца. Насупрот историји која бележи да је син оца свргнуо с престола, затворио га у град Звечан, где је овај преминуо, предање сведочи да је син убио оца оне године кад се крунисао за цара. (Исто, стр. 350−351)

за „велможе који говоре/ да за Уроша није било господства,/ ни златних кондира,/ ни манастира.“ Такво тврђење песнички субјект квалификује као јеретичко, нетачно и клеветничко, јер је историја забележила да је Урош за своју задужбину прогласио манастир Матејчу[7]. Овом песмом аутор исправља неправду нанету у традицији иначе потцењеном владару.

Поједине песме овог круга садрже преобликоване елементе из усмене прозе и поезије. Корелат песме *За Пепељугу* представља народна бајка о Пепељуги (Караџић, 1969а, бр. 32). Од мотива који чине структуру Вукове бајке (мајка која се претвара у краву и у том обличју наставља да штити своју ћерку; мађеха поставаља Пепељуги неизвршиве задатке; Пепељуга три пута одлази у цркву; упознавање са царевићем и губитак папуче; царевић је међу мађехиним кћерима проналази по папучи; женидба као срећан завршетак), у песми је развијен у поетску слику мотив скривања лепе девојке и извођења ружне мађехине кћери пред царевића просца. У стиховима нема развијене радње, изостао је и срећан завршетак као у бајци. Насловна јунакиња у овој песми постаје симбол, оличење свих морално вредних, а скромних и скрајнутих људи које туђе силништво спречава да скрену пажњу на себе, људи који унесрећени својим карактером настављају да живе пађенички живот. У завршним стиховима песма је проширена мотивом осуде друштва чије су „дворане и перивоји“ пуни „охолих мађехиних кћери“, док праве вредности крај њих пропадају. Лепота и ненаметљивост као дар и зла коб јунакиње из бајке и свих изузетних појединаца у било ком времену представљају тежиште ове песме.

Још један лик из фолклора – змај-отмичар јавља се у епилогу песме *За калуђера*. Ауторка га представља са карактеристичним функцијама које му је још традиција приписала – он је демон активан ноћу, наноси људима зло, везује се за хтонски простор, овде гору:

За калуђера
коме сваке ноћи на сан долази
како лети о деснују љутог змаја
кроз гору која звездом ромиња,
а под крилом му, украдена,
однекуд из раја,
најлепша од младих монахиња.

Мотив троглаве немани (Арапина наметника) и витеза-спасиоца који је убија и тиме спасава град, иначе митског порекла (у српској традицији се везује за Св. Ђорђа, а у епској поезији за Боланог Дојчина и Марка Краљевића (*Болани Дојчин*, Караџић, *II*, 1975а, бр. 77 и *Марко Краљевић и Арапин*, Караџић, *II*, 1975а,

[7] Манастир Пресвете Богородице у селу Матејче, 13 км од Куманова. Започет је у 11. веку, цар Душан је наставио изградњу, а његов син Урош (1355-1371) и супруга Јелена су завршили обнову манастира око 1357. године, после чега је он постао задужбина цара Уроша.
(Извор: sr.wikipedia.org/wiki//Манастир_Пресвете_Богородице_у_селу_Матејче)

бр. 65)), чини потку песме *За човека који је погубио пергаменте*. Ироничном надградњом традиционалног сижеа у први план се истиче људска незахвалност према доброчинитељима и страдалницима за опште добро:

За витеза
коме су руку љубиле мајке
и кога су благосиљали старци
докле не посече троглаву неман
граду испред самих довратака,
(...)
а кога забораве за трен ока,
још док гледају мртву аждају
и мртву шарку и поскока.
За човека на кога се
заборавом и они баце
које из чељусти немани спасе.
(*За човека који је погубио прегаменте*)

Интертекстуалне релације са народним стваралаштвом могу се уочити у песми *За оне који царске друмове ору*[8]. Мотиви у песми су транспозицијом преузети из народних песма о нашем највећем епском јунаку: *Орање Марка Краљевића* и *Марко пије уз рамазан вино*. Песма насловом асоцира на песму *Орање Марка Краљевића* (Караџић, *II*, 1975а, бр. 72). Марко је у народној песми борац против неправде и насиља, носилац принципа добра. Он не напада царске дурмове, „он се налази на њима", јер су то путеви његове постојбине, из чега происходи да је у улози њиховог чувара[9]. Он их чува од насилника који су на њих дошли споља и себе прогласили њиховим власницима. Отуда је он „особити орач" који промовише „добро" (Сувајџић, 2005, стр. 119-121).

У својој визији ауторка је потцртала непокорност и самосвојност, иначе у народу омиљене црте Марковог карактера, захваљујући којима је стекао велику популарност:

...за непокорне
који друмове царске ору,
који у разговору
сатерују цара до дувара.

[8] Друм/пут се као хронотоп помиње и у песмама Иду царским друмом и О меропаху. Путеви имају у словенској митологији статус јаких, сакралних места. Сматрани су обитавалиштима душа предака. (Видети: Сувајџић, Б., Семантика сакралног простора у збирци Тражим помиловање Десанке Макисмовић. У Ћосић- Вукић, 2007, стр. 199−211)

[9] Мирјана Детелић уочава да је пут „симбол моћи: ко друмове контролише, тај је стварни господар над земљом и људима" (Детелић,1992, стр. 116).

Полазећи од наведених црта Марковог лика, мотив се проширује тражењем помиловања за све његове по ширини духа следбенике „у чијој су машти размере света/ померене“: за непокорне, за усамљене у својој несврховитој храбрости („за људе до зуба наоружане/ на рогове пужа кад налећу“). На овом месту тражи се опроштај за донкихотовски храбре, за оне који не прихватају правила која су наметнули обичаји или институције власти. Будући да су они вођени идеалима који нису у складу са стварношћу, њихова храброст постаје излишна и усамљена.

Пут иначе спада у типичне епске топосе. Пут, у митопоетском и религијском моделу света, има функцију везе, повезивања супротности или две удаљене тачке у простору. Потребно је уочити разлику између пута и путовања, јер се њихове конотације битно разликују. „Док путовање већ само по себи подразумева кретање, премештање у простору с једног места на друго, пут је статичан, локативан појам; он је сам *место*.“ (Детелић, 1992, стр. 114). У народној бајци пут и путовање су у најтешњој вези. Приповедно ткиво бајке „реализује се управо кроз смену статичних и динамичних мотива путовања које је омеђено почетком и крајем“. Епика је у том погледу битно различита. Путовање је у њој синоним за динамичност, покретљивост, као важну особину епских јунака. С друге стране, М. Детелић уочава да се пут у епици своди на „једну тачку у простору (иако је он по дефиницији, *низ* тачака), на једно место, за које се везују одређен тип радње и одређена врста индикатора, што у интеракцији даје одређен тип епског догађаја.“ (Детелић, 1992, стр. 114). Реч је о томе да се пут у епици јавља као симбол одређеног става према свету, „узима као мерило за категорије које би се иначе тешко могле довести у везу са њим“ (Детелић, 1992, 117). Поменуте категорије тичу се карактера епског јунака, одн. његовог односа према свету, па се пут јавља као знак *поноса*:

„а мени се жао учинило,
једно жао, а друго срамота
да ме Турци по друмови туку“
(*САНУ III*, 1:34-36)

или *храбрости*:

„јер си, брате, остарио тешко,
па не можеш више да четујеш,
нити хоћеш на друм да идемо
да чекамо поморце трговце“
(Вук, *III*, 3: 12-15)

или *обести и инаџијства*:

„Море, Марко, не ори друмова!“

„Море, Турци, не газ'те орања!"
(Вук, II, 72: 21,22)[10]

Семантика пута у песми *За оне који царске друмове ору* је очито епске, а не бајковне провинијенције.

Оквирни стихови исте песме садрже и алузију на предање *У цара Тројана козије уши* (Караџић, 1969а, бр. 39). Из предања о цару са животињским обележјем у песму је транспонован мотив кршења табуа у виду зовине свирале која одаје цареву тајну. У вези са тим, Нада Милошевић-Ђорђевић истиче да „ posebnu draž u svim tekstovima (o caru, prim. S.P.) predstavlja deo o psihologiji tajne i ljudskom odnosu prema njoj" (Pešić i Đorđević-Milošević, 1984, str. 157) . Човекову потребу да отворено каже оно што се не сме, што јавни морал заташкава, искористио је говорни субјект песме да затражи разумевање и за ту страну људске природе:

Тражим помиловање
за зовину свиралу недужну
која говори у лице цару
што се само земљи поверава.

Смисао ове мотивске позајмице из народне традиције актуелизује универзалну истину да је немогуће заувек сачувати тајну.

У песми *За важне* тражи се помиловање за привилеговане и повлашћене, за све самобитне и морално деформисане личности које су продукт друштвене стварности. Живописни портрети таквих личности дати су у полисиндетском низу, који садржи скуп свих њихових повластица:

Тражим помиловање
за оне који имају позивнице
за сваку панораму,
кога и у возу, и на гозби, и у храму,
и у рају,
нумерисано место чека,
за оне који још за века
гробницу где ће лећи знају;
за људе које на свакој води
чекају броди
и котва у сваком бродолому,
којима су сви знани и незнани
анђели милосрђа осигурани.

[10] Наведено према: Детелић, 1992 , стр. 117.

У овим стиховима лексема „броди“[11] представља лексичку позајмљеницу из народне поезије. Њоме би се могла успоставити асоцијативна веза са епском песмом *Бановић Страхиња* (Караџић, *II*, 1975а, бр. 43), у којој непријатељски војник, дервиш, изриче најлепшу похвалу Страхињићу бану, похвалу коју је он истински заслужио својим јунаштвом, не толико на мегдану колико на пољу човечности, срчаности и моралне супериорности:

Страхин-бане, ти соколе српски,
твоме ђогу и твоме јунаштву
свуд су броди ђе гођ дођеш води.

Лексема је овде употребљена у потпуно неепском контексту тиме што је доведена у везу са привилегованим „јунацима“ 20. века, који су у моралном погледу антиподи поменутом епском јунаку. Реч је о антијунацима, отуђеним личностима чију свест настањује само једна емоција: страх пред смрћу узрокован чињеницом да ће њеним доласком изгубити све досадашње привилегије („Јер биће за њих разочарење/ када усред великог мрака (...)/ не могну наћи ниједног брода/ ни да се врате,/ до твоје палате,/ ни да продуже до обећаног/ небеског свода.“).

У песми *За војничка гробља*, молитвеник тражи помиловање „за војника кога крај друма сахране“. Реч је о обичају старих народа[12] да своје мртве сахрањују поред путева. Често су се надгробни натписи, бираним речима, обраћали путницима и пролазницима да застану и одају почаст мртвима. Будући да је у песми реч о гробљима незнаних војника на којима су небројени „споменици једнолики као шињели“, јасно је да су они сахрањени без одговарајућег погребног обреда, речима песме: „без себарске запевке горке“. Једини акустички ефекат у песми је грактање гавранова, хтонских птица. На тим гробљима „без суза и без хлада“, није поштовано још једно правило из култа мртвих – да се на гробу посади дрво, јер се душа, по веровању, најлакше везује за дрво и камен. Наместо дрвета, тамо је „шимшир једина биљка“. Шимшир је иначе хтонска биљка, грм који се садио на гробовима. Људска трагедија приказана у песми интензивирана је сликом мноштва безимених, погинулих у туђем свету, који су се слили у гробље „однекуд из Леђена, из Цариграда“. Град Леђен је митског порекла и означава у епској поезији „dalek, tuđinski grad. Postoje brojne pretpostavke o tumačenju naziva – ledeni grad, poljski grad“ (Pešić i Đorđević-Milošević, 1984, str. 140) . У сваком случају, ради се о далеком, напријатељском граду, у коме странца дочекује несрећа.

Одлазак на далеко, кад год се појави у народној поезији, асоцира на опозицију близу-далеко, своје-туђе, добар-лош избор. Просидба на далеко у скупу песма са тим мотивом (неке од песама: *Женидба Душанова* (Караџић, *II*, 1975а, бр. 28); *Женидба Ђурђа Смедеревца* (Караџић, *II*, 1975а, бр. 78); *Женидба Поповића*

[11] Брод, брода, м. (пл. бродови) –„на води оно мјесто гдје се прелази преко ње“. (Караџић,1969б, стр. 44)

[12] Уочио: Чајкановић, 1994, стр. 46−50.

Стојана (Караџић, *II*, 1975а, бр. 86); *Женидба Максима Црнојевића* (Караџић, *II*, 1975а, бр. 88)) увек се показује као погрешан избор, просидба пуна препрека и опасности за младожењу. У основи тих препрека је заправо сукоб између два рода – свог и туђег, између две нације, два света. Коначно, одлазак по невесту „преко мора“, „преко црне горе“, у далеку земљу („надалеко“) – по одликама простора асоцира на одлазак јунака на *онај свет*. По овом епском обрасцу, који се активирао у песми *За војничка гробља*, војници послати „далеко од родног потока и села“ тамо су могли пронаћи једино несрећу и смрт.

Да паганска веровања антиципирају у стиховима збирке, а познавао их је и *Законик*, сведочи песма *О божјем суду*. Стихови доносе мотив паганског обичаја суђења, тзв. мазија. У паганско доба богови су се сматрали свемогућим, па се отуда њима давала улога у судском поступку. Реч је о примени ирационалних доказних средстава, обичају који је потицао из паганских религија, а налазимо га у поступцима скоро свих народа у средњем веку. Мазија је подразумевала спајање два доказна средства: котла и жезла.

„*Котао* се састојао у томе, што се у пун котао узавреле воде метне комад усијана гвожђа или камен, а оптужени је имао да засуче рукаве и обема рукама да извади из котла оно гвожђе или камен. Ако се буде ожегао вадећи, то значи, да је потпуно доказано, да је он учинилац кривичног дела за које се оптужује. Не опече ли се, био је потпун доказ за његову невиност. *Жезло*, као што се о њему одређује у законику, састојало се у следећој операцији: ’да га узимају у вратах црковних от огња и да га поставе на светој трапезе’ (чл. 150).“ То се радило тако што би се „пред вратима цркве усијало (...) на ватри железо (гвожђе), и оптуженик је дужан био дићи га из ватре и положити на светој трапези. Ако би се то свршило без штете, ако се тј. оптуженик не би ожегао, он је био прав, (...) ако ли би ожегао руке, значило је да је Божјим судом доказано, да је крив“ (Тарановски, 2002, стр. 584).

У основи ових поступака лежало је веровање „да сам Бог интервенише у томе испитивању кривице, дакле резултат тога испитивања мора да буде правичан, јер је Бог увек на страни правде и неће допустити да невин страда, нити да се крив ослободи одговорности.“ (Тарановски, 2002, стр. 583). *Душанов законик* је примену ових доказних средстава ограничио само на себре, јер им се није довољно веровало да би се као властела користили заклетвом, коју предвиђа члан 106: „Дворани властеоски, ако учини које зло ко од њих, (...), да га оправда очина дружина поротом, аколи је себар, да захвати у котао“.

У песми *О божјем суду* чује се царев глас који се позива на „обичаје отаца“, баш као у првој песми када му је то наслеђе од отаца, тј. обичајно право, омогућило да у *Законику* раздвоји властелу од себара. Овде глас каже да ће „испред храма“ окривљеноме који тврди да је невин, а нема за то сведока, бити дато да „по обичају отаца“ из кључале воде извади усијано жезло.

Простор испред храма није случајно у песми изабран за локацију на којој се одвија обичај мазије. Лексема храм, римски темплум, првобитно је означавала „*sveto mesto ili svetu zgradu u kojoj se praktikovalo posmatranje neba*“**.** Блиског је значења и

грчка реч теменос или тем (одсећи, омеђити, поделити), која је означавала *„mesto za bogove, sveti omeđeni prostor oko nekog svetilišta, prostor koji se ne sme povrediti“*(Gerbran i Ševalije, 2004, str. 277). Дакле, „hram je božje boravište na zemlji, mesto *stvarne prisutnosti*“ (Gerbran i Ševalije, 2004, str. 277). Обичај мазије се одвија испред тог светог локалитета да би била загарантована присутност божанске инстанце: „Ако је доиста невин,/ бог ће му бити на помоћи“, па ће усијано олово извадити и однети „до часних двери“ и „до олатара“, „а да му руке остану без рана“. Тек ако се Божјом помоћи, односно милошћу докаже невиност, окривљени може крочити кроз „часне двери“ и приступити олтару. Двери су место које означава улазак у религијски чисти простор храма. Олтар је центар, срце храма и представља његово најсветије место, па у њега могу улазити само лица посвећена црквеној служби. Приступање грешника, кривца наведеним светињама значило би скрнављење храма и вере коју он оличава. У обичају котла и жезла, по паганском веровању, бог ће помоћи праведнику и он ће неоштећених дланова извађено усијано олово однети до олтара, чиме, по хришћанском веровању, приноси Богу жртву у знак захвалности. Тако у песми паралелно и складно опстају манифестације паганског веровања и атрибути хришћанства.

Примена ирационалног доказног средства је мотив песме *О обореној цркви*, у којој је у целости инкорпориран члан 130: „Цркву ко обори на војсци, да се убије или обеси“. У другом делу песме мотив кажњавања надграђује се новим облицима казни (да се грешник „у срце гађа зрном пушчаним“, „да му се обе руке одсеку“, „да му се у огањ нареди босу“), којима окривљени није подлегао, јер „небо га гледа без љутње“. Овај део песме садржи постулат обичајног права да Бог штити праведнике, па ће тако спасити смртне казне онога који је оборио цркву у име тога што је једном учинио добро дело – спасавања дечјег живота „из набујале воде мутне“.

Сличан мотив познаје и легендарна прича (Aath 756 C) о„разбојнику који буде опроштен греха кад убије већег грешника од себе. (...) Наиме, недело убијеног, већег грешника од разбојника покајника, само је покушај да скуди девојку (да је оклевета просиоцу), грех који по нашем обичајном кодексу стоји на врху лествице најтежих грехова“ (Милошевић-Ђорђевић, 1981, стр. 32).

У песми *О обореној цркви* и у поменутој легендарној причи реч је о мотиву опраштања грешнику свих грехова зарад једног учињеног добра. Очито да је у његовој основи систем моралних вредности који је постојао у првобитним друштвима.[13]

[13] О средњовековном праву и валидности доказних средстава која су се тада користила, а савременом човеку делују апсурдно, сведочи културолог Арон Гуревич: „Средњовековно право није било изнутра усаглашено тако да је давало повода за различита тумачења и парнице. (...) Оно се у исто време не оријентише на истину у нашем смислу те речи: истинитим је сматрано оно што је било доказано у суду, посредством клетви и заклетви, строгог поштовања свих процедура које је прописивао обичај. Клетвама, ритуалима, орадалијама и мегданима веровали су више него било каквим материјалним и кривичним доказима јер су сматрали да се заклетвом открива истина и да свечани чин не може бити

На споју паганске и хришћанске традиције настала је песма *За свадбе без венчања*. У њој је приказан обред црквеног венчања са свим његовим карактеристичним елементима. Једина особеност приказаног обреда је у томе што се он уместо у храму дешава у природи. Пресликавање је доследно спроведено тиме што је природа попримила својства Божјег храма. Наместо измирне и тамјана, у храму природе осећа се мирис биља. Уместо „благослова јереја“, младенци „су сунце узели за сведока“. Уместо над Јеванђељем, заклели су се једно другоме „над отвореном књигом живота“. Уместо на питање свештеника, они су одговорили „на питање шуме/ узимају ли се драге воље“ и обавезали се на вечну верност („да ће заједно сав живот проћи“).

Традиционалне представе и веровања су расути по многим стиховима збирке. У народној традицији је познато да се света места не смеју скрнавити присуством нечистих бића, у која се убрајају жене. То народно веровање изражено је стиховима: „у олтар да не улазе жене/ ни трудне, ни нероткиње,/ ни удове, ни неудате“ (*О олтару*). Ако табу буде прекршен, традиција је познавала методе кажњавања према којима се грешна бића морају изопштити из заједнице и везати за хтонска, опасна места, нпр. шуму. Ово веровање, неизмењено, изражено је следећим стиховима:

Ако женско себарско чељде
у олтар стане,
нека се заведе далеко у гору
међу јеле сиње,
одакле не може натраг да се прокраде,
нека се пусти да га раскомада зверије
и да га разнесу вране.
(*О олтару*)

Поред олтара у цркви, сакрално место у кући је праг (*За оне који се спотичу преко прага*), испод ког, по веровању Срба, живе душе умрлих предака. Веселин Чајкановић наводи[14] да из доба варварства постоје подаци о обичају сахрањивања у кући. Код Малоруса је забележено да су се некрштена умрла деца сахрањивала под кућним прагом, што је, по мишљењу Чајкановића, „остатак некадашњег обичаја да се и одрасли покојници сахрањују под прагом“ (Чајкановић, 1924, стр. 128). Пошто праг има исту симболику као и гроб, на њему су приношене жртве

извршен против Божје воље. И најмање одступање од једном заувек утврђење формуле, неизвршење свих обреда значило је само једно: онај који се не држи текста и прекрши процедуру – није у праву, и Бог не дозвољава да кривац добије парницу. Истина се могла појавити само у савршено јасном и ничим ненарушеном формализму судског процеса.“

Класна подвојеност пред законом; употреба разних предмета, вербалних фомула заклињања као доказних средстава; практиковање обредне праксе у судском процесу и уважавање божје наклоности сасвим су у складу са таквим правним системом. (Гуревич, 1994, стр. 204-205)

[14] В. у: Чајкановић, „Сахрањивање под прагом“, 1924, стр. 127−134.

прецима. Најчешће су то биле жртве у води и храни – тзв. првине. Изливање воде на праг (тзв. „пуштање воде“[15]) имало је за циљ да се дотури вода душама покојника које су испод њега. Овај обред из култа мртвих био је од великог значаја, јер је у народу било раширено веровање да у доњем свету влада вечита жеђ, „јер умрли на оном свјету највише оскудева за воду“ (Чајкановић, 1994, стр. 66). За узврат се од предака очекивало да штите дом и подаре му плодност земље, стоке и укућана. Отуда говорно лице у песми тражи помиловање „за оне који се спотичу преко прага,/ који чашу испуштају из руке.“ Чинећи то, они заправо одају пошту култу мртвих предака.

Песма садржи и народне изреке („у обичај узете речи“): „за преко воде преведене жедне,/ за преко блага преведене чисте“[16]. Реч је о метафоричким изразима фолклорног порекла, којима се изражавају карактерне црте јунака за које се у песми тражи помиловање – овде наивност оних који се дају лако преварити, односно поштење.

Усменопоетског порекла је казна зазиђивања у кулу себарке која почини прељубу са властелином. Такав начин кажњавања грешнице нема упориште у *Законику*. Он је плод ауторкине имагинације, а подстакнут је класном неравноправношћу средњовековног права.

Ако властелин учини прељубу
са себарком,
да се себарки накалеме велике оспе,
па да се жива у кулу зазида.
(*О прељуби*)

Узиђивање живог бића у темеље грађевине, односно жртвовање ради успешне градње је прастара магијска и култна тема. Јавља се у виду предања, лирске, епске песме и баладе, као мотив у различитим сижејним склоповима, „uz osnovno verovanje u duhove pokrovitelje“ (Pešić i Milošević-Đorđević, 1984, str. 258). Мотив зазиђивања је био инспиративан за Десанку Максимовић, па га је поред ове обрадила и у песми *Гојковица* (збирка *Ничија земља*). У сижеу песме *О прељуби* мотив узиђивања је изгубио своју магијско-обредну суштину и остао да функционише као врста казне због почињеног греха. Жртва овде нема функцију чувара грађевине, чиме се мотив удаљава од његове функције у традиционалном предлошку.

Властелин који је починио прељубу биће, у складу са својим пореклом, неупоредиво блаже кажњен – „да се пепелом поспе“. Мотив посипања пепелом је чест у *Светом писму*. У *Старом завету* пепео симболизује патњу, тугу, кајање. Јовово посипање пепелом је знак боли и кајања (*Књига о Јову* 42, 6). Тамара се посипа пепелом након доживљене срамоте (*Друга књига Самуилова* 13, 19).

[15] В. у: Чајкановић, „’Пуштање воде’ о Великом Четвртку“, 1994, стр. 56−84.
[16] Упореди: Караџић, 1975 б, стр.79.

Скупини песама о „љубавним преступима“ и казнама које им следе треба прикључити песму са библијским мотивом каменовања грешнице. Ауторитет наређује : „Да се грешница на тргу каменује“ (*О каменовању*). Овде није реч о алузији на *Душанов законик* јер он не садржи такву одредбу. Стихови песме *О каменовању* садрже у подтексту библијску епизоду о каменовању жене ухваћене у прељуби.

Када су довели такву жену пред Исуса, књижевници и фарисеји обратили су му се питањем: „Мојсије нам је у закону наредио да такве жене камењем убијамо; шта ти кажеш на то?“, кушајући га тиме да би имали за шта да га оптуже. Исус се на те речи оглушио, и сагнувши се почео да пише нешто прстом по земљи. Пошто су му поновили питање, он се исправио и рекао: „Ко је од вас безгрешан – нека први баци камен на њу.“ Када су чули те речи, они „излажаху један по један, почевши од најстаријих до последњих; тако оста сам Исус и жена стојећи на средини.“ Тада ју је Исус упитао где су њени прогониоци, зар је ниједан није осудио. На њен одричан одговор Исус је додао: „Не осуђујем те ни ја; иди и од сада више не греши.“ (*Јеванђеље по Јовану*, 8, 1- 10).

У песми је мотив осуде грешнице дат у климаксу, почев од себарке, преко властелинке и монахиње, до саме царице. Ако се не буде нашла безгрешна припадница ниједног сталежа да се баци каменом на грешницу, глас говорног субјекта дозвољава изрицање ослобађајуће пресуде: „нека зажмуре страже и џелати,/ нека пусте да осуђеница бежи/ куда је воде кораци,/ нека нико не трчи да је врати.“ Ова могућа ослобађајућа пресуда је у духу Исусових речи. Говорни субјект је предвидео спознају до које је Исус дошао: да безгрешних нема. У *Јеванђељу* се епизода одиграва у храму, а у песми на тргу, који је у прошлости био место од великог значаја за друштвени живот нашег народа. Мотив кажњавања прељубнице нема доследну паралелу у класичном корпусу. Ипак, и у њему се грешна/неверна жена обавезно јавно кажњава (свезивањем и растрзањем „коњима за репове“, Караџић, *II*, 1975а, бр. 24 и *VI*, бр. 6; спаљивањем, Караџић, *II*, 1975а, бр. 30 и *III*, бр. 7).

Песма *О поклисару* – у литератури често навођена као пример песме са предлошком истоименог члана *Законика* број 133 – доноси приказ живота старих Словена, тачније традиционалне институције поштовања госта[17]:

Где у село дође
да му се поклони вера,
да му се као госту указују части, (...)
па пошто руча или повечера,
другоме селу да се поклисар преда
и уз пут заклања
као пламен на олији.

[17] В.: Делић, 2008.

Исти мотив са више детаља развила је ауторка у песми *Гостољубље*. У овој песми обичај гошћења сведен је на препевавање наведеног члана *Законика*.

У аутопоетичној песми *За песникињу, земљу старинску* песнички субјект тражи помиловање, између осталог, за „слово љубве,/ за поезију љубавну“. На том месту песме ове збирке доводе се у мотивску везу са поезијом деспота Стефана Лазаревића, аутора *Слова љубве*. Реч је о поезији љубави и праштања свакоме ко је згрешио и побунио се против некога или нечега, делом или мислима. Као и њен средњовековни претходник од пера, ауторка збирке *Тражим помиловање* љубав схвата на универзални начин: као љубав према свему и свакоме – човеку, жени, грешнику, праведнику, прељубници, нероткињи. Љубав у деспотовом делу симболизује врхунску лепоту, врхунску вредност. Она својом лепотом надилази чак и лепоте природе у пролеће и лето: „и није чудо, јер Бог се љубав зове“ (Деспот Стефан Лазаревић, *Слово љубве*). Природа, Бог, љубав и праштање творе нераскидиву везу уткану у основе деспотове песничке посланице. Исти елементи су у основи збирке *Тражим помиловање*.

Примећено је да ова песма као „икона представаља микрокосмос, а сваки њен елеменат има симболичко значење“ (Петров, 2007, стр. 40). У метафоричној молби „за песникињу, земљу старинску,/ за њене вечне реквизите/ и шаблоне“, открива се самосвест говорног субјекта о сопственој поетици која наликује на стари начин певања, попут оног у народним стиховима, са пуно општих места, шаблона. Тема земље се јављала од почетка ауторкиног песничког стварања и то двојако: у територијаном смислу – као отаџбина, и као природа према којој је ауторка осећала готово паганску приврженост. У овој песми земаљски свет је представљен низом детаља из флоре и фауне: ливаде, шуме, цвет, планине, реке, камен, водопади. У наредним стиховима помињу се „небеса која нежношћу кипте“ и њихови житељи: кос и славуј. Симболика орнитофауне у наредним збиркама Десанке Максимовић добијаће све већи значај, што је овде наговештено присуством светих птица, коса и славуја. Као репрезент људског рода овде је поменут „песник који воли и сања“. Тако се, из до сада наведеног, закључује да су у овој песми побројани сви елементи космоса: земља, небеса, вода и човек, употпуњени елементима својственим поезији деспота Стефана, а то су Бог, љубав и праштање. Закључак је да ова песма експлицитно и посредством алузија на деспотово дело садржи кључне мотиве збирке *Тражим помиловање*.

Иако песма нема исповедни карактер, може се претпоставити да молидбени глас припада Десанки Максимовић. На то упућује, поред свега претходног, и насловна синтагма у којој се помиловање тражи за творца стихова који је женског рода (*За песникињу, земљу старинску*). Наслов је индикатор да песникиња подразумева себе. Овом песмом творац збирке је на најбољи начин изрекао суштину своје поезије.

Универзалност тема

Од времена цара Душана, молидбени глас креће се ка нашем времену, ка искуствима човека нашега доба. Мотивски ове песме су искорачиле из контекста *Законика*, из периода средњег века и својом актуелношћу попримиле димензију свевремености. Тако збирка *Тражим помиловање* прераста у попис људских грехова, промашаја, страдања, а све зарад тражења среће и испуњења бића.

У песмама које следе заступљене су опште теме: проблем човековог положаја у друштву, његовог односа према другима, морална питања и дилеме са којима се сусреће, питање ревалоризације духовних и материјалних вредности. У овом кругу песама песнички субјект се залаже за свођење свих људи на исту меру, за једнакост „себара“ и „властелина“ модерног доба. У контексту ових песама *Законик* цара Душана постаје „simbol koji ima značenje jedne društvene pravde i jednog sistema vrednosti koji garantuje tu pravdu.“ Ауторка тиме не пориче „Zakonik koji je bio izraz istorijskog vremena i nužnosti. Ona se samo suprotstavlja prepoznavanju njegove pravde u našoj epohi.“ (Đorđević, 1998, str. 232). Реч је о „класној правди“, у суштини друштвеној неправди, коју је *Душанов законик* легализовао, а опстала је до данашњег времена (21. век), и показује се једнако моћна као званични правни акт.

У кругу ових песма, и када буде апострофирала цара (као у песмама *За мађионичаре*, *За ловишта*, *За људе који јасно виде*), ауторка посредно молбу за помиловање упућује Богу. Једини он може разумети и опростити свакоме, јер он не прави разлике међу људима. Греси за које се овде тражи помиловање не потпадају под ингеренцију ниједног кривичног закона. Моралним слабостима и карактерним девијацијама не бави се ниједан цар, ниједан земаљски закон било ког времена.

Обраћајући се индиректно Богу, молидбени субјект то не чини из хришћанске, православне перспективе. Да је истински теиста, да жели истаћи своју веру у Бога, именовао би га и узносио.[18] Овако остаје претпоставка да он пре нагиње вери у човека, у оне безимене за које се заузима пред Једним, јер сваки неименовани појединац представља за ауторку збирке *Тражим помиловање* највишу вредност. Вредност за коју се ваља заузети.

У песми *За сужње помиловане* песнички субјект тражи да се по други пут помилују помиловани. Овај привидни парадокс слика судбину људи које је закон помиловао у правном смислу, али им неписани закон средине није опростио кривицу. Казна средине, која је човека заувек обележила и изопштила, далеко је тежа од казне коју званични закон може прописати. Ти људи никада неће бити стварно рехабилитовани и ослобођени кривице. Усуд митске „кривице без кривице“ заувек ће их пратити. Ако су за првопочињени преступ сами криви, за њихову потоњу кривицу заслужна је средина. Отуда је молба за помиловање коју

[18] Овим поступком молидбени субјект се не уклапа у одлике средњовековног канона. Основна одлика молитвеног жанра је да „слави хришћанску, општеправославну веру у Бога и Њиме саздан свет.“ (Пејчић, 2005, стр. 28).

изриче говорни субјект заправо осуда лицемерја и лажног друштвеног морала ма ког доба:

Тражим помиловање
за сужње, царе, помиловане
који гледају увек преда се
ма куд да пођу и кораче,
с којима нико неће да стане,
и кад их невиним опет огласе, (...)
с којима слободно разговара
само ухода.“

Једном жигосани од стране друштва, за „помиловане сужње“ више нема среће. Правно слободни, они остају да живе у друштвеној неслободи. Кулминација песме је у још једном прадоксу да са њима „слободно разговара/ само ухода“, док од њих другови из детињства, па чак и „зликовци непохватани“ беже. Парадокс је да са слободном личношћу једино комуницира особа чији је посао да некога ислеђује и шпијунира. Разговор помилованог са уходом и није топао, људски разговор него ново саслушање. Кафкијански поремећене међуљудске односе, питање ко полаже морално право да суди другима аутор и овога пута покреће са позиције *homo humanusa* који своју песничку мисију врши настојећи да успостави поетски свет по мери анонимног човека, а не привилегованих појединаца.

Мотив одбачености од заједнице, овог пута у духу народне пословице „неста блага, неста пријатеља“ (Караџић, 1975б, стр. 209), обрађен је у песми *За свргнуте*. Некада важни, због непознатог узрока или зле коби, они су доживели пад низ друштвену лествицу и постали одбачени од свих:

За свргнута властелина
што седи сам од зоре ране,
за столове тишином завејане,
за бокале и за купе
где ветре у оцат претворена стара вина,
за сланике нетакнуте
као целац јануарски,
за човека који залуд очекује
да се пријатељи крај њега скупе,
за онога чија зла се једино памте.

Силазак низ друштвену лествицу условио је да се њихова почињена добра не помињу, да их обележе само зла дела. Том начину вредновања бивших моћника склони су њихови дојучерашњи пријатељи, јер су несвесни да и сами могу доспети исте судбине. Управо се за њих у песми тражи помиловање. Сви они „који

лако могу пасти/ исте судбе“ често нису свесни симболике мотива кола среће, који датира од антике. Егзистенцијална сигурност и тренутно спокојство овде су приказани као краткотрајни привиди.

У молби *За алкохоле* крије се потреба молиоца да узме у заштиту оне који искорачују из опште прихваћеног реда понашања. Не правда се њихова порочност, јер она је вишеструко шкодљива, већ се указује на узроке због којих се човек предао пороку, а они су дубоко људски: алкохол у помућеној свести ствара илузију среће, а то је стање за којим сваки човек трага. Отуда разумевање говорног субјекта за овај вид карактерне аномалије:

За пијанице, емигранте,
у стање где могу мање да мисле,
мање да пате.
За људе које алкохол производи
у шта не може ниједна срећа
које њихови каравани
однесу до таквих сувати
где се путник више не досећа
суморне станице одакле крете
ни да ли би до ње да се врати.

Бекство од стварности и датости која спутава биће у потрази за срећом обележило је безимене женске ликове у песмама ове збирке. Наглашено чулне, дионизијски опијене животним страстима предале су се самозаборавy. Средина, нарочито патријархална и затворена, то им неће лако заборавити. Сурова казна за блуд прописана је *Законом* (члан 54: „Ако властелинка учини блуд са својим човеком (припадником своје класе, прим. С.П.), да им се обома руке отсеку и нос сареже.“), при чему цар ниједан друштвени слој није аболирао. Грех почињен зарад чула не прашта се лако ни у једном добу. Зато је молидбени глас исказао потребу да проговори са разумевањем о женама чијим бићем руководе емоције, нагони и страсти. Психолошки портрет прељубнице је најупечатљивије насликан у песми *За Марије Магдалене.* Те жене су „саучеснице ноћи“ и живе „животе презрене“, па су зато „неудостојене самилости“. У првој строфи негативно окарактерисане, у другој су насликане низом метафора из природе. Због своје природности оне су вилински лепе („за месечину и рубине/ коже њине,/ (...)/ за пљускове косе расплетене,/ за руку сребрно грање“). Природне и непосредне („за њине љубави разголићене“), те жене су истовремено „проклете“ и вредне дивљења. Овом психолошком типу припада јунакиња већ поменуте песме *О каменовању*. Упркос царској наредби она остаје некаменована, јер се није нашла ниједна безгрешна припадница било ког сталежа да царску заповест спроведе. Ова, као и песма *О прељуби*, указује на чињеницу да актер недопуштене љубави може постати свако, ма ког пола био, ма коме слоју припадао. Оне такође покрећу вечито питање морала: има ли човек

право да суди другима за грехе којима је и сам склон, мислима или делом.

Песма *За свадбе без венчања* – утемељена у 3. члану *Закона* који изричито наређује да се починиоци исте „разлуче“ – асоцира читаоца на питање друштвене прихватљивости законом неозваничених бракова. У типологизацији бракова, Ван Генеп их назива термином „слободан брак“. За разлику од осталих врста бракова, ову форму брака одликује незаинтересованост, тј. непосредовање „ужих или ширих заједница за чин здруживања две особе“ (Ван Генеп, 2005, стр. 137). Отуда се слободни брачни однос код полуцивилизованих народа није третирао као брак, јер му није претходила уобичајена церемонија склапања брака (свадбени обред), која је илустрована стиховима:

Тражим помиловање
за свадбе учињене без венчања,
без благослова архијереја,
ван Студенице и Дечана,
за свадбовања оних који су сунце узели
за сведока, (...)
за оне што су без сватова,
као у задужбину Светога краља,
ушли у дубоку шуму мирну (...)

Такође, овакав брак није имао економски значај (утврђивање, исплаћивање мираза, бројчано повећање радне снаге преласком девојке/младића у нову породицу), који је за првобитна друштва био од изузетне важности. Као што је речено, у Душаново време ти бракови су били законом забрањивани. У основи песме стоји објашњење зашто се људи упуштају у такве бракове: зато што је однос заснован на љубави и узајамном обећању „да ће заједно сав живот проћи“ судбоноснији и чвршћи од писаних норми.

Разумевање у песничком свету завређују и себарске жене (*За себарске жене*). Оне су освојиле симпатије песничког субјекта због своје вредноће и родности. Поред тога, незамењиве су чуварке народног идентитета, који је оличен, између осталог, у обичајима и сујеверју. Само су оне знале чему служи „босиок скривен у крову“ њихове куће, јер су га саме поставиле верујући у његову апотропејску моћ (заштитник дома од нечистих сила). Познато је да је српски народ босиљак задевао за зграде у којима обитава човек и његово благо, вешао га о рогове домаћим животињама, стављао на иконе. Народно сујеверје се огледа и у стиховима који сликају гатање, односно обред гашења угљевља у води крај огњишта („за оно од чега им крај огњишта/ свекрва угљевље гаси, и одбраја“) и стављања амајлије под јастук новорођенчета против урока („за урочице под дечјим узглављем“).

Литература:

Ван Генеп, А. (2005). *Обреди прелаза: системско изучавање ритуала*. Београд: СКЗ.

Гуревич, А. (1994). *Категорије средњовековне културе*. Нови Сад: Матица српска.

Делић, Л. (2008). Традиционални жанрови и мотиви у поезији Десанке Максимовић. У Ћосић-Вукић (Ур.), *Традиционално и модерно у стваралаштву Десанке Максимовић: зборник радова*, (111 –140). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“.

Детелић, М. (1992). *Митски простор и епика*, Београд: САНУ.

Историја народа Југославије, књ. 1, група аутора (1953). Београд: Просвета.

Караџић, В. Ст. (1969а). *Српске народне приповијетке*. Београд: Нолит; (1969б). *Српски рјечник*. Београд: Нолит; (1975а). *Српске народне пјесме*, *II*. Београд: Нолит; (1975б). *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Београд: Нолит.

Марковић, Б., (Ур.) (1986). *Душанов законик*. Београд: Просвета, СКЗ.

Милошевић-Ђорђевић, Н. (1981). Преглед прозних облика наше усмене књижевности. *Књижевна историја*, XIV, 53, 29–45.

Михајловић, Б. (1998). Песнички врхунац Десанке Максимовић, У Велибор Берко Савић (Ур.), *Десанка Максимовић: споменица о 100. годишњици рођења* (229–231). Београд: Јавно предузеће ПТТ саобраћаја „Србија“ РЈ за издавачку делатност.

Пејчић, Ј., (Ур.). (2005). *Антологија српских молитава (XIII−XX век)*. Београд: Draslar partner.

Петров, А. (2007). С Богом их је троје. У Ана Ћосић-Вукић (Ур.), *Збирка Тражим помиловање: зборник радова*, (5–66). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“.

Савић, В. (Ур.) (1998). *Десанка Максимовић: споменица о 100. годишњици рођења*. Београд: Јавно предузеће ПТТ саобраћаја „Србија“ РЈ за издавачку делатност.

Спиридоновић-Савић, Ј. (1998) Гозба на ливади Десанке Максимовић, У Велибор Берко Савић (Ур.), *Десанка Максимовић: споменица о 100. годишњици рођења* (183–186). Београд: Јавно предузеће ПТТ саобраћаја „Србија“ РЈ за издавачку делатност.

Сувајџић, Б. (2005). *Јунаци и маске*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије; (2007). Семантика сакралног простора у збирци Тражим помиловање Десанке Максимовић. У Ана Ћосић-Вукић (Ур.), *Збирка Тражим помиловање: зборник радова*, (199–210). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“.

Тарановски, Т. (2002). *Историја српског права у Немањићкој држави*. Београд: Лирика.

Ћосић-Вукић, А. (Ур.) (2007). *Збирка Тражим помиловање: зборник радова*. Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“; (2008). *Традиционално и модерно у стваралаштву Десанке Максимовић: зборник радова*. Београд: Задужбина

„Десанка Максимовић“.

Чајкановић, В. (1924). *Студије из религије и фолклора*. Београд: СКА; (1994). *Студије из српске религије и фолклора 1925-1942*. Београд: СКЗ.

Шмуља, С. (2007). Библијски цитати у збирци поезије Тражим Помиловање Десанке Максимовић. У Ана Ћосић-Вукић (Ур.), *Збирка Тражим помиловање: зборник радова*, (211–224). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“.

Gerbran, A. i Ševalije, Ž. (2004). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje*. Novi Sad: Stylos.

Đorđević, Lj. (1998). *Pesničko delo Desanke Maksimović*. Beograd: Pešić i sinovi.

Pešić, R. i Milošević-Đorđević N. (1984). *Narodna književnost*. Beograd: IRO „Vuk Karadžić“.

sr.wikipedia.org/wiki//Манастир_Пресвете_Богородице_у_селу_Матејче

Bojana Aćamović[1*]
(Filološki fakultet, Beograd)

POSTMODERNISTIČKI PANTEON DŽONA BARTA: MITOLOGIJA U KONTEKSTU NIZA PRIČA *IZGUBLJEN U KUĆI SMEHA*[2]

The abundance of mythological references in John Barth's works comes as no surprise if we consider his great interest in comparative mythology and studying myths, their narrative structure, and mythical heroes. In the collection, i.e. series of stories *Lost in the Funhouse*, various myths are mentioned explicitly as well as implicitly, from the ancient Greek ones (Homeric epics, the Trojan saga, myth of Narcissus and nymph Echo) to Oriental and Christian myths. Using the mythological base the author emphasizes the tradition of oral narration characteristic of the ancient times of Homeric epics and Scheherazade's stories. Scheherazade, often mentioned as one of the pillars of Barth's pantheon, brings to mind another key theme of his fiction – the inherent human need for incessant story-telling.

As a pronounced postmodernist, Barth adapts myths to the new context, and thus the focus of this paper is on the author's interventions and parodic treatment of mythological themes. The author keeps the basic plot, but parodies the characters and events, replacing the pathos with the mock-heroic tone and skillfully playing with the language. By singling out certain stories and parts of stories with an emphasized mythological content and by comparing them to the original myths, the paper analyzes the use of myth in the context of creating metanarrative postmodernist fiction.

Key words: mythology, postmodernism, parody, metanarration, John Barth

Džon Bart je ime na koje ćemo naići u svim teorijskim studijama o postmodernizmu, njegovom utemeljenju, postulatima i odlikama, budući da je ovaj američki književnik svoju karijeru gradio uporedo sa razvojem novih tendencija u umetnosti i da su između ostalog i njegova dela značajno odredila tok postmodernističke proze. Romani kao što su *The Sot-Weed Factor* (1960) i *Giles Goat-Boy* (1966), kao i zbirke kratke proze *Chimera* (1972) i ovde razmatrana *Lost in the Funhouse* (1968) (u srpskom prevodu: *Izgubljen u kući smeha*) doprineli su da se za ovog pisca vežu pojmovi kao što su inovacija, eksperiment i iscrpljenost, kako u svojoj studiji o Džonu Bartu primećuje Edvard

[1] bojana.acamovic@gmail.com

[2] Rad je nastao u okviru doktorskih akademskih studija na Filološkom fakultetu u Beogradu (modul: Književnost), na predmetu Savremeni američki roman, pod mentorstvom prof. dr Radojke Vukčević. Autorka je stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, angažovana na projektu *Srpska književnost u evropskom kulturnom prostoru* (br. 178008).

Valkijevič (Walkiewicz, 1986, str. 84). Sam Bart je za pojedina svoja dela govorio da su to „романи који имитирају форму Романа, које је написао аутор који имитира улогу Аутора“ (Барт, 1996 , стр. 41). Dva Bartova teorijska eseja, „Književnost iscrpljenosti“ („*Literature of Exhaustion*“) i „Književnost obnavljanja“ („*Literature of Replenishment*“) dobila su značajno mesto u razmatranjima i pokušajima definisanja, ili barem bližeg određivanja, termina „postmodernizam“. Eseji ukazuju na izazove sa kojima je suočena književnost druge polovine 20. veka, usled svoje „iscrpljenosti“, pod čime Bart podrazumeva „потрошеност извесних форми или исцрпљеност извесних могућности“ (Барт, 1996, стр. 34). Ipak u „Književnosti obnavljanja“ Bart ovu svoju konstataciju pojašnjava ističući da se „iscrpljenost“ tiče pre svega estetike visokog modernizma, a nipošto same književnosti, koja se nikada ne može iscrpeti. „[K]njiževnost nikada neće doživeti iscrpljenost, već zbog toga što je osoben literarni tekst neiscrpljiv – pošto je njegov značaj u razmeni mišljenja sa čitaocem kroz vreme, prostor i jezik“ (Bart, 1983, str. 166). Dokaz za ovaj njegov stav je i Bartovo neprekidno osvrtanje na književnu tradiciju, izraženo i u njegovom teorijskom radu i u književnim delima, pri čemu između ostalog i mitologija nalazi svoje mesto u novom, postmodernističkom kontekstu.

Zbirka *Izgubljen u kući smeha*, odnosno niz ili serija priča, kako ju je autor prozvao, predstavlja dobar primer postmodernog narativnog eksperimenta, a i Hajde Cigler se osvrće na njenu eksperimentalnost napominjući da ta knjiga „priziva staru tradiciju pričanja priča, ali je primenjuje da bi razgradila žanr, narativni postupak, autorski glas i dosledan vremenski tok“ (Ziegler, 1987, str. 50).[3] Bartova zbirka u prvi plan ističe glavne elemente postmodernističke proze – intertekstualnost, parodiju i metanaraciju. Njegove priče se čitaju nezavisno jedna od druge; sam pisac je duhovito napomenuo da mu je jedan od motiva za pisanje kratkih priča bilo upravo to što će preko kraće proze lakše ući u antologije američke književnosti (Barth, 1988, str. vi).[4] Međutim, izvesno je da postoje zajedničke teme i motivi koji prožimaju celu zbirku, a jedna od njih je tema priče i pričanja. U centru pažnje su pripovesti, pripovedači, kao i uloga autora, te Ciglerova zbirku *Izgubljen u kući smeha* vidi i kao izvesnu parodiju *Künstlerroman*-a (Ziegler, 1987, str. 14-15), dok Valkijevič primećuje da ona „nastavlja, i možda na izvestan način dovršava i preokreće [...], retrogradnu rekapitulaciju evolucije vrste *homo poeticus*“ (Walkiewicz, 1986, str. 84). Kroz sveprisutna metanarativna zapažanja Bart svoju „seriju priča“ približava udžbeniku iz kreativnog pisanja, a u tome mu pomažu i likovi preuzeti iz mitologije.

Intertekstualnost kao odlika Bartovog stvaralaštva je nešto na šta sam pisac otvoreno skreće pažnju u svojim esejima i intervjuima, a kao najznačajnije uticaje navodi četiri književna lika koja su u velikoj meri obeležila brojna dela svetske književnosti – Šeherezadu, Odiseja, Don Kihota i Haklberi Fina. Na izvestan način za svakoga od njih

[3] Citate iz studija na engleskom jeziku na srpski prevela autorka rada.

[4] Ovu duhovitu opasku na svoj račun pisac je izneo u predgovoru napisanom 1987. godine, za prvo izdanje objavljeno u izdavačkoj kući „Anchor Books“. Srpski prevod koji je objavila zrenjaninska „Agora“ donosi uvodnu „Piščevu napomenu“ iz 1968. godine, ali ne i ovaj predgovor, te je stoga ovde navedeno englesko izdanje.

bi se moglo reći da svojom imaginacijom i poduhvatima koje preduzima predstavlja fiktivnu projekciju svakog pisca, a činjenica da ih i savremeni autori ističu kao svoje idole ukazuje na njihovu otpornost hirovima vremena. Bart je u jednom intervjuu, u kojem je posebno istakao Šeherezadu rekavši da je ona uz njega neprekidno, skrenuo pažnju na to da se ni ona, a ni Odisej, Don Kihot i Haklberi Fin ne pojavljuju naročito često u njegovim delima glavom i bradom, ali su ipak stalnoprisutni principi njegove proze – „oni su četiri tačke moje književne imaginacije. Oni su četiri božanstva mog panteona. Zaista ne postoji peto, niko drugi" (González, str. 202).

Navedeno važi i za Bartovu seriju priča *Izgubljen u kući smeha*, gde se prva dva Bartova božanstva, Šeherezada i Odisej, kao predstavnici dve velike svetske mitologije, klasične grčke i arapske, skoro uopšte ne pojavljuju imenom, ali zato tematika i motivi prisutni u delu često ukazuju na njih. Zbirka je, međutim, prepuna i drugih, eksplicitnih mitoloških referenci iz antičke, islamske i ranohrišćanske tradicije, što je sasvim očekivano imajući u vidu autorovo veliko interesovanje za komparativnu mitologiju, obrasce i strukture mitova. Hajde Cigler čak ističe da su se upravo Bartova izučavanja svetskih mitologija odrazila i na njegovo shvatanje razvoja umetnika – „njegova interesovanja više nisu bila definisana istorijskim vremenskim tokom, već proširena na domen 'bezvremenog' mita" (Ziegler, 1987, str. 15). Bartov odnos prema likovima iz različitih mitova često je preispitivački i ironičan, pisac humorističnim preokretima menja tok događaja ili barem naše shvatanje događaja, a sve to sa ciljem da pruži novu perspektivu u sagledavanju dobro poznatih stvari.

U svojoj studiji *Poetika postmodernizma* Linda Hačen za dela istoriografske metafikcije ističe da „od čitaoca zahtevaju ne samo prepoznavanje tekstualizovanih tragova i književne i istorijske prošlosti već takođe i svest o onome što je – putem ironije – sa tim tragovima učinjeno" (Hačion, 1996, str. 214). Isto se može reći i za obradu mitološkog materijala u delima postmodernističke proze. Kako primećuje Džefri Kirk, grčki mitovi više nisu priče iz usmenog predanja koje se pri svakom prepričavanju prilagođavaju trenutnim interesima društva kao celine. Oni su postali deo književnosti i kao takvi „oni i dalje trpe promene, ali su te promene takve da ih određuju pojedini autori sa jedinstvenim estetičkim ciljevima, ili razvoj svežih književnih tehnika i novih *žanrova*" (Kirk, 1980, str. 95). Kao i istoriografske činjenice, i mitološke teme pojedini pisci smeštaju u novi kontekst i novi sistem vrednosti, a rezultat toga je neizostavno parodija. Politikom parodije se Linda Hačen posebno bavi u jednom poglavlju svoje studije *Politics of Postmodernism*, gde između ostalog navodi da postmodernistički tretman prošlosti nije nostalgičan, već pre svega kritički nastrojen (Hutcheon, 1991, str. 93-117). Parodija ima dvostruku funkciju: „Kao forma ironičnog predstavljanja, parodija je dvostruko kodirana u političkom smislu: ona i potvrđuje i podriva ono što parodira" (Hutcheon, 1991, str. 101). Međutim, dok se za Barta svakako može reći da u svojim delima mitološke teme i junake tretira iz potpuno novog ugla i time dobro poznate pripovesti pretvara u parodiju, njegov stav prema mitologiji nije čisto kritički, niti pisac prvenstveno teži osporavanju vrednosti izloženih u mitu. Junaci iz mitologije u Bartovoj prozi često su nosioci važnih autorovih ideja, a ponuđena nova čitanja pojedinih mitova

postaju deo stvaralačkog metanarativnog eksperimenta.

Budući da je tematska osnova zbirke metanarativno razmatranje pripovedanja i pisanja, u takav kontekst se odlično uklapa Šeherezada kao praiskonski pojam pripovedača i izvor kreativne energije. Orijentalna mistika i egzotičnost koju nosi svaki arapski mit u Šeherezadinom slučaju pojačana je njenom jedinstvenom sudbinom – ona hiljadu i jednu noć priča priče da bi sebe održala u životu. Samim tim ona je daleki predak svakog pisca i pripovedača i sasvim očekivano Bartova miljenica. Ono što on najviše ceni kod nje jeste to što ona, primorana spletom okolnosti, ne samo da uspeva da ispripoveda 1000 priča, već svojim pripovedanjem zadržava pažnju publike. Kako naglašava Bart, „nije dovoljno to što je ispričala dvesta trideset sedam priča, ako ne ispriča dobru priču njena glava će..." (González, str. 203). Bartova zbirka donosi čitavu plejadu raznovrsnih pripovedača i tipova pripovedanja, od konvencionalnog ekstradijegetičkog pripovedača, preko kvazi-sveznajućeg, čiji se glas neprekidno meša sa glasom likova iz priče, pa do „samoprozvanog" pripovedača, i svi oni ispoljavaju nesigurnost u pogledu sopsvene pripovedačke sposobnosti. Dilema koja se ponavlja u skoro svim pričama jeste *kako* i *kada* treba završiti pripovest, a upravo spram takvih muka postmodernističkih naratora, Šeherezada deluje kao još impresivniji ideal – ona svoje priče prekida uvek na najzanimljivijem mestu, a svaki kraj uvek predstavlja novi početak.

Šeherezada je predstavnik tradicije usmenog pripovedanja koju Bart pokušava da oživi tako što već u samom podnaslovu ove zbirke ističe da je to „proza za štampanje, snimanje, glas uživo". U svom „Pregdovoru" autor za svaku priču pojedinačno daje uputstvo kako treba da bude prezentovana – da li je predviđena isključivo za štampano izdanje, ili je treba čitati naglas, ili pak slušati snimak sa kasete. *Hiljadu i jedna noć* upućuje i na višestrukost narativnih nivoa, a po rečima Ciglerove, „Šeherezada predstavlja Bartov uzorni model za značaj okvirne priče za umetnika: poput umetnika, ona pripoveda sve priče, istovremeno postajući pripovedač u tekstu" (Ziegler, 1987, str. 16). Bart princip okvirnih priča u svojoj zbirci dalje razrađuje do neslućene složenosti gomilajući narativne nivoe i mešajući pripovedačke glasove, tako da tumačenje teksta zahteva prilično iskusnog i posvećenog čitaoca. Šeherezadin uticaj je dakle suštinski i tiče se same strukture Bartovog pripovedačkog postupka, a o tome koliko je njen lik bio važan piscu možda najbolje govori upravo njegova izjava: „Ako krenem da vam pričam o Šeherezadi bićete ovde hiljadu i jednu noć" (González, str. 204).

Dok Šeherezadina pripovest prožima Bartovu prozu kao suštinski stvaralački princip i uzor za oblikovanje naracije, reference iz klasične grčke mitologije su prisutne eksplicitnije, u vidu pojedinih mitoloških junaka i događaja. Priča koja zauzima centralno mesto u zbirci *Izgubljen u kući smeha*, „Eho", obrađuje mit o nimfi Eho i Narcisu, zabeležen u Ovidijevim *Metamorfozama*. Zapravo, po mišljenju Roberta Grevsa, priča o Narcisu i Eho je pre „sentimentalna pripovetka" a ne „pravi mit", koji je suštinski prvenstveno vezan za ritual (Grevs, 2002, str. 11-12). Narcis je lepi mladić, sin rečnog boga Kefisa i nimfe Liriope, za kojim žude i devojke i muškarci, ali koji sve njih odbija. Među Narcisovim obožavaocima je i nimfa Eho, kojoj je Hera, saznavši da joj je ova svojom zavodljivom pričom zaokupljala pažnju dok je Zevs vreme provodio sa drugim

nimfama, oduzela moć pripovedanja i osudila je da doveka ponavlja isključivo tuđe reči. Ipak konačnu propast donosi joj Narcisovo odbijanje, nakon čega se Eho potpuno povlači u napuštene pećine, te vremenom postaje samo odjek, od nje ostaje jedino glas kojim ponavlja tuđe reči. I Narcisa stiže njegov usud jer za odbijanje ljubavi drugih biva kažnjen time što se zaljubljuje u samog sebe, tačnije u svoj odraz u reci.

Bart u svojoj priči sledi Ovidijevu verziju u osnovnim elementima radnje, ali je i obogaćuje preispitivanjima i analizom, kao i metanarativnim elementima. Interesantna izmena, tipična za Bartov tretman mita, uočava se u samom naslovu – dok je u pregledima mitologija kao što su Grevsovi *Grčki mitovi* ili Kunove *Legende i mitovi Stare Grčke* ova priča naslovljena „Narcis", Bart fokus pomera ka junakinji. Priča „Eho" po mišljenju Ciglerove predstavlja ne samo centar zbirke *Izgubljen u kući smeha*, već i prekretnicu u Bartovoj prozi (Ziegler, 1987, str. 16). U njoj pored nimfe istaknutu ulogu dobija i slepi prorok Tiresija, koji je u ovom mitu Narcisovoj majci, nimfi Liriopi, prorekao da će joj sin doživeti duboku starost ako ne upozna sebe. U Bartovoj verziji, Narcis očajnički bežeći od obožavalaca-progonitelja dolazi do Tiresijine pećine, u kojoj traži spas, i tu vidovnjaku priča o svojoj sudbini. Od Tiresije dobija i savete vezane za samo pripovedanje – da je dobro pripovedati u trećem licu i da priču treba prepričavati iznova i iznova kao da je tuđa, dok ona sasvim ne izgubi smisao. U Bartovim pričama mitološki junaci često iznose ovakva metanarativna zapažanja, te bi se sveznajući prorok Tiresija mogao posmatrati i kao „sveznajući autor" (Ziegler, 1980, str. 92). Ipak, Tiresija Narcisu ne govori sve što zna, ne govori mu ono što je prorekao njegovoj majci, nimfi Liriopi, i to se u Bartovoj priči izdvaja kao ključno pitanje: „Zašto Tiresija nije rekao Narcisu ono što je jednom rekao Liriopi, da će joj sin imati dug i srećan život ako nikad ne upozna samog sebe?" (Bart, 2011, str. 119)

Šeherezadinu ulogu zavodljivog pripovedača u ovoj priči preuzima nifma Eho, koja je ovde i lik i glas, kako zapaža Ciglerova, ali ni u jednoj ni u drugoj funkciji nije ništa više do pukog Narcisovog odraza (Ziegler, 1980, str. 91). S tim u vezi izdvaja se još jedan narativni aspekt kao problem sa kojim se Bartovi pripovedači često susreću – kako i kada završiti pripovest. Ono što bi po zvaničnoj verziji mita bio kraj pripovesti, kod Barta to nije, jer preostaje neki glas koji nastavlja da pripoveda: „Dakle. Pretpostavilo bi se da je to kraj priče. Kako to da se ovaj glas i dalje čuje, ma čiji da je?" (Bart, 2011, str. 120). Glas koji opstaje donosi i konačni zaključak: Narcis je suprotnost nimfi Eho – dok on odbacuje sve druge osim sebe, ona samu sebe mora u potpunosti da negira, te postaje odraz drugih. Njih dvoje tu pronalaze zajednički jezik jer će Narcis zavoleti upravo svoj odraz, vizuelni eho svog lika. „Navodi se da je Narcis umoran od sebe i da čezne da voli nekog drugog; po Tiresijinom savetu zadužuje treću osobu da ponavlja njegovu priču poput vidovnjaka, sve dok ona ne izgubi značenje" (Bart, 2011, str. 120). „Treća osoba", ili u originalnom tekstu „*third person*", upućuje i na pripovedanje u trećem licu, nimfino pripovedanje, tačnije ponavljanje Narcisovih reči. Tako Narcis a sa njim i Tiresija u Bartovoj priči možda zauvek ostaju u pećini, opčinjeni nimfinim glasom i sopstvenim rečima, a Eho poput Šeherezade manipulatorski koristi svoju pripovedačku veštinu za ostvarenje svojih ciljeva.

Jezička poigravanja su takođe opšte mesto Bartove proze i ono što čitanje čini beskrajno zabavnim, a mitologija mu i tu služi kao pogodan materijal. Tako razgovor između Narcisa i Eho Bart prenosi na krajnje originalan način koristeći se homofonijom izgovorenih reči. Ovidije u svojim *Metamorfozama* „razgovore“ između Narcisa i Eho (u prevodu Tome Maretića: Narkis i Jeka) prikazuje na sledeći način:

Jednoć se udalji dječak od svojih drugova i vikne:

„Je li tko ovdje?“, a Jeka odgovori odmah mu: „ovdje“.
Čudi se Narkis tome i obazre na sve se strane
I zdravo povikne: „Dođi!“, a ona tad pozivača
Zovne; [...]
[...] Ali se Narkis
U bijeg pusti i viče: „Dotaći me rukama nemoj,
Ne ću ljubavi tvoje, i umrijet prije bih htio“.
Ona ne odvrati ništa do samo „Prije bih htio“.
(Ovidius, 1991, str. 72)

Iako odbačena, videvši zaljubljenog mladića kako pati nad svojim likom u vodi, Eho i kasnije nastavlja da ponavlja njegove reči:

[...] i kadgod poviče „jao!“
Jadno momče, a ona odgovori odzivom „jao!“
[...]
„Ao uzalud ljubljen dječačiću!“ Riječi iste
Odjeknu tu, a „S Bogom“ kad reče, reče i Jeka.
(Ovidius, 1991, str. 75)

U svojoj obradi ove priče Bart pravilno zapaža da se eho kao zvučni fenomen pre svega odnosi na ponavljanje određenih glasova, te je dijalog Narcisa i Eho ovde predstavljen na sledeći način:

I can’t go on.
Go on.
Is there anyone to **hear here**?
Who are you?
You.
I?
Aye.
Then let me see me!
See?
A lass! Alas.
(Barth, 1988, str. 101)[5]

Ponovljeni uzvik „*Alas*!“ („Jao!“) kod Barta postaje „*A lass! Alas.*“ („Devojka! Jao.“), što menja i smisao razgovora upućujući na Narcisovo iznenađenje, i možda razočaranje, pri otkriću da je njegov sagovornik nimfa, a ne prelepi mladić iz vode. U Bartovoj verziji, međutim, nejasno je šta tačno izgovara Narcis a šta Eho, te bi se moglo

[5] Naveden citat iz engleskog izdanja radi uočavanja homofonije. Emfaza moja.

zaključiti da na pojedinim mestima Narcis sâm stvara svoj eho (*Is there anyone to hear here?*).

Od mitološkog materijala prisutnog u zbirci *Izgubljen u kući smeha*, najviše prostora je posvećeno onom preuzetom iz *Odiseje*. Odisej je jedan od Bartovih idola, delom zbog čudesnih okolnosti njegovog dugogodišnjeg povratka u Itaku i pitanja koje se neprekidno nameće: da li ovaj junak zaista želi da se vrati kući? Odisejevo putovanje ne samo da predstavlja simbol večnog lutanja već i naglašava važnost putovanja u odnosu na odredište kome smo se zaputili. Međutim, „dovitljivi" Odisej nije samo hrabri ratnik, odani prijatelj i nesrećni brodolomnik s čijom sudbinom se bogovi poigravaju, on je i izvrstan pripovedač, o čemu svedoče pohvale njegovom pripovedanju izrečene na nekoliko mesta u Homerovoj *Odiseji*. To ističe i Miloš Đurić u *Istoriji helenske književnosti*: „Dodajmo još da tajna Odisejevih uspeha ne leži samo u smotrenosti i bezgraničnoj istrajnosti u svima opasnostima i iskušenjima, nego i u njegovu besedničkom daru, i zato je on i postao diplomat ahejske vojske" (Đurić, 2011, str. 103). Ipak kao ni u Šeherezadinom slučaju, ni lik Odiseja se ne pojavljuje kao pripovedač niti igra glavnu ulogu u Bartovim pričama, već se pre pojavljuje samo usput, epizodno u pripovestima drugih, ili se uočavaju izvesne paralele, kao što je ona između *Odiseje* i priče „Putovanje noćnim morem". Kako primećuju Morford i Lenardon, *Odiseja* je „možda i najbolji primer istrajne mitološke teme legendarne Potrage" (Morford&Lenardon, 2003, str. 502), a upravo se ta tema parodira u Bartovoj priči tako što se putovanje uzburkanim morem ispunjeno egzistencijalističkim preispitivanjima razotkriva kao putovanje jednog spermatozoida. Odisejev cilj su Itaka i Penelopa, dok spermatozoid iz prve Bartove priče stremi ka Njoj. U oba slučaja junak je prepušten sili koju ne može da kontroliše, a koja mu određuje sudbinu.

Slično kao što je u slučaju priče o Narcisu i Eho veći značaj dao nimfi, u dvema poslednjim pričama iz zbirke, „Menelajadi" i „Anonimijadi", Bart se okreće manjim, pa čak i anonimnim likovima iz *Odiseje*, usmeravajući pažnju na epizode koje su u Homerovom epu sagledane pre svega u kontekstu Odisejevog povratka kući. U ovome se i ogleda postmodernističko tretiranje mitološkog materijala – autor od svih događaja koji čine dobro poznati mit odabira jednu, dve kraće digresije, izvlači ih iz konteksta, prerađuje ih menjajući narativni postupak, karakter likova, pa čak i delove radnje, i tako dati mitološki materijal prilagođava temama koje obrađuje u svom delu, što su pre svega tema pripovedanja i tema ljubavi.

„Menelajada" je priča o kralju Menelaju, čiju ženu Helenu trojanski princ Paris odvodi iz spartanskog dvora i time izaziva početak Trojanskog rata. Radnja ove Bartove priče zasnovana je na Četvrtom pevanju u *Odiseji* u kome je opevana Telemahova i Pisistratova poseta Menelaju na dan kada spartanski vladar ženi sina i udaje kćer. Razlog Telemahove posete u Homerovom epu jeste želja za saznanjem šta se desilo sa njegovim ocem Odisejem, da li je još živ ili je poginuo na putu, a mladi junak u Spartu dolazi po savetu boginje Atine koja mu nagoveštava da bi Menelaj mogao znati nešto o tome. Četvrto pevanje kod Homera predstavlja deo priče o Odiseju a događaji koji se tiču samog Menelaja prisutni su kao digresije od glavnog toka pripovesti. Za razliku od

toga, u Bartovoj priči fokus je potpuno pomeren sa Odisejevih putovanja, te glavno mesto zauzima priča o Menelaju i Heleni, njihovom odnosu pre Trojanskog rata, njenom boravku u Troji, posleratnom povratku kući i potonjem zajedničkom životu.

Međutim, fokus pripovesti nije jedino što je promenjeno u odnosu na Homerov ep. Izvesno je da se *Odiseja* posmatra kao ep koji je više okrenut prikazu svakodnevnog života, za razliku od ratničko-herojske tematike Ilijade, a kako Miloš Đurić zapaža, „[m]esto grandioznih strasnika, njihove boračke snage i slovite provale strasti, u Odiseji više nalazimo ljude negoli junake kao ratnike“ (Đurić, 2011, str. 100). Pa i takva prizemnija tematika u Bartovoj „Menelajadi“ dodatno je parodirana, te priča dobija komično-herojski ton, a glavni predmet parodije su Menelaj i Helena. Ovi mitološki junaci su pretrpeli upečatljive promene, izgubivši veliki deo dostojanstva i uzvišenosti koju su posedovali u Homerovim epovima. „Menelajada“ je ispripovedana iz Menelajevog ugla, iz perspektive povređenog i nasamarenog muža, koji i posle svega zaboravlja svoj ponos i ponovo prihvata Helenu. Centralno pitanje koje ovog ahejskog junaka muči jeste kako to da je Helena, najlepša žena antičkog sveta, izabrala baš njega za muža pored toliko drugih boljih junaka, a ona mu na sva pitanja pruža jedan te isti odgovor – „Ljubav“. Parodičnost situacije pojačana je i time što je sama Helena predstavljena kao žena koja svom mužu i te kako daje povoda za ljubomoru, bestidno flertujući sa njegovim gostima. Istina je da je ova karakterizacija Helene data iz perspektive nepouzdanog pripovedača kakav je Menelaj, ali čak i sa tim na umu, ispripovedani događaji stvaraju o njoj drugačiju sliku od plemenite žene vanredne lepote. Helenini odgovori dovode Menelaja do razjarenosti koju on ispoljava na drugima ali nikad na njoj, što sve u svemu njih dvoje ne prikazuje kao junake herojskog epa, već kao sasvim prosečan bračni par koji prolazi kroz krizu. Kao jedna od centralnih tema zbirke *Izgubljen u kući smeha*, tema romantične ljubavi ovde je prikazana u kontekstu pripovesti iz antičkog epa, ali dok je u *Ilijadi* i *Odiseji* ona samo nagoveštena, kod Barta postaje dominantna. Menelaja ljubav prema Heleni dovodi do stanja ljubomorne histerije, te se u svojoj muci obraća i vidovnjaku Proteju sa istim pitanjem, „Zašto?“, na šta mu ovaj odgovara: „Helena te je izabrala bez ikakvog razloga zato što te voli bez ikakvog povoda; zagrli je bez pitanja i gledaj kako ti se sudba menja“ (Bart, 2011, str. 185). I pored toga što je, kako sam Menelaj ističe, kriva za desetogodišnji rat i smrt hiljada hrabrih Ahejaca, Helena uspeva ne samo da spase svoju glavu i ponovo pridobije Menelaja, već i da ga na ostrvu Farosu ubedi da ona zapravo nikada nije ni bila u Troji. Žena koju je viđao sa Parisom naime bila je samo oblak u liku Helene koji je izradio prorok Protej, dok je prava Helena sve vreme čekala Menelaja na Farosu. Ovde Bart koristi jednu drugu verziju legende o Heleni koju navode Morford i Lenardon (2003, str. 437), kao i Robert Grevs (2002, str. 489), a koja potiče iz pera sicilijanskog pesnika Stesihora (c. VI vek p.n.e). Po ovoj verziji Helena je stigla samo do Egipta gde ju je zadržao Protej sve do okončanja Trojanskog rata, dok je Paris u Troju doveo samo utvaru u Heleninom obličju.

Helenina priča o boravku na Farosu za vreme Trojanskog rata primer je Bartove intervencije i dopunjavanja mitološke građe, kao i promena fokusa koja se uočava i u priči „Eho“. Kao i u slučaju mita o Narcisu i Eho, Bartov pripovedač i u „Menelajadi“

postavlja interesantna pitanja: zbog čega ne govorimo o Heleni Spartanskoj? Zašto je uvek zovemo Helena Trojanska ako je ona u stvari žena spartanskog kralja i ako se na kraju rata ponovo vraća u Spartu? Ovakva preispitivanja i problematizovanja opštih mesta, kao i alternativne verzije događaja i završetka pripovesti, ukazuju na to da autor ulazi u svojevrstan dijalog sa mitologijom, koju posmatra kao riznicu koju treba dalje obrađivati i dopunjavati, a ne pasivno prihvatati u datom obliku.

Bartov narativni postupak u „Menelajadi" takođe je originalan način poigravanja sa klasičnom mitologijom. Mit o Menalaju Bart donosi u obliku priče u priči, tačnije sedam priča koje se kao koncentrični krugovi nalaze jedna u drugoj. Svaki krug predstavlja jedan narativni nivo, a pripovedač na svakom nivou je upravo Menelaj koji se u različitim vremenskim periodima obraća različitim sagovornicima. Na najširem krugu, tj. najširem pripovedačkom okviru, gde pripovedanje teče u sadašnjem vremenu, pripovedač je Menelaj koji više i nije čovek, već samo glas, priča, ili jedna od Protejevih maski, a sagovornik je neodređen, može biti svako ko tu priču sluša. Kada Bart kaže: „ovo nije glas Menelaja; ovaj glas *jeste* Menelaj, sve što je ostalo od njega" (Bart, 2011, str. 150), ponovo nas podseća na sudbinu nimfe Eho a Menelaja smešta u krug pripovedača koji opstaju samo kroz svoju priču. Ako nam na prvom nivou pripoveda neki neodređeni entitet koji je na samom kraju priče definisan kao neko *ja*, „u obličju poslednje Protejeve zastrašujuće maske [...]: apsurdna, beskrajna mogućnost ljubavi" (Bart, 2011, str. 191), na drugom nivou pripovedač je Homerov junak, Menelaj, spartanski kralj, koji se obraća svojim gostima, Telemahu i Pisistratu; na trećem nivou Menelaj se obraća Heleni na brodu pri povratku sa ostrva Faros, na četvrtom Proteju na Farosu, na petom Ejdoteji, Protejevoj kćerki, na šestom Heleni u Troji, i na sedmom Heleni u bračnoj postelji. Četrnaest poglavlja „Menelajade" numerisano je tako da se brojevi kreću najpre uzlaznim nizom od 1 do 7, a zatim silazno od 7 do 1, a svako poglavlje označava jedan određeni narativni nivo. Ako se ovo čini prilično konfuznim, treba pogledati kako to izgleda na stranici u knjizi i zapaziti brojne znakove navoda koje Bart koristi, dodajući po jedan par za svaki novi narativni nivo. Sve to se usložnjava onda kada dođe do mešanja nivoa pripovedanja, jer je kod Barta moguće da se junak iz neke prošle pripovesti direktno obrati onima iz budućih, naročito ako je u pitanju prorok koji vidi budućnost:

> "'Dva pitanja', prekide Pisistrat...
> "'Jedno! Jedno! "'" [...] „Zašto?""
> """Zašto", upita Ejdoteja.'
> """'Zašto zašto?', ču se Protejev eho."'
> „Moja pitanja', navaljivao je Pisistrat, 'bila su u vezi s izveštačenom retorikom i promenom pripovedačke perspektive.'
> """'Mani budalu!', naredi Protej sa žala."'
> "'Kako može Protej...' 'Vidovnjak.' 'Tako.'" Mišljenja koja odjekuju ovim razgovorima nisu nužno govornikova.
> (Bart, 2011, str. 177)

Čitanje „Menelajade" tako postaje praktično nemoguće bez dobrog poznavanja

originalnog Homerovog epa, jer čitalac mora biti dobro upoznat sa radnjom da bi znao ko kome i o čemu pripoveda.

Poslednja u nizu, „Anonimijada“ je priča o pesniku, rapsodu, koji je zbog ljubavi nasamaren i ostavljen na pustom ostrvu gde vreme provodi sastavljajući pripovest o svom životu. Naslov je opet svojevrsna parodija velikih epova jer je rapsod, koji je i centralni lik i pripovedač, neimenovan, budući da u vreme njenog nastanka on ni sam više ne zna kako se zove. Kako sam kaže, njegova priča je „delo bez teme a time i imena“ (Bart, 2011, str. 226), te on odlučuje da je ispripoveda iz njegove „jedine valjane tačke gledišta, u anonimnom prvom licu“ (Bart, 2011, str. 227). Građu za ovu priču Bart pronalazi ponovo u *Odiseji* a ovoga puta je u pitanju još kraća i sporednija epizoda od one na koju se oslanja „Menelajada“. Bart za svog junaka uzima neimenovog pevača iz Trećeg pevanja Homerovog epa kome je posvećeno tek nekoliko stihova:

Крај ње беше и певач, и њему, идући у Троју,
Атрејић на срце метне да својски љубу му чува.
Али кад њу божја судбина за несрећу веза,
онда Егист поведе певача на острво пусто,
ту га остави грабеж и храна да птицама буде...
(Хомер, 2002, стр. 80)

Ovo je naime deo kratke digresije u kojoj Nestor Telemahu pripoveda o dešavanjima na Agamemnonovom dvoru, neverstvu njegove žene Klitemestre i krvoproliću koje je usledilo. Od tog usputnog pominjanja pevača koga je Agamemnon ostavio na dvoru po svom polasku u Trojanski rat, da bi ovaj pratio Klitemestrino ponašanje, Džon Bart razvija čitavu priču, ponovo osobene narativne strukture, zasnovanu na mitološkoj građi ali sa univerzalnom temom priče i pripovedanja.

Neimenovani pevač svoju „Anonimijadu“ započinje stihovima koji su ispresecani proznim komentarima, a stil bi se mogao oceniti kao komično-herojski te se parodiranje Homerovog epa zapaža već od prvih redova. Pevač pripoveda o svom životu, kako je stasavao i učio se pesništvu u selu, kako je došao u grad i kasnije na Agamemnonov dvor, te kako je Egistovim lukavstvom završio sam na nekom dalekom ostrvu. Upravo time i počinje njegova priča, *in medias res*, što je tip pripovedanja za koji on tvrdi da je lično njegovo otkriće. Anonimni pevač sam sebe prikazuje kao prvobitnog pripovedača koji ne samo da je uveo pripovedanje *in medias res*, već i mnogo drugih novina u sferi književnosti, kao što su imena za tragediju i satiru koja se u leksikonu čiji je on tvorac izvode iz reči „koza“. Na ostrvo je iskrcan sa devet amfora sa vinom, koje predstavljaju devet muza, ne samo zato što se broj poklapa, već i stoga što mu je vino iz njih glavna inspiracija, a ispražnjene amfore će poslužiti kao posude u koje će stavljati svoje ispisane tekstove i bacati ih u more, kao poruke u boci. Šlos i Tololjan u poziciji Bartovog anonimnog pevača na pustom ostrvu vide paralelu sa Beketom, za koga je pisac bio usamljeni preduzetnik, ali naglašavaju da za razliku od Beketa Bartov pristup ostaje komunikativan – „njegov pisac na ostrvu zaskače krčag koji će odneti njegovu poruku na more, i na ovaj neobičan, krajnje ‘umišljen’ način, Bart razotkriva i spaja

svoja interesovanja za pisanje i ljubav“ (Shloss & Tololyan, 1981, str. 72). Isti kritičari skreću pažnju na niz seksualnih referenci u pevačevom odnosu prema amforama, koje se mogu tumačiti metaforički ali i bukvalno, pri čemu amfore postaju pevačevi seksualni partneri. Tako nas i „poruka“ koju prenose opet vraća na početak zbirke i plovidbu spermatozoida noćnim morem.

Slično kao sa muzama, i Helenin lik u poslednjoj priči doživljava potpuni preobražaj putem parodije – dok je u prethodnoj pretvorena u nadmenu i raskalašnu ženu, u poslednjoj priči Helena je ni manje ni više nego koza. Koze su, naime, jedine domaće životinje koje je pevač imao na raspolaganju na svom ostrvu, od njih je dobijao hranu ali i materijal za pisanje, jer je njihovu kožu koristio u tu svrhu. Tako on zapada u problem kada mu na kraju ostane samo jedna, prozvana Helena, na čijoj koži treba da ispiše pripovest za poslednju, devetu amforu posvećenu Kaliopi, muzi epske poezije. Kada istroši materijal za pisanje anonimni rapsod izjavljuje: „Moje piskaranje stiglo je do kraja Helene; ispraznio sam Kaliopu na pesku“ (Bart, 2011, str. 228), što nagoveštava da je potpuno iscrpeo i tematski materijal i inspiraciju za pisanje.

Kraj priče ostavlja mogućnost da će amfore koje je rapsod poslao da plove morem stići do nekoga ko će ih pročitati. To što niko nikada neće saznati njegovo ime nije ni važno jer, kako sam kaže, „svet bi mogao biti razasut tim dušama ostavljenim po ostrvima, silom preobraženim u rapsode, a more zveckavo od književnosti!“ (Bart, 2011, str. 223) Od prave važnosti za samu priču, kako Bartovu tako i bilo koju drugu, jeste ono izraženo poslednjim rečima, „bezimen rapsod/ Napisa je“ (Bart, 2011, str. 229). Važna je priča i pripovedanje bez kraja i konca, što simboliše i Mebijusova traka koju svaki čitalac ove knjige, po Bartovom uputstvu sa početka, treba da napravi, a koja bi mogla poslužiti i kao „sredstvo za uokvirenje čitavog Bartovog opusa“ (Ziegler, 1987, str. 18). Tekst ispisan na traci – „Jednom davno beše priča koja poče“ – još na samom početku nas je uveo u vanvremenski svet mitova, legendi i bajki, a cikličnost i neprekidnost ove figure podseća da se pripovedanje nikada ne završava. Isto tako, ni mitologija se ne može iscrpeti; kontekst drevnih događaja se može promeniti, likovi se mogu prikazati iz drugačije perspektive, ali parodiranje mitološke građe u Bartovoj prozi neće uniziti mit. Naprotiv. Kroz vraćanje u stara herojska vremena velikih junaka i još većih pripovedača, Džon Bart ističe vitalnost i vanvremenost starih mitova i podseća nas da je priča nastala nekada davno i da opstaje kroz vekove čak i kada se imena autora zaborave.

LITERATURA

Bart, Dž. (1983). Književnost obnavljanja: postmodernističko stvaralaštvo. Preveo Zlatko Melvinger. U *Polja: časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*, *290*, 163–166.

Barth, J. (1988). *Lost in the funhouse: fiction for print, tape, live voice*. New York: Anchor Books.

Bart, Dž. (2011). *Izgubljen u kući smeha: proza za štampanje, snimanje, glas uživo*. Preveo Igor Cvijanović. Zrenjanin: Agora.

Đurić, M. (2011). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Dereta.

González, C. G. Speaking of myth: an interview with John Barth. Retrieved August 8, 2012 from: http://dspace.uah.es/dspace/bitstream/handle/10017/5053/Speaking%20of%20Myth.%20An%20Interview%20with%20John%20Barth.pdf?sequence=1

Grevs, R. (2002). *Grčki mitovi*. Preveo Boban Vein. Beograd: Familet.

Hutcheon, L. (1991). *The politics of postmodernism*. London, New York: Routledge.

Hačion, L. (1996). *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Preveli Vladimir Gvozden i Ljubica Stanković. Novi Sad: Svetovi.

Kirk, G. S. (1980). *The nature of Greek myths*. Harmondsworth: Penguin Books.

Kun, N. A. (2011). *Legende i mitovi Stare Grčke*. Prevela Ljiljana Šijaković. Beograd: Admiral Books.

Morford, M. P. O. & Lenardon, R. J. (2003). *Classical mythology*. New York: Oxford University Press.

Ovidije Nazon, Publije (1991). *Publija Ovidija Nasona Metamorfoze*. Preveo T. [Toma] Maretić. [Fototipsko izdanje]. Beograd: Dereta.

Shloss, C. & Tololyan, K. (1981). The siren in the funhouse: Barth's courting of the reader. In *The Journal of Narrative Technique*, *11 (1)*, 64–74. Retrieved November 11, 2012 from: http://www.jstor.org/stable/30225012

Walkiewicz, E. P. (1986). *John Barth*. Twayne Publishers.

Ziegler, H. (1980). John Barth's „Echo": the story in love with its author. In *The International Fiction Review*, *7 (2)*, 90–93. Retrieved November 11, 2012 from: http://journals.hil.unb.ca/index.php/IFR/article/view/13446/14529

Ziegler, H. (1987). *John Barth*. London, New York: Methuen.

Барт, Џ. (1996). Књижевност исцрпљености. Превео Ђорђе Кривокапић. У *Књижевна критика: часопис за књижевна и естетичка питања*, 34—44.

Хомер. (2002). *Одисеја*. Превео Милош Ђурић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Вања Прстојевић

НАРОДНЕ ЕРОТСКЕ ПЕСМЕ О ПОПОВИМА И КАЛУЂЕРИМА

Scientific study of folk poems which deal with erotic life of priests and monks, is very often wrongly concerned as subgroup of humoristic poetry. In our scientific studies this poetry was mainly marginalized. Modern man, who lives according to the canon of modern time, carries deep misunderstanding of comic and erotic. The modern man is denied an ability to decode this mysterious language of someone else's unfamiliar world whose fragments reach the modern man through lines of saved poetry. Therefore, ceremonial sense of these lines is rarely realized. Moreover, their primarily ritual context is forgotten and laughter-body and erotica-body principle is lost. This paper shows that bringing erotic poems about priests and monks down to parody aimed to some negative characteristic, social group or social phenomenon is wrong. However, in these poems it is about universal laughter aimed at the whole world. Only after detailed analysis of poems we come to their real, ancient, holy nature based on festival-carnival experience of the world and ritual.
Key words: carnival, ceremony, holy, laughter, hierarchy, body, taboo

Овај рад заснован је на укупно педесет и две песме (од којих је тридесет и осам „особитих“ песама из збирки Вука Стефановића Караџића, шест из рукописних песмарица XVIII и XIX века, три из Матичине збирке, две (најстарије забележене) из *Ерлангенског рукописа*, две из збирке Симе Д. Милеуснића и једна из збирке Милана Обрадовића)[1], које тематизују еротски живот попова и калуђера. Ова поезија, као и народна етсотска поезија уопште, често је погрешно класификована као подврста хумористичке, у којој се хуморни несклад[2] (Проп, 1984) базира на контрасту црквене норме, која тражи строгу моралност (када је о поповима реч) или целибат (за калуђере) и стварног живота у којем свештена лица лако подлежу еротским искушењима. Обредни смисао овог смеха мање је уочаван, стога је

[1] Попис збирки коришћених у току истраживања приложен је на крају рада, у одељку Извори.

[2] Народне еротске песме и приче о калуђерима и поповима пронашли смо у низу збирки новијег датума међутим, у пропратној научној апаратури, предговорима и поговорима, ова поезија је неретко погрешно одређена искључиво као „доживљај сполности (...) аркадијски једноставан и лишен сваке метафизике“ (Мрдуљаш, 1988, стр. 167), док су други аутори и приређивачи у овим стиховима наивно видели шалу еротске садржине која читаоцу упућује „поруке, савјете и љубав према супротном полу“ (Дивјак Лички, 2007, стр. 27), неки су олако закључивали да се у њима „еротско своди на грубо чулно, а исказано је шаљиво, подругљиво и гротескно“ (Војиновић, 2002, стр. 92).

продубљено научно бављење овом специфичном темом до сада, у нашој науци, углавном било маргинализовано.[3]

Модерни човек који живи по канону новог времена уклет је дубоким неразумевањем природе и историје, шаљивог и еротског, истовремено ускраћен за способност да декодира туђ, непознат свет и његов тајанствени језик чији фрагменти кроз ове стихове допиру до њега. Управо због тога важно је појмити и истражити како је карневал „припреман развитком старијих смеховних (и еротских) обреда, па његово испитивање отвара могућност да се дође до (готово заборављене) обредне смеховне стварности празника, чија су ритуална и магијска значења и његов смеховно-телесни и еротско-телесни принцип изгубљени“ (Карановић и Јокић, 2009, стр. 5).

Читајући песме, како из рукописне заоставштине Вука Стефановића Караџића, тако и из различитих збирки, издвојили смо значајан број еротских и шаљивих народних песма о поповима и калуђерима, чији је примарно ритуални контекст заборављен. Не изненађује што је у току истраживања утврђено да је материјално–телесно начело свеприсутно у овим песмама, јер како је Бахтин већ утврдио „нарочит значај за време карневала имало је укидање свих хијерархијских односа“ (Бахтин, 1978, стр. 17). Управо зато представници духовне власти, ауторитети уопште, у еротским и смеховним народним песмама редовно се извргавају руглу. Тако долази до обртања и снижавања хијерархијске лествице, ствара се својеврсан „наопаки“ свет, за који је „веома карактеристична својеврсна логика ‘изокренутости’, ‘насупрот’, ‘наопако’, логика непрекидних премештања оног што је горе и оног што је доле, лица и наличја, за њега су карактеристични и различити видови пародије и травестија, деградирања, профанисања, лакрдијашког устоличавања и свргавања“ (Бахтин, 1978, стр. 18).

У стиховима песме из Вукове рукописне збирке калуђер са себе збацује и олако продаје бројанице (бројаница је симбол, али стварна, физичка пратња унутрашње молитве, јер бројећи зрна, верник броји молитве), камилавку, црну расу, књигу — сакралне предмете, и мења их за предмете из профане стварности (папуче, кафтан, кецељу, сукњу):

Поранила девојчица рано на водицу,
За њом трчи млад калуђер с ноге не ножицу:
„Стан’ почекај, девојчице, љуби калуђера!“–
„Како ћу га ја љубити кад ја сукње немам?“–
„Продати ћу ја црну расу, сукњу ћу ти купит’!“
(СНПр I, бр. 279)

[3] Изузетак је монографија *Смеховно и еротско у српској народној култури и поезији*, чије су ауторке Зоја Карановић и Јасмина Јокић. Поред студије ове две ауторке, која умногоме олакшава бављење српском традиционалном културом, неопходно је било, пре свега, ослонити се на Михаила Бахтина, његово изучавање народне смеховне културе прошлости и карневалског у западном свету у делу *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњега века и ренесансе*, који је порекло карневала видео у много старијим смеховним обредима.

Или:

„Љубила би' калуђера, немам свилен кафтан.“
„Продати ћу мантијицу, купити ћу кафтан.“
„Ех, дјевојко, мала момо, љуби калуђера!“
„Љубила би' калуђера, немам свилен појас.“
„Продати ћу црну ризу, купит ћу ти појас.“
„Ех, девојко, мала момо љуби калуђера!“
„Љубила би калуђера, немам жуте чизме.“
„Продати ћу камилавку купићу ти чизме.“
(ЕР, бр. 27)

Метонимијско обележје калуђера је црна риза[4], која се у овим песмама најчешће мења за сукњу (СНПр I, бр. 279, 280), или за појас као доминантане женске симболе, одећу са директном еротском конотацијом. Појас и сукња налазе се просторно *доле* у односу на остатак тела, у пределу репродуктивних органа, и представљају симболичну границу између тела и света. Овакво експлицитно фокусирање на делове тела који се налазе доле један је од основних начина описивања *карневалског, гротескног тела*. Све што је просторно доле, упућује на принцип Земље и плодности. Осим тога, делови женске одеће који се наводе у стиховима песама (појас, кафтан) директно сигнификују обред. Зоја Карановић, инистира на постојању доминантне плодотворне и лустративне моћи у вези са појасом.[5] На овај начин, заменом калуђерске ризе за сукњу или појас, долази до неочекиваног обртања и снижавања, што значи да се, у овим стиховима, испред сваког табуа и очекиваног понашања ставља изразито обнављајућа снага сексуалности (Карановић и Јокић, 2009, стр. 82). Стога се и калуђер, појављује у новој улози, дијаметрално супротној од очекиване. Управо у овом чину снажне ресемантизације присутна је и извесна амбиваленција, руши се сакрално, да би могло да дође до новог препорађања и обнављања (види: Бахтин, 1978, стр. 24).

Иако наведени примери говоре о сексуално похотним калуђерима, у њима никада не долази до директног контакта између девојчице, моме, као објекта жеље, и калуђера. Све се завршава искључиво на вербалном, тј. експлицирању жеље калуђера, који редовно бива одбијен:

А калуђер иза плота
грозне сузе рони.
Грозне сузе лије:
„О убава, мала момо,
Распасала си се.“

[4] Сведочанство о томе јесте и именовање Црнорисца Храбра из 9. века.

[5] „Женски појас, стога, симболизује способност рађања деце. Па су се, како би затруднеле, њиме опасивале нероткиње. Вршене су и манипулације појасом за буђење сексуалне жеље. Такође се користио у магијским радњама за добијање менструације. А у вези са тим су и манипулације појасом када жена више не жели да рађа. И тако се, на различите начине, истиче његова, иначе, у традицији доминантна оплођујућа моћ“ (Карановић, 2010, стр. 181).

„Ако сам се распасала,
И опасаћу се.“
(Клеут, 1995, бр. 123)

Како је „укидање границе између тела и света један од битних императива смеховне обредности“ (Карановић и Јокић, 2009, стр. 43), тако мотив распасивања, разодевања у наведеним стиховима можемо читати као типично ритуалну инверзију. Управо распасивање, које се у традиционалном поимању света сматрало за преступ[6], у наведеним стиховима треба читати у њиховом ритуалном контексту, као еманацију привремене обуставе устаљеног и важећег социјалног поретка.

Свештена лица у неким од ових песама отворено жале због сексуалне спутаности условљене чином и социјалним положајем, што је експлицитно исказано у низу песама са мотивом калуђерове зависти према чобану:

„Чобанине, рано материна,
Да је мени као што је теби,
Продао би’ овце у Карловце,
А јаганце у Мале Радинце,
Па б’љубио за гором девојку.“
(Клеут, 1995, бр. 283)

Овакво одступање (вербално или физичко) од утврђених норми понашања због еротске жеље, присутно је и у низу других забележених песама (СНПр V, бр.105, СНПр I, бр. 278., 648; ЕР, 1987, бр. 27), наводимо још један пример:

Ах ја, јадан и жалостан калуђер,
Начинићу украј пута ћелију,
Куд пролазе белоноге на воду;
Узећу белоногу за руку,
Увешћу је у ту моју ћелију,
Прострћу јој моју јадну мантију,
Бацићу јој бројанице на руке,
Нек’ се моли вишњем Богу на небу.
Кад јој станем ситну књигу читати,
И камен ће од стра’оте пуцати!
(Клеут, 1995, бр. 195)

Последњи стихови наведене песме: „Кад јој станем ситну књигу читати, / И камен ће од стра’оте пуцати!“, изразито су еротски конотирани. Камен, као материјал који има својство изузетне тврдоће, могао би бити ознака за мушки полни орган (види: Карановић и Јокић, 2009, стр. 34), док глагол пуцати има динамички карактер и упућује на динамизам сексуалног чина.

[6] О семантици распасивања и разодевања у традиционалној култури Срба види: Карановић, 2010, стр. 191—192.

Како истичу Зоја Карановић и Јасмина Јокић „игра као део карневала, и као колска игра (обред) иначе је аналогна плођењу и рађању, па се њоме кодира еротски сусрет, што потврђују и песме са мотивом еротске игре калуђера и девојке:

Посла мене моја мати
С калуђером дрва брати;
Не шће кале дрва брати,
Него стаде враговати:
Једном руком курац вади,
Кругом руком пичку глади!
(СНПр V, бр. 108)
Или:
Калуђер се грохће,
Јад га убио, што хоће?
Ђевојке га драже
Да им курац каже.
(СНПр V, бр. 113)

У оба примера из рукописа Вука Стефановића Караџића, свето се унижава, и додељује му се улога супротна од оне коју би требало да има у свакодневици, што јесте сигнал ритуалне инверзије, у којој *доње* почиње привремено да влада, да се открива и слободно показује. Тако у првом примеру калуђер „врагује“, а у другом се „грохотом смеје“[7], што је непримерено за чин који носи[8], али пошто је празник „суспензија реда света, зато су и прекомерности тада допуштене, важно је радити против свих правила, све мора бити изведено наопачке“ (Кајоа, 1986, стр. 47), осим тога „празнична бука испољавала се и у неумереном, гласном и грохотном смеху учесника светковине“ (Бојанин, 2005, стр. 79).

Припадницима монашког реда било је строго забрањено да се појављују на гозбама и светковинама, и за кршење ове забране сносили су врло строге казне (Бојанин, 2005, стр.325), али како празник подразумева поништавање уобичајних правила сексуалног кодекса и пролазно реплицирање времена стварања (Кајоа, 1986, стр. 51) промискуитетна еротска игра као одраз празничног рушења реда и поретка (Кајоа, 1986, стр. 55) директно је експлицирана у стиховима поскочице из Вукових рукописа:

Сува вишња одсечена,
О њој пица обешена;
Поп се маши да домаши —
Пица рже, поп се трже.

[7] Мотив неумереног, грохотног смеха присутан је у још једној песми из Вукових рукописа: „Калуђер се грохће/ Јад га наш’о, што оће?/ Гледа коло ђе игра/ А у колу ђевојке“ (СНПр I, бр. 285).

[8] Овде је, свакако, реч о карневалском, празничном смеху који је, како је Бахтин истакао општенародан, универзалан — усмерен на све и на сваког, амбивалентан (Бахтин, 1978., стр. 19–20).

(СНПр I, бр. 301)

Вишња, као биљка која има важну улогу у врачањима и гатњима, а посебно у љубавним враџбинама (Чајкановић, 1985, стр. 67), у овој песми се директно везује са метонимијом женског принципа и плодности — „пицом“ (вулвом). Тако се појединачни делови гротескног тела (најчешће нос и фалус), или, у овом случају, женски полни орган, осамостаљују у односу на остатак тела, и „могу имати самосталан живот јер собом заклањају преостало тело као нешто другостепено“ (Бахтин, 1978, стр. 331), што је у основи обредне смеховности. У наведеним стиховима доминира управо таква слика распарчаног, гротескног тела које се повезује са светом, тј. природом. Спаја се оно што би у свакодневном животу морало бити неспојиво (поп и девојачки полни орган), истиче се јавно и високо оно што би требало бити сакривено, и тако се развија апсурдна слика, заснована на неочекиваном спајању неадекватних појмова (Самарџија, 2004, стр. 15). Истовремено, суво и одсечено се, потенцијално, оживљава и подмлађује неугаслом виталношћу људског еротизма.

И у цркви, као сакралном простору, „који би требао да је заштићен од сваког замаљског квара зато што је архитектонски план Храма дело богова“ (Елијаде 1980, стр. 46), долази до кршења строго утврђених норми понашања свакодневице, јер, како истиче Станоје Бојанин, свете радње и чинови захтевали су сакрални простор, док су световне прославе припадале местима профано обележеним, као што су тргови, улице, игралишта (Бојанин, 2005, стр. 64).

Није груда прољетнога снијега,
Нит’ је соко иза јата осто,
Већ је оно каменита црква —
Ђено попо снаше исповједа:
Прије штипа, нег за грјехе пита:
“Кажи снашо, што си сагријешила?“
“Љубила сам попа пред олтаром,
И два ђака, попова нетјака!“
(Милеуснић, 1998, бр. 328)

Пошто празник реплицира време хаоса, прапочетка универзума из којег је изашао космос (Кајоа, 1986, стр. 37), неопходно је да дође до опадања и краха постојећег поретка, да би се омогућило поновно подмлађивање света, јер „природа следи сваке године циклус раста и опадања, чини се да друштвене институције нису поштеђене ове исте смене“ (Кајоа, 1986, стр. 36). Зато се за време празника привремено укидају сви хијерархијски односи, па се поступак попа који „прије штипа, нег за грјехе пита“ (штипање представља типично карневалски гест) и љуби снаше пред олтаром, не може посматрати као преступ, јер обредно време (које парафразира митско време) не познаје забране и ограничења (види: Кајоа, 1986, стр. 46). Пошто песма почиње озбиљно, словенском антитезом, додатни комични ефекат ствара и неочекивано „појављивања ‘класичних’ изражајних средстава у неуобичајеним околностима“ (Самарџија, 2004, стр. 17).

Међу социјално табуисаним групама које се често појављују у еротским народним песмама јесу и жене, поготово калуђерице и попадије (СНПр V, бр. 350; СНПр I, бр. 293; Обрадовић, 1995, бр. 127, Карановић 1996, бр. 117, 118, 119), па чак и поповске кћери (СНПр V, бр. 124), које „заузимају супротне позиције од оних на којима се налазе у социјалној структури“ (Карановић и Јокић, 2009, стр. 64). Честе су песме у којима калуђерица или тек доведена невеста рађа дете сто отаца (Клеут, 1995, бр. 31, 169; ЕР, 1978, бр. 28; Милесунић, 1998, бр. 132.). Наводимо неке од примера:

Ти си ми, кала, рођена мајка,
А отац ми је девет поповах,
Девет поповах, десет ђаковах
И протопопе из преко плота,
И два путника из Рудника,
И још два госта преко моста.
(ЕР, 1987, бр. 28)
Или:
Мајка Мару у науке дала,
У науке, међу калуђере,
Не би л’ Мара ситну књигу знала,
Не би л’ Мара божија душа била.
Ал’ не прође ни годину дана,
Мара мајки ситне књиге пише:
„Пошаљи, мајко, повој и пелене,
Калуђеру сваком по мараму,
Намјеснику злаћану јабуку,
Игуману гаће и кошуљу!“
(Клеут, 1995, бр. 169)

У овим песмама инсистира се на хипертрофираној промискуитетности и сексуалности жена које се иначе налазе ван искуства сексуалности (девојке, калуђерице), што је још један од начина испољавања празничне обредности. С друге стране, „промискуитет и слободно понашање су у оквиру смеховне обредности пожељни и посебно се везују за оне групације које су своју биолошку функцију испуниле (старци), или оне који тек треба да је достигну (млада невеста, девојка), дакле оне биолошке и социјалне категорије које се налазе изван тог искуства, што их уводи у маргиналне просторе и просторе и обредне инверзије“ (Карановић и Јокић, 2009, стр. 64). Директна потврду о обредном контексту ових песама представља једна њихова варијанта која је забележена као сватовска, што несумљиво потврђује њену обредност:

Ал’говори млада мома:
“Не чуди се свекрвице,
Доста чедо ћаћа има:

Из Одина, пет стотина,
Из Опова, пет попова,
Из Завеза, до три кнеза,
Из Апрала, пет капрала!“
(Милеуснић, 1998, бр. 132)

Бојан Јовановић у *Магији српских обреда* говори управо о свадби као времену када долази до инверзије у статусном положају мужа и жене. Наиме, млада је централна фигура у свадбеном обреду, док је младожења по страни, магринална личност. Оваква суспензија важећих правила патријархалне друштвене заједнице, присутна у наведеним стиховима, завршава се након утврђивања младе као ритуалног субјекта у новом друштвеном статусу, тј. након свођења (Јовановић, 2005, стр. 100–115).

Празник је у строго хијерархизованим друштвима јединствена прилика да се приближавају и братиме различите класе (види: Кајоа, 1986, стр. 57), стога у контексту обредног обртања поретка ствари и укидања свих важећих правила могу се читати и стихови песма у којима су актери различите конфесионалности. Песме које певају о еротском сусрету буле и калуђера (СНПр I, бр. 286, 287, 288, 289, 290, 294.; СНПр V, бр. 367), описују игру која је вишеструко неприлична за припаднике црквене елите (види: Бојанин, 2005, стр. 66). Була губи синџир, ћембер, ђердан, бурму или гривне (реч је о накиту који у традиционалном поимању света има првенствено заштитну функцију), да би јој се калуђер лажно заклео да није нашао изгубљени предмет шаљивом клетвом:

„Почуј мене, била було,
Њесам ти га ни видио,
А тако ми оне цркве
Да би мене притиснула,
Она мене, а ја тебе.“
(СНПр I, бр. 288)

Песме се завршавају клетвом, која није није клетва у правом смислу те речи, већ пре благослов наглашене еротске конотације, стога спада у двотоналну реч, својеврсно преплитање похвале и погрде, које је рефлекс „амбивалентности, двотелесности и незавршености (вечите недовршености) света“ (Бахтин, 1978, стр. 452). Редовну власт привремено замењује власт комедије (Кајоа, 1986, стр. 56) и све оно што је изазивало страхопоштовање у тренутку се претвара у урнебесно страшило.

Закључујемо да празник није познавао забране и табуе, он је привремена кочница поретка читавог званичног система (Бахтин, 1978, стр. 104), тако да је свако понашање забрањено у свакодневном животу у току празника постајало пожељно:

Игра була и калуђер,

Попадија и кадија.
(СНПр I, бр. 286)

Стављање у исту раван, социјално (духовно и световно) и конфесионално (хришћанско и исламско) неспојивих, буле и калуђера с једне стране, и попадије и кадије с друге, представља типично празнично снижавање и „деловање наопачке“ (Бахтин, 1978, стр. 54) . Наведени стихови не опсисују преступ, већ карневалски акт који има функцију повезивања са обнављајућим материјално-телесним доле.

Како смо већ истакли, гротескно тело старог канона надилази и превазилази своје границе, оно је заувек осуђено на процес стварања, бујања, стога су и представе о њему најчешће хиперболисане, оно се повезује са природом и предметним светом са којим непрекидно расте и буја. Све је у вези са њим у знаку зачећа и рађања, наглашено динамизовано, као у следећим стиховима:

Млади попе лаз сијече
Међу горама,
А жена му објед носи
Међу ногама:
У гузицу просеницу,
А у пичку млаћеницу;
Из гузице прифукује,
А из пичке присркује —
Хај, биљер, слатко ли је!
(СНПр V, бр. 122)

У наведеним стиховима, у опису женског тела, скреће се пажња са лица на тело, и то његове доње делове, повезује оно што је просторно горе (лице, уста) са оним што је доле; чисто (храна) са нечистим (полни орган и стражњица) у чему се уочава типично обредна регресија (Карановић и Јокић, 2009, стр. 75). Све је концентрисано на оно што је просторно одређено са доле (полни органи и стражњица), и у вези је са земљом као начелом рађања и плођења (Бахтин, 1978, стр. 452). Вагина и стражњица доводе се у везу са храном, што је део карневалског поимања тела као центра размене материје, стога је функција оваквог тематизовања прехрамбених и полних скрнављења била, како истичу Зоја Карановић и Јасмина Јокић, обезбеђивање преживљавања уопште (Карановић и Јокић, 2009, стр. 7). Осим тога, поп, као свештено лице, у овој песми, доводи се у ситуацију супротну његовој социо-културној улози наиме, он се овде снижава до пуке телесности, тако да у песми долази до потпуне победе карневалског извргавања руглу ауторитета.

Јасно је да у овим песмама није реч о пародији која је усмерена на неку негативну особину, социјалну групу или друштвену појаву. Овде је, ипак, на првом месту искључиво смех, универзалан и усмерен ка целом свету (Бахтин, 1978, стр. 99), а не подсмешљиви смех[9], како су га поједини истраживачи погрешно

9 Овим термином је Владимир Проп означио чисто пародијски смех, који

тумачили. Тек детаљном анализом и контекстуализовањем стихова долазимо до њихове праве, древне, свете природе засноване на празнично-карневалском доживљају света и ритуалу.

ИЗВОРИ

ЕР — Герхард Геземан (Ур.) (1987). *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Никшић: Универзитетска ријеч.

Карановић, З. (1999). *Народне песме у Матици*. Нови Сад—Београд: Матица српска—Институт за књижевност у уметност.

Клеут, М. (1995). *Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века*. Нови Сад—Београд: Матица српска—Институт за књижевност и уметност.

Милеуснић, Д. С. (1988). *Српске народне пјесме из околине Пакраца и Пожеге*. Загреб: СКД „Просвјета“.

Обрадовић, М. (1995). *Српске народне пјесме из западне Славоније*. Топуско—Нови Сад: СКД „Сава Мркаљ“.

СНПр — Живомир Младеновић и Владан Недић (Пр.) (1973). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића. Књига прва, различне женске пјесме*. Београд: Српска академија наука и уметности.

СНПр V — Живомир Младеновић и Владан Недић (Пр.) (1974). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића. Књига пета у којој су особите пјесме и поскочице*. Београд: Српска академија наука и уметности.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтин, М. (1978). *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњега века и ренесансе*. Београд: Нолит.

Бојанин, С. (2005). *Забаве и светковине у средњовековној Србији*. Београд: Историјски институт.

Војиновић, С. (Пр.) (2002). *Српске народне поскочице (бројанице): еротске народне песме*. Београд: Народна књига—Алфа

Јовановић, Б. (2005). *Магија српских обреда*. Београд: Народна књига—Алфа.

Дивјак Лички, М. (2007). *Поплавио црвен бан. Еротске народне сваштице Лике*. Нови Сад: Личке новине.

Кајоа, Р. (1986). Теорија празника. К*ултура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, бр.73/75, 32−60.

Карановић, З., Јокић Ј. (2009). *Смеховно и еротско у народној култури и поезији*. Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад.

Карановић, З. (2010). Појас у традиционалној култури и усменом песништву српског народа. У: *Небеска неевеста*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 176–196.

се битно разликује од обредног смеха (види: Проп, 1984).

Мрдуљаш, И. (1988). *Кудиља и вретено: еротске народне пјесме*. Знање: Загреб.

Проп, В. (1984). *Проблеми комике и смеха*. Нови Сад: Дневник—Књижевна заједница Новог Сада.

Толстој, М. С., Раденковић, Љ. (Ур.) (2001). *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Београд: Zepter book world.

Самарџија, С. (2004). *Пародија у усменој књижевности*. Београд: Народна књига—Алфа.

Чајкановић, В. (1985). *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд: Српска књижевна задруга—Српска академија наука и уметности.

Andrijana Janković[1]
(Filološki fakultet, Beograd)

IRONIJA KAO ČITALAČKA STRATEGIJA U DELIMA MILANA KUNDERE *SMEŠNE LJUBAVI* I ITALA KALVINA *TEŠKE LJUBAVI (GLI AMORI DIFFICILI)*[2]

This paper presents an attempt of reading irony in the collection of the stories *Laughable Loves* by Milan Kundera and *Difficult Loves* by Italo Calvino. The matter of irony will be represented in comparison to Umberto Eco's view and Franco Musarra's view as well. Irony as a reader's strategy will be reviewed also in comparison to results of the contrastive analysis of the stories "The Golden Apple of Eternal Desire" by Milan Kundera and "The Adventure of a Reader" by Italo Calvino.

Key words: Umberto Eco, irony, contrastive textual analysis, Italo Calvino, Milan Kundera

U filozofiji je poznata Sokratova ironija pomoću koje Sokrat glumeći neznanje postavlja pitanja sagovornicima kako bi ih doveo do krajnjeg cilja – istine. Kod Platona je ironija sinonim za laž, ima nameru da se drugi prevari, a da ironičar ne bude otkriven. U retorici ona predstavlja figuru kojom se govori suprotno od onoga što se misli. Kvintilijan jedan od izvora smešnog vidi i u ironiji, shvatajući je kao pretvaranje i licemerje (Živković, 2001, str. 294–296). Posebno mesto zauzima romantičarska ironija koju će neki autori, poput Pirandela, direktno dovesti u vezu sa humorom (Bošković, 2008, str. 31). Danas je prevagnulo shvatanje da govornik koji upotrebljava ironiju namerava da se našali sa sagovornikom u želji da se ta šala otkrije i da za posledicu ima smeh (Marchetti, Massano e Valle, 2007). Takvo shvatanje ironije bilo je zastupljeno i u latinskoj književnosti, kod Cicerona (Marchetti et al., 2007, p. 24).

Međutim, ovde nećemo prikazati sva njena lica, nećemo iscrpsti definicije niti pokušati da je redefinišemo. Razmotrićemo ironiju kao čitalačku strategiju na primeru priče Milana Kundere „Zlatna jabuka večne čežnje" iz zbirke *Smešne ljubavi* i priče Itala Kalvina „Avantura jednog čitaoca" iz zbirke *Teške ljubavi* (*Gli amori difficili*).

Pomenuta dela imaju za glavnu temu ljubav. U oba dela u osnovi priča stoje problemi u komunikaciji i nesporazumi među junacima. Kod Kundere se nadovezuju još i pitanja ljudske slobode, prolaznosti i smrti. Možda su kod Kundere zbog ovih ozbiljnijih

[1] jankovicandrijana@yahoo.com

[2] Ovaj rad je rađen kao samostalni-istraživački rad u okviru doktorskih studija na Filološkom fakultetu u Beogradu pod mentorstvom prof. dr Željka Đurića.

problema ljubavi postale *smešne*? Da li je reč o *smešnom* ako uzmemo u obzir činjenicu da nam autor naslovom svoje prve priče najavljuje ili nas pre upozorava da se „niko neće smejati" (Kundera, 2008, str. 7–42)? A ako kod Kalvina pratimo lagodno i uz osmeh jednu za drugom avanture junaka opterećenih kako banalnim stvarima („Avantura jedne kupačice") tako i opsesivnim sklonostima („Avantura jednog fotografa", „Avantura jednog čitaoca"), zašto su onda te ljubavi ostale *teške*?

Nije reč o zabuni niti obmani čitalaca; tim pitanjima otkrivamo još jedno važno polje sličnosti među dvojicom pisaca – ironiju. Poput svakog drugog susreta sa ironijom u književnosti, i ovde će biti potrebno razviti posebnu strategiju kako bi se uočena ironija u potpunosti razotkrila i dešifrovala.

Ako se vratimo na navedene priče, uočićemo da su njihovi junaci upravo čitaoci pred kojima se nazire avantura. Upadljiva je i sledeća sličnost: prednost daju knjizi, a ne ženi, što dovodi do komičnog efekta.

Kunderin junak, anonimni pripovedač u prvom licu, može se bliže odrediti sintagmom Martinov prijatelj. Martina upoznajemo kao neumornog Don Žuana, „koji je imao tu manu da je za njega samo presretanje žene predstavljalo virtuozni poduhvat, koji je sam sebi svrha i na kome je često i ostajao" (Kundera, 2008, str. 45). Čekajući Martina, prijatelj ima vremena da se posveti knjizi za kojom je dugo čeznuo i koju je „nosio sa sobom kao relikviju" (Ibidem, str. 45). Sa Martinovim dolaskom počinje i događaj. On je obeležen prvo ukazivanjem na lepu devojku za susednim stolom, zatim stidom pripovedača budući da zbog zagledanosti u svoju „relikviju" naziva je još „moju knjižurinu", nije devojku ni opazio, a na kraju dosetkom: predajom dugo očekivane knjige kako bi se ugovorio novi susret (Kundera, 2008, str. 46). Sve što dalje sledi u priči desiće se u toku jednog toplog subotnjeg popodneva i uključiće dvojicu prijatelja koji idu ka malom mestu, češkoj provinciji B, na dogovoreni sastanak sa privlačnom devojkom, njenom koleginicom i dodaćemo, još privlačnijom knjigom.

Kalvinov junak predstavljen je imenom i prezimenom, Amedeo Oliva. On po vrelom letnjem danu dolazi na more opremljen neophodnim stvarima za kupanje i čitanje i vidimo ga kako spremno poskakuje po stenama ligurske obale tražeći ugodno mesto na kom bi se smestio i brižljivo, metodično pripremio da čita. Neočekivani dolazak preplanule turistkinje na susednu stenu izmeniće uobičajeni ritam njegovih aktivnosti i neće ga ostaviti ravnodušnim.

Tako bi mogle da izgledaju priče bez ishoda sa stanovišta naivnog čitaoca, ili čitaoca I nivoa, semantičkog, koji prema rečima Umberta Eka (2002) „hoće (s pravom) da zna šta se događa" (str. 206). Identičan prikaz može da pruži i uzoriti čitalac II nivoa, s tim što on u većoj meri hoće da zna „kako je ispričano ono što se događa, on se pita u kakvog čitaoca treba da se pretvori u skladu sa zahtevima priče i zanima ga postupak uzornog autora, od koga uči kuda će, korak po korak" (Eko, 2002, str. 207). Imajući u vidu ove kategorije i našu temu, jasno je da je II tip čitaoca taj koji shvata ironiju ili, prema Eku (2002), prihvata igru kako ironija ne bi prošla neopaženo. Sličan stav iznosi i Franko Muzara (Musarra, 1998) u svom tekstu o ironiji i satiri kod Leopardija:

«L'ironia perde ogni valore e significato se non viene decodificata attraverso

una serie di segni discreti (linguistici, grafici, concettuali, gestuali ecc.) che il locutore inserisce nel suo messaggio. Ne risulta sempre uno stimolo al destinatario, che deve riflettere e svelare l'ironia se non vuol finire vittima della stessa. Necessario è un accordo, un patto tra l'emittente e il destinatario/complice»[3] (p. 264).

Na drugom mestu, Muzara (Musarra, 1999) iznosi da «il 'sorriso beffardo' (o 'benevolmente comico' o 'ferocemente sarcastico e pungente' ecc.) va dall'interlocutore al suo destinatario complice ed ha come vittima il destinatario 'ingenuo'»[4] (p. 9). Navodi i da diskurzivnoj trostrukosti odgovara [...] virtuelna aktantna trostrukost: *autor* naspram *naivnog čitaoca* naspram *pronicljivog čitaoca* (Musarra, 1998) (Kurziv A.J.).

Ako se vratimo na Kunderin tekst, vidimo da na putu ka zlatnoj jabuci neprolaznosti i večne mladosti Martinov prijatelj uviđa sopstvenu zabludu kroz zabludu svog prijatelja. Sa jačanjem njegove svesti o uzaludnosti i unapred izgubljenoj igri koju vode, on se sa nivoa žrtve obmane ili ironije uzdiže na viši nivo, nivo saučesnika, onoga ko prihvata igru, iako sa gorkim ukusom poraza. Njegovoj trostrukosti u vidu lika, fokalizatora i pripovedača u prvom licu odgovara Muzarina tzv. virtuelna aktantska trostrukost: *autor* naspram *naivnog čitaoca* naspram *pronicljivog čitaoca*. Nismo pogrešili što smo prethodno zbog nepotpunih „ličnih podataka" nazvali ovog Kunderinog junaka-pripovedača *čitaocem*, jer on obuhvata oba navedena nivoa. Kod njega postoji svest o sopstvenom naivnom čitanju, viđenju stvarnosti i igre, pa odatle proizlazi i ironija koju usmerava ka sebi. Iz vidokruga glavnog fokalizatora isključen je primarni cilj zajedničkog poduhvata – žene. Od trenutka kad događaj počne on *sam* ne vidi nijedan takav *objekat-cilj*, pogled mu je upravljen uvek ka nečem drugom, u većini slučajeva na knjigu. Već smo pomenuli Martinov dolazak u kafanu sa skretanjem pažnje na devojku koju naš junak-pripovedač nije primetio. Došavši po dogovoru pred bolnicu malog mesta B., javlja se sledeća situacija: „Martinu se naravno činilo neumesnim što tako otvoreno dajem prednost knjizi nad ženom s kojom treba da se upoznam" (Kundera, 2008, str. 50). Kada se protagonisti zajedno sa medicinskom sestrom upute da upoznaju tu ženu, vidimo još jedan opažajni propust Martinovog prijatelja:

„U susret su nam išli jedna sestra i jedan doktor. Taj doktor je bio smešan dugonja klempavih ušiju koje su neodoljivo privlačile moj pogled, utoliko pre što me je naša sestra munula laktom; nasmejao sam se. Kad su prošli, Martin se okrenuo ka meni. – Ti zaista imaš sreće, momče. Mogu ti reći da tako zgodnu curu uopšte ne zaslužuješ" (Kundera, 2008, str. 50–51).

Usled ovog pogleda na predmet želje ili bolje reći, odsustva pogleda, ironija je jasno usmerena ka liku-fokalizatoru. Na putu od Praga do mesta B., protagonisti se zaustavljaju kod ribnjaka radi osveženja i na tom mestu možemo primetiti još jedan opažajni propust pripovedača:

[3] „Ironija gubi svaku vrednost i značaj ako se ne dekodira pomoću niza diskretnih znakova (jezičkih, grafičkih, pojmovnih, gestikulacionih itd.) koje govornik ubacuje u svoju poruku. Odatle proizlazi nadražaj za primaoca, koji mora da razmisli i da otkrije ironiju ako ne želi da završi kao njena žrtva. Potreban je, dakle, sporazum, pakt između pošiljaoca i primaoca-saučesnika", prevod A.J.

[4] „'Ironičan osmeh' (ili 'blagonaklono komičan' ili 'okrutno sarkastičan i zajedljiv' itd.) ide od govornika ka njegovom primaocu saučesniku i za žrtvu ima 'naivnog' primaoca", prevod A.J.

„Kad mi je bilo dosta plivanja, vratio sam se i zatekao ga u stavu napete pažnje. Na obali je galamio čopor dece, nešto dalje mesna omladina se igrala loptom, ali Martinov pogled bio je usmeren u čvrsto telo devojke koja je stajala petnaestak metara od nas, okrenuta leđima, i nepokretna posmatrala vodu“ (Kundera, 2008, str. 48).

Čitalac na ovom mestu, nakon lutanja naratorovog pogleda, prati zajedno sa njim Martinov pogled i vidi predmet interesovanja iz perspektive ovog drugog junaka, budući da primarni objekat-cilj čitavog poduhvata nikad nije u vidokrugu pripovedača. Da bi došao do njega, pripovedač mora da sledi putanju Martinovog pogleda poput kamere, i da „zumira” sliku devojke u daljini. Pri susretu sa devojkom u belom, može se isto tako konstatovati odsustvo pripovedačeve pažnje ili drugim rečima, njegov pogled kroz tuđi objektiv. Martin je taj koji se „odjednom uspravio [...] i zagledao u gotovo pustu stazu kroz park” (Kundera, 2008, str. 56). Opažanje ovde nije ometeno mnoštvom vizuelnih i auditivnih utisaka kao u prethodnom primeru (igra loptom, galama čopora dece), tako da pripovedač može bez poteškoća da primeti, ali opet sa malim zakašnjenjem u odnosu na svog prijatelja, devojku koja im se približavala. Pri susretu sa devojkom oni će preuzeti uloge režisera Formana (Martin) i Formanovog kolege, kamermana Ondričeka (pripovedač). Na ovom mestu se uočava trostruko ironično poigravanje. Jedno od takvih poigravanja jeste sa pripovedačem, s obzirom da je uloga kamermana u ovoj sceni pripala upravo onom koji *ne vidi*, tj. onom čiji pogled luta. Drugo se pak, otkriva u odnosu na devojku koju junaci priče obmanjuju stavljajući na sebe maske navodno ozbiljnih ljudi iz sveta filma. Lik devojke je meta ironije drugih likova jer se dvojica prijatelja predstavljaju kao ono što nisu. U isto vreme je i implicitni čitalac na probi jer pored igre opažaja i prisutne ironije usmerene ka naratoru, i liku devojke u belom, uviđamo i „učeni mig autora” (Eko, 2002, str. 204). On je predstavljen jetkom opaskom koju narator upućuje svom prijatelju, na račun njegovih, odnosno, Formanovih filmova: „Kad biste za vreme pripreme pošteno prostudirali stvari, i kad to ne biste prepuštali kamermanima, Vaši filmovi možda ne bi bili tako površno rađeni i u njima ne bi bilo toliko besmislica” (Kundera, 2008, str. 57). Ličnosti iz sveta filma za koje se izdaju, u stvarnosti zaista postoje. Reditelj Miloš Forman i kamerman Miroslav Ondriček su zajedno radili na filmu *Konkurs* koji se smatra prvim filmom češkog Novog talasa i nešto kasnije na filmu *Ljubavi jedne plavuše* (Darragh O’Donoghue, 2010). Od implicitnog čitaoca se očekuje da bude pre svega obavešten o pomenutim ličnostima i njihovom radu kako bi mogao zatim da reaguje na navedeni komentar upućen režiseru i da se „sladi njegovom ironičnošću”, prema rečima Umberta Eka (2002, str. 204).

U pojedinim primerima opažanja predmeta interesovanja narator koristi množinu i stoga, ne ukazuje na svoj lični pogled, niti iznosi lični kritički stav, već svoje sudove formira na osnovu Martinovih sudova: „Ponovo smo počeli da posmatramo devojke koje su po dve sedele na klupama i događalo se da je poneka gospođica bila čak privlačna” (Kundera, 2008, str. 56). Ironičan završetak te idile i pohvale prijateljstvu naglašen je zajedničkom nezainteresovanošću za prvobitni cilj – predmet želje koji traje samo toliko dok Martin ne spazi devojku u belom: „I tako smo sedeli, udobno zavaljeni, okrenuti suncu, puštajući da svet na trenutak prolazi neprimećen pored nas” (Ibidem, str. 56).

Upravo ovo zajedničko odsustvo pogleda na najbolji način pokazuje nedostatak prave želje za avanturom. Protagonisti su subjekti koji dozvoljavaju objektivnom svetu da bivstvuje mimo njih i uspostavljaju distancu prema predmetnom svetu i postavljenim ciljevima. Kratkotrajno distanciranje prelazi u pravo gubljenje interesa pred kraj priče: „Zašto se sad ovde držim kao da se nalazim pred ljubavnom avanturom, kad znam da me u najboljem slučaju očekuje jedan apsolutno besmislen sat s nepoznatim i ravnodušnim devojkama?" (Kundera, 2008, str. 62). Njegova zapitanost se javlja upravo onda kada prvi put sam *uočava* cilj njihovog poduhvata. U retrovizoru je ugledao dve mlade bolničarke sa kojima su imali zakazan sastanak i istog trenutka je odlučio da ode ne obavestivši prijatelja o dolasku žena koje su čekali. Do avanture na kraju ne dolazi, što predstavlja vrhunac ironije i iznevereno očekivanje za naivnog čitaoca.

Značaj pogleda je posebno koristan za otkrivanje ironije u „Avanturi jednog čitaoca" Itala Kalvina, a kritika smatra vizuelnu poetiku ovog autora stilističkom esencijom njegovog dela u celini[5]. Nepokretno telo junaka priče na plaži u suprotnosti je sa ubrzanom pokretljivošću zenica. Njegov pogled ne luta besciljno, već se kreće u tačno određenom prostoru u dva pravca, horizontalnom i vertikalnom. Oči junaka slede horizontalno postavljene crno-bele linije knjige dok prati radnju romana (Calvino, 2011, p. 75). On s vremena na vreme podiže pogled ka morskom pejzažu koji ga okružuje, kako bi razmislio o pročitanom i sakupio ideje (Calvino, 2011, p. 78). Na taj način je i opazio prisustvo turistkinje i od tog trenutka Amedeo se najbolje predstavlja upravo kroz ove horizontalne i vertikalne pokrete očiju. Njegovoj osnovnoj radnji, čitanju knjige, pridružuje se naizgled nevoljno, ali sve češće upiranje pogleda u turistkinju: «Si rese conto che, leggendo, sempre più spesso staccava lo sguardo dal libro e l'alzava in aria; e quest'aria era quella che stava in mezzo tra quella donna e lui»[6] (Calvino, 2011, p. 78).

Junak ne priznaje odmah svoju zainteresovanost za turistkinju iako opaža svaku njenu fizičku odliku i svaki njen pokret tela. Čitalac pak to primećuje mnogo ranije zahvaljujući pripovedaču i ironiji, tj. onoj vrsti komunikacije koja se odvija između naratora i naratera na račun lika (Chatman, 2003, p. 250). U Kunderinoj priči se ona događa između implicitnog autora i implicitnog čitaoca na račun naratora, zbog čega se implicitni autor može smatrati ironičnim, a narator nepouzdanim (Chatman, 2003, p. 250), mada smo prethodno istakli da je kod Kundere ironija u isto vreme usmerena i na samog pripovedača. Kalvinov pripovedač nam otkriva Amedeovo interesovanje za turistkinju potankim opisivanjem onoga što junak vidi, a to je telo žene. Prisutna sinegdoha (pars pro toto) naglašava ironiju, jer pripovedač ne kaže „Amedea je privukao izgled žene", već je „njegovo *oko* bilo privučeno", a onaj ko gleda u pravcu žene nije sam Amedeo, već Amedeov „*pogled* koji se odvaja od knjige i podiže u visinu" (Calvino, 2011, p. 78) (Kurziv i prevod A.J.). Time se prikazuje i otuđenost junaka u odnosu na svet zbog čega se *ljubavi* u naslovu dela opravdano nazivaju *teškim* (*Gli amori difficili*).

[5] Fransoa Val je u prikazu priče „Avantura jednog pesnika" u časopisu «La revue de Paris» 1960. godine dao pozitivan komentar na Kalvinovu vizuelnu poetiku. V. predgovor delu, Calvino, I. (2011). La presentazione. In Calvino, I. *Gli amori difficili* (pp. XXI-XXII). Milano: Mondadori.

[6] „Postao je svestan toga da je sve češće u toku čitanja odvajao pogled od knjige i podizao ga u vazduh; a vazduh je taj koji je stajao između one žene i njega", prevod A. J.

Franko Riči (Ricci, 1986) u svojoj studiji o Kalvinovim pričama pojašnjava to određenje pridevom "difficili":

«This disturbing context pervades the tales and expresses the crisis of man openly and directly in an intensifying process of alienation [...]. Calvino's mimesis of man's alienation is always subservient to his need to deform reality through invention»[7] (pp. 332–333).

Otuđenost lika kao i naglašena ironija prema njemu, uočljive su kada Amedeo menja svoj položaj i približava se turistkinji, opravdavajući svoj potez pažljivom usmerenošću na čitanje zbog čega mu ništa drugo ne bi moglo skrenuti pažnju:

«Si sdraiò su di un fianco tenendo il libro in modo da coprire la vista di lei, ma faticava a reggere il braccio a quell'altezza e finì per abbassarlo. Ora lo stesso sguardo che scorreva le righe incontrava, ogni volta che doveva andare a capo, appena al di là del margine della pagina, le gambe della villeggiante solitaria»[8] (Calvino, 2011, pp. 79–80).

Nov položaj mu je omogućio i novi osećaj zadovoljstva u čitanju jer mu se pridružuje pogled na „preplanulu gospođu", tako da «ora egli era sicuro di poter continuare a leggere senz'essere tentato di distogliere lo sguardo»[9] (Calvino, 2011, p. 80).

Dok su Kunderini junaci u jednom trenutku prestali da posmatraju svet oko sebe i svoj primarni cilj – žene, Kalvinov junak se sve više usredsređuje na posmatranje turistkinje, ali je ta radnja za njega i dalje sporedna u odnosu na čitanje: «Tutto era calmo, solo scorreva il flusso della lettura, cui l'immobile paesaggio faceva da cornice, e la signora abbronzata era diventata una parte necessaria di questo paesaggio»[10] (Ibidem, p. 80). Njegovu zatvorenost i otuđenost uz upadljivo ironičan stav pripovedača primećujemo i kad Amedeo analizira svoje ponašanje nakon prvog kontakta sa turistkinjom: «Era stato un intermezzo durato il tempo giusto, né più né meno, un rapporto umano non antipatico [...]»[11] (Calvino, 2011, p. 82). Međutim, posle tog prvog susreta, Amedeo primećuje da, ako želi da nastavi sa čitanjem, ne sme više da podiže pogled, bar dok ne završi sa poglavljem (Calvino, 2011, p. 83). Prethodno pomenuti pravci kretanja njegovog pogleda sada se gradacijski više ističu, jer se u isto vreme ubrzano smenjuju i prepliću na zamišljenoj osi horizontalne i vertikalne linije, putanje njegovih pokreta

[7] „Ovaj uznemirujući kontekst prožima priče i izražava otvoreno i direktno krizu čoveka u sve jačem procesu otuđenja [...]. Kalvinovo predstavljanje čovekove otuđenosti je uvek podređeno njegovoj potrebi da iskrivi realnost kroz fikciju", prevod A. J.

[8] „Opružio se na bok držeći knjigu tako da prekriva pogled na nju, ali kako je jedva držao ruku na toj visini na kraju je spusti. Isti taj pogled koji je preletao preko redova, sada je svaki put kad je trebalo da počne od novog pasusa, tek malo preko ivice margine, susretao noge usamljene turistkinje", prevod A. J.

[9] „[...] on je sad bio siguran da može da nastavi sa čitanjem bez iskušenja da skrene pogled", prevod A. Janković.

[10] „Sve je bilo mirno, proticao je samo tok čitanja kojem je nepokretni pejzaž služio kao okvir, a preplanula gospođa postala je neophodan deo ovog pejzaža", prevod A. J.

[11] „Bio je to vremenski interval koji je trajao tačno koliko treba, ni manje ni više; jedan nimalo antipatičan ljudski odnos [...]", prevod A. J.

očiju: «Vide gli zoccoli e le gambe dritte poco più in là del libro, *risalì con lo sguardo*, *riabbassò* gli occhi sulla pagina – il sole abbagliava – e lesse in fretta *alcune righe*, ritornò a *guardare in su*»[12] (Calvino, 2011, p. 84) (Kurziv A.J.). „Zumiranje" obuće i nogu vešt su način da se još jednom pomoću sinegdohe[13] istakne ironija prema liku i komičnost situacije. Vrhunac ironije u „Avanturi jednog čitaoca" jeste na kraju priče, neposredno pre ljubavnog čina, kada se Amedeo trudi da nastavi sa čitanjem uprkos blizini turistkinje i uprkos uspostavljenom intimnijem odnosu među njima.

Kod Kundere se ironija usmerava i na Martinov lik, jer je i Martin deo Igre. Pripovedač ga opisuje na sledeći način: „On je odani vitez Nužnosti koji je pretvorio svoje avanture u neškodljivu Igru", *neškodljivu* jer će do devet časova morati da se vrati kući zbog partije karata sa ženom o čemu obaveštava prijatelja u toku tog subotnjeg popodneva (Kundera, 2008, str. 62). On je i „zarobljenik svoje samoobmane" (Ibidem, p. 62). Pripovedačevo mišljenje o prijatelju se vremenom menja. Nešto ranije ga je video na sledeći način: „Prisutnost tog bezuslovnog imperativa uzdizala je Martina u mojim očima. Njegov sud o ženi činilo mi se izgovara kroz njegova usta sama Priroda, sama Nužnost" (Kundera, 2008, str. 52). Na ovom mestu možemo da primetimo ključne termine klasičnog nemačkog idealizma (Nužnost, Priroda, kategorični imperativ, sud) prenesene u drugi, *niži* kontekst. Tako sistem, bez kog se ne može zamisliti klasična nemačka filozofija, u priči postaje ekvivalent strategiji osvajanja. Taj *sistem-igra* zasnovan je na Martinovim iskustvima koja su dovela do saznanja i do teorije. U svom konkretnom obliku sistem je obuhvatao više nivoa aktivnosti (registrovanje žena, kontaktiranje, trening kontaktiranje itd.) pre nego što se postigne cilj. Prisustvo navedenih ključnih termina klasičnog idealizma prenetih u priču o osvajanju žena može se protumačiti kao primer intertekstualne ironije. Prema Ekovim rečima (2002), „intertekstualna ironija nije u tehničkom pogledu, jedan oblik ironije" (str. 217). Dalje u tekstu kaže:

„Obavešteni čitalac 'upeca' ono na šta tekst upućuje, sladi se njegovom ironičnošću – ne mislim samo na učeni mig autora već i na efekte sniženja ili izmene značenja (kada se citat nađe u kontekstu potpuno drukčijem od izvornog) [...]. Tekst može da se čita naivno, tako da se ne zapažaju intertekstualna upućivanja, ili uz punu svest o njima, ili barem s ubeđenjem da bi trebalo krenuti u lov na njih" (Eko, 2002, str. 203–204).

Prevelika vera u sistem nije pomogla Kunderinim junacima u ostvarenju zamišljenog plana, što potvrđuje uvodna Paskalova misao da ne znaju da traže samo lov a ne plen (Kundera, 2011, str. 45).

Osim jednostavne konstatacije da je u priči „Zlatna jabuka večne čežnje", kao i u „Avanturi jednog čitaoca", prisutna seksualna tematika, osvrnućemo se na esej Itala Kalvina „Seks i smeh" (*Il sesso e il riso*). U eseju je reč o običaju mnogih autora da pišu o seksu koristeći elemente igre, zatim komične ili ironične elemente i pritom ističe da postoji čvrsta veza između seksa i smeha na antropološkom nivou (Calvino, 1995). Izlaže i sledeće:

[12] „Ugledao je klompe i uspravljene noge malo preko knjige, *podiže ponovo pogled*, pa *ga opet spusti* na stranicu – sunce je zaslepljivalo – pročita na brzinu *nekoliko redova* i *ponovo pogleda nagore*", prevod i kurziv A. J.

[13] *Pars pro toto* – obuća i noge za čitavu ljudsku figuru.

«L'atteggiamento ilare che accompagna il parlare del sesso può essere dunque inteso non solo come anticipo impaziente della felicità sperata, ma pure come riconoscimento del limite che si sta per varcare, dell'entrata in uno spazio diverso, paradossale, "sacro"»[14] (Calvino, 1995, p. 256).

Ono što možemo da primetimo, vrativši se iznova Kunderinim junacima, jeste taj „veseli stav" ili razdraganost pred nagoveštajem avanture i pred samom nužnom igrom koja se na kraju ne svodi na seks. Ako ovi junaci na kraju priče čak izgledaju tužni, brzo će tu potištenost smeniti veselost jer se priprema novi lov, novi plan: „Nekoliko trenutaka kasnije rasprava je bila u punom jeku. Plan je iz minuta u minut dobijao sve jasnije konture i ubrzo je zablistao pred nama, u sumraku koji se spuštao, kao predivna, zrela, svetlucava jabuka" (Kundera, 2008, str. 64).

Kritičarka Hjum (Hume, 1992) u Kalvinovim pričama i drugim delima dovodi seksualnost u vezu sa frustracijom, pored već pomenutog svođenja na komično. Frustracija Kalvinovog lika jeste u raskoraku između dve želje: čitanja započete knjige i kontakta sa turistkinjom. Frustrirani su i Kunderini junaci, što se pokazalo u odnosu na nemogućnost pripovedača-lika da čita svoju knjigu i što je značajnije, u odnosu na raskorak između Prošlog, po-sebi i Sadašnjeg, za-sebe (Sartr, 1983).

Komični i frustrirajući elementi priča su dominantni u poređenju sa seksualnim i time „avantura" čitaoca Amedea Olive i „avantura" Kunderinih junaka predstavljaju izrazit primer ironije jer se u njima do *prave* avanture ne dolazi.

Ako Kunderin pripovedač ublažava svoju ironiju prema Martinu (kao vitezu nužnosti) zbog prijateljstva, onda Kalvinov pripovedač nema takvu obavezu. Amedeo Oliva ostaje naivni čitalac i žrtva ironije. Međutim, autor ne štedi ni sebe jer kako kaže u eseju o komičnom, engleski *sense of humour* je obogatio književnu ironiju, a svaki pravi humorista mora da uključi u svoju ironiju i samog sebe (Calvino, 1999, p. 192). Tako ritam *čitaočevih*, tj. Amedeovih postupaka prati ritam pisanja. Njegova strategija čitanja odgovara strategiji pisanja, mada Kalvinov junak ne dostiže nivo pronicljivog čitaoca jer ne razvija ni pravu strategiju. Njegove misli i bojazni u svakodnevnom životu, u trenucima razonode usmerene su na to šta će se dogoditi na kraju knjige: «Nuotava furiosamente o faceva il morto, ma il suo cuore era tra le pagine del libro lasciato a riva»[15] (Calvino, 2011, p. 78). Njegovo preterano interesovanje za knjigu jeste zbog sveta koji ona nudi: «Oltre la superficie della pagina s'entrava in un mondo in cui la vita era più vita che di qua, da questa parte»[16] (Calvino, 2011, p. 76). Iz tog razloga, kako pripovedač kaže: «Da tempo Amedeo tendeva a ridurre al minimo la sua partecipazione alla vita attiva»[17] (Ibidem, p. 76). Videli smo da Kunderin junak u tome ne uspeva. Iako

[14] „Veseli stav koji prati razgovor o seksu može se dakle shvatiti ne samo kao nestrpljiv nagoveštaj željene sreće, već i kao priznavanje granice koja će se upravo preći i ulazak u neki drugačiji prostor, paradoksalan i 'sakralan'", prevod A. J.

[15] „Bilo da je pomamno plivao ili ležao na vodi, njegovo srce bilo je među stranicama knjige ostavljene na obali", prevod A. J.

[16] „Preko površine stranice ulazilo se u svet u kom je život više život nego s ove strane", prevod A. J.

[17] „Odavno je Amedeo težio da svede na minimum učešće u aktivnom životu", prevod A. J.

je predstavljen kao suprotnost aktivnom Martinu i iako pati za oduzetom knjigom, njega avanture privlače i doživljava ih kao nužnu igru u kojoj potvrđuje svoje prijateljstvo, svoju mladost ili pre odlaže svoju starost. Kod Amedea pak «l'interesse per l'azione sopravviveva però nel piacere di leggere»[18] (Ibidem, p. 76). Otpočinjanju nove lektire, kako nas obaveštava pripovedač, prethodi niz ritualnih radnji: Amedeo procenjuje fizičku težinu knjiga u ruci, razmatra broj strana i obim poglavlja. Savladavši prvi napor, ulazi u svet knjige, u pravi život prema njegovim shvatanjima:

«Immobile, con solo gli occhi (invisibili dietro gli occhiali scuri) che inseguivano per le righe bianche e nere il cavallo di Fabrizio del Dongo. […] Amedeo ogni tanto levava gli occhi […]; poi tornava assorto sulla pagina dove Raskolnikov contava i gradini che lo separavano dalla porta della vecchia o Lucien de Rubempré prima d'infilare il capo nel nodo scorsoio contemplava le torri e i tetti della Conciergerie»[19] (Calvino, 2011, p. 75)

Ovog puta autor Kalvino daje mig svom pravom čitaocu čime se ukazuje na to da je pronicljivi čitalac dužan da shvati kako intertekstualno upućivanje ne otkriva samo da se lektira Amedea Olive sastoji od Stendala, Dostojevskog, Balzaka, i od nešto kasnije u tekstu nagoveštenih Tolstoja, Flobera i Prusta, već da se realistički roman XIX veka smešta u drugačiji kontekst u kom, prema Ekovim (2002) rečima, on menja smisao (str. 268).

U uvodnim Kalvinovim napomenama u knjizi *Teške ljubavi* (*Gli amori difficili*) saznajemo i da su se u periodu u kom su nastale ove priče (pedesetih godina XX veka) u Italiji mnogi romanopisci i pesnici okrenuli upravo formama izraza XIX veka. Time Kalvino izražava i svoj kritički stav. Na istim uvodnim stranicama postavlja se pitanje:

«Se la novella era per lo scrittore ottocentesco una "fetta di vita", per lo scrittore d'oggi è innanzitutto pagina scritta, un mondo in cui agiscono le forze d'un ordine autonomo? (Un mondo che l'eroe dell'*Avventura di un lettore* può considerare più *vero* di quello che gli si offre nell'esperienza empirica d'un incontro amoroso in riva al mare?)»[20] (Calvino, 2011, p. 14). Postavljena pitanja svedoče i o metanarativnom karakteru Kalvinovih priča.

Kritički stav autora se jasno vidi i u „Avanturi jednog pesnika" koja je, u izvesnom smislu, odraz „Avanture jednog čitaoca". U ovoj priči pesnik Uzneli ostaje nem pred lepotom prirode, dok mu pred siromaštvom i ružnoćom naviru reči i tek tada dobija inspiraciju i može da stvara poeziju. Dok Pesniku nedostaju reči pred lepotom stvarnosti,

[18] „Interesovanje za akciju preživljava jedino u zadovoljstvu čitanja", prevod A. J.

[19] „Nepomičan, samo su oči (nevidljive iza tamnih naočara) sledile po belim i crnim linijama konja Fabrisa del Donga […] Amedeo bi s vremena na vreme podigao pogled, [...] a zatim bi se iznova udubio u stranicu gde Raskoljnikov broji stepenike koji ga dele od vrata starice ili Lisjen de Rebempre razmišlja o kulama i krovovima zatvora Konsjeržeri pre nego što će na glavu navući omču", prevod A. J.

[20] „Ako je novela za pisca XIX veka 'isečak iz života', da li je za današnjeg pisca pre svega ispisana stranica, svet u kom deluju snage jednog autonomnog reda? (Da li je to svet kog junak 'Avanture jednog čitaoca' može da smatra više *istinitim* od onog koji se nudi empirijskom iskustvu u ljubavnom susretu na obali mora?)", prevod A. J.

tako Čitaocu nedostaje sposobnosti da pročita stvarnost: «Ciò che lesse in quello sguardo – rimprovero, commiserazione, scoramento [...], cioè quello che *non* lesse perché negli sguardi non sapeva leggere ma indistintamente avvertì»[21] (Calvino, 2011, p. 89).

Kalvino razvija temu metanarativnosti i u „Avanturi jednog fotografa" gde junak na kraju fotografiše isključivo novinske članke, „isečke iz života", kao i u „Avanturi jednog automobiliste", koja se stilski najviše razlikuje od svih priča iz zbirke i bliža je piščevim zrelim delima. Na suprotstavljene odnose koje smo prikazali (čitanje – pisanje, tekst – stvarnost) i na prisustvo metanarativnosti u Kalvinovim pričama upućuje i Franko Riči: «In later tales [...], the element of contrast becomes a structural and metaliterary feature (text/ non-text; reading/ writing; author/ reader)»[22] (Ricci, 1986, p. 332).

U „Avanturi jednog čitaoca" autorski glas se upliće „katkad pozivajući čitaoca da mu se pridruži u razmišljanju o tekstu" (Eko, 2002, p. 198), a ironija prema liku-čitaocu određuje put uzoritog čitaoca. Na tom putu smeh prati opisane događaje, likove, ritam priča i upotpunjuje ironiju kod oba autora. Franko Muzara (Musarra, 1999) navodi sličnost smeha sa ironijom jer oba pojma predstavljaju odstupanje od norme (p. 85).

Prema Umbertu Eku, zadatak uzoritog čitaoca II nivoa jeste da pokaže kako tekst dobro funkcioniše ili kako uopšte može da funkcioniše i na I nivou (Eko, 2002, str. 207). U ovom radu smo pokušali da prikažemo obe vrste čitanja teksta i čitanja ironije. Kundera (1995) u svom eseju o ironiji u delu *Iznevereni testamenti* pita „kako da se ironija, diskretna po definiciji, učini vidljivom?" i odmah zatim odgovara:

„Kontekstom [...]. Ironija znači da nijedno od tvrđenja [...] ne može biti uzeto izolovano, svako od njih se nalazi u kompleksnoj i kontradiktornoj konfrontaciji sa drugim tvrđenjima, drugim situacijama, drugim gestovima, drugim idejama, drugim događajima. Samo sporo čitanje, dvaput, više puta ponovljeno, učiniće da padnu u oči svi *ironični odnosi*" (str. 232–233).

„Zlatna jabuka večne čežnje" i „Avantura jednog čitaoca" su svesno izabrane priče zbog njihovih junaka i njihovih pokušaja *čitanja* dveju stvarnosti.

LITERATURA:

Bošković, A. (2008). *Pesnički humor u delu Vaska Pope*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.

Calvino, I. (1995). *Una pietra sopra*. Milano: Mondadori.

Calvino, I. (1999). *Lezioni americane. Sei proposte per il prossimo millennio*. Milano: Mondadori.

Calvino, I. (2011). *Gli amori difficili*. Milano: Mondadori.

Chatman, S. (2003). *Storia e discorso: la struttura narrativa del romanzo e nel film*. Milano: Net.

Eko, U. (2002). *O književnosti*. (M. Piletić, prev.). Beograd: Narodna knjiga-Alfa.

[21] „To što je pročitao u tom pogledu – prekor, sažaljenje, obeshrabrenost [...] tj. ono što *nije* pročitao jer iz pogleda nije umeo da čita, samo je neodređeno primećivao", prevod A. J.

[22] „U kasnijim pričama [...], element kontrasta postaje strukturalna i metaliterarna karakteristika (tekst/ ne-tekst; čitanje/ pisanje; autor/ čitalac)", prevod A. J.

Hume, K. (1992). Sensuality and the senses in Calvino's fiction. *MLN*, *107 (1)*, pp. 162–165.

Kundera, M. (1995). Šta je to ironija? U Kundera, M., *Iznevereni testamenti* (str. 232–233). (N. Bojić, prev.).
Beograd: Prosveta.

Kundera, M. (2008). *Smešne ljubavi*. (N. Kršić, prev.). Beograd: Gramatik.

Marchetti, A., Massaro, D. e Valle, A. (2007). *Non dicevo sul serio. Riflessioni su ironia e psicologia*. Milano:
Franco Angeli.

Musarra, F. (1998). *Meccanismi satirici e ironici nel «Discorso sopra lo stato presente dei costumi degl'Italiani»*.
Firenze: Leo S. Olschki.

Musarra, F. (1999). *Scrittura della memoria, memoria della scrittura: l'opera narrativa di Giuseppe Bonaviri*.
Firenze: Leuven University Press - Franco Cesati Editore.

O'Donoghue, D. (2010). *Konkurs*. Retrieved November 28, 2012 from:
http://www.sensesofcinema.com/2010/cteq/konkurs

Ricci, F. (1986). Introversion and effacement in *I racconti* of Italo Calvino. *Italica*, *63* (4), 332–333.

Sartr, Ž.-P. (1983). Biće i ništavilo: ogled iz fenomenološke ontologije. (M. Zurovac, prev). Beograd: Nolit.

Živković, D. (Ur.) (2001). *Rečnik književnih termina*. Banja Luka: Romanov.

Исидора Белић[1]
(Филолошки факултет, Београд)

ХОРИЗОНТ СУСРЕТА HOMO POETICUSA И HOMO POLITICUSA: ЖАН-ПОЛ САРТР И ДАНИЛО КИШ[2]

This paper attempts to examine the (im)possibilities of engaged literature, relying on the theoretical writing of Jean-Paul Sartre *What is literature* and (auto) poetic attitudes of Danilo Kiš, primarily on the corpus of texts collected in *Homo poeitcus*. Could the aesthetic dimension of work be separated from the ethical, what is (and what should be) the role of engagement, politics and phenomenal reality in art, especially in literature? Considering that today theoretical researches in literary science are oriented towards cultural studies, feminism, postcolonial studies, imagology, it would be interesting to analyse whether, in the structuralist-deconstructional light, it is a justified act of to separate a literary work from the non-linguistic reality. These problems both Sartre and his great reader Kiš reveal together, trying to come up with a way of answering the quintessential question on the sense of reading and writing.
Key words: engaged literature, freedom, aesthetic joy, responsible reader.

Сартрова колебања, његова херојска борба с литературом, његова немоћ да с њом и помоћу ње учини било шта, његово тражење смисла у том бесмислу – помажу ми да се носим са својим сопственим литерарним траумама. Сартр је у праву и кад греши. Сартр је мој ближњи.

Данило Киш

Тумачење књижевног дела, чини се, подразумева и његов однос према свету и времену, откривање његове комуникације са културном средином која га је изнедрила, утицај историјских и политичких прилика на пишчеву поетику. Да ли литература постоји само као „једна од пратећих појава хегеловског Светског духа“ (Kiš, 1990, str. 319), као једна друштвена функција? (Sartr, 1984a, str. 8) И

[1] isidorab@gmail.com
[2] Рад је настао у оквиру пројекта Српска књижевност у европском културном простору (ON178008) при Институту за књижевност и уметност, под менторством др Бојана Јовића. Пројекат финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

да ли онда сме да дозволи себи луксуз постављања Првих и Последњих питања? У којој мери интимни пишчев свет и наративна структура могу да зависе од појавне стварности? Има ли уопште смисла поставити питање о књижевности као средству у борби за остварење националних и(ли) политичких циљева?! Да ли је уметник нужно увек урођен у своју средину у којој може „активно да учествује, у позитивном смислу, тако што ће постати део одређених социјалних и политичких кретања, или одбијајући да прихвати оно што се око њега дешава да прекине привидно комуникацију са оним што се око њега дешава, затвори се у своју филозофију и изгради негативан став“ (Дрндарски, 2007, стр. 262)? Ова питања искушаћемо читајући Киша и Сартра, који су каткад у сагласју, каткад се мимоилазе, али увек теже да дођу до одговора на примордијално питање о смислу стварања. Иако „људи читају брзо, лоше и суде пре но што су схватили“ (Sartr, 1984b, str. 17), настојаћемо да у духу великодушности, којој нас оба писца уче, испитамо могућности одговора.

Свој (ауто)поетички спис, *Homo poeitcus*, Киш отвара наводећи два опречна става, изазивајући, и себе и читаоца, да се определи између две крајности, *homo poeticusa* и *homo politicusa*. Џорџ Орвел веровао је да је кад год му је „недостајало политичких побуда написао мртва слова на папиру“, а сасвим супротно, Владимир Набоков виче: „а ја ћу тврдити, по цену да будем стрељан, да се уметност, чим ступи у додир са политиком, неминовно спушта на ниво најобичнијег идеолошког бофла.“ (Kiš, 1990, str. 7) Клатно између две антиномије карактеристично је и за Кишово стваралаштво (он сам сведочи да мири противстављене хетерогене елементе, метафизички, који креће од Мансарде, преко Раних јада и Баште, пепела до Пешчаника и документарни, који иде од Псалма 44 до Гробнице за Бориса Давидовича), као и за дело(вање) Жан-Пол Сартра, једног од најеминентнијих философа свог времена, романсијера, драматурга, сценаристе, критичара, полемичара, публицисте, егзистенцијалисте и ангажованог интелектуалца par excellence, који писањем и разматрањем књижевности и уметности (покушава да) синтетише (наизглед) немогуће крајности. Сартр још 1948. у спису Шта је књижевност храбро поставља суштинска питања: Шта значи писати?, Зашто писати? и За кога се пише?. Чини се да су одговори условљени Пишчевом ситуацијом 1947, али то не умањује ни вредност и актуелност тих питања ни Сартров покушај да досегне квинтесенцију писања. На први поглед чини се да Сартр једнозначно и недвосмислено схвата књижевност као одређени ангажман, а писца као човека од акције, чија се реч може схватити само у контексту те акције. Стога Сретен Марић, који је веома подстицајно писао о овом Сартровом делу у контексту његовог философског система и стваралаштва, пише:

> „Шта је књижевност је један ‹рефлексивни моменат› Сартрове практичне делатности, и само се у вези са њом може разумети. Овај спис је имао врло амбициозне практичне циљеве: мобилисати књижевност, учинити од ње борбено оружје и идеологију једног новог политичког покрета без идеологије.“ (Марић, 2009, стр. 60-61)

Марић уочава његове амбивалентности које проистичу из чињенице да га је писао и „писац-човек од акције [који] ‹укида мисао› и све шаље у борбу“ и „писац-мислилац, [који] згранут због те издаје, успешно спасава што се спасти може“ (2009, стр. 79).

Сартр, антипоета по властитој дефиницији, одваја оштрим резом прозу од поезије и осталих уметности, сматра да целокупна уметност (музика, поезија, сликарство, скулптура) нема никаквог смисла, јер не носи никакву поруку; поетска реч је „чиста несаопштивост“, доказ „тоталног неуспеха људског потхвата“, те инсистира на „чистој прози“, прози као оруђу акције и убеђивања, дидактичкој, утилитарној и пропагандној, прози са тезом (Sartr, 1984b, str. 17-26). Он наводи да је основна разлика поезије и прозе став према језику – проза је утилитарна јер се служи речима, док поезија тим речима служи (1984b, str. 21 -26). Не можемо се до краја сложити са таквим Сартровим ставом о употреби језика по коме је реч само „један посебан моменат акције и неразумљива је изван ње“ (1984b, str. 27). Верујемо, како је певао Миљковић, да „све што имамо то су наше речи“, и на Хајдегеровом трагу, да је људско постојање превасходно језичко. Језик није (само) граматички ни геополитички проблем, већ начин на који се успоставља наше постојање, врста потраге за идентитетом. У језику се дешава сусрет у којем можемо чути једни друге и стога он мора бити темељ наше културе, а не наука и техника. Изнад комуникативне функције он нам служи за прилазак бићу, али и ми њему служимо:

> „Човек се понаша као да је он творац и господар језика, док је – у ствари – језик господар над човеком. (...) Јер, ако ћемо право, језик говори. Човек говори тек онда уколико, и само уколико, одговара језику слушајући његов позив.“ (Hajdeger, 1982, str. 152)

Док је за Сартра сваки прозни писац, романсијер, човек од акције, Киш не прави те грубе поделе[3]. Многи су (с правом) замерали Сартру што поезији допушта да сведочи егзистенцијалне истине, док говори о утилитарности уметности прозе којој је дато да се ангажује у служби дана и вреди само у одређеном историјском тренутку. „Говорити значи деловати: свака ствар која се именује није више сасвим иста, она је изгубила своју невиност“ пише Сартр (1984b, str. 28). Не можемо прихватити само практичну ефикасност речи ван чије се непосредне акције писање не разуме и слажемо се са Сретеном Марићем који се брани од Сартрових искључивости у име књижевности и љубави према књижевности: „Данас више нико не зна у који се то ‹тренутак акције› укључује Одисеја, па је то ипак књижевно дело које се разуме“ (2009, стр. 58). Књижевност прошлости и

[3] Разматрајући на једном месту проблеме „малог народа“ и „мале књижевности“, Данило Киш свесно и смело тврди: „Јер поезија, јер литература (и ту стављам знак једнакости између те две речи, као што то чињаше Пастернак) то су, и за вас и за нас подједнако, наши барбарски снови и ваши снови, то су наше љубави и ваше љубави, наша сећања и ваша, наша свакодневица и ваша, наше несрећно детињство и ваше (и оно можда несрећно), наша опсесија смрћу и ваша (идентична надам се).“ (1990, str. 93)

данас плени, литература никад није само гробље мртвих великана. Ипак, верујемо да Сартр није настојао да каже само то (а и Марић му то признаје), јер за Сартра именовати значи открити, открити значи мењати, и не може се откривати без жеље за променом (Sartr, 1984b, str. 28). Проза и за Киша јесте откривање: „Она открива да у дезинтегрисаном свету нема интегритета, а да једино шта можемо с њом (прозом) још да учинимо то је да покушамо наћи свој сопствени интегритет у оквиру њеног.“ (1990, str. 243) У својој борбености и брзини, великој жељи да ангажује литературу (али и објасни бит тог ангажмана), Сартр упада у замке парадокса, „заборавља да тезе и системи нису све, да они максимално исказују само оно што човек мисли, док уметничко дело манифестује оно што човек јесте“ (Марић, 2009, стр. 17).

Писац увек говори својим савременицима веровао је Сартр (1984b, str. 53). „Писац је ситуиран у свом времену: свака реч има одјека. И свако ћутање.“ (Sartr, 1984a, str. 5). На трагу тих речи разумемо да је за њега прозно дело потхват стварања историје, иако такве тврдње прете да се изгуби разлика између уметничког дела и једног доброг чланка или памфлета, што је уочио и Марић (2009, стр. 59). Ипак, литература не може да живи, да се „прави“ од историје свестан је и Сартр (1984b, str. 137-139), али упозорава нас да „зло није привидност (...) зло се не може искупити“ (1984b, str. 140-141), или Кишовим речима – механизам Зла и постојање логора круцијалне су чињенице једног времена (1990, str. 302). Ефемериде и проблеми дана нису домен уметности, али и уз опасност да западнемо у еклектицизам, одбијајући да човека сведемо на *homo politicusa*, *zoon politicon*, слажемо се са Сартром да постоје ствари на које не бисмо смели (у)ћутати! Писац мора да се бори против свих неправди (Sartr 1984b, str. 180), но ипак перо не може бити мач. „Човек је увек одговоран за оно што не покушава да спречи“ (Sartr 1984b, str. 182), и неделовање је врста акције, деловања, а „ћутати не значи бити нем, већ значи одбијање да се говори, што опет значи говорити“, упоран је Сартр (1984b, str. 29), можда и стога што је његова генерација, приморана околностима, искусила притисак историје (Sartr 1984b, str. 143). „Једном речи, аутор је у ситуацији, као и сви остали људи.“ (Sartr, 1984b, str. 100) Стога се он залаже за литературу која мири и спаја метафизичко апсолутно и релативност историјске чињенице, коју зове „литературом значајних околности“ (Sartr 1984b, str. 143). И Данило Киш сматрао је да је писање свесни чин који захтева озбиљност и одговорност, али за разлику од Сартра, он сумња у могућност ангажовања кроз литературу *hit et nunc*: „Опредељење за писање је ангажовање, то је хуманистичка акција, писац жели да учествује у свету идеја и тим учешћем осмисли и своју вокацију; а писац мора знати да је исто толико опасно кладити се на вечност, као и на тренутак.“ (Kiš, 1990, str. 275) Киш нас упозорава на амбивалентну оштрицу ангажмана:

> „Када у неком друштву писац може, без спољне присиле, без казне и кајања да се ангажује, да мења своје ставове, то је, ипак, знак слободе, слободе која је једини и неумитни судија човекове савести: опасна, страшна слобода! Али када вам друштво, држава, партија диктирају ваш ангажман и захтевају га од

вас, то је једна друга врста суочавања са сопственом савешћу, тежа, опаснија од оне прве. Пажња! Руковати опрезно: ангажована литература! (Kiš, 1990, str. 43)

Са списатељске позиције Киш тврди да „поставити право питање у свету у прави час исто је ангажованост, као и давати себи права, као писцу, да та питања поставиш“ (1990, str. 275). Питање је само да ли неко тражи данас од литературе одговоре? И да ли она тежи да их да? Сартр, на више места у свом спису, говори о поруци књижевног дела, јер „порука је, на крају крајева, једна душа претворена у предмет“ (1984b, str. 34) или „све је порука“ (1984b, str. 135), док Киш, оправдано искључив, сматра да домен уметности није да просвећује, поучава и шаље поруке. „Ако имате неку поруку, пошаљите је телеграмом!“ (Kiš, 1990, str. 239) бриљантан је писац који се ангажује, у најлепшем смислу речи, за неотуђиво право уметности. Верујемо, истински, да за Сартра ангажман није само бављење социјалном и политичким темама. Он јасно пита: „Ако је човек политичка животиња, како је онда могуће да његова судбина није једном заувек решена стицањем политичке слободе?“ (1984a, str. 13) Писац пише за саму књижевност, Сартр захтева целовит ангажман за егзистенцију. Иако су његови ставови неретко недоследни, јасно је да писање, и читање, додали бисмо, нису бег од живота, ни терапија, него потврђивање и оправдање егзистенције. Свако писање је један подухват, „један од главних мотива уметничког стварања састоји се, без сумње, у потреби да се осетимо битним у односу на свет“ (Sartr, 1984b, str. 35). У прилог томе иде и следећи навод:

„Напоменућу овом приликом још једном да у ’ангажованој литератури’ ангажованост ни у ком случају не треба да потисне литературу, и да ми управо морамо настојати да служимо литератури уливајући јој нову крв, као и да служимо колективности покушавајући да јој пружимо литературу која јој одговара.“ (Sartr, 1984a, str. 16)

Ко је, у ствари, писац? За Сартра, писац је онај који је увек изложен „подмуклом деловању биографије“ (1984b, str. 23), он је свестан и ангажован појединац, онај који је одабрао да открива свет и човека другим људима како би стекли осећај пуне одговорности. Његова функција „састоји се у томе да сваког упозна са светом, тако да нико не може себе да сматра невиним“ (Sartr, 1984b, str. 29) [истакла И.Б.]. „Човек не постаје писац зато што је одабрао да каже извесне ствари, већ што је одабрао да их каже на известан начин.“ (Sartr, 1984b, str. 30) Односно:

„Човек постаје писац управо зато што је одабрао да каже извесне ствари – своју трагичну усамљеност, своје очајање – али он је тада, у том тренутку трагичног избора између писања и акције, тј. писања као акције, још само кандидат за очајника али не још и писац, и он верује да је писање достојна замена егзистенције и да дакле има неки виши смисао. Писац се постаје тек затим: када се сруше све илузије о писању као акцији, о писању као егзистенцији,

о писању као вишем циљу, о писању као ангажовању итд. Писац се постаје тек кад се схвати тај други део сартровске дефиниције: да писати значи рећи ствари на известан начин, да је писање заправо трагање за својим сопственим идентитетом, јер смо већ сазнали да се литературом и помоћу литературе не може учинити ништа.“ (Kiš, 1990, str. 245-246)

Сартр се неуморно позива на пишчеву, читаочеву и човекову одговорност, Киш сматра да „књижевност мора бити (једина) судбина, човек се литературом не може бавити аматерски“ (1990, str. 300); и Сартр и Киш своја становишта супротстављају платонистичкој максими о несвесном стваралаштву и писцима који „не знају шта раде“![4]

Литерарано дело је у Сартровој концепцији структура („схематска творевина“) коју читалац открива и попуњава у чину „перцепције и креације“:

„ (...) Литерарни објект је чудна чигра која постоји само када је у покрету. Да би се остварио, потребан је један конкретан чин који се зове читање, а његово трајање зависи искључиво од тога колико може да траје то читање. Изван тога постоје само црни потези на хартији.“ (Sartr, 1984b, str. 37)

„(...) Операција писања подразумева операцију читања као свој дијалектички корелатив, а за та два акта потребна су двојица посебних извршитеља. Тек упоредним напором писца и читаоца појављује се тај конкретни и имагинарни објекат: дело духа. (...) Читање доиста личи на синтезу перцепције и креације.“ (Sartr, 1984b, str. 39).

Дело књижевности престаје бити предмет, постаје хоризонт сусрета писца и читаоца, отворен хоризонт који увек мора бити, како би рекао Јаус, „хоризонт напредујућег искуства“ (1998, str. 322) у којем не моделује само читалац својим искуством и свим оним што он јесте у одређеном тренутку процес читања и разумевања књижевног дела, него је и обрнут процес евидентан. Улогу водича у том процесу Сартр додељује писцу, али „белеге које је поставио одвојене

[4] У филозофској и херменеутичкој мисли широко је распрострањена платонистичка теза разумети писца боље него што је он разумео самог себе. Она имплицира да је стваралаштво несвесно, те да је задатак тумача да разуме и објасни то несвесно, како оно изречено, тако и неизречене позадине дела. Болнов, у настојању да се разрачуна са овим привидно парадоксалним становиштем који у себи крије дозу надмености, долази до закључка да разумети писца боље него што је он разумео себе заправо значи разумети га боље не у квалитативном, већ у диференцијалном смислу, чиме тумачење постаје стваралачко (1998, str. 155-174). Тиме се он надовезује на естетику рецепције, која читаоцу даје веома важну улогу у разумевању дела, а идеју о читању као „диригованом стварању“ од стране писца заступао је и Сартр (1984b, str. 38-40). „Није истина да писац пише за себе самог: то би био највећи неуспех“ (Sartr, 1984b, str. 38), „стваралачки акт је само непотпун и апстрактан момент у производњи једног дела“ (Sartr, 1984b, 39).

су празнином, до њих треба доћи, треба их престићи. Једном речи, читање је дириговано стварање.“ (1984b, str. 40) Поново се сусрећемо са Сартровим противречностима – анализирајући однос публике, и писца, писца и идеологија, он се на више места грубо односи према читаоцу: „Данас је публика у односу на писца у стању пасивности.“ (1984b, str. 64) или поредећи однос читалаца и аутора са односом мушкарца и жене (1984b, str. 65), али признавајући читаоцу статус ко-ауторства он верује у (свог) читаоца и сматра да „сва дела садрже у себи слику читаоца коме су намењена“ (1984b, str. 55).

Код Киша, наизглед, однос писца и читаоца не темељи се на толико поверења: „Писац и читалац то су само две самоће, случајан сусрет два сродна сензибилитета, кратак тренутак препознавања и идентификације, али из тог се сусрета не може родити ништа, осим можда сумње.“ (1990, str. 247) Ипак, и Киш на трагу дијалошког разумевања[5] размишља о (својој) идеалној публици. Пун сумње, изјављује да писце читају још једино критичари, али и пун наде слика своје читаоце: „Мало их је и налик су на мене.“ (1990, str. 248) и даље: „Више бих волео (то, на жалост, не зависи од мене) десет правих читалаца од стотину или хиљаду оних који нису дошли до књиге по изборној сродности него је то случајно.“ (1990, str. 300)

Бавећи се односом писца и читаоца Сартр дефинише и веома важан појам слободе, који је један од најубедљивијих и најлепших Сартрових момената у спису Шта је књижевност. Литерарно дело пресек је различитих слобода. У њему се стичу слобода и писца и читаоца. Дело се остварује кроз читаочеву слободу на коју писац апелује, дакле и читалац учествује у појави естетског предмета, а на хоризонту сусрета тих слобода, писца и читаоца, помаља се слобода дела; дело је стога и „акт поверења у слободу човека“ (Sartr, 1984b, str. 50). Иако је књижевност фикција, она није мање стварна од појавне стварности. „Литерарни објекат, мада се реализује кроз језик, никад није дат у језику“ (Sartr, 1984b, str. 40). Ми увек читамо и пишчеву намеру, успех дела је и у томе да се та намера препозна, јер ми говоримо не само оно што смо рекли, него и оно што нам је измакло. Сартр се слаже са Кантом да уметничко дело нема циљ, да је његова вредност упараво у томе што је оно апел на читаочеву слободу, остављајући му естетичко одстојање (Sartr, 1984b, str. 42). Сличног мишљења је и Киш: „Литература је (...) слобода за себе, слобода по себи, категорија духа који у комплексу цивилизације и културе има прворазредну улогу, управо као категорички императив слободе“ (1990, str. 255). Дакле, читалац је чиста слобода, „чиста стваралачка моћ“, која се у потпуности предаје књижевном делу и у тој потпуној предаји прожима га апсолутна слобода. Будући да читалац учествује у креацији дела, писац апелује на његову слободу, „књига не служи мојој слободи, она је захтева, (...) она се нуди као циљ читаочевој слободи“ (Sartr, 1984b, str. 41). „Читање је, према томе,

[5] О дијалошком разумевању у литерарној херменеутици коју је заступао Гадамер видети Јаусов текст наведен у одељку Литература (Jaus, 1998, str. 333-350).

једно вежбање у великодушности“ (Sartr, 1984b, str. 43) које крије дијалектички парадокс, јер „што више осећамо своју слободу, више признајемо и туђу“ (Sartr, 1984b, str. 44): „Читање је на тај начин и неки пакт великодушности између аутора и читаоца: један се поуздаје у другог, један рачуна на другог, захтева од другог исто онолико колико и од себе самог.“ (Sartr, 1984b, 46)

Слобода[6] је, у извесном смислу, (и) проклетство, јер „човек не ради шта хоће, а ипак је одговоран за оно што јесте“ (Sartr, 1984a, str. 14), бити равнодушан или револуционар је избор (Sartr, 1984a, str. 15), страшни избор неретко. Сартр захтева ослобођеног одговорног читаоца, али у непрестаном захтеву за тоталитетом жури и прави омашке, те пише да је демократија једини режим са којим је проза солидарна (Sartr, 1984b, str. 52), увидећи, доцније да је идеална публика могућа само у бескласном друштву (Sartr, 1984b, str. 104-105), а то је, јасно је и њему, утопија.

Слобода, као егзистенцијална категорија која надилази херменеутичке стратегије, неразлучиво је везана за концепцију „естетичке радости“. „Естетичка радост“ је Сартрова ознака естетичког уживања и оно је за њега сложен осећај који, када се јави, сигнализира да је дело савршено (Sartr, 1984b, str. 47). То је сложено осећање које има свој фазни развој:

> „Оно је пре свега истоветно са спознајом једног трансцендентног и апсолутног циља који за тренутак зауставља утилитарно стално претакање циљева-средстава и средстава-циљева, што ће рећи, са спознајом једног апела, или, што на исто излази, једне вредности.“ (Sartr, 1984b, str. 48)

„Естетичка радост“ омогућава конституисање естетичког предмета, а „радост“ проистиче из свести о сопственој битности у току естетског уживања и (ре)креације дела. Путем читања читалац поново постаје део онога што је превасходно изван његовог „ја“, и (поново) осваја свет.

> „(...) Свет је мој задатак, што значи да је битна и добровољно прихваћена функција моје слободе управо то да једним неусловљеним покретом доведем до постојања једини и апсолутни објект – свет.“ (Sartr, 1984b, str. 48)

Сартрова концепција „естетичке радости“ отвара амбивалентност и некохерентност његове мисли. Сретен Марић је веровао да му недостаје естетички доживљај уметничког дела (2009, стр. 57). За Марића је недопустиво претварање уметничког исказа у пропаганду и акцију, те чињеница да између романа, памфлета, летка и расправе у суштини нема разлике, да се сви цене по ефикасности (2009, стр. 17) Мерило вредности једног књижевног (и уметничког) дела не може бити његова делотворност. Марић се с правом противи било каквом подређивању књижевности некњижевним циљевима и инсистира на њеној превасходно естетичкој функцији:

[6] О вишесмисленој употреби појма слободе у спису Шта је књижевност, час у егзистенцијалистичком, час у кантовском, час у неком трећем смислу, писао је Сретен Марић у већ навођеној студији (2009, стр. 70-71).

„Уметност је, уколико је уметност, пре свега једна визија, један израз света, а никако упутство за акцију. Она је, исто као и игра, велика школа живота, али кад смо у њој као и кад смо у игри, ми заборављамо на стварност, апстрахујемо принцип стварности. Уметничко дело, кад смо у њему, не открива свет, већ је свет за себе.“ (Марић, 2009, стр. 58).

Сартр у једном моменту каже да „естетско уживање у прози је чисто само ако долази као некакав вишак уз остало“ (Sartr, 1984b, str. 30), међутим, његова реторика ангажованости и утилитаризација прозе ипак нису успеле у потпуности да заглуше његову свест о естетичком доживљају уметничког дела. Он истиче да литература треба да буде морална, не морализаторска (Sartr, 1984b, str. 184) и настоји да укине подвојеност категорија естетичко и етичко, верујући „ (...) мада је литература једна ствар, а морал сасвим друга, у дну естетичког императива ми видимо морални императив“ (Sartr, 1984b, str. 50). Ипак, он хоће да од литературе направи идеологију, зато што „читава литература у свако доба јесте идеологија, јер сачињава синтетичку и често противречну тоталност свега што је та епоха могла да произведе да би себе осветила, с обзиром на историјски момент и на таленте“ (Sartr, 1984b, str. 183). То је још једно место у којем га Киш не следи, тврдећи да је песништво сумња, а идеологија одсуство сумње (1990, str. 320). Ипак, Киш се слаже да уметност није само естетичко опредељење, већ и етичко (1990, str. 187). Дефинишући бит естетичког као радост, те дијалектичку корелацију писања - читања као „естетичку модификацију људског пројекта“, Сартр, као и Киш, показује да је уметничко дело укрштај естетике и етике, дајући, ипак, предност етичкој компоненти. Инсистирање на етичкој основи (која „оркестрира“ естетски доживљај) не може се недвосмислено поимати као утилитаризација књижевног израза и деестетизација прозе.[7]

Уз категорије слободе и „естетичке радости“, у Сартровим анализама феномена књижевности наилазимо на још једну битну одредницу, категорију одговорности. Већ смо рекли да је за Сартра улога писца да сваког упозна са светом, да даје друштву „несрећну савест“ (Sartr, 1984b, str. 61). У светлу таквог ангажмана профилише се пишчева одговорност. Сажето речено, писац се, одлучивши се за писање, одлучио за делање – говорити значи деловати, „именовати значи показати, а показати значи променити“ (Sartr, 1984b, str. 62). О именовању као идеалу модерне литературе и стваралачком чину par excellence пише и Данило Киш (1990, str. 244). Писац не пружа читаоцима и свету бестрасну слику друштва, он зна да откривање подразумева жељу за мењањем. Пишчева дужност је да сведочи о свету, да се бори против неправди. Чак и ако постане свестан да његова акција

[7] Сартр је лепо замолио да му се наведе „један једини добар роман чија би изричита намера била да послужи тлачењу, један једини који би био написан против Јевреја, против црнаца, против радника, против колонизованих народа“ (Sartr, 1984b, str. 51). Верујемо да су резултати постколонијалних студија, студија мањинских књижевности, родних студија итекако одговориле на ову Сартрову молбу. Али тиме почетна Сартрова теза не губи на својој снази.

не резултира променом, то не би требало да га спута или обесхрабри, јер у виду мора имати и своју част и достојанство. Јер, и ћутање је један облик одговора, (на) учио нас је Сартр. И за сваки облик свог (не)деловања писац сноси одговорност. Када се већ латио тог подухвата, када је се одлучио да другим људима открива свет и човека у њему, то је одабрао са циљем да његови читаоци стекну пун осећај одговорности пред откривеним објектом. Пишчев агон налаже читаоцу да буде његов сапутник и сапатник у авантури која се зове литература. Дакле, и читаоци, ко-аутори књижевног дела, подједнако су одговорни за аспекте света о којима конкретно дело сведочи. Нема невиних, већ само неодговорних и одговорних читалаца:

„Ако је расејан, уморан, глуп, лакомислен, већина односа ће му промаћи, он неће успети да ‹упали› објект (...), он ће из сенке извући неке реченице које ће изгледати као да ничу насумице. Ако је у свом најбољем расположењу, он ће изван речи пројектовати један синтетички облик у коме ће свака фраза представљати само делимичну функцију : ‹тему›, ‹предмет›, ‹смисао›.“ (Sartr, 1984b, str. 39)

Управо је поље одговорности, апел на пишчеву и читаочеву с(а)вест, упоришна тачка Сартрове теорије у којој се открива вера у књижевност, њена епистемолошка функција и суштина ангажмана као одговорности за овај свет и човека у њему:

„Писати значи у исто време разоткривати свет и постављати га као задатак великодушности читалаца. То значи прибегавати туђој свести да би нас она признала као битне за тоталитет бића; то значи, хтети доживети ту битност посредством других личности.“ (Sartr, 1984b, str. 49)

У неким тренуцима Сартр схвата немоћ и утопију ангажмана:

„Ништа нам не пружа гаранцију да је литература бесмртна. (...) Путем литературе, као што сам рекао, заједница прелази у одражавање и посредовање, стиче несрећну свест, једну неуравнотежену сопствену слику коју стално настоји да измени и да побољша. (...) Свет може сасвим добро да опстане и без литературе. Али још боље може да опстане и без човека.“ (Sartr,1984b, str. 186)

Ипак, он не одустаје. „Није ствар у томе да се захтевима литературе додају још неки, већ напросто да им се свима ставимо у службу, чак и ако је то безнадно.“ (Sartr,1984b, str. 169) Сартр, усуђујемо се рећи, има једну дубоко хуманистичку визију и литературе и света, зна да не можемо без других, као и да се наше сопство конституише превасходно кроз причу и причање.[8] Када је реч о његовом односу према проблему алтеритета, желели бисмо да истакнемо да је на мети напада (пре)често била његова реченица: „Пакао, то су други.“ У своју одбрану, Сартр је изјавио:

[8] О односу сопства и наративног идентитета видети Рикерову студију наведену у одељку Литература (Рикер, 2004, стр.147-176).

„Хтео сам да кажем да су пакао други људи. Али та реченица, ‘пакао, то су други’ је увек била погрешно схваћена. Сматрало се да сам тиме желео да кажем да су наши односи са другима увек затровани, да су то увек паклени односи. Али ја сам желео да кажем нешто сасвим друго. Хтео сам да кажем да ако су односи са другима напети, искварени, то онда може да буде само пакао. Зашто? Зато што су други оно што је најсуштинскије важно у нама самима да би имали самосвест [истакла И.Б.]. Када мислимо о себи, кад покушавамо да се спознамо, у суштини користимо знања која други имају о нама. И себе процењујемо начинима које други поседују, које су нам дали да себе процењујемо. И шта год рекао ја о себи, увек је мишљење другога унутра. Што ће рећи да, ако су моји односи са људима лоши, ја сам онда у потпуној зависности у односу на друго биће. И тада сам у суштини у паклу. Али то никако не треба да значи да не можемо да имамо и другачије односе са другима. То само показује суштински значај који други људи имају за сваког од нас. (...) Тако да, у суштини, пошто смо живи, хтео сам да покажем приниципом апсурда, колика је важност људске слободе, то јест важност промене неких деловања другим деловањима. И какав год да је пакао у коме живимо, мислим да смо слободни да га разбијемо. И ако га људи не разбију, такође онда слободном вољом у њему остају, тако да се може рећи да добровољно остају у паклу. И видите, дакле, да односи с другима подразумевају слободу, слободу као другу страну наметнуте патње (...). И волео бих да се тога сетите кад чујете да неко каже ’пакао, то су други.‘ “ (Sartr, 2012)[9]

Питамо се може ли се уметност (данас) ослободити (ужасне) стварности, јер и социјалне неправде, постојање логора и свих врста опресија са којима су се сусретали и Сартр и Киш, политика која продире у све поре живота и бића данас – једном речи ангажман улази у књижевност и уметност. Али, ангажовање, изричит је Киш, не сме нас лишити Лепоте и метафизике, оголити Дух и свести нас на јед(и)ну димензију, zoon politikon! Он луцидно суди (ангажованој) књижевности:

„ (...) Нико не може имати чисту савест: они који су опѐвали у свом гордом одрицању месечину, имају на савести своје ћутање, непритицање у помоћ људима у животној опасности, а они први, ангажовани, имају, пак најчешће на савести своје учествовање у убиству невиних... ‹Ко узме кајаће се, ко не узме кајаће се!› “ (Kiš, 1990, str. 43)

Оба наша писца посматрају писање као обавезу, одговорност, (само)свест, али и слободу и разрачунавање са светом и самим собом. Речи заводе, а траже поверење, идеје, додали бисмо у духу Кишове поетике, не поучавају, али зраче и значе. У уметности и путем уметности не сме се политизирати, задатак књижевности није да просвећује, али имамо, још од антике свест о катарзи. Зато разумемо Сартра кад

[9] Ово је текст који је Сартр снимио као увод пред радијско снимање драме Иза затворених врата [*Huis clos*] 1965. Забележили су га Мишел Конта [Michel Contat] и Мишел Рибалка [Michel Rybalka], а овде га преносимо са веб сајта http://www.gradnis.net/knjizevnost/odlomak-omiljene-knjige/ .

захтева од писца и литературе одговорност, бригу за будућност епохе и настојање да допринесе друштву мењајући човеков друштвени положај и самог човека. Да ли је (немогући) еклектицизам Сартров захтев да конкретну, историјску „пишчеву ситуацију“ помири са метафизичким језгром и на тај начин доведе у плодотворан дијалошки хоризонт *homo politicusa* и *homo poeticusa*? Немамо одговор, јасно је, јер у свету у коме су потребни одговори, како каже Барт, књижевност и уметност само постављају питања (Kiš, 1990, str. 230). Ипак, само она стварност која нас је прожела, која је део наше крви, може да се ангажује. И сартровски, пишчеву слободу и искреност суочи са читаочевом. Само тако књижевност је и етичка и може да рачуна на читаочево поверење и слободу.

На темељу списатељске слободе, Киш не прави компромис са властитом савешћу. Опсесивно се однесећи према литератури као истини, он изјављује: „Не усуђујем се да измишљам.“ (1990, str. 220) Али, Киш зна да су и *poiesis* и *techne* компоненте стваралаштва, да ни *poeta doctus* не ствара без инспирације, јер је управо таленат оно што се не може научити. Сартр, са друге стране, изјављује да је уметничко дело бесциљно „зато што је апсолутни циљ и што се гледаоцу представља као категорички императив“ (Sartr, 1984b, str. 150), али поново сам себи противречи признајући стваралаштву само „тајне фабрикације“:

> „Објективни мит (...) састоји се у томе да свако трајно дело има неку своју тајну. Ишло би још некако кад би то била нека тајна фабрикације; али не, она почиње тамо где престаје техника и воља, нешто се одозго одражава у уметничком делу и разбија се у њему као Сунце у таласима. Једном речи, почев од чисте поезије па до аутоматског писања, литерарна клима сва је у платонизму.“ (Sartr, 1984b, str. 136)

У склопу борбе и ангажмана Сартр намеће писцу задатак да освоји новине, радио, филм – „mass media“, ново оружје литературе, како би освојио ширу публику (1984b, str. 156, 161, 170), али Киш се буни, јер масовни медији убијају „метафизичност“ дела (1990, str. 330). Киш инсистира на тези да метафизичко присуство литературу приближава музици, то метафизичко зрачење је она танана и неухватљива граница која књижевност издваја од осталих писаних споменика (1990, str. 327), оно због чега су књижевна дела „чеда сумње и наде“ или „плод труда и чуда“ како је говорила Цветајева (Kiš, 1990, str. 229). Додуше, и Сартр се залаже за сумњу, али увек имајући на уму свој јасан циљ о ангажману прозе чији је први задатак да мења све(с)т: „Пошто су и сама плодови мука и сумњи, она [дела] не могу бити уживање за читаоце, већ мучење и сумња. Ако нам пођу за руком, она неће бити разоноде, него опсесије. Она неће учинити да се свет види, него да се промени.“ (Sartr 1984.b : 151)

Верујемо, на основу великодушности и слободе коју нам је Сартр доделио као читаоцима, да његов противречан и комплексан појам ангажмана није лишен дубоког хуманизма. У Сартрову одбрану (уколико има повода и смисла за том одбраном), наводимо чињеницу да се недвосмислено оградио од литературе у

служби комунизма (Sartr, 1984b, str. 167). За Сартра „чинити значи откривати биће“ (1984b, str. 152). Он се залагао за књижевност која има епистемолошку основу и снагу да мења друштво и свет, чак и кад се његови ставови чине амбивалентним, парадоксалним и наивним. И читаоцу и писцу и литератури признао је слободу, чак и у тренуцима кад се чинило да „не говори као необавезан писац, већ као оснивач странке и покрета“ (Марић, 2009, стр. 63).

Сретен Марић је ваљано уочио и Сартрове заслуге и противречности: његову утопијску идеју о уметнику као покретачу света, несумњиво интелектуално поштење, преокупираност оним што је судбоносно у датом тренутку и у крајњој линији неодрживост његове филозофије. Можда је извор Сартрове недоследности чињеница да је желео да се ангажује за револуцију, остајући веран својим ранијим истинама, како примећује Марић, желећи да оствари сизифовски подухват измирења егзистенцијализма и револуције (2009, стр. 35). Несумњиво је да су Сартрове идеје наишле и на велика одобравања и на оштру критику и отпор, стога је његово дело било и камен кушње за још једног великог читаоца, Данила Киша, који му приступа са много разумевања и великодушности.

„(...) Живети и писати нису исте делатности (због чега и постоје два различита глагола); а изједначавати их апсурдније је него их раздвајати јер литература има богатију прошлост од сваке индивидуе, ма какав она имала педигре“ луцидно нам поручује песник (Brodski, 2007, str. 73). Ипак, писање припада смртницима. Човек, „обдарен за смрт као смрт“ (Hajdeger, 1982, str. 160) обитава у димензији између неба и земље, и потребна му је песма да би смео да дигне свој поглед небесима и премери се божанском мером (Hajdeger, 1982, str. 158-162). Или Хелдерлиновим речима:

„Пун заслуга, ипак песнички станује
Човек на овој земљи.“ [10]

„Никада ниједан песник неће издржати претварање својих речи у дело, ма какве биле те речи. (...) Али песма остаје ако је испевана у времену.“ (Miljković, 1991, str. 161) Књижевност, можда, даје смисао и смрти и људској егзистенцији. Та њена (не)моћ често је „слаба утеха за смртност, али ипак утеха“ (Kiš, 1990, str. 318). Коначно, „литература, ипак, нечему служи. Људској савести.“ (Kiš, 1990, str. 190) Спознавши то, можемо прихватити Сартров ангажман као апел на слободу и за слободу и (утопистички) закључити да нам књижевност омогућава да досегнемо пунину свести о себи. Чини нам се да је о таквој одговорности прозе (и уметности) говорио Сартр. Да ли је могуће не определити се, већ протејски се одважити на оно између неба и земље, метафизике и стварности, а избећи замке „средњег пута“? Можда је утопија *homo politicus* загледан у тајну бића и његове непролазне противречне дубине, али да није тако, данас би Одисеј, Хамлет или Рокантен били тек „мрља мастила на убуђалој хартији“ .

[10] Хелдерлинове стихове наводимо према Хајдегеру (1982, str. 129).

ИЗВОРИ

Kiš, D. (1990). *Homo poeticus*. Sarajevo: Svjetlost.

Sartr, **Ž.P**. (1984a). Angažovana književnost (Uvodna reč za časopis *Les Temps Modernes*). U Ž.P.Sartr, *Šta je književnost* (str. 3-16). Beograd: Nolit.

Sartr, **Ž.P**. (1984b). Šta je književnost. U Ž.P.Sartr, **Šta je književnos***t* (str. 17-186). Beograd: Nolit.

ЛИТЕРАТУРА

Дрндарски, М. (2007). Животна филозофија писца као одговор на друштвено-историјску стварност (Примери Алесандра Манцонија и Ива Андрића), У Б. Јовић (Ур.), *Упоредна истраживања 4: Српска књижевност између традиционалног и модерног – компаративни аспект*и (стр.262-271). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Марић, С. (2009). *О Сартру*. Београд: Службени гласник.

Рикер, П. (2004). Шеста студија: Сопство и наративни идентитет. У П. Рикер, *Сопство као други* (стр.147-176). Никшић-Београд: Јасен

Brodski, J. (2007). Altra ego, U J. Brodski, *Tuga i razum* (str. 68-80). Beograd: Russika.

Bolnov, O. F. (1998). Što znači razumjeti nekog pisca bolje nego što je on razumio samoga sebe?, U Ž. Pavić (Ur.), *Filozofijska hermeneutika: XX stoljeće u Njemačkoj* (str. 155-174). Zagreb: Hrvatski studiji - Studia Croatica.

Hajdeger, M. (1982). *Mišljenje i pevanje*, Beograd: Nolit, 1982.

Jaus, H. R. (1998). Poetski tekst u mijeni horizonta razumijevanja, U Ž. Pavić (Ur.), *Filozofijska hermeneutika: XX stoljeće u Njemačkoj* (str. 317-350). Zagreb: Hrvatski studiji - Studia Croatica.

Miljković, B. (1991). O poeziji. U B. Miljković, *Izabrane pesme* (151-161). Beograd: BIGZ.

Sartr, Ž.P. (2012). http://www.gradnis.net/knjizevnost/odlomak-omiljene-knjige/ (20.11.2012)

Стеван Брадић[1]
(Филозофски факултет у Новом Саду)

РЕЖИМИ ЧУЛНОСТИ У ЉУБАВНОМ ПЕСНИШТВУ ШАРЛА БОДЛЕРА[2]

This paper examines the way in which regimes of the sensible participate in the forming of the discourse of love poetry in *Flowers of Evil* by Charles Baudelaire, and in particular to the cycle of poems dedicated to Geanne Duvall. It proceedes from the findings of sensory history as well as the conception of the distribution of the sensible as described by Jacques Rancere in order to uncover the modes of desire and repulsion, of the perceptible and sayable, as they are put forth in and reconstructed by Baudelaire's poetry in relation to the predominant modes of the time (capitalism, colonialism, patriarchy). It aims to show how, because of its hystorical and mediated nautre, sensible becomes the space for struggle for the interpretation of reality, and more specifically, for the formation and intepretation of love.

Keywords: regimes of the sensible, distribution of the sensible, desire, colonialism

Упркос бројним неслагањима о природи и трајању модернизма, чини се да постоји општи консензус када је у питању значај и место Шарла Бодлера. Он се скоро без изузетка именује или као главни претходник или као оснивач модернистичког песништва. Питер Чајлдс (Peter Childs) на пример наводи да су одређени књижевни историчари „отишли тако далеко да сматрају да је модернизам само друга генерација симболизма“ (Childs, p. 100).[31] Фредерик Џејмсон (Frederic Jameson) тврди како пре „Бодлера и Флобера чулне сензације нису постојале у књижевности“ (Jameson, p. 228), будући да стварност уоквирена телесном перцепцијом „није сматрана адекватним садржајем књижевног језика“ (Jameson, p. 228) те да је сам језик песништва, заснован на реторичким формама био „на известан начин суштински неперцептуалан“ (Jameson, p. 228). Слична запажања износи и Жак Рансијер (Jacques Rancière) када говори о преласку са

[1] stevatravel@yahoo.com
[2] Овај есеј је настао у склопу истраживања *Regimes of the Senses in Western Modernist Poetry* на Стокхолмском универзитету, захваљујући S*wedish Institute стипендији.*
[3] Сви наводи из дела на енглеском језику дати су у преводу аутора.

репрезентативног[4] *на* естетски режим уметности[5] *који се одиграва почетком 19. века. У овом есеју се намерава показати на који начин новоформирана свест о чулности учествује у формирању љубавног дискурса у песништву Шарла Бодлера.*

Пре него се упустимо у анализу конкретних текстова, неопходно је изложити одређене методолошке претпоставке на којима приступ проблематици чулности у овом раду почива.[6] Као једна од основних полазишних тачака може се издвојити идеја историје чулности према којој се перцепција схвата као просторно и временски опосредован процес, будући да се чула разумевају као „историјски и културно произведени начини спознаје и разумевања“ (Smith, p. 3). То значи да је чулност увек већ организована у одређене структуре (режиме чулности, перцепција и представа)[7] засноване на технолошким, метафизичким, психолошким и друштвеним претпоставкама, које формирају систем забрана и принуда, жеља и одбојности, путем којих се регулише оно што се може опазити и исказати. Уколико песништво у овом контексту разумемо као естетску праксу (*aisthēsis: опажање чулима, praxis: делатност слободних људи) можемо очекивати да она нужно улази у однос са овим режимима, било на полемички или афирмативни начин. Сам појам режима чулности ослања се на филозофски приступ Жака Рансијера, пре свега на његово разумевање* поделе чулности *(partage du sensible):*

> Поделом чулности називам систем очигледних чињеница чулне перцепције које разоткривају постојање онога заједничког и истовремено разграничавају и дефинишу његове делове и позиције које се унутар њега могу зузету . . . Ово парцелисање делова и позиција је засновано на подели места, времена и форми делатности које одређују сам начин на који се оно заједничко испоставља за нашу партиципацију и начин на који различите индвидуе суделују у овој расподели (Rancière, p. 12).

Сама идеја да је чулност, барем делимично, историчка, претходи заснивању савремене историје чулности и може се пратити, према Рансијеровом схватању, све до Шилерове рецепције Канта, и његових Писама о естетском образовању човека, будући да је он први разоткрио како је „идеја доминације и подређивања пре свега

[4] Репрезентативни режим се „развија у нормативност која дефинише услове према којима имитације могу да се препознају као искључиво уметничке те да се процене у оквиру датих услова као добре или лоше, адекватне или неадеквеатне“ (Rancière, p. 21).

[5] Естетски режим уметности „итовремено успоставља аутономију уметности и идентитет њених форми са формама које сам живот употребљава како би се обликовао” (Rancière, p. 23).

[6] О овоме сам већ у неколико наврата писао, видети: *Симулација и гастрономија: режими чулности и аспекти идентитета у песништву Војислава Деспотова*, Београд: Службени гласник, 2012, стр. 7-13, као и “Режими чулности и симболички поредак у *Маски* Милоша Црњанског”, у *Савремена проучавања језика и књижевности*, Година IV, Књ. 2, 2013, стр. 471-484.

[7] Историчар чулности Роберт Јуте (Robert Jütte), на пример, расправља о томе детаљно у трећем поглављу његове књиге, „Класификације: хијерархија чула“ (Jütte, p. 54-71).

заснована на онтолошкој расподели (делатност мишљења наспрам пасивности чулне материје)“ (Rancière, p. 27). Ову идеју даље ће развити Хегел, у чувеном поглављу Феноменологије духа „Самосталност и несамосталност самосвести: господство и ропство“, и Маркс (Kalr Marx) у Економским и филозофским списима из 18*44, где се експлицитно наводи како је „формирање пет чула . . . резултат рада читаве историје света закључно са садашњим тренутком“ (Marx, 1988, p. 109). Даљи доприноси разумевању чулности могу се пратити преко Георга Зимела, са његовом* Социологијом чулности, Валтера Бенјамина посебно са есејом „Уметничко дело у раздобљу техничке репродукције“, и уопште са тезом о „опадању ауре“,[8] све до оснивача школе Анала Лисјена Февра (Lucien Febvre) и Марка Блока *(Marc Bloch), који се први експлицитно баве историчношћу чулности у делима* Проблем неверништва у 16. веку и Краљевски додир. Доприносе овом пољу су након Другог светског рата дали бројни мислиоци, пре свега Маршал Маклуан са Гутенберговом галаксијом и Разумевањем медија, где износи утицајну идеју о великој подели, потом Мишел Фуко са чувеним делима Надзирати и кажњавати и Историја сексуалности, Ги Дебор са Друштвом спектакла, Жан Бодријар са концепцијом симулације и симулакрума, као и Вилем Флусер, Фридрих Китлер и Пол Вирилио развијајући специфично разумевање технологије и медија.

[8] Валтер Бенјамин је опширно и луцидно писао о утицају масовне производње и логике тржишта на Бодлерово стваралаштво, и стваралаштво уопште, истовремено чосвећујући значајну пажњу чулности. Основна концепција коју Бењамим притом излаже је „опадање ауре“, а Бодлер је први песник у чијем се делу овај догађај може у свој својој пуноћи ишчитати, и који је у њему суштински уписан. Према Бенјамину, „аура на предмету неког опажања управо одговара искуству које се на неком употребном предмету таложи као вежба“ (Бенјамин, стр. 213) а која подразумева „представе које, налазећи се у „спонтаном памћењу“, теже да се групишу око [тог] предмета опажања“ (Бенјамин, стр. 213). Аура је суштинска „повезаност простора и времена: јединствено појављивање даљине, без обзира колико је нешто близу“ (Ferris, p. 94). Објекат задобија ауру тако што се „његово просторно постојање дефинише одређеним моментом у времену, чинећи га на тај начин јединственим“ (Ferris, p. 94). Опадање ауре је условљено перцепцијом „чији је осећај за изједначавање појава порастао до те мере да и оно што је јединствено, губи своју јединственост услед репородукције“ (Ferris, p. 94). У контексту опадања ауре „јединствено, индивидуално и појединачно више не служе као извор културног и друштвеног значења“ (Ferris, p. 95). Али уместо тога „материјално постојање света отвара се за слободну игру политички образованог погледа“ (Ferris, p. 95). Ускраћујући уметности квалитете који су дуго дефинисали њену вредност, Бенјамин преусмерава пажњу на њене историјске и материјалне квалитете, тј. на услове производње. Коначно, Бодлерова уметност је и настала као борба у културноисторијском контесту опадања ауре, као покушај да се изгради простор за песништво у друштву у коме га више није било у класичном смислу. Бенјамин је зато и назвао ово песништво, ослањајући се на Ничеа, „звездом без атмосфере“ (Бенјамин, стр. 221). Логика песничког позива је зато увек већ унапред измештена, спољашња у односу на свет у коме се нашао, заснована на језику који није утилитаран и који превазилази напеосредну размену информација. Оно што ћемо покушати да покажемо у овом раду је како песнички језик представља једну врсту читања језика чула, будући да је свет дат као чулни феномен.

Чулност у 19. веку

Да бисмо приступили анализи Бодлеровог љубавног песништва морамо прво да у кратким цртама установимо на који начин се чулност конституише средином 19. века, у време настанка Цвећа зла. Ово излагање је могуће пре свега на основу истраживања водећих историчара чулности Алана Корбена (Alain Corbin), Констанце Класен (Constance Classen), Дејвида Хауса (David Howes), Роберта Јутеа (Robert Jütte) и Марка М. Смита (Mark M. Smith). Истовремено се мора нагластити да њихове студије,упркост својој исцрпности, морају остати фрагментарне, будући да пројекат реконструкције чулности било ког историјског периода зависи од посредних сведочења и документације која је увек уоквирена одређеним конвенцијама писања стварности.

За успостављање режима чулности у коме се јавља Бодлерова поезија од посебног значаја су промене које су се одиграле на прелазу из 18. у 19. в, промене у виду политичког слома Револуције, процеса радикалне индиустријализације, урбанизације и појаве капитализма у класичном смислу речи. У домену чула вида сведоци смо успона надзирачког режима управљања о коме је детаљно писао Мишел Фуко, праћеног продубљивањем везе између погледа, рационалности и ефикасности (Smith, p. 25). Поглед је успостављен као типично мушко чуло, чуло истраживача, научника, мислилаца, авантуриста, управљача (Classen, p. 83), али и фланера, као једне од кључних фигура Бодлеровог песништва (Jütte, p. 198). Урбане средине у овом периоду постају по први пут систематски осветљене, такође долази до успона машина визије, као што су дагеротипија и фотографија, али и низа периферних технологија везаних за поглед (тауматорп, стереоскоп, стробоскоп, панорама, диорама итд) (Jütte, p. 192-194). Напредовање науке омогућава развој значајних механичких помагала у домену овог чула (микроскоп, телескоп) (Jütte, p. 187), а све ово мења начин на који посматрамо стварност. У пољу звука, са технолошким напретком, долази до коначног обликовања и диференцирања феномена буке (индустријска, саобраћајна, стамбена) и тишине (Jütte, p. 202-203). Бука се тако разумева као расипање радне енергије, као означитељ неефикасности, а повезана је са радничком класом и странцима, који окупирају јавне просторе и онемогућавају успостављање тишине неопходне за издавање јасних наредби, ефикасну производњу, али и контемплацију (Jütte, p. 202-203; Smith, p. 53). Тишина се такође по први пут успоставља у позориштима, са успоном буржоазије, и омогућава демократизацију суда укуса, који се у аристократском режиму заснивао на централизујућој моћи краљевог гласа (Smith, p. 50-51). У домену мириса прелаз из 18. у 19. век донео је драстичне промене – успон телесне хигијене, деодоризацију тела и јавних простора (велики пројекти изградње канализација и одлагања градског ђубрета на депоније ван града) (Crobin, p. 125; Classen, p. 83), потискивање снажних, анималних парфема (амбре, мошуса итд), везиваних за аристократију (Crobin, p. 111; Classen, p. 73), успон флоралних мириса (крин, ружа, љиљан итд) и схватања чула мириса као типично женског чула (до краја 18. века сви парфеми

су били на располагању мушкарцима и женама подједнако) (Crobin, p. 118; Classen, p. 84). Чуло укуса, почевши од 17. века, пролази кроз сличне преображаје – у Француској долази до развијања гастрономије, као својеврсне мешавине науке и уметности приликом прирпемања, служења и конзумирања хране (Smith, p. 80). Истовремено, чуло укуса постаје основна метафора естетског суда и као таква опстаје до данас (Smith, p. 81). Могуће је да овоме доприносе колонијална освајања која у Европу уводе бројне нове намирнице (кукуруз, кромпир, чоколада итд.), истовремено решавајући проблем снабдевања храном (шећер, пшеница, кафа, чај), прелаз са бриге о квантитету на бригу о квалитету хране, омогућујући бујање дискурса о укусу (Smith, p. 83). Приступ овом новоотвореном пољу густативности пре свега је био могућ повлашћеним друштвеним слојевима, тако да је укус, било у уметничком или физиолошком смислу, постао конструкција за уписивање класне разлике. Промене у пољу тактилности су у великој мери неистражене, али се могу делимично дедуковати из Фукоових радова о формирању дисциплинске власти (опадање физичког кажњавања, пораст вежбе и понављања) и укључивању сексуалности у праксе моћи, који имају непосредне ефекте на телесност (Фуко, стр. 136). Упрос систематском одбацивању овог чула као нерефлексивног, оно остаје значајно, пре свега током формирања свести о *праву на удобност* (чак ни сиромашни, слаби и осуђени не треба да трпе физичку нелагодност), које се измешта из теолошког и духовног у правцу чисто физичког значења (Smith, p. 100-103). У домену рада, тактилност је почела да се сагледава као означитељ пролетеријата, док су више класе биле лишене непосредне интеракције са материјалном стварношћу, будући да су се наводно бавиле интелектуалним радом (што је блиско Хегеловом схватању дијалектике роба и господара) (Smith, p. 108).

Из овог кратког излагања видимо да су чула заиста захваћена драматичним променама које су се одигравале током 19. века. На овај начин, до средине века успостављени су специфични услова перцептибилности материјалне стварности, као и њеног разумевања, односно, успостављен је одређени *режим чулности*, са надзором, уписивањем класних разлика и структуром импријалног центра и периферије као његовим главним одредницама. Истовремено овај режим је почео да се доводи у питање у одређеним друштвеним и уметничким круговима, а једна од битних фигура овог процеса свакако је био и Шарл Бодлер. У његовој љубавној поезији можемо да препознамо различите тенденције на овом плану које су репрезентативне за читав његов приступ овој проблематици.

Црна Венера[9]

[9] Именом „Црна Венера“ (Vénus Noire) Бодлер се обраћао својој креолској љубавници Жани Дивал, којој је посветио велики број љубавних песама, а које како наводи Шмидова „не представљају изузетак у односу на уобичајено представљање креолских жена у Француској током 19. века“ (Schmid, 1997). Потребно је, међутим, приметити да ово име није у потпуности Бодлеров изум, те да се може повезати са судбином Саре Бартман (Sarah Baartman), односно, „хотентотске Венере“, како је била позната париској и лондонској публици почетком 19. века.

У есеју о Цвећу зла Барбара Рајт (Barbara Wright) објашњава традиционални приступ Бодлеровим љубавним песмама:

> Постоје три традиционално установљена круга песама у Цвећу зла, који укључују већину, али не и све, Бодлерове љубавне песме: круг Жане Дивал (xxii–xxxix), инспирисан физичком љубављу према егзотичној жени; круг гђе. Сабатје (xl–xlviii), инспирисан духовном љубављу; крог Марије Дубран (xlix–lvii), инспирисан љубављу која се јавља у каснијим годинама, када су први, безбрижни, раскиди љубави неповратно изгубљени, али се могу надокнадити, у одређеној мери, суптилностима зрелости“ (Wright, p. 35).

Иако наведена подела није лишена одређених ограничења, посебно када је фигура Жане Дивал у питању,[10] чини се да се у Бодлеровом песништву заиста могу препознати три различита модуса конституисања чулности у љубавним односима између мушкарца и жене, који се могу идентификовати као колонијални, метрополитански и синтетички. Услед ограниченог простора којим располажемо у овом раду, пажњу ћемо посветити пре свега првом типу, будући да је најдубље разрађен, као и да се у њему могу у назнаци препознати остали типови.

Песме које су у томе смислу посебно значајне су „Коса“, „Накит“ и „Ти би да се цео свет у твој будоар смести...“. У њима се успоставља читава динамика односа између мушког субјекта и жене неевропског порекла. Погледајмо, дакле, одломак из песме „Коса“:11

> О, руно коврџаво што се до плећа просу!
> О, усхићења! Мирис отежао и млак!
> Да населим наш лежај успоменама што су
> уснуле у њој, ја ћу ноћас ту густу косу
> као мараму какву да разњиам у мрак!
>
> Азија пуна чежње, Африка која пали,
> сав један свет удаљен, из скоро мртвог сна,

[10] Тако нпр. у песми „Привиђење“ имамо јасан стих „Црна је али ипак к мени сја“ (Бодлер, стр. 59) који би се пре могао приписати Жани Дивал него гђи. Сабатје. Посебно проблематично је то што је познато да одређене песме које се баве феноменом егзотичне жене потичу из периода који претходи Бодлеровој афери са Жаном Дивал, односно, које су написане у време његовог боравка на Маурицијусу. Како у свом исцрпном тексту о постколонијалном читању Бодлера наводи Франсоаз Лионет „док је на Маурицијусу Бодлер био добро примљен од стране локалне елите, на Бурбонским острвима очигледно је време проводио пишући и посећујући локалне проститутке“ (p. 68). Као сведочанство о овоме може послужити чињеница даа је „Бодлер 20. октобра 1841, песму ‘Једној креолки’, посвећену Амелини де Брагар [жени која га је угостила на Маурицијусу], послао писмом њеном мужу“ (p. 68). Лионет потом наводи критку коју Г. Ч. Спивак упућује оваквим поделама: „ . . . индијке које је Бодлер сусрео 1841. представљају се као африканке или чак као фигуре Жане Дивал, његове тамнопуте љубавнице из Париза, чиме се њихово постојање негира кроз процес именовања, претварајући их у ‘производе хегемонијске и лажне картографије“ (p. 82).

[11] Сви наводи из Бодлеровог *Цвећа зла* дати су у преводу Бранимира Живојиновића.

живи у твоме мраку, гају размирисали!
Ко што духове друге носе музике и вали,
тако вољена! твојим мирисом пливам ја.

Отићи ћу у она поднебља жарка, где се
човек и дрво, сочни, губе по цео дан;
витице снажне, нека ваш талас ме понесе!
О, тамно море: весла, заставе, једра – све се
у теби ово крије као блештави сан!

Крије се лука бучна где душа може пити
у гутљајеима дугим мирисе, боју, звук;
где бродови по злату и свили клизе вити
и шире своје руке желећ загрлити
вечиту јару којом небески трепти лук.

Нека се загњури глава, нек се пијанству пода
у црном океану у ком још један спи;
а мој дух утанчани њихан ваљањем брода
умеће да те нађе, лењости пуна плода,
мирисна доколицо, вечита љуљко ти!

Сеницо наткриљена тминама, косо плава,
враћаш ми азур којим небески блиста свод;
маљави руб ме твога прамења очарава
стопљеним дахом што га опјно испарава
палмово уље, катран, мошус, ванилин плод.[12]
(Бодлер, стр. 40)

Може се рећи да читава ова песма почива на принципима изложеним у

[12] "La Chevelure": "Ô toison, moutonnant jusque sur l'encolure! / Ô boucles! Ô parfum chargé de nonchaloir! / Extase ! Pour peupler ce soir l'alcôve obscure / Des souvenirs dormant dans cette chevelure, / Je la veux agiter dans l'air comme un mouchoir! // La langoureuse Asie et la brûlante Afrique, / Tout un monde lointain, absent, presque défunt, / Vit dans tes profondeurs, forêt aromatique! / Comme d'autres esprits voguent sur la musique, / Le mien, ô mon amour ! nage sur ton parfum. // J'irai lagrave-bas où l'arbre et l'homme, pleins de sève, / Se pâment longuement sous l'ardeur des climats; / Fortes tresses, soyez la houle qui m'enlève! / Tu contiens, mer d'ébène, un éblouissant rêve / De voiles, de rameurs, de flammes et de mâts: // Un port retentissant où mon âme peut boire / À grands flots le parfum, le son et la couleur / Où les vaisseaux, glissant dans l'or et dans la moire / Ouvrent leurs vastes bras pour embrasser la gloire / D'un ciel pur où frémit l'éternelle chaleur. // Je plongerai ma tête amoureuse d'ivresse / Dans ce noir océan où l'autre est enfermé; / Et mon esprit subtil que le roulis caresse / Saura vous retrouver, ô féconde paresse, / Infinis bercements du loisir embaumé!" (Baudelaire, p. 208-209).

песми „Везе“.[13] Мирис женине косе производи лавину слика, преводећи низ чулних надражаја из једног поља (олфактивног) у друга (визуелно, густативно, тактилно, аудитивно). Лирски субјект такорећи „распакује“ олфактивно тело жене – које се, са једне стране, проширује преко сваке границе, а са друге, истим овим покретом, укида и замењује другим телом. Уколико бисмо итерпретирали песму са унутрашње тачке гледишта могли бисмо констатовати како дати процес не треба схватити на субјективан начин, будући да би све што проистиче из мирисног тела заиста на њему морало и почивати. Али шта се у њему заправо налази? Пред читаоцем се пружа пејзаж острвског раја, окупан сунцем, доколица, пијанство, сан и даљина Африке и Азије (које наступају као јединствени ентитет). Мотиви су слични као у песми „Ја се присећам радо нагих времена старих...“, али ипак долази до извесног измештања: тела су здрава, сунце сија, простор је отворен, мушка фигура је субјект густативности, а женска је објект конзумације – али више нема говора о грчким божанствима (Феб и Кибела), њихово место сада заузимају Африка и Азија. Структурна веза између европске прошлости (у песми „Ја се присећам радо...“) и колонијалне садашњости (у песми коса „Коса“) не треба да нас изненађује, посебно ако знамо да су, „путујући у спољашње регије света Европљани непрестано сусретали сопствене одразе“ (Boehmer, p. 46-47). Осим тога, Бодлерова визија колонијалне периферије уклапа се у наратив о „слатким пасторалним уточиштима пуним испуњења, ужитака и прича, која су опстајала насупрот ‘стварног’ света Европе, додатно га утемељујући” (Boehmer, p. 28). Механизам на коме почива овај тип пројектовања у Бодлеровим песама Валтер Бенјамин је описао као „нехотично памћење“ (Бенјамин, стр. 180). Присуство (мирисног) тела жене служи пре свега као пролаз ка простору спасења мушког субјекта, сведеног на биће једног чула, односно успостављеног као чисти дух који перципира и који се захваљујући томе сећа. Оваква подела, према којој је жена чулни феномен/објект, а мушкарац чиста перцепција/субјект, уклапа се у раније наведену праксу исписивања чулности у категоријама рода. Истовремено, имплицитна веза која се успоставља између мириса и суштине бића заснована је на разумевању које се протеже до антике, а према коме је сама душа олфактивни феномен.[14] Путем интеракције духа са мирисом косе (колонијалне периферије), мушки субјект улази у однос са самом суштином бића своје драге, реконструишући на овај начин изгубљену ауру искуства љубави (овакво читање засновано је на поетским претпоставкама датим у „Везама“).

[13] Писање се на основу ове песме може представити као читање природе, уколико је ово читање једна врста херменеутике чулности. Језик природе и људски језик овде ипак нису експлицитно повезани, већ само имплицитно, као што природа проговара кроз одјекивање појединачног опажаја, тако и само ово одјекивање одјекује у језику, будући да је и само језик, али без обзира на то, постоји једна врста супстанцијалне везе између бића и исказаног. Другим речима оно што се у песми опажа није субјективни низ асоцијација, већ разотркивање онога што је суштинско за објект о коме се говори.

[14] Како Класенова објашњава: „Сматрало се да је подземни свет сачињен углавном од дима и испарења, док су душе мртвих биле једноставно вртлози ваздуха“ (Classen, p. 44).

Спољашња позиција, међтуим, која у обзир узима контекстуалне поставке у окиру којих Бодлер формира свој песнички дискурс, могла би се артикулисати на следећи начин: колонијално тело, жена-колонија, не поседује ниаквкву суштинску повезаност са лавином асоцијација које лирски субјект производи, него је само објект за пројектовање његовог западног имагинарног, у покушају да превазиђе своју суштринску немоћ у клими надолазећег нихилизма. Оно што лирски субјект види, односно мирише, је могућност превазлиажења кризе модерности и повратка сопственим инхерентним могућностима, које су (наводно) још увек очуване на империјалној периферији (или унутар колонијалног тела). У овом смислу би Бодлерова позиција била амбивалентна – иако није колонијалниста, он ипак учествује у колонијалном дискурсу, који руководи његовом перцепцијом жене/ другости.[15]

Потребно је, међутим, направити неколико додатних запажања: кроз посвећеност креолској драгој песник такође отвара простор за нови тип лепоте (као чулне категорије), која више није западна, белачка, француска (а тиме и супротстављена дугој традицији драгана у песништву Запада, која се протеже барем до Петрарке и Дантеа); његова употреба мириса постаје необично значајна уколико је поставимо у историјски контекст: већ сам прокоментарисао процес деодоризације и уписивање у категорије рода, али како нас обавештава Класенова, тиме што мирис поставља у центар песничког дискурса Бодлер не описује само чулне сензације „већ . . . прави и политички гест. Потискивање одређених мирса – екскрамента, теших парфема итд – од стране доминантних друштвених структура, значило је да њихово заступање представља једну врсту побуне против ових структура“ (Classen, p. 87). Можемо такође поновити да мошус и амбра нису више били популарни као парфеми будући да су сматрани претерано снажним, анималним. Из овог угла, стихови „мађави руб ме твога прамења очарава / стопљеним дахом што га опјно испарава / палмово уље, катран, мошус, ванилин плод“ добијају ново значење – мириси који се наводе истовремено су означитељи чулне и колонијалне периферије. Тросложни покрет који се одиграва у овој песми можемо зато описати на следећи начин: иако лирски субјект прибегава стеротипима везаним за чуло мириса (када приписује мирис телу жене, која је истовремено неевропски субјект), истовремено пројектујући западну прошлост на колонијалну садашњост, он такође подрива структуру моћи успостављену на

[15] На основу тога можемо у Бодлеру препознати претходника модернистичких поетика са почетка 20. века. Као што објашњава Бемерова: „метрополитански модернизам . . . је био под дубоким утицајем нових естских перспектива које је глобално ширење Запада омогућило. У мешавини етнолошких открића, у меланжу музејских изложби, хибридизованим менијима, колекцијама биља, језичким позајмљеницама и формирању дијалеката и креолских језика, укрштања и судари култура у колонијалном процесу произвели су могућност другог угла перцепције, нове и виталне интерпретације. Током прве половине 20. века културне вредности других народа, које су иначе запостављане и омаловажаване, почеле су по први пут да значајно ремете Европску перцепцију, усмеравајући је у правцу различитих али валидних модуса спознаје“ (Boehmer, p. 119-120).

Западу (у домену чула мириса), тако што уводи вредности/мирисе периферије у (естетски) центар. Његова релација према мирису је, дакле, стратешка, будући да га са једне стране прихвата као нешто женско и периферно, али да га истовремено употребљава као битно оруђе за подривање реалности Запада. Према томе, колонијални/женски субјект је у одређеној мери објектификован, али је на овај начин традиционални објект жеље субвертиран и преображен. Зато се „Коса“ може читати као прерасподела чулности, као увођење не-вредности (опосредовано праксама Запада) у простор вредности. Овакав потез, рансијеровски говорећи, постаје могућ тек након урушавања представљачког режима уметности и његове замене естетским режимом.

Екстаза чулности

Као што смо видели из досадашње анализе, чулност код Бодлера није поље непосредне интеракције, већ, напротив, има екстатичку структуру (*ekstasis* – бити или ступати изван себе, од *ek*-: из, и *stasis*: стајати). „Коса“ је читава исписана као измештање, напуштање режима чулности метрополе и одлазак, утонуће у периферију, даљину, оријентално, као алтернативни режим чулности. Из ове перспективе бисмо могли разумети и бројне друге мотиве, а пре свега позивање на пијанство и искуство интоксикације (читав циклус „Вино“), који су такође један облик екстазе. У песми „Накит“, међутим, читамо следеће стихове:

> њезине руке, ноге и слабине и бедра,
> глатки ко науљени и лабуђе глаткоће,
> ткали су испред мога погледа оштро-ведра;
> а трбух њен и гуди, то моје зрело воће,
>
> умиљатији него Анђели зла, пут мене
> ближили су се да ми душу из мировања
> тргну и да је смаме с кристалне оне стене
> где се спустила, жељна спокојног самовања.
>
> Бокове Антиопе и грудни кош дечака
> као да неки нови цртеж у једно споји:
> струк јој је тако узан а стегна тако јака.
> Како дивно шминка на смеђем лицу стоји![16]
>
> (Бодлер, стр. 34)

[16] “Les Bijoux”: “Et son bras et sa jambe, et sa cuisse et ses reins, / Polis comme de l’huile, onduleux comme un cygne, / Passaient devant mes yeux clairvoyants et sereins; / Et son ventre et ses seins, ces grappes de ma vigne, // S’avançaient, plus câlins que les Anges du mal, / Pour troubler le repos où mon âme était mise, / Et pour la déranger du rocher de cristal / Où, calme et solitaire, elle s’était assise. // Je croyais voir unis par un nouveau dessin / Les hanches de l’Antiope au buste d’un imberbe, / Tant sa taille faisait ressortir son bassin. / Sur ce teint fauve et brun, le fard était superbe!” (Baudelaire, p. 204-205).

Женско тело, конституисано као визуелни феномен, као скуп удова, најављује тактилни ужитак, који једино може да „тргне душу из мировања“ и да лирског субјекта/посматрача измести са „кристалне стене“ – што је у основи екстатичко искуство, као ступање из домена духовног у домен телесног. Чулност, према томе, има могућност да оствари непосредан ефекат на дух/душу, односно: чулни надражаји могу да досегну *над-чулно*, трансцендентно. Процес, дакако, функционише и у обрнутом смеру, што можемо видети у песми „Semper eadem“, где сама смрт *држи* субјекте на „танким нитима“ (Бодлер, стр. 63), али и у већ поменутој песми „Ја се радо присећам...“, у којој су жене „прогутане“ од стране „Разврата“ (Бодлер, стр. 17). Према томе, можемо да закључимо да осим што чула делују на апстракцију, апстракција делује на чулни начин. Апстрактно, виртуелно, идеално, дакле, структурирају нашу непосредну, чулну реалност. Како је то још Маркс запазио, „за гладног човека не постоји људска форма хране, већ само њено апстрактно биће“ (Marx, 1988, p. 109) – а овоме се може придодати како гладним апстракцијама само конретни, чулни животи људи могу да утоле глад. Песма „Непријатељ“ завршава се следећим стиховима:

- О бола! Време нашим животима се гоји,
и мрачни Непријатељ који нам срце мрви
расте и напредује од наше бише крви![17]

(Бодлер, стр. 24)

Према томе, лирски субјекат, који прождире (додирује, перципира, мирише, испија тело жене) истовремено бива прогутан од стране самог времена. Дакако, време овде такође значи и смрт, тако да је људско постојање на фундаменталан начин уоквирено смртношћу. Ова се густативна интераккција може боље разумети уколико се постави у контекст Бахтиновог (Mikhail Bakhtin) разумевања карневала – објашњавајући природу карневалске чулности он наводи следеће: „Сусрет човека са светом . . . одиграва се унутар отворених, зјапећих, жваћућих чељусти“ (Bakhtin, p. 228). Свет је тај који прождире, који уништава људске животе изван простора карневала, у који овај уводи специфичну инверзију: „Човеков сусрет са светом се сажима у радосном, тријумфалном обеду; он односи победу над светом, гута а да сам није прогутан“ (Bakhtin, p. 228). На основу овога густативну интеракцију љубавника, захтев лирског субјекта за пијанством, његово „конзумирање“ драге успоставља се унутар карневалске логике – како не би постао оброк Времена (док његова душа обитава на кристалној стени) он сам „прождире свет, уноси га у сопствено тело, чини га делом себе“ (Bakhtin, p. 228). Али код Бодлера ипак нема праве карневалске атмосфере (можемо можда рећи и како се карневалски смех замењује иронијом или сарказмом).

Од пресудне важности је, међутим, чињеница да време/смрт и само има есктатичку структутру, која се може разумети као фундаментална екстаза људског

[17] “L’Ennemi”: “– Ô douleur ! ô douleur ! Le Temps mange la vie, / Et l’obscur Ennemi qui nous ronge le coeur / Du sang que nous perdons croît et se fortifie!” (Baudelaire, p. 198)

постојања – коначно из-ступање из живота у смрт. Према томе, логика присутна у пољу чулности је следећа: кроз искуство екстазе, напуштање садашњости и овдашњости, кроз процес нехотичног памћења, или пак замене духовног за телесно, субјект покушава да превазиђе свест о сопственој темпоралности и смртности. У суштини, екстаза није повезана са сећањем већ са заборавом. Смрт и време не могу се превазићи, али се могу заборавити. У питању је замена једне екстазе за другу, односно, замена свести о смрти за искуство смрти свести. Зато читамо у последњој строфи „Химне лепоти“:

Шта мари ко те посла, весниче или варко,
Бог или Ђаво, ако – ти пуна мирисања,
ритма и сјаја, вило и једина владаркао! –
смањујеш гнусност света и бреме битисања![18]
(Бодлер, стр. 31)

Лепота, као чулна идеја (‘мирисања, ритма и сјаја’), платонистички говорећи, један је од начин да се смањи „гнусност света и бреме битисања“. А као што смо видели, није само у питању „апстракција“ која делује на чулност, већ је постављена наспрам других, деструктивнијих апстракција. Морамо, међутим, бити пажљиви – лепота није представљена као извор спасења, као сила која би ујединила чулност у неком трансцендентном смислу. Ничеовски говорећи она је изван добра и зла, тако да су јој и ефекти проблематични:

Свећо, ка теби лети лептир и сав опијен
кличе: „Блажен тај пламен!“ Док гори безнадежно.
Љубавник задихан над драганом надвијен
ко самртник је који гроб свој милује нежно.[19]
(Бодлер,стр. 31)

У драстичном покрету самосвести сви претходни искази о лековитости екстатичне чулности су замрзнути, ако не и сасвим поништени: љубавник који се надвија над драганом заправо милује сопствени гроб. Поред изразитог песимизма поводом могућности превазилажења смрти, Бодлер нам тиме открива и механизам моћи, који је у основи феномена лепоте, пружајући имплицитно одговор на питање које ће преко сто година касније поставити Делез и Гатари: „[Ш]то људи већ вековима подносе експлоатацију, понижавање, ропство, толико да их желе не само за друге већ и за себе?“ (Делез и Гатари, стр. 25). Део одговора који нам нуди ова песма, датог уз пуну свест о његовим последицама, свакако би био *лепота*. Лепота припада механизмима моћи, процесу *произвођења жеље*. Уметност, будући

[18] “Hymne à la Beauté”: “De Satan ou de Dieu, qu’importe ? Ange ou Sirène, / Qu’importe, si tu rends, – fée aux yeux de velours, / Rythme, parfum, lueur, ô mon unique reine ! – / L’univers moins hideux et les instants moins lourds?” (Baudelaire, p. 207).

[19] “Hymne à la Beauté”: “L’éphémère ébloui vole vers toi, chandelle, / Crépite, flambe et dit : Bénissons ce flambeau! / L’amoureux pantelant incliné sur sa belle / A l’air d’un moribond caressant son tombeau” (Baudelaire, p. 207).

да се бави лепотом, увек је већ део ове производње, што постаје видљиво управо кроз њено измештање ка периферији. Бодлер, према томе, подрива дати процес змењујући традиционалну фигуру лепоте (западна, бела, хармонична итд) новом фигуром (оријентална, црна, преобилна итд). Ефекти његове поезије тиме постају двоструки: на једном нивоу он врши субверзију доминантне поетике/политике, док на другом мења видљивост саме уметности, односно услова њене производње, скрећући пажњу на промењиву природу, на историчност, на произведност категорије лепог.

У песмама које смо до сада поменули, тело жене/лепоте је пасивно, статично, подређено поетским пројектима лирског субјекта. Али шта се дешава када оно схвати своје место у поретку? Погледајмо песму „Ти би да цео свет се у твој будоар смести“:

Ти би да се цео свет у твој будоар смести,
нечиста жено! Чама свирепи те и жести.
Узимаш сваког дана у чељуст срце ново
да би вежбала зубе у чудној игри овој.
Као обасјане штаре, као држачи бакље
приликом светковина, твоје се очи цакле
у позајмљеном силом безобразно сјаје,
никада не сазнавши шта им лепоту даје!

Машино слепа, глува, ти свирепо убијаш!
Спасоносно оруђе што свету крв испијаш
зар те срамота није? Зар још не виде, кажи,
да у огледалима побледе твоје дражи?
. . . [20]

(Бодлер,стр. 43)

Мотиви са којима се сусрећемо нису нови: хистеризација жене, тактилно преобиље, густативна интеракција између љубавника, прождирање људског постојања, игра моћи, саморефлексија – али је њихова логика изврнута. Ни време ни мушкарац не порждиру, нити је жена прождерана. Жена заузима позицију субјекта и као таква постаје опасност за читаво устројство света (она „испија крв свету“). Њена мотивација у основи је идентична као и код мушкарца: *чама*, која је друго име за чувено осећање сплина. Али за разлику од мушкарца она је слепа, глува и свирепа. Очигледно је њено свођење на „нижа чула“ (додир, укус) и ускраћивање приступа „вишим“, „рефлексивним“ чулима (вид и слух). Она је у

[20] “Tu mettrais l’univers entier dans ta ruelle”: “Femme impure! L’ennui rend ton âme cruelle. / Pour exercer tes dents à ce jeu singulier, / Il te faut chaque jour un coeur au râtelier. / Tes yeux, illuminés ainsi que des boutiques / Et des ifs flamboyants dans les fêtes publiques, / Usent insolemment d’un pouvoir emprunté, / Sans connaître jamais la loi de leur beauté. / Machine aveugle et sourde, en cruautés féconde! / Salutaire instrument, buveur du sang du monde, / Comment n’as-tu pas honte et comment n’as-tu pas / Devant tous les miroirs vu pâlir tes appas?” (Baudelaire, p. 209-210).

потпуности дехуманизована, сведена на ниво машине. Али и у другим песмама је њен идентитет једнако нестабилан – у „Накиту“ она је упоређена са тигрицом, лабудицом, Антиопом и дечаком (Бодлер, стр. 34-35), тако да је истовремено више и мање од људског бића, подсећајући на животињу и античку јунакињу, нестабилног рода и старости. Једним се делом ово може разумети као учествовање у колонијалном дискурсу, будући да је другост увек приказана као мање, „мање људска, мање цивилизована, као дете или дивљак, дивљи човек, животиња или обезглављена маса“ (Boehmer, p. 76).[21] Али како Агамбен (Giorgio Agamben) упозорава: “Антрополошка машина хуманизма је ироничан апарат који потврђује одсуство праве природе Човека, фиксирајући га између небеске и земаљске природе, између животињског и људског – и тиме правећи од њега истовремено више и мање од онога што јесте” (Agamben, p. 29). Није ли њен преображај у машину, лишену вида и слуха, само један од начина да се учини мањом, субалтерном? Потврдан одговор би се дакако уклапао у низ оптужби које јој упућује лирски субјект – она је мање него што може да буде („спасоносно оруђе“). Али није ли истоврмо и далеко више, није ли њен проблем заправо *вишак* (као и у другим песмама), не прати ли она императив ужитка на начин на који се он успоставља на Западу? Суштинска разлика у односу на пуки колонијални дискурс је следећа: упркос периферног порекла, тело жене није „природно“, пасивно и подређено, остављено на периферији, отворено за неопосредовани поглед и додир Запада – напротив, то је тело интегрисано у метрополу, у њене механизме завођења и моћи, и према томе увек већ опосредовано, неприродно, наводно припитомљено, али, као што видимо, далеко динамичније и снажније од тела мушкарца. Посредовање је очигледно и у песми „Накит“, где накит и шминка, иначе означитељи подређивања мушком погледу и слуху (опсцени звук накита), бивају присвојени од стране жене: свесно се производећи у објект мушке жеље она стиче монопол над њом, а на тај начин и власт над мушкарцем. Периферни субјект, женски/колонијални, тако ступа у позицију моћи која му је иначе ускраћена.

Уколико анализу проширимо на ниво политичке алегорије, песма постаје слика релације колоније и метрополе. Жена-колонија која ступа у позицију моћи у основи прати саму суштину машинерије доминације, на начин ефикаснији самог

[21] Проблем је дакако далеко комплекснији, везан за концепт *homo sapiensa* произведеног у оквиру западног комплеска знања-моћи: „Homo sapiens је дакле није ни јасно дефинисана врста ни супстанца; он је пре машина или направа за произвођење препознавања људског“ (Agamben, p. 26).Човек је у овом смислу „у основи ‘антропоморфна’ животиња . . . која мора да препозна себе као не-људску како би била људска“ (Agamben, p. 27). Агамбен даље објашњава како је „Homo у основи нељудски; може да прими све природе и сва лица“ (Agamben, p. 30). Агамбен закључује следеће: „Ако је, у машини модених, спољашњост произведена кроз искључење унутрашњости, а нељудско произведено анимализацијом људског, овде је унутрашњост произведена искључивањем спољашњости, а не-човек произведен хуманизацјом животиње: човек-мајмун, *enfant sauvage* или *Homo ferus*, али такође, и више од свега, роб, варварин и странац као живорања у људској форми“ (Agamben, p. 37).

центра/метрополе/мушкарца. Управо зато она постаје машина, а не животиња, будући да је извршила апропријацију самог језгра индустријског напретка. Она је повратак империјалног капитализма са периферије самом себи, капитализма који је динамичнији него икад. Њене очи постају обасјане циркуске шатре, место карневала, спектакла опосредованог капиталом – прихватајући закон тржишта она сама постаје продавница и роба која се продаје, и ни један захтев који превазилази ову логику (морал, свето, љубав итд) не може да је нарушити. Она није слепа и глува зато што је њено колонијално тело инфериорно, напротив, то су слепило и глувоћа саме метрополе, који тек у њој постају очигледни.

Истовремено, њена претерана тактилност и глад су тактилност и глад самог капитала који покушава да обухвати својим телом читав свет, а они почивају на смртном нагону: „Нагон је инхерентан капитализму на фундаменталном, системском нивоу: нагон је оно што покреће читаву капиталистичку машинерију, он је безлична принуда да се улази у бескрајни кружни ток проширене саморепродукције“ (Žižek, p. 61). Његов мехнизам је заснован на следећем:

> у нагону, ‘сама ствар’ је кружење око Празнине . . . објекат нагона није повезан са Ствари која попуњава своју празинину: нагон је дословно покрет супротан жељи, он не тежи немогућој пуноћи и, будући да је приморан да је се одрекне, ‘заглављује’ се на делимични објекат као на њен остатак – нагон је дословно *„нагон“ да се раскине са Целином континуитета у коју смо постављени,* да се у њу уведе драстичн губитак равнотеже, и разлика између нагона и жеље је управо у томе што је у жељи, ова фиксација за делимични објекат „трансцендентализована“, преображена у замену за Празнину Ствари (Žižek, p. 63).

У последњим цитираним стиховима („Зар још не виде, кажи, / да у огледалима побледе твоје дражи?“) видимо са посебном јасноћом тежњу *да се раскине са Целином континуитета у коју смо постављени*, која не узима у обзир сопствену смртност и пролазност. Делимични објекат нагона је срце, на коме жена вежба своје зубе. Управо ова конзумација је спровођење нагона. Упозорења која јој лирски субјект упућује могу се зато разумети као покушај да се његово ширење заустави. Жижек ће такође објаснити да „капиталистички нагон не припада некој посебној индивидуи – напротив, оне индивидуе које делују као директни агенти ‹капитала› . . . морају да га показују“ (p. 61). Треба запазити такође да упозорења лирског субјекта нису заснована на позивању на више вредности (што је страно Бодлеровом песништву) – она су уместо тога усмерена на сам механизам нагона: чак и ако можемо покушати да напустимо континуитет, ако можемо желети да превазиђемо живот и смрт, ово је у реалности немогуће (како за индивидуу тако и за читав поредак). Слепило жене, као агента нагона је, према томе, инхерентно за само функционисање нагона. Он производи слепило и глувоћу, како би сакрио хоризонт своје немогућности. Жена као хистеризовани објект зато није изван или наспрам доминантног режима чулности и не претставља никакву опасност по

њега. Она је његов агент, који прождире у његово име и који је од стране режима прождеран. Она није готескно карневалско тело, она је заступник гротескног тела капитала који покушава да превазиђе сопствену коначност. Уколико упоредимо фрагмент из Комунистичког манифеста[22] са Бахтиновим описом карневала[23] постаје јасно да је профанација коју спроводи капитал једнака профанацији коју спроводи карневал, само што капитал за разлику карневала нема друге границе до самог себе.

Закључак

На основу досадашње анализе можемо закључити неколико ствари. Пре свега колонијални режим чулности који се у песми „Коса“ супротставља метрополитанском у основи није различит од њега. Он је наиме његова пројекција, његово друго, односно имагинарна реконструкција прошлости Зпада која се пројектује на испражњену другост, како би се превазишла периципирана криза. Режим чулности у коме се успоставља Бодлерово песништво тако обухвата читаву империјалну конструкцију, почевши од центра у коме влада немилосрдно кружење и комодификација чулности, на начин на који смо видели у песми „Ти би да цео свет се у твој будоар смести“, до периферије, која се у ту конструкцију укључује као (прижељкивано) место егзистенције лишено анксиозности и императива метрополе. Оваква структура уоквирује Бодлерово љубавно песништво и искуство љубави уопште. У том смислу подела чулности се одиграва на линији мушкарац-жена и центар-периферија. Мушкарцу су по правилу припадала виша чула, као што су вид и слух, али далеко важније, он је окупирао позицију субјекта, док се жени, конструкцији нижих чула, додира, укуса, мириса, додељивала позиција објекта. Пресек ова два актера подразумевао је искуство екстазе, иступање мушкарца из простора виших у простор нижих чула, као обећања заборава и без-брижне егзистенције. Жени се, међутим, ускраћивао приступ вишим чулима, посебно ако имамо у виду да ни у једној песми она не добија прилику да проговори (што није случај у циклусу Марије Дубран). Подела на линији центар-приферија, међутим, није била сведена на релацију виша-нижа чула, већ на једну врсту конфликта у свим чулним пољима, који би се могао сумирати као конфликт имагинарног и симболичког. Периферији је додељена повлашћена, метафорички говорећи „рајска“ чулност, док је центру додељена „паклена“ чулност,[24] чулност

[22] Маркс и Енгелс наводе следеће: „Све окамењене, замрзнуте релације, са древном историјом и врлим предрасудама су укинуте, а све новоформиране бивају застареле пре него се учврсте. Све што је врсто нестаје у ваздух, све свето се профанише, и човек је коначно приморан да се трезвено суочи са стварним услвима ћивота и релацијама његове врсте“ (Marx & Engels, 2001, p. 771).

[23] Он наводи: „карневал. . . је означен суспензијом хиерјерхијског устројства, привилегија, норми и забрана. Он је непријатељски настројен ка свему што је бесмртно и довршено“ (Bakhtin, p. 199).

[24] Употреба хришћанских термина је у извесној мери оправдана, посебно ако се има у виду

која подређује и разара животе. Супротстављеност режима чулности се, дакле, не састоји у историјско географској пројекцији већ у имагинарној реконструкцији која се ослања истовремено антички и колонијални наратив. Искуство љубави је њима опосредовано, што за последицу има преклапање класичне идеје лепоте са телом периферије. Бодлерово песништво на тај начин показује како је могуће разорити репрезентативни режим уметности, отврајући простор за приказивање нових форми стварности, којима је раније био ускраћен приступ књижевност. За њиме ће убрзо поћи Рембо, проширијући милитантно перцепцију и преводећи Бодерове захтеве са нивоа садржине на ниво форме.

Извори

Бодлер, Шарл. (2004) Цвеће зла, превео Бранимир Живојиновић, Нови Сад: Школска књига

Baudelaire, Charles (1982) *Les Fleurs du Mal,* Boston: David R. Godine, Publisher, Inc.

Литература

Бенјамин, Валтер. (1974) *Есеји*, Београд: Нолит

Делез, Жил и Гатари, Феликс. (1990) *Анти-Едип*, Нови Сад: Књижарница Зорана Стојановића,

Фуко, Мишел. (1997) *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, Нови Сад: Књижарница Зорана Стојановића

Agamben, Giorgio. (2004) *The open: Man and animal,* Stanford: Stanford University Press

Bakhtin, M. M. (2003) Carnival Ambivalence. In Pam Morris (Ed.) *The Bakhtin Reader* (pp. 194-245), London: Arnold

Boehmer, Elleke. (2005) *Colonial and postcolonial literature: Migrant metaphors*, Oxford: Oxford University Press

Childs, Peter. (2008) *Modernism*, 2nded. New York: Routledge

Classen, Constance et al. (1994) *Aroma: The cultural history of smell*, London: Routledge

Corbin, Alain. (1986) *The foul and the fragrant*, New York: Berg Publishers

Jameson, Fredric. (2007) Baudelaire as modernist and postmodernist. In *The modernist papers* (pp. 223-237), New York: Verso

Jütte, Robert. (2005) *A history of senses*, Cambridge: Polity Press

Lionnet, Françoise. (1998) "Reframing Baudelaire: Literary history, biography, postcolonial theory, and vernacular languages", *Diacritics*, Vol. 28, No. 3, Doing

уводна песма *Цвећа зла*, „Читаоцу" у којој се експлицитно наводи: „Конце који нас крећу Ђаво спушта и диже!"(Бодлер, стр. 9). Чини се ипак како је религиозност код Бодлера више фигура мишљења него ствар вере.

French Studies (Autumn), 62-85

Marx, Karl. (1988) *Economic and philosophic manuscripts of 1844*, New York: Prometheus Books

Marx, Karl & Engels, Friedrich. (2001) The communist manifesto. In *The Norton anthology of theory and criticism*, 1st ed. (pp. 769-773) New York: W.W. Norton & Company

Rancière, Jacques. (2006) *The politics of aesthetics: the distribution of the sensible*, London: Continuum

Schmid, Susanne. (1997) "'Black Venus' - Jeanne Duval and Charles Baudelaire revisited by Angela Carter", *Erfurt Electronic Studies in English*, *2*(2). Retreived from http://webdoc.gwdg.de/edoc/ia/eese/artic97/schmid/2_97.html

Smith, Mark M. (2007) *Sensory history*, New York: Berg

Wright, Barbara. (2005) Baudelaire's poetic journey in *Les Fleurs du Mal*. In *The Cambridge companion to Baudelaire* (pp. 31-50), Cambridge: Cambridge University Press

Žižek, Slavoj. (2006) *The Parallax View*, Cambridge: MIT Press

Ivana Marić[1]
Filozofski fakultet, Novi Sad

ASPEKTI STVARNOSTI I FIKCIJE: METAFIKCIJA U ROMANU *ISTRAJNA LJUBAV* IJANA MAKJUANA

Summary: The paper looks at elements of metafiction and their role in the rethinking of the nature of narration in *Enduring Love*. Drawing on the tenets of postmodernism and metafiction as proposed by Brian McHale, Linda Hutcheon and Patricia Waugh, the paper proposes a structural and thematic analysis that focuses on examples of postmodern metafiction such as ontologically problematized narrative consciousness, the breaking of narrative frames with the intention of interrupting the ontological horizon, as well as the problematization of the relationship between reality and fiction by the inscription of the author into the fictional world. The role of such rethinking in *Enduring Love* is to point to the fact that reality and fiction are language constructs the meanings of which are in the process of constant creation and recreation and that the account of events offered by the narrator John Rose is only one of their possible interpretations.
Key words: postmodern metafiction, british novel, the nature of representation, reality, fiction

1. Uvod

Istrajna ljubav predstavlja studiju nepouzdanosti: naratora, mogućnosti saznanja sveta, mogućnosti postojanja sveta, budućnosti, istine. Jedan od načina suočavanja s nepouzdanošću jeste stvaranje i pričanje priča, oblikovanje stvarnosti u poznate jezičke forme. *Istrajna ljubav* je roman o transformaciji priče u zaplet koji preispituje kategorije predstavljanja u naraciji, ali i stvarnosti. Tematski i strukturno problematizujući odnos između stvarnosti i fikcije, Makjuan ističe poteškoće utvrđivanja realnosti objektivnog sveta i njegove interpretacije.

2. Metafikcija i njen odnos sa književnom tradicijom

Patriša Vo metafikciju definiše kao „prozno delo koje samosvesno privlači pažnju na svoj status veštačke tvorevine kako bi ispitala odnos između stvarnosti i fikcije“[2] (Waugh, 1984, str. 2). Iako je termin nov, prema Patriši Vo, metafikcionalnost kao praksa stara je koliko i sam roman. Ona u svom delu *Metafikcija: teorija i praksa*

[1] ivana84maric@yahoo.com
[2] ...fictional writing which self-consciously draws attention to its status as an artefact in order to pose questions about the relationship between fiction and reality.

samosvesne proze (*Metafiction:The Theory and Practice of Self-Conscius Fiction*) tvrdi da je metafikcionalnost inherentna romanu jer je on sačinjen od raznih diskursa koji uvek preispituju i relativizuju autoritet jedni drugih i na taj način čine jezik proze samosvesnim. Ovaj proces relativizacije autorka vezuje za dijaloški potencijal romana tvrdeći da metafikcijsko pisanje ovaj dijalog čini eksplicitnim, za razliku od realističnog pisanja koje ga potiskuje. Stoga, Vo romanesknu samosvest vidi kao pozitivan aspekt razvoja romana – roman teoretiše o sebi i stvara novi identitet, prilagođen vremenu u kom se nalazi.

Iako tvrdi da je metafikcija „način pisanja u okviru šireg kulturnog pokreta koji se naziva postmodernizmom“[3] (Waugh, 1984, str. 21), Vo razlikuje samosvest modernizma koja ukazuje na estetsku konstrukciju teksta i samosvest postmodernizma koja sistematski ističe sopstveno izmišljeno stanje. Metafikcija koja ima pozitivan uticaj na razvoj savremenog romana jeste ona koja ne raskida dijalog sa realnošću već preispituje koncept realnosti. Ona, takođe, preispituje strukture predstavljanja ističući da ne postoji neka „ljudska priroda“ koja postoji van istorijskih sistema artikulacije (Waugh, 1984, str. 12).

Linda Hačion u svom delu *Poetika postmodernizma (The Poetics of Postmodernism)* navodi da se termin „postmoderno“ često koristi za primere metafikcije ekstremnog tipa (francuski novi i Novi novi roman, američka nadfikcija), koja se u kritici još zove i „smrt romana“. Ovakva metafikcija, tvrdi Hačion, ne može se nazvati postmodernom zato što ne razmatra paradoksalne i istorijski složene forme, ona više liči na apstraktnu umetnost koja ne problematizuje predstavljanje već predstavlja ekstrem modernističke autotelične samorefleksije, što je ekstrem poznog modernizma (Hutcheon, 2004, str. 40).

Vo veruje da veći deo britanske samosvesne proze sugeriše da je stvarnost fikcija a da pri tom ne napušta domen realizma, ne remeti „svakodnevno” (Waugh, 1984, str. 58). Slično tome, ona tvrdi da većina britanske proze problem predstavljanja teži da ispita tematski ili kroz makrostrukture kao što su zaplet i naracija (Waugh, 1984, str. 58). Makjuan nije izuzetak - on predstavljanje problematizuje tematski i na nivou strukture (kao Fauls, Spark, Vonegat, Lesing), a ne na nivou znaka (kao Bart, Brotigan, Rid i Džojs).

3.1. Problematizovanje narativne svesti u romanu “Istrajna ljubav“

Nakon sedam nedelja koje su proveli razdvojeni zbog njenog istraživanja, Džo Rouz i njegova žena Klarisa, opremljeni za izlet, nesvesno kreću u susret sopstvenoj propasti. Događaj koji će im promeniti živote je nesreća sa balonom koju Džo neuspešno pokušava da spreči, a možda čak i izaziva. Učesnici ove spasilačke misije ostaće do kraja romana povezani sa kobnim događajem s balonom i na taj način jedni s drugima. Za neke učesnike, kao što su Džed Pari i Džo Rouz, ova povezanost će imati tragične posledice, što je činjenica koju Rouz pokušava da racionalno objasni u svojoj pripovesti. Na ovaj način on posredno i neposredno preispituje načine predstavljanja u naraciji, ali

[3] ...a mode of writing within a broader cultural movement often referred to as post-modernism...

i pojavne oblike ljubavi i ludila.

Na tematskom nivou roman razmatra prirodu naracije primarno kroz kontrastiranje s naučnim diskursom. Po zanimanju naučnik, narator Džo Rouz piše novinske članke koji interpretiraju važna naučna dostignuća prosečnom čitaocu. On veruje u racionalan svet objektivno proverljivih činjenica, uzročno-posledičnih veza i objektivne istine, ali kako pri tome igra i ulogu pripovedača, on mora da pravi selekciju događaja koji će se naći u pripovesti, što je uvek subjektivna stvar naratora. Džoova maksima je „Believing is seeing" (obrnuta maksima realizma), što ukazuje na to da je svestan činjenice da subjektivne predstave utiču na viđenje sveta. On za svoje zanimanje kaže: „Ljudi kažu da imam dara da pojasnim stvari" (Makjuan, 2007, str. 68), ali u svetlu pripovesti koja je pred nama, ova tvrdnja se može tumačiti kao metafikcionalni otklon od pretenzija na objektivnost priče. Stoga, iako je Džo samosvesni narator koji eksplicitno žali za nemogućnošću objektivnog predstavljanja u naraciji, njegova pripovest implicitno odaje priznanje subjektivnosti.

Problematizovanje centralne narativne svesti ogleda se i u Džoovom odbacivanju Klarisinog viđenja sveta – umetnosti. Iako on kao samosvesni narator pokušava da sagleda situaciju i iz njenog ugla (poglavlje 9), pronalaženje istine u principima umetnosti ne smatra zadovoljavajućim rešenjem. Razmatrajući istoriju nauke i njen odnos sa književnošću, Džo iznosi viđenje da je i nauka podlegla estetskim kriterijumima umetnosti. On tvrdi da su neke naučne teorije bolje prihvaćene od drugih zato što su lepše. I kada sede u restoranu i dive se brošu u obliku ljudskog genoma koji je Klarisa dobila na poklon, akcenat je na estetskom doživljaju nečega za šta se smatra da je naučna suština čoveka. Ovakvo poigravanje perspektivama i shvatanje realnosti kao stila je jedna od odlika postmoderne metafikcije. Na kraju krajeva, Džo ipak piše roman tako da se njegovo negodovanje oko ovakvog načina sagledavanja sveta ne može shvatiti doslovno.

Džo bi se mogao okarakterisati kao „namučeni" narator, u smislu da će svi njegovi pokušaji rekonstrukcije događaja u priči koja pretenduje na objektivnost biti mučni, a on izmučen. On je zapravo „namučen" od strane autora romana koji se poigrava njime dozvoljavajući mu da veruje da je autor pripovesti, da bi kasnije na suptilne načine ukazivao da nije. Njegovu nemogućnost da primeti, shvati ili se seti ključnih momenata priče, Metjuz u svojoj studiji romana pod nazivom "*Seven types of unreliability*" naziva iskrenom nepozdanošću [4] (Childs, 2007, str. 96), koja je od značaja za postmoderno shvatanje metafikcije zato što razbija iluziju realnosti sveta priče tako što ukazuje na fikcionalnost naratora. Rouz ne može da se seti koliko vrata je bilo otvoreno na kolima Džona Logana na mestu nesreće, nije siguran da li je video Džeda u biblioteci, nije jasno tačno kada je povukao okidač, njegovo sećanje događaja u restoranu je problematično: „Otkrio sam da u ličnu uspomenu na događaj unosim sliku čoveka koji je jeo sam za stolom, okrenut leđima. Nisam ga primetio tada, nego tek na kraju, ali nikako nisam mogao da ga isključim iz rekonstrukcije" (Makjuan, 2007, str. 146). Kada govori o svom poslu, Džo kaže: „Ponekad mi se vraća misao, posebno kad nisam srećan nekim

[4] ...candid unreliability...

drugim povodom, da sve ideje koje koristim pripadaju drugim ljudima" (Makjuan. 2007, str. 68), ukazujući na to da su sve ideje, naravno, Makjuanove. Zbog ovog odsustva saosećanja sa glavnim likovima kritičar Šon Metjuz (Sean Matthews) tvrdi da bi bilo adekvatnije da se u kritičkim tekstovima glavni likovi oslovljavaju prezimenima nego imenima (Childs, 2007, str. 92).

Donekle svestan suštinske jednostranosti bilo čije interpretacije činjenica, Džo nije iznenađen kada u policiji ne poveruju u njegovu „priču" o proganjanju od strane Dženda. Nakon pucnjave u restoranu kredibilitet njegovog svedočenja je pod znakom pitanja zato što nije mogao da se seti vrste deserta koji su jeli. Problematika predstavljanja ovde je sagledana i iz ugla novinskog članka o nesreći u restoranu koji je, pak, usredsređen na čoveka koji je primio metak namenjem Džou, poznatog političara Kolina Tapa.

Da činjenice ne govore same za sebe svedoči i priča Džin Logan. Na osnovu marame pronađene na sedištu automobila njenog pokojnog muža, Džin zaključuje da je on morao imati ljubavnicu i da je zbog paradiranja hrabrošću pred ovom izmišljenom mladom ženom i poginuo. Istina je drugačija, što ona kasnije saznaje, ali tokom pripovesti fizičko odsustvo Džona Logana ukazuje na jezičku konstrukciju mnogih njegovih narativnih inkarnacija.

U romanu se mnoštvo viđenja nadmeće za prevlast, ali ih Džo kao okvir naracije pokušava držati pod kontrolom i to od same nesreće sa balonom koju svi učesnici različito interpretiraju i do koje je, po Džou, zapravo došlo usled odsustva kontrole nekog centralnog autoriteta. Međutim, njegova kontrola naracije samo je parodija centralne narativne svesti pošto se okviri, to jest ontološki nivoi, neprestano mešaju. Makhejl (McHale, 1987, str. 113) koristi pojmove dijegeza[5] za primarni svet romana, i hipodijegeza [6] za sekundarni, a za svaki ispod na termin hipodijegeza dodaje po jedan pefiks „hipo". Iako je diskontinuitet između dijegeze i hipodijegeze uvek prisutan (kao, na primer, u mnogim romanima realizma i modernizma), u postmodernizmu je on stavljen u prvi plan time što je primarni svet romana neprestano prekidan sve do tačke gubljenja ontološkog horizonta. U romanu *Iskrena ljubav* u ontološkom smislu nalazimo dijegezu (Džoov svet) koja je neprestano prekidana hipodijegezom (Dženovim svetom). Patriša Vo ovaj postupak zove „razbijanje okvira"[7] i njegova suština jeste „da uništi iluziju stvarnosti, da razotkrije ontološku različitost stvarnog i fikcionalnog sveta, da razotkrije književne konvencije koje prikrivaju ovu različitost" [8](Waugh, 1984, str. 32).

Najočigledniji izazov Džoovom ontološkom nivou predstavlja Dženov narativni okvir. Džed je, obeležen svojom opsesijom koja nastaje u trenutku nesreće sa balonom, skoro fantastični element. On ulazi u Džoov život i remeti njegov red i to u trenutku kada deluje da se poljuljana kontrola ponovo uspostavila: „Primetio sam da koristim iste rečenice, iste prideve. Već sam mogao da pričam o onome što se dogodilo, a da to ni u najmanjem stepenu ne proživljavam ponovo, čak i da ga se ne sećam" (Makjuan, 2007,

[5] ... diegesis...

[6] ... hypodiegesis...

[7] ... frame-break...

[8] [...]to destroy the illusion of reality, to expose the ontological distinctness of the real and the fictional world, to expose the literary conventions that disguise this distinctness.

str. 36). Kada Džed stupi u kontakt sa njim, Džo je na putu da se pomiri sa činjenicom da nije kriv za smrt Džona Logana koji je poslednji pustio kanap balona zahvaćenog vetrom.

Džo na početku ne priznaje da je Džedovo postojanje moguće, što dovodi do toga da kada prihvati ovu neminovnost onda Klarisa ne može da mu veruje. Ona izražava sumnju u autentičnost Džoove priče o proganjanju, pisma koja mu progonitelj šalje. Uz to, Džedov pronicljiv opis Džoa koji daje u svojim pismima doprinosi atmosferi opšte sumnjičavosti u centralnu narativnu svest. Zbog svega ovoga, čitalac nije u mogućnosti da smesti Džeda na isti ontološki nivo sa Džoom sve dok Džo ne uspe da ga „prevede" u svoj naučni tj. tekstualni sistem. „Prevođenje" nastaje kada Džo uspe da dijagnostifikuje Džedovo stanje kao De Kleramboov sindrom. Kritičar Piter Čajlds u vezi sa ovim ističe: „Pari mora biti izjednačen sa diskursom kriminala i obuhvaćen njime, a nakon toga i sa diskursom psihijatrijskog poremećaja, pre nego što se na njega mogu primeniti policijske procedure i pre nego što može biti savladan na telesnom nivou"[9] (Childs, 2006, str. 115). I zaista, Džed se otelovljuje na Džoovom ontološkom nivou nakon što je ugrađen u diskurs ludila.

3.2. Diskurs ljubavi i ludila

Uzimajući u obzir tumačenje subjektiviteta francuskog filozofa Mišela Fukooa izneto u njegovom delu *Poredak diskursa,* može se postaviti pitanje legitimiteta subjekta koji izriče dijagnozu. Fuko piše da subjekt nastaje u određenim istorijskim, društvenim i kulturnim sistemima znanja i proučava procese isključivanja i stvaranja diskursa ludila, seksualnosti i kriminaliteta tvrdeći da su ovi procesi uvek funkcija moći onih koji ih proizvode. U okvirima teorije diskursa može se reći da Džo proizvodi Džeda, što ističe Metjuz (Childs, 2007, str. 106). Osim toga, Džoov povratak racionalnosti i vera u naučnu dijagnozu onemogućava dijalog između racionalnog i iracionalnog. Džo kaže: „Ne želim tvoju priču" (Makjuan, 2007, str. 54), što se može odnositi i na priču koju mu je Makjuan namenio. Fiksirajući Džeda u diskurs ludila, Džo naizgled vraća legitimnost svojoj pripovesti.

U insistiranju na ispravnosti svojih polazišnih tačaka, Džo i Džed se mogu posmatrati kao dve strane koje se bore za prevlast jedne ličnosti, tačnije Džed kao Džoov alter ego (čak su im i imena slična). Džedov bog je, ispostaviće se, samo proizvod diskursa kao što je i objektivnost božanstvo naučnog diskursa**.** O tome koliko je borba između ova dva božanstva teška svedoči Džoov vapaj: „Ne ostavljaj me ovde sa ovim mislima u glavi" (Makjuan, 2007, str. 53). Džo piše: „Kao da sam propao kroz procep sopstvenog života u neki drugi, s drugim seksualnim sklonostima, drugom prošlošću i budućnošću" (Makjuan, 2007, str. 61)**.** On, takođe, ne može sebi da objasni zašto nije bio odlučniji u naporima da obeshrabri Džeda, iz čega zaključujemo da se Džed i on na neki diskurzivan način zaista nadopunjuju.

[9] Parry needs to be assimilated and contained within the narrative of criminality, and later of psychiatric disorder, before he can be policed and contained on a bodily level.

Diskursu ludila suprotstavljen je diskurs ljubavi, ali linija razgraničenja često nije sasvim jasna. Kako se ljubav u ovom romanu, po uzoru na zapadnu tradiciju, velikim delom vezuje za pisma[10], sama ljubavna pisma upućena Džou od strane Klarise i Džeda predstavljaju zonu mešanja narativnih nivoa. Zbog njene opsednutosti pismima, Džo zaključuje da za Klarisu[11]:„[...] ljubav koja se ne iskaže u pismu nije sveobuhvatna" (Makjuan, 2007, str. 12). Džo takvo pismo nije kadar da napiše. Onaj ko jeste kadar da „savršeno" predstavi ljubav na taj način je, paradoksalno, Džed. Isto tako, pokušavajući da interpretira događaje što je objektivnije moguće, Džo dozvoljava Klarisi i Džedu da se obrate čitaocu u obliku pisma, ali čitalac za trenutak nije siguran ko je zapravo autor Poglavlja 23 koje počinje rečima: „Dragi Džo, žao mi je zbog svađe". Ovakvo diskurzivno shvatanje ljubavi predstavlja metafikcionalni otklon od realnosti sveta romana i ukazuje na jezik kao osnovnu komponentu fikcije, ali i stvarnosti.

Činjenica da se ova dva okvira prepliću od značaja je i za tumačenje naslova romana – čija je ljubav zaista istrajna i šta to implicira? Kada Džo misli da je sam kod kuće i začuje škripu poda za trenutak se ne zna ko je uzrok njegove prestravljenosti, Klarisa ili Džed. Kritičar Pol Edvards (Paul Edwards) u svom eseju *Solipsism, narrative and love in Enduring Love* piše: „Ljubav je, potencijalno, privatno ludilo [...]" [12](Childs, 2007, str. 87). U tom smislu, svi likovi su zarobljeni u nekoj vrsti subjektivnog doživljaja objekta njihove ljubavi. Stoga, Džoova dijagnoza Džeda: „Bio je to ljubavni zatvor samousmerenja [...]" (Makjuan, 2007, str. 125), može da se odnosi na sve likove u romanu.

Klarisina i Džoova ljubav je dodatno problematizovana svojom kulturnom uslovljenošću u smislu da figurira kao kulturološki prototip. Džo i Klarisa predstavljaju prototip zdrave i snažne ljubavi dve zrele i ostvarene osobe. Sa pojavom Džeda, koji predstavlja izopačenu i nasilnu ljubav, njihova veza biva stavljena na probu koju prolazi ili ne, u zavisnosti od tumačenja krajeva romana. Džo piše: „De Kleramboov sindrom je bio tamno, iskrivljeno ogledalo koje je odražavalo i na smešan način oponašalo blistaviji svet ljubavnika koji se nehajno predaju svojoj ljubavi, ali to čine zdravog razuma" (Makjuan, 2007, str. 112). Međutim, Kirnan Rajan (Kiernan Ryan) u studiji romana pod nazivom *After the Fall* obrće paradigmu i Klarisinu i Džoovu ljubav ne vidi kao „blistaviji svet ljubavnika" već kao „čudovište od kog junak beži", dok je Džedova ljubav „sama priroda ljubavi"[13] (Childs, 2007, str. 54). On s pravom sumnja u neproblematično predstavljanje Džedove i Klarisine ljubavi: „Roman formalno veliča svetost emocionalne veze koja spaja Klarisu i Džoa. Ali on prikriveno tvrdi da ono što smo učeni da poštujemo kao ljubav nije ništa drugo do istrošeno verovanje [...]"

[10] Jedna od mnogih veza – Klarisa se u proučavanju književnosti usmerila na poslednje ljubavno pismo Džona Kitsa.

[11] Još jedna veza – lik Klarise je parodija Ričardsonovog epistolarnog romana Klarisa iz 1784. u kom se glavna junakinja, Klarisa, bori sa svojom naklonošću prema gospodinu Lavlejsu i njegovim nečasnim namerama.

[12] Love is potentially a private madness[...]

[13] ...a brighter world of lovers... the monster from which the hero is in flight... the nature of love itself...

[14](Childs, 2007, str. 54).

Prisustvo pisama u romanu, takođe, naglašava značaj čitanja kako samih pisama, tako i romana u celini. Kada odlazi u policiju sa isečcima Džedovih pisama, Džo kaže policijskom inspektoru: „Treba pažljivo da čitate" (Makjuan, 2007, str. 137), ali se može reći i da autor daje mig čitaocu podsećajući ga da značanje nije dato i fiksirano. On, takođe, ističe da čitanje nije pasivno već podrazumeva aktivno učešće čitaoca i njegove posebne veštine: „Samo bi vešt književni kritičar, kao Klarisa, mogao da između redova pročita poruke ljubavi [...](Makjuan, 2007, str. 131).

3.3. Granica između stvarnosti i fikcije

Problematika završetka jedna je od prominentnih kategorija koju metafikcijsko pisanje ispituje. Dva dodatka s kraja romana skoro neprimetno prerastaju okvire samog romana. Džoova pripovest se završava, ali to nikako nije kraj onoga što autor romana ima da saopšti. *Istrajna ljubav* uslovno rečeno ima tri završetka: kraj Džoove naracije (koja opet nije konačna), pseudo-naučni članak o De Kleramboovom sindromu i Džedovo pismo iz mentalne institucije. Svaki od ovih završetaka, na svoj način, postavljaju pitanja o prirodi naracije i realnosti i bacaju različita svetla na događaje u romanu.

Prvi od „krajeva" smešten je u kontekst izleta i, stoga, i prostorno sugeriše cirkularnost naracije, što je jedna od odlika postmoderne metafikcije (McHale, 1987, str. 109). Džed i Klarisa ne žive zajedno, ali se nalaze kako bi pomogli Džin Logan da se reši sumnje u moralnost svog pokojnog muža. Na izletu su i deca Loganovih koja predstavljaju „kariku koja nedostaje" u životima Džoa i Klarise. Džo kao da jednim delom prihvata svoju ulogu naratora i koristeći metaforu reke kao života, priča Rejčel priču o nastanku života iz čega su molekuli vode sastavljeni i šta je potrebno da bi se vezali, time ukazujući na neophodnost tri člana (nedostajuće dete) za čvrstu zajednicu, ali i na ono kroz šta su on, Klarisa i Džed prošli, što ih je možda zauvek povezalo. Roman se završava kada Rejčel kaže: „A sada", rekla je Rejčel, „kaži i Leu. Polako sve ispričaj ponovo, ono o reci" (Makjuan, 2007, str. 199) ukazujući na značaj naracije u oblikovanju bilo kog ljudskog iskustva.

Pseudonaučni članak, na prvi pogled, daje legitimnost Džoovoj priči, ali ga posredno i negira. Džoova vera u naučni metod i odbacivanje književnosti kao jednog od načina spoznaje sveta ovde se pokazuje neosnovanim jer naučni članak ne daje uvid u to kako su životi dvoje (ili pak troje?) ljudi zamalo uništeni. Zorica Đergović-Joksimović u studiji *Ijan Makjuan: Polifonija Zla* piše: „Slika života dočarana književnim delom, iako možda opterećena suvišnim detaljima i predočena iz subjektivnog ugla, daleko je celovitija od naučnog pristupa" (Đergović-Joksimović 2009, str. 230). Sam članak rekontekstualizuje naslov romana time što navodi da „Žrtve obolelih od De Clerambaultovog sindroma mogu da budu izložene uznemiravanju, stresu, fizičkom, seksualnom napadu ili nasilnoj

[14] The novel pays lip service throughout to the sacrosanctity of the emotional bond that binds Clarissa and Joe together. But covertly it contends that what we have been taught to revere as love is creed outworn[...]

smrti" (Makjuan, 2007, str. 208), pa tako ljubav dobija dimenziju nečega što treba izdržati. Interesantno je da ovaj dodatak sadrži konvencionalan „srećan kraj" priče o Džou i Klarisi koji su se oporavili i usvojili dete, kraj koji bi u Džoovoj pripovesti bio neuverljiv.

Kontrastirano sa pseudonaučnim člankom, Džedovo pismo s kraja romana takođe predstavlja izazov tumačenju jer poslednju reč ima osoba koja u datom momentu postoji samo kao tekst. Naime, Džo je u mentalnoj ustanovi već tri godine, ali se njegovo stanje nije promenilo i on neprestano piše ljubavna pisma naslovljena na Džoa. Poslednji od tri kraja romana se fokusira na uznemirujuću snagu i veličinu Džedove opsesije i predstavlja njegovu perspektivu kao što bi se moglo reći da prva dva završetka predstavljaju prvo Klarisinu a potom Džoovu perspektivu. Ono što je zanimljivo jeste da, iako su čitaocu date tri perspektive kraja, njihov redosled je takođe deo narativnog postupka koji ukazuje na nemogućnost kontrole naracije i na nepostojanje kraja. Džed je „preveden" u tekst i bilo da je pretnja, bilo da je priroda ljubavi, njegovo odsustvo sugeriše da su i on i ceo roman samo jezička konstrukcija bez početka i kraja. Kako je Džoova perspektiva poslednja u nizu, reči „faith is joy" ostaju u vazduhu kao paradoksalna opomena jednostranom čitanju čija je najveća žrtva Džed, ali i Džo i Klarisa.

Krajnja potvrda fikcionalnosti Džoove priče jeste razbijanje ontoloških okvira u dodacima putem upisivanja samog autora u roman. Napisan naučnim stilom s obiljem podataka iz naučnih časopisa, dodatak 1 naizgled predstavlja zaseban ontološki nivo tj. nivo sveta autora i čitalaca. Međutim, Makjuan potpisuje pseudonaučni članak imenima Ven i Kamia (Wenn and Camia), koja su zapravo anagram njegovog imena, a u drugom dodatku stoji da je kopija Džedovog pisma prosleđena doktoru Venu na njegov zahtev. Ovakvo razbijanje Makhejl naziva ontološkim kratkim spojem,[15] čija je svrha ukazivanje na fikcionalnost dela time što i sam autor postaje fikcionalizovan. Ovim postupkom se „autor" kao institucija, onaj koji daje značenje i određuje ispravno tumačenje relativizuje i prelazi sa funkcije „glavnog kontrolora i distributera značenja na funkciju samo jedne od mogućih sistematizujućih instanci" (Bužinjska i Markovski 2009, str. 354).

U prilog gore navedenoj tvrdnji ide i činjenica da su neki kritičari uzeli autentičnost naučnog članka iz dodatka 1 *zdravo za gotovo*. U članku pod nazivom *Ian McEwan fools British shrinks,* autorke Laure Miler (Laura Miller), navodi se nekolicina britanskih psihijatara i kritičara koji su *zagrizli mamac* i objavili da je roman „zasnovan na objavljenoj studiji slučaja"[16] ili da je roman „strahovito inteligentna studija jednog oblika bolesti"[17]. Takođe, sam Makjuan je imao nameru da dodatno zamagli granicu između stvarnosti i fikcije kada je fikcionalni članak poslao jednom naučnom časopisu koji je njegovo objavljivanje uzeo u razmatranje (Childs, 2007, str. 11).

Patriša Vo, kao što je spomenuto ranije, metafikciju vidi kao znak obnove pre nego znak osiromašenja savremene književnosti, a element koji tome najviše doprinosi jeste parodija. Pozivajući se na ruske formaliste, Vo dovodi u vezi parodiju s pojmom

[15] ...short-circuit...
[16] ...based on a published case report...
[17] a formidably intelligent study of one form of illness

oneobičavanja (*ostanenie*), jer oba postupka defamilijarizuju književne konvencije koje su postale automatizovane i neautentične, rigidne, i daju im novi sadržaj (Waugh, 1984, str. 65). Ovakvim postupkom se obnavlja veza između forme i onoga šta određena forma može izraziti. Dakle, parodijom se postiže „ogoljavanje" književnih postupaka i elemenata i njihovo repozicioniranje u odnosu na sadašnji (postmoderni) trenutak.

Jedna vrsta repozicioniranja je postupak asimilacije popularnih žanrova sa književne margine u njen centar. Neki od žanrova koji su na ovaj način prihvaćeni su špijunski triler, porodična saga, svemirska opera, naučna fantastika, istorijska romansa. *Istrajna ljubav* predstavlja psihološki triler sa svim elementima borbe za život, proganjanjima, potragom, oružanim obračunom. Kao žanr, triler je utemeljen na strahu od odsustva reda, što je upravo Džoova bojazan. Kada u biblioteci misli da je video Džeda, on pokušava da organizuje iskustvo koristeći se hijerarhijom jezika, a reč koja najbolje opisuje njegovo osećanje tada, ali koja i kasnije prožima njegov život jeste strepnja (Makjuan, 2007, str. 41).

Očekivanja čitalaca u vezi sa zakonitostima žanra, među kojima su stereotipni likovi, zaplet i situacije, senzacionalnost i srećan kraj neminovno su prisutna i njima se autor poigrava. Svi ovi elementi su prisutni, ali su prepoznati kao konstrukcije i prikazani u širem kontekstu romana ideja. Zapravo nam sam narator, nakon što ustreli Džeda, kaže da „sažimanje priče, posebno u filmovima, zavara nas srećnim krajem i zaboravimo da produženi stres izjeda osećanja" (Makjuan. 2007, str. 184-185).

4. Zaključak

Roman *Istrajna ljubav* kombinuje različite elemente metafikcije da bi preispitao kako mogućnosti književnog predstavljanja, tako i odnos između stvarnosti i fikcije. Problematizivanjem narativne svesti oličene u samosvenom naratoru Makjuan se osvrće na epistemološka pitanja granica saznanja (nauka, književnost, religija), a kroz njih i na ontološka pitanja same mogućnosti postojanja sveta. Probe na koje Makjuan stavlja Džoa upućuju na odsustvo datosti značenja i na njegovo neprekidno konstruisanje i rekonstruisanje. Kao mogući garant postojanju Makjuan ističe ljubav ali se pokazuje da je ljubav velikim delom diskurzivno konstruisana i da se u sopstvenoj samoreferencijalnosti često ne može odvojiti od ludila. Stvarnost i fikcija se, takođe, prepliću kako bi se istakao zajednički imenitelj njihove konstrukcije – jezik. Dva dodatka sa kraja romana naizgled prelaze granicu fikcije u kratkom flertu sa svetom čitalaca sa ciljem razbijanja iluzije realnosti sveta dela ali Makjuan, naravno, postoji na jednoj ontološkoj ravni, a njegova priča na drugoj.

Istrajna ljubav ukazuje na to da nisu sve verzije priče ravnopravne, ali da svakako ne postoji jedna nadređena svima. Iako problematizovana na više nivoa, Džoova verzija događaja nije relativizovana, kako ističe i Martin Randal (Martin Randall) (Childs, 2007, str. 58). Džoova spremnost da preispita načela poimanja sveta omogućila mu je da redefiniše svoju poziciju i da donese odluke za koje veruje da su ispravne.

5. Literatura

Bužinjska, A. i Markovski, M. (2009). *Književne teorije 20. veka*. Beograd: Službeni glasnik.

Childs, P. (2006). *The fiction of Ian McEwan*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Childs, P. (2007). *Ian McEwan's Enduring Love*. Routledge: London and New York.

Đergović-Joksimović, Z. (2009). *Ijan Makjuan: polifonija zla.* Beograd: Geopoetika.

Hutcheon, L. (2004). *The poetics of postmodernism: history, theory, fiction.* New York: Routledge.

Makjuan, I. (2007). *Istrajna ljubav.* Beograd: Paideia.

McHale, B. (1987). *Postmodernist fiction*. London-New York: Routledge.

Miller, L. (1999). *Ian McEwan fools British shrinks*. Sajt posećen u maju 2011, http://www.salon.com/books/log/1999/09/21/mcewan/index.html, ().

Waugh, P. (1984) *Metafiction: the theory and practice of self-conscius fiction*. London-New York: Routledge.

Бојана Анђелић[1]
Филозофски факултет, Нови Сад

УЧИТЕЉСКИ ЖИВОТ У РОМАНИМА *СЕОСКА УЧИТЕЉИЦА* СВЕТОЛИКА РАНКОВИЋА И *ЂУРЂИЦА АГИЋЕВА* КСАВЕРА ШАНДОРА ЂАЛСКОГ – УПОРЕДНА АНАЛИЗА[2]

Summary: The purpose of this paper is to present teacher's life in the novel "The country teacher" of Svetolik Ranković and "Đurđica Agić" of Ksaver Šandor Đalski. We use the comparative method and compare two novels, the same thematic orientation, from different national literatures. Both of these authors write about the petty bourgeois middle of Serbian and Croatian provinces of the 19th century. The heroines of these novels, thinking of the ideals of their profession, and meeting ignoble and uncultured environment, arbitrary authorities and squalid village tragically came to an end. Ranković and Đalski noted negatively in society in Serbia and Croatia in the 19th century and sombre colours painted a teaching life at that time.
Keywords: teacher, education, school, village, government.

Светолик Ранковић (1863-1899) је један од представника српског реализма, који је „своје романе градио на широко схваћеној теми осујећених нада, порушених илузија и идеала. Његови јунаци [...] не достижу смисао и циљ свог живота, пропадајући на погрешно изабраном путу, опсједнути сновима и илузијама насупрот непрозирне стварности“ (Иванић, 1996, стр. 118). Ранковић је бирао крупне друштвене теме, те је, између осталог, писао и о учитељском животу. У роману *Сеоска учитељица* (1899) приказао је дубоку примитивну заосталост и непросвећеност села у Србији. Уколико хоћемо да „правилно схватимо и протумачимо Ранковићев роман 'Сеоска учитељица', морамо га гледати у непрекидној испреплетености реалистичких слика живота српског учитељства последње четврти XIX века и песимистичке, хришћанско самилосне настројености самог писца, која га одваја од живота и вуче у психологизирање“ (Поповић, 1947, стр. 70). Главни јунаци дела, учитељица Љубица Петровићева и учитељ Гојко Савић, сукобљавају се са некултурном стварношћу – сеоска власт им не излази у сусрет, закида им плате, не снабдева школу училима и сл.

Роман *Сеоска учитељица* је заправо историја једне личности: младе

[1] mala.bonnana@gmail.com
[2] Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Методике наставе на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Компаративна поетика, под менторством проф. др Бојане Стојановић-Пантовић.

учитељице од њеног првог радног дана у Орловици до последњег, када је извршила самоубиство. Љубичиним идеализованим схватањима писац је супротставио сасвим другачију стварност. Супротставио јој је све главне носиоце државне власти на селу. Осећала је велику тескобу, јер је била сама и без икога свога. Дакле, учитељица Љубица и учитељ Гојко долазе у школу с намером да заложе сву своју снагу за добро и напредак орловачке омладине. Ранковић одмах, на почетку романа, ставља своје јунаке у школу, за разлику од Ксавера Шандора Ђалског, који у своме роману *Ђурђица Агићева* (1889) прво описује јунакињин пут до посла.

Ксавер Шандор Ђалски (1854-1935) је био најпопуларнији и најплоднији писац свога доба. Био је дете образованих родитеља и као такав врло рано се сусрео са књигом. Ђалски је добро уочио питања и превирања времена у коме је живео и стварао. Посебно је обрадио проблем културног, политичког и друштвеног развитка Хрватске. Интересовао се за унутрашњи живот човека, те смисао живота уопште.

Јунакиња Ђалскога, Ђурђица Агићева, по занимању је учитељица и већ четири године тражи посао. Дете је брижних родитеља, који желе да се њихова јединица запосли у школи, што нарочито долази до изражаја с очеве стране:

„Четврта страна *Народних новина* била је сваки пут почетак његову читању дневника, а све стране *Службенога вјесника Кр. зем. владе, одјела за богоштовље и наставу* учио је напамет, и чим би штогод открио, ето га гдје равно лети кући. Ђурђица би морала тај час оставити сваки други посао и сјести к столу. Ту би старац стао пред њу, наложивши јој нека пази да лијепо пише“ (Ђалски, 1966, стр. 23).

Занимљив је начин на који капетан Агић саставља, у кћеркино име, молбу са посао:

„У најдубљој и најсмјернијој велепокорности препокорно потписана кћи војника-граничара који је крв своју пролијевао на пољанама Талије и Унгарије за свога цара и за свој дом, снижено се усуђује... [...] Ако висока влада буде удостојила овај вапај срца мога услишити, то понизно потписана обећајем свечано да ћу вазда настојати у свем задовољити налозима високоисте и да ћу увијек показивати захвалном“ (Ђалски, 1966, стр. 24).

Написао је капетан Агић мноштво молби, али су све враћене: „Враћа се кано неуважена, јер је расписано мјесто другој молитељици подијељено“ (Ђалски, 1966, стр. 25). Капетана Агића боли владина неправедност, љути се на школски одбор и незграпни закон. Сву неправду света спознао је када је на место учитељице у једном месту примљена нека друга учитељица, а да није ни конкурисала. Силно је желео да се његова кћерка запосли – она, која је искрена, пуна разумевања, побожна, добра, скромна, племенита, честита, недужна, пажљива, посвећена, префињена, крхка, мила, чедна, савесна и изразито лепа.

Ђурђици је било жао сваког тренутка који је у нераду изгубила. Никада није

кукала и јадиковала, нити била љубоморна на своје супарнице. Често је замишљала како ће јој бити једног дана кад се буде запослила и примала плату. „Зар се за толико учила, толике ноћи пробдела уз књиге, док су њезине вршњакиње лебдиле по плесним дворанама“ (Ђалски, 1966, стр. 28)? Но, након небројених безуспешних молби, Ђурђица је добила посао у Пазаринцима.

Пазаринци, место у којем је Ђурђица добила посао привремене учитељице, налазе се у Славонији, о којој Ђурђичини родитељи нису имали позитивно мишљење. Сматрали су је нездравим поднебљем. Но, нису покушали да је одговоре од одласка. Желели су да она оде тамо раније, пре почетка школске године, како би се сместила и упознала средину и људе.

Капетан Агић је своју кћерку сматрао најмудријим и најпроницљивијим створом на свету. С обзиром да је млада и без искуства, страховао је за њу – како ли ће против злобе, зависти, зле ћуди и злих душа. Стрепео је и од мушких врагова – „фифћирића“. И поред свега тога, имао је поверења у своју паметну, учену и карактерну Ђурђицу. Ђурђица ни слутила није у коликој мери ће јој путовање до места у којем се запослила и само радно место преокренути живот. Наиме, путујући ка Пазаринцима, Ђурђица је упознала Тонија Главаревића, Ханибала грофа Радмановића и Смиљанића – господу, којом је Ђалски заправо хтео да представи бољи свет провинције. То је свет отмености, доброте и осећаја за исправно, свет који је својим понашањем, те изгледом салона и забавама одговарао градском друштву и образовању 19. века.

Стигавши у место запослења, пред Ђурђицом се

> „стерао на супротној страни дуги ред самих ниских кућица покривених сламом; тек гдјекоја има кров од дасака. Из димњака се полагано дизао и ниско ширио тмасти густи дим. Пред вратима некојих кућа лежали пси, пред другима мали прашчићи. Однекуда чуо се глас рога, а на то се отварала дворишна врата свих кућа и по бедрима укаљана говеда полаганим се кораком пустила све истим правцем, откуда је рог трубио. Иначе све празно“ (Ђалски, 1966, стр. 71, 72).

Пазаринци су лежали усред велике равнице, путеви су били блатњави и није било простора за шетњу или неку другу врсту разоноде. У Ђурђичиној школи

> „стијене нису одавна биле кречене, по кутовима запрела силна паучина све углове, загушљив густ зрак лежао у простору испрецијећен оним посебним вањем краљевских и општинских просторија који се развија из дугољетне прашине и старих писама“ (Ђалски, 1966, стр. 76).

Сусрет са надређенима и у једном и у другом роману јасно показује стање у селу и колико се заправо (не) држи до образовања. Први проблем у *Сеоској учитељици* настао је приликом одређивања плате. Када су се учитељица и учитељ пожалили, увидели су ниску интелигенцију и незаинтересованост присутних: „ми и ‘нако нисмо тражили два учитеља. Како нам је до сад могао један отаљавати“

(Ранковић, 1934, стр. 9). Љубичини дани настављају да теку као у првој младости. Одрасла је у сиротињи, исто тако завршила школу и у Орловици се сусрела са тешким условима рада. Школа је оронула, у првом разреду нема ни табле, ни рачунаљке, ни стола, ни мапе, ни метарских мера, ни слика. Љубичина учионица беше мала за педесеторо ђака, а Гојкова „пространа, али рђаво окренута, те не допираше унутра довољно светлости. Скамије старе, рађене још пре двадесет пет година; свака се искривила, раскламатала“ (Ранковић, 1934, стр. 16). Импоновало јој је то што је њена учионица била лепша, светлија и срећенија од Гојкове. Радовала се предстојећим часовима, те је са Гојком састављала списак неопходних ствари за школу.

Ђурђица се, такође, радовала деци коју ће поучавати:

„Највише се веселила кад је помишљала на школу. Чисто се је радовала дјеци коју ће обучавати. Заклињала се како ће сав труд уложити да јој школа буде узорна. Сада је већ смишљала начине како ће најприје предобити љубав дјечице, сновала игре којима ће их забављати, и у духу је већ гледала здрава, пуна лица малих немирњака, слушала звонки им смијех – видјела их око себе и било јој као да гледа анђеле, мислила на анђеоску меку ћуд нетакнутих ових душица, – да, једном ријечи, она је већ сада љубила ту непознату дјецу“ (Ђалски, 1966, стр. 46).

Како је заправо приказан поглед на школу у српској и хрватској литератури 19. века? – Становници Орловице школу доживљавају неком врстом казне, те се љуте на учитеље и учитељице сматрајући да они одвлаче њихову децу од куће и кућних послова. „Куд год се окренеш, свуд се школа сматра као некаква робија или војачина. И ту се ти надај повољном успеху у раду“ (Ранковић, 1934, стр. 20)! Ни у Пазаринцима није ништа боља ситуација. Ђурђица је приметила да деца код својих кућа добијају лош појам о школи, учитељицу називају службеницом коју плаћају и незадовољни су кад им деца имају домаће задатке: „Ваљда сте за то овдје, да учите, па ако дијете одмах не знаде, а ви њега немојте овдје задржавати. [...] Дајте се ви трудите у школи, колико треба, па неће требати да дјеца код куће још раде“ (Ђалски, 1966, стр. 105).

Љубицу мучи то што није успешна у методици колико Гојко. Љутила би се уколико деца не би усвојила градиво истог момента: „Кад бих знала да ће овако ићи целе године, бацила бих све још сад“ (Ранковић, 1934, стр. 29). Ранковић, међутим, не даје изглед ниједног детета. Љубица и Гојко су стално са децом, али читаоци не могу да створе слику ниједног од њих, њиховог изгледа или начина на који се изражавају. Недостају описи који би живот на селу учинили сликовитијим и живљим.

О тадашњем стању учитељства говори и брезовички учитељ Велимир Крстић, иначе Гојков пријатељ: „Полако...биће времена да све видите и да се у свему разочарате“ (Ранковић, 1934, стр. 32). Из Велимира проговара искуство, рекло би се да је он једини глас разума у овоме роману и једина особа којој се обраћају и

Гојко и Љубица у моментима кад посустају и осећају да немају снаге за даље.

У *Сеоској учитељици* школство је потчињено власти. Власт је неповерљива и саботерска, а њени представници склони миту и корупцији. Апсолутно јој је све подређено и народ се осећа немоћним пред њоме. Иста ситуација је и у *Ђурђици Агићевој*. Ђурђица је, такође, имала проблема са надређенима. Најпре их је имала са учитељицама. Наиме, две учитељице, Лисићка и Милковићка, одмах су почеле да пребацују Ђурђици како је у школу примљена без конкурса и да сигурно има пријатеље у влади. Да би је држала на оку, Лисићка је понудила Ђурђици стан и кад год би ова пожелела да се јави Малешевићки, код које је требало првобитно да обитава, а по препоруци својих сапутника, настојала је да је одврати. У Лисићкином стану су преовладали блуд и разврат. Ђурђица је тешко подносила нечистоћу, неуредност и немарност, као и Лисићкино друштво, те непрестана оговарања. Лисићка и њене „пријатељице“ су жене које се мрзе, јер нека од њих има лепшу хаљину, удварача и сл. У неколико наврата Ђурђица је зажалила што је дошла у ту кућу, но узбуђеност поводом предстојећег рада у школи одагнала јој је на тренутак тескобу и она се помолила Богу да је прати у „новој задаћи“. Разликује се од Љубице, коју је писар Пера купио материјалним стварима: шећерлемама, јужним воћем, часовником, брилијантском граном, брошем. Ђурђица није пала на слаткоречивост управитеља Жунића, који је, иако ожењен, насртао на друге учитељице. Својим љубазним начином опхођења умео је многе да придобије. У више наврата помислила је да јој се удвара, али је сваки пут прекоравала себе због тога сетивши се да је ожењен младом, лепом и фином женицом. После честих посета одлучио је да јој предочи своје залагање за то да добије стални посао, што је Ђурђицу силно обрадовало. Жунићева намера је да манипулише Ђурђицом, али не успевши у томе, жели да јој се освети, па смишља клевете против ње.

Ђурђица је много савеснија од Љубице, која је при том лабилна, раздражљива и не може да разграничи посао и друге сегменте живота. Њено расположење утиче на наставу. Заборавна је, одлута у мислима, па остави децу: „Не знам сад ни где су“ (Ранковић, 1934, стр. 44). Уколико одмах не добије жељену повратну информацију од ђака, „Љубица се мршти, лупне ногом, управо врхом ноге о под; види се, радо би скочила и притрчала детету. Ко зна шта би му урадила од срџбе“ (Ранковић, 1934, стр. 48).

Ђурђица има деведесеторо ђака. Ушавши у учионицу, осетила је ваздух који „као да је будио у њој успомене из властитога дјетињства и била је чисто њежна у души. [...] У том радосном нагону душе пусти своје тумачење клупа и табле и иних ствари у соби, те сједне у прву клупу к најмањој и најотрцанијој дјевојчици и узме је питати за мајку, оца и тако даље. [...] Тако је редом из једне клупе ишла у другу. Најпослије скупи свих деведесет посве близу око себе и стаде им приповиједати мале кратке приче, што пучке, што Андерсенове. Дјеца су је помњиво слушала. У један мах била су освојена мекана ова срдашца. И видећи Ђурђица она зналична лица, распламћена дражесном узрујаношћу, оне широке развађене очи, равно упрте у њезина уста, онај придржани дах

деведесеторо плућа и опет жељу свакога појединога дјетета да јој буде што ближе, видећи у тим искреним образима ону радост свакога дјетета ако се барем њезине сукње дотакло, – ах, Ђурђица је била занесена, била је сретна и највољела би да може пасти на кољена и захвалити се доброму Богу за тај дан“ (Ђалски, 1966, стр. 98, 99).

Ђурђица је била срећна на свом послу. Чак су јој и Пазаринци, баш такви какви јесу, постали неизмерно драги. Временом је Ђурђица освојила дечија срца, те су она стекла поверење у њу. Но, није увек све ишло глатко и без проблема. Постајало је сијасет неприлика које су заправо представљале за Ђурђицу вежбу у стрпљивости. Била је она врло издржљива, те несебично показивала бригу за благостање људи и спремност на жртвовање својих интереса за друге, али је тешко излазила на крај са непросвећеном, нешколованом и ограниченом средином. То је нарочито долазило до изражаја када би Ђурђица казнила неко дете:

„Много би се дијете знало грозити са родитељима, који су му, каже, рекли нека се не даде казнити јер је учитељица њихова службеница коју они плаћају. Неколико пута дошли збиља родитељи у школу да позову на рачун ‘мештровицу’, што им је казнила дијете. Некаква проста жена нахрупила у школу, па и не поздравивши Ђурђице, завиче: ‘А гдје си, рано моја, што да трпиш, - што ће тебе тко у решт стављати! ‘Ајде ти кући. Да, - што ви мислите, ако сте ви мештровица, да ви можете дјецу нашу мучити! Зар вас за то плаћамо? Ваљда сте за то овдје, да учите, па ако дијете одмах не знаде, а ви њега немојте овдје задржавати. Није моје дијете таково, нисам га ја девет мјесеци под срцем носила да га ви онда затварате’“ (Ђалски, 1966, стр. 105)!

Нису само сељаци имали одбојан став ка школи и науци, него и надређени. Наљешковић, један од надређених, често је умео да каже: „Дајте се ви трудите у школи, колико треба, па неће требати да дјеца код куће још раде“ (Ђалски, 1966, стр. 105).

Ни у љубави Ђурђица није имала среће. У Ханибалу Радмановићу је видела сродну душу: „Јасно јој је било да љуби тога мужа што ту пред њом стоји“ (Ђалски, 1966, стр. 207). Заволео је и он њу: „Имајући у наручју дивно ово њежно биће није се више могао надвладати. Силним замахом дигне је до висине свога лица и блијед у лицу излане: – Ђурђице, ја љубим, – ја вас љубим“ (Ђалски, 1966, стр. 207)! Ђурђичина срећа је била кратког века. Ханибалова мајка није допустила остварење замисли овога пара, није допустила да њен син узме за себе жену која није на врху друштвене лествице:

„Без мене одлучено! О, Ханибале! – и старица заплаче, а онда га узме заклињати нека јој тога не чини. Она да му је нашла другу вјереницу, вриједну његова положаја. – Ја не допуштам тога. Док сам ја жива, ти не смијеш. Зар сам се за то укопала по вијека овамо само да тебе учиним моћним и сјајним! А сада да све буде узалуд” (Ђалски, 1966, стр. 212).

Пропале су и Љубица и Ђурђица. За разлику од Ђурђице, узрок Љубичине пропасти лежи у њој самој. Љути се на децу, безобзирна је и безосећајна према Гојку, лака на материјалне ствари, састаје се са писарем, те га љуби у школи под иконом Светога Саве. Након напада од стране Перине жене, Љубица као да се тргне, али постаје лабилнија но икада. Није ју дуго држало осећање кривице, као ни заједнички живот са Гојком. Подаје се Влајку, који ју изневерава, те доживљава душевно и телесно растројство.

Јунакиње оба романа су одушевљене својим позивом, али су несхваћене у запуштеној и заосталој средини. Ни једна ни друга нису победиле у борби са околином. Обема су живци попустили – Љубица је извршила самоубиство, а Ђурђица одлучила да се замонаши, те научи људе љубави, мукотрпности и пожртвованости. „Ђурђичин одлазак у редовнице резултат је њезина животнога разочарања и бијега од живота. Приказан је као затирање љепоте, младости, заноса и наде“ (Шего, 2001, стр. 158).

Љубица „није од оних племенитих, али наивних, неискусних девојака које нашавши се одмах после школовања у једној ниској, поквареној средини пропадају због своје доброте, неумешности и безазлености“ (Бодулић, 1935, стр. 67). То више приличи Ђурђици. Љубица је својим мислила, изјавама и поступцима постала негативна и одбојна, те је тако и скончала. Ђурђица је одлуком да се замонаши заправо казнила саму себе. Када је издахнуо Ханибал, чијој срећи се зарад предрасуда супротставила његова мајка, Ђурђичин поглед не беше више поглед „редовничке смирености ни кршћанског одрекнућа. Било је часком да је душом младе редовнице прохујала силна бол што је отклонила животом нуђану јој срећу и чисто је гледала у страшном назочном губитку казну своју поради свога бијега пред животом“ (Ђалски, 1966, стр. 224, 225). Са Ханибалом није могла да се оствари на овоме свету, па је ускоро пошла за њим. Ни једна ни друга није могла да поднесе малограђанске односе – личне сукобе, подлост, заосталост, интриге. Нису успеле да испливају из „мртвог мора“ у ком су се нашле, провинција их је врло рано узела под своје. Младе и жељне рада однеле су са собом, Ђурђица свакако више, мисију да подстичу развој ученика без обзира на њихове способности и могућности, да развијају свест о правима и одговорностима, те негују међусобно уважавање и разумевање.

Светолик Ранковић и Ксавер Шандор Ђалски су својим романима дали низ психолошких анализа хтевши да своје јунакиње прикажу у средини у којој је требало да васпитају и просвећују, чиме су представили животне прилике учитељства у Србији и Хрватској пред крај 19. века. Захватили су проблеме друштва који су у скученој средини нарочито дошли до изражаја. Готово сви прозни писци тога времена писали су о просветном позиву, али се стиче утисак да су Ранковић и Ђалски, приказивањем слике српске и хрватске паланке, те карактеризацијом ликова, дали најрепрезентативнији приказ истог.

Сажетак: Циљ овога рада јесте приказ учитељскога живота у романима *Сеоска учитељица* Светолика Ранковића и *Ђурђица Агићева* Ксавера Шандора Ђалског. У раду користим компаративну методу, те поредим два дела, исте тематске оријентације, из различитих националних књижевности. Оба аутора говоре о малограђанској средини српске и хрватске провинције 19. века. Јунакиње ових романа, ношене мишљу о идеалности свога позива, а сусревши се са подлом и некултурном околином, самовољним представницима власти и запуштеним селом трагично скончавају. Ранковић и Ђалски су запазили негативно у друштву у Србији и Хрватској 19. века и тмурним бојама насликали учитељски живот тога доба.

Кључне речи: учитељ, учитељица, образовање, школа, село, власт.

ИЗВОРИ

Ранковић С. (1934). *Сеоска учитељица*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића.
Đalski K. (1966). *Đurđica Agićeva*. Beograd: Nolit.

ЛИТЕРАТУРА

Бодулић Љ. (1935). Светолик П. Ранковић: „Сеоска учитељица“, роман. *Књижевни север, 11*. 66-70.
Иванић Д. (1996). *Српски реализам*. Нови Сад: Матица српска.
Поповић М. (1947). Ранковићева „Сеоска учитељица“. *Младост, 3*. 68-77.
Čolak T. (1966). *Predgovor romanu 'Đurđica Agićeva'*. Beograd: Nolit.
Šego J. (2011). O ženama u „Viencu“ i o liku učiteljice u trima književnim tekstovima 19. stoljeća. *Kroatologija, 2*, 141-160.

Maša Zavrtanik[1]
(Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani)

MEDZI ETNOLÓGIOU, LITERATÚROU A SEMIOTIKOU : DIELO MARTINA KUKUČÍNA A JEHO KONTAKT MEDZI CHORVÁTSKOM A SLOVENSKOM

The paper presents an interpretation of Martin Kukučín´s short story *Štedrý deň* (Christmas Eve) using the interdisciplinary connection between ethnology, literature and semiotics. The short story, written during the writer´s stay on Brač Island, Croatia, describes Christmas customs and traditions in Dalmatia. Interpreting the customs and traditions through the method of semiotics I have tried to find the meaning of s sign. A look through the prism of semiotics provides us with an opportunity to find out less evident meanings of a sign in the object and in the material world. The introduction of the paper also puts emphasis on the concept of ethnologic elements. I was working on the assumption that apart from a documentary function, the appointed ethnologic elements also have the value of a sign.
Key words: Martin Kukučín, sign, semiotics, ethnology, Christmas customs, rituals, Island of Brač

O Martinovi Kukučínovi, o jeho diele a živote

Martin Kukučín (1860-1928), jeden z najznámejších epikov slovenského realizmu, dlho pôsobil ako lekár na chorvátskom ostrove Brač, kde okrem lekárskej práce pokračoval v literárnej tvorbe a vytvoril dôležité a známe literárne diela. Jeho úsilie zžiť sa s prostredím a životom na dalmatínskom ostrove ovplyvnilo slovesný materiál v jeho literárnej tvorbe, ktorej sa budem venovať v príspevku. Prostredníctvom slovesného materiálu, ktorého aktívne spájal do literárnych diel, ako i jazyka, sa dozvieme aj o spôsobe života ľudí na dalmatínskom ostrove na konci 19. storočia. Prezentovanie skutočnosti v literárnych dielach niekedy viac prikryje ako odkryje, preto bude našim cieľom odkryť, čo je schované za etnologickými prvkami, ktoré spisovateľ zakomponoval do svojho literárneho diela.

Cieľom tohto príspevku bude interpretácia tých prvkov vo vybranom literárnom diele, ktorý nám svedčia „o každodennom spôsobe života ľudí a o kultúre etnických skupín“ (Slavec Gradišnik, 2004, s. 117), čo je predmetom etnológie ako vedeckej disciplíny. Na tomto mieste preberieme ešte predmet skúmania, lebo je dôležité, že už na začiatku príspevku vymedzíme predmet skúmania. Pod termínom *spôsob života*

[1] zmsk1984@gmail.com

rozumieme »pomer všetkých spoločenských skupín, ktoré tvoria národ, do daných kultúrnych prvkov ako aj vplyvy, ktoré mal ten pomer na život tých spoločných skupín« (Baš, 1968, s. 274). Pri určení termínu *spôsob života* zdôrazníme ešte jeho komplexnosť, lebo sa »do celostnej štruktúry spojí s ním určený spoločenský stav ľudí, ich pohľady na svet a každodennú prax, pri čom vplyvy vôbec nie sú jednosmerné« (Slavec Gradišnik, 2000, s. 336). Spôsob života teda nie je jednotný, preto budú predmetom skúmania početné ekvivalenty, ktoré vznikli a ešte stále vznikajú ako plod rôznych skupín v rôznych prostrediach (Muršič, 2011, s. 7). Napriek tomu, že určenie termínu *spôsob života* prekročuje šírku obmedzenia predmetu skúmania, ho môžeme skúmať na viacerých úrovniach, a síce „na univerzálnohistorickej úrovni, na úrovni konkrétnych dejín spoločenstiev /.../ a na úrovni konkrétnych skupín" (Kremenšek, 2004, s. 350). Tie prvky určíme ako etnologické prvky a budú predmetom skúmania vybraného literárneho diela. Ide o prvky materiálnej, duchovnej ako aj spoločenskej kultúry.

V príspevku nebudem zhromažďovať ani kategorizovať spomenuté prvky, ale bude mojim cieľom odkryť, čo nám môžu povedať ich latentné významy, preto ich premiestnim do znakovej sféry. Keď sa vytvorí semiotický proces budem literárne dielo interpretovať takto, že ho posuniem pomocou procesu transformácie do znakov (Lotman, 2006, s. 220). V každom literárnom diele môžeme často nájsť znaky a symboly a v nich môžeme spoznať druhý, vyšší význam, ktorý spisovateľ chcel vyjadriť. V tom sa demonštruje komplexnosť a viac významovosť etnologických prvkov, ktoré okrem znázorňovania o spôsobe života ľudí, autorovi predstavujú prostriedok pomocou ktorého označujú osoby a ich skutky.

V predmetoch a obrazoch o spôsobe života ľudí vo vybranom literárnom diele budem hľadať znakovosť, lebo spisovateľ sa stane, vedome alebo nevedome, tvorcom znakov vo svojom diele, čo otvára možnosti vytvárania semiotického poľa, a týmto sa ukáže ich semiotickosť. A ak v procese transformácie sledujeme Lotmanove slová, bude proces prebiehať takto: „dešifrovanie je vždy rekonštrukciou. Výskumník /.../ vychádza z faktu, že je dokument napísaný v inom jazyku. Gramatiku tohto jazyku musí výskumník ešte len zostaviť a naučiť sa" (Lotman, 2006, s. 309). Zostavenie a učenie semiotického inventára v literárnych dielach pomôže pochopiť skrytý význam etnologických prvkov. Zisťovať budem, aký význam mali určité prvky pre spisovateľov, ako aj, aký význam majú samé o sebe (Lotman, 2006, s. 309).

Metodológia pri skúmaní Kukučínovho literárneho diela

Do Kukučínovho literárneho opusu, ktorý stvárnil na ostrove Brač, patria poviedky, epické drobnokresby o živote na dalmatínskom ostrove (*Svadba, Parník, Štedrý deň, Mišo II,...*), ako i cestopisy s dokumentárnym charakterom (*Cestopisné črty: V Dalmácii a na Čiernej hore, Rijeka – Rohoć - Zahreb*), až po román (*Dom v stráni*), a reprezentujú autorov tvorivý vývoj. Predovšetkým jeho prvé poviedky sú odzrkadlením prvkov nového prostredia, zvykov a reči. Pre slovenského čitateľa tieto poviedky boli aj prameňom informácií, vďaka ktorým sa slovenský čitateľ dozvie o spôsobe života

ľudí na chorvátskom ostrove, ba ešte viac, jeho literárne dielo môžeme pokladať ako umelecký znak. Napriek tomu, že literárne diela slovenského realizmu predstavujú bohatý zdroj na skúmanie zobrazeného spôsobu života ľudí, budem v príspevku dokazovať, že nám tieto literárne diela o spôsobe života ľudí nemôžeme ich považovať len ako nejaký druh dokumentácie, podľa ktorej môžeme rekonštruovať spôsob života ľudí v určitej dobe a v určitom priestore. Ústredná otázka, ktorú si kladiem v príspevku je, či prvky, prostredníctvom ktorých môžeme spoznávať spôsob života ľudí v určitom období a priestore, môžeme postaviť na vyšší stupeň tak, aby sme ich vnímali ako znaky. Hlavnou témou príspevku teda nebude dokumentácia materiálnej hodnoty etnologických prvkov, ale vyzdvihnúť ich znakový význam a týmto poukázať ešte na iné významy, ktoré môžu mať.

Literárne diela predstavujú bohatý a komplikovaný komunikačný systém, ktorý pre úplné porozumenie všetkých významov nežiadajú len o porozumenie jazyka, v ktorom sú napísané, ale aj pre dodatočné pochopenie iných skrytých významov, ktoré nosia jednotlivá slová. Je potrebné však siahnuť po iných spôsoboch interpretácie literárneho diela. Každý komunikačný systém spolu s významami, ktoré má, formuje znakovú štruktúru. Vzhľadom na to, že sa v príspevku budem venovať rozuzlovaniu štruktúr rôznych znakových systémov a v rámci ich významu jednotlivých znakov, vyberiem si semiotiku, vedu o znakoch, ktorá opisuje fungovanie jazykových systémov v spojení so znakmi. Teda, literárne diela môžeme pokladať aj ako znakové systémy, lebo sa v nich zjavujú rôzne znaky, ktoré ako celok dávajú význam literárnemu dielu. Znak môže byť čokoľvek, „čo v komunikačnom procese slúži na prenos informácií, čo znamená, že musí byť interpretovaný“ (Chvatík, 2001, s. 119).

Pri znakoch nejde len o označenie, ale aj o opísanie a predstavenie predmetného sveta. Semiotické skúmanie literárnych diel a iných estetických kódov môže byť veľmi zaujímavé, lebo nás dovedie do pozorovania spôsobu života ľudí ako zbierky znakových systémov. Metodologické východisko príspevku bude semiotika, lebo „značenie pokrýva celu oblasť kultúry“ (Černý a Holeš, 2004, s. 32), čo znamená odhaľovanie a sledovanie „rozmanitosti znaků v jejich vytváření, odezvě, vnímání a pamatování“ (Černý a Holeš, 2004, s. 32). Môžeme tvrdiť, že semiotika kladie medzi jej základné predmety skúmania všeobecné fungovanie človeka a všetku jeho tvorbu, „lebo všetky tie činnosti a vzťahy sa reflektujú v znakoch, ktorý tieto činnosti sprostredkovali“ (Morris, 1970, s. 53). Cieľ, ktorý som si postavila, dosiahnem respektíve preskúmam pomocou semiotiky, lebo sa mi zdá ako metodologický základ príspevku vhodná aj preto, lebo nejde o vedu so zatvorenou, respektíve izolovanou ani homogénnou oblasťou skúmania, ale ju môžeme postaviť do systému širších spojitostí s inými vedami (čo je aj cieľom príspevku), a aj ako ekvivalent spoločenským vedám. Práve človek, ktorý je tvorcom znakov, predstavuje základ všeobecnej komunikácie a stane sa aj základným elementom kultúry. Z toho vyplýva, že „semiotika teda nie je orientovaná na štúdium objektov určitého druhu, ale na všeobecné objekty, kým (ale iba kým) sú tieto objekty časť semiózy“ (Morris, 1970, s. 12), a v literárnej vede je definovaná ako „konkrétny znakový proces, kde /.../ dačo sa stane znakom, funguje ako znak a chápe sa ako znak.

/.../ teda je to dej, kategória procesuálneho charakteru“ (Voigt, 1981, s. 39). Ide o tvorbu, interpretáciu a transformáciu významov znakov a znakových systémov (Valček, 2006, s. 301). Pri tom ide o stále fungujúci proces, lebo proces tvorenia znakov, ktorý spočíva na zmene interpreta (významu) na znak je neobmedzený, možno aj nekonečný, lebo vytvára podmienky pre viac významnosť a rôzne hodnoty (Bžoch, 2011, s. 51).

Črta *Štedrý deň* v svetle semiotiky a etnológie

Mnohí literárny historici a kritici vidia v Martinovi Kukučínovi spisovateľa, ktorý má veľký zmysel pre detail, spisovateľa, ktorý stvárnil literárne diela, ktoré nosia prvky najkomplexnejšieho a najvýraznejšieho ranného slovenského realizmu, respektíve ako napísal známy slovenský literárny historik a kritik Oskár Čepan, že „o ňom môžeme hovoriť ako o kanonizátorovi, ktorý dotvoril jeho ideovo-estetické kritériá“ (Čepan, 1984, s. 175).

Kukučín, ktorý po štúdiu medicíny v Prahe, v roku 1896 prišiel na chorvátsky ostrov Brač a tam zostal do roka 1907, s účelom, aby vykonával lekársku prácu, pod vplyvmi nového okolia začal tvoriť nové literárne diela, v ktorých možno rozpoznať spomienky na život na Slovensku, lebo v živote na ostrove rozpoznal mnoho paralel s domácim slovenským rurálnym okolím. V čase, keď Kukučín žil a tvoril na Brači, jeho literárna koncepcia a svetonázorový pohľad boli už pevne sformovaný. V príspevku bude ťažisko postavené na interpretácií literárneho diela, ktoré vzniklo v tom časovom období, to je črta z názvom *Štedrý deň*, ktorá vyšla časopisecky v roku 1897.

V črte spisovateľ výrazne a jasne opisuje dalmatínsky život, lebo spisovateľ v nich „zvyky a tradície slovenskej dediny neopisoval len pasívne. Aj cez ne, cez ich zmysel a symboliku si stváral svoj osobný vzťah k dedine vôbec“ (Čepan, 1965, s. 737). Už v čase pred presťahovaním na chorvátsky ostrov, stvárnil literárne diela, v ktorých tvoria ústrednú tému vianočne zvyky a obrady. Medzi ne patria folkloristicko-dokumentárna črta *Hody* (1884), „filozofická“ poviedka *Vianočné oblátky* (1889), kde si vyriešil svoje vnútorné problémy (Čepan, 1965, s. 737). Črta *Štedrý deň* predstavuje síce zdroj informácií o zvykoch na tento deň v Dalmácii, no väčšinou sú to spomienky na to, čo bolo, s čím bol Kukučín vnútorné spojený. Na tomto meste spomeňme na črtu *Drotárove Vianoce*, hoci ústrednou témou nie sú Vianoce, no sú tu Vianoce ako kulisa.

Opustenie vnútorných hlbokých rozmýšľaní a reflexii filozofického a morálneho charakteru na jednej strane (predovšetkým v dielach, ktoré vznikli počas spisovateľ ho štúdia v Prahe) a uvádzanie spomienok na druhej strane je pre Kukučínove poviedky veľmi charakteristická a organická, lebo „v Dalmácii každý problém, každý zážitok i úvaha, nadobúdali podobu konfrontácie s tým, čo poznal a zažil na Slovensku“ (Čepan, 1965, s. 737). Spomienky na život na Slovensku privedú do vytvárania fabuly črty. Už hneď na začiatku črty nás upozorní na domácnosť a domáce pohodlie, keď píše, že si v dome, kde žil spravil pohodlie a „bol „ako doma““ (Kukučín, 1929, s. 83), čo hneď v čitateľovi vyvolá myšlienky na to, že spisovateľ porovnával život na ostrove so životom doma na Slovensku.

Dielo opisuje poctivého lekára, ktorý vykonáva svoju lekársku povinnosť ešte na štedrý večer. V črte môžeme postrehnúť niekoľko paralel so spisovateľovým životom, autobiografické motívy spisovateľa – lekára, na druhej strane aj paralely s podobnou tematikou, ktorú opísal v črte z názvom *Hody* (1884), ktorá prebieha v domácom okolí na severe Slovenska, hoci je dejový priestor spomenutej črty postavený do chorvátskeho prostredia – na ostrov Brač. Počas života na ostrove sa stane jeho literárny opus bohatší o motívy z dalmatínskeho okolia (ešte stále je dôležité dedinské okolie) a o spôsobe života ľudí. Tu sú viditeľné početné paralely dalmatínskeho sveta a sveta Oravy, ktoré sú rurálne, čo spisovateľovi umožňovalo prepojenie aj na látkovo-tematickej úrovni. Nové okolie však má veľký vplyv aj na používanie jazyka, tento sa stáva viac a viac prepojení chorvátčinou. Diela z tohto obdobia sú plné „vážnych epických reflexií, vnútorných ľudských a autorských tajomstiev, ahasverovského osudu a emigrantského života. /.../ v ich sú aj tematické a žánrové inovácie a zmeny v samotnej autorskej metóde“ (Gbúr, 2009, s. 482-483). Okrem spomenutých literárnych diel, ktoré vznikli v tomto období Kukučínovho písania, v tomto čase vznikol aj nikdy zverejnený román *Syn vytečnika*, ktorý predstavoval nejaký kontrapunkt k literárnym dielam S. H. Vajanského a E. M. Šoltésovej, lebo naopak ako oni, Kukučín videl riešenie vo vedení slovenského ľudu „uhorskou inteligenciou, ktorá si svoje prostredie a tradíciu ešte len budovala“ (Gbúr, 2009, s. 486), kde hrdina bol príslušník nezemanov. Sklamanie nad politickou a spoločenskou situáciou doma Kukučína priviedlo k tomu, že sa „sklamaný a rezignujúci na prispôsobenie, obrátil sa k minulosti, aby v nej vystopoval cesty, ktoré viedli k poprevratovej prítomnosti“ (Čepan, 2001, s. 131). V tomto období ako následok vonkajšieho „tlaku“ vznikli dva historické romány *Lukáš Blahosej Krasoň* a *Bohumil Valizlosť Zábor*, ktorý vyšli rok po jeho smrti. V poslednom ho inšpiroval život domáceho farára z rodnej Jasenovej, obidvaja romány opisujú obdobie zo Štúrových čias. Diely sú spoločenskou reflexiou na aktuálne politické dianie.

Črta *Štedry deň* je autobiografickou črtou, lebo tu „vstupuje do prózy autor so svojimi osobnými problémami a zápasmi. Dynamickým prvkom celej črty je spomienka na domov, na čaro rodných Vianoc“ (Noge, 1962, s. 213). V Kukučínovom literárnom opuse je to už tretie dielo, kde má oslavovanie Vianoc ústrednú úlohu v literárnej kompozícii. Literárna fabula má jednoduchú, lineárnu kompozíciu z troch častí, okrem toho sa ponáša integrálnym celostným prístupom ako vo väčšine jeho dielach. Jednoduchá charakterizácia Kukučínovej črty spočíva vo fakte, že je to „epik harmonických vzťahov medzi človekom, jeho prostredím, prírodou, tradíciou a autorom“ (Gbúr, 2009, s. 492). Jeho jazyk je jednoduchý, hovorový jazyk, jazyk dediny, to však nie len kvôli tomu, že príbeh bol postavený do dedinského prostredia a že sú tam dominantné dedinské motívy, ale preto, lebo „bol zástancom názoru, že jazyková kultúra dediny je schopná obrodiť stagnujúcu slovenskú prózu z pôvodných prameňov“ (Čepan, 1984, s. 127), čo sa ukazovalo aj v početných dialógoch. Hovorovosť do literárnych diel ľahšie vstupovala, keď boli naplnené dokumentárnym objektivizmom a humorom.

Kukučín v črte použil aj veľa motívov, ktoré sú charakteristické pre okolie na ostrove Brač, niekedy aj poučuje slovenského spisovateľa o cudzom okolí a cudzom

prostredí. Hlavný element je tu citovo-spomienkový, lebo vianočné obdobie mu pripomína prijemné rodinné tradície a rodinné prostredie. Ľudové zvyky a rituály, ktoré sú spojené vianočnými zvykmi a obyčajami, môžeme spojiť so znakmi. Tieto elementy pre spisovateľa boli „impulz pre vytvorenie novej, umelecky náročnej literatúry“ (Noge, 1962, s. 65). Hlavného hrdinu, dedinského lekára na ostrove, na štedrý večer nečakane zavolá dedinčan, aby ošetril pacienta. Lekár napriek tomu, že sa tešil zo zaslúženého oddychu a oslavovania prichádzajúceho sviatku v pokoji, odišiel na cestu. Ošetrenie pacientovej rany znamená vstup lekára do rodinného kruhu oslavovania vianočných sviatkov. Toto je chvíľa, keď sa lekár kvôli citovému rozpoloženiu nechá presvedčiť trvalými členmi rodiny, aby zostal na štedrý večer s nimi. Po slovách domácej: „I ja mám dvoch synov ďaleko, že nemohli prísť. On bude miesto nich...“ (Kukučín, 1929, s. 96), sa lekár cíti chceným, ešte viac, dôležitým členom rodiny, ako náhradný syn, ktorého domáca chcela, aby bol pri večeri. Toto v ňom vyvolá pocity, lebo vraví, že „tieto slová vyvolali mi na tvár veselosť“ (Kukučín, 1929, s. 96). Najprv vnútorný konflikt, ktorý v lekárovi vyvolá predovšetkým otázky o tom, či sa môže ako cudzinec zúčastniť rodinného oslavovania, a následne príde do úplnej humanizácie medziľudských vzťahov, keď sa na nejaký spôsob integruje s rodinou. Takto mohol oslavovať v rodinnom kruhu, čo v ňom vyvolalo spomienky na rodinné oslavovanie v rodnej Jasenovej, zároveň vstup do rodinného kruhu pre neho znamená aj zažívanie zvykov a obyčajov, ktoré obyvatelia pestovali na tento večer.

Každopádne môžeme zaznamenať spisovateľove tendencie, s ktorými chce pomocou semiotických postupov vytvoriť spoje medzi napísaným a nenapísaným, lebo „keď text prestúpi hranicu semiotického priestoru odosielateľa dostane novú zmyslovú respektíve významovú dimenziu. Ďalšie ponorenie textu do tohto priestoru znamená nové transformácie“ (Lotman, 2006, s. 107). V okolí ľudia zapaľovali ohne, ktoré v tejto chvíli neznamenajú len zdroj tepla, ktorý zároveň slúži aj na prípravu jedla, ani nejde o jav, ktorý odovzdáva svetlo, nie je to ani oheň potrebný na prežitie, ale je to „sviatočná vatra na sv. Klimente“ (Kukučín, 1929, s. 102). Nezapaľujú ho len na vyšších miestach, ale aj „pred domami a po uliciach plápolajú ohne“ (Kukučín, 1929, s. 104). Tu oheň vystupuje ako element s prírodnou silou, s výraznou rituálno-očisťujúcou a magicky-ochrannou funkciou. Oheň na štedrý večer znamená obnovu života alebo opätovný život, znamená kreativitu, démonickosť a obyvatelia ostrova si „nepamätajú Vianoc bez tejto vatry. I keď je bóra – to je jedno...“ (Kukučín, 1929, s. 102). Kodifikácia zdvihne objekt – opísaný rituál na nový, vyšší stupeň organizácie (Lotman, 2006, s. 180). Takto spomenutý materiálny jav, ktorý so vstupom do procesu semiózy, dostane znakový význam, ale to len vo vzťahu do danej konkrétnej situácie. „Možnosť prekódovania z jedného výrazového systému do druhého /.../ je fakt, ktorý nám nepovolí odmietnuť myšlienky o tom, že sa materiálnosť znaku uskutočňuje predovšetkým cez stvorenia relačného systému“ (Lotman, 2010, s. 48). Pri ohni je však dôležité aj to, že drevo, s ktorým kúria, je ukradnuté. Ak potiahneme paralely, aj olovo pri veštení budúceho manžela (čo Kukučín spomína v črte *Na Ondreja*, 1883), musí byť ukradnuté.

Lekár, ktorý sa s mužskými členmi rodiny chystal na štedrý večer na chytanie rýb,

pred rybačkou zažil aj krst. Jedná sa o úvodný obrad, iniciačný obrad, keď sa začiatočník zapojí do samostatného konania činnosti. Domáci vraví: „Treba mu poliať hlavu. Ešte nerybáril. /.../ Starší načrel mora do črpáka a vylial mi ho na klobúk“ (Kukučín, 1929, s. 97). Krst je jedným z rituálov prechodu, „v ktorom sú zakomponované markantné body a svätyňa“ (Lotman, 1994, s. 21). Polievanie vodou predstavuje okrem symbolického začiatku činnosti – chytania rýb, aj symbol očistenia a obnovovania, zároveň aj vrátenie bytosti k prameňom života. Zisťujeme, že svet, ktorý stvoril človek, jeho kultúrny priestor v ktorom sa pohybuje, „je vo vzájomnom vzťahu s ich semiotickými modelmi“ (Lotman, 2006, s. 303).

Podobne aj ryba, ktorú jedli na štedrý večer, ešte predtým chytili v mori, stala sa nejakým synonymom štedrej večere: „Myslel by, že sú nie Vianoce, keby nejedol *svoju* rybu, čo sám uloví“ (Kukučín, 1929, s. 101). Tento krát ryba nebola ako nenahraditeľnou ako základná zložka, ako primárna zložka na prežitie, ale nadobudla svoju magickú funkciu, ritualno-obradovú funkciu, lebo jedol ju aj zmŕtvychvstalý Kristus a takto sa stala symbolom eucharistického obeda a v ľudskej viere jej pripisovali v prenesenom význame vlastnosti vegetatívnej sily prírody. Preto ľudia pri vianočnom oslavovaní jedli väčšinou jedlá z rastlinných produktov (mak, cesnak, obilie, suché a čerstvé ovocie – orechy, figy, mandle), na štedrý večer jedli však aj rybu, ktorá je aj pôstnym jedlom. Ryba, ako aj iné jedlá, ako mikrozložky určitého rituálu, ktoré sa ako charakteristické zložky zjavujú na štedrý večer, ako textový nápis označujú význam, večera ako celok, ako komplexný obrad významy pripomína. Jednotlivé zložky „sú textom alebo časťou textu, ktorý má jednotný semiotický charakter, iné (večera ako celok, prip. au.) sú zakomponované do synkretického textu rituálu“ (Lotman, 1994, s. 26). Autor na tomto mieste aj opisuje štedrú večeru, ale pri opise jedál nepreháňa, tak ako v iných dielach (napr. *Za svadobným stolom, Hody*). Opisuje jedlá ako aj posedenie a hry po večeri.

Vybrané príklady poukazujú na to, že po premyslenej analýze literárnych diel pomocou interpretácie možné dekódovanie jednotlivých prvkov, ktoré nám otvára cestu do sveta znakov a znakových spojov a týmto nám umožňuje odkrytie skrytých významov jednotlivých prvkov. Samotné slová v rámci textu (literárneho diela), stanú sa elementmi znaku. Pri vytváraní reťaze znakov, ktoré sa medzi sebou tvrdo spájajú, nemôžeme prehliadnuť aký dôležitý je vzťah medzi výrazmi znaku. Znaky nehrania s predmetovým svetom, ale so samými znakmi medzi sebou. Semiotika zdôrazňuje, že je dôležité sledovať ako sa znaky vytvárajú, a ako sa medzi sebou spájajú a tvoria celok.

Veci, ktoré sa zjavujú v našom každodennom živote, okrem praktickej a aplikačnej funkcie, dostanú aj magickú, obradovú a slávnostnú funkciu, ich obyčajnosť však nahradí estetická funkcia. Táto schová každodennú praktickosť, materiálnu obyčajnosť, aby mohla vyjsť na povrch ich znaková podoba, lebo „podstata veci v texte je dvojitá: môže vystupovať v svojej všednej realite, vytvárať predmet medzi predmety, a môže sa stať znakom určitých kultúrnych významov“ (Lotman, 2003, s. 154). To všetko sa stane v procese semiózy, ktorá funguje ako abrázia všetkého hmotného sveta. Takto začína znaková konštrukcia materiálneho sveta a všetky tieto predmety dostanú znakový charakter.

Zvyky a obyčaje, ktoré spisovateľ opísal, a ktoré sa uskutočňovali obyčajnými predmetmi, dostanú u Kukučína ešte špeciálnu obradovú a estetickú funkciu. Preto etnologické prvky, ktoré sa zjavia na štedrý deň, môžeme vyzdvihnúť na vyššie miesto a takto nadobudnú vyššiu estetickú hodnotu. Prejavila sa autorova citlivosť na pripisovanie a vnímanie obradových, magických a estetických funkcii jednotlivých prvkov. Etnologické prvky v literárnych dielach Martina Kukučína nemajú agitačný determinant, ani ironickú alebo degradačnú nôtu, majú však estetickú hodnotu, čím etnologické prvky dynamicky nadobúdajú význam a týmto sa stanú znakmi. Všimnúť si však môžeme, že „objektivita Kukučínovej prózy nie je len priamym dôsledkom pozorovania javov života, ale má aj svoje vecné ideovo-estetické podnety“ (Čepan, 2001, s. 122).

Jednotlivé príklady, ktoré sa v črte zjavujú ako dôležité etnologické prvky, ako aj ich koherencia v obradoch a zvykoch, nadobudnú práve v týchto spojeniach, v procese semiózy, kde sa stiera hranica medzi materiálnym svetom a svetom znakov, znakový význam. Preto ich práve „charakteristika umeleckých textov, že sa menia na kódy, dovedie k tomu, že sa niektoré vlastnosti, ktoré sú charakteristické práve pre text ako taký, v procese umeleckej komunikácie prenesú do oblasti kódovaného systému“ (Lotman, 2010, s. 74). Jednotlivé prvky materiálneho sveta v ešte len usporiadanom komplexnom komunikačnom systéme literárneho diela nadobudnú svoje miesto v ňom a ich hodnota, ako aj funkcia, sa ukážu len v rozdiele vzťahov medzi prvkami tohto systému, lebo „v umeleckom diele je všetko systémové (nič nie je náhodné, všetko má cieľ)“ (Lotman, 1990, s. 75). Jednotlivé predmety fungujú ako znak, ktorý v kolektívnom povedomí vyhovuje určitému významu. Znak je teda v konštrukčnom vzťahu s kultúrnym kontextom, ktorý vplýva na to, ako bude znak reagovať a takto môže znak nahradzovať dačo dôležitejšie ako je sama vec.

Záver

Každé umelecké dielo, ako aj literárne, predstavuje druh komunikácie, kde sú základnými jednotkami znaky, ktorý niečo reprezentujú a ich cieľom je „prenos určitého obsahu“ (Lotman, 1990, s. 45). Keď sa pozeráme na jednotlivé časti literárneho diela cez prizmu semiotiky, ich môžeme rozumieť ako transformáciu skutočnosti do iných dimenzii. Môžeme konštatovať, že Kukučínove „umelecké dielo existuje ako „estetický objekt“, ktorého miesto je vedomie celého kolektívu“ (Mukařovský, 1981, s. 116). Kukučínovo literárne dielo funguje ako celok podľa princípu „vzájomného pôsobenia: aj literárne dielo ako semiotický ekvivalent „životnej situácie“ pôsobí na spätné deformulovanie „životnej situácie“ (teraz už so sociálnym štatútom literárneho diela) a dokonca spätne semiotizuje mnohé životné dáta autora“ (Zajac, 1987, s. 114).

LITERATÚRA

Baš, A. (1968). O predmetu etnologije. (Teze za diskusijo). *Časopis za zgodovino in*

narodopisje, 4, 273-277.
Bžoch, A. (2012). *Teoria literatury*. 1. február 2012. Internetna povezava: http://www.ff.ku.sk/Teorie_literatury.pdf
Čepan, O. (1972). *Kukučínove epické istoty*. Bratislava, Tatran.
Čepan, O. (2001). *Próza slovenského realizmu*. Bratislava, VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
Čepan, O., Kusý I., Šmatlák S., Noge J. (1965). *Dejiny slovenskej literatúry III. Literatúra druhej polovice devätnásteho storočia*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.
Černý J., Holeš J. (2004). *Semiotika*. Praha, Portal.
Chvatík, K. (2001). *Strukturalni estetika*. Brno, Host.
Gbúr, J. (2009). Prozaik životnej harmónie aj intelektuálneho nepokoja. In J. Gbúr (Ed.), *Martin Kukučín: Dom v stráni a iné prózy* (s. 482-492). Bratislava, Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV.
Kremenšek, S. (2004). Način življenja. In A. Baš (Ed.), *Slovenski etnološki leksikon* (s. 350). Ljubljana, Mladinska knjiga.
Lotman, J. M. (1990). *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava, Tatran.
Lotman, J. M. (1994). *Text a kultura*. Bratislava, Archa.
Lotman, J. M. (2003). Téma karet a karetní hry v ruské literatuře počátku 19. století. In T. Glanc (Ed.), *Exotika. Výbor z prací tartuské školy* (139-173). Brno, Host.
Lotman, J. M. (2006). *Znotraj mislečih svetov*. Ljubljana, Studia humanitatis.
Lotman, J. M. (2010). *Struktura umetniškega teksta*. Ljubljana, Literarno-umetniško društvo Literatura.
Morris, C. W. (1970). Základy teorie znaku. In C. W. Morris (Ed.), *Lingvisticke čitanky 1: Semitoka sv. 2* (s. 10-11). Praha, SPN.
Mukařovský, J. (1981). »Umetnost kot semiološko dejstvo.« In J. Vrečko (Ed.), *Misel o moderni umetnosti. Izbrani eseji in odlomki* (s. 111-117). Ljubljana, Mladinska knjiga.
Muršič, R. (2011). *Metodologija preučevanja načinov življenja. Temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji.* Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultet Univerze v Ljubljani.
Noge, J. (1962). *Martin Kukučín. Tradicionalista a novátor (Života a dielo 1860 – 1907).* Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
Noge, J. (1975). *Martin Kukučín. Tradicionalista a novátor II (Života a dielo 1907 – 1928).* Bratislava, VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
Slavec, G. I. (2000). *Etnologija na Slovenskem: med čermi narodopisja in antropologije.* Ljubljana, Založba ZRC SAZU.
Valček, P. (2006). *Slovník literárnej teórie*. Bratislava, Lietrárne informčné centrum.
Voigt, V. (1981). *Úvod do semiotiky*. Bratislava, Tatran.
Zajac, P. (1987). Dynamická povaha literárneho diela. In N. Krausová (Ed.), *Znak, systém, proces* (s. 108-122). Veda, Bratislava.

PRAMENE

Kukučín, Martin. (1929). *Sobrané spisy Martina Kukučína. Sväzok XIV*. Turčianský Sv. Martin, Matica Slovenská.

Primož Tanko[1]
(ZRC SAZU / Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, Ljubljana)
(Univerza v Novi Gorici)

TRAVMATIČNI SPOMINI V SLOVENSKI LITERATURI[2]

This contribution present the traumatic memories in Slovenian novel. In discussions between Vitomil Zupan's Menuet za kitaro (Minuet for guitar : (in twenty-five shots)) and Drago Jančar's Drevo brez imena (A tree with no name) are represented some of traumatical memories and its narratives. It also disscous the meaning of narrator in novel and its representation of attitude to the death, fear, and other traumas of World war II:
Keywords: Drago Jančar, Vitomil Zupan, traumatical memories, narrato, Slovenian novel.

V tem prispevku bom prikazal soočanje literarnih oseb v nekaterih slovenskih novejših romanih s travmatičnim spomini s področja vojne, konkretneje druge svetovne vojne, ki je dramatično spremenila družbo in zavest ljudi.

Travmatični spomini so opredeljeni kot spomini, ki so posledica travmatičnega dogodka, ki ga American Psychiatric Association opredeljuje kot dogodek, ki povzroči dejansko ali grožnjo smrti ali resnih posledic, ali integriteti posameznika ali ostalih. Znano je, da so emocionalni spomini, tako pozitivni kot negativni shranjeni v naših možganih v posebej trpežni obliki in imajo zaradi tega velik vpliv na naše dojemanje sveta in lahko povzročijo da mesta, predmeti ali celi vonj sproži anksiozno stanje, prav tako lahko to povzroči tudi literatura. V literaturi, katero se ukvarjam so najpogosteje travmatični spomini vojna sama, še posebej pa njeni posamezni deli: ohranitev življenja, skrivanje, boj, nenehni premiki, strah pred prihodnostjo, pred smrtjo ali preganjanjem.

Iz demografskega vidika je to vojna, ki je povzročila največ žrtev med prebivalci, saj je terjala približno 97.500 žrtev, ali 6,5% populacijsko izgubo (Švagelj 2012). Številne žrtve in soočanje z njimi, boj, pregnanstvo, strah in ostale oblike travm pa se odražajo tudi v literaturi. Sicer je zgodovinski roman ali pripoved že v svojem poimenovanju oksimoron(Bavec 2009), saj status literature predpostavlja fikcijskost vsebine, po drugi strani pa poskuša oblikovati dovolj verjetno zgodbo, v kateri bi lahko vsak od bralcev prepoznal vzorce ali dogodke. Po mnenju Fredrica Jamesona: »History is what hurts (Jameson 1981),« ki jo je uporabil v svoji študiji *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act* je opisovanje travme oziroma travmatični spomin eden sistemov zagotavljanja verodostojnosti literarnega dela. Drugi od teh sistemov je natančneje

[1] primoz.tanko@zrc-sazu.si
[2] Prispevek je del raziskovanja v sklopu usposabljanja mladih raziskovalcev v Republiki Sloveniji in del doktorskega študija programa Primerjalni študij idej in kultur na Univerzi v Novi Gorici, pod vodstvom mentorja dr. Ota Lutharja.

razložen v študiji *»Opa war kein Nazi«*, kjer je kot podobno kot poslušalci zgodb kolektivnega spomina, prav tako tudi bralci literature, ki soustvarja kulturni (kolektivni spomin) *»pojav, da praznine v pripovedovanih zgodbah zapolnijo poslušalci.«*(Welzer et al. 2009, str. 196)

Poglavitna razloga za uporabo opisov žrtev, strahu, preganjanja in ostalih travmatičnih spominov sta dva, prvi je čim bolj verodostojno prikazati dogajanje ter na ta način frikcijski literaturi zagotoviti status verjetnosti, drugi pa je prikazati položaj ali žrtev ali storilcev travmatičnega dogajanja.

Izbral sem dva romana, ki se vsebinsko navezujeta na najbolj travmatično obdobje slovenske zgodovine, drugo svetovno vojno. Poleg tega sem izbiral še na podlagi vrednotenja in odmevnosti avtorja. Prvi obravnavani je roman Vitomila Zupana Menuet za kitaro : na petindvajset strelov. To je Zupanov najpomembnejši roman, morda pa ga lahko označimo tudi kot najpomembnejši slovenski vojni roman. Zupan je dvakratni dobitnik Prešernove nagrade(Vitomil Zupan, Slovenski biografski leksikon), Menuet za kitaro pa je preveden v 10 jezikov, po knjigi pa posnet tudi film z naslovom *Nasvidenje v naslednji vojni*.

V knjigi spremljamo Jakoba Berganta – Berka, ki se pridruži partizanom z namenom osvoboditve domovine, ko pa spozna da poleg tega še deluje v revoluciji, se od nje odmakne. Berk je izrazit individualist, ki poskuša kar najbolje preživeti vojno. Kljub nasprotovanju vstopa v partijo postane komandir čete in predstavlja svetlo izjemo v tovrstni tradiciji. Roman je pisan iz časovne oddaljenosti, saj je Berk na počitnicah v sedemdesetih letih v Španiji pogovarja z nekdanjim nemškim vojakom Jospehom Bittnerjem, s katerim obujata spomine na vojno. Drugi del obujanja spominov pa je Berkov notranji monolog, v katerem po eni strani razmišlja o vojni, njenem dojemanju in strahotah, po drugi strani pa se ravno na ta način distancira od vzrokov travmatičnih spominov in razmišlja o prijetnejših rečeh.

Drugo delo, Drevo brez imena je iz leta 2008 in je prav tako prevedeno v več jezikov (trenutno 6) in je izšlo kot del širše zbirke EU-roman, ki predstavlja po eno delo iz vsake članice Evropske unije. Prav tako kot Zupan je Jančar prejemnik več mednarodnih nagrad in Prešernove nagrade. Dvodelna, vendar močno prepletena zgodba med sedanjostjo in preteklostjo se vrti okoli dekleta Zale, ki jo arhivar Janez Lipnik išče in poskuša umestiti v svoje življenje, obenem pa se kot akter znajde v svojem arhivskem gradivu, oziroma v njegovi interpretaciji arhivskih virov: med drugo svetovno vojno na Dolenjskem, v Turjaškem gradu ob porazu domobrancev in v šoli, kjer je Zala učila in živela.

Romana sta dovolj podobna za primerjavo, saj se ukvarjata s podobnimi temami; posameznik in njegovo dojemanje sveta v neprijaznih časih, soočanje z vojno, bojem, smrtjo, ideološko uniformnostjo in druge podobnim. Obenem so dela dovolj različna. Prva pomembnejša razlika je že v času nastanka, *Menuet* je nastal leta 1975, Drevo brez imena pa 2008. Pripovedovalec je v Menuetu prvoosebni, personalni, in ves roman spremljamo misli Berkove misli. Jančarjev pripovedovalec variria med tretjeosebnim avktorialnim in tretjeosebnim personalnim, torej pripoveduje ves čas v tretji osebi,

deloma misli ene osebe, deloma pa je vseveden.

Z analizo travmatičnih motivov bom pokazal, kakšno je dojemanje travme v teh dveh romanih in kakšne vzporednice se lahko pokažejo glede na različen stil pisanja, obdobje in nenazadnje glede na težo ideologije pišočega in okolja. Pogosto so travmatične situacije v literaturi povezane z eksistencializmom kot zavestjo občutenje bivanja, kot definira Vanesa Matajc: »limitne situacije, ki izzivajo smrt, tako omogočajo avtentično bivanje, stalno soočanje z ničem« (Matajc , 1998). Poleg tega prevprašuje tudi status zgodovinske vednosti, ki je lahko sama sebi v namen in predstavlja le verjetne okvire fikcijskega besedila ali gre za sredstvo tudi politične moči(Hladnik, 2009, str 41).

Izbral sem romana, ki se neposredno nanašata na drugo svetovno vojno. Ta sama po sebi pomeni nevarnost za življenje, integriteto in premoženje. Prekine normalni tek dogodkov in povzroči številne spremembe v družbi, tako v bivanju, delu, svobodi, v večini držav vojno stanje pomeni tudi delno spremembo družbenega sistema, ki daje več moči represiji in manj prebivalcem. Poglavitni motivi, ki se pojavljajo v delih o vojni in terorju, ki jo tako poskušajo predstaviti bralski javnosti, in jih hkrati lahko opredelimo za travmatične so v prvi vrsti žrtve. Zupan piše o vojaških in civilnih žrtvah:

»Krvavega Franca, kakor so mu rekli nekateri, so dali ustreliti naši. Šel je v prekomando, na poti je padel. Za vsako »nedisciplinirano je dal streljati, vojvoda. No, enkrat je bila nedisciplinirana hči neke znane aktivistke. Raziskala je smrt svoje deklice. In Francu je 'kri, ki jo je prelival, padla na glavo'«(Zupan, 1975, str. 44).

»dolgi novinec je imel potrebo po govorjenju, a nikogar ni zanimalo, kar je vsake četrt ure planilo iz njega. 'so prišli sredi noči in pobili celo familijo,' je rekel v dialektu, ni pa pojasnil, kje se je to zgodilo, ne kdaj, ne kdo 'so prišli'. Baba je skočila pred moža in je dobila v trebuh, potem so pa 'kar šišali.'(Zupan, 1975, str. 107)

Eksistencialistično je tudi Berkovo dojemanje žrtev, ki ga opominja na možnost njegove smrti: »Videti je, da so trupla položena na travo. Roke, noge,obrazi. Tam bi lahko ležala tudi midva z Antonom. Recimo da je bomba pokvarjena …«(Zupan, 1975, str. 350.)

Tudi v Jančarjevem Drevesu brez imena, ki ima na nek način podobno zgradbo, kot Zupanov Menuet. Janez Lipnik, arhivar, se je dobrih 60 let po koncu vojne se ukvarja s gradivom iz časa druge svetovne vojne in rekonstruira zgodbo moškega, ki ga poimenuje Veliki ljubimec ter zgodbe nekaterih njegove žensk, še posebej Zalo za katero poskuša ugotoviti kaj se je zgodilo z njo. Dojemanje žrtev je bolj osebno, kot pri Zupanu, ker so večini žrtve neposredno povezane z protagonisti: Ivanka K., ena od oseb iz Lipnikove raziskave je skupaj s sosedo iskala moža, vsaka svojega, in ker so se širile govorice, da so trupla metali v Savo, sta hodili gledat trupla, ki jih je naplavila voda:

»In res, soseda je v Lazah v mrtvašnici našla moža. Gledali sta ga, ležal je tam, zabuhel od vode, s strelno rano na glavi in zaklan. Vsa moška trupla si je ogledala. /…/ Bil je visok moški, vzravnan. Lepe postave, zdaj pa je bilo njegovo čelo prebito od strela v sence, obraz raztrgan, noge objedene od rib« (Jančar, 2008, str 191).

Nekoliko kasneje je Ivanka K. našla truplo svojega moža: »kako sem prišla tja, ne vem. Otroke sem peljala, vsa tresoča se v mislih sem šla, kakšnega najdem toda o

groza, kaj ljudje naredijo iz lepega človeka. Ko dvignem krsto o, Bog ali si res ti na naš atek….«(Jančar, 2008).

Odnos do žrtev v obravnavanih delih variira, to pa je predvsem odvisno od odnosov med osebami. V veliki večini se srečujemo z žrtvami, ki niso neposredno povezane z protagonisti, zaradi tega je tudi njihov odnos do žrtev relativno hladen. Sporočajo njihovo smrt, vendar se jih ne dotakne močno. Razen ljudje, ki jim smrt sama po sebi predstavlja grozo, kot denimo »dolgi novinec« iz Menueta. Razlika seveda nastane, ko so žrtve romanesknemu pripovedovalcu blizu, to pa je seveda pogojeno tudi z položajem pripovedovalca v romanu. Čeprav je Berk prvoosebni pripovedovalec, pa je kot lik izrazit individualist, zato ga smrt in žrtve ne ganejo močno, poleg tega pa v partizanih z izjemo enega ne sklene novih prijateljstev in nima kroga znancev od prej, zato tudi prijatelji ne umirajo. Drugačna je situacija pri Jančarju: pripovedovalec je večino časa avktorialni tretjeosebni, ki se mnogo bolj vživi v lastno občutenje žrtev in smrti. Pogosto uporablja opise stokanja, klofut, žrtve so opisane natančno, vživi pa se tudi v občutke preživelih. Jančarjeve žrtve so izdelani profili, ki imajo tudi svoje sorodnike in prijatelje s čustvi. Tudi vojaške žrtve so opisane z veliko detajli, opisi poškodb, trupel in krvi so natančni.

Dehumanizacija ali razčlovečenje je stanje, do katerega pridem, ko individum gleda drugega v negativni poziciji, ta pa vodi prepričanju, da so nevredni spoštovanja in odnosa kot je je primerno za človeka. Tako postane posameznik primerjan z nečem nečloveškim. (Haslam, Kashima, Loughnan, Shi, & Suitner, 2008).

Tudi v slovenskih romanih je na nekaterih mestih prisoten motiv razčlovečenja. Eden bi lahko bil hrepenenje za čevlju ubitega: »Na dvorišču so pobirali mrtvega vojaka, ki mu je granata odnesla pol glave. Janez Lipnik je otožno pogledal za njegovimi čevlji, ki so odbingljali skupaj z nogami v prostor, kjer so ležala trupla ubitih« (Jančar, 2008, str. 48).V tem primeru razčlovečenje morda ni tako izrazito, vendar je hrepenenje povezano s smrtjo nekoga drugega. Razčlovečenje je bolj izrazito v pohlepu: »… to je bilo takrat, ko so jih pognali da so v Dresdnu izpod ruševin izkopavali mrliče in jim pobirali zlatnino, prstane, ki jih je bilo težko zvleči z nabuhlih prstov, pa so jemali skupaj s prsti, odrezali so jih in potem potegnili prstane s prstov, tako enostavno je bilo to… (Jančar, 2008, str. 203).

V Zupanovem Menuetu najdemo nekoliko drugačno razčlovečenje, in sicer razčlovečenje živih ljudi, ki ne delujejo več kot ljudje: »ljudje postajajo čedalje bolj podobni drug drugemu, mokri, umazani, ščetinastih obrazov, sključeni – izgubljajo osebnost.« (Zupan, 1975, str. 261).

Tudi samozavedanje in razmišljanje v kakršnem koli civilizacijskem okvirju je tu izključeno: »Nihče ne ve, od kod prihaja in kam gre; nihče se ne zanima za okolico; nihče ne spi, nihče ni buden; ne jedo, ne pijejo, ne opravljajo potreb; niso živi ne mrtvi; minute, ure, dnevi, leta, stoletja jim ne pomenijo nič znanega; izgubili so zvezo s preteklostjo, ne vedo kaj je prihodnost.« (Zupan, 1975, str. 239).

Razčlovečenje je mehanično, dojemanje človeka pa je oblikovano iz dveh vidikov: na strani povzročiteljev razčlovečenja se človek zreducira na nosilca ure, prstana ali

čevljev, ki bi jih nekdo želel, na drugi strani, na strani razčlovečenih pa lahko prepoznamo apatijo, opravljane dela/boja/umika kot edino možno početje in izgubljanje svoje lastne osebnosti

Pogost je tudi strah za življenje in preživetje: v osnovi je strah bazični preživitveni mehanizem, ki deluje na podlagi posebnih stimulacij, predvsem bolečina, grožnja, krajše, strah je sposobnost prepoznati nevarnost in hkrati možnost soočenja z njo v literaturi je pogosto predstavljen v obliki tresočih rok, ali vprašanja: kaj bo, kakšna je prihodnost? Jančar te občutke opisuje zelo natančno: »v tresočih rokah se rokah je izmenično držal daljnogled in svojo zvesto brzostrelko.« (Jančar, 2008, str. 47).Prav tak je strah pred smrtjo Antonije, ki je ljubila italijanskega oficirja. Po italijanski kapitulaciji je bila ujeta in pozneje ubita s strani partizanov: »kaj boste z mano? Čutila je, da jo obliva smrtni pot. /…/ Mlademu partizanu, ki je bil določen za eksekucijo, se je tresla roka. Ni je mogel gledati v oči, nihče tega ni zmogel« (Jančar, 2008, str. 158). Ravno tako v Zupanovem romanu: »ležim in edina moja možnost je v tem hipu, da me ne opazijo Švabi. Po vsem tkivu nekaj leze, kakor mravljinci, nekaj se pretaka po meni, kroži, deluje, napet sem kot vzmet. Čakam, poslušam, hip je dolg kot ponedeljek. Nekaj se je stisnilo v bližini želodca. Svetloba je čedalje večja. Kakor bi me tiščalo srat.« (Zupan, 1975, str. 178). To je strah situacije ko Berk leži v kritju blizu Nemcev in precej daleč od svojih tovarišev. Toda le nekaj vrstic kasneje strah izgine, Berk se sooči z njim ko se odloči steči k svojim: »Ko pa sem se v tistem hrupu odločil, da se poženem izza skal in se vzpnem po precej hudi strmini, po kateri šišajo mitraljezi, je bilo drugače. O kakšnem telesnem občutku (kakor je pritisk na sranje, ali zbodljaj v želodec ali hlad na koži) nobenega sledu. Jeza na tiste Švabe…«(Zupan, 1975, str. 178). Po drugi strani pa iz dvajsetletne distance strah za vojaka Bittnerja sploh ne obstaja: »Strah? Redna armada tega pojma – uradno – ne pozna. Zanj mora vedeti samo vsak dober komandant. Strah mora biti pred predstojnikom. Polkovnik se mora bati generala, major polkovnika, /…/ nihče pa se ne sme bati podrejenega, sovražnik je pa tako ali tako nesnaga, strahopetec, tepec…« (Zupan, 1975, str. 172). Tudi Jančar tako kot Zupan piše o strahu pred ujetništvom ali obkolitvijo: »Obkolili nas bodo, je tiho ponovil Janez Lipnik. Vem. Poznam zgodovino teh dogodkov«(Jančar, 2008, str. 39). Le nekaj vrstic kasneje »Kdo pravi da se bom odpeljal. Obkoljeni smo. Čutil je da so mu roke na kletnih okenskih križih popustile, obraz mu je podrsal ob hladni kamniti steni, kakor da bi drsel z drevesa, po katerem je plezal. Obkoljeni. Zaprt je v kleti turjaškega gradu, ki so ga obkolile vse tiste partizanske brigade, Prešernova, Gubčeva, …« (Jančar, 2008, str. 41).

V celoti gledano je strah v teh dveh romanih prikazan z iz dveh gledišč: prvi je strah, ki je popolnoma emocionalni, protagonist ne uspe racionalno presoditi položaja, ker ga strah obvladuje in je vse delovanje podrejeno preživetju. Strah pred smrtjo pa je primeru usmrtitve Antonije obrnjen tudi v drugo stran: strah je tudi mladega partizana, ki bi smrt moral povzročiti. Gre za nenavaden preplet travmatizirane žrtve in povzročitelja, ko tudi on sam postane žrtev strahu. Ta vzorec, le da z preneseno vlogo od povzročitelja na opazovalca, ki sam postane povzročitelj uporabi Jančar večkrat. Janez Lipnik, postane povzročitelj iste travme, ko nekdanje opazovalec ponovi dejanje partizanske vojske nad

svojo ženo. Partizani so namreč zgoraj omenjeni Antoniji in Zali za kazen ljubimkanja z italijanskimi oficirji ostrigli lase ter jih tako označili kot izdajalke. Antonijo so pozneje ubili, Zala pa je imela napade strahu, v katerih si je strigla lase, nekoč pa je med opazovalci tudi Janez Lipnik. Lipnik začne v nekem trenutku svojih predstav verjeti, da ga žena vara z njegovim sodelavcem. Za njeno kaznovanje, pa vendarle pod vplivom travmatičnih predstav jo nasilno ostriže. Tako opazovalec travme postane povzročitelj, žrtev je druga, krog pa se tako ne zaključi, ampak nadaljuje v dolgem ponavljanju.

Poleg že neštetih travmatičnih spominov in njihovega dojemanja, ne smemo pozabiti tudi na bolečino, pomanjkanje hrane in oblačil, razseljene in begunce in nenazadnje boj in njegove žrtve.

Reprezentacija travmatičnih spominov in njihovega soočanja z njimi je del literature, povezane z vojno. V obeh delih je prisotnih mnogo spominov in situacij, ki jih lahko prepoznamo kot travmatične spomine in soočanje s strahom. Obstaja pa pomembna razlika, kako je ta tema predstavljena tako s strani avtorja, kot s strani protagonistov. Razen Janeza, ki je prikazan kot senzibilen mož z bogato domišljijo, je pomembna tudi ideja avtorja, kaj želi z tem povedati, še posebej ko gre za neko politično sporočilo.

Zupan je politični nasprotnik svojega časa, ravno tako kot Berk. Spomini pa so pisani zgolj z njegove točke opazovanja. Zanj so večino časa nasilje in žrtve oddaljene v Berkovem dojemanju, strah pa je precej prisoten, tako da opisuje čustva, drget in hladen znoj. Najizrazitejši je strah Berka za svoje lastno življenje, ki se med stopanjem po robu možnost smrti dobro zaveda, kar je povsem v skladu s eksistencialistično paradigmo kot jo je ubesedila Vanesa Matajc v že navedenem citatu.

Jančarjevi junaki doživljajo svoje strahove bolj personalizirano, občutenje drugih oseb in njihovih čustev je bolj izrazito kot v Zupanovem romanu. Bistveno več se ukvarja z okoljem in vplivom na druge osebe ki v romanu posledično predstavi več in bolj senzibilnih opisov, vendar ti, razen pri Lipniku ostajajo površinski. Na koncu lahko rečem da je soočanje protagonistov s travmatičnimi spomini v nekaterih delih boljše, v nekaterih slabše obdelano, vendar kaže velik vpliv na akterje in njihovo delovanje. Najpomembnješi pa je odnos do vojne, ki pri Jančarju predpostavlja vzpostavljen (negativen) odnos do vojne, Zupan pa vojno jemlje zgolj kot epizodo (sicer zelo specifično) v svojem življenju, zato tudi vojna ni bistvena njegovem romanu, pač pa je bistven protagonist Berk.

VIRI

Jančar D. (2008). *Drevo brez imena*, Ljubljana: Modrijan.

Zupan V. (1975). Menuet za kitaro (na petindvajset strelov), Ljubljana: Cankarjeva založba.

REFERENCE:

Bavec, N. (2009). *Resnična zgodba : modeli zgodovinskega romana : med tradicijo in*

posmodernizmom, Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Hladnik M. (2009). *Slovenski zgodovinski roman*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Jameson, F. (1981). *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act,*Ithaca: Cornell University Press.

Welzer, H., Moller, S. & Tschuggnall, K. (2002). *»Opa war kein Nazi« : Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis,* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch

Haslam, N., Kashima, Y., Loughnan, S., Shi, J., & Suitner, C. (2008). Subhuman, inhuman, and superhuman: Contrasting humans with nonhumans in three cultures. *Social Cognition*, 26(2), 248-258.

Matajc V. (2011). The historical novel, ideology and re-organization of the semiosphere : the case of the Slovene historical novel. V *Forum for world literature studies,* 3(2), str. 255 – 266.

Švagelj T. & Deželak Barič, V. (2012) Vojna je postajala iz leta v leto bolj krvava, v *Delo* 16.05.2012

Zupan Vitomil, Pisatelj, gradbenik. Slovenski biografski leksikon, prevzeto iz http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:4840/VIEW/ 24. 11. 2012.

Rok Bozovičar[1]
(Filozofska fakulteta, Ljubljana)

KO TE JE SKORAJDA SRAM POVEDATI, DA SO TVOJE KNJIGE FIKCIJA. AVTORSKA FUNKCIJA IN IDENTITETA PISATELJA TER PRIPOVEDOVALCA V LITERARNEM DELU MILJENKA JERGOVIĆA[2]

In this contribution the author function and identity of the writer and narrator in a literary work of Miljenko Jergović are discussed. Firstly, the author function in the perspective of Michel Foucault is presented. The paper questions this function as an important dispositive within literary discourses, especially the identity of the writer and narrator. Expected contribution is to show complexity of the author function. This paper is suggesting that literary discourses can no longer be considered without author function, thus it is an important aspect in categorization, valuation and reception of literary work within one cultural context. When the identity of the author and narrator is overlapped, e.g. in novels »Mama Leone« and »Historijska čitanka«, the literary work could function as a credible reflexion of reality. Furthermore, Jergovič's work »Otac« presents writer's search of his identity through his own writing. Nevertheless, this contribution questions the hypothesis that the author function, which is located in the gap between the writer and the narrator and detaches them, is an important element which constitutes author's identity.

Keywords: Miljenko Jergović, Michel Foucault, author function, author, autobiography, literary discourse, identity, subject

Kratek uvod ali medtem, ko (se) začenjam pisati

V prispevku bi rad orisal del identitetnih problemov v literarnem diskurzu. Ta želja je naznačena tudi v naslovu, ki pa po mojem mnenju potrebuje dodatno razlago. Prvi del naslova je citat iz Jergovićevega intervjuja v slovenski reviji *Pogledi*, kjer pravi, da je veliko njegovih bralcev prepričanih, da so njegove knjige zapis resničnosti, kot take pa vzbujajo močne odzive, tako da ga je skoraj sram, da so njegove knjige fikcija. Drugi del naslova izraža polje raziskave, v katerem bo literarno delo Miljenka Jergovića

[1] rokbozovicar@gmail.com

[2] Prispevek je nastal vzporedno s pisanjem skupnega diplomskega dela na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo ter Oddelku za filozofijo pod mentorstvom red. prof. dr. Eve D. Bahovec in red. prof. dr. Tomota Virka v študijskem letu 2012/2013, z naslovom *Pisava/pianje kot tehnika subjektivacije v avtobiografskem literarnem diskurzu*.

uporabljeno za ilustracijo, seveda pa bi lahko uporabil tudi druge pisce.

Na začetku bom predstavil način svojega pristopa k literarnemu besedilu, to je skozi perspektivo literarnega diskurza, ki se napaja v raziskavah Marka Juvana. V polju literarnega diskurza se bom posebej posvetil osvetlitvi dimenzije avtorske funkcije, pri tem sledim teoretskemu delu Michela Foucaulta. Teoretski zastavek bom v zaključnem delu prispevka razširil na funkcioniranje Jergovićevega literarnega diskurza. To mi bo omogočilo, da zaključim z obratom, v katerem bi rad prikazal avtorsko funkcijo kot dejavno in pomembno pri vzpostavitvi subjekta prek literarnega diskurza. Paradoksno se izkaže, da je prav zloglasna »smrt avtorja« omogočila natančnejši pogled v formiranje subjekta (rojstvo subjekta). To je moč označiti kot hipotezo, motivacijo mojega prispevka, v katerem želim izpostaviti tudi, da fikcijskost literarnih besedil ustvarja realne učinke in to povezati s konstitucijo subjekta.

Med znotraj in zunaj – o polju literarnega diskurza

Ker je preplet literature in identitete precej široko področje, sem se v prispevku distanciral od analize vsebine literarnega dela. V literarnem besedilu ne iščem mest, kjer bi bilo eksplicitno izraženo vprašanje identitete, čeprav se po eni strani delno opiram tudi na to. Tako se bolj kot z interpretacijo ukvarjam s funkcioniranjem literarnega diskurza. Namenoma se oddaljujem od pomenskih, semiotičnih, hermenevtičnih, lingvističnih ali pa formalističnih, tehničnih obravnav literarnega besedila in se raje osredotočam na njegovo funkcioniranje. To posledično pomeni, da zanemarjam kontekst, način nastanka, zgradbo, »primerjalno preučevanje vplivov, tokov, stilov« (Juvan, 2012, str. 130) literarnega dela in se bolj osredotočam na to, kako le-to učinkuje.

Po mojem mnenju je mogoče učinke literarnega besedila zaznati z vpeljavo teorije literarnega diskurza. »Diskurz je opredeljen predvsem kot takšna raba jezika, prek katere se vzpostavljajo subjektna stališča, gradijo in premikajo medosebna ter družbena razmerja.« (Juvan, 2006, str. 48) V pomoč pri izpeljavi mi bo v podporo raziskovalno delo Marka Juvana, ki pravi, da se s teorijo literarnega diskurza literarno besedilo pokaže kot »posebno polje jezikovne, medosebne in družbene interakcije, ki zajema razen besedil in medbesedilnih razmerij tudi miselne procese in predpostavke, pragmatične konvencije in dejanja vseh, ki se z besedili ukvarjajo.« (2003, str. 91) Jasno je, da se s tem pojmovanjem koncept sistema literature razrahlja in ne more biti obravnavan kot avtonomno področje, kjer prevladujejo estetske, umetniške, duhovne vrednote ali vsebine. Prav tako nastanek in učinek literarnega besedila ne moreta biti zadovoljivo pojasnjena z genialnostjo avtorja ali njegovo individualno navdahnjenostjo. V kontekst literarnega diskurza spada tudi razmislek Alena Širce iz prvega od dveh člankov o Foucaultu in literaturi, kjer pravi, da »tekst tako nikoli ni produkt enotne avtorjeve zavesti, ampak je rezultat socialno-politično določenih vlog,« nadaljuje pa s tem, da je »to čemur pravimo 'literatura', učinek zunanjih, institucionalnih in drugih pogojev oblastne moči.« (2010a, str. 50) Mnoštvo silnic se s svojo močjo aktualizira v nastanku literarnega besedila in ga je zaradi njegove razpršenosti težavno razgraditi

in nato ločeno analizirati. Sočasnost in vzporednost procesov v kulturnih, družbenih, institucionalnih, jezikovnih in ideoloških množicah silnic literarni diskurz dinamizirata, oblikuje se gibljivo literarno polje, prepredeno s skupki vozlišč. »Literarno besedilo se pokaže kot dinamičen, odprt izsek iz navzkrižnih procesov porajanja, razumevanja in obdelovanja pomenov, ki nastajajo v zgodovinskih mrežah medosebnih, medjezikovnih, medbesedilnih in sociokulturnih razmerij družbene interakcije.« (Juvan, 2003, str. 91)

Na prvi pogled se morda zdi, da se tovrstno početje bliža sociologiji literature. To drži do te mere, kolikor literarni diskurz pripenjam na širši družbeni sistem in je torej njegov pogled zunajbesedilni. Hkrati pa se vseskozi nanašam na pojem pisave in gesto pisanja, ki predstavlja rob, pregib besedila, mejo med zunaj in znotraj. Literarni diskurz je torej »sistemski pojav, a obenem tudi zgodovinsko dogajanje pomena, ki poteka v dejanjih pisanja in branja ter v njunih družbeno-kulturnih kontekstih.« (Juvan, 2006, str. 22) V pisavi najdem zatočišče, ki mi omogoča prehod na obe strani. Izhodišče, ki omogoča ta prehod je (po Juvanu), da se »literatura razvija kot zapleten družbeni podsistem, ki izpolnjuje posebne kulturne vloge (estetske, etične, spoznavne) s pomočjo deloma institucionalizirane razporeditve stalnih delovnih nalog (proizvodnje, posredovanja, sprejemanja in obdelovanja besedil).« (2003, str. 92) Zunajbesedilno razsežnost (sociologija literature in sistemske teorije) pa literarni diskurz krpa s prehodnostjo v »dopolnjujoča se uvida: v to, kako se konteksti literarnega polja in širšega družbenozgodovinskega okolja vpisujejo v same tekste, v artikulacijo pisanja, in v to, kako literarne izjave omenjeno okolje reprezentirajo, vrednotijo, interpretirajo, kako se nanj odzivajo in nanj vplivajo.« (2003, str. 92)

Na ta način razumljena Juvanova teorija literarnega diskurza se vseskozi zaveda in poudarja, da »literarna besedila niso izvzeta iz zgodovinsko-kulturno spremenljivega življenjskega sveta in da so skupaj z ostalimi znakovnimi praksami (od vsakdanjih kretenj do zgodovinskih razprav) mediji za obtok pomenov, oblikovanje identitet.« (2006, str. 47) V nadaljevanju nameravam to pojmovanje razširiti z vključitvijo avtorske funkcije, ki jo v osnovi prevzemam od Michela Foucaulta.

Avtorska funkcija v literarnem diskurzu

Usmeritev, ki jo teorija literarnega diskurza prinaša v pogled na literaturo, zavrača raziskovanje pisateljevih intenc, konteksta, semiotičnosti in interpretacije. Bolj privilegira deskripcijo vednosti, »ki so jo (humanistične) vede običajno spregledovale.« (Širca, 2012a, str. 51) Različne silnice moči, ki nadomestijo avtorja in spodbudijo ločitveni postopek zveze med pisateljem in literarnim besedilom, v mojem prispevku prečijo pojem avtorske funkcije. Razumem jo na osnovi Foucaulteve koncepcije, po čigar mnenju je pojem avtorja »odločilni moment individualizacije v zgodovini idej.« (2008, str. 41) Avtorska funkcija ima v literarnem diskurzu posebno vlogo, »zagotavlja funkcijo klasificiranja« in »določa način biti diskurza, […] ki ga je treba sprejeti na določen način in ki mora znotraj neke kulture dobiti določen status.« (2008, str. 47) Poleg tega je »povezana s pravnim in institucionalnim sistemom, ki zameji, določi in

izoblikuje prostor diskurza.« (2008, str. 52) Avtorsko funkcijo se da ujeti le v njenem momentu podeljevanja vrednosti in položaja besedilu, ki je določen s klasificiranjem in načinom obstoja diskurza, saj bi bilo avtorja »napačno iskati tako pri resničnem pisatelju kot pri fiktivnem govorcu,« (2008, 52) avtor ni empirična ali psihična oseba. V literarnem diskurzu se namreč »avtorska funkcija izvrši prav v tej razcepljenosti, v tej delitvi, v tej razdalji.« (2008, str. 52) Še več, po mojem mnenju avtorska funkcija s svojim delovanjem vselej razmejuje pisatelja, pripovedovalca od avtorja – avtorstvo se formira šele s pisanjem samim. S te perspektive bi bila zanimiva analiza avtobiografskega besedila, kjer menim, da prihaja do specifičnih razmejitev.

Materialnost literarnega diskurza

Sedaj bom na primeru literarnega opusa Miljenka Jergovića, predvsem v duhu *Sarajevskega Marlbora, Mame Leone* in *Historijskih čitank*, nakazal nekaj operacij literarnega diskurza in avtorske funkcije, s katerimi bom poskušal osvetliti specifično funkcioniranje teh besedil, izraženo tudi v naslovu tega prispevka. Zakaj je Jergovića sram, da kar piše ni realnost (seveda če bi to bilo mogoče), kaj umanjka fikcijskosti in zakaj recepcijsko polje knjigo sprejme kot zapis realnosti? Razloge gre iskati v specifičnem gibanju literarnega diskurza, ki ga pomembno zaznamuje avtorska funkcija. Fikcijsko vedno reprezentira resničnost, poleg tega »fikcijski svetovi niso popolnoma samostojni« (Juvan, 2006, str. 220), ampak črpajo iz resničnega sveta. So torej nepopolni, kot tudi »dejanski svet ni enoten in povsem stvaren« (2006, str. 222), v njem dobršen del zapolnjuje fikcija.

V tem pogledu je mogoče pisateljevo gesto razumeti kot izjavo, »s katero je pisec zavzel neko subjektno stališče v duhovnem izročilu in konkretnem družbenem diskurzu,« (Juvan, 2006, str. 142) na kar se opiram tudi v nadaljevanju. Pomembna dimenzija tega izjavnega dejanja ali geste pisanja je njuna materialnost. »Dela, diskurzi začnejo obstajati šele takrat, ko postanejo fizične realnosti; če hočemo razumeti načela, ki vladajo 'redu diskurza', moramo najprej z največjo natančnostjo razvozlati, na katerih načelih temeljijo procesi produkcije, komunikacije in recepcije knjig; materialne oblike predstavljajo pomenske učinke.« (Chartier, 2011, str. xi) Z materialno fiksacijo se literarni diskurz vklopi in poseže v resničnost, z individualizacijo splošnejših problemov pa se približa življenjskemu izkustvu bralcev. Zanimive so Juvanove ugotovitve, v slogu Althusserja, da »fiktivno gledišče interpelira bralca kot individuuma v subjekt branja in ga navede, da zasede določen položaj v govorici imaginarnega,« (2006, str. 246) s prepoznavanjem ob branju se oblikuje bralčeva identiteta. Predpostavka, da je sleherni individualni spomin en izmed pogledov kolektivnega, razgali tudi težnje bralcev po realnem, ki sledijo iz primera nezadostnosti identifikacije z zgolj imaginarnim.

Ob premisleku postane jasno, da se avtorska funkcija v neki dimenziji prekriva z literarnostjo, ki je pri Juvanu obravnavana kot funkcija, učinek znotraj literarnega sistema kot so npr. zgradba besedila, namen, kdo sprejema besedilo in komentarji ter je občutljiva na zgodovinsko in kulturno spremenljivost kontekstov. (2006, str. 119) Vendar se znotraj

literarnega sistema ne bi se smeli omejiti na raziskovanje tega, »kako v literaturi odseva kolektivna zavest, oziroma kolektivni (kulturni) spomin neke civilizacije […], ampak bi bilo potrebno raziskati, kako je literatura kraj vseh drugih kulturnih proizvodov.« (Širca, 2010b, str. 173) Potrebna je protihermenevtična usmeritev, ki bi za svoje izhodišče vzela predpostavko, da se subjekt s svojo zgodovinskostjo konstituira na podlagi pisave. »Foucault je vztrajal, da bi morali subjektivacijo zagrabiti v njeni materialni instanci kot konstitucijo subjekta.« (Tremain, 2005, str. 6) Sam materialnost diskurza (poleg očitne Althusserjeve materialnosti ideologije v praksah ideoloških aparatov) vidim v pisavi. »Človek se kot (samo)identiteta vzpostavi šele s pomočjo dvojnika.« (Virk, 1997, str. 101)

Konstitucija subjekta prek pisave ali medtem, ko (se) pišem

Ta dimenzija se mi je odprla ob Jergovićevi knjigi *Otac*, ki poudarja pisateljevo iskanje identitete prav skozi pisanje, »ne bi tega pisal in se ukvarjal s svojimi identitetami.« (2010, str. 8) »Jaz se vzpostavlja v diskurzu, jezikovno in performativno se izdeluje, postavlja v režime diskurzov, sheme kolektivnega spomina in pred obličje drugega – performativna konstitucija identitete.« (Juvan, 2011, str. 53-54) V tem primeru se pojma subjekta in zgodovinskosti konstituirata šele na podlagi teksta, tekstualnosti, pisave (Širca, 2010b, str. 173). In če po Certeauju vzamemo literarna besedila kar se da resno, »pripovedujejo natančno to, kar delajo. So gesta, o kateri govorijo.« (2007, str. 163) Prav tisto, kar po Foucaultu razmejuje pisatelja od avtorja, avtorska funkcija torej, je mehanizem, ki vzpostavlja pisatelja kot subjekt. Le-ta skozi pisavo vzpostavlja svojo identiteto. Kako je subjekt lahko produkt diskurza? »Pisanje ni več nekaj, kar govori, temveč to, kar se proizvede; mora biti praksa, neskončna proizvodnja identitete, ki jo vzdržuje neko delo.« (Certeau, 2007, str. 243) Na tem mestu preobračam zgoraj navedeno Juvanovo formulacijo (v Althusserjevem slogu), in sicer menim, da pisanje interpelira pisatelja kot individuuma v subjekt pisanja in ga navede, da zasede določen položaj v govorici realnega. V tej perspektivi se ne morem izogniti Foucaultovi koncepciji vzpostavitve subjekta, ki v moji raziskavi domuje tudi v literarnem diskurzu. »Za Foucaulta je subjekt v enem pomenu podrejen drugemu, od drugega kontroliran in odvisen, v drugem pomenu pa je s (samo)zavedanjem zvezan na svojo lastno identiteto. V obeh smislih izraz implicira obliko moči, ki podreja in subjektivira.« (Tremain, 2005, str. 6) Hkrati ko literarno besedilo interpelira bralca, pisanje z avtorsko funkcijo izvaja tudi tehniko vzpostavitve subjekta – pisatelja. »Subjekt je podpora, na katero se postavi diskurz, sočasno pa je dominiran in kontroliran z istim diskurzom. Je oboje, aktivni agent in objekt; subjekt je tudi objekt – produkt diskurza.« (Racevskis, 1983, str. 26) V literarnem diskurzu je tako moč najti mehanizme oblastnih moči, pravnega in institucionalnega sistema, ki pa po vrsti posebnih in zapletenih operacij avtorske funkcije učinkuje tudi kot tehnika konstitucije subjekta.

Zaključek ali medtem, ko (se) zaključujem pisati

Upam, da mi je v sicer na malem prostoru in na zgoščen način uspelo opisati širino identitetnih problemov literarnega diskurza in zanimivo potrebo po fiksiranju fikcijskega literarnega besedila v realno. Večina gibanja literarnega diskurza je v tesnem prepletu z zarisovanjem avtorske funkcije, ki poleg identifikacije bralca izvaja tudi uboj avtorja. Prav njegova smrt pa skozi upoštevanje teorije literarnega diskurza, avtorske funkcije in materialnosti pisave razkrije vznik pisatelja in ponudi nišo pogleda v konstitucijo subjekta. »Branje svetovne književnosti je način, kako se posameznik prek fikcijskih prostorov imaginarno umešča v svet in si v razmerju do kulturne drugačnosti, predstavljene v delih iz mednarodnega kanona in moderirane prek didaktičnega diskurza, potrjuje ali reinterpretira kulturno identiteto.« (Juvan, 2012, str. 186)

LITERATURA

Certeau, M. (2007). *Iznajdba vsakdanjosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Chartier, R. (2011). *Red knjig*. Ljubljana: Sophia.

Foucault, M. (2008). Kaj je avtor?. V M. Dolar (Ur.), *Vednost – oblast – subjekt* (str. 39-60). Ljubljana: Krtina.

Jergović, M. (2010). *Otac*. Beograd: Rende.

Juvan, M. (2003). Od literarne teorije k teoriji literarnega diskurza. V *Perspektive slovenistike ob vključevanju v Evropsko zvezo* (str. 81-94). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.

Juvan, M. (2006). *Literarna veda v rekonstrukciji*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Juvan, M. (2011). Avtobiografija in kočljivost zvrstnih opredelitev. V A. Koron, A. Leben (Ur.), *Avtobiografski diskurz* (str. 51-63). Ljubljana: Založba ZRC.

Juvan, M. (2012). *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*. Ljubljana: Literarno- umetniško društvo Literatura.

Racevskis, K. (1983). *Michel Foucault and the subversion of intellect*. Ithaca: Cornell University Press.

Širca, A. A. (2010). Foucaultovi pogledi na literaturo. *Primerjalna književnost*, 1, 41–61.

Širca, A. A. (2010). Foucault in sodobna literarna teorija. *Primerjalna književnost*, 3, 163–179.

Tremain, S. (2005) Foucault, governmentability, and critical disability theory. V S. Tremain (Ur.), *Foucault and the government of disability* (str. 1-26). Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Virk, T. (1997). *Tekst in kontekst*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Cvetka Rezar[1]
(Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru)

SLOMŠKOVA PRIDIGA OB SOČASNIH LITERARNIH PROGRAMIH[2]

This article discusses A. M. Slomšek and his creative role in shaping of the Slovene narrative language in the middle of the 19th century. Looking through the most important literary programmes of that time the article presents the findings about how Slomšek realized the fundamental principles of literary programmes in his sermons, which are in the Slovene literary theory defined differently, and mainly between semi literary and literary genre. The article proves that Slomšek raised sermons on the level of a literary genre and also that he set challenging literary criteria in syntactic and stylistic level and thus significantly shaped the Slovenian language arts. Next to the stylistic analysis, this article shows how Slomšek, by employing procedures pertaining to style and wording, was able to approach and adapt to a particular addressee, their needs and expectations and at the same time nurture and create a cultivated language.
Key words: Slomšek, sermon, Levstik's literary program, vajevci, mohorjanke, stylistic analysis, addressee.

Uvod

Pregled slovenskega cerkvenega govorništva[3] dokazuje, da ima slovenska pridiga bogato zgodovino. Čeprav se zdi, da je v vsem svojem pestrem zgodovinskem razvoju le redko presegla zakonitosti zgolj nabožnega slovstva in dosegla kriterije umetniškega, nam podrobnejši pregled potrjuje, da gre za premišljeno oblikovana besedila – tudi skladna z zahtevnimi literarno estetskimi merili, ki so tako po vidnejših piscih (Svetokriškem, Rogeriju, Basarju) kot tudi po mnogih manj raziskanih pridigarjih[4] zavzemala pomembno vlogo pri ustvarjanju umetniškega pripovednega jezika vse do sredine 19. stoletja, ko so se oblikovale prve posvetne pripovedne literarne zvrsti. Ob tem dejstvu želi prispevek opozoriti na Antona Martina Slomška in na njegovo ustvarjalno vlogo pri oblikovanju slovenskega pripovednega jezika sredi 19. stoletja. Prispevek dokazuje, da je Slomšek

[1] cvetka.rezar@gmail.com
[2] Prispevek je nastal v okviru doktorskega študija Slovenistične študije (Slovenski jezik – diahronija) na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, pod mentorstvom red. prof. dr. Marka Jesenška.
[3] Glej Anton Medved, *Voditelj v bogoslovnih vedah* (1906–1908).
[4] Nanje opozarja M. Orožen, ki ugotavlja, da se v slovenski slovstveni zgodovini in literarni teoriji pomembna vloga pripisuje le baročnim pridigarjem, medtem ko so mnogi drugi pridigarji prezrti, npr. Slomšek (2010, str. 312).

uresničeval težnje literarnih programov tudi v svojih pridigah in tako oblikoval pridigo kot leposlovno zvrst.

Literarnoteoretična opredelitev pridige

Martina Orožen ugotavlja, da je v pridižnih besedilih »iskati začetek slovenskega knjižnega pripovedništva, zlasti v baročni pridigi J. Svetokriškega« (2010, str. 315). Kljub opredelitvam, ki potrjujejo literarnorazvojni pomen slovenske pridige v oblikovanju slovenskega leposlovja, je v slovenski literarni teoriji pridiga komaj omenjana in med literarnimi teoretiki tudi literarnozvrstno različno opredeljena.

Kmecl uvršča pridigo v poučno-didaktično zvrst besedil. Označi jo kot versko vzgojen in praktično poučen govor za cerkveno rabo. Med naslovniki omenja le preprostejšega poslušalca, zato mora biti pridiga polna ponazoritev (eksemplov/zgledov). Pri tem še ugotavlja, da je »prav nazorno-abstraktna dvojnost pridižnega teksta, ki je bil dolga stoletja ena redkih oblik javnega lit. življenja pri nas, bržkone močno vplivala na slovensko duhovno življenje in kasnejše lit. strukture« (1996, str. 291–293).

Kos uvršča pridigo med polliterarne zvrsti, pri katerih »na mesto literarno-umetniške strukture stopi zgolj teoretično-miselna ali pa praktično-etična naravnanost k bralcu«, zaradi česar pride do »upada estetske razsežnosti« (1994, str. 165–166).

Orožnova pa opozarja, da se je od protestantske postile pridiga ustalila kot literarna zvrst, z razmahom v baročni dobi. Pri tem še dodaja, da se od protestantizma dalje pridiga »od prvotne razlage Svetega pisma (gr. Homilija), oz. oznanjevanja verskih resnic, kateheze, preobraža v umetnostno, leposlovno (vzgojno-poučno) namensko besedilo« (2010, str. 315).

Pomembnejši slovenski literarni programi sredi 19. stoletja

V programskih smernicah prvih slovenskih literarnih programov se kažeta dve različni težnji – ustvarjanje literature za (1) preproste, neizobražene naslovnike in za (2) izobražence, kar ustvarja delitev na (1) ljudsko, nižjo in (2) visoko, elitno literaturo. Pri tem prepoznavamo temeljno načelo, da mora biti literatura različno oblikovana glede na socialne interese naslovnika, njegove intelektualne zmogljivosti in funkcijo književnega teksta.

a) V potopisnem delu *Popotovanje iz Litije do Čateža* (1858) je Levstik predstavil prvi in najbolj znan slovenski literarni program, ki se zavzema za realistično oblikovano poljudno slovstvo (Kmecl, 1996, str. 233). Za osnovno merilo literature postavi bralca – preprostega kmeta (Kmecl, 1975, str. 142). Meni, da gosposkega bralca ni, saj se je slovenska gospoda potujčila. Zato je treba streči potrebam preprostega, neizobraženega ljudstva, ki ga mora literarni ustvarjalec dobro poznati v vseh ozirih – »Takemu delu pa gotovo ni kos, kdor ne ve, kako ljudstvo misli in govori, kaj ga razveseljuje, kaj žali, kakove so mu kreposti, kakove napake. Hočeš li biti pisatelj, moraš najprvo jezik imeti, kolikor je mogoče, pod svojo oblastjo, moraš do dobrega poznati narod — sicer je vse

vpuhlo, kar pleteníčiš« (Levstik, 1990, str. 23). Pisati je treba v ljudskem jeziku, »v domači besedi, v domačih mislih, na podlagi domačega življenja« (Levstik, 1990, str. 23). Za vzor postavi *Srečo v nesreči*. Pri tem še dodaja, naj literatura služi estetskim, in ne praktičnim potrebam preprostega ljudstva (Kmecl, 1975, str. 133–139). Svoj literarni program je Levstik poskušal uresničiti v povesti *Martin Krpan z Vrha*.

b) Vajevci[5] so opozarjali na izobraženega bralca, ki so ga prepoznavali v nastajajočem slovenskem meščanstvu. Prizadevali so si izoblikovati slovenski salonski meščanski govor kot eno izmed samopotrjevalnih območij novega slovenskega političnega in gospodarskega meščanstva (Kmecl, 1975, str. 140–142). Vidnejše delo, ki uresničuje literarna načela vajevcev, je Erjavčeva pripovedi *Avguštin Ocepek*.

c) *Mohorjanke* so nastale na Slomškovo pobudo leta 1851. Gre za literarni program, ki je nastajal sočasno z Levstikovim. V ustanovnem programu načrtujejo literaturo za kmečke ljudi in za duhovščino (1990, str. 28) ter izpostavljajo njeno krščansko vzgojnost in praktično poučnost. Ob tem opozarjajo tudi na potrebo po literaturi za slovenskega izobraženca oziroma gospodarskopolitično meščanstvo (Kmecl, 1996, str. 233). Mohorjanke pomenijo sintezo obstoječih pogledov, temelječih na poudarjanju preproste kmečke publike. Naslovnik je množični ljudski bralec, torej kmet ali obrtniški, proletarski meščan, za katerega so želeli ustvarjati verskovzgojno, strokovno poučno in leposlovno literaturo ter streči tako njegovim estetskim kot tudi praktičnim potrebam (Kmecl, 1975, str. 139, 146).

Slomškova pridiga v odnosu do naslovnika

Za večjo učinkovitost pridige je pomembno, da le-ta upošteva konkretnega naslovnika. Orožnova poudarja, da naj bi bila pridiga individualno slogovno in stilno različno ubesedena glede na sprejemnika. Na naslovnika deluje preko izbrane teme, aplikacije na sedanji življenjski trenutek in preko izvirne govorne ubeseditve, ki je zlasti za preprostega poslušalca zgled kulture govora (2010, str. 315–316).

Tega se je zavedal tudi Slomšek, saj je že v svojem času veljal za odličnega govornika (Kosar, 1863, str. 145, 147), ki je znal pritegniti pozornost naslovnika. Sodobne raziskave njegovih pridig lahko to le potrdijo – »Slomšek je bil izjemno izviren slovenski pridigar, zakoreninjen v domači zemlji, s posluhom za komunikativnost s poslušalcem« (Orožen, 2010, str. 312).

Na temeljno upoštevanje naslovnika je Slomšek opozoril v *Vajah cerkvene zgovornosti*,[6] kjer najprej poudarja, da mora govornik naslovnika dobro poznati – »Kdor ljudi prav pozná in jih v pravem kraju in času prijeti vě, on vse opravi« (Slomšek, 1862c, str. 18). To ga vodi do zavedanja pestrosti naslovnikovih interesov in sposobnosti, čemur prilagodi način oznanjevanja, da lahko doseže želen učinek – »Naj se ravno resnica in pravica ne premenjate, premenja se pa lice (podoba) poduka po okolnostih časa,

[5] Ljubljanski gimnazijci (Bril, Erjavec, Jenko, Mandelc, Zarnik in Tušek), ki so v letih 1854 in 1855 skrivaj izdajali literarno glasilo *Vaje*.

[6] Prvi slovenski priročnik cerkvenega govorništva, objavljen v Drobtinicah (1862, str. 3–46).

dogoda in poslušateljev;« (Slomšek, 1862c, str. 31). Slomšek se je zavedal, da je treba naslovniku prilagoditi slog vplivanja in prepričevanja tudi glede na njegovo izobraženost: »Priprostim ljudem se lohkeje skoz serce v glavo — kakti skoz glavo v serce pride; /…/ Niso tvoji poslušatelji prebrisane glave, dokazuj jim v dostojnih podobah in izgledih; pretenki dokazi se ne primejo preprostih ljudi« (Slomšek, 1862c, str. 29).

Ne le v teoretičnih izhodiščih, temveč tudi v praksi se je znal popolnoma prilagoditi naslovniku in spretno izrabljal jezikovne zmožnosti, s katerimi je ubesedil nauk glede na naslovnikove potrebe, pričakovanja in sposobnosti (Jesenšek, 2003, str. 675) ter hkrati ohranjal kultiviran jezik. Izhajal je iz naslovnikovih izkušenj in oznanjen nauk apliciral na naslovnikov konkretni življenjski trenutek.

Slogovna analiza izbranih Slomškovih pridig opozarja na literarna merila, ki jih je Slomšek ustvarjal na skladenjski in stilistični ravni ter jih premišljeno uresničeval tudi glede na konkretnega naslovnika, oziroma njegove sposobnosti, izkušnje, potrebe in pričakovanja.

Slogovne značilnosti pridige za preprostega naslovnika

Slomškova pridiga *Poduk za berače* je namenjena preprostemu, neizobraženemu naslovniku – beračem. Slomšek v izbrani pridigi izhaja iz stvarne podobe vsakdana in preko tega naslovnika v preprostem realističnem slogu vodi do duhovne resničnosti in mu jo približa na njemu doumljiv način. Čeprav na eni strani naslovnika uči, svari in prepričuje odločno, neustrašno, strogo in brez olepševanja, na drugi strani pokaže do njega tudi oseben, ljubeč očetovski odnos, ki izraža skrb in sočutje, s čimer se želi naslovniku še bolj približati. V pojasnjevanju in utemeljevanju je jasen in nazoren ter prilagodljiv življenjski izkušnji naslovnika. Duhovno in abstraktno izrazi s preprostimi sporočevalnimi sredstvi, po načelih analogije in metafore. Skladenjsko gre za preprosto grajene večstavčne skladenjske strukture.

Besedilna zgradba pridige. Za naslovom sledi uvodni moto, svetopisemski citat, s katerim Slomšek pritegne pozornost naslovnika – berača. Pridiga je razdeljena na štiri premišljeno oblikovane, vsebinsko zaokrožene (naslovljene) dele, ob katerih avtor didaktično podaja nauk: v prvem delu najprej ustvarja primerno pozitivno razpoloženje, s katerim že na začetku pritegne poslušalčevo pozornost in ga pripravi za dojemljivost duhovne resničnosti. Naslovniku predstavi pozitiven, spodbuden pogled na njegovo življenjsko situacijo. V drugem delu naslovnika resno opozori na njegove dolžnosti, v tretjem delu pa ga brez olepševanja seznani s spiskom grehov, ki se jih mora obvarovati. V četrtem, zadnjem delu poda konkretna navodila in smernice, po katerih naj se naslovnik trudi živeti. Vsi štirje deli med seboj delujejo kot celota, saj so med posameznimi sklopi vsebinski prehodi, ki vključujejo povzemanje prejšnjega sklopa in vpeljavo naslednjega. Pridigo v sklepu zaključi s pozivom k molitvi in navedbo molitvenega obrazca.

Skozi celotno pridigo se Slomšek osredotoča na življenjsko stvarnost naslovnika in jo sooča z evangeljskimi navedki, s katerimi utemeljuje in presoja njegova pozitivna

ali negativna ravnanja. S prepletanjem stvarnega in duhovnega poglablja misel in preko tega naslovnika usmerja k poboljšanju.

Vzpostavljanje stika z naslovniki: v pridigi se pojavi le en primer, s katerim Slomšek ogovori naslovnike oziroma jih poimenuje (*vi berači*).

Upovedovanje vplivanjske vloge in prepričevanja: namen Slomškove pridige je naslovnikom – beračem predstaviti vrednost njihove življenjske situacije in jih hkrati spodbuditi k preobrazbi življenja. To uresničuje predvsem s preprostimi jezikovnimi sredstvi. Za izražanje zapovedi in omiljenih ukazov uporabi velelne trdilne oblike, večinoma v 2. os. ednine, s čimer želi poudariti, da nagovarja vsakega posameznika (*pomisli*), in redko v 2. os. množine (*varujte se*); kadar je vključen sporočevalec, pa uporabi 1. os. množine (*pokleknimo*). Nujnost posredno izrazi z naklonskimi zvezami glagola *imeti* in nedoločnika (*za vsako veliko noč* ***imate iti*** *k izpraševanju in nauku k svojemu fajmoštru*; 54). Prepoved izrazi z velelnimi nikalnimi stavki v 2. os. ednine (*ne mermraj*) ali množine (*ne lazite po svetu*), občasno tudi z vzkliki (*Oh, nikar tako!*). V izbrani pridigi na naslovnika pogosto vpliva tudi z zvezami, ki neposredno kažejo na dolžnost (*za to pa si dolžen Boga prositi de ne ostaneš dolžnik*; 49). Iz potrebe po čim večji razumljivosti pogosto dolžnosti sistematično niza v okrnjenih neglagolskih stavčnih strukturah, nato pa vsako posebej pojasni in utemelji (*Dolžnosti vbogih so velike: 1. Zadovoljnost z svojim revnim stanom /…/ 2. Zadovoljnost z dari* 48). Podobno opozarja tudi na njegove potrebe (*Tudi dobre dela duhovske in telesne so vam potrebne*; 50) in na greh (Otroke *v beračijo pošiljati, alj pa z seboj jemati je velik, velik greh*; 53). Na naslovnika učinkuje tudi z zvezami, ki izražajo priporočila (*Ravno to tudi vam priporočam*; 55), za izražanje želja in prošenj pa uporabi členico *naj* v povednem naklonu (*Za dobrotnike svoje pridno moliti, naj jim Bog poverne*; 49).

Kot učinkovito sredstvo vplivanja uporablja retorična vprašanja, večinoma neposredna, avtorska (*Ali ni resnica, de so berači, ki Boga pozabijo, hujši od peklenskega sovražnika?* 53), redko tudi posredna, ki jih vključi v zglede iz drugih virov. Z nizanjem retoričnih vprašanj stopnjuje oziroma poglablja misel, pogosto pa vključujejo tudi odgovor (*Moj Bog! kako bo pa vbožec vbogaime dajal? Prav lehko.* 50). Da bi bil čim bolj razumljiv neizobraženemu naslovniku, skozi celotno pridigo sistematično gradi razlago s pomočjo vprašanj in odgovorov – vprašanju naniza več odgovorov (*Zakaj je Bog berače (vbožce) stvaril? Zato, de bi Jezusa posnemali /.../ Zato, naj bi si ložej nebesa služili*; 47–48). Kratkim in jedrnatim odgovorom sledi pojasnilo, razlaga, podkrepljena z navedki ali z zgledi.

Slomšek pogosto prepričuje tudi s pogojevanjem (*Če njega prijatla imate, ne bodete stradali, ne na duši, ne na trupli*; 54) in opozarjanjem na posledice (*začnite prav lepo Bogu služiti, de ne pridete v pekel*; 54).

Slomšek argumentacijo večinoma podpre z medbesedilnimi navedki, predvsem s svetopisemskimi citati, ki jih opremi z navedbo svetopisemskega vira. Uvaja jih z glagolom rekanja v sedanjiku (*zato pravi Jezus*) ali s sedanjim deležnikom na *-č* (*Jezus*

/.../ vas vabi, rekoč), lahko pa tudi z glagolom velevanja, s čimer še okrepi legitimnost povedanega (*»Dajte, in se vam bo dalo«, veli Jezus.* 50). Dodaja tudi citate svetnikov in cerkvenih očetov. Poleg neposrednih citatov uporabi tudi posredne navedke, v obliki odvisnega poročanega govora (*Mašnik R. K. pišejo, de so berača poznali ...*). Za ponazoritev in podkrepitev argumentacije uporabi veliko zgledov, s čimer poskuša nauk čim bolj konkretizirati, da bi bil bolj razumljiv preprostemu naslovniku. Uporabi svetopisemsko zglede, npr. iz Jezusovega življenja, ob katerih po načelu analogije vzporeja življenjsko situacijo z naslovnikovo (*Izvoljil si je za rojstvo sromaški hlev, ki še njegov ni bil; mater vbogo devico, rednika vbogega rokodelca*; 48). Vključi tudi preproste prigode in anekdote, ki so naslovniku blizu, npr. po kraju dogodka (npr. o beraču in brodniku ob Dravi) in po življenjski situaciji (*V Parizi je umerl berač od same lakote*; 51). Pogosto navaja predvsem resnične zgodbe (*Takega berača sleparja so na Vogerskem spazili*; 52), njihovo verodostojnost pa okrepi tudi z navedbo vira (*Novice 1857, 96*). Zaradi čim večje pritegnitve naslovnikove pozornosti takšne zglede pogosto uvede z retoričnim vprašanjem (*Veste, kaj se je izberljivimu beraču na Dravi zgodilo?*). V zgledih uporabi preprost pripovedni slog pripovedovanja v pretekliku, pogosto tudi v dramatičnem sedanjiku, s katerim naslovniku živo približa dogajanje iz preteklosti. Uporabi tudi premi govor z dobesednimi navedki, da bi se naslovnik čim bolj vživel v zgodbo, kar bi posledično nanj tudi bolj učinkovalo. Zgledi so lahko razviti v daljše zgodbe ali zgoščeni v preproste, kratke zglede (*Lokman, imenitni mož, si ni imel z čim obutele kupiti, in je bil silo žalosten bos hoditi. Videl je vbošca brez nog, in je rad brez čevljev hodil*; 50). Med zgoščenimi zgledi pogosto navaja življenje svetnikov, pri čemer premišljeno izbere določeno lastnost svetnika in jo izpostavi kot spodbudo naslovniku v njegovi življenjski situaciji (*Tako se je sv. Franc Seraf. vsemu odpovedal, de bi ložej prav Bogu služil*; 48). Slomšek se poskuša s takšnimi zgledi približati življenjski izkušnji naslovnika in mu preko analogije posredovati moralno sporočilo in vodilo. Medbesedilnost se kaže tudi v rabi primer in aluzij, povezanih s svetopisemskim svetom (*Poterpežljivo terpeti vboštvo, bolečine in zaničevanje, kakor vbogi Lazar pred pragom bogatina*; 50).

Zunanja in notranja besedilna členjenost. V posameznih primerih je besedni red podrejen zvočnemu ujemanju (rimi) (*Bolje z Lazarom poterpeti, kakor z bogatinom v peklu goreti*; 50). Stilno zaznamovana je tudi stava levega ujemalnega prilastek (*lenoba telesna*).

V izbrani pridigi se kaže jasnost in sistematičnost pri razvrščanju vsebine, kar je uresničeno z uporabo številk in črk. S tem želi Slomšek biti čim bolj nazoren in posledično bolj razumljen pri preprostem naslovniku.

Retorična oblikovanost pridige se kaže v rabi naslednjih jezikovnih sredstev: pojavljajo se parafraze s sopomenskimi izrazi (*berače (vbožce)*) in perifraze (*Jezus Kristus, beračev plačnik in naj boljši prijatel*; 54). Občasno se pojavljajo primeri antitetičnosti (*mladi berač, stari tat*), redko tudi paralelizem stavčnih členov (*otroke v beračijo poslati, alj pa z seboj jemati je velik, velik greh*) in skladenjskih struktur (*Veliko vas še prav ne vě, zakaj je na svetu, veliko se vas že dolgo, lehko še nikolj prav spovedalo*

ni).

Stilna zaznamovanost se na leksikalni ravni kaže v izboru čustveno zaznamovanih pridevnikov, s katerimi vzporeja lastnosti izbranih zgledov z življenjsko situacijo naslovnika (*siromaški pastirji*). Čustveno zaznamovani so tudi pridevniki, ki izražajo pozitivno (*dober Bog*) in negativno (*hud jezik*) ter pomanjševalnice (*kruhek*). Na skladenjski ravni se čustvena zaznamovanost kaže v vzkličnih stavkih (*Kako lepa je ta hvaležnost sv. Frančiška!* 52) ali v pastavčnih strukturah (*Moj Bog! kako bo pa vbožec vbogaime dajal?* 50), ki so obogatene z medmeti (*Oh, nikar tako!*).

Opozarjam še na druga retorična sredstva, ki se na leksikalni ravni kažejo predvsem v pomenskih prenosih (*veliko bolj umazani in raztergani ste morebiti na duši, kakor na truplu*; 47). Pojavljajo se posamezne primere (prispodobe) iz stvarnega sveta (*keršansko vboštvo se ima na dveh ramah nositi: perva je pobožnost, druga poterpežljivost*; 48), preproste primere iz živalskega sveta (*kakor neumna živina gostokrat za kakim plotom umerjejo*; 53) in primere, ki so vzporedne življenjski situaciji naslovnika, reveža (*bil je v tempelni darovan in odkuplen, kakti nar veči vbožec*; 48). Kadar uporabi prenesen pomen, ga tudi jasno in preprosto pojasni (*Za svatovsko oblačilo skerbeti, de bote pripravleni, kedar vas neb. kralj pokliče. Kakšno pa je to oblačilo? a) Posvečujoča gnada božja, ktiro si preskerbiš, ako se pogosto in vredno spoveš ...* 50). Pojavljajo se tudi metafore (*beraška palica*) in občasno ukrasni pridevki (*prijazna senca*) ter stalne zveze iz ljudskega okolja (*Kakšno življenje, takšna smert!*).

Slogovne značilnosti pridige za izobraženega naslovnika

V izbrani pridigi *Kerſhanſka beſeda per novi maſhi zhaſtivredniga goſpoda Shtepiſhnik Jakoba* prepoznavamo tako izobraženega naslovnika – duhovnike, posebej novomašnika,[7] kot tudi neizobraženega – ostale vernike. Med slednjimi je težje opredeliti njihovo (ne)izobraženost, saj so bili ob poslušalcih celjskega mestnega okolja, ki je bilo verjetno bolj izobraženo, zagotovo prisotni tudi preprostejši verniki.[8]

S slogovnega vidika je v ospredju močna poetizacija jezika, ki se na leksikalni ravni odraža v različnih stopnjah prenosa vsakdanje besede v abstraktno sobesedilo. Na skladenjski ravni gre za stilno zaznamovan besedni red in za besedne zveze, obogatene s številnimi prilastki, na ravni stavčne skladnje pa prevladujejo večstavčne strukture, bogato razvejane s priredji in podredji.

Slog je izredno živ, sočen, napolnjen s pesniškimi figurami in bogatejši kot pri pridigi za preprostega naslovnika. Slovesnost okoliščin in narava dogodka se odražata v slovesnem in bolj vzvišenem slogu, s čimer avtor občasno presega vsakdanjo stvarnost in poskuša naslovniku približati doživljanje onstranskega.

Besedilna zgradba pridige. Zgradba pridige je klasično strukturirana na uvod,

[7] V rokopisu v naslovu pridige posebej izpostavi njegovo izobraženost – »*Pridiga per novi maſhi zheſtivredniga viſokouzheniga Jakoba Shtepiſhnika*« (Slomšek XXIII-A, 32).

[8] V enem ogovoru prepoznavamo, da gre za širšega naslovnika: »*vi ſtarejſhi /.../ vi goſpodarji /.../ vi kriſtjani*« (149).

jedro in zaključek. Naslovu sledi moto, svetopisemski citat in nato uvod, ki v izredno poetičnem, alegoričnem slogu ustvarja slovesno razpoloženje in z zanosnim opisom pritegne pozornost poslušalcev ter jih uvede v prazničnost, nevsakdanjost dogodka. Vrstijo se nizi retoričnih vprašanj in nato avtorjeva osebna izpoved nostalgičnih občutij. Sledi izpostavitev osrednje misli, ki jo med pridigo večkrat ponovi oziroma z njo zaključuje vsebinsko zaokrožene dele. Razlago napove v dveh delih, ki tudi predstavljata delitev jedra na dva dela. Na koncu prvega dela naredi vsebinski prehod in napove tematiko drugega dela. Sklepni del pridige je zopet vsebinsko razdeljen na več delov. V prvem delu nameni sklepne besede širšemu naslovniku, vernikom, drugo sklepno misel nameni duhovnikom, tretjo, najdaljšo pa novomašniku, kjer se kaže izredno oseben, celo ljubeč očetovski odnos. Sklep zaključi s ponovitvijo izhodiščnega svetopisemskega mota.

Vzpostavljanje stika z naslovniki: v izbrani pridigi se pojavi veliko razgibanih ogovornih oblik, ki se razlikujejo tudi glede na konkretnega naslovnika. Kadar se avtor obrača na vse poslušalce, uporabi izraze, ki kažejo na versko (*o kriſtjani!*), narodno (*Oj vi preljubi Slovenzi, moji rojaki*) in sorodstveno opredelitev, predvsem z vidika vernikov v odnosu drug do drugega (*ljubi bratje ino ſeſtre*). Naslovnike ogovarja tudi z izrazi, ki izkazujejo metonimičen prenos človekove duhovne plati na človeka samega (*O kerſhanſke duſhe!*). Oblike teh ogovorov so običajno okrepljene z medmeti in besednozvezno bogato razširjene s pestrimi prilastkovnimi določili, ki izražajo čustven, ljubeč odnos (*preljubi*) in pripadnost (*moj*). Pojavljajo se tudi metaforični prenosi (*Vi pa drago odkuplene duſhe Kriſtuſove*). Podobne oblike uporabi tudi pri naslavljanju duhovnikov (*O vi poklizani maſhniki boshji, osnanvavzi boshje miloſti, pa tudi boshje pravize*; 145). Ogovorne oblike duhovnikov izražajo prijateljski odnos (*moji zheſtivredni bratje*), kadar pa se obrača na novomašnika, je še bolj oseben in očetovsko ljubeč (*ti, moj mladi brat, novo poſvezhen nameſtnik boshji!*).

Upovedovanje vplivanjske vloge in prepričevanja: Slomšek se v izbrani pridigi obrača tako na vernike kot tudi na duhovnike. Na naslovnike skuša vplivati z izražanjem zapovedi ali omiljenih ukazov, kar upoveduje s trdilnimi velelniškimi oblikami za 2. osebo množine (*poſvezhujte*), kadar pa želi vplivati na osrednjega naslovnika – novomašnika, takrat uporabi edninske oblike (*prepizhuj*). Prepovedi so uresničene v velelnih nikalnih oblikah, prav tako v 2. osebi ednine (*ne posabi*) ali množine (*ne samolzhite*). Posredno velevanje izrazi z naklonskimi zvezami glagola *imeti* in nedoločnika (*ſpoſhtovati ſe imajo nameſtniki boshji*; 147), z glagolom *morati* in nedoločnikom (*ſpoſhtovati ſe morjo nameſtniki boshji*; 147) in z zvezami, ki kažejo neposredno na dolžnost (*njih poſhtovati ino poſluſhati je ſveta dolshnoſt*; 142) ali potrebo (*Akó pak hozhete kriſtjani vi, naj bi vam ſvete molitve nameſtnikov boshjih pomagale, vam je potreba dveh rezhi*; 148). Neposredno izrazi tudi želje oziroma prošnje (*druga moja proſhnja je, dershi ſe sveſto Jesuſa ino njegove ſvete katolſhke zérkve*; 154), posredno s členico *naj* v povednem naklonu (*le ſamo ena beſeda nam naſhe ſerze naj povsdigne, naj naſ ſerzhne ino veſele*

ſtori; 153).

Kot učinkovita sredstva za vzbujanje pozornosti in za prepričevanje so tudi v tej pridigi uporabljena retorična vprašanja, vendar ne tako pogosto kot v prejšnji. Zaslediti je predvsem neposredna, avtorska (*Kaj bom pa tebi povedal, preljubi moj Jakob! mladi shenin ſvete kerſhanſke zérkve, novopoſvezhen nameſtnik Kriſtuſov?* 153), nekatera imajo vključen tudi odgovor (*Kdo nam pomaga toliko ſovrashnikov mozhi ſrezhno premagati? Bogu poſvezheni maſhniki*; 148). Slomšek uporabi tudi druga sredstva prepričevanja, zlasti (ne)posrednega pogojevanja in navajanja posledic, kar je jezikovno izpričano z rabo osebkovih odvisnikov z veznikom *kdor* (*Kdor bres prave pokore na miloſt boshjo greſhi, bo tudi bres miloſti boshje vmerl*; 145) in s pogojnimi stavki (*Ako hozhete, de bi molitve maſhnikov per Bogu sa vaſ vſliſhane bile, je potreba, de jih vi s' ſvojmi proſhnjami podpirate*; 149).

Slomšek za učinkovitejšo argumentacijo pogosto vključuje svetopisemske citate (z navedbo vira) in citate cerkvenih očetov. Za ponazoritev in podkrepitev nauka uporabi tudi zglede, ki jih povzema iz Svetega pisma, iz življenja svetnikov, nekaj pa tudi splošno zgodovinskih. Večina zgledov je razširjenih v zgodbe, posamezni pa so zgoščeni v obseg ene povedi. Pisani so v pretekliku ali v dramatičnem sedanjiku (oz. v kombinaciji obeh), tako prevladuje pripovedni slog, ki ga pogosto dramatizira in obogati z mnogimi podrobnostmi in nazornostmi, da si lahko naslovnik situacijo čim bolj živo predstavlja. Zgledi in medbesedilni navedki so občasno pisani v premem govoru s spremnimi stavki, z glagolom rekanja (*ſveti Janes govori*; 144) ali z njegovim deležnikom in z dobesednimi navedki (*Sveti maſhnik /…/ sazhne is dna ſvojiga ſerza moliti, rekozh: »Vezhni Bog!«* 150). Na koncu zgledov avtor ponovi nauk, trditev, ki jo je želel ponazoriti. Medbesedilnost se kaže tudi v rabi topičnih primer in aluzij, povezanih s svetopisemskim svetom (*bodi ſerzhen, kakor ſveti Peter*; 154).

Zunanja in notranja besedilna členjenost. Besedni red je pogosto podrejen zvočnemu ujemanju (rimi), kar ustvarja poetičen slog (*Bres vſiga ſtrahu v' ſvoji ſveti ſlushbi ſtoj, ino ſovrashnikov ſvete vére nikar ſe ne boj*; 153). Stilno zaznamovan je tudi besedni red v zvezah pridevnikov, ki nastopajo v vlogi levega ujemalnega prilastka, in samostalnikov (*meſto imenitno*).

Slomšek je izredno natančen in sistematičen pri razvrščanju vsebine, saj posamezne vsebinske sklope loči s številkami (arabskimi, rimskimi) in tudi s črkami, da bi bil čim bolj jasen in nazoren.

Retorična oblikovanost pridige. Jezikovna sredstva, ki potrjujejo retorično oblikovanost pridige, so npr. parafraze in perifraze, ki jih pogosto kopiči in niza (*preljubi moj Jakob! mladi shenin ſvete kerſhanſke zérkve, novopoſvezhen nameſtnik Kriſtuſov*; 153). Opazen stilem v izbrani pridigi je tudi antiteza, ki se pojavlja na skladenjski (*s' enim odvesati grehe prav ſpokorjenim, s' drugim savesati neſpokorjenim*; 145) in tudi na vsebinski ravni (*prijasno ravno polje v' grosovitno moriſhe premeni*; 145). Pogosto niza skladenjske strukture, v katerih prepoznavamo paralelizem stavčnih členov (*Glejte, koljko ſovrashnikov naſhe lepo, naſhe ſveto, naſhe angeljſko opravilo ima*; 152–153) in stavčne zgradbe (***Saſtonj** ſe greſhna duſha ſpovednikam v' molitve priporozhaſh, **ako***

pa greſhne priloshnoſti ne sapuſtiſh; /…/ ***Sapſtonj*** *ti ozhe ino mati sa ſvoje rasvujsdane otroke molitve najemaſh,* ***ako*** *jim ti ſvojo voljo puſtiſh;* 148). Kaže se tudi miselno stopnjevanje, kar jezikovno uresniči s stopnjevanimi pridevniškimi oblikami (***Straſhna*** *je ognja nevkrozhana mozh;* /…/ ***grosovitna*** *je derezha povodnja;* /…/ ***velik*** *je ſtrah hude vojſke;* /…/ *alj* ***veliko ſtraſhnej in grosovitej*** *je sa greſhnika nepokoj hude veſti*; 145) ali s stopnjevanjem prislovov (***Veliko*** *je mlazhnih kriſtjanov na ſveti /.../* ***She vezh*** *je takih, ki pogosto greſhijo, le malokdaj pa k' ſpovedi grejo /.../* ***Doſti*** *je pa tudi greſhnikov bres duſhnih, ki ſhe enkrat v' leti ne ſpovejo ſe*; 144–145).

Čustvena zaznamovanost je na skladenjski ravni uresničena v vzkličnih strukturah (*Oh lepa sveta nedolshnoſt nepohujſhanih otrók!* 143), ki so pogosto okrepljeni z medmeti. Čustveno zaznamovano je tudi besedje, kar je izkazano tako v pozitivnih kot v negativnih pridevnikih (*peklenſki ſovrashnik*), tvorbi pomanjševalnic (*roshiza*) in v pridevniških zaimkih, ki izražajo pripadnost (*ſoſed vaſh*).

Opozarjam še na druge retorične figure, ki so v izbrani pridigi močno uresničene. V tej pridigi je veliko poetičnih primer in bogatih prispodob, predvsem iz stvarnega sveta, iz narave (*Alj roshiza hudiga mrasa vmorjena vezh ne zveti /.../ tako ſe tudi greſhni duſhi godi*; 144). Veliko je tudi metafor (*kedar zhloveku ſonze shivlenja sahaja*; 145), poosebitev (*imenitnoſt pokopana ſpi*) in ukrasnih pridevkov (*blago mesſto*).

Sklep

Slogovna analiza izbranih Slomškovih pridig je potrdila Slomškovo jezikovno ustvarjalnost in umetnost ubeseditve. Na izviren način je znal izraziti versko-vzgojni namen svojih pridig – skladno z literarno estetskimi merili in s težnjami takratnih literarnih programov, ki so se zavzemali za slogovno različno oblikovano literaturo glede na (ne) izobraženost naslovnika. Raziskava je ob izbranih besedilih pokazala, da se je Slomšek s premišljeno izbranimi jezikovnimi sredstvi znal prilagoditi konkretnemu naslovniku, njegovemu načinu razmišljanja, sposobnostim, potrebam in njegovi življenjski situaciji.

Slogovna analiza prinaša naslednje pomembnejše ugotovitve: prva pridiga, namenjena neizobraženemu naslovniku, je bolj preprosta in razumljivejša; prevladuje realističen slog z več stvarnimi opisi, jasno izraženo namembnostjo in s treznimi definicijami. V drugi pridigi, namenjeni večinoma bolj izobraženemu naslovniku, pa prevladuje slovesen, vzvišen slog z močno poetizacijo jezika, z več simboličnosti in s pesniškimi elementi.

Besedilna zgradba obeh pridig izkazuje klasično strukturiranost vsebine, ki je zaradi jasnosti in večje preglednosti dodatno sistematično členjena s številkami in s črkami.

Ogovorne oblike naslovnikov so v prvi pridigi skromnejše oziroma jih skoraj ni, medtem ko so v drugi pridigi številnejše in predvsem bogatejše, tako skladenjsko kot leksikalno.

V prepričevanju naslovnika je avtor v prvi pridigi bolj neposreden, v utemeljevanju pa jasen, kratek in eksakten. Razlago strukturira po sistemu vprašanje – odgovor, da ga naslovnik lažje razume. V drugi pridigi se miselni razpon utemeljevanja razširi, misel

bolj poglablja in stopnjuje s pomočjo različnih jezikovnih sredstev. V obeh pridigah pogosto uporablja za učinkovitejše vplivanje oziroma za podkrepitev argumentacije medbesedilne citate in zglede iz drugih virov. Pri tem se v prvi pridigi kaže močnejše vzporejanje teh zgledov z življenjsko situacijo naslovnika, prav tako prevladujejo zgledi, ki so vzeti iz naslovnikove realnosti oziroma so mu bližje po kraju dogodka in življenjski izkušnji. V drugi pridigi je več zgledov iz Svetega pisma. V obeh pridigah so pisani v preprostem pripovednem slogu, ki ga Slomšek pogosto poživi z dramatičnim sedanjikom.

V obeh besedilih avtor misel izrazi s pomočjo različnih jezikovnih sredstev, npr. parafraz, perifraz, antitez in paralelizmov, vendar so ta sredstva v prvi pridigi redkejša in preprostejša, v drugi pridigi pa pogostejša in predvsem skladenjsko in leksikalno razvitejša.

V obeh pridigah se kažejo elementi čustvene zaznamovanosti, ki so tako na skladenjski kot tudi leksikalni ravni močneje zastopani v drugi pridigi. V drugem besedilu je tudi več pomenskih prenosov s številnimi prispodobami in metaforami, tudi bolj zapletenimi, s poosebitvami, z ukrasnimi pridevki, kar ustvarja bogatejši slog, hkrati pa lahko za preprostega naslovnika otežuje dojemljivost in razumljivost pridige.

Na skladenjski ravni so pri prvi pridigi opazne preprostejše strukture tako na stavčni kot na besednozvezni ravni, medtem ko v drugi pridigi prevladujejo večstavčne skladenjske strukture, bogato razvejane s številnimi priredji in podredji, besednozvezno pa so obogatene s pogostimi prilastki. Več je nizanja in kopičenja. V obeh pridigah se kaže stilna zaznamovanost besednega reda, ki je povezan predvsem z blagoglasnostjo in zvočnim ujemanjem, kar je v drugi pridigi še intenzivneje izpričano.

Raziskava torej potrjuje Slomškove ubeseditvene kvalitete, s katerimi je izvirno prispeval h kulturi umetniškega izražanja in predvsem pridigo povzdignil na raven literarne zvrsti, kar slovenska literarna zgodovina še ni ovrednotila.

VIRI

Slomšek, A. M. (1838). *Kerſhanſka beſeda per novi maſhi zhaſtivredniga goſpoda Shtepiſhnik Jakoba*. Maribor: Nadškofijski arhiv, sign. Slomškov fond XXIII-A, 32.

Slomšek, A. M. (1840): Kerſhanſka beſeda per novi maſhi zhaſtivredniga goſpoda Shtepiſhnik Jakoba. *Mnemosynon slavicum*.

Slomšek, A. M. (1862a): Poduk za berače. *Drobtinice za leto 1862*, 47–55.

Slomšek, A. M. (1862b): *Poduk za berače*. Maribor: Nadškofijski arhiv, sign. Slomškov fond XXIII-A, 48.

LITERATURA

Dolgan, M. (Ur.) (1990). *Slovenski literarni programi in manifesti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Jesenšek, M. (2003). Slomškov jezikovni nazor in slog. *Slovenski knjižni jezik – aktualna*

vprašanja in zgodovinske izkušnje, Obdobja 20, Metode in zvrsti (669–682). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.

Kmecl, M. (1975). *Od pridige do kriminalke*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kmecl, M. (1996). *Mala literarna teorija*. Ljubljana.

Kosar, F. (1863). Anton Martin Slomšek, knez in škof Lavantinski, prisednik apostolskega pristola sv. Očeta, meščan Rimski. *Slomšekove Drobtinice za leto 1863*, 133–229.

Medved, A. (1906–1908). Zgodovina slovenskega cerkvenega govorništva. *Voditelj v bogoslovnih vedah*.

Orožen, M. (2010). Evangelijsko sporočilo in sodobnost v pridigah blaženega škofa Antona Martina Slomška. V J. Čeh Steger, M. Jesenšek, B. Rajh (Ur.), *Kulturološki pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika* (310–323). Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba (Mednarodna knjižna zbirka Zora 74).

Slomšek, A. M. (1862c). Vaje cerkvene zgovornosti. *Drobtinice za leto 1862*, 3–46.

Mirna Stevanović[1]
(Filološki fakultet, Beograd)

PROSTOR, MESTO, GRANICA – POTRAGA ZA IDENTITETOM U *DOPLERU* ERLENDA LUA, *VALDENU* HENRIJA DEJVIDA TOROA I FILMU *INTO THE WILD* ŠONA PENA[2]

The dominant thematic warp of the book *Walden* (1854) by H. D. Thoreau and the novel *Doppler* (2004) by contemporary Norwegian writer Erlend Loe, is identity quest which is realised primarily through exploration of two basic relations: civilisation and nature, and individual and society. On the narrative level that quest is in both texts realised by leaving the civilisation and moving to the nature, ie. to the border of the civilisation, thus constituting the categories of space, place and border as its central elements.
Therefore, this paper starts from these three basic categories and discusses their different aspects. The paper examines the relation between the categories of space, place and border in order to offer a theoretical frame for the interpretation of the thematic complexes of identity, belonging, marginality, liminality, criticism of the modern society and the revolt against it. The analysis will to some extent include interpretation of certain elements of the feature film *Into the Wild* (2007) by Sean Penn, which is thematically closely related to *Walden* and *Doppler*. Finally, the paper will deal with the successfulness of the identity quest in these three works of art.
The theoretical approach is based on the insights of postcolonial theory (H. Bhabha), phenomenology (M. Heidegger, E. S. Casey) and human geography (Y. F. Tuan, E. C. Relph).
Key words: identity, space, place, border, liminality, marginality, civilisation and nature, individual and society

O izvorima

Kao što je poznato, Henri Dejvid Toro je američki pisac 19. v. i jedan od najznačajnijih predstavnika filozofije transcendentalizma, koja se, između ostalog, zasnivala i na ideji da društvo i njegove institucije uništavaju čistoću pojedinca. Njegovo najznačajnije delo je *Valden ili Život u Šumi* (1854.), u kom opisuje svoje dvogodišnje obitavanje u kolibi kraj jezeraValden tokom kog se zahvaljujući predavanju prirodi Toro nadao da će putem lične introspekcije doći do objektivnijeg razumevanja društva.

[1] mirna.stevanovic@fil.bg.ac.rs
[2] Rad predstavlja samostalan naučni rad pisan za konferenciju *Konteksti*.

Erlend Lu je savremeni norveški pisac srednje generacije (1969.), u Skandinaviji i van Skandinavije najpoznatiji po romanu *Naivan.Super* (1996.), koji mu je u Norveškoj doneo naziv rodonačelnika novog naivizma – književne tendencije koja se odlikuje sintaktički vrlo jednostavnim stilom i tzv. „dečijim" shvatanjem sveta i stvarnosti. Za njegovo dosadašnje stvaralaštvo karakteristične su teme krize identiteta, potrage za identitetom i kritike društva, i te teme su centralne i u romanu *Dopler* (2004.).

Film *Into the Wild* (2007.) Šona Pena je filmska adaptacija knjige *Put u divljinu* Džona Krakenauera, biografije jednog momka u Americi koji, između ostalog inspirisan *Valdenom*, napušta univerzitet, poklanja svoj novac i odlazi da živi na Aljasku, na kojoj i umire.

Valden i *Into the Wild* zasnovani su na istinitim događajima, dok je *Dopler* fikcionalno delo, no u ovom radu ćemo ih jednostavnosti radi prosto tretirati kao tekstove, ne osvrćući se previše na pitanje faktičnosti i fikcionalnosti, i objektivnosti i subjektivnosti.

Uvod

Dominantna tematska i narativna potka ova tri dela jeste potraga za identitetom koja se ostvaruje prevashodno putem ispitivanja dva osnovna odnosa: civilizacije i prirode, i pojedinca i društva. Na nivou narativa se ta potraga u sva tri dela ostvaruje promenom prebivališta – napuštanjem civilizacije i odlaskom u prirodu, tj. na obod civilizacije (ili obod prirode – posmatrano sa druge strane), i na taj način se kategorije prostora, mesta i granice konstituišu kao centralni elementi ovih tekstova. Stoga se oni tumače uzimajući upravo navedene tri kategorije kao osnovne, razmatrajući njihove različite aspekte. U prvom delu rada razmatra se odnos kategorija prostora, mesta i granice, da bi se u tako definisanom teorijskom okviru potom dalo naporedno tumačenje zajedničkih tematskih kompleksa. U analizu će u nešto manjoj meri biti uključeno i tumačenje određenih elemenata filma *Into the Wild*. U završnom delu rada razmatra se uspešnost potraga za identitetom u ova tri dela.

Teorijski okvir

Jedan od nezaobilaznih tekstova koji se bave kategorijama prostora i mesta je predavanje Martina Hajdegera *Građenje, stanovanje, mišljenje*. Najznačajnija teza koja se u ovom tekstu zastupa, i koja je inspirisala mnoge kasnije mislioce, jeste ona koja se kosi sa Njutnovom i Dekartovom koncepcijom apsolutnog prostora, koji je aprioran u odnosu na mesto. Hajdeger kaže: „ svoje su(t)stvovanje prostori uzimaju od mesta, a ne od 'prostora'" (1999, str. 123). On se, dakle, suprostavlja dominantnoj koncepciji po kojoj je prostor apsolutan i univerzalan, a mesto partikularno i konkretno.

Ovu ideju dalje razrađuje američki fenomenolog Edvard S. Kejsi, koji se u tekstu *How To Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena* (1996) pita da li mesto može da služi nečemu drugom osim da konkretizuje ono što već postoji u prostoru i vremenu? I da li je mesto možda posebnost koja

svojim esencijalnim strukturama i doživljajnim oblicima na sopstveni način predstavlja univerzalnost? Kejsi, između ostalog i preko Kanta i modifikovane koncepcije telesne percepcije, dolazi do odgovora da jeste. Kejsi tvrdi da mesto ne samo da nije aposteriorno u odnosu na prostor već i da se ne može asimilovati u odnosu na već poznate kategorije prostora i vremena. On tvrdi da prostor nije *stvar* već *događaj*, i to jedinstveni, idiolokalni. Shodno toj tvrdnji, on dalje zaključuje da se za mesta ne može reći da prosto *postoje* već da se *događaju*, i da su upravo kao takva pogodna da budu ispripovedana, bilo kao istorije ili kao pripovesti (Casey, 1996, str. 27). U drugom delu svoje fenomenološke prolegomene Kejsi se bavi *vraćanjem kulture na svoje mesto* i o tome kaže sledeće:

> To be cultural, to have a culture, is to inhabit a place sufficiently intensely to cultivate it – to be responsible for it, to respond to it, to attend to it carringly. Where else but in particular places can culture take root? Certainly not in the thin air above this places, much less in the even thinner air of pure speculation about them (Casey, 1996, str. 36).

U zaključku Kejsi kaže da je fenomenološka činjenica da se „vreme i prostor susreću na mestu. Oni zapravo nastaju iz doživljaja samog mesta" (1996, str. 36, prevod autora).

Fenomenološka razmatranja prostora i vremena uticala su i na geografiju, te ćemo u ovom kontekstu spomenuti dva predstavnika fenomenološki inspirisane humanističke geografije: Tuana i Relfa. Tuan je autor dela *Space and Place. The Perspective of Experience* (1977), koje je bilo revolucionarno za shvatanje odnosa između kategorija prostora i mesta, te načina na koje ih usvajamo, i koje se još uvek smatra jednim od najvažnijih radova na ovom polju. U spomenutom delu Tuan iznosi svoj stav da prostor nije diferenciran, dok je za mesto karakteristična intimnost do koje se dolazi kroz lično iskustvo. Prostor je aistoričan, dok mesto ima svoju istoriju. On za kategoriju prostora vezuje kretanje i slobodu, a za kategoriju mesta pauzu u kretanju – mirovanje – i sigurnost. Upravo se u toku te pauze, u toku boravljenja na mestu, prostor transformiše u mesto. Uočićemo da on ne usvaja Hajdegerovu tezu o apriornosti mesta, već samo o značaju kategorije mesta za čoveka.

Relf se bavio identitetom mesta i modalitetima čovekovog identiteta sa mestom, pre svega u studiji *Place and Placelessness* (1976). On operiše osnovnom distinkcijom između *unutar* i *izvan* i definiše je na sledeći način:

> It is the difference [between inside and outside] between safety and danger, cosmos and chaos, enclosure and exposure, or simply here and there. From the outside you look upon a place as a traveller might look upon a town from a distance; from the inside you experience a place, are surrounded by it and part of it (Relph, 1976, str. 49).

Vidimo da Relf kategoriju *unutar* povezuje sa bezbednošću, kosmosom i zaštićenošću, a kategoriju *izvan* sa opasnošću, haosom i izloženošću. U nastavku svog

izlaganja Relf kaže sledeće: 'The inside-outside division thus presents itself as a simple but basic dualism, one that is fundamental in our experiences of lived-space and one that provides the essence of place' (Relph, 1976, str. 49).

Relf, međutim, ne ostaje samo na ovoj dualističkoj koncepciji koju je utvrdio, već problematizuje odnos *unutar : izvan* uključujući u njega kategoriju centra, a zatim i razrađujući tipologiju ili skalu intenzivnosti osećaja pripadanja i nepripadanja.

Kategorija centra nalazi se u čoveku, te će shodno tome kategorije *unutar* i *izvan* biti promenljive u zavisnosti od kretanja i namera čoveka. Ipak, zone *unutar* i *izvan* donekle su nepromenljive i čovek ih nosi sa sobom. Za našu analizu je zanimljivo da Relph kao ilustraciju ove tvrdnje uzima upravo primer odnosa prema domu, tvrdeći da je osećaj *pripadanja* domu najčešće nezavisan od fizičkog pomeranja čoveka u prostoru i njegovih promenljivih životnih namera.

Relfova skala intenzivnosti osećaja pripadanja i nepripadanja sastoji se od sedam nivoa, od kojih su za našu analizu ranije spomenutog suprotstavljenog para *unutar : izvan* najznačajnije krajnje tačke na toj skali: *egzistencijalna eksteriornost (existential outsideness*) i *egzistencijalna interiornost* (*existential insideness*) (Relph, 1976, str. 51, 55). Egzistencijalna eksteriornost podrazumeva osećanje „uskraćenog smisla" (*meaning witheld*) i nemogućnosti da se u tom smislu učestvuje. Takođe podrazumeva i 'selfconscious and reflective uninvolvement, an alienation from people and places, homelessness, a sense of the unreality of the world, and of not belonging' (Relph, 1976, str. 51).

Druga krajnja tačka na pomenutoj skali je *egzistencijalna interiornost* – 'the most fundamental form of insideness (...) in which a place is experienced without deliberate and selfconscious reflection yet is full with significances' (Relph, 1976, str. 55).

Za našu analizu značajna su još dva nivoa interiornosti: *bihejvioralna interiornost* (*behavioural insideness*) i *empatična interiornost* (*empathetic insideness*). Za bihejvioralnu interiornost Relf kaže sledeće: 'Behavioural insideness consists of being in a place and seeing it as a set of objects, views, and activities arranged in certain ways and having certain observable qualities' (1976, str. 53). Ono što ističe jeste da bihejvioralna interiornost podrazumeva sledeće: 'deliberately attenting to the appearance of that place' (1976, str. 53). Za empatičnu interiornost kaže se da je slična bihejvioralnoj, ali da je kod nje izraženija emotivna i empatična zainteresovanost za mesto. Empatična interiornost zahteva donekle drugačiju vrstu angažmana:

> Empathetic insideness demands a willingness to be open to significances of a place, to feel it, to know and respect its symbols (...) This involves not merely looking at a place, but *seeing* into and appreciating the essential elements of its identity (Relph, 1976, str. 54).

Pogledajmo za kraj kategoriju granice, pojma koji je usko vezan i za pojmove prostora i mesta i za pojmove vremena, mirovanja i kretanja. Stiven Klingman koji se u svojoj knjizi *Grammar of Identity* (2009.) takođe bavi prostornim odnosima i njihovom vezom sa pitanjima identiteta, veliki značaj poklanja upravo granici, razgraničenjima i

graničnim prostorima. On insistira upravo na tome da granica nije linija već prostor, i to dinamičan intersubjektivni međuprostor koji ima aktivnu ulogu u definisanju i redefinisanju prostora i mesta koje razgraničava. Pogranični prostor postaje međuprostor, širi se na veće prostore, postaje ambivalentan, prostor koji redefiniše kako sebe tako i okolne prostore, tj. postaje ono što Baba naziva „Trećim prostorom" (Baba, 2004, str. 80). Na taj način zamagljuje se i Relfovo jasno razgraničavanje između *unutar* i *izvan*.

Pojmu granice srodni su i pojmovi liminalnosti i marginalnosti. Liminalnost se definiše kao međuprostor, granični prostor i insistira se na razlikovanju pojma liminalnosti od pojma „limita" (granice) (Ashcroft, Griffiths & Tiffin, 2001, str. 130). Taj međuprostor liminalnosti upravo jeste prostor u kom se događaju kulturne promene, to je transkulturni prostor, tj. dinamični intersubjektivni međuprostor.

Pojam marginalnosti vezuje se za osećaj skrajnutosti, bivstvovanja na ivici, obodu društva, uglavnom usled binarne strukture dominantih diskursa. Binarna struktura podrazumeva postojanje centra, koji se najčešće označava kao centar moći, ili centar definisanja društvenog diskursa i društvenih vrednosti. Postkolonijalna teorija uglavnom operiše nevoljnom ili prinudnom marginalizacijom i borbom za približavanje centru ili za osvajanje centra. U slučaju ovih konkretnih tekstova mislim da se pre može govoriti o voljnom i svesnom povlačenju na marginu usled nezadovoljstva centrom.

Pogledajmo dalje kako nam ovako izloženi teorijski uvidi mogu biti od pomoći u tumačenju naša tri odabrana dela.

Tumačenje

Imajući u vidu koncepcije prostora i mesta koje su ovde iznesene, možemo reći da protagonisti *Valdena* i *Doplera* i civilizaciju i prirodu percipiraju kao prostore, a ne kao mesta. Iako su kritičniji spram civilizacije nego spram prirode, glavni likovi svoj stalni dom ne uspevaju da izgrade ni u jednom ni u drugom prostoru, te se može reći da predstavljeni binarni odnos civilizacije i prirode ne počiva toliko na perspektivama glavnih likova koliko na svojevrsnoj društvenoj perspektivi. I u jednom i u drugom delu glavni likovi pokušavaju da pronađu sebe ili da izgrade dom i da se ostvare u međuprostoru, tj. na granici, obodu, u prostoru liminalnosti, koji oni zapravo žele da dožive kao mesto. Imajući u vidu Hajdegerovo predavanje *Građenje, stanovanje, mišljenje*, ovo posebno važi za *Valdena*[3]. Ako se poslužimo Relfovom tipologijom, možemo reći da su glavni likovi deklarativno egzistencijalno eksteriorni u odnosu na civilizaciju, ali da ipak u velikoj meri od nje zavise i da bez nje ne mogu. Njihov odnos prema prirodi može se odrediti kao bihejvioralno (*Dopler*) ili empatično (*Valden*) interioran, te se može reći da je ono za čim tragaju osećaj egzistencijalne interiornosti, koji praktično pokušavaju da dosegnu životom na obodu ova dva prostora. Ono što čini zanimljivu i nimalo nebitnu razliku između ova dva lika je činjenica da protagonista *Valdena* u svom međuprostoru pokušava da se „skući" i stabilizuje, dok bi se za protagonistu *Doplera* moglo reći da

[3] Toro živi oko 3 km od sela Konkord, koje redovno posećuje, a Dopler živi u šumi u neposrednoj blizini Osla, koje takođe relativno redovno posećuje.

se u svom međuprostoru „raskućuje" i na neki način destabilizuje, barem iz perspektive etabliranih društvenih i porodičnih vrednosti. Dopler živi u šatoru u kom se obreo bežeći od renoviranja kupatila, plaćanja računa i sinovljevnih pesmica iz crtanih filmova u svojoj kući u civilizaciji. Protagonista *Valdena* živi u šumi u kući koju je sâm izgradio bežeći od civilizacije, a ne od svoje kuće za koju kaže: „Jedina kuća čiji sam vlasnik dotad bio (...) jeste šator (...). S ovim čvršćim zaklonom oko sebe napredovao sam malo u ustaljivanju na svetu" (Topo, 1981, str. 78).

Za razliku od *Valdena* i *Doplera*, junak filma *Into the Wild* ne odlučuje se za život na obodu i u međuprostoru već odlazi na Aljasku, te stoga možemo reći da je opozicija civilizacije i prirode u ovom delu jasno data iz perspektive glavnog lika, i da on svoju potragu za mestom i egzistencijalnom interiornošću pokušava da ostvari odlazeći što dublje u divljinu.

Ukoliko pogledamo drugu centralnu opoziciju u ovim delima, tj. opoziciju između pojedinca i društva, videćemo da je ona ne samo povezana sa opozicijom civilizacije i prirode, već i da su percepcije i ostvarenja ove dve opozicije analogne. Boravak Toroa i Doplera na obodu civilizacije i prirode ne isključuje ni jedno ni drugo. I jedan i drugi su u relativno redovnom kontaktu i sa ljudima i sa civilizacijom, koliko god da su prema njima kritični. Ni jedan ni drugi ne odbacuju civilizaciju već pokušavaju da je poprave, ili barem da je poprave za sebe. Kao primer se može uzeti činjenica da Toro ne odbacuje novac i novčanu privredu, već preispituje njihovu vrednost, a Dopler, koji se u Luovom sarkastičnom stilu zalaže za povratak robno-novčanoj privredi, pokušava meso losa kojeg je ulovio da zameni za određenu marku industrijski proizvedenog obranog mleka bez kog, kako tvrdi, ne može da živi. Kontakta sa ljudima im takođe ne manjka. I jedan i drugi relativno često posećuju ljude u civilizaciji ili primaju posetioce.

Makandles iz filma *Into the Wild*, pak, potpuno preseca svoje veze sa ljudima, a delimično i sa civilizacijom. On prekida svaki kontakt sa porodicom, koja uopšte ne zna gde se on nalazi, a o posetiocima na Aljasci naravno ne može biti ni govora. Krajnji izraz njegove želje da se što je moguće više odvoji od svog dotadašnjeg života je činjenica da menja ime, tj. na putu za Aljasku počinje drugačije da se predstavlja. Što se civilizacije tiče, on pokušava potrebu za njenim dostignućima da svede na minimum, što se ogleda u pokušaju da se liši svega što mu nije neophodno. To između ostalog podrazumeva i njegove pokušaje da nauči da se hrani prirodnim rastinjem i odbacivanje mapa. I jedno i drugo se na kraju za njega ispostavlja fatalnim. Svojevrsnu ironiju ovog njegovog pokušaja predstavlja činjenica da živi u napuštenom autobusu na koji slučajno nailazi, tj. u objektu civilizacije „bačenom" u prirodu. Toro i Dopler, koji civilizaciju ne odbacuju sasvim, ne samo da pronalaze nekakva skloništa već ih podižu i grade. Makandles se prosto naseljava u nečemu što je civilizacija odbacila u prirodu.

Ono što je možda još zanimljivije jesu njihovi razlozi za napuštanje civilizacije i odlazak u prirodu. Toro je predstavnik jedne filozofije koja je bila izuzetno društveno angažovana i naspram društva kritična. On civilizaciju simbolično napušta 4. jula, i odlazi u prirodu da sprovodeći svoj eksperiment pokaže i dokaže da civilizacija loše utiče na individuu i nudi privid života, dok priroda individuu oplemenjuje i pruža joj istinski živ-

ot. Njegovi razlozi su dakle sistemske i racionalne prirode. Povod Doplerovog odlaska iz civilizacije je privatne i emotivne prirode. Zbog smrti oca Dopler konačno uviđa da nije u stanju da nastavi da živi životom kojim je dotad živeo, i prinuđen je da se suoči sa svojim suštinskim neslaganjem sa društvom čiji je deo bio. Makandlesovi razlozi nisu sasvim jasno izneti[4], no čini se da je u njegovom slučaju u pitanju kombinacija sistemskih i privatnih razloga.

Na razmeđi navedenih centralnih kategorija našeg tumačenja nalazi se još jedna opozicija koja u ova tri teksta ima zanimljive realizacije. U pitanju je opozicija *divljak : intelektualac*. Ne ulazeći u opšte probleme i karakteristike ove opozicije, koja je i sama po sebi vrlo kompleksna i zahtevna, u ovom radu ćemo se pozabaviti samo konkretnim realizacijama navedene opozicije.

Sva trojica protagonista su akademski obrazovani, te se za svu trojicu može reći da pripadaju kategoriji *intelektualaca*. Ono u čemu se razlikuju jesu njihova pozicioniranja u odnosu na opoziciju *divljak : intelektualac* kad se nađu u prirodi. Toro, kao jedan od najpoznatijih predstavnika filozofije transcedentalizma, ostaje intelektualac, ali intelektualac koji pokušava da živi što bliže prirodi, tj. transcendentalističkoj koncepciji prirode i mesta individue u prirodi. No budući da se filozofija transcendentalizma više zalagala za „transcendentno" nego za konkretno divljaštvo (prirodnost), Toro ni u jednom trenutku ne gubi racionalnu kontrolu nad svojim „životinjskim" impulsima. Na početku poglavlja pod nazivom *Viši zakoni* on priznaje da ponekad oseća divljačke nagone, da se nađe „u čudnom stanju samozaborava, u potrazi za nekom divljači koju bih prožderao, i nijedan komad mi ne bi bio suviše divalj" (Topo, 1981, str. 189-190), ali to nikad ne čini. Na drugom mestu kaže kako se više ne bavi lovom na životinje, ne jede meso i ne poseduje pušku. Svoj nagon za divljim i avanturom zadovoljava pecanjem.

Ni Dopler ne poseduje pušku, ali ga to ne sprečava da ubije ženku losa. Ubija je zbog gladi koju već dugo trpi, i to nožem, iz blizine. U ovom činu vidimo Doplerov, možda i nenameran, pokušaj približavanja životu divljaka. Budući da uspeva da ubije ženku losa, možemo reći da mu taj pokušaj uspeva. Dopler ima i jednu telesnu karakteristiku na kojoj se u tekstu insistira, a koja ga takođe približava „divljacima" – svoj izuzetno veliki ud koji je čitavog njegovog života izazivao pažnju ljudi i zbog kog su ga zvali „kurati Dopler" (Lu, 2005, str. 14). Sa druge strane, Dopler je zavisan od industrijskog obranog mleka, tako tipičnog civilizacijskog proizvoda koji smatra vrhuncem ljudske civilizacije. Njegova zavisnost je tolika da meso losa, prvi pravi trofej svog divljaštva, menja za obrano mleko u supermarketu u Oslu.

Kao što je rečeno, Makandles se opredeljuje za odlazak u divljinu, o čemu svedoči i naziv filma, i za pokušaj života nezavisnog od civilizacije, njenih proizvoda i dostignuća. Prateći taj svoj projekat, i Makandles pokušava da ulovi losa, takođe zbog gladi koja ga muči, ali ispostavlja se da uprkos hroničnoj gladi nije u stanju da načini taj odlučujući iskorak u „divljaštvo", što se na kraju krajeva ispostavlja fatalnim po njega.

Pokušajmo na samom kraju sumarno da damo tematske i motivske paralele između

[4] Barem ne u filmu *Into the Wild*. Za potrebe ovog rada nije konsultovana knjiga *Put u Divljinu* Džona Krakauera koja je poslužila kao predložak filmskog scenarija.

ovih dela. Može se reći da su u sva tri dela centralni nekoliki motivi i teme, a to su pre svega privreda, samoća, ljudi, projekat i preporod. U sva tri dela se na neki način tematizuje pitanje privrede. Toro i Dopler dosta vremena posvećuju razmišljanju o manjkavostima postojeće privrede i ekonomije. Toro pokušava da redefiniše osnovne životne potrebe i da pokaže uspešnost života posvećenog jednostavnosti. Dopler se svojim pomalo paradoksalnim, a za Lua tako tipičnim zalaganjem za povratak privredi razmene, takođe smešta na stranu kritičara postojećeg privrednog i ekonomskog uređenja. Makandlesovo odbacivanje civilizacije pretpostavlja i odbacivanje privrede, no njegovo preživljavanje na putu do Aljaske zapravo svedoči o nekakvoj privredi razmene.

Može se reći da je Toroova kritika društva i privrede racionalna i sistematična. On racionalno ukazuje na manjkavosti postojećih sistema i emiprijski dokazuje prednosti svojih rešenja. Kao što će kasnije biti pokazano, „uspešno" i pozitivno okončanje njegovog boravka i eskperimenta na jezeru Valden tumači se kao dokaz ispravnosti njegovih teza. Doplerova kritika ljudi, društva i privrede je lična, emotivna i iracionalna. Dopler prosto ne podnosi ljude. Ali nigde nema objašnjenja zašto. Njegovo „neuspešno" i negativno konotirano okončanje boravka u šumi svedoči o nezavršenosti projekta potrage za sobom i o potrebi da se ta potraga nastavi.

Samoća je centralna tema sva tri dela. Toro je veliča i u njoj uživa, Dopleru nedostaje (što zbog previše misli i zvukova u njegovoj glavi, što zbog neželjenih posetilaca), i uživa u razgovorima sa mladučetom losa Bongom, koje je savršen sagovornik jer ne mora s njim da razgovara, a Makandles je potpuno osamljen. U vezi sa motivom samoće je i motiv posetilaca. Interesantno je da su i Toro i Dopler u kontaktu i sa ljudima koji imaju problema sa etabliranim društvenim sistemom, i sa ljudima koji taj sistem predstavljaju ili njemu streme. Toro jednom drvoseči pomaže da se domogne Kanade i slobode, a kod Doplera se doseljava Roger, lopov s kojim se Dopler sprijateljio dok mu je ovaj pljačkao kuću. Toro nabasava na irskog farmera kog neuspešno ubeđuje da se odrekne civilizacije i američkog sna, i da pođe s njim u prirodu. Na Doplera nabasava imućni konzervativac koji je isprva rešen da zaštiti privatno vlasništvo na kom se Dopler nedozvoljeno zadržava, a potom se naseljava pored njega.

Sva tri junaka imaju svoje projekte. Svoj trojici je glavni projekat sâm život na granici, ili u prirodi, no unutar tih projekata imaju i druge. Toroov projekat je pasuljište, Doplerov izgradnja totema u čast oca, a Makandlesov neuspeli lov na losa. I u ovom slučaju se Toro i Dopler upisuju u matrice uspelih ili donekle uspelih projekata, a Makandles u matricu neuspelih projekata.

Zaključak

Za sam kraj ostalo je pitanje preporoda. *Valden* se završava idiličnom slikom nabujalih voda i prolećnog preporoda prirode, koji odgovara Toroovom unutarnjem preporodu, što mu omogućava da okonča svoj eksperiment i da se preporođen i sa ponovno pronađenom ravnotežom vrati svom životu u civilizaciji. Doplerova situacija je potpuno različita, utoliko što se njegov boravak u prirodi zbog ljudi koji su mu se pridružili pret-

vorio u noćnu moru. Nema ni tišine ni osamljenosti ni preporoda. Roman se završava tako što on, njegov sin i los Bongo napuštaju Norvešku i kreću put Švedske, proglašavajući da su u ratu protiv briljantnosti i gluposti – karakteristika savremenog čoveka koje Dopler smatra najopasnijim i najnepoželjnijim. Roman se završava holivudskim „nastaviće se ...” i ironičnim „inšalah”.

Makandles uspeva da dočeka proleće razmišljajući više o preživljavanju nego o preporodu. Kreće put civilizacije, ali nailazi na nabujalu prolećnu reku, zbog koje ne uspeva da pređe granicu između prirode i civilizacije, i koja predstavlja njegovu konačnu smrtnu presudu. Vidimo da reka, koja u *Valdenu* simboliše Toroov preporod, u filmu *Into the Wild* simboliše neopozivi kraj.

U svetlu teorijskih uvida o kategorijama prostora, mesta i granice koji su u ovom radu izneti, može se reći da Toro i Dopler ni u jednom trenutku ne prelaze zamišljenu granicu između civilizacije i prirode, već da se zadržavaju u međuprostoru, kako geografskom, tako i identitetskom i simboličnom, što im omogućava uspešno kretanje i po prostoru civilizacije i po prostoru prirode. Toroov projekat se u tom međuprostoru percipira kao uspeo, dok se Doplerov percipira kao projekat koji i dalje traje. Makandles, pak, potpuno prelazi „na drugu stranu”, kako geografski, tako i simbolički. Ono što mu ne polazi za rukom je potpuni identitetski preobražaj – on ne uspeva da ostvari svoju želju i da postane divljak, identitetski ostaje u međuprostoru koji je fizički i simbolički napustio, i zbog toga ne uspeva da se vrati preko granice koju je jednom prešao.

IZVORI

Lu, E. (2005). *Dopler.* (S: Bilandžija, N. Ristivojević, M. Stevanović, Prev.). Beograd: Geopoetika.

Penn, S. (Režiser) (2007). *Into the Wild.* [DVD].

Торо, Х. Д. (1981). Валден или Живот у шуми. У Х. Д. Торо. Валден. О грађанској непослушности (стр. 1-297) (З. Миндеровић, Прев.). Београд: Српска књижевна задруга. (Оригинал објављен 1854.).

LITERATURA

Ashcroft, B., Griffiths, G. and Tiffin, H. (2001 [1998]). *Key Concepts in Post-Colonial Studies.* London: Routledge.

Baba, H. K. (2004). *Smeštanje kulture.* (R. Jovanović, Prev.). Beograd: Beogradski krug. (Original objavljen 1994.).

Casey, E. S. (1996). How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena. U Stephen Feld i Keith H. Basso (Ur.), *Senses of Place* (str. 13-52). Santa Fe: School of American Research.

Clingman, S. (2009). *Grammar of Identity: Transnational Fiction and the Nature of the Boundary*. Oxford: Oxford University Press.

Relph, E. C. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion Limited.

Tuan, Y. (1977). *Space and Place. The Perspective of Experience.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Хајдегер, М. (1999). Грађење, становање, мишљење? У М. Хајдегер. Предавања и расправе (стр. 115-129) (Б. Зец, Прев.). Београд: Плато. (Оригинал објављен 1951.)

Ivana Miljak[1]
(Filozofski fakultet, Novi Sad)

PROMENE U UMETNOSTI POSLE OKTOBRA: PRILOG INTERDISCIPLINARNOM ISTRAŽIVANJU AVANGARDE

Being based on the interdisciplinary approach to the study of artistic phenomena, the paper asks a question – What is the aspect from which the changes in the art should be interpreted after the October? A prominent sociological theorist George Peter Murdock maintains that the cause of cultural innovations, i.e. innovations in the art, is any kind of change in sociological collective behaviour. According to that point of view, the paper examines the study of changes in the art after the October from the political, cultural and sociological aspect. Due to the fact that the particularities of a cultural configuration become understandable as elements of a causally connected whole only by analysing the causal connections between variables in cultural schemes, it is concluded that the changes in the art after the October should be studied from the sociological aspect firstly, and afterwards from the cultural and political aspect.
Key words: cultural innovations, sociocultural fluctuations, October revolution, interdisciplinariness, avantgarde

Interdisciplinarnim istraživanjem (Interdisciplinary Research) Henri Remak nazvao je poređenje književnosti sa drugim područjima u kojima se ogleda ljudski duh i ljudski rad, na primer sa područjima umetnosti (slikarstva, vajarstva, arhitekture i muzike), filozofije, istorije, društvenih nauka (politike, ekonomike, sociologije), prirodnih nauka, religije i slično (Konstantinović, 2001, str. 26). Ovakvo Remakovo usmeravanje Ervin Kopen je dalje odredio: „Treba izbegavati svako 'interdisciplinarno nasilje' i ograničiti se na one discipline koje su bile od posebnog značaja za neku određenu epohu" (Isto).

Polazeći od definicije društvenih i kulturnih promena Džordža Pitera Mardoka prema kojoj „promene u društvenom ponašanju, a otud i u kulturi, potiču od nekih značajnih promena u životnim uslovima", te „bilo kakav događaj koji dovodi do menjanja stanja u kojem se odigrava kolektivno ponašanje može voditi kulturnim inovacijama" (Koković, 2002, str. 74), u radu se postavlja pitanje- sa kog aspekta bi trebalo tumačiti promene u umetnosti, pa i u književnosti posle Oktobra, sa politikološkog, kulturološkog ili sociološkog? Da bi se na to pitanje odgovorilo, razmotriće se svaki od aspekata.

Dovođenje u vezu i upoređivanje umetnosti i politike, te postavljanje pitanja u kakvim bi odnosima mogle biti, znači da umetnost može biti zavisna od politike. Sasvim očigledno, umetnost i politika se u svesti naivnog čoveka ocrtavaju kao dve

[1] ivanamiljak@yahoo.com

vrste delatnosti koje pripadaju dvema različitim oblastima.

Prvi uzrok te podvojenosti prikazao je Emil Dirkem. Prema Dirkemu, podela rada je uzrok jer su pojedinci prinuđeni da se specijalizuju, zbog čega se stvaraju načini i obrazuju mesta podvojenih i različitih delatnosti.

U marksističkoj teoriji te delatnosti, umetnost i politika različito su institucionalizovane. Tako nauka prihvata da se od svih predmeta koji su proizvod ljudske kreativnosti, umetnička dela razlikuju i vode poseban život, čime je umetnosti dat društveni standard. Mada, još od renesanse, umetnička oblast je određena i organizovana tako da se u njoj mogu zapaziti svi oni elementi kojima se obeležava institucija- osoblje, materijal, modeli, organizacija. Politika je duže vremena i još očiglednije institucionalizovana. Dakle, umetnost i politika se početkom dvadesetog veka još uvek najčešće smatraju i doživljavaju kao relativno samostalne različite institucije.

Tridesetih godina odnos politike i umetnosti podstakao je razmišljanja mnogih mislilaca- Lukača, Brehta, Frankfurtsku školu, Rajha, Markuzea. Frankfurtovci smatraju da politizacija umetnosti ima kritičku funkciju. Po Adornu, umetnost kao proizvod društvenog rada je protivdruštvena delatnost, ona kritikuje društvo samim svojim postojanjem. Bodrijar i Altiser smatraju da kritika ideologije još može biti deo ideologije. Da bi se obelodanio sistem, umetnik usvaja njegov jezik, ostaje njegov zarobljenik zbog čega se ne može boriti protiv sistema ostajući na njegovom terenu. Tako funkcija kritike može u pravom smislu reči doći do izraza samo u delovanju jedne druge umetnosti, neumetnosti ili antiumetnosti ali koja je ipak umetnost.

Mikel Difren je mišljenja da se između umetnosti i politike mogu uspostaviti samo takve veze u kojima dolazi do izraza potčinjavanje. U knjizi *Umetnost i politika* opisuje sadejstvo politike i umetnosti na sledeći način:

„Te veze mogu da deluju simetrično: hegemonistički se ponaša čas umetnost, čas politika. Potčinjavanje politike umetnosti takođe se može shvatiti na dva različita načina: može se shvatiti kao neka vrsta usmeravanja društvenog sistema prema lepoti, odnosno umetnosti, ili pozivanja na nju. Prirodno je da se potčinjavanje politike umetnosti često izvrgne u nešto suprotno: politika sebi potčinjava umetnost. Potčinjavanje umetnosti takođe može biti dvojako, prema tome da li je plod volje političara ili umetnika. U autoritativnim režimima, država se i ne trudi da sakrije kako nadzire umetnost korišćenjem ideoloških aparata. To se dešava i u demokratskim sistemima, ali u takvim slučajevima, država prvenstveno poštuje samostalnost institucija, a to je neophodno da bi se poštovala i njena samostalnost i da bi se u njoj obezbedila sloboda delovanja“ (Dufrenne, 1982, str. 101).

Tek prema sociološkoj perspektivi svako društvo je jedno jedinstvo. Društvo je celina, totalitet koji tvore institucije, a kultura je deo društva i označava stil života svojstven tom društvu, opšti način ponašanja njegovih članova ali i skup institucija u koje se ta ponašanja uklapaju i koje im propisuju norme.

Tako teorije kulturnih promena definišu međuzavisnost društva i kulture odgovarajući na pitanja da li promene u društvu utiču na promene u kulturi ili vice versa.

Miloš Ilić u knjizi *Sociologija kulture i umetnosti* izdvaja četiri grupe teorija o

kulturnim promenama- evolucionističku, ciklusnu, difuzionističku, funkcionalističku, dok Dragan Koković u knjizi *Kultura i umetnost* pored ove četiri izdvaja još dve- strukturalističku i teoriju kulture i ličnosti. Evolucionisti su nastojali da otkriju zakonitosti društvenog i kulturnog razvitka, ali su uvažavali uglavnom samo unutrašnje uzroke društvenog i kulturnog samokretanja, dok su zapostavljali značaj i uticaj spoljnih faktora na rezultate tog kretanja. Pod pojmom kulturnog ciklusa, zastupnici ove teorije podrazumevali su celinu kulturnog procesa određenih karakteristika. Difuzija označava širenje određenih kulturnih elemenata iz jedne kulture u drugu, ili iz jedne sredine u drugu. Funkcionalizam je zainteresovan za proučavanje povezanosti delova i celine, sa ciljem da utvrdi kako funkcioniše sistem. Značenje i smisao kulture može se po funkcionalistima razumeti tek kada se istraže uzajamni odnosi jedne kulturne pojave sa drugim pojavama, kao i sa celinom kulture unutar koje je pojava nastala i razvila se. Pripadnike strukturalističke teorije zanima sadašnje stanje stvari u odnosu na stanje stvari u početku, dok se zagovornici orijentacije kulture i ličnosti oslanjaju na psihologiju, psihoanalizu i socijalnu psihologiju te smatraju da određeni tipovi društveno- kulturnih sistema stvaraju određene bazične ličnosti. Ilić posebno izdvaja i učenje o kulturi i umetnosti Marksa, Engelsa i Lenjina jer ne spadaju u red onih mislilaca koji su kulturu i umetnost proučavali na akademski način. Karakter njihovog proučavanja kulture i umetnosti čvrsto je povezan sa shvatanjem da su kulturno- umetnička kretanja samo specifična forma društvenih kretanja uopšte.

Zbog toga što se po funkcionalističkoj teoriji kulturnih promena značenje i smisao kulture može razumeti tek kada se istraže uzajamni odnosi jedne kulturne pojave sa drugim pojavama, kao i sa celinom kulture unutar koje je pojava nastala i razvila se, promene u umetnosti posle Oktobra bi se prema toj teoriji relevantno istražile.

Ipak, društvene i kulturne promene se u potpunosti osvetljavaju tek kada se posmatraju sa sociološkog aspekta.

Promene ili „sociokulturne fluktacije“ Pitirim Sorokin definiše kao procese koji se neprestano ponavljaju u društvenom i kulturnom životu, procese pod kojim se podrazumevaju sve vrste kretanja, modifikacija, preobražavanja, menjanja ili evolucije, svaka promena datog logičkog predmeta tokom vremena, bez obzira da li je reč o promeni njegovog mesta u prostoru ili o modifikaciji njegovih kvantitativnih ili kvalitativnih aspekata (Сорóкин, 2002, str. 13).

Sorokin svaku promenu određuje sledećim elementima: sopstvenom jedinicom, odnosno celinom logičkog predmeta koja je u toku promene ili u procesu, vremenskim odnosima, prostornim odnosima i smerom. Po Sorokinu, bez jedinice ili logičkog predmeta nijedan proces, nijedno dinamičko stanje uopšte ne može biti podobno za opserviranje, razmišljanje ili opisivanje. Takva jedinica, iako se nalazi u procesu ili u toku promene, mora se shvatiti kao nešto što tokom čitavog procesa u kom se nalazi zadržava svoj identitet.

Svaka promena, proces, pokret, kretanje podrazumeva vreme koje je, prema Sorokinu, neophodno za karakterisanje društvenih i kulturnih procesa. Takođe, svaki proces se odigrava na nekom mestu i stoji u prostornom odnosu sa drugim procesima

i fenomenima, zbog čega elemenat prostora takođe pomaže u adekvatnijem opisu socikulturnih fenomena.

Četvrti elemenat koji se tiče procesa- smer, zasnovan je na činjenici da proces počinje od nečega i kreće se ka nečemu, kao i da promena pretpostavlja prelaz iz jednog stanja u drugo. Pravci ili smerovi procesa mogu biti različiti i mogu se svesti na četiri klase: vremenski pravac, prostorni, kvantitativni i kvalitativni pravac.

Bitan elemenat vremenskog pravca je vremenski redosled. Prema tome, Sorokin postavlja pitanja: „Ako imamo predmete, kvalitete i događaje, šta dolazi prvo, šta drugo, šta poslednje? Kakav je vremenski poredak ovih elemenata?“ (Сорóкин, 2002, str. 20).

Drugi oblik pravca kretanja jednog procesa jeste prostorni pravac koji može biti čisto prostorni pravac ili pravac u okviru društvenog prostora. Jedan proces može imati i svoj kvantitativni pravac. Četvrti oblik se tiče kvalitativne prirode pravca, i podrazumeva pralazak iz jednog kvalitativnog stanja u drugo.

Činioca promene ima mnogo, a kao najvažnije Sorokin ističe rat i mir, ekonomsko siromaštvo i prosperitet, vanredne situacije i uređenost društva bilo kog tipa. Tako državna kontrola u datom društvenom sistemu teži da se poveća u periodima velikih društvenih nevolja. Ovi nepovoljni uslovi naročito dolaze do izražaja u vreme ratova i ozbiljnih ekonomskih kriza u kojima veliki deo stanovništva oskudeva u osnovnim sredstvima za egzistenciju. U onom društvu u kome postoji nepodnošljiva nejednakost, naglo osiromašenje izaziva proširenje intervencije države u ekonomskoj sferi, a time i pooštravanje kontrole nad društvom i u svim drugim oblastima. Reč je dakle o drugom činiocu fluktuacije u obimu intervenisanja države.

U proučavanju promena u umetnosti posle Oktobra, prema pojmovima Pitirima Sorokina, jedinica u procesu jeste umetnost. Ona se menja ali zadržava suštinu bez obzira što se sastoji od elemenata koji se u potpunosti menjaju ili gube. Vremenski period u kome se ta jedinica posmatra jeste period posle Oktobarske revolucije, a prostorni okvir ukazuje na teritoriju Rusije. Vremenski pravac u proučavanju ovog fenomena počinje od oktobra 1917, a može se omeđiti sledećom velikom društvenom promenom- Drugim svetskim ratom. Prostorni pravac u ovom slučaju je pravac u okviru društvenog prostora u kojem se umetnost posle Oktobra kretala zajedno sa političkim režimom. Kvantitativni pravac promena koje se proučavaju podrazumeva produktivnost umetnika na svim poljima umetnosti, pri čemu taj pravac ide u smeru stvaranja novih vrsta umetnosti i novih načina izražavanja u postojećim oblicima. Kvalitativni pravac određuje se kretanjem iz umetnosti realizma ka avangardnoj umetnosti. Činioci promene pokazuju da su unutrašnji i spoljni poremećaji, revolucija i rat, posledice raspada sistema društvenih odnosa.

Dakle, umetničke promene posle Oktobra specifična su forma društvenih kretanja uopšte, zbog čega ih je neophodno sagledati i opisati najpre sa sociološkog aspekta, zatim sa kulturološkog, odnosno sa aspekta teorije kulturnih promena, i na posletku sa politikološkog. Tek analizom uzročnih veza između promenljivih vrednosti u kulturnim šemama, pojedinosti kulturne konfiguracije postaju razumjive kao elementi jedne uzročno povezane celine.

LITERATURA

Ilić, M. (1968). *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga.

Koković, D. (2000). *Kultura i umetnost.* Novi Sad: Akademija umetnosti.

Konstantinović, Z. (2001). Interdisciplinarnost i interliterarnost. U M. Šutić (Ur.), *Interdisciplinarnost teorije književnosti* (str. 23- 31). Beograd: Institut za književnost i umetnost.

Sorokin, P. (2002). *Društvena i kulturna dinamika: proučavanje promena u velikim sistemima umetnosti, istine, etike, prava i društvenih odnosa.* Beograd : Službeni list SRJ.

Difren, M. (1982). Umetnost i politika. Sarajevo: Svjetlost.

III

Cultural Contexts in Foreign Language Teaching
Educational Contexts

Barbara Jovanović[1]
(Filološki fakultet, Beograd)

UČENJE I USVAJANJE SRPSKOG KAO DRUGOG JEZIKA U KONTEKSTU VEĆINSKE ZAJEDNICE[2]

The process of second language learning, can take place in different social and language contexts. Language context here refers to the different settings in which L2 learning can take place. Although Serbia is often considered monolingual country, there is a large number of different minorities who speak their own language within their communities. Some of these minorities can choose their L1 as language of education, but not all of them. Regardless of their status, all above named languages contribute to linguistic diversity, which should be preserved. Passing through the education system, members of these communities should become balanced bilingual speakers of both languages, but different studies have shown that additive bilingualism is often replaced with subtractive one. This paper examines the causes and consequences of that process.
Key words: Majority language, minority language, language of education, subtractive and additive bilingualism.

Uvod

S obzirom na činjenicu da u višejezičnim sredinama mogu postojati brojni problemi povezani sa razvojem dvojezičnosti, odabirom jezika obrazovanja i međuetničke komunikacije, u ovom radu bavićemo se problemima i dilemama sa kojima se susreću pripadnici etnolingvističkih manjinskih zajednica pri odabiru jezika u pomenutim situacijama.

Cilj ovog rada je da ukaže na problematična polja i faktore koji utiču na jezičko opredeljenje pripadnika manjinske zajednice, kao i na posledice koje njihovi izbori nose. Iako je poznavanje jezika šire komunikacije u jednoj zajednici od presudnog značaja za uspešnu integraciju i ekonomski prosperitet pripadnika manjinske zajednice, maternji jezici tih zajednica ne smeju biti zapostavljeni. Manjinski i većinski jezici bi trebalo paralelno da se razvijaju pružajući mogućnost pojedincima da se ostvare, kako na privatnom tako i na poslovnom planu.

U radu će biti predstavljeni rezultati dosadašnjih istraživanja vezanih za različite etnolingvističke zajednice u Srbiji. Istraživanja su sprovedena u mađarskoj, rumunskoj

[1] barbara.milanovic@filoloski.rs
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika, književnosti i kulture (modul jezik) na Filološkom fakultetu u Beogradu na predmetu Teorija usvajanja L2, pod mentorstvom doc. dr Maje Miličević

i romskoj manjinskoj zajednici. Mađarska i rumunska zajednica su u mogućnosti da odaberu na kom jeziku žele da pohađaju nastavu (u osnovnoj i nekim srednjim školama), na maternjem ili jeziku većinske zajednice, dok se romska manjinska zajednica nalazi u nešto specifičnijoj situaciji. Ova manjinska zajednica nema mogućnosti da kompletnu nastavu pohađa na svom maternjem jeziku.

Za sada u Srbiji postoji samo nekoliko škola u Vojvodini koje pružaju mogućnost izbornih časova romskog jezika sa elementima romske kulture. U nastavku rada ćemo pomenuti neke od prepreka za razvoj bilingvalne nastave na romskom jeziku, ali i pripremnu nastavu koja bi mogla biti jedno od privremenih rešenja za poboljšanje položaja romske dece u sistemu obrazovanja i njihova bolja akademska postignuća.

Teorijski okvir

Ovaj deo rada posvećen je definisanju nekih od lingvističkih pojmova relevantnih za analizu postojećih terenskih istraživanja koja će biti prikazana u nastavku.

Značaj dvojezičnosti

Dvojezičnost (bilingvalnost) predstavlja kontinuum omeđen s jedne strane teorijski potpunom dvojezičnošću a s druge strane potpunom jednojezičnošću (Bugarski, 2009, str. 120).

Istraživanja (Skutnabb-Kangas, Mc Carty, & Magga, 2007) su pokazala da na testovima inteligencije, bilingvalni ili multilingvalni pojedinci bivaju uspešniji od monolingvalnih pojedinaca, što nam govori da poznavanje nekoliko jezika predstavlja značajan kako individualni tako i društveni resurs. Dvojezičnost doprinosi širenju vidika pojedinaca i razvoju tolerancije prema različitosti (Alcón Soler, 2007). Bilingvizam često podrazumeva i *bikulturalizam* (Bugarski, 2009, str. 127), još jedan značajan društveni resurs. Empirijska i teorijska istraživanja su pokazala da bilingvizam podstiče kognitivni razvoj, psihološku fleksibilnost, toleranciju prema drugom i drukčijem, uz suzbijanje lingvocentrizma i etnocentrizma i širenje intelektualnih horizonata (Bugarski, 2009, str. 129).

Obrazovanje na jeziku primarne socijalizacije ili jeziku većinske zajednice?

Psiholozi napominju da je neophodno da dete ovlada barem jednim jezikom na nivou izvornog govornika, jer se jezički razvoj deteta odvija u neprekidnoj interakciji sa razvojem drugih mentalnih funkcija. Postoji optimalni period za usvajanje prvog jezika između druge i sedme godine života (Bugarski, 1995, str. 40).

Različiti autori imaju različite preporuke kada je u pitanju zastupljenost maternjeg i većinskog jezika u procesu obrazovanja. Neki smatraju da je potrebno da se nastava na maternjem jeziku sprovodi samo do momenta kada će se učenici osposobiti za dalje školovanje na većinskom jeziku (Kristal, 1996, str. 366). Drugi se zalažu za zastupljenost

maternjeg jezika u obrazovanju pripadnika manjinskih zajednica, najmanje prvih 8 ili 9 godina, a ako je to moguće i duže (Skutnabb-Kangas, 2004). Melanija Mikeš preporučuje (1996, str. 19) da se još u vrtiću koji se pohađa na maternjem jeziku, otpočne sa aktivnostima na većinskom jeziku i to u trajanju od petnaest do trideset minuta zavisno od stepena u kom se maternji i jezik većinske zajednice razlikuju, kako bi se oba jezika paralelno razvijala.

Bez obzira na pomenuta neslaganja, svi autori su saglasni da obrazovanje mora obuhvatati oba jezika, jezik primarne socijalizacije i jezik većinske zajednice. Mnogi roditelji, pripadnici manjinskih zajednica, uvereni su da moraju birati između svog identiteta pripadnika manjinske zajednice i ekonomskog prosperiteta ostvarivog jedino kroz jezik većinske zajednice. Ukoliko se celokupno obrazovanje odvija na dominantnom jeziku većinske zajednice mala je verovatnoća da će pripadnici manjinskih zajednica koji prođu kroz ovaj obrazovani sistem prenositi maternji jezik svojoj deci (Mc Carty et al. 2007). Sistem u kome se i maternji jezik i jezik većinske zajednice paralelno razvijaju, dovodi do značajnog uspeha samog pojedinca ali i šire zajednice (Mc Carty et al., 2007). Što su više pripadnici manjinskih zajednica izloženi obrazovanju na svom maternjem jeziku (u okviru bilingvalne nastave) to će više napredovati svojim znanjem i u većinskom jeziku (Skutnabb-Kangas, 2004). Dvojezična nastava je jedno od dobrih rešenja, međutim ona je često organizovana tako da vodi ka razvijanju kompetencija samo jednog jezika.

U Srbiji nastava na manjinskom jeziku kao L1 podrazumeva veoma ograničen fond časova srpskog jezika kao L2 (2 časa nedeljno) što dovodi do toga da nivo kompetencije na srpskom jeziku, kod govornika manjinskih jezika, bude toliko nizak da oni nisu u stanju da nastave školovanje na srpskom jeziku ili nađu posao van svojih regionalnih zajednica (Filipović, 2007, str. 378). Ali isto tako veliki broj pripadnika manjinskih zajednica, sebi svesno uskraćuje pravo na obrazovanje na svom maternjem jeziku, kako bi proširili mogućnosti za dalje školovanje i uspešno i profitabilno zaposlenje u okviru većinske zajednice (Filipović, 2007, str. 378).

Uloga jezičke politike u širenju dvojezičnosti i multikulturalnosti

Za razvoj dvojezičnosti, neophodno je da država svojom obrazovnom politikom omogući obrazovanje na manjinskim jezicima od perioda predškolskog obrazovanja (Alcón Soler, 2007). Iako mnogi političari poručuju da bi pripadnici manjinskih jezika trebalo da nauče svoj maternji jezik, oni vrlo često suzbijaju mogućnosti da se to u praksi i ostvari (Skutnabb-Kangas, 2004).

Nastankom Evropske unije i ujedinjenjem različitih nacija, stvorena je potreba za širenjem multikulturalnosti i višejezičnosti, a otuda i potreba da to postane jedan od najistaknutijih ciljeva jezičkih politika država članica (Alcón Soler, 2007). Ideologija „jedna država = jedna nacija = jedan jezik“ ne doprinosi širenju interkulturnih vrednosti, a često je i zastupljena u jezičkim obrazovnim politikama koje kreiraju državne institucije (Filipović, Vučo i Đurić, 2010). Ova ideologije je težila kako nacionalnoj tako

i lingvističkoj homogenosti i asimilaciji (Skutnabb-Kangas, 2004). Da bi se situacija promenila potrebno je promeniti dosadašnji pristup obrazovanju pripadnika manjinskih zajednica, i kada je god to moguće pružiti im priliku da se obrazuju u okviru bilingvalne nastave koje će im omogućiti da razvijaju svoje kompetencije kako u manjinskom tako i u većinskom jeziku (Filipović et al., 2010). Formiranje funkcionalne jezičke politike predstavlja pravi izazov, počevši od samog odabira zvaničnog ili zvaničnih jezika jedne države. Ono što će okarakterisati određene jezike kao većinske, često nije broj njihovih govornika već odnos političke i ekonomske moći. Jezička politika je ta koja bi trebalo da obezbedi uslove za razvoj manjinskih zajednica, pre svega na lokalnom nivou a kasnije i na širem čak globalnom nivou gde će pripadnici etnolingvističkih manjima promovisati svoja prava.

Zajednički Evropski referentni okvir je priručnik Saveta Evrope sa eksplicitnom namerom da bude primenljiv u različitim kontekstima učenja i nastave jezika (Filipović, 2009a, str. 78). On pruža mogućnost za formiranje kurikularnog okvira nastave srpskog kao L2 i komplementarnu nastavu manjinskih jezika u okviru konteksta bilingvalne nastave (Filipović, 2011). Ovakva nastava mora da prepoznaje interkulturalnost, da vrednuje različitost, da pruža mogućnost za razvijanje ličnih i kolektivnih identiteta, baziranih na različitim psihološkim, socio-kulturnim, etničkim i lingvističkim faktorima (Filipović, 2011).

Bazična i akademska komunikativna kompetencija

Bazičnu komunikativnu kompetenciju, govornici manjinskih jezika stiču relativno brzo po uključenju obrazovni sistem na drugom jeziku (L2) i ona se odnosi na sposobnost komunikacije sa pripadnicima većinske zajednice (Filipović, 2011). Akademska komunikativna kompetencija se stiče kada se škola pohađa na nematernjem jeziku (L2) i predstavlja proces koji traje i po nekoliko godina, koji teži izjednačavanju u akademskim postignućima sa govornicima kojima je jezik obrazovanja ujedno i jezik primarne socijalizacije (Filipović, 2011). Bazična komunikativna kompetencija je visoko kontekstualizovana i podrazumeva prisustvo ne-lingvističkih ili paralingvističkih sredstava, kao što su gest, mimika, pokret, odnosno mogućnost parafraziranja, preformulacije i ponavljanja lingvističke poruke (Filipović, 2011). Akademsku kompetenciju odlikuje upotreba posebnih registara kao i formalnog stila, složenost rečenice i upotreba složenijih gramatičkih struktura, (Filipović, 2011). Ovo nas dovodi do zaključka da su akademska postignuća pripadnika manjinskih zajednica direktno proporcijalna razvoju njihove akademske komunikativne kompetencije na jeziku obrazovanja.

Lingvistička socijalizacija

Pored usvajanja gramatike maternjeg jezika deca kroz učenje jezika usvajaju i socijalne i kulturne obrasce upotrebe jezika. Proces lingvističke socijalizacije je deo

procesa generalne socijalizacije kojom deca postaju socijalno i kulturno kompetentni članovi društva (Réger, 1997, str. 170). Obrasci jezičke upotrebe koje deca usvajaju kroz jezik primarne socijalizacije, često se razlikuju od obrazaca koje je potrebno primeniti u usvajanju pismenosti. Jedan od uzroka akademskih neuspeha dece pripadnika manjinske zajednice (posebno pripadnika zajednica kao što je romska, čiji se kulturni obrasci uglavnom drastično razlikuju od kulturnih obrazaca pripadnika većinske zajednice) je i nepostojanje adekvatne predškolske pripreme za dalji proces obrazovanja (Réger, 1997, str. 172). **Školski programi su danas formirani tako da podrazumevaju da su određena funkcionalna i l**ingvistička znanja već usvojena, međutim proces socijalizacije dece pripadnika manjinskih i većinske zajednice, nije isti pa se i postignuti rezultati razlikuju. Program predškolskog obrazovanja trebalo bi da bude osmišljen tako nadomesti ono što roditelji nisu bili u mogućnosti da pruže svojoj deci, kada je socijalizacija u pitanju, kako opšta tako i jezička (Réger, 1997).

Terenska istraživanja i rezultati

U ovom delu rada biće predstavljena istraživanja, sprovedena od strane različitih nevladinih organizacija i pojedinaca – lingvista, koja ukazuju na jezičke barijere, stepen usvojenosti većinskog jezika i različite probleme u obrazovnom sistemu sa kojima se susreću pripadnici manjinskih zajednica u Srbiji.

Dvojezičnost mađarskih đaka u Vojvodini[3]

Procentualni odnos između stanovnika mađarske i srpske nacionalnosti u Vojvodini 1991. godine je iznosio 16,85%, a 2002. godine iznosio je 14,28% sa tendencijom opadanja. Kanjiža (86.6%) i Senta (78,1%) predstavljaju neke od gradova sa najvećim brojem stanovnika, pripadnika mađarske zajednice. U različitim mestima u Vojvodini različit je i karakter i stepen dvojezičnosti. U pomenutim gradovima sa velikim procentom mađarskog stanovništva, učenici pripadnici mađarske nacionalne manjine uopšte ne govore ili veoma slabo govore srpski jezik. To dovodi do veoma sužene mogućnosti izbora posla i poslovne mobilnosti, ukoliko se ovakvi pojedinci ne opredele da svoju poslovnu karijeru nastave u Mađarskoj. U Srbiji oni će biti ograničeni na već pomenuta mesta u kojima veliki procenat stanovništva govori mađarski. Mali fond časova srpskog jezika jedan je od uzroka problema. Lošoj situaciji doprinose i sami đaci, koji ne osećaju potrebu da nauče srpski jezik, jer se u svojim selima ili gradovima, veoma dobro snalaze i na mađarskom jeziku, ne razmišljajući o budućnosti i mogućnosti profesionalne mobilnosti.

[3] Svi podaci o istraživanju preuzeti su iz: Andrić, E. (2009). Dvojezičnost mađarskih đaka u Vojvodini. U: Vlahović, P. Bugarski, R. i V. Vasić (Ur.). *Višejezični svet Melanije Mikeš*. (str. 37-54). Novi Sad: Filozofski fakultet i Društvo za primenjenu lingvistiku.

Prikaz rezultata istraživanja po gradovima

Edita Andrić (2009) je sprovela istraživanje dvojezičnosti mađarskih učenika, u četiri mesta u Vojvodini: Subotici, Senti, Novom Sadu i Jermenovcima. Istraživanje je podrazumevalo popunjavanje ankete koja je obuhvatala zadatke iz gramatike (oba jezika), sintakse i semantike kao i dodatni upitnik sa pedeset pitanja. Pitanja u upitniku ticala su se nacionalnosti i socijalnog statusa porodica iz kojih učenici potiču, njihove samoprocene poznavanja srpskog i mađarskog jezika kao i procene značaja dvojezičnosti. Istraživanje predstavlja kombinaciju kvantitativnog i kvalitativnog metoda.

U Subotici je obrazovna mreže najrazvijenija i postoji bogat televizijski i radio program na mađarskom. U istraživanju je učestvovao četrdeset jedan učenik (33 iz osnovne i 8 učenika srednjih škola). U ovoj grupi sedmoro dece potiče iz mešovitih brakova, ali na pitanje koje su nacionalnosti trideset devetoro učenika je navelo mađarsku nacionalnost, a kao glavni razlog naveli su mađarski kao maternji jezik (31 učenik). Na pitanje koji je jezik koji su prvo naučili, njih trideset petoro je odgovorilo da je prvo naučilo mađarski, četvoro su istovremeno počeli da govore i mađarski i srpski, a dva đaka nisu odgovorila na ovo pitanje. Na pitanje gde su naučili srpski, šesnaestoro je odgovorilo da su srpski naučili u porodici, petoro u susedstvu kroz igru sa drugom decom, troje je izjavilo da ne zna srpski, a petoro nije odgovorilo na ovo pitanje.

Tabela 1.[4]

Učeničke ocene sopstvenih jezičkih kompetencija

Ocena	1	2	3	¾	4	5	bez odgovora
iz mađarskog	-	1	2	2	11	22	2
iz srpskog	3	9	12	-	9	3	5

Ova tabela pokazuje da trideset jedan učenik smatra da bolje govori mađarski, dvoje učenika smatra da bolje govori srpski, a sedmoro ih je procenilo da su im jezičke kompetencije na oba jezika podjednake.

U Novom Sadu situacija je drugačija. Procenat mađarskog stanovništva je daleko manji, ali i u ovom gradu postoji mogućnost školovanja na mađarskom jeziku. U pet osnovnih škola postoji mogućnost školovanja na mađarskom. Kada su u pitanju srednje škole, u gimnaziji, medicinskoj, elektrotehničkoj, umetničkoj i poljoprivrednoj školi, postoje odeljenja u kojima se nastava održava na mađarskom. Što se tiče fakulteta izbor je ograničen na Filozofski fakultet koji osim na Odseku za hungarologiju pruža mogućnost praćenja nastave na mađarskom jeziku na opštim predmetima, kao što su sociologija, psihologija, pedagogija, kursevi stilistike i retorike.

U istraživanju u Novom Sadu učestvovalo je 67 učenika 5. i 7. razreda osnovne škole. Petnaestoro đaka je iz mešovitih brakova. Šezdeset dvoje dece se izjasnilo da je mađarske nacionalnosti pri čemu su kao glavni razlog za to naveli da su im roditelji

[4] Svi tabelarni prikazi u ovom istraživanju preuzeti su iz: Andrić, E. (2009). Dvojezičnost mađarskih đaka u Vojvodini. U: Vlahović, P. Bugarski, R. i V. Vasić (Ur.). *Višejezični svet Melanije Mikeš*. (str. 37-54). Novi Sad: Filozofski fakultet i Društvo za primenjenu lingvistiku.

Mađari (49) dok je mađarski kao maternji jezik na drugom mestu sa 47 odgovora. U ovoj zajednici deca su u većem procentu dvojezična mada većina daje prednost kompetencijama na mađarskom jeziku.

Tabela 2.

Učeničke ocene sopstvenih jezičkih kompetencija

Ocena	1	2	3	¾	4	5	bez odgovora
iz mađarskog	-	-	4	2	31	30	-
iz srpskog	-	3	20	1	23	20	-

Ova tabela pokazuje da su sva deca izjavila da govore srpski, njih trideset dvoje smatra da bolje govori mađarski, desetoro procenjuje da im je srpski jezik dominantniji a dvadeset petoro da podjednako dobro govore oba jezika.

Senta je mesto sa oko 20 000 stanovnika. Prema popisu iz 2002. godine Mađara ima 15 860, pa se može reći da je naseljena pretežno Mađarima. Senta je jedan od kulturnih centara Mađara u Vojvodini. U istraživanju je učestvovalo 14 učenika gimnazije za talente. Samo jedno dete u ovoj grupi je iz mešovitog braka. Sva deca su se izjasnila kao Mađari, a u 11 slučajeva mađarski kao maternji jezik je glavni razlog ovog opredeljenja. Učenici u svojim zajednicama govore isključivo mađarski, a srpski su počeli da uče tek u školi.

Tabela 3.

Učeničke ocene sopstvenih jezičkih kompetencija

Ocena	1	2	3	¾	4	5	bez odgovora
iz mađarskog	-	1	1	1	5	5	-
iz srpskog	3	4	4	1	2	-	-

Kao što se u ovoj tabeli može videti, nijedan učenik nije ocenio sopstveno poznavanje srpskog jezika odličnom ocenom, a njih samo dvoje je poznavanje srpskog jezika ocenilo kao vrlo dobro, dok je samo troje ispitanika svoje poznavanje mađarskog jezika ocenilo ocenom manjom od 4.

Poslednji deo istraživanja obavljen je u Jermenovcima, selu u južnom Banatu. U ovom selu stanovništvo je pretežno mađarsko. Prema popisu iz 2002. godine selo je imalo 1033 stanovnika a Mađara 714. U istraživanju je učestvovalo devetnaestoro dece od kojih petoro dece potiče iz mešovitih brakova. Sva deca se izjašnjavaju kao Mađari, ali u ovom slučaju kao glavni razlog navode to što su im roditelji Mađari (14), dok se mađarski kao maternji jezik našao na drugom mestu sa 11 odgovora.

Kada je u pitanju njihova procena poznavanje jezika, u ovom mestu su rezultati istraživanja značajno drugačije od prethodnih. Samo petoro ispitanika je izjavilo da bolje govori mađarski, četvoro je izjavilo da bolje govori srpski, kod devetoro smatra da su im jezičke kompetencije na oba jezika podjednake. Ipak kada je u pitanju upotreba jezika u najličnijim trenucima većina ispitanika se opredelila za mađarski.

Tabela 4.
Učeničke ocene sopstvenih jezičkih kompetencija

Ocena	1	2	2/3	3	4	4/5	5
iz mađarskog	-	-	2	3	8	3	2
iz srpskog	-	1	-	5	10	-	2

Iako se rezultati ovog istraživanja razlikuju od mesta do mesta, ono što se može izvući kao zaključak je da izbalansirana dvojezičnost ne postoji. Više od 60% ukupnog broja ispitanika izjavilo je da bolje govori mađarski, neki su čak izjavili da ne govore srpski a mali je broj onih koji su ocenili da podjednako dobro govore i srpski i mađarski i koji sebe smatraju izbalansiranim bilingvalnim govornicima. Rezultati istraživana ističu da stepen usvojenosti jezika većinske zajednice, zavisi od velikog broja faktora kao što su: procenat zastupljenosti većinskog i manjinskog stanovništva, nacionalni sastav mikrozajednice (roditelji, porodica i familija, komšiluk, škola, prijatelji…), postojanje ustanova kulture na jednom ili oba jezika, motivacija nastavnika i mnogi drugi, ali škola je svakako jedan od faktora sa najvećim uticajem.

Dvojezičnost rumunske dece u Vojvodini[5]

Autor ovog istraživanja je Marina Puja-Badesku. Istraživanje je sprovedeno u Vojvodini sa pripadnicima rumunske manjinske zajednice. Prema podacima poslednjeg popisa stanovništva u Vojvodini rumunski jezik govori više od 30 000 ljudi sa tendencijom opadanja. Vojvodina je, kako sama autorka navodi, multikulturalna sredina u kojoj se često susrećemo sa dvojezičnošću. Ona napominje da kada govorimo o dvojezičnoj deci ne smemo generalizovati situaciju, jer od uticaja različitih faktora zavisi u kojoj meri će dete usvojiti jedan a u kojoj drugi jezik. U Vojvodini je obrazovanje na rumunskom jeziku omogućeno na svim nivoima, ali je mogućnost izbora zanimanja na višim nivoima obrazovanja znatno sužena. Od srednjih škola, postoji jedna ekonomska škola u Alibunaru i jedna gimnazija u Vršcu. Kada je visoko obrazovanje u pitanju na rumunskom postoje sledeći programi: Viša škola za vaspitače u Vršcu, Fakultet za vaspitače u Beogradu - istureno odeljenje u Vršcu, Katedra za romanistiku na Filološkom fakultetu u Beogradu i Odsek za rumunistiku na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Suženi izbor na nivoima visokog obrazovanja jedan je od razloga zašto se roditelji odlučuju da svoju decu upišu u škole na srpskom jeziku, ili ih pak nakon škole na rumunskom jeziku šalju na Univerzitete u Rumuniji. U radu se ne pominju konkretne metode kojima je istraživanje sprovedeno, već on obuhvata prikaz postignutih rezultata. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da sistem obrazovanja još uvek nije osmišljen tako da se razvije izbalansirani bilingvizam pa često znanje jednog od ova dva jezika ostaje na veoma niskom nivou. Koji će se jezik više razviti zavisi od odobira jezika na kom će

[5] Svi podaci o istraživanju preuzeti su iz: Puja-Badesku, M. (2009). Dvojezičnost rumunske dece u Vojvodini. U Vlahović, P. Bugarski, R. i V. Vasić (Ur.). *Višejezični svet Melanije Mikeš*. (145-151). Novi Sad: Filozofski fakultet i Društvo za primenjenu lingvistiku.

se pohađati škola. Ukoliko se odluče za nastavu na rumunskom jeziku, srpski uglavnom bude zanemaren, što se dešava i sa rumunskim ukoliko se roditelji odluče da svoje dete upišu u školu na srpskom jeziku. U tom slučaju rumunski uglavnom ostaje na nivou onoga što je usvojeno u periodu predškolskog uzrasta.

Iako ovaj rad ne iznosi konkretne podatke koji ukazuju na stepen usvojenosti jezika sredine kod pripadnika rumunske manjinske zajednice, smatram da je značajan jer ukazuje koji su praktični problemi sa kojima se susreću pripadnici ove zajednice kada je bilingvizam u pitanju. Postojeći sistem obrazovanja u velikoj meri utiče na odluke roditelja pru izboru jezika obrazovanja a samim tim i na stepen dvojezičnosti njihove dece.

Specifična situacija romske manjinske zajednice

Romi su jedna od najrasprostranjenijih i najbrojnijih nacionalnih manjina u Evropi. Prema popisu iz 2002. godine, u Srbiji 63% Roma je bez završene osnovne škole, 27% je sa završenom osnovnom školom, 8% je završilo srednju školu, a manje od 1% ima višu ili visoku **školu** (Macura-Milanović, 2008, str. 3). U Srbiji u slučaju romske dece veoma dugo je bio zastupljen program *totalne submerzije* (engl. *total submersion*) [6] u kojem su romska deca od prvog dana stupanja u obrazovni sistem, uključivana u jednojezična srpska odeljenja, bez ikakve prethodne pripreme, u smislu sticanja kompetencije u srpskom kao L2 i veoma često sa potpuno različitim epistemološkim viđenjem sveta i škole (Filipović, 2009b). Kao rezultat takvog pristupa, romska deca se veoma brzo po ulasku u obrazovni sistem procenjuju kao intelektualno inferiorna i prebacuju u tzv. specijalna odeljenja ili specijalne škole (Filipović, 2009b, str. 6). Većina državnih institucija podržava inkluziju romske dece u obrazovni sistem, gde su ona integrisana sa pripadnicima većinske zajednice, dok odvojena odeljenja za romsku decu vide kao vid segregacije. Međutim rešenje nije tako jednostavno. Inkluzija sama po sebi ne predstavlja suštinsko rešenje problema. Kako je moguće da deca pohađaju nastavu na svom manjinskom jeziku u istom odeljenju sa decom koja taj jezik ne govore, osim ako i pripadnici većinske zajednice ne postanu dvojezični (Skutnabb-Kangas, 2004)? Romi još uvek nemaju standardni jezik, pa su prvi napori u pravcu emancipacije i očuvanja lingvističkog i jezičkog identiteta, usmereni upravo ka stvaranju standardnog romskog jezika koji bi bio jedinstven za Rome iz cele Evrope, a i šire (Filipović et al., 2010, str. 261). Međutim stvaranje jedinstvenog standardnog jezika je veoma komplikovano jer se samo na teritoriji Srbije govori više dijalekata romskog jezika a slična je situacija i u drugim evropskim zemljama (Filipović et al., 2010, str. 262).

Problem obrazovanja Roma pogađa ne samo ovu manjinsku zajednicu, već i sve ostale stanovnike naše države. S obzirom da je nedovoljno poznavanje jezika obrazovanja

[6] Autorka (Filipović, 2009b) u svom radu navodi ovaj program kao program totalme imerzije (engl. *total immersion*) međutim prema klasifikaciji lingviste Roda Elisa (Ellis, 1994) opisani program odgovara programu totalne submerzije. Nakon podrobnijeg israživanja pomenutih termina zaključili smo da termin totalna submerzijaadekvatnije opisuje program o kome govori i pomenuta autorka.

jedan od glavnih razloga loših akademskih postignuća romske manjinske zajednice, pronalaženje rešenja ovog problema, mora biti jedan od istaknutih ciljeva modernih jezičkih politika. Da bi se pomoglo romskoj deci da ostvare što bolje akademske rezultate u toku svog školovanja, potrebno je integrisati već postojeće lingvističke i kulturne kompetencije u proces obrazovanja, kao i širenje interkulturnih vrednosti kako među pripadnicima manjinske, tako i većinske zajednice, koje će doprineti smanjenju segregacije i diskriminacije ove zajednice (Filipović et al., 2010). Pohađanje vrtića sa decom pripadnicima većinske zajednice, od velikog je značaja za romsku decu. U tom periodu ona mogu savladati većinski jezik, naviknuti se na određeni vid nastave, ali se takođe i njihovi roditelji uče da učestvuju u procesu obrazovanja svoje dece.

Romska deca u „specijalnom" obrazovanju u Srbiji – prezastupljenost, niska postignuća i uticaj na život[7]

Ovaj istraživački projekat imao je za cilj da dokumentuje visoku zastupljnost Roma u specijalnim školama i specijalnim odeljenjima redovnih škola. U ovom radu fokusiraćemo se samo na one delove istraživanja koji svedoče o usvojenosti jezika obrazovanja, u našem slučaju srpskog jezika.

Istraživanje je sprovedeno u okviru programa EUMAP Instituta za otvoreno društvo i realizovano je u periodu od juna 2008. godine do novembra 2009. godine. Istraživanje se sastojalo od pregleda literature i prikupljanja primarnih podataka-kvalitativnim i kvantitativnim metodama. Pregled literature obuhvatio je analizu dokumenta koja se bave opštim pitanjima obrazovanja, specijalnim obrazovanjem i obrazovanjem Roma, relevantnu zakonsku regulativu, strategije, akcione planove, istraživanja i izveštaje. Uzorak ovog istraživanja uključuje sve specijalne škole u Srbiji kao i sve osnovne škole sa specijalnim odeljenjima. Istraživanje je obuhvatalo popunjavanje sveobuhvatnog „Upitnika za škole" (postojale su različite vrste ovog upitnika, zavisno da li je bio namenjen osnovnim školama sa specijalnim odeljenjima ili specijalnim školama), „Upitnika za nastavnike", a ostale informacije su prikupljene polustrukturiranim intervjuima sa ostalim osobljem škole, sa direktorima, pedagozima, psiholozima, socijalnim radnicima i sekretarima. Istraživanje je dalo značajne podatke o položaju Roma u obrazovnom sistemu u Srbiji, ali u ovom radu pomenućemo samo one koji govore o usvojenosti jezika sredine kod pripadnika romske zajednice.

U izveštaju su prikazani statistički podaci školskog uspeha romskih đaka, procenat napuštanja škole, ponavljanja razreda i školskog neuspeha. Veliki procenat romske dece u specijalnim školama i specijalnim odeljenjima nije statistički opravdan pa se smatra da su mnoga

[7] Svi podaci o istraživanju preuzeti su iz: Lukšić Orlandić T. (ur.) (2010). *Romska deca u „specijalnom" obrazovanju u Srbiji – prezastupljenost, niska postignuća i uticaj na* život *(Istraživanje o* školama *i odeljenjima za decu sa teškoćama u razvoju)*. Beograd: Fond za otvoreno društvo. preuzeto sa: http://www.inkluzija.org/biblioteka/RomskadecauspecijalnomobrazovanjuuSrbiji.pdf

romska deca nepravedno upućena u ovaj vid obrazovanja. Kao jedan od glavnih razloga nepravednog upućivanja romske dece u specijalne škole navodi se nedovoljno poznavanje jezika obrazovanja. Testiranje za upis u osnovnu školu obavlja se na srpskom jeziku i često rezultati romske dece dobijeni na ovakvim testiranjima nisu adekvatni jer ne prikazuju adekvatne procenu inteligencije. Ukoliko dete ne razume instrukcije neće biti u stranju ni da odgovori na njih niti adekvatno reši zadatke sa kojima je suočeno.

Jedan od opštih zaključaka ovog istraživanja je da je obrazovanje koje učenici dobijaju u specijalnim školama nižeg kvaliteta. Takvom rezultatu doprinosi nekoliko faktora: višerazredna odeljenja, nastavni planovi i programi manjeg obima, nedostatak adekvatnog materijala i mnogi drugi. Nizak kvalitet obrazovanja dovodi do toga da diplome stečene u ovom vidu obrazovanja ne pružaju mogućnosti za nastavak školovanja. Rezultati istraživanja su pokazali da 71% Roma, koji su pohađali specijalne škole, nikada nije bio zaposlen.

Analiza glavnih problema i prepreka u pristupu pravu na obrazovanje pripadnika romske populacije u Srbiji[8]

Praxis je nevladina organizacija koja radi na zaštiti, poboljšanju i promociji ljudskih prava izbeglica, interno raseljenih lica, povratnika po readmisiji iz Zapadne Evrope i pripadnika manjina (Roma, Aškalija i Egipćana). Godine 2011. ova organizacija je objavila rezultate istraživanja sprovedenog u okviru projekta *Doprinos socijalnoj inkluziji i borbi protiv diskriminacije marginalizovane populacije u Srbiji.* Istraživanje je sprovedeno među pripadnicima romske manjinske zajednice i teži da identifikuje probleme sa kojima se ova manjinska zajednica susreće u obrazovnom sistemu.

U Srbiji je problem nedovoljnog obrazovanja moguće uočiti među pripadnicima različitih ekonomski i socijalno marginalizovanih grupa, ali razmere tog problema najizraženije su kod pripadnika romske nacionalne manjine.

Ovaj rad predstavlja pregled problema sa kojima se pripadnici romske zajednice susreću u obrazovnom sistemu u Srbiji, ali ovom prilikom pomenućemo samo rezultate koji se odnose na jezičke barijere kao jedan od problema ove manjinske zajednice. Statistički podaci ukazuju da je među svim nepismenim stanovnicima Srbije stopa nepismenosti najveća kod pripadnika romske nacionalnosti i iznosi 19,7 % (UNESCO, 2009 prema: Praxis, 2011). Iako Ustav Srbije daje pravo svim pripadnicima nacionalnih manjina za školovanje na njihovom maternjem jeziku, za Romsku zajednicu ovakva nastava nije obezbeđena zbog niza različitih faktora koji sprečavaju njeno sprovođenje. Upravo to što romska deca nemaju mogućnost da pohađaju nastavu na maternjem jeziku, niti mogućnost da dobro savladaju srpski jezik, deca koji bi po uzrastu mogla da pohađaju starije razrede upisuju se u prvi razred. Ove deca ne ostvaruju dobar uspeh

[8] Svi podaci o istraživanju preuzeti su iz: Praxis. (2011). *Analiza glavnih problema i prepreka u pristupu pravu na obrazovanje pripadnika romske populacije u Srbiji.* Beograd: Praxis. Preuzeto sa: http://www.praxis.org.rs/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=218 [01.03.2012.]

a česta je i praksa njihovog upućivanja u specijalne škole za decu ometenu u razvoju. U posebno teškoj situaciji su i romska deca- povratnici po readmisiji, koja su započela obrazovanje na jeziku države iz koje su vraćena (Filipović, 2009a). Za ovu decu ne postoje programi koji bi im omogućili učenje srpskog jezika i ćiriličnog pisma pred polazak u školu, pa ona često ne mogu da prate nastavu, zaostaju za drugom decom u školovanju i bivaju demotivisana za dalje školovanje.

Zaključak

Izbor jezika obrazovanja za pripadnike manjinskih jezičkih zajednica je veoma složeno pitanje i uključuje različite aspekte njihovih života. Od izuzetnog je značaja da se jedan deo obrazovanja, za etnolingvističke manjine, odvija na jeziku njihove primarne socijalizacije, kako bi se sprečila lingvistička asimilacija. Međutim isto tako je važno da pripadnici manjinskih zajednica nauče jezik većinske zajednice jer im taj jezik otvara različite mogućnosti obrazovanja i izbora profesije. Da bi pripadnici manjinskih zajednica mogli da razviju svoje kompetencije na oba jezika potrebno je omogućiti im da pohađaju bilingvalnu nastavu koja će uključivati oba jezika. Dosadašnja istraživanja su pokazala da željene rezultate ne postižu svi oblici bilingvalne nastave. U Srbiji je često primenjivana bilingvalna nastava koja se u suštini svodi na nastavu na jednom jeziku (uglavnom manjinskom) sa ograničenim fondom časova na većinskom jeziku, ili nastava na većinskom jeziku u kojoj je manjinski jezik u potpunosti zanemaren. Ovakva nastava dovela je do razvoja suptraktivnog bilingvizma pri kom su jezičke kompetencije jezika obrazovanja veoma razvijene, dok su jezičke kompetencije drugog jezika potpuno zapostavljene. Suprotno pomenutoj, aditivna bilingvalna nastava je nastava koja teži razvoju kompetencija na oba jezika ne ostavljajući ni jedan jezik u senci. Ovakva nastava bi u rešila problem odabira jezika obrazovanja za pripadnike manjinskih zajednica.

Situacija romske manjinske zajednice je posebno teška. Iako zakonski postoji mogućnost za realizaciju bilingvalne nastave na romskom jeziku, u praksi to nije primenjivo.[9] Romski jezik još uvek nije standardizovan ali i ne postoji dovoljno akademski obrazovan kadar koji govori romski i koji bi mogao da učestvuje u primeni bilingvalne nastave. S obzirom da je sve ove probleme treško rešiti u bližoj budućnosti, moramo se usmeriti na ono što se u sadašnjim uslovima može učiniti za romsku decu. Nedovoljno poznavanje jezika obrazovanja, jedan je od glavnih razloga loših akademskih postignuća romske dece i njihovog usmeravanja u specijalne škole. Različiti kulturni modeli njihove zajednice kao i različita lingvistička socijalizacija čine romsku decu neuspešnom u procesu obrazovanja. Da bi se ovo promenilo potrebno je omogućiti im drugačiji vid pripremne školske nastave kroz koji bi oni mogli da savladaju jezik obrazovanja i integrišu se među pripadnike većinske zajednice, ali ne i asimiluju.

Očuvanje različitosti je veoma važno jer ona čini ovaj svat bogatim i svakog od nas

[9] Od Drugog svetskog rata zakoni Republike Srbije omogućavaju školovanje na maternjem jeziku kao i dvojezičnu nastavu svim grupacijama koje imaju status nacionalne manjine, što su Romi zvnično postali 2003. godine. (Filipović, 2009a str. 80)

posebnim. Bilingvalna nastava teži očuvanju diverziteta ali nemoguće ju je realizovati bez podrške državnih institucija. Jedan od istaknutih ciljeva jezičke politike svakako bi trebalo da uključuje i aditivnu bilingvalnu nastavu, koja bi doprinela razvoju kako pojedinaca pripadnika manjinskih zajednica, tako i celokupnog društva.

LITERATURA

Alcón Soler, E. (2007). Linguistic Unity and Cultural Diversity in Europe: Implications for Research on English

Language and Learning. In Alcón Soler, E. & Safont Jordà M. P. (Eds.). *Intercultural Language Use and Language Learning.* (pp. 22-40). Dordrecht: Springer.

Andrić, E. (2009). Dvojezičnost mađarskih đaka u Vojvodini. U Vlahović, P. Bugarski, R. i V. Vasić (Ur.).

Višejezični svet Melanije Mikeš. (str. 37-54). Novi Sad: Filozofski fakultet i Društvo za primenjenu lingvistiku.

Bugarski, R. (2009). Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima. U Vlahović, P. Bugarski, R. i V.

Vasić (Ur.). *Višejezični svet Melanije Mikeš*. (str. 69-80). Novi Sad: Filozofski fakultet i Društvo za primenjenu lingvistiku.

Bugarski, R. (2003). *Jezici*. Ranko Bugarski sabrana dela, knjiga 9. Beograd: Čigoja štampa XX vek.

Ellis, R. (1994). Social factors and second language acquisition. In *The Study of Second Language Acquisition*.

(pp. 196-229). Oxford: Oxford University Press.

Filipović, J. (2011.). Srpski kao jezik obrazovanja u obrazovanju etnolingvističkih manjina u Srbiji. U V.

Krajišnik i N. Marinković (2011). (Ur.). *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi*. Beograd: Filološki fakultet

Filipović. J. (2009a). *Moć reči, Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Filipović, J. (2009b). Srpski kao jezik obrazovanja za romsku decu iz readmisije i interno raseljenu romsku decu:

model jezičke podrške. U J. Vučo (Ur.), *Individualizacija u nastavi jezika*. Nikšić: Filozofski fakultet,

Univerziteta Crne Gore.

Filipović, J. (2007). Ideološki aspekti politike i planiranja nastave jezika. U Vučo J. (Ur.) *Savremene tendencije u*

nastavi jezika i književnosti. (str. 375-385). Beograd: Filološki fakultet.

Filipović, J. Vučo J. i Đurić, Lj. (2010). From Language Barriers to Social Capital: Serbian as the Language of

Education for Romani Children. In Matthew T. Prior i drugi (Ur.) *Selected Proceedings of the 2008 Second*

Language Research Forum, Somerville, (str. 261-275). MA:Cascadilla Proceedings

Project. preuzeto sa: http://www.lingref.com/cpp/slrf/2008/index.html

Kristal, D. (1996). Višejezičnost i jezičko planiranje. U Kristal, D. Kembrička enciklopedija jezika. (str. 360-368).

Beograd: Štamparija Publikum.

Lukšić Orlandić T. (Ur.) (2010). *Romska deca u „specijalnom" obrazovanju u Srbiji – prezastupljenost, niska*

postignuća i uticaj na život (Istraživanje o školama i odeljenjima za decu sa teškoćama u razvoju). Beograd: Fond za otvoreno društvo. preuzeto sa:

http://www.inkluzija.org/biblioteka/RomskadecauspecijalnomobrazovanjuuSrbiji.pdf

Macura-Milovanović, S. (2008). *Specifični problemi u obrazovanju romske dece*. Pedagoški fakultet u Jagodini.

preuzeto sa: http://www.scribd.com/doc/40148640/Specificni- P r o b l e m i - u - Obrazovanju-Romske-Dece

Mc Carty, L. T. Skutnabb-Kangas, T. & Magga O. H. (2007). Education for Speakers of Endangered Languages in

The Handbook of Enducational Linguistics. In Spolsky B. & Huit F.M. (Eds.) *The Handbook of Educational Linguistics*. (pp. 297-311). Blackwell Publishing.

Mikeš, M. (1996). Čuvari jezika. *Priručnik za rad sa predškolskom decom na jezicima nacionalnih manjina.*

Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Mikeš, M. (2001). Sociolinguistic background of kindergarten children in bilingual settings. *International Journal of*

the Sociology of Language. No. 151 (pp. 49-67).

Praxis. (2011). *Analiza glavnih problema i prepreka u pristupu pravu na obrazovanje pripadnika romske*

populacije u Srbiji. Beograd: Praxis. preuzeto sa: http://www.praxis.org.rs/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=218

Puja-Badesku, M. (2009). Dvojezičnost rumunske dece u Vojvodini. U Vlahović, P. Bugarski, R. i V. Vasić (Ur.).

Višejezični svet Melanije Mikeš. (str. 145-151). Novi Sad: Filozofski fakultet i Društvo za primenjenu

lingvistiku.

Réger, Z. (1997). Gypsy Children's Language Problems and Their Chances to Manage at School. In Fényes, C. Mc

Donald C. i Mészáros A. (Eds.) (1999). *The Roma Education Resource B o o k* . (pp. 169-175). Budapest: Open Society Institute – Institute for Education Policy.

Skutnabb-Kangas, T. (2004). The right to mother tongue medium education - the hot potato in human rights

instruments. Opening Plenary, II Mercator International Symposium Europe 2004: *A new Framework*

for All Languages? preuzeto sa: http://www.ciemen.org/mercator/pdf/simp-skuttnab.pdf

Gordana Mušura[1]
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

SAVREMENA ITALIJANSKA UČIONICA U KONTEKSTIMA VIŠEJEZIČNOSTI

The aim of this article is to present current glottodidactical approaches in contexts of contemporary Italian school system characterized by multilingualism of immigration, multicultural integration and multilingual education since migrations caused changes in school system in Italy that were also caused by new contacts between different languages and cultures.By presenting two studies based on empirical data from Italian schools it is wanted to show the concrete use of Italian language as L2 and its development in the presence of a few languages spoken by students in the classroom (Italian standard language, Italian dialects, Italian as L2, interlanguage, different foreign languages of immigrants, English as vehicular language). The first study reveals results of research "Languages and Cultures", done in Modena where the lingual situation of foreign children is presented, whereas the second study called "Glotto-Kit for foreign children and adolescents" reveals ways of evaluation of lingual and communicative competence of these children.The results of these studies should help teachers to improve foreign language teaching, therefore it is concluded that the experience from Italian schools can be a good example of successful teaching in contexts of multilingualism in some other areas, as well as in Serbia.
Keywords: Italian standard language, Italian dialects, Italian as L2, interlanguage, multilingualism, globalization, multiculturalism, glottodidactics

1.Uvod

U ovom radu će biti predstavljeni aktuelni glotodidaktički pristupi u kontekstu savremenog italijanskog školskog sistema koga karakterišu plurilingvizam imigracije, multikulturalna integracija i plurilingvistička edukacija. Biće takođe prezentovan uticaj koji je uključivanje učenika stranaca imao na italijansku školu, transformišući je u kratkom vremenu u multietničku, multikulturalnu i višejezičku sredinu. Biće dat uvid u konkretnu upotrebu italijanskog jezika kao L2 i njegov razvoj u prisustvu više jezika koje govore učenici u učionici.

Promene u školskom sistemu Italije su se počele događati usled intenziviranja migratornih kretanja koja su transformisala Italiju od zemlje emigracije u zemlju imigracije, zatim usled rađanja dece stranih državljana u Italiji, kao i sve većeg broja mešovitih

[1] gordanamusura@yahoo.com

brakova. Sve ovo navedeno je uslovilo izmenu kompletne školske populacije koju iz godine u godinu sačinjava sve veći broj stranaca. Stoga će u radu biti dat profil učenika stranaca u Italiji, kao i profil dece imigranata koja pohađaju italijanske škole.

2. Italijanski jezik kao L2 u Italiji

Strani studenti i osobe koje dolaze u Italiju radi učenja jezika imaju različite motivacije koje ih pokreću na učenje. Oni dolaze u stranu zemlju da u jednom spontanom kontekstu učenja steknu nova znanja koja nisu mogli dobiti u ambijentu vođenog učenja u izolovanom prostoru učionice sa nastavnikom (Balboni, 2008). Sam život i boravak u Italiji im pruža priliku za potpuno jezičko i kulturno uranjanje, poznato kao *full immersion,* ali oni takođe traže formalne načine usvajanja znanja kroz pohađanje kurseva na univerzitetima i u školama jezika. Stoga je mešoviti način i kontekst učenja idealan za usvajanje italijanskog jezika kao L2.

Potrebno je naznačiti istorijsku perpektivu i istaći da učenje italijanskog jezika kao L2 ima svoju veoma dugu tradiciju koja datira još od 1589.godine kada je Granduka Ferdinando I osnovao prvu katedru za italijanski jezik ("italiana favella") na Univerzitetu u Sijeni (Diadori, 2009, str.37). Ona je prvobitno bila namenjena jednoj grupi nemačkih studenata koji su došli u Italiju da usavrše svoje znanje italijanskog jezika. Upravo ovaj profil učenika jezika je započeo viševekovnu praksu učenja italijanskog jezika od strane stranih studenata koji su želeli da upotpune i usavrše svoja akademska znanja. Takođe je bilo puno umetnika, intelektualaca i ostalih putnika koji su dolazili u Italiju da nauče više o kulturi i njenim bogatstvima, te da nauče jezik na kome su stvarana poznata remekdela književnosti i muzike. Upravo u Sijeni su od 1917.godine počeli prvi kursevi italijanskog jezika i kulture za strance, a od 1921.godine i u Peruđi. U ovim gradovima gotovo bez prekida se održavaju kursevi jezika i kulture, čemu naročito doprinose sve veća mobilnost osoba i sve veći broj stranaca koji borave u Italiji. Nakon ekonomskog buma šezdesetih godina i opšteg povećanja blagostanja u Evropi, sedamdesetih i osamdesetih godina 20-og veka se pojavljuju prve privatne škole jezika za strance u Rimu i Firenci, naročito kao odgovor na rastuću potrebu pretežno mladih ljudi da provedu u Italiji jedan period vremena ili svoj godišnji odmor učeći jezik. Njih je poticala snažna motivacija kulturnog, turističkog ili poslovnog tipa, pa je na osnovu njihovog profila za učenike italijanskog jezika L2 strance u Italiji 1981. godine formulisan "*Livello soglia"* (Nivo praga preživljavanja) za italijanski jezik Kako naglašava Kini (Chini, 2005), to je dokument koji je promovisao Savet Evrope i koji je istovremeno urađen i za ostale velike evropske jezike, kao što su engleski, francuski, nemački i španski jezik. Cilj ovog dokumenta je bio da pribavi potreban jezički materijal sa neophodnim leksičkim, gramatičkim, pojmovnim i komunikativnim sadržajima koji će garantovati razvoj jezičkih kompetencija koje su neophodne za preživljavanje u kontaktu sa izvornim govornicima.

Od 2000. godine "Bolonjska deklaracija" omogućava veliku mobilnost studenata kroz programe Erasmus i Socrates, pa svake godine u Italiji boravi veliki broj uni-

verzitetskih studenata. Ova razmena studenata takođe doprinosi promenama i u samoj učionici na fakultetu, pa ona postaje jedan višejezički i multikulturalni ambijent, budući da se susreću studenti čiji su maternji jezici različiti. Mnogi strani studenti dolaze u Italiju sa skromnim znanjem italijanskog jezika i sa nedovoljnim kompetencijama da bi mogli pratiti predavanja, tako da se italijanski jezik uči zajedno sa ostalim disciplinama studija. Usled toga se otvara i veliki broj centara za učenje stranih jezika pri univerzitetima, da bi se izašlo u susret upravo stranim studentima u Italiji da što brže nauče jezik.

Od akademske godine 2006/7. se sprovodi program "Marco Polo" namenjen upisu kineskih studenata na univerzitete u Italiji. Ova program je rezultat bilateralnog sporazuma između Kine i Italije o prijemu kineskih studenata na italijanske univerzitete, čak i apsolutnih početnika u italijanskom jeziku, koji nameravaju da studiraju u Italiji.

3. Profil učenika stranaca u Italiji

Na osnovu različitih konteksta učenja italijanskog jezika kao L2 u Italiji mogu se izdvojiti sledeći profili učenika italijanskog jezika (Diadori, 2009, str.45):

- deca i adolescenti na odmoru-učenju jezika
- deca i adolescenti u međunarodnim bilingvalnim školama
- adolescenti u međukulturalnim programima sa smeštajem u italijanskim porodicama
- univerzitetski studenti
- katolički sveštenici
- profesionalci uključeni u kontekste rada
- mladi odrasli ljudi na privremenom radu koji teže stalnom zaposlenju
- zatvorenici
- građani Italije čiji maternji jezik nije italijanski

4. Imigracija menja školu

Poslednjih godina sve više učenika stranaca se upisuju i pohađaju italijanske škole. Neki od njih su rođeni u Italiji, neki su stigli u Italiju u predškolskom uzrastu, dok su neki došli sa roditeljima pošto su prethodno pohađali školu u svojim rodnim zemljama. Oni se razlikuju po godinama, geografskom poreklu, maternjem jeziku, kulturnoj tradiciji i ličnim biografijama i svi zajedno uspostavljaju i održavaju društvene odnose tokom svog školovanja u Italiji. Svi oni koriste italijanski jezik kao jezik kontakta (Caon,2008).

Shodno tome, kako ističe Diadori (2009, str.42), Italija i Italijani su za relativno kratko vreme postali svedoci i učesnici transformacije vlastite zemlje u multikulturalni i multijezički kontekst u kome kompetencija italijanskog jezika kao L2 je jedna dimenzija sa kojom svako pre ili kasnije dolazi u kontakt. Usled toga počinje se stvarati i razvijati jedna nova kolektivna svest u zemlji u kojoj je i dalje veoma prisutan bilingvizam tipa italijanski jezik/dijalekt u mnogim regijama. Sada, pak, se bilingvizam sve više oseća u svakodnevnoj interakciji sa govornicima koji nisu Italijani. Ta interakcija je naročito

primetna u italijanskim školama, jer uticaj imigracije doprinosi transformaciji škole u multietničku, multikulturalnu i višejezičku sredinu.

Poslednjih dvadesetak godina je prisutan nagli porast broja dece stranaca u školama u Italiji. Tačan broj se ne može ustanoviti, ali se pretpostavlja, kako navodi Diadori (2009, str.78), da je školske 2006/7. godine oko 650.000 mladih osoba stranaca pohađalo italijanske škole. Oni se i dalje nazivaju strancima, iako je 40% njih rođeno u Italiji. Učenici stranci koji su prisutni u italijanskim školama dolaze iz oko 180 zemalja, među kojima ih je najviše iz Evrope, i to iz Albanije (78.183 učenika), Rumunije (68.565 učenika), Maroka (67.961 učenika) i Kine (24.446 učenika). U poslednjih nekoliko godina naročito je povećan broj učenika iz Rumunije nakon ulaska Rumunije u Evropsku Uniju.

5. Profil dece imigranata

Iako ova deca potiču iz različitih sredina, različitih su godina, period boravka u Italiji im je različit, kao i porodično i društveno poreklo, kako navodi Diadori (2009, str.81), moguće je izdvojiti nekoliko kategorija učenika kojima je italijanski L2 jezik kontakta . To su:

- deca i adolescenti rođeni u inostranstvu
- maloletna usvojena deca
- deca i adolescenti rođeni u Italiji (druga generacija imigracije)
- deca i adolescenti rođeni u mešovitim brakovima
- adolescenti imigranti bez nadzora roditelja
- deca i adolescenti nomadi
- maloletnici koji traže azil

6. Glotodidaktička postavka

Iako se već poslednjih dvadesetak godina u školama u Italiji sprovode dobre strategije školske integracije i razvijanja dobrih odnosa u razredu, glotodidaktička postavka je u današnje vreme na preispitivanju da bi se verifikovala efikasnost metodoloških izbora u različitim sredinama, kao što su *full immersion* ili intenzivni moduli.

Zbog specifičnosti sadašnje škole pristupilo se kreiranju posebne strategije multikulturalne integracije italijanskog modela, koja se razlikuje od modela u Francuskoj ili Velikoj Britaniji. Naime, kako ističe Čerini (Cerini, 2010), Italija kao mediteranska zemlja se proteže između severa i juga i u njoj se prepliću dva različita sveta koja moraju naći način zajedničkog mirnog života, u dijalogu, a ne monologu. Stoga sve više dobijaju na značaju pojmovi međukultura i međujezik, koji ističu da su kulture i jezici otvoreni predmeti koji žive i razvijaju se. U takvim uslovima uloga škole je veoma važna, jer didaktički izbor tema mora biti povezan sa zahtevima međukulturalnog društva i mora biti obrađen veoma mudro i profesionalno. Ne sme se zanemariti identitet osoba stranaca, kultura kojoj pripadaju, kao i odnos između različitih kultura. U takvoj klimi učionica postaje prostor za stvaranje identiteta za sve učenike, kako strance, tako i Italijane, a takođe i pozitivan ambijent u kome svi učestvuju i koji je orjentisan na kulturnu

i jezičku produkciju i na ovladavanje "vidljivim" kompetencijama koje motivišu učenike. Susresti se sa jezikom u višejezičkom odelenju znači stvoriti jednu komunikativnu klimu, pratiti kulturnu dimenziju znanja, povezivati sadržaje sa načinom razmišljanja i podučavati učenike u pravcu decentralizovanog mišljenja. Jezici predstavljaju izuzetnu transverzalnu dimenziju kurikuluma, pa se nametnula potreba radikalnih inovacija didaktičkih metoda.

7. Metodološki izbori

Sadašnja struktura i sastav višejezičkih odelenja nametnula je potrebu redefinisanja postojećih programa i stavljanje akcenta na sledeća područja koja izdvaja Dakile (D'Acchile, 2010):

- full immersion
- intenzivni moduli
- istraživanja međujezika – analiza konkretne upotrebe jezika u učionici i analiza grešaka
- transformacija glotodidaktičkih pitanja u kurikularna – planiranje različitih sadržaja i scenarija za kurikulume
- izmene u organizaciji nastave i rasporeda časova
- definisanje očekivanih kompetencija u inovativnim nastavnim sadržajima

Najskorija istraživanja su usmerena na međujezik stranaca, tj. na njihovu posebnu početnu situaciju u kojoj se nalaze dok uče novi jezik. Ramat Đakalone (Ramat Giacalone, 2010) smatra da je ovo najrespektabilniji pristup višejezičnosti i da karakteriše današnje razrede, te da se ogleda i u individualnoj višejezičnosti. Pošto se najnovoja istraživanja sprovode na polju jezičke edukacije, stavlja se akcenat na komunikaciju i funkcionalnu upotrebu jezika, jer se više ne uče apstraktni sistemi pravila, već živi jezici u kontekstima upotrebe, a sintagma znati jedan jezik u stvari znači znati govoriti taj jezik i upotrebljavati ga (Čerini, 2010). Takođe i onaj ko ne govori treba da se poštuje u svojoj tišini i u prvim pokušajima komunikacije, tako da on ima pravo na reč, iako je ona približna, ali za njega dragocena. Time se upućuje poziv i navodnim poznavaocima jezika da budu svesni da se neki jezik nikada ne nauči u potpunosti i da je neophodno činiti korake zajedno sa učenikom. Prva obaveza nastavnika je da nastavi da uči, što u ovom slučaju znači da ponovo uči jezik zajedno sa strancima koje podučava tom jeziku, istraživajući jezik koji se razvija. Na ovaj način će u prvi plan izbiti konkretne upotrebe jezika u različitim kontekstima, pre svega u samoj učionici.

Bettoni (2001) ističe da perspektiva međujezika pruža velike mogućnosti da se na lakši način prebrodi jaz koji postoji između maternjeg jezika i novog jezika koji se uči, između učenja maternjeg jezika i usvajanja stranog jezika, što je često problem u odnosu između nastave italijanskog i nastave stranog jezika. Međujezik je u saglasnosti sa holističkim pristupom učenja jezika, sa valorizacijom repertoara koji poseduje učenik, sa istraživanjem kognitivnih procesa koji se povezuju sa takozvanim greškama. Tu se otvara jedno novo područje rada za nastavnike u vidu analize grešaka, kao nezaobi-

laznog feed-back-a za nastavnike, a ne samo njihove korekcije i beleženja negativnih poena. Greške nisu sve iste i one pokazuju razvojnu crtu jezičkih kompetencija, tako da je potrebno da im se pristupi sa pažljivom analizom i istraživanjem.

8.Predstavljanje studija

1. Toni, B. *Italiano lingua due. Riflessioni ed esperienze sulla glottodidattica e l'interlingua nelle scuole dell'Emilia-Romagna*, vol. 4, 2010, Tecnodid Editrice, Napoli, www.storage.aicod.it

Ova publikacija je nastala kao plod istraživanja obavljenog tokom regionalnog projekta "Lingue e culture" ("Jezici i kulture") u regiji Emilija.Romanja (Emilia-Romagna) (2008-2010). U uvodnom delu autorski tim (P. Bjanki (Bianchi), S. Fuskanji (Fuscagni), M. Limina) prezentuje cilj institucionalnog udruživanja u ovoj regiji radi ostvarivanja mnogih aktivnosti i istraživanja na polju jezika, muzike, nauke i tehnologije. Poseban akcenat je stavljen na inovativne didaktičke modele radi poboljšanja nivoa usvajanja znanja učenika, naročito na polju komunikacije i poboljšanja jezičkih kompetencija učenika ove regije. Nazivom projekta u množini želi se istaći višejezični karakter nastavnih ambijenata u italijanskim školama.Ova publikacija sadrži nekoliko radova, od kojih sam izdvojila rad pod nazivom:

Međukultura: italijanski L2 ili međujezik? (autor članka G. Cerini) – govori o italijanskom društvu koga karakteriše višejezičnost imigracije, globalizacija i multikulturalna integracija i ističe vrednost konteksta italijanske učionice (malo evropske i malo mediteranske) u kome se oseća konkretna upotreba jezika i njegov razvoj, kao i prisustvo više jezika, te sugeriše na ambijent CLIL-a, suočavanje sa procesima opismenjavanja u kome je italijanski kao L2 shvaćen u širem međukulturalnom kontekstu, zatim na vehikularnu upotrebu engleskog radi lakše komunikacije i valorizaciju jezika imigracije kao vid otvaranja prema drugim kulturama, a sve u cilju obogaćivanja učenika sa originalnim višejezičnim kapitalom koji doprinosi sticanju i drugih znanja. Pošto se savlađivanje neke discipline u školi može konceptualno pospešiti putem susreta i kontakta sa nekim drugim jezikom, stoga se glotodidaktička pitanja transformišu u kurikularna i planiraju se različiti scenariji za kurikulume, u zavisnosti od onoga šta se želi postići i kakva se želi postaviti ravnoteža u italijanskim višejezičnim odelenjima, pa se ističu neki prioriteti ovog projekta: vertikalni kurikulum engleskog jezika, uz analizu koliko prostora bi trebalo posvetiti engleskom jeziku, zatim didaktika greške, istraživanje dobre prakse italijanskog jezika kao L2 i međujezika, sistemi valutacije i sticanja sertifikata u vezi kompetencija, transverzalne kompetencije u jezicima, inovativni metodološki pristupi (CLIL) i promocija razmene i stažiranja u inostranstvu. Sve to nameće potrebu neophodnih izmena u organizaciji nastave, adekvatan izbor i raspored časova, definisanje očekivanih kompetencija i dobar odabir didaktičkih metoda. Autor na kraju zaključuje da je ovaj projekat ostavio poruku da je jezik, a naročito međujezik, dragocen didaktički materijal koji iziskuje minimalne troškove, ali zahteva snažnu profesionalnost nastavnika koji mora biti istraživač i uočavati znakove, kodekse u embrionu, implicitne poruke i

značenja i kontekste upotrebe. Takođe ističe da u jeziku treba videti ne samo instrument preživljavanja, već i konstituitivni element identiteta neke osobe.

2. Fragai, E., *Valutare la competenza linguistico-comunicativa in italiano L2: il Glotto-Kit per bambini e adolescent stranieri*, Didattica & Classe Plurilingue, n. 7, settembre-dicembre 2003, www.proteoprato.org/5c1%20b%20giotto%20kit.pdf

Predmet ovog članka je razmatranje i vrednovanje jezičko-komunikativne kompetencije na italijanskom jeziku kao L2 kod dece i adolescenata stranaca imigranata koji su došli u Italiju. Usled novih migratornih kretanja došlo je do promena i u školskom sistemu Italije, izazvanih novim kontaktima među različitim kulturama i jezicima. Bilo je neophodno stvoriti uslove za vrednovanje stvarnih jezičkih kapaciteta koje poseduje učenik koji nije Italijan u trenutku ulaska u školu. Zatim, potrebno je bilo izvršiti preliminarno vrednovanje njegovih jezičko-komunikativnih kompetencija u odnosu na društveno-kulturnu sredinu iz koje potiče, koja je često bila sa ekonomske i društvene margine. U ovakvom specifičnom ambijentu za nastavu italijanskog kao stranog jezika stvoren je Glotto-Kit za decu strance koji definiše jezički i društveno-kulturni profil stranog učenika. Cilj ovog rada je da predstavi upravo ovaj dokument u svojoj razrađenoj verziji, sa konkretnim didaktičkim iskustvom u cilju bolje nastave italijanskog jezika kao L2 za mlade učenike, upisane u škole u Kortoni. Oni su raspoređeni po uzrastu, jeziku svog porekla i vremenu boravka u Italiji. Ovaj dokument sadrži dve vrste podataka koji su dobijeni ispitivanjem društveno-kulturnog i jezičkog profila učenika. Utvrđivanje društveno-kulturnog profila je ekstralingvističkog tipa i služi da vrednuje kvalitet društveno-kulturnog uključivanja familija, tj. roditelja stranaca i njihove dece u društveni milje Italije. Izvršena je selekcija najvažnijih indikatora ovog profila, a to su: stepen obrazovanja roditelja, radna angažovanost roditelja, mesto gde žive (izolovani, zajedno sa ostalim imigrantima, blizu stranaca, blizu Italijana, sa Italijanima), broj prostorija u kući, posedovanje telefona ili auta, da li roditelji govore italijanski sa detetom, da li mu pomažu da uči italijanski, da li dete govori neki drugi strani jezik, da li roditelji učestvuju u susretima u školi, kako se dete oseća u učionici i da li učestvuje u aktivnostima u učionici, da li mu drugovi pomažu da nauči jezik i da li dete posećuje drugove Italijane. Utvrđivanje jezičkog profila ima za cilj da ustanovi lingvističke uslove u kojima se razvija jezička kompetencija da bi se odgovorilo na specifične zahteve i potrebe ove populacije. Za ovo utvrđivanje korišćeni su testovi za proveru upotrebe leksike, fluentnosti produkcije govora i oralne produkcije. Uočen je čitav niz jezičkih indikatora za definisanje fono-morfosintaktičkog, leksičkog i metalingvističkog profila ovih učenika kojima se mogu utvrditi različiti stadijumi u razvoju međujezika. Rezultati upitnika su pokazali svu težinu pristupa u procesu konstrukcije jezičkog identiteta dece stranaca koji su uključeni u formalni kontekst učenja. Kao zaključak autor iznosi stav o neophodnosti što većeg kontakta, kako društveno-kulturnog, tako i jezičkog ovih učenika da bi i kvalitativno i kvantitativno bili izloženi što većem jezičkom input-u na italijanskom kao L2.

9. Zaključak

Sva gore pomenuta iskustva u kontekstu nove italijanske škole mogu poslužiti kao primer dobre multikulturalne i multijezičke prakse koja bi mogla da se primeni i u nekim sredinama u našoj zemlji, a naročito u Vojvodini. Time bi se ujedno dao veći značaj manjinskim jezicima, očuvanju njihovih kultura i međusobnom prožimanju sa ostalim jezicima i kulturama koji su prisutni na ovim prostorima.

BIBLIOGRAFIJA

Balboni, Paolo E. (2008). *Imparare le lingue straniere*. Marsilio Editori, Venezia
Bettoni, Camilla. (2001). *Imparare un'altra lingua*. Editori Laterza, Roma-Bari
Caon, Fabio. (2008). *Tra lingue e culture*. Bruno Mondadori, Milano
Chini, Marina. (2005). *Che cos'è la linguistica acquisizionale*. Carocci editore, Roma
D'Achille, Paolo. (2010). *L'italiano contemporaneo*. Il Mulino, Bologna
Diadori, Pierangela. (2009). *L'itiano la lingua seconda in Italia* in Diadori, P., Palermo, M., Troncarelli, D. *Manuale di didattica dell'italiano L2*. Guerra Edizioni, Perugia
Diadori, Pierangela. (2011). *Insegnare italiano a stranieri*. Le Monnier, Milano
Ramat Giacalone, Anna. (2011). *Verso l'italiano*. Carocci editore, Roma

Rajka Bračun Sova[1]
(Univerza v ljubljani, Pedagoška fakulteta)

INSTITUCIONALNI, IZKUSTVENI IN DISCIPLINARNI KONTEKSTI ZA ŠTUDIJO O INTERPRETACIJI UMETNOSTI V MUZEJIH KOT EDUKACIJSKE PRAKSE[2]

Within the framework of the radical shift in the understanding of (Western) museums and their visitors in recent decades, described by the Slovenian museum specialist Lidija Tavčar 'a Copernican revolution in the understanding of the relationship between museums and their public', according to which interest and study are centred on audiences and not, as previously, on museums as institutions, new theories and practices of art museum interpretation have emerged. While earlier studies centred principally on visitors' processes of learning in art museums, new studies and discourses take a more holistic approach by also examining curatorial practices to communicating art in museums. My doctoral thesis on the subject of art museum interpretation as an educational practice is framed by three contexts (and this is the focus of this paper): institutional context (museological theories), experiential context (pedagogical theories) and disciplinary context (art historical theories). I conducted my research at Moderna galerija in Ljubljana which displayed a new permanent collection of Slovenian modern art in 2011. The research adopted a qualitative methodology and consisted of in-depth interviews with art specialists and art non-specialist adult visitors responding to the artworks themselves and the discourse analyses of curators' guided tours, the display and the guide book; it also included institutional discourse. The preliminary results pointed to the pedagogical value of the art museum's interpretive framework and its cultural conditions. This aims of this paper is to present the three theoretical contexts.
Key words: museum education, art museum interpretation, art experience, museum experience, art history, museology

Uvod

V monografiji z naslovom *Homo spectator* in podnaslovom *Uvod v muzejsko pedagogiko*, ki smo jo v slovenskem prostoru dobili pred štirimi leti, avtorica L.

[1] rajka.bracun-sova@pef.uni-lj.si
[2] Prispevek je nastal v okviru doktroskega študijskega programa Izobraževanje učiteljev in edukacijske vede (smer: Poučevanje na področju umetnosti) kot del doktorske disertacije z naslovom Pedagoška vrednost interpretativne sheme umetnostnega muzeja pod mentorstvom izr. prof. dr. Metode Kemperl.

Tavčar spregovori o »kopernikanskem preobratu v pojmovanju razmerja med muzeji in obiskovalci«, ki naj bi se v nekaterih razvitih zahodnih državah zgodil pred več kot dvema desetletjema. V središče razmisleka je postavil obiskovalce, kar je bistveno spremenilo pomen izobraževanja v muzejih: »Izobraževanje, ki je bilo prej obrobna muzejska dejavnost, je postalo sedaj ena središčnih funkcij muzeja« (Tavčar, 2009, str. 111).

Koncept interpretacije kot izobraževalne dejavnosti v dediščini je v povezavi z ameriškimi naravnimi parki prvi razdelal Freeman Tilden v knjigi *Interpreting our heritage* leta 1957: »Interpretacija dediščine je izobraževalna dejavnost, ki z rabo izvirnih predmetov, z neposrednimi izkušnjami, pogosteje s primeri in manj s podajanjem informativnih dejstev, poskuša razkriti pomen stvari in odnosov med njimi. /.../ Interpretacija, ki se sprva porodi zgolj iz vedoželjnosti, slednjo okrepi, ob tem pa se bogati človeški um« (Tilden, 1957, nav. v: Gob in Drouguet, 2006, str. 210). Tilden je interpretacijo obravnaval kot prakso, ki naj prispeva k *razumevanju*, prek razumevanja k *pozitivnemu odnosu* in prek pozitivnega odnosa k *varovanju* dediščine (Papuga, 2011, str. 99). Ta filozofija je v svojem jedru v muzejski stroki aktualna še danes. Mednarodni muzejski svet (ICOM) v svojem kodeksu muzejske etike opredeljuje interpretacijo kot tisto dejavnost na podlagi eksponatov, s katero muzeji prispevajo k vrednotenju, razumevanju in uveljavljanju naravne in kulturne dediščine ter tako razvijajo svojo izobraževalno vlogo.

Poseben odnos do interpretacije kot temeljne muzeološke funkcije so razvili umetnostni muzeji. Modernistično pojmovano avtonomno polje umetnosti predvideva, da umetnost človeku spregovori sama. Čeprav so številne empirične raziskave začenši z Bourdieujevo v 60. letih 20. stoletja prinesle spoznanje, da je neposredni stik z likovno umetnino treba privzgojiti, umetnostni muzeji še danes ne delujejo povsem po načelu dostopnosti, ampak »še vedno predvidevajo določeno predznanje in izkušnje, kar številne obiskovalce izključuje« (Latimer, 2011, str. 73).

V svoji doktorski raziskavi preučujem pedagoško vrednost interpretativne sheme umetnostnega muzeja. Z izrazom umetnostni muzej opredeljujem muzeje z umetnostnimi zbirkami (galerije) in muzeje, ki med drugim hranijo umetnostne zbirke (t. i. kompleksne muzeje, ki so za slovenski prostor značilni). Interpretativna shema v umetnostnem muzeju je praviloma umetnostnozgodovinska linearno strukturirana interpretacija, ki je sestavljena iz besedilnih, slikovnih, prostorskih in drugih pristopov k razlagi in kontekstualizaciji umetniškega dela ter jo v muzeju prepoznamo v obliki stenskih napisov, brošur, posnetih sporočil, specifičnega prostorskega zaporedja eksponatov ipd. S podatki o avtorstvu, dataciji, likovni tehniki, vsebini in provenienci umetniškega dela, s pripovedjo o umetnikovem življenju in njegovi poti k uspehu, zgodbo o tem, kako so umetniki prispevali k izoblikovanju umetnostnih gibanj in podobno, muzejska interpretativna shema obiskovalcu daje okvir za razumevanje razstavljenih umetniških del, zato jo avtorji uvrščajo med specifične muzejske poučevalne metode (Falk in Dierking, 1992; Hooper-Greenhill, 2000; Tavčar, 2009, Whitehead, 2012). Dejstvo, da se zaznavanje in razumevanje likovne umetnosti med obiskovalci razlikujeta, naj

bi bistveno usmerjalo način predstavitve in interpretacije eksponatov v umetnostnem muzeju, ki naj bo zasnovana tako, da umetniški predmet približa tudi manj kompetentnim obiskovalcem, ki imajo drugačno zmožnost vživljanja v likovna dela kot poznavalci likovne umetnosti in si pri tem pogosto pomagajo z informacijami ob eksponatih.

Raziskava je kvalitativna in poteka v Moderni galeriji v Ljubljani na stalni razstavi *20. stoletje/Kontinuitete in prelomi*. Sestavljena je iz poglobljenih intervjujev s ciljno izbranimi odraslimi ljubitelji likovne umetnosti in muzejev (usposobljenimi in neusposobljenimi v likovni umetnosti) s tehniko ubesedovanja misli, občutkov in čustev ob gledanju umetnin ter analize umetnostnozgodovinskega diskurza v muzeju s tehniko analize prostorske in tekstovne interpretacije umetnin (razstave, tiskanega vodnika in treh javnih vodenih ogledov). V raziskavo je zajet tudi institucionalni diskurz s podrobnejšo analizo edukacijskega polja delovanja umetnostnega muzeja. Izbrane metode omogočajo celostni pristop k preučevanju muzejske interpretacije kot edukacijske prakse, saj pri njem ne gre samo za posredovanje znanja, ampak tudi za predhodno oblikovanje le-tega. Izbrane metode izhajajo iz muzeoloških teorij (institucionalnega konteksta), pedagoških teorij (izkustvenega konteksta) in umetnostnozgodovinskih teorij (disciplinarnega konteksta). Namen prispevka je predstaviti teoretični okvir doktorske raziskave.

Institucionalni kontekst

Poznavalci zgodovinskega nastanka muzejev pravijo, da je interpretacija »vpisana« v muzej: odkar so zbirke javne in ima človeštvo muzeje, se jih javnosti interpretira. L. Tavčar (2003) se v razpravi o zgodovinski konstituciji modernega muzeja kot sestavini sodobne zahodne civilizacije posebej posveti izobraževalni in vzgojni vlogi muzeja; na paradigmatskih primerih predvsem umetnostnih muzejev in zbirk umetnin nazorno pokaže, kako se v muzeju s postopki zbiranja, izbiranja in razstavljanja predmetov oblikuje védenje. Zbirka predmetov namreč še ne pomeni, da gre za muzej. Ko so se zasebne zbirke začele odpirati za javnost in smo dobili muzeje, sta šele načrtno, sistematično, na javnem (in ne osebnem) interesu temelječe zbiranje predmetov in sistematizacija gradiva (združevanje, identifikacija, katalogiziranje, dokumentiranje, evalviranje) dopuščala interpretacijo. »Z interpretiranjem muzejskega gradiva so dosegli stopnjo, na kateri je muzej lahko začel funkcionirati tudi kot izobraževalna institucija« (prav tam, str. 136).

Angleški, italijanski in francoski muzeji so že zgodaj, praktično od svojih začetkov v 17. in 18. stoletju, eksponatom dodajali didaskalije ter tiskali kataloge in vodnike, da bi obiskovalce čim bolj informirali in poučili o razstavljenih zbirkah. Muzeji v nemškem in avstrijskem prostoru pa so še v 19. stoletju, zlati dobi muzejev, delovali kot znanstvene, »zaprte« institucije. »Ideja muzeja kot prostora, ki bi bil namenjen izobraževanju, se v nemških in avstrijskih muzejih ni uveljavila pred letom 1900. Prevladovalo je zbiranje in shranjevanje predmetov, izobraževanje pa si je moralo pot v muzej šele priboriti« (prav tam, str. 146). V tem okviru so se seveda razvijali tudi slovenski muzeji.

Eden najvplivnejših umetnostnih muzejev v 20. stoletju je bil Muzej moderne

umetnosti v New Yorku (Museum of Modern Art – MoMA). Tudi direktorica Moderne galerije ga obravnava kot »mater« muzejev moderne in sodobne umetnosti (Badovinac, 2010). MoMA ob svoji ustanovitvi leta 1929 ni imel zbirke, temveč jo je šele začel oblikovati, s svojo zbiralno politiko, razstavnimi praksami in didaktičnimi pristopi – muzejska interpretacija je didaktični projekt (Whitehead, 2012, str. xii) – pa je razvil vpliven »model sodobne muzeologije« (McClellan, 2008, str. 41). Za kakšen model gre? V osnovi gre za modernističen način razstavljanja umetnin (koncept bele kocke), ki je predpostavljal »kultivirane obiskovalce, ki so edini sposobni videti avtonomni svet ʻumetnostiʼ« (Tavčar, 2003, str. 159).

A sociolog Bourdieu je dokazal, da umetnost spregovori le dovolj dojemljivim zanjo. V empirični študiji, ki je potekala med letoma 1964 in 1965 ter je zajela približno 25.000 obiskovalcev umetnostnih muzejev v Franciji in tudi v Grčiji, Španiji, na Poljskem ter Nizozemskem, je pokazal, da je estetski okus produkt posameznikovega družbeno-ekonomskega položaja in edukacije. Ugotovil je, »da se obiskovanje muzejev poveča z višino izobrazbe in je skoraj v celoti v domeni kultiviranega razreda« (Bourdieu in Darbel, [1969] 1991, str. 14). Kot ključni dejavnik tako pri pogostnosti obiskovanja muzejev kakor tudi pri strukturi estetske izkušnje se je pokazala izobrazba. Obiskovalci iz nižjega sloja in z manj znanja o umetnosti so raje obiskovali muzeje, v katerih niso bile samo slike, ampak tudi zgodovinski in etnografski predmeti, v muzeju so iskali dodatne informacije o eksponatih (brali napise, uporabili vodnike), o umetniških delih niso imeli kakšnega posebej izdelanega mnenja (obisk so opisali z izjavami, kot je: »Vse je zelo lepo.«) in niso obvladali ustrezne terminologije, da bi se o umetninah poučeno izražali, jih vrednotili. Pripadniki višjega razreda, ki so v muzejih prevladovali, so imeli izdelan »okus«; najraje so si ogledovali slike in kipe (prednost so dali estetski, in ne uporabni vrednosti predmeta), zanimala jih je klasična umetnost ali takratna avantgarda, pogosto so tudi sami imeli umetniška dela doma.

Bourdieujeva študija je opozorila na muzej kot dejavnik družbene reprodukcije. V obdobju prenove sveta po drugi svetovni vojni, družbenega aktivizma v 60. letih, boja za človekove pravice, študentskih protestov, feminističnih gibanj in ne nazadnje mnogokulturnosti je podprla zahteve po večji demokratizaciji kulture (McClellan, 2008, str. 42). Neposredno je odprla vprašanja družbene pravičnosti, dostopnosti kulture in izobraževanja (Grenfell in Hardy, 2007, str. 66). Uspešnost umetnostnih muzejev se takrat namreč ni merila po obisku, ampak po lepoti zbirk in estetski uglašenosti razstav (McClellan, 2008, str. 181). Medtem ko so se v 70. letih začeli ustanavljati ekomuzeji, ki so temeljili na tesni povezanosti z lokalno skupnostjo, je v umetnostnih muzejih prevladovalo prepričanje, da muzej udejanja svojo izobraževalno vlogo že samo s tem, da obstaja: da hrani umetniška dela in jih postavi na ogled (prav tam). Religiozna tišina, prepoved dotikanja predmetov, puritanski asketizem v opremi (ki daje občutek rahlega neugodja), navidezno premišljena odsotnost kakršnih koli informacij, veličastna arhitektura in svečan okras – to so značilnosti tedanjih muzejev, v katerih »svet umetnosti nasprotuje svetu vsakdanjega življenja« (Bourdieu in Darbel, [1969] 1991, str. 112). »Enim dajejo občutek pripadnosti, drugim občutek izključenosti« (prav tam).

Prav izobraževanje naj bi po mnenju Bourdieuja zmanjševalo socialno razlikovanje in vsem ljudem (dediščina je javna, opozarja francoski sociolog) omogočilo dostop do umetnosti. Tudi pojasnila ob umetninah naj bi prispevala k preseganju razlik med estetsko kompetentnimi in nekompetentnimi obiskovalci (izraz »kompetenca« uvede Bourdieu). Nekateri umetnostni muzeji so se že v 19. stoletju povezovali z akademijami in univerzami, da so študentje (predvsem prihodnji likovni umetniki, umetnostni zgodovinarji ...) študirali ob avtentičnih umetninah. L. Tavčar za ameriške muzeje piše, da so jih redno obiskovale šolske skupine; muzeji so »v povezavi s šolskim sistemom zelo aktivno sodelovali v kulturni reprodukciji« (Tavčar, 2003, str. 164). Ne prelomu stoletij John Dewey, predstavnik pragmatistične pedagoške smeri, vidi šolo kot obliko aktivnega učenja, ki naj bo čim bolj življenjsko (smiselno), in v to filozofijo edukacije vključi tudi muzej (Dewey, [1899] 2012); brez muzeja si Dewey ne predstavlja »edukacije, ki bo pri vseh oblikovala sposobnosti za življenje v demokratični družbi in za oblikovanje demokratične družbe« (Gaber, 2010, str. 54). Deweyju se je medinstitucionalno sodelovanje, ko gre za relevantno, z življenjem, in ne zgolj poklicem povezano učenje, zdelo temeljno, saj je v šoli »veliko skrajno nepomembnih učnih vsebin«, ki so »polne naučenih dejstev, ki sploh niso dejstva, in se jih je kasneje treba odučiti«, medtem ko so v knjižnicah in muzejih »zbrani, vzdrževani in urejeni najboljši viri preteklosti« (Dewey, [1899] 2012, str. 49). V povezovanju šole s knjižnico in muzejem je videl »združitev vsega, kar je edukacijsko« (prav tam, str. 55). Podobno so kot komplementarne izobraževalne ustanove v tistem času delovali evropski muzeji v Angliji, Belgiji in na Švedskem (Tavčar, 2003, str. 164).

Tudi v slovenskih muzejih se je izoblikoval pedagoški profil, a pozneje kot drugje po Evropi, saj »smo imeli dokaj nerazvito mrežo muzejev in skromno število muzejskih delavcev« (Tavčar, 1998, str. 137; prim. Tavčar, 2009, str. 34–35). »Poleg tega so muzealci videli svoje poslanstvo v zbiranju, evidentiranju in klasifikaciji muzealij ter ohranjanju premične dediščine, ne pa v razvijanju muzejske pedagogike« (prav tam).

Slovenski muzeji so prve kustose pedagoge imeli na prelomu 50. in 60. let prejšnjega stoletja; v Narodni galeriji kot prvem umetnostnem muzeju, ki je sistematiziral mesto kustosa pedagoga, se je to zgodilo leta 1963 (prav tam). Približno v tistem času se je začel bolj načrtno oblikovati tudi odnos med šolami in muzeji, za katerega je bilo značilno, kot kritično ugotavlja utemeljiteljica muzejske pedagogike v Sloveniji, da se v njem zadovoljujejo predvsem potrebe šole (Tavčar, 2009, str. 65–70); za tisti čas torej govorimo o šolski pedagogiki v muzeju, in ne o muzejski pedagogiki. Sama je v 90. letih naredila drugačen razmislek, katerega bistvo je opisala tako: »Izobraževalno delo v muzejih in galerijah sledi ciljem muzejev in galerij, v šoli pa ciljem šole. Nekateri od teh ciljev so komplementarni in se zato izobraževalno delo v obeh vrstah institucij dopolnjuje. Toda dopolnjuje se lahko le, če je med sabo različno« (Tavčar, 1998, str. 137).

Ker kultiviranje posameznika »ni samo šolski pojav«, ampak »se dogaja tudi v muzejih kot kulturnih ustanovah *par excellence*« (Tavčar, 2009, str. 84), se od umetnostnih muzejev pričakuje, da obiskovalcu pomagajo pri razumevanju likovne

umetnosti, s tem ko umetniška dela interpretirajo. Zakaj je to pomembno, poglejmo z vidika same estetske izkušnje.

Izkustveni kontekst

Muzej je prostor, v katerem človek pride v neposreden stik z likovnimi umetninami in jih doživlja z vseh njihovih vidikov. Srečanje med umetniškim delom in obiskovalcem – t. i. estetska izkušnja (izkušnja, ki izvira iz neposrednega stika z likovno umetnino) – je bistvo muzeja kot avtentičnega prostora likovne umetnosti. Neposredno izkušnjo in avtentični predmet je v svoji definiciji interpretacije izpostavil že Tilden, spomnimo: Interpretacija dediščine je izobraževalna dejavnost, ki z rabo izvirnih predmetov, z neposrednimi izkušnjami, pogosteje s primeri in manj s podajanjem informativnih dejstev, poskuša razkriti pomen stvari in odnosov med njimi.

V središču interpretacijskega procesa je torej izkušnja. Koncept izkušnje ima v izhodišču realnega (in ne imaginarnega) muzejskega obiskovalca z vsem njegovim (ne)znanjem, izkušnjami, vrednotami, (ne)zanimanji in drugimi značilnostmi. Prav o takšni izkušnji je na polju edukacije razmišljal Dewey v okviru progresivne pedagogike, v izhodišče katere je postavil otroka in izkušnje, ki jih ta lahko pridobi v muzeju, knjižnici ... (Dewey, [1899] 2012). V muzeju gre za izkušnjo, ki nastane na podlagi muzejskega predmeta. Muzejski predmet in interpretacija v Tildnovi opredelitvi nista ločena, temveč sta del iste aktivnosti. Muzejski vodnik na primer sam po sebi ne more biti interpretativen – nanašati se mora na muzejski predmet. Muzejski predmet pa je kompleksen vir znanja in podlaga za pridobivanje izobraževalnih izkušenj, zato že sam po sebi zahteva interpretacijo.

Učenje v muzeju, avtentičnem prostoru materialne kulture, tako temelji na izkušnji in v tem je moč muzejske pedagogike: »/.../ Učenje v muzejih je performativno, temelji na izkušnji, je prikrito in ne vedno v polnosti artikulirano. Je močno, saj razvija oziroma oblikuje identitete. /.../« (Hooper-Greenhill, 2006, str. 242).

Eksperimentalne študije v muzejih, ki so se razmahnile v zadnjih dveh, treh desetletjih, so razkrile nekatere vzorce obnašanja muzejskih obiskovalcev in osvetlile procese spoznavanja ter razumevanja muzejskih predmetov – kaj se dejansko dogaja v interakciji obiskovalca z artefaktom. Poudarjeni sta dejavna vloga obiskovalca in njegova zmožnost ustvarjanja oziroma tvorjenja pomena – pomenjenja (prim. Silverman, 1995; Hooper-Greenhill, 2000; Falk in Dierking, 2000; Dufresne-Tassé, 2009). V umetnostnem muzeju pomenjenje pomeni načine, kako umetniška dela razumemo, vrednotimo in se o njih pogovarjamo. Dve angleški študiji, ki sta zajeli naključne obiskovalce dveh umetnostnih muzejev oziroma galerij, sta pokazali, da obiskovalci pri poustvarjanju pomena v muzeju razstavljenih umetniških del uporabljajo različne strategije: ugotavljajo neposredno spoznavni motiv in se poglabljajo v vsebino, opazujejo barve, oblike, prostor, kompozicijo in druge sestavine likovne formulacije, razmišljajo o likovni tehniki, iščejo povezave med umetniškim delom in njegovim avtorjem, razmišljajo o umetnikovem življenju ali se čustveno odzivajo na umetniško

delo (Hooper-Greenhill in Moussuri 2001, Hooper-Greenhill idr., 2001). Študiji sta pokazali tudi, da si obiskovalci pri razumevanju umetniških del pomagajo s stenskimi napisi in drugo interpretacijo v muzeju. Obiskovalci zlasti potrebujejo pomoč pri razumevanju nefigurativnih, abstraktnih del in idejnih konceptov moderne in sodobne umetnosti (prav tam, prim. Lachapelle, 2007). Študiji sta nakazali tudi, da se ljudje na umetniška dela odzivamo na svoje načine in v doživetja vnašamo osebne izkušnje ter na teh oblikovana prepričanja. Da naša prepričanja niso vedno nekaj dobrega in pozitivnega, saj ne prispevajo vedno k razumevanju umetniškega dela, temveč nasprotno, človeka vodijo v odklanjanje umetnosti, so do zdaj pokazali predvsem tisti eksperimenti, ki so vključevali sodobno umetnost (npr. Van Moer, 2007; prim. Whitehead, 2012, str. 7–8).

Že Bourdieu je nakazal, da je predznanje oziroma sposobnost estetskega doživljanja predpogoj za uspešno doživljanje in razumevanje v muzeju razstavljenih umetnin. Med različnimi dejavniki, ki vplivajo na obisk muzeja in izkušnjo v muzeju, je ta najpomembnejši (Whitehead, 2012, str. xiv). To so potrdile različne raziskave: tako tiste, ki so se osredotočile na strokovno usposobljene v likovni umetnosti (npr. Csikszentmihalyi in Robinson, 1990), kot tiste, ki so zajele različno izobražene obiskovalce (npr. Smith in Wolf, 1996). Pomen predznanja se je najbolje pokazal pri primerjalnih raziskavah, ki so zajele poznavalce in nepoznavalce likovne umetnosti. Lachapelle (1999) je s tehnikama videa in intervjuja primerjal odzive petih strokovno usposobljenih in petih strokovno neusposobljenih v likovni umetnosti na izbrana umetniška dela v muzeju. Ugotovil je, da so bili miselni procesi, kot so prepoznavanje, povezovanje, primerjanje, razumevanje in vrednotenje umetnin, pri udeležencih ne glede na njihovo predznanje uporabljeni enako, razlike pa so se pokazale na ravni vsebine teh procesov; strokovno neusposobljeni so pomen umetniškega dela gradili ob pomoči osebnih in vsakdanjih izkušenj, strokovno usposobljeni pa so uporabljali disciplinarno, z umetnostjo povezano znanje. Kognitivno usmerjena raziskava je pokazala na izobraževalni pomen pojasnil ob umetninah.

Pomen estetske zmožnosti potrjujejo tudi kvalitativne raziskave o sami dolžini gledanja oziroma o pozornosti, ki jo namenimo umetnini (Lachapelle, Douesnard in Keenlyside, 2009; prim. Csikszentmihalyi in Robinson, 1990, str. 118–124). »Pozorno gledanje je *sine qua non* estetske izkušnje« (Kesner, 2006) in je torej nasledek estetske oziroma kulturne kompetence. Lachapelle je s sodelavci v eksperimentalni študiji z odraslimi ugotovil, da če estetsko manj izkušene spodbudimo k daljšemu gledanju umetnine (množične, blockbuster razstave so naravnane ravno k nasprotnemu), vsaj nekaj minut, bodo njihova verbalizirana doživetja bogatejša oziroma odzivi na umetnino boljši. Besedilo ob umetnini je ena od oblik tovrstne spodbude. Njegov namen je po besedah nekaterih izkušenih kustosov podaljšati čas gledanja in obiskovalcem omogočiti, da prve vtise, ki jih sami dobijo o umetniškem delu, premislijo in nadgradijo (Whitehead, 2012, str. 158). Ker ti vtisi niso zgolj vizualni, temveč tudi in predvsem politični, intelektualni, ideološki, etični in moralni, je interpretacija pomembna (prav tam, str. 156).

Zaradi različnih dejavnikov, ki pospešujejo ali zavirajo doživljanje v muzeju razstavljenega umetniškega dela in segajo od stenskih napisov, brošur, posnetih

sporočil, specifičnega prostorskega zaporedja eksponatov in podobnega na eni strani do obiskovalčevega znanja, predhodnih izkušenj, zanimanj in vrednostnih preferenc na drugi strani, se pozornost v novejših študijah o interpretaciji namenja tako transmisijskim kot transformacijskim vidikom izkušnje (npr. Fritsch, 2011a; Whitehead, 2012). Pri prvih gre za posredovanje vsebine oziroma ustvarjanje pomenske mreže, kar Whitehead imenuje »kartografija«, ko kustos s prostorsko, tekstovno, vizualno in še kakšno interpretacijo umetninam da kontekst, obiskovalcu pa okvir za njihovo razumevanje. Pri drugih gre za procese, ki se dogajajo ob gledanju umetnine (v povezavi z besedilom): zbiranje podatkov o umetnini, iskanje novih podatkov, potrjevanje ugotovitev, spraševanje in preverjanje smisla, kritično razmišljanje in podobno. Opazovanje in intervjuvanje obiskovalcev v nekaterih britanskih umetnostnih muzejih, kot so galerija Tate Modern, Britanski muzej ter Muzej Viktorije in Alberta, kjer interpretaciji posvečajo veliko strokovne pozornosti, je prineslo nekaj zanimivih spoznanj: pomembna sta jezik in fizična postavitev, saj mora obiskovalec predmet in njegovo pojasnilo med sabo miselno povezati; najboljša oblika interpretacije je živa beseda, pogovor z obiskovalcem (to je jasno že od Tildnove opredelitve koncepta); interpretacija mora biti konkretna, in ne abstraktna (pojasnjuje naj predmet, ki ga obiskovalec gleda); večina obiskovalcev si pri razumevanju najraje pomaga s stenskimi pojasnili (Meijer in Scott, 2009; Fritsch, 2011b; Francis, Slack in Edwards, 2011).

Vse to nekako potrjuje temeljno funkcijo interpretacije, ki je poglobiti interakcijo med umetnino in obiskovalcem. Samo interakcijo pa seveda okvirja umetnostna zgodovina kot prevladujoča disciplina v umetnostnem muzeju.

Disciplinarni kontekst

Muzeji različno označujejo stvari za umetnine, opredeljujejo status umetniških del in posledično določajo človekov odnos do njih. To pogojuje v muzeju uveljavljena disciplina (Whitehead, 2009), ki je, ko govorimo o artefaktih v umetnostnih muzejih, umetnostna zgodovina. Seveda tudi umetnostna zgodovina ni nekaj enotnega; heterogenost umetnostnozgodovinskih teorij in praks je najbolj razvidna prav iz prostorskih postavitev in kontekstualizacij umetnin v muzejih – muzejskih razstav.

Slovenska umetnostna zgodovinarka J. Horvat, povzemajoč P. van Mencha in I. Maroevića, o razmerju med muzeologijo in umetnostno zgodovino razmišlja tako: »Muzeologija daje velik poudarek interpretaciji in komunikaciji. /.../ Muzeologija v predmetih ne vidi le materialnih preostankov, ampak tudi ideje, ki so v njih ‘vsebovane’ oziroma ‘izražene’.« Če umetnostna zgodovina »svojo pozornost usmerja na predmete« in so njena naloga »raziskave in študij predmetov v najširšem smislu te besede in določitev njihovega pomena v določenem času in prostoru«, je naloga muzeologije »komuniciranje s predmeti /.../ interpretacija preteklosti«. Naloga umetnostnega zgodovinarja – muzealca je torej pripravljati razstave, na katerih naj bi s predmeti »poudarili idejo, ki jo [predmeti] nosijo v sebi, kontekst oziroma zgodbo, iz katere izhajajo, ter sporočali svojo vlogo in pomen« (Horvat, 2004, str. 166, 167).

Kar umetnostno zgodovino in muzeologijo zbližuje, je semiotična oziroma komunikativna narava umetnosti. Umetnost prenaša oziroma sporoča namene, vrednote, prepričanja, ideje, politična in druga sporočila ali čustvena stanja osebe, ljudi ali družbe, ki jo je ustvarila. Pojmovanje umetnine kot *medija* za komunikacijo oziroma ekspresijo je najprodornejša teorija umetniškega predmeta v okviru umetnostne zgodovine (Preziosi, 2009, str. 9).

V muzeju védenje, s tem pa določena disciplina, v našem primeru umetnostna zgodovina, ne obstaja samo po sebi, temveč je družbeno konstruirano (zgodovinsko in kulturno določeno); oblikuje se na podlagi trajnih procesov muzealizacije (zbiranja, dokumentiranja, razstavljanja) in je uskladiščeno ter posredovano v muzejski postavitvi oziroma razstavi kot temeljni obliki muzejskega diskurza (Whitehead, 2009, str. 19–24). Na ta način muzej »teoretizira« (prav tam, str. 24–26) – opredeljuje umetnost in obiskovalčevo izkušnjo z njo (načine, kako umetnost gledamo, doživljamo, razumemo in kakšen odnos vzpostavimo do nje). Pri muzeju torej ne gre za odslikovanje ali predstavljanje teorije, temveč ustvarjanje le-te – za vzpostavljanje sistema pravil (diskurz), kaj umetnost je in kako jo doživeti ter razumeti. Zato interpretiranje umetnosti ni nekaj nedolžnega, temveč gre za »pomembno politično dejanje«, ki presega zgolj »razlaganje umetnosti« (Whitehead, 2012, str. xvi). Interpretacija je »ena od tehnologij konstruiranja umetnosti kot kategorije materialne kulture (torej, kjer ʻumetnostʼ dobi materialno obliko) in njenega izkušanja«. Producira diskurze o umetnosti: o tem, kaj je umetnost in kaj ni, čemu je umetnost namenjena, zakaj je umetnost dobra, katera umetnost je dobra, kako se umetnost deli v tipe, medije in žanre, kako naj človek uporabi umetnost in kakšna naj bo ta izkušnja. »To so politična vprašanja, povezana s filozofskimi, psihološkimi in sociološkimi vprašanji, ki zadevajo naravo naših odnosov s svetom, naših subjektivitet, narave afekta in konstrukcije védenja« (prav tam).

Avtor pravi, da so praktično vsi vidiki muzeja na neki način diskurzivni: od arhitekturne zasnove in dekoracije razstavnih prostorov, izbora, razporeditve in postavitve umetniških del, v razstavo vključenih besedil, napisov in drugi interpretativnih materialov prek funkcionalnosti muzejskega pohištva, obnašanja varnostnikov, dostopnosti sanitarnih in drugih skupnih prostorov do kustosovega predvidevanja, povezana s samimi obiskovalci razstave (Whitehead, 2009, str. 26–33). Slednje – kakšnega obiskovalca si muzej oziroma kustos zamišlja – je po avtorjevem mnenju najbolj zapleten vidik od vseh navedenih. Kustos si zamisli, na kakšen način naj bi se obiskovalec sprehodil skozi razstavo in gledal eksponate – predvidi torej njegov kulturni kapital in habitus (Bourdieu). Tu se lahko dogajajo za muzej (in seveda za njegovo občinstvo) usodne napake, če zamišljeni obiskovalec ne ustreza realnemu, ki morda ni sposoben razumeti kustosovega koda (kar razstava kot taka je); znašel se bo v nesprejemljivem položaju, kajti uveljavljeni diskurz, ta mu določa možnosti udejstvovanja, ga bo odvrnil od umetnosti in muzeja nemara ne bo več obiskal. To posledično pomeni, da se obiskovalec zaradi občutka nepoznavanja umetnosti – poznavanje umetnosti je še vedno znak družbenega razlikovanja, kar je povezano z visokim statusom umetnosti, ki je »nasledek stoletij diskurzivnega dela« – umesti v marginalizirano skupino, izključeno iz kulture in celo družbe (Whitehead,

2012, str. xvii). Ključno pri razumevanju tega vidika diskurzivnosti je, da se tisti končni pomen oblikuje v interakciji med kustosom in obiskovalcem – z medsebojnim pogajanjem (prav tam, str. 33).

Avtor natančneje pojasni različne socialno konstruirane oblike védenja, s katerimi lahko imamo opraviti v (umetnostnih) muzejih: »Prek kustosove in/ali naključne orkestracije teh komponent nastajajo narativi, sporočila in diskurz. Surov primer narativa je: ʻtako se je razvijalo nizozemsko slikarstvo marin v sedemnajstem stoletju'. Sporočilo bi lahko bilo: ʻta dva predmeta sta med sabo povezana formalno in/ali kontekstualno'. Primeri diskurza pa so: ʻto je umetnost', ʻto je najboljša umetnost', ʻto je arheologija', ʻto so najznačilnejši arheološki ostanki'« (prav tam, str. 33).

Z diferenciacijo, naracijo in evalvacijo se v muzeju umetnine in védenja postavlja v medsebojne odnose (gl. Whitehead, 2009, prvi del knjige; 2012, str. 23–35). *Diferenciacija* pomeni klasificiranje, vzpostavljanje kategorij védenja, kot na primer »arheologija«, »etnografija«, »umetnost«, »socialna zgodovina«, ter podkategorij, kot na primer v okviru umetnosti »oblikovanje«, »dekorativna umetnost«, »uporabna umetnost«, »lepa umetnost«. Te kategorije vzpostavljajo tudi z določeno disciplino povezan režim razumevanja predmetov. Gre za »politično-epistemološke odločitve«, ko muzej »vzpostavlja meje« védenja, obenem pa tudi »predpiše« način(e) konzumiranja, način(e) obiskovalčevega vedenja. *Naracija* pomeni zaporedje muzejskih predmetov, sosledje idej – ustvarjanje zgodbe. To je lahko eksplicitno kronološko, ko gre za predstavitev neke umetnostne tematike skozi čas, v zgodovinski perspektivi, ali ne tako eksplicitno kronološko, temveč izhajajoč iz neke izbrane teme, a še vedno vključujoč tu in tam prisoten časovni okvir za razumevanje predmetov. Narativ nastane s fizičnim in tematskim združevanjem predmetov v skupine, z ustvarjanjem medsebojnih zgodovinskih, slogovnih in še kakšnih povezav, ki so pogosto tudi pojasnjene (interpretacija). In še *evalvacija* – ta pomeni vrednotenje muzejskih predmetov. Prepoznamo jo po tem, da so nekateri predmeti v prostoru s postavitvijo, osvetlitvijo in celotno scenografijo izpostavljeni (»posvečeni« že samo v fizičnem smislu), da se na njih gradi promocija ustanove, da so prvi na seznamu za reševanje v primeru nesreče in podobno. Whitehead to ilustrira na primeru Michelangelovega kipa *Rondanini Pietà*, ki je ena od mojstrovin v zbirki umetnin v Castellu Sforzesco v Milanu. Vendar ne gre samo za bolj ali manj znamenita umetniška dela; v kontekstu razstavljanja je vsako umetniško delo predmet evalviranja – določanja njegovega kulturnega statusa oziroma umetniškega pomena (Whitehead, 2012, str. 24–28).

Za muzej kot avtentični prostor materialne kulture je razumljivo, da je na umetnino kot *proizvod* pretežno osredotočena tudi kustosova interpretacija. Vendar umetnina je tudi skupek nekih *procesov* in jo tako lahko tudi doživljamo. Brejc opozarja, da se umetnostna zgodovina sama po sebi ne ukvarja z »deli«, temveč s »produkcijo pomenov«, ti pa so kompleksni (Brejc, 2010, str. 14). Prav zaradi pomenske kompleksnosti umetniškega dela danes »nihče več ne zanika potrebe po posredovanju umetnosti« (Schneider, 1998, str. 302).

Vprašanja, povezana z umetnino kot ustvarjalnim, končnim *izdelkom* (kdo je delo

naredil, v kakšni tehniki, kakšen je slog, kako se to umetniško delo razlikuje od drugih del istega avtorja in od del drugih avtorjev, kako pomembno je delo, kako pomemben je avtor in podobno), je pri interpretaciji treba dopolniti z vprašanji, ki so povezana z različnimi okoliščinami oziroma *procesi* nastanka in življenja umetnine (zakaj je delo nastalo, za koga je nastalo, kdo ga je plačal in na kakšen način, ali obstaja pogodba, kakšna je bila izvorna funkcija umetnine, kje je bila razstavljena, kdo jo je gledal/kontempliral, kako se to povezuje s tem, kar delo predstavlja, in podobno), pravi Whitehead (2011, 2012; prim. Hooper-Greenhill, 2000). Prav ignoriranje izvorne funkcije umetnosti, njene uporabne vrednosti v vsakdanjem življenju, in postavljanje umetnosti v sfero transcendentnega, nezemeljskega (s tem pa določanje umetnosti kot nekaj nedružbenega, apolitičnega in neekonomskega) je ključen element politike izključevanja, ko gre za interpretacijo umetnosti v muzejskem kontekstu (Whitehead, 2012, str. 30, 174). »Kustos naj bo pri interpretiranju velikodušen« (prav tam, str. xvii), saj s tem obiskovalcu omogoča spoznavanje in doživljanje umetnine z vseh njenih vidikov. Specializirano znanje je torej pomembno in kustos ga je dolžan posredovati, saj o umetnini preprosto ve največ. Pri interpretaciji pa velja tudi »previdnost« (prav tam). Družbeni konstruktivisti namreč predpostavljajo, da lahko o isti stvari obstajajo različni diskurzi. Preneseno v umetnostnozgodovinski in muzeološki kontekst: z muzejsko zbirko umetnin je mogoče povedati več stvari. »Pripoznanje, da obstajajo mnogovrstne zgodovine in mnogovrstni možni razlagalni okviri za posamezna umetniška dela, interpretom nalaga, da so poučeni ter odgovorni, ko se odločajo, kako bodo nekaj interpretirali« (prav tam, str. 175).

Sklep

»Dokler so muzeje v študijske in raziskovalne namene obiskovali le poznavalci in izobražena elita, ki so jih po muzeju vodili tam zaposleni znanstveniki, muzejska pedagogika ni bila potrebna« (Tavčar, 2009, str. 33). Danes je muzej javna ustanova in mora biti enako dostopen vsem. Zato je potrebna muzejska pedagogika. Da bi kustosi omogočili nabiranje izobraževalnih izkušenj različnim ciljnim skupinam, preučujejo njihove potrebe, pričakovanja, hotenja in vzorce obnašanja v muzeju. Umetnostni muzeji so bili v primerjavi s prirodoslovnimi in tehničnimi muzeji deležni manj tovrstnih študij in raziskav, kar je najverjetneje posledica zagovora avtonomnosti likovne umetnosti, ki naj bi po svoji naravi zahtevala »spontan« gledalčev odziv. Po dveh desetletjih ciljno in metodološko različnih raziskav v umetnostnih muzejih – v slovenskih muzejih in galerijah pa tovrstnih raziskav sploh ni, kar po mnenju L. Tavčar negativno vpliva tudi na samo muzejsko-pedagoško prakso – se ugotavlja, da je treba več študij nameniti poglobljenemu preučevanju stvarnih izkušenj muzejskih obiskovalcev, pri tem pa posebno pozornost nameniti nepoznavalcem umetnosti, ki imajo drugačno zmožnost vživljanja v likovne umetnine kot poznavalci. Kako torej v umetnostne muzeje pritegniti tiste, ki predstavljajo največji delež prebivalstva, in jim s celostno estetsko izkušnjo omogočiti ne samo osebnostne rasti, temveč odgovorno bivanjsko izkušnjo, ki jo ponuja in zahteva umetnost, je pomemben premislek v muzejski pedagogiki, ki se ga je treba

lotiti celovito in poglobljeno (tudi z analizo muzejske prakse). Problem interpretacije kot edukacijske prakse zato raziskujem s triangulacijo muzeoloških, pedagoških in umetnostnozgodovinskih teoretičnih predpostavk, ki sem jih v sklopu treh kontekstov – institucionalnem, izkustvenem in disciplinarnem – na kratko predstavila v tem prispevku.

Literatura

Bourdieu, P. in Darbel, A. (1969/1991). *The love of art: European art museums and their public*. Cambridge: Polity Press.

Brejc, T. (2010). *Študije o slovenskem slikarstvu v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica.

Csikszentmihalyi, M. in Robinson, R. E. (1990). *The art of seeing: An interpretation of the aesthetic encounter*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, Getty Education Institute for the Arts.

Dewey, J. (1899/2012). *Šola in družba*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Dufresne-Tassé, C. (2009). *Let's revisit learning: Establishing better dialogues between adult visitors and curators in exhibition spaces*. Predavanje na Smithsonian Center for Education and Museum Studies. Pridobljena 25. januarja 2013 s strani http://www.youtube.com/watch?v=xhqgnkbnnnU.

Falk, J. H. in Dierking, L. D. (2000). *Learning from museums: Visitor experiences and the making of meaning*. Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: AltaMira Press.

Falk, J. H. in Dierking, L. D. (1992). *The museum experience*. Washington: Whalesback Books.

Francis, D., Slack, S. in Edwards, C. (2011). An evaluation of object-centred approaches to interpretation at the British Museum. V: J. Fritsch (ur.) *Museum gallery interpretation and material culture* (str. 153–164). London, New York: Routledge.

Fritsch, J. (ur.) (2011a). *Museum gallery interpretation and material culture*. London, New York: Routledge.

Fritsch, J. (2011b). How can we define the role of language in museum interpretation? V: J. Fritsch (ur.), *Museum gallery interpretation and material culture* (str. 97–105). London, New York: Routledge.

Gaber, S. (2010). Dewey, delo, šola in demokracija. *Sodobna pedagogika*, 61(5), 36–55.

Gob, A., Drouguet, N. (2006). *La muséologie: histoire, développements, enjeux actuels*. Pariz: Armand Colin.

Grenfell, M. in Hardy, C. (2007). *Art rules: Pierre Bourdieu and the visual arts*. Oxford, New York: Berg.

Hooper-Greenhill, E. (2006). The power of museum pedagogy. V: H. Genoways (ur.), *Museum philosophy for the twenty-first century* (str. 235–245). Lanham: AltaMira Press.

Hooper-Greenhill, E. (2000). *Museums and the interpretation of visual culture. London, New York:* Routledge.

Hooper-Greenhill, E. in Moussouri, T. (2001). *Making meaning in art museums 2:*

Visitors' interpretive strategies at Nottingham Castle Museum and Art Gallery. Leicester: Research Centre for Museums and Galleries (RCMG), University of Leicester.

Hooper-Greenhill, E., Moussouri, T., Hawthorne, E. in Riley, R. (2001). *Making meaning in art museums 1: Visitors' interpretive strategies at Wolverhampton Art Gallery*. Leicester: Research Centre for Museums and Galleries (RCMG), University of Leicester.

Horvat, J. (2004). Muzeologija in umetnostna zgodovina. V: B. Murovec (ur.), *Slovenska umetnostna zgodovina: tradicija, problemi, perspektive* (str. 165–169). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kesner, L. (2006). The role of cognitive competence in the art museum experience. *Museum Management and Curatorship*, 21(1), 4–19.

Lachapelle, R. (2007). Non-expert adults' art-viewing experiences: Conjugating substance with struggle. V: P. Villeneuve (ur.), *Art museum education in the 21st century* (str. 123–128). Reston (VA): National Art Education Association.

Lachapelle, R. (1999). Comparing the aesthetic responses of expert and non-expert viewers. *Canadian Review of Art Education*, 26(1), 6–21.

Lachapelle, R., Douesnard, M. in Keenlyside, E. (2009). Investigating assumptions about the relationship between viewing duration and better art appreciation. *Studies in Art Education*, 50(3), 245–256.

Latimer, S. (2011). Art for whose sake? V: J. Fritsch (ur.), *Museum gallery interpretation and material culture* (str. 67–79). London, New York: Routledge.

McClellan, A. (2008). *The art museum from Boullée to Bilbao*. Berkeley: University of California Press.

Meijer, R., Scott, M. (2009). *Tools to understand: an evaluation of the interpretation material used in Tate Modern's Rothko exhibition*. Tate Papers: Tate's online research journal, 11. Pridobljeno 10. februarja 2013 s strani http://www.tate.org.uk/research/tateresearch/tatepapers/09spring/meijerscott.shtm

Papuga, D. W. (2011). Philosophies of interpretation. V: Ž. Jelavić (z R. Brezinšek in M. Škarić) (ur.), *Old questions, new answers: Quality criteria for museum education: Proceedings of the ICOM CECA' conference, Zagreb, September 16–21, 2011* (str. 98–103). Zagreb: ICOM Croatia.

Preziosi, D. (2009). Art history: Making the visible legible. V: D. Preziosi (ur.), *The art of art history: A critical anthology* (str. 7–11). Oxford: Oxford University Press.

Schneider, N. (1998). Umetnost in družba: socialnozgodovinski pristop. V: H. Belting, H. Dilly, W. Kemp, W. Sauerländer in M. Warnke (ur.), *Uvod v umetnostno zgodovino* (str. 293–321). Ljubljana: Krtina.

Silverman, L. H. (1995). Visitor meaning-making in museums for a new age. *Curator*, 38(3), 161–170.

Smith, J., Wolf, L. (1996). Museum visitor preferences and intentions in constructing aesthetic experience. *Poetics*, 24(2–4), 219–238.

Tavčar, L. (2009). *Homo spectator. Uvod v muzejsko pedagogiko*. Ljubljana: Pedagoški

inštitut.

Tavčar, L. (2003). *Zgodovinska konstitucija muzeja kot sestavine sodobne zahodne civilizacije*. Ljubljana: ISH - Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Narodna galerija.

Tavčar, L. (1998). Muzejska pedagogika v Narodni galeriji. V: F. Šerbelj (ur.), *Osemdeset let Narodne galerije: 1918–1998* (str. 137–193). Ljubljana: Narodna galerija.

Van Moer, E. (2007). Talking about contemporary art: The formation of preconceptions during a museum visit. *The International Journal of the Arts in Society*, 1(3), 1–7.

Whitehead C. (2012). *Interpreting art in museums and galleries.* London, New York: Routledge.

Whitehead C. (2011). Towards some cartographic understandings of art interpretation in museums. V: J. Fritsch (ur.), *Museum gallery interpretation and material culture* (str. 53–66). London, New York: Routledge.

Whitehead, C. (2009). *Museums and the construction of disciplines: Art and archaeology in nineteenth-century Britain*. London: Duckworth.

Bilyana Nikolova[1]
Faculty of Primary and Pre-school Education, Sofia University

THE OTHERS AND I - GROUP MUSIC THERAPY FOR CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS[2]

This paper focuses on socialization of personality through participation in music therapy process. The article discusses both the importance of socialization for the well-being of individuals and society, and the possibilities for implementing this process through music therapy. The results of qualitative research (case study), which describe music therapy process with group of children with special educational needs, aged 11 to 15, are processed using the content analysis method. Summarization of the results includes the following indicators: building up and protecting personal identity; forming connections and relationships with group members and affiliating to the group as a community model with various social levels and attitudes; awareness and control of social status and social roles; specific behavior patterns to people, who are external to the group and belong to different levels of the social hierarchy.
Keywords: music therapy, children with special educational needs, individuality, socialization, social roles

Man as social animal

Social nature is an inherent characteristic of human beings – none of us can exist as a separate biological entity, evolving in isolation and independently of the others. Each aspect of our existence is somehow related to the social environment and in one form or another we are a part of society. The social component however is not an extraneous element and is not imposed by the environment but is one of the basic components in the structure of human personality. All individuals go through a unique process of development in their existence, building up and perfecting the specific combination of properties and qualities unique to them. This development depends on the individual drives and needs within the person, as well as on the compliance with the social norms, providing normal functioning of the society as a whole. It is exactly due to this reason that the major role in the development of each personality is carried out by the "super-Ego" – a product of the social pressure, imposing compliance with the generally accepted conventionalities, which exists with the purpose to achieve the most appropriate

[1] b_valerieva@yahoo.com
[2] This article was written within the Doctoral Studies Curriculum of Music Pedagogy at the Faculty of Primary and Pre-school Education, Sofia University "St.Kliment Ohridski", as a part of the course called Music Therapy, mentored by Doc.Dr Jean Gologanov.

self-realization as a social individual i.e. to be a part of society. It is not by chance that Eric Ericson (1996) defines the social component as the leading one in the formation of human personality. Having in mind the social nature of people and their way of living as interrelated members throughout society, he introduces the interpersonal relationships and the establishment of a liaison with the "others" among the factors, determining the complete development. According to his views, "achievement of a psychosocial identity at an individual level means having a realistic ego-concept (self-concept), simultaneously comprising physical, cognitive, emotional and social management of the environment and gaining social recognition within the framework of society" (Ериксън, 1996, стр.18).

Communicating with the people around us is not a static process with clearly defined rules that we can abide by independently of time and situation – we continuously change the social structure we are participating in, occupy all kinds of positions in the social hierarchy and play different social roles in the process of communication. Our existence and success in our utmost self-realization as persons (the supreme human value) depend on the fast and correct adaptation to any change in the situation. In this respect nobody can disregard the social relationships, while the ever increasing number of aspects of desocialized behavior and even asociality pose a serious threat not only to the individual development of the particular human being but to the functioning of the society as a whole.

Music and socialization

How can music help to overcome this problem? The art of music is among the major methods which facilitates the socialization and the building up of relationships with the others around us. The mechanisms of a similar effect have been treated by Carl Gustav Jung (1993, стр.53) in his theory of the archetypes – common symbols making up the contents of the so called collective unconscious. Jung defines music as an archetype because it is experienced as such a form or process of a sensation each time when its meaning is derived from the collective unconscious. In these cases music art recreates and reflects the inner human experiences which are universal since they develop from the inherited collective psyche of the species, therefore they are valid for almost anyone who can perceive it. Music develops as an archetype, as a primary symbol with extraordinary influence on people since the very dawn of its creation. In ancient times it was considered to be a constructive part of the existing objects and phenomena and hence – as an inherent nature of man himself. It is the music art that allows for his build-up and progress during all stages in his existence. As a social mechanism music art guarantees the existence and development of the social environment. It is much more important for the particular individuals to get attuned to their social group, to the environment where they develop, than to be only congruent and harmonious. Treated in this respect, the emergence of music in the beginning can be regarded not as the progress of art or means for providing aesthetic experience but as music therapy with prevailing socializ-

ing functions. In other words, the collective making of music, the syncretism as an initial form of the music art is vitally necessary for a society and social mind recently emerged. The formation and build-up of a sensation for being at one with the people around you through the means of music, the cultivation of the need for collectively living together and the self-realization within the group, practically secures its existence and evolution, consolidating it at the same time as a basic structure and model in human life.

Although people are not always aware of, they still abide by these basic socializing functions of music art. At an individual level this has to do with our experience to establish or maintain contacts with people we have a keen interest in – by sharing our musical preferences (perceiving a favorite style or piece of work) or by joint performance of music-related activities. On a social level the manifestations of these functions of music are plenty. The use of music at sporting events has the aim to make the spectators identify themselves with a certain player or team, to heighten the positive emotions and sensations following certain achievements etc. At official ceremonies or special events music stimulates and seeks to unify the multiple, disparate audiences around certain values, feelings or sensations, strengthening at the same time the feeling of being involved with the ceremony and personally taking part in it. The various communities nowadays share, as per the definition of Bruscia (Bruscia, 1998, p.146), "a collective identity through music", which characterizes them and sets them apart from the rest.

The group

In case study, presented herein and related to applying music therapy to children with special educational needs, the socialization through music is a therapeutic effect intentionally sought for. Twenty two therapeutic sessions were carried out within a period of 8 months with a group of eight children – 1 of them was eight years old and 7 – between eleven and fourteen years of age. The group-wise approach does not allow for reaching the depth of the client-therapist relationship, as distinct from the individual therapy, but it gives opportunity to the maximum extent for the particular person to become aware of his/her problems with respect to the others, to see himself/herself the way they are and the way that they are seen by others so as to be able to introduce the adequate personality adjustments, attitudes or perceptions, i.e., to work to the utmost on the adaptiveness and social integration without neglecting their personal development. The music therapy group is treated as a single aggregate entity with its own dynamics of development with respect to the structure and interpersonal relationships as a miniature model of the social relations in society. Similar "miniaturization" of the social relations for "exercising" various norms of behavior and abiding by established rules in the secure and relaxed atmosphere of the therapeutic sessions, is of vital importance to the children with social educational needs, who normally experience difficulties with their social adaptation and choice of adequate responses in the various social situations, social roles and relationships. It is hard for them to come to realize the social situations and it is even more difficult for them to choose their proper social role so as to express

their abilities in a certain field or activity and adequately meet the demands addressed to them. In order to overcome similar problems with communications and various degrees of asociality ensuing from them, the group gives the necessary internal sense of security to the separate members so as the "true Self" to show up to the utmost and to come to realize what effect his/her actions in the various situations have on the environment and how the environment influences him/her. To sum it up precisely, the group is treated as a metaphor of interactions with the "outside world", in which, the empathy, "rehearsal" of different social roles and relations between the various members make it possible for the adoption of adequate models of behavior and social responses. It is exactly due to this reason that the therapeutic group thus set up is of a closed type – the number of the members remains constant and they are one and the same during the process.

In spite of the relatively restricted number of participants, the creation of group awareness turned out to be a real challenge. When forming therapeutic groups, the requirement should be abided by for the participants to meet similar criteria – age, problematic situations and conditions, spheres of interest. In this case study that principle has been intentionally ignored – the group thus formed is comparatively homogeneous with respect to the age factor but it unites participants with various problem conditions – learning disabilities, different degrees of mental retardation, cerebral palsy, hyperactivity, speech disorders. In other words, the participants have various interests with different levels of intellectual and emotional development. The purpose for this non-abidance by the therapeutic principle mentioned above is maximum similarity to the social relations and conditions existing in reality – where different people have different dispositions and cannot be selected based on certain criteria at all times. The diversity of characters and types of behavior, included in the group, facilitates the adaptiveness of the participants and their social integration into different real-life situations. In this way the group work prepares them for optimum self-realization in the social medium.

Building up and protecting identity

More often than not the attitude towards children with special educational needs in Bulgaria can still boil down to their being regarded as the "different children". That alone is not a problem in itself – everybody is different and let it be so. The problem starts when the suggestion "there's something wrong or weird with their being different" comes into play. As a result of that these children isolate themselves completely since they feel underestimated and unfit. It is exactly due to this reason that in the beginning of the therapeutic process they are not only reluctant to actively communicate with one another, but do not even make any attempts at any form of music activities for fear of making some sort of blunder or of becoming an object of ridicule and so on. That necessitated the development of their identity as an initial short-term objective to be defined first:

- to build up and get an adequate and real idea of themselves and of their own capacities and abilities;

- to form a positive self-esteem;
- to find one's own individuality, the positive side in being different from all the others;
- to get to know one's own inner needs and emotional states;
- to develop the capabilities of expressing oneself in such a way that the unconscious becomes conscious, shared with the people around in the most relevant manner so that it can be really understood

How exactly can these goals be accomplished? What makes different the music therapy from the conventional educational process and in reality provides the therapeutic effect is the contents of the sessions, the character of the interaction between children and music. The music therapy is strictly individual and has a creative nature. Each performance, each activity is unique to these children and they impart a special meaning to what they do, which has significance just for them and no one else. When they do something on their own, when they invent the particular elements of their expression, when they see the positive result from their activities and know that they have achieved this result all by themselves, that this is something which the people "rejecting" them cannot or do not do, then they feel valued and important, start progressing and believing in their capacities and abilities.

When they get full freedom to do things in the order and in the manner they want, when they can actively participate in all kinds of tasks in the group, then they discover their "comfort zone" as well – the type of musical activity which is nearest to every child and through which they could achieve the most fulfilling and satisfactory expression – singing, playing, dancing, physical activity or even constructing musical instruments. This type of preferred activity or the attributes necessary to accomplish it are jealously guarded by the participants. None of them would give up to the others their favorite musical instruments necessary to play the role preferred by them or reproduce sounds. Others, in an ostentatious manner, would display their aptitude when they feel threatened by the attempts on the part of some of the participants to present a model similar to their own or would in a hurry offer the "intruder" a more "appropriate" (according to them) expression for him/her. Thus the preferred music activity becomes equivalent to the created mental image one has of *oneself* (an instance of the self-image) which as well brings about a unique "specialization" in the field in question. As a result of such an attitude the group can now take pride in having a drummer, a soloist, a leading accompanier and others, depending on the needs of the group work. In other words, the gradual build-up of the personal identity is carried out in the context of the social situations and group interrelationships.

Structure and dynamics of the group

"The Specialization" of the participants in the different musical activities brings about the drop-out of the individualism which is replaced by integration into the group and the formation of special relationships and attitudes between the participants so that

everybody finds his place in the group. The choice of a given position is determined by the temperament and the wishes of each child, as well as by the character of the group interrelations between them. As a result of this, three major groups are set up: leaders, subordinates and observers. The group of the observers is made up by those two kids which are socially unengaged and which feel comfortable in any of the roles played, due to which they do not insist on being leaders at all cost and at the same time they're not afraid to express themselves. The group of the subordinates also consists of two participants. They're characterized by profound shyness and sensitivity which affect negatively the ability to express themselves or the independence of actions and decision-making. That is why they seek refuge in the passive positions as performers following other people's instructions and complying with their ideas. The group of the leaders is the biggest one – four participants. The presence of more than one leader in a group makes it rather boisterous. Continuous competition and attempts to prevail over the others are in full swing with the purpose to consolidate one's own dominant position. More often than not some of the leaders would refuse to take part in a given task or performance because someone else has managed to snatch the role coveted by him/her, hurting thus their ego of a winner and master.

This specific group conflict finds its natural solution when the group is split into two categories – those who come to the sessions on a regular basis and those who are absent due to different reasons. The regular participants get used to each other and manage to go deeper in their relationship, to improve the communication and mutual understanding and now they have more common memories to share between themselves and keep them alive. Thus they form a kind of unique "core" in the group. The others take on the role of "satellites", and have to repeatedly look for and find their position among the others, taking in mind the dynamics in the development of their relations. The process after a long absence is rather painful and unpleasant when they find the situation to have drastically changed and the expected position and attitude vanished. In such cases the "satellites" try to integrate again into the group in the shortest possible time, "recalling to mind" participations in tasks accomplished without their presence or actively try to join in the performance of a repertoire unfamiliar to them. Very seldom they would openly demonstrate their discontent with the group dynamics and development as if they feel abandoned and neglected by the others who have carried on without them.

Social status and roles

Apart from their emotional state that affects them, the behavior of the participants is susceptible to change depending on their roles assigned to them in the various tasks to perform. All of a sudden the shy subordinates would become hyperactive and self-confident when they have to play the role of "conductors" or "soloists" of the group, while the boisterous and often arrogant leaders calm down when they are asked to accompany someone's performance and to comply with the desires and ideas of the leading soloists.

Besides the cases when special tasks have been assigned to them, some of the par-

ticipants would resort to playing various roles by assuming a natural model of behavior in addition. This is typical for those of them who have contradictions between their personal identity and social status in the group i.e. the created mental image one has of oneself does not coincide with the actual attitude of the others around them and all this does not meet the participant's expectations. An instance of this is one of the boys, who, before the start of the sessions, was boasting about how exceptionally well developed his ability for music was and how even he had learned to play the piano all by himself. Subsequently it turned out that he had never been before in his life close to this musical instrument or even touched it and his stories popped up as a result of a runaway imagination to make up for his low self-esteem and the imagined sensation that the others were looking down on him. Since he was unable to substantiate his stories and assume the leading role accordingly, that would have guaranteed him respect and even admiration, he shut himself up and refused to communicate with the other participants or to take part in musical performances. The only way to make him relax and express himself would be by assigning a "particular" role to him – that of a master-specialist indispensable to the group and crucial to its entire performance.

Empathy principle and behavior in compliance with social norms

During the course of the therapeutic process the utter indifference to the others gradually transformed into a socially acceptable behavior, empathic condition and a wish to be helped out. This started to be first noticed in the small details in behavior patterns – the rude and abrupt unceremonious way of snatching the musical instruments, typical for the beginning of the therapy, from the hands of the other participants, for no other reason than simply wanting to do this, was replaced by a calm, polite and patient waiting for the instruments to be released or by a kind request for these to be handed over. The impolite interruption of the other participants' expressions for the sake of someone's own one to be heard and seen by all means was transformed into tolerance and compliance with the performance of the others. Actions like this one become gradually more conscious and repeated until they transform into inner norms of behavior for each of the participant. As a natural sequence, the socially acceptable behavior finds its way into an increasing variety of diverse activities, both musical and nonmusical:

- **musical** – to help out a given participant when he/she experiences difficulties with the phonation of a more specific instrument, encourage and inspire confidence when a participant feels insecure and is afraid to express himself/herself, has a problem with performing particular musical elements within it;
- **nonmusical** – to help overcome various difficulties caused by the specificities in the state of the children, assist in solving any conflicts or emotional problems when they arise and others.

The group and the outside world

Apart from the communications within the group, the participants have the opportunity to communicate with different representatives of the "outside world". In such cases they forget about all conflicts of theirs and brace themselves up around one common feeling and behavior. It is noteworthy to mention the different attitude they demonstrate towards the different categories of "aliens".

When a relative or some other family member turns up, then all of them tend to demonstrate pride in what they do and intent to impress and show their abilities.

In case the outside person occupies a high position relative to their social hierarchy (a manager or some pedagogue), then again they would actively try and express themselves in the ongoing activity but are quite aloof and reserved as if they are being observed and judged, and that embarrasses them.

If they succeed in some way to attract the attention of their age-mates or fellow-students, then again they would gladly demonstrate their abilities and achievements but would do all that in a slightly conceited manner with a clearly expressed awareness of supremacy over the audience. Normally they are rather open to the outside people but if they come to dislike someone of these they would for sure reject him/her.

Results

The participation in the music therapeutic sessions of children with special educational needs significantly helps them out in their socialization while the results achieved have many aspects:

- development and perfection of the personal characteristics;
- improvement in the self-esteem and skills for expression;
- formation of social consciousness and necessity of integration into the social medium;
- development of empathic condition and positive social behavior;
- adoption of various communication models and social roles;
- imparting significance to their behavior thus making it rational in accordance with the social situation.

REFERENCES

Bruscia, K.E. (1998). *Defining music therapy.* Gilsum, NH: Barcelona Publishers

Ериксън, Е. (1996). Идентичност, младост, криза. София: Наука и изкуство

Юнг, К.Г. (1993) Из «Психологически типове». В К.Г.Юнг, Избрано, т.*II* (стр.5-141). Плевен: Евразия-Абагар

Katarina Radojković Ilić
(Filološki fakultet, Beograd)

PREPORUKE ZAJEDNIČKOG EVROPSKOG OKVIRA ZA JEZIKE U KONTEKSTU NASTAVE JEZIKA STRUKE

The Common European Framework of Reference for Languages does not include a separate chapter dedicated to the issues of teaching language for specific purposes, however, many of the ideas presented in this document are highly relevant for this specific form of language teaching. Partial competence recognition, adjustment of the syllabus to the teaching program objectives, task-based pedagogy, stimulation of students' autonomy and a novel approach to evaluation are just some of the elements highlighted in this document which are also crucial for the language teaching for professional purposes.
The purpose of this study is to establish whether and in what way the Common European Framework of Reference for Languages is being implemented in the French language teaching for professional communication purposes. We have isolated a number of indicators on the basis of which a number of conclusions can be drawn concerning the following: syllabuses and their adjustment to the programme objectives (development of different types of competencies, matching the common competence levels), compliance of the textbooks to the Common European Framework of Reference for Languages (both foreign and locally published textbooks) and evaluation (is evaluation of the language competence at the higher education institutions, either in the form of competence certificates or grading, in line with this document). We have analyzed a number of different institutions and offered solutions that could improve language teaching and contribute to overcoming of the existing institutional limitations.

Key words: Common European Framework of Reference for Languages, foreign language teaching, language for specific purposes, task-based teaching, evaluation.

Uvod

Iako Zajednički evropski okvir ne sadrži posebno poglavlje posvećeno jeziku struke, mnoge ideje sadržane u ovom dokumentu nalaze primenu upravo u ovom specifičnom obliku nastave. Priznavanje delimičnih kompetencija, prilagođavanje nastavnih programa ciljevima učenja, akciona pedagogija, razvijanje učenikove autonomije i drugačiji pristup evaluaciji, neki su od elemenata koji se ističu u ovom dokumentu a koji čine okosnicu nastave jezika struke.

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi da li je i na koji način Zajednički evropski okvir za jezike implementiran u nastavi francuskog jezika namenjenoj profesionalnoj komunikaciji kod nas. Izdvojeno je nekoliko pokazatelja na osnovu kojih se mogu izvući određeni zaključci: silabusi, odnosno prilagođenost programa ciljevima nastave (razvijanje različitih kompetencija,

usklađenost sa zajedničkim nivoima kompetencija), usklađenost udžbenika sa Zajedničkim evropskim okvirom (bilo da su strani, bilo da su delo domaćih autora) i evaluacija (da li je evaluiranje znanja učenika, bilo u smislu izdavanja sertifikata, bilo u smislu ocenjivanja, kada je reč o visokoškolskim ustanovama, u skladu sa ovim dokumentom).

Zajednički evropski referentni okvir

Jedan od najznačajnijih ciljeva evropske obrazovne politike - obrazovanje plurilingvalnih pojedinaca koji su sposobni da komuniciraju na više stranih jezika, koji poznaju više kulturnih zajednica i koji mogu da se kreću, razmenjuju ideje i znanja sa pripadnicima drugih kulturnih zajednica na različitim jezicima, iziskuje određene promene koje se odnose kako na pristup nastavi i izradu kurikuluma, tako i na evaluaciju učenikovih kompetencija. To znači da se više ne teži dostizanju nivoa kompetencije izvornih govornika, da jezička znanja nisu ograničena na jezičke elemente nego da obuhvataju mnoge vanjezičke, sociolingvističke, kulturološke i druge komponente, da znanje jednog jezika nije zatvorena celina nego da se znanja i kompetencije jednog jezika prepliću sa znanjima drugih, tako da pojedinac poseduje čitav repertoar lingvističkih, komunikativnih i sociokulturoloških kompetencija koje će razvijati i unapređivati tokom celog života.

Ideje sadržane u osnovnom dokumentu ove politike, Zajedničkom evropskom referentnom okviru, nije lako predstaviti sažeto, budući da je reč o obimnom materijalu koji je plod višegodišnjeg rada grupe stručnjaka okupljenih u Odeljenju za jezičku politiku Saveta Evrope, među kojima su Džon Trim, Danijel Kost, Brajan Nort i Ginter Šnajder. Pokušaćemo da prikažemo osnovne ideje polazeći od formulacije Kristin Taljant koja definiše Zajednički okvir na osnovu njegova tri podnaslova: učenje, nastava, evaluacija (Tagliante, 2005). Prvi podnaslov - *učenje* ukazuje na to da je Zajednički evropski okvir stvoren da bi se za sve jezike i za sve učenike mogli da utvrde zajednički elementi koje treba da savladaju tokom svake etape učenja kao i da svako može da precizno definiše ciljeve učenja, da odredi koje kompetencije želi da razvija i koji nivo želi da dostigne. Kada je reč o *nastavi*, Zajednički okvir definiše šest nivoa jezičkih kompetencija od A1 (korisnik početnik) do C2 (iskusan korisnik) čime se otklanjaju sve nedoumice i nepreciznosti vezane za nazive koji su ranije korišćeni. Takođe su precizno opisane sposobnosti korisnika na svakom nivou. Kada je reč o trećem podnaslovu, *evaluaciji*, treba istaći da više ne preovladava evaluacija jezičkih struktura van svakog konteksta već da se evaluira sposobnost jedne osobe da samostalno upotrebljava jezik.

Što se tiče metodološkog pristupa podvukli bismo dve tendencije: *akcioni pristup*

i razvijanje učenikove autonomije. Model koji predlažu autori Zajedničkog evropskog okvira je akcioni pristup, koji preuzima skoro sve koncepte komunikativnog pristupa dopunivši ih pojmom zadatka koji učenik izvršava u različitim kontekstima. Oni ističu da se komunikacija i učenje odvijaju putem realizovanja zadataka koji nisu isključivo jezičke prirode iako uključuju jezičke aktivnosti. Posebna pažnja posvećuje se razvijanju učenikove autonomije i otvorenosti za učenje, odnosno razvijanju sposobnosti posmatranja, učestvovanja i integrisanja novih iskustava i spremnosti ka menjanju prethodnih. „Učenje o tome kako se uči" treba da bude sastavni deo nastave jezika, tako da učenici postanu svesni načina na koji uče, opcija koje im se nude i opcija koje im najviše odgovaraju (Conseil de l'Europe, 2001, p.110). To međutim ne znači da se akcioni pristup propisuje kao jedini ispravni u nastavi. Naprotiv, autori ističu da je fundamentalni metodološki princip Saveta Evrope da u učenju, nastavi i istraživanju jezika treba primeniti one metode koju smatramo najefikasnijim za postizanje ciljeva u zavisnosti od potreba učenika i njihovog socijalnog konteksta (Conseil de l'Europe, 2001, p.110).

U cilju bolje implementacije ovog dokumenta, Savet Evrope izdao je i brojne publikacije, uputstva za primenu Zajedničkog referentnog okvira kao i studije slučaja u kojima su izneta dosadašnja iskustva različitih zemalja. Pored pojašnjena osnovnih pojmova i poglavlja posvećenih posebnim kategorijama korisnika - nastavnicima, učenicima, kreatorima kurikuluma i autorima udžbenika (Council of Europe, 2002), u ovim radovima posebna pažnja posvećuje se usklađivanju nivoa definisanih Zajedničkim evropskim okvirom sa ranije utvrđenim nivoima, različitim implikacijama na reformu školskog sistema i drugim pitanjima vezanim za njegovu implementaciju (Council of Europe, 2002a). Jedno od najčešće pomenutih pitanja je da li Zajednički okvir može istovremeno da služi kao opštevažeća referentna tačka i da bude primenjiv u veoma različitim lokalnima kontekstima. Brajan Nort, jedan od koautora ovog dokumenta smatra da potreba za postojanjem centralnog okvira i potreba za primenom lokalnih strategija nisu suprotstavljene, nego da centralni okvir obezbeđuje transparentnost i koherentnost dok lokalne strategije omogućuju formulisanje ciljeva učenja koji odgovaraju određenom specifičnom kontekstu (North, 2008) .

Zajednički evropski okvir i jezik struke

Kao što je u uvodnom delu rečeno, priznavanje delimičnih kompetencija, prilagođavanje nastavnih programa ciljevima učenja, akciona pedagogija, razvijanje učenikove autonomije i drugačiji pristup evaluaciji najznacajniji su elementi koji se isticu u Zajedničkom okviru a koji se mogu primeniti na nastavu jezika struke.

Pre nego što proučimo vezu između valorizovanja delimičnih kompetencija i nastave jezika struke neophodno je istaći da to ne podrazumeva delimično vladanje jednom od kompetencija nego nivo vladanja nekom od kompetencija. Budući da je cilj nastave jezika struke osposobljavanje učenika za ostvarivanje nekog od zadataka i da se program nastave osmišljava u zavisnosti od potreba učenika, prirodno je da će se

dati prednost razvijanju nekih kompetencija. Na primer, u nastavi francuskog jezika za studente pravnog fakulteta ili za sudije i tužioce veća pažnja će biti posvećena razvijanju kompetencije pismenog razumevanja budući da je cilj učenja čitanje literature ili analiza sudskih odluka na francuskom jeziku. S druge strane, nastava francuskog jezika za imigrante ili radnike koji će provesti izvesno vreme u Francuskoj usredsrediće se na razvijanje kompetencija usmene produkcije i usmenog razumevanja. U mnogim slučajevima posebna pažnja u nastavi mora se posvetiti razvoju nejezičkih sposobnosti- od sociolingvističkih kompetencija, poznavanja konvencionalnih normi i razlika u jezičkim registrima do paravingvističkih aktivnosti, uključujući i govor tela i paratekstualne elemente u pisanim dokumentima. Na primer, nastava francuskog jezika za pravnike mora obuhvatiti i upoznavanje sa funkcionisanjem jezika u francuskim pravosudnim institucijama, načine obraćanja i oslovljavanja karakteristične za pravni milje, pozicije aktera u sudnici itd.

Kada je reč o izradi nastavnih programa, treba podsetiti da je u nastavi francuskog jezika za posebne namene polazna tačka uvek analiza potreba učenika i utvrđivanje cilja, što se poklapa sa preporukama iznetim u šestom poglavlju Zajedničkog okvira u kome se navodi da "izrada obrazovnog programa za učenje jezika (bez sumnje više nego kada je reč o drugim disciplinama i druge vrste učenja) podrazumeva pravljenje izbora između različitih vrsta i nivoa ciljeva" (Conseil de l'Europe, 2001, p.106). Zbog toga se u izradi programa posvećuje naročita pažnja definisanju ciljeva učenja i odabiru onih komponenata koje najviše odgovaraju cilju nastave. Takođe se važno mesto daje autentičnom nastavnom materijalu bez kojeg je nezamislivo organizovati nastavu jezika struke. (Conseil de l'Europe, 2001, p.111).

Akcioni metodološki pristup, koji preporučuju autori ovog dokumenta ima još značajnije mesto u nastavi jezika struke nego u nastavi stranog jezika uopšte, budući da je njen cilj osposobljavanje učenika za realizovanje zadataka koji impliciraju korišćenje jezičkih i nejezičkih sposobnosti. Zadatak postaje centralna tačka, kako u izradi programa nastave jezika struke, tako i u izradi nastavnih jedinica, a ostali elementi (razumevanje, leksika, gramatika, fonetika, kulturološki i paralingvistički elementi) koncipiraju se kao doprinosi ostvarivanju zadatka koji je primaran. Kada je reč o profesionalnom kontekstu, pod zadatakom se podrazumeva individualna ili kolektivna aktivnost, koja se odvija u precizno definisanoj društvenoj oblasti u kojoj se kombinuju govor i činjenje i za čiju je realizaciju potrebno aktiviranje različitih kompetencija (Richer, 2003, p.37).

Budući da povećana mobilnost evropskih građana uslovljava i potrebu za posedovanjem zvaničnih i univerzalno priznatih diploma, javila se i potreba da se postojeće diplome usklade sa evropskim nivoima. Francuske diplome DELF i DALF[1], čijim izdavanjem rukovodi Međunarodni centar za pedagoške studije (CIEP)[2], usaglašene su 2005. godine sa šest nivoa Zajedničkog evropskog okvira primenom *Priručnika Saveta Evrope za povezivanje ispita iz jezika sa ZEROJ-em*[3] tako da su uvedene diplome o

[1] DELF : *Diplôme d'études en langue française* ; DALF : *diplôme approfondi de langue française*

[2] CIEP : *Centre international d'études pédagogiques*

[3] *Manuel pour relier les examens de lagues au CECR*, dostupan na adresi : http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/manuel1_fr.asp

poznavanju opšteg jezika DELF A1, DELF A2, DELF B1, DELF B2, DALF C1 i DALF C2. Pored toga. vremenom se pojavila potreba i za uvođenjem diploma o poznavanju jezika u određenim profesionalnim oblastima. Počev od 2006. godine, institucije koje se bave nastavom jezika počinju da organizuju polaganja za diplome iz jezika struke. Tako, na primer, Trgovinska i industrijska komora u Parizu (*Chambre du Commerce et d'Industrie de Paris*) organizuje polaganja za sticanje diploma iz poznavanja francuskog jezika za poslovnu komunikaciju - *Diplôme de Français Professionnel* (DFP A2 i DFP B1). Svaka ovakva diploma podrazumeva kako određeni nivo opšteg poznavanja francuskog jezika, tako i poznavanje određenih situacionih i leksičkih konteksta u datoj oblasti. Na primer, učenici koji imaju diplomu DFP A2 mogu da razumeju i da se izražavaju u svim jednostavnim situacijama društvenog i profesionalnog života a po nivou znanja odgovara nivou A2 Evropskog okvira. Postoje i druge diplome koje potvrđuju jezičke sposobnosti učenika u specifičnim stručnim oblastima kao što su medicina - *Diplôme du français professionnel médical* (DFP médical B2), birotehnika - *Diplôme de français professionnel secrétariat* (DPF secrétariat B1 i DPF secrétariat B2), turizam i ugostiteljstvo - *Diplôme de français professionnel tourisme et hôtellerie* (DFP tourisme et hôtellerie B1), pravo - *Diplôme de français professionnel juridique* (DFP juridique B2), nauka i tehnika - *Diplôme de français professionnel scientifique et technique* (DFP scientifique et technique B1) kao i nekoliko nivoa poslovnog francuskog - *Diplôme de français professionnel affaires* (DFP affaires B2, DFP affaires C1 i DFP affaires C2).

Zajednički evropski okvir i jezik struke kod nas

Pre nego što analiziramo nastavu francuskog jezika struke u našim institucijama neophodno je napomenuti da se za nastavu francuskog jezika namenjenog korišćenju u profesionalnom radu najčešće koriste dva termina: francuski za posebne namene, skraćeno FOS (*français sur objectif spécifique*) verovatno po analogiji sa terminom ESP *English for specific purposes* i francuski jezik struke (*français de specialité*) (Mangiante, Parpette, 2004, p.17). Postoje bitne razlike između ova dva vida nastave: francuski za posebne namene podrazumeva da se u kraćem roku obavi obuka određenih učenika sa određenom namenom, (na primer, medicinska ustanova traži da se organizuje obuka za 5 lekara koji odlaze na usavršavanje u Francusku), dok jezik struke obuhvata širu profesionalnu oblast, (francuski za pravnike ili poslovni francuski). Poslednjih godina često se koristi i termin francuski kao profesionalni jezik ili francuski za poslovnu komunikaciju (*français à visée professionnelle* ili *français langue professionnelle*) (Mourlhon-Dallies, 2008, p. 68) koji ima za cilj savladavanje različitih veština u profesionalnoj komunikaciji a koje su zajedničke za sve profesije kao što su pisanje izveštaja, komunikacija na poslovnom sastanku, obavljanje telefonskog razgovora, obavljanje razgovora za posao, pisanje radne biografije itd. Dok se u francuskoj stručnoj literaturi najčešće koristi termin FOS- francuski za posebne namene, verovatno zbog toga što pokriva veći broj nastavnih situacija, (Mangiante, Parpette, 2004, Mourlhon-

Dallies, 2008), kod nas je uobičajeniji termin francuski jezik struke, naročito kada je reč o nastavi na visokoškolskim ustanovama.

Uticaj Zajedničkog evropskog okvira na nastavu jezika struke kod nas analiziran je u ovom radu na primerima Francuskog instituta u Beogradu, Univerziteta Singidunum, Filozofskog fakulteta i Visoke hotelijerske škole strukovnih studija.

Francuski institut u Srbiji (poznatiji pod starim nazivom „Francuski kulturni centar"), organizuje kurseve francuskog jezika od 2002.godine. Oni su u potpunosti usklađeni sa Evropskim okvirom i pokrivaju nivoe od A1 do C1 a podeljeni su na manje nivoe u skladu sa brojem časova potrebnim da se dostigne određeni nivo. Udžbenici koji se koriste u nastavi takođe su izrađeni prema Zajedničkom okviru, kao i evaluacija u vidu testa koji se polaže po završetku svakog nivoa i obuhvata sve četiri kompetencije.

Pored nastave francuskog opšteg jezika, Francuski institut organizuje i kurseve francuskog za posebne namene. To su francuski jezik za međunarodne odnose, francuski u medicini i francuski za pravnike. Nastava francuskog jezika za međunarodne odnose organizuje se u saradnji sa Službom za upravljanje kadrovima Vlade Republike Srbije i obuhvata nekoliko stotina zaposlenih u državnim institucijama. Izvodi se prema udžbenicima *Objectif diplomatie A1-A2*[4] i *Objectif diplomatie B1-B2*[5]. Kao što se vidi iz samog naziva, udžbenici su usklađeni sa nivoima Evropskog okvira i istovremeno posvećeni jeziku za posebne namene, a obuhvataju sve specifične profesionalne situacije u oblasti diplomatije i međunarodnih odnosa. Pedagoški pristup prema kome je koncipiran udžbenik je akcioni pristup, odnosno, kako se navodi u Priručniku za nastavnike za nivoe B1-B2, učenje je fokusirano na realizovanje zadataka u specifičnim profesionalnim situacijama aktiviranjem kompetencija na nivoima B1-B2 Evropskog okvira. Posebna pažnja se posvećuje razvijanju učenikove autonomije, korišćenju autentičnog nastavnog materijala, interkulturnom aspektu kao i sociolongvističkim, paralingvističkim i drugim komponentama učenja (Soignet, 2001, p. 5). Na kraju svakog nivoa, učenici polažu test provere znanja koji je izrađen po ugledu na testove DELF i DALF prema Evropskom okviru. Evaluiraju se sve četiri kompetencije, tematika testova takođe je usklađena sa specifičnim kontekstom a učenici se mogu pripremiti i za polaganje stručnog ispita *Test de connaissance du français des relations internationales* (TCF-RI).

Spomenimo još jedan kurs namenjen profesionalnoj komunikaciji, kurs francuskog za pravnike, koji je organizovan na zahtev Pravosudne akademije, a odvija se prema programu i udžbeniku *Français juridique*[6]. Predviđeni polazni nivo je B1, a učenici bi trebalo da dostignu nivo B2 i da budu spremni za polaganje i sticanje diplome *Diplôme de français professionnel juridique B2*. Iako je udžbenik predviđa ravnomerno razvijanje sve četiri kompetencije, treba napomenuti da je u praksi akcenat ipak na razvijanju kompetencije čitanja i razumevanja različitih tekstova iz oblasti prava.

U okviru Univerziteta Singidunum, francuski jezik uči se na dva fakulteta, Fakultetu

[4] Riehl, L, Soignet, M, Amiot, M-H, (2006). *Objectif diplomatie A1-A2: le français des relations européennes et internationales*, Hachette, Paris.

[5] Soignet, M., (2009). *Objectif diplomatie B1-B2: le français des relations européennes et internationales*, Hachette, Paris.

[6] Soignet M. (2003). *Le français juridique*, Hachette, Paris.

za turistički i hotelijerski menadžment i Poslovnom fakultetu. Oba silabusa usklađena su sa Zajedničkim evropskim okvirom. Na Fakultetu za turistički i hotelijerski menadžment francuski se uči 8 semestara, kao izborni predmet sa godišnjim fondom od 90 časova (3 časa nedeljno). Prve dve godine u pitanju je opšti jezik, dok se u III i IV godini izučava jezik struke. Predviđeno je da učenici dostignu nivo A1 na kraju prve godine, odnosno nivo A2 po završetku druge godine. Cilj učenja u trećoj godini je dostizanje nivoa B1.1 i osposobljavanje učenika za komunikaciju u situacijama vezanim za njihovu struku a u četvrtoj godini usvajanje veština u korišćenju francuskog jezika u profesionalnom okruženju na nivou B 1.2. Politika Univerziteta je da se za stane jezike koriste isključivo strani udžbenici, tako da je za opšti jezik odabran udžbenik *Echo A1-A2*[7] a za jezik struke specijalizovani francuski udžbenik u oblasti hotelijerstva i ugostiteljstva[8]. Na Poslovnom fakultetu francuski jezik se uči tri godine (6 semestara), počev od III semestra i takođe ima status izbornog predmeta (Francuski jezik 1 odgovara nivou A1, Francuski jezik 2 nivou A2, a Francuski jezika 3 nivou B1.1). Obzirom da je akreditacionim aktima fakulteta predviđeno da se jezik kao izborni predmet uči od početnog nivoa i da je zahtev samog fakulteta da se jedan udžbenik koristi tokom sve tri godine, nije bilo moguće izabrati specijalizovani udžbenik, jer udžbenik koji bi ispunjavao sve ove zahteve i odgovarao kako broju časova tako i ciljnom nivou a pritom bio specijalizovan iz oblasti ekonomije i poslovanja za sada ne postoji. Zbog toga se nedostatak udžbenika posvećenom jeziku struke nadoknađuje korišćenjem autentičnog nastavnog materijala.

U smislu usklađenosti silabusa i nastavne prakse pokazalo se nekoliko problema. To je najpre nedovoljan fond časova za dostizanje određenih nivoa, posebno kada je reč o jeziku struke, kao i problem evaluacije. Ocenjivanje učenika iz francuskog jezika, kao i iz drugih predmeta koncipirano je prema sledećem principu: prisustvo na predavanjima i vežbama donosi 10 poena, prvi kolokvijum 30 poena, drugi kolokvijum 30 poena i završni ispit 30 poena. Veoma je teško, međutim, uskladiti ovakav princip sa evaluacijom prema Zajedničkom okviru. Da bi se u toku nastave evaluirale sve četiri kompetencije zamišljeno je da prvi kolokvijum obuhvata pismeno razumevanje i produkciju, drugi kolokvijum razumevanje govora a završni ispit usmenu produkciju. Međutim, iz potrebe usklađivanja sa drugim jezicima koji se mogu izučavati na ovom univerzitetu (italijanski, španski, kineski, nemački i ruski) kolokvijumu je dodat test leksike i gramatike. Skale za evaluacije produktivnih kompetencija izrađene su prema skalama i bodovnim listama za ispite DELF prema Zajedničkom okviru ali su takođe morale biti usklađene sa bodovanjem prema aktima fakulteta, kao što se vidi u skali za pismenu produkciju na nivou A1, za prvu godinu, koja je data u prilogu ovog rada. Još jedan problem sa kojim se suočavaju nastavnici stranog jezika na ovim fakultetima je i nemogućnost podele studenata na više grupa, tako da ponekad u grupama za strani jezik ima i preko 100 studenata, što stvara uslove u kojima je gotovo nemoguće organizovati nastavu prema savremenim metodološkim principima i preporukama Evropskog okvira.

[7] Girardet J, Pécheur J, *Echo 1*, CLE International, Paris 2008.

[8] Corbeau S, Dubois Ch, Penfornis, J-L, Semichon *L' Hôtellerie-restauration.com*.,Cle international, Paris 2006.

Predmet Francuski jezik struke sastavni je deo studijskih programa osnovnih i poslediplomskih studija na svih 10 odeljenja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Na osnovnim studijama reč je o predmetima Francuski jezik struke 1 koji obuhvata I i II semestar sa godišnjim fondom od 48 časova i Francuski jezik struke 2 koji obuhvata godišnji fond od 96 časova i izučava se u III i IV semestru. Preduslov je da su studenti već dostigli nivo B1 prema Evropskom referentnom okviru a postavljeni ciljevi za predmet Francuski jezik struke 1 su da studenti ovladaju strukturom opšteg akademskog jezika u okviru oblasti koje se izučavaju na Filozofskom fakultetu i razviju veštine čitanja i razumevanja teksta. Cilj predmeta francuski jezik struke 2 je da studenti ovladaju francuskim opštenaučnim jezikom i jezikom užih naučnih oblasti kao i da razviju veštine čitanja i razumevanja stručne literature, prevođenja stručnih tekstova i usmeno i pismeno izražavanje. Na završnom ispitu studenti treba da pismeno prevedu stručni tekst sa francuskog jezika i da usmeno izlože prikaz teksta dužine oko 50 stranica. Navodeći teškoće i izazove sa kojima se nastavnici sreću, Jasna Vidić ističe da se, uprkos preduslovu da studenti moraju imati nivo B1 znanja opšteg jezika, u praksi pokazalo da oni često nemaju potrebno predznanje tako da se nastavnici suočavaju sa veoma heterogenim grupama (Vidić, 2009). Drugi ograničavajući faktor je disciplinarna heterogenost studenata budući da grupu čine studenti sa različitih studijskih programa kao što su sociologija, istorija umetnosti, arheologija, psihologija i druge discipline pa su zbog toga i njihovi jezici struke veoma različiti. Takođe ne postoji nijedan specijalizovani udžbenik niti didaktizivani materijal ni za jednu od oblasti koje se izučavaju na ovim studijskim programima, a i kada bi postojale bilo bi ih praktično nemoguće koristiti obzirom na heterogenost grupe. I pored ovih ograničavajućih faktora, autorka zaključuje da se ipak postiže visok stepen ostvarenosti ciljeva postavljenih u programu predmeta, (razvijanje veština čitanja, globalnog i detaljnog razumevanja stručnih tekstova i njihovog usmenog komentarisanja, pisanja rezimea ili sinteza itd) osim u sticanju kompetencije usmene produkcije u svim profesionalnim komunikativnim situacijama.

Na Visokoj hotelijerskoj školi strukovih studija, studenti uče dva strana jezika i mogu da biraju prvi i drugi strani jezik tako da se i francuski može učiti u okviru dva predmeta: francuski poslovni jezik i francuski jezik. Predmet francuski poslovni jezik uči se 5 semestara, predviđeni polazni nivo je B1 a učenici treba da dostignu nivo B2. Sve tri godine koristi se udžbenik za jezik struke *Le français de l'hôtellerie et de la restauration*[9]. Udžbenik je tematski i metodološki fokusiran na jezik struke, obuhvata situacije iz profesionalnog života, gramatika nije zastupljena jer se pretpostavlja da su učenici već savladali sve potrebne gramatičke strukture, a budući da je napisan pre Evropskog okvira nije usklađen sa tim dokumentom. Predmet u okviru koga se francuski uči kao drugi strani jezik zove se francuski jezik, polazi se od početnog nivoa i uči se 4 semestra počev od prve godine sa fondom od 3 časa nedeljno, kao i poslovni jezik. U prvoj godini koristi se udžbenik za opšti jezik *Champion 1*[10] dok se u drugoj godini uči jezik struke i

[9] Tempesta, G, Renner U, Renner H, *Le français de l'hôtellerie et de la restauration*, CLE international, Paris 1992

[10] Monnerie-Goarin, A, Siréjols, E, *Champion 1*, Cle international, Paris, 2003

koristi se *Hotellerie-restauration.com*[11]. Cilj oba predmeta je da se studenti osposobe sa sve profesionalne situacije i obavljanje svih komunikativnih zadataka u profesionalnom kontekstu na nivou B2 kada je reč o predmetu poslovni jezik, odnosno kada je reč o predmetu francuski jezik, na nivou B1 Zajedničkog evropskog okvira. Za razliku od udžbenika koji se koristi u okviru predmeta poslovni jezik, koji je potpuno posvećen jeziku struke i podeljen po oblastima (hotelijerstvo, ugostiteljstvo, gastronomija itd), udžbenik *Hotellerie-restauration.com* koncipiran je u skladu sa akcionim pristupom, u skladu sa preporukama Evropskog okvira, progresija je u funkciji obavljanja zadataka, a zastupljene su sve četiri kompetencije, komunikativne situacije, gramatički elementi, kao i sociolingvistički i kulturološki elementi. U nastavi se posvećuje približno jednaka pažnja svim kompetencijama, mada se donekle zapostavlja pismena produkcija, upravo u skladu sa potrebama učenika u budućem profesionalnom kontekstu. Evaluacija je koncipirana prema sledećem principu: prisustvo na predavanjima i vežbama donosi 10 poena, kolokvijumi 60 poena i završni ispit 30 poena. U težnji da se evaluiraju sve četiri kompetencije, a da se istovremeno odgovori na potrebe jezika struke, kolokvijumi su posvećeni pismenom razumevanju i pismenoj produkciji a završni ispit usmenoj produkciji, dok se zbog nedostatka tehničkih mogućnosti na ispitima ne ocenjuje usmeno razumevanje već se ova kompetencija uvežbava tokom nastave. Pored vežbanja pismenog razumevanja i pismene produkcije, kolokvijumi obuhvataju i gramatičke i leksičke vežbe koje su često koncipirane kao dopuna dijaloga u profesionalnom kontekstu. Najveći problem sa kojim se nastavnici suočavaju u praksi je nedovoljan fond časova kao i nedostatak odgovarajućeg udžbenika koji bi bio napisan u skladu sa nivoima i preporukama Evropskog okvira i koji bi omogućio da se već od početnog nivoa uporedo sa elementima opšteg jezika izučava i jezik struke.

Spomenimo i da se u okviru ponovne akreditacije Visoke hotelijerske škole predviđaju izmene nastavnih programa koji će se postepeno primenjivati počev od iduće školske godine. Predmet francuski poslovni jezik se ukida i kao poslovni jezik učiće se samo engleski jezik, budući da se i do sada oko 95 % studenata opredeljivalo za ovaj jezik. S druge strane, predmet francuski jezik učiće se 5 umesto ranijih 4 semestra tako da će obuhvatati veći fond časova što bi trebalo da omogući učenicima da zaista dostignu nivo B1. Iako je engleski jezik favorizovan, u prilog zaključku da se i drugom stranom jeziku ipak daje veći prostor svedoči i činjenica da se predviđa podela studenata na više manjih grupa, što će svakako doprineti unapređenju nastave.

Zaključci

Analiza nastave francuskog jezika struke u okviru Francuskog instituta u Beogradu i nekoliko visokoškolskih ustanova (Univerzitet Singidunum, Filozofski fakultet i Visoka hotelijerska škole strukovnih studija) pokazuje da u Srbiji postoje tendencije da se u nastavu jezika struke uvedu moderna stanovišta, metodološki pristupi koji se

[11] Corbeau S, Dubois Ch, Penfornis, J-L, Semichon L, *Hôtellerie-restauration.com*.,Cle international, Paris 2006.

preporučuju u Zajedničkom evropskom okviru, kao i da se izvrši usklađivanje nivoa i koriste savremeni udžbenici i autentični didaktički materijal. Primetno je da se u nastavi jezika struke često stavlja akcenat na receptivne kompetencije, posebno na čitanje pisanog teksta, što je logična posledica činjenice da studenti pojedinih struka često uče jezik isključivo da bi koristili stranu literaturu. Takođe je očigledno da se zbog institucionalnih ograničenja neki od principa ne mogu sprovesti u praksi, čak i kada su uvršćeni u silabuse, a posebno kada je reč o fondu časova, prevelikim i heterogenim grupama, nedostatku adekvatnih udžbenika i nedovoljno fleksibilnoj politici obrazovnih ustanova. Ukoliko tome dodamo nedovoljno poznavanje Evropskog okvira od strane nekih obrazovnih institucija i negativan stav prema Zajedničkom evropskom okviru i evropskoj obrazovnoj jezičkoj politici uopšte, u jednom delu javnosti, postaje jasno da nastavnici moraju da ispolje izuzetnu kreativnost i entuzijazam da bi prevazišli sva pomenuta ograničenja.

Analizirani primeri pokazuju i da uprkos tim ograničenjima nastavnici uspevaju da u velikoj meri ostvare ciljeve postavljene u programu predmeta. U cilju daljeg unapređenja nastave jezika struke izuzetno je važno razvijanje učenikove autonomije i osposobljavanje da ubuduće sami unapređuju stečene kompetencije u domenu svoje struke, budući da se time može donekle nadoknaditi nedovoljni fond časova i nemogućnost da se u okviru nastave razvijaju različite jezičke kompetencije. Takođe bi jedno od mogućih rešenja da se unapredi kvalitet nastave bilo pisanje i izdavanje novih udžbenika za francuski jezik struke koji bi bili usklađeni sa nivoima Evropskog okvira, koncipirani u skladu sa modernim tendencijama u metodici nastave i koji bi omogućili da se francuski za posebne namene uči već od prvih časova stranog jezika. U svakom slučaju jasno je da se u modernom društvu, u kome kretanje ljudi i radne snage postaju neizbežne komponente profesionalnog života i u kome je razmena iskustava neophodna u svim naučnim i profesionalnim oblastima a pred stručnjacima iz praktično svakog domena se povremeno postavljaju zadaci koji uključuju komunikaciju na stranom jeziku, mora posvetiti posebna pažnja nastavi stranog jezika namenjenoj profesionalnoj komunikaciji.

LITERATURA

Conseil de l'Europe (2001). *Cadre européen commun de références pour les langues-Apprendre, enseigner, évaluer*, Conseil de l'Europe/Didier, Paris.

Council of Europe (2002). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment - A Guide for Users*, Council of Europe Publishing, Strasbourg.

Council of Europe (2002 a). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment, case studies*, Council of Europe Publishing, Strasbourg.

Mangiante, J-M. Parpette, C., (2004) *Le Français sur Objectif Spécifique*, Paris, Hachette

Mourlhon-Dallies, Florence (2008). *Enseigner une langue à des fins professionnelles*, Paris : Didier.

North, B. (2008). Levels and Goals: Central Frameworks and Local Strategies. In Spolsky, B. Hult, F. (Ed). *The Handbook of Educational Linguistics*, Blackwell Publishing, 220-232.

Richer, J.-J, (2009). Lectures du Cadre: continuite ou rupture? In *L'approche actionnelle dans l'enseignement des langues,* Emdl, Paris,14-48.

Soignet, M., (2011). *Objectif diplomatie B1-B2: le français des relations européennes et internationales*, *guide pedagogique*, Hachette, Paris.

Tagliante, C. (2005). *L' évaluation et le cadre européen commun*, CLE International, Paris.

Vidić, J, (2009) Francuski jezk struke na Filozofskom fakultetu u Beogradu: teškoće i izazovi, *Jezik struke - teorija i praksa*, Univerzitet u Beogradu, 130-138.

PRILOG: SKALA ZA EVAVUACIJU PISMENE PRODUKCIJE
PRVI KOLOKVIJUM

		Adekvatnost produkcije / 10			**Jezičke sposobnosti /10**			**Konačna ocena /20**
	Ime studenta i broj indexa	Poštovanje naloga /3	Sociolingvistička ispravnost /2	Sposobnost informisanja/ opisivanja /5	Morfosintaksa / Gramatička ortografija /4	Leksika/ leksička ortografija /4	Način sklapanja i uobličavanja teksta /2	
1								
2								
3								
4								
5								
6								
7								
8								
9								
10								

Marija Lazović[1]
(Filološki fakultet, Beograd)

SAVREMENE TEHNOLOGIJE U NASTAVI STRANOG JEZIKA[2]

The new teaching trends emphasize the need to use new tools and social platforms that meet two basic requirements of teaching a foreign language: access to authentic materials and exposure to real, communicative situations. With the help of modern technology students need to develop the skills needed for the 21st century: creativity, interaction, critical thinking and problem-solving ability. The paper points out the necessity of modernization of education through approaches such as e-learning and m-learning adapted to new generations of students (the so-called *digital natives*). A number of options are presented that provide the most popular digital tools and applications of the platform Web 2.0 such as social networks, virtual environment, blog, glog, audio and video podcast Voicethread, Youtube, Google and the like. To make the best use of the educational potential of Web 2.0 platform, its benefits are analyzed through the prism of the most important learning theories such as constructivist theory, development theory, Bloom's taxonomy, and the like. The paper also contains good examples of the use of modern technologies in foreign language teaching in secondary schools.
Key words: language teaching, Web 2.0 platform, digital tools, Bloom's taxonomy.

Uvod

Iako se industrijski i tehnološki napredak odvijaju munjevitom brzinom, u procesu obrazovanja novine i bilo kakve promene se veoma teško prihvataju. U većini škola se primenjuje tradicionalni način rada i danas imamo jučerašnju školu koja teško može da pripremi učenike za sve izazove koje ih očekuju u budućnosti. Jedan od načina na koji možemo uspešno izmeniti obrazovne paradigme i prilagoditi nastavu potrebama današnjih generacija je upotreba savremenih tehnologija. Tehnologija je trenutno najjači pokretač kako društvenih i političkih tako i lingvističkih promena. Gradol (Graddol, 1997:16) navodi da tehnologija leži u srcu procesa globalizacije i ima ogroman uticaj na obrazovanje, rad i kulturu.

Tokom protekle decenije primena tehnoloških dostignuća u nastavi je sve uspešnija i rasprostranjenija. Nastava stranog jezika pokazala se kao veoma plodno tle za primenu inovacija, naročito nastava engleskog jezika koji je nezvanično postao jezik globalizacije

[1] lazovic.marija@gmail.com
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika na Filološkom fakultetu u Beogradu na predmetu Jezik u obrazovanju, pod mentorstvom dr Julijane Vučo.

i tehnologije. Razvijen je poseban model učenja - učenje uz pomoć računara (eng. *Computer Assisted Learning - CALL*). Istraživanja koja su sprovedena sa ciljem da se bolje razume upotreba računara u nastavi pokazuju da ova metoda kod učenika razvija pozitivan odnos prema radu i povećava motivaciju (Davies et al, 2003). Pored toga, tehnologije u nastavi jezika pomažu učenicima sa intelektualnim poteškoćama da unaprede svoje komunikativne veštine i samopouzdanje (Lankshear et al. 2000), kao i da razviju svoj društveni identitet u ciljnoj kulturi (Chapelle, 2001).

Razvoj modela učenja **putem računara (CALL)**

U drugoj polovini 20.veka, došlo je značajnih otkrića u kognitivnoj psihologiji, pa samim tim i do boljeg razumevanja procesa učenja. Kada je u pitanju učenje jezika, metafora usvajanja i razumljivi input leže u osnovi većina teorija (Krashen, 1982). Međutim, ne treba zanemariti ni možda najvažniju funkciju jezika - društvenu i kulturološku. Devedesetih godina prošlog veka naročito su na značaju dobile Vigotskijeva (Vygotsky, 1986) i neo-Vigotskijeva teorija (Wertsch, del Rio, & Alvarez, 1995) gde društveni i kulturološki uticaj ima presudan značaj u procesu učenja koji se ne može posmatrati izolovano. Međusobna veza između osobe i njene okoline stvara određene prilike za učenje a taj proces pospešuje upotreba jezika ili tehnologija.

Model učenja jezika uz pomoć računara ili CALL je počeo da se razvija još sredinom prošlog veka da bi na početku novog milenijuma doživeo ekspanziju. Varšauer (Warschauer, 2002) je istoriju CALL modela podelio na tri faze: biheviorističku, komunikativnu i konstruktivističku/integrativnu. Ove faze ujedno predstavljaju i tri modela CALL učenja:

1) Bihevioristički model

Ovaj model je razvijen pedesetih godina prošlog veka, sa pojavom prvih računara. Računar se koristio za vežbe ponavljanja određenih struktura, tzv. drilova i omogućavao je učenicima da rade individualnom brzinom. Model je bio u upotrebi i tokom šezdesetih i sedamdesetih godina. Kako je kompjuter imao ulogu tutora razvijeno je nekoliko tutoring sistema, od kojih je najnapredniji bio PLATO (koristio je sopstveni hardver i obuhvatao drilove za vokabular, gramatiku i prevod).

2) Komunikativni model

Ovaj model se pojavio krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih kada su personalni računari bili dovoljno razvojeni da pruže više mogućnosti za individualan rad. Pobornici ovog modela učenja su smatrali da vežbe koje se rade uz pomoć računara treba da su pre fokusirane na upotrebu određene strukture nego na samu strukturu, odnosno, važnija je funkcija od forme. Poučavanje gramatike je trebalo da bude pre implicitno nego eksplicitno a maternji jezik je izbegavan. Razvijeni su programi za obradu teksta, proveru gramatike i pravopisa.

3) Konstruktivistički/integrativni model

Početkom devedesetih, u nastavi je kognitivna perspektiva zamenjena socio-kognitivnom, gde je veći akcenat stavljen na upotrebu jezika u autentičnom društvenom kontekstu. Ovo je dovelo do novog amalgama tehnologija i učenja jezika, poznatog kao integrativni CALL (Warschauer 1999). Pri primeni ovog modela, učenici koriste raznovnrsne digitalne alatke dok uče jezik. Osnovna pretpostavka ove teorije je da učenici aktivno interpretiraju i organizuju informacije uklapajući ih sa prethodno stečenim znanjem. Oko „konstruišu" novo znanje na osnovu svog prethodnog iskustva i već stečenog znanja.

Ako poznate pedagoške teorije (bihevioristička, kognitivistička, konstruktivistička) posmatramo u odnosu na mogućnosti koje savremene tehnogije pružaju za učenje primetićemo da i u novim uslovima one mogu da budu uspešne. Sve je popularnija i ranije manje poznata teorija konektivizma (Siemens, 2004), koja je konačno uobličena 90-ih godina prošlog veka. U osnovi ove teorije leži pretpostavka da je učenje proces otkrivanja veza između različitih pojava i ideja kao i da je za nastavak učenja potrebno održavanje veza. Ovaj model je danas sve popularniji, što potvrđuje činjenica da veliki broj zemalja svoje kurikulume adaptira u skladu sa njim.

Od 2001. godine, evropska komisija promoviše upotrebu savremenih tehnologija preko svog akcionog plana za e-učenje (eng. *eLearning Action Plan*) čiji je cilj da unapredi kvalitet nastave omogućavajući pristup izvorima infromacija i uslugama kao i saradnju (Forman et al. 2002). Zanimljivo je da je Britanska vlada je uložila 350 miliona funti u razvoj digitalnog kurikuluma (Prensky, 2005).

Istraživanja pokazuju da postoji veliki jaz između zemalja koje su uvele savremene tehnologije u nastavu i onih koje nisu, tzv. *digital divide* (Prensky, 2005).

Nova obrazovna paradigma

Obrazovnu paradigmu je potrebno izmeniti a metodologiju i organizaciju nastave prilagoditi zahtevima 21. veka. Dok informacione i komunikacione tehnologije i dalje imaju ogroman uticaj naš život, nastavnicima je i dalje teško da odluče kako i u kom stepenu tehnologije treba koristiti u učionici i u formalnom školovanju uopšte. Nastava mora biti više orjentisana ka učeniku (eng. *learner-centred*). Učenici postaju samostalniji a nastavnik preuzima ulogu moderatora i vodiča. Pored toga, on mora biti i posrednik, istraživač, kreator kompleksnih scenarija učenja, saradnik i evaluator. Istovremeno, istraživanja pokazuju da su nastavnici ključni faktor kada je u pitanju uspešna primena informacionih i komunikacionih tehnologija (Zhao, Pugh, Sheldon, & Byers, 2002). Nastavnici jezika su sada u obavezi da preuzmu nove uloge i da promene svoj pristup nastavi. Majers i Halpin (Myers & Halpin, 2002), navode da je stav nastavnika značajan činilac upotrebe savremenih tehnologija u obrazovnom kontekstu. Bejlor i Riči (Baylor & Ritchie, 2002) smatraju da bez obzira na to koliko je tehnologija sofisticirana, neće biti u potpunosti iskorišćena ukoliko predavači nemaju potrebne veštine, znanje i stavove koji mogu primeniti u nastavnom procesu. Nastavnici moraju da budu u potpunosti

računarski pismeni i da poseduju dovoljno samopouzdanja za upotrebu tehnologije.

Kompetencije koje nastavnici treba da razviju poznate su i kao „nova pismenost“ (Fitzpatrick 2004). Možemo da identifikujemo pet različitih vrsta pismenosti u odnosu na nove tehnologije koje nastavnici moraju da razumeju i savladaju. To su: naučna, digitalna, lingvistička i kulturološka pismenost (Fitzpatrick 2004) .

Naučna pismenost zahteva od nastavnika da razumeju naučne koncepte kao i da određene stvari posmatraju iz naučne perspektive. *Digitalna* pismenost podrazumeva razvijene veštine upotrebe digitalnih alatki relevantnih za nastavu jezika. *Kritična* pismenost odnosi se na sposobnost procene pouzdanosti i relevantnosti informacija. *Lingvistička* pismenost se odnosi na sposobnost praćenja promena u jeziku i prilagođavanja materijala nastavi. *Kulturološka* pismenost odnosi se na praćenje i beleženje promena u kulturama gde se govori ciljni jezik.

Nastavnike treba osposobiti i pripremiti za proces celoživotnog učenja (eng. *longlife learning*), praćenja trendova i promena u informacionim i komunikacionim tehnologijama. Nastavnik više neće biti samo prenosilac znanja već i organizator i savetnik koji upućuje na razne izvore informacija i pokazuje kako treba učiti. Tradicionalni model reprodukcije znanja treba zameniti modelom izgradnje znanja. Po rečima Bernarda Moroa (Moro, 2004) nastavnik je kao Zen učitelj, predstavlja čitav jedan novi svet koji učenici sami treba da istraže. Učitelj otvara vrata kroz koja učenik treba sam da prođe.

Ko su današnji učenici?

Deca danas odrastaju uz novu tehnologiju. Oni su od malih nogu okruženi računarima, video igricama, kamerama, mobilnim telefonima i drugim spravama koje su proizvod digitalne ere. Prenski procenjuje se da je prosečan dvadesetogišnjak proveo manje od 5.000 sati čitajući knjige i časopise ali preko 10.000 sati igrajući video igrice, primio je ili poslao preko 200.000 mejlova i sms poruka, proveo preko 10.000 sati razgovarajući mobilnim telefonom (Prensky, 2001). Zahvaljujući tome, proces razmišljanja i obrade informacija odvija se drugačije nego kod starijih generacija.

Iako većina današnjih pedagoga i nastavnika još uvek smatra da na razvoj mozga ne utiču stimulansi iz spoljašnje sredine, naročito ne posle 3. godine života, najnovija istraživanja u oblasti neurobiologije ukazuju na sasvim suprotno. Mozak se konstantno reoraganizuje, tokom celog našeg života, što je fenomen poznat kao neuroplastičnost (eng. *neuroplasticity*) (Prensky, 2001). Tokom igranja video igrica mozak kod dece se prilagodja brzini, interaktivnosti i drugim faktorima baš kao što se i mozak kod posleratnih generacija prilagođavao vizuelnim stimulansima sa televizije.

Pored toga, socijalna psihologija pruža jake dokaze da se obrasci razmišljanja menjaju u skladu sa našim iskustvima. Deca odrasla uz računar razmišljaju drugačije u odnosu na nas. Oni su razvili um naviknut na hipertekst[3] (eng. *hypertext minds*) (Prensky,

[3] Hipertekst (eng. *hypertext*) je tekstualna struktura koja se sastoji od međusobno povezanih jedinica informacije prikazana na nekom elektronskom uređaju

2001). Procesi linearnog mišljenja koji još uvek dominiraju obrazovnim sistemom mogu zapravo da uspore proces učenja kod dece koja dosta vremena provode za računarom, na Internetu ili igrajući igrice. Korišćenjem digitalnih medija razvijaju se vizuelno-prostorne veštine, sposobnost brzog reagovanja na očekivane i neočekivane stimuluse i veštine induktivnog otkrića. Dr Brus Peri sa koledža Bejlor navodi da različite vrste iskustva oblikuju naš um na različit način, što bi značilo da se mozak današnjih učenika i fizički menja tokom njihovog sazrevanja (Prensky, 2001). Zanimljivo je da su brojna istraživanja pokazala da se čak i promenio i način na koji se oko pokreće tokom čitanja. Osobe starosti preko 30 godina, čije su oči naviknute na štampani materijal, pokreću oči u obliku latiničnog slova *Z*. Međutim, današnji učenici uglavnom čitaju sadržaj preko računara i njihove oči se pokreću u obliku slova *F* (stranica na Internetu je tako struktuirana da se glavni sadržaj nalazi sa leve strane dok su sa desne uglavnom date manje važne informacije kao npr. reklame).

Današnji učenici su navikli da rade više stvari istovremeno (eng. *multi-tasking*): dok slušaju muziku oni koriste društvene mreže ili igraju igrice. U stručnoj literaturi, današnje učenike autori često nazivaju N-generacijom (eng. *network* - mreža) ili D-generacijom (eng. *digital* - digitalna). U poslednje vreme, sve popularniji je termin koji je prvi upotrebio Mark Prenski - *digital natives* ili izvorni govornici digitalnog jezika (Prensky, 2001). Starije generacije, rođene pre 2000. godine, odnosno koje nisu rođene u svetu digitalnih tehnologija ali su usvojile mnoge aspekte savremenih tehnologija možemo nazvati digitalnim imigrantima (eng. *digital immigrants*).

Prenski (Prensky, 2001) navodi i zahteve koje današnji učenici imaju od obrazovanja:

a) da dobiju informacije munjevitom brzinom (eng. *twitch speed*),
b) da simultano obavljaju više zadataka (eng. *multi-tasking*),
c) da aktivnosti budu praktičnog pre nego teorijskog karaktera,
d) da tekstualni sadržaj obavezno bude praćen i vizuelnim,
e) da budu deo društvenih mreža,
f) da uče kroz ludičke aktivnosti pre nego ozbiljan rad,
g) da su često pohvaljeni/nagrađeni.

Uz pomoć tehnologije ovi zahtevi mogu biti ispunjeni u potpunosti. Platforma Web 2.0 pruža sjajne mogućnosti za osavremenjivanje nastava. Kada je u pitanju nastava stranog jezika digitalne alatke omogućavaju planiranje i realizaciju kreativnih, inovativnih i motivišućih časova. Ono što je važno istaći je da Web 2.0 podržavaa nastavu stranih jezika na svim uzrastima i nivoima i može se prilagoditi svim tipovima inteligencija i stilovima učenja.

Jedan od novih termina kojim se naglašava korisnost elektronskog učenja je *edutainment* (obrazo-zabava): zabava > inspiracija > motivacija > obrazovanje (Ristić, 2006).

Platforma Web 2.0

Pojam „platforma Web 2.0“ prvi put su upotrebili Tim O’Rajli i Dejl Doerti

2004. godine kada je trebalo da prezentuju novu platformu na konferenciji o razvoju web tehnologija (O'Reilly, 2005). Platforma Web 2.0 omogućava: razvoj kolektivne inteligencije, potpunu nezavisnost u odnosu na prostor i vreme pristipa, potpunu kontrolu nad podacima, poboljšanje sadržaja ili aplikacije, društveno umrežavanje.

Alatke Web 2.0 mogu se jednostavno podeliti na nekoliko kategorija : alatke za razmenu medija, alatke za komunikaciju, alatke za saradnju, alatke za kreativno učenje i izradu materijala za učenje, sistemi za upravljanje učenjem (eng. *learning management systems - LMS*) (Orehovački, Konecki, Radošević, 2007).

Nova generacija aplikacija koje se mogu koristiti za e-učenje omogućavaju kooperativno i interaktivno učenje i imaju ogroman potencijal u nastavi jezika jer ispunjavaju dva osnovna zahteva: pristup autentičnom materijalu i izloženost realnim, komunikativnim situacijama. Platforma Web 2.0 u potpunosti podržava konstruktivistički model učenja po kom učenje mora da bude zasnovano na konstekstu, realnim situacijama i što autentičnije. Jednostavna integracija auditivnih/vizuelnih/grafičkih aplikacija u aktivnosti čini ovu platformu nezamenjivom u nastavi. Pored toga, većina Web 2.0 alatki se nalazi na mreži i nastavnicima nije potreban poseban server za čuvanje materijala. Sve alatke su veoma jednostavne za upotrebu i može im se pristupiti bilo kada. Sav materijal koji se kreira putem ovih alatki se može preuzeti i ponovo koristiti.

Prilikom integracije platforme Web 2.0 u nastavu nužno je da nastavnik jasno definiše svoje ciljeve. U aktuelnom naučnom i primenjenom pedagoškom okruženju najzastupljenija je taksonomija vaspitanja i obrazovanja Bendžamina Bluma i saradnika (Bjekić, Zlatić i Najdanović-Tomić, 2006). Blum klasifikuje obrazovne ciljeve u tri domena: *kognitivni* (usvajanje znanja), *afektivni* (razvoj stavova, vrednosti i interesovanja) i *psihomotorni* (razvoj veština). Za nastavu jezika najvažniji je kognitivni koji je podeljen na niže (eng. *lower order thinking skills - LOTS*) i više veštine mišljenja (eng. *higher order thinking skills - HOTS)*, odnosno na znanje/razumevanje, analizu, primenu, evaluaciju i stvaranje.

Endru Čerčiz (Churches, 2009) je iskoristio Blumovu taksonomiju i prilagodio je savremenoj, digitalnoj nastavi (*Blumova digitalna taksonomija*). Čerčiz je povezao elemente taksonomije, ključne reči i glagole i predložio digitalne alatke za svaki nivo.

Prilikom odabira digitalnih alatki, važno je da nastavnik zna koji nivo mišljenja određena aktivnost zahteva a zatim odabere odgovarajuću aplikaciju.

Podela alatki Web 2.0 po Blumovoj taksonomiji

Znanje i razumevanje

Za prvi nivo mišljenja Blumove taksonomije mogu se koristiti društveni obeleživači (eng. *social bookmarking*). Većina obeleživača veb stranica pruža mogućnost saradnje i udruživanja po određenim temama pa su dobile epitet "društveni". One omogućavaju učenicima da obeležavaju svoje resurse na Internetu, klasifikuju ih za kasniju upotrebu i ostavljaju komentare. Jedan od takvih obeleživača je *Diigo* (https://www.diigo.com/) koji služi za obeležavanje stranica, ostavljanje komentara i može mu se pristupiti je sa

bilo kog računara. *Diigo* oogućava kreiranje naloga za celo odeljenje i nisu potrebne pojedinačne mejl adrese. *Diigo* razvija čitav niz funkcionalnih i informacionih veština : pretraživanje , selekciju, čuvanje i vrednovanje referenci, utvrđivanje ključnih reči, grupisanje izvora po predmetnim odrednicima i utvrđivanje tih odrednica po pravilima označavanja (tagovanja). Još jedan društveni obeleživač je *Pearltrees* (http://www.pearltrees.com/) koji omogućava povezivanje hiper-veza po dubini i širini na mnogo nivoa tako da se kreira „drvo“ od krugova – bisera. Može poslužiti kao svojevrsni vodič prilikom izrade zadatka ili rada na nekom projektu.

Primena

Digitalne alatke koje su prilagođene ovom nivou mišljenja omogućavaju učenicima da samostalno rade zadatke. Pored već poznatog softvera *PowerPoint*, tu su i razne aplikacije pretraživača *Google - Google Apps*, zatim one koje su namenjene vizuelnim aktivnostima kao na primer: *iPhoto, iMovie, Flickr, MakeBeliefsComix* ili *Glogster*. *Glogster* (http://www.glogster.com/) je veoma popularan među učenicima osnovnih i srednjih škola jer omogućava kreiranje glogova ili interaktivnih postera. Učenici sami biraju šablon postera a zatim dodaju odgovarajuće slike, audio ili video snimke i tekst. Svoj glog pogu da podele jednostavnim kopiranjem i slanjem linka. *Photo Peach* (http://photopeach.com) je veoma jednostavna alatka za izradu prezentacija od tekstualnog, video i audio sadržaja koju je lako podeliti. Moguće je napraviti personalizovanu projekciju slajdova i na veoma atraktivan način predstaviti novu nastavnu jedinicu.

Analiza

Za nivo analize postoje brojne aplikacije za kreiranje dijagrama i grafikona, mapa uma i osa vremena. *Prezi* (www.prezi.com) i *Wordle* (www.wordle.com) služe za povezivanje i prezentovanje informacija na jedinstven vizuelni način. *Prezi* je digitalna alatka za kreiranje efektnih prezentacija sa mogućnošću zumiranja. Omogućava kreiranje mapa sa tekstom, slikama, klipovima, dokumentima u pdf-u ili crtežima koje se prezentuju na nelinearni način. Mogućnost beskonačnog zumiranja omogućava unos teksta na najrazličitije moguće načine, što doprinosi efektnosti prezentacije. Još jedna prednost ove aplikacije je mogućnost saradnje i kreiranja zajedničke prezentacije. Veoma popularna alatka za objavljivanje i deljenje prezentacija je i *Slideshare* (www.slideshare.com). Posebno je zanimljivo što se ovde mogu pratiti i radovi i prezentacije čuvenih svetskih predavača iz različitih oblasti. *Wordle* ili *Oblak reči* omogućava kreativnu prezentaciju tekstualnog sadržaja jer korisnik sam bira oblik oblaka, font, boju a sve to je moguće ili sačuvati ili odštampati.

Evaluacija

Jedna od glavnih prednosti platformi Web 2.0 je i njena primena u evaluaciji.

Postoje brojne alatke koje omogućavaju izradu testova, upitnika i kvizova i omogućavaju sprovođenje kratkih ili detaljnih istraživanja na određenu temu: http://www.classmarker.com/, http://www.surveymonkey.com/ ili http://www.polleverywhere.com/. Zanimljive su i aplikacije za *Webquest* ili istraživanje koje učenik sprovodi na određenu temu uz pomoć resursa na internetu: http://zunal.com/ ili http://teacherweb.com/tweb/WebQuests. Upotrebom ovih alatki razvija se autonomija učenika kao i njihova svest o napretku u učenju jezika.

Aplikacija koja je sve popularnija u nastavi jezika je *Voicethread* (www.voicethread.com) je kolaborativna, multi-medijalna alatka koja omogućava korisnicima da pregledaju postavljeni materijal i ostavljaju svoje komentare ukucavanjem teksta, snimanjem telefonom, mikrofonom ili kamerom ili postavljanjem već gotovog audio ili video snimka. Na taj način razvija se asinhrona diskusija među učenicima jednog ili više odeljenja jer korisnici mogu podeliti svoje prezentacije i pozvati ostale da ostave zvučni ili pisani komentar. Prezentacija se može podeliti putem hiperveze ili sačuvati na računaru.

Kreiranje/stvaranje

Kreiranje ili stvaranje je po Blumovoj taksonomiji najviši nivo bi autonomija i samostalnost učenika trebalo da budu dovoljno razvijeni da oni sami mogu iskoristiti odnosno primeniti prethodno stečeno znanje i iskustvo na originalan način. „Nebo je granica“ kad su u pitanju mogućnosti koje platforma Web 2.0 pruža za razvijanje ove veštine i upravo je u tome njena najveća vrednost. Učenici mogu sami kreirati interaktivne priče, animacije, igrice, muziku i deliti ih sa drugima na mreži pomoću aplikacija kao što su *Scratch* (http://scratch.mit.edu) ili *GoAnimate* (www.goanimate.com), *Animoto* (www.animoto.com).

Blog je jedna od najstarijih alatki i sve više se koristi u nastavi jezika. Nastavnici mogu da kreiraju blogove na kojima mogu čuvati radove učenika ili prezentovati određeni sadržaj. Učenici mogu imati svoje lične blogove ili one posvećene školskim zadacima. Izrada blogova podstiče učenike da zauzmu odgovorniji stav prema učenju jer su svesni broja čitalaca, što ih dodatno podstiče da razvijaju i svoju veštinu pisanja.

YouTube (www.youtube.com) sadrži video zapise koji obiluju jezičkim i kulturnim sadržajem čak i na manje popularnim/izučavanim jezicima. YouTube se ne mora koristiti samo za prezentaciju određenog sadržaja već i sami učenici mogu da kreiraju sopstvene video zapise, čime se razvija njihova kreativnost i sloboda izražavanja na ciljnom jeziku. Aktivnosti sa video klipovima omogućavaju angažovanje svih tipova inteligencija, obe moždane hemisphere a pominje se i “superiorni efekat slike” (eng. *picture superiority effect*) jer se pojmovi i ideje lakše pamte ukoliko su vizuelno predstavljeni (Terantion, 2011). YouTube je naročito koristan za jezike koji se uče (eng. *less commonly taught languages (LCTLs)*) i za koje je inače teško naći autentičan material. Pored toga, omogućava kolaboraciju i davanje povratne informacije (ostavljanje komentara ili odgovora u video novog klipa).

Virtuelna okruženja u nastavi jezika

Poslednjih godina sve popularnije je učenje jezika u virtuelnim "svetovima" ili okruženjima (eng. *Multi-User Virtual Environment - MUVE*), od kojih su najpopularniji *ActiveWorlds* (www.activeworlds.com), *Twinity* (www.twinity.com) *i Second Life* (www.secondlife.com). Učenici odnosno korisnici se kreću kroz ova okruženja, sreću sa drugim avatarima i učestvuju u pisanoj ili govornoj komunikaciji u realnom vremenu. Avatari olakšavaju komunikaciju i pomažu korisnicima da ostvare uspešnu interakciju. Brojne obrazovne ustanove su tokom protekle tri godine radile na kreiranju sopstvenih virtuelnih "ostrva" kako bi maksimalno iskoristile prednosti koje ovaj pristup nastavi pruža i obezbedile pristup izvornim govornicima digitalnog jezika. *Second Life* nudi mogućnost kreiranja i virtuelnih učionica. Učenje u virtuelnim okruženjima omogućava potpunu submerziju (eng. *submersion*) osnosno učenje bez podrške nastavnika (Arvanitis & Panagiotidis, 2009). Submerzija podrazumeva da nema podrške od strane nastavnika a imerzija da postoji jaka podrška. Trenutno postoje tri projekta koje finansira EU a tiču se učenja stranog jezika u virtuelnom okruženju, projekat *AVALON* (eng. *Access to Virtual and Access Learning live Online*), *NIFLAR* (eng. *Networked Interaction in Foreign Language Acquisition and Research*) i *Talk with Me* (Arvanitis & Panagiotidis, 2009). Projekat *Kamimo* koji finansira Norveški otvoren univerzitet (Norwegian Open University) i pruža mogućnost nastavnicima da eksperimentišu sa podučavanjem u okviru virtuelnog okruženja. Najpoznatija virtuelna škola jezika je *Language Lab* koja je izgradila virtuelni engleski grad isključivo za svoje učenike. Ovde učenici uče engleski jezik putem potpune imerzije u realnim životnim situacijama, kao što je odlazak kod lekara ili advokata (Arvanitis & Panagiotidis, 2009). British Council ima svoje virtuelno okruženje namenjeno tinejdžerima i trenutno ima preko 1000 korisnika u 12 zemalja. Treba pomenuti da oko tri četvrtine britanskih univerziteta aktivno koriste ili rade na razvijanju okruženja *Second Life* na institucionalnom ili individualnom akademskom nivou.

Društvene mreže u nastavi jezika

Pored brojnih obrazovnih aplikacija, platforma Web 2.0 svoju popularnost duguje pre svega društvenim mrežana, na prvom mestu, Fejsbuku (www.facebook.com) i Twiteru (www.twitter.com). Iako zabavnog karaktera, ove mreže se mogu koristiti i u nastavi pri izradi ili evaluaciji zajedničkih projekata. Veliki broj nastavnika već ima svoje grupe na Fejsbuku gde su učenici umreženi ili tematske stranice koje služe za prezentaciju određene teme. Neke od aplikacija koje omogućavaju kreiranje privatnih društvenih mreža su *Identi.ca* (http://identi.ca/), *BigTent* (http://www.bigtent.com/), *Webjam* (http://www.webjam.com/) ili *Diipo* http://diipo.com/ koji je isključivo namenjen upotrebi u nastavi.

Zaključak

U 21. veku, mi smo humano-tehnološki hibridi – tehnologija je već postala deo nas (Prensky, 2013). Mi ne smemo da zanemarimo činjenicu da obrazovna paradigma iz prošlosti ne može da ispuni očekivanja i potrebe digitalnih generacija. Upotreba digitalnih alatki u nastavi, a naročito u nastavi jezika, od presudnog je značaja ukoliko želimo da u potpunosti iskoristimo intelektualni potencijal učenika i pripremimo ih za izazove koji ih očekuju u budućnosti. Primena savremene tehnologije je najbolji mogući način da se poveća motivacija za učenjem, razviju veštine razmišljanja i samostalnost u radu, što predstavlja siguran put do uspeha. Stara poslovica kaže: „Reci mi, pa ću zaboraviti. Pokaži mi, možda zapamtim. Uključi me, pa ću shvatiti."

Literatura

Anderson, P. (2007). *What is Web 2.0? Ideas, technologies and implications for education*. Retrieved on January 9, 2013 from http://www.jisc.ac.uk/media/documents/techwatch/tsw0701b.pdf

Arvanitis, P., & Panagiotidis, P. (2009). Language Learning in Virtual Worlds. Retrieved on January 26, 2012 from: http://www.frl.auth.gr/pdf/Panagiotidis_22_2009.pdf

Baylor, A. L., & Ritchie, D. (2002). What factors facilitate teacher skill, teacher morale, and perceived student learning in technology-using classrooms?.*Computers & Education*, *39*(4), 395–414.

Bjekić, D., L. Zlatić, i J. Najdanović-Tomić (2006). The development of taxonomy of educational objectives and learning outcomes of Bloom and his associates. U *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta* (str. 77−96). Užice.

Carol A. Chapelle (2007). Technology and second language acquisition. *Annual Review of Applied Linguistics, 27*, 98–114

Churches, A. (2009). Bloom's digital taxonomy. Retrieved January 18, 2012 from*:* http://edorigami. wikispaces. com/file/view/bloom% 27s+ Digital+ taxonomy+ v3, 1.

Davis, G.B., Davis F.D, Morris M.G & Venkatesh V (2003). User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View. *MIS Quarterly, 27*, 425–478

Ertmer, P. A. (1999). Addressing first-and second-order barriers to change: Strategies for technology integration. *Educational Technology Research and Development*, *47*(4), 47–61.

Fitzpatrick, A. (2004). Information and Communication Technology in Foreign Language Teaching and Learning – an Overview. *Information and communication technologies in the teaching and learning of foreign languages: state−of−the−art, needs and perspectives*, 10−27. Retrieved from http://iite.unesco.org/pics/publications/en/files/3214627.pdf

Forman, D., Nyatanga, L., & Rich, T. (2002). E-learning and educational diversity. *Nurse Education Today*, *22*(1), 76–82.

Graddol, D. (1997). *The future of English?: A guide to forecasting the popularity of the English language in the 21st century*. London: The British Council

Krashen, S.D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition* (1st ed.). Oxford, New York: Pergamon.

Moro, B. (2004). Web literacy for language teachers. In *Information and communication technologies in the teaching and learning of foreign languages: state−of−the−art, needs and perspectives*, pp. 38−46. Retrieved from http://iite.unesco.org/pics/publications/en/files/3214627.pdf

Myers, J. M., & Halpin, R. (2002). Teachers' attitudes and use of multimedia technology in the classroom: Constructivist-based professional development training for school districts. *Journal of Computing in Teacher Education*, *18*(4), 133-140.

Orehovački, T., Konecki, M., & Radošević, D. (2008). Web 2.0 technologies in university education. In *Proceedings of the 31st MIPRO International Convention on Computers in Education* (pp. 25-29).

O'Reilly, T. (2005). *What Is Web 2.0 – Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software*. Retrieved on February 15, 2012 from: http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-20.html

Prensky, M. (2001). *Digital Natives, Digital Immigrants.* Retrieved October 20, 2011 from http://www.marcprensky.com/writing/prensky%20-%20digital%20natives,%20digital%20immigrants%20-%20part1.pdf

Prensky, M. (2001). *Do They Really Think Differently.* Retrieved October 21, 2011 from http://www.marcprensky.com/writing/prensky%20-%20digital%20natives,%20digital%20immigrants%20-%20part2.pdf

Prensky, M. (2005). "Engage Me or Enrage Me": What Today's Learners Demand. *Educause review*, *40*(5), 60.

Prensky, M. (2013). *Time Travel as Punishment.* Retrieved February 25, 2012 from http://marcprensky.com/writing/Prensky-Time_Travel_as_Punishment-EDTECH-Jan-Feb%202013-FINAL.pdf

Ristić, Miroslava. "E-učenje – Nove tehnologije i nastava stranih jezika." *Inovacije u nastavi stranih jezika*. Beograd: Učiteljski fakultet, 2006. 101–11.

Siemens, G. (2004). *Connectivism*: *A Learning Theory for the Digital Age*. Retrieved on September 18, 2012 from: http://www.elearnspace.org/Articles/connectivism.htm

Terantino, J. M. (2011). Emerging technologies YouTube for foreign languages: You have to see this video. *Language Learning & Technology*, *15*(1), 10–16.

Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and language*. MIT press.

Warschauer, M. (1999). *Electronic Literacies. Language, Culture and Power in Online Education*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Warschauer, M. (2002). A Developmental Perspective on Technology in Language Education. *TESOL Quarterly, 36*, 453–475.

Wertsch, J.V., del Rio, P., & Alvarez, A. (Eds.). (1995). *Sociocultural Studies of Mind.* Cambridge: Cambridge University Press.

Zhao, Y., Pugh, K., Sheldon, S., & Byers, J. (2002). Conditions for classroom technology innovations. *The Teachers College Record*, *104*(3), 482–515.

Милица Савић[1]
(Филозофски факултет, Нови Сад)

РЕКЛАМНИ ОГЛАС КАО КОНТЕКСТ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ МОДЕЛА ПРОСТЕ РЕЧЕНИЦЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА[2]

This paper examines possibilities of modeling didactic and methodology teaching units from grammar by using examples from classified adds discourse. Syntactic analysis of chosen commercials shows that they are suitable for studying types and models of simple sentence in grammar teaching curriculum.
Key words: methodology of teaching Serbian language, syntax, contextualization of material, commercials.

Увод

Теоријска анализа проблема и његово постављање

Оспособљавање ученика за правилно усмено и писмено изражавање, развој њихових креативних, критичких и стваралачких способности и утицај на њихову естетско-вредносну оријентацију и поглед на свет – само су неки од бројних циљева које треба постићи у настави српског језика и књижевности (Николић, 2009, стр. 13–26; Илић, 2003, стр. 15–17). Стандардни српски језик у школама се данас најчешће изучава кроз обраду репрезентативних књижевних дела, док се граматика, а тиме и синтакса као најзаступљенија дисциплина у школским плановима и програмима, углавном представља кроз вежбе и анализу текстова датих у уџбеничкој литератури. Поред тумачења света књижевног дела, добро је када ученици у одабраним одломцима анализирају и избор речи, структуру реченице и израза, те се кроз књижевноуметнички функционални стил упознају са индивидуалним стилом песника или писца, али и са одликама књижевног српског језика и његове граматике, односно синтаксе. У настави језика увек треба дати предност корелацијско-интеграцијском приступу оствареном на такав начин у односу на вештачко конструисање текстова и реченица намењених за изучавање одређених граматичких појмова, процеса и законитости, пошто се комуникативне компетенције ученика најбоље развијају и унапређују у контексту књижевних дела (Петровачки, 2010, стр. 245).

У методичкој литератури истичу се, такође, преимућства тзв. *интегралне*

[1] millysavic@yahoo.com

[2] Овај рад је резултат испитивања које је ауторка, стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, спровела у оквиру докторских студија Методике наставе под менторством проф. др Љиљане Петровачки.

синтаксе – концепције која је усклађена са проучавањем језичких појава у савременој лингвистичкој литератури, а подразумева то да градиво из синтаксе треба распоредити и обрађивати тако да ученик синтаксички ниво језика уочава као систем повезан са осталим језичким системима (Петровачки, 2004, стр. 50).

Са друге стране, при организовању наставе из граматике ваља имати у виду и бројне промене у савременом друштву, које се одвијају у свим областима живота, нарочито технолошкој, економској, социјалној и културној. Треба пратити те токове и настојати да се у складу са њима наставна пракса унапреди и осавремени. Стога за обраду грађе из граматике, поред одломака из књижевних дела и примера датих у уџбеницима и вежбанкама, наставник мора користити и моделовати полазне текстове из различитих сфера употребе језика, како би се кроз интересантне лингвометодичке предлошке остварене у неком новом контексту граматичка грађа приближила искуству ученика и њиховом начину живота и тако учинила занимљивијом.

Превласт масовних медија приметна је у нашем друштву, као што је распрострањена и у далеко развијенијим земљама (Gajić, 2004, стр. 171), а ученици свих старосних доби, како они средњошкоског узраста тако и основци, свакодневно су изложени њиховом утицају. Лингвисти указују на чињеницу да медијским комуникацијским простором у наше време доминира специфичан комуникационо-реторички, социолошки, идеолошки, функционално-стилски и лингвистички феномен – *рекламни оглас* (Јоцић, 2007, стр. 189).

Због огромног значаја рекламирања у савременом свету спроводе се различите врсте истраживања овог феномена, па и самог текста рекламног огласа, у оквиру којих и истраживања лингвистичке природе. Премда постоје различита одређења рекламе у литератури, такав вид оглашавања увек се тумачи као масовно комуницирање путем плаћених медија којим се велики број људи, односно прималаца поруке, информише о одређеним идејама, догађајима, услугама и производима, углавном са циљем да се укључе у потрошњу (куповину).

Испитивања која су код нас до сада спроведена (Vasić, 1995; Силашки, 2004) показују да су у рекламама углавном заступљене устаљене текстовно-језичке форме, док се реченица као организациони облик текста јавља у готово свим жанровима рекламног огласа, при чему су просте реченице знатно чешће од сложених, координиране клаузе од субординираних, а поједини типови субординираних клауза у њима потпуно изостају (Vasić, 1995, стр. 95). Језик који се у њима користи често је веома различит по стилу и граматици од конвенционалне дискурсне употребе (Тошовић, 2002). Лингвисти се, међутим, слажу да је упркос садржају рекламног огласа, његовом индивидуалном стилу и „минималистичком тексту“ који га одликује то један од варијетета стандардног српског језика.

Рекламни оглас у настави српског језика

Ученицима је из искуства познато да је реклама један вид масовне

комуникације, односно директна и једносмерна порука, која се одашиља путем радија, телевизије, интернета, затим билборда, спортских реквизита и сличних предмета, односно у бројним екстеријерима и ентеријерима, са намером да буде доступна свима онима на које такви сигнали потенцијално имају утицаја. Предвиђено је, у складу са тиме, да се у осмом разреду основне школе у оквиру предмета Српски језик и књижевност ученици упознају са њеним историјатом, елементима и функцијом, при чему се говори и о језику у рекламама. Наводимо, стога, дефиниције рекламних огласа из уџбеника различитих издавача:

„Рекламом се потрошачима нуде одређени производи или различите услуге. Производи и услуге се путем огласа, плаката, спотова, радија и сл. нарочито препоручују, истичу и хвале да би се привукла пажња што већег броја могућих корисника.“ *(Klett)*

Реклама: „Прво, ја те обавештавам да нека роба постоји. Без мене ти то не би знао. Друго, ја износим разлоге да је купиш. Е сад, ту не кажем целу истину. На пример, ако рекламирам детерџент за веш, рећи ћу да он избељује, мирише, освежава – све што желиш и што ти је пријатно, али нећу рећи да загађује воду. Треће, гледам да ти се допаднем, да будем интересантна, да те привучем, да те опчиним...“ *(Завод за издавање уџбеника)*

„У рекламама преовлађују краће форме, непотпуне реченице и синтагме, а честе су и заповедне и упитне реченице.“ (*Нови Логос*)

Информативност и персуазивност истичу се у настави као две најзначајније функције рекламних огласа, при чему се они креирају са одређеном намером, углавном да изазову пажњу прималаца поруке, да створе одређено мишљење и делују у жељеном правцу, односно да их подстакну на акције корисне за оглашиваче (најчешће на куповину неких производа). Ученици тако увиђају да аутор на основу функције рекламног огласа бира различита средства за његову реализацију, при чему се најчешће преплићу визуелни и вербални код комуникације. Наравно, анализа реклама која се том приликом спроводи у настави прилагођена је узрасту ученика и њиховим когнитивним и интелектуалним способностима.

Циљ и задаци истраживања

Премда рекламни оглас поседује неке јединствене особености, он представља препознатљив део језичке активности и репрезентује граматику српског језика. Стога сматрамо да је анализа рекламног огласа погодан методолошки оквир за разматрање функције и структуре граматичких средстава која одликују нелитерарни дискурс. Имајући у виду његове одлике и значај, као и то да је у настави српског језика при обради грађе из граматике пожељно користити контекстуализоване

примере из различитих сфера употребе језика, те да је сваки функционални језички варијетет из штампе, са радија и телевизије варијетет стандардног српског језика, сагледали смо могућности моделовања дидактичко-методичких наставних јединица из граматике уз помоћ примера из рекламног дискурса.

Испитали смо на који начин се у настави синтаксе могу користити примери телевизијских и радијских реклама, као и рекламни огласи из дневних новина, магазина, али и часописа за жене, с обзиром на то да они у данашње време представљају најбројнији облик штампаног медија. У складу са тиме прикупљени су примери и формиран је корпус за истраживање.

Граматичка анализа рекламних огласа

Како бисмо утврдили могућности изучавања одређених реченичних модела и конструкција путем анализе рекламног огласа у функцији лингвометодичког предлошка на часовима граматике, прикупљено је укупно 100 рекламних огласа из штампаних и електронских медија. Примери су ексцерпирани из дневних новина (*24 Часа, Дневник, Политика*), женских часописа (*Глориа, Лепота и здравље*), програма *Прве српске телевизије,* телевизијског и радијског програма *Радио-телевизије Србије* и *Радио-телевизије Војводине*, као и из програма радио-станица *Радио 021* и *Радио АС ФМ*[3]. Потврђено је оно што је раније истакнуто у лингвистичкој литератури, тј. да у рекламним огласима доминирају такозване „минималистичке форме“ испољавања језика.

Уочен је велики број именичких лексема и синтагми употребљених самостално, које се могу сматрати редукованим реченичним структурама. Њима су махом означени наслови, имена рекламираних производа, називи фирми, предузећа и робних марки, али и функције тих производа, односно различити подаци везани за њих.

Бележимо и велики број номиналних реченица, као и поједине парцелисане реченичне структуре, углавном издвојене *узрочне реченице* и оне којима се исказује одређена *намера* или *намена*. То је очекивано с обзиром на прагматичке аспекте рекламног огласа, као и на чињеницу да је и у штампаним и у електронским медијима вербални знак пропраћен иконичким, визуелним, што олакшава разумевање поруке аутора и без додатног експлицирања и усредсређује пажњу прималаца поруке на жељену информацију. У радијским рекламама, са друге стране, проналазимо мање таквих синтаксичких јединица, али се бележи нешто већи број специјалних реченица. С обзиром на њихову сажету форму и експресивну функцију, врло су погодне за такав вид оглашавања и згодне за привлачење пажње слушалаца. За разлику од рекламног огласа из штампе, где се текст углавном наводи уз одговарајућу интерпункцију, графичко истицање назива производа и

[3] Испитивањем су обухваћени текстови и реченичне конструкције из разноврсних и бројних извора, а имајући у виду ограничен обим овог рада, циљеве истраживања, те чињеницу да је оно методичке природе, даљи текст нећемо оптерећивати њиховим експлицирањем.

фотографију, у радијским рекламама у првом плану су форма реченице и њена интонација.

Према очекивањима, од реченичних конструкција у корпусу највише су заступљене просте, неинтегрисане реченице, те проналазимо чак 187 таквих примера, што чини 60,13 одсто од укупно 311 прикупљених реченица, док сложене комуникативне реченице чине 39,87 одсто од укупног броја примера, од тога независносложене 16,40 одсто, а зависносложене 23,47 одсто.

У зависносложеним реченицама од субординираних клауза најчешће бележимо релативне атрибутске реченице, њих 40 и допунске објекатске, укупно 32, док друге врсте зависних реченица налазимо у далеко мањем броју (узрочних 10, временских 10, намерних 8, поредбених 4, условних 3, последичних и начинских 1). Исказивање просторних односа месним реченицама изостало је у текстовима, те се оно своди на назначавање локације где се одређени производ може набавити. Мали број забележених субординираних клауза сведочи о томе да је у сложеним реченицама доминантна синтаксичка координација, јер се опис предмета рекламирања најчешће заснива на набрајању његових особености. Проналазимо, дакле, велики број примера у којима је заступљен саставни однос међу простим интегрисаним реченицама, као и велики број релативних атрибутских и допунских објекатских реченица у напоредном односу.

Методичка разрада

Анализа прикупљених примера показала је да су текстовно-језичке форме које доминирају медијским језиком погодне за наставну обраду појединих реченичних модела и типова, нарочито просте, неинтегрисане реченице.

Како се у синтакси рекламе често срећу једночлане реченице, као и именски изрази у форми просте реченице чија је интерпретација контекстуално условљена, оглас може бити погодан контекст за испитивање њихове формалне структуре и садржаја и разматрање њихових когнитивно-семантичких и комуникативно-прагматичких аспеката у настави српског језика, при чему ће ученици увидети да је *реч* заправо минимална језичка јединица која у одређеном контексту може бити реченица.

Треба им, дакле, представити одређене конструкције које се ретко употребљавају у наративном тексту – *номиналне реченице*, затим *специјалне* и *елиптичне реченице,* тј. примере где глагол у служби предиката изостаје, као и реченице *са крњим копулативним предикатима.* С обзиром на то да су поменуте конструкције изразито контекстуално условљене, текстови рекламних огласа могу послужити за прикупљање примера и обраду те синтаксичке грађе у вишим разредима основне школе и средњој школи, када ученици већ имају основно знање о предикатским реченицама, њиховој типологији и конституентима.

На основу рекламних огласа наставник може моделовати лингвометодичке предлошке, односно текстове у којима ће ученици откривати нове реченичне

конструкције и типове, анализирати њихову структуру и семантику и вршити њихову трансформацију. Стога је битно одабрати адекватне и репрезентативне примере, едукативне, без правописних или стилских погрешака, који на добар начин презентују стандардни српски језик, односно правилно писмено и усмено изражавање.

Како рекламне поруке могу бити намењене различитим циљним групама, наставник приликом њиховог одабира и употребе на часовима српског језика мора водити рачуна о томе да садржај огласа буде примерен узрасту ученика и, по могућности, усклађен са њиховим интересовањима, хобијима, жељама, те да им одабрани лингвометодички предлошци буду блиски и занимљиви. Важно је, такође, да текстови буду засићени синтаксичким јединицама, односно реченичним моделима и конструкцијама који се изучавају у настави (Петровачки, 2008, стр. 138).

Тако, на пример, приликом наставне обраде модела просте реченице у четвртом разреду средње стручне школе или гимназије, наставник ученицима може дати задатак да на текстовима из рекламног дискурса самостално испитају појаву да се речи или синтагме нађу у функцији реченичних израза, односно носилаца исказа, која је карактеристична за такве текстове. С обзиром на то да је Правилником о Наставном плану и програму за обдарене ученике у филолошкој гимназији предвиђена детаљна обрада грађе о простој реченици и специјалним типовима независних реченица, приказаћемо неке од иновативних приступа у њеном изучавању. Полазимо при том од захтева наставног програма и потреба ученика у филолошким гимназијама.

У рекламама су често заступљене тзв. номиналне реченице, сведене на именицу, а аутори на сличан начин употребљавају и придевске и прилошке лексеме и синтагме. Како би их увео у ту проблематику и мотивисао за рад, наставник им може представити следеће примере:

Чај. Укус лимуна. *Сад још укуснији! Уживајте у комбинацији!*
Магичан тен обасјан светлошћу. Магија течне светлости. *Тренутно кожи даје блиставост.*
Лепота инспирисана природом. Природна заштита од неповољних утицаја времена! *Повећајте одбрану ваше коже против старења уз помоћ пажљиво одабране комбинације природних састојака!*
Изражење, екстремно црне... Никада тешке. *Сада црне сатенске трепавице постају магичне, једна по једна.*

Већина њих одмах ће уочити да је у означеним реченицама изостао предикат, па их кроз дијалог ваља навести да увиде како њихово значење тумачимо на основу контекста, слике која прати телевизијску рекламу, понашања саговорника или илустрација у штампи. Уколико постоје техничке могућности, било би добро да се наведене рекламе представе ученицима у целости, јер ће на тај начин лакше

увидети значај визуелних и звучних елемената рекламног огласа (фотографије, слике, музике и сл.). Наставник им тако може скренути пажњу на значај невербалне поруке у конституисању и интерпретирању вербалне.

Кроз откривајуће вођење у настави, односно тумачење датих примера и њихову морфосинтаксичку и семантичку анализу, ученици могу схватити одређене принципе и законитости у језику, тј. да за исказивање реченичног садржаја у огласима, као и у свакодневној вербалној комуникацији, није увек неопходна експлицитна употреба субјекатског и предикатског аргумента, односно да у својству редукованих реченичних структура у тексту могу бити употребљене одређене именске речи или изрази:

- именица: *Чај*.
- двочлана синтагма у којој је именица главна реч: *Укус лимуна*.
- двочлана синтагма у којој је придев главна реч: *Никада тешке.*
- вишечлане синтагме: *Магичан тен обасјан светлошћу. Магија течне светлости. Лепота инспирисана природом. Природна заштита од неповољних утицаја времена. Изражење, екстремно црне...*

Како би разумели да је примарна форма једночлане реченице заправо предикатски израз, јер је њен главни део – предикат, било би добро да на часу врше трансформацију примера у предикатске реченице. Треба им дати задатак да на основу таквих конструкција самостално састављају примере реченица са аналитичким предикатом. Тиме су подстакнути да посматрају, уочавају и упоређују поменуте језичке појаве. Поступно ће увидети како су реченице у виду именског израза секундарне форме простих реченица, чија је интерпретација контекстуално условљена јер се таква синтаксичка средства најчешће користе као резултат контекстуалне номинализације и парцелације (мада им на том узрасту наставник још увек неће представљати таква терминолошка одређења). Примери које су саставили могу бити приказани табеларно на графофолији на следећи начин:

Табела 1
Трансформација редукованих реченичних структура у настави

Редукована реченична конструкција	Предикатска реченица
Чај.	*Наш нови производ је чај са укусом лимуна.*
Магичан тен обасјан светлошћу.	*Употребом новог Лореаловог пудера Ваш тен ће бити магичан, обасјан светлошћу.*
Магија течне светлости.	*Нови Лореалов пудер је магија течне светлости.*

Лепота инспирисана природом.	*Резултат употребе нашег производа је лепота инспирисана природом.*
Природна заштита од неповољних утицаја времена.	*Наша нова крема је природна заштита од неповољних утицаја времена.*
Израженије, екстремно црне...	*Ваше трепавице ће бити израженије, екстремно црне...*
Никада тешке.	*Употребом Мејблинове маскаре ваше трепавице никада неће бити тешке.*

Кроз трансформацију и компарирање примера ученици ће увидети како су у првој колони поједине ситуације сведене на назив или су резултат синтаксичко-стилског поступка којим се делови реченице интонационо и позиционо издвајају, не би ли постали емоционално наглашени и аутономни искази. Испитивањем таквих конструкција они запажају битне синтаксичке законитости и процесе, увиђају значај предиката за моделовање реченичне структуре и утврђују знање о аналитичком (пре свега копулативном, именском) предикату. Такво комплексно поступање у настави подразумева примену одређених логичких операција, при чему сложен процес сазнавања и тумачења нових појава и законитости у језику укључује анализу и компарацију примера, синтезу претходно стечених знања, индукцију и дедукцију.

Поред пружања лингвистичког описа и анализе лингвистичких средстава у таквим текстовима, било би добро да ученици посматрају језик у функцији и изврше њихову граматичко-реторичу анализу. Уз наставниково вођење они могу тумачити ефекте које аутор рекламног угласа постиже определивши се за употребу редукованих реченичних конструкција и упоредити их са ефектима који се остварују коришћењем предикатских реченица. Кроз заједничка разматрања и дискусију доћи ће до закључка да се предикатским реченицама смањује експресивност језичког израза, а циљ аутора је управо да скрене пажњу слушалаца и гледалаца на одређени производ, те да је употреба синтаксичких јединица у таквом контексту условљена њиховом прагматичком функцијом.

Анализа оваквих текстова у настави може, дакле, послужити за уочавање бројних синтаксичких појава карактеристичних за нелитерарни дискурс. Тако у првом тексту бележимо пример: „*Сада још укуснији!*“. У њему је изостала копула, односно део именског предиката у коме је главна реч придев *укусан* у компаративу. У трећем разреду средње школе предвиђено је да ученици поред основних предикатских конструкција изучавају копулативне и семикопулативне конструкције (са именским допунским предикативом), па је добро да им наставник представи и примере са крњим копулативним предикатом. Важно је ученицима указати на честу појаву сличних реченичних конструкција у рекламним огласима,

новинским текстовима, колоквијалној употреби и разговорном функционалном стилу савременог српског језика. Стога ћемо представити неке од таквих примера из различитих медија и уједно показати како је важно средство комуникације, тј. његове изражајне могућности. У визуелним медијима текст може бити знатно редукован, нпр:

Сада још укуснији! *(телевизијска реклама)*
Сокови су сада још укуснији!
Прва колекција са потписом Кејт Мос доступна у 6 нијанси!
(реклама из женског часописа)
Прва колекција *шминке* са потписом Кејт Мос доступна је у 6 нијанси!
Лајф – 100% супериоран! *(телевизијска реклама)*
Лајф сокови су 100 одсто супериорни!
Пиреус банка – Отворена за Вас. *(телевизијска реклама)*
Пиреус банка је отворена за Вас.
Бик - више за ваш новац! *(реклама из часописа)*
Бик *бријачи* Вам дају више за ваш новац.
Макси - мале радости за сваки дан. *(телевизијска реклама)*
Макси *продавнице* Вам пружају мале радости свакога дана.

Бројни слогани у рекламама, како би били упечатљивији, осмишљени су на тај начин што је употребљен крњи аналитички предикат или изостављен глагол *бити*, а у неким од наведених примера изостављан је чак и пунозначни глагол, онда када се из контекста може разабрати о којем глаголу је реч. Они могу послужити за разноврсне трансформације реченица у настави и вежбе реконструкције предикатског аргумента, као и за утврђивање, односно синтезу и систематизацију знања о синтетичком и аналитичком предикату и типовима и моделима просте реченице. То је нарочито корисно у трећем разреду средње школе, када се стечено знање о предикату и његовој типологији заокружује. Употреба оваквих предложака у настави има, дакле, бројна преимућства јер се таквом контекстуализацијом градива појачава мотивисаност и интелектуална укљученост ученика и постиже повезивање методике наставе и прагматике.

За стицање активних и примењљивих знања ослоњених на ваљано контекстуализоване примере често је неопходно укључивање комуникативне ситуације у обраду градива из синтаксе. Тако су текстови моделовани на основу говорних ситуација из *телевизијских реклама* згодни за представљање бројних исказа у којима је предикатски израз изостављен по принципу синтаксичке елипсе, а у ту сврху могли би послужити следећи примери:

Мама, ово је Часлав! Чаславе, ово је мама! А одакле теби паре за то? ***Из штека, мама, из штека.***
Човече, узми Сникерс. ***Зашто?*** *Зато што се претвараш у филмску диву кад*

си гладан. ***Боље? Боље.***
Значи сигурни смо? Јесмо, драга. Гарантована је добра камата? ***Да, драга****.*
А гарантују нам и располагање новцем у сваком тренутку? **Да, да!** *То је онда гарант био добар избор!* ***Наравно!*** *Штедите паметно!*
Погоди шта желим. Знам. ***Хмм! Дивно!*** *Финеста кафа - Изабери најбоље!*
Шта вашу косу чини тако веселом? ***Мекоћа? Нежност? Свежина?*** *Или је то сјај? Откријте све то помало. Џонсонс бејби шампон – Нека вам коса буде весела!*

У откривање карактеристика специфичних, елиптичних реченица наставник може водити ученике тако што ће при анализи текста кренути од онога што већ знају о структури предикатских реченица. Уочиће прво да је у неким примерима изостао глагол у служби предиката, па им може бити постављено проблемско питање: „*На основу чега, онда, разумемо њихово значење?*“. Ученици ће тако увидети да се из издвојених реченичних структура изостављају они делови који се могу реконструисати помоћу контекста или говорне ситуације, те да се оне значењски надовезују на претходно изречене. Услов за елипсу је, наравно, да редукција не буде потпуна – бар један реченични члан мора бити експлициран. Важно је да том приликом уоче како је ова могућност карактеристична за различите врсте речи, првенствено праве, пунозначне речи, али и за узвике и речце, па се од њих може затражити морфосинтаксичка анализа, односно да одреде врсту речи у лексичком језгру издвојених примера.

Овакав приступ нарочито се препоручује у завршном, четвртом разреду средње стручне школе и филолошке гимназије, када се од ученика може очекивати добро предзнање из граматике српског језика. Пожељно би било да издвојене реченице, потом, трансформишу, тј. да на основу њих конструишу предикатске. Анализу примера представљамо табеларно на следећи начин:

Табела 2
Морфосинтаксичка анализа елиптичних реченица у настави

Елиптична реченица	Лексичко језгро	Предикатска реченица
Из штека, мама, из штека.	Предлошко-падежна конструкција (предлог „из“ + именица „штек“)	Новац сам имала у штеку.
Зашто?	Упитна заменица	Зашто ми дајеш чоколадицу?
Боље?; Боље.	Прилог	Да ли се осећаш боље? Боље се осећам.
Да, драга.	Речца за потврђивање	Да, драга, сигурна нам је камата.

Наравно!	Модална речца	Добар је избор.
Хмм!	Узвик	Осећам неки леп мирис!
Дивно!	Прилог	Дивно мирише кафа!
Мекоћа?	Именица	Да ли је мекоћа чини веселом?
Нежност	Именица	Да ли је нежност чини посебном?
Свежина?	Именица	Да ли је свежина чини лепом?

Проблемско питање: „*Због чега су у разговору употребљени кратки и сажети примери, а не реченице какве сте конструисали?*“ подстаћи ће ученике на мисаоно ангажовање, те ће увидети да је узрок употребе таквих форми врло често економичност исказа. Тек након што су самостално утврдили одлике елиптичних реченица могу, дакле, бити упознати са њиховим терминолошким одређењем. Било би добро да на часу самостално и независно састављају примере сличних говорних ситуација како би се постигла индивидуализација у настави и подстакла њихова креативност, док би, потом, могли добити домаћи задатак да забележе разговор из телевизијске или радијске рекламе који садржи такве примере.

Важно је да том приликом ученици разликују елиптичне од специјалних реченица. То су, наиме, просте реченице које, такође, не садрже предикат, већ својом синтаксичком конструкцијом чине формулацију поруке, али су за разлику од елиптичних, које се само надовезују на претходне исказе, по форми и значењу прилагођене одређеним експресивним потребама говорника и ситуацијама повишеног емотивног набоја, те се појављују у посебним комуникативним ситуацијама (Пипер et al., 2005, стр. 301; Поповић и Станојчић, 2010, стр. 378). Ученици се са њима упознају већ у седмом разреду основне школе, када им наставник може представити једноставније примере из рекламних огласа, прилагођене њиховом узрасту.

Радост! Весеље! *Хвала ти што постојиш. (реклама за Јафа кекс)*
Изненађујући нови укус! Чоко-Смоки малина!
Само моја кравица! Уз мене! Сваки дан! *(реклама за Имлеково млеко)*

С обзиром на то да је најважнији циљ изучавања граматичких појмова у настави српског језика њихова правилна употреба, специјалне и елиптичне реченице увек ваља посматрати у контексту комуникативних активности. Ученици ће кроз овакве поруке увидети да се оне користе јер их одликује комуникативност, памтљивост и уверљивост, те се за кратко време, са мало речи и упечатљивим изразима постиже да памћење примаоца поруке траје дуже. Стога је текст рекламних огласа нарочито погодан контекст за њихово представљање, док се кроз обраду грађе о посебним типовима и моделима реченице на такав начин истиче условљеност одабира

одређених граматичких средстава намером аутора да порука буде упечатљива, лако памтљива и ефектно срочена.

Закључне напомене

Предност употребе лингвометодичких предложака заснованих на примерима из рекламног дискурса при обради градива о посебним реченичним типовима и непотпуним реченицама управо је у томе што се на тај начин синтаксичка анализа текста увек може проширити на граматичко-реторичку. Поред испитивања на синтаксичком плану, на часу се може вршити анализа поменутих текстова на лексичком, семантичком, односно прагматичком плану, па ученици могу дискутовати о различитим комуникативним стратегијама и језичком средствима којима се оглашивачи служе (за шта су нарочито погодни текстови из женских часописа, попут примера: ***Лепота инспирисана природом. Природна заштита од неповољних утицаја времена!*** *Повећајте одбрану ваше коже против старења уз помоћ пажљиво одабране комбинације природних састојака!*).

Таквим приступом посебно се наглашава неопходност веће корелације граматичких и лексичко-семантичких категорија у настави српског језика, при чему се остварује један од основних образовних циљева - да ученик схвати језик као комплексан систем, састављен од бројних елемената чија употреба зависи од специфичних потреба поруке, али и креативних способности адресанта. Граматичка и синтаксичка средства посматрају се у комуникативној функцији, док се школско изучавање градива из синтаксе преплиће са анализом текста у таквом контексту.

ИЗВОРИ

(2009) Правилник о Наставном програму за седми разред основног образовања и васпитања. Просветни преглед. 110-00-143/2009-11. Београд.

(2010) Правилник о Наставном програму за осми разред основног образовања и васпитања. Просветни преглед. 110-00-37/2010-11. Београд.

(1997) Правилник о Наставном плану и програму за обдарене ученике у филолошкој гимназији. Просветни гласник. 110-00-32/97-01. Београд.

Ломпар, В. (2010). *Граматика за VIII разред основне школе*, 1. издање. Београд: Klett, 112–114.

Ћећез-Иљукић, Д., Срдић Ј., Савовић С., Вулић С. (2011). *Српски језик VIII – Граматика*. Београд: Нови Логос, 225–227.

Кликовац, Д. (2010). *Српски језик и култура изражавања*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 163–166.

Глориа (2.8.2011., бр. 426); *Дневник* (3.11.2012.); *24 Часа* (4.11.2012.); *Политика* (4.11.2012.); *Лепота и здравље* (мај 2012., бр. 135).

ЛИТЕРАТУРА

Илић, П. (2003). *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси. Методика наставе.* Нови Сад: Змај.

Јоцић, М. (2007). Један тип реченичне кондензације у рекламном дискурсу. *Синтаксичка истраживања* (дијахроно-синхрони план). Лингвистичке свеске 6. Нови Сад: Филоофски факултет. Одсек за српско језик и лингвистику. 189–195.

Николић, М. (2009). *Методика наставе српског језика и књижевности.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Петровачки, Љ. (2004). *Синтакса у настави српског језика и књижевности.* Нови Сад: Змај.

Петровачки, Љ. (2008). *Методичка истраживања у настави српског језика и књижевности.* Нови Сад: Филозофски факултет. Одсек за српски језик и лингвистику.

Петровачки, Љ. и Штасни Г. (2010). *Методички системи у настави српског језика и књижевности.* Нови Сад: Филозофски факултет. Одсек за српски језик и лингвистику.

Пипер, П., Антонић, И., Ружић, В., Танасић, С., Поповић, Љ. і Тошовић, Б. (2005). *Синтакса савременог српског језика (Проста реченица).* Београд: Институт за српски језик САНУ. Београдска књига. Матица српска.

Силашки, Н. (2004). *Дискурс рекламног огласа у часописима за жене на српском и енглеском језику: анализа жанра* (Непубликована докторска дисертација). Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.

Станојчић, Ж. и Поповић Љ. (2010). *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Тошовић, Б. (2002). *Функционални стилови.* Београд: Београдска књига.

Gajić, O. (2004). *Problemska nastava književnosti u teoriji i praksi.* Novi Sad: Filozofski fakultet. Odsek za pedagogiju.

Vasić, V. (1995). Novinski reklamni oglas. Studija iz kontekstualne lingvistike. Veternik: LDI.

Stanislava Marić Jurišin[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

PREDŠKOLSKO VASPITANJE I OBRAZOVANJE U KONTEKSTU EKOLOŠKE KULTURE I ODRŽIVOG DRUŠTVA – OD REALNOSTI DO VIZIJE[2]

The paper emphasizes a significance of the environmental aspect of education as a mechanism for the creation and development of environmental culture in the children's early age. Its basic principles are based on understanding of the integrity and unity of the world, responsibility of human beings for the destiny of the Earth, establishment of a dialogue between humans and nature.... It applies to the ethical imperative with the following goals: fairness, economic strength, cultural identity, return to nature, self-realization, the global relationship, partnership, and humanistic values. The other part of the paper analyzes educational processes in the pre-school age in the environmental context, i.e. in the context of our reality. Also, there is an analysis of the pre-school curriculum and representation of environmental contents in A and B models, which are implemented in the kindergartens in our country. The paper presents a summary of the situation and potentials in both environmental and non-environmental kindergartens, as well as the implemented curricula and the methods of work.
Key words: ecological paradigm, environmental culture, pre-school paradigm, pre-school institution, environmental aspect of education.

,,Prvo se trudimo da dete naučimo da
priča i hoda, a zatim ga ceo život
teramo da ćuti i sedi,,
N. N. Veresov

Umesto uvoda

Tokom poslednjih decenija sve je aktuelnija tematika koja je vezana za ekološke probleme i njihovo razrešavanje. S obzirom da postoje brojne strategije koje se bave ovom tematikom neminovno je pozabaviti se i ulogom vaspitanja i obrazovanja u rešavanju ,,ekološkog,, problema, razvijanja ekološke kulture i stvaranja održivog društva. Možemo čak odvažno otići i mnogo dalje, pa vaspitanje i obrazovanje tretirati

[1] stashamaric@gmail.com
[2] Tekst je rezultat rada na projektu ''Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi'' br. 179010 (2011-2014), čiju realizaciju finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

u funkciji razvijanja novih stilova života i mišljenja koje će u budućnosti sprečavati da do ovakvih problema uopšte i dođe. Primarni cilj ekološkog vaspitanja i obrazovanja, prema brojnim međunarodnim dokumentima, je da svaki žitelj planete Zemlje bude u stanju da preuzme sopstvenu odgovornost u odnosu na životnu sredinu, kao i da se ličnim angažovanjem aktivno uključi u utemeljivanje nove ekološke paradigme. Ovaj primarni pedagoški proces svojim uticajem na kulturne obrasce i vrednosti u društvu može značajno da doprinese ostvarivanju koncepta održivog razvoja odnosno održivog društva, jer ekološko razmišljanje predstavlja shvatanje mesta čoveka u svetu prirode koje nije privilegovano, već je odgovorno i zaštitničko (Klemenović, 2009). Iako po pitanju ''ekološke'' tematike postoje brojna neslaganja u naučnim i političkim krugovima jedno im je ipak zajedničko, konsenzus je postignut kada je reč o tome kada započeti sa ovakvom vrstom programa. Svi se uglavnom slažu da je sa ekološkim programima potrebno započeti još u ranom detinjstvu, tj. u periodu osetljivosti odnosno u vrtiću. Reč je o uzrastu na kojem se postavljaju temelji buduće ličnosti. To je pravo vreme za formiranje svesti o sebi i sredini u kojoj dete živi u skladu i u dobrim međusobnim odnosim sa drugima. To je period burnog razvoja svih aspekata detetove ličnosti (intelektualnog, zdravstvenog, fizičkog, jezičkog, socio-emocionalnog aspekta...). Osnovu razumevanja ekološke problematike na ovom uzrastu čini upravo detetova sposobnost da pita i da se čudi, te da se sa empatijom odnosi prema svome okruženju. Još je Bronfenbrener (Bronfenbrenner, 1997) razvio teoriju ekoloških sistema, koju je temeljio na pretpostavci da je razumevanje razvoja potrebno razmotriti međusobnim delovanjem deteta i njegove okoline, koje je uvek dvosmerno. Iako se ova tematika različito tumači i primenjuje u svetu, nas je zanimalo kakva je sitaucija u predškolskoj pedagoškoj praksi Srbije.

Ekološki pristup dečijem razvoju

Prvi uslov za sprovođenje ekoloških sadržaja u praksi jeste upravo zastupeljenost ekoloških aspekata u perdškoslkom kurikulumu. Kurikulum možemo posmatrati kao skup namera i ciljeva, sadržaja i metoda nastave i učenja i osnova za ocenjivanje i evaluaciju. Današnji savremeni kurikulum gradi se i razvija zajedničkom akcijom praktičara i istraživača. Gradnja ili razvoj kurikuluma znači prevođenje vaspitno-obrazovne koncepcije, njenih osnovnih ideja i načela u vaspitnu praksu (Klemenović, 2004). Polazišta za izradu opšteg kurikuluma predškolskih ustanova i za utemeljenje ekološkog vaspitanja i obrazovanja mogu predstavljati različita teorijska usmerenja i pristupi, gde se kao relevantne uzimaju teorije koje proučavanje deteta vezuju uz uvažavanje okoline u kojoj se ono razvija. Slovenačka autorka J. Lepičnik–Vodopivec predlaže razmatranje osnovnih postavki biheviorističkog, psihoanalitičkog, kognitivnog, humanističkog i ekološkog pristupa dečijem razvoju (Klemenović, 2004). Kao najbitnije karakteristike svakog od njih možemo istaći: *biheviorističku teoriju* je u ekološkom vaspitanju i obrazovanju moguće primenjivati u ograničenom opsegu, jer se prema njoj razvoj osetljivosti prema životnoj sredini tretira prevashodno kao

reakcija deteta na draži iz okolikne; *psihoanalitički pristup* ističe značaj detinjstva kao razvojne faze u životu čoveka, koja je najoptimalnija za sve procese učenja, pa tako i za učenje o životnoj sredini; *kognitivistički pristup* ističe u prvi plan zonu narednog razvoja, kao i postavke da se određeni oblik dečijeg mišljenja (pa i ekološkog) razvija kao rezultat genetske pripremljenosti, čija je realizacija uslovljena podsticajnošću sredine; *humanistički pristup* se ogleda u podsticanju razvoja samosvesti i psihičkog zdravlja, osećanja zadovoljstva i kompetentnosti, poštovanja osnovnih ljudskih potreba, kvalitetne inter i intrapersonalne komunikacije... N. Veresov (Николай Вересов) smatra da je humanistički pristup problemu ekološkog vaspitanja zasnovan na ideji da su čovek i svet jedan sistem, gde taj sistem uključuje i čoveka i okolinu, ali se ne sastoji od njih. Sistem se ne sastoji od subjekata i objekata već od njihovih relacija i odnosa; *ekološki pristup* podrazumeva poznavanje porodice, predškolske ustanove, vaspitača, vidljivog i prikrivenog kurikuluma, stavova roditelja, vaspitača i lokalne zajednice prema ekološkom vaspitanju i obrazovanju (Veresov, 2002a).

Još krajem sedamdesetih godina prošlog veka stručna javnost zauzela je jasan stav (*Beogradska povelja*, 1975; SANU *Čovek-društvo-životna sredina*, 1979) da je opšteobrazovne sadržaje unutar sistema obaveznog obrazovanja neophodno „ozeleneti“, tj. upotpuniti sadržajima iz oblasti zaštite životne sredine kako bi se doprinelo razvoju ekološke kulture i aktivnog odnosa dece i omladine prema problemima životne sredine (Klemenović i Marić Jurišin, 2012.). Zakonom o zaštiti životne sredine iz 1992.godine ustanove iz oblasti vaspitanja i obrazovanja postaju obavezne da u svoje programe ugrade i ekološke sadržaje, što dovodi do formiranja prvih ekoloških vrtića, ekspanzije ekoloških seminara i rad na ekološkoj literaturi. Posebnu ulogu i u ovoj reformi odigrale su nevladine organizacije, ekološke organizacije i pojedinci entuzijasti, što je dovelo do implementacije ekoloških sadržaja u nove programske osnove rada sa predškolskom decom *Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja dece od tri do sedam godina – 1996,* koje se javlja u dva modaliteta: model A i model B. Model A gravitira otvorenom tipu vaspitanja i u njemu ne postoje zahtevi koji bi vaspitače i stručne saradnike obavezali na realizaciju ekoloških sardžaja, već praktično zavise od afiniteta samih vaspitača. Modelom A preporučeni su određeni sadržaji koji obuhvataju ekološke segmente: biljni svet, životinjski svet, prirodne pojave, zaštitu i očuvanje životne sredine. Činjenica je da iako ovaj model može da zadovolji ispoljena interesovanja roditelja i njihove dece u vezi sa ekološkom tematikom, on u praksi ipak zavisi od afiniteta, interesovanja, osetljivosti i spremnosti svakog vaspitača pojedinačno da se upusti u realizaciju ovih itekako važnih sadržaja. S druge strane model B nudi koncept struktuiranog programa, gde se opšti cilj ostavrauje kroz sistem aktivnosti koje doprinose ostvarivanju pojedinih aspekata razvoja ali i razvoju dečije ličnosti u celini. Ovom problematikom podrobno se bavio prof. dr Emil Kamenov. Autor ovog modela u knjizi ,,Opšte osnove predškolskog programa, model B,, ekološke aktivnosti razmatra u okrilju socio-emocionalnog aspekta dečjeg razvoja navodeći sledeće ciljeve: poštovanje i ljubav prema svemu živom, poznavanje blaga koja potiču iz prirode, sazanje čoveka kao deo biosfere, shvatanje čovekovog uticaja na okolinu i zapažanje nastalih promena

u njoj, shvatanje posledica nepromišljenog odnosa čoveka prema prirodi, razumevanje potrebe harmoničnog odnosa između čoveka i prirode, shvatanje uticaja sredine na rast i razvoj živih bića, svest o uticaju svih ljudskih aktivnosti na okruženje i sosptvenog mesta u tom lancu, izgrađivanje ličnog stava deteta prema prirodi, sposobnost donošenja ekoloških odluka... (Kamenov, 2007). Da bi ovi ciljevi bili u postpunositi zadovoljeni i da bi se osigurao razvoj ekološke kulture potrebno je ekološku paradigmu utkati u svaku poru programa i prakse, kako bi to postao stil i način života dolazećih generacija.

U prvoj polovini 2002.godne Ministrastvo za zaštitu prirodnih bogatstava i životne sredine Srbije sprovelo je anketu, putem koje se došlo do podataka da je od oko 150 predškolskih ustanova svega jedna četvrtina njih u svoj vaspitno-obrazovni rad uvrstila ekološke sadržaje. Ovde je uglavnom reč o pojedinačnim aktivnostima osvešćenih entuzijasta ili o par ustanova koje su stekle status ekoloških vrtića. Moguće razloge za ovakvo stanje možemo pronaći i u rezultatima istraživanja koje je 2009. godine u Novom Sadu sprovela Snežana Štrbac (Štrbac, 2009). Tema ovog istraživanja bila je sagledavanje mesta ekologije u sistemu predškolskog vaspitanja i obrazovanja, pri čemu je obuhvaćeno 183 vaspitača iz 17 vrtića, od kojih su 4 zvanično izdvojena kao ekološka. Istraživanjem su dobijeni sledeći podaci: 1) Na pitanje koliko su zainteresovani da realizuju ekološke aktivnosti u radu sa decom, najveći procenat vaspitača i iz neekoloških (76,11%) i iz ekoloških (70%) vratića odgovara da je zainteresovan kao i za ostale aspekte vaspitanja dece. 2) 63,72% vaspitača iz ekoloških i 50% vaspitača iz neekoloških vrtića smatra da su ekologija i zaštita životne sredine delimično zastupljene u Nastavnom planu i programu za decu predškolskog uzrasta. 15,93% vaspitača iz neekoloških i 37,14% vaspitača iz ekoloških vrtića procenjuje da su ekološki sadržaji dovoljno zastupljeni, dok je čak 20,35% vaspitača iz neekoloških i 12,86% vaspitača iz ekoloških vrtića mišljenja da su ekološki sadržaji nedovoljno zastupljenji u Nastavnom planu i programu. Iako najveći procenat vaspitača smatra da su ekološki sadržaji i sadržaji zaštite životne sredine delimično sadržani u Nastavnom planu i programu, moramo konstatovati da delimično ne znači i dovoljno. 3) Na pitanje da li su upoznati sa postojanjem ekoloških programa čak njih 81,42% iz neekoloških i 60% iz ekoloških vrtića odgovara negativno. 4) Takođe dolazimo i do padatka da najveći broj anketiranih vaspitača u svom radu sa decom ne realizuje ekološke programe, čak 81,42% vaspitača iz neekoloških vrtića i 68,57% vaspitača iz ekoloških vrtića. Poražavajuće je da čak ni vaspitači koji rade u ekološkim vrtićima i koji lako mogu da se uvere u primere dobre prakse svojih kolega koji sprovode ove programe često ostaju po strani, nemotivisani i nespremni da se upuste u realizaciju istih. Nesumnjivo je da je ovakva situacija između ostalog i posledica nedovoljnog obrazovanja vaspitača u toku studija iz oblasti ekologije i zaštite životne sredine o čemu svedoče i njihovi odgovori, gde njih 59 izjavljuje da se nije susrelo sa ovakvim sadržajima za vreme studija, 104 jeste ali u nedovoljnoj meri, dok svega njih 20 smatra da je ovih sadržaja bilo dovoljno. Slična je situacija i kada se postavi pitanje o stručnoj osposobljenosti vaspitača. Ono što ohrabruje jeste da većina vaspitača, čak njih 71,43% iz ekoloških vrtića smatra da aktivnosti koje doprinose moralnom vaspitanju najviše doprinose i ekološkom vaspitanju dece, odnosno oni percipiraju ovu problematiku u

‘’Bronfenbrenerovskom duh’’ i novom ekološkom paradigmom, koja u sebi objedinjuje ekološke i demokratske vredonosti koje čine osnovu održivog i humanističkog društva. Naposletku kao zaključke iz ovog istraživanja možemo izvući da vaspitači u svom školovanju nisu adekvatno pripremljeni; u PU ,,Radosno detinjstvo,, ne postoje adekvatni uslovi za sprovođenje ekoloških sadržaja; ekologija je dovoljno zastupljena u važećem Nastavnom planu i programu, ali neadekvatna obučenost vaspitača u stručnom ekološkom smislu utiče na kvalitet i kvantitet realizacije ekoloških sadržaja u praksi; kao jedno od mogućih rešenja predlaže se i zapošljavanje stručnog lica (diplomiranog ekologa) koji bi zaposlenima u vrtiću pružio stručnu pomoć i podršku... Što se tiče ekoloških seminara, stručnog usavršavanja kao značajniji se navode: Globalno ekološko obrazovanja, Eko obrazovanje, Očuvanje životne sredine, Eko sistemi u prirodi, Ekosan, Ekologija i bio-bašte, Mi smo zemljani… U prošlogodišnjem katalogu nude se seminari Bukvar životne sredine, Đaci prirodnjaci, Obrazovanje za opstanak, Naši koraci kroz ekologiju, Predškolsko dete kao istraživač prirode, dok se u katalogu za 2011/2012 nalaze seminari Ekologija sa decom – kritičko mišljenje u razvoju ekološke svesti u nastavi, Igrolike aktivnosti zaštite životne sredine…(www.zuov.gov.rs)

U cilju efikasnijeg sprovođenja ekoloških sadržaja propisanih modelom B, utemeljenog na tzv. „ekologiji opstanka“ E. Kamenov je razradio program *Zelena planeta – program vaspitanja i obrazovanja za zaštitu životne sredine dece predškolskog i mlađeg školskog uzrasta* koji daje polaznu osnovu za razvijanje sposobnosti doživljavanja i upoznavanja prirode, njeno očuvanje i život u skaladu sa njom. Reč je o programu koji praktičarima nudi programsko jezgro sa potrebnim smernicama, praktičnim primerima i uputstvima za njegovo realizovanje, koji su u skaldu sa ciljevima koje postavlja u knjizi ,,*Opšte osnove predškolskog programa, model B*,,. Autor ovoj problematici pristupa interdisciplinarano u cilju sticanja i razvoja ekološke kulture. Ovaj program mahom čini okosnicu ekoloških planova i aktivnosti koje se sprovode u ekološkim vrtićima PU,,Radosno detinjstvo,, (Kamenov, 2004).

Primeri dobre prakse – ekološki vrtići i ekološke aktivnosti

Novosadska predškolska ustanova ,,Radosno detinjstvo,, je još 1991. god. kao prva u Srbiji uvela sadržaje i aktivnosti za zaštitu životne sredine u svoj program rada sa decom predškolskog uzrasta, da bi već 1992. na Dan planete zemlje novosadski vrtić Maslačak stekao status prvog ekološkog vrtića kod nas. U Radosnom detinjstvu ističu da ekološka ideja danas predstavlja multidisciplinarni pristup shvatanju i definisanju pojma čovekovog okruženja, što se posebno odnosi na razvijanje ekološkog mišljenja kod dece. Dete već na uzrastu od 3 do 7 godina saznaje osnovne pojmove iz mnogih oblasti, stiče i razvija veštine i navike, formira sliku o sebi i ta saznanja koja dete stiče su emocionalno obojena. Suština je da dete postane svesno da smo mi samo mali deo sveta prirode i da u skaldu sa tim treba i da živimo. Danas se vrtić Maslačak znatno ozbiljnije bavi ekološkom problematikom, što pokazuje i sve veći broj vaspitača, dece i roditelja koji uzimaju aktivno učešće u mnoštvu ekoloških aktivnosti, kao i saradnja sa gradskim

i pokrajinskim ekološkim pokretom, nevladinim sektorom, Poljoprivrednim fakultetom, lokalnom zajednicom i sa drugim vrtićima. 1998. Godine vrtiću Maslačak priključuju se i vrtići Bubamara, Zvončica i Cvrčak, te se u cilju postavljanja kriterijuma za buduće vrtiće ekološke orijentacije formira radna grupa pedagoško psihološke službe koja je polazeći od modela B pripremila Programsku orijentaciju za rad ekoloških vrtića u PU ,,Radosno detinjstvo,,. Kao cilj ekološkog obrazovanja programske orijentacije ističe se omogućavanje i podsticanje ekoloških, estetskih i higijenskih opažanja, razumevanja i postupanja u procesu stvaralačkog življenja. Sadržaji programa obuhvataju: vaspitno obrazovni rad sa decom, uređivanje i održavanje unutrašnjeg prostora vrtića, uređenje i održavanje šireg prostora, humanitarne akcije, stručno usavršavanje kadra i vođenje pedagoške dokumentacije. Kao rezultat dugogodišnje prakse stručni timovi PU ,,Radosno detinjstvo,, su 2006. god. publikovali *Zbirku ekoloških aktivnosti.* Zbirka nudi niz ekoloških aktivnosti koje je moguće primeniti u originalnoj formi, ali je isto tako ostavljena sloboda realizatorima da se njima posluže kao okvirom koji mogu dopuniti sopstvenim idejama shodno datim okolnostima i potrebama. Ona takođe nudi konkretne primere određivanja koji vrtić i u kojim uslovima se može nazvati ekološkim vrtićem, a predstavlja i dobar primer saradnje između vaspitača, stručnih saradnika, roditelja i drugih aktera koji se bave ekologijom na posredan ili neposredan način. Načela od kojih se polazi u Zbirci su: načelo praćenja i podsticanja dečijeg razvoja, načelo usklađivanja sa uzrasnim i individualnim karakteristikama dece i načelo aktivnosti i životnosti (Radojković i Laković, 2007).

Sredinom devedestih se i u drugim sredinama u zemlji organizuju aktivnosti ekološkog karaktera, kao recimo: 1) Ustanova za predškolsko vaspitanje i obrazovanje dečiji vrtić ,,Vito Pantović,, Užice je 1994. godine otpočeo sa radom prema posebno urađenom programu ekoloških aktivnosti kojim je predviđeno formiranje dramskih, ekoloških i slikarskih radionica. Ove radionice bile su u službi ostvarivanja ekoloških sadržaja, te su tako forimrane eko-laboratorije, oslikani su dvorišni prostori i po jedan eko-kutak u svakom objektu, realizovane su predstave sa ekološkom tematikom, izvedene su akcije ozelenjavanja i obeleženi su važni ekološki datumi (Dan životinja, Dan planete Zemlje, Dan proleća...). 2) Vrtić ,,Nada Purić,, PU,, Vračar" Beograd od 1993. godine vaspitava decu u skladu sa očuvanjem životne sredine a jednom godišnje se organizuje ekološka manifestacija u kojoj deca prikazuju kroz različite aktivnosti sve ono što su naučila. Titulu ekološkog vrtića „zaradio" je isključivo zbog ekoloških programa, koji se u njemu kontinuirano odvijaju: od sadnje saksijskog bilja, preko vođenja ekoloških dnevnika i izrade herbarijuma, do reciklaže i upotrebe prirodnih materijala, kao što je glina. 3) Ekološki vrtić ,,Bambi,, PU,,Bor,, realizuje projekat ekološko-estetskog uređenja vrtića kojim je predviđeno upoznavanje dece sa značajem i značenjem zdrave prirodne okoline putem ekoloških radionica i igraonica. Projekat sadrži sledeće zadatke: razvoj navika i kulture u odnosu prema životnoj sredini kod dece; obogaćivanje sadržaja usmerenih i slobodnih aktivnosti dece kroz uvođenje tema iz oblasti prirode, zaštite i negovanja biljnog i životinjskog sveta; formiranje zdravog stila života pojedinca i porodice; uključivanje ustanove u programe i akcije usmerene

na zaštitu životne sredine; podsticanje i drugih institucija da preuzmu inicijativu na ovom polju. Manjkavost ovog programa leži u konkretnim aktivnostima koje se mahom temelje na ,,časovima upoznavanja prirodne okoline,, gde se jasno vidi da programu nedostaje dublji smisao, iako realizacija ovakvog programa ne može da naškodi čini se da ne može ni da da dugoročne rezultate (Nedeljković, 2003).

Mnogi od ovih programa predstavljaju ideje pojedinaca ili grupa da preduzmu nešto po pitanju zaštite životne sredine i menjanju i razvijanju ekološke svesti, ali je njihov najveći nedostatak što se uglavnom vezuju za pojedinačne aktivnosti koje za cilj imaja samo obrazovanje dece, a ne i vaspitanje. Vaspitanje koje je usmereno na zaštitu životne sredine moramo prihvatiti kao ključno, jer se vezuje za jedan sasvim novi stil življenja, razmišljanja i delanja. Upravo je to ono što nam N.Veresov nudi u svom humanističkom i holističkom programu ,,Mi smo zemljani,, saznanje da naš dom nije samo naša kuća, ulica, grad ili država, jer ih sve možemo promeniti, već upravo naša planeta Zemlja kao jedna jedina i nezamenljiva (Veresov, 2002a). Suštinu programa čini specifična metodika utemeljena na psihološko-pedagoškim sredstvima komunikacije koja omogućavaju da sadržaji postanu unutrašnje postignuće deteta.

Ekološki program za ekološki pismeno društvo

Početkom devedesetih ruski psiholog N. N. Veresov je razvio program humanističko-ekološkog vaspitanja, tj. program razvoja saznanja deteta ,,Mi smo zemljani,,. Program je napravljen za decu uzrasta od 5 do 7 godina i proizilazi iz filozofske koncepcije obrazovanja kao procesa ,,kultivacije,, koji uključuje ličnost u okvir kulture. Vreseov daje bazu za stvaranje ekološke svesti kod dece, koja počiva na psihološki testiranim metodama za kreiranje sistema ličnih značenja kao osnove ekološke svesti. Razvoj ekološke svesti podrazumeva stvaranje eko sistema svakog konkretnog deteta, čime se svako dete pojedinačno uključuje u sistem ljudskih odnosa, s naznakom da mu se taj sistem mora prvo otkriti. Suština je da se kulturne vrednosti preobraze u individualne. Sam Veresov postavlja pitanje da li je to moguće?! Optimistički gledano, sama činjenica da se program zasniva na holističkom pristupu svetu, modernoj humanističkoj psihologiji i metodi ,,značenjskog dijaloga,, daje nam za pravo da verujemo ne samo u mogućnost ostvarivosti programa, već i da budemo sigurni u njegove pozitivne ishode. Vesresov daje svoje tumačenje ekologije, naime on smatra da je naš cilj da vaspitavamo ljude koji neće narušavati sredinu, po principu «zašto nešto da čistimo kada ne moramo ni da ga isprljamo». Upravo je to način da se bavimo uzrokom ekološke krize a ne njenim posledicama. Akcenat je na promeni vrednosnog sistema, jer ekološka kriza se prvo odvija u čoveku pa tek onda u sredini. Kada čovek živi u skladu sa samim sobom, onda živi i u skladu sa prirodom i samim tim je spokojan. Sam prevod reči EKO-LOGOS glasi ekos – kuća, logos – nauka, smisao odnosno nauka ili znanje o domu. Odatle proizilazi da osnovni cilj ekološkog vaspitanja i obrazovanja nije upoznavanje određenih biljnih i životinjskih vrsta, već otkrivanje i usvajanje ljudskih kulturnih vrednosti. Teži se ka tome da dete doživi prirodu kao skup odnosa prema ljudima i samom sebi. Najpogodnije

je sa ovakvim programom početi na uzrastu od 5 do 7 godine jer se tada formirata svest o sebi i sredini. Moguće je realizovati ga i ranije ili kasnije ali se u ovom uzrastu postižu najpovoljniji rezultati. Autor u svom programu sublimirao učenja Vigotskog, Pijažea, Davidova, Brunera, Galjperina, Elkonjina i drugih. Originalni dorpinos Veresova jeste u principima kojima objašnjava kako formirati kulturne odnose i kako razvijati ekološku svest kod deteta. On je prvi naučnik koji je to dao na praktičnom planu. Važno je naglasiti da bilo kakva velika znanja deteta o ekologiji sama po sebe neće doneti promenu u ponašanju. Odnosno da bi do promene došlo, kod deteta se formira ekološka svest tako da saznanje sadrži znanje i odnose. Osnovni zadatak programa je da dete uz pomoć odraslog otkrije vrednosnu poziciju i da ona postepeno postane unutrašnja, da se ugradi u strukturu ličnosti i postane deo ličnih vrednosti samog deteta. Osnovni cilj programa je obezbeđivanje uslova za stvaranje ekološke svesti starijih predškolaca. Odnos prema domu i osvešćivanje svoje odgovornosti za njega treba da nađe odaziv u duši svakog deteta. Zadaci programa su: obezbeđivanje uslova za izgrađivanje vrednosnih ciljeva, od kojih je najvažniji smisao biti Zemljanin; stvaralačko izražavanje deteta i pedagoga; razvoj sposobnosti deteta; bogaćenje dečijih znanja. Kao karakteristike programa navodi se sledeće: to je razvojni program koji teži kvalitativnim promenama; program je koncipiran da podstiče intelektualne sposobnosti i mišljenje deteta; u potpunosti je baziran na psihološkim zakonitostima razvoja deteta; struktura ,,časa,, ima dva dela (invarijantni – ne može da se menja i varijantni – izmenljivi deo); program je otvoren i fleksibilan; može se povezati ili integrisati sa različitim programima koji se realizuju sa decom; program podrazumeva da je vaspitač neobičan, drugačiji; ideja o individualnom razvoju se maksimalno poštuje i razvija ali u grupi; program kao da ima dva lica, jedno za dete koje nema utisak nastave ili učenja, već igranja, odgonetanja, putovanja... i drugo za vaspitača, gde postoji jasno definisan sistem pojmova koji se razvijaju. Vaspitač ima jasno postavljen cilj. (Veresov, 2002b).

Vaspitači i stručni saradnici u Srbiji su se sa ovim programom prvi put susreli 2002. godine na seminaru koji je u Beogradu održao Nikolaj Nikolajevič Veresov i od tada se on sprovodi u određenom broju državnih i privatnih vrtića. Program se realizuje po temama i ima ih 21. Dinamika rada zavisi od vaspitača i stručnih saradnika (uglavnom su teme raspoređene tako da se program realizuje u toku dve školske godine). Trajanje svake teme pak zavisi od interesovanja dece. Prati se njihov tempo i njihova aktivnost, shodno tome može da se radi jednom ili dva puta nedeljno, ili jednom u dve nedelje – bitno je da se deca ne zasite, da budu motivisana i da neguju pozitivan emocionalni odnos prema učenju. Najbolje je izvoditi aktivnosti onda kada deca to zatraže. Teme koje se obrađuju su sledeće: *Gde živi čovek; Šta je najdraže; Šta je to zemlja; Šta je to dom; Dom u kojem mi živimo; Moj dom-moj prijatelj; Ulice i ljudi; Ime moje ulice; Portret ulice; Grad gde živimo; Domovina; Kosmičko putovanje oko Zemlje u kosmičkom brodu; Putovanje vazdušnim balonom – cepelinom; Putovanje po površini zemlje; Putovanje u unutrašnjost Zemlje...* (Veresov, 2002b).

Program ‘’Mi zemljani’’ nudi vrsnu perspekivu kako u domenu socio-emocionalnog razvoja tako i na polju inligencije, prelaska na apstraktno mišljenje, formiranja pojmova

i odnosa među njima i metode koje ne nude gotova rešenja već podstiču i uče dete da traži način za rešavnje novih problema (Marić Jurišin i Budić, 2012).

Zaključna razmatranja

S obzirom da predškolska ustanova predstavlja prvi stupanj vaspitno-obrazovnog sistema u radu sa decom od treće godine života pa sve do polaska u školu, rad ove institucije je neophodno uskladiti sa svim ostalim institucijama sa kojima se dete u toku svog vaspitno-obrazovnog procesa susreće. Ovaj zahtev pominje se kao jedan od primarnih u izgrađivanju strategije ekološkog vaspitanja i obrazovanja dece predškolskog uzrasta, prema kojem je neophodno ostvariti koordinisano delovanje ustanova koje se bave ekološkim vaspitanjem i obrazovanjem. Postojanje tela koje povezuje i usaglašava delovanje ovih ustanova na nivou države znatno olakšava čitav proces. Sledeći bitan uslov je razvijanje ekološke svesti i ekološki prihvatljivog ponašanja u svakodnevnom životu tj. ekološke kulture u predškolskim ustanovama. Potencijali i mogućnosti na predškolskom uzrastu su izuzetni i to je prilika koju je neophodno iskoristiti, kako kasnije ne bismo bili primorani da redefinišemo i nadograđujemo moralne principe čoveka u odnosu na prirodu i okruženje, a jednom propušteno se teško nadoknađuje. Dete ima veoma izraženu potrebu za otkrivanjem i upoznavanjem živog sveta i svoje okoline. Istraživačkim aktivnostima ono opaža, uočava, postavlja pitanja i hipoteze, vrši provere i dokazuje odnose i relacije. Zato je izuzetno značajno da to radi na pravi način, te da istovremeno razvija kako svoju socio-emocionalnu stranu tako i svoju inteligenciju (Marić Jurišin i Budić, 2012).

Ciljevi i sadržaji unutar naših ozelenjenih „kurikuluma“ pretežno su naturalistički utemeljeni i gotovo u doživljavanja i upoznavanja prirode, za njeno očuvanje i život u skladu sa njom, ali je i dalje neophodno potpunosti oslonjeni na tzv. „ekologiju opstanka““ za razliku od primera dobre prakse drugih zemalja u kojima se sreće humanističko-ekološka orjentacija izrasla na ekološkoj filozofiji i konceptu održive zajednice (Klemenović i Marić Jurišin, 2012.). Činjenica je da u modelu B postoje polazne osnovu za razvijanje sposobnosti da svaka pojedinačna predškolska ustanova konkretizuje vaspitno-obrazovne zadatke ekologije i zaštite životne sredine kroz celovito osmišljene programe poput programa ,,Mi zemljani,, a ne samo putem kavlitetnih ali izolovanih aktivnosti pri čijoj se realizaciji deca upoznaju sa ekološkim sadržajima ali ne menjaju svoje stavove, vrednosti i navike u skladu sa tim saznanjima. Ekološko vaspitanje i obrazovanje dece mora biti u svrsi celovitog razvoja dečije ličnosti, odnosno mora da počiva na humanističkim osnovama i da dete tretira kao aktivno, interaktivno i kretaivno biće. Kako bi program bio što delotvorniji i celovitiji i kako bi se obezbedila njegova održivost, u njega je potrebno uključiti i porodicu, jer stavovi i vrednosti deteta prema prirodi i njenom očuvanju u znatnoj meri zavise od stavova roditelja. U cilju što raznovrsnijih programskih sadržaja predlaže se i upotreba interdisciplinarnog, multidisciplinarnog i akcionog modela ekoloških aktivnosti. Takođe je potrebno uložiti više truda i u promociju ekoloških sadržaja i vrednosti, kao i primera dobre prakse

već postojećih tzv. Ekoloških vrtića i vrtića koji su radili po nekom od pomenutih programa. Poželjno bi bilo pokrenuti i časopise, web stranice, edukativne emisije, crtane filmove... Tu je naravno i pitanje kvalitetnog i odgovarajućeg didaktičkog materijala kako za decu, tako i za roditelje i vaspitače. Reč je pre svega o materijalima koji bi upotpunili sprovođenje ekoloških aktivnosti, produbili stečena znanja i podstakli dečiju motivaciju, maštu, umetnički i emocionalni doživljaj. Sledeći uslov je kontinuirano stručno usavršavanje kadra uključenog u osmišljavanje i organizovanje ekološkog vaspitanja i obrazovanja. Kursevi i seminari ovog tipa jesu izuzetno značajni ali i dalje ostaje pitanje uvođenja ekološkog obrazovanja u profesionalno osposobljavanje kadra koji radi sa decom, odnosno i dalje je to nažalost samo stvar ličnih afiniteta i mogućnosti svakog pojedinca. Uspešnost ove strategije uslovljena je i uspostavljanjem sradničkih odnosa između svih činilaca koji se mogu uključiti u ekološko vaspitanje i obrazovanje (porodica, vrtići, lokalna zajednica, nevladine organizacije, ekološka udruženja, škole, fakulteti, dečije i omladinske organizacije...). Na kraju tu je i neminovna evaluacija ekološkog aspekta ostvarenih programa radi permanentnog unapređivanja i dorađivanja ove oblasti (Klemenović, 2009).

Možemo zaključiti da dete neizostavno mora biti stvaralac sospstvenog razvoja. Ono mora biti centar i u centru ekolških aktivnosti, odnosno nevezano za koji se program ekološkog vaspitanja i obrazovanja opredelimo, on mora imati razvojni karakter, mora da naglašava detetovu aktivnost, mora osigurati razvoj ekološke kulture i samim tim stvarati održivo društvo. Razvijena ekološka svest je garant ekološkoj održivosti. Odgovornost je sada na društvu u celini, a pre svega na vaspitno-obrazovnoj javnosti.

LITERATURA

Brofenbrener, J. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Brun, G. (2001). *Obrazovanje i vaspitanje za opstanak.* Beograd: Udruženje ”Nauka i društvo”.

Kamenov, E. (2004). *Zelena planeta – Program vaspitanja i obrazovanja za zaštitu životne sredine dece predškolskog i mlađeg školskog uzrasta.* Novi Sad: ”Dragon”

Klemenović, J. (2004). *Ekološko vaspitanje i obrazovanje dece predškolskog uzrasta* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad.

Klemenović, J. (2009). *Savremeni predškolski programi.* Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine i visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača ”Mihajlo Pavlov” Vršac.

Klemenović, J. i Marić Jurišin, S. (2012). ”Ozelenjavanje” kurikuluma u sistemu obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije. U: Zbornik – EDUvision 2012, ”*Modern Approaches to Teaching the Coming Generations”*. s. 507-516. Ljubljana: EDUvision.

Markosaka, D. (2002). Porodica i vrtić u prvim koracima ekološkog edukovanja

predškolske dece. U: *Ekološka svest i ekološko obrazovanje dece i omladine.* s. 87 – 100. Šabac: Visoka škola za obrazovanje vaspitača.

Marić Jurišin, S. i Budić, S. (2012). Razvoj mišljenja dece predškolskog uzrasta kroz ekološke aktivnosti. U: *Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u Evropskoj perspektivi* - Zbornik radova/knjiga 2. s. 231-245. Novi Sad: Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.

Nedeljković, M. (2003). Ekološki vrtić ”Bambi”(projekat ekološkog vrtića i ekoloških radionica). *Ekološka istina 2003* – Zbornik radova XI naučno-stručnog skupa o prirodnim vrednostima i zaštiti životne sredine. s.385-387. Bor: Tehnički fakultet u Boru Univerziteta u Beogradu. Zaječar: Zavod za zaštitu zdravlja ”Timok”: Centar za poljoprivredna i tehnološka istraživanja.

Radojković, D., i Laković, Z. (2007). *Zbirka ekoloških aktivnosti,* Novi Sad: P.U. ‘’Radosno detinjstvo”: Tampograf.

Štrbac, S. (2009). *Ekologija u sistemu predškolskog vaspitanja i obrazovanja* (Nepubkilovana magistarska teza). Prirodno – matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Veresov; N. N. (2002a). Naš dom je Zemlja. *Kreativno vaspitanje.* Br. 10. 16-22.

Veresov; N. N. (2002b). Program Humanističkog ekološkog vaspitanja predškolaca. *Kreativno vaspitanje.* Br. 10. 23-32.

Katalog programa stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika za školsku 2011/2012 i 2012/2013. 5. April 2012. http://www.zuov.gov.rs/

Snežana Jelačić[1]
Filozofski fakultet Novi Sad

OBRAZOVANJE U KONTEKSTU DRUŠTVENIH NEJEDNAKOSTI[2]

Studying the relation between education and social inequality is one of the fundamental problems in sociology of education since its constitution. In this area, it is inevitably to present the theory of Pierre Bourdieu, one of the most significant sociologists of XX century. Unlike the functionalism and conflict perspective which study structures, and interactionism which is focused on actors, Bourdieu's theory is trying to coordinate between macro and micro approach and to overcome this dualism in order to understand social reality in a better way. With his concepts of practice-habitus-field, as well as concepts of cultural capital and symbolic power, Bourdieu puts education in the context of social inequalities, seeing education as a mechanism for systematic reproduction of those inequalities. This way Bourdieu gave the irreplaceable contribution to sociological clarification of this complex phenomenon. This paper is an attempt to reinterpret classical points of view, which may be productive and fruitful in contemporary conditions by using new analytical frames, in theoretical sense as well as in empirical researches.
Key words: education, social inequalities, cultural capital

Sociologija obrazovanja se od svog konstituisanja bavi problemom odnosa između društvenih nejednakosti i obrazovnog sistema. Empirijska istraživanja šezdesetih godina prošlog veka jasno su utvrdila da na obrazovno postignuće učenika u školi ne utiču samo njihove individualne sposobnosti koje bi se mogle meriti testovima inteligencije, već ulogu imaju i mnogi društveni uslovi poput porodičnog okruženja, materijalnog stanja, zatim rasne, klasne i religijske pripadnosti, kao i rodne razike. U okviru ove discipline formirani su različiti pristupi koji su na različite načine prilazili problemu društvenih nejednakosti pokušavajući da ga objasne i pokušavajući da iznađu modele kojima bi se on mogao ublažiti ili čak i prevazići. Ovaj rad biće fokusiran konkretno na teorijske postavke u sociologiji obrazovanja koje se bave objašnjenjima klasno-slojnih nejednakosti.

Klasična funkcionistička teorija kritikovana je jer nije bila osetljiva za ovo pitanje. Negujući makro pristup, pripadnici funkcionističke perspektive, predvođeni u prvom redu Emilom Dirkemom, a zatim Talkotom Parsonsom bili su usmereni na funkcionalnu analizu obrazovanja, shvatajući ga kao mehanizam kojim se prenose norme i vrednosti

[1] snezanajelacic@yahoo.com
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Sociologije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Sociološke teorije, pod mentorstvom prof. dr Dušana Marinkovića.

društva u celini, čime se jača društvena solidarnost i kohezija (Haralambos & Holborn, 2002).

Dok su u okviru funkcionalističkog teorijskog pristupa zanemarivani činioci koji izazivaju podele i konflikte (Gidens, 1998), pripadnici konflikne perspektive su u centar svojih razmatranja i istraživanja stavili upravo te elemente. Oni su obrazovanje videli kao aparat za reprodukciju radne snage u kapitalističkim društvima, a na osnovu toga nastala je teorija korespodencije između obrazovanja i društvenih nejednakosti (Bowls & Gitnis, 2002). Prema ovoj teoriji, uzroci nejednakosti su eksterni, odnosno nalaze se van škole i sve dok postoje u društvenoj strukturi, postojaće i u školi (Reay in: Apple & Ball & Gandin, 2010).

Za razliku od funkcionalističke i konfliktne perspektive, koje su usmerene na makro analizu, odnosno na bavljenje društvenim strukturama, osnovna karakteristika interakcionističkog stanovišta je negovanje mikro pristupa. Stavljajući u fokus svog istraživanja svakodnevni život i svakodnevne interakcije u školi, ova teorija doprinela je rasvetljavanju do tada zapostavljenih pitanja uloge aktera u datim interakcijama, dakle, naglasila je aktivnu i stvaralačku komponentu pojedinaca. Pri proučavanju društvenih nejednakosti interakcionisti su usmeravanjem na mikro klimu u školi i učionici tražili interne faktore koji doprinose nejednakostima, odnosno njihovom kontinuitetu. Međutim, kako je fokus interakcionističke teorije u obrazovanju bio usmeren samo na školski sistem čime jesu objašnjena mnoga značajna pitanja, ipak je izostala šira interpretacija društvenih procesa i struktura.

Dakle, i u sociologiji obrazovanja kao i u sociologiji uopšte, jedna od osnovnih opozicija u teorijskoj infrastrukturi je opozicija struktura/akcija (Marinković, 2007). U kojoj meri su pojedinci aktivni stvaraoci svog društvenog života, pokretači društvenih promena i učesnici društvenih procesa, a kojoj meri su oni determinisani, kontrolisani i ograničeni društvenom strukturom ostaje otvoreno pitanje (Paton, 2007). Primenjeno na obrazovanje, ova sociološka disciplina će se još dugo hvatati u koštac sa pitanjem u kojoj meri je obrazovno postignuće rezultat individualnih sposobnosti i napora pojedinaca, a kojoj je ono uslovljeno njegovim socijalnim poreklom i okruženjem.

Jedan od najznačajnijih sociologa koji su doprineli proučavanju društvenih nejednakosti u obrazovanju i pokušaju prevazilaženja tradicionalnih dihotomija je Pjer Burdije (Pierre Bourdieu). Značaj Burdijeove teorije ogleda se u tome što je osporio liberalni ideal jednakosti šansi i shvatanje da obrazovanje predstavlja jedan od osnovnih kanala društvene pokretljivosti u modernim kapitalističkim društvima. Poput predstavnika konfliktne perspektive, doprineo je demitologizaciji obrazovanja kao snage koja bi mogla da reformiše društvo. Burdije smatra da obrazovni sistem u savremenim društvima uglavnom, mada ne u potpunosti, predstavlja ogledalo društva i klasne strukture (Lareau & Weininger, 2003). Njegov model reprodukcije objašnjava povezanost između klase porekla i klase destinacije, a upravo obrazovni sistem predstavlja posrednika među njima.

Još jedan od razloga zbog koga je Burdijeova teorija izvršila snažan uticaj u sociologiji ogleda se u tome što je u središte proučavanja društvene stratifikacije

stavljena kultura. Suština Burdijeove teorije podrazumeva da količina kulturnog kapitala koju poseduju pojedinci a koja se prenosi kroz generacije utiče na obrazovno postignuće. Deca koja pripadaju višim socijalnim slojevima poseduju kulturni kapital, odnosno poznaju dominantnu kulturu koja se neguje u školi i prema tome su u prednosti nad decom iz radničkih porodica koja te osnove nemaju, što smanjuje njihove šanse da se snađu u obrazovnom sistemu. Dakle, kulturni činioci direktno doprinose održavanju klasne nejednakosti.

Iako je bila izložena kritikama koje se tiču najpre teorijskih problema jasnog definisanja pojedinih koncepata, a zatim i metodološkoh problema operacionalizacije osnovnih pojmova u empirijskim istraživanjima, Burdijeova teorija ostaje klasik u objašnjenju klasno-slojnih nejednakosti u obrazovanju i sigurno će još dugo imati važnu ulogu u sociološkim promišljanima ovog fenomena.

Sociologija Pjera Burdijea: osnovni pojmovi

Najznačajnija studija Pjera Burdijea iz oblasti obrazovanja, objavljena je u saradnji sa Žan Klod Paseronom (Jean Claude Passeron) 1970. godine pod nazivom *Reproduction in Education, Society and Culture* (Reprodukcija u obrazovanju, društvu i kulturi). Doprinos *Reprodukcije* ogleda se kako u kontekstu klasnih nejednakosti u samom obrazovnom sistemu, tako i u širem smislu permanentnog obnavljanja klasa u savremenim kapitalističkim društvima i uloge obrazovanja u tom procesu. Ova studija obuhvata dve celine. Prva predstavlja osnovu teorije simboličkog nasilja gde autori objašnjvaju pojmove kao što su: pedagoška akcija, autoritet, pedagoški rad, obrazovni sistem. Druga celina, pod nazivom „Održavanje reda“ nudi teoriju kulturnog kapitala.

Jedno od najpoznatijih Burdijeovih dela i vrhunac njegovog proučavanja klasne uslovljenosti kulture predstavlja studija *Distintion: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Distinkcija: Društvena kritika suđenja) koje je objavio 1979. godine. U *Distinkciji* je izložena teorija životnih stilova koja je usko povezana sa teorijom kulturnog kapitala. Ovo delo pruža i ilustraciju njegove poznate konceptualne trijade praksa-habits-polje koja predstavlja pokušaj prevazilaženja tradicionalnih sociioloških dihotomija (Wacquant, 2006).

Praksa

Pojmom prakse Burdije pokušava da osvetli subjektivnu stranu društvene realnosti posmatrajući aktere kao individue sa svojom slobodnom voljom, kreativnošću i inovativnošću. Praksa predstavlja sve ono što pojedinci rade u svom svakodnevnom životu, ona je izraz praktičnog, dakle, neteorijskog i nereflektovanog odnošenja prema svetu (Spasić, 2004). Međutim, Burdije ovu slobodu pojedinca kao aktera shvata pomalo suženo i ograničeno iz razloga što na nju deluju spoljašnji mehanizmi (Stankovič, 2000). U tom smislu, veliki deo naših postupaka u svakodnevnom životu proizvod su uticaja socijalizacije, a da mi toga nismo u potpunosti svesni, što znači da je način na koji

akteri deluju u društvenom životu u velikoj meri uslovljen onim što je već usvojeno kao uobičajeno i očigledno. Burdije pravi analogiju između društvene prakse i igre. (Stankovič, 2000; Spasić, 2004).

Prakse nikada nisu autonomne, one „uvek teže da reprodukuju objektivne strukture čije su, u krajnjoj liniji, proizvod“ (Burdije, 1999, str. 159). Ovaj koncept je, dakle, duboko povezan i u stalnoj interakciji sa konceptima polja, habitusa, i sa tim u vezi konceptom kapitala, što je i prikazano u vidu sledeće formule: habitus x kapital + polje = praksa (Burdije, 1999). Prakse podrazumevaju načine na koje pojedinci pokušavaju da poboljšaju situaciju u kojoj se nalaze ili da spreče pogoršavanje date situacije, u uslovima datog polja, u datoj vremenskoj tački (Spasić, 2004, str. 304).

Habitus

Koncept habitusa je centralni pojam u Burdijeovoj teoriji. On predstavlja ključ za prevazilaženje tradicionalnih dihotomija pojedinac / društvo, objektivizam / subjektivizam i struktura / akcija. Može se definisati kao mentalna ili kognitivna struktura kroz koju se ljudi bave društvom i kroz koju deluju u društvu (Ricer, 2012). Habitus povezuje polje sa praksom, odnosno posreduje između društvenih struktura i aktera koji ih reprodukuju.

Habitus je, s jedne strane, odraz objektivnih društvenih podela po rodu, starosti ili klasi, međutim primat je dat klasnoj pripadnosti. S druge strane, on je kompleks internalizovanih dispozicija koje pojedincima pomažu da te podele priznaju i snađu se u društvenom svetu u skladu sa tim podelama.

Kako je habitus uslovljen društvenim položajem pojedinca, to povlači zaključak da ljudi sa sličnim položajem u društvu imaju i sličan habitus. Ljudi koji su odrasli u sličnom okruženju odnosno pod sličnim klasnim okolnostima, postepeno usvajaju sličan način na koji poimaju i evaluiraju društvenu stvarnost. Habitus se javlja kao sistem trajnih i prenosivih dispozicija, koja uključujući sva predhodna iskustva dejstvuje kao jedna kreativna matrica opažanja, vrednovanja i delovanja (Burdije, 1999). Kroz iskustvo pojedinci uče šta mogu da očekuju, čemu mogu da se nadaju i kolika je verovatnoća da će u nečemu uspeti (Haralambos & Holborn, 2002).

Polje

Polje je treći element u Burdijeovoj teoriji i definisano je kao „mreža odnosa među objektivnim položajima koji su unutar te mreže“ (Ricer, 2012, str. 285). Pluralizam polja je ono što čini društveni prostor. Ovaj element se odnosi na proučavanje objektivne dimenzije društva jer opisuje pozicije i odnose koji postoje nazavisno od individualne svesti i volje, odnosno akteri ove relacije poimaju kao nešto što je eksterno i dato. Polje predstavlja poprište borbi, a cilj tih borbi je zauzimanje prestižnih pozicija (Ricer, 2012). Pozicije mogu zauzeti individualni ili kolektivni akteri. U društvu postoje i poluautonomna polja kao što su religija, umetnost, ekonomija, pravo, sport, visoko

obrazovanje sa posebnim sistemima vrednosti i druga polja, od kojih svako ima svoju internu logiku funkcionisanja (Stankovič, 2000).

Kako se polje shvata kao poprište borbe, akteri koji u njemu zauzimaju različite pozicije koriste različite strategije da bi svoj položaj zadržali ili ga popravili. Ovaj pojam strategije je veoma važan jer, iako predstavlja odliku koncepta polja, takođe je bitna sastavnica i koncepta prakse. Strategije nisu unapred planirane već su uslovljene habitusom.

Kapital

Razilazeći se sa marksističkom tradicijom, Burdije razlikuje četiri vrste kapitala. *Ekonomski* kapital podrazumeva materijalno stanje i finansijska sredstva. *Kulturni* kapital predstavlja manifestaciju ugleda odnosno posedovanja retkih simboličkih dobara i titula. Zatim se razlikuje *društveni* kapital koji obuhvata mrežu društvenih odnosa i poslednji tip je *simbolički* koji se odnosi na različite oblike legitimnog znanja (Sullivan, 2002; Wacquant, 2006; Ricer, 2012).

Klasna pripadnost uslovljena je količinom kapitala koju akteri poseduju. Pojedinci koji poseduju najveću količinu kapitala pripadaju dominatnoj klasi, oni koji poseduju manje zauzimaju srednju, dok oni sa najmanjom količinom kapitala pripadaju nižoj klasi. Naravno, među ovim klasama postoje razlike u tom smislu da neko iz dominantne klase može posedovati veliku količinu ekonomskog kapitala, ali manju količinu simboličkog ili kulturnog, dok na primer univerzitetski profesor koji bi pripadao srednjoj klasi ima veliku količinu kulturnog i simboličnog, ali zato manju količinu ekonomskog kapitala (Stankovič, 2000).

Teorija kulturnog kapitala – obrazovanje kao mehanizam reprodukcije društvenih nejednakosti

S pravom se smatra da je jedan od Burdijeovih „potpisa“ upravo koncept kulturnog kapitala i, s tim u vezi, teorija društvene reprodukcije. Kulturni kapital je ključ kojim se analiziraju klasne nejednakosti u obrazovnom postignuću (Lareau & Weininger, 2003; Goldtrhope, 2007). Tim konceptom dato je paradigmatsko objašnjenje nejednakostima koje opstaju uprkos mnogobrojnim pokušajima državnih socijalnih programa da se ona ublaže ili prevaziđu. Burdije je razvio koncept kulturnog kapitala da bi objasnio razlike u obrazovnom postignuću koje nisu u potpunosti mogle biti objašnjene materijalnim činiocima (Brubaker, 1985).

U okviru ove teorije, škola je posmatrana kao mesto reprodukcije društvenih nejednakosti, odnosno škola se javlja kao zaštitnik nejednakosti. Za razliku od Dirkema koji zastupa stanovište da je funkcija obrazovnog sistema prenos kulturnih normi jednog društva, Burdije smatra da se njime prenose kulturne norme jedino vladajuće klase, a ne društva u celini. Pripadnici vladajuće klase poseduju određenu količinu moći i kapitala koji su im omogućili da svoju kulturu i njene norme nametnu kao jedine legitimne i

poželjne. To međutim ne podrazumeva da su norme vladajuće klase zaista vrednije i superiornije od drugih, već samo da su oni u poziciji da ih predstave na taj način. Dakle, usled nejednake distribucije moći, definisanje onoga što je iz kulture najbolje zavisi od društvenih grupa koje datu definiciju konstruišu, a na taj način kultura ima značajnu ulogu ne samo u održavanju već i u legitimisanju društvenih nejednakosti (Đorđević, 2012). Kultura je, prema tome, izraz hijerarhijski organizovanog klasnog poretka. Ovakav stav je upravo ono što Burdijeovu teoriju razlikuje od teorije kulturne depriviranosti koja je bila aktuelna šezdesetih godina prošlog veka, a koja je implicirala da je kultura dece iz radničkih porodica inferiorna u odnosu na kulturu viših društvenih slojeva, i da su učenici koji potiču iz radničkih porodica sami krivi za svoj neuspeh te da putem raznovrsnih programa i projekata nadoknađujućeg obrazovanja treba raditi na tome da se popravi dete a ne obrazovni sistem (Haralambos & Holborn, 2002; Koković, 2009).

Prema Burdijeu, učenici koji potiču iz vladajuće klase su u početnoj prednosti, jer su u ranoj socijalizaciji već usvojili norme dominantne kulture, dok su učenici koji potiču iz radničke klase u težem položaju jer nemaju te osnove, a u školi se očekuje da već svi time raspolažu. Potrebno je naglasiti važnost predškolske socijalizacije jer je upravo to ključni period kada dete usvaja kulturni kapital koji će mu koristiti u celom obrazovnom procesu.

Školsko obrazovanje je za decu iz viših klasa ustvari samo nastavak procesa usvajanja znanja i veština, procesa koji je počeo od ranog detinjstva. Oni dobro prolaze u školi jer kultura koju tamo zatiču nalikuje onoj koju imaju u svojim domovima (Van de Werhforst, 2010). Burdije naglašava da dominantne klase u savremenim društvima imaju monopol kad kulturnim kapitalom na isti način na koji imaju monopol nad ekonomskim kapitalom tako da se kulturni kapital na isti način prenosi sa generacije na generaciju kao što se prenosi materijalno bogatstvo (Godthrope, 2010). Dakle, „iako se kulturno nasleđe nekog društva teoretski nudi svim njegovim članovima, realno, ono pripada samo sloju koji poseduje sredstva za njegovo prisvajanje“ (Spasić, 2004, str. 300). Deca koja potiču iz viših društvenih slojeva imaju omogućen pristup legitimnoj kulturi. Ona poseduju kulturni kapital koji je ugrađen u njihov habitus i koji predstavlja njihova znanja, ponašanja, stil, a najviše način govora odnosno lingvističke kompetencije. Posedovati kulturni kapital znači poznavati dominantnu kulturu u društvu. To je ustvari jedan model sticanja kulture koji podrazumeva učenje koje počinje rano, u detinjstvu, u okviru porodice kroz primarni pedagoški rad, a nastavlja se u školi, metodično i ubrzano, kroz sekundarni pedagoški rad, odnosno kroz organizovanu pedagošku akciju. Ovo učenje ima za posledicu razvoj osećaja sigurnosti u sebe koji je povezan sa osećajem izvesnosti zadržavanja kulturne legitimnosti (Buridje, u: Đorđević, 2012).

S druge strane, za decu iz nižih klasa škola predstavlja tek početak usvajanja tih znanja i početak adaptacije na drugačije vrednosti jer se njihova klasna kultura razlikuje od legitimne kulture koja dominira u okviru škole. Posebne poteškoće deca iz radničkih klasa će iskusiti u domenu lingvističkih kompetencija, jer će se naći u situaciji upoznavanja i prilagođavanja na način govora koji je distinktivan od njihovog. Za pripadnike ovih

društvenih slojeva, obrazovni sistem ima funkciju da ustanovi priznavanje legtimnosti dominantne kulture bez njenog stvarnog poznavanja.

Uloga škole i nastavnika ogleda se u održavanju postojećeg društvenog poretka. Dakle, škola je organizovana tako da prepoznaje i nagrađuje posedovanje kulturnog kapitala. Prema tome, smatra Burdije, obrazovni sistem usmeren je na to da se pripadnici nižih klasa, s obzirom da taj kapital ne poseduju, eliminišu iz datog sistema. To se sprovodi na dva načina.

Prvi predstavlja eliminaciju zbog lošeg uspeha na ispitima. Evaluacija studenta se ne vrši prema (klasno) neutralnim standardima. Naprotiv, pedagoška praksa i pedagoški procesi ocenjivanja su u velikoj meri povezani sa kulturom viših klasa. Autori *Reprodukcije u obrazovanju* navode da se tek nakon što se raskrsti sa iluzijom o neutralnosti i nezavisnosti školskog sistema u odnosu na strukturu klasnih odnosa može početi sa ispitivanjem ispita i onoga što on skriva (Bourdieu & Passeron, 1990). U poglavlju koje se bavi eliminacijom i selekcijom, ispit u okviru obrazovnog sistema opisan je kao jedan od nejdelotvornijih instrumenata u službi usađivanja dominantne kulture i njenih vrednosti (Bourdieu & Passeron, 1990). Kako se na ispitima se od učenika odnosno studenata traži da pokažu znanje koje je deo dominatne kulture, a koje im u školi nije ni bilo pruženo, oni koji imaju odgovarajuću predškolsku socijalizaciju imaju veće šanse da polože i postignu dobre rezultate. Na taj način škola je predstavljena kao glavna ustanova gde se, putem kulturnih mehanizama, sprovodi simboličko nasilje. Kao poseban oblik simboličkog nasilja, pedagoška akcija predstavlja produkt postojećih odnosa moći u društvu koji obezbeđuju uslove za njenu realizaciju. Pedagoška akcija podrazumeva postojanje pedagoškog autoriteta, a zajedno se moraju posmatrati u kontekstu pedagoške komunikacije.

Drugi način označen je kao samoeliminacija i pod tim se podrazumeva da učenici sami donose odluku da napuste školovanje. Istraživanja su pokazala da najveći broj učenika odnosno studenata koji odustaju od školovanja pripadaju upravo nižim društvenim slojevima. Burdije je samoeliminaciju ocenio ne kao nedostatak motivacije, kako su to drugi teoretičari smatrali, već kao rezultat realne procene situacije i nedostataka uslova za dalji ostanak u obrazovnom sistemu. Habitus koji se razvio kod ovih učenika im omogućava da sagledaju kakve su mi stvarne šanse za uspeh u datim okolnostima i da reaguju u skladu sa tim.

Važno je naglasiti da Burdijeova teza o reprodukciji u obrazovanju ne podrazumeva da će svi učenici iz nižih socijalnih slojeva imati slabo postignuće u školi. Naravno da će biti slučajeva da pojedina deca takvog porekla budu veoma uspešna u školi, kao i slučajeva da deca iz privilegovanih slojeva ne ostvare dobre rezultate. Kulturni kapital povezuje klasu porekla da klasom destinacije, ali on ne determiniše takav ishod. Dakle, Burdijeovu društvenu reprodukciju u obrazovanju ne bi trebalo posmatrati kao model koji je krut i deterministički, već kao model koji u isto vreme obezbeđuje i kontinuitet i promenu (Thomson in: Apple & Ball & Gandin, 2010) iako je usmeren ka održavanju postojećeg poretka.

Premda obrazovni sistem ima svoju eksternu funkciju koja se ogleda u klasnoj

reprodukciji, on ipak ima i svoju relativnu autonomiju. Međutim, mogućnosti obrazovanja u reformisanju društva su veoma ograničena. Ukoliko se formulišu određeni programi i projekti koji su usmereni ka smanjivanju društvenih nejednakosti u obrazovanju, oni daju slabe razultate i vremenom se pokažu neodrživim iz razloga što ih sprovode oni pojedinci koji su sami deo i proizvod datog dominantnog poretka.

Primena Burdijeove teorije u empirijskim istraživanjima

Na osnovu modela kulturne reprodukcije sprovedena su mnogobrijna empirijska istraživanja koja su uglavnom bila usmerena na povezanost između kulturnog kapitala i obrazovnog postignuća. Kako je najučestalija kritika koja se upućuje Burdijeovom konceptu njegova nedovoljno precizna definicija, odnosno nedovoljno jasno definisani mehanizmi njegove primene u praksi, istraživači su na različite načine pristupali ovom problemu i došli do različitih zaključaka, te je teško odrediti koji bi se od tih pristupa mogao oceniti kao autentičan.

Andersen i Hansen smatraju smatraju da se interpetacije ovog pojma i njegova upotreba u istraživanjima može podeliti u dve struje. Prva bi obuhvatala teoretičare i istraživače koji su koristili ono što bi se moglo definisati kao uže shvatanje. Ove interpretacije se fokusiraju na izloženost deteta sadržajima visoke kulture u ranom detinjstvu što obuhvata opremljenost doma knjigama, umetničkim delima, posete muzejima i pozorištima. Ovakvo stanovište omogućava prilično precizno merenje količine kulturnog kapitala, međutim, time se ne utvrđuje kakav uticaj on vrši na obrazovno postignuće. Dakle, ovaj pristup se lako može kritikovati jer implicira da je sama izloženost visokoj kulturi ono što se vrednuje u školskom sistemu, čak i ako to nema direktnog uticaja na detetov rad.

Druga struja obuhvata šire interpretacije koncepta kulturnog kapitala koje osim nevedenog podrazumevaju navike i znanje koje uključuje i kognitivne sposobnosti. Prema ovim stanovištima, kulturni kapital se prenosi sa roditelja na decu putem raznovrsnih aktivnosti kao što je, na primer, pomoć pri obavljanju školskih zadataka što doprinosti razvijanju i negovanju radnih navika, zatim način organizovanja slobodnog vremena gde se posebno naglašava običaj čitanja (Anderson & Hansen, 2011). Ovakve interpratacije naglašavaju aktivnu komponentu. Najčešće se pojam kulturnog kapitala tumači kao skup određenih veština i sposobnosti. Međutim, pojedini istraživači se zalažu za još širu konceptualizaciju naglašavajući važnost proučavanja mikro-interakcionističkih procesa (Lareau & Weininger, 2003).

Istraživanja koja su se oslanjala na Burdijea uglavnom su obuhvatala indikatore kao što su posete muzejima, galerijama, predavanjima, izložbama, pozorištima, slušanje klasične muzike i opere, čak i količinu knjiga koje se neki dom poseduje. Pojedine studije su ovom problemu prilazile razlazući pojam kulturnog kapitala na sastavne delove, s tim da je učestvovanje u kulturnim dešavanjima ocenjeno kao aktivnost kojom se potvrđuje socijalni status, a navike u čitanju kao razvijanje i odraz individualnih kognitivnih sposobnosti.

Sam Burdije je u svojim istraživanjima kulturnog kapitala i njegovih uticaja koristio podatke o obrazovanju roditelja. Osamdesetih godina prošlog veka mnogi autori sličnih ali i drugačijih orijentacija takođe su koristili ove pokazatelje u svojim opsežnim istraživanjima uključujući Halsija (Halsey), Džonsona (Jonsson) i kasnije, devedesetih godina Egertona (Egerton) (Sullivan, 2002). Sledeći Burdijeov model, neka od najznačajnijih istraživanja koja su se bazirala na podacima o kulturnim aktivnostima roditelja i uticajima koje su te aktivnosti imale na decu i njihov kulturni kapital sproveli su Ganzenbum, De Graf i Robert (Ganzeboom, De Graf & Robert) 1990. godine, zatim Ašafenburg i Mas (Aschaffenburg & Maas)1996. godine, kao i Lareau i Horvat (Lareau & Horvat) 1999., a za jednu od najnovijih studija koja je objavljena 2001. zaslužna je britanska sociološkinja Alis Saliven (Alice Sullivan).

Jedno od prvih, a ujedno i najpoznatijih i najznačajnijih istraživanja koja su nastala operacionalizacijom Burdijeovog pojma kulturnog kapitala sproveo je Pol Dimađio (Paul DiMaggio) 1982. godine (Sullivan, 2002; Tzanakis, 2011). Sam koncept kulturnog kapitala shvaćen je kao instument za prisvajanje retkih simboličnih dobara koja su procenjena kao poželjna. Ovo je prvo istraživanje u kome je korišćen širok spektar pokazatelja. Merenje količine kulturnog kapitala vršeno je trostruko, najpre na osnovu stavova koji su podrazumevali učenička interesovanja u oblasti likovne umetnosti, muzike i književnosti. Na ovom mestu korišćena je i skala samoprocene. Zatim su ispitivene učeničke aktivnosti u smislu posećivanja kulturnih dešavanja i navike čitanja, i na kraju njihova informisanost o dostignućima iz navedenih oblasti kulture (Lareau & Weininger, 2003).

U kasnijim istraživanjima koja su 1985. godine radili Dimađio i Mor, merenje efekata kulturnog kapitala prošireno je i na izbor bračnog partnera. U studiji *Kulturni kapital, obrazovno postignuće i izbor bračnog partnera* (Cultural Capital, Educational Attainment and Marital Selection) pojam kulturnog kapitala je interpretiran kao zainteresovanost za prestižne kulturne resurse i iskustvo sa njima (Lareau & Weininger, 2003).

Deset godina kasnije, ovi istraživači su postojećim dodali još pokazatelja koji se tiču upoređivanja kulturnog kapitala ispitanika i kapitala njihovih roditelja, kao i merenje količine kulturnih resursa koje ispitivani dom poseduje. Ti resursi obuhvataju broj knjiga, novina i časopisa, umetničkih dela, muzičkih uređaja i drugih tehničkih komponenata. Nalazi do kojih su došli Dimađio i Mor nisu pokazali jaku povezanost klase i kulturnog kapitala, ali je potvrđena značajnija povezanost između kulturnih resursa koji se nalaze u domu ispitanika i količine njegovog kulturnog kapitala. Takođe je potvrđeno snažno prisustvo međugeneracijske kulturne transmisije. Ovaj proces ukazao je i na rodne razlike u smislu veze između zanimanja oca i obrazovanja sina, kao i veze između obrazovanja majke i ćerke (DiMaggio, 1982). Ipak, ovi rezulati idu u prilog da je porodično poreklo ispitanika povezano sa njegovim izborom škole, ali ne implicira povezanost sa obrazovnim postignućem (Sullivan, 2002).

Kritike Burdijeovoj teoriji

Zamerke koje kritičari upućuju Burdijeovoj teoriji odnose se na prenaglašavanje klasne dimanzije društva kao osnove za objašnjavanje društvenih nejednakosti, a zanemarivanje drugih činilaca kao što su rodna, etnička, rasna ili religijska pripadnost (Stankovič, 2000). Takođe, kao jedna od najvećih slabosti ovog pristupa smatra se neadekvatno razrešavanje makro-mikro dualizma, odnosno ova teorija se često ocenjuje kao prilično metaforična i pomalo nejasna iz razloga što je izostalo detaljnije objašnjenje povezanosti između aktera i struktura (Sullivan, 2002; Turner, 2006).

Ako razmotrimo trijadnu koncepciju praksa-habitus-polje, primetićemo da je koncept prakse najslabije utemeljen. Pojedini teoretičari ističu da je koncept habitusa deterministički i da kao takav ne ostavlja prostora za akciju pojedinaca (King, 2000; Sullivan, 2002; Warde, 2004). Takođe se u literaturi često naglašava značaj dijalektičkog odnosa između habitusa i polja, zapostavljajući praksu što nas navodi na zaključak da je Burdije, u pokušaju da prevaziđe vladajuće dihotomije, ipak društvenu stvarnost dominantnije posmatrao sa makro nivoa. Empirijska potvrda habitusa izostaje usled nejasnoća na koji način bi bilo moguće njegovo merenje i operacionalizacija. (Van de Werfhorst, 2010).

Smatra se da su Burdijeove studije odraz isključivo francuskog društva u drugoj polovini dvadesetog veka, te se usled takvog vremenskog i prostornog ograničenja javlja problem uopštavanja (Sullivan, 2002; Spasić, 2004; Paton, 2007). I sam Burdije u predgovoru engleskom izdanju *Distinkcije* kaže da je ta studija „veoma francuska“ (Bourdieu, 1984:11), ali podseća na mogućnosti komparacije.

Što se tiče same teorije kulturnog kapitala, ona je deo Burdijeovog nasleđa koji se najfrekventnije pojavljuje kao predmet debata i koji je najviše izložen kritikama. Zamerke koje se upućuju odnose se na nedovoljno jasno definisanje pojma samog kulturnog kapitala odnosno na njegovu empirijsku operacionalizaciju.

Zimdars, Salivan i Hit delimično podržavaju Burdijeovu teoriju pitajući se da li zaista koncept kulturnog kapitala možemo smatrati ključem za objašnjenje društvenih nejednakosti u obrazovanju, (Zimdars & Sullivan & Heath, 2009) dok Džon Goltrop navodi da teorija kulturnog kapitala ima ozbiljne inherentne slabosti (Goldthrope, 2007) odnosno da su mnogi elementi njegove teorije empirijski neupotrebljivi (Sullivan, 2002).

Pol Kingston smatra da teorija kulturnog kapitala Pjera Burdijea nije ispunila svoje obećanje odnosno nije bila uspešna u povezivanju socijalne privilegovanosti i akademskog uspeha. Dva su osnovna argumenta koje iznosi Kingston. Napre, on sumnja u održivost povezanosti kulturnog kapitala i obrazovanog postignuća. Drugi argument se tiče raznolikosti varijabli koje spadaju pod kulturni kapital, čineći taj koncept „kišobran terminom“ i pružajući iskrivljenu sliku toga šta se tačno podrazumeva pod akademskim uspehom (Kingston, 2001).

Van de Werfhorst zastupa stanoviše da Burdijeova teorija, iako ima određene slabosti, može biti od interesovanja za savremene istraživače društvene stratifikacije. Međutim, pojedini koncepti bi morali biti revizirani i reinterpetirani prvenstveno u

smislu isticanja multidimenzionalnog karaktera ne samog kapitala nego i obrazovnih ishoda, što je do sada bilo zapostavljeno (Van de Werfhorst, 2010).

Zaključak

Stanje ambivalentnosti i nekoherentnosti u kome se nalazi sociologija danas reflektovano je i na sve njene discipline. U okviru sociologije obrazovanja, kao i u opštoj sociologiji, evidentan je problem hiperdiferencijacije pristupa. Posebno u proteklih tridesetak godina sociologija obrazovanja je definisana i redefinisana kroz mnogobrojne teorijske i metodološke rasprave koje su rezultirale podelama i razmimoilaženjima u stanovištima (Apple & Ball & Gandin, 2010). Ovakve podele su, sa jedne strane, odraz vitalnosti discipline koja sa različitih strana prilazi ovom složenom fenomenu društvene stvarnosti i rasvetljava ga, dok su sa druge strane odraz njene krize usled nemogućnosti zauzimanja jedinstvenog stava (Turner, 2006).

Kako je ukazano na pojedine slabosti i kritike koje su upućene Burdijeovoj teoriji kulturnog kapitala, lako je zaključiti da ona nije ključ koji otvara sva vrata, odnosno pomoću nje nije moguće odgovoriti na sva pitanja koja se javljaju u oblasti obrazovnih nejednakosti. Ipak, ova teorija ostaje neiscpna tema otvorenih debata i ne gubi na značaju jer pruža jedan od mogućih i održivih modela kojim se objašnjavaju društvene nejednakosti u obrazovanju.

Zahvajujući Burdijeovom nasleđu, svako savremeno sociološko promišljanje društvene stratifikacije obavezno uključuje i kulturne elemente s obzirom na to da je on u svojim delima istakao značaj i specifučnu ulogu koju kultura ima u dinamici društvenih razlika. Svojim teorijskim i empirijskim istraživanjima Burdije je najpre pokazao da društvene strukture imaju *tendenciju* da se reprodukuju, a zatim je prikazao i na koji način obrazovanje *doprinosi* reprodukciji društvenih nejednakosti. To ne implicira determinističko poimanje. Svojim trijadnim konceptima prakse, habitusa i polja koje je predstavljeno kao poprište borbe unutar koga akteri primenjuju strategije kojim bi mogli poboljšati svoje pozicije, Burdije osvetljava i subjektivnu stranu pojedinca i njegove mogućnosti za aktivno menjanje strukture, pokušavajući time da poveže makro i mikro nivo analize i prevaziđe tradicionalnu sociološku dihotomiju struktura/akcija. Na taj način je njegov model, iako prikazuje kontinuitet, ipak otvoren i omogućava promenu.

Trendovi koji su aktuelni u obrazovanju u savremenim društvima samo na prvi pogled ne idu u prilog Burdijeovoj teoriji i samo na prvi pogled bismo mogli oceniti njegove anlaize, nastale pre gotovo pola veka, zastarelim ili neprimenljivim na današnju situaciju. Moderno obrazovanje se dinamično menja, postaje sve masovnije i obrazovni nivo stanovništva kontinuirano raste, odnosno dolazi do pojave kredencijalizacije. Na taj način, mnogi pripadnici nižih društvenih slojeva sada imaju pristup obrazovnim institucijama i mogućnost postizanja visokog obrazovnog nivoa, što prethodnih decenija nije bio slučaj. Međutim, sama klasna kompozicija ostaje gotovo nepromenjena onako kako zaključuje Burdije. I dalje se kroz obrazovni sistem promoviše kulturni kapital koji poseduje dominantna klasa što doprinosi sistemskoj reprodukciji društvenih

nejednakosti.

Mehanizmi eliminacije i samoeliminacije koje Burdije opisuje, primenjuju se i dalje, iako u manjoj meri nego ranije. Ipak, pripadnici nižih društvenih slojeva koji su uspeli da se održe u obrazovnom sistemu, nakon školovanja, usled hiperprodukcije diploma, neće biti u mogućnosti da pronađu zaposlenje, odnosno neće biti u mogućnosti da pronađu adekvatno zaposlenje. Na taj način opet dolazi do proste reprodukucije klasnog poretka. Iako su se donekle otvorila vrata obrazovnog sistema pripadnicima nižih društvenih slojeva, ipak će oni konačnim izlaskom iz njega naići na „zatvorena vrata sistema za zapošljavanje" (Bek, 2001, str. 253), što su sve vreme i anticipirali. Dugotrajna strukturalna nezaposlenost dovodi do kontradiktorne situacije u profesionalno orijentisanom obrazovnom sistemu (Bek, 2001). U navedenim uslovima obrazovanje i dalje vrši staru funkciju institucionalnog mehanizma klasifikovanja, samo što to čini uz pomoć drugih podsistema, što znači da održavanju postojećih odnosa moći ne služi samo kulturni, već i ostale vrste kapitala koje je naznačio Burdije. Savremeno obrazovanje, dakle, ne može se posmatrati odvojeno od ostalih društvenih potsistema, u prvom redu ekonomskog, jer oni koordinirano vrše ulogu u očuvanju stabilnosti klasne strukture i nametanju njene legitimnosti.

Burdijeova teorija će zasigurno još dugo biti interpretirana i reinterpetirana i u saradnji sa ostalim pristupima u sociologiji obrazovanja odgovarati kako na stara tako i na nova pitanja u domenu društvenih nejednakosti. Isto tako, povećavaće se i broj teoretičara i istraživača koji će datu teoriju kritikovati i opovrgavati, te navedenim problemima prilaziti sa novih i drugačijih pozicija pružajući nove i drugačije odgovore. Suočeni sa tom raznolikošću stanovišta, moramo se prisetiti Mouzelisove dijagnoze koju predočava u delu *Sociologijska teorija: Što je pošlo krivo?* koja se odnosi na to da sociologija ne mora imati za cilj uspostavljanje paradigmatske jedinstvenosti, već pre ojačavanje postojećeg pluralizma, ali uz rad na uklanjanju komunikacijskih prepreka među različitim paradigmama i subdisciplinama (Mouzelis, 2000). Celokupan Burdijeov rad bio je usmeren upravo na prevazilaženje takvih granica.

Literatura:

Andersen, P.; Hansen, M. (2011). Class and Cultural Capital – The Case of Class Inequality in Educational

performance. *European Sociological Review*, Retrieved from www.esr.oxfordjournals.org

Apple, M.; Ball, S.;Gandin, L. (ed.) (2010). *The Routhledge International Handbook of the Sociology of*

Education. London and New York: Routhledge.

Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Kritique of the Jugment of Taste*. New York: Routhledge.

Bourdieu, P.; Passeron, J. (1990). *Reproduction in Education, Society and Culture*.

London: Sage publications.

Bowls, S.; Gintis, H. (2002). The Ineritance of Inequality. *Journal of Economic Perspectives*, 16(3), 3-30.

Brubaker, R. (1985). Rethinking Classical Theory: The Sociological Vision of Pierre Bourdieu. *Theory and*

Society, 14, 745-775.

Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse: tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike

i nastavna sredstva.

DiMaggio, P. (1982). Cultural capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the

Grades of U.S. High School Students. *American sociological Review*, 47(2), 189-201.

Đorđević, J. (Ur.) (2012). *Studije kulture – zbornik*. Beograd: Službeni glasnik.

Gidens, E. (2004). *Sociologija.* Podgorica: Cid.

Goldthrope, J. (2007). *Cultural capital: Some Critical Observations*. London: Nuffield College Oxford, and

Centre for Longitudinal Studies, Institute of Education.

Goldthrope, J. (2010). *Habitus and Social Inequalities in Education.* Univresity of Oxford, Nuffield College,

Deparment of Sociology.

Haralambos, M.; Holborn M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.

King, A. (2000). Thinking with Boudrieu Against Bourdieu: A „Practical Critique of the Habitus. *Sociological*

Theory, 18(3), 417-433.

Kingston, P. (2001). The Unfulfilled Promise of Cultural Capital Theory. *Sociology of Education,* 74, 88-99.

Koković, D. (2009). *Društvo i obrazovni kapital*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Lareau, A.; Weininger, E. (2003). Cultural Capital in Educational Research: A Critical Assessment. *Theory and*

Society, 32(5-6), 567-606.

Marinković, D. (2007). *Uvod u sociologiju: osnovni pristupi i teme*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Mouzelis, N. (2000). *Sociologijska teorija: što je pošlo krivo? Dijagnoza i pomoć*. Zagreb: Naklada Jesenski i

Turk.

Paton, K. (2007). *Concptualising Choice: a review of the theoretical literature*. University of Southampton:

School of Education.

Ricer, Dž. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.

Spasić, I. (2004). *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Stankovič, P. (2000). Practice, habitus and field: Pierre Bourdieu's sociological theory as an attempt at

theoretical integration. *Sociologija*, 42(4), 617-636.

Sullivan, A. (2002). Bourdieu and Education: How Useful is Bourdieu's Theory for Researches? *The*

Netherlands' Journal of Social Sciences, 38(2), 144-165.

Turner, H.J. (ed.) (2006). *Handbook of Sociological Theory*. New York: Springer.

Tzanakis, M. (2011). Bourdieu's Social Reproduction Thesis and the Role of Cultural Capital in Educational

Attainment: A Critical Review of Key Empirical Studies. *Educate,* 11(1), 76-90.

Van de Werfhorst, H.G. (2010). Cultural capital: strengths, weaknesses and two advancements. *British Journal*

of Sociology of Education, 33(2), 157-169.

Wacquant, L. (2006). Pierre Bourdieu, In: Rob Stones (ed.) *Key Contemporary Thinkers*. London and New

York: Macmillan.

Warde, A. (2004). *Practice and field: revising Bourdieusian concepts*. The University of Manchester: Centre for

Research on Innovation & Competition.

Zimdars, A., Sullivan, A.; Heath, A. (2009). Elite Higher Education in the Arts and Sciences: Is Cultural Capital

the Key?. *Sociology*, 43(4), 648-666.

IV

Scopes of Modern Historiography/ History and Culture - Contexts and Intertwining

Zora Žbontar[1]
(Filozofska fakulteta, Ljubljana)

THE BODY IN MEDIEVAL WESTERN CULTURE: FUSION AND COLLISION BETWEEN CHRISTIANITY AND PAST MYTHICAL CONCEPTIONS[2]

In this contribution I will present the attitude towards death, the body, and the soul in Antiquity and the Middle Ages in the light of the theories of art history, the history of mentalities, the French Anthropological School of Antiquity (EHESS), and recent findings of archaeologists and anthropologists of death. The medieval body was interpreted ambivalently. Some people believed that the body was a prison for the divine and immortal soul, while others thought it was an instrument of salvation.

Keywords: body, soul, death, Christianity, Christian heresies, the Middle Ages, Antiquity, religion, resurrection, burial rites.

I wish to present the attitude towards death in Antiquity and the Middle Ages, focusing on the way the human body was perceived by the Christians, and Christian heretics. I will show examples of how the Christian view agreed or disagreed with the views of the ancient Greeks and Romans. In the Christian thought, the body was an instrument of salvation, while Christian heresies, e.g. the Cathars and Waldensians, rejected the body and resurrection. The relationship between body and soul was subject to constant redefining.[3]

I expect to show that the medieval body was interpreted ambivalently; it was a symbol of sin and distrust, but also hope. "The control over the body was contested between physicians and priests, between the clergy and the laity." (Kay & Rubin, 1994, p. 5) Methodologically, I followed the guidelines of art history, the history of mentalities, the French Anthropological School of Antiquity (EHESS), and recent findings of archaeologists and anthropologists of death, who research burial ceremonies and the behaviour and discourse triggered by them. They emphasise that we cannot find a simple, causal relationship between burial practices and other aspects of social

[1] zora.zbontar@gmail.com

[2] The paper was written within the Doctoral Studies Curriculum of Art History at the Faculty of Arts, Ljubljana, as a part of the course called *Občutje smrti in večnosti v srednjeveški umetnosti* (*The Attitude towards Death and Eternity in the Medieval Art*), mentor: Professor Nataša Golob PhD.

[3] The paper will give a brief overview of this topic extracted from English historiography and from foreign books (French, German) translated to English or Slovenian language.

structure or beliefs.[4]

Dying–Funeral rites

Similarities between ancient and medieval funeral rituals are obvious from vase paintings and funerary plaques depicting gestures of mourning: women scratching their face, tearing their hair and striking their chest, beating their head. They cradle the head of the deceased in their hands. In ancient and medieval funeral rites women played the most significant role in the mourning rituals, including washing, anointing, dressing, crowning, and covering the body after adorning it with flowers. In Antiquity "the corpse was laid out at the *prothesis* on a 'bed', probably in the inner courtyard of the house. There it remained on display for two days, […] to ensure that the person was really dead" (Rehm, 1996, pp. 22, 24; Boardman & Kurtz, 1971, p. 59; Toynbee 1971, p. 45; Šterbenc Erker 2002, pp. 75–78.) After the prothesis, the corpse was removed for burial before dawn. This process was called ekphora. The corpse was transported to its resting place, "usually one of the cemetery areas that lined the main roads outside the city gates" (Rehm, 1996, p. 26). In Athenian burials cremation and inhumation were popular. "[…] the dead were buried along with gifts and offerings, many of which came to light in excavations […]" (Rehm, 1996, p. 27) "[…] a preliminary sacrifice may have preceded the burial." (Rehm, 1996, p. 27) A banquet at the house of the deceased then followed, during which songs were sometimes sang. "A formal return to the grave occurred after nine days, annual rites were celebrated, and there were other less formal visits to the tomb." (Rehm, 1996, p. 28) Connections and parallels between funeral and wedding rites were encoded in the Greek term kedos (Rehm, 1996, p. 22).

Medieval chronicles, wills, and letters indicate that death was a public ritual, in which a lot of people participated (Walker Bynum, 1998, p. 591). The death of a monk was like a wedding in profane society – a collective ritual. A festival was staged around the deathbed in which the communal bonds were at their most visible. The main concern was to bring the dying man into an angelic state. Their disease proved that they were sinners, so they needed to purify themselves through penance. The ritual of dying included individual and collective confessions, the last of which was called viaticum, which had to be made in public. On the anniversary of a monk's death a dish was served in the refectory. They believed that the dead ate with their brothers (Duby & Barthélemy & de La Ronncière, 2003, pp. 52, 53, 54; Binski, 1996, pp. 30, 32*)*.

*"*Funeral rites and funerary art made all sorts of affirmations to allay the anxieties that attend the anticipation of death." (Duby & Barthélemy & de La Ronncière, 2003, p. 219) We cannot find a simple, causal relationship between artistic style and other aspects of social structure. "What an image represents often matters less than the sphere to which it belongs, it indicates, e.g., the existence of a sphere of religious ideas – nothing more precise." (Duby & Barthélemy & de La Ronncière, 2003, p. 221) Interpretations

[4] I refer to Peter Ucko's remarks on burial practices: "Burial practices are not necessarily stable or closely correlated with other aspects of social structure or beliefs." (Humphreys, 1993, p. 172)

of pictures diverged and quite often they were not very precise. According to Camille "We always look at medieval images as though they were clarifications of high theological doctrine, when in fact their variety and complexity were often confusing to contemporaries" (Camille, 1996, p. 220).

The relationship between the human body and the Soul

In Orphism, Platonism, and the Pythagorean cult of ancient Greece it was believed that the body holds the soul in bondage (Carruthers, 2008, p. 64; Philipowski & Prior, 2006). Plato thought that the soul has a control over the body (2004, pp. 605–606). The corruptible body weighs down the soul (2004, p. 1276). "[…] the excellence or virtue of soul is justice […]" (1999, p. 105). "[…] more than anything else rhythm and harmony find their way to the inmost soul […]" (1999, p. 259) Nevertheless, Plato's point of view regarding the relationship between the human soul and the body is not the same in all his dialogues (Alliez & Feher, 1989, p. 48). "Not until the third century did the mystic way stemming from Plato take real shape" (Alliez & Feher, 1989, p. 56). The 3th century Neoplatonist Plotinus "seemed ashamed to be in the body" (Plotin, 2005, pp. 44–45; Williams, 1989, p. 129). "There were many different Gnostic sects during the first three or four centuries. Some were part of the larger Christian movements; others were separate from it." (Williams, 1989, p. 130) We do not always know how they called themselves. Some evidence for Gnosticism came from actual Gnostic writings. Gnosticism was the movement in late Antiquity that was identified with the renunciation of the physical body. Nevertheless, Gnostic perception of the body was actually more complex. Williams demonstrated that the relationship between body and soul in Gnosticism, as well as in Christianity, was subject to constant redefining. Perception of the body manifested certain ambivalence. The human body was also "best visible trace of the divine in the material world" (Williams, 1989, p. 130).

Antique and medieval artists had problems illustrating the soul. In ancient Greece the soul was depicted as a little human with wings, or a bird with a human head. In Aristotle's De Anima, one of ideas was that the soul is in the form of the body (1993, 91). In the 13th and 14th centuries the soul was also often depicted as a miniature human form, as the last breath, escaping into arms of an angle or devil. Camille pointed out, that the soul was difficult to illustrate, because some medical writers associated it with the breath – an invisible force (Camille, 1994, p. 70). The soul in the form of an animal was common in various societies. According to records on the beliefs of the ancient Slavs, the soul of the dead assumed the image of various animals especially that of birds, sheep, mice, and cats (Mencelj, 1995, p. 198).

St. Augustine's interpretation of the body

According to St. Augustine the Platonic theory of body and soul makes the nature of flesh responsible for all moral faults. For anyone who exalts the soul as the Supreme

Good, and censures the nature of flesh as something evil is prompted by human folly, not by divine truth (1984, p. 554). He explicitly said that: "[…] it is not only from the influence of the flesh that the soul experiences desire and fear, joy and distress; it can also be disturbed by those emotions from a source within itself. […] The important factor in those emotions is the character of a man's will." (1984, p. 555) In the passage in St. Paul's Epistle to the Galatians he wrote about works of the flesh and that those who behave in such way will never have a place in God's kingdom. "If you are guided by the Spirit, you won't obey your selfish desires of the flesh. God's Spirit makes us loving, happy, peaceful, patient, kind, good, faithful, gentle, and self-controlled." (The Bible on the Internet, 1999, Chapter 5, 16, 22–23) On the other hand, St. Augustine stated that many of these "works of the flesh" are faults of the mind, not of the body (1984, p. 549). "[…] it was not the corruptible flesh that made the soul sinful; it was the sinful soul that made the flesh corruptible." (1984, p. 551)

St. Augustine's philosophy was an influential source of medieval interpretations of the body, especially regarding sexuality and mortality (Biernoff, 2002, p. 26). According to St. Augustine there are two kinds of death; strictly physical is a consequence of the first sin (1993, p. 33). But how can death be a good thing for the good, if death itself is the penalty of sin (1984, p. 512)? That is because "[…] God has granted to faith so great a gift of grace that death, which all agree to be the contrary of life, has become the means by which men pass into life." (1984, p. 514) Another death–second death strikes the soul that has lost God (Tazi, 1989, p. 529). First death is the death of the whole person which undergoes punishment for a time. The second death is when the soul undergoes punishment with the body (1984, p. 522).

"The second death is so called because it follows the first, in which there is a separation of natures which cohere together, either God and the soul, or the soul and the body. It can therefore be said of the first death that it is good for the good, bad for the bad; but the second death does not happen to any of the good, and without doubt it is not good for anyone." (1984, p. 511)

"[…] the death of the soul results when God abandons it, the death of the body when the soul departs." (1984, p. 510) St. Augustine underlined that if you die in spirit; forsaking eternal life, you are condemned also to eternal death, unless you should be set free by grace (1984, p. 574). "For the souls of the faithful, when separated from the body, are at rest, while the souls of the wicked are paying their penalty, until the bodies of the righteous come to life again for eternal life, and the bodies of the wicked rise to be consigned to the eternal, the second, death." (1984, p. 517)

"Nevertheless with the help of the grace of our Redeemer we may be enabled to decline (or avoid) that second death. For that death, which means not the separation of soul from body but the union of both for eternal punishment, is the more grievous death; it is the worst of all evils. There, by contrast, men will not be in the situations of 'before

death' and 'after death', but always 'in death' [...]" (1984, p. 521)

According to St. Augustine we are mortal and have desires because of the original sin, and that is our punishment. Human flesh perverted by sin acts against the immaculate soul. The original sin is the prototype for all other sins of the flesh, when the original, harmonious bond between the body and soul disintegrates and alienates humanity from God. Sensual pleasures break the original bond between the body and soul. The ultimate disintegration of this bond occurs at the moment of death (Biernoff, 2002, pp. 29, 30, 31).

Afterlife

The ancient Greeks and Romans, as well as the Christians, did not have a clear opinion on the state of the body and soul after death. The Greeks and Romans did not believe in resurrection. Their "beliefs about the afterlife were a subject separate from religion. The most widely held opinion, even among the lower orders, was that death is nothingness, eternal sleep." In ancient mythology, Thanatos (death) was a twin brother of Hypnos (sleep). Hopes that people slept until God would return to reign over the earthly kingdom survived until the 5th century. The Epicureans and Stoics of ancient Greece did not believe in the immortality of the soul and the official religion for the most part avoided this question. "To be sure, numerous philosophers had speculated in great detail about the survival of the soul and its fate in the hereafter, but these speculations remained the property of small sects. No generally accepted doctrine taught there is anything after death other than a cadaver" (Duby & Barthélemy & de La Ronncière, 2003, p. 219).

Non-Christian Romans and Jews were afraid of the dead body, which was considered unclean. Christians, on the other hand, did not fear the dead body and cemeteries were a place of social life. In Christianity the dead body featured in the symbolic ritual of the Eucharist and the sacred relics (Walker Bynum, 1998, p. 591). Medieval legends and folk tales suggested that death was not an ultimate end. In the 12th century, many visionary texts were written in which various travellers wandered in the outer world, e.g. the knight Tnugdalus, Owen, Thurkill, the peasant Gottschalk etc. (Schmidt, 1978, p. 51). They travelled to the other world and afterwards they told what they had seen. They were talking about places that were not accessible to mere mortals. Medieval literature was also full of spiritual visions in the form of ghosts, vampires, and the deceased. The boundary between the living and the dead became less distinct. The dead were not necessarily out of touch; through prayer, for instance, one could address the souls in purgatory. Families preserved a rich oral heritage of their ancestors which enhanced the family pride (Duby & Barthélemy & de La Ronncière, 2003, pp. 256, 257).

For medieval people it was important to know exactly where their bones would rest, because otherwise they would lose their chance of being resurrected (Golob, 2012, p. 155). In the Middle Ages resurrection was interpreted in many different ways (Walker Bynum & Freedmann, 2000, pp. 2, 7, 8). "The discourse of resurrection was a pastiche

of various metaphors, analogies, and symbols, ranging from the materialistic to the spiritual, the mechanical to the organic." (Bryant, 1996, p. 218) The early apologists tended to represent resurrection as a natural phenomenon (Tazi, 1989, p. 539; Walker Bynum, 2002, pp. 241, 242, 254–257). The metaphors for resurrection in the literature of the first centuries before and after the start of the Common Era symbolised the cycle of the seasons and were connected to fertility. The resurrection of the body was described by theologians as the flowering of a dry tree after winter, the rebuilding of a temple, the return of the phoenix, etc. (Walker Bynum, 1995, p. 10). "The extensive writings on resurrection from the first six centuries inform us – not so much in their formal theological and philosophical arguments as in their asides, their analogies, the examples they adduce from common experience, their quotations and misquotations – which social context we should refer to in assessing the victory of a materialist theology" (Walker Bynum, 1994, p. 218). The important question regarding resurrection was the actual identity of the resurrected body. According to St. Augustine God reassembles and renews all the different parts, whatever they are (Tazi, 1989, pp. 539, 540). On the other hand, Christian heresies, e.g. the Cathars and Waldensians, rejected the resurrection and were against the claims and authority of the Roman clergy (Zalta, 2000, p. 278). Fear of schism accompanied the Church from its beginnings. Between 1179 (the Third Lateran Council) and 1215 (the Forth Lateran Council) popular heresy spread rapidly in Western Europe. A new problem arose for the bishops and the responsibility for dealing with heresy was in their hands. The Church went on the offensive against heresy. Those who persisted in their heresy were to be excluded from society and their goods forfeited (Moore, 2007, pp. 22, 23, 25).

Conclusion

The attitude towards the body is culturally conditioned, ever-changing and intermixed with past, present, and foreign patterns. This reveals a complex world in which different traditions, including such inherited from past religions, magical practices, heresies, and other elements blended. In this article I wish to underline that in medieval Christian thought the body was interpreted as secondary part regarding the soul. The body never existed on its own, neither in the process of elevation nor in Heaven. But the soul was not dissociated from the body. Things seen with corporeal sight could stimulate spiritual vision (Kessler, 2000, p. 120). St. Augustine stated: "There is, in fact, one city of men who choose to live by the standard of the flesh, another of those who choose to live by the standard of the spirit." (1984, p. 547) Living by the rule of the flesh is clearly a bad thing, though the natural substance is not an evil in itself. All bad things are faults of the mind (1984, p. 549). "[…] the body derives life from the soul when the soul is alive in the body, whether the soul derives its life from God or not. For the life of the bodies of the ungodly is not the life of their souls but of their bodies […]" (1984, p. 511) "The flesh can surely feel no desire or pain by itself, apart from the soul." (1984, p. 576)

This article does not offer any finite conclusions, but hopefully it will open space

for further research into the subject.

References:

Ariès, P. (2009). *Western attitudes toward death. From the Middle Ages to the Present*. New York– London: M. Boyars.

Aristotel (1993). *O duši*. Ljubljana: Slovenska matica.

Alliez, E., & Feher, M. (1989). Reflections of a soul. In Feher, M. & Naddaff, R. & Tazi, N. (eds.), Fragments for a History of the Human Body: Part Two (pp. 46–86). New York: Urzone Inc.

Biernoff, S. (2002). *Sight and Embodiment in the Middle Ages*. New York: Palgrave Macmillan.

The Bible on the Internet (1999). American Bible Society (eds.). Retrieved August 29, 2013 1999 from:

http://www.biblija.net/biblija.cgi?Bible=Bible&m=Ga+5%2C16-26&id32=1&pos=0&set=3&l=en

Boardman, J. & Kurtz, D. (1971). Greek Burial Customs. Ithaca–New York: Cornell University Press.

Bryant, J. M. (1996). Resurrection of the Body in Western Christianity. *Sociology of Religion, 57*(2).

Camille, M. (1996). *Master of death. The Lifeless Art of Pierre Remiet, Illuminator*. Yale: University Press.

Carruthers, M. (2008). *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Duby, G. & Barthélemy, D. & de La Ronncière, C. (2003). Portraits. In Ariès, P. & Duby, G. (eds.), A History of Private Life II. Revelations of the Medieval World. Cambridge–London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Gerson, P., & Walker Bynum, C. (1997). Body-Part Reliquaries and Body Parts in the Middle Ages. Gesta, 36(1), 3–7.

Golob, N. (2012), Charterhouse Readings. A Dialogue between the Soul and the Body. Ikon: Četvrti međunarodni znanstveni skup ikonografskih studija. Ikonografija smrti, 151–162.

Humphreys, S. C. (1993). The Family, Women and Death: Comparative Studies. Michigan: The University of Michigan Press.

Kessler, H. L. (2000). Spiritual Seeing: Picturing God's Invisibility in Medieval Art. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Moore, R. I. (2007). The Formation of a Persecuting Society. Authority and Deviance in Western Europe, 950–1250. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell.

Philipowski, K., & Prior, A. (2006). A*nima und Seele. Darstellungen und Systematisierungen von Seele im Mittelalter*. Berlin: E. Schmidt.

Plato (1999). The Republic. Books I–V. Cambridge (Massachusetts)–London: Harvard University Press.

Platon (2004). Zbrana dela I. Celje: Mohorjeva družba.

Plotin (2005). O večnosti in času. Eneade, III. 7. Ljubljana: Nova revija.

Price, S. R. F. (1990). The Future of Dreams: From Freud to Artemidoros. In Halperin, S. I. & Winkler, J. J. & Zeitlin, F. (eds.), *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World* (pp. 365–388). Princeton: Princeton University Press.

Rehm, R. (1996). Marriage to Death. The Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Greek Tragedy. Princeton: Princeton University Press.

Schmidt, G. (1978). The Vision of Thurkill, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 41, 50–64.

St Augustine (1984). Concerning the City of God Against the Pagans. London: Penguin Books.

Avguštin, A. (1993). Zakonski stan in poželenje. Ljubljana: Krt.

Šterbenc, Erker, D. (2002). Quid lacrimis … Rimska ženska pred obličjem smrti med 2. stol. pr. n. št. in 2. stol. n. št. Ljubljana: Založba /*cf.

Tazi, N. (1989). Celestial Bodies. A Few Stops on the Way to Heaven. In Feher, M., & Naddaff, R. & Tazi, N. (eds.), Fragments for a History of the Human Body. Part Two (pp. 518–552), New York: Urzone Inc.

Toynbee, J. M. C. (1971). Death and Burial in the Roman World. Ithaca–New York: Cornell University Press.

Walker Bynum, C. (1994). Images of Resurrection Body in the Theology of Late Antiquity. *The Catholic Historical Review, 80*(2), 215–237.

Walker Bynum, C. (1995). *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336*. New York: Columbia University Press.

Walker Bynum, C. (1998). Death and Resurrection in the Middle Ages. Some Modern Implications. *Proceedings of the American Philosophical Society, 142*(4), 589–596.

Walker Bynum, C., & Freedmann, P. (2000). *Last Things. Death and the Apocalypse in the Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Walker Bynum, C. (2002). *Fragmentation and Redemption. Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*. New York: Zone Books.

Williams, M. (1989). Divine Image – Prision of Flesh. Perceptions of the Body in Ancient Gnosticism. In Feher, M., & Naddaff, R. & Tazi, N. (eds.), Fragments for a History of the Human Body. Part one (pp. 128–147). New York: Urzone Inc.

Zalta, A. (2000). Telo – Grešno jagnje srednjeveške ideologije. Prestop: spominski zbornik Iztoka Sakside – Saxa, 271–288.

Tetiana Soloshchenko[1]
(Faculty of Polish and Classical philology, Adam Mickiewicz University of Poznań)

ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ ПОЛЯКОВ УМАНИ (КОНЕЦ XVIII - НАЧАЛО XX ВВ.)[2]

The article shows the role of Polish community in public life of Uman in late eighteenth - early twentieth century, in the period when the city was part of the Russian Empire. The influence of social upheavals (Partition of Poland in 1793, the revolt of 1830-1831 and 1863-1864 years) on the situation of the Polish community of the city is described in the article. The level of involvement of Poles in the urbanization processes of the region and "survival strategy" in the new environment for them is analyzed.
Keywords: Poland, Ukraine, relations, Uman, public life, Polish community.

Критическое переосмысление опыта исторического прошлого дает объяснения современным общественно-политическим и государствосозидательным процессам в Украине. Большое значение в этом плане имеет тщательное, детальное изучение этнической истории Украины вообще, ее регионов и отдельных населенных пунктов.

Изучение этнической истории Украины есть одним из приоритетных направлений в современной украинской исторической науке в свете реализации государственной программы возрождения национальных меньшинств. Основные положения этой программы сформулированы в Конституции Украины, „Декларации прав національностей" и в Законе Украины „О национальных меньшинствах".

Тщательное и полное освещение истории развития национальных меньшинств, которые составляют приблизительно 25 процентов всего населения современного украинского государства, сегодня необходимо для создания гражданского общества в Украине.

Цель исследования состоит в том, чтобы, используя достижения предшественников и доступные источники, реконструировать участие поляков в общественной жизни Умани.

Исследование исторической действительности Правобережной Украины последней четверти XVIII – начала XX вв., социальной истории региона не может

---

[1] tetiana.soloshchenko@gmail.com

[2] The paper was written witting the Doctoral Studies in the "Laboratory of interdisciplinary Humanity Studies" at the Faculty of Polish and Classical philology of Adam Mickiewicz University, mentored by Prof. Dr hab. Aleksander Mikolajczak.

быть полным без изучения этнокультурного прошлого городского населения, потому что „*город представляет собой сложный социоэтнический и культурный организм, история которого, то есть его прошлое, что проходит через настоящее, создает будуще*". (Кривошея, 2009, str 173)

Трудно не согласится с утверждением Я. Верменич, что „*историческая урбантистика стремится к анализу города в его целосности – как специфического социокультурного феномена с собственными фазами развития, в широком политическом и идеологическом контексте*". (Верменич, 2010, str. 8)

Характеризируя урбанизационные процессы в регионе, можно сказать, что разные этносы имели свою специфику уровня вовлечения к этим процессам, что обусловлевалось не только характером законодательства по отношению к ним и действиями властей, но и целым комплексом факторов, включая выбор мигрантами „стратегии выживания" в условиях нового для них окружения, тогда как одни этнические группы или их страты были более готовые отказаться от своего языка, традиций, чтоб стать тут „своими", другие видели виход в сохранении своїй идентичности путем самоизоляции или хотя бы поддержания отношений между своими представителями. Это утверждение, можно использовать для определения общих тенденций развития городов Правобережья, которое в результате геополитических изменений в конце XVIII в. было инкорпорировано в состав Росийской империи.

Уманщина до 1793 г. входила в состав Брацлавского воеводства. В результате Второго раздела Речи Посполитой (1793 г.) Правобережная Украина, а с ней и Умань были инкорпорированы в состав Российской империи. После Второго раздела Речи Посполитой территория Брацлавского воеводства полностью вошла в состав одноименной губернии, а затем наместничества (1795 г.). 27 января 1795 г. южные районы були включены во вновь Вознесенского наместничества, а затем губернии. В перечне уездных городов встречается и город Умань. Позже Уманский уезд был включен в состав Киевской губернии (1796/1797 гг.). (Петренко, 2000, str.45-46)

Находясь в составе России, Умань оставалась еврейским городом, которым продолжали владеть аристократы Потоцкие (1726 - 1832 гг.) Впоследствии, за участие Александра Потоцкого (1798 - 1868 гг.) в Ноябрьском восстании Умань было конфисцировано в казну, вскоре она стала центром военных поселений. Кроме евреев, в городе жили представители других этнических общин - поляки, русские, украинцы и др., и все они вместе создавали неповторимую и колоритную поликультурную атмосферу Умани. Каждая этническая община внесла свой вклад в социальное, экономическое, территориально-пространственное и, разумеется, культурное развитие города. (Лисаченко, 2009, str.132-136)

Степень интеграции Правобережной Украины в состав Российской империи долгое время был очень низким, а сама ее территория оставалась территорией польских политических и культурных влияний. Российское правительство до польского восстания 1830-1831 гг. оставило практически неизменными права и

привилегии местной польской шляхты. В первой трети XIX в. Правобережная Украина была территорией активного польского движения, одновременно часть польской шляхты была заинтересована в быстрой интеграции в империю, поскольку культурное и образовательное преимущество этого открывало им широкие возможности для карьеры. (Грицак, 1996, str.58)

К середине XIX в. поляки составляли почти 10 процентов населения Умани, однако в дальнейшем их процент среди жителей Умани будет уменьшаться. В 30-50-х годах был проведен так называемый „разбор шляхты". В результате этого в сельской местности обеднелая шляхта сливалась с массами украинского крестьянства, а в городе становилась гражданами. В 40-х годах XIX в. „социальная декласация", осуществлена российским царизмом, превратила многие семьи уманских шляхтичей на граждан и однодворцев. Католический слой Умани был незначительным по персональному составу, но чрезвычайно влиятельным в социально-политическом плане.

Таблица 1.

Динамика населения римо-католического вероисповедания (поляков), которое проживало в Умани[3].

Год	Римо-католики/поляки	Всего
1801	122	1356
1848	772	7714
1855	446	14911
1888	415	24297
1895	449	24581
1897	918	31016
1908	1232	39227
1914	1275	50224

Таблица 2.

Поляки в социальной структуре населения Умани (1897 г.)[4]

Классы и сословия	Польский язык назвали родным	Всего среди жителей города
Дворяне потомственные и их семьи	411	859
Дворяне „личные", чиновники не из дворян и их семьи	80	665
Духовенство христианских исповеданий и их семьи	2	207
Потомственные и „личные" почетные граждане	3	253
Купцы и их семьи	6	492
Горожане	272	23033

[3] Составлено по данным „Памятных книг Киевской губернии" (1856–1914) и переписи населения 1897 г.

[4] Составлено по данным Переписи населения 1897 г.

Крестьяне	82	5236
Личности, которые не принадлежат к этим сословиям	2	104
Иностранные подданые	60	191
Всего	918	31016

Среди жителей города Умани многочисленным сословием были горожане - 74,9 процентов от всего населения. Среди уманских горожан польский язык назвали родным 272 лица. Это служит одним из оснований считать, что поляки составляли 1,18 процентов от общей численности горожан. Второй по численности среди жителей Умани была группа крестьян - 16,8 процентов от общего количества жителей Умани. Среди них польский язык назвали родным 82 человека, или 1,56 процента. Третьими среди населения города по численности были потомственные дворяне и их семьи - 2,76 процентов от всех жителей Умани. Регистрация дворянства по языковому признаку показала, что 411 человек назвали родным языком польский, то есть 47,8 процентов уманских дворян можно считать поляками или ополяченными украинцами. Среди дворян „личных", то есть тех, кому за заслуги был присвоен дворянский титул, родным языком назвали польский 80 человек, или 12 процентов населения этой категории.

Таблица 3.
Национальный состав уманского дворянства (1897 г.)[5]

Национальность	% среди всего населения города	% среди дворянства Умани
Евреи	57,0	1,1
Укранцы	30,6	16,0
Росияне	8,7	47,6
Поляки	2,9	32,2
Немцы	0,2	1,7
Французы	0,03	0,2

Итак, поляки составляли 2,9 процентов среди всего населения города и 32,2 процентов среди дворянства Умани. Национальный состав тогдашней социальной элиты не отвечал национальной структуре населения Умани. Поляки были четвертыми по численности в городе, а группа польского дворянства была второй по количеству среди всех уманских дворян. Это было естественным, поскольку польское дворянство имело глубокие корни в крае.

Несмотря на довольно умеренную политику российского царизма по отношению к шляхетскому сословию на присоединенных в конце XVIII в. к империи землях, шляхта все же не отказывалась от идеи возрождения Речи Посполитой. Логическим результатом таких настроений стало восстание, которое началось в конце 1830 г. в Королевстве Польском и впоследствии распространилось

[5] Составлено по данным переписи населения 1897 г.

на территорию Правобережной Украины, где среди повстанцев преобладала именно шляхта (63,3% всех участников восстания). (Полищук, 2006, str.36)

Владелец Умани Александр Потоцкий накануне восстания владел десятками населенных пунктов Умани, в которых проживало 18174 ревизионные души. Дослужившись до звания полковника, он подал в отставку, но как сознательный патриот Польши, полон шляхетских импульсов, не мог остаться в стороне от этих событий. Собственными средствами он формирует польский конный полк, а для этого выезжает в Варшаву, откуда уже не возвращается. Летом 1831 г. в его поместье в Умани был проведен обыск, в ходе которого изъято 132 единицы различного оружия. Тогда же на собственность Потоцкого был наложен секвестр, а позже конфисцировано. (Скус, 2010, str.89)

Судьба участников восстания и подозреваемых в сотрудничестве с ними складывалась по-разному. Так, в начале 1832 г. из Австрии под стражей в Умань доставили шляхтичей Уманского уезда П. Завадского, С. Варгу, И. Лисовского, которых обвиняли в активном участии в восстании. (Полищук, 2006, str.37)

В 1835 г. в Умани небольшая группа польских патриотов создала филиал нелегальной организации „Община польской нации", которая выдвинула революционно-демократические лозунги, но безрезультатно. (Мицик, 2004, str.30) Однако такие нелегальные польские организации творили почву для подготовки восстания 1863-1864 гг.

Культурная жизнь поляков Умани в конце XVIII – в начале XX в. развивалась как синусоида, то поднимаясь в гору, то резко опускаясь вниз. В этом ощущаются влияния общественно-политических движений и выступлений, в которых поляки Правобережья активно участвовали (восстание 1830-1831 гг. и 1863-1864 гг.)

После расправы с польским восстанием 1830-1831 гг. политика российской администрации к польской шляхте изменилась - активно начала проводиться ее декласация. Изменение социального статуса значительного количества мелкой шляхты создавала напряженную атмосферу среди польского населения Правобережной Украины, а именно она составляла его большинство. Одни - опускали руки и мирились со своим новым положением, другие - пытались доказать правомочность своего дворянского сословия в административных учреждениях, третьи - пытаясь избежать декласации, бежали в другие местности и там надеялись найти лучшую судьбу. На последнее, в частности, указывает то, что только в 1845 г. 196 жителей Уманского уезда Киевской губернии находились в розыске по причине записи в однодворце. (Полищук, 2006, str.36)

Итак, четко спланированными и последовательными действиями российской власти удалось ликвидировать значительный слой шляхты на Правобережье. Причинами такой политики было желание ограничить шляхетское влияние в регионе, подчинить шляхту власти и увеличить доходы государственной казны за счет уплачиваемых налогов. Такие действия привели к тому, что часть шляхты не смогла подтвердить свой статус и потеряла не только политическую и экономическую, а часто и личную свободу.

Период между восстаниями 1830-1831 гг. и 1863 г. дал полякам шанс на переосмысление причин поражения и заключение определенных выводов из факта равнодушного или даже враждебного отношения подавляющего большинства населения Юго-Западного края к Ноябрьскому восстанию. К чести ее лучших представителей, полученный горький урок побудил ряд деятелей „Большой эмиграции" и отдельных польских писателей „украинской школы" пересмотреть традиционные подходы к отношениям с украинским населением Правобережья.

В частности, С.Гощинський и шляхетские революционеры из общины „Humań" (Леопольд Ковальский, Я. Дзежбинський, Я. Кринський и др.)., которая входила в организацию „Lud Polski", выразили чувство „глубокого покаяния за обиды, нанесенные украинскому народу с целью установить „братский союз народов-соседей"". В письме-воззвании общины „Умань", автором которого был Я.Дзежбинський, об этих событиях писалось следующее: „Упоминание об ошибках отцов наших, за которые Отечество и мы сегодня несем суровое наказание неба, заставила нас приложить палец к одной из самых болезненных ран. Дети Умани, шляхта, нам предстояло принять имя этого театра ужаса, чтобы перед небом, родиной и людьми покорно искупить грехи отцов. Нам предстояло принять имя Умани, чтобы мы с населением Украины, населением греческим заключили союз возрождения, союз будущего; чтобы мы в страшном воспоминании стерели общие страдания, чтобы мы за преследование людей Украины, за вызванные нами ужасные реакции тем же названием омыли общую ненависть, стерев кровавые воспоминания". (Janion, 1978, str.115)

Без сомнения, заявление такого содержания требовала от ее авторов не только нетрадиционного мышления, но и незаурядного личного мужества. Эти заявления свидетельствуют о том, что радикальные круги польской эмиграции, подавлены ужасным поражением, ища выхода из сложившейся ситуации, а также перспектив на будущее, достаточно серьезно задумывались о ее причинах. Следовательно, фактом стал явный перелом в польской мысли об Украине и украинцах. Знаменательно, что ключевой проблемой в этой переориентации было названо потребность переосмысления отношения к трагедии в Умани (Колиивщина 1768 г.).

Речь идет не только об акте повиновения, желании „искупления за грехи отцов", за вину шляхты перед народом Украины, но и о благосклонном отношении к украинцам, отвержение тенденциозных оценок шляхетской историографии о Украине, украинских национально-освободительных движениях, ассимиляционных процессах, общественного и религиозного порабощения и польской цивилизационной миссии. Итак, речь шла о будущем поляков и украинцев, об их взаимоотношениях, совместной борьбе с поработителем во имя независимости обоих народов.

На этот путь осмысления одним из первых стал эмиграционный радикальный идеолог и деятель Польского Демократического Общества Тадеуш Кремповецький, который вместе с Яном Чинським и Зеноном Свентославським был „умом и сердцем" общества „Умань". Именно Тадеуш Кремповецький во

вторую годовщину Ноябрьского восстания на многолюдном вече в Париже, которое проводил генерал Мари Жозеф Лафайет, произнес на французском языке пламенную речь, в которой, подверг острой критике польскую шляхту и ее губительную для страны политику. С подобными речами после него выступали Ян Чинський и ксендз Пуласький. Как видно, в острую дискуссию на тему причин поражения Ноябрьского восстания привлекались более широкие круги. Исторические, народные и религиозные мотивы переплетались с общественными; не забывали и о наиболее конфликтогенных проблемах - отношении поляков к Украине и украинцам, их национально-освободительных восстаниях и борьбе, взаимных польско-украинских отношениях и зависимости. (Kozak, 1998, str.21)

Польский вопрос на Правобережной Украине во второй половине XIX - начале XX вв. определялся тем, что после Январского восстания (1863-1864 гг.) было введено ограничительное законодательство, направленное против поляков. Антипольские законы Александра II сохраняли свою силу и в начале XX в. Основой антипольского законодательства были два закона. Первым из них, (законом от 10 декабря 1865 г.,) были введены ограничения на польское землевладение. Тогда польским помещикам запрещалось продавать землю полякам. Получать землю от польских помещиков имели право исключительно их прямые наследники. (Полное собрание законов Российской империи, 1867) Вторым ограничивающим мероприятием было запрещение польского образования законом от 3 апреля 1892 г. “О запрете тайного обучения в Западном крае”. (Полное собрание законов Российской империи, 1892**)** Целью исключительного законодательства против поляков было лишение польской шляхты и польской интеллигенции, ведущих слоев польского нации доминирующего положения в Юго-Западном крае.

Во время Первой российской революции (1905-1907 гг.) российское правительство взяло курс на реформы, включая пересмотрение национальной политики в направлении ослабления правовых ограничений по этническим и конфессиональным признакам. Изменение правительственного курса в отношении польского вопроса происходило в контексте осуществления земской реформы. Ведь вследствие Январского восстания земская реформа не была введена в Западном крае. Во время специального рассмотрения вопроса о земской реформе в Западном крае в ноябре 1906 г. чиновники констатировали, что закон от 10 декабря 1865 достиг своей цели: по состоянию на 1906 г. польские помещики потеряли около половины своей земельной собственности и уступили по площади земельной собственности помещикам-неполякам. Кроме инициативы, которая касалась земств в западных губерниях, 24 декабря 1906 г. правительство прекратило действие закона от 3 апреля 1892 г. о запрете тайного обучения в Западном крае (окончательно отменен Государственной Думой 21 мая 1907 г.). Итак, вследствие Первой российской революции российское правительство прибегло к попыткам ограниченной реформы национальной политики по польскому вопросу, но не отказался от дискриминации поляков. (Гаухман, 2010, str.33)

В годы революции 1905-1907 гг., в городах, где проживали многочисленные

польские общины, в частности в Умани, создавались польские культурные и религиозные общества, клубы, читальни, но их деятельность находилась под надзором полиции. Осенью 1905 г. поляки участвовали во всероссийском политическом страйке, отстаивая амнистии политзаключенным, восьмичасовой рабочий день и демократические свободы. Пользуясь некоторыми уступками, польская община Умани создала в 1906 г. общество „Братская помощь". Однако, оно просуществовало недолго, поскольку в условиях наступления реакции активизировались антипольские акции и появились новые запреты. Через окружные суды проводилось изъятие у поляков недвижимости, включая земельные угодья, поместья, предприятия и их передача российским владельцам, в частности в Уманском, и других уездах. (Калакура, 2006, str.136)

В 1908 г. в Умани было организовано „Польское женское общество" („Kolo kobiet polek"). (Ustawa Kola kobiet polek w Humaniu, 1908) Целью общества было беспартийное объединения польских женщин для самосовершенствования, повышения нравственного и интеллектуального уровня; совместной деятельности в области культурного и социально-экономического развития польского населения Умани и Киевской губернии; повышения уровня народного образования, подготовки детей, в частности, девочек к требованиям общества; опеки над женщинами, проживающими в городах, предотвращения их нравственного падения, борьбы с алкоголизмом. Женщины, проживавшие в сельской местности тоже должны были заниматься подобной деятельностью и организацией больниц, аптек, приютов, бань и организацией акушерской помощи. Общество имело право на владение движимым и недвижимым имуществом. Недвижимость за пределами Умани можно было приобрести только с разрешения генерал-губернатора.

В общество могли вступить женщины, принадлежавшие ко всем слоям польского общества. Членский взнос был определен в размере пяти рублей в год, или сто рублей однократно. Для женщин, которые содержались из собственного труда, членский взнос составлял один рубль в год. Правление Общества состояло из десяти человек и локализовалось в Умани. Губернатор имел право распустить общество в случае выявления нарушений общественного порядка, или представить дело для рассмотрения в Министерство Внутренних Дел. Устав Общества составили Мария Лисовская, Станислава Дашкевич-Чайковская и София Бобинская.

О тайных польских организациях вспоминает и Надежда Суровцова: „Жизнь польской интеллигенции была интенсивной, но происходила она конспиративно ... По улице Садовой была лавочка всевозможных женских украшений . одной дамы, польки. Было похоже, будто это было предприятие не на коммерческой основе . Это было или „идейное" феминистические предприятие, или с какой-то польской национальной основой ...". (Суровцова, 1996, str.26)

В период „столыпинской реакции" российское правительство инициировало земскую реформу в Западном крае. Правительственный законопроект предусматривал, во-первых, распределение избирателей по двум национальным

куриям - польской и „российской" (непольской), во-вторых, положение о назначении исключительно россиян на руководящие должности в земствах, в-третьих, отдельный порядок избрания представителей от духовенства. Думский законопроект, имевший целью „обеспечения в земском управлении справедливых интересов русского населения", был подписан Николаем II 14 марта 1911 г. (Калакура, 2006, str.130)

Исследуя религиозный аспект жизни польской общины Умани, отметим, что особенностью Римско-католической церкви на Правобережной Украине и, в частности, на Уманщине было то, что она канонически подлежала не польской Короне или сенату, а папской курии, поэтому в значительной степени была независимой от государства. Автономность ее общественно-правового статуса, оформленного Литовским уставом, подчеркивалась независимым от административно-территориального церковно-административным делением.

С переходом Правобережной Украины и, в частности, Умани в состав Российской империи статус церковной собственности, которая сосредоточилась в руках духовенства, постепенно меняется. Циркуляр от 10 апреля 1795 г. запрещал проведение униатских обрядов и любых богослужений в римо-католических костелах. (Бушин, 2010, str.142)

Кроме того, по действующим российским законам представители дворянских кругов не имели права отписывать, дарить и завещать римско-католической церкви населенные имения; эти имения запрещалось продавать, выменивать или закладывать, их отчуждение становилось возможным только с разрешения императора; кроме сужения собственнических прерогатив, католические священники потеряли свои предыдущие политические позиции; костелы были лишены государственной поддержки; Римско-католическая церковь попадала под пристальный надзор Православной церкви и всех государственных институтов. Все это усиливало политическую оппозиционность духовенства, которое поддерживало идеи возрождения Речи Посполитой и различными средствами пыталось воплотить их в жизнь; вследствие сохранения экономически-политического союза римо-католических священников и шляхты и после вхождения Правобережной Украины в состав Российской империи российские власти осторожно и взвешенно относилась к экономии римо-католического духовенства и выискивали определенный компромисс относительно состоятельных слоев польского общества. Российское самодержавие сохранило за дворянством и священниками значительную часть их привилегий и не пошло на значительное сокращение землевладений римско-католического духовенства в конце XVIII в. и в течение первой трети XIX в. (Скус, 2009, str.138)

Одним из направлений российской национальной политики было ограничение деятельности Римско-католической церкви, которая оценивалась бюрократией как проводник польского национализма. Такая позиция правительства прослеживается и в периодической печати, в частности, уманская газета „Голос провинции" сообщала: „П.А.Столыпин циркуляром объявил польскому римско-католическому

духовенству, что за применение энциклик, декретов и распоряжений папы, несанкционированных российским правительством или российским послом в Ватикане - виновные будут подвергаться строгим взысканиям. Премьер предостерегает от применения последнего распоряжения папы - опубликованном в папском официозе „Acta apostolicae sedis edicta" о порядке смещения ксендзов в их приходах, а также папского слова о модернизме, под названием „Motu proprio". (Голос провинции, 1911)

Меры давления на управление Луцко-Житомирской диоцезии Римско-католической церкви, которая охватывала Правобережную Украину, пришлись на 1911 г., когда умер епископ К.-А. Недзялковський, установивший дружеские отношения с российским правительством во время руководства епархией (1901 - 1911 гг.).

После смерти К.-А. Недзялковського в июне-июле 1911 г. была проведена правительственная ревизия делопроизводства Луцко-Житомирского епархиального управления. Ревизия нашла многочисленные нарушения вероисповедного законодательства Российской империи, призванного регламентировать все стороны деятельности религиозных организаций. Вряд ли нарушения вероисповедного законодательства со стороны Римско-католической церкви были неизвестными российской власти до ревизии управления Луцко-Житомирской диоцезии. Причем ревизия 1911 г. касалась делопроизводства епархиального управления и не была направлена на проверку фактов нарушения законодательства на местах, за исключением проверки тайных монастырей в Житомире. Об этом факте сразу была осведомлена и уманская польская община через местную прессу, ведь Умань и далее оставалась „островком польского населения": „Из Житомира телеграфируют: Следственной властью приступлено к производству следствия о тайном женском римско-католическом монастыре, обнаруженном полицией в усадьбах ксендзов Домбровского и Козловского. Открытие монастыря принадлежит архиепископу Антонию, сообщившему об этом губернской администрации. Сбивчивые сведения о нелегальном монастыре получила также киевская сыскная полиция. Ей донесли, что житомирское благотворительное общество приобретает на имя подставных лиц три смежных усадьбы, в которых будут устроены: женский монастырь, костел и польская школа. Сведения эти через начальника края также были переданы житомирскому губернатору, который распорядился произвести обыски. Результаты обысков незначительны: арестованные 37 католичек, в возрасте от 13 до 40 лет, отрицают причастность к какому-либо монастырю. Все освобождены" . (Голос провинции, 1911)

Поэтому ревизию 1911 г. следует рассматривать как показательное мероприятие и средство административного давления на руководство Луцко-Житомирской диоцезии Римско-католической церкви. Целью шантажа было новое руководство епархии: иерархи должны были проявлять лояльность к российскому правительству под угрозой привлечения к ответственности за нарушение вероисповедного законодательства. Основанием правовых ограничений поляков

были этническое происхождение и католическое вероисповедание. Российское правительство оценивалось польской общественностью негативно, а польская общественность оценивалась местной администрацией как русофобская.

На страницах уманской газеты „Голос провинции" встречаем немало статей, описывающих события, связанные с жизнью Польши. В частности польско-еврейские отношения, что подчеркивает специфику Умани, ее полиэтничность. Позиция редакции освещала негативное отношение к полякам, что согласовывалось с государственной политикой. Приводим отдельные отрывки: „В Польше состоялось многолюдное собрание, созванное евреями и поляками, в связи с выборами в варшавскую еврейскую общину. Было намечено семь рефератов, освещавших вопрос с ассимиляторской точки зрения. Прибывшие в значительном числе националисты потребовали немедленного открытия прений. Собрание носило очень бурный характер"; „Еврейско-польские отношения в Царстве Польском с каждым днем все больше и больше обостряются. Если теперешние руководители польской национальной политики, по вполне понятным соображениям, весьма недовольны вмешательством русской печати в польско-еврейские дела, то за то евреи могут быть только благодарны русской прессе, ибо отчасти вмешательством последней достигнута та ясность, оголенность еврейско-польских отношений, какая заметна теперь"; „Поляки грозят бойкотировать Государственную Думу. Сообщают, что поляки откажутся от выборов в Государственную Думу, если пройдет проект о выделении Холмщины в его теперешнем виде". (Голос провинции, 1911)

Несмотря на неудачные попытки восстаний, поляки продолжали играть общественно важную роль в жизни города. Чиновники заигрывали с лояльными к государству „инородцами", отмечая их высшими государственными наградами. Местная хроника сообщала о подобных событиях: „Произведены: в действительные статские советники – товарищ председателя Уманского окружного суда Пашинский, председатель Уманского мирового съезда Чарнецкий. Пожалованы ордена: Анны второй степени – члену Уманского окружного суда Подгурскому". (Голос провинции, 1911)

Усиление полицейского контроля за польскими обществами произошло на фоне активизации общественной жизни Российской империи после убийства премьер-министра П. Столыпина в 1911 г. и начала избирательной кампании в IV Государственную Думу в 1912 г. Местная администрация обосновывала усиления контроля за польской общественностью в 1912 г. приближением пятидесятой годовщины Январского восстания (1863 - 1864 гг.), что могло послужить поводом к активизации польского движения.

Таким образом, отношение властей Российской империи к полякам, как и к украинцам, следовало как с ее монархическо-полицейского устройства, так и с шовинистическо-великодержавной внутренней и внешней политики, из неприязни по отношению к римо-католикам и искусственного деления населения на православных и „инородцев" . К последним были отнесены и поляки, которых

царизм рассматривал как „опасную и враждебную нацию”. После польских восстаний 1830-1831 гг. и 1863 г. от политики уступок польской шляхте власть перешла к насилию и запретам: было репрессировано проводников польского движения, уволено большинство поляков с государственной службы, сокращенно размеры землевладения, свернуто польско-литовское законодательство, отменено местное польское самоуправления, закрыто польские учебные заведения, ограничено деятельность Римско-католической церкви. Таким образом, российское правительство направляло свои усилия на противодействие польскому нациотворению. Ведь польское население оценивалось бюрократией как нелояльное к Российской империи. Российская национальная политика по польскому вопросу осуществлялась по трем направлениям: 1) правовая дискриминация польской элиты, 2) политико-правовые ограничения Римско-католической церкви, 3) борьба с польским культурно-просветительским движением.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Б. и., 1867. – Т. XL: 1865. Отделение второе. – № 42510-42860.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Б. и., 1895. – Т. XII: 1892. – № 8215-9216.

Памятная книжка Киевской губернии (1856-1914). Киев.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н.А. Тройницкого. Т.XVI. (1905). Киевская губерния.

Голос Провинции. Умань. (1911).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

Кривошея, І. (2009) Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії?. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст., 16, 173.*

Верменич, Я. (2010) Містознавство в україні: етапи розвитку,теоретико-методологічні проблеми. *Міська історія України: проблеми початкового датування, 140.*

Петренко, О. (2000) Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво. *Київська Старовина,* 1, 45-46.

Лісаченко, В. (2009) Поліетнічний характер історико-архітектурної спадщини Умані. *Українсько – польський науковий діалог в Умані: збірник наукових,* 132-136.

Грицак, Я. (1996). *Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.:навчальний посібник.* Київ.

Поліщук, Ю. (2006) Шляхта Правобережної України як об’єкт етносоціальної

політики російського царизму (кін. XVIII – сер. XIX ст.). *Наукові записки Інституту політичних і етно-національних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 36.

Скус, О. (2010) Уманщина як релігійний осередок православ'я, іудаїзму та католицизму в XIX ст. *Університет,* 2, 89.

Мицик, Ю. (2004) *Історія України: Посіб. Для вступників до вищ. навч. закл.* Київ: Вид. дім "КМ Академія".

Janion, M. (1978) *Zmigrodzka M. Romantyzm i historia*. Warszawa.

Kozak, S. (1998) Polsko-ukrainskie kulturowe pogranicze. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 6-7, 21.

Гаухман, М. (2010) Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905 – 1914 рр.). *Волинські історичні записк,* 5, 33.

Калакура, О. (2006) Поляки на землях України в лещатах імперії (1900 – 1917 рр.). *Пам'ять століть*, 5, 136.

Ustawa Kola kobiet polek w Humaniu. (1908) Kijow: «Drukarnia Polska"

Суровцова, Н. (1996) *Спогади*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги.

Бушин, М. (2010) *Місто Умань: історичні портрети, події, факти*. Черкаси: Черкаський АНТЕЇ.

Скус, О. (2009) *Релігійна палітра Уманщини 1793 – 1917 років*. Умань: Видавець «Сочінський».

Ана Јованов[1]
(Филозофски факултет, Београд)

ОРИЈЕНТАЛНИ И РОДНИ КОНТЕКСТИ У ПОЕТСКОМ РЕАЛИЗМУ МАЈДЕ КУРНИК НА ПРИМЕРУ СЛИКЕ *МРТВА ПРИРОДА С ПОРТРЕТОМ МАРКЛЕНА МОСИЈЕНКА* (1956)[2]

The subject of this research paper is the painting *Still Life with Portrait of Marklen Mosijenko* (1956), a significant work of the mature phase of the opus of Majda Kurnik (1920-1967), one of the most representative artists of the "Belgrade group". While presenting many interesting aspects of the painter's life and artistic developement, the main aim of this paper is to show that a relevant example of poetic realism manages to convey meanings that include the broader social and cultural context – in this case the contexts of multicultural exchange and gender. At the first stage of analysis, focused on the iconographic issues, we consider the influence of oriental art which Kurnik adopts through Edouard Manet and articulates as an artistic element, but also a cultural factor. On the other hand, the research presents a dynamic relationship between this element and the painter's use of motifs of oriental origin, present in domestic, local folklore. In the second stage of analysis, we discuss the artist's efforts to, using deliberate and complex visual-dynamic setting, present problems of relations between the sexes as a social problem, but also as a part of a complex game of cultural and historical associations. The methodological approach involves an assessment from the standpoint of iconography and feminist theory.

Key words: still life, portrait, orientalism, fresco painting, modern art, gender, tradition, intimism, demystification

Београдска сликарка словеначког порекла Мајда Курник достигла је уметничку зрелост у деценијама након завршетка Другог светског рата, стварајући у кругу еминентних уметника који су обележили тај период. Она сама припада генерацији сликара који су, као први свршени студенти Академије за ликовне уметности у Београду након ослобођења, у сликарству оставили креативни траг стваралаца нове уметничке сцене у периоду обнове ратом разореног друштва. Иако признато,

[1] jovanov_ana@yahoo.com

[2] Ова тема је иницирана у оквиру докторских студија на Катедри за историју уметности Филозофског факултета у Београду на предмету Методолошке основе историје модерне уметности, под менторством проф. др Симоне Чупић.

њено је дело остало недовољно акцентовано као део наслеђа српске уметности друге половине XX века. За живота, а и након њене трагичне и преране смрти 1967. године, ова сликарка је уживала поштовање савременика и стручне јавности. Ипак, прилике за шире преиспитивање њеног дела, као и смештање опуса у контекст доприноса историји српског сликарства, није било за живота уметнице. Узрок за то тек делом лежи у сликаркином прераном одласку са животне сцене. Други разлог је чињеница да се током дводеценијске каријере Мајда Курник само једном јавности представила самосталном изложбом, и то на почетку стваралачког развоја, 1953. године (Томовић, 2004). И поред учешћа на бројним групним изложбама, одсуство самосталног излагања није понудило актуелној критици прилику да направи пресеке и савремене оцене појединих фаза њеног стваралаштва. Након што је живот Мајде Курник прекинут услед тешке болести у четрдесет и седмој години, одржано је неколико изложби које сведоче о њеној краткој, али плодној сликарској каријери.[3] Стицајем околности, ова београдска сликарка, учесница токова српске модêрне шесте и седме деценије, после смрти је измештена на маргине интересовања ликовне критике и јавности. Иако је од тада приређено скоро десетак самосталних изложби у њену част, текстови у каталозима ових ретроспектива, хвалећи њено сликарство, с надом изражавају веру у неке будуће истраживачке подухвате који ће на прави начин евалуирати њено стваралаштво. Овом приликом извршен је покушај се у другачијем светлу прикаже једно од најбољих дела Мајде Курник: слика *Мртва природа с портретом Марклена Мосијенка* из 1956. године, а преко ње делимично и уопштени уметнички афинитети сликарке, анализирани су кроз присуство елемената који афирмишу оријенталне и родне контексте.

Школовање и уметничко сазревање

Сликарка Мајда Курник рођена је у Шалама код Велења, у Словенији, 1920. године. Бежећи од окупатора 1941. године стигла је са породицом у Београд, где је наставила живот и школовање. Током Другог светског рата учила је сликање у уметничкој школи Младена Јосића. Пре него што се пред крај рата придружила групи сликара-бораца, у окупираном Београду је утеху пред ратним страдањима налазила у цртању градских призора меланхоличне, ако не и у очај потонуле атмосфере: мрачних кафана на периферији, оронулих циркуских шатри, света носача и обалских радника (Станић, 1980). Од почетка 1945. године до ослобођења била је члан и једина жена сликар ликовне секције Пропагандног одељења Треће

[3] Године 1968. одржана је изложба слика Мајде Курник у Уметничком павиљону „Цвијета Зузорић“, а 1969. године у Местној галерији у Љубљани. Изложба слика из збирке колекционара Рајка Мамузића одржана у Галерији УЛУС-а 1968. године била је посвећена недавно преминулим ауторима Мајди Курник и Лазару Возаревићу, и на њој је било приказано пет дела ове сликарке (Аноним, 1969). Преглед самосталних и групних изложби објављен је у каталогу изложбе дела Мајде Курник одржане у Продајној галерији „Београд“, 2004. године.

армије. Сећања пријатеља из овог периода говоре о њеној неустрашивости и одлучности да, као ратни документариста, у тешким условима, на ивици борбених линија реализује ратне цртеже и пропагандне изложбе (Mamuzić, 1982; Ćelić, 1985). Из овог периода потичу цртежи који бележе часове одмора војника у неизвесној атмосфери привременог прекида борбе. Рат и окупација, потом и радне акције, у њеним крокијима нису херојске сцене које идеализују борбу за ослобођење од окупатора. То су више заустављени тренуци у којима је Мајда Курник желела да памти своје саборце и пријатеље у тешким временима. Њено непристајање да се покори диригованој идеологији и стајање у одбрану предратног формализма, биће још очигледнији на студијама сликарства у ослобођеном Београду: „најфлуиднија и најтиша девојка на првој години Академије, била је и међу првима у свом деликатном сликарском отпору према шаблонима ждановљевског ’социјалистичког реализма‘ и његовим законима“ (Станић, 1980, без пагинације).

Снажан уметнички подстицај и узоре пронашла је на Академији у професорима као што су Михајло Петров, Иван Табаковић, Ђорђе Андрејевић–Кун, Коста Хакман и Марко Челебоновић. Након завршених студија 1949. године, неко време се усавршавала у Државној мајсторској радионици код сликара Мила Милуновића. Године 1947. је као студент излагала на прузи Шамац – Сарајево, а наредне године на изложби радова студената Академије. Од 1951. године члан је Удружења ликовних уметника Србије, као и групе „Самостални“.

Наступом са групом „Самостални“ 1951. године стала је у одбрану слободе уметничког израза која је почетком шесте деценија узимала маха. Своје место је, такође, пронашла у кругу уметника окупљених око „Београдске групе“, која педесетих година постаје један од носилаца тренда усвајања модерног израза (Протић, 1970). Иако је гајила блиска схватања о уметности са сликарима из своје генерације (Ксенијом Дивјак, Марио Маскарелијем, Оливером Кангргом, као и са својим животним сапутником, сликарем Маркленом Мосијенком), њено аутентично сликарство изузетних вредности остаје издвојено у својој поетици. Тој аутентичности поетике, сликарског језика и проседеа у делима Мајде Курник могла је допринети трагична лична историја проткана филантропијом и љубављу према уметности.

Живот и смрт као инспирација уметности

Иако по сведочењима савременика веома ведра и веселог духа, Мајда Курник је носила тешке успомене из рата који јој је обележио младост, па и даљи живот. Напуштање огњишта у родној Словенији у страху пред непријатељем, тежак живот под окупацијом и послератна немаштина, као и губитак рођеног брата у ратном вихору оставили су на овој сликарки сензитивне нарави, дубок и трауматичан траг (Mamuzić, 1982). Из туге коју је носила у себи, али и оптимизма и љубави према животу, родио се посебан ликовни језик с наглашеним уважавањем према природи и људима. Мртва природа, као знак свеприсуства свести о пролазности живота,

њена је најдоминантнија тема, док бројни аутопортрети пружају увид у нивое сликаркине интроспекције.

Њен скроман стан и атеље на Косанчићевом венцу, овековечени на њеним сликама, често су посећивали пријатељи сликари, композитори, писци, новинари, од којих су неки живели у истом крају и делили свакодневне недаће и креативне успехе (Ш., Н, 1973). О скромности и преданости Мајде Курник су, након смрти, сведочили бројни које је примала у свом дому: „Права Пепељуга која храни голубове: угостила је увек богато своје госте, а за своје слике имала најбољи материјал. У то доба, педесетих и шездесетих година, био је велики подвиг живети само од сликарства.[...] Али, то је била Мајда!“ (Антић, 1977, без пагинације). Уметница је била окружена пријатељима до самог краја живота, а топлина тог пријатељства извире из оваквих редова:

> „Опет смо седели сви заједно у Мајдиној соби. Код Мајде из Велења, то је говорио њен акцент и по нека драга успомена која је била у соби. Сви, као да смо познавали Велење. И сви смо волели Велење. Мајда је волела нас. Волела је Београд, остала да живи у њему и и била београдски сликар.“ (Антић, 1977, без пагинације).

Несрећа и страдање су, поред младости, нажалост, судбоносно обележили и крај живота Мајде Курник. И раније присутна свест о неумитном крају, која је због тешке болести интензивирана током шездесетих година, довела је до промене њене ликовне поетике; током седме деценије она постаје мрачнија, заокупљена чудноватим људима издужених удова у наизглед уобичајеним, али заправо апсурдно-стрепећим ситуацијама (*Зидари*, *Црвени купачи*, *Луди коњи*, 1965). На крају животног пута, платна приказују претеће и застрашујуће мотиве у атмосфери лимба између сна и море (*Ђаво*, 1965, *Губилиште*, *Стравична животиња*, 1966). Колорит је од блиставог и богатог постао тмуран, а бледа плава боја је подвучена црним и смеђим акцентима. Аутопортети представљају измењену, испошћену особу свесну скорог краја, нарочито последња два из 1966. године.

Мотиви, жанрови и сликарски утицаји

Мајда Курник већ на почетку сликарског рада демонстрира јасну креативност и зрелост брижљивог колористе, опредељујући се за интимистички приступ карактеристичан за сликарство међуратног периода. На тај начин се донекле дистанцирала од пута који су многе поетике њених вршњака пролазиле, а које су се базирале на процесу промене од предметног ка геометријском и асоцијативном, па и апстрактном свету слике. У оквиру „Београдске групе“, Мајда Курник проналази уточиште за особен уметнички израз утемељен на вредностима грађанског сликарства тридесетих година. Њено дело има највише сличности са изразом Ксеније Дивјак, а тачке додира су најевидентније у приказима мртве природе. Држећи се традиционалних вредности лепоте форме предметног света

са осавремењеном нотом, Мајда Курник је утицај професора Марка Челебоновића надоградила фином материјализацијом предмета у светлосним сензацијама које контрастирају тамној подлози. За њу својственим темама – мртвој природи, портрету, аутопортрету – остала је верна током читаве шесте деценије, док од седме главну преокупацију у композицијама преузима фигура. Мртва природа, која поред портрета доминира првом фазом опуса, приказује елементе познате из Зурбаранових сведених, дифузно осветљених композиција. Ипак, њен цртеж је мање минуциозно обрађен и одише слободом потеза, често поређеним са Ел Грековим (Протић, 1970). И Зурбаранов строги тенеброзо је код Мајде Курник замењен мање оштром, мрком позадином, а подлогу предметима често представља светла површина стола или загужвани бели столњак, по коме су расути скромни, али брижљиво скупљани предмети – старинске посуде, кутије, чиније, чаше, бокали, гипсане скулптуре, простирке (*Слика 1*). У називима ових композиција срећу се и други централни мотиви: ракови, шкољке, птице, лимунови, ораси, цвеће, воће, кукурузи. Неке од мртвих природа готово су истоветне с композицијама истог жанра сликарке и сараднице Ксеније Дивјак, која је сличан принцип применила у делима попут *Лимунова* из 1956. и *Шкољки* из 1958. године. Овај затворени свет изблиза кадрираних предмета у атмосфери атељеа само је наизглед ограничен и репетитиван; међутим, богат духовни садржај извучен из саме суштине сликаркиног бића, открива се у рафинираним акцентуацијама површина, у сенкама презрелог воћа, бакарно-сиво-мркој гами и меланхолично-топлој атмосфери (*Слика 2*). Поводом самосталне изложбе у Графичком колективу у Београду 1953. године, Алекса Челебоновић о изложеним мртвим природама пише:

> „...Вероватно је то [...] постигла [...] извлачећи из муклог неочекивану звучност боје, да из сенке, једног угла собе, где је свака бучност заглушена ћилимом који прекрива сто или кревет, извире црвоточна икона, полица са чудним главама, тањир са орасима на њему и око њега, затварајући живот трагично и без патетике, интимно и без филозофије.“ (Челебоновић, 1953, без пагинације).

***Мртва природа с портретом Марклена Мосијенка* (1956), уље на платну**

Позиционирање слике у оквиру опуса Мајде Курник

Будући да је спадала у сликаре на чији су рад утицала класична схватања слике, Мајда Курник је градила композицију и студирала светлост по узору на класично уметничко наслеђе – од помпејанског до маниристичког сликарства – уз узоре у предратном сликарству париског поетског реализма и експресионизма. Иако доследна у сликању мртвих природа, портрет је још један класичан жанр који доминира у њеним интересовањима педесетих година.

Засебну групу ремекдела чини импозантан број упечатљивих аутопортрета. Први утисак који већина њих оставља је инспирација иконографијом ренесансног

(ауто)портрета. По начину на који је себе посматрала, очигледно је да су јој Дирерови аутопортрети били добро познати, нарочито *Аутопортрет са 22 године* (1493), као и *Аутопортет са 26 година* (1498) или *Аутопортрет са крзненим оковратником* (1500). У различитим ситуацијама саморепрезентације с посебном пажњом се односила према детаљима одеће, као што су готово неизбежне капе, оковратници, огрлице, траке и шалови, као и често присутно обележје ауторкине професије – четкице и штафелај. Ренесансна смиреност погледа упереног право у посматрача, на аутопортретима Мајде Курник нарушена је посебно наглашеним очима које потцртавају интензитет осећања, слично као и експресиван потез четкице (*Аутопортрет са црном траком*,1944/45; *Аутопортрет са белом крагном*, 1956; *Аутопортрет са зеленом капом*, 1956; *Аутопортрет у црвеној блузи*,1958; *Аутопортрет са огрлицом*, 1958; *Ауторпортрет са капом од папира*, 1962).

Портрету мајке из 1954. године претходе ране презентације неких од њених пријатеља, будућих чланова „Београдске групе“ – *Портрет Ксеније Дивјак* и *Портрет Оливере Кангрге* (1952). Током шесте деценије Мајда Курник је реализовала и неколико успешних портрета Марклена Мосијенка, свог супруга: један од њих је недатиран, други је из 1956. године и део је фонда Галерије ликовне уметности поклон збирке Рајка Мамузића, док је трећи настао 1958. *Мртва природа са портретом Марклена Мосијенка* (*Слика 3*) из 1956. године се издваја по композицији која спаја жанр портрета с мртвом природом. Друга два портрета су по обради, односу према детаљу физиономије и нивоу експресионистичког третмана толико различити, да се за један од њих, због прешироког потеза нетипичног за Курникову, може претпоставити да није довршен. Ипак, међу њима има и неколико сличности (укључујући исти смеђи сликарски мантил и белу мараму портретисаног), типичних и за аутопортрете Мајде Курник: мрко-сива гама, позадина издељена вертикалама која сугерише трећу димензију и одлучан став и озбиљан израз лика загледаног у посматрача.

Слика *Мртва природа са портретом Марклена Мосијенка* Мајде Курник из 1956. године једно је од шест уља на платну, од укупно четрнаест дела ове сликарке (укључујући слике темпером и цртеже), која се данас чувају као део колекције Рајка Мамузића у Новом Саду. Док су два уља на платну Мајде Курник стигла у збирку 2008. године као поклон Марклена Мосијенка, дело *Мртва природа са портретом Марклена Мосијенка* било је у оригиналном саставу Мамузићеве збирке у тренутку када ју је колекционар поклонио Новом Саду 1973. године. Нема података да је Мајда Курник за живота излагала ову слику, али је у оквиру збирке Рајка Мамузића неколико пута била представљана, иако под другим називима. У серији изложби које су презентовале Мамузићеву збирку током друге половине шездесетих и на самом почетку седамдесетих година, слика је излагана као *Ентеријер са портретом М. М.* (Krkljuš i Predanić, 1968) или *Ентеријер са фигуром* (Аноним, 1969), док се није усталио данашњи назив *Мртва природа са портретом Марклена Мосијенка* (Ertl, 1973).

Формална анализа дела

Слика је настала 1956. године, три године након прве и једине самосталне изложбе коју је сликарка приредила у Графичком колективу у Београду. Дело плодног периода стваралаштва ауторке, једна је од њених слика већих димензија из тог времена.[4] Композиција приказује стону површину у ентеријеру, на којој су поређани различити предмети: отворена књига, сивоплава чинија с воћем, ковчежић с накитом, рука лутке или мање скулптуре, положена гипсана глава жене, бокалчић с гранчицом, округла црна флаша. У предњем плану са стола виси згужвана бело-плава тканина с везом. Сто с предметима заузима већи део средине и десног поља композиције, док је у доњем левом углу, у нивоу његове површине, приказан подлакћени млад мушкарац с турбаном. Иако ремек дело опуса Мајде Курник, слика остаје тек поменута у прегледима уметничких токова периода, због евидентне анахроности стила у односу на модернистички израз геометријског, асоцијативног и апстрактног сликарства које смењује реалистичке тежње педесетих година. Манир сликања је у складу с поетским реализмом међуратног сликарства, а ова успешна реализација подвлачи сликарски језик и теме које окупирају уметницу током друге половине шесте деценије. Исто тако, тоналитет боја понавља дотадашња искуства и најављује низ мртвих природа насликаних до 1965. године у сличном колориту: из тамно-мркоплаве (некад мркозелене) позадине на светлост израња светла површина стола претрпана блиставо осветљеним предметима. Светлост долази из непознатог извора с леве стране и обасјава десни полупрофил насликаног мушкарца, док титраво производи светле сенке предмета на белини стола.

Отвореност форме и неравнотежу подвлачи и особени, „разломљени“, то јест двоструки ракурс слике: посматрач гледа на лик мушкарца с турбаном фронтално, у висини очију, а на сто с предметима из горњег ракурса. Такав необичан кадар упућује на утицаје интимистичког сликарства предратног периода. У том смислу може се повући неколико паралела са узорима у српској уметности који су могли инспирисати овакав приступ (*Слика 4*). Пошто је Академију ликовних уметности завршила 1949. године, Мајда Курник је сликарство учила, између осталих, и код Марка Челебоновића, тада присутног у београдском миљеу у кратком периоду пре још једног одласка у Француску, када је и могла доћи у додир са његовим ентеријерима и мртвим природама. Његове композиције су једнако испуњене мноштвом предмета, присутних у атељеу или дому уметника, које је волео да слика – гипсаним одливцима глава, керамичким посудама, скулптурама, вазама, комадима тканина, плодовима и цвећем (Живковић, 1977). Као и код Челебоновића, код Мајде Курник се детаљи већих композиција цитирају у другим делима, а у репетицији предмета сваки пут се истиче њихов нови и узбудљиви контекст. Пластично и колористички представљени предмети, наглашени у мрачној позадини

[4] Каталошки подаци дела: Мајда Курник, *Мртва природа са портретом Марклена Мосијенка* (1956), уље на платну, димензије 72 x 116 cm, инв. бр. 61.

која затвара простор слике у искошеном кадру, упућују и на мртве природе Мила Милуновића (такође Мајдиног учитеља) и Љубице Цуце Сокић (Јаничић, 2002).

Портрет као симболичка репрезентација

Прилику за анализу слике с иконографског становишта, пружа првенствено њен портретни аспект, односно лик сликаркиног супруга и колеге сликара Марклена Мосијенка, овде приказаног у источњачком костиму. Турбан на његовој глави поново евоцира сликарство Марка Челебоновића, и његову слику *Жена са турбаном* (1933) (Јованов, 2009), која је била изложена 1952. године на изложби у Музеју града Београда као део збирке дипломате Павла Бељанског, када се, вероватно, Мајда Курник сусрела с њом (*Слика 5*). Ипак, ово није једини пут да се у сликарству Курникове појављује костим. Уметница у више наврата слика аутопортрете с различитим капама, али *Ауторпортрет са капом од папира* (1962) и *Аутопортрет* (1964), на коме је она са неком врстом оглавка, највише сугеришу прерушавање и маскараду. Овакво присуство оријенталног костима или ношње са израженим етничким елементима можемо пратити уназад све до доба француских импресиониста и постимпресиониста, али и раније. Од прихватања утицаја примитивне уметности у виду афричке скулптуре (Пикасо), преко усвајања естетских постулата јапанских естампи – цртеж, кадар, дезен, орнамент (Винсент Ван Гог) и уношења представа предмета донесених са Далеког истока у слику (Едуар Мане), до фотографисања уметника у костиму (Анри де Тулуз-Лотрек), цитирање етничких обележја оријенталне иконографије и орнаментике један је од фактора који су учествовали у рађању модерне уметности (Wichmann, 2007). Фотографија као предложак за слику *Тулуз-Лотрек у кимону, са лепезом и јапанском лутком* (1892), као и Матисова слика *Лорет са белим турбаном* (1916), само су неки од многих примера костимирања сликарског модела.[5]

Паралела у уметности: Манеов *Портрет Емила Золе*

Употреба оријенталне иконографије само је један од нивоа на којима је могуће поредити слику Мајде Курник и дело Едуара Манеа *Портрет Емила Золе*, из 1868. године. Обе слике сугеришу интересовање аутора за егзотичне уметничке појаве и културе, интересовање које се руководи „не само емпиријском стварношћу, него и мешавином чежњи, потискивања, улога и пројекција“ (Said, 1992, p. 141). Једна од кључних карактеристика импресионизма, еклектично комбиновање источњачких и западњачких искустава у оквиру слике (Wichmann, 2007), код Манеа је опредмећена, између осталог, коришћењем композиционих принципа јапанске графике у приказу модерног грађанског портрета. С друге стране, у делу Мајде

[5] Тканина омотана око главе често је сликарима служила као заштита од прашине и фарбе током сликања, и у неким примерима су аутопортрети с турбаном настајали као последица ове праксе (Шарден, *Аутопортрет са наочарима*, 1771; *Аутопортрет са визиром*, 1775).

Курник овај еклектицизам добија свој пуни смисао тек на нивоу тема и мотива.

Постоји велик број композиционих сличности између ова два дела: фигура мушкарца приказана у полупрофилу, загледана је у даљину док седи крај површине стола испуњене личним предметима уметника; кадар слике у оба случаја одсеца доњи део тела личности, док тамна позадина и дугачке вертикале (или хоризонтале) затварају плитку трећу димензију. Искошен ракурс дозвољава посматрачу да детаљно сагледа предмете на столу: керамичке посуде и остале, нехајно разбацане ствари. На оба платна приказана је отворена књига (Зола највероватније чита Гонкура (Wichmann, 2007), а Мосијенко Броха или Хемингвеја (Станић, 1980)). Свитак са источњачким пејзажом и јапанска графика код Манеа, у остварењу Мајде Курник су замењени копијом античке скулптуре, народним везом на шалу и оријенталним бокалом и ћупом.

Међутим, Мајда Курник предузима две значајне измене у односу на Манеов иконографски образац. Средишњи положај Манеовог Золе, окруженог јапанским естампама, сугерише да се овај писац, као узор уметности Запада, налази у хармонији с репрезентацијама оријенталне уметности. Насупрот томе, лик уметника код Курникове својим положајем наглашава напетост и несклад, или барем дистанцираност двају културних образаца. Постоји и разлика у односу приказаног уметника према књизи као иконографском елементу: док Зола контемплира над штивом које му је још увек у руци, Мосијенко делује и физички и ментално дистанцирано од књиге, чиме се овај предмет поново своди на елемент мртве природе.

Оријентализам и етно мотиви на слици

Употреба компоненти локалног етничког наслеђа обогаћује иконографску поставку овог остварења Мајде Курник. Наиме, у клими ревалоризације уметничког наслеђа Југославије у периоду након раскида са идеологијом СССР-а, и као део припрема за изложбу средњовековне уметности народа Југославије у Паризу 1950. године (представљене домаћој публици у Загребу 1951), почетком педесетих година промовисан је пројекат систематског копирања фресака из српских средњовековних манастира. Ова пракса је учинила да фреско сликарство оствари утицај на савремену уметничку поетику и ликовни израз, и то најочигледније у случају Петра Лубарде, Лазара Возаревића и Александра Томашевића; и другим уметницима су средњовековна уметност, а с њом и народне рукотворине, постали извор мотива и сликарских подстицаја. Један од Мајдиних аутопортрета, насликан 1962. године, приказује уметницу која у једној руци држи траку – народну шареницу, а у другој сликарску четку. Стеван Станић у сећањима на Мајду Курник напомиње њену жељу да посети манастир Рамаћу и открије његово фреско сликарство (Станић, 1980); сам топао бакарни колорит њених слика могао би да потврди да је то и учинила. Како он сведочи, а *Мртва природа са портретом Марклена Мосијенка* доказује, у њеном атељеу је сакупљано благо

са оваквих излета:

> „[...]шарени облуци из Будве, сељачке преслице и дрвени ковчези македонских удавача, ружичасти кинески чајници, црвоточни дрвени апостол из Мајдиног Велења, фигуре од сламе, античке амфоре са острва Крапња..[...] У њеним отменим краљевским кобалтним и рубинским чашама (које је за последњи новац куповала по комисионима), у комадима кинеског порцулана, чинило се понекад да ће ухватити и помирити и мрак нашег средњег века и лагодни опојни мир једног Шардена“ (Станић, 1980, без пагинације).

Тај мрак је Мајда Курник волела да утка у тамне позадине својих композиција, док је драматична, дијагонална бела светлост у којој се купају њене мртве природе могла проћи кроз прозоре неке манастирске цркве.

Портрет уметника у атељеу

У свим осталим аутопортретима и портретима Мајда Курник не дефинише простор у којем се налази портретисана особа. У овом случају, реч је о атељеу у којем је сликарка живела, дакле о њеном интимном и радном простору – као што сведочи Стеван Станић, описујући важност и значај предмета који су свакодневно окруживали сликарку: „У том правом ’дворцу сиротих‘, у коме је највећи простор заузимао стари клавир, свака ’безначајна‘ ситница имала је своје велико тајно значење и лепоту“ (Станић, 1980, без пагинације).

Пружајући промишљен одабир сопствених „ситница“, Мајда Курник их ставља у нови контекст, стварајући предуслове за, како каже Гризелда Полок, „опозициони означујући простор“ (Pollock, 1999, p. 26). Наиме, уместо очекиваног и логичног присуства жене уметника у таквом амбијенту, долази до замене улога: приказује се личност мушкарца уметника, док сама сликарка преузима улогу „метафоричког женског посматрача“ (Pollock, 1996, p. 291). У таквој поставци, већ поменуто вишеструко – композиционо, симболичко и психолошко – дистанцирање портретисаног мушкарца уметника (то јест, човека с турбаном) од предмета мртве природе, добија још једно значење. С једне стране, човек с турбаном делује као странац зато што је окружен елементима који се конвенционално везују за „женско“ као родни аспект: кутијом с накитом, вазом за цвеће. Међутим, оваква релација упућује у исто време и на други, много далекосежнији закључак: услед изједначавања кроз контекст, и битни атрибути западне културне традиције – античка глава, рука, књига – бивају претворене у атрибуте *женске уметничке праксе*.

Отуда није ни најмање случајно што се у првом плану *Мртве природе са портретом Марклена Мосијенка,* напоредо с фигуром мушкарца, налази и

шал од везене тканине. Ради се о предмету који се, према „канонској подели на интелектуалне и мануелне уметничке форме, или на истински креативне и пуко декоративне делатности“ (Pollock, 1999, p. 25), сматра типичним продуктом ових других, резервисаних искључиво за жене. Експлицитно, готово демонстративно смештање такве творевине на равноправан ниво презентације с доминантним протагонистом класичног портрета, мушкарцем уметником, може се схватити двојако: као критика „друштвених пројекција шта су женска а шта мушка поља деловања и интересовања“ (Чупић, 2008, стр. 98), али и као демистификација ореола „мушкости“ као незаобилазног услова креације.

***

Ако говоримо о целокупном сликарском опусу Мајде Курник, оно открива спознаје о духовном бићу сликарке, о њеном односу према прошлости и љубави према малим стварима. Сликарство стварано током две деценије наговештава луцидност и визију једног интелектуалца, а пружа увид и у тиху патњу и бол сакривен у мрачном кутку сликаркине душе. Личност несвакидашње упорности и ведрине, свој је кредо пренела у животне, романтичне и меланхолично-топле представе аутентичних вредности. Учествујући у стварању нове уметности слободног света, у складу са сопственим унутрашњим виђењем, уважавала је традицију и историјско наслеђе. *Мртва природа са портретом Марклена Мосијенка* представља врхунско дело из опуса Мајде Курник и једно је од ремек дела фундуса Галерије ликовне уметнсти поклон збирке Рајка Мамузића. Ипак, оно је у литератури само поменуто – у критици се на њега ретко скреће посебна пажња. Као репрезентативно дело, овај портрет подвлачи главне постулате сликарства Мајде Курник и открива зрелог сликара чије слике живе сопственим животом. Ћелићева опсервација о потреби за кондензацијом (Ћелић, 1969) у делима Мајде Курник, овде је толико изражена у једној сложеној целини, да ће се развити до експлозије у њеним касним и трагичким темама. Кроз настојање да слику размотримо посредством различитих методолошких приступа показана је слојевитост, модерност и аутентичност овог дела. Оно остаје вредан споменик блиставости уметности „малих тема“ југословенског поетског реализма.

ЛИТЕРАТУРА

Аноним. (1969). *Из збирке Рајка Мамузића – слике*, Београд: Галерија УЛУС.

Антић, Д. (1977). *Неугасли трептај живота*. Борба, Београд, 29. мај.

Живковић, С. (1977). *Марко Челебоновић*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Јаничић, Г. (2002). *Сликарство српског интимистичког круга*. Нови Сад: Спомен-збирка Павла Бељанског.

Јованов, Ј. (Ур.) (2009). *Спомен-збирка Павла Бељанског*. Нови Сад: Спомен-

збирка Павла Бељанског.
Марковић, Л. (Ур.) (2006). *Мајда Курник – слике*. Нови Сад: Галерија ликовне уметности поклон збирка Рајка Мамузића.
Никић, Љ. (Ур.) (1968). *Мајда Курник (1920–1967)*. Београд: Удружење ликовних уметника Србије.
Протић, М. Б. (1970). *Српско сликарство XX века*. Београд: Нолит.
Станић С. (1980). *Страшна трава заборава*. Политика Базар, Београд.
Томовић, М. (2004). *Мајда Курник – Живот између јаве и сна*. У: Мајда Курник (1920-1967). Београд: Продајна галерија „Београд“.
Ћелић, С. (1969). Мајда Курник, 1920. – 1968. *Уметност 17*, Београд.
Челебоновић, А. (1953). *Слике Мајде Курник*. Борба, Београд, 6. децембар.
Чупић, С. (2008). *Теме и идеје модерног – Српско сликарство 1900–1941*. Нови Сад: Галерија Матице српске.
Ш., Н. (1973). *Косанчићев венац као Монмартр*. Вечерње новости, Београд, 30. август.

Anonim. (1950). *L'Art médiéval Yougoslave / Musée des monuments français; moulages et copies exécutés par des artistes Yougoslaves et Français*. Paris: Les presses artistiques.
Anonim. (1951). *Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije*. Zagreb: Umjetnički paviljon.
Ćelić, S. (1985). *Okupacija, rat i radne akcije u crtežima Majde Kurnik*. Beograd: Kulturni centar Beograda.
Ertl, V. (1973). *Dela savremene likovne umetnosti*. Novi Sad: Mašinski fakultet.
Krkljuš, V. i Predanić, N. (Ур.) (1968). *Zbirka Rajka Mamuzića.* Novi Sad: [bez izdavača].
Mamuzić, R. (1982). *Ratni crteži Majde Kurnik*. Novi Sad: Galerija likovne umetnosti poklon zbirka Rajka Mamuzića.
Pollock, G. (1996). The "View from Elsewhere": Extracts from a Semi-public Correspondence about the Visibility of Desire. In: *12 Views of Manet's Bar*. Princeton: Princeton University Press.
Pollock, G. (1999). *Differencing the Canon – Feminist Desire and the Writing of Art's Histories*, London: Routledge.
Said, E. (1992). Orientalism. In: *Art in Modern Culture: An Anthology of Critical Texts*. New York: Phaidon Press Ltd.
Wichmann, S. (2007). *Japonisme – The Japanese influence on Western art since 1858*. London: Thames and Hudson.

Sanja Stošić[1]
Filološki fakultet, Beograd

FILIPINI U ŠPANSKO KOLONIJALNO DOBA: VIŠE OD GRANICE KA AZIJI[2]

The transoceanic explorations organized by the Spaniards during more than three centuries (1565–1815) converted the sailing route Sevilla-Veracruz-Acapulco-Philippines into the backbone of commerce and, due to the Manila galleon trade, the capital of the Philippines emerged as an intersection of diverse cultural flows (Asian, Hispanic and Native) and main logistics base of the entire Orient. At the same time, the establishment of the European institutions, as well as the presence of the Eastern ideologies and Neo-Confucianism, contributed to the development of the Philippines as the only Catholic country in Asia, specific not only because of the Christianization of the Natives, but also because of the "Philippinization" of Christianity. Striving to point out the importance and the far reaching consequences of the conquest of the Philippines, in this paper we will try to give the appropriate critical analytical appraisal of current research topic in the cultural-historical context and, besides cultural aspects of colonization, we will analyze the economic consequences of a trans-Pacific trade. In view of the strong multicultural foundations which existed in the Philippine society from the pre-Hispanic period towards the end of the Spanish regime, we will demonstrate that the basic socio-economic and political structure of Spanish rule in the Philippines was a unique cultural phenomenon which has generated not only the birth of globalization, but also the cultural syncretism and national growth of the Filipino community.

Key words: Spanish colonial period, Philippines, Manila galleon trade, Christianization, Japan, China's "Silver Century"

Uvod

Podstaknuti Magelanovim otkrićem (1519–1521) i željom da osvoje novo prekookeansko tržište, Španci su uspeli da utvrde povratnu rutu preko Pacifika (*vuelta del poniente)* i, osnivanjem naseobine na Filipinima 1565. godine, stvorili su svoju bazu na Dalekom istoku.[3]

[1] sanja1@ptt.rs

[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija na Filološkom fakultetu u Beogradu, modul Kultura, pod mentorstvom prof. dr Ljiljane Marković.

[3] Filipinski arhipelag pripada jugoistočnoj Aziji i obuhvata 7.107 ostrva smeštenih između Tajvana na severu i Indonezije na jugu. Mora koja okružuju Filipine i odvajaju ih od azijskog kopna su Južno kinesko more na zapadu, Sulu more na jugozapadu i Celebesko more na jugu. Geografski, arhipelag se deli na tri dela: Luzon na severu

Nakon osvajanja Filipina, Španija je preko Sevilje, kao najvažnijeg finansijsko-trgovačkog centra, i Meksika, kao sedišta Nove Španije, održavala kontrolu pomorske trgovine, a veze Filipina sa Kinom i Portugalcima potvrdile su zemno jedinstvo prvi put u svetskoj istoriji.

Zahvaljujući Filipinima kao tački susreta Istoka i Zapada, i Manili kao *biseru Orijenta* (*Pearl of the Orient*), stvorena je osnova za ono što će do sredine XVIII veka biti poznato kao *špansko jezero* (*el lago español*), i što će, kao što ćemo videti, doprineti tome da se Španija izdvoji kao kolevka moderniteta.

Rukovodeći se kritičko-analitičkom metodom teorijske analize relevantne i dostupne stručne literature, to jest analizom istorijskih i hronoloških izvora koji doprinose objektivnom razumevanju datog kulturnog perioda, u radu smo pošli od hipoteze da Filipini u pomenutom razdoblju predstavljaju vredan izvor informacija i inspirativno polazište za analizu do danas značajnih multikulturalnih tokova.

U cilju što objektivnijeg sagledavanja onih momenata koji su doprineli/usporili kulturni razvoj kolonizovane zajednice, kao i novonastalih modela kulturnog ispoljavanja koji su direktna posledica međusobnog prožimanja različitih kulturnih matrica, u uvodnom delu rada dat je presek odgovarajućih kulturnih i sveukupnih okolnosti koje obeležavaju predkolonijalni kontekst španske i filipinske kulturne matrice. Nasuprot tome, centralni i završni deo rada posvećeni su analizi različitih načina percepcije ovog kulturnog i istorijskog razdoblja i proučavanju sinkretičkih vidova kulturnog ispoljavanja tipičnih za ovaj period.

Od prehispanskih do španskih Filipina

Stanovništvo. Pitanje porekla prvih Filipinaca je dugo bilo predmet rasprava i kontraverznih stavova. Naime, još od trenutka kada su kročili na tlo arhipelaga 1521. godine, Španci su pokušali da opišu različite narode Filipina. Tako je, na primer, španski hroničar Migel Lopes de Loarka (Miguel López de Loarca) 1582. godine podelio stanovnike arhipelaga na one koji su živeli duž obala i one koji su naseljavali planinske predele. Prema Loarkinim rečima, iako je između ovih naroda često vladalo neprijateljstvo, oni su zavisili jedni od drugih i međusobno su razmenjivali različita dobra (Blair & Robertson, 1903, pp. 121–125).

Kasnije je španski sveštenik Fransisko Kolin (Colín, 1903–1909) izdvojio sl. grupe naroda: Crnčiće (negrillos ili negritos), Indijce i Mavare (moros), a tokom XIX i XX veka plasirano je više različitih teorija o naseljavanju arhipelaga i uticaju indonežanske, malajske i austronežanske kulture na razvoj Filipinaca.[4]

(ostrvo Luzon i više manjih ostrva od kojih su najznačajnija Palavan i Mindoro), Visaja u centralnom delu (Samar, Negros, Panaj, Sebu, Bohol, Lejte) i Mindanao na jugu (sa obližnjim ostrvima, od kojih je najzanačajniji Sulu arhipelag).

[4] Ove teorije objašnjavaju poreklo Filipinaca migracijskim talasima koji su dolazili preko Tajvana, te se nazvaju migracionim teorijama (npr. teorija austrijskog filipiniste Blumentrita (Ferdinand Blumentritt) ili Otli Bejera (H. Otley Beyer).

Prema ovim teorijama,[5] pripadnike Negrito plemena (poznate kao Aeta, Ati ili Ita), odnosno veštih strelaca niskog rasta i crne puti, potisnuli su u brda Austronežani koji su imali razvijeniju kulturu (Jocano, 2001, pp. 107–120).

Osim Negritosa i potomaka indo-malajske civilizacije,[6] na Filipinima su takođe živeli i drugi narodi: Igoroti,[7] Busaosi, Buriksi, Ifugaosi, Mavari, Kinezi.[8]

Ove etničko-lingvističke grupe naroda organizovale su se zatim u lovačko-sakupljačka i ratnička plemena, manje plutokratije i lučke oblasti koje su kasnije prerasle u države, kraljevstva i sultanate.[9] Vremenom se razvila intenzivna trgovina između lučkih gradova i drugih azijskih zemalja (Kine, Indije, Japana, Tajlanda, Vijetnama i Indonezije), što je doprinelo prodoru islama,[10] budizma i hinduizma na Filipine.

Ipak, uprkos relativno razvijenom društveno-političkom uređenju i razvijenoj trgovini, nijedan od pomenutih naroda nije svojom prevlašću doveo do potpune unifikacije ostrva. Umesto toga, ostrva su bila uređena po principu talasokratije,[11] a njihovi vladari (poglavice ili *datus*, radže ili *rajah* i sultani ili *sultanes*) često su se međusobno sukobljavali.

Društveno uređenje i klasna struktura. Kako su najraniji opisi filipinske društvene zajednice delo španskih hroničara,[12] period prehispanskih Filipina vezuje se za period do sredine XVI veka. Prema ovim izvorima, jedini oblik društvene i političke organizacije na prehispanskim Filipinima bio je sistem barangaja (barangay) (Loarca, 1582; Morga, 1609; Blair & Robertson, 1903).

Barangaj je bio sastavni deo, tj. najmanja organizaciona jedinica ili jezgro urođeničke naseobine (pueblo), a činilo ga je od 30 do 100 porodica[13] ili zajednica roditelja, dece, rođaka i robova (Jocano, 1975, p. 9). Iako su barangaji često sklapali saveze radi obostrane koristi i zaštite od neprijatelja, bili su nezavisni jedni od drugih i dešavalo se da zarate zbog osvete ili potrebe za robovima.

Kako navodi Robert Foks (Fox, 1979, pp. 58–59), ekonomske aktivnosti u barangajima bile su zasnovane na korporativnim vrednostima i međusobnoj saradnji,

[5] D.P. Barrows, (1910). *The Negritos and Allied Types in the Philippines;* D.C. Worcester (1938). *Non Christian People of Philippine Island*; R.B. Bean. (1908). *The Benguet Igorot: A Somatic Study.*

[6] Kao, npr., Tagali koji su ţiveli na Luzonu i koji su zbog direktnog kontakta sa primorskim plemenima Bornea imali razvijeniju kulturu nego stanovnici ostrva Visajas.

[7] Nastanjeni na Pangasinanu.

[8] Prema Hartendorpu (A.V.H. Hartendorp), Kinezi su počeli da se bave trgovinom u ranom periodu naseljavanja Filipinskih ostrva, tj. sredinom XII veka (Hartendorp, 1958).

[9] Poput indijskog dinastičkog uređenja naseobine Butuana i Sebua, kraljevine Manile i Tondo, ili muslimanskih sultanata Sulu i Mingdanao.

[10] Islamski uticaj počeo je da se širi u XIII veku sa trgovcima i preobraćenicima iz Malezije i Indonezije. U XV veku već se ustalio na ostrvu Sulu, a 1565. godine i na Mindanau, Luzonu i Visajima.

[11] Oblik prostiranja moći zasnovan na vladanju morem.

[12] Mahom iz poslednje četvrtine XVI veka.

[13] U nekim slučajevima barangaj je okupljao i do 400 domaćinstava.

poznatoj kao bajanihan (bayanihan).[14] Srodstvo i udruživanje imali su veoma važnu ulogu na Filipinima i, umesto razvijene centralizovane birokratske države, postojali su brojni centri moći čiji vladari nisu težili da kolonizuju susede, već da ih pripoje svojoj zajednici. Istovremeno, kako je u filipinskom društvu preovladavao interes za prostornim ili horizontalnim širenjem zajednice, prilikom izbora vođe primat nije imao isključivo geneološki aspekt, već harizmatičnost i liderske sposobnosti ličnosti koje su procenjivane u skladu sa lokalnim kriterijumima svakog plemena (Rafael, 1988, pp. 13–15).

Barangaji su bili pod upravom vladara ili poglavice poznatog kao dato, a njihova socio-ekonomska struktura je bila hijerarhijski ustrojena u skladu sa različitim kastama: plemstvo ili *maharlikas*, slobodni građani ili *timaguas* i sluge ili *alipin* (Agoncillo, 1990, pp. 35–36).[15]

Kulturološki aspekti i religija. Uprkos geografskoj razuđenosti koja je uslovila postojanje različitih društvenih zajednica i njihovih kulturnih osobenosti, prehispanske filipinske narode u celini odlikovale su određene sličnosti u pogledu osnivanja naseobina, društvene strukture, sklonosti ka tetoviranju i religioznosti.

Prema rečima Džeroma Manisa (Manis, 1960, pp. 105–133), iako su barangaji postojali kao samostalne, izolovane društvene jedinice, njihovi žitelji delili su mnogo sličnosti: govorili su sličnim dijalektom, pevali slične pesme, slično se odevali i dr.

Kako navodi Galende, nema dokaza koji bi potvrdili da su Filipinci praktikovali sprovođenje verskih obreda prilikom rođenja, venčanja ili sahrana, osim u vreme žetve pirinča. Takođe, nisu postojali ni hramovi ili svetilišta, kao ni zvanična religija ili prihvaćene dogme,[16] već samo jedno vrhovno biće Batala (Bathala) kome su bila podređena sva ostala božanstva i bića. Iako su Filipinci priznavali postojanje Svevišnjeg tvorca (makapangyarihan), u samom jeziku i raznim dijalektima filipinskog nije bilo reči koje su izražavale ideju nebeskog, božanskog, pakla ili sličnih pojmova (Galende, 2003, p. 68).

Analizirajući kulturološki nivo prehispanskih zajednica, Amado Gerero (Amado Guerrero) ističe da se Filipini mogu jasno okarakterisati kao društvo u razvoju. Naime, budući da je u ovo vreme na arhipelagu postojao razvijen sistem navodnjavanja i terasastih polja pirinča, uzgoj stoke, ribolov, rudarstvo, proizvodnja oružja,[17] metalnih alatki i ukrasa, tkanje, brodogradnja, zatim razvijena međuostrvska trgovina,[18] kao i trgovina sa susednim zemljama,[19] vrlo je verovatno da bi i bez Španaca Filipini dostigli

[14] Porodice su gradile kuće, obrađivale polja i lovile da bi pomogle komšijama.

[15] Ove socijalne kategorije nisu ekvivalentne evropskim, tj. vođa barangaja (datu) nije isto što i kralj, niti je sluga (alipin) isto što i rob.

[16] Osim tzv. *babaylanes*, tj. sveštenica koje su učestvovale u svakodnevnim životnim aktivnostima, nije bilo sveštenika u pravom smislu reči.

[17] Pre dolaska Španaca, na severu Manile, muslimanska zajednica je već koristila topove kao naoružanje.

[18] Između Luzona i Mindanaoa.

[19] Još u IX veku, Sulu je bio važan trgovački centar koji je privlačio brodove iz Kambodže, Indonezije i Kine.

visok kulturno-civilizacijski nivo razvijenih evropskih društava (Guerrero, 1979, pp. 5–6).

U tom smislu, kao što će i dalje u radu biti prikazano, smatramo da razvoj Filipina ne bi trebalo poistovetiti sa pasivnim preuzimanjem stranih kulturoloških obrazaca, već pre shvatiti kao primer kulturološkog sinkretizma lokalnog karaktera.

Osvajanje i hispanizacija Filipina

Prve vesti o postojanju brojnih arhipelaga u Pacifiku Španci duguju portugalskom moreplovcu Ferdinandu Magelanu (Fernão de Magalhães) koji je, kao podanik španske krune, 1519. godine krenuo na put oko sveta.[20] Prešavši Tihi okean u potrazi za rutom do Ostrva začina koja bi Špancima omogućila plovidbu ka istoku bez bojazni od prelaska portugalske hemisfere definisane ugovorom iz Tordesiljasa (1494. godine), Magelan je 1520. godine otkrio prolaz iz Atlanskog okeana prema Aziji,[21] a 1521. godine ostrva koja je nazvao San Lasaro (San Lázaro).[22]

Nakon što je, u ime Karlosa I (Carlos I) zauzeo ostrvo Sebu, Magelan je 26. avgusta na ostrvu Maktan u okršaju sa urođenicima izgubio život, a njegova ekspedicija nastavila je put oko sveta pod vođstvom Elkana (Juan Sebastián de Elcano)[23] i vratila se u luku Sanlukar (Sanlúcar de Barrameda) 1522. godine. Povratak Elkana, koji je sa Molučkih ostrva doneo razne egzotične začine, probudio je interesovanje za osvajanje Indije i Kine i naveo španskу krunu da sukcesivno šalje ekspedicije iz prestonice i iz Nove Španije (Meksika) ka Dalekom istoku.

Posle Magelanove ekspedicije i Elkanovog povratka, prvu ekspediciju preko Tihog okeana ponovo je poveo Gomes de Espinosa (Gonzalo Gómez de Espinosa), a zatim je ka Molučkim ostvima iz Korunje krenuo Hofre de Loajasa (García Jofré de Loaysa).

Budući da na putu do Dalekog istoka još uvek nisu postojale baze na Tihom okeanu, šanse za uspeh ovih ekspedicija bile su skoro minimalne. Osvajanjem astečkog carstva u Meksiku (1519–1521), carstva Inka u Peruu (1530–1533) i zauzimanjem Čilea, stvorene su baze za plovidbu na zapadnim obalama Amerike, što ne samo što je olakšalo opremanje ekspedicija, već je i omogućilo njihov povratak.

Posle ekspedicije Savedre (Álvaro de Saavedra) usledila je ekspedicija Lopesa de Viljalobosa (Ruy López de Villalobos) koji je 1. novembra 1542. godine krenuo iz luke Huan Galjego (Juan Gallego) i otkrio ostrvo Tandaja (danas Lejte) i, u čast Filipa II

[20] Sačinjena od pet brodova (San Antonio, Trinidad, Concepción, Victoria, Santiago) i oko 270 ljudi, Magelanova ekspedicija otkrila je da se između Azije i Amerike nalazi okean prostraniji od Atlantskog i potvrdila je da je Zemlja lopta koja se okreće od zapada prema istoku. Učesnik ekspedicije Antonio Pigafeta (**Antonio Pigafetta**) napisao je dnevnik u kome opisuje Magelanovu plovidbu i 1525. godine objavio ga je kao *Izveštaj o prvom putovanju oko sveta*.

[21] Magelanov prolaz.

[22] Prva dva ostrva nazvao je Latinskim jedrima ili Ostrvima lopova (Las Velas Latinas ili Los Ladrones), a kasnije Marijanskim ostrvima (**Las Islas Marianas)**.

[23] Iako je prvi koji je oplovio svet zapravo bio Elkano, zahvaljujući izveštaju koji je izdat godinu dana kasnije, zabeleženo je Magelanovo ime.

(Felipe II), nazvao ga Filipini (Felipina).

Posle četiri neuspela pokušaja povratka ekspedicija u Novu Španiju preko Pacifika, na inicijativu vicekralja Luisa de Velaska (Luis de Velasco), organizovana je ekspedicija koja je poverena Migelu Lopesu de Legaspiju (Miguel López de Legazpi). Glavni cilj ove ekspedicije nije bilo osnivanje trajne naseobine na Filipinima, već prvenstveno pronalaženje povratne rute preko Pacifika (vuelta del poniente).

Iako je tokom nekoliko decenija španska kruna konstantno slala istraživačke ekspedicije na arhipelag, Filipini su postali sastavni deo španskog kraljevstva tek nakon Legaspijeve ekspedicije. Isplovivši 21. novembra 1564. godine iz luke Navidad (Navidad) u Meksiku, u pratnji svog strica i avgustinskog sveštenika, a nekada Mageljanovog saputnika Urdanete (Fray Andrés de Urdaneta), Legaspi je stigao do arhipelaga, tj. ostrva Ibabao (isla de Ibabao), a zatim preko Samara i Lejte do ostrva Sebu, gde je 27. aprila 1565. godine osnovao prvu španskuu naseobinu koju je nazvao San Migel (San Miguel) (Buzeta & Bravo, 1850, pp. 67–83).

Zahvaljujući unutrašnjim sukobima i trvenju lokalnih poglavara, Legaspi je uspeo da ostvari kontrolu nad većim delom Filipinskih ostrva i 1569. godine imenovan je za guvernera i glavnog upravnika (capitán general) Filipina. Veoma brzo nad većinom malih nezavisnih ostrvskih zajednica uspostavljen je oblik centralne vladavine španskog kraljevstva koji je do tada bio nepoznat na ovim prostorima.

Budući da je uspeo da uvede španski sistem enkomijende (sistema de encomiendas) i pospeši trgovinske odnose sa Kinezima, Legaspi se za kratko vreme pokazao kao veoma sposoban upravnik. Na lokaciji koja je obezbeđivala izvrsnu luku u Manilskom zalivu, imala brojnu populaciju i nije bila udaljena od luzonskih ražanih polja kao glavnih snabdevača hrane, 1571. godine Legaspi je osnovao Manilu, koja je 1595. postala prestonica, čime je Špancima osigurana pozicija na arhipelagu.

Da bi izbegao ponavljanje krvoprolića koje se desilo prilikom osvajanja Amerike, Filip II je izričito naredio da kolonizacija i pokrštavanje Filipina budu sprovedeni pacifistički, te je okupacija ostrva sprovedena na relativno miroljubiv način, tj. kao delo misionarskih aktivnosti.

Državnim službenicima povereni su administrativni poslovi, dok je odgovornost za versko preobraćanje urođenika u katoličanstvo pripala crkvenim redovima dominikanaca, franjevaca, avgustinaca i jezuita (Hidalgo, 1995).

Postavljajući lokalne lidere na niže nivoe kolonijalne uprave, Španci su uspostavili tradicionalnu seosku organizaciju i obezbedili sebi indirektan vid vladavine koji je potpomogao da se u ruralnim krajevima Filipina formira viša klasa plemstva ili glavešina (principalía), a filipinske ideje o komunalnoj upotrebi i vlasništvu zemlje zamene konceptom o privatnom, individualnom vlasništvu i dodeli titula (Ortiz Armengol, 1990).[24]

Paganski obredi i mitovi koje su misionari zatekli nisu bili odmah zabranjeni i

[24] U reorganizaciji prehispanskog društvenog uređenja, Španci su zadržali staru administrativnu jedinicu barangay na čije su čelo postavljani stari vladari (datus), ali imenovani kao poglavari barangaja (cabeza de barangay) ili šefovi lokalnih kancelarija. Pripadnici ovog staleža bili su oslobođeni poreza i imali su manja zaduženja u parohijskoj crkvi.

a priori odbacivani, već su neko vreme tolerisani kao autohtone kulturne forme. Da bi ubrzali proces evanđelizacije španski monasi su podučavali autohtono stanovništvo katehezi na španskom i tagalog jeziku, čime su uspeli da nametnu katoličko učenje na jedan skoro spontan način.[25]

Osim toga, proces hristijanizacije na Filipinima znatno je olakšavala i prirodna srdačnost i otvorenost lokalnih meštana koji su uvek gostoprimljivo i sa radoznalošću prilazili strancima, koje su nazivali *bagontao* (Galende, 2003, pp. 69–70).[26]

Priroda i značaj azijsko-hispanskih odnosa

Prema mišljenju Antonija de Morge (Antonio de Morga), iako su od 1565. godine Filipini zvanično bili deo španskog kraljevstva, Španija nije bila jedina koja je imala vlast na ovim prostorima. Dve veoma moćne sile, kao što su Japan i Kina, takođe su imale značajnu ulogu u razvoju Filipina. Ovaj uticaj stranih sila nije se odrazio samo na unutrašnju i spoljnu politiku Filipina, već je na duge staze uslovio i budućnost i razvoj arhipelaga, budući da je Španija u osnovi zavisila od kineskih proizvodnih, komercijalnih i organizacionih kapaciteta, kao i od japanskih doprinosa (Morga, 1609, pp. 129–131). U tom smislu, proučavajući Filipinska ostrva, nemoguće je ne uzeti u obzir različite i suprotstavljene društveno-ekonomske interese ova tri velika svetska giganta.

Manila, koja je bila centar kastiljanske kolonije, nalazila se u središtu regije globalne trgovinske mreže koja se formirala krajem XVI i početkom XVII veka i, kako navodi Džon Vils (John E. Wills), bila je poznata kao *kineski i japanski kolonijalni grad* (Wills, 1993, p. 99).

Odmah nakon što je Legaspi uspostavio španskу vladavinu na arhipelagu, izvestio je Filipa II o prisustvu kineskih džunki koje su donosile svilu, vunu, porcelan, parfeme, tkanine, gvožđe i kalaj i razmenjivale ove proizvode za zlato i vosak u lukama Luzona (Reed, 1978, p. 31). Od tada, svake godine se sa dolaskom kineskih brodova i broj Kineza koji su ostajali na ostrvu povećavao. Razlog tome nije bila isključivo njihova potraga za boljim životnim uslovima nego u Kini, već i nemogućnost da se zbog čestih monsuna tokom leta vrate u svoju zemlju jer, ukoliko bi krenuli na put ranije, ne bi imali dovoljno vremena za trgovinske transakcije te su ostajali tokom cele godine (Díaz-Trechuelo, 1966, p. 176).

Alberto Santamarija (Alberto Santamaria) jasno navodi da se broj kineskih i japanskih doseljenika rapidno povećavao, kao i da je azijska populacija vrlo brzo brojno nadmašila hispansku (Santamaria, 1966, pp. 76–81).

[25] Misionarske aktivnosti se nisu odnosile isključivo na verski rad. Plaćanjem enkomijende i prikupljanjem verskih priloga podignuta je katedrala u Manili sa episkopskom palatom, avgustinski, dominikanski i franjevački manastiri, kao i jezuitska kuća. Kralj je održavao bolnicu za Španace, a franjevci bolnicu za autohtono stanovništvo.

[26] Kada je reč o procesu filipinske hispanizacije, mora se imati na umu činjenica da je za dublje razumevanje ovog procesa neophodno posvetiti se podrobnijem proučavanju jezika i religije kao najvažnijim kulturnim formama, i kojima se mi, zbog ograničenosti obima ovog rada, nećemo detaljnije baviti.

Manila, multikulturni centar prekookeanske trgovine

Takmičeći se sa portugalskom trgovinom od Makaa do Indije, u Aziji je Manila predstavljala logističku bazu za ceo Orijent, baš kao što je to za Ameriku bio Akapulko[27] preko koga se spajala sa Peruom i kopnenim putem preko Verakruza slala robu do Evrope (Laorden, 2010, p. 20).

Iako je putovanje od Manile do Akapulka bilo jedno od najdužih i najneizvesnijih,[28] istovremeno je onima koji su se usuđivali da ga započnu garantovalo i najviše ekonomske dobiti. Utovar robe na galijama bio je organizovan po principu enkomijendi ili u skladu sa glasačkim listićima (boletas) koji su se dodeljivali, kupovali i prodavali u Manili i Akapulku. Šverc i krijumčarenje prekomerne količine robe bili su česta pojava, a nakon iskrcavanja, njena cena se najčešće udvostručavala (Martínez, 1993).

Tokom ranog perioda modernog uređenja Manile (1570–1640), španski odnosi sa Kinom i Japanom počeli su radikalno da se menjaju zahvaljujući dubokim političkim promenama koje su se odigrale u istočnoj Aziji, kao i smanjenju priliva srebra koje je iz Amerike stizalo na Filipine. Na taj način, sve tri sile doživljavale su prekretnice u svom razvoju, a njihov zajednički doprinos pretvorio je Manilu u urbani multikulturni fenomen neuporediv sa nekim drugim gradom u ovom ranom modernom periodu globalnih integracija (Tremml, 2008, p. 12).

Kako su Španci zavisili od kineskih i japanskih isporuka kojima su se snabdevali neophodnim dobrima, ali i od usluga koje su Kinezi i Japanci pružali i taksi koje su plaćali (almojarifazgo), stanovništvo Manile karakterisali su jaki odnosi međuzavisnosti. U nekim trenucima, Kinezi i Japanaci su, bilo finasijski ili vojno, pomagali Španacima da očuvaju suverenitet, da bi zauzvrat od španske vlade dobili protekciju i utočište, kao i mogućnost da njihovi trgovci slobodno učestvuju u trgovini, a zanatlije nesmetano pružaju širok spektar usluga (*Ibid.*, p. 14–15).

Međutim, ne samo što između Kineza i Japanaca koji su živeli u Manili skoro da nije bilo sličnosti, već se i stav samih Španaca prema ovim narodima razlikovao. Većina istočnih Azijata koji su stizali na Filipine, bili su, bilo u politikološkom, bilo u ekonomskom pogledu, izbeglice koje su bile diskriminisane i prihvatane sa podozrenjem (*Ibid.*, 2012, p. 2).

Ovakva etnička heterogenost i život u multikulturalnom okruženju, doprineo je tome da miroljubiva koegzistencija manilske urbane populacije često bude obojena tenzijama i nemirima, bilo između kineskih doseljenika i Španaca ili japanskih trgovaca i španskih vojnika[29] (Wray, 2001).

[27] Akapulko je bio centar u koji je stizala i iz koga se slala roba u Limu, kao što je to bila Manila kao spona sa Indijom, Cejlonom, Tajlandom, Kinom i Japanom.

[28] Nisu svi koji su isplovljavali iz Manile uspevali da prežive put do Akapulka. Putna dokumenta navode da je već nakon četvrtog meseca otprilike na brodu umiralo od četiri do šest osoba dnevno. Na jednoj od prvih galija iz XVI veka, od 400 osoba koje su krenule iz Manilie samo su 192 stigle do Akapulka.

[29] Iako je broj japanskih doesljenika bio znatno manji u odnosu na kineske, njihovo prisustvo prouzrokovalo je dosta problema Špancima.

Kako navodi Bridžit Treml (Birgit Tremml), početkom osamdesetih godina XVI veka, Kinezi u Manili su dobili zasebnu četvrt zvanu *parian*, a tokom XVII veka znatno se uvećao ne samo broj kineskih trgovaca i doseljenika (Šangajaca ili sangleyes), nego i pariana oko Manile (Tremml, 2012, pp. 13–14).[30]

U početku se kinesko naselje nalazilo unutar grada, ali je nakon požara u Manili 1583. godine, premešteno van gradskih zidina. Ipak, veliki broj kineskih zanatskih radnji i prodavnica i dalje je ostao u centru grada. Kineski proizvodi su često smatrani lepšim i jeftinijim u odnosu na španske. Zarađujući kao pekari, berberini, obućari ili trgovci, Šangajci su držali monopol nad gradskim uslugama i, putem trgovine sa južnom Kinom, obezbeđivali hranu za veliki broj žitelja Manile. Takođe, Kinezi su se bavili i ugostiteljstvom i proizvodili su gaderobu skrojenu po poslednjoj španskoj modi, zadovoljavajući žeđ nove elite za luksuzom (Hang-Sheng, 1975, p. 249).

Sa druge strane, početkom XVI veka, grupa japanskih pomoraca naselila se u severnom Luzonu, osnivajući na reci Kagajan grad Apari (Sato, 1994, p. 3).[31] Veoma brzo, počele su da se organizuju redovne trgovačke ture iz Nagasakija do Manile. Japanski trgovci prevozili su brašno, usoljenu ribu, oružje, svilu i razne rukotvorine, koje su, tokom prvih godina, razmenjivali za zlato, med i ogledala (Okada, 1984, p. 227).

U početku su japanski doseljenici živeli u gradu zajedno sa španskim stanovništvom, ali kako je japanska zajednica postajala sve jača i teža za kontrolu, španski zvaničnici su 1585. godine odlučili da dodele Japancima posebnu oblast *dilao* ili japansku četvrt (nihonmachi).[32]

Kao i Kinezi, mnogi Japanci uspeli su da steknu bogatstvo i društveni status u Manili tako što su imali sopstvene radnje, bavili se trgovinom ili radili kao kapetani, mornari, vojnici ili plaćenici španske krune (*Ibid*., 1983, p. 157).

Konačno, u skladu sa promenljivim situacijama u istočnoj Aziji, menjao se i stav španskih vlasti prema azijskom stanovništvu na Filipinima. Ponekad je hispano-azijska saradnja bila okrenuta ka produbljivanju odnosa, a ponekad su japanski i kineski trgovci bili progonjeni i prisiljavani da napuste Manilu. (Tremml, 2008, p. 23).

Ipak, bez obzira na odnos španskih vlasti prema azijskim doseljenicima, činjenica je da su stanovnici Kine i Japana predstavljali nešto više od običnih podanika španske krune budući da su u odnosu na svoje vladare bili ne samo ekonomski, već i brojno nadmoćniji.

Put srebra i galija iz Manile

Tokom kolonijalnog doba, odnosno od kraja XV do početka XIX veka, iberijski Pacifik[33] je bio prostor veoma razvijene trgovinske aktivnosti između Meksika, Perua

[30] Podaci o osnivanju prvog parijana variraju između 1579. i 1581. godine.

[31] Neki autori smatraju da je japanska imigracija počela još u XII veku.

[32] Stanovnici dilaa služili su se japanskim jezikom, nosili su kimono i drugu tradicionalnu odeću i negovali nacionalnu kuhinju i vidove zabave.

[33] Pacifička regija prostire se od Kalifornijskog zaliva na severu pa sve do oblasti Čilea na jugu, a

i Filipina. Potražnja za meksičkim i peruanskim srebrom na tržištu kineskog carstva omogućavala je uvoz azijskih dobara, kao što su svila, slonovača, drago kamenje, začini, porcelan i sl., a ključna tačka preko koje se odvijala trgovina bila je luka u Manili, jer je ruta Manila – Akapulko bila jedini legalni put koji je omogućavao razmenu robe između Nove Španije[34] i Filipina. Prema Atmanovoj proceni (Attman), izvoz srebra iz Evrope u Aziju početkom XVII veka obuhvatao je oko 44% španskog uvoza ove rude iz Amerike, odnosno 50% proizvodnje kovanog novca u Španiji (Attman, 1986, p. 33).

Veći deo srebra koji je stizao u to doba u kovnice Engleske, kao i drugih evropskih zemalja, pristizao je u obliku španskog srebrnjaka. Zbog svoje učestalosti na tržištu i veoma visokog kvaliteta, španski srebrni novac, a posebno kovanice „od osam" ili *reales de a ocho*, koristili su trgovci različitih nacionalnih pripadnosti na prostoru Baltika, Istoka i istočne Azije (Challis, 1978, pp. 192–193).

Španska galija iz Manile (Galeón de Manila) bila je sastavni deo flote koja je išla u Novu Španiju, a sve do druge polovine XVII veka srebro je činilo 85–95% američkog tovara koji je stizao u Španiju.[35] Plovidba od Nove Španije do Filipina trajala je oko tri meseca, ali je povratak bio mnogo komplikovaniji i trajao je od četiri do šest meseci. Brodovi su morali da isplove sa Filipina u pravcu severozapada i po nekoliko nedelja se bore sa jakim vetrovima dok ne bi dostigli od 35 do 40 stepeni geografske širine, približno u visini Japana, te u zoni tajfuna pronašli trgovačke vetrove[36] koji su bili dovoljno jaki da omoguće njihovo kretanje preko Pacifika do Kalifornije i okretanje na jugu u pravcu Nove Španije.[37]

Srebro iz Novog sveta prenosilo se preko Atlantika kroz Evropu i nakon mnogobrojnih trgovačkih ruta preko Baltika, Levanta i Rta Dobre nade konačno stizalo do kineskog tržišta. Prema Atmanu, 1550. godine minimalni iznos srebrnog novca koji je stizao u Evropu i Aziju bio je 2–3 miliona dolara, 1600. godine 4,4 miliona, oko 1650. godine 6 miliona, a do 1700. godine 8,5 miliona dolara (Attman, 1986, p. 78).[38]

Pacifik je bio alternativna ruta, odnosno direktan put kojim se moglo stići od Amerike do Kine. Galija iz Manile natovarena srebrom isplovljavala je iz Akapulka ka Filipinima gde je zatim tovar prebacivan brodovima do Kine. Količina srebra koja

njenim geografskim centrom mogla bi se smatrati oblast oko luke u Panami. Zemlje ovog regiona bile su deo političke jedinice koja je bila pod španskom vlašću i, iako su kasnije razdvojene, imale su slične obrazce kasnijeg socio-ekonomskog razvoja.

[34] Vicekraljevstvo Nove Španije sa centrom u današnjem Maksiku, obuhvatalo je i Arizonu, Kaliforniju, Kolorado, Severnu i Južnu Dakotu, Montaneu, Nevadu, Novi Meksiko, Teksas, Oklahomu, Vajoming, Jutu, teritorije do Gvatemale, zatim teritorije Floride, Luizijane i Nutke, sa glavnim gradom Meksikom i arhipelagom Filipina i Guamom.

[35] Ruta se završavala na ušću reke Gvadalkivir gde je roba isporučivana, jer se sav kraljevski novac, bez obzira na poreklo, slivao se u Kuću ugovora u Sevilji i svaki srebrnjak ili zlatnik iz američkih luka morao je da bude pažljivo registrovan.

[36] Trgovački vetrovi na severnoj hemisferi duvaju sa severoistoka, a na južnoj sa jugoistoka.

[37] Drugim rečima, odlazak je bio mnogo lakši od povratka jer je, osim rizika od uragana i oluja, postojao i rizik od piratskih napada, zbog čega se u metropoli nikada nije znao tačan datum povratka flote, a ponekad su se slali i ratni brodovi kao pojačanje.

[38] Pri čemu dolar vredi skoro koliko i jedan pezos.

je pristizala u Kinu galijom iz Manile uglavnom je bila daleko veća nego što je bilo zvanično poznato i ponekad je bila jednaka količini srebra koje je stizalo preko Evrope.

U prvoj polovini XVII veka količina srebra koje je uvezeno u Kinu svake godine je u proseku iznosila oko 116 tona, što je za oko 250% više nego u drugoj polovini XVI veka. Iako većina autora smatra da je od druge polovine XVII veka znatno opala količina srebra koja se prenosila prekookeanskom trgovinom, u celini gledano, priliv srebra preko Atlantika, kao i preko Pacifika, tokom celog XVII veka je rastao.

Prema istraživanjima koja je sproveo Han-šeng (Ch'üan Han-sheng), trgovinom u Manili se tokom celog XVII veka nastavio godišnji rast od preko dva miliona srebrnih pezosa. Poredeći istraživanja drugih autora i količine srebra koje su u Aziju donosili Portugalci i Holanđani, Flin i Hiraldes zaključuju da je tokom XVII veka godišnje u Aziju sa Filipina i Japana stizalo više od 51.12 tona srebra (Flynn & Giráldez, 1978, p. 437).

Zaključna razmatranja

Već po samom geografskom položaju, nalazeći se između Azije i Pacifika, Filipini su u kolonijalno doba bili deo trgovačke rute koja se protezala od Kine i Japana preko jugoistočne Azije do Indijskog potkontinenta i Arabijskog poluostrva. Na osnovu rute galija iz Manile Španija je preko Sevilje i meksičke luke Akapulko ostvarila viševekovnu kontrolu nad zonom transpacifičke trgovine, dok je Manila postala središte prve globalne trgovinske mreže i bastion španske kolonizacije Mikronezije i širenja katoličanstva na području Orijenta.

Put koji je prelazila španska galija iz Manile ili trgovački brod Nao iz Kine bio je prva pomorska ruta kojom je preko Pacifika uspostavljena veza između Azije i Amerike. Na ovaj način Manila se izdvojila kao mediajtor preko koga se odvijala veoma razvijena pomorska trgovina putem koje se Kina snabdevala srebrom, Japan i Amerika svilom, kolonije namirnicama i drugom robom, a Evropa luksuznim artiklima sa istoka.

Zahvaljujući prihodima ostvarenim od izvoza srebra u Kinu, Španija je bila u stanju da finansira borbe protiv kapitalističkih sila na severozapadu Evrope, a Japan je mogao da sprovede tržišne reforme i uspostavljanje kapitalističkog sistema u Aziji. Na osnovu malih troškova proizvodnje srebra u Japanu i Americi, kao i akumulacije srebra u Kini, u drugoj polovini XVII veka došlo je do pada vrednosti srebra na svetskom nivou, što je imalo odlučujuću ulogu u pojavi svetske inflacije i rasta cena, usponu i padu Španije, pojavi Japana kao nezavisne političke moći, začetku pacifičke ekonomije i mnogim drugim socio-ekonomskim dešavanjima.

Istovremeno, po svom kulturološkom profilu Filipini su bili jedna od najosobenijih enklava španske krune. Naime, kako su se na ostrvima arhipelaga tokom vekova razvijale brojne tradicije i običaji raznih naroda koji su još pre dolaska Španaca naselili ostrva, Filipinski arhipelag je bio pravi mozaik kulturne konvergencije različitih etničkih grupa koje su, nasuprot svojim osobenostima, živele sličnim načinom života.

Kako navodi Elizabet Bakus (Bacus, 1998, p. 54), još od početka prvog milenijuma

nove ere, preko Južnog kineskog mora odvijala se međunarodna trgovina između Kine i drugih naroda jugoistočne Azije, a filipinski narod ostrva Mindoro (poznat Kinezima kao Ma-i) učestvovao je direktno u ovoj trgovini sve do kasnog X veka. Na taj način, Filipinci su stalno bili izloženi kulturnoj interakciji sa pripadnicima drugih naroda i civilizacija i upravo ti različiti kulturološki uticaji obeležili su autohtonu kulturu Filipinskih ostrva, mada je španska kolonizacija na neki način prekinula tu interakciju.

U periodu od XVI do XIX veka, Španija i Meksiko izvršili su jak kulturološki uticaj na formiranje kulturnog, jezičkog i verskog identiteta Filipina. Ogromna udaljenost Filipinskog arhipelaga, kao i geografska razuđenost i etnička raznolikost ostrva, doprineli su pacifističkom osvajanju i specifičnom razvoju sinkretizma filipinske tradicionalne kulture i hispanskih kulturnih elemenata.[39]

Lokalno stanovništvo generalno je pristupilo verskom preobraćanju i prihvatanju hrišćanstva kao nečemu što je pozitivno i korisno. Tehnološka dostignuća zapadne civilizacije koja su Španci sa sobom doneli unapredila su ekonomiju i infrastrukturu ostrva, a španski jezik koji se upotrebljavao kao *lingua franca* omogućio je unifikaciju i administrativnu organizaciju države na teritoriji od preko sedam hiljada ostrva tokom više od tri veka.

Sa druge strane, azijski uticaj doprineo je specifičnoj kulturnoj mešavini ili hibridnosti filipinske zajednice zasnovane na odnosima duboke međuzavisnosti i ambivalentnosti. Iako se na Filipinima očuvala azijska kulturološka baza i religijsko-kulturalna idiosinkrazija Istoka, ideološki i kulturološki uticaj Zapada koji su doneli Španci asimilovao se sa autohtonim prvenstveno zahvaljujući uticaju religije. Delujući kao faktor ujedinjenja različitih etničkih grupa, hrišćanstvo je učinilo Filipine jedinom katoličkom zemljom Azije specifičnoj ne samo po hristijanizaciji autohtonog stanovništva, već i po filipinizaciji hrišćanstva (Barrón, 1992, pp. 99–100).

Tokom kolonijalnog doba španskog kraljevstva Filipini su bili najmodernije i najnaprednije azijsko društvo u svakom pogledu: socijalnom, administrativnom, političkom i ekonomskom.[40] Pod španskom upravom Filipinci ne samo da su izgradili svoj nacionalni identitet, već su se konstituisali kao jedna od najnaprednijih nacija na jugoistoku Azije (Ortiz Armengol, 1990).

Upravo ovako kompleksna kulturološka realnost Filipina u pomenutom periodu, utemeljena na interakciji i sučeljavanju evropskog i azijskog principa i istovremenom prožimanju lokalnih i kolonizatorskih kulturnih praksi, učinila je da Filipini budu ne samo hispanska granica ka Aziji, već i moćna kulturološka, religijska i geografska raskrsnica, ali i svojevrsna kolevka moderniteta.

IZVORI

[39] Primer koji to najbolje ilustruje svakako je prisustvo velikog broja crkvenih lica koja su u kontinuitetu naseljavala ostrva, vršila mirnu evanđelizaciju nad urođenicima i kontrolisala proces kolonizacije, pretvarajući Filipine u *zemlju misionara i katoličanstva.*

[40] Sa urbanističke i pravno-administrativne strane, Španci su doneli Filipincima političko ujedinjenje i administrativno-pravni poredak otelovljen u osnivanju gradova, zdravstvenog i obrazovnog sistema.

Boxer, C. R. (January 01, 1970). Plata es sangre: Sidelights on the drain of Spanish-American silver in the Far East, 1550–1700. *Philippine Studies 18 (1970),* 457–478.

Boxer, C. R., & Lilly Library (Indiana University, Bloomington). (1968). *Catalogue of Philippine manuscripts in the Lilly library*. Bloomington, Ind: Indiana University.

Castillero, C. A. (2008). *Los metales preciosos y la primera globalización*. Panama: Banco Nacional de Panamá

Filipiniana Book Guild. (1965). *The Colonization and conquest of the Philippines by Spain: Some contemporary source documents, 1559–1577*. Manila: Filipiniana Book Guild.

Lozoya, J. C. L. A. (1967). *Historia de España*. Barcelona: Salvat.

Sanz, A. C. (1993). *Sevilla y el comercio de Indias*. Madrid: Akal.

Spate, O. H. K. (1979). *The Spanish lake*. Minneapolis: University of Minnesota Press

LITERATURA

Agoncillo, T. A. (1990). *History of the Filipino people*. Quezon City [Philippines: Garotech Pub.

Álvarez, M. F. (1993). *Galeón de Acapulco: El viaje de la misericordia de Díos: relato histórico*. Madrid: Ediciones Polifemo

Attman, A. (1986). *American bullion in the European world trade, 1600–1800.* Göteborg: Kungl Vetenskaps- och Vitterhets Samhället

Bacus, E.A. (1998). Later prehistory of the Philippines: colonial images and archaeology. *Archaeology International, 2*, 54–56. doi:10.5334/ai.0216

Barrón, M. C. (1992). *La presencia novohispana en el Pacífico insular: Actas de segunas jornadas internacionales celebradas en la ciudad de México, del 17 al 21 de Septiembre de 1990*. México: Universidad Iberoamericana.

Blair, E., & Robertson, J. (eds. and trans.) (1903–1909). *The Philippines. 1493–1898*, 55 vols., Cleveland: Arthur H. Clark.

Buzeta, M., & Bravo, F. (1850). *Diccionario geográfico, estadístico, histórico, de la islas Filipinas*. Madrid: Impr. de J.C. de la Pena.

Challis, C. E. (1978). *The Tudor coinage*. Manchester [Eng.: Manchester University Press.

Colín, F. (1903-09). Native races and their customs. In Blair, E.H., & Robertson, J.A., (Eds.), *The Philippine Islands 1493–1898*. Vol. XL, (pp. 37–98). Cleveland: Arthur H. Clark,

Díaz-Trechuelo, Mª. L.. (1966). The role of the Chinese in the Philippine domestic economy (1570–1770). In Félix, A. Jr., (Ed.), (1966), *The Chinese in the Philippines 1570–1770 Vol 1.*, (pp. 175–210). Manila: Solidaridad Publishing House.

Domínguez, O. A. (1983). *Política y hacienda de Felipe IV: Antonio Domínguez Ortiz*. Madrid: Pegaso.

Flynn, D. (October 01, 1978). A new perspective on the Spanish price revolution:

The monetary approach to the balance of payments*1. *Explorations in Economic History, 15,* 4, 388–406.

Flynn, D. O., & Giráldez, A. (1995). Born with a "silver spoon": The origin of world trade in 1571. *Joumal of World History 6*, 2, 201–221.

Fox, Robert B. (1979). The Philippines in prehistoric times. In Mauro García (Ed.), *Readings in Philippine prehistory* (pp. 35–61). Manila: Filipiniana Book Guild

Galende, P. G. (2003). Evangelización, cultura y expansión. En Alfredo J. Morales y Cristian Pérez-Marín Salvador (Eds.), *Filipinas, puerta de Oriente. De Legazpi a Malaspina*. Madrid, Barcelona: SEACEX

Guerrero, A. (1979). *Philippine society and revolution*. Oakland, Calif: International Association of Filipino Patriots.

Hang-Sheng, C. (1969). The inflow of American silver into China from the Late Ming to the Mid-Ch'ing period. *The Journal of the Institute of Chinese Studies of the Chinese University of Hong Kong, 2,* 61–75.

Hartendorp, A. V. H. (1958). *History of industry and trade of the Philippines*. Manila: American Chamber of Commerce of the Philippines.

Hidalgo, N. P. (1995). *Encomienda, tributo y trabajo en Filipinas, 1570–1608*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.

Jocano, F. L. (1975). *The Philippines at the Spanish contact: Some major accounts of early Filipino society and culture*. Manila: MCS Enterprises Jocano,

F. L., & Jocano, F. L. (1998). *Filipino prehistory: Rediscovering precolonial heritage*. Metro Manila, Philippines: Punlad Research House.

Laorden, J. L. (2010). *El océano Pacífico „lago español"*. Preuzeto 6. maja 2011. sa: www.ciccp.es/imgweb/madrid/conferencias/luis/lagoespa2.pdf

Loarca, M. (1582). Relación de las Islas de Filipinas. In Emma Blair and J. Robertson, (eds and trans.), *The Philippine Island , 1493–1898*. Vol. V. pp. 121–125., Cleveland: Arthuus H Clark Co. 1903.

Manis, J. G. (April – June 1960). Philippine culture in transition. *Silliman Journal 2* (2), 105–133.

Morga, A. (1971). *Sucesos de las Islas Filipinas. 1609.* Cambridge: The Hakluyt Society – University Press,.

Okada, A. (1983). *Nichioukoushou to nanbanboueki,* (*Japanese-European relations and Nanban-trade*), Tokyo.

Okada, A. (1984). *Nanbansuizou* (*Some Thoughts on Nanban*), Tokyo

Ortiz, A. P. (1990). Una aproximación a la guerra de Filipinas. *Revista de Historia Militar, 34* (68), 83–178.

Pigafetta, A. (1899). *Primer viaje alrededor del mundo*. Madrid.

Rafael, V. L. (1988). *Contracting colonialism: Translation and Christian conversion in Tagalog society under early Spanish rule*. Ithaca, NY: Cornell University.

Reed, R. R. (1978). *Colonial Manila: The context of Hispanic urbanism and process of morphogenesis*. Berkeley: University of California Press.

Santamaria, A. O. P. (1966) The Chinese Parian (El Parian de los Sangleyes). In Alonso

Felix, Jr., ed., *The Chinese in the Philippines 1570–1770*, vol. I, *8,* 67–118.

Satō, T. (1994). *Firipin to Nihon: Kōryū 500-nen no kiseki = Five centuries of Filipino-Japanese relations*. Tōkyō: Saimaru Shuppankai.

Tremml, B. M. (2008). *Illustrating daily routine in multicultural Manila: A clash of premodern states in early modern Manila?* Retrieved April 18, 2011 from: http://www.paclas.org.ph/PAPERS/Tremml.pdf

Idem, (January 01, 2012). The global and the local: Problematic dynamics of the triangular trade in early modern Manila. *Journal of World History, 23*(3), 555–586.

Wills, J. E. (February 01, 1993). Maritime Asia, 1500–1800: The interactive emergence of European domination. *The American Historical Review, 98* (1), 83–105.

Wray, W. D. (2001). *The 17th-century Japanese diaspora. questions of boundary and policy.* Retrieved May 8, 2011 from: http://www.eh.net/XIIICongress/cd/papers/10wray383.pdf.

Klaudija Sedar[1]
University of Nova Gorica, Slovenia

PARISHES OF THE FORMER PREKMURIAN PART OF THE BEXIN ARCHDEACONSHIP TODAY[2]

Compared to other nowaday Slovenian regions, Prekmurje (Prekomurje) shows some specific development traits. In the past, up to the formation of the current borders, it never represented an independent geographical, economical, administrative or political unit, as it does now. Rather than that it was integrated in the Hungarian environment, whereby the common space was divided into two parts, each with its own civil and church administration.
This contribution presents the Southern or lower part of Prekmurje (Prekomurje), which belonged to Zagreb diocese as the Prekmurian part of the Bexin archdeaconship in the period between 1094 and 1777. Along with the Hungarian parishes, 5 nowaday Slovenian parishes belonged here: Dolnja Lendava, Turnišče, Dobrovnik, Bogojina and from 1760 also Beltinci. The emphasis is on the latter; based on the comparative method the state of the named parishes is given as it was in the past as well as the state of the Slovenian parishes on the territory of the former Prekmurian part of Bexin archdeaconship. All parishes that existed then are still existent; nevertheless time brought the establishment of six new ones.

Key words: Prekmurian part of Bexin archdeaconship, lower Prekmurje (Prekomurje), parishes (Dolnja) Lendava, Turnišče, Dobrovnik, Bogojina and Beltinci in the past and today.

Historical description of Prekmurje (Prekomurje)

The north-easternmost territory of nowaday Slovenia, Prekmurje (Prekomurje), has had a characteristic and therefore distinct historical development from the rest territory of nowadays Slovenia until the end of the First World War. In the 9th century this area was a part of the Lower Pannonia under the Slav princes Pribina and Kocelj who are responsible for the strengthening of Christianity in Pannonia (Granda, 2008, p. 93). The time of Kocelj is most known by the work of Slavic apostles Konstantin (Cyril) and Methodius, who had to move from Moravia into Kocelj's Pannonia in 867 due to

[1] klaudija.sedar@zrc-sazu.si
[2] The article is the result of the work I am preparing in the form of a doctoral dissertation within the module Cultural History, University of Nova Gorica, under the mentorship of Stane Granda PhD.

the opposition from the Frankish Latin clerics. Their mission was founded on Slavic worship which Kocelj, their scholar in religious teachings and Christian life, favoured greatly. Without doubt, St. Methodius also participated at Kocelj's political direction. After Kocelj's intervention Methodius's church politics was also confirmed by the pope Adrian II establishing him as the Pannonian-Moravian archbishop (Grivec, pp. 48−49). When after Kocelj's death in 874 the Slovene principality went into ruins and with it also the beginnings of the Church that performed services in national language, the same happened to the Church organization after Methodius's death in 885. At that time, the Germans drove his pupils out of Moravia or sold them into slavery and forbid Slavic church services. At the beginning of the 10th century, in the time of war tensions between East Frankish king Arnulf and Great Moravian king Svatopluk, a new nation emerged in the region of Mid-Danube, Hungarians, who entered lower Pannonia crossing the Danube and storm ravaged the territory (Grafenauer, 1955, pp. 53−56). According to Kos (1933, p. 145), Hungarian invasions undoubtedly stretched deep into Styria and the region around Drava river. There can be no word of a definite border for the Hungarian political area at that time, more of a border region. Their advances towards the west and southwest were only stopped by the bishop Ulrich and German king Otto I., when they defeated the Hungarians in 955 near Augsburg at the Battle of Lechfeld. This established the western border and thus ended the expansion of the new Hungarian fatherland. The Hungarians retreated to the Pannonian plain and settled in the interior of the acquired region (Göncz, 2004, pp. 16−17; Kontler, 2005, p. 39). With the formation of the Hungarian state at the end of the 11th century, Prekmurje (Prekomurje) became a part of its territory. After the collapse of Hungary in 1526, they came under the Habsburg rule (Granda, 2008, p. 94).

> From the religious point of view, Prekmurje (Prekomurje) came under the Hungarian church administration at the time of establishment of the Western Hungarian dioceses, but certainly in the time of king Ladislaus I of Hungary who expanded the Hungarian territory to the South and West in the years 1089 to 1091. The beginnings of Veszprém diocese supposedly go back to the time of the grand Prince Géza (ruled between 972 and 997), nevertheless, rather than Veszprém, Ostrogon was assigned as the seat of the new archdiocese for Kingdom of Hungary by Stephen I of Hungary (ruled between 1000 and 1038). The third established diocese in Hungary was most probably Győr, established before 1009 (Kristo, 1993, pp. 75-77). The initial Hungarian border between the years 955 and 1075 was still to the east of Prekmurje (Prekomurje) which was at that time still a part of the church administration in Salzburg.

The taking of Slavonija by Hungarians brought changes for Prekmurje (Prekomurje) as well as at this occasion; the defense belt in the basin of Krka-Mura-Drava rivers was ascended to the Hungarian county administrative organization and at the same time also directly under the administration of the Hungarian church. King Ladislaus soon after

that, in 1094, established a new diocese for the ascended parts to the Hungarian kingdom with the seat in Zagreb (Zelko, 1996, pp. 99; 130) and subjected it to the Hungarian archdiocese in Ostrogon. Thus the northern parts of Croatian territory were separated from the Knin diocese, which remained a part of the free national country. This event had a political significance as it made Zagreb an important city not only in religious sense but also politically. With the establishment of the diocese, Prekmurje (Prekomurje) was also officially included in the Hungarian religious and civil administration (Buntak, 1996, p. 31). As established by Krčelić, it is hard to determine the original borders of Zagreb diocese, as determined by the king Ladislaus, at the time of its establishment. It must have been really large, according to Rafael Levaković as much as 150 Hungarian miles wide and the same in length. King Ladislaus namely held the complete territory from the river Drava to the Alps, without having to take into consideration anybody else. The rest of Slavonia, which was not under Ladislaus at that time, was later acquired by his successor Koloman. According to this data it is a fact that Ladislaus took lower Slavonia and the territory of Zagreb (Krčelić, 1994, p. 24). Slightly in more detail, the territory of Zagreb diocese is described by Buntak (1996, p. 26), who claims it covered the territory of the former diocese in Sisak or the Pannonian part of the Knin diocese. The border therefore stretched towards the north across Drava and Mura, to the east in Lower Slavonia (up to Slatina, Valpovo and Pakrac) and towards south and southeast across Sava and Una into Bosnia. In the south, Zagreb diocese therefore bordered to the Knin and Bosnian dioceses, whereas in the east to the Hungarian dioceses in Pécs, Veszprém and Győr. This was the territory in which Zagreb bishop had the religious power and on the Kaptol also the secular power.

A large part of the territory north of the river Mura, therefore also the lower part of Prekmurje (Prekomurje) or Lendava deanery with its parishes in Bogojina, Turnišče, Dobrovnik, Dolnja Lendava and later Beltinci, became part of the newly established diocese in Zagreb (Zelko, 1996, p. 99). Upper Prekmurje (Prekomurje) remained under the Győr diocese. At the 1176 church council in Győr the king ruled that the church borders should be the same as the county borders, meaning they follow the line Velemér–Bogojina and forward in the direction of Murska Sobota. The common living space of the region was thereby divided until the church administration change in 1777, when all of Prekmurje (Prekomurje) (the complete Vás county from Győr diocese and thus the upper part of Prekmurje (Prekomurje) and the complete Transmuranus[3] district with eleven Hungarian and five Slovenian counties from the Zagreb diocese) came under the diocese in Szombathely which was established by Maria Theresa (Zelko, 1996, p. 134−140).

As the dioceses in the Hungarian and northern Croatian parts were normally quite large**,** they were further divided into archdeaconships. The same was true for the Zagreb

[3] Prekmurian district as a part of the Bexin archdeaconship or the Prekmurian part of the Bexin archdeaconship was known as *districtus Transmuranus*, as is evident from the visitation records of Zagreb diocese.

diocese, which had been divided into fourteen archdeaconships in the middle ages. The fifteenth archdeaconship, Turopolje, was established in 1771 by the Zagreb bishop Ivan Paxy. When exactly the division into fourteen archdeaconships was made is not clear, the first record of them is in *Statuti zagrebškega kaptola leta 1334* (Lukinovič, 2006, p. 14).

The territory of what is now Prekmurje (Prekomurje) belonged to two archdeaconships in the first half of the 14th century: Belmur and Bexin. *Belmur archdeaconship (archidiaconatus de Beelmura)* with the seat in Murska Sobota included upper Prekmurje (Prekomurje), was part of Győr diocese and belonged to the Vás county. This archdeaconship is only mentioned in a document from 1331, whereas there is no direct historical data on its scope and activities (Zelko, 1996, p. 140).

The Bexin archdeaconship (*archidiaconatus Bexin*) belonged to Zagreb diocese and Zala county and included territory north of Drava, with river Mura dividing it into two districts: Prekmurje (Prekomurje) and Medžimurje (Međumurje). It was named after a place in Hungary, called Becsehely (Škafar, 1979, p. 17; Csánki, 1897, p. 19), historically called Bekchyn, Bekchin, Bexin. The word is of Turkish origin and is derived from the Turkish word »bekchi« (the guard) or from the Turkish word »beg« (head, leader). In the first case, which is more probable, it denotes a settlement of border guards of Turkish descent, in the second case it would derive from a personal name (Holub, 1929, p. 409). Škafar, 1979, p. 17). It comprised of two parts: the first was Medžimurje (Međumurje) (*insula Murana*) and the second Prekmurje (Prekomurje) (*districtus ex altera parte Murae*). At first the name Bexin archdeaconship was only used for the area of Prekmurje (Prekomurje) and even if later the Medžimurje (Međumurje) parishes were annexed, the common name remained the same for both - Bexin archdeaconship (Zelko, 1996, p. 101; Škafar, 1979, p. 15). When exactly this unification happened is not clear. According to Farlati (1775, p. 402) it happened in 1314, according to Holub (1929, p. 409) before 1278, according to Zelko (1996, p. 101) at the beginning of 14th century, whereas Krčelić (1994, p. 25) writes, that the Medžimurje (Međumurje) archdeaconship unified with the Bexin during the time of Zagreb bishop St. Augustin Kažotić (1303–1322) with the decree of the council. It derived from the disputes between Zagreb and Salzburg bishops who both strived to expand their territory. Salzburg bishop tried to prove that the power of his Church ends at river Drava based on a decree from 829, whereas Zagreb bishop demanded the territory of ancient Pannonia. When they started to juggle with Styria and continuous disputes started taking place, the delegate of the Holy See, cardinal Gentili, brought a temporary resolution according to which none of them has the right to the Medžimurje (Međumurje) archdeaconship. The dispute was finally settled by the bishop St. Augustin, who ruled the parishes on this side of Drava to Bexin archdeaconship whereas the ones on the other side of Drava belonged to Styria. Thus he united the Medžimurje (Međumurje) archdeaconship with the Bexin archdeaconship (Krčelić, 1994, p. 25). Here it must be noted that the territory of Bexin archdeaconship was the border territory in national and political sense as well as in the religious sense and Croats, Slovenians and Hungarians all lived here at that time.

The Prekmurian part of the Bexin archdeaconship bordered to three dioceses – Salzburg, Győr und Veszprém and three archdeaconships – Spodnja Marka, Belmur and Zala (Škafar, 1979, p. 27). They incorporated 5 Prekmurian parishes: Turnišče, Dolnja Lendava, Dobrovnik, Bogojina and Beltinci, which was founded in 1760 as the last of the five. Apart from the five, there were another eleven Hungarian parishes that belonged to the Prekmurian district of the Bexin archdeaconship and under the church administration of Zagreb parish all the way to Nagykanizsa, which remained under Hungary after the Trianon peace in 1920.

The former five Prekmurian parishes are still active today. Turnišče, Dolnja Lendava and Dobrovnik were mentioned already in the census of 1334; Bogojina is mentioned in the second census in 1501, whereas the parish in Beltinci was founded only in the second half of the 18th century (Kovačič, 1926, p. 7).

As mentioned before, the Prekmurian parishes were divided between Győr and Zagreb dioceses since 11th century and annexed to the Szombathely diocese in 1777. The new arrangement was valid until 1923, when Prekmurje (Prekomurje) came under the Lavantin diocese.[4] In 2006 an independent diocese was established in Murska Sobota. Today, the diocese in Murska Sobota is divided into 36 parishes in 3 deaneries: Lendava, Ljutomer and Murska Sobota.

The deanery in Lendava, which is the subject of this work, is divided into 11 parishes: All of the former 5 – Lendava, Turnišče, Dobrovnik, Bogojina and Beltinci (they will be described in more detail later) and 6 new ones – Črenšovci (which had been a part of Turnišče parish), Hotiza (previously within Dolnja Lendava), Kobilje (previously Bogojina and later Dobrovnik), Odranci (previously within Beltinci) and Velika Polana (previously within Turnišče).

Lendava Parish

The first church in Lendava was mentioned around 840 in the time of Slav princes Kocel and Pribina when the parish was probably established. The original church was destroyed when the Hungarians came to this territory; therefore they built a new one in 1100, dedicated to St. Mary (Sobočan, 1994, p. 134). This church is later mentioned in the censuses of the Bexin archdeaconship parishes in 1334 and 1501 (Kovačič, 1926, p. 7−8), after which there is no more reliable data on it. Zelko (1982, p. 45) attributes its vanishing with its location at a very frequent road, making it vulnerable to Turkish raids and looting. Alongside this, there was a new church (more a chapel than a church) built at the inner part of Lendava square after 1512. It was dedicated to St. Catherine, the forerunner to the current parish church, and supported mostly by the Bánffy family. Perhaps, according to Zelko, the reason to build the new church was that the old St. Mary's church was decrepit and was in need of repair or renovation, but there could have

[4] From 1st June 1941 to 29th August 1946 the apostol administration was again taken over by the diocese in Szombathely (Zver, 2006, pp. 81–83).

been personal reasons of the mentioned family (Zelko, 1982, p. 45) as well. The church of St. Catherine has therefore been in use for religious ceremonies until 1751, when a new church was built, again dedicated to St. Catherine. As the inscription at the front of the tower says, the church was finished in 1751 and built to the honour of St. Catherine, the virgin and martyr: *HONORI SANCTAE CATHERINAE VIRGINIS ET MARTIRIS FUNDATA EX PIIS* VOTIS SURREXI.

The St. Catherine church is still the seat of the parish in Lendava. Already in the past it was one of the biggest parishes in lower Prekmurje (Prekomurje) as it included the most villages. At the end of the 17th century the parish contained 15 villages and at the end of the 18th century 16 villages and today, there are 17 villages within the Lendava parish (see table 1) as follows: Lendava, Dolga vas, Pince, Dolina, Čentiba, Mostje, Banuta, Kapca, Kot, Gaberje, Dolnji Lakoš, Gornji Lakoš, Lendavske gorice, Dolgovaške gorice, Petišovci, Marof and Trimlini.

Alongside the Lendava parish there is also an Evangelic parish, the only one in the territory of what is now lower Prekmurje (Prekomurje). It was established in the beginning of the 20th century, when its church was built. Since then, the Evangelic parish has been active continuously with approximately 110 members (Kerčmar, 1995, pp. 256−262).

Turnišče Parish

The Assumptioned St. Mary's church in Turnišče, the pre-parish of Beltinci, Črenšovci, Dokležovje and Velika Polana, has, according to Škafar (Škafar, 2006, p. 156), become the parish center at the same time as also a center for pilgrimages. He assumes that according to the medieval report on reconciliation in Turnišče in 1267, when the church was the place (*in ecclesia beatae Virginis sita in Churnuch*)[5] of reconciliation of Slovenian families Jure and Hahold from Dolnja Lendava. This assumption is also confirmed by the preserved wall painting of Mary in a coat, which is in its place in the apse from the original late Romanesque church (around 1300) in which the reconciliation took place. The church has therefore first been mentioned in 1267, but enlarged already in the second half of the 14th century, when the population of the parish increased (Zelko, 1996, pp. 224−225). The year of construction is confirmed by the visitational records from 1778: This parish church was built in 1383 from solid material with the help of Bánffy family.[6]

With occasional rebuilding, the church was the seat of the parish in Turnišče until the beginning of the 20th century, when a new church was proposed, despite the fact that by then the parishes of Beltinci (1760) and Črenšovci (1807) had developed from it and the existing church sufficed for the population. The new church was finished in 1915, yet the old church was not ruined as the new was built alongside the old one (Zelko, 1996,

[5] The place where the church in Turnišče is now was first named Črnec. For more on the place name Črnec see: Zelko, 2006, pp. 153–157.

[6] Ecclesia haec parochialis aedificata est anno 1383 per I.(nclytam) familiam Bamffianam ex solidis materialibus /…/. (SzPL, Visitatio canonica Szilyiana, 1778, p. 241).

pp. 229−230). The new parish church in Turnišče is certainly interesting from more angles. Apart from being the pilgrimage center of the parish, its cultural, historical and architectural image is important, such as for example the 14th century Johannes Aquila frescoes, the graves of some of the members of Lendava's Bánffy family and similar.

At the time of the establishment as well as many centuries later, it incorporated territories of the now separate parishes Turnišče, Beltinci, Črenšovci, Dokležovje, Odranci and Velika Polana. Today the parish is smaller as it incorporates only 6 villages (Turnišče, Gomilica, Nedelica, Lipa, Brezovica and Renkovci); nevertheless it is one of the bigger parishes within the diocese Murska Sobota. Turnišče is still an important religious center of lower Prekmurje (Prekomurje), this status has been reached centuries ago also through the fact that this was the seat of the Prekmurian vice archdeacons of the Zagreb diocese.

Dobrovnik Parish

The parish was definitely existent at the beginning of the 14th century as the church of St. Jacob in Dobrovnik was first mentioned in 1334, when Prekmurian parishes were listed in the census (Kovačič, 1926, p. 7). Zelko (1996, p. 247) based on data that there had been a church in Kobilje dedicated to St. Martin already in 1271 as well as a parish,[7] dates the existence of the parish to 13th century.

The church of St. Jacob as well as the parish had been visited by the Zagreb diocese in 1649 (NAZ, Canonical visitation, 1649) which means the Catholic religion had been restored by then. In 1747, according to Škafar (?, p.3) and Varga (1997, p. 131) Dobrovnik was caught in a fire that destroyed almost the entire village together with the church and historical documents. Yet the event is not mentioned in the visitation records of Zagreb diocese nor any later records, neither do other sources report on a new or renovated church (NAZ, Canonical visitation 1747−1774). Nevertheless, the new church was built in 1794−1796 and still stands (Zelko, 1996, p. 248).

The medieval parish consisted of 10 villages, whereas today, the parish has 5 villages (Dobrovnik, Žitkovci, Kamovci, Radmožanci in Genterovci) (see tables 1 and 2).

Bogojina Parish

The church of the Holy Trinity and its parish in Bogojina both probably originate in 14th century between the years 1334 and 1371 (Škafar, 1980, p. 36). They are first mentioned in the census of parishes of Zagreb diocese in 1501 as *Plebanus in Bagonya* (Kovačič, 1926, p. 8). During Reformation the parish in Bogojina, as well as the other parishes in the area, underwent a strong protestant change, which existed longest in Bogojina. As a Catholic parish it is namely only mentioned in the records from 1669 (NAZ, Canonical Visitation 1669, 7/VII, 26) and as such it is still active. In the meantime,

[7] The medieval Kobilje was completely ruined in the first half of the 17th century, including the church of St. Martin (Zelko, 1996, p. 247).

there has been a change of the parish patron and a new and bigger church was built. The change of patron into Ascension officially happened around 1811, but in fact this had already happened long before that, as this notion had been present before. The new church was built according to the plans of architect Jože Plečnik in years 1925−1927, during the office of the priest Baša (1908−1931). The old church was not demolished during the building of the new one, rather than that it was preserved as the entry into the mighty new church (Škafar, 1980, pp. 36−46). Nowadays, the parish in Bogojina includes 5 villages – Bogojina, Bukovnica, Filovci, Strehovci and Ivanci.

Beltinci Parish

Beltinci had been a part of the Turnišče parish until 1760. When the population grew steeply in the 18th century, the need for a new parish center became imminent, so that the needs for religious life among the population could be met. Until then, the people went to church in Turnišče but there were also some chapels in Beltinci, Črenšovci and in Dokležovje where the priest from Turnišče often came to give mass. Zelko (1975, p. 161) states two reasons for the establishment of the new parish in Beltinci: one is that Beltinci was in the center of the intended new parish and the other that there was also the seat of the landlord who influenced the decision for establishment greatly.

The initiative for the new parish came from the then feudal landowner general Ladislav Ebergényi, who is also the most deserving person for its founding apart from the parish administrator in Turnišče Nikolaj Gollacz. Formally the parish was established in 1760 and thus the right of patronage of the new parish was taken by the Beltinci landlords. Therefore the territory of the former parish in Turnišče was divided into two equal halves (Zelko, 1975, p. 161)

Apart from this in 1742 general Ladislav Ebergényi had a new church built at his own expense (*sumptibus Excellentissimi Domini Generalis Ladislai Ebergényi*) for approximately 2000 people (SzPL, Visitatio canonica Szilyana, 1778). This church of St. Ladislaus, named after a Hungarian king, still stands today, but was renovated and expanded at the end of the 19th century. It includes the villages of Beltinci, Bratonci, Gančani, Ižakovci, Lipovci and Melinci.

"Old" and new parishes

All parishes of the former Prekmurian part of the Bexin archdeaconship are still existent today. With the exception of parish Beltinci, which was established in the 18th century (1760) the other four were certainly already founded in the 14th century, yet they experienced the peak of their existence in the 17th and 18th century.

Alongside the "old" five parishes, 6 new parishes were established: Črenšovci (established in 1807), Velika Polana (established in 1938), Dokležovje (established in 1944), Kobilje (established in 1944), Hotiza (established in 1955) and Odranci (established in 1961) (Novak & Zver, 2006, pp. 244−247).

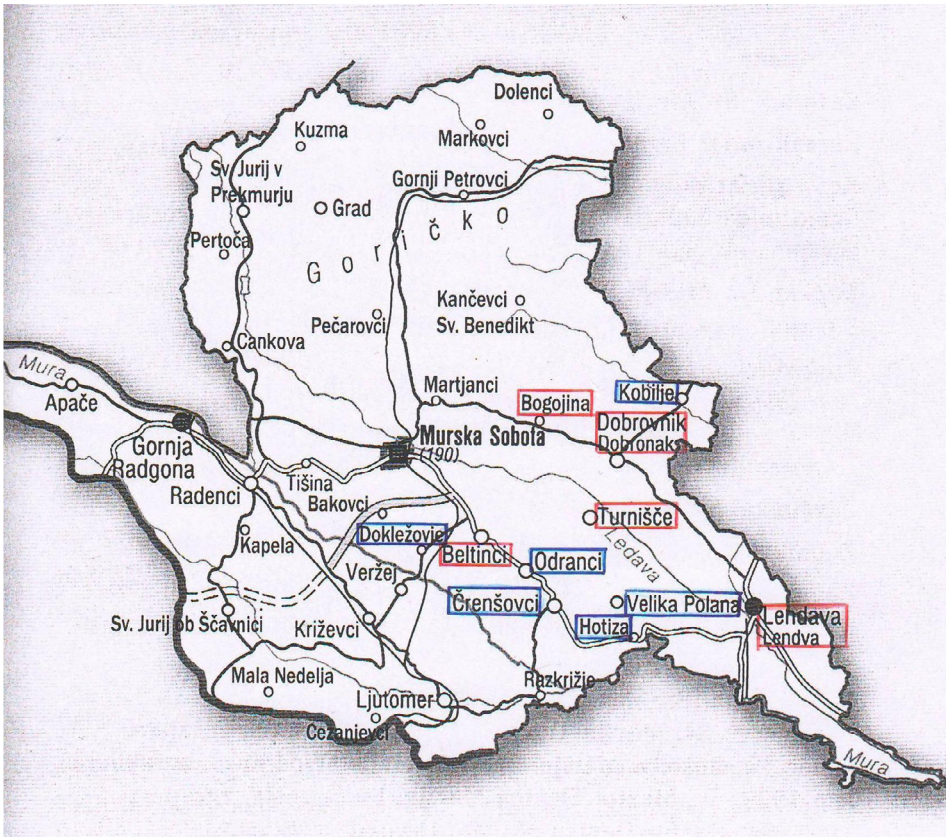

Figure 1. Parishes of the former Prekmurian part of Bexin archdeaconship. Source: Sedar after Novak & Zver (2006, p. 237).

Legend:

"old" parishes

new parishes

How the parishes changed through time is presented through the population numbers at the end of 17th century, end of 18th century and in 2002 when the last statistical census in the Republic of Slovenia was made.

Table 1
Population in the "old" parishes

Parishes	Year 1698[8]		Year 1771[9]		Year 2002[10]	
	Nr. of villages	Pop.*	Nr. of villages	Pop.*	Nr. of villages	Pop.*
Dolnja Lendava	15	3040	16	4383	17	9579
Turnišče	17	5675	10	3083	6	4272
Dobrovnik	10	1701	10	2148	5	1648
Bogojina	4	736	6	1034	5	1596
Beltinci	/	/	9	3533	6	6663
Total	46	11152	51	14181	39	23758

*Population

Table 2
Population in the new parishes

Parishes	Year 2002[11]	
	Nr. of villages	Population
Črenšovci	6	4080
Velika Polana	2	1294
Dokležovje	1	960
Kobilje	2	759
Hotiza	1	777
Odranci	1	1619
Total	13	9489

As can be seen from Table 1, at the end of the 17th century there were 11152 people

[8] The data is taken from Zelko, 1996,, pp. 80−82. Zelko gives the number 10.991 as the total population number of the former district of Dolnja Lendava, yet he stresses the data is not completely accurate. Some villages, now a part of Hungary, belonged to the Prekmurian parishes (five Hungarian villages were part of the Dobrovnik parish and one was part of Dolnja Lendava parish. On the other hand, Kobilje and Pince belonged to Hungarian parishes) and because of this the population is merely an estimate.
[9] NAZ, 1771.
[10] SURS (accessed 3. 1. 2013 at http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_naselja_prebivalstvo.asp).
[11] SURS (accessed 3. 1. 2013 at http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_naselja_prebivalstvo.asp).
[12] SURS (accessed 3. 1. 2013 at http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_naselja_prebivalstvo.asp).

living in the 46 villages, at the end of the 18th century 14181 people in 51 villages and in 2002 there were 23758 people living in 38 villages. This last number only shows population of the former parishes. This means that the actual population of lower Prekmurje (Prekomurje) contains the people living in the 6 new parishes (Table 2). On the territory of the former Prekmurian part of the Bexin archdeaconship there are therefore 11 parishes today, including 52 villages with a total population of 33247.

The parishes were much bigger in the past. The reason is the lower number of parishes in the past, which was in correspondence with the rules of the Hungarian king Stephen (Hozjan, 2006, pp. 19−20): ten neighbouring villages were supposed to build one parish church together. This church would then serve as the seat of the parish. Ten parishes were to form a decanate; two decanates (or sometimes more) were to form an archdeaconship with the territory the size of a medium-sized county. The second thing is that in the past, Prekmurian parishes included Hungarian parishes so that the actual number of Slovenian population was even smaller. In the 17th century, we can note a relatively low density of population, influenced mainly by the Turkish raids and after them also raids of the Kuruc. The population therefore started increasing in the 18th century when the living conditions got better. This expansion brought the need for establishment of new parishes. Until today, the number of parishes therefore rose, and due to this they now contain fewer villages. The exception is Lendava, where the number is constantly around 15.

Along with the doubling of the number of churches, the number of chapels rose as well. At founding a parish, first the churches were built and there were no chapels yet. These were built later, especially in the villages that were the farthest from the parish center and they were taken care of by the believers. Due to the distance from the center, the chapels also held masses and offered a kind of a sanctuary to the people, where they could find shelter. Usually these were also near cemeteries, where the people could bury their loved ones. Later the role and importance of the chapels changed and they mostly served as protection against natural and other disasters, to give thanks for the answered requests, to pray against wars and other misfortunes and also for meeting the spiritual needs of the parishioners (Zelko, 1972, p. 25; Zadnikar, 1991, pp. 7−10). In Prekmurje (Prekomurje) the building of chapels and other religious signs in the 16th and 17th centuries was definitely obstructed by long lasting religious fights and Turkish raids. In the past there were only 9 chapels in the area of lower Prekmurje (Prekomurje), as opposed to the 35 that can be found in the same area today.

Instead of the conclusion

The historical past of Prekmurje (Prekomurje) was definitely very varied and due to Reformation, Counter-Reformation and Turkish raids the ecclesiastical and civil were divided into two parts. The joining of the two parts in the church sense came in 1777 with the establishment of the diocese in Szombathely, which was crucial also for the cultural and linguistic orientation of Prekmurje (Prekomurje). With the elimination of the county

division, which persisted until 1919, the region finally flourished as a uniform space within the Slovenian country. The independent diocese in Murska Sobota, established in 2006, has additionally connected and consolidated Prekmurje (Prekomurje) as a region.

In the northern Prekmurje (Prekomurje), where Reformation left permanent tracks, the majority of population is still protestant, whereas the southern part of Prekmurje (Prekomurje) was very solidly Catholic and is still so today. All the parishes that were active in the past are still active today and thus have a long tradition. In addition to these there are some new ones as well.

The lower part of Prekmurje (Prekomurje) is therefore almost completely dominated by Catholic religion as it was in the past. Despite a short period of Reformation, Protestantism never really took hold. Nowadays therefore this territory only has one Evangelical church in Lendava, while in the upper part of Prekmurje (Prekomurje) there are eleven, which shows how Reformation is still very much present. In order to explain the current state, we need to go further back into history, when a new religious and cultural movement (Reformation) brought a new way of thinking and working and thus influenced the dynamics of the social relations. In the upper Prekmurje (Prekomurje), Evangelic religion never really ceased to exist despite the Counter-Reformation, whereas in the lower parts of Prekmurje (Prekomurje), Counter-Reformation radically changed the religious image of the region, which is still visible today. It is therefore a long tradition that was passed from generation to generation. The basic cultural element of the Prekmurian men has been and still is the religion.

Sources

NAZ – Diocese archive Zagreb:
Canonical visitation 1649, 6/VI, 29v.
Canonical visitation 1669, 7/VII, 26.
Canonical visitations 1747−1774, 75/VI−80/XI.
SURS – Statistical Office of the Republic of Slovenia:
Population, accessed 3. 1. 2013 at http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_naselja_prebivalstvo.asp
SzEL – Szombathely Egyházmegyei Levéltár:
Canonical visitation, I.1.c, Szily 6 (1778).

Literature

Buntak, F. (1996). *Povijest Zagreba*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
Csánki, D. (1897). *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. kötet. Budapest.
Farlati, D. (1775). Illyrici Sacri V. Ecclesia Jadertina cum suffraganeis et Ecclesia Zagrabiensis. Retrieved August 20, 2013 from:
http://books.google.si/books?id=B30UlCULpfMC&printsec=frontcover&hl=sl&sourc

e=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

Göncz, L. (2004): Madžari: kratka zgodovina Madžarov. Murska Sobota: Franc-Franc.

Grafenauer, B. (1955). *Zgodovina slovenskega naroda. II. zvezek. Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljenja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov*. Ljubljana: Kmečka knjiga.

Granda, S. (2008). *Mala zgodovina Slovenije*. Celje: Društvo Mohorjeva družba & Celjska Mohorjeva družba.

Grivec, F. (1937). Slovenski knez Kocelj, učenec in pokrovitelj sv. Cirila in Metoda. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1−4, 46−52.

Holub, J. (1929). *Zala megye története a középkorban*. I. kötet. Pécs.

Hozjan, A. (2006). Ponovna utrditev krščanstva v srednjeveškem Prekmurju in čas do pojava luteranstva: In S. Zver & F. Kuzmič (Ed.), *Škofija Murska Sobota: zgodovinski oris krščanstva v Pomurju* (pp.19−23). Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža.

Kerčmar, V. (1995). *Evangeličanska cerkev na Slovenskem*. Murska Sobota: Evangeličanska cerkev v Sloveniji.

Kontler, L. (2005). *Tisočletje v Srednji Evropi*: *madžarska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica.

Kos, M. (1933). K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 28, 144−153.

Kovačič, F. (1926). Gradivo za prekmursko zgodovino. Časopis za zgodovino in narodopisje, XXI, 1−20.

Krčelić, B., A. (1994). *Povijest Stolne crkve zagrebačke*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest.

Kristó, G. (1993). Die Arpaden-Dynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Budapest: Corvina.

Lukinović, A. (2006). Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije. I. Gorski arhiđakonat. Zagreb: Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije.

Novak, M. & Zver, S. (2006). Predstavitev župnij v novi škofiji. In S. Zver & F. Kuzmič (Ed.), *Škofija Murska Sobota: zgodovinski oris krščanstva v Pomurju* (pp.236−252) . Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža.

Sobočan, Š. (1994). *Moja župnija*. Murska Sobota: Podjetje za informiranje.

Škafar, I. (?). *Župnija sv. Jakoba st. Dobrovnik v Prekmurju* (Tipkopis). Župnijski arhiv Dobrovnik.

Škafar, I. (1979). Prekmurski del beksinskega arhidiakonata do leta 1400. *Croatica christiana periodica* III, 4, 9−50.

Škafar, I. (1980). Župnija Gospodovega vnebohoda v Bogojini. *Stopinje* (pp. 36−46). Murska Sobota: Pomursko pastoralno področje.

Škafar, V. (2006). Turniška cerkev – božjepotno svetišče. In F. Kuzmič (Ed.), *Jožef Sakovič – graditelj in buditelj: ob devetdesetletnici nove cerkve v Turnišču* (pp. 156−158). Turnišče: Mežnarski cej.

Varga, S. (1997). *A dobronaki plébánia történetéből*. Lendva: MNMI.

Zadnikar, M. (1991). *Slovenska znamenja*. Ljubljana: Družina.

Zelko, I. (1972). Zgodovina Bistric v Prekmurju. In G. Hozjan, *Sad ljubezni do Boga in domovine* (pp. 5−36). Murska Sobota: Pomurski tisk.

Zelko , I. (1975). *Cerkvenozgodovinska vprašanja ob novih dognanjih o družbeni in kolonizacijski zgodovini Turniške pražupnije*. Ljubljana: Teološka fakulteta.

Zelko, I. (1982). Dopolnilo k zgodovini lendavske župnije. *Stopinje* (pp. 42−54). Murska Sobota: Pomursko pastoralno področje.

Zelko, I. (1996). *Zgodovina Prekmurja: izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Zver, S. (2006). Nekaj zgodovinskih silhuet iz življenja Katoliške cerkve skozi 20. stoletje v Slovenski krajini. In S. Zver & F. Kuzmič (Ed.), *Škofija Murska Sobota: zgodovinski oris krščanstva v Pomurju* (pp. 79−87). Murska Sobota: Župnijski zavod sv. Miklavža.

V

Philosophy between Theory and Practice

Maša Gedrih[1]
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Katedra za filozofijo[2]

IZZIVI UNIVERZALNE ETIKE

Ethics crucially defines various levels of human existence. In the contemporary global world it seems more important than ever before, nevertheless, it is meeting serious problems, mainly the gap between theory and practice and between secular and religious approaches. The (un)ethical stand essentially determines the result. In my paper I will examine if global ethics is possible, with particular concern to bridge religious and secular ethics. I will argue that contemporary perception of reality as a construct, explorations of the nature of human mind and, an option worth considering, also insights of Buddhist philosophy on that matte, offer a sense of transcendence that links religious and secular ethics.
I will also point out some already existing examples. German theologian and philosopher Hans Küng and Tibetan monk and philosopher Dalai Lama both wrote several books on global ethics and the later often refers to the recent researches from the field of neuroscience. Methodologically my approach is interdisciplinary and intercultural. I wish to point out the potentials and power of managing our mind, as well as the benefit for ourselves and the others that arise from it and our consequent responsibility.

Key words: ethics, religion, secularism, mind, potentials, transcendence, inner transformation, reality as construct, Hans Küng, Dalai Lama, science

Ključna vloga etike

Etika bistveno definira različne ravni človekovega obstoja, od osebne do družbene. Določa naše delovne odnose, družinska razmerja, našo izbiro veroizpovedi, hobijev, nakupovalnih navad, izbire medicinskega sistema … Nobenega področja človekovega obstoja ni, ki ga ne bi bistveno določala etika.

V sodobnem globalnem času se zdi etika pomembnejša kot kadarkoli prej, ob tem pa se srečuje z resnimi težavami, predvsem povezanimi z razkorakom med teorijo in prakso, diverzifikacijo etičnih pristopov ter med sekularnimi in verskimi osnovami etike.

---

[1] E-mail: masa.gedrih@gmail.com
[2] The paper was written within the Doctoral Studies Curriculum of Philosophy at the Faculty of Philosophy, Ljubljana, mentored by Prof. Borut Ošlaj, PhD.

Kriza etike

Sodobni čas je čas krize, ki se kaže na vseh ravneh družbe, na mikro ravneh posameznika in na makro ravneh družbe kot celote. Dosti je govora o finančni in socialni krizi, krizi zdravstva, izobraževanja, umetnosti, družine, religije, ekološki krizi … V ozadju vseh teh kriz lahko zasledimo pomanjkanje etične drže, porast osredotočenosti nase in upad skrbi za skupno dobro.

Budistični in hinduistični teksti o našem času govorijo kot o času trpljenja in degeneracije (skt. *Kaliyuga*), ki je rezultat upada etičnih vrednot, porasta sebičnosti in brezobzirnosti do drugih bitij, človeških ali drugih. Razkroj vseh velikih civilizacij je spremljal upad etike.

20. stoletje je izumilo ogromne mučilnice za ljudi (npr. koncentracijska taborišča) in živali (za mesno industrijo glej npr. Peterson, 2011), to je čas najbolj množičnega suženjstva v zgodovini človeštva (trgovina z belim blagom[3]), avtodestruktivnega vedenja prej nezamisljivih razsežnosti (droge, anoreksija, ekstremni športi, avtodestruktivni motivi v umetnosti …), porasta avtoimunih bolezni, uničevanja narave navkljub zavesti o posledicah … Kaj bo prineslo 21. stoletje?

V Evropi je bila v preteklih stoletjih etika v domeni religije in ker je bila prevladujoča religija ena sama, je bila njena etika univerzalna. Če posplošimo, bi lahko rekli, da je veljalo: če ne deliš naše religije, si brezbožen, torej nisi etičen, saj je veljalo, da je etika posredovana od Boga. Resda so se v srednjem veku razcvetele različne nove ločine, vendar končni razplet ni bil pluralističen.

Danes živimo v post-sekularni družbi, ko niti religiozna niti sekularna etika ne moreta biti univerzalni. Religiozna etika je izgubila precejšen delež svojega vpliva, sekularna pa je ni uspela nadomestiti. Je tudi ne more, saj ji je del bistvenih premis religiozne etike tujih.

Religiozna etika je utemeljena na transcendenci, na zunanjemu arbitru glede dobrega in slabega, kar pa ni kompatibilno s sodobno znanostjo, torej ne more biti splošno sprejeta. Kvaliteta religiozne etike, ki pa je obenem tudi njena slabost, je normativnost verske morale. Ta združuje versko skupnost skozi enoten etičen kodeks, vendar lahko deluje dogmatično, konservativno ali diskriminatorno do tistih, ki niso pripadniki skupine ali imajo drugačne potrebe. V osnovi naj bi morala služila človeku, ne pa človek morali.[4] Normativnost, kot tud sam koncept ‚normalnega' (npr. Canguilhem, 1987 in Fromm, 1970), slonita na dihotomiji mi-oni, ob čemer je naše »normalno«, »pravilno« ipd., vse ostalo pa se znajde na drugem bregu, »ki se nas ne tiče« ali »nas ogroža«. To vprašanje inkluzivnosti / ekskluzivnosti je do neke mere značilnost katerekoli družbene entitete: za občutek pripadnosti eni skupini, mora obstajati nekaj zunaj nje.[5]

[3] Združeni narodi ocenjujejo, da je okoli 79 % trgovine z belim blagom namenjeno prostituciji in to opisujejo kot: »največjo trgovino s sužnji v zgodovini.« Velja za najhitreje rastočo kriminalno industrijo, na tem, da bo prerasla preprodajo drog. (Viri: BBC News: „Asia's sex trade is ‚slavery'"; Antislavery: Trafficing Reports; Prevention Works: Responding to Modern-Day Slavery idr.)

[4] Po drugi strani pa vodi odsotnost normativne etike v še hujše posledice.

[5] Verjetno je med religioznimi etikami izjema budistična, ki eksplicitno poudarja koncept

Sekularna etika je utemeljena v človeku in njegovem razumu, kar pomeni, da je samo-nanašajoča. Tu se zastavi vprašanje, k čemu bo človek stremel, v čem bo utemeljeval svoj duhovni razvoj, če je že samozadosten? Skozi ves novi vek lahko opazujemo nenehno oženje smisla, vse dokler ni postal zreduciran na najbolj profane užitke – govorimo lahko o biologizaciji smisla. Človek ne ve, kaj bi počel z racionalnostjo, oropano transcendence. Znašel se je v vrednostnem vakuumu, ki se kaže na vseh ravneh družbe. Samouresničitve, kakršne ponujajo potrošniške družbe se niso izkazale za izpolnjujoče in stranskih učinkov je veliko … Sekularna etika, utemeljena na racionalnosti in svoboščinah, resda spodbuja kritično mišljenje, ščiti družbene manjšine in je lahko relativno prožna, toda to držo izvaja vse do arbitrarnega oportunizma, raz-smišljenosti, in de-sakralizacije življenja. Manjka ji transcendenca – gibalo razvoja.

Na prvi pogled je videti, da vztrajno upadanje zaupanja v verske inštitucije določa smer zgodovine, toda namesto s koncem duhovnosti se srečujemo z diverzifikacijo njenih pojavnih oblik[6] in krepitvijo fundamentalizmov v odziv na družbene spremembe.

Tako religiozna kot sekularna etika imata dobre in slabe lastnosti. Delujeta izključujoče: ena je utemeljena v transcendenci, druga pa v človeku. Kako bi lahko združili dve tako različni paradigmi v enotno etiko? Morda smer nakazujejo analize postmoderne družbe?

Od verskega univerzalizma do mnoštva nekompatibilnih univerzalizmov

To vprašanje ima dolgo zgodovino, običajno pa velja, da Kantova etika predstavlja paradigmatski preskok od predhodne verske etike, njej pa so kot domine sledila številna nova iskanja in protireakcij nanje, ki pa niso nikoli uspele prerasti v univerzalno gibanje. Kantov izjemni prispevek k etiki se nahaja na prehodu med versko in sekularno etiko in odpira vprašanja, ki so se skozi nadaljevanje zgodovine osamosvajala v nove filozofske smeri.

Kantova deontološka etika (iz **δέον**: dolžnost + **λογία**) se hote in argumentirano distancira tako od etike vrline kot od konsekvencialistične oz. smotrnostne etike, s tem pa tudi od številnih verskih utemeljitev etike. Kantov *kategorični imperativ* – ravnaj tako, da lahko tvoje vedenje postane univerzalni zakon – odslikava *zlato pravilo*, temelj različnih etik, ki stremijo k univerzalnosti, tako verskih kot sekularnih. Kant je z načelom univerzalnosti (moralno načelo je dobro samo na sebi, ne glede na kontekst) **želel** preprečiti heteronomnost odstopanja od moralnega načela. Z zadržanostjo do obstoja Boga je postal eden od začetnikov sekularne filozofije, toda kljub temu, da moralnega zakona ne utemelji niti v Bogu niti v naravi, v *Kritiki praktičnega um*a govori o neločljivosti ideje boga od ideje najvišjega dobrega; morda zaradi časa, v katerem je živel. Po drugi strani pa *Kantov kopernikanski obrat* postavi v ospredje in središče novoveške filozofije **človeka in njegov** razum.

---

nepristranskosti (skt. *upekṣhā*) in o medsebojni povezanosti vseh bitij.

[6] Taylor (2007) nasprotuje Webrovi tezi o sekularizaciji in trdi, da religija ni izginila, pač pa se je diverzificirala in ponekod tudi okrepila.

Sledi čedalje bolj sekularni razvoj filozofije: prek utilitarizma industrijske Anglije (Bentham, Mill), ki je tlakovala pot liberalizmu in krepila individualizem, skozi etične preizkušnje in razočaranja XX. stoletja v postmoderno – to je čas eksistencializma (Kierkegaard, Nietzsche, Sartre …), poglobljenega in raznolikega prevpraševanja meta-etike (Hume, Moore, Smith, Berlin, Chomsky, Rorty …), biologistične evolucijske etike (Hume, Huxley, Dawkins …) itd. XX. stoletje je prineslo razvoj aplikativnih in specializiranih etik (medicinska, poslovna, vojaška, bioetika …) in v sodelovanju z drugimi polji vednosti (psihologijo, medicino, sociologijo …) je postala multidisciplinarna veda.

Toda to drobljenje discipline le **še bolj podčrtuje odsotnost krovne univerzalne etike.** Preletimo nekaj značilnih terminov, ki kažejo na posledice etične fragmentacije in relativizacije, tako tuje Kantu in njegovim predhodnikom: Jean-François Lyotard govori o koncu meta-zgodb z jasnimi ločnicami med resnicami in slepili ter o simulakrih, simulacijah in hiperrealnosti; Zygmunt Bauman govori o tekoči moderni s sočasnimi glasovi, amorfni in decentralizirani; Francis Fukuyama govori o koncu zgodovine; antropolog Daniel Miller izpostavlja, da je naša identiteta postala sinonimna z vzorci potrošništva; Thomas Kuhn in Paul Feyerabend govorita o inkomenzurabilnosti – odsotnosti verodostojnih meril, ki bi lahko združila heterogeno družbo; sodobna umetnost razpira vprašanja fragmentacije, eklektičnosti, odsotnosti globine itd.

Razvoj evropske zgodovine je potekal v prizadevanju za večjo svobodo in avtonomijo, iztekel pa se je v strah pred svobodo, strah pred izpraznjenostjo vseh določil, neznosno lahkostjo bivanja, arbitrarnostjo vrednot in resnic. V vlogi novih mesij pogosto nastopajo politiki in korporacije. Michael Billig (1995) govori o regresiji na najmanjše skupne imenovalce: tako se npr. ljudje v obupni želji po trdnih identitetah oprimejo najbolj grobih oblik nacionalizmov ali fundamentalizmov. Upanja preteklih dob so zamenjali dvomi, strahovi in hlastanje po instantni osebni zadovoljitvi. Je torej XXI. stoletje obsojeno na propad in pogubo? Ne nujno. Videti je, da etični čut preživi tudi v najbolj nečloveških pogojih bivanja (Frankl, 1992). Vprašanje pa je, na čem utemeljiti univerzalno etiko.

Na čem utemeljiti univerzalno etiko?

Teza tega članka je, da je univerzalna etika mogoča in sicer na podlagi dveh premis:

1. temeljni etični skupni imenovalci že obstajajo; utemeljimo jih lahko na sorodni naravi človeškega uma in ponazorimo z zgodovinskimi zgledi;
2. zaznavna realnost ni tako fiksna, kot jo običajno doživljamo, zato jo je mogoče zavestno oblikovati – (etična) družba je stvaritev (etičnih) posameznikov; oblikovati je mogoče tudi človekov um. Ko rahljanje »zunanje« realnosti razpre pogled »navznoter« in razkrije razvojni potencial uma, odpre prostor transcendence, ki je lahko tako sekularna kot verska.

Oblikovanje realnosti in oblikovanje uma

Posameznik (so)ustvarja realnost, v kateri biva. V tem srž človekove (etične) svobode in odgovornosti. To je dal slutiti že *Kantov kopernikanski obrat*, XX. stoletje pa je misel izpeljalo **še** dlje: stvarnik zaznavne realnosti ni zunanje bitje, ampak naš lasten razum. Robert Merton pravi, da se realnost vzpostavlja kot *self-fulfilling prophecy* (misel se materializira) in da naše koncepciranje realnosti funkcionira kot iluzija: po tem, ko jo vzpostavimo, je ne dojemamo več kot (lastno) stvaritev ali konstrukt, temveč, kot nekaj, kar obstaja samo po sebi in je tu od nekdaj tukaj. (Merton, 1948, Praprotnik, 1999) Sorodno tudi Berger in Luckmann govorita o reifikaciji konceptov in o družbeni konstrukciji realnosti (Luckmann, Th. in Berger, P., 1988).

Ideja ni nova, izpostavimo lahko predvsem epistemološke konstruktiviste (Watzlawick, Morin, von Glasersfeld, Luhman, pozni Wittgenstein, Varela in Maturana …), a je bila redko izpeljana do te mere, da bi bila *transformativna*. To je za našo temo bistveno, saj je prav notranja preobrazba orodje, ki lahko sekularni etiki omogoči transcendenco. V monoteističnih religijah so vzvišena, transformativna stanja uma delegirana od višjega bitja. Po drugi strani pa budistične filozofije polagajo velik pomen urjenju umskih zmožnosti v meditacijah, prek katerih dostopajo do transcendentnih, noetičnih stanj uma *od znotraj*, na podlagi ustreznih metod in vztrajnega dela.[7]

V sodobnem času vemo več o zunanjih pojavih kot o delovanju svojega lastnega uma. Vprašamo se lahko, koliko dejansko izbiramo njegove odzive in koliko delujemo na podlagi slepih odzivov? V evropski kulturi nismo vajeni kultivirati svoj um na podlagi stalnega motrenja in usmerjanja. To pa ne pomeni, da je te zmožnosti nimamo. Rahljanje zunanje realnosti razpre pogled navznoter. Odkritje potencialov uma je noetično in transformativno. Pogosto je opisano kot »prebujenje«.

Možnost tovrstne preobrazbe je pogosteje kot v filozofskih traktatih opisana v mitologijah, tako klasičnih in sodobnih. V filozofiji je moč uma nedvomno poudarjena, tudi njegova soudeleženost pri koncipiranju in kreiranju realnosti, ne stremi pa prav pogosto k preobražanju uma samega. Po drugi strani pa vsak arhetipski junak obeležuje prav to metanoio (μετάνοια: sprememba uma) ali metamorfozo (μεταμόρφωσις: iz **μετα**: preko, onkraj (nakazuje tudi spremembo) in **μορφή**: oblika) – človekov notranji preporod, zato se mi zdi vredno našteti nekaj primerov. Potrebo po uvidu onkraj prividne realnosti najdemo med drugim v Platonovi *Državi*, v paraboli o votlini, pri Leonardu da Vinciju (»Zbudil sem se le, da bi ugotovil, da preostali svet še spi.«), pri Shakespearu (Prospero v Viharju: »Iz takšne smo snovi kot sanje.«), Witgensteinu (»Spimo. Naše življenje je sen. Včasih pa se zbudimo, dovolj za dolgo, da se zavemo, da sanjamo.«) ali v Matrici (Morpheus: »Matrica je povsod. Vse okoli nas je. Celo zdaj, v tej sobi. … To je svet, ki je bil potegnjen čez tvoje oči, da bi te zaslepil pred resnico.« Neo: »Kakšno resnico?« Morpheus: »Da si suženj, Neo. Kot vsi ostali, si se rodil v okovih. V ječo, ki je ne moreš okusiti ali slišati ali čutiti. Ječo svojega uma.«). Ideja prebujenja v različnih kontekstih

[7] Razvijanje sposobnosti uma človeka naredi bolj funkcionalnega, ne le na specifično duhovnih področjih, temveč tudi v vsakdanjem življenju.

implicira svobodno voljo, s katero lahko človek vstopi v bolj izpolnjujočo realnost – na sekularen ali verski način.

Zavest o svojem deležu pri konstrukciji realnosti lahko človeka opolnomoči, da začne resneje prevzemati nase odgovornost tako svoje življenje kot za družbeni ekosistem, katerega del je. **Če se zaveda, da stanja njegovega uma (so)določajo stvarnost, bo v njegovem interesu samo-obvladovanje in razvijanje potencialov svojega uma.** Transformativna vloga je bila v preteklih stoletjih v domeni religije in zdi se, da sodobna filozofija nima ambicije po njej. Toda prav notranji razvoj je orodje transcendence, ki je dostopno tudi sekularni miselnosti. Filozofija lahko transformacijo doseže na podlagi razumevanju pojavne realnosti in **človeškega uma**. To kažejo kažejo sodobne zahodne filozofije in znanosti in budistične filozofije. Budistično epistemologijo, logiko, ontologijo, etiko ipd. je mogoče brati s sekularnega stališča, hkrati pa je izrazito transformativno usmerjena.

Poleg tega pa danes številne znanstvene vede govorijo o tem, da je skonstruiranosti realnosti in naši vlogi pri tem. Te implikacije najdemo v kvantni fiziki (npr. pri udeleženosti opazovalca), v medicini (npr. pri opažanju, da meditacija spremeni genetski material), v psihologiji (ki govori npr. o rekonstrukcijah spomina), v sociologiji (npr. pri uveljavljanju rasistične ideologije) itd. Naš odnos do realnosti ni več tako trden in neodvisen od nas, kot se je zdel pred stoletji.

Svetovni etos in univerzalna etika – Hans Küng in Dalajlama

Oglejmo si temo univerzalne etike še s praktičnega vidika. Številni filozofi so se lotili teme univerzalnosti, nekateri v želji po (danes nemogoči) družbeni homogenosti, drugi vključujoč pluralizem; nekateri znotraj verskega univerzalizma, drugi sekularnega. Razkoraka med versko in sekularno etiko pa se je lotil redkokdo.

Ob koncu dvajsetega stoletja sta dva posameznika vsak zase začela snovati sorodne načrte o novi etični paradigmi, ki bi združevala ljudi različnih ras, kultur in življenjskih nazorov. Oba sta izhajala iz zavesti, da je etika ključnega pomena za dobrobit človeštva in da mora v sodobnem globalnem svetu nagovarjati tako verujoče kot rastočo množico ljudi, ki se ne opredeljuje za nobeno veroizpoved. To sta švicarski katoliški teolog Hans Küng in tibetanski menih in Nobelov nagrajenec za mir Tenzin Gyatso, 14. Dalajlama.

Njuno delo se osredotoča na tematiko univerzalnih vrednot, Dalajlama pa se obenem sklicuje na delovanje človekovega uma in na sodobno znanost, predvsem nevroznanost in kvantno fiziko.[8]

Hans Küng in svetovni etos

Hans Küng se je rodil 19. marca 1928 v Švici. Filozofijo in teologijo je študiral

[8] Mind and Life Institute, ki ga vodi, že več kot desetletje organizira dialoge med zahodnimi znanstveniki in budističnimi učenjaki, saj se nauki obeh močno prepletajo. Vzporedno vrhunske zahodne univerze vabijo Dalajlamo in druge visoke praktikante v svoje predavalnice, laboratorije in inštitute.

na papeški Gregorijanski univerzi, bil posvečen v duhovnika, izobraževanje pa je nadaljeval na Sorbonni in drugod. Nastopal je kot strokovni svetovalec (peritus) drugega vatikanskega koncila in na tübingenški univerzi predaval teologijo. Ob vsej predanosti veri pa je ohranil svobodomiselnost in kritično držo, npr. skozi zagovarjanje sprememb znotraj rimskokatoliške cerkve, po katerih bi delovala bolj v skladu z evangelijem. (Küng, 2002, str. xviii) Leta 1990 je osnoval gibanje Weltethos (Svetovni etos). Sestavil je deklaracijo etičnih načel, ki so jo leta 1993 na Parlamentu svetovnih religij podpisali verski in duhovni voditelji z vsega sveta. Vrsto let že deluje v medverskem dialogu in piše knjige, predvsem s področja miru in medverskega dialoga.

Filozofija svetovnega etosa temelji na *zlatem pravilu* in štirih temeljnih načelih. Zlato pravilo lahko ubesedimo v: »Ne stori drugemu tega, česar ne želiš, da drugi storijo tebi.« Ta etična maksima izreka temeljno enakost sobivajočih in na njej slonečo empatijo. Videti je, da vse večje religije poznajo njegovo različico in utemeljujejo etiko na njem. **Štiri temeljna načela** pa so: nenasilje in spoštovanje vsega življenja (ne ubijaj); solidarnost in pravična gospodarska ureditev (ne kradi); strpnost in življenje iz resnice (ne laži); ter enakopravnost in partnerstvo med moškim in žensko. (Küng, 2012)

Na kakšen način je mogoče izobraževati o etiki? Etike ne moremo vsiliti od zunaj, ker se s tem sprevrže v kontraproduktiven moralizem. Če naj bo izobraževanje v etiki učinkovito, morajo etični normativi postati osebno načelo, ki je zraslo iz osebnega spoznanja. Küngov pristop poudarja vzgojni moment izobraževanja. Strokovnjaki, ki delajo v šolstvu, že dolgo opozarjajo na potrebo po tem. Družbene in osebne norme je mogoče ponotranjiti.

Da bi svetovni etos zaživel v praksi, je Küng ustanovil Fundacijo za svetovni etos, ki promovira etiko od najzgodnejšega otroštva dalje, na vseh ravneh družbe. Njeni glavni veji sta etika medosebnih in medkulturnih odnosov. Sodelovanje Fundacije s šolami in učitelji ima zdaj že dolgo zgodovino in veliko primerov dobrih praks. Mnogi učitelji kot prostovoljci vodijo seminarje in delavnice za učitelje, predavajo v šolah, cerkvah in organizirajo projekte za otroke in mladostnike, sodelujejo s šolami pri pripravi šolskih etičnih kodeksov .... Küng je v sodelovanju z nemško in švicarsko televizijo izoblikoval odmevno serijo oddaj o svetovnih religijah s poudarkom na etiki, z dodatkom, ki predstavlja svetovno etiko.

Dalajlama in univerzalna etika

14. Dalajlama se je rodil 6. julija 1935 na Tibetu. Ob vkorakanju Rdeče armade je še pred koncem šolanja prevzel funkcijo dalajlame, **študij** med spopadi končal in postal doktor znanosti (*lharampa geše*), kmalu zatem pa je, da bi zaščitil svoje življenje in delo, pobegnil je v Indijo. Najprej se je osredotočil na rekonstrukcijo tibetanske kulture in religije in pri mirovnih pogajanjih s Kitajsko ves čas vztrajal pri politiki nenasilja in srednje poti – Tibet je **želel spremeniti v območje miru, medsebojnega spoštovanja in** ekologije. Leta 1989 je prejel Nobelovo nagrado za mir, njegov mirovni načrt pa je ostal preslišan. Dalajlama predava klasično budistično filozofijo, za najširšo javnost pa

predvsem o univerzalni etiki (npr. Dalajlama, 2000). **Že vrsto let** intenzivno sodeluje z zahodnimi znanstveniki.

Dalajlama, v skladu z budistično tradicijo, ne propagira svoje religije kot edine prave za vse, pač pa uči o potrebi po različnih pristopih. Goreče se zavzema za medverski dialog, kritično mišljenje, etiko, mir in sožitje, v dobro nas in prihodnjih generacij. Dlje kot deluje na zahodu in v medverskih dialogih, bolj je ekspliciten v poudarjanju načel univerzalne etike, ki jo včasih imenuje tudi sekularna (npr. Dalajlama, 2011).

Njegova načela bi lahko povzeli v zavzemanje za temeljno enakost (nobeno bitje ne želi trpeti, vsako si želi biti srečno), na tej osnovi pa za sočutje do vseh bitij; na osnovi soodvisnosti vseh bitij v globalnem svetu se zavzema za univerzalno odgovornost (**če** škodimo drugemu, škodimo sebi; to utemeljuje s primeri iz ekologije, psihosomatske medicine in empiričnih izkustev, povezanih z občutenji sreče in nesreče); za kritično mišljenje in odgovornost; za samodisciplino (orodje za uresničitev stremljenj); mir (mir na svetu se začne z mirom v srcu; miren um je srečen um); in upanje (**človek** nosi v sebi potenciale in orodja, da jih uresniči).

Vidimo lahko, da so ta načela sorodna Küngovim, gredo pa, lahko bi rekli, korak dlje, v tem, da vedenjskim vzorcem, ki vodijo v sožitje, srečo in mir pridružuje še delo z umom, v katerem se ti vzorci porajajo. Po njegovem mnenju je namreč um izvor vsega. Način našega razmišljanja določa naš govor in naša dejanja in če želimo delati pri koreninah sreče in trpljenja, moramo delati s svojim umom, meni.

Medtem ko se je Küng v precejšnji meri osredotočil na temeljno izobraževanje in sodelovanje s šolskim sistemom, Dalajlama svoja načela in spoznanja širi predvsem v znanstvenih inštitucijah in med širšo javnostjo. Mimogrede, Dalajlama in Küng nista le sodelavca v etičnem poslanstvu in na medverskih dialogih, temveč tudi osebna prijatelja.

Dve vrsti ethosa

Religiozna in sekularna etika sta si bližje, kot se zdi na prvi pogled s še enega zornega kota. Kot pojasnjuje Borut Ošlaj (2008, 177):

»Beseda etika, kot vemo, izvira iz grškega pojma *ethos*, ki se pojavlja v dveh različnih zapisih, z dvema različnima pomenoma:

1) *ethos* (έθος) ; pomeni navado, običaj, šego. Izhajajoč iz tega pomena deluje etično tisti, ki ravna v skladu z običaji, navadami in moralnimi pravili, ki so vladali v antičnem polisu; torej mora slediti normam splošno priznanega moralnega kodeksa.
2) êthos (ήθος); pomeni karakter, značaj (prvotno celo bivališče, ne le ljudi, temveč tudi živali). Če izhajamo iz pojma êthos, potem deluje etično tisti, ki tradicionalnim merilom, običajem in normam ne sledi brezpogojno, temveč ravna iz avtonomnega uvida in premisleka; êthos zaznamuje samostojno vrednostno držo in se utrdi kot temelj kreposti.«

Obe etiki, morda bi ju lahko imenovali ‚normativna‘ in ‚kritična‘, imata svoje dobre in slabe plati in se dopolnjujeta. Prva človeka harmonizira z okoljem in mu naredi

življenje enostavnejše, bližje je religiozni etiki; če je ne spremlja druga vrsta etike, je nagnjena k izključevalnosti. Druga smer etičnega razmišljanja in delovanja človeku daje avtonomijo, utemeljena je na vsakokratni refleksiji situacije, lažje uvaja spremembe in je bližje sekularni etiki, obenem pa, če je ne spremlja normativna etika, lahko postane disharmonična.

V tem duhu lahko motrimo paradigmo svetovne oz. univerzalne etike: omogoča harmonijo in mir, obenem pa zmore kritično presojati vsakokratno situacijo in pravila vedenja prilagoditi trenutnim potrebam.

Znanost uma

Lepa načela so vedno dobrodošla, toda, če v sodobnem svetu nekaj ni kompatibilno z znanostjo, je avtomatično odpisano z odločevalnih diskurzov in obsojeno na družbeno periferijo. Kultura, v kateri živimo, nas ne opogumlja k raziskovanju svojega uma – naš lasten um nam je tujec. Toda del sodobne znanosti nas vodi nazaj k nam samim.

Angleški psiholog Richard Wiseman je osem let izvajal raziskave o sreči in vanje vključil na stotine ljudi. Opazil je, da je sreča – na videz subjektiven in nemerljiv dejavnik – bistveno odvisna od naravnanosti uma: »Pogosto razlike nastopijo zaradi pričakovanj. Ta vplivajo na to ali bomo nekaj poskusili, kako dolgo bomo vztrajali, ko ne uspemo, na to, kako se odzivamo na druge in kako se drugi odzivajo na nas.« (2004, str. 34) **Š**e pomembnejši dejavnik je odprtost uma, ki izhaja iz sproščenosti, v nasprotju z napetostjo, ki jo spremljata togost ali utirjenost. V Wisemanovem eksperimentu so ljudje, ki imajo pogosto srečo v življenju, sproščeno prišli na mesto srečanja in mimogrede opazili bankovec, ki jim ga je nastavil na pot, medtem, ko ljudje s smolo bankovca niso opazili, niso se ozirali okoli sebe, njihov svet je bil ožji. (2004, str. 53) Del odprtosti je tudi opuščanje oklepanja preteklosti: **»Ljudje s smolo** so nagnjeni k temu, da občemijo v smoli, ki jo imajo v življenju. (…) Ljudje s srečo pa počnejo nasprotno. Opustijo preteklost in se osredotočijo na prihodnost.**«** (2004, str. 145) **»Sreča ni magična sposobnost ali** darilo bogov,« povzame Wiseman, »pač pa je stanje uma – način, kako razmišljamo in kako se vedemo. Ljudje niso rojeni pod srečno ali nesrečno zvezdo, temveč zajeten delež svoje sreče ali smole ustvarijo skozi svoje misli, občutke in dejanja.« (2004, str. 172)

Vrsta raziskav je ponazorila, da je sočutnejši um srečnejši in da je mirnejši um bolj osredotočen in pozornejši. (Ricard, 2007) Videti je, da urjenje uma skozi meditacijo koristi tako meditantu kot njegovi okolici, npr. družinskim odnosom. Pozornost na um človeku pomaga, da opusti del avtomatizmov in postane njegov um odprtejši in prožnejši. Skozi to se poglobijo izkušnje miru, ljubezni, pozornosti, lucidnosti ipd. **»Pravzaprav, podrobneje ko znanstveniki raziskujejo umsko delovanje, bolj se približujejo budističnemu pogledu na um kot nenehno razvijajoči se** *dogodek*, ne pa kot določljivo entiteto,« piše Yongey Mingyur Rinpoče v knjigi *Radost življenja* (2008, str. 29). Opaža sorodnost med zahodnim pojmovanjem nevroplastičnosti in budističnim pojmovanjem prožnosti uma (tib. *le-su-rung-va*) in zmožnost človeka, da opusti navade, ki njega in njegovo okolico naredijo nesrečne. Preobrazba uma je ena od osrednjih tem budistične

filozofije.

Sorodno navaja Helen Phillips v *New Scientistu*: »Naši možgani vsako sekundo našega življenja ustvarijo milijon novih povezav. Ta dih jemajoča statistika podčrtuje osupljivo prožnost našega najbolj skrivnostnega organa. Poudarja, koliko se moramo še naučiti o strukturi svojih možganov, obenem pa razkriva izjemen pomen naših vsakdanjih izkušenj pri oblikovanju naših možganov v to, kar so.« In malo naprej: »Danes se nevroznanstveniki vse bolj osredotočajo na to, kako način našega življenja vodi v globoke in pogosto trajne spremembe v strukturi in povezanosti naših možganov. Osredotočajo se na to, kako nam tako raznolike izkušnje, kot so čustva, okolje, socialni stiki in celo naša duhovnost pomagajo funkcionirati.« (Phillips, 2005)

Za to, da učinkovito upravljamo s svojim umom, nam ni potrebno biti nadčlovek, zadoščata volja in vadba, kažejo raziskave. Že preprosto umirjanje uma lahko prinese znatne spremembe. Um ima sposobnost, da se opazuje in se odloča, v katero smer se bo obrnil; odloča se, kako selekcionirati podatke, kako jih interpretirati, kako se odzivati nanje. Neizurjen um pa je v precejšnji meri je vezan na utirjene vzorce.

Zmožnost upravljanja z umom povečuje **človekove zmožnosti udejanjanja etičnih načel.** Etična vodila lahko definiramo kot vodila, ki vodijo človeka v uresničevanje najvišjih potencialov človečnosti in zamejujejo možnost, da bi to pot kaj okrnilo. Socialno organizacijo poznajo tudi druga živa bitja, toda njihovo preživetje praviloma določa zakon moči, ki pa ga v človeških družbah lahko presega moč etičnih vrednot, ki poganjajo razvoj solidarnosti in sodelovanja. V tem je človekova moč. **»Etični čut je biološka znač**ilnost naše vrste,**« je** dejal harvardski profesor Jerom Kagan med predavanjem na konferenci Mind and Life Institute. (Mingjur Rinpoče, 2008, str. 84)

Sklep

Če povzamem: globalna etika je po mojem mnenju mogoča in sicer na podlagi dveh premis: 1) tako realnost kot um je mogoče oblikovati, to omogoča transcendenco, ta pa premošča vrzel med sekularno in religiozno etiko; 2) temeljna etična načela, kakršna zagovarjata npr. Küng in Dalajlama, že obstajajo in so prakticirana, poleg tega pa jih je mogoče utemeljiti in razvijati znanstveno, skozi spoznavanje narave človekovega uma. Sklenemo torej lahko, da temeljna etična načela že obstajajo, so že potrjena skozi prakso in z delom na umu jih je mogoče privzgojiti. Če želimo razmišljati o vrednotah družbe, moramo razmišljati o vrednotah posameznika in če želimo razmišljati o dobrobiti posameznika, moramo razmišljati o dobrobiti družbe. Dopolnjevanje obeh etik in utemeljevanje transcendence v naravi človekovega uma, na način, ki je kompatibilen s sodobno znanostjo, ponuja možnost svetovne etike.

Literatura

Billig, M. (1995): *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.
Canguilhem, G. (1987): *Normalno in patološko*. ŠKUC, Studia Humanitatis, Ljubljana.

Frankl, Viktor Emanuel (2006): *Man's Search for Meaning*. Beacon Press.
Frankl, V. E. (1992): *Kljub vsemu rečem življenju da*. In: *Temeljna načela logoterapije*. Mohorjeva družba, Celje. Znanstvena knjižica. Nova serija.
Fromm, E. (1970): *Zdrava družba*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
Luckmann, T.s in Berger, P. (1988): *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
H. H. Dalai Lama (2011): *Beyond Religion: Ethics for a Whole World*. New York: Houghton MIfflin Harcourt Publishing Company.
Mingjur Rinpoče, Jonge in Swanson, E. (2008): *Radost življenja. Ključ do skrivnosti in znanosti sreče*. Predgovor Daniel Goleman. Prevedla Suzana Dewa. Trifilon Ltd., Ljubljana.
Küng, H. (2002): *The Catholic Church: A Short History*. London: Modern Library Chronicles.
Küng, H. (2012): *Priročnik svetovni etos. Vizija in njena uresničitev*. Spremna beseda: Borut Ošlaj. Grosuplje: Partner Graf.
Merton, R. (1948): The self-fulfilling prophecy. *Antioch Review*, *Vol. 8, No. 2*.
Njegova svetost Dalajlama (2000): *Etika za novo tisočletje*. Tržič: Učila.
Ošlaj, B. (2005): *Antropoetika. Etična dekonstrukcija simbolnega*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
Peterson, C. (2011): *Večna Treblinka*. Ljubljana: Založba Sanje.
Phillips, H. (2005): How life shapes the brainscape. *New Scientist*, *2527*. Prevzeto iz: http://www.newscientist.com/article/mg18825274.900-how-life-shapes-the-brainscape.html
Praprotnik, T. (1999): *Ideološki mehanizmi produkcije identitet*. ISH – ŠOU, Ljubljana.
Ricard, M. (2007): *Happiness. A Guide to Developing Life's most Important Skil*. Foreword: Daniel Goleman. Little, New York, Brown and Company, Hachette Book Group.
Taylor, C. (2007): *A Secular Age*. Belknap Press of Harvard University Press.
Wiseman, R. (2004): *The Luck Factor*. Arrow Books, London.

Péter Horváth [1]
(Faculty of Humanities, Pécs)

RETHINKING THE ARISTOTELIAN NOTION OF *POLITIKĒ PHILIA*[2]

In this paper I will discuss one of the less inquired, but rather important kind of Aristotelian notion, the concept of the *politikē philia* (political friendship). The most important studies (e.g. Cooper, Irwin) aim to point out, that the understanding of political friendship essentially attached to starts from the notion of the *virtue*, in my view, however it is only the endpoint of the whole task or process. The main goal of this entire inquiry is to expand Aristotle's practical (political) philosophy into a larger dimension that we have not known yet — toward the friendship of the multitude. I would like to argue with this misunderstanding, and I believe that political friendship will carry out a new way of thinking from Aristotle's ethics and politics.
Keywords: Aristotle, political friendship, benefit, ethics, politics, utility, virtue, political philosophy, multitude, mass, local, global.

Introduction

In the following pages I intend to make an attempt to introduce an important notion of Aristotle, namely, the concept of *politikē philia* — that is political friendship. When reading Aristotle, we soon face the fact that the notion of *utility* (*tó chrēsimon*) — and of course the concept of *benefit* (*tó ōphélimon*) as well — is not self-evidently explained or defined. It is an even greater problem if this obscurity rises within the field of interpretation of a notion, which in itself is polysemic. Similarly the notion of *philia* within the theme of friendship: the appropriate realization of the notion is not always self-evident for the reader. The notion of *philia* also incorporates friendship, love, adherence, ritualised friendship, and even friendship between allies. The same difficulty occurs with respect to utility, but at first glance it may seem to be a simple case if we think about utility as one of the basic motifs of human life and human nature. However, the way that the notion of utility is described in the works of Aristotle remains an important issue. In what follows, I would like to elaborate further on the relation between utility and political friendship. I intend to point out what can be gained, if we inquire the notion of political friendship from the perspective of utility and not that of virtue.

[1] kenu.horvth@gmail.com
[2] The paper was written within the Doctoral Studies Curriculum of Philosophy at the Faculty of Humanities, Pécs, as a part of the course called Ancient History of Philosophy, mentored by Dr. Somos Róbert.

Two possible interpretations of utility

Communication and speech are both basic human qualities whereby the *zoón politikon* can express the terms of the "useful" (*sumpheron*) and the "harmful" (*blaberon*); and nevertheless speech differentiates human from animal. According to Aristotle, nature has blessed the people with the ability to talk, so that they can give voice to those things that are "useful" or "harmful" to them, thus they are able to express what is just and unjust. Only humans are capable of speaking among all living creatures because "...speech is designed to indicate the advantageous and the harmful, and therefore also the right and the wrong ..." (*Pol.* 1253a 15). This is the most basic form of benefit, in which the nature of people that is the character of living in a community has emerged for the first time. The ability of speaking is possessed by man and this capability makes the difference between him and other animals like herding animals (*agelaioa*) as bees, wasps or oxen. However, this does not mean that the *zoón politikon* is positioned on a higher level among creatures that live in communities (e.g. bees), "... but that human beings are *politiká* in a special and distinctive, more complete way." (Cooper, 1993, p. 308). So Aristotle seems to support this when he writes in the *Politics* about men and justice: "For as man is the best of the animals when perfected, so he is the worst of all when sundered from law and justice." (*Pol.* 1253a 31–32).

The emergence of the family and the State can only happen because man is the only living creature who knows the difference between good and bad and is thus able to separate just things from unjust ones. According to Aristotle, the State comes into being because of its potential role in forming communities and, therefore, it is the highest level of community life. This is another way — different from all other ways — to interpret how benefit had been functioning in the Aristotelian *polis*. Benefit has acquired a much broader sense of meaning in the context of the State. In this case, the values of the *sumpheron* sum up and this value will surpass the particular interests of individuals, in order to promote the welfare of the State or community. The State is established for the sake of utility, but not for the utility of individuals, rather for the well-being of the community: "It is clear therefore that the state is also prior by nature to the individual ..." (*Pol.* 1253a 25), said Aristotle. This distinction between the *polis* and the individual — favouring the former against the latter — can also be found in the *Nicomachean Ethics*, where, similarly to the *Politics*, the *eudaimonia* of the city-state enjoys priority over the happiness of the individual (*NE* 1094b 10–11).

Political friendship

Now we can turn to the notion of political friendship, which can also know as "civic friendship". I assume that political friendship has a crucial role in the Aristotelian political thinking, but unfortunately the notion of political friendship, both in the *Ethics* and in the *Politics,* is slightly obscure. There is only one place where Aristotle gives

the definition of political friendship, and that is in the *Nicomachean Ethics*: "Concord appears therefore to mean friendship between the citizens (i.e. political friendship — *the author*.), which indeed is the ordinary use of the term, for it refers to the interests and concerns of life." (*NE.* 1167b 2–4).[3]

If we seek to avoid the difficulties and the obscurity that embraces the notion of political friendship, we ought to inquire the three characteristic features of it. Probably, the most important thing among the three main features of political friendship is that it is based on benefit; therefore, it is true that political friendship is a form of utility friendship. However, the relationship between the agents (citizens) rests on concord (*homonoia*). The second but not insignificant feature of this form of friendship is that, despite it is based on benefit, Aristotle does not talk about it in a derogatory way, but he describes political friendship as an important component of the stability and balanced functioning (*ergon*) of the city-sate — because of the performance of concord (*NE* 1155a 22). (In my opinion, with the specificity of *homonoia*, political friendship may become a legitimate kind of friendship of utility [*legitimate advantage-friendship,* Cooper], so in this case, benefit appears as a positive attribute of utility). The third aspect of political friendship is that, this form of association among citizens is not so personal or intimate, rather it creates much more *global* friendly relations, but still the same motion of care and attention toward the other person is tangible in these relations.[4]

Benefit is the basis of political friendship, as there is a "quantitative equality" among citizens (*EE* 1242b 22), however, there is not the only one case of friendship based on utility, but there are subordinate ones. Thus, the friendship of utility has two types: one is *legal* (*nomikē philia kata tó khrēsimon*) and the other one is *moral* (*ethikē philia kata tó khrēsimon*). Political friendship, itself, is a type of friendship which is based on utility and it belongs to the legal branch of the friendship of utility, which suggests a future agreement (concord) between the parties. Aristotle already defines concord — in the explanation of political friendship — as the basis of political friendship, since "Civic friendship, then, looks at the contract and the object..." (*EE* 1243a 32). As previously described, a self-evident question arises: why does this concept get so much attention? First of all, because political friendship is obviously based on agreement, which is a mistitled type of benefit, since benefit always refers to important ends of the city-sate (*NE.* 1167a 29-30). In addition, we should not leave the fact out of consideration, that for Aristotle bring political friendship into being for the purpose of utility, yet he gives a significant role to it in the *polis*. Nothing proves this better than what Aristotle writes from the correspondence between concord and friendship: "Moreover, friendship appears to be the bond of the state; and lawgivers seem to set more store by it than they do by justice, for to promote *concord* (*homonoia*) (my emphasis — *the author*), which seems akin to friendship…" (*NE* 1155a 22–24).

The fact that Aristotle does not speak about political friendship in a completely

[3] See also Michael Pakaluk who is, likewise as others, struggling with the obscurity of the text and he says at this point, that *„Aristotle's language is uncharacteristically metaphorical….and hardly suggest any definite meaning."* (Pakaluk, 1999, p. 182).

[4] Here, I am using the word „global" as the opponent of intimate affection and close bond.

negative way is because of its relation to utility, and due to this, he devotes a truly significant role to it in the everyday life of the city-state. Political friendship then reaches its true meaning when it finds its place within the structure of the State, since it is established among the citizens, and besides plays a crucial role in the emergence of the *polis*. Michael Pakaluk also arrived at the same conclusion that this kind of affection towards the others is a necessary requirement of the harmony and well-functioning of the community, because the beneficial effects of political friendship may only evolve through the laws and the structural arrangement of the association (Pakaluk, 2005, p. 264). If we wish to examine why Pakaluk might think that political friendship plays a primary role in the life of the State, then we need to take a look at how Aristotle interprets this notion in several places. Aristotle writes in the ninth book of *Nicomachean Ethics* in relation to concord, that citizens can only agree with each other under conditions that are reconcilable with the interests of the city-state. Furthermore, the characteristic that distinguishes political friendship from the utility based moral friendship is also valid in this case, because the decisions that are commonly brought about have to be effective for everyone; therefore the common goal is a flourishing and harmonious State.

Perhaps one of the most controversial issue or theory of Aristotle is whether political friendship can be called virtuous or not, taking into account that political friendship is not as intimately and personally based relationship as the friendship between virtuous men. There are scholars who believe that political friendship may meet the criteria of the virtuous friendship (Cooper, Irwin), and there are those who disagree with the idea (Arendt, Yack). Those who do not share the view that political friendship resembles virtuous and good friendship argue that this kind of friendship does not have the personal effort to build friendly relations of mutual care and attention, for the reason that "Citizens [...] still would need each other and thus would treat each other as *means* (my emphasis — *the author*) rather than as something precious in themselves." (Yack, 1993, p. 119). In contrast, we can say that political friendship seems to be a kind of a friendly association which would attain its appropriate meaning (or goal) in the logic of the multitude. Those who claim that political friendship has either no common features or connection with friendship between morally good persons, argue that Aristotle can only imagine a proper, virtuous friendship as a local and intimate bond which binds people together. In other words, Aristotle bears witness to the fact that „It is not possible to have many friends in the full meaning of the word friendship, any more than it is to be in love with many people at once…" (*NE* 1158a 10–12). However, we must not forget that both true and perfect friendship — i.e. virtuous friendship — are very rare within the city-state and thus it is necessary to focus on the relationships that are not organized along the same principles as the aforementioned type of relationship. In the case of political friendship the interpretative field of human relations has to be be extended and this movement entails that the local thinking is replaced by the *global* consideration of the notion of *philia*. This shift taking place in human relations would manifest in that we can imagine the friendship between citizens solely as a friendship of all, consequently, everyone's friendship with everyone; an agreement within — or

beyond — the framework of the State.[5] For that reason, we may call political friendship as a legal form of friendship of utility (*kai tēs kata tó chrēsimon philias hē men ēthikē hē de nomikē einai*) (*NE* 1162b 23). Aristotle in *Politics* unequivocally recognizes that the state — according to its substance — is basically established in order to achieve good life (*eu zēn*), because „The good life then is the chief aim of society; both collectively for all its members and individually…" (*Pol.* 1278b 24). In one word, attaining the *eudaimonia* of the State will depend mainly on the work of the citizens as a whole, rather than on separate individuals, writes Aristotle in the beginning of the *Nicomachean Ethics* (*NE* 1094b 7–10).

By creating the concept of *politikē philia*, Aristotle discovers a new point of view that had never been applied before: this attempt gives new information about the philosophical notion of the mass and the multitude. This thesis is proved by fact that political friendship is one of the focal points of establishing and maintaining the city-state, therefore it is a riddle why Aristotle wrote so little about this notion. We have several traces which suggest that the aforementioned notion is highly esteemed in the ethical and political thinking of Aristotle, for this reason I claim that he knew that in reality the State does not have as many virtuous and good people as would be sufficient to maintain it. (That is why Aristotle speaks so much about the promotion of bad men with the assistance of morally good and excellent men.) The debate will be decided when we realize that treating the notion of political friendship between individuals as an intimate form of friendship assuredly leads us to inconsistencies — with respect to political friendship —, so we need to recognize that this type of friendship between citizens goes beyond the scope of intimate, local relations. This also means that the scope wherein people enter into a friendship should be expanded therefore Aristotle himself cannot avoid to allow for *phaulos* to be friend with morally good men. „It is also possible for a good man and a bad man to be friends […] he will want these things for his friend for the sake of the *outright* goods (*my emphasis* — the author)…" (*EE* 1238b 2, 8) — Aristotle asserts in the *Eudemian Ethics*. At the end of the above cited lines it is obvious that Aristotle emphasizes the act whereby the bad man "wish absolutely things absolutely good" towards the good man — who, by the way helps the bad man to become virtuous. In my view the notion of political friendship could develop the same way, because Aristotle himself did not have the vain illusion that the city-state is full of morally good and virtuous people. In order to stabilize and maintain the well-functioning of the state, the people who make up the crowd, the multitude should also be integrated into the body of the State; the multitude, which is composed of less virtuous people.

Those who cannot — for various reasons — or simply do not want to cooperate with each other to ensure the harmony and the stability of the city-state are "citiless and also a lover of war" (*Pol.* 1253a 6) as Aristotle said in the *Politics*; then, the virtuous men must show them the right and virtuous way of living. On the level of political friendship we can talk about reciprocity, to some extent, as well as in the case of friendship between

[5] This kind of concord is not to be confused with the Hobbesian or Rawlsian form of agreement between citizens.

good and virtuous persons, because the essence of friendship is manifested in the degree of the reciprocity in both cases. It follows from the previous facts — we can assert — that political friendship does not resemble the friendship between virtuous persons, but nevertheless there is no way to say that this kind of friendly relation does not contain any kind of virtuous behaviour over another citizen.

Benefit in the context of friendship and the elaboration of political friendship

Aristotle distinguishes three types of friendship in the *Ethics*: first, the one that is based on utility, second, the friendship which is based on pleasure and third, the friendship between good and virtuous people[6]. The first two types of friendship are not considered to be good and virtuous human relations: rather they are deviations of friendship, as they are against the rule of *kata ton orthon logon,* according to Aristotle. Aristotle finds friendship among morally good people perfect, because "...these friends wish each alike the other's good in respect of their goodness, and they are good in themselves ..." (*NE* 1156b 10–11). In cases of friendship based on pleasure and utility we cannot speak about virtuous friendship in any sense, because the people involved engage in a community, they are constrained by pleasure and utility, hence, they will never interact with each other in friendship for its own sake. Therefore, the essence of "true" friendship: "... seems to consist more in giving than in receiving affection ..." (*NE* 1159a 27). So, in the case of the other two kinds of friendship the bond or rather commitment – we might say – that sticks the friends together, is not as strong and virtuous as can be and for this very reason, these people will not be able to act merely for the sake of virtue itself, but for the sake of pleasure and benefit instead. Now we should take a brief overview of what Aristotle said about the various occurrences of benefit in different types of friendship.

Friendship between virtuous and noble men — the true and "good" form of friendship (*tōn agathōn philia*) — who tend to engage in friendship with people similar to them, as living together with these kinds of people is mutually beneficial. That is why, Aristotle says: "... each is good relatively to his friend as well as absolutely, since the good are both good absolutely and profitable to each other." (*NE* 1156b 14–15). The bond between virtuous people is a lasting friendship, which does not break soon, since a good man has the capability of virtue and this condition, that is he is a man of virtue, will not change. Thus, the virtuous person is able to act judiciously and well, driven by the disposition of the soul, and seek the company of those who are doing the same thing, i.e. living well and virtuously, however, there are only few such people and they rarely develop this kind of friendship. To indicate this type of friendship, Aristotle uses the original notion of true friendship, but in the case of the two other types of friendship, we cannot speak about friendly relation: there is always another reason or intention — explicit or inexplicit — that motivates the emergence of the latter types of friendship.

[6] Cooper calls this type of friendship as "character-friendship", by the reason of : "… it seems preferable to refer of the central kind not, as Aristotle tends to do, »as friendship of the good«, but, as sometimes calls it »friendship of character«". (Cooper, 1977, p. 629).

Friendship based on pleasure (*hēdonē*) seems to coincide with friendship based on virtue and good, but it inherently differs from the aforementioned, both in character and in purpose. This sort of friendship is affected by friendly feelings too — as in the process of virtuous friendship —, which men can feel towards each other. However, it is also important to know the degree of *reciprocity* between the participants and, the possible goals they intend to follow, which might be different from each other. Consequently, pleasure-based friendship — as well as friendship based on utility — is listed among friendly relations that are established between bad men (*phaūloi*), or include deflection, as these friendships do not have the common end, and what is more, the degree of reciprocity (i.e. the mutual giving and receiving in a relationship) is different. These are the reasons that lead to the easy breaking up of such friendships; these friendships do not contain the practice of mutual-bonding and common thinking, which would elevate the status of a friendship to a next level in the future. The relationship between people who want to connect their lives with each other only for the sake of pleasure is threatened by the fact that both participants pursue the *hēdonē*, as Aristotle writes: "...and when the loved one's beauty is fades, the friendship sometime fades too, as the lover no longer finds pleasure in the sight of his beloved, and the loved one no longer receives the attentions of the lover ..." (*NE* 1157a 10). For Aristotle, it is always a relevant question in what form and in what context pleasure is displayed. If pleasure stands in itself and functions as a plaything of the masses then we cannot say that it would be the permanent state of good, since it is not combined with virtue. Once it is combined with virtue benefit will associate with it.[7] In any kind of friendship which is based on pleasure benefit will never behave as in the context of friendship between good and virtuous people. The reason for that is that Aristotle never considered pleasure being as important as benefit or virtue. That is why he wrote, that the Sate was originally formed "for the advantage of its members" and not for the sake of pleasure. However, this enunciation leads us to a kind of interpretation which will not be enough to prove that we can talk about benefit only in the relation of true and virtuous friendship, which is equipped with *aretē*, thus, we get to the third kind of friendship, which was created for profit.

The friendship based on utility (*tō chrēsimon philountes)* plays an intermediate role in a tripartite division of friendship, which differs from the *praxis* of the pleasure-based associations. This is because the former bears a much more visible resemblance to the friendship between good and virtuous men, than that of the latter one. So to speak, there are two main aspects at the heart of the discrepancy: benefit, on the one hand, about which one used to talk in a negative manner, but now, with respect to political friendship, we should give a positive meaning to benefit itself; on the other hand, with this step the scope of interpretation of friendship is going to expand towards the *masses*, in order to express that not only intimate and *local* friendship exist, instead, there is a more universal and *global* form as well. The issue of philia, i.e. *politikē philia*, has become a public interest in the *polis*, because it creates the friendship-in-State. Frankly

[7] See in *MM* 1209b 40-42. „For virtue does not follow upon pleasure, whereas pleasure does follow upon virtue."

speaking, this is the reason why we need more time to investigate the very special role of benefit and, in fact, it becomes clear just how much is at stake in this attempt. The latter claim entails that political friendship would be undecipherable without the closer inquiry of benefit.

First of all, it must be clarified how benefit affects political friendship as a whole. Hence, in order to arrive at an explicit description of political friendship, we have to deal with two relevant sources, which are located in the *Nicomachean Ethics* and in the *Eudemian Ethics*. Both sources reflect on utility-based friendship: Aristotle claims that it is not merely a bad offset of the good and virtuous friendship, but an important component. Why it is so important for us? Political friendship, as I have previously explained, is listed by Aristotle among friendly relations that are created for the sake of utility. We already know that there are two main types of good, but it is much more obscure to us, why Aristotle distinguishes between types of benefit. These two types of benefit are the "good for a given person" and the "good absolutely" (*dichōs gáp échei tó tōdí ágathón kaí áplōs ágathón*). Such dual partition of the notion of benefit tells us, that Aristotle has not yet told everything about the aforementioned notion. One such novelty is that Aristotle not only divides the notion of benefit into two parts, but he also divides the concept of utility-based friendship. However, this is a much more drastic step, because Aristotle in this situation associates a positive and virtuous character to utility-based friendship.

The dichotomy of the utility-based friendship emerges both in the *Nicomachean* and in the *Eudamian Ethics* under 1162b 22–23. and 1242b 31–32. lines. Both section bears witness of the claim that "It appears that, as justice is of two kinds, one unwritten and the other defined by law, so the friendship based on utility may be either moral or legal." (*NE* 1162b 22–23). The *Eudemian Ethics* has contributed to this already exciting explanation with other relevant details, because it supplements Aristotle's thoughts in relation with the duality of friendship based on utility. He writes, that "(…) there are two kinds of utility friendship: the legal and the moral." (*EE* 1242b 31–32). After that, Aristotle decides to do a meaningful step, wherewith he designates the place of political friendship in the ethical corpus of his. He claims that political friendship — in the context of the benefit — is *defined by law*, which must be "... based on a contract, a friendship is civic and legal." (*EE* 1242b 34–35). Another type of utility-based friendship can arise between virtuous men and between partners, but this should not be confused with the friendship of the good and virtuous men, which are in a different phase of the inquiry. Anyways, it is notable, that Cooper devoted an entire footnote to these two sections, which are emphasizing the fact, that "... both the νομική and the ἠθική count as legitimate advantage–friendship, even though his mature view would seem to imply that the νομική is not in reality a friendship at all." (Cooper, 1977, p. 639).

The definition offered by the *Eudemian Ethics* helps us to exclude what cannot be the political friendship, as Aristotle says: political friendship can be interpreted from the perspective of the legal form of benefit. It does not really mean that *concord*, being the fundament of political friendship, can be created without a spark of virtue, but —

and this is a crucial point of the interpretation — in this type of friendship, the role of virtue is going to change, since political friendship *employs* the notion of benefit in a different manner than virtuous friendship does. That is the reason why I believe, that the concept of Cooper claiming that we should approach political friendship from the notion of virtue, is not correct, because we can say that political friendship itself does exist as a *true* and legal form of *philia*. Hence Bradley Bryan is right to say, that "As we will see, there is no difference between political friendship and proper friendship for Aristotle, whereas it would be hard to imagine otherwise for us." (Bryan, 2009, p. 759). It is not necessary to desperately insist upon the faith that friendship for Aristotle can solely be the friendship between virtuous and good men. Although concord is the basis for any political friendship, yet Aristotle holds it in high esteem, as we can see in the *Nicomachean Ethics*: "... and lawgivers seem to set more store by friendship [originally: it, *H.P.*] than they do by justice, for to promote concord, which seems akin to friendship..." (*NE* 1155a 23–25).

Previously, I tried to give a possible account of the correlation between political friendship and benefit. In my view, the question is not whether the political friendship is virtuous or not, or merely it is something that is similar to friendship between noble people — the virtuous character of political friendship is already decided when it is assigned to the happiness of the citizen and of the *polis* —, rather, how we consider the correlation between political friendship and the concept of benefit. My opinion is that Aristotle's political friendship opens a new field of interpretation, where we can finally talk about the question of multitude (the mass) and the friendship of the many. These are very important questions and unsolved difficulties in the *Ethics* and *Politics* of Aristotle. If we have the inclination to think through this whole problem, we will gather plenty of information about other obscure topics. (Such topics are the friendly relation between the master and the slave, the two concepts of benefit and "good", and friendship between the good and the bad.)

Conclusion

During my inquiries so far, it has become clear to me, that if we intend to characterize the notion of political friendship, it is not enough to concentrate solely on the fact that this notion is a kind of a supplement of Aristotle's theories about friendship. A number of factors point to the fact that the theory of political friendship can change the traditional ways of thinking about Aristotle: this new interpretation is strongly altering the anachronistic interpretative mode, which is usual in the case of the reading of utility — as we can see in the case of utilitarianism. What is more, Aristotle places friendship beyond its limits — from an intimate and *local* relation to a more *global* and diverse relation — about which he did not reveal too much in the pages of *Ethics* and *Politics*. So he assumed, there is, a much wider and *global* tie between friends and between citizens. In addition to this distinction, I presume it is a false opinion, that political friendship has always been correlated with virtue; therefore we have to attribute legitimacy to it,

and — as Cooper said — political friendship may become a true form of friendship. Nowadays, in my view, one cannot deal with practical philosophy without reading Aristotle. I believe by exploiting the possibilities that Aristotle's practical philosophy offers, we will have the potential to be able to provide constructive responses to many of the current social problems that have been treated as symptoms, but the real cause of them is not yet known.

REFERENCES

Aristotle (2011). *Eudemian ethics*, trans. Anthony Kenny. New York, NY: Oxford University Press.

Aristotle (1915). *Magna Moralia*, trans. W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press.

Aristotle (1934). *Nicomachean ethics*, trans. H Rackham. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Aristotle (1959). *Politics*, trans. H. Rackham. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bryan, Bradley (2009). Approaching others: Aristotle on friendship's possibility. *Political Theory 37*, pp. 754–779.

Cooper, J. M. (1977). Aristotle on the forms of friendship. *The Review of Metaphysics 30*, pp. 619–648.

Cooper, J. M. (1993). Political animals and civic friendship. In. Neera Kapur Badhwar (Ed.), *Friendship: A philosophical reader* (pp. 303–327.) Ithaca, NY: Cornell University Press.

Pakaluk, Michael (2005). *Aristotle's Nicomachean Ethics: An introduction*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Pakaluk, Michael (1999). *Aristotle: Nicomachean Ethics, Books VIII and IX*. Oxford: Clarendon Press.

Yack, Bernard (1993). *The problems of a political animal: Community, justice, and conflict in Aristotelian political thought*. Berkeley, CA: University of California Press.

Јасмина Наумоска[1]
(Филозофски факултет - Скопје)

ПЛАТОН И ДЕРИДА - „PHARMAKON„ И „KHÔRA“ КАКО DIFFÉRANCE

The dichotomy context/argument in the interpretation of Plato's dialogues was a result of the continental and analytic hermeneutic gigantomachy. Derrida's deconstructive reading of the Platonic dialogues, especially "Timaeus" and "Phaedrus", essentially contributed on the continental side. According to Derrida, since language necessary produce ambiguity in meaning, therefore Plato's philosophy can't be interpreted unequivocally.
Derrida's contextual reading of Plato is concentrated in two focal points, first is the interpretation of the term "pharmakon" as it appears in "Phaedrus", and second, the interpretation of "khôra" in "Timaeus". On one hand, with the deconstructive force of pharmakon, Derrida shows the deconstructivism of the language itself, giving the pharmakon the status of différance. On the other, with the status of khôra that Plato gives to the third kind of existence, for Derrida it is a direct contradiction of the logic of the binary opposition of "yes" and "no". With these two deconstructive projects, Derrida puts Plato's philosophy in a tight corner. He puts in serious consideration everything that we now, with big ease, attribute as Platonic. According to Derrida, all our interpretations are abstractions of the fiction written by "Plato". The main objective of this text is to question the interpretative goal of Derrida and in the light of this answers to examine whether his interpretations contribute to the contemporary Platonic studies.
Keywords: Derrida, Plato, interpretation, pharmakon, khôra

Во духот на големата поделба на континентален и аналитички дискурс, дихотомијата аргумент/контекст веќе неколку децении ги карактеризира дискусиите во рамките на Платонистичките студии. Контекстуалната континентална струја, покрај херменевтичката, се идентификува со постмодернистичката интерпретација, особено со интерпретацијата на Дерида (Jacques Derrida), а преку него и со феминистичката на Иригаре (Luce Iragaray) и Кавареро (Adriana Cavarero). Платоновата филозофија е особено интересна тема за „деконструктивирачкиот потфат“ на постмодернизмот затоа што претставува сè она што се подразбира под концептот на Западната модерна.

Во овој текст поопсежно ќе се осврнеме на практичниот интерпретативен обид на Дерида на Платоновата филозофија во која во целост се отсликува неговата теориска позиција, па затоа на почетокот само накратко ќе укажеме

[1] jasmina_naumoska@yahoo.com; jasmina.naumoska@fzf.ukim.edu.mk

на некои основни позиции на филозофската критика и деконструктивизмот на Дерида.

Во текстовите на Дерида постојано се споменуваат неколку термини кој тој ги употребува за да ја опише суштината на западната филозофска традиција. Осврнувајќи се на историјата на филозофијата тој често зборува за квалификации како лого(фоно)центризам, фалогоцентризам, метафизика на сегашноста или едноставно метафизика. Метафизиката, според Дерида, создава дуалистички опозиции и воспоставува хиерархија која фаворизира една страна од овие бинарни спротивности, додека другата е маргинализирана и запоставена. Со стратегијата за деконструкција, Дерида ги разоткрива овие премногу наталожени категории во два методолошки чекори. Првиот се состои во свртување наназад кон маргиналната категорија, и вториот во укинувањето на самите дихотомии.

Критиката на западната филозофска традиција Дерида ја започнува следејќи го Хусерл (Edmund Husserl), но своите ставови тој ги дивергира сосем различно од него. Во неговиот вовед во делото на Хусерл „Потеклото на геометријата“, Дерида ги следи сериите на редукции употребени во Хусерловото објаснување на начинот на кој наука, како што е геометријата, може да има историско потекло, но истовремено и да воспостави безвремени вистини. Дерида ова го прави со цел да покаже дека развојот на ваквата наука го претпоставува не само говорот, туку и пишувањето. Да се вреднува улогата на пишувањето во продукцијата на знаењето, според Дерида, е да се зачекори отаде границите на метафизичката традицијата, започната од Платон, и да се доведе оваа традиција до нејзиниот крај. (Zuckert, 1996, p. 203) Со откривањето на *différance* во сето искуство и постоење, Дерида го прогласува крајот на историјата на филозофијата, односно метафизиката, но не во смисла на некакво заокружување. Овој крај се должи на неговиот заклучок дека дефиницијата за филозофијата која се создава уште од Платон па сè до Хусерл едноставно е невозможно да се одржи. Според него, штом секое познание во себе содржи диференцијација, тогаш не може да постои некаков идеал кој може да биде спознаен како целина.

Во филозофските дела на Дерида може да се сретне голема разновидност на теми, но во многу од нив се навраќа на прашањето за односот помеѓу говорот и пишувањето. За логоцентризмот или логофоноцентризмот, прашање кое во нашиот случај е од исклучително значење, Дерида зборува во своето клучно дело „За граматологијата“. Овде Дерида ја истражува релацијата помеѓу говорот и пишувањето и за начините на кои говорот и пишувањето се развиваат како форми на јазикот. Според Дерида, логоцентризмот е тенденција за воспоставување на еден центар на значења, и во играта за доминација на спротивностите, победува говорот, наспроти пишувањето. Според теоријата на логоцентризмот, говорот е првобитниот „знак“ на значењето, а пишаниот збор е изведен од изговорениот, односно пишаниот збор е репрезентација на изговорениот. Јазикот се јавува како процес на мислење кој го создава говорот, а говорот пишувањето. Централно место за развојот на јазикот зазема говорот, а улогата на пишувањето е маргинализирана.

Зацртаниот план во своето најрано дело (Воведот во „Потеклото на геометријата“ на Хусерл, 1962) Дерида го започнува една деценија подоцна и тоа од деконструкцијата на почетокот на таа традиција на дуалитети, имено со Платон. Целта на Дерида не е да го прочита Платон автентично како што е тоа цел на т.н. објективистички или телеолошки интрепретации. Тој смета дека значењата содржани во еден текст никогаш не остануваат на оригиналните мисли на авторот. Штом авторот не е присутен, читателот е оставен сам пред текстот. А можностите за различни интерпретации се бесконечни.

Читањата на Дерида на Платоновата филозофија ги наоѓаме во неговиот текст „Платоновата фармација“ (La Pharmacie de Platon), најпрво објавен во францускиот весник „Тел Кел“, а потоа поместен како дел од неговата книга „Дисеминации“ (La Dissémination, 1972). Воопшто не е случаен неговиот избор деконструкцијата на Платоновата филозофија да започне токму од „Федар“, дијалог во кој и самиот Сократ ја игра рапсодската игра на палинодијата, каде „повторно ја опејува“ својата прва беседа. Вториот текст во кој се навраќа на Платоновата филозофија е „Хора“ (Khôra) кој е издаден како дел од неговото дело „Освен името“ (Sauf le nom, 1993).

Pharmakon* како *différance

Дерида во „Платоновата фармација“ се занимава со интерпретација на дијалогот „Федар“ поточно со Платоновата критика на пишувањето во „Федар“, дискутирајќи за потеклото, историјата и вредноста на пишувањето. Според Дерида, дискусијата за пишувањето е тема околу која е организиран целиот дијалог, а не само кратко осврнување на крајот додадена на главните теми за еросот и дијалектиката. Дерида оди дотаму што тврди дека прашањето за пишувањето, доминантно во „Федар“, длабоко навлегува во прашањето за карактерот на самата Платонова филозофија. „Цензурата на пишувањето“, како што Дерида ја нарекува Платоновата критика на пишувањето, не започнала со Платон, но во „Федар“ таа ја добива нејзината класична артикулација.

Најважниот аспект во деконструкцијата на платонизмот во овој есеј се основа на претпоставеното инсистирање на Платон за еднозначноста на јазикот. За да го покаже спротивното, имено дека јазикот не може да биде сведен на множество од едносмислени значења, Дерида го одбира зборот „pharmakon“[2] и

[2] “Pharmakós” (ст. грч. φαρμακός) во античка Грција бил религиозен обред на ритуално жртвување или прогонство на човечки жртви (pharmakoi) од страна маѓесник (pharmakon). Како фармакои биле одбирани робови, сакати луѓе, грди луѓе (Атина) или злосторници кои биле отфрлани од општеството за време на несреќи или кризи. На фармакоите им било давано pharmakeus од страна на маѓесникот кој бил воведен во вештината на pharmakeia, со цел да бидат прочистени. На првиот ден на Таргелија, прослава во чест на богот Аполон, биле жртвувани на разни начини. Од овој термин имаат корен зборовите: фармација, фармацевт, фармакологија, фармаколог, фармакопеја, итн.
Овој збор во францускиот јазик (така употребен во текстот на Дерида) се преведува како

неговото поливалентно значење во дијалогот. Преку деконструкција на терминот pharmakon, Дерида си поставува за задача го деконструира и целиот концепт на логоцентризам во филозофијата на Платон. Според Дерида, од една страна, Платон е главниот метафизички пропонент на теоријата за еднозначноста на јазикот, но до друга, оваа теорија ненамерно се побива на практичен терен, имено преку јазикот кој Платон го користи во дијалозите. Според него, Платон несвесно ги направил овие повеќезначности и тоа се должи на природата на јазикот. Дури и тие да биле намерни, оваа карактеристика која ја има јазикот секогаш ќе генерира различни значења сè до бесконечност. Според Хајланд (Hyland, 2004, p. 104), ова тврдење имплицира дека значењето на текстот секогаш излегува надвор од интенциите на авторот, што значи дека помеѓу Дерида и Платоновиот Сократ никогаш нема да има дискрапанца, колку и да се радикални интерпретациите на Дерида.

Како фокусни точки за својата дискусија, Дерида зема два мита кои Платон ги раскажува во „Федар“. Првиот, кој го сместува сосем на почетокот, е митот за грабнувањето на Оринтија, а вториот е митот за Тот.

На првиот мит Платон се осврнува на почетокот на дијалогот, имено во моментите на сетилно задоволство кога Сократ и Федар одбираат совршено место каде да ја прочитаат занесната беседа на Лисија. На местото на кое решаваат да отпочинат близу до реката Илис, според митологијата, Борej, ветерот северец, ја грабнал Оринтија, ќерка на атинскиот крал Ерехтеј во која бил силно заљубен. Грабнувањето се случило во моментот кога таа си играла со Фармакија, нимфа чие име и било дадено според еден извор чија вода била отровна. Според Дерида, споменувањето на Фармакија, извор кој можеби има лековита моќ, близу Илис, не е случајно. Неколку пасуси понатаму повторно Платон го употребува истиот термин каде Сократ ги споредува пишаните текстови кои ги донел Федар како „лек“ (pharmakon).

Во митот за Тот, Тот - богот на мудроста, знаењето, пишувањето, му го нуди на кралот Там пишувањето како „лек“ (pharmakon) кој ќе и помогне на меморијата и ќе служи против заборавањето. Там го одбива подарокот со објаснување дека тој наместо да служи за помнење, напротив ќе има спротивен ефект, „лекот“ за помнење ќе предизвика само заборав. Гледајќи ги далекусежните импликаци на дарот кој му е понуден, Там него повеќе го гледа како отров, туку како лек. Дерида го дискутира францускиот превод на Леон Робен на „Федар“ во кој за еквивалент на старогрчкиот збор pharmakon во францускиот јазик го одбира remède. Навидум тоа е одличен избор во преводот, имајќи го предвид контекстот

drogue, во англискиот како drug, и има неутрално значење, имено може истовремено да значи и лек и отров. Ова неутрално значење подобро ја илустрира суштината на она што се денотира со него. Во македонскиот јазик овој збор нема неутрално значење, односно се преведува повеќе со неговото позитивно значење, имено со „лек“. Поради таа причина во овој текст, одбравме да не го преведуваме и да го оставиме како „фармакон“ во кирилична, или во латинична транскрипција (pharmakon).

во митот за Тот. Промовирањето на новиот изум треба да обрне внимание на позитивните аспекти доколку оној кој го нуди сака да биде прифатен. Но, Дерида смета дека ваквиот превод го брише амбивалентното значење на терминот во неговиот старогрчки оригинал, а со тоа и можноста од соодветно разбирање на контекстот. Во дијалогот значењето на pharmakon како отров не е помалку важно, особено што него го потенцира ставот на кралот. Во „Федон“ може најјасно да се увиди инверзијата на значења која ја има pharmakon. На својата смртна постела Сократ ги убедува своите ученици дека тие не треба да се плашат за неговата смрт затоа што тој сега оди да ја „живее“ вистината. Отровот (pharmakon) кој го убива Сократ станува лек (pharmakon) за неговата душа.

Дерида во својот текст си „игра“ со многуте значења на зборот „pharmakon“, кој освен што стои позади поимите лек и отров, истовремено значи и медикамент, (љубовна) напивка, магија, рецепт, супстанција, боја, кои потсетуваат на филозофските опозиции лек/отров, добро/зло, вистина/лага, внатре/надвор, суштина/појавност, присуство/отсуство, полезно/опасно. Описот на пишувањето како pharmakon во текстот на Дерида оди и пошироко, поставувајќи го прашањето за статусот на мимезис, односно за врската помеѓу копијата и оригиналот. Освен тоа што pharmakon значи истовремено и лек и отров, го носи и значењето на „боја“. Сократ кога негодува дека пишаните знаци секогаш означуваат исто нешто и не можат да одговараат на прашања, тој ги споредува пишаните текстови со слики кои личат како да се живи сѐ додека не бидат запрашани за нешто. Истото се случува и со пишаните знаци. Како и уметноста, која прва го добила статусот на мимезис, и пишувањето станува знак на знаковите, поради што добива субординирана позиција. Дерида критикува дека не може да биде критериум само она што може да биде тестирано со слухот, а сѐ друго да се сведе на маска, фигурина или симулакрум.

Имајќи ги предвид овие толкувања, Дерида заклучува дека фармаконот на пишувањето не може да биде сведен на серии на опозиции. Една од целите на Дерида е преку деконструкцијата на терминот „pharmakon“ да покаже дека и покрај Платоновите заложби да изложи метафизички еднозначен систем, оној différance кој го содржи текстот, но и самата природа на јазикот, тоа не му го дозволува. Според него, не само што со оваа деконструкција се укажува на поливалентноста на текстот, туку потенцира и дека таа поливалентност не може да биде опфатена со Платоновите дуалистички метафизички концепти субјект/објект, битие/небитие. Затоа Дерида му дава неметафизички статус на „pharmakon“ како „суплемент“ за ниедна метафизичка доктрина.

> Филозофијата и ја спротивставува на својата другост оваа трансмутација на фармакон во лек, од отров во контра-отров. Таква операција не би била возможна доколку pharmakologos-от веќе не ја засолнил во себе таа сложеност на спротивни вредности... ’Суштината’ на pharmakon лежи во начинот на кој, без стабилна структура, без ’сопствени’ карактеристики,

не е, во било која (метафизичка, физичка, хемиска, алхемиска) смисла на зборот, *супстанција*. (Derrida, 1983, p. 125)

Преку деконструктивната сила на pharmakon може да се огледа деконструктивноста на самиот јазик. Дерида оди дотаму што на pharmakon му го дава статусот на самиот différance. И уште повеќе, „тој е différance на différence“ (Derrida, 1983, p. 127)

Khôra

Без било каков осврт на контекстот во кој е ставен, Дерида во својот текст „Khôra“, во Платоновиот „Тимај“ веднаш се зафаќа со средишниот, веројатно најдискутираниот, дел од дијалогот во кој се воведува khôra (χώρα) (48a-53c), „тешко разбирливиот и нејсен“ трет вид на битие. Според него, во концептот на khôra се содржи деконструктивирачкиот момент кај Платон, имено différance на Платоновиот дуализам и есенцијализам. За разлика од pharmakon-от во „Федар“, во „Тимај“ Дерида не одбира маргинална тематика.

Со цел да го објасни „она што настанало од нужноста“, Платон ги образложува трите вида на битие.

> Треба да се сложиме дека суштествува едно нешто - идеја, којашто е секогаш една и иста, неродена и непропадлива, ништо од никаде не прима во себе ниту, пак, во што и да е навлегува, невидлива и сетилно невосприемлива, а податна само на мисловно созерцание; има друго нешто кое е слично и истоимено со идејата; тоа е сетилно восприемливо, родено, секогаш во движење, се раѓа на некое место и оттаму пропаѓа, сфатливо за мнението со помош на сетилата. Третиот род е просторот, вечен и непропадлив, а обезбедува место на сето она што се раѓа; сфатлив е врз основа на некакво неправо умствено просудување и во отсуство на сетилата, па и одвај може да се верува во него. Ние го забележуваме како на сон и велиме дека е нужно секое нешто на некој начин да биде некое место и да зафаќа некаков простор, додека она што не се наоѓа ни на земја ни на небо - не претставува ништо. (Платон, 2005, 52a-c)

Според Платон, khôra е еден вид не-простор кој дава простор, вечен и непропадлив, „она што не се наоѓа ни на земја ни на небо“, „што не претставува ништо“, khôra е „мајка“, „примателка“, „негувателка“ која дава место на сè она што зафаќа место. Она што привлекува големо внимание е начинот на спознавање на овој вид, а тоа е преку „неправо умствено просудување“.

Она што за Дерида означува khôra е директно спротивставување на логиката на контрадикцијата, на бинарните опозиции „да“ и „не“, таа е третиот род, кое е ниту мисловна, ниту сетилна. (Derrida, 1993, p. 89) Нејзината егзистенција не

е ниту вклучителна, ниту исклучителна, односно таа не го афирмира *и* едното *и* другото, ниту пак, го негира *ниту* едното, *ниту* другото. Таа се опира на и/или логиката. Според Дерида, khôra е нешто на кое и е страно „парадигмата“, на непроменливиот и интелигибилниот модел. Со khôra се дава име на она што ја претставува радикалната другост, имено тој ја депласира khôra од осцилирањето помеѓу егзистенцјалните спротивности сетилно/интелигибилно, видливо/невидливо, оформен/безобличен, слика или мимема/парадигма, но и од дискурзивните видови мит/логос, воведувајќи паралогика или металогика на суперосцилација. (Derrida, 1993, p. 89) Токму поради ваквиот статус, Дерида одбива да даде превод на khôra од оригиналниот старогрчки. Тој не ги зема предвид епитетите кои Платон во самиот текст ги придодава, ниту пак соодветните термини кои вообичаено се придодаваат на овој збор (место, локација, кутија, регион, земја) затоа што, според него, преводите секогаш се заплеткуваат во мрежите од интрепретации. На khôra не и припишува ниту род, иако многу од интерпретациите одат во прилог на потенцирање на женскиот потенцијал во нејзината функција, имено, мајка, негувателка. Не ги прифаќа ниту вообичаените интерпретации уште од антиката кои се обидуваат да и дадат форма на khôra, иако, според него, единствено што може да и се придаде е отсуство на сите детерминации. Во разбирањето на khôra не може да стане збор ниту за негативната теологија, таа не ни Доброто, Едното, ниту Бог кој е над битието.

Во продоложение на текстот Дерида прави неколку формални аналогии имплицитно читајќи ги во дијалогот, места кои многу го потсетуваат на природата на khôra. На почетокот на „Тимај“ Платон прави преглед на разултатите на разговорот за најдобрата држава и зборува за однесувањето на бранителите и она што тие треба да го поседуваат. Тој вели дека „таквите воспитаници на треба да имаат лична сопственост ниту злато ниту сребро ниту каков и да е друг имот...“ (Платон, 2005, 18b), на што Дерида прашува: „да се нема ништо во своја сопственост,... не е ли тоа иста ситуација или положба, услов како khôra?“ (Derrida, 1993, p. 105) Дерида прави вакви многу слични аналогии во текстот, но најважната е онаа која ја прави помеѓу Сократ и khôra. Кога Сократ објаснува зошто не може да ја опише државата која ја конструирал во говорот, тој укажува на тоа дека, како khôra, тој припаѓа на triton genos. Како поетите, тој се занимава само со зборови и слики, а не со дела, а како на софистите му недостига место, и политичко и место за живеење. Со самото тоа што е основач на една „држава во говор“, тоа повеќе не го прави вистински граѓанин на Атина, барем не патриот атински. Но тој не е ниту поет, ниту софист. Со тоа што ги замолува своите соговорници да го надополнат овој негов недостаток, според Дерида, се става себеси да биде „местото/кутија“ за нивните приказни, она што е khôra за космосот. Сократ вели: „а сега, откако го изложив она што вие од мене го баравте, од вас чекам да го исполните она за што ви говорам.“ (Платон, 2005, 20c)[3]

[3] Преку идејата на Ајзенман (Peter Eisenman) за изградба на Parc de la Villette во Париз, Дерида имал идеја да го „исполни она за што говорел“ Платон во една уметничка форма.

Кон крајот на дискусијата за аналогиите на khôra низ „Тимај“, Дерида на своевиден начин дава еден вид заклучок на целиот свој интерпретативен концепт.

> Во овој театар од иронија каде сцените се преплетуваат во серија од кутии без крај и без дно, како може да се изолира една теза или тема која може смирено да се припише на ’филозофијата-на-Платон’, всушност на *филозофијата* како Платоново нешто? Така погрешно ќе се препознае или насилно ќе се одрече структурата на текстуалната сцена, за да може да се сметаат како разрешени сите прашања на топологијата воопшто, вклучувајќи ги оние за местото на реториката, и да се мисли дека некој разбира што значи да се прими, односно, да се разбере. Прерано е. Како и секогаш. (Derrida, 1993, p. 119)

Со ова, Дерида го става под знак прашалник сè она што досега тој или било кој друг напишал за Платон или платонизмот. Во следниот пасус својот став Дерида го изложува попрецизно. Тој се запрашува дали воопшто може некој да зборува за филозофијата на Платон, онтологијата на Платон, или дури за платонизмот. Неговиот одговор е негативен. Според Дерида, ваквите наши интерпретации

Текстот на Дерида и Платоновиот концепт на khôra бил инспирација за архитектот Питер Ајзенман кој заедно со Дерида во 1982 година учествувал во натпреварот за идејно решение за изградбата на најголемиот парк во Париз - Parc de la Villette. Проектот од страна на Ајзенман бил наречен „Choral Work“, наслов кој за Дерида бил прифатлив затоа што во себе содржел неколку слоеви од значења, корал, хор, кореографија, концерт, а и алудирал на khôra. Ајзенман сметал дека амбивалентниот статус на khôra е во согласност со неговите ставови кои се спротивставуваат на доминантната доктрина на „присутност“ во архитектурата.

За завршниот дел од паркот Дерида бил повикан да дизјнира споменик кој, во духот на khôra, немал свој референт, слично на црната камена плоча од филмот на Кјубрик „Одисеја 2001“. Тој скицирал сито, една од метафорите кои Платон ги употребува за khôra, во форма на харфа, како физичка репрезентација на карактеристиките на khôra. Во едно писмо упатено до Ајзенман, тој пишува: „предложувам... метален објект, позлатен (споменато е злато во делот на „Тимај“ за khôra...) поставен накосо кон сонцето, ниту вертикално, ниту хоризонтално, цврста рамка, наликувајќи истовремено на рамка (разбој), сито, или решетка, но исто и на жичен музички инструмент (пијано, харфа, лира): жици, жичен инструмент, гласни жици, итн. И повеќе од решетка..., ќе има одредена врска со селективен и интерпретативен филтер, телескоп или фотографски откривач, машина, падната од небото, откако фотографирала, фотографски филтер и панорама кој ќе овозможи читање и прикажување (просејување?) на трите места, трите слоеви (PDE, BT, LV). И повеќе од музички инструмент, тој ќе направи знак (означува?) на концертот и многукратниот хорал, khôra на Choral Works.“ (Kipnis & Leeser, 1997, p. 185)

Нивниот проект не добил своја практична реализација затоа што друг проект, оној на Бернар Чуми (Bernard Tschumi), победил на натпреварот. Дерида повторно бил консултиран од страна на Чуми во подготовката на својот проект. Кореспонденцијата помеѓу Ајзенман и Дерида, проектните скици и транскриптите од нивните разговори се објавени во книгата „Chora L Works: Jacques Derrida and Peter Eisenman“.

се само апстракции, тоа се тези кои се вештачки екстрахирани од фикцијата напишана од „Платон“. „На тој начин, платонизмот е еден до ефектите на текстот потпишан од Платон, за подолго време, и од нужни причини, доминантен ефект, но овој ефект е секогаш свртен против текстот“. (Derrida, 1993, p. 120)

Според ова може да заклучиме дека во својата интерпретација на Платон, за разлика од многумина автори, Дерида нема цел да ги оживее и реоткрие, покриени од многубројните поетични слоеви, автентичните ставови на Платон. Единствена негова интенција е да ја изнесе на површина хетерогеноста на Платоновите дијалози со цел да постави деконструирачки прашања за телеолошките интерпретации на западната традиција. Pharmakon и khôra се само една од безбројните можни теми за толкување во морето од значења во Платоновите текстови. А, текстот на Платон е отворено дело подложно на интерпретации кои никогаш не се во диспаратност со Платон.

***

Забелешките упатени кон деконструктивистичкиот потфат на Дерида врз Платоновата филозофија се раздвојуваат во различни насоки. Најчеста од нив е дека целта на интерпретацијата на Дерида на Платоновата филозофија воопшто не е самата таа, туку е само дел од неговиот општ деконструктивистички проект. Платоновата филозофија како корифеј на западната модерна е само една, но значајна фаза од тој проект.

Со оглед на тоа што Дерида не дава никакви насоки како да се чита останатиот текст на Платон, неговиот интерпретативен обид важи само за еднократна употреба, имено само за pharmakon и khôra. Оваа критичка забелешка уште повеќе се поткрепува имајќи го предвид фактот што Дерида укажува на тоа дека не секој збор може да влезе како можен учесник во ваква текстуална деконструктивистичка анализа. Ринон (Yoav Rinon) смета дека интрепретацијата на Дерида не може да ги исполни своите барања, а притоа да не генерира внатрешни контрадикции. (Rinon, 1992, p. 386) Имено, од текстот се бара да биде истовремено хиерархичен и ахиерархичен феномен. Ахиерархичноста е карактеристика на деконструктивизмот за која се залага Дерида, но самиот факт што секој збор не може да влезе во процесот на интрепретација, укажува на хиерархичност во текстот.

Пиксток (Catherine Pickstock) и Розен (Stanley Rosen) се особено остри во оценките за интерпретацијата на Дерида. И покрај антиметодолошкото инсистирање во толкувањето на Платоновата филозофија, Розен во својата книга „Херменевтиката како политика“ (Rosen, 1987, p. 50-87) со строг јазик му забележува на Дерида за неговото избегнување на поетското и мистичното во дијалозите, но и за игнорирањето на фактот за политичките мотиви на Сократовата критика на пишувањето. Што се однесува на Пиксток, таа смета дека Дерида погрешно го интрепретирал Платоновото фаворизирање на зборувањето на сметка

на пишувањето. Таа смета дека ставот на Дерида дека Платоновото неприфаќање на пишувањето воведува „метафизичка примордијалност на сегашноста“ која ја карактеризира западната филозофија, е погрешен. Афирмацијата на говорењето не е насилен гест кој го потиснува времето и различностите, туку отелотворена форма на комуникација. Нагласувањето на пишувањето на Дерида, оценува Пиксток, е одрекување од живото и смртно физичко тело. (Pickstock, 1998, p. 19) Таа оди дотаму што го прогласува Дерида за нихилист.

И покрај радикалните критики за интерпретацијата на Дерида како нихилистичка и крајно релативистичка, дозволувајќи ја тезата дека секоја интерпретација е исто толку „добра“ како и самиот текст, деконструктивистичкото толкување се јавува како ригорозна и крајно сериозна филозофска теорија која укажува дека значењето на секој текст е проткаено со комплексна структура од културни пресупозиции. Неговиот придонес за интерпретативната теорија, воопшто, е неговото инсистирање на развивање на сензибилитетот на интерпретаторот за овој културен контекст на текстот. Самата деконструкција не е крајната цел на читањето, туку создавањето на добар читател на текстот кој ја зема Платоновата филозофија во својата поливалентност.

Користена литература

Платон. (2005) *Тимај*. Прев. Витомир Митевски, Скопје: Аз-Буки.

Derrida, Jacques. (1983). *Dissemination*. Chicago: The University of Chicago Press.

- - - - - -. (1993) *On the Name*, Trans. David Wood, Stanford: Stanford University Press.

Hyland, Drew A. (2004). *Questioning Platonism: Continental interpretations of Plato*. Albany: State University of New York Press.

Kipnis, Jeffrey, Thomas Leeser (eds.). (1997). *Chora L Works: Jacques Derrida and Peter Eisenman*. New York: The Monacelli Press.

Pickstock, Catherine. (1998). *After Writing: On the Liturgical Consummation of Philosophy*, Oxford: Blackwell Publishing.

Rinon, Yoav. (1992). “The Rhetoric of Jacques Derrida I: Plato’s Pharmacy.” *The Review of Metaphysics* 46, 2, 369-386.

Rosen, Stanley. (1987). *Hermeneutics As Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Zuckert, Catherine. (1996). *Postmodern Platos*. Chicago: The University of Chicago Press.

Михаило Смиљанић[1]
Филозофски факултет, Београд

РЕЦЕПЦИЈА ВИТГЕНШТАЈНОВЕ ФИЛОСОФИЈЕ У КУЛТУРНОЈ АНТРОПОЛОГИЈИ[2]

This paper analyses influence of Wittgenstein's philosophy on anthropology. Until '50s, anthropology was based on the paradigm of classical science, its absolutism, monism, rationalism etc. With development of structuralism and Khunian philosophy of science emerged a need to question the very foundations of anthropology. Important source for this was Wittgenstein's philosophy, especially his posthumously published work *Philosophical investigations*. His introducing of "language games" turned out to be particularly fertile for anthropologists, who were already questioning their theoretical approach to different cultures. While his early work *Tractatus Logico-Philosophicus* has influenced anthropology mainly indirectly through the works of philosophers of science, quoting of *Investigations* is still quite present in theoretical debates, as it can be seen in this paper through analysis of anthropologists' works.
Keywords: Wittgenstein, anthropology, analytical philosophy, logical positivism, reception, relativism

Увод

Године 1922. излазе две значајне књиге: „Tractatus logico-philosophicus" Лудвига Витгенштајна (енглеско издање), који од Бертранда Расела и других аналитичких философа бива препознат и признат као изузетно значајно дело за савремену философију, и „Аргонаути западног Пацифика" Бронислава Малиновског, чији рад уводи функционализам у антропологију. Претпоставка да би та година требало да буде у извесном смислу преломна на пољу хуманистике чини се веродостојном.

Ипак, тек је постхумно објављивање Витгенштајнових „Филозофских истраживања" 1953., Леви-Стросов развој структурализма `50-их и „Структура научних револуција" Томаса Куна која је изашла 1962. – дакле читавих 40 година касније – скренула пажњу антрополошке и шире хуманистичке јавности на „аналитичаре" и на лингвистичку теорију. Поставило се питање објективности – па и легитимности – самог истраживача, тиме подстичући развој нових праваца

[1] mihailosmiljanic@gmail.com
[2] Текст је настао у оквиру израде докторске тезе на тему „Конвергенција концепта културе и концепта парадигме у савременим антрополошким теоријама културе". Ментор др Милош Миленковић, ванредни професор.

размишљања о антрополошкој теорији и пракси.

Методи

Само присуство Витгенштјанове философије и његов утицај може се установити анализом доступних текстова домаћих и страних аутора, како антрополога, тако и философа и других. Циљ анализе је установити који Витгенштајнови текстови и на који начин су заступљени у антропологији, и у ком типу радова. Уочљиво је да цитати и тумачења потичу претежно из његових позних (постхумно објављених) дела, и да су заступљени у текстовима који се баве теоријским разматрањима.

Витгенштајн и философи(ја) науке

Британски философи се од времена Хобса баве емпиристичким проблемом односа искуства и језика. Савремена аналитичка философија се наставља на ту проблематику са обновљеном снагом. У питању је правац философије XX века који представља синтезу емпиристичких полазних претпоставки и логичке анализе, са циљем да се добије емпиризам ослобођен баласта класичне филозофије, нарочито метафизике, и чврсто заснован на логичким темељима, а у служби научних истраживања. Док је класични емпиризам ишао за тиме да рационално утемељи у евиденцији чула, савремени настоји да рационално заснује на логици. Аналитичка философија била је покушај да се утврде границе људског језика и његове могућности да изрази истину о свету који нас окружује и нашем искуству, да се од говорног језика свакодневице изгради језик науке, прочишћен и утемељен на законима савремене логике и који одговара објективном свету, у циљу изналажења универзалног „медија“ науке, способног да изрази сваку научну истину. Најистакнутији аутори које сврставају у овај правац су Расел, Витгенштајн, Карнап и аутори Бечког круга итд. „Прави аналитичари“ негирају потребу за метафизиком, штавише, сматрају да је метафизика главна препрека за досезање истине и постављају себи као један од својих главних задатака елиминисање метафизике из философије. Витгенштајн са друге стране не сматра да су метафизичка питања сама по себи бесмислена, већ да нису сместива у језик (Tractatus 6.63; Берберовић, 2005, стр. 144). Иако постоје значајне разлике између његових раних и позних (постхумно објављених) радова, питање Како се дају одредити границе у којима је могуће смислено говорити? пратило га је кроз читав живот (Берберовић, 2002, стр. 32). Рани Витгенштајн подстакао је аналитичаре својом анализом философије, док је позни био инспиративан антрополозима и социолозима својим разматрањем језичких игара и породичних сличности.

У „Краткој историји модерне филозофије“, у дословно првом пасусу (Скрутон, 1998, стр. 9) наводи се да модерна философија почиње са Декартом, а да њен врхунац треба тражити код Витгенштајна. Као једна од најзначајнијих особина Декартове философије наводи се увођење позиције „првог лица“ (Хемлин, 2001, стр. 270).

То наговештава чињеницу да је узимање у обзир Витгенштајновог рада, и рада других „аналитичара“ од стране антрополога означило прекретницу у савременој антропологији у смислу увођења нових присупа антрополошким проблемима. Укидање апсолутног субјекта омогућава истраживачима осветљавање објекта из више углова, (исправну) контекстуализацију објекта, и ослобађа их потребе да граде системе који би обухватили целину друштва, као што се то дешавало са функционализмом и/или структурализмом.

Поделе антропологије и њен рани развој

Уз ризик симплификације може се рећи да постоји више дисциплина којима је заједнички именилац „антропологија“. То су физичка, социјална/културна и философска антропологија. Физичка антропологија се бави настанком људске врсте у биолошком смислу и развојем данашњих популација људи. Социјална/културна антропологија је оно што се обично под антропологијом подразумева, дисциплина која проучава односе човека, културе и друштва у свој њиховој сложености. У питању је област која је постала разуђена до те мере да се у новије време почиње говорити о антропологијама. Философску антропологију неки аутори сматрају производом немачке мисли (Markvard, 2003, str. 24-26). Значајан недостатак таквог промишљања је његова неоптерећеност евиденцијом, као и ослоњеност – често нехотичну – на културно и религијско наслеђе својих стваралаца, представљајући чисту спекулацију о човеку – која има своје специфичне претпоставке и поступке (Galvez, 2010, p. 8).

Док је социологија, која је настала као „социјална физика“ у XVIII веку по угледу на тадашње природне науке, била резервисана за проучавање високоразвијених Европских друштава и покушај да се њихов развој предвиди и евентуално усмери, дотле антропологија настаје као истраживање примитивних ваневропских друштава и њихово представљање тадашњој културној и научној јавности. Почело се са проучавањем феномена који су били познати из Старог света (и чији се есенцијални значај за људски живот подразумевао), у другим и другачијим културама. Сами антрополози као утемељиваче своје дисциплине признају правнике Моргана и Бахофена, и њихова проучавања брака и сродства – дакле приказ и анализу егзотичних варијанти познатих институција и корпуса обичаја.

Рана социокултурна антропологија (у XIX веку, па и првој половини XX века) бавила се „човеком“, покушавајући да кроз проучавање ваневропских култура илуструје општечовечанске принципе и вредности и да проникне у бит човека као субјекта независног од спољног света – оног истог субјекта чији је производ била класична наука. Полазила је имплицитно од класичне претпоставке о одвојености „духа“ од „материје“, односно о постојању човека по себи, независно од друштва коме припада и културе које је баштиник – налазећи се на чврстом „рационалистичком курсу“ (Радовић, 2006, стр. 395); временом је баш

социокултурна антропологија показала да је то илузија и да је човек практично неодвојив од своје културе – чак и када се одваја од свог друштва.

Данас постоји више сродних дисциплина, које се баве знањем из различитих углова и у различитим контекстима: антропологија науке, социологија научног знања, философија науке, теорија науке, методологија друштених и хуманистичких наука... Све оне испитују и феномен науке и научног знања, међусобне утицаје човека, знања и културе, као и не мање важан живот и функционисање научне заједнице. Данас су им заједнички имениоци преиспитивање досадашњих ставова и питање о месту релативизма.

Културна антропологија после Првог и после Другог светског рата

Већ смо напоменули да период `50-их и `60-их година представља време промена у социокултурној антропологији под утицајем трансфера из других дисциплина (Mahmood and Armstrong, 1992, p. 3), као и да је утицај Витгенштајна био двоструk – могли бисмо рећи непосредан и посредан.

Посредан утицај Витгенштајнових дела

После Првог светског рата антрополози су се концентрисали на један анисторијски облик проучавања различитих култура – под утицајем органицистичког поимања друштва од стране функционалиста – на тај начин се удаљивши од тражења историјских околности и узрока затеченог стања, које је у претходном периоду често попримало облике нагађања, па и фикције.

Индиректан утицај ишао је преко рецепције дела многобројних аутора других дисциплина који су били инспирисани „раним“ Витгенштајновим радом – он је за живота објавио само *Tractatus*, дело за које је Расел написао предговор и лично га препоручио – јер се *Tractatus* наставља на његов и Фрегеов рад. Сам Витгенштајн је сматрао да је тим делом окончао философске проблеме, третирају философију не као теорију, него као активност (Muralidharan, 1996, p. 29). У *Tractatus* – у, који је описан као чист логички атомизам (Берберовић, 2005, стр. 111), се ослањао на теорију слике да опише однос реалности и мисли. Чланови Бечког круга (Берберовић, 2005, стр. 139-144) философа науке (Шлик, Ејер, Карнап, Нојрат, Гедел и многи други) су у својим радовима преузимали и развијали тезе из *Tractatus* – а, поставши језгро моредног позитивизма (Hempel, 1935). Они су ‹30-их година били на истим теоријским правцима као и тадашња антропологија: тврдила се могућност и потреба објективног проучавања и тумачења појава, а у складу са објективним поретком ствари – за који се сматрало да може бити сазнат. Чланови Бечког круга су тражили начин за устројавање свих дисциплина по моделу фундаменталних наука. Њима савремена функционалистичка антропологија била је значајно инспирисана виђењем друштва као организма, састављеног из међусобно (хармонично) зависних делова. При томе се функционализам надовезао

на претходна еволуционистичка схватања инспирисана природним наукама.

У то време се развија неколико националних антрополошких школа – Америчка, и у Европи Британска и Француска. Док су европски аутори одређеније функционалистички опредељени (нпр. Малиновски и Редклиф-Браун у Британији, Мос у Француској) дотле амерички аутори (нпр. Боас, Кребер и Бенедиктова) показују склоност ка културном релативизму (Радовић, 2006, стр. 395-396).

Бечки круг се бавио и питањем развоја универзалног језика науке. Модел су нашли у физици – од почетка новог века аутори су били инспирисани механицистичким схватањем природе које је потицало из тадашње физике. Тада најновија открића на подручју електромагнетизма, релативности и квантне механике давала су наду да ће језиком савремене физике бити могуће изразити сваку научну истину – што се показало као илузија. И за антропологе је питање језика касније постало један од темељних методолошких проблема, као основног медијума истраживања. У којој мери је могуће у конкретном језику досегнути објективност описа културног феномена који не припада искуству тог језика? Ту су се антропологија и сродне хуманистичке дисциплине сусреле са резултатима аналитичке философије, сразмерно касно, када су саму аналитичку школу почели да нагризају различити облици релативизма. Тако се и у радовима `90-их, па и најновијим, може срести реферисање на радове Расела (Raven, 1996, p. 415), Ејера (Muralidharan, 1996, p. 14) и других.

Ту аналогије и трансфери не престају, јер читава аналитичка философија представља, може се рећи, покушај сцијентизације философије и њеног претварања у помоћну научну дисциплину – неку врсту *ancilla scientiae*, а антропологија настоји да се етаблира као научна дисциплина, покушавајући да утемељи сопствену објективност по угледу на природне науке. Клод Леви-Строс је у лингвистици, као науци о људском духу која се сматра објективном, видео узор научно утемељене антропологије будућности. Управо је он радио на томе да осветли структуре људског ума које би објасниле не само језик, већ и културу у целини, уводећи строгу методологију (Doja, 2005, p. 638). А Витгенштајн је већ био уствpдио да кључ философских проблема лежи у језику, у његовим нејасним границама и двосмисленостима – само што су његови ставови постали шире познати тек постхумно. Потоњи развој структурализма управо је водио ка проблемима значења. Када је ушао у антропологију, структурализам је ишао за тиме да објасни друштво без посезања за идејама које би се могле описати као метафизичке, већ да културу објасни устројством људске природе.

Непосредан утицај Витгенштајнове философије

Директан утицај на антропологију остварило је Витгенштајново постхумно објављено дело Философска истраживања. У том „позном“ раду аутор је битно одступио од ставова изнетих у Трактату, до те мере да им је оспораван логички континуитет (Берберовић, 2005, стр. 110). Напуштајући теорију слике (Tractatus 2.1

– 2.19), Витгенштајн сада предлаже „језичку игру“ као модел језика (Wittgenstein, 1958, p. 127, §23). Идеја која је наишла на одличан пријем код антрополога због свог бављења начелним границама нашег језика и света, што су управо суштинска теоријска питања саме антропологије. Витгенштајн говори о границама језика као о границама искуства; антрополози наилазе на проблем описивања једне културе и њених обичаја језиком друге културе: ако су границе нечијег света (искуства) истовремено и границе његовог језика, онда тврдње изнесене једним језиком не морају имати смисла нити значења у другом, чак и ако је превод лингвистички добар. Исто важи и за описе једне културе дате језиком неке друге – „тачан“ и/или „јасан“ опис дат страним језиком не мора истовремено бити и смислен у контексту описиване културе.

Разумевање сопственог идентитета и припадности некој групи представља веома сложену категорију. Број особина релевантних за идентитет и њихов релативан значај може много да варира код појединачних чланова исте групе. Махмуд и Армстронг (Mahmood & Armstrong, 1992, p. 3) наводе: „И поред већег броја гласова у новијој етнографији и слабљењу вештачких појмовних конструкција, какве су „народи“/“културе“/“расе“, многи антрополози настављају да функционишу као да културе постоје.“ Аналитички философи би инсистирали на емпиријској неодредивости појма културе, што ауторке касније у тексту и потврђују (1992, p. 4-5): „Класична антропологија базира се на традиционалној представи о концепту, која вуче корене од Аристотела. Он се базира на представи о карактеристикама које су заједничке за све у оквиру концепта. Припадност таквој категорији подразумева све или ништа: нешто или има све потребне карактеристике, или не припада категорији. Антрополози ће препознати да је ово модел који се класично користи за културне групе – списак особина које чланови деле... Витгенштајн је предложио да многе категорије уместо тога буду дефинисане на основу онога што је назвао „породична сличност“. Витгенштајн је тврдио да не мора постојати неки атрибут који деле сви чланови једне групе, докле год сваки члан дели неке одлике са неким другим члановима.“ Савремени антрополози напуштају класично, аристотелијанско схватање групе у корист Витгенштајнове представе о породичној сличности (Wittgenstein, 1958, p. 32, §67), чинећи тиме границе проучаваних група дифузним, што оне у стварности и јесу. Тако коришћење Витгенштајна доводи до разликовања више подгрупа у оквиру групе, које се делимично преклапају – што истраживачу омогућава детаљније проучавање групе у целини, и додатно приближавање појединцу у оквиру групе.

Према Филозофским истраживањима, не би требало да смо у стању да разумемо друге облике живота (Wittgenstein, 1958, p. 193 - 229). Антрополози се враћају на ту тврдњу када се баве питањем можемо ли ми заиста да разумемо и протумачимо неку нама страну културу. За припаднике те културе она представља свет њиховог искуства и (према Витгенштајну) језика. Може ли антрополог, из свог света и свог искуства, користећи дакле свој језик, да протумачи друг(ачиј) у културу и њене припаднике? Антрополози класичне епохе су сматрали да се

то постиже дуготрајним боравком у проучаваној заједници, „уживљавањем“ у локалну културу, што омогућава њено разумевање. Савремени аутори критикују такав приступ, сматрајући да је већ и сам избор заједница и феномена за проучавање условљен антропологовим животним искуством и схватањима (изучавају се „егзотичне“, примитивн(ij)е заједнице у далеким земљама, „заостале“ сеоске заједнице или маргине урбаног живота у сопственој земљи, дакле оне у којима се истраживач осећа супериорно у неком смислу), да нека заједница не бива проучавана (само) ради ње саме и/или истине, већ и из неких личних побуда антрополога, као и да сами тако настали радови увек имају у виду своју читалачку публику, односно следе одређену реторику. Истраживач или задржава дистанцу у односу на проучавану групу односно појаву, чиме губи могућност да је схвати „изнутра“, или постаје део ње, чиме губи објективност; све то неодољиво подсећа на Хајзенбергово начело неодређености. Када се све узме у обзир, проистиче да увек пишемо о себи самима, која год била тема и повод за писање.

Куново дело Структура научних револуција и само је представљало револуцију у схватању науке од стране философа, антрополога, социолога и сродних истраживача. У тој књизи Кун повезује своју тезу о несамерљивости научних теорија (Kun, 1974, str. 91) са Витгенштајновом тезом о границама језика и језичким играма из Истраживања. У вези са претходно реченим о категорији може се читати и следеће (Nersessian, 1998, p. 94): „Кун изричито вуче из Витгенштајна, који у Философским истраживањима аргументује против класичног виђења концепта, које потиче од Платона и Аристотела и у XX век су га пренели Фреге и Расел.“ Према класичном схватању, неки концепт је представљен својом дефиницијом. Овде ауторка даје предност Витгенштајну над „правим“ аналитичарима, јер њихов рад види у континуитету са класичном философијом. Веза „породичне сличности“ и људске перцепције ствара везу између промене парадигме и промена перцепције. Односно онога што је перципирано у укупној евиденцији. Управо у овоме ауторка види смисао Куново реферисање на Витгенштајна.

Ставови аналитичких философа, а нарочито Витгенштајна, се појављују у различитим антрополошким дисциплинама и на различитим нивоима. Од дисциплина које су „дужне“ аналитичкој философији: методологија антропологије, савремена етнографија, антропологија науке. Питање могућности објективног сазнања и преношења сазнатог је од значаја и за философију и за антропологију. Модерни антрополози често се баве питањем могућности и значењем антропологије и самим антропологом, односно могућношћу објективности у раду, и како уочити и елиминисати субјективност и културну условљеност, ако је то уопште и могуће. Најзначајнији савремени примери налазе се у етнографији, коју опет различити аутори различито схватају – док су је класични аутори сматрали за теренски рад коме следи теоријска обрада, савремени (попут Клифорда Герца) сматрају етнографију „кровним“ појмом свеколике антропологије, који описује шта то антрополог заправо ради: он дословно пише културе.

Релативизам у антропологији

Примена класичне методологије теренских истраживања често суочава антрополога са витгенштајновским проблемима (Das, 1998). Управо су закључци аналитичких философа и структуралиста били подстакли потребу за развојем постмодерне мисли и релативизма у хуманистичким дисциплинама. Показало се да релативизам у философији науке одговара и погледима на културу многих савремених антрополога. Због тога многи аутори који се сврставају у антропологију цитирају философе науке и прате њихов рад (Радовић, 2006). Релативизам се развија као одговор на неуспех аналитичке философије, па и философије уопште, да одговори на питања која су човечанству постављена – која је поставило само себи – половином XX века. Многи аутори постављају питања производње значења и сила које га узрокују. Немогућност да се утемељи однос између језика и стварности, између речи, знака и означеног, довела је до развоја релативизма, који се очитује у ширењу спектра теоријских и методолошких приступа ка обухватању праксе, резултата и закључака других дисциплина. Заговорници релативизма реферишу на језичке игре из Филозофских истраживања у својим теоријским и методолошким разматрањима.

Рејвен наводи следеће (Raven, 1996, p. 381): „Једно до тежих питања теоријске антропологије је да ли емпиријска теза релативизма – да постоји разноликост погледа на свет – може бити пренета у теоријску тезу релативизма – да су критеријуми рационалности, логике и истине локални. Постоји снажан отпор, нарочито међу философима, против потврдног одговора. Они указују на универзалност логике и критеријума валидности.“ Обично се сматра да су пробоји у фундаменталним наукама утицали на философе науке, који су принуђени да имају у виду релативистичко становиште, а многи чак и да га усвоје. Али теорија релативности је заправо супротна релативизму као теоријској позицији (Тулмин, 2002, стр. 84 – 85). Ајнштајнова теорија управо омогућава разумевање сваког референтног система из сваког другог, а не констатује немогућност разумевања – макар она била и делимична.

Закључак

Витгенштајнов рад уводи самог човека у знање на један нов начин, чинећи га саставним и незаобилазним делом. Онај који сазнаје није више неки хипотетични субјект спознаје, који је постао имагинаран, већ конкретан човек са својим културним залеђем. Након Витгенштајна више није могуће говорити о (са)знању, а не споменути онога који сазнаје. Антрополошки радови, који су до Филозофских истраживања ишли за тиме да објасне – конструишу – објективан систем знања и значења који би осветлио укупност човековог постојања у заједници, сада су морали да имају у виду да то није могуће без остатка.

У анализи културе нарочито се оштро оцртава разлика између језика логике

и науке са једне, и језика здравог разума са друге стране (Wittgenstein, 1958, p. 46, §107). Тако је и могло доћи до Херцфелдове дефиниције да је антропологија „упоредно проучавање здравог разума“, јер је у етнографски рад укључен здрав разум проучаваних, али ништа мање и здрав разум истраживача, кога он не може да се ослободи.

Коришћењем аналитичке философије, која осим граница знања проблематизује и начине његовог изражавања и преношења другима, антрополози се труде да превазиђу баријере комуникације и трансфера са сродним дисциплинама. Многи савремени антрополози користе Витгенштајнове ставове и епистемологију која се развила под утицајем аналитичке философије да легитимишу своје релативистичке ставове. У питању је читав спектар теоријских позиција културног релативизма (Радовић, 2006).

Савремена антропологија припада корпусу дисциплина са јаким интердисциплинарним тенденцијама постмодернистичког типа, који слободно користи изворе и резултате и има много истраживача који „потичу“ из других дисциплина, проблематизујући човека и културу у свим њиховим аспектима, питајући се постоје ли уопште најмањи садржаоци, најмањи градивни елементи од којих се састоји „човек“ односно „култура“.

Референце

Берберовић, Ј. 2002. Главни правци аналитичке филозофије у XX вијеку. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета

Берберовић, Ј. 2005. Рационалност и језик: Огледи из савремене филозофије. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета

Радовић, С. 2006. „Релативизам и антропологија“. Гласник Етнографског института САНУ LIV. Београд: Етнографски институт САНУ. стр. 389 – 402

Скрутон, Р. 1998. Кратка историја модерне филозофије. Београд: Народна књига – Алфа

Тулмин, С. 2002. Људски разум. Никшић: Јасен

Хемлин, Д. 2001. Теорија сазнања. Никшић: Јасен

Das, V. 1998. “Wittgenstein and Anthropology”. In: *Annual Reviews Anthropology* 27, 171 – 195

Doja, A. 2005. “The Advent of Heroic Anthropology in the History of Ideas”. *Journal of the History of Ideas* 66(4), 633-650

Galvez, J.P. 2010. “Philosophical Anthropology : An Introduction”. In Galvez J.P. (Ed.) *Philosophical Anthropology : Wittgenstein's Perspective* (pp. 8 – 14). Frankfurt: Ontos Verlag.

Hempel C.G. 1935. “On the Logical Positivists’ Theory of Truth”. In: *Analysis*, Vol. 2, No. 4 (Jan., 1935), 49-59

Mahmood Cynthia and Sharon Armstrong. 1992. “Do ethnic groups exist?” *Ethnology* 31(1), 1 – 14

Markvard Odo. 2003. „Filozofska antropologija“. U Kozlovski Peter (Ur.) *Vodič kroz filozofiju* (str. 23 – 31). Beograd: Plato

Muralidharan Sukumar. 1996. “Scientific Method as Social Praxis: Towards Resolving the Tension between Reason and Relativism”. *Social Scientist* Vol 24, 14 – 50

Kun Tomas. 1974. *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit

Nersessian, Nancy J. 1998. “Kuhn and the Cognitive Revolution”. *Configurations* 6.1, 87-120

Raven Diederic.1996. “Enculturation of logical practice”. *Configurations* 4.3, 381-425

Wittgenstein Ludwig. 1958. *Philosophical Investigations, Second Edition*. Oxford: Basil Blackwell

Wittgenstein Ludwig. 1963. *Tractatus Logico – Philosophicus*. London: Routledge & Kegan Paul; New York: The Humanities Press

Stanko Vlaški[1]
(Filozofski fakultet, Novi Sad)

BITI U KONTEKSTU (HERMENEUTIČKI OGLED)[2]

The beginnings of thematization of the so-called *hermeneutic circle* – the term used to point at problematic nature of relation of a part of a *text* and its wholeness, which we have to conjecture if we want to understand anything – can already be found in papers of Protestant thinkers of 16th century, like Melanchton and Flacius. A wider sense of the notion of *context*, defined as linguistic, psychological, socio-economic or historical wholeness which is helpful in defining a meaning of a life-manifestation we investigate, in the author's opinion calls us back into the hermeneutic circle and requires hermeneutic-philosophical questioning.
Numerous contemporary attempts of revalorization of human's phenomenons from the contextual point of view are forcing the author to folow the path of Dilthey's hermeneutics and young Heidegger's hermeneutics of facticity and then to examine the thesis of contextuality as the mode of human existence. However, from the margins of Dilthey's works on the history of hermeneutics, we learn that contextualization is not a discovery of recent theories and that it has to try to overcome the danger of formalism. The essential characteristic of human's living in context is not merely his being-determined by a context (or contexts), but which are possible just as acts of human's self-determinations too. The author's conclusion is that hermeneutic circle must not be resolved in favor of the notion of context as an abstract whole.

Key words: Contextuality, hermeneutic circle, Heidegger, Dilthey, Hegel.

Teološko-hermeneutički konteksti

Filozofska relevantnost pojma *konteksta* isprva lakše može biti tražena kroz njegovo široko rasprostranjeno *praktikovanje* u kolokvijalnom govoru, nego li hodom kroz *teorijska* polaganja računa o onome što se misli ovim pojmom. Apelovanje da se reči, stvari ili događaji „sagledaju u svom kontekstu" ili da ih se „ne izvlači iz konteksta" nastupa nezavisno od teorijskog znanja definicije pojma konteksta, koja često izostaje u svom izričitom obliku u filozofskim koncepcijama koje se smatraju kontekstualističkim[3].

[1] E-mail adresa autora: stanko.vlaski@gmail.com
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija filozofije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, pod mentorstvom prof. dr Milenka A. Perovića.
[3] *Oksfordski filozofski rečnik* Sajmona Blekburna tako, primerice, pored naglašavanja značaja pojma konteksta za noviju lingvistiku, među kontekstualiste ubraja lepezu mislilaca od Aristotela,

Praksa kontekstualizacije i teorijska refleksija pojma konteksta svoj izvor i ishod i pored svega imaju u modusu filozofiranja koji na misaono pregnantan način pozicionira filozofiju između teorije i prakse – u *filozofskoj hermeneutici*.

Činjenica da odrednica „kontekst“ izostaje u filozofskim rečnicima koji pod istraživačku lupu stavljaju povesno iskustvo određenih pojmova - kakvi su *Geschictliche Grundbegriffe* R. Kozeleka (Burke, 2002, str. 153) ili *Historisch-kritisches Woerterbuch der Philosophie* J. Ritera - ne predstavlja prepreku za naše istraživanje, jer se hermeneutičkoj povesti pojma konteksta može priključiti povešću pojma *teksta* koji sakonstituiše njegov smisao. Glagol *texere* (=tkati) i glagolska imenica *textus* kojom se u latinskom jeziku označava tkanje predstavljaju osnove za oblike *contexere* ili *contestere* (=satkati, međusobno povezivati pri tkanju), a u svom prvobitnom značenju one su uzimane u smislu odlomaka ili rečenica iz Biblije koje su smatrane temeljima propovedi sveštenika (Klajn i Šipka, 2006, str. 1215). Takav uvid u etimologiju pojma teksta odgovara faktumu da njega izvorno ne zatičemo „ni u retorici ni u gramatici, već u teoriji biblijske egzegeze“(Milisavljević, 2010, str. 75)[4], odnosno u teoriji izlaganja i tumačenja hrišćanskih svetih spisa – u teološkoj hermeneutici.

Imenicom *contextio* služi se već Aurelije Avgustin u delu *De genesi ad literam* (Burke, 2002, str. 153), a eksplicitniji značaj taj pojam dobija u dobu koje je nastojalo da vrati dostojanstvo *samom Tekstu* hrišćanskih svetih knjiga, smatrajući da ih time otrže iz šaka nebrojenih posrednika u tumačenju njihovih *slova*, koji su mahom prestali biti nadahnuti *duhom* Pisma. To se dešava u doba stasavanja protestantizma! Protestantski zahtev za izgradnjom opštevažeće teološko-hermeneutičke teorije pozicionirao se kao polazište za njegov zbiljsko-povesni sukob sa tradicijom katoličanstva.

Nije teško naslutiti koliko je za izlaganje poput našeg važan događaj isticanja mogućnosti „pronalaženja konteksta“ koji potpomaže razumevanje teksta Svetog pisma, a koja je svagda otvorena iskrenom verniku. Pojam konteksta i postupak kontekstualizacije su u protestantizmu prisutni kao sredstva koja su od pomoći teoriji koja pokušava da normira razumevanje i tumačenje teksta, što jeste hermeneutika mišljena u svom užem smislu. Time, međutim, ne biva iscrpljena hermeneutička suština pojma konteksta. Prema našem stavu, kontekst je manifestacija same suštine hermeneutike!

Jedno od filoloških određenja pojma konteksta kojim danas raspolažemo, a prema kome on jeste „govorna ili misaona *celina* kojoj pripada neka reč, rečenica i sl. i na osnovu koje se određuje tačno *značenje* i *smisao* datog *dela* govora“ (Klajn i Šipka, 2006, str. 649, podvukao S.V.), u svom samorazumljivom raspolaganju kategorijama poput „celine“, „dela“, „značenja“ i „smisla“ zahteva pažnju hermeneutičara. Takvo poimanje konteksta upućuje poziv tumaču da odstupi natrag u misaonu figuru koja je do danas ostala izrazom srži hermeneutičkog reflektovanja predmetnosti na koju je određena interpretacija usmerena – bilo da je reč o onoj teološkoj, pravnoj ili filozofskoj! Reč je o potrebi povratka u tzv. *hermeneutički krug*, u kojem deo proučavanog teksta ne može

preko Tome Akvinskog i Hegela do predstavnika savremene feminističke teorije (1999, str. 212).

[4] Reč je o izvodu iz unosa „Text“ *Rečnika* koji je priredio Joakim Riter, a koji prenosi citirani autor.

biti razumljen bez pretpostavljenog razumevanja celovitosti teksta u kojem je dotični deo zatečen. Sama *celovitost* nije uzeta zdravo za gotovo kao dovršena, statirajuća *celina*, već se i sama konkretizuje i uobličava u napredujućem hodu razumevanja delova koje telo teksta sobom obuhvata.

Nije potreban prevelik interpretativni napor da bi se pronašlo uporište ovom tumačenju u tradiciji hermeneutičke misli. Relacija između pojma konteksta i figure hermeneutičkog kruga osvetljena je već na izvorima protestantske egzegetike, što potvrđuje rana eksplikacija pojma *contextus* za koju zahvaljujemo Volfgangu **Francu** (Wolfgang Franz, 1564-1628). Kod ovog autora kontekst je mišljen kao „celina i delovi, prethodeće i prateće rečenice, što god dolazi pre i nakon samog teksta, uključujući komentare, naslove, paralelne pasaže, okolnosti i skladnosti" (Dilthey, 1996, p. 47). Pojam konteksta tu ne nastupa kao „samonikao", već slovi izrazom Francovog pokušaja očuvanja kontinuiteta hermeneutičkog projekta koji su već razvili vodeći protestantski mislioci. To se prvenstveno odnosi na egzegetičke napore Filipa **Melanhtona** (Philipp Melanchton, 1497-1560) kroz koje je u svetlo doveden problem hermeneutičkog kruga dela i celine teksta:

> „Kako neiskusni ljudi ne mogu da razumeju nikakve opširnije i složene rasprave, neophodno im je – kada se samo površno upoznaju sa tekstom – pokazati celinu tog teksta *(universum)* i njegove sastavne delove *(regiones)*, da bi se tako osposobili da uzmu u obzir pojedinačne elemente i da ispitaju u kojoj meri među njima vlada saglasnost" (Gronden, 2010, str. 73).

Pojam konteksta implicitno je mišljen i koncepcijom Melanhtonovog učenika Matije **Vlačića** (Mathias Flacius Illyricus, 1520-1575) koja zahteva markiranje paralelnih mesta pri razumevajućem ophođenju sa svetim hrišćanskim spisima kao i pri alegoričkom tumačenju izgledno disparatnih sadržaja koje ti spisi donose[5].

Nepobitna *teorijsko-filološka* početna konotacija pojma konteksta u dvostrukom smislu dovodi pod znak pitanja našu prvobitnu orijentisanost na ogledanje ovog pojma u horizontu hermeneutičke prakse, hermeneutike ukoliko je moguća *kao* praksa, te hermeneutike kao ustrojstva *filozofskog* mišljenja.

Razumevanje i tumačenje Pisma putem kontekstualizacije određenog dela Teksta već kod protestantskih teologa nije se, ipak, odvijalo zarad prostog izlaganja biblijskog učenja i akribičnog napredovanja u učenosti u teološkim pitanjima, već pre svega zbog „praktične primene tumačenja" (Hajdeger, 2007a, str. 19). Praksa rane teološke hermeneutike – kao momenta hermeneutike koja je prema stanovištu Hans-Georga **Gadamera** (1900-2002) „veština da se ono što je rečeno ili napisano iznova dovede do reči" (Gadamer, 2000, str. 177) – jeste vera! Zbog toga se može prihvatiti i Gadamerova opaska da teološka hermeneutika koja se služi postupkom kontekstualizacije ne služi

[5] Pažnje vredni doprinosi interpretaciji Vlačićevog kapitalnog dela *Clavis Scripturae Sacrae* mogu se pronaći među ostalim kod V. Diltaja, H.-G. Gadamera i Ž. Grondena, dok je sam *Ključ* u originalnoj verziji dostupan na http://books.google.com/

toliko učenom razumevanju Pisma „koliko *praksi propovedanja* kojom objava spasa treba da stigne do pojedinca“ (Gadamer, 2000, str. 185, podvukao S. V.).

Teza da je razumevanje delova uvek vođeno dinamikom predrazumevanja celine i da su neplodni pokušaji koji bi zatvorili oči pred tom činjenicom od vanrednog je značaja za religijsku praksu i u tom pogledu čini prohodnijim put ka praktičnosti hermeneutike. Ipak, preostaje pitanje da li od *filozofske* prirode hermeneutičkog mišljenja ta teza isprva biva razdvojena time što u svojoj fokusiranosti na jedan – religiozni – vid čovekovog ispoljavanja ne može da pledira na *univerzalnost* svojstvenu filozofskoj refleksiji?

Iz vizure hrišćanskih autora XVI veka, dohvatljivost univerzalnosti čovekovog zemaljskog bivstvovanja privilegija je kojom je odlikovano njegovo religiozno postupanje, pa zbog toga ni samo gornje pitanje ne bi se smatralo opravdanim. Univerzalnost hermeneutike zahtev je od koga polazi savremena filozofska hermeneutika i koja se zbog toga tako rado poziva na *universum*-karakter teksta o kojem je govorio Melanhton. Ne sme se, međutim, zanemariti činjenica da tvrđenje postojanja jedinstvene i celovite smislenosti Pisma i univerzalizacija tumačenjskih strategija koje bi izvele čoveka pred tu celovitost u centar duhovnih strujanja staje u doba kada hrišćansku Evropu razjeda odsustvo verske jedinstvenosti i kada je krajnje teško neposredno sagledati smisaonost povesnih događanja. Vreme kada među hrišćanima Evrope besne ratovi direktno ili indirektno motivisani verskim antagonizmima[6] motivisalo je težnju za tumačenjem smisla povesnih previranja u kojima je tradicionalni vernik teško mogao da pronađe i sačuva lični oslonac. Isto tako, vekovima nameravana obnova jedinstva hrišćanske crkve, ili makar htenje da se očuva jedinstvo nove, *reformisane* crkve zahtevala je potragu za jedinstvom Svetog Teksta. Pojam konteksta – koji je imao zadatak da iznova dovede do reči to jedinstvo – morao je stoga počivati na pretpostavljenom jedinstvenom smislu celine Pisma. Sa jedne strane je time učinjeno mnogo da bi se – prema izrazu F. Šlegela - moglo „religiju učiniti liberalnom“ (Schlegel, 2006, str. 150), ali je sa druge strane statičko shvatanje smisla pojma konteksta na koncu dovelo do negativnog vrednovanja protestantskog hermeneutičkog projekta kao celine. Kod vrsnog poznavaoca istorije hermeneutike kakav je bio Vilhelm **Diltaj** (Wilhelm Dilthey, 1833-1911) protestantski imperativ kontekstualizacije je tako denunciran kao „nepovesna, apstraktna logička koncepcija“ (Dilthey, 1996, str. 49).

Drugim rečima, religiozno-filozofsko *znanje* konteksta kao *celine* u ishodu je odnelo prevagu nad verom!

Kontekst kao sklop delovanja

Premda su evropski verski ratovi XVI i XVII veka imali razarajuće posledice po napredovanje u duhovnom ujedinjavanju Starog kontinenta, katastrofe ratnih godina XX veka ne mogu adekvatno biti upoređene ni sa jednom kataklizmom koju je kao ožiljak nosila dotadašnja svetska povest. Duhovni pregaoci nisu bili voljni da zažmure pred

[6] Neki od njih su Nemački seljački ustanak (1524-1525), Holandski rat za nezavisnost (1568-1648) i Hugenotski ratovi u Francuskoj (1562-1598).

povesnim virovima koji su pretili da ih prigrabe, ali ni da im se naivno prepuste – trebalo je prepoznati dublji smisao i skrivano značenje tada aktuelnih kretanja čovečanstva, pa je sasvim očekivano što se u svevladajućoj „groznici tumačenja" (Zafranski, 2011, str. 236) hermeneutika nametnula kao jedan od vodećih pravaca u filozofiranju. U predvečerje *Velikog rata* Vilhelm Diltaj čini odlučujuće korake kojima biva obezbeđena sigurna maršruta koja povezuje njenu teološku prošlost sa nastupajućom filozofskom budućnošću.

Pojam konteksta kako ga je uzimalo naše dosadašnje izlaganje najbliži je jednom od osnovnih pojmova Diltajevog filozofskog projekta: pojmu *sklopa delovanja* (Wirkungzusammenhang). Oni nisu sinonimni jer je proces *subjektivizacije* subjekta kojem se priključuju svi moderni mislioci počev od Dekarta uslovio relativizaciju početne obavezanosti bilo kakvim zatečenim objektivnim sadržajem, a prema tome i *Tekstom*. Na primeru Diltajeve hermeneutike može se uvideti da je kontekstualizacija bilo kog teksta kao dela izdvojenog iz širih „sklopova delovanja" posmatrana unutar njegove relacije sa individualnim kontekstom – ili kontekstima – subjekta koji ih interpretira. Kontekstualističko tumačenje je time shvaćeno u svojoj uslovljenosti psihološkim strukturama čovekovog života, koje nisu smatrane apriorijima, već svoje poreklo imaju u čovekovim *doživljajima*, čime se to tumačenje manifestuje kao „razumevanje života iz života samog" (Diltaj, 2004, str. 198) i izrasta „u prvom redu iz interesa praktičnog života" (Diltaj, 1980, str. 268). Sa druge strane i nasuprot kartezijanskoj supstancijalizaciji subjekta, ojačala povesna svest i njeno istraživanje koje shvata sebe po modelu filologije – što Gadamer sasvim opravdano pripisuje Diltaju (2011, str. 266, 316, 378)[7] – filološki model kontekstualizacije koji je etabliran protestantskom egzegetikom tumači iz perspektive zatečenosti čovekovog doživljajnog života u daleko širim sklopovima delovanja. Reč je o verskim, socijalno-ekonomskim, kulturološkim ili povesnim celinama uopšte, uz pomoć kojih se određuju *značenja* životnih manifestacija kao delova koji im pripadaju. Važno je na ovom mestu primetiti da čovek iz vizure istorizma nikada nije smatran *samo* subjektom povesnog konteksta u kojem se zatiče, a da su suprotno stanovište filozofi poput Diltaja bili skloni da oslove kao reziduum tzv. stare metafizike.

Ovakav presek povesti pojma konteksta opravdava odomaćene i sveprisutne zahteve za kontekstualizacijom od kojih je započelo naše izlaganje. Taj je zahtev na snazi čak i kada su u pitanju discipline koje se najčešće smatraju formalističkim, kakva je savremena logika. Naročit doprinos u procesu njene kontekstualizacije dali su upravo Diltajevi učenici Georg Miš i Hans Lips svojim zagovaranjem filozofsko-hermeneutičkog utemeljenja logike, i to „ne u smislu njene asimilacije od strane hermeneutike kao druge filozofske discipline, nego u smislu *kontekstualizacije* fenomena logosa u širem okviru života i egzistencije" (Smiljanić, 2005, str. 136, podvukao S. V.). Opravdanje ovih postupaka leži u raskrivanju čovekovog bivstvovanja kao bivstvovanja *iz* konteksta i

[7] Kod ranog Diltaja ne insistira se na strogoj razlici između filologije i hermeneutike, što potvrđuje način na koji koristi ove termine u spisu *Šlajermaherov hermeneutički sistem u raspravi sa starijom protestantskom hermeneutikom* iz 1860. godine.

kao bivstvovanja *u* kontekstu. Aktuelni imperativi „posmatranja reči/stvari/događaja u njihovom kontekstu“, te njegovom negativnom formom zabranjivano „izvlačenje iz konteksta“ ne samo što na taj način zadobijaju svoje teorijsko-filozofsko utemeljenje, nego se na osnovu stavova vodećih savremenih mislilaca može izvesti zaključak da su oni fundirani *egzistencijalno*!

Na tragu Diltajeve ontologizacije jednog filološkog postupka kakva je kontekstualizacija, Martin **Hajdeger** (Martin Heidegger, 1889-1976) razvija svoju ranu koncepciju *hermeneutike faktičnosti*. Jedna od tačaka razlikovanja od Diltaja nalazi se u Hajdegerovom lišavanju pojma razumevanja njegovih ustaljenih metodoloških konotacija kojim ga se suprotstavlja objašnjavalačkom postupku prirodnih nauka. Hajdeger zbog toga govori o *razumljenju* (Verstehen) umesto o *razumevanju* (Verstaendnis), i to kao o *egzistencijalu*. Tim pojmom filozof misli način prezentnosti struktura čovekovog bivstvovanja, čime se dalje i hermeneutiku potvrđuje kao „jedno *Kako samoga tubivstvovanja*“ (Hajdeger, 2007a, 21), premda se ona još uvek ne obelodanjuje i kao ontologija. Čovek kao „bivstvujući na način jednog razumljenja bitka“ (Hajdeger, 2007b, str. 32) *predontološki* jeste što Hajdeger utvrđuje u *Sein und Zeit*-u, gde i sam pojam *sveta* biva mišljen kao jedan karakter tubivstvovanja čija se značenjskost čoveku otključava u unikatnosti *situacija* u kojima raskriva svoje konačno-bivstvovanje. U uzajamnim odnošenjima pojmova razumljenja, značenjskosti, svetovnosti i situacije nazire se bliskost sa načinima na koji su Hajdegerovi filozofski prethodnici tematizovali pojam konteksta. Ipak, neophodno je sačuvati oprez pri želji da se Hajdegerove pojmove u njihovoj očitoj blizini našeg centralnog pojma još dodatno približi pojmovnom paru teorija-praksa kojim je takođe obeleženo naše izlaganje, jer je ovaj filozof svojom egzistencijalnom analitikom pokušao da stupi s one strane razlikovanja teorije i prakse.

Supstancija i subjekat

Razlika pojmova teorije i prakse ne može biti poistovećena sa diferencijom pojmovnog para *theoria* i *praxis* o kojoj su računi položeni još Aristotelovim sistemom filozofije. Naše dosadašnje izlaganje o *praktikovanju* i *praksama* kontekstualizacije još uvek nije postavilo pitanje o prirodi odnosa čovekove kontekstualnosti kao njegovog *bivstvovanja u kontekstu* i mogućnosti *praxis*-a kao „djelatnog odnosa čovjeka prema vlastitoj ljudskosti i odnosa prema drugim ljudima“ (Perović, 2007, str. 23), koje ostaje mahom nedovoljno prozirno sa stanovišta vodećih koncepcija savremene hermeneutičke filozofije, kakve su one o kojima je maločas bilo reči. Drugim rečima, neophodna je pitanost o posledicama *znanja* o čovekovoj nepobitnoj „bačenosti“ u kontekste po potencijale njegovih *delanja*! Kakve su implikacije kontekstualnosti kao načina čovekovog egzistiranja po njegovu moralnu i pravno-političku odgovornost?

Mišljenja smo da se na ovom mestu treba najpre obratiti refleksijama o odnosu bivstvovanja i trebanja kako ih razvija Imanuel **Kant** (Immanuel Kant, 1724-1804), uz uvažavanje specifičnosti naše teme. Kantovom praktičkom filozofijom motivisano pitanje onda bi glasilo: *šta čovek treba da radi ako bivstvuje u kontekstu?*

Kantov „kategorički imperativ“ - koji u svojoj prvoj formulaciji zapoveda „Delaj samo prema onoj maksimi za koju u isto vreme možeš želeti da ona postane jedan opšti zakon“ (Kant 2008: 60) – našem istraživanju naročito je važan kroz nekoliko svojih aspekata.

Prvo, pažljivije čitanje gornjeg uobličenja kategoričkog imperativa otvara prostor interpretaciji kojom bi se Kantovu etiku tumačilo iz ugla hermeneutičkog stila mišljenja. Reč je o tome da se može posumnjati da *partikularni* čin koji sebe *kao* moralan uspostavlja zrenjem svoje *univerzibilnosti* kod Kanta dolazi kao reziduum protestantskog duhovnog miljea u kojem je misaono stasavao i time kao svojevrsno pretumačenje figure hermeneutičkog kruga i metoda kontekstualizacije. No, deo (=pojedinačni moralni čin) i celina (=opšte zakonodavstvo) kod Kanta su sasvim *interiorizovani* na način atemporalnog moralnog zakonodavstva čistog praktičkog uma. Njegovo zapovedanje razrešeno je od svakog vremenskog „pre“ i „posle“ i na njima počivajućeg prirodnog kauzalnog toka shvatljivog kroz nisku onih „ako“ i „onda“. Svojom kategoričkošću imperativ krajnje radikalno kida svaku povezanost moralnog delanja sa hipotetičkom, kalkulantskom rezonerijom! Ono što *treba* činiti nije prilagodljivo pratećim situacijama, okolnostima, kontekstima etc. kao svojim uslovima. Čovek, prema tome, treba da dela u skladu sa moralnim zakonom bez obzira na ono specifično „ako“ ili „kada“ koje donose varijabilni konteksti u kojima se zatiče. Moralno delanje na koncu ostaje onostrano svakom bivstvovanju, pa i bivstvovanju u kontekstu kojem smo posvetili našu dosadašnju pažnju. Za kantovsku etiku neprihvatljivo je pravdanje delâ kontekstom u kojem su nastupila: čista moralna svest, odnosno kantovska *savest* ne može sebe *ni izvesti ni opravdati* bilo kakvim kontekstom!

Time se još uvek nije izašlo na kraj sa sumnjičavošću koja se pojavila: da li savest *kao* čista moralna svest uopšte može biti delatna? Da li insistiranje na delatnom približavanju *opštem* moralnom dobru kao aprioriju praktičkog uma može dovesti do toga da se učini išta *pojedinačno* dobro, te do toga da se ma koji konkretan čin i protumači *kao* moralan?

Pozni Kantovi spisi poput *Die Metaphysik der Sitten* iz 1797. godine pokušali su da prevladaju ovu teškoću i suoče se sa pitanjem mogućnosti i načina objektiviranja čiste moralne svesti u juridičkoj sferi (Kant, 1993). Obraćanje **Hegelovom** (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770-1831) spekulativno-dijalektičkom poimanju ovih odnosa moglo bi da učini prohodnijim put ka odgovoru na pitanje o mogućnosti ljudskog delanja u kontekstualnosti njegove egzistencije, što je potez koji se ne može smatrati neuobičajenim kada je reč o obradi jedne dominantno hermeneutičke problematike. Uz značajne Gadamerove studije sabrane između korica knjige *Hegelova dijalektika* (2003), paradigmatičan primer afirmativnog momenta hermeneutičke recepcije Hegelove filozofije do reči dolazi Diltajevim priznanjem da se radi o jednom od „najvećih istorijskih genija svih vremena“ (Diltaj, 1980, str. 167) koji je „sve ono što je racionalizam XVIII veka isključio iz umnog sklopa kao individualnu egzistenciju, poseban oblik života, slučaj i samovolju, sredstvima više logike svrstao u sistematiku uma“ (168). U svetlu pojma koji razmatramo i u skiciranju okvira za Hegelov dijalog sa kantovskom praktičkom

filozofijom, ovde se može izneti tvrdnja da *svako* delanje – bilo da je reč o moralnom, ekonomsko-političkom ili pravnom praksisu – ukoliko se uspostavlja *kao* delanje već priznaje opštiji kontekst kao postojeći, to jest ono ga uvek već *razumeva*. Zbog toga je umesna primedba da savremena filozofska hermeneutika kojoj temelje postavlja Diltaj „direktno prenosi Hegelovo objašnjenje *samointerpretativnosti* kao načina postojanja (ljudskog – op. S. V.) duha" (Simović, 1989, str. 109)[8]. Sama savest – kako je poima Hegel – je prisiljena da prizna postojeće opštosti kao momenat koji nije moguće staviti van važenja pozivanjem na apstraktnu autonomiju moralne subjektivnosti, niti ga može prisvojiti pojačanim teorijskim reflektovanjem. Čim otpočne delanje savest „odmah shvata da se sve *okolnosti* delanja ne mogu znati niti ih ona može obuhvatiti svojom opštom pretenzijom" (Perović, 2012, str. 304, podvukao S. V.).

Pojam okolnosti može se smatrati sinonimnim sa centralnim pojmom našeg izlaganja – utoliko pre što mu je istu ulogu namenjivao još Vlačić u svome *Clavis*-u kroz pojam *circumstantia*. Suštinski novum koji donosi Hegelova filozofska pozicija upućuje na faktum da mogućnost trpljenja „premeštanja u drugi kontekst" reči, stvari i događaja koji može biti potpuno oprečan početnoj subjektivnoj intenciji, te njihovog izvlačenja iz željenog konteksta ili čak njihove potpune dekontekstualizacije nisu samo vrebajuće opasnosti čijim nastupanjem subjektivnost napušta i gubi sebe, već su takođe jedini način da se ta subjektivnost ozbilji, objektivira! Nužnost čoveka koji dela pojavljuje se kao čin subjektiviranja konteksta u kojima sebe zatiče, što se u ukupnosti pokazuje kao jedini način na koji konteksti imaju svoju povesnu realnost. Pasivan stav prema objektivitetu konteksta isto se tako može smatrati čovekovim *slobodnim* propuštanjem da se odredi prema kontekstima. Oni nisu samo manifestacije sveta u čiju je mrežu značenja „bačen" čovek, nego je čovekov odnos prema kontekstima njegov samoodnos! U ravni filozofskog pojma to možemo smatrati jednim od mogućih načina da se ponovi poznati Hegelov zahtev upućen filozofiji „da se ono što je istinito shvati i izrazi ne kao supstancija, već isto tako kao subjekat" (Hegel, 2005, str. 11). Rečju, čovek delajući stvara kontekste koji jednovremeno istim činom sami sebe stvaraju i time osvajaju mogućnost osamostaljivanja u odnosu na delatne subjekte koji ih dalje mogu prepoznavati u likovima nečega isključivo supstancijalnog. Zadatak filozofije je da iznova dovede do reči njihovu imanentno sebe-stvaranje, odnosno njihov unutrašnji subjektivitet čiji je *movens* čovekova odluka da dela ili da ne dela.

Zaključak našeg istraživanja o poziciji pojma konteksta i metode kontekstualizacije na raskršću bivstvovanja i trebanja može se izvesti kroz stav da je slaba *praktička* operativnost pojma konteksta ukoliko se njega hoće posmatrati kao statični predmet i manje ili više „praktičan" metodološki organon *post festum* pravdanja zlosrećne sudbine naših delanja koja smo započinjali „iz najboljih namera". Kontekst i kontekstualizacija

[8] Važno je zabeležiti da diltajevsko razumevanje i tumačenje inteligibiliteta objektivacija ljudskog duha ne namerava da se u hegelovskom smislu nametne kao apsolutno znanje. Taj „konačni paninteligibilizam" (Koprivica, 2009, str. 49) kao principijelno nedovršivo, ne-ukonačivo tumačenje može se smatrati obeležjem filozofske hermeneutike uopšte. Na to ukazuje i Gadamer: „Nekakva konačna interpretacija izgleda da je protivrečnost po sebi. Interpretacija je uvek na putu" (2000, str. 63).

uvek su već takođe i delatnost, kao i sama hermeneutika.

Ilustraciju, ali i potkrepljenje te teze nudi i metaforička priroda jezika, koja nam je već prepustila polazište za istraživanje: sami pojmovi teksta i konteksta svojom etimologijom ukazuju na reči koje označavaju radnje – i to radnje *tkanja*, *sa-tkanja* – u ovom slučaju ljudskog sa-tkanja povesnog sveta. „Tka“ se, po svemu sudeći, čak i u prilikama odustajanja od sopstvene subjektivnosti i napuštanja „velikih priča“.

LITERATURA

Blekburn, S. (1999). *Oksfordski filozofski rečnik*. Novi Sad: Svetovi.

Burke, P. (2002). *Context in Context*. Retrieved February 20, 2013 from: http://muse.jhu.edu/journals/common_knowledge/v008/8.1burke.html

Diltaj, V. (1980). *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. Beograd: BIGZ. Dilthey, W. (1996). *Hermeneutics and the Study of History*. New Jersey: Princeton University Press. Diltaj, V. (2004). *Doživljaj i pesništvo*. Novi Sad: Orpheus.

Gadamer, H.-G. (2011). *Istina i metod*. Beograd: Fedon.

Gronden, Ž. (2010). *Uvod u filozofsku hermeneutiku*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Hajdeger, M. (2007a). *Ontologija. Hermeneutika faktičnosti*. Novi Sad: Akademska knjiga. Hajdeger, M. (2007b). *Bitak i vreme.* Beograd: Službeni glasnik.

Hegel, G. V. F. (2005). *Fenomenologija duha*. Beograd: Dereta.

Kant, I. (1993). *Metafizika morala*. Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Kant, I. (2008). *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: Dereta.

Klajn, I. i Šipka, M. (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.

Koprivica, Č. (2009). *Biće i sudbina. Hajdegerova misao između uzornosti i vremenitosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Milisavljević, V. (2010). *Snaga egzistencije. Teorija norme kod Kanta i Hegela*. Beograd: Fedon.

Perović, M. A. (2007). Hajdegeri „praktička filozofija“. *ARHE – Časopis za filozofiju*, 8, 7–39. Perović, M. A. (2012). *Pet studija o Hegelu*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Schlegel, F. (2006). *Kritike i fragmenti*. Zagreb: Naklada Jurčić.

Smiljanić, D. (2005). Diskurzivitet i evokacija. Forme logosa u hermeneutičkoj logici. *ARHE – Časopis za filozofiju*, 3, 131–145.

Simović, S. (1989). *Hegel i hermeneutika*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Zafranski, R. (2011). *Romantizam. Jedna nemačka afera*. Novi Sad: Adresa.

Гадамер, Х.-Г. (2000). *Ум у доба науке*. Београд: Плато. Гадамер, Х.-Г. (2003). *Хегелова дијалектика*. Београд: Плато.

Nevena Jevtić[1]
(Filozofski fakultet, Novi Sad)

SISTEM PRIVIDA.
KANTOVO UČENJE O TRANSCENDENTALNOM PRIVIDU[2]

Kant's doctrine of transcendental illusion, given in the chapter on transcendental dialectics of the *Critique of Pure Reason,* represents the limit of his criticism project. It is this illusion (*Schein*) that subjects us to the metaphysical speculation, but it also renders our knowledge possible. It is impossible to mistake this illusion with an illegitimate employment of our cognitive faculties. This transcendental illusion remains untouched by the means of transcendental critique, since it is an effect of a necessary dialectics of reason. Kant realizes that the original motivation of philosophy, as well as the first presupposition of his own philosophical project, is metaphysical illusion. Kant's transcendental critique, however, has the ability to reveal the mechanism of transformation of reason's natural dialectics into metaphysical illusion, but it cannot purge the reason of that which drives it towards metaphysics. This dialectics of reason can only be understood as a cross-section of its theoretical and practical employment: it places philosophy between theory and praxis. This intermediate position, "between" theory and practice, is actually the starting point of philosophical thinking. The analysis of the key aspects of Kant's understanding of transcendental illusion leads towards his idealist successors. In this way, one can illuminate this passage, which occurred in German idealism, starting from Kant's discovery of the inevitable illusion inherent to the reason itself, to presenting its constitutive role in the knowledge itself.
Keywords: Kant, Critique, Dialectics, Metaphysical illusion, Transcendental illusion, System.

Uvod

Kant govori o vlastitom vremenu kao o *dobu kritike* u kome je sazrela moć suđenja publike koja više neće, ili ne može, da se zadovolji prividnim znanjem. Njegova kritika okreće ka samom izvoru problema – nejasnoj demarkaciji između legitimnog i prividnog znanja – ka samom umu. Međutim, odgovori Kantove kritike čistog uma na ona pitanja koja ga stalno gone u sukob sa samim sobom, ne mogu se dopasti svojevrsnoj „dogmatički zanesenoj želji za saznanjem" (*dogmatisch schwärmende Wißbegierde*), koja nepropitana

[1] nevenja@gmail.com
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Filozofije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, pod mentorstvom prof. dr Milenka A. Perovića.

vlada tradicionalnom metafizikom. *Dogmatizam* ove želje počiva na tome što načelno ne pita za uslove pod kojima je njena realizacija moguća (uslove mogućnosti saznanja), ali, u istorijskom smislu, ona predstavlja izvorni motiv filozofiranja. Ovaj motiv je suštinski nemoguće realizovati, odnosno reč je o želji koju je nemoguće ispuniti.

Zašto je priroda uma takva da je on u osnovi večno žudeći um? To za Kanta predstavlja ne samo enigmu, već i razlog za sve dublje sumnje: „S kakvim razlogom smemo imati poverenje prema našem umu, kad nas on u jednoj od najvažnijih stvari naše čežnje za saznanjem ne samo napušta, već nas pomoću opsena zavarava i najzad obmanjuje!“ (Kant, 1976, str. 17). Sumnja, koja se u umu budi s obzirom na valjanost njegovih metafizičkih nastojanja, prirodna je reakcija na dogmatizam. Obe ove situacije (dogmatizam i skeptizicam), u kojima se našao um, proizilaze iz prirode saznajnih moći.

Poznato je Kantovo shvatanje u *Kritici čistog uma* da će kriticizam biti taj koji će pokušati da izvede filozofiju, ili metafiziku, na put sigurne nauke, i to jedino putem uspostavljanja mehanizama discipline uma. Ona ne može, dakle, trajno otkloniti čežnju uma za onim bezuslovnim, ali je može ogoliti u njenoj (teorijskoj) besciljnosti.

Kritika je koncipirana tako da ima posla samo sa umom, budući da problemi koji tu izrastaju potiču od samog uma i nemaju veze sa njegovim objektima. Oni se ne tiču prirode stvari, koje se razlikuju od uma, već izrastaju iz njegove sopstvene prirode. Kant smatra da će um lako odrediti „obim i granice“ vlastite nadiskustvene upotrebe jednom kad odredi svoj domet *unutar* granica mogućeg iskustva. Međutim, specifično dogmatičko držanje uma, odnosno predrasuda da bi se u metafizičkom mišljenju uopšte moglo napredovati bez da se um drži rezultata *Kritike*, predstavlja opasno držanje iz koga proizilaze patološki likovi koji nanose štetu „kulturi uma“. Filozofija bi morala da se okrene od svojih nemogućih zadataka, i kao preobraćenica da preuzme novu ulogu jedne skoro policijske kontrole nad samom sobom, te „da jednom za svagda onemogući metafizici svaki štetan uticaj na taj način što će zapušiti izvor njenih zabluda“ (Kant, 1976, str. 24). O kakvom je štetnom uticaju ovde reč? Pošto filozofija zauzima posebno mesto kada je kultura uma u pitanju, može se pretpostaviti da je baš tu najdirektnije polje njenog (štetnog) dejstva. U čemu se ono ogleda?

Pođimo od Kantovog sagledavanja stanja filozofije u njegovom dobu, koje će nam pokazati drugu stranu motivacije da se preispita upotreba uma. On kaže: „I pored *gubitka* koji spekulativni um mora da pretrpi u svome dosadanjem uobraženom posedu, ipak, što se tiče opštih prilika čovečanstva i one koristi koju je sve dosada izvlačio iz učenja čistoga uma, sve ostaje u istom povoljnom stanju kao i ranije, te gubitak pogađa samo *monopol škola,* a nikako *interes ljudi*“ (Kant, 1976, str. 24). Kantov se kritički projekt obrušava na nastojanje školske filozofije da za sebe ekskluzivno veže navodna saznanja i dokaze o najvišim interesima čovečanstva, pružajući publici samo upute za primenu takvih navodnih istina, ne odajući suštinski „ključ njihovog objašnjenja“. Prepirke između jednako (ne)ubedljivih istina, „skandalozni“ polemički život učene javnosti (između filozofa metafizičara, ali i među teolozima metafizičarima), doveo je do toga da dominira ravnodušan odnos spram metafizike. Naličju te ravnodušnosti, smatra Kant, pripadaju materijalizam, ateizam, fatalizam, slobodoumnjačko neverovanje,

zanesenjaštvo i praznoverice, idealizam i skepticizam (Kant, 1976, str. 25). To su sve alternativni likovi filozofske svesti, čije se javljanje ne može posmatrati tako kao da je ravnodušno spram sudbine metafizičkog mišljenja. Evo šta Kant, na primer, piše o pojavi skepticizma u tekstu u kom analizira da li je uopšte moguće ostvariti nekakav napredak u metafici: skepticizam, kao svojevrsni hod unazad, temelji se na „potpunom *neuspehu* svih pokušaja u metafizici" (Kant, 2004, str. 12). U našem umu, dalje kaže Kant, postoje jednako ubedljivi stavovi i principi koji se suprotstavljaju metafizičkim tvrdnjama: „um sam poništava ove svoje pokušaje" (Kant, 2004, str. 13).

Slično ovom Kantovom svedočanstvu o radu uma na samome sebi, i Hegel u svojim predavanjima o istoriji filozofije povlači interpretativne niti koje pokazuju unutrašnju korupciju velikih metafizičkih sistema. On to čini s namerom da pokaže da oni počivaju na principima koji imaju vlastita ograničenja, iz čega proizilazi da je propadanje tih sistema neumitno. Naime, Hegel filozofiju novog veka u njenom metafizičkom liku naziva „pravom filozofijom toga doba". Ona svakako počinje sa Kartezijem, te su i Spinoza, Lok i Lajbnic, takođe, „predstavnici metafizike". „Kod njih" (filozofa novog veka) se, međutim, mora ispratiti i svojevrsni mehanizam „propadanja ove metafizike". Taj mehanizam „radi" unutar skepticizma, tačnije, u liku empirizma koji se okreće protiv metafizike kao takve i onoga što je opšte (Hegel, 1975, str. 210). Berklijev idealizam i hjumovski skepticizam, kao ključna obeležja ostrvske filozofije, idu ruku pod ruku. Tako i „takozvani ateizam i materijalizam" predstavljaju ključne karakteristike francuske filozofije toga doba.

Problematične likove, koji su brinuli i Kanta, koji izrastaju iz specifično negativnog držanja spram metafizike, Hegel sa puno pažnje proučava u toku svojih predavanja, ulazeći u dublje razloge njihovog javljanja. Smatramo da Hegel i te kako uzima u obzir svojevrsni degenerativni proces metafizičkog mišljenja, onako kako je to Kant formulisao kao „kolebljivo stanje metafizike... od neograničenog poverenja uma u samog sebe do bezgraničnog nepoverenja" (Kant, 2004, str. 14). Ostavljajući za sada po strani to da za Hegela ovaj „degenerativni" proces ujedno ima smisao i samopopravljanja filozofije, u smislu njenog nužnog razvoja, za nas je ovde bitno to što je Kant smatrao da metafizika mora dospeti u neko postojano stanje kako bi se taj proces zaustavio. U tom „stanju" se onda može imati nešto što bi predstavljalo legitimnu filozofiju.

Pošto bi kritički posao trebalo da ide za tim da onemogući filozofiju da vrši štetan uticaj - da um u jednoj svojoj potenciji ne prouzrokuje vlastitu korupciju - kritika mora biti radikalna. Stoga, prethodno pominjanje Kantove kritike odnosa filozofije prema kulturi uma njegovog vremena, iako zanimljivo, ne može biti glavno mesto istraživanja njegovog shvatanja kritike, već to mora biti um sam. Ona nije, dakle, kritika knjiga, tekstova, sistema, uopšte proizvoda filozofije, već je kritika čiste moći uma. Jasno je da se traganje za generatorom štetnog uticaja uma na um mora odvijati na samome umu i tu je potrebno povesti odlučujuću borbu.

Metafizička „zabluda" je nužna pretpostavka Kantove kritike. Međutim, njegova transcendentalna kritika može uspešno da otkrije mehanizme transformacije prirodne dijalektike uma u izvor metafizičkih zabluda, ali ne i da otkloni ono što stalno upućuje

um na metafiziku. Kantovo učenje o transcendentalnom prividu, koje izlaže u odeljku o transcendentalnoj dijalektici *Kritike čistog uma*, predstavlja samu granicu njegovog kritičkog projekta.

Transcendentalni privid kod Kanta

Na samom početku je potrebno istaći da se transcendentalni privid ne sme brkati sa onim što bi predstavljalo puku nelegitimnu upotrebu naših saznajnih moći. Ovaj privid ostaje suštinski neotklonjiv sredstvima transcendentalne kritike. Greške koje su proizvedene tim prividom, kada se tu uplete i nelegitimna upotreba kategorija, nešto su drugo i one se mogu lako otkloniti. Od odlučujuće je važnosti za razumevanje ovog Kantvog učenja to da zadatak transcendentalne dijalektike nije ni trajno iskorenjivanje samog transcendentalnog privida, niti njegova transformacija u istinu. „Mi imamo posla sa *prirodnom* i neizbežnom *iluzijom* (*die Illusion*), koja se osniva na subjektivnim osnovnim stavovima i njih potura kao objektivne... postoji jedna prirodna i neizbežna dijalektika čistog uma ... nerazdvojno vezana za ljudski um i koja, čak ni pošto smo otkrili njen lažni sjaj, ipak neće prestati da ga vara i neprestano gura u trenutne zablude koje se stalno moraju otklanjati“ (Kant, 1976, str. 221).

Um ima sasvim prirodnu i nužnu potrebu da (prelazi granice razuma i) tematizuje ono „neuslovljeno“, odnosno apsolutno. Kant to obrazlaže na sledeći način: „transcendentalni pojam uma nije ništa drugo do pojam o *totalitetu uslova* za nešto što je dato kao uslovljeno“ (Kant, 1976, str. 236). Ovakav niz uslova pretpostavlja ono što je neuslovljeno kao princip svog jedinstva i ka tome se okreće um. Međutim, on je u ovome usmeravanju „preko“ granica iskustva u najmanju ruku ambivalentan. Može se pretpostaviti da transcendentalni privid nije nužno po sebi obmanjujući, jer se on javlja, u krajnjoj liniji, kao potreba za sistemskim jedinstvom iskustva, što predstavlja transcendentalnu (legitimnu) ulogu uma prema *Kritici*. Ova uloga je legitimna zato što realizuje, prema Kantovom mišljenju, prirodnu potrebu uma za sistemom (Kant, 1976, str. 475). Iako je nemoguće dati idejama uma objektivno značenje u smislu u kome se to postiže sa kategorijama razuma, tako da im se preko čula da predmet na koji se odnose, one ipak imaju nužni karakter, nisu proizvoljne predstave[3]. One se odnose na celinu upotrebe razuma, a sa njihovog stanovišta celokupno se iskustvo pokazuje kao apsolutno određeno. Međutim, dok je s jedn strane, ovaj zahtev uma za sistematičnošću iskustva legitiman, moguće je da povede saznanje ka zabludi, s druge strane. Ako posmatramo um, kaže Kant, „subjektivno kao ljudsku moć saznanja“, u njemu se „nalaze glavna pravila i maksime njegove upotrebe, koji potpuno imaju izgled objektivnih osnovnih stavova i koji čine da se jedna subjektivna nužnost neke veze naših pojmova koju zahteva razum drži za objektivnu nužnost odredbe stvari po sebi“ (Kant, 1976, str. 221). Um je u svojim pokušajima da se *a priori* odnosi na bilo kakav objekt, bez obzira da li je reč o pojavi ili ne, uvek dijalektičan. Prirodna se dijalektika pokazuje u tome što

[3] Kant, takođe, kaže da o objektu koji bi odgovarao jednoj ideji uma ne može da se ima saznanje, ali se može imati makar problematični pojam (Kant, 1976, str. 242-243).

um ne može drugačije do da taj zahtev za sistemskim jedinstvom iskustva uzme kao da objektivno važi. U tom pogledu i dijalektika dobija izvesnu objektivnost. Ali, ako se na osnovu ovoga tvrdi da se ima saznanje o nečemu što bi prevazilazilo granice iskustva, o nečemu što pripada domenu natčulnog, takvi bi metafizički stavovi nužno bili pogrešni.

Kritika ne može jednom za svagda iskoreniti tvorbu ovakvih stavova, niti može iskoreniti motivaciju koja je podstiče. Pokazuje se da je um tu vođen idejama koje, s obzirom na njegovu teorijsku upotrebu, imaju svoje opravdanje, ne mogu se izostaviti, te je privid objašnjiv na jedan fundamentalan način jedino na osnovu pomenute neprozirne „dogmatičke želje za saznanjem". Ovaj problem bez teorijskog rešenja otvara čitavu diskusiju ka praktičkoj filozofiji, vodeći se prema Kantovoj tezi da je najviši interes uma u saznanju, u krajnjoj liniji, praktički.

Šta je moguće zaključiti o ulozi transcendentalne dijalektike? Jasno je, dakle, da je njena uloga ta da bude kritička *par excellence*, i to da bude kritika dijalektike. U skladu sa time da je kritika uvek kritika uma njim samim, ovde je reč o kritici dijalektike uma ispitivanjem koje je transcendentalno-dijalektičko. Kao da je reč o tome da se ono što predstavlja stalnu opasnost za um, okreće kritički protiv samoga sebe. Protiv prirodne dijalektike uma je moguće primeniti njene vlastite mehanizme. Transcendentalna dijalektika je, dakle, kritika dijalektike („kritika dijalektičkog privida" (Kant, 1976, str. 79)). Ona nije „veština kojom se ... privid dogmatički izaziva (jedna, na žalost, vrlo uobičajena veština raznih metafizičkih opsenatorskih dela)" (Kant, 1976, str. 80). Ona je *kritičko izazivanje* privida, koji ne mora da bude obmanjujući po sebi, već služi tome da se um tu opomene u vezi sa nelegitimnom upotrebom načela transcendentalne analitike i *ograniči* na to da bude manevar zaštite. To znači da se privid mora ponovo afirmisati kao privid – a to dalje znači da se prividno objektivno određenje mora ponovo prepoznati kao subjektivno. Privid se, dakle, mora kritički potencirati, a ne izbegavati, tako da on baš kao privid postane vidljiv, te se s obzirom na teorijsku upotrebu uma nužno „stavlja u zagrade".

Međutim, na svom vrhuncu, kritika kao kritika transcendentalnog privida smešta filozofiju „između" teorije i prakse. Ovde je na delu zamka: dotični se problem teorijski otkriva, ali se njegova suštinska geneza tek teorijski naslućuje; dakle, sama teorija ne može dati meritorni konačni sud. Diskusija se pak otvara ka praktičkoj sferi, ali se tek pod pretpostavkom provedene kritike *praktičkog uma* može očekivati definitivna legitimacija filozofije (kao doktrine). Dok se ne provede kritika u svojoj potpunosti, jednako u praktičkoj kao i u teorijskoj sferi, filozofija ostaje u limbu ne pripadajući još uvek nijednom polju bez ostatka. Njen doktrinarni status je pod znakom pitanja, a podeljenost ovih sfera ima status činjeničnog stanja. S obzirom na praksu, kritika ima neposredno dejstvo, dok u teorijskoj sferi nema dovoljno osnova za pretpostavku o tome da se proces kritike ikada završava.

Anticipirajući kasnije primedbe koje se upućuju ovakvom shvatanju, može se istaći načelno nepoverenje u to da se kritika može održati na takvoj poziciji „između" teorije i prakse i ispunjavati svoju namenu. Već je Hegel u svojim mladim spisima formulisao sumnju u to da je moguće da kritika ima neposredno praktičko dejstvo. Sama

snaga uvida, nužnost s kojom on progovara, nije dovoljna da bi se proizvelo dejstvo: „pojam i uviđanje nose sa sobom nešto tako nepovjerljivo prema sebi da se on mora opravdati silom, onda će mu se čovjek pokoriti“ (Hegel, 1982, str. 436). Sličnu suštinsku zatvorenost kritike u svojevrsni kružni proces istakao je i Niče: „Nigde ne dolazi do nekog dejstva, nego stalno samo do neke „kritike“; i sama kritike opet ne vrši nikakvo dejstvo, nego samo ponovo doživljava kritiku“ (Niče, 1990, str. 40).

Kritika kod Hegela

Kako bismo dodatno osvetlili neodrživost smeštanja filozofije „između teorije i prakse“, pokušaćemo da opišemo jedan kasniji slučaj filozofske kritike, koji bi bilo interesantno predstaviti uz Kantov. U najavi za *Kritički časopis za filozofiju*, koju su napisali Hegel i Šeling 1802. godine, navode se razlozi zbog kojih su autori uopšte odlučili da pokrenu ovu publikaciju. Oni opisuju situaciju u kojoj se našla filozofija njihovog vremena, ali i način na koji će njihov časopis intervenisati u te okolnosti. Pažnja koju je na sebe filozofija u tom istorijskom momentu privukla prolazi, stoga je prava prilika da se filozofija sabere i jednom za svadga razluči od „nefilozofije“ (*Unphilosophie*). Pomenute okolnosti nisu bile povoljne po filozofiju, budući da nisu pospešile njen suštinski razvoj već inflaciju navodnih „sistema“ koji su počeli da, kao korov uopšte, prete potpunim iscrpljivanjem polodnog tla i gušenjem istinskog filozofskog duha. Usled toga je, za ove autore, izuzetno bitno da se privid mnogih novonastalih filozofija kritički raskrinka kao privid, kao što se zadatak kritike kod Kanta sastojao u tome da se privid metafizike pokaže kao privid. U duhovnom svetu koji je oblikovala dijalektika prosvetiteljstva, kako to tvrdi Hegel[4], filozofija se morala učiniti *korisnom*. To je bio način na koji je ona mogla da ostane u dodiru sa raznim posebnim interesima: interesima obrazovanja i interesima različitih nauka. Iako je ona njihovo pravo središte i izvorište, filozofija se rastegla toliko tanko rastegla kako bi makar „opsedala“ svoje nekadašnje posede (Hegel, 1983, str. 123). Stoga je, s jedne strane, postala srazmerno površna. A to je dovelo do toga da je, s druge strane, filozofijom ovladao privid raznolikosti (raznolikih sistema).

[4] Hegel daje detaljan opis ove dijalektike u *Fenomenologiji duha* u poglavlju (prema izdanju prevoda na hrvatsko-sprski koji smo koristili u ovom radu) pod naslovom *Prosvjeta* (*Aufklärung*). Međutim, još u ranijim tekstovima (na primer, onima koji pripadaju takozvanom jenskom periodu njegovog stvaralaštva, među kojima su najpoznatiji *Razlika između Fihteovog i Šelingovog sistema filozofije*, *Odnos skepticizma prema filozofiji*, i *Vera i znanje*) on iznosi ključne momente koje čine okolnosti u kojima je stasala novija nemačka filozofija, a koje su izrasle iz „rezultata“ navodne pobede prosvetiteljske racionalnosti nad verom. Pa tako, na primer, u tekstu *Vera i znanje,* Hegel tu duhovnu klimu opisuje kao izrazito oštru i nepovoljnu po filozofiju: „[O]no što je inače važilo za smrt filozofije: da je um trebalo da se odrekne svoga bivstvovanja u apsolutu, da se naprosto isključi iz toga i samo se negativno odnosi prema njemu – postala je odsada najviša tačka filozofije“ (Hegel, 1983, str. 211). Više nego bilo koja druga, upravo je Kantova filozofska figura sinonimna sa tom istorijskom tendencijom. U svojim predavanjima o istoriji filozofije, Hegel Kantovu filozofiju jasno definiše kao *prosvetiteljstvo dovedeno do metode* („Kantova filozofija, posmatrana sa teorijskog stanovišta, predstavlja prosvećenost, učinjenu metodičkom, naime da se može saznati samo i jedino pojava, a ne ono što je istinito“ (Hegel, 1975, str. 431)).

Ukoliko se ovaj privid osvedoči kao takav, popularna kantovska predstava o filozofiji kao *Kampfplatz* će se pokazati kao slika lažnog rata među filozofskim učenjima čije su međusobne razlike nesupstancijalne. Hegel tvrdi: „Da postoji samo *jedna* filozofija i da samo jedna može postojati, to je zato što je um samo *jedan*“ (Hegel, 1983, str. 123).

Razvijajući svoj koncept filozofske kritike, ni Hegel neće ciljati isključivo na kritiku tekstova i studija, već na kritiku onih principa na kojima počivaju navodno različite, međusobno suprotstavljene filozofije. Svaki filozofski princip, ako kritika treba da uspe, treba da bude kritikovan tako da mu ona ne pridolazi izvana, već da se privid njegove adekvatnosti izazove i raskrinka tako što će se na samom principu pokazati njegova nedovoljnost, subjektivnost. U korenu Hegelove ideje kritike leži sama ideja filozofije, na koju ova uvek apeluje kao na vlasititi kriterijum. Filozofija se već mora imati kako bi se pokazalo šta nije filozofija. Da bi se to moglo uraditi, da bi kritički posao uopšte bio moguć, mora se već imati ideja filozofije. Na ovom primeru možemo videti da se problem filozofske kritike neminovno usložnjava - kritika podrazumeva tlo filozofije, budući da ono garantuje susret same kritike i njenog predmeta.

Svoja shvatanja filozofske kritike Hegel iznosi u članku *O biti filozofske kritike uopšte.* Kao što smo već rekli, ključno je to što kritika u svom poslu podrazumeva, odnosno zahteva određen kriterijum, koji treba da dođe ne od ove ili one posebne sklonosti filozofirajućeg subjekta, već mora predstavljati večni i nepromenljivi arhetip same stvari. Isto onako kako sama lepa umetnost nije čekala umetničku kritiku da bi bila pronađena, tako ni filozofija ne zavisi u pogledu vlastite stvarnosti od filozofske kritike. Međutim, Hegel odbija zamisao da može biti reči o mnoštvu kriterijuma (mnoštvu ideja filozofije). Reč je uvek i samo o jednom kriterijumu kritike, jer je filozofija uvek i samo jedna, odnosno njen noseći princip je uvek i samo jedan. Ako bi stvar drugačije stajala, kritika bi mogla imati smisao jednog proizvoljnog suda, bez važenja koje bi bilo opšte. Hegelovim rečima, kritika bi u nedogled suprotstavljala subjektivnost subjektivnosti – ono ograničeno onome ograničenome. Suprotno tome, njen zadatak je da postavi ono „apsolutno spram uslovljenog“ (Hegel, 1983, str. 125). Ukoliko bi bilo drugačije, da se kritika može voditi različitim kriterijumima, moralo bi se pretpostaviti i dokazati da su moguće zaista međusobno nesvodive, različite filozofije. Dakle, ne to da su mogući različiti načina prikazivanja filozofije, ili različitost formi filozofskog mišljenja, već da je moguće da bude više suštinski različitih filozofija, što bi, konačno, predstavljalo dokaz da mogu postojati različiti umovi. Hegel je decidirano protiv takvih argumenata: „Tako malo kako mogu postojati različiti umovi, tako malo se i može postavljati zid uma i njegove samospoznaje, kojim bi ova mogla biti bitno različita od pojave; jer um posmatran apsolutno i utoliko što postaje objekt sama sebe u samospoznaji, dakle, filozofija, opet je samo jedan te isti i otuda ono posve isto“ (Hegel, 1983, str. 125).

Međutim, filozofija uopšte, ukoliko je spoznaja apsoluta, bez obzira na koji način se određuje ono apsolutno (kao bog ili priroda), *kao* spoznaja se mora misliti pod oznakom univerzalnosti. Eventualna razlika u individualnoj sposobnosti (veštini) da se adekvatno prikaže ideja može se nivelisati insistirajući na tome da spoznaja bude „nepokretna“ spram onoga apsolutnog. Ukoliko subjektivnost u momentu spoznaje mislimo kao

„prihvatanje“ objekta, uz činjenicu da je objekt uvek jedan i isti (apsolut), onda takva spoznaja (filozofija) mora biti ista bez obzira na različite maske posebnosti koje bi subjektivnost mogla nositi. Mogući su različiti „refleksi“, ali ne i suštinski različit proces spoznaje – već kao spoznaja apsoluta, ona bi se morala osloboditi svoje posebnosti i različitosti: „Jer, time što se spoznavanje predstavi kao nešto formalno, ono se u svom odnosu prema predmetu misli kao posve pasivno, a od subjekta, (...) traži se da se uopšte zatvori naspram svakog drugog odnosa u pogledu bilo kakvog ograničavanja i da se uzdrži od bilo kakve sopstvene djelatnosti, budući da se tako ne zamućuje čistota primanja“ (Hegel, 1983, str. 126).

Jedan u ovom smislu pasivni pojedinačni subjekt, prijemčiv za ono aposolutno, „miruje i pušta“ da se apsolut pokaže kao jedini objekat filozofije. Da li određene *pojave* filozofije zaista to jesu, utvrđuje se primenom kriterijuma, odnosno utvrđivanjem da li zaista izražavaju apsolutni princip filozofije. Dalje, kritika je moguća samo kao imanentna – ona ima, svakako, negativnu stranu, ali Hegel insistira na tome da je njen rezultat ujedno i pozitivan, afirmativan. Međutim, u slučaju kada objedinujuća ideja izostane, kada ju je nemoguće uspostaviti priznanjem s oba kraja, kritika se pretvara u jednu njoj suštinski nesvojstvenu proceduru, čiji je smisao sasvim negativan. „Ko želi može u kritici gledati samo točak koji se večno vrti, koji svakog trenutka obara nadolje jedan lik koji talas nosi nagore“ (Hegel, 1983, str. 135).

Kako rasprava u ovom ranom spisu odmiče, Hegel upozorava na nedostatke i zamke filozofske kritike – kritika ne mora *nužno* poštovati opisanu proceduru kojom se sprovodi. Sa njom smo uvek prepušteni izvesnom „višku“ slučaja. Izvesni nedostaci kritike imaju svoje korene u temeljnim ograničenjima same kantovske filozofske pozicije. Znamo da Kant ne pripisuje dijalektiku samim predmetima antinomija (odnosno svetu, duši i bogu). Protivrečnosti su isključivo situirane u subjektu, odnosno u umu. Prema Hegelu, Kant je na ovom mestu „isuviše blag prema stvarima“. To „što stvari nisu protivrečne, već samosvest, za to Kantova filozofija ne haje; ne mari ništa. Iskustvo uči da se samosvest zbog toga ne ukida; mi znamo da Ja postoji. Prema tome, može se biti bezbrižan u pogledu njegovih protivrečnosti, jer one ga ne ukidaju, ono ih može podnositi. – Ali, na taj način protivrečnost nije rešena; ona postoji i sada kao i ranije“ (Hegel, 1975, str. 454). U radu kriticizma, videli smo da privid ostaje, ali je um opremljen aparatom (trascendentalnom dijalektikom) kojim može da razlikuje sablazan koju sam sebi podmeće od onoga šta jeste „stvarnost“.

Nameće se pitanje da li se Hegelovo shvatanje u suštini slaže sa Kantovim, u smislu da se rad kritike sastoji iz trajnog napora da se raskrinka opisani trik? Mi tvrdimo da je rano Hegelovo tretiranje kritike uopšte prvi korak ka njenoj transformaciji u toku kasnijeg filozofskog razvoja ovog mislioca. Hegel će ovu transformaciju filozofske kritike sprovesti prihvatajući sve izazove Kantovskog kriticizma, ali će misaoni učinak ovog učenja biti potpuno suprotan Kantovom, takorećo anti-kantovski. U uvodu u njegovu *Fenomenologiju duha*, s kojom vrhuni Hegelov rani filozofski razvoj, čitamo takođe da kritičko ispitivanje u svojoj osnovi mora podrazumevati određeno merilo. I ovde će se ispitivanje sastojati u primeni tog kriterijuma – ono što je u skladu sa

njim biće prihvaćeno, a odbačeno ono što ne odgovara kriterijumu. Međutim, za razliku od kantovskog polazišta, tlo na koje stupa ovo fenomenološko ispitivanje je ono „gde znanost tek nastupa“, odnosno gde još nema metafizike kao pretpostavke same kritike. Tako ne može biti reči ni o unapred pripremljenom kriterijumu ispitivanja. Filozofija nije u limbu „između“ pretpostavljenih područja teorije i prakse. Dalje, ne možemo polagati pravo na „gotov“ pojam filozofije (pa makar i kao kantovske doktrine – pozitivnog učenja – nasuprot kritici), niti pretpostavljati potpuno razvijeno stanovište filozofske svesti. Jedino što imamo fenomenološki pri ruci, sâmo je znanje koje se pojavljuje: onako kako se pojavljuje po sebi i onako kako ono može biti *naš* predmet, odnosno kako se ono pojavljuje kao predmet za jednu filozofsku svest (*za nas*). Dakle, merilo tek treba da bude uspostavljeno, to je fundamentalan zahtev Kantovog kriticizma - da se to merilo samo *izvede*.

To što se taj kriterijum još ne poseduje ne predstavlja za Hegela razlog da se u potpunosti odustane od racionalne znanosti. Taj ubeđeni strah da će se zapasti u nerešive greške već na prvom koraku sam budi nepoverenje prema sebi (Hegel, 1987, str. 59). Potrebno je, dakako, afirmisati ono prividno kao takvo, ali je, za razliku od kantovske kritike, potrebno pokazati kako taj privid i njegova kritika konstituišu ono istinito. Privid koji se ovde mora raskrinkrati je privid razdvojenosti predmeta (kao znanja koje se pojavljuje) i svesti (za koju se ono pojavljuje). Predmet i svest pripadaju samom znanju koje se ispituje. Ista je to, dakle, svest koja je znanje o predmetu i koja je svest o samoj sebi. „Budući da je oboje *za nju*“, ona će sama sebi služiti kao kriterijum upoređivanja onoga što samo drži za istinito i onoga što *jeste* njeno *znanje* o tome.

Kritika se ovde sprovodi kao kritika svesti uopšte, i to s obzirom na trostruki smisao toga da je ona ujedno objekt, subjekt i merilo kritike. To ispitivanje time omogućuje korekciju samog kriterijuma sa svakom pređenom etapom ispitivanja, uzdižući svest do krajnjeg stanovišta apsolutnog znanja, kao jedinog pravog kriterijuma znanosti. *Fenomenologija duha* (kao i *Kritika čistog uma*) i sama „izaziva“ onu dijalektiku svesti koju kritika nastoji da osvetli. Međutim, ona to čini ne da bi je ostavila u trajnoj napetosti jednog „stabilnog stanja“, već da bi je suštinski razrešila i ukinula.

U tome se ogleda dejstvo kritike, u ovom konačnom razrešenju za sva moguća područja filozofskog mišljenja. Na primer, u već poodmaklim analizama *Fenomenologije duha*, Hegel pokazuje kako se razvijano dijalektičko kretanje iskustva samosvesti u delovanju *skepticizma* pokazalo sada kao jedan momenat *same* te samosvesti. Efekat koji je proizveo skepticizam u suštini je emancipatorski: samosvest u „izvesnosti vlastite slobode pušta“ da se rasplinu dati segmenti realnosti - ono predmetno kao takvo i sam odnos samosvesti spram predmetnosti. Kao rezultat skepticizma nastaje nova okolnost za samosvest: ona može da prestane da važi samoj sebi kao predmetna, te da nadalje iz te nužnosti ne pribavlja sebi važnost. „Ono što iščezava jest određenost i razlika, koja se, na bilo koji način i otkuda bilo, postavlja kao čvrsta i nepromjenljiva“ (Hegel, 1987, str. 134). Ovaj emancipatorski pomak ka kritičkoj analizi novih likova svesti i odgovarajuće predmetnosti, u krajnjoj liniji, predstavlja ispunjenje njene svrhe (i njeno dejstvo)[5].

[5] Napomenimo sledeće: mi smo se u ovom radu zadržali na samo nekim kontekstima unutar kojih

Ovo imanentno dejstvo kritike s obzirom na fenomenološki razvoj filozofske svesti ima svoju materijalizaciju i u Hegelovoj filozofiji istorije. Ona nas uči o dubljim osnovama proizilaženja jednog filozofskog principa iz drugog, kao što je, na primer, ona o francuskom materijalizmu kao dovršenju spinozističke supstancije. Teško ćemo naći slične niti koje bi tkale filozofiju istorije kod Kanta. Nakon dogmatizma i skepticizma, kao nužnih stadijuma filozofije, kriticizam se ispostavlja kao način da se prethodne dve *potrebe uma* balansiraju. Ono se Hegelovo produbljeno shvatanje razvoja filozofije okreće i protiv njegove spekulativne filozofije, što čini Marks. On u *Svetoj porodici* govori o materijalizmu koji je unapređen radom same spekulacije. Posebno ističe kako su se u istoriji filozofije dva filozofska principa (dva „filozofska sistema" u rečniku Fihtea i ranog Šelinga) međusobno sukobljavala, smenjivala, jačala pod međusobnim uticajem. „*Metafizika* sedamnaestog stoleća, koju je naterala na povlačenje francuska prosvećenost i naročito *francuski materijalizam* osamnaestog stoleća, dožive svoju *pobedonosnu i sadržine punu obnovu* u *nemačkoj filozofiji* i naročito u *spekulativnoj nemačkoj filozofiji* devetnaestog stoleća. Pošto ju je *Hegel* na genijalan način sjedinio sa svom dotadašnjom metafizikom i nemačkim idealizmom i osnovao jedno metafizičko univerzalno carstvo, odgovori opet, kao u osamnaestom stoleću, napadu na teologiju napad na *spekulativnu metafiziku* i na *svu metafiziku*. Ona će zauvek podleći *materijalizmu* koji je sad usavršen radom same *spekulacije*" (Engels, Marks, 1964, str. 154).

Zaključak

Za Kanta je metafizika ispostavljala suštinski neizvodiv zadatak, a i za neke autore današnjice, ona predstavlja samu moć onoga neodlučenog (Badiou, 2000, p. 179). Kantovu kritiku metafizike posmatramo (delom kao kritiku tradicionalne lajbnic-volfovske metafizike ali ujedno) kao kritiku svake moguće metafizike. Ova kritika tako nužno dolazi „nakon" metafizike. Kako bi se raskrinkao transcendentalni privid iz *Kritike čistog uma*, on se naravno prvo morao javiti u vidu podsticaja ka kritici. Iz ovoga se može izvući zaključak da razvoj filozofije podrazumeva nužne stupnjeve, u smislu da do istine ne vodi jedan direktni put, već je nužno proći kroz određene stupnjeve razvoja (Henrich, 2003, p. 32). Direktnog puta ka istini, odnosno filozofiji nema, jer taj put vodi preko kritičkog razračunavanja sa metafizičkim zabludama i „nefilozofijama". Kasniji razvoj filozofije nemačkog idealizma smatrao je da je taj „kraljevski put" kroz zablude konstitutivan za samu istinu i mora dobiti afirmativni smisao.

LITERATURA

Badiou, A. (2000). Metaphysics and Critique of Metaphysics. *Pli*, 10, p. 174-190.
Engels, F. Marks, Karl. (1964) *Sveta porodica ili kritika kritične kritike protiv Bruna*

se može analizirati pojam kritike kod Hegela, ostavljajući po strani nužno kontekst u kome se oblikuje Hegelova filozofija politike, istorije, religije, a u kojima se formulišu takođe bitni aspekti za celinu njegovog shvatanja kritike.

Bauera i drugova. Beograd: Kultura.

Hegel, G. V. F. (1975). *Istorija filozofije III*. Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod.

Hegel, G. W. F. (1982). Sustav Njemačke, 1800 – 1802. U *Rani spisi*, Sarajevo: IRO Veselin Masleša.

Hegel, G. W. F. (1983). O biti filozofske kritike. U *Jenski spisi 1801 -1807.* Sarajevo: IRO Veselin Masleša (str. 125 -136).

Hegel, G. W. F. (1987). *Fenomenologija duha*. Zagreb: Naprijed.

Henrich, D. (2003). *Between Kant and Hegel. Lectures on German Idealism*. Cambridge/ London: Harvard University Press.

Kant, I. (1976). *Kritika čistog uma*. Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod.

Kant, I. (2004). *Koji su stvarni napreci koje je metafizika ostvarila u Nemačkoj od Lajbnicovih i Volfovih vremena*. Novi Sad: Svetovi.

Niče, F. (1990). *O koristi i šteti istorije za život*. Beograd: Grafos.

Mina Okiljević[1]
Filozofski fakultet, Novi Sad

ISTINA TEORIJE I PRAKSE
HEGELOV POJAM SLOBODNOG DUHA[2]

The question on relation between theoretical and practical element of human essence and human knowledge was open in ancient philosophy, in which – with Aristotle's assertion that first philosophy is competent for practical philosophy and that theoretical life is the best possible – the predominance of theory was settled. Starting from Kant, that aspect was changed in favor of the practice, due to thesis on primacy of the practical mind. The author tries to show that, within Hegel' concept of free spirit, as one in which both theoretical and practical reach their peaks, this centuries-old dispute was overcame in favor of a deeper understanding of the notions of theory and practice as such, as an understanding of their deeper unity. Showing that the theory is in itself practical, and that acting is always at the same time also theoretical, Hegel will actually show that both ways of spirit have their higher truth in the notion of free spirit, i.e. the will as free intelligence. Only this position enables the consequent foundation of the area which traditionally belongs to the field of practical philosophy. Thus is shown that the modern reality of civil world lays on the ground of unity of theory and practice, which enables that humans are to be understood not merely as those who "have" the idea of freedom, but as those which "are" that idea.
Keywords: Hegel, spirit, theory, practice, freedom

Pitanje o izvorno teorijskom, odnosno, izvorno praktičkom karakteru čovekove biti i čovekove zbiljnosti na najpregnantniji je način otvoreno u Aristotelovoj filozofiji. U kosmološkom periodu antičke filozofije takvo pitanje ni ne može biti centralnim interesom filozofa. Tek sofistika otvara mogućnost za interpretaciju zbilje kao *čovekove zbilje* kroz Protagorin glasoviti *homo mensura* stav: „Čovjek je mera svih stvari: onih koje jesu da jesu, a onih koje nisu da nisu" (Diels, 1983, 80, B1). Međutim, meritornost čoveka je u sofističkim razmatranjima ostala podložna probabilizmima svake vrste. Stoga je Sokrat nastojao da čovekovu podobnost da bude „mera stvari" utemelji na principu pojmovnosti koji bi mogao garantovati izvesnost, odnosno da pojam postavi kao merilo delanja. On baštini sofističku ideju vodećeg zadatka filozofije, koji se sastoji u ispitivanju refleksije delanja, ali je dalje razvija traženjem dubljeg epistemičkog osnova delanja, „razlaganjem same razložnosti" (Perović). Sokratovo promišljanje, međutim, ne

[1] e-mail adresa autora: mininaadresa@gmail.com
[2] Ovaj tekst je rađen u okviru doktorskih studija Filozofije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, pod mentorstvom prof. dr Milenka A. Perovića.

prevazilazi okvire etike, tj. pitanje utemeljenja individualnog *praxisa*. Otuda za njegovu filozofiju pitanje posredovanja individualnog i opšteg ostaje trajnim problemom.

Nastojeći da sokratski nagovor na pojmovnost proširi tako da se može odnositi i na opštost delanja, Platon će kao apsolutno merilo svega postaviti univerzalnu ideju Dobra. Pod „dobrom“ se u antici mahom misli svrha, te je dobrost neke stvari uslovljena stepenom u kome ona ispunjava vlastitu svrhu (tako Aristotel finalni uzrok određuje kao „poradi čega i Dobro“ (Aristotel, 1985, 982b 10-11)). Univerzalnost ideje Dobra podrazumeva, dakle, jedinstvenu svrhu, a time i nivelaciju različitih područja zbiljnosti. Drugim rečima, nastojeći da području praksisa obezbedi izvorniju legitimaciju posredstvom teorije ideja, Platon je zapravo ukinuo bitnu razliku između teorijskog i praktičkog, odnosno, bitnu autonomiju praktičkog. To se, dakako, očituje i u ideji jedne jedinstvene metode filozofije – dijalektike – koja je u isto vreme i najviša nauka, tj. „neka vrsta završnog kamena nad ostalim naukama“ (Platon, 1983, 534e). Po Platonovom sudu, „nema nijednog drugog istraživačkog puta kojim bi se, u svim slučajevima, moglo ići do odgovora šta je svaka stvar po sebi (isto, 533b).

Univerzalnost svrhe i metode u Platonovoj filozofiji biće predmetom snažne kritike od strane Aristotela. Čuveno mesto iz *Nikomahove etike*, koje se najčešće navodi kao „Drag mi je Platon, ali mi je istina draža“ (lat. „Amicus Plato, sed magis amica Veritas“), upravo smera ka opovrgavanju jedinstvene ideje Dobra (Aristotel, 1988, 1096a 15-17). Aristotel, naime, smatra da svaka regija zbiljnosti ima sebi svojstvenu svrhu, kao i odgovarajuće tipove istine, načine spoznavanja, načine života, etc.. Svrha teorije je znanje radi znanja, načini postizanja istine – ili „istinovanja duše“ – su joj *nous, sophia* i *espisteme*, a teorijski život je najdostojniji čoveka. Praksis za svrhu ima znanje radi delanja, počiva na *phronesis*-u i tvori praktički život, kao život časti i vrline. Svrha poiesisa je znanje radi tvorenja, počiva na *techne*-u, a poietički život je „život svetine“. Ovakvom postavkom Aristotel omogućuje autarkičnost onoga praktičkog. Praksis ima vlastitu umnost, zbog čega i može biti predmetom filozofskog promišljanja, tj. zbog čega su moguće etika, ekonomija i politika, kao praktička filozofija koja se bavi onim što može biti i drugačije – za razliku od teorijske, čiji su predmeti večni, nenastali i nepropadljivi. Kao osobit način mišljenja, *phronesis* ili razboritost garantuje autonomno zasnivanje „stvari praksisa“. Na taj način su regije teorijskog, praktičkog i poietičkog po prvi put postavljene kao na sebi zasnovane i relativno nezavisne. Međutim, u stavu da je teorijski način života najbolji očituje se svojevrsna prevlast teorijskog nad praktičkim (i poietičkim). I sama praktička filozofija još uvek „trpi“ od merodavnosti prve filozofije. Za razliku od Platona, dakle, kod Aristotela svaka regija zbiljnosti ima vlastita obeležja i svojevrsnu autonomiju. Ipak, ono teorijsko ima viši ontološki rang u odnosu na ono praktičko.

Takvo stanje stvari ostaće na snazi sve do Kantovog kritičkog projekta. Srednjevekovna filozofija produbljuje jaz između teorije i prakse postavljajući merilo praktičkog života izvan ovog sveta. Transcendentni osnov svega u isto vreme je postavljen kao imanentna svrha ljudske delatnosti. Novi vek – s jedne strane – donosi nastojanje da se, prevashodno kroz odbacivanje ideje finalnog uzroka, delegitimira

srednjevekovna hijerarhijska slika zbiljnosti. S druge strane, napredak prirodnih nauka uslovljava posezanje za prirodno-naučnom metodologijom i pokušaje njenog implementiranja u filozofska istraživanja. I kao što Srednji vek ne može pomiriti ideje slobode volje i božanske providnosti, tako ni Novi vek ne uspeva da zasnuje praksis na matematičkim pretpostavkama ili idejama „moralnog čula“ i „moralnog osećanja“. Ipak, Dekartov uvid da je potonja osnova svesti samosvest, kao i Hjumova opomena da se vrednosni sudovi ne mogu izvoditi iz indikativnih otvorili su mogućnost da se odnos između teorijskog i praktičkog preispita.

Rodno mesto tog preispitivanja jeste Kantova filozofija. U njoj se teorijsko i praktičko postavljaju kao autonomne sfere čiju granicu čini pojam uma. Um se pojavljuje i u teorijskoj i u praktičkoj upotrebi. Kao teorijski, on vodi u zablude (paralogizam, antinomije, ideal). Kao praktički, on konstituiše čovekovu delatnu zbilju. Ideje koje u sferi teorijskog uma mogu biti samo regulativne, u sferi praktičkog postaju konstitutivne. Na taj način se pokazuje da primat ima *praktički* um. Po prvi put je čovek postavljen kao izvorno praktičko biće. Praksis sada ima viši ontološki rang u odnosu na teoriju. Na području prakse čovek je zbilja slobodan da sam sebi propisuje zakone. Kao amfibijsko biće, on je istovremeno pod kauzalitetom prirode (u sferi fenomenalnog), ali i pod kauzalitetom slobode (u sferi noumenalnog). Dvostrukost čovekovog karaktera – po Kantovom sudu – nije problematična, dok god i empirijski i inteligibilni održavaju vlastitu autonomiju: „Sjedinjenje kauzaliteta kao slobode s kauzalitetom kao prirodnim mehanizmom, od kojih prvi stoji čvrsto pomoću ćudorednog zakona, a drugi pomoću prirodnog zakona, i to u jednom te istom subjektu, čovjeku, jest nemoguće, a da se on u pogledu prvoga ne predočuje kao bit sama po sebi, a u pogledu drugoga kao pojava, ono u *čistoj*, ovo u *empirijskoj* svijesti. Bez toga je protivurječje uma sa samim sobom neizbježivo“ (Kant, 1990, str. 34-35). Granicom Kantove filozofije ostaje njen *proton pseudos*: udvajanje sveta na svet pojave i svet stvari po sebi. Iako su ono teorijsko i ono praktičko autonomna područja, pri čemu primat – za razliku od Aristotelove filozofije – ima praktičko, Kantovo svođenje praktičkog uopšte na moralno i nedostižnost stvari po sebi u bitnome otežavaju konsekventno zasnivanje modernog principa slobode.

U Hegelovoj filozofiji središnje pitanje više nije pitanje odnosa između teorije i praksisa, niti je ključni pojam um. Centralni interes Hegelovog sistema filozofije jeste razumevanje duha i procesa duha: „Spoznaja je duha najkonkretnija, stoga najviša i najteža“ (Hegel, 1987, § 377). I ono teorijsko i ono praktičko jesu načini duha, ali ni jedno ni drugo nisu njegova potpuna istina. Duh se pokazuje i u Logici i u Filozofiji prirode, ali tek u Filozofiji duha on sebe razume *kao* duh. *Za nas* je priroda pretpostavka duha. Duh je, međutim, istina prirode u kojoj sama priroda iščezava. U svom se razvoju duh pokazuje kao subjektivan, tj. u formi odnosa prema samom sebi; kao objektivan, tj. u formi „realiteta kao sveta“ i kao apsolutan, tj. duh u svojoj apsolutnoj istini. Za razliku od apsolutnog, i subjektivni i objektivni duh jesu *konačni*, u smislu neprimerenosti pojma i realiteta.

Rasprava o onom teorijskom i onom praktičkom spada u poslednji odeljak subjektivnog duha, premda bi se moglo tvrditi da čitava Hegelova filozofija u izvesnom

smislu kroz pojam duha raspravlja i o tradiranim parovima suprotnosti – teorijsko i praktičko, subjektivno i supstancijalno, subjektivno i objektivno etc. – pokazujući da svaki od njih ima vlastito pravo, ali i višu istinu. Stupnjevi subjektivnog duha pokazuju da je on isprva „*po sebi* ili neposredan tako da je on *duša* ili *prirodni duh*“. Duh na ovom stupnju izučava antropologija. Duh je zatim „*za sebe* ili *posredovan*, još kao identična refleksija u sebe i u drugo, duh u *odnosu* ili oposebljavanju, *svijest*“, tj. predmet fenomenologije. Konačno, kao predmet psihologije, duh je onaj „*koji sebe određuje u sebi*, kao *subjekt* za sebe“ (isto, §387). Momenti subjektivnog duha jesu, dakle, *duša*, *svest* i *duh*.

Duh je time određen kao istina duše i svesti, kao ono što „počinje samo od svog vlastitog bitka pa se odnosi samo prema svojim vlastitim određenjima“ (isto, §440). Konačnost duše uslovljena je njenom određenošću – neposredno ili od strane prirode, konačnost svesti time što ona ima neki predmet, a konačnost duha time što „znanje ne shvaća bitak po sebi i za sebe svog uma, ili isto tako da um sebe u znanju nije doveo do potpune manifestacije“ (isto, §441). Otuda su sve „moći duha“ samo stupnjevi oslobađanja duha u sebe samoga, njegovog dolaženja k sebi i razumevanja sebe kao duha: „*Izoliranje* djelatnosti duha čini duh isto tako samo agregatnim bićem i razmatra odnos te djelatnosti kao vanjsku, slučajnu vezu“ (isto, § 445, p.). Duh nije agregat, niti su njegove moći ili delatnosti potpuno odvojene i međusobno nezavisne. One su naprosto načini duha i, u tom smislu, momenti jednog istog procesa kojim duh sebe oslobađa u sebe.

Duh se – u psihologiji – javlja kao teorijski, praktički i slobodni. Teorijski i praktički su „još uvek“ u sferi subjktivnog duha uopšte, dok slobodni duh u isto vreme označava vrhunac subjektivnog i prelazak na objektivni duh. I teorijski i praktički duh imaju posla samo sa svojim sadržajem, dok se u slobodnom ukida ta „dvostruka jednostranost“. Subjektivni duh je proizvodilački, ali njegove produkcije ostaju samo formalne – u teorijskom duhu reč, u praktičkom užitak. Hegel posebno naglašava da produkti praktičkog duha još nisu „delo i radnja“, budući da to pripada tek slobodnom duhu. Dalje, teorijski i praktički duh nisu naprosto pasivni i aktivni: „Privid je da teorijski duh prima ono što mu je dato, a praktički treba da proizvede ono što napolju još ne postoji. Teorijski duh nije pasivno primanje onoga drugoga, tj. datog objekta, nego se pokazuje kao aktivan time što on ‘po sebi umni sadržaj predmeta iz forme spoljašnjosti i pojedinačnosti uzdiže u formu uma’. Praktički duh ima stranu pasivnosti. Sadržaj mu nije dat spolja, nego iznutra, ali je neposredan. To znači da nije postavljen djelatnošću umske volje, nego tek treba da bude postavljen posredstvom misaonog znanja – dakle, posredstvom teorijskog duha“ (Perović, 2012, str. 204-205).

Već pri određenju teorijskog duha, Hegel izlaže sukus vlastitog shvatanja teorijskog i praktičkog, tj. inteligencije i volje. Kao teorijski duh, inteligencija „nalazi sebe određenu“. Od tog privida ona polazi u vlastitoj neposrednosti i to svoje „nađeno“ postavlja kao vlastito (Fihteovo *Ja postavlja sebe kao ograničenog od strane Ne-Ja*). Delatnost inteligencije jeste spoznavanje, ono je „zazbiljnost“ inteligencije, a ne tek *jedna od mogućih* delatnosti. Način na koji inteligencija *jeste* naziva se spoznavanjem.

Hegelovo razumevanje inteligencije opire se tradiciji po kojoj je su inteligencija i spoznavanje nešto potpuno naspramno volji i htenju: „Razlikovanje *inteligencije* od *volje* ima često taj nepravi smisao da se obje uzimaju kao fiksne, međusobno rastavljene egzistencije, tako da htijenje može biti bez inteligencije ili djelatnost inteligencije bez volje“ (Hegel, 1987, §445, p.). Upravo ka tome je smerala njegova primedba da se izolovanjem delatnosti duha ne može uvideti bit samog duha, budući da se same delatnosti i njihovi odnosi posmatraju kao nešto slučajno i spoljašnje. Ne može biti inteligencije bez volje, niti volje bez inteligencije, kao što inteligencija nije samo pasivna, niti je volja samo aktivna. U *Osnovnim crtama filozofije prava* Hegel na sličan način naglašava da između teorijskog i praktičkog ne može biti stroge razlike: „Razlika između mišljenja i volje samo je razlika između teorijskog i praktičkog držanja, ali to nisu dvije sposobnosti nego je volja poseban način mišljenja: kao mišljenje koje sebe prevodi u postojanje, kao poriv da sebi da postojanje“ (Hegel, 1989, §4, d.). Duh je „ponajpre“ inteligencija. Razvijajući se kao *opažanje*, *predstavljanje* i *mišljenje*, inteligencija nastoji da *sebe* proizvede *kao* volju. Drugim rečima, teorijski duh nastoji da se razvije u praktički kao „najbližu istinu inteligencije“. Taj razvoj podrazumeva da inteligencija od one koja sebe nalazi određenom napreduje do one koja sebi „prisvaja“ tu neposrednost određenja i razume vlastiti sadržaj kao *od sebe* određen. Na taj način postaje ona voljom: „Inteligencija, znajući sebe kao ono što određuje sadržaj, koji je isto tako njezin kao što je određen kao bitkujući, jeste *volja*“ (Hegel, 1987, § 468).

Kao znanje, duh je još uvek na tlu opštosti pojma. Tek kao volja, on stupa u zbilju. Kako je već istaknuto, to ne znači da je volja nešto od inteligencije odvojeno ili od nje nezavisno. U praktičkom je sadržano ono teorijsko, jer je samo praktičko istina teorijskog, a ne njegova suprotnost: „Volja sadržava u sebi ono teorijsko: volja određuje sebe (...). Ali isto tako malo se može teorijski držati ili misliti bez volje, jer time što mislimo mi smo upravo djelatni“ (Hegel, 1989, § 4, d.). Praktički duh je kao volja onaj koji mora odrediti vlastiti sadržaj uzdižući se do umne volje. Volja nastoji da sebe objektivira, da se uzdigne do objektivnog duha, a to može postići samo tako što sebi daje sadržaj koji može imati jer *misli* samu sebe. Volja kao inteligencija nalazi sebe određenom, inteligencija kao volja nalazi sebe određujućom (Fihteovo *Ja postavlja Ne-Ja kao ograničenog od strane Ja*). Time što u sebi nalazi određivački princip, što samoj sebi daje nekakav sadržaj, volja je *uopšte slobodna*. Međutim, ta njena slobodnost još uvek je apstraktna, formalna (kao kod Kanta). To je tek formalna sloboda volje da sebi postavlja (bilo kakav) sadržaj. Zbiljska sloboda sastoji se u tome da volja sebi postavi sadržaj koji je opšti, što nije moguće bez mišljenja: „*Prava* je sloboda kao ćudorednost to da volja za svoje svrhe nema subjektivan, tj. sebičan, nego opći sadržaj; ali takav je sadržaj *samo* u mišljenju i s pomoću mišljenja“ (Hegel, 1987, § 469, p.). Kao što teorijski duh ima vlastite momente razvoja (opažanje, predstavljanje, mišljenje), tako se i praktički duh razvija kroz *praktički osećaj*, *nagone i svojevolju* i *blaženstvo*. Cilj razvoja teorijskog duha jeste da vlastiti sadržaj razume kao od sebe postavljen, postajući time praktički duh. Cilj razvoja praktičkog duha jeste ukidanje formalnosti, slučajnosti i ograničenosti sadržaja. Tako praktički duh prelazi u slobodni, kao jedinstvo teorije i

prakse.

Vrhunac teorijskog duha je mišljenje. Vrhunac praktičkog – blaženstvo. U blaženstvu se postiže tražena opštost sadržaja, ali je ona samo predstavljena, samo ona koja *treba da bude*. Istinski identitet pojma i predmeta jeste „zaista slobodna volja". Kao zaista slobodna, ona je jedinstvo teorijskog i praktičkog duha, odnosno slobodni duh: „Ona je s pomoću sebe postavljena *neposredna pojedinačnost*, ali koja je isto tako pročišćena u *opće* određenje, samu slobodu" (isto, § 481). Slobodni duh je, dakle, *volja kao slobodna inteligencija*. On je u isto vreme vrhunac subjektivnog duha i polazište objektivnog. Slobodni duh je *zbiljski*, jer je sloboda najvlastitija bit duha, sama njegova zbilja. Ideja slobode je „zazbiljnost ljudi" i to ne u smislu da ljudi *imaju* tu ideju. Naprotiv, ljudi jesu ideja slobode!

Sloboda nije nagon koji traži zadovoljenje, već karakter, „duhovna svijest koja je postala nenagonskim *bitkom*" (isto, § 482, p.). Ta sloboda se iz pojma mora razviti u predmetnost, mora se odeloviti i konstituisati zbilju modernog građanskog sveta. Ako ljudi jesu ideja slobode, onda je *objektiviranje* te slobode način njihovog bitka. Slobodni duh iz vlastite subjektivnosti mora proizvesti ono objektivno, mora se razviti u pravnu, moralnu, ekonomsku, političku etc. slobodu. Na taj način je u pojmu slobodnog duha prevaziđena ograničenost i jednostranost i teorijskog i praktičkog. U isto vreme, slobodni duh je i „izmirenje" subjektivnog i objektivnog, tj. ona tačka u kojoj se sama subjektivnost zbiljski objektivira.

LITERATURA

Aristotel (1985). *Metafizika*. Zagreb: SNL.

Aristotel (1988). *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus.

Diels, H. (1983). *Predsokratovci, fragmenti*. Zagreb: Naprijed.

Hegel, G.W.F. (1987). *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Hegel, G.W.F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Kant, I. (1990). *Kritika praktičkog uma*. Zagreb: Naprijed.

Perović, M.A. (2012). *Pet studija o Hegelu*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Platon (1983). *Država*. Beograd: BIGZ.

Marica Rajković[1]
(Filozofski fakultet, Novi Sad)

IGRA KAO FILOZOFSKI PROBLEM[2]

The author's intention in this paper is to discuss the concept of play, one of the most significant problems of aesthetics and poietic philosophy in general. This consideration starts by shedding some light on the ancient Greek definition of mimesis, which is central and unavoidable regarding Plato's and Aristotle's notion of the sources of art. Following this argument, this paper argues that philosophy of German Idealism focuses the discussion on the determination of man, as it occurs primarily in Schiller's aesthetical concepts. In this epoch, play becomes one of the key aesthetical categories and philosophical problems. However, a quite different approach towards it emerges during contemporary epoch – in philosophy (with Nietzsche and Gadamer), as well as in other fields of spiritual sciences (with its leading representatives like Huizinga and Caillois). The whole argument can be observed from two viewpoints: fist, one can observe the historical development of the key notions regarding play within different epochs and philosophical lines of thinking, and second, one can also ascertain the innermost structure of the notion of play and its contemporary forms.
Keywords: Aesthetics, Homo ludens, Play, Poietic philosophy, Schiller

Smisao filozofske problematizacije pojma igre

Noseća ideja teksta fokusirana je na tematizaciju pojma igre, jednog od najznačajnijih i najkompleksnijih problema estetike i poietičke filozofije uopšte. Njeno razmatranje mora otpočeti rasvetljavanjem starogrčkih uvida o značaju igre i mimezisu, kao nezaobilaznom pojmu u Platonovim i Aristotelovim tematizacijama izvora umetnosti. Na osnovama tih određenja značaj pojma igre rekonstruiše se u novoj formi u okvirima filozofije nemačkog idealizma, u kojima se neretko pozicionira kao centralni horizont određenja čoveka. U okviru te epohe igra postaje jednom od ključnih estetičkih kategorija i filozofskih problema, da bi u Šilerovoj filozofskoj koncepciji njen značaj kulminirao i vezao se za temelje vaspitnog modela sveukupnog oblikovanja čoveka. Savremena epoha donosi bitno drugačiji pristup određenju pojma igre – kako u filozofiji, kod Ničea, Kjerkegora i Gadamera – tako i u ostalim sferama duhovnih i društvenih nauka, na čelu sa Huizingom i Kajoom.

Problematizacija pojma igre se rasvetljava kroz dva nivoa: prvi karakteriše traganje

[1] E-mail adresa autora: marica.rajkovic@gmail.com
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija filozofije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, pod mentorstvom prof. dr Milenka A. Perovića.

za nijansama povesnog toka kroz koji su se modifikovala određenja i pristup razumevanju igre, dok se drugi fundira na pokušaju razotkrivanja unutrašnje strukture sâmog pojma igre i opsega na koji njena određenja streme kada su u pitanju temeljni pojmovi poietičke filozofije. Takva ambicija već na vlastitom početku nailazi na prepreku: reč je, naime o pojmu koji je veoma oskudno i neadekvatno tretiran u sistemima istorije filozofije, iako je u estetičkom smislu nezaobilazan. Razlog takvog neadekvatnog tretmana pojma igre krije se u njegovoj specifičnoj strukturi, koja ga pozicionira u sferu koja, uz izuzetak u vidu prožimanja sa nekoliko drugih estetičkih pojmova, nije dovoljno jasno povezana sa ciljevima i funkcijama koji karakterišu druge, praktički i poietički jasno utemeljene sfere.

Igra ima vlastite ciljeve i funkcije, koji nisu karakteristični ni za jedno drugo područje stvarnosti, pa stoga pristup njenom misaonom obuhvatanju mora biti jedinstven i pažljivo odabran, da bi se ono neuhvatljivo u njenoj suštini moglo pojmovno zahvatiti. Pojmovno zahvatanje neraskidivo je vezano i za različite forme terminoloških određenja, na koja bi trebalo posebno skrenuti pažnju.

Terminološki, pojam igre nosi različita značenja u zavisnosti od jezika koji ga je oblikovao – u većini jezika iskazan je kroz jedan termin, a u nekim jezicima njegove različite atribute izražava više termina: tako francusko *jeu*, italijansko *gioco*, latinsko *ludus*, nemačko *das Spiel*, portugalsko *jogo*, mađarsko játék, rusko *игра́*, srpsko *igra* i španskо *juego* označavaju ono za šta je, na primer, u grčkom i u engleskom jeziku potrebno uključiti dva termina: u starogrčkom jeziku termine *παιχνίδι* i *παιδιά*, a u engleskom jeziku *the play* i *the game*. U svim slučajevima, međutim, jasno je da je reč o veoma kompleksnom pojmu, koji svojom osobenošću zahteva da bude podvrgnut nizu estetičkih, društvenih i filozofskih pitanja.

Istorijski pregled odabranih filozofskih određenja pojma igre

Ključna određenja pojma igre u antičkoj filozofiji

„Neki ljudi imaju tu vrstu potrebe
da svet učine boljim mestom
(Kristi, A., 2011, Igra ogledala, str. 26)“.

Osnovni razlog koji igru čini toliko izuzetnom čovekovom delatnošću, a time i filozofskom temom, jeste njena potpuna nezavisnost od bilo kakvih praktičnih svrha ili koristi koje bi je uslovile. Naizgled jednostavan, ovaj zahtev suštinski odvaja igru od drugih sfera delanja i čini je apsolutno autonomnom i slobodnom, čak i ako ona *posredno* rezultira nekakvom svrhom ili korisnim učinkom.

Važan momenat ovog određenja je upravo *autonomija*, čije ime već upućuje na

činjenicu da igra nije delatnost *bez* pravila, već delatnost koja *sebi propisuje* pravila, tj. zakone (gr. αὐτονομία, od *auto* – sam, i *nomos* - zakon). Osim tog evidentnog značenja, *autonomija igre* upućuje na još jedan, filozofski značajan momenat: na praktičku zasnovanost igre, kao autentičnog delanja čoveka.

U antičkoj grčkoj filozofiji ne postoji sistematično prikazan i koherentno predstavljen pojam igre u svom punom značenju i značaju, ali – kao i u slučaju brojnih drugih pojmova, upravo posebni i naizgled sporadični uvidi antičkih filozofa predstavljaju neke od njegovih najznačajnijih i nezaobilaznih određenja. Već Heraklit razume značaj igre, određujući pojam životnog veka kao *dete koje se igra kamenčićima* - ’αἰὼν παῖς ἐστι παίζων πεσσεύων· παιδὸς ἡ βασιληίη’ (Heraklit, 2001, str. 88–89) – pa ovaj uvid predstavlja prvo filozofski problematizovano shvatanje opsega igre kao zasebne i samostalne delatnosti. Poređenje životnog veka sa detetom koje se igra upućuje na slobodu, sa jedne, i na uređenost, sa druge strane – pa na taj način zahvata ne samo specifičnost života i vremena kao važnih ontoloških pojmova, nego omogućava i pristup igri kao važnom elementu čovekovog uobličavanja. Drugim rečima: u Heraklitovom određenju ističe se i *značaj života* i *značaj igre*, kao onoga čime se život može simbolično prikazati.

Platon drugačije pristupa problematici igre, pozicionirajući je unutar važnih pedagoških principa, premeštajući na taj način fokus na oblikovanje čoveka, kao centralnu svrhu i funkciju igre – „našoj deci treba bez oklevanja omogućiti da učestvuju u takvim igrama koje imaju čvrsta pravila, jer ako su njihove igre bez tih pravila i ako ih deca ne usvoje, neće biti mogućno da od njih postanu vrli ljudi, pokorni zakonu (Platon, 2002, 424 e–425 a)“. Brojni *poietički* pojmovi, (koji su nakon Baumgartenovog ustanovljavanja estetike proglašeni *estetičkim*), predstavljaju za Platona ključne elemente u vaspitno-obrazovnom uređenju polisa, pa se moraju posmatrati pre svega u tom kontekstu. Kao što se pojam podražavanja (mimesis) kritikuje pre svega u smislu njegovih posledica po moralno ustrojstvo posebnih društvenih grupa, tako se i igra rasvetljava u pogledu posledica koje može imati u vaspitnom smislu, odnosno uticaja koji može da ostavi na moralni karakter mladog čoveka.

Takva pozicija nipošto ne znači da Platon relativizuje značaj igre, posmatrajući je kroz prožetost sa onim do čega mu je istinski stalo, već naprotiv: ukazuje na njen suštinski važan uticaj na temelj antičkog polisa – uticaj na njegovog građanina. To znači da je igra izuzetno ozbiljna sfera za čovekovo oblikovanje, jer se upravo kroz nju podstiču osobine koje su u poželjne u životu u polisu – „tako ćemo i sebi samima i bogovima biti prijatelji, i u ovozemaljskom životu dobijati nagrade koje pravičnost zaslužuje, kao što pobednici u igrama idu okolo po stadionu prikupljajući ih (Platon, 2002, 621 c–d)“. Način na koji se to odvija ne nosi sa sobom ni prisilu ni napor, što dodatno podstiče i razvija važne čovekove osobine.

U *Parmenidu* Platon govori da pre filozofske rasprave, pre nego što „naporna igra treba da bude odigrana“, treba da „počnem od sebe samoga (Platon, 1959, str. 20)“; zatim, u *Gorgiji* razlikuje dve vrste umetnosti (techne): „umetnost koja ima posla sa dušom ja nazivam politikom, a onu drugu, koja se bavi telom, ne mogu da nazovem

tako jednim jedinim imenom; jer, u nezi tela, koja je jedinstvena, ja razlikujem dva dela: gimnastiku i medicinu (Platon, 1968, str. 99), da bi najvažnije, edukativne konsekvence igre razmatrao u *Državi*. Platon smatra da se igre mladića, bile one gimnastičke, lovačke ili neke druge, moraju uskladiti sa „našim principima (Platon, 2002, str. 96)", što je potvrda ranije naznačenog stava, da igra treba da bude normirana i uključena u vaspitanje dece. U drugim kontekstima Platon pominje igru kao nešto neozbiljno, kada objašnjava da podražavanje smatra igrom, a ne ozbiljnim poslom (Ibid., 602 b-c); poredi bezakonje sa igrom „u kojoj na prvi pogled nema ničeg lošeg (Ibid., 424 d); da bi, konačno, i sâm ukazao na višeznačnost pojma igre: „kao što dobri igrači pri kocki najzad uhvate slabije igrače tako da ovi više ne mogu ni da maknu svoje figure, tako i oni misle da su u toj igri kockama zatvoreni tako da na kraju ne mogu više ništa da kažu u toj kocki koja se igra rečima a ne kamenčićima (Ibid, 487 b–c)".

Aristotel na tom tragu u svojoj *Politici* ističe da nagon za igrom kod dece treba podržavati i razvijati, jer rad mora povremeno biti prekidan odmorom i igrom. Njegova *Poetika* sadrži i razmatranje igre u smislu *mimezisa*, koje je urođeno svakom čoveku, pa se na taj način kod Aristotela u antičkoj filozofiji ostvaruje prvi misaoni uvid u prožetost igre i ljudskog stvaralaštva, čime ona postaje značajnim problemom poietičke filozofije. U *Poetici* on obrazlaže da je podražavanje čoveku urođeno još od detinjstva, naglašavajući da se čovek od ostalih stvorenja i „razlikuje po tome što on najviše naginje podražavanju i što prva svoja saznanja podražavanjem stiče (Aristotel, 1955, str. 9)". Igrom imitiranja, deca stiču prva znanja o svetu oko sebe, što taj proces čini izuzetno relevantnim za celokupan razvoj pojedinca. Ono što je kod Platona bilo tek naznačeno, kod Aristotela se pokazuje u svom jasnijem određenju, iako u oskudnijoj formi. Navodeći poželjne oblike postupanja na sceni, on ističe da nije „svako kretanje tela za osudu, inače bi se i igra morala osuditi, nego samo preterano kretanje loših glumaca (Aristotel, 1955, str. 57)", što ukazuje na činjenicu da je igra bila fenomen koji se ni u kom slučaju ne bi lako odbacio među učenim ljudima tog vremena.

Na osnovu ranije razmatranih uvida u ozbiljnost i značaj igre, a posebno Platonovog, Plotin smatra da „život, pošto je mnogostran u Svemu, sve stvara i čini različitim u življenju i ne prestaje da večito stvara lepe i pristale igračke koje žive (Plotin, 1984, III/15/33)", dodajući da je "sva ljudska ozbiljnost detinja igra" (Ibid., III/15/36). Ove reči on obrazlaže razlikovanjem stava o životu koji čovek može da zauzme, odnosno da *izabere*. Celokupnost onoga što se dešava čovek može posmatrati i kao *najozbiljnije događanje* i kao *igru*: „sve to treba posmatrati kao i na pozorišnoj sceni (Ibid., III/15/46)" – a zapravo je reč o „sceni koja je čitava Zemlja, pošto su ljudi svugde načinili scene (Ibid., III/15/51)". Scene o kojima je reč su, dakle, „čak i kad su one ozbiljne, igra. Samo ozbiljan/dobar (čovek) može biti ozbiljan u ozbiljnim delima; drugi čovek je igračka (Ibid., III/15/53–55)".

Plotin zaključuje da su *i igračke su ozbiljne za one koji ne znaju da budu ozbiljni i koji su i sami igračke*: „ako se pak, nekome isto to događa zato što se igra zajedno s njima, on mora znati da je zapao u detinju šalu i da se odrekao igračke koja je bila kraj njega. A ako se čak i Sokrat igra, igra se on spoljašnjim Sokratom (Ibid., III/15/55–59)".

Sve navedene Plotinove reči zapravo upućuju na dvostrukost ozbiljnosti događaja i tumačenja, koje na kraju dovode do njegovog zaključka da je celokupna delatonst života - *umetnička delatnost*, „kao što se (na primer) kreće čovek koji pleše. Jer, sam plesač sliči životu koji je na taj način umetnički (Ibid., III/16/24–26)“. Značaj pojma igre za razumevanje i eksplikaciju *umetnosti* ovde ima tek formu napomene, dok se ta potreba u svom punom zamahu ponovo oživljava tek u nemačkom idealizmu. To nikako ne znači da ne postoje autori koji su pojmu igre posvetili dovoljno pažnje tokom srednjevekovne i novovekovne epohe u filozofiji, nego treba da ukaže da novum kojim nemački idealizam pristupa tom problemu, zbog čega zauzima nužan prostor u tematizaciji *odabranih* filozofskih određenja pojma igre.

Pojam igre u nemačkom idealizmu

Kant menja smisao i opseg pojma igre, određujući joj dvostruko značenje: jedno se tiče slobodne igre vezane za umetničku delatnost, a drugo predstavlja slobodnu igru uobrazilje i razuma. Prvo određenje je postavljeno kroz razliku u odnosu na rad, dok je drugo pretpostavka za misaono zahvatanje bilo kojeg estetskog fenomena od strane duševnih moći. Kant upravo kroz igru nagoveštava svoje teze o nezainteresovanom dopadanju i o svrhovitosti bez svrhe, pa njegova filozofija priprema polazište za razvoj jednog od najkompleksnijih, naznačajnijih i najkonzistentnijih filozofskih razmatranja o igri, a to je Šilerovo razmatranje. Šileru je jasan problem koji Kantova filozofija *otvara, ali ne rešava sadržinski* – a to je amfibijski karakter čoveka, koji je uvek rastrzan između postojećeg i mogućeg, bitka i trebanja, nužnosti i slobode.

Zvezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni za Šilera se pojavljuju u formi nagona za *formom* i nagona za *materijom*, čije je istinsko sintetisanje moguće jedino kroz nagon za *igrom*. Postoje dva suprotna zahteva koja se postavljaju čoveku, *dva fundamentalna zakona čulno–razumne prirode*, smatra Šiler. Prvi određuje kao onaj koji „nastoji na apsolutnoj *realnosti*“, dok drugi „nastoji na apsolutnoj formalnosti“ (Šiler, F., 2007, str. 142). Nagon za mateijom i nagon za formom osuđeni su na jednostranost u slučaju da ne mogu biti prevladani, jer su njihove težnje suprotstavljene. Čovek ne može biti *ni isključivo materija*, *ni isključivo duh*, što važi i za lepotu – koja nije ni čisto pojavna, ni čisto duhovna kategorija.

Njegova čuvena teza iz *Pisama o estetskom vaspitanju čoveka* – da se čovek „igra samo onda kada je u punom značenju reči čovek, i on je samo onda čovek kada se igra“ (Ibid., 2007, str. 155) postavlja igru u centar estetičkih razmatranja i upućuje na nekoliko važnih zaključaka. Prvi rasvetljava Grlić konstatacijom da je čovek zaista svoj jedino tokom igre – ne pripada nikome i ničemu drugom, nije uslovljen ni prirodom ni moralom, niti obavezan bilo kakvim pravilima, osim onih koje kroz samu igru autonomno postavlja i koji nemaju karakter prinude. Drugi se tiče razlike između moralne i estetske slobode – lepota je moguća samo onda kada nije uslovljena sebi neadekvatnim normama, a jedino područje koje joj to omogućava je područje igre: ali, „ne unižava li se lepo time što se od njega pravi prosta igra (Ibid., str. 154)“?, pita se Šiler. Pitanje se tiče dotadašnjeg

statusa igre u kulturološkom smislu, koji nije bio visoko rangiran i koji je bio vezan za *ono neozbiljno*.

Šiler ne samo da određuje čoveka u punom smislu tek kroz igru, nego naglašava da čovek misli ozbiljno *samo kada* je u pitanju prijatno, dobro, savršeno, dok se sa lepotom igra. Lepota se, dakle, ne može dosegnuti ni čisto čulno, ni duhovno, već upravo kroz igru, kao jedini fenomen koji može da sintetiše te dve čovekove sfere. Šiler ovo razmatranje uzdiže na praktički i politički nivo, smatrajući da je i poetski dozvoljeno i filozofski ispravno nazvati i smatrati lepotu „svojim drugim tvorcem (Šiler, F., 2007, str. 172)", jer ona *omogućava* da se čovek razvije, iako je njegovoj slobodnoj volji dalje prepušteno da li će se to zaista i dogoditi.

Hegel igru u estetskom smislu ne posmatra kao filozofski relevantan problem – navodi samo da su antički Grci tokom igre bili oslobođeni nužnosti i potreba, a da sâm fenomen igre ostaje u domenu zabave, prijatnog i neodgovornog. *Šlajermaher* se donekle slaže sa tim stavom, ali prevashodno određujući čoveka kao čoveka tek onda kada je slobodan, što je – opet – moguće tek kroz igru.

Filozofska razmatranja pojma igre u XIX i XX veku

Unutar filozofskih razmatranja u XX veku igra dobija na značaju: preteča tih razmatranja može se naći u *Kjerkegorovom* stavu da je igra egzistencijalna struktura celine ljudskog delovanja, čime se (zbog njenog večnog ponavljanja) proširuje domen i opseg njenog delovanja van estetičkog i umetničkog horizonta – budući da je on traži čak i u osnovama religije. Kada je reč o *večnom ponavljanju* treba pomenuti *Ničeovu* tezu da umetnost i igra predstavljaju proces večnog vraćanja istog: za Ničea je „'igra', nekorisnost – kao ideal čoveka obilne snage, kao nešto 'detinje' (Niče, F., 2012, 797). Detinjastost Boga, παις παιων". Dete predstavlja poslednji i najviši stadijum u tri preobražaja duha u delu *Tako je govorio Zaratustra,* a igra kao izvorna *sloboda od razuma*, realnog vremena i rada predstavlja autentično ljudsko vreme.

Niče smatra da se iz vaspitanja „ne može isključiti igranje u svakom obliku, znati igrati nogama, pojmovima, rečima (Niče, F., 2005, pog. 7)"; pa je, dakle, igra takođe neraskidivo vezana za ono što nazivamo *poietičkom sferom*, ali se za razliku od tradicionalne metafizike, ona izdvaja kao način postizanja sasvim suprotnog *cilja*: cilj, naime, nije čovek kao *animal rationale*, cilj je *napustiti* takvo redukovano razumevanje čovekove suštine, a to napuštanje i oslobađanje je moguće upravo kroz umetnost i igru. Niče smatra da „etika počinje od toga da pojedinačni individuum uzimamo kao *beskrajno* važan – drugačije nego priroda koja postupa surovo i kao igrajući se (Ibid., str. 21)", dodajući da je celokupna Kantova teorija saznanja prihvaćena da bi se veličao čovek: jedino tako svet ima realnost – „sa Svetom se u ljudskim glavama igra kao loptom (Ibid., str. 40)". Čak je i svoje delo *S onu stranu dobra i zla* Niče opširnije opisao kao *Predigru filozofije budućnosti*, dok se u tekstu *Šopenhauer kao učitelj* može naći objašnjenje večnog zbivanja kao lažne igre „lutaka zbog koje čovjek zaboravlja sebe sama, ono je pravo rastresanje koje pojedinca raspršava u smjeru svih vjetrova,

beskrajna igra budalaštine koju pred nama i s nama igra veliko dijete vrijeme (Nietzsche, F., 2003, pog. 4)“. To određenje blisko je Heraklitovom, što nije iznenađujuće, budući da Niče upravo u Heraklitovoj filozofiji nalazi osnove izvornog i autentičnog mišljenja, koje nije „kontaminirano“ dolazećim racionalističkim učenjima.

Među ključnim filozofskim uvidima u značaj igre XX veka treba naglasiti Gadamerov, u kojem se ističe primat igre u odnosu na svet igrača – ona se odvija bez napora, cilja i namere, a njen se smisao može odrediti kroz odnos prema bitku umetničkog dela. Gadamer smatra da se istina može „najbolje odrediti polazeći od pojma *igre*: kako se težina predmeta koje srećemo prilikom razumijevanja, takoreći neutralizira igrom, tj. iz–igrava, to sâmo je jezički proces, jedna, takoreći *igra sa riječima* (Gadamer, H.–G., 1978, str. 527)“. Kod Gadamera je, dakle, igra, razmatrana u nešto drugačijem kontekstu od čisto estetskog – u vezi sa filozofijom jezika i hermeneutikom. Fink uviđa značaj igre za filozofsko mišljenje, smatrajući pogrešnim sve interpretacije koje su je suprotstavljale *tamnoj ozbiljnosti* i naglašava da filozofija ne može *unapred znati šta je dostojno toga da bude njenim predmetom*, ističući da i Sokrat dijalogom o svakodnevnim temama i pojmovima otvara najpresudnija filozofska pitanja. Igra za Finka predstavlja simbol sveta (Fink, E., 2000, str. 2–5), što je i naziv njegovog dela koje razmatra ova pitanja. Hajdeger u *Onto–teološkom ustrojstvu metafizike* piše da je *bit bitka* igra, s tim što za njega igra nije estetsko pitanje, već se tiče umetnosti, koja sa estetikom po njegovom mišljenju i nema veze – jer umetničko delo ne postoji zbog estetskog uživanja, što je čitava tradicija pogrešno pokušala da predstavi.

Igra u kulturološkim i sociološkim razmatranjima

Budući da je tema ovog rada igra kao *filozofski* problem, a ne kao problem *uopšte* ili predmet razmatranja *različitih nauka*, pomenućemo samo dve od brojnih koncepcija koje nisu filozofske u užem smislu, ali imaju dovoljno značajan uvid u problematiku igre. Prva je koncepcija Johana Huizinge, a drugu postavlja Rože Kajoa.

Huizinga smatra da pojmovi *homo sapiensa* i *homo fabera* samo partikularno zahvataju određenje čoveka i da ne pogađaju njegovu suštinu, pa im suprotstavlja *homo ludensa* – čoveka koji se igra. *Čovek koji se igra* predstavlja određenje u kojem je igra definisana kao nešto starije i od kulture i od ljudskog društva uopšte, čemu civilizacija nije priznala ni jednu značajnu funkciju, iako ona po sebi nosi izuzetno *smislene funkcije*. Huizinga napušta prevaziđeno stanovište po kojem je igra definisana kao puko sredstvo za rasterećenje od suvišne snage, ali se ne zadržava ni na koncepcijama koje igru objašnjavaju kroz nagon za oponašanjem ili podražavanjem (mimezisom) ili kao takmičarski poriv. Razlog zbog kojeg su sva ta određenja za Huizingu manjkava leži u činjenici da se baziraju na jednom zajedničkom stavu: da igra postoji *zbog nečeg drugog*. To znači da se igra nije ni pokušala razmatrati kao autonomna ljudska delatnost, čiji pojam i svrhu treba tražiti u njoj sâmoj, a ne u njenim propratnim pojavama. „Igrom spoznajemo duh, htjeli mi to ili ne htjeli (Huizinga, J., 1970, str. 12)“, čime se zapravo i omogućava pravi i adekvatan pristup njenom pojmu, koji je duhovni fenomen. Pre

svega, igra može da bude veoma ozbiljna i nije neraskidivo vezana za smeh i šalu, kako se obično pretpostavlja*: i šahisti i fudbaleri se igraju, iako se pri tome ne smeju* (Ibid., str. 15)", ističe Huizinga. Ovim se zapravo otvara mogućnost teorije po kojoj je igra zapravo temelj i činilac kulture, jer ne samo da se čitava kultura, umetnost, mudrost, nauka i pravo razvijaju na *tlu* igre, nego oni to čine i *u igri* i *kao igra*. On smatra da pesništvo i mit prevazilaze poietičke okvire i čine srž čitavog društvenog života pa tvrdi da stari Heleni nisu ni umali poseban termin za igru jer je *čitav njihov svet* bio protkan igrom i igrački ustrojen. Iz mita i kulta izviru podsticajne sile kulture, smatra Huizinga, dodajući da se pravo, red, privreda, trgovina, umetnost, pesništvo i nauka „zajedno korijene u činu igranja (Ibid., str. 14)".

Huizinga naglašava da ideja o značaju igre za kulturu nije njegova, dodajući da su slične ideje postoje i ranije: „pjesnik za pjesnikom upoređivao je svijet sa pozornicom na kojoj svatko igra svoju ulogu (Ibid., str. 15)". Njegov doprinos tiče se stava da je igra srž, izvorište i temelj kulture, što (uz Šilerovu koncepciju) svakako predstavlja povesni novum u razmatranju tog pojma. Iako su i drugi filozofi, sociolozi i teoretičari kulture razmatrali značaj igre, to je uglavnom bilo partikularno i uvek u funkciji razmatranja nečeg drugog. Posmatranje igre ili učestvovanje u njoj razmatralo se s obzirom na svoje emocionalne, edukativne ili druge antropološki važne posledice, dok je *igra kao takva* izmicala pravoj tematizaciji. Razlozi za to mogu se tražiti u veštački nametnutim generalizacijama koje su pojam igre posmatrale kao suprotnost pojmu stvarnosti, što Huizinga smatra pogrešnim, jer igra nije *po svojoj suštini* nešto ne-o-zbiljno, iako *može* da bude – „pojam igre na začudan način neprestano ostaje odvojen od ostalih oblika mišljenja (Ibid., str. 17)". Na tragu Šilerovog određenja nagona za igrom ovde se utvrđuje ono što je zajedničko za svaki oblik igre, a to je da je ona *slobodan čin*. Bilo da je u pitanju takmičenje, utakmica, igra kao ples, igra kao pozorište, maskenbal ili turnir, njen osnovni uslov je da u sebi bude nenametnut čin. Igra koja se igra na zapovest ili u funkciji neke *koristi* više nije igra, smatra Huizinga[3]. To dovodi do horizonta koji podrazumeva da se fenomen igre ne posmatra kroz razliku u odnosu na *pravi život*, jer suština tog fenomena ne leži u toj razlici.

Ciljevi i smisao igre pozicionirani su izvan materijalnog interesa i zadovoljenja potreba, dok je ona jasno razgraničena od svakodnevnog života mestom, trajanjem i ponavljanjem: ona mora biti takva da se „može ponoviti u svakome času, pa bilo to nakon duže stanke ili odmah nakon završetka, kao što je to u dječjoj igri, u partiji šaha i u utakmici (Ibid., str. 20)". Osim toga, igra je određena vlastitim pravilima i redom, jer nije reč o tome da se igra nalazi *izvan* stvarnosti, nego o tome da se radi o jednoj *zasebnoj vrsti* stvarnosti. Fenomen koji Huizinga tu otkriva je tzv. *sveta ozbiljnost* u igri

[3] Na tim temeljima dovodi se u pitanje *postojanje igre* u savremenom sportu – primera radi, iako se utakmice Lige šampiona gledaju zbog *igre,* ugovori između fudbalera i njihovih klubova podrazumevaju profesionalan angažman sa striktno određenim uslovima i poslovnim obavezama, koji uklanjaju momenat slobodnog i neuslovljenog *igranja*. Isti slučaj je i sa ostalim sferama kulture i civilizacije u kojima je područje igre regulisano profesionalnim kriterijumima. Igra može da „trpi" samo sopstvena pravila, koja sebi samoj postavlja, čime svako pravilo uslovljeno spoljašnjim faktorima direktno ruši upravo auto–nomnost na kojoj je fundirana.

– ističući da je reč o području do kojeg je gotovo nemoguće dospeti poznatim metodama: postavlja se pitanje, da li je na tragu tog fenomena moguće zaključiti da su kultovi, magija, obredi i drugi izrazi običajnosti u osnovi igra? On smatra da takve zaključke ne treba donositi preuranjeno, jer bi teza o relevantnosti igre mogla postati previše nategnutom i „postalo bi to tek igranje riječima. Ali ipak vjerujem da u tu pogibelj nećemo zapasti ako posvećenu radnju označim kao igru (Ibid., str. 31)“ – dodajući da je već za Platona posvećena radnja istovetna sa pojmom igre.

Posvećeni ili *sveti čin* ovim se ne *unizuje*, smatra Huizinga, već naprotiv – igra dobija zasluženi dignitet. Još jedan od argumenata koji idu u prilog ovom shvatanju leži u neospornoj sličnosti običaja i rituala u različitim svetskim kulturama, koje nisu imale uticaje jednu na drugu, što dovodi do zaključka da čovek već poseduje neke opšte sheme, koje su ukorenjene kao temeljno svojstvo ljudskog duha. Ne treba, međutim, u vezi sa posvećenom ozbiljnošću i igrom posmatrati samo sakralne obrede – i prava i spontana igra poseduju tu ozbiljnost. Na ovim temeljima Huizinga postavlja i definiciju igre – *igra je slobodna radnja ili delatnost, koja se odvija unutar nekih utvrđenih vremenskih ili prostornih granica, prema dobrovoljno prihvaćenim, ali i bezuslovno prihvaćenim pravilima, kojoj je cilj u njoj samoj, a prati je osećaj napetosti i radosti, te svest da je ona nešto drugo u odnosu na obični život* (Ibid., str. 44) i zaključuje da kultura u svojim osnovama, korenima, strukturi i ustrojstvu i jeste *igra.*

Rože Kajoa podseća čitaoce da reči *panem et circenses*, „hleba i igara“, ne znače samo reči prezira upućene Rimljanima dekadence, već da iskazuju nešto mnogo značajnije o čoveku: njegov iskonski i trajni impuls, njegove dve vitalne potrebe, koje predstavljaju zajednički sadržalac brojnih epoha i međusobno različitih kultura. On smatra da je definicija koju iznosi Huizinga istovremeno „i suviše opširna i suviše skučena (Kajoa, R., 1979, str. 32)“, dodajući da igra, na primer, uvek mora da sadrži mogućnost da igrači budu „slobodni da odu kad god im se svidi, rekavši: *više ne igram* (Ibid., str. 32)“. Pravila, međutim, koje igra poseduje, uvek konstituišu jedan zaseban, *savršen* prostor, koji može da naruši samo onaj koji to odbija da prihvati: „pravi rušitelj igre je onaj koji je negira iznoseći apsurdnost pravila“ (Ibid., str. 35), jer iako za stvaran svet ta pravila nisu smislena, smisao igre leži upravo u njima – „njegovi argumenti su neoborivi. Igra nema drugog smisla osim sebe same (Ibid. 1979, str. 35)“. To je razlog zbog kojeg je važan dobrovoljni pristanak na pravila igre, koja time postaje slobodna i neizvesna.

Kajoa čak navodi da onaj ko je suviše vešt u igri, pa stalno pobeđuje ili dobija, gubi interesovanje ostalih učesnika ili posmatrača, jer igra sa unapred poznatim rezultatima nije igra. Na ovim osnovama i uz pomoć drugih ispitivanja, on navodi šest neophodnih uslova svake igre – igra mora da bude:

1. *slobodna* (igrač ne sme biti primoran na igru),
2. *izdvojena* (preciznim vremenskim i prostornim granicama),
3. *neizvesna* (bez mogućnosti da se tok i rezultat igre unapred znaju),
4. *neproduktivna* (ne sme da stvara dobra ili bogatstva),

5. *propisana* (zakonima koji u trenucima igre *apsolutno* važe),
6. *fiktivna* (u odnosu na svakodnevni život (Ibid., str. 37–38).

Pomenuti uslovi tiču se forme svake igre, ali ne i njenog sadržaja, pa su poslednja dva uslova međusobno nespojiva, što predstavlja osnovu za klasifikaciju igara. Kajoa razlikuje četiri vrste igara, prema prethodno navedenim uslovima:

a) *Agon*
b) *Alea*
c) *Mimicry*
d) *Ilinx*

Sva četiri oblika ravnopravno dele naziv *igra*, ali se razlikuju kao celine: „igra se fudbal, klikeri ili šah (*Agon*), igra se rulet ili na lutriji (*Alea*), igramo se gusara, Nerona ili Hamleta (*Mimicry*), igramo se da bi brzim okretanjem ukrug ili padom izazvali u sopstvenom organizmu stanje zbunjenosti i strepnje (*Ilinx*) (Ibid., str. 40)“. To, međutim, nije jedina i ključna razlika među vrstama igara – postoji još jedna: razlikovanje igre kao *paidia* i igre kao *ludus*. *Paidia* predstavlja princip razonode, nestašluka, improvizacije i slobodnog izraza, dok *ludus* predstavlja potrebu da se „takva priroda podvrgne proizvoljnim konvencijama, imperativima, i to namerno nezgodnim, i da se stalno i sve više ometa postavljanjem sve težih prepreka, kako bi joj se put do željenog cilja učinio što napornijim (Kajoa, R., 1979, str. 41)“. Kajoa već na početku ovih klasifikacija uočava da predanost u igri nije rezervisana samo za decu, već u značajnijoj meri upravo za odrasle ljude.

Razvijajući Šilerovu tezu o funkciji igre kao totalitetu, koja – za razliku od specijalizovanog rada – ne uključuje ni jedno sâmo i izdvojeno svojstvo čoveka, već *sve njih*, Kajoa smatra da jedna civilizacija i njena epoha može biti potpuno određena svojim igrama. Uz određenje igre kao slobodne, izdvojene, neizvesne, propisane i fiktivne, Kajoa naglašava važnu karakteristiku igre, a to je nužnost da ona bude neproduktivna, jer igra koja rezultira profitom nije igra, već posao. U tom smislu savremeni profesionalni sport postaje posebnom kategorijom fenomena igre: „stoga, ne samo profesionalci koji se bave *nekim zanatom*, već i svi oni koji u okviru amaterskog sporta traže ili prihvataju materijalnu dobit, nisu više igrači (Koković, D., 1986, str. 75)“, jer igra koja je dirigovana i produktivno motivisana nije više igra.

Zaključak

Prikaz povesnog toka i sleda koncepcija koje određuju igru kao filozofski problem moguće je zaokružiti uvidom filozofa koji se inače ne pominje kada su estetički pojmovi u pitanju, a koji daje kratku, ali veoma preciznu i efektnu dijagnozu modernog doba – a to je Johan Gotlib Fihte. U delu *Zatvorena trgovačka država* on navodi reči, kojima će se zaključiti ova tematika: postoji jedno karakteristično obeležje našeg doba, koje

nas odvaja od ozbiljnosti i trezvenosti naših predaka, da hoće da se igra, da sanjari uz fantaziju i da je, pošto ne nalazi mnogo sredstava da se taj nagon za igrom zadovolji, vrlo sklono ka tome da život pretvori u igru. Fihte to piše i zaključuje: ljude više raduje lukavstvo postizanja nego sigurnost posedovanja, pa „privređivanje i sav ljudski promet kao da su slični hazardnoj igri (Fihte, J. G., 1979, str. 132–133)“.

LITERATURA

Aristotel (1955), *O pesničkoj umetnosti*, Beograd: Kultura
Fink, E. (2000), *Igra kao simbol svijeta*, Zagreb: Demetra
Gadamer, H.–G. (1978), *Istina i metoda*, Sarajevo: Veselin Masleša
Heraklit (2001), *O prirodi*, Podgorica: Oktoih
Huizinga, J. (1970), *Homo ludens*, Zagreb: Matica hrvatska
Kajoa, R. (1979), *Igre i ljudi*, Beograd: Nolit
Koković, D. (1986), *Sport bez igre*, Beograd: NIO „Univerzitetska riječ“
Kristi, A. (2011), *Igra ogledala*, Beograd: Mladinska knjiga
Nietzsche, F. (2003), *Schopenhauer kao odgajatelj*, Zagreb: Matica hrvatska
Niče, F. (2005), *Sumrak idola*, Beograd: Čigoja štampa
Niče, F. (2011), *Knjiga o filozofu*, Beograd: JP Službeni glasnik
Niče, F. (2012), *Volja za moć*, Beograd: Dereta
Platon (2002), *Država*, Beograd: BIGZ
Platon (1959), *Parmenid*, Beograd: Kultura
Platon (1968), *Protagora-Gorgija*, Beograd: Kultura
Plotin (1984), *Eneade*, Beograd: NIRO “Književne novine”
Šiler, F. (2007), *O lepom*, Beograd: Book & Marso

Уна Поповић[1]
(Филозофски факултет, Београд)

ХАЈДЕГЕРОВ ПРОЈЕКАТ ФИЛОЗОФИЈЕ ЈЕЗИКА[2]

Heidegger's project of philosophy of language represents here a focal point for the examining of his understanding of meaning and role of philosophy, that is, for the interpretation of the way in which the philosophy is problematized and redefined in his work. The problem of language in this context is elevated among the other significant Heidegger's motifs just because language is important part of Heidegger's theoretical apparatus, but it is also important operative model of realization of his new positioning of philosophy. Therefore this essay will preset both of these ways of Heidegger's analysis of language as the subject of philosophy: firstly theoretical analysis and positioning of this problem in view of its relationship with other significant Heidegger's motifs, and secondly reshaping of the articulation of philosophy into new terminology and style, which represents specific Heidegger's methodology. This analysis is based upon the immanent interpretation, that is, it follows methodology of Heidegger himself, most of all his appropriation of methods of hermeneutics and phenomenology, but it also includes the concept analysis and the comparison of special phases of the development of his work. The analysis results in confirmation of thesis that the project of language in the whole of Heidegger's work is inextricably connected with the redefining of the meaning and shape of philosophy.
Key words: Heidegger, language, philosophy, Being, hermeneutics, phenomenology, poetry

Када се говори о филозофији наспрам поларитета теорије и праксе, ствар се може поставити на неколико начина. Са једне стране имамо опште и уврежено, чак колоквијално мнење о томе како филозофија представља искључиво мисаоно, стога и доминантно теоријско држање, те се стога њен однос према практичном и практичком може посматрати само као начелно-теоријски, или у најбољем случају с обзиром на неку врсту критике, попут оне Марксове, којом се тврди да су филозофи довољно дуго „само" мислили и да је дошло време и да почну да ефективно делају. У случају појединих мислилаца питање односа теорије и праксе може се поставити и из перспективе њиховог „теоријског" дела и заоставштине, те њеног односа према пракси тог мислиоца, при чему се најчешће мисли на неки његов политички ангажман у најширем смислу тог политичког: тако се може

[1] una.popovic@gmail.com
[2] Овај рад настао је у оквиру докторских студија филозофије на Оделењу за филозофију Филозофског факултета у Београду, под менторством проф. др Небојше Грубора.

питати постоји ли консеквентност између онога што се са „узвишених” позиција теорије тврди и онога како се у конкреном дела.

У овом раду нисмо склони ни једној од представљених могућности; насупрот томе, желимо да понудимо перспективу из које ће се сама филозофија, само филозофско мисаоно држање, схватити као место истинске (филозофске) делатности. Другим речима, тако схваћена филозофија сама представља спој теорије и праксе: овај спој, који се као спој тек секундарно може посматрати, а стоји у изворној саприпадности у самом појму филозофије, надређен је свакој од поменутих позиција због тога што представља особено *филозофско* решење овог проблема. Да би се овакав став оправдао, потребно је повући и следећу импликацију: ово решење је особено филозофско, због тога што је отворено филозофским проблематизовањем саме филозофије.

Као пример овако постављеног проблема филозофије између теорије и праксе узимамо немачког филозофа Мартина Хајдегера. Циљ овог рада је да на темељу разматрања начина на који Хајдегер поставља и решава питање смисла и облика филозофије, наглашавајући при томе значај језика (филозофије) за сам тај процес, покажемо једно могуће промишљање ове проблематике.

Хајдегерово ре-филозофизовање филозофије: проблем смисла и важења

Уколико проблем позиционирања филозофије између „теорије” и „праксе” поставимо из перспективе филозофије Мартина Хајдегера, одмах можемо закључити да је овако постављено питање погрешно постављено – Хајдегер, наиме, неће пристати на то да филозофију одређује наспрам подвајања теорије и праксе, будући да ће тако постављено питање детектовати као питање које је унапред оформљено из једне изграђене, а не неутралне перспективе. Тако би Хајдегер, у свом познатом маниру, тврдио да нас већ артикулација „теорије” и „праксе” упућује на нововековни модел мишљења, који стриктно раздваја (свој) субјект и објект, те претпоставља и одређено разумевање филозофије у њеном карактеру, облику и смислу, те њеном месту важења. Од два наглашена појма, познато је, Хајдегер много фреквентније користи појам „теорије” – док о „пракси” ређе говори – и то скоро искључиво у вези са добро познатом критиком управо нововековног, модерног мишљења: теорија се тако често везује и за модел позитивних наука, те место филозофије у односу на њих (Heidegger, 1999, S. 85, 89-90).

Међутим, уколико бисмо преко изреченог покушали да смисао овог питања ситуирамо у Хајдегеровој филозофији, вероватно бисмо били принуђени да, као и у многим другим случајевима Хајдегерових анализа,[3] закорачимо уназад и покушамо да сагледамо „теорију” и „праксу” у оквиру неке структуре која им претходи, те која омогућава да се оне поставе у односу у ком стоје. Пратећи овај

[3] Тако, на пример, Хајдегер у *Извору уметничког дела* проблем односа уметника и уметничког дела, тачније проблем одабира позиције из које би требало доминантно тумачити овај однос, решава позивањем на изворнију структуру уметности, које претходи и уметничком делу и уметнику, а опет их омогућава и утемељује. (Хајдегер, 2000, стр. 7-8)

мисаони ток, можемо тврдити да се изричито питање о позиционирању филозофије између теорије и праксе код Хајдегера не може пронаћи, бар не у неком конкретном „делу" његове филозофије, неком њеном аспекту; ипак, истовремено можемо тврдити да се одговор на такво питање може тражити уколико се пође од трећег његовог наглашеног појма – саме филозофије.

Хајдегерова филозофија од самог свог почетка снажно је обележена управо преиспитивањем тога шта би и сама требала да буде. Другим речима, од самог почетка свог рада Хајдегер се врло активно и радикално разрачунава са карактером и смислом сопствене делатности: за њега филозофија није просто дата, чак ни задата, јер је прва реакција његовог филозофирања то да само себи није саморазумљиво дато, нити је потпуно јасно у свом смислу и значењу. Додатно, Хајдегерово одређење филозофије није нешто што једнозначно можемо приписати неком корпусу његових радова, будући да се дефинисање, рафинирање и радикализовање појма филозофије протеже на целокупно његово дело (Грубор, 2007, стр. 84-85).

Питање одређења филозофије у њеном смислу и значају кроз историју филозофије постављано је небројено много пута: чини се да свака филозофска позиција, сваки мислилац, мање или више експлицитно говори о овом проблему - у најмању руку такав одговор може се дедуковати на основу начина на који је филозофија у конкретном замишљена и изведена. У случају Мартина Хајдегера, међутим, ово питање не само да је постављено експлицитно, већ је оно у континуитету постављано током целокупног његовог филозофског деловања. Додатно, овај континуитет проблематизовања филозофије није само једна од водећих тема немачког мислиоца, већ је она, по нашем мишљењу, једна од неколико кључних његових тема и проблема. Утолико она, као што је поменуто, прожима целокупно његово деловање, али га такође и повратно одређује и трасира.

Образовање смисла и важења филозофије: скица два примера

Хајдегерово филозофско промишљање филозофије налазимо изведеним на неколико различитих начина. Најпре, експлицитно: питања смисла филозофије и њеног, у Хајдегерово време, проблематизованог важења постављају се као отворена тема расправе, посебно у његовим раним предавањима, која је држао у Фрајбургу и Марбургу почев од 1919. године, где Хајдегер расправља и мисаоно се разрачунава са својим савременицима - пре свега неокантовством, али и другим тада актуелним позицијама – дакле, са алтернативним могућностима заснивања, конципирања и извођења филозофије. Ове расправе често резултирају и анализама посвећеним, на пример, филозофском карактеру постављања питања, аргументације или карактеру особено филозофских појмова (Heidegger, 1993, S. 8; Грубор, 2009, стр. 55).

Можда најпознатији (али не нужно и најбољи) пример ове врсте разрачунавања представља Хајдегерова критика хусерловски схваћене феноменологије. У отклону

од Хусерловог пројекта, а и даље на његовом трагу, Хајдегер преузима појам феноменологије и терминолошки га фиксира као *једини прави метод филозофије* – такорећи, као филозофски метод уопште (Heidegger, 1988, str. 30; 2000, str. 95-99). Хајдегер тако предузима једну анализу која резултира прочишћеним и строгим одређењем како феноменологије, као искључивог метода филозофије, тако и саме филозофије, која у крајњем и не треба да превазилази границе свог метода, дакле артикулације, манифестације, давања на увид онога што се појављује. На тај начин он не само да редефинише појам феноменологије, и тако даје одређен суд о алтернативној филозофској позицији, већ истовремено одређује и појам филозофије, чврсто га везујући за феноменолошки метод, и то у светлу изворног значења те речи (Heidegger, 1988, str. 31-38; 2000, str. 89-94).

На овом примеру можемо сагледати нека важна обележја раног Хајдегеровог проблематизовања појма и смисла филозофије. Пре свега, овде се ради о алтернативној филозофској позицији унутар које је и сам Хајдегер филозофски растао: иако ово не важи за све „савремене" позиције са којима се Хајдегер разрачунава, ипак сведочи о томе да ту Хајдегер не расправља са нечим што му је далеко и страно, већ управо са могућим путевима и правцима у оквиру којих и сам може да се филозофски профилише. Алтернативне филозофије његовог времена не само да нису биле далеке Хајдегеру, већ су управо решавале питање на које је и он сам тражио одговор – питање о смислу и улози филозофије у тадашњој култури, цивилизацији, подели наука. Као позиције које су представљале одговор на исту духовно-културну и историјску ситуацију од које је и Хајдегер полазио, оне су представљале актуелни изазов са којим се једно мишљење радикално попут Хајдегеровог не само могло, већ и морало суочити.

Сличну стратегију расправе Хајдегер спроводи и када је у питању традиција филозофије: овај далеко познатији и утицајнији аспект Хајдегерове филозофије такође, иако можда имплицитно, представља расправу са алтернативним могућностима осмишљавања и остваривања филозофије, с тим што су Хајдегерови саговорници унапред постављени ван контекста његовог времена. Међутим, самим тим ова „дијахрона" расправа поприма комплекснији облик него она која се одвија на равни савременог: управо због тога што се ради о традиционалним филозофијама – филозофијама, дакле, које су потврдиле своје важење и утицај на суду времена – питање није просто да ли оне пружају филозофији одговарајуће моделе њеног смисла и важења, већ да ли и у којој мери тако прихваћени и наслеђени модели треба да имају утицаја на један аутентични филозофски пројекат у изградњи. У том смислу Хајдегер је, упркос тешким речима и снажним критикама, непретенциозан: позната формулација деструкције традиционалне метафизике, односно онтологије, такође тврди и то да се овде не ради просто о деструкцији у смислу уништавања или поништавања те традиције, што у правом смислу не би ни било могуће, већ о, хусерловски речено, њеном стављању у заграде, односно у првом кораку о дистанцирању од њеног спонтаног и предрасудног важења, а потом и о анализи начина на који се таква традиција развијала, односно о раслојавању

њених нивоа и елемената. Расправљајући са филозофском традицијом Хајдегер управо жели да раскрије и разложи слојеве који су и даље актуелни – то је прави смисао његове деструкције метафизике (Heidegger, 1993, S. 35; Копривица, 2009, стр. 303). Хајдегерова деструкција и критика традиционално схваћене филозофије обилује и примедбама које указују на моменте фалсификовања, или бар померања филозофије током рада њене традиције: најпознатији и свакако водећи пример представља главни проблем и појам Хајдегерове филозофије, проблем бивствовања, за који Хајдегер тврди да је у потпуности филозофски занемарен и запуштен. Ово измицање доминантне теме филозофије у њеној историји не одвија се, сматра Хајдегер, простим нестајањем проблема бивствовања из списка тема филозофије; напротив, о бивствовању се много и учестало говори, али се говори погрешно. Грешка овде лежи у *измицању начина* на који се о бивствовању филозофски може говорити и мислити, односно у фалсификовању филозофског држања спрам овог доминантно филозофског проблема.

Као што се може очекивати, и ове расправе повратно резултују на Хајдегерово одређење сопствене филозофије. Можда је најбољи пример тога Хајдегерово дугогодишње бављење Ничеом: током тридесетих година XX века Хајдегер се интензивно бави проучавањем Ничеа, а из тог рада произилази један од највећих његових филозофских заокрета – прелаз са фундаментално-онтолошког мишљења на такозвано повесно мишљење, или мишљење другог почетка, који он сам терминолошки маркира као окрет [*Kehre*], а у оквиру ког се коначно напушта и само име филозофије (Sluga, 2005, p. 205).

У контексту разрачунавања са алтернативама филозофије, јасно је, Хајдегер мора бити вођен неком врстом имплицитног разумевања њеног смисла и важења, наспрам ког би се онда уопште могао упустити у дискусију (Грубор, 2009, стр. 49-50). Овај имплицитни, неизведени и прелиминарни смисао и појам филозофије, међутим, не треба да схватимо као основу за приговор самом Хајдегеру: његов пројекат је радикалан и непретенциозан, управо због тога што анализи туђих позиција не приступа из сопствене, изграђене позиције, већ ту позицију изграђује у дијалогу и сучељавању. Она је, извесно је, код Хајдегера присутна у некој врсти предразумевања, али се управо у дијалогу са другим мислиоцима она из предразумевања изводи до јасне форме, те самим тим обликује и потврђује. За пример ћемо, због ограничења самог рада, узети два главна и најпознатија Хајдегерова одређења филозофије – пре свега у примени на његов сопствени пројекат: филозофију схваћену као *фундаменталну онтологију* и филозофију реконцептуализовану као *мишљење*.

Прво одређење настаје као резултат поменутог Хајдегеровог расправљања са традицијом филозофије: одбацујући појам метафизике и везујући га терминолошки за традиционална постављања питања о бивствовању, Хајдегер ревитализује појам онтологије као доминантно одређење филозофије, прецизирајући га епитетом фундаменталности. У том смислу онтологија се онда више не третира као део или аспект метафизике, већ се враћа свом изворном, аристотеловском значењу, те се у

том контексту додатно диференцира. Са друге стране, Хајдегер касније напушта и ово одређење филозофије заједно са читавим тако трасираним пројектом, чију кулминацију представља његово прво и најпознатије главно дело, *Бивствовање и време*, те у новој фази свог рада долази до појмовно још прегнантнијег решења: као што је поменуто, Хајдегер напушта чак и сам појам филозофије, и мења га појмом мишљења.

У првом случају, у случају расправе са савременицима, Хајдегер као резултат износи појам филозофије као *фундаменталне онтологије*. Овај појам и програм филозофије, јасно је, није искован искључиво кроз расправу са савременицима, већ и кроз однос према традицији – управо појам бивствовања, као централно питање фундаменталне онтологије, Хајдегер препознаје као слепу мрљу и главни проблем традиције филозофије (Heidegger, 1988, str. 1-4). У том смислу управо преко тематизације бивствовања Хајдегер и изводи већину својих сучељавања са филозофијама традиције. Ипак, једном искован и потврђен, пројекат фундаменталне онтологије постављен је наспрам Хајдегерових савременика као сада за њега важећи појам и вид филозофије.

Са друге стране, друго симптоматично Хајдегерово одређење филозофије остварено је као одговор на другу трасу разговора – управо на разговоре са филозофском традицијом. Слично као и у претходном случају, ово одређење филозофије исковано је као Хајдегеров одговор на питање о савремености филозофије – шта треба филозофија данас, сада, да буде и да значи – али је оно постављено наспрам традиције филозофије, доводећи је тако у питање како у погледу њеног (саморазумљивог) важења, тако и у погледу њеног смисла.

Напокон, постоји и трећа група саговорника са којима Хајдгер „расправља" о смислу и важењу филозофије, у покушају да још више радикализује сопствено испитивање. Ради се, наравно, о односу песника и филозофа, где Хајдегер сада покушава да о филозофији учи са ванфилозофских позиција – позиција које треба да обезбеде потребну дистанцу са које би себе филозофија видела чисто и без утицаја своје повести на њено савремено самоодређење (von Hermann, 1999, S. 33, 61). Чини се, међутим, да овај разговор није довршен у потпуности – питање је чак и да ли је Хајдегер сматрао да је он могао бити довршен са његове стране.

У сва три наведена случаја Хајдегер појам филозофије решава користећи се конкретним појмовним и терминолошким интервенцијама. Наша је теза да је управо језик, и то као језик филозофије, отвара простор у ком је Хајдегеру уопште могуће да оволико радикално и оволико доследно доведе у питање саму филозофију. Штавише, не само да му језик обезбеђује да измени садржај филозофског одређивања филозофије, већ и да на тај начин *дела* производећи стварну, а не само предложену промену у начину филозофског мишљења, те остварујући тиме своју поставку филозофије. У наставку текста покушаћемо да понудимо неколико примера који би требало да покажу Хајдегерове стратегије делања у и с обзиром на филозофску појмовност.

Језик као место мисаоног држања

У стварању особеног језика своје филозофије Хајдегер спеоводи две особене стратегије: са једне стране он интервенише у већ постојећем језику, тачније, на већ датим речима и појмовима, преобликујући их у филозофску терминологију, а са друге покушава да изроди нове речи и појмове, стварајући тако нов речник нове филозофије. У овом поглављу покушаћемо да укратко представимо ове стратегије, како бисмо уз помоћ такве анализе установили њен смисао, односно везу ових стратегија са Хајдегеровим промишљањем смисла филозофије.

Најпре, у погледу интервенција на већ датом језичком материјалу Хајдегер се користи са две већ постојеће врсте појмова – ове две стратегије могу се упоредити са две поменуте Хајдегерове расправе у вези са смислом и обликом филозофије. Рефлектујући савременост, он се осврће на речи свакодневног немачког језика, али их користи на неуобичајен начин. Реч се узима у значењу које показује у некој ситуацији, односно са појмовним везама, појмовним валенцама које носи у том контексту. Затим се траже додатни контексти, додатне употребе исте речи, те се оне међусобно варирају. Оваква анализа речи – појма резултује формирањем специфичног филозофског појма са истим именом: Хајдегер фиксира реч као термин бирајући неко од претходно наведених њених значења као доминантно. По правилу, то изабрано доминантно терминолошко значење није и најфреквентније или најчешће њено значење: Хајдегерова игрдња термина форсира измену положаја доминатног и маргиналних значења, те тако онеспокојава уобичајене језичке интуиције и буди пажњу необичном, а опет донекле природном употребом речи. Штавише, терминолошко доминантно значење не представља сада ново просечно значење речи, нити треба да прекрије и заклони остала њена значења, већ управо да нагласи њену вишезначност и различите смерове значења у којима она контекстуално може да се пружа.[4]

Другим речима, терминолошка употреба речи требало би да учини јаснијом и очигледнијом структуру њеног одношења, тачније, значењске мреже које она набацује, интонира, кроз које се пружа (Heidegger, 1993, S. 60, 74): тако Хајдегера не интересује статично *значење* речи, већ њена *значења* – једнако као што се наше искуство не састоји од појединачних утисака појединих чула, већ од интегралне слике у којој учествују подаци свих чула, али увезани у односе.

[4] Добар пример представља издвајање термина тубивствовања, Dasein, за ознаку начина бивствовања човека, односно за означавање човека уколико о њему говоримо из перспективе фундаменталне онтологије. Ова реч је у немачком језику просто и без посебних диференцијација до тада означавала постојање, те је у том значењу често и филозофски била кориштена. Међутим, Хајдегер, ослањајући се управо на ово подразумевање, издваја овај термин као онај који означава једно посебно „постојање" – наиме, оно човеково, тачније, његов начин бивствовања. Додатно, он разлаже граматичку структуру речи, наиме *Da* и *Sein*, прихватајући је као означитељ структуре тог начина бивствовања, могућност да се она промисли на нов начин. Јасно је да овде ни један превод не може да испрати интуиције које изворна употреба циља у немачком језику.

Динамика поливалентне слике речи отелотворује се кроз једну идеју језика који надилази реч једнако као и скупове речи:[5] формализација речи у термин треба само да нагласи њену значењску структуру, не да је лиши значења и претвори је у окамењени појам. Хајдегерова терминологија настала из свакодневног језика одражава и показује тај језик, не одбацује га под привидом научне неутралности и објективности (Heidegger, 1988, str. 169-171).

Други тип већ оформљене појмовности којим се Хајдегер користи је традиционална филозофска појмовност: речи попут „теорија", „супстанција", „логика". Овде се више не ради о праћењу интуиција свакодневног језика, нити о раскривању његових већ датих, интуитивно доступних структура. Напротив, ради се о једној фах-терминологији – о речима које су постале појмови филозофије још одавно. Према речима ове групе Хајдегер се односи критички: раслојавање њихових значења обично је усмерено на то да се разоткрију међусобна прекривања слојева значења и значењских веза, која су настала преузимањем појмова из једне у другу филозофску позицију или епоху. Тако Хајдегер у овим случајевима често позива на оригинално – најчешће грчко значење речи, те онда покушава да испрати њен живот од тог изворног значења до оног какво је нама данас најпре познато (Хајдегер, 1999, стр. 13-16). При томе Хајдегер често покушава да поновно актуализује изворно грчко значење, изнова се играјући заменом места, померајући центар у маргину и обрнуто. Треба нагласити да се Хајдегерова деструкција метафизике врло често одвија баш у светлу традиције и живота филозофских појмова: у овом погледу појмовност се показује као носилац традиције, реч као да концентровано садржи све могућности своје употребе, иако су неке од њих одавно пасивизиране и напуштене. Додатно, када анализира традицију филозофије Хајдегер као да кључна места пропуста или грешака проналази у померању значења филозофских појмова: у лошим преводима, помереним употребама, које ремете ону структуру којом је реч изворно требала да артикулише одређени феномен (Adkins, 1962, 231-233; Heidegger, 1983, S. 63-64, 72). Раскривајући традиционалне филозофске појмове – на пример, поменути појам феноменологије – у њиховом дијахроном значењском обиљу, Хајдегер изнова онеобичава њихову употребу – али сада циља на искључиво струковни домен, на језичке интуиције које може да баштини искључиво сам филозоф. Оваква стратегија донекле изоштрава наш поглед и нашу анализу: онеобичавање традиционалне филозофске појмовности може да има утицаја и смисла само за саму филозофску јавност, не и изван ње – утолико она нешто тврди за ту јавност, нешто што је од значаја за њу.

Оно што је овим назначено јесте да језик не само да може бити предмет филозофског истраживања, на начин на који је то, рецимо, уметност или религија, већ и да је битан филозофски предмет језик филозофије – језик прожет филозофијом који нешто тврди о самој филозофији. Проблемом карактера језика

[5] У том контексту Хајдегер говори о говору [*Rede*] и језику [*Sprache*], при чему говор треба да буде дубља структура, смисао језика као феномена. О овој теми не можемо много говорити у оквиру овог рада, али она подразумева начин на који се језик код Хајдегера третира као проблем филозофије, напоредо са другим њеним проблемима.

филозофије, укључујући ту и особену појмовност, терминологију, аргументацију и, напокон, облик систематизације филозофије, Хајдегер се бави од самог почетка свог филозофског деловања; прецизније, напоредо са проблемом преиспитивања смисла и важења филозофије саме. Ово двоје је у битној вези – вези која се може преиспитати преко још једне значајне, континуиране и формативне Хајдегерове теме – проблема бивствовања. У том смислу можемо тврдити да је целокупан Хајдегеров филозофски подухват усмерен на то да се избори филозофски исправан, дакле, некомпромитован начин да се артикулише бивствовање. Како дубље разумева различите начине на које је његово сопствено филозофско мишљење у том погледу унапред ограничено и условљено, Хајдегер тако све више радикализује свој филозофски језик, али и своје поимање тога шта филозофија јесте – све до тачке где се чини да коначни расплет те загонетке смешта у неку филозофију ван сопственог пројекта, филозофију која ће заиста моћи да започне мишљење из (другог) почетка. Ипак, сам појам бивствовања, као нешто што надилази конкретна бића, али ипак о њима говори на један особено филозофски (онтолошки) начин, захтева особену језичку артикулацију која може да изрази нешто што није ван могућности језичког изражавања, али иде контра његовој уобичајеној, свакодневној употреби.

Напокон, Хајдегер се у коначном користи и још једном стратегијом и још једним типом појмовности – неологизмима. Хајдегерови „нови појмови" су можда и најочигледнији његов одговор на питање како треба да изгледа језик филозофије: у покушају да понови изворну ситуацију мишљења, грчку ситуацију безтемељности у погледу артикулације оног мишљеног, Хајдегер, на трагу другог почетка мишљења, користи нове појмове да би раскинуо са свим интуицијама које нужно повлаче они већ постојећи. Ове неологизме не треба схватити превише насилно – много насилнији су њихови преводи – Хајдегер обично само користи необичан граматички облик речи, игра се твробом речи и испитује граматичке границе њихове употребе (Schöfer, 1972, p. 288, 292-294). Други типичан пример изградње „нових појмова" је повезивање више речи цртицама у једну, чиме се ствара нова, јединствена реч, која треба да упути на јединствени феномен, односно на то да се ради о нераскидивом јединству онога што се означава, упркос томе што нисмо навикли да то посматрамо у јединству (Heidegger, 1988, str. 59). Оваквих неологизама има много у Хајдегеровим радовима, и њихови облици се варирају и мењају. Ипак, њихова функција остаје иста: они представљају експлиците филозофску појмовност, онакву каква актуелно треба да буде.

У том смислу кулминација опојмљавања филозофског језика дешава се у другом, позном периоду Хајдегеровог деловања, где се филозофија самој себи има поучавати учећи од певања, од песника: слобода речи коју има песник, њена пуноћа – њен живот, напокон, начин на који се речи песме међусобно позиционирају у једном и само једном могућем поретку и облику, требало би да служе као позив за филозофију, а истовремено као позиција њеног самосагледавања. Реч песника треба да поучи управо у погледу оног проблема који се тиче артикулације

бивствовања: она доводи у присуство, назначава, али не фиксира и не поствaрује (Clark, 1986, p. 1010-1011).

Закључак: деловање речима – мисаоно држање

Напокон, питање које остаје након ове скице Хајдегеровог третирања проблема смисла филозофије и њеног језика је питање о томе коме је заправо упућена овако обликована појмовност, језик филозофије.

Хајдегер онеобичава језик којим се користи на небројено много начина; као што смо видели, он се истовремено ослања на језичке интуиције и разбија их, развијајући филозофску појмовност на неколико нивоа њене примене – од филозофског „појма о појму" (филозофска дефиниција филозофије и слично), преко традиционалне и устаљене филозофске појмовности, до свакодневног језика у филозофској употреби. Ни једна могућност баратања са језиком, чак ни искивање нових појмова, није искључена.

Међутим, уколико се запитамо чије интуиције могу бити доведене у питање оваквом употребом језика у филозофске сврхе, можемо изнова да се окренемо само филозофу. У најмању руку, мислиоцу који покушава да се филозофски орјентише: Хајдегер мисли на свог читаоца и не дозвољава му да самостално приступи његовом тексту. Другим речима, Хајдегер жели да уклони све предрасуде, сваку навику мишљења, сваку могућност да његов читалац не пође управо оним путем којим је аутор хтео да га поведе.

У таквом поступку Хајдегер је поприлично необичан. Далеко од тога да буде први филозоф који је на тако изразит начин мислио на свога читаоца, те покушао да код њега изазове одређено мисаоно држање и поступање, Хајдегер се ипак међу таквим мислиоцима издваја поступком којим се у те сврхе користи. Узмимо за пример Платона и његову драматизацију дијалога у циљу дијалектичког вођења душе: Платон свог читаоца заводи, Хајдегер га мучи. Други пример; Декартов медитативни поступак обилује узгредним напоменама читаоцу *Медитација* о томе где се његова мисао тренутно налази, како са њом најбоље да поступа, а да одржи модус медитација и слично: Декарт свог читаоца убеђује и објашњава му, Хајдегер га мучи. Напокон, последњи пример; Кјеркегорова игра псеудинимима и стиловима писања треба да провоцира читаоца и да га истовремено проведе кроз три различита начина бивствовања: Кјеркегор се од свога читаоца скрива и тера га на тражење, Хајдегер свога мучи.

Ово мучење читаоца језиком, тешко схватљивим текстом, изломљеним појмовима, отежаним изразима, честим дуплирањима, сумњивим везама, треба да служи једној и само једној сврси – да читаоца дословно натера да мисли заједно са Хајдегером, никако поред њега. У том смислу не постоји исправна интерпретација Хајдегера – па ни ова коју ми нудимо – исправно је искључиво мислити заједно са њим, а то би требало да значи слободно од било каквих окова, па чак и оних језичких, и отворено искучиво за једно филозофско држање. Или обрнуто: филозофско

држање мора само себе напрегнути, да би се остварило – оно се не може просто преузети или заузети, за њега се човек мора изборити упркос „природном ставу" са свим што он носи. Утолико је Хајдегеров пројекат филозофије радикалан и непретенциозан: он је увек самокритичан, али не претендује на више од тога да се потенцијал мишљења испуни у потпуности своје природне датости. Интересантно је овде управо то да оно мора постати неприродно да би испунило те природне могућности. Напокон, ово филозофско држање, мишљење, онда представља истинско људско држање, истински акт човека; утолико се филозофија испоставља као највиша теорија, али и најпрегнантија пракса.[6] Додатно, Хајдегерова изградња језика филозофије тако престаје да буде једно „излагање мисли", већ постаје и конкретно „делање речима", које покушава своје филозофске саговорнике да наговори на ову филозофску теоријску праксу.

ЛИТЕРАТУРА

Грубор, Н. (2007). Хајдегерова херменеутичко-феноменолошка онтологија. *Архе, 8,* 83–95

Грубор, Н. (2009). *Херменеутичка феноменологија уметности. Основни проблеми естетике полазећи од Хајдегерове филозофије.* Панчево: Мали Немо.

Копривица, Ч. (2009). *Биће и судбина. Хајдегерова мисао између узорности и временитости.* Београд: Завод за уџбенике.

Хајдегер, М. (1999). Питање о техници. У *Предавања и расправе* (стр. 9□32). Београд: Плато.

Хајдегер, М. (2000). Извор уметничког дела. У *Шумски путеви* (стр. 7□59). Београд: Плато.

Adkins, A. W. H. (1962). Heidegger and language. *Philosophy, 141,* 229□231

Clark, T. (1986). Being in mime: Heidegger and Deridda on the ontology of literary language. *MLN, 101 (5)*, 1003□1021.

Gethmann, C. F. (1993). *Dasein: Erkennen und Handeln. Heidegger in phänomenologischen Kontext.* Berlin: de Gruyter.

Heidegger, M. (1983). *Einführung in die Metaphysik.* Gesamtaufgabe, Bd. 40. Frakfurt am Mein: Vittorio Klostermann.

Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.

Heidegger, M. (1993). *Phänomenologie der Anschauung und des Ausdrucks.* GA 59. Frakfurt am Mein: Vittorio Klostermann.

Heidegger, M. (1999). *Zum Bestimmung der Philosophie.* GA 56-57 Frakfurt am Mein: Vittorio Klostermann.

Heidegger, M. (2000). *Prolegomena za povijest pojma vremena*. Zagreb: Demetra.

Schöfer, E. (1972). Heidegger‘s language: Metalogical forms of thought and grammatical specialities. In J. J. Kockelmans (Ed.), *On Heidegger and language* (pp. 281-302).

[6] Утолико, напокон, овај пројекат може да се чита и као један особен прагматизам. (Gethmann, 1993, S. 285)

Evanston: Northwestern Univerity Press
Sluga, H. (2005). Heidegger's Nietsche. In H. L. Dreyfus, M. A. Wrathall (Eds.), *A Companion to Heidegger* (pp. 102-120). Oxford: Blackwell Publishing.

VI

Modern Society and Social Theory
Culture, the Individual, Society
Human Kind and Identity

Darija Rupčić[1]
Ivica Kelam
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

RAĐANJE ČOVJEČANSTVA – DIJETE KAO PARADIGMA BUDUĆNOSTI[2]

Namjera je ovog rada istaknuti i pokazati vrijednost i sliku djeteta kao paradigme budućnosti, ističući kako je dijete subjekt etičkog i bioetička promišljanja, predmet interesa na području bioetike, što uključuje i biomedicinske i globalno-ekološke probleme. U tom kontekstu valja napomenuti da je odgovornost za dijete paradigmatski oblik odgovornosti za cijelo čovječanstvo, za budućnost i život općenito. Tumačenje odgovornosti za dijete kao paradigmatskog obliak bioetičke odgovornosti pokazuje da se rasprava o raznim pitanjima bioetike, može se održati na istoj razini, na jednoj jedinstvenoj platformi. Kada prepoznamo zajedničku suštinu različitih problema, koji su integrirani u jednoj viziji (različiti pristupi, različite perspektive), tada pristup i ideja integrativne bioetike, koja postaje ne samo relevantna, nego i bitan metodološki uzorak za definiranje, razmatranje i rješavanje različitih problema, među kojima je i pitanje uspostave naše odgovornosti prema djetetu.
K*ljučne riječi:* asimetrična prava i dužnosti, dijete, integrativna bioetika, Jonas, Kant, Levinas, odgovornost, osoba.

The intention of this paper is to highlight and demonstrate the value and image of the child as the future paradigm and point out that the child is the subject of ethical and bioethical reflection, the subject of concern to all fields of bioethics, which includes both biomedical and global-environmental problems. In this context it should be noted that the responsibility for the child is paradigmatic form of responsibility for all humanity, for the future and life in general. Interpretation of responsibility for the child as a paradigmatic form of bioethical responsibility shows that the debate on the various bioethical issues, can take place on the same basis, on a single platform – unique platform. When we recognize the common essence of different problems and when they are integrated under a single vision (different approaches, different perspectives Unified), then the approach and the idea of integrative bioethics, which becomes not only relevant, but essential methodological pattern for articulating, discussing and solving various problems,

[1] darija27@net.hr
[2] Ovaj je rad nastao u okviru doktorskog studija Filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu**,** znanstveno polje filozofija, znanstvena grana etika (bioetika), pod mentorstvom doc. dr. sc. Hrvoja Jurića

among which is the issue of establishing our responsibilities towards the child.
K*ey words*: asymmetrical rights and duties, child, Hans Jonas, integrative bioethics, Kant, Levinas, , person, responsibility.

UVOD:

"Mali ljudi, koje mi zapravo zovemo "deca" imaju svoje velike bolove i duge patnje, koje posle kao mudri i odrasli ljudi zaboravljaju. Upravo, gube iz vida. A kad bismo mogli da se spustimo natrag u detinjstvo, kao u klupu osnovne škole iz koje smo davno izišli, mi bismo ih opet ugledali. Tamo dole, pod tim uglom, ti bolovi i te patnje žive i dalje postoje kao svaka stvarnost." (Ivo Andrić, *Deca,* str. 54 – 55.)

Namjera je ovog rada istaknuti i pokazati vrijednost djeteta kao slike i paradigme budućnosti i istaknuti da se dijete kao predmet etičke i bioetičke refleksije, tiče čitavog predmetnog polja bioetike, koje obuhvaća kako biomedicinske tako i globalno-ekološke probleme. U tom kontekstu valja istaknuti da je odgovornost za dijete paradigmatski oblik odgovornosti za čitavo čovječanstvo, budućnost i za život u cjelini. Pozivajući se na mnoge filozofske izvore i govor o odgovornosti za Drugoga, istaknut ćemo kako odgovornost za dijete ima značajke odgovornosti koja je, kao novi tip odgovornosti, usmjerena na budućnost, koja je trajna, kontinuirana i totalna. (Jurić, 2011). U tom će nam smislu poslužiti stavovi Hansa Jonasa, koje je artikulirao u djelu *Princip odgovornost* (1979)., te neka razmišljanja filozofa Levinasa i Martina Heideggera.

Osnovno je pitanje, na kakvoj se teorijskoj osnovi može zasnivati moralna, pravna i politička odgovornost čovjeka za dijete ali i za zajednicu ne-ljudskih živih bića, o čemu će ovdje biti tek usputno govora. (Čović, 2007).

Odnos prema djetetu u horizontu bioetike zauzima istaknuto mjesto, jer nuka na promišljanje temeljnih etičkih pojmova, kao što su autonomija, odgovornost i skrb, savjest, te pojmovi čovjek, osoba ili svijest.

Tradicionalna etika (etika dužnosti – antropocentrična) i novi tip etike budućnosti (etika odgovornosti, skrbi – biocentrična)

Znanstveno-tehnički napredak obilježava čitavu jednu epohu koju nazivamo novim vijekom, u našoj je suvremenosti ta linija kontinuiranog napretka dospjela do točke obrata. Znanstveno-tehnički napredak i Descartesov i Baconovski optimizam u ljudski razum i podčinjavanje prirode ljudskim umnim sposobnostima, (Bacon, 1986; Descartes, 1951) i isticanje racionalnosti kao jedinog kriterija objektivnosti i istinitosti, sve više posljednjih godina pokazuje svoju tamnu stanu i svoje naličje, te se ne pokazuje samo kao napredak, nego i kao opasnost ne samo za čovjeka kojemu je trebao služiti, već i za sva druga ne-ljudska živa bića. (Čović, 2010; 2011).

Novi vijek kao znanstveno-tehnička epoha iscrpio je svoje unutrašnje mogućnosti

i u bitnom smislu možemo ga smatrati završenom epohom. Međutim ne može se poreći da zamašna znanstveno-tehnička mašinerija, koja je u proteklom vremenu pokretala nezapamćeni napredak i koja je uspješno ostvarila strateški cilj novovjeke znanosti – ovladavanje prirodom u korist ljudskog roda – i dalje s gotovo nesmanjenom snagom određuje naš materijalni život.

S druge strane sasvim je izvjesno da se snažno i zamjetno razvija novi epohalni senzibilitet kao i nova epohalna svijest, koja na racionalnom planu artikulira povijesni prijelom i teorijski projektira nadolazeću novu epohu. Upravo taj raskorak inertne, znanstveno-tehnički aranžirane materijalne podloge života i nove osjećajnosti, odnosno nove epohalne svijesti na sve izraženiji način razdire i rastuđuje, rasčovječuje egzistenciju suvremenog čovjeka. U analognoj formuli u kojoj je Francis Bacon, utemeljujući novi vijek kao epohu znanstveno-tehničke civilizacije, utvrđivao »znakove istine i zdravlja filozofije i znanosti«, možemo i danas utvrđivati znakove iscrpljenosti »baconovskog doba«, koji ujedno najavljuju novu epohu u povijesnom razvoju čovječanstva. (Bacon, 1986, str. 67-73).

U novije vrijeme pojavile su se i pojavljuju se nove i sudbinski važne moralne dileme na koje tradicionalna etika ne može pružiti adekvatne odgovore. Otuda je nastala potreba za izgrađivanjem novih etičkih pristupa i tzv. novih etika na sasvim novim osnovama. Te se etike obično nazivaju »etikama budućnosti«, jer se njihov kategorički imperativ odnosi na budućnosnu dimenziju, dimenziju vremena i nastojanje oko očuvanja budućnosti, oko kontinuiteta i trajnosti života kako za čovjeka tako i za život uopće.

Jonasova budućnosna etika

U tom ćemo kontekstu spomenuti etiku Hansa Jonasa, koji je najpoznatiji predstavnik »etike budućnosti«, etike odgovornosti za budućnost, kao jedan novi tip etike, nasuprot dosadašnjoj etici dužnosti, koja je prevladavala od filozofa Kanta sve do današnjih dana, kada se shvaća kako je sve više potreban jedan novi tip etike, tzv. budućnosna etika. Obilježja su te etike da je ona po sebi biocentrična, budućnosna – uključuje u sebi horizont vremena, pa je stoga i trajna, kontinuirana, skrbnička, uključuje u sebi i obvezu spram potomstva. Negdje se spominje još i kao „ženski tip etike“ (Boff, Gilligan, Nodings), vertikalna etika, holistička etika, nasuprot „muškoj etici“ ili etici prava, pravde i dužnosti (Kantova etika), a obilježja su tradicionalne etike i njena glavna ograničenja antropocentrizam, istovremenost i individualizam. Dakle, nova epoha, izmjenjena bit ljudskog djelovanja i premještanje težišta moći, s neograničene čovjekove moći, pa sve do razorne moći prirode koja se osvećuje, dovodi do potrebe nove etike i novih dimenzija odgovornosti. Čovječanstvo je zatečeno s tom rastućom moći, koja je rezultirala rastućim moralnim nesnalaženjem i brojnim etičkim dilemama s obzirom na sav život u cjelini. Jonas je to nazvao »etičkim vakuumom« i kaže:

»…upravo ovo kretanje koje nas je dovelo u posjed onih snaga čija upotreba sada mora biti regulirana normama… otplavilo je osnove od kojih bi se mogle izvesti norme, pa je razorilo i ideju norme kao takve. Na svu sreću, nije razoren osjećaj za normu, …; ali i taj osjećaj postaje nesiguran u sebe kad mu tobožnje znanje protivurječi ili barem zabranjuje svaku sankciju. (…) Sada mi drhtimo u golotinji jednog nihilizma, gdje se najveća moć sparuje s najvećom prazninom, najveće umijeće s najmanjim znanje o tome, čemu. (…) Stoga novovrsne sposobnosti djelovanja zahtijevaju nova pravila etike, a, možda, čak i jednu novu etiku« (Jonas, 1990, str. 42-43).

Tradicionalna etika, kako smatra Jonas isključuje iz svoga djelokruga prirodu, budućnost i globalnu brigu za opstanak čovječanstva i brigu za tako-bitak, za to da stvarno budu i postanu ljudi. Jonas ironično tu etiku naziva »susjedskom etikom«, »etikom istovremenosti«. »Mi imamo obvezu prema postojanju budućeg čovječanstva – čak nezavisno od toga da li je u njemu baš naše potomstvo – i, drugo, isto tako obavezu prema njegovom *takobitku*« (Jonas, 1990, str. 64).

Tako Jonas, u skladu s novim određenjem etike, artikulira i novi kategorički imperativ: »Djeluj tako da su učinci tvojeg djelovanja podnošljivi s permanencijom pravog ljudskog života na Zemlji.« (Jonas, 1990, str. 28).

Odgovornost za dijete kao paradigma odgovornosti za budućnost

Ovaj je novi tip etike proširen preko sfere čovjeka, sve do u budućnost i za budućnost. U tom ćemo kontekstu govoriti i o odgovornosti za dijete kao paradigmi i smjernici za odgovornost čovjeka prema budućnosti i *takobitku* u cjelini, kao paradigmi čovjekove odgovornosti prema ne-ljudskim živim bićima i prema ne-ljudskoj prirodi uopće. Tako odgovornost prema djetetu postaje modelom ili uzorom, paradigmom za razvijanje bioetičke globalne odgovornosti, kao jednog novog tipa etike. Jonas smatra kako mi taj novi tip etike imamo već u zametnom obliku prisutne u roditeljskoj odgovornosti, u odgovornosti za dijete. Tako on kaže:

»…već u dosadašnjem moralu postoji *jedan* slučaj (…) elementarne *ne-recipročne* odgovornosti i obveze koja se spontano prihvaća i praktikuje; obaveza prema *djeci* koju smo rodili i koja bi morala propasti ako nakon rađanja ne bismo nastavili s brigom i zaštitom. Mi, doduše, od njih za našu starost možemo očekivati nekakvu protuuslugu za utrošenu ljubav i trud, ali ovo sigurno nije uslov za to, a još manje za odgovornost koju za njih prihvaćamo i koja je, ipak, neuslovljena. (…) … tu je prijeko ideje o odgovornosti uopće, a neprestano unapređivana sfera djelovanja tog odnosa je najprvotnije mjesto njezinog angažmana.« (Jonas, 1990, str. 63).

Tako roditeljska odgovornost i briga za dijete, ima paradigmatsko, genetičko i

socijalnopolitičko, središnje značenje za odgovornost u svakom dobu, a posebno u dobu enormnog globalnog i vremenskog protezanja učinaka naše tehnološke civilizacije i biotehnološkog zadiranja u temelje života i životne izglede budućih generacija.

Paradigmatsko se značenje roditeljske odgovornosti ogleda u činjenici da roditeljska odgovornost najneposrednije pretpostavlja čovjekov/roditeljski sluh za stvar koja svojim vlastitim svrhama ostavlja zahtjev – apel, poziv - njegovu roditeljskom djelovanju.

Tako u roditeljskoj odgovornosti na poseban način dolazi do izražaja nerecipročna, brigujuća, totalna, kontinuitetna i budućnosna struktura svake odgovornosti kao takve. (Jonas, 1990, str. 145; Hodžić, 2008, 259-260).

Jonas stoga, navodi tri idealne, tipične karakteristike roditeljske odgovornosti, koje bi trebale ocrtavati i novi tip etike budućnosti: ona je *totalna* (globalna) tj. za dijete u cjelini, trajna – *kontinuirana*, permanentna, nikada ne prestaje, uključuje vremensku dimenziju, prošlost, sadašnjost i budućnost, ona je stoga, *budućnosna.*

»Da je bilo ko bilo kad za bilo koga de facto bilo kako odgovoran (što ne znači i da vrši odgovornost, nego samo da je osjeća) tako neraskidivo spada u čovjekov bitak kao što je, generalno, on sposoban za odgovornost – zapravo tako je neraskidivo kao što je on biće koje govori i zato se mora preuzeti u njegovu definiciju, ako neko hoće da se bavi tim sumnjivim poslom.« (Jonas, 1990, str.147).

Roditeljska je odgovornost za dijete nerecipročna. Roditelj ima moć, a dijete ju nema. Odgovornost je utoliko veća što je moć onoga za koga smo odgovorni manja. U roditeljskoj odgovornosti na najvjerodostojniji način dolazi do izražaja briga kao temeljna egzistencijalna odrednica tubitka. Totalnost se ogleda u tome da je roditelj odgovoran za totalni bitak djeteta, za sve njegove aspekte, od same egzistencije do najviših interesa. (Jonas, 1990, str. 147).

Kontinuitet roditeljske odgovornosti je povezan s njenom totalnošću i povijesnošću dogovornosti. Vršenje roditeljske odgovornosti ne može se prekinuti. »Totalna odgovornost uvijek mora da pita: „Šta će biti poslije? Kuda to vodi?“, a istovremeno i: „Šta se dešavalo prije? Kako se to što se sada dešava objedinjuje s cjelinom postajanja ove egzistencije?“« (Jonas, 1990, str. 153).

Budućnosni karakter odgovornosti dolazi do izražaja u roditeljskoj brizi kao sadržaju vremenitosti naše egzistencije. Roditelji su odgovorni za budućnost svoje djece, a to znači preuzeti odgovornost za nešto čime ne raspolažemo »i to ne samo zbog mnogih nepoznanica u jednačini objektivnih okolnosti nego isto tako zbog spontanosti ili *slobode* života koji je u pitanju – najveće od svih nepoznanica koja se ipak mora uključiti u totalnu odgovornost.« (Jonas, 1990, str. 154).

Upravo u tom transcendentalnom horizontu roditeljska odgovornost se daje u omogućujućem, a ne toliko određujućem sadržaju i značenju. Ona se sastoji u tome da se dopusti, omogući egzistencija onoga što tek treba biti. Na praktičnom, socijalno-političkom planu to znači da roditeljska odgovornost ima središnje značenje u njihovoj dužnosti da se brinu za buduće uvjete života svoje djece kao i moralne, kulturno-povijesne i prirodne mogućnosti njihova dostojanstva, autonomije i moći sebebitka. (Hodžić, 2008, str. 261-262).

Tu brigu roditelji, u uvjetima globalne biotehnološke civilizacije i pustolovine, ne mogu vršiti privatno, individualističkom etikom, nego jednom novom etikom, budućnosnom etikom, kako naglašava i Jonas, tako da se njihova odgovornost ukršta i sa odgovornošću društva u cjelini. U tom odnosu prema i s Drugim naš um, naš bitak, u svom izvoru i dohodištu mora ponovno u komunikaciji, kroz jezik, biti konstituiran kao odgovornost. Ponovno mora moći čuti poziv i odgovoriti, a ne samo vidjeti.

Filozofski doprinos poimanju osobe (čovjeka) i odgovornost za Drugoga

Možemo li u tom smislu onda govoriti i o djetetu kao političko-pravnom-moralnom subjektu (naše) odgovornosti? Trebali bismo poći od pitanja „*Što* je ili *tko* je to dijete?“, koje nas dovodi pred filozofski i etički problem. Naime, je li dijete čovjek i osoba? Jasno je da dijete je čovjek, dionikom je ljudske naravi i biološki gledano nositelj je genetskog materijala. No je li dijete ljudska osoba sa svim pravima i dužnostima koja inače pripadaju ljudskim osobama?

To je pitanje kompleksno i vrlo složeno, pa ćemo se ukratko osvrnuti na glavne misli filozofa Kanta i njegovih spisa *Osnivanje metafizike ćudoređa* i *Kritika praktičkog uma* iz kojih ćemo iznijeti neke dijelove u kojima naglašava kako je potrebno u etici radije govoriti o čovjeku, ne o osobi. Pojam je osobe, koji se odnosi na sva umna bića, puno širi od pojma čovjeka, dok čovjek ne mora ujedno biti i umno biće i osoba, ali svaka je osoba umno biće i čovjek.

»No pretpostavimo da ima nešto *čega opstojnost sama po sebi* ima apsolutnu vrijednost , što bi kao svrha *samo po sebi* mogla biti osnovom izvjesnih zakona, onda bi u njoj i samo u njoj ležao osnov mogućeg kategoričkog imperativa, tj. praktičnog zakona.« (Kant, 2003, str. 49).

Nadalje, Kant će naglašavati da čovjek i svako umno biće egzistira kao svrha sama o sebi i po sebi, a ne samo kao sredstvo za proizvoljnu upotrebu za ovu ili onu volju, nego se svagda mora smatrati ujedno kao svrha u svim svojim djelovanjima, bilo da su upravljena na njega samoga ili na druga umna bića.(Kant, 2003, str. 49).

Kantova je etika, kako smo već naveli, etika dužnosti, antropocentrična, »susjedska

etika«, za njega su svi predmeti nagnuća i na njima osnovanih potreba, samo uvjetovane vrijednosti, bića kojih se bitak osniva ne na našoj volji, nego na prirodi tj. koja pripadaju svijetu materije, prirode, koja su bezumna bića, imaju samo relativnu vrijednost kao sredstvo, pa se zato zovu *stvari*, dok se sva umna bića nazivaju *osobama* jer ih njihova priroda odlikuje kao svrhe po sebi i same o sebi tj. kao nešto što se ne smije upotrebljavati samo kao sredstvo, pa utoliko ograničava svaku samovolju i stoga su predmet poštovanja i imaju svoje dostojanstvo. (Kant, 2003, str. 49). To su objektivne svrhe o sebi i po sebi, kojih je opstojnost sama po sebi svrha, i to takva da se na njihovo mjesto ne može postaviti nikakva druga svrha kojoj bi one trebale služiti samo kao sredstvo.

Iz ovoga slijedi da je praktični imperativ ovaj: »Radi tako da čovječanstvo kako u tvojoj osobi, tako i u osobi svakoga drugoga svagda ujedno uzimaš kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo.« (Kant, 2003, str. 50). Dakle, ja sa čovjekom u svojoj osobi nikada ne mogu disponirati da ga osakatim pokvarim ili ubijem. Tako svrhe subjekta, koji je svrha sama po sebi, moraju, ukoliko je to moguće, biti i moje svrhe. Tako je ovaj princip čovječanstva i svake umne prirode uopće kao *svrhe same o sebi,* princip a priori, nije uzet iz iskustva, jer se odnosi uopće na sva umna bića i jer se u njemu čovječanstvo ne predstavlja kao svrha ljudi (subjektivno), nego se predstavlja kao objektivna svrha, koja kao zakon, kakve god mi svrhe imali, treba sačinjavati najviši uvjet svih subjektivnih svrha koji ograničava. Subjekt svih svrha je svako umno biće, kao svrha sama po sebi.

U carstvu svrha ima sve ili cijenu ili dostojanstvo. Tako samo ono što je uzvišeno iznad svake cijene, dakle što ne dopušta ekvivalenta, to ima unutrašnju vrijednost tj. dostojanstvo. (Kant, 2003, str. 56). Tako je čovječanstvo i ćudorednost u osobi ono što ima svoju inherentnu vrijednost ili dostojanstvo. Za Kanta je autonomija tj. sposobnost čovječanstva da bude općenito zakonodavno, samo sebi zakon, temelj dostojanstva ljudske i svake umne prirode. Dakle je moć uma, upravo ta djelatna moć po kojoj sva umna bića zaslužuju poštovanje i imaju dostojanstvo. Iz ovoga slijedi da je upravo dijete postaje tako mjesto rađanja čovječanstva ili *locus humanitatis.*

Za Heideggera bit je istine, koja je otkrivenost i otvorenost bića, sloboda, koja znači pustiti nešto ili nekoga, biće da bude – ek-sistentno sebe napuštanje da bude to što jest. Tako je u istini kao slobodi, ukorijenjena egzistencija kao stajanje u otkrivenosti bića, a sloboda je ek-sistentni otkrivajući tu-bitak i samo je ek-sistentan čovjek povijestan i slobodan. Ek-sistencija je stanovanje u istini i čistini bitka. (Heidegger, 1996, str. 137-140. 162-164. 166).

Ako je dakle, bit istine sloboda, koja je puštanje bića da bude, da bude to što jest, onda ek-sistens znači izaći iz svoje zatvorenosti i ući u dijalog i odnos, susresti se s drugim, upoznati ga, ljubiti što znači prihvatiti se njegove biti (Heidegger) i dati mu da bude. Za njega je to zapravo briga oko čovjeka, da se vrati svojem najvlastitijem moći biti, u svoju bit, a to je za njega humanizam i bit humanizma – nastojanje oko čovjeka

da postane humaniji, čovječniji. (Kelam, Rupčić, 2013, str.446).[3] Ek–sistencija je ekstatičko stanovanje u blizini bitka, a čovjek jest kada ek-sistira. (Heidegger, 1996, str. 158. 178).

Istina i sloboda omogućavaju čovjeku da bude sve ono što treba i može biti, a za to smo svi odgovorni. U odnosu dijete-odrasli, naša je dužnost, poziv i odgovornost prema djetetu i za dijete, djetetu dati odgovor, biti za njega prisutan. Dijete nam se pokazuje kao Drugi, koji nas poziva i zove iz naše izgubljenosti u *Bezlično,* iz naše izgubljenosti u *Nikome*, i zove nas na našu najvlastitiju mogućnost, mogućnost da budemo naše pravo *Moći-biti* cijelim. Tako je odgovornost za dijete mjesto susreta i samoostvarenja, koje povratno djeluje i na mogućnost ostvarenja djetetovih potencijala. Tako biti odgovoran znači odgovoriti i odazvati se na poziv, koji nam upućuje svako dijete s kojim stupimo u odnos.

Svaki je odnos uzajamnost. Kada stojim naspram čovjeka kao prema mojemu Ti, govorim mu osnovnu riječ Ja-Ti, on nije stvar, ne sastoji se od stvari, nije neki kvalitet niti kvantitet, on nije iskusiva, opipljiva, labavo povezana nakupina osobina, nego bez susjeda i van spojeva, on je Ti koje ispunjava obzor, ne kao da ničeg drugog nema do njega samog, već sve drugo živi u njegovoj svjetlosti. (Buber, 1977, str. 10).

O čovjeku kojemu kažem Ti na znam ništa empirijski, ne znam kako mu je i što proživljava, ali sam u odnosu prema njemu u svetoj osnovnoj riječi. Iskustvo je udaljenost Ti. Osnovna riječ može biti izgovorena samo cijelim bićem, onaj tko joj se ne preda, ništa od sebe ne smije zadržati. U tom stvarnom odnosu Ja djeluje na Ti i Ti djeluje na Ja. Djelovati znači stvarati, otkrivati je nalaziti, uobličavati je otkrivati. Dok stvaram ja otkrivam. Zahvaljujući milosti susreće me Ti koje ne nalazim traganjem, ali da mu se obraćam osnovnom riječi, to je čin moga bića, moj bitni čin. Taj je odnos izabranog i izabiranje, aktivan i pasivan. Prikupljanje i stapanje u cijelo biće ne može se izvesti preko mene ali se to ne može dogoditi bez mene. Ja nastajem u dodiru sa Ti; postajući Ja, ja govorim Ti. »Sav stvarni život je susret.« (Buber, 1977, str. 12; Kelam, Rupčić, 2013, str. 443).

Za Jaspersa suština čovjeka ionako ne leži u idealu koji se može fiksirati, nego samo u njegovom neograničenom zadatku, čijim ispunjenjem on prodire u porijeklo iz kojega je potekao i kome se vraća. (Jaspers, 1953; 1956; 1967, str. 58). Upravo je taj zadak čovjekova misija, poslanje i odgovornost da ga ispuni kroz i po Drugome i prema Drugome od koga je potekao.

»U nama je, ipak, neka skrivena dubina koja se oseća u velikim trenucima, nešto što, prožimajući sve načine sveobuhvatnog, upravo preko njih može da nas učini izvesnim… Ako mi ništa ne dolazi u susret, ako ne volim, ako se posredstvom moje ljubavi ne javlja ono što jeste, i ako u tome ne postajem sušti ja, onda na kraju ostajem kao postojanje,

[3] Rad je nastao u sklopu 14. Riječkih Dana bioetike, od 10. – 11. svibnja 2012, na Medicinskom fakultetu sveučilišta u Rijeci, pod nazivom: J*ezik medicine od geneze do kulture i etike komunikacije,* te je objavljen. Pod naslovom: *Izgubljeni u prijevodu / filozofsko poimanje jezika kao odnosa nad odnosom,* u Zborniku radova sa znanstvenog skupa, u godišnjaku Katedre za društvene i humanističke znanosti u medicini, Medicinskog fakulteta u Rijeci, *Jahr* Volumen/godište 4, Nr. 7, svibanj 2013.

koje je upotrebljivo samo kao materijal. Ali pošto čovek nikad nije samo sredstvo, nego uvek i konačni cilj, to onaj ko filozofira pred ovom dvostrukom mogućnošću, pod stalnom pretnjom od ništavila, želi ostvarenje iz samog porekla.« (Jaspers, 1967, str. 58-59).

Za Levinasa »Drugi i drugi ljudi« (Levinas, 1969; 2006, str. 189). predstavlja cjelokupno čovječanstvo - *ljudskost uopće* - koje me promatra i koji mi pogledom i licem prenosi breme odgovornosti za svaku osobu koja zauzima scenu. Tako se za njega smisao se razotkriva kroz blizinu Drugoga koja stavlja čovjeka u komunikacijski odnos koji se pretvara u etički odnos odgovornosti za Drugoga. Biti čovjek znači biti odgovoran. (Rupčič, 2013, str. 8. 11).[4]

Drugi traži blizinu, a blizinu Drugoga Kantova etika dužnosti, naprimjer, ne može mu niti osigurati niti omogućiti. Tako postaje vidljivo da ni Kantova racionalna etika ne pronalazi priključak na Drugoga u smislu njegove tajnovitosti i blizine. (Oslić, 2000, str. 26).

Ovime smo dali samo jedan mali dio i pokušaj filozofskog aspekta i pogleda na egzistencijalni fenomen odgovornosti za Drugoga. Međutim, postavlja se pitanje *Tko je dijete?* Je li i u kojoj mjeri dijete subjekt naše odgovornosti, subjekt prava i dužnosti odraslih prema djeci? Na ovo pitanje nije jednostavno dati odgovor niti je on jednoznačan. Pokušat ćemo preko pojma *asimetrija prava i dužnosti*, odnosno *nereciprocni odnos prava i dužnosti*, objasniti što znači odnos dijete-odrasli i kako se može teorijski zasnovati naša odgovornost prema djetetu kao subjektu.

Asimetrija prava i dužnosti – pokušaj teorijskog zasnivanja moralne, političke i pravne odgovornosti za dijete

Činjenica je da se koncept ljudskih prava odnosi i na djecu, pa se prigodnim prevođenjem može govoriti da bi djeca trebala biti tretirana kao ravnopravna ljudska bića (sama činjenica potrebe prevođenje ljudskih prava na prava djece govori u prilog kako djeca nisu uvijek bila kroz povijest, smatrana ravnopravnim ljudskim bićima, pa čak niti osobama, ali i u novije vrijeme iskorištavanje djece kao radne snage diljem zemalja trećeg svijeta, govore nažalost više u prilog činjenici kako se djeca ne smatraju ravnopravnog dostojanstva s odraslim ljudskim bićima ili jedinkama). Možemo li reći da dijete, kao dionik ljudske naravi, koja je umne prirode, jeste i može biti stoga subjekt naše moralne odgovornosti i ujedno i svrha sama po sebi, kojoj dugujemo naše poštovanje i odgovornost? Naime, dijete zaslužuje moralni obzir i treba biti *objekt* naših moralnih dužnosti, ali je pitanje do koje mjere mogu biti moralni *subjekti*? Također, djetetu pripadaju određena prava, ali je pitanje do koje mjere može preuzeti dužnosti i biti autonomno, što se inače postavlja pred moralne subjekte.

[4] Rad je još ne objavljen i u proceduri je za prihvaćanje i objavu, a nastao je u sklopu Simpozija u Osijeku: 1. dani praktičke filozofije, održanog u siječnju 2013., na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera, u Osijeku, autorice: Rupčić, D. (2013). *Etika apela – Drugi kao poziv*

Ovdje se radi o problemu koji se naziva *asimetrija prava i dužnosti*, odnosno *nereciprocni odnos prava i dužnosti*. (Jurić, 2011, str. 11).[5]

Na poseban se način moralne dileme, koje su povezane s odnosom odrasle osobe prema djetetu pojavljuju kada se bavimo djetetom i komuniciramo s njim u osjetljivim okolnostima, kao što je medicinska skrb. Tada sva složenost moralnih aspekata pedijatrijske prakse dolazi do izražaja posebno primjerice u problemu informiranog pristanka kod djece. Tada govorimo o situacijama smanjene ili izostale sposobnosti samostalnog odlučivanja i preuzimanja odgovornosti. (Čović, 2009, str. 7).

S obzirom na *asimetriju prava i dužnosti,* kao i s obzirom na *odgovornost* koja nikako ne može biti recipročna između djeteta i odrasle osobe, ispostavlja se slijedeći zaključak: za etičko obuhvaćanje odnosa odrasle osobe prema djetetu potrebna nam je jedna *asimetrična etika,* a nju se najbolje može utemeljiti na konceptu *odgovornosti* moralnog subjekta za ovaj ili onaj moralni objekt, a ne na konceptu prava, koji je tradicionalno i po pojmu opterećen simetrijom prava i dužnosti. (Jurić, 2011, str. 52). Pri tome nam je relevantan izvod Ante Čovića o moralno-etičkoj asimetriji u kontekstu rasprave o ne-ljudskim živim bićima.

Tako je proizašlo još jedno od pitanja na koje u ovom izlaganju treba dati odgovor, a ono glasi: na kakvoj se teorijskoj podlozi može zasnovati moralna, politička i pravna odgovornost čovjeka za ne-ljudska živa bića, ali i za dijete kao paradigmu odgovornosti za budućnost opstanka na zemlji, koji uključuje opstanak čitavog čovječanstva i vrsta uopće?

Naš pokušaj teorijskog zasnivanja odgovornosti čovjeka za ne-ljudska živa polazi od metodološke pretpostavke da je nužno uvažiti nepobitnu asimetričnost u osobinama čovjeka i ne-ljudskih živih bića, te da je jedino na specijesističkim razlikama moguće zasnovati odgovornost čovjeka za ne-ljudska živa bića uopće, pa tako i za osjećajuća ne-ljudska živa bića. (Čović, 2009, str. 37).

»… kakvu relaciju moralni subjekti kao članovi moralne zajednice trebaju imati prema

ne-ljudskim živim bićima ili drugim entitetima da bi se prema njima mogla uspostaviti moralna obveza ili moralni obzir? Odgovor glasi: to je odnos supripadništva istoj zajednici koja obuhvaća dotična živa bića i druge entitete. Takva se zajednica može zasnivati samo na izvanmoralnim osobinama ili određenjima, jer se kod navedenih bića i entiteta ni na koji način ne može pretpostaviti prisustvo moralnih osobina ili određenja. Budući da u sastav takvih zajednica, koje se temelje na simetričnim, izvanmoralnim

[5] Rad je nastao u sklopu znanstvenog projekta »Zasnivanje integrativne bioetike« (voditelj: prof. dr. sc. Ante Čović) koji se uz potporu Ministarstva znanosti , obrazovanja i športa izvodi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Dio rada objavljen je pod naslovom »Medicina - etika- bioetika« u časopisu mef.hr, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, br. 2/2010., str. 51.

osobinama i određenjima, ulazi i uža zajednica moralnih subjekata, one ujedno postaju i asimetričnim moralnim zajednicama u kojima se kod moralnih subjekata razvija moralna obveza, odnosno moralni obzir prema članovima ili dijelovima šire zajednice koji nisu moralni subjekti. Dakako da se odgovornost prema članovima ili dijelovima asimetrične moralne zajednice koji nisu moralni subjekti

ne može zasnovati na simetričnim osobinama na kojima je zasnovano samo zajedništvo nego isključivo na asimetričnim moralnim osobinama, koje posjeduje čovjek i koje ga čine odgovornim za sve članove asimetrične moralne zajednice.« (Čović, 2009, str. 39).

Dakle, koncept odgovornosti tj. naš pokušaj zasnivanja odgovornosti i za dijete temelji se na istodobnom uvažavanju razlika i supripadništva istoj zajednici, pa ga smatramo primjerenim orijentirom u moralno-etičkom reflektiranju našeg odnosa i odgovornosti prema djetetu i za dijete, bilo u roditeljstvu, bilo u pedijatrijskoj praksi. Ovdje se radi ponajprije o pitanjima koja je na vidjelo iznijela bioetika. To su samo neki problemi kao što su: pitanje nerođenih i pobačaja, pitanje i problem komatoznih pacijenata i eutanazije, problem ne-ljudskih živih bića (prava životinja), problem budućih generacija i očuvanje podnošljivih uvjeta života na Zemlji. U svim tim problemima dolazi na vidjelo problem asimetričnosti i ne-recipročnosti odnosa koji su moralno i etički relevantni.

Na taj način i odgovornost prema djetetu može postati mjerodavna za različite vidove odgovornosti čovjeka prema ne-ljudskim živim bićima i prema ne-ljudskoj prirodi uopće. Tako odgovornost prema djetetu postaje paradigma, model ili uzor bioetičke odgovornosti, kao jednog novog tipa odgovornosti, o čemu je bilo riječi. (Jurić, 2011, str. 53).

Ovim smo se približili i ideji integrativne bioetike, koja postaje relevantan i neophodan metodološki obrazac za artikuliranje, razmatranje i rješavanje različitih problema, od opstanka čovječanstva i Planete do medicinske skrbi o djeci i prema djeci.

Koncept integrativne bioetike

Ovdje ćemo se samo ukratko osvrnuti na koncept i definiciju integrativne bioetike. Izgrađivanje inovativnog koncepta integrativne bioetike, najveće je postignuće, koji je postao idejnom podlogom cjelokupnog projekta integrativne bioetike i prepoznatljivim doprinosom razvoju bioetike u globalnim razmjerima. (Čović, 2011, str. 23).[6] Tako je

[6] Riječ je o međunarodnom projektu koji je proizašao iz istraživačkog povezivanja dvaju nacionalnih bioetičkih projekata: projekta »Filozofija i bioetika«, čiji je nositelj prof. dr. sc. Ante Čović , koji se uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa izvodio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i projekta »Nutzenkultur versus Normenkultur: Zu den intrakulturellen Differenzen in der westlichen Bioethik«, nositelj prof. dr. sc. Walter Schweidler koji se realizirao na Ruhrskom sveučilištu u Bochumu.

integrativna bioetika u metodološkom pogledu određena idejom pluriperspektivizma prema kojoj se »orijentacijsko znanje« može postizati samo interakcijom različitih spoznajnih perspektiva unutar određenog problemskog polja. Tako integrativna bioetika u tvorenju takvog tipa znanja metodološki objedinjuje tri temeljne skupine perspektiva: znanstveno-deskriptivne perspektive empirijskih i egzaktnih znanosti, znanstveno-normativne perspektive različitih smjerova i tradicija unutar etike, kao filozofske discipline, ali i druge filozofske discipline, teologija i drugih normativnih znanosti, te kulturne perspektive, kao što su nositelji raznih društvenih pokreta, političkih programa i pozicija, etablirani svjetonazori, moralne refleksije, religijska učenja, mediji, javno mnijenje i dr. (Čović, 2009, str. 86).

Tako integrativnu bioetiku u predmetnom pogledu karakterizira široko predmetno područje, koje seže od moralnih dilema u medicinskoj praksi i biomedicinskim istraživanjima, preko određivanja moralnog statusa ne-ljudskih živih bića, tematiziranje ekoloških problema, uloge znanosti i tehnike u suvremenoj civilizaciji, rasprave o karakteru naše epohe i znakovima prelamanja epoha, sve do teorijskog zasnivanja nove svjetskopovijesne epohe. (Čović, 2011, str. 23).

ZAKLJUČAK:

Interpretacija *odgovornosti za dijete* i prema djetetu kao *paradigmatskog oblika bioetičke odgovornosti* pokazuje da se rasprava o različitim bioetičkim problemima i pitanjima, može odvijati na istim osnovama, na jedinstvenoj platformi. Kada se prepozna zajednička suština različitih problema i kada se oni integriraju pod jednim vidom (različiti pristupi, različite perspektive objedinjene), tada se približavamo i ideji integrativne bioetike, koja postaje ne samo relevantan, nego i neophodan metodološki obrazac za artikuliranje, razmatranje i rješavanje različitih problema, među kojim je i problem zasnivanja naše odgovornosti za i prema djetetu. (Jurić, 2011, str. 61).

Važno je istaknuti kako je odgovornost za dijete budućnosna, kontinuirana i totalna, da obuhvaća tu temporalnu dimenziju – dimenziju vremena i da dijete, kako mjesto rađanja čovječanstva, biva subjektom i pozivom – apelom, koji zove i traži naš odgovor. Dakle, koncept odgovornosti tj. naš pokušaj zasnivanja odgovornosti za dijete i prema djetetu zasniva se i temelji na istodobnom uvažavanju razlika i supripadništva istoj zajednici, pa ga smatramo primjerenim orijentirom u moralno-etičkom reflektiranju našeg odnosa i odgovornosti prema djetetu i za dijete, bilo u roditeljstvu, bilo u društvenoj praksi.

Tako biti odgovoran znači odgovoriti i odazvati se na poziv, koji nam upućuje svako dijete s kojim stupimo u odnos. *Drugi* i *drugi ljudi* predstavljaju čitavo, cjelokupno čovječanstvo – ljudskost uopće . koje me promatra i koje mi pogledom i licem prenosi breme odgovornosti za svaku osobu koja zauzima scenu, tako i za dijete naročito.

U carstvu svrha ima sve ili cijenu ili dostojanstvo. Tako samo ono što je uzvišeno iznad svake cijene, dakle što ne dopušta ekvivalenta, to ima unutrašnju vrijednost tj. dostojanstvo, a dijete tako postaje mjesto ukrštanja, susreta i mogućnosti ostvarenja onoga što ima svoje najviše dostojanstvo.

IZVORI:

Bakan, J. (2011). *Childhood Under Siege. How Big Business Targets Children?* New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Free Press.

Gopnik, A. (2011). *Beba filozof. Što nam djeca govore o istini, ljubavi i značenju života?* Zagreb: Algoritam.

Honore, C. (2009). *Pod pritiskom. Spašavanje djece od kulture hiperroditeljstva.* Zagreb: Algoritam.

Kant, I. (1990). *Kritika praktičnog uma.* Zagreb: Naprijed

Leach, P. (2003). *Prvo djeca. Što društvo ne čini, a trebalo bi, za današnju djecu?* Zagreb: Algoritam.

Linn, S. (2004). *Consuming Kids. The Hostile Takeover of Childhood.* New York, London: The New Press.

Muzur, A. (2001). *Čudesna izliječenja. Usporedna studija s osobitim osvrtom na kasni srednji vijek.* Rijeka: Adamić.

Schor, J. B. (2004). *Born to Buy. The Commercialized Child and The New World.* New York, London, Toronto, Sydney: Scribner.

Siegel, B. S. (2012). *Ljubav, medicina, čuda. Pouke o samoizlječenju iz iskustva kirurga s iznimnim pacijentima.* Zagreb: Udruga za pomoć djeci i obiteljima suočenim s malignim bolestima Krijesnica.

LITERATURA:

Andrić, I. (1986). *Deca. Sabrana djela.* Sarajevo: Svjetlost

Bacon, F. (1986). *Novi organon*. Zagreb: Naprijed.

Buber, M. (1977). *Ja i Ti*. Beograd: Izdavačko preduzeće »Rad«.

Descartes, R. (1951). *Rasprava o metodi.* Zagreb: Matica hrvatska

Čović, A. (2007). Biotička zajednica kao temelj odgovornosti za ne-ljudska živa bića. U A. Čović, N. Gosić i L. Tomašević (Ur.), *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike* (str. 33-34. 37). Zagreb: Pergamena – Hrvatsko bioetičko društvo.

Čović, A. (2009). Biotička zajednica kao temelj odgovornosti za ne-ljudska živa bića. U A. Čović, N. Gosić i L.Tomašević (Ur.), *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike* (str. 37). Zagreb: Pergamena – Hrvatsko bioetičko društvo.

Čović, A. (2009). Uvodna riječ. U H. Jurić (Ur.), *Bioetika i dijete. Moralne dileme u pedijatriji* (str.7). Zagreb: Hrvatsko bioetičko društvo.

Čović, A. (2009). Integrativna bioetike i problem istine. *ARHE* VI, *12*, 186.

Čović, A. (2010). Medicina - etika- bioetika. *Mef.hr, Medicinski fakultet Sveučilišta u*

Zagrebu, 2, 42- 44.

Čović, A. (2011). Pojmovna razgraničenja: moral, etika, medicinska etika, bioetika, inegrativna bioetika. U A. Čović i M. Radonić (Ur.), *Bioetika i dijete (*str. 42-44). Zagreb: Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju

A. Čović i M. Radonić (Ur.) (2011). *Bioetika i dijete.* Zagreb: Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju

Heidegger, M. (1996). *Kraj filozofije i zadaća mišljenja. Rasprave i članci.* Zagreb: Naprijed.

Hodžić, Dž. (2008). *Odgovornost u znanstvenotehnološkom dobu*. Sarajevo: Tugra.

Jaspers, K. (1953). *Einführung in die Philosophie*. München: R. Piper & Co. Verlag.

Jaspers, K. (1956). *Existenzphilosophie*. Berlin: de Gruyter.

Jaspers, K. (1967). *Filozofija egzistencije*. *Uvod u filozofiju*. Beograd: Prosveta.

Jonas, H. (1990). *Princip odgovornost. Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Jurić, H. (2011). Odgovornost za dijete kao paradigma bioetičke odgovornosti. U A. Čović i M. Radonić (Ur.), *Bioetika i dijete* (str. 11. 48). Zagreb: Pergamena, Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju.

Kant, I. (2003). *Osnivanje metafizike ćudoređa*. Zagreb: Feniks.

Levinas, E. (1969). *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. Pittsburgh: Duquesne University Press.

Levinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: NK Jasen.

Oslić, J. (2000). Etika Drugoga u Emmanuela Levinasa. *Bogoslovska smotra, 71* , *1*, 26.

Rupčić, D. (2013). *Etika apela – Drugi kao poziv* (nepublicirani rad sa Znanstvenog simpozija 1. Dani praktičke filozofije), Sveučilište J. J. Strossmayera, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek.

Rupčić, D., Kelam, I. (2013). Izgubljeni u prijevodu / Filozofsko poimanje jezika kao odnosa nad odnosom. *Jahr* 4, 7, 439 – 455.

Milena Gnjatović[1]
(Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu)

SLIKE IZ STAROG ALBUMA – LIČNO NASLEĐE KROZ FOTOGRAFIJE MOJE BAKE[2]

The aim of this paper is to reconstruct individual history using sociological and historic approach by means of photos as the carriers of memory, and to make frames for the future interpretations. Across the personal heritage, the present study intends to indicate the possibilities of the identity construction with the use of pictorial memory. Thus, through the example of the family photo album, the general attitude towards the Belgrade Jews in the first half of 20th century, cultural characteristics of Belgrade of the time as well as the level of influence of political circumstances on building the individual identity are examined.

Key words : identity, heritage, photo album, culture, memory

Analiza bakinog fotografskog albuma, koji koristim kao inspiraciju i studiju slučaja u ovom radu, zasnovana je, sa jedne strane na teorijskim konceptima Alaide Asman (Alaida Asman) i Jana Asmana (Jan Asman), Todora Kuljića, kao i Fernanda Katroge (Fernando Catroga) koji su, prema mom mišljenju, dali najznačajnije doprinose kulturi sećanja, teorijama pamćenja, značaju nasleđivanja i načinima konstruisanja identiteta sa različitih aspekata, ali takođe i psihološkim postavkama Alana Bedlija (Alan Bedley), sociološkim razmatranjima Džona Loka (John Lock), sociopsihološkom doprinosu Vivijen Ber i teoriji socijalnog konstrukcionizma, kao i filozofskim razmatranjima Fridriha Ničea (Fridrich Niche) i Valtera Benjamina (Walter Benjamin). S druge strane, moj pristup je zasnovan na metodu posmatranja, odnosno na naučnoj indukciji, ali moji misaoni koncepti ustrojeni su definicijama, kategorijama i naučnim metodama pomenutih autora.

Svi diskursi koje prenose stare bakine fotografije, a koje ću opisati, vezujući se u niti, ispisuju narativ koji predstavlja ne samo individualni identitet protagoniste slika (fotografija) prošlosti, u konkretnom primeru – moje bake, već i identitet prostora (grada Beograda) i društva u kojima ona živi, kao i perioda u kojem baka uspostavlja svoje sopstvo. Svaki aspekt koji ću pomenuti – moda, razonoda u datom vremenu ili arhitektura grada koji predstavlja kulise fotografijama – koliko god ponekad anegdotski zvučao, izuzetno je važan za prikazivanje svega onoga što jedno namerno konstruisano pamćenje fotografskog albuma sugeriše. U niti ovog narativa svakako je upleten i moj

[1] gnjatovic.milena@gmail.com

[2] Ovaj rad je nastao u okviru doktorskih studija Istorije umetnosti pri Seminaru za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu pod mentorstvom doc. dr Dragana Bulatovića

identitet kao nekoga ko slike prošlosti nasleđuje, organizuje i svom sopstvu osigurava opravdanje i kontinuitet postojanja.

Proizvođač, tumač i korisnik fotografije

Čitanje porodičnih fotografija je ponekad vrlo osetljiv i zahtevan proces, te Rolan Bart u *Svetloj komori* (Barthes, 1993.) zaključuje da razlika između korisnika i tumača, kada je reč o ličnim i porodičnim fotografijama, ponekad jeste veoma velika, jer se ta vrsta fotografija oslanja na takozvani „ograničeni kod". Za *korisnike* porodičnih albuma, fotografije su kao skladišta prepuna ličnih sećanja, znanja i značenja, koja za *tumače*, koji dolaze izvan tog zatvorenog porodičnog kruga, ostaju skrivena i nedostupna kada pokušavaju da privatne, vizuelne narative prevedu u javni domen. Biti u poziciji *tumača* porodičnih foto-albuma 20. veka, je nezahvalno između ostalog i zato što je svaki tumač, neminovno, i sam *proizvođač i korisnik* ličnih fotografija u Benjaminovoj eri mehaničke reprodukcije slika.

S druge strane, budući da je, upravo prema Benjaminu (Benjamin, 2007, str. 98-130), svaka fotografija slučajna (a time čak izvan smisla), Fotografija može označavati (težiti ka opštem) stavljajući masku. To je reč koju zapravo koristi Kalvino da bi označio ono što čini jedno lice proizvodom nekog društva i njegove istorije. Tako se ja, kao *korisnik* ličnog nasleđa, porodičnog albuma i fotografija moje bake, stavljam u ulogu proizvođača smisla istog, tumača maski koje uokviruju prosotore i vreme u kojima je moja baka opstajala. Postupke reprezentacije i samoreprezentacije treba posmatrati, pre svega, kao deo širih kulturnih procesa kojima se oblikuje kako kolektivni, tako i individualni identitet. To je, takođe treba istaći, dugotrajan i relacioni proces izgradnje simboličkog sistema znakova koji, između ostalog, može da odgovori na pitanje *ko sam ja* i *ko smo mi*, ali i *šta bih voleo da budem* (Woodward, 1997, str.9). Konstrukcija vizuelnog narativa, odnosno, ulančavanje slika na stranicama foto-albuma sa namerom da se izgradi celovit sistem simboličnog značenja, ne može se uvek sasvim tačno i lako pročitati. Čak i kada se pouzdano mogu identifikovati sve portretisane ličnosti (što u mom slučaju nije uvek uspevalo), istraživač ne može biti sasvim siguran da je album autentična i originalna kolekcija. Sadržaj, broj i raspored fotografija svakog albuma, kao specifične simbolične tvorevine, nije jednom zauvek fiksiran, nego je podložan stalnim prepravkama i promenama. Kao na otvorenoj istorijskoj sceni, neki likovi mogu biti istaknuti, neki povučeni u drugi plan, pa čak i sasvim uklonjeni sa pozornice ili naknadno uvedeni na nju (Benjamin, 2007, str. 98-130).

Dakle, protagonista fotografija koje ja nižem i pamtim jeste moja baka. Iako one jesu donekle hronološki poređane i opisane, treba napomenuti da nije istorijsko vreme već pre bartovski *punctum* kriterijum mog odabira. Iako mi fotografije na kraju pomažu da sagledam, ili pre opravdam bakin identitet kroz sociokulturne promene epohe koju posmatram, prilikom posmatranja porodičnih albuma i kreiranja ovog mog virtuelnog muzeja, povlače me „detalji" uglavnom emotivno obojeni, neobjašnjivi.

„U prostoru fotografije, koji je često unaran, ponekad (ali na žalost retko) neki

„detalj“ me povuče ... Osećam da samo njegovo prisustvo menja moje čitanje, da je to jedna nova fotografija koju gledam, obeležena u mojim očima jednom višom vrednošću. Taj „detalj“ je *punctum* (ono što me bode). Nije moguće uspostaviti pravilo veze između *studiuma* (istorijskog interesovanja) i *punctuma* (kad se on tu nađe). Radi se o suprisustvu i to je sve što se može reći (...) Ono što mogu imenovati ne može me zaista probosti. Nemogućnost da se imenuje je dobar simptom nemira. Utisak je siguran, ali nepovratan, ne nalazi svoj znak, svoje ime; bridak je, pa ipak pada u široku zonu mene sama, oštar je, a prigušen, viče tiho. Dešava se da bolje poznajem neku fotografiju koje se ne sećam, nego li fotografiju koju vidim, kao da neposredno gledanje pogrešno usmerava jezik, angažujući ga u naporu opisivanja kojem će uvek nedostajati krajnji utisak: *punctum.“* (Barthes, 1993, str. 9)

Album sa fotografijama kao nosilac identiteta

Metafora mog sećanja jesu bukvalne slike prošlosti, odnosno stare fotografije iz porodičnih albuma mojih predaka. Stoga, primerom kolekcije fotografija koju sam nasledila od bake, ličnu baštinu, kao primer mnemotehnike, ređaću u zamišljene kutije (odvojene celine) sa odabranim slikama, koje će povezane u lanac ostaviti trag, kreirati virtuelni prostor pamćenja. Ovakvim primerom težim da ukažem na poseban princip samopredstavljanja i neraskidivu povezanost nasleđivanja i kulture pamćenja, odnosno želim da nasleđe jednog porodičnog foto-albuma objasnim u kontekstu stvaranja identiteta njegovih vlasnika, ali i doprinosa kolektivnom identitetu građenom u prostoru i vremenu kojem ova porodica pripada. Najzad, i narativ od slika koje ja odabiram i nižem u lanac, samo je jedan mogući konstrukt, jedna od mogućnosti korišćenja različitih diskursa, već drugačija od konstrukta koje je kreirala moja baka.

Primer fotografskog albuma vrlo je zgodno tumačiti kao metaforu celokupne kulture „slikovitog pamćenja“, kako ja volim da nazivam čuvanje i predstavljanje slika prošlosti (u njihovom najširem značenju). Ova metafora albuma dela u službi kreiranja kulturnog identiteta kako pojedinca, tako i grupe. Sama reč *album* latinskog je porekla i označava belinu, belu tablicu u koju se zapisuje; spomenar, lepo ukrašenu svesku za upisivanje, da bi tek vremenom ova reč dobila značenje sveske za sakupljanje fotografija, maraka, isečaka iz štampe i sličnog. (Šipka, 2007, str. 92)

Dakle, album se, od same ideje postojanja, može i mora shvatiti kao namerni spomenik, onaj koji ima za cilj da ne dopusti da određeni trenutak ikada postane prošlost, održi ga prisutnim i živim u svesti onih koji dolaze. Namerna komemorativna vrednost albuma bez okolišanja polaže pravo na neprolaznost, večnu sadašnjost, na stanje neprestanog nastajanja (Rigl, 2007, str. 349-412). Kao i antički oratori koji su razvijali mnemotehničke sposobnosti pamteći rasporede informacija zamišljajući ih na praznim zidovima velikih hramova, tako i fotografski album čuva na svojim praznim belim listovima podatke o (nečijoj) prošlosti zapisane u slikama.

Prvi porodični foto-albumi

Svaki konstrukt, bila to kultura, kreiranje pamćenja ili bilo koji drugi reprezent identiteta, pa i raspored fotografija i svrha postojanja fotografskog albuma kao medija, jednog od nosilaca sećanja, zavisi od vremena i prostora na kojima nastaje. Tako je želju građanskog društva da svako, do najsitnijeg trgovca i činovnika, a ne samo vladar i članovi društvene elite, dođe do svoje individualne reprezentativne predstave, slike o sebi namenjene drugima, podržavala i hranila fotografija od šezdesetih godina 19. veka. Kao što su rado vodili dnevnike, pisali pisma, samosvesni građani su držali do svog fotografskog portreta. Svako je u građanskom društvu hteo da ispriča svoju ličnu priču i da dobije svoju vlastitu sliku. Ako mu ona skupocena, na platnu, i nije bila dostupna, uvek je mogao imati svoju malu fotografiju. U Srbiji je svako mogao zahtevati da bude snimljen i da ima portrete u nekoliko varijanti, za neveliku sumu od nekoliko cvancika. To je, naravno, bilo mnogo izvodljivije za stanovnike urbanizovanog dela zemlje, za te „nove prinčeve“ kapitalističkog sveta, nego za seljake, koji su činili najveći deo srpskog stanovništa. Letimičan pogled na popis fotografskih ateljea u Srbiji tokom čitavog 19. veka daje sasvim tačnu informaciju da je fotografija, po rođenju vezana za tehničku i industrijsku eru, nužno pripadala urbanom građanskom ambijentu.

Svaka fotografija, u trenutku ulaska u kontekst odabranih predmeta, odnosno, u kolekciju porodičnog foto-albuma, morala je biti izabrana u skladu, ne samo sa estetskim, nego prvenstveno sa relacionim odnosima prema utemeljivaču građanskog porodičnog stabla i ideološkim kriterijumima građanske elite druge polovine 19. veka. Uspešna samoreprezentacija porodičnog identiteta u građanskom društvu podrazumevala je, ne samo vlastitu kuću i porodično preduzeće, već i porodični foto-album. U njemu su portreti pažljivo složeni po strogo utvrđenom hijerarhijskom redu koji reprezentuje odnose u patrijarhalnoj porodici na čijem je čelu dominirala figura oca. Fotografski album u 19. veku je reprezentativna forma koja mora da „preslika“ raspodelu moći unutar porodice, s jedne strane, ali i da označi poziciju porodice u širem društvenom kontekstu, s druge.

Mesto ovog albuma u salonu kuće, jasno ukazuje na to da fotografije nekada nisu nastajale sa primarnom ulogom da čuvaju uspomene, već naprotiv da u sadašnjem vremenu reprezentuju njihove vlasnike u najboljem svetlu i u skladu sa svim socijalnim principima. Dakle, u fotografskom albumu 19. veka, svojevrsnom porodičnom muzeju, konstruiše se predstava idealne porodice i njen identitetkoji je namenjen javnosti. (Kolektivni identitet koji, prema Janu Asmanu, predstavlja sliku koju grupa stvara o sebi drugima i sa kojom se njeni članovi identifikuju, Asman, 2011.) Unutrašnjom strukturom i impresivnom formom kodeksa sa slikama porodični album je bio vizuelni posrednik koji je artikulisao – naravno na simboličnom planu – kako odnose unutar porodice, tako i klasne odnose u građanskom društvu 19. veka. On je kao deo sfere privatnosti bio namenjen komunikaciji sa javnošću i njegov osnovni zadatak je bio da pruži jednu ulepšanu sliku spokojnog buržoaskog života i slatkog porodičnog doma. (Ristović, 2007, str. 29-56)

Počeci kreiranja bakinog slikovitog pamćenja

Moja baka, Stela Zidverc (kasnije Jelka Kostić) rođena je 15. novembra 1912. godine u Beogradu (registarski broj u matičnoj knjizi rođenih: 6941, opština Stari grad), kao peto i najmlađe dete Jonatana Zidverca i Ženi Štern. U njenom pamćenju, porodična loza Zidverca, druge generacije jevrejske aškenaške porodice koja se nastanila u Beogradu, izložena na stranicama starog foto-albuma sa debelim kožnim koricama i bogatim ručnim radom na njima, kao i u gotovo svakom porodičnom albumu devetnaestog veka, ima oca i osnivača, svoj kamen temeljac koji je predstavljen odmah na prvoj strani. Reprezentativni portret oca familije, Jonatana Zidverca, predstavljenog impozantnom celom figurom u urednom crnom odelu, sa visokom belom kragnom, crnim rukavicama i šeširom u ruci, strogog izraza lica sa brkovima uređenim brkovezom, nalepljen je na tvrdu kartonsku podlogu sa natpisom: *Princess Portrait.* Ovo je slika očeve pozicije u kući, ali i u društvu. Vizuelna poruka ove kabinet fotografije i njeno istaknuto, vodeće, mesto u simboličnom lancu slika, čak i kada ne bismo znali identitet portretisanog, potvrđuje patrijarhalnu ideologiju u kojoj dominira figura oca. Portret oca ili građanina, rodonačelnika nove loze, nalazi se na prvom mestu u svakom porodičnom albumu, jer mu to mesto po hijerarhiji paternalizma pripada.

Ako je formiranje porodičnog foto-albuma komplementaran proces konstrukciji porodičnog identiteta, onda je to vrlo odgovoran, pre svega, edukativni zadatak. Ovde se treba podsetiti da prema tradicionalnoj ikonografiji lik žene koja podučava, pre svega, svoje dete, predstavlja opšte mesto u evropskoj istoriji umetnosti – od Bogorodice koja drži knjigu pred malim Hristom do fotografije Mihaila Terzibašića gde majka jednom rukom drži uho svom sinu, a u drugoj drži prut. Fotografija Ženi Zidverc sa svojih petoro dece komponovana je tako da nenametljivo upućuje da je ova majka, predstavljena pred teškom draperjom, koja se još u religijskoj ikonografiji koristi kako bi ukazala na unutrašnjost hrama, enterijer, privatni domen, okrenuta porodici i izvođenju dece na pravi put, kroz obrazovanje. Dok Ženi sedi na stolici odevena u bluzu od narodnog platna i dugačku, tešku suknju koja se neće tako teško pohabati prilikom kućnih poslova, na krilu joj stoji nasmejana beba, koja, lepo pripremljena za fotografisanje, radoznalo gleda ka objektivu. To je Stela, moja baka, najmlađe dete u porodici Zidverc. Starije sestre, Dora i Frida, odevene u iste, školske građanske nošnje, haljine od narodnog platna sa pojasevima i mašnama u kosi, stoje sa leve i desne majčine strane, dok su braća Adolf i Maksim ispred njih, u „uniformama“ – matroskim odelima[3].

[3] Matrosko odelo nastalo je u Engleskoj 1846. godine kada je jedan krojač, prema mornarskoj uniformi, izradio odeću za petogodišnjeg princa od Velsa, budućeg Edvarda VII. To odelo se sastojalo od širokih zvonastih pantalona, bluze sa velikom mornarskon kragnom, vezane marame oko vrata i mornarskog šešira sa širokim obodom. U takvom odelu je princ od Velsa putovao kraljevskom jahtom u posetu Irskoj. Ubrzo posle toga, u Britaniji, ponosnoj na svoju mornaricu i vladavinu morima, matorsko odelo je postalo široko rasprostranjena moda i uskoro su ga imali svi dečaci i devojčice u svojoj garderobi. Pošto nije bilo komplikovano za izradu, proizvodila ga je i konfekcija tako da je bilo dostupno svim slojevima, a za njegov uspeh zaslužno je i to što je zadovoljavalo niz potreba: isticalo je ponos roditelja, bilo je podesno za svaku priliku i udobno

Naredna fotografija u starom albumu predstavlja jedini grupni portret sa svim članovima porodice Zidverc koji je do danas opstao u bakinoj kolekciji. Nastala je, kako piše na poleđini, u Beogradu 1922. godine, a uradila ju je fotografska radnja Đokić u formatu razglednice. Centralna figura, u fokusu objektiva je otac. Majka je pomerena u stranu, ovoga puta odevena svečanije, sa raskošnim vezom na kragni haljine i zlatnim ručnim satom i nakitom, doterana za fotografisanje i ne slučajno, postavljena isped prozora sa draperjom, kao i stuba. Deca su već odrasla; sinovi u uniformama stoje oko oca, a Dora i Frida, odevene su u kostime sa diskretnim zlatnim medaljonima oko vrata i kratkim, urednim frizurama. Tada desetogodišnja, Stela sedi sa velikom mašnom u kosi i u beloj haljinici, odmah ispred svoje starije sestre Fride koja se već tada brinula o njoj.

Ovakvom kolekcijom fotografija u porodičnom albumu i potpuno ispoštovanim specifičnim kodeksom u slikama, porodica Zidverc sebe jasno pozicionira u svesnu građansku porodicu koja donekle prihvata tekovine modernizacije, ali svoj identitet i dalje gradi na tradicionalnim osnovama i patrijarhalnim vrednostima.

Do zadnje korice raskošnog poveza najstarijeg porodičnog albuma koji danas čuvam se tako nižu pojedinačni portreti dece ili fotografije majke sa svakim od njih, da bi se, vremenom javljalo sve više onih *moment* fotografija koje ne nastaju nužno u fotografskom studiju poštujući sve kodekse komponovanja radi samoreprezentacije. Deca porodice Zidverc bivaju prekinuta u igri u dvorištu, a Frida, Dora i Stela polako, kroz to isto dvorište, izlaze iz privatnog u javni domen idući u korak sa modernizacijom Beograda, novim poimanjem ženskog sopstva i njihovim novim položajem u društvu.

Foto-album u eri modernosti

Sa razvojem modernog, tehnološkog društva i fotografski album komunicira novim, drugačijim slikama. Privatni fotografski albumi 20. veka izgledaju tako kao da će se njihovi listovi sa malim fotografijama u svakom trenutku rasuti, a to će onda prekomponovati prvobitno utvrđenu vizuelnu naraciju. Neki porodični albumi nisu nikada ni bili čvrsto povezani i oblikovani kao knjiga sa slikama, nego su njihovi pojedinačni listovi bili proizvoljno složeni u obeležene fascikle. Dakle, već sama struktura fotografskog albuma u 20. veku nije pratila linearni tok vizuelne naracije, nego je svojom fleksibilnošću nudila mogućnost za otvorenu i rizomsku formu predstavljanja, a onda i čitanja porodične istorije. Drugim rečima, prolaznost i promenljivost, a ne stabilnost i trajnost kao u 19. veku, postali su ključni principi na kojima se temelji struktura porodičnih fotografskih albuma 20. veka. To su bile, ujedno, i nove vrednosti na kojima je insistirala era modernosti. (Ristović, 2007, str. 29-56)

Tanki kartonski listovi su u nekim porodičnim fotografskim albumima, ali samo na početku 20. veka, i mogli biti povezani u formu knjige, ali i na njima su bile nalepljene

za nošenje. Nemačka, Francuska i druge evropske zemlje, pa čak i SAD prihvatile su ovu modu, dodajući neke nove detalje i svojstvenosti. Matrosko odelo u Srbiji roditelji su kupovali deci u eri težnje ka emancipaciji, modernizaciji, okretanju Zapadu i oslobađanju od otomanskih stega.

fotografije malog formata koje su fiksirale trenutke iz svakodnevnog života, nekad i tako kratkotrajne kakvi su bili skokovi u vodu (Todić M, 2006, str. 526-564). Kako te moment ili trenutne fotografije nisu bile snimeljene u kontrolisanim uslovima profesionalnih ateljea i na njihovom tankom papiru, bez kartonske podele kakvu su imale fotografije prethodnog veka, ljudi i predmeti nisu bili tako precizno predstavljeni, s tako oštrim konturama, ali za uzvrat, umele su da zalede prolaznu intimnu atmosferu. Njihovi autori su pripadali krugu fotografa amatera. Amaterski fotografski pokret je veoma značajna internacionalna i masovna pojava u istoriji fotografije i važno je imati na umu da on počiva na težnji modernog čoveka da kameru upotrebi kao sredstvo ličnog, subjektivnog izražavanja i tumačenja sveta. S pojavom Kodakove kamere 1888. godine, koju je pratilo uputstvo: „Vi pritisnite dugme, a mi ćemo učiniti sve ostalo“, bilo je omogućeno gotovo svakome, ako je pripadao srednjoj ili višoj građanskoj klasi i mogao sebi da priušti aparat, da sam i prema vlastitom izboru napravi slike o svetu u kome živi. Novi tip kamere demokratizovao je proizvodnju i konzumaciju slika i dozvolio modernom čoveku, a to pre svega znači pojedincu, da u svoje ime ispriča vlastitu, individualnu mikroistoriju u slikama.

Fotografski dnevnik modernog čoveka nije bio zagledan u unutrašnjost toplog i ušuškanog porodičnog doma, već je bio fokusiran na spoljašnji svet. Kada listate stranice ovih porodičnih saga upadljivo je odsustvo interesovanja za svakodnevne rituale okupljanja i za senovite enterijere kuće. Članovi moderne i urbane porodice u 20. veku u Srbiji, kao i svuda u svetu, sudeći prema fotografijama iz porodičnih albuma, ne žele da gledaju u kuću, nego svoj pogled, a onda i kameru, okreću izvan zaštićenog prostora porodične kuće u dvorište, na ulicu ka otvorenim tramvajima, na reku, banjski predeo ili morsku pučinu. Umesto unutra, oni gledaju napolje. Umesto dosadnih, statičnih i krutih svakodnevnih domaćih rituala, na fotografijama su fiksirane akcije. Tako i moja baka svoj identitet gradi u vremenu modernosti potpuno drugačije nego što je to činila njena majka, ređajući fotografije sa balova, izleta brodom, šetnji gradom u kostimima po najnovijoj modi.

Umesto monumentalnog kodeksa, došao je album koji izgledom više liči na vizuelni spomenar u kome se čuvaju suveniri sa zajedničkih ili individualnih putovanja i izleta, informacije o subjektivnim afinitetima pojedinaca. Tako se u albumima mogu videti fotografije na kojima je neko od članova porodice učenik, vojnik ili član sportskog društva, teniskog kluba, muzičkog orkestra ili kao učesnik bala pod maskama. Taj svet proširene privatnosti zajedno sa ličnim fotografijama, čini otvorenu strukturu porodičnih fotografskih albuma u 20. veku, gde se lica i događaji smenjuju kao na filmskoj traci. Zaustavljeni prolazni i kratkotrajni trenuci ličnog i porodičnog života, iskidani i nepovezani na malim i nereprezentativnim fotografijama, već na nivou fizičkog organizovanja brojnih albuma, ruše linearnost i osećanje za kontinuitet u opažanju i razumevanju prostora i vremena. Važno je naglasiti da moderni porodični albumi, kao i lični snimci, zbog stalnog uvećanja broja fotografija koje je svaki građanin imao, nisu više bili čuvani samo u salonima. Odabrane fotografije pojedinaca ili važnih porodičnih svečanosti, kakve su svadbe i krštenja, pre svega, bile su izlagane javno na zidovima

salona, dnevnih i radnih soba, ali i hodnika i stepeništa. One sve brojnije fotografije za koje nije bilo mesta na zidu ni u albumima, čuvane su po kutijama i fiokama, daleko od očiju javnosti (Ristović, 2007, str. 29-56). Subjektivnost i individualnost su osnovni principi u izboru tačke opažanja i snimanja realnog porodičnog života, ali i u organizovanju i prezentovanju sakupljenog vizuelnog materijala u formi porodičnih albuma. Taj uzbudljiv, promenljiv i raznorodan sadržaj fotografskih albuma, personalnih muzeja, nije, kao u 19. veku, ni bio namenjen konstruisanju porodičnog, nego definisanju individualnih identiteta unutar porodične zajednice (Gnjatović, 2011, str. 214-216).

Foto-album bakine mladosti

Novi stil života i model upotrebe slobodnog vremena u Evropi postali su u drugoj polovini 19. veka elementi kohezije i distinkcije srednje klase, klase koja sada može da poseduje sopstvene fotoaparate. Nove potrebe i njima prilagođeni novoformirani običaji postali su simboli narastajućeg građanstva. Biti na nekom mestu, odlaziti na određenu vrstu zabava, baviti se sportom, letovati, značilo je pripadati toj društvenoj grupi. Ovi obrasci ponašanja postali su znak prepoznavanja. Oni su jednoj grupi davali pečat onog što je zajedničko, a samim tim i onog što tu grupu odvaja od drugih, hijerarhijski nižih slojeva. Zato je ta vrsta ponašanja postala i društvena obaveza. Istovremeno kohezivna i distinktivna, ona je bila uzus od kojeg se nije više ni moglo ni smelo odustati.

Novinski tekstovi *Politike* i *Večernjih novosti* su odličan pokazatelj novonastalih običaja i formi ponašanja koje su te „novotarije“ unosile u svakodnevni život Beograđana. Letovanja, izleti i banje, biciklizam, tenis, fudbal, bili su u čitavoj Evropi simboli novih građanskih vrednosti. Bili su to pravi pokazatelji novih oblika socijabilnosti koji su strukturisali društveni život. Ovo „novo“ ponašanje nosilo je jasnu društvenu poruku o hijerarhiji.

Pre nego što je u Srbiji izgrađena železnica, putovalo se zaprežnim kolima, po relativno solidnim drumovima, održavanim nepopularnom formom rada, kulukom. Putovanja su veoma dugo trajala, pa je, na primer od Beograda do Sokobanje, ukoliko se vozilo jakim, okovanim kolima koja su vukli dobri konji, bilo potrebno tri, četiri dana. Sa stanovišta ekonomske modernizacije, koja je, između ostalog, podrazumevala povezivanje izolovanih zona u jedinstveno tržište i nesmetanu i brzu komunikaciju između proizvodnih centara i sirovinskih baza, izgradnja železnice u drugom talasu industrijalizacije (1840-1870. – kod nas i do 1890.), bila je neophodni preduslov. Kao i u drugim zemljama, izgradnja železnice je i u Srbiji bila prelomni trenutak u razvoju turizma, ključnog i sastavnog dela novog koncepta slobodnog vremena. To se odnosilo čak i na izletničke posete okolini Beograda, jer su, „u sezoni“, od sredine aprila do sredine septembra uvođeni „šetni vozovi“, koji su povezivali prestonička izletišta na linijama: Beograd-Rakovica i Beograd-Kneževac, Kijevo-Resnik, za šta su se u svako proleće prodavale pretplatne karte. Fotografija snimljena 13. jula 1928. godine u Beogradu na kojoj je Adolf Zidverc sa dva prijatelja ispred vozne lokomotiv verovatno je snimljena neposredno pred njihov odlazak na izlet, letnje putovanje van grada. (Prošić-Dvornić,

2006, str. 89-92).

Izleti su se pravili i brodom, kako oni po Beogradu, do Ade Ciganlje ili Ratnog ostrva, tako i dalje, Savom i Dunavom do okolnih gradova. Niz fotografija u bakinom albumu predstavljaju slike na barkama, od onih na kojima je sa svojim najboljim drugaricama iz škole, potpisanim na poleđini, na izletu kroz Đerdap, do onih iz sredine tridesetih kada plovi Beogradom sa Evgenijem – svojim budućim suprugom, mojim dedom, svojom sestrom Fridom i drugim prijateljima. Beograd u pozadini, koji pamte ove slike prošlosti, jedva prepoznajem.

Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, perioda iz kojeg potiču fotografije, arhitektura Beograda predstavlja „neku heterogenu antologiju raznih stilova" (Vujović, 2007, str. 267). Ali, arhitektonski stilovi evropskog Zapada su ipak predstavljali potpunu novinu u ovom gradu. Naime, na prelasku iz 19. u 20. vek, u Evropi su se, u umetnosti uopšte, pa time i u stilskom shvatanju arhitekture, kao reakcija na akademističku stagnaciju, javile nove koncepcije, koje su imale za cilj da sruše dotadašnja stroga pravila o projektovanju pojedinih vrsta zgrada i da, umesto podražavanja uzora iz prošlosti, otvore put kreativnom, individualnom izražavanju. Nova arhitektura, uobličena u bečkoj secesiji, minhenskom „jugendstilu" ili francuskom dekorativnom pravcu, uvela je drugačiju organizaciju prostora, nove konstrukcijske materijale kao što su armirani beton i gvožđe, a u stilu dekoracija fasada i enterijera klasični ornamenti i ravne linije su se potpuno povukli ustupajući mesto valovito izvedenim vegetabilnim motivima, karakterističnim ženskim maskeronima i često polihromnim rešenjima. Sve to, naravno, sa određenom porukom novog stila imalo je odjeka na beogradskim građevinama, mada su se domaći arhitekti teško oslobađali starih formi (Đurić-Zamolo, 1981, str. 9,10). Ipak, novi, visoki izlozi u staklu oivičeni obojenim gvožđem, kao i nove građevine u stilu bečke secesije, uz, po prvi put u ovom gradu, upotrebu keramičkih pločica na fasadi, mogle su se videti u centru Beograda već početkom 20. veka. Jedna od takvih je i zgrada Hotela Moskva izgrađena 1906/7. godine u Balkanskoj ulici broj 1 uz pomoć donacije osiguravajućeg društva Rosija Fonsijer iz Petrograda koja je odmah po izgradnji postala jedan od simbola prestonice, fotografisanog i danas od strane turista i reprodukovanog na razglednicama. U jednoj od zimskih šetnji beogradskim korzoom i moja baka je fotografisana sa svojom najboljom prijateljicom, Ljubicom Radojković. Ova fotografija, kao i još jedna na kojoj baka Bulevarom Kralja Aleksandra hoda sa Fridom, meni jedne od najdražih, kao da žele da istaknu samosvesnost i snagu ovih modernih žena. Odevene po poslednjoj pariskoj modi, u dugačkim kaputima sa kožnim rukavicama, šeširima i „pismo" tašnama, Stela i Ljubica nasmejano koračaju Terazijama mameći poglede gradske gospode i bivajući jedine dame, jedine osobe ženskog pola koje u tom trenutku obuhvata objektiv. Ovakav odnos između broja muškaraca i žena koje se kreću javnim prostorom, za Beograd prve polovine 20. veka nije slučajan. Iako težeći vesternizaciji i emancipaciji, stanovnici ove sredine su i dalje umnogome pokušavali da zadrže konzervativne, tradicionalne odnose u društvu.

Od fotografija urbanih prostora Beograda, u ovom mom narativnom konstruktu biram još jednu zabeleženu na Trgu Republike, tada Pozorišnom trgu ispred niza

trgovačkih i zanatskih radnji na mestu današnjeg tržnog centra „Staklenac“, kao i fotografiju moje bake na Velikim stepenicama na Kalemegdanu 1930. godine. Na samom kraju 19. i početkom 20. veka, Knez Mihailova ulica sve više je postajala glavni beogradski korzo, a Veliki Kalemegdan najomiljenija i najotmenija beogradska promenada. Najviše je posećivana u popodnevnim časovima, kao i nedeljom prepodne. Kada se umore od šetnje, posetioci su mogli, uz malu novčanu nadoknadu, da zakupe jednu od stolica poređanih u krugu oko fontane „Ribar“. Tu je vojni orkestar priređivao koncerte.

Fotografije kulturnog života Beograda

Sem pomenutih koncerata na otvorenom, kulturni život grada činile su i mnoge pozorišne predstave i bioskopske projekcije, igranke, balovi, zabavne večeri, izložbe i matinei. Najveći broj zabava stanovnicima glavnog grada priređivala su raznovrsna udruženja. U životu Beograda, udruženja su imala veoma važnu funkciju. Baka je često ponosno isticala kako je celu mladost pevala u horu kulturno-umetničkog društva „Obilić“, pa sa ovim horom „proputovala pola Evrope“, ali Stelin identitet verovatno ne bi bio dovoljno slojevit da u svojoj mladosti ona nije bila i aktivni član „Srpskih majki“, te njen album pamti fotografije koje upućuju i na ovaj segment.

Najčešći vid zabave u organizaciji pomenutih društava bile su „zabavne večeri“. Njih su uglavnom organizovala udruženja, ali i strani klubovi koji su na taj način donosili strane kulturne uticaje. Naročito je revnostan bio Ruski klub koji je neretko organizovao „kostimirane balove“. Srpsko-jevrejsko društvo je privlačilo goste organizujući „karnevalsku zabavu s maskama“ i komičnom operetom. Na jednoj od njih, održanoj 11. februara 1929. bila je i najstarija sestra iz porodice Zidverc, Frida, odevena u kostim pajaca. Zabave su se održavale u tada novoizgrađenoj zgradi Jevrejske sefardske opštine u Dubrovačkoj, danas Ulici Kralja Petra 71, rađenoj prema projektu arhitekte Samuila Sumbula, čija svečana sala i danas predstavlja jednu od najlepših u Beogradu. U ovoj svečanoj sali ja, skoro sto godina posle Fride i Stele, često plešem argentinski tango, koji su i one tada plesale uz kvadril, čarlston, polku i valcer. (Stojanović, 2007, str. 252-265)

Pored navedenih, čest vid zabava bile su raznolike igranke. Ranih tridesetih moja baka nije propuštala okupljanja veslačkog kluba kojeg je njen brat Maksim bio član. Iako se ovaj sport tada još uvek smatrao muškim, na zabavama veslačkog kluba devojke su bile dobrodošle, te je čak i organizovan izbor za mis VK „Beograd“ 1931. godine u kojem je Stela odnela jednu od titula. Iste godine, baka je dočekala i dalmatinske mornare i prisustvovala balu organizovanom u njihovu čast, najavljenom u *Politici.* Od Dalmatinaca je dobila uniformu i mornarsku kapu, te se u ovoj odeći fotografisala sa grupom mornara.

Osnivanje veslačkog kluba samo je jedan u nizu ovakvih događaja u Srbiji međuratnog doba. Naime, osnove modernog sporta, njegove forme, organizacija i funkcije, postavljene su u vremenu neposredno pre Prvog svetskog rata. Moderan sport je, kao i moda, predstavljao efikasan mehanizam za neprestano uspostavljanje novih

društvenih relacija i granica između raznih socijalnih kategorija. Na intergrupnom nivou, sport i sportski klubovi su omogućavali unutrašnju samoidentifikaciju i uspostavljanje relacija između ljudi sličnog porekla, aspiracija i ukusa koji su se našli na okupu upravo zato što ih je privukla ista sportska disciplina.

Konačno, rekreativno bavljenje sportom ne samo da je ponudilo novi obrazac provođenja slobodnog vremena već je kroz njega počeo da se artikuliše i sasvim novi, ležerniji stil života izvan sportskih terena, u svakodnevnoj egzistenciji. Ovo je posebno bilo značajno u procesu emancipacije žena jer je, zahvaljujući njemu, delokrug ženskog sveta znatno proširen i izmenjen. Postao je bogatiji, dinamičniji, zdraviji i slobodniji u svakom pogledu, a posebno zato što je jednom osvojeno pravo na nošenje ležernog dela odeće u sportu ubrzo prenešeno i izvan terena, u inventar svakodnevne garderobe. (Stojanović, 2007, str. 317-347)

Sećanje bez slika prošlosti

"Dok vreme teče, smenjuju se svetlost i tama i u našem životu zaborav učestvuje u istoj meri koliko i sećanje. Od naše sreće uspevamo da sačuvamo samo površan utisak, pa čak i najbolniji udarci brzo iznova zaceljuju. Onome krajnjem naša čula nisu dorasla i jad razara ili nas ili samoga sebe."

Alada Asman

Porodični fotografski albumi moje bake ne čuvaju ni jednu jedinu fotografiju koja bi mogla uputiti na rat – rušenja Beograda, skrivanja, bežanja, Holokaust i stradanja. Albumi prve polovine 20. veka takve slike još uvek nisu mogli da podnesu. Oni prikazuju one lepe slojeve identiteta kakve njihov vlasnik oblikuje i čuva za buduće naraštaje koji će, poput mene, tražiti opravdanje svog postojanja u datom prostoru i vremenu. Ni baka, kao ni njen album, nije bila u stanju da prikaže strašne slike tog mračnog perioda njenog života, te ovo traumatsko iskustvo radije bira da prepusti zaboravu. Sve fotografije, dokumenta i pisma iz ovog doba, baka je nakon rata spalila, možda verujući u ničeovsko „blaženstvo zaborava". Šture informacije o ovom periodu kojima manipulišem dobila sam istražujući dokumenta u Jevrejskom istorijskom muzeju i razgovarajući sa retkima koji su preživeli beogradski Holokaust i ono malo potomaka Zidverca koji su čuli fragmente sećanja predaka i slagali ih u smisaonu sliku, kao što i ja sad činim.

Stela Zidverc se 19. oktobra 1941. godine udala za Vranjanca Evgenija - Genija Kostića u Gajtanu, selu u Južnoj Srbiji. Tu su Fridu, njenu sestru, skrivali deda Genijevi prijatelji, rudari. Stela se već tada u Matičnu knjigu venčanih upisala kao Jelka Zidverc, a zatim od dede preuzela prezime i pravoslavnu veroispovest i tako postala Jelka Kostić. Usled društvenih prilika baka je tako doslovno promenila identitet, te celu drugu polovinu života živela pod potpuno drugim imenom, verom, ali i dalje u istom prostoru, Beogradu koji je nakon rata postajao potpuno drugačiji, ali koji i dalje, ispod sve novijih i novijih slojeva čuva i one ranije, sada žive u sećanjima i na starim fotografijama.

Bakin brat Adolf prebegao je preko Italije u Severnu Ameriku i o njemu se godinama ništa nije znalo, dok je Maksim, poginuo u logoru Sajmište decembra 1942. ostavivši svoju suprugu, arijevku koja je kao pravoslavka preživela pogrom i malog sina. Sve ove podatke ja nikada nisam čula od moje bake, već sam, izučavajući slike njene prošlosti pokušavala da odgonetnem i one nepostojeće, ostavljene zaboravu.

Zaključak

Alaida Asman u svom tekstu „O metaforici sećanja" govori o metafori pisma, takozvanom palimpsestu. Palimpsest je knjiga bez čvrstog oblika, dinamizovana knjiga. Tomas de Kvinski precizno je opisao tehnički postupak putem kog skupoceni pergament postepeno postaje nosilac različitih zapisa: ono što je u antici nosilo rukopis neke grčke tragedije, moglo se, brižljivim prepariranjem, očistiti, pa u poznoj antici poneti kakvu alegoričnu legendu, a u srednjem veku viteški ep. Savremena hemija, u saveznštvu sa filologijom, uspela je da pređe taj put zaborava u suprotnom smeru. Za to čudesno kretanje sećanja u nazad De Kvinsi ne raspolaže nama bliskom slikom filma koji se pušta unatrag, pa stoga mora da pribegne komplikovanim mitološkim slikama: „Dugim vraćanjem dospeli smo iza svakog Feniksa i prisilili ga da otkrije svog pretka – Feniksa koji počiva u još dubljim slojevima njegovog pepela" (De Quincey, 2012, str. 272). U nadmudrivanju početka ogleda se čarobna moć filologa, koji je kadar da preokrene hronološki sled događaja i da čita unatrag. De Kvinsi vidi u tome sliku retrogradne razornosti sećanja: „Šta je ljudski mozak do prirodan i moćan palimpsest? (...) Večite naslage ideja, slika, osećanja pale su na tvoj mozak nežno kao svetlost. Sve što dolazi kao da zatrpava ono što mu je prethodilo. A ipak, u stvarnosti ništa nije zatrveno."

De Kvinsija fascinira mogućnost da se ono što je izgubljeno povrati, „mogućnost ponovnog oživljavanja onog što je tako dugo dremalo u prašini." Sećanje za njega ne proizilazi iz čina volje, niti je ono tehnika koja se može naučiti: ono dolazi nezvano pod posebnim okolnostima (A.Asman, 2012). Sloj po sloj taloži se jedan zapis na drugi u tajanstvenom palimpsestu čovekovog duha, novo postaje grob starom. „No u trenutku smrti, u groznici pod uticajem opijuma, svi oni mogu da se pojave u svojoj snazi. Oni nisu mrtvi, već samo dremaju. (...) U nekim moćnim konvulzijama sistema sve se vraća na svoj najraniji, elementarni stadijum. (...) Nema te alhemije strasti i bolesti koja bi mogla da sprži ove besmrtne utiske" (De Quincey, 2012, str. 272).

Grebanjem slojeva bakinog dugog života koji je zapisan u nekom palimpsestu i ja sam sa starih fotografija brisala prašinu, vadila uspomene iz pepela spaljenih dokumenata istorije i sklapala sva sećanja u sliku koja će istovremeno potvrditi i negirati prolaznost. Sve vreme otkrivajući slojeve bakinog identiteta, otkrila sam nemogućnost njihovog razdvajanja od identiteta Beograda, toposa koji povezuje mene, moju baku i sve druge intimne istorije u zajedničko nasleđe.

LITERATURA

Asman, A. (2011). *Duga senka prošlosti. Kultura i politika povesti.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Asman, A. *O metaforici sećanja*. Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja. Preuzeto 3.9. 2012. sa: http://www.b92.net/casopis_rec/56.2/pdf/09.pdf.

Asman, J. (2011). *Kultura pamćenja*. *Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama.* Beograd: Prosveta.

Bart, R. (1993). *Svetla komora,* Beograd: Rad.

Benjamin, V. (2007). Umetničko delo u razdoblju njegove tehničke reproduktivnosti. *O fotografiji i umetnosti*, 98-130. Beograd: Kulturni centar Beograda.

Ber, V. *Socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.

De Quincey, Th. (2012).The palimpsest of the human brain. *Essays*. London: hrsg.v. Charles Whibley.

Gnjatović, M. (2011). *Baštinjenje, slikovito pamćenje i konstruisanje identiteta*. Sintezis: Časopis za humanističke nauke i društvenu stvarnost, 209-220. Beograd.

Kuljič, T. (2006). *Kultura sećanja, teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti.* Beograd: Čigoja štampa.

Lebl, Ž. (2001) *Do „Konačnog rešenja", Jevreji u Beogradu 1521-1942*. Beograd: Čigoja štampa.

Niče, F. (1979). *O koristi i šteti istorije za život.* Beograd: Grfos.

Politika, 2.10.1931.preuzeto 7.6. 2011. sa: http://www.politika.rs/Stranice/Arhiva.sr.html.

Prošić-Dvornić, M. (2006). *Odevanje u Beogradu u 19. i početkom 20. veka,* Beograd: Stubovi kulture.

Rigl, A. (2006). Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak. *Anatomija povjesnog spomenika*, 349-412. Zagreb.

Ristović, M. (2007). Porodični album prolaznosti. *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, 29-56. Beograd: CLIO.

Stojanović, D. (2007). *Kaldrma i asfalt – urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914.* Beograd: Čigoja štampa.

Todić, M. (2006). Konstrukcija identiteta u porodičnom foto-albumu. *Privatni životi kod Srba u devetnaestom veku,* 526-564. Beograd: CLIO.

Vujović, S. (2007), Gradsko stanovanje i privatnost u Srbiji tokom 20. Veka, *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, 267-318. Beograd: Clio.

Woodward, K. (1997) *Identity and Difference.* London: Sage Publications.

Zamolo, Divna Đurić, *Graditelji Beograda,* Beograd: Muzej grada, 1981.

Tanja Kovačič[1]
(Faculty of Arts, Ljubljana)

CAN ASEXUALITY BE A SEXUAL ORIENTATION AND IDENTITY? APPLYING THE MODEL OF HOMOSEXUAL IDENTITY FORMATION TO ASEXUALITY[2]

Članak istražuje aseksualnost kao seksualnu orijentaciju i identitet. Autorka je sakupila lična iskustva devet aseksualnih osoba tehnikom poluzvaničnog intervjua i uporedila ih sa iskustvima homoseksualnih osoba primenom modela homoseksualnog identiteta, prema Ričardu Trojdenu, na aseksualnost. Na osnovu kvalitativnih podataka, ona je zaključila da se mogu istraživati aseksualna iskustva kroz proces seksualnog identiteta dok se stepen prihvatanja može opisati fazama karakterističnim za taj model. Istraživanje pokazuje da su mnoga iskustva zajednička za aseksualne i homoseksualne osobe, ali ujedno pokazuje i neke karakteristične razlike između ove dve grupacije. Autorka zaključuje da aseksualnost ima sve karakteristike seksualne orijentacije i identiteta. Ono što sprečava aseksualnost da bude široko prihvaćena su tradicija, medicina i farmaceutska industrija.

The article explores asexuality as a sexual orientation and identity. The author collected personal experiences of nine asexual individuals by the semi-structured interview technique and compared them with experiences of homosexuals by applying the model of homosexual identity formation, developed by Richard Troiden, to asexuality. On the basis of qualitative data, she concluded that we can research asexuals'experiences through the process of sexual identity formation, while the degree of acceptance can be described by stages that are characteristic of this model. The research showed that many experiences are common to asexuals and homosexuals but also showed some significant differences between these two groups. The author concludes that asexuality has all the characteristics of a sexual orientation and identity. What prevents asexuality from being widely accepted is tradition, medicine and pharmaceutic industry.
Keywords: asexuality, orientation, identity, Troiden's model of homosexual identity formation, romantic attraction

[1] radjator@gmail.com

[2] This paper is a result of an independent research on asexuality, which was written primarily in the thesis *Seks? Ne, hvala! Aseksualnost kot spolna praksa, usmeritev in identiteta (Sex? No, thanks! Asexuality as a sexual practice, orientation and identity)*. The latter was written under the supervision of a full professor Ph.D. Rajko Muršič at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the University of Ljubljana, Faculty of Arts.

In this paper, I am going to present concepts of sexual orientation and identity, and models of sexual identity formation. I will try to apply the four-stage model of homosexual identity formation, developed by Richard Troiden, to asexuality. I will investigate whether we can describe experiences of asexual individuals within the framework of asexual orientation and identity and furthermore, how, if at all, are their experiences similar to those of homosexuals. Thus I will present an alternative interpretation of asexuality which is in contrast to contemporary attempts to medicalize it. I will present findings of my research, in which I collected experiences of asexual individuals by a technique of semi-structured questionnaires. I will support the theory of the article with selected statements of my respondents.

American Psychological Association claims that sexual orientation includes constant feelings of sexual, romantic and emotional attraction toward male, female or both genders. With regard to the preference of partner's gender, it distinguishes between hetero-, homo- and bisexuality (American, 2010; compare Diamond, 2003). However, some people are not described by any of the given categories. Less known sexual orientations are asexuality, pansexuality and polisexuality.

Several authors dealt with human sexual orientation in the second half of the previous century. Some of them also encountered in their research some phenomena that could be marked as asexuality (see Kinsey, Pomeroy and Martin, 1948; Kinsey, 1953; Johnson, 1977; Storms, 1980; Nurius, 1983; Berkey, Perelman-Hall and Kurdek, 1990; Rothblum and Brehony, 1993). Research done in the 21st century treats asexuality in the contemporary sense (see Bogaert, 2004; Poston in Baumle, 2006; Hietpas-Wilson, 2007; DeLuzio, 2011), of which a common characteristic is a complete or partial lack of sexual attraction and/or sexual desire[3]. At the same time research about asexual identity emerged (see Prause and Graham, 2007; Brotto et al., 2010; Scherrer, 2008; Carrigan, 2011) and suggests that asexual identity is associated with asexual orientation, however, it is not its necessary consequence (see Barkey et al., 1900, p. 82-84; Sperry, 2008, p. 23).

Sexual identity is becoming one of the most important and distinguishing characteristics of a person especially in the western world, where individual's feelings and desires are significant (Ule, 2000, p. 2-3). Identity is an analytical construction formed through activities of individuals and community (Brumen, 2000, p. 72-73). Jeffrey Weeks claims sexual identities have a special place within identity discourse. They tell us what we have in common with others and what distinguishes us from them. They influence social interactions and place individuals within society and culture (2007, p. 43-46).

There are different approaches on how to research sexual identity, such as milestone event theory (McDonald, 1982), life span approach to sexual orientation (D'Augelli, 1994) and models of sexual identity formation (Dank, 1998; Cass, 1979; Plummer,

[3] International asexual community uses a definition *„An asexual person is a person who does not experience sexual attraction"* (Asexual, 2001-2012). Slovenian asexual community expanded this definition due to inclusiveness *„An asexual person is a person that does not experience sexual attraction and/or desire to have sex"* (Aseksualnost, 2011-2013).

1996; Troiden, 1998; Yarhouse and Tan, 2004, p. 41-45; Alderson, 2003; Chapman and Brannock, 1987; Brown, 2002). All these models are different from one another but they also have some similarities. Firstly, all the models describe the development of sexual identity as a process that evolves through time and can be divided into stages. Secondly, they place the context of the process of sexual identity formation to heteronormative society, which leads to facing stigma. Thirdly, individuals increase acceptance level of the label homosexual/bisexual/etc. for themselves during the process. Fourthly, in time, individuals feel the desire to disclose their sexual identity and they actually come out to certain people. Lastly, individuals develop associations with people that have similar experiences (Troiden, 1998, p. 261-262).

I was encouraged to research asexuality through models of sexual identity formation by contemporary attempts of asexuality medicalization. Homosexuality was crossed out from the list of psychiatric diagnosis in 1973. On the other hand, lack of sexual desire was for the first time noted as hypoactive sexual desire disorder in 1980 in *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-III) (Rohden, 2010; see Tiefer, 1996). Medical experts are very sceptical about the existence of asexuality as a sexual orientation (Kovačič, 2012a), they even associate it with sexual disorders, sexual abuse and low testosterone level and stress (see Erić, 2011, p. 199-216).

My research

To undermine the attempts of asexuality medicalization I decided to research it through models which are normally used to understand other sexual minorities. Thus I used a model of homosexual identity formation that was developed out of interactional theoretical standpoint by Richard Troiden (1998). He based it on his research in which he investigated a sample of 150 homosexual men (1977, 1979), while mostly incorporating the models developed by Vivienne Cass and Ken Plummer. It is about ideal-typical model describing how homosexuals remember their changed perceptions about homosexuality in the relation to themselves, to sexual and to romantic relationships. Troiden points out that these ideal types represent abstractions based on observed phenomena. They are not real as such but are a way of organizing data and for the needs of analysis and comparison (1998, p. 261-262).

According to Troiden, analysis of homosexual identity formation should begin with studying social contexts and patterns of sexual meanings that represent the grounds for individual's self-identification as homosexual. The author divides development of homosexual identity into four stages. With each stage, the possibilities for homosexual identity formation increase but it does not guarantee it. At any stage, an individual can be diverted from homosexual identity formation for different reasons. Thus some never reach the last stage and don't adopt homosexual identity. He claims that a four-stage homosexual identity development is not a linear process, but is a kind of a horizontal spiral with typical back and forth steps (1998, p. 265).

To understand the ways of asexual identity formation I asked members of the

Slovenian asexual community to fill in the semi-structured questionnaire about asexuality. Questions focused on understanding their sexual orientation and identity, experiences of being different, connecting with community, view on sexuality, partnership and family. In some cases, I got the material from informal Internet messages. I found the first four respondents in the 2009 within the frame of the research for my thesis about asexuality (see Kovačič, 2010). I found three respondents through Slovenian Asexual Forum (Aseksualnost, 2009-2012), and then with the agreement of the forum administrator I posted a request for the questionnaire cooperation on July 21st. I came across one respondent on one of Slovenian forums where a debate about asexuality emerged. I wrote private messages to all that somehow indicated to be asexual. Cooperation in the research was anonymous and all the names were changed. Andraž (19 years) and Jelena (24 years) were university students; Samo (27 years) was a student of technical school. Only Zarja (52 years) had university education and a regular job.

In the beginning of 2012 I did a research among the members of Slovenian asexual community about strategies of facing stigma and aphobia[4] (see Kovačič, 2012a). Thus I sent the same questionnaire to three people: Sonja, university student (20 years), Jure, university graduate (24 years) and Pika (52 years) with university education. I found the last two respondents, Ana (20 years) with technical education and Lara (26 years) with finished Masters Degree, through a new Slovenian forum about asexuality (Aseksualnost, 2012-2013). I sent them an identical questionnaire in December 2012 by email. All five of them sent the questionnaire back to me within one month.

I collected statements of nine respondents that considered themselves asexual and am aware that I have a small sample size. All of them were active on the Internet, which connects them to a specific population that is most reachable to the researchers (see Prause and Graham, 2007; Brotto et al., 2010; Scherrer, 2008). 2/3 of them were students. My research is therefore not representative for all asexual orientations and identities.

Application of Troiden's model to asexuality

I combined respondents' statements and tried to understand them with the help of Troiden's model of homosexual identity formation. I chose Troiden's model because in comparison with other older models, this one is complete and at the same time broad enough to allow application and comparison to other forms of sexual identity. In the following lines, I will present some citations to illustrate the process.

1. Sensitization. The sensitization stage appears in the period before puberty, when gay males and lesbians assume they are heterosexual or maybe they do not think about it at all. In this period, they obtain certain social experiences and notice they are different from others. It is important to state that the meanings to these childhood experiences

[4] I defined aphobia as a specific form of discrimination and violence faced by asexuals on the ground of their sexual orientation. Aphobia may originate form hatred or fear of asexuality and can lead to various forms of discrimination and violence against asexual individuals. The term follows a form of related terms such as homo-, bi- and trans-phobia (Kovačič, 2012a, p. 114).

are added later in life. It is an essential element but not a sufficient condition to adopt homosexual identity (Troiden, 1998, p. 266).

Lara explained: „*My opinion is that asexuality is imparted /.../ at least in my case. /.../ I was involved with sexuality too much during childhood, considering my age, it interested me on a theoretical level /.../ - I was watching porn movies before they could even prove useful to me just because they were interesting /.../, looking for sex toys of my parents and relatives /.../. Maybe I am asexual because I was so different from people who were involved in these acts (I was a child, they were grown-ups), and I was brain-washed, I lost capability to identify with them and it always seemed they are doing something that is not for me and sex is for other people.*" (31/12/2012)

Samo described his childhood in a completely different way: „*Main signs that indicated my asexuality were shyness, disinterest in touch, kisses, closeness and later sexuality. I didn't consider it as unusual because as an asexual you simply don't have a need for it. I was less social because I didn't feel any real connection to other children, they were simply different from me.* " (28/4/2010)

All my respondents recalled childhood moments that led them to become asexual. Some were seeking reasons for their asexuality, others described certain psychological and social characteristics that made them different from others.

2. Identity confusion. Gay males and lesbians start to perceive their behaviour and feelings during adolescence in terms of homosexuality, and start thinking of themselves as potentially homosexual. This leads to dissonance in the existing self-image and to identity confusion (Troiden 1998: 267).

Samo was convinced he was homosexual from the age of twelve: „*I liked women because I suppressed my feelings and was trying to convince myself it was true. At the age of 22, I realized that I don't feel attraction toward women and thought I was gay. I went through a tough sexual identity crisis. After six months I realized, I am not attracted to men and I was really relieved at the time. Nevertheless, it seemed unusual that I don't feel any attraction neither for female nor for male gender. Then I found something about asexuality on the Internet and discovered what I really was.*" (28/4/2010)

The majority of my respondents concluded that they are heterosexual at first, and later homosexual. Some of them also reported about bisexual and/or transsexual identification before asexual identification took over. As Troiden stated, meanings of feelings and activities are not self-evident. Before individuals identify themselves in terms of certain social state or category, they have to become familiar with this social category first and learn which activities and feelings it represents (1998, p. 265).

Identity confusion is caused by the following factors (Troiden, 1998, p. 267-268):

2.1 Altered perceptions of self. Individuals transform their existing self-image from socially different to self-perception as sexually (genitally and emotionally) different (Troiden, 1998, p. 268).

„*/.../ I knew only that I don't want to be like women around me. I didn't want*

to be a woman who lives to find a guy and have children. I also knew that I wasn't a lesbian because I wasn't attracted to women. Well, I wasn't attracted to men either but I somehow convinced myself under the influence of society that I like them at least from afar." (Zarja, 11.8.2009) As Zarja told me, she fell in love with some men ''but as soon as she sensed they will start to get physical, she retreated" (31/12/ 2009).

Some of my female respondents reported that they could not identify themselves with the majority of women around them. They stressed the important influence of social expectations that every woman has to find a sexual partner and have a family.

2.2 The experience of heterosexual and homosexual behaviour. Homosexuals in comparison to heterosexuals express greater variability of sexual feelings and behaviours during their childhood and adolescence. Most gay males and lesbians experience heterosexual as well as homosexual behaviour (Troiden, 1998, p. 268).

Asexuality greatly affected Zarja's relationship „*I can see this only now when I look back to the only relationship that I had with a woman for quite some years. There was a lot of persuading and explaining, quarrelling and hard words until after a few years I finally decided not to force myself into sexual intercourse just to please her.* " (31/12/2009)

Only two of my female respondents had an experience of a long-term relationship. One of them was in a heterosexual relationship and the other in a homosexual relationship. They both described sexuality as one of the most problematic elements of a relationship, especially after the infatuation faded. Their decision that they will not practise sexuality just for the sake of their partners was one of the reasons that led them to part. Their experiences fit with the finding that relationships today are often equalled with sexual relationships (see Apfelbaum, 1984; Rothblum and Brehony, 1993). If there is no sexuality, a relationship is often marked for unreal or abnormal. Individuals that are deeply emotionally connected and do not practice sexuality are in western civilization defined as friends. It is hard to imagine a relationship without sex or a friendship that includes sex. Asexuals with their feelings and desires question the definition of a relationship and its self-evident connection with sexuality.

2.3 Stigma linked to homosexuality. Homosexuality hinders or even totally prevents discussing sexual desires, feelings and behaviours. Social condemnation of homosexuality leads to a feeling of guilt, secrecy and difficulty in getting to know other homosexuals (Troiden, 1998, p. 268). „*Because of social norms and consequently pressure /.../ a woman has to have a boyfriend, marry him and have children*" Ana explained (7/12/2012).

All of my respondents, especially women, reported on social expectations and pressure regarding relationships and having a family. Because they did not relate to this pattern, they reported on hiding their asexuality. Heteronormativity is a whole of social norms that are based on binary man-woman opposition and all people are assumed to be heterosexuals. Those, whose feelings, desires and behaviours do not fit within heterosexual norms are viewed as abnormal and become a target of social condemnation. Connecting asexuality with physical and psychological disorders is another reason why

a majority of my respondents conceal their asexuality in most situations.

2.4 Lack of information about homosexuality. People identify with only those social categories that are familiar to them, have enough information on and are convinced that members of a certain group share enough common characteristics (Troiden. 1998, p. 267-268).

Zarja read about asexuality for the first time „*long time ago when I was still in high school or at the beginning of university. The word was mentioned in some magazine, where a psychologist answered to a letter and described different sexual orientations: heterosexual, homosexual, bisexual and asexual. I remember that the word asexuality instantly caught my eye and quickly vanished when I read that asexuals are the most unhappy and lonely people among all the mentioned orientations. I think this was the first time I intuitively knew that this is my orientation, but this remark about unhappy and lonely life affected me a lot. Of course, I didn't want to belong to the most unhappy people on Earth, therefore I completely forgot about asexuality after this.* " (31/12/2009)

Troiden wrote in the 80s that lack of information about homosexuality is becoming a thing of the past. According to one research from that time, homosexual women and men in western societies got familiar with the real meaning of the word homosexual between 16 and 17 years of age (Riddle and Morin, 1977). On the contrary, most of my respondents heard about asexuality for the first time during their studies, which is around 20 years of age or later. Internet was the media that turned out to be crucial when searching for satisfactory information about asexuality. Wider society and medical experts do not acknowledge asexuality as a sexual orientation, which affects the sense my respondents have about their sexual feelings. Many, especially women, sometimes doubted their asexuality.

Troiden divides typical responses for identity confusion into five strategies: strategies of denial, repair, avoidance, redefinition, and acceptance (1998, p. 269-270).

2. a Strategy of denial marks concealment of one's feelings, fantasies and activities. This strategy was also used by one of my respondents who was not satisfied with his own sexual orientation. For this purpose, Samo formed a socially more appropriate belief - that he liked women. By doing this, he got rid of unpleasant feelings that were brought up by unwanted emotions: „*Immediately after noticing that something was not right, I started to suppress and hide my emotions, and I formed my own belief that I liked women and thus I didn't even suspect that I could be different from others*" (28/4/2010).

2. b Strategy of repair includes seeking professional help when an individual tries to get rid of unacceptable sexual desires, fantasies and activities (Troiden, 1998, p. 269). I have not noticed this among my respondents.

2.c Strategy of avoidance includes a right definition of one's own feelings as homosexual. Because an individual does not believe that these feelings are acceptable, he is trying to avoid them (Troiden, 1998, p. 269). Troiden describes many strategies of avoidance - plunging into heterosexuality. An individual enters a heterosexual relationship to diminish his own unwanted erotic feelings (1998, p. 269-270). My

respondent, who was not satisfied with his sexual feelings, believed that he will have great difficulty finding a suitable partner for having a family and children. He considered it a sign of normality and happy life; on the other hand, he considered his asexuality as a restriction and a source of unhappiness. In order to achieve happiness he tried to hide his asexuality from others. Unlike his sexual and romantic preferences, he tried to find a female partner and play a role of a heterosexual male.

I could not find any examples of Troiden's following five strategies of avoidance among my respondents – inhibiting homosexual interests, limiting contacts, limiting excess to information, adopting anti-homosexual postures and escapism (1998, p. 269).

2. d Strategy of redefinition includes redefining behaviour and feelings to more conventional terms, and can be manifested in different strategies:

- Bisexual strategy. An individual believes that he is bisexual or he experiences homosexual and heterosexual desires at the same time, respectively (Troiden, 1998, p.270). During identity confusion, some of my respondents believed that they were bisexual. None of them identified as bisexual after facing the definition of asexuality.

- Temporary-identity strategy. An individual thinks that his homosexuality is transitional. He thinks that it is a phase in a sexual development and that he is not really homosexual (Troiden, 1998, p. 270).

„*Usually, I avoid labels because it seems that none describes me as a whole, and because I believe that sexual and romantic orientation can be fluid. Nevertheless, I would, if I had to choose a single label, label myself as asexual because I am not sexually attracted to anyone.*" (Sonja, 21/2/2012)

Two of my respondents described their feelings of sexual attraction and/or sexual desire as asexual and felt connected with asexual community, although they avoided a fixed asexual identity. One person claimed that his feelings about sexuality will change through time. Someone else avoided identification because none of the existing social categories described him. They both reported strong social pressure that forces them to choose a fixed sexual identity. On the one hand, avoiding choosing one can be interpreted as one of the strategies of facing stigma (see Kovačič, 2012b). On the other hand, it can be a realization of a queer theory. The latter, by turning away from the heterosexual norms and sexual binarity, allows the possibility of changing sexual orientation and identity through time and place.

Troiden describes two more approaches with the strategy of redefinition – situational and special case strategies (1998, p.270) – which I didn't detect in my analysis.

2.e Strategy of acceptance includes individual's admission that his feelings, fantasies and practices are potentially homosexual. He tries to find additional information that would confirm or reverse his assumptions. He starts to connect his differences with a homosexual social category (Troiden, 1998, p. 270). All my respondents described their sexual feelings with the term asexuality, which is described as partial or complete lack of experiencing sexual attraction and/or sexual desire.

3. Identity assumption. This stage of homosexual identity formation occurs during late adolescence or after it. The new identity becomes the individual's own identity. He begins to present himself as such to others. This stage is characterized by individual's self-definition as homosexual, identity acceptance and tolerance, asociating with other homosexuals, exploration of the homosexual subculture and homosexual experiences. Gay males define themselves as homosexual especially in the context of sexual interactions and lesbians in the context of affectionate emotional attachments to other women. An important part is also establishing and keeping contacts with other homosexuals. The ones that did not have such contacts, rarely achieve the last stage of accepting homosexual identity (Troiden, 1998, p. 270).

„/.../I am a coadministrator of Slovenian asexual forum and I attend meetings monthly" explained Sonja. ''Both offer the oportunity to discuss certain topics in a certain way that I would not be a part of otherwise. Due to affiliation to the group, I finally accepted my orientation as a positive thing /.../." (21/2/2012)

All respondents reported that Internet sites, forums and blogs about asexuality have a significant role because they allow them to exchange opinions and to meet other asexuals. Some pointed out that taking part in the asexual community helped them to accept their asexuality as a positive thing.

Troiden states that individuals are faced with the problem of stigmatization when they accept homosexual identity (1998, p. 272-273) and a feeling of alienation (1998, p. 272). Due to lack of space in this paper, I will not discuss this topic (for strategies of facing stigma and phobia see Kovačič, 2012a).

4. Commitment. In the last stage of identity redefinition, especially acceptance of homosexuality as a satisfying life style, and entrance into a same-sex relationship are significant. Commitment to a new identity shows itself internally as well as externally. Internal indicators are perception of homosexual identity as individual's own, and satisfaction and uniting sexual and emotional elements of a relationship. External indicators of commitment to a new identity are entering a homosexual relationship, disclosing homosexual identity to others and changing strategies of stigma-management. Commitment stage changes according to time, place and context (Troiden, 1998, p. 273-275). In this period, gay males and lesbians begin to adopt one of the following strategies:

4. 1 Strategy of covering. An individual is willing to admit he is homosexual but he is trying to conceal it from the wider public. By doing this, he is trying to keep his respect. He is looking for sexual gratification and emotional support from other homosexuals. He discloses his homosexuality to persons significant to him (Troiden, 1998, p. 275).

Lara disclosed herself as asexual to: *„My parents – because they were bothering me too much with questions about relationships; my friend – as a test if she would believe me; asexual group at Legebitra; a colleague – he is probably an asexual aromantic.*" She added: *„If heterosexuals ask me about relationships, I tell them I am a lesbian and they stop asking because they are not informed enough to set me up with a date, and if*

members of LGBT ask me about it, I usually say that I am not interested at the moment and that I am occupied with my career." (31/12/2012)

All my respondents, especially those who are satisfied with their asexuality, disclosed themselves to people significant to them. However, a majority do not reveal their sexual orientation or identity in certain situations. What is more, two of my respondents came out to the Slovenian LGBT group as homosexual during the identity confusion, however, after the asexuality identification, they started to conceal their asexuality from the same audience. It is self-evident that for most of my respondents homosexuality is less stigmatized than asexuality.

4. 2 Strategy of avoidance without hiding. Individuals neither disclose their homosexuality nor deny it. Their sexual orientation seems irrelevant. They only reveal it to people who are significant to them. They are a part of homosexual subculture (Troiden, 1998, p. 275). For respondents that are active in the asexual community, the following strategy is more important than this one.

4.3 Strategy of adaptation. An individual considers his homosexuality as a virtue and source of pride. He tries to inform others about homosexuality in many different ways (Troiden, 1998, p. 275).

„At the moment, I am a coadminstrator for the Slovenian asexual forum and am managing a talk group about asexuality that includes a majority of members of our young forum. /.../ I regularly /.../ keep track about most important asexual blogs /.../ and then sometimes publish translations on Slovenian forum. I manage the organization of meetings and publish abstracts and my impressions on the forum, so that sexpositivism and its beliefs become accessible to everybody." explained Jure. *„Although I describe my role in the community as a task, it is not so much about moral duty. It is more about the personal satisfaction to help to improving the world in which I live in, and a form of self-therapy because it feels good to be around people who think like me."* (Jure, 11/2/2012)

Troiden's model review

Because Troiden's model was based on a research about gay males, it turned out to be deficient for my research. One of its main shortcomings is the brief debate about relationships. According to Troiden, the fusion of homosexuality and emotions into a reasonable whole is one of the most important indicators of commitment to homosexual identity and a way of life (1998, p. 273). People of a certain gender are considered as objects of sexual and romantic attractiveness and as potential life partners.

As experiences of asexuals from my research show, the question of relationships is much more complex. Although they did not feel sexual attraction and/or desire to have sex, the majority of them wanted to be in a relationship. Their notion of a partner and a type of a relationship differ a great deal.

Jure, who did not want to define himself, explained: *„After all, I am in a pretty unusual relationship with a girl that I know from the asexual talk group. The easiest way*

to describe this relationship would be queer-platonic, which means somewhere between romantic and platonic, and almost in every way contradicts the generally accepted rules of a relationship. For example, our relationship is not sexual and it allows the possibility of non-exclusiveness. We are both satisfied with this situation /.../." (11/2/2012)

„I wish for an asexual partner of any sex but due to my age there is little hope that I might find one. Asexuality alone is not grounds enough for a relationship. A couple has to have common interests, similar point of view, similar values and physical attraction as well. Even though the emotional element in a relationship is the most important to me, I also have to like the person physically /.../" said Zarja who describes herself as biromantic (31/12/2009).

„I think the most important thing in a relationship is that you get along with the person and that you are a friend to each other. Appearance, especially sexual attractiveness, is not important. Gender is also not important" explained Jelena, who identifies herself as aromantic. *„I don't really think about a partner. I was never in love and I don't feel like a part of me is missing /.../. In case I meet someone with whom I would get along and sexuality wouldn't be important to them, I would consider having a relationship with that person."* (Jelena, 14/1/2010)

My respondents pointed out various important elements of a potential partner or a type of a relationship. To some of them, gender of the partner plays an important role, to some, social and psychological characteristics are more important, and others look for a sense of aesthetic and/or romantic attraction. They had different opinions about the role of sexuality in a relationship and about their capability compromising on this topic.

For the majority of people, the term sexual orientation expresses an individual's general inclination to look for a sexual and romantic partner of a certain gender. Lisa M. Diamond thus names it more correctly as the sexual-romantic or the relationship orientation (2003, p. 174). In order to include their desires in this way of thinking about relationships, asexuals created a category of romantic attractiveness. It expresses a desire or a need to seek a partner and establishing relationships based on emotional criteria. Romantic relationship gives partners a sense of connection, intellectual and emotional closeness.

Asexuals do not experience sexual attraction and/or a desire for sexuality, they refer to partner's gender with the sense of romantic attractiveness. Many researchers distinguish between romantic and aromantic asexuals (Brotto et al., 2010; Scherrer, 2008; DeLuzio, 2011; Carrigan, 2001). I noticed this division with my respondents as well. Romantic asexuals distinguish between hetero-, homo-, bi- and pan-romantic asexuals. Heteroromantic asexuals desire a romantic relationship with a person of an opposite sex, homoromantic asexuals with a person of the same sex, etc. Those who define themselves as nonromantic, do not tend to have a romantic relationship but point out the significance of friendships. Not all asexuals find themselves within this division or do not agree with it.

Conclusion

Asexuals are a sexual minority that based on partial or complete lack of sexual attraction and/or sexual desire describe their sexual orientation as asexual. Applying their life experiences to Troiden's model of homosexual identity formation shows that within heteronormative society asexuals face stigmatisation as well. Based on sexual orientation, they build a process of sexual identity transformation that can be researched through several ideal-type stages. Although they share many similarities with homosexuals, the way they comprehend romantic attraction and sexuality within relationships is specific to asexuals.

Considering all this, I also want to describe the three fields that are in my opinion worth further investigation. Firstly, the intersection of romantic and sexual attraction seems self-evident to majority. Asexuals' experience show that desires and needs for a relationship are influenced by complex psychological and social processes that are not always accordant and do not influence all individuals the same way. Secondly, as evident from previous claims, sexuality for some asexuals, especially the ones in relationships, is not an unknown concept. Different ways of practising sexuality are dependent on with whom an asexual establishes contact with, what kind of preferences both have about sexuality and how they are they willing to adjust. It would be useful to research what kind of role sexuality has in different relationships that are led by asexual individuals, and how both partners interpret it. I am also wondering whether it would be necessary to form a model of asexual orientation formation that would include specific experiences of asexual individuals and help us better understand practices and processes that are specific to them and those that they share with people of other sexual and romantic orientations.

REFERENCES

Alderson, K. G. (2003). The ecological model of gay male identity. *The Canadian Journal of Human Sexuality*, 12(2), 75-85.

American Psychological Association (2010). *Sexual orientation and homosexuality*. Retrieved February 6, 2013 from: http://www.apa.org/helpcenter/sexual-orientation.aspx

Apfelbaum, B. (1984). Sexual reality and how we dismiss it. Paper presented as part of panel What is sex for?, Annual meeting of American Association of Advancement of Science. San Francisco State University, November 1984. Retrieved from http://www.institutdelafamillegeneve.org/sexualreality.htm

Aseksualnost (2009-2012). Retrieved February 6, 2013 from: http://nemejebat.mojforum.si/nemejebat-about45.html

Aseksualnost (2011-2013). Retrieved February 6, 2013 from: http://asslo.mojforum.si/

Asexual Visibility and Education Network (2001-2012). Retrieved February 6, 2013 from: http://www.asexuality.org/home/

Barkey, B. R., Perelman-Hall, T. & Kurdek, L. A. (1990). The multidimensional scale of sexuality. *Journal of Homosexuality,* 19(4), 67–87.

Bogaert, A. F. (2004). Asexuality: Prevalence and associated factors in a national propability sample. *Journal of Sex Research,* 41, 279–287.

Brotto, Lori A., Knudson, G., Inskip, J., Rhode, K. & Erskine, Y. (2010). Asexuality: A mixed-methods approach. *Archives of Sex Research*, 39, 599–618

Brown, T. (2002). A proposed model of bisexual identity development that elaborates on experiential differences of women and men. *Journal of Bisexuality,* (2)4, 67-91.

Brumen, B. (2000). *Sveti Peter in njegovi časi: Socialni spomin, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter.* Ljubljana: Založba /*cf.

Carrigan, M.(2011). There's more to life than sex? Difference and commonality within the asexual community. *Sexualities,* 4, 462–478.

Cass, V. C. (1979). Homosexual identity formation: A theoretical model. *Journal of Homosexuality,* 3, 219-235.

Chapman, B. E. in Brannock J. C. (1987). Proposed model of lesbian identity development: An empirical examination. *Journal of Homosexuality,* 14(3-4), 69-80.

D'Augelli, A. R. (1994). Identity development and sexual orientation: Toward a model of lesbian, gay, and bisexual development. In E. J. Trickett, R. J. Watts & D. Birman (Eds.), *Human diversity: Perspectives on people in context* (pp. 312-333). San Francisco: Jossey-Bass.

Dank, B. M. (1998). Coming out in the gay world. In P. M. Nardi & B. E. Schneider (Eds.), *Social perspectives in lesbian and gay studies: A reader* (pp. 230–245). London, New York: Routledge.

DeLuzio, C. J C. (2011). Theoretical issues in the study of asexuality. *Archives of Sexual Behaviour*, 40, 713–723.

Diamond, L. M. (2003). What does sexual orientation orient? A biobehavoral model distinguishing romantic love and sexual desire. *Psychological Review*, 1, 173-192.

Erić, L. (2011). Seksualne disfunkcije. Ljubljana: Hermes IPAL, Založba Instituta za psihološko astrologijo in psihoanalizo.

Hamilton, M. A. & Strizhakova, Y. (2004). Homosexuality and Homophobia: Toward a Casual Model of Asexuality. Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, New Orleans Sheraton, New Orleans, LA Online. Retrieved from http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/1/2/8/9/pages112895/p112895-1.php

Hietpas-Wilson, T. (2007). *Sexual minority adolescents' sexual identity: Prevalence, disclosure, self-lableing, fluidity, and psychological Well-Being* (Unpublished doctoral thesis). Kansas City: University of Missouri. Retrieved from http://books.google.si/books?id=RGUa5XV8lgIC&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Johnson, M. T. (1977) Asexual and Autoerotic Women: Two invisible groups. In H.L. Gorchros & J. S. Gochros (Eds.), *The Sexually Oppressed (pp.* 96–108). New York:

Associated Press.
Kim, E. (2011). Asexuality in disability narratives. *Sexualities,* 4, 479–493.
Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B. & Martin, C. E. (1948). *Sexual Behavior in the Human Male.* Philadelphia, London: Saunders.
Kinsey, A. C. (1953). *Sexual behaviour in the human female*. Philadelphia, London: Saunders
Kovačič T. (2010). *Seks? Ne, Hvala!: Aseksualnost kot spolna praksa, usmeritev in identiteta* (Unpublished diploma). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
(2012a). Asexuality: A sexual orientation or an unpleasant medical condition? In N. Škof (Ed.), *Horizons of otherness* (pp. 55-71). Gornja Radgona: A priori.
(2012b). Biti aseksualen v heteronormativni seksualizirani družbi: Individualne in skupinske strategije soočanja s stigmo. *Etnolog,* 22, 111-127.
McDonald, G. J. (1982). Individual differences in the coming out process for gay men: Implications for theoretical models. *Journal of Homosexuality,* (8)1, 47-60.
Nurius, P. S. (1983). Mentah Health Implications of Sexual Orientation. *The Journal of Sex research,* 2, 119–136.
Plummer, K. (1996). Symbolic interactionism and the forms of homosexuality. In S. Seidamn (Ed.), *Queer theory / Sociology* (pp. 64-82). Oxford: Blackwell.
Poston, D. L. & Baumle, A. K. (2010). Patterns of asexuality in the United States. *Demographic Research*, 509-530. Retrieved from http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol23/18/23-18.pdf
Prause, N. & Graham, C. A. (2007). Asexuality: Classification and caracterization. *Archives of Sexual Behavours,* 36, 341–356.
Riddle, D. I. & Morin S. F. (1977) Removing the stigma: Data from individuals. *APA Monitor*, 16, 28.
Rohden, F. (2010). Gender differences and the medicalization of sexuality in the creation of sexual dysfunctions diagnosis. *Estudos Feministats,* 5. Retrieved from http://socialsciences.scielo.org/pdf/s_ref/v5nse/scs_a02.pdf
Rothblum, E. D & Brehony, K. A. (1993). *Boston marriages: Relationships among contemporary lesbians.* Amherst: University of Massachusetts Press.
Scherrer, K. S. (2008). Coming to an asexual identity: Negotating identity, negotating desire. *Sexualities*, 5, 621–641.

Sperry, L. (2008). *Spolnost, duhovništvo in Cerkev.* Celje: Celjska Mohorjeva družba.
Storms, M. D. (1980). Theories of sexual orientation. *Journal of Personality and Social Psychology,* 5, 783–792.
Tiefer, L. (1996). The medicalization of sexuality: Conceptual, normative, and professional issues. *Annual Review of Sex Research,* 7, 252-282. Retrieved from http://mph.ufl.edu/files/2012/01/session4jan22Tiefer1996.pdf
Troiden, Richard (1998) A model of homosexual identity formation. In P. M. Nardin & B. E. Schnieder (Eds.), *Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies: A Reader*

(pp. 261-278). London, New York: Routledge.

Ule, M. N. (2000). *Sodobne identitete: V vrtincu diskurzov.* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Weeks, J. (2007). Necessary fictions: Sexual identities and the politics of diversity.' In K. E. Lovaas & M. M. Jenkins (Eds.), *Sexualities and Communication in Everyday Life: A Reader* (pp. 41–53). Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.

Yarhouse, M. A. & Tan, E. S. N. (2004). *Sexual identity synthesis: Attributions, meaning-making and the search for congruence*. Lanham, MD: University Press of America.

SOURCES

Ana (7.12.2012). Questionnaire.

Andraž (7.8.2009). Questionnaire.

Jelena (14.1.2010). Questionnaire.

Jure (11.2.2012). Questionnaire.

Kuhar, R. (2001). *Mi, drugi: Oblikovanje in razkritje homoseksualne identitete.* Ljubljana: Založba ŠKUC.

Lara (31.12.2012). Questionnaire.

Samo (28.4.2010). Questionnaire.

Sonja (21.2.2012). Questionnaire.

Pika (25.2.2012). Questionnaire.

Zarja (31.12.2009). Questionnaire.

(11.8.2009). Personal correspondence.

Драган Стефановски[1]
(Филозофски факултет, Институт за социологија, Скопје)

GLOBAL ILLUSIONS IN THE POST-SOCIALIST SOCIETIES

The integration of the modern values in the post-socialist countries began in the process of transition facing a complicated situation for replacement and altering the traditional values with new social values, brought about by specific changes in the society. This paper will allow a realistic picture of the Macedonian society in the past two decades in terms of globalization. Believing in the transitional illusion of its success, a large part of the population has faced a nightmare in everyday life, facing unemployment and poverty. A more intensive integration of the global values in the Macedonian society began in the period of post-transition, by integrating the values of a consumer society, and acknowledging the meaning and the desirability of the foreign direct investments and the free global market. The modern urban society has faced a multitude of challenges through changes which have occurred in the urban culture and the urban lifestyle along with changes that occurred in the socio-economic situation in the Macedonian society.

Keywords: globalization, transition, post-transition, society, foreign direct investments.

Вовед

Раните девеесети години на дваесетиот век во Р. Македонија беа исполнети со оптимизам, илузионизам, утопизам, разочарување и песимизам. Транзицијата го означи преминот од веќе истрошениот социјализам кој се наоѓаше во криза со новиот за овие Балкански простори капитализам. Општествените тенденции кои за прв пат се забележаа на почетокот на девеесетите години на XX-век, ги интегрираа промените кои што настанаа во пост-социјалистичките општества. Патот на промените започна со навлегувањето на глобалните општествени вредности, кои извршија еволуција на целото општество.

Две децении одбележани со илзуии во општеството, транзиционен и глобален судир на два политички системи социјалистичкиот и капиталистичкиот како и конфликт на системот на вредности, судир кој настана во транзицијата, на остатоците на стариот со почетоците на новите тенденции во општеството.

Транзицијата во случајот на Република Македонија означува еден мошне болен општествен период во кој настанаа социо-економски проблеми за дел

[1] draganstefanovski@hotmail.com

од населението во македонското општество. Процес кој би требало да е сосема јасен и симплифициран во реалноста прерасна во комплексен процес кој во македонското општество предизвика уште поголеми последици. Пред се станува збор за сомнително изведен процес на приватизација, без постоење на стратегија како таа да биде реализирана во отсуство на од овој домен соодветна законска регулатива.

Кога зборуваме за појава на социо економските проблеми во Република Македонија, сврзани со периодот на транзицијата, пред се мислиме на максимално зголемената стапка на невработеност, падот на животниот стандард, што сам по себе водеше и кон зголемен индекс на сиромаштија.

Постсоцијалистичките земји или кралството на илузијата и разочарувањето, се место каде се раѓаат многу надежи, оптимизам но и место на пропаднати идеи, идеали и соништа кои се составен дел од урбаното секојдневие на постсоцијалистичките општества, утра исполнети со оптимизам , пладневен реализам , вечери исполнети со разочарување и песимизам.

Интегрирањето на глобалните вредности и дел од благодетите од глобализацијата пред се повеќе можеме да ги почувствуваме со почетокот на постранзициониот период во кој забележително е привлекувањето на странските инвестиции како една од можностите за подобрување на општата економска ситуацијата во општеството. Во современото општество под влијание на процесот на глобализација се забележува продорот на потрошувачкото општество и култура. Од друга страна паралерниот процес на глобализацијата со која, сакале ние или не, се соочи Р.Македонија придонесе за континуиран продор на културата на потрошувачко општество.

Општествената ситуација во Република Македонија

Македонското општество во последните две децении се сретна со мноштво од предизвици. Почетокот на процесот на транзиција, како и во сите други пост-социјалистички општества, се соочи со предизвикот на трансформација на општеството и општественото уредување. Промените започнаа со преминот од монопартиски во мултипартиски политички систем како и промените во економската сфера поточно отфрлање на дотогашното централно планирање и прифаќање на пазарната економија. Но „ непознатите“ патишта по кои минуваа речиси сите транзициони земји со себе донесоа неправда, зголемена стапка на невработеност, пад на животниот стандард, сиромаштија, диспропорција на поседот на капиталот помеѓу општествените слоеви, дополнително раслојување и зголемување на социјалните и економските разлики меѓу припадниците на различните општествени слоеви. Нов производ на процесот на транзиција речиси во секоја земја е појавата на олигарси кои настанаа пред се од добро ситуираниот слој од редовите на стопанствениците од претходниот општествено економски и политички систем, кој без „ пардон“ ги искористија во еден миг (не) постоечките

слаби регулативи при приватизацијата.

Во меѓувреме во брзата приватизација се раздадени стотина милијарди долари највредни имоти од овие земји,стварајќи нова класа на олигарси кои ги извлекоа парите од земјите многу побрзо од приливот на милијарди кои ММФ ги влеваше како помош (Stiglitz,2009,стр.59).

Зората на демократијата ги означи промените и трансформациите кои што настанаа во општеството.Нејзината појава во него значеше појава на плурализмот,претприемачкиот дух како и невладиниот сектор. Демократијата во една земја се одликува со егзистенцијата на слободата за формирање и членување во организации од различен општествен карактер, права загарантирани од страна на општеството. Со интегрирањето на демократските вредности се отвори можноста за организација на демократски плуралистички избори. Промените во политичкиот систем беа изведени во пократок временски интервал за разлика од истите во сферата на економијата односно приватизацијата на државните претпријатија.

Постсоцијалистичката трансформација на поредокот претставува процес на постепено преминување од централно планирано социјалистичко стопанство, засновано на доминацијата на државната сопственост на средствата за производство и бирократско регулирање, кон капиталистичко стопанство на слободен пазар, засновано на доминација на приватната сопственост и на либералното дерегулирање(Колодко, 2004, стр.20).

Посебен интерес уште од почетокот на транзицијата привлекуваше и политичката ситуација на внатрешен и надворешен план во Република Македонија. Надворешната политика од осамостојувањето беше и сеуште е насочена кон воспоставување на пријателски односи со земјите од соседството, но и со останатите земји во светот.

Во политичка смисла почетоците на плурализмот во Република Македонија ги забележуваме со формирање на поголем број на политички субјекти. Во последната декада доаѓа до окрупнување на политичките партии на десните сили на чело со ВМРО-ДПМНЕ и левите околу транзиционата СДСМ, додека политичката борба кај албанскиот блок се води помеѓу ДУИ и ДПА.

Република Македонија од осамостојувањето започна да го чекори евро-атланскиот пат за интегрирање на земјата во меѓународните институции,пат кој беше и е попречен од страна на Република Грција со наматнување на прашањето околу името на нашата држава. Од тие причини Република Македонија сеуште неможе да ги исполни своите демократски права за зачленувањето во ЕУ и НАТО и покрај исполнетите критериуми за членство.

Транзицијата во Република Македонија траеше мошне долг временски период официјално до 1999 година. Периодот на транзицијата донесе мноштво од неволји за македонското општество чии последици се препознатливи и денес во високата стапка на невработеност, нискиот животен стандард, сиромаштијата

која е се поприсутна кај добар дел од македонското население. Постранзиционите општества сеуште го бараат излезот од проблемите кои произлегоа од неправилно изведениот процес на приватизација. Приватизацијата на државниот капитал започна без јасен модел за начинот на кој таа ќе биде реализирана, така што сеуште кај дел од научната фела се поставува прашањето дали вака изведената приватизација беше намерно спроведена со цели скриени во нејзината позадина за своевиден вид на задкулисни игри, или пак грешките кои беа направени од незнаење и аматеризам на луѓето кои ја водеа без претходно да бидат донесени соодветни закони, неопходни за правилно и нормално одвивање на процесот.

На почетокот, тогашната владеачка гарнитура произлезена од поранешната комунистичка партија но сега со префиксот на демократизацијата на луѓето кои беа на власт и во претходниот режим, беа со мнение дека процесот ќе се одвива кратко време и од кој сите ќе имаат одредена корист. Оваа илузија за процесот на транзиција и приватизацијата во неа се сруши мошне брзо, поточно со почетокот на бројните стечајни постапки на претпријатијата кои дотогаш беа државни, а со кои секојдневно се зголемуваше бројот на семејства со егзистенцијални проблеми, што само по себе доведе и до пад на животниот стандард. Продажбата на државните претпријатија извршена по багателни цени,овозможи новите споственици да воведат своја политика препознатлива во„ситнење“ на стопанските капацитети рефлектиран во процесот на намалување бројот на вработени и пад на животниот стандард.

Новите структури на олигарси кои најчето беа на високи функции и во претходниот систем, во периодот на транзиција значително го зголемија своето богатство, етаблирајќи се како фактори и во новиот општествен систем претставувајќи се како елита, која е во можност да ги креира односите во општеството, но кои примарно одат во нивна корист.

Република Македонија како според својата географска локација, така и според низа релевантни обележја во однос на настаните што се случија, а и сеуште се случуваат во неа, може да се вброи во оние држави коишто крајот на дваесетиот и почетокот на дваесет и првиот век ќе го одбележат со една општоприфатена, иако премногу глобална и докрај прецизно дефинирана од сциентистички аспект дијагноза „земји во транзиција“ (Печјарески и Роческа, 1998,стр.53-54).

Треба да напомнеме дека процесот на глобализација сакале ние, или не, навлегува во секоја општествена пора.Современото урбано општество е глобално општество во кое се живее водејќи глобална политика, глобална економија и култура, глобална екологија, со еден збор денес се е глобално.

Процесот на глобализација во Р.Македонија започна речиси истовремено со процесот на транзиција, а поинтензивно со почетокот на посттранзициониот период во кој се позастапени се вредностите на глобалното општество.

Секако дека глобалните проблеми не се забележливи со ист интензитет во секоја сфера во општеството, но истите се одвиваат, интегрирајќи ги своите вредности,кои дополнително водат кон раслојување во општеството. Првиот

бран на раслојувањето започна со процесот на транзиција, а вториот значително поинтензивен во постранзициониот период во кој сосема разбирливо се поголем замав земаат глобалните вредности. Благодетите од глобализацијата повеќе се искористуваат од страна на добро ситуираните слоеви во македонското општество кои во целост ги користат нејзините придобивки. Истите полесно го усогласуваат системот на вредности во кои ги интегрираат вредностите на глобализацијата, пред се промените кои ги донесе во урбаната и потрошувачката култура карактеристична за глобалното општество.

Креирајќи дополнителна диспропорција помеѓу слоевите во општеството, зголемувајќи ги разликите помеѓу општествените групи, процесот на глобализација ни донесе промена во културата на урбаното живење која ја наметна поотрошувачката култура како пожелна во начинот на живеењесо што предизвика дополнителна социјална исклученост на дел од населението.

Централно место во промената на општествените вредности има економската и политичката моќ која ја поседува една мала група на олигарси, како уште едена тенденција на процесот на глобализација во македонското општество.

Глобализацијата во Република Македонија како и во другите делови во светот се шири на унифициран начин. Истата ги интегрира сопствените вредности ширум светот без разлика на ставовите за процесот во државите каде се интегрираат нејзините вредности. Процесот секојдневно еволуира и забрзано ги интегрира новите вредности во општеството. Во овој контекст во општеството се гради стратегија која е насочена кон прифаќањето на вредностите препознатливи за глобализацијата. Секако дека процесот на глобализација донесе и позитивни вредности за македонското општество особено во последните години во кои забележително е зголемено присуството на странски директни инвестиции, препознатливо во отворањето на производствени погони на мултинационални и транснационални корпорации лоцирани во слободните трговски зони. Инвестициите на овие корпорации позитивно влијаеа пред се во заживување на македонското стопанство како и на планот на намалување на бројот на невработеност, кој број за жал сеуште е меѓу највисоките во постсоцијалистички и транзициони земји.

Глобализацијата разбрана и спроведена преку економскиот процес, ги минимизира трошоците а го максимизира профитот. Дури и малите пазарни ефекти со нивниот соодветен животен стил и потрошувачките навики, можат да очекуваат да бидат поздравени на Волстрит, штом ќе паднат бариерите на океаните и континентите (Бек ,2003 ,стр.56).

Присуството на процесот на глобализација во македонското општество може да го забележиме преку анализата на надворешната политика на Република Македонија, стопанството, присуството на странските директни инвестиции, културата и урбаниот начин на живот.

Современото општество не е исклучок тоа сеуште ги нема променето своите базични вредности борбата за моќ, власт и богатство како вредности преку кои се

утврдува општествената положба.

Социо-економската ситуација во Република Македонија

Последната декада на XX-век го означи почетокот на економските тешкотии на дел од населението во македонското општество. Добар дел од населението негативно го почувствуваа транзициониот процес не само во екстремниот пад на животниот стандарт, туку и во губењето на ,, претходно загарантираните " работни места.

Влошената социо-економска ситуација во општеството беше евидентна, а се поголем дел од населението се соочуваше со прашањето како и на кој начин да ги задоволи своите егзистенцијални потреби. Падот на индустриското производство значеше зголемување на инфлацијата, која во комбинација со ситуација на замрзнат личен доход, значеше и пад на животниот стандард и на вработеното население.

Во економијата се позначаен стана меѓународниот пазар, надворешната трговија и странските директни инвестиции. Од посебно значење за пост-транзиционите земји и економии претставуваат странските директни инвестиции кои овозможуваат раздвижување на економијата како и обезбедување на нови работни места.

Ако глобалните процеси имаат за цел содавање на единствен простор на земјината топка, тогаш сосема е разбирливо каде би можело да биде местото на помалите земји како Република Македонија кои со себе носат слаб индустриски и технолошки развој како и голема стапка на невработеност.

Секако дека своевидна позитивност во поглед стопанските глобални движења од аспект на странски директни инвестиции даваат и позитивните процеси во Република Македонија сврзани со купувањето на имот како и заштитата на приватната сопственост.

Процесот на транзиција според официјалните податоци на ММФ заврши во 1999 година во македонското општество во кое предизвика проблеми кои сеуште и по повеќе од десет години од нејзиното завршување ги чувствуваме.

Гледано од економски аспект глобалните процеси можат позитивно да влијаат на македонското општество пред се во поглед на подобрување на економската состојба на населението, низ лепезата на мерки која истата ги нуди препознатливи во странските директни инвестиции кои сами по себе значат отворање на нови работни места, и ублажување на стапката на невработеност, оживување на стопанскиот развој и динамичност на севкупен општествен план.

Во пост транзициониот период како едно од базичните прашања на кои сеуште се бара одговорот е начинот на кој може да се надминат проблемите кои настануваат и кои се поврзани со социо-економското прашање на населението.

Социо-економските разлики кои настанаа во овој период сеуште се присутни во македонското општество и тие дополнително се продлабочуваат. Проблемот со невработеноста е присутен од претходниот систем и продолжува со поголем

интензитет во транзициониот период каде сеуште е нерешлив горлив проблем. Република Македонија не претставува исклучок и сеуште се бори со „демоните“ од транзицијата: високата стапка на невработеност на работноактивното население, слаб индустриски и стопански развој, пад на животниот стандард како и продлабочување на појавата на сиромаштијата.

Анализата на последиците на транзициониот период во македонското општество ќе ја разгледаме од повеќе аспекти, преку најзначајниот проблем креиран во овој период, високата стапка на невработеност во македонското општество.

Табела 1

Стапка на невработени во Република Македонија изразена во %

Извор:Завод за статистика на Република Македонија

Година	Стапка на невработеност
1993	27.7
1994	30.0
1995	35.6
1996	31.9
1997	36.0
1998	34.5
1999	32.4
2000	32.2
2001	30.5
2002	31.9
2003	36.7
2004	37.2
2005	37.3
2006	36.0
2007	34.9
2008	33.8
2009	32.2
2010	32.1
2011	31.8
2012	30.6

Транзициониот период во македонското општество донесе низа на социоекономски проблеми, кои за жал сеуште се нерешливи, а од кои како најдоминантни секако се високата стапка на невработеност и како нејзина директна последица падот на животниот стандард и појавата на сиромаштија.

Од анализата на податоците за стапката на невработеност презентирани во табелата 1, податоци од крајот на календарската година односно месец декември,

забележуваме дека стапката на невработеност е во пораст од почетокот на транзициониот период. Вака високата стапка на невработеност пред се произлегува од проблемите настанати како последица од неправилно изведениот процес на приватизација, со кој пропаднаа поголем број на претпријатија, а со што значително порасна стапката на невработеност. Во анализата на податоците забележуваме дека во годините што следат проблемот со високата стапка на невработеност не само што не е решен туку и дополнително се продлабочува со негова кулминација во 2005 година. Интересен е податокот што и покрај официјално завршената транзиција во 1999 година во Република Македонија стапката на невработеност се зголемува и во постранзициониот период. Оваа појава ја поврзуваме со бегалската криза од 1999 година и воениот конфликт во 2001 година кои негативно влијаеа на македонската економија и стопанство. Во последниот период од 2006 година до 2012 година присутна е тенденција на благо опаѓање на стапката на невработеност, кое пред се се должи на странските директни инвестиции и отворањето на производствени погони, со што се ублажи состојбата со невработеноста. Република Македонија по повеќе од една деценија од завршувањето на транзицијата сеуште неможе да дојде до нивото на вработенсот од почетокот на транзицијата. Високата стапка на невработеност со себе ги донесе и проблемите на сиромаштијата и падот на животниот стандард на дел од населението.

Транзицијата остави длабоки последици, кои сеуште се чувствуваат преку високата невработеност на населението која е причинител на појавата на сиромаштија во Република Македонија. Анализата за појавата на сиромаштијата во Македонското општество ќе ја започнеме од 1997 година, прва година за која постојат официјални податоци, поточно година од кога се мери сиромаштијата во Република Македонија. Годишниот збирен индекс уште од самиот почеток од 1997 година изнесува 19,0 до 2003 година се наоѓа во пораст и се искачува на 30,2, а својата кулминација ја има во 2010 година кога го достигнува досега максималното измерено ниво со годишен збирен индекс на сиромаштија од 30,9. Во овој контекст индексот на длабочина на сиромаштија е прогресивен и е во пораст секоја година.

Странските директни инвестиции во Република Македонија

Постранзициониите општества какво што е македонското со почетокот на глобалните тенденции, а со цел подобрување на сопствените сосотојби и нивно интегрирање во Европа и светот ги отворија своите граници. Интегрирањето во глобалното стопанство ја отвори можноста за привлекување на странски диретни инвестиции надевајќи се дека преку нив македонската економија и општество ќе го забрза сопствениот развој и еволуција и ќе стане поконкурентно на голобалниот пазар.

Мануел Кастаелс ни нуди четири главни трендови во меѓународната трговија кои тој ги забележал во последната четвртина на дваесетиот век и тоа:

„...нејзината трансформација по сектори; нејзината релативна дизерфикација,

со зголемување на уделот на земјите во развој, иако со големи разлики меѓу земјите во развој; интеракцијата меѓу либерализацијата на глобалната трговија и регионализацијата на светската економија; и формација на мрежа на трговски односи меѓу фирми кои дејствствуваат по региони и земји“ (Кастелс,2006,стр.120).

Гринфилд инвестициите ја потикнуваат локалната домашна економија, тие ја зголемуваат стапката на вработеност, поттикнуваат и привлекуваат нови инвестиции и инвеститори во земјата, ја развиваат локалната инфраструктура како резултат на сопствените потреби.

Интеграцијата на вредностите на глобализацијата во секое од светските општества во сферата на стопанството го креираше глобалниот пазар преку кој се овозможи присуството на странските директни инвестиции во други држави. Компаниите а посебно големите и транснационалните корпорации го инвестираат сопствениот капитал во други држави за реализирање на сопствените економски цели и обезбедување на присуство на глобалните пазари.

УНКТАД ги дефинира странските инвестиции(СДИ) како,,инвестиции што вклучуваат долгорочни односи и одразуваат траен интерес и контрола од резидентен ентитет во една економија(странски директен инвеститор) во претпријатие што е резидент на друга економија од онаа на странскиот директен инвеститор(Поповски, 2010,стр.122).

Ерата на глобализација, го претставува главниот креатор и иновативец во современото општество. Промени настанаа во целокупното општество, формирањето на глобалниот пазар и економија изврши влијание и потреба за промени во стратегиите на поединечните општества.

Процесот на глобализација со интегрирањето на сопствените вредности во пост-социјалистичките општества, со почетокот на постранзициониот период доведе до забрзување на сопствениот развој, како и подобрувањето на ситуацијата во сопствените земји. Поради тоа владите во овие земји започнаа со меѓусебен натпревар во обезбедување на што подобри услови за привлекување на странските директни инвестиции. Како резултат на сето тоа во Република Македонија се отворија неколку слободни индустриски зони, а воведен е и рамниот данок. Се повеќе владата обрнува внимание преку маркетингот да ги презентира можностите за инвестирање во Република Македонија преку реклами како и роудшоу посети за директна презентација за можностите за инвестирање во нашата земја.Странските инвестиции претставуваат еден од најзначајните сегменти на современиот процес на глобализација. Процесот на приватизација и либерализација на пазарите и макро стабилноста ја креираат климата за привлекување на инвестиции вклучувајќи ги и странските.

Странскиот бизнис носи со себе техничка експертиза и пристап до странските пазари,создавајќи нови можности за запослување.Странските компании исто така имаат пристап до извор на финансирање,што е посебно значајно во оние земји во развој каде локалните финансиски институции се слаби(Stiglitz,2002,стр.81).

Табела 2
Странски директни инвестиции во Република Македонија
Извор:Народна банка на Република Македонија

Година	Странски инвестиции изрзени во милиони долари
1993	/
1994	24.0
1995	9.5
1996	11.2
1997	58.1
1998	150.5
1999	88.4
2000	215.1
2001	447.1
2002	105.6
2003	117.8
2004	323.0
2005	97.0
2006	424.2
2007	699.1
2008	587.0
2009	197.1
2010	207.5
2011	410.0
2012	/

Странските директни инвестиции се од особено значење за земјите во развој, перцепирајќи ги нив како своевидна можност за напредок на економијата и општеството и приближување до нивото на развој на развиените земји. Процесот на глобализација го поттикна креирањето на глобалниот пазар како уште една можност за богатите земји и стопанства и мултинационалните и транснационалните корпорации да го зголемат сопственото богатсво, додека пак земјите во развој преку привлекувањето на странски инвестиции гледаат како на можност за развој во економска, технолошка и општествена смисла.Нивото на странски инвестиции е директно поврзано со општествено политичката ситуација во земјата.Република Македонија припаѓа на земјите во развој и како секоја постранзициона земја од особена значајност за општеството е привлекувањето на странските директни инвестиции.

Вршејќи анализа на податоците презентирани во табелата 2 на странските директни инвестиции од осамостојувањето на земјата до денес пресметани во УС долари, можеме да направиме поделба на три периоди: транзиционен и два периоди во постранзициониот период.Транзициониот период трае до 1999година, а првиот посттранзиционен период од 2000 до 2006 година, додека вториот од 2006 до денес. Секој од овие периоди се одликува со одредени карактеристики.

Транзициониот период се одликува со тешка социо-економска ситуација во општеството пропаѓање на претпријатија зголемување на невработеноста, зголемена стапка на сиромаштија. Во овој период можеме да забележиме дека се соочуваме со лошо водена политика и непривлекување на странските инвеститори, најлошите години во оваа сфера препознаваат минимални инвестиции во земјата во 1995 година, а највисоки во 1998 година.

Со почетокот на постранзициониот период делумно се ослободивме од комплексите стекнати во транзицијата и земјата започна да се опоравува од транзициониот период. Во првиот посттранзивионен период се забележани до тогаш највисоки странски директни инвестиции во 2001 година. Во години што следат евидентна е тенденција на опѓање на странските инвестиции во земјава како резултат на општествено политички и безбедносни состојби во земјата и регионот.

Анализирајќи ги податоците од 2006 година до денес можеме да забележиме еволуција во општеството односно подобрување на ситуацијата околу неговата конкурентност. Доаѓа и до промена во политиката која ја водат официјалните власти во повеќе општествени сфери меѓу кои и на планот на привлекувањето на странски директни, гринфилд инвестиции во земјава, преку формирањето на неколку слободни индустриски зони, донесувањето на рамниот данок од 10 % од 2008 година како и владините роуд-шоуа преку директна презентација на можностите и поволностите кои ги нуди земјата за инвестирање во неа.

Анализирајќи ги податоците во вториот постранзициониот период можеме да зебележиме дека по прашање на странските директни инвестиици ова е најдобриот период од осамостојувањето на земјата, Како најпродуктивна година за странски инвестиции се издвојува 2007 година. Во овој временски период во македонското општество и стопанство влегоа и мултинационални и транснационални корпорации кои преку своите инвестиции донекаде ја подобруваат ситуацијата со невработеноста.Во годините по 2007 абележан е пад на инвестициите кој се должи на светската економска криза и нејзино прелевање во Република Македонија.

Странските инвестиции овозможуваат позитивни тенденции во домашната економија која покрај новоотворените работни места барем за малку ја ублажија ситуацијата со невработеноста во македонското општество и овозможија формирање на позитивна клима за понатамошно инсвестирање од корпорациите кои досега инвестираа. Покрај тоа тие овозможуваат и дополнителна потврда за позитивните ветришта во македонското постранзиционо општество дека претставува уште една локација во која е пожелно да се инвестира и во која

инвестицијата е сигурна и е место во кое може да се оствари соработка.Странските директни инвестиции претставуваат една од светлите точки на секоја пост-транзициона економија и стопанство, преку кои се гледа можноста за подобрување на ситуацијата во општеството, од перспективата на подобрување на ситуацијата со прашањето на невработеноста.

Несомено профитот е базичниот мотив во било која дејност и претставува и лајтмотив за влезот на некоја компанија на одреден пазар и економија, но истовремено и земјата домаќин има свои мотиви за привлекувње на странски инвестиции.

Позитивните ефекти од странските директни инвестиции се валоризираат во повеќе области покрај новите вработувања и ублажувањето на високата стапка на невработеност, можеме да забележиме појава на интегрирање на нови соврмени технологии во производството, доближувајќи се во уште еден аспект на глобалното општество.

Како пресудни фактори за корпорациите при донесувањето на одлука за влез во одредена земја и општество каде ќе инвестираатсе:стапката на данок, евтината работна сила и суровини, како и квалификуваноста и потребните стручни профили за реализација на активностите.

Од оваа гледна точка во Република Македонија постојат поголем број на поволности за привлекување на странски инвестиции како што се можноста на купување на градежно земјиште со единствен услов регистрирана фирма на територијата на Република Македонија, рамниот данок законски донесен во 2008 година со износ од 10% . Креирањето на слободните индустриски зони кои ги има неколку распоредени во секој регион на државата.

Заклучок

Мечтаејќи по идилата и придобивките од процесот на глобализација, по глобалните соништа и идеали, прераснувајќи во илузии во општествената реалност, глобализацијата сеуште не е во можност да ги решава локалните проблеми, таа неуспеа да даде одговор на социо-економските прашања пред се мислејќи на проблемот со невработеноста, сиромаштијата и социјалната исклученост. За голем дел од населението во светот придобивките од процесот на глобализација претставуваат илузија која сеуште не претставува стварност, која претставува реалност за најбогатите општествени слоеви, богатите и моќни држави, како и за мултинационалните и транснационалните корпорации.

Еволутивните тенденции во општеството се негов базичен составен компонент ,кои ги овозможуваат промените и напредокот во него. Последната декада од XX век беше одбележана од појавата на новите претстави на општествената сцена период во кој започна да навлегува идејата на современата глобализација како и период кој беше одбележан и од процесот на транзиција. Транзициониот кошмар во македонското општество беше исполнет со катастрофален модел на приватизација која беше најзначајниот чинител и индиктор на раслојувањето на населението во Република Македонија, период во кој настана проблемот со високата стапка на

невработеност, зголемениот индекс на сиромаштија, проблем со кој сеуште се бориме.

Ниедно современо општество не е имуно на процесот на глобализација и нејзините ефекти па ни македонското во кое настанаа промени во начинот на размислување за одредени прашања па така и за стратегиите поврзани со нив. Интеграцијата на глобалните вредности во македонското општество поинтензивно се забележуваат во нешто повеќе од една декада која ја карактеризираме како пост транзиционен период во Република Македонија од 1999 година до денес. Перцепирано од општествена гледна точка можеме да забележиме дека постранзиционото македонско општество како и многу други постранзициони општества за развојот на економијата во земјата покрај кон домашниот капитал се орентираат и кон привлекување на странски директни инвестиции.Се повеќе владата обрнува внимание преку маркетингот да ги презентира можностите за инвестирање во нашата земја преку реклами како и роудшоу посети за директна прзентација за можностите за инвестирање во нашата земја.

Во постранзициониот период се зголемува значењето кое се дава на стопанството, на претприемништвото, привлекување на странските директни инвестиции преку мноштво од привилегии кои им се нудат на странските директни инвеститори во Република Македонија , продукцијата на високо образовани кадри и евтина работна сила , подобрувањето на инфраструктурата, прифаќањето на глобалната култура и начин на живот.

Користена литература:

Бек, У.(2003).*Што е глобализација?.Скопје:*Тера Магика.

Кастелс,М.(2005).*Подемот на мрежното општество. Ера на информации.* Скопје: Алеф.

Колодко,Г.(2004).*Глобализацијата и перспективите за развој на постсоцијалистичките земји.*Скопје:Магор.

Печиарески,Љ. и Роческа,С.(1998),*Транзицијата во македонија меѓу теорија и пракса.*Прилеп:Нип Метафора.

Поповски , Н.(2010).*Глобална економија* . Скопје:Табернакул.

Stiglic,Dź.(2002).*Protivrećnosti globalizacije.*Beograd:SBM-x.

Stiglitz,J.(2009).*Uspjeh globalizacije novi koraci do pravednoga svijeta.* Zagreb:Algoritam.

http://www.nbrm.mk/

http://www.stat.gov.mk/

Jelena Dinić[1]
(Filozofski fakultet, Niš)

FENOMEN „ODLIV MOZGOVA" – ISTRAŽIVANJE STAVOVA STUDENATA UNIVERZITETA U NIŠU PREMA PROCESU ODLIVA MOZGOVA[2]

Fenomen poznat kao „odliv mozgova" predstavlja masovno migriranje visokostručnog kadra, koji u potrazi za boljim uslovima života i rada, migriraju iz nerazvijenih u razvijene zemlje. To je problem koji nije dovoljno istražen, niti mu se posvećuje dovoljno pažnje, s obzirom da su talenti i visokoobrazovani stub svakog društva, a posebno su važni za uspešniji razvoj nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju, kao što je Srbija. U radu su prikazani rezultati istraživanja sprovedenom na uzorku studenata Univerziteta u Nišu. Cilj istraživanja je bio deskriptivan. Osnovna zamisao je je bila da se stekne uvid u to kakav je stav studenata Univerziteta u Nišu prema procesu na odliva mozgova, kako bi se analizirali njihovi stavovi prema sopstvenom potencijalnom odlasku, zatim odlasku njihovih vršnjaka, mladih stručnjaka, kroz utvrdjivanje njihovih stavova prema situaciji u zemlji, kao i sopstvenog položaja i perspektivama za zaposlenje i profesionalni razvoj u njoj. Rezultati su pokazali da iako postoje izvesne razlike medju studentima razlicitih fakulteta, studente generalno odlikuje osecanje besperspektivnosti. Uvereni su u rasirenost korupcije, skoro trecina ima planove za odlazak, a cetvrtina studenata i ne planira da se vrati. Na nastanak ovog istraživanja uticalo je i istraživanje koje je sprovela Doroti Meklilan na Sveučilištu u Zagrebu o stavovima hrvatskih studenata prema procesu odliva mozgova.
Ključne reči: besperspektivnost, deprofesionalizacija, korupcija, nezaposlenost, odliv mozgova, studenti.

Uvodne napomene o problemu odliva mozgova u savremenom svetu

Jedan od najznačajnijih oblika migracija u savremenom svetu jeste mobilnost radne snage. Ova pojava ima, međutim, svoje socijalno-istorijske korene. Masovnih migracija industrijskih radnika bilo je i u Evropi šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka. Što se Srbije tiče, već je krajem 1950-ih bio moguć slobodan izlazak građana

[1] Dinić J., jelendzi@yahoo.com
[2] Ovaj rad je, kao i samo istaživanje, originalno nastao za potrebe diplomskog rada odbranjenog u aprilu 2011. godine na Departmanu za sociologiju pred komisijom koju su činili prof. dr Ljubiša Mitrović, prof. dr Dragana Zaharijevski i prof dr. Momčilo Stojković. Rad je pretrpeo izvesne ispravke i dopune i predstavlja znatno kraću verziju sa značajnim izmenama. Rad je rađen pod mentorstvom prof. dr Momčila Stojkovića.

iz zemlje, pa je tokom 1960-ih došlo i do masovnih odlazaka ljudi u inostranstvo, prevashodno radi „privremenog rada" (Bolčić, 2006, str. 44). U migracijama ka Zapadnoj Evropi šezdesetih godina dvadesetog veka pretežno su učestvovala lica nižeg obrazovanja i kvalifikacija, dok u savremenom društvu pretežne su migracije mladih visokoobrazovanih stručnjaka.

Kada je reč o odlasku stručnjaka iz zemlje u inostranstvo radi posla i naučnog usavršavanja, moze se govoriti o mobilnosti radne snage ili o odlivu mozgova, u zavisnosti od posledica koje takav proces izaziva. Te posledice se mogu posmatrati sa stanovišta zemlje odredišta (prijema) i sa stanovišta zemlje porekla (Avveduto, Brandi, Todisco, 2004).

Odliv mozgova može se definisati kao migracija visokokvalifikovane radne snage, odnosno gubitak neke države usled odlaska kvalifikovanog ili obrazovanog dela populacije, visokoobrazovanih građana uključujući naučnike, istraživače, kulturne radnike, tehničare, studente. Migracije visokostručne i kvalifikovane radne snage su pojava koja zaokuplja svetsku javnost još od šezdesetih godina dvadesetog veka. U većini slučajeva su se odvijale u jednom pravcu i to ka industrijski razvijenim zemljama. Ovaj izaz prvi put je upotrebljen 1963. godine u izveštaju Kraljevskog društva iz Londona i njime su opisane velike emigracije britanskih naučnika u Sjedinjene Američke Države (Brandi, 2004). Potom, ovaj termin počinje da se upotrebljava kako bi se njime označile opšte migracije stručnjaka i naučnika iz nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju, u razvijene zemlje. U novije vreme, ovim terminom se označava i pojava odlaska studenata iz siromašnih zemalja u razvijenije zemlje za vreme studiranja ili nakon završetka studija.

Često se u literaturi koje obrađuju temu odliva mozgova spominju dve vrste faktora koji utiču na ovaj proces. To su spoljašnji i unutrašnji faktori ili privlačeći i odbijajući faktori. Privlačeći faktori ili spoljašnji faktori su činioci koji privlače ljude da se usele u određenu zemlju. Ti činioci su pre svega visoka zarada, veća mogućnost za afirmaciju i napredovanje u karijeri, sticanje viših kvalifikacija, bolji uslovi života... Odbijajući faktori ili unutrašnji faktori su činioci koji potstiču, ili guraju ljude da odu iz zemlje. Najjači odbijajući faktor je besperspektivnost u zemlji u kojoj se živi, potom nemogućnost profesionalne afirmacije i naučnog usavršavanja, nemogućnost sticanja željenog naučnog znanja, niska zarada, nizak životni standard. Treba istaći, da sama nepovoljna ekonomska situacija uglavnom nije primarni faktor koji utiče na odluku o odlasku visokoobrazovanih. Međutim, nepovoljna ekonomska situacija u kombinaciji sa neefikasnom državnom upravom i neorganizovanim privrednim i društvenim životom u velikoj meri utiču na odlazak stručnih kadrova. Još jedan veoma značajan odbijajući faktor je i raširena korupcija u zemlji, koja ne dozvoljava da se najtalentovaniji istaknu i uspeju zahvaljujući svojim sposobnostima, pa se oni odlučuju da takvu priliku potraže u nekoj stranoj zemlji.

Stanje u Srbiji

Ono što je karakteristično za tranziciju u Srbiji je to što je bila, i još uvek jeste, u znaku usporene ili zamrznute tranzicije. Započet je proces privatizacije, promene sistemskih zakona, započet je proces restruktuiranja bankarskog sektora, liberalizacija cena, uspostavljanje tržišnih odnosa, liberalizacija ekonomskih odnosa sa inostranstvom... Međutim, kako piše Lazić (Lazić, 2000, str. 10), već početkom devedesetih bilo je uočljivo da se u zemlji odvija „ubrzana degeneracija procesa promena" (ratna zbivanja na prostoru nekadašnje Jugoslavije, uvođenje sankcija od strane Međunarodne zajednice, „mek" pravni okvir ili nepostojanje sistemskih zakona kao pretpostavka ugovornih odnosa kojima se regulišu odnosi između strana u privatizaciji, uticali su da se u zemlji odvija usporena privatizacija, došlo je do propadanja privrede, osiromašenja velikog dela stanovništva, razvijanja kriminalnog sloja autoritarne oligarhije...), dogodile su se takve promene u društvu, koje Lazić naziva „razaranje društva".

Uvođenje sankcija 1992. godine dovelo je do velikih poremećaja, pogotovo na tržištu rada. Usledio je sve veći pad proizvodnje, pad produktivnosti rada, anomija, sve veća nezaposlenost[3]. Nezaposlenost, veoma niske zarade, veoma loš ekonomski i materijalni status ljudi, društveni potresi, doveli su do osiromašenja većeg dela stanovništva i uticali su na razvoj sive i crne ekonomije. Promenila se i struktura nezaposlenih. Ranije su to bili prvenstveno nekvalifikovani radnici, koji su poticali uglavnom iz ruralnih područja, potom su to postajali industrijski radnici, a onda sve više visokoobrazovani, mladi sa univerzitetskim diplomama (Petak, 2005).

Nacionalna služba za zapošljavanje Srbije je ustanovila da u 2009. godini, najveći broj nezaposlenih lica čine upravo oni sa najvišim obrazovanjem (grafikon 1). „Prema kriterijumima međunarodnih ekononomskih institucija Srbija danas ima oko 50% nezaposlenih (pored formalno nezaposlenih, čija je kvalifikaciona struktura bolja od kvalifikacione strukture zaposlenih)" (Stojković, 2003, str. 12).

[3] Nezaposlenost se, kao posledica malaksavanja privrede zasnovane na društvenoj svojini i samoupravljanju, pojavljuje u značajnijem obimu sredinom šezdesetih godina. Osamdesetih godina , nezaposlenost postaje jedan od najtežih ekonomskih i političkih, jednom rečju, društvenih problema.

Grafikon 1

Nezaposleni prema stepenu stručnog obrazovanja, godišnji presek za 2009. Godinu

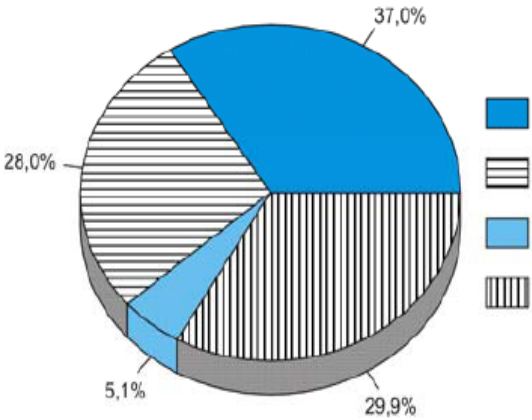

Legenda

-Visoko, više i srednje stručno obrazovanje

-Visoko kvalifikovani i kvalifikovani

-Priučeni (polukvalufikovani) i niže stručno obrazovanje

-Nekvalifikovani

Izvor: Nacionalna služba za zapošljavanje, preuzeto sa: http://webrzs.stat.gov.rs/

Može se reći da su „u najtežoj situaciji visokoobrazovani kadrovi" (Stojković, 2003, str, III). Najveći odliv mozgova je pogodio Srbiju sa početkom tranzicije, i taj trend se nastavlja.

> „Čini se da je glavni razlog u realno niskoj 'društvenoj tražnji' za visokom obrazovanošću, za profesionalnom ekspertizom, usled društvenih neprilika koje su obeležile 1990-te u Srbiji, gde je na delu pre bila 'demodernizacija', nego nova 'modernizacija'. Upravo zbog te niske 'društvene potražnje' za profesionalnom ekspertizom i znanjima koje se stiču u institucijama visokog

> obrazovanja, mnogo je nezaposlenih stručnjaka i mnogo je tvz. odliva mozgova u ovim godinama post-socijalističke transformacije Srbije" (Bolčić, 2006, str.42)

Srbija, neki statistički pokazatelji

Od 133 zemlje, Srbija se nalazi na 86. mestu prema kriterijumu neiskorišćenih talenata, a u samom vrhu po procentu odliva mozgova na godišnjem nivou, kako je to ustanovio Svetski ekonomski forum. Iznad Srbije se nalazi jedino Gvajana (Schwab, 2009). Podaci ambasade SRJ pokazuju da od ukupnog broja iseljenika 70% čine osobe bez kvalifikacija, odnosno ljudi sa nepotpunom ili završenom osnovnom školom, oko 20% čine kvalifikovani radnici ili osobe sa srednjom stručnom spremom, a oko 5% čine visoko kvalifikovani stručnjaci (Jarić, 2001).

Ekonomska komisija Evropske Unije za Evropu došla je do podatka da je u periodu od 1991-1993. godine između osamsto hiljada i milion ljudi emigriralo iz zemalja bivše Jugoslavije, a procenjuje se da je 2% bilo visokoobrazovano (Jarić, 2001). Moglo bi se smatrati da je taj procenat zanemarljiv. Međutim, procenat ljudi sa visokim obrazovanjem u čitavoj Srbiji je takođe relativno mali, samo oko 4-5% ukupne populacije. Takođe, generalno gledano, procenat onih sa visokim obrazovanjem, u odnosu na ukupan procenat svih koji odlaze jeste mali, međutim, odliv stručnjaka je izuzetno značajan jer je količina obrazovanja najveća, pa je i njihova vrednost za razvoj društva, može se slobodno reći, najveća.

> „Godine 1999. u SAD je registrovano 4.100 naših naučnika i inženjera. Među njima je bilo 1.500 inženjera, 1.300 magistara i 1.300 doktora nauka (...) njih 500 bilo iz oblasti fizike, 400 iz prirodnjačkih nauka, 400 iz matematičkih i kompjuterskih nauka, 600 iz oblasti društvenih nauka i 2.200 iz inženjeringa" (Grečić, 2010).

Analiza australijskih demografa[4] na osnovu australijske statistike o toku profesionalaca (o toku tvz. *skill struje*) pokazuje da je u periodu od 1986-2000. prosečno godišnje, od ukupnog broja odobrenih viza, 35.2% bilo odobreno stručnjacima, a u periodu od 1999-2000. godine od ukupnog broja odobrenih viza čak 45.7% bilo odobreno potencijalnim talentima i stručnjacima[5], odnosno 1602 stručnjaka je u tom periodu emigriralo u Australiju. Podaci pokazuju da se priliv stručnjaka iz SRJ u Australiju značajno povećao od 1990. godine (Jarić, 2001). Kao što je poznato u to vreme su započeli ratni sukobi na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Raspad Jugoslavije, praćen ratnim zbivanjima i oružanim sukobima, sankcije Međunarodne zajednice i bombardovanje Srbije su glavni razlozi političke nestabilnosti u regionu Balkana, a

> „Srbija za sve to vreme prolazi kroz usporenu ekonomsku transformaciju, praćenu padom ekonomske aktivnosti i osiromašenjem velikih delova

[4] Analiza kojom su obuhvaćene 52 zemlje porekla imigranata u Australiji uključujući i SFRJ, a od 1998. godine i SRJ

[5] U ovu kategoriju spadaju– izraziti talenti, sponzorisani od strane Australije, nezavisni, nominovani od strane poslodavca i sl.

populacije. Svi ovi dramatični i brojni društveni događaji i procesi proizveli su i intenzivna preseljavanja stanovništva" (Bobić, 2007, str. 104),

pa se može zaključiti da su ti događaji u značajnoj meri doprineli masovnijem egzodusu stručnjaka.

Istraživanja odliva mozgova

Empirijska istraživanja o odlivu mozgova su malobrojna. Jedno od istraživanja o migracionom potencijalu mladih naučnika u Hrvatskoj je pokazalo da su visokoobrazovani nezadovoljni svojim perspektivama u zemlji, nezadovoljni su platama i nezadovoljni državnom upravom. Najznačajniji motivi za odlazak su naučni, odnosno želja da se napreduje u karijeri i usavršava znanje u meri u kojoj Hrvatska nije u stanju da pruži. Kao glavni motivi za ostanak su navođeni ekonomski motivi, u smislu da bi poboljšanje ekonomskih uslova u zemlji uticalo na njihovu odluku da ostanu, dok se patriotizam i ljubav prema domovini nalaze na zadnjem mestu kao razlog za ostanak u zemlji (Adamović i Mežnarić, 2003)

Istraživanje na temu stavova studenata prema procesu odlivu mozgova je sprovela Doroti Meklilan (MacClellan□Knez, 2004), za vreme svog dvogodišnjeg boravka na Sveučilištu u Zagrebu. Prema ovom istraživanju skoro polovina ispitanih studenata razmišlja o odlasku iz Hrvatske radi nastavka studiranja ili posla, dok 3% ispitanika želi da ode zauvek, odnosno, ne bi se vratilo. Kao glavni razlog želje za odlaskom studenti Sveučilišta u Zagrebu su navodili veću zaradu i bolji životni standard, kao i bolje poslovne prilike i šanse za napredovanje u karijeri.

Kada je u pitanju Srbija, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta (ISIFF) u Beogradu je u svom istraživaju iz 2003. godine došao do podatka da je 2003. godine bilo 27% onih koji „ozbiljno" ili „pomalo" razmišljaju o odlasku iz zemlje. 1994. godine taj procenat je iznosio 30%, dok je u drugoj polovini devedesetih taj procenat porastao na 46%. Istraživanje je pokazalo da o odlasku najviše razmišljaju mlađe osobe, odnosno 62% ispitanika do 18 godina, 57% do 25 godina, 42% ljudi do 35 godina starosti, 36% do 45 godina, i 19% ljudi do 55 godina. O odlasku u inostranstvo najviše razmišljaju učenici i studenti – 62%, 37% onih koji razmišljaju o tome čine osobe sa srednjim obrazovajem, a 26% onih koji razmišljaju o odlasku su osobe sa višim i visokim obrazovanjem (Bolčić, 2006, str. 45).

Prema još jednom istraživanju ISIFF-a najveći procenat onih koji odlaze čine studenti i ljudi sa visokim obrazovanjem, osobe mlađeg i srednjeg uzrasta (ispod 40 godina starosti). Podaci pokazuju da je skoro polovina ispitanika i u 1994. i u 1999. godini imalo više od trinaest godina obrazovanja (tabela 1). Od ukupnog broja ispitanika koji razmišljaju o odlasku u 1994. godini 62% je imalo manje od 35 godina, a u 1999. godini 63% je imalo manje od 35 godina starosti. Skoro polovinu iseljenih tokom devedesetih su činili oni koji su pre iseljavanja bili zaposleni.

Tabela 1

Obrazovanost iseljenih ljudi tokom 1990-tih iz Srbije

Obrazovanost iseljenih	1994. (u%)	1999. (u %)
Do 8 razreda škole	9	10
9-12 razreda škole	47	42
13 i više	44	48
Ukupno	100	100

Izvor: Bolčić, 2002, str. 162.

Kao glavne motive odlaska i razmišljanja o odlasku ispitanici su navodili bolji životni standard (1994. 29%, a 17% u 1999.), odgovarajuću platu za dati rad (14% i 1994. i 1999.), i mogućnost obezbeđivanja sigurnije budućnosti za decu (1994.□10%, a 1999.□ 12%). Međutim, među motivima u malom procentu je navođena mogućnost sticanja nužnog znanja za kvalitetan rad, odnosno rad u struci i potreba za profesionalnim usavršavanjem (3% u 1994. i 7% u 1999.) (Bolčić, 2002, str. 161).

Istraživanje stavova studenata Univerziteta u Nišu

Istraživanje je sprovedeno u periodu od juna do oktobra 2010. godine. Uzorkom je obuhvaćeno 200 studenata. Polna strukura je bila ujednačena. Studenti su sa deset fakulteta Univerziteta u Nišu, i to Filozofskog, Ekonomskog, Pravnog, Medicinskog, Elektronskog, Gradjevinskog, Mašinskog, Prirodno – matematičkog, Fakulteta fizičke kulture i Fakulteta zaštite na radu. Broj ispitanika je bio jednako podeljen po fakultetima. Istraživanje je bilo eksplorativnog tipa, a cilj istraživanja deskriptivan. U istraživanju je korišćena statistička metoda prikupljanja i obrade podataka. Podaci su prikupljani tehnikom anketiranja. Anketa je sprovedena na bazi upitnika sa 35 pitanja. Pitanja u upitniku su bila zatvorenog tipa, izuzev 6 pitanja gde su ispitanici sami davali odgovor. Medjutim, kod skoro svakog pitanja ostavljena je mogućnost dopunjivanja odgovora. Pitanja u upitniku su se odnosila na socio-ekonomski status ispitanika, studije, stavove i razmišljanja o odlasku u inostranstvo, destinacije i faktore koji utiču na odlazak. Za potrebe ovog istraživanja odredjena pitanja, zbog sličnosti tematike, su ponovljena iz istraživanja koje je sprovela Meklilan o stavovima studenata prema procesu odliva mozgova na Sveučilištu u Zagrebu (McClellan□Knez, 2004), dok su ostala pitanja samostalno konstruisana.

Na pitanje da li razmišljaju o odlasku u inostranstvo 63% ispitanih studenata je odgovorilo potvrdno, dok 37% nijh je odgovorilo da ne razmišlja o odlasku iz Srbije radi nastavka studiranja ili posla. Dakle skoro dve trećine studenata razmišlja o odlasku, a do sličnih rezultata je došla i Meklilan u svom istraživanju, koja je ustanovila da skoro polovina hrvatskih studenata razmišlja o odlasku (McClellan□Knez, 2004).

Istraživanje je pokazalo da je najčešći motiv za odlazak veća zarada i bolji životni standard, potom sledi nezadovoljstvo stanjem u zemlji, pa tek onda veća mogućnost za profesionalnu afirmaciju. Oni ispitanici koji su ocenili svoje materijalno stanje kao teško i ne razmišljaju o poslovnim prilikama, već prvenstveno o boljoj zaradi. Kako ističe

Bolčić,

> „rad u struci i potreba za profesionalnim napredovanjem, koji je važan razlog u razvijenim zemljama za mobilnost i migracije vrhunskih kadrova, pa i za dobar deo odliva mozgova iz manje razvijenih zemalja u razvijenije zemlje, u Srbiji tokom devedesetih nije jedan od važnijih motiva za migraciju radne snage" (Bolčić, 2002, str. 161),

a taj trend se nastavlja i danas, kako pokazuju rezultati istraživanja, i to medju studentima. To je jasan pokazatelj odsustva „perspektive za bolje sutra" (Bolčić, 2002, str. 161) medju mladim najtalentovanijim naraštajima Srbije.

Tabela 2
Planovi studenata o odlasku iz zemlje

Planovi	Procenat (%)
Ima planove	27
Nema planove	73
Bez odgovora	0
Ukupno	100

Skoro trećina studenata je već odlazila iz zemlje radi zimskog ili letnjeg posla ili studiranja, a više od četvrtine ukupnog broja ispitanika ima neke planove o odlasku iz zemlje, odnosno preuzelo je konkretne korake u smislu da su se već raspitivali o mogućnostima odlaska, o vizi, razmatrali šanse za zaposlenje u nekoj drugoj zemlji i slično (tabela 2).

Kada je u pitanju percepcija studenata u pogledu njihove profesionalne budućnosti i mogućnosti u zemlji, istraživanje je pokazalo da skoro plovina studenata ne veruje da će moći da nadje odgovarajući posao po završetku studija. U sličnom procentu ne veruju da će moći da napreduju u karijeri u zemlji, a nešto manje od polovine ne veruje da će moći da nadje dobro plaćen posao.

Dobijeni podaci govore da postoje izvesne razlike medju studentima različitih fakulteta u pogledu stavova i razmišljanja o odlasku. O odlasku najviše razmišljaju studenti Elektronskog fakulteta (80%), potom studenti Fakulteta za fizičku kilturu, zatim studenti Ekonomskog i Gradjevinskog fakulteta. Najmanje o odlasku iz zemlje razmišljaju studenti Medicinskog fakulteta (40%). Podatak da studenti Elektronskog fakulteta u najvećem broju razmišljaju o odlasku je iznenadjujući, s obzirom na to da je to jedno od najtraženijih zanimanja u Srbiji danas[6]. A činjenica da najtraženiji toliko

[6] Organizacija Studentski svet je sprovela istraživanje o najtraženijim zanimanjima. Polazeći od kriterijuma: za kojim zanimanjima je najveća tražnja, koje struke donose najveće zarade, koje struke će ostati perspektivne i u budućnosti, aktuelnost gradiva i njegova prilagođenost zahtevima tržišta, pet najboljih fakulteta u Srbiji su: 1. Elektrotehnički/Elektronski fakultet, 2. Ekonomski fakultet, 3. Fakultet organizacionih nauka, 4. Farmaceutski fakultet, 5. Pravni fakultet. Detaljnije na: http://www.studentskisvet.com/magazin/20090627/pet-najboljih-fakulteta-u-izboru-casopisa-

razmišljaju o odlasku jasno govori o nezadovoljstvu životom u Srbiji.

Studenti različitih fakulteta različito i objašnjavaju motive svojih razmišljanja o odlasku. Studenti Filozofskog i Prirodno–matematičkog fakulteta bi u najvećem procentu otišli jer su nezadovoljni stanjem u zemlji. Studenti medicine najviše razmišljaju o odlasku zbog boljih poslovnih prilika i šansi za napredovanje, dok studenti ostalih fakulteta najviše žele da odu zbog veće zarade i boljeg životnog standarda. Razlike medju fakultetima su uočljive i kada su u pitanju stavovi o njihovoj budućnosti u zemlji nakon diplomiranja. Studenti Elektronskog fakulteta najmanje veruju u uspešnu poslovnu budućnost u zemlji. U najvećem procentu u odnosu na studente ostalih fakulteta smatraju da neće moći da nadju odgovarajući posao po završetku studija (80%), a skoro dve trećine smatra da neće moći da napreduje u karijeri. Studenti Prirodno – matematičkog fakulteta i Fakulteta zaštite na radu su takodje nesigurni po pitanju budućeg zaposlenja u struci (70%), a što se tiče karijere polovina studenata sa ovih fakulteta ne veruje da će moći u Srbiji da napreduje. Najnesigurniji po pitanju karijere u svojoj zemlji su studenti Fakulteta za fizičku kulturu (75%).

Zajedničko za većinu sudenata je to što ne veruju da će naći dobro plaćen posao po završetku studija u Srbiji. Po tom pitanju se izdvajaju jedino studenti Pravnog fakulteta, naime 60% nijh veruje da će moći da nadje dobro plaćen posao i studenti Medicinskog fakulteta (85% onih koji veruju). Studenti Medicinskog fakulteta u najvećem procentu u odnosu na studente ostalih fakulteta veruju da će naći odogovarajući posao po diplomiranju, odnosno posao u struci (85%). Bez obzira na sve ove razlike medju studentima različitih fakulteta, svi su generalno nezadovoljni svojom pozicijom i perspektivom u zemlji.

Nezavisno od toga koji fakultet pohadjaju, veliki broj njih razmišlja o odlasku i veliki broj ima planove za odlazak. Po tim pitanjima se jedino izdvajaju studenti medicine, koji u najvećem procentu veruju da će im njihova diploma doneti adekvatnu profesionalnu budućnost u Srbiji.

Istraživanje je pokazalo da kada su u pitanju najpoželjnije destinacije to su pre svega – kontinentalna Evropa – 30%, SAD – 27% i Skandinavija – 16.5%. Struktura najpoželjnijih destinacija studenata Univerziteta u Nišu se poklapa sa rezultatima do kojih je došla i Meklilan u svom istraživanju. Naime, i hrvatski studenati kao najpoželjnije destinacije su navodili kontinentalnu Evropu, SAD i Severnu Evropu. Polovina ispitanih studenata Niša bira najpoželjniju destinaciju polazeći od toga što se, po njihovom mišljenju, ove zemlje odlikuju boljim standardom, boljim mogućnostima za napredovanje i profesionalnu afirmaciju, kao i boljim platama. Postoje odredjene razlike medju studentima različitih fakulteta kada je u pitanju izbor destinacije gde bi najradije otišli. Studenti Fliozofskog, Ekonomskog i Prirodno – matematičkog fakulteta najradije biraju kontinentalnu Evropu. Studenti Elektronskog, Mašinskog, Fakulteta zaštite na radu i Fakulteta fizičke kulture najradije bi u Sjedinjene Američke Države, dok studenti Gradjevinskog fakulteta na primer, najradije biraju Rusiju.

Na pitanje šta ih najviše vezuje za zemlju polovina studenata je odgovorilo da su to

vreme-najperspektvniji-najtrazeniji

porodica i prijatelji, dok je 30% reklo da ih za zemlju vezuje to što nemaju dovljno novca da finansiraju odlazak, iz čega se može zaključiti da bi trećina studenata otišla ukoliko bi im se finansijska situacija poboljšala. Istraživanje Meklilan je pokazalo da je isti slučaj i sa zagrebačkim studentima. I njih najviše za zemlju vezuju porodica i prijatelji, i nedovoljno sredstava da finansiraju odlazak (McClellan Knez, 2004). Kao faktore koji ih vezuju za zemlju studenti Univerziteta u Nišu navodili su i strogu imigracionu politiku tih zemalja, kao i slabo poznavanje jezika. Mali procenat studenata smatra da ne bi uspelo da se snadje u nekoj drugoj zemlji. Istraživanje je takodje pokazalo da studenti koji žive u teškim uslovima kažu da ih najviše za zemlju vezuje to što nemaju dovoljno novca da finansiraju svoj odlazak, a kada bi otišli, u najmanjem broju bi se vratili, u odnosu na ostale ispitanike. Ovaj podatak pokazuje da je loša ekonomska situacija jedan od odlučujućih motiva za odlazak.

Kada je u pitanju zaposlenje, najveći broj studenata smatra da su prilikom zapošljavanja presudna poznanstva, veze i mito – 84%, dok u svoje sposobnosti i stečene veštine kao glavni kriterijum prilikom nalaženja posla veruje mali procenat studenata – 9%, dok se 7.5% uzda u sreću (što se u velikoj meri poklapa sa rezultatima istraživanja koje je sprovela Meklilan). Očigledno je da su studenti uvereni u raširenost korupcije i različitih vidova mahinacija prilikom zapošljavanja. Dakle, veoma je mali broj onih koji misle da će u zemlji u kojoj žive posao po diplomiranju naći zahvaljujući svojim sposobnostima. Ovo je veoma značajan podatak, koji izmedju ostalog pokazuje i kako studenti u Srbiji vide stanje u svojoj zemlji, zbog čega se i okreću inostranstvu u potrazi za poslom.

Veliki je broj onih koji se ne bi vratili u Srbiju nakon sticanja odgovarajućeg obrazovanja ili radnog iskustva. Na pitanje da li bi se vratili u zemlju nakon sticanja odgovarajućeg obrazovanja ili radnog iskustva skoro dve trećine (57.5%) studenata je odgovorilo potvrdno, dok je 21% reklo da se ne bi vratilio.

Kada bi se našli u situaciji, da već imaju posao koji im obezbedjuje pristojan život u zemlji, 61.5% ispitanika je reklo da bi ipak otišlo, 20.5% da ne bi. A kao razloge zbog kojih bi se odlučili da u takvoj situaciji odu 48% ispitanika je navelo želju da se profesionalno afirmiše, napreduje u karijeri i realizuje svoje ideje. Četvrtina ispitanih studenata smatra da u Srbiji ne može da se iskaže, pokaže i u nekoj drugoj zemlji bi da ostvare svoje intelektualne i obrazovne kapacitete, dok 17% studenata bi otišlo prvenstveno zbog bolje zarade, pa makar to značilo da ne rade posao za koji se školuju. Podatak da bi nemali procenat studenata otišao da radi van svoje struke je upozoravajući jer govori o pojavi deprofesionalizacije.

> „Odlazak mladih i školovanih predstavlja veliki društveni gubitak, ali i gubitak za te mlade ljude čije će produktivne i kreativne godine biti u znaku deprofesionalizacije, zastoja u profesionalnim radu, u znaku plaćanja visoke cene društvenog nazadovanja zbog nesrećnih životnih prilika u Srbiji" (Bolčić, 2002, str.162).

Zaključak

Može se reći da danas, u vreme globalizacije i masovnog „umrežavanja" i povezivanja sveta, migracije postaju uobičajan deo karijere, jer se smatra normalnim, čak i poželjnim, da stručnjak provede neko vreme radeći u stranim institucijama, što je karakteristično i za stručnjake iz visokorazvijenih zemalja. Međutim, ta cirkulacija stručnjaka treba da bude u interesu zemlje porekla stručnjaka. Danas je, takođe, pod uticajem globalizacije i zahvaljujući naučno-tehničkom razvoju, pre svega razvoju interneta, moguće da neki stručnjak sudeluje u nacionalnom razvitku sopstvene zemlje, čak i ako nije fizički prisutan.

Još je Jovan Cvijić isticao da je za preporod Srbije potreban stručni kadar, odnosno, mladi i obrazovani ljudi koji će doprineti bržem napretku (Mitrović, 2003, str. 28). U odnosu na broj onih koji završe više ili visoko obrazovanje (što je procentualno dvostruko manje nego u centralnoj Evropi), ogroman broj mladih odlučuje da ode, planira da ode ili bi otišao čim bi im se ukazali odgovarajući uslovi za to, što je stvarnost koja preti da u mnogome uspori razvoj naše zemlje. A još je značajnija činjenica da se veliki broj tih mladih u inostranstvu deprofesionalizuje.

Pored toga što se pojava odliva mozgova može proučavati sa naučnog aspekta u cilju utvrđivanja zakonitosti ili pravilnosti migracija u demografskom kontekstu, problematizacija ove pojave u političkom i naučnom diskursu govori o njenom praktičnom značaju za razvoj Srbije u najširem smislu te reči. Pojava kao takva se ne može posmatrati izolovano u odnosu na društveni sistem, a različiti aspekti pojave govore o neophodnosti sistematičnog pristupa kako u naučnom istraživanju, tako i u praktičnom rešavanju ove pojave, koja je u stvari veliki problem za državu.

Sa stanovišta demografskih nauka, fenomen odliva mozgova predstavlja izraz prvenstveno ekonomske migracije, odnosno emigracije sa ovih prostora. Sa stanovišta socioloških nauka, fenomen odliva mozgova predstavlja prvenstveno izraz nepovoljnog društvenog razvoja u globalu, koji (fenomen) iako motivisan psihološkim činiocima najbolje odražava, poput lakmus papira, društveni položaj mladih, a posebno buduće naučne i umetničke elite, koja sama po sebi predstavlja značajan ljudski potencijal i kapacitet. Može se i reći da odliv mozgova predstavlja najnoviji oblik eksploatacije, koji ostavlja posledice na globalno društvo, gde razvijene zemlje svojim velikim stipendijama usisavaju, pa potom iskorišćavaju najpametnije i najtalentovanjije.

Jedino adekvatno sagledavanje ove pojave je kao multidimenzionalne i u sklopu celokupne strategije društvenog razvoja, u kojoj razvoj stanovništva predstavlja pretpostavku bilo kog drugog razvoja, a koji može doprineti donošenju adekvatnih mera i rešenja, čija osnovna odlika treba da bude sistematičnost, strateško opredeljenje i povezanost sa ostalim oblastima društvenog života od značaja za mlade. Ne možemo govoriti o sprečavanju odliva mozgova ako se ne stvore uslovi, počev od institucionalnih, da se tako nešto i desi. Ne možemo sprečiti mlade i visokoobrazovane ljude da odu iz zemlje, ako sama zemlja, država ne može da im ponudi, ako ništa drugo bar pristojne uslove za život i rad, što spada u domen zadataka prosvetne, socijalne,

kulturne, populacione politike. Nedoslednost i nestabilna politička situacija u državi, procesi politizacije koji zadiru u sve sfere života običnog čoveka, takođe su preduslov neefikasnosti bilo koje mere kojom bi se sprečila ili smanjila ova pojava.

Srbija, kao i većina postsocijalističkih zemalja, po globalnom zakonu tržišta - ponude i tražnje, školuje stručnjake i naučnu elitu, koju bespovratno donira razvijenim zemljama, gubeći na taj način osnovne pokretače razvoja, mlade ljude sa idejama i znanjem. Neke od potencijalnih mera prevencije odliva mozgova jesu ulaganje u ideje, što je jedna od osnovnih zapovesti razvijenog sveta. Među tim merama se mogu ubrojati i unapređenje normativnog sistema, doslednija i efikasnija primena zakona, pre svega u cilju smanjenja korupcije, adekvatna strategija razvoja stanovništva i razvoj baze podataka o stručnjacima u inostranstvu kao i različiti vidovi stipendiranja studenata (u okviru Ministarstva nauke i prosvete Srbije formiran je odsek za razvoj naučnoistraživačkih kadrova, čiji su glavni ciljevi između ostalog planiranje i razvoj kadrova, njihovo usavršavanje i stipendiranje[7]). Sa potencijalima koje ima, država bi trebalo da stvori neki minimum uslova i preduslova, da potencijali i kapaciteti budu podstaknuti i motivisani, kako bi se dalje razvijali i ostali u Srbiji.

LITERATURA

Adamović, M., Mežnarić, S., (2003) Potencijalni i stvarni "odljev" znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje. U: Zlatković, J., (ur.) *Revija za sociologiju*, Vol.34, br.3-4, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo. Preuzeto 17. juna 2010. godine sa: http://hrcak.srce.hr/14496

Bobić, M., (2007) *Demografija i sociologija-veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik

Bolčić, S., (2002) Iseljavanje radne snage i odliv mozgova iz Srbije tokom 90-tih. U: Bolčić, S., i Milić, A., (ur.) *Srbija krajem milenijuma - razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Filozofski fakultet - Institut za sociološka istraživanja

Bolčić, S., (2006) Preduzetnici i socijalne osnove preduzetništva u Srbiji 1990-ih, U: Tomanović, S., (ur.) *Društvo u previranju*. Beograd: Filozofski fakultet - Institut za sociološka istraživanja

Brandi, C., (2004) La storia del Brain drain. In: *Studi emigrazione*; n.156, Roma: Cser. Preuzeto 19. avgusta 2012. godine sa: http://www.irpps.cnr.it/en/pubblications/articles/la-storia-del-brain-drain

Brandi, M.C., Avveduto S., Todisco E. (a cura di) (2004) Le migrazioni qualificate tra mobilità e brain drain. In: *Studi Emigrazione*, n.156, Roma: Cser. Preuzeto 19. Avgusta 2012. godine sa: http://www.irpps.cnr.it/it/system/files/The_historyofhighskilled.pdf

Castells, M. (2000) *Uspon umreženog društva, Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura, sažetak I*. Zagreb: Golden marketing

Golubović, P., Kicošev, S. (2004). *Geodemografija*. Niš: Prirodno–matematički fakultet

[7] Detaljnije o tome pogledati na sajtu Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije: http://www.mpn.gov.rs/sajt/page.php?page=185

Grečić, V., (2010) *Više naših naučnika u dijaspori nego u Srbiji*, preuzeto 30. oktobra 2010. godine sa: http://www.politika.rs/pogledi/Vladimir-Grecic/Vise-nasih-naucnika-u-dijaspori-nego-u-Srbiji.lt.html

Jarić, Lj., (2001) Savremene migracije visokostručne i kvalifikovane radne snage u Australiji. U: Nikitović, V. (ur.) *Stanovništvo*, vol.39, br.1-4, Beograd: Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka. Preuzeto 18. maja 2010. godine sa: http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0038-982x/2001/0038-982x0101157j.pdf

Lazić, M., (2000) Rekapitulacija, U: Mladen Lazić (ur.) *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić

McClellan, D. S., Knez, N. (2004) Brain Waste & Brain Drain: As Reflected in the Lives of Croatian University students. U: *FACTA UNIVERSITATIS, Series: Philosophy, Sociology and Psihology,* Vol. 3. Br. 1, Niš: Univerzitet u Nišu

Mitrović, Lj. (1996) *Savremeno društvo, strategije i akteri*. Beograd: Institut za političke studije

Mitrović, Lj., (2003) *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Niš: SVEN, Niš: Centar za jugoistočne evropske studije, Beograd: Centar za balkanske studije

Petak, Z., (2005).Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije. U: Hans-Georg, F.; Graovac, I. (ur.) *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung. Preuzeto 18. septembra 2010. god. sa: http://www.cpi.hr/download/links/hr/7309.pdf

Schwab, K., (Ed.) The Global Competitiveness Raport 2009-2010 (2009) Geneva: World Economic Forum within the framework of the Global Competitiveness Network. Preuzeto 24. juna 2010. godine sa: https://members.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf

Stojković, M., (1997). *Uvod u socijalnu istoriju rada*, Niš: Filozofski Fakultet

Stojković, M., (2003) Strategije delovanja sindikata u zemljama centralne i istočne Evrope i Srbiji u procesu tranzicije. U: Stojković, M. (ur.) *Sindikati Srbije u tranziciji: zbornik radova*, Niš: Filozofski fakultet

http://www.education.nic.in/cd50years/z/8T/H3/8TH30102.htm Preuzeto 18. marta 2009. god.

http://www.mpn.gov.rs/sajt/page.php?page=185 Preuzeto 11. oktobra 2012. godine

http://www.studentskisvet.com/magazin/20090627/pet-najboljih-fakulteta-u-izboru-casopisa-vreme-najperspektvniji-najtrazeniji Preuzeto 16. decembra 2010. godine

http://webrzs.stat.gov.rs/ Preuzeto 30. marta 2010. godine

THE „BRAIN DRAIN'' PHENOMENON – THE RESERCH OF THE ATTITUDE OF STUDENTS FROM THE UNIVERSITY OF NIŠ TOWARDS THE PROCESS OF BRAIN DRAIN

The phenomenon known as „brain drain'' represents massive migration of educated people, who in search of a better life and work, migrate from less developed to more developed countries. This represents a problem where a proper research hasn't been conducted yet, and where people do not pay enough attention, although it is known that talents are highly educated pillar of every society, and they are especially important for a more successful development of underdeveloped and developing countries such as Serbia. The results of the research in this study are shown and carried out on a number of students from the University of Nis. The aim of the research was descriptive. The main idea was to get acquainted with the attitude of the students from the University of Nis towards the process of brain drain, so as to analyze their attitude towards their own potential leaving, as well as their own position and perspectives of getting a job and professional development in the country. This research was influenced by another research which was conveyed by Dorothy McClellan at the University of Zagreb about the opinion of Croatian students on the process of brain drain.

Key words: brain drain, corruption, deprofessionalisation, lack of prospects, students, unemployment.

Jelena Josipović[1]
(Filološki fakultet, Beograd)

UPOTREBA RODNO OSETLJIVOG JEZIKA KOD STUDENTSKE POPULACIJE U REPUBLICI SRBIJI: ANALIZA KOMUNIKATIVNE PRAKSE I VREDNOSNIH STAVOVA

The subject of this paper is the usage of gender-sensitive language among the student population in the Republic of Serbia. The gender-sensitive language is defined as "the behavior in written and spoken communicative praxis so that, using language, the comprehension about gender equality in a society is signalized". The aim of this research is to see whether the opinions of the student population regarding the gender-sensitive language correlate with their communicative praxis, and whether the present communicative praxis and opinions of the students contribute to a more consistent use of gender-sensitive language. The research is based on a quantitative and qualitative analysis of the questionnaire that is focused on two questions: how much today's students use gender-sensitive language in their private and public communication, and what kind of attitudes they have about its use and importance in the battle for gender equality. The total number of 54 undergraduate, graduate and postgraduate students participated in the questionnaire, chosen by the principle of random sample. The results show that, even though the students in their own communicative praxis do not use gender-sensitive language consistently, almost a half of them believe that gender sensitivity and equality should become the integral part of formal education.
Key words: gender-sensitive language, gender equality, student population.

Uvod

Rodna ravnopravnost je „jednaka zastupljenost, moć i učešće oba pola u svim sferama javnog i privatnog života", a rodno osetljiv jezik možemo definisati kao „ponašanje u pisanoj i govornoj jezičkoj praksi tako da se pomoću jezika signalizira shvatanje o ravnopravnosti polova u društvu" (Savić, 2009, str. 31).

Ovaj rad ima za cilj da analizira stepen upotrebe rodno osetljivog jezika među studenatima i studentkinjama, kao i njihove stavove prema značaju njegove upotrebe. Kao subjekte istraživanja odabrala sam studente i studentkinje naših univerziteta pod pretpostavkom da su upravo oni grupa koja bi mogla da bude pokretač i nosilac društvenih promena, konkretno, grupa koja bi mogla da svojim primerom utiče na širenje upotrebe rodno osetljivog jezika. Analiza će pokazati da li je grupacija (budućeg)

[1] jelena.josipovic@filoloski.rs.

visokoobrazovanog stanovništva svesna značaja i uloge koje jezik ima kada su rodni stereotipi u pitanju i, shodno tome, da li je to u korelaciji sa njihovom jezičkom praksom.

U ovom radu posmatraću jezik iz perspektive kritičke sociolingvistike, koji se u njoj „tretira kao jedan od ključnih korelata (ali i suštinskih elemenata) kulturnih modela i ideologija koje su njihov sastavni deo, a koji služi za oblikovanje stavova, verovanja, percepcija, kao i emocija i reakcija ostalih članova naše govorne zajednice" (Filipović, 2009, str. 19). Ukoliko jezik utiče na način razmišljanja, i ako se njime prenose vrednosti i ideologije koje su sastavni deo procesa socijalizacije kod dece, onda se samim tim, između ostalog, prenose i preovlađujući rodni stereotipi društva. Iz toga sledi da, menjajući jezik, odnosno jezičku praksu, možemo promeniti i rodne stereotipe.

Iako se osobe po biološkom polu razlikuju od rođenja, tek procesom socijalizacije usvajaju modele ponašanja, vrednosti i stavove koje društvo smatra prikladnim za određeni pol (Quesada Jiménez & López López, 2010, str. 44). Jedno od najvažnijih sredstava socijalizacije jeste jezik, preko kojeg usvajamo vrednosti i načine posmatranja sveta i društva u kojem živimo: „Osoba, učeći jezik, paralelno usvaja svet značenja koja oblikuju njen intelekt i koja je socijalizuju u određenom društvu" (citirano prema Quesada Jiménez & López López, 2010, str. 45). Kako ćemo koristiti jezik stoga je važno pitanje koje može uticati na formiranje stavova kod pojedinca i grupe.

Kada se govori o upotrebi rodno osetljivog jezika obično se misli na upotrebu naziva zanimanja i profesija u ženskom rodu i na korišćenje generičkog muškog roda da označi osobe oba pola:

> „U jeziku se koristi muški rod koji se odnosi na univerzalnog subjekta, koji obuhvata i muškarce i žene, čime muškarca identifikuje sa čovečanstvom. Zbog toga je jezik, kao i način posmatranja, androcentričan. Osim toga, gramatički androcentrizam se povezuje sa leksičkim seksizmom koji eksplicitno manje vrednuje i diskriminiše žene". (Alexanian, Andras & Montesinos, 2009, str. 31)

Suština ovog jezičkog pitanja jeste „promeniti androcentrični pogled na društvo menjajući jezik koji se koristi". (Alexanian, Andras & Montesinos, 2009, str. 31)

Međutim, pitanja koja se tiču rodno osetljivog jezika izazivaju polemike kako u stručnoj javnosti, tako i prilikom praktične upotrebe preporučenih oblika. Jezička norma je, između ostalih faktora, i političko pitanje, a jezičkom politikom se može uticati na jezik i promeniti pravac njegovog „prirodnog" razvoja. Ako je cilj unapređivanje rodne ravnopravnosti u svim askpektima života i rada svih ljudi, potrebno je stvoriti (i u praksi primenjivati) jezičku politiku koja će pomoći da se taj cilj ostvari.

Na nivou države, kroz zakone i međunarodne sporazume, može se uticati da pitanja rodne ravnopravnosti postanu sastavni deo svih javnih politika. Međutim, da bismo zaista govorili o ravnopravnosti, potrebno je da celokupno društvo preuzme svoj deo odgovornosti.

Jezičke politike mogu da se sprovode pristupom odozgo-na-dole (*top-down approach*), što znači kroz različite državne institucije, ali i pristupom odozdo-na-gore

(*bottom-up approach*), koji podrazumeva aktivnost i inicijativu pojedinaca i grupa. Ovim drugim pristupom, kroz konkretnu jezičku praksu pojedinaca koja se sastoji iz upotrebe određenih jezičkih formi i struktura u privatnom i javnom sektoru, dolazi se do promene u jezičkom korpusu koji se smatra standardnim (Filipović, 2010, str. 38). U ovom radu baviću se istraživanjem pristupa odozdo-na-gore u kontekstu upotrebe rodno osetljivog jezika.

Ovim istraživanjem želim da proverim da li stavovi studentske populacije prema rodno osetljivom jeziku koreliraju sa njihovom komunikativnom praksom, kao i da li trenutna komunikativna praksa i stavovi studenata i studentkinja doprinose doslednijem korišćenju rodno osetljivog jezika.

Pretpostavka je da će rezultati istraživanja pokazati da se u javnoj komunikaciji više vodi računa o upotrebi rodno osetljivog jezika nego u privatnoj, mada nedosledno, kao i da će preovlađivati mišljenja da njegova upotreba neće ili ne može uticati na poboljšanje položaja žena, ni na smanjenje rodne diskriminacije.

Metodologija istraživanja

Istraživanje se sastoji od kvalitativne i kvantitativne analize ankete. U onlajn anketi[2] učestvovali su studenti i studentkinje osnovnih, master i doktorskih studija u Republici Srbiji, u periodu od 5. avgusta do 1. septembra 2012. godine. Ukupno je bilo pedeset i četvoro ispitanika i ispitanica.

Anketa se sastojala od 8 pitanja. Prva dva pitanja tiču se obrazovnog profila studenta ili studentkinje, odnosno na kojem se nivou studija on/ona nalazi i da li je kroz formalno ili neformalno obrazovanje upoznat/-a sa osnovnim idejama rodnih studija. Pretpostavka je da studenti i studentkinje koji se nalaze na višim nivoima studija imaju veću svest o značaju rodne osetljivosti, kao i studenti i studentkinje koji su imali prilike da se bave rodnom ravnopravnošću. Treće pitanje vezano je za pol ispitanih, pod pretpostavkom da će ispitanice imati pozitivnije stavove prema upotrebi rodno osetljivog jezika.

Drugi deo ankete sastojao se od 5 pitanja otvorenog i zatvorenog tipa, a odnosila su se na jezičku praksu i stavove ispitanika i ispitanica. Cilj odgovora na prvo pitanje jeste da se pokaže da li studenti i studentkinje koriste rodno osetljiv jezik kada je reč o profesijama i titulama osoba ženskog pola. Drugim i trećim pitanjem želela sam da proverim da li ispitanici i ispitanice koriste rodno osetljiv jezik, odnosno imenice i muškog i ženskog roda, kada govore (o) mešovitoj grupi ljudi. Drugo pitanje bavi se javnim govorom, a treće privatnim. Ovde su ispitanici/-e mogli/-e da odaberu jedan od ponuđenih odgovora, ali i da daju svoj. Četvrto pitanje tiče se stavova prema upotrebi rodno osetljivog jezika, i u okviru njega moglo se odabrati više ponuđenih odgovora, ali i dopisati odgovor. Poslednje pitanje vezano je za mišljenje ispitanika i ispitanica o uvođenju i promovisanju rodne osetljivosti u formalnom obrazovanju na svim nivoima. U okviru ovog pitanja trebalo je obrazložiti svoj odgovor.

[2] Anketa je bila dostupna na internet adresi: <https://docs.google.com/spreadsheet/viewform?pli=1&formkey=dFQwQ3kyMXkxMkxvQ1JLXzl2WUV1Qnc6MQ#gid=0>

Rezultati istraživanja

U anketi je učestvovalo 9 ispitanika i 45 ispitanica, odnosno ukupno 54 ispitanih. Od njih 7,4% pohađa ili je upravo završilo doktorske, 62,96% master i 29,63% osnovne akademske ili specijalističke studije. Iskustvo u rodnim studijama ima trećina ispitanih, odnosno 34,54%.

Kada je reč o korišćenju oblika titula i profesija u ženskom rodu, 87,04% ispitanih koristi ženski rod ako im zvuči „prirodno". Odnosno, ako u jeziku postoji već ustaljeni oblik za neku profesiju, titulu, poziciju i sl., najveći broj ispitanika će se opredeliti za tu opciju. Zanemarljiv broj ispitanih (3,7%) insistira na upotrebi muškog roda bez obzira na pol osobe o kojoj se govori, dok 9,26% u tim situacijama upotrebljava isključivo ženski rod. Kada se uporede odgovori studenata i studentkinja sa formalnim ili neformalnim obrazovanjem iz rodnih studija sa odgovorima onih bez takvog iskustva, ne uočavaju se značajnije razlike.

U javnim obraćanjima, 40,74% ispitanika i ispitanica će upotrebljavati oba oblika imenica kada govori (o) mešovitoj grupi ljudi, dok je čak polovina odgovorila da povremeno koristi oba oblika. Samo 9,26% ispitanih isključivo koristi muški rod da bi se obratili grupi koju čine i muškarci i žene.

U privatnoj komunikaciji situacija je nešto drugačija. Samo nešto više od jedne četvrtine (27,78%) studenata i studentkinja dosledno upotrebljava oba oblika imenica kada govori o mešovitoj grupi ljudi. Oba oblika ponekad koristi 59,26% ispitanika i ispitanica, a 11,11% upotrebljava samo muški rod.

U okviru četvrtog pitanja ispitanici su mogli da odaberu do dve ponuđene tvrdnje sa kojom su saglasni, ali i da dopišu svoje mišljenje, mada tu opciju nijedan ispitanik/ispitanica nije iskoristio/-la. Jedna trećina ispitanih smatra da trenutno mnogi nazivi profesija ne zvuče „prirodno" u srpskom jeziku. Ukupno 11,11% slaže se sa konstatacijom da se korišćenjem rodno osetljivog jezika smanjuje rodna diskriminacija, dok čak 25,93% misli da se njegovom upotrebom ne može poboljšati položaj žena. Nešto više od jedne četvrtine (27,78%) smatra da se njime omogućuje da žene postanu vidljive u svesti govornika i društva.

Rezultati dobijeni na osnovu kvalitativnih odgovora (ne računajući 3 nejasna objašnjenja) pokazuju da skoro polovina ispitanih smatra da je potrebno raditi na uvođenju rodne osetljivosti i ravnopravnosti u sve nivoe formalnog obrazovanja, dok je nešto više od jedne četvrtine iskazalo negativan stav prema takvoj mogućnosti.

Diskusija

Nasuprot očekivanjima, iako u sopstvenoj komunikativnoj praksi studenti i studentkinje ne koriste dosledno rodno osetljiv jezik, anketa je pokazala da skoro

polovina njih smatra da je potrebno da rodna osetljivost i ravnopravnost postane sastavni deo formalnog obrazovanja (naravno, kroz različite projekte Ministarstva prosvete i nauke već se dosta uradilo u tom smislu)[3]. Jedna studentkinja je obrazložila ovu pojavu rečima: „Potrebno je da se uvedu (principi rodne osetljivosti) još od početka školovanja kako se ne bismo susretali sa prenebregavanjem oblika ženskog roda samo iz razloga što zvuče 'neprirodno' u našem jeziku. Svakako je teže voditi se principima rodne osetljivosti i ravnopravnosti ukoliko ste tokom čitavog jezičkog obrazovanja stekli drukčije navike". Prema analizi nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu, kada je u pitanju uvođenje rodne perspektive u programe i edukativne materijale, zaključuje se da „iako se u pojedinim udžbenicima (naročito za mlađi uzrast) primećuje očiti napredak, nalazimo i one edukativne materijale kod kojih ova perspektiva potpuno izostaje (edukativni materijal za srednje škole)" (Stjepanović-Zaharijevski, Gavrilović, Petrušić, 2010, str. 113).

Ispitanici i ispitanice koji smatraju da principi rodne osetljivosti ne treba da postanu deo formalnog obrazovanja, navodili su dva razloga za takvo mišljenje. Prvi je stav da oblici koji bi se tada koristili „ne zvuče dobro" u srpskom jeziku, nisu „prirodni" ili nisu u duhu srpskog jezika, a drugi da rodno osetljiv jezik ne može uticati na položaj žena u društvu i da se kroz jezik ne treba voditi borba za ravnopravnost polova. Standardizacijom određenih oblika za nazive titula, profesija i slično, i njihova dosledna primena u medijima, zvaničnim dokumentima, a pre svega u svim udžbenicima za osnovne i srednje škole, moglo bi se očekivati da će jezičke navike narednih generacija biti promenjene u korist rodne osetljivosti, odnosno da će rodno senzitivni oblici biti prihvaćeni kao „prirodni" i poželjni u komunikaciji. Kada je reč o drugom stavu ispitanih, iako korišćenje rodno senzitivnog jezika neće direktno pomoći promeni položaja žena ili doslednijoj primeni zakonom određenih prava, njegovom upotrebom se formalno pokazuje da je žena vidljiva u društvu. Takođe, ukoliko prihvatimo tezu da „jezik utiče na mišljenje i da preko jezika ne prenosimo samo informacije i znanja, već i kulturu i vrednosti" (Quesada Jiménez & López y López, 2010, str. 42), insistiranje na rodnoj osetljivosti u jeziku doprineće razvoju rodne ravnopravnosti.

Nasuprot očekivanjima na početku istraživanja, nevelik procenat studenata i studentkinja (9,26% u javnoj, a 11,11% u privatnoj sferi) odgovorio je da uvek koristi samo muški rod da označi mešovitu grupu ljudi. Postoje velike razlike između korišćenja rodno osetljivog jezika u javnoj i privatnoj sferi. Čak 40,74 % ispitanika i ispitanica vodi računa o rodno osetljivom jeziku, dok samo 27,78% to čini u privatnoj komunikaciji. Ovaj podatak pokazuje da, iako ne kod svih, među studentskom populacijom ipak postoji svest da je u javnom diskursu poželjno koristiti rodno osetljiv jezik. Kako bi se ustanovilo na koji način se ova tendencija razvija, potrebno je sprovesti longitudinalno istraživanje ovog problema, ali svakako je važno da se na nivou visokoškolskog obrazovanja, kao deo aktivne jezičke politike i planiranja, odrede i sprovedu mere kojim će se podržati

[3] Na primer, urađena je analiza diskursa udžbeničke literature za osnovne i srednje škole, a takođe se u nekim medijima, kroz okrugle stolove, javne rasprave itd., afirmiše rodno osetljiv jezik, što je i planirano prema *Akcionom planu za sprovođenje nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine*.

upotreba nediskriminatornog i rodno osetljivog jezika.

Za sada, prema *Akcionom planu za sprovođenje nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine*, planirani su seminari i obuke o rodnoj osetljivosti obrazovanju na svim nivoima obrazovanja, koji bi obuhvatili nastavnički, pedagoški i administrativni kadar, omladinu i decu (2010, str. 48-49). U Akcionom planu takođe se navodi da je normiranje rodno osetljivog jezika, usvajanje norme i uvođenje rodno osetljivog jezika u službenu upotrebu planirano da se završi do 2015. godine (2010, str. 60), i da će u periodu od 2013. do 2015. udžbenička literatura za predškolsko, osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje biti usaglašena sa principima rodno osetljivog obrazovanja (2010, str. 59).

Zaključak

Cilj ovog rada bio je da se ispita da li i u kojoj meri studenti i studentkinje sa univerziteta u Republici Srbiji koriste rodno osetljiv jezik, kao i kakve vrednosne stavove imaju prema njemu. Analiza je trebalo da pokaže da li je buduće visokoobrazovano stanovništvo svesno značaja upotrebe rodno osetljivog jezika u borbi za rodnu ravnopravnost, i da li je to u korelaciji sa njihovom jezičkom praksom. Značaj ovih podataka je u tome što ova populacija ima mogućnosti da unese pozitivne promene po ovom pitanju, pre svega kada je reč o obrazovnom sistemu i medijskom diskursu.

Analiza ankete koja je obavljena sa pedeset i četvoro studenata i studentkinja, pokazala je da je trenutno veoma niska svest o važosti uloge koju rodno nediskriminatorni jezik ima u rodnoj ravnopravnosti. U svojoj jezičkoj praksi, ispitanici i ispitanice koriste rodno osetljiv jezik ukoliko im zvuči „prirodno", što je najverovatnije posledica dosadašnjeg jezičkog obrazovanja. Konkretno, anketa je pokazala da tek četvrtina ispitanih koristi rodno osetljiv jezik u privatnoj sferi, kao i da manje od polovine studenata i studentkinja to čini u javnoj komunikaciji. Najveći broj ispitanih (87,04%) opredeliće se za ustaljen oblik imenice koja označava profesiju, titulu ili položaj ženske osobe, dok će manje od 10% koristiti ženski oblik imenice. Četvrtina studenata i studentkinja smatra da se korišćenjem rodno osetljivog jezika ne može poboljšati položaj žena, dok se nešto više od jedne četvrtine slaže da njegovom upotrebom žena postaje vidljiva u komunikaciji.

Iako postoji *Nacionalna strategija za unapređenje položaja žena i rodnu ravnopravnost*, kao i *Akcioni plan za sprovođenje nacionalne strategije*, smatram da je potrebna aktivnija jezička politika i planiranje, posebno u oblasti medija i na svim nivoima formalnog obrazovanja. S jedne strane, neophodno je da se razvije svest o važnosti rodno nediskriminatornog jezika, a sa druge da upotreba rodno osetljivog jezika postane deo svakodnevne jezičke prakse.

LITERATURA

Alexanian, A., Andras, R. & Montesinos. (2009). *Análisis de género de los medios*

catalanes de comunicación audiovisual. Ayuda en Acción, Intered y Entreculturas en el marco de la campaña Muévete por la Igualdad. Es de justicia. Preuzeto sa <http://www.mueveteporlaigualdad.org/docs/analisis_genero_medios_catalanes_castellano.pdf>

Cameron, D. (2003). Gender and Language Ideologies. In Holmes, J. & Meyerhoff, M. (Eds.) *The handbook of language and gender.* (pp. 447-467) Blackwell Publishing. Preuzeto sa <http://xa.yimg.com/kq/groups/5593953/1378527240/name/the_handbook_of_language_and_gender.pdf>

Eckert, P. & McConnell-Ginet, S. (2003). *Language and Gender.* Cambridge: Cambridge University Press.

Filipović, J. (2009). *Moć reči: ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Filipović, J. *et al.* (2010). *Okrugli sto na temu rodno osetljivih jezičkih politika.* Program Ujedinjenih Nacija za razvoj, Sektor za inkluzivni razvoj. Beograd. Preuzeto sa <http://www.google.rs/l?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CEEQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.undp.org.rs%2Findex.cfm%3Fevent%3Dpublic.getFile%26fileid%3D1C2A219E-CAE3-E48D-D95CF0104CDB7D0E&ei=7h0tUP7gJIeWswbkkYDoCg&usg=AFQjCNEmnvK4dj2kUrVhOjUbIZev8ueB0A&sig2=L9ZXFYBEFrNWaTanquNYVQ>

Jiménez Rodrigo, M.L. & Román Onsalo, M. (2011). Lenguaje no sexista y barreras a su utilización. Un estudio en el ámbito universitario. *Revista de investigación en la Educación.* IX (2). 174-183. Preuzeto sa from <http://webs.uvigo.es/reined/ojs/index.php/reined/article/viewFile/298/160>

Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike. (2010). Akcioni plan za sprovođenje nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period od 2010. do 2015. godine. Službeni glasnik RS, br. 68/10. Preuzeto sa <http://www.minrzs.gov.rs/cms/yu/component/docman/doc_download/208>

Pauwels, A. (2003). Linguistic Sexism and Feminist Linguistic Activism. In: Holmes, J. & Meyerhoff, M. (Eds.) *The handbook of language and gender.* (pp. 551-570) Blackwell Publishing. Preuzeto sa <http://xa.yimg.com/kq/groups/5593953/1378527240/name/the_handbook_of_language_and_gender.pdf>

Quesada Jímenez, J & López López, A. (2010). Estereotipos de género y usos de la lengua: un estudio en Educación Secundaria. *Ensayos, Revista de la Facultad de Educación de Albacete,* 25. Preuzeto sa <http://www.uclm.es/ab/educacion/ensayos>

Savić, S. (2009). Uputstva za standardizaciju rodno osetljivog jezika. *Njegoševi dani 1, zbornik radova sa međunarodnog slavističkog naučnog skupa*. (str. 301-320) Nikšić: Filozofski fakultet. Preuzeto sa (http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/svenka_savic/textovi/njegosevi_dani_I.pdf>

Savić, S. (2009). Rod i jezik. U Savić, S., Čanak M., Mitro, V. i Štasni G. *Rod i jezik.* (str. 7-31) Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja. Preuzeto sa

<http://www.fes.rs/pubs/2008/pdf/12.Rod%20i%20jezik.pdf>

Stjepanović-Zaharijevski, D., Gavrilović, D. & Petrušić, N. (2010). Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu. UNDP.

Talbot, M. (2010). *Language and Gender*. Cambridge: Polity Press.

Vlada Republike Srbije. Ministarstvo rada i socijalne politike. Uprava za rodnu ravnopravnost. (2008). *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti*. Beograd. Preuzeto sa <http://www.minrzs.gov.rs/cms/sr/rodna-ravnopravnost>

PRILOG
ANKETA KORIŠĆENA U ISTRAŽIVANJU

Osnovni podaci

Nivo studija koji pohađate ili koji ste poslednje završili:

a) osnovne;
b) master;
c) doktorske.

Da li imate formalno ili neformalno obrazovanje iz oblasti rodnih studija?

a) da;
b) ne.

Pol:

a) muški;
b) ženski.

Pitanja o upotrebi rodno osetljivog jezika

1. Kada govorite (o) osobi ženskog pola, koji oblik naziva njene profesije ili titule koristite:

(Imajte u vidu sledeće primere: vatrogasac/vatrogaskinja; učitelj/učiteljica; generalni direktor/generalna direktorka; profesor/profesorka; psiholog/psihološkinja; specijalista/specijalistkinja.)

a) Uvek koristim ženski rod;
b) koristim ženski rod ako mi zvuči „prirodno”, a ako ne, onda muški;
c) uvek koristim samo muški rod;
d) drugo:

2. Da li u javnom govoru koristite oblike imenica i muškog i ženskog roda kada govorite o grupi ili se obraćate grupi osoba oba pola?

(Odnosno, da li se obraćate sa npr. „poštovane koleginice i kolege” ili samo „poštovane kolege”. Obratite pažnju da je reč o javnom govoru.)

a) Da, uvek;
b) ponekad;
c) nikada, uvek koristim samo muški rod;
d) drugo:

3. Da li u svakodnevnom govoru (privatno) koristite oblike imenica i muškog i ženskog roda kada govorite o grupi (ili sa grupom) osoba oba pola?

(Na primer: „Izašao/-la sam sa prijateljima i prijateljicama”, „razgovarao/-la sam sa komšijama i komšinicama”.)

a) Da, uvek;
b) ponekad;
c) nikada, uvek koristim samo muški rod;
d) drugo:

4. Šta mislite o korišćenju rodno osetljivog jezika?

(Molim Vas da zaokružite do 2 odgovora)

a) Njime se smanjuje rodna diskriminacija;
b) njime žene postaju „vidljive” u govoru i u svesti govornika i društva;
c) njime se ne može suštinski poboljšati položaj žena;
d) mnogi nazivi profesija i titula nisu „prirodni” u srpskom jeziku;
e) ove ideje „uvezene” su sa Zapada i nisu primenljive u našem društvu;
f) drugo:

5. Da li smatrate da je potrebno uključiti principe rodne osetljivosti i ravnopravnosti u sve nivoe formalnog obrazovanja? Molim Vas obrazložite.

Slobodan Vasić[1]
(Asocijacija centara za interdisciplinarne
i multidisciplinarne studije i istraživanja -ACIMSI,
Centar za rodne studije)

ANALIZA PREDSTAVLJANJA ŽENE U LISTU PRAVOSLAVLJE[2]

The subject matter of the research in this paper is a representation of a woman in the texts of the Serbian Patriarchate Journal *Pravoslavlje (Orthodox Religion).* The purpose of this research is to establish the extent to which a woman is present as a topic, and a woman as an author, as well as the manner in which the woman is represented. The research is aimed to determine what roles women have in the texts, representation of authors by gender, representation of women by male authors, what are the topics that women address and within which genres, as well as the analysis of visual presentation of women. The research uses the method of context analysis and encompasses the period from September to December 2011. The results of the analysis have shown that women are in subordinate position compared to men in the authorship, as well as that women do not write copyrighted articles and do not interpret official theological doctrine of church. The journal proposes that the desirable role of women in the society is related to humanitarian work as well as the work within private sphere. In the quantitative analysis of women's role in the texts it has been established that the greatest number of roles accounts for professional sphere and lower for religious and family sphere. On the other hand, there is an evident discrimination through the lack of representation of those actors of the social practice who belong to the working class. This information is significant as sociological researches of religiousness demonstrate that those female and male citizens who are at the lower level of formal education are more religious. These findings should be related to the survey of attitudes of female and male readers with regard to the problems and topics with which the aforementioned journal deals.

Key words: content analysis, church, cultural dualism, men, patriarchate, Orthodox religion, gender, roles, women.

[1] vasic81@yahoo.com

[2] Ovaj rad je nastao u okviru doktorskih Rodnih studija u Centru za rodne studije pri Univerzitetu u Novom Sadu na predmetu Žena u medijskom diskursu pod mentorstvom prof. dr Dubravke Valić-Nedeljković

Uvod

Osnovna ideja ovog rada je da se utvrdi da li je i u kojoj meri u tekstovima lista *Pravoslavlje* prisutan kulturni *dualizam.* Navedeni dualizam po tradiciji mušku životnu sferu vidi van kuće, u javnom, kulturnom i društvenom životu, za šta je muškarac razvio svoj intelekt, duh, volju, dok je, s druge strane, ženska životna sfera unutra: kuća, porodica, vaspitanje dece, prijateljske veze, nega bolesnika, starih osoba itd. Žena, u tom smislu, treba da ima osećanja, toplinu, ali ne i inteligenciju, sem inteligencije srca (Rajzer, 2002, str. 56).

U ovom radu bavimo se analizom verske štampe. Analiziraćemo kako je predstavljena žena u listu *Pravoslavlje*, kakvi su pogledi autorki, njihova iskustva u crkvi, koje uloge imaju žene u tekstovima, te u kojoj meri su zastupljene žene kao autorke i koje su teme njihovog interesovanja. Pitanje od posebnog značaja je da li se i na koji način problematizuje položaj žena u crkvi i društvu i kakve stavove u vezi sa tim zastupa Srpska pravoslavna crkva. U radu ćemo kao osnovni intrument koristiti metod analize sadržaja.

1. Teorijski okvir i društveni kontekst istraživanja

Položajem žena u religijskoj oblasti društva bavi se feministička teologija, koja ne smatra sebe novom naukom, jednom više pored postojećih. Feminističkoj teologiji je „nit vodilja“ zanimanje za položaj žene, zbog načina na koji zvanična teologija tematizuje ženu i što je u odlučujućim segmentima uopšte ne problematizuje, nego je čini neprepoznatljivom (Grunfelder, 2002, str. 22). Cilj je utvrditi kako je patrijarhalni pogled „prevideo“ žene. Naime, „žene, bilo da su teološkinje ili ne, nisu sve do nedavno imale mogućnosti da na bitan način učestvuju u tumačenju sveta. Njihov doživljaj nije igrao ulogu u izgradnji društva niti u određivanju uporednih okvira, simbola itd“ (Rajzer, 2002, str. 55). Da li je to tako, proverićemo u ovoj analizi. Jedan od razloga kritike patrijarhata je taj što “tumačenje sveta se zasnivalo samo na iskustvima i znanju muškaraca. Ako se govorilo o ljudskom biću, govorilo se zapravo o muškarcu – žena se smatrala drugačijom, onom koja dopunjava, ali ne može nikada biti norma“ (Rajzer, 2002, str. 55). Jedan od doprinosa feminizma je „demistifikacija patrijarhata“ (Blagojević, 2002, str. 11), odnosno spoznaja da je on „jedna vrsta strukturiranja moći i kao takav podložan promeni“ (Blagojević, 2002, str. 12). Time se utemeljila mogućnost za društvenu promenu u korist žena, jer patrijarhat je društvena činjenica na isti način na koji su i muškost i ženskost društveni i kulturni konstrukti. Međutim, žensko iskustvo nije jednoznačno, niti je položaj žena u različitim društvima isti. Te razlike su determinisane društvenim kontekstom. Prema tome, naučna saznanja zasnovana na rodnoj perspektivi nisu univerzalna, već su kontekstualno i vremenski omeđena. Društveni kontekst ove analize jeste fenomen desekularizacije, koji, najkraće rečeno, predstavlja veći značaj i pojačan uticaj religije i crkve na društvo, što je potvrđeno u brojnim sociološkim, empirijskim istraživanjima od kraja 80-ih na ovamo. U tom kontekstu, položaj žena u

religiji i u vezi sa religijom i crkvom, ima veći teorijski i društveni značaj.

2. Kontekst analiziranog medija Srpske pravoslavne crkve

Za potrebe ovog rada analiziraćemo časopis *Pravosljavlje*, list srpske patrijaršije. No, pre nego što nešto kažemo o ovom listu, nabrojaćemo i druga štampana izdanja Srpske pravoslavne crkve. U Srbiji SPC izdaje mnoge časopise i druge publikacije.[3] List *Pravoslavlje*, kako stoji na njihovom sajtu (www.pravoslavlje.rs), sa blagoslovom njegove svetosti patrijarha srpskog g. Irineja, izdaje Informativno-izdavačka ustanova svetog arhijerejskog Sinoda Srpske pravoslavne crkve. Prvi broj „Pravoslavlja" izašao je 15. aprila 1967. godine, a objavljuje se 2 puta mesečno, pa se može svrstati u časopise/periodike. Januarski i avgustovski brojevi uglavnom su dvobroji. Predsednik uređivačkog odbora je episkop bački Irinej, glavni i odgovorni urednik je prezviter mr Aleksandar Đakovac. U redakciji su još operativni urednik, tehnički savetnik, sekretar redakcije i fotograf. Članovi redakcije su prezviter mr Oliver Subotić, Sanja Lubardić i Slavica Lazić. Moguća je godišnja ili polugodišnja pretplata, a list se može kupiti u većini kioska širom Srbije.

U listu *Pravoslavlje* prisutne su sledeće stalne rubrike: Aktivnosti patrijarha Događaj, Povodi, Razgovor, Katihizis, Bogoslovlje, Biblijske teme, Putopis, Svetačnik, Istorija, Crkva i umetnost, Vesti iz prošlosti, Svet knjige, Kroz hrišćanski svet, Iz života crkve, In memoriam. Osim navedenih rubrika, povremeno se pojavljuje i rubrika Čovekoljublje u kojoj se obrađuju teme u vezi sa humanitarnim aktivnostima. Rubrike Aktivnosti patrijarha, Iz života crkve i Kroz hrišćanski svet rezervisane su za potpuri vesti.

3. Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Predmet istraživanja jeste model žene koji se reprezentuje u tekstovima lista *Pravoslavlje.* Kako je ovaj list zvanični časopis patrijaršije Srpske pravoslavne crkve, stavovi, odnosno tekstovi koji su u njemu objavljeni moraju biti u saglasnosti sa stavovima i verskim učenjem ove crkve. U tom smislu, model žene koji možemo u listu pronaći, predstavlja sliku žene onakvu kakvom je vidi pravoslavna vera.

Cilj istraživanja je da se utvrdi stepen pristutnosti žene kao teme i žene kao autorke, kao načine na koji je žena reprezenzovana.

Zadataka istraživanja ima nekoliko: Da li su autorke i autori tekstova u listu *Pravoslavlje* ravnomerno zastupljeni; utvrditi kojim se temama žene u ovom časopisu bave; kako su žene predstavljene od strane autora muškaraca; utvrditi broj tekstova u kojima je tema žena i kojim žanrovima pripadaju; utvrditi kakve uloge imaju žene u analiziranim tekstovima; analizirati vizuelnu prezentaciju žena, analizom fotgrafija žena

[3] Detaljan pregled listova koji se izdaju u okviru Srpske pravoslavne crkve možete videti u: Vasić, S. (2010). *Društveno-politička determinisanost oblika religijske tolerancije* (Nepublikovani master rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad. .

u okviru teksta.

4. Metoda i korpus istraživanja

4.1. Metod analize sadržaja

Metod koji ćemo koristiti u ovom istraživačkom radu je metod analize sadržaja i tu u njenom kvantitativnom i kvalitativnom vidu. Pre nego što se pojavila u svom savremenom vidu, analiza sadržaja je primenjivana na različite načine: kao segment u proučavanju pitanja semantike, kao studiranje literature, diferencijacije stila, preferencije vrednosti u različitim tekstovima, u formulama za procenjivanje „čitljivosti" tekstova, kao i u elementarnom vrednovanju kreativnog rada (Stojak 1990: 2). U domenu novinarstva, kao masovnog medija, nalazi se nukleus savremene metode analize sadržaja.

Analizom sadržaja mogu se istraživati i proučavati razne društvene pojave, kretanja i promena u društvenoj kulturi, istraživanjem fenomena masovne kulture (Milić 1996: 583-584). Primenu analize sadržaja u ovom smislu naročito olakšava okolnost što su u savremenom društvu razni institucionalni kanali masovnog opštenja glavni prenosioci sadržaja masovne kulture (Milić 1996: 584). Mi ćemo se baviti u ovom radu istraživanjem pojave masovne kulture, analizirajući sadržaje iz jednog kanala masovnog opštenja – časopisa verskog karaktera, s ciljem proučavanja problema rodnih odnosa u crkvi. U metodološkom smislu analiza podrazumeva i tumačenja podataka u dvostrukom vidu: kvantitativnom i kvalitativnom.

Kada je reč o religijskoj oblasti društva, veoma interesantan podatak o primeni nekog oblika analize sadržaja na teme religijskog karaktera, nalazimo u navodima P. Burbona (*P. Bourbon*). Autentična istraživanja pomoću ove metode objavljena su u Švedskoj oko 1640. godine o sadržaju religioznih himni pomoću jednostavnih klasifikacija („povoljno - nepovoljno"), kao i istraživanja „izraza emocija i tendencija u jeziku" (1888 – 1892.) u biblijskim tekstovima. Osnov i povod za ovo istraživanje je namera švedskog plemstva i sveštenstva da dokaže prisustvo bogohulnih misli u himnama suparničkih verskih sekti.[4]

Kako religijski časopisi predstavljaju izdanja religijskih zajednica (crkava), njihovom analizom se može steći približna slika o samoj crkvi, odnosno o njenim raznovrsnim stavovima. Različite vrste podataka, do kojih se može doći analiziranjem sadržaja simboličkih poruka u časopisima sa verskom tematikom, omogućuju nam sticanje više saznanja o verskoj zajednici koja časopis izdaje, kao i o društvenom kontekstu u kom časopis i verska zajednica obavljaju svoju delatnost.

U ovom radu, analizirani su sadržaj teksta, elemenat koji ga nadopunjuje – potpis, kao i fotografija kao netekstualni element. Ostali elementi kao što su naslov, podnaslov i nadnaslov nisu analizirani. Obavili smo dve vrste analiza:

– Kvantitativno-kvalitativna analiza: ukupan broj tekstova, broj tekstova o

[4] L.Bardin: *L ' analyse de contenu.* Paris: Presses Universitaires de France, 1977. Navedeno prema: Stojak, Rudi: *Metoda analize sadržaja*. str., 3. Sarajevno: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990.

ženama, teme koje se vezuju za žene, žanr teksta u kojem se javlja žena, uloge žena.

– Vizuelna analizu fotografija u okviru teksta: kvantitativni segment: (u kojoj meri su žene prisutne u odnosu prema ukupnom broju analiziranih tekstova); kvalitativni segment (način na koji su žene vizuelno predstavljene u analiziranim tekstovima).

4.2. Korpus istraživanja

Pravoslavlje je dvomesečnik i analizirani su brojevi Pravoslavlja objavljeni od septembra do decembra 2011. godine (od broja 1067 do 1074), ukupno 8 (osam).

Jedan broj *Pravoslavlja* ima 46. strana, što znači da je ukupan broj pregledanih strana 368. Analizirani su svi tekstovi koji na bilo koji način pominju ženu.

Jedinica analize je tekst. Tekst je ukupnost pisanog materijala što je u novinskom prostoru odeljen belinama od drugog teksta. Tekstovi su različite dužine, a analizirani su bez obzira na dužinu. Analizirani su sadržaji teksta, elemenat koji ga nadopunjuje – potpis i fotografija kao netekstualni element. U analiziranom periodu od septembra do decembra 2011. godine, objavljeno je ukupno 213 tekstova. Broj analiziranih tekstova, odnosno tekstova u kojima su žene glavna ili sporedna tema je 40. Prosečno, u jednom broju *Pravoslavlja* broj potpisanih tekstova je 20.

Kategorije koje čine kodeks za analizu sastoje se iz dva dela: 1) kategorije koje određuju formu teksta i 2) kategorije koje određuju sadržaj teksta. Formu teksta određuju žanr priloga, povod, vrsta medija i datum. Sadržaj teksta određuju tema, uloga žene u tekstu, vrsta subjekta, fotografija, odnos autora prema temi. U napomenama kodeksa beleženo je autorstvo, to jest, da li je tekst potpisao muškarac ili žena, kao i da li je žena u analiziranom tekstu glavna ili sporedna tema. Kategorije su formirane tako da služe cilju istraživanja, to jest da se utvrdi način na koji se govori o ženama, kako je ona reprezentovana, o kojim temama govore žene, kao i u kojim ulogama se žene pojavljuju u okviru teksta.

5. Rezultati istraživanja

5.1. Kvantitativno-kvalitativna analiza

5.1.1. Žena kao autor

Kada je reč o autorstvu, najpre ćemo predstaviti rezultate u vezi sa brojem potpisanih i nepotpisanih tekstova, kao i podatke o broju tekstova koje se potpisali muškarci i žene.

Ukupan broj tekstova u *Pravoslavlju* (septembar-decembar 2011.)

Broj nepotpisanih tekstova 52 (24,4%)
Broj potpisanih tekstova161 (75,5%)
Autorke Autori
50 (31,1%) 111 (68,9)

Ukupno 213 (100%)
Tabela 1. Potpisani i nepotpisani tekstovi, autorstvo nad tekstovima.

Na grafikonu 1. možemo da vidimo odnos ukupnog broja tekstova i tekstova čije su autorke žene.

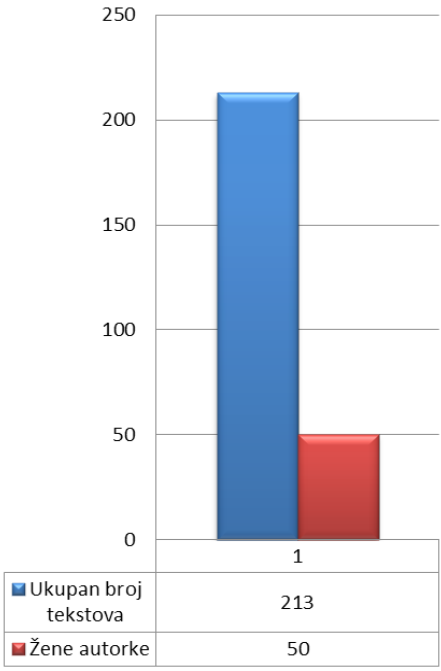

Grafikon 2: Prikaz broja ukupnog broja tekstova i tekstova gde su autorke žene.

Teme kojima su se žene u najvećoj meri bavile, nisu u vezi sa teološkim interpretacijama, već se u najvećoj meri, žene bave umetnošću, obrazovanjem i seminarima kao vrstom edukacije. Na primer, imamo tekstove o crkvenom pojanju i horskom pevanju: *Letnja škola crkvenog pojanja „Korneliju u spomen“* (Pravoslavlje, 1.9/2011, str. 31), *Natpevavanje školskih horova* (Pravoslavlje, 1.12/2011, str. 25), prikaz knjige *Muzika i reči iz riznice mitropolita zagrebačkog Damaskina (grdaničkog*) itd. Žene izveštavaju sa 56. beogradskog Sajma knjiga i tu je zanimljiv podatak da su

se u okviru crkvenog izdavaštva pojavile samo 3 autorke. Žene bi u većoj meri trebalo da budu zastupljene u profesiji teološkinja i da se u većoj meri bave tumačenjem svetih spisa.

Autorka je, takođe, napisala izveštaj o seminaru o ulozi verujućih žena u modernom društvu. Episkop Lavrentije je „podsetio da je žena nekada bila odgovorna samo za kuću i vaspitanje dece, a danas mora i da zarađuje i bavi se mnogim drugim aktivnostima. „Bilo bi poželjno na neki način rasteretiti današnju ženu“ (Pravoslavlje, 1.11/2011, str. 27). Zapažamo da su u tekstu dati pozitivni zaključci o angažovanju žena na polju međureligisjke tolerancije, a aktivnosti koje bi u još većoj meri žene trebale preduzeti su: organizovanje poseta deci obuhvaćenoj nastavom veronauke, domovima za stare, prihvatilištima za nezbrinutu decu, pomaganje u narodnim kuhinjama, ženskim zatvorima, zalaganje za obezbeđivanje ishrane studenata u menzama u skladu sa pravilima ishrane prihvaćenim u njihovim verskim zajednicama (Pravoslavlje 1.11/2011, str. 27).

Organizovanje ovakvog tematskog seminara pokazuje da su pitanja o ulozi žena, konkretno verujućih žena, ušla u problemsko polje kojima se bavi Sprska pravoslavna crkva i da o njima piše. Međutim, na ovom seminaru nije pogođena suština problema. Ženske uloge su i dalje: problemi starih i nezbrinutih ljudi, narodne kuhinje itd. Za postizanje rodne ravnopravnosti, ovom spisku potrebno je dodati one uloge kojima bi žene bile u mogućnosti da donose značajnije društvene odluke, koje se tiču društva u celini, položaja žena, pa tako i pitanja u vezi sa ugroženim grupama, kojima je pomoć svakako potrebna.

U istraživanju religioznih žena o ravnomernijoj raspodeli obaveza među polovima, koje je obuhvatilo 325 žena iz protestantskih crkava - najviše adventističkih, ali i baptističkih i pentekostalnih (Kuburić, 2002, str. 45-52), ponuđene su strateške opcije koje žene mogu da upotrebe u savladavanju raskoraka i subjektivnih i objektivnih napetosti koje postoje u modernom društvu između sfere profesionalnog rada i porodice (Kuburić 2002: 45-46). Ako se uporede odgovori žena i muškaraca, koji su vernici iste crkve, mogu da se uoče razlike. Žene se opredeljuju za strategiju oslonca (40%) - žena treba da se trudi da razvije razumevanje kod članova svoje porodice za svoju specifičnu situaciju – dvostrukog opterećenja, ali i dvostrukih potreba potvrđivanja. Navedeno rešenje „u značajnoj meri smanjuje kod žena osećaj konfliktnosti sopstvenih uloga i osećaj griže savesti da zbog profesije zapostavljaju porodicu“ (Kuburić, 2002, str. 46). Konačan efekat upotrebe ove strategije je povećano samopoštovanje kod žena. Muškarci, s druge strane, u 45% slučajeva opredeljuju se za strategiju bega - „muškarci vernici prioritet daju porodičnom angažovanju žene, dok se žene vernice radije opredeljuju za dvostruko opterećenje porodičnim i profesionalnim angažovanjem“ (Kuburić, 2002, str. 46).

5.1.2. Muškarac kao autor tekstova o ženi i muškarac kao subjekt religije

Zapažamo podatak da je tekstove u kojima su žene glavna tema, potpisalo 6 muškaraca i 3 žena, dakle dvostruko više muškaraca. Pogledajmo tabelu potpisanih

tekstova prema žanru.

Žanr	Žene autorke	Muškarci autori	Ukupno
Vest	-	-	-
Izveštaj	7	4	11
Članak	2	6	8
Intervju	1	-	1
Kolumna	1	1	2
Tematski prilog	-	2	2
Potpuri	3	-	3

Tabela 2. Autorstvo prema žanru priloga

Iz tabele Autorstvo prema žanru priloga, možemo da vidimo da žene u većoj meri nego muškarci izveštavaju o događajima i prenose informacije, dok su članci, odnosni one vrste tekstova u kojima autori/ke mogu da iznesu svoju sliku i interprataciju sveta, namenjeni muškarcima. Čak 3 puta više članaka potpisali su muškarci. To se odnosi i na tematske priloge: oba analizirana teksta koji pripadaju žanru tematskih priloga, potpisao je muškarac.

U tesku *Kolo Srpskih Sestara „Mala Gospojina*“, koji je potpisao muškarac - sveštenik sa činom jereja, možemo da vidimo kakva je uloga namenjena ženi u crkvi u okviru dobrotvornih društava: „Iako njeno služenje izgleda od drugostepene važnosti, ipak, u stvarnosti, uloga žene u služenju Crkvi je veoma značajna“. A to su: podizanje i širenje nacionalne svesti, humanitarna služba, ‘nudilje’ (dobrovoljne bolničarke) u domovima za invalide, školovanje ratne siročadi (Pravoslavlje, 1.9/2011, str. 38).

U rubrici Iz starog Pravoslavlja, *Prva slava ženskog dobrotvornog društva u Valjevu,* tekst govori o proslavi prve slave Ženskog dobrotvornog društva prepodobne majke Paraskeve u Valjevu. Autor teksta ističe doprinose ovog društva: „Tako se u crkvama šabačkoj i valjevskoj odmah osetila promena na bolje: crkve su urednije i čistije, odežde ispravne i ispeglane, čine se posete i prilozi crkvama i manastirima, vrše se posete bolnicama, pomaže se sirotinja, a naročito siromašna deca itd.“ (Pravoslavlje, 1.12/2011, str. 36). U ovom tekstu, čiji je autor muškarac, definisane su uloge žena: da pomognu religijskoj zajednici kao spremačice, pralje, te da se bave humanitarnim radom. Važno je, ipak, napomenuti da se shodno rubrici kojoj pripada radi o ponovnom objavljivanju teksta koji je izvorno objavljen 1968. godine.

Pogledajmo grafikon koji pokazuje ko su subjekti u analiziranim tekstovima.

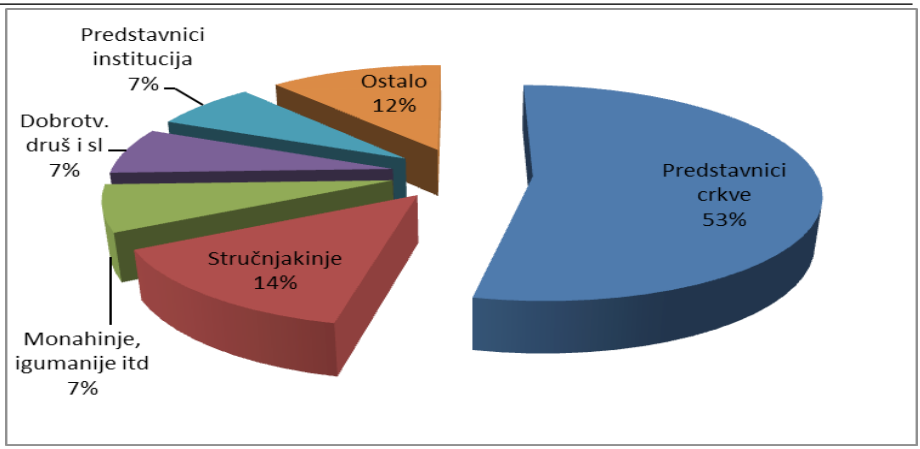

Grafikon 3: Subjekti u analiziranim tekstovima

Analizom subjekta u tekstovima, utvrdili smo (Grafikon 3) da su subjekti u 53% slučajava, dakle nadpolovično, predstavnici crkve: episkopi, patrijarh, mitropoliti, sveštenici, teolozi. To su sve one ključne uloge u crkvi koje zauzimaju muškarci. Samo u 14% slučajeva, subjekti su žene, koje se pojavljuju u nekim od profesionalnih uloga. Dominacija muških subjekata potvrđuje androcentrizam, koji se ovde u institucionalnom smislu pojavljuje kao „monopol na sveštenički poziv, obrazovno-religijske uloge i istovremeno kao isključivanje žena iz delatnosti pomoću kojih jedna religija održava i prenosi svoju tradiciju“ (Poznanović, 2002, str. 94). U verskoj praksi, žene učestvuju samo kao konzumenti određenih obreda (Poznanović, 2002, str. 94). Na taj način, pokazano je da žene ne mogu biti istinski subjekti religije.

U istoriji crkvenog života, međutim, u pravoslavlju, žene su u okviru monaštva u pojedinim periodima bile brojnije od drugog pola (Poznanović, 2002, str. 96). Žene su imale značajniju ulogu u prošlosti, što pokazuju uloge đakonisa i prezveterice. Najvažnija dužnost đakonisa sastojala se u pomoći prilikom krštavanja žena, a nosile su posebnu odeću bele boje za razliku od monahinja koje su oblačile crne odore, a najslavniji period za đakonise bio je kraj IV i početak V veka (Poznanović, 2002, str. 95). Među njima je bilo i teološki obrazovanih žena koje su svoje obrazovanje sticale samostalno i vaninstitucionalno, a mnoge od njih bile su uvrštene u red svetiteljki (Poznanović, 2002, str. 95).

5.1.3. Žena kao tema

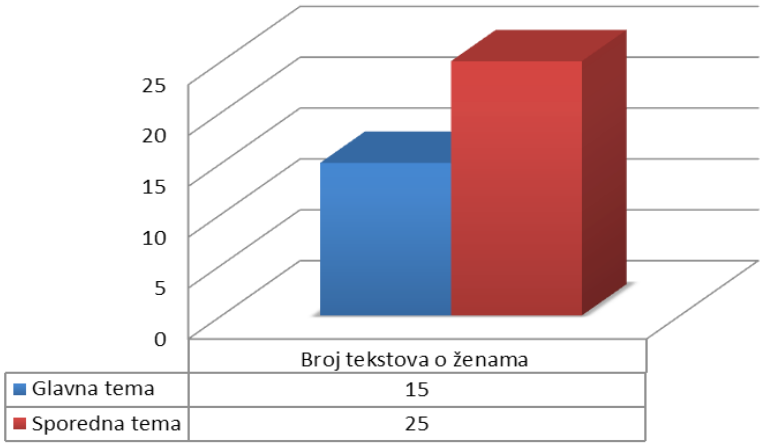

Grafikon 4: Odnos tesktova u kojima su žene glavna i sporedna tema

Ukupan broj tekstova u kojima su žene glavna ili sporedna tema je 40 ili u proseku 5 tekstova po broju, što predstavlja 18,8% od ukupnog broja objavljenih tekstova. U grupi ovih tekstova ima 15 tekstova u kojima su žene glavna tema (37,5%), a u 25 tekstova (62,5%) žene su sporedna tema.

Elizabeta Rajzer kaže da je važna aktivnost feminističke teologije ponovno čitanje Biblije, budući da je Sveto pismo napisano i predano u nasleđe patrijarhalnim društvima, što je na njemu ostavilo trag (Rajzer, 2002, str. 56). U rubrici Biblijske teme, u izdanjima *Pravoslavlja* od 1. i 15. decembra 2011. godine, autorski tekstovi teologa, analiziraju položaj žena u Novom zavetu. Veliki uticaj na stavove u crkvi prema ženama ostavila je rečenica svetog Pavla iz Prve poslanice Korinćanima. „Duboku tišinu žena u crkvama od skoro dve hiljade godina zahvaljujemo ovoj kratkoj izreci. Ona je uvek bila doslovno tumačena i njen se uticaj nije dovodio u pitanje“ (Rajzer, 2002, str. 58). Ako to stavimo u odgovarajući društveno-istorijski kontekst, onda to relativizuje njen autoritet. U analizi biblijskog teksta iz 1. poslanice Korinćanima 11, 2-16, u kome apostol Pavle kritikuje one korintske žene koje su pokušavale da na svojevoljan način utiču na tok i formu bogosluženja, kada su najverovatnije u stanju duhovnog zanosa, kazujući proroštvo i molitvu, raspuštale kosu, autor teksta u *Pravoslavlju* navodi da su one tim aktom „u duhovnom zanosu odbacivale svoj polni simbol (pokrivenu glavu, vezanu kosu) i ponašale se kao muškarci“ (Pravoslavlje, 1.12/2011, str. 26-27). Raspuštanje kose bio je jedan čin emancipacije za korintske žene, koje su na bogosluženju želele da demonstriraju slobodu i jednakost zadobijene u Hristu i jedan nov način postojanja u Duhu (Pravoslavlje, 1.12/2011, str. 26-27). Po apostolu Pavlu i muškarci i žene čuvaju svoj polni identitet unutar crkve. „To ne može biti svejedno, pošto je *baš takva* tvorevina

Božija“ (Pravoslavlje, 1.12/2011, str. 26-27).

Posmatrajući ovaj biblijski događaj iz rodne perspektive, možemo dati drugačije tumačenje. Naime, možemo dovesti u pitanje teološko tumačenje po kom su navedene žene činom raspuštanja kose želele da izbrišu polnost kao takvu i istaći tezu da je u pitanju njihova želja da *iskorače iz rodnih uloga* koje su im bile dodeljene i ponovo ih definišu na način koji će njima biti prihvatljiviji. Tu možemo uočiti doprinos koji ima veoma plodonosna i heuristički značajna distinkcija između *polova* kao bioloških kategorija i *rodova* kao društvenih i kulturnih konstrukata. „Ovo razlikovanje između pola i roda u društvenim naukama je zapravo revolucionarno, jer ono podseća žene na činjenicu da njihova biološka različitost ne mora biti uslov za prihvatanje niže vrednih položaja i uloga u društvu, jer ono što je „nalepljeno“ na biološku različitost jeste ono što je promenljivo, što *može* da se *menja.* Upravo to je epistemološka osnova ženskog aktivizma“ (Blagojević, 2002, str. 12).

5.1.4. Ženske uloge u analiziranim tekstovima

Prilikom analiziranja ženskih uloga u tekstovima lista *Pravoslavlje,* izostavljeni su biblijski i istorijsko-crkveni likovi, bogorodica i svete žene. Cilj nam je bio da se baziramo na savremeni društveni kontekst i u vezi sa tim utvrdimo kakve uloge dobijaju žene u tekstovima.

Grafikon 6: Uloge žena u tekstovima

Kvantitativni podaci ženskih uloga u analiziranim tekstovima, pokazuju da je najviše pažnje posvećeno profesionalnim ulogama žena, na drugom mestu su verske uloge, a na trećem mestu, sa značajno manjim brojem nalaze se žene u porodičnim ulogama.

Profesionalne uloge		**Verski likovi**		**Porodične uloge**		**Ostalo**	
Arheografkinja:	20	Igumanija:	9	Rođaka mitropolita:	1	Plemkinja:	3
Slikarka:	7	Monahinja:	9	Cerka prote:	1	Pokrov. skupa:	1
Dr.titula	6	Vernica:	6	Udovica:	1	Svedok. stradanja:	1
Autorka knjige	6	Dobrot.druš.i članice	5	Vaspitač:	1	Srpkinja:	1
Mr titula	3	Iskušenica:	2	Porodična uloga:	1		
Veroučiteljka:	3	Nastojat. manastira	1				
Dirigentkinja:	3	Ktitorkinja:	1				
Akademikinja	2						
Profesorica :	2						
Naučnica:	2						
Teološkinja:	2						
Urednica zbornika	1						
Ured. časopisa	1						
Muzikološkinja	1						
Ist. umetnosti:	1						
Kaligrafkinja	1						
Spisateljica:	1						
Ginekološkinja	1						
Psihološkinja:	1						
Arhitektinja	1						
Autorka živopisa:	1						
Ženski hor	1						
Ambasadorka	1						
Direktorka škole:	1						
Direk. instituta	1						
Drž. sekretarka:	1						
Ukupno	**71**	**Ukupno**	**33**	**Ukupno**	**5**	**Ukupno**	**6**

Tabela 3: Struktura ženskih uloga u tekstovima prema oblastima.

U strukturi profesionalnih uloga, uočavamo da je za sve navedene profesionalne uloge, potrebno akademsko obrazovanje, odnosno viša, visoka stručna sprema, kao i stepeni obrazovanja iznad toga. U tom smislu, nisu reprezontovana zanimanja pripadnica radničke klase, pa možemo da zaključimo da se radi o diskriminatornoj selekciji aktera društvene prakse. Da taj nalaz ima i šire implikacije, potvrđuju nam sociološka istraživanja religioznosti građana Srbije u vezi sa dva parametra: polom i stepenom obrazovanja. Naime**,** prema istraživanju religioznosti građana Srbije, *Religioznost u Srbiji 2010.* [5], 92,7% od ukupnog broja ispitanika ističe da pripada određenoj konfesiji

[5] Reč je o projektu „Istraživanje religioznosti građana Srbije i njihovog stava prema procesu evropskih integracija“, koji su organizovali Centar za evropske studije (CES) iz Brisela, Fondacija Konrad Adenauer i Hrišćanski kulturni centar iz Beograda. Sredstva za ovaj projekat obezbeđena

(Blagojević, 2011, str. 55).[6] Socio-demografske karakteristike savremenih vernika iz ovog istraživanja, mogu da se uporede sa socio-demografskim karakteristikama vernika iz perioda socijalizma, odnosno sa početka osamdesetih godina [7] Uporedićemo dva pokazatelja konvencionalne religioznosti: samodeklarativnu religioznost i verovanja u Boga i ove aspekte religioznosti dovešćemo u vezu sa polom i stručnom spremom ispitanika.

1. *Religijska samodeklaracija*. Početkom 80-ih godina tek jedna četvrtina ispitanika je bila religiozna, a danas je više od tri četvrtine na ovaj način religiozno. Ako se posmatraju ispitanici iz osamdesetih prema polu, 30% od svih ispitanih žena izjasnilo se kao religiozno, dok je muškaraca bilo gotovo duplo manje, odnosno 17% (Blagojević, 2011, str. 64). Godine 2010., došlo je do ukupnog porasta religioznosti, pa se tako od svih žena u uzorku njih 78,7% izjasnilo kao religozno, religioznih muškaraca ima 77,8%. Reč je o trostrukom rastu religioznosti kod žena i petostrukom porastu religioznosti kod muškaraca. To znači da je opšti konsenzus oko konvencionalne religioznosti ravnomerno raspoređen među polovima (Blagojević, 2011, str. 64).

Što se tiče školske spreme, u istraživanju iz 1982. godine, školska sprema direktno utiče na raspored odgovora o religioznosti. Nadpolovično su religiozni samo ispitanici bez ikakve školske spreme (55%), a srazmerno porastu stepene školske spreme ispitanika, tako se smanjuje religioznost. Ispitanici sa srednjom školom religiozni su u 4,5% slučajeva, dok se nijedan ispitanik sa višom ili visokom stručnom spremom nije izjasnio kao vernik. Godine 2010., situacija je korenito drugačija: ispitanici svih obrazovnih kategorija su iznadpolovično samodeklarativno religiozni: 67% kod visokoobrazovanih i 100% kod onih ispitanika koji nemaju završenu osnovnu školu, 97,9% sa nezavršenom osnovnom školom i 82,6% sa osnovnom školom. Ispitanici sa završenom trogodišnjom stručnom školom iskazuju svoju religioznost u 82,9% slučajeva, a ispitanici sa srednjom stručnom spremom svih profila, religiozni su u 77,8% slučajeva (Blagojević, 2011, str. 65). Najveći skok u samoiskazanoj religioznosti ostvaren je kod najobrazovanijih ispitanika. Međutim, ovaj podatak ne treba da zavede: kao što se zna, najpropulzivniji društveni slojevi u socijalizmu su upravo bili obrazovani, socijalizmu lojalni građani, pa njihovo nekadašnje potpuno negiranje verničke pozicije treba sagledavati u kontekstu mimikrije, koju su ispoljavali iz političkih, profesionalnih, finansijskih i drugih nereligijskih razloga“ (Blagojević, 2011, str. 65-66).

2. *Verovanje u Boga.* Kada je reč o ovom pokazatelju religioznosti, isto tako se mogu uočiti promene iz dva navedena istraživanja. Najpre, u istraživanju iz 2010. godine, verovanje u Boga je nadpolovično u svim segmentima ispitivane populacije, pri

su iz Evropskog parlamenta.

[6] Konfesionalna identifikacija se koristi i kao merilo religioznosti građana pri desetogodišnjim popisima stanovništva. Iako ovaj pokazatelj ne spada u jake indikatore religioznosti, on se mora uzeti u obzir prilikom analiziranja povezanosti ljudi sa religijom i crkvom, pošto on „ukazuje i istorijsko-tradicijsku dimenziju u toj povezanosti, što nesumnjivo ima svoju socijalnu relevantnost“ (Blagojević 2011: 54).

[7] Radi se o istraživanju iz 1982. sociologa religije Dragoljuba Đorđevića čiji su rezultati objavljeni u njegovoj knjizi *Beg od crkve* 1984. godine.

čemu se pol ne pokazuje kao determinanta koja utiče na religioznost. U Đorđevićevom istraživanju, 23% od ispitanih žena iskazuje veru u Boga, a samo 12% muškaraca. Godine 2010., verovanje u Boga kod muškaraca i žena je identično: 63,3% žena i 62,8% muškaraca veruje u Boga. Ako posmatramo školsku spremu ispitanika, onda možemo da uočimo da 2010. godine ispitanici sa višom i visokom školskom spremom veruju u Boga nadpolovično, u 53,7% i 54,4% slučajeva, dok najviše u Boga veruju ispitanici sa nezavršenom osnovnom (88,9%) i sa osnovnom školom (91,5%). U Đorđevićevom istraživanju, nepismeni su verovali u Boga u 48% slučajeva, dok se nijedan ispitanik koji je završio višu ili visoku školu nije izjasnio da veruje u Boga (Blagojević, 2011, str. 67).

Imajući u vidu gore navedene podatke koji pokazuju korelaciju između stepena školske spreme i religioznosti, možemo da izvedemo zaključak da u listu *Pravoslavlje* nisu reprezentovani upravo oni društveni slojevi koji su najvećem procentu religiozni, a to su građanke i građani koji nisu završili osnovnu školu, potom oni koji imaju osnovno-školsko obrazovanje, kao i oni koji su završili trogodišnje i četvorogodišnje škole svih profila. [8]

U analizi sadržaja časopisa *Pravoslavlje* Ljiljane Tice za 1995. godinu, došlo se do sledećih podataka: najviše uloga pripada porodičnoj sferi (34,8%), dok su profesionalne uloge na trećem mestu po zastupljenosti sa 15,2% (Tica, 2002, str. 103). Jedan od ciljeva naše analize bio je da se utvrdi u kojoj meri se plasira teza da ženi pripada privatna, porodična sfera, a ne javna. Ova razlika u podacima između ova dva istraživanja, pokazuje, s jedne strane, da ove novine teže tome da imaju relevantan izvor - a to su osobe koje su angažovane u bilo kojoj sferi javnog i društvenog zivota. S druge strane, Srpska pravoslavna crkva od 1995. godine do danas u značajnoj meri je smanjila predstavljanje tipičnih ženskih uloga, poput majke, ćerke, sestre itd., niti se promoviše ženska reproduktivna društvena funkcija. S druge strane, struktura profesionalnih uloga iz našeg istraživanja potvrđuje stereotip o ženi kao prenosnici znanja, budući da većina profesionalnih uloga pripada sferi obrazovanja.

5.2. Vizuelna analiza

Važan izvor saznanja predstavlja i semiotička analiza fotografija, gde se fotografija posmatra kao skup simbola koji *označavaju* stvarnost. Od ukupno 40 tekstova u kojima su žene glavna ili sporedna tema, u 35 tekstova postoji fotografija, dok u 5 tekstova nema nikakve fotografije. Od 15 tekstova u kojima su žene glavna tema, u 9 tekstova ima fotografija na kojima su žene prisutne, što predstavlja 60%, a od 25 tekstova u kojima su žene sporedna tema, vizuelni prikaz žena ima samo u 4 teksta ili u 16% slučajeva.

[8] Pitanje za posebno istraživanje je kako izgleda struktura čitaoca *Pravoslavlje* u odnosu na njihovu stručnu spremu, ali kako je u ukupnoj populaciji religioznost značajno prisutna, dobar deo čitaoca mora biti i u okviru onih društvenih slojeva čiji je stepen obrazovanja niži od više škole i fakulteta, odnosno akademija.

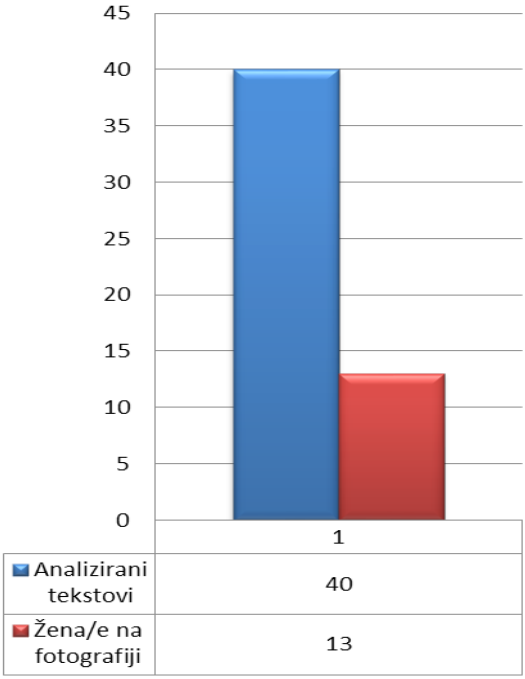

Grafikon 7: Odnos tekstova u kojima se pominju žene i prisustva žena na fotografijama.

Navešćemo nekoliko primera u kojima nam je vizuelna analiza pokazala da i pored značajnih dela ili uloga koju žena ima u pojedinom događaju, njena vizuelna prisutnost nije adekvatna**.** U tekstu *Životni imetak Crkvi na dar* iz *Pravoslavlja* broj 1067, govori se o obnovi manastira Radovašnica kod Šapca. Obnova je omogućena zahvaljujući ktitorki, iskušenici Milici Abt, koja je u svrhu obnove crkve ostavila svu svoju životnu imovinu. O odnosu prema ovoj ktitorki i njenom značajnom doprinosi govori činjenica da u samom tekstu nema njene slike, već su na slici episkop šabački Lavrentije sa sveštenstvom na kojoj služe svetu arhijerejsku liturgiju za dan manastirske slave. U tekstu *Bogorodica Bezdinska* iz *Pravoslavlja* broj 1070., u kojoj je reč o kopiji ikone Bogoridice Bezdinske i liturgiji koja je služena povodom prenosa kopije ikone u Temišvar, navodi se da je „ikona delo ruku mesićkih sestara Anastasije i Katarine i iskušenice Nataše“. U okviru teksta postoje 3 fotografije i ni na jednoj nema sestara Anastasije i Katarine i iskušenice Nataše. Zanimljivo je zapaziti da je ovaj tekst potpisala žena. Ovi primeri pokazuju da je žena u crkvi u velikoj meri nevidljivo prisutna.

U tekstu od 15. semptembra 2011. godine, *Simposion o ženskom monaštvu*, koji je održan u manastiru Žiča, u tekstu uočavamo 3 fotografije. Iako je tema ovog skupa žensko monaštvo, fotografija monahinja je najmanja i nalazi se na poslednjem mestu. Vladika Porfirije je podvukao da su se izlagači složili da nema razlike u dostojanstvu između muškarca i žene u Crkvi (Pravoslavlje, 15.9/2011, str. 12-13). Tekst nije potpisan.

Da li su žene ravnopravne u dostojanstvu ako su crkvena hijerarhija i svešteničke uloge monopolisane i pripadaju samo muškarcima? Kada je reč o obrazovanju teološkinja, tokom vremena možemo da uočimo spor, ali postepen napredak. Naime, prema istraživanjima na Bogoslovskom pravoslavnom fakultetu, kao i na teološkim fakultetima i institutima rimokatoličke i protestantskih crkava ima oko 30% devojaka koje studiraju teologiju (Kuburić 2002: 43).

Našu istoriju uglavnom su kreirali muškarci. To možemo da vidimo i u vizuelnom prikazu. U tekstu *Mi smo njihovi potomci*, izveštava se da je patrijarh srpski za početak nove školske godine blagoslovio štampanje velike slike „Mi smo njihovi potomci". Na slici, koja je rad slikarke i jedne od ilustratorke dečjeg časopisa *Zvonca*, „prikazani su likovi naših predaka, vladara i svetitelja Svetorodne loze Nemanjića i najznačajnijih ličnosti iz naše istorije, svetitelja, naučnika, umetnika, književnika" (Pravoslavlje, 15.9/2011, str. 3). U prva dva reda na slici, u kojima su zastupljene značajne ličnosti iz naše bliže istorije, ima ukupno 27 osoba i od toga su 3 žene.

6. ZAKLJUČAK

Podaci iz masovnih medija, u našem slučaju štampanog glasila dominantne verske zajednice u Srbiji – Srpske pravoslavne crkve, mogu biti dobar osnov za zaključivanje o stavovima crkve prema ženi i da steknemo približnu sliku o tome kakva je slika žene iz ugla pravoslavne crkve. Analiza lista *Pravoslavlje* je pokazala podređen položaj žene u odnosu na muškarca u autorstvu, mnogo je manje ženskih od muških autora, Model žene u pravoslavlju odgovora stereotipu žene kao prenosnice znanja, one se bave umetnošću i obrazovanjem. Pored toga, uočeno je da žene ne pišu tekstove u kojima bi mogla da se iskaže njihova kreativnost i stvaralaštvo, jer žene uglavnom pišu izveštaje sa raznih vrsta društvenih događaja. Žena nema u osmišljavanju, odnosno interpretaciji zvaničnih teoloških učenja crkve. U odnosu na ukupan broj tekstova, mali je broj tekstova koji na bilo koji način govore o ženi. Prema načinu na koji se osmišljava uloga žena vernica u društvu, uočavamo da se u tim tekstovima ne navodi da bi žena trebalo u javnoj sferi da ima veće prisustvo, te da su im namenjene uloge koje je žena već do sada i imala, u humanitarnoj i privatnoj sferi. U poslovima u okviru same crkve, žene se nalaze u ulogama pomoćnice i obavljanja tehničkih poslova.

U kvantitativnoj analizi uloga žena u tekstovima, zapaženo je da najviše uloga pripada profesionalnoj sferi, a najveći broj profesionalnih uloga pripada sferi obrazovanja. S druge strane, uočena je diskriminacija putem nereprezontovanja onih aktera društvene prakse koji pripadaju radnčkoj klasi. Ovaj podatak je utoliko značajniji što sociološka istraživanja religioznosti pokazuju da su više religiozni one građanke i građani koji imaju manji stepen formalnog obrazovanja. Da bi ovakva istraživanja imala dodatnu empirijsku utemeljenost, potrebno ih je povezati sa istraživanjem stavova čitateljki i čitalaca u vezi sa problemima i temama kojima se navedeni list bavi.

LITERATURA

Blagojević, M. (2002). Feminizam na kraju veka: lekcije o različitosti. U S. Savić (Ur.), *Feministička teologija* (str. 9-21). Novi sad: Futura publikacije.

Blagojević, M. (2011). Aktuelna religioznost građana Srbije. U A. Mladenović (Ur.), *Religioznost u Srbiji: istraživanje religioznosti građana Srbije i njihovog stava prema procesu evropskih integracija* (str. 43-72). Beograd: Hrišćanski kulturni centar, Centar za evropske integracije, Fondacija Konrad Adenauer.

Grunfelder, A. M. (2002). Feministička teologija. Kritički osvrt na metode i glavna pitanja. U S. Savić (Ur.), *Feministička teologija* (str. 22-38). Novi Sad: Futura publikacije.

Đorđević, D. (1984). *Beg od crkve.* Knjaževac: Nota.

Kuburić, Z. (2002). Žene i crkva. U S. Savić (Ur.), *Feministička teologija* (str. 39-53). Novi Sad: Futura publikacije.

Milić, V. (1996). *Sociološki metod.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Poznanović, B. (2002). Žena u pravoslavnoj veri. U S. Savić (Ur.), *Feministička teologija* (str. 91-97). Novi Sad: Futura publikacije.

Rajzer, E. (2002). Uvod u feminističku teologiju. U S. Savić (Ur.), *Feministička teologija* (str. 54-61). Novi Sad: Futura publikacije.

Savić, S. (Ur.) (2002). *Feministička teologija.* Novi Sad: Futura publikacije.

Stojak, R. (1990). *Metoda analize sadržaja.* Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa.

Tica, Lj. (2002). Žena u novinama *Pravoslavlje:* analiza sadržaja. U S. Savić (Ur.), *Feministička teologija* (str. 98-112). Novi Sad: Futura publikacije.

Vasić, S. (2010). *Društveno-politička determinisanost oblika religijske tolerancije* (Nepublikovani master rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Aleksej Kišjuhas[1]
Filozofski fakultet, Novi Sad

TEORIJA KONTROLE IDENTITETA I NJEN ZNAČAJ ZA SOCIOLOGIJU EMOCIJA

U radu se istražuje savremena teorija kontrole identiteta, kao teorijski program koji se na specifičan i podsticajan način usredsređuje na prirodu identiteta pojedinaca, kao i na odnos između identiteta pojedinca i njegovog ponašanja u kontekstu društvene strukture. Identiteti su definisani kao kontrolni sistemi sa četiri komponente i predstavljene su osnove (promene) identiteta prema ovoj sociološkoj teoriji. Analizirana je i geneza ovog teorijskog programa u okvirima klasičnog interakcionizma, strukturalne verzije simboličkog interakcionizma i socijalnopsihološkog istraživanja značenja. Posebna pažnja posvećena je značaju teorije kontrole identiteta za disciplinu sociologije emocija, odnosno za bavljenje identitetima kao emocionalnim ishodima koji doprinose procesu verifikacije socijalnog identiteta pojedinca.

Ključne reči: identitet, teorija kontrole identiteta, sopstvo, interakcionizam, značenje, sociologija emocija.

Sociologija je disciplina koja je posebno zainteresovana za konceptualizaciju i problematizaciju pojma identiteta. Rodni i etnički identitet danas je u prvom planu interesovanja sociologije, dok je pre nekoliko decenija to bio klasni identitet, obično obuhvaćen pojmom i analizom klasne svesti. Moguće je govoriti i o ekploziji identiteta u savremenom društvu, zbog čega baratanje ili upravljanje identitetom postaje fenomen od izuzetnog socijalnog značaja (Pullen 2006), ali i tema interesovanja savremene filozofije (vidi npr. Martin and Barresi 2003). Subjektivni osećaj identiteta predstavlja osećanje istosti i kontinuiteta kao ličnosti ili osobe, kako ga je opisivao još Vilijam Džejms (James 1890; 1912). Za Džejmsa, u pitanju je osećaj unutar kojeg se pojedinac najdublje i najintenzivnije oseća aktivnim i živim, u trenucima u kojem svojevrsni unutrašnji glas poručuje „*Ovo* sam pravi ja“.

Prevalencija pojma identiteta u sociologiji nije neobična. Sociologija je nauka koja je nastala u modernom društvu, kao poziv da se na(ra)stajuće društvo objasni i da se reše njegovi problemi. Jedna od osnovnih karakteristika modernog društva upravo je višestrukost socijalnih identiteta pojedinaca i problem sticanja i baratanja identitetima prati sociologiju od doba njenog osnivanja do savremenih konceptualizacija socijalne kontrukcije identiteta (vidi Craib 1998; Capozza and Brown 2000). Problemi u

1 Email: paulalex@eunet.rs

prilagođavanju identiteta i socioistorijskih društvenih uloga rezultiraju u svojevrsnoj „panici identiteta“ koja može odvesti u nasilje i mnoge druge društvene probleme (Stein, Vidich and White, 1960).

U okvirima interakcionističke teorijske tradicije u sociologiji, koja je od posebnog značaja za ovaj rad, jedna od osnovnih tema je bavljenje pojmom sopstva kao konceptom od posebnog značaja za fenomen identiteta (vidi i Kashima, Foddy and Platow 2002). Sociološko razumevanje identiteta obično polazi od pretpostavke da je svaki ljudski identitet istovremeno i *socijalni* identitet (Jenkins 2004: 4). Proces identifikacije sebe ili drugih je proces koji podrazumeva značenje, a koji po pravilu uključuje društvenu interakciju. Naime, identitet podrazumeva dva kriterijuma komparacije između osoba ili stvari – sličnost i razliku.[2] Ovaj koncept je po definiciji dinamički ili aktivan, on nije nešto što prosto „postoji“, već se mora uspostaviti, putem procesa klasifikacije, asocijacije i slično. Identitet se formira na socijalni način, putem društvene interakcije, ali i putem institucionalne prinude. S tim u vezi, moguće je iskoristiti koncept identiteta i za problematizaciju fenomena mikro-makro translacije u sociologiji, poput fenomena socijalnog kapitala (Škorić 2006). Razumevanje ovih procesa, bez obzira na to kojem od njih se daje teorijski ili istraživački primat, je centralno za razumevanje identiteta.

Predmet ovog rada je teorija kontrole identiteta Pitera Berka i njegovih saradnika (Burke and Tully 1977, Burke 1980, Burke and Reitzes 1981, Burke 1991, Stets and Burke 2003, Burke 2004, Burke 2006), koja nastaje na temeljima strukturalno interakcionističke teorije identiteta (Stryker and Burke 2000, Stets 2006a, Burke and Stets 2009). Berkova teorija kontrole identiteta usredsređuje se na prirodu identiteta pojedinaca i na odnos između identiteta pojedinaca i njihovog ponašanja u kontekstu društvene strukture unutar koje su identiteti ukorenjeni (Burke 2007). Središnju ideju ove teorije čini pretpostavka da je ponašanje utemeljeno na imenovanom i klasifikovanom svetu i da ljudi u društvu imenuju i klasifikuju sebe i jedni druge na osnovu položaja koje zauzimaju. Ove oznake položaja, kao i očekivanja koje pojedinci imaju od ovih položaja postaju internalizovani kao identiteti koji čine sopstvo pojedinca. Kao što se može primetiti, teorija kontrole identiteta počiva na određenim pretpostavkama i konceptima razvijenim u okviru interakcionističke teorijske tradicije, zbog čega je ove koncepte neophodno bliže predstaviti.

Geneza teorije (1): klasični interakcionizam

Jedan od najznačajnijih koncepata klasične interakcionističke tradicije u sociologiji je koncept sopstva u ogledalu Čarlsa Kulija (Cooley 1902/1922: 183-184). Njegova

2 Još je Zimel prepoznao značaj koncepata sličnosti i razlike za odvijanje društvenog života, a kulturnu istoriju je odredio kao konflikte i pokušaje pomirenja između percipiranih sličnosti i razlika među pojedincima. Istovremeno, diferencijaciju pojedinaca od drugih pojedinaca smatrao je za ono što izaziva i determiniše ljudsku aktivnost (vidi Simmel 1950: 30-31). Klasična ili konvencionalna sociološka teorija obično se fokusira na sličnosti, dok se savremena i postmoderna sociologija najčešće koncentriše na razlike.

studija predstavljala je prvu značajnu objavu američkog interakcionizma (Collins 1994), a njegova ideja o sopstvu u ogledalu bila je prenesena u većini američkih udžbenika sociologije (Reitzes 1980). Dakle, za Kulija, na isti način na koji pojedinac u ogledalu zainteresovano posmatra sopstveno lice ili držanje, usmeravajući svoje dalje akcije u skladu sa tom slikom, pojedinci zamišljajući tuđi um, upućuju pogled ka samima sebi i modifikuju svoje ponašanje. Putem imaginacije, osoba se prenosi u um drugih ljudi i u zavisnosti od ove percepcije stupa u akciju. Iz ovako protumačene akcije proizilazi i specifično socijalna teorija uma, odnosno mišljenja kao imaginarne interakcije sa drugima (koji mogu biti konkretne osobe, ali i preci, bog, nacija i slični entiteti).

Koncept sopstva u ogledalu predstavlja ideju na čijim osnovama leži teorija kontrole identiteta, odnosno koncept bez kojeg ova teorija ne bi mogla biti formulisana. Naime, prema teoriji kontrole identiteta, osećanja pojedinaca izrastaju upravo iz reakcije grupe oko njih. Sopstvo se gradi na temelju refleksivne (odnosno percipirane) reakcije drugih, npr. ukoliko pojedinac sebe prvenstveno shvata kao muzičara, a ne kao sportistu, ali ga drugi smatraju pre svega za sportistu (a ne muzičara), i on će vremenom početi da vidi sebe kao sportistu.

Ideje o umu i sopstvu Džordža Herberta Mida takođe su koncepti unutar kojih se kreće teorija kontrole identiteta. Za Mida, sopstvo je koncept koji se proizvodi u procesu komunikacije i društvene interakcije (Mead 1934/2003). Ključan element u ovom procesu za Mida je proces preuzimanja uloge drugog, koji takođe obuhvata zamišljanje sveta iz perspektive drugog ljudskog bića, nalik na koncept sopstva u ogledalu. Zatim, pojedinac može preuzeti ulogu „uopštenog drugog“, a ne nekog određenog pojedinca, a postoje i neprecizna i pogrešna preuzimanja uloge drugog, što dovodi do brojnih nesporazuma i sukoba. Ovaj proces Mid vidi kao veoma značajan u razvoju sopstva i ljudske jedinke i praktično ga izjednačava sa procesom socijalizacije (up. Denzin 1972).

Proces preuzimanja uloge uopštenog drugog za Mida je preduslov postojanja društva (Mead 1934/2003: 149), a činjenica da je ljudska jedinka u stanju da ulazi u uloge uopštenih drugih preobražava društvo i predstavlja izvor postojanja fenomena poput kulture, tradicije, religije itd. Pojedinac nesvesno vidi sebe onako kako ga vide drugi i mogućnost da samom sebi bude predmet za Mida je *differentia specifica* čoveka u odnosu na druge životinje. Na ovaj način, sopstvo predstavlja razumevanje sebe koje pojedinac formira pod uticajem drugih, odnosno toga kako drugi reaguju na njega. Do istinski ljudske komunikacije dolazi kada gestovi, znaci i simboli postaju smisleni, odnosno kada pojedinac u sebi može da izazove reakciju koju njegov gest izaziva u drugom pojedincu, te da tu reakciju refleksivno upotrebi radi regulacije sopstvenog ponašanja. Kako će kasnije biti demonstrirano, odnos između reakcije ove vrste, odnosno interpretacije i regulacije sopstvenog ponašanja čini osnovu teorije kontrole identiteta.

Značaj Midovih ideja i koncepata za teoriju kontrole identiteta ogleda se u stavu da pojedinac može da razume svoj identitet samo iz perspektive drugih pojedinaca. Osnovna ideja-vodilja ove pretpostavke je koncept uopštenog drugog. Naime, pošto akteri mogu da zamisle kako bi određene stvari izgledale da se nalaze u situaciji drugih ljudi, oni počinju da uopštavaju ono što drugi očekuju od njih i kako na ova očekivanja

treba reagovati. Razumevanje simbola uključenih u društvenu interakciju, odnosno razumevanje značenja identiteta, kao i mogućnost predikcije ishoda te interakcije čine ključne elemente teorije kontrole identiteta. Koristeći se Midovim teorijskim okvirom, teorija kontrole identiteta će pokazati kako je moguće predvideti reakciju pojedinaca na svoj identitet, odnosno mogućnosti promene sopstvenog identiteta tako da se on uskladi sa očekivanjima (uopštenih) drugih.

Geneza teorije (2): strukturalni interakcionizam i teorija uloga

Teorija identiteta je socijalno psihološka teorija zasnovana na načelima strukturalnog simboličkog interakcionizma (Stryker 1980).[3] Usled strukturalnih elemenata ove varijante interakcionizma, teorija identiteta počiva na načelu da je društvo stabilan entitet strukturiran repetitivnim ponašanjem pojedinaca. Ova teorija bavi se formiranjem sopstva i načinima na koji akteri pripisuju značenja višestrukim društvenim ulogama koje poseduju, odnosno načinima na koji se u okvirima društvenih struktura formiraju identiteti. Za strukturalne interakcioniste, makrodruštvene stukture se neprekidno formiraju i osnažuju refleksivnim interakcijama aktera, a teorija identiteta analizira kako mikrodruštveni procesi služe kreiranju i održavanju značenja koje akteri imaju o sebi i drugima.

Strukturalna verzija simboličkog interakcionizma usredsređuje se na recipročni uticaj između pojedinca i društvene strukture, tako što za spoj između ovih analitičkih jedinica smatra društvenu interakciju. U kontekstu društvenih situacija, odnosno tekućih obrazaca interakcija koje povezuju pojedinačne aktere, društvena struktura je ta koja utiče na sopstvo, definicije situacije, društveno ponašanje i drugo (Stryker 1980: 52). Drugim rečima, u društvenoj strukturi se nalaze resursi koji interakciju čine mogućom. Za razliku od klasičnog interakcionizma, društvo se vidi kao stabilna i uređena struktura, reflektovana u strukturiranom ponašanju aktera. Analizom obrazaca ponašanja društvenih aktera i uvidom u načine na koji se ovo ponašanje usklađuje sa ponašanjem drugih aktera, može se doći do saznanja o širim interindividualnim obrascima koji sačinjavaju osnovu društvene strukture. Drugim rečima, iako akteri kreiraju društvenu strukturu, oni su putem sistema povratne sprege determinisani od strane iste društvene strukture koju simultano kreiraju (Stets 2006b).

3 Prema Strajkeru, „ispravno shvaćen“ (dakle, strukturalni) simbolički interakcionizam može i treba da ima „trajan uticaj“ i „dug život“ u sociologiji (Stryker 1980: 6). Međutim, on ističe i da teorijski okvir simboličkog interakcionizma, ukoliko nastoji da bude zadovoljavajući, mora obuhvatiti koncepte koji se adekvatnije odnose na društvenu strukturu (Stryker 1980: 1). Reč je o interakcionizmu koji prihvata da je „usredsrediti se na ličnost bez usredsređivanja na društvenu strukturu i obrnuto, nužno parcijalno i nedovršeno“ (Stryker: 1980: 53). Cilj ovako shvaćene sociologije je razvoj teorijskih objašnjenja društvenog ponašanja, dakle, ne „otkriće“ nepromenljivih zakona društvenog ponašanja, već razvoj socioloških teorija koje će objasniti pravilnosti u društvenom ponašanju (Stryker 1980: 13).

Prema strukturalnim interakcionistima, iako je ličnost oblikovana društvenim interakcijama, društvena struktura je ta koja oblikuje mogućnosti za interakciju i, konsekventno tome, samu ličnost. Istovremeno, pojedinac može kreativno izmeniti obrasce interakcije, koji povratno mogu uticati na izmenu društvene strukture. Uspešan teorijski okvir u sociologiji morao bi premostiti jaz između društvene strukture i pojedinca, ali i biti sposoban da se kreće od nivoa pojedinca do nivoa obimnih društvenih struktura, a zatim nazad ka pojedincu. Na ovaj način je moguće analizirati stratifikaciju, na primer, analizirati društveni položaj kao simbol društvene uloge koju poseduju ili aktivno izvode pojedinci (Collins 1975). Osnovno načelo strukturalnog interakcionizma je stav da „obećanja" sociologije neće biti ispunjena dok se ne premoste odvojene analize ličnosti i društvene strukture (Stryker 1980: 66).[4]

Međutim, u duhu klasičnog interakcionizma, Strajker se neprekidno vraća konceptu sopstva, pošto ovaj on podrazumeva sposobnost refleksivnosti. Na ovaj način, osoba može da ima svest o samom sebi, da prosuđuje o sopstvenim akcijama i anticipira svoja buduća stanja, odnosno može da bude predmet pažnje samom sebi. Kada društveni akteri sebe shvataju kao objekat, oni pristupaju sebi iz ugla drugih, a pre svega iz ugla osoba sa kojima stupaju u interakciju. Ove ideje su značajne za teoriju kontrole identiteta, pošto reakcije pojedinca tada počinju da nalikuju reakcijama drugih, a značenje sopstva postaje zajedničko. Na ovaj način, sopstvo se pojavljuje iz društvene interakcije, ali i iz šireg konteksta složenog, diferenciranog društva. Organizacija sopstva se na ovaj način može konceptualizovati u kontekstu različitih identiteta, povezanih sa različitim aspektima društvene strukture.

Strajkerov pristup fenomenu identiteta nastoji da objasni kako će se akter ponašati u situaciji na temelju analize učestalosti i intenziteta prizivanja identiteta. Drugim rečima, ponašanje je funkcija upadljivosti i posvećenosti identiteta za aktere u interakciji unutar društvene strukture. Što je neki identitet upadljiviji, verovatnije je da će biti prizvan u različitim kontekstima, te će osoba verovatnije izvoditi uloge koje su konzistentne sa očekivanjima drugih u vezi sa identitetom. Uz to, ona će i razne društvene situacije češće interpretirati kao prilike za izvođenje sopstvenog identiteta, odnosno tragati za situacijama u kojima je ovakvo izvođenje moguće. Kada je reč o elementu posvećenosti, posredi je varijabla povezanosti aktera sa određenim identitetom. Važno je primetiti da je strukturalni aspekt identiteta ovde od posebnog značaja, pošto identiteti koje karakteriše snažna posvećenost predstavljaju identitete koji su najčešće prizivani u društvenim situacijama. Na primer, akteri posvećeni odnosima zasnovanim na religiji imaju i snažne identitete religijskog karaktera. Ovi identiteti predstavljaju funkciju količine vremena koje ljudi provode obavljajući religijske aktivnosti. Hijerarhija identiteta je ključna u determinisanju ljudskog ponašanja zato što nivo određenog identiteta direktno utiče na izbore i akcije pojedinca.

Još je Vilijam Džejms je isticao da pojedinci imaju onoliko sopstva koliko imaju odnosa sa drugim ljudima (James 1890). Oznake sopstva koje definišu osobe u ključu

4 Za postulate i hipoteze Strajkerove „strukturalne" teorije simboličkog interakcionizma vidi (Stryker 1980: 53-55, 78-85).

njihovih društvenih položaja sa sobom nose i zajednička bihevioralna očekivanja. S tim u vezi, ovi položaji, koji se konvencionalno nazivaju društvenim ulogama i/ili članstvom u društvenim grupama, imaju relacioni karakter, pošto povezuju i zbližavaju pojedince. Naime, društvena uloga oca je povezana sa društvenom ulogom sina, članovi neke društvene grupe se nalaze u međusobnom odnosu, ali i u specifičnom odnosu sa autsajderima itd. Na ovaj način, pojedinci su putem svojih identiteta blisko povezani sa širom društvenom strukturom.

Perspektiva strukturalnog interakcionizma ističe da društvena struktura ne predstavlja koncept koji je fiksiran ili statičan. Fluidnost strukture društvenih odnosa koja je od značaja za teoriju kontrole identiteta počiva i na Tarnerovom konceptu preuzimanja i proizvodnje uloga (Turner 1956; 1962/2009). Prema ovim idejama, koji se obično nazivaju teorijom uloga, proces proizvodnje uloga se odvija na situacioni način, odnosno u situacijama u kojima pojedinci stupaju u interakciju i pregovaraju o zajedničkim značenjima koji mogu preoblikovati, reinterpretirati i na druge načine izmeniti (percepciju) situacije.

Strukturalna konceptualizacija odnosa između društvene uloge i društvene strukture nesumnjivo je u tradiciji interakcionističkog mišljenja, a posebno maksime nazvane Tomasovom teoremom: „Ukoliko ljudi definišu situaciju kao realnu, ona je realna po svojim posledicama" (Thomas and Thomas 1928: 572).[5] Interesantno je i da Merton naziva Tomasovu teoremu „bazičnom za društvene nauke" i dodaje „kad bi Tomasova teorema i njene implikacije bile šire poznate, znatno bolje bi se razumelo ono što se događa u našem društvu" (Merton 1968: 475). Za Tarnera, preuzimanje uloge je, u svojoj najopštijoj formi, proces posmatranja ili anticipacije ponašanje drugog u kontekstu uloge koju pripisujemo drugom. Ono je uvek mnogo više od proste reakcije na ponašanje druge osobe, pošto u sebi podrazumeva percepciju i interpretaciju ne samo simboličkih gestova drugog, već i njegovog statusa u društvu, njegove pozicije u kontekstu međusobnih odnosa, ali i identifikacije drugog sa nekim skupom vrednosti (poštenog čoveka, patriote itd). Od interpretacije uloge drugog zavisiće preoblikovanje društvene strukture u mikrodruštvenoj realnosti interakcije, zbog čega je i veza između identiteta i koncepta proizvodnje uloga posebno neposredna i bliska (Burke and Reitzes 1981).

Teorija uloga nastoji da objasni kako se od pojedinaca koji zauzimaju određene društvene položaje očekuje određeno ponašanje, ali i kako oni očekuju određena ponašanja od drugih. Ona počiva na pretpostavkama da se ljudi ponašaju na predvidiv način, kao i da je ponašanje pojedinca determinisano društvenim kontekstom, a posebno konkretnom društvenom situacijom. Društvo se opisuje kao sistem funkcionalnih podstruktura u kojima akteri uče svoje uloge kroz repetitivne interakcije. Tarner će koncept uloge posmatrati na mnogo dinamičniji način nego što je to slučaj u klasičnim sociološkim konceptualizacijama ovog pojma. Uz to, još je za Lintona status predstavljao

[5] Tomas u ovom pogledu direktno prati radikalni empirizam Vilijama Džejmsa i njegovu tvrdnju da „bilo koja vrsta iskustvenih odnosa mora biti smatrana za jednako 'realnu' kao i bilo šta drugo u sistemu" (James 1912: 42).

„zbirku prava i dužnosti“ koje poseduje pojedinac, a uloga „dinamičan aspekt statusa“, te je vršenje uloge predstavljalo stavljanje u dejstvo ovih prava i dužnosti (Linton 1936/1969: 194). Međutim, Linton navodi da pojedinac obavlja društvenu ulogu tako što nastoji da se što savršenije prilagodi sopstvenim predodređenim i postignutim statusima poput polne, starosne, klasne, profesionalne i dr. pripadnosti. Iz tih razloga, takva konceptualizacija društvene uloge ostaje normativna i statička, pošto dolazi u formi linearno determinističkog „uzora za organizovanje stavova i ponašanja pojedinaca“ (Linton 1936/1969: 194).[6]

Prema Tarneru, uloge predstavljaju grupisanje ponašanja u vezi sa značenjem, odnosno one su referentna tačka za interpretaciju određenih akcija (Turner 1962/2009: 88). Pojedinac deluje kao da izražava određenu ulogu putem svog ponašanja, a neretko ovoj ulozi pripisuje i viši stepen stvarnosti od pojedinačnih akcija koje izvodi. Na ovaj način, uloga postaje ključna u anticipaciji tuđe akcije, kao i osnova za evaluaciju individualnih akcija. Ovaj aspekt teorije uloga je očigledan u rasuđivanjima u vezi sa konzistentnošću tuđeg ponašanja (npr. kao poštene osobe, osobe od poverenja itd). Smatramo da ponašanje ima smisla ukoliko niz akcija možemo interpretirati kao konzistentne, odnosno kada je u ponašanju implicirano da akter na umu ima nekakvu ulogu koja upravlja njegovim ponašanjem. Tipičan primer za kršenje ovakvog ponašanja su roditelji koji se prema detetu odnose na različit način, odnosno kada nakon iste akcije usledi, odnosno ne usledi kazna (vidi i Tsushima and Burke 1999).

Preuzimanje uloge je proces otkrivanja konzistentnih obrazaca akcije koji se mogu identifikovati sa tipovima aktera, odnosno njihovim ulogama u okviru strukture. Kada je društvena struktura takva da mnogi pojedinci simultano delaju iz perspektive dve date uloge, postoji sklonost pojavljivanju jedne uloge koja se percipira kao sveobuhvatna. Tada dolazi do spajanja uloga (kao u slučaju uloge supružnika i roditelja, koje najčešće deluju zajednički) ili se jedna uloga smatra dominantnom (npr. uloga političara, koja u javnoj percepciji briše ostale uloge). Za teoriju kontrole identiteta je posebno važna varijabilnost društvene strukture u pogledu preuzimanja i proizvodnje društvenih uloga. Naime, neke strukture su mnogo otvorenije za procese proizvodnje uloga, pregovaranja i promene značenja od drugih. U otvorenijim strukturama, mogućnosti za interakciju mogu biti modifikovane putem procesa pregovaranja i komunikacije, dok su modifikacije ove vrste mnogo teže u zatvorenim strukturama (Serpe 1987).

Problem značenja i njegovo mesto u teoriji kontrole identiteta

Koncept značenja predstavlja izuzetno značajnu varijablu pri istraživanju ljudskog ponašanja, a samim tim i za konceptualizaciju identiteta. Način na koji se pojedinac ponaša u određenoj situaciji zavisiće od toga šta ta situacija *znači* za njega. Ključni faktor svake društvene aktivnosti jeste značenje (ili interpretacija značenja), koje se očitava

[6] Jedna od tipičnih savremenijih aplikacija ovako postavljenog modela društvenog ponašanja je i studija *Homo sociologicus* Ralfa Darendorfa (Dahrendorf 1973/1989) u kojoj autor za predmet sociologije predlaže teorijsku konstrukciju čoveka kao „nosioca društveno predodređenih uloga“ (Dahrendorf 1973/1989: 89).

putem akterovih stavova, vrednosti, ponašanja i drugo. Osnovni (pre)nosioci značenja su jezički izrazi, iako je značenje sadržano i u neverbalnim gestovima ili predmetima kao što su facijalne ekspresije, telesni gestovi, lični stavovi, institucionalizovani simboli, umetnička dela, itd. I najrazličitije društvene rituale je moguće interpretirati kao aktivnosti usmerene ka ekspresiji značenja, odnosno periodičnom perpetuiranju značenja (Hill 1974/2002: 9).

Prema teorijama korespodencije u filozofiji jezika, značenje predstavlja odnos između jezičkih simbola i određenih entiteta koji su nezavisni od tog jezika. Kada je reč o problematizaciji prirode ovog odnosa, razlikuju se naturalizam (značenje reči je inherentno u njenom zvuku) i konvencionalizam (značenje reči predstavlja konvenciju). Varijante teorije korespodencije moguće je nazvati konceptualizmom (Lok), platonizmom (Platon) i realizmom (Vitgenštajn). Sa druge strane, prema referencijalnim teorijama značenja, značenje nekog izraza je identično sa njegovom referencijom (Gamut 1991). Značenje je moguće predstaviti i na intencionalistički način, odnosno kao nameru pojedinca da se kod ostalih pojedinaca sa kojima stupa u interakciju ta namera prepozna i proizvede određeni efekat (Grice 1957; 1969). Može se reći da je značenje „značenja“ predmet suprotstavljenih filozofskih gledišta i mnoštva različitih teorija, a izvor problema sa konceptom značenja moguće je tražiti i u „prednaučnom“ karakteru tog koncepta u filozofiji (Putnam 1975/1996).

U sociologiji, formalna analiza značenja je prisutna u najmanje dve oblasti: istraživanju stavova i analizi sadržaja. Međutim, uz izutetak nekoliko disciplina (poput političke sociologije, u kojoj istraživanje stavova igra značajnu ulogu), ovi metodološki programi bili su na marginama osnovnih socioloških istraživačkih tradicija (Mohr 1998: 346-347). Mogućnost za adekvatnu kvantifikaciju kvalitativnih sadržaja kao što je značenje ponudila je (tek) metoda semantičkog diferencijala Čarlsa Ozguda i saradnika (Osgood, Suci and Tannenbaum 1957/1978). Za Ozguda i saradnike, problem značenja nije bitno teži ili bitno različit od problema ostalih varijabli u ljudskom ponašanju, poput emocija ili inteligencije.

Perspektiva Ozguda i saradnika je značajna za teoriju kontrole identiteta pre svega zbog insistiranja na tome da je značenje relacioni koncept. On stoji između objektivnog stimulusa iz okruženja i reakcije unutar koje se taj proces razvija. Razumeti značenje neke reči znači uspešno aktivirati listu njenih semantičkih karakteristika, odnosno locirati je unutar određenog semantičkog prostora. Naime, značenje određene reči zapravo karakteriše lista ovih semantičkih odlika (reč „otac“ karakterišu elementi kao što su „fizički predmet“, „ljudsko biće“, „odrastao“, „muški pol“ i slično), a reči koje su međusobno slične po značenju, zapravo imaju slične semantičke karakteristike. Ovo znači da je značenje reči „muškarac“ i „žena“ slično pošto se one razlikuju samo po jednoj dimenziji semantičkog prostora (dimenziji pola).

S tim u vezi, mišljenje o samom sebi kao o npr. ocu (stimulus) u osobi izaziva skup reakcija (skup značenja) koje su slične ili zajedničke i reakcijama drugih ljudi u takvoj situaciji. Ove reakcije su te koje za osobu definišu šta *znači* biti otac, odnosno biti snažan, brižan, osoba sa autoritetom, osoba koja zarađuje i obezbeđuje „krov nad

glavom“ itd. Navedene zajedničke reakcije vode u zajednička očekivanja i razumevanja onoga šta otac jeste i šta otac radi, kao i zajedničkim razumevanjima odnosa između oca i majke, oca i dece, položaja oca u okviru porodice i slično. Razumevanje koncepta značenja kao reakcije inspirisano je i Midom i klasičnim interakcionizmom. Naime, za ove teoretičare simboli predstavljaju stimulus na koji ljudi reaguju, odnosno koji izazivaju zajedničke reakcije (u vidu skupa kolektivnih značenja). Uz to, identitet je u zimelovskom ključu moguće protumačiti pre svega kao proces ili praksu konstrukcije značenja (Fuhrer 2004).

Teorija kontrole identiteta na ovaj način preuzima definiciju značenja od Ozguda i saradnika, ali i interakcionista, koje, u pojednostavljenom obliku, značenje interpretira kao reakciju osobe na eksterni stimulus (vidi i Burke 1980). Značenje predstavlja centralni koncept teorije kontrole identiteta, pošto je u pitanju lokus oko kojeg se identiteti formiraju. U pitanju je odgovor na ključno pitanje teorije: šta *znači* biti „otac“ ili „sin“, „hrišćanin“ ili „sociolog“, „Amerikanac“ ili „Srbin“? Prema ovoj teoriji, identitet je pre svega *skup značenja pripisanih sopstvu u okviru neke društvene uloge ili u okviru članstva u nekoj društvenoj grupi* (Burke and Tully 1977).

Teorija kontrole identiteta: osnovne (pret)postavke

Prema teoriji kontrole identiteta, svaki identitet predstavlja kontrolni sistem sa četiri komponente (Burke 1991). Identitet označava skup značenja pripisanih sopstvu u nekoj društvenoj ulozi ili situaciji koji definiše šta *znači* biti ono što neko jeste (Burke and Tully 1977). Kada se ovaj kontrolni sistem aktivira, uspostavlja se svojevrsni sistem povratne sprege sa sledećim komponentama:

(1) *Standard identiteta* (skup značenja za neki identitet; šta znači biti nešto u određenoj situaciji, odnosno imati određenu društvenu ulogu, biti član neke društvene grupe itd).

(2) *Percepciju značenja*, kao input iz okruženja ili socijalne situacije (u situacijama koje su relevantne po naš identitet, najčešće u vidu povratnih informacija od strane drugih),

(3) *Komparaciju* značenja, kao proces u kojem se upoređuje input (percipirana značenja) sa standardom identiteta,

(4) *Društveno ponašanje*, kao autput ili ishod procesa komparacije, koje je ispunjeno značenjem i usmereno ka okruženju.

Sistem funkcioniše tako što modifikuje ishod (ponašanje) u skladu sa zahtevima socijalne situacije, u pokušajima promene inputa (percepcije) da bi se značenja uskladila sa standardom identiteta. S tim u vezi, sistem kontrole identiteta deluje kao da ima nekakav cilj: usklađivanje inputa iz okruženja sa internim standardima identiteta. U celom sistemu posebnu pažnju igraju greške ili diskrepancije, koje označavaju potencijalnu razliku između percepcija i standarda identiteta. Kao homeostatički model, ovaj pogled na identitete je sličan konceptualizacijama teorije kognitivne disonance (Festinger 1957/1985).

Berk se u objašnjenju svoje teorije kontrole identiteta poslužio analogijom sa termostatom. Naime, termostat ima određeni standard (npr. 25 stepeni celzijusa) i određeni input (temperaturu sobe). Uređaj poput termostata ima sposobnost komparacije inputa i standarda, a autputi su funkcija ove komparacije. Ukoliko je input 15 stepeni celzijusa (dakle, 10 stepeni niže od standarda), komparacija će proizvesti ishode koji uvećavaju temperaturu sobe. Ovakav ishod traje sve dok ne postoji poklapanje između inputa (trenutne temperature sobe) i standarda (25 stepeni celzijusa) (Burke 1991: 837).

U situaciji društvene interakcije, pojedinci percipiraju značenja relevantna za sopstveni identitet kao kongruentna ili usklađena sa značenjima po standardu identiteta. U ovakvoj neproblematičnoj ili „glatkoj" situaciji, diskrepancija je ravna nuli, što čini da pojedinci ne menjaju svoje ponašanje. U situacijama u kojima vrednost ove diskrepancije nije nula, ljudi će težiti promeni sopstvenih akcija, pošto teže odsustvu diskrepancije. Menjanjem svog ponašanja, pojedinci zapravo menjaju značenja u okvirima situacije, a ova promenjena značenja se percipiraju i iznova upoređuju sa značenjima u standardu identiteta. Drugim rečima, na primeru identiteta, standard se ne izražava u stepenima celzijusa, već u značenjima koje osobe pripisuju određenoj ulozi ili grupnom članstvu. Nečiji rodni identitet se izražava određenim stepenom muškosti, identitet studenta sociologije određenim stepenom znanja, veština itd.

Na ovaj način, identitet služi kao kontrolni sistem koji kontroliše percepcije (značenja relevantnih za identitet) time što ih dovodi u sklad sa značenjima po standardima identiteta. Time se diskrepancije redukuju i približavaju nuli, čime se ispravljaju poremećaji sistema. Proces kontrolisanja percepcije značenja da bi ih se učinilo usklađenim sa standardom identiteta zapravo je proces *potvrđivanja* ili *verifikacije identiteta*. Ljudi delaju da bi potvrdili ili verifikovali svoje identitete, a u tom procesu izazivaju situacije u kojima su relevantna (percipirana) značenja konzistentna sa njihovim standardom identiteta (Burke and Stets 2009).

Značenja u standardu identiteta mogu se operacionalizovati kao ciljevi ili kao načini na koje situacija „treba da izgleda". Na primer, ako se radi o identitetu neke društvene uloge, tada se ponašanje koje donosi promene situacionih značenja u pravcu usklađivanja sa standardom identiteta smatra adekvatnim ponašanjem nosioca te društvene uloge. Ako je reč o identitetu utemeljenom na pripadnosti nekoj društvenoj grupi, ponašanje koje verifikuje taj grupni identitet je ponašanje koje održava grupne granice i podele u okvirima društvene strukture. Na primer, religijski identitet se verifikuje ponašanjem kao što je stupanje u brak sa osobom iste veroispovesti. Verifikacijom identiteta, pojedinci stvaraju i održavaju društvenu strukturu u kojoj su ti identiteti ukorenjeni (Stryker 1980).

Važno je primetiti da kontrolom percipiranih situacionih značenja, nosioci određenih društvenih uloga ili članovi određenih društvenih grupa ne održavaju stanje stvari nekim veoma konkretnim ponašanjem. Naime, pojedinci će se upustiti u određeno ponašanje samo u situacijama u kojima to ponašanje dovodi do značenja percipiranih kao „usklađenih", odnosno ponašanja koja su „kakva treba da budu". Ishod je taj koji je od najvećeg značaja za ceo proces, a do njega se najčešće dolazi različitim sredstvima. Osobe koje stupe u brak sa osobom druge veroispovesti će svoj identitet hrišćana

verifikovati drugim sredstvima: odlaskom u crkvu, nošenjem religijskih simbola itd. Upravo iz tih razloga, značenja u standardu identiteta se mogu konceptualizovati kao ciljevi koje treba postići ili ostvariti, pre svega posedovanjem percepcije (drugih) koja je usklađena sa standardom identiteta.

Teorija kontrole identiteta deluje isuviše nominalistički ili individualistički u svojim osnovnim formulacijama: individualne akcije menjaju individualne percepcije da bi ih uskladile sa individualnim standardima. Međutim, ono što teoriju kontrole identiteta čini sociološkom je stav da su identiteti u bliskoj vezi sa položajima u okviru društvene strukture, pošto je navedeno da input dolazi iz okruženja (Burke 2004). U značajnoj meri, ovo je teorija o vezi između identiteta i društvene strukture, a ne teorija o psihologiji individua. Naime, sadržaj identiteta koji se potvrđuje ili verifikuje determiniše kultura u kontekstu strukturalnog položaja individue, a u tome posebnu ulogu igraju resursi i sredstva za navedenu verifikaciju.

Na ovaj način, teorija kontrole identiteta definiše identitete pre svega u okvirima kategorija i pozicija unutar opšte društvene strukture, zbog čega pripada tradiciji strukturalnog interakcionizma. Pozicija identiteta u nekom elementu društvene strukture, npr. u grupi ili mreži, upravlja dostupnošću stvarnih i potencijalnih resursa, na neposredan ili posredan način. Dakle, resursi kontrolisani od strane identiteta su oni resursi koji održavaju društvenu strukturu time što održavaju grupe, uloge, pojedince i interakcije koji ih definišu. Drugim rečima, da bi se identitet razumeo u empirijskom smislu, neophodno je razumeti lokaciju navedenog identiteta u mreži društvene strukture.

Društvena struktura i identitet: osnove identiteta i promena identiteta

Za teoriju kontrole identiteta, kultura čini dostupnim različite kategorije i grupe koje čine društvenu strukturu. Pojedinci, koji zauzimaju određene položaje unutar društvene strukture, pripisuju sebi i drugima određena značenja povezane sa ovim položajima u formi identiteta. Navedena značenja, kao standardi identiteta, definišu same identitete, ali i ciljeve koje neko ko se nalazi na određenom položaju stiče i perpetuira mehanizmima verifikacije identiteta. Na ovaj način, identitet je u izuzetno bliskoj i inherentnoj vezi sa društvenom strukturom, a verifikacija identiteta postaje sredstvo putem kojeg se društvena struktura održava (Burke 2004: 6).

Prema ovoj teoriji, moguće je razlikovati tri različite osnove identiteta:

(1) *identitete uloga* (npr. šta znači biti u ulozi oca ili kamiondžije),

(2) *socijalne identitete* (npr. šta znači biti Amerikanac ili žena) i

(3) *lične identitete* (šta znači biti jedinstveno biološko biće).

Drugim rečima, u okvirima teorije kontrole identiteta, identitet je skup značenja koji definiše pojedinca u okvirima društvene uloge, društvene grupe ili klasifikacije, odnosno u okvirima nekih ličnih atributa (biti osoba koja je poštena, od poverenja itd). Za identitet uloge kao što je, npr. supružnik, identitet podrazumeva šta za osobu znači biti suprug ili supruga. Ova značenja, koja definišu šta neko jeste, služe kao standard ili referentna tačka za procenu relevantnih značenja u nekoj interakciji, odnosno situaciji.

Istovremeno, oni određuju šta značenja relevantna za sopstvo u nekoj situaciji „treba“ da budu. Društvene interakcije je moguće razumeti i kao proces merenja stepena korespondencije između dva skupa značenja: onih koji se nalaze u okvirima standarda identiteta i onih koji su percipirani u datoj situaciji (Stets and Burke 2005).

Identiteti utemeljeni na ovim različitim osnovama funkcionišu na isti način, barem u smislu da ljudi pokušavaju da verifikuju svoj identitet na iste načine, nezavisno od njihove osnove. U analitičkom smislu, ovi identiteti se razlikuju u pogledu resursa koji se kontrolišu putem kontrole značenja. Na primer, za identitet uloga, kontrola značenja rezultira u kontroli resursa koji održavaju ulogu, a za socijalne identitete kontrola se obezbeđuje održavanjem grupe i njenih granica prema autsajderima. U slučaju ličnog identiteta, kontrola se odvija nad resursima koji održavaju osobu kao jedinstveno biološko biće. Ove razlike su analitički jasne, iako je u empirijskoj praksi teško tačno odrediti koji resursi se vezuju za koju osnovu, te se obično posmatraju zajednički, govoreći o biološkom biću koje igra određenu ulogu unutar određene grupe.

Jasno je da pojedinci imaju mnoge identitete, po jedan za svaku osobu kakva tvrde da jesu, za uloge koje imaju, za grupe i kategorije kojima pripadaju. Sva kompleksnost sopstva i mnogih identiteta najbolje reflektuje svu kompleksnost društvene strukture (Stryker 1980). Prema teoriji kontrole identiteta, višestruki identiteti se uređuju u hijerarhiju kontrolnih sistema u kojima neki identiteti imaju važniju ulogu od drugih. Ovo se ogleda u tvrdnji da autputi ili ishodi navedenih identiteta predstavljaju standarde za one identitete sa manje značajnom ulogom (Tsushima and Burke 1999). Identiteti višeg ranga deluju poput opštih principa koji upravljaju baratanjem identiteta nižeg ranga. Kada ishod procesa komparacije za identitet nižeg ranga vodi u ponašanje koje održava ili menja značenja u situaciji, ishodi komparacije identiteta višeg ranga će biti oni koji menjaju standarde identiteta. Među identitetima višeg ranga obično se nalaze pol/rod, rasa ili klasa, odnosno profesija, ali i neke karakteristične crte ličnosti. Na primer, identitet „pravoslavca“ može da deluje kao identitet višeg ranga od identiteta „hrišćanina“ i u takvom slučaju će pravoslavni identitet uticati na način verifikacije hrišćanskog identiteta.

Veza između identiteta i društvene strukture postaje očigledna nakon bavljenja prirodom veze među identitetima na različitim strukturalnim položajima. Teorija kontrole identiteta se obično fokusira na identitete uloga, poput uloge studenta ili supružnika. Ove uloge su definisane unutar kulture i predstavljaju deo skupa kategorija koji ljudi u procesu socijalizacije nauče da pripisuju sebi i jedni drugima. Značenja i očekivanja pripisana ovim ulogama postaju deo identiteta onoga ko nosi navedenu ulogu i služe kao standardi koji vode proces verifikacije identiteta. U pitanju su značenja koja su percipirana i kontrolisana u okvirima društvene situacije. Međutim, na sličan način je moguće i bavljenje socijalnim ili grupnim identitetima, poput identiteta Amerikanca, žene ili člana nekog društvenog kluba. I ove grupe i kategorije se definišu u okvirima date kulture, a značenja i očekivanja u vezi sa tim kategorijama postaju deo socijalnog identiteta članova grupe, kao i standardi za verifikaciju identiteta (Burke 2004: 9).

Socijalni identitet utemeljen na članstvu u nekoj grupi obezbeđuje značenje

sopstva koje je zajedničko za sve članove grupe (Stets and Burke 2000). Na ovaj način, pojedinac se povezuje sa mnogim drugim i sebi sličnim pojedincima. Verifikacijom sopstvenog socijalnog identiteta kao člana grupe, pojedinac dobija priznanje, podršku i prihvatanje od drugih članova grupe. Njegove veze sa drugim članovima grupe su iste ili slične kao i njihove međusobne veze, a verifikacija ovog identiteta osnažuje razlike između članova grupe i autsajdera. Za razliku od socijalnog identiteta, identitet uloge pojedinca povezuje sa nosiocima iste uloge, što za posledicu ima činjenicu da se verifikacija odvija na osnovu onoga šta osoba radi, a ne šta osoba jeste. U ovoj situaciji, verifikacija predstavlja komplementarni i recipročni proces, odnosno pojedinac dobija priznanje ne time što on jeste kao drugi, već time što neku akciju obavlja kao drugi. U slučaju identiteta uloge, osoba je u realnom prostoru i vremenu povezana sa veoma malo različitih drugih.

Teorija kontrole identiteta postavlja i pitanja o promeni identiteta (Burke 2006). Naime, najočigledniji ishod diskrepancije između relevantnih značenja percipiranog identiteta i značenja u standardu identiteta je ponašanje koje protivreči percipiranim značenjima i brzo ih usklađuje sa standardom. Međutim, teorija kontrole identiteta istovremeno prepoznaje i manje očigledne ishode navedene situacije: promenu (standarda) identiteta u pravcu značenja situacije. Pretpostavka teorije je da se oba ishoda dešavaju simultano, ali sa bitno različitim brzinama. Ukoliko se poremećena situaciona značenja „poprave“ brzo, promena standarda identiteta može ostati neprimećena. Međutim, ukoliko je diskrepancija trajna (zato što, iz različitih razloga, osoba ne može promeniti situaciona značenja), sporo promenljivi standard identiteta će se kretati ka usklađivanju sa situacionim značenjima. Proces stvaranja nulte diskrepancije je tada išao obrnutim smerom: ne promenom značenja da bi bili u skladu sa standardom, već promenom standarda kako bi bio usklađen sa situacijom. Berk ističe i da je za ovaj proces obično potrebno mnogo vremena i da će osobe najverovatnije radije napustiti nelagodnu situaciju, nego promeniti identitete, tj. percepciju onoga šta sami jesu. Međutim, postoje i specifične situacije u kojima ovo nije moguće. Određena istraživanja ukazuju na to da se u specifičnim društvenim situacijama, poput života sa cimerima u studentskom domu, neprekidno pregovara o identitetu osobe, što može odvesti u izmenjenu percepciju sopstva (McNulty and Swann 1994).

Naravno, tipični primeri ove vrste su i iskustva ratnog zatvorenika, života u okvirima nekog kulta i slično. Posebno značajna varijabla u ovakvim situacijama je moć, odnosno odsustvo moći kod osobe koja je podvrgnuta promeni identiteta. Naime, identiteti osoba sa malo društvene moći ili statusa su usklađeniji sa percepcijama značenja od strane moćnijih drugih. Tipičan primer za ovo su deca, koja imaju veoma malo moći i samim tim su njihovi standardi identiteta pod snažnim uticajem „moćnih“ roditelja. Uz to, menadžeri mogu redefinisati značenja i očekivanja za neku pojedinačnu ulogu radnika, nakon čega radnici preoblikuju standarde za percepciju sebe kao radnika (iako je moguće da radnici tada daju otkaz i tragaju za poslom koji će ostati u skladu sa njihovom percepcijom). Interesantno je i pitanje o odnosu identiteta utemeljenih na različitim osnovama i njihovoj vezi prema društvenoj strukturi. Na primer, rodni

identitet predstavlja identitet uloge, dok je identitet dominantne osobe lični identitet. Postoje podsticajna istraživanja o odnosu između ove dve vrste identiteta, kao i o načinu na koji oni zajednički ostvaruju kontrolu nad partnerom u kontekstu romantičnih veza (Stets 1995).

Osim različitih odnosa moći, inovacija može predstavljati drugi veliki izvor promene identiteta. Na primer, pronalazak novog načina za ispunjavanje značajnog dela društvene uloge (odnosno, za lakšu verifikaciju sopstvenog identiteta uloge) može promeniti očekivanja povezana sa nekom ulogom. Takve inovacije se mogu raširiti brzo, čime postaju deo očekivanja i značenja te uloge. Ovo je neretko slučaj sa naglim tehnološkim inovacijama, kao u slučaju zamene pisaće mašine računarom i posledice koje ovo ima po identitet računovođe, ali i u slučajevima promene konteksta u kojem postoje određeni odnosi uloga. Na primer, Berk je istraživao rodne identitete i identitete supružnika kod nedavno venčanih parova u prvim godinama braka (Burke and Cast 1997).

U ovom istraživanju, on ističe da rođenje deteta predstavlja izvor novih percepcija o sebi i drugome (supružniku), što rezultira u trajnom uticaju na prethodne percepcije u vezi sa rodom. Istraživanje je ukazalo na činjenicu da, kako muževi i žene preuzimaju uloge drugog, dolazi do promene njihovih standarda identiteta u pogledu roda, i to u pravcu međusobnog približavanja supružnika. Drugim rečima, žene će se kretati u pravcu većeg maskuliniteta, a muškarci u pravcu feminiteta. Prema teoriji, ovo se dešava zbog potrebe za određenom „kompromisnom“ pozicijom proizvodnje ponašanja koje može verifikovati oba identiteta kao smisaone. Nivo do kojeg će se ovi standardi promeniti zavisiće i od drugih faktora, poput nivoa međusobne posvećenosti supružnika, njihovog odnosa moći i slično. Interesantno je i da postoje teorijski modeli koji konceptualizuju promenu identiteta kao rezultat određenog stresa, značajnog životnog događaja i slično (Kiecolt 1994).

Problematizacija promene identiteta ima veoma značajne posledice po promišljanje društvene strukture. Naime, dva faktora u ovom procesu predstavljaju procese koji stabilizuju i osnažuju vladajuće odnose u okvirima strukture. Prvo, standarde identiteta je moguće posmatrati kao ciljeve koji se ostvaruju manipulacijom značenjima i resursima, uprkos nepredvidivim poremećajima koji se nužno pojavljuju. Ovo je posebno slučaj kada se uvidi da su ovi ciljevi nametnuti od strane lokalne kulture za osobe koje nose specifične uloge ili za specifične grupe. Drugo, verifikacija identiteta zahteva kooperaciju i koordinaciju drugih osoba (nosioca iste uloge ili članova iste grupe) koji imaju zajedničke simbole i značenja. Zbog ove činjenice, promena značenja za bilo kog pojedinačnog člana postaje veoma teška ukoliko ne podrazumeva izmenu celokupnog sistema. Uprkos tome, dešavaju se ne samo promene identiteta, već i promene društvene strukture izgrađene na temelju ovih identiteta (Burke 2004).

Dalji razvoj teorije kontrole identiteta i njen značaj za sociologiju emocija

Teorija kontrole identiteta se pojavila pre oko 30 godina, razvojem teorijski

utemeljenog sistema za merenje značenja sopstva u okvirima društvene uloge (Burke 1980). Ideje ove teorije su bile formulisane u okvirima tradicionalnih interakcionističkih postulata o tome da ljudi odabiraju svoje ponašanje i interpretiraju ponašanje drugih, čije značenje korespondira sa značenjima njihove uloge i/ili identiteta (Burke and Reitzes 1981; Burke and Tully 1977). Vremenom, ova ideja se razvila u teorijski sistem koji je konceptualizovao kontrolnu shemu sistema povratne sprege (Burke 1991; Burke and Stets 2009). Ovaj sistem je ponudio način razumevanja motivacije iza akcija pojedinaca kao nosilaca određenih identiteta, pre svega putem konceptualizacije ciljeva. Kao što je istaknuto, ova teorija tvrdi da pojedinci modifikuju svoje ponašanje usklađujući značenja sa standardima identiteta (ukoliko postoji diskrepancija između ovih elemenata).

Istraživači koji su radili u okvirima teorije kontrole identiteta u ovaj teorijski i istraživački program vremenom inkorporiraju i mnoge druge elemente. Između ostalog, sama konceptualizacija značenja je postala sofisticiranija, uz dodatnu problematizaciju različitih tipova identiteta. Verovatno najznačajniji razvoj teorije dolazio je iz pravca inkorporiranja elemenata društvene strukture (a posebno društvenog statusa) u analizu (Stets 1995; Cast, Stets and Burke 1999; Stets and Harrod 2004). Pokazuje se verovatnijim da će osobe sa višim društvenim statusom uticati na izmenu sopstva putem modifikacije identiteta, nego osobe sa nižim društvenim statusom (vidi i Rosenberg 1973), a u istraživanjima su obuhvaćene i statusne karakteristike rase/etniciteta, roda, starosti i obrazovanja. Položaj osobe u društvenoj strukturi ispunjava interakciju značenjem, čime proizvodi percepcije koje olakšavaju ili otežavaju razvoj i održavanje pozitivnog stava prema sopstvu. Istraživači su se bavili i načinima na koji pojedinci ostvaruju i gube identitete, odnosno situacijama gradualne promene standarda identiteta u različitim socijalnim kontekstima, sa posebnim naglaskom na značaj poverenja u održanju društvene strukture (Burke and Stets 1999).

Teorija kontrole identiteta je deo trajnog i aktuelnog istraživačkog programa, zbog čega se teoriji neprekidno dodaju novi elementi i empirijski podaci. U okvirima ove teorije, različiti autori (pre)ispituju mnoga pitanja, među kojima su i pitanja o promeni identiteta kao reakciji na eksterne događaje, o odnosu višestrukih identiteta u sopstvu jedne osobe, o uticaju verifikacije identiteta na zdravlje pojedinca itd. Postavljaju se i podsticajna pitanja o tome na koji način identiteti osoba u različitim interakcijskim grupama utiču na sam karakter interakcije, ali i o odnosu teorije kontrole identiteta prema drugim sociološkim i socijalno-psihološkim teorijama (Stryker and Burke 2000). Jedna od najplodonosnijih i najinspirativnijih upotreba teorije kontrole identiteta je ona u okvirima sociologije emocija (vidi Thoits 1989) i teorija kontrole identiteta stoji u direktnoj korelaciji sa emocijama pojedinca.

Na temelju pretpostavke da ljudi zauzimaju različite uloge i položaje u mreži društvene strukture, kao i tvrdnje da su ove uloge i položaji ispunjeni značenjem u formi identiteta, osećanja mogu da utiču na formiranje društvene strukture. Na primer, moguće je pretpostaviti da će osobe sa zajedničkim afektivnim značenjima radije stupati u međusobne veze i održavati svoj društveni odnos. Zatim, osećanja koja se proizvode tokom ovog društvenog odnosa će uticati na posvećenost osobe ovom odnosu, odnosno

društvenoj grupi. Pozitivne emocije će voditi u češće interakcije unutar odnosa, dok će negativne emocije imati suprotan efekat. Izvođenje društvene uloge koje je u skladu sa očekivanjima generisaće pozitivne emocije (dopadanje, poštovanje itd) u drugima, kao i samopouzdanje kod aktera. Kada dolazi do ponašanja koje protivreči tvrdnjama o identitetu obično se generišu intenzivne emocije (Stryker 2004) itd.

Osnovna pretpostavka u vezi sa značajem teorije kontrole identiteta po sociologiju emocija počiva na ideji da verifikacija identiteta generiše pozitivne emocije, dok odsustvo priznanja nečijeg identiteta inicira emocije negativnog karaktera, poput besa, anksioznosti, depresije itd (Stets and Tshushima 2001). Na ovaj način, pažnja se usredsređuje na internu dinamiku koja funkcioniše u okvirima identiteta, na temelju pretpostavke da identiteti deluju poput kontrolnog sistema. Kao što je istaknuto, osnovna postavka teorije je da akteri kontrolišu svoje percepcije o sebi u raznim situacijama na način na koji se ove percepcije usklađuju sa standardima identiteta.

U sistemu teorije kontrole identiteta, emocije signaliziraju stepen korespondencije između percepcija sopstva u situaciji i značenja standarda identiteta. Neprekidna korespondencija, odnosno odsustvo svake diskrepancije, proizvodi pozitivne emocije, što je slično Strajkerovim idejama o tome da adekvatno izvođenje uloge generiše pozitivne afekte. Međutim, Berk tvrdi da se negativne emocije pojavljuju čak i ako percepcije sopstva u situaciji prevaziđu značenja standarda identiteta, dok se Strajker ovim nije bavio (Stets 2006b: 209).

Kada dođe do iskustva negativne emocije, pojedinac ne može ostati u ovakvom stanju zato što ono preti stabilnosti sistema kontrole identiteta. Iz tih razloga, pojedinci će preduzimati različite strategije da bi izašli iz negativnog stanja, npr. ponašaće se drugačije u datoj situaciji ili će o situaciji razmišljati na drugačiji način. Baratanje sopstvom koje tada preduzima akter obavlja se u cilju usklađivanja sopstva sa značenjima standarda identiteta, vođeno željom za pozitivnim emocijama.

Interesantno je da Berk tvrdi kako postoji mnogo više prilika za pojavu negativnih emocija od pozitivnih, pošto je veća mogućnost da ljudi pogrešno razumeju koji ili kakav identitet pojedinac želi da prikaže. Na primer, moguća je situacija u kojoj osoba modifikuje sopstveno ponašanje tako da percepcija sopstva u situaciji bude bolje usklađena sa standardima identiteta, ali ova promena ponašanja ne proizvede željeni efekat jer drugi ne obraćaju dovoljno pažnje, ignorišu aktera i slično. U situacijama višestrukih identiteta, održavanje jednog identiteta nužno podriva održavanje drugog identiteta. Na primer, kada poslodavac mora kazniti svog radnika koji mu je istovremeno i prijatelj, kažnjavanje će ojačati identitet poslodavca, ali problematizovati identitet prijatelja i tome slično (Burke 1991). Berk je tvrdio i da će prekidi koji dolaze od strane bliskih osoba obično izazvati intenzivniju emocionalnu reakciju, zato što je sa ovim osobama pojedinac izgradio skup zajednički verifikovanih očekivanja. Naime, prethodne interakcije su već održavale međusobne identitete, zbog čega izgrađena značenja formiraju dobro organizovan sistem.

Stets i Berk su svoju analizu o izvoru prekida u sistemu kontrole identiteta i njegovoj vezi sa emocijama proširili na problematizaciju uloge sopstva i drugih, ali

i na analizu statusa i moći drugih. U najopštijem smislu, lako je videti kako drugi u nekoj situaciji mogu uticati na proces kontrole identiteta aktera, izazivajući negativne emocije kod pojedinca. Naime, drugi mogu promeniti značenja identiteta u situaciji tako da ona više ne korespondiraju sa standardom identiteta aktera (npr. kada zaposleni svoju šeficu doživljavaju manje femininom). I sam pojedinac može uticati na ovo, obično kada imaju višestruke identitete, te potvrda jednog identiteta simultano i negativno utiče na potvrdu drugog identiteta, ali i u situaciji slučajnih akcija u kojima se izazivaju značenja nekonzistentna sa standardima identiteta.

Suština veze teorije kontrole identiteta sa emocijama je i u pretpostavkama da će se intenzivnije emocije pojaviti kao posledica identiteta koji su istaknutiji, posvećeniji, upadljiviji. Položaj pojedincima u mreži društvene strukture, odnosno njegova moć i status takođe utiču na situaciju, obezbeđujući dodatna značenja koja utiču na emocionalne ishode odsustva verifikacije identiteta (vidi i Kemper 1991). Na primer, osoba će osećati stid ukoliko drugi u situaciji imaju viši status od njih samih, a nelagodnost ako je njihov status niži od njihovog. Ukoliko dođe do prekida u verifikaciji socijalnog identiteta postoji i pretnja od isključenja iz grupe kojoj pojedinac pripada. Neprijatnost i stid su samim tim rezultat negativne evaluacije sopstva zbog toga što se nisu ispunila očekivanja drugih. S tim u vezi, emocije ohrabruju pojedinca da ispravi ovu situaciju i da stekne verifikaciju da bi ostao član grupe kojoj pripada.

Novije ideje o razvoju sopstva i identiteta naglašavaju značaj udaljavanja od pristupa zainteresovanog jedino za ishode ka usredsređivanju na procese razvoja i na relacione perspektive o ovim procesima, uključujući tu i analizu individualnog razvoja socijalnog identiteta kao samo-organizujućeg procesa u dinamičkom, interakcionističkom ključu (vidi Bosma and Kunnen 2001). Uloga emocija u teoriji (kontrole) identiteta zauzima sve veću ulogu, a u teoriju se sve češće inkorporiraju i socijalno strukturalni elementi, čime se interna dinamika sopstva integriše sa pitanjima makrosociološke orijentacije (poput mesta u mrežama društvene strukture). Uz to, time što sopstvo i identitet postaju centralni koncepti u objašnjenju emocija, teoretičari identiteta unapređuju razumevanje emocija na mikro nivou.

Savremeniji radovi iz sociologije emocija, koji se nazivaju teorijom kontrole afekta (Heise 1977, 1979, 2002, 2007; Smith-Lovin and Heise 1988) predstavljaju posebno podsticajno polje za saradnju sa teorijom kontrole identiteta. Ova teorija, kao sofisticirana verzija simboličkog interakcionizma (MacKinnon 1994) ukazuje na to kako se održavaju afektivna značenja socijalnih identiteta i ponašanja, ukazujući na to kako afektivna značenja kontrolišu interpersonalnu percepciju i društvenu akciju. Teoriju kontrole afekta moguće je uporediti sa interakcionističkim pristupom u sociologiji emocija (Shott 1979), pogotovo u slučaju usredsređivanja na kulturne oznake i značenja emocija.

Teorija kontrole afekta počiva na tri osnovne ideje: (1) pojedinci stvaraju događaje tako da potvrde osećanja koja imaju o sebi i drugima u datoj situaciji; (2) ukoliko događaji ne odgovaraju njihovim osećajima, pojedinci će reidentifikovati sebe i druge; (3) u procesu izgradnje događaja radi potvrde osećaja, pojedinci izvode društvene uloge

na osnovu kojih funkcioniše društvo (princip afektivne racionalnosti). Drugim rečima, pojedinci se ponašaju tako da generišu osećanja koja su prikladna situaciji, ili menjaju sopstvenu sliku o toj situaciji, dok emocije pojedinaca predstavljaju signale odnosa između individualnog iskustva i definicije situacije (Heise 1979).

Prema ovoj teoriji, pojedinci reaguju afektivno ili emocionalno na svaki društveni događaj, i to čine prema stepenu korespondencije između fundamentalnih osećaja (kulturno ustanovljenih afektivnih značenja) na jednoj strani, i prolaznih ili tranzientnih utisaka kao emocionalnih reakcija specifičnih za datu situaciju, na drugoj. Kao i u slučaju Midovih (implicitnih) tvrdnji, korespondencija između fundamentalnih i tranzientnih osećaja/utisaka izazvaće smanjeni emocionalni odgovor pojedinca, dok će diskrepancija između ovih osećaja izazvati snažnija osećanja i potrebu za njihovim usklađivanjem (Heise 1979: 14-20). Drugim rečima, osnovna motivaciona varijabla u društvenom ponašanju je redukcija ove diskrepancije i, samim tim, kontrola afekta.

Pošto diskrepancija između fundamentalnih osećaja i tranzientnih utisaka determiniše iskustvo i emocije pojedinca, princip kontrole afekta je od posebnog značaja za ovu teoriju (Heise 1979: 29-31). Tvrdi se da društveni akteri nastoje održati sopstvene radne definicije društvenih situacija, zbog čega teorija kontrole afekta pretpostavlja usklađivanje ili redefiniciju sopstvenih utisaka na način da oni budu konzistentni sa fundamentalnim osećajima. Drugim rečima, društvene akcije se planiraju i izvode tako da održavaju identitet(e). Kontrola afekta određena je kao ključan koncept koji leži u osnovi društvenog života, putem nastojanja pojedinaca da održe afektivna značenja inicirana različitim definicijama situacije. Analogije sa principom kontrole identiteta su očigledne, pre svega u kontekstu značaja održanja zajedničkog značenja za učesnike u društvenoj interakciji. Održanje zajedničkog značenja, kao sofisticirana verzija imperativa za održanjem definicije situacije, se u obe teorije smatra osnovom pojedinačnog kreiranja društvene strukture. Potvrđivanje sopstvenog identiteta, putem potvrđivanja značenja, igra ključnu ulogu u ovom procesu.

Integrisana sa teorijom kontrole identetita, teorija kontrole afekta postaje prediktivna po karakteru. U svom najsavremenijem obliku, ona nastoji da ponudi objašnjenje fundamentalnih socioloških koncepata i problema, poput jezika, društvenih normi, društvenih institucija, društvene stvarnosti i ljudske subjektivnosti (vidi MacKinnon and Heise 2010). Razumevajući emocije kao oznake koje se primenjuju na osećaje koje imamo nakon određenog događaja, moguće je razviti formalni, matematički model koji će predvideti koju emociju će pojedinac osetiti nakon učešća u određenoj društvenoj interakciji (Averett and Heise 1987). Prediktivni karakter navedenih teorija proizveo je i niz empirijskih istraživanja unutar ovog teorijskog okvira (npr. Robinson and Smith-Lovin 1992, Heise and Calhan 1995).

Teorije predstavljene u ovom radu čine svojevrsnu interpretativnu sociologiju društvene akcije koja polazi od analize značenja situacije i identiteta određenih pojedinaca u kontekstu društvenih položaja i društvenih uloga, odnosno društvene strukture. Iako navedene teorije operišu u okvirima sociologije identiteta sa snažnim interakcionističkim prizvukom, one zapravo prevazilaze ovaj okvir. Pritom nije reč

samo o značaju teorije kontrole identiteta po sociologiju emocija, već i npr. o upotrebi teorije kontrole afekta u istraživanju društvenih pokreta, seksualnosti i politike (vidi Berbrier 1998; Schneider 1993; vidi i Britt and Heise 1992). Naime, identitet predstavlja metakoncept koji je značajan i na individualnoj i na kolektivnoj ravni, i koji može biti od strateškog značaja za sociologiju, posebno za debatu između akcije i strukture u okviru sociološke teorije (Jenkins 2004: 4). S tim u vezi, teorija kontrole identiteta se pokazuje kao podsticajna ne samo u okvirima disciplina kao što su sociologija identiteta (ili sociologija emocija), već i u zadatku rekonstrukcije sociologije na adekvatnijim konceptualnim i teorijskim temeljima.

LITERATURA

Averett, C. and D. R. Heise. 1987. Modified social identities: Amalgamations, Attributions and Emotions. In: L. Smith-Lovin and D. R. Heise (eds), 1988, pp. 103-132.

Berbrier, M. 1998. "Half the Battle": Cultural Resonance, Framing Processes, and Ethnic Affectations in Contemporary White Separatist Rhetoric. *Social Problems* 45 (4): 431-450.

Bosma, H. A. and E. S. Kunnen (eds). 2001. *Identity and Emotion: Development through Self-Organization*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Britt, L. and D. R. Heise. 1992. Impressions of Self-Directed Action. *Social Psychology Quarterly* 55 (4): 335-350.

Burke, P. J. 1980. The Self: Measurement Requirements from an Interactionist Perspective. *Social Psychology Quarterly* 43 (1): 18-29.

Burke, P. J. 1991. Identity Processes and Social Stress. *American Sociological Review* 56 (6): 836-849.

Burke, P. J. 2004. Identities and Social Structure: The 2003 Cooley-Mead Award Address. *Social Psychology Quarterly* 67 (1): 5-15.

Burke, P. J. 2006. Identity Change. *Social Psychology Quarterly* 69 (1): 81-96.

Burke, P. J. 2007. Identity Control Theory. In: G. Ritzer (ed), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Oxford: Blackwell, pp. 2202-2207.

Burke, P. J. and A. D. Cast. 1997. Stability and Change in the Gender Identities of Newly Married Couples. *Social Psychology Quarterly* 60: 277-290.

Burke, P. J. and D. C. Reitzes. 1981. The Link Between Identity and Role Performance. *Social Psychology Quarterly* 44 (2): 83-92.

Burke, P. J. and J. C. Tully. 1977. The Measurement of Role Identity. *Social Forces* 55 (4): 881-897.

Burke, P. J. and J. E. Stets. 1999. Trust and Commitment through Self-Verification. *Social Psychology Quarterly* 62 (4): 347-366.

Burke, P. J. and J. E. Stets. 2009. *Identity Theory*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Capozza, D. and R. Brown (eds). 2000. *Social Identity Processes: Trends in Theory and*

Research. London: SAGE Publications.
Cast, A. D, J. E. Stets and P. J. Burke. 1999. Does the Self Conform to the Views of Others? *Social Psychology Quarterly* 62 (1): 68-82.
Collins, R. 1975. *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science*. New York: Academic Press.
Collins, R. 1994. *Four Sociological Traditions*. New York: Oxford University Press.
Cooley, C. H. 1902/1922. *Human Nature and the Social Order.* Revised Edition. New York: Charles Scribner's Sons.
Craib, I. 1998. *Experiencing Identity*. London: SAGE Publications.
Dahrendorf, R. 1973/1989. *Homo Sociologicus*. Niš: Gradina.
Denzin, N. K. 1972. The Genesis of Self in Early Childhood. *The Sociological Quarterly* 13: 291-314.
Festinger, L. 1957/1985. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.
Fuhrer, U. 2004. *Cultivating minds: identity as meaning-making practice*. New York: Routledge.
Gamut, L. T. F. 1991. *Logic, Language and Meaning: Introduction to Logic*. Chicago: The University of Chicago Press.
Grice, H. P. 1957. Meaning. *The Philosophical Review* 66 (3): 377-388.
Grice, H. P. 1969. Utterer's Meaning and Intention. *The Philosophical Review* 78 (2): 147-177.
Heise, D. R. 1977. Social action as the control of affect. *Behavioral Science* 22 (3): 163-177.
Heise, D. R. 1979. *Understanding Events: Affect and the Construction of Social Action*. New York: Cambridge University Press.
Heise, D. R. 2002. Understanding social interaction with Affect Control Theory. In: J. Berger and M. Zelditch (eds), 2002, *New Directions in Contemporary Sociological Theory*, Boulder: Rowman and Littlefield, pp. 17-40.
Heise, D. R. 2007. *Expressive Order: Confirming Sentiments in Social Actions*.New York: Springer.
Heise, D. R. and C. Calhan. 1995. Emotion Norms in Interpersonal Events. *Social Psychology Quarterly* 58 (4): 223-240.
Hill, T. E. 1974/2002. *The Concept of Meaning*. London: Routledge.
James, W. 1890. *Principles of Psychology*. New York: Holt Rinehart and Winston.
James, W. 1912. *Essays in Radical Empiricism*. New York: Longman Green and Co.
Jenkins, R. 2004. *Social Identity*. Second Edition. London and New York: Routledge.
Kashima, Y., M. Foddy and M. J. Platow (eds). 2002. *Self and Identity: Personal, Social and Symbolic*. Mahwah, New Jersey and London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
Kemper, T. D. 1991. Predicting Emotions from Social Relations. *Social Psychology Quarterly* 54 (4): 330-342.
Kiecolt, K. J. 1994. Stress and the Decision to Change Oneself: A Theoretical Model.

Social Psychology Quarterly 57 (1): 49-63.

Linton, R. 1936/1969. Status i njegova uloga. U knjizi: T. Parsons, E. Šils, K. D. Negel i Dž. R. Pits (ur.), *Teorije o društvu: osnovi savremene sociološke teorije (I)*, Beograd: Vuk Karadžić, str. 194-200.

MacKinnon, N. J. 1994. *Symbolic Interactionism as Affect Control*. Albany: State University of New York.

MacKinnon, N. J. and D. R. Heise. 2010. *Self, Identity and Social Institutions*. New York: Palgrave Macmillan.

Martin, R. and J. Barresi (eds). 2003. *Personal Identity*. Oxford: Blackwell Publishing.

McNulty, S. E. and W. B. Swann. 1994. Identity negotiation in roommate relationships: The self as architect and consequence of social reality. *Journal of Personality and Social Psychology* 67 (6): 1012-1023.

Mead, G. H. 1934/2003. *Um, osoba i društvo sa stajališta socijalnog biheviorista.* Prir. Charles W. Morris. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.

Merton, R. K. 1968. *Social Theory and Social Structure*. Enlarged edition. New York: The Free Press.

Mohr, J. W. 1998. Measuring Meaning Structures. *Annual Review of Sociology* 24: 345-370.

Osgood, C. E., G. J. Suci and P. H. Tannenbaum. 1957/1978. *The Measurement of Meaning.* Fourth Printing. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Pullen, A. 2006. *Managing Identity*. New York: Palgrave Macmillan.

Putnam, H. 1975/1996. The Meaning of „Meaning“. In: H. Geirsson and M. Losonsky (eds), 1996, *Readings in Language and Mind*. Cambridge: Blackwell. pp. 157-198.

Reitzes, D. C. 1980. Beyond the Looking Glass Self: Cooley's Social Self and its Treatment in Introductory Textbooks. *Contemporary Sociology* 9 (5): 631-640.

Robinson, D. T. and L. Smith-Lovin. 1992. Selective Interaction as a Strategy for Identity Maintenance: An Affect Control Model. *Social Psychology Quarterly* 55 (1): 12-28.

Rosenberg, M. 1973. Which Significant Others? American Behavioral Scientist 16 (6): 829-860.

Schneider, A. 1993. Sexual-Erotic Emotions in the U.S. in Cross-Cultural Comparison. *International Journal of Sociology and Social Policy* 16 (9-10): 123-143.

Serpe, R. T. 1987. Stability and Change in Self: A Structural Symbolic Interactionist Explanation. *Social Psychology Quarterly* 50 (1): 44-55.

Shott, S. 1979. Emotion and Social Life: A Symbolic Interactionist Analysis. *American Journal of Sociology* 84 (6): 1317-1334.

Simmel, G. 1950. *The Sociology of Georg Simmel*, edited by K. H. Wolff. New York: Free Press.

Smith-Lovin, L. and D. R. Heise (eds). 1988. *Analyzing Social Interaction: Advances in Affect Control Theory*. New York: Gordon and Breach Science Publishers.

Stein, M. R, A. Vidich and D. M. White (eds). 1960. *Identity and Anxiety*. New York: Free Press.

Stets, J. E. 1995. Role Identities and Person Identities: Gender Identity, Master Identity, and Controlling One's Partner. Sociological Perspectives 38 (2): 129-150.

Stets, J. E. 2006a. Identity Theory. In: P. J. Burke (ed), *Contemporary Social Psychological Theories*, Stanford: Stanford University Press, pp. 88-110.

Stets, J. E. 2006b. Identity Theory and Emotions. In: J. E. Stets and J. H. Turner (eds), *Handbook of the Sociology of Emotions*, New York: Springer, pp. 203-223

Stets, J. E. and M. M. Harrod. 2004. Verification across Multiple Identities: The Role of Status. *Social Psychology Quarterly* 67 (2): 155-171.

Stets, J. E. and P. J. Burke. 1994. Inconsistent Self-Views in the Control Identity Model. *Social Science Research* 23 (3): 236-262.

Stets, J. E. and P. J. Burke. 1996. Gender, Control and Interaction. *Social Psychology Quarterly* 59 (3): 193-220.

Stets, J. E. and P. J. Burke. 2000. Identity Theory and Social Identity Theory. *Social Psychology Quarterly* 63 (3): 224-237.

Stets, J. E. and P. J. Burke. 2003. A Sociological Approach to Self and Identity. In: M. R. Leary and J. P. Tangney (eds), *Handbook of Self and Identity*, New York: The Guilford Press, p. 128-152.

Stets, J. E. and P. J. Burke. 2005. New Directions in Identity Control Theory. *Advances in Group Processes* 22: 43-64.

Stets, J. E. and T. M. Tsushima. 2001. Negative Emotion and Coping Responses Within Identity Control Theory. *Social Psychology Quarterly* 64 (3): 283-295.

Styker, S. 1980. *Symbolic Interactionism: A Social Structural Version*. Menlo Park: The Benjamin/Cummings Publishing Company.

Stryker, S. 2004. Integrating Emotion into Identity Theory. *Advances in Group Processes* 21: 1-23.

Stryker, S. and P. J. Burke. 2000. The Past, Present and Future of an Identity Theory. *Social Psychology Quarterly* 63 (4): 284-297.

Škorić, M. 2006. Mikrosociologija socijalnog kapitala i mogućnosti mikro-makro translacije. U: M. Tripković (ur.), *Socijalni kapital i društvena integracija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str. 35-72.

Thoits, P. A. 1989. The Sociology of Emotions. *Annual Review of Sociology* 15: 317-342.

Thomas, W. I. and D. S. Thomas. 1928. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Alfred A. Knopf.

Tsushima, T. and P. J. Burke. 1999. Levels, Agency and Control in the Parent Identity. *Social Psychology Quarterly* 62 (2): 173-189.

Turner, R. H. 1956. Role-taking, Role Standpoint, and Reference-group Behavior. *The American Journal of Sociology* 61 (4): 316-328.

Turner, R. H. 1962/2009. Role Taking: Process versus Conformity. In: D. Brissett and C. Edgley (eds), *Life as theater: a dramaturgical sourcebook*, New Brunswick: Transaction Publishers (2nd Edition), pp. 85-100.

Ivanka Huber[1]
Filozofski fakultet, Maribor

PORODICA I PORODIČNI ŽIVOT TOKOM 20. VEKA NA SEVEROISTOKU SLOVENIJE - GORIČKO[2]

In today's meaning, the concept of family is a reflection of centuries-long changes that took place in European society, in the life of an individual and his family. As a result, modern family is a completely new form, especially in relation to previous ones. What we call a family today, either did not exist in the past or it existed in a completely different manner. To understand the changes in society, we have to look further in the past, where we can find the sources of these changes. At the first glance we cannot see in what extent the society and culture have affected the family, an individual and family life, especially in the villages. Correlations become clearer when we look back in time to find the origins of changes and follow important life events in individual's life. The extent to which people knew how to make the best of changes in society or to adapt to them depended on the individual, his family and community. On the base of numerous interviews, we have found out that the society and culture of each period had an important effect on the family, an individual and family life. This paper will present socio-historical aspects of family life in the northeast of Slovenia (Goričko – Prekmurje), the dominant type of family in this area, family in the postmodern era, the impact of environment, tradition and culture on family life and changes in the family and family life.
Key words: family, Goričko, important life events, socio-historical aspects of family and family life, the effect of culture and environment

U današnjem razumijevanju je porodica izraz stoljetnih promjena u životu pojedinca i njegove rodbine, koje su se dešavale u europskom društvu. Moderna porodica je tako sasvim nov oblik, naročito u odnosu na prethodne. To, što mi danas nazivamo porodicom, u prošlosti nije postojalo, odnosno je postojalo na sasvim drukčiji način. Da bi uspjeli razumjeti promjene u društvu a i razumjeti zašto je društvo danas takvo kao jest, treba posegnuti dublje u prošlost, jer tamo se nalaze izvori promjena. Te se u društvu ne vrše naglo i uvijek očito, nego imaju svoj period trajanja a i ponekad su vrlo tajne. Na prvi pogled nije niti moguće uvidjeti, koliko utjecaja ima društvo i kultura na porodico, pojedince i

[1] ivanka.huber@gmail.com
[2] Ovaj rad je rađen u okviru doktorske disertacije na doktorskom studiju sociologije na Filozofskom fakultetu u Mariboru, pod mentorstvom red. prof. dr Jane Goriup i komentora red. prof. dr Ota Luthara.

porodični život, osobito na selu. Korelacije postaju jasnije tek, kada se vratimo u prošlost i potražimo početke promjena te slijedimo prijelomne događaje u životu pojedinca. Od pojedinca, porodice i zajednice je zavisilo, kako su znali iskoristiti promjene u društvo ili se prilagođivati. Na osnovi brojnih intervjuja te višegodišnjeg istraživanja primjetili smo, da je društvo i kultura svakog doba relevantno utjecala na porodico i pojedince te porodični život. U radu bit će izloženi sociološko-historični aspekti porodičnog života na sjeveroistoku Slovenije, prevladavajući tip porodice u toj okolini, porodica u postmoderni dobi, utjecaj okoline, tradicije i kulture na porodični život te oblikovanje porodice i promjene u porodici i porodičnom životu.
Ključne reči: Goričko, porodica, sociološko-historični aspekti porodice, utjecaj kulture i okoline, životni događaj

Metode i ciljevi

Za potrebe istraživanja, u kojem sam se prostorno (Goričko – severni deo Prekmurja – severoistok Slovenije) i vremenski (20. vek) ograničila, što mi je omogućilo rekonstrukciju načina života u prošlosti na ovom prostoru, koristila sam više metoda rada. Na samom početku puno mi je pomogla teorija i dostupna domaća i strana literatura, koja mi je pomogla da osmislim svoj rad i definišem odgovarajući konceptualni aparat. Seljačko društvo je veoma važna tvorba, koja čuva svoju autonomiju. Seljaštvo se stoljećima oblikovalo u mnoštvu različitih geografskih, historijski, ekonomskih i društvenih okolnosti, pa su one stvorile zasebnost svakog od seljačkih društava, a u užem smislu promatrano, i seljačkih kolektiviteta. Seljačko društvo, po Mendrasu, tako ima zasebni pečat, isto tako i seljačko društvo na Goričkom. Svako seljačko društvo je relativno autonomna tvorevina kompleksnih okolnosti, koje treba shvatiti u njegovoj zasebnosti i cjelovitosti. Pri tome su od naročite koristi historiografske studije i empirijsko promatranje konkretnih seljačkih kolektiviteta (Mendras, 1986, str. 9−10). Seljačka su društva organizirana u relativno malene i autonomne kolektivitete, smještene na teritoriju koji ekploatiraju. Svaka od tih jedinica jest zaseban totalitet koji svojim članovima, što unutar njega provode sav svoj život, daje sve što im je potrebno (ibid, str. 107). U vezi sa Goričkim možemo mirno pričati o seljačkom društvu, naime, ono što Mendras (1986, str. 30) navodi kao činjenice za seljake, važi i za Goričko u 20. veku. Avtonomija lokalnog kolektiviteta je na Goričkom bila relativna, samodovoljnost je bila popraćena proizvodnjom na ime raznih davanja, specializacija zadataka je bila slaba i njihova podjela je zavisila od domaćinske grupe, prisutno je bilo međusobno poznavanje i posredovanje s izvanjskim. Za seljačka je društva karakteristično, isto tako na Goričkom u 20. veku, da se cijeli ekonomski život organizira unutar domaćinskih grupa i da se podjela poslova s obzirom na spol i dob obavlja u okviru domaćinske grupe sledstveno principima podjele rada, zajedničkim cijelom društvu i za njega karakterističnim (Mendras, 1986, str. 104). Pomoću teorije sam tako uspela da ocrtam

i analiziram sociološke i istorijske aspekte porodičnog života, te da odredim tip i oblik porodice. Zatim sam se poslužila deskriptivnim metodom, analizom dokumentarnih izvora, i konačno metodom terenskog rada. Mendras (1986, str. 11) kaže, da je treba istraživati seljačka društva u njihovoj empirijskoj posebnosti, pa tako rekonstruirati njihove temeljne poluge funkcioniranja, kako bi se potom bolje mogli razumjeti procesi njihova raspadanja i integriranja u urbano-industrijsko društvo. Nešto slično sam pokušavala učinita sa društvom na Goričkom i tako rekonstruirati obliku porodice i porodični život tekom 20. veka. Napravila sam ukupno 39 individualno vođenih intervjua. Upitnik je bio sastavljen od 19 sklopova pitanja, koja su se odnosila na čitav čovekov život, od rođenja pa do starosti. Pitanja su uključivala i sećanja pojedinca na roditelje i dede i babe i njihov način života. Ispitanici su često odgovarali na više pitanja zajedno, odnosno odgovor na jedno pitanje je uključivao više njih. Uzorak ispitanika obuhvatao je 11 muškaraca i 28 žena starijih od 65 godina. Empirijske rezultate dobijene putem intervjua sam najpre analizirala i interpretirala, a zatim dopunila i proveravala arhivskim i drugim dokumentarnim izvorima.

Ciljevi koje sam želela da postignem su bili: prikaz porodice i porodičnog života na selu (Goričko) u 20. veku, definisanje protokola porodičnog života i životnih događaja/perioda, analiza društveno-istorijskih uslova i karakteristika populacije istraživanog prostora te proučavanje promena u porodičnom životu. Uzimajući u obzir ograničenja dužine teksta, pokušaću da izložim rezultate svog istraživanja koji će nuditi „sliku“ porodice i porodičnog života u 20. veku na Goričkom.

Slika 1. Goričko. Izvor: www.goricko.net

Istorijski prikaz Prekmurja

Istraživani prostor Goričko, koji su oblikovale društveno-istorijske premise, sastavljaju tipična gorička sela. Severoistočnu Sloveniju – Prekmurje i severni deo Prekmurja (Goričko) – odlikuju istorijski faktori koji su uzrokovali bitne promene u društvu tokom 20. veka. Vrlo je važno imati u vidu da je Prekmurje vekovima upravno, crkveno a i geografski pripadalo Mađarskoj. Tek 1920. godine je spojeno sa teritorijom Slovenije. Zato ne iznenađuje činjenica da je Prekmurje u tom periodu bilo puno manje razvijeno nego ostali deo slovenačke teritorije (Baš, 1961, str. 68−69). Dugi period pod stranom (mađarskom) vladavinom imao je za posledicu stvaranje sitnih parcela plodne zemlje, raslojavanje stanovništva i porast broja malih poljoprivrednika.

Nakon Prvog svetskog rata je granica definisana 1920. godine podpisivanjem trianonskog ugovora, podelila Prekmurje. Jedan deo je tako bio priključen Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, dok je drugi deo ostao u Mađarskoj (Porabje). Državna granica je uticala na kontakte među ljudima – „sa druge strane granice“ ostali su dedovi, bake, očevi i majke, tetke, stričevi i ostala rodbina (Ravnik, 1999, str. 333−336).

Drugi svetski rat je u percepciji i memoriji ispitanika podeljen na dve faze – „za Mađare“ i „za Ruse“, i na razdoblje odmah nakon rata „za Tita“. Ovakva percepcija nas upućuje na to da ispitanici intenzivno doživljavaju određeno istorijsko razdoblje, ne

pripisujući mu brojke odnosno godine događaja, već rečenice sa intenzivnim značenjem. Drugi svetski rat je značio stagnaciju i nazadovanje na području Goričkog, prepreku u razvoju i poboljšanju materijalne situacije stanovništva. Prepreku su predstavljale i zatvorene granice (nakon rata sve do 1960. godine) zbog čega je veliki broj ljudi ilegalno otišao u inostranstvo. Nakon otvaranja granica, migracije su postale brojnije. Ispitanici su ubeđeni da je zarada u inostranstvu bila jedini način za poboljšanje materijalne situacije kod kuće. Za vreme rata bile su narušene primarne funkcije u okviru porodičnog života. Porodica je morala funkcionisati i preživeti, zbog čega su se njeni članovi soočavali sa preraspodelom uloga i preuzimanjem zadataka, kada je zbog rata bio odsutan muž ili otac (Huber, 2012, str. 88−89).

Posebne strategije u izboru životnih puteva i događaja bile su uslovljene i „gvozdenom zavesom“ nakon drugog svetskog rata. „Gvozdena zavesa“ je kao simbol političke granice najpre za kraće vreme razdvojila Prekmurje i Austriju te prekinula sve veze na lokalnim putevima, a nakon 1948. godine je „gvozdena zavesa“ premeštena na istok, gde je tokom više decenija ograđivala istočni deo Prekmurja – svi putevi prema Mađarskoj bili su zatvoreni, što je imalo presudne posledice koje se osećaju i danas. Granični prostor sa Mađarskom je privredno nazadovao, došlo je do depopulacije, kontakti između rodbine bili su prekinuti, onemogučen je bio i dostup imovini (Olas in Kert, 1993, str. 135−140).

Severni deo Prekmurja – Goričko, koje je u fokusu mog istraživanja, predstavlja vrlo specifičnu oblast, koja stanovništvu nije uvek nudila lagodan život. Ljudi su se neprekidno suočavali sa velikim teškoćama sa poljoprivredom jer je zemlja mnogo manje plodna nego u drugim delovima Prekmurja, na primjer u južnom delu, a tu su bile i političke barijere. Na osnovu intervjua i višegodišnjeg istraživanja postala sam svesna toga da su se sve do druge polovine 20. veka, kad je tradicionalni način privređivanja postepeno zamenila mehanizacija, stanovnici Goričkog prvenstveno borili za goli opstanak. Glavna briga je bila kako će preživeti pojedinac i porodica i čitavo događanje bilo je usmereno na postizanje ovog cilja.

Siromaštvo, prenaseljenost, brojne selidbe, a pored toga i prirodne katastrofe (suše, poplave i bolesti) bili su glavne neprilike sa kojima su se ljudi svakodnevno borili. Već krajem 19. veka i tokom čitavog 20. veka, bavili su se prvenstveno sezonskim radom, koji je trajao šest meseci, ponekad i više. Ljudi su odlazili u inostranstvo zbog želje i nade, da će sebi i porodici omogućiti bezbrižan život, sagraditi kuću, otplatiti dugove, kupiti imanje, zemlju. U pitanju nisu bili nikakvi prestižni motivi, nego primarna potreba za pukim preživljavanjem. Migracije zbog posla i zarade zapravo nikad nisu prestale. Veliki broj stanovnika, posebno u severozapadnom delu Goričkog, i danas je na radu u Austriji, a brojni se nikad nisu vratili sa drugih kontinenata. Naime, česte su bile i trajne migracije u daleke krajeve (Australija, SAD, Kanada, Nemačka, Francuska …). Sezonski rad u inostranstvu je tako tokom celog 20. veka, pa i danas, predstavljao važan sociološki aspekt koji je obezbedio opstanak porodice i poboljšanje socio-ekonomske situacije.

Tip porodice i životni događaji

Pojedinci na Goričkom bili su prisiljeni da tokom 20. veka svoj život organizuju tako da su mogli preživeti. To je od njih zahtevalo organizovanje određenih oblika porodice i određen način porodičnog života. Važno je znati da govorimo o području za koje su karakteristične male ruralne zajednice, gde je tokom 20. veka preovladavao, a i danas preovlađuje, vertikalno raširenі tip porodice (roditelji, deca te deda i baba). Ostali tipovi porodice kao dvoroditeljske, jednoroditeljske i reorganizovane su u 20. veku bile pre izuzetak nego pravilo: pojavljuju se tek krajem 20. veka i u 21. veku. Na području Goričkog događa se isti proces kao u većini evropskih društava, samo što do njega dolazi sa zakašnjenjem – isto tako se, naime, pojavljuju novi oblici porodice i novi odnosi između članova porodice. Zapazila sam da u situaciji pooštrene ekonomske krize dolazi do porasta vertikalno raširenih porodica. Naime, mladi u savremenoj slovenačkoj realnosti nemaju dovoljno ekonomskih sredstava ili mogućnosti za njihovo dobijanje, zato taj oblik porodice donosi rešenje i nudi pomoć, što je posebno uočljivo kod takozvanog „baka servisa“, kada se baba ili deda brinu za dete, umesto da ga roditelji pošalju u vrtić. Dosta često pa dede i babe pomažu i finansijski.

Tokom 20. veka je porodica na području Goričkog bila vertikalno raširena, a ponekad i horizontalno (kada su sa raširenom porodicom živeli i tetka ili stric). Stalno se događalo da je izvorno vertikalno proširena porodica za neko vreme (čak i do 12 godina) postala okrnjena time što su roditelji ili samo jedan od njih odlazili na rad u inostranstvo i ostavljali decu sa dedom i babom. Vertikalno raširena porodica se vremenom transformisala u nuklearnu (smrću dede i babe).

Slika 2. Porodica na Goričkom, 1965. Izvor: Huber

Istraživanje je pokazalo da u životu pojedinca, porodice, pa čak i zajednice, možemo govoriti o sedam bitnih životnih događaja, odnosno perioda: o rođenju, detinjstvu, mladosti, venčanju/braku, osnivanju vlastite porodice, starosti i smrti. Ovi životni događaji/periodi bili so veoma važni, skoro presudni, za porodicu, ali i za zajednicu. Značili su promene unutar same porodice i promjene u načinu porodičnog života.

Rođenje. Na odlučivanje za decu ili za to koliko dece imati uticao je socio-ekonomski status porodice: „Ja sam htela još jedno dete ali muž nije hteo, zato što smo bili siromašni i da kći ne bi živela u siromaštvu“ (K. G. rođ. 1937); kulturni aspekti; okolina: „Nisam htela još dece jer sam bila prestara, bilo me sram“ (P. I. rođ. 1928); negativno iskustvo prilikom porođaja: „Ni za šta na svetu ne bih imala još dece“ (Č. I. rođ. 1926); gubitak deteta: „Radila sam na polju i pala, mesec dana kasnije rodilo se mrtvo dete“ (P. J. rođ. 1939); ili je to bila sasvim lična odluka: „Žena nije htela više dece, ja sam to poštovao“ (Č. B. rođ. 1949). Rođenje deteta, kao prva prirodna i društvena granica čovekovoga života, bilo je u neposrednoj vezi sa krštenjem. Krštenje je tokom 20. veka bilo vrlo važan ritual za porodicu koji je, isto tako, obezbeđivao jačanje rodbinskih veza pa i širenje neformalnih veza preko krsnih roditelja (kumova). Do

suočavanja pojedinca sa pogledom na svet i religijom dolazilo je već u ranom detinstvu. Ispitanici, koji su bili protestanti/evangeličani, nikad nisu bili ekstremno religiozni, niti su to izražavali. U njihovom životu je važna i poštovana osoba krsni roditelj (kum), kojeg su roditelji (ponekad dede i babe) odabrali prilikom krštenja. Posebno značenje imao je i obred »konfirmacije« u evangelističkoj crkvi, do koga je dolazilo kad osoba napuni dvanaest godina. Taj obred je značio primanje »konfirmanta« među odrasle članove Evangelističke crkvene zajednice. Intimno verovanje se je u životu pojedinca pokazivalo kao naročito važno u prelomnim trenucima, na primer prilikom rođenja, na prelazu iz detinjstva u mladost, prilikom stupanja u bračnu zajednicu i prilikom smrti.

Detinjstvo. U percepciji ispitanika detinjstvo bilo je period bez brige i sa puno veselja, koji je trajao u razdoblju od rođenja pa do kraja osnovne škole. Taj period su ispitanici uglavnom preživeli u društvu dede i babe, bez usmerenog vaspitanja kroz uzor, tako kada je u pitanju rad kao i u međusobnim odnosima i ponašanju: „Da bi nas netko posebice odgajao, to nije bilo.“ (H. E., rođ. 1920); „Otac i majka su nam pokazali kako se radi ovo i ono, pa smo išli raditi svi zajedno“ (G. J., rođ. 1931). Deca su bila navikla slušati bez pitanja, naime roditelji, a i isto tako dede i babe, za njih su bili apsolutni autoriteti: „Tada se slušalo, što su odrasli kazali, tako se radilo, majci sam se ponekad usprotivila ali ocu nikad, on je bio strog“ (H. J., rođ. 1929).

Što se tiče osnovnog školovanja, neki su ispitanici vrlo rado pohađali školu, a drugi manje. Često se dešavalo da niso išli u školu zbog kućnih poslova ili poljskih radova ali i ponekad zimi, kada bi bio veliki mraz i sneg: „1929. godine nismo išli u školu jer je bila vrlo snažna zima i sneg“ (H. E., rođ. 1920). Školovanje nakon osnovnog obrazovanja bilo je omugućeno tek retkim pojedincima, čije su porodice bile u stanju snositi troškove i za koje je obrazovanje značilo neku vrednost. Većina roditelja se protivila obrazovanju nakon osnovne škole. Razlog za to je bio u vlastitoj percepciji (ne) potrebe za obrazovanjem ili za bezplatnim radom kod kuće deteta: „Htela sam postati bolničarka, ali mi nisu dozvolili, svi su plakali da ne mogu ići jer će sve (zemlja i farma) propasti, a ja sam imala veliku želju“ (Š. E., rođ. 1931). Naročito su devojke morale ostajati kod kuće i raditi na polju i u domaćinstvu: „Bila sam odlikašica i učitelj je hteo da idem dalje u školu i ja sam to želela, ali trebalo je raditi kod kuće“ (P. J., rođ. 1939). Primetila sam da u 20. veku na Goričkom osnovna škola još nije predstavljala obavezni standard za pojedinca i porodicu. Krajem 20. veka je, međutim, došlo do preokreta u načinu mišljenja i ponašanja i tada je obrazovanje pridobilo na značaju – u smislu da treba puno učiti da deca ne budu morala teško raditi, kao što su to morali njihovi roditelji te dede i babe. Posledice tog preokreta bile su uočljive (i još su prisutne) u pogledu na svet u kome se fizički rad smatra manje vrednim i cenjenim. To je u 21. veku dovelo do sve ređih odluka za obrazovanje u stručnim školama.

Mladost i otkriće ljubavi. Ako je detinjstvo u percepciji pojedinca bilo veselo i bez brige, mladost je, smeštena između dve obaveze (školovanje i brak), bila najprijatnije razdoblje sa druženjem, muzikom, plesom pa i radom, kažu ispitanici: „Svake nedelje išle smo u crkvu, ali ne zbog crkve, već igranke, u kafani pored crkve je uvek neko svirao,

a mi smo voleli plesati“ (K. G., rođ. 1937). U razdoblju mladosti je od velike važnosti bilo širenje socijalnih mreža i mogućnost upoznavanja potencijalnih bračnih drugova, a time i otkriće psihičke i telesne ljubavi. Mogućnost međusobnog upoznavanja bračnih drugova pružala se često na igrankama, u crkvi, preko zajedničkog rada na selu i preko rodbinskih te prijateljskih veza, a sa ograničenjem na vlastito ili obližnje selo (zbog nedostatka odgovarajuće saobraćajne infrastrukture mogućnosti migracije skoro da nije bilo): „Bili smo susedi, nismo imali ništa drugo osim bicikla, pa tako nismo mogli ići daleko“ (H. A., rođ. 1935). Primarno sredstvo za komunikaciju među budućim bračnim drugovima bila su pisma: „Tada su muškarci pisali pisma ženama“ (K. I., rođ. 1936); „Vrlo lepo mi je uvijek pisao, još sada znam one stihove, ali nisam se udala za njega“ (H. J., rođ. 1929). Otkriće ljubavi se je tako i kod dečaka i kod devojaka zaključivalo sklapanjem braka, a ponekad i razočarenjem zbog odbijanja. Jedna od konvencija je bila da su inicijativu za početak partnerskog odnosa mogli dati samo muškarci, tako se dešavalo da su devojke ponekad čekale i po nekoliko godina kad su konačno stupile u brak.

Brak i osnivanje vlastite porodice. Brak je bio bitan životni događaj, predstavljao je vrhunac mladosti a isto tako i njen kraj. Pojedince je više od toga da su premladi zabrinjavalo da ne postanu prestari za brak. Često su na odluku za stupanje u bračnu zajednicu uticale socijalne okolnosti koje nije bilo moguće izbjeći, kao što su smrt jednog od roditelja, starost roditelja ili nemugoćnost rada ili preživljavanja: „Kasno sam se ženio, živjeo sam sa majkom, bilo nama je lijepo, a onda sam vidio, da je majka bila sve slabija i želeo sam sopstvenu porodicu, pa sam se oženio“ (H. A., rođ. 1946). Ispitanici su istakli da su se sa budućim partnerima i njihovim roditeljima već pre braka dogovorili gdje će živjeti. Na raspolaganju su im bile dve mogućnosti: ili da žive kod mladoženje i njegovih roditelja ili kod mlade i njenih. Tek krajem 20. veka su bračni parovi (deca mojih ispitanika) počeli živeti u vlastitoj kući i tako oblikovati nuklearne porodice. Vse do tog momenta možemo kad je u pitanju Goričko govoriti o vertikalno raširenim porodicama.

Danas je pitanje roditeljstva sve više svesna odluka i izbor. Proces sklopiti brak – dobiti dete – postati roditelj bio je u zajednici i društvu 20. veka na Goričkom očekivan, željen, čak obavezan: „Tri godine nakon braka dobili smo dete, ljudi su već pričali da nismo sposobni imati decu“ (P. E. rođ. 1938). Trudnoća i porođaj, sa svim mogućim komplikacijama, bili su shvaćeni kao nešto podrazumevajuće i sasvim uobičajeno. Najčešći način suočavanja pojedinca i porodice sa svim premisama i ograničenjima u životu bio je „tako mora (je moralo) biti“. Ako se brak krajem 20. veka već sklapao bez obzira na materijalno-ekonomsku situaciju, zbog zaljubljenosti i bez obzira na mišljenje roditelja, u prošlosti to nije bilo moguće. Poboljšanje ekonomske situacije putem širenja rodbinskih veza koju je sklapanje braka omogućavalo bilo je od prevelikog značaja i mnogim je porodicama obezbedilo preživljavanje. Izbor bračnog druga bilo je vrlo važno u tradicionalnim društvima, koja su se borila za opstanak, zato nije smeo biti prepušten slučajnosti.

Starost. Ispitanici koji su već stupili u razdoblje starosti, izrazili su zadovoljstvo načinom svog života. Kažu da je bilo teško, ponekad vrlo teško ali u isto vreme i lepo i dobro. Bilo je svega i ni za šta im nije žao: „Bilo je dobro i loše, bilo je svega, ja ne žalim ni za čim, kako je bilo tako je moglo da bude“ (B. M., rođ. 1931); „Uvek je bilo lijepo, zato što smo tada bili mladi, to je bio važan element, dobro je što vreme briše ono slabo, pa ostaju lepe uspomene“ (F. G., rođ. 1948). Ističu značaj rodbinskih i porodičnih veza. Što se tiče materijalne pomoći ili podrške, rođaci, pa i susedi često su pružali oslonac jedni drugima, iako niko nije imao previše. Rođačka povezanost predstavljala je tvrd oslonac, a i obavezu.

Smrt. Umiranje i smrt su imanentni svim ljudima bez obazira na klasnu, socijalnu, religioznu ili neko drugu pripadnost (Bezenšek 2002: 12). Ispitanici su se češće sretali sa smrću u detinjstvu i ranoj mladosti, zato što su živeli u raširenoj porodici i njihovi dede i babe su umirali kod kuće. Smrt u porodici ispitanika nikad nije prošla bez posledica. Zbog smrti odraslog člana porodice (oca ili majke) je životni put pojedinca krenuo sasvim drugačijim tokom nego što bi inače. Posebno je članove porodice, pre svega decu, pogodila smrt majke. U tradicionalnom društvu Goričkog je smrt značila zastoj u svakodnevnom životu. Svi su se okupili oko umrlog i prilikom obreda pokopa. Kad su to obavili, život je mogao teći dalje. Kao u drugim evropskim društvima tako i na Goričkom smrt manje ili više ostaje tabu tema, uz prećutno pravilo da se „o tome ne priča“.

Život na selu i način privređivanja

Tradicionalna kuća. Na Goričkom u prvoj polovini 20. veka nije bilo većih naselja, a ni danas ih nema. Kuće su raspoređene pojedinačno po grebenima, ponekad u grozdu ili u grupi. Tradicionalna kuća na Goričkom, dakle kuća sa dve sobe (jedna veća, druga manja), kuhinjom i podrumom te deo za stoku i šupa, očuvala se u proseku sve do 60. i 70. godina prošlog veka. Tu i tamo možemo takvu kuću pronaći i danas.

Slika 3. Tradicionalna kuća na Goričkom. Izvor: Huber, 2009

Gradnja zidanih kuća počela je tek nakon 1950. godine. Zašto tek tada i zašto uopšte? Jedan uzrok bila je svakako potreba, jer su dotadašnje kuće bile uglavnom drvene, male i dotrajale, mnogo ih je takođe izgorjelo; drugi razlog bio je ekonomski (finansijski – mnogi su išli u inostranstvo zaraditi novac za izgradnju kuća) i treći nova generacija, koja je tek tada osnovala vlastitu porodicu i imala energiju i želju za ostvarivanjem. Ne smemo zaboraviti još jednu činjenicu – da se radilo o razdoblju posle Drugog svetskog rata. Naime, prve godine posle rata bile su vrlo teške, ljudi jedva da su imali za preživeti, tako da se o gradnji nije moglo ni razmišljati. Tek nekoliko godina kasnije bilo je povoljno razdoblje za gradnju i poboljšavanje materijalnog položaja pojedinaca i porodice.

Seljački rad. Sve do 60. i 70. godina 20. veka na Goričkom se radilo bez mehanizacije, ručno, lagano i u zajednici. Tako se razvio poseban odnos prema zajednici, koji je zapravo pružao osećaj sigurnosti, a pojedinci su osećali čvrstu pripadnost lokalnom kolektivu. Pojedinci se nisu toliko oslanjali na članove porodice, jer su osećali da mogu mnogo toga postići kroz veze sa seoskom zajednicom. Tim više što su zavisili jedni od drugih tokom čitavog ciklusa poljskih radova, naime brzo su se ujedinili kada je na primer došlo vreme žetve, kad je bilo potrebno preko 20 ljudi da bi mogao obaviti čitav posao. Tako su prvo obavili žetvu kod jedne porodice, onda su išli k drugoj, na treći dan trećoj i tako po celom selu pa čak i u susedno selo, dok žetva nije bila pri kraju.

Da bi omogućili opstanak sebi i svojoj porodici, skoro svi su radili na malo zemlje (2−3 ha) i imali jednu do dve krave i pokoju svinju te nekoliko kokoši. Kada je postalo teško osigurati opstanak, smišljali su i preduzimali nešto – načešće je to bio sezonski rad, zatim sakupljanje i prodaja pečuraka koje su tada rasle u izobilju, sakupljanje lekovitog

bilja, prodaja domaćeg voća, borovih iglica, kestenja, drva za celulozu. Ljudi su bili naučili da sve što im treba za domaćinstvo uzgoje sami na poljima, kupovali su vrlo malo, naime samo so, šećer, petrolej, tu i tamo malo kafe i to je bilo sve.

Ispitanici kao prelomno razdoblje u načinu privređivanja i života uopšte izdvajaju 60. i 70. godinama prošlog stoljeća. Od tada pa nadalje više ništa nije bilo „kao nekad". Pričaju da je nakon 50. godina došla takozvana euforija razvoja, elektrifikacija, gradnja zadružnih prostora ... Na selo je došao i opšti napredak, koji je trajao sve dok jedna generacija mladih nije otišla i više se nikad nije vratila za stalno, nego je dolazila samo povremeno. Ti mladi ljudi otišli su zbog obrazovanja, u škole i na fakultete. Selo u kojem su dotad živeli zbog vrlo slabe infrastrukture i gotovo nikakvih puteva (koji zimi nisu bili prohodni – sve do kraja 20. veka) nije omogućavalo razvoj pojedincima, pa je stoga bilo racionalnije otići u centar (grad).

Promene se događaju u čitavom društvu, pa tako i na ruralnim područjima. Slovenačka ruralna okolina, pa tako i ruralna okolina Goričkog neizbežno se promenila. Nakon 1960. godine poljoprivrednici a i drugi stanovnici počeli su prihvatati izazove gradskog života: ljudi iz ruralnih područja počeli su se zapošljavati u gradu i tako donosili na selo elemente urbanog života koji su se mješali sa seoskom tradicijom.

Kombinovanje zapošljavanja i poljoprivrede uz moderna tehnološka rešenja u poljoprivredi je, sa druge strane, vodilo u individualizaciju te samodovoljnost poljoprivrednih gazdinstava. Sve to može imati za posledicu zanemarivanje saradnje među stanovnicima ili ograničavanje te saradnje. Slobodne aktivnosti, tradicionalni običaji i vrednosti sve više nestaju ili doživljavaju promene. To ne znači da se ne poštuju, nego da stanovnici sa ruralnog područja prilagođavaju svoj životni stil novim situacijama i tako stvaraju nove „tradicije" (Barbič, 2005).

Tradicija samoopskrbljivanja u poljoprivredi kao osnovnog i gotovo jedinog načina preživljavanja stanovništva na Goričkom produžila se duboko u 20. vek. Bitne promene dogodile su se tek u zadnjim decenijama 20. veka. Razvoj tehnike i mehanizacija značajno su pripomogli nestajanju starih navika i običaja. Vezanost za selo, gazdinstvo i tradicionalni oblik porodice postajala je, posebno kod mladih, vrlo labava. Mladi nisu imali želje za teškim i višesatnim radom na polju i zato su „pobjegli" u grad i tražili posao u industriji, gde je bilo osigurano osmosatno radno vreme i mnogo bolja zarada. Prelomne promene u životu stanovnika na Goričkom, do kojih je došlo a dolazi i u 21. veku, dakle izviru iz druge polovine 20. veka.

Zaključak

Jasno je da je uloga porodice tako u užoj (lokalnoj) kao i u široj (na nivou države, Evrope) zajednici vrlo važna. Možemo diskutovati i istraživati u kolikoj meri je ta uloga očigledna odnosno transparentna, kada i gde više ili manje, koja je bila uloga porodice u prošlosti, koja je u sadašnjosti i kakva će biti u budućnosti. Sva ova pitanja (pa naravno i mnoga druga) tiču se uzajamnog uticaja porodice i društva. Porodični život je isprepleten sa svim sferama društva. Tako je bilo i na Goričkom tekom 20. veka pa i

danas. Porodica, crkva, škola i svaka politička opcija bile su premise, koje su u 20. veku osetno obeležile život pojedinca i porodice, ali je sigurno da nisu bile jedine.

Za Goričko je bio vrlo značajan uticaj društveno-istorijskih premisa. Sama pokrajina i ljudi smešteni između različitih naroda, u geografskom, kulturnom i istorijskom smislu. Za Goričko su tokom 20. veka karakteristična mala poljoprivredna gazdinstva (2−3 ha) i tradicija samoopskrbnog privređivanja kao jedinog načina preživljavanja. Goričko je i u 21. veku agrarna pokrajina, sa dugotrajnom protestantskom tradicijom i neprekidnim procesima sezonskog i stalnog rada u inostranstvu. Demografska slika ukazuje na opadanje broja stanovnika i to naočito u drugoj polovini 20. veka. Sve više ima starog stanovništva, koje u nekim selima gde gotovo da nema dece, preovlađuje nad ostalim stanovništvom. Ako trend opadanja i starenja stanovništva potraje, Goričko će biti sve manje naseljeno, što će negativno uticati na razvoj pokrajine i kvalitet života.

Tokom 20. veka je došlo do promena u čitavom društvu pa i u porodici. Te promjene, međutim, nisu bile nagle, dešavale su se lagano i kroz dugi period – skoro čitav 20. vek. Na primeru Goričkog možemo zaključiti da su tip porodice i način porodičnog života sa početka 20. veka bili skoro isti kao i na kraju 20. veka. Očigledne promene u porodici i porodičnim odnosima moguće je izdvojiti tek u 21. veku.

Krajem 20. veka je za porodicu na Goričkom postalo moguće da poljske radove obavlja sasvim samostalno (tada je počela kupovina traktora i druge mehanizacije). Tako je nestao zajednički rad. Pojedinac je postao individualista i počeo se oslanjati na sopstvenu porodicu kad su u pitanju usluge i poljoprivredni rad. U postmoderno doba je u porodicama na Goričkom u prvom planu pojedinac, koji ne doživljava više pritisak u smislu „moraš se vjenčati“ kao nekad, kada je postojao strogi red i veoma jasna podela uloga. Odnos između muža i žene je u prošlosti bio pre radna nego emocionalna i lična zajednica kao što je to danas. Imamo i sve više jednoroditeljskih porodica i nove oblike bračnih ili partnerskih veza, koje uključuju decu iz proteklih veza – tako dobijamo rekonstruisane porodice. Sve više ljudi se odlučuje za kohabitaciju – zajednički život prije braka ili umesto braka. Značaj porodice i braka se je bitno promenio. Raznolikost oblika porodice i domaćinstva postala je obeležje modernog doba. Danas se brak sklapa mnogo ređe ili se to čini mnogo kasnije u životu. Nekada se brak uopšte nije dovodio u pitanje. Ispitanici navode da pre braka nije bilo moguće druženje sa mladićima ili devojkama. Naime, ako su se dvoje više družili, to je značilo da će se uskoro venčati, naravno ako su se roditelji slagali. Deca rođena van braka značila su veliku sramotu i bila su stigmatizovana.

Došlo je do vrlo važnih promena u odnosima između ljudi, koji sve više zavise od komunikacije i saradnje. Odnos postaje aktivan i ako želimo da se održi duže vrijeme, za to je uslov poverenje druge osobe. Takva je danas većina seksualnih i bračnih veza. Emocionalna komunikacija je postala centralna ne samo u seksualno-ljubavnim odnosima, nego i u odnosu roditelji – deca. Na Goričkom se u prošlosti o aktivnom partnerskom odnosu uopšte nije razmišljalo. Brak je bio gotova činjenica, pa tako i svi ostali odnosi. Nekada nisu poznavali staračke domove, a ne bi ni mogli priuštiti smeštaj u njima. Tako su najstariji živjeli unutar vlastite porodice, dok danas porodica više nije u

stanju da optimalno brine za njih, stoga mnogi idu u staračke domove. U današnje krizno doba se na Goričkom a i drugde po Sloveniji, događa još nešto – raširena porodica ostaje i postaje sve aktualnija, naime dede i babe postaju važan socijalni činilac i pružaju socialno-ekonomski oslonac.

U porodicama na Goričkom ima sve manje dece, što uzrokuje smanjivanje rodbinske mreže; sadašnji starci su sve češće deo četiri- ili čak petgeneracijske porodice (pradede i prababe); rodbina ima bitno manju ulogo u životu pojedinca i porodice, nego što je imala još pred istekom 20. veka. Skoro na svakom koraku moguće je sresti fenomen odgođenog roditeljstva i LAT faze (produžavanje mladosti). Takođe je prisutna individualizacija i detradicionalizacija, dok tradicionalne veze doživljavaju razgradnju. Pojedinci i porodica sreću se sa širokim izborom mogućnosti, brojnih životnih stilova i novih oblika intimnosti.

Izvori

Audio snimci i zapisi intervjua nalaze se kod autorice, koja je intervjue i izvela.
B., M. (rođ. 1931). Intervju. Markišavci, 15. januar 2011.
Č., B. (rođ. 1949). Intervju. Križevci, 4. novembar 2010.
Č., I. (rođ. 1926). Intervju. Kančevci, 23. februar 2010.
F., G. (rođ. 1948). Intervju. Murska Sobota, 26. april 2010.
G., J. (rođ. 1931). Intervju. Križevci, 9. februar 2011.
H., A. (rođ. 1935). Intervju. Križevci, 9. februar 2011.
H., A. (rođ. 1946). Intervju. Križevci, 10. februar 2011.
H., E. (rođ. 1920). Intervju. Kančevci, 23. februar 2010.
H., J. (rođ. 1929). Intervju. Križevci, 10. februar 2011.
K., G. (rođ. 1937). Intervju. Križevci, 11. januar 2011.
K., I. (rođ. 1936). Intervju. Križevci, 11. januar 2011.
P., E. (rođ. 1938). Intervju. Kančevci, 16. marec 2010.
P., I. (rođ. 1928). Intervju, Kančevci, 23. Februar 2010.
P., J. (rođ. 1939). Intervju. Kančevci, 22. september 2010.
Š., E. (rođ. 1931). Intervju. Kančevci, 2. marec 2010.

Literatura

Barbič, A. (2005). *Izzivi in priložnosti podeželja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
Baš, F. (1961). Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi. U: B. Grafenauer (U.), *Prekmurski Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja* (str. 61−77). Murska Sobota: Pomurska založba.
Bezenšek, J. (2002). Družina in nekateri vidiki doživljanja smrti. *Pedagoška obzorja*, 1, 10−21.
Huber, I. (2012). Občutenje druge svetovne vojne na Goričkem. U: M. Godina Golija (U.), *Vojne na Slovenskem: Pričevanja spomini in podobe* (str. 77−91). Ljubljana:

Založba ZRC.
Mendras, H. (1986). *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
Olas, L., Kert, B. (1993). Vpliv državnih meja na družbenogeografski razvoj Prekmurja. *Dela,* 10, 135−142.
Ravnik, M. (1999). Družina in sorodstvo v slovenskem Porabju, v Prekmurju in slovenski Istri. *Traditiones*, 28, 1, 331−342.

VII

Contexts of the Media

Smiljana Milinkov[1]
Filozofski fakultet, Novi Sad

POLOŽAJ ŽENA U NOVINARSTVU: ODNOS REALNOSTI I STEREOTIPA U KONSTRUKCIJI LIKA NOVINARKE U ROMANU *TITO JE UMRO* MIRJANE NOVAKOVIĆ[2]

This paper is trying to problematize status of women in the journalism profession, with emphasis on research journalist. Public knowledge about journalists and journalism in general is often stereotyped, as confirmed and analyzes journalist as a literary heroine in novel by Mirjana Novakovic *Tito died*.
In media, women are often involve in entertainment programs on television and magazines. Very few of them are engaged in investigative journalism. Also in studies on media we can notice the lack of data on the role of women in research journalism.

Keywords: media, women, journalist, investigative journalism, stereotypes, family

Uvod

Poslednje dve decenije primetan je veći broj žena angažovanih u medijima što, uz napomenu da ne postoje precizni statistički podaci, može da argumentuje i istraživanje „Mediji i diskriminacija u Srbiji“ koje je početkom 2012. godine sprovedeno u okviru kancelarije Poverenika za rodnu ravnopravnost, gde je na upitnik odgovorilo 76% žena i 36% muškaraca koji rade u medijima. Međutim, najnoviji podaci ukazuju na činjenicu da žene čine samo trećinu stalno zaposlenih u novinarstvu.

Prema istraživanju Međunarodne ženske medijske fondacije (International Women's Media Foundation – IWMF), muškarci zauzimaju 73% rukovodećih položaja, a žene su na 27% čelnih pozicija u medijima u svetu. Primetno je da su vrlo retke novinarke koje istraju u istraživačkom novinarstvu, jer se ženama u medijima prepušta svet tabloida i zabave, kao što su npr. *talk-show* i *reality* emisije. Pri tome se zaboravlja da „javna

[1] smilinkova@gmail.com

[2] Ovaj rad rađen je u okviru doktorskih Rodnih studija u okviru Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja (ACIMSI) na Univerzitetu u Novom Sadu, na predmetu Karakterizacija i konceptualizacija ženskih likova u književnosti, pod mentorstvom prof. dr Vladislave Gordić-Petković.

komunikacija može efikasno da doprinese demokratskoj javnoj sferi samo ako žene u njoj mogu da učestvuju na ravnoj nozi sa muškarcima“ (De Berg, 2007, str. 163–164), tako da se *muške* teme izjednačavaju sa javnom sferom i poprimaju auru važnih događaja, dok se *ženske* povezuju sa privatnim okruženjem, koje medijski nije naročito zanimljivo.

U Srbiji se novinarima, a pogotovo ženama koje se bave istraživačkim pričama, često upućuju pretnje, uvrede i govor mržnje, a njihova slika u javnosti stereotipizirana je, istrgnuta iz konteksta javnog i svedena na lični interes. Takođe, žene novinarstvo napuštaju u ranim tridesetim kako bi se posvetile deci, jer je zbog prirode profesije i nestandardnog radnog vremena teško istovremeno podizati decu i graditi karijeru.

Primer plastične i vrlo pojednostavljene predstave o novinarkama, ali i stereotipne slike drugih ženskih likova dat je u romanu Mirjane Novaković *Tito je umro*. Glavna junakinja je bezimena novinarka, prokazana, ozloglašena i odbačena u društvu zato što je beskompromisna u svojoj profesiji. Pri tome, predstavljena je kao alkoholičarka, žena bez porodice i prijatelja, sklona manipulacijama kako bi došla do cilja.

Zamisao ovog rada je da se na osnovu analize lika novinarke i ostalih ličnosti u navedenom romanu dekonstruiše dominantna predstava o ženama u Srbiji u 21. veku, sa ciljem da se ukaže na činjenicu da se „rodne predstave neminovno odražavaju i na kulturne i književne tvorevine jednog društva, pa junakinje i junaci književnih dela bivaju oblikovani u skladu s očekivanjima čitalačke publike. Ta očekivanja predodređuje unapred konstruisana slika ženskosti koja je nastala mimo uticaja samih žena“ (Gordić-Petković, 2011, str. 397).

Ono što specifikuje analizirani roman jeste činjenica da je reč o slici žene/žena koju, u skladu sa očekivanjima publike, konstruiše žena. Okvir za analizu je angloamerički teorijski model feminističke književne kritike, zasnovan na analizi stereotipa u karakterizaciji ženskih likova ali i dekonstrukcija tekstova koje pišu žene, ginokritike, u ovom slučaju romana *Tito je umro* Mirjane Novaković.

Društveni kontekst: žene i novinarstvo

Osnovni princip istraživačkog novinarstva – da služi javnom interesu tako što će angažovano javno izveštavati – trebalo bi da prate politički projekti za stvaranje demokratičnije i komunikativnije kulture, što znači uključivanje i žena i drugih marginalizovanih grupa (De Berg, 2007, str. 170).

Prema Debori Čejmbers, u studijama o medijima i komunikaciji zapaža se nedostatak objektivnih podataka o ulozi žena u istraživačkom novinarstvu. Istraživanja iz osamdesetih godina 20. veka, sprovedena u nekoliko zemalja, pokazuju da u novinarstvu dominiraju muškarci, a da su žene zastupljene na pozicijama „nižeg nivoa“.

Prve istraživačke novinarke[3], čiji rad se beleži krajem 19. i početkom 20.

[3] Novinarke i autorke kao što su Eni Besant, Vera Briten, Ketrin Glesjer, Idit Nezbit, Mod Pember Rivs, Margaret Hejg Tomas i Beatris Veb istakle su se promovisanjem ženskih

veka „imale su udela u stavljanju prava žena na javni dnevni red, pokazale su značaj organizovanih kampanja i istraživačkog novinarstva za buđenje društvene svesti potlačenih grupa“ (De Berg, 2007, str. 169).

Jedan od važnijih aspekata feminističke kulturne politike bilo je povećanje broja žena u medijima uopšte, posebno na rukovodećim pozicijama, što je na Zapadu i uspelo, doduše ne bez isključivosti vezanih za klasu, rasu i decu. No, bez obzira na povećanje broja žena u medijima, problem njihove prezentacije ostao je i dalje kompleksan, odnosno ne može se povući paralela između učešća u medijima i boljeg „imidža“ žena (Gill, 2007, str. 36).

I u izveštaju o zaposlenosti koji je sastavio Unesko navodi se da raste broj studentkinja žurnalizma, pogotovo u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. Međutim, prema De Bergu, noviji oblici novinarstva, kao što su seksualizacija vesti tabloidnog tipa, info-zabava, istraživačko novinarstvo potrošačkog tipa, nisu primer „feminizacije“ informacija, ali ni dobrog novinarstva.

Primer predrasuda javnosti prema istraživačkim novinarkama jeste, recimo, slučaj irske novinarke Veronike Gerin koja je ubijena 1996. godine zato što se bavila otkrivanjem lanca dilera droge. Pre nego što je ubijena, kriminalci su je tri puta napadali, pretili njenom sinu i mužu. Nakon smrti, u pojedinim medijima kritikovana je zato što joj je, navodno, karijera bila važnija od porodice. „Kao ženi novinaru istraživaču prebacivano joj je što je „suviše“ dobro poznavala dablinsko podzemlje. Smatrana je „nemilosrdnom u svom poslu“, i to je optužba koja nikad nije izneta protiv ratnih dopisnika muškaraca“ (De Berg, 2007, str. 169).

Desetak godina kasnije, 2006, u Moskvi je ubijena novinarka Ana Politikovska, borkinja za ljudska prava i velika kritičarka ruske vlasti. Kao primer položaja istraživačkih novinarki u Srbiji može se navesti nerazjašnjena smrt Radislave Dade Vujasinović, novinarke „Duge“.

„Radislava Dada Vujasinović (30 godina), mlada novinarka „Duge“, stradala je nasilnom smrću između 7. i 8. aprila 1994. Od tada traju sporenja i prebacivanja u javnosti: je li se ubila sama, kako tvrde vlasti, ili ju je neko ubio, kako veruju porodica i neki drugi ljudi. Slučaj je zahvalan za senzacionalistički pristup: lepa mlada cura, povezana sa raznima, preko svojih tekstova i putovanja po raznim bojištima, traumatizovana zbog svega toga, možda u posedu delikatnih informacija...“[4]

Drugi primer je život Brankice Stanković, novinarke B92, autorke istraživačke emisije „Insajder“ – uz stalno policijsko obezbeđenje, zbog pretnji smrću.

„Ovo je za mene bila najteža godina u dosadašnjem radu. Godinu dana živim sa policijskim obezbeđenjem. U takvoj situaciji podrška mi puno znači.“[5]

pitanja, često okružene neprijateljskim reakcijama svoji muških kolega (De Berg, 2007, str. 164).

[4] Vasić, Miloš, *Dva komadića filca i sedamnaest godina nagađanja*, vreme.com. Posećeno 19. 10. 2012. URL: http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1006665.

[5] „Ličnost godine sa policijskom pratnjom“, politika.rs. Posećeno 19. 10. 2012. URL: http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Licnost-godine-sa-policijskom-pratnjom.lt.html

Glavna junakinja romana *Tito je umro* takođe je novinarka, istrajna i hrabra u svom poslu, međutim, predstavljena je stereotipno, u skladu sa uvreženim društvenim predstavama o ženama u novinarstvu.

Teorijsko-metodološki okvir

U feminističkoj književnoj kritici postoje dva modela proučavanja književnosti. Prvi je francuska teorija koja pojam „polne razlike" proučava na temeljima koje su postavili Žak Lakan, Rolan Bart i Žak Derida, dok se angloamerički kritičkoteorijski model zasniva na pojmu roda kao društvenoj konstrukciji polnosti i započinje novim iščitavanjem tekstova koje pišu žene, te analizom stereotipa, mizoginije i seksizma u karakterizaciji ženskih likova u književnosti. Angloamerička feministička kritika zasniva se na pokretu za oslobađanje žena koji se javlja u SAD-u i Velikoj Britaniji šezdesetih godina prošlog veka i teži da ukaže na neravnopravni pravno-politički položaj žene, kao i da se izbori za određene promene u njenom statusu (Gordic-Petković, 2011, str. 398).

Biljana Dojčinović-Nešić[6] *izdvaja tri faze angloameričkog modela feminstičke kritike. Prvi period, feministička književna kritika u užem smislu,* usmeren je na „razobličavanje ženomrstva u književnosti". *Ginokritika* predstavlja drugu fazu feminističke kritike i ona proučava književnost koju su pisale i pišu žene, sa ciljem da otkrije, rekonstruiše žensku književnu tradiciju. Treću fazu predstavlja *teorija roda*.

Esej *Sopstvena soba* Virdžinije Vulf predstavlja klasičan tekst angloameričke feminističke književne kritike. U njemu, kao i u esejima *Žene i književnost* i *Profesije za žene*, Virdžinija Vulf otvara mnoga pitanja koja postaju osnova za feminističku kritiku, poput aktivne uloge tradicije u pisanju žena, jer „Žena mora imati novca i sopstvenu sobu ako želi da se bavi književnošću" (Vulf, 1995, str. 8).

Biljana Dojčinović-Nešić kao značajan za žensku književnu tradiciju na ovim prostorima izdvaja nepotpisan tekst *Žene i književnost* iz 1913. godine, objavljen u publikaciji *Srpkinja*, štampanoj u Sarajevu u izdanju Dobrotvorne ženske zadruge iz Iriga. Tekst *Žene i književnost* počinje konstatacijom da se o srpskoj ženi retko piše, a kada se to čini onda je ili odviše pesimistično ili suviše optimistično, poput raznih biografija po kalendarima.

Poslednjih decenija razlike između francuske i angloameričke škole postaju nebitne, jer se sve teže mogu izdvojiti „čisti" ginokritički tekstovi ili oni zasnovani na pojmu polne razlike. Američka teoretičarka Ilejn Šovolter (E. Showalter) kao poslednju fazu *ženske potkulture* navodi period samootkrića, odnosno potrage za identitetom. Ovoj fazi prethodili su imitacija preovlađujućih modela dominantne tradicije, zatim, protest protiv ovih standarda i vrednosti, i faza odbrane prava i vrednosti manjine, uključujući i zahtev za samostalnošću. Ilejn Šovolter izdvaja dve vrste feminističke kritike: prvu, gde se ženski subjekt proučava samo kao konzument književnosti koju pišu muškarci, dok

[6] U tekstu se koriste delovi intervjua sa Biljanom Dojčinović-Nešić koji je Nadežda Radović objavila novembra 2005. godine u časopisu „Misao", http://www.awin.org.rs/odgonetanje-ginokritike

ginokritika izučava ženu kao pisca, baveći se istorijom ženske književnosti, fenomenom ženske kreativnosti i jezičkom senzibilizacijom ženskog. Prema autorkama studije *Ludakinja na tavanu*, Sandri Gilbert i Suzan Gubar, spisateljice, za razliku od muških autora, doživljavaju „strepnju od autorstva" izazvanu činjenicom da ih čin pisanja stavlja izvan društveno definisanih okvira ženskog ponašanja i identiteta, pa samim tim dovodi u pitanje njihovu ženstvenost i sam njihov identitet (Gordić-Petković, 2011, str. 400–401).

U slučaju romana *Tito je umro* Mirjane Novaković spajaju se društveni položaj spisateljice i novinarke, sa akcentom na ozbiljnom, istraživačkom novinarstvu, jer se podjednako dovodi u pitanje njihov identitet. Ovde se može govoriti i o višedimenzionalnima odnosima: društvo–spisateljica, društvo–novinarka, odnos autorke prema novinarki i odnos žene prema ženi.

Analiza romana

Prva knjiga Mirjane Novaković (1966), *Dunavski apokrifi*, objavljena je 1996. godine u izdanju Matice srpske i sastoji se iz dve novele: *Gromovska legija* i *Jevanđelje po žednoj*. Prvi roman, *Strah i njegov sluga*, objavljen je 2000. i našao se u finalu izbora za NIN-ovu nagradu. Drugi roman Mirjane Novaković, *Johann's 501*, dobio je nagradu „Lazar Komarčić" za najbolji fantastični roman u 2005. godini. Treći roman, *Tito je umro*, izašao je 2011. Priče i romani Mirjane Novaković prevedeni su na francuski, engleski i nemački jezik. Žanrovska odrednica romana *Tito je umro* je krimi-roman, negde se pominje politički triler, građanski odvažna društvena kritika ili humoristično-satirični roman (Pešikan-Ljuštanović, 2012). U središtu priče je sumnjiva smrt mladog uspešnog političara iz vladajuće partije koju istražuje glavna junakinja, ujedno i pripovedačica, novinarka „Politike", skrajnuta nakon što se sukobila sa političkim vrhom i „stradala nevina od diktatorske vlasti" (Novaković, 2011, str. 345). Obrazlažući zašto se odlučila da priču sagleda iz ugla novinarke, istraživačice, Mirjana Novaković[7] navodi da je smatrala da je zanimljivo da predstavi istragu koju sprovodi neko čija profesionalna obaveza nije da istražuje zločine, neko ko nije policijac/istražni sudija/tužilac.

Prema Ljiljani Pešikan-Ljuštanović, i naslov romana Mirjane Novaković može se višestruko tumačiti: bukvalno, kao opomena svima koji sve, i dobro i zlo, vezuju za uveliko mitologizovano „Titino doba", potom kao okidač za kriminalistički zaplet romana, a, istovremeno i kao tipični lažni trag, dimna zavesa iza koje se skrivaju sasvim neočekivani raspleti, ali i kao povod za satiričko razotkrivanje mehanizama socijalne i političke manipulacije ljudima (Pešikan-Ljuštanović, 2012).

Teza da roman predstavlja društvenu kritiku, jer Mirjana Novaković *portretira* tajkunsko-političke odnose i prisutnu tabloidizaciju života u današnjoj Srbiji, predstavlja okvir za analizu odnosa spisateljica–glavna junakinja, spisateljica–ostali ženski likovi, odnosno relacije žena–žena.

[7] Intervju sa Mirjanom Novaković urađen je putem elektronske pošte, 30. avgusta 2012.

Novinarka

Glavna junakinja je novinarka, bez imena i gotovo bez lika, sem nagoveštaja da je reč o privlačnoj, zreloj ženi. Mirjana Novaković u intervjuu bezimenost obrazlaže „potrebom pisaca da veoma obraćaju pažnju na to šta će reći, a šta neće, odnosno šta će i zašto će prepustiti čitaocima da razmišljaju/razumeju/tumače ili čak i nikad ne saznaju. Osnovna ideja je da čitaoci nisu samo pasivni konzumenti". Navedena argumentacija može biti opravdana ukoliko se posmatra sa relacije pisac–publika, međutim ukoliko se uključi perspektiva roda, depersonalizovanost glavne junakinje može da ukaže na nedostatak rodne svesti, te na mogućnost da je žena kao glavni lik postavljena samo zarad atraktivnosti priče.

Na početku romana Mirjana Novaković vrlo jasno stavlja do znanja da je novinarka alkoholičarka:

„Crno vino sam pila kada sam bila loše raspoložena da bih zaboravila na muke... a ponekad i na poslu, u donjoj fioci držala sam uvek flašu rakije, a u teškim danima držala je ona mene." (Novaković, 2011, str. 10)

„Lokala sam berbu iz kišne godine, previše acidofilnu, tanku i korisnu samo za teške alkose i neznalice." (Novaković, 2011, str. 11)

U ovom slučaju date su dve stereotipne slike. Prvi je stereotip o novinarima kao alkoholičarima, „kafanskim ljudima", što je vrlo jasno prikazano u liku nekadašnjeg urednika „Politike" Slobodana Pekića koji „živi" u kafani.

„Uvek je bio koščat i mršav ali to sad nije prolazilo kao dar gena već samo kao kazna za život koji je vodio... podigao je glavu i pogledao me i srce me je zabolelo, pogled mu je bio prazan, oči beživotne, beonjače krvave, podočnjaci crni, i tek sad sam primetila, nokti na ruci nesečeni mesecima." (Novaković, 2011, str. 234)

Drugi stereotip je da žena koja se bavi poslom ili idejama koji joj po patrijarhalnom obrascu nisu prirodno predoređeni mora da ima neku manu, u ovom slučaju alkoholizam, jer ona i sama kaže da pije kako bi zaboravila na loše misli i strah i kako bi mogla da bude vesela i puna planova kao nekad. Indikativna je i prenaglašenost konzumiranja alkohola, jer novinarka pije stalno, u svakoj prilici, javno i tajno.

Kako navodi Ljiljana Pešikan-Ljuštanović, asortiman pića koji se nabraja, od prve rečenice do kraja romana, potcrtava duhovitu, ironičnu, socijalnu kartu tranzicijske Srbije. „Piće je, sem toga, jedini oslonac pripovedačice, njen štit od stvarnosti i način da preživi svakodnevne socijalne kontakte" (Pešikan-Ljuštanović, 2012).

Stereotipizacija lika novinarke nastavlja se i fragmentarnim prikazivanjem njenog stana, opisom nereda, smeća i praznog frižidera.

„U stanu je bio haos, i iznenadilo me je što sam to uopšte primetila, kad je tako isto izgledao i sinoć i preksinoć, i pre mesec dana i pre nekoliko meseci." (Novakvić, 2011, str. 28)

Potencirana usamljenost glavne junakinje, bez bliskih prijatelja i porodice a sa velikim količinama alkohola kao jedinim mogućim begom od realnosti, život u neredu i haosu, ukazuju na plastičnu i pojednostavljenu predstavu o životu koji bi mogla da

vodi novinarka istraživačica, koja se maksimalno posvetila svom poslu i čiji je životni prioritet odgovornost prema javnosti. Banalizaciju lika dodatno pojačava i činjenica da novinarka sluša džez, postmoderni bluz Patriše Baber, a u mladosti, početkom osamdesetih, slušala je *Paket aranžman* i bila prisutna na svim koncertima novotalasnih jugoslovenskih grupa, što predstavlja vrlo jednostavnu i očekivanu muzičku ilustraciju.

Takođe, novinarka ne preza ni od čega u nameri da postigne svoj cilj, gruba je i sklona ucenama:

„Slušaj kurvo, zvaću tvog muža... i onda ću mu ispričati kako si se jebala sa pola upravnog odbora 'Politike'." (Novaković, 2011, str. 148)

Novinarka uzima pare koje joj ne pripadaju, laže taksiste, ne plaća račune, prerušava se, koristi tuđ identitet, što je suprotno Minhenskoj deklaraciji koja kaže da je dužnost novinara da se ne služi nečasnim metodama radi pribavljanja vesti, fotografija ili dokumenata (Korni, 1999, str. 146). Sa druge strane, konstruisan lik novinarke uklapa se u opštu predstavu o novinarstvu u Srbiji, gde se novinari smatraju *univerzalnim neznalicama*, trgovcima informacijama, te da su „novinari ubeđeni da lažu u interesu istine" (Valić-Nedeljković, 2007, str. 167).

Kao što, prema Ilejn Šovolter, spisateljice treba sagledati u širem kontekstu no što je to samo njihovo najnovije delo, shvatiti ih u odnosu na generacijske teme i probleme (Šovolter, 2009), tako je i za konceptualizaciju lika novinarke, ukoliko se fokus stavi na položaj žena u novinarskoj profesiji, potrebna šira perspektiva no što je daju uvrežene predstave.

Međutim, ukoliko se novinarka koristi samo zarad atraktivnosti priče, na šta ukazuje analiza glavne junakinje u romanu *Tito je umro*, tada može biti očekivana, ali ne i opravdana, potreba spisteljice da lik što plastičnije prikaže i približi očekivanjima publike.

Mirjana Novaković jasno stavlja do znanja da je glavna junakinja sama, bez partnera/partnerke, bez porodice i prijatelja, što ženi sužava mogućnost izbora na isključivo porodicu ili karijeru.

„Vidi me, dno, bez kučeta i mačeta što kažu, alkos, karijera kaputt, sve kaputt... duša, jedino što je ostalo, iako ste mi uzeli sve drugo." (Novaković, 2011, str. 149)

Spisateljica otvara mogućnost lezbejskog opredeljenja novinarke, dajući vrlo emotivan opis susreta sa *zuskom* Zuzanom, te na taj način dodatno pojačava stereotipnu predstavu o ženi koja se posvetila karijeri i stoga nije *sposobna* da ima porodicu, bar ne onakvu kakvu postavlja patrijarhalni kognitivni okvir.

„Zuzana je primakla stolicu na kojoj je sedela i nagla se ka meni. Sklonila mi je kosu sa uha i počela da priča i njen topao dah mi je grejao uho i u prvi mah nisam mogla da se usredsredim na ono što mi je govorila... Zarazićeš se od mene. Gotovo je, već sam zaražena." (Novaković, 2011, str. 290)

Iako se jedino u odnosu sa Zuzanom može naslutiti toplina, nagovestiti ljubav i partnerski odnos, u trenutku kada joj javljaju da je Slovakinja ubijena čini se da novinarki preostaje večita usamljenost.

„Sela sam na beton i naslonila se na zid, policajac je običan ubica za volanom

automobila a pravi ubica je neko drugi, pravi ubica, bez čijih dela i bez čijih reči, bez čijeg teksta u 'Politici' ne bi bilo zla i ne bi bilo mrtve Zuzane..." (Novaković, 2011, str. 413)

Indikativna je sudbina glavne junakinje na kraju romana, jer pored toga što nestaje jedina osoba koja joj je draga, novinarki preostaje život sa svešću da je ona kriva za tu smrt, što otvara pitanje smisla odgovornog, profesionalnog novinarstva. Bez obzira na činjenicu da je *Tito je umro* „višestruko i naglašeno smešten u srpsku tranzicijsku sadašnjost i daje njenu karikiranu sliku koja malo koga može ostaviti ravnodušnim" (Pešikan-Ljuštanović, 2012), te predstavlja kritiku politike, crkve i medija, čini se da autorka to društvo postavlja kao jedino moguće, jer su u slučaju nepristajanja i otpora žrtve prevelike.

Žene i sponzoruše

Karakterizacija većine drugih ženskih likova u romanu *Tito je umro* takođe je stereotipna, što se najbolje odslikava u liku sponzoruše Seke. Ona je zgodna plavuša, naglašeno pravoslavka, ima svoju *Facebook* stranicu, izlazi u takozvanu Silikonsku dolinu, koju čine kafići u ulici Banović Strahinje.

„Zasad je imala tričavu četiristo pedeset i jednu fotografiju na kojima se jasno videlo da je imala silikonske sise, oko pola kile kolagena u usnama, ispeglanu dugačku kosu ofarbanu u plavo i da je za svako godišnje doba oblačila odgovarajuću garderobu, minić, prozirnu bluzu na bretele, štikle od desetak santimetara, zimi rukavice, leti naočare za sunce, proleće je bilo okrutno i bez posebnih aksesoara, a jesen je donosila 'dolče i gabana' kišobran. Studirala je menadžment, letovala u Turskoj." (Novaković, 2011, 141–142)

Indikativan je grub odnos novinarke prema Seki, koji se uopšteno prenosi na sve sponzoruše jer ona kaže:

„98% kurvi, pardon sponzoruša u kafeima Banović Strahinje, najvećoj javnoj kući u Beogradu"

i tu se može povući paralela u odnosu novinarka–sponzoruša, spisateljica–žena. Mada je, prema Ameliji Džons (A. Jones), feminizam jedan od pravaca za razumevanje kulture koja nas sputava (Jones, 2003, str. 3), Mirjana Novaković razočaranost društvenim sunovratom ipak iskazuje u tradicionalnom duhu. Autorka oštro kritikuje deformaciju sistema vrednosti, međutim o problemu govori uopšteno čime gubi individualnost, te samim tim značaj pojedinačne ženske sudbine, što može da doprinese daljoj retradicionalizaciji društva. Takođe je zanemareno pitanje slobode izbora.

Tek pred kraj romana, kada novinarka dolazi u Sekin stan, otvara se prostor za ličnu priču i činjenicu da i svaka „sponzoruša" može da ima svoju priču i sudbinu.

Takođe je banalizovan lik vlasnice farmaceutske kompanije i supruge visoko pozicioniranog političara, Dubravke Kovačević. Ona se kreće u visokom društvu, nosi skupu garderobu, vodi računa o ugledu u javnosti.

„Da sam čitala 'ženske' časopise, tabloide i oko 85% listova i časopisa koji su

izlazili u Srbiji, dosad bih već odlično znala ko je Dubravka jer, ona je ordinirala po njima, sve sa ultramodernim italijanskim nameštajem." (Novaković, 2011, str. 152)

Dubravka je predsednica dobrotvornog fonda, ima ljubavnika, ne bira sredstva za očuvanje pozicije u društvu, te bi se mogla povući paralela sa gospođom Lazić iz Nušićevog *UJEŽ*-a (Udruženje jugoslovenskih emancipovanih žena) ili likom Feme Jovana Sterije Popovića.

Iskorak u individualizam

Jedan od retkih likova u romanu koji izlazi iz okvira stereotipne predstave o ženama jeste Slovakinja Zuzana koja sprema beogradske stanove. Potpuno neočekivano, ova tridesetpetogodišnjakinja visoko je obrazovana, bavi se slikarstvom i ne uklapa se u očekivanu sliku kućne pomoćnice *zuske.* „Kratke kose, jednostavno, moderno obučena, obrazovana slikarka koja slika enformel, a ne žanr scene tipične naive, oblikovana je kao senzibilna, inteligentna i topla žena" (Pešikan-Ljuštanović, 2012).

„Zuzana je bila previse pametna i obrazovana za običnu spremačicu, nije da sam imala predrasude..." (Novaković, 2011, str. 127)

„Zuzana je časna devojka koja teško radi da bi preživela i koju nije sramota što je iz radničke porodice i kojoj, iako je završila slikarsku akademiju, ne smeta da radi nekvalifikovan posao koji je radila i njena majka." (isto, str. 190)

Mirjana Novaković u romanu progovara o problemu hiljada Slovakinja koje svaki dan iz Kovačice dolaze u Beograd da bi spremale stanove, a komentarima Dubravke Kovačević dodatno ilustruje mišljenje pojedinih „gazdarica" o ovim ženama:

„A gde je zuska!? Nigde nisam videla tu lenštinu, sigurno pije kafu i puši u kuhinji, znam ja njih, samo bi da uzmu pare, a ništa da ne rade." (Novaković, 2011, str. 368)

Karakterizacijom lika Zuzane autorka prevazilazi model stereotipnih likova i u tom segmentu može se reći i da se problematizuje rodna perspektiva priče. Tu može da se povuče paralela sa njenim prethodnim delima (*Johann's 501*, *Dunavski apokrifi*) u kojima pitanjima identiteta i odnosa pojedinca prema vrednostima pristupa iz vizure problematične postmodernističke referentnosti (Gordić-Petković, 2007). Junaci u navedenim delima vrlo su autentični, što predstavlja odgovor na problematičnu realnost. Iako autorka i u romanu *Tito je umro*, kroz većinu ženskih likova, a ponajviše lik novinarke, iznosi oštru kritiku i jasan stav pojedinca prema društvenim anomalijama, karakterizacijom tih likova, sem u slučaju Slovakinje Zuzane, ona ipak ostaje u patrijarhalnom diskursu, svojstvenom kritikovanom društvu.

Supruge i majke u patrijarhalnoj tradiciji

U romanu se pitanje rodne ravnopravnosti otvara tek u naznakama, konstatacijom postojećeg stanja, bez dublje analize ali, može se tumačiti, i sa podsmehom, jer žensku sudbinu komentariše Dubravka, žena koja ima moć i koja potčinjavajući druge formalno ostvaruje tradicionalno postavljene porodične uloge:

„Koliko god da je žena uspešna u poslu, džaba joj ako nije i dobra domaćica, majka i supruga, jer posle svih priča o ravnopravnosti, ipak se zna čemu žene služe...“ (Novaković, 2011, str. 383)

Krajem sedamdesetih godina prošlog veka, analizirajući tadašnje jugoslovensko društvo, Žarana Papić je pisala da se „identitet žene još uvek često izvodi iz njenih klasičnih, „večnih“ vrednosti, njena sreća i „ispunjenost“ mere se njenim brakom i njenom decom. A uz to, građanski, monogamni brak je gotovo jedina varijanta ljudskog života“ (Papić, 2012). U slučaju osvrta na pitanje rodne ravnopravnosti u romanu *Tito je umro* i dalje je aktuelna praksa koju je pre nekoliko decenija kritikovala Žarana Papić a koja se odnosila na činjenicu da se preispitivanje položaja žena svodi na uski splet problema vezanih za tradicionalno shvatanje njene funkcije, dok se zanemaruju alternativni oblici života i problem društvene uslovljenosti seksualnih uloga.

Kao kontrast novinarki koja slobodoumlje svoga duha otplaćuje usamljenošću i alkoholom, u romanu je prikazano nekoliko žena koje se uklapaju u očekivanu predstavu supruge i majke. Tako je opis domaćice slave na kojoj se glavna junakinja pojavljuje na samom početku, dat u svega nekoliko reči ali sasvim ilustrativno:

„Nekad je bila zanimljiva, interesovao ju je svet, ali već decenijama u glavi su joj bili samo muž i sin...“ (Novaković, 2011, str. 12)

Druga slika predstavljena je opisom više inspektorke za krvne delikte, Rade, za koju novinarku vezuju samo interes i strah. „Fanatično zaokupljena vizijom budućeg uspeha svoga sina u šahu, Rada je proneverila zaplenjeni novac, a novinarka to zna i koristi kada joj zatrebaju poverljivi podaci. Istovremeno, i Rada demonstrira zastrašujuće neograničenu moć policije“ (Pešikan-Ljuštanović, 2012).

Indikativno je da su i domaćica slave i inspektorka ranije bile novinarkine prijateljice, te je moguće povući paralelu i razlog za njihovo međusobno udaljavanje videti u porodičnom životu koji vode i činjenici da su postale *obične, dosadne* žene – supruge i majke, bez nekog trećeg, sopstvenog, identiteta.

„Jedna od onih uvek umornih žena koja, ako ne vuče cegere pune hrane, onda se raspravlja sa detetom zašto mora da ide u školu, ili žuri na posao pošto kasni, jer je morala sve druge da probudi, nahrani, pošalje, a onda jednom godišnje ponosno uhvati muža ispod ruke dok je izvodi na pozorišnu predstavu za koju je ona kupila karte, platila novu frizuru... u međuvremenu se razvela, tako da više nije morala da se muči oko ponosnog izlaska.“ (Novaković, 2011, str. 101)

Pored nekadašnjeg prijateljstva, novinarki i višoj inspektorki zajednička je ultimativna mogućnost izbora. Mirjana Novaković sa jedne strane nudi majčinstvo zarad kog se karijera svodi na čisto egzistencijalnu funkciju, pri čemu se srozavaju sva moralna načela, dok sa druge strane profesionalnost u potpunosti isključuje porodicu. Bez obzira na životni izbor, usamljenost, nezadovoljstvo i nesreća predstavljaju okvir koji se nudi ovim ženama, kao i većini drugih ženskih likova u romanu *Tito je umro*.

Jedino se u liku drugarice Mare može govoriti o spoju porodičnog i ideološkog, ali sa jasnom naznakom da je ova komunistkinja raritet. Ona ima sedamdesetak godina, pripada dobrostojećoj porodici sa Vračara, mršava je i visoka. Prema Pešikan-

Ljuštanović, Mara je građena na osetljivoj granici između lika drugarice kojoj je pokret iznad svega i nagoveštaja prikrivene porodične odanosti. „Marino tvrdoglavo istrajavanje u ideološkom obrascu koji je odavno izašao iz mode, nepokolebljiva isključivost sudova i markantni izgled ostarele Erinije, čiji metalni uvojci podsećaju na zmije – oblikuju koloritan, zabavan i po svemu upečatljiv lik…“ (Pešikan-Ljuštanović, 2012).

„Gospođa Mara je nesumnjivo od onih koji kažu šta misle i u nezgodnim situacijama… Uspela je da racionalizuje majčinsku ljubav kroz racionalizaciju društvene svesti.“ (Novaković, 2012, str. 192)

Mara je jedan od retko snažnih ženskih likova u romanu, ali njen identitet je u prošlim vremenima, ona i porodično i ideološki živi u prošlosti, što se reflektuje na distanciran odnos sa kćerkom Dubravkom, koja je oličenje tranzicione sadašnjosti.

Crno-bela slika novinarstva

Za razliku od lika novinarke koji je banalizovan i u velikoj meri se uklapa u očekivanu predstavu o ženi čija je karijera, u ovom slučaju istraživačko novinarstvo, postavljena kao životni prioritet, Mirjana Novaković daje vrlo utemeljenu sliku novinarstva danas u Srbiji. Ono što je problematično jeste isključivost u smislu da je slika novinarstva crna ili bela, odnosno predstava je pozitivna ili negativna. Primeri iz prakse ne dozvoljavaju generalizaciju tog tipa, jer se jasne granice u profesiji vrlo često ne mogu povući.

Jedna slika koju opisuje autorka je kontrolisano, dirigovano, potplaćeno i zastrašeno novinarstvo koje služi samo kao sredstvo kojim se ispoljava moć.

„Spomenuli su novinara koji je provalio aferu, što je u stvari značilo da mu je Državna brzbednost dala podatke i ohrabrila ga ili mu naredila da ih objavi, ali mrzelo me je da im objašnjavam kako stvari funkcionišu...“ (Novaković, 2011, str. 13)

Izveštavanje tih novinara zasniva se na prepisivanju zvaničnih saopštenja:

„I svi su ih voleli, urednici, jer nisu pravili probleme, vlasnici listova, jer nisu pravili probleme, čitaoci, jer je sve bilo čisto i jasno i nikakve loše stvari se nisu dešavale, niti će se ikad desiti.“ (Novaković, 2011, str. 58)

U ovu sliku novinarske profesije, kao potkategorija, može se uklopiti i estradno, žuto, tabloidno, nezainteresovano novinarstvo.

Druga slika je odgovorno novinarstvo, u kojem pravo na informisanje, slobodno izražavanje i kritikovanje predstavlja kao jednu od osnovnih sloboda svakog ljudskog bića. „Iz tog principa proizilazi pravo javnosti da bude informisana o događajima i mišljenjima, koje novinarskoj delatnosti daje legitimitet u društvu i povlači za sobom potrebu postojanja dužnosti i prava koji se odnose na novinarsku profesiju“ (Korni, 1999, str. 36).

Glavna junakinja je deo odgovornog, istraživačkog novinarstva, čiji je prioritet interes javnosti i opšte dobro.

„Zato što političari mrze samo jednu profesiju a to je naša. A mrze nas zato što nas se plaše... Samo preko nas sve postoji. Svet je sve što je u medijima. Svet je ukupnost vesti, a ne stvari.“ (Novaković, 2011, str. 16)

Gotovo idealnu predstavu odgovornog novinarstva Mirjana Novaković ipak spušta na „ljudske“ okvire jer pored javnog interesa, izražen novinarkin motiv je i želja da bude ponovo slavna, a to može postići ukoliko razotkrije dve „sumnjive“ smrti. To je i razlog zašto se junakinja odlučuje da ostane skrajnuta u „Politici“ i živi od sećanja na staru slavu:

„Nisam želela da pišem honorarno za neki list koji vlast toliko ne kontroliše i u kojem bi me štampali, jer neću da me čita samo dve hiljade ljudi koji ionako misle isto što i ja, ali ono što je još važnije, nisam imala o čemu da pišem – da kuckam članke i komentare koji analitički objašnjavaju šta vlast radi i kako to ne valja. Takve stvari me više uopšte ne zanimaju.“ (Novaković, 2011, str. 177)

Zaključak

Prema teoretičarki Ilejn Šovolter, prva faza *ženske potkulture* u književnosti predstavlja imitaciju preovlađujućih modela dominantne tradicije, a kao poslednja faza navodi se period potrage za identitetom. Analiza glavnog ženskog lika, kao i većine drugih junakinja u romanu Mirjane Novaković *Tito je umro* potvrđuje nastavak tradicije stereotipne karakterizacije žena u književnim delima. Jedino u slučaju Slovakinje Zuzane može biti reči o odbrani prava manjine, pa čak i o preispitivanju identiteta.

Spisateljica vrlo ošto kritikuje činjenicu da se novinarstvo uglavnom koristi samo kao sredstvo moćnih, međutim, sa druge strane, lik novinarke ne problematizuje se dublje već predstavlja samo intrigantno i dopadljivo sredstvo da se ispriča priča.

Roman problematizuje tabloidizaciju i estradizaciju novinarstva ali ne pokreće pitanje zašto je ženama uglavnom prepušten svet zabave, dok se informativno-političkim temama bave muškarci. Mirjana Novaković ide i korak unazad jer je njena novinarka istrajna u svom istraživačkom poslu, međutim, alkoholičarka je, bez porodice, bez prijatelja, sklona prevarama i manipulacijama. Činjenica je da novinarke rano napuštaju karijeru, jer nestandardno radno vreme i priroda profesije teško mogu da se usklade sa porodičnim obavezama. Ipak, primeri iz prakse mogu da pokažu da, ukoliko poimanje porodice izađe iz strogog, patrijarhalno definisanog okvira, nije nužan striktan izbor: porodica ili karijera. Međutim, u slučaju glavne junakinje romana Mirjane Novaković usamljenost je jedina opcija koja se nudi ženi rešenoj da opstane u istraživačkom novinarstvu.

Spisateljica, govoreći o položaju žena u novinarstvu u Srbiji, navodi da u „svakom patrijarhalnom društvu u kojem je mizoginija i dalje vrlo prisutna, žene uvek imaju težu poziciju. A ratovi i ekonomske krize još su dodatno nepovoljno uticali. S druge strane, hrabrost i profesionalni integritet nisu odlike jednog ili drugog pola, već su lične osobine“.

U romanu se otvara problem tabloidizacije i estradizacije medija, koji je jedan od uzroka devastacije sistema vrednosti u tranzicionoj Srbiji. Autorka vrlo vešto dijagnostifikuje situaciju, dotiče se većine kritičnih pojava u medijima. Međutim, slika je gotovo u potpunosti generalizovana, te se čak, ukoliko se analizira sa rodnog aspekta,

može okvalifikovati i kao mizoginija, što je opet karakteristika žutog novinarstva koje spisateljica kritikuje.

„Gde god pogledaš samo vidiš kurve, to jest navodne pevačice, glumice, te-ve voditeljke, književnice, biznismenke, sportistkinje, slavne ličnosti, plemkinje, vlasnice, naravno nisu one ništa od toga, one su samo kurve, i na televiziji se samo smenjuju iz emisije u emisiju.“ (Novaković, 2011, str. 276)

Prema Vladislavi Gordić-Petković, književnost stvara svet u jeziku, a spisateljice zainteresovane za stvaranje ginocentričnog sveta, makar i utopijskog, taj svet moraju predstaviti prevashodno kroz njegove razlike od empirijskog i patrijarhalnog (Gordić-Petković, 2007).

Činjenica je da je spisateljica upravo novinarku izabrala za glavnu junakinju i time otvorila mogućnost da se razmišlja o ženama u toj profesiji. Međutim, pristup karakterizaciji novinarke i većine drugih ženskih likova stereotipan je i banalizovan, što ukazuje da se, i pored svesnosti postojećih rodnih razlika, ne može govoriti o prevazilaženju granica dominantne tradicije. Iz toga proističe konstacija da se, bez obzira na to što je roman *Tito je umro* napisala žena, slika druge žene/žena ne razlikuje mnogo od patrijarhalnih rodnih predstava koje su utemeljili muški autori.

LITERATURA

De Berg, Hugo (2007). *Istraživačko novinarstvo*. Beograd: Clio.

Gill, Rosalind (2007). *Gender and the Media*. Cambridge: Polity Press.

Gordić-Petković, Vladislava (2007). „Jezička invencija u savremenoj ženskoj književnosti“ u: *Primenjena lingvistika*, 8. Beograd: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, 86–93.

Gordić-Petković, Vladislava (2011). „Rod i književnost“ u: *Uvod u rodne teorije.* Novi Sad: Mediterran publishing, 397–409.

Jones, Amelia (2003). *The Feminism and Visual Culture Reader*. New York: Routledge.

Korni, Danijel (1999). *Etika informisanja*. Beograd: Clio.

Novaković, Mirjana (2011). *Tito je umro*. Beograd: Laguna.

Papić, Žarana (2012). Društveni položaj žene – specifičnosti i teškoće utemeljenja problema u: *Žarana Papić, Tekstovi 1977–2002.* (ur. Duhaček Daša, Ivanović Zorica i Zaharijević Adrijana). Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, Rekostrukcija ženski fond i Žene u crnom.

Pešikan-Ljuštanović, Ljiljana (2012). *Politika i hibris* u: časopis „Polja“, broj 474. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada.

Showalter, Elaine (2009). *A Jury of Her Peers: American Women Writers from Anne Bradstreet to Annie Proulx*. London: Virago Press.

Valić-Nedeljković, Dubravka (2007). *O novinarstvu i novinarima*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Vulf, Virdžinija (1995). *Sopstvena soba*. Beograd: Plavi jahač.

Internet stranice

Biljana Dojčinović-Nešić: *O ženama i književnosti na početku veka*. Centar za ženske studije, Beograd. Posećeno 1. 10. 2012. URL: http://www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=273&Itemid=41

Laž će nas osloboditi. e-novine.com. Posećeno 14. 08. 2012. URL: http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/52845-nas-osloboditi.html

Ličnost godine sa policijskom pratnjom. politika.rs. Posećeno 19. 10. 2012. *URL*: http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Licnost-godine-sa-policijskom-pratnjom.lt.html

Odgonetanje ginokritike (2005). Intervju sa Biljanom Dojčinović-Nešić. Posećeno 25. 09. 2012. URL: http://www.awin.org.rs/odgonetanje-ginokritike.

Pohlepa i njene besomučne sluge. Politika.rs. Posećeno 22. 08. 2012. URL: http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Pohlepa-i-njene-besomucne-sluge.lt.html

Samo trećina zaposlenih u medijima su žene. euractiv.rs. Posećeno 25. 08. 2012. URL: http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/2586-samo-treina-zaposlenih-u-medijima-su-ene..

Vasić Miloš. *Dva komadića filca i sedamnaest godina nagađanja*. vreme.com. Posećeno 19. 10. 2012. URL: http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1006665.